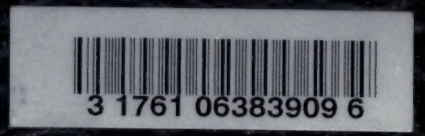
3 1761 06383909 6

MINTA ANTIQUARIUM
CÉGTULAJDONOS
SZÉKELY ALBERT
BUDAPEST
VIII.
JÓZSEF KÖRÚT 21.

GOTTERMAYER KÖNYVKÖTŐ MŰINT. BUDAPEST.

Presented to the

LIBRARIES *of the*

UNIVERSITY OF TORONTO

by

George Bisztray

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

UTÁNNYOMÁS ÉS FORDÍTÁS TILOS

RÉVAI
NAGY LEXIKONA

AZ ISMERETEK ENCIKLOPÉDIÁJA

LIBRARY
UNIVERSITY OF TORONTO

X. KÖTET

Hérold—Jób

A SZÖVEGBEN 216 ÁBRA; KÜLÖN MELLÉKLETÜL
4 SZÖVEGMELLÉKLET ÉS 34 KÉP, EZEK KÖZT 2 SZÍN-
NYOMAT, 6 MŰVÉSZETI REPRODUKCIÓ ÉS 5 TÉRKÉP

BUDAPEST
RÉVAI TESTVÉREK IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG
1914

LIBRARY
MAY 1 0 2005
UNIVERSITY OF TORONTO

A SZÖVEGET VALAMENNYI SZÍNES ÉS FEKETE MŰMELLÉKLETTEL
NYOMTA A PALLAS RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMDÁJA BUDAPESTEN

H.

Hérold. 1. *André Ferdinand*, francia költő, *H. 2.* unokája, szül. Párisban 1864 febr. 24. Keleti nyelveket tanult s főleg paleografiával foglalkozott. Mint író legjelesebb a lira terén. Modern érzéseit kifogástalan formákba önti; a szonett egyik leghivatottabb mívelője; a csendes érzelmek dalosa. Verskötetei: Les péans et les thrènes (1890); Chevaleries sentimentales (1893); Intermède pastoral (1896); Au hasard des chemins (1900). Drámai költeményei: L'exil de Harini (1888); La joie de Maguelonne (1891); La légende de sainte Liberata (1893, első, epikai kidolgozása 1889); Floriant et Persigant (1894); Le victorieux (1896); ez utóbbi négy együttesen is megjelent Images tendres et merveilleuses (1897)cimen. Egy kis vígjátékot is írt: Une jeune femme bien gardée (1900), végül sokat fordított, franciáknál ritka költői készséggel, szanszkritból (Kalidasa, Civadâsa), görögből (Aischylos, Euripides) és németből (G. Hauptmann). V. ö. Remy de *Gourmont*, Le livre des masques (Paris 1896).

2. *H., Louis Joseph Ferdinand*, francia operakomponista, szül. 1791 jan. 28. Párisban, megh. u. o. 1833 jan. 19. Fétis, Adam, Catel és Méhul voltak mesterei. 1812-ben megnyerte a római díjat. Párisban eleinte az olasz operánál, később a Nagy Operánál mint korrepetitor és karigazgató működött. Mind a két szinpadon sok darabja nagy sikert aratott. Legnevezetesebb művei, amelyek ma is előadatnak: Zampa (Opéra Comique 1831) és a Le pré aux clercs (Opéra Comique 1832, 1871-ben ezredik előadását érte meg). Kilenc zeneszerző: Auber, Ballon, Berton, Blangini, Boildieu, Carafa, Cherubini, Paër és H. írták a Marquise de Brinvilliers c. dalművet. Ludovic c. hátrahagyott operáját Halévy fejezte be. V. ö. *Jouvin* B., H. (1868) és *Pougin* A., H. (1906).

Heroldalakok v. *mesteralakok*. Így nevezik azon címeralakokat, melyek a címerpajzsnak különböző, rendesen rajzolt vonalak által határolt színekre történt felosztása által származnak. A vonalak, melyek ez osztást eszközlik s melyek egyenesek v. görbék lehetnek, a pajzs széléig terjednek, tehát az egész pajzsot v. mezőt felosztják. A H.-at a régibb heraldika két részre osztotta, ú. m. osztályok, melyeknél mindegyik szín egyenlő nagyságu tért foglal el, és tulajdonképeni H., melyeknél az egyik szín nagyobb tért foglal el, mint a másik, tehát a kisebbik térfogatu szín mintegy a másik által körülfogva tünik fel. Ámde ezen felosztást az újabb heraldika nem követi. Az osztóvonalak vagy egyenesen szelik át a pajzsot, egyik szélétől a másikig, vagy eltérnek az egyenes iránytól és megtörve, görbén stb. szelik át a pajzsot. Ehhez képest a H. száma, lehetne mondani, végtelen, mert az osztóvonalak különböző kombinációi vagy elhelyezése különböző alako

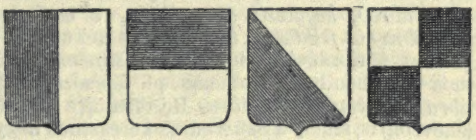

kat teremt. Ezeket azonban mind felsorolni lehetetlen s azért csak a legfőbb alakokat ismertetjük. A pajzs: 1. *hasított*, ha függőleges vonal szeli át *(1. ábra)*; 2. *osztott*, ha vízszintes az átszelés *(2. ábra)*; 3. *jobbharánt osztott (3. ábra)*, v. *balharánt osztott*, ha az osztás balról jobbra halad; 4. *négyelt*, ha függőlegesen és vízszintesen

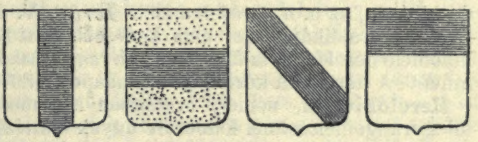

van osztva *(4. ábra)*. A pajzsot párhuzamos vonalak többszörösen is felosztathatják; ha az így származott mezők teljesen egyenlő nagyok, akkor a pajzs *többszörösen hasított*, ha azonban a középső mező a pajzsnak csak $^2/_7$ részét foglalja el, akkor 5. előáll a *cölöp (5. ábra)*; vízszintes vonalak hasonló módon 6. a *pólyát* alkotják *(6. ábra)*; ha

a vonalak ferdén mennek, előáll 7. a *harántpólya*, mely lehet jobbharánt pólya *(7. ábra)*, vagy balharánt pólya. E hét alakot nevezte a régibb heraldika per eminentiam szekcióknak, a többieket a tulajdonképeni H.-hoz (Ehrenstücke) sorozta, melyekről azt tanította, hogy előállanak akkor is, ha egy vonal a pajzsot két, egyenlőtlen nagyságú

mezőre osztja. Ilyeneknek tekintette a *pajzsfőt*, mely származott, ha egy vízszintes vonal a pajzs felső $^1/_3$ részét osztotta el; ellenkező esetben, ha az alsó $^1/_3$ részt, *pajzslábnak* nevezte *(8. ábra)*. A harántvonalak kombinációja adja az *éket (9. ábra)*, a harántpólyáké az *ékpólyát (10. ábra)*, a két utóbbi vegyülete a *rudat (11. ábra)*. Ha a függőleges, vízszintes és haránt osztóvonalakat kombináljuk, csak egyféle alak származik; ennek főbbjei: *sakkozott (12. ábra)*, *rutázott* v. *csürlőzött (13. ábra)*, *küllőszerüleg osztott (14. ábra)*. Tört vonalak alkalmazása mellett szintén egész sereg alakot nyerünk, ilyenek: *ormózott (15. ábra)*, *hegyezett (16. ábra)*, a *vaskalap (17. ábra)* és *felhőzött (18. ábra)*. A két utóbbit a prémek ábrázolásánál használják. Mindezek számos válfajban is előfordulnak, pl. *lépcsőzött (19. ábra)*, *hullámzott (20. ábra)*. Heroldalak a szarufa (chevron) is, amely a Szt. András-keresztnek hegyben végződő fele. A H.-hoz számítják némelyek, de hibásan, az ú. n. töréseket is (l. *Törés*). V. ö. *Sacken* heraldikáját, hol nem kevesebb mint 88 különféle heroldalak található és *Bárczay* Oszkár művét: A heraldika kézikönyve (Budapest 1897).

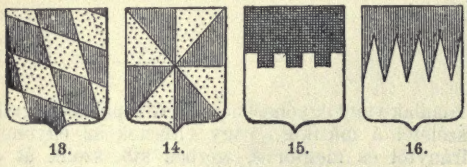

13. 14. 15. 16.

17. 18. 19. 20.

Heroldhivatal, némely országban a nemesi, főleg rangemeléseknél fölmerült ügyek elintézésével megbízott hivatal, így pl. Poroszországban. A porosz H. a királyi ház minisztériuma alá van rendelve s mai szervezetét 1855. nyerte; vezetése a heraldikai tudomány szabályai szerint történik. A hivatal referáló tanácsosának címe *heroldmester*. A bajor birodalmi H. 1808. alakult, feladata a nemesi anyakönyvek vezetése, a királyi ház minisztériumának egyik hivatalnoka vezeti, kinek címe birodalmi herold. Oroszországban a szenátus egy osztályát illeti meg a H. cím; egyik hivatalnoka, ki a ceremoniálékkal foglalkozik, heroldmester címet visel. Poroszországban 1706. I. Frigyes király alapított egy fő H.-t, mely azonban halála után megszűnt. De 1855. a királyi ház minisztériuma alá rendelt H. újból életbelépett, jóllehet a nemesi anyakönyvek intézménye Poroszországban még máig sincs bevezetve. Szászországban, hol a nemesek nyilvántartása és a nemességi ügyek intézése az 1902. évi szept. 19-iki törvénnyel szabályoztatott, a H. helyét a belügyminisztérium pótolja.

Herold-költészet v. *címer-költészet*, a német költészetnek a XIII. sz. vége óta igen elterjedt faja, melynek művelői első sorban a lovagi játékokban szereplő egyének fegyverzetét, de különösen címereiket, rendszerint a birtokosok érdemeinek túlzó dicsőítésével, verses alakban leírták. Ilyen költeményt már a virágzás korának egyik tehetséges epikusa, Konrad von Würzburg is írt: Das Turnier von Nantes (1257 körül). E költészet leghíresebb és aránylag leghivatottabb képviselője Peter Suchenwirt. Ide tartoznak Rosenplüt Hans mesterdalnoknak allegóriai címer-beszédei is.

Herománia, a hőskor iránt való rajongás.

Heron *(Hero)*, 1. *Alexandriai* v. az *öregebb H.*, matematikus és fizikus, a Kr. e. II. sz. vége felé élt. Ktesibios tanítványa volt és sok fizikai és geometriai munkát írt, melyek részben csonkán és átdolgozva maradtak fönn. A geometriai iratok, melyeket Hultsch adott ki ezen a címen: Heronis Alexandrini geometricorum et stereometricorum reliquiae (Berlin 1864), eredetileg valószínüleg nagy geodéziai munkát alkottak. A dioptráról (egy theodolith-szerű műszerről) írt értekezés magában foglalja a háromszög területének képletét, kifejezve a három oldal által. Mechanikai munkájából csak töredékek vannak meg. Jellemző, hogy a teoriát mindig a közönséges életben használható eszközökre iparkodik alkalmazni. H.-t sok mechanikai eszköz feltalálójának tartják. Pneumatika című munkájában 78 különböző készüléket ír le, melyeket melegített levegő vagy gőz hajt. Ezek közül legnevezetesebb az *eolipila* (l. o.). Neki tulajdonítják a Heron-féle kút feltalálását is. Az ú. n. Heron-labda nem az ő találmánya. H. optikai munkákat is írt. Nézete szerint a fénysugár a szemből ered és azért egyenes, mert hajított test módjára a legrövidebb úton igyekszik célt érni; sebessége végtelen. H. ismerte a fényvisszaverődés törvényét. Több fénytani eszközt is készített, mint pl. a torzító- és varázstükröt. H.-nak a gőz és melegített levegő nyomásáról és feszültségéről egészen helyes nézete volt. V. ö. *Martin*, Recherches sur la vie et les ouvrages d'Héron d'Alexandrie (1854); továbbá *Cantor*, Vorlesungen über Geschichte der Mathematik (Leipzig 1880); *Heller*, Geschichte d. Physik (I. köt., Stuttgart 1882) és *Carra de Vaux*, Les mécaniques ou l'élévateur de H. (Paris 1894).

2. *H.*, a *fiatalabb*, görög matematikus, ki valószínüleg Heraklius császár korában 610. és 641. körül Kr. u. élt. Életéről egyebet nem tudunk. Neki tulajdonítják a következő műveket: De machinis bellicis és Geodaesia, mindkettőt Barozzi adta ki 1572. Velencében.

Herondas v. *Herodas*, görög költő, a Kr. e. 3. sz.-ból Kosz szigetéről. Alig tudott róla a világ valamit, mig 1890. egy Egyiptomban történt szerencsés lelet 7 csaknem teljesen ép és 2 töredékes darabját (700 vers) napfényre nem hozta. Ezek a choliambusban (l. o.), keverék ión nyelvjárásban írt ú. n. mimiambusok nagyon érdekes, verisztikus pillanatnyi fölvételek az akkori kisvárosi életből, perverzitásig menő erős érzékiséggel. Műveltségtörténeti szempontból rendkívül jellemzők. Érdekes alakjai az ütleges iskolamester, a ledér titkokat tárgyaló barátnők, a fiatal szalmaözvegyet csábitgató asszony, a féltékeny úrnő, a nők az élelmes varga boltjában, az Asklepios-szentély műkincseit bámuló hölgyek stb. Kiadta Bücheler

(Bonn 1892); Crusius (Leipzig 1892), ki le is fordította németre (Göttingen 1893); valamint Mekler (Wien 1894). V. ö. *Crusius*, Untersuchungen zu den Mimiamben des H. (Leipzig 1892); *Hauler*, Über Sophron, Theokrit und H. (Wien 1894).

Héron de Villefosse, *Antoine*, francia archeológus, a Louvre görög és római régiségtárának őre, az École pratique des Hautes-Études tanára, szül. 1845 dec. 8. Főművei: Rapport sur une mission archéologique en Algérie (1875); Cachets d'oculistes romains (1882); Inscriptions romaines de Fréjus (1885); Le trésor de Boscoreale (1899); L'argenterie et les bijoux d'or du trésor de Boscoreale au Louvre (1903); Les sarcophages peints trouvés à Carthage (1905). Számos értekezést írt a francia szaklapokba.

Heronit, a tinguaitekkel rokon telérkőzet; elegyrészei: földpát, egirin és sok analcim; rozsdától rendesen barnára színezett. A Lake Superior É.-i partján fordul elő.

Heron kútja, két, egymás fölött elhelyezett légzáró edényből áll. A felső edény tetején tál vagy medence van elhelyezve, melyből cső nyúlik az alsó edénynek majdnem fenekéig. Az ezen csövön lefolyó víz nyomást gyakorol az alsó edény levegőjére, mely ennek következtében egy másik csövön a felső edénybe szorul. Ez a másik cső az alsó edény tetejétől majdnem a felső edény tetejéig ér. A felső edény nem egyéb, mint Heron-labda. Ennek tetején át egy felül szűk cső nyúlik légzárólag az edénybe, majdnem a fenekéig. Ha most a felső tálból lefolyó víz az alsó edény levegőjét sűríti, ez a második csövön a felső edénybe jut, ott a levegőt szintén sűríti s így az ott levő vizet a csövön kihajtja. Kísérlet előtt a felső edénybe víz teendő.

Heron-labda, erősfalu edény, mely részben vízzel van megtöltve s melybe mindkét végén nyílt, a víz alá merülő cső van légzárólag illesztve. Ha az edénybeli víz fölött levő levegő nyomása nagyobb, mint a külső levegőé, a víz a csövön át felnyomul és mint többé-kevésbbé erőteljes vízsugár hagyja el a felső szűk nyílást.

Heroologia (gör.), a hősökről szóló tudomány.

Heroon (gör.), a görögöknél valamely, holta után hérosz gyanánt tisztelt egyén síremléke kis templom alakjában, többnyire epitaflummal ellátott áldozó-oltárral.

Heroopolis *(Heroonpolis)*, ókori város Egyiptomban, ott ahol a Trajanus csatornája az Arab-tengernek egy róla elnevezett öblébe (Sinus Heroopolitanus, ma Suez-öböl) torkolt. Itt volt a keletről érkező karavánoknak gyülekező helye s a Tifon-tiszteletnek főpontja. E város környékén volt a hagyomány szerint *Gosen* földje, melyen József utódai közel 400 évig laktak. A csatornát még II. Ramesszu (1348—1280) kezdte, de gyorsan eliszaposodván, sokan fáradoztak rendezésével: Necho, Darius, I. és II. Ptolemaios és utoljára Trajanus. H. romjai a mai Abu-Keseb mellett látszanak.

Herophile, l. *Sibyllák*.

Herophilos, Hippokrates után a régi kor leghíresebb orvosa, szül. Kr. e. a IV. sz. végén Kalkedonban (Bitinia). Erasistratosszal H. volt az első, ki a boncolástant emberi hullákon tanulmányozta; ő fedezte fel, hogy az idegek az érzés szervei; ő vizsgálta meg először az agyvelőt, annak véredényeit, melyeknek csomópontját utána nevezték el «torcular Herophili»-nek. Ő írta le először az agyburkokat, a szem rétegeit, a bélcsatornát, a férfi-nemiszerveket és sok mást. Számos műveiből csak néhány töredék maradt ránk. Ami keveset róla tudunk, csak az, amit Galenus és Celsus róla írnak.

Heros (állat), l. *Chanchito*.

Heros eponymos (gör.) a. m. névadó ős, l. *Héroszok*.

Herostratos, ephesosi ember, ki attól a vágytól sarkalva, hogy nevét valamely hallatlan tettel megörökítse, Kr. e. 356. (épp Nagy Sándor születése éjjelén) felgyujtotta az ephesosi Artemisnek gyönyörű templomát. Honfitársainak határozata, hogy nevét a feledésnek adják át, nem vált be, mert ma is H.-i tettnek neveznek minden, a közügy rovására elkövetett cselekvényt.

Héroszok (gör.), a régi görög világban azok a vallási tiszteletben részesült ősök, kiktől valamely nemzetség v. város magát származtatta. Minden városnak vagy vidéknek megvolt a maga hérosza, kinek emlékét valamely régi építmény őrizte, melyet a hérosz sírjának *(heroon)* tekintettek. A H. épp úgy segítő v. ártó hatalmak, mint az istenek, ezért időnként áldozatokat is mutattak be nekik, csakhogy hatáskörük csak arra az illető vidékre korlátozódott. Minthogy a néphit szerint az említett sírokban, amilyeneket Mykenaeben és egyebütt újabban az ásatások napfényre juttattak, a H. nem holtan feküsznek, hanem földi életüket folytatják, a legtöbb helyen e hérosz-sírok jóslóhelyek voltak, amennyiben a jövendőre kíváncsi hívők az éjszakát ott töltötték s a hérosz álmukban tudtukra adta a jövőt. Betegek viszont álmukban megtudták a hérosztól, hogy mitől gyógyulhatnak meg (v. ö. *incubatio*). Ezekről a H.-ról a népképzelet mondákat szőtt, melyeket azután az epikus és drámai költészet a maga tárgyaivá tett s művészileg kialakított. Mindazok a hősi cselekedetek, melyeket a görög költészet a trójai háborúról, a Labdakidákról, az Atreidákról stb. regélt, a H. kultuszából eredt. A monda a H. családfáját is megalkotta s többnyire azt mesélte róluk, hogy isteneknek földi nőkkel való szerelmi viszonyából származtak, vagyis félistenek. Igen gyakori volt az az eset is, hogy valamely foglalkozási osztály, rend vagy egyesület a maga eredetének ősi voltát igazolni akarva, mindennemű tényleges kultusz nélkül valamely őst komponált magának, mint alapító héroszt (ilyen a művészek őse *Daidalos*, az ősi költő *Musaios* stb.). Végül valamely város, kerület v. törzs nevének megokolásaképen gyakran kerültek forgalomba ú. n. *heros eponymos*-ok (a. m. névadó H.) nevei, pl. *Byzas* a Byzantion város nevének, *Ion* az ión törzs nevének magyarázatául. A női H.-at heroinnáknak nevezték. A H.-at többnyire fegyveresen ábrázolták, jelvényük a kígyó (minthogy a föld belsejében tartózkodnak) s többnyire lakomáznak (boldog életet élnek, akárcsak az istenek).

Herö *(Herrö)*, Tromsö norvég tartományhoz tartozó két sziget, Bodötől 83 km.-nyire. Az É.-inak területe 600 ha., 130 lak.; a D.-ié 730 ha., 180 lak.

Herpályi, hajdan falu, most puszta Berettyóújfalu szomszédságában, tőle K.-re (Bihar). Nevezetessé teszi a hajdan itt épített kéttornyú hatalmas román stilusu egyház. Ennek tornyai közül a D.-i ma is jó részben fennáll (v. ö. *Bunyitay*, A váradi püspökség története, 2. köt., 362—366., tévedésből összekötve a «de curu» apátsággal). Az É.-i torony alapfalait nemrég ásták ki. Ez a legfőbb bizonyítéka annak, hogy itt hajdan *apátság* állott. Az apátság épületétől nem messzire, tőle É.-ra találták 1858. a Magyar Nemzeti Muzeum tulajdonában levő *H.-i pajzsdudort*. H. falu 1660—98 közt pusztult el.

Herpenyő, patak, l. *Rába*.

Herpes (gör.), ősi kifejezés a bőrgyógyászatban, mely alatt a régi orvosok sok különböző betegséget értettek, míg ma legalább annyiban szűkebbre van e fogalom szorítva, hogy kisebb, kipirult és beszüremkedett alapon ülő hólyagcsoportokat értünk alatta, melyek különböző okokból (arzénmérgezés, gombás fertőzés, idegbetegség, stb.) léphetnek fel (l. *Zoster, Trichophytia*). Igen közönséges pl. a *H. labialis*, lencsényi felületen a száj körül fellépő hólyagos kiütés gyomorbajoknál, lázaknál, fertőzéseknél stb. Ugyanilyen a nemi szerveken is gyakori menstruációnál, kankónál, sérülések után, stb. Néha gyakran visszatér: évekig recidiválhat és apró, jelentéktelen, de mégis fájdalmas sebecskéivel fertőzések kapujául szolgálhat. Más, szembeötlő faja a H. zoster (l. *Zoster*). Vannak *herpetiform* kiütések is, melyek többé-kevésbbé hasonlítanak a H.-hez, mert szintén lobos alapon keletkezett hólyagokból állanak. — *H. tonsurans*, l. *Trichophytia*.

Herpestes (állat), l. *Ihneumon*.

Herpetologia, a Csúszómászókkal (Reptilia) foglalkozó tudomány neve. — *Herpetologus*, herpetologiával foglalkozó tudós.

Herpin (ejtsd: erpeñ), *Luce, Perey Lucien* álnéven ismert francia írónő, szül. Genf mellett Carougeban 1832. Atyja *H. Théodore* orvos volt (megh. 1865.), aki az epilepsziáról és az idegbetegségről irott munkájával díjat nyervén, családjával 1856. Párisba költözött. H. Luce *Maugras* Gastonnal együtt 1879. adta ki L'abbé Galiani et sa correspondance című első művét. Ezt követték a XVIII. és a XIX. század szellemi és szerelmi életét érdekesen festő kortörténeti művei: Une femme du monde au dix-huitième siècle; La jeunesse de Madame d'Épinay (1882); Les dernières années de Madame d'Epinay (1883); La vie intime de Voltaire aux Délices et à Ferney (1885); Histoire d'une grande dame. I. La princesse Hélène de Ligne. II. La comtesse Hélène Potocka (1887 és 1888); Le duc de Nivernais (1891—1892); Le président Hénault et madame Du Deffand (1893); Charles de Lorraine et la cour de Bruxelles (1903); Une reine de douze ans, Marie-Louise-Gabrielle de Savoie (1905). Mesekönyvei: Zerbeline et Zerbelin (1889) és La forêt enchantée (1890).

Herpotrichia *Fuck.* (növ.), a tömlősgombák génusza. Parányi terméstestei gömbölyű fekete tokocskák, melyeknek külsejét gazdag szőrözet fedi. Nevezetes faja a *H. nigra* Hartig, mely havasaink törpe fenyőin élősködik, azok ágait fekete fonalaival teljesen ellepi, leveleit összetapasztja.

Herrad, Magyarország középkori vízrajzában a. m. *Hernád*.

Herrad von Landsperg, apátnő Hohenburgban (Elszász), szül. 1125 után Landspergben, megh. 1195 júl. 26. Kézikönyvet szerkesztett Hortus deliciarum (Gyönyörüségek kertje) cím alatt a női zárdai tanítás számára. Fontos a benne lévő 336 szemléltető rajz miatt. Később a strassburgi könyvtárba került, de 1870. Strassburg ostroma alkalmával elégett. A rajzok egy részét, régebbi másolatok alapján, Straub és Keller adták ki (1879—99). V. ö. *Engelhard*, H. v. L. und ihr Werk H. d. (1818); *Schmidt*, Herrade de Landsperg (1897); *Dreves*, Zeitschrift für kath. Theologie (1899) stb.

Herrenchiemsee, l. *Chiem-tó*.

Herrengrundit (ásv.), l. *Urvölgyit*.

Herrenhausen, az egykori hannoveri királyok kastélya, 2 km.-nyire Hannovertől. 1665-ben Frigyes János herceg építtette Quirini műépítő tervei szerint, 47·7 ha.-nyi kertjét Le Nôtre rendezte be. A kastély mellett van a Fürstenhaus, a welf hercegek arcképgyüjteményével és egy mauzoleum Ágost Ernő királynak és Friderika királynénak sírjaival és Rausch által készített szobraival. A kastélyban 1725 szept. 3. Anglia, Francia- és Poroszország a spanyol-osztrák bécsi egyezmény ellenében védelmi szövetséget kötött.

Herrenhauseni szövetség, az 1725 szept. 3. Herrenhausenben (Hannover tartom.) kötött azon szövetsége Angliának, Franciaországnak és Poroszországnak, melynek célja volt a Spanyolország és Ausztria közti bécsi szerződést (l. o.) ellensúlyozni. A H. csupán védszövetség jellegével birt és 15 évre kötötték.

Herrenmeister (ném.), l. *Johannita-rend*.

Herrenwies, látogatott klimatikus gyógyhely a badeni nagyhercegségben, (1910) 75 lak.

Herrenwörth, sziget a Chiem-tóban, l. *Chiem-tó*.

Herrer *Cézár*, festő, szül. 1868 dec. 23. Luancoban (Spanyolország). Művészeti tanulmányait hazájában s aztán Münchenben Hollósynál végezte, akivel Nagybányára jött s ott mint a művésztelep tagja, 1904. magyar állampolgárrá vált. Azóta Nagybányán, utóbb Budapesten működött. Genreképeire Chicagóban s Amsterdamban kapott érmeket s elnyerte a Lipótvárosi Casino díját is 1906. *Páholyban* c. művével.

Herrera, 1. *Antonio de*, spanyol történetíró, szül. Cuellarban, Segovia mellett 1549., megh. Madridban 1625 márc. 29. Itáliában nyerte kiképeztetését, aztán Gonzagának, a navarrai és valenciai alkirálynak titkára, majd II. Fülöp alatt India és Kasztilia történetírója, később pedig államtitkár lett. Nehézkes, de nagyon megbízható: Historia general de los hechos de los Castellanos en las islas y tierra firme del mar Océano, 1492 á 1554 (Madrid 1601—15., 4 köt., réznyomatu képekkel; Antwerpen 1728, 4 köt.; folytatással kiadta Gonzalez de Barcia, Madrid 1728—30., 4 köt.) c. fontos műve, melynek irásánál nagyon is felhasználta Las Cazas történelmi munkáját. Egyéb művei: Descripcion de las Indias occidentales (u. o. 1601 és 1615; lat. Barläustól, franc. Paris 1640); Historia general del mundo en el reinado del rey D. Phelipe II. (Madrid 1601—12, 3 köt.), stb.

2. *H., Fernando de,* spanyol költő és történetíró, akit «isteni»-nek neveztek, szül. valószínüleg Sevillában 1534 táján, megh. 1597. Pap volt; költeményei a legnagyobb spanyol lirikusok egyikévé avatják. Költeményeinek nagy része halála után elégett; egy részüket Obras en verso (Sevilla 1582) cimmel ő maga, egy másik megmentett részüket pedig Pacheco Francisco festő barátja adta ki (Versos; u. o. 1619; a Biblioteca de autores españoles 32. kötetében is). Egyéb művei: Relacion de la guerra de Chipre y batalla de Lepanto (Sevilla 1572); Vida y muerte de Tomas Moro (u. o. 1592). Kitünő Garcilaso de la Vega költeményeinek tőle való kiadása, melyhez érdekes magyarázatokat irt. Legkiválóbb ódája az, melyet a lepantói ütközetre irt. V. ö. *Kőrösi* A., A spanyol költ. gyöngyei.

3. *H., Francisco de,* az idősb *(el viejo)*, spanyol festő, szül. Sevillában 1576., megh. 1656. Luis Fernandeznek volt tanítványa, de főleg Ruelas hatása alatt állott. Élete nagy részét Sevillában töltötte és csak 1656. költözött Madridba, hol meghalt. Sok képet festett Sevilla templomai számára. Szenvedélyes fölfogású, erős realizmustól áthatott, olykor Grecóra emlékeztető művei közül különösen kiemelendők: Szt. Hermengild apoteózisa (sevillai muzeum); Szt. Vazul látomása (u. o.); Szt. Vazul (Páris, Louvre); Szt. Bonaventura életéből vett 3 kép, a Zurbarannal együtt 1629. festett sorozatból (Earl of Clarendon képtárában). Nagyon kedveltek voltak H. genreképei (bodegones), melyek közül a Vak énekes a bécsi Czernin-féle képtárban, egy hasonló tárgyú, megkapóan valószerű kép a nantesi muzeumban és a Félkegyelmű az avignoni muzeumban van. A sevillai festészet további sorsára H. nagy befolyást gyakorolt.

4. *H., Francisco de,* az ifjabb *(el mozo)*, spanyol festő, az előbbinek fia, szül. Sevillában 1622., megh. Madridban 1685. Atyjának volt tanítványa, de igen fiatal korában Rómába szökött és ott genreképeivel ismertté tette magát. Hazatérve, 1656. festette a sevillai székesegyház számára az Oltáriszentség diadalát ábrázoló mozgalmas, nagy képet, majd a pompás Szt. Hermengild látomását (Madrid, Prado-muzeum). Utóbb Madridban főleg freskókat festett, amelyek azonban vagy elenyésztek, vagy rossz állapotban maradtak fönn.

5. *H., Juan de,* spanyol épitész, szül. Mobellanban 1530 körül, megh. 1597 jan. 15. Valladolidban és Brüsszelben tanult, azután V. Károly testőrségébe lépett és Yusteban haláláig vele maradt. 1559-ben Juan Bautista de Toledo tanítványa, 1563. segédje lett az Escorial épitésénél, majd mestere halála után (1567) annak vezetője és II. Fülöp udvari épitésze. Az Escorial, az eredeti terveken eszközölt változtatások révén lényegében H. műve. Tőle ered a királyi palota és templom nagyszerű egyesítése és az udvari templom sajátos tipusának kiképzése. H., kinek komor, klasszikus stilusa a XVI. sz.-beli spanyol épitészetre döntő befolyást gyakorolt, elkészitette még a toledói alcázar déli homlokzatának, az aranjuezi kastélynak, a sevillai tőzsdének, a valladolidi székesegyháznak terveit.

Herrerit (ásv.), olyan pisztácia- v. füzöld cinkpát, amely rézkarbonátot (3·4%) tartalmaz. Lelőhelye Albarradon, Mexikóban.

Herrfurth, *Ernst Ludwig,* porosz államférfiú, szül. 1830 márc. 6. Oberthauban (Merseburg m.), megh. 1900 febr. 14. Berlinben. 1882-ben belügyminiszteri államtitkár, 1888—92-ig pedig belügyminiszter volt. Számos közgazdaságtani művet irt, melyek közül fontosabbak: Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preussen (Berlin 1879); Finanzstatistik der Kreise des preussischen Staates (u. o. 1880); Beiträge zur Finanzstatistik der Gemeinden in Preussen (u. o. 1884); Kommunalabgabengesetz (u. o. 1888, 2. kiad.).

Herrich-Schäffer, *Gottlieb August,* német entomológus, szül. Regensburgban 1799 dec. 18., megh. u. o. 1874 ápr. 14. 1821-ben szülővárosának orvosa, 1824. törvényszéki orvosa lett, e mellett azonban az entomologiával is foglalkozott s több munkát irt: Nomenclator entomologicus (Regensb. 1835—40, 2 rész); Die wanzenartigen Insecten (Nürnb. 1831—52, 9 köt.); Lepidopterorum exoticorum species nonae (1850—56); Neue Schmetterlinge aus Europa (Regensb. 1856—61); folytatta a *Panzertől* megkezdett Fauna insectorum Germaniae című munkát (111—190. füzet, u. o. 1830—40); továbbá a *Hahntól* megindított Syst. Bearbeitung d. Schmetterlinge von Europa (u. o. 1843—56, 69 füzet, rézmetszetü táblákkal) c. lepkészeti könyvet.

Herrick, *Robert,* angol költő, szül. 1591 aug. 25. Londonban, megh. 1674 okt. 15. Dean Priorban (Devonshire). Tanulmányait Cambridgeben végezte. Dean Priorban betöltött állásáról az 1647-iki polgárháború idején, mint rojalistának, menekülnie kellett, mire Londonba ment, míg a restauráció alatt állását visszanyerte. Költeményei Noble Numbers or Pious Pieces (1647) és Hesperides (1648) c. jelentek meg. Az angol falusi élet csendes báját senki oly vonzóan nem énekelte meg, mint H. Művei halála után feledésbe merültek és csak a XIX. sz. elején fordult feléjük újra a figyelem. Munkáit kiadták Maitland (1823), Pickering (1825), Walford (1859), Grosart (1878), Saintsbury (1893). V. ö. E. *Gosse,* Seventeenth Century Studies (1883).

Herrig, *Hans,* német drámairó, szül. Braunschweigban 1845 dec. 10., megh. Weimarban 1892 máj. 4. Göttingenben jogot hallgatott, 1881—89-ig a konzervativ Deutsches Tageblatt szerkesztője volt. Főműve a többszörösen nagy tetszéssel előadott: Festspiel zum Lutherjubiläum 1883 (25. kiad. 1899). Drámái nagyobbrészt a német nemzeti történet fordulópontjait tárgyalják: Kaiser Friedrich der Rothbart (1871); Alexander (1872); Der Kurprinz (1876); Konradin (1881). Tudományos művei: Die Meininger, ihre Gastspiele u. deren Bedeutung für das deutsche Theater (2. kiad. 1879) és Luxustheater u. Volksbühne (1886). Összes művei 1888. Berlinben jelentek meg 8 kötetben.

Herrmann *nemzetsége* Kézai szerint Nürnbergből Gizella, Szt. István király felesége kiséretében jött Magyarországba. Hagyomány szerint később Erdélyben telepedett meg, hol Szeben városát kezdette épiteni, melyet róla előbb Herrmannsdorfnak,

később Herrmannstadtnak nevezték el. Legelőször azt az épületet készíttette volna el, melyet most «Zeughof»-nak neveznek. Kétségtelen, hogy a hagyomány összezavarja a neveket és eseményeket, mert Nagyszeben alapját a beköltöző szászok csak 1160 táján vetették meg. A nemzetségnek csupán 1226—1438 közt vannak okleveles nyomai. Bertalan 1233., Tinka 1237. és H. 1260. pristaldusok, Mátyás 1255. szepesi prépost, a család több tagja pedig választott biró volt. A század második felében a nemzetség már a honvédelem terén szerez érdemeket. Dézs comesnek IV. Béla 1269. Körmenden épített tornya (donjona) fenntartására Szalókot ajándékozta. Bertalan fiai 1278 szept. 28. a szalóki vár telkét Herrmann comes fiának, Rubin alvajdának adták; IV. Lászlótól 1280 aug. 2. a nemzetség egyik tagja, András comes kapta a Rába hídja őreinek Hidvég nevű jószágát. Imre a szerb hadjáratban tünt ki; 1339. László a székelyek ispánja, István pedig királyi lovászmester. Legkiválóbb családja a *Laczkfy* v. Laczfy, mely két ágra oszlott: a szántaira és kerekegyházira. A nemzetségnek Abauj, Arad, Bihar, Fehér, Sopron, Szepes, Vas és Zemplén vmegyékben mintegy 23 birtoka ismeretes.

Herrmann, 1. *Antal*, etnografus, pedagóg. igazgató, szül. Brassóban 1851 júl. 30. Filozófiát a bécsi, kolozsvári és budapesti egyetemeken hallgatott; Budapesten tanári és bölcsészettudori szigorlatot tett, 1871. a brassói r. kat. főgimnáziumban, utóbb a pancsovai állami főreáliskolában tanított, 1883 óta a budai állami pedagógiumban a német nyelv és irodalom tanára. 1876—1881-ig a pancsovai Banater Post főmunkása volt; itt indította meg a hazai németeknek a Schulverein illetéktelen beavatkozása elleni mozgalmát. 1886-ban a hazai néprajz művelésének szentelte magát, az 1887. év nyarát vándor-cigányok közt töltötte, kutatva az igazi cigányzenét s ennek eredményeképen Wlislockival a hazai cigányok nagy népköltési gyüjteményét állította össze, melynek magyar fordítását a Kisfaludy-társaság kiadásra elfogadta. Hogy a külföld szakköreit a hazai néprajzi viszonyokról tájékoztassa, 1887. (Wlislocki és Katona Lajos közreműködésével) németnyelvű tudományos folyóiratot indított meg Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn címmel. A szaktudomány elismeréssel fogadta e vállalatot; a kiadószerkesztőt megválasztotta a berlini, a bécsi és a müncheni antropológiai társaság, a nemzetközi folklore-tanács stb. tagjának és a nemzetközi cigány tudóstársaság ügyvivőjének. 1889-ben H. Hunfalvy Pállal megalapította a Néprajzi Társaságot, melynek titkára lett. Néprajzi szakelőadója volt a boldogult Rudolf trónörökös által kezdeményezett: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képben című vállalatnak. 1897 óta a kolozsvári egyetemen a néprajz magántanára. 1907-ben Major Gy. társaságában: Magyar Zenetudomány c. lapját indította meg. Dolgozatai közül megemlítendők: *Opitz Márton Erdélyben* (1876); *Lessing Nathan-ja Magyarországon* (1883); Beiträge zur Vergleichung der Volkspoesie (1888); *A hegyek kultusza Erdély népeinél* (1893); *Az 1893-iki cigányösszeírás eredményei* (Statisztikai közlemények 1895).

2. *H. Miksa*, gépészmérnök, műegyetemi tanár, szül. Selmeczbányán 1868 okt. 30. A műegyetemet Bécsben végezte, ahol Kick neves technológus mellett asszisztens volt. Gépszerkesztői működését a bécsi Schulz cégnél kezdte, azután hosszabb ideig a resiczai vasgyár gépszerkesztője volt. 1899. rendkívüli, majd rendes tanári minőségben a selmeczbányai bányászati és erdészeti főiskolához került, melynek két éven át rektora volt. 1911-ben a József-műegyetemen a gépelemek és emelőgépek nyilvános rendes tanára lett. A kissármási földgázforrás megnyitása után a kormány megbízásából az északamerikai Egyesült-Államokban tanulmányozta a földgázkérdést és tanulmányainak egy részét egy értekezésben adta közre, melyet a Magyar Mérnök-Egylet a Hollán-díjjal tüntetett ki. Résztvett a hamburgi földgázmű tervezésében is. Irodalmi működése a gépszerkesztésre vonatkozó számos kérdésre terjed ki, főleg a bányászat és vasgyártás köréből.

Herrmann, 1. *Emanuel*, osztrák nemzetgazdasági író, szül. Klagenfurtban 1839 jún. 24., megh. Bécsben 1902 júl. 15. 1882-től a bécsi műegyetemen a nemzetgazdaságtan és pénzügytan tanára volt. Műveiben a technikai és gazdasági fejlődés kölcsönösségét hirdeti. Főművei: Miniaturbilder aus dem Gebiete der Wirtschaft (Halle 1872, 3. kiad. 1891); Prinzipien der Wirtschaft (Wien 1873); Technische Fragen und Probleme der modernen Volkswirtschaft (Leipzig 1891); Wirtschaftliche Fragen und Probleme der Gegenwart (u. o. 1893).

2. *H., Emil*, német egyházjogász, szül. Drezdában 1812 ápr. 9., megh. Gothában 1885 ápr. 16. 1834-ben magántanár lett Lipcsében, 1836. rendkívüli, 1842. rendes tanár Kielben, 1847. Göttingenben, 1868. Heidelbergben. Nagy szerepet játszott az evangélikus egyház vezetőségében is, de szabadelvű felfogása miatt vissza kellett lépnie. Nevezetesebb művei: Über die Stellung der Religionsgemeinschaften im Staat (Göttingen 1849); Das staatliche Veto bei Bischofswahlen nach dem Rechte der oberrheinischen Kirchenprovinz (Heidelberg 1869).

3. *H., Ernst Adolf*, német történetíró, szül. 1812 márc. 28. Dorpatban, megh. 1884 szept. 23. Marburgban. Előbb Jenában, majd Marburgban volt egyetemi tanár. Főbb művei: Geschichte des russischen Staats (a Heeren és Ukert-féle Geschichte der europ. Staaten c. gyüjteményben, mint Strahle művének folytatása, Gotha 1846—60, 3—6. köt.); Die österreichisch-preussische Allianz und die zweite Teilung Polens (u. o. 1861); Peter der Grosse und der Zarewitsch Alexei (Leipzig 1880); Diplomatische Korrespondenzen aus der Revolutionszeit (Gotha 1866), melyben álláspontját védi Sybellel szemben.

4. *H., Hans*, német festő, szül. Berlinben 1858 márc. 8. Tanulmányait a berlini és düsseldorfi akadémiákon végezte. 1880-iki hollandiai utazásától fogva kiváló szeretettel ábrázolja a hollandi városi és falusi, halász- és tengerészéletet. Legkitünőbb művei: Halvásár Amsterdamban (1883); Novemberi reggel Amsterdamban; A zsidó városrész Amsterdamban (Berlin, nemzeti képtár); Hamburgi látképek (hamburgi műcsarnok);

Régi hollandi város (Drezda, kir. képtár). Számos olaj- és akvarell-látképet festett a berlini utcákról és terekről is.

5. *H., Wilhelm*, német prot. teológus, szül. Melkowban (Magdeburg m.) 1846 dec. 6. 1879-ben rendes tanár lett a marburgi egyetemen. Művei: Die Metaphysik in der Theologie (Halle 1876); Die Religion im Verhältnis zum Welterkennen u. zur Sittlichkeit (u. o. 1879); Die Bedeutung der Inspirationslehre für die evangelische Kirche (u. o. 1882); Der Verkehr des Christen mit Gott (Stuttgart 1886, 4. kiad. 1903); Die Gewissheit des Glaubens und die Freiheit der Theologie (Freiburg 1887); Der Begriff der Offenbarung (Giessen 1887); Römisch-katholische und evangelische Sittlichkeit (3. kiad. Marburg 1903); Ethik (3. kiad. Tübingen 1904); Die sittlichen Weisungen Jesu etc. (Göttingen 1904).

Herrmannolit (ásv.), valószínüleg azonos a kolumbittal. Lelőhelye Haddam, Connecticut államban.

Herrnhut, falu Bautzen szászországi kerületi kapitányságban, (1910) 1364 lak., vászonszövéssel és fehérítővel, kesztyükészítéssel és asztalosiparral. A tiszta kis községben a H.-iaknak van egy temploma, egy-egy épülete a férfi-, a nő-, az özvegy tagok számára és egy zarándokháza az átutazó hittérítők számára. H.-ot 1722. morva kivándorlók, akik nagyrészt tagjai voltak a cseh-morva testvérhitközségnek, a Zinzendorf grófi család birtokán alapították és központi hittérítő állomássá tették, ahonnan kiindulva közel 100 hittérítő állomást alapítottak, különösen Amerikában és Dél-Afrikában.

Herrnhuti papiros, a márványozott papirosok egyik neme.

Herrnhuti testvérközség néven ismeretes vallásfelekezet, melyet gróf *Zinzendorf* Lajos alapított a vallásuk miatt üldözött és hozzá menekült cseh-morvákból (l. *Huszináták*), kik azután Hutberg mellett Herrnhut (Úr-oltalma) városkát alapították (1722), a Zinzendorf által készített szervezetet elfogadták s «megújított testvérközség» név alatt önálló vallási testületté alakultak (1725). A megalakulás után a testvérközség azonnal bámulatos tevékenységet fejtett ki; északi és nyugati Európában, sőt Amerikában is rövid idő multán hasonló gyülekezetek alakultak. A Krisztus iránti hő szeretet túlzásokra ragadta a felekezetet. Minden negyedik szombaton esténként úrvacsorázanak, szokásban vannak a szeretetvendégségek — agapék — s egy darabig megvolt a lábmosás és testvércsók is; szigorú egyházfegyelmet gyakorolnak. Mindegyik telepet a diakonusok, preszbiterek és püspökök testülete igazgatja, az egész testvérközséget pedig a testvérség véneinek Berthelsdorfban székelő testülete; minden 4—12. évben közzsinat hivatik össze, melyen a fő kormányzótestület magát kiegészíti s a főbb rendszabályok is megállapíttatnak. A kereszténységnek a pogányok között való terjesztésében a felekezet — aránylag csekély anyagi áldozat mellett — kiváló sikerrel működik. A község tanait leginkább Spangenberg Idea fidei fratrum (1799) c. művében fejtette ki. A felekezetnek addigi egysége 1857. három egymás mellé rendelt tartományra, a németre, a britre és az amerikaira tagozódott és ennek következtében minden tartománynak megvan a saját tartományi zsinata és az ez által választott vének tanácsa. Legfelsőbb hatóságuk a főzsinat. Újabban a felekezet birtokviszonyai is szabályozást nyertek és a szász kormánynak 1895 ápr. 30. kelt rendeletével a német unitás a szász királyság területén testületi jogokat nyert. 1894-ben az egyes községek alkotmánya is megváltozott. Mindenik község élén a vének tanácsa áll, melynek tagjai a pap, néhány községi hivatalnok és a község-választotta vének. A községtagok száma kb. 34—35,000, amiből Európára 14—15,000 esik.

Irodalom. Cranz, Alte und neue Brüderhistorie, Barby 1772; Hegner, Fortsetzung von Cranz' Brüderhistorie, 2 köt., u. o. 1791—1804, Gnadau 1825; Schaaff, Die evangelische Brüdergemeinschaft, Leipzig 1825; Cröger, Geschichte der erneuerten Brüderkirche, Gnadau 1852—54; Joh. Fr. Schröder, Der Graf Zinzendorf u. Herrnhut, oder Geschichte der Brüderunität, 2. kiad. Leipzig 1863; G. Burckhardt, Zinzendorf und die Brüderunität, Gotha 1866; Schneckenburger, Vorlesungen über die Lehrbegriffe der kleinen protestantischen Kirchenparteien, Frankfurt 1863; Ritschl, Geschichte des Pietismus, III. köt., Bonn 1886; Schultze, Die Missionsfelder der erneuerten Brüderkirche, u. o. 1890.

Herrő, szigetek, l. *Herő*.

Herr.-Schäff. v. *H. S.*, természetrajzi nevek mellett Gottlieb August *Herrich-Schäffer* (l. o.) nevének rövidítése.

Herrstein, város és klimatikus gyógyhely az oldenburgi nagyhercegségben, (1910) 7052 lak. Drágakőcsiszolás, köszörükőkészítés.

Hers (ejtsd: ér, hibásan: *Lers, Lhers*), 1. az Ariège 120 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Dél-Franciaországban, a Saint-Barthélemy-hegységben (2349 m.) ered, Cintegabellenél torkollik. — 2. *H.*, 90 km. hosszú folyó Dél-Franciaországban, Grenade mellett a Garonneba torkollik.

Hersbruck, az ugyanily nevű járás székhelye a bajorországi Mittelfranken kerületben, (1910) 4552 lak., műmalmokkal, téglagyárral és komlótermesztéssel.

Herschel, 1. *Frederick William, sir*, csillagász, szül. Hannoverben 1738 nov. 15., megh. Sloughban Windsor mellett 1822 aug. 25. 1757-ben Londonba költözködött, Leedsben mint zenetanító, majd Halifaxban és Bathban mint orgonista működött. A zene matematikai elméletével való foglalkozás őt a matematikai tudományokra s így a csillagászatra is vezette, amely iránt való szeretetet atyja, ki katonazenész volt, oltotta belé már gyermekkorában. Miután 1774. sikerült elkészítenie első 5 lábas reflektorát, melynek tükrét ő maga csiszolta, hozzálátott csillagászati megfigyeléseihez, melyeket fényes siker koronázott. H. számos tükörteleszkópot készített, melyek az akkori idők leghatalmasabb műszerei voltak. 1781 márc. 13. felfedezte az Uranus bolygót. III. György király évjáradékot engedélyezett H.-nek, ami lehetővé tette, hogy teljesen a csillagászatnak szentelje magát. 1782 és 1785-ben közölte a tőle felfedezett kettős csillagok első jegyzékét, 1786. a ködök katalógusát, 1787. felfedezte az Uranus két holdját, 1790. a Saturnus két új holdját, sorrendben a 6. és 7.-et, és megállapította e bolygó rotációjának idejét. H. mintegy 2500 ködfoltot és csillaghalmazt fedezett fel. A kettőscsillagok fizikai összetartozását ő vette észre, mikor többszörösen ismételt megfigyelésekből arról győződött meg, hogy ily

csillagpárok közös súlypontjuk körül keringenek. A csillagok sűrűség-eloszlásáról folytatott tanulmányai a tejút alkatára és alakjára nézve szolgáltattak fontos adatokat. H. értekezései a Philosophical Transactionban jelentek meg. V. ö. *Holden*, Sir W. H., his life and Works (London 1881, németül Berlin 1882); *Sime*, W. H. and his work (London 1900).

2. *H., John Frederick William, sir*, csillagász és fizikus, *H. 1.* fia, szül. Sloughban 1792 márc. 7., megh. Collingwoodban 1871 máj. 11. 1816-tól kezdve I. Southtal együtt főleg kettős csillagokat figyelt meg, melyeket 11 katalógusban tett közzé. A kettős csillagok pályameghatározását ő kezdte meg először. Az atyja fölfedezte ködfoltokat és csillaghalmazokat újból megfigyelte. 1864-ben tette közzé 5079 ily ködfoltot és csillaghalmazt tartalmazó nagy katalógusát. 1834—38-ig a Jóremény ség fokán tartózkodott a déli ég tanulmányozása céljából. Ott számos új kettős csillagot és ködfoltot fedezett fel. Összes itten tett megfigyeléseinek eredményei Results of astronomical observations made at the Cape of Good Hope (London 1847) cím alatt jelentek meg. 1838-ban baroneti rangra emeltetett, 1850—55-ig a királyi pénzverőintézet főnöke volt, mint valamikor Newton. Egyéb munkái: On the theory of light, 1828 (ném. Schmidttől, Stuttgart 1831); Treatise on Sound (1830); A preliminary discourse on the study of natural philosophy 1831 (ném. Weinligtől, Leipzig 1836); A treatise on astronomy, mely az újabb fölfedezésekkel gazdagítva, Outlines of astronomy cím alatt jelent meg 12 kiadásban 1875. Más tudósokkal együtt dolgozta ki a tengeresztisztek használatára szánt Manual of scientific enquiryt 1849. Az Encyclopaedia Britannica részére írt cikkei közül néhány külön kiadásban is megjelent, így a Physical geography (1871) és a Meteorology (1870). Megírta Baily csillagász életrajzát (1845) és Popular lectures on scientific subjects, c. művét, mely 1895. jelent meg új kiadásban.

3. *H., Lucretia Caroline, H. 1.* huga, szül. Hannoverben 1750 márc. 16., megh. u. o. 1848 jan. 9. Bátyjának hű segítőtársa volt csillagászati megfigyeléseiben. Saját megfigyeléseket és számításokat is végzett. 8 üstököst és számos ködfoltot fedezett fel. V. ö. Memoir and correspondence of Caroline H. (London 1875, németül Berlin 1876).

Herschelit (ásv.), a zeolitek egyik tagja, amely szorosan a chabasithoz csatlakozik. Színtelen v. tejszerű hatszöges táblás kristályok, amelyek valószínűleg a chabasit-(fakolit-)ikrek módjára alkotott áthatási ikrek; az egyes egyének rombos vagy monoklin kristályok; kémiailag azonos a chabasittal. Előfordul a bazaltban Aci Castello sziciliai helység közelében.

Herse, Kekrops leánya, l. *Aglauros.*

Hersek, l. *Helenopolis.*

Hersfeld *(Herholsfeld, Herocampia)*, az ugyanily nevű járásnak és egykori fejedelmi apátságnak székhelye Kassel porosz kerületben, (1910) 9613 lak., bőr-, gép-, szivar- és sörgyártással és posztószövéssel. A H.-i apátságot 769. Nagy Károly alapította. 1525-ben meg kellett hódolnia hesseni Fülöpnek; a vesztfáliai békében pedig formaszerüen szekularizálták.

Hersilia, a rómaiak királymondájában a Romulus korában rabolt szabin nők egyike. Némelyik monda szerint Romulus vette feleségül, más változat szerint Hostiliusnak jutott s az ő unokája volt Tullus Hostilius, a mondában Róma harmadik királya.

Herstal *(Heristal)*, község Liège (Lüttich) belga tartomány liègei járásában, a Maas balpartján, vasút mellett, (1910) 22,909 lak., kik majdnem felerészben munkások, szénbányával, fegyvergyártással; a karolingiak korából való erősség romjaival. Nagy Károlynak gyakori székhelye A régi okiratok Heristallum v. Heristallium néven említik. A későbbi karolingiak is gyakrabban laktak benne. Később Alsó-Lotharingiához tartozott, majd a brabanti hercegek tulajdona, 1540. pedig a liègei hercegekre szállott. 1713-ban a porosz koronára szállt, de II. Frigyes 150,000 tallérért eladta a liègei püspöknek.

Herszek, Hercegovina török neve.

Hérszény, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 769 oláh lak.; postaügynökség, távbeszélő, u. p. és u. t. Fogaras.

Herta v. *Hertha*, germán istennő, l. *Nerthus.*

Hertel, 1. *Albert*, német festő, szül. Berlinben 1843 ápr. 19., megh. u. o. 1912 febr. 19. Az ottani művészeti akadémián, majd Rómában kitünő tájképfestővé képezte ki magát. Különösen ragyogó színezésével hat. Legjelesebb festményei: Capri; Via Flaminia Róma mellett; Közeledő vihar a génuai partok mellett (Berlin, nemzeti képtár); Eszaki parti jelenet (Berlin, nemzeti képtár); Tájképek a sophoklesi tragédiák motivumai nyomán (Berlin, Wilhelm-gimnázium). Számos vízfestményt és újabban pasztellképeket (Múzsatánc, Nimfák ébredése stb.) is készített. 1901 óta a tájfestés mesterműtermeinek vezetője volt a berlini művészeti akadémián.

2. *H., Peter Ludwig*, német balettkomponista, szül. 1817 ápr. 21. Berlinben, megh. u. o. 1899 jún. 13. Marx-tanítvány. A berlini királyi Opera karmestere volt. Balettjei (Taglioni Paul librettóira) minden számottevő operaszinpadon szinre kerültek (több Budapesten is.) Nevezetesebbek: Satanella (1852); Flick és Flock, Sardanapal (1865, új átdolgozása Schlartól 1908), Ellinor, Fantaska (1889).

Hertelendy-család *(vindornya-laki és hertelendi)*, ósrégi dunántúli nemes család; különösen Zala-, Vas- és Somogyban terjedt el s egyik ágazatával Torontálba is átszármazott. Nevezetesebb tagjai: H. *Gábor*, tábornok, szül. Gosztonyban (Vas vm.) 1742 szept. 7., mh. Gyöngyösön 1820 jún. 20. Iskoláit Kőszegen végezte; 1759. beállott katonának, 1800. a jászok, kunok és hajduk csapataiból újonnan alakított palatinus-huszárezred ezredese és ezredparancsnoka lett. Ez ezredet viszontagságos időkben odaadással vezényelte 1808-ig, amikor tábornokká és dandárvezérré nevezték ki. H. több csatában vett részt, így 1759—1762. a 7 éves porosz háborúban, 1787—1791. a törökök, 1793—1795. és 1800., majd 1805. a franciák elleni harcokban és vitézségéért 1801. a Mária Terézia-rend kiskeresztjét kapta. Leghiresebb tettét 1805. hajtotta végre, midőn ezredével, a palatinus-huszárokkal, Ulmnál keresztül vágta magát a franciákon. Nevéhez egy harcinduló is fűződik,

amely a Napoleoni háboruk idejében keletkezett. — H. *Gáspár*, veszprémi kanonok; Révai Miklósnak nyelvészeti kutatásaiban nagylelkű mecenása.— H. *György*, Zalavármegye híres alispánja a XIX. sz. első negyedében; ugyanekkor H. *József*, aranysarkantyus vitéz, Torontál vármegye alispánja; ez utóbbinak fia: *Ignác*, cs. kir. kamarás és udvari tanácsos, valamint unokája *József* (l. *H. 3.)* Torontál főispánjai. — H. *Miklós* (a vasvármegyei ágból), huszárezredes, 1849 jan. 22. Perczelnek Ottinger elleni csatájában Szolnoknál az ellenség által erősen tartott hidat elfoglalta, huszárezredével az ellenség lovasságát tönkreverte, miért őt Perczel nyilvánosan megdicsérte és vitézségeért elismerését fejezte ki. Ő volt a szolnoki csata egyik legkiválóbb hőse; Isaszegnél és számos ütközetben az ellenséges lovasságot megszalasztotta. — A zalai ágból H. *Károly* Deák Ferenc követtársa a pozsonyi országgyűlésen; ennek fia: *Kálmán*, országgyűlési képviselő és később Zala főispánja. — A dunántúli közmondásban: «Zala bora, Zala rákja, Zala menyecskéje» szereplő menyecske egy XVIII. sz.-i híres szépség: H. *Anna* volt. — Nevezetesebb tagjai még a családnak:

1. *H. Ferenc*, politikus, szül. Lesenczetomajon 1859 szept. 13. Jogi tanulmányai befejeztével zalai birtokait kezelte. 1884-ben került először a képviselőházba mérsékelt ellenzéki programmal, 1900. belépett a szabadelvű pártba s 1903—5-ig Zala vm. főispánja volt. 1906-ban főrendiházi tag lett. 1907-ben az Osztrák-Magyar Bank főtanácsosává választották. 1908—10-ig temesi főispán. H. számos közgazdasági cikkén kívül is igen tevékeny részt vesz a közgazdasági életben.

2. *H. Gábor*, költő, szül. Pesten 1800 dec., megh. u. o. 1844 okt. 12. Apja pesti ügyvéd volt. Már gyermekkorában elvesztette szemevilágát és e csapás arra birta, hogy a vakok tanítójává képezze ki magát. 1826 óta ebben az állásban működött előbb Pozsonyban, azután Pesten. 1834-ben lemondott állásáról és a költészettel kezdett foglalkozni. Néhány verskötetet adott ki és magyarra fordította az egész Homerost, amiből azonban csak az Achilles haragja című töredék jelent meg (Pest 1835) nyomtatásban. 1836-ban beutazta Olaszországot, 1838. Padovában vállalt állást a vakok intézetében; 1839. Sopronban lakott; 1840. újra külföldre indult és Hannoverban, majd Párisban tartózkodott hosszabb ideig, ahol ujra mint tanár működött. 1843-ban Padovában megnősült, azután Budán, következő évben Pesten telepedett le. Említendő, hogy egy mesterséges óraszerkezetet és egy ártézi kút fúrására szolgáló gépet is készített.

3. *H. József*, főrendiházi tag, szül. Bocsáron (Torontál vm.) 1833 máj. 23., megh. Marillafürdőben 1891 aug. 31. A jogot Budapesten elvégezvén, a magyar-óvári, majd a hohenheimi gazdasági akadémiát látogatta, 1861. Nagy-Kikinda szolgabirójává választották, de nem akarván a provizorium alatt szolgálni, ugyánazon év novemberében az egész tisztikarral együtt leköszönt. 1874-ben Torontál vmegye főispánjává nevezték ki. 1876—77-ig a délvidéki árvíz alkalmával teljes hatalmu kormánybiztos volt. 1878-ban Versecz kormánybiztosa, 1879. a Temes-Bégavölgyi vízszabályozási társaság kormánybiztosa lett. A főrendiházba az első kinevezett tagok közt került be. Róla nevezték el *Hertelendyfalvát.*

Hertelendyfalva (Marienfeld), kisk. Torontál vm. pancsovai j.-ban, az alsó Duna öblében, (1910) 2920 magyar, tót és német lakossal. Posta- és telefonállomás. A község 1868. telepíttetett az aldunai kincstári birtokon 1060 német és tót lakossal; 1883. ide telepítették a Bukovinából beköltöztetett csángók egy részét.

Herten, porosz község a münsteri közigazgatási kerületben, (1910) 17,690 lak.; kőszénbányászat, téglaégetés. Recklinghausennel villamos vasút köti össze.

Herter, *Ernst*, német szobrász, szül. Berlinben 1846 máj. 14. Az ottani akadémián, azután Fischer, Bläser és Wolff Albert vezetése alatt képezte ki magát, Olaszországban is járt, majd Berlinben telepedett le. Legkiválóbb művei: Gyermekkel játszó bacchánsnő; Antigone; Orestes Klytemnestra megölése előtt; Nagy Sándor éjjel tanul (bronzból a berlini nemzeti képtárban); A haldokló Achilles (ezt Erzsébet királynénk vette meg a korfui Achilleion számára; másolatát a berlini nemzeti muzeumban őrzik); Eulenspiegel; Eisenbart doktor; Mózes szétzuzza a törvénytáblákat; I. Vilmos császár és II. Frigyes szobrai a potsdami törvényszéki épületen; I. Vilmos császár szobra a berlini igazságügyi palotán; Nyugvó Aspasia; Helmholtz-emlék Berlinben; Heine szobra Korfu-szigetén és New Yorkban stb. 1889-ben a berlini akadémia tanára lett.

Herterich, *Ludwig*, német festő, szül. Ansbachban 1856 okt. 13. Apja szobrász volt. W. Diez tanítványa volt Münchenben. A parasztháború jeleneteivel kezdte meg festészeti működését, majd pedig egy renaissance-korbeli lakodalmas menet megfestésével bebizonyította, hogy az ú. n. kosztüm-genreben nagy tökéletességre vitte. Sárkányölő Szt. György képe az 1891-iki müncheni képkiállításon első érmet kapott s most a müncheni új pinakotéka tulajdona. Ugyanezen kép ismétlése a Szépmüvészeti Muzeum modern képtárában látható. 1884-ben a müncheni művészeti akadémia tanára lett.

Hertford (ejtsd: hárfr'd), 1. county *(H.-shire* vagy *Herts)* Angliában Middlesex, Essex, Cambridge, Bedford és Buckingham közt, 1643 km² területtel, (1911) 311,321 lak. Halmos föld, amelynek 60%-a szántóföld s főképen buza és zab termesztésére alkalmas. Az állattenyésztés virágzó. Az ipari tevékenység selyem-, szalmafonásra és papirgyártásra szorítkozik. — 2. *H.*, az ugyanily nevű angol county *székhelye*, (1911) 10,384 lak., élénk buza- és malátakereskedéssel; 909. épült erősség romjaival, amelyeknek egy részét a Christ's Hospitalhez tartozó college céljaira fordították. Ebben az erősségben tartották fogva Jó Jánost az 1356-iki poitiersi ütközet után.

Hertford *marquis*, l. *Seymour.*

Hertfordshire, l. *Hertford*, 1.

Hertha, germán istennő, l. *Nerthus.*

Hertha-tó, l. *Rügen.*

Hertling, *Georg*, báró, német filozófiai író és politikus, szül. Darmstadtban 1843 aug. 31. Ta-

nulmányait Münsterben, Münchenben és Berlinben végezte. 1867-ben a bonni egyetemen rendkívüli, 1882. rendes tanár lett. 1882-ben Münchenbe hívták rendkívüli tanárnak. A német centrum-pártnak egyik vezére volt és 1912 febr. 9. bajor miniszterelnök lett. 1876-ban többedmagával megalapította a Görres-társaságot. Bölcseleti művei: Materie und Form und die Definition der Seele bei Aristoteles (Bonn 1871); Über die Grenzen der mechanischen Naturerklärung (u. o. 1875); Albertus Magnus, Beiträge zu seiner Würdigung (Köln 1880); Aufsätze und Reden socialpolitischen Inhalts (Freiburg in Breisgau 1884); John Locke und die Schule in Cambridge (u. o. 1892); Naturrecht und Socialpolitik (Köln 1893); Kleine Schriften zur Zeitgeschichte u. Politik (1897); Das Princip des Katholicismus und die Wissenschaft (1899); Der Untergang der antiken Kultur (1902). Bäumkerrel együtt kiadja a Beiträge zur Gesch. d. Phil. d. Mittelalters-t (1892 óta; nagyfontosságú vállalat a középkori filozófia tudományos megismerésére).

Hertnek, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 800 tót lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Hertogenbosch (ném. *Herzogenbusch*; franc. *Bois le Duc*), város, É.-Brabant németalföldi tartomány székhelye, a Dommel és Aa összefolyásánál, a Dommel Willems-csatorna és vasút mellett, mocsaras vidéken, (1911) 35,157 lak., arany és ezüst ötvösműhelyekkel, 20 szivargyárral, bútorgyárral, posztó-, vászon-, szalagszövéssel, kalap-, tű-, kés-, kártya-, szesz- és különösen likőrgyártással, üveg- és tükörgyárral stb., igen élénk kereskedéssel. A csatornázott Dommelen élénk a hajóforgalom. Öt nagyobb terének egyikét szép fasorok és a városháza ékesíti; jelentékenyebb épülete még a székesegyház (1458—98). Erődítményeit 1874. lerombolták. Környéke egészen elönthető vízzel. H.-t 1184. alapította III. Gottfried alsó-lotharingiai herceg egy Orten nevű tanya helyén. 1559-ben IV. Pál pápa itt püspökséget alapított. 1601. és 1603-ban Móric herceg ostromának ellenállott, de 1629. Frigyes Henrik orániai herceg elfoglalta; ekkor a püspökséget megszüntették. 1794 okt. 9. rövid ostrom után Pichegru foglalta el; 1814-ig francia birtok. 1853-ban új katolikus püspökséget nyert.

Herts, ang. rövidítése *Hertfordshire*-nek.

Hertwig, 1. *Karl Heinrich*, német állatorvos, szül. 1798 jan. 10. Ohlauban (Szilézia), megh. 1881 júl. 19. Berlinben. Az orvosi és az állatorvosi tanfolyamok befejezése után tanulmányutakat tett Angol-, Francia- és Oroszországban. 1823-ban segédtanárrá, 1826. tanárrá nevezték ki a berlini állatorvosi iskolán. Nagyszámú munkái közül a kiválóbbak: Praktische Arzneimittellehre für Tierärzte (1833, 5. kiad. 1872); Praktisches Handbuch der Chirurgie (1853, 3. kiad. 1873); Chirurgie für Thierärzte, Krankheiten der Hunde (1853). *Gurlttal* együtt 1835. megalapította a Magazin der gesammten Thierheilkunde c. folyóiratot.

2. *H., Oskar*, német anatómus, szül. a Majna-Frankfurt közelében fekvő Friedbergben 1849 ápr. 21. Jenában, Zürichben és Bonnban tanult. 1878-ban Jenában rendkívüli tanár, 1881. az anatómia rendes tanára lett. 1888-ban Berlinbe nevezték ki az újonnan felállított anatómiai-biológiai intézet igazgatójává. Több, főleg az embriológia és biológia körébe tartozó munkát írt, ezek közül fontosabbak Das Problem der Befruchtung etc. (1884); Lehrbuch der Entwickelungsgeschichte des Menschen und der Wirbeltiere (1886); Die Zelle und die Gewebe etc. (1892—98); Die Lehre vom Organismus und ihre Beziehung zur Socialwissenschaft (1899); Elemente der Entwickelungslehre (1900); Handbuch der vergleichenden und experimentellen Entwickelungslehre der Wirbeltiere (Jena 1901—04, 3 köt.); azonkívül fivérével és Waldeyerrel együtt kiadják az Archiv für mikroskopische Anatomie und Entwickelungsgeschichte című folyóiratot.

3. *H., Richard*, német zoológus, *H. 2.* testvéröccse, szül. Friedbergben 1850 szept. 23. 1878-ban Jenában a zoológia rendkívüli tanára lett, ahonnan 1881. Königsbergbe, 1883. Bonnba ment rendes tanárnak. 1885 óta a müncheni egyetemen a zoológia és összehasonlító bonctan tanára és az állami zoológiai gyüjtemények igazgatója. Bátyja társaságában több kutató utazást tett és *Haeckelt* mindketten elkisérték 1871. Lesinába, 1875. Corsicába és Villafrancába. Bátyja társaságában a Coelenteraták idegrendszerét tanulmányozta s aztán fejlődéstani vizsgálatokat végzett. Újabban számos kisérleti tanulmányt végzett a sejt protoplazmája és magja közti arány megállapítása céljából. Vizsgálatai a daganatok keletkezésének magyarázatára is fontosak. Nagyobb művei: Zur Histologie der Radiolarien (Leipzig 1876); Der Organismus der Radiolarien (Jena 1879); Der Zoologe am Meer (Berlin 1881); Die Aktinien der Challenger-Expedition (Jena 1882, Supplement 1888); Über die Konjugation der Infusorien (München 1889); Lehrbuch der Zoologie (Jena 1891, 10. kiadás, 1912); Über Kernteilung, Richtungskörperbildung und Befruchtung von Actinosphaerium Eichhorni (München 1898); Über physiologische Degeneration bei Actinosphaerium Eichhorni. Nebst Bemerkungen zur Ätiologie der Geschwülste. Festschrift für E. Haeckel (Jena 1904). Bátyjával közös művei: Das Nervensystem und die Sinnesorgane der Medusen (Leipzig 1878); Der Organismus der Medusen u. seine Stellung zur Keimblättertheorie (Jena 1878); Studien zur Blättertheorie (u. o. 1879—83, 5 füzet) és Untersuchungen zur Morphologie und Physiologie der Zelle (u. o. 1884—1890, 6 füzet). A Biologisches Centralblatt társszerkesztője.

Hertz, 1. *Alfred*, német karmester, szül. 1872 júl. 15. Majna-Frankfurtban. A Hoch-konzervatorium növendéke volt, 1902. a newyorki Metropolitan Opera karnagya lett, 1903—4-ig vezényelte az első (newyorki) Parsifal előadásokat, amelyek nem Bayreuthban kerültek színre.

2. *H., Heinrich*, német fizikus, szül. Hamburgban 1857 febr. 22., megh. Bonnban 1894 jan. 1. Előbb mérnöki, majd a müncheni és berlini egyetemeken fizikai tanulmányokkal foglalkozott. 1880-ban doktor és Helmholtz asszisztense, 1883. Kielben az elméleti fizikának magántanára, 1885. a karlsruhei technikai főiskolán pedig rendes tanár lett. 1889-ben Clausius tanszékét foglalta el Bonnban. Kezdetben az elektromosság eloszlását

a vezető testeken tanulmányozta, később a fény és elektromosság összefüggését. H. kimutatta az elektromosság hullámszerű terjedését s ezáltal a Faraday-Maxwell-féle elektromagnetikus fényelméletet a mechanikus-elasztikus teoriával szemben teljes diadalhoz juttatta. E szerint a fény igen rövid, az elektromosság pedig hosszabb hullámokban terjed s így megadódik az optikai és elektromagnetikus jelenségek kapcsolata. H. összegyűjtött munkái 1894. három kötetben jelentek meg. Az elsőben egyéb értekezésein kívül az Über die Beziehung zwischen Licht und Elektrizität c., 1889. tartott kiváló előadása is benn foglaltatik; a másodikban az Untersuchungen über die Ausbreitung der elektrischen Kraft c. tanulmánya. A mérhető anyag és a fényéter mozgási állapota közti viszony, illetőleg a fényéter mozgásának az anyagtól független bizonyos sebessége tanulmányozása vezette a mechanika alapelveivel való foglalkozáshoz. Ennek eredménye a harmadik kötet: Die Principien der Mechanik in neuem Zusammenhange dargestellt, melyet már betegen írt meg.

3. *H., Henrik*, dán költő, szül. Kopenhágában 1798 aug. 27., megh. u. o. 1870 febr. 25. Eleinte jogot tanult, de később teljesen az irodalomra adta magát. Heiberg J. L. költői iskolájához tartozott s különösen a drámairás terén vált ki. Vaudevillejei közül kitünők: Debatten i Politivennen (Vita a Rendőrbarátban; ez egy helyi lap címe volt, 1835); De Fattiges Dyrehave (A szegények állatkertje); vígjátékai közt: Amors geniestreger (Amor csínyjei, 1830); Besöget i Kjöbenhavn (Látogatás Kjöbenhavnban); színművei közül: Ninon de l'Enclos; Kong Renés Datter (René király leánya, 1845); Svend Dyrings Huus (Svend Dyring háza, 1837); Indkvarteringen (Bekvártélyozás). Irt egy Tyrfing c. lirai-epikus költeményt (1849), szatirikus polemizáló episztolákat kora irodalmi viszonyairól: Gjengangerbrevene (1830) és tartalmilag és formailag egyaránt kitünő költeményeket Digte (1857—62, 4 köt.) címmel. Drámai művei: Dramatiske Vaerker összegyüjtve Kopenhágában jelentek meg (1854—73, 18 köt.).

4. *H., Martin Julius*, német klasszikus filológus, szül. Hamburgban 1818 ápr. 7., megh. Boroszlóban 1895 szept. 22. Berlinben és Bonnban tanult, Berlinben lett magántanár, 1855. Greifswaldban, 1861. Boroszlóban rendes tanár. Kiadta Priscianus Institutiones grammaticae-jét (Keil: Grammatici latini című gyüjteményében, Leipzig 1855—59), Liviust, Gelliust, Horatiust. Gelliusszal foglalkozik Opuscula Gelliana (Berlin 1886) és Supplementum apparatus Gelliani (Leipzig 1894). Művei közül említendők: Karl Lachmann (Berlin 1851); Schriftsteller und Publikum in Rom (u. o. 1853); Renaissance und Rokoko in der röm. Litt. (u. o. 1865); Analecta ad carminum Horatianorum historiam (5 rész, Breslau 1876—82); De Nigidii Figuli studiis atque operibus (Berlin 1845).

5. *H., Wilhelm*, német költő, műfordító és irodalomtörténész, szül. Stuttgartban 1835 szept. 24., megh. Münchenben 1902 jan. 8. Román és germán filológiát tanult s 1858. Münchenben a Geibel-Bodenstedt-féle költőkörhöz csatlakozott, aztán tudományos utazásokat tett s 1862. Münchenben magántanár, 1869. a müncheni politechnikumon az irodalomtörténet tanára lett. Gazdag képzelőtehetségű költő és a középkori német költemények kiváló fordítója és utánzója. Művei: Gedichte (Hamburg 1859); Lancelot und Ginevra (u. o. 1860); Hugdietrichs Brautfahrt (Stuttgart 1863); Heinrich von Schwaben (u. o. 1868); Bruder Rausch (u. o. 1882); Spielmannsbuch (u. o. 1886). Fordította a Roland (u. o. 1861), Marie de France (u. o. 1862), Aucassin u. Nicolette (Wien 1865), Tristan und Isolde (1871) c. epikai költeményeket. Irodalomtörténeti munkái: Der Werwolf (u. o. 1861); Deutsche Sage im Elsass (u. o. 1872); Die Nibelungensage (Berlin 1877); Die Sage vom Parzival (Breslau 1882); Aristoteles in der Sage des Mittelalters (München 1889); Die Sage vom Giftmädchen (1893); Gesammelte Dichtungen (1900). V. ö. R. *Weltrich*, W. H. (Stuttgart 1902).

Hertzberg, 1. *Ewald Friedrich*, gróf, porosz államférfi, szül. 1725 szept. 2. Lottinban, megh. 1795 máj. 27. Fiatal korában a porosz levéltárban alkalmazták, melynek később követségi tanácsos korában élére jutott. Igy alkalma volt a legtitkosabb államiratok s a külpolitika alapos megismerésére. Egyik dolgozatával, melynek címe: Über die erste Bevölkerung der Mark Brandenburg, a berlini akadémia tagja lett. Nagy feltünést keltett a Nagy Frigyes által Drezdában lefoglalt s a titkos levélváltások alapján kiadott Mémoire raisonné (1756) c. munkája, melyben Szászország megszállásának jogosultságát igazolta. A hétéves háború idején rendkívüli diplomáciai és publicisztikai tevékenységet fejtett ki. Ő kötötte meg porosz részről az 1763-iki hubertsburgi békét, amiért Nagy Frigyes második államminiszterré nevezte ki, mely állásban harminc évig megmaradt és különösen Ausztria elleni túlzottan ellenséges magatartásával tünt ki. Később, II. Frigyes Vilmos alatt, aki H.-et külügyminiszterré és gróffá nevezte ki, porosz-orosz szövetség létrehozásán fáradozott, amely főleg Ausztria és Franciaország ellen irányult volna. A pápa és a német püspökök viszályában H. a pápa mellé állott, amivel József császár iránti ellenséges magatartását akarta bizonyítani. 1787-ben az orosz-török háborút egy Oroszországgal kötendő szövetség létesítésére akarta felhasználni, melynek már Lengyelország felosztása lett volna célja. Ennek sikertelensége után azonban, 1791. a király felmentette állásától H.-et, ki csak az akadémia vezetését tartotta meg. Az említetteken kívül H. még a következő munkákat irta: Betrachtungen über das Recht der bayerischen Erbfolge (Berlin 1778); Oeuvres politiques (Paris 1795); Recueil des deductions, manifestes etc., redigés et publiés par la cour de Prusse 1756—90 (Berlin 1789—91, 3 köt.). V. ö. E. F. Grf. v. H. (Tübingen 1798); *Krauel*, Grf. H. als Minister Friedrich Wilhelms II. (Berlin 1900); *Preuss*, Grf. H. als Gelehrter und Schriftsteller (u. o. 1902); *Duncker*, Friedrich Wilhelm II. und Grf. H. (Historische Zeitschrift, Bd. 37); *Bailleu*, Graf H. (u. o. Bd. 72).

2. *H., Gustav Friedrich*, német történetíró, szül. Halleban 1826 jan. 19., megh. u. o. 1907 nov. 16. Halleban és Lipcsében teológiát, keleti nyelveket és történelmet tanult. 1851-ben a hallei

egyetemen a történelem tanára lett. H. számos munkát írt, melyek főleg a Balkán-félsziget történetét ölelik fel a görög ókortól kezdve egész a legújabb korig. Főbb művei: Alkibiades der Staatsmann und Feldherr (Halle 1853); Das Leben des Königs Agesilaos II. (u. o. 1856); Der Feldzug der zehntausend Griechen (u. o. 2. kiad. 1890); Die asiatischen Feldzüge Alexanders d. Gr. (u. o. 1863, 2 köt.); Die Geschichte Griechenlands von der Urzeit bis zum Beginn des Mittelalters és Geschichte Griechenlands im 19. Jahrhundert (Leipzig 1870); Geschichte Griechenlands unter der Herrschaft der Römer (u. o. 1866—75, 3 k.); Geschichte Griechenlands seit dem Absterben des antiken Lebens bis zur Gegenwart (Gotha 1875—1879, 4 köt.); Griechische Geschichte (Halle 1884); Athen historisch-topographisch dargestellt (u. o. 1885); Az Oncken-féle Geschichte in Einzeldarstellungen számára: Geschichte von Hellas und Rom (Berlin 1878—79, 2 köt.); Geschichte des römischen Kaiserreichs (u. o. 1880) és Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reichs (u. o. 1883). A hallei egyetem jubileuma alkalmával megjelent a Geschichte der Stadt Halle c. monográfiája (3 köt., 1889—94); Die historische Bedeutung des Saaletals (u. o. 1895).

3. *H., Rafael*, finn-svéd író szül. 1845., megh. 1896. Eleinte kereskedőnek készült s egy író- és egy számoló-gépet talált föl vakok számára. Később egészen az irodalomra adta magát. 1870—1871-ben két gyűjteményt adott ki finn népdalokból svéd nyelven, lefordította a Kalevalát s Päi värinta és Reijonen prózai munkáit s nagyon kiváló fordítónak mutatkozott. Saját költeményei 1880. jelentek meg (Dikter). Egyéb művei: Finska folksagor (1880); Helsingfors för 300 aar (1884—89); Finska konstnärer (1883); Kulturbilder ur Finlands historia (2 köt. 1885—88); Nya Dikter (újabb versek, 1884); Lefnadsteckningar för ungdom och för folket (tört. jellemrajzok régi időkből és különböző országokból, 1886); Barndomshemmet. Bilder och stämningar (1892).

Hertz-féle egyenletek, l. *Maxwell-Hertz-Lorentz-féle egyenletek*.

Hertz-hullámok, az elektromos oszcillátorból kiinduló elektromágnesi hullámok, melyeket először Hertz Heinrich német fizikus állított elő és vizsgált meg. Hertz kísérleteivel bebizonyította, hogy ezek a hullámok a fény sebességével terjednek tova, keresztrezgésekből keletkeznek, a fényhullámokkal megegyező sajátságuak s azoktól csak a hullámhosszra nézve különböznek. L. *Elektromos sugarak*.

Hertzka *Tivadar*, nemzetgazdasági író, szül. Budapesten 1845 júl. 13. Jórészt külföldön élt mint újságíró; 1872-től szerkesztette a Neue Freie Presse közgazdasági rovatát, 1880-tól a tőle alapított Wiener Allgemeine Zeitung-ot és 1889-től a Zeitschrift für Staats- und Volkswirtschaft című folyóiratot, majd hazajött és egy ideig (1901-től) a Magyar Hirlap főszerkesztője volt. Nagy feltünést keltett Freiland, ein soziales Zukunftsbild (Leipzig 1890, 10. kiad. 1897) című utopisztikus regényével, mely Kelet-Afrikában játszik és amelyben oly szociális reformot propagál, melynél mindenki vállalkozótól, tőkéstől stb. szabadon élvezi munkájának gyümölcsét. E munka hatása alatt számos ú. n. Freiland-egyesület keletkezett és 1894. egy 156 főnyi expedició is ment ki Afrikába ily telep alapítására. Az angolok azonban az expedició sikerét meghiusították. H. művei közül a következőket említjük: Währung und Handel (Wien 1876); Die Gesetze der Handelspolitik (Leipzig 1880); Die Gesetze der socialen Entwicklung (u. o. 1886); Das Wesen des Geldes (u. o. 1887); Das internationale Währungsproblem und dessen Lösung (u. o. 1892); Eine Reise nach Freiland (Leipzig, magyarra fordította *Hermann J.*: Szabadföld, 1893); Wächselkurs und Agio (Wien 1894); *A bimetallizmus és az agrárok Ausztria-Magyarországon* (Budapest 1896); *Az emberi gazdaság problémái* (I. köt. u. o. 1897 és németül Berlin 1897); Oesterreichisch-ungarische Streitfragen (Wien 1912); Das sociale Problem (Berlin 1912).

Herulok *(Heruli, Eruli)*, germán nép, rokon a scirokkal, turcilingokkal és rugiakkal. Első ismert területe az Ostsee vidéke. Mint könnyű fegyverzetü zsoldosok szerepeltek az Alduna mentén Claudius és Gallienus császárok korában. A gótok Hermanrich király vezetése alatt legyőzik őket. Ekkor délebbre vonulnak, a Rajna mellett tanyáznak, mint a rómaiak szövetségesei, utoljára pedig a hunokhoz csatlakoznak. Így kóborolnak addig, míg védő uruk Odoaker Kr. u. 476. a nyugatrómai birodalmat megsemmisíti és itáliai királlyá lesz. A nyugatrómai birodalom romjain egy időre a H. ragadták magukhoz a hegemoniát több germán törzs felett, melyek közül a longobardok fellázadtak s a H.-at szétszórták, úgy hogy egy részük Pannoniába (a mai Dunántul) szorult és 512. meghódolt a keletrómaiaknak. Egyik águk Skandináviába vándorolt, egy másik rész Belizár vezetése alatt a keletrómai birodalom zsoldosa lett. Bátor, de féktelen nép volt 530-ig, amikor egészen eltünik a történet színpadjáról. Egyes történetírók azt vitatják, hogy a krimi gótok a H. ottrekedt maradékai. V. ö. *Aschbach*, Geschichte der H. und Gepiden (Frankfurt 1835); *Marquart* (Osteurop. und ostasiat. Streifzüge) kapcsolatot lát a varegokkal a IX. sz.-ban; *Müllenhoff*, Nordalban. Studien; *Loewe*, Die Reste der Germanen am Schwarzen Meere (Halle 1896).

Hervadás, l. *Elhervadás*.

Hervagault (ejtsd: ervagó), *Jean Marie*, francia kalandor és trónkövetelő, l. *Lajos* (XVII).

Hervartó, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 367 tót lak.; kisebbszerű üveggyára van. U. p. Erdővágás, u. t. Bártfa.

Hervay *Frigyes*, hírlapíró, szül. Bécsben 1874 dec. 8. A középiskola elvégzése után 1894. a Magyar Ujság, majd a Magyar Nemzet és Magyar Szó szerkesztőségébe lépett s 1901. átvette a Magyarország szinház és irodalom rovatának szerkesztését. *Versek* c. kötete 1895; *Kavicsok* címen novellái 1898. jelentek meg. A magyar chansonokat és kabaret-kuplékat *Magyar kabaret* c. kétkötetes antológiájában gyüjtötte össze (1911 és 1912). Irt több bohózatot és operett-librettót s fordított és átdolgozott számos szindarabot.

Herve (ejtsd: erv), város Liège (Lüttich) belga tartomány Vervier járásában, vasút mellett, (1910)

4737 lak., gyapjuszövőkkel és festőkkel, bőrgyártással, cipőiparral, híres vaj- és sajtkészítéssel. *Pays de H.* (880 km²). Lièges tartomány azon termékeny, szarvasmarhában felette gazdag része, amelyik H. körül a Vesdre, Maas, továbbá Hollandia és Poroszország közt fekszik.

Hervé (polgári nevén *Florimond Ronger*), francia operettkomponista, szül. Houdainben (Arras) 1825 jún. 30., megh. 1892 nov. 4. Párisban. Pályafutását mint egyházi orgonista kezdte. 1848-ban jelent meg először a színpadon. Don Quichotte et Sancho Pansa c. művében lépett fel, a Théâtre Nationalban, mint énekes. 1851-ben a Théâtre du Palais royal karmestere lett. 1854-ben a Boulevard du Temple-n megnyitotta kis színházát, a Folies concertantes-t (később: Folies Nouvelles, majd Folies Dramatiques). 1856-ban megvált a színház vezetésétől. 1870—71-ig a londoni Coventgarden színházban dirigálta a Concerts à la Strauss-t, majd. u. o. az Empire színház karmestere lett. Ötvennél több operettet írt, amelyeknek szövegkönyveit is ő készítette. A nevezetesebbek: L'oeuil crevé, Le petit Faust, Le nouvel Aladin, Mamsell Nitouche (1883); Fla-Fla (1886); Le noce à Nini, La rusotte (Lecoq-kal), Les bagatelles (1890). Balettjei: La rose d'amour (1888); Diana (1888) és Cleopatra (1889). Irt egy hősi szimfóniát is. A fia: *Gardel* egy operettjével lett ismertté. A címe: Nini, c'est fini (1871).

Hervey-szigetek a. m. Cook-szigetek (l. o)).

Hervieu (ejtsd: ervjö), *Paul*, francia dráma- és regényíró, szül. Neuilly-sur-Seineben 1857 szept. 2. Előbb ügyvédi, majd diplomáciai pályára lépett, de 1881-ben, amikor Mexikóba küldték ki, beadta lemondását. 1900 óta a francia akadémia tagja. Első könyvei, melyek sorát Diogène le chien (1882) nyitotta meg, nem sok vizet zavartak; hírét Flirt (1890) s még inkább Peints par eux-mêmes (1893) című szatirikus műveinek köszönheti. Regényei sorából a pénz hatalmát rajzoló L'armature (1895) érdemel említést. Legtartósabb sikereit a színpadon érte el; ő a tézisdráma egyik legtehetségesebb művelője. Szereti a sötét színeket s a tragikus helyzeteket, melyeket nagy ügyességgel tud előteremteni. Színművei közül említhetők: Les paroles restent (1892); Les tenailles (1895, a nőjogok érdekében); La loi de l'homme (1897); L'énigme (1901); La course du flambeau (1901, az anyaszeretet drámája); Le dédale (1903, a válás ellen); Théroigne de Méricourt (1903, a forr. idejéből); L'armature (1904); Le réveil (1905); Connais-toi (1909); Bagatelle (1912). Nálunk is színre kerültek: A bilincs, ford. *Zempléni* P. Gyula, (1898); Ismerd meg magadat, ford. *Ambrus* Zoltán (1910). Elbeszélő műveiből megjelent magyarul: Egy párbaj története (Pesti Hirlap 1890. évf.); A levelek titka (Egyetértés 1895. évf.); Az idegen (Pesti Napló 1907. évf.). V. ö. E. *Faguet*, Propos de théâtre IV. (Paris 1907); J. *Lemaitre*, Impressions de théâtre VII., X. (u. o. 1894—1898); G. *Brandes*, Samlede skrifter VII. (Kjöbenhavn 1901).

Hervilly (ejtsd: ervíji), *Ernest Marie*, francia író, szül. Párisban 1839 máj. 26., megh. Champigny-ban 1911 nov. 18. Irt több verskötetet: La lanterne en vers de couleur (1868); Les baisers (1872); Le harem (1874); számos vígjátékot: Le malade réel (1874); Le magister (1877); Le paraplnie (1880); L'enveloppe (1884); Midas (1892); Notre ami Dorichon (1898); humoros rajzokat és regényeket, minők: Contes pour les grandes personnes (1874); Les armes de la femme (1880); Trop grande (1890); L'homme jaune (1901); Ma cousine Gason (1903) stb. Magyarul megjelent: Elkésett ötletek (vígjáték, Budapest é. n.).

Hervoich *Iván*, báni tanácsos, szül. Zágrábban 1866 jún. 11., megh. 1912 jún 7. Jogi tanulmányait a bécsi és zágrábi egyetemen végezte. 1888. közigazgatási gyakornokká nevezték ki. Három évet Varasd vmegyénél töltött s ezután a zágrábi országos kormány elnökségéhez osztották be, hol 1910. báni tanácsos lett. 1912 jún. 7. áldozatul esett annak a merényletnek, melyet egy horvát egyetemi hallgató Zágrábban Cuvaj Ede királyi biztos ellen elkövetett.

Hervoja, Hrvatinics Vukac fia, 1388. fivérével együtt horvátországi helytartó lett s Tvartko, a hódító bosnyák király halála után a bosnyák királyok mellett, mint ezeknek major domusa, kiskirály szerepét játszotta. A Nagy Lajos trónját öröklő nők uralmával szemben erős ellenzéki politikát űzött. Már Kis Károlynak hatalmas párthíve volt öccsével, Vukkal együtt, majd Zsigmond ellen a lázongó Horváthy-testvérekhez csatlakozott s Nápolyi László pártjára állt. Mikor 1393. a Horváthyak kárára fordult a kocka, H. hűséget fogadott Zsigmondnak és Máriának, de szavát rövid ideig tartotta meg s újra László pártja élére állott. 1403 júl. 9., mint László király teljhatalmú kormányzója, Zárában várakozott urára és koronázása fölött rendelkezett. László 1403 okt. Spalato s a szomszédos szigetek hercegévé tette. Spalato birtokában a Balkán Ny.-i részén majd egy évtizeden át ő volt az úr; Bosznia királyait, külügyeit ő vezette. Katonasága, nagy udvartartása volt, követeket tartott, pénzt veretett. Mégis ő volt az első, aki odahagyta a bukott László-pártot s Budára ment Zsigmond elé, aki minden méltóságában megerősítette. Később egy mellőztetése ismét támadásra késztette; Sandali vajda ellen a törökkel szövetkezett; e miatt pártütőnek nyilvánították, sőt javaitól is megfosztották. Hasztalan mentegette magát, Zsigmond királyi parancsát 1413. végrehajtották. Erre Magyarország ellen a törökkel szövetkezett s Uszora vajdaságban Doboj vára közelében túlnyomó erővel s csellel legyőzték a királyi vezéreket. H. a török kegyén alapult hatalmát nem sokáig élvezhette, 1416 áprilisban meghalt, miután negyedszázadon át nagy befolyást gyakorolt Bosznia, Horvát- és Dalmát-, sőt Magyarország sorsára is. Hős volt, de merev, erőszakos jellemű, ki céljai elérésében nem válogatta az eszközöket. 1403-ig bogumil vallásu volt s ezért van e vallás egyik szertartáskönyve neki ajánlva.

Irodalom. Turul X. 1. s köv. l.; Klaić, Bosznia története, 194., 229. s köv. l.; Wertner, A középkori délszláv uralkodók genealógiai története; Fejér, Cod. Dipl. X. 2., 158., 563., X. 4., 72. s köv. l., X. 5., 184., 384; Monum. Vatic. S., I. 1. IV. A H. parancsára készült nagybecsű missale-t (Missale Glagoliticum), melyet 1889. Konstantinápolyban fedeztek föl, Jagči, Thallóczy és Wickhoff adták ki, Wien 1891.

Herwarth von Bittenfeld, *Karl Eberhard*, porosz hadvezér, született Grosswertherben 1796 szept. 4., megh. Bonnban 1884 szept. 2. Részt vett

az 1813—14-iki német szabadságharcban, de csak lassan lépett elő. 1848-ban ezredes, 1860. hadtestparancsnok lett. Az 1864-iki schleswigi hadjáratban a porosz hadak élén különösen kitűnt az Alsen-szigetre való átkelésnél. 1866-ban a porosz elbei hadsereg főparancsnoka lett s a königgrätzi csatában a porosz hadsereg jobb szárnyát vezette győzelemre a X. osztrák és a szász hadtest ellen. Az 1870—71-iki francia háborúban a tartalékosok és hadi foglyok szállítására ügyelt fel. 1871 ápr. tábornagy lett s nyugalomba vonult.

Herwegh, *Georg*, német költő, szül. Stuttgartban 1817 máj. 31., megh. Liestalban, Basel mellett 1875 ápr. 7. Tübingenben teológiát hallgatott. Stuttgartban, majd Svájcban élt, hol Gedichte eines Lebendigen című politikai költeménygyűjteményét írta (1841). 1842-ben poroszországi útja alkalmával mindenütt, még a királynál (IV. Frigyes Vilmos) is kitüntető fogadtatásra talált. Azonban a királyhoz Königsbergből intézett nyílt levele következtében kitiltották a porosz állam területéről s Zürichben sem tűrték meg, ahol le akart telepedni. Később Párist választotta állandó tartózkodási helyéül. Itt írta meg költeményeinek második kötetét (1844) s fordította le Lamartine műveit (1843—1844, 12 kötet). Itt lépett összeköttetésbe a forradalmi propagandával és 1848 április havában egy német-francia munkáslégióval megjelent Badenban. A württembergi csapatok azonban útját állották. Ezután hosszabb ideig lakott Párisban, Zürichben és Liestalban, Basel mellett. Most már csak ritkán lépett egy-egy költeményével a nyilvánosság elé, lefordított azonban néhány Shakspere-drámát a Bodenstedt-féle kiadás számára.

Herwerden, *Henricus van*, németalföldi filológus, szül. Beetsterzwaagban (Friesland) 1831 szept. 17., megh. Utrechtben 1910 nov. 18. 1856—1859-ben kéziratokat tanulmányozott Francia-, Olasz-, Spanyol- és Németországban. 1860—64-ig gimnáziumi tanár Groningenben és Hágában, 1864. a görög nyelv tanára az utrechti egyetemen. A görög szinműírók szövegkritikájában szerzett legtöbb érdemet. Kiadta Sophokles Oedipusát (Utrecht 1866); Euripides Ion-ját (u. o. 1875) és Helenáját (Leiden 1895); Aristophanes Békéjét s hollandus nyelvre fordította a két Oedipust, Elektrát, Antigonét és Platon Phaedonját. Kiadta továbbá halikarnassosi Dionysios leveleit (Groningen 1861); Thukydidest (Utrecht 1877—1882); Herodotost (u. o. 1884); Antiphont és Aristoteles athéni államát (Leiden 1891). Említendő: Lexicon graecum suppletorium et dialecticum (u. o. 1902).

Herwig, *Walter*, volt porosz képviselő, szül. Arolsenben 1838 febr. 25. Több irányú állami hivatali és tudományos működése mellett sokat tett a német tengeri halászat fejlesztésére és az északeurópai tengerparti államok által egységesen végzendő tudományos tengerkutatási munkálatok megindítására (1892), elnöke e munkálatok végrehajtó bizottságának s a nemzetközi tengerkutatási munkálatokból a Németországra eső részt is vezeti.

Herxheimer, *Salomon*, német zsidó teológus, született Dotzheimben 1801., megh. Bernburgban 1884. Nagy érdemei vannak a zsidó népoktatás és a zsidó ifjatalság nevelése, valamint a földmívelésnek és iparnak zsidó körökben való terjesztése körül. Nagybecsüek iskolai tankönyvei, bibliafordítása és hitszónoklatai.

Herz, 1. *Cornelius*, francia kalandor, szül. 1845 körül Németországban, megh. 1898 júl. 6. Bournemouthban (Anglia). Fiatal korában Amerikában járt, majd gyógyszerészetet és sebészetet tanult, a francia-német háborúban, hamisított orvosi oklevél alapján, katonaorvosnak vétette fel magát, majd újból Amerikába ment, ahol vagyont szerzett. Visszatérve Párisba, nagy vállalatokba kezdett, miáltal kitünő összeköttetésekre tett szert, úgy, hogy a becsületrend parancsnoki keresztjét is elnyerte. H.-nek nagy része volt a Panama-botrányban. Tíz millió frankot csalt ki a részvénytársaságtól, hogy a politikusokat és a sajtót megvesztegesse. A botrány kitudódása után H. már Angliában volt. 1894 júl. öt évi fogházra ítélték.

2. *H., Henri*, német zongoraművész és zeneszerző, szül. 1803 jan. 6. Bécsben, megh. Párisban 1888 jan. 5. Hünten (az idősb), Pradner és Reicha voltak a mesterei. 1825—35-ig a világ legdivatosabb és legünnepeltebb zongoraművésze és zongorakomponistája volt. Miután vagyonának nagy részét a Klepfer-féle zongoragyáron elvesztette, maga alapított zongoragyárat, amely vezetése alatt felvirágzott és Érard és Pleyel mellett az elsők közé tartozott Párisban. 1842. a konzervatoriumon a zongora tanára lett. Művei: 8 zongoraverseny, számos variációs mű, szonáták, notturnók, indulók, táncok, etüdök.

3. *H., Henriette*, szül. Berlinben 1764 szept. 5., megh. u. o. 1847 okt. 22. A spanyol eredetü *de Lemos* zsidó orvos leánya volt s 1779. nőül ment H. Markus (l. *H. 4.*) orvoshoz. Mint korának egyik legszebb asszonyát, de kiváló női erényeiért és szelleméért is, mindenfelől hódolattal vették körül. Házában gyültek össze a művészet és tudomány képviselői, különösen a szabadabb romantikus iskola hívei: mindkét Humboldt és Schlegel, Schleiermacher, Engel, Moritz, Schadow, Varnhagen v. Ense, Rahel, a kurlandi hercegnő stb. Környezetében töltötte ifjusága egy részét Börne. A Schleiermacher vallásáért rajongott, de a keresztséget anyja iránt való kegyeletből csak ennek halála után 1817. vette fel. V. ö. *Fürst*, Henriette H. (1850, 2. kiad. 1858); Briefe des jungen Börne an H. H. (1861).

4. *H., Markus*, német orvos és iró, szül. Berlinben 1747 jún. 17., megh. u. o. 1803 jan. 19. 1774-ben a hallei egyetemen orvosi diplomát szerzett, ugyanekkor a berlini zsidó kórház orvosa lett és jogot nyert, hogy bölcsészeti előadásokat tartson. 1779-ben nőül vette Henriette de Lemos-t (l. *H. 3.*). Főbb művei: Betrachtungen aus der speculativen Weltweisheit (Königsberg 1771); Freimüthige Kaffeegespräche zweier jüdischer Zuschauerinnen über den Juden Pinkas (Berlin 1772); Versuch über die Ursachen des Geschmackes (1776); Briefe an Ärzte (1777—84); Grundriss der medizinischen Wissenschaften (u. o. 1782); Versuch über den Schwindel (u. o. 1791).

Herzafalva (azelőtt: *Hirzest*), kisk. Bihar vm. vaskóhi j.-ban, (1910) 324 oláh lak., u. p. és u. t. Rézbánya.

Herzberg, 1. *H. an der Elster*, város Merseburg porosz kerületben, (1910) 3927 lak., gép-, keményítő- és cipőgyártással. 1578-ban szász és anhalti teológusok itt az ú. n. kripto-kalvinizmus kérdésében összejövetelt tartottak. — 2. *H. am Harz*, falu Hildesheim porosz kerületben, (1910) 3970 lak., szivargyárral és kanári-tenyésztéssel. Mint klimatikus gyógyhelyet is sokan fölkeresik. Délnyugatra tőle egy hegyen áll H. kastély, a braunschweig-grubenhageni hercegeknek egykori székhelye, ahol Ágost Ernő hannoveri választó, továbbá I. és II. György angol királyok születtek.

Herzen, l. *Hercen*.

Herzfeld *Viktor*, zenetudós és komponista, szül. 1856 okt. 8. Pozsonyban. Bécsben jogot és zenét tanult. 1880-ban a konzervatóriumon a zeneszerzésből és hegedűjátékból első díjat kapott. 1884-ben megnyerte a Gesellschaft für Musikfreunde Beethoven-díját. Tanulmányait Grell Eduardnál fejezte be Berlinben. 1886-ban Budapesten az Országos Zeneakadémia tanára lett, 1909. a zeneszerzési tanszéken Kössler János utóda. H. a Hubay—Herzfeld—Waldbauer—Popper vonósnégyes társaság második hegedüse volt. Zenekari és kamarazeneműveket írt. Egy ideig zenekritikusa volt a Pester Lloyd-nak. Elméleti műve: A fuga (1913).

Herzfeld, 1. *Alexander*, német kémikus, szül. Sprottauban 1854 szept. 7. A berlini mezőgazdasági és technikai főiskolákon tanár. A cukoripar terén szerzett kimagasló érdemeket. A nemzetközi cukorvizsgáló bizottság elnöke.

2. *H., Levi*, német zsidó tudós és teológus, szül. Ellrichben 1810 dec. 28., megh. Braunschweigban 1884 márc. 11. 1842-től braunschweigi főrabbi volt. Főbb munkái: Übersetzung u. Erklärung des Kohelet (Braunschweig 1838); Geschichte des Volkes Israel von der Zerstörung des ersten Tempels bis zum Makkabäer Simon (u. o. és Nordheim 1847—57, 3 köt.); Vorschläge zu einer Reform der jüdischen Ehegesetze (u. o. 1846); Handelsgeschichte der Juden des Altertums (u. o. 1879); Zwei Vorträge über die Kunstleistungen der Hebräer (u. o. 1864) és Einblicke in das Sprachliche der semitischen Urzeit (Hannover 1883).

Herzl, 1. *Kornél*, l. *Hernádi*.

2. *H. Tivadar*, a cionizmus megalapítója és vezére, szül. Budapesten 1860 máj. 2., megh. Edlachban 1904 júl. 3. Egy ideig a Wiener Allgemeine Zeitungnál dolgozott, 1891. a Neue Freie Presse párisi levelezője, később e lap tárcarovatának szerkesztője lett. Szépirodalmi és esztetikai tárcáin kívül színműveivel (Das neue Ghetto; Unser Kätchen; Grethel; Prinzen aus Genieland; Salon in Lydien stb.) nagy hírre tett szert. A cionista mozgalmat Der Judenstaat (Wien 1896) c. művével indította meg, amelyben a palesztinai zsidó állam újjáalapítását propagálja (l. *Cionizmus*). A propagandában H. tevékeny részt vett, a baseli cionista kongresszusnak elnöke volt és a német császárt, a pápát s a szultánt, kiknél kihallgatáson volt, megnyerni igyekezett a zsidó állam ügyének. Alt-Neuland (Leipzig 1902) című utopisztikus regényében a virágzó zsidó államot mutatja be, aminőnek ő képzeli a keletkezése utáni husz esztendőben. Tárcáinak gyüjteménye két kötetben jelent meg (Wien 1904). Nagy sikere volt Das Palais Bourbon, Bilder aus dem französischen Parlamentsleben (Leipzig 1895) és Philosophische Erzählungen (Berlin 1900) c. munkáinak.

Herzlieb, *Minna*, szül. Züllichauban 1789 máj. 22., megh. Görlitzben 1865 júl. 10. Jenában nevelkedett, hol Goethe 1807. megismerte és megszerette. 1826-ban Walch tanárhoz ment nőül. Régebben azt hitték, hogy ő a Wahlverwandtschaften Ottiliájának eredetije; Goethe több szonettet is írt hozzá. V. ö. *Hesse*, Minchen H. (Berlin 1878) és *Gaedertz* K. Th., Goethes Minchen (2. kiad., Bremen 1889).

Herzog, 1. *Ferenc*, orvos, szül. Budapesten 1879 febr. 13. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1902. orvosdoktorrá avatták. Előbb Lenhossék Mihály tanár anatómiai intézetén, majd 1903—1908-ig Jendrássik Ernő tanár idegklinikáján volt gyakornok, utóbb tanársegéd. 1906—1907-ig Német- és Franciaországban volt tanulmányúton. 1909-ben tanársegéd és adjunktus lett Jendrássik tanár belklinikáján. 1911-ben a belorvosi diagnosztikából magántanári képesítést nyert. Irodalmi dolgozatai a belorvostan és idegkórtan körébe vágnak s hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg.

2. *H. Fülöp*, építész, szül. Bécsben 1860. Schikedanz Alberttel társulva, építette a városligeti műcsarnokot, a budapesti millenniumi Árpád-emléket, a szekszárdi muzeumot, a budapesti Szépművészeti Muzeumot. A klasszikus stílusirány képviselője.

Herzog, 1. *Eduard*, ó-katolikus püspök Svájcban, szül. Schongauban (Luzern kanton) 1841 aug. 1. Tanulmányait bevégezvén, 1867. lelkész s 1868. az exegezis tanára lett a luzerni teológiai intézetben. 1870—71. a csalatkozhatatlanság dogmája ellen intézett Katholische Stimmen c. hetilapot adta ki; 1872. önként lemondott tanári állásáról és a krefeldi (rajnai Poroszország) ó-katolikus hitközség plébánosa lett; 1873. Olten (Svájc) plébánosa, 1874. a berni egyetemen az újtestamentomi exegezis tanára lett, 1876. pedig őt választották meg Svájc ó-kat. egyházának püspökévé. Művei: Über die Abfassungszeit der Pastoralbriefe (Luzern 1870); Christkath. Gebetbuch für gemeinsamen Gottesdienst (Bern 1879); Gemeinschaft mit der anglo-amerik. Kirche (u. o. 1881); Religionsfreiheit in der helvet. Republik (u. o. 1884); Synodalpredigten und Hirtenbriefe (u. o. 1886); Leo XIII. als Retter der gesellschaftlichen Ordnung (Solothurn 1888); Über den röm. Ablass (Zürich 1890); Die kirchliche Sündenvergebung nach der Lehre des h. Augustin (1902).

2. *H., Emilie*, német operaénekesnő, neves Mozart-interpretáló, szül. 1860. Ermatingenben (Svájc). Zürichben és Münchenben tanult. 1880-ban a müncheni Hoftheater, 1889. a berlini királyi opera tagja lett, mint szubrett és koloraturénekesnő. 1900-ban porosz kamaraénekesnői címet kapott. 1903-ban a berlini Hochschule tanárának nevezték ki. *Welti* H. zenetörténész felesége.

3. *H., Ernst von*, német filológus, szül. Esslingenben 1834 nov. 23., megh. Stuttgartban 1911 nov. 17. Tübingenben 1867. rendkívüli, 1874. pe-

dig rendes egyetemi tanár lett. Főművei: Galliae Narbonensis provinciae romanae historia (Leipzig 1864); Untersuchungen über die Bildungsgeschichte der griechischen und lateinischen Sprache (u. o. 1871); Die Vermessung des römischen Grenzwalles in seinem Laufe durch das Königreich Württemberg (Stuttgart 1880); Über die Glaubwürdigkeit der aus der römischen Republik bis zum Jahre 387 d. St. überlieferten Gesetze (Tübingen 1881); Geschichte und System der römischen Staatsverfassung (Leipzig 1884—91); Zur Verwaltungsgeschichte des attischen Staates (1897).

4. *H., Johann Georg*, német orgonavirtuóz, szül. 1822 szept. 6. Schmölzben (Bajorország), megh. 1909 febr. 4. Münchenben. 1854-ben Erlangenben egyetemi zeneigazgató, 1866. rk. tanár lett. Művei az orgona irodalmában számottevők.

5. *H., Johann Jakob*, német ref. teológus, szül. Baselben 1805 szept. 12., megh. Erlangenben 1882 szept. 30. 1830-ban Lausanneban lett tanár, 1847. Halleban, 1854. Erlangenben. Nagyszámú művei közül a legkiválóbbak: Johann Calvin (1843); Das Leben Ökolampadius' und die Reformation d. Kirche zu Basel (1843, 2 köt.); Die romanischen Waldenser (1853); Abriss der gesammten Kirchengeschichte (1876—82, 3 köt.); de különösen nagy szolgálatot tett a protestáns tudományos világnak a Realencyclopädie für protestantische Theologie u. Kirche c. nagy munkájával, melyet 1854. indított meg s 1866. fejezett be a XXI. kötettel s melyet 1877 óta Plittel, ennek halála után pedig Hauckkal együtt újra átdolgozott.

6. *H., Rudolf*, német író, szül. Barmenban 1869 dec. 6. Filozófiai tanulmányok után az ujságírásra fordította erejét; előbb a Hamburger Neueste Nachrichten, utóbb a Berliner Neueste Nachrichten szerkesztője volt. Die Wiskottens c. regénye (Stuttgart 1905, 90. kiad. 1912) megalapította írói hírnevét, melyet néhány drámával s több kiváló regénnyel s novellakötettel (Das goldene Zeitalter, 1900; Der Adjutant, 1909; Der Graf von Gleichen, 1902; Die vom Niederrhein, 1903; Das Lebenslied, 1904; Der Abenteurer, 1907; Hanseaten, 1909, 60. kiad. 1912; Es giebt ein Glück 1910, 30. kiad. 1911; Die Burgkinder, 1910, 70. kiad. 1912; Siegfried der Held, 1912; Der Niebelungen Fahrt ins Hunnenland, 1912) s egy kötet lirai költeménnyel (Gedichte, 1910) is öregbitett.

Herzogenberg, *Heinrich von*, német zeneszerző és pedagógus, szül. 1843 jún. 10. Grácban, megh. 1900 okt. 9. Wiesbadenben. Dessoff F. O. tanítványa. 1874-ben Spittával egyetemben megalapította a lipcsei Bach-Vereint. 1885-ben a berlini Hochschulen Kiel utóda lett a zeneszerzési katedrán. Kompoziciói nagyobbrészt kórusok és kamarazeneművek. Brahmshoz meleg barátság fűzte. A felesége: *Elisabeth von Hochhausen* (1848—1892) jeles pianista volt. V. ö. *Altmann*, H. v. H. (1903); *Kalbeck*, J. Brahms im Briefwechsel mit H. v. H. (1907).

Herzogenburg, község St. Pölten alsóausztriai kerületi kapitányságban, a Traisen baloldalán, vasút mellett, (1910) 4102 lak., az augusztinusok 1112. alapított kolostorával, szép templommal, könyvtárral, kép-, érem-, ásvány- és régiséggyüjteménnyel. Ecet-, cement- és vasárúgyárakkal.

Herzogenbusch, németalföldi város, l. *Hertogenbosch*.

Herzog Ernst, egy német költemény hőse, l. *Ernő herceg*.

Herzog Ludolfs-Bad, fürdő Gaudersheim braunschweigi kerületben, jód- és brómtartalmu sósforrásokkal.

Herzon *(Cherson)*, 1. *orosz kormányzóság*, melyet Besszarábia, Podolin, Kijev, Poltava, Jekaterinoszlav, Tauria kormányzóságok és a Fekete-tenger határolnak. Területe 71,284 km², lak. száma (1910) 3.447,100. A terület legnagyobb része síkföld, csak É.-on dombos; részint termékeny, részint steppe-terület, amely azonban szintén alkalmas a megművelésre. Folyói: a Dnyepr, jobboldalán az Ingulecc al; a Bug, baloldalán az Ingullal; a Titigul, Dnyesztr. Több vasútvonal vezet át rajta. Termékei: gabona, főzelék, gyümölcs, bor (különösen a német gyarmatokban); jelentékeny a juh- (2—3 millió, többnyire merinojuhok), ló- és marhatenyésztése is. Kereskedelme (4 kikötővel) és ipara (22 bonbon-, 5 festék-, 8 petroleum-, 2 tinta-, 34 kocsigyára stb.) egyaránt virágzó, ugyszintén halászata is. 6 járásra oszlik: Alexandrija, Ananyev, H., Jeliszavetgrád, Odessza, Tiraszpol. — 2. *H.*, az ugyanily nevű kormányzóság *fővárosa*, mely hajdan vár is volt; a Dnyepr jobb oldalán terül el. Lak. száma (1910) 85,200; van 12 gör. kat., 1 róm. kat. és 1 luther. temploma, 2 zsinagógája, 2 gimnáziuma, 2 felsőbb leányiskolája, 1 szemináriuma, 1 járási iskolája és 1 zsidóiskolája. A lakosok faggyu- és szappanfőzéssel, gyapjumosással, sörfőzéssel, szivar- és dohánygyártással foglalkoznak; jelentékeny a gabona- és fakivitel. Van számos gőzmalma is. H.-t 1778. Potemkin alapította; 1787. itt folyt tárgyalás II. Katalin cárnő és II. József császár között.

Hes (franc. és ol. *si bémol*), a *b*-vel lejebbitett *h*. Másként (és túlnyomólag) *b*-nek hívják.

Hesbaye (ejtsd: eszbé) v. *Hasbagne, Hasbaing, Hasbengau*, Közép-Belgiumnak a Maastól É.-ra Liège, Huy, Hannut, Tirlemont, Saint-Trond és Tongres közt fekvő, igen termékeny vidéke, amely jelenleg Liège, Limbourg és Namur tartományok között oszlik meg. A VIII. sz.-ban *Pagus Hasbaniensis* nevet viselt. Fővárosa Waremme.

Hesdát, 1. község, l. *Hasadát*. — 2. *H.*, az *Aranyos folyó baloldali mellékvize*, Torda-Aranyos vármegye É.-i határán Hasadát község felett ered s DK.-re folyik középmagasságú hegyek közt. Nevezetes völgyének alsó része, mely a hegység mészképződményeit áttörve, a híres *tordai hasadékot* (l. o.) alkotja. A H. Sinfalvával szemben ömlik az Aranyosba. Hossza 40 km.

Hesdin (ejtsd: edeñ), város Pas-de-Calais francia dép. Montreuil járásában, a Canche és Ternoise összefolyásánál, 3242 lak., vászonszövéssel, deszkafürészekkel és sörgyárral; 1629-ből való monumentális városházzal. H.-t az V. Károly által 1553. lerombolt *Vieux-H.*-től 6 km.-nyire 1554. Fülöp Emánuel szavojai herceg alapította és fontos erősséggé alakította. 1659-ben a pireneusi békében végleg Franciaországhoz került.

Hesekiel, *Georg Ludwig*, német író, szül. Saale melletti Halleban 1819 aug. 12., megh. Berlinben 1874 febr. 26. A Neue Preussische Zeitung-nak haláláig egyik szerkesztője volt. Az 1855. alapított Berliner Revue-ben kezdte meg hazafias regényeit, amelyek, valamint többi művei is, erősen feudális-konzervativ irányuak. Irt több regényt a francia történelemből is. 1868-ban adta ki Das Buch vom Grafen Bismarck c. művét (3. kiad. 1873), amelyet a benne foglalt családi levelek tesznek érdekessé. Műveiből magyarul megjelent: A kis marquisné, ford. *Kendeffy* V. (Budapest 1879). — Leánya, *Ludovika* (1847—1889) szintén számos regényt irt.

Heses, a két *p*-vel (*pp*) lejebbített *h*.

Hesiodos, görög költő. Apja (Dios) az eol Kiméből (Ázsia) költözött Aszkrába, a beóciai Helikonnak, a Muzsák hegyének tövébe; itt született H mintegy 100 évvel utóbb Homerosnál (Kr. e. 776., vagyis az első olimpiasz körül); pásztor és földmivelő volt. A neve alatt forgó művek a következők: 1. *Teogonia*, istenek eredete, származása. A költemény a Muzsákhoz intézett himnusszal kezdődik s mint a címe is mutatja, a világ keletkezését a kaoszból, továbbá Uranos, Kronos és Zeus uralmát, ennek harcát a Titánokkal, valamint Prometeus mondáját s az asszony teremtését, a többi istenek és istennők eredetét tárgyazza. Az utolsó három vers átmenet az elveszett költeményhez, melynek cime: 2. *Katalogos günaikón* (asszonyok névtára), amely a heroinákról, az istenek kedveseiről szól; 3. *Aspis* (Herakles pajzsa), mely Alkmenéről és Herakles meg Iphikles születéséről szól, valamint Heraklesnak Kiknos óriással s ennek apjával (Aresszal) való harcáról (l. *Herakles*). A harcra való készület elbeszélésébe alkalomszerüleg (139—320. versek) bele van szöve Herakles pajzsának leírása, mely gyönge utánzata az Ilias 18. énekében tárgyalt Achilleus pajzsának. 4. *Erga kai Hémerai* (munkák és napok), tanító költemény, melyben a költő élettapasztalatairól számol be s a földmivelő szokásos munkáit és naptárát adja. Vergilius római költő utánozta Georgica-jában. H. a genealogikus eposz terén iskolát alkotott (l. *Görög irodalom*) s épp úgy, mint Homerosnak, számtalan egyéb költeményt tulajdonítottak neki, holott bizonyossággal csak a Teogonia és az Erga kai Hémerai tulajdonítható neki. Jelentősége abban áll, hogy Homeros naiv álláspontjától benne nagy lépéssel jutott előbbre a görög szellem, mert az emberi életnek, a világnak mind elméleti, mind gyakorlati oldalát mutogatta műveiben s költészetében a lira, elégia, jambus és gnóma elemei is feltalálhatók.

Irodalom. Fick, Versuch einer Zerlegung der Gedichte in ihre Teile u. einer Zurückführung auf ihre ursprüngliche Form, Göttingen 1887. Nálunk Némethy G. irt beható birálatot latinul H. Teogoniájának szerkezetéről, szövegéről stb. (Filol. Közlöny 1887). Kiadások: Editio princeps Mediolani 1493.; jegyzetekkel Lösner adta ki 1778, Leipzig; kommentárral kiadta Göttling s újra Flach, u. o. 1878; szövegkiadás Schömanntól, Berlin 1869; kritikai apparátussal ellátott kiadás van Köchly Kinkeltől Leipzig 1870; Rzachtól, Wien 1884. és Sittltől, Athén 1890. Fordítások: németül Vosstól Heidelberg 1866; Eythtől, Stuttgart 1858 és Uschnertől, Berlin 1865; magyar fordítását kisebb részletekben Molnár János, Magyar könyvesház 1873: Szabó István, Tanodai Lapok 1857, és Radó Antal, Görög antológia 1886. próbálták meg; Pecz V. kész fordítása mutatványait l. Jebb Finácy gör. irod. történetében.

Hesione, Laomedon király leánya, l. *Laomedon*.

Hesperia, ógörög nyelven a. m. Nyugatország; így nevezik a költők Itáliát, majd később Hispániát értik rajta.

Hesperidák (a. m. a Nyugat gyermekei), a görög mitológiában az Éjszaka leányai. Nevük: Aigle (a. m. pompázó), Arethusa (a. m. patakzó), Erytheia (a. m. pirosló), Hesperia (a. m. alkonyuló). Az Okeanos partján, az örökös homály határán, az isteneknek a lenyugvó nap sugaraitól bearanyozott kertjében laknak. Itt őrzik az aranyalmákat, melyeket utóbb Heraklesnek sikerült tőlük elrabolni.

Hesperidák almája (*H. gyümölcse*), a narancs költői neve. L. *Hesperidák*.

Hesperides (növ.), egy rend régibb növényrendszerekben. A mostani *Rutaceae*-család egy részét sorolták ide, azt, amelybe a citrom, a narancs és a rokon génuszok tartoznak.

Hesperidin, l. *Heszperidin*.

Hesperidium (növ.), felső állású magházból fejlődő *töktermés*, mint a citrom, narancs.

Hesperidae (állat), a nappali lepkék egyik családja több nemmel. Az idetartozó lepkék kicsiny, zömök termetüek, szárnyaik rövidek, a felsők háromszögalakúak, az alsók kerekítettek. Fejük nagy, széles homlokkal. Hernyóik orsóalakúak, finoman szőrözöttek s többnyire összefont levelekben élnek, ahol bábokká is átalakulnak. Hazánkban 20 fajuk él.

Hesperis *L., estike* (növ.), a Keresztesek génusza; 24 faja közül 2 Fokföldön, a többi a Földközi-tenger K.-i környékén honos, 2 éves v. évelő fű. Legismeretesebb közülök a *H. matronalis* L. (pompás estike, éjjeli viola, estvelke), levele tojásdad-lándzsás, fürészes, sűrűn szőrös, szára egyszerű v. ágas, pelyhes, de nem mirigyszőrös, máskor kopasz. Virága szép lila, ritkán fehér, éjjel ibolyaillatu, szirma egy kissé kicsípett, rövid szálkás. Közép-Európában és Ázsiában is előfordul, hegyvidéki növény. Kertbe is ültetik, itt-ott elvadul. Gyakran teljes virágú. A *H. tristis* L. (szomorú estike) levele épszélű, szálas lándzsás. Virága szennyessárga, erei ibolyásak. Becője lapos, elálló. Dél- és középeurópai. Hazánkban gyakori, Németországban kertben is látni, kedves illatu. Mindkettő magvának olaja jobb a repceolajnál, füve jó takarmány, Európa D.-i részén e célra termesztik is.

Hesperisek, másképp *Hesperidák* (l. o.).

Hesperornis *Marsh.* (Lestornis Marsh.), kövült vizi madár. A laposmellüek rendjébe tartozó kihalt nem, amely kizárólag a középső krétakorban élt Kansasban. A szárnya csökevényes és így repülni nem tudhatott, hanem valószinüleg jó úszó volt. Magassága 1·8 m., csőre fogazott.

Hesperos (gör.) a. m. este, a Venus mint esti csillag; lakodalmak alkalmával a nászmenet vezetőjéül magasztalták énekekben, aki t. i. a nászéjnek hirdetője. L. *Esthajnalcsillag*.

Hess *András*, nyomdász, kit Karai László budai prépost Rómából hivott fel Budára, patrónusa áldozatkészségéből (2000 ezüst forintnyi költséggel) 1472. állította és szerelte föl Budán a hazánkban legelső és a XV. sz.-ban nálunk egyetlen nyomdát, mellyel a legtöbb európai államot meg-

előztük. H. nyomdájából valószínüleg a Magni Basilii de legendis poetis c. munka került ki legelőbb, melyen az évszám nincs kitéve. 1473 jún. havában jelent meg *latin* betükkel nyomva a 67 levélre terjedő Chronica Hungarorum, mely Chronicon Budense (Budai krónika) néven ismeretes (l. *Budai krónika*). 1473 után a nyomda működése véget ért. Némelyek H. halálában kutatják ennek okát. Ballagi Aladár (A magyar nyomdászat történelmi fejlődése, Budapest 1878) úgy vélekedik, hogy a nyomdát valamely elemi csapás pusztította el. V. ö. *Fraknói* Vilmos, Karai László stb. (Budapest 1898).

Hess, 1. *Eugen*, német festő, *H. 13.* fia, szül. Münchenben 1824 jún. 25., megh. 1862 nov. 21. Atyjának volt tanítványa, Brüsszelben is tanult. Többnyire csataképeket festett; ezek közül A svédek támadása Dachaunál és Francia lovasok Moszkva égése alatt a müncheni Neue Pinakothekben van.

2. *H., Georg*, német eredetü északamerikai szobrász, szül. Pfungstadtban (Hessen-Darmstadt) 1832 szept. 28. Eleinte bádogos volt, 1850. Amerikába kivándorolt, ott fafaragványokat készített, majd 4 évig Widemann tanítványa volt Münchenben. Visszatérve Amerikába, New-Yorkban telepedett le. Legkiválóbb művei: Echo, Lorelei, a Vizi liliom szimbolikus szobrai, a flatal Goethe szobra és A félbeszakított imádság (dombormü).

3. *H., Germain Henri*, kémikus, szül. Genfben 1802 aug. 7., megh. Szt.-Pétervárott 1850 nov. 30. 1827—29-ig tudományos célból Szibériában utazott. Később a pétervári tüzérségi szakiskolán, a bányászati akadémián és a tudományegyetemen a kémia tanára. Sokat dolgozott úgy az organikus, mint az anorganikus kémia terén. 1840-ben fedezte fel a termokémia alaptételét *(H. törvénye*, l. *Termokémia)*. Idevágó dolgozatai megjelentek a Pogg. Ann. 1839—45-iki évfolyamaiban. V. ö. *Ostwald*, Klassiker d. Naturwissenschaften, Heft 9. (Leipzig 1890).

4. *H., Heinrich*, báró, osztrák hadvezér, szül. 1788 márc. 17., megh. Bécsben 1870 ápr. 13. Részt vett az 1809- és 1813—14-iki francia háborukban. 1831-ben az olaszországi osztrák sereg vezérkari főnöke lett s az 1848—49 iki olasz háborúban Radetzky mellett főrésze volt a kivívott sikerekben. 1849-ben az egész osztrák sereg vezérkari főnökévé nevezték ki. A krimi háború kitörése előtt 1854. ő vette át a keleti osztrák hadsereg vezérletét s az oroszokat az oláh fejedelemségek kiürítésére kényszerítette. Az 1859-iki olasz háborúban csak a magentai csata után küldték a harctérre, de ő sem tudta megakadályozni a solferinoi vereséget. Ezután fegyverszünetet kötött III. Napoleonnal Villafrancában s tábornaggyá nevezték ki. 1860-ban a darabont-gárda főparancsnoka, 1861. pedig az osztrák urakházának örökös tagja lett.

5. *H., Heinrich von*, német festő, *H. 10.* fia, szül. Düsseldorfban 1798 ápr. 19., megh. 1863 márc. 29. Münchenben tanult, 1821—26-ig Rómában tartózkodott. Hazatérve, a müncheni művészeti akadémia tanára és az I. Lajos király által szervezett üvegfestészeti intézet vezetője lett. H. tervezte a regensburgi székesegyház festett ablakait. Legnagyobb művei a müncheni Mindszentek templomában (1827—37) és a Bonifaciusbazilikában (1840—46) levő falképsorozatok.

6. *H. (Hessus), Johann*, Szilézia reformátora, szül. Nürnbergben 1490 szept. havában, megh. Boroszlóban 1547 jan. 5. Lipcsében és Wittenbergben bevégezvén tanulmányait, a boroszlói püspök titkára lett, utazásai közben megismerkedett több humanistával, később Olaszországba utazott s Ferrarában hittudor (1519), a következő évben pedig Rómában diakonus lett. Visszatérvén 1521. a reformátori tanok hive, 1522. nürnbergi prédikátor, 1523. lelkész lett Boroszlóban, hol egy 1524. tartott nyilvános szóvitán az evangélium ügyét diadalmasan védelmezte. V. ö. *Köstlin*, Johann H. (a Zeitschrift des Vereins für Geschichte u. Alterthum Schlesiens 1864. évfolyamában); *Küntzel*, Dr. Johann H. (Breslau 1890).

7. *H., Johann Jakob*, német ref. teológiai iró, szül. Zürichben 1741 okt. 21., megh. u. o. 1828 máj. 29. Szülővárosában diakonus (1777), majd 1795. főlelkész. A Jézus életét tárgyaló irodalomnak ő volt úttörője: Geschichte der drei letzten Lebensjahre Jesu (1768); Jugendgeschichte Jesu (1773) és Lebensgeschichte Jesu (9-ik kiad. 1823) cimü müveivel. Nagyszámú művei összkiadásban jelentek meg e cim alatt: Das H.-sche Bibelwerk (1826, 23 köt.). V. ö. *Escher*, Johann Jakob H. etc. (Zürich 1837).

8. *H., Karl*, német festő, *H. 10.* fia, szül. Düsseldorfban 1801., megh. 1874 nov. 16. Eleinte rézmetsző volt, utóbb festő lett és kedvelt hegyi tájképeket festett.

9. *H., Karl Adolf Heinrich*, német festő, szül. Drezdában 1769., megh. 1849 júl. 3. Sokat utazott Magyar-, Orosz- és Törökországban és különösen lótanulmányokkal foglalkozott. Festményei és litográfia-sorozatai ily tárgyúak.

10. *H., Karl Ernst Christoph*, német rézmetsző, szül. Darmstadtban 1755 jan. 22., megh. 1828 júl. 25. Németország több városában dolgozott, részt vett (Bartolozzi vezetése alatt) a düsseldorfi képtár nagy publikációjának elkészítésében és pontozó modorban metszeteket készített Dou, Reni, Rubens és Rafael festményei után.

11. *H., Ludwig*, svájci festő, szül. Zürichben 1760 okt. 16., megh. 1800 ápr. 13. Gessner Salamon hatása alatt festő lett. Svájci és olaszországi tájképei annak idején igen kedveltek voltak. Rézkarcokat is készített.

12. *H., Ludwig*, német zenész, szül. Marburgban 1877 márc. 23. Berlinben és Milanóban tanult. Tenoristából lett 1907. a müncheni Konzertgesellschaft karnagya. Művei: szimfoniák, karénekművek, dalok.

13. *H., Peter*, német festő, *H. 10.* fia és tanítványa, szül. Düsseldorfban 1792 júl. 29., megh. 1871 ápr. 4. Részt vett az 1813—15. évi hadjáratokban, melyek eseményeit kisebb-nagyobb képek egész sorában örökítette meg. 1833-ban I. Ottó királlyal Görögországba ment és megfestette a király Naupliába való bevonulásának képét (München, Neue Pinakothek). 1839-ben Oroszországba ment és I. Miklós cár számára 8 nagy képet festett az 1812-iki hadjáratból. Legismertebb műve a görög szabadságharcot ábrázoló freskósorozat a müncheni Hofgarten árkádjaiban

14. *H., Richard,* német erdész, szül. Gothában 1835 jún. 23. 1869-ban a giesseni egyetemen az erdészet rendes tanára, 1882 egyuttal az erdészeti kisérleti állomás igazgatója lett. Művei: Der Forstschutz (Leipzig 1876—78, 3. kiad. 1898 és 1900, 2 köt.); Der forstwissenschaftliche Unterricht an der Universität Giessen (Giessen 1881); Lebensbilder hervorragender Forstmänner (Berlin 1882—1885); Die Eigenschaften und das forstliche Verhalten der wichtigeren in Deutschland vorkommenden Holzarten (u. o. 1883); Encyclopädie und Methodologie der Forstwissenschaft (I. rész Nördlingen 1883, II. rész München 1890); Über Waldschutz u. Schutzwald (Hamburg 1888); Der akad. Forstgarten bei Giessen (2. kiad. Giessen 1890); Die Forstbenutzung (Berlin 1901).

Hesse, 1. *Adolf Friedrich,* német orgonaművész, szül. 1809 aug. 30. Boroszlóban, megh. u. o. 1863 aug. 5. Atyja orgonaépítő volt. Köhler E. és Werner W. T. voltak mesterei az orgonálásban. Európaszerte ismert és neves orgonaművész volt. Kompozicióí: orgonadarabok, 6 szimfónia, nyitányok, motetták, kamarazenedarabok és egy oratorium: Tóbiás.

2. *H., Alexandre,* francia festő, szül. Párisban 1806 szept. 30., megh. 1879 aug. 7. Grosnak volt tanítványa, Jelesebb művei: Leonardo da Vinci; Brisson elnök halála; A két Foscari; Alexios Komnenos császár örökbe fogadja Bouillon Gottfriedot és A keresztesek ostromolják Beirutot (mindkettő a versaillesi muzeumban). A párisi St. Sulpice templomban falképeket is festett.

3. *H., Hermann,* német író, szül. 1877. júl. 2. Kalwban (Schwarzwald). Könyvkereskedőből lett íróvá s előbb lírai költeményeket: Gedichte (Berlin 1903, 3. kiad. 1908) bocsátott közre. Gazdag sikere volt két regényének: Peter Camenzind (1904, 50. kiad. 1909) és Unterm Rad (1905, 18. kiad. 1908, magyarul: Kerék alatt, Egyetértés 1905—1906. évf.) és novellagyüjteményének: Diesseits (1907, 15. kiad., 1908). Boccaccióról s Assisi Ferencről két kisebb monográfiát irt (Berlin 1904). Egyéb művei: Nachbarn (novellák, 1908, 12. kiad. 1909); Gertrud (regény, 1910, 16. kiad. 1912); Umwege (novellák, 1912).

4. *H., Ludwig Otto,* német matematikus, szül. Königsbergben 1811 ápr. 22., megh. Münchenben 1874 aug. 4. Szülővárosában Bessel, Jacobi és Neumann tanítványa volt. Königsbergben, Halleban, Heidelbergben és 1869 óta a müncheni politechnikumon tanárkodván, analitikai mértani tankönyveivel és értekezéseivel szerzett hírnevet. Ilyenek: Über die Doppeltangenten d. Curven vierter Ordnung; Über das Pascal'sche Sechseck stb. Nevezetes egy általa felállított ú. n. Hesse-féle determinans. Összegyüjtött müveit a müncheni akadémia adta ki (1897).

5. *H., Nicolas Auguste,* francia festő, szül. Párisban 1795., megh. 1869 jún. 14. Grosnak volt tanítványa, utóbb az Ingres-féle irány híve. Művei közül említendők a konkordátum kihirdetését ábrázoló kép a párisi Musée du Luxembourgban, falképek a párisi Notre Dame de Lorette, St. Eustache, Ste Clotilde, St. Sévérin és St. Sulpice templomokban.

Hessen *(Grossherzogtum H.),* előbb *H.-Darmstadt,* a német birodalomhoz tartozó *nagyhercegség* és szövetséges állam. Kisebb, elkülönített részeitől eltekintve, két főrészre oszlik, amelyeket egymástól 6—10 km. széles porosz terület választ el: az É.-it, Felső-H.-t egészen porosz terület fogja körül; D.-i részét, Starkenburgot és Rajnai-H.-t, porosz, bajor és badeni területek határolják. Az elkülönített apró részek közül 7 Starkenburghoz és 4 Felső-H.-hez tartozik. Az É.-i rész területe 3292, a D.-ié 4396 km². *Felület és vizek.* Az É.-i részt nagyobbára a *Vogelsgebirge* nevű bazalt hegytömeg takarja, míg D.-i részét Friedberg körül a Taunus kiágazásai borítják. A folyóvizek (Lüder, Altfell, Schwalm, Ohm, Wetter stb.) a Vogelsgebírgeről mint centrumból ágaznak szét. A Vogelsgebirgetől Ny.-ra s DNy.-ra a termékeny Wetterau terül el. A D.-i nagyobb rész K.-i felében, Starkenburg tartományban az *Odenwald* kúpjai (legmagasabbak: a Hardberg 592 m., a Felsberg 671 m. stb.) emelkednek, míg a rajnamelléki rész, valamint Rajnai-H. is sík föld; ez utóbbinak csak DNy.-i széleit takarják a *Hardt* végső ágai, amelyek az Eichelbergben (321 m.) érik el a legnagyobb magasságukat. Starkenburgot Rajnai-H.-tól a Rajna választja el. Az előbbiben a Gersprenz és Mümling a Majnába, a Weschnitz és a Modau a Rajnába folynak. Rajnai-H.-ben a Selz, Pfrimm és a Neckar a nagyobb vizek. *Az éghajlat* a síkon enyhe, a hegyek közt már meglehetősen zord. A fővárosban az évi középhőmérséklet 9·8°; az évi csapadék 710 mm. *Mezőgazdaság.* A szelidebb éghajlat alatt a Wetterauban és Rajnai-H.-ben a föld nagyon termékeny; a zordabb éghajlatu vidékeken kevésbbé. A művelésre alkalmas földterület 427 ezer ha., melyből 56% szántó, 15% rét és legelő, 1% kert, 3% szőlő, 23% erdő, 2% egyéb terület. 1911-ben termett 661 ezer q. búza, 1½ millió q. rozs, 1·2 millió q. zab, 8 millió q. burgonya, 7.5 millió q. takarmány. A gyümölcs majdnem mindenütt jól fizet s az 1911. évi gyümölcstermés értéke meghaladta a 6·7 millió márkát. A szőllőt leginkább Starkenburgban és Rajnai-H.-ben termesztik. Legjobb borok teremnek: Wormsnál (Liebfrauenmilch), Nierstein, Ingelheim, Laubenheim stb. mellett. Az évi termés értéke 23 millió márka volt 1911. Az állattenyésztés ágai közül legjobban a szarvasmarhatenyésztés virágzik; a lótenyésztésnek a kisbirtokok nagy száma nagy hátrányára van; a sertéstenyésztés jelentős. Az állatállomány (1907) 61,951 drb ló, 332,489 szarvasmarha, 64,643 juh, 384,815 sertés, 131,960 kecske és 1·6 millió szárnyas. A *bányászatnak* csak Felső-H.-ben van jelentősége. A bányák összes száma 21; ezek termeltek (1911) 358,597 t. barnaszenet, 376,171 t. vasércet és 14,316 t. konyhasót. Ezeken kívül vannak homok- és mészkő-, márvány-, bazalt-, diorit-, gránit-, porfir- stb. bányák. Jelentősek a tőzegrétegek és az agyagrétegek, különösen Hainstadtnál.

Lakosság, ipar és kereskedelem. Az 1910. évi népszámlálás szerint H.-nek összes lakossága 1,282.051 volt és pedig 639.198 férfi és 642.853 nő; népsűrűség 1 km²-en 111. Vallásra nézve 848.004 evangelikus, 397.549 róm. kath., 24.063 zsidó és 12.435 egyéb felekezetü. Az összes népességből kereső 497.461 (42%), önálló 143 ezer (28%). 1911-ben született: 34.225, meghalt 18.575,

házasságot kötött 9503 pár, elvált 221. Az iparágak közt legfontosabb a bőripar, jelentékeny a dohány-, gép-, kémiai cikkek és orvosi szerek gyártása, a szövőipar, fizikai készülékek, hangszerek, varrógépek, biciklik, konzervek és pezsgőborok készítése. Cukorgyár van 4; a működő sörgyárak száma 103 s az évi termelés 1·6 millió hl.; szeszgyára van 209 s az évi termelés értéke meghaladja a 2 millió márkát. A forgalom szolgálatában áll 1435 km. hosszú vasúti hálózat; igen jó karban álló országutak és a Rajna, amelyen igen élénk a közlekedés. A kivitel főcikkei: a bőr és bőrárúk, rövid- és díszárúk, vászon és vászonárúk, papir és tapéta, hangszerek, matematikai és fizikai szerek, kémiai készülékek, bor és szivarok; a behozatalé: pamut, gyapjú, len, kender, selyem és selyemárúk, üvegárúk, szén, gabona, liszt, gyarmatárúk, dohány stb. *Oktatásügy és közművelődés.* Egyetem van Giessenben és politechnikum Darmstadtban. A középiskolák közül legtöbb a reáliskola (18); gimnázium van 13, reálgimnázium pedig 3. A népiskolák száma 980 egyszerű és 906 továbbképző. Van azonkívül tanító- és tanítónőképző intézet, 6 felsőbb leányiskola, 32 felsőbb polgári iskola, gazdasági főiskola Giessenben, szövőiskola Lauterbachban. Nyilvános könyvtárak: az udvari könyvtár Darmstadtban, az egyetemi könyvtár Giessenben, a városi könyvtár Mainzban. A közművelődési intézetek közül a legjelentékenyebbek a siketnéma-, vakok intézetein, árvaházakon kívül a muzeum Darmstadtban, a római-germán muzeum Mainzban stb.

Alkotmány és közigazgatás. H. örökös monarchia, amelynek alkotmánya az 1820 dec. 17. megszabott, 1856., 1862. és 1872. módosított alaptörvényen nyugszik. A törvényhozó hatalmat a két házból álló országgyűlés gyakorolja a királyi felség címet viselő nagyherceggel együtt. Az első kamara tagjai az uralkodó család nagykorú tagjai, a mainzi római katolikus érsek, az evangelikus prelátus, a giesseni egyetemi kancellár, bizonyos számú nemesi család fejei, a nemesektől választott 2 és a nagyherceg által élethossziglan kinevezett, legfölebb 12 tag. A második kamara áll 15 a nagyobb városok és 43 a kisebb városok és községek által 6 évre választott tagból. Ez utóbbit a nagyherceg feloszlathatja. Mindkét kamara legalább minden 3-ik évben a 3—3 évre terjedő költségvetés megszavazása végett egybehivandó. A végrehajtó hatalmat az államminiszter (egyszersmind külügyi), a belügyi (egyszersmind oktatás- és igazságügyi) és a pénzügyminiszter (egyszersmind kereskedelmi miniszter) által gyakorolja. Közigazgatási szempontból H. 3 tartományra: Starkenburg, Felső-H. és Rajnai H., e három tartomány pedig 18 járásra oszlik. A székhely Darmstadt (l. o.). A katonaság a porosz katonaságba van beolvasztva és a német császárnak esküszik hűséget. Az évi állami bevétel az 1911—12-ki időszakra 70,647.253 márka, a kiadás 70,184.812 márka; az államadósság: 425 millió márka.

Története. A mai H. területén a római időben a *chatti* nevű germán törzs lakott, mely később a frankok közé olvadt be. Nagy Károly idejében grófságot alkotott (H.-gau), aztán kisebb részekre bomlott, majd 1121—1247 a thüringiai landgrafok birtokában volt. Ezeknek kihalása után kezdődik H. önálló története. Első fejede me a brabanti *Gyermek Henrik* volt (1265—1308). Utódai közül a legkiválóbb volt *Nagylelkü Fülöp* (1509-67), a reformációnak egyik vezéralakja. Fülöp országát fiai közt osztotta fel s így keletkezett az idősebbik *H.-Kasseli* (l. o.) és az ifjabb *H.-Darmstadti* fejedelemség. Ez utóbbinak egyik mellékága *H.-Homburg* (l. o.).

H.-Darmstadt megalapítója *I. György* volt (1567—96), Fülöp legifjabb fia. ki székhelyéül Darmstadtot választotta. Fia, *V. Lajos* (1596—1626) H.-Marburgot örökölte s 1607. a giesseni egyetemet alapította. Utódai közül *X. Lajos* (1790 1830) bő kárpótlást kapott 1803. rajnántúli elvesztett birtokaiért. 1806. mint *I. Lajos* felvette a nagyhercegi címet s tagja lett a Rajnai-szövetségnek. 1813 nov. elpártolt Napoleontól, ezért 1814. a Rajnán túl kapott tekintélyes területet Mainz városával együtt, de vesztfáliai birtokairól Poroszország javára le kellett mondania. 1820-ban képviseleti alkotmányt adott országának. Fia, *II. Lajos* (1830—48) állandóan harcban állott a liberális képviselőházzal. Ennek fia, *III. Lajos* (1848—77) Dalwigk miniszterelnök befolyása alatt poroszellenes politikát folytatott s 1866. Ausztria oldalán harcolt. Ezért hadisarcot kellett fizetnie és német területveszteséget is szenvedett. Ezután H. hű szövetségese lett a porosz hegemóniának. *IV. Lajos* (1877—92), az előbbinek unokaöccse az ország pénzügyi viszonyainak rendezésével szerzett érdemeket. Fia, *Ernő Lajos* (szül. 1868), a jelenlegi nagyherceg, még szorosabbá fűzte a viszonyt Poroszországgal a H.-i vasutaknak porosz kezelésbe való átengedésével és egyéb pénzügyi kedvezmények engedélyezésével.

Irodalom. Mitteilungen der Grossherzoglich Hessischen Zentralstelle für die Landesstatistik. Bd 41., 42., Darmstadt 1911—12; Hessler, Hessische Landeskunde, Marburg 1906—1910; Antoni, Städteordnung für die Provinz Hessen, u. o. 1908; Andres, Die Einführung des konstitutionellen Systems im Grossh. Hessen, Darmstadt 1908: Türckheim, Histoire généalogique de la maison de Hesse, 2 köt., 1819—20; Rommel, Gesch. von Hessen, 10 köt., Gotha 1820—58; Steiner, Gesch. d. Grossh. H., Darmstadt 1833—34, 5 köt.; Archiv f. hessische Gesch. und Altertumskunde, 1835 s köv., mostanig 78 köt.; Klein, Das Grossh. H. histori-ch und geographisch dargestellt, Mainz 1870, 2. kiad.; Ewald, Histor. Übersicht der Territorialveränderungen der Landgrafschaft H. u. des Grossherzogtums H., 2. kiad. 1872; Münscher, Geschichte v. H., Marburg 1894; Reimer, Urkundenbuch zur Gesch. der Herren von Hanau, I—III. köt. 1894; Künzel H., Lebensbilder aus dem Grossherzogtum H., 2. kiad. 1894; Soldan, Geschichte des Grossherzogtums H., Giessen 1896.

Hessen-Barchfeld, l. *Hessen-Philippsthal.*

Hessenbergit (ásv.), régente külön ásványnak tartották, de legújabban kimutatták, hogy azonos a bertrandittal. Előfordul a St.-Gotthard vasrózsáin.

Hessen Cassel, l. *Hessen-Kassel.*

Hessen-Darmstadt, l. *Hessen.*

Hessen-Homburg, egykori német fejedelemség (Landgrafschaft), melynek területe (1864) 275 km² volt, 27.374 lakossal. Alapítója *I. Frigyes*, I. György hessen-darmstadti landgraf legifjabb fia (1622-38). Frigyes fiai között még kisebb részekre tagolódott H. A kis országot ismét *II. Frigyes* (megh. 1708) egyesítette, ki sok francia huge-

nottát telepített országába. Dédunokája, *V. Frigyes* (1751—1820) 1806. elvesztette országát Hessen-Darmstadt javára, de a bécsi kongresszus 1815. visszaadta neki fejedelmi jogait. V. Frigyest egymásután öt fia követte az uralkodásban. Az utolsó H.-i fejedelem *Ferdinánd* volt (1848—66), kinek halála után H.-ot a hessen-darmstadti nagyherceg örökölte, de ezt az 1866 szept. 3-iki békében kénytelen volt Poroszországnak átengedni. H. jelenleg Hessen-Nassau porosz tartományhoz tartozik.

Hesseni érdemkereszt, l. *Rendjelek.*

Hesseni érdemrend, l. *Oroszlánrend.*

Hesseni hegyvidék, a német Közép-hegység egy része a Werra, Diemel és Majna közt; a Palahegység összetöredezett középmagasságú (400—700 m.) darabja. Egyes részei a Spes-art, Rhön, Vogelsgebirge s a szűkebb értelemben vett H.

Hesseni légy *(Cecidomyia destructor* Say), a gabonaféléket, különösen pedig a búzát s rozsot károsító, 3—3½ mm. nagyságú, feketeszínű rovar. Károsítása abban áll, hogy álcája részint már az őszi vetés hajtásában, részint s inkább tavasszal a növekvő növény szára tövében elszívja a táplálékot, mi miatt aztán a szár elfonnyad s letörik. Két ivadéka van, ú. m. májusi és augusztus-szeptemberi. Tél előtt az álcák a földbe bújnak s bebábozzák magukat. Kártételük némely évben nagy. Ellene való védekezésül ajánlják a tarló felégetését v. mély alászántását, célravezetőbb azonban ősszel a csalogató vetések (l. o.) készítése, v. a tarló egy részének kizöldülve hagyása, hogy a H. ezekbe rakja le petéit, s azok ott kikelve, az alászántással elpusztulnak. Tanácsos a H. által látogatott évben az őszi vetést is, ameddig lehetséges, elhalasztani.

Hesseni sárga, azofesték, a növényi rostokat pácolás nélkül sárgára festi; naftilaminból a hesseni purpur, naftilaminból és β-naftolból hesseni ibolya nyerhető diazotálás által. Mindezek a gyapju festésére használtatnak.

Hesseni tégely, tűzálló agyagból és kvarchomokból készített olvasztó tégely. A H.-ek mint kvarcdús tégelyek a gyors hőfokváltozást jól kibirják, de a bázikus olvadó anyagok erősen megtámadják.

Hessen-Kassel, egykori német választó-fejedelemség, melynek területe 9581 km² volt, (1864) 745,063 lak. Megalapítója *Bölcs IV. Vilmos* landgraf, Nagylelkü Fülöp legidősebb fia (1567—92), ki Kasselt választotta székhelyéül. Fia, *Móric* (1592—1627), a kálvinista hitre tért, ennek fia, *V. Vilmos* (1627—37) behozta az elsőszülöttségi trónöröklést. Legifjabb testvérétől, *Ernőtől* (megh. 1693) származott a *Hessen-Rheinfelsi* ág, mely ismét a *Rotenburgi* és *Wanfriedi* ágra oszlott. Ez utóbbiból származott *Amália Sarolta*, II. Rákóczi Ferenc neje. A későbbi fejedelmek közül *I. Frigyes* említendő, aki 1720. Svédország királya lett. Ennek unokaöccse, *II. Frigyes* (1760—85), katolikussá lett s 1776. egész hadseregét eladta az angoloknak az északamerikai háborúra. Fia, *IX. Vilmos* (1785—1821) részt vett a franciák elleni harcokban, 1803. a választófejedelmi címet kapta. A tilsiti béke után 1807. Napoleon megfosztotta őt országától s azt a *vesztfáliai* királyságba kebelezte, melynek székhelye is Kassel lett. 1813 nov. visszakapta országát, s minthogy a kivánt királyi címet nem kapta meg, megtartotta a választói méltóságot. Az alkotmányos törekvéseknek mindvégig ellensége maradt. Fia, *II. Vilmos* (1821—1847) 1831. kénytelen volt alkotmányt adni országának. Ennek fia, *Frigyes Vilmos* (1847—66) Hassenpflug miniszter vezetése alatt örökös harcban állott az alkotmánnyal, melyet két izben is visszavont. Csak Poroszország hathatós közbelépésére (1862) állott vissza az 1831-iki alkotmány. Az 1866-iki háboruban a vál. fejedelem Ausztria mellé állott, ezért aztán Poroszország egész H.-t bekebelezte (1866 szept. 20). H. azóta a porosz Hessen-Nassau tartomány egyik felét alkotja. V. ö. *Rommel*, Geschichte von Hessen (Kassel 1820—58, 10 köt.); *Bähr*, Das frühere Kurhessen (Kassel 1895).

Hessen-Nassau, 1866. alkotott és egy nagyobb meg több kisebb kiszakított részből álló porosz tartomány, a Weser és a Rajna közt, amely magában foglalja az egykori Hessen választó-fejedelemségnek, Nassau hercegségnek, Hessen-Homburgnak és Frankfurt birodalmi városnak nagyobb részét, továbbá kis részeket Hessen-Darmstadtból és a bajor Alsó-Frank kerületből. Határos a porosz Rajna, Vesztfália, Hannover és a szász tartományokkal, továbbá Waldeckkel, Szász-Weimar-Eisenachhal, Bajorországgal és Hessen-Darmstadttal. Területe 15,702 km², lakóinak száma (1910) 2.221,021. Az egész tartomány a német középhegység vidékéhez tartozik. A Rajna és Majna összefolyásától É. felé húzódik az érckeben gazdag Taunus, amelynek legmagasabb csúcsa a Grosser Feldberg (880 m.). A Taunusnak csak a síkság felől van hegység alakja; a Lahn felé mint dombos síkság ereszkedik le, amelyet itt-ott bazaltkúpok törnek át és amelyekben számos ásványvízforrás fakad. A Rhön a bajor határon fekszik és ebben vannak a tartomány legmagasabb csúcsai, a Wasserkuppe (950 m.) és a Milseburg (826 m.). A Knüllkopfhegy a tartomány közepén fekszik és valamivel alacsonyabb mint a Westerwald, amely a Rajnai-tartomány és Vesztfália határán emelkedik; végül Hannover felől vannak a Kaufunger Wald (640 m.) és a Meissner-magaslat (750 m.). Az É.-i és K.-i rész a Rajna, a DNy.-i rész a Weser vízkörnyékéhez tartozik. A Fulda, amely itt fölveszi az Edert, a Werra, Diemel, a Lahn a mellékvizeivel, a Kinzig és Nidda öntözik. Az éghajlat csak a hegyes vidékeken zord s így a földmívelés épúgy, mint az állattenyésztés, virágzó. Nagy jövedelmi forrásul szolgálnak az ásványvízforrások: Ems, Selters, Wiesbaden, Schwalbach, Homburg, Schlangenbad, Soden és Fachingen, továbbá a bányák. Az ipar különösen kövek feldolgozásával, márvány-, agyagáruk, pezsgőbor, szivar készítésével, pamut- és gyapjuárúszövéssel, papir-, cukor- és szeszgyártással foglalkozik. Legélénkebb forgalma és mint pénzpiacnak is legnagyobb jelentősége Majna-Frankfurtnak van. A tanintézetek közül a legfontosabb a marburgi egyetem; van azonkívül 20 gimnáziuma, 1 progimnáziuma, 4 reálgimnáziuma, 6 fő- és 14 reáliskolája, 12 reálprogimnáziuma, többféle szakiskolája és számos népiskolája. Közigazgatási szempontból 2

kerületre oszlik, ezek: Kassel (10,078 km²) és Wiesbaden (5625 km²).

Hessen-Philippsthal, a Hessen-Kassel-ház oldalága; alapította *Fülöp* (megh. 1721.), *VI. Vilmos* tartománygróf harmadik fia; nevét a Vacha melletti Philippsthal vártól vette, melyet a családalapító építtetett. Fülöp fiai közül a második, *Vilmos*, a *H.-Barchfeld* ágat alapította, míg az idősb, *Károly*, a H.-ágat folytatta tovább. Ezt fia, Vilmos követte (1810-ig), ezt ismét Lajos tartománygróf (megh. 1816.), akit testvére, *Ernő Konstantin* követett (1771—1849). Ennek fia volt *Károly* (1803—1868), ezt követte idősb fia, *Ernő* (szül. 1846 dec. 20.). A H.-Barchfeld ág feje (rezidenciával az Eisenach melletti Augustenauban) *Klodvig* tartománygróf (szül. 1876 júl. 30.), aki nagybátyját, *Alexist* követte. 1854 júl. 17-től kezdve mindkét ág évi 300,000 márka járulékot kap Poroszországtól s övék Hanau, Schönfeld és Rotenburg várak.

Hessen-Rheinfels-Rotenburg, a Hessen-Kassel-ház egyik kihalt ága, alapította *Ernő*, Móric tartománygróf ifjabbik fia, aki apjától az 1627. és 28-iki házi szerződés folytán, melyben az uralkodásról V. Vilmos javára lemondott, Rheinfelset, testvérei (Frigyes és Hermann) halála után pedig az ú. n. *rotenburgi quartot* kapta. Ernő halála után (1693) ifjabb fia, *Károly* a H.-Wanfried ágat alapította (kihalt 1755.); idősb fia, *Vilmos* pedig a H.-ágat. Vilmost (meghalt 1725.) fia, *Ernő Lajos* követte (megh. 1749.), ezt fia, *Ernő Konstantin* (1716—1778), ki magát H.-Rotenburgnak nevezte. Ennek fia, *Károly Emánuel* (1746—1812), kénytelen volt a lunevillei békében 1801. a Rajna balpartján volt birtokait Franciaországnak átengedni, de 1803-tól kezdve Hessen-Kasseltől évi 22,500 frt járadékot kapott. Fia és utóda *Viktor Amadeus* (szül. 1779 szeptember 5.), a bécsi kongresszuson tőle elvett területekért a vesztfáliai Korvei apátságot s a sziléziai Ratibor birtokot kapta és a rotenburgi quart kur-hesseni részének is birtokában maradt. Minthogy az 1834. meghalt Viktor Amadeus magtalan volt, birtokait a porosz kormány jóváhagyásával Hohenlohe-Schillingsfürst Viktor és Klodvig hercegekre hagyta.

Hessen-Rotenburg, l. *Hessen-Rheinfels-Rotenburg*.

Hesse-Wartegg, *Ernst von*, osztrák utazó és író, szül. Bécsben 1851 febr. 21. 1872-ben a dunai államokon és Törökországon keresztül Szíriába ment; 1875. beutazta Nyugat-Indiát és Közép-Amerikát, 1876. az északamerikai sziklás hegységet és a prériket, 1878. a Mississippi környékét, 1880. a berber államokat, 1881. Egyiptomot és Szudánt és 1882—1884. Észak-Amerika és Mexikó legnagyobb részét, ahol a Popokatepetlt is megmászta, 1886. Kanadát és a brit Kolumbiát, 1887—88-ig Mexikót, Nyugat-Indiát és Dél-Amerika É.-i részét, főképen Venezuelát. 1890-ben Braziliában, 1892. Marokkóban, 1894. Ázsia D.-i és K.-i részeiben, 1903. újból Braziliában tett nagyobb utakat. 1882-ben egybekelt *Hauk Minnie* énekesnővel (l. o.). Művei közül megemlítjük: Präriefahrten (1878); Nordamerika (1879, 2. kiadás 1885—87, 4 köt.); The Caravan Route between Egypt and Syria (1882); The new South West (1883); Canada u. Neufundland (1887); Tausend und ein Tag im Occident (1891); Die Einheitszeit nach Stundenzonen (1892); Winterreise durch Andalusien (1893); Chicago (1893); Curiosa aus der neuen Welt (1893); Korea (1895, 2. kiad, 1904); China und Japan (1897, 2. kiad. 1900); Siam (1898); Schantung und Deutsch-China (1898); Samoa, Bismarck-Archipel und Neuguinea (1902); Indien u. seine Fürstenhöfe (1906); Die Wunder der Welt (1912).

Hesshusius, *Tilemann*, német evang. hittudós, szül. Weselben 1527 nov. 3., megh. Helmstedtben 1588 szept. 25. A lutheri tanoknak egyik legbuzgóbb, de türelmetlen hivője és védelmezője. 25 éves korában goslari szuperintendens volt, de már 1556-ban izgató prédikációi miatt a várost el kellett hagynia; a következő évben rostocki lelkész, majd Melanchton ajánlatára heidelbergi egyetemi tanár s az egész Pfalz főszuperintendense lett. Szenvedélyes modora és támadásai miatt hivatalaiból itt is kitették (1559), ép úgy a landi püspöki székből; végre Helmstedtben lett teol. tanár, hol bevégezte viszontagságos életét. Művei között legkiválóbb Examen theologicum című hittani kézikönyve. V. ö. *Wilkens*, Tilemann H. (Leipzig 1860).

Hessians (ang. ejtsd: hesensz), csomagoló vászon jutából, 10 cm.-ként 36—54 fonallal.

Hessing, *Friedrich von*, német ortopéd, szül. Schönbronnban, Rothenburg mellett 1838 jún. 19. 1868-ban a testi ferdeségek, csonttörések és izületi bántalmak kezelésére és gyógyítására vonatkozólag merőben új eszmékkel és eszközökkel lépett a nyilvánosság elé, 1866. Göggingenben gyógyintézetet alapított. Elve: a beteg testrészt minden tehertől mentté tenni, hogy szabad mozgás mellett is gyógyulhasson, amit saját találmányú kötései révén ér el. Hasslauerral kiadta Orthopädische Therapie c. művét (Wien 1903).

Hessit (ásv.), a szabályos rendszerben kristályosodik; kristályai többnyire kockásak, de gyakran prizmásan vannak megnyúlva; gyakran hatszöges külsőt mutatnak és ekkor az egyik trigonális tengely irányában nyúltak. Kissé nyujtható, feketés ólomszürke-acélszürke. Lényegében ezüsttellurid, képlete Ag_2Te; mindig kevés aranyat is tartalmaz; igen becses arany-ezüstérc. Hazánk ásványvilágának egyik legbecsesebb tagja; előfordul Botesbányán Zalatna közelében több centiméternyi oszlopokban, Nagyágon Hunyad vm.-ben, Rézbányán Bihar vm.-ben, az Altai-hegységben, Kaliforniában.

Hessler, előbb önálló község az arnsbergi porosz kerületben, 1903 óta Gelsenkirchen város egyik része.

Hessonit v. *kaneelkő* (ásv.), a gránát-család egyik tagja, méz-narancssárga vagy jácintpiros, szép átlátszó; lényegében kalciumaluminiumgránát ($Ca_3Al_2Si_3O_{12}$), kevés vastartalommal. Előfordul a szerpentinben az Alavölgyben Piemontban, a Vezuv bombáiban; a kavicstörmelékben Ceylon-szigetén; Elba-szigetén. Harmadrangú ékkő.

Hessus, *Helius Eobanus*, családi nevén *Koch*, német új-latin költő és humanista, szül. 1488. Halgehausenben (Hessen), megh. 1540. Marburgban. Erfurtban, Nürnbergben és Marburgban tanár-

kodott, bámulatos ügyességgel és formaérzékkel, de kevesebb bensőséggel írt latin verseket, melyeket Luther «rex poetarum»-nak nevezte. A reformációnak, kivált kezdetben, lelkes híve volt, Hutten Ulrichhal barátkozott. Inni és mulatni nagyon szeretett. Műveinek gyűjteményes kiadásából (Eobani Hessi operum farragines duae, Schwäbisch-Hall, 1539) kiemelhetők a Sylvae (idillek, epigrammák, alkalmi versek), a Heroides (szentek levelei Máriától Kunigunda császárnéig) és műfordításai (Homeros, Theokritos). Kiadta Drako (Marburg 1543) és Camerarius 3 gyűjteményben (Leipzig 1557, 1561, 1568). V. ö. *Krause*, H. E. H. sein Leben und seine Werke (Gotha 1879, 2 köt.).

Hesszen, l. *Hessen*.

Hesszeni légy, l. *Hesseni légy*.

Hestia, a régi görögök vallásában Kronos és Rheia legidősebb leánya, a családi életet jelképező házi tűzhely (gör. *hestia)* megszemélyesítője s ezért a békés, házi élet védője, kinek a házi tűzhelynél a család nevében az apa szent áldozatot szokott bemutatni. A menyegző alkalmával az új házaspár a szülői ház tűzhelyéről hozott zsarátnokkal lobbantotta lángra a maga tűzhelyét, hogy H. kultuszának folytonosságát jelképezze. Az államnak is megvolt a maga szimbolikus házi tűzhelye, vagyis H.-oltára, melynek örökké égő tüzéből a kivándorló gyarmatalapítók az anyavárossal való közösségük jelképéül magukkal vittek egy-egy szilánkot. Sőt Hestiának közösséget teremtő ereje annyira terjedt, hogy Delphiben valamennyi görög állam «közös H.»-jának tiszteletére is égett egy tűzhely. H. kultusza annyira összeforrt a tűzhellyel, hogy hatalmát ettől elkülönítve el sem tudták a görögök képzelni s ezért az ő alakja a képzeletben sohasem öltött oly emberi vonásokat, mint a többi istené, róla mítoszokat nem regéltek. Ezért a fátyolos, jóságos arcú, jogart tartó női alakokról, melyeket H. szobrainak szoktak magyarázni, egyáltalán nem bizonyos, hogy tényleg őt ábrázolják-e. Leghíresebb ezek közül az ú. n. *Giustiniani-H.* a római Museo Torloniában, melynek jobb kezéből azonban a pálca hiányzik (l. az *ábrát)*. A H.-nak megfelelő római istenség *Vesta*.

Az úgynevezett Giustiniani-Hestia.

Heston and Isleworth (ejtsd: hesztn end ájlvőrt), járás Middlesex angol countyban, Ny.-ra Londontól, amelynek mindkét község külvárosa, (1911) 43,316 lak.

Hesychasták, l. *Hezichaszták*.

Hesychia, a görög költőknél a nyugalom megszemélyesítése.

Hesychios, 1. *H. Alexandriából*, a Kr. u. IV. vagy V. sz.-ban. Híres és nevezetes a neve alatt fennmaradt, de bizonytalan eredetü görög szótár. (L. *Diogeneianos)*. Kiadta Alberti és Ruhnken (Leiden 1746—66, 2 köt.), újabban M. Schmidt (Jena 1857—68, 4 köt.).

2. *H. Miletosból*, bizánci történetíró, a Kr. u. VI. sz. elején. Irt világtörténelmet Belos asszíriai király idejétől Kr. u. 518-ig, melyből csak egy részlet maradt fönn Bizánc eredetéről, és irodalomtörténeti lexikont (Onomatologos), melyből csak töredékek vannak. Mindkettőt kiadta Meursius (Leiden 1613) és Orelli (Leipzig 1820, Paris 1851).

Hesydros, ókori neve a Szatledzs folyónak.

Hesz *János Mihály*, festő és grafikus, szül. 1768 szept. 18. Egerben, megh. 1830 körül. Tanulmányait a bécsi akadémián végezte Maurernél s élete nagyrészt Bécsben folyt le, bár munkáinak legtöbbje magyar megrendelésre készült. Igy már 1795. megfestette Sturmann Márton és felesége arcképét s ekkor már rajztanár is volt a bécsi hadimérnöki iskolában. 1823-ban dolgozott legnagyobb művén, a *Szent István megkeresztelésén*, amelyet az esztergomi bazilika főoltára számára készített. Vallásos tárgyú festményei közül 4 az egri székesegyházat, Széchenyi Ferenc gróf sírboltját, a bécsi wiedeni plébániatemplomot stb. díszítik. Arcképeket is festett s néhány művéről maga készített rézmetszeteket. Több magyar rézmetszőnek ő volt Bécsben az oktatója. 1820-ban memorandumszerű tervet dolgozott ki egy magyar képzőművészeti akadémiáról. V. ö. *Ernst* Lajos, Magyar Mütörténeti Adatok, I. füz. és *Művészet* 1902. és 1908. évf.

Heszbon, város Palesztinában, a Jordán folyótól keletre, a Pizga hegyen. Előbb Szihonnak, az amoriták királyának volt székvárosa, később Rubenhez tartozott s aztán püspöki székhely lett. A rómaiak uralma idején *Eszbonsz*, *Esbus* volt. Ma csak rom és *Heszbán* a neve.

Heszperetinsav, l. *Ferulasav*.

Heszperidén, szénhidrogén, l. *Limonén*.

Heszperidin, $C_{22}H_{26}O_{12}$, a narancshéjban, különösen szivacsos részében előforduló glikozida. Fehér, szagtalan és ízetlen kristálykák. Vízben alig oldódik, forró szesz jól oldja. Tömény kénsavban hidegen sárgás színnel oldódik, melegítve ez oldat megvörösödik. Híg savakkal forralva széthasad, cukor és *heszperetin* $C_{16}H_{14}O_6$ keletkezik. Az utóbbi fölötte édes ízü vegyületből kálilúg hatására floroglucin és izoferulasav, káliumhidroxiddal összeolvasztva pedig pirokatechusav keletkezik.

Heszperosz, l. *Esthajnalcsillag*.

Hesztieotisz, az ókorban Tesszália északnyugati része.

Hét, törzsszám, mely már az egyiptomiak asztrológiájában nagy szerepet játszott: 7 bolygó uralkodott az égen, 7 nap képezett egy hetet, 7

év egy ciklust. A zsidóknál a szabbat-év 7 évből, az örömév 7×7 esztendőből állott, husvét, sátoros ünnep és egyéb ünnepek 7 napig tartottak, a világ teremtése a nyugalom napjával együtt szintén 7 napig tartott. A bibliában a 7 sokszor fordul elő; így pl. Szt. János jelenéseinek könyvében is. A görögöknél a hetes szám Apollónak volt szentelve, akinek az újhold előtti 7-ik napon áldoztak. A katolikus egyház 7 szentséget ismer, a Miatyánkban 7 kérés foglaltatik, a nap 7 kánonikus órára van osztva, van ünnep Szűz Mária 7 fájdalmának és 7 örömének emlékére. A középkor babonás szokásaiban (és a jelenkorban is) fontos szerepe jut a 7-nek. V. ö. *Roscher*, Die Sieben- und Neunzahl im Kultus und Mythus der Griechen (Leipzig 1905); *Hehn*, Siebenzahl und Sabbat bei den Babyloniern und im alten Testament (Leipzig 1907).

Hét, az időszámításban szokásos hét napnyi időköz, melynek eredete Dio Cassius szerint a régiektől ismert 7 főbb égitesttel (Nap, Hold, Merkur, Vénusz, Mars, Jupiter, Saturnus), mások szerint a Hold fázisaival van kapcsolatban, melyek körülbelül 7 napnyi időközben váltakoznak. A hetet már a babiloniak ismerték és egyes napjait az említett égi testek szerint nevezték el, úgy mint később az egyiptomiak és a rómaiak. A zsidók a hetet a teremtés történetével és vallási törvényeikkel hozták kapcsolatba. A hét napjai közül náluk csak a szombatnak volt külön neve, a többieket a zsidó ábécé első betűivel jelölték. A görögök régebben tíznapos dekádok szerint számítottak; a hétnapos beosztást az egyiptomiaktól vették át. A régi rómaiak eredetileg 8 napos (nundinae) beosztást ismertek. A germán népek valószínűleg már a rómaiakkal való érintkezésük előtt ismerték a hetet, mert Tacitus szerint vallásos vagy politikai gyűléseiket stb. a Hold fázisai szerint intézték. A napok neveit Gallián át a rómaiaktól kölcsönözték, de saját nyelvükre fordították. A katolikus egyház a hetet a zsidóktól vette át, az egyes napokat csak szám szerint jelezte (feria prima, secunda stb.), kivéve a vasárnapot, melyet dies dominica-nak nevez. A kereszténységgel a hétnapos beosztás is elterjedt, míg az arabok révén az összes iszlám vallású népeknél talált elfogadásra. A francia forradalom rövid időre a tíznapos dekádokat elevenítette fel. A magyarban a hétfő és kedd kivételével, melyek a hét első és második napját jelentik, a többi napok nevei a szlávból vétettek át. A bibliában előforduló hétéves ciklushoz hasonló a némely római írónál olvasható annorum hebdomadae.

Hét, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. putnoki j.-ban, (1910) 370 magyar lak.; u. p. és u. t. Putnok.

Hét *(A)*, szépirodalmi hetilap, melyet 1890 jan. indított meg *Kiss* József, ki az újabb írói generáció nagy részét csoportosította maga köré. Az újabb irodalmi törekvések felkarolása mellett a közéleti eseményeket is állandóan figyelemmel kiséri és kommentálja.

Hetaerák, l. *Heterák*.

Hetairia (gör.), l. *Hetéria*.

Hetairolit (ásv.), l. *Heterolit*.

Hét alvó szent, Maximián, Malchus, Martinián, Dénes, János, Serapion és Konstantin vértanuk, a legenda szerint Decius császár testőrei, akik 251. a Decius-féle üldözés alatt egy barlangban rejtőzködtek el s miután a császár ezt befalaztatta, álomba estek, melyből csak Theodosius alatt 447. ébredtek fel. A dolog nyilvánosságra jutván, nagy diadallal Efezusba vezették őket, ahol, miután a csodáról Márton püspök és a császár előtt bizonyságot tettek, ugyanegy pillanatban mind a heten ismét — most már örökre — elaludtak. Az esetről toursi Szt. Gergely, a VI. sz. végén, tudósít először, s valószínűleg ennek egyik kettős jelentésű kifejezése (κοιμᾶσθαι) szolgáltatott alkalmat a legendára, amely csak tisztán irodalmi értékű, mivel az eseményeket és a szereplő személyeket ellenőrizni nem lehet. V. ö. *Koch*, Die Siebenschläferlegende (Leipzig 1883); *Huber*, Die Wunderlegende v. den Siebenschläfern (1910).

Hétanyás (aöv.) a. m. *heptagynus* (l. o.).

Hétárbocos sóner, l. *Sóner*.

H. et Arn., természetrajzi nevek mellett William Jackson *Hooker* (l. o.) és George *Arnott* (l. o.) nevének rövidítése.

H. et B., természetrajzi nevek mellett Alexander v. *Humboldt* (l. o.) és Aimé *Bonpland* (l. o.) nevének rövidítése.

Hétbirák falui *(Sieben-Richterdörfer)*, az erdélyi szászok közönségét, a szász egyetemet *(universitas Saxonum)* nemesi birtokjoggal megilletett területek, melyeknek jobbágy lakossága tehát a szász egyetem földesúri hatósága alá tartozott. Nevüket onnan vették, hogy a szász egyetemet a szebeni gróf elnöklete alatt a hét szék bírái (iudices septem sedium) képviselték. A H. a következők: Nagy- és Kis-Prépostfalva (Probstdorf); Csicsó; Holdvilág (Appersdorf); Miklóstelke (Krossdorf); Kolun; Szász-Keresztur (Kreuz); Földvár (Marienburg); Mese (Meschendorf); Kis-Disznód (Michelsberg); Szeredfalva (Reussen); Rukur; végül Bolkacs és Sitve (Seiden) faluk felerésze.

Hét bölcs, így nevezték Kr. e. 585 óta a bölcs görög férfiak egy csoportját, akik koruk gyakorlati életbölcseségét velős mondatokban ki tudták fejezni s népüket mint államférfiak, törvényhozók, bölcsek vezették. Ki volt a hét bölcs, különbözően adják elő. Valamennyi lajstromban négy név közös: *Thales, Bias, Pittakos* és *Solon*. Platonnál még ezek vannak: *Kleobul, Periandros, Chilon*. Összesen 22 ember neve fordul meg a különböző lajstromokban.

Hét bölcs mester, ind eredetű novellagyűjtemény, mely a keleti és nyugati irodalmakban rendkívül elterjedt és sok költő forrásául szolgált. Tárgya: Pontianus római császárnak első házasságából származott fiát, Diocletianust, távol az udvartól hét bölcs mester oktatja a hét szabad művészetben. Midőn atyja udvarába visszatér, mostoha anyja bűnre akarja csábítani és bevádolja őt atyjánál, hogy az ifjú gonosz szenvedélyét visszautasította. Pontianus erre halálra ítéli fiát, de hétszer elhalasztja a kivégzést egy-egy mester figyelmeztető elbeszélése folytán és hétszer megújítja parancsát, mert neje a hét mester elbeszéléseivel váltakozva hét irányzatos elbeszéléssel erre ráveszi, míg végre Diocletianus, kinek a csillagok szerint hét

napig nem volt szabad szólnia, egy tizenötödik elbeszéléssel kimutatja ártatlanságát, mire mostohája máglyára kerül. A munka tehát keretes elbeszélés, melyben tizenöt novella van egy tizenhatodik történet keretében egy egésszé összefoglalva. Szanszkrit eredetije ismeretlen, de kétségtelenül ind eredetű munka (szerzője Masudi X. sz.-beli arab történetíró szerint Sendabad indus bölcs), mely csakhamar arab, perzsa, szír, örmény és zsidó nyelven is elterjedt s utóbb görögre is lefordíttatott e címmel: Syntipas (kiadta Boissonade, Paris 1828). A nyugati irodalmakba latin átdolgozások útján került: Historia septem sapientum sive de calumnia novercali (első nyomt. 1476). A XIII. sz.-ból van két francia átdolgozása: Li romans des sept sages és Dolopathos (mind a kettőt kiadta Gaston, Paris 1876). Németországban, hol egyes elbeszélései már régebben elterjedtek, verses alakban földolgozta Hans von Bühel: Diocletians Leben (1412). A németeknél népkönyvvé is lett, mely sokszor jelent meg nyomtatásban (először év nélkül, aztán 1473.). Magyarul: Poncianus historiája (Wien 1573). Újból kiadta bevezető tanulmánnyal *Heinrich* Gusztáv (Régi Magyar Könyvtár 5. köt., Bpest 1898).

Hétbükk, kisk. Maros-Torda vm. régeni alsó j.-ban, (1910) 664 oláh lak.; u. p. Alsóbölkény, u. t. Szászrégen.

Hét csoda, *hét világcsoda*, így nevezi a hagyomány az ókornak nagyságukkal és pompájukkal legjobban kiváló hét műemlékét, amelyek a következők: az egyiptomi piramisok, Szemiramisz függő kertjei Babilonban, az efezusi Artemisz-templom, Pheidiasnak Zeusa Olympiában, a halikarnasszoszi mauzoleum, a rhodusi kolosszus és az alexandriai világítótorony (pharos). V. ö. *Rohden*, De mundi miraculis quaestiones selectae (Bonn 1875).

Hete, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 561 magyar lak., u. p. és u. t. Tarpa.

Heted *(szeptima)*, a diatonikus egymásutánban valamelyik hangtól számított hetedik fok. Van nagy *(c—h)*, kis *(c—b)* és szűkített *(cis—b)* H.

Hetedhangzat olyan akkord, amelynek legmélyebb és legmagasabb hangja egymástól hetedtávolságban van. Ha ennek az akkordnak valamelyik hangja nincs megkettőzve, se kihagyva, a H. négy hangból áll (pl. *g, h, d, f*). Ez a négy hang alkot egy tercet *(g—h)*, egy quintet *(g—d)* és egy szeptimát *(g—f)*. Aszerint, hogy ezek a hangközök mily nagyok, beszélünk különböző H.-ról. Pl. a *domináns* H. áll nagy tercből, tiszta quintből, kis szeptimából, *(g, h, d, f)*, a *kis* H. kis tercből, szűkített quintből, kis szeptimából *(h, d, f, a)*, a *szűkített* H. kis tercből, szűkített quintből, szűkített szeptimából *(h, d, f, as)*. Vannak még más kombinációk is.

Hetedhétország, l. *Hét erdő*.

Hetedik gyerek a családban; ezt szerencsésnek vagy bűbájosnak tekinti a köznép. E felfogással közös forrásból való a népmesék H.-e (l. nálunk és Grimm 25. sz. meséjében). Garabonciás természetéből eredt az a francia és angol babona, hogy a királyon kívül csak a H. tudja pusztakézföltétellel a golyvát gyógyítani, ezért *Marcou* névre szokták keresztelni (a *mal cou* elferdítéséből). Ha megszakítatlan sorban 6 élő után születik a H., szokás egész Közép-Európában, hogy a fejedelem vállalja nála a keresztapaságot. Ósállapotu néptörzsek is szokatlan hatalmat tulajdonítanak neki; pl. a *cseroki* indiánusok szerint nagy próféta lesz belőle.

Hetedik mennyország, a legfőbb istenség székhelye ama babilóni és később mohammedán felfogás szerint, mely hét eget boltoz egymás fölé. A H.-ba vágyakozik a jámbor hívő és a *H.-ban lenni* kifejezés a legnagyobb boldogságot jelenti.

Hetediknapi adventisták, l. *Adventisták*.

Hetek ünnepe (héb. *sevuósz)*, a zsidó nagy ünnepek egyike, mely a *pészáh*-tól (l. o.) számítva, hét hét letelte után áll be; innét az «ötvenedik nap ünnepe» (gör. pentekoszte, ebből: pünkösd, l. o.). Az «ünnep szombatja» utáni nap, melytől e hetek számítandók (Móz. III. k. 23, 15), már a régi zsidóknál kétféleképen magyaráztatott. Ennek megfelelően a karaiták a szokásos értelemben veszik a «szombat» szót, tehát a *pészáh* utáni első vasárnaptól számítanak; a rabbinikai zsidók a *pészáh* első ünnepnapját értik alatta. A H. voltaképen aratási hálaünnep, később egyúttal a szinai kinyilatkoztatás emlékünnepe is; két, Palesztinában egy nap ülik meg.

Heten Théba ellen, az a hét mithikus görög vezér, kik az Eteoklestől elkergetett Polyneikes érdekében el akarták Thébát foglalni és Polyneikest a trónra ültetni. E hősök az utóbbin kívül: Adrastos, a hadmenet fővezére, Tydeus, Kapaneus, Hippomedon, Parthenopaios és Amphiaraos, kik Adrastos kivételével mindnyájan elestek az ostrom alatt. L. *Epigónok*.

Hetény, nagyk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 1817 magyar lak., kik szép kézimunkáikról ismeretesek; postahivatal, u. t. Ógyalla; 1849 júl. 30. Kosztolányi magyar ezredes itt megverte az osztrákokat.

Hetényi, 1. *(Heidlberg) Albert*, zeneszerző, szül. Bécsben 1875 ápr. 18. Középiskolai tanulmányait Ausztriában végezte. 1899-ben jött Budapestre és 1899—1904 az Országos Zeneakadémián Kössler János növendéke volt. 1904-ben Porzsolt Kálmán igazgató a Népszínházhoz szerződtette korrepetitornak. Az első pesti kabarénak, a *Bonbonnière*-nek H. volt első karmestere és házi szerzője. Ugyanebben a minőségben került később Nagy Endréhez, majd 1913. a Fővárosi Orfeumhoz. Közel négyszáz kuplét és chansont írt, amelyek gyorsan nagy népszerűségre tettek szert. Pedagógiai célokra iskolai karénekműveket is írt.

2. *H. Béla*, színész és író, szül. Szegeden 1853. Nagyatyja *H. József* színigazgató volt, kinek társulata főkép családja tagjaiból állott, úgy, hogy egyidőben nyolc H. is játszott egyszerre. Vidéki színészkedés után a budapesti Nemzeti Színház tagjai sorába szerződtette, 1909. nyugalomba vonult és ugyanabban a szerepben búcsúzott el, mint annak idején nagyapja (Károly fejedelem a II. Rákóczi Ferenc fogságában). Színműveket írt, egy részét *Hevesi* Józseffel együtt, melyek a fővárosi és vidéki szinpadokon kerültek szinre: *Csicsóné, A lidérc, A harmadik*, stb.; legnagyobb sikert aratott *A négy évszak* (Hevesi-

vel együtt; Nemzeti Szinház 1897). Kiválóbb szerepei voltak: Petur bán, Hubert (János király) stb.

3. *H. János*, ref. lelkész, filozófiai író, szül. Ekelen (Komárom vm.) 1786 júl. 26., megh. 1853 júl. 26. Bölcseleti és teológiai tanulmányai befejeztével, külföldi útja után Ekelen lelkésszé választották. Az Akadémiának több bölcseleti, történelmi és nemzetgazdasági pályafeladatát megoldotta. Ez érdemeiért levelező, majd rendes taggá választották. 1913 jún. 15. az Akadémia emlékoszlopot és síremléket állított neki szülőfalujában. Kiválóbb művei a következők: *A magyar filozófia történetirásának alaprajza; Honi városainknak nemzeti fejlődésünkre befolyásuk* (1837); *Haza temploma*, erkölcstan (1831); *A lélektudomány nevelési fontosságáról* (1843); *A nőnem emancipátziója a kereszty énség által; A Pesten állítandó református főiskolai rend tervezete; Az ősrómaiak filozófiájának főbb jellemvonásai és érdemei; Gróf Széchenyi István, mint nemzeti bölcselőnk jellemzése.* Művei részint önálló kötetekben, részint folyóiratokban jelentek meg. V. ö. *Pogrányi* József, Tudós H. és kora (Budapest 1908); *Pauler* Ákos, H. emlékezete, Akad. Értesítő, 1913.

Hetepozit (ásv.) a. m. *heterozit* (l. o.).

Heterák (gör.) a. m. barátnők, kéjhölgyek a régi Görögországban, akik legelébb is Korintusban léptek fel és ott bizonyos tekintetben összeköttetésben állottak az istentisztelettel. Társadalmi osztállyá Athénben, Solon alatt lettek, aki a családi élet tisztaságát megóvandó, nyilvános kéjházakat alapított. Nagyobb szerepre azonban csakis Perikles korában jutottak a H., amikor nem csupán szegény, testükkel kereskedő rabnők tartoztak közéjük, hanem ragyogó szépségű, szellemes idegenek is, akik testi bájaikat tetézték a művészetben való ügyesség és politikai tájékozottság által. E sokoldalulag képzett nőkkel nem versenyezhettek az elzárkózott életet élő családanyák, akik hovatovább elvesztették a hatalmat férjeik felett, míg a leányok, egy-egy Aspasia fényes pályafutása által elkábítva, tömegesen siettek a H. útjára. A H. életéről és jelleméről élénk képet vázolnak Alkiphron levelei és Lukianos hetera-párbeszédei. A heteraélet a görög nemzeti vagyonnal emelkedett, terjedt és fogyott, főhelyei mégis Athén és Korintus voltak. A képzőművészet a H. közül a teszpisi Phrynét ismeri legjobban, aki modellül szolgált Praxiteles Aphroditejához. Nevezetes H.: Aspasia, Lais, Thais, Leaina. V. ö. *Jacobs*, Vermischte Schriften, 4. köt.

Heterakis (állat), a Fonálférgek *(Nematodes)* rendjébe és az Orsógiliszták *(Ascaridae)* családjába tartozó féregnem. Jellemző bélyegük a farokvégen, az alfel előtt lévő szivókaszerű bemélyedés. Szájuk háromajakos, a hímeknek két spikulumuk és gyengén fejlett burzájuk van. A madarak bélcsatornájában élnek és a petéből gazdacsere nélkül fejlődnek. A *H. perspicillum* Rud. a tyúkfélék vékonybeleiben, a *H. papillosa* Bloch. ugyanezeknek vakbeleiben, a *H. dispar* Schrank a kacsa és liba vakbeleiben, a *H. maculosa* Rud. a galamb vékonybeleiben él. Ha nagyszámban kerül a belekbe, súlyos bélgyuladást, bélelzáródást, bélátfuródást s néha járványos betegséget okoz a galambok, tyúkok és a fácánok között. A betegség eredete a bélürülék mikroszkópos vizsgálatával s a benne lévő számos pete kimutatásával könnyű feladat. Orvoslásra a féreghajtó szerek alkalmasak. Védekezésre a betegek elkülönítése és a petéket tartalmazó bélürülék összegyüjtése és megégetése ajánlható. L. még *Baromfibetegségek*.

Heterantheria (növ.), különböző kifejlődésű és rendeltetésű porzó jelenléte ugyanabban a virágban vagy ugyanazon faj különböző egyénén. Igy a hosszabb porzók a látogató rovarok leszálló helyéül szolgálhatnak és a beporzásra való virágport kenik a látogatóra, a kisebbek pedig a látogató táplálására szolgáló virágport termelik.

Heteraxonia, l. *Protaxonia*.

Hét erdő, *hét vár földje*, krónikáinkban (Kézai 4. és Székely pog. krón. 278) *Erdély* neve; emez nyilván a szláv *Sedmohradska*,ném. *Siebenbürgen* fordítása. Ipolyi (Magy. myth. 61 s köv.) azon homályos eredetü néphit alapján, melyet Otrokócsi Fóris F. is megemlít (s amely szerint Erdély a mesebeli tündérország hírében is állt volna valamikor a magyar népnél, épp úgy, mint a *Csallóköz* is), kapcsolatba hozza e neveket a mesés *hetedhétország* kifejezéssel és egyáltalán a mesékben kedvelt *hetes* számmal. Az egész magyarázat természetesen népetimológiának, laikus szószármaztatásnak tekintendő.

Hetéria *(hetairia)*, gör. a. m. egyesülés, társulás. Igy nevezték az ó-görög államokban a titkos politikai pártszövetkezéseket, melyek különösen Athénben játszottak nevezetesebb szerepet. A XIX. sz. elején újból feltámadtak a H.-k a görög nemzeti szellem és összetartozás ápolására és emelésére. Kezdetben tisztán irodalmi célok szolgálatában állottak s a görög ifjak külföldi iskoláztatása, nemzeti iskolák alapítása, a régi emlékek fenntartása volt programmjukba felvéve. A *politikai* H. megalapítója *Rhigas*, thessaliai születésü költő volt, kit a törökök 1798. kivégeztettek. Erre Odesszában alakult 1814. egy más H., melybe csak kipróbált görög hazafiakat vettek fel, kiknek szent kötelessége volt a görög nemzet felszabadítását minden erejükkel támogatni. A H. ezután nagy buzgalmat fejtett ki az egyes görög törzsek felázításában és az európai közvélemény megnyerésében. A szabadságharc megindítása azonban 1821. Ypsilanti Sándornak, a H. fejének vezérlete alatt nagy kudarccal kezdődött. A H. mindazonáltal tovább élesztette a görögök harci készségét s a szabadságharcban továbbra is élénk részt vett, bár annak néhány tagja oroszbarát érzelmeivel csak zavarólag hatott az egyetértésre. Legújabb időben 1896. egy új nemzeti H. alakult pánhellén törekvésekkel, melynek nagy része volt az 1897-iki krétai felkelés és a szerencsétlen török háború előidézésében.

Hetérizmus, l. *Család*.

Hetero (gör.) a. m. másnemü, másféle, különböző, idegen; összetételekben gyakran fordul elő.

Heteroalbumóz. A fehérjék emésztés révén fokozatosan egyszerűbb, kisebb molekulájú, kevésbé kolloid karakterü testekké alakulnak át. Az átalakulás sorrendje szerint először albumózok, majd peptonok, végül már ismert szerkezetü

aminosavak keletkeznek. Az albumózoknak két nagy csoportja a primér és szekundér albumózok. A primér albumózoknak oldhatóbb csoportja a protalbumózok, a rosszul oldódó csoport a heteroalbumózok. L. *Albumózok.*

Heterocerk kormányúszó, a halak részaránytalan kormányúszójának neve. Az ilyen kormányúszónak felső fele nagyobb és ebben fut végig a gerincoszlop, az alsó fele kisebb. Pl. ilyen a cápák (Squalidae) és tokfélék (Acipenseridae) kormányúszója. Ellentéte a diphycerk kormányúszó, mely teljesen részarányos. A diphycerk és heterocerk kormányúszó között áll a homocerk kormányúszó, mely külsőleg teljesen részarányos, belsőleg azonban nem, mert a gerincoszlop folytatása részaránytalanul csupán felső felében fut végig. Törzsfejlődésileg a homocerk kormányúszó a heterocerk kormányúszóból fejlődött; előfordul számos Csontoshalon (Teleostei) és egyes Vérteshalakon (Ganoidei).

Heterochlamydeikus virág, l. *Virágtakaró.*

Heterochlamydes (növ.), l. *Archichlamydeae.*

Heterochromosoma, azon magelem (chromosoma, l. *Kromoszóma)* neve, mely a többiektől alakjában, nagyságában és viselkedésében eltér.

Heterociklusos vegyületek, a gyűrűs v. ciklusos szénvegyületek ama nagy csoportja, melyeknek vázát alkotó gyűrűk szénatomon kívül más atomot is (heterogén atomot) tartalmaznak. A heterogén atom legtöbbször oxigén, kén vagy nitrogén, de lehet bármely más atom is. Vannak olyan H., melyekben csak egyféle, vannak olyanok, melyekben többféle heterogén atom fordul elő. A H. gyűrűje hasonló állandóságot mutat, mint a karbociklusosaké. Amint ez utóbbiaknál vannak mono- és policiklusos vegyületek (l. *Aromás vegyületek)*, éppen úgy vannak ilyenek a H.-nél is. A H. legfontosabb alapvegyületei a következők: furán, thiofén, pirrol, pirazol, piridin, benzopirrol v. indol, kinolin, izokinolin. Ezen és még számos más, itt fel nem sorolt alapvegyületek hidrogénjeit különböző gyökökkel helyettesítve, a legkülönbözőbb származékokat állíthatjuk elő, melyek közül sok ipari vagy orvosi fontossággal bír. Ilyenek a következők: *antipirin, piramidon, salipirin*, lázcsökkentő gyógyszerek; a fehérje rothadási termékei közül: *indol, szkatol, triptofán;* a gyógyhatásuk folytán elsőrangú fontossággal biró alkaloidák, pl. *kinin, morfin, kokain* stb.; a legfontosabb festékek egyike az *indigó* és több más, szintézis útján előállított festék, pl. a *rezorufin, metilénkék, toluilénvörös, szafranin* stb. mind H. A H. találhatók részint a kőszénkátrányban, részint a nitrogéntartalmú állati hulladékok száraz lepárlásakor keletkező *büdös állati olajban* az ú. n. *ol. animale foetidum*-ban Az indigó és az alkaloidák növényekben találhatók. A H. legnagyobb része szintézis útján is előállítható.

Heteroconchae (állat), l. *Kagylók.*

Heterocyclicus (lat.), az a virág, amelyben a virágrészek körökben vannak elhelyezve (csésze, párta, porzó és termőlevélkör), de a körök heteromerek, vagyis az egyes körökben a levelek különböző mennyiségben vannak jelen. Ellenkező esetben a virág *eucyclicus* (l. o.). A H. virág vagy eredettől fogva ilyen (typikus H.), v. az egyes tagok egyesülése, megkétszereződése, csökevényesedése és elmaradása révén válik azzá.

Heterodera *Schm.* (állat), a Fonálférgek osztályának *Anguillulidae* családjába tartozó féregnem, melynek nősténye gombostűfej nagyságu és citromforma tokkal körülzárt; ivarnyílása az alfel előtt fekszik. Egyetlen faja a *H. (Tylenchus) Schachtii* Schm., melynek lárvája a répában, különösen a cukorrépában, de más növénygyökerekben is él, ahonnan a külső bőrrétegekbe vándorol s itt lesz ivarérett. L. *Fonálférgek.*

Heterodichogamia, az ugyanazon fajhoz tartozó különböző egyedek olyan egymástól eltérő virágai, amelyekben az ivarszervek fejlődése különböző sorrendben következik be, mint pl. a pompás diófa virágaiban.

Heterodistylia (növ.), l. *Heteromorfizmus.*

Heterodont vagy *anisodont* állatok azok, amelyeknek fogazatában a fogak differenciálódtak olyformán, hogy metsző-, tépő-, záp- stb. fogakat lehet megkülönböztetni. Ilyenek némely csúszómászók (Reptilia) és majdnem az összes emlősök (Mammalia). Ellentétük a homodont állatok, melyeknek fogazatában az egyes fogak hasonló alakuak.

Heterodontus (állat), az Őshalak *(Selachii)* rendjébe, a Cápák (l. o.) csoportjába, a Szelindekcápák *(Cestraciontidae)* családjába tartozó halnem. Fajai főleg a palaeozói és mesozói korban voltak elterjedve. Ma csupán egy faj, az Ausztrália partjain gyakori Philipp szelindekcápája *(Heterodontus [Cestracion] Philippi* Blainv.) él; hossza 1—1·5 méter; rákokkal táplálkozik.

Heterodox (gör.), a szó szoros értelmében másképp vélekedőt, másképp hivőt jelent. Katolikus szempontból az, aki mást tart igaznak, mint az egyház. L. *Hit.*

Heterodox keleti egyházak, az ortodox keleti egyháztól a IV., V., VI. és VII. sz. folyamán elvált, a nesztoriánizmust, monofizitizmust és monoteletizmust követő keleti egyházak. Ide tartoznak: 1. a nesztoriánus egyház két ágban, azaz a chaldäus keresztények ágában az ázsiai Törökország keleti és Perzsia nyugati részében, és az úgynevezett Tamás-keresztények ágában a Malabár partvidéken Indiában; 2. az örmény egyház; 3. a jakobitus egyház; 4. a kopt egyház; 5. az abesszíniai egyház; 6. a maronit egyház. Ez egyházakban jelentékeny részek,a maronit egyház pedig egészben (1182 óta) a római egyházzal egyesültek, a nesztoriánus egyház egy része (15,000) újabban az ortodox orosz egyházzal, kisebb részek a protestantizmussal is, de legnagyobbrészt a monofizitizmusnál és nesztoriánizmusnál maradtak, de nem a monoteletizmusnál is, mert az egykor monotelit maronit egyház még 1182. a római egyházzal egyesült. A heterodox keleti kereszténységet közönségesen 6 millió főre becsülik, de némelyek csak 4 millió főre, mintegy 130 püspökkel az élükön; a római egyházzal egyesült heterodox keleti kereszténységet kb. $^1/_2$ millió főre becsülik, mintegy 63 püspökkel az élükön; a protestantizmusra mintegy 20,000 heterodox keleti keresztény tért át; az ortodox keleti egyházzal

pedig máig mintegy 15,000 nesztoriánus keresztény egyesült.

Heterodynamia (növ.), a heterostyliával (l. *Heteromorfizmus)* rokon jelenség, midőn a kétivarú virág hím- v. nő-jellege a porzók, illetőleg a termők aránylag erőteljesebb kifejlődése révén jut kifejezésre. A másik szervnek fejlődésben való elmaradása egészen a működésvesztésig mehet.

Heteroecia (növ.), az a jelenség, amikor valamely élősködő gomba életének egyes szakait különböző gazdanövény testében éli át. A gabona rozsdája, a *Puccinia graminis* pl. uredo- és teleutospóráit a gabonán, míg aecidiospóráit a sóskacserje levelén fejleszti ki. L. *Rozsdagomba* és *Autoecia.*

Heteroecikus rozsdagombák (növ.), l. *Rozsdagomba.*

Heterofillia (gör.), l. *Heterophyllia.*

Heterofita (növ.), l. *Heterotróf növények.*

Heterogamia (növ.), az ivarszerveknek minden, a normális virágberendezéstől eltérő elhelyezkedése. Ilyen pl. a normális virágban csökevényes ivarszervnek a kifejlődése.

Heterogén (gör.) a. m. különnemű (ellentéte *homogén:* egynemű). — *Heterogenea* (görög nyelvtani műszó): azok a főnevek, melyek a többes számban másnemüek, mint az egyesben, pl. a latin *coelum* az egyesben semleges, a többesben: *coeli,* hímnemű.

Heterogenezis (növ.). A fajok keletkezésére vonatkozó irodalomban használatos szó, mely azt jelenti, ha valamely utód hirtelenül, vagyis ugrásszerűen jelentkező új sajátsággal tér el az előd-től. L. még *Mutáció.*

Heterogenit (ásv.), barnásfekete amorftömegek, többnyire gömbös v. vesealakú halmazok; lényegében víztartalmú kobaltoxiduloxid, képlete: $CoO.2Co_2O_3 + 6H_2O$. Valószínüleg kobaltércek mállási terméke. Lelőhelye: Schneeberg a Csehországi Érchegységben, Wittichen Badenben.

Heterogén rendszer (kémia), l. *Egyensúly.*

Heterogonia, a szaporodásnak az a neme, amikor egy fajnál ivaros és szűzszaporodás útján keletkező egyének váltakoznak egymással. Pl. H. fordul elő a bolharákoknál *(Daphnidae).* A bolharákok az év legnagyobb részében csupán szűzszaporodás útján, ú. n. nyári petékkel szaporodnak. Időnként, főleg a kedvezőtlen időszak beköszöntével, a nőstények mellett hímek is fejlődnek, melyek a nőstények petéjét megtermékenyítik. Igy fejlődnek az ú. n. veszteglő v. téli peték, melyekből kedvező időben megint szűzszaporodással továbbszaporodó nemzedék fejlődik. Régebben H. névvel jelölte *Leuckart* a ciklikus szaporodásnak azt a módját, amelynél két különböző alakú és szervezetü ivarosan szaporodó nemzedék váltja fel egymást. Pl. a béka tüdejében élő hímnős *Rhabdonema nigrovenosum* nevü fonálféreg váltivarú, szabadon az iszapban élő nemzedéknek ad életet, melynek petéiből újból élősködő életmódot folytató *Rhabdonema nigrovenosum* fejlődik.

Heterogynidae (állat), l. *Másnejü darazsak.*

Heterokarpia (növ.), az *amphikarpiával* szemben az a jelenség, amidőn *aerokarpia* (l. o.) áll fenn, de a létrehozott magvak vagy termések különböző alakúak és berendezésüek. Pl. a *Calendula* kétféle termést hoz létre, olyat, amely az állatok általi és olyat is, amely a szél általi továbbvitelre alkalmas.

Heteroklin (ásv.) a. m. braunit.

Heterokliton (gör.), így nevezi a nyelvtan az olyan főnevet, mely egyes eseteit más tövek analógiájára képzi, pl. *domus* u-tövű, de ablativusa *domo* (o-tövű); *vas* egyesben mássalhangzó tövü, de a többesben o-tövű: *vasa, vasorum* stb.

Heterokromia (gör.), ha valakinek két szeme nem egyforma színü.

Heterolália (gör.) a. m. idegenszerű, vagy hibás, téves kiejtés.

Heterolepa *Frnzn. (Pseudotruncatulina Andreae,* állat), kihalt foraminifera-nem, mely hazánk harmadkori lerakódásaiban gyakori. *H. simplex Frnzn., H. costata Frnzn., H. bullata*

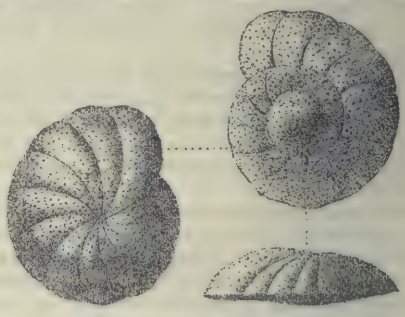

Heterolepa Dutemplei.

Frnzn. fiatal harmadkori alakok, míg a *H. Dutemplei d'Orb.* (l. az *ábrát)* a Clavulina Szabói rétegekben is előfordul már.

Heterolit v. *hetairolit* (ásv.), ágas-bogas bevonatok, sugaras-rostos szerkezettel. Féligfémes- v. fémesfényü, fekete, opak. Zink-mangánoxid, valószinüleg olyan hausmannit, amely az MnO helyett ZnO-ot tartalmaz. Lelőhelye Sterling Hill, New Jersey államban.

Heterolog daganat, l. *Daganat.*

Heteromastigoda (állat), az Ostorosázalékállatkák *(Flagellata)* csoportja, melynek tagjai két, különböző nagyságú és különböző irányba csapkodó ostorral vannak ellátva. L. *Ostorosázalékállatkák.*

Heteromer (gör.) a. m. különböző részekből álló.

Heteromera (állat), mindazok a bogarak (Coleoptera), melyeknek harmadik lábpárján a lábfej négy-, a két első lábpáron ellenben ötízes. Ide tartoznak többek között a gyászbogarak (Melanosomata), a kőrisbogárfélék (Vesicantia) stb.

Heteromerikus zuzmótelep (növ.), l. *Zuzmó.*

Heteromerit (ásv.) a. m. vezuvián.

Heteromesogamia (növ.), az a jelenség, midőn az egyes egyének virágberendezése a beporzás irányában eltérő. Igy 1. a gyöngyvirág bizonyos egyéne az önbeporzásra, másik az idegen beporzásra alkalmas (a. m. *auto-allogamia);* — 2. az *Ajuga* némely egyéne homogam, másik dichogam (l. *Dichogamia,* a. m. *homo-dichogamia);* — 3. a *Plantago* egyik egyéne a szél, a másik az állat általi beporzásra alkalmas *(anemoentomophilia);* — 4. az *Iris pseudacorus* egyik egyén-

csoportja a légy, a másik a darázsbeporzásra rendezkedik be *(dientomophilia)*.

Heteromorf *(heteromorphos*, gör.), másalakú, egyoldalú, l. *Heteromorfizmus*.

Heteromorfia, l. *Heteromorfizmus*.

Heteromorfit (ásv.), nem egyéb mint jamesonit rendkívül finom szálas kristálykák alakjában, melyek nemeznemü tömegekké, v. pedig nyalábszerű halmazokká szövődtek össze. Hazánkban Nagybányán, Felsőbányán, Kapnikon, Selmeczbányán és Nagyágon találni. Szinonim vele a *plumozit*.

Heteromorfizmus *(heteromorfia, pleo-* vagy *polimorfizmus)*, v. kevésbbé találóan *különalakuság, többalakuság*, 1. az elemeknek és vegyületeknek az a képessége, hogy azonos százalékos összetétel mellett lényegesen eltérő formakomplexusban kristályosodnak. Az anyag vagy 2 vagy több kristályrendszerben kristályosodhatik, vagy pedig ugyanazon kristályrendszerben többféle formában, amelyeket nem lehet egymásra visszavezetni. Az alakbeli különbségekkel más fizikai különbségek is járnak együtt, ú. m. eltérések az optikai tulajdonságokban, oldás, keménység, olvadáspont, oldási és égési meleg tekintetében. A lényeg tehát nem is az eltérő külső alak, hanem az eltérő belső molekuláris szerkezet, azért szokás újabban nem H.-ról, hanem heteroszomatizmusról beszélni. A legtöbb esetben az anyag két különféle alakban kristályosodik (dimorfia), ritkábban háromféle alakban (trimorfia). A legtöbb esetben a kristályosodás külső feltételeitől függ, hogy az anyag melyik formában kristályosodik. Igy pl. a kén, amelyet szublimáció útján, vagy pedig széndiszulfidból kristályositunk ki, sárga szinü, fajsúlya 2·1 és a rombos-rendszerben kristályosodik, szóval ép olyan, mint a természetben előforduló kén; ha pedig a kén megolvadt állapotból kristályosodik, akkor barna szinü, fajsúlya 1·97 és kristályai a monoklin-rendszerbe tartoznak. A H.-t csakis úgy tudjuk megmagyarázni, hogy az eltérés a molekulaszerkezetben rejlik: az atomok a molekulában, v. maguk a molekulák egyenlő számban, de különböző helyzetben, v. pedig különböző számban, de hasonló helyzetben vannak elrendezve. Midőn a monoklin kén rombos kénné alakul át, akkor hő válik szabaddá, tehát valószinű, hogy a rombos kén több atomból áll, mint a monoklinkén. A H.-ra rengeteg példa van úgy a szervetlen, mint a szerves vegyületeknél. Néhány ismertebb példa:

	ásvány	krist.	fs.	ásvány	krist.	fs.
$CaCO_3$	kalcit	hexagonális	2·7	aragonit	rombos	2·9
SiO_3 ...	kvarc	hexagonális	2·66	tridimit	rombos	2·3
FeS_2 ...	pirit	szabályos	5·1	markazit	rombos	4·86
C	gyémánt	szabályos	3·52	grafit	hexagonális	2·25

Trimorf a titándioxid: 1. rutil, tetragonális, 4·25; 2. anatász, tetragonális, 3·9; 3. brookit, rombos, 4·05.

2. *H.* (növ.), a homomorphia (l. o.) ellentéte, amidőn különböző tövön különböző hosszúságú porzószállal és bibével ellátott virágok vannak. 1. Ha a bibék és porzószálak különböző hosszúságuak, a *heterostylia* esete áll fenn és pedig, ha *két* különböző virágalak *(dimorphismus)* van, amidőn az egyikben hosszú bibék és rövid porzók, másikban rövid bibék és hosszú porzók vannak, mint a *kankalinokon* gyakori (l. az *ábrát*) *heterodistylia* áll elő, viszont *heterotristylia (trimorphismus)*,

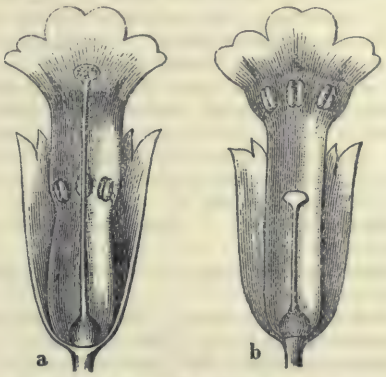

A kankalin kétfajta virága hosszant metszve *a*) a hosszú, *b*) kurta bibeszálas virág.

ha 3 alak van jelen (*a* rövid és közepes porzó, hosszú bibe; *b* rövid és hosszú porzó, közepes bibe; *c* közepes és hosszú porzó, rövid bibe). 2. Ha csak a porzók különböző hosszúságuak, a *heterantheria* (l. o.) esete áll fenn.

Heteromorfózis *(heteromorphosis*, gör.), annak a jelenségnek tudományos neve, amikor valamely szervezeten a levágott részek helyén a levágott szervektől merőben eltérő szervek fejlődnek. Pl. bizonyos tengeri rákok levágott szeme és szemkocsánya helyén tapogatószerű végtag fejlődik. L. még *Regeneratio*.

Heteromorphia (gör.), l. *Heteromorfizmus*.

Heteromyaria (állat), l. *Kagylók*.

Heteromyinae (állat), l. *Tasakos rágcsálók*.

Heteronereis (állat), l. *Nereidae*.

Heteronom (gör.) a. m. egyenlőtlen értékű.

Heteronomia (gör.), a Kant-féle filozófia műszava, ellentéte az autonomiának. Amidőn a gyakorlati ész maga magának szab törvényt, erkölcsileg autonom; ha érzéki vágyak és indulatok uralkodnak rajta, ha tehát ezek szabnak neki törvényt, akkor idegen, más (heterosz) törvény alá kerül, heteronom.

Heteropátia (gör.) a. m. allopátia.

Heterophyadikus (növ.), az a faj, amelynek bizonyos szára termő (spórás), más szára meddő (asszimiláló), mint a mezei zsurló; más faj *homophyadikus*, mert ugyanegy szára asszimiláló és termő, mint az erdei zsurló.

Heterophyllia (növ.), az a jelenség, amidőn a növényeken különböző alakú lomblevél jelenik meg. Az *Eucalyptus* különböző korban különböző alakú levelet fejleszt, flatalon tojásalakut, majd sarlóalakut. A borostyán levelei karélyosak, de a virágzó hajtásai tojásdadok, karélytalanok (l. *a 3. kötet 568. old. a* és *b ábrát)*. Sokszor a H. alkalmazkodásbeli jelenség. Igy a vizi boglárka felszinen úszó levele karélyos, de alámerült levelei finom szálakra osztottak. A H. a fán lakó növényeken mint a táplálkozással összefüggő jelenség lép fel. L. *Alélősködők*.

Heteropikus (geol.), különböző helyeken egyidejüleg, de különböző üledékekből alakult tengeri lerakódások, l. *Facies* és *Izopikus*.

Heteroplaszma (gör.), oly szövetképződmény, mely nem felel meg azon szerv v. szövet sajátos újképződményeinek, melyben fejlődött, pl. ha emlőmirigy fejlődik a hónalj- v. lágyéktájon vagy háton, ahol normális körülmények közt nem szokott előfordulni. H. továbbá szoros értelemben minden daganat-áttétel, metasztázis. Tágabb értelemben H. minden kóros újképződménye a szövetnek, melyet különben *neoplaszmának* szoktunk nevezni. Ily értelemben minden heges szövet is, mely valahol képződik, H.

Heteroplasztika, l. *Átültetés* (orvosi értelemben).

Heteropoda (állat), l. *Csigák* és *Lapátlábú csigák*.

Heteroptera (állat), l. *Félfedelesszárnyuak*.

Heteropygi (állat), l. *Tompaarcuak*.

Heteroscii (gör.-lat.), egyárnyékuak, l. *Árnyéktalanok*.

Heterospórásak (növ.), l. *Egyféle spórájuak*.

Heterostegina *d'Orb.* Foraminifera. Alakra nézve hasonlít az *Operculinához*, csak a központban emelkedik ki a ház gömbalakulag. *H. reticulata* Rüt., a budai-márgában és a vele egykorú képződményekben gyakori (l. az *ábrát*).

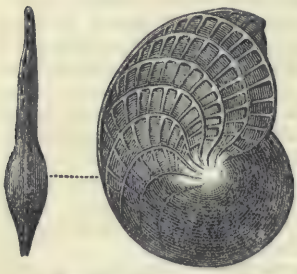

Heterostegina reticulata.

Heterosztilia (*heterostylia*, növ.), l. *Heteromorfizmus*, 2.

Heterotaktikus virágzat, különnemű egyszerű (tehát fürtös és bogas) virágzatok összetétele. A H. lehet *fürtös* és pedig fészkes: fürt, sátor vagy buga; füzéres: fürt, buga, ernyő v. *bogas*, mint a hárs forgós álernyője, v. a kutyatej forgós bogernyője. A *H.* ellentéte a homotaktikus virágzat (l. o.).

Heterotaxis (növ.), a növényszerveknek olyan helyen való fellépése, ahol rendes körülmények között megjelenni nem szoktak, pl. a gyermekláncfű kocsányán a levelek.

Heteroterma (gör.), az olyan hévforrás, melynek hőfoka változó.

Heterotipikus koponyák, nem hasonló formájú koponyák, amelyeknek jelzői (indexei) más és más variációs csoportba esnek. Ellentéte a *homotipikus koponya*.

Heterotopia, a. m. helyi eltolódás. Azt a jelenséget jelölik e névvel, hogy számos állat egyéni fejlődése során valamely szerv nem a törzsfejlődéstani ismeretek alapján várható helyen fejlődik. A H. a *caenogenesis* (l. o.) egyik alakja.

Heterotricha (állat), l. *Azalék-állatkák*.

Heterotristylia (növ.), l. *Heteromorfizmus*, 2.

Heterotrof növények, ellentétben az autotrof, önálló módon táplálkozó növényekkel, amelyek szerves vegyületeiket a felvett szervetlen táplálékból készítik, szerves vegyületek újonnan való képzésére már a klorofill hiányában sem képesek, amiért is szerves táplálékaikat más állati vagy növényi testekből származó vegyületekből szerezhetik meg. A H. v. heterofitták (allotrofok) tehát nem zöldek és táplálékukat vagy élő testekből nyerik: az élősködő vagy parazita növények, vagy pedig elhalt növényekből vagy állatokból származó szerves vegyületekből: a televénylakó vagy szaprofita növények. De vannak növények, amelyek részben asszimilálnak, részben más forrásból szerzik meg szerves vegyületeiket; ezek a mixotrof növények (hemiparaziták, hemiszaprofiták).

Heterotrof szerv (növ.) az olyan, amelynek bizonyos része erősebben vastagodott, mint a többi. Ha az alsórész vastagabb, a szerv *hipotrof*, ha a felső, úgy *epitrof*, ha a két oldalsó, úgy *amfitrof*. Körül egyenletesen vastagodott szerv *izotrof*.

Heterotróp, l. *Anizotróp*.

Heterozit (ásv.), zöldes-szürke, üveg-zsírfényű vaskos tömegek, melyek a levegőn ibolyaszínűre változnak; valószínűleg csak mállott triflin. Lelőhelye: Hérault Limoges közelében; Sierra de Cordoba.

Heterozygota (gör.), l. *Homozygota*.

Heteruzia (gör.) a. m. különbözőlényüség, melyet Arius tanított, szemben a többséggel, melynek hitvallásában a niceai zsinaton kimondották, hogy Krisztus az Atyával egylényegű, homouzios. L. *Arius*.

Heteruziaszták, l. *Aëtius és Arius*.

Hetes, kisközség Somogy vmegye kaposvári j.-ban, (1910) 1070 magyar lakossal, postahivatallal és postatakarékpénztárral; lakói jó lovakat tenyésztenek.

Hetés, község, l. *Nemeshetés*.

Hetési nyelvjárás, a nyugati nyelvjárásterület egyik dialektusa (l. *Nyelvjárások*).

Hetesy *Viktor*, egyházi író, ref. lelkész, szül. Kiskunhalason 1843 dec. 13. 1890-benómoraviczai lelkésszé választották. Munkái közül említendők: Le Catolicisme et le Protestantisme (fordítás a Tudományos Szemlében); *Kalauz a helv. hitv. Énekeskönyvhöz* (1883). Több kötet egyházi beszéd jelent meg tőle franciából fordítva s két kötetben imádságai.

Hetevény, a *Fiastyúk* (l. o.) csillagképnek a német *Siebengestirnre* emlékeztető neve, melyet már Dugonics említ. A (régi) Tájszótár szerint a székelyeknél is megvan. E névvel jól megegyezik az a mondai adatunk, hogy a *Fiastyúk* csillagképe csakugyan hét csillagból áll, melyek legfényesebbike a tyúkot, a többi hat pedig annak a csibéit képviseli.

Hét éves háború (1756—63). A H.-ra az adott okot, hogy Mária Terézia, aki nem tudott belenyugodni Szilézia elvesztésébe, nagy szövetséget hozott össze II. Frigyes porosz király ellen. A szövetség tagjai voltak Franciaország, a Németbirodalom, Oroszország és Svédország. A szövetségeseknek az volt a céljuk, hogy a porosz királyságtól elveszik Sziléziát, Kelet-Poroszországot, Elő-Pomerániát és Elbén-túli birtokait s a régi brandenburgi őrgrófság szinvonalára sü-

lyesztik le. Frigyes még idejekorán értesült az őt fenyegető veszedelemről s ő is szövetségeseket keresett. De csak néhány kisebb német fejedelemség (Braunschweig, Hessen-Kassel) csatlakozott hozzá, azonkívül Anglia, mely Hannovert féltette a franciáktól. Ez utóbbi később évi segélypénz ($4^1/_2$ millió tallér) fizetésére kötelezte magát. Hogy a szövetségesek együttes támadását megelőzze, Frigyes 1756 nyarán betört Szászországba, a szász sereget *Pirna* mellett bekerítette s miután a felmentésére siető osztrák sereget *Lobositz* mellett visszaverte (okt. 1.), azt megadásra kényszerítette és seregébe sorozta, Szászországgal pedig úgy bánt, mint meghódított tartománnyal.

A nagy háború azonban az 1757. évvel indult meg. Frigyes betört Csehországba, Prága mellett nagy győzelmet vívott ki az osztrák seregen (máj. 6.), melyet aztán Prágában ostrom alá fogott. Prága felmentésére Daun tábornagy jött új sereggel, mire Frigyes elébe sietett, de *Kolin* mellett oly nagy vereséget szenvedett (jún. 18.), hogy ki kellett vonulnia Csehországból. E győzelem kivívásában nagy része volt a *Nádasdy* vezetése alatt álló magyar lovasságnak s e győzelem emlékére alapította Mária Terézia a róla elnevezett katonai rendet. Daun e győzelmét nem tudta kiaknázni, csak *Hadik* tábornok vállalkozott 5000 emberével Berlin megtámadására, melyet okt. 16. helyőrségének szétverése után meg is sarcolt. Ezalatt a franciák két sereggel nyomultak Németországba s elfoglalták Hannovert, az oroszok pedig Kelet-Poroszországot pusztították tűzzel-vassal. Frigyes először az egyesült francia és német-birodalmi hadak ellen vonult s azokon *Rossbach* mellett fényes győzelmet aratott (nov. 5.) Azután Sziléziába sietett s azt *leutheni* győzelmével majdnem teljesen visszafoglalta az osztrákoktól.

1758 tavaszán Frigyes Morvaországba tört, de *Olmütz* sikertelen ostroma után Csehországon át visszavonult Sziléziába. Innen az oroszok elé sietett s a véres *zorndorfi* csatában (aug. 25.) úgy megverte őket, hogy egy időre kitakarodtak országából. Ezalatt *braunschweigi Ferdinánd* a franciákat visszaszorította a Rajnán és *krefeldi* győzelmével (jún. 23.) biztosította Poroszország Ny.-i oldalát. Frigyes ezután öccsének, *Henriknek* segítségére sietett Lausitzba, de vigyázatlansága folytán Daun *Hochkirch* mellett meglepte és egy éjjeli harcban nagy veszteségeket okozott neki (okt. 14.).

1759 nyarán végre egyesültek az osztrák és orosz hadak s a *kunersdorfi* csatában (aug. 12.) oly csapást mértek Frigyesre, hogy az elveszettnek látszott. Seregének és tisztjeinek java elveszett, országa teljesen kimerült az ellenség pusztításaitól. Ehhez járult még az a körülmény, hogy 1760. Anglia beszüntette a segélypénzek küldését. Frigyest most a végső megsemmisüléstől csak ellenfeleinek lassusága és egyenetlensége mentette meg. A harctéren most inkább védelemre szorítkozott, majd felhasználva a kedvező körülményeket, az osztrákokat Laudon alatt előbb *Liegnitznél* (aug. 15.), majd Daun alatt *Torgaunál* (nov. 3.) győzte le. De helyzete még ezen győzelmek után sem javult, mert nem tudta megakadályozni az osztrák és orosz seregek egyesülését, de viszont azok sem merték őt megerősített táborában megtámadni.

A H.-ra döntő fordulatot *Erzsébet* cárnő halála hozott (1762 jan. 5.), mert ennek utóda, *III. Péter* azonnal békét, sőt szövetséget kötött Frigyessel. Bár Péter fél év mulva trónját és életét vesztette, utóda, *II. Katalin* semlegesen viselkedett. Frigyes felhasználva az orosz vezérek tájékozatlanságát és tétlenségét, megtámadta és megverte az osztrákokat *Burkersdorfnál* (júl. 21.). E győzelmével Sziléziát végleg visszafoglalta, öccse Henrik pedig *Freiberg* mellett verte meg (okt. 29.) a birodalmi sereget. E közben a franciák is visszavonultak a harctérről s Mária Terézia magára hagyatva nem volt képes a háborút Frigyes ellen folytatni, mert a hosszú háború az ő országait is kimerítette. Ezért 1763 febr. 15. *Hubertusburgban* békére lépett Frigyessel, kinek most már végleg átengedte Sziléziát. A H., melyet a poroszok a *harmadik sziléziai háborúnak* is neveznek, tűzpróbája volt Poroszországnak s bár sokat szenvedett alatta, mégis Frigyes zseniális vezetése alatt megállotta a helyét fél Európával szemben s a nagyhatalmak sorába emelkedett. A H. történetét maga Nagy Frigyes írta meg: Histoire de la guerre de sept ans címen. V. ö. *Archenholz*, Geschichte des Siebenjährigen Krieges (Berlin 1793; 13. kiad. Leipzig 1899); *Schäfer*, Gesch. des Siebenjährigen Krieges (Berlin 1867—74, 2 köt.); a porosz vezérkartól kiadott: Die Kriege Friedrichs des Grossen c. gyüjtemény 1—6. kötete (u. o. 1901—04); *Waddington*, La guerre de sept ans (Paris 1899—1904, 3 köt.).

Hétfalu, azon hét egymás mellett fekvő csángó község együttes elnevezése, melyek Brassó vm. hétfalusi járását teszik s a Bodzai hegycsoport aljában terülnek el. E hét község a következő:

	Lakosság száma 1910.	Ebből	
		magyar	oláh
Bácsfalu	2,017	1,223	684
Csernátfalu	2,561	1,981	545
Hosszúfalu	6,021	2,854	3,080
Pürkerecz	2,097	1,072	1,016
Tatrang	3,556	2,157	1,243
Türkös	3,235	1,880	1,333
Zajzon	1,226	988	231
Összesen	20,713	12,155	8,132

A H. közül Bácsfalu, Türkös, Csernátfalu és Hosszúfalu, melyet *Négyfalunak* is neveznek, egymással teljesen össze van építve, a többi valamivel távolabb fekszik. Kevésbbé jómódú községek, csinos magyar templomokkal és iskolákkal és szépen épült házakkal. Az oláhok rendesen a községnek a hegyre felnyúló felső részében, a magyaroktól elkülönítve laknak. Vallásra nézve van a H.-ban 10,620 ág. evang. és 8400 gör. kel. Lakóik szorgalmas földmívelők, kik szűk határaikat a szomszéd szász helységektől haszonbérbe vagy örök áron vett szántóföldekkel öregbítik, szekerezéssel, fakereskedéssel s iparral foglalkoznak, míg az oláhok inkább baromtenyésztők. L. az *egyes községeket.*

Hétfalusi csángók. A Barczaság s vele együtt a Hétfalu területe Szt. István korában a Székely-

föld kiegészítő része volt, egyideig birták ugyan a német lovagok, de ismét visszacsatoltatott a székely ispánok hatósága alá, a Barczaság négy szorosának fedezésére. Emiatt sokat szenvedtek a török beütések idején, főleg 1421—38-ig. 1498 körül Ulászló elzálogosította a Hétfalut Brassó városának s azóta lakói úrbéresei lettek a városnak politikai jogaikra és birtokaikra nézve. 1599-ben Mihály havasalföldi vajda kizsákmányolta a Hétfalut. Básta rémkora alatt is gyászos sorsban részesült. 1655-ben a II. Rákóczi által szétvert ellenség dúlt itt, 1658 aug. 15—19-ig a szilisztriai pasa, 1661. Ali pasa tatárjai feldúlták a Hétfalut, annyira, hogy egyetlen ház sem maradt meg. Az osztrák ház uralkodói alatt Thököly pártján állva, a badeni herceg zsoldosai pusztítottak a Hétfaluban. Az 1848—49-iki szabadságharc alatt Háromszék lakóival Hétfalu is sokat szenvedett.

A hétfalusi magyarság földmívelésből és marhatartásból nem igen tud megélni, főjövedelme a gyümölcstermelés és házi ipar. Helyzetük ma javult. A régi faépületek helyén szilárd és csinos kőépületek emelkednek, rendszerint két nagyobb ablakkal az utcára. A bútorzat hasonlít a székelyekéhez. Öltözetük szabás- és varrásra nézve eltér az oláhok viseletétől s inkább magyarosnak mondható. A férfiak régebben vállig érő hajat viseltek, nyáron nagy karimájú fekete kalapot, télen bárányból kucsmát. Ingök gallérja sárga v. fehér cérnával hímezett, elül bojtba végződő zsinórral összekötve. Oldalt gombolódó írha-mellényt, panyókára vagy felöltve fehér posztóból készült díszzekét viseltek. Szűk, fehér posztóból készült nadrág és térdig érő kordován csizma egészítette ki a csángó öltözetét. A nők ünnepélyes alkalmakkor arany galléros és kézelős csipkeinget viseltek; hétköznap gyolcsinget, mely a nyakon és az ujjnál veres v. fehér fejtővel volt hímezve. A ráncba szedett szoknya csak a leányok- és a menyasszonyoknál fehér, a többieknél fekete; a szoknyát bogláros szíjjal erősítették a derekhoz. A gazdagabb leányok és fiatal asszonyok mellükön «kösöntyűt» viseltek; ez 5—6 hüvelyk átmérőjű, domborművel ékített ezüst lap. Ma a festői viselet eltünt, kiszorította az olcsó gyári holmi.

A hétfalusi magyar nagyon ragaszkodik nemzetségéhez, vegyes házasságok ritkán fordulnak elő. Mátkaság után vasárnap délután hívja meg a vendégeket két cifrán felbokrétázott legény. Hétfőn estére feltüzik a legény kapujához a jelt, egy 6—8 m. hosszú fenyőszálat, tetejébe a fenyőágak közé fejszét, csépet, kolompot, lőcsöt és más gazdasági eszközöket raknak; ugyanily fenyőszálat állítanak a leány kapujához, melyre szitát, rostát, kanalat, fazekat s más gazdasszonyi jelvényeket aggatnak. A lakodalmat azután kedden tartják. Reggel a «tüzcsináló férfi» a vőlegény udvarán felékített tüzhelyen meggyujtja a «menyegzői tüzet», melynél a lakodalmi ételeket készítik. Templomból jövet a násznép minden kapunál táncra kerekedik s a ház népétől ajándékot gyüjt a fiatal pár számára, mialatt a menyasszony szekerén ülve, mézes pálinkával kínálja a járó-kelőket. Hogy a boszorkányok az új házasokat a mézeshetek után ne veszítsék össze, a menyasszony kontyát azon szoba küszöbére teszik, hol a fiatal pár a nászéjt tölti, az ajtót pedig bekenik foghagymával.

A keresztelésnél az a szokás, hogy a fiúnak két keresztapát, egy keresztanyát, a leánynak két keresztanyát és egy keresztapát hívnak. Amikor a beteg haldoklik, akkor rokonai, ismerősei egybegyűlnek s rendre imádkoznak; ha elhalt, a rokonok és ismerősök virrasztani mennek, kiki «virrasztó gyertyát» visz magával, mert a halott mellett éjjel-nappal gyertya ég. Ha valamely asszony gyerekágyban hal el, azt abrosz alatt szokták eltemetni, azaz a szélein cifrán kihimzett abroszt négy pálcára feltűzve, négy barátnéja szokta mennyezetszerűleg a koporsó felett vinni. V. ö. *Orbán* B., A Székelyföld leírása (VI. k. 86—176).

Hétfő, a hétnek vasárnap után következő napja, a hétköznapok elseje. A rómaiaknál «dies Lunae», a Hold napja, amiből a francia lundi lett. A németeknél Montag, az angoloknál monday. A nyugati egyház szerint a hét második napja, a keleti egyház szerint az első.

H. et G., természetrajzi nevek mellett William Jackson *Hooker* (l. o.) és Robert Kaye *Greville* (l. *Grev.)* nevének rövidítése.

Héthárs (Siebenlinden), nagyk. Sáros vm. H.-i j.-ban, (1910) 1422 tót, magyar és német lak.; a járási szolgabirói hivatal széke, van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala. Egyike a vármegye csinosabb községeinek. 1849 jún. 20. Rüdiger orosz csapatai s Vysocky magyar szárnyoszlopa közt itt jelentékeny ütközet folyt. — H. 1550. váltotta meg magát a robot alól földesurától, *Tarczay* Györgytől, még pedig a Tarkő várában teljesítendő őrszolgálat fejében, de lakosai ezt csak 1557-ig teljesítették, amikor Tarkő várát lerombolták. Igen szép temploma van, melyet ugyancsak a Tarczay család építtetett a XV. sz. végén s melyet 1513. *Tarczay* Miklós megújíttatott. Ekkor építette Raguzai Vince mester olasz renaissance stilusban az orgonakarzatot, szentélyfülkét és a főkaput. Ugyancsak olasz mestertől veres márványból készült *Tarczay* Tamás alakos sírkőlapja (1493) és *Dessewffy* István alakos síremléke (XVII. sz.). V. ö. *Potemkin*, Sáros vmegye leírása (Pest 1863); *Myskovszky* Viktor, Sáros vmegye műemlékeiről (Sárosmegyei Közlöny 1893).

Hétház, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 59 magyar lakossal; u. p. Muraszentmárton, u. t. Stridóvár.

H. et Hochst., növények mellett J. B. *Henkel* (1825—1871) és W. *Hochstetter* (l. *Hochst.)* nevének rövidítése.

Heti díjfizetéses népbiztosítás, l. *Biztosítás* (életbiztosítás).

Het Ij, l. *Y*.

Hetilap, l. *Hirlap*.

Hetilap, 1. enciklopédikus tartalmú lap volt, különös tekintettel a közgazdászatra, műiparra és kereskedésre. Szerkesztette 1845 ápr. 1-től, mikor a lap megindult, *Vállas* Antal, 1846-tól *Warga* István, 1848. *Fényes* Elek; kiadta az iparegyesület. Kossuth itt írta cikkeit az iparegyesület érdekében és a megyei rendszert megtámadó centralisták ellen. Megszűnt 1848 ápr. 28. — 2. *H.*, gazdászati, műipari és kereskedelmi folyóirat, szerkesztette *Berde* Áron tanár, kiadta Tilsch Já-

nos könyvárus; megindult 1852 októberben; megszünt 1855 márc. 31.

Heti Posta, l. *Hazánk s a Külföld.*

Hetiták, l. *Hittiták.*

Hetivásárok, l. *Vásárjog.*

H. et K., növénynév után Alexander von *Humboldt* (l. o.) és Karl Sigismund *Kunth* (l. o.) nevének rövidítése.

Hétmagyar *(Hetumoger)*, régi krónikákban az a hét fejedelmi személy (Septem principales personæ), kik a vérszerződésben olykép esküdtek hűséget Álmosnak (Árpádnak), mint közös akarattal választott fejedelemnek, hogy ők maguk és fiaik mindig benne legyenek a fejedelem tanácsában. A H. neve a Névtelen szerint (VI—VII. fej.) *Álmos*, Árpád atyja; *Előd*, Szabolcs atyja; *Köndi*, Csörsz atyja; *Ond*, Ete atyja; *Tas*, Lehel atyja; *Huba*, a Szemere-nemzetség őse; *Töhötöm*, Harka atyja. Kézai Simon szerint a hét «kapitány» (Septem Capitanei és Septem Hungari): *Árpád, Szabolcs, Gyula, Örs, Köndi, Lehel, Bulcs.* Konstantinos császár a kabarok nemzetségén kívül még a következő hetet említi (a XL. fejezetben): *Nyék, Megyer, Kürtgyermat, Tarján, Jenő, Kara* és *Kuza* (vagyis: Νέκ, Μεγερ, Κουρτυγερματ, Ταριαν, Γενεχ, Καρα, Κασα). A három fő krónikairó tehát (kikkel Thuróczy s a budai krónika is sokban egyezik) a H. egymást fölváltó három nemzedékét említi és sok jel mutat arra, hogy a nemzetség-főség örökös volt az illető családban. A pozsonyi krónika azonban (II. könyv, I. fej. 11—12. §) már kikel az ellen, mintha csak a hét «kapitány» hódította volna meg Magyarországot s azt mondja, másokénál nagyobb volt ugyan méltóságuk, de nem a nemességük.

Hetman a. m. ataman (l. o.).

Hetokrezol, *fahéjsavas krezoleszter*:

$$C_6H_5.CH{:}CH.COO.C_6H_4C.CH_3$$

Színtelen kristályok, 65°-on megolvad. Szesz, éter oldja. Tüdővészes betegek sebeinek gyógyítására használják.

Hetol, a $C_6H_5.CH{:}CH.COONa$ összetételű *fahéjsavas nátrium* neve, amelyet tuberkulózisnál gyógyszerül használnak. Vízben oldható, fehér, kristályos por. Rendszerint injekciók alakjában alkalmazzák sterilizált 1—5%-os oldatát.

Hetruria, l. *Etruria.*

Hetsch, *Philipp Friedrich von*, német festő, szül. Stuttgartban 1758 szept. 10., megh. 1838 dec. 31. A stuttgarti Karlsschuleban tanult, Schiller tanulótársa és meghitt barátja volt; 1780—1782. Párisban Vien és Vernet Joseph vezetése alatt, 1785—87-ig Rómában dolgozott. Hazájában a klasszicizmusnak egyik tekintélyes képviselője volt. Sok műve a stuttgarti kir. palotában van.

Hétsing szakállú, vagy elferdítve *Hétsinyü*, sőt *Hétszínű* szakállú. Magyar mesealak, mely a *Fehérlófia* (l. o.) tipusú mesék hősének rendes kisérője. Nevét *hét singes* szakállától kapta, melynél fogva a mesehős hatalmába kerül. Többnyire rosszindulatu törpeként van feltüntetve s ennyiben rokona a német Daumenlanger Hansnak (Däumling, Hüvelyk Matyi), aki olykor szintén *rőfös* szakállunak mondatik. A miénk még ezen is túltesz, mert a mesékben kedvelt 7-es számmal sokszorozza a törpe singes szakállát.

Hét sovány esztendő, az inség és az ösztövér emberek jelképe a hét sovány esztendő nyomán, melyet az Ur Egyiptomra bocsátott (Mózes 1., 41.).

Hét szabad ión sziget köztársasága. Ezt a nevet viselte az 1800 márc. 21. egyesített *hét ióniai sziget*, mely az I. Pál orosz cár és a szultán között létrejött szerződés értelmében Orosz- és Törökország közös fenhatósága alatt új kormányformát kapott. Az új köztársaságot azonban a tilsiti békében I. Sándor cár I. Napoleonnak engedte át, akitől azután (1809) az angolok ragadták el. Az 1815 nov. 15. párisi szerződés értelmében a szigetek mint a *Hét ión sziget egyesült állama*, angol fenhatóság alá kerültek. 1863 nov. 14. Anglia önként átengedte a hét szigetet a görög királyságnak, melybe 1864 máj. 30. kebeleztetett be. L. *Ión szigetek.*

Hét szabad művészet, l. *Artes liberales.*

Hétszemélyes tábla *(Exc. Tabula Septemviralis)*. A mohácsi vész után a magyar király nem lakván többé az országban, az ő legszemélyesebb bíráskodásához kötött hatáskör lassanként a nádorra, mint kir. helytartóra szállott át. Az ekként keletkezett birósági fórum, amelyet törvényeink helytartósági törvényszéknek (judicium locumtenentiae) neveznek, az 1536. XVI. t.-cikkben gyökerezik, amely szerint a király hét kiváló tanácsost választott a helytartó mellé. Innen a H. elnevezés, amelyet a corpus jurisba felvett törvényeink közül először az 1715. XXIV. t.-c. 4. §-a említ. Az 1723. XXIV. t.-c. a H.-nak új szervezetet adott és a H. tagjainak számát tizenötre emelte, majd az ügyforgalom növekedésével ismét emelkedett a tagok száma. A H. a kir. ítélő táblával együtt alkotta az ország legfőbb itélőszékét, a Főméltóságú Királyi Kúriát (Exc. Curia Regia); ezekhez járult 1840., mint a kir. Kúriának külön önálló osztálya, a váltófeltörvényszék (Forum appellatorium cambiale). A H.-nak s egyúttal az egész kir. Kúriának elnöke a nádor, akinek akadályoztatása esetében az országbiró v. a zászlós urak valamelyike elnökölt. A H. kizárólag felebbviteli bíróság volt. A pereket a kir. táblának előadó birái adták elő, de szavazatuk nem volt. A H. kiadmányait a kir. tábláról (cancellaria regia minor) expediálták. Itélethozatalhoz tizenegy tag jelenléte volt szükséges. Az abszolut korszakban a H. nem működött, hanem a bécsi legfőbb semmitőszék. Az alkotmány visszaállításával a H. is feléledt. Az 1868. LIV. t.-c. 4. §. a mai m. kir. Kúriát tette a H. helyére. *Horvátországban* máig is H. nevet visel a legfőbb ítélő szék.

Hétszemélynök *(Septemvir)*, a Hétszemélyes táblának (l. o.) birája.

Hétszilvafás, a nagyon csekély birtokú (csak hét szilvafa fér el rajta), szegény s e mellett gyakran dölyfös nemes ember gúnyneve, különösen Erdélyben.

Hettinger, *Franz*, német kat. hittudós, szül. Aschaffenburgban 1819 jan. 13., megh. Würzburgban 1890 január 26. Tanulmányait a würzburgi egyetemen kezdte meg s a római Collegium Germanicumban folytatta és fejezte be. 1843. pappá szentelték, 1852. a würzburgi papnevelőintézet alkormányzója, 1859. pedig a würzburgi egyetemen az alapvető hittan tanára lett. 1868. Rómába

hívták, ahol tevékeny részt vett a vatikáni zsinat előmunkálataiban. Legkiválóbb művei: Apologie des Christenthums (Freiburg 1863—67, 9. kiad., 1906, 5 köt. Magyarra fordította *Répássy* L., A kereszténység védelme, Eger 1882, 5 köt.) és Lehrbuch der Fundamental-Theologie (Freiburg 1879, 2 köt., 2. kiad. 1888). Ezenkívül írt még számos nagyobb és kisebb munkát. V. ö. *Müller*, az Apologie des Chr. I. kötetének előszavában.

Hettiták, l. *Hittiták*.

Hettner, 1. *Alfred*, német geografus, *H. 3.* fia, szül. Drezdában 1859 aug. 6. 1882—84-ig Kolumbiában, 1888—90-ig Dél-Peruban, Észak-Boliviában, Chileben és Dél-Braziliában tett tanulmányutat. 1894-ben a lipcsei egyetem rendkívüli tanára lett, 1897. rendes tanárnak hívták meg a tübingeni egyetemre, 1899. a heidelbergi egyetemre ment át. Művei: Gebirgsbau u. Oberflächengestaltung der Sächsischen Schweiz (Stuttgart 1887); Reisen in den kolumbianischen Anden (Leipzig 1888); Die Kordillere von Bogota (Gotha 1892). 1895 óta a Geographische Zeitschrift című havi folyóiratot adja ki.

2. *H., Felix*, német archeológus, *H. 3.* fia, szül. Jenában 1851 júl. 29., megh. Trierben 1902 okt. 11. Tanulmányait Lipcsében és Bonnban végezte. 1877-ben a trieri tartományi muzeum igazgatója, 1892. pedig a germán-rätiai limes ásatásainak archeológiai vezetője. Több művet írt trieri és általában római régiségekről és társalapítója a Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst c. folyóiratnak.

3. *H., Hermann Theodor*, német irodalom- és műtörténész, szül. Leisersdorfban (Szilézia) 1821 márc. 12., megh. Drezdában 1882 máj. 29., mint (1858 óta) a műtörténelem rendes tanára és a történelmi muzeum igazgatója. Életét, mint az irodalomtörténetnek s esztetikának tanára, különböző német egyetemi városokban töltötte, de huzamosabban Olaszországban s Görögországban is időzött. Főműve: Literaturgeschichte des achtzehnten Jahrhunderts (1856—70, 5. kiad. 1910). További irodalomtörténeti művei: Die romantische Schule in ihrem inneren Zusammenhange mit Goethe und Schiller (1850); Das moderne Drama (1852). Azonkívül kiadta Müllernek, a festőnek, és Feuerbachnak munkáit, valamint Forster levélváltását Sömmeringgel (1879). H. műtörténelmi dolgozatai: Vorschule zur bildenden Kunst der Alten (1848); Die neapolitanischen Malerschulen; Die Bildwerke der königl. Antikensammlung in Dresden (1856, 3. kiad. 1875); Das königl. Museum der Gipsabgüsse in Dresden (1881, 4. kiad.); Italienische Studien. Zur Geschichte der Renaissance (1879). V. ö. *Moleschott*, H. H'-s Morgenroth (1883) és *Stern* A., H. H. ein Lebensbild (1885); *Spitzer*, H. H'-s Kunstphilosophische Anfänge und Literaturästhetik (Graz 1903).

Hetton, város Durham angol countyban, (1911) 15,678 lak., nagy kőszénbányákkal.

Héttorony (törökül *Jedikule*), Konstantinápolynak DNy.-i szomszédságában, a Márvány-tenger partján fekvő, részint teljesen leomlott, részint lebontott vár. Legrégibb tornya már az ókorban állott és oly régi, mint Bizanc; II. Mohammed Konstantinápoly elfoglalása után kijavíttatta a tornyokat és nagy erőddé alakította át, mely a janicsárok tanyájául, majd állambörtönül szolgált. Itt volt fogva Szilágyi Mihály, Hunyadi Mátyás nagybátyja, Török Bálint, Majláth István, Béldy Pál stb. Az idő és a földrengés a H.-ból csak hármat kímélt meg; az 1768-iki földrengéskor további kettő omlott össze. Helyükön most vasútállomás van. Jelenleg már csak egy torony áll fenn, a 200 lábnyi magas ú. n. *Vértorony*, amelybe azelőtt az államfoglyokat, a külföldi hatalmak képviselőit, meg az előkelő származású hadifoglyokat szokták elzárni. Azonfelül hét letett szultán is e falak között végezte életét. A torony aljában van egy üreg, melyet vérkútnak (kan-kujutu) neveznek, és egy barlang, melyekben azokat a szerencsétleneket őrizték, kikre a halálos ítéletet már kimondották s kiknek aztán a levágott fejeit a falakra aggatták. A lépcsőkön számos feliratot lehet olvasni, különösen az 1600—1714. évekből, többnyire velencei foglyoktól. Magyar felirat egyetlen egy van, gróf Esterházy Antal kapitánytól, aki 1699. szabadult meg innét. 1898-ban a H.-t nagyobbrészt lehordták.

Hettstedt, város Merseburg porosz kerületben, (1910) 8865 lak., zongorakészítéssel, mesterséges trágyakészítéssel. Közelében rézbányák, rézöntők és nagy gépgyár van.

Hettyey *Sámuel*, pécsi püspök, szül. Hettyén 1845 szept. 22., megh. Karlsbadban 1903 szept. 1. Pappá szentelték 1870. Tanár volt a nagyszombati főgimnáziumban, tanulmányi felügyelő az esztergomi érseki liceumban, később lelkiigazgató a bécsi Pazmaneumban. 1893-ban hercegprimási irodaigazgató, 1894. esztergomi kanonok lett; 1897. kinevezték pécsi püspökké. 1899-ben 100,000 forintos alapítványt tett a katolikus egyetemre.

Hetumoger, l. *Hétmagyar*.

Hétúr (Marienburg), nagyk. Kis-Küküllő vármegye erzsébetvárosi j.-ban, (1910) 1209 német és oláh lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Segesvár.

Hét vár földje, l. *Hét erdő*.

Hetvehely, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 598 német és magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Abaliget.

Hetvenhétféle-fű (növ.), magyar népies orvosi tanács, «szedjê 77-fêle (másutt 9-féle) fűvet, meggyógyú tőle».

Hétvezér, l. *Hétmagyar*.

Hétvezér, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 100 horvát lak., u. p. Miksavár, u. t. Stridóvár.

Hét világcsoda, l. *Hét csoda*.

Hetyefő, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 216 magyar lak., u. p. és u. t. Gógánfa.

Hetyei *Gábor*, tanár és író, szül. Bodméron (Fejér vmegye) 1843 jún. 26., megh. Budapesten 1894 júl. 21. A tanítóképzők szervezésekor a budai, majd a székelykeresztúri állami tanítóképzőintézet tanára, később dévai igazgató lett. 1886. megindította a *Magyar Tanítóképző* c. folyóiratot s nagy érdeme a tanítóképző-intézeti tanárok testületi szellemének felkeltése és ezek országos egyesületének megalakítása (1889). Mint ifjúsági író is említést érdemel (*Gyöngyvirágok*, 1892).

Hetyen, kisk. Bereg vm. mezőkaszonyi j.-ban (1910) 751 magyar lak., u. p. és u. t. Mezőkaszony

Hetzel, *Pierre Jules*, francia könyvkiadó és író, mint utóbbinak álneve *Stahl* P. J., szül. Chartresban 1814 jan. 15., megh. Monte Carloban 1886 márc. 17. Elszászi eredetü volt, Strassburgban jogot végzett. 1835-ben állt a később híressé vált könyvkiadó cég élére s egyszersmind maga is írni kezdett. 1848-ban a külügyminisztériumban osztályfönök, majd Cavaignac alatt államtitkár volt s ezért 1851—59. számüzetésben élt Brüsszelben. Párisban 1862 óta kivált ifjusági művek kiadásával foglalkozott s kiadta a Magasin d'éducation et de récréation-t. Álneve alatt egy sor humoros és kedves bonhomiával irt műve jelent meg: Le diable à Paris (1842); Voyage où il vous plaira (A. Musset-vel, 1842—43); Scènes de la vie publique et privée des animaux (1851); Théorie de l'amour et de la jalousie, bêtes et gens (1853); L'esprit des femmes et les femmes d'esprit (1851); Histoire d'un prince (1857); Histoire d'un homme enrhumé (1859); Maroussia (1878); Les quatre filles du docteur Marsch (1880); Les quatre peurs de notre général (1881) stb. Néhány ifjúsági műve is ismertté tette nevét. V. ö. *Vadier*, P. Jules H. (Genf 1889). Üzletét halála után fia vette át, Louis Jules H., szül. 1847 nov. 8.

Hetzendorf, Bécs külvárosa volt, 1890 egyesitették vele, a 12. kerület (Mödling) része.

Hetzer *(Haetzer)*, *Ludwig*, svájci teológus, szül. Bischoffszellben (Thurgau kanton) 1500 körül, lefejeztetett Konstanzban 1529 febr. 4. Zürichi lelkész volt, mikor a Zwingli-féle reformációhoz csatlakozott (1523); ezután Augsburgba ment, de rövid idő multán visszatért Zürichbe s ekkor a keresztségismétlők egyik vezetője lett (1525); midőn emiatt Zürichből elűzték, ismét Augsburgban talált menedéket, de szélsőségei miatt innen is távoznia kellett; Strassburgba ment s az ó-testamentum prófétai könyveit fordította németre, majd Denk Johannessel együtt a szentháromságellenes tanokat igyekezett a nép között elterjeszteni; ezért is, meg kicsapongásai miatt Konstanzban elfogták és lefejezték. V. ö. *Trechsel*, Die protestantischen Antitrinitarier von Faustus Socinus (Heidelberg 1839).

Heubach, város és látogatott klimatikus gyógyhely a württembergi Jagst kerületben, (1910) 5542 lakossal.

Heubachit (ásv.), koromszerű bevonatok, dendrites v. aprógömbös halmazok, amelyek a baritnak repedéseit vonják be. Sötétfekete, félig fémesfényű. Kémiai összetételére nézve kobaltnikkeloxidhidrát kevés vasmangánoxiddal, képlete megközelítőleg $3(Co,Ni,Fe,Mn)_2O_3+4H_2O$. Lelőhelye Heubach és Alpirsbach a Schwarzwaldban.

Heubaum, *Alfred*, német pedagógus, szül. 1863 júl. 17. Saganban, megh. 1910 dec. 7. Berlinben. 1890 óta Berlinben tanár volt, majd a közoktatásügyi minisztériumban dolgozott. 1906-ban a Gesellschaft für deutsche Erziehungs- u. Schulgeschichte kiadványaiban megindította a Historisch-pädagogische Literatur-Berichte-t. Művei: Die Nationalerziehung in ihren Vertretern Zellner und Stephani (Halle 1904); Pestalozzi (Berlin 1910) s csonkán maradt főműve: Geschichte des deutschen Bildungswesens (I. köt., Berlin 1905).

Heuberg, a Sváb Jura DNy.-i kis darabja a Duna és Fridingen közt; legmagasabb pontja a Rottweiltól DK.-re a Lemberg (1015 m.), amelyet a boszorkányok gyülekező helyének tartanak a környék lakosai.

Heuberger, *Richard Franz Joseph*, osztrák zeneszerző, szül. Grácban 1850 jún. 18. 1878-ban a Wiener Singakademie karnagya lett. 1881 óta mint zenekritikus működik a Wiener Tageblattnál és a Neue Freie Pressenél. 1904-ben a Neue Musikalische Presse szerkesztője, 1902. a konzervatórium tanára és a Männergesangverein karigazgatója lett. Művei: operettek, balettek, karművek, dalok, zenemüvek analizisei, életrajzok, kritikák.

Heuer, *Otto*, német történész, szül. Hannoverben 1854 febr. 6. A frankfurti Freies Deutsches Hochstift-nek egyik vezető szelleme, ő szervezte át Goethe szülőházát a frankfurti Goethe-muzeummá, mely nemcsak számos Goethe-ereklyét, hanem az egész XVIII. sz.-i német irodalomra kiterjedő értékes gyüjteményeket őriz s ő bocsátotta közre az Aus dem Frankfurter Goethe-Museum (Frankfurt 1908) c. művet.

Heuff (ejtsd: höf), *Az Johan Adriaan*, ismeretesebb *Huf van Buren* álneve alatt, németalföldi író, szül. Avezaathban (Gelderland) 1843 márc. 5. A delfti akadémiában végezte tanulmányait. Történeti regényei nagy korhűséggel vannak megírva. Nevezetesebbek: De Kroon van Gelderland (Gelderland koronája, Haag 1877); De mannen van Sint-Maarten (Sint-maarteni férfiak, 3 köt., u. o. 1882); De laatste der Arkels (Az utolsó Arkel, 2 köt., Haarlem 1885); Hertog Adolf (Haag 1886). Útleirásait: Langs Lahn en Dill (2 köt.) a természet szeretete és a leírás bája jellemzi. Oom Frederik c. regényét (Haarlem 1886) a jellemek sikerült festése teszi becsessé. E regényt a szinpad számára is átdolgozta (Zütphen 1887).

Heuffel *János*, botanikus, szül. Modoron 1800., megh. Lugoson 1857 szept. 22. Tanult Pozsonyban, Bécsben, Pesten. Orvosi diplomáját 1826. kapta meg s nemsokára mint báró Aczél aradvármegyei uradalmi orvosa, e vidéknek flórájával ismerkedett meg; 1829. mint Krassó vmegye tiszti orvosa Lugoson működött. Orvossá felavató értekezése Diss. inaug. med.-botanica de distributione plantarum geographica per Comitatum Hungariae Pesthiensem (Pest 1826). Becses munkája a Beiträge zur Kenntniss d. in Ungarn vorkommenden Arten der Gattung Quercus L. mit im Herbst fallenden Blättern (Wachtel's Zeitschrift f. Naturk. u. Heilk. in Ungarn I. 1850). A szabadságharc után mint magánorvos a füvészkedést buzgóan folytatta. Főműve: Enumeratio plantarum in Banatu Temesiensi sponte crescentium et frequentius cultarum (a Verh. d. k. k. zool.-bot. Gesellsch. in Wien 1858, de különnyomata is [204 l.] közkézen forog) halála után jelent meg. Becses gyüjteményét Haynald érsek vette meg, ma a Nemzeti Muzeum tulajdona. Műveinek felsorolása: *Kanitz*, Versuch einer Geschichte der ung. Botanik (1865) c. művében.

Heuglin, *Theodor von*, német utazó, szül. Hirschlandenban, Württembergben 1824 márc. 20., megh. Stuttgartban 1876 nov. 5. 1850-ben Egyip-

tomba utazott és a Nilus K.-i vidékeit járta be. 1852-ben Khartumban az osztrák konzulátushoz titkárnak, majd konzulnak nevezték ki. Kelet-Szudán és Abesszínia nagy részét átkutatta. 1860-ban a Vogel fölkeresésére kiküldött expedició vezetését bízták rá, de Munzinger és Kinzelbach otthagyták H.-t és így 1863. a *Tinné*-féle expedicióhoz csatlakozott. 1870-ben gróf Waldburg-Zeillal a Spitzbergákra hajózott, fölfedezte Károly király szigetét és átkutatta Novaja-Zemlya DNy.-i partját. 1876. Nubiában járt. A Petermanns Mitteilungen-ban megjelent (1861—64.) dolgozatain kívül főbb művei: Reisen in Nordost-Afrika (Gotha 1857); Die deutsche Exp. in Ost-Afrika 1861 und 1862 (u. o. 1864); Säugetiere Nordost-Afrikas (Wien 1867); Reise nach Abessinien, den Gallaländern, Ostsudân u. Chartum 1861—62 (Jena 1868); Ornithologie Nordost-Afrikas (Cassel 1869—75); Reise in das Gebiet des Weissen Nil 1862—64 (Leipzig 1879); Reisen nach dem Nordpolarmeer (Braunschweig 1872—74); Reise in Nordost-Afrika (u. o. 1877).

Heulandit (ásv.), egyhajlású táblás kristályok, amelyek a táblalappal párhuzamosan kitünően hasadnak; néha sugaras leveles halmazok. Rideg, színtelen v. fehér, de gyakran tégla- v. húspirosra festett, amit mikroszkópikus vasoxidlemezkék idéznek elő. A táblalapon feltünően gyöngyházfényű, máskülönben csak üvegfényű. A zeolitcsaládnak egyik fontos tagja; régente stilbitnek hívták. Kémiai tekintetben kristályvíztartalmú kalcium-aluminium-hidroszilikát, képlete:

$$H_4CaAl_2(SiO_3)_6+3H_2O.$$

Található bázikus eruptiv kőzetek üregeiben és repedéseiben: Nadap Fehér vmegyében az andezit repedéseiben, Faröer szigetek, Island, Fassa-völgy, Elba, ércteléreken Kongsberg és Andreasberg.

Heumann von Teutschenbrunn, *Johann*, a tudományos diplomatikának egyik úttörője, szül. Muggendorfban (Bajorország) 1711 febr. 11., megh. 1760 szept. 29. Altdorfban tanult történelmet és jogot és 1734. nevelőnek ment Bécsbe, 1739. pedig kerületi főnök lett Weimarban. 1740. jogtanár lett az altdorfi egyetemen. 1757. nemesi rangra emelték. Művei: Commentarii de re diplomatica imperatorum ac regum Germanorum (Nürnberg 1745—53., 2 köt.); Commentarii de re diplomatica imperatricum ac reginarum Germaniae (u. o. 1749); Exercitationes juris universi (Altdorf 1749—57., 3 köt.); Initia juris politiae Germanorum (Nürnberg 1757); Geist der Gesetze der Deutschen (u. o. 1761, 2. kiad. 1779).

Heumar, porosz község a kölni közigazgatási kerületben, (1910) 9454 lak., tükör, festék, olaj és vegyészeti cikkek gyártása.

Heu me miserum! (lat.) a. m. ó én szerencsétlen!

Heumit, teléralakban előforduló eruptiv kőzet, amely az eleolitszienitet kiséri, elegyrészei: földpát, amfibol, nefelin, szodalit, biotit. Lelőhelye Heum, Norvégiában.

Heun, *Karl Gottlob Samuel*, német regényíró, ki műveit *H. Clauren* álnéven adta ki, szül. Dobrilugk szász helységben 1771 márc. 20., megh. mint titkos udvari tanácsos Berlinben 1854 aug. 2. Jogi tanulmányainak befejezte után Vesztfáliában volt hivatalnok, majd 1811. Berlinbe került, hol 1820 óta a hivatalos lapot szerkesztette. Már első elbeszélései (Die graue Stube és Mimili, 1816) rendkívüli sikert arattak. A tömegnek tetszett szentimentális és lapos műveinek álrealizmusa, amellyel az irodalomra is sokáig befolyást gyakorolt. Későbbi novelláit nagyrészt Vergissmeinnicht c. zsebkönyvében (1818—34, 26 köt.) és Scherz und Ernst c. gyüjteményében (1820—1828., 40 köt.) adta ki. Mimili mellett leghíresebb elbeszélése: Dijonröschen. A színpadon tetszésben részesült színművei: Das Vogelschiessen, Der Bräutigam aus Mexico, Der Wollmarkt stb., kiadva: Lustspiele (1817, 2 köt.); Gesammelte Schriften (1851, 25 köt.). Magyarul következő munkái jelentek meg: Mimili, ford. *Fábián* Gábor (Pest 1829); A Liló-halacska (Mulattató, szerk. Harsányi Pál, Pest 1832. II. és III. köt.); Egy álarcos bálnak következései, vígj. 1 felv. (u. o., V. köt.); A vérkincs (Kassa 1833, 2 rész); Első és utolsó szerelem (u. o. 1833).

Heune, l. *Hüne.*

Heuréka (v. *euréka*, gör.) a. m. megtaláltam! Vitruvius szerint így kiáltott fel Archimedes, midőn a róla elnevezett hidrosztatikai törvényt megfejtette.

Heurisztika (gör.), feltalálási mód, utasítás arra: miként lehet módszeresen valami újat találni. Az oktatásban az az eljárás, mely a tanulóval akarja megtaláltatni beszélgetés, rávezetés, kifejtés útján az újat, ahelyett hogy azt készen előadnók. Heurisztikusan tanítunk, ha nem mondunk semmit, amit a tanuló is meg tud mondani s nem adunk eléje készen olyasmit, amit maga is megtalálhat. Ebből látszik, hogy a H. csak oly tárgyban v. részletben alkalmazható, amelyben a tanuló fejlettsége ezt megengedi. Másként analitikus oktatásnak is mondják. A tanulók figyelmét leköti és önálló gondolkodásra késztet.

Heusde, *Philip Willem van*, hollandi filológus, szül. 1778., megh. 1839. 1804-ben az ékesszólás és történet tanára lett Utrechtben. Művei: Initia philosophiae Platonicae (1827—1836, 3 köt.); De Socratische school (1834—39, 4 köt.); Characterismi principum philosophorum veterum (1839).

Heusinger, *Karl Friedrich von*, német orvos, szül. az Eisenach melletti Farnrodeban 1792 febr. 28., megh. Marburgban 1883 máj. 5. Jenában és Göttingenben tanult. 1821-ben tanár Jenában, 1824. Würzburgban és 1829. Marburgban. H. első művelője volt Németországban a mikroszkópiai anatómiának és alapvető munkálatot végzett az összehasonlító kórtan, valamint a tropikus betegségek körül. Főbb munkái: Recherches de pathologie comparée (Kassel 1844—53, 2 kötet); Die Milzbrandkrankheiten der Tiere und des Menschen (Erlangen 1850); Die sogenannte Geophagie oder tropische Chlorose (1852).

Heusinger von Waldegg, *Edmund*, német mérnök, szül. Langenschwalbachban 1817 máj. 12., megh. Hannoverben 1886 febr. 2. Technikai tanulmányai elvégeztével különösen mozdonyok készítésével foglalkozott; 1844. második, 1846. első gépészeti főnöke lett a kasteli vasútjavítóműhelynek, majd igazgatója a központi műhelyeknek. Ő tervezte a frankfurt—homburgi, a deisti és northeim—nordhauseni vasutat. A mozdonyon

számos javítást tett. Művei: Die Schmiervorrichtungen und Schmiermittel der Eisenbahnwagen (Wiesbaden 1864); Handbuch d. speziellen Eisenbahntechnik (4. kiad. Leipzig 1877); Die Kalk-, Ziegel- und Röhrenbrennerei (3. kiad. u. o. 1876); Der Gipsbrenner (u. o. 1863); Die eiserne Eisenbahn (Hannover 1863). 1863 óta szerkesztette a tőle alapított Organ für die Fortschritte des Eisenbahnwesens c. lapot és mérnöki naptárt és zsebkönyvet is adott ki.

Heusler, *Andreas*, svájci jogtudós, szül. Baselben 1834 szept. 30. A baseli egyetemen 1859. magán-, 1863. rendes tanár lett. 1859-ben a polgári törvényszék tagjává, 1866. ennek alelnökévé és a nagy tanács tagjává választották. Basel város kantonja számára elkészítette a polgári törvénykönyv, valamint a végrehajtási és a csődtörvény tervezetét, de ezek nem lettek törvénnyé. Főművei: Die Gewere (Weimar 1873); Institutionen des deutschen Privatrechts *(Binding* Handbuch der deutschen Rechtswissenschaft-jában, Leipzig 1885—86, 2 köt.). 1882 óta kiadta a Zeitschrift für schweizerisches Recht cimü folyóiratot.

Heustrichbad, fürdőhely Bern svájci kantonban, a thuni-tó közelében, 702 m. magasban, a Niesen ÉK.-i lejtőjén, a Kander balpartján; szép nagy gyógyteremmel és mintaszerüen berendezett fürdőkkel. Különösen katarrhalis, csúzos bajok, valamint sápkór ellen használják hideg alkálikus-sós kénforrásait.

Hève, *Cap de la H.* (ejtsd: —dö la év), hegyfok Franciaország ÉNy.-i részében, Seine-inférieur départementban, a Seine torkolatának É.-i bejárójánál, két világítótoronnyal és meteorológiai állomással.

Hevea *Aubl., kaucsukfa* (növ.), az Euphorbiaceae (Fütejfélék) család génusza; 10 faja Amerika forró övén honos. Sok tejnedvet tartalmazó fák. Apró, egylakú virágaik bugában állanak, szirom talanok, a porzós virágban 5—10 porzó van. Levelük hármas hosszú nyelű, az egyes levélkék épszélüek, osztatlanok. Nagy tokjuk 2 résztermésre esik szét. Legnevezetesebb közülök a *H. guianensis* Aubl. (Siphonia elastica Pers.) és a *H. brasiliensis* Müll. — Arg., az első gujanai, a másik braziliai. A megvágott törzsükből bőven folyó ragadós nedvből *kaucsukot* nyernek. E tekintetben az illető H.-fajok az összes kaucsukot szolgáltató fák közül a legfontosabbak.

Heveder, az *ácsmunkában* vízszintes gerenda, mely a favázas falak, deszkafalak, deszkakerítések és ajtók stb. függőleges oszlopait és ducait egymással keresztben összeköti. L. *Favázas fal, Deszkaajtó.* — *H.* a *tutajkötésnél* az a fa, melyet az egybekötendő szálfáknak rendesen első, de néha hátulsó végére is keresztbe tesznek s minden egyes szálhoz faszegekkel odaerősítenek. A fenyő H.-ek erősebbek s tartósabbak, mint a bükkfából valók és mégsem vetemednek annyira, mint az utóbbiak, melyek azonban olcsóbbak. — *H. a nyerges-* és a *kárpitosiparban* szerepel, mint kender, len, kecskebőr v. egyéb szálas anyagból készült keskeny és erős szalagalakú szövet.

H. (vasúti), hengerelt vasból készült kapcsolószer, mely a síneket illesztéseiknél hosszirányban összeköti és a sínek végeit — melyek a járóművek súlya alatt különben behajolnának — alátámasztja (l. az *ábrát*). Minden sín illesztésénél két H. van, külső *(a)* és belső *(b)* H. A H.-t a sínvégekre 4 v. 6 H.-csavarral *(d)* olykép erősítik fel, hogy az a sín gerinceinek érintése nélkül ékszerűleg a sín fejének és talpának egyenes felületei közé szorul. Kezdetben, míg a síneket a talpfák fölött illesztették (szilárd sínillesztés), lapos H.-eket alkalmaztak. Midőn azonban a vasutak a lengő illesztésre tértek át, ahol a sinek összekapcsolása két talpfa

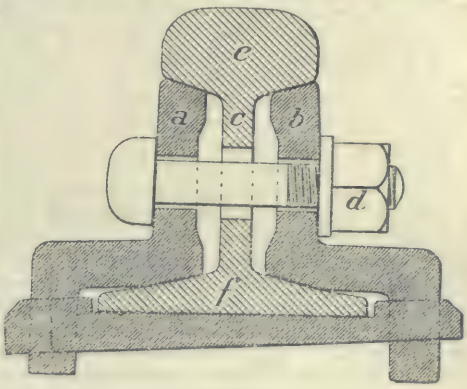

Heveder.

közé esik — tehát a sínek végeit csupán a két H. támasztja alá — szükségessé vált, hogy a H.-eket alul egy vízszintes szárral erősítsék, vagyis szög-H.-eket alkalmazzanak. Jelenleg e szög-H.-eket rendesen még egy, a vízszintes szárról a sín talpa alá lenyúló bordával is erősítik, sőt a külső H.-eket, melyeknek magasbítását a járóművek kerékkoszorúi nem akadályozzák, felül is egy vízszintes szárral és abból felnyúló bordával látják el. A szög-H.-ek egyben a síneknek hosszirányban való eltolódását, vagyis a sínvándorlást is mérsékelik, amennyiben kivágásaikkal a sínszegekre, vagy pedig az alátétlemezekre támaszkodnak és ezáltal a járóművek kerekei által a sínekre hosszirányban működő erőket a talpfákra viszik át.

H. a *tengerészetben* (ném. *Sahling;* ol. *crocetа;* ang. *crosstrees*), erős fadarab (l. az *Árbocozat* cikk *képmellékletét, H, a, u*), melyet az árboctörzsek és szárak orma alatt a keresztközfára fektetnek. A H.-re jön, illetve erősíttetik meg az árbockosár; az árbocszárak H.-e pedig, miután ott árbockosár nincs, az álló kötélzet tágas szemrészének szolgál támpont gyanánt, amelyre az nehezedik. Minden teljes árbocnak két H.-e van, a törzs-H. és a szár-H.

Hevederfürész, a legrövidebb kámvátlan fürész, mellyel a hevederárok széleit elővágják.

Hevedergyalu, az a gyalu, mellyel a heveder fecskefarkcsapját kialakítják.

Hevederkötés. Széles falapok aszás vagy dagadás alkalmával könnyen vetemednek; ennek elhárítására a lap alsó felületén haránthos irányban a fa bütüitől bizonyos távolságban befelé fecskefarkalakú eresztéket, a hevederárkot vágják be s ebbe a fecskefarkcsappal ellátott hevedert betolják. A falap ily módon szélességi válto-

zásoknak ugyan alá lehet vetve, de vetemedés sohasem állhat be. Asztallapoknál, rajztábláknál és más szerkezeteknél gyakori fakötés.

Hevedertörés (vasút). A vasúti sineket összefoglaló hevederek igen erősen igénybe vannak véve hajlításra. Régibb, gyengébb lapos hevederekben 3000—4000 kilogramm igénybevétel mutatható ki négyzetcentiméterenként. E nagy igénybevétel folytán a hevederek nagy számban törnek. A törés rendesen az illesztési hézagból, v. valamelyik csavarlyukból v. kimetszés sarkából indul ki. Az eleintén hajszálvékony berepedés csakhamar teljes törésre vezet. Kicserélésük a pályaőrök teendője. Egyes forgalmasabb vonalakon évenként több száz heveder törik el. Ezért újabban erősebb, úgynevezett szöghevedereket alkalmaznak, amelyeken egy v. két erősítő borda van.

Hevelius (tulajdonképen *Höwelcke*), *Johannes*, csillagász, szül. Danzigban 1611 jan. 28., megh. u. o. 1687 jan. 28. Jogi tanulmányokat folytatott Leidenben, majd átvette atyja sörfőzdéjét, egyidejüleg pedig csillagászattal kezdett foglalkozni. 1641. saját csillagvizsgálót rendezett be kitünő quadránsokkal, amelyekre azonban nem távcsöveket (l. *Asztronómiai műszerek*), hanem csak diopterekat alkalmazott. Megfigyeléseinek pontossága azért mégis vetekedett a távcsővel történt megfigyelésekéivel. Voltak magakészítette távcsövei is, melyeket azonban csak a Nap és különösen a Hold topográfiájának tanulmányozására használt. Selenographia-ja (Danzig 1647) maga készítette rézmetszeteivel sokáig alapja volt a Holdfelület ismeretének. Az üstökösöket is behatóan megfigyelte s azt találta, hogy ezek a Nap körül parabola-alakú pályában mozognak. Hogy a Nap e parabola gyujtópontjában van, az H. tanítványának, Dörfelnek az eszméje. Egyéb művei: De natura Saturni (Danzig 1656); Prodromus cometicus (u. o. 1665); Cometographia (u. o. 1668); Machina coelestis (2 köt., u. o. 1673 és 1679). Halála után jelent meg: Prodromus astronomiae (Danzig 1690). Levelezését Olhof adta ki 1683. V. ö. *Westphal*, Leben des Astronomen H. (Königsberg 1820); *Seidemann*, Johannes H. (Zittau 1864).

Hevellek, vend néptörzs, a Havel és az Alsó-Spree partján; I. Henrik győzte le őket 929. s Brennabor (Brandenburg) nevű fővárosukat feldúlta. I. Ottó császár alapította brandenburgi és havelbergi püspökségüket, mely utóbbi 1598. megszűnt. A szláv elem ma Brandenburgban erősen megfogyott.

Heven, porosz község az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 6407 lak., vas- és cementcsőgyártás, téglaégetés.

Hevenesi *Gábor*, Jézustárs. atya, szül. Vas vármegyében 1656., megh. Bécsben 1715. 1671-ben a Jézustársaságba lépett Sopronban; Bécsben 6 esztendeig az erkölcstan és bölcsészet tanára volt, később több rendi tanintézetnek, utoljára a Pázmány alapította bécsi kollégiumnak igazgatója volt. Több, nagyrészt ájtatossági munkát adott ki. Igy: Alphabetum angelicum; Ars bonae mortis; Calendarium Eucharisticum, stb. De a tudomány körül legfőbb érdemet szerzett magának nagyszerű kézirati gyüjteménye által, mely számos, a magyar történelemre vonatkozó okleveket és emlékiratot tartalmaz. Ezt a 128 folio-kötetre menő gyüjteményt a m. kir. tud. egyetem könyvtára őrzi és a hazai történetirás egyik nevezetes kútforrása.

Heveny v. *hevenyés betegség* a. m. akut betegség (l. o.).

Hevér, a bányamunkás-legény elavult neve. Munkás, aki a bányákban (földalatti és felszini munkahelyeken) dolgozik. Vannak fejtő bányamunkások (érc- és fémbányákban), takarító-, szállító- stb. bányamunkások. A szénfejtő munkás is ebbe a kategóriába tartozik. A H.-munkásnak a közeten és pásztákon dolgozó kategóriáját *vájár*nak is nevezik (l. o.).

Hévér (azelőtt: *Heuerdorf*), kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 629 oláh lak.; u. p. Alsóvarány, u. t. Rakasd.

Heves *vármegye*, hazánk tiszáninneni részének egyik vármegyéje, mely a Tisza jobb (s kis részben bal) partján terül el; határai É.-on Nógrád és Borsod, K.-en Borsod és Hajdu, D.-en Jász-Nagykun-Szolnok és Pest, Ny.-on Nógrád vármegye. *Területe* 3761 km². H. vm. földje É.-i részében hegyes, D.-i részében egészen sik. Főhegysége a Mátra, mely a Zagyva mentén emelkedő Pásztói hegységgel kezdődve, eleintén D.-röl É.-ra húzódik, majd a Muzslai-tetővel (803 m.) hirtelen irányt változtat s erősen kanyargó gerincével a Tarna völgyéig, egészben véve NyK.-i csapást követ, fő-csúcsával jelentékeny magasságot érve el (Kékes 1010 m., Nagy-Gallya 963 m.). Ez a nagy kiterjedésü erdőkkel (főleg bükkösök) borított hegység D. felé hirtelen ereszkedik alá, É. felé azonban azon csekély magasságu (3–500 m.) dombvidékbe megy át, mely az Ajnácskői- és Bükk-hegység közt elterülve, a Tarna és Eger völgyei közti térséget foglalja el. Az Eger völgyén túl emelkedő Bükk-hegység (l. o.) hirtelen tetemes magasságra emelkedik s bár zömo Borsod vármegye területére esik, H. vármegyében is 932 m.-nyi (Tarkő) magasságot ér el. A sikság É.-ról DK. felé ereszkedő lejtő, melynek legmélyebb része a Tisza melléke (87—90 m.). H. vm. összes *folyóvizei*, még azok is, melyek a hegységek É.-i oldalán erednek, D. felé, a Tisza felé veszik útjokat. Maga a Tisza csak a vm. D.-i részén kanyarog át, holt ágaival s részben posványos mellékeivel jelentékeny térséget lepve el s igy a vármegye legjelentékenyebb vízgyüjtője tulajdonképen a Gömör vármegyében eredő Tarna, mely a Mátra és Bükk közti dombvidéken ÉÉNy.—DDK.-i irányban végigfolyva, Kálnál a síkságra lép s DNy.-i irányt véve fel, Tarnaörsön alul Jász-Nagykun-Szolnok vármegyébe lép át. A vármegye K.-i részét az Eger öntözi, mellyel a Laskó patak majdnem egyközü folyású. Ezek

Heves vármegye cimere.

torkolatától D.-re számos tócsa és kiterjedt posványok lepik el a mély fekvésü síkot, mely a Tisza árterébe esik. A vármegye Ny.-i határát végül a Zagyva jelöli, melynek a Mátra felől csak kisebb mellékvizei vannak. Ásványos forrásai a parádi vas-timsós forrás, vasas savanyúvíz és égvényes kénes savanyúvíz (Csevice), a gyöngyösi vasgálicos timsós víz és az egri langyos hévvizek.

Éghajlata. H. vmegye D.-i részében az alföldi éghajlat jellemét mutatja, É.-i részében mérsékeltebb. Az évi közepes hőmérséklet Eger városában 10·3° C.; a legmelegebb hónap a julius 21·2°, a leghidegebb a január —2·1° közepes hőmérséklettel; a hőmérséklet abszolut szélsőségei + 34·4 és —21·2°, ingadozása 55·6° C. A Tisza lapálya felé a meleg nagyobb, a Mátrában és Bükkben csekélyebb; hasonlóképen különböző a csapadék évi mennyisége; Egerben 559 mm., a Tisza vidékén 600-nál több.

Termények az ásványország köréből nem nagyon sokfélék; a Mátra-hegységben Parád, Recsk, Derecske és Gyöngyösoroszi határában levő arany-, ezüst- és rézérc-telepek jelenleg mivelés alatt vannak, mig a Nagybátony melletti kőszéntelepeket nem aknázzák ki. Recsknél petroleumelőfordulás nyomaira akadtak. Szarvaskő mellett a Wehrlit nevü eruptivkőzet fordul elő, azonkivül márvány-, pala- és malomkövek stb. A lapályon sziksó söpörhető össze.

Termőterülete 357,148 ha., ebből szántóföld 202,849, kert 4347, rét 33,324, legelő 58,083, nádas 866, szőllő 11,426, erdő 69,062 ha.; nem termő területe 17,872 ha. A földmivelés a vármegye lapályos részén a lakosságnak majdnem kizárólagos kereseti forrása s a termékeny talaj busásan fizeti a nép fáradozását; legjelentékenyebb termékei a búza, rozs, árpa, zab, köles, kukorica, kender, burgonya, továbbá kétszeres, repce, hüvelyesek, len, cukorrépa, takarmányrépa stb. Igen jelentékeny a dohánytermelés is; a legjobb dohány Verpeléten és vidékén (Aldebrő, Feldebrő, Kompolt, Kápolna) terem. Nagyon elterjedt a dinnyetermesztés is, különösen Heves, Csány és Hatvan vidékén, melynek dinnyéi országos hirüek. A szőllőmüvelés a szőllők regenerálása óta ismét emelkedik, úgy, hogy a szőllőterület, mely 1882. 8664 ha. volt, most jóval nagyobb. A legjelesebb borok Visonta, Sár, Gyöngyös, Veresmart, Markaz, Domoszló és Eger vidékén teremnek. Az erdők legnagyobb része tölgy és cser, bükk is található.

Az állattenyésztés jelentékeny; az 1911. évi összeirás szerint volt a vármegyében 69,200 drb. szarvasmarha, 33,252 ló, 501 szamár, 14 öszvér, 88,955 sertés, 121,687 juh és 1017 kecske. A szarvasmarha tenyésztésében a magyar fajta az irányadó. A szarvasmarhatenyésztés leginkább a Tisza vidékén volt jelentékeny, de a tagosítás folytán csökkent. A juhtenyésztés igen fontos. A lótenyésztés a parasztság körében nagyon el van terjedve s a H. vármegyei ló szép és jó. Sertést is sokat tenyésztenek és pedig mind a Mátra erdős, mind a vármegye alsóbb rónavidékén s a nagyobb uradalmaknál a faj nemesítésére is gondot fordítanak. Vademlősök közül találhatók a Mátra rengeteg erdeiben farkas, vadmacska, róka, borz, szarvas, őz és nyúl. A ragadozó madarak közül a kövi sas, kánya, ölyv, héja, karvaly, bagoly és sólyom a Mátrahegységben gyakori; a síkon tarka varjú, szarka, csóka, holló fordul elő. A Tisza posványaiban daru, gólya, gém, nemes kócsag és tömérdek sok vadlúd és kacsa fordul elő. A Tiszában előforduló halak kecsege, tok, süllő stb.

Lakósnak száma (a vármegye jelenlegi terjedelmét véve alapul) 1890-ben 235,645 volt, 1900-ban 255,345 és jelenleg (1910) 279,700. Az utolsó tiz év szaporulata 24,355 lélek volt, vagyis 9·5%. Egy km²-re 74·4 lélek esik s igy H. vármegye a sürübben lakott vármegyék közé tartozik. Nemzetiségre nézve a vmegye a legmagyarabbak közé tartozik; lakói közt van 277,378 (99·2%) magyar, 800 (0·3%) német s 972 (0·4%) tót; a magyarság tizévi szaporulata 24,538 lélek, vagyis 9·5%. A vármegye ÉK.-i részében, a Mátra tövében palócok laknak. Hitfelekezet szerint van 248,778 (89·8%) róm. kat., 1031 ág. evang., 18,929 (6·8%) reform. és 10,244 (3·6%) izraelita. Foglalkozás szerint a lakosság következőleg oszlik meg: (1900) őstermelés 70·9%, ipar 11·7, kereskedelem és hitel 2·0, közlekedés 2·5, közszolgálatok és szabad foglalkozások 3·0, napszámosok 3·0, házi cselédek 2·5%. A lakosság főfoglalkozása az őstermelés, melynek szolgálatában a H. vármegyei gazdasági egylet, a tisza-füredi gazdakör és gyümölcsészeti és kertészeti egylet s az egri szőllészeti és borászati egylet áll. Az ipar nem jelentékeny; a nagyobb ipartelepek: 1 dohánygyár (Eger), 1 gőztéglagyár (Eger), 1 fafürész (Gyöngyös), 1 kődió, gombgyár (Poroszló), 1 cukorgyár (Hatvan), több búzakeményitőgyár (Eger 1, Gyöngyös 5), 1 üveggyár (Parád), 1 mezőgazdasági szeszgyár (Nádújfalu), több mint 40 gőzmalom, stb. A kereskedelem (gabonanemüekkel, borral, állatokkal) élénk. Az üzleti élet élénkítésére szolgál 25 bank és takarékpénztár és 54 hitelszövetkezet.

Közlekedési eszközei számosak; a vasutak több irányban szelik. Fővonala a M. Á. V. budapest—kassai vonala, mely a vármegyét hosszában szeli; ebből indul ki a vámosgyörk—gyöngyösi és füzesabony—putnoki szárnyvonal, továbbá a Mátra-vasút (Kál-Kápolnáról Kisterennére), a kál-kápolna—kisújszállási, a vámosgyörk—jászapátii és füzesabony—debreczeni vonal. Azonkivül a vmegye Ny.-i részét a budapest—ruttkai vonal érinti. E vonalak hossza 279 km. (ebből 123 km. államvasút), hátrányuk azonban, hogy a két nagy várost csak szárnyvonalak kapcsolják a fővonalhoz. Állami útja 128, törvényhatósági útja 575 km. van, ebből azonban 32 km. kiépitetlen. Hajózás a Tiszán folyik.

Közmüvelődési állapota elég kedvező; a hat évnél idősebb népességből (1910) 73·0% tud irni és olvasni (1900-ban 64·3%) és csak 2712 gyermek nem jár iskolába. A vármegye területén (1910) 100 kisdedóvó 8861 növendékkel, 189 mindennapi elemi, 95 ált. ismétlő, 59 gazd. népiskola, 6 iparos és 2 keresk. tanonciskola és 7 polgári iskola, összesen 47,786 tanulóval (ezek közül 34,150 a mindennapi elemi és 897 a polg. iskolákba jár), 1 tanító és 1 tanitónőképző intézet, továbbá 2 gimnázium (Eger, Gyöngyös), 1 reáliskola (Eger), 1 felsőbb leányiskola (Eger), összesen 1646 tanuló-

val, 1 jogakadémia és 1 hittani intézet 145 hallgatóval (Eger), 1 vincelléri-iskola (Eger), 1 női kereskedelmi tanfolyam (Eger), 1 börtöniskola és 4 emberbaráti iskola, összesen 375 iskola van 59,399 tanulóval. A szellemi élet Egerben és Gyöngyösön központosul; ezeken kívül még Hatvan emelkedik ki.

Közigazgatás. H. vármegye 6 szolgabirói járásból áll s 2 rendezett tanácsú város van benne, ú. m.:

Járás és város	Községek száma	Lakosság (1910)	Ebből			Lakott házak száma
			magyar	német	tót	
Egri járás	23	44,008	43,956	19	14	8,205
Gyöngyösi járás	23	43,108	43,044	18	26	7,694
Hatvani «	11	39,682	39,043	136	378	6,369
Hevesi «	15	39,198	39,151	24	11	6,712
Pétervásári «	33	35,556	34,910	143	352	6.501
Tiszafüredi «	10	31,782	31,738	15	11	6,312
Eger r. t. v.	1	28,052	27,572	263	62	3,490
Gyöngyös r. t. v.	1	18,314	17,934	182	118	2,499
Összesen	117	279,700	277,378	800	972	47,782

A községek közt van 73 nagy- és 42 kisközség, továbbá 626 puszta. A községek általában véve népesek, 2000-nél több lakosa 47-nek van. A két város után legnépesebb Hatvan 12,097, Heves 9128, Tiszafüred 9025, Pásztó 5793 és Poroszló 5129 lakossal. Székhelye *Eger*. Az országgyűlésbe H. 7 képviselőt küld.

Egyházi tekintetben a vármegye 68 róm. kat. egyháza az egri érseki, 1 a váczi püspöki, 1 gör. kat. filókegyháza a nagyváradi püspöki, 2 gör. kel. egyháza az erdélyi, illetve aradi püspöki egyházmegyéhez, 11 helv. egyházközsége közül 7 a tiszáninneni, 3 a tiszántúli s 1 a dunamelléki egyházkerülethez tartozik; izr. anyakönyvi kerület 10 van.

Törvénykezési tekintetben az egész vármegye az egri kir. törvényszék területéhez tartozik; járásbiróság Egerben, Hatvanban, Hevesben, Pétervásárán, Tiszafüreden és Gyöngyösön van, az első kivételével mind telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel felruházva; kir. főügyészsége, bánya-, sajtó- és pénzügyi birósága, kir. táblája Budapesten van, kir. közjegyző a járásbiróságok helyein, ügyvédi kamara Egerben.

Hadügyi szempontból az egész vármegye az egri 60. sz. hadkiegészítő parancsnoksághoz, a miskolczi 10. sz. honvédgyalogezredhez s az egri honvédzászlóaljhoz van beosztva, állandó vegyes felülvizsgáló bizottsága és csendőrszárnyparancsnokság Egerben, csendőrszakasz u. o. és Gyöngyösön van.

Pénzügyigazgatóság Egerben, adóhivatal Hevesen, Hatvanban, Tiszafüreden, Gyöngyösön s Egerben, utóbbi két városban pénzügyőrbiztosi állomás van. Illetékes kereskedelmi és iparkamarája Miskolczon, államépítészeti hivatala és közúti kerületi felügyelője Egerben, posta- és távirógazgatósága Budapesten, erdőfelügyelősége Miskolczon, állategészségügyi felügyelője Budapesten, állami állatorvosa Egerben székel. Eger szőlészeti és borászati kerület központja s itt állandó szőlészeti és kertészeti tanfolyam tartatik fenn. Kultúrmérnöki ügyekben H. vmegye a miskolczi kultúrmérnöki kerülethez tartozik. A vármegye területén 30 gyógyszertár, 55 orvos, 2 sebész, 192 szülésznő és 5 kórház van (1371 ággyal).

Története. A honfoglaláskori sírok bizonyítják, hogy őseink itt mindjárt megszállottak. Mivel a Mátra alján Gyöngyös vidékén és a Tisza mentén Abád vidékén az Aba nemzetség ágai fordulnak elő legsűrübben a későbbi birtokosztozkodásoknál, ebből az következik, hogy H. területén az *Aba nemzetség* kapta első szállási birtokát. Aba Sámuel volt e gyökeres magyar nemzetség igazi megalapítója, kit Gyöngyös mellett a saári monostorban, a nemzetség ősi birtokán temettek el. Másik nagyobb birtoktest az *egri püspökségé* volt; övé volt az egri völgy fölfelé és lefelé egész a Tiszáig. Ősi királyi birtok is volt itt: a *hevesi vár tartozékaival*.

Mivel ezen hevesi birtok kicsiny volt, azt a mai Abauj és Sáros vmegyékben lévő királyi birtokokkal egyesítették és az újvári ispán kormányzása alá rendelték. Az *újvári ispánság* tehát a mai Abauj, Sáros és H. vm.-nek területére terjedt ki. Idővel az újvári ispánság teendőinek egy ispán nem tudott megfelelni, azért maga helyett mindegyik területre helyettest, «comes curialis»-t küldött, majd a kormányzat megkönnyebbítésére mindegyik helyettesből önálló várispán lett. Így alakultak ki az abaújvári, sárosújvári és *hevesújvári* önálló várispánságok (Comitatus de Hevesújvár).

A régi hevesújvári ispánság után e megyét *H.-újvármegyének*, később *H. vármegyének* nevezték el. Keletkezését évhez nem köthetjük, de okleveles adatunk szerint 1333. volt az első kétségtelenül hevesújvármegyei alispán «vicecomes Fogach, filius Barczal».

A vármegye közönségének előkelőbb részét a papságon kívül az Árpádok korában a törzsökös és birtokos nemesi nemzetségek alkották. Róbert Károly alatt a «hűtelen» Aba-ágak örökébe a *Kompoltiak* és *Széchényiek* ültek, Zsigmond a *Kompolti, Pásztói, Tari, Széchényi, Rozgonyi, Pálóczy* családokat gazdagítja. Mátyás korában ezekhez járulnak a *Gúti Országh, Losonczy, Nagylucsei, Bessenyei* és *Rédei* családok. Voltak H. vm.-nek betelepült lakosai is. Ósnémet betelepítésre vall Felnémet és Németkaál községek neve. A bevándorolt lakosok a XII. sz. közepén Belgiumból jöttek ide, tehát német-francia keveréknépet alkottak. Nagyobbak voltak a keleti telepítések. Innen jöttek a *besenyők*, majd Kálmán és II. István idejében a *kún* népek, akikhez tartoznak a Mátra-hegység ágai közé települt *palócok* is.

A nemesi vármegye *főispánjai* a XV. sz.-ban a megyei nagybirtokos családok tagjaiból kerültek ki. Estei Hyppolit egri püspök idejétől kezdve királyaink a főispánságot örökletes joggal az egri püspökséghez kötötték. A vármegye *ősi területét* pontosan meghatároznunk nem lehet, jóval nagyobb kiterjedésű volt azonban, mint napjainkban.

A vármegye sorsa hazánk sorsával közös. 1241. a tatárok pusztítják. Országunk belső pártküzdelmeinek hullámai mindenkor átcsaptak a vmegye területére. A XV. sz.-ban a vm. volt Magyarország felvidékének védelmi pontja Giskra rablóhadaival szemben. 1514-ben Dózsa kurucainak egyik

serege Barnabás vezérlete alatt Eger vidékén portyázott. 1525-ben a vmegye területén, Hatvanban tartották az országgyűlést, melyen a köznemesség Verbőczyt választotta nádorrá.

A vármegye kulturális életében a papságnak és nemesi nemzetségeknek van kiváló érdemük. Az egri püspökség ismertette meg a keresztény vallással az ősi Aba-nemzetséget. A besenyők, kúnok, palócok térítésére s a műveltség terjesztésére a világi nemesek a püspökökkel versenyezve telepítik be a vármegyébe a különféle szerzetesrendeket. A bencéseknek Saáron, Kompolton, Debrőn, Poroszlón, a cisztercitáknak Pásztón volt monostoruk. A karthausiaknak a tárkányi erdőségben volt segedelemvölgyi kolostoruk, a premontreieknek Hatvanban konventjük. Az ágostonrendiek, ferencesek, domonkosok Egerben telepedtek le, a ferenceseknek híres kolostoruk volt Gyöngyösön is. A magyar eredetű pálosrendet is megtaláljuk Vörösmarthon és Felnémeten. Parochiák is nagy számmal voltak a vidéken.

A főesperesek és alesperesek részt vesznek a várispánság és a vármegye közigazgatásában. Az egri káptalan országos hiteles helyként szerepel. Az egri püspökök és a nagybirtokos nemesek úri hatalmuk jeléül várakat építenek. A XV. sz.-ban az egri püspöké: Eger és ennek elővára, Szarvaskő; főúri várak: Ágasvár, Bene, Hasznos, Debrő, Nána, Oroszlánkő, Sirok. A vármegyében a XV. sz. végén 225 birtokost találunk, a mezővárosok száma 17, a helységek és tanyáké 279. Az egész vármegye már a középkorban kultivált terület volt.

A mohácsi vész után a vármegye János király pártjára állott és a pártoskodások idején Perényi Péter volt a «tyrannos»-a. Az 1538-iki váradi egyességben meghódoltak I. Ferdinándnak. 1548-ban került Dobó István az egri vár élére. Belátták akkor, hogy Eger a felvidék kulcsa, az egri vár megerősítésétől és fenntartásától függ a Tisza vidékének és hat vármegyének biztonsága. Besorozták tehát az egri várat a magyar királyi végvárrendszerbe, a XVI. sz. hadi taktikája szerint ment végbe az erődítése és így felkészülve fogadták a törököt. Dobó és vitéz társai elérték azt, hogy a török az 1552 okt. 12—13-iki sikertelen végső ostrom után eltakarodott a vár alól.

Dobó István Eger megmentése után átadta helyét a királyi várkapitányoknak, akik 1596-ig kormányozták a vármegyét is. Bár a vár kellően meg volt erősítve, a magyarországi hadviselés szégyenére mégis feladták 1596 okt. 14. Eger elvesztével most már egész H. vármegye és még mintegy hat vármegye került III. Mohammed hatalmába. A törökök Eger középponttal új török tartományt szerveztek «egri pasalik» címen. Az országos felszabadító hadjárat hozta meg e vidékre is a szabadulást 1687.; ma már csak az egri karcsú minaret tanúja e szomorú időknek.

A török anyagilag tönkretette a lakosságot, de azért H. vármegye, mint a 13 felvidéki vármegyék szövetséges tagja Bocskay, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György felkelésekor, a Wesselényi-féle szövetkezéskor, a kuruc-labanc korban, Thököly felkelésekor pénzzel, terményekkel, ingyenes közmunkákkal adózott. A sok teher alatt inséget jutott a nép, az 1677-iki vármegyei jegyzőkönyv jellemzése szerint «korpa, makk és gyökerek képezik a szegénység eledelét».

A zavaros időkben Luther tanai is beszivárognak az egri vár őrzői közé. Eger elestével a püspökök távol székelnek, a káptalan számüzött lesz. Evvel a központban az istenitisztelet elnémult, a vidéken meg a nyáj már előbb az új pásztorok mellé állott. A protestánsok és katolikusok között legtöbb küzdelem folyt Gyöngyös városában, melynek lakói vallási ügyeiket többször a török elé is vitték. A hódoltság korában a lelkipásztorkodás terén legnagyobb tevékenységet fejtettek ki a gyöngyösi ferencesek. Majd Lósy Imre, Lippai György és Kisdy Benedek megindítják az egri egyházmegye restaurációját; Lósy Mehemet egri pasától nyert engedéllyel meglátogatta egyházmegyéje híveit is. A kat. hitélet fellendüléséről tesznek tanuságot a «debrői confraternitás regulái» 1633-ból és a «gyöngyösi deákok céhének» szabályzatai 1682-ből.

Ami a vármegye belső életét illeti, a püspök-főispánok hosszas távolléte, meg a vármegye önkormányzatra törekvése következtében az alispán lett a vármegye első választott tisztviselője, a vármegyei érdekek legfőbb védője. Az új alispán beiktatásának legfontosabb mozzanata a vármegyei pecsét átvétele volt. A vármegye legrégibb pecsétje 1553-ból való; mezőben álló gólyát ábrázol, szájában kígyóval, a gólya háta mögött a mezőből kiemelkedő szőllőfürt látható. A pecsét rajza a vármegye természeti viszonyait jelzi, körirata «Sigillum Comitatus H. 1533». E pecsétet akkor változtatták meg, mikor a török időkben először gyakorlatilag, majd az 1569. 52. t.-c. szerint is H.-re hárult Külső-Szolnok adminisztrációja és a két vmegye törvényes egyesülését az 1765. 16. t.-c. végleg kimondotta. Innen kezdve a pecsét körirata «Sigillum H. et Exter. Szolnok Unitorum Comitatorum». Míg azelőtt rendesen Verpeléten tartották a megyegyűléseket, a XVI. sz.-ban Eger a vmegye székhelye, Eger elestével pedig a vármegyén kívül Rimaszombatban, majd 1613-tól Füleken székelt a vmegyei hatóság. A kettős vmegyében az 1675-iki portális összeírás szerint a mezővárosok közül Eger és Gyöngyös emelkedtek ki. A községek száma 139 volt; a taksa-fizető birtokos nemesek száma 115-re apadt. Legnagyobb taksafizetők voltak az egri püspök és káptalan mellett a *Koháry*, *Esterházy*, *Rákóczi*, *Erdődy*, *Bossányi*, *Haller* családok.

A visszatelepítés munkája a török kiüzésével kezdődött, de nagyon megnehezítette a Kollonics-éra. Sok birtokot német katonatiszteknek árusítanak el; Eger és Gyöngyös városában német és rác telepek keletkeznek. Az *Almássy*, *Orczy*, *Károlyi*, *Gosztonyi*, *Keglevich* magyar családok mellett német nagybirtokosok vannak és a vármegye szinmagyar lakossága idegen elemmel vegyült. Kollonics politikájával elérte azt, hogy a vármegye a nemzeti szabadság védelmezői közé állott II. Rákóczi Ferenc korában, *Telekessy* egri püspökkel együtt.

Az előző századok hosszas küzdelmeivel szemben a XVIII. sz. a szellemi és anyagi reformok korszaka volt. A vármegye politikai életét főúri származású püspökfőispánok: *Erdődy* Gábor gr.,

Barkóczy Ferenc gr., *Esterházy* Károly gr. irányítják. Ezek idejében visszatérnek Egerbe és Gyöngyösre a jezsuiták, székvárosukba letelepednek a trinitáriusok és az irgalmasok. Eger a tanulni vágyó főúri ifjuságnak találkozó helye; abban a jogi intézetben tanulnak, melyet Foglár György alapított, kinek érdemeit az 1741:44. t.-c.-be foglalták. Esterházy monumentális alkotása az egri lyceum. Mivel a vármegye anyagilag, szellemileg fejlődött, örömmel támogatták Mária Teréziát háborúiban, de II. József erőszakos intézkedéseivel szemben a legnagyobb ellenállást fejtették ki. Esterházy még megérte II. József rendszerének bukását és 1799. halt meg.

Halála után a püspöki szék üresedésekor intézte el a kormány az egri püspökség szétosztását. 1804-ben az egri püspökséget érsekségre emelték, hatósági körébe sorozták a szepesi, rozsnyói és az egriből kihasított kassai és szatmári püspökségeket. A francia háborúk idejében a vármegye élelmezte a területén átvonult orosz seregeket, 1809. oltalmat s lakóhelyet adott a királyi családnak és a Szt. Mihály-templomban őrizte a szent koronát, részt vett a győri csatában, középületeit berendezte a sebesültek kórházainak. Mindenkor megőrizte a vmegye erős ellenzéki szellemét, hiábavaló volt *Fuchs* Ferenc és *Fischer* István báró érsekfőispánoknak minden kisérlete, hogy a vmegyét az udvari politika iránt engedékenyebbé tegyék. *Pyrker* László érsekfőispánnal szemben meg ellenséges volt már a vmegye hangulata, mert őt teljesen a bécsi udvar emberének tartották. Pyrker keveset tartózkodott székhelyén, de azért sokat tett a város és vármegye érdekében. Alatta épült fel 1832—1836 között az egri székesegyház, számtalan iskolát emelt, így Egerben az első magyarnyelvű tanítóképző intézetet, az iparostanulók továbbképzésére a rajziskolát. Közel két millió forintot költött közművelődési és jótékony célokra.

1848-ban V. Ferdinánd *Lonovics* Józsefet nevezte ki egri érsekké, de sohasem foglalta el érseki székét. Az események rohamosan fejlődnek, demokratikus levegő árad ki a megyei gyülésekből. A templomok szószékeiről a haza veszedelméről beszélnek, körmenetekben könyörögnek irgalomért, Lévay Sándor káptalani helyettes imádságot ad ki a hazáért. A tiszafüredi és kápolnai emlékoszlopok hirdetői a vmegye területén végbement harcoknak. Azután jött a nemzeti ügy bukása. Lonovics Józsefet lemondatták az egri érsekségről, Lévay Sándort az Ujépületben börtönözték be, a vármegye legjelesebbjeit: Almásy Pált és Puky Miklóst «in effigie» felakasztották és a kötélhalált csak úgy kerülték ki, hogy külföldre menekültek.

1851-ben nevezték ki *Bartakovics* Bélát egri érsekké, de kinevezéséből hiányzott a főispánság, mert az abszolut uralom alatt megyei császári főnökök parancsoltak a vármegyeházán. Az 1860—61-ik év rövid alkotmányossága után — melyben az érsekfőispán alatt a 48-as törvények szerint szervezkedett a vmegye — a provizórium következett főispáni helytartóval 1867-ig. H. vmegye a kiegyezési törvényekben sem tudott megnyugodni, ezért még egy évig felfüggesztették megyei életét. Utolsó érsekfőispánja 1873. halt meg. Utódjai, Samassa József és Szmrecsányi Lajos már nem élnek a főispáni tisztséggel és világi főispánok következtek.

A főispánság változta után a vármegye *területe* is megváltozott. Az 1876:33 t.-c. *H. és Külső-Szolnok vármegyét kettéválasztotta.* A szétválasztás után H. vármegyének 116 községe maradt 208 ezer lak., 73 □ mérföldnyi területtel.

Irodalom. H. vm. (Magyarország vármegyéi és városai), Bpest, 1910; Montedegoi Albert Ferenc, H. és Külső-Szolnok vmegyéknek leírása, Eger 1868; Balássy Ferenc és Szederkényi Nándor, H. vmegye története, Eger 4 kötet; Kandra Kabos, Adatok az egri egyházmegye történetéhez, Eger 1885 óta; A miskolczi keresk. kamara jelentései; Orosz Ernő, H. és a volt Külső-Szolnok egyesült vmegyék nemes családjai, Eger 1906; Nagy Béni, Eger ostroma 1552-ben, Békeli Emlékkönyv, 1912. — V. ö. még az irodalmat Eger és Gyöngyös cikkek alatt.

Heves, nagyk. Heves vm. hevesi j.-ban, (1910) 1439 házzal és 9128 magyar lak. (közte 321 ref. és 513 izr.); a járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv és adóhivatal székhelye; van takarékpénztára, 2 hitelszövetkezete, népbankja. Vasúti állomás, posta, táviró, telefon. Lakói jelentékeny dinnyetermelést üznek. Hajdani várának nyomai is alig látszanak; a várat 1596. elfoglalták a törökök, kik 1685-ig birták; ekkor Heissler és Merez osztrák vezérek visszafoglalták s akkor le is rontatott.

Hevesaranyos, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 895 magyar lak.; u. p. Bátor, u. t. Pétervására.

Hevesi, 1. *Balázs*, zongoragyáros, szül. Füzesabonyban 1843., megh. Budapesten 1893. 1872-ben Beregszászy Lajos zongoragyároshoz szerződött s ott a zongoragyártáshoz szükséges ismereteket s technikai ügyességeket elsajátította. Beregszászy a 80-as évek kezdetén beszüntetvén működését, H. folytatta a zongoragyártást, még pedig oly sikerrel, hogy több kiállítási díjat is nyert.

2. *H. Imre*, orvos, szül. Tihanyban 1867 szept. 17., orvosi tanulmányait a kolozsvári és a bécsi egyetemen végezte; 1892. avatták orvosdoktorrá. 1893-tól a kolozsvári egyetem sebészeti klinikáján mint gyakornok, tanársegéd, helyettes tanár és adjunktus működött. 1903-ban az orthopédiai sebészetből magántanári képesítést nyert, 1910. a nyilvános rendkívüli tanári címet kapta. Tudományos dolgozatai a gyomorredőzésről, sérvműtétekről, lúdtalp, dongaláb sebészeti kezeléséről, világrahozott ficamokról, Gasser-dúc kiirtásról, pofaképlésről stb. szólnak s hazai és külföldi szaklapokban jelentek meg.

3. *H. József*, iró, szül. Fegyverneken 1857 márc. 15. A budapesti egyetemen hallgatott filozófiát. Első verse 1875. jelent meg s azután a legtöbb budapesti lap munkatársa volt. Szerkesztette a 20 kötetben megjelent Magyar Dekameront, a Vasárnapi Lapokat, a Magyar Szalont, a Magyar Géniuszt, a Szépirodalmi könyvtárt, a Szabad Szó-t, az Otthont s a Népkönyvtárt, 1895—96. felelős szerkesztője volt a Pesti Napló-nak. Első költeménykötete 1879. jelent meg: *Ibolyák;* ezt követték: *Névjegyek Janka asztalára* (elbeszélés 1880); *Az igazság útján* (regény, 1880); *Hamis gyémántok* (elbeszélések, 1886., megjelent néme-

tül is Falsche Diamanten címmel); *A harmadik* (vígjáték, Hetényi Bélával, 1886); *Ősz és tavasz* (vígjáték, Hetényi Bélával, 1886); *Apró történetek* (elbeszélések, 1887); *Víg elbeszélések* (1887); *Nászúton* (elbeszélések, 1890); *Az ár ellen* (reg., 1892); *A gordiusi csomó* (elbeszélések, 1894); *A négy évszak* (szinmű, Hetényi Bélával, Nemzeti Szinház, 1897); *Hajnali harangszó* (népsz. Karczag Vilmossal, Népszinház); *Piros narancsok* (elbeszélések, 1900); *Márkus-téri galambok* (1903); *A mama* (vígj., Nemzeti Szinház, 1904); *Azur történetek* (1906); *Az apai rög és egyéb elbeszélések* (1906); *Liliomhullás* (szinmű); *Fehér lelkek* (elbeszélések); *A milói Vénusz* (reg., 1909). 1910-ben Kecskeméten megülték harmincötéves irói jubileumát, mely alkalommal 10 kötetben jelentek meg válogatott munkái. Elbeszéléseit gyakran fordítják idegen nyelvekre.

4. *H. Lajos*, magyar és német iró (álneve: *Onkel Tom*), szül. Hevesen 1843 dec. 20., megh. Bécsben 1910 febr. 27. A bécsi egyetemen filológiai és orvostudományi előadásokat hallgatott, majd 1866. Pesten a hirlapirói pályára lépett, mint a Pester Lloyd munkatársa s részt vett a Borsszem Jankó megalapításában. 1885. Bécsbe költözött, a Fremdenblatt szerkesztője lett s részt vett az *Osztrák-magyar monarchia* szerkesztésében is. A Kisfaludy-Társaság 1909. megválasztotta lev. tagjának; a következő évben betegsége miatt öngyilkos lett. Magyarul csak három művet irt: *Budapest és környéke* (1873); *Karcképek az ország városából* (1876); *Elő muzeum* (1901). Németül irt munkái közül legnagyobb hatást tett a *Jelky András* c. robinzonádja (1873), mely magyarra lefordítva több izben megjelent s az ifjuságnak kedvelt olvasmánya ma is (le van fordítva finnre is). Mint novellista főként humorával és finom iróniájával tünt ki. Fontosabb gyüjteményei: Sie sollen ihn nicht haben (1871); Auf der Schneide (1884); Regenbogen (1892); Die Althofleute (reg. 1897); Das bunte Buch (1898); Der zerbrochene Franz (1900); Die fünfte Dimension (1906); Der Zug um den Mund (1907). Nagy tetszést arattak humoros utirajzai: Almanaccando (olasz képek, 1888); Ein englischer September (1891); Glückliche Reisen (1894); Ewige Stadt, ewiges Land (1903); Sonne Homers (görögországi és sziciliai képek, 1904). Kritikai és mütörténeti dolgozatai: Zerline Gabillon (1894); Wiener Todtentanz (1899); Österreichische Kunst im XIX. Jahrhundert (1903); Acht Jahre Secession (1906). Németre fordította Berczik Árpád vígjátékát: Nézd meg az anyját, vedd el a lányát.

5. *H. Ödön*, a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesület ügyvezető igazgatója, szül. Hevesen 1855., megh. Budapesten 1908 jan. 20. Bankszolgálatba lépett s midőn 1878. az osztrák nemzeti bank osztrák-magyar bankká alakult, ennél vállalt magasabb állást. 1890-ben a bank budapesti főintézetének lett főnöke, 1892. pedig a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesület élére került. Számos cikket irt szaklapokba, a Pester Lloydnak pedig hosszabb ideig állandó munkatársa volt. Néhány értekezése önállóan is megjelent.

6. *H. Sándor*, iró, szül. Nagykanizsán 1873 máj. 3. A budapesti egyetemen jogot és filozófiát hallgatott, közben hirlapiróskodott, a doktori diploma megszerzése után pedig tanári pályán működött. 1902-ben a Nemzeti Szinházhoz, 1907. a Népszinház-Vigoperához, 1908. ujból a Nemzeti Szinházhoz szerződött rendezőnek, 1912. pedig a Magyar kir. Operaház főrendezője lett. H. a modern szinpadi rendezés egyik legkiválóbb gyakorlati és irodalmi képviselője. Dramaturgiai munkái: *Dráma és szinpad* (1896); Katona Bánk bánja s Shakespeare Antonius és Kleopatrá-jának uj szinpadi átdolgozása a lipcsei Reclam-vállalatban; *Az előadás művészete* (1909); *A szinjátszás művészete* (1909, e két utóbbi mű a Tudományos Zsebkönyvtár c. vállalatban), ezeken kívül számos tanulmány és kritika különböző lapokban és folyóiratokban. Fordításai: Molière: Fösvény, Dandin György, Kényeskedők, Urhatnám polgár, Scapin furfangjai és Kénytelen házasság; Shakespeare: Antonius és Kleopatra; Goldoni: A fogadósné; Schiller: A haramiák; Hauptmann Gerhart: Bernd Róza; Heyermans: Ghetto; A remény; Bernard Shaw: Brassbound kapitány megtérése, Orvosok, Nem lehessen tudni, A végzet embere, Blanco Posnet elárultatása, Pygmalion. Ezeken kívül: A trubadur, Szöktetés a szerályból, Oberon, Boris Godunov és A tékozló fiú c. operaszövegek, továbbá Marcel Prévost: A titkos kert (1898); Dickens: Mikor a tücsök megszólal (1905) és Pickwick-klub (1906) c. regényei s több novella. Mint szinpadi szerző is fellépett *Apja fia* c. vígjátékával (Magyar Szinház 1911). A következő évben a Nemzeti Szinház adta elő *A szent szűz rózsája* c. drámáját és az Operaház *Ámor játékai* c. balletjét. Munkatársa e Lexikonnak is.

7. *H. Simon*, rabbi és a homilétika tanára az orsz. rabbiképző intézetben, szül. Aszódon 1868 márc. 22. Iskoláit a budapesti orsz. rabbiképző-intézetben és a budapesti egyetemen végezte. 1894-ben a kassai kongresszusi hitközség magyar hitszónokának hívta meg. 1897-ben lugosi rabbi lett; 1905 óta budapesti rabbi. Alapítója az Orsz. magyar izr. közművelődési egyesületnek (OMIKE) és a zsidó patronázs-egyesületnek. A zsidó felekezeti publicisztikában nagy tevékenységet fejt ki bibliai tárgyú mütörténeti és vallásfilozófiai értekezéseivel. Önálló munkái: *Versek és elbeszélő költemények* (2 köt., Lugos 1902); *Jób könyvének fordítása és elmélete* (u. o. 1904); *Üdv és igazság könyörgései* (u. o. 1908).

Hevesiné Sikor *Margit*, iróné, szül. Győrött 1861 márc. 22. Toldy Ferenc unokája, Hevesi J. tanár neje. *Nulla* és *Nihil* álnevek alatt tárcákat és elbeszéléseket ir a lapokba. Kötetei: *Aprócseprő históriák* (1884); *Az élet* (1891).

Heves-szolnok-jászvidéki Tisza- és belvizszabályozási társulat. A Tisza jobbpartján Poroszló és Szolnok között terül el, ezenkívül töltései vannak a Zagyva alsó részén és a Tarna mellett is, összesen 113·5 km. hosszban. 1852. kezdett megalakulni, de a kezdet nehézségeivel küzdő társulatot úgy az 1853. évi igen magas, mint az 1855. évi, minden addiginál nagyobb árvíz teljesen elborította. E kettős szerencsétlenségnek azonban az a haszna volt a társulat szempontjából, hogy a töltéseknek szükséges volta minden kétséget kizárólag beigazoltatván, ezek felépítése gyorsan

haladt előre. Ártere 168,492 kat. hold. Alakulásától kezdve 10.472,335 K-t fektetett be. Igen szépen végrehajtott belvízszabályozással bir. Csatornahálózata összesen 495 km. hosszú. 3 szivattyutelepe van: a milléri (5000 l. másodpercenkénti emelőképességgel), a dobaparti (500 l.) és a sajfoki (3830 l. emelőképességgel). Belvízsilipeinek és áteresztéseinek száma 40, a hidaké 320.

Heves talaj, l. *Talaj*.

Hevesugra (azelőtt: *Ugra*), kisk. Heves vm. gyöngyösi j.-ban, (1910) 571 magyar lak.; u. p. Ludas, u. t. Detk.

Hevesvezekény (azelőtt: *Vezekény*), kisk. Heves vm. hevesi j.-ban, (1910) 817 magyar lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Tarnaszentmiklós.

Hevesy *György*, kémikus, szül. Budapesten 1885 aug. 1. A freiburgi egyetemen 1908. bölcsészetdoktorrá avatták. 1909-ben a zürichi műegyetemen tanársegéd, 1911. a manchesteri egyetem *fellow*-ja, 1913-ban a budapesti egyetemen az általános kémia magántanára lett. Főbb munkái: *Az olvasztott sók kémiájáról* (1910, 1911); *Radiokémia és elektrokémia* (1912, 1913).

Hévforrás a. m. meleg forrás, l. *Forrás*.

Hevitek, l. *Hivvitek*.

Hevítő mikroszkóp, l. *Mikroszkóp*.

Héviz, Hévizszentandráshoz tartozó *fürdő*, Zala vm. keszthelyi j.-ban, Keszthelyhez közel, posta- és táviróhivatallal és telefonállomással. A fürdő 109 m.-nyire fekszik a tenger felett s központja a 3·5 ha. területü s 33° C. hőmérsékletü pompás tó, melynek fenekét vastag iszap fedi; a rádiumtartalmú, kénes iszapot izületi és izomreuma, görvélyes csontbántalmak, köszvény, ischias, csontszu, hüdések s bőrbajok ellen kitünő sikerrel alkalmazzák s H. a legjelentékenyebb iszapfürdők közé tartozik. Felvirágoztatására eddig sokkal kevesebb történt, mint amennyit e rendkívüli gyógyhatásu fürdő érdemelne. A fürdőben mintegy 150 vendégszoba van; tulajdonosa Festetics Tasziló herceg. V. ö. *Singer* B., A keszthely-hévvizi fürdő (Nagykanizsa, 1874) és a Balaton tud. tanulm. eredményei (Budapest. M. Földr. Társ.). — L. még az összetételek alatt *(Maroshéviz, Olthéviz)*.

Hévizgyörk, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. gödöllői j.-ban, (1910) 2024 magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség; u. t. Aszód.

Hévizkáránd (azelőtt: *Topliczakáránd*), kisk. Bihar vm. béli j.-ban, (1910) 826 oláh lak.; u. p. és u. t. Bél.

Hévizmagyarád (azelőtt: *Magyarád*), kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 319 magyar és tót lak.; u. p. Szántó, u. t. Ipolyszakállos.

Hévizszentandrás (azelőtt: *Szent-András*), kisk. Zala vm. keszthelyi j.-ban, (1910) 303 magyar lak., posta, táviró, távbeszélő. Héviz fürdő közvetlen közelében, vendéglőkkel és lakásokkal a fürdőközönség számára.

Hévmérő, l. *Hőmérő*.

Hév-Szamos, a Kis-Szamos egyik forrásvize, l. *Szamos*.

Hevülés. Hirtelen támadó s gyorsan elmúló forróságérzés. Rendesen az arc kipirulása kíséri. Leginkább ideges, vérmes embereken és a hószám végleges elmaradása idején szokott mutatkozni. Lényegét a vérkeringésnek az érmozgató idegektől függő múló zavara képezi.

Hévviz, a meleg források v. patakok régi neve és tájneve, azonos a *Héviz* névvel.

Hévvizek, l. *Ásványvizek*.

Hewitson (ejtsd: Júvitszn), *William*, angol természettudós, szül. Newcastleban 1806 jan. 9., megh. 1878 máj. 28. Eleinte földmérő volt, de később teljesen a természettudományok művelésének élt s főkép a pillangók természetrajza körül szerzett érdemeket. Művei: British zoology (1831, új kiad. Illustrations of the eggs of British birds, 2 köt., 1846; 2. kiad. 1853); Exotic butterflies (2 köt., 1852—60); Illustrations of diurnal lepidoptera (4 rész, 1868—69).

Hewitt-lámpa, feltalálójáról elnevezett elektromoslámpa, melyben higanygőz világít. Alakjára nézve hengeres üvegcső, melynek felső vége gömbbé szélesedik. A csőbe két vaselektród van forrasztva, melyek egyikét a cső végébe helyezett higany teljesen körülveszi, úgy, hogy itt a higany az elektród. A csőből a levegőt gondosan kiszivattyuzzák és némi előkészítés után elektromos szelepcsővé alakítják, vagyis olyan csővé, mely az elektromos áramot csak egy irányban, a vastól a higany felé engedi át, amelyben a higany a negativ sark v. katód. A ritkított levegő nagy ellenállást fejt ki az árammal szemben és több ezer, sőt tizezer voltnyi feszültség szükséges, hogy az áram a nagy ellenállást legyőzze, mely főleg a katód közelében érvényesül. Ezt azzal sikerült majdnem teljesen megszüntetni, hogy rövid ideig tartó, nagy feszültségű áramlökést hajtottak át a higanyelektródos csövön. Ilyen kezelés után a cső már mint lámpa használható, mert 110 voltnyi feszültség mellett 3·5 ampére-nyi áram elég. A cső fényhatásfoka a legnagyobb, ha a ritkított levegő 2 mm.-nyi higanynyomásnak felel meg. A higanygőzök hőmérséke 145° C, tehát olyan, amelynél még semmi anyag sem sugároz ki fényt. A lámpa tehát «hideg fényt ad», amely egyenletes, de zöldes színe miatt kellemetlen. Ezen a bajon is segítettek, amennyiben a higanyt lithiummal vagy nátriummal keverik, melyek a hiányzó vörös vagy sárga sugarakat bocsátják ki. A lámpa zöldes fényét azzal is meg lehet szüntetni, hogy azt rodaminnal itatott finom hálóval borítják be; ez a fluoreszkáló anyag a zöld sugarakat vörösekké alakítja.

Hex és *hexa* (gör.) a. m. hat; összetételekben gyakori.

Hexaceratina (állat), l. *Háromtengelyes szivacsok*.

Hexachord, hat fokú skála. Ebben két egész hangra egy félhangnak és erre ismét két egész hangnak kellett következnie. Pl. *c d e f g a*. Arezzoi Guido és a szolmizáció (l. o.) rendszeresítette ezeket a skálákat, kezdve a XI. sz.-tól. Az elmélet jóformán a XVIII. sz.-ig állt fenn. A hat fok neve volt: *ut* (vagy *do*), *re*, *mi*, *fa*, *sol*, *la*. Ezek a nevek a XVI. sz. vége előtt nem füződtek fix hangokhoz; szabály volt, hogy a *mi—fa* szótagokat mindig félhangra énekeljék, akár *e—f*, akár *h—c*, akár más volt a félhang. Ehhez illeszkedve énekelték a többi szótagot is más-más hangokra. Pl. az *ut*-ot egyszer *c*-re, máskor *g*-re stb. A cél az

volt, hogy a *mi—fa* szótagok mindenkor asszociálják a tanulóban a félhang képzetét.

Hexacorallia *(Hexactinia,* állat), a Virágállatok *(Anthozoa)*, v. Korallok *(Corallia)* egyik rendje. Az ide tartozó fajok egyénein a tapogatókarok, továbbá a gyomorsugarak száma 6, vagy ennek a sokszorosa. Ezen bélyegek alapján könnyen meg lehet őket különböztetni a nyolcas koralloktól *(Octocorallia)*. A tapogató- vagy fogókarok üres tömlők, tollszerüen elrendezett oldalhajtások nélkül. A fajok v. egyenkint, v. telepekben élnek. Sok egyedül élő faj teste élethosszigian puha és húsos marad, mások idegen testeket vesznek fel testük falába és ily úton álvázat alkotnak, mások ismét szarutengelyt alkotnak, de a legtöbben mégis mészből álló vázat választanak ki, mely talplemezből, fali lemezből és elmeszesedett gyomorsugarakból (septa) áll. Ez utóbbi H.-knak nagy szerepük van a korallszigetek (l. o.) képződésénél. Három alrendet különböztetnek meg: 1. *Tengeri rózsák (Húskorallok)* v. *Actiniaria* (l. *Aktiniák)*; 2. *Szarukorallok* v. *Antipathiaria*; 3. *Kőkorallok* v. *Madreporaria*. L. még *Virágállatok*.

Hexactinellidae (állat), l. *Hatsugaras szivacsok*.

Hexactinia (állat), régebbi neve a *Hexacorallia* (l. o.) nevű koralloknak.

Hexadactylia a. m. hatujjúság.

Hexadecilalkohol, l. *Cetilalkohol*.

Hexadecilsav, l. *Palmitinsav*.

Hexadikus (gör.), az a számrendszer, melynek alapszáma = 6.

Hexaéder (gör.) a. m. kocka, szabályos rendszerbeli kristályalak, mely számos ásványnak, nevezetesen a kősónak, a fluoritnak, a galenitnek, a piritnek stb. közönséges kristályalakja. Hat négyzetlapja, 8 háromlapu csúcsa, 12 éle van. Jele $\infty 0 \infty$ Naumann és (160) Miller szerint.

Hexaemeron (gör.) a. m. hatnapi munka, különösen a teremtés története.

Hexagon (gör.) a. m. hatszög.

Hexagonális kristályrendszer, a. m. *hatszöges kristályrendszer* (l. o.).

Hexagonális piramis, olyan kúpalakú kristályforma, amelynek alapja szabályos hatszög. Dihexaédernek is hívják.

Hexagonális számok, l. *Idomszámok*.

Hexagonit (ásv.), rózsaszínű mangántartalmú tremolit, amelyet eleinte a hexagonális rendszerbe tartozónak tartottak. Lelőhelye New York államban Edwards.

Hexagramm, l. *Hatszög*.

Hexagynus (gör.-lat.) a. m. 6 termős vagy 6 bibeszálas virágok; *Hexagynia*, az ilyen növények rendje Linné rendszerében.

Hexahidrobenzoésav, ciklohexánkarbonsav $C_6H_{11}.COOH$. Apró, színtelen, a valeriánsavra emlékeztető szagú, 30·5—31°-on olvadó kristályok. 232—233°-on forr. Fajsúlya 1·0344. Keletkezik, ha benzoésavat amilalkoholos oldatban fémnátriummal hidrogénezünk.

Hexahidrobenzol. Ez elnevezés két izomervegyületre is vonatkozik. Régebben H.-nak nevezték azt a vegyületet, mely benzolból, azt jódhidrogénnel melegítve, keletkezik. E vegyület, mint a későbbi vizsgálatok kideritették, *metilciklopentán* $C_5H_9.CH_3$. Nagyobb mennyiségben fordul elő a kaukázusi petroleumban. Benzinre emlékeztető szagú, 72—72·2°-on forró folyadék. A tulajdonképeni H. v. *ciklohexán*, *hexametilén* $(CH_2)_6$ keletkezik jódciklohexán redukciójakor; 80—81°-on forró folyadék.

Hexahidropiridin, l. *Piperidin*.

Hexahidrotetraoxibenzoésav, a. m. kinasav (l. o.).

Hexakisz-oktaéder (gör.) v. *negyvennyolcas*, a kristálytanban a szabályos rendszer egyik alakja, amelyet 48 háromszög-alakú lap határol; a háromszögek különoldaluak. Görög neve azt akarja kifejezni, hogy a kristályt az oktaéderből úgy lehet levezetni, ha az oktaédernek minden lapjára egy hatlapból álló tetőt helyezünk. Hívják még tetrakontaoktaédernek is, ami görögül negyvennyolclapu geometriai alakot jelent. H.-ben kristályosodik a gyémánt, a fluorit. Naumann-féle jelzése mOn, Miller-féle jele (h k l).

Hexakisz-tetraéder, a hatszornégy-huszonnégyes, a kristálytanban szabályos rendszerbeli 24 laptól határolt alak; a lapok egyenlőtlen-oldalú háromszögek; neve azt akarja kifejezni, hogy le lehet vezetni a tetraéderből, ha ennek minden lapjára egy hat lapból álló tetőt helyezünk. Miller-féle jelzése $+(hkO)$. A hexakiszoktaédernek feles alakja; főkép a fakóércen fordul elő.

Hexaklórbenzol, *perklórbenzol*, C_6Cl_6. Hosszú, vékony, 227°-on olvadó monoklin prizmák. 326°-on forr. Alkoholban, éterben nem, forró benzolban jól oldódik. Keletkezik benzolból, klór hatására antimonklorid jelenlétében.

Hexameron (gör.), novellagyüjtemények címe, melyeket 6 nap alatt beszélnek el, a dekameron analógiájára.

Hexameter (gör.) a. m. hatméretü, metrikai műnyelven: *H. dactylicus catalecticus in syllabam*; heroikus vers, hősi hatos; a görög költészet egyik legfőbb, sőt a világirodalom legnevezetesebb versformája. A daktilusi ritmusfaj alakjai közé tartozik, tehát párosrészű ($^2/_4$-edes) ereszkedő ütemekből áll; egyes ütemei vagy háromszótaguak: egy hosszú (arzis) és két rövid (tezis), v. kétszótaguak, mindakettő hosszú (az első arzis, a második tezis). Az előbbi ütemformát nevezik szorosabb értelemben daktilusnak, az utóbbit spondeusnak, ami itt a. m. összevont daktilus. A daktilusi ütem gyorsabb, aprózottabb, a spondeus lassúbb. A H. hat ilyen ütemből áll, innen a neve. Ezek közül az utolsó spondeus, hogy a hosszú, rohamos sor esésének megállapodást adjon; az ötödik ütem ellenben majd mindig aprózva van (daktilus), azért, hogy a sor főjellemét, a rohanó esést a vég előtt még egyszer éreztesse. A négy első ütem azonban szabadon lehet daktilus v. spondeus. A sor képe e szerint a következő:

$$\text{–} \smile\smile \mid \text{–} \smile\smile \mid \text{–} \smile\smile \mid \text{–} \smile\smile \mid \text{–} \smile\smile \mid \text{–}$$

A négy első ütem váltakozhatása miatt a H.-nek rendesen 15-féle alakja lehetséges. Ez nemcsak a költőnek van könnyebbségére, hanem változatosságot is okoz, amire hosszabb költeményekben szükség van. A költő gyorsíthatja vagy lassíthatja a H. ritmusát a tartalom jel-

leme szerint, melyet aztán a H. szinez és kiemel. A sok daktilus gördületessé, a sok spondeus vontatottá, súlyossá teszi a H.-t. A lehető leggyorsabb alak tehát, 5 daktilussal, ilyen:

— ◡◡ | — ◡◡ | — ◡ ◡ | — ◡ ◡ | — —
Szép szeme | det szeme | in szere | lembe me | rűlve
◡ | — —
mu | lattad. (Vörösm.)

a leglassubb pedig:

— — | — — | — — | — — | — — | — ◡ ◡ | —
Szörnyeb | bül en | nél Is | tennek | mennyköve | nem
—
csap. (Vörösm.)

A költő a H.-ek vegyítésében nagy művészetet fejthet ki, amiben nálunk Vörösmarty áll elül. A görög H.-ek sokkal daktilusosabbak, mert e nyelvben aránylag sok a rövid szótag, a 4 első ütemben jelentékeny többségben vannak a daktilusok; már a latinban meg a magyarban nem telik annyi rövid szótag s azért a H.-ek átlag lassubbak, a 4 első ütemben némi kisebbségben vannak a daktilusok (9 daktilus esik 11 spondeusra). Olykor mégis lassú az 5. ütem, Homerosnál elég sűrűn (minden 18-ik sor), de akkor az előző 4. ütem okvetetlen daktilus. A latin költőknél és a modern irodalmakban az ilyen spondaikus H. ritka, a költő különösség kedvéért használja olykor, pl. Arany a komikum kedvéért:

És az üres téren kopaszon mara | — dott egy | — hordó.

A H. a harmadik ütem közepén két részre oszlik, e láb tezise új szóval kezdődik (s a ritmus innen számítva, emelkedő). Úgy látszik, ez onnan van, hogy a H. eredetileg két kisebb sorból forrt össze, melyek közül az első ugyanaz, ami a pentameternek is az első felét alkotja, a második rend pedig ennek a teljesebb alakja, ütemelőzővel és pauzátlan végütemmel. Az egybeolvadásnál az első rend végpauzájába beleillett a második rend ütemelőzője. Az összeforrás e helyét jelzi tehát az ú. n. *sormetszet* (caesura). Ezt az ú. n. penthémimerés (a. m. ötödik félütem utáni) metszetet ritkán hanyagolják el a költők, de ha igen, akkor a negyedik, illetőleg a második ütem arzisa után kell lenni *metszetnek* (hephthémimerés, illetőleg trithémimerés); lehet azonban a harmadik láb tezisének két rövid szótagja közt is (a harmadik trochaeus után). A görög, római és magyar H. szépségéhez hozzátartozik az ú. n. *lábmetszet* is, azaz, hogy az ütem ne a szóval együtt végződjék, hanem mintegy átvágja, tehát a szavak átnyúljanak egyik ütemből a másikba s összefűzzék a taktusokat. Ez hozzátartozik a H. folyamatosságához. A német H. e tekintetben elüt a többitől, mert ott a tőszótag szolgálván a vers arzisául, majd minden taktus új szóval kezdődik.

Eredete a régiség homályában vész el. A görög költés legősibb termékei már H.-esek. Az ióniai törzs géniusza hozta létre, mely az eposzt is kifejlesztette s a H. mint az eposz tipikus versalakja jelent meg (Ilias, Odysseia). A görögöknél mintegy ezer éven át, a Kr. utáni első századokig, virágzott. A rómaiaknál Ennius honosította meg Kr. e. 180 körül Annales című eposzában s a római irodalom aranykorában uralkodó versforma lett; legkitünőbb mesterei: Ovidius, Vergilius és (szatirákban) Horatius. De a H. Rómában mindig csak műköltési forma maradt. A középkor latin verselésében is fenmaradt a használata, de itt egy modern elem, a rím tolakodott beléje; t. i. a H. cezuráját és végét összerímeltették (leoninus versek). A renaissance alkalmával az új latin költés ismét felkarolta a H.-t, majd a modern irodalmak igyekeztek meghonosítani, ami a legtöbbnek nem sikerült (olasznak, franciának, angolnak stb.). Legnagyobb kitartással a német és a magyar költészet küzdött a H. meghódításáért. A németeknél ez prozódiai nehézségek miatt csak igen sok bajjal és sokára sikerült, tulajdonkép Klopstock Messiása nyitja meg az igazi H.-es költői művek sorát (1748). Voss képezte ki szebbé. Goethe Hermann u. Dorotheá-ja a német H.-es epika legbecsesebb terméke. Schlegel August Wilhelm és Platen írták legtisztábban. Nálunk pár évtizeddel korábban felmerült a H. irodalmi meghonosításának eszméje, mint a németeknél (Sylvester János 1541) s mindjárt első H.-eink teljesen jól gördültek. Innentől kezdve két századon át mindig akadt egy-két H. egy-egy tudósnál, de költőink csak a XVIII. sz. második felében tettek lépéseket, hogy e formát csakugyan betelepítsék (Baróti, Rájnis, Révai 1777—1781). E kezdemény kitünően sikerült s Virág, Berzsenyi, Kazinczy szépen kiképezték a H.-t. Igazi virágzása azonban csak a XIX. sz. 20-as éveiben, a magyar H.-es epika korában következett be, Horvát Endre, Czuczor, Vörösmarty, Debreczeni Márton műveiben. Legnagyobb művésze Vörösmarty volt, ki e formába rendkívüli varázst tudott lehelni. Legutolsó jelentékeny mű H.-ben Arany Elveszett alkotmány-a volt 1845., melyben a H.-es stil magamagát parodizálta ki. A klasszicizmusnak ez utolsó emléke, a H. is eltünt a népköltési formák fölkarolása alkalmával. Azóta a H.-t gyéren használják, leginkább distichonokban; a H. igazán népszerű nem tudott lenni nálunk. Ugyanez az eset a németeknél is. Műfordításokban azonban ma is teljes joggal használható.

Hexametilén, l. *Ciklohexán.*

Hexametiléntetramin a. m. urotropin (l. o.).

Hexametiléntetraminbrómetilát a. m. bromalin (l. o.).

Hexamitum v. *Xamitum* (gör.), a középkorban hatrétü cérnából szött selyemkelme. E szóból keletkezett a másértelmü *Sammet* (bársony) német szó.

Hexán, C_6H_{14} képletü telített alifás szénhidrogének neve. Öt izomer alakja lehetséges és ismeretes, ú. m.:

	fp.
$CH_3(CH_2)_4CH_3$ norm. hexán	69°
$CH_3(CH)(C_2H_5)_2$ metildietilmetán	58°
$CH_3(CH_2)_2CH(CH_3)_2$ dimetilpropilmetán	62°
$(CH_3)_2CH.CH(CH_3)_2$ diizopropil	64°
$C_2H_5.C(CH_3)_3$ trimetiletilmetán	49·6°

Legjobban tanulmányozott a normál H., mely a petroleumból desztilláció útján előállított petroleum-éter és benzin elegykomponense. Igen mozgékony, 0·663 fajsúlyú folyadék, —93·5°-on megfagy.

Hexanchus (állat), a *Fésüsfogú cápák* (l. *Cápa*) családjába tartozó cápanem, melynek hat, befüződésszerű kopoltyúnyílása van.

Hexándisav a. m. adipinsav (l. o.).

Hexandrus (gör.-lat.) a. m. 6 porzós, olyan virágok, melyekben 6 egyenlő hosszú szabad

porzó van. — *Hexandria*, az ilyen növények osztálya Linné rendszerében.

Hexanitrocellulóz, l. *Lőgyapot.*

Hexaoxihexahidrobenzol vagy *hexaoxiciklohexán* a. m. inozit (l. o.).

Hexapla (gör. a. m. hatszoros), címe az Origenes által kiadott hatszövegű (ó-szövegű) szentírásnak. Első a héber szöveg héber betükkel, második a héber szöveg görög betükkel, 3—6. négy különféle görög fordítás. A fennmaradt töredékeket kiadták Field (1875), Mercati (1896) stb.

Hexapoda (gör.) a. m. hatlábuak. L. *Rovarok.*

Hexapolis (gör. a. m. hat város szövetsége), a kisázsiai Dorisnak és Rhodus szigetének három-három városából alakult szövetsége volt. V. ö. *Doris*, 2.

Hexasztichon (gör.) a. m. hatsoros költemény.

Hexasztilosz (gör.), épület, melynek homlokzatán hat oszlop van.

Hexateuch (gör.) a. m. hat részből álló. H.-nak nevezi az újabb kritika Mózes öt könyvét (vagyis a *Pentateuchus-t*, l. o.), együtt Józsué könyvével. V. ö. *Holzinger*, Einleitung in den H. (Freiburg 1893).

Hexenschuss (ném.), l. *Csúz.*

Hexeris (lat.), ókori hatevezős hajó. Voltaképpen minden oldalán hat-hat sor evezőt szereltek fel. A hajóknak ezt a faját, nehézkes voltuk miatt, ritkán használták.

Hexham (ejtsd: hekszem), város Northumberland angol countyban, (1911) 8417 lak., bőrgyártással, kesztyü-, kalapkészítéssel és posztószövéssel; egy szép apátsági templom romjaival, amelyet a skótok 1296. fölégettek. IV. Eduárd yorki hercegnek Montague vezérlete alatt álló csapatai 1463. itt Somerset és Anjou Margit hadait megverték.

Hexil *(hexyl)*, C_6H_{13}, egy-vegyértékű telített szénhidrogén gyök.

Hexilacetát, l. *Ecetsav eszterei.*

Hexilsavak, l. *Kápronsavak.*

Hexonbázisok. Az *arginint*, *lizint* és *hisztidint* régebben, mikor még nem tudták, hogy e vegyületek aminósavak, mivel hat szénatomot tartalmaznak, H.-nak nevezték, azt gondolva, hogy a cukrokkal (hexozékkal) vannak valamilyen összefüggésben.

Hexyl, l. *Hexil.*

Hey, 1. *Julius*, német énekpedagógus, szül. 1832 ápr. 29. Irmelshausenben, megh. 1909 ápr. 23. Münchenben. Ő valósította meg a gyakorlatban Wagner Richardnak az énekre és az előadásra vonatkozó reformeszméit. 1867-ben Bülow igazgatósága alatt a müncheni Musikschule énektanára lett, 1906. Stilbildungsschulét nyitott. Pedagógiai elveit Deutscher Gesangunterricht c. 4 kötetes művében fejtette ki (1886). Másik munkája: R. Wagner als Vortragskünstler, 1908. jelent meg.

2. *H., Wilhelm*, német meseköltő, szül. Leinában Gotha mellett 1789 márc. 26., megh. Ichtershausenban, mint szuperintendens, 1854 máj. 19. Általánosan ismert Németországban: Fabeln für Kinder című műve (2 gyüjtemény 1833—37), mely száznál több kiadást ért. Jelentéktelenek költeményei (1816) és Jézus életéből vett elbeszélései (1838). Magyarul megjelent: Ötven mese. Átdolg. *György* Ilona (Bpest 1892). V. ö. *Knauf*, Der Fabeldichter W. H. und seine Bedeutung für die Schule (2. kiad. Minden 1897).

Heyck, *Eduard*, német történetíró, szül. 1862 máj. 30. Doberauban (Mecklenburg). Történeti, filológiai és művészettörténeti tanulmányai befejeztével előbb Freiburgban, majd Heidelbergben lett egyetemi tanár. Számos nagy utazást tett a Keleten és Braziliában. Főbb munkái: Genua und seine Marine im Zeitalter der Kreuzzüge (Innsbruck 1886); Geschichte der Herzöge von Zähringen (Freiburg i. Br. 1891); Die Allgemeine Zeitung 1798—1898 (München 1898); Die geschichtliche Berechtigung des deutschen Nationalbewusstseins (1898); Heidelberger Studentenleben am Anfang des XIX. Jahrhunderts (1894); a tőle szerkesztett Monographien zur Weltgeschichte (Bielefeld) c. vállalatban Die Mediceer (2. kiad. 1901); Bismarck (3. kiad. 1904); Kaiser Maximilian I.; Der Grosse Kurfürst; Friedrich I. und die Begründung des preussischen Königtums; Die Kreuzzüge c. köteteket, továbbá a Künstlermonographien c. vállalatban Hans von Bartels (Bielefeld 1903) c. művet írta. Egyéb munkái: Frauenschönheit nach Wandel von Kunst u. Geschmack (Bielefeld 1902); Luther (1909).

Heyde, *Jan van der*, l. *Heyden*, 4.

Heydebrand und der Lasa, *Tassilo von*, német diplomata, kitünő sakkozó és sakkíró, szül. Berlinben 1818 okt. 17., megh. 1899 júl. 27. storchmesti birtokán. Kiváló szakmunkái: a négy kiadást ért Handbuch d. Schachspiels (1843), melyet *Bilguer*-rel kezdett meg, de egymaga fejezett be; továbbá Leitfaden für Schachspieler (1843., 6 kiadás), az R. *Franc* társaságában szerkesztett Die Schachpartien und Endspiele des Portugiesen Damiano (1857). Legutolsó jelentősebb munkája volt: Zur Geschichte u. Literatur des Schachspiels (1897).

Heydemann, *Heinrich*, német régiségbuvár, szül. Greifswaldban 1842 aug. 28., megh. Halleban 1889 okt. 10. 1869. Berlinben magán-, 1874. Halleban rendkívüli tanár lett és az ottani régiségmuzeumot jelentékenyen gyarapította. Főművei: Griechische Vasenbilder (Berlin 1870); Die Vasensammlungen des Museo Nazionale zu Neapel (u. o. 1872); Die antiken Marmorbildwerke in der sog. Stoa des Hadrian (u. o. 1874); Terrakotten aus dem Museo Nazionale zu Neapel (Berlin 1882); Dionysos' Geburt und Kindheit (Halle 1885); Pariser Antiken (u. o. 1887).

Heyden, 1. *Adolf*, német építész, szül. Krefeldben 1838., megh. Berlinben 1902 jún. 11. Számos épületet épített német és francia renaissance-stilben Berlinben és Poroszország keleti és nyugati részén. *Kyllmann* Walterrel (l. o.) dolgozott együtt. Főbb müveik: a Kaiser Wilhelm-Gallerie Berlinben, az Admiralsgartenbad stb.

2. *H., August von*, német festő, szül. Boroszlóban 1827 jún. 13., megh. 1897 jún. 1. Berlinben Steffeck, Párisban Couture és Gleyre vezetése alatt tanult. Több nagy méretü történeti és mitológiai képe annak idején szép sikert aratott. Említendők: Luther és Frundsberg György a wormsi országgyülésen (1866. Nürnberg, Germa-

nisches Museum); Ünnep reggelén (1870. Berlin Nationalgalerie); Leukothea megjelenik Odysseusnak (1874); Schionatulander és Sigune (1879); stb. Sok dekorativ műve van berlini középületekben. Irodalommal is foglalkozott. Kiadta a Blätter für Kostümkunde-t (Berlin 1874—94); Die Trachten der Kulturvölker Europas c. műve (Leipzig 1889) ma is el van terjedve.

3. *H., Friedrich August*, német költő, szül. Nerfken falusi birtokon (keleti Poroszország) 1789 szept. 3., megh. 1851 nov. 5. Boroszlóban, hol 1826 óta kormánytanácsos volt. Sokoldalú és tehetséges költő. Főbb művei: Die Gallione (1825); Reginald (1831); Das Wort der Frau (1843, igen sok kiadást ért); Der Schuster von Ispahan (1850); Die Königsbraut (1851); novellái s regényei (Die Intriganten, 1850, 2 köt.) szintén figyelmet érdemelnek; kevésbbé sikerültek drámái (összegyűjtve: Theater, 1842, 3 köt.), melyek csekély szini hatásuak. Összegyüjtött költői műveit a költő életrajzával Mundt Theodor adta ki (1852). V. ö. *Gabriel*, Fr. v. H. mit besonderer Berücksichtigung der Hohenstaufendichtungen (Breslau 1900).

4. *H. (Heyde), Jan van der*, hollandi festő, szül. Gorkumban 1637., megh. 1712 szept. 28. Amsterdamban élt, de sokat utazott Belgiumban, Német- és Angolországban. A hollandi speciális építészeti festés legkiválóbb képviselőinek egyike. Rendkívüli gonddal kimunkált, épületek külsejét v. olykor csendéletszerű felfogásban azok belsejét ábrázoló sok képe közül az amsterdami városházat ábrázolók (Amsterdam, Rijksmuseum és Páris, Louvre) válnak ki. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is van egy intérieurje.

5. *H., Otto*, német festő, szül. Ducherowban 1820 júl. 8., megh. 1897 szept. 21. A berlini akadémián, majd Párisban Cogniet vezetése alatt tanult. Eleinte történeti képeket festett (pl. Schwerin tábornagy a prágai csatában; a berlini kir. palotában), 1868. négy képet az 1866-iki hadjáratból (Berlin, Nationalgalerie), melyben a porosz trónörökös kiséretében résztvett. 1869—1870-ben Egyiptomban járt és ottani tanulmányait sok képben értékesítette, majd résztvett a német-francia háborúban és ennek egyes mozzanatait megörökítette. Művészeti szempontból képmásai a legbecsesebbek.

6. *H., Sebald*, német tanító, szül. 1489 (1498 v. 1494?) dec. 8. Nürnbergben, megh. 1561 júl. 9. u. o., ahol kántor, majd rektor volt. Luther követőjeként vallási vitákban is részt vett. Művei közül legelterjedtebb volt Puerilium colloquiorum formulae, mely 1527. Krakkóban Vietor Jeromosnál és azután még többször magyar szöveggel is megjelent s két századon át tankönyvül használták hazánkban. A magyar rész *Sylvester* János munkája. Ez az egyik legrégibb magyar nyelvű nyomtatvány. Az 1531. kiadást újra kiadta *Dézsi* L., H. S. Gyermeki Beszélgetései stb. (Budapest 1897); az 1527-it pedig *Melich* János a Hegendorf kis nyelvtanával együtt (Bpest 1912). V. ö. *Melich* J. ismertetésével (Magyar Könyvszemle 1912 és Irodalomtörténet 1912).

Heydendorff *Mihály Konrád*, író, szül. 1730., megh. Medgyesen 1821 nov. 9. Az erdélyi gubernium nál szolgált, 1777—1784-ig királybiró volt Medgyesen, 1790. pedig a város polgármestere lett. 1817. nyugalomba vonult. Önéletrajza és levelei Erdély kortörténetére nézve a legfontosabb források egyike (kiadta a Verein für Siebenbürgische Landeskunde).

Heyduk, *Adolf*, cseh költő, szül. Richenburgban 1835 jun. 7. Iskolái elvégzése után sokat utazott s azután mint reáliskolai tanár működött. Hosszú irói pályáján igen sokat és sokfélét irt. Legkiválóbb a lirában. Dalai a népdal közvetlenségével s szépségével hatnak. Dalgyüjteményei: Lesní kviti (Erdei virágok, 1873); Cymbal a husle (Cimbalom és hegedű, 1876) stb. kiváló nevet szereztek neki. H. a cseh-tót egységesítés egyik előharcosa. Versei a tótokról énekelnek s a csehek figyelmét is felhívták tótjainkra, akiket H. édes testvéreinek nevez s a cseh kultúrközösség számára akar megnyerni. Nagy hatása volt a Dědův otkaz (A nagyapa végrendelete 1880) s a Dřevorubec (A favágó, 1882) c. allegorikus idilljeinek. H. sikereit tárgya ügyes megválasztásának s igazi lirai erejének köszöni, ő az erdők, mezők s a cseh és tót paraszt énekese. Össz. művei 52 köt. (Prága 1897—1912). V. ö. *Pražak*, Časopis česk. mus. 1905. évf. Néhány adat *Steier* Lajos A tót kérdés c. műv. I. k. (Liptószentmiklós 1912).

Heyer *Artúr*, festő, szül. 1872 febr. 28. Haarhausenben (Németország). Berlinben és Hollandiában tanult, Magyarországba kerülve megszerezte itt a honosságot s főképp állatképeivel vált ismertté. Ily művekre kapta a gr. Andrássy Dénes-díjat. Számos illusztrációt is rajzolt, néhány ily művét a Szépművészeti Muzeum szerezte meg.

Heyer, 1. *Gustav*, német erdész, *H. 2.* fia, szül. Giessenben 1826 márc. 11., megh. München közelében 1883 júl. 10. Főerdész, majd tanár volt Giessenben, 1856. a müncheni erdészeti akadémia tanára, 1868. igazgatója és 1878. müncheni egyetemi tanár lett. Művei: Das Verhalten der Waldbäume gegen Licht und Schatten (Erlangen 1852); Über die Ermittelung der Masse, des Alters und des Zuwachses der Holzbestände (Dessau 1852); Lehrbuch der forstlichen Bodenkunde und Klimatologie (Erlangen 1856); Anleitung zur Waldwertrechnung (Leipzig 1865, 3. kiad. 1883); Handbuch der forstlichen Statik (u. o. 1871, I. rész).

2. *H., Karl*, német erdész, szül. Bessungenben, Darmstadt mellett, 1797 ápr. 9., megh. Giessenben 1856 aug. 24. Főerdész, majd erdőfelügyelő és 1835 óta Giessenben az erdészet tanára volt. Művei: Die Vorteile und das Verfahren beim Baumroden (Giessen 1826); Die Waldertragsregelung (u. o. 1841, 3. kiad. 1883); Die Hauptmethoden der Waldertragsregelung (u. o. 1848); Der Waldbau u. Forstproduktenzucht (Leipzig 1854, 3. kiadás H. Gustavtól, 1878); Beiträge zur Forstwissenschaft (Giessen 1842 és 1847); Anleitung zu forststatischen Untersuchungen (u. o. 1846).

Heyer-féle csemetekúró, l. *Hengerásó*.

Heyermans *(Heijermans), Herman*, németalföldi költő, szül. Rotterdamban 1864 dec. 3. Mint a szociáldemokrata párt tagja szerkeszti a De jonge Gids c. szocialista lapot. Irt elbeszéléseket és regényeket: Trinette (1892); Fleo (1893); Kamertjeszonde (1896, 2 köt.); Interieurs (1897); Dia-

mantstad (1903, 2 köt.); továbbá 7 kötet rajzot Falkland Samuel álnév alatt, legtöbbnyire a zsidók családi életéből véve. A szinmüirodalom terén is nagyfokú tevékenységet fejtett ki. Drámái: Op Hoop van Zegen (1900); Dora Kremer (1893); Ahasver (1893); Ghetto (1898); Het zevende Gebod (1899); Het pantser (1901); Ora et labora (1901); és számos egyfelvonásos szinmü. Drámái közül a Ghetto, A pénz, A remény (mind a hármat ford. *Hevesi* Sándor), A gyüjtögető, Szabadulás, Ahasvér (ford. *Katona* Gábor), A Mári ford. *Breszlovszky* Ernő, továbbá Zsidó furfang c. elbeszélése magyar nyelven is megjelent. H. naturalista iró, ki főleg zsidó viszonyok, különösen a szegényebb zsidó néposztály természethü rajzával keltett feltünést.

Heygendorff, *Karoline*, l. *Jagemann*.

Heyking, *Élisabeth*, báróné (született *Flemming* grófnő), német irónő, szül. Karlsruheban 1862 dec. 10. Diplomata férjével sokáig élt Amerikában, Afrikában és Ázsiában. Francia nyelven kezdett verseket irni, angolul tanulmányokat és németül novellákat. Nagy sikert aratott kevés müvészettel, de kiváló technikával megirt első könyve: Briefe, die ihn nicht erreichten (Berlin 1903, 84. kiad. 1910); Ille mihi (1912) c. novellája újszerü tárgykörével az ú. n. diplomata-novellák elseje lett. Magyarul két elbeszélése Találkozások cimmel *Benedek* Marcell fordításában jelent meg (1911).

Heymann *Ignác*, térképész, szül. Karánsebesen 1765., megh. Triestben 1815. Milanóba kerülve, a jezsuitáknál nevelkedett, 1784. nagy utat tett Olaszországban. Postatisztté nevezték ki, Görzben, Triestben, majd Bécsben szolgált s 1811. vonult nyugalomba Triestbe. Müvei: Nouvelle Carte des postes de toute la Lombardie (Triest 1797); Postkarten von Österreich (8 lapon, u. o. 1798); Olaszország térképe (u. o. 1799, új kiadásai 1802, 1806); Postkarte von Deutschland, der Schweiz und Holland (Wien 1800, 2. kiad. 1806); Ansicht der Stadt und des Freihafens von Triest (Triest 1802).

Heymans, *Adrien Joseph*, belga festő, szül. Antwerpenben 1839 jún. 11. Kezdetben szülővárosának akadémiáján tanult, majd Párisban, Németalföldön és Belgium különböző helyein képezte tovább magát. Képei: A pásztor visszatérése; Ébredés; Magányos park; Berlognei táj (Antwerpen, muzeum); A pusztán (Gent, muzeum); Este felé (Namur, muzeum) stb.

Heyn, *Piet*, hollandiai tengeri hős, szül. Delfshavenben 1578., megh. 1629 jún. 20. Sok ideig kereskedelmi hajókon szolgált mint hajóskapitány, sok kalandon ment keresztül és egy ideig fogva volt egy spanyol gályán. 1623. a nyugatindiai társaság szolgálatába állott és mint altengernagy 1624. és 1626. a spanyol hajóhad fölött San Salvadornál és a Mindszentek öblében fényes diadalt aratott. Mint a nevezett társulat tengernagya 1628. a nagy spanyol ezüstflottát fogta el a Matanzas-öbölben (Kuba szigetén), amely flotta rakományának értékét 12 millió forintra becsülték. Röviddel ezután Hollandia átvette szolgálatába tengernagyhelyettesi rangban, de már 1629. a kobozóhajók ellen vivott tengeri ütközetben elesett Dünkirchen vidékén.

Heyne, 1. *Christian Gottlob*, német nyelvész és régiségbúvár, szül. Chemnitzben 1729 szept. 25., megh. Göttingenben 1812 júl. 14. 1764-ben Göttingenbe hivták meg egyetemi tanárnak. Itt megteremtette az egyetemi könyvtárt, felolvasásokat tartott Homerosról, Pindarosról, Horatiusról, a görög és latin irodalomtörténetről, régiségekről és régészetről és vezette a filológiai szemináriumot. Azonkivül mint a Tudományos Társulat titkára szerkesztette ennek Abhandlung-jait és 1770 óta a Göttingische Gelehrte Anzeigen-t. Kiadásai: Tibull (4. kiad. 1817); Vergil (1767—75); Pindar (1773); Ilias (1802, 8 köt.); Apollodors Bibliotheca Graeca (1782, 4 köt.). Müvei: Einleitung in das Studium der Antike (1772); Sammlung antiquarischer Aufsätze (1778—1779); Lobschrift auf Winckelmann (1778). Opuscula academica cimü müve (1785—1812, 6 köt.) értekezéseit tartalmazza. V. ö. *Heeren*, Chr. G. H. (1813); Göttinger Professoren (1872).

2. *H., Moritz*, német germanista, szül. Weissenfelsben 1837 jún. 8., megh. Göttingenben, hol egyetemi tanár volt, 1906 márc. 1. Kritikai kiadásai csekélyebb értékük; de fontos müve: Fünf Bücher deutscher Hausaltertümer (Leipzig 1899—1903); Das altdeutsche Handwerk (Strassburg 1908) és német szótára: Deutsches Wörterbuch (Leipzig 1890—95). A Grimm testvérek nagy német szótárának szerkesztésében is közreműködött.

Heynlein, *Johann* (szülőhelye után latinosan *Johannes de Lapide*), német skol. bölcsész, szül. 1425—30 között Steinban (Pforzheim mellett, Baden), megh. 1496 márc. 12. Baselben. Tanitott Baselben, Párisban, Tübingenben, lelkészkedett Baden-Badenben és Bernben, végül karthausi szerzetes volt Baselben. Aristoteles Organumához, fizikájához és metafizikájához irt kommentárjaiban a realizmus hivének mutatkozott. Mint teológus Mária szeplőtelen fogantatását védelmezte. Igen olvasták könyvét a miséről (Resolutorium dubiorum circa celebr. missarum), mely mintegy 20 kiadást ért. V. ö. *Hermelink*, Die theol. Fak. in Tübingen (1906); *Hoszfeld*, Johannes H. (Basler Zeitschrift für Geschichte 6. és 7. köt., 1907—8).

Heynsius, l. *Heinsius*.

Heyse, 1. *Johann Christian August*, német grammatikus és pedagógus, szül. Nordhausenben 1764 ápr. 21., megh. Magdeburgban 1829 jun. 27. Teológiát és neveléstant tanult; 1792. gimnáziumi tanár, 1807. gimnáziumi igazgató lett. Főmüvei: Allgemeines Fremdwörterbuch (19. kiad. 1910); Kleines Fremdwörterbuch (5. kiad. 1909); Theoretisch-praktische deutsche Grammatik (Hannover 1814); Leitfaden zum Unterricht in der deutschen Sprache (27. kiad. 1901).

2. *H., Karl Wilhelm Ludwig*, német szótár- és nyelvtaníró, *H. 1.* fia, szül. Oldenburgban 1797 okt. 15., megh. 1855 nov. 25. Wilhelm Humboldt legifjabb fiának volt nevelője, 1829. a bölcsészet rendkivüli tanára lett Berlinben. Handwörterbuch der deutschen Sprache (Magdeburg 1831—49) c. müvét atyjával együtt kezdte kiadni. Atyjának nagyobbik nyelvtanát átdolgozta és maga is irt egy német nyelvtant: Ausführliches Lehrbuch der deutschen Sprache (Hannover 1838—49). Főmüvét: System der Sprachwissenschaft (Berlin

1856) halála után hagyatékából Steinthal H. adta ki.

3. *H., Paul von*, német költő, szül. Berlinben 1830 márc. 15. Berlinben és Bonnban klasszikus és római irodalmi tanulmányokat folytatott; az olasz irodalom történetével foglalkozva, 1852. beutazta Olaszországot, de költői tehetsége akkoriban már oly hírnevet szerzett neki, hogy az alig 24 éves ifjút E. Geibel ajánlatára Miksa bajor király müncheni költőinek körébe hívta meg s évdíjjal tüntette ki, melyről 1867. önként lemondott. 1884-ben a német császár Schiller-díját, 1910. a Nobel-díjat kapta meg, 1911. pedig a német császár nemességet adományozott neki. Csendes, nagy belső válságoktól nem zavart életét a költészetnek minden ágára kiterjedő, rendkívül termékeny irodalmi munkásság kíséri. A tiszta formák, az előadásnak közvetlen, néha szentimentális egyszerűsége emelik H.-t a legkiválóbb újabbkori költők közé, de egyben kitették a mesterkélt formakeresés vádjának is, mellyel a nyolcvanas években sokszor megtámadták. Legérettebb alkotásai novellái s ezek különösen a L'Arrabbiata (1855), Die Einsamen, Das Mädchen von Treppi, Im Grafenschloss, Der Weinhüter von Meran, Andrea Delfin, Der letzte Kentaur, Der Roman der Stiftsdame, Siechentrost stb. Összes novelláinak a száma a százat meghaladja, a költő 19 ciklusba osztotta be őket. Első két regénye: Kinder der Welt (1873, 25. kiad. 1908) és Im Paradiese (1875, 13. kiad. 1909) nagy feltűnést s irodalmi vitákat keltett, míg H. későbbi regényeinek (Merlin 1892, Über allen Gipfeln 1895, Die Geburt der Venus 1909, Das ewig Menschliche 1910) sikere kisebb volt. Ötvennél több drámájában költői tehetsége nem egyforma erővel nyilvánul; drámáinak nagy része színpadra sohasem került, a színpadon a Hans Lange (1866) és a Colberg (1868, 86. kiad. 1909) címüeknek volt aránylag legtöbb hatásuk, a Maria von Magdala (1899) c. bibliai tárgyú tragédia inkább a porosz szinházcenzura tilalma miatt keltett érdeklődést. H. lirai költeményei tisztult tartalmat sima formákban fejeznek ki. Újabb művei: Gegen den Strom (1907); Menschen und Schicksale, Charakterbilder (1908); Die Geburt der Venus (reg. 1909); Helldunkles Leben (novella 1909); König Saul, Mutter und Tochter (drámák 1912); Plaudereien eines alten Freundespaares (1912). H. összegyüjtött munkái 1897 óta 31 kötetben, regényeinek, novelláinak, lirai és epikai költeményeinek gyüjteménye eddig 40 kötetben jelent meg. Magyarul megjelent: A grófi kastélyban, ford. *Halasi* Aladár (Bpest 1879); Két rab, ford. *R. M.* (u. o. 1888); Felejthetetlen szavak. A megosztott szív, ford. *Fái* J. Béla (u. o. 1890); A sellő, ford. *Szikrai* A. (u. o. 1898). V. ö. Helene *Raff*, P. H. (Berlin 1910); H. *Spiero*, P. H. (u. o. 1910); E. *Petzet*, P. H. als Dramatiker (u. o. 1910).

Heyser *Keresztély*, evang. szuperintendens, szül. Brassóban 1776 márc. 11., megh. Bécsben 1839 jún. 26. 1828-ban a bécsi evang. egyház első lelkészévé választották, 1834. az ausztriai és melléktartományokban levő egyházak szuperintendensévé nevezték ki. Különböző folyóiratokban megjelent számos műve közül megemlítendők: Die Kultur der Sachsen in Siebenbürgen, oder über d. Landschulen (1816); Ein Blümchen Ihrer k. k. Maj. Karolina Augusta'..., ihrer Reise in Siebb. (1817); Ode an Trajans Schatten; Die Leiden der Tugend; Briefe über Siebenbürgen; Die Kirchenverfassung der A. C. Verwandten in Sieb. (Wien 1836); Antrittspredigt (u. o. 1829). Ezeken kívül kéziratban több műve maradt fenn.

Heyst, fürdőhely Nyugat-Flandria belga tartomány brüggei járásában, a Lipót-csatornának az Északi-tengerbe való torkolata mellett, 2 km. hosszú parttal, (1910) 4854 lak., vasúttal.

Heyst-op-den-Berg, község Anvers belga tartomány Mecheln járásában, a Nethe balpartján, vasút mellett, (1910) 7414 lak., bőrcserzéssel, gyertyagyártással és nagy marhavásárokkal.

Heywood (ejtsd: héud), iparos város Lancashire angol countyban, (1911) 26,698 lak., virágzó pamutiparral, vasöntéssel és gépgyártással.

Heywood (ejtsd: hévud), 1. *John*, angol drámaíró, szül. Londonban v. North Mimmsben (Herefordshire) 1497 körül, megh. 1577 és 1587 között. VIII. Henrik udvarán zenész és színész volt. Epigrammákat írt és közmondásokat gyüjtött, majd megismerkedett Morus Thomassal, aki beajánlotta Mária hercegnőhöz, a későbbi királynéhoz, akit bolondos ötleteivel még halálos ágyán is felvidított. H. irodalmi jelentőségét főkép ú. n. közjátékai (interludes) alapították meg, amelyekben VIII. Henrik korának hibáit ostorozta és amelyekben az angol vígjáték első csiráit látjuk. Mindössze öt közjátéka maradt fenn: A mery Play between the Pardoner and the frere, the Curate and Neybour Pratte (1533); A mery Play between Johan the Husband, Tyb the Wife and Sir Han the Priest (1533); The four P's (1569); The Play of the Wether (1533); The Play of Love (1533). Epigrammái nagyon népszerüek voltak, összegyüjtve először 1562. jelentek meg. V. ö. *Haliwell*, Dictionary of Old English Plays (1860); *Sharman*, H.'s Proverbes with introduction and notes (1874); *Symonds*, Predecessors of Shakespeare (1884).

2. *H., Thomas*, angol drámaíró, szül. valószinüleg Lincolnshireben 1575., megh. 1648 után. Tanulmányait Cambridgeben végezte, majd színész lett és drámairással kezdett foglalkozni. Szinművei hihetetlenül gyors egymásutánban követték egymást, 1633. azt állította önmagáról, hogy 220 drámát írt és dolgozott át. Ezek közül azonban csak 24 maradt fenn. Első drámája The four prentices of London (1601) volt, a későbbiek között A Woman Killed with Kindness (1603) egyike a legjobbaknak, a polgári tragédia legelső termékei közül való. Kiemelendők még The Royal King and the loyal subject (1637); The English Traveller (1632); Lancashire Witches (1634); a vígjátékok közül pedig The Rape of Lucrece (1608) és Wise Woman of Hogsdon (1638). Prózai művei közül figyelemreméltó: England's Elizabeth, her life and troubles during her minority (1631) és több fordítása Sallustius és Erasmus műveiből. Drámai munkáit kiadta Pearson (Dramatic Works of Thomas H., London 1874, 6 köt.).

Hézag, az anyagban észlelhető mélyebb repedés, vagy egymás mellé alkalmazott két test durva felületének érintkezési lapjai közt szükségképen előálló üres tér. Az építészetben többnyire átvitt értelemben használják ezt a kifejezést, mert a kövek, téglák stb. H.-ait rendszerint más anyagokkal (mésszel, vakolattal, ólommal, papirral, ragasztó szerekkel) töltjük ki. E művelet célja egyrészt az üres tér betömése (a léghuzam meggátlása), másrészt az építőanyagok összeragasztása, köveknél és tégláknál pedig, hogy az egyenetlen, durva felületek necsak az egyes kiálló pontokon, hanem lehetőleg az egész felületen érintkezzenek egymással, s így az önsúly és terhelés az anyagot egyenletesen, azaz minden pontjában vegye igénybe. Egymásra fektetett, csiszolt felületek közt a H. minimális, s ezért a görög és etruszk épületeknél találunk olyan H.-okat is (márványépítkezéseknél), amelyek más anyaggal kitöltve nincsenek. A H.-ot a tégla- és középítményeknél külsőleg észlelhető fekvés szerint: álló v. fekvő H.-nak nevezzük. Az előbbi függőleges, az utóbbi vízszintes. (Boltozatoknál sugaras.) Falak külső vakolatánál szükségünk van az egyenetlen, durva felületre s ez okból a H.-ok kikaparandók, hogy a vakolat annál jobban beléjök kapaszkodhassék. Téglafalnál a H. 1—1·5 cm. vastag, kőnél 2—8 mm. Kőlépcsőfokoknál a H.-okat nemezpapirral vagy ólomlemezzel töltjük ki, köveknél régi oltású tiszta meszet használunk; kő- és vasillesztéseknél előálló H.-ot ólommal, kénnel, cementtel öntjük ki. Szögecselt vastartányoknál, légmentes edényeknél (kazánoknál) kalapácsolással, csőillesztéseknél kóccal és miniummal, üveges munkánál olajos ragasztóval tömitjük a H.-okat, az asztalos pedig enyvet használ. L. *Hézagfedő léc.*

Hézagfedő léc. Egymás mellé állított két vagy több deszka között levő hézagot (az asztalos és ácsmunkánál) rendesen egy keskeny léccel, az ú. n. H.-cel takarjuk. Ugyszintén H.-et használunk akkor ha két különnemű anyag kerül egymás mellé, mint pl.: téglafal és fa (ácstok), amely esetben a H.-et akként erősítjük a fára, hogy annak fele a falat takarja. Kétszárnyú ajtóknál az ütközőléc is H.

Hézaglemezek (vasút). A vasúti síneket úgy kell fektetni, hogy két szomszédos sínvég között még a legnagyobb melegek idején is kis hézag maradjon. Ezért a fektetéskor a létező hőmérsékletnek megfelelő vastagságú vashézaglemezkéket tesznek a sínek közé és ezeket csak a sínek megerősítése után szedik ki.

Hézagolás, kétféle műveletet értünk rajta: v. valamely kőfalnak fekvő, álló és esetleg sugaras hézagait megrajzolni, megszerkeszteni — ezt *kváderozásnak* (l. o.) is hívják,— vagy pedig kívülről be nem vakolt, tehát nyers téglafalazat hézagainak gondos elkészítését, kikenését stb. Ez utóbbi értelemben vett H. azért szükséges, mert a hézagok szorgos megmunkálása nélkül a víz könnyebben behatol a falba és a puszta szemmel kivehető hézagok nem lennének tiszták, egyenesek, élesek. A H. történhetik vagy azonnal a téglarétegek fölfalazása után, tehát a falazás alkalmával, vagy pedig a homlokzat elkészülte után a leállványozás alkalmával. Az első olcsóbb, mert nem kell hozzá külön állvány; tartósabb, mert a H.-nál használt malter jól köt a még meg nem száradt hézagok közötti malterrel, de nem ad oly tiszta, pontos munkát, mint az utóbbi. A H. menete a következő: a hézagokat mintegy 2 cm. mélyen fa- vagy vaseszközzel kikaparják, lemossák és tisztítják, aztán pedig — gyakran cementtel — gondosan kikenik. A kikent hézagok mindig úgynevezett «teljes hézagok» és néha valamely profillal is el vannak látva. A H.-hoz használt malternek vagy cementnek néha umbra- vagy veres szint adnak, vagy a hézagokat vasszerszámmal addig dörzsölik, míg azok fényes feketék lesznek.

Hézagöntés (ném. *Sturzguss*), az öntésnek az a módja, midőn a folyékony fémet gyengén meleg és szétszedhető fémformába öntjük s midőn a fémnek a forma falaival érintkező része megfagyott, a még mindig folyékony fém fölösleges részét kiöntjük. A forma szétszedése után az öntvény kész, csak az öntvény varratait kell még levésni. Az öntésnek ezt a módját az alacsony hőfoknál olvadó fémek és fémötvények, jelesen a cink, ón és britannia fémötvények gyártására használják. A lámpásgyártásban nagy szerepe van.

Hezaré v. *hazáré*, nép, l. *Hazara.*

Hezékiel, próféta, más néven *Ezékiel* (l. o.).

Hezichaszták (gör. *hesychasták;* lat. *quietisták)* a. m. nyugvók, misztikus görög-keleti szerzetes-szekta, mely főleg az Athosz-hegyi és konstantinápolyi kolostorokban volt elterjedve. Barlaam szerint szemlélődő életet éltek, állandó imádságban, miközben mindegyikük egy-egy zúgba húzódott s itt állát mellére horgasztva, mozdulatlan merevséggel teste közepére, köldökére nézett. Azt vélték, hogy ezáltal részeseivé lesznek annak a fényességnek, mely az istenség kisugárzása, ugyanannak, melyet az apostolok Krisztus szinváltozása alkalmával a Tábor hegyén láttak. Az 1351-iki konstantinápolyi zsinat a H. mellett nyilatkozott, elismervén igazhitüségüket. Fenntartotta magát e szekta, melynek tagjait gúnyból *köldökszemlélőknek* (omfalopszichiták) is nevezték, a XV. sz.-ig. V. ö. *Stein*, Studien über die Hesychasten (Wien 1874); *Hergenröther—Kirsch*, Kirchengeschichte II.; Echos d'Orient (1901).

Hfgg., *Hffmsg.* v. *Hgg.*, növénynevek után *Hoffmann von Hoffmansegg* Johann Centurius gróf (l. o.) nevének rövidítése.

Hg, a kéneső v. higany (hydrargyrum) kémiai jele.

Hhn., természetrajzi nevek mellett *Hahn* Karl Wilhelm német zoológus nevének rövidítése, megh. 1836.; különösen az alsóbbrendű izeltlábuak tanulmányozásával foglalkozott.

Hiádok, a görög mitológiában, l. *Hyasok.*

Hiádok *(Hyades)*, csillagcsoport a Bika csillagkép fején, mely mintegy 21 csillagból áll. Legfényesebb csillaga az elsőrendű Aldebaran vagy α Tauri.

Hiador, *Jámbor* Pál (l. o.) írói álneve.

Hialin *(hyalos* gör. átlátszó, üvegszerű) anyag alkotja az echinococcus (l. o.) tömlő falát; ehhez hasonló anyag keletkezik H.-degenerációnál. H.-porcogó alatt az átlátszó, homogén, rostos szerkezettől mentes porcogót értjük. — A közettan-

ban oly kőzet, melynek az alapanyaga, v. pedig az egész kőzet üveges kiképződésű. Ilyen pl. az obszidián, a szurokkő, a gyöngykő, a riolit stb.

Hialin-elfajulás, l. *Elfajulás.*

Hialit *(üvegopál,* ásv.), az opál egyik félesége, amorf kovasav SiO_2, mely körülbelül 3% vizet tartalmaz fürtös, szeder-, vese- és cseppköves alakokban v. kérges bevonatokat alkot idegen anyagokon; színtelen, fehér, kékes vagy sárgás színű, erősen üvegfényű. Nálunk gyakori az andezitek és trachitok (Hegyalja, Hargita, Mátra) üregeiben. Mint legifjabb termék néha még a kőzetek felületén élő zuzmókat is bekérgezi.

Hialitis (gör.), gyuladástól származó izzadmányrészeknek felhalmozódása a szem üvegtestében. A baj legtöbbször az érhártya, ritkábban az ideghártya gyuladásainál fordul elő. Az üvegtestben libegő v. úszkáló kisebb-nagyobb izzadmányrészek a látást zavarják (l. *Mouches volantes)* és azt erősen meg is ronthatják. A zavaros üvegtest feltisztulása mindig igen lassan és nehezen megy végbe. *H. scintillans* koleszterin kristálykák képződése az üvegtestben. Ez különböző krónikus belső szembetegségek alkalmával keletkezhetik.

Hialitüveg *(lávaüveg)*, fekete üveg, melyet vassalaknak, bazaltnak v. lávának 2% szénporral, 5—6% csonthamuval v. ónoxiddal való összeolvasztása által avagy ólomüvegnek kobalt-, mangán-, réz- és vasoxiddal való együttes festése által állítanak elő. Gyöngyöket, üveggombokat és gyászékszereket készítenek belőle.

Hialoallofán (ásv.), olyan allofán, amely felesleges kovasavat tartalmaz, még pedig valószínűleg hialitalakban. Lelőhelye Sardinia.

Hialofán v. *baritföldpát* (ásv.), az adulár-földpáthoz igen hasonló és nem egyéb, mint baritot tartalmazó ortoklasz, vagyis az ortoklasznak és baritföldpátnak izomorf keveréke: 1 molekula $KAl_2Si_3O_8$ + 1 molekula $BaAl_2Si_2O_8$. Utóbbi vegyületet újabban egymagában is megtalálták és Celsian-nak nevezték el. A H. nevét üvegszerű külseje után kapta. Előfordul a Binnenthal (Wallis) szemcsés dolomitjában.

Hialográfia (gör.), maratott üveglapok készítése nyomtatás útján. Ez eljárás, melyet 1840 körül Böttger és Bromeis találtak föl, nem nyert nagyobb elterjedést, mivel nem alkalmas szabatos és erős lenyomatok előállítására, továbbá ez eljárásnál a választóvízzel való elbánás könnyen veszéllyel járhat. L. *Üvegmaratás.*

Hialoidea *(hyaloidea,* gör.), a szemgolyó belsejét kitöltő üvegtesttel vonatkozásban álló képződmények jelölésére használatos; így *membrana H.*, az üvegtestet körülfogó hártya; *arteria H.*, a magzati életben az üvegtesten áthaladó ér; *canalis H.*, ezen ér maradványa.

Hialokrómia *(hyalochromia,* gör.), vagy igazi zománccal, vagy csak litográfiai eljárással előállított tarka átlátszó üvegképek.

Hialomelán (ásv.), a bazaltnak üveges módosulata. Vele rokon a tachilit, szideromelán, hialobazalt. Régente önálló ásványfajnak tekintették.

Hialoplazma, a protoplazma nem szemcsés része. L. még *Citoplazma.*

Hialosziderit (ásv.), az olivinnek egyik varietása, amely vasban nagyon gazdag, képlete közel: $2Mg_2SiO_4 + Fe_2SiO_4$; barna színű kristálykák alakjában található a sasbachi (Kaiserstuhl a Breisgauban) limburgitban.

Hialotipia (gör.) a. m. üvegnyomás, eljárás könyvnyomói sajtókon nyomható domborlemezek előállítására. Az üveglapot világossárga vagy világoszöld színű fedőréteggel vonják be s ebbe a rajzot elefántcsont v. acél vesszőcskével belékarcolják. A lemez alá ekkor fekete papiroslapot tesznek, hogy a karcolást figyelemmel kisérhessék. A kidolgozott lemezt ezután fotográfiai negativ gyanánt kezelik, hogy csak azokon a helyein hatoljon át a világosság, amelyekről a fedőréteget eltávolították. A kapott másolatot ezután átviszik rézre v. horganyra s a szokásos módon domborúra étetik.

Hialurgia (gör.), az üvegkészítés mestersége.

Hiamum, l. *Amoy.*

Hiang-kiang, l. *Hong-kong.*

Hiány, mint közgazdasági műszó kétféle jelentésű. A kétféle jelentés megegyezik egymással abban, hogy a H. mindig olyankor áll elő, amikor a szükséglet nagysága a kielégítésére felhasználható javak összegét felülmúlja. A fogyasztás körében előforduló H. tehát mindig az elfogyasztandó javak nélkülözését jelenti és a kielégítendő szükségletek szerint lehet *abszolut H.*, amikor az elsőrendű életfeltételek szükségleteiben és *relativ* H., ha a kultura magasabb fokán állók életében a szellemi szükségletek körében áll elő. L. még *Szegénység.* — *H.* a könyvelési készlet és a tényleges készlet közötti különbség, ennek ellentéte a *felesleg.*

Hiányjel, a szó mellé vagy részei közé tett horgocska (’), mely rendesen valamely magánhangzó elvetésének (az elizionak) jele, pl. *vón’* e helyett *vóna, volna; gazd’uram* e helyett *gazda uram* stb. A latin helyesírásban a H. nemcsak valamely elmaradt magánhangzó helyett áll, mint nostin’, e helyett nostine, hanem az ó-latin költőknél elhagyott *s* helyett is. Újabban e jel használatát mindinkább megszorítani igyekeznek. (M’ mint római előnév Manius-t jelent; skót tulajdonneveknél pedig Mac, flu, M’Pherson: Mac Pherson).

Hiányokért való szavatosság, l. *Szavatosság.*

Hiányos (latin műszóval *defectivum)*, a nyelvtanban azon szó, mely az alakoknak csak korlátolt számában használatos; H. főnevek (nomina defectiva), oly főnevek, melyek csak az egyes v. többes számban vagy az eseteknek csak némelyikében fordulnak elő; *H. igék* (verba defectiva), oly igék, melyek csak bizonyos időkben, módokban v. személyekben alkalmaztatnak. H. pl. a magyar *van* ige, s a hiányzó alakok helyett a *lesz* igéét veszi kölcsön; a fölszólító mód *valjon* helyett *legyen*, a határozó igenév *valván* helyett *lévén* stb. *H. mondatnak* nevezik az olyan mondatot, melynek valamely lényeges része nincs kitéve, csak hozzá van értve, pl. *előre!* e helyett indulj előre. V. ö. *Zolnai* Gyula, Defektivumok a magyar nyelvben (Philologiai Közlöny); *Simonyi* Zsigmond, Hiányos mondatok (Nyelvtudományi Közlemények, 1895).

Hiányos könyvelés a keresk. törvény 32. §-a értelmében csak annyiban vehető bizonyítéknak, amennyiben a fenforgó körülmények szerint e szabálytalanságok dacára is hitelt érdemel.

Hiányos virág *(flos incompletus,* növ.) az olyan, amelynek valamelyik örve, ugyanabban a virágban, nincs jelen. A töknek pl. abban a virágjában, amely alatt a kis tök van, nincsen porzó, a másik virágában pedig nincs termő. Hiányozhatik a csésze (asepalus) vagy a szirom is, emez a boglárka-félék között gyakori eset. Ha a virágnak mind a négy körbeli tagja együtt van, *hiánytalan* vagy *teljes virág*-nak (flos completus) mondjuk.

Hiányzó láncszem (ang. *missing link),* a keresett összekapcsoló tag az ember és a majom között, a pithecanthropus (gör.), majomember.

Hiatula (növ.), l. *Galóca.*

Hiatus (lat.) a. m. nyílás, «hangür», két magánhangzó összetalálkozása egyik szó végén és a következő szó kezdetén, ami többé vagy kevésbbé kellemetlenül hangzik a prózában is, annál inkább a versben. Különösen érzékenyek voltak e tekintetben a klasszikusok, s mind a görög, mind a latin költők gondosan kerülték a H.-t; a H. t. i. annál feltünőbb volt náluk, mert két ily összekerülő hangzót rendes szokás volt összeolvasztani s tulajdonkép akkor állt elő H., ha két összevonható hangzót mégis különhagyott a verselő a mérték kedvéért. Össze nem vonható hangzók találkozását türték. A magyarban az eliziónak kisebb lévén a lehetősége, a H. is kevésbbé bántó s gyakran el sem kerülhető; de a sürű H. mindenesetre rosszul hangzik. Kivált ha ugyanaz a magánhangzó találkozik össze (két *e),* még inkább, ha három magánhangzó v. éppen négy kerül össze, pl. *Te ó Ádám!* Eljönne-*e ő* oda?

Hiavátha, az északamerikai indiánus mondák harcosa, ki a halászat, vadászat és a béke egyéb müveire tanította az embereket; Longfellow ugyanilyen cimü eposzának hőse.

Hiawassee (ejtsd: hiauasszí), a Tennessee 250 km. hosszú mellékfolyója az északamerikai Egyesült-Államokban, A Blue Mountains ÉNy.-i lejtőjén ered; mellékfolyója a Toccoa.

Hiba, általában eltérés a rendes formától, mintától, melyet valamely dologban várhatunk vagy követelhetünk, vagy valamely szabálytól, normától, mely bizonyos dologra nézve érvényes. Hibás a gondolkodás, ha a logika normáival ellenkezik; a cselekedet, a magaviselet, mely nem felel meg az erkölcs, illem, okosság ama parancsának, mely a fenforgó esetre vonatkozólag követendő; H.-t találunk valamely költeményben, mely esztetikai érzésünket sérti; hibát követ el, ki a nyelvtan, stilus szabályai ellen vét; hibás az a tárgy, jószág, melyből valami hiányzik, aminek meg kellene lenni; ami el van törve, meg van sértve stb. A régi nyelvben H., csorbaság, fogyatkozás gyakran egyenlő értékük. Hibázni is kettőt jelent: ami nincs meg, ámbár meg kellene lennie, vagy jó volna, ha volna, az hibázik; amiben eltérek érvényes szabályoktól, abban hibázok.

Hibahatár, a pénzek és mértékeknek megengedett eltérése a törvényesen előirt nagysághoz és finomsághoz képest. L. *Remedium.*

Hibás következtetés v. *álkövetkeztetés (paralogizmus),* a következtetés szabályai ellen vétés. Ha szándékosan történik, megtévesztés céljából, szofizmának neveztetik; különben paralogizmus. Leginkább a szók többértelmüségéből származik. L. *Szofizma.*

Hibbe, község, l. *Hybbe.*

Hibbertit (ásv.), citromsárga porszerű tömeg; kalciummagnéziumhidrokarbonát, talán nem homogén, hanem csak elegy. Előfordul Unst-szigetén.

Hibernaculum (lat.), téli lakás, téli szoba.

Hibernaculum (növ.), vizi növények *(Utricularia, Hottonia, Aldrovandia* stb.) áttelelő rügyei, melyek ősszel v. tavasszal leválnak és tavasszal új növénnyé fejlődnek.

Hibernalis (lat.) a. m. téli; *hibernatio* a. m. áttelelés, téli álom.

Hibernia *(Ivernia,* görög *Ierne,* ujkelta *Érin),* az ókorban Irország neve. A rómaiak nagyon keveset tudtak róla, csereviszonyban állottak ugyan lakosaival, de nem sokat törődtek vele, még azt sem tudták mekkora, a meddig Agricola Kr. u. 84. Britanniát körülhajózva első szabta meg pontosabb fekvését. Ptolemaios már le is rajzolta és ismerte két főfolyamát: a Bargust (Barrow) és a Senust (Shannon). Lakosai, az ivernek, rokonai voltak Britannia ó-kelta lakosainak, papjaik, a druidák, folyton megőrizték régi áldozataikat, miért is H. sokáig megmaradt «szent»-nek. Nevezetesebb törzseik voltak a brigantok (a Bargus mentén), D.-en a vodiak, Ny.-on a velleborok, ganganok, nagnatok (fővárosuk Nagnata, most Donegal), É.-on a vennikniek és darinok, K.-en az eblanok (főhelyök Eblana a. m. Dublin) és a manapiok. Mindezen törzsek durva erkölcsüek voltak, testöket a mai indiánusokhoz hasonlóan tetováták és a buja termékenységü legelőkön pásztoréletet éltek.

Hibernia (állat), l. *Araszolók.*

Hibiscus *L.* (növ., Diószegiéknél *hibik),* a Mályvafélék génusza; 150 faja forró övi növény, csak 2 európai. Füvek, cserjék, fák, a nagyobb növények szőrösek, a szőrök csillagosak v. egyszerüek. Levelük nagy, többnyire osztott karélyos. Viráguk rendesen magános, levélhónalji, nagy, élénk szinü; külső csészéje (ha van), 3 vagy több levelü, a belső 10—12 levelü, a sok porzó csővé nőtt össze. Termésük 5 kopácsú tok. Hazánkban vadon csak a *H. ternatus* Cav. terem. Egyéves fü. Ez a *varjumák, dinnyefü* v. *vaddinnye* az Alföldön, hol kukoricaföldön, dinnyeföldön stb. is gyakori. Virága sárga, a szirmok töve sötétpiros. Reggel, de csak kevés ideig nyílik a virága, azután behuzódik. A másik európai faj a *H. roseus* Thore Dél-Franciaországban. A *H. cannabinus* L. egynyári, Kelet-Indiában gyakran s régóta termesztik, a forró öv vidékén szintén, mert savanykás, kissé fanyar és nyálkás ízü levelét főzelékül eszik, magvából égető- és ételolajat sajtolnak. Háncsrostja fehéres, kevéssé fénylő, puha, nyujtható, a lenhez hasonló. Ez a *gambó-* v. *gombókender* s újabban már az európai piacra is jut. Kitünő rostot szolgáltat a *H. tiliaceus* L. is, nagy fa minden forró övi partvidéken. A *H. mutabilis* L. keletindiai, faalakú, levele ötkarélyos, virága nagy, reggeli nyíláskor fehér, délben rózsaszín, este bíborpiros. Spanyolország D.-i részén termesztik. Ez a régiek igazi *rosa sinensis*-e, vagyis kinai rózsája. Virága meg a levele hazájá-

ban és Kinában officinális, háncsrostja fonóanyag. A *H. rosa sinensis* L. hazája Kelet-India és Kina, $4^1/_2$ m. magas dísznövény kertekben, üvegházban. Levele tojásdad, hosszan hegyezett, fűrészes. Nagy és pompás virága nagyon változik. Gyökerével, virágával meg a levelével, mint Európában a fekete mályvával, a hajat, szemöldököt, valamint a cipőt is feketítik. Ugyanígy trópusi dísznövény a *H. Sabdariffa* L. is. A *H. syriacus* L. (cserjemályva, törökrózsa, virágfa), 3 m. magas cserje, mely Európában díszcserje, hazája Török-Örményország és Lenkorán. Levele 3 karélyú v. csaknem osztatlan, tojásdad rombikus. Virága nagy, a mályvához hasonlít, nagy számban jelenik meg. Szirma halvány bíborszínű, a tövén sötétebb. A művelés folyamán kereszteződésből előállott fajták virága piros, fehér, ibolyaszínű v. kék, továbbá sávos és telt, levele tarka lehet. A szabadban kitelel. *H. moscheutos* L. és *H. palustris* Walt., l. *Abelmoschus*.

Hibla *(Hybla)*, három városnak neve Sziciliában, még pedig: 1. város az Etna D.-i lejtőjén (most Paterno), jelentékeny Venus-kultusszal (feliratokon: Veneri Victrici Hyblensi), melynek papnői jövendőmondással és álomjóslattal is foglalkoztak. Valószínű, hogy Hadrianus császárnak sziciliai körútja alkalmával itt ünnepelték azt az ünnepet, melyre a Pervigilium Veneris c. költemény iratott. — 2. *H.*, város Gela és Szirakuza közt, most Chiaramonte. — 3. *H. Megara*, mézéről híres város, mely a dór telepítést megelőző időből származván, Gelon idejétől fogva Szirakuzához tartozott, sőt egy kis váraccsal is birt, melyet a rómaiak a második pún háborúban felperzseltek és leromboltak.

Hibrid (gör.), l. *Hybrid*.

Hibschit (ásv.), szabályos kristálykák, oktaéderek és rombdodekaéderek; rendesen a melanit körül színtelen oktaéderes köpenyeget alkot; kémiai összetétele közel áll a lawsonitéhoz, amennyiben kalcium-aluminiumhidroszilikát, képlete közel: $H_4CaAl_2Si_2O_{10}$. Legújabban fedezték fel a Marienberg (Aussig közelében Csehországban) fonolitjának márgazárványaiban és az Aubenas (Viverais) közelében előforduló bazalt mészkőzárványaiban.

Hicetas *(Icetas, Hiketesz)*, 1. Leontini kényura, ki a szirakuzaiaknak az ifj. Dionysios elleni harcában az arisztokrata párt szövetségese volt, de titkon a karthagóiakkal is egyezséget kötött és Szirakuzát kézrekerítette. A szirakuzaiak segítségére érkezett Timoleon 344. Kr. e. megverte és a városból kiűzte s Leontini átadására kényszerítette. Később újra a karthagóiakhoz állott, s mikor azokat Timoleon leverte, őt is kivégeztette. — 2. *H.*, Szirakuza tyrannusa 288—279. Kr. e.

Hic haeret aqua (lat.) közmondás, a. m. itt elakad a víz (t. i. a vízórában levő víz), azaz a tehetség valamely irányban felmondja a szolgálatot, nagy a bökkenő.

Hichens (ejtsd: hicsnsz), *Robert Smythe*, angol író, szül. 1864. Speldhurstben (Kent). Nagy sikert aratott a dekadensek ellen írt szatirája: The Green Carnation (1894). Egyéb szatirikus művei, valamint regényei is igen kedveltek. Említendők: An Imaginative Man (1895); Flames (1897); The Slave (1899); Tongues of Conscience (1900); The Prophet of Berkeley Square (1901); Felix (1902); The Garden of Allah (1904); The Woman with the Fan (1904); The Black Spaniel (1905); The Call of the Blood (1906); A Spirit in Prison (1908); Egypt and its Monuments (1908); Barbary Sheep (1909); Bella Donna (1909); The Holy Land (1910); The Dweller on the Threshold (1911). Barrett Wilsonnal együtt irt szinműve: The Daughters of Babylon.

Hickory (növ.), l. *Carya*.

Hicks, *Elias*, szül. 1748., megh. 1830., a queker felekezet körében egy külön pártnak, az úgynevezett *hicksiták* pártjának alapítója 1828 óta. L. *Quekerek*.

Hicks-Beach (ejtsd: —bics), *Michael Edward, sir, baronet*, angol államférfi, szül. 1837. Londonban s mint konzervativ parlamenti képviselő, Disraeli alatt gyarmatügyi miniszter lett. Gladstone alatt visszavonult, de Salisbury minisztériumaiban kincstárnok, majd irországi főtitkár, kereskedelmi miniszter s újból kincstárnok volt. 1906-ban St. Aldwyn viscountjává s peerré nevezték ki.

Hicksiták, l. *Quekerek*.

Hic niger est, hunc tu, Romane, caveto! (lat.) Ez fekete (azaz rosszlelkű, rosszmájú), ettől óvakodjál, római! Idézet Horatius szatiráiból (I., 4, 85).

Hic Rhodus, hic salta (lat.). Aesopus 203. meséjében egy kérkedő arra hivatkozik, hogy ő Rhodus szigetén roppant nagyot ugrott, tanukat is hozhat, akik látták. Erre mondja valaki: «Barátom, nincs szükség tanukra, ha igazat mondasz; *itt van Rhodus, itt ugorjál*», azaz puszta szó helyett tettekkel bizonyíts. Ilyen értelemben használják e közmondásos kifejezést.

Híd, az az építmény, amelyen valamely utat, vasutat, hajócsatornát (vízvezetéket) átvezetünk ezekkel kereszteződő völgy, vízfolyás v. más út egyik oldaláról a másikra és pedig úgy, hogy az *áthidalt* völgy, vízfolyás v. közlekedési vonal számára az építményben a kellő számú és nagyságú *nyílás* szabadon maradjon. Ha a H. hosszának csak kisebb részében hidal át vízfolyást vagy valamely közlekedési eszközt, s első sorban is abból a célból létesül, hogy (valamely mély völgy fölött) magas töltések építése elkerültessék, úgy *viaduktnak* (völgyhíd) is nevezik. A H. a rajta átvezetett közlekedési vonal rendeltetése szerint *gyalog-, közúti, vasúti* v. *csatornahíd*. A földbe (partba, mederfenékbe állított) támasztó részeket, ú. m. hídfőket, pilléreket, jármokat együttvéve a H. *alépítményének* nevezzük (l. *Hídfő, Hídpillér*), a nyílásokat áthidaló részt pedig, mely az alépítményre támaszkodik s arra viszi át a terheléseket: a H. *felszerkezetének* (l. *Hídszerkezet*). A felszerkezethez használt anyag szerint van *kő-, fa-, vas-, beton-* és *vasbeton-híd*, a felszerkezet főtartóinak (a hidaló tartóknak) sztatikai viselkedése szerint vagyis aszerint, hogy minő irányú erőket gyakorol a felszerkezet a támaszpontokra, megkülönböztetünk: *gerendahidat, ívhidat* és *függőhidat*. A *gerendatartó* csak függőleges erőket ad át az alépítményre s ezért a gerendahidak a leggyakoriabbak. Nagyobb gerendahidak főtartói sokszor

ú. n. *Gerber-tartók*, melyek csuklós többtámaszú tartók. A *csukló* a tartó-szerkezet oly alakítása, mely azt biztosítja, hogy az erők átadódása ezen a részen, mint egy ponton történik, miáltal az erők eloszlása a tartó alakváltozásától függetlenné, tehát sztatikailag határozottá válik. A hajócsatornák fölött átvezető, továbbá a kikötőbejáratokon át épülő hidak felszerkezetének gyakran olyan berendezést adnak, hogy az helyéből könnyű szerrel kimozdítható (elfordítható, felemelhető) legyen; ezek a *mozgatható* hidak (l. *Emelhető híd, Forgóhíd*). *Csapóhídnál* pl. a hídszerkezet az egyik vége körül fölemelhető. *Csőhíd* oly vashíd, melynek keresztmetszete zárt négyszög s így a hídszerkezet csőszerű. Ily hidat csak a vashidak építésének első szakában készítettek. Külön csoportot képeznek továbbá az *úszóhidak*, amelyeknek felszerkezetét a vízen úszó fahajók vagy vaspontonok tartják (l. *Hajóhíd*). További elnevezések: *ferde* híd, melynek tengelye az áthidalt vízfolyás v. út irányával nem 90°-os, hanem ettől eltérő szöget zár be; *ártéri* híd, mely az ártér fölött épül; ha a hídnak azt a részét, mely a főmedret hidalja át, ettől még akarjuk különböztetni, úgy ezt *mederhíd*-nak nevezzük. *Jármos* híd, melynek közbenső alátámasztásait fa- v. vascölöpökből álló jármok képezik. *Vendéghíd*, olyan ideiglenes fahíd, mely csak rövid időre létesül valamely régi híd v. árvíz által elsodort híd mellett s csak addig van használatban, amíg a régi hidat kijavítják v. átépítik, illetőleg az elsodort helyébe újat építenek. *Állványhíd*, sokjármos fahíd, melyet főleg Amerikában vasúti töltések helyébe építenek. *Munkahíd*, mely arra szolgál, hogy vízi- és hídépítéseknél rajta szállítsák az építőanyagokat a munkahelyre (a folyóba) s hogy azon közlekedjenek a munkások. Végül megemlítendők a katonai célokra készülő *szétszedhető* hidak, amelyeknek szerkezetét rövid idő (néhány óra) alatt lehet felállítani, illetve szétszedni s csupa olyan részekből áll, amelyeknek szállítása nem okoz nehézséget.

Hidalgo (spanyol, tkp. hijodalgo: hijo a. m. fiú és algo a. m. vagyon, értelme tehát vagyonos ember fia; portug.: *fidalgo*), általánosságban nemes embert jelent, főleg azonban az alsóbb nemesi osztály tagjainak címe; olyanoké, kik régi keresztény nemesi családból származva, a mórokkal v. zsidókkal össze nem vegyültek. Kétféle H. volt: hidalgos de naturaleza, született H. és hidalgos de privilegio, kik a nemességet adománykép kapták, vagy pénzért vették. Államjogi szempontból a H.-k egy rangban álltak a régi időben a *caballerókkal* (lovagok) és az *escuderókkal* (pajzshordók, vagy valamely főúr szolgálatában levő nemesek). Manapság a H.-k, amennyiben nem birnak vagyonnal, a polgári osztállyal egy rangban állanak. Címök a megszólításnál Don, illetve Doña. Madridban egy külön H. kamara áll fenn (cuerpa colegiado de caballeros hijos dalgo), melynek a király az elnöke. *Señor H.* a királyi és hercegi apródok címe volt régebben. Manapság minden vagyonos vagy képzett embert, férfit és nőt egyaránt megillet a H. cím.

Hidalgo, *állam* Mexikóban, a Sierra Madre K.-i vidékeinek egy részét foglalja magába, az Anahuak K.-i szélén Mexikó, Queretaro, San Luis Potosi, Tlaxcala, Puebla és Vera-Cruz között, 22,215 km² területtel, (1910) 646.551 (1 km² 29) lak.. H. részben a fensík K.-i szélére is kiterjed; átlagos magassága 1500 és 2500 m. közt váltakozik, legnagyobb magassága a Cerro Canjando (2860 m.). A Rio Pate jobboldali mellékvizei öntözik. Főbb termékei: kukorica, bab, búza, árpa, pamut és cukornád. A bányászat virágzó; főképen ezüstöt (Pachuca körül), vasat, rezet és ólmot bányásznak. Főleg gyapotszövőipara van. Az állam 14 járásra (distrito) van fölosztva; fővárosa: Pachuca.

Hidalgo, mexikói aranyérem à 10 peso = 50·55 K értékben.

Hidalgo de Parral, város, l. *Parral*.

Hidalmás (Hida), kisk. Kolozs vm. almási j.-ban, (1910) 1484 oláh és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye, adóhivatallal, járásbirósággal, posta-, táviró- és távbeszélőhivatallal, postatakarékpénztárral. Határában sáncok nyomai látszanak. E sáncokat hagyomány szerint Gyalu oláh fejedelem hányta és e tájon ütközött meg a Meszes felől jövő Töhötöm honfoglaló seregével.

Hidalmási rétegek (geol.), az erdélyi medence alsó mediterrán középső rétegcsoportja, mely a fekvő korodi és a fedő mezőségi rétegek közé esik. Főleg foraminifera-dús palás agyagrétegekből áll, amelyekre homok és kavicslerakódások következnek, gazdag marin faunával; az egész H. komplexus vastagsága mintegy 250 méter.

Hidantoin (gör.), szénvegyület, mely az allantoinnal és alloxánsavval közeli összefüggésben áll. A glikolsav ureidje. Képlete $H_4C_3N_2O_2$. Színtelen, tűalakú kristályokból áll, amelyek 216° C-on megolvadnak. A lúgokkal való főzéskor *hidantoinsavvá* alakul.

Hidartrózis v. *hidrartrózis* (gör.), savófelhalmozódás az izületben, l. *Izületgyuladás*.

Hidas, ember, ló és kocsi szállítására használt lapos fenekű alacsony naszád, melynek elején és hátulján emelkedett pallózata van a lovak és kocsik könnyebb ki- és bejárhatása céljából. Rendszerint evezőkkel hajtják; a folyam egyik partjáról a másikra való átszállóknál (réveknél) azonban gyakran a folyam fölött keresztben kifeszített s a H. oldalán levő karikába befektetett kötél segítségével jár. *Járóhídnak* is nevezik. L. még *Komp*. — *H.* v. *hídlás*, deszkákból összetákolt kisebbszerű sertésól, minőt főleg csak szegény ember készít. — *H.* a lóistállóban a pöcegödröt befedő deszkázat.

Hidas, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 2577 német és magyar lak., posta- és táviróhivatallal.

Hidasbarátok a. m. hídtestvérek (l. o.).

Hidashollós, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 589 magyar lak.; u. p. Egyházashollós, u. t. Molnári.

Hidas illesztés (vasút), így hívják a vasúti sinek olyan kapcsolását, melynél mindkét sínvég az illesztés melletti talpfákra fektetett közös lemezen nyer alátámasztást. Ez az áthidaló lemez rendesen lefelé vagy felfelé nyúló bordákkal van erősítve. A hidas illesztéseket különösen Amerikában használják.

Hidaskürt, kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 1559 magyar lak.; posta- és táviróhivatal.

Hidasliget (azelőtt: *Bruckenau*), nagyk. Temes vm. vingai j.-ban, (1910) 1485 német és oláh lak.; vasútállomás, posta-, távíró- és távbeszélőhivatal.

Hidasnémeti, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 619 magyar lak. Vasúti állomás, táviró, posta, telefonállomás. Határában 1849 febr. 8. heves küzdelem folyt a Hernád hídjáért Klapka csapata és Schlick utóhada közt. Klapka febr. 8. d. u. érte el H.-t, hol az ellenség utóhada megszállva tartá a Hernád hídjának feljárását. Klapka azonnal megtámadta a híd mellett elterülő erdőségben levő ellenséget és sikerült is neki az abauji önkéntesekkel, meg a lengyel légióval azt onnan ki s a hídra felszorítani. De az ezutáni gyors ágyú- s puskatűzben katonái közül, sík helyen lévén felállítva, sokan elestek. Hősi küzdelem után mégis sikerült az abauji önkéntes csapatnak az ellenséget a hídról elűzni, mit az felgyujtva, tovább menekült Kassa felé, üldöztetve az abauji légióhoz csatlakozott zászlóaljaktól.

Hidasrákosd (azelőtt: *Rákosd*), kisk. Vas. vm. felsőőri j.-ban, (1910) 303 német lak.; u. p. és u. t. Pinkafő.

Hidászok (franc. *pontoniers*), némely hadseregben s a miénkben is a XIX. sz. közepéig, a hadjáratok alatt a hadseregnek a hadszinhelyen való mozgósítása alatt szükségessé váló hidak építésére kiképzett s e különleges szolgálat teljesíthetésére felszerelt csapatok. A cs. és kir. közöshadseregben a hadjárat alatt rögtönzött hadihidak felállításával és az ellenség által lerombolt hidak helyreállításával s jókarban tartásával az *utász-csapatokat* bizták meg.

Hidaszpesz, folyó, l. *Dzselam*.

Hidatid (*hydatid*, gör.), régibb elnevezése az echinococcus-tömlőnek, ami hólyagférge egy a kutyafajok vékonybeleiben élő kis galandféregnek, a *Taenia echinococcus*-nak. Gyakori a háziállatok májában, tüdejében és más szerveiben, de előfordul az emberi májban, tüdőben, vesében, agyvelőben is; az állatok között ritkán okoz betegséget, ellenben az emberben súlyos következményekkel jár. L. *Echinococcus* és *Echinococcosis*.

Hidatisz (*hydatis*, gör.), hosszabb v. rövidebb nyélen függő, savóval telt áttünő hólyagocska, mely a here felső végén a mellékhere feje fölött fekszik (H. Morgagni). Rudimentuma, fejlődési maradványa a nemi szervek fejlődésében szerepet játszó, de később elsorvadó csőnek. Hasonló H. nőben a méhkürt hasi nyílása közelében található; esetleg más szerveken is fordulhatnak elő hasonló, de természetesen egészen más eredésű savós tömlők (agykamra érfonata stb.).

Hidatódák (*hydathodák*, növ.), víznek cseppekben való kiválasztására szolgáló szervek, melyek leginkább lombleveleken találhatók. Ezek lehetnek egyes átalakult felbőrsejtek, vagy szőrképletek (*Phaseolus multiflorus*), vagy vékonyfalu, plazmadús sejtcsoportok (epithem), melyek közvetlen összeköttetésben vannak az edénynyaláb vizet szállító elemeivel. Az edénynyaláb végső tracheidáitól átvett víz egy nyíláson, a vízrésen jut a fölületre. Számos növény levelének fogai ilyen H.-ban végződnek (*Primula sinensis*).

Hidatogén (*hydatogen*, gör.) kőzet, a. m. a vízből leülepedett (vagyis szediment-)kőzet.

Hidatomorfizmus (ásv.), mindazon átalakulások összessége, melyeket az ásványokon és kőzeteken vizes oldatok hoznak létre.

Hidatopirogén (gör.) eredetüek az olyan ásványok és kőzetek (pl. gránit), amelyek az eruptiv magmából keletkeznek. Miután a magma túlhevített vízgőzzel telített oldat, a H. ásványok és kőzetek keletkezésénél a víznek és a hőnek is jutott szerep, vagyis azok sem nem csupán víz-, sem nem csupán tűzeredetüek, hanem víz- és tűzeredetüek. A H. eredetü ásványokban (földpát, kvarc) gyakoriak a folyadékzárványok, amelyek az eruptiv magmából maradtak vissza.

Hidatotermikus átalakulások alatt Bunsen a hidatomorf átalakulásokat érti.

Hidatsza v. *minitari*, a nadevessioux indiánusok ága, a hirhedt prairie-törzsek közül. Szorosabban vett területük a Mississippi-Missouri köze, az ú. n. Coteau des Prairies, körülbelül az, mely a pipakövet (catlinit) szolgáltatja. Lefordított T-alakú pipáik, melyek az összes itt élő törzsek vallásos és magánéletében oly nagy szerepet játszanak, az ő készítményeik, vagy legalább is a nyers anyagot ők hozzák forgalomba a törzs közötti belső kereskedelemben. Különben törzs- és főnökrendszerük gyenge, erősebb kapocs közöttük a samanizmus. Vallásuk animisztikus, de sejtelmeik vannak valami felsőbb lényről, a halhatatlan öregről, aki az örök vadászterület ura. Kulturájuk azonos a többi prairie-törzsekével.

Hídcsapágytartó az, mellyel két gerenda közét a végből hidalják át, hogy reá a két gerenda közé helyezendő csapágyat felszerelhessék.

Hiddékel v. *Hidékel*, folyó, l. *Idiglat*.

Hiddemann, *Friedrich*, német festő, szül. Düsseldorfban 1829 okt. 4., megh. 1892 jan. 19. Szülővárosában Hildebrandt és Schadow vezetése alatt tanult és utóbb is ott élt. Kedvelt genreképei közül nyilvános gyüjteményekben vannak: A kvartett (königsbergi muzeum); Kellemetlen szomszédság (wiesbadeni muzeum); Porosz verbungosok (Berlin, Nationalgalerie); Vesztfáliai temetés (Karlsruhe, Kunsthalle). Nagyon elterjedtek Fritz Reuter: Ut mine Stromtid c. regényéhez készített illusztrációi.

Hiddenit (ásv.), sötét smaragdzöld *spodumen* (l. o.) Észak-Karolinából, drágakőnek is használják, különösen smaragd helyett; zöld színe kevés krómoxidtól származik.

Hiddensöe, 18 km. hosszú és 0·25—3 km. széles sziget Rügen Ny.-i oldalán a Balti-tengerben; Stralsund kerülethez tartozik. Lakói (850) szegényes kis kunyhókban laknak és csaknem kizárólag hallal táplálkoznak. Legnagyobb helységök neve Kloster. D.-i részén 1872—74 közt a X. sz.-ból való ékszereket találtak.

Hide (ang., ejtsd: hájd), régi angol földmérték 100 acre = 40·467 ha értékben.

Hideg. Tapintószervünk révén tudomást szerzünk a testek hőállapotáról. A szubjektiv hőérzet alapján rendesen nagyon határozottan ítélünk az érintett test hőállapotáról és habozás nélkül rámondjuk, hogy a test forró, vagy meleg, langyos, hideg. Ez a hőérzet azonban csalóka. Ha három

pohárba olyan vizet teszünk, amelyet külön-külön melegnek, langyosnak és hidegnek neveznénk és egyik kezünket a hideg vízbe mártjuk, a másikat a melegbe, bizonyos idő mulva pedig mind a két kezet a langyos vízbe helyezzük, az egyik kéz a langyos vizet H.-nek, a másik melegnek fogja érezni (ugyanazon időben). A hőérzet csak relativ és attól függ, milyen testtel érintkeztünk előbb. Amely testnek hőmérséklete magasabb, mint a testünké, azt melegnek érezzük, amelyiké alacsonyabb, azt H.-nek. Az első esetben testünk meleget vesz át a másiktól, a másodikban a test meleget von el tőlünk. Mennél gyorsabb ez a hőközlés és elvonás, annál jobban érezzük a meleget és H.-et. Mindebből az következik, hogy a mit H.-nek nevezünk, az csak kisebb mértéke a melegnek, de nem valami ezzel ellentétes dolog. A rendesen használt hőmérőkön a meleget és H.-et jelző fokokat a zéruspont választja el s ez a víz fagypontja (vagy a jég olvadási pontja) rendes légnyomáson. Ez is csak megállapodás eredménye, mert akármilyen más hőmérsékletet is jelezhettek volna zérussal. A Fahrenheit-féle hőmérőn pl. a zéruspont 32°-kal van lejebb, mint a fagypont. Szilárd test lehül, ha melegítés után magára hagyják, mert akkor sugárzás útján veszít melegéből. Erős lehűtés végett a testeket jégbe, vagy hűtőkeverékbe állítják (l. o.). Az oldás ugyanis szintén hűtőleg hat (só a jégben). Folyadék lehül, ha melegítés nélkül erősen párolog. Gáznemű test lehül, ha hirtelen kitágul; igy pl. lehül a felszálló légáramok levegőtömege. Abszolút zéruspontnak nevezik a Celsius-skála szerint mért 273°-ot a zéruspont alatt.

Hidegágyak, deszkakerettel s üvegfedéllel v. másnemü átlátszó takaróval ellátott kerti ágyak, amelyeknek nincsen trágyából készült melegítő alapjuk. H.-ban, melyeknek hőmérséke nem esik 6° C alá, nevelik a kényesebb növényeket, a korai zöldségféléket és némely növények palántáit, amelyek a szabadba való kiültetést jobban kiállják, mint a melegágyban neveltek.

Hideg aranyozás, l. *Aranyozás.*

Hideg égöv, l. *Éghajlat.*

Hideg ezüstözés, l. *Ezüstözés.*

Hidegfürdő, l. *Fürdő* és *Vízzel gyógyítás.*

Hideg-gát *(Cold-wall)*, kis hideg vízáramlás Eszak-Amerika K.-i partján, l. *Golf-áram.*

Hideggőzgép, l. *Gőzgép.*

Hidegh *Kálmán*, kémikus, szül. Aradon 1839 szept. 18., megh. 1899 nov. 14. Bécsben gyógyszerészi oklevelet nyert 1865; doktori diplomáját is ott szerezte. Hollandiában, Belgiumban és Németországban végzett tanulmányai után előbb Kassán, 1872. pedig Budapesten lett főreáliskolai tanár és 1873-tól egyszersmind a szénvegyületek kémiájának egyetemi magántanára. 1879—80. a Tud. Akadémia megbízta a nevezetesebb ásványfajok kémiai analizisével. 1880 óta Aradon volt tanár. Több tudományos értekezés jelent meg tőle hazai s külföldi folyóiratokban.

Hideghavas, kisk. Kolozs vm. gyulai j.-ban, (1910) 1036 oláh lak., u. p. Gyalu, u. t. Reketó.

Hidegház, l. *Üvegház.*

Hideghét, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 123 magyar lak., u. p. és u. t. Fél.

Hideghullám (ang. *cold wares*). Igy nevezik az amerikaiak a barométeres depressziók hátsó oldalán benyomuló hideg légáramlást, mely nagy hősülyedést okoz és a depresszióval tovahalad. Megelőzi a hőhullám (l. o.).

Hidegkút, községek, l. az *összetételek* alatt.

Hidegkút-tamási h. é. v., a máv. Keszőhidegkút-Gyönk állomásától a győr-veszprém-dombóvári h. é. v. Tamási-Majsamiklósvár állomásáig terjedő 12·5 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. Építési tőkéje 708,000 kor. A máv. üzemében van.

Hideg láb, l. *Lábak hidegsége.*

Hidegláz, németes fordítás, magyarul *hideglelés* v. *váltóláz*, l. *Malária.*

Hideglelés, l. *Malária.*

Hidegnyom, l. *Nyom.*

Hidegokozta kép. Ha homorú tükörrel forró test képét vetítjük higanyjoddal bevont papirernyőre, a magában véve láthatatlan kép, melyet a sötét hősugarak hoztak létre, az ernyő fölmelegedése következtében pirosnak mutatkozik a sárga alapon. Ha ellenkezőleg hideg testnek, pl. jégnek képét vetítjük ilyen ernyőre, melyet előzőleg melegítéssel piros színűre változtattunk, a test képe, mint H., sárga színben tünik fel a piros alapon.

Hidegpatak (azelőtt: *Kolbach*), kisk. Szepes vm. szepesváraljai j.-ban, (1910) 403 tót lak., u. p. és u. t. Szepesváralja.

Hidegpontok, a bőrnek azon pontjai, amelyek csakis a hideget érzik meg, azaz az ott lévő idegkészülék csakis lehűtés által hozható izgalomba; helyesebben, ha izgalomba jön, hidegérzésünk van. A H. nemcsak lehűtéssel, hanem adott körülmények között pl. meleggel is izgalomba hozhatók, de azért mindig hidegérzésünk támad.

Hidegrázás v. *rázó hideg*, akkor keletkezik, amidőn a láz hirtelen áll elő, amikor pl. valakinek a hőmérséklete 37° C-ról $^1/_2$ óra, 1 óra alatt 40° C.-ra emelkedik; ilyenkor az illető nagyon fázik, egész testét rázza a hideg, nem tud beszélni a vacogástól stb., l. *Láz.*

Hidegrét (azelőtt: *Páskócz*), kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1910) 91 rutén lak., u. p. Szarvasháza, u. t. Alsóvereczke.

Hidegség, kisk. Sopron vm. soproni j.-ban, (1910) 521 magyar lak., vasútállomás, u. p. és u. t. Nagyczenk.

Hidegségi fok, a víz fagypontjánál mélyebben levő hőmérsékleti fok.

Hidegségi sark, a Föld leghidegebb helye, nem esik egybe a földrajzi sarkkal. A jakutok földjét (Verchojanszk, Jakutszk vidékét) tartják annak, ahol a legnagyobb hideg közel jár —70°-hoz.

Hideg-Szamos, a Kis-Szamos egyik forráspataka, l. *Szamos.*

Hidegszamos, kisk. Kolozs vm. gyalui j.-ban, (1910) 1089 oláh lak., u. p. és u. t. Gyalu.

Hideg szín, a festészetben minden szín, amely a színkép (spectrum) zöldjétől a violáig terjed. Tehát a kék és kékes szinek s azok, amelyekben uralkodik a kékes árnyalat. Ezzel ellentétben a színképben a zöldtől a pirosig terjedő szinek *meleg szinek.*

Hidegtörékeny az a fém, mely a közönséges hőmérsékletnél való megmunkáláskor, pl. kalapálás, hengerlés v. lyukasztás közben, szakadozik. Ezt a legtöbb esetben a fémbe keveredett idegen alkotó részek (így a vas hidegtörését a foszfor, a rézét a rézoxidul), vagy az öntés után beálló kristályosodás okozzák.

Hideg tű, a rézmetszők által használt szerszám, tűalakú, de nehezebb, mint a karcoló tű. A rézmaratás segédeszköze, a maratott lemez egyes részeinek kimunkálására szolgál.

Hidegvérüek azok az állatok, melyeknek hőmérséklete változik és a tartózkodási hely hőfokát alig, vagy egyáltalában nem haladja meg. Ilyenek a madarak és emlősök kivételével a többi állatok. Tudományos mesterszóval a H.-et poikilotherm állatoknak nevezzük. L. még *Melegvérüek*.

Hidegvérű ló, a telivérrel és a félvérrel ellentétben használt jelzés. Különösen a nori tipusból leszármazó nehéz lófajta.

Hidegvisszaesés, a tavasszal bekövetkező hősülyedés, midőn melegebb napok után hűvösebb idő áll be. A köztudatba leginkább átmentek a májusi hőcsökkenések (l. *Fagyos szentek*), mert ilyenkor a hőmérséklet még 0° alá szokott menni, jóllehet a *júniusi hőcsökkenések* sokkal élesebben mutatkoznak nálunk, amennyiben a hőmérséklet évi menetében még 50 évi megfigyelés után határozott zavar ismerhető fel. A hőmérséklet ugyanis június 7. után rendszerint leszáll és csak 22-én éri el megint régi magasságát.

Hidegvíz, kisk. Nagy-Küküllő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 1153 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyselyk.

Hidegvízkúra, l. *Vízzel gyógyítás*.

Hidegvízpróba, l. *Istenitéletek*.

Hideg zománc. Tulajdonképen nem is zománc az, amit így nevezünk, hanem masztikszal v. kopalfirnisszel fölerősztett festékkel való festés fémre. A masztikszos festékkel befestett fémet tűzben melegíthetjük, s a melegítés által a festés tartósabbá, a zománchoz hasonlóvá válik.

Hidékel, folyó, l. *Idiglat*.

Hídépítéstan, az a tudomány, amely a hidak tervezésének és építésének szabályait rendszeresen tárgyalja. A H.-nak mint egységes tudományszaknak körvonalai meg vannak ugyan határozva, de természetesen más mérnöki tudományágakkal szoros érintkezésben van. Így a H.-nak legfőbb előtanulmányai, segédtudományai, illetőleg kiegészítői gyanánt említendők: a teoretikus részben a mechanika, szilárdságtan és grafosztatika, a gyakorlatiakban az általános építési szerkezettan, az építő anyagok (kő, fa, vas, beton, vasbeton, kötőanyagok), a vízépítéstan kémiai és mechanikai technológiája. A H. mint önálló tudomány nem régi keletü, miután maga a hídépítés is csupán a gőzvasutak feltalálása óta vett nagyobb lendületet.

Hídfeljáró, az útnak közvetlenül a híd előtti lejtős szakasza, mely az útnak normális része és a híd között az átmenetet alkotja.

Hídfő, 1. az az épitmény, mely a hídszerkezet parti végét alátámasztja és egyúttal a feljárót a nyílás felől határolja. A H. leglényegesebb része az *ellenfal (1. ábra: e)*, amely a csatlakozó töltés földnyomását felfogja s egyúttal a hídszerkezet megtámasztására szolgáló szerkezeti rész is. Az ellenfalhoz csatlakoznak két oldalt a *szárnyfalak (s)*, amelyeknek célja a töltés-rézsüket, vagy az azok befejezését képező *töltési kúpokat (k)* megtámasztani. Az ellenfal rendesen az áthidalt vízfolyás v. közlekedési vonal tengelyével párhuzamos fekvésü, a szárnyfalak pedig vagy a hídon átvezetett közlekedési vonal (egyúttal a híd) tengelyével párhuzamosak, amikor nevük is: párhuzamos szárnyfal; vagy ezzel az iránnyal szöget zárnak be, amikor általában ferde szárnyfalnak neveztetnek. Ha irányuk éppen az ellenfal irányának meghosszabbítását képezi, egyenes szárnyfal a nevük. Az egyenes szárnyfalat továbbá merőleges szárnyfalnak nevezik, ha iránya a hídtengely irányára merőleges.

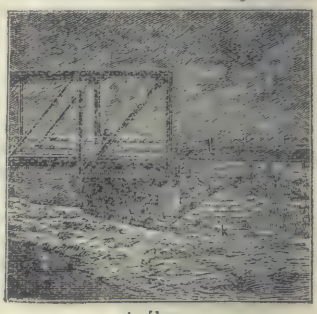

1. ábra.

A H.-k anyaga lehet fa, kő, beton v. vasbeton. A kőből v. betonból épített H.-nél a falakat lefelé vastagítva, lejtős v. lépcsős hátlappal készítik. A vashídszerkezet megtámasztása a H.-n *saruk* (l. o.) közvetítése útján történik, melyek nagyobb szilárdságú, ú. n. *szerkezeti köveken* nyugszanak. Ezen szerkezeti kövek azon lapja, melyen a saru fölfekszik, vízszintes v. ferde, aszerint, amint a hídszerkezet gerenda v. ív. A függőhidak H.-jében a híd egyik leglényegesebb része, a *horgonyzás* (l. o.) látható. Fa-H.-nél az ellenfal ép úgy, mint a szárnyfalak, egy-egy cölöpsorhoz támaszkodó deszkafalból állanak. Nagy magasság esetén a földnyomással szemben kellő állókonyság biztosítására a fa-H.-ket hosszú vasrudak segítségével a termett földbe vert cölöpökhöz hátra is szokás horgonyozni. Kőhidaknál rendesen, vasbeton-hidaknál pedig sok esetben a H.-t és a hídszerkezetet nem választja saru ketté, hanem egymással össze vannak kötve oly módon, hogy a H. a hídszerkezet szerves folytatása, amint a *2. ábrán* látható, mely a garamkövesdi vasbeton-ívhíd H.-jét mutatja.

2. ábra.

2. *H.*, fontos hidak környékén emelt erődítések összességét nevezzük H.-nek, mely néha a híd fontosságához képest egész várrendszerből állhat.

Hídjárgány v. *tartó járgány*, l. *Járgány*.

Hídkar *(crus cerebbeli ad pontem)*, a *kisagyvelőt* köti össze a híddal (pons Varoli), l. *Agyvelő* és *Idegrendszer*.

Hídlás, fapallókból készült hídpálya. Használatos egyébként istállók, vagy más helyiségek pallózatának megnevezésére is. Fahidak H.-át 8—10 cm. vastag, 20—30 cm. széles (többnyire tölgyfa-) pallókból készítik. L. *Hídpálya* és *Hidas*.

Hídmérleg, l. *Mérleg*.

Hídnyílás, az a köz v. szélesség, mely valamely híd két szomszédos támasztó elemének (hídfő, pillér) egymás felé néző külső felületei közt van. A H.-tól megkülönböztetendő, bár számértékre vele közel megegyező, a híd v. hídszerkezet ú. n. *támaszköze*, mely a hídszerkezet alátámasztott pontjai közt mért távolság. A híd nagyságának jellemzésére használatos továbbá még egy harmadik méret is: a pillérek *középsíkja közt mért távolság*, mely pl. többtámaszú tartóknál egyezik a tartó támaszközével. A híd lehet egynyílású vagy többnyílású, aszerint, amint csak két támasza (hídfők) vagy több támasza van (két hídfő és pillérek). Többnyílású híd esetében a híd *összes szabad nyílása* az egyes nyílások összegét jelenti, míg a *híd össznyílása* alatt — bár az kevésbbé szabatos kifejezés — a hídfők belső lapja közt mérhető távolság értendő. A hídépítés fejlődésének kezdetén csak kisebb nyílásokat tudtak áthidalni, azonban a technikai tudományok haladásával mind nagyobb nyílások áthidalása vált lehetővé. Jelenleg legnagyobb nyílású a Firth-of-Forth híd Skóciában, melynek nagy nyílásait határoló pillérei 521 m. távolságra vannak egymástól. Megjegyzendő, hogy a Kanadában jelenleg épülő quebeci híd nyílása ennél is nagyobb lesz (549 m.). Európában a legnagyobb nyílású híd a budapesti Erzsébet-híd, melynél a pillérek középsíkja közt mért távolság 290 m. A legnagyobb massziv híd Rómában épült a Tiber fölött (Ponte del Risorgimento) egyetlen 100 m.-es nyílással vasbetonból.

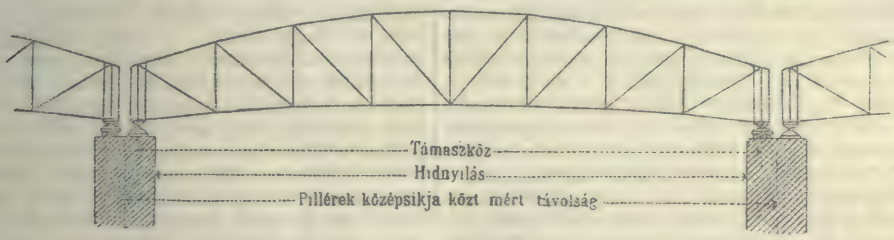

Hidor (gör., v. latinosan *hydor*) a. m. víz; összetételekben mint *hid... hidat... hidr... hidro...* gyakran előfordul.

Hidor, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 385 német és magyar lak., u. p. Szederkény, u. t. Németbóly.

Hídőr v. *hídőrfű* (növ.) a. m. *alisma* (l. o.).

Hídőrfélék (növ., *Alismataceae, Alismaceae*), az egyszikűek családja a Helobiae sorozatban. 72 faja forró vagy mérsékelt övi mocsári növény. Levelük rácsosan erezett. Viráguk 3 tagú, van csészeszerű külső, pártaszerű belső köre, porzója ritkán 3, rendesen több és ugyanannyi termőlevele.

Hídpálya, a hídszerkezetnek az a része, amely a hidon átvezetendő forgalomnak közvetetlen fölvételére szolgál. Vasúti hidaknál a H. végső eleme a sín; a H.-hoz számítandók még azok a kereszt- vagy hossztalpfák is, amelyeken a sín nyugszik, valamint az a padlózat vagy vaslemezek, amelyek a hídon a gyalogközlekedés céljaira vannak fektetve. Közúti hidaknál a H. a híd neméhez képest igen különféle lehet; gyakori eset, hogy két részből, és pedig külön H.-tartókból s az ezeken nyugvó burkolatból, a tulajdonképeni H.-ból áll. H.-tartóknak azokat a szerkezeti részeket nevezzük, amelyek az őket támasztó tartók (pl. hossztartók) közt maradó nyílást teljesen befödik s így mint legalsóbb rendű teherhordó alkotórészek szerepelnek. Boltozott hidaknál nincs külön H.-tartó, mert ez esetben egyszerüen a boltozaton nyugszik a feltöltés s ennek esetleges burkolata. Fahidaknál a H. legegyszerübb fajtája a fapadlózat vagy *hídlás* (l. o.). H. és H.-tartó ez esetben teljesen azonos. Gyakran alkalmaznak azonban az ilyen padlózaton is kavicsterítéket, mint burkoló réteget. Vashidakon újabb időben rendesen vasból készült H.-tartókat alkalmaznak, aminők a Zorès-vasak, hullámlemezek, domború lemezek stb. Az ilyen vas H.-tartókra még kavicsot vagy betont, az utóbbira esetleg még aszfaltot vagy fakockát szoktak alkalmazni, mint burkoló réteget. Vashidaknál legújabban a vashossztartók közé vasbeton-boltívet is szoktak H.-tartó gyanánt építeni v. pedig a hossztartókra vasbetonlemezt fektetnek, melyre jöhet a pályaburkolat. A H. felszínének a reá jutó víz levezetése céljából a híd hossz- vagy keresztirányában rendesen kis lejtőt szoktak adni. L. még *Fahíd*.

Hídpillér.

Hídpénz, l. *Hídvám*.

Hídpillér, valamely hídszerkezetnek közbenső alátámasztására szolgáló építmény. A H. kőből, betonból vagy vasbetonból készülhet. Megjegyzendő, hogy a hídszerkezet közbenső alátámasztása fából és vasból

is létesíthető (l. *Járom*). A H.-t, ha jégjárásnak nincs kitéve, hosszukás négyszögletes alakban, lefelé szélesedve szokás építeni, de ha jégzajlásnak kell ellenállania, akkor legalább a legnagyobb víz magasságáig félkör vagy csúcsíves alaprajzú előfejekkel látják el, mint az *ábra* mutatja. A vashídszerkezet megtámasztása a H.-en saru közvetítésével szerkezeti köveken történik ép úgy, mint a hídfőn. Boltozott hidaknál, valamint sok esetben vasbeton-gerendahidaknál is a hídszerkezet a H.-rel szervesen össze van kötve.

Hídpróba. A hidakat általában forgalomba helyezésük előtt terhelő próbának szokás alávetni. Ez alkalommal a hidat megterhelik azon járóművekkel vagy súlyokkal, melyeket a számítások értelmében kellő biztossággal kell majd hordania és megvizsgálják, hogy a szerkezet ezen terhelés alatt mikép viselkedik. Megmérik a szerkezet egyes részeiben keletkező feszültségeket és megállapítják főleg azt, hogy a hídtartó mennyire hajlik le. A teher eltávolítása után a szerkezet nem veszi föl teljesen pontosan eredeti alakját, hanem bizonyos *megmaradt behajlások* észlelhetők. Vagyis a hídtartó behajlása két részből áll: az egyik, amely a terhelés eltávolítása után a tartó rugalmasságánál fogva már nem észlelhető, mintegy eltűnik, ez a *rugalmas behajlás*, a másik, amely még ekkor is megállapítható: a *maradó behajlás*. A behajlások ily módon megállapított értékeiből következtetnek a szerkezet jóságára. Pl. kéttámaszú vasúti gerendatartós hídon, melynek a támaszköze 50 m., a legnagyobb rugalmas behajlás 5 cm.-nél, a maradó behajlás pedig 1 cm.-nél kisebb kell hogy legyen.

Hidra *(hydra)* a. m. vízi kígyó. A görög népmonda különösen a lernai tó környékén garázdálkodott H.-ról beszélt sokat, melynek számos feje volt s ha az egyik fejét levágták, két más fej nőtt helyébe. Herakles 12 munkájának egyike volt e szörnyeteg kiirtása (l. *Herakles*).

Hidra (állat), a Tömlősbelűek *(Coelenterata)* második alkörének, a Csalánzók *(Cnidaria)* csoportjának *Hidrozoa* osztályába, a Hidrafélék *(Hydraria)* rendjébe tartozó állatnem. A tömlősbelűek legismertebb édesvízi képviselői, melyek csakis polipocska alakban ismeretesek, medúzájuk nincsen. Hosszuságuk 1—8 mm., alakjuk megnyúlt, hengeres, egyik végükkel (a talpkoronggal) odatapadnak valamely idegen testhez, másik végükön fonálszerű tapogatók veszik körül a rendkívül tágítható szájnyílást. Testük csak két sejtrétegből áll, amelyek között vékony, sejtnélküli alaphártya van. A H.-k ivartalan úton bimbódzással és ivaros úton petékkel is szaporodnak, melyek a H. belsejében keletkeznek. Néhány ismert fajuk az egész földön el van terjedve az állóvizekben, főleg pedig a növényzettel borított mocsarakban és pocsolyákban. Közönségesebbek: a közönséges H. *(H. vulgaris* Pall., *H. fusca* L.) a szürke H. *(H. grisea* L.) és a zöld H. *(H. viridis* L.). Ez utóbbi zöld színét számtalan parányi egysejtű zöld algától, az ú. n. zoochlorelláktól (l. o.) nyeri, amelyek, mint azt *Entz* Géza vizsgálataiból tudjuk, a H. sejtjeinek a belsejében élnek, felhasználják a H. bomlástermékeit, saját testük termékeit pedig a H. rendelkezésére bocsátják. A H.-k ragadozó állatok; főleg apró rákokból élnek. Ezeket hosszura kinyujtott tapogató fonalaikkal fogják meg és miután előzőleg csalánzó készülékükkel megbénították őket, tapogatóik segítségével belegyömöszölik testükbe, ahol az emésztés és felszívódás végbe megy. A H.-nak rendkívül nagy a visszaszerző képessége is (l. *Regeneratio*), amely arra képesíti, hogy darabokra vagdalt testének minden darabkájából rövid idő alatt új teljes H. fejlődjék. V. ö. *Entz* Géza, Édesvízi H. (Term. Tud. Közlöny, 1906. évi kötetében).

Hidra, a csillagászatban hosszan elnyuló csillagkép 10° északi és 38° déli deklináció közt, 257 szabad szemmel látható csillaggal, melyek közül legfényesebb a másodrendű Alphard, a Kígyó szíve.

Hidra *(Hydra)*, görög sziget, amelyet Argolisz DK.-i partjától 6 km. széles tengercsatorna választ el. Területe: 55 km², lakóinak száma 5695. H. egészben véve terméketlen, sziklás hegyhát. Fő- és egyedüli városa H., 5542 lak. Az ókorban Hermione és Troezene városáé volt. A középkorban a velenceieknek birtokát alkotta. 1730 körül albánok telepedtek le, akik kereskedelmi összeköttetéseiket nemcsak a Földközi-tenger vidékére, de a Keleti-tenger mellékére is kiterjesztették. A görög szabadságharc idejében lakói több mint 100 hajót szereltek föl; de a görög szabadság kivívása és a kereskedelem irányának megváltozása anyagi jólétöket tönkretette. 1820-ban e szigetnek még 40,000 lakosa volt.

Hidracetin *(hydracetin)*, acetilfenilhidrazin; fehér, kristályos, színtelen, szagtalan, ízmélküli por, mely vízben és alkoholban oldódik. 128°-on megolvad, sósavval főzve fenilhidrazinra és ecetsavra bomlik. Belsőleg, mint lázcsillapítót használják.

Hidra-félék *(Hydraria*, állat), a Tömlősbelűek *(Coelenterata)* törzsébe, a Csalánzók *(Cnidaria)* altörzsébe tartozó hidrozoák osztályának egyik rendje. Ide tartozik az egész földön elterjedt édesvízi hidra (l. *Hidra*), továbbá a kecsegék petéjén élősködő *Polypodium hydriforme* Ussow és a tapogatónélküli *Protohydra Ryderi* Potts.

Hidragoga (gör.), hajtószerek, l. *Húgyhajtó szerek* és *Hashajtó szerek*.

Hidrált olajok (ném. *hydrirte Öle, gehärtete Öle*). E névvel jelöljük az olyan mesterséges zsiradékokat, melyeket újabban katalitikus úton növényi olajokból és halolajokból állítanak elő. A folyékony halmazállapotu zsírok, az olajok folyékony halmazállapotukat annak köszönik, hogy telítetlen zsírsavak gliceridjeit tartalmazzák. Ha a telítetlen zsírsavakat hidrogénnel telítjük, akkor a telítés mérvéhez képest egyre szilárdabb, a vajhoz és faggyúhoz hasonló zsiradékot kapunk. *Sabatier* és *Senderens* francia kémikusoknak tudományos kisérletei alapján 1902. *Normann*-nak sikerült először a telítetlen zsírokat hidrogénnel telíteni és így olajokból szilárd zsírokat készíteni. Az utóbbi években a szabadalmak egész sorozatát ismerjük, melyeknek főcélja, hogy a telítetlen zsírokat hidrogénnel telítsék. Ezeket a megszilárdított (gehärtet) olajokat hidrált olajoknak nevezik. A H. készítésének alapelve

az, hogy a magas hőmérsékletre hevített olajba hidrogéngázt vezetnek és a hidrogén felvételét finoman elosztott fémmel, ú. n. katalizátorral segítik elő. Katalizátorul főképpen nikkelt v. palladiumot használnak. Német- és Angolországban már nagy gyárak foglalkoznak ilyen H. előállításával, melyeket *Candelite*, *Talgol* stb. néven hoznak forgalomba. A H.-at szappan- és stearinkészítésre, mesterséges ételzsírok készítésére használhatják, de ma még újabb a találmány, semhogy a gyakorlatban elterjedt volna.

Hidraminek *(hydraminek* v. *oxialkilbázisok)*, az aminekhez hasonló vegyületek, amelyek szintén az ammoniából származtathatók, de nemcsak alkoholgyököket tartalmaznak, mint az aminek, hanem hidroxilgyököt is, tehát *aminoalkoholok*-nak tekinthetők. Kémiai sajátságaikra nézve megemlíthető, hogy az aminek és alkoholok sajátságait mintegy egyesítik. Ilyen vegyületek pl. az *oxetilamin* v. *aminoetilalkohol:*

$$CH_2.OH.CH_2NH_2,$$

oxetildimetilamin $CH_2.OH.CH_2N(CH_3)_2$. E vegyületekkel fiziológiai szempontból fontos vegyületek vannak közeli összefüggésben, ilyen pl. a *kolin* (l. o.).

Hidramnion *(hydramnion*, gör.), a magzatvíznek a burokban túlságos mennyiségben történt meggyülemlése.

Hidráns v. *tűzcsap*, a vízvezeték csőhálózatára alkalmazott készülék, melyre tömlőt csavarnak s így a vízvezeték vize akár tűzoltásra, akár utcalocsolásra használható. A H. nyílására szolgáló szelep a legtöbb esetben a csővéggel együtt egy közös öntöttvas burkolatban van elhelyezve, valamint a H. víztelenítő szerkezete is, mely télen a H. befagyását meggátolja. Elrendezése szerint van földalatti és földfeletti H. A földalatti hátránya az, hogy hó és sár által elfödve nehezen található meg, de viszont előnye az, hogy közvetlen a csőhálózat fölé az úttest közepére is lehet helyezni, anélkül, hogy a forgalmat gátolná. A földfeletti H. viszont csakis a járda szélén vagy házfalak mentén helyezhető el s télen hőszigetelő burkolattal kell ellátni a befagyás ellen, de megvan az az előnye, hogy hóban is könnyen feltalálható, hogy hozzá külön nyitó kulcs nem szükséges s így tűzoltáshoz a lehető leggyorsabban üzembe helyezhető. Ezért a tűzveszélyesebb épületeknél szokták alkalmazni.

Hidránskocsi, oly 2—4 kerekű kocsi, melyen a tűzoltóság minden, a vízvezetéki hidránsok használatbavételéhez szükséges felszerelését szállítja, ú. m. több száz méter tömlőt, hidránscsövet és kulcsot, esetleg dugólétrát és egyéb szerelvényeket is, úgy hogy nagyobb nyomású vízvezetékeknél egyébre a legtöbb tűzesetnél szükség nincsen.

Hidra-rendszer, l. *Hólabdarendszer*.

Hidrargillit (ásv.), aluminiumhidroxid $Al(OH)_3$ egyhajlású rendszerbeli hatoldalú, vékony táblás kristályokban legszebben találni D.-Norvégia pegmatitjaiban, továbbá az Uralban (Slatoust); többnyire gömbös, sugaras-rostos, pikkelyes, fehér, zöldes vagy kékes halmazok. A trópusok laterinek nevezett agyagszerű kőzetében fontos elegyrész. Szinonimja a gibbsit.

Hidrargirit (ásv.), kérdéses létezésű ásvány, amely ezüstklorid és merkurokloridból állana. Homogenitása még közelebbi vizsgálatra szorul.

Hidrargirózis *(hydrargyrosis)*, l. *Kénesőmérgezés*.

Hidrartrózis (gör.), l. *Hidartrózis*.

Hidrás korallok *(Hydrocorallia*, állat), a Tömlősbelűek *(Coelenterata)* törzsébe, a Csalánzók *(Cnidaria)* altörzsébe tartozó hidrozoák osztályának egyik rendje. Kizárólag tengerekben élnek. Telepeket alkotnak; tömött mészvázuk van, mely annyira emlékeztet a korallokéra, hogy sokáig az ide tartozó fehéres vázú *Milleporidákat* és a rózsaszínű vázú *Stylasteridákat* koralloknak tartották. Ismertebb fajok: *Stylaster roseus* Gray, váza ibolyásvörös, Amerika keleti partjain honos; *Distichopora violacea* Lam., váza kék vagy ibolyaszínű, az ausztráliai és keletindiai tengerekben él; *Millepora dichotoma* Forsk. és *Millepora alcicornis* L. Utóbbi két faj váza, ha a telep él, igen törékeny, később azonban nagyon szilárd és kemény. A Millepora-fajoknak nagy részük van a korallszirtek képződésében.

Hidrasztin, *hydrastin*, $C_{21}H_{21}NO_6$, a Hydrastis canadensis gyökértörzsében berberin mellett előforduló alkaloida. Színtelen, 132°-on olvadó kristályok. Gyógyszerül főképen oldható *sósavas* sója alakjában használatos. Oxidáló anyagok hatására a H.-ból opiansav $C_{10}H_{10}O_5$ és *hidrasztinin:*

$$C_{11}H_{11}NO_2$$

keletkezik, amely utóbbi a szívre a H.-nál kevésbbé mérgező.

Hidrasztinin, l. *Hidrasztin*.

Hidratáció, az a folyamat, mikor az oldott anyag az oldódáskor a vízzel molekulavegyületet (hidrátot) alkot. Ha az oldott anyag elektrolitosan disszociál, a keletkezett ionok is képesek a vízzel hidrátokat alkotni, ez a jelenség az *ion-H.* A H.-val gyakran jelentékeny mennyiségű hő keletkezik, így pl. ha tömény kénsavat vízben oldunk. Általában, ha az oldás hőtermeléssel jár, ez mindig hidrátképződésre vezethető vissza, mert maga az oldás, minthogy a párolgással analog jelenség, hőemésztő folyamat. A hidrátképződésnél keletkező hő nem mindegyik vízmolekula felvételénél ugyanaz. Pl. a nátriumkarbonát H.-jánál az első molekula víz felvétele 3382 kal. hőtermeléssel jár, a második 2233 kal., a harmadiktól a nyolcadikig egyenként 2194 kal., a kilencedik és tizedik-nél fejlődő hőmennyiség 1764 kal. Más sók oldódásánál a viszonyok természetesen mások.

Hidrátok, l. *Molekulavegyületek*.

Hidraulika alatt a gyakorlati élet céljaira alkalmazott hidromechanikát értik. Míg a hidromechanika *ideális* folyadékok, addig a H. a *valódi* folyadékok mozgásával és nyugvási feltételeivel foglalkozik. A H. a mechanikai képletekbe tapasztalati tényezőket hoz be; tekintetbe veszi, hogy a folyadék molekulái a meder v. edény falához és egymáshoz is súrlódnak. A H.-nak egyik legfontosabb része az, mely a természetes vízfolyásokkal, vagyis a változó mederben folyó hordalékos víz mozgásával foglalkozik.

Hidraulikus dokk, l. *Dokk*.

Hidraulikus fék, lökések felfogására való szerkezet. Glicerinnel megtöltött hengerből s egy

dugattyuból áll, melyet a lökés a hengerbe taszít s ez által a glicerinnek egy kis túlömlő-nyíláson kell keresztül folynia.

Hidraulikus felvonó, l. *Felvonógép.*

Hidraulikus fuvógép, l. *Fuvógép.*

Hidraulikus kos, olyan készülék, mellyel vizet mérsékelt magasságra lehet emelni, ha a magasabban fekvő víztartóból vagy tóból, folyóból jövő víznek kellő esése van. Lényege a következő (l. az *ábrát*): Az *a* víztartó a *b* vezetéki cső által össze van kötve az *r* szélkamrával, melybe a *d* vízemelő cső van légzárolag illesztve. A vezetéki csövet a szélkamrától *c* szelep zárja el, mely fölfelé nyílik. A cső szabad vége lefelé nyíló szeleppel *(v)* van ellátva. Amint a víz a tartóból a vezetéki csőbe jut, a szabad végen kifolyhat, mert a *v* szelep súlyánál fogva nyitva hagyja a nyílást. A víz bizonyos sebessége mellett a szelepre gyakorolt nyomás oly nagy, hogy a *v* szelepet fölfelé nyomja s a nyílás bezárul. Ezáltal a víz folyása meg van akadályozva s az összes csőfalaknak lökést kell szenvedniök, mely a *c* szelepet fölfelé tolva, bizonyos mennyiségű vizet szorít a szélkamrába. Mihelyt a kamrában összepréselt levegő nyomása akkora, mint a víz nyomása, a *c* szelep súlyánál fogva leesik és zárja a kamra nyílását, a *v* szelep pedig ugyanekkor nyitja a csővégi nyílást és a víz a csőben ismét folyik; az előbbi játék azután ismétlődik s a víz a *d* csőben emelkedik. A készüléket 1797. Montgolfier szerkesztette és lökési hatása miatt nevezte H.-nak. Gyakorlatban a H. nem talált nagy alkalmazásra.

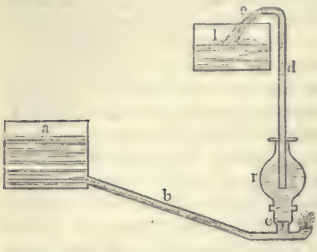

Hidraulikus mész, l. *Cement.*

Hidraulikus mótorok, vízierő által mozgatott erőgépek, mint a vizikerék.

Hidraulikus nyomás, az a nyomás, melyet *mozgó* víztömeg gyakorol valamely felületre.

Hidraulikus propeller, l. *Propeller.*

Hidraulikus sajtó, igen nagy nyomások eszközlésére való készülék. Lényeges részei: a szivattyu és a tulajdonképeni sajtó (l. az *ábrát*). Az utóbbi a mellékelt ábrán baloldalt van, míg a szivattyu jobbra van, *s* a szivattyu dugattyuja, melyet emeltyűvel föl-lejáratnak. A *bb* víztartó vize az *r* szitán áthatol, emeli az *i* szelepet és így az *s* dugattyu alá kerül. A visszahajtott víz zárja az *i* szelepet, nyitja a *d* szelepet és a *t* csövön át a sajtó *cc* csövébe kerül. Itt *pp* dugattyut nyomja, melyet az *nn* lemezzel együtt emel. A sajtolandó tárgy *nn* és a szilárd *e* közé jut. A készüléket feltalálójáról, Bramah Josefről (l. o.) *Bramah-féle sajtónak* is nevezik. Javítás az a tömítés, melyet először Henry Mandsley alkalmazott Londonban (mások szerint Benjamin Hick Boltonban). A nagy dugattyut *(p)* megfordított u-alakú (∩) erős bőrgyűrű tartja. A készülék működése azon alapszik, hogy a folyadékok a rájuk gyakorolt nyomást minden irányban gyengítetlenül adják tovább. Ha tehát a nagy dugattyu keresztmetszete 10—20—100-szor oly nagy, mint a szivattyuban levő kis dugattyué, a nagy dugattyura gyakorolt nyomás is 10—20—100-szor akkora, mint amilyent a kis dugattyuval a vízre gyakorlunk és így csekély erővel rendkívül nagy nyomásokat lehet kifejteni.

Hidraulisz *(Organum hydraulicum)*, a görög víziorgona neve. Alexandriai Kteszibiosz találmánya (Kr. e. 2. sz.-ban). A víz nem szólaltatta meg a sípokat, hanem csak a légnyomást szabályozta.

Hidrazidek *(hydrazidek)*. A hidrazinban hidrogént savgyökkel helyettesítve, H. keletkeznek.

$R.CO.HN.NH_2$ primér H. $R.CO.HN.NH.CO.R$ szekundér H.

Hidrazin, *hydrazin, diamid*, $H_2N—NH_2$. Szerkezete szerint két amidógyök önönmagával való vegyülete. Tekinthetjük *amidoammoniának* is, vagyis olyan ammoniának, melyben egy hidrogént amidógyök helyettesít. Levegő kizárása mellett eléggé állandó, rendkívül átható szagú, a levegőn füstölgő folyadék. $d_{15}=1{\cdot}014$, fp.=113·5°, op.=1·4°. Vízzel hőfejlődés közben egyesül. Egy molekula vízzel *hidrazoniumhidroxid* v. *H.-hidrátnak* nevezett vegyületet $H_2N.NH_2.OH$, két molekula víz hatására *diaminhidroxid*:

$HO.NH_2.NH_2.OH$

keletkezik. Mindkét vegyület maró, lúgos. A H. vizes oldatának desztillációjakor 118·7°-on *H.-hidrát* desztillál át. E vegyület könnyen mozgó, fénytörő, a levegőn füstölgő folyadék, $d_{21°}=1{\cdot}3$, op.=—40°. A H. erős bázis. Savakkal az ammoniához hasonlóan sókká egyesül, miközben a benne foglalt három vegyértékű nitrogén öt vegyértékűvé válik. Mivel a H.-ben két-három vegyértékű nitrogén foglaltatik, azért egy H.-molekula a savak egy v. két egyenértékét kötheti meg. Egy egyenérték savval alkotott sóit *amidoammonium* v. *hidrazonium sóknak* nevezzük, két egyenérték savval alkotott sóit *diamin sóknak* mondjuk. Sói közül legközönségesebb a vízben nehezen oldódó, fénylő rombos prizmákban kristályosodó *H.-szulfát* $(H_4N_2)_2SO_4$. A H. igen könnyen oxidálódik,

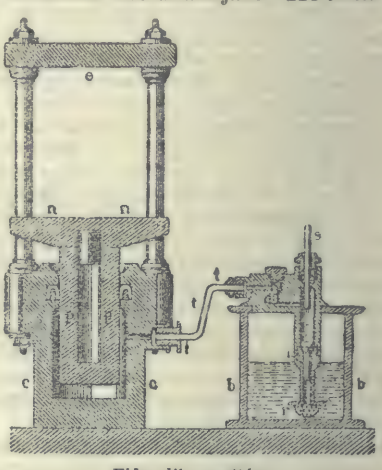

Hidraulikus sajtó.

miért is a legerélyesebb redukáló anyagok egyike. Már a levegő oxigénjétől elbomlik vízre és nitrogéngázra. Előállítása legcélszerűbben ammoniából nátriumhipoklorittal történik. A nátriumhipoklorit (NaOCl) az ammoniával előbb *monoklóramint* ($Cl.NH_2$) szolgáltat, mely az ammonia fölöslegére hat és H. keletkezik:

$$H_3N + NaOCl = NaOH + Cl.NH_2$$
$$H_3N + Cl.NH_2 = HCl + H_2N.NH_2.$$

A H.-t főképen mint redukáló anyagot használják. Származékai az organikus szintéziseknél játszanak fontos szerepet. *Curtius* fedezte fel 1887.

Hidrazinek v. *diaminek*. A hidrazin (N_2H_4) származékai; e vegyületben ugyanis a hidrogén helyét szénhidrogén gyökkel helyettesítve, a H. keletkeznek. Eddigelé a hidrazinben csak 1 v. 2 hidrogénatomot sikerült helyettesíteni, pl.:

$(CH_3)HN - NH_2$ metilhidrazin — $(CH_3)_2N - NH_2$ dimetilhidrazin

Megkülönböztetünk e szerint primér és szekundér H.-et. Különösen az ú. n. aromás H. a fontosak, amelyekben benzolgyök a helyettesítő, pl.:

$C_6H_5.HN - NH_2$ fenilhidrazin — $(C_6H_5)_2N - NH_2$ difenilhidrazin

A H. egysavú bázisok, 1 molekulájuk 1 molekula savval közvetlenül egyesülve sószerű vegyületeket alkot. A legjobban ismert közöttük a fenilhidrazin (l. o.).

Hidrazobenzol, $C_6H_5.NH.NH.C_6H_5$. 131°-on olvadó táblás kristályok. Könnyen oxidálódik azobenzollá. Erélyesen ható redukáló anyagok anilinná redukálják. Hevítve azobenzol és anilin keletkezik belőle. Ásványi savak hatására intramolekulás atomáthelyeződés folytán *benzidin*-né alakul. Ez utóbbi olyan *difenil*-nek $C_6H_5.C_6H_5$ tekinthető, melyben a parahelyzetben levő hidrogénatomokat amidó-gyök helyettesíti:

$C_6H_5.NH.NH.C_6H_5 \rightarrow H_2N.C_6H_4.C_6H_4.NH_2$
hidrazobenzol — benzidin v. p. diaminodifenil

Hasonló atomáthelyeződés mindazon hidrazovegyületeknél előáll, melyekben a p. helyzetben levő hidrogén-atom más gyökkel nincsen helyettesítve. Az így keletkező *benzidinvegyületek* az azofestékek gyártásának fontos alapanyagai. A H. előállítása azobenzol redukciójával történik. Ha a redukciót savanyú oldatban végezzük, benzidint nyerünk.

Hidrazonfestékek, fenil- v. naftilhidrazonok és ketonszerű vegyületekből képezhető festékek, pl. izatin-sárga, fenantrén-vörös.

Hidrazonok. Aldehidek és ketonok hidrazinnel víz kilépése mellett egyesülnek és az így keletkező vegyületeket H.-nak nevezik. A reakciót rendszerint fenilhidrazinnel végzik.

$$R.C\begin{matrix}=O\\-H\end{matrix} + H_2N.NH.C_6H_5 = H_2O + R.C\begin{matrix}=N.NH.C_6H_5\\-H\end{matrix}$$
aldehid — fenilhidrazin — víz — fenilhidrazon

$$\begin{matrix}R\\R\end{matrix}\!\!>\!CO + H_2N.NH.C_6H_5 = H_2O + \begin{matrix}R\\R\end{matrix}\!\!>\!C=N.NH.C_6H_5$$
keton — fenilhidrazin — víz — fenilhidrazon

A reakció legkönnyebben gyengén ecetsavas oldatban végezhető. Mivel a H. jól kristályosítható vegyületek, az aldehidek és ketonok egymástól való elválasztására jól használhatók. Sósavval melegítve, víz felvétele mellett, összetevőikre esnek szét.

Hidrazo-vegyületek, R.NH—NH.R. A hidrazin szimmetriás helyettesítési termékeinek tekinthetők. Izomérek a szekundér hidrazinekkel. Színtelen, kristályos, indifferens testek. Könnyen oxidálódnak azovegyületekké. Ásványi savak hatására a H.-ben intramolekulás áthelyeződés történik, l. *Hidrazobenzol*. Előállításuk azovegyületek redukciója útján történik.

Hidrémia *(hydraemia*, gör.), mikor a vér a rendesnél vizesebb, l. *Vízvérűség*.

Hidria *(hydria*, gör.), víztartó edény, tojásalakú teste kis talpon nyugszik; magas, fent szélesedő nyakkal, melyet a testtel egy nagy fogantyu köt össze, míg oldalt két kis, emelésére szolgáló füle van (l. az *ábrát*).

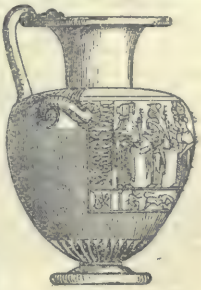
Hidria.

Hidriatrika (gör.) a. m. vízzel gyógyítás (l. o.).

Hidrioták, Hidra sziget lakosai.

Hidro... (gör.), l. *Hidor*.

Hidroa *(hydroa)*, hólyagos bőrkiütés, többféle okból keletkezhetik.

Hidroapatit, kb. 5·3% vizet tartalmazó tejfehér földes apatit; lelőhelye St. Girons a Pireneusokban.

Hidroaromás vegyületek. A benzolból vagy származékaiból a benzolgyűrű redukciója útján keletkező azon vegyületeket, melyekben a szénatomok gyűrűs kapcsolódásukat megtartották, H.-nek mondjuk. E vegyületek kémiai viselkedése sok tekintetben eltér az aromás vegyületekétől és hasonló az alifás vegyületekéhez. Alapvegyületei e vegyületsorozatnak is a szénhidrogének, melyek közül az orosz petroleumban található hexahidrobenzolt és homologjait *nafténeknek* nevezik. Gyakorlati szempontból legfontosabb csoportja a H.-nek a *terpének* és *kámforok* (l. o.).

Hidrobata (gör.), vízgázoló, víztaposó, vízjáró vagyis úszó, aki függőleges testtartással és csakis a lábak taposó mozgatása által tartja magát fenn a habokban.

Hidrobilirubin *(hydrobilirubin)*, a fő epefesték, a bilirubin redukciós terméke, a bélbeli rothadásnál keletkezik az epéből; valószinüen közel azonos az urobilinnel.

Hidrobiológia *(hydrobiologia*, gör.), a vízben (édesvízben és tengerben) élő szervezetekről szóló tudomány. Ujabban, különösen mióta belátták, hogy a H. gyakorlati szempontokból is fontos, művelőinek száma nagyon megnagyobbodott. Hazánkban is vannak képviselői. V.ö. *Lampert* K., Az édesvizek élete (ford. Entz Margit, rev. Entz Géza, Budapest 1904); *Richard* J., Óceánográfia (ford. Pécsi Albert, rev. Kövesligethy R. és Soós L., u. o. 1912). A H. vívmányait és újabb eredményeit ismerteti az 1908 óta megjelenő Internat. Revue der ges. Hydrobiologie u. Hydrographie c. folyóirat. Hazánkban *A tenger* c. folyóirat (Magyar Adria Egyesület kiadványa) közöl a tenger szervezeteinek életéről szóló ismertetéseket. L. még

Édesvízi állatok, Édesvízi növényzet, Oceanográfia, Plankton, Tenger.

Hidrobion *(hydrobion)*, halszállító edény élőhalak továbbítására. Alak szerint könnyen kezelhető álló ládát képez, amelyik belül két részre oszlik. Az egyik víztartánynak van kiképezve, a halak befogadására, míg a másikban egy szokásos alakú oxigénpalack talál helyet. Ebből megfelelő gépészeti felszerelés mellett, porlasztott alakban állandóan ömlik a vízbe az oxigén s így a halak zavartalan lélegzése biztosítva lévén, nyilvánvaló, hogy a tartány jóval nagyobb halkészlettel terhelhető, mint azt rendes körülmények között tenni lehetne. Előnye tehát a súlyban, illetve a szállítási költségekben való takarításban rejlik s abban, hogy a halak igen nagy távolságra is eljuthatnak. Mindamellett, mivel egészben véve az edény meglehetősen drága s a csapszerkezet sem teljesen megbízható, csakis értékesebb halfajták, leginkább pisztrángfélék szállításánál alkalmazzák.

Hidroboracit (ásv.), víztartalmú kalcium-magnéziumborát, képlete $CaMgB_6O_{11} + 6H_2O$. Sugaras-lemezes, a gipszre emlékeztető halmazok; fehér-vörös, áttetsző. Lelőhelye Stassfurt és a Kaukázus.

Hidroborokalcit (ásv.), a. m. hayesin.

Hidrocellulóz, az az anyag, mely a cellulóznak (fasejtanyagnak) savakkal való kezelése útján keletkezik. Ilyen H. képezi a felületét az ú. n. pergamentpapirosnak, mely olyképen készül, hogy a papirost meglehetős erős kénsavba mártják rövid ideig, midőn is felületileg H.-zá alakul, a savat pedig azután jól kimossák.

Hidrocerit (ásv.), újabban lantanit néven szerepel.

Hidrocerussit (ásv.), hatszöges, színtelen vagy fehér gyöngyházfényű pikkelyek. Bázikus ólomkarbonát, képlete valószínűleg $2PbCO_3.Pb(OH)_2$. Svédországban Långban-bányahelyen a természetes ólmot vékony kéreg alakjában borítja, Skóciában (Wanlockhead) a galenit üregeiben fordul elő.

Hidrocianit (ásv.), a rombos rendszerben kristályosodik; halványzöld, barna, sárga vagy égkék, átlátszó. Vízmentes rézszulfát, képlete $CuSO_4$. A levegőn színe megváltozik. A Vezuvnak 1868 október havában kiömlött lávájában mint szublimációstermék fordult elő.

Hidrocinkit, l. *Cinkvirág.*

Hidroconit (ásv.), víztartalmú kalciumkarbonát; mesterségesen Pelouze állította elő; jelenleg is keletkezik vízvezető csövekben (pl. Salm-Horstmar). Egyrészt hegyes színtelen romboéderekben, másrészt prizmákban kristályosodik; a vegyület talán dimorf.

Hidrocörulignon, l. *Cörulignon.*

Hidrodinamika (gör.), a cseppfolyós testek mechanikájának az a része, mely a folyadékok mozgásával foglalkozik. Ennek technikai alkalmazását *hidraulikának* is nevezik (vízépítéstan, vízemelés, vízikerekek szerkesztése stb.). A folyadékoknak szűk nyíláson való kifolyása a *Torricelli-féle* törvény szerint úgy történik, hogy a folyadék tükre alatt *h* mélységben (nyomásmagasság) levő nyílásból kiömlő folyadék sebessége éppen olyan, mint az oly testé, mely *h* magasságon át szabadon esett. A valóságban a sebesség kisebb, mert a vízsugár a nyílásnál összehúzódik.

Hidrodinamikus nyomás, ugyanaz, mint *hidraulikus nyomás* (l. o.).

Hidrodolomit v. *hidromagnokalcit* (ásv.), sárgás-fehér, travertinszerű gömbök a Vezuvon; valószínűleg dolomitos mészkő és hidromagnezit keveréke.

Hidroelektrikus elemek, l. *Galvánelem.*

Hidroelektrikus fürdő. Gyógyító eszköz, melynek lényege, hogy a villamos áramot fürdőben levő emberen alkalmazza. A villamos áramnak csaknem minden faja alkalmazásba került, így a galván, faradikus és a szinuszoidális (váltakozó) áram, a Leduc-féle szaggatott áram stb. Legrégibb formájában a H. fafürdőkád, melynek két különböző pontján — rendesen a fej- és a lábvégen — elektródok (szén) nyúlnak a vízbe. Ily berendezés mellett a villamos áram nagy része a test megkerülésével pusztán a vízben halad, s ezért a fürdőt szigetelő anyagból készült választófallal középen két részre szokás osztani, úgy hogy a törzs a választófal egy megfelelő nyílásába esik. Ez a kétrekeszes fürdő. A legtökéletesebben biztosítja a villamos áramnak a testen történő áthaladását az ú. n. négyrekeszes fürdő (Schnee), mely 4 különálló, elektródokkal ellátott edényből áll, a beteg végtagjainak befogadására. Az ötrekeszes fürdő olyan, mint az előbbi, de ülőfürdőhöz hasonló medencéje is van. A rekeszes fürdőknek előnye a kapcsolás sokféleségének lehetősége. Van H., melyben az egyik elektródot a beteg a kezében fogja, míg a másik a fürdő vizébe van vezetve (monopolaris H.). A H. igen alkalmas módja a villamozásnak, mert az elektromosság nagy felületeken eloszolva hatolhat a testbe (l. *Elektroterápia).* A H. alkalmazható idegbetegségek, idegesség, álmatlanság, vérkeringési zavarok (váltakozó áramú fürdők), csúzos fájdalmak stb. kezelésére.

Hidroelektrikus kezelés, gyógyítás villamos fürdőkkel. L. *Hidroelektrikus fürdő* és *Elektroterápia.*

Hidroelektromos gép a. m. gőzelektromos gép, l. *Elektromozó gép.*

Hidroextraktor (gör.-lat. a. m. vízkihúzó), centrifugális gép, amelyet szárításra használnak.

Hidrofahéjsav, β.*-fenilpropionsav*: $C_6H_5(CH_2)_2COOH$.
A hidroatropasavval izomer vegyület, amely a fahéjsavból erős redukáló szerek hatására képződik. Színtelen, tűalakú kristályok. Olvadási pontja 48·5 C°.

Hidrofán (ásv.), részben nemes, részben közönséges opál, mely jórészt vizét vesztette, minek folytán átlátszósága, fénye és színjátéka eltűnt. Vízbe mártva légbuborékok távoznak el belőle és előbbi tulajdonságait átmenetileg visszanyeri; a nyelvre erősen tapad. Lelőhelyei Kassa és Opálbánya Sáros vm., Hubertusburg Szászországban. A *pirofán* olvasztott viaszban megfőzött H., mely a melegítéskor átlátszó, de kihűlve opak lesz. A H. szinonimjai: változékony opál, oculus mundi (világszemekő), lapis mutabilis.

Hidrofil (gör.) az, ami a vizet felszívja, felveszi (pl. H. gaze). — *H. kolloid*, l. *Kolloidok*.

Hidrofilit (ásv.), kockákban kristályosodik, többnyire kristályos vagy lisztes bevonat, fehér v. ibolyás, átlátszó vagy áttetsző; keserű ízű, gyorsan szétfolyik a levegőn. Kémiai összetételére nézve kalciumklorid, képlete $CaCl_2$. A klorokalcit még nátriumot, káliumot és mangánt is tartalmaz. Előfordul a Lüneburger Haide területén gipsz, anhidrit és kősó társaságában; a Vezuv 1872. évi bombáiban kristályokban is (ú. n. klorokalcit).

Hidrofil növényzet, a vízhez alkalmazkodott növények (hidrofiták), amelyeknek asszimiláló szervei teljesen nem emelkednek a víz fölé. Ezek a valódi hidrofil növények, szemben azokkal, amelyek szárazföldi alakokat is képeznek. A H.-ek csökevényes gyökeret fejlesztenek (Lemna) v. a gyökerük egészen hiányzik (Salvinia, Ceratophyllum), edényeik kevés számuak, csak a húzási szilárdság elemei fejlődnek ki, bőséges levegőtartó berendezéssel birnak (pl. az aerenchyma), ritkán vastagodnak, epidermiszük vékonyfalu, gyakran klorofill tartalmú, többnyire szőrtelen, levegőnyilásuk nincsen, sokszor nyálkát fejlesztenek felületükön. Warming a H.-et a következő 14 szövetkezetbe sorolja: *A)* szabadon lebegő v. szabadon úszó egyedekből állnak, amelyek tehát szilárd talajhoz nincsenek kötve: 1. szövetkezet: plankton, 2. glaciális plankton (a jég és hó növényei), 3. szaprofil flagellata szövetkezet, 4. hidrocharita szövetkezet (az édes vizek parti [litoralis] úszó növényzete); *B)* a talajhoz kötött valódi, alámerült v. úszólevéllel biró vízi növények: *a)* köves talajhoz kötött növények (litofiták): 5. nereida szövetkezet (moszatok, mohok, pl. Fontinalis); *b)* lazább talajhoz kötött növényzet: 6. enalida v. tengerifű szövetkezet, 7. limneus növényzet (édesvízi növények, 8. schizophyceák szövetkezete pl. a hévvizekben; *C)* mocsári növényszövetkezetek: 9. sósvízű mocsarak (mangrove növényzet), 10. nádasok, 11. réti v. mocsári lápok, 12. mocsaras erdők, 13. tőzeglápok, 14. tőzegtundrák.

Hidrofit (ásv.), zöld színű, vaskos-rostos szerpentin. Lelőhelye Taberg, Svédországban.

Hidrofiták (növ.), olyan növények, amelyeket v. egészen v. nagyrészt víz vesz körül, v. pedig igen nedves (80% víztartalmú) talajon tenyésznek, vagyis vízi növények. L. még *Hidrofil növényzet*.

Hidrofluocerit (ásv.) a. m. bastnäsit.

Hidrofóbia (gör.) a. m. víziszony, l. *Veszettség*.

Hidrofon *(hydrophon)*, vízalatti távbeszélő készülék, melyet először a francia tengerészetben alkalmaztak 1887. és amely arra szolgál, hogy torpedónaszádoknak s más hajóknak közlekedését valamely kikötőbejárathoz, aknavonalhoz stb. jelezze. E készülék egy 9—30 méternyi mélységben a tengerbe süllyesztett harangalakú vasszerkényből áll és egy távbeszélőlemezt tartalmaz, melyet a hajócsavar okozta hullámzás már 800 m. távolságról lengésbe hoz. Össze nem tévesztendő a modern vízalatti hangjelzésekkel.

Hidrofor (gör.) a. m. vízszállító, azaz tűzoltói értelemben oly fecskendő, mely szívó- és nyomószerkezettel bír, specialiter pedig, amely víztartánnyal nincs ellátva.

Hidroforiák *(hydrophoria*, gör.) a. m. vízhordás, a régi görögöknél általánosan elterjedt tavaszi ünnep neve, melynek alkalmával vizet öntöttek mélységekbe, kivált olyanokba, melyekből a hagyomány szerint sárkányfajzat kelt ki. Athénben úgy látszik halotti áldozat jellegével birtak azokért, akik a nagy (Deukalion-féle) özönvíznél elvesztek volt, amikor is mézes kalácsokat dobtak Gaia és Zeus Olympios szentélyének egyik üregébe, amelyen a monda szerint az özönvíz árja lefolyt.

Hidrofranklinit v. kalkofánit (ásv.); romboéderesen kristályosodik, többnyire kis táblák, melyek a táblalappal párhuzamosan kitünően hasadnak; erősen fémfényű, kékes fekete vagy vasfekete. Víztartalmú cinkmangánoxid, képlete:

$$(Zn,Mn)Mn_2O_5 + 2H_2O.$$

Lelőhelye: Sterling Hill, New Jersey államban.

Hidroftalmusz *(hydrophthalmus*, gör.), l. *Buphthalmus*.

Hidrogél, l. *Gél*.

Hidrogén *(hydrogenium)*. Jele: H, atomsúlya: 1·008. Színtelen, szagtalan és ízetlen gáz; a legkönnyebb valamennyi ismert test között. Levegőre vonatkoztatott sűrűsége: 0·0694, tehát a levegőnél közel 14·5-szerte könnyebb; 1 liter 0 fokú és 760 mm. nyomású H. súlya 0·089873 gramm. Vízben csak kevéssé oldható. Abszorpció-koefficiense 0°-on 0·02148, 10°-on 0·01955, 20°-on 0·01819, 30°-on 0·01699; borszeszben kissé jobban oldható. *Pictet*nek és tőle függetlenül *Cailletet*nek sikerült 1877. a H.-t megfolyósítani. A folyós H. színtelen, átlátszó —252·5°-on forró folyadék. Vízre vonatkoztatott sűrűsége —252·5°-on 0·07. Gyorsan elpárologtatva lehül és —258°-on hónemű tömeggé szilárdul. Kritikus hőmérséklete igen alacsony, —240·8°, azért a H.-t sokáig a meg nem folyósítható gázokhoz sorolták. A H. fajhője igen nagy, állandó nyomáson 3·4 cal. A H. a többi gázokhoz képest jól vezeti a meleget és az elektromosságot. Számos fém a H.-t elnyelni képes, így a vas, arany, platina, de különösen a palládium. 1 térfogat palládium körülbelül 900 térfogat H.-t old. Az oldott H. egyrésze atomos — tehát a fémekhez hasonló állapotban — foglaltatik a palládiumban. A palládiumot úgy telítjük H.-nel, hogy higított sav elektrolizisekor negativ elektródul alkalmazzuk. A H.-gáz igen gyorsan diffundál át likacsos lemezeken. Színképét 4 vonal jellemzi, egy vörös, egy kék, egy ibolyakék és egy ibolya. A H. közönséges hőmérséken meglehetősen indifferens; magasabb hőmérséken elég erélyes. A levegőn meggyujtható s nem világító lánggal vízzé ég el. Oxigénnel v. levegővel való elegye a meggyujtáskor hevesen elrobban (l. *Durranógáz*). A nehéz fémek oxidjait H.-ben hevítve, ez az oxigénnel egyesül és szinfém képződik; e folyamatot redukciónak vagy szinitésnek mondják. A fejlődő H. kiválása pillanatában (Hydrogenium in statu nascendi) közönséges hőmérsékleten is erősen redukáló hatású. Magasabb hőmérséklelen a pozitivabb fémekkel is közvetlen egyesül. A negativ elemek közül a fluorral még a folyós levegő hőmérsékletén is robbanásszerűleg egyesül. Klórgázzal világosság hatására hevesen egyesül. Molekulája kétatomos, molekulaképlete tehát H_2.

Minden vegyületében egyvegyértékű pozitiv alkotórészként szerepel. Égő testek a H.-ben kialszanak, vagyis az égést nem táplálja. Nem mérgező, de mivel a lélegzést nem táplálja, a H.-be helyezett állatok az oxigénhiány folytán megfuladnak. A H. némely fizikai és még inkább kémiai sajátságainál fogva a fémekhez hasonló. Legfontosabb vegyületei közé tartoznak a savak, melyek a H. sóiként is foghatók fel. Amint a H. fizikai sajátságai a fémekétől nagy mértékben elütők, úgy sóinak, a savaknak sajátságai is teljesen mások, mint a fémek hasonló vegyületeinek, a tulajdonképeni sóknak. Hogy a H. a savakban a fém szerepét játssza, kitünik ama tényből, hogy a fémek a savakban a H.-t helyettesíthetik. E helyettesítés közvetlenül végbe megy, ha a fém pozitivabb mint a H. A közönségesebb fémek közül a H.-nél pozitivabbak a vas és cink. Mivel a cink tisztábban kapható a kereskedelemben mint a vas, a H. laboratóriumi előállítására rendszerint cinket használnak. Alkalmas készülékben cinkre nig kénsavat öntenek, amikor

$$Zn + H_2SO_4 = ZnSO_4 + H_2$$

egyenlet szerint H. fejlődik. Ha a cink nagyon tiszta, úgy a gázfejlődés lassan indul meg. Ezt elősegitendő, pár csepp platina- v. rézsó-oldatot öntünk a cinkre. A fejlődő gázt tisztítás céljából vízzel, majd lúgos káliumhipermanganáttal vagy még célszerűbben jódoldattal megmossuk. Szárítására tömény kénsav, klórkalcium v. foszforpentoxid használható. H. a vízből is állitható elő, ha arra H.-nél pozitivabb fémek hatnak. A nagymértékben pozitiv fémek (K,Na,Ca stb.) már közönséges hőmérsékleten, a kevésbbé pozitiv fémek (Mg,Fe stb.) magasabb hőmérsékleten bontják el a vizet H.-fejlődés közben. H.-t előállitanak a víz elektrolizise útján. Ha megsavanyított vízen elektromos áramot vezetünk át, a katódon H. fejlődik. Nagymennyiségű H.-t nyernek melléktermékül a konyhasó-oldat elektrolizisekor. A katódon leváló nátrium ugyanis a vízzel kémiai reakcióba lép és nátriumhidroxid mellett H. keletkezik. Iparilag előállitják a H.-t vízgázból is. Ha vizet izzó szénen vezetünk át, H., széndioxid és szénoxid keletkezik. A hőmérséklettől függően vagy széndioxid vagy szénoxid keletkezik nagyobb menynyiségben. A széndioxidot és szénoxidot megfelelő abszorbeáló anyagokkal (nátrium-kalciumhidroxid, kuproklorid) megkötik és tiszta H. t nyernek. Vízgázból H.-t úgy is állitanak elő, hogy az előbbit 300°-ra felmelegitett kalciumkarbidon vezetik át, mely a vízgáz elegyrészeit a H.-en kivül megköti és tiszta H.-t nyernek. H. előállítására szolgálhat a kalciumhidrid (CaH_2), mely a vízzel hevesen fejleszt H.-t. Különösen léghajók töltésére, ha a helyszinen akarnak H -t fejleszteni, az ú. n. *hidrogenitet* használják. A hidrogenit finom aluminiumforgácsból áll, melyhez kevés kalomel és porított ciankálium van keverve. Vízzel leöntve azonnal fejleszt H.-t. E készitmény 1 kgr.-ja 1300 l. 15°-ú és 760 mm. nyomású H.-t fejleszt. A H.-t nagy mennyiségben használják léggömbök töltésére, durranógáz-láng előállítására, melyet az ipar ban vas- és acéltárgyak szétmetszésére és forrasztására alkalmaznak (autogén-hegesztés). Ahol elektromos energia nem áll rendelkezésre, erős fény (Drummond-fény) előállítására használják. Mind e célokra egy-kétszáz atmoszféra nyomással acélpalackokba összepréselt H.-t hoznak forgalomba. A H. a természetben szabad állapotban kis mennyiségben és kivételesen fordul elő; igy némely vulkánból és ásványvízforrásból kitóduló gázban, a vielicskai és stassfurti só gázbuborékaiban, meteorvasban (lénártói) és a pennsylvaniai petroleumforrásokból kiáramló gázokban is találták. Kis mennyiségben a levegőben is előfordul. A szénvegyületek erjedésének egyes eseteiben is, pl. vajsavas erjedéskor képződik kevés H. Valószinüleg igy keletkezik a vastagbélben is és a bélgázok 20—50% H.-t is tartalmaznak. A napban és az álló csillagokban szabad H. nagy mennyiségben fordul elő. A nap kromoszférája, a nap protuberánciái izzó H.-ből állanak. A H. vegyületei nagyon elterjedtek; e vegyületei közül a legközönségesebb a víz (H_2O), amelynek $^1/_9$-e H. A szénvegyületek túlnyomó számának alkotó része. Nagy mennyiségű H. keletkezik bonyolultabb szénvegyületek száraz lepárlásakor. Igy a világitógázban 50%-ig emelkedik néha a H. mennyisége.

A XVI. sz.-ban *Paracelsus* ismerte fel, hogy némely fém savakkal gázt fejleszt. *Cavendish* 1766. kimutatta, hogy a gáz meggyujtható, ezért *inflammable airnek* nevezte. Ugyancsak ő mutatta ki (1781), hogy meggyujtásakor víz képződik. 1783-ban *Lavoisier* megállapította, hogy izzó vason vízgőzt átvezetve, H. keletkezik. Ő alkotta a nevét is a ὕδωρ a. m. víz, γεννάω a. m. nemzek görög szókból.

Hidrogénantimonid, l. *Antimonhidrogén.*

Hidrogénbórfluorid, l. *Bórfluorid.*

Hidrogénbromid a. m. *brómhidrogén* (l. o.).

Hidrogéncianid, *cianhidrogén, kéksav*, HCN. Színtelen mozgékony folyadék, fs.-a 18 C°.-on 0.6969, fp.-a 26·5° C.; —15 C°.-ra lehütve kristályos tömeggé mered. Átható keserűmandulaszaga van. Meggyujtható s alig világító kékes vörös lánggal ég el. Vízzel, borszesszel minden viszonyban elegyíthető. Igen gyenge sav. A víztől mentes sav állandó, ha kevés vizet tartalmaz lassanként elbomlik, egy barna színű, nitrogénben dús vegyület, az ú. n. *azulmsav* válik ki belőle. Savakkal főzve hangyasavas-ammoniummá alakul, ezért a hangyasav nitriljének tekinthető. Reakciói: a H. (v. a cianidek) vizes oldatához előbb lúgot, azután kevés ferro-só, majd kevés ferri-sóoldatot elegyítve, végül az egészet sósavval megsavanyítva, sötétkék színü csapadék, a berlini kék, képződik; ha igen kevés a H. az oldatban, a folyadék csak megkékül. Másik igen érzékeny reakciója a következő: a H.-re vizsgálandó folyadékhoz kevés sárga kénammoniumot elegyítünk és a folyadékot gőzfürdőn besürítjük. A vízzel való meghigitás és a sósavval való megsavanyítás után a folyadékhoz néhány csepp ferriklorid-oldatot elegyítünk, amidőn vérpiros szineződés mutatkozik. A kéksav, illetőleg a cianidok kimutatása törvényszéki esetekben is e reakciók útján történik; a vizsgálandó objektumot az összeaprítás után borkősavval megsavanyított vízzel leöntik és hűtővel összekötött desztilláló lombikban forralják. A ledesztillált folyadékot használják a H. kimutatására.

A kéksav mennyiségi meghatározása súly szerinti vagy térfogatos analizissel történhetik. A súly szerinti meghatározása ezüstcianid alakjában történik; e vegyület ugyanis csapadék alakjában kiválik, ha a H.-tartalmú folyadékhoz, azt salétromsavval kissé megsavanyítván, ezüstnitrát-oldatot elegyítünk; a kimosott csapadék 100°-on megszárítandó. Térfogatos analitikai eljárás több van használatban; leginkább az $^1/_{10}$ normál ezüstnitrátoldattal való meghatározás a *Liebig* megállapította formában a használatos. A H. lúgossá tett vizes oldatához addig csepegtetünk ezüstnitrát-oldatot, míg az oldat maradandóan megzavarodik. 1 cm³. $^1/_{10}$ n. ezüstnitrát oldat 5·4 mg. H.-ot mér. A H. a leghevesebb hatású mérgező anyagok egyike. Néhány cseppje elegendő, hogy felnőtt embert úgyszólván pillanatszerűen megöljön. H. keletkezik fémcianidokból savak hatására. Cián és hidrogén 500—600°-on v. csendes elektromos kisülések hatására H.-dá egyesülnek. Számos növény, keserű mandula, cseresznye, őszibarack, szilva stb. magjában, kérgében, gyökerében előfordul egy glikozida: az amigdalin, mely hidroliziskor szőllőcukor és benzaldehid mellett H.-ot is szolgáltat:

$$\underset{\text{amigdalin}}{C_{20}H_{27}NO_{11}} + \underset{\text{víz}}{2H_2O} = \underset{\text{szőllőcukor}}{2C_6H_{12}O_6} +$$

$$+ C_6H_5.C\overset{=O}{\underset{-H}{}} + \underset{\text{H.}}{HCN}$$

$$\underset{\text{benzaldehid}}{}$$

E bomlás gyorsan megy végbe egy, a keserűmandulában és édes mandulában előforduló enzim, az *emulzin* hatására (l. *Glikozidok*). A keserű mandulából készült H. és benzaldehid tartalmú folyadék *aqua amygdalarum amararum* (keserűmandulásvíz) néven a magyar gyógyszerkönyvben hivatalos. Előállítására a keserűmandulát sajtolással zsíros olajától megszabadítják, majd vízzel eldörzsölik és négy óra multán vízgőzzel ledesztillálják. A desztillátumot híg alkohollal annyira higítják, hogy literenként 1 g. H.-ot tartalmazzon. Ez oldatban a H. egy laza vegyület, *benzaldehidcianhidrin* alakjában foglaltatik, azért ez oldat tartósabb, mint a tiszta H. oldata. A régebben gyógyszerül használt *aqua laurocerasi*, mely a *primus laurocerasus* leveleiből, továbbá az *aqua cerasorum nigrorum*, mely a fekete cseresznye magvaiból készült, szintén H.-ot tartalmaznak.

A H. előállítása célszerűen sárga vérlúgsóból történhetik. E sót alkalmas készülékben kétannyi vízzel higított kénsavval melegítik, amidőn H.-gőzök fejlődnek és a hűtőben megsűrűdnek. Így víztartalmú H.-et kapunk; vízmentes H. előállítása végett a H.-gőzt előbb klórkalciummal töltött csövön vezetik át és csak azután a hűtő keverékkel körülvett szedőbe. A H. rendkívül mérges voltánál fogva úgy a készítmény előállítása, mint a vele való bánásmód a legnagyobb óvatosságot igényli. A keserűmandula mérgező hatása már az ókorban ismeretes volt. Hogy a keserűmandulás víz H.-ot tartalmaz, *Bohn* 1802. állapította meg. Vérlúgsóból H.-ot 1782. *Scheele* állított elő és mivel a már régebben ismert berlini kékhez hasonló vegyületet lehetett belőle előállítani, kéksavnak nevezte el. Scheele nem ismerte fel mérgező hatását, ezt 1803. *Gmelin* állapította meg. Összetételét 1811. *Gay-Lussac* derítette ki, kimutatván, hogy egy összetett gyöknek, a ciángyöknek hidrogénnel való vegyülete.

Hidrogéndioxid, l. *Hidrogénhiperoxid.*

Hidrogénferricianid, *ferriciánhidrogén:* $H_3[Fe(CN)_6]$. Vízben és borszeszben jól oldható, barnászöld kristálytűk. Erős hárombázisú sav. Száraz állapotban is, de még inkább vizes oldatban könnyen bomlik ciánhidrogén fejlődése közben. Előállítására káliumferricianid tömény vizes oldatát tömény sósavval elbontjuk. A kristályosan kiváló H.-ot sűrítés céljából kevés alkoholban oldjuk és az oldatból éterrel lecsapjuk.

Hidrogénferrocianid, *ferrociánhidrogénsav:* $H_4[Fe(CN)_6]$. Vízben és borszeszben oldható, fehér apró kristálykák. Erős nagybázisú sav. Vizes oldata erősen savanyú ízű és savanyú kémhatású. Hevítéskor kéksav és vascianid keletkezik belőle, utóbbi izzáson hőfejlődéssel vasra, szénre és nitrogéngázra bomlik. Vizes oldatban melegítéskor elbomlik kéksavra és H.-ra:

$$\underset{\text{H.}}{2H_4[Fe(CN)_6]} = \underset{\text{kéksav}}{6HCN} + \underset{\text{hidr. ferroferrocianid.}}{H_2Fe[Fe(CN)_6]}$$

E reakcióból érthető, hogy a sárga vérlugsó kénsavval melegítve cianhidrogént fejleszt. Előállítására a sárga vérlugsó hidegen telített oldatát egyenlő térfogatu tömény sósavval elegyítik. A kristályosan kiváló H.-ot tisztítás végett kevés borszeszben oldják és az oldatból a savat éterrel kicsapják.

Hidrogénfluorid, l. *Fluorhidrogénsav.*

Hidrogénfoszfát, l. *Foszforsavak.*

Hidrogénfoszfit, l. *Foszforsavak.*

Hidrogénfulminát, l. *Durranósav.*

Hidrogénhiperoxid, *hidrogénszuperoxid, hidrogéndioxid, hidroperoxid,* H_2O_2. Szerkezeti képlete H-O-O-H Színtelen, szirupsűrű, a salétromsavra emlékeztető szagú, 1·4584/4° fajsúlyú folyadék. 26 mm. nyomásnál 69·2°-on forr. O. p. —2°. Vízben minden viszony szerint oldódik. A H. rendkívül könnyen bomlik vízre és oxigénre. E bomlás, ha a H. porral, érdes felületü anyagokkal, finom eloszlású fémekkel v. fémoxidokkal érintkezik, rendkívül meggyorsul és robbanásig fokozódhatik. Vizes oldata, ha teljesen tiszta, paraffinnal bevont üvegben eltartható, mivel ez esetben bomlása lassan megy végbe. Savanyú oldatban szintén lassabban bomlik, mint semleges v. lúgos oldatban. Ezért, hogy tartóssá tegyék, savat, újabban húgysavat, barbitursavat szoktak a H.-oldathoz adni. A H. említett bomlékonyságánál fogva igen erélyes oxidáló anyag. Ezen alapszik alkalmazása is. Használják régi nyomtatványok, olajfestmények, elefántcsont, selyem stb. fehérítésére. Erélyes dezinficiáló és szagtalanító hatása van. Vérrel, fehérjével, általában élő szövetekkel érintkezve, belőle oxigén fejlődik, mely status nascens állapotban a baktériumokat elpusztítja, a bűzös anyagokat szagtalan vegyületekké oxidálja. Ezért alkalmazzák a sebkezelésben 1—5%-os oldatban mint dezinficienst és dezodoránst. Töményebb oldatban mint vérzéscsillapítót is használják. Mivel a sötét színű hajat dekolorálja, a «szőkére festi», mint kozmetikumot is használják.

A H. 30 súly %-os oldata a magyar gyógyszerkönyvben *liquor hydrogenii hyperoxydati concentratissimus* néven hivatalos. E töménységben H.-ot paraffinnal bevont üvegekben *Merck* darmstadti gyára *perhydrol*, *Richter Gedeon* budapesti gyára *peroxygenol* néven hoz forgalomba. A H.-oldat H. tartalmát gyakran térfogat-százalékban fejezik ki. Ez alatt annak az oxigéngáznak a térfogatát értik, mely 1. g. H.-oldatban foglalt H. teljes elbomlásakor keletkezik. A 30 súly % H.-oldatot e szerint 100 térf. %-osnak nevezik, mert egy g.-ja 100 cm^3 oxigéngázt fejleszt.

A H., noha erélyes oxidáló anyag, más oxidáló anyagokkal szemben redukáló hatású is lehet. Igy pl. a káliumhipermanganátot savanyú oldatban redukálja oxigén-gáz fejlődése mellett. E reakciót használják a H. mennyiségi meghatározására. A H. lemért és megsavanyított oldatához addig csepegtetnek ismert töménységű, rendszerint $^1/_{10}$ normál káliumhipermanganátoldatot, míg az oldat maradandóan rózsaszínű lesz. 1 cm^3 $^1/_{10}$ normál káliumhipermanganátoldat 1·7 mg. H.-ot mér. A H. kimutatására titándioxidoldatot használnak, mely H. hatására titántrioxid keletkezése folytán megsárgul. E reakcióval 1 sr. H. 1.800,000 s. r. vízben még felismerhető. A H. felismerésére használják még azt a sajátságát is, hogy a krómsavat hiperkrómsavvá oxidálja, mely éterben sötétkék színnel oldódik.

A H. endotermás vegyület, azért vízből és oxigénből csak igen magas hőmérsékleten képződik. Égéskor keletkezik H. és ha az égéstermékek gyors lehűtésével a H. elbomlását megakadályozzuk, úgy a keletkezett H. kimutatható. Ha pl. hidrogén-lángot jégre fuvatunk, a vízben a H. titánsavoldattal kimutatható. Mivel e feltételek villámláskor a levegőben is megvannak, feltehető, hogy képződik H., azonban ez ideig a levegőben biztosan kimutatni nem sikerült. H. képződik, ha fejlődő hidrogén oxigénnel találkozik. Igy pl. ha cink nedvesség jelenlétében levegővel érintkezik, mivel a cink a vízből hidrogént tesz szabaddá, H. keletkezik. Előállítására báriumhiperoxidot (BaO_2) vagy báriumhiperoxidhidrátot (BaO_2,$8H_2O$) vízben szuszpendálnak és híg kénsavat adnak hozzá. Ilyenkor a vízben oldhatatlan báriumszulfát mellett H. keletkezik. A csapadékról leöntött híg H.-oldatot légüres térben 70° alatt annyira besürítik, hogy H.-tartalma 30%-ot tesz ki. Ennél töményebb oldatot nem hoznak forgalomba. A 30%-os H. színtelen, szagtalan, maró folyadék. A technikai H. rendszerint 3%-os és kénsavat tartalmaz. Vízmentes H. előállítására a töményoldatot éterrel kirázzák és az éter elpárologtatása után nyert 74%-os oldatnak vákuumban való frakcionálásával vízmentes H.-ot nyernek. 1818-ban *Thénard* fedezte fel.

Hidrogénhiperoxidsugárzás. A hidrogénhiperoxid a sötétben hat a fényérzékeny lemezre, ennek oka *Graetz* szerint láthatatlan sugárzás, az ú. n. H. Erre lehet visszavezetni számos anyagnak hatását az érzékeny lemezre (pl. a fémekét, egyes organikus vegyületekét). Ezekről tudvalevő, hogy jelenlétükben a nedves levegőn hidrogénhiperoxid keletkezik. Ez a sugárzás képes áthatolni papiroson, vékony ebonit, vagy fémlemezen. Más felfogás szerint a hatás nem vezethető vissza sugárzásra, hanem a hidrogénhiperoxid-gőzök kémiai hatásán (redukció) alapul.

Hidrogenit, l. *Hidrogén.*

Hidrogénjodid a. m. jódhidrogénsav (l. o.).

Hidrogénklorid a. m. sósav (l. o.).

Hidrogénkloroplatinát, *hidrogénplatiniklorid, sósavplatinaklorid*, H_2PtCl_6,$6H_2O$. E vegyületet helytelenül rendszerint *platinakloridnak* nevezik. Barnásvörös, higroszkópos kristályok. Levegőn szétfolyik. Vízben, alkoholban, éterben sárgásvörös színnel könnyen oldódik. Oldata savanyú kémhatású. Kétbázisú komplex sav. Vizes oldatban H· és $PtCl_6''$ ionokra disszociál. Káliumsója vízben kevéssé oldódik, ellentétben nátriumsójával, ezért az analitikai kémiában a káliumnak nátriumtól való elválasztására és quantitativ meghatározására használják. Alkaloidákkal jól kristályosodó sókká egyesül, ezért gyakran az alkaloidák leválasztására és jellemzésére használják. Enyhe melegítéskor kristályvizet veszít, magasabb hőmérsékleten sósav és klór távozik el belőle és 300°-on egészen *platinakloriddá* ($PtCl_2$) változik. Utóbbi erősebb hevítéskor szétesik összetevőire. Előállítására finomul eloszlott platinát királyvízben oldanak és az oldathoz ismételten sósavat adva, azt szirupsűrűre párologtatják. Kihűléskor az oldat kristályos tömeggé mered meg.

Hidrogénkloroplatinit, *hidrogénplatinoklorid*, H_2PtCl_4. E komplex sav csak vizes oldatban ismeretes. Előállítására báriumsóját híg kénsavval bontják el. Sói állandók. Legközönségesebb a kálium sója, *káliumkloroplatinit* K_2PtCl_4, melyet a fotografiában platinaképek előállítására használnak.

Hidrogénmetafoszfát, l. *Foszforsavak.*

Hidrogénnitrid, l. *Ammonia.*

Hidrogénperoxid, l. *Hidrogénhiperoxid.*

Hidrogénpirofoszfát, l. *Foszforsavak.*

Hidrogénplatiniklorid, l. *Hidrogénkloroplatinát.*

Hidrogénplatinoklorid, l. *Hidrogénkloroplatinit.*

Hidrogénszulfid a. m. kénhidrogén (l. o.).

Hidrogénszuperoxid, l. *Hidrogénhiperoxid.*

Hidrogeológia (gör.), a vízzel mint geológiai tényezővel foglalkozó része a geológiának.

Hidrogiobertit (ásv.), világosszürke, 2—15 mm. átmérőjű kompakt gömbök. Víztartalmú bázikus magnéziumkarbonát, képlete:

$$MgCO_3.Mg(OH)_2+2H_2O.$$

Előfordul Itáliában Pollena közelében egy augitporfiritban.

Hidrogirométer, l. *Girométer.*

Hidrogoethit (ásv.), nem a goethitnek bomlási terméke, hanem különálló ásványfaj; cochenillpiros erek és bekérgezések. A mikroszkóp alatt rombos táblák és tűk halmaza ismerhető fel. Vashidroxid a következő összetétellel: $3Fe_2O_3.4H_2O$. Limonit társaságában Oroszországnak Tula nevű tartományában fordul elő.

Hidrográfia (gör.), szó szerint: a vizek leírása. Tágabb értelemben valamely ország vizeinek műszaki szempontból való tárgyalása. Ide tartozik pl. a folyók, patakok, tavak vízgyűjtő területeinek és lefolyó víztömegeinek megállapítása; az árvizek

keletkezésének és lefolyásának tanulmányozása; a szabályozó művek hatásainak figyelemmel kisérése; a mederben, a vízállásokban és lefolyásban fellépő változások nyilvántartása stb. A tengerpartos államokban H. alatt nagyobbára a tengerre vonatkozó mindazon adatok és nyilvántartások összességét értik, ami a hajózásra nézve fontos. Ezt a szolgálatot Németországban a Nautische Abtheilung des Reichsmarineamts, Angliában a londoni Hydrographic Office of the Admiralty, Franciaországban a párisi Service hydrographique de la Marine látja el. Hazánkban 1886. szervezte Baross Gábor akkori közmunka- és közlekedésügyi miniszter a *vízrajzi osztályt*, mely most a földmivelésügyi minisztériumhoz tartozik. A helyes folyószabályozás, vízerőkihasználás, öntözés stb. terveinek alapfeltételei, hogy megbizható és pontos H.-i (magyarul: vízrajzi) adatok álljanak rendelkezésre. Ezért a vizrajzi felvételekre és nyilvántartásokra ma már minden állam igen nagy gondot fordít.

Hidrográfikus papiros, az olyan papiros, melyen tiszta vízzel lehet írni. H. úgy készül, hogy a papirost gubacs főzetébe vagy rézlúgsó oldatába mártjuk és tökéletes megszáradása után porított-kalcinált vasvitriollal bedörzsöljük. Vízzel való érintkezés helyén fekete, illetve kék irás mutatkozik. Ezt a papirost nedvességtől nagyon kell óvni.

Hidrohematit (ásv.), vashidroxid, de csak 5% vizet tartalmaz, tehát a goethit és hematit között áll, sötétbarna gömbös halmazok vörös karccal. A Vogtland és Westerwald számos vaskőbányájában, a Turjinszk-bányákban Bogoszlovszk mellett az Uralban (ú. n. Turjit).

Hidroidea (állat), l. *Hydroidea*.

Hidroilmenit (ásv.), átalakulásban lévő ilmenit, amely vizet tartalmaz. Felülete gyakran sárgás-fehér kéreggel van borítva, amely lényegileg titánsavból áll. Lelőhelye Småland, Svédországban.

Hidroitok, az ásványtanban némely szisztematikus (Breithaupt, Tschermak) az oxidásványok közt megkülönbözteti a vizet és a jeget s H. néven foglalja őket össze.

Hidrokalcit (ásv.), fehér pépes lágytömeg, amelyet egy mészkőnek az üregeiben találtak (Wolmsdorf, Szilézia). Kénsav felett megszárítva, összetétele $CaCO(OH)_4$.

Hidrokarbonátok, *bikarbonátok*, a szénsav savanyú sói. Tisztán előállítva csak az alkalifémek hidrokarbonátjai ismeretesek, kivéve a litiumhidrokarbonátot, mely éppen úgy, mint a többi fémek hidrokarbonátjai, csak vizes oldatban ismeretes. Az alkálifémek (K,Na,Li,) hidrokarbonátjai vízben rosszabbul, a föld- és nehézfémekéi jobban oldódnak, mint a mono- v. közömbös karbonátok. Savval erős pezsgés közben sok szénsavat fejlesztenek. Szénsavdús ásványvizekben a fémek H. alakjában fordulnak elő és ezért lehet azokban annyi mész, magnézia és vas oldott állapotban. Vizes oldatokban erősen disszociálnak és a szabad fémionok a víz OH-jával *lúgos* vegyhatásuvá teszik az oldatot. Laza vegyületek: melegítéskor szénsavat veszítve közömbös monokarbonátokká alakulnak, a föld- és nehézfémek hidrokarbonátjai már hidegen, hosszabb állás közben is és ilyenkor kiválnak az oldatból (ásványvizek üledéke). Gyógyszerül szolgálnak a gyomorsav megkötésére, a vér és szervezet alkalizálására, a kiválasztások növelésére, a hurutos nyálka oldására.

Hidrokarbongáz, l. *Vízgáz*.

Hidrokarbür (gör.) a. m. szénhidrogén. Főleg a világításra szolgáló folyékony szénhidrogének jelölésére használják.

Hidrokasztorit (ásv.), a kasztornak mállási terméke; kis gömbök, amelyek finom kristályos tűk halmazából állanak; a gömb belseje gyakran még változatlan kasztor. Elba-szigetén fordul elő.

Hidrokefalusz *(hydrocephalus*, gör.), l. *Vízfejüség* és *Agyvelővízkór*.

Hidrokéle *(hydrokele*, gör.), a. m. vízsérv. Savógyülemlés a herét és mellékherét takaró ú. n. savós burokban. Rendesen valamilyen, e szerveket érő fertőzéses állapot következménye. Ha magától fel nem szívódik, igen nagy méreteket ölthet; észleltek már több liter tartalmú vízsérvet is. Gyógyítása vagy csapolással, vagy véres műtét útján történik.

Hidrokénessav és sói, *hidroszulfitek*. A hidrokénessavat $H_2S_2O_4$ 1869. *Schützenberger* fedezte fel. Keletkezik, ha fémcink hat kénessavra, mikor a fejlődő hidrogén a kénessavat redukálja a következő egyenlet értelmében:

$$\underset{\text{kénessav}}{3H_2SO_3} + Zn = H_2S_2O_4 + \underset{\text{cinkszulfit}}{ZnSO_3} + 2H_2O$$

Szerkezete még biztosan megállapítva nincsen. Leghasználatosabb a következő két formula:

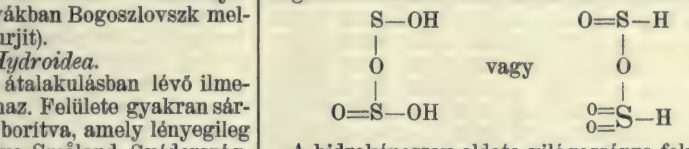

A hidrokénessav oldata világossárga folyadék, mely igen gyorsan bomlik. Sóinak oldata már állandóbb, de lassanként ez is elbomlik és pedig a levegőtől elzárva főleg szulfid, kén és szulfit, a levegőn oxidálódva szulfit, esetleg szulfát keletkezik. Vizmentes sói a legállandóbbak. A nátriumhidroszulfit oldata az oxigént teljesen elnyeli, ezért gázanalizisnél használatos. Az iparban való széleskörű alkalmazása igen erős redukáló képességén alapszik. Az indigókéket indigófehérre redukálja; úgyszintén redukálja az azo- és nitrovegyületeket, miért is a kelmefestő iparban alkalmazzák. Színtelenítésre is használják, pl. cukorgyártásnál *blankit* néven. Formaldehiddel és acetonnal jól karakterizált molekulavegyületeket képez. A különböző hidroszulfitkészítmények az iparban más-más nevek alatt kerülnek forgalomba: *Hydrosalfit konz* a. m. vízmentes nátriumhidroszulfit $Na_2S_2O_4$, *Hyraldit* a. m. nátriumhidroszulfitformaldehid $Na_2S_2O_4$ $2CH_2O$, *Redo* a. m. cinkkalciumhidroszulfit. A H. előállítása kénessavakból és sóiból történik. A nátriumhidroszulfit úgy készül, hogy a nátriumbiszulfit ($NaHSO_3$) oldatát, melyben félannyi molekula kénessav is oldva van, cinkreszelékkel redukálják, azután az oldathoz mésztejet adnak, ami a cinket és kénessavat leválasztja. Az oldatot megszűrése

után 50—60° C. hőmérsékleten konyhasóval telítik, mikor a $Na_2S_2O_4,2H_2O$ kikristályosodik. Használják a H. előállítására a titántrikloridot ($TiCl_3$) is, mely szintén képes a kénessavat redukálni a következő egyenlet értelmében:

$$2TiCl_3+2HCl+2H_2SO_3=H_2S_2O_4+2H_2O+TiCl_4$$

A keletkezett titántetraklorid ($TiCl_4$) elektrolitikusan ismét titántrikloriddá redukálható. Az iparban leginkább, mint leggazdaságosabbat, az elektrolitikai eljárást használják. A katódon fejlődő hidrogénnel redukálják a lehetőleg semleges szulfitoldatot. Anodfolyadékul többnyire konyhasót használnak.

Sói közül jobban ismertek:

a *nátriumhidroszulfit* $Na_2S_2O_4,2H_2O$,
a *káliumhidroszulfit* $K_2S_2O_4,3H_2O$,
a *kalciumhidroszulfit* $CaS_2O_4,1^1/_2H_2O$,
a *cinkhidroszulfit* ZnS_2O_4

és ez utóbbinak az előbbiekkel alkotott kettős sói. Mindezek a sók vízmentes állapotban is előállíthatók és mert így állandóbbak, így jönnek forgalomba. V. ö. *Jellinek*, Das Hydrosulfit (Stuttgart 1911).

Hidrokinon, *hydrochinon*, *paradioxybenzol*, $C_6H_4(OH)_2$ 1, 4. Izomer a pirokatechin és rezorceinnal. A H. dimorf. Vizes oldatból színtelen, a hatszöges rendszerbe tartozó prizmákban válik ki. A szublimált H. fénylő monoklin táblás kristályokból áll. Gyengén édes ízű. 15°-on 17 s. r. vízben oldható, alkohol, éter jól oldja. 169°-on megolvad. Vizes oldata ferrikloridtól gyengén zöldes színűvé válik. H. különösen lúgos oldatban könnyen oxidálódik, tehát erélyes redukáló anyag. Lúgos oldata oxidáció folytán már a levegőn megbarnul. Ammoniás ezüstoldatból fémezüstöt, Fehling-féle oldatból kuprooxidot választ ki. Erélyes redukáló sajátságánál fogva a fotográfiában előhívóul használják. H. előfordul egy Dél-Afrikában honos cserjében, a *protea mellifera*-ban, 2—5%-nyi mennyiségben. Keletkezik a kinasav száraz lepárlásakor, az arbutin hidrolizisekor. Előállítására anilint oxidálnak kinonná, mely redukciókor H.-t szolgáltat:

$$\underset{\text{kinon}}{C_6H_4O_2}+2H=\underset{\text{hidrokinon}}{C_6H_4(OH)_2}$$

Ez előállításnál nem szükséges a kinont izolálni. Anilinból 1 s. r.-t 8 s. r. kénsav és 24 s. r. víz elegyében oldanak és az 5°-ra lehűtött elegybe 1 s. r. nátriumbikromátnak 4 s. r. vízzel készült oldatát öntik, miközben a hőmérsékletnek 10° fölé nem szabad emelkedni. 12 óra multán az anilin kinonná oxidálódik. Most, hogy a kinont H.-ná redukálják, az oldatot kéndioxiddal telítik és 1—2 óra multán a képződött H.-t éterrel kirázzák. Az éter elpárologtatása után a H.-t vízből átkristályosítják.

Hidroklintonit (ásv.), l. *Jefferisit*.

Hidroklór (ásv.) a. m. piroklór.

Hidrokotarnin, $C_{12}H_{15}NO_3$, az ópiumban előforduló alkaloida.

Hidrokratikus (geol.), a földkéregnek azon mozgása, mely a tenger kiterjeszkedésének kedvez, vagyis amikor a szárazulat süllyed, a tenger pedig tért foglal. A kölcsönös határvonal eme eltolódását Suess E. *pozitivnek* mondja. L. *Geokratikus*.

Hidrokuprit (ásv.), amorf, narancssárga-vörös, finom bevonat a magnetiten; termőhelye Cornwall, Lebanon Co. Pennsylvania. Kupriton fordul elő Schapbach bányahelyen Badenben. Valószínűleg víztartalmú kuprit.

Hidrokvarcit v. *limnokvarcit*, édesvizi kvarcit. Világos színű, többnyire sárgásfehér, porózus, sőt üreges kovaközet; az üregek fala többnyire kalcedonkéreggel van borítva; likacsos volta ellenére meglehetős szilárd közet; túlnyomórészt amorf és kalcedonszerű kovasavból áll, amely az édes vizekben rakódott le. A párisi harmadkori medencében van főkép elterjedve; de nálunk is gyakori közet főkép a harmadkori vulkáni közetek (riolit, trachit, andezit) szomszédságában; a vulkáni működéseknek egyik utóhatása az elkovásodás. Jó malomkövet szolgáltat, azért malomkőkvarcitnak is hívják. Nálunk a Garamvölgyben, Geletneken, Sárospatakon, Beregszászon és Kápolnásnyéken Székesfehérvár közelében dolgozzák fel.

Hidrolánc, galvánelemekből álló telep, melyekben az elektrolitek vizes oldatok, nem pedig megolvadt v. szilárd sók. Különösen *folyadéklánc*oknak nevezik az olyanokat, amelyeket elektrolitek vizes oldatai (savak, bázisok, sók) alkotnak s amelyekben a fémek és folyadékok érintkezési helyein fellépő elektromótoros erők ki vannak küszöbölve.

Hidrolantanit (ásv.) a. m. lantanit.

Hidrolit-áruk, l. *Sziderolit*.

Hidrolitikus erjesztő az olyan erjesztő, amely hidrolizist (l. o.) tart fenn.

Hidrolizis, valamely komplikált szerves molekulának kisebb molekulákra való hasadása a víz elemeinek fölvétele mellett. A H. rendszerint magától is lefolyik, bár rendkívül lassan; elősegíthetjük, rendkívül meggyorsíthatjuk híg savakkal, esetleg lúgokkal való főzés, továbbá bizonyos specifikus erjesztők (hidrolizáló erjesztők) segítségével. A H. a szerves világban egyike a leggyakoribb folyamatoknak; az emésztés sem egyéb, mint a különböző mirigyek erjesztői által fenntartott H.-ek sora. A szervetlen kémiában H.-en értik valamely sónak a víz hatására történő szétesését; ilyenkor lúgok és savak keletkeznek.

A leggondosabban megtisztított víz is vezeti az elektromosságot, ebből és más tényekből következik, hogy a víz, habár igen csekély mértékben, ionjaira (hidrogén ion, hidroxil ion) van disszociálva. Ha ezen ionok az oldott anyaggal kémiai reakcióba lépnek, létrejön a H. A tömeghatás törvénye alapján (l. *Egyensúly*) levezethető, hogy a víz disszociációja folytán keletkezett hidrogén ionok és hidroxil ionok koncentrációjának (a víz ionproduktumának) a szorzata állandó. Tehát a vízben minden körülmények között érvényes a következő kifejezés: $H' \times (OH)' = \text{állandó}$ (18°-on: $0{\cdot}64 \times 10^{-14}$), ha H. jelenti a hidrogén ionok, $(OH)'$ jelenti a hidroxil ionok koncentrációját. A H. akkor lesz nagymértékű, ha a keletkezett hidrogén, illetve hidroxilvegyület csak kis mértékben disszociál hidrogén, illetve hidroxil ionokra, vagyis csak nagyobb koncentrációja képes létrehozni azt az ionkoncentrációt, amely a fentiek szerint a vízben mindig jelen van. Ha

egy erős savból és erős bázisból keletkezett sót oldunk vízben, pl. káliumkloridot, mely hidrolíziskor a csaknem teljesen disszociált sósavat és káliumhidroxidot szolgáltatja, a H. nagyon kis mértékű lesz, mert már igen csekély mennyiségű káliumhidroxid és sósav szolgáltatja azt a hidrogén és hidroxil ionkoncentrációt, melyet a víz ionproduktuma kijelöl. Más az eset, ha egy gyönge sav erős bázissal v. egy erős sav gyönge bázissal alkotott sójának H.-ét vesszük szemügyre. Minél gyöngébb a sav, illetve bázis, annál kevésbbé van ionjaira disszociálva. Ha egy gyönge savból és erős bázisból keletkezett só szenved H.-t, az oldatban a hidroxil ionok megnövekednek, tehát az oldat lúgossá lesz, mert mialatt a gyönge savból akkora mennyiség keletkezik, amekkora a $H \cdot \times (OH)'$ szorzathoz szükséges hidrogén iont szolgáltatja, akkorra egy, a gyönge savval egyenértékű koncentrációjú erős bázis is képződik, amely csaknem teljesen disszociál. Ezért tapasztaltuk, hogy a gyönge savak normális sóinak is lúgos kémhatású az oldata. A H. foka néhány gyönge sav sójának $^1/_{10}$ normál oldatában a következő:

Káliumcianid	1·12%
Nátriumkarbonát	3·17%
Káliumfenolát	3·05%
Borax	0·5 %
Nátriumacetát	0·008%

Előfordulhat az az eset, hogy egy savanyú só, mely erős bázisból és gyenge savból áll, H.-kor lúgos kémhatású lesz (pl. a dinátriumhidrofoszfát Na_2HPO_4). A fentiekből természetes, hogy a gyönge bázisból és erős savból képződött só vizes oldata savanyú kémhatású. Ilyen sók a ferrinitrát, az anilinklorid stb. A H. fokából következtetni lehet a sav, illetve bázis erősségére. Még nagyobb mértékű a H., ha mind a sav, mind a bázis gyenge és csaknem teljessé válhat, ha a H. termékei közül vagy a hidroxil iont vagy a hidrogén iont termelő anyag hiányzik. Ilyen eset a foszfortriklorid H.-e sósavra és foszforsavra, mikor is a H.-t teljessé teszi az a körülmény, hogy hidroxil iont termelő anyag nem keletkezik.

Hidrológia (gör., szószerint: vízről szóló tan), a vizek kémiai és fizikai tulajdonságait, sztatikai és dinamikai jelenségeit és az egyes gazdasági és műszaki célok szempontjából fontos körülményeit tárgyalja.

Hidrológiai kisérleti állomás, l. *Vízépítési kisérleti állomás.*

Hidrologium (gör.) a. m. vízóra.

Hidromagnezit (ásv.), víztartalmú bázikus magnézium-karbonát, képlete:

$$3MgCO_3.Mg(OH)_2+3H_2O$$

rombos v. monoklin tűalakú apró kristálykák; többnyire csak kriptokristályos, kerek, laposra nyomott gumók, néha sugaras rostos halmazok; földes törésű, fehér, fénytelen, kissé zsíros tapintatu, a papiron nyomot hagy; előfordul a szerpentinben: Hrubschitz Morvaország, Kraubat Stájerország; a tefrit üregeiben: Kaiserstuhl. A lancasterit hidromagnezit és brucit keveréke, előfordul: Lancaster, Pennsylvania.

Hidromagnokalcit (ásv.), l. *Hidrodolomit.*

Hidrománia (gör.), ha valakinek az a kényszergondolata, hogy vízbe kell magát ölnie.

Hidromantia (gör.), a. m. vízből való jóslás. Keleti eredetü s leginkább ott honos babona, melyről azonban az ókori görögség is tud. Valamely tartóba (üvegbe) tett v. szabad víznek a tükréből való jövendölés. Arábia, Perzsia és Egyiptom lakói ma is űzik, leginkább kiválasztott (ú. n. látó) gyermeket (fiút) oktatnak ki reá, ki a fényes felületbe való huzamos belemeredéssel hipnotikus állapotba kerül, jelenéseket lát és beszél rólok.

Hidromechanika, a folyadékok egyensúlyával foglalkozó *hidrosztatikának* (l. o.) és a folyadékok mozgásával foglalkozó *hidrodinamikának* (l. o.) közös neve. V. ö. *Meiszner*, Die Hydraulik (2. Aufl. von Hederich u. Nowak, Jena, 1895—99, 3 köt.); *Auerbach*, Theoretische Hydrodynamik (Braunschweig 1881); *Haton de la Goupillière*, Hydraulik u. hydraulische Motoren (németül Rauschertől, Leipzig 1886, 2 rész); v. *Wex*, Die Hydrodynamik (u. o. 1888); *Scheffler*, Die Hydraulik auf neuen Grundlagen (u. o. 1891); *Klimpert*, Lehrbuch der Statik flüssiger Körper (Stuttgart 1891) és Lehrbuch der Bewegung flüssiger Körper (u. o. 1892—94, 2 köt.); *Wien*, Lehrbuch der Hydrodynamik (Leipzig 1900).

Hidromedúzák (állat), l. *Hydrozoa.*

Hidromel *(hydromel)*, méz vizes oldata. — *H. infantum*, gyermekeknek való hashajtó, szennaforrázat és szirup keveréke mannával.

Hidromeningitisz (gör.) a. m. descemetitis, olyan krónikus szivárványhártyagyuladás, mely finom, pettyes izzadmányt rak le a szem szaruhártyájának belső színére.

Hidrometallurgia (gör.), a fémipari technológiának az a része, mely az ércekből a fémek nedves uton való előállítását tárgyalja.

Hidrometeorok, a légköri csapadék különböző alakjai, l. *Csapadék.*

Hidrométer (gör., a. m. *vízmérő*), régebbi elnevezése a vízsebességmérő műszereknek (mint Pitot-féle cső, Wolfmann-féle szárny stb.). L. *Vízsebességmérés.*

Hidrometra (gör.), orvosi műszó, a méh üregének megteltsége vizes nyálkával. L. *Hematometra.*

Hidrometria (gör., a. m. *vízmérés*), vízállások, vízsebességek és víztömegek mérését tárgyalja. De tágabb értelemben a H. körébe tartozik még számos vízmütani kérdés megoldásához, az egyes vízrendszerek kölcsönös összefüggésben álló vízjárásának megállapításához szükséges vízmagassági és szintezési adatok megszerzése, a vizek mezőgazdasági értékesítése céljából való felvételek, a hajózócsatornák legcélszerübb méreteinek megállapítása végett szükséges ellenállás-mérések stb.

Hidromica (ásv.) a. m. muszkovit.

Hidromielia *(hydromyelia*, gör.), a gerincvelőfolyadék veleszületett túlságos megszaporodása, mely a gerincvelőcsatornát kitágítja. Az agyvelőben a megfelelő bajt vízfejüségnek nevezzük.

Hidromótor, l. *Propeller.*

Hidronefelit v. *ranit* (ásv.), valószinüleg hatszögesen kristályosodik, de rendesen tömött, sugaras szerkezettel. Üvegfényü, fehér, sötétszürke, csaknem fekete; átlátszó vagy csaknem opak. Víztartalmú nátrium-aluminium-hidroszilikát, képlete

$HNa_3Al_3Si_3O_{12}+3H_2O$; a ranit kalciumot is tartalmaz. Lelőhelye Litchfield, Maine államban; a sodalit elbomlása révén keletkezik.

Hidronefrózis (gör.), a vesemedence vízkórja, l. *Vese.*

Hidronet *(hydronet)* a. m. kis kézi fecskendő.

Hidroniccit (ásv.), kétes összetételű anyag, valószínüleg hidratizált nikkeloxid. Lelőhelye Texas, Pennsylvania.

Hidronosean (ásv.) a. m. noselit.

Hidrooxigéngáz, l. *Durranógáz.*

Hidrooxigénmikroszkóp, l. *Mikroszkóp.*

Hidropata (gör.), az az orvos, aki vízzel, illetőleg vízkúrával gyógyít; *hidropatia* a. m. vízkúra, l. *Vízzel gyógyítás.*

Hidroperikardium, l. *Vízkórság.*

Hidropirin *(hydropyrin)*, lithium-acetylo-salicylat, fehér, nedvszívó por. Vízben jól oldódik. Lázcsillapító és reumaellenes. Gyógyszer, mint az aszpirin.

Hidropit (ásv.), szarukőnek és rodonitnak tömött vörös, barna vagy fekete elegye, néha mangánpátot és vizet is tartalmaz. Lelőhelye Elbingerode a Harz-hegységben.

Hidroplán vagy *hidroaeroplán (hydroplan, hydroaeroplan)* elnevezés alatt oly aeroplán értendő, amely képes vízfelületre leszállani, azon úszni és arról felszállani (l. a *képmellékletet).* Ezt a képességet azáltal nyeri, hogy nem kerekekkel van alsó részén ellátva, mint a közönséges v. szárazföldi aeroplán, hanem úszó testekkel vagy talpakkal, melyek a H.-t a víz felületén úszva tartják. Ezen úszókon kívül kerekeket is hordozhat a H., amely esetben úgy a vizen, mint a szárazföldön használható, tehát univerzális aeroplán. A H.-ok kifejlődése úgy indult meg, hogy már korán felismerték az aeroplán fontos szerepét a tengeren és a tengerészetben; itt az aeroplán működésére sokkal tágabb és kedvezőbb terep, több alkalom nyílik és egészen különleges észleleteket és műveleteket végezhet a hajóhaddal kapcsolatosan. A mai flották aránylag nagy sebességgel (átlag 30 km.) menetelnek és közelednek egymáshoz, ha valamely flotta a szükséges felderítő szolgálatot csakis előre küldött cirkálókkal végezteti, akkor ezek még átlagos 40 km.-nyi menetsebesség mellett is tekintélyes térelőnyt alig nyerhetnek, minélfogva a drótnélküli táviró alkalmazásával sem fognak jelentéseik mindig oly korán érkezni, hogy a saját zöm akcióképességét teljesen érvényesíthetné. Azonban ha a cirkálókon kívül aeroplánokat is küldenek előre, akkor ezek 80—100 km.-nyi átlagos sebességükkel sokkal nagyobb térelőnyt nyerhetnek rövid idő alatt, a nagy magasságból, melyre felemelkedhetnek, hasonlíthatlanul tágabb látókör felett uralkodnak, amelyen belül, minthogy a tenger felületét nem borítja födözet s az — a hullámoktól eltekintve — sima, akadálytalanul mindent megpillanthatnak. Sőt a kisérletek azt is mutatták, hogy nagyobb magasságból az aeroplánok képesek bizonyos mélységig a tenger szine alá látni, míg az aránylag alacsony párkányú hajókról a víz mélyébe nem látni, így az aeroplánok segélyével tengeralatti naszádokat, aknákat és torpedóállomásokat fel lehet fedezni s ezáltal a hajók e veszélyeket kikerülhetik, gyorsan és biztosan mozoghatnak, mi akcióképességüket növeli. Ha az aeroplánok a víz szinére leereszkedhetnek, részt vehetnek a tengeralatti naszádok elhárításában, amennyiben közelükben szállva le a vízre, géppuskájukkal v. gyorstüzelő ágyújukkal a naszádnak a víz fölé emelkedő periszkopját (l. o.) összelövik, a naszádot így látókészülékétől megfosztják, tehát tehetetlenné teszik. Különben pedig a hajók ütközetében azáltal vehetnek részt, hogy a hajók fedélzetére bombákat vetnek v. pedig a rövid v. túlhaladó lövéseket megfigyelik és jelzik s ez által a tűzhatás növeléséhez hozzájárulnak.

Ezen sokoldalú használhatóságuknál fogva a gondolat, aeroplánokat a tengeren alkalmazni, oly régi, mint maguk az aeroplánok. Sőt a láthatár kiszélesbítésére való igyekezet már akkor is mutatkozott, midőn a francia hadtengerészet 1895. hajók által vontatott kötött ballónokkal kisérletezett. Az aeroplánok eredményes alkalmazása e téren azonban csak 1910 től számítható, midőn a francia «Foudre» cirkáló külön az aeroplánokkal való kísérletezésekre rendeztetett be; e berendezés főleg a felső fedélzetnek röppályává való kialakulásából állott. Angolok és főleg északamerikaiak is ugyanekkor próbákat végeztek aeroplánokkal, melyek cirkálók fedélzetére ereszkedtek le s arról szálltak fel. Ugyanis az aeroplánok jelenleg még csak néhány óráig repülhetnek egyfolytában, tehát ha a saját partoktól távol alkalmazandók, ez csak úgy létesíthető, ha hajók viszik fedélzetükön az ellenség közeléig s az aeroplánok csak ott szállnak fel, feladatuk teljesítése után pedig ismét visszatérnek hajóikra. Ámde aeroplánok hordozása sok hátránnyal jár oly hajók számára, melyek ellenséges tűzbe jöhetnek; ezért jelenleg különleges hajók építését tervezik, melyek csakis aeroplánok hordozására valók s oly nagy sebesség felett rendelkeznek, hogy magukat minden harctól távol tarthatják. Minden hajóhadba néhány ilyen aeroplánhajó lesz beosztva. E hajók benzinnel, tartalékalkatrészekkel és javítóműhelyekkel lesznek ellátva. Szükségtelen azonban, hogy fedélzetük az aeroplánok fel- és leszállására is be legyen rendezve. Ugyanis időközben megtörtént a tengerészeti aeroplánok átváltozása H.-okká. A tengeren alkalmazott aeroplánok sokszor jöhetnek azon helyzetbe, hogy a motor v. egyéb alkatrész károsodása vagy nem működése esetén kényszerülnek leszállani a víz szinére; máskor, ha van is oly hajó, melynek fedélzetére leszállhatnának, a leszállómívelet esetleg nem sikerül, többnyire azonban nincs ily hajó, tehát a hajó mellett a vízre kell leszállani és az aeroplánt daruk és csigák segélyével emelik fel a hajó fedélzetére; mielőtt az aeroplán ismét működésbe lép, újfent lebocsátják a vízre. Egy aeroplánnak tehát, hogy akár a part közelében, akár kint a nyilt tengeren alkalmazható legyen, úszni kell tudnia. Igy született meg a H. gondolata. H.-ok létrejöttét nagyban elősegítette a motorcsónakok és különösen a siklócsónakok (ném. Gleitboote) föllendülése. Az első pilóta, kinek sikerült közvetlenül a víz szinéről a légbe emelkednie, Henry Fabre volt (1910 május havában), miután H.-

HIDROPLÁNOK.

A Donnet-Lévêque-féle «repülő csónak».

A Maurie Farman-féle hidroplán.

jának úszóját siklócsónak módjára szerkesztette. Azóta a H.-ok szerkesztése különösen Francia-, Angolországban és az északamerikai Egyesült-Államokban igen gyors fejlődésnek indult, amit nagyban elősegítettek az 1912. év folyamán Monacóban, Heiligendammban és St. Malóban tartott nemzetközi H.-versenyek. Ezek közül az elsőn, mely márc. 24—31-ig tartott, 7 H.-tipus vett részt; megoldandók voltak a következő feladatok: fel- és leszállani csöndes vízről, illetve vízre, fel- és leszállani hullámzó vízről, ill. vízre. Erős hullámzás híján azonban a H.-ok tengerképességüket nem bizonyíthatták be; a felszálló képesség tekintetében azonban 11″ igen szép eredményt jelentett. A st.-malói versenyben (augusztus végén) a 10 tényleg versenyző H. közül 4 viharos szél mellett (18 m. másodpercenként) minden baj nélkül végrehajtotta a követelt 150 km. hosszú repülést St. Malóból Jersey szigetéig és vissza, ekkép bebizonyítván, hogy a H.-ok már most is használható eszközei a vízi sportnak és a tengeri harcászatnak. Az angol hadtengerészet 1912 máj. 8-án együttes hadgyakorlatot is végzett flotta és H.-ok között; e gyakorlat ugyan nem a nyílt tengeren, hanem Weymouth kikötőjében történt, mindazonáltal igen értékes eredményekre vezetett; egy H. felfedezett egy közeledő tengeralatti naszádot, melyet, miután annak közelében leszállott, harcon kívül helyezett; a másik egy hajó mellett leereszkedve hírt adott át, a harmadik pedig a bombavetést mutatta be.

A különleges feltételek, melyeknek a H.-nak meg kell felelnie, a következők:

1. Repülőképesség másodpercenként 12—14 méternyi szélsebesség mellett;

2. repülés tartama legkevesebb 8 órán át;

3. 80—100 kilométernyi sebesség;

4. hordképessége olyan, hogy 2 embert és 500 kg. robbanó anyagot elbir, mindazzal a kellékkel és felszereléssel együtt, mely minden katonai aeroplánon rajta van;

5. a H. könnyen felvonható legyen (hajók fedélzetére);

6. a motor, csavar, hordfelületek, valamint a személyzet a felfreccsenő, felcsapó hullámok ellen védve legyenek; szintúgy a H.-on levő összes készülékek;

7. a főkövetelmény: jó hordképességű, könnyen sikló és a vizet jól osztó, csekély ellentállást előidéző úszói legyenek; mint ilyenek kipróbáltattak: 1 hosszukás siklótalp a közepen több kisebb mellékúszóval jobbra-balra és elől, v. azok nélkül; 2 párhuzamos, hosszukás úszó; több rövid, széles úszó. Legjobbnak bizonyult azonban — a st.-malói versenyben — a Donnet-Lévêque-féle repülő csónak, mely úszótalpak helyett egy siklócsónakot hordoz; míg a többi rendszer a vízi használatra adoptált szárazföldi aeroplánnak mondható, addig az utóbbi egyenesen H.-nak épült. A *képmellékleten* az alsó ábra egy Maurice Farman-féle, két párhuzamos siklótalppal ellátott H.-t mutat be a víz szinén úszva; a *felső ábrán* egy Donnet-Lévêque-féle «repülő csónak» látható repülés közben.

Minthogy víz majdnem mindenütt van és mindenesetre a legolcsóbb röppálya és többnyire síma is, ennélfogva a vízfelületek felhasználása röppályákul igen előnyösnek látszik és ez a H.-ok gyors elterjedését és fejlődését fogja előidézni. Vannak, kik valószinünek tartják, hogy idővel csakis H.-okat, helyesebben univerzális aeroplánokat fognak szerkeszteni, melyek úgy vizen, mint szárazon használhatók. A hadtengerészetek máris felkarolták ezt az új harci eszközt, mind nagyobb számban látják el magukat H.-okkal, megszerezvén hozzájuk a szükséges repülőpályákat, hangárokat. Az osztrák-magyar hadtengerészet 1913 elején már a 11-ik H.-t állította be szolgálatába; hangárjai a polai öbölben levő Santa Catarina-szigeten vannak; a pilotákként szereplő fiatal tengerésztisztek a bécsújhelyi repülőtelepen képeztetnek ki.

Hidroplasztia (gör.), az a művészet, mely különböző készülékek alkalmazásával sokféle alakot ad a szökőkutak fellövelő vizének. L. *Szökőkút*.

Hidroplumbit (ásv.), apró kristályos fehér gyöngyházfényű pikkelyek; valószinüleg ólomhidroxid: $3PbO.H_2O$. Cerussit és piromorfit társaságában galeniton fordul elő.

Hidropsz, l. *Vízkórság*.

Hidropulzor, olyan készülék, mely nagy víztömegek átszállítását teszi lehetővé és módosítása, illetve javítása a hidraulikus kosnak (l. o.). A készüléket *Abraham* Adolf német építészeti tanácsos találta fel. Mivel a műszeren ütő szelepek teljesen hiányzanak, a szállító csövek keresztmetszete igen nagy lehet s így nagy víztö-

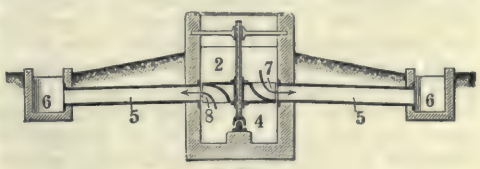

1. ábra.

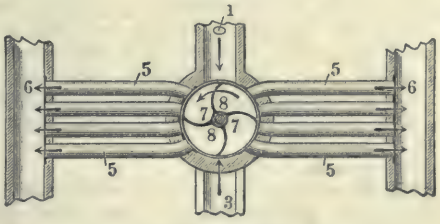

2. ábra. Alaprajz.
1—2. ábra. Abraham-féle hidropulzor.

megek hozhatók mozgásba. A hidraulikus kosban két, fölváltva emelkedő és leszálló szelep szabályozza a víz járását. A H.-ban folytonosan forgó szabályozó kerék dolgozik, mely a nyomó vizet fölváltva emelkedésre és leszállásra birja. Az *1.* és *2. ábra* vázlatosan feltünteti a H. berendezését és működését. Kútba függélyes tengely körül forgatható kerék van elhelyezve, amelynek kerülete lehetőleg pontosan illik a kútba. A kút falazata ezzel a kerékkel szemben nyílásokkal van ellátva, melyek mindegyikéhez egy-egy szállító cső csatlakozik. Ezek a szállító csövek kétoldalt nyitott csatornákba torkollanak, melyek, mint az alaprajz mutatja, összekapcsolhatók.

Maga a kerék a kútban elválasztja a felső és alsó vízüreget. Ezen két üregbe oldalról felső, *nyomó* és alsó, *szívó* vizet bocsátanak. A kerék kamrákra oszlik s ezek oldalt mind nyitottak. A kamrák fele fölfelé, másik fele lefelé zárt. Ezért a felső víz csak a fölfelé nyitott kamrákba juthat. A kerék egyes kamráit elválasztó falak turbinaszerűleg hajlottak, úgy hogy a víz a keréken való áthaladása közben örvénylő mozgásba jut. Ha a H.-ral szívó hatást akarnak elérni, akkor a nyomó víz az 1-es csövön át a 2-es kamrába jut, míg a fölemelendő víz a 3-as csövön át a 4-es kamrába. Az ábrán 5-tel vannak jelezve a szállító csövek, melyek a 6-tal jelzett víztartókba (árkokba) torkollanak, amelyekbe a vizet a 4-es kamrából át kell szívni. A kerék kamrái közül a 7-tel jelzettek a felső víz felé nyitottak, a 8-al jelzettek az alsó vízzel közlekedhetnek. A nyomó víz a 7-tel jelzett kamrán át valamely szállítócsőbe jut s eközben a kereket a nyíl irányában forgatja, mire nemsokára a 8-as kamra kerül az 5-ös cső elé, ezt a nyomó víz elől elzárja, de az alsó víz felé utat nyit. Ezt az alsó vizet tehát az 5-ös csőben mozgó és a kijárat felé törekvő víz a 4-es kamrából átszívja és pedig addig, míg az 5-ös csőben eleven erő működik. Amint ez elfogy, az átszívott víz visszaáramlását az akadályozza meg, hogy a továbbforgó kerék megszakítja az 5-ös csőnek az alsó vízzel való összeköttetését és hogy a felső víz ismét új mozgási energiát kölcsönöz az 5-ös csőben levő víznek. Ha a H.-t a hidraulikus koshoz hasonlóan, vízemelésre akarják használni, akkor a nyomó vizet a 6-os tartóból vezetik az 5-ös szállítócsöveken át a kerékbe, mire ez forogni kezd. A víz aztán fölváltva a 8-as kamrából a 4-be és a lefolyató csőbe jut, vagy a következő helyzetben a 7-es kamrából fölfelé a 2-es térbe, amelyből lefolyhat. A H. jól használható öntözésre és a folyók alsó szakaszában erőnyerésre. Itt ugyanis nagy víztömegek állnak rendelkezésre, de az esés esetleg oly csekély, hogy a víz erejét turbinák közvetlen hajtására nem lehet felhasználni. A H. az esés erejét annyira fokozhatja, hogy turbinák hajtása lehetséges.

Hidrorhachisz *(hydrorhachis)*, folyadékhalmozás a gerincvelőben Spina bifidával vagy anélkül, l. *Spina bifida.*

Hidrosavak, l. *Savak.*

Hidrosteatit (ásv.), nem egyéb, mint közönséges steatit, mely Göpfersgrün közelében fordul elő és a melyet régebben külön ásványnak tartottak.

Hidroszféra (gör.) a. m. vízkör (l. o.).

Hidroszkóp, Giuseppe Pino-tól eredő készülék víz alatti világításra. Úszó korongból cső nyúlik le függélyesen a vízbe s az szükség esetében meghosszabbítható. A cső alsó részén tartály van, mely optikai lencsékkel, elektromos lámpákkal és fotográfiai felvételekre való berendezéssel van ellátva.

Hidroszkópos (ásv.). Némely, vízben könnyen oldható sónak az a tulajdonsága, hogy nedves levegőn vizet szíva megnedvesedik, sőt végre szét is folyik. Magnéziumklorid tartalmánál fogva pl. a kősó is H. Ezért nyirkosodik meg sótartónkban a közönségesen őrlött só, ellenben az új gyártású és H. alkatrészeitől megfosztott *cerebos* nevű használati só, melyet nálunk pl. a vasúti étkezőkocsikban használnak, nem H., amiért ez nem is tapad össze.

Hidrosztatika, a cseppfolyós testek mechanikájának az a része, mely ezen testek egyensúlyi állapotával foglalkozik. L. *Archimedes elve, Felhajtó erő, Fenéknyomás, Közlekedő edények.*

Hidrosztatikai mérleg, l. *Archimedes elve.*

Hidrosztatikai nyomás, valamely *nyugvó* folyadéktömeg nyomása, ellentétben a mozgó folyadék hidraulikus v. hidrodinamikai nyomásával.

Hidrosztatikai paradoxon. E névvel látták el azt a képtelenségnek látszó tényt, hogy a folyadék fenéknyomása nem függ a folyadék mennyiségétől, hanem csak a fenék nagyságától, a folyadékoszlop magasságától és a fajsúlytól. A hengeres edény esetében ugyanis a fenéknyomás egyenlő az egész folyadékoszlop súlyával; fölfelé táguló edényben az oldalfalak viselik a rájuk nehezedő nyomást és a fenékre csak a fölötte levő folyadékoszlop nyomása jut. Fölfelé szűkülő edényben a kisebb vízmennyiség nyomását mintegy kiegészíti a ferde falra alulról fölfelé történő nyomásból eredő visszahatás s így a nyomás megint csak akkora, mint amilyent az egész fenék fölött emelkedő hengeres folyadékoszlop gyakorolna a fenékre; ennek mind a három esetben egyforma nagynak kell lennie. L. *Fenéknyomás.*

Hidrosztatikai sajtó a. m. hidraulikus sajtó.

Hidrosztatikus ágy. Egyenletesen langyos hőmérsékletű vízzel töltött fürdőkád, melybe vízhatlan lepedőn fekve belemerül a beteg. A víz hőmérsékletének egyenletesen tartása nehéz. Feltalálója Asbrooth (1788—1874). Fölfekvés elkerülése végett, fekélyes bőrbajokban v. égési sebekben szenvedők ápolásában fontos.

Hidroszulfidok, a fémeknek hidroszulfidgyökkel (SH) való vegyületei, tehát a hidroxidokkal analóg összetételű vegyületek. Kémiai szempontból e vegyületek hidrothiobázisok.

Hidroszulfitek, l. *Hidrokénessav és sói.*

Hidrotachometer (gör.), műszerek, melyekkel a folyó víz sebességét lehet meghatározni. L. *Vízsebességmérés.*

Hidrotalkit v. *völknerit* (ásv.), hatszöges táblák, többnyire leveles halmazok; lágy, kissé hajlítható, zsíros tapintatu, fehér gyöngyházfényü, áttetsző. Kémiai tekintetben víztartalmú magnézium-aluminium-hidroxid, képlete közel

$$Al(OH)_3.3Mg(OH)_2+3H_2O,$$

de ezenkívül mindig tartalmaz 2·6—10·5% széndioxidot, amelyet talán másodlagosan vett fel. Valószínűbb, hogy a H. brucit- és hidrargillitnek elegye és tulajdonképen a spinellnek átalakulási terméke. Előfordul a szerpentinben; Snarum Norvégiában, Slatoust az Uralban.

Hidrotechnika (gör.) a. m. vízépítészet.

Hidrotefroit (ásv.), valószínüleg nem egyéb, mint víztartalmú tefroit; halvány rózsaszínű, savval könnyen kocsonyásodik, összetétele a

$$(Ma,Mg)_2SiO_4+\tfrac{2}{3}H_2O$$

képletnek felel meg. Lelőhelye Pajsberg, Svédországban.

Hidroterápia, l. *Vízzel gyógyítás.*

Hidrothorax, l. *Vízkórság.*

Hidrotica a. m. izzasztó szerek.

Hidrotion *(hydrothion)* a. m. kénhidrogén(l. o.).

Hidrotionsav *(hydrothionsav)* a. m. kénhidrogén (l. o.).

Hidrotitanit (ásv.), a dizanalitnak elváltozott módosulata; sárgásszürke lágy tömeg. Lelőhelye Magnet Cove (Arkansas).

Hidrotropizmus (növ.), a növényeknek az a sajátsága, amellyel az egyenlőtlenül elosztott vízgőz hatását percipiálják és tropisztikus, itt hidrotropikus görbüléssel reagálnak. A hidrotropikus görbülés pozitiv, ha a növényrészek a nedvesebb levegő v. talaj felé görbülnek, pl. a fő- és mellékgyökerek, a mohok gyökérszőrei; negativ H.-sal birnak pl. a len, burgonya csirahajtása, a gombák termőtestei. A H. ingerét a gyökerek csúcsai fogják fel.

Hidrovegyületek. Az anorganikus kémiában H.-nek nevezik a pozitiv és negativ gyököknek —OH, —SH, —SeH, —TeH egyvegyértékű gyökökkel való vegyületeit. A pozitiv gyökök e vegyületeit *hidrobázisoknak*, a negativ gyökökét *hidrosavaknak* mondjuk. Az organikus kémiában H.-nek mondják azokat, melyek valamely organikus vegyületből hidrogénfelvétellel keletkeznek. A benzol C_6H_6 pl. felvehet molekulájába 2, 4 vagy 6 hidrogénatomot, mikor sorban *di* C_6H_8, *tetra* C_6H_{10} és *hexahidrobenzol* C_6H_{12} keletkezik.

Hidroxidgélek, l. *Gél.*

Hidroxidok, általában azon vegyületek, amelyek az (OH) egyvegyértékű *hidroxil* gyököt tartalmazzák. Ez elnevezés alatt rendesen *a fém-H.-at* értik. Ez utóbbi vegyületek bázisok, tehát mindama sajátságokkal birnak, amelyek a bázisokat (l. o.) jellemzik.

Hidroxil *(hydroxyl)* — OH egyvegyértékű gyök.

Hidroxilamin, *hydroxylamin, oxiammonia*, $HO\text{-}NH_2$, olyan ammoniának tekinthető, melyben egy hidrogénalkatrészt hidroxilgyök helyettesít. Szín- és szagtalan higroszkópos tűkben kristályosodik, 33°-on olvad. Csökkentett nyomáson desztillálható. Forráspontja 22 mm. nyomáson 58°. Vízben, borszeszben, metilalkoholban jól oldódik. Vizes oldata erősen lúgos kémhatású. Az oldatban valószinüleg H.-hidroxid $(HO.NH_3)OH$ foglaltatik. Cink, vas, aluminium, króm, nikkel, só oldatából fémhidroxidokat választ le. Savakkal az ammoniához hasonlóan sókká egyesül, mely jól kristályosítható vegyületeket úgy kell tekintenünk, mint a *hidroxilammonium-gyök* sóit:

$$\overset{\text{III}}{HO.NH_2} + HCl = \overset{\text{V}}{(HO.NH_3)Cl}$$

hidroxilammoniumklorid v. hidroxilaminklórhidrát.

E viselkedése alapján feltesszük, hogy a H.-ban a nitrogén 3 vegyértékű és mikor savakkal addició útján egyesül, a nitrogén ötvegyértékűvé válik. A tiszta H. kevéssé állandó. Hevítve rendkivül hevesen robban, miközben szétesik vízre, ammoniára és nitrogénre. Vizes oldatban is így bomlik, különösen gyorsan lúg jelenlétében. Oldatát üvegedényben tartva, az üvegből kioldott csekély mennyiségü alkáli is bontólag hat reá. Oxidáló anyagok hevesen megtámadják, mikor is főképpen dinitrogénoxidra és vízre bomlik:

$$2HO.NH_2 + 2O = 3H_2O + N_2O.$$

Könnyű oxidálhatóságával kapcsolatban a legerélyesebb redukáló anyagok egyike. Higany ezüst, aranysók oldatából színfémet választ le. Lúgos kuprisó oldatából kupro-oxidot csap le. E reakció annyira érzékeny, hogy vele oldatban $^1/_{100,000}$ sr. H.-t felismerhetünk. Erélyes redukáló sajátságánál fogva a H. mérgező, mert a vértestecskék oxigénjét elvonja. Mint rothadásgátló szer is erélyes hatású. A H. ketonokkal és aldehidekkel *oximeket* (l. o.) alkot, ezért az organikus vegyületek szintézisében is fontos szerepet játszik. H. keletkezik mint közbeeső termék a nitrogén oxidjainak redukciójakor. Igy ha nitrogénoxidot vagy salétromsavat fejlődő hidrogénnel hozunk össze, H. keletkezik:

$$NO + 3H = HO.NH_2$$

$$HNO_3 + 6H = HO.NH_2 + 2H_2O.$$

A nitrogénoxidot ónnal és sósavval megtöltött palackokon vezetik át. A salétromsav redukciója legcélszerübben úgy történhetik, hogy kénsavban oldott salétromsavat, higany-katódot alkalmazva, elektrolizálnak. A katódon leváló hidrogén a salétromsavat javarészt H.-ná redukálja. A *H. sói* jóval állandóbbak, mint a tiszta vegyület. Fontosabbak: *H.-klorid* $(HO.NH_3)Cl$. Monoklin hasábokban vagy lemezekben kristályosodik. 151°-on olvad. Bőrbetegségek gyógyítására is használják. *H.-nitrát* $(HO.NH_3)NO_3$, nagymértékben higroszkópos, sugaras, kristályos tömeg. *H.-szulfát* $(HO.NH_3)_2SO_4$, hosszú, színtelen monoklin prizmák. Hevítve megolvad, 170°-on elbomlik. Aluminiumszulfáttal oktaéderekben kristályosodó, a timsóval analog összetételü

$$(HO.NH_3)_2Al_2(SO_4)_4,24H_2O$$

kettős sót alkot. A H. sóit főképpen mint erélyes redukáló anyagokat alkalmazzák. A H.-t 1865. *Lossen* fedezte fel.

Hidrózis *(hydrosis)* a. m. izzadás (l. o.).

Hidrozoák (állat), l. *Hydrozoa.*

Hidrozólok alatt értjük különben oldhatatlan anyag vízben oldható alakulatát, pl. ezüsthidrozól.

Hidrür, fémeknek hidrogénnel létesített vegyületei. Alkálifémek H.-jei előállíthatók ezen fémeknek hidrogénnel való együttes hevítése által, kristályosíthatók, nem vezetik az elektromos áramot és erős redukáló szerek. L. még *Aerogéngáz.*

Hidsánc, az oly erődítés, mellyel az ellenséget valamely hídnak kijáratától távol tartják, hogy csapatoknak vagy egész seregrészeknek a hídon való átkelését ne háborgathassa s ágyúzásával a hidat el ne ronthassa.

Hídszerkezet, valamely híd azon alkotórészeinek összessége, melyeknek az a rendeltetése, hogy az *összes külső* erőknek ellenálljanak és azokat végeredményben az alépítményre (hídfő, pillér) áthárítsák. A külső erők két csoportra oszthatók irányuk szerint: függőleges és vízszintes erőkre. Az első csoportba tartozik az a legnagyobb terhelés, melynek hordására a híd szolgál, az ú. n. hasznos teher, továbbá a H. saját súlya (holt teher); míg a második csoportba való pl. a szélnyomás. A külső erők ezen két csoportjának megfelelőleg, a H. nekik ellenálló alkotó részei is két csoportba sorozhatók. Az elsőbe tartoznak a főtartók, kereszt- és hossztartók, meg a hídpálya-

tartók, a másodikba pedig a szélrácsozás és a keresztkötés.

Valamely vas-H. elrendezése gerenda-híd esetében a következő:

A hídnak két szomszédos támasztó-építménye (pillér v. hídfő) közt gondoljunk végigfektetve egy olyan hosszú tartószerkezetet, amely a két építmény közötti távolságot teljesen áthidalja és két végével az illető építményeken nyugszik. Az ilyen, pillértől pillérig átnyúló áthidaló tartót nevezzük a híd főtartójának. Ha ez a főtartó egy-

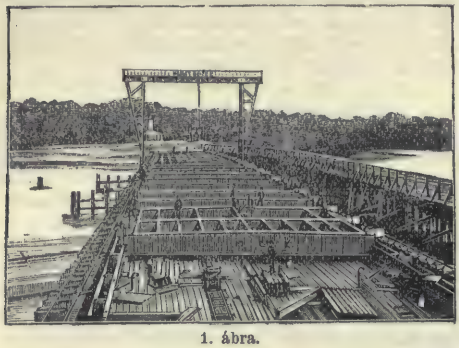

1. ábra.

magában olyan széles, hogy rajta a hídon átvezetendő forgalom már elegendő helyet találhat (mint a boltozott hidak boltozatán), akkor tulajdonképen egy főtartó képezi az egész H.-et s kívüle legfölebb a pályaszin kiegyenlítésére s a forgalom biztonságára szolgáló mellékrészek szükségesek. Ha azonban, mint ez a fa- és vashidak főtartóinál szokott lenni, egy főtartó magában oly keskeny, hogy rajta a forgalom el nem helyezhető (pl. egy szál vasgerendán), akkor egymástól bizonyos távolságban két vagy több olyan tartót fektetünk,

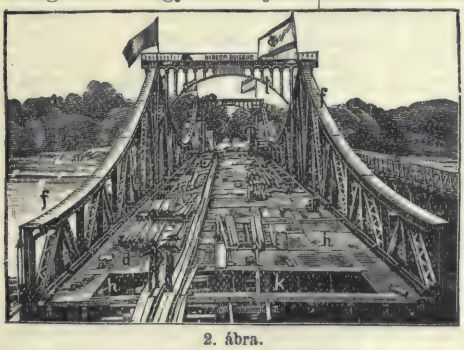

2. ábra.

amely pillértől pillérig átér. Ilyenkor a szomszédos főtartók között természetesen ür marad, melyet még, hogy a hídon közlekedni lehessen, valamivel be kell födni. Kisebb fajta hidaknál, ahol több főtartót alkalmazhatunk egymás mellett, ezeket a befödő részeket, az ú. n. *hídpályatartókat* (fapadlózat, Zorès-vasak, domború lemez stb.), közvetetlenül a főtartókra lehet helyezni, de már nagyobb hidaknál, ahol a főtartók drágábbak, kevesebb főtartót alkalmaznak s éppen ezért a főtartók *(f)* oly messze jutnak egymástól, hogy a hídpályatartókat közvetetlenül reájuk alkalmazni nem lehet *(1. ábra)*. Ilyen esetben a főtartók között keresztirányban bizonyos távolságra ú. n. *keresztartók (k)* vannak alkalmazva, ezek közé pedig a főtartókkal párhuzamos irányban elhelyezett *hossztartók (h)*, melyekre hídpályatartók fektethetők. (A *2. ábrán* domború lemezek láthatók *d.)* Nagyobbszerü hidaknál a hossztartók közt még újabb kereszttartókra (másodrendü kereszttartók), s ezek közt másodrendü hossztartókra is lehet szükség. A hídpályatartókra még különféle burkolatot is szoktak alkalmazni (l. *Hídpálya)*. Mindezek a tartók lehetnek tömör v. rácsos tartók; erőtani rendszerük szerint a főtartók lehetnek gerenda-, ív- v. függő-tartók; a kereszt-, hossz- stb. tartók többnyire gerendatartók. A kereszt-, hossz- és pályatartók együttvéve alkotják a hídpályaszerkezetet. Ív- és függőhidaknál a pályaszerkezetet a főtartókkal oszlopok v. függővasak kötik össze, melyek az erőátadást közvetítik.

A H. teherhordó részeinek működése ezek szerint a következő módon képzelendő. A forgalom által képviselt teher (pl. egy teherkocsi, vasúti vonat, embertömeg, vízvezeték stb. súlya) közvetetlenül a hídpályatartóra, mint legalsóbb rendü tartóra nehezedik s ennek anyagában bizonyos, a hídpályatartó és az esetleg rajta nyugvó burkolat önsúlya által is növelt belső feszültséget: igénybevételt idéz elő. A hídpályatartó a reá eső súlyokat, valamint saját súlyát is bizonyos törvényszerüség szerint tovább adja arra a magasabb rendü tartóra (pl. hossztartóra), amelyre ő maga közvetetlenül támaszkodik; ez utóbbinak tehát már a forgalomból reá eső terhet, a hídpályatartó és burkolat súlyát és az ő saját súlyát is kell viselnie s a mindezen súlyok következtében benne keletkező belső feszültséget kibirnia. Éppen így adja tovább a hossztartó a kereszttartónak, ez a főtartónak a saját súlyát és a reá a többiek által juttatott összes súlyokat. A főtartónak eszerint már a híd teljes önsúlyát (a főtartó saját súlyát is ideértve) és a hídon átvezetendő forgalom összes súlyát kell viselnie. Mindezt a súlyt a főtartó a *saruk* (l. o.) közvetítésével az alépítményre (pillér, hídfő) hárítja, amelyen nyugszik; ez meg tovább adja az anyaföldnek, amelybe építve van. A H.-nek ezeken kívül fontos alkotó részei a *szélrácsozás* és a *keresztkötések*. A szél ugyanis a híd oldalfelületén nagy ellenállást találván, a H.-et fölfekvéseiről lesodorni, — s mivel a H. a fölfekvéseknél szilárdan áll — legalább vízszintes síkban meghajlítani igyekszik. A szélnek ez ellen a törekvése ellen a H.-et kellően merevítendő, a főtartókat egymás között az övek síkjaiban össze szokták rácsozni s ezeket a vízszintes síkban fekvő rácsos tartókat nevezik *szélrácsozásnak*. A *keresztkötés (2. ábrán t)* pedig föként arra való, hogy az ugyanazon nyílást áthidaló szomszéd főtartóknak egymás között helyenkint való keresztirányú összekapcsolása által egyszerre mind a két (esetleg több) főtartó álljon ellen a vízszintes erők felfordító és elferdítő törekvéseinek, amelyeknek egy főtartó egymagában már keskeny és magas formájánál fogva is kevésbbé sikeresen tudna ellenállani.

Vasbeton gerenda-hidak esetében alapjában a H. ugyanolyan részekből áll, mint a vas-H., lényeges különbség származik azonban az egyes alkotórészeknek a vasbeton természetéből folyó monolit-szerű kapcsolásából, mely fokozódik még akkor, midőn a nyílást áthidaló szerkezet az ugyancsak vasbetonból készült támaszokkal szerves egésszé össze van kötve.

Hídtestvérek (franc. *Frères pontifes*; lat. *Fratres pontifices*), szerzetesrend, melyet állítólag Benezet alapított Burgundban a XII. sz.-ban. Az utasok elszállásolása s a betegek ápolása mellett hidakat és utakat építettek. III. Kelemen erősítette meg 1189. II. Pius a XV. sz. közepén eltörölte. V. ö. *Grégoire*, Recherches historiques sur les congr.-hosp. des Frères pontifes (1814).

Hídtünetek, a híd (l. *Agyvelő*) sérülésére (vérzés, daganat stb.) mutatkozó idegrendszerbeli kóros jelenségek. A hídban a szemmozgató- és az arcidegpályák már kereszteződnek, míg a piramispályák csak később a nyúltvelőben, amiért is a híd sérülésre leggyakrabban féloldali bénulás az ellenkező oldali arcideg vagy szembénulással (hemiplegia alternans) jön létre. A hídban levő idegsejtdúcok és a piramispálya együttes sérülése ezenkívül még igen változatos tünetcsoportokat okozhat. Az ilyen tünetek orvosi megítélése mindig a baj mineműsége (vérzés, daganat stb.) szerint más és más.

Hídvám. H.-ot, hídpénzt a hidakon való átkelésért, ill. árúknak, tárgyaknak a hidakon át való szállításáért szednek. Az e címen befolyt összegek rendesen a hidak építési és fenntartási költségeire fordíttatnak. Hazánkban közjogi jelentősége is volt a budapesti lánchíd vámjának, mert ez volt a nemes ember első megadóztatása. L. *Belső vám*.

Hidvég, kisk. Háromszék vmegye miklósvári j.-ban, (1910) 2262 magyar és oláh lakossal. Két urasági kastélya s több szeszgyára van. Itt verte meg 1848 december 24-én Gedeon altábornagy a székelyeket, kik azonban futás közben lelkesedésüknek fényes jelét adták. Ugyanis a 12. zászlóalj egy százada, mely a futókat védte, az üldöző vasas század előtt a földre feküdt azon reményben, hogy a katonaló nem fogja őket eltiporni. Tervük sikerült. A vasas század elrohant közöttük, mire ők hátulról küldtek golyózáport az előttük lévő ellenségre, mit észrevéve társaik, visszafordultak s elülről lövöldözték a vasasokat, kik csak oldalfordulattal menekülhettek ki a keresztűzből.

Hidvégardó, kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 844 magyar lak.; postahivatal, u. t. Bódvavendégi.

Hídvelő, l. *Agyvelő*.

Hídvonat. A hadseregek hadjárat alatt szekereken magukkal visznek mindent, ami hidak rögtönzésére szükséges. Egy kisebb folyó áthidalására szükséges készlet képez egy *elővéd-H.*-ot, míg a nagy folyókon való átkelésre szükséges hajók s egyéb, hídépítésre szükséges készletek összessége képez egy *hadi-H.*-ot, l. *Ponton*.

Hidzsász, l. *Hedzsász*.

Hidzsr (*El-, Medain Szalih, Madain Szalah*), a Damaszkusból Mekkába vezető karavánút egyik állomása, 7 napi járásra Medinától. A korán szerint itt laktak a themuditák, akiket az Isten romlottságuk miatt kiirtott. Doughty 1878. csakugyan számos feliratos sírbarlangot talált a közelében.

Hidzsra, *hedzsra, hedzsira, hegira* (arab) a. m. *kivándorlás*, különösen Mohammed próféta kivándorlása Mekkából Medinába. Omar kalifa 17 évvel a kivándorlás után a mohammedánok időszámítását ez eseményhez kapcsolta. Ez éra 622 júl. 16-ával (mint az 1. évi muharrem hónap 1. napjával) kezdődik. Minthogy a mohammedánok holdhónapokat számítanak és a 354 napra terjedő holdéveket a napévekkel semmiféle interkaláció segítségével nem egyenlítik ki, közönséges időszámításunk 32 esztendeje 33 mohammedán esztendőt tesz. A H.-éveknek időszámításunkra való áttételére legalkalmasabb táblázatos munka: *Wüstenfeld*, Vergleichungstabellen der mohammedanischen u. christlichen Zeitrechnung (Leipzig 1854), mely a H. 1300. (= 1883) éveig terjed; folytatása (1500 H. = 2077 Kr. u.) *Mahler* Edétől (u. o. 1887). A folyó évvel (1913) a H. 1331—32-ik évében állunk, mely 1912 dec. 11. kezdődött.

Hieflau, falu Stiria Leoben kerületi kapitányságában, az Erzbachnak az Ennsbe való folyásánál, a Gesäuse (l. o.) kijáratánál, vasút mellett, kb. 1300 lak., nagy vaskohókkal és fűrésztelepel. Közelében a Seemauer és Pfaffenstein meredek sziklafalai között van a körülfogott Leopoldsteini-tó. D.-re fekszik Radmer falu (914 lak.), udvari vadászkastéllyal, Ny.-ra a szép kilátást nyujtó Tamischbachturm (2034 m.).

Hiel, *Emanuel*, flamand költő, szül. Dendermondeban 1834 máj. 30., megh. Schaerbeckben Brüsszel mellett 1899 aug. 27. Volt gyapjugyárigazgató, könyvárus, vám-, majd belügyminisztériumi hivatalnok, azután a brüsszeli konzervatoriumon a szavalás tanára és végül az iparmuzeumi könyvtár őre lett. Egyike a legjelesebb flamand lírikusoknak. Költői művei közül megemlítjük: Nieuwe liedekens (Gent 1861); Gedichten (u. o. 1863, Arnheim 1868); De Wind (himnusz, 1869); Lucifer és De Schelde (énekek, zenéjök Benoisttól); Vrijheidshymne (zenéje Hol R.-től); Jacoba van Beieren (dráma, 1879); Liederen voor groote en kleine kinderen (megzenésítve Gheluwetől, 1875, 1879); Bloemeken, een liederkrans (Utrecht, 1877); Der Belgen Land (a belga függetlenség ötvenéves emlékünnepére írott dalok, 1880). H. költeményei összegyüjtve Volledige dichtwerken (Rousselaere 1885, 3 köt.) címmel jelent meg.

Hiemalis (lat.) a. m. télies.

Hiemantes, l. *Flentes*.

Hiempsal, Micipsa numidiai királynak a fia, l. *Jugurtha*.

Hiéna (*Hyaena*, állat), a H.-félék családjába tartozó ragadozó emlősállatnem. Az idetartozó 3 élő faj törzse zömök, nyaka vastag, feje nagy, arcorra esetlen és erős, elülső lábuk görbe és hosszabb a hátulsónál, ezért hátuk lejtős. Lábuk négyujjú s vissza nem húzható karmokkal van ellátva; farkuk rövid. Füleiket ritkás szőrözet fedi; szemük ferde metszésű és kellemetlen kifejezésű; hosszú ritkás szőrözetük a hát mentén sörénnyé hosszabbodik, 34 foguk van. Hangjuk ellenszen-

vesen rikácsoló vagy hátborzongató kacagáshoz hasonló. Valamennyi éjjeli ragadozó, de főleg a dögöt szereti. Dél- és Nyugat-Ázsiában fordulnak elő, leggyakoribbak azonban Afrikában. Évente barlangban v. magaásta gödörben a nőstény 3—4 fiat kölykezik. Fiatalon fogságba ejtett példányok könnyen megszelidíthetők. A *foltos H. (H. crocuta* Erxleb.) ma csak Dél- és Kelet-Afrikában él. A pleisztocén korban Európa és Ázsia D.-i részein is el volt terjedve, a *barlangi H. (H. spelaea* Goldf.) ugyanis tulajdonképpen e fajhoz tartozik. Hossza 1·3—1·5 m., vállmagassága 80 cm. Bundája fehéres szürke, többé-kevésbbé fakósárga, oldalain és combjain barna foltokkal. *Csíkos H. (H. striata* Zimm), szőre szürkeszínű, számos fekete keresztsávval; tarkójától farktövéig a hátán végig sörény emelkedik, melyet, ha dühös, vagy megriad, felborzol; hazája Ázsia D.-i része és Észak-Afrika. Átlag 1 m. hosszú. Állatkertekben leginkább ez a H.-faj fordul elő. Kövült maradványait Angliában és Franciaországban is megtalálták. *Barna H. (H. brunnea* Thunb.), hátának sörénye hosszabb, mint az előbbieké, alapján fehéresszürke, csúcsa felé mindinkább barnul és barnább, mint többi szőre. Jóval kisebb a foltos H.-nál s legfeljebb akkora, mint a csíkos H. Hazája Dél-Afrika. A geológiai értelemben vett legidősebb H.-maradványok Samos, Pikermi, Mont Libéron, Baltavár, Maragha felső-miocén (v. alsó-pliocén) rétegeiből ismeretesek. A H.-nemnek mintegy tíz kihalt faja ismeretes, melyeknek maradványai Németország, Anglia, Magyarország, Olaszország, Spanyolország, Franciaország, Görögország, Kisázsia, Perzsia, India, Kina, Észak-Afrika stb. neogén rétegeiben és barlangi üledékekben fordulnak elő.

Hiéna-félék *(Hyaenidae,* állat), a Ragadozók (l. o.) rendjének egyik családja. Egyetlen neme ismeretes. L. *Hiéna.*

Hiénakutya *(Lycaon pictus* Temm., állat), a Kutya-félék családjába tartozó állatfaj. 42 fogból álló fogazata a farkasokéval egyezik meg, azonban fogai erősebbek és gömbölyűbbek, azonkívül koponyája rövidebb és szélesebb. A farkasoktól főleg abban különbözik, hogy elülső és hátulsó lábain négy-négy, vissza nem húzható karmokkal ellátott ujja van, tehát e tekintetben a hiénákhoz hasonló. Kb. akkora, mint egy közepesnagyságú mészároskutya. Gyapjuszőr nélküli, tarka bundájának alapszíne fehér, fekete és agyagsárga, világosabb és sötétebb foltokkal. Afrika középső, K.-i és D.-i részein honos. Társaságban él. A nagyobb vadat is megtámadja.

Hiencek v. *heancok,* így nevezik a vas- és sopronvármegyei németséget. A tulajdonképeni H. csak Soprontól D.-re kezdődnek, a locsmándi, szentmártoni és németkereszturi kerületekben laknak (részben horvátokkal keverve): az ország Ny.-i határán van még egy kiágazásuk É. felé a Rozália-hegy tövében Rétfaluig. A H. dialektusa jelentékenyen eltér a többi soproni németekétől; míg ez utóbbiaké nagyjában megegyezik a mosonvármegyei «hádpauer»-okéval s az osztrák-bajor dialektussal rokon, addig a hienc nyelvjárás oly sajátságos, hogy akár külön dialektusnak vehetjük. Jellemzi különösen a fokozódott diftongizálás (pl. sie helyett mondják sei), továbbá bizonyos neme a tonikus akcentusnak, ami a nyelvet éneklő modoruvá teszi. Valószínű, hogy a H. egykor különálló néptörzs volt azon a szögleten, hol Sopron és Vas vármegye németsége s Ausztria és Stiria találkoznak. Más elmélet szerint a Karolingok idejéből fenmaradt bajor-aleman bevándorlók töredéke. Főhelyük Kőszeg. A H. általában ravasz, bizalmatlan nép, régebben sokat csempésztek az osztrák határon át. Másrészt munkás, szerény igényű, istenfélő, elmés, ének- és mesekedvelő; ragaszkodik nemzetiségéhez, de kitűnő hazafi. E népből származott Liszt Ferenc, Hyrtl dr. stb. Meséiket a bécsi tud. akadémia megbízásából kiadta *Bünker* R. soproni tanító (1910).

Irodalom. Hunfalvy P., Magyarország etnográfiája, 247. l.; Schwicker I. H., Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen 207—219; Kurz S., Etnographia III. 19—24.; Bünker R., D. Bauernhaus in Hianzerei, Wien 1895.

Hienfong, kinai császár, szül. 1831 aug., mint Taokuang császár negyedik fia, megh. 1861 aug. 22. 1850 febr. 25. lépett trónra, uralmának legfőbb eseményei az angolok és a franciák elleni szerencsétlen küzdelem s ezek csapatainak 1860 okt. 24. győztes bevonulása a fővárosba, továbbá a taiping-forradalom voltak. Utóda legidősebb fia, Tung-csi lett, ki 1855 szept. 5. született. L. *Kina.*

Hier... *hiero...* (gör.) a. m. szent, összetételekben gyakori.

Hiera, sziget, l. *Szantorin.*

Hieracium *L., hölgymál* (növ.), a Fészkesek nyelves virágú génusza; 400 faja van. Alakokban a leggazdagabb európai génusz, kis része andesi, a többi az É.-i félgömbön van elterjedve, főkép Európában. Igen változatos termetű évelő fűvek. Gyakran tőrózsájuk van. Fészkük igen kicsi, de nagyobb, sőt nagy is lehet, rendesen sok virágú, virága rendesen sárga, ritkább a vörös v. fehér, fészekpikkelyei fedelékesek. Termésük egyforma vastag, hengeres v. hasábos, jól kivehetően bordás (10); csőrtelen, tompa és bemélyedt csúcsán kis rövid szegélye van, mely a törékeny, többnyire sárgás bóbitát az alján körülövezi. Az egyes alakok igen kevéssé állandók, elváltozásra és kereszteződésre igen nagy mértékben hajlandók, a fajok körén belül ezrekre megy a szerzőktől megkülönböztetett alakok száma, a faj elhatárolását csak igen nehezen engedik meg, így a H. a legnehezebben meghatározható génusz. Régebben némely fajt orvosságnak használtak *(H. pilosella* L., ezüstös hölgymál, borjufül, egérfül, nyúlfül, ölyvfül, holgyomál; *H. silvaticum* L., erdei hölgymál). A hegyi *H. aurantiacum* L., kissé árnyékos és friss talajon, csinos és kedvelt kerti virág Sziklacsoportok díszéül más H.-fajokat is lehet választani. V. ö. *Nägeli* és *Peter,* Die Hieracien Mitteleuropas (München 1885—89); *Monnier,* Essai monogr. sur les Hieracium (Nancy 1829); *Neilreich,* Kritische Zusammenstellung der in Oesterreich-Ungarn bisher beobacht. Arten, Formen und Bastarde der Gattung Hieracium (Wien 1871); *Grisebach,* Commentatio de distributione Hieracii (Göttingen 1852); *Christener,* Die Hieracien der Schweiz (Bern 1863); *Borbás,* A Hieraciumok Alpestria csoportja (Term. Tud. Közl. 1894). V. ö. még *Fries I.* munkáit és újabban *Zahn* monografikus dolgozatait.

Hierapetra, l. *Kréta.*

Hierapolisz, több ókori város: 1. Frigiában a Likosz és Meander közt, Laodikeia közelében, a Kybele-kultusz központja, kinek papjai a közeli kénes barlangban (Plutonion) dicsérték istennőjüket; hévvizei miatt látogatott fürdőhely. Pál apostol idején keresztény hitközséggel. Ma *Tambuk-Kálesszi*. Maradványai, melyet meleg forrásainak mészlerakódásai festői módon vontak be, igen jelentékenyek; 1887. német expedició kutatta át. — 2. Szíriában a Mezopotámiába vezető nagy országút mentén (görögül Bambyke, mely névről az ott a VIII. sz.-ban virágzott híres papirgyár termékei charta bombycina néven jutottak európai forgalomba). *Derketo* (l. o.) női istenség kultuszával, kinek templomát Crassus kirabolta.

Hierarchia (gör. a. m. *szent uralom*), általában ama személyek összessége, akiknek egyházi hatalmuk van. Ebben az értelemben minden, némiképp kifejlődött vallásnál találunk H.-t. Az ó-kor népeinek a papsága rangfokozatokra és osztályokra volt felosztva, melyek élén, pl. a zsidóknál, a főpap állott. A *katolikus* egyházban is ama személyek összességét jelenti a H., akik — bizonyos rendfokozat szerint — az egyházi hatalmat birják. Mindenekelőtt megkülönböztetendő a *H. ordinis* és a *H. jurisdictionis*; az előbbi a rendi, spirituális hatalomnak, az utóbbi a joghatósági, kormányzati hatalomnak fokozatait jelenti. A H. ordinis fokozatai isteni jogon (jure divino) a *püspöki*, a *presbyteri* és a *diakoni* rendek és egyháztörvényhozói intézkedés folytán (jure humano) az *aldiakoni* s a kisebb rendek *(acolythatus, exorcistatus, lectoratus* és *ostiariatus)*. A H. jurisdictionis-nak isteni jogon két fokozata van, úgymint: a püspökség és a pápaság; de emberi jogon létesültek az érseki, részleges primási, az exarchai és a patriarchiai fokozatok, amelyekhez járulnak még a bíbornokság, az archipresbyterség és az archidiakonátus.

A rendi hatalom (potestas ordinis) valamely fokozatába való belépés *felszenteléssel (ordinatio)* történik, amelyet megelőz a hajkorona (tonsura), mint a papirendbe felvételt előkészítő cselekmény. A papi rendbe felvettek összessége — ideértve a hajkoronásokat is — *ordo*- vagy *klérus*-nak mondatik. *A joghatósági hatalom* gyakorlásának rendszerinti előfeltétele az ordo, mely azonban csak a hatalomra való képességet, de nem a jogosultságot is adja, mert az utóbbi megszerzéséhez *törvényes elküldetés (missio legitima)* szükséges. A legfőbb joghatóság a pápa, akit Rómában az egyetemes egyházkormányzat vitelében több hatóság és hivatal támogat, amelyeknek összessége a *római kúria*. Ennek a szervezetét V. Sixtus állapította meg s X. Pius 1908 jún. 29. kelt Sapienti consilio c. rendeletével alakította át. Eszerint a római kúriát 1. a *kongregációk* (bíbornokok, prelátusok s kúriai tisztviselőkből álló permanens bizottságok), 2. a *törvényszékek (tribunalia)* s 3. a *hivatalok (officia)* alkotják. Legkiválóbb tagjai a kúriának a *bíbornokok*, kik a különböző kongregációkban és törvényszékeken működnek. A bíbornokok rangra, méltóságra nézve a patriarchákat is megelőzik, kik ma már csak a címet viselik, de mint ilyenek, joghatósággal nem birnak, kivéve az egyesült görög szertartású görög patriarchákat. Utánuk a primások következnek, akik valamely ország egyházmegyéi élén állanak; az érsekek, illetőleg metropoliták, akik egy egyháztartomány fölött állanak; a megyés püspökök, akik a nekik kijelölt dioecesist kormányozzák; a kisebb, vagy nempüspök-prelátusok, mint birtokosai az egyházhatósági hatalomnak a prépostság, apátság területén, vagy a kolostor élén. A legalsóbb fokon áll a plébános, aki a püspöktől tágabb-szűkebb körű joghatóságot kap a plébánia területére. L. még *Egyházi szervezet*.

Hierasus, a Szeret folyó régi latin neve.

Hierasykaminos a. m. szent eperfa, régi város Nubiában; a Ptolemaiosok alatt Egyiptom déli határvárosa volt. Romjai a Nilus balpartján, Maharakka mellett láthatók.

Hierateion (gör.), a régi templomokban többnyire a papok tartózkodási helye, tehát ugyanaz, ami ma a sekrestye; néha azonban szentély gyanánt is használták. A görögkeleti templomokban a. m. a magas kórus.

Hieraticum (gör.-lat.), más neve a bémának. L. *Béma*.

Hieratikus (gör.-lat.) a. m. szent v. papi.

Hieratikus írás, l. *Hieroglifok*.

Hieratikus stílus, szent v. papi stílus. A művészetben archaikus v. archaisztikus stílusnak is mondják, többnyire a rajz szigorusága, az előadás régiessége jellemzi. Ilyen pl. ma is a gör. kel. templomok ikonosztázainak stílusa.

Hieratit (ásv.), apró kis oktaéderek, amelyek szürke sztalaktitos konkréciókba vannak beágyazva; a konkréciók timsó, nátriumszulfát és sassolin elegyéből állanak. Káliumfluoszilikát, képlete: K_2SiF_6. Vulcano-sziget fumarola-üregeiben fordul elő.

Hierax coerulescens *L.* (állat), l. *Muti*.

Hierisos, l. *Akanthos*.

Hierlatz-rétegek (geol.), az alsóliaszban fáciest jelentenek. Oly, többnyire vörös és fehértarka rétegzetlen mészkövek ezek, amelyek tele vannak crinoidák maradványaival és brachiopodákkal; egykori zátonyoknak felelnek meg. H. találhatók többi közt a Pilishegység É.-i platórészén, ahol közvetlenül a fehér megalodusmészkőre vannak települve.

Hiero . . . (gör.), l. *Hier* . . .

Hiero, l. *Hieron*.

Hierobotanon (gör.) a. m. a szent növénykönyv; így nevezik a szent irásban előforduló növénynevek magyarázatát.

Hierochloë *Gmel., Máriafű* (növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza; 13 faja mérsékelt és hideg tájakon elterjedt pázsitfű, egyesek trópusi magas hegységekben honosak. Bugájuk kiterült, kalászkái barnasárgák, 2—3 virágnak, 1—2 alsó virág porzós, 3—3 porzóval, a felső végállónak látszik, 2 ivarú, 2 porzós. Mind kumarintartalmú. Hazánkban 2 faj van: *H. odorata* Wahlb. (darryfű, harmadmag, szent pázsit, illatos Máriafű), 3—6 dm. magas, tarackol. Meddő hajtásain a levél egyenes, hamvasszürke, a színével lefelé fordul, nyelvecskéje hosszú, kihegyezett. Bugája majdnem egy oldalra fordul. Szálankint nő. Erős illatú fű,

a jószág nem eszi. Itt-ott kumarintartalmánál fogva a «májusi ital» előállításánál használják. Szőllőkben, szántóföldön nő. A *H. australis* R. et Sch., ezüstös Máriafű) keskenyebb levelű, kalászkái tövén szőrcsomója van. Erdőkben, sziklás helyeken, különösen a Dunántúl ez a gyakoribb.

Hierodráma (gör.) a. m. szent dráma, melynek tárgya a bibliatörténetből van véve.

Hierodulia, a hierodulok (l. o.) szolgálata.

Hierodulok (gör.) a. m. templomszolgák, tágabb értelemben véve papok, szűkebb értelemben mindkét, főleg azonban nőnemü templomi személyek. Eleinte csak a delfli szentély szüzeit nevezték így, aminthogy az istenségek papjai és papnői később is csak feddhetetlen jellemű egyének lehettek, a korintusiak kivételével, ahol hetérák végezték a H. tisztét, kik keresményük egy részét adó gyanánt ajánlották föl Aphroditének. Általában a H. végezték az istentisztelet alárendeltebb munkáit. Megesett az is, hogy e célra valamely szentélynek ajándékoztak hadi foglyokat, akik aztán az illető szentély hűbéresei lettek, a körülfekvő földet mivelték, gondozták, úgy hogy ily módon egy-egy szentély környékén egész kis telep keletkezett. Ilyen telep volt Delosz, nemkülönben Dodona, Eleuzisz, Efezus, sőt Strabo említ egy H.-ból álló keleti államot is (Komanát Kappadóciában), melynek 6000 tagja volt, amiből joggal következtethetjük, miszerint a H. egész intézménye keleti eredetü. V. ö. *Hirt*, Ueber die H. (Berlin 1818).

Hierofalco *Cuv.* (állat), a sólyomfélékhez tartozó madárnem; csak egy faja, a *H. cherrug* I. G. Gray. ismeretes. Hazánkban is él. L. *Kerecsen sólyom*.

Hierofantok (gör.), a legfőbb rangú papok azon miszteriumokban, miket *Eleuziszban* (l. o.) tartottak. Az Eumolpidák nemzetségéből kellett származniok, feladatuk volt a szent jelvények bemutatása.

Hieroglifák, l. *Hieroglifok*.

Hieroglifák (geol.), a kárpáti homokkőrétegek alsó lapjain található kidudorodó, összekuszáltan ide-oda kanyarodó kiemelkedések, melyek az alattuk levő padok felületén egykor létezett féregcsúszási nyomok lenyomatai. E jelenségek sekélyvizű tengerpartok homokos talajában jöttek létre.

Hieroglifika (gör.), a hieroglifokról szóló tudomány.

Hieroglifírás, l. *Hieroglifok*.

Hieroglif-kígyó *(Python sebae* Gmel., állat), l. *Óriáskígyók*.

Hieroglifok (gör.) a. m. szent vésetek, annak a képes írásnak görög elnevezése, mellyel a régi egyiptomiak csaknem 4000 éven keresztül eszméiket kifejezték. A H. eredete és fejlődése összefügg Egyiptom legrégibb történetével és uralmuk eltart a Kr. u. III. sz. első feléig (Decius császárig); azontúl a H. nyelvét kiszorította a *kopt* nyelv, mely a görög ábécét használta és használja. A H.-ról, noha számtalan műemléken előfordulnak és az emberiségnek mindig szeme előtt voltak, a tudomány, mondhatnók, teljesen megfeledkezett. A H. tulajdonképeni őrei és gyakorlói, a papok (hierogrammaták), féltékenyen vigyáztak osztályuk ezen letéteményére, úgy hogy az, amit ókori írók (Herodotos, sziciliai Diodoros, Plutarchos és alexandriai Kelemen) egyiptomi források alapján a H.-ról írtak, magán viselí a hiányos értesültség, esetleg szándékos félrevezetés bélyegét. Fokozta a H.-ra vonatkozó fogalomzavart egy *Horapollon* (Horos Apollon) nevü írónak sajátságos magyarázó elmélete, aki egyiptomi nyelven önálló munkát írt a H.-ról, mely görög fordításban maradt ránk. Horapollon szerint minden hieroglif-jegy egyetlen fogalmat jelent, vagyis olyan rendszerü írás lenne, aminő később a Ptolemaiosok alatt tényleg előfordult s amit *enigmatikus* írásnak neveztek, s ez a téves magyarázat lett azután uralkodóvá, csak a H. kulcsát keresték más-más módon. A magyarázók a XVII. századtól kezdve versenyeztek különböző elméletek felállításában, de valamennyien egyetértettek abban, hogy a H. szimbolikus jegyek, melyeket képleges értelemben kell venni és magyarázni. Igy jártak el Pierius Valerius (Hieroglyphica, Leiden 1629), Mercati Mihály (Degli obelischi di Roma, 1589), de különösen Kircher Athanáz (több művében, de kivált az Oedipus aegyptiacus-ban, Roma 1652—54). Valamennyien fordításokat kisérlettek meg, de minthogy minden egyes kép mögött egy teljes, bevégzett fogalmat kerestek, fáradságuk kárba veszett. Szerencsésebben jártak el e tekintetben azok, akik a H.-ra vonatkozó forrásokat összeállították és magyarázták: igy Warburton (On the divine legation of Moyses), de kivált Zoega (De obeliscis, Roma 1797), aki az ismeretes műemlékeken talált 958 képet hét csoportra osztotta, de magyarázatokba nem bocsátkozott. Bonaparte egyiptomi hadjárata alkalmával került napfényre a *rosettei lelet*, egy gránittábla, melyet Bouchard francia mérnök ásott ki 1799., de mely szállítás közben az angolok kezébe esvén, jelenleg a londoni British-muzeumban van. A táblán háromféle írás volt: szent (papi), vagyis hieroglif, népies (demotikus), vagyis a nép által használt és görög. Az utóbbi megmondotta, hogy a tábla Ptolemaios Epiphanes idejéből való, kit Kr. e. 197. egyiptomi papok ünnepeltek s ezt az ünneplést három nyelven örökítették meg. S ezzel a H. kulcsa feltalálásához meg volt téve az első lépés. Összehasonlítva a három szöveget, először is csak egyes tulajdonneveket fedeztek fel. Silvestre de *Sacy* Chaptal belügyminiszterhez intézett levelében (Lettre au citoyen Chaptal) három tulajdonnevet hámozott ki (Ptolemaios, Arsinoe, Alexandros); a svéd Akerblad 1802. (Lettre à Silv. Sacy) már 10 nevet különböztet meg, mig az angol Young 1815. már felismeri az összes tulajdonneveket, 80 más szót és kisérletet tesz egy ó-egyiptomi ábécé felállítására. De mindezeket felülmúlta a geniális *Champollion* (l. o.), aki azáltal találta meg a teljes kulcsot, hogy felismerte, miképp a H. vegyest állanak alfabetikus (fogalomfestő) és képleges elemekből. Champollion kizárólag királyok és királynők nevére támaszkodott és habár ábécéje nem is volt még hézagok nélkül való, mindazonáltal bevált minden magyarázó kisérletnél. Szorgalmas kutatások alapján lépésről lépésre haladva, végre elkészült az első nyelvtan (Paris 1836—41) és szótár (u. o. 1841—44), melyek szerzőjük halála után jelentek meg, de végre-valahára világos képet nyujtottak a H. rendszeréről és a

bennök rejlő nyelvkincsről. Ezt a képet kutatásaikkal kiegészítették az olasz Rosellini, a németalföldi Leemans, a német Lepsius, az angol Birch és a francia de Rougé, kiknek nyomdokán virágzó irodalom támadt; de meg minden ország siet, hogy muzeumát ó-egyiptomi emlékekkel is kiegészítse.

A H. *anyaga* óriási, nem kevesebb, mint 2—3000 képből v. írásjegyből áll, melyeket 25 csoportba szokás összefoglalni. A 25 csoport képei a következők: férfiak, asszonyok, istenek és képzelt alakok, az emberi testnek tagjai; emlősök, még pedig részben házi állatok (ló, ökör, kos, birka, kecske, sertés, szamár, eb, majom), részben ragadozók (oroszlán, párduc, macska, elefánt, krokodil, orrszarvú); emlősök testének tagjai; madarak, madarak részei; hüllők (béka, gyík, kígyó és teknősbéka), halak, izállatok, növények; ég, föld és viz; épületek és részeik, hajók és részeik, házi szerszám, templomi edény, ruha és ékszer, fegyverek, gazdasági eszközök, fonadékok, edények (csuprok, kosarak, mércék), áldozati tárgyak, írószerszám, méréstani és vegyes alakok. Mindezen alakokkal elborítottak mindent, amihez csak hozzáférhettek; kőbe vésetten, fára festve, hol csak körvonalakban odavetve (lineáris módszer), hol homoruan kivésve, hol domborunak meghagyva és több színüre festve (I. Szeti sírja Biban el Melukban). Minél régebbiek a H., annál szebben vannak kivésve, megírva v. kifestve; virágzásuk azonban a XVIII. dinasztia idejére esik (Kr. e. XVI. s XV. sz). Erre egy kis hanyatlás következett, majd egy másodvirágzás a Psammetichok idejében s így a teljes megszakadás. Ám ez az idő is elégséges volt arra, hogy akkora anyagot szolgáltasson a tudománynak, melynek feldolgozása, tekintettel a H.-kal foglalkozó munkaerők számára, határos a lehetetlenséggel. Mindazonáltal az egyiptologia terén rendkívül sok történt, amiről legjobban a párisi, londoni, edinburghi, berlini, pétervári, athéni, kairói, bolognai, firenzei, római és más, gazdagabbnál gazdagabb gyüjtemények tanuskodnak. Az osztrák-magyar monarchiában gazdag egyiptomi gyüjtemény a bécsi, melyhez az elhunyt Rainer főhercegnek több mint 100,000 darabból álló okirat- és ősnyomtatvány-, valamint papiruszgyüjteménye csatlakozik (v. ö. *Goldziher* Ignác ismertetését a Budapesti Szemle 1894. évf.). Nagyon tanulságos a budapesti Tud.-Egyetem kis gyüjteménye is. A H.-on kivül volt azonban az egyiptomiaknak még egy másik irásuk, a *hieratikus* irás, mely körülbelül olyan viszonyban áll a H.-hoz, mint a nyomtatott betükhöz az irott betük (l. az *1. ábrát*). A H.-ból megrövidítés utján még egy harmadik egyiptomi irásmód is keletkezett. Ezt Herodotos *enchorikus* irásnak nevezi, de a tudósvilág ezen irás elnevezésében alexandriai Kelemen után indult, aki *demotikusnak* hivja, bizonyára azért, mert ezen irták az ó-egyiptomiak leveleiket és mert maga a nyelvkincs, mely a demotikus irás emlékeiből egy évezreden át szólt, nem a H. klasszikus nyelve többé, hanem dialektus, melyet a nép használt, mig a maga körében szent nyelvnek megtartotta a H. nyelvét.

A H. *irásának rendszere*, amint az a piramisok és obeliszkek falairól elénkbe lép, nem kevésbbé ne-

1. ábra.

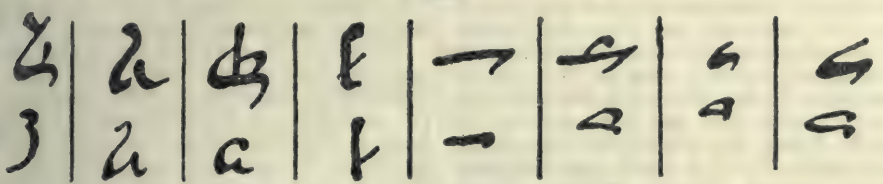

1. A középkori birodalom, 2. az új birodalom hieratikus jegyei.

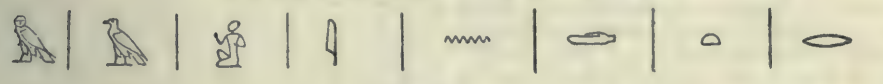

Hieroglifok.

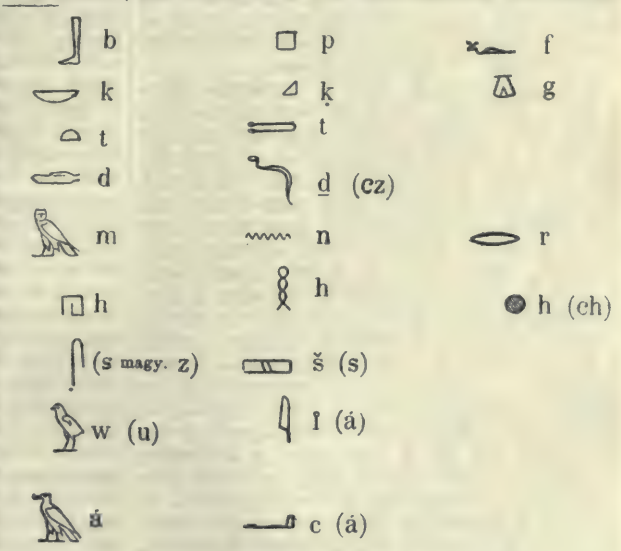

2. ábra. Az egyiptomi betüjegyek sorozata.

héz, mint maguk a H. Alapját egy 24 betűből álló ábécé képezi (főbb részeit l. a *2. ábrán*), mely lényegében megegyezik a sémi ábécékkel még abban is, hogy túlnyomólag mássalhangzókat fejez ki, a szó belsejében levő hangzót egyszerüen kihagyja, épp úgy, mint a héberben. Ha pl. azt akarták írni: czád, csakis czd-t írtak. Minthogy azonban a betüjegyek nem voltak képesek a fogalmak óriási számát kifejezni, korán menekültek az egyiptomiak úgynevezett határozó jegyekhez (determinativum), melyek azután arra szolgáltak, hogy a névszónak igeszói jelentést adjanak. P. a «lövés» hieroglifjéhez (nyíllal átfúrt párducbőr) hozzátették egy fegyveres kart, ami aztán a «lőni» igét jelentette. Némely ilyen determinativum azután gyüjtő természetü: pl. a veréb jegye mindazon szavaknál, melyek kicsinyt, gyöngét, beteget, nyomorultat és hasonlókat jelentenek, s ha így a H. fejlődését figyelemmel kisérjük, azt látjuk, hogy az általában folytonos átmenet az ideografikus irástól a fonetikus íráshoz: a tárgy képétől a tárgy nevéhez. S ezek a fonetikus jegyek (amennyiben t. i. általában kiejtik őket) háromfélék: elsőrendüek (maga az ábécé), másodrendüek (egyéni determinativumok) és harmadrendüek (gyüjtő természetü determinativumok). Mindezeknek kombinációja azután a H. rendszerét oly változatossá tette, hogy a tudomány által szolgáltatott összes új fogalmakat képes volt kifejezni. Csak a Ptolemaiosok alatt kúszálódik össze a régi rendszer, illetőleg képződik mellette még egy új, melyben divattá válik, hogy a determinativum jegyét az általa közelebbről megjelölt fogalom kezdőbetüjével cserélgetik fel (akrofonikus irás).

A H. *nyelvkincse és a nyelv szerkezete*. Maga a nyelv jóformán csupa egytagú szóból állott és bár nem egészen maradt meg olyannak, középhelyet foglal el az agglutináló nyelvek (török, magyar) és az izolálók (kinai stb.) között. Nincsen olyan szerkezete, mint a ragozó nyelveknek, gyökei annyira primitivek, hogy névnek, cselekvés-szónak és határozó-szónak egyaránt használhatók. Módok, idők és esetek bizonytalanok még, a cselekvés és szenvedés kifejezése is aligalig megkülönböztethető; sokat, csaknem minden viszonyt viszonyszók segítnek kifejezni; szóval a H. nyelvének tana nem grammatika, hanem mondattan. A nyelv szerkezete valamivel tökéletesbült a demotikus nyelvben, igazi hajlékonyságát azonban csakis a kopt nyelvben, saját unokanyelvében érte el. A kopt nyelv a keresztény Egyiptomnak nyelve és minthogy szókincse csaknem teljesen megegyezik az ó-egyiptomival, tudományos tekintetben megbecsülhetetlen segédeszköze a H. nyelvére vonatkozó buvárlatoknak. Ezeknek mestere, amennyiben a H. nyelvének a nyelvcsaládok keretébe való illesztéséről van szó, *Benfey*, aki már 1844. kimutatta, hogy a H. nyelve, habár korán elszakadt a nagy sémi nyelvcsaládtól, mégis hozzátartozik és vele egyazon eredetü. A H. nyelvének kutatása azonban nincs még azon a fokon, hogy képesek volnánk az ó-egyiptomi nyelvnek demotikus nyelvvé és viszont ennek kopt (alsó-, felső- és középegyiptomi) nyelvvé való fejlődéséről akár világos képet nyerni, akár azt vázolni.

A H. *irodalmáról*, jobban mondva a H. nyelvén írt szellemi termékekről már világosabb képet nyertünk, még pedig ama nagyszámú emlék alapján, melyet szakértők kiadtak és magyaráztak. Az egész irodalomnak fő jellemvonása a teológiai szellem, mely annak minden termékét áthatja. Ez a szellem szól hozzánk a régebbi templomok (Abydos, Théba, Abu Szimbel) és az újabb szentélyek (Philae, Kom Ombo, Dendrah, Edfu, Eszneh) falairól, ezt lehellik a sziklasírok, miknek feliratai a túlvilági élettel, a túlvilággal és különösen az elhunytak földi viselkedésének a túlvilágon való elbirálásával foglalkoznak. Ezen emlékeken kívül, melyekben az egyiptomiaknak a halhatatlanságra vonatkozó világnézete rejlik, rendkívül érdekesek és vonzók az egyes istenekhez intézett himnuszok és énekek, melyeknek költői lendülete nem ritkán a zsoltárokra emlékeztet. A szorosan vett vallásos irodalmon kívül (bár a teológiai vonás minden ó-egyiptomi írott terméken észlelhető) érdekes csoportot képeznek a *történeti emlékek* (feliratok, dekretumok, naptárak), melyeknek alakja (amennyiben nem kőbe vésettek) a jellemzetes papirusz-tekercs, mely a Cyperus papyrus nevű növényből készült és melyet a kiadók és magyarázók rendesen felfedezőikről neveztek el. Ilyen a «Papyrus Harris» a londoni British-muzeumban, mely III. Ramzes uralkodásának nevezetes eseményeit tartalmazza (London 1876).

A papiruszok *profán irodalma* talán a legérdekesebb. Vannak ott ősrégi, évezredes mesék (Neitaker, az egyiptomi hamupipőke; Anepu és Batau meséje, első részében József történetének változata); levélalakban előadott erkölcstani szemlélődések; bölcs Salamonra emlékeztető mondások (Papyrus Prisse, Paris 1857) és egy Ani nevű írnok elvei és velős mondásai. Tudományos kézikönyvek is fordulnak elő. Aránylag legtöbb a matematikai, fizikai és orvostani. Egy mennyiségtant a hikszosz-királyok idejéből Eisenlohr adott ki (Leipzig 1877); teljes orvostani kézikönyvet a róla elnevezett lipcsei papiruszból Ebers (1875), míg a Chabas által közölt Papyrus magique Harris az egyiptomiak bűvészetének összefoglalását tartalmazza. Mindez irodalmi emlékek hieratikus nyelven írottak, demotikus nyelven sokkal kevesebb a közlés, de modern szempontból szintoly érdekes, mint az eddig felsoroltak. Ilyen a Setna regénye (a kairói papiruszból közölte Revillout, Páris 1877), a XXVIII—XXX. dinasztia krónikája (párisi papiruszból közölte ugyanaz), adásvételi és házassági szerződések (Rainer főherceg gyüjteményének 229. darabja) és ügyes-bajos okmányok. S így a H. megfejtése lassankint fényes világot vet nem csupán Egyiptom politikai történetére, hanem a nép etnológiájára, magánéletére (egy szerelmes levél Rainer főhercegnél, 639. sz.) és családi viszonyaira. Ámde nemcsak Ó-Egyiptom történetét derítik fel a H., szerepök a héber és asszir történelem kiegészítő és (ami fő) ellenőrző kútfőié.

Irodalom. H. Brugsch, Die Aegyptologie, Leipzig 1891; u. a., Hierogl.-demot. Wörterbuch, 7 köt., u. o. 1868—82; J. F. Champollion, Grammaire égyptienne, Paris 1836; u. a., Précis du système hiérogl., u. o., 1824; Erman, Aegypten u. ägypt. Leben im Altertum; u. a., Der Entwicklungsgang der hierat. Schrift.; u. a., Ägypt. Grammatik, Berlin 1894; Lepsius, Das Todtenbuch der alten Aegypter, Leipzig 1842; Mahler Ede, Az egyiptomi nyelv alapelemei, Bpest 1899;

u. a., Ókori Egyiptom, u. o. 1909; K. Piehl, Inscriptions hieroglyphes, Leipzig 1886—92; P. Pierrot, Vocabulaire hiéroglyphique, Paris 1875; W. Pleite, Etudes égyptologiques, Leiden 1866; P. Lepage Renouf, Elementary grammar of the ancient Egyptian language, London 1875; E. Revillout, Chrestomathie démotique, Paris 1880; W. Spiegelberg, Die Schrift u. Sprache d. alten Ägypter, Leipzig 1907 G. Steindorff, Kopt. Grammatik, Berlin 1894.

Hierografon (gör.), rendesen többesben: *hierografa*, szent fogalmak képleges ábrázolásai; maga az eljárás, melyet pl. Egyiptomban külön papok végeztek és melyre másokat is csak titoktartás mellett tanítottak: *hierográfia*.

Hierogramma (gör.) a. m. szentírás, titkos papi írás, kivált olyan összetétele a hieroglifoknak, melynek önálló értelme, jelentése van.

Hierogrammaták (gör. *hierogrammateis*), azok az egyiptomiak, akik teljesen ismerték az írást és a gondolatnak ortografice helyesen való visszaadását.

Hierokles, több görög író: 1. Bitinia, később Alexandria helytartója a III. és IV. sz. határán. Diokletianust a keresztények üldözésére biztatta és ennek igazolásául emlékiratot készített, melyet csak a caesareai Eusebios cáfolóiratából ismerünk.

2. *H.*, eklektikus bölcselő Alexandriában Kr. u. 450 táján, ki Platon és Aristoteles bölcseletét egyeztetni törekedett. Két művet tulajdonítanak neki, de valószínüleg jogtalanul. Az egyik kommentár Pythagoras arany mondásaihoz (kiad. Mullach, Berlin 1853), a másik egy tréfagyüjtemény (Asteia, kiad. Korais, Paris 1812). Mindkettőt kiadta Pearson (London 1655 és 1673), Needham (Cambridge 1709), Asheton és Warren (London 1742).

3. *H.*, bizánci grammatikus Kr. u. 530 táján. *Synekdemos* címen összeírta a bizánci birodalom városainak és tartományainak jegyzékét. Kiadta Bekker (Bonn 1840); Tafel (Tübingen 1846); Parthey (Berlin 1866).

Hierokrácia (gör.) a. m. egyházi kormányzat, a papi uralom alkata, l. *Hierarchia*, *Egyházi szervezet*, *Egyházpolitika*.

Hierologia (gör.) a. m. szentbeszéd.

Hieromantia, l. *Hieroszkópia*.

Hieromnemonok (gör.), az amfiktionok (l. o.) szövetségéhez tartozó államok követei, akik saját megbizóik részéről az áldozatot bemutatták. Minden állam egy-egy követet küldött, valamint kiséretül három *pilagort*. Amazt választották, ezeket kinevezték. A H. gyülekezete *szinedrion* nevet viselt.

Hieromonachosz (gör.), papi méltósággal biró szerzetes, ellentétben a közönséges baráttal.

Hieron (lat. formája: *Hiero*), két kiváló sziciliai király neve az ókorban: 1. *I. H.*, Gelon öccse és Gelában ennek utóda a trónon, amikor Kr. e. 485. Gelon lett Szirakuza királya. 478-ban Szirakuzát is örökölte tőle és vitézségével Szicilia leghatalmasabb fejedelmévé küzdötte fel magát. Trónja biztonságáért kegyetlen tetteket is követett el, de nagy pártfogója volt az irodalomnak. Pindaros, Simonides, Bakchylides, Epicharmos és Aischylos gyakran megfordultak udvarában. Nagy diadalt aratott Cumae mellett 474. az etruszkokon. 467-ben halt meg Aitna városában, melyet a régi Katane helyén alapitott. V. ö. *Hense*, Die Hierone I. (Münster 1862). — 2. *II. H.*, Hierokles fia, ki Gelonig vitte fel származását. Ifjú korában részt vett Pyrrhosnak, Epirus királyának hadjáratában, szintúgy a sziciliaiaknak küzdelmeiben Karthago ellen. Egy szirakuzai lázadás megfékezésekor tanusított mérséklete, valamint az államháztartás újjászervezése körül kifejtett ügyessége miatt a szirakuzaiak Kr. e. 269. fővezérré választották. Midőn pedig a mamertinusokat, kik Messanából kiüzve Szirakuzát ostromolták, megverte, 265. királlyá kiáltották ki. Az első pún háborúban Karthago szövetségese volt; de a rómaiktól megverve ezekhez pártolt és a velök kötött szerződés biztosította részére Szicilia K.-i részét. E szövetséghez a második pún háborúban, még a cannaei csata után is hű maradt. Országában nagy virágzásra emelte az ipart és földmivelést, székvárosát pedig épitkezésekkel díszítette. Nagy híre volt annak a pazar dísszel felszerelt hajónak, melyet Archimedes terve szerint építtetett; de minthogy ez óriási nagysága miatt Szicilia egyetlen kikötőjében sem fért el, Ptolemaios egyiptomi királynak ajándékozta. 54 évi uralkodás után 89 éves korában halt meg 215. V. ö. *Schneiderwirth*, Hieron II. von Syrakus (Heiligenstadt 1861); *Holm*, Geschichte Siciliens (I. kötet, Leipzig 1870).

Hieronikák (gör.) a. m. szent győzők, az olimpiai versenyjátékok győztesei, akik különféle, részben nagyon jelentős kitüntetésekben részesültek. Fényes bevonulást rendeztek tiszteletökre és anyagi hasznuk is volt. Nemcsak hogy nem fizettek adót, de még élethossziglan évdijat is húztak, mely jelentékenyen nagy volt.

Hieronymi, 1. *Károly*, politikus, *H. 2.* fia, szül. Budán 1836 okt. 1., megh. Budapesten 1911 máj. 4. Középiskolai tanulmányai után elvégezte a politechnikumot és egy ideig Máramarosban mérnökösködött. 1861-ben Máramaros vármegye főmérnökévé választották meg. Az alkotmányos korszak beköszöntése után 1867. belépett a Mikó Imre gróf vezetése alatt álló közlekedésügyi minisztériumba. 1874 óta mint helyettes államtitkár a minisztérium legfontosabb ügyeit vezette. A közlekedési minisztérium ujjászervezése tárgyában készített dolgozatát Ordódy miniszter 1880. magáévá tette és életbe léptette. A vízszabályozás, az útépítés, a vasúti tranzakciók és az árvízmentesítés terén korszakos munkásságot fejtett ki. 1882-ben megvált hivatalától s az osztrák-magyar államvasúttársaság vezérigazgatója lett. 1875 óta állandó tagja volt a képviselőháznak és a szabadelvű pártnak. 1892. a legfőbb állami számvevőszék elnöke lett, amely állását azonban csakhamar fölcserélte Wekerle első kabinetjében a belügyminiszteri tárcával. Belügyi kormányzata alatt (1892 nov. 19.—1895 jan. 15.) tevékeny része volt az egyházpolitikai törvények létrehozatalában is, de működését mégis elsősorban a közigazgatás megjavitására fordította. Különösen buzgó és erélyes munkásságot fejtett ki az 1893-iki kolerajárvány elfojtásában, amikor a vármegyéket is hathatós közreműködésre serkentette. Visszalépése után inkább közgazdasági tevékenységre fordította figyelmét s az aktiv politikával akkor foglalkozott újból, midőn az Andrássy-cso-

porttal és Szilágyi Dezsővel 1898. kivált a szabadelvűpártból, ahova csak a Széll-kormány kinevezése után lépett vissza. Mikor Tisza István 1903. elvállalta a kabinetalakítást, H. készségesen vállalta a kereskedelmi tárcát. Második miniszterségének időszaka nem kedvezett a nagyobb reformoknak. A vasúti sztrájk az ő idejében (1904 ápr. 16.) tört ki, noha az ő javaslata alapján rendezték első ízben a vasutasok pragmatikáját és fizetési viszonyait. Az 1905 januári választásokon nemcsak ő jutott kisebbségbe a főváros VI. kerületében, hanem megbukott az eddigi szabadelvű rendszer is. A koalició idejében H. is visszavonult a politikától, de oszlopos tagja maradt a Nemzeti Társaskörnek. Mikor Wekerle harmadik kabinetje 1910. januárjában a koalició kettészakadása következtében megbukott s Khuen-Héderváry gróf kapott megbízást kabinetalakításra, H. 1910 jan. 17. újból vállalta a kereskedelmi tárcát. Ő volt az első, aki az újonnan alakult nemzeti munkapárt programmja alapján Iglón időközi választás alkalmával képviselőnek választottak. Munkássága alatt főleg iparfejlesztési ügyekkel s a Duna—Tisza-csatorna tervével foglalkozott. Mielőtt azonban nagyvonalu koncepcióit megérlelte volna, munkásságát derékban szakította meg a halál. Művei: *A kőutak építéséről és fönntartásáról* (Bpest 1867); *A közmunkaügyek állami igazgatása Franciaországban* (u. o. 1874); *A budapesti Dunaszakasz szabályozásáról* (u. o. 1880); *A magyar vasutak pénzügyi jövője*. Feltünést keltett poszthumusz munkája a *választói jogról* (u. o. 1912). Életrajzát l. *Az Ujság* 1911 máj. 5. sz.; *Vasárnapi Ujság* 1911 máj. 14.

2. *H. Ottó Ferenc*, mérnök, szül. Győrött 1803 febr. 19., megh. Budán 1850 ápr. Igazgató főmérnöke volt azon mérnöki osztálynak, mely az 1830-as évektől kezdve a Duna folyónak vízrajzi térképét elkészítette és vízrajzi adatait összeállította, ami a folyó szabályozásának első föltétele volt. H. tervezte és építette az első magyar vasutat, mely mint lóvonatu vasút 1844—47-ig Pozsonytól Nagyszombatig és innen Szeredig épült. A vasút nyomjelzése arra való figyelemmel történt, hogy utóbb gőzmozdonyu vasúttá alakíttathassák át, ami 1872. történt meg. H. a szabadságharc alatt rövid ideig Görgey hadtestében tett hadmérnöki szolgálatot, amiért 1850. vizsgálati fogságban volt az Ujépületben. Néhány nappal kiszabadulása után meghalt.

Hieronymiták, szerzetesrendek, amelyek a Szt. Jeromos-féle remeteségekből alakultak a XIV. és a XV. sz.-ban Szt. Ágoston szabályai alapján lelkészkedés és a tudományok művelése céljaira. 1. *Szt. Jeromos szegény remetéi*, alapította b. Pietro Gambacorta de Pisa. Jelenleg csak két kolostoruk van, egy Rómában (S. Onofrio, itt halt meg Torquato Tasso) és egy Viterboban. 2. *Spanyol H.*, alapítójuk Fernando Pecha di Guadalajora. Megerősítette XI. Gergely 1374. Kivált Spanyolországban és Portugáliában terjedtek el. Leghíresebb kolostoruk volt S. Geronimo di Yuste (itt halt meg V. Károly). 1835-ben az államhatalom mindnyáját eltörölte. Az Escorialban lévőt visszaállították. — A női ágat Garcies Mária alapította 1375. A férfi H.-kal ez is megszűnt.

Hieronymos, 1. görög történetíró a thrák Kardiából Kr. e. 360—256. Nagy Sándor szolgálatában állott, majd Eumenesnél, később Antigonosnál végzett előkelő hivatali teendőket, sőt rendkívül hosszú életében (104 éves koráig) még Demetrios Poliorketes és Antigonos Gonatas alatt is viselt tisztségeket. Nagy Sándor halálától kezdve Pyrrhosig saját tapasztalatai alapján gondosan megírta kora történetét, mely később forrásul szolgált a történetíróknak. Töredékeit összegyüjtötte Müller a Fragmenta historicorum Graecorum 2. kötetében (Paris 1848). — 2. *H.*, Szirakuza királya, II. Hieron unokája és utódja, Kr. e. 215-ben 15. évében került a trónra. Nagyatyja 15 gyámot rendelt melléje, kik a Rómával való szövetséget tovább akarták ápolni, de a fiatal király kibújt a befolyásuk alól és Karthagóval kötött szerződést. De dorbézolása és tehetetlensége miatt összeesküvést szőttek ellene s uralkodása 15. hónapjában megfosztották életétől. Róma csakhamar ostrom alá vette Szirakuzát és 212-ben Marcellus bevette falait.

Hieronymus, l. *Jeromos*.

Hierophantes (gör.), az eleuziszi misztériumokban szereplő főpap, kinek tiszte volt a misztikus szekrények tárgyait a beavatottaknak felmutatni és a hagyományos himnuszok énekét vezetni. L. *Eleuziszi ünnepek*.

Hierophylacium (gör.-lat.) a. m. sekrestye.

Hieropoioi (gör. a. m. áldozati rendezők), ókori athéni hatósági testület, mely áldozatok és szertartások megtartására ügyelt, szintúgy gondozta a templomot és a hozzájuk fűződő hagyatékokat.

Hierosolyma, a görögöknél és rómaiaknál Jeruzsálem neve.

Hieroszkópia (gör.) a. m. áldozatnézés, más szóval *hieromantia* is, az ókori görögöknél az áldozati állatok belső szerveiből való jövendölés, mely szokás eredete azonban nem görög. A szervek megtekintésének bizonyos egymásutánja volt. Először is a májat nézték meg (ennek színét, simaságát és egyéb tulajdonságait), utána a szívet, epét, lépet és a beleket környékező hártyákat. Ha ezek a részek megszokott, rendes állapotban voltak, azt kedvező jelnek lehetett venni, ha nem, szerencsétlen eseménytől tartottak. A H. nem is tette minden áldozatnak lényeges részét, csak fontos esetekben (hadüzenet, háborúba vonulás, csatára kelés) gyakorolták, amikor aztán arra is ügyeltek, hogyan égnek el az áldozati állatok részei, felfelé vagy lefelé mozog-e a füst (empiromantia), sőt az is fontos volt, vajjon a máglya fahasábjai jól vannak-e elhelyezve. Rómában a H. a haruspexek feladata volt és lényeges részét alkotta a *mantikának*.

Hierotéka (gör.) a. m. ereklyetartó, v. valamely szentnek a koporsója v. sírja.

Hierotéta (gör.) a. m. az istentisztelet rendezője.

Hierotheus szerzetest 950. táján Theophylaktos konstantinápolyi patriarcha Turkia (Magyarország) püspökévé szentelte föl. A kegyességéről híres férfiut Gyula vezér magával vitte Erdélybe, hol «a barbár tévelygésről sokakat kereszténységre térített». Működését csak egész általánosságban emlegetik Skylitzes, Kedrenos és Zonaras

görög történetírók. A görög-keleti kereszténység azonban nem vert gyökeret a magyarok között. Mindenesetre Magyarország első térítői közé tartozik H.

Hierotika (gör.), a szentekről, a megszentülésről való tanítás.

Hierro, l. *Ferro*.

Hiesfeld, előbb önálló község, 1910 óta Essen a/Ruhr város egyik kerülete.

Hietográfia (gör.), az a tudomány, mely foglalkozik a csapadéknak földrajzi eloszlásával, az egész földön vagy annak kisebb területén. Az egyenlő csapadékmennyiséggel biró helyeket *izohietákkal* szokás összekötni.

Hietométer *(hyetometer)*, l. *Esőmérő*.

Hietzing, 1890 óta Bécs XIII. kerületéhez tartozik, a schönbrunni park tőszomszédságában van, szép nyaralókkal és kertekkel. A plébánia temploma előtti téren Ferdinánd Miksa főherceg (az egykori mexikói császár) érczobra áll. 1866—1871-ig V. György trónfosztott hannoveri király lakóhelye volt.

Hie Welf, hie Waiblingen! (ném.), pártjelszó, melyet a welfek és ghibellinek (l. o.) használtak. Állítólag a Weinsberg melletti csatában (1140) kiáltották először, midőn III. Konrád császár Welf grófot megverte. *Jaffé* történetíró szerint azonban (Geschichte des Deutschen Reichs unter Konrad III.) ez az adat téves.

Hiféma *(hyphaema*, gör.), vérnek meggyülése a szem elülső csarnokában. A vér főképen a szivárványhártya szövetéből ömölhetik oda, legtöbbször sérülések, operálások, ritkábban súlyos gyuladások következtében.

Hifen *(hyphen* gör. a. m. egy alá, egybe), két szónak összetétele, egybevonása s az ilyenkor használt kötőjel.

Higany vagy *kéneső, eleven kéneső*. Fémeselem, mely vegyületeiben mint két vegyértékű gyök szerepel. Jele Hg, atomsúlya 119·8. A közönséges hőmérsékletnél folyékony, fehér és élénk fényű fém, — 40° C.-nál megfagy és szabályos oktaéderekben kristályosodik. Szilárd állapotban ónfehérszínű, kalapálható és késsel vágható. A H. már —13° C.-nál kezd párologni, színtelen, mérges gőzöket fejlesztve. Ezeket a gőzöket ártalmatlanná tehetjük, ha a szobában kénvirágot szórunk szét v. jódot párologtatunk el. Ha a jódgőzök égető szemfájást okoznak, ez annak a jele, hogy az összes H.-t megkötöttük. A szilárd H. fajsúlya 14·4, a folyékonyé + 4° C.-nál 13·58 és a gőzöké 6·97. Olvadáspontja *Cavendish* szerint — 39·38° C. és forráspontja *Regnault* szerint 357·25° C. A H. térfogati kiterjedése 0 és 100° C. között közel állandó és fokonkint mintegy 0·018-re rúg (Dulong és Petit kisérlete). Rejtett olvadó melege 2·83 hőegység és a folyékony H. fajmelege 20 és 15° C. között 0·0290, 15 és 10° C. között 0·0283, 10 és 5° C. között pedig 0·0282. Közepes fajmelege 0 és 100° C. között 0·03332. A H. melegvezetősége 20, ha a fenyőkoromét 100-nak vesszük. A H. az elektromos feszültségsorozatban az ezüst (—) és a bizmut (+) között van. Ha az ezüst elektromos vezetőségét 0° C.-nál 1-nek vesszük, akkor Matthiessen szerint a H. vezetősége 22·8° C.-nál 0·0163. Ujabbi méréseknél a H. faji vezetőségét veszik egységül s faji ellenállását + 0° C.-nál 94·34 mikroohm cm.-nek találták, hőfokegyütthatója pedig 0·0907%. A H.-nak t foknál való faji ellenállását a következő képletből:

$R_t = 94{\cdot}34\,(1 + 0{\cdot}0008649\,t + 0{\cdot}00000112\,t^2)$

számíthatjuk ki; melyben R_t a $t°$ C.-nál való faji ellenállást és t a hőfokot jelenti.

A H. a legtöbb fémmel foncsort alkot (l. *Foncsor*). Mivel a H. könnyen elegyül más fémekkel és sóképző elemekkel, a természetben szin-H. ritkán s aránytalanul kis mennyiségben található, azonban néha a bányák sziklaüregeiben nagyobb mennyiségben is rakódik le. Igy hazánkban Szlanán egy tömegben 12—15 kg.-ra bukkantak. A H. legnagyobb tömege cinnóberalakban mint merkuriszulfid fordul elő. A H. legkiválóbb lelőhelyei Idria Krajnában, Almaden Spanyolországban, Horzowitz Morvaországban, Wolfsstein és Landsberg Pfalzban, továbbá Kalifornia, Peru és újabb időben Szerbia, hol a tiszta cinnóbert gyakran kristályos alakban is találják. Magyarországon és Erdélyben ez ideig Szlanán, Porácson és Zalatnán találtak H.-tartalmú érceket, de ezekben is oly csekély a H.-tartalom, hogy H. nyerése végett sehol sem dolgozzák föl, hanem igen elmés fogásokhoz folyamodnak, hogy az ércből ezt is kinyerjék. A H.-t már a legrégibb idő óta cinnóberből állítják elő. A reánk maradt legrégibb adatból az világlik ki, hogy *Theophrastus* Kr. e. 300 esztendővel réztálban az ecettel leöntött cinnóbert rézmozsárütővel dörzsölte, hogy abból folyékony ezüstöt állítson elő. *Dioskorides* Kr. u. az I. sz.-ban egy német a desztillálásnak használja föl arra, hogy a cinnóberből, mint ő nevezi, vízezüstöt nyerjen; mert ajánlja, hogy a cinnóberdarabokkal megrakott vastálat cserépfazékba állítsuk, a fazékra fedelét agyagpéppel ragasszuk föl és ha ezután a fazekat széntűzre helyezzük, egy idő mulva a fedő belső felszinén a vízezüst cseppek alakjában gyülik össze. Jóval később, Kr. u. a VIII. sz.-ban *Geber* a cinnóbert égetett mésszel elegyítve hevíti, mely művelettel élő ezüstöt termel. Ugyancsak Geber nagy munkájában találjuk a metallum szó értelmét is megmagyarázva, mely magyarázatból határozottan kitünik, hogy még ő a H.-t nem tekinti fémnek; mert a magyarázat igy hangzik: «... metallum est corpus miscibile, fuscibile et sub malleo ex omni dimensione extendibile».

Az iparban a cinnóber H.-jának kiválasztására sem a rezet, sem a vasat, hanem a sokkal olcsóbb égetett meszet, vagy a levegő oxigénjét használják. Mivel a H. és a kén cinnóberré való egyesülésekor 48, Berthelot szerint pedig 81 hőegység kell, a mésszel való szétbontás céljából ennyi melegmennyiséget kell a keverékhez vezetnünk, hogy a bontás az alábbi képlet szerint: 4HgS (cinnóber) + 4CaO (égetett mész) = 4Hg (higany) + 3CaS (mészkéneg) + $CaSO_4$ (kénsavas mész) történhessen meg. Sokkal kevesebb tüzelőanyag kell akkor, ha a H.-t hozadék nélkül pörköljük, HgS (cinnóber) + O_2 (oxigén) = Hg (higany) + SO_2 (kénessav). A gyártás első módjához palackalakú vas- v. agyagedényeket használnak, s az ezek hevítésekor keletkező H.-gőzöket vízzel hűtött előtékben fogják föl. A gyártás második módja, a

H.-gőzök felfogása miatt, már sokkal nagyobb gondot kiván. Idriában erre a célra a mellékelt *ábrán* föltüntetett pörkölőt használják.

Az épület közepén van a voltaképeni pörkölő, *a* a tűzhely, mely fölött emeletszerűleg egymástól körülbelül 1 m. távolságban a képen három rostély van, *b*, *c* és *d*. A kiaknázott cinnóbert vagy magában, vagy égetett mésszel elegyítve ezekre rakják; egy töltésre több száz métermázsa is szükséges. A legfelső rostély fölötti boltozat aljában, a pörkölőtől jobbra és balra két-két gőzvezető csatorna *e* nyúlik, ezek közül a képen csak kettő látható, a másik kettő ezek mögött van. Mikor a megrakott rostélyok alatt tüzelnek, a cinnóber elbomlik, a belőle felszabadult H. az alkalmazott hőnél gőzalakban *e* csatornákon át az ú. n. *f* hűtőkamarákba száll. A képen egy kamararendszer öt kamarával látható, ilyen kamararendszer minden pörkölőnél négy van: kettő a jobb-, kettő a baloldali csatornák folytatását képezi és az egy oldalon fekvők egymással párvonalasan haladnak.

Célja ezeknek a kamaráknak az, hogy ezeken át a magas hőmérsékletü gőzök lehetőleg hosszú utat tegyenek meg, mely út alatt legyen a H.-nak

Idriai cinnóber-pörkölő kemence.

ideje a gőzalakból cseppfolyóvá sűrüdni. E végből a gőzcsatornából az első kamarába felül bevezetett gőzt a kamara alján vezetik át a második kamarába, honnét ismét egy a kamara felső részén fekvő közlekedő nyiláson át jut a gőz a harmadik kamarába, és így tovább. Az utolsó, tehát az ötödik kamarából a már erősen lehült gőzt, mely azonban még mindig tartalmazhat H.-részeket, *g* mosótoronyba vezetik, melyben a fölfelé haladó gőzökre víz hull alá, mi által a H.-gőzök utolsó nyoma is a sűrüdés hőmérséklete alá hül és a cseppfolyó H. a torony aljában elhelyezett gyüjtőben halmozódik föl. A hűtőkamarákban kondenzált H. a kamarák legmélyebb pontjáról föld alatt vezetett csatornákon át földalatti gyüjtőmedrekbe folyik és mindaddig ott marad, míg teljesen ki nem hül. Az itt leírt alakon kívül számos más H.-kemencét használnak. Almadenben a gőzcsatornákból kiömlő gőzöket egymásba illesztett körtealakú agyagedények láncszerű sorozatán vezetik át, mielőtt azok a mosótoronyba jutnának; vannak ismét olyanok és ezek a legujabbak, melyeknél a gőzcsatornákból kitóduló gőzöket vascsöveken át lejtős fenékkel épített vízcsatornákba vezetik. A vascső oly mélyen nyúlik a csatornákban folyó víz felszine alá, hogy a vizen áttörő gőzök a felszinre jutva, teljesen lehülnek. A kondenzált H. a csatorna lejtős fenekén a csatorna végére épített gátig ömlik, itt összegyűl és innen a termelés nagyságához mérten hosszabb vagy rövidebb időközökben az összegyűlt fémet lecsapolják.

Legujabban a H.-érceket próbálják nedves úton is kohósítani. A finom lisztté őrölt ércet a cinnóber kivonása végett alkálival és kénalkálival lúgozzák és a H.-t cinkhidráttal csapják ki. A cink- és H.-szulfidból álló csapadékból a cinket kénsavval oldják ki és a szárított maradékot mésszel desztillálják.

Mind az itt nyert, mind bármely módon termelt nyers H., de a természetben fémállapotban előjövő is, tisztátalanságokat mindig tartalmaz; hogy ezektől megszabadítsák, előbb szűrik, majd vízzel mossák, végre szárítás után nagy vasgörebekből átdesztillálják és a desztillált részletet kecskebőrbe varrva, kis fahordókba csomagolják, vagy legujabban kovácsolt vaspalackokba elzárva, mint tisztított H.-t bocsátják forgalomba.

A H.-t, az alchemisták híres merkurját, már az ókorban ismerték s amint már említettük, gyártásáról *Theophrastus* is megemlékezik. Az ókorban Armeniát, Karamániát, Kappadociát, Etiopiát és Hispaniában Baeticát tartották a H.-termelés legkiválóbb országainak. Azt hiszik, hogy Sisapon vidéke Baeticában lenne a mai Almaden, melynek H.-bányáit később az arabok is aknázták. Almaden ma is a legtöbb H.-t szolgáltatja. Az idriai H.-bányát 1490 körül fedezték föl; itt a termelés 1867—1880-ig 5.613,300 kg.-ra rúgott. Toscanában 1842, New-Almadenben (Kalifornia) pedig 1850 körül nyitották a H.-bányákat. Amerikában a H.-gyártás nyomait már a XVI. sz.-ban megtaláljuk. 1568. Vörösvágáson Sáros vármegyében voltak H.-bányák s egy akkori okirat szerint a bányászok az ércet korsóba tették, a korsó száját mohával elrekesztették és szájjal lefelé fordítva agyagból készített tepsire állították és körültapasztották. Két-háromszáz ily korsót egy helyre állítva, fával körülrakták és ennek tüzével jól megégették. A H. kivált és a korsók lehülése után az agyagedény alján gyült össze. A gyártásnak hasonló módját írja le *Agricola* György De re metallicájának IX. könyvében. Ugyancsak ő a H.-gyártás több módját ismerte. *Geber*, amint említettük, a H.-t még nem tartotta fémnek. *Basilius Valentinus* volt az első, ki annak fémes voltát felismervén, vele beható kisérleteket tett. Nagy fajsúlya, halmazállapotának könnyű változékonysága, valamint az, hogy a legtöbb fémmel alkot foncsort, azt a hitet keltette az alchemistákban, hogy ebből a fémből lehetne legkönnyebben ara-

nyat csinálni, vagy amint ők mondták: a Mercur arannyá változik, ha sikerül szárnyait levagdalni. Az alchemisták a H. (merkur) alatt oly ideális anyagot is értettek, mely minden anyagban megvan s ennek lelkét, míg a kén és só testét alkotja. A közönséges H.-t kevés sóval és kénnel rendített merkurnak tartották és egyik főigyekezetük az volt, hogy ettől a másik két anyagtól megtisztítva, belőle tiszta merkurt készítsenek. Manapság a H.-t leginkább különféle kémiai és fizikai szerek készítésére használják. A nagyiparban a foncsorai fontosak, így a tükörgyártásban az ólom- és ónfoncsornak, a fémiparban az aranyfoncsornak (tűzben való aranyozás) van jelentős szerepe. A kohászatban mint az arany és ezüst kiválasztó szerét használják; egy másik H.-vegyület a gyógyászatban, a *durranó H.*, a H.-klorid és a cinnóber pedig az iparban is fontos szerepet játszik.

A világ higanytermelése 1910-ben 3600 és 1911-ben 4100 t.-ra rúgott. Az utóbb említett termelésben az északamerikai Egyesült-Államok 740, Spanyolország 1486, Ausztria és Magyarország 793 (ebből csak Magyarország 7·97 t.), Olaszország 931 és Mexico 150 t.-val részesedett. Az ára 75 fontos palackokban a londoni piacon 1910. átlag 8·81 és 1911-ben 8·72 sterlingre rúgott. Az éppen említett 7·97 t. hazai termelés kg.-kint 399·83 K egységérték mellett 319.000 K értéket képviselt.

Irodalom. Zippe F., Geschichte der Metalle, 1857; Hitzinger P., Das Quecksilber-Bergwerk Idria, 1860; Karmarsch és Heeren, Technisches Wörterbuch, 3. kiad., 7. köt.; Muraközy Károly, Adalékok bányatermékeink feldolgozásához (l. Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye XXVII. kötetét); Szamota István, Legrégibb bányászati irat (l. Természettudományi Közlöny 1894. évi folyamát); Dammer, Handbuch der chem. Technologie, Stuttgart 1895., II. k.; Muspratts Chemie, Braunschweig 1900., VII. k.; Chemikerzeitung, Köthen 1906.

Higanyammoniumklorid, l. *Merkuriamidoklorid.*

Higany bromidjai, l. *Merkuribromid* és *Merkurobromid.*

Higanycianid, l. *Merkuricianid.*

Higanycinkcianid, l. *Merkuricianid.*

Higanyformamid, l. *Merkuriformamid.*

Higanygőzirányító, l. *Áramirányító.*

Higanygőzlámpa, l. *Elektromos világítás.*

Higany hidroxidjai, l. *Merkurioxid* és *Merkurooxid.*

Higanyinga, olyan órainga, mely alsó végén higanyt tartalmazó hengeres edényt tart. Mivel az ingarúd hőokozta tágulása késlelteti az inga járását, a higany tágulása az edényben ellensúlyozza (kompenzálja) az ingarúd megnyúlásából eredő hibát.

Higanyívlámpa, l. *Elektromos világítás.*

Higany jodidjai, l. *Merkurijodid* és *Merkurojodid.*

Higanyjodür a. m. merkurojodid (l. o.).

Higanykenőcs *(unguentum hydrargyri)* vagy *szürke kenőcs (unguentum cinereum)*, valamilyen zsiradékban igen finoman eldörzsölt fémhiganyt tartalmaz, még pedig a gyógyszerkönyv előírása szerint 30%-ot. A bőrbe bedörzsölve (inunctio) használják, elsősorban szifilisnél (l. o.), de lapostetű s gyuladások ellen is. Tágabb értelemben a H. ök közé soroljuk az összes kenőcsöket, amelyek higanysókkal készültek, pl. sárga H. (unguentum opthalmicum), mely hydrargyrum oxydatum flavummal (mercurioxid) készül, stb.

Higanykészítmények, higanysókból v. fémhiganyból készült gyógyszerek; főleg mint szifilis elleni szerek (antilueticum) használatosak (higanykúra), de mint erős dezinficiensek (pl. szublimát), has- és húgyhajtók (kalomel), gyuladást eloszlatók (a szeműszetben), parazitaellenes szerek stb. is nyernek alkalmazást. Az oldható H. mind heves mérgek, l. *Higanymérgezés.*

Higany kloridjai, l. *Merkuriklorid* és *Merkuroklorid.*

Higanyklorür, a *merkuroklorid* (l. o.) egyik régi neve.

Higanykorallérc (ásv.), l. *Higanymájérc.*

Higanykúra, l. *Szifilis.*

Higanylámpa, higanygőzlámpa, kvarclámpa, l. *Elektromos világítás.*

Higanylégszivattyu, l. *Légszivattyu.*

Higanymájérc (ásv.), cinnóber, bitumen (idrialin), szén és földes anyagok benső keveréke; sötét cochenillpiros, ólomszürke v. fekete, de karca piros. Tömött v. gömbös héjas H.-et különböztetnek meg, utóbbit hívják higanykorallércnek; utóbbi csak 2% cinnóbert és 56% kalciumfoszfátot tartalmaz. Idria, Krajnában.

Higanymérgezés a legakutabb alakban maró szublimát (cukorral összetéveszthető pasztillák) bevétele után jelentkezik. A szublimát *maró hatása* a szájban, torokban, gyomorban égető fájdalmat és hányást okoz. Néhány óra mulva kezdődnek az akut általános H. tünetei, amik mindig kifejlődnek, bármily alakban és módon is jutott hirtelen nagyobb mennyiségű higany a szervezetbe (gondatlan méh- és tályogöblítések szublimáttal, kuruzslók higanygőzölései, szublimátfürdők, higanysók bevétele). A higany mint sejtméreg a vele huzamosabban v. töményebben érintkező sejteket elöli, *szövetelhalást*, e körül *gyuladást* okoz, különösen a kiválasztó mirigyes szervekben kiürülése közben. Erős bélkorgás, kólika kíséretében *hasmenés* indul meg eleinte bő, később kevés nyákos, véres, bűzös ürülésekkel. A szájban undorító fémíz érezhető, gyuladásba jön annak egész nyálkahártyája, bő *nyálfolyás* és *kifekélyesedés* indul meg, ami a csontig lepusztíthatja a lágy részeket. Hamar lép fel *vesegyuladás* fehérjevizeléssel, a vizelet oly fokú kevesbedésével, hogy ez a beteget az *uraemia* veszedelmébe dönti. A halál nagyon rohamos felszívódás esetén hirtelen szívbénulással, rendesen azonban 5—14 nap alatt szokott beállni, s a vég felé agyi tünetek, izgatottság, enyhébb görcsök, aluszékonyság jelentkeznek. Az *ellenszerül* nyujtott tej és fehérje nem sokat érnek, valamit remélni csak az alapos gyomor- és bélmosásoktól lehet, ami még akkor is jó, ha a higany nem belsőleg vétetett. 0·5 g. már megölhet egy felnőttet. A veszedelmes tünetek ellen sokat tehet az orvos. A *vérbajnak* higannyal kezelése közben néha támadó mérgezések enyhék, többnyire csak szájgyuladás, enyhébb béltünetek fejlődnek, s ezek is hamar elmaradnak a higany abbanhagyására. *Krónikus mérgezés* bánya- és hutamunkásoknál, foncsorozóknál, tükör-, hőmérő-, légsúlymérő-, izzólámpa-készítőknél szokott előfordulni. Jellemző az aligha hiányzó szájr-

gyuladáson és fakó, hektikus külsőn kívül az idegrendszer sajátos izgalmi állapota *(erethismus mercurialis)*. A mérgezettek ingerlékenyek, búskomorak, álmatlanok; ha nézik őket, nem tudnak dolgozni, csekélységek miatt elvesztik önuralmukat. Később a *tremor mercurialis* is kifejlődik: eleinte csak célzatos mozgásoknál, később ok nélkül is egyes izomcsoportokban olyan heves remegés, rángatódzás indul meg, hogy a betegek teljesen tehetetlenek, még táplálkozni sem tudnak, sőt éjjel ágyukból veti ki őket a görcsroham, ami pszichikus ingerekkel is könnyen kiváltható. A halál teljes lesoványodás, kimerülés és súlyos agyi tünetek közben áll be. Ellene elsősorban a *gyári hygiene* tehet sokat; amióta a fürthi német tükörgyárban a helyes rendszabályokat életbe léptették és a munkásokat kerti munkával is foglalkoztatják, azóta egy betegnap sem fordul elő merkurializmus miatt, holott 1885-ben 5463 ilyen betegnap volt kimutatható. Teljesen lemosható falak és padlók, villanyos szellőzők, munkásfürdők, külön munkaruhák, evés-ivás, dohányzás eltiltása a gyárban, 8 órai munkaidő, 4 heti szabadság teljes fizetéssel az alapjai e jó eredménynek. Gyógyítani kénes fürdőkkel, izzasztással, jódkáli adagolásával szokás.

Higanynitrát, l. *Merkurinitrát* és *Merkuronitrát*.

Higanynitrid, *merkurinitrid*, Hg_3N_2, laza, barna por alakjában keletkezik, ha fémes higanyt ammonia-gáz áramában 100°-on hevítenek. Fénytől és nedves levegőn elbomlik. Ütésre v. dörzsöléskor is hevesen robban.

Higanynitrogenát, *higanyazoimidát*, kétféle ismeretes. Ilyenek a *merkuroazoimidát* HgN_3, az azoimidsav HN_3 merkuro sója, fehér kristályos csapadék és a *merkuriazoimidát* $Hg(N_3)_2$, az azoimidsav merkuri sója, színtelen kristálytűk. Mind a kettő igen exploziv anyag; melegítéskor vagy ütésre hevesen robban.

Higanyoxicianid, l. *Merkuricianid*.

Higany oxidjai, l. *Merkurooxid* és *Merkurioxid*.

Higanyoxidsók, a kétvegyértékű merkuri-gyököt tartalmazó sók, tehát *merkuri-sók* (l. o.).

Higanyoxidszulfát, l. *Merkuriszulfát*.

Higanyoxidul a. m. *merkurooxid* (l. o.).

Higanyötvények. A higany a legtöbb fémmel könnyen ötvöződik s ötvényei a közönséges hőmérsékletnél folyékony, tésztás v. szilárd halmazállapotuak. A folyékony ötvényeket, az ú. n. *foncsorokat* leginkább a nemes fémeknek az ércekből való kiválasztására (l. *Arany, Ezüst*), a tésztás halmazállapotu H.-et pedig különösen fogtapaszok (plombok) készítésére használják. Ilyen tésztáshalmazállapotú a *kadmiumfoncsor*, mely 1 rész kadmium és 2 rész ón-ötvénynek higanyban való föloldásából áll, s a keletkező foncsorból a feles higanyt bőrön át keresztülnyomják *(Evan*-féle tapasz). Ha a rézport néhány csepp higanynitrátoldattal megnedvesítjük s azután meleg vízben higannyal belőle tésztát gyúrunk, szintén alkalmas fogtapaszt kapunk. A tükröket 23 rész ón és 77 rész higanyötvénnyel vonják be (l. *Tükör*). Az elektromos influenc-gép üvegkorongját 50 rész higany, 25 rész ón és 25 rész cink ötvényéből gyártják. Anatómiai preperátumokat sok helyen 100 rész higany, 175 rész ón, 310 rész ólom, 500 rész vizmut ötvénnyel fecskendezik be, mely ötvény 70·5° C.-nál olvad meg. *Wood* fémtapaszát 1—2 rész kadmium, 2 rész ón, 7—8 rész vizmut, 4 rész ólom és 1—2 rész higany, a *Pholin*-féle ezüstszerű ötvényt pedig 3·84 rész réz, 76·90 rész ón, 19·23 rész vizmut és kevés higany alkotja. L. még *Foncsor*.

Higanypeptonát, *merkuripeptonát*, előállítására peptonoldathoz merkuriklorid-oldatot elegyítenek A keletkezett csapadékot, a H.-ot híg konyhasó-oldatban oldva szifilisnél szubkután injekciók alakjában gyógyszerül használják.

Higanyprecipitát, *sárga*, a. m. bázisos merkuriszulfát l. *Merkuriszulfát;* vörös H. a. m. merkurioxid; fehér H. a. m. merkuriamidoklorid.

Higanyrodanid, l. *Merkuritiocianát*.

Higany-sók, l. *Merkuro-sók* és *Merkuri-sók*.

Higanyszalicilát, l. *Merkuriszalicilát*.

Higanyszublimát a. m. higanyklorid, l. *Merkuriklorid*.

Higany szulfátjai, l. *Merkuriszulfát* és *Merkuroszulfát*.

Higanyszulfid, l. *Merkuriszulfid*.

Higanyvitriol a. m. higanyszulfát, l. *Merkuriszulfát*.

Higgadtság, egyenértékese a józannak, a nyugodtnak, megfontoltnak, ellensúlyozottnak. Oly tulajdonsága az elménk, melynél fogva nem pillanatnyi benyomások folytán ragadtatja magát pillanatnyi föllobbanásra, hanem minden benyomásra megfontolja az okokat, a következményeket, a körülményeket stb. A higgadt ember tehát magának ura, szóhoz juttatja, mielőtt határoz, mindazt a maga elméjében, aminek a fennforgó esethez szava lehet.

Higginson (ejtsd: higginszn), *Thomas Wentworth*, amerikai író, szül. 1823 dec. 22. Cambridgeben (Massachusetts). Tanulmányai befejezése után Newburyportban unitárius lelkész lett. A négerek felszabadításának buzgó szószólója volt és az 1862-iki polgárháborúban mint egy felszabadított négerekből álló sereg ezredese vett részt. Megsebesülvén, Cambridgeben telepedett le és igen tevékeny és eredményes irodalmi munkásságot fejtett ki. Minden szociálpolitikai reformnak lelkes híve és műveit a nemes hazafiság jellemzi. Kiemelendők: Outdoor Papers (1863); Army Life in a black regiment (1870); Atlantic Essays (1871); Common Sense about Women (1887); Women and Men (1887), valamint két életrajz Margaret Fuller-Ossoli (1884) és Henry Wadsworth Longfellow (1902).

High-Barnet, l. *Barnet*.

Highbinder (ang., ejtsd: hájbájndr), így nevezik a tagjait egy kinai titkos szövetségnek, mely az amerikai Egyesült-Államok különböző helyein, de különösen Kaliforniában nagyon elterjedt és nagy befolyásra tett szert. A szövetség jótékonyság és kölcsönös segélyezés ürügyével zsarolásokat és rablásokat követ el, sőt még a gyilkolástól és más büntettektől sem riad vissza. E titkos szövetségek legnagyobbja a Csi-kung-tong; tagjainak számát 15,000-re teszik.

High-Church (ejtsd: háj csörcs) a. m. magas egyház, l. *Anglikán egyház*.

High Court of Justice (ang., ejtsd: háj kórt of dzsőszthisz), az angol legfőbb bíróságnak az a része, amely a méltányossági bíróság (Court of Chancery), a végrendeleti, házassági és tengernagyi bíróság hatáskörét átvette (1873-iki Judicature Act 16. §).

Highgate (ejtsd: hájget), London (l. o.) egyik külvárosa.

Highlandi marha (primigenius), Skócia szép ezdett hegyi marhafajtája, mely szilaj gulyákban szabadon telel és Angliában a piacon magas áron keresett kitünő húst szolgáltat. A H. tehénsúlya 400—600 kg., színe a sárgásbarna és a koromfekete között változik, szőre bozontos, szarvai hosszuak, szervezete szilárd és vérmérséklete élénk.

Highlands (ejtsd: hájlendsz) a. m. magas földek; így nevezik Skócia hegyes vidékét, amely a strathmorei depressziótól É.-ra terül el. A *highlanders* e hegyes vidéknek lakói; kelta eredetü népek; de mióta önállóságukat az angolok megtörték, mindjobban elangolosodnak.

High life (ang., ejtsd: háj láif) a. m. előkelő élet, az előkelő világ.

Highmore-barlang *(antrum H.* v. *sinus maxillaris)*, a felső állcsont testében levő tág üreg, melyet első leírójáról, N. Highmore angol anatomusról neveztek el. Legfontosabb az orrüreg ú. n. melléküregei között s benne orrhurut, nátha, v. fogmedergyuladás után szintén gyuladás keletkezhetik, mely esetleg genyfelhalmozással (empyema) jár. Nyílása az orrüreg középső járatába vezet, de aránylag igen alkalmatlan helyen van, az üreg tetejéhez közel, úgy hogy a benne netalán felhalmozódó váladék magától nem ürülhet ki.

Highmore-féle test *(corpus H.* v. *mediastinum testis)*, a here hilusánál a szerv belsejébe behatoló kötőszöveti tömeg, mely magába zárja a heréből kilépő csatornákat.

Highness (ang., ejtsd: hájnessz) a. m. fenség, magasság; VIII. Henrik koráig az angol királyok megszólítása. Most *Your Majesty* felel meg a régi Your H. vagy Your Grace megszólításnak; míg *Royal H.* (királyi fenség) a királyi családból való hercegek és hercegnők megszólítása.

High tory (ang., ejtsd: háj tóri) a. m. a legtisztább, legmagasabb arisztokrácia. L. *Tory*.

Highwaymen (ang., ejtsd: hájvémen), álarcos, lovas utonállók, kik régente különösen London vidékének biztonságát zavarták. Vakmerőségük s lovagiasságuk bizonyos regényes hirnevet kölcsönzött nekik s románcokban is megénekelték. Duval Claude volt közöttük a legvakmerőbb és legismeretesebb. A H.-ek a XIV. sz.-ban szerepló brigandsok nyomába léptek, kik közül Robin Hood nevét őrizte meg az angol hagyomány. A H.-ek egész a XVIII. sz.-ig végéig garázdálkodtak.

Higiama *(hygiama)*, tápliszt, mely tej, árpaliszt, kakaó és cukor keverékéből áll; 22% fehérjét, 60% oldható szénhidrátot, 10% zsírt és $3^1/_2$% sókat tartalmaz. Csecsemők és lábadozó betegek táplálására használják.

Higiena *(hygiene*, gör.; *Hygieia* az egészség istennője), a. m. *egészségtan* (l. o.).

Higienikus intézetek a. m. egészségügyi intézetek, l. *Közegészségtani intézetek*.

Higienikus kiállítások, l. *Egészségügyi kiállítások*.

Higiopon, ferro- és ferrikloridnak elektrolitos eljárással készült sósavas oldata. Sárgásbarna, fanyar-savanykás, kellemes ízü folyadék. Mint könnyen felszívódó vaskészítményt vérképző gyógyszerül használják.

Higítás, valamely elegy indifferens komponensének növelése, vagy az a művelet, ha egy anyaghoz egy indifferens anyagot keverünk. H.-nak nevezik még az elektrokémiában azt a számot, amely megmondja, hogy egy gramm molekula anyag az oldószer hány köbcentiméterében van oldva. Az Ostwald-féle H.-i törvényt l. *Elektrolitos disszociáció*.

Higlófa, *üzőfa, abroncshúzó*, a kádárnak különleges szerszáma, mellyel a hordóra rakott vasabroncsokat a súlyok közbejöttével erősen meghúzzák, meghigolják. L. *Abroncs*.

Hignard (ejtsd: inyár), *J. L. Aristide*, francia zeneszerző, szül. 1822 máj. 22. Nantesban, megh. 1898 márc. Vernonban. Halévy tanítványa volt. Vígoperákat írt és egy «tragédie lyrique»-et (Hamlet), amelynek előszavában értekezik az új műfajról. Egyéb művei: Valses romantiques; Valses concertantes (zongorára, négykézre) dalok, kórusok.

Higro (gör. *hygros)* a. m. nedves. Összetételekben fordul elő.

Higrofilit (ásv.), pinitszerű anyag, a földpát mállási terméke. Lelőhelye Halle a. d. Saale, Wildschapbach-völgy (Baden).

Higrofiták, olyan növények, amelyeknek életfeltételei a kiszáradás veszélyét kizárják, és amelyeknek berendezkedése a víz elpárolgását szolgálja, ezekkel ellentétben az abszorpciót elősegítő eszközök és a párolgás alászállítására való képesség jellemzik a *xerofitákat*. Wiesner szerint az előbbiek *ombrofilek*, az utóbbiak *ombrofóbok*. A nedves termőhely növényeit H.-nak, a száraz termőhelyéit xerofitáknak mondják, jóllehet az organizmusoknál fiziológiai, a termőhelyeken pedig fizikai tulajdonságokról van szó; a kettő között nincs teljes megegyezés, mert a nedves termőhely is száraz a növényre nézve, ha nem tud belőle vizet felvenni. A fizikai és fiziológiai szárazság közt különbség van, a növényre nézve a fiziológiai jön csak számba. A fiziológiai nedvességnek felel meg a higrofita növény. A kettő közt vannak átmenetek is, olyan növények, amelyeknek életfeltételei évszakonként változók, és amelyeket *tropofitáknak* mondunk; ezeknek az évelő része xerofil, a nedves évszakban kifejlődött részei higrofilek. Hazai flóránk növényei legnagyobbrészt ilyenek. A H. gyenge gyökérzetüek, hosszú száruak, nagy, vékony levélfelülettel, majd sohasem tövisesek, de tüskések lehetnek. A H. párolgási felületének lehető kiterjesztése jellemző, különösen a nedves forróövi erdőkben, ahol a csepegő hegyü levelek is gyakoriak. Nagyon árnyas erdőkben és a patakok közelében a levelek bársonyos felületüek, amelyekről a víz könnyen elpárolog, sőt sokszor hydathodáik fejlődnek.

Higrográf (gör.), önjelző higrométer, l. *Higrometrográf*.

Higrologia (gör.), a levegő nedvességéről szóló tudomány.

Higroma (gör. *hygroma)*, savóval telt tömlős daganat, mely az inhüvelyek és a nyákerszények idült savós gyuladása alatt keletkezik, savó felhalmozódása miatt. Leggyakoribb a *H. praepatellare*, a térdkalács fölötti nyákerszény H.-ja. A *H. colli congenitum* a nyakon levő veleszületett nyirokértágulatokból álló tömlős lymphangioma. *H. tuberculosum* a gümős inhüvely és nyákerszény-gyuladás eredménye, szintén savó-felhalmozódással, esetleg *ízegerek* képződésével jár.

Higrométer (gör.) a. m. nedvességmérő, műszer, mely a légköri nedvesség (l. o.) meghatározására szolgál. Legpontosabb módszer a kémiai, midőn a párák súlyát közvetetlenül mérjük, olyképpen, hogy azokat valamely higroszkópikus anyaggal (klórkalcium, kénsav) elnyeletjük és súlynövekedéséből következtetünk a párák mennyiségére. Ezen eljárás azonban csak laboratoriumban használatos, míg a gyakorlatban H.-eket v. *pszichrométereket* használnak. A H.-ek szerkezete azon az elven alapszik, hogy valamely test a nedvesség hatása következtében méreteit megváltoztatja. Az első tudományosan használható ilyfajta műszer a Saussure-féle *hajszál-H.*, melynél egy zsírjától megfosztott hajszál megnyúlása v. megrövidülése adja a légnedvesség mértékét. A hajszál felső vége állványba van szorítva, másik vége pedig csigára van ráhúzva, melynek tengelye egy mutatót körbeosztáson jobbra v. balra mozgat, aszerint, amint a levegő nedvessége fokozódik v. csökken. A skála két végpontját 0 és 100%-kal jelölik; az elsőt úgy kapjuk, ha a műszert teljesen száraz (mesterségesen szárított) levegőbe tesszük, az utóbbit pedig párával telített levegőben állapítjuk meg. A hajszál-H.-ek a relativ nedvességet mutatják, de nem adnak abszolut értékeket, amiért is szükséges azokat időnként más nedvességmérőkkel összehasonlítani. A Saussure-féle H.-t *Koppe* alakította át. Igen elmés szerkezete van a *Klinkerfuess*-féle bifiláris H.-nek, mely a relativ nedvességen kívül a rajta levő hőmérővel a hőmérsékletet is mutatja, továbbá egy redukciós korong segítségével a harmatpontot is. E műszer utasítással van ellátva helyi prognózis számára. A *Lambrecht*-féle H. (l. az *ábrát)* újabban nagy elterjedettségnek örvend és hőmérővel kapcsolatban poliméter néven ismerik; ezen műszer szintén táblázat alkalmazásával a harmatpontot szolgáltatja. A hajszál-H.-ek, melyek inkább csak a nedvesség változását mutatják, voltaképpen *higroszkópok*, ámbár ez utóbbi néven többnyire azokat a készülékeket szokás érteni, melyek csak nagyjában mutatják, vajjon a párák a levegőben gyarapodnak-e v. csökkennek. Ide tartoznak azok a házikók, melyekből száraz v. nedves időben más-másféle bábuk sétálnak ki.

Lambrecht-féle higrométer.

A *kondenzációs H.*-ek azon az elven alapulnak, hogy egy fényes fémfelületet lehűtünk és azt a hőmérsékletet feljegyezzük, melynél a levegő párái arra, mint harmat, lecsapódnak. A legrégibb ily fajta műszer a *Daniell*-féle H. Egy állványon van egy vízszintes üvegcső, mely mindkét végén lefelé görbül és gömbben végződik. Az egyik gömb vékony gyapotburkolattal van bevonva, a másik gömb külseje be van aranyozva, belül pedig van egy kis érzékeny hőmérő. A levegő uralkodó hőmérsékletét egy másik, az állványra erősített hőmérő mutatja. A cső és a gömbök légüresek és kevés étert tartalmaznak. Használat előtt az étert be kell hozni az egyik gömbbe, mire a másik gömb burkolatára étert csepegtetünk, mely elpárologván, a gömböt lehűti. Erre aztán a belső éter az aranyozott gömbben heves párolgásnak indul, ami az aranyozott gömböt annyira lehűti, hogy a levegő párái külső felületére lecsapódnak. A gömbben levő hőmérő állása abban a pillanatban, mikor a fémfelület harmatossá lesz, mutatja a harmatpontot. A *Regnault*-féle H.-nál az elv ugyanaz, de a meghatározás tökéletesebb. Egy éterrel megtöltött és kívül ezüstözött üvegedény felső nyílása dugóval van elzárva; a dugón áthúzódik egy hőmérő, melynek gömbje az éterbe nyúlik be, továbbá két hajlított üvegcső, melyek közül az egyik az edény aljáig ér, a másik pedig az éter fölött végződik. Ez utóbbin kiszivattyuzzák az edényből a levegőt és az éterpárákat, mire a másik csövön a külső levegő behatol és az edényben levő étert párolgásra indítja. Ennek következtében lehül az edény, mire a vele érintkező külső levegő páráinak egy részét az edényre lerakja. A hőmérőn e pillanatban leolvasott adat a harmatpont, melyhez a Regnault-féle táblákból kikeressük a telített gőzökre vonatkozó nyomást és ez esetben ezen nyomás egyenlő a külső nem telített levegő páranyomásával. A levegő nedvességét a gyakorlatban leginkább *pszichrométerrel* határozzák meg (l. o.), mert ez legkönnyebben és legegyszerűbben vezet célhoz és jó kezelés mellett aránylag elég pontos adatokat szolgáltat.

Higrometria (gör.), a levegő nedvességtartalmának meghatározására vonatkozó ismereteink összesége.

Higrometrográf v. *higrográf* (gör.), önjelző műszer, mely a légnedvesség menetét papírra rajzolja. A *Richard*-féle H.-nál egy húrnak a nedvesség által előidézett hosszváltozásai átvitetnek

egy szerkezet segítségével egy írótollra, mely a relativ nedvességet ábrázoló görbét rajzolja egy a maga tengelye körül forgó sárgarézkorongra. Van még *Richard-féle pszichrométer* is, melynél két Bourdon-manométercső szerepel, melyek egyike nedves burkolattal van ellátva. Szerkezete egyébként az ilyen nevü termográféval azonos (l. *Termográf*). Ez utóbbi műszernél két görbe rajzolódik a papirszalagra, melyek helyzetéből a pszichrometrikus táblák segítségével bármely időben meghatározhatjuk a páranyomást és a relativ nedvességet.

Higroszkóp, l. *Higrométer*.

Higroszkópikus nedvesség az a víz, melyet néhány test a levegőből magába felvesz, anélkül, hogy vele kémiailag egyesülne. Az ily tulajdonsággal felruházott testek *(higroszkópikus testek)* nedvességtartalma lépést tart a levegő relativ nedvességével és ezek a testek eszerint hol szárazabbak, hol nedvesebbek. Vannak sók, melyek kiváló mértékben elvonják a levegő nedvességét, mint a klórkalcium, úgy, hogy szétfolynak, más testek pedig térfogatváltozást szenvednek a H. felvétele által, mint a hajszál és a hegedühúr, mely megnyúlik v. megrövidül aszerint, ahogy a levegő nedvességtartalma változik. A H. sok testnél tetemes súlynövekedést okozhat (fa, gyapju, keményítő, selyem, gyapot, pehely), ami a kereskedelemben figyelembe jön. Vannak higroszkópikus folyadékok is, amilyen az alkohol, a tömény kénsav; utóbbit a levegő szárítására is használják.

Híg trágya, a házi állatok híg és szilárd ürülékeiből, alom hozzákeverése nélkül származó folyékony trágya, melyet különösen Belgiumban és Németalföldön használnak trágyázásra. A H. gyüjtésére az istállóval kapcsolatos vízálló medencék szolgálnak, melyekben a H.-t esetleg műtrágyákkal összekeverve megérni hagyják. A szántóföldre lajtokban szállítják. A H. a leggyorsabban ható trágyák egyike, azonban minthogy sok — 90—96% — vizet tartalmaz, szállítása nagyon költséges, minélfogva előnyösen csak közeli földeken alkalmazható. L. *Ganajlé*.

Hijjoló, vákuumkészülék; *hijjoltság*, vákuum, légüres tér.

Hijosdalgo (spanyol, ejtsd: ihoszdalgo), a hidalgo szó (l. o.) többese.

Hiju, l. *Héj*.

Hikkoridió (növ.), l. *Carya*.

Hikone, város Omi japán tartományban Nippon sziget közepe táján, a szép Bivai-tó K.-i partján, 20.000 lak. Tőle K.-re 1600. volt azon ütközet, amely a Tokugava-dinasztia hatalmát megtörte és a keresztény pártnak véget vetett.

Hikszosz, sémi eredetü néptörzs, amelynek betörése Egyiptomba (Kr. e. XVIII. sz.-ban) a birodalom teljes felbomlására vezetett. Hogy kik voltak ezek a H.-ok, nem tudjuk teljes biztossággal megmondani. Az egyiptomi szövegekben ez a név még nem fordult elő; semmi emlékszerű hiteles felirat nem nyujt róluk felvilágosítást. Csupán Manethó tudósít róluk; ő e berontókat H. néven nevezi, mely szónak nézete szerint «pásztorkirályok» értelem felel meg az egyiptomi nyelvben, mert a «hik» szó a vallásos nyelvhasználatban «király»-t jelent, a «szosz» szónak pedig «pásztor, pásztorok» a jelentése a népnyelvben. És tényleg «hk» a. m. uralkodó, «sázu» a. m. beduin. Hogy azután, mint némely egyiptológus gondolja, ázsiai kusiták, vagy pedig elamiták, vagy kanaánita nemzetségüek, vagy turániak voltak-e, a tudomány mai álláspontján még nem fejthető meg bizonyosan.

Hiláli, *Bedr ed-Din Dzsagatai*, a XVI. sz. egyik jónevű perzsa költője. Asztrabadban szül. és még mint fiatal ember Herátba ment, később ide-oda vándorolt. Irákban szunnitának, Khoraszánban siitának tartották. Vallási közönyössége dacára, Herátba visszatérve, mint eretnek siita 1532. kivégeztetett. Művei: a Szerelmesek tulajdonságai (Szifát ul 'asikin), Lejla és Medzsnun (Leila ú Medzsnun), végül a Király és a dervis (Sah ú dervis).

Hilandár, ortodox keleti szerb kolostor az Átosz- vagy Szent-Hegynek nevezett félsziget ÉK.-i részén, a híres átoszi szerzetesköztársaság öt vezetőkolostorának egyike, a régi szerb irodalom központja. Megalapították, jobban mondva romjaiból restaurálták 1196. Szt. Száva, a szerb irodalom és a szerb önálló egyház megalapítója és ennek atyja, a Nemanyity szerb dinasztia megalapítója, Nemanya István, vagy szerzetes nevén Szt. Simon.

Hilaria (lat.) a. m. vidám ünnep, Magna Mater és Attis istenségek ünnepe, márc. 25.

Hilarion, *szent*,, a szerzetesügy megalapítója Sziriában, született Tabathában (Palesztina) 292., meghalt 372 okt. 21-én. Alexandriában tanult és a kereszténységre tért. Szt. Antalhoz ment a sivatagba. Midőn visszaérkezett, szétosztotta atyai örökségét és huszonkét esztendőn át élt Gaza és Egyiptom között remete gyanánt a pusztában. Követőinek alkalmatlankodása miatt előbb a sivatag belsejébe, majd Sziciliába és Dalmáciába, végül Ciprus szigetére ment. V. ö. *Israel* a Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie-ban (1880) és *Wetzer*, Kirch. Lex. (V. 2039).

Hilaritas (lat.) a. m. vidámság.

Hilarius, 1. *szent*, arlesi érsek, szül. 403 körül, megh. 449. 429-től Arles érsekévé választották. Papjaival közös életet folytatott és buzgón működött, kivált mint szónok.

2. *H.* (v. *Hilarus*), *szent*, pápa, szül. Szardinia szigetén. Pápai követ volt 449. az efezusi zsinaton, ahol a pápa ellenfelei börtönbe vetették. 461 nov. 12-én a pápai trónra jutott és nagy buzgalmat fejtett ki az egyházi fegyelem fenntartása körül, különösen a 465. tartott zsinaton. Ő rendelte el a lateráni bazilikában a két könyvtárnak felállítását.

3. *H.*, *szent*, poitiersi püspök, szül. Poitiersben 300 körül, megh. 368 jan. 13., szülői előkelő pogányok voltak. Tanulmányai közben kétség támadt lelkében és a kereszténységben keresett megnyugvást. A IV. sz. közepe felé szülővárosának püspöke lett. Az arianusoknak hatalmas ellensége és ostora volt. Constantiusnak szemére lobbantotta arianizmusát, aki számüzetéssel büntette. Számüzetése alatt, melyet Frigiában töltött, írta a zsinatokról (De synodis, sive de fide Orientalium) című munkáját, védiratát (Apologia ad

reprehensores libri Synodis responsa), továbbá a következőket: Libri duodecim de Trinitate, sive de Fide. Számüzetése alatt sem szünt meg az arianusok ellen küzdeni. Négy év után visszanyerte szabadságát, hogy folytassa küzdelmeit. IX. Pius 1852. az egyháztudorok (Doctores ecclesiae) közé sorozta. Munkáit először Erasmus adta ki (Basel 1523). Legjobb kiadása 1693-ból való (Páris). (Kiadta Maffei Scipio is Veronában 1730.). V. ö. *Reinkens*, H. v. Poitiers (1864); *Largent*, Saint Hilaire (1902) stb.

4. *H.*, teológus és diplomata, szül. Leitmeritzben 1413., megh. 1468 dec. 31. A teológiát végezte és 1462. kanonok lett Krumauban. Midőn Podiebrad György és a pápa között viszály tört ki, H. erélyesen megtámadta a huszita teológusokat, nevezetesen Rokiczanát és a király jelenlétében is védelmére kelt II. Pál pápának. 1467 óta a pápai nuncius oldalán a katolikus ligát szervezte Csehországban és *Hunyadi Mátyás* királyunkat is iparkodott megnyerni a pápa által neki szánt szerep elvállalására. Midőn 1468 tavaszán Rómából visszatért, Mátyás királlyal a trebiči táborban (Morvaország) személyesen értekezett a keresztes hadjárat ügyében s azután kibontotta a keresztes hadjárat zászlaját. A husziták állítólag megmérgezték.

Hilarotragédia (gör.) a. m. vidám tragédia, a tarentumi Rhinton-tól (Kr. e. 300 körül) feltalált szinműfaj, mely tragikus tárgyak travesztálásával mulattatott; általán vegyes — komoly és vig — hangulatú szinmű, tragikomédia.

Hilarus, pápa, l. *Hilarius*, 2.

Hilbersdorf, előbb önálló szászországi város és egyházközség a chemnitzi közigazgatási ker.-ben, most *Chemnitz* város egyik kerülete.

Hilbert, *David*, német matematikus, szül. Königsbergben 1862 jan. 23. Tanulmányait u. o. és Heidelbergben végezte. 1884-ben Königsbergben doktor, 1886. u. o. magántanár, 1892. rendkívüli és 1893. a matematika rendes tanára lett. 1895-ben meghívták hasonló minőségben Göttingenbe s ott maradt, noha Berlinbe is kapott meghivást. Az invariansok elmeletével és a számelmélettel foglalkozott behatóan. Főmunkája: Grundlagen der Geometrie (2. kiadás, Leipzig 1903), mely Bólyaival is részletesen foglalkozik. A Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta. Az 1910. évi 10,000 koronás Bólyai-jutalomdijat akadémiánk neki itélte oda.

Hild *József*, épitész, szül. Pesten 1789 dec. 8., megh. 1867. Apja bécsi származású épitész volt, kit az Újépület épitésével biztak meg, Pestre költözködött családjával s itt született fia. H.-et már gyermekkorában épitésznek szánta apja s a rajzolás elemeire otthon tanította. Később a bécsi képzőművészeti akadémián folytatta tanulmányait. 1811-ben beutazta Olaszországot, 3 évig volt Rómában. 1820-ban került vissza Pestre, hol akkor kapott lábra az épitési kedv. Egymásután épitette a legszebb magánházakat, főúri palotákat s középületeket. Legnagyobb alkotása ez időből a Lloyd-épület. A felső Dunasor palotáit legtöbbnyire H. épitette. Az 1838-iki árvíz után épült magán- és középületek legnagyobb része is tőle való. A lipótvárosi bazilika az ő terve szerint épült; ő építette az egri székesegyházat s az esztergomi bazilikát is az általa módosított terv szerint építették.

Hildburghausen, az ugyanily nevű járás székhelye Szász-Meiningen hercegségben, (1910) 7708 lak., papirmasé, játékárúk készitésével, késgyártással. H. 1683—1826-ig külön hercegségnek volt fővárosa. 1710-ben francia hugenottáktól alapított részében van a régi hercegi kastély és a főtemplom.

Hilde, l. *Hildr.*

Hildebrand, Heriband fia, a német hősmonda egyik kedvelt alakja, Berni Detre (l. *Detre*) fegyverhordozója, ki urát számos kalandos útjára elkiséri. Róla szól a *Hildebrand-dal* (l. o). A monda őt tette meg a Nibelung-ének utolsó jeleneteiben a költői igazságszolgáltatás beteljesítőjének.

Hildebrand, *VII. Gergely* pápa (l. o.) előbbi neve.

Hildebrand, 1. *Adolf*, német szobrász és művészeti iró, *H. 3.* fia, szül. Marburgban 1847 okt. 6. Nürnbergben Kreling, Münchenben Zumbusch tanítványa. 1867-ben Rómában tartózkodott, majd 1869. Berlinbe ment s ott dolgozott egész 1874-ig, amikor Firenzében telepedett le. Jelenleg ő a szóvalódi értelmében vett szobrászművészetnek legtökéletesebb képviselője. Műveiben a quattrocentista szobrászok realizmusa a görögök nemes, zárt formáival egyesül, sztatikai biztosság, egyszerűség, józanság jellemzi őket, nincs bennük semmi a Rodin nyugtalan, vibráló festőiségéből, de, természetesen, hiányzik belőlük az utóbbinak minden művészi sémán felülemelkedő zsenialitása is. Szobrászati hitvallását Das Problem der Form in der bildenden Kunst (Strassburg, 5. kiad. 1913) c. könyvében fejtette ki, mely nehézkes, elvont előadásmódja dacára ma is egyike a legolvasottabb művészeti iratoknak (magyarul is megjelent *Wilde* János forditásában: A forma problémája a képzőművészetben, Budapest 1911). Nevezetesebb művei: Ádám (a lipcsei muzeumban); Kanász; Vizöntő; Mezítelen fiatal férfi (berlini nemzeti képtárban); Tekező; Fuvolázó; Vízhordó; Merkúr; Marsyas; Léda a hattyúval; Wittelsbach-kút (a müncheni Maximilian-téren); Rajna-kút (a strassburgi Broglie-téren); Johann Brahms-emlék (Meiningen); K. Hillebrand, Klara Schumann, Böcklin, Fiedler, M. v. Pettenkofer, Helmholtz mellszobrai stb. H. a német szobrászatnak ma is irányító szelleme, kinek számos tehetséges tanítványa és követője van. Művészeti cikkei Gesammelte Aufsätze cimen jelentek meg (Strassburg 1909). V. ö. *Heilmeyer*, Adolf H. (Bielefeld 1902).

2. *H., Bror Emil*, svéd archeológus és numizmata, 1837—79-ig a svéd birodalom ú. n. Riksantikvarieja, vagyis a stockholmi nemzeti muzeum történelmi és régészeti osztályának igazgatója és az összes svédországi műemlékek legfőbb őre volt, szül. 1806 febr. 21. Madesjöben (Småland), megh. 1884 aug. 30. Stockholmban. Ő tette az emlitett muzeumot a világ egyik legelső arch. gyüjteményévé. Az Antiquarisk Tidskrift c. folyóiratot is ő alapította. Ebben és önállóan megjelent munkáiban rengeteg tudományos tevékenységet fejtett ki, többnyire svéd nyelven.

3. *H., Bruno*, német nemzetgazdasági és statisztikai író, szül. Saale-Naumburgban 1812 márc. 6., megh. Jenában 1878 jan. 29. A boroszlói egyetemen 1836. magán-, 1839. rendkívüli tanár lett. 1841-ben Marburgba hívták, de 1846. politikai okból állásától felfüggesztették. Bár később felmentették és a nemzetgyűlésbe is beválasztották, nem volt maradása, hanem 1851. a zürichi főiskolára ment tanárnak. 1856-ban Bernbe hívták meg és itt Svájc első statisztikai hivatalát alapította meg. 1861-ben jenai egyetemi tanár és a türingiai statisztikai hivatal igazgatója lett. Művei közül nevezetesebbek: Die Nationalökonomie der Gegenwart und Zukunft (Frankfurt a/M. 1848); Statistische Mitteilungen über die volkswirtschaftlichen Zustände Kurhessens (Berlin 1853); Beiträge zur Statistik des Kantons Bern (Bern 1860, 1. köt.). 1863 óta kiadta a Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik c. gyűjteményét, továbbá a hivatalos Statistik Thüringens-t (Jena 1864—68, 2 köt.).

4. *H., Emil*, svéd történettudós, *H. 2.* fia, szül. 1848 okt. 22. Stockholmban. 1901 óta a svéd orsz. levéltár igazgatója. Számos történelmi műve közül a legnevezetesebbek: Wallenstein u. seine Verbindungen mit den Schweden (Frankfurt 1885); Svenska statsförfattningens historiska utveckling från äldsta tid till våra dagar (A svéd alkotmány kialakulása a legrégibb időtől napjainkig, 1896).

5. *H., Ernst*, német festő, szül. Falkenbergben (Szilézia) 1833 március 8. Steffeck tanítványa. 1875—80-ig a karlsruhei művészeti iskola, 1880—1886-ig a berlini akadémia tanára volt. Jelesebb művei: A beteg gyermek; Mózest visszaadják anyjának; Margit a börtönben; Marguerita Spoletina; A bűnbánat; Hagyjátok a kisdedeket hozzám jönni; Az állhatatos kérés; A tenger partján; Tullia áthajt atyja holttestén; Lujza királyné menekülése Memelbe (Berlin, nemzeti képtár); a badeni nagyhercegnének, valamint Frigyes német császár családjának képmása.

6. *H., Friedrich*, német botanikus, szül. Köslinben 1835 ápr. 6. Berlinben és Bonnban tanult, azután magántanár lett Bonnban s 1869. Br.-Freiburgba a botanika tanárává nevezték ki. Művei közül megemlítendők: Die Verbreitung der Koniferen in der Jetztzeit und in d. frühern Perioden der Erdbildung (Bonn 1861); Die Geschlechterverteilung bei den Pflanzen (Leipzig 1867); Die Verbreitungsmittel der Pflanzen (u. o. 1873); Die Lebensverhältnisse der Oxalisarten (Jena 1884); Die Gattung Cyclamen (u. o. 1898); Über Ähnlichkeiten im Pflanzenreich (Leipzig 1902).

7. *H., Hans*, svéd archeológus és kultúrhistórikus, *H. 2.* fia, szül. 1842 ápr. 5., megh. 1913 febr. 2. Stockholmban. Atyjának utódja volt mint Svédország Riksantikvarie-ja, a mely előkelő tisztet 1880-tól 1907-ig töltötte be. Tudományos munkássága felölelte úgy a skandináv archeológia minden ágát, mint Svédország középkori művelődéstörténelmét. A Magyar Tud. Akadémia 1888. kültagjává választotta. Nevezetesebb művei: Svenska folket under hednatiden 1866 (a második, javított kiadás Johanne Mestorf német fordításában is megjelent 1873. Das heidnische Zeitalter in Schweden c.). Európa történetíráselőtti őstörténetét tárgyalja: De förhistoriska folken i Europa című nagy műve (1873—80). Értekezéseinek gyűjteménye Från äldre tider (Régi időkből) c. 1882-ben jelent meg. Szerkesztette a svéd régészeti akadémia Månadsblad c. folyóiratát is 1872-től 1905-ig, mikor ez a folyóirat megszünt és a Fornvännen lépett a helyébe. A Månadsblad cikkeinek egy harmadrészét mind maga H. írta. Főműve azonban a Sveriges medeltid c. háromkötetes nagy munka, amely Svédország középkori művészet- és művelődéstörténelmét tárgyalja. Utolsó nyilvános és tudományos szereplése az volt, hogy mint a svéd tud. akadémia h. titkára 1912 dec. 10. a Nobel-ünnepélyen ő tartotta a Gerhart Hauptmannt méltató beszédet. H. egész tudományos tevékenységét összefoglalóan ismerteti Oscar Almgren a Gesellschaft für deutsche Vorgeschichte Mannus c. folyóiratának V. köt. 181. l. Hans H. c. megjelent nekrológban.

8. *H., Johann Lukas*, osztrák építész, szül. Bécsben 1668 nov. 14., megh. u. o. 1745 nov. 16. Főműve a bécsi Belvedere, melyet Savoyai Jenő herceg részére épített, amely később 1891-ig a császári képtárt foglalta magába s 1898 óta Ferenc Ferdinánd trónörökös rezidenciája. Barok stílusban dolgozott, melybe németes jelleget sikerült belevinnie.

9. *H., Otto*, német sebész, *H. 3.* fia, szül. Bernben 1858 nov. 15. Orvosi tanulmányait Jenában végezte, 1886. tanársegéd König göttingeni sebészeti tanár klinikáján, 1886. magántanár, 1894 címzetes tanár. 1896-ban Königgel Berlinbe ment az újonnan épített sebészeti poliklinikára, a Charitéba és rendkívüli tanárrá nevezték ki. 1899-ben rendes tanára a sebészetnek Baselben, 1904 óta Berlinben König utóda és a sebészet tanára. H. sok, a sebészet körébe vágó dolgozatot készített, önálló tankönyveket írt; ilyen: Grundniss der chirurgisch-topographischen Anatomie (1894). 1895 óta kiadja a Jahresbericht über die Fortschritte auf dem Gebiet der Chirurgie című folyóiratot.

10. *H., Rudolf*, német filológus, szül. Lipcsében 1824 márc. 13., megh. u. o. 1894 okt. 28. 1848. a Thomasschule tanára lett. Kezdettől fogva részt vett a Grimm-féle szótár munkájában s 1864., a Grimm testvérek halála után, ő vette át Weiganddal együtt a mű szerkesztését. 1869-ben a lipcsei egyetem rendkívüli, 1874. rendes tanárává nevezték ki. Legismertebb és igen nagy hatást keltett műve: Vom deutschen Sprachunterricht in der Schule und von deutscher Erziehung und Bildung überhaupt (Leipzig 1865). V. ö. *Laube*, Rudolf H. und seine Schule (u. o. 1903).

11. *H.*, álnév, l. *Beets*.

Hildebrand-dal, a német epikai költészetnek legrégibb nagyértékű töredékes maradványa. Két szerzetes jegyezte föl a VIII. sz.-ban a fuldai kolostorban. A dal vége elveszett, közben is hiányzanak egyes versek. A kézirat most Kasselben van; először lenyomatta Eckart, Commentarii de rebus Franciae orientalis (1729). Tárgya a gót monda köréhez tartozik: Hildebrand, Berni Detre fegyverhordozója, elkísérte Odovakartól elűzött urát a számkivetésbe, a hunnok országába. Harminc év multán visszatérve, a határon daliás ifjuvá felnőtt fiával Hadubranddal (l. o.) találkozik, aki

nem ismeri fel benne rég nem látott atyját, s a határon útját állja az ismeretlen ősz vitéznek. Összecsapnak, de mielőtt a párviadal megindul, Hildebrand megkérdi ellenfelétől, hogy vajjon kicsoda. Ez megnevezi magát és dicsőíti atyját, kit már rég elhaltnak gondol. Hildebrand most tudva, hogy ellenfele saját egyetlen fia, nem akar vele harcolni, megnevezi magát, sőt ajándékokat is nyujt az ifjunak, hogy engedékenységre birja. De ez csak cselt lát az öregnek kegyességében s csalónak nevezi. Most Hildebrand feljajdul, hogy hosszú számkivetés után végre hazatérve, vagy fiától kell elesnie, vagy annak gyilkosává lennie; de megtámadott becsülete kezébe szorítja a fegyvert. A párviadal nagy hévvel megindul, miután a lándzsák darabokra törtek, a viaskodók kardot rántanak, és (mint a monda egyéb földolgozásaiból kétségtelen) Hadubrand elesik. A gyorsan lefolyó cselekvény, a tárgyilagos előadás, az elbeszélés drámai elevensége, a költő szófukarsága, a tárgy tragikuma: mindez a germán epika egyik legértékesebb emlékévé teszik e rövid költeményt. Magyarra fordította és magyarázta *Heinrich* Gusztáv (Egyet. Philologiai Közlöny, VII., 1883, 520—35. old.). Az *ifjabb H.* újabb keletü népballada, mely Kaspar von der Roen Heldenbuchjában maradt fönn.

Hildebrand-Hildebrandsson, *Hugo*, svéd meteorológus, szül. 1838 aug. 19. Stockholmban. 1878—1906-ig az upsalai meteorológiai obszervatórium igazgatója és az ottani egyetem tanára. Sokat foglalkozott felhőtanulmányokkal, a levegő dinamikájával és Svédország éghajlatával. A nemzetközi felhőatlasz munkatársa volt. Kiválóbb munkái: Quelques recherches sur les centres d'action de l'atmosphère (Stockholmi tud. akadémia kiad.) és Les bases de la météorologie dynamique (utóbbit Teisserenc de Bort-ral együtt irta meg).

Hildebrandt, 1. *Eduard*, német festő, szül. Danzigban 1818. szept. 9., megh. 1868 okt. 25. Berlinben Krause W., Párisban Isabey tanítványa volt. 1843-ban tett először nagy utazást Braziliába és Észak-Amerikába, azután is igen sokat utazott, mind Európában, mind Afrikában és Ázsiában, 1862—63-ig pedig körülutazta a világot. Utazásainak eredménye nagyrészt exotikus tájakat és tengereket ábrázoló olajfestményeinek és akvarelljeinek hosszú sora (igen sok a berlini Nationalgalerieban). A régibb vedutafestéssel szemben H. nagy súlyt helyezett fény- és színproblémák megoldására.

2. *H., Johann*, német botanikus és utazó, *H. 3.* fia, szül. Düsseldorfban 1847 márc. 19., megh. Antananarivóban 1881 máj. 29. Eleinte gépgyártással foglalkozott. 1872-ben Afrikába ment, beutazta Egyiptomot és Munzinger expedíciójával Abesszíniát, majd a Danakil-tartományokat és két izben a szomáliak földjét. Átkutatta Zanzibárt és a vele szemben levő partvidéket, azután pedig harmadizben szervezett expedíciót a szomáliak földjére. 1874-ben visszatért Európába, de már a következő évben ismét Afrikába utazott. 1879-ben Berlinben maradt. Azután Madagaszkárba utazott. 1880 ban Antananarivóból meglátogatta a keletre fekvő erdős hegységet és az Ankaratra hegységet, de rövid idő mulva meghalt. Útleírásai a Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin c. folyóiratban jelentek meg.

3. *H., Theodor*, német festő, szül. Stettinben 1804 júl. 2., megh. 1874 szept. 29. Berlinben Schadow W.-nek volt tanítványa, 1822. mesterével Düsseldorfba ment, hol az akadémia legbefolyásosabb tanárainak egyike lett. A düsseldorfi iskolát jellemző romantikus történeti képei: Tankr és Chlorinda (1828); A rablók (1829, Berlin, Nationalgalerie); A harcos és fiacskája (u.o.); IV. Edu ard angol király fiainak meggyilkolása (többször ismételve: Halberstadt, Posen); Wolsey bíboros fogadtatása a kolostorban; Othello Brabantiónak és Desdemonának elbeszéli tetteit; Lear király Cordelia megpillantásakor főleszmél őrültségéből stb.

Hildegard, *szent*, szül. Böckelheimban 1098. A disibodenbergi kolostorban apáca s később apátnő lett. Ő alapította Bingen mellett a Szt. Benedekrendi rupertsbergi kolostort, ahol 1179. meghalt. Látományai és kinyilatkoztatásai által vált híressé. Nagy irodalmi munkásságot fejtett ki. Nevezetesebb művei: Liber scivias (= scivias lucis); Liber vitae meritorum és Liber divinorum operum. Munkáit kiadták: Migne (197); Pitra (1882) és mások. V. ö. *Linde*, Die Handschriften der kgl. Landesbibliothek in Wiesbaden (1877); *Schmelzeis*, Leben u. Wirken der h. H. (1879); *Franche*, St. Hildegarde (1903) stb.

Hilden, város Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 16,903 lak., élénk iparral.

Hilderich *(Childerich)*, vandal király (523—530), Hunnerich fia, Geiserich unokája. Unokabátyja, *Thrasimund* halála után jutott trónra, de a rómaiakhoz és a katolikus valláshoz való szíta sa miatt rokona *Gelimer* megbuktatta és midőn Justinianus Belizárt küldte segítségére, 533. meggyilkoltatta.

Hildesheim *(Hildesia)*, a hasonló nevű porosz közigazgatási kerület fővárosa, (1910) 50,239 lak., cukorfinomítóval, kályha-, kocsi-, szivar-, tégla-, üveg-, toronyóra-, bot-, gummigyárakkal, tapétakészítéssel, harang- és vasöntéssel, gépgyártással és posztószövéssel; élénk cukor-, gabona-, kender- és lenkereskedéssel. A nagy részében régies külsejü város az Altstadt, Neustadt és Domfreiheit nevű részek egybeolvadásából keletkezett. Az Altstädter Markton áll a késő gótizlésű, Prell-től gyönyörű falfestményekkel díszített városháza, a Templerhaus, a Knochenhauer-Amthaus (mészárosok háza) pompás faragványokkal 1529-ből stb. A tér közepén egy kút van egy kis Roland-szoborral. A város belső, szűk utcáiban számos (összesen 116) olyan magánház van, amelyek a XVI. és XVII. sz.-ból valók és faragványokkal, feliratokkal vannak ellátva. Jelentékeny műbecsesel birnak H. templomai, mint a Mihály és Martini-templom, továbbá az 1055—61-ig épült székesegyház, amelyet 1730. belsejében egészen átalakítottak. A dóm nemcsak művészettörténeti emlékekben, hanem műkincsekben is igen gazdag, melyek közt legbecsesebbek: a jeruzsálemi kereszt, valószinüleg a VIII. sz.-ból eredő bizánci mű, Nagy Konstantinnak és anyjának képével; egy oktogon, Nagy Károly ivó serlege stb. Igen szép építészeti emlék végül H.-ban a román stilusban épült Godehard-templom.

H. 1803-ig hercegség, illetőleg birodalmi kiváltsággal biró püspökség volt (1784 km² ter.). A város akkor kezdett emelkedni, midőn 822. Jámbor Lajos az elzei püspökséget ide áttette. A művészetkedvelő Bernward püspöknek (993—1022), továbbá utódjának, Godehardnak és a XII. században élő Bernhardnak és Adelognak tevékenysége folytán H. Németországban a román művészet székhelyévé vált. 1249 után a hanza tagja lett; püspökeivel gyakran háboruskodott. 1802. Poroszországhoz került, 1806. francia uralom alá jutott, 1807. a vesztfáliai királysághoz, 1813—66-ig pedig Hannoverhoz tartozott. V. ö. *Lüntzel*, Gesch. d. Diöcese und Stadt H. (1858); *Wachsmuth*, Gesch. v. Hochstift u. Stadt H. (1863); *Mithoff*, Kunstdenkmale u. Alterthümer im Hannover'schen (1874); *Lachner*, Die Holzarchitektur H.'s (1882); *Römer*, Geol. Verhältnisse der Stadt H. (1883); *Behr*, Führer durch H. (Kassel 1911).

Hildesheimer *Izráel*, zsidó teológus, szül. Halberstadtban 1820 máj. 20., megh. Berlinben 1899 jún. 12. A talmudiskolát és gimnáziumot Altonában, egyetemi tanulmányait Berlinben és Halleban végezte. 1851-ben rabbi lett Kismartonban, hol látogatott talmudiskolát alapított, melyben világi tantárgyakat is előadott, s Magyarországon meghonosította a modern zsidó ortodoxiát, melynek szellemében a Pesten tartott 1868-iki izrael. egyetemes gyülésen is szerepelt. 1869-ben elhagyta Magyarországot, a szélső ortodoxiával s a haladópárti zsidósággal folytatott meddő küzdelmeinek színhelyét, és Berlinbe ment. Ott az ortodox-párt élén rabbiiskolát alapított, melynek haláláig fáradhatatlan vezetője volt. Számos, zsidó napi kérdésekre vonatkozó és polémiai iraton s apróbb tudományos dolgozaton kívül kiadta és kritikai jegyzetekkel ellátta a Halachót gedolót c. régi rituális kódexet (Berlin 1888. s köv.). V. ö. Dr. Israel H., eine biographische Skizze (Frankfurt 1870).

Hildesheimi ezüstlelet, így nevezik azt a 74 darabból (tányérok, tálak, csészék, serlegek, vegyítőedények, sótartó stb.) álló, összesen 50 kg.-nál súlyosabb antik asztalkészletet, melyet 1868. ban a Hildesheim melletti Galgenbergen találtak körülbelül 3 m.-nyi mélységben földmunkálatokat végző katonák. Mivel Hildesheim nem tartozott a római hódítás területéhez, valószínű, hogy ezt a három személyre szóló készletet zsákmányul ejtették egykoron a germánok valamely előkelő, Germániában tartózkodó római embertől, akik aztán, esetleg veszély idején, a föld alá rejtették. Az edényeket díszítő finommüvü ornamentális és figurális reliefek legnagyobbrészt trébelés útján készültek, egyes darabokon niello és emaildísz is fordul elő; legszebbek: egy nagy, Augustus-korabeli ornamentikával ékeskedő vegyítő edény; egy Athenának magas reliefben dolgozott ülő alakjával díszített tál; egy másik, a kigyóölő gyermek-Herakles mellképét feltüntető tál. A görög-római ötvösségnek e kiváló emlékeit, melyek részben az ázsiai hellenisztikus művészetnek, részben a császárságí (I. sz.) izlésnek tanui, jelenleg a berlini iparművészeti muzeumban őrzik. V. ö. *Pernice-Winter*, Der Hildesheimer Silberfund (Berlin 1901).

Hilditch, *Jacob*, norvég novella- és regényíró, szül. 1864 jan. 20. Krisztiániában. Száznál több regényt és novellát irt; ezek közt legjelesebbek azok, amelyek a rideg és szótlan, de mély kedélyü norvég parasztokat jellemzik.

Hildr v. *Hilde*, a skandináv mondában Hogni király leánya. Hedin, Hjarrandi fia, megszökteti. Az apa üldözőbe veszi őket; Haey (ma Hoy) szigetén harcot vívnak a hősök és seregeik. Ez a harc a világ végéig tart, minthogy H. minden éjjel újra életre kelti az elesett harcosokat. Valószinüleg nem egyéb, mint a nap és éj folytonos küzdelmének jelképezése. E monda szembetünőleg egyezik a német Kudrun-monda egy részével. Egy másik H. egy az Eddában említett valkyr; H. néven fordul elő a skandináv emlékekben egyszerkétszer Brynhild is.

Hildreth, *Richard*, északamerikai történész és publicista, szül. 1807 június 28-án Deerfieldben (Massachusetts), megh. 1865 július 11-én Firenzében. 1861—65-ig mint konzul képviselte hazáját Triestben. Lelkesedéssel küzdött a rabszolgaság eltörléséért Archy Moore cimü regényében (1836), amely Angolországban The White Slave c. átdolgozásban számos kiadást ért. Élesen megtámadta a rabszolgatartó ültetvényeseket Despotism in America (1840) cimü művében. Főmüve: History of the United States of America (New York 1849—62, 6 köt., újabb kiadás u. o. 1880), történeti hüség tekintetében jóval felülmulja Bancroft nagy munkáját, de csak 1821-ig terjed. Megemlítendők még: Theory of banks (1839); Theory of politics (1855); Japan as it was and is (1855) és Atrocious Judges as Tools of Tyrants (1856).

Hile *(hyle*, gör.), a görög filozóflában az alaktalan anyag, mely még nincsen formálva, mely várja a formáló erőt.

Hilea *(hylaea*, a. m. erdővidék; *hyle* a görögben *erdő)*, a forró öv legnagyobb és legszebb összefüggő őserdeje Dél-Amerikában, főrésze Braziliára esik. Az Andok és az Atlanti-oceán, az Orinoko forrásvidékei és Brazilia táblás földje között az Amazon és nagy mellékfolyóinak hatalmas medencéjét foglalja el. E vidék tropikus hőmérséklete, állandóan bő esője, párás levegője oly tömeges és buja erdővegetációt tett lehetővé, mint sehol a világon. Főtömegében kétszikü fák alkotják, az egyenlítő felé egyre több a pálma *(Mauritia, Attalea, Bactris, Astrocaryum*, K.-en az afrikai *Raphia vinifera* egy változata, l. *Raphia)*. A kétszikük közül jellemző a *kakaófa (Theobroma cacao)*, a *Bertholletia excelsa*, melynek ágyúgolyószerü magvai a *parai diók*, a *Hevea brasiliensis* (kaucsukfa), az árterek állóvizeiben a pompás *Victoria regia*. A nagy fák 30 m. magas törzsön hordják koronájukat, alatta 10—15 m. magas, árnyékkedvelő növények, különféle lianék, ezek alatt pedig 2—3 m. magas, szintén árnyéklakó pálmák és harasztok.

Hilferding (oroszosan *Gilferding)*, *Alexander Fjodorovics*, orosz nyelvész és szlavofil iró, szül. 1831. Moszkvában, megh. 1872 júl. 2. (ó-napt. jún. 20.) Kargopolban. A moszkvai egyetemen filológiát tanult. Életét a szláv népek történetének és néprajzának a kutatására szentelte, de nyelvészettel is foglalkozott s több idevágó munkát is

írt (pl. Ob otnošenii jazyka slavjanskago k jazykam rodstvennym, Moszkva 1853), ez a munkássága azonban kevésbbé jelentékeny. Fontosabb történeti és néprajzi művei: Pisjma ob istorii serbov i bolgar (A szerbek és bolgárok története, Moszkva 1855; magyarra ford. Kiss Simon, Nagybecskerek 1890); Ostatki slavjan ná južnom beregu Baltijskago morja (A szlávok maradékai a balti tenger déli partján, 1862); Istorija baltijskich slavjan (A balti szlávok története, 1861). Legértékesebb műve: Onežskija byliny, zapisannyja A. Th. Gil'ferdingom lětom 1871 goda (Onegai bylinák stb., halála után kiadta Hiltebrant, Szent-Pétervár 1873). Feltünést keltett erősen szlavofil irányú francia munkája: Les Slaves occidentaux (Paris 1858), amelyben azt hangoztatja, hogy csak az ortodox vallás követői lehetnek igazi szlávok. Művei: Sobranie sočinenij 4 köt. Szent-Pétervároń jelentek meg 1864—74.

Hilgenfeld, *Adolf*, német prot. teológus, szül. Stappenbeckben 1823 jún. 2., megh. Jenában 1907 jan. 12., hol egyet. tanár volt. A szabadelvű teológiai iránynak volt híve s 1858-tól szerkesztője a Zeitschrift für wissenschaftliche Theologie c. szaklapnak; a német teológusok között ő az utolsó képviselője a tübingeni iskola (l. *Baur 2.)* szükebb értelemben vett hagyományainak. Kiválóbb művei: Das Evangelium und die Briefe des Johannes (1846); Kritische Untersuchungen über die Evangelien Justins, der Clementinischen Homilien u. Marcions (1850); Die Glossolalie in der alten Kirche (1850); Das Urchristenthum ... (1856); Die jüdische Apocalyptik (1856); Messias Judaeorum (1867). Histor.-kritische Einleitung in das Neue Testament (1875); Ketzergesch. des Urchristenthums (1884); Ignatii Antiocheni et Polycarpi Smyrnaei epistolae et martyria (1902).

Hilgermann *Laura*, énekesnő, szül. Bécsben 1869 okt. 13. Than Károly és Wolf Károly vezetése alatt tanult, 1885. lépett fel először Prágában, 1890. a magyar királyi opera tagja lett, 1900. a bécsi udv. operaházhoz szerződött. Kiválóbb szerepei: Sieglinde, Mignon, Azucena, Amneris stb.

Hilgers, *Karl*, német szobrász, szül. Düsseldorfban 1844 jan. 17. Az ottani akadémián Wittig tanítványa volt, s Berlinben telepedett le. 1885. második díjat nyert a berlini Luther-emlékszobor, 1887. első díjat u. o. a Lessing-emlékszobor, 1888. első díjat a düsseldorfi harcosemlék, 1889. első díjat a stettini harcos- és császáremlék és második díjat a Vilmos császár nemzeti emlékszoborpályázaton. Jelesebb művei a felsoroltakon kívül: A művészet géniusza, a düsseldorfi műcsarnokban; I. Frigyes Vilmos király nagy bronzszobra a berlini fegyvertárban. A hamburgi városház számára készítette Habsburg Rudolf bronzszobrát.

Hilib, kisk. Háromszék vm. orbai j.-ban, (1910) 704 magyar lak.; u. p. Gelencze, u. t. Imecsfalva.

Hilkov *(Chilkow)*, *Mihail Ivanovics*, herceg, orosz miniszter, szül. 1834., megh. 1909 márc. 21. Eleinte gárdatiszt volt, de otthagyva a katonaságot, beutazta Európát és Amerikát, mely utóbbi helyen, miután vagyonát közben elvesztette, mint egyszerű munkás vasúti szolgálatba lépett. Visszatérve Európába, Liverpoolban lakatos volt, Oroszországban pedig vasúti hivatalnok. Később résztvett a transzkaspi vasút építésében. 1883–85-ig közmunkaügyi miniszter volt Bulgáriában, azután az orosz vasutak főfelügyelője, 1895–1906-ig pedig közlekedési miniszter. Főleg a szibériai vasút kiépítésével szerzett nagy érdemeket.

Hill, növénynevek mellett John *Hill* angol orvos (szül. 1716., megh. 1775.) neve.

Hill, 1. *David Bennett*, északamerikai politikus, szül. Havannában (New York) 1843 aug. 29. Ügyvéd volt s csakhamar kiváló politikai szerepet vitt. 1885-ben Cleveland visszavonulása után New York kormányzója lett. Ez állását 1891-ig viselte, amikor is szenátornak választották be a kongresszusba. Noha a demokrata párt híve volt, az 1888-iki elnökválasztás alkalmával nagyban hozzájárult ahhoz, hogy Cleveland megbukott. 1892-ben a demokrata párt által akarta elérni elnökké választását, de Cleveland előtt ismét kénytelen volt visszavonulni.

2. *H., David Jayne*, északamerikai diplomata, szül. 1850 jún. 10. Plain-Fieldben (New Jersey). Előbb a politika tanára, majd a hágai békekongresszuson kiküldött képviselő, 1908—11-ig pedig nagykövet volt Berlinben, de szabálytalanságok miatt hirtelen visszahívták és egyetemi tanára lett a nemzetközi jognak Ithakában. H. számos művet írt, melyek nem mind vonatkoznak a politikára. Fontosabb művei: Science of Rhetoric (1877); Life of Irving (1878); Elements of Psychology (1887); Social influence of Christianity (1878); Genetic Philosophy (1893); Primer of Finance (1896); Internat. Justice (1896); The original Territ. of the United Staates (1898); The Work a Infl. of Hugo Grotius (1909); The conception a realisation of neutrality (1901); The contemporary development ot diplomacy (1904); History of diplomacy in the international development of Europe (1905—906); Völkerorganisation und der moderne Staat (Berlin 1911).

3. *H., Moritz Friedrich*, a siketnémák oktatásának egyik legkiválóbb újítója és művelője, szül. Reichenbachban (Németszilézia) 1805 dec. 8., megh. Weissenfelsben 1874 szept. 30. Előbb Bunzlauban tanítóskodott, majd 1829. Berlinbe ment, hogy magát a siketnémák oktatására képezze. 1830-ban kineveztetett a siketnémák weissenfelsi intézetéhez, melynek élte végéig vezetője maradt. H. működésének különösen az ad jelentőséget, hogy a siketnémák beszédtanítását természetesebb és helyesebb irányba terelte. Szerinte egyedül a gyermek nyelvszükséglete szolgálhat a beszédtanításnál irányadóul s különös fontosságot tulajdonított a kellő szemléltetésnek. Művei: Vollständige Anleitung zum Unterrichte taubstummer Kinder (Essen 1839); Bildersammlung für Taubstumme (Nürnberg 1841, 5. kiad. Leipzig 1903); Der gegenwärtige Zustand des Taubstummen-Bildungs-Wesens in Deutschland (1866). V. ö. *Scherer* I., A siketnémaoktatás és nevelés kézikönyve (Budapest 1895); *Reuschert*, F. M. Hill (Berlin 1905).

4. *H., Octavia*, angol filantróp nő, szül. 1838. Wisbeachban (Lincolnshire), megh. 1912 aug. 13.

Londonban. Neve szorosan hozzáfűződik a londoni munkáslakásoknak a hatvanas években megindult javításához. H. mint fiatal tanítónő tanulmányozni kezdte a londoni munkások lakásviszonyait és arra törekedett, hogy a munkásokban fölkeltse a tisztaság és rend iránti érzéket. E célból a John Russeltől és más adakozóktól rendelkezésére bocsátott összegen számos elhanyagolt házat vett meg és olcsón bérbeadta munkások részére, kiket a házvezetésben tanáccsal és tettel támogatott. E módszere némely nagyobb német városban követőre talált. Folyóiratokba írt cikkei mellett önálló művei: Homes of the London Poor (London 1876); Our common land, and other essays (1878).

5. *H., Rowland, viscount of Hawkstone*, angol tábornok, szül. 1772 aug. 11. Hawkstoneban, megh. 1842 dec. 10. Shrewsburyben. Résztvett a Napoleon elleni harcokban s főleg Salamancánál és Waterloonál tüntette ki magát. 1825-ben tábornok lett, 1828—42-ig az összes angol hadak főparancsnoka volt. V. ö. *Sidney*, The life of Lord H. (London 1845).

6. *H., Rowland, sir*, angol postaügyi reformátor, az olcsó s egységes levéldíj, az ú. n. penny-porto-rendszer életbeléptetője, szül. Kidderminsterben 1795., megh. Hampsteadban 1879 aug. 27. Tanító volt, majd 1833. a különféle közhasznú reformokat előmozdító Society for the diffusion of useful knowledge titkára lett, mely állásában tett tapasztalatai indították 1837. a nevét megalapító híres reformmunka: Post office reform, its importance and practicability megírására, melyben a brit postaintézmény gyökeres reformját s a sokféle, drága és komplikált levéltarifa helyébe a levél díjának $^1/_2$ unciáig 1 pennyben leendő megállapítását követelte. A brit parlament 1840 jan. 10. elfogadta e javaslatot s a reform annyira bevált, hogy hatása alatt az összes európai államokban áttértek az olcsó és egyszerű levéldíjtételekre. H. 1846. a brit főpostamester titkára lett, később pedig a brit postaügyet mint államtitkár önállóan vezette 1864-ig, amikor nyugalomba vonult. A parlament 20,000 font sterling nemzeti jutalmat szavazott meg neki. A Westminsterben van eltemetve, ahol 1881 óta márványmellszobra áll. V. ö. *Hill*, Life of Sir Rowland Hill and the history of penny postage (London 1880, 2 köt.).

Hillah *(Hille*, arabul: *Hellat-el-Feiha, El Hellah)*, szandzsákság székhelye Bagdad kiszázsiai török vilajetben, az Eufrát mindkét partján, 10,000 lak., akik pamutkelméket, különösen pedig az arab lovasok számára köpenyeket készítenek és egyebek közt kiválóan szép bivalybőrökkel kereskednek. É.-ra tőle van a régi Babilon (l. o.) helye, amelynek tégláiból épült nagyobbára a modern H.

Hilängsit (ásv.), olyan Cummingtonit, amely tetemesebb mennyiségű mangánoxidult tartalmaz. Lelőhelye Hilläng vasbánya Svédországban.

Hillebrand *Jenő*, antropológus, szül. 1884 jún. 10. Sopronban. Egyetemi tanulmányait 1903—1908. Budapesten végezve, *Török* Aurél embertani intézetében foglalkozott s 1909. bölcsészetdoktori oklevelet szerzett. 1910 óta a Földtani Társulat Barlangkutató Bizottságának egyik tevékeny tagja, s különösen a Bükk-hegység barlangjainak kikutatásával nagy érdemeket szerzett. Nevéhez fűződik az első diluviális embercsontváz felfedezése hazánkban, s erről szóló tanulmánya *A répáshutai Balla-barlangban talált diluviális gyermekcsontok maradványai* címen a Földtani Közlöny 1911 évi 41-ik kötetében jelent meg. Ezenkívül még 9 kisebb értekezést írt szpeleológiai és antropológiai tanulmányairól. Legújabban a detrekőszentmiklósi Pálffy-barlangban a diluviális ősember tűzhelyeit is megtalálta.

Hillebrand, 1. *Joseph*, német filozófus és irodalomtörténész, szül. Grossdüngenben, Hildesheim mellett 1788., megh. Sodenben 1871 jan. 25. A filozófiát tanította 1817—22-ig a heidelbergi, 1822—50. a giesseni egyetemen. Művei: Anthropologie (Mainz 1822, 3 rész); Lehrbuch der theoretischen Philosophie (u. o. 1826); Lehrbuch d. Litteraturästhetik (u. o. 1827, 2 köt.); Aesthetica litteraria antiqua (u. o. 1828); Universalphilosophische Prolegomena (u. o. 1830); Philosophie des Geistes (Heidelberg 1835, 2 rész). Irodalomtörténeti főmunkája: Die deutsche Nationallitteratur seit dem Anfang des 18. Jahrhunderts (Hamburg és Gotha 1845—46, 2 köt.; 3. kiadás H. Károlytól, 1875, 3 köt.).

2. *H., Karl*, német író, *H. 1.* fia, szül. Giessenben 1829 szept. 17., megh. Firenzében 1884 okt. 19. Jogot végzett, résztvett az 1849-iki badeni felkelésben és három havi fogság után megszökött s mint menekült élt Párisban (hol H. Heinenek a titkára volt), Strassburgban, Bordeauxban. Mint a Times levelezője részt vett a Rómába menő olasz expedicióban s azután Firenzében telepedett le. Itt írta Italia (Leipzig 1874—77, 4 kötet) és Geschichte Frankreichs seit 1830 (Gotha 1881, 2 köt.) c. munkáit. Nevezetesebb művei: De la bonne comédie (koszorúzott pályamű, u. o. 1863); La Prusse contemporaine (u. o. 1867); Zeiten, Völker u. Menschen. Gesammelte Aufsätze (7 köt., Berlin 1872—1885); History of German thought (London 1880). V. ö. *Homberger*, Karl H. (Berlin 1884).

Hillebrandit (ásv.) rombos, sugaras-rostos halmazok, porcellánfehér s néha kissé zöldes. Víztartalmú kalciumszilikát, képlete $Ca_2SiO_4.H_2O$. Előfordul a diorit és a mészkő kontakt-zónájában: Velardena Mexikóban.

Hillebrandt, *Alfred*, német szanszkritista, szül. 1853 márc. 15. Grossnädlitzben, Boroszló mellett. A szanszkrit és összehasonlító nyelvészet tanára lett 1888. Boroszlóban. Munkái főleg a mitológiára és a védai áldozati ceremóniákra vonatkoznak abban a régi irányban, mely az istenekben leginkább természeti erők személyesítőit látja. Főművei: Das altindische Neu- und Vollmondsopfer (Jena 1880); Vedische Mythologie (eddig 3 köt., Breslau 1891—1902); Ritual-Literatur, Vedische Opfer und Zauber (Bühler, Grundriss d. indoarischen Philol., Strassburg 1897); Altindien, kulturgeschichtliche Skizzen (Breslau 1899); a Bibliotheca Indicában adta Sánkháyana Srautasutra-ját (Kalkutta 1888, 4 köt.).

Hillél, 1. *Házákén* (az idősb), híres zsidó írástudó, a legfőbb törvényszék elnöke, szül. Babilóniában (azért máskép H. *hábábli*, babiloni H.) Kr. e. 70 körül, megh. Kr. u. 10. Világi ismeretekkel

párosult bő teológiai tudományát a törvény enyhe magyarázatára s alkalmazására fordította, mely irányt tanítványai (a talmudban: *Bész-H.*, H. iskolája) is követték, ellentétben Sámmáj (l. o.) iskolájával. Példabeszéddé vált szerénysége, türelme, béke- s emberszeretete mellett tanuskodnak a talmudban ránk maradt idevágó tanításai, melyek helyenkint feltünően összevágnak Jézusnak kivált a hegyi prédikációban letett hasonnemü tanításaival. Tőle származik a M. III/9_{21} «Szeresd felebarátodat, mint tenmagadat» parancsnak az a magyarázata, hogy «ami neked gyülöletes, ne tedd másnak.» A «Prosbol» (l. o.) intézménye is tőle származik. V. ö. *Zipser*, The Talmud and the Gospels, Jewish Chronicle 1851. évf.; *Delitzsch*, Jesus und H. (2.kiadás Erlangen 1867). — 2. *H. Hánászi* (a fejedelem), a tiberiási főiskola főnöke a Kr. u. IV. sz.-ban, arról nevezetes, hogy feladta az újhold megfigyeléséből kiinduló eddigi zsidó időszámítást s a zsidó naptárt bizonyos állandó szabályok szerint véglegesen állapította meg.

Hillemacher, két francia zeneszerző-testvér neve: 1. *Paul Joseph*, szül. Párisban 1852 nov. 29. Bazin tanítványa. 1876-ban Judith c. kantátéja megnyerte a római díjat. — 2. *Lucien Joseph Edouard*, szül. Párisban 1860 jún. 10. Massenet tanítványa. 1880-ban megnyerte a római díjat Fingal c. kantátéjával. A két testvér együtt írt több operát (nevezetesebbek: Hero és Leander 1893, Orsola 1902, Circé 1907); egy szimfonikus legendát (Loreley 1882); zenekari darabot (La cinquantaine, Les solitudes); egy passziomisztériumot; dalokat, zongoradarabokat.

Hilleprandt, *Anton von*, osztrák katonai író, szül. Salzburgban 1830 aug. 12., megh. Bécsben 1885 nov. 23. 1859-ben nagyon kitüntette magát a magentai csatában. Azóta sokfelé alkalmazták, mint vezérkari tisztet. 1878-ban mint a katonai vasúti hivatal feje a boszniai szállításokat és az ottani vasút- és útépítéseket vezette. 1880-ban vezérőrnagy, majd altábornagy és hadosztályparancsnok lett. H. egyik alapítója volt a katonai tudományos egyesületnek, melynek közlönyébe sok szakcikket írt. Nagyobb munkái: Der Feldzug in Piemont im Jahr 1849 (1864); Der Feldzug in Oberitalien 1848 (1867); Bosniens militärischer Wert für Oesterreich (1878); Taktische u. infanteristische Streiflichter (1882); Die Infanterie, das Stiefkind der Armee (1884).

Hiller, 1. *(Hüller), Adam Johann*, német zeneszerző, szül. 1728 dec. 25. Wendisch-Ossigban (Görlitz mellett), ahol atyja kántor volt, megh. 1804 jún. 16. Lipcsében. Drezdában tanult Homiliusnál. 1781—85-ig a Müller K. W. lipcsei polgármester által létesített Gewandhauskonzertek (l. o.) első karnagya volt. 1789-ben a Thomasschule kántori székében Dolesch utóda lett. Mint komponista, megalapította a német Singspielt, amelyből később a Spieloper fejlődött. A Singspielekben H. abból az elvből indult ki, hogy áriákat kizárólag nemes és előkelő személyiségek énekelhetnek, a nép egyszerű gyermekei csak apró, népies dalocskákban fejezhetik ki érzelmeiket. 10 Singspielje maradt fenn. Egyéb művei: dalok, szimfóniák, partiták, gyászzene Hasse halálára. H. mint zenei író is nagyjelentőségű. Ő alapította a legrégibb zenei ujságot Wöchentliche Nachrichten u. Anmerkungen címmel (1766—70). Egyéb elméleti művei: Lebensbeschreibungen berühmter Musikgelehrten u. Tonkünstler (1784), ebben önéletrajza is megjelent; Über Metastasio und seine Werke (1786); Anweisung zum musikalisch richtigen Gesang (1774); Anweisung zum musikalisch zierlichen Gesang (1780). Tanítványai közül világhíres lett Corona *Schröter* (l. o.). V. ö. *Seyfert*, Das musikalisch volkstümliche Lied von 1770 bis 1880 (1894); *Peiser* K., J. A. H. (1894).

2. *H., Eduard*, filológus, szül. Majna-Frankfurtban 1844 ápr. 14., megh. Halleban 1891 márc. 7. 1869-ben Bonnban magántanár, 1874. Greifswaldban, 1875. Halleban rendes tanár. Kiadta Eratosthenes verseit (Leipzig 1872); Theon Smyrnaeus Expositio rerum mathematicarum-át (1878) és Tibullust (1872). Említendő: Beiträge zur Textgeschichte der griech. Bukoliker (1888); Quaestiones Herodianeae (Bonn 1866).

3. *H., Ferdinand*, német zeneszerző és író, szül. Majna-Frankfurtban 1811 okt. 24. megh. Kölnben 1885 máj. 10. Schmitt Aloys, Vollweiler és Hummel tanítványa. 1828—35-ig a párisi Choron-iskola tanára volt és hangversenyeivel, mint Beethoven-interpretáló, rendkívüli sikereket aratott. 1843—44-ig a Gewandhauskonzerteket vezette. 1850-ben a kölni konzervatorium, 1851. a párisi olasz opera igazgatója lett. Mint zeneszerző Mendelssohn követői közé tartozott. Műveinek száma meghaladja a kétszázat. Nevezetesebbek: 6 opera, 2 oratorium, szimfóniák, nyitányok, kórusok, zsoltárok, kantáták, dalok, zongora- és kamarazenedarabok. Zenekritikái, amelyek a Kölnische Zeitungban jelentek meg, mintaszerüek. Könyvei: Die Musik u. das Publikum (1864); Beethoven (1871); Aus dem Tonleben unserer Zeit (1868, 1871); Wie hören wir Musik (1880); F. Mendelssohn-Bartholdy (1874); Erinnerungsblätter (1884).

4. *H., Johann*, báró, osztrák tábornok, szül. Brodyban 1754 jún. 10., megh. Lembergben 1819 jún. 5. Mint őrnagy és ezredes harcolt az 1788—1791-iki török háborúban, mint vezérőrnagy a franciák ellen 1792—97-ig és 1799—1801-ig Hollandiában, Olasz- és Németországban. 1809-ben mint hadtestparancsnok ápr. 20. szerencsétlenül harcolt Abensberg mellett, á r. 24. megverte Bessièrest Neumarkt mellett, máj. 3. megvédte Ebelsberget és máj. 21. és 24. vitézül harcolt Aspern mellett. Károly főherceggel támadt viszálya miatt röviddel a wagrami csata előtt lemondott a parancsnokságról; 1813. ő volt a parancsnoka az Ausztriától az illir határon felállított hadseregnek, ahonnan decemberben a főserehez hívták. A béke megkötése után H. Erdélyben és Galiciában szolgált s mint táborszernagy halt meg.

Hillern, *Wilhelmine von*, német írónő, szül. Münchenben 1836 márc. 11., *Birch-Pfeiffer* Charlotte leánya; rövid ideig színésznő volt, majd férjhez ment Hermann v. *H.* kamarás-hoz. Mint írónő 1865. lépett fel s néhány kisebb szindarabon kívül regényeket írt. Ezek közül a legismertebb Die Geyer-Wally (1872, 7. kiad. 1901), melyet 1880. dramatizáltak; Die Friedhofsblume (1883);

Am Kreuz (1890); Ein Arzt der Seele (1869); Aus eigener Kraft (1872, magyarul: Saját erejéből, fordította *Beniczky* Irma, 1876); Und sie kommt doch (1879, 5. kiad. 1903; magyarul: És mégis jönni fog, ford. *Alexander* Erzsi és *Schanzer* Margit); Der Gewaltigste (1901); Ein Sklave der Freiheit (1903). — Irónő leánya *Hermine* is, ki 1860 febr. 28. Freiburgban szül. s neje Zeno *Diemer* festőnek; ő adta ki az Oberammergau u. seine Passionsspiele (München 1900) c. díszművet.

Hilleröd, város Seeland (Sjelland) dán szigeten, (1911) 5551 lak., állami ménessel és kémiai gyárral. A mellette elterülő tó szigetén áll Frederiksborg kastély.

Hilmend *(Helmend, Helmund*, az ókorban *Erymanthos* v. *Etymander)*, Afganisztán legnagyobb folyója Ázsiában; ered 3070 m. magasan a Kuh-i-Baba hegy lábánál, DNy.-i irányban folyik Afganisztán határán végig, jobbról fölveszi a Chud-Rudot s a Mussza-Rud-ot, balról az Argendabot, átfolyik a Garmszel sivatagon; Ny-nak, majd É.-nak folyik és 1100 km. hosszú útja után elvesz a Hamun (l. o.) mocsarakban, vízterülete kb. 518,000 km². Száraz időben átgázolható, hajdani nagyszerű öntözőcsatorna rendszerének nagy részét Timur lenk pusztító hada rombolta szét.

Hilmi *pasa*, l. *Husszejn Hilmi*.

Hilo, város Havai szigetén, termékeny és jól megművelt síkságon, 5000 lak.

Hilopatizmus *(hylopathismus*, gör.), filozófiai nézet, ha az anyagnak emberi érzéseket, indulatokat, szenvedélyeket tulajdonítunk.

Hiloteisták *(hylotheisták*, gör.), filozófusok, kik az anyagot (hile) istenítik, isten gyanánt fogják föl; ebből *hiloteizmus*.

Hilotropia *(hylotropia)*, Ostwald elnevezése szerint az anyagnak olyan átváltozása, mikor az eredeti anyag és az átváltozott termék elemi összetétele ugyanaz. Ide tartoznak: a halmazállapot-változások, enantiotrop és monotrop átalakulások stb.

Hilozoizmus *(hylozoismus*, gör.), a görög filozófia első korszakainak (Thales, Anaximander, Anaximenes stb.) álláspontja, melynek értelmében anyag és élet, anyag és szellem egy. A H. *még* nem tesz különbséget a kettő között, azért azonosítja; mondhatni: naiv materializmus: nem tagadja a szellemi elvet, de azonosítja az anyaggal, mert még egyáltalán nem tesz különbséget a kettő között. Élet — anyag — szellem válhatatlan egység ez álláspont számára. Az újabb hilozoisták tudatosan, elvszerűen tulajdonítanak az anyagnak érzést, pl. Haeckel és mások.

Hilprecht, *Hermann*, asszíriológus, szül. 1859 júl. 28. Hohenerxleben-ben (Anhalt). Lipcsében 1880—85-ig teológiát, filológiát és jogot tanult, azután egy évig az ótestamentom korrepetitora volt az erlangeni egyetemen, 1886 rendes tanárrá nevezték ki a philadelphiai egyetemre, egyszersmind őre lett az ottani előázsiai muzeumnak. Főbb munkái: Assyriaca (Boston 1894); Recent researches in Bible lands; Explorations in Bible lands during the XIX. century (Philadelphia 1903); Die Ausgrabungen der Universität von Pennsylvanien im Bel-Tempel zu Nippur, Vortrag (Leipzig 1903).

Hilton (ejtsd: hiltn), *William*, angol festő, szül. Lincolnban 1786 jún. 3., megh. 1839 dec. 30. Először Smith rézmetsző tanítványa volt, azután a londoni akadémián tanult, később Olaszországban is járt és 1820. a londoni akadémia tagja lett. Történeti, bibliai és mitológiai tárgyú képeket festett. Említendők: III. Edward király átveszi Calais város kulcsait; A betlehemi kisdedek lemészárlása; Szerzetesek megtalálják Harald király holttestét; Jákob és fiai; Una és a Szatir; Proserpina elrablása.

Hilty, *Karl*, svájci jogtudós és történetíró, szül. Churban 1833 febr. 28., megh. Montreuxben 1909 okt. 12. Eleinte ügyvédkedett, majd 1874. a közjog és nemzetközi jog tanára lett a berni egyetemen. 1890 óta tagja volt a nemzeti tanácsnak, 1892 óta főhadbiró, 1899 óta a hágai választott bíróság tagja is volt. Főbb jogi művei: Das Referendum im schweizerischen Staatsrecht (az Archiv für öffentliches Recht 2. köt.); Die Neutralität der Schweiz in ihrer heutigen Auffassung (Bern 1889); Die Bundesverfassungen d. schweizerischen Eidgenossenschaft (u. o. 1891). Egyéb művei közül a Glück (Frauenfeld és Leipzig, 1891—99, 3 rész) és Lesen u. Reden (u. o. 1895) számos kiadást ért. Kiadta az 1886 óta Bernben megjelenő Politisches Jahrbuch der schweizerischen Eidgenossenschaft című évkönyvet is.

Hilum (növ.) a. m. köldök (l. *Mag*).

Hilus (lat.), a különböző szervek azon, rendesen bemelyedt helye, ahol az illető szerv erei, idegei s kivezető csövei ki- vagy belépnek; pl. H. pulmonis, H. lienis, H. renis (tüdő, lép, vese H.-a) stb.

Hilversum, közs. É.-Hollandia németalföldi tartományban, vasúti csomópont, (1909) 31,458 lak., posztó-, gyapjukelmeszövéssel és kárpitgyártással. Törvényszékkel és felsőbb polgári iskolával.

Hilyó, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 476 tót lak., postaügynökség, u. t. Semse.

Hím, az ivarosan szaporodó állatoknál a hímcsirasejteket termelő egyén neve. Ellentéte a *nőstény*.

Hím (növ.), a porzó (l. o.) régi elnevezése.

Hím, a címerpajzsoknál, l. *Damaszkozás*.

Hím (azelőtt: *Hym)*, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, (1910) 284 magyar lak., u. p. Perény, u. t. Hidasnémeti.

Himalája (ókori *Imaus)*, a föld legmagasabb hegysége, amely a Gangesz lapályából hirtelenül, 5 hatalmas párhuzamos ívvel emelkedik ki szabályos redőkben. Ny.-i végénél a Hindukust feszíti a Pamirhoz, K.-en pedig a hegyrendszernek a H. irányára merőlegesen ívelt hátsóindiai hegyrendszer veti végét. A H. D.-i lábánál a bővizű hegyi patakok és folyók hatalmas törmelékkúpokat építenek, ezeken áthatolhatatlan őserdők, dzsungelek vannak, mert a nyári monzún szele a hegység D.-i lejtőin fölemelkedni kényszerül, s így csapadéka egyike a földön a legnagyobbaknak. A legtöbb esőt kapó alacsony mocsaras, őserdős zóna neve *Terai*-öv, amelyben minden idegen életpusztító lázba esik, ez pusztítja a térképező angol mérnöki kart is, ez oltotta ki Kőrösi Csoma Sándor életét is. A nyári monzún idején a hegy-

ség egész D.-i lejtője állandóan felhőkbe burkolt, s a fenséges hegyóriások helyét csak ködgomolyagok jelzik. A Terai öve fölött van a valamivel egészségesebb *baver*-zóna a kavicskúpok lejtőin, e fölött harmadkorú ú. n. *szivalik*-rétegekből álló halmokat találunk, s ezekből emelkednek ki hirtelenül a 7—8000 m.-es hegyóriások, amelyeknek láncolataiban kristályos magvak és alacsonyabb rátolt üledékes kőzetek váltakoznak. A hegység É.-on magas fensíkba megy át lassan, szinte alig észrevehetően, amely síkság sivatagi han-hai rétegekből áll, közte itt-ott kiemelkedő hegycsúcsokkal. A H. is jellegzetesen euráziai hegylánc, mint ilyen asszimmetrikus, külső oldala a magas síkság, belső oldala a tenger felé van. É.-i lejtője sokáig rejtélyes volt, dè ma már jól ismert. Itt találjuk a Rakasztal és Manszarovár tavakat, amelyek fontos vízválasztó gócpontok. Az utóbbi tóból indul ki K.-felé a Szan-po, az Indus felső része, Ny.-nak pedig a Brahmaputra szedi össze a vizeit, továbbá a híres öt folyó. A téli évszakban a kontinens belseje felől fúj a száraz monzún szél, csapadék ekkor nincs, s vakítóan csillognak a napfényben a hófehér hegyóriások. A hegység D.-i oldalán a csapadék nyáron óriási, az É.-in ellenben alig számbavehető, s ezért a D.-i oldal felől a folyók járhatatlan, vadregényes hegyszorosokban vágják át magukat a hegyláncokon keresztül rendkívül gyorsan, így pl. a Szatledzs, Brahmaputra, Indus stb. A járhatatlanul fiatal, energikus bevágódású völgyek letelepülésre alig alkalmasak, csak a sziklaoldalakon függeszkednek néhol hozzáférhetetlen, festőies hindu falvak, amelyekben alig volt európai, s ezért roppant ismeretlen az egész vidék. Az egészségesebb magas vidéket, mint pl. Dardzsilingot (ang. Darjeeling) az angol-indiai katonatisztek családjaikkal üdülőhelyül használják. A hegység É.-i felén hatalmas tektonikus vetődéseket találunk, amelyek v. medencéket hoztak létre, bár ezeket a fluviális és glaciális üledékek már legnagyobb részben kitöltötték s tavaiknak csak a szinlői találhatók meg, v. völgyeket alkotnak, ilyenben folyik pl. a Szan-po is. Egyes tavak megmaradtak, pl. a szrinagári-tó egy része, s itt gyönyörüen öntözött kulturájú óázisvidék van; másutt a tavakat a folyók lecsapolták, mint pl. a szrinagári tó hiányzó részét magával vitte a Dzselam folyó. A H.-t a Gangesz forrásai Ny.-i és K.-i részre osztják, az előbbi az ismertebb az angolok térképfelvételei folytán, vízválasztója teljesen hátratolt, s ezért ez az alacsonyabb rész, bár egyes helyeken, mint pl. a Nanga Parbatnál ez is 8120 m.-ig emelkedik. A Ny.-i rész sokkal ismeretlenebb, hatalmas gleccserekkel, ez az igazi H. (a. m. hó hazája). Nagyobb hegytömegei a Davalagiri (8176 m.), Kancsindzsunga (vagy Kincsindzsunga, 8385 m.), itt van az angol út a dardzsilingi átjáróval együtt, a Mount Everest (l. o.) csoportja (8840), amely a föld legmagasabb hegye, utána találjuk még a Csomolári tömegét és sok 7000 m.-es óriást, de ezeket pontosabban nem ismerjük. A H.-val párhuzamosan húzódik a hozzá hasonló fölépítésű, de kevésbbé impozáns megjelenésű Transz-H. (l. o.), amelyet újabban fedezett föl Sven Hedin. A H. legalacsonyabb hágója a Drasz (3343 m.), nevezetesebbek még a Baralacsa (4830 m.), Niti (5050 m.), Barma, Chatangla stb. hágók. 18 csúcsa magasabb mint 7600 m., 40 mint 7000 és 120 mint 6100, átlagos gerincmagassága 5000—5500 m. Az örökös hó határa a D.-i lejtőn alacsonyabban van, 4725 m.-en, mint az É.-in (5650 m.-en), mert sokkal csapadékosabb a D.-i oldal, s ezért a gleccserek is a D.-i oldalon 3500 m.-en, az É.-in 4230 m.-en végződnek.

Éghajlat, növény- és állatvilág. A magasság szerint nagyon változó; a Terai forró égövi melege trópusi növényzetet fakaszt, füge, gyapotcserje, Lauraceák, Magnoliák teremnek rajta. Ez kb. 15—50 km. széles öv, utána 900 m. magasságig még trópusi a növényzet és éghajlat katechu-akáccal, innen 2100 m.-ig tölgy- és gesztenyeerdők, 2100-tól 3600-ig a dél- és középeurópaihoz hasonló, főleg tülevelű fákkal — Pinus excelsa Ham. — longifolia Roseb., — Webbiana Wall., és Ny.-on Cedrus Deodara Lond., magasabban a hidegnek megfelelően Alnus, Betula, Corylus, Carpinus, Gnaphalium, Ephedra, Rhododendron, a legmagasabb vidékeken pedig Artemisia, Astragalus, Erigeron stb. A fák határa a D.-i lejtőn van alacsonyabban, az örök hó határának megfelelően. A gabonaneműek közül a grim, a rozsnak egy faja 4000 m.-en még megérik, Drew 4500 m.-en is látta virágozni; kisebb magasságokban búza, kukorica, mély völgyekben pedig rizs terem, néhol kivételesen a tea, cinkóniafa, Ipekakuanha stb. Állatai: a D.-i lejtő alján még indiai jellegű, tigris, hiéna, elefánt, majom, magasabban medve, vadmacska, antilóp. Tibet felé az É.-i oldalon vadjuh, jaktulok, kecske és egyéb belsőázsiai állatok. *Geológiája* nem nagyon ismert, két üledékes és három kristályos zónát ismerünk föl benne, főleg gnájsz- és gránitból, palaeozoosz és mezozoosz üledékekből áll, az Indus felső vidékén krétakorú kövületes rétegekkel. Gyűrődése fiatal, a krétakor végén volt legerősebb. Az első európai utazók, akik a H.-ban jártak, a XVII. sz.-ban Andrada Antonio (1625—26), Gruber, D'Orville jezsuita (1661), a XVIII. sz.-ban Desideri olasz, Freyre, Della Penna, Van de Putte, Bogle és Turner, Warren Hastings követei stb. A XIX. sz.-ban Crawford, Manning, Hodgsen és Herbert, Fraser, Moorcroft és Trebeck, Vigne, Falconer, Jacquemont, Thomson, Hooker, a Schlagintweit-testvérek, Cunningham, Waugh, Déchy és a betanított benszülött hinduk, akik az országok térképezését végezték álruhákban, ezek az ú. n pönditek. Jusetov dr. orosz kutató 1907. megmászta a Triszult (8435 m.). Politikailag É.-on Kínához tartozik, vannak benne szabad államok (l. *H.-államok*), v. független államok angol hűbéres fejedelmekkel és egészen angol disztriktek.

Irodalom. Fraser, Journal of a tour through part of the Snowy range of the H. Mountains 1820; Forbe, Illustrations of the botany and natural history of the H. Mountains, 1839; Gerard, Tours in the H. 1840; Thomson, Western H. and Tibet 1847—48; Dalton Hooker, Himalayan Journals 1855; Herm. Rob. and Ad. Schlagintweit, Results of a scientific mission to India and High Asia, 1854—58; u. a., Reisen in Indien und Hochasien 1869—1880; Loreau, L'H., ses productions naturelles, 1868; Boeck K., H.-Album. Bilder mit Text, Baden 1894; Déchy Mór, Kalkuttából Dardzsilingig, Bpesti Szemle, 1885, 102. sz.; Waddell, Among the H., London 1899; Lóczy, Megfigyelések a keleti H.-ban, Földr. Közl. 1907. évf.; Workman, In the ice world of H. London 1900;

Amely szó **Hi** . . . alatt nincs meg, **Hy**. . . alatt keresendő!

Collie, Climbing on the H. and other mountain ranges, u. o. 1902; Jacot-Guillarmod, Six mois dans l'H., le Karakorum et l'Hindu-Kush, Paris 1904.

Himalája, simulékony női ruhaszövet gyapjúból.

Himalája-államok, a Himalája láncai közt elrejtett, angol uralom alatt még nem levő államok; jelentékenyebbek: Nepal (l. o.), Szikkim (l. o.) és Bhutan (l. o.). Az angolok ezeknek nagyobb városaiban is iparkodnak minél jobban megtelepedni, de Nepal és Bhutan még függetlenek.

Himalájai árpa, a csupasz, vagyis a maghéj nélküli kétsoros árpaféleknek egy változata. Nehezen malátázható s ezért ritka helyen termelik.

Himalája-népek, a Himalája déli lejtőjén az Industól a Brahmaputráig lakó, a mongol népcsaládhoz tartozó törzsek. Általában nomádok, a buddhizmust nem fogadták el. Őslakóknak lehet őket tekinteni, kiket később áriai és turáni népek kiszorítottak. Ilyenek: a *leptsa*, a Tista folyam vidékén keleti Nepálban; a *kiranti* és *limbu*, Nepaltól keletre a Kanziki folyam vidékén; a *murmi* és *nevar*, Kanziki és Gandaki közt; a *gurung*, *magar* és *szunvar* a Gandaki folyamvidékén. Nyugaton Gilgit felé tíz kevert törzs lakik, a Himalája lápjain és erdeiben még kilenc más törzs, melyeknek neveit is alig tudják. A H. általában magas termetüek, fejük szélesebb mint az indusé; homlokuk magas, de nem egyenes, dűlt, az ajak nem duzzadt; a szem többé-kevésbbé ferde metszésű. Az orr hosszú, mély nyereggel. A hajzat buja, a szakáll gyér. Ujabban ezek között, főleg a gurungok, magarok és szunvarok között keresik a hunnok és magyarok rokonságát. V. ö. *Vansittart*, Notes of Gurkhas (1890); Notes of Nepal (1895); *Hodgson*, Essays on the languages and religion of Nepal and Tibet (London 1874); *Donaldson*, Lepcha Land (u. o. 1900); *Waddel*, Among the Himalayas (u. o. 1899); *Vojnich* Oszkár, Idézetek Vansittart ezredes Gurkhas c. művéből (Bpest 1913).

Himalája-vasút. Az észak-bengáli államvasút Sziliguri állomásától Dardzsilingig vezető, 1 m. nyomtávolságú gőzüzemű hegyipálya. A vonal legmagasabb pontja, Lhumnál, 2266 m.

Himantoglossum *Spreng.*, *sodortvirág* (növ.), az Orchidaceae (Kosborfélék) család génusza; 2 faja Középeurópában és a mediterrán vidéken honos. A *H. hircinum* Spreng. (bakbűzü sodortajk) nálunk minden dombvidéken előfordul, de inkább csak szálanként. Gumós növény. Feltünik (a másik fajjal együtt) virágának 3 karélyú, hosszú sallangos, a végén 2 ágú ajakszirmával. Kellemetlen bakszagú.

Himantophyllum (növ.), l. *Clivia*.

Himantopus *Briss* (állat), a Lilealakú madarak *(Charadriiformes)* rendjébe, a Szalonkafélék családjába tartozó madárnem, melynek 7, többnyire a meleg tartományokban élő faja közül a *gyöngyvér*, *gólyasneff* v. *székiszarka* (H. himantopus L.) hazánkban is honos. Homloka, hátának hátulja, farktöve és hasoldala fehér; nyakszirtje, tarkója, hátának hátulja és válla fekete, zöldes fénnyel; szárnya fekete, farka szürke, fehér szegélylye; csőre fekete, hosszú lábai vörösek. Testhossza 40 cm., szárnyainak hossza 25 cm., farka 9 cm. Délkeleti-Európában, Közép-Ázsiában és Észak-Afrikában honos, költözködő madár. Vizeink mellett áprilistól szeptemberig tartózkodik s költ is. L. még *Sneffek*.

Himation (gör.), felső ruhadarab a régi görögöknél, melyet a *kiton* felett viseltek s a melynek legalább is térdig kellett érnie. A H. tulajdonképen egy hosszúkás, rendesen gyapjúból készült szövetdarab (l. *az ábrát)* volt, melybe mint felső ruhába burkolóztak. A nők a H.-t fejökre vetve is hordták, úgy hogy csak az arc maradt szabadon. V. ö. *Amelung*, Die Gewandung der Griechen u. Römer (Leipzig 1903).

Himation.

Himbeere (ném., növ.), l. *Málna*.

Himbojolaj, l. *Ricinus*.

Himedzsi *(Himeji)*, város Nippon japán sziget Harima kerületében, az Icikava termékeny völgyében, közel a Harimai-tengerbe való torkollásához vasút mellett, 42,000 lak., virágzó bőriparral, közelében vannak az ikunói fontos bányák.

Hímek (növ.), l. *Porzók*.

Hímelőző virág *(flos protogynus*, növ.), oly dichogam virág (l. *Beporzás)*, amelyben a bibe előbb alkalmas a megporzásra, mint a porzó, az idegenmegporzás érdekében.

Himen v. *Himenaiosz (Hymen, Hymenaios*, gör.), a házasság istene, Apollonnak és valamelyik múzsának, v. Dionysosnak és Aphroditének a fia. Eredetileg athéni ifjú, ki kedvesét más leányokkal együtt megszabadította a kalózok fogságából, de házassága napján meghalt. Orfikus legendák szerint Asklepios életre keltette. Minthogy a lakodalmakon énekelt nászdalban hozzá fohászkodtak és őt emlegették, azért a nászdalt is az ő nevéről nevezték el. *Catullus*-tól maradt fenn egy művészi nászdal (magyarul *Csengeri* Jánostól). A képzőművészet szép ifjú alakjában ábrázolta H.-t, szárnyasan, nászfáklyával, megkoszorúzva v. magában (mint egy szép pompéji falfestményen), v. Aphrodite kíséretében, v. Amorral ölelkezve. A H.-szó átment a modern nyelvekbe is, mint a házasságkötés görögös neve. V. ö. *Schmidt*, De Hymenaeo (Kiel 1886).

Himen *(hymen,* gör.) a. m. hártyácska, a hüvely bemenetét tökéletlenül elzáró nyálkahártyaredő, l. *Szűzhártya.*

Himenaiosz, l. *Himen.*

Himera, ókori város északi Sziciliában, az ily nevű folyó mellett (ma Fiume Grande) a mai Buonfornello helyén. Görög ión gyarmatosok alapították Kr. e. 648. Eleinte Phalarisnak, Akragas tirannusának hódolt meg a város, de csakhamar más befolyások érvényesülnek és a karthagóiak tesznek hódító kísérleteket. A nagy csata Kr. e. 480. ugyanazon időtájban esett meg a *Hamilkar* által vezényelt 300,000 főnyi karthagói hadsereg és a *Gelon* szirakuzai tirannus által vezényelt nyugati görög hadak közt, mint a szalamiszi ütközet. Gelon hadai győzelmet arattak; a karthagóiak szárazföldi seregét szétverték, a hajóhadukat pedig fölégették. E győzelem legnevezetesebb eredménye a békekötés azon pontja volt, mely szerint a karthagóiak arra kötelezték magukat, hogy ezentúl tartózkodni fognak az emberáldozatok bemutatásától és ezt az okmányt ünnepélyesen helyezték el egyik e célra épített templomban, hogy irányadóul szolgáljon az utódoknak. Szirakuzai Hiero szárnyai alatt virágzásnak indul a város, míg 409. karthagói csapatok véres megtorlást gyakorolnak; a várost, mely Stesichoros költő szülővárosa volt, földig rombolják és azon a helyen, hol Hamilkar elesett, 3000 hadifoglyot áldoznak. A város romjain a karthagóiak Thermai néven gyarmatot alapítottak, mely híres volt Heraklesnek szentelt forrásairól és hűségesen ragaszkodott a rómaiakhoz, kiknek szövetségese volt. V. ö. *Holm,* Geschichte Siziliens im Alterthum.

Himerios, görög szofista filozófus Pruzából, Bithyniából, Kr. u. 315—386 körül; egy ideig Julián császár titkára; sok tanítványa volt Athénben, a többi közt nazianzi Gergely és nagy Basilius. Megmaradt 24 szónoklata irodalmilag becses.

Himeros (gör.), a. m. vágy. A görög költők H.-t mint a szerelmi vágy megszemélyesítését Eros (l. o.) kíséretében szokták emlegetni.

Himesháza, kisk. Baranya vm. pécsváradi j.-ban, (1910) 1603 német és magyar lak., postahivatal, u. t. Palotabozsok.

Hímes tojás, l. *Húsvéti tojás.*

Himettosz *(Hymettos,* most *Trelovuni),* hosszú kopár mészkőhegység Attikában (Görögország), Athéntől K.-re a Pindosz láncának folytatása. Kiemelkedőbb pontjai: Trelovuno (1027 m.) és a Mavrovuno (774 m.). Híres kékesszürke márványáról, amelyet már a rómaiak is bányásztak. Az Ilisszusz és Eridan erednek rajta.

Himfy-család. A XIV. sz. egyik igen jeles családja, melyet különösen Pál fia, *Benedek* tett emlékezetessé. Birtokai az ország minden részében szétszórva feküdtek, főként mégis Veszprém és Krassó vmegyében. A család legnevesebb tagjai: *H. Benedek,* Lajos király udvari vitéze és hadvezére. 1357. a velencei háborúban vitézi tetteket vitt végbe. 1363. pozsonyi ispán volt. 1365-től kezdve két izben bolgárországi bánnak nevezi ki Lajos király. E terhes hivatalát még 1369. is viselte, midőn királya őt és fivéreit, kik a báni terheket vele együtt viselték, nemkülönben rokonait is birtokokkal jutalmazta. 1370. már föl van mentve a bánságtól. Hogy e tisztséget másodszor is viselte, arról akkor értesülünk, midőn Lajos király parancsára az ártatlanoknak bizonyult Bali Nekcse fiainak a bánságot a hozzátartozó várakkal együtt visszaadta. 1373. a velencei háborúban ismét a magyar hadak egyik vezére volt, utóbb temesi főispán lett s mint ilyen 1379. is nagy szerepet vitt. Ez időtől kezdve mitsem hallat magáról, csak midőn 1385. már halottnak mondják.

Irodalom. Pesty, Krassó vmegye tört., III. köt. csaknem minden lapja; Anjouk. Okt. VI. 130. 372. 380.; Haz. Okt. V. 155; Anjoukori Dipl. Emlékek; Fejér C. D. IX. 7. 625. 5. 379. 4. 567. X. 2. 192. 4. 106. 7. 368. 627.; Turul, VIII. 82—83; Pór, N. Laj. kir. 322. 489. 502. 509.

Himfy-szak, Kisfaludy Sándortól alkotott és a Himfy Szerelmei c. dalok formájául használt versalak. Tizenkét sorból áll, a sorok nyolc és hét szótaguak, melyek a 8 első sorban váltakoznak és keresztben rímelnek (tehát 2 négyes csoportot alkotnak), a 4 utolsó sorban pedig különválnak: 2 nyolcas és 2 hetes, és párjával rímelnek. Minden strófa egy külön dal, s a versszerkezet a dalkompozicióval úgy vág egybe, hogy a tartalom első fele: a bonyodalom, az előzmény jut a szak első részébe (a 8 sorba), a kifejlet, a következmény pedig a szak rövidebb, gyorsabb lefolyású második felébe. A költemény pointeozásának nagyon kedvez e forma, melyet Kisfaludy a szonettnek megfelelő magyar lírai alakul alkotott, de teljesen magyar elemekből; a ritmus igen hangzatos.

Himilco *(Himilcon),* több karthagói hadvezér neve. Ezek közül nevezetesebb: 1. az a tengernagy, aki 217 Kr. e. Hispania partjain vezényelt s Sziciliában legyőzte a rómaikat, ott azonban pestisben meghalt. — 2. *H. Phameas,* az a hadvezér, aki a III. pún háború kezdetén sikerrel portyázott a rómaiak ellen, de azután 2200 lovasával átpártolt a rómaiakhoz s a szenátustól ajándékokat kapott.

Himiltrud, a formbachi zárda alapítója (1095), a monda szerint egy magyar királynak leánya lett volna. Egy 1100. kiadott okirat Tutát mondja nővérének, atyjának pedig Hessot (Henriket), Formbach és Neuburg grófját. V. ö. *Wertner,* Árpádok 586—9.

Himinbjorg, l. *Asgard.*

Himjáriták (helytelenül *Homeriták),* DNy.-i Arábiában (Jemen) egy elenyészett birodalom lakói; uralmuknak az abessziniak Kr. u. 529. vetettek véget. A H. nevét a nekik tulajdonított emléktáblák tették nevezetessé, de ma tudjuk, hogy ezek az emlékek a mineuszok és szabeusok kulturájának nyomai (l. o.).

Hímkevesbedés *(apantherosia,* növ.), a teratológiának az az esete, midőn a hímeknek különben meglehetős állandó száma kevesebb, mint amennyi rendesen lenni szokott.

Hímkör (növ.), l. *Porzókör.*

Himl, Egyiptomban a vásári adó neve.

Hímlombosodás (növ.), Morren szerint *antherophyllia,* a virág porzójának levéllemez alakjában való kifejlődése; H. folytán v. csupán a portok válik levélalakúvá v. csak a porzószál, de gyakori esetekben az egész porzó. A teltvirágok (pl. rózsa, szegfű) legtöbbnyire e teratológiai elváltozás folytán keletkeznek. A H. következtében

rendszerint olyan színű levélképződmények jönnek létre, amilyenek az illető virágnak a szirmai.

Himlő *(hólyagos H., fekete H., variola vera)*, heveny fertőzéses betegség, mely a XI. sz. óta ismeretes, ekkor Spanyolországban tünt fel és csakhamar elterjedt egész Európában. A XVIII. sz. végéig egyike volt az emberiséget legjobban pusztító és így legjobban rettegett járványos betegségeknek. Ma már a H. Európában járványt többé nem okoz, csak elvétve fordul elő, nálunk Magyarországon a fiatalabb orvosgenerációnak H.-s beteget látni alig van alkalma; mindez a védőoltás sikeres voltának és általános alkalmazásának köszönhető.

A hólyagos H. iránt az ember minden életkorban nagyon fogékony, másrészt a H. a legnagyobb mértékben fertőző; zárt helyiségben a beteggel egy levegőt szívni, a fertőzéshez elegendő. Fertőz a betegnek minden váladéka, akár közvetlenül, akár közvetve jut az addig H.-t ki nem állott egyénhez. A fertőzőanyag, mely a legapróbb élőlények sorába tartozik, igen ellentálló és életképességét hosszú ideig megtartani képes.

A fertőzőanyag a levegő útjain, a tápcsatornán át, vagy a bőr sérülésein keresztül jut a szervezetbe. $2^1/_2$—11 napon keresztül betegségi tüneteket nem okoz (ez a lappangási idő), ezután a fertőzött egyén hirtelen rosszul lesz, a hideg kirázza, magas láza támad, az ágyéka fáj, hányás, sokszor hasmenés fogja el. Gyermekeknél gyakran rángógörccsel kezdődik a betegség. Ez az úgynevezett «előjelek szaka» 1—3 napig tart; ennek végével támad a bőrön mindenütt a kiütés, mely eleintén kanyarószerű, majd bibircsessé és hólyagossá lesz, kifejlődése szintén 3 napot vesz igénybe, ez alatt a láz állandóan magas. Mire a hólyagok kifejlődtek, a láz hirtelen alábbhagy. A beteg 1—3 napig jobban érzi magát, de a betegségnek 5—6-ik napján, amikor a hólyagok benneke genyedésbe megy át, szabálytalan lázak támadnak, melyek a hólyagok beszáradásáig tartanak el. Miként a bőrön, úgy keletkezhetnek hólyagok a nyálkahártyákon, sőt a szemek kötőhártyáin és a szaruhártyákon, a szemek pusztulását vonva maguk után. A betegség magában véve is különböző súlyosságú lehet, de többnyire szövődmények teszik súlyossá és végzetessé. A halálozás 10—30%. Hogyha a hólyagok bennékében vérzés történik, akkor támad a fekete H., ilyenkor egyéb vérzések is keletkeznek és a betegség lefolyása súlyosabb. A H. legenyhébb formáit azon egyéneknél lehet észlelni, akik már védőoltásban részesültek, ilyeneknél a kiütés gyérebb, a hólyagok kisebbek maradnak, a genyedési szak enyhébb-rövidebb tartamú és lázat alig, vagy nem is okoz (szelidített H., variolois).

A *bárányhimlő* (l. o.) egészen más, a valódi H.-vel nem azonosítható betegség.

Aki valódi H.-t egyszer már kiállott, az sok évre v. akár egész életére ellentálló képességet szerzett újabb H.-fertőzéssel szemben; egyformán, akár súlyos, akár egészen enyhe volt a betegsége.

A H. gyógykezelése ma is, úgy mint régen, az egyes betegségi tünetek enyhítésére szorítkozik, de biztosan is tudunk védekezni a himlő ellen. *Jenner* angol orvosnak köszönhető a védekezési eljárás ismerete. Figyelmét megragadta az a tény, hogy olyan emberek, kik magukat tehén-H.-vel fertőzték, csak a fertőzés helyén kaptak H.-t és továbbra mentességet nyertek a H.-betegség ellen. *Jenner* 1796. embernek olyan H.-jét, melyet az tehén tőgyéről szerzett (humanizált H.-t) átoltotta más emberre és ezzel mesterségesen idézett elő helybelileg és odaszorítkozó H.-t (védő H.-oltás, vaccinatio), amivel H ellen védelmet nyujtott. Az eljárás annyiban szenvedett módosítást, hogy nem emberről szerzett H.-bennéket, u. n. nyirkot H.-vaccint) oltunk ma emberre, hanem a védőoltónyirkot úgy nyerik, hogy emberi himlővel borjuk hasbőrét oltják, 4—5×24 óra mulva az itt támadt H.-hólyagokat lekaparják, glicerinnel jól eldörzsölik és ezzel történik a védőoltás. Az oltóanyagnak ilyetén előállításával azaz H.-nyirok-termeléssel külön intézetek foglalkoznak.

A H.-ellenes védőoltás a legtöbb európai országban kötelező. A mi törvényeink szerint: «Szülők és gyámok s általában mindazok, kik gyermekekről gondoskodni tartoznak, kötelesek ezeket életüknek első évében, amennyiben valóságos H.-t ki nem állottak, beoltani. Ha ezen beoltás az orvos véleménye szerint eredménytelen maradt, akkor a véd-H.-oltás a következő évben és ha még ekkor is eredménytelen maradna, a harmadik évben is ismétlendő.» Az oltás 8—10 évre terjedő védelmet nyújt, ezen idő elteltével az oltás megismételhető. Nálunk az újraoltás fakultative kötelező is, amennyiben árvaházakban, kórházakban, szegényházakban, valamint állami és törvényhatósági intézetekben, hol egyének hosszabb ideig tömegesen tartatnak, a törvény az újraoltást elrendeli. A védőoltás nem nyújt abszolut biztonságot a megbetegedés ellen, de a védoltott egyén, ha meg is betegszik, H.-je enyhébb lefolyást igér. A védőoltás hatékonysága, illetve védőképessége csak akkor kezdődik, amikor a védőoltás okozta reakció lezajlott. H.-s beteget a betegség elterjedésének megakadályozása céljából a legszigorubb módon el kell különíteni.

A *háziállatok* közül H.-ben leggyakrabban juhok, ritkábban kecskék és sertések, csak kivételesen szarvasmarhák (tehenek) és lovak szoktak megbetegedni. Az ember és a különböző állatfajok H.-je között nem teljes az azonosság, mert a kölcsönös ragályozás csak nehezen és kivételesen sikerül. A tehenek H.-je mindenek szerint szelidített alakja az emberi H.-nek s ezért a tehén-H. nyirokját, melyet borjukon szaporítanak, gyermekek védőoltására szokás felhasználni. Juhok a betegséget természetes úton megfertőzött, beteg vagy a betegségen átesett, továbbá védőoltás következtében megbetegedett juhoktól és bárányoktól kapják; egyéb állatok hasonlóképen legtöbbször hasonfajú betegekkel való érintkezés következtében betegszenek meg. A betegségre jellemző bőrkiütés a fertőzés után 4—7 nappal fejlődik ki. Juhokon erős láz kíséretében az arcon, kivételesen a nemzőrészek körül, valamint a test egyéb tájain is, kerek vörös foltok jelennek meg, melyekből 1—2 nap alatt tiszta savóval telt hólyagok fejlődnek. Nemsokára a hólyag tartalma megzavarosodik, genyessé lesz, a hólyag teteje

besüpped (köldök), végül beszárad, a keletkezett var leesik és gyógyulás áll be. A gyuladás súlyossága szerint a bőr majd visszanyeri azelőtti simaságát, majd heg marad a hólyag helyén vissza. Súlyos esetekben a hólyagok majdnem az egész test felületét elborítják és egymással össze is folynak; máskor belsejökben vérzés történik s ezért feketésvörös színüek (fekete H.). Utóbbi esetek többnyire elhullással végződnek. Hasonló a kecskék és sertések H.-je. Teheneken a hólyagok a tőgyön, főleg ennek bimbóin szoktak fejlődni, mindig csekély számban és enyhe lázas tünetek kíséretében; a tej eközben kevesebb, hígabb és könnyebben alvad meg. Lovakon a hólyagok majd mindig csak a csüdhajlásban észlelhetők és a betegség szintén egészen enyhén szokott lefolyni. A betegek kezelése tisztántartásban, kielégítő táplálásban és esetleg a varaktól borított helyeknek szárító kenőcsökkel való bekenésében áll, mely utóbbi kezelés azonban juhok tömeges megbetegedésekor nem vihető keresztül.

Amely állat egyszer a H.-t kiállotta, az nem kapja meg többé a betegséget. E tapasztalat folytán a juhokat a súlyos megbetegedés ellen azzal szokták védeni, hogy azokat fiatal korukban beteg v. mesterségesen beoltott juhokról (bárányokról) szedett nyirokkal beoltják. Az oltás a fülkagyló belső felületének vagy a farok alsó felületének bőrébe történik oly módon, hogy a nyirokba mártott oltótűt a bőr felületes rétegeibe beszúrják. 8—10 nap mulva szabályos hólyag fejlődik a beszúrás helyén, melynek tiszta savós tartalma összegyűjthető és légmentesen elzárva, később oltónyirokul felhasználható. A védőoltás e módja megvédi a beoltott juhokat a későbbi fertőzés ellen s ennyiben megfelel céljának; mindazonáltal nem pártolható azért, mert a beoltott állatokról más, be nem oltottak elkapják a ragályt, mely rajtuk a betegséget súlyos alakban idézi elő. Oly országokban, hol az oltás e módja dívik, a H. évenként elő szokott fordulni, míg ott, hol az be van tiltva, pl. Németországban, nem észlelhető. Máskor az oltást a betegségnek kitörése után, már fertőzött állományokon végzik, a betegség terjedésének megakadályozása céljából, amidőn az oltónyirkot az enyhébben megbetegedett juhokról szedik. Az oltás erre a célra alkalmas s azért az 1888. VII. t.-c. felhatalmazza a hatóságot, hogy a H. kitörése esetén az oltást elrendelhesse, fentartván azonban a tulajdonosnak a jogot, hogy juhait e helyett 10 napon belül levágathassa. A megbetegedett állatok, úgy mint a beoltottak is, elkülönítve zár alatt tartandók, ami csak az utolsó megbetegedéstől vagy elhullástól számított 45 nap mulva oldható fel. A betegek húsa és teje éppen nem, bőre pedig csak szabályszerű fertőtlenítés (mésztejbe áztatás) után hozható forgalomba.

Himlőoltás, l. *Himlő*.

Himly, *Karl Gustav*, német orvos, szül. Braunschweigban 1772 ápr. 30., megh. Göttingenben 1837 márc. 22. 1795-ben professzor Braunschweigban, 1802. a belgyógyászat tanára Jenában, 1803. Göttingenben, ahol egyúttal az akadémiai kórház igazgatója lett. H. több szemorvosi eszközt szerkesztett és ő vezette be a szemgyógyításba a midriatikákat, az ú. n. *pupillatágító szereket*. Irodalmi dolgozatai legfőképen a szemészetre vonatkoznak, ezenkívül más orvosi irányban is dolgozott. Lehrbuch der praktischen Heilkunde (1897) c. műve 3 kiadást ért. 1809—14-ig szerkesztette a Journal für praktische Heilkunde c folyóiratot.

Himmel, *Friedrich Heinrich*, német zeneszerző, szül. 1765 nov. 20. Treuenbritzenben, megh. 1814 jún. 8. Berlinben. Drezdában tanult Naumannál. 1795-ben a berlini operaház karmesteri székében Reichardt utódja lett. Műveinek száma meghaladja a 80-at. A legnevezetesebb: Fanchon a hárfásleány c. operettje, amely 1804. Kotzebue szövegére készült.

Himmelgeist-Wersten, előbb önálló község a düsseldorfi közigazgatási kerületben, 1910 óta Düsseldorf egyik külvárosa.

Himnem, l. *Nem*.

Himnika (gör.), himnus-költés; *himnikus*, himnusi, himnusszerű; *himnografus*, himnus-költő.

Himnodok (gör. *hymnodoi*), a régi görögöknél a himnusok énekesei.

Himnologia (gör.), a vallási és egyházi énekekről (himnusokról), az énekszerzőkről és énekgyüjteményekről szóló tan.

Hímnőség *(androgynia)*, a hermafroditaság azon, aránylag gyakran előforduló alakja, hogy a különben határozottan hímnemű egyén (férfi) külső megjelenésében nőies karaktert mutat, így erősen fejlett emlői, széles csipői, nőies, lágy vonásai vannak stb. Krafft-Ebbing szerint az ilyen egyének rendesen homosexualis hajlamuak.

Hímnős virág (növ.), l. *Kétivarú* és *Virág*.

Himnus (gör. *hymnos*), szent óda. Már a legrégibb népeknél ismeretes: a hinduknál ilyenek a Rigvéda énekei, a hébereknél a zsoltárok. A görög H. eredetileg valamely isten dicséretére készített ének volt és kezdetben epikus versformában volt írva. Legrégibbek közülök az ú. n. homeroszi H.-ok, melyek igen különböző időkből valók. A legkitünőbb görög H.-okat Pindaros (l. o.) írta. A kereszténység szintén nagyban művelte a H.-t. A keresztény H. Istent és a szenteket dicsőíti. A görög egyház H.-irodalmának először *Romanos*, konstantinápolyi pap és jeles költő (V. sz.) adott nagy lendületet, aki a klasszikus időmértékes verselést elvetve, a népies (hangsúlyos) verselés szabályai szerint írta énekeit. A nyugati egyházban Poitiersi Hilarius (megh. 369.) kezdette művelni a H.-t, még pedig a keleti egyház legszebb H.-ainak latinra fordításával. A munkát tovább folytatta *Ambrosius*, aki a hagyomány hibás tudósítása szerint a *Te Deum Laudamus*-nak is szerzője, utóbb *Prudentius* (megh. 405 után), aztán a nagyon kedvelt *Sedulius* (megh. 450 kör.) és mások, kiknek művei a VI. sz.-tól kezdve a hivatalos zsolozsmába is bejutottak. Ezek az írók még általán időmértékes verseléssel éltek; a VIII. sz.-tól kezdve azonban már a latin egyházi H.-ban is a hangsúlyos és rímes verselés válik uralkodóvá. A középkor latin H.-ainak főtulajdonságai: a formának dallamossága és a mély áhitat. Egyrészüket már a középkorban lefordították nemzeti nyelvekre és hatásuk alól a protestantizmus sem tudott szabadulni. Luther énekeinek jórésze középkori H.-ok átdol-

gozása vagy fordítása és pl. a magyar prot. énekeskönyvek még a XVIII. sz. végén is egész sereg középkori H. fordítását tartalmazzák. Egyes modern költők szintén írtak H.-okat, nálunk különösen Berzsenyi *Fohászkodás*-a és Kölcsey *Hymnus*-a nevezetes.

Himód, kisk. Sopron vm. kapuvári járásában, (1910) 1689 magyar lakossal, postahivatallal; u. t. Kapuvár.

Hímpáfrány (növ.), l. *Dryopteris.*

Hímpellér a. m. sehonnai v. kontár (a német népnyelvi *Hümpler* szóból, mely a *humpeln* ige származéka).

Hímpók a. m. csánkpók (l. o.).

Hímpor, l. *Virágpor.*

Himpten, mérték, l. *Himten.*

Hímspóra (növ.), l. *Microspora.*

Hímszál (növ.), l. *Porzó.*

Himten *(Himpten)*, régebbi gabonamérték Észak-Németországban 20—35 l. között változó értékben.

Hímtömlő, l. *Virágportömlő.*

Hímvarrás, l. *Hímzés.*

Hímvessző *(mony, ivartag)*, a férfi párzási szerve. Latin nevei: penis, membrum virile, phallus. Minden emlős állaton, sőt néhány madáron és csúszómászón is megvan. Általában hosszukás hengeres, egyes állatokon kihegyesedve végződik. A kifejlett férfi-H. 10—12 cm. hosszú, merevedetten 15—20 cm.-es. Három ú. n. *barlangos testből* (corpora cavernosa) áll, melyek közül a húgycső barlangos testén futódik végig a húgycső. Ezen barlangos test kezdete megvastagodott, ez a *húgycsőhagyma*, vége a H. *makkja*, melynek csúcsán nyílik a húgycső. A makkot tökéletlenül fedi a *fityma* (praeputium), melynek eltávolítása a zsidó és mohamedán ritusban a körülmetélés. A párzáshoz szükséges merevedés (erectio) az erek sajátságos berendezése folytán történik s a H.-t a barlangos testekbe ömlő vér meresíti meg. A merevedés állandó lehet, mint kóros tünet; ez az ú. n. *priapismus*. Etnográfiailag igen fontos jelenség a régi ú. n. *phallus-kultusz*, mely a rómaiaknál pl. nagy ünnepélyekkel volt egybekötve s melynek nyomai sok ősi népszokásban ma is felfedezhetők.

Hímvirág (növ.), olyan egyivarú virág, amelyben csakis porzók vannak, a termőkör hiányzik vagy csökevényes. Jele ♂. A tengeri szártetőző zászlója H.-okból áll, míg a csöve a növirágok virágzatából keletkezik.

Hímvirágzat (növ.), csak hímvirágokból (l. o.) álló virágzat.

Hímzés, a szövetek díszítésének az a módja, amely egyes fonalak bevarrása által áll elő. A díszítő fonalak bevarrásának számos módozatai 3 csoportra oszthatók, ú. m. a lapos vagy párhuzamos öltés, a lánc- vagy hurkosöltés és a keresztöltés csoportjára. A *párhuzamos* v. *lapos öltést* az *1. ábra* mutatja. Ebből kitűnik, hogy a fonalak a szövet szinén egymás mellé párhuzamosan illeszkednek. A *hurkos öltés* jellemzőjét a *2. ábra* tünteti elő; ennél a díszítő fonal hurokszemekből álló láncot alkot. A *keresztöltés* szintén lapos öltés, csakhogy két-két öltés keresztet alkot és a keresztek csoportozata képezi a mustrát. A H.-ek osztályozását többféle szempontból végzik, nevezetesen: *a)* a himző fonal anyaga szerint (selyem-, arany- stb. H.); *b)* a himző fonal színe szerint (fehér H. és színes H.); *c)* az öltések módja szerint; *d)* a himzett felület alakja szerint (lapos és domború H.); *e)* a H. kiviteli módja szerint (kézi és gép-H.). Kézi H.-hez hosszú fülű tű szükséges; hogy a himző fonal befűzhető legyen, a legtöbb esetben szövetfeszítő keret is kell. Ily úton a párhuzamos öltések és a keresztöltések minden változata jól készíthető; a hurkos öltés nem használatos. Gép-H.-nél a párhuzamos öltések és a hurkos öltések szokásosak.

1. ábra. Párhuzamos lapos öltés.

2. ábra. Hurkos vagy láncöltés.

A H. egykorú a ruházattal. Megjelenik már az első ember bőrruházatának összevarrásain. Az egyiptomi előkelők ruházata épp úgy himzett volt, mint az asszíroké. Az egyiptomiak még a hajóvitorlákat is himezték. Babilonia ősidőktől fogva híres volt színes és fehér himzett szöveteiről. Az indiai, a zsidó, a feniciai himzett templomkárpitok ismeretesek. Kisázsiai és európai görögöknél kedvelt a himzett ruha. Homeros gyakran szól róla. Asszír és babiloni királyok himzett ruházatának rajzát több dombormű ismerteti meg velünk. Frigia partvidéke közvetíti a kelet arany-H.-eit Európával. Azért nevezték a rómaiak az arannyal himzett ruhát *auriphrygiumnak* és a himzőt *phrygionak*. A császári Róma nagy fényüzést fejtett ki H.-ekben és kelet technikáját követi, még inkább áll ez Bizáncról. Közben a római birodalom területén a kereszténység szabad gyakorlata szintén fellendítette a H. gyakorlatát. A főpapok ruhái és az oltárok terítői gazdag H.-ekkel készültek és részben a keleti, tisztán dekorativ H.-ekhez kapcsolódnak, de már előfordulnak egyes bibliai alakok is.

A középkorban a H., mint minden más művészet, a kolostorok falai között él tovább. A zárdák mellett az egyes fejedelmi udvarok üzik a H.-t a VIII—IX—X. sz.-ban. A híres bayeuxi kárpitot Hódító Vilmos nejének, Matildnak tulajdonítják. A magyar koronázási palástot is Gizella királyné hímezte. Az angol-szász hercegnők H.-eit (opus anglicanum) is igen dicsérően emlegetik.

A XIII. sz.-ban a H.-ben érvényre jut a gazdagságra való törekvés. Az arany- és ezüstszálakon kívül igazgyöngyöt, drágaköveket, sőt festett miniatüröket is alkalmaznak. Az ornamentum visszafejlődik az alakos ábrázolás előnyére. A XIV—XV. sz.-ban a figurális dísz majdnem kizárólagos, s ez a körülmény a H. technikáját majdnem lehetetlen finomságúvá fejlesztette a Rajna mellett. Flandriában, Olaszországban és Burgundiában a tűmunkáknak igazi csodái készültek. Valóságos festményeket utánoznak s átlépik a H. határait. E munkák technikailag bámulatosak, de stilisztikai szempontból elvetendők. A XVI. sz.-ban az ornamentum ismét előtérbe lép. A régebben csak a testrészek utánzásánál használt felrakást (applikáció) most díszítményeknél is alkalmazzák.

Ebben az időben fejlődik ki hazánkban az az úgynevezett *magyar renaissance-H.*, mely a nemzeti népies alakokat az olaszországi selyem- és bársonyszövetek hatása alatt, Kelet gránátalmájával egyesíti, összeolvasztja. Forma

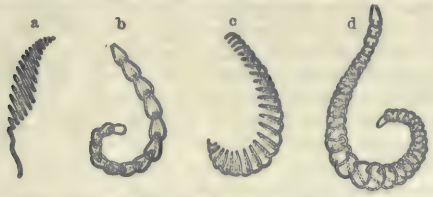

1. ábra. *a* lapos öltés, *b* láncöltés, *c* egyszerű gomblyukszegélyző öltés, *d* kettős gomblyukszegélyző öltés.

és színpompa jellemzi a mi úri H.-einket. Az arannyal, a skóflummal való H. annyira elterjed, hogy egyes gazdag főurak egész himzőműhelyeket rendeznek be váraikban. XVI—XVIII. sz.-i H.-eink alkotják a magyar renaissance-ornamentikát, gazdag rózsás gránátalma-formáikkal, ellentétben a népiessel, mely megtartotta főformának az Ázsiából hozott pávatollat, a pávaszemes rózsát. Népies H.-eink szűrön, subán, mind e tipust variálják számtalan alakban. Ágy- és asztalneműeken, nemkülönben női ruhanemüeken azonban népies H.-eken is látható a gránátalma.

A XVII XVIII. sz. technika és rajz szempontjából is elsőrendű H.-eket produkált. A XIX. sz.-ban, mint minden téren, itt is hanyatlás mutatkozik, de újabban részint régi minták, másrészt a szépművészet motivumainak felhasználásával a H. ismét nagyobb jelentőséget nyert.

Irodalom. Quentel, Musterbuch für Ornamente und Stickmuster, 1527—29, új kiadás Leipzig 1882; Bock, Geschichte der liturgischen Gewänder des Mittelalters, Bonn 1858—71; Wendler, Stickmuster nach Motiven aus dem XVI. Jahrhundert in Farben gesetzt, Berlin 1881; De Farcy, La broderie du XI. siècle jusqu'à nos jours, Paris 1892; Obermayer-Wallner, Die Technik der Kunststickerei, Wien 1896; Day-Buckle, Art in needlework, London 1900; Dieger, Entwickelung der Weberei u. Stickerei, Wien 1904.

Hímzett csipke, l. *Csipke.*

Hímzőgépek. Szerkezetük, az öltések minősége szerint, két főcsoportra osztható, u. m. hurkos és lapos öltésüekre. A hurkos öltésnek három faja van. Az *1-ső ábra b* rajza a láncöltést, *c* az egyszerű gomblyukszegélyző öltést, *d* a kettős gomblyukszegélyző öltést láttatja, mindezek a hurkos öltés csoportjába tartoznak, míg az *a* alatti a lapos öltés.

Legelterjedtebb a láncöltés alkalmazása. Régibb kiviteli módját a *2—5. ábra* tünteti elő. E gép síma varrótűvel s csak egy fonallal dolgozik, azonfelül *b* hurokfogó kampóval is van felszerelve, amely a fonalat a tű lemenetelekor megfogja s

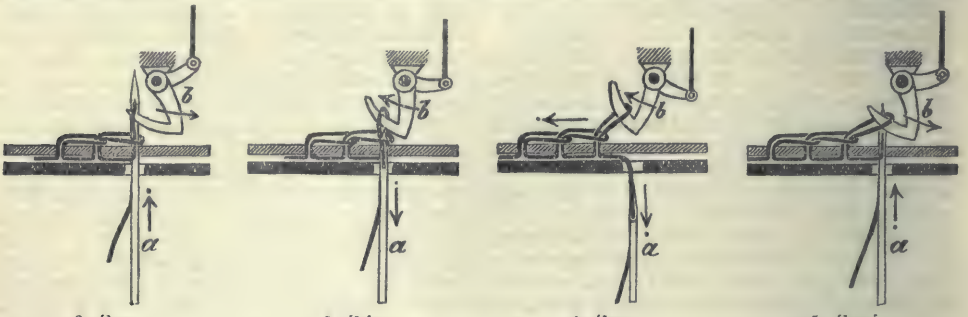

2. ábra. 3. ábra. 4. ábra. 5. ábra.

A hurkosöltésű hímzőgép hurokképzésének módja.

az ily módon előállott hurkot mindaddig fogva tartja, míg a tű a következő öltéskor ezen át nem ment.

A láncöltés újabb kiviteli módját a *6—9. ábrák* mutatják; az ily módon működő hímzőgépet fel-

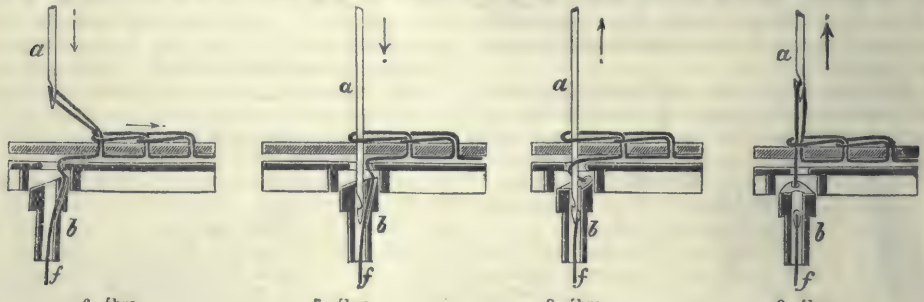

6. ábra. 7. ábra. 8. ábra. 9. ábra.

A Bonnaz-féle hímzőgép hurokképzésének módja.

találója után *Bonnaz*-félének nevezik. E gép kampós tűvel dolgozik *(a)*, a fonal a csőalakú fonalvezetőre *(b* re) van szerelve s ezzel együtt forog, illetőleg minden öltéskor egy fordulatot tesz, hogy a fonal a kampós tűbe beleakadjon.

Az egyszerű gomblyukszegélyzőgép lényegét a *10. ábra* mutatja. E gép a függőleges síkban mozgó síma tűvel és a szövet síkjában mozgó két

lapos tűvel *a* és *b*-vel dolgozik; ez utóbbiak két irányban vezetik a fonalat, hogy hurok álljon elő, amelynek helyzetét a következő öltés rögzíti. A *10. ábra 1. rajza* szerint a tű a gomblyuk szélén haladt át, amikor *a* s *b* feszítők egymást fedik; ezt

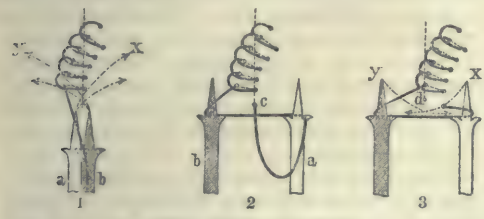

10. ábra. Gomblyukvarrógép.

követőleg *a* az *ax* irányt és *b* a *by* irányt követi, ezzel a *2. rajz* szerinti helyzetbe jut, amikor a tű a gomblyuk tövén halad át. Az ezt követő öltéskor, az alatt, amíg a tű a gomblyuk szélén befelé

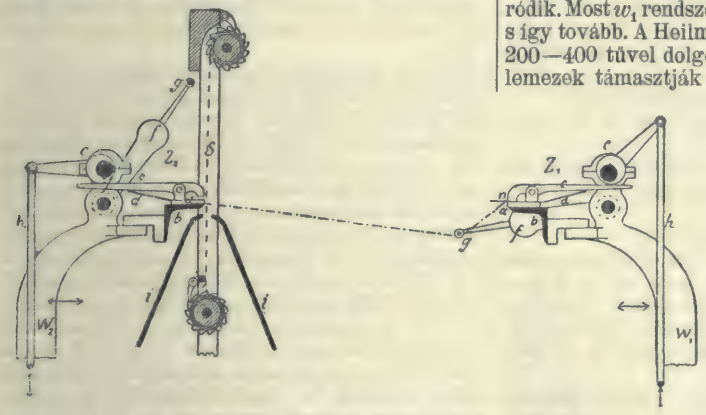

11. ábra. Heilmann-féle hímzőgép harántmetszetben.

halad, az *a b* feszítők egymáshoz közelednek, amint ezt a *3. rajz* mutatja, a tű kifelé haladtával pedig az előbb leírt mozgások ismétlődnek. A kettős gomblyukszegélyző a most ismertetett géptől ab-

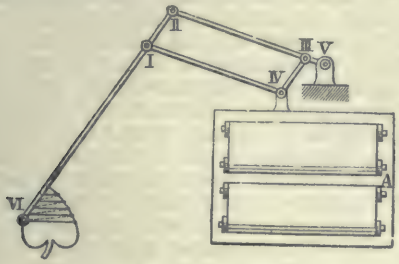

12. ábra. Pantográf.

ban különbözik, hogy két feszítő tűpárral van felszerelve.

A lapos öltésű hímzőgép a kézi hímzést utánozza. E hímzőgépet Heilmann J. (a fésülő gép feltalálója) találta föl 1829. A gép lényege a *11. ábrából* jól kivehető. Ennél ugyanis az *s* szövet keretre van feszítve, illetőleg két kilincsműves hengerrel feszítik ki. Ezen keret a függőleges síkban mozgatható (tehát fel és le, jobbra s balra) a mintának megfelelően, hogy a tű, amely azonos pályán végzi (ide-oda) mozgását, a szövet különböző részébe beszúrhasson. A szabályos mozgás kivitele céljából a szövetet tartó keret egy *pantográfra* van függesztve *(12. ábra)*, amelynek *VI.* karja a minta rajza szerint vezettetik. A tű mindkét végén hegyes, szeme a közepén van. A tű beszúrását és kihuzását w_1 és w_2 karokra szerelt fogókkal végzik *(11. ábra)*, amelyek kocsiszerkezetre vannak szerelve. A kocsikhoz fogasrudak vannak erősítve s így ezeket a munkás egyszerű forgattyuval előre v. hátrafelé mozgathatja. A fogó lezárását az *e* karra működő *d* rúgó végzi, míg nyitását *h* rúddal mozgatható *c* excenter eszközli. A vázlat azt a munkaszakot jelzi, midőn a tűt w_2 rendszer átszúrta, w_1 kihúzta és az *f* karon levő *g* drót a fonalat feszíti, hogy az teljesen áthúzassék. A most jelzett munkaszakasz után w_1 halad befelé s átszúrja a tűt; ezután a w_1 oldalon levő fogó nyílik, a w_2 oldali pedig lezáródik. Most w_1 rendszer vesztegel és w_2 halad kifelé s így tovább. A Heilmann-féle hímzőgép egyszerre 200—400 tűvel dolgozik. A tűk átszúrásakor *i i* lemezek támasztják a szövetet, hogy síkjából ki ne tolassék.

Hímzőgyalu v. *koszorugyalu*, a kádárnak külön gyaluja, mellyel a már lesimított hordófeneket a szélén köröskörül cifrázzák, l. még *Gyalu*.

Hímzőgyöngy, l. *Gyöngy*.

Hímzőiskolák, l. *Nőipariskolák*.

Hímzőmintakendő, díszítőelemek gyüjteményes egybefoglalása. A keleti népeknél ez már az ókorban dívott és családi ereklyeként őrizték. Európában az arabok útján első sorban a spanyoloknál s olaszoknál honosodott meg (a XVI. sz.-ban), később azonban elterjedt a többi nemzetek közt is. Az utolsó évtizedek alatt a kézi hímzés háttérbe szorult s így a legbecsesebb H.-k elkallódtak.

Hímzőselyem, kevés számú balsodrattal biró, lágy selyemcérna.

Hímzővarrógép, minden fajtájú varrógép, amely két fonallal varr s öltései a lapos öltés benyomását szülik. Ily varrógépek a háziiparban hímzések készítésére is használhatók.

Hinár (növ.), *Borbás* szerint magyar mitoszi szó. A nép hitében vízi rém, kinek abban telik kedve, hogy a fürdő gyermeket vagy jószágot a vízbe rántja és belefojtja. Általában nagy terjedelmű, vízi növényszövedék, a víz v. az áradás szokta valahová magával vinni, a víz színén és ez alatt messzire elnyúlik, de a vízből csak virága emelkedik ki. Vízi közlekedés, úszás, halászás stb. közben alkalmatlankodik, bajos belőle kivergődni, kiszabadulni. A H. moszatokból és hosszú, vékony, hajlékonyszárú, vízben úszó s a vízzel együtt lebegő virágos növények tömegéből áll, melyek többnyire keskeny vagy szálas levelűek, csak a *Potamogeton*-fajok egy részén szélesebbek a le-

velek. A H. nevezetesebb tagjai: H. v. *Potamogeton*-fajok, *Myriophyllum spicatum* (süllő-H.), *Ceratophyllum demersum* (tócsagaz, borz-H.), *Helodea canadensis* (átok-H.), *Utricularia vulgaris* (közönséges rence, hólyag-H.), *Trapa natans* (sulyom) és mások. A balatoni H. *Borbás* szerint kétféle növényből áll, a *süllő-H.-ból* és a *Potamogeton perfoliatusból*. Száruk itt 1—5 m. hosszúra megnő, helyenként, főleg a bakonyi part csendesebb helyein, töméntelen mennyiségben nőnek. Legjobban a csendesvizű, iszapos öblöket, tehát a fürdőhelyeket kedvelik, ahol a szél a vizet kevésbbé bolygatja. Rendkívül könnyen (magról, sarjakról, minden ép darabkáról) és töméntelenül szaporodnak. A hal a H. közt szeret ívni. Mint minden más vízinövény, tisztítja a megromlott levegőt. Általában sok állatnak menekülő, búvó, sütkérezőhelye v. költőhelye, sőt eledele is. A halak tápláléka is gyakran a H. között él, tehát a halak élete a H.-ral szorosan összefügg. (L. még *Potamogeton.)* V. ö. *Borbás* V., Tanulmányok a Balaton H.-járól (Földrajzi Közlem. 1891); u. a., A Balaton flórája (A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei, II. köt., II. rész, II. szakasz, Budapest 1900).

Hinárfélék (növ.), l. *Potamogetonaceae.*

Hináros, sűrű növényzettel benőtt és emiatt nem halászható víz.

Hinárszár v. *hullámzó szár* (növ., *caulis fluitans)*, a vízi növényeknek hosszúra nyúló s a vízzel együtt hullámzó szára.

Hinárvirág (növ.), l. *Utricularia.*

Hinc illae lacrimae! (lat.) a. m. Innen azok a könnyek! vagyis: ez az igazi ok, ez a dolog nyitja. Közmondásszerű kifejezés. (Terentius Andria I., 1. Cicero pro Caelio 25., Horatius Ep. I., 19, 41.) *Inde irae et lacrumae* — mondja Juvenalis I., 168.

Hinckley (ejtsd: hinkli), város Leicestershire angol countyban, (1911) 12,838 lak., sörgyártással, ásványvízforrással.

Hincks, *Edward*, angol asszíriológus, szül. Corkban (Irország) 1792 aug. 19., megh. Killyleaghban 1866 dec. 3. Utóbbi helyen 1825-től protestáns rektor volt. 1846 óta mint úttörő működött az asszíriológia terén; ő fejtette meg először az írásjelekből a Nebukadnezar, Sanherib, stb. neveit és figyelmeztette először a tudós világot az asszír írás szótag-jellegére. Idevágó értekezései a Transactions of Royal Irish Academyben jelentek meg.

Hincmar, l. *Hinkmár.*

Hinczó-tó, a Magas-Tátra D.-i oldalán, a Mengusfalvi völgy felső végében, Szepes és Liptó vármegyék határa mellett fekvő két tó; a *Nagy-H.* a völgy legvégében, a Koprova, Csubrina és Mengusfalvi csúcstól képezett katlanban, 1961 m. magasságban fekszik s területe 19·11 ha., nagyságra nézve tehát a Magas-Tátra hatodik tava. Jóval kisebb (2·79 ha.) a mélyebben fekvő *Kis-H.* A Nagy-H.-ból a Hinczkói patak folyik ki, mely a Poprád folyó egyik felső forráspatakja. V. ö. *Münnich* Sándor, A Hinczói tavak (Magy. Kárpát-Egyesület XVII. Évk. 1890. 66—78. l.).

Hind, mekkai nő, Mu'ávija, első omajjád khalifa anyja, az iszlám keletkezése idejében. Felesége volt Abú *Szufján*-nak, Mohammed elkeseredett ellenségének; férje gyűlöletében az új vallás ellen teljes szívvel osztozott. Az Ohod melletti csatában az asszonyok élén énekszóval kisérte a Mohammed ellen induló mekkai sereget és a hívők sebesültjei és halottjai irányában vad kegyetlenséggel viselkedett. Az ez ütközetben elesett Hamzának, ki Bedr mellett H. atyja, 'Otba halálát okozta volt, máját vágta ki holttestéből és megette azt. Midőn Mohammed 630. Mekkát hatalmába ejtette, H. férjével együtt az iszlámra tért és a prófétától bocsánatot nyert. Omar uralkodása alatt halt meg.

Hind (ejtsd: hájnd), *John Russel*, csillagász, szül. Nottinghamban 1823 máj. 12., megh. Twickenhamben 1895 dec. 23. 1840 óta a greenwichi csillagvizsgálón asszisztens, 1853—92-ig a Nautical Almanac Office igazgatója Londonban. 10 kis bolygót, több üstökös és változó csillagot fedezett fel és igen jó csillagtérképeket szerkesztett. Művei: The solar system (London 1846); Astronomical vocabulary (1852); Introduction to astronomy (3. kiad. 1871); Descriptive treatise on comets (1857).

Hindi (legrégibb alakjában *Hindui*, legjelesebb mellékalakjában *Hindusztáni* vagy *Urdu)*, az indobrit birodalom ma élő nyelvei között a legelterjedtebb. Uralkodik Észak-India, Hindusztán legnagyobb részében. Ezt beszélik és írják a műveltek egész Észak-Indiában. A H. a szanszkrit nyelvnek származéka és több osztályra oszlik úgy keleti, mint nyugati részén Indiának. Nyugat-India egyik nyelvjárásából fejlett ki a nagymogulok hódításai idejében az ő tábori nyelvük, a hindusztáni vagy urdu (tábori nyelv), mely szókincsének 40—50 százalékát perzsa és arab kölcsönszavakból alkotta meg és perzsa vagy arab írással iratik. Míg a mohamedán lakosság ezt használja, addig a hinduk az angol kormánytól is buzgón támogatva, kezdettől fogva buzgón törekednek e kölcsönszavakat szanszkrittal pótolni és egy irodalmi nyelvet képezni ki. Ez, mint általában a H., szanszkrit betükből képezett írást használ.

A XII. sz.-ból eredő gazdag, szép és mindig erősbödő irodalom leginkább szanszkrit, perzsa és arab munkák fordításából áll. Legújabban a napi sajtó nagy lendületet vett. A H. irodalom és nyelvtan műveiből sokat adott ki a francia Garcin de Tassy. Grammatikai és szótár : segédmunkákat adott *Forbes*, Grammar of the Hindustani dictionary (2. kiadás Kalkutta 1855); *Bate*, Dictionary of the H. language (2 kiad. London 1875); *Bellogg*, Grammar of the H. language (2. kiad. 1893); M. *Schultze*, Grammatik der hindustanischen Sprache (Leipzig 1894); *Hörnle*, Comparative grammar of the Gaudian languages (London 1880); *Vinson*, Manuel de la langue Hindustani (Paris 1899).

Hindley (ejtsd: hájndli), város Lancashire angol countyban, (1911) 24,106 lak., szénbányákkal és vasművekkel.

Hindosztán, l. *Hindusztán.*

Hindö, a norvég Lofod-csoporthoz tartozó sziget, melyet a kontinenstől csak keskeny tengercsatorna választ el. Partjai rendkívül szakadozottak; területe 2238 km².

Hindu (a régi angol írásmódban *Gentoo*), általában India lakóinak neve. E nevet a nyugatázsiai népek (perzsák, arabok, afgánok) adták «fekete ember» mellékjelentésben India lakóinak. Etimológiailag a H. név a Sindhu folyótól ered, ami eredetileg csak nagy folyót jelenthetett. Magában Indiában csak azt nevezik H.-nak, aki a sok istent hívő ind vallásnak, a brahmanizmusnak követője. L. még *Indek*.

Hinduizmus, így nevezik a brahmanizmus újabb fejlődését, mely nem annyira a régi sokisten-hit megváltozásában, mint egyes istenek rangváltozásában nyilatkozik. Indra, ki már a brahmanizmusban kezd háttérbe szorulni, egészen eltörpül a népszerű két isten, Siva és Visnu mellett. Az előbbi, Siva isten imádói képezik a konzervativ, Visnu tisztelői a haladó elemet. Siva tisztelete anyagias, erkölcstelen szertartásokkal szenyfoltja az ind társadalmi életnek. Visnu vallása tisztultabb, szellemiesebb, Krisna alakjában, mely Visnu megtestesülése, némi rokonságot mutat Jézussal. A vallásújítók többnyire mind a vaisnavák, azaz Visnu tisztelőinek sorából kerülnek ki.

Hindu jog alatt értjük Manu törvénykönyvén, a Védákon, továbbá az ehhez csatlakozó emlékezéseken (Smrti), az ezekhez készült kommentárokon, jogkönyveken és értekezéseken alapuló patriarchalisztikus természetü jogrendszert. Ezt a jogrendszert az angol kormány Indiában a hindukra nézve a kor követelményeinek megfelelő változtatásokkal fenntartotta épügy, amint az uralkodása alatt álló mohammedánokra nézve a mohammedán jogot. V. ö. *Mayne*, Hindu law and usage; J. Ch. *Ghose*, The principles of Hindu law.

Hindu-kus (a. m. hindu-ölő, a hasonló nevű hágóról elnevezve, v. *Hindu-koh* a. m. hindu hegy) a Pamir ősrégi hegyeihez gyűrődő hatalmas hegylánc Perzsia ÉK.-i határán; a világ legnagyszerűbb hegyrendszereinek találkozóhelye, ahol a Karakorum, Himalája, Musztag-Ata, Alai hegyrendszer (a Kuen-lün kezdődő ágaival) láncainak összetorlódásánál nem hiába nevezik ezt a helyet Pamir-nak, azaz «a világ tetejé»-nek. A hegység a perzsa, pendzsab, baktriai, ferghanai, karakorumi és déltibeti medencék közt kiemelkedő hatalmas fiatal gyűrődés, két más hegyrendszer közé van beékelődve s így összeszorult, külső és belső oldala nem különböztethető meg teljesen. Legmagasabb részei kristályos kőzetekből állanak. KNy.-i irányú s emiatt hágói igen magasan vannak s így a fő közlekedő utak kikerülik. A környéken levő magas síkságok öntözött, oázis-kultúrájú vidékeiről indultak ki a klimaingadozás v. a rossz közigazgatási viszonyok folytán gazdaságilag elszegényedett népek más hazát keresni s a kivándorlók a H. hágóin át özönlöttek le India felé, azért nevezték el a hágót Hindu-ölőnek. Ny.-on a Heri-rud, Murgab és Hilmend folyók vidékein sugarasan szedődik össze a hegység és K.-en a Karakorum-hegységbe megy át. Magassága átlag 6000 m., legmagasabb csúcsa a Tiris-Mir (7600 m.). Nagyobb hágói: Barogil (4000 m.), Nuk-szán (5200 m.), Dora (4000 m.), Khavak (3960 m.), Szar-Ulang (4000 m.), Kusán (4500 m.) stb. A Khavakon vezette át Nagy Sándor a hadait és rajta kelt át a XV. sz.-ban Tamerlán. Bányái közül a badaksáni lapisz lazuli és az uakháni rubinbányák nevezetesek, a völgyekben sok a gyümölcsfa és a szőllő. Leggyakoribb állata a jaktulok. A hegyvidéken régente árják laktak, ma kirgizek és üzbégek. Politikailag Afganisztánhoz, továbbá orosz és angol birtokokhoz tartozik. V. ö. *Biddulph*, The tribes of Hindu-Kush (1880); *Macintyre*, Hindu-Koh wanderings (1889, 1891); Records of the Geological Survey of India.

Hindusztán (*Hindosztán*) a. m. hinduk országa. Az európai írók némelyike egész K.-Indiát, mások pedig csak a Himalája és Vindja hegyek közötti vidéket nevezik e néven. A benszülöttek H.-nak hívják a Gangesz-lapály azon részét, amely a Himalája és Nepál, Bengália, Bandelkand, Bagelkand, Radzsputana és a Pendzsab között fekszik és amely körülbelül összeesik az angolok *ÉNy.-i tartományok* név alá foglalt közigazgatási területével. L. *India*.

Hindusztáni nyelv, l. *Hindi*.

Hindy (*kishindi*), 1. *Árpád*, hirlapíró, szül. Budapesten 1843 ápr. 29., megh. Kolozsváron 1898 jan. 30. 1861-ben a katonai hatóság elfogatta és összeesküvésben való részvétellel vádolva, a hadi törvényszékkel két évi várfogságra ítéltette, melyből azonban kegyelem útján már 1862. kiszabadult. 1864-ben a Hon munkatársa lett. 1878. az Ellenőr felelős szerkesztője, 1882. a belügyminisztérium sajtóosztályának vezetője lett. 1880—1889-ig az Aradi Közlöny, 1891 óta pedig a Kolozsvár c. napilapot szerkesztette.

2. *H. Kálmán*, *H. 1.* testvérbátyja, szül. Budapesten 1841 febr. 24., megh. u. o. 1913 jan. 5. Élénk részt vett az 1849-iki elnyomatást követő nemzeti ébredés mozgalmaiban s közel egy évi fogságot szenvedett, melyből az 1860-iki októberi diploma kibocsátása után szabadult ki. Tanulmányai végeztével, mint okleveles ügyvéd, 1861. Pest vmegyében Nyáry Pál mellett mint jegyző működött. 1869—72-ben a gróf Ráday Gedeon királyi biztossága idejében Szegedre delegált törvényszék birótagja volt. Ezután visszatért a vármegyei szolgálatba s pestvmegyei árvaszéki ülnök, majd helyettes elnök lett. 1872 óta fővárosi törvényhatósági bizottsági tag volt s ebben a minőségében értékes tevékenységet fejtett ki, különösen új iskolák és óvodák, a vásárcsarnokok, a X. kerületi tisztviselőtelep s az újabb dunai hidak létesítése érdekében. Éveken át rendes dolgozótársa volt a Hon, az Ellenőr és a Nemzet c. hirlapoknak, melyekben számos közgazdasági és tantügyi cikke jelent meg.

Hingladzs (*Hinglaj*), a bramin hinduk híres búcsújáró helye, 40 km.-nyire az Ormarai-kikötőtől Lasz beludzsisztáni tartományban. Egy a sziklába vájt templomból és előtte egy sárgás követ, kiváló tisztelet tárgyát, magában foglaló kis épületből áll. Kali istennő ünnepén évenként sok ezrével zarándokolnak ide a hinduk.

Hinkmár (*Hincmar*), rheimsi érsek, szül. 806 körül, megh., midőn a normannok elől menekült, 882 december 21. Epernayben. St. Denys kolostorában növekedett s tanítóját, Hilduin apátot 830-ban Corveybe követte a számüzetésbe és csak

Kopasz Károly trónraléptével tért vissza hazájába. 845. rheimsi érsek lett s mint ilyen élénk részt vett a predesztináció s az úrvacsora fölött megindult vitában. Az egyházat mindenképen oltalmazta a világi hatalom beavatkozásaival szemben s II. Lothar királyt is rábirta, hogy visszafogadja feleségét, Theutbergát. Viszont azonban a római szentszékkel szemben is mindent elkövetett a gallikán nemzeti egyház és saját metropolitai jogainak védelmére. Ebben a vitában használták először bizonyíték gyanánt Pseudo-Izidor dekretáliáinak gyüjteményét. Hátrahagyott iratai, melyeket *Sirmond* Jakab jezsuita 1645. két kötetben adott ki, igen becses forrásai kora történetének. Német Lajos idejében (862) az összes ismert nyugati irók közül ő adott hirt először az ungrok (magyarok) népéről, mely a normannokkal vetekedve dulta a frank államot, s igy tőle tudjuk, hogy Nyugat-Európába már Lebediasból eljártak portyázni a magyarok. Életrajzát megirták: Noorden (861); Loupot (1869); Vidieux (1875); Schrörs (1884) stb.

Hinković *Henrik*, horvát publicista és jogi iró, szül. Višnicán (Varasd vmegye) 1855. Ügyvéd és országgyülési képviselő volt. A Sloboda c. politikai és a Novo Sunce című spiritiszta lapot szerkesztette. Irt sok jogi, filozóflai és spiritiszta munkát.

Hinlopen-szoros, a Spitzbergák Ny.-i és ÉK.-i szigeteit elválasztó tengerszoros, legnagyobb részét még nyáron is jég boritja. A Waygat-, Vilmos- és Bastian-szigetek vannak benne.

Hinna, l. *Lawsonia*.

Hinojosa del Duque (ejtsd: dúke), járási székhely Cordoba spanyolországi tartományban, a Los Pedroches nevü széles völgyben a Sierra Morena vidékén, 10.673 lakossal, gabona-, bor- és olajtermeléssel, agyagkorsógyártással.

Hinrichs, *Hermann Friedrich Wilhelm*, német filozófus, szül. 1794., megh. 1861. Az ú. n. ortodox hegeli iránynak képviselője mint hallei tanár. Schillerről és Goethe Faustjáról is irt hegeli szellemben esztetikai fejtegetéseket.

Hinschius, *Paul*, német egyházjogász, szül. Berlinben 1835 dec. 25., megh. u. o. 1898 dec. 13. 1859-ben Berlinben lett magántanár. 1863-ban Halleban, 1865. Berlinben rendkívüli tanár, 1868. rendes tanár Kielben, 1872. Berlinben. Részt vett a porosz egyházi törvények előkészitésében is. Egy ideig képviselő is volt és a nemzeti liberális párthoz tartozott. Számos műve közül a következőket említjük: Das landesherrliche Patronatrecht (Berlin 1856); Die evangelische Landeskirche in Preussen und die Einverleibung der neuen Provinzen (u. o. 1867); Kirchenrecht der Katholiken und Protestanten in Deutschland (u. o. 1869—97, 5 köt. és a 6. köt 1. része); Die Stellung der deutschen Staatsregierungen gegenüber den Beschlüssen des vatikanischen Konzils (u. o. 1871); Die Orden und Kongregationen der Katholischen Kirche in Preussen (u. o. 1874). Magyarázta azonkivül a 70 és 80-as években hozott egyházpolitikai törvények mindegyikét. Nagy munkája az ál-izidori gyüjtemény kritikai kiadása (Leipzig 1863) is. Atyjával Franz H.-szal együtt szerkesztette a Preussische Anwaltszeitung c. szaklapot (1862—66) és ennek folytatását, a Zeitschrift für Gesetzgebung und Rechtspflege in Preussen c. folyóiratot (1867—68).

Hinsenkamp *Bernát*, mérnök, szül. Budapesten 1852 febr. 20. A budapesti műegyetemen végezte mérnöki tanulmányait; azután vasútmérnök, 1876—1905. a kassai állami felső ipariskola tanára, 1905—1913. igazgatója volt. A hazai ipari szakoktatás szervezésében jelentékeny része volt s az iparoktatási irodalom terén úttörő műveket irt. Ilyenek: *Elemi műszaki mechanika* (Budapest 1896); *A tüzelő anyagok és a tüzelések; Népszerű mechanika* (Iparosok olvasótára II. évf., 1896).

Hintafürdő. Hintaszék talpa formájára készült fürdőkád magasan túlhajló peremmel, melyben hintázva hatalmas hullámverés támad, mely pótolja a természetes hullámverést, vagy a félfürdőkben alkalmazott félfürdőt.

Hintaszerek, oly tornaszerek, melyek gyakorlás közben nem maradnak helyben mozdulatlanul, hanem a tornászóval együtt mozgást, lengést, hintázást végeznek. Ilyenek a motola, félmotola, lengő padlóhinta és a közismert gyürü- és rúdhinta, l. *Tornaszerek*.

Hintaünnepek, a régi görögök, latinok és litvánok tavaszi ünnepei, melyeket délszláv népek még mostanában is megülnek Szt. György-napján (ápr. 23.) a ligetbe vonulva s ott vidáman hintázva a megenyhült légben.

Hinterland (ném.), a partszegély mögötti terület, amelyre a partszegélyt hatalmában tartó állam jogot tart.

Hintett, az ásványelőfordulásnak az a formája, amikor az ásvány az anyakőben apró szemekben, lemezekben vagy igen finoman elosztva található. Az arany a kvarcban rendesen hintve szokott teremni. L. *Ásvány*.

Hintó, az a kocsifajta, melynél a kocsitest rugók közvetitésével áll kapcsolatban a kocsialjjal. Főrészei a szekrény a bakkal és az elülső s hátsó alj a kerekekkel. A kocsiszekrény lehet födeles és födél nélküli és lehet 2, 3 vagy 4 ülésü. A födeles H.-szekrény lehet megint olyan, hogy födele szilárd (Berline, Coupé) és olyan is, hogy födele lehajtható. Utóbbi esetben megint félfödeles és teljes födelü lehet (Viktoria, Mylord stb., illetve Landau, Landaulette stb.). A legrégibb H.-t Nagy Lajos királyunk anyja, Erzsébet királyné használta. L. *Kocsi*.

Hintós ló, l. *Hámosló*.

Hintőpor, bizonyos bőrbetegségeknél (intertrigo, ekcéma stb.) a bőr szárítására, a váladék, izzadság felszivására, valamint a viszketés elnyomására használatos. Rendesen indifferens, finom eloszlású porokat alkalmaznak, főleg keményitőt (búza-, rizskeményitőt), továbbá talkumot, likopodiumport stb., amelyekhez orvosságokat (cinkoxidot stb.), szagositó anyagokat is kevernek. A H. nagyon használatos a csecsemők ápolásánál, a bőr kipálásának megelőzésére a bőrhajlásokat hintik be vele.

Hintzeit, *Heintzit* vagy *Kaliborit* (ásv.), 2—5 mm.-nyi egyhajlású kristályok vagy halmazok; színtelen fehér, üvegfényü, áttetsző. Víztartalmú magnézium-kálium-borát, képlete valószinüleg

$Mg_2KB_9O_{16}+8H_2$. A pinnoit-gumókban bennőve Stassfurton található.

Hinzpeter, *Georg Ernst*, német pedagógus, szül. Bielefeldben 1827 okt. 9., megh. u. o. 1907 dec. 29. Több főúri házban volt nevelő, 1866—77-ig Vilmos porosz herceg (II. Vilmos császár) nevelője. Nagy hatása volt Vilmosra, kinek később is több ügyben volt tanácsadója. Így 1890. a középiskolai reform kérdésében. Számos kitüntetés után valóságos titkos tanácsos lett.

Hiob, l. *Jób.*

Hiogo *(Fiogo)*, Kobe (l. o.) japán kormányzósági székhely kikötővárosa.

Hioszciamin *(hyosciamin)*, a Hyosciamus niger, Atropa belladonna, Datura Strammonium, Duboisia myoporoides stb. növényekben előforduló, $C_{17}H_{23}NO_3$ összetételű, az atropinnal stereoizomer, tropancsoportos, mérgező alkaloida. Atropin és H. között az eltérés az, hogy a H. optikailag aktív és pedig a poláros fény síkját balra forgatja, míg az atropin optikailag inaktív. Kémiai reakciói és fiziológiai hatása az atropinéihoz hasonlóak. Vízzel forralva hidrolitosan tropinra és balra forgató tropasavra hasad. Ha a hidrolizis savanyú v. lúgos oldatban zajlik le, akkor tropan mellett inaktív tropasav keletkezik, éppen úgy, mint az atropin hidrolizisénél. Érthető tehát, hogy a H., mialatt az említett Solanacea-félékből az alkaloidákat elkülönítik, könnyen átalakul atropinná. A H. színtelen kristálykák; 108°-on megolvad. Megnedvesítve undorító, bódító szagú; víz és híg szesz oldja. Savakkal jól kristályosodó sókat alkot. A pupillára (tágítólag) és a szívre közel kétszerte erősebben hat, mint az atropin. A szemgyógyászatban, belsőleg pedig mint nyugtató altató hatású szert (sedativum) főképen elmebetegeknél használják. Ujabban a daturint és a duboisint a H.-nal azonosnak mondják.

Hioszcin, l. *Szkopolamin.*

Hipabisszikus kőzetek azok, amelyek telérek, kisebb lakkolitok v. szegélyfaciesek alakjában lépnek fel és szövet tekintetében a szemcsés szövetű mélységbeli és a portiros szövetű kiömlési kőzetek között középhelyet foglalnak el. Némelyek telérkőzetek néven foglalják össze őket.

Hipaciditás v. *szubaciditás* az a jelenség, midőn a gyomornedv a normálisnál kevesebb sósavat tartalmaz. Bizonyos betegségeknek (gyomorhurutok stb.) lehet egyik tünete.

Hipakuzia (gör.) a hallás tompulása, csökkenése.

Hipalbuminózis (gör.) a. m. a vérplazma fehérjetartalmának csökken volta.

Hipalgézia *(hypalgesiat* gör.), l. *Fájdalom.*

Hipallage *(hypallage*, gör.) a. m. elcserélés, szokatlan vonatkoztatása a szóknak. Igy midőn a költő ehelyett, bánatos ember, így szól: ‚ki vagy te *bánat embere? Kivoná uj kardja hatalmát*, mely még vértelenül nyugodott a cifra hüvelyben' (Vörösmarty, a. m. hatalmas új kardját). Ilyen a jelzőnek egy más szóhoz tétele, mint amelyhez tulajdonképen tartoznék, pl.: ‚A bornak mámorító kelyhe' a. m. a mámorító bornak kelyhe, stb.

Hipanis, folyó, l. *Bug.*

Hipanta (gör.), találkozás ünnepe; a gör. egyházban az, ami a latin egyházban a Gyertyaszentelő Boldogasszony ünnepe (l. o.).

Hipargirit (ásv.), szinonimja a miargiritnak.

Hipaszpiszták (gör.) a. m. pajzsalattiak, csatlósok, rabszolgák, akik menetelés közben uraiknak sisakját, pajzsát és háromnapi eleségét utána hordozták. Így szerepeltek a tulajdonképeni görög hadseregben. A makedon seregben már külön csapattestté fejlődtek, könnyebben lévén felfegyverkezve, mint a falangiták. Inkább támadó felszereléssel birtak, t. i. hosszú karddal és rövid dárdával. 6000 főnyi csapatot alkottak és háború idején ők őrizték a királyi sátort, melynél kivülök még csak azoknak az előkelő ifjaknak jutott ez a kitüntetés, akik az udvarnál mint apródok nevelkedtek s egy válogatott lovasszázadot alkottak, melynek közös neve a H. gyalogságával együtt *agema.*

Hiper *(hyper)*, görög előszócska, mely a. m. fölötte, túl, nagyon is, pl. *hiperlojális:* túlságosan lojális.

Hiperaciditás, a gyomornedv fokozott sósavtartalma.

Hiperakuzis, túléles hallás, hangok iránti kóros érzékenység; előfordul többek között az arcideg (facialis)bénulásánál, amidőn az általa beidegzett kengyelizom (musculus stapedius) nem működik, s így a hallócsontok rezgését tompító hatása megszünik.

Hiperalgézia *(hyperalgesia*, gör.), l. *Fájdalom.*

Hiperbazis *(hyperbaton*, gör.), szóelrakás, szintaktikai alakzat, a mondat szavainak a közönséges rendtől eltérő elrakása, akár a ritmus kedvéért, akár egy-egy szó kiemelése végett. Ez esetben többnyire egy szó az, mely a szokott rendből kilép és a mondat élére (olykor végére) törekszik. Pl. Össze az agg ember esik vala térdre (Arany). A H. egyes változatai lehetnek az anasztrofa, anakolutia, hiszteron-proteron és kivált az inverzió.

Hiperbola, a geometriában a *kúpszeletek* (bővebben l. o.) közé tartozó görbevonal, mely két szilárd pont, a két *gyujtópont* (F és F_1) és egy adott $2a$ hosszuságú egyenes által tökéletesen meg van határozva, még pedig oly módon, hogy bármely P pontjára nézve e pontnak a két gyujtópontról számított távolságai különbségül a $2a$ hosszuságot adják. Az FP és F_1P egyenesek a P pont *radius vectorai*, az FF_1 egyenes pedig a *H. nagy* v. *főtengelye*, ennek O felezőpontja a *H. középpontja*, ha ebben FF^1-re merőlegest állítunk, a *melléktengelyt* nyerjük. A *H.* középpontján átmenő egyeneseket *átmérők*-nek hívjuk. A H.-nak két egymástól elválasztott ága van, ezek a melléktengelytől jobbra és balra szimmetrikusan fekszenek és a végtelenségig nyúlnak. A görbe ágai a főtengelyre nézve is szimmetrikus fekvésüek. A görbének a főtengelyen két pontja van, ezek a *csúcspontok*, mindegyik *a* távolságra fekszik a középponttól. A melléktengelyen a H.-nak nincs pontja. A középponton átmenő egyenesek közül kiválik kettő, amelyek mindegyre közelednek a H. ágaihoz, anélkül, hogy azt valaha is metszenék. Ezek az *asszimptoták* vagy *végérintők*. — *H.* a költészetben és retorikában, l. *Nagyítás* és *Túlzás.*

Hiperbolikus függvény, így neveznek néhány függvényt, mely az egyenlőoldalu hiperbolához ugyanazon viszonyban van, mint a trigonometriai függvények a körhöz. Legyen az $x^2 - y^2 = 1$

hiperbolának az x tengely pozitiv részével való metszőpontja A, a hiperbola jobb ágának egy tetszőleges pontja $P(x, y)$ s a középpontot, mely a koordinatárendszer kezdőpontjába esik, jelöljük O-val. Ha az OA egyenes, az AP ív s a PO radius vector által bezárt sík résznek kétszeres területe z, akkor

$$x = \frac{e^z + e^{-z}}{2}, \quad y = \frac{e^z - e^{-z}}{2}$$

Az x és y-ra nyert kifejezéseket a z független változó *hiperbolikus cosinusának*, illetve *hiperbolikus sinusának* nevezzük. Jeleik: *cos. h. z*, *sin. h. z*. Hányadosuk a hiperbolikus tangens. A nem euklidesi geometriában van fontos szerepük.

Hiperbolikus henger, l. *Henger* és *Másodrendü felület.*

Hiperbolikus kerék, olyan fogaskerék, melynek fogai a kerék tengelyét keresztezik, de különben egyenes vonalban mennek. A hiperbolikus kerékről l. még *Fogaskerék.*

Hiperbolikus paraboloid, l. *Másodrendü felület.*

Hiperbolikus pont, l. *Felület.*

Hiperboloid, l. *Másodrendü felület.*

Hiperboreai nyelvek, l. *Aino nyelv.*

Hiperboreasok *(Hyperboreasok)*, a régi görögök képzeletében termett mesebeli nép, a föld É.-i határán, «ott, ahol már a Boreas (északi szél) sem jár». Kalandos elbeszélések, távoli világrészek fantasztikus leírásai, melyek a görögök között a legrégibb időktől fogva nagy kelendőségnek örvendtek, azt regélték a H.-ról, hogy az aranykorra emlékeztető egyszerüségben, erkölcsi tisztaságban élnek, csak a föld termésével táplálkoznak. Az isteneket szent áhitattal tisztelik, harcot, viszályt nem ismernek. Különösen Apollon isten áll náluk nagy tiszteletben s maga az isten a tavaszt az ő körükben tölti el. Jámborságuk jutalmául ezer évig élnek s a haláluk nem a természet kényszere, hanem egyszerüen, mikor megelégelték az életet, a tengerbe vetik magukat. Már az ókori földrajzi írók tiltakoztak a H. tényleges létének elfogadása ellen, csak újabban kísérelték meg egyesek (így első sorban Niebuhr) e meséket valóságnak feltüntetni, természetesen siker nélkül.

Hiperbrachikefália (gör.) túlrövid koponyát jelent, amelynek hosszuság-szélesség jelzője 85·1-nél kezdődik, míg a rövid vagy kerek koponyáé 83·34-gyel.

Hiperbulia (gör.), fokozott akarat.

Hiperdaktilia v. *polidaktilia* (gör.), aránylag gyakori fejlődési rendellenesség, amelynél az ujjak száma a rendesnél nagyobb.

Hiperdeterminánsok, l. *Invariáns.*

Hiperelliptikus integrál, l. *Függvény.*

Hiperemezis (gör.) a. m. túlságos sok hányás, amivé némely terhes nőnél a szokásos émelygés fokozódik. Ez ily esetekben nemcsak minden étkezés után, de reggel éhgyomorra is bekövetkezik, sőt egész nap és egész éjjel is tart. Minden orvoslással dacol, a terhes nőt ez a baj csakhamar leveszi a lábáról, mert a táplálkozás csakis a végbélen át történhetik ily súlyos eseteknél, huzamosabb időn keresztül természetesen nem kielégítő módon. A szervezet teljes legyöngülésével halálos kimenetelü is lehet. E betegséget többféleképpen magyarázták. Egyes esetekben ideges alapot lehet kimutatni, más alkalommal magának a méhnek betegségében található az ok. Lehetséges, hogy a terhesség kapcsán más szerv, pl. a gyomor vagy máj betegsége fokozódik ily súlyos állapottá. Igen sok híve van annak a felfogásnak, hogy az a magzat anyagcseréjéből az anyai vérkeringésbe felszivódásra jutott mérgezési jelenség. Ez a vesét is beteggé teszi és a szervezet anyagcsere-egyensúlyát megbontja. E baj orvoslása feltétlenül orvosi kezelést igényel, mely a végső esetben a terhesség megszakítása is lehet.

Hiperémia, l. *Vérbőség.*

Hiperesztézia (gör.), éles tapintás, midőn az érzésküszöb leszállított, tehát csekély ingerek is már érzést váltanak ki. — *Pszihikus H.*, érzékenység lelki behatásokra.

Hiperéták (gör. *hyperetai*), a régi görögöknél az egyes hivatalok mellett szereplő alsóbb rendü tisztviselők, törvényszolgák; a hajóhadban a katonákkal ellentétben a legénység, evezősök.

Hiperfizika (gör.), a természetfölötti jelenségek magyarázatával foglalkozó tudomány; *hiperfizikus*, természetfölötti, természettelen.

Hipergeuzia (gör.), az izérző képesség túlérzékenysége.

Hiperglikémia, a vér fokozott cukortartalma, átmenetileg előfordulhat normális egyéneknél is, ha túlsok cukrot esznek; a cukorbetegeknél rendszerint jelen van. A cukor fölöslegét a vese kiválasztja, tehát a H. cukorvizelésre vezet.

Hipergon-kettősanasztigmát, különösen nagy látószögü fotografiai objektiv.

Hiperhidrózis, *ephidrózis (hidrósz* gör. a. m. veriték), túlerős izzadás. Idegimpulzusokra és a vérkeringés fokozására a verítékmirigyek bőséges váladékot bocsátanak ki, mely egészséges embernél napi 20 literig is felmehet és a mirigyek előfordulásának gyakorisága szerint egyes testrészeken (tenyér, talp, hónalj, homlok, mell, hát stb.) különösen erős lehet. Fontossága leginkább a szervezet hőökonomiájának szempontjából van, míg az anyagcsere tekintetében elmarad a vese és más szervek működése mellett. A H. kóros viszonyok között néha sajátságos alakokat mutat, előfordul, hogy féloldalt, vagy pl. csak az orron stb. lép fel; megtörténhetik az is, hogy ételek, orvosságok bevétele, izgalmak, sőt a hideg váltja ki. A H. igen kellemetlen lehet, részben a kéz undorítóan nedves tapintata, hidegsége, a bomló veriték büze (l. *Brómhidrózis*), a bőr meglobosodása, meghülésre való hajlamosodása stb. miatt. Kezelése a mirigyhámnak sorvasztása, az idegek megnyugtatása, a vértódulások csökkentése útján sokféleképpen történik, de mindig nehéz. Az a régebbi időben elterjedt felfogás, hogy az izzadás megszüntetése a belső szervekre visszaverődő betegséget vált ki, teljesen alaptalan.

Hiperinózis *(inosz* gör. a. m. rost), a vérnek kórosan fokozott, *hipinozis*: annak kórosan kisebbedett fibrin-, azaz rostanyagtartalma.

Hiperit, a gabbro és norit sajátságait magában egyesítő szemcsés eruptiv kőzet. Elegyrészei pla-

gioklász, augit, hipersztén, olivin és apatit; a hipersztén és olivin egymást kölcsönösen helyettesíthetik. Telér- és lakkolitformában elterjedt kőzet Wermlandban Svédországban, Telemarkenben déli Norvégiában, Kanadában, Németországban az Odenwaldban, a piemonti Alpokban.

Hiperjódsav, l. *Jódsavak és sóik.*

Hiperkatalektikus vers (gör.) az olyan, dipodiákkal mért verssor, melyben az utolsó dipodia után még egy szótag fenmarad. P. az alkaiosi strófa 3. sorában: Tündér szeren | csénk kénye hány | vet.

Hiperkinézis (gör.), fokozott mozgás, görcs, rángás.

Hiperklórhidria a. m. hiperaciditás (l. o.).

Hiperklórsav, l. *Klórsavak és sóik.*

Hiperkomplex szám, a matematikai analizisben a közönséges komplex szám (l. o.) fogalmának általánosítása. Mint általánosítás egyrészt arra szolgál, hogy a fogalom bővítésével a közönséges műveleteket magasabb szempontból tekinthessük át, megállapíthassuk, hogy az ezeknél alkalmazásban levő alaptételek között minő összefüggés van és hogy tisztán logikailag nem volna-e lehetséges a mi közönséges számrendszereinktől különböző számrendszerek megalkotása, és ha igen, közönséges számrendszerünk minő alaptulajdonságai mennek veszendőbe.

Hiperkonchia (gör.), magas szemüreget és ilyennel biró koponyát jelent. L. *Koponya.*

Hiperkritika (gör.) a. m. túlzott, nagyon szigorú műbirálat.

Hiperkultura (gör.-lat.), túlságos műveltség, voltaképen a műveltség túltengése, a műveltségnek egészségtelen irányban, egyéb emberi feladatok mellőzésével való fejlesztése.

Hiperlogikus (gör.), ami a logika, az ész határain túlmegy, rendes ésszel föl nem fogható. Ebből: hiperlogizmus.

Hiperlojális a. m. túlzottan lojális; az, aki az uralkodó személyéhez való ragaszkodásában még a törvényes határon is túlmegy.

Hipermanganátok, *permanganátok*, a hipermangánsav sói; l. *Mangánsavak és sóik.*

Hipermetamorfózis, l. *Túlátalakulás.*

Hipermeter (gör.), a verstanban olyan sor, melynek végén egy számfeletti, és pedig hangzón végződő szótag van, mely a következő sor hangzós kezdetével elizió útján egy tagba vonatik össze.

Hipermetropia *(hiperopia,* gör.), l. *Fénytörés rendellenességei.*

Hipermnézia (gör.), az emlékezetnek túlságos élessége; igen ritkán fordul elő s rendesen csak részleges, pl. számokra a csodaszámolóknál, azután zenére, arcokra, helyemlékezet stb.

Hiperocha (gör.) a. m. többlet; az az összeg, amely az eladott zálognak (jelzálognak) vételárából a záloghitelezők kielégítése után megmarad és a zálogadóst illeti.

Hiperoon *(hyperoon,* gör.), az ógörög házban az emelet neve, gyakran asszonyház értelmében, mivel ott tartózkodtak a nők.

Hiperopia a. m. *hipermetropia,* l. *Fénytörés rendellenességei.*

Hiperorexia (gör.), l. *Étvágyzavarok.*

Hiperortodoxia (gör.) a. m. túlhajtott v. túlzó igazhitüség, azaz midőn valaki az ellenzékkel szemben még merevebb álláspontot foglal el, mint maguk a felekezet alapítói vagy vezéremberei.

Hiperortognatia (gör.), az egyenes arcusságnak (v. állnak) kivételesen túlzott esete, midőn az arcszög (Camper-féle szög) a 90°-ot meghaladja.

Hiperosztózis (gör.), csonttúltengés, a csont diffuz megvastagodása (a körülírt csontkinövéseket exosztózisnak nevezzük), többnyire idült csonthártyagyuladás következménye. Nagyon gyakori luesnél a homlokcsont, a sípcsont H.-a, rachitis miatt a halántékcsont megvastagodása. Közel áll a H.-hoz az oszteoszklerózis, a csont tömörülése; a csont, megvastagodása mellett, tömörül, a szivacsos csontszövet kompakt csontállománnyá alakul át. A koponyacsontok és főleg az arccsontok általános H.-a következtében a fej durva, idomtalan tömeggé alakul, állatiassá lesz (leontiasis ossea).

Hiperoxidok, *szuperoxidok*, a fémek azon oxidjai, melyek az oxigént hiperoxidszerű kötésben -O-O- tartalmazzák, általános képletük tehát, ha *M* egy vegyértékű fémet jelent, M—O—O—M. Ugy is tekinthetők, mint a hidrogénhiperoxidnak a sói. Ha a hidrogénhiperoxidban, H—O—O—H, az egyik hidrogént helyettesítjük fémmel, a hidrogénhiperoxid savanyú sói keletkeznek, melyek csak vizes oldatban ismeretesek. Mindkét hidrogént fémmel helyettesítve, a hidrogénhiperoxid szabályos sóihoz, a tulajdonképeni H.-hoz jutunk. A H. könnyen veszítenek oxigént, amiért is erélyes oxidáló anyagok.

Hiperozmia (gör.), a szaglás fokozott érzékenysége. Előfordul hisztériánál, elmebetegeknél stb.

Hiperplatirrhinia (gör.), túllapos orrot jelent. A frankfurti embertani kongresszus megegyezése szerint a csontvázon az 58 jelzőnél nagyobbal biró orr, az élőn mérve a 90—108·9 jelzővel biró orr. A jelző $= \frac{\text{szélesség} \times 100}{\text{hosszuság}}$.

Hiperplazia (gör.), l. *Túltengés.*

Hiperszekréció, valamely mirigynek fokozott működése; főleg a fokozott gyomornedvelválasztást értik alatta.

Hiperszofia (gör.), túlbölcsesség.

Hipersztén *(paulit,* ásv.), a piroxén ásványcsalád rombos sorozatának egyik tagja; kémiai tekintetben magnézium-vasmetaszilikát, képlete $(Mg,Fe)SiO_3$, ahol az FeO mennyisége 15—30%-ot tesz ki. Szép, szabadon kifejlődött, erősen fénylő barna kristályok találhatók a Laachi-tó bombáiban (ú. n. *amblisztegit*), különösen szépek az Aranyi-hegy (Piskivel szemben) H.-kristálykái, amelyeket Koch Antal fedezett fel és őket eleinte triklineknek tartva, az ásványt külön fajnak gondolta és Szabóitnak nevezte el. A H. színe szurokfekete, barnás vagy zöldes-fekete, üvegfényű, néha bronzszerű csillogást mutat; finom szilánkjai áttetszőek. Számos kőzetnek lényeges elegyrésze; a gabbro- és noritban (Szt. Pál-szigetén az ú.n. paulit) alaktalan szemeket, az andezitekben és trachitokban jól kifejlett kristályokat alkot, sőt ezeknek a kőzeteknek az üregeiben és repedéseiben gyakran szép fennőtt kristályok is fordulnak elő (Aranyi-hegy, Málnás, a Mont Dore). Előfordul a meteor-

kövekben is. A szép szinekben csillogó H.-t feldolgozzák dísztárgyaknak.

Hiperszténandezit, l. *Trachit.*

Hipersztenit, a piroxenit-kőzeteknek egyik csoportja; lényegében csakis hiperszténből áll. A gabbrókkal együtt szokott előfordulni. Lelőhelyei Ronsperg Csehországban, Minnesota, Lombardia.

Hipersztén-trachit, l. *Trachit.*

Hipertermia, az az állapot, midőn az emberi test hőmérséklete a rendesnél (37° C) magasabb; különböző okok vezethetnek erre, ha pl. valakit 37°C fürdőbe ültetnek, akkor képtelen meleget veszíteni; s mivel folyton termel az élőtest meleget, az illető H.-ba fog jutni: $^1/_2$ óra alatt esetleg 38—39° C lesz a hőmérséklete. Vegyi anyagok, fertőzések, szintén H.-ra vezetnek. A láz (l. o.) a H. egyik esete.

Hiperthelia (gör.), az emlő fejlődéséből magyarázható azon sajátságos jelenség, hogy a vállról a nemi szervek felé húzható vonal mentén, de esetleg a test felületének egyéb helyein is kisebb-nagyobb festékes bőrfoltok jelennek meg, amelyek szemölcsöknek látszanak s tulajdonképen csenevészen fejlett emlőbimbók. L. még *Polimasztia.*

Hipertimia (gör.), a kórosan emelkedett hangulatok, milyenek a maniakális, euforiás, eutimiás, moriás, ekszтázisos hangulat. Az emelkedett hangulatokat rendesen a beszéd és mozgás fokozódása is kiséri.

Hipertireózis *(hyperthyreosis)*, a pajzsmirigy (glandula thyreoidea) fokozott működése, és az ezáltal létrejövő tünetcsoport.

Hipertonia, az izmoknak fokozott tonusa, l. *Izomtonus.*

Hipertoniás oldatok, az izotoniásnál koncentráltabb oldatok, l. *Izotoniás oldatok.*

Hipertrichózis, szorosan véve a testnek abnormisan gazdag szőrösségét jelenti, amely állapot néha az egész testre, néha csak egyes részekre terjed ki, máskor csak látszólagos, mert a mindenkinél meglevő pihe eldurvulása, hosszúsága, színessége miatt tünik elő; néha az eltérés csak a korban (flúk szakállassága, heterochronikus), nemben (bajuszos nők, heterogenikus), vagy a helyben (heterotopikus, pl. a keresztcsonttájék szőrössége) mutatkozik. Az univerzális alakok, melyeknél az egész test (a tenyerek, talpak, ajkak, külső nemi szervek áthajlásai kivételével) hosszú, vastag szőrökkel van borítva, elég ritkák és ilyenkor rendszerint örökölhető családi vonást képeznek. Sokkal gyakoribbak a maszkulin tipusú nők, kiknél tekintélyes szakáll mellett néha általában satnya a nemi karakter, pl. emlőik laposak, alig van hószámuk; máskor rendellenességek mutatkoznak a körmök és fogak terén is. A legtöbbször egyes testrészek mutatnak csak abnormisan erős szőrözetet, még pedig beszüremkedett, színes területeken, amelyeknél a szőrösödést mint egy *naevus* részjelenségét tekinthetjük. Előfordul végre a H. mint védőberendezés pl. a kereszttájon, ha a keresztcsont záródása hiányos (Spina bifida occulta). Az abnormis szőrözet végleges eltávolítása igen nehéz és tulajdonképen csak villamos áram segélyével lehetséges. Az ú. n. dépilatoireok csak a bőrön kívüli szőrt koptatják, oldják el és így folytonosan használandók, miközben azonban a bőr előbb-utóbb maga is nagyon szenved.

Hipertrofia (gör.), l. *Túltengés.*

Hipesztézia (gör.), csökkent tapintásérzés.

Hipetrális templom (gör. *hypaithron*), Vitruvius szerint oly templom, melynek tetejében a hajó közepének megfelelően nyílás volt, úgy hogy a cella egy része szabad ég alatt állott. Mivel a görög templom ablakok híján csakis nagy ajtón át nyerte világosságát, sokáig azt hitték, hogy a nagyobb templomok közt gyakori volt a H. rendszere. Most már tudjuk, hogy ilyen rendszer csak kivételszámba ment az igen nagyméretü templomoknál, ahol aztán ez a tetőnyílás tulajdonképen egy belső udvar fölött volt. V. ö. *Dörpfeld,* Der Hypaethraltempel, Athenische Mitteilungen 16. köt.; *Launay,* Le temple hypétre (Paris 1912).

Hip! hip! hurrah! (ang.), Angliában a diadalkiáltás egyik formája.

Hipidiomorf (gör.), valamely kőzetnek az az elegyrésze, amelynek szemecskéit részben saját kristálylapjai, részben pedig a környező elegyrészek szabják meg. Az idiomorf-szemek alakját kizárólag saját kristálylapjaik, az allotriomorf szemekét pedig kizárólag a környező szemek szabják meg.

Hipnál, *hypnal, monoklorálantipirin, klorálhidrátantipirin,* $C_{11}H_{12}N_2O.CCl_3CHO.H_2O$. Antipirinből és klorálhidrátból összedörzsölés és átkristályosítás útján készül. Színtelen kristályok. 66—67°-on olvad. Vízben jól oldódik. Klorálhidrát pótlószeréül használják. Fájdalomcsillapító, álomhozó gyógyszer.

Hipnobatesz *(hypnobates,* gör.), holdkóros, alvajáró. — *Hipnobatezis (hypnobatesis),* holdkórosság, alvajárás.

Hipnon, *acetofenon, metilfenilketon:*

$$CH_3.Co.C_6H_5$$

összetételű keton, amelyet 0·20—0·50 gr.-os adagokban altatószerül használnak. Előállítására kalciumacetát és kalciumbenzoát keverékét szárazon hevítik, majd a párladékot újból desztillálva, a 200° körül ledesztilláló részletet lehűtik, amikor is a H. kikristályosodik. Színtelen, olajszerű, aromás szagú, csípős ízű folyadék. Fajsúlya 1·029; fp.-ja 198—200°. Lehűtve már + 14°-on színtelen kristályos tömeggé fagy.

Hipnosz (gör.) a. m. alvás. L. *Hypnos.*

Hipnoszkóp (gör.), elavult eszköz a hipnotizálhatóság kiderítésére; használhetetlen.

Hipnotika *(hypnotica)* a. m. altatószerek, melyek az ideges álmatlanság ellen jók. Ilyenek a a klorál, szulfonál, trionál, veronál, paraldehid, uretán, amilénhidrát stb. L. még *Bódító szerek.*

Hipnotizmus, a hipnózisról (igézés) szóló ismereteink összessége. A hipnózis pedig oly alvásszerű állapot, mely főkép keletkezése módjában különbözik más álomállapottól. Míg a rendes alvás az érzékszervek elzárkózásával áll be, addig a hipnózis létrejöttéhez az érzékszervek csekély, de egyenletesen tartós ingere szükséges. Ezért alvó ember nem is hipnotizálható. Az egyén részéről pedig bizonyos fokú befolyásolhatóság, sugallhatóság (szuggesztibilitás) szükséges. Igy ha

szemünket pár percig mereven valami pontra szögezzük (fixálás) s emellett figyelmünket is csak oda irányítjuk, már létrejöhet az igézés állapota. Többször megigézetteknél azután a figyelemnek az elalvásra v. valamely vele kapcsolatos más képzetre való beállítása elegendő az igézés létrejöttéhez (autohipnózis). A fixálással való megigézést Braid angol orvos írja le először, a H. szót is ő alkotta. Az igézéshez tehát három feltétel szükséges: 1. az egyenletesen tartós érzékszervi inger, 2. az egyén sugallhatósága, 3. a figyelem odaterelése. Az érzékszervi inger lehet fény, midőn valamely tárgyat fixálunk, lehet hang, pl. hangvilla búgása, óraketyegés, lehet tapintásérzés, pl. enyhe, egyenletesen történő simogatás. A figyelem megfeszítésére képtelen embereket (gyermekek, elmebajosok, lázasbetegek) megigézni nem lehet. Szintúgy az olyan embert sem, aki nem akarja, hogy megigézzék. Ha valakit már többször hipnotizáltak, akkor az igézés könnyebben áll be. Nem szabad azt hinni, hogy a hipnotizálóból valami titokzatos «fluidum» ömlik át a hipnotizáltba (mesmerizmus, spiritizmus), ezt már Braid is tévesnek mondotta, s ezért a mesmerizmussal szemben braidizmusnak nevezzük az igazi H.-t. Az emberek hipnotizálhatósága igen különböző fokú és semmiféle külső jelből meg nem ismerhető. A hipnózis tünetei egyénenkint is változók. A hipnózis testi tünetei főképen a mozgás körében jellegzetesek, amennyiben a megigézettnek mozgásai befolyásolhatók. Az illető úgy cselekszik, mint valami akarat nélküli gép. Fekhetik mozdulatlanul, máskor összes izmai deszakeménynyé megfeszülnek, lehetnek az izmok azután viaszszerűen hajlíthatók (katalepszia) s végül a legkülönbözőbb mozgások (táncolás, ugrálás, hánykolódás) jöhetnek létre. Jellegzetes azonban mindig a mozgások gépiessége (automatia), ez származhatik parancsnak gépies teljesítéséből v. gépies utánzásából. Az ilyen hipnózis alatt sugallt cselekedetet, mozgást v. a hipnózis tartama alatt v. ennek megszünte után (poszthipnotikus szuggesztió) végezheti el a megigézett. Az arcjáték az igézés kezdetén megszünik, a szembogarak tágulnak v. szűkülnek. Gyakran rángásokat is látunk egyes izmokban. A hipnotizált kérdésekre (rapport) vagy spontán megszólal. Olvasni és írni az igézés állapotában ritkán lehet. Igen változatos jelenségeket látunk hipnózis alatt az érzékszervek részéről. Az érzékszervi észrevevés lehet csökkent, sőt megszünhetik teljesen és lehet igen éles. A megfelelő változások természetesen nem az illető érzékszervben, hanem annak középponti idegrendszeri részében mennek végbe, tehát az agyvelő kérgében. A «clairvoyance» tüneménye részben ezen alapszik. Ezen észrevevésekről azonban éber állapotban az egyén nem tud, ezt nevezték «kettős öntudat»-nak. A tapintás, fájdalomérzés és hőérzés gyakran teljesen hiányzik, néha az egész testre terjedőleg, máskor féloldalian v. foltszerűen. Ezen érzéstelenségeket sugallás útján az egyik testfélről a másikra lehet átvinni (transfert). Ismeretes az a jelenség is, hogy a fémdaraboknak a bőrre helyezésével ilyen érzési zavarokat tudunk előidézni, természetesen ez is csak sugallás útján hat (l. *Metalloterápia*). A megigézett az ízeket, szagokat gyakran fölcseréli, nem ismeri meg. A hallás rendes marad. A fényérzés tompult. A látás jó. Az igézéssel azután könnyen teremthetők érzékcsalódások, téves eszmék is, megfelelő sugallásra a vizet bornak fogadja el, érzi a bor ízét, szagát, odaképzeli a palackot és elolvassa rajta a címkét stb. Máskor sugallással örömet, bánatot, félelmet, haragot tudunk kiváltani és viszont a kezek kulcsolására imádkozni kezd a hipnotizált. Az igézés alatt az emlékezés gyakran teljesen elvész, de legalább is megváltozott. Az öntudat nem teljesen fölfüggesztett s ezért legtöbbször vissza is emlékezik az illető a hipnózis alatt történtekre. A megigézett az igézés tartama alatt a rendes alvásban levőhöz hasonlít s ugyanúgy ébred is, mint álomból szokás. A fölébresztés legcélszerűbben ráfuvással történik. A többszöri hipnózis ideggyönge egyéneknél ideges tüneteinek rosszabbodását váltja ki. Ezért az igézés alkalmazásánál kellő körültekintés és alkalmas egyének kiválasztása szükséges. A hipnózist csak gyógyítás céljából és orvosnak szabad alkalmazni. A hipnózisnak magyarázatát még nem ismerjük, még az sem biztos, hogy ép v. kóros jelenség-e. Az ú. n. állatok hipnózisa helytelenül viseli a hipnózis nevét, mert tisztán a megváltoztatott helyzetből folyó izomtónusreflex. A hipnózis alatt a sugallhatóság fokozott s ezért idegbajokban gyógyításra használható, főkép olyan ideges tünetek gyógyítására, melyek nem szervi elváltozásokon alapulnak, amilyen a hisztériának, neuraszténiának sok jelensége.

A *H. büntetőjogi jelentősége.* A H. büntetőjogilag három szempontból jelentős; előfordulhat, hogy bizonyos szuggesztió folytán foganatosított cselekvés külsőleg valamely büntetendő cselekmény tényálladékát tölti be; jelentős lehet továbbá a H., midőn a médium ellen követik el a büntetendő cselekményt, végül fontos szerepet játszhatnak a hipnotikus szuggesztiók s az ezekre való hivatkozás a bűnvádi eljárás körében is.

1. *A szuggesztió folytán elkövetett büntetendő cselekmények*-re vonatkozással a párisi iskola (Charcot, Brouardel stb.) tanai szerint ki van zárva, hogy a hipnózisban levő merőben szuggesztió folytán kövessen el büntetendő cselekményeket; ezzel szemben a nancy-i iskola (Nancy, Bernheim, Ligéois stb.) azt vitatja s ez ma az uralkodó nézet, hogy szuggesztióval úgy a hipnózis alatt, mint poszthipnotice mindennemü büntetendő cselekményt végre lehet hajtatni. Ez utóbbi nézet nyomán kérdés: felelősségre vonható-e a médium? büntethető-e a hipnotizált? Különböztetnünk kell: *a)* ha a médium a hipnotizálásba s a büntetendő cselekmény elkövetésébe nem egyezett bele, úgy öntudat hiánya címén (Btk. 76. §.) mentesül minden felelősség alól, ellenben a hipnotizőr, aki a médiumot eszközként használta, mint közvetett tettes büntetendő, *b)* ellenkező esetben az actio libera in causa (l. o.) szabályai alkalmazandók s a hipnotizőr és médium mint tettestársak vonandók felelősségre.

2. *A médium ellen elkövetett büntetendő cselekmények* közül különösen az erkölcs elleni merényletek gyakoriak; tekintettel arra, hogy a médium «öntudatlan vagy akarata nyilvánítására,

vagy védelmére tehetetlen» állapotban van, rendszerint a Btk. 232. és 233. §§-ai alkalmazandók. A vagyon elleni deliktumok közül a lopás, rablásként büntetendő lopás és a csalás képzelhető (Btk. 333., 346., 379. §§.); dolog egyszerű elvételekor lopásról van szó, ha azonban azzal a céllal történt, hogy az elvétel megkönnyíttessék, rablásnak tekintendő lopás forog fenn, végre ha a tettes a dolog átadását szuggerálva jut annak birtokába: csalás állapítandó meg. A H. alatt beállott halálos eredmény (Salamon Ella esete), testi sértés, illetve a felébredés utáni esetleges betegség legföljebb ad culpam tudható be a hipnotizőrnek. De ép ezek elkerülése végett 1894. elrendelte a belügyminiszter, hogy 1. orvosi gyakorlatra nem jogosított egyéneknek a hipnotizálás egyáltalában tilos; 2. orvosok a hipnotizálást csak gyógyítás céljából s a következő feltételek mellett gyakorolhatják: *a)* a nagykorú egyén saját, kiskorú vagy gondnokság alatt álló egyén szülei, gyámja vagy gondnoka beleegyezése nélkül nem hipnotizálható; *b)* a hipnotizálás csak harmadik személy jelenlétében eszközölhető. E rendelet ellen vétők 15 napig terjedhető elzárással és 200 koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendők.

3. *A bűnvádi eljárás során* is jelentős lehet a H. A Bp. 135. §-ának szavai a leghatározottabban ellenállnak annak, hogy a terhelt vallomástétel céljából hipnotizáltassék, de nincs helye H.-nak a tanuk kihallgatásánál sem, mert a Bp. XIII. fejezetének összefüggő rendelkezései szerint kell, hogy a tanuvallomás az egyénnek szabad, öntudatos akaratából eredt légyen; de nem is volna tanácsos a H.-t vallatás céljából igénybe venni, mert a vallomás és a beismerés szuggesztió eredménye is lehet.

Eljárási szempontból igen nehezen megoldható kérdés, vajjon a terhelt csakugyan szuggesztióra cselekedett-e, a tanuvallomás csakugyan szuggesztió eredménye-e? Eddig még nem sikerült megnyugvást keltő eljárást találni.

Hipnotoxin *(hypnotoxin,* gör.), különböző csalánozó állatok (Cnidaria), főleg a Physaliák csalánozó szerveiből vízzel kivonható mérges anyag. Állatokba befecskendezve leküzdhetetlen álmosságot és végül a lélegzést szabályozó központok megbénítása következtében halált okoz. A H. *Portier* és *Richet* vizsgálatai szerint a tájdalomérzést megszünteti.

Hipnózis, l. *Hipnotizmus.*

Hipo *(hypo,* gör.) a. m. alant, lent, sok összetételben előfordul.

Hipoblasztus (gör.) a. m. csiratartó, a pázsitfélék csiranövényéhez oldalvást hozzá fekvő vastag sziklevél.

Hipoblefaron v. *ekblefaron* (gör.), vendégszem, vagyis üvegszem, amelyet a szemhéjak alá illesztenek be.

Hipobranchiális vályú, l. *Endostyl.*

Hipobromitek, a hipobrómossav sói, l. *Brómsavak és sóik.*

Hipobrómossav, l. *Brómsavak és sóik.*

Hipocentrum *(hypocentrum,* gör.), a földrengés fészke, a Föld kérgében az a hely, ahonnét valamely földrengés kiindul. Ennek mélysége a föld felszíne alatt néhány száz métertől egészen 150 km.-ig lehet. Az epicentrum a Föld felszínének az a helye, ahol a hipocentrumon át vont földsugár a felszínt metszi.

Hipochloritek, l. *Alklórossav.*

Hipocholia, l. *Acholia.*

Hipochondria, l. *Hipokondria.*

Hipochondrium *(hypochondrium,* gör.), a hasüreg azon tájéka, mely a bordák által alkotott ív alatt fekszik.

Hipocikloida (gör.), olyan görbe vonal, melyet valamely kör belsején gördített kisebb kör egyik pontja rajzol le (l. *Ciklois).* A gépészetben a H.-vonalat a fogaskerék foggörbéinek szerkesztéséhez használják.

Hipoderma *(hypoderma,* gör.), a boncolástanban a bőrnek kötőszöveti rétege alatt fekvő szöveteit (tela subcutanea) értjük. Mások, főleg az összehasonlító boncolástanban, a hám (epidermisz) legmélyebb rétegeit és az azokból eredő képleteket jelzik így. L. *Bőr.* — *H.* növénytani értelemben, l. *Albőr.*

Hipodermisz *(hypodermis,* gör.), az Izeltlábúak és Férgek bőrének egyrétegű hámrétege, mely a bőrt fedő chitinburkot elválasztja.

Hipodermoklizis (gör.), nagyobb mennyiségű folyadéknak, különösen fiziológikus sóoldatnak a bőr alá való befecskendése, Cantanitól származó módszer. Alkalmazzák koleránál, gyermekek nyári hasmenésénél a nagy folyadékveszteségek pótlására; nagy vérveszteségeknél a vérnyomás helyreállítására. Bizonyos nagyobbfokú vérveszteség a vérnyomás sülyedésével jár s ilyenkor a szív — saját érrendszerének (arteria coronaria rendszer) tökéletlen keringése következtében — megáll. L. *Befecskendezés.*

Hipodiapente *(hypodiapente,* gör.), alsó ötöd, alsóquint. *Hypodiapason,* alsó nyolcad (oktáv).

Hipodór hangnem, l. *Egyházi hangnemek.*

Hipodrom (gör. *hypodromos),* födött folyosó.

Hipoeól hangnem *(hypoaeol hangnem),* l. *Egyházi hangnemek.*

Hipofízis *(hypophysis)* v. *agyalapi mirigy,* kis, babszemnyi csomó az agyvelő alapján, amellyel a harmadik agygyomor tölcsérszerű nyulványával (infundibulum) függ össze. Elülső mirigyszerű része az embrionális garat hámjából fűződik le, hátsó része (pars infundibularis) az agyvelőállománnyal közös eredetű. Működéséről még ma sem vagyunk teljesen tisztában; azelőtt az akromegália (l. o.) nevű betegséggel hozták összefüggésbe, s azt gondolták, hogy az egyes testrészek hosszanövekedését kormányozza, de ez sincsen még tisztázva. Anatómiai és fejlődéstani adatokból sokan a pajzsmirigygyei hozzák összefüggésbe; a pajzsmirigy kiirtásánál a H. tényleg megnagyobbodik. A H.-kivonat anyagainak a vérnyomásra és a szívverésre van hatása; az agyvelő nedvkeringésére is befolyással van.

Hipofóra, l. *Hypophora.*

Hipofoszfátok, l. *Foszforsavak sói.*

Hipofoszfitek, l. *Alfoszforossav.*

Hipofoszforossav, l. *Alfoszforossav.*

Hipofoszforsav, l. *Foszforsavak.*

Hipofrig hangnem, l. *Egyházi hangnemek.*

Hipogasztrium *(hypogastrium,* gör.), a has és a hasüreg alsó tájéka (regio hypogastrica).

Hipogeasav *(hypogaeasav)*, $C_{15}H_{29}.COOH$. Az olajsav sorozatba tartozó telítetlen sav. A földidió (Arachis hypogaea) zsíros olajában e sav glicerídje foglaltatik. Tisztán előállítva színtelen kristályos test, mely 33°-on megolvad. Salétromossav a vele izomer *gaidinsavvá* alakítja.

Hipogeum (gör. *hypogeion*), földalatti boltozatos helyiség, különösen sírbolt.

Hipogin *(hypogyn*, növ.), az olyan virág, melynek csészéje, pártája és porzóköre a termő alatt illeszkedik a virágtengelyre, vagyis a termő felsőállású.

Hipoglosszusz *(nervus hypoglossus)*, a 12. pár agyvelőideg, a nyelv izmait ellátó mozgató ideg. A nyelvbe annak alsó felszínén lép be, innen kapta a nevét (nyelvalatti ideg). L. *Agyvelőidegek.*

Hipogramma (gör.) a. m. aláírás, különösen a szobor talapzatára alkalmazott írás.

Hipojón hangnem, l. *Egyházi hangnemek.*

Hipokénsav, l. *Ditionsav.*

Hipoklórhidria az az állapot, amidőn a gyomornedv a normálisnál kevesebb sósavat tartalmaz, l. *Hipaciditás.*

Hipoklorit (ásv.), régebben külön ásványfajnak tartották, de lényegében csak szarukő, amely bizmutoferrittel és egyéb anyagokkal van elegyedve. Termőhelye Schneeberg a Cseh-Szász Érchegységben.

Hipokloritek, az alklórossav sói, l. *Alklórossav.*

Hipoklórossav, l. *Alklórossav.*

Hipokondria *(hypochondria*, gör.), a neuraszténiának az az alakja, amidőn a beteg saját magán a legkülönbözőbb betegségeket véli fölismerni, holott ezek csak szubjektiv érzések és ezeknek objektiv szervi elváltozás nem felel meg. Régebben önálló betegségnek tartották a H.-t. A H.-hoz hasonló állapotok más betegségben is előfordulhatnak, de ott az alapbaj tünetei fognak útbaigazítani. L. *Neuraszténia.*

Hipokoriszma (gör.), hizelgő, szépítő szó, becézés.

Hipokotil szár *(hypocotyl szár*, növ.) a. m. szíkalatti szárrész, l. *Csirázás.*

Hipokraterion (gör.), lapos tál, melyre a régi görögök a krátert állították, t. i. azt az edényt, melyben a bort vízzel vegyítették.

Hipokristályos, az a kőzet, amely részben kristályos, részben pedig amorf (üveges) elegyrészekből áll.

Hipokrizis (gör.) a. m. tettetés, képmutatás; *hipokrita*, képmutató, álszenteskedő.

Hipolid hangnem *(hypolyd* és *hypomixolyd)*, l. *Egyházi hangnemek.*

Hipomnema, többesben *hipomnemata* (gör.), a. m. pótlék, toldalék; emlékirat is.

Hipomochlion (gör.), az emeltyűnek alátámasztási pontja.

Hiponasztia (növ.), l. *Hyponastia.*

Hiponitróza, a. m. alsalétromossav.

Hipopion *(hypopyon*, gör.), genynek meggyűlése a szem elülső csarnokának fenekén. A szaruhártya- és szivárványhártyagyuladás egyes súlyosabb alakjainál fordul elő.

Hipoplazia (gör.), hiányos fejlődés, ha valamely szerv az embrióban nem fejlődik ki teljesen, pl. a vese kisebb marad a szokottnál. Oka legtöbbször az embrió betegsége.

Hipopszalma (gör.), a görög szertartásban az egyes zsoltárok végén az illető zsoltár szövegéből vett egy-két versnek megismétlése, vagy a kis dicsőítés (Dicsőség az Atyának és Fiunak és Szentléleknek, most és mindenkor, és örökkön örökké, Amen) hozzácsatolása, mellyel az énekkar v. az ájtatoskodó hívek a felvett zsoltár elimádkozását befejezik. Ha ez a szöveg megszakításával a zsoltár közepén történik, akkor a betoldott verseket diapszalmá-nak nevezzük.

Hiporkéma *(hyporchema*, gör.), vidám hangú, élénk ritmusú görög kardal, melyet rendesen Apollon tiszteletére, tánccal és muzsikával kisérve énekeltek.

Hiposalétromossav, l. *Alsalétromossav.*

Hipostilbit (ásv.), a. m. stilbit.

Hiposzisztolia *(hyposystolia)*, l. *Asystolia.*

Hiposzkenion (gör.), a görög színházakban a szkene belsejének vagy hátulsó helyiségének elnevezése, más magyarázat szerint a szkene épületének az orchesztra felé néző, rendesen oszlopokkal vagy reliefekkel diszített fala.

Hiposzklerit (ásv.), olyan zöldes albit, amely kevés piroxénnel van elegyedve. Lelőhelye Arendal.

Hiposzkóp *(hyposkop)* és *hipoplaszt (hypoplast)*, a jenai Zeiss-cégtől szerkesztett katonai látcsövek, amelyekkel fa vagy fal mögül észrevétlenül lehet a tájat vagy az ellenséget stb. megfigyelni.

Hiposzpadiázis *(hypospadiasis*, gör.), az a fejlődési rendellenesség, amikor a férfinál a húgycső nem a makk közepén nyílik, hanem vagy ennek alsó felén (H. glandis), vagy a makk mögötti húgycsőrészen a borékig (H. penis), vagy pedig a kettéosztott borékerületén vagy e mögött a gáton (H. scrotalis seu perinealis).

Hiposztatikus pszeudomorfózák, l. *Álalakuság.*

Hiposztázis, 1. a görög szó eredeti jelentése: valaminek alapja, anyaga, aztán: valóság, lét, lényeg. A mitológiában: ha valamely istenség valamely tulajdonsága elválik tőle s mint külön istenség személyesíttetik, önállósíttatik. Innét a filozófiai kritikában: valaminek, ami nem önálló, ami csak tulajdonság, cselekvés, viszony, tehát csak mások, másban van, vagy másnak cselekvése, viszonya, stb. önállóan létező gyanánt való fölfogása. Példák a H.-ra: Az akarat nem egyéb, mint a gondolkodónak bizonyos magatartása; de Schopenhauer beszél az akaratról, mely mint ilyen az egyedüli valóság. Hasonló H.: Platon eszmetana, stb.

2. *H. orvostudományi értelemben. H.*, vérsülyedés következik be élőben a szívgyengeség alatt; a vérkeringés elégtelensége következtében a vér a legmélyebben fekvő helyekre sülyed le s a gyüjtőerekben halmozódik fel, leggyakrabban a tüdő hátsó alsó részeiben észleljük csecsemőkben, elgyengült vagy elagott betegekben: a tüdő vérbő, vizenyősen beszűrődött, tömött, sokszor törékeny is (sülyedéses tüdőgyuladás, H.-os pneumonia). H. következik be minden hullában a hullafoltok alakjában.

Hiposztilon (gör. *hypostylon*), födött oszlopos folyosó.

Hiposzulfitek, l. *Alkénessav.*

Hipotéka, l. *Jelzálog, Zálog.*

Hipotenuza (gör.) a. m. átfogó. L. *Derékszögű háromszög.*

Hipotermia alatt azt az állapotot értjük, mikor az emberi test hőmérséklete a normális alá süllyed. Előfordulhat ez különféle betegségeknél, pl. cukorbetegeknél, elmebajosoknál, collapsusnál (l. o.) stb., de létrejöhet éhezésnél v. hosszabb hideg fürdő hatásaként. A test hőmérsékletének több fokkal (C°) való süllyedése öntudatzavarokra vezet, 37° C. rendes temperaturáról kb. 25° C.-ra való süllyedés halálhoz vezet, ez a kihülési halál. Nagy hidegben szabadban elpusztuló embereknek ez a sorsuk. A test hőmérséklete elkezd süllyedni, 30° C. körül az illető öntudatlan, delirál, aluszékony és 25° C körül beáll a halál; megfagyni csak —2° C.—3° C.-nál fog. A megfagyott ember jóval előbb hal meg kihülés következtében. A részeg ember az izmok és az erek tonusának csökkenése következtében azonos körülmények között gyorsabban hül ki a normálisnál. Igen könnyen jön létre kihülési halál csecsemőnél, mert pár kilós testéhez képest aránytalan nagy a hőveszto felülete. L. *Hőmérséklet* (embernél), *Melegforgalom szabályozása.*

Hipotetikus (gör.), ami hipotézis (l. o.) alapján nyugszik, aminek igazsága a hipotézis igazságától függ.

Hipotézis (gör.) a. m. föltevés, a tudományos magyarázat segédeszköze, rendszerint az okozatnak oly okból való leszármaztatása, melyet csak fölteszünk, mintegy próbakép, vajjon alkalmas-e arra, hogy belőle az illető okozatot leszármaztathassuk. Minthogy a legtöbb esetben az okozatnak okával való kapcsolata nem nyilvánvaló, azaz csak a tények egymásutánját figyelhetjük meg, de nem az okságilag egymáshoz tartozó tények összetartozását; más esetekben pedig egyáltalán csak az okozat van szemünk előtt, az okokat pedig keresnünk kell; bizonyos, hogy H.-ek nélkül nem lehetünk el, sem a legegyszerűbb oksági kapcsolatok kutatásában, sem a részleges tudásból nagyobb, rendszeres tudás alakításának kisérleténél sem. A H. irányt ád kutatásainknak és ha ez az irány termékeny, a H.-t munkás-H.-nek (angolul: working H.) nevezik. A H. külön módszeres eljárás, melynek megvannak a maga logikai szabályai. Ezek közt az első, hogy a H.-t annak tartsuk, ami, H.-nek és ne ténynek; a második bizonyára az, hogy a H.-nek meg kell felelnie feladatának, teljesítenie kell, amit tőle követelünk, magyaráznia kell, aminek magyarázására fölvettük, még pedig olykép, hogy a magyarázat módja ne ütközzék össze másutt helyeseknek bizonyult magyarázatmódokkal. Egyetlen egy tény, mely a H.-sel ellenkezik, lerontja; minden a H. segítségével magyarázott tény növeli erejét. Ha a jelenségek nagy körén belül a H. kivétel nélkül magyarázónak bizonyult; ha továbbá egyéb H.-ekkel összehangzik; ha maga nem szorul újabb mesterséges föltevésekre (segéd-H.) s különben is beleillik tudásunknak már megállapított rendszerébe: akkor mindinkább nő megbízhatósága. Mindenesetre meg kell különböztetni azokat a H.-eket, melyek csak ideiglenes föltevések, de később a tények biztos ismeretével helyettesíttetnek, azoktól, melyek mivoltuknál fogva mindig csak H.-ek maradnak. A tudomány történetében különösen fontosak az atom H.-e, a hő, elektromosság és mágnesség ú. n. fluidumelmélete és végül, mint legtanulságosabb, a fény kilövellési és hullámzási elmélete, melyek közül az utóbbi jelenleg általánosan el van fogadva.

Hipotipózis, l. *Hypotyposis.*

Hipotireózis *(hypothyreosis)*, a pajzsmirigy működésének csökkenése, s az ezáltal okozott tünetcsoport. L. *Pajzsmirigy.*

Hipotonia, az izmoknak csökkent tonusa, l. *Izomtonus.*

Hipotoniás oldatok, az izotoniásnál hígabb oldatok, l. *Izotoniás oldatok.*

Hipotrichózis *(hypotrichosis*, gör.), a szőrözetnek abnormis gyenge fejlődése. Legerősebb foka a ritka *agenesia pilorum*, amelynél szőrök, hajak egyáltalában nem képződnek és amelynél többnyire a körmök, sőt a fogak is hiányosak. Aránylag gyakori a szemöldökök külső részének H.-a, amikor a szemöldökívek lehajló része hiányzik, de ezt az állapotot is sokszor lobos folyamatok, nem pedig fejlődési visszamaradottság okozza.

Hipotrofia, l. *Epitrofia.*

Hipoxantin, *sarkin, b-oxipurin:*

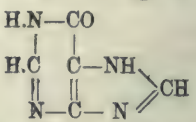

Xantin társaságában az állati és valószinüleg a növényi szervezetben is fordul elő. Színtelen, igen kis kristálykákból áll; hideg vízben alig, forróban elég könnyen oldódik. Savakkal, bázisokkal és sókkal kristályos vegyületeket alkot. Jellemző az ezüstnitráttal képzett vegyülete, amely a H.-nak salétromsavval megsavanyított forró vizes oldatából, ezüstnitrátoldattal való elegyítéskor csapadék alakjában kiválik.

Hipoxantit (ásv.), vashidroxidnak és agyagnak barnássárga keveréke (Terra di Siena), amelyet nyers, vagy pedig dióbarnára égetett állapotban festéknek használnak.

Hipozeuxis, l. *Hypozeuxis.*

Hipozmia (gör.), a szaglóérzék tompulása, csökkent érzékenysége.

Hippalektryon (gör.), mesés állat lótesttel és kakasfejjel.

Hippantrop (gör. *hippanthropos*), lóember, kentaurosz.

Hipparchia, Kratesnek (l. o.), a cinikus filozófusnak hasonló életfelfogású felesége, Kr. e. 336 körül. A thrák Maseorából származott és hirhedt volt laza erkölcseinél fogva.

Hipparchos, 1. Peisistratos athéni kényúr fia, ki fivérével, Hippiasszal együtt Kr. e. 527. örökölte atyja hatalmát. Nagyon kedvelte a tudományokat és a művészeteket, de szerelmi viszonyai miatt nagy gyűlölet környezte s ez vitte rá Harmodiost és Aristogeitont, hogy ellene 514. merényletet kövessenek el, mely H.-t megölte.

2. *H.*, görög csillagász, a tudományos csillagászat megalapítója, 160—125 körül Kr. e. élt, legtöbbnyire hazájában Bithyniában, néha Rodoszban v. Alexandriában. Irataiból csak egy ifjúkori munkája maradt fenn, amely kommentár Aratos és Eudoxos «Phaenomená»-ihoz (kiadta Victorius, Firenze 1567 és Petavius az «Uranologium»-ban, Paris 1630). Számos asztronómiai művéből csak azt ismerjük, amit Ptolemaios az Almagesztben feljegyzett. Az ókornak ez a legszeniálisabb asztronómusa fáradhatatlan és kitünő megfigyelő volt, a jelenségeket pedig szigorúan és hipotézisek nélkül igyekezett megmagyarázni, illetve leírni. A húrok számítását és a gömbi háromszögtant állítólag ő fedezte fel. Főérdeme az a csillagkatalógus, melyben 1080 állócsillagnak pontos helyét jegyzi fel, részben javított, részben tőle feltalált új műszerekkel végzett megfigyelések alapján. E katalógus összeállítására egy 134. Kr. e. megjelent új állócsillag feltűnése indította. E csillagkatalógusban foglalt megfigyelések összehasonlítása korábbiakkal vezette őt a precesszió (napéjegyenlőség előnyomulása) felfedezésére. Az év hosszát 365 nap, 5 óra és 55 percre számította ki. Meghatározta a nappálya excentricitását, megkísérelte a holdpálya excentricitásának és hajlásának, valamint a Nap és Hold távolságának kiszámítását. A Holdtávolságot közel helyesen 59 földsugárnak találta, a Nap távolságát azonban túlkicsinynek kapta, 1200 földsugárnak (23439 helyett). A bolygók mozgásainak geometriai magyarázatára az ú. n. epiciklusokat vezette be. A geográfiai helymeghatározás szélesség és hosszúság szerint szintén H.-tól származik. V. ö. *Berger*, Die geogr. Fragmente des H. (Leipzig 1869).

Hipparchosz (gör.), az egyes államokban, így Athénben, Thebában stb. a lovas hadosztály vezére. Athénben kettő volt az 1000 lovas (hippeisz) és 200 lovasított íjász élén s a saját működési körükben birói hatalmuk is volt.

Hipparion *Christol. (Hippotherium)*, a lófélék családjába tartozó, hipszelodont zápfogakkal biró kihalt lónem. Fogai rövidebbek, koponyája alacsonyabb, mint a mai lóé, lábai háromujjúak, a szélső ujjak elcsenevészedtek és kis, csökevényes patát viselnek. Leggyakoribb faja a H. gracile Kaup., mely a felső-miocén (alsó pliocén) időszakban nálunk is ménesekben élt (Baltavár, Polgárdi). Európán kívül ez a faj Kis-Ázsiából, Perzsiából, Egyiptomból és Algériából ismeretes. Más fajok a kinai H. Richthofeni Koken, az indiai H. antilopinum Falc. és H. Theobaldi Lyd., a déloroszországi és szamoszi H. minus s a franciaországi H. crassum Gerv.

Hippeastrum *Herb.* (növ.), az Amaryllidaceae (Hóvirágfélék) génusza; 50 faja Amerika tropikus és szubtropikus övén van elterjedve. Több fajt és hibridet üvegházban tenyésztenek. Szép tölcséres viráguk van. Ismertebb a *H. vittatum* (L.) Herb.

Hippeisz (gör.), a régi görögöknél a lovaskatonák és a lovagrend tagjainak a neve. Az athéni államban 1000 lovaskatona volt Perikles korában, kiket a két legvagyonosabb rendből toboroztak s nagy állami ünnepek alkalmával a menettel együtt vonultak fel. Volt azonkívül 200 lovasított íjászcsapat is. (L. *Hipparchosz).* Jelentőségre a lovasság csak a makedon korszakban emelkedett, amikor nehéz és könnyű lovascsapatokat szerveztek.

Hippel, 1. *Arthur von*, német szemorvos, szül. Fischhausenban 1841 okt. 24. Orvosi tanulmányait Königsberg-, Berlin-, Würzburg-, Bécs- és Párisban végezte. 1879-ben a szemészet rendes tanára Giessenben, 1890. Königsbergben és 1892. mint Gräfe utóda Halleban. A szemészetbe vágó sok tudományos dolgozata van. Nagyobb munkái: Über totale angeborene Farbenblindheit (Berlin 1894); Über den Einfluss hygienischer Massregeln auf die Schulmyopie (1899).

2. *H., Theodor Gottlieb von*, német író, szül. Gerdauenban (Poroszország) 1741 jan. 31., megh. Königsbergben 1796 ápr. 23., hol 1780. első polgármester és rendőrfőnök, 1786. titkos tanácsos és városi elnök lett. A német irodalomban mint jeles humorista ismeretes; művei haláláig névtelenül jelentek meg, nagy emberismeretre vallanak, és a maguk korában olvasott könyvek voltak: Über die Ehe (1774, új kiadás 1872); Lebensläufe in aufsteigender Linie (1778—81, új kiadás 1878—92); Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber (1792, a nők emancipációjáról); összegyüjtött művei 14 kötetben (1828—39) jelentek meg. V. ö. *Oettingen*, Vor hundert Jahren (1878).

Hippelaphus, a szambár szarvas *(Cervus Aristotelis* Cuv.) neve *Aristoteles* és a régi klaszszikus írók műveiben.

Hippémolgoszok azaz «kancafejők», már az Iliászban (13, 5) előforduló kifejezés egy ázsiai nomád szkitha törzs megjelölésére.

Hippias, 1. Peisistratos athéni kényúr fia, Kr. e. 527. követte atyját testvérével, Hipparchosszal (l. o.) a trónon. Gögös természete mellett kezdetben okos mérséklettel uralkodott, de Hipparchos megöletése után (514) gyanakvó és kegyetlen lett. A háborgó néphangulatot felhasználták a számüzött Alkmeonidák s a spártaiak támogatásával H.-t elűzték. Ez először Sigeionba menekült féltestvéréhez, Hegesistratoshoz, később Dareios perzsa királyhoz és résztvett Datis és Artaphernes alatt a perzsa háborúban. De az athéniek marathoni győzelme után (490) visszatérő útjában Lemnosban meghalt.

2. *H.*, éliszi szofista Kr. e. 400 körül, Protagoras és Sokrates ifjabb kortársa, kinek széleskörű ismerete volt főleg a matematikában, asztronómiában és a zenében. Platon neki tulajdonítja azt a mondást, hogy a törvény az emberek zsarnoka, mert sok természetellenes dologra kényszeríti. Platon dialógusai közül kettő az ő nevét viseli, de egyikük, sőt talán mindkettő apokrif. H. iratainak töredékeit összegyüjtötte Müller a Fragmenta historicorum Graecorum 2. kötetében (Paris 1848) és Diels, Die Fragmente der Vorsokratiker c. művében (Berlin 1903).

Hippiatria (gör.), a lovak betegségeinek orvoslásáról szóló tan.

Hippidae (állat), l. *Békarákok.*

Hippikon, görög hosszmérték = 4 stadion = 740 m.

Hippiusz (oroszosan *Gippiusz), Zinajda Nikolajevna*, orosz írónő, szül. 1867. a Kaukázusba

vetődött svéd családból. Már a 80-as évek végén kezdett írni s csakhamar feltünt lírai verseivel, amelyek Sobranie Stichov (Összegyüjtött költemények) cimen jelentek meg (Moszkva 1904). Merezskovszkyj orosz iróval kötött házassága után Szent-Pétervárra került s érintkezésbe lépett az ú. n. szimbolista irókkal. Nagy népszerüségnek örvendenek finom lélektani elemzéssel irott elbeszélései. 1896—1912 között 6 kötet jelent meg különböző cimek alatt, ú. m. Novyje lyudi (Uj emberek 1896 és 1907, Szent-Pétervár); Alyj mecs (A vörös kard, u. o. 1906); Csortovaja kukla (Az ördög bábuja, Moszkva 1911) stb. Férjével és Filoszofovval együttesen irta Makov cvjet (Mákvirág, Szent-Pétervár 1908) társadalmi drámáját. H. kiváló kritikus. Kritikáit rendszerint A. Krajnij álnév alatt irja. Ezen álnév alatt adta ki az 1899—1907 közt irt szellemes és csipős, de amellett bájos kritikáit Literaturnyj Dnevnik (Irodalmi Napló, Szent-Pétervár 1908) c. művében. V. ö. *Pojarkov*, Poety našich dněj (Moszkva 1907); *Bělyj*, O našych dňach. Simvolizm (Moszkva 1910).

Hippo, két régi afrikai város neve: 1. *H. Regius*, utóbb *Hippona* is. Feniciaiak alapították, az első pún háború idején Massinissa apja felvirágoztatta, maga Massinissa székesfővárossá tette; Caesar óta római gyarmat volt, egyébként az afrikai kivitel, különösen a rabszolgakereskedés főpontja. Később Szt. Ágoston székhelye, aki 429. itt halt meg aközben, hogy a vandalok a várost ostromolták. Ma csak romjai láthatók Bone mellett Algeriában. — 2. *H. Diarrhytos*, a mai *Bizerta*.

Hippo . . . görög összetett szavakban a. m. ló.

Hippobosca *L.* (állat), l. *Kullancslegyek*.

Hippocampus, az oldalsó agyvelőgyomor egy része, azonos az Ammon-szarvval.

Hippocampus (állat), l. *Csikóhal*.

Hippocastanaceae (növ.), *vadgesztenyefafélék, bokrétafélék*, a szabadszirmú kétszíkűek családja a Sapindales sorozatban. 2 génusza van 16 fajjal, melyek közül 14 az *Aesculus*-hoz (l. *Vadgesztenye*), 2 a *Billia*-hoz tartozik. Mérsékelt övi fák; főképen Észak-Amerikában.

Hippocratica facies (lat.), l. *Facies*.

Hippocrepis *L.*, *patkócím* (növ.), a Leguminosae (Hüvelyesek) pillangós virágú génusza; 12 faja a Földközi-tenger vidékén és ezzel szomszédos vidékeken honos fű, félcserje v. ritkán cserje. Levelük páratlanul szárnyas, viráguk sárga, többnyire levélhónalji ernyőszerű csoportban áll. Hüvelyük rendesen lapos, hajlott, egyik szélén minden magnál befüződött, úgy, hogy izei patkóhoz hasonlítanak. A *H. comosa* L. (kovácscimer, patkófű) hegyvidékünkön főleg meszes, szikár helyeken fordul elő. Más fajokkal együtt a jószág szivesen megeszi.

Hippodameia, Pelops (l. o.) felesége.

Hippodamos, Miletosból származó görög építész, a Kr. e. V. sz.-ban; nevezetes városalapítási és berendezési elméletét: a városokat a legnagyobb szabályossággal, egymást derékszög alatt metsző utcák s azokat itt-ott megszakító terek rendszerével kell fölépíteni, gyakorlatilag alkalmazta Pireusz, Miletos, Rhodus és Thurii városok tervezésénél.

Hippodamosz (gör.), lóidomító, lovas; Kastor mellékneve.

Hippodrom (gör. *hippodromos*) a. m. lófuttatás, görög és római földön versenytér a lóverseny és kocsiverseny számára. Tojásdadalakú tér volt, körüskörül magas fákkal körülültetve, hossza átlag 400, szélessége 125 méter. A kocsiversenynél ezt a pályát flatal lovakkal 8-szor, kifejlett paripákkal 12-szer kellett megkerülni. Leghíresebb volt az olimpiai H., melyet Pausanias leírásából ismerünk csupán, mert az ásatásoknál nem tudtak nyomára akadni, mert az Alfeiosz folyó területét elmosta. Annyi kétségtelen, hogy a szerencsésen kiásott Stadiontól K.-re volt s egy felhányt sánc segítségül vételével az Alfeiosz partján terült el. A sorompók rézsút ékalakban voltak alkalmazva és egymásután nyiltak meg, hogy így az indulást a versenyzőknél kiegyenlítsék. A versenyfutás jobbra át történt és a tojásdad pálya egyik gócpontjában állott a «lójiesztő» (*Turaxippos*, latinul: meta), gömbölyű kőoltár, mely annál veszélyesebb volt a versenyzőkre, minél közelebb hajtva igyekeztek azt megkerülni. A középső korlát másik gócpontjában Olimpiában *Hippodameia* szobra volt. A rómaiaknál a H. berendezése némi módosítással mint *cirkusz* (l. o.) fordul elő.

Hippofágia (gör.), lóhúsevés.

Hippoglossus (állat), l. *Laposhal*.

Hippogrif (gör.) a. m. lógrif, mesebeli állat, melyet Bojardo olasz iró irtle s utána mások, nevezetesen Wieland; a Pegazussal azonosnak vették.

Hippokamposz (gör.), mesés tengeri állat, lóalak, felhajló halfarkkal; ilyenen ülve szokták ábrázolni a tengeri isteneket.

Hippokentaurok (gör.), a régi görög néphitben mesés szörnyek. Féltestük ló, a másik fél ember. L. *Kentaurok*.

Hippokoon, a görög mitológiában a spártai Obalos és Bateia nimfa fia, ki testvéreit, Tyndareost és Ikariost elűzte hazulról. Utóbb Herakles kezétől elesik s erre Tyndareos visszatérhet apai örökébe.

Hippokrasz, így nevezték a középkorban a fűszeres bort. Ugy készitették, hogy almaszeletekre mézzel édesitett bort öntöttek, s ehhez még különféle fűszereket adtak és pedig fahéjat, muskátvirágot, szegfűszeget, néha citromhéjat és törött mandulát s az egészet 24 óráig állani hagyták.

Hippokrates, 1. az ókor leghiresebb orvosa, szül. Kos szigetén (a mai Stanco) Kr. e. 460 körül. Az Asklepiadok szokásához hiven atyja vezette be az orvostudományokba. Később atyja halála után Athénbe ment, ahol bölcsészetet és Herodikusnál sebészetet tanult. Hosszabb ideig tartózkodott Tesszáliában, főleg pedig Thasos szigetén és állítólag Scithia legnagyobb részét, valamint Kis-Ázsiát is beutazta. Életének utolsó éveit Larisszában töltötte, ahol valószinüleg 377. halt meg. Irott műveinek számát 52-re becsülik, de valódiaknak csak azokat tartják, melyeket a levegőről, a vízről, a helyiviszonyokról, járásokról, lázas betegségeknél követendő életrendről, járványokról (I. és III. könyve), fejsebekről, csonttörésekről, izületi bántalmakról, az orvosi technikáról és eljárásról irt. H. az összes görög orvostudomány képvise-

lője és reformátora. Boncolástani ismeretei nagyon hiányosak; úgy látszik, hogy boncolásokat nem végzett. A lelki működések székhelye szerinte a szív; az agyról azt állítja, hogy nyálkát választ el, mely az orron át távozik a testből; az agyban képződik szerinte az ondó is, mely a gerincvelőn keresztül a herékbe jut. A régi természeti filozofia négy alaptételéből merítette és állította össze négy sarkalatos nedvét: a nyálkát, vért, a sárga és fekete epét. Szerinte a betegségek akképen keletkeznek, hogy a nedvek összetétele és egymás közti keveredése megváltozik. Terápiája abban áll, hogy a betegség kezdetén igen óvatos, várakozik, a fő, hogy a természetnek előkészítését ne akadályozzuk. Ezért igen szigorú étrendet tart a betegség első stádiumában, csak ott, ahol feletте szükségesnek tartja, segít a természeten főgyógyszereivel: az emetikákkal, lakszanciákkal és revulzivákkal. H. főleg arra törekszik, hogy a beteg nedvek kiválasztását elősegítse s ezt akkép teszi, hogy a rekesztől feljebb eső betegségeknél érvágást végez, attól lefelé eső bajoknál hashajtókat alkalmaz. A H.-i terápia mai napig fennállt, jóllehet a patognosztikai tanok nagyon megváltoztak. H. különben egész orvosi eljárásában a diagnosztikát állította fel alapnak és az ő állítása, hogy az objektiv szimptomák becsesebbek a szubjektivekénél. Az auszkultációt ő is ismerte már, habár igen hiányosan. Iratai görög, latin, német (Grimmtől, Altenburg 1781—92, 4 kötet; újabb kiadás Lilienhaintól, Glogau 1837—39, 2 rész; Upmanntól, Berlin 1847) és francia nyelven (Littrétől, Paris 1839—1861, 10 kötet) jelentek meg. V. ö. *Hornyánszky* Gyula, Az athéni felvilágosodás tudománya. Hippokrates (Bpest 1910).

2. *H., Chiosból*, görög matematikus, Kr. e. 460 körül élt. Mint tönkrement kereskedő kezdett Athénben matematikával foglalkozni. Neve különösen az ú. n. *holdacskái* által (lunulae Hippocratis) lett nevezetes. Ezen tétele értelmében, ha a derékszögű háromszög két befogója és az átfogója, mint átmérők, fölött félköröket emelünk, akkor a két befogó fölött támadt holdacskák területe egyenlő a háromszög területével. A feladat annyiban érdekes, hogy görbe és egyenes vonalak által határolt területek egyenlőségéről van szó benne.

Hippokratesi arc *(facies hippokratica* vagy *facies decomposita)*, l. *Facies*.

Hippokratesi holdacskák, l. *Hippokrates, 2.*

Hippokratesi loccsanás *(succusio Hippokratis)*, a beteg megrázásakor messze hallható loccsanás, amely akkor jön létre, ha a mellhártya üregében levegő és folyadék (savó v. geny) van. Nem szabad összetévesztenünk azzal a loccsanással, amely nagyobb mennyiségű folyadék megivása után a tágult gyomorban keletkezik.

Hippokratesi ujjak a. m. dobverő ujjak (l. o.).

Hippokrene (gör.) a. m. «Lóforrás», mely a görög hitrege szerint akkor tört ki a Helikon-hegység talajából, mikor Bellerophon a Pegasus-szal arra vágtatott. Aki e forrásból iszik, az költői ihletet nyer, mert H. a múzsák szent forrása.

Hippolectryornithes, l. *Szőrös madarak.*

Hippolit, 1. *árvai várnagy* s a királyi kamara prefektusa volt. I. Károly király, hogy a hamis pénzeknek utját állja, 1342. H.-nak adja a pénzverés kizárólagos jogát s egyszersmind fölhatalmazza, hogy e jog megsértőire büntetést szabhasson. V. ö. Corp. Jur. Hung. I. 159.

2. *H.*, l. *Estei Hippolit.*

Hippolog (gör.) a. m. lóismerő (latinosan hippologus); *hippologia*, a ló ismeretéről szóló tan.

Hippolyte, a görög hősmondában az amazonok királynője, más verzió szerint Antiope amazonkirálynőnek nővére. Az egyik monda őt, a másik Antiopét teszi meg Theseus feleségének, Hippolytos anyjának.

Hippolytos, a hősmondában Theseus és Hippolyte (más monda szerint Antiope) amazon fia, egy, az ótestamentumbeli József és Potifárné meséjéhez hasonló szerelmi történet hőse. Mostohaanyja, Phaidra, belészeret a szűzies ifjúba, ki megbotránkozva utasítja vissza a szerelmet; Phaidra erre férjének, Theseusnak azt mondja, hogy H. őt szerelmével üldözi, mire az apa fiát megátkozza. Az átok teljesül: Theseus apja, Poseidon tengeristen egy bikát küld föl a tengerből, amelytől H. kocsijának lovai megbokrosodnak s gazdájukat halálra hurcolják. Phaidra lelkiismeretfurdalásának hatása alatt öngyilkossá lesz. A mondát az ókorban a görög Euripides, a latin Seneca, az újkorban Racine tette egy-egy tragédia (Hippolytos, Phaedra) tárgyává.

Hippolytus, egyházatya és író; megh. 235. Életének főbb pontjai: Galliában Irenaeust hallgatván, a III. sz. első felében preszbiter lett Rómában; Zefirinus pápával a fegyelem ügyében meghasonlott s a ridegebb elvekhez hajolván, elvtársaival megválasztatta magát ellenpápának, de később kibékült a pápával. 235-ben császári parancsra Szardiniába ment számkivetésbe s nemsokára a Decius-féle keresztény-üldözésben vértanu-halált szenvedett. Sokat írt, még pedig görögül, amint a Lateranban levő ülő szobrának felirata tanusítja. Művei: Krónika, mely latin fordításban maradt reánk, továbbá: a husvét idejének számításmódja; ódák a szentírás egyes részleteire; vitairat a Platon-féle kozmológia ellen; a herezisek foglalata; cáfolat az összes herezisek ellen 12 könyvben; végül az ú. n. Philosophumena, mely a legélesebb pamflet Zefirinus pápa ellen, de még mindig eldöntésre vár, vajjon ő írta-e (azelőtt Origenes neve alatt idézték). Műveinek kiadásai: Miller (Paris 1851); Duncker és Schneidewin (Göttingen 1859); Lagarde (Leipzig 1858); Berlini akadémia (1897) stb. V. ö. *Döllinger*, H. u. Kallistus (1853); *Achelis* (1897); *Neumann* (1902) stb.

Hippolytus a Lapide, l. *Chemnitz, 3.*

Hippomachia (gör.), a lovon való harcolás.

Hippomane *L.* (növ.), az Euphorbiaceae (Fűtejfélék) család génusza, egyetlen faja a *H. mancinella* L. *(Arbos de Mansanillas*, manszanillafa, mancinellafa), tejelő, terebélyes fa, Közép-Amerika szigetein és Kolumbiában. Egész termete, elágazása, levele körte- v. almafánkra emlékeztet. Tetőző füzéres virágzatának igénytelen külsejű apró virágocskáiból gömbölyű, sárga-, később vörös húsú nagy csonthéjas termés lesz, amelynek leve nagyon mérges. A fa zsenge része, sőt még a kérge is ilyen. Amerika őslakói a fa levét a hagyomány tanusága szerint nyilaik megmérgezésére használták. Ellenszerül sós vizet és a

Bignonia leucoxylon (l. *Bignonia*) levét alkalmazzák.

Hippomanesz (gör.), ókori szerelmi varázsital, melyet különböző időben a legsajátságosabb és részben útálatos anyagokból csináltak s amelynek készítésében a lovak nyákhártyáinak váladéka (innen neve is) szerepelt. L. *Csikókenyér*.

Hippománia (gör.), a lovak szenvedélyes kedvelése. — *Hippomán* a. m. szenvedélyes lókedvelő.

Hippomantia (gör.), a lovak nyerítéséből való jóslás.

Hippomedon, a régi görög hősmondában Argos királyának, Aristomachosnak fia, ki Polyneikeshez csatlakozott, mikor ez Eteokles ellen hetedmagával hadjáratot indított. L. *Eteokles*.

Hippomenes, görög hérosz, Atalante egyik kérője, l. *Atalante*.

Hippona, l. *Hippo*.

Hipponax, Efezus városából való görög iambusköltő, a Kr. e. VI. sz.-ban. Hazája kényurai elől Klazomenébe menekült, ahol Bupalos és Athenis szobrászok nevetség tárgyává tették, furcsa alakját szoborban örökítve meg. Ezért ő choliambusaival vagy skázonaival addig ostorozta őket, míg fel nem akasztották magukat. Töredékei találhatók *Bergk* gyüjteményében (Poetae lyrici Graeci II.).

Hipponax-strófa *(stropha Hipponactea)*, Hipponaxról van elnevezve. Horatius Carm. II, 18-ban alkalmazta. Áll egy csonka (katalektikus) trochaeusos dimeterből és egy csonka iambusos trimeterből, így:

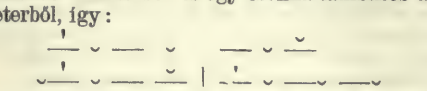

A 4 soros strófa 3-ik sora az elsőt, negyedik sora a másodikat ismétli.

Hippopatologia (gör.) a. m. a lovak betegségeiről szóló tan.

Hippophaë *L.* (növ.), l. *Ezüsttövis*.

Hippopotamus (állat), l. *Vízló*.

Hippo Regius, l. *Hippo*.

Hippospongia equina, l. *Lószivacs*.

Hipposz (gör.) a. m. ló.

Hipposz *(Hippus)*, néhány zsidó lakos kivételével pogány lakosú város volt a Genezaretó (l. o.) DK.-i partján Palesztinában. Kr. e. 64. Pompejus adta meg neki szabadságát, arab neve *Szúzije*. V. ö. Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins IX. (1886).

Hippotherium *Kaup.* (állat), l. *Hipparion*.

Hippothoon, az attikai Hippothoontis nevű község mondai őse, kiről e község lakói azt regélték, hogy anyja Alope, ki őt Poseidon istentől szülte, mint csecsemőt kitette, de egy kanca a gyermeket tejével táplálta mindaddig, míg pásztorok meg nem találták. A pásztorok felnevelték a gyermeket, kiből az utóbb említett község első királya lett. A mondának Romulus mondájával való hasonlatossága szembeszökő.

Hippotigris *(tigrisló*, állat), az afrikai csíkos vadlovak neve az ókori latin írók műveiben.

Hippotomia a. m. lóboncolástan. A ló boncta-nával már a klasszikus ókorban is foglalkoztak, főleg papok, jósok.

Hippotoxoták (gör.), lovasított íjászok Athénben, kik mint könnyű lovasok főleg kém- és előőrs-szolgálatot teljesítettek. Később a római hadseregben is előfordultak (sagittarii equites), kiket kivált az utolsó császárok használtak. Azsiai segédcsapatokból szedték a hozzá való emberanyagot. A katonákat és lovaikat pikkelypáncél (lorica) borította, azért melléknevök *loricati* is.

Hippotragus (állat), l. *Antilópok* és *Lóantilóp*.

Hippo-Zarytos, l. *Bizerta*.

Hippuridaceae (növ.), a Kétszikűek családja a Myrtiflorae sorozatban. Egyetlen faja a *Hippuris vulgaris* L. (vízi lófark, lófarkfű, vízi fenyőke) egész Európában, továbbá az É.-i félgömb mérsékelt és hideg tájain Ausztráliában és Dél-Amerika antarktikus részén különösen álló vízben elterjedt, ágas, kúszó rhizomával évelő fű. Úszó, meddő szára 2 m.-t is elérhet, virágos ága kiemelkedik. Virágai igen aprók, a levelek hónaljában fejlődnek, 2 ivaruak, 1 porzósak és 1 bibeszáluak, virágtakarójuk csak csökevényes szegély alakjában van meg. Levelei szálasak és 8—12-es örvöket alkotnak.

Hippuris *L.* (növ.), l. *Hippuridaceae*.

Hippurites *Lam.*, a Rudistae családba tartozó kihalt kagylónem. A két teknője igen egyenlőtlen nagyságú, vastag, a jobb teknő erősen megnyúlt (néha 1 m. hosszuságú is), kúpalakú s a fenékhez nőtt. Néha hosszant bordázott, máskor síma. Három hosszanti, lemélyedő csatorna fut rajta végig. A bal teknő kicsi, fedőszerű s hatalmas fogakkal volt ellátva. A H. tengeri és pedig parti sekélyvizi állatok voltak s csakis a középső és a felső kréta korszakban éltek, de ekkor igen nagy tömegben. Előfordulnak a kréta ú. n. déli fáciesében, az Alpokban, a Pireneusokban, Dél-Franciaországban, Isztriában, a Dinári Alpokban, a Magyar Középhegységben, az Erdélyi érchegységben, a Pétervaradi hegységben, továbbá Kis-Ázsiában, Perzsiában, Algeriában. Néhol egymaguk kőzetalkotólag szerepelnek, ezek az ú. n. hippuriteses mészkövek.

Hippursav, *lóhúgysav, benzoilglikokoll, benzoilaminoecetsav*, $C_6H_5.CO.NH.CH_2.COOH$. A növényevő állatok húgyának rendes alkotó része. A húsevő állatok húgyában is fordul elő növénynyel való táplálkozáskor, továbbá, ha benzoésavat v. olyan anyagokat viszünk a szervezetbe, pl. toluolt, melyből benzoésav keletkezik. A növényevők szervezetében is bonyolódottabb szénvegyületek oxidációja útján keletkező benzoésavból és a fehérjék hidrolizise szolgáltatta glikokollból keletkezik. Ez állatok szervezete tehát a benzoésav ártalmas hatásától a H. keletkezése folytán mentesítettek. E sav a lóhúgyból úgy készülhet, hogy ezt $^1/_5$-ére besűrítik és a megszűrt folyadékot sósavval megsavanyítják. A folyadékból hosszabb idejű álláskor tisztátalan H. kristályosodik ki, amely a kimosás és klórvizzel való pállítás után forró vízből átkristályosítva megtisztítható. Benzoilkloridból ($C_6H_5.COCl$) glikokoll (CH_2NH_2COOH) hatására H. szintézis útján állítható elő. A H. színtelen rombos prizmákból áll; hideg vízben alig, forró vízben és alkoholban könnyen oldódik. Op.-ja 188°C. Savakkal v. lúgokkal való főzéskor szétha-

sad amino-ecetsavra v. glikokoll- és benzoésavra. A H. elég erős sav; sói a *H.-sók* v. *hippurátok* és a savból úgy készülnek, hogy oldatát fémoxiddal, hidroxiddal vagy karbonáttal semlegesítik. Sói többnyire vízben oldhatók és elég jól kristályosodnak. A H.-ból benzoésavat (l. o.) is gyártanak. 1776-ban *Rouelle* és 1799. *Fourcroy* és *Vauquelin* fedezték fel. Összetételét 1829. *Liebig* állapította meg.

Hippus, város, l. *Hipposz.*

Hippusz (gör.), a pupilla folytonosan változó szűkülése és tágulása, amely egyes idegbetegségeknél fordul elő.

Hipszelodont, l. *Hipszodont.*

Hipszikefália (gör.) a. m. magasfejüség: a koponyának az az alakja, amikor magasabb mint a milyen széles. Ellentétje a lapos koponya (platikefália). Más neve hipszikrania. Jelzője 75-nél nagyobb. A jelző $= \frac{\text{magasság} \times 100}{\text{hosszúság}}$.

Hipszisztárok (gör.), IV. sz.-beli szekta Kappadóciában, amely a legfőbb lény (hypsistos) imádása mellett némely zsidó és pogány vallási szokásokat is megtartott. V. ö. *Ullmann* E., De Hypsistariis (1823); *Böhmer* G., De Hypsistariis (1824); *Cumont*, Hypsistos (1897).

Hipszodont v. *hipszelodont (hypsodont, hypselodont*, gör.), az emlősök hosszú, hengeres fogai, melyeknek gyökerük nincsen, vagy csak hosszú fej ödés után kapnak gyökeret. Pl. ilyen az elefánt agyarfoga. Ellentéte *brachiodont.*

Hipszométer (gör.), magasságmérésre berendezett aneroidbarométer, vagy forrpontmérő termométer. L. *Barotermométer* és *Hipszotermométer.*

Hipszométeres táblák alapján lehet kiszámítani megmért barométerállásokból, v. a hipszotermométer adataiból a magasságot.

Hipszometria (gör.), l. *Magasságmérés.*

Hipszoterápia *(hypsotherapia*, gör.) a. m. gyógyítás magassággal, az éghajlati gyógyítás (l. o.) része; magasan fekvő helyek éghajlatának gyógyításra használása.

Hipszotermométer (gör.). A víznek forráspontja a levegő nyomásának csökkenésével alászáll, ennélfogva a forráspont változásából a légnyomás nagyságára s ebből az illető helynek magasságára lehet következtetni. E célra szolgál a H., mely egy hőmérőből és a víz forralására szolgáló alkalmas alakú edényből áll. A hőmérő úgy van beosztva, hogy arról a víz forráspontjának megfelelő barométerállást lehet leolvasni. L. még *Forrás.*

Hipurgia *(hypurgia*, gör.) a. m. betegápolás.

Hír, l. *Hírnév.*

Hirado *(Firato, Firando)*, sziget Kiusiu japán sziget mellett, amelytől a H.-i szoros (Hirado no Szeto) választja el. A hegyekkel takart és szaggatott partu sziget hossza 32, szélessége 7. km. Az ugyanily nevű város a K-i partján, a szoros mellett épült, kb. 10,000 lak. H.-ban prédikált Xaveri szt. Ferenc, itt volt a XVI. sz.-ban a portugálok fő kereskedelmi telepe. 1611. a hollandok, 1613. pedig az angolok is alapítottak egy-egy telepet; csakhamar azonban egyedül maradtak a hollandok, akik 1641. kényszerültek H.-t elhagyni és Nagaszaki mellé Deszimába átköltözködni.

Hiragana *(hirakana*, tulajdonképen *firakanna* v. *firoganna*), a japánok közönséges szótagírása, mely Kr. u. a IX. sz.-ban főleg a buddhizmus hatása alatt keletkezett a kinai szó-írások kurziv alakjából. A H. föltülről lefelé iratik. L. még *Japán nyelv és irodalom.*

Hirám, több tiruszi király neve. A legnevezetesebb *I. H.*, Abiba'al fia, uralkodott 1000—970-ig Kr. e., aki az izraelita Dávidnak és Salamonnak segítségére volt, hogy a jeruzsálemi királyi palotát, illetőleg a templomot felépítsék. Salamon H.-mal együtt hajót építtetett, amellyel azután Ofirből aranyat hozatott. — Egy másik H. nevü tirusi királyról tesz említést III. Tiglat-pilesser egy föliraton, amelyen mint ezen asszir királynak adófizetője szerepel. 738 körül uralkodott. — *III. H.* Cirus perzsa királynak volt kortársa s 551—532. uralkodott.

Hiráre *(Galictis barbara* L., állat), l. *Galictis.*

Hirc, *Dragutin*, horvát botanikus, szül. Zágrábban 1853 ápr. 16. Középiskolai tanár és a zágrábi egyetemi botanikus kert és intézet asszisztense. Igen termékeny botanikai és földrajzi író. Ezret meghaladó közleménye és értekezése egész Horvátország beutazásán alapuló földrajzi és botanikai megfigyeléseit öleli fel, főképen horvát nyelven, de irt több pedagógiai, állattani, turisztikai, biográfiai, föld- és ásványtani, néprajzi közleményt is. Legjelentősebb botanikai műve a Revizija Hrvatske Flore (Revisio florae croaticae), mely 1903 óta több kötetben a horvátországi növényzet kritikai feldolgozását foglalja magában.

Hirci (lat.), a hónaljban lévő, individuálisan változó sűrűségű szőrzet.

Hircit (ásv.), amorf, barna-sárga, áttetsző vagy opak, a forró vízben meglágyul. Forró alkohol elég jól oldja, az oldat aranysárga; kihüléskor fehér pelyhek válnak le. A lángban elég. A szénhidrogéneknek egyik tagja.

Hircocervus (lat. a. m. szarvasbak), az irodalomban ugyanaz, ami a görög tragelaphus (l. o.), olyan fantasztikus, groteszk képzeleti alak, melynek a valóságban nincs megfelelője.

Hircus (lat.) a. m. kecskebak; bak-bűz.

Hird, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 609 német és magyar lak.; vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Somogyvasas.

Hirdetés. A H., a reklámnak egyik legjelentősebb eszköze, a kínálatnak, esetleg keresletnek a sajtóban díjazás ellenében való közhírré tételéből áll. Az üzleti H.-ek közzétételénél azokat a lapokat kell felhasználni, melyek olvasóközönségénél az érdeklődés felkeltése a legfontosabb. A H.-ek ára függ a lap példányszámától s a H. nagyságától. Egyes lapok egész-, fél-, negyed-, nyolcadoldal stb. nagyságú H.-eket adnak közzé, mások, hasábos beosztás mellett, soronkint fizettetik meg a H.-t. Különleges elhelyezésnek, a szerkesztői részben való reklámozásnak magasabb az ára. Megkülönböztetünk *nevelő* H.-t, mely új cikkek forgalomba hozatalánál szükséges és terjedelmesebb szövegű szokott lenni és *emlékeztető* H.-t, mely egy már ismert cikk rövid szövegű, állandó

reklámozásából áll. A H. gazdaságos volta abban nyilvánul, hogy egyrészt emeli a hirdető forgalmát nem hirdető versenytársával szemben, másrészt a H. szuggesztiv ereje új szükségletek felébresztésére is alkalmas. A H. hatása a legtöbb esetben azonban csak abban áll, hogy a reklámozó fél egyéb propagandaeszközeinek sikerét előmozdítja. A H.-ek hatását legtöbbször szellemes, megkapó szövegezéssel, klisé alkalmazásával segítik elő. Ha a H.-ek rajzát kiséró szöveget nem szedőanyagból szedetjük, hanem szintén rajzoltatjuk, akkor a H. harmonikusabb, művészibb hatású lesz. Fekete alapon fehér betükkel való (negativ képű) H., szokatlan alakú betük (kézírás stb.) használata, vastag vagy izléses keretezés, többszínű nyomás is fokozzák a H. hatását. Első sorban azonban a H. szuggesztiv ereje a H. nagyságával, gyakoriságával áll egyenes arányban s épp ezért kelló tőkét igényel. Különleges faja a H.-nek az *apró-H.* Ezt rendesen szavankint fizetik s állásközvetítés, lakásközvetítés stb. alkalomszerű, külön e célnak szánt rovatban való, olcsó közhírrétételéből áll. A lapokon kívül naptárakban, menetrendekben, útmutatókban stb. is meg szoktak jelenni H.-ek. Az ipartörvény 58. §-a értelmében a valóságnak vagy a tényleges üzleti viszonyoknak meg nem felelő jelzőket, jelvényeket, adatokat tartalmazó H. közzététele kihágás. A hatóságok, bíróságok H.-eiket a hivatalos lapban (Budapesti Közlöny) teszik közzé, a hatóságok árlejtési H.-eiket első sorban a kereskedelmi miniszter részéről kiadott Közszállítási Értesítőben adják közzé. Nyilvános számadásra kötelezett vállalatok alapszabályaikban tartoznak megjelölni azt a lapot, melyben a kereskedelmi törvény részéről előírt H.-eiket közreadják. A H.-ek a lapokra nézve jelentós bevételi forrást jelentenek s épp ezért nem egyszer befolyásolják a lapok függetlenségét, néha még politikai irányát is. Erre való tekintettel vetette fel Lassalle Ferdinand a H.-ek állami monopolizálásának eszméjét, mely rendszer mellett H.-ek csak egy külön e célra kiadott állami lapban jelennének meg. A felvetett eszme azonban gyakorlatinak nem mondható, mert a H.-eknek publicitást éppen az biztosít, hogy a legkülönbözőbb lapokban jelennek meg, mely lapokat a közönség az érdeklődésének megfelelő szövegos rész miatt olvassa. Külföldön egyes szaklapok, minden szerkesztői rész nélkül, pusztán H.-ekkel telve jelennek meg s e lapok különösen a beszerzési források közhírré tételét célozzák. Nagyobb cégek külön szakemberre (advertising menager) bizzák H.-eik elrendezését.

H. kifüggesztése csak az illető ház, épület, fal vagy állandó kerítés tulajdonosának, vagy az arra jogosult birtokosnak beleegyezésével eszközölhető. Budapesten 1911 óta minden efféle H.-hez első sorban a főváros engedélye szükséges. A H., kivévén a hivatalos hirdetményeket, csakis táblákon v. a hirdető oszlopokon alkalmazható; ideiglenes kerítésekre és építkezési állványokra közvetlenül is. Hirdetményrongálás és tiltott tartalmú hirdetmények közzététele kihágást képez, előbbieket a rendőrség 100 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel, az utóbbiakat nyolc napig terjedhető elzárással büntethetik a járásbíróságok. A H.-i szabályrendelet ellen egyébként vétőket pedig Budapesten a ker. elöljáróságok büntethetik 100 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel. — A lapokban közzétett H.-ek a büntető törvényen kívül semmiféle korlátozásnak sincsenek alávetve. A H. régebben adózás tárgya volt, az 1900. X. t.-c. azonban a hirdetmények hírlapi beiktatásának bélyegilletékét eltörölte.

Hirdetési adó, a hírlapok útján közzétett hirdetések, hírlapi beiktatások közzétételi díja alapján szedett adó. Hazánkban az 1900. X. t.-c. megszüntette. L. *Hirdetményadó.*

Hirdetési iroda. A H.-k oly üzleti vállalkozások, melyek lapkiadók, naptárkiadók stb. részére hirdetési megbizásokat vannak hivatva tömegesen közvetíteni. A H.-k a hirdető közönségnek azt az előnyt nyujtják, hogy a hirdető félre nézve az egyes kiadókkal való külön levelezést, elszámolást feleslegessé teszik, a hirdetés szövegezésében, klisé szerzésében, a hirdetésre alkalmas organumok megválogatásában segédkeznek. A kiadók a hirdetések árától a H.-knak engedményt nyujtanak s az irodák vállalják a megbizásokért a delcrederét. A H.-k nagyban hozzájárultak a hirdetési ügy fellendítéséhez. Nálunk az üzleti vállalkozásnak ez az ága még fejletlen, aminthogy maga a hirdetési ügy is még kezdetleges. Külföldön nagy tőkeerejű H.-k vannak, melyek nagy fiókhálózatot tartanak fenn. Egyes irodák bérlik bizonyos lapok, naptárak stb. hirdetési rovatát. Olyan irodák is vannak, melyek napilapok, folyóiratok, könyomatosok, naptárak kiadásával is foglalkoznak. A jobb fajta H.-k évenkint hirlapkatalógust adnak ki, melyben a lapok hirdetési árszabásáról s egyéb, a hirdetőket érdeklő tudnivalókról összefoglaló kimutatás olvasható.

Hirdetési tábla, bíróságnál s más hatóságnál hivatalos hirdetmény kifüggesztésére szolgáló és könnyen hozzáférhető helyen (folyosón v. kapu aljában) elhelyezett tábla. Ahol a házakat kiméini akarják, nyilvános utcai hirdetés céljaira alkalmaznak H.-t a ház falára (l. *Hirdetés*). Mely hirdetményeket kell a bíróság H.-jára kifüggeszteni, az eljárási szabályok határozzák meg.

Hirdetményadó, az utcákat és tereket ellepő magánhirdetmények után bélyeg alakjában szedett adó, mely a hirdetmények korlátozását célozza. Svájcban, Ausztriában, Olaszországban és Portugáliában áll fenn. Hazánkban az 1900. X. t.-c. eltörülte. L. *Hirdetés, Hirdetési adó.*

Hirdetményes levelezőlap, l. *Levelezőlap.*

Hirdetményi eljárás, polgári ügyekben hirdetmény útján (esetleg hírlapokban) közzétett felhívás bizonyos igények birói bejelentésére és érvényesítésére, olyan hatállyal, hogy a bejelentés vagy az arra kitüzött határidő elmulasztása az igény elvesztését vonja maga után, pl. elveszett okirat megsemmisítése, holtnaknyilvánítás, örökösödés iránti eljárásban. A hirdetményi idézésre nézve l. *Kézbesítés.*

Hirdetményi idézés *(ediktális idézés)*, a bírósági idézésnek hirdetmény útján kézbesítése, l. *Kézbesítés.*

Hirdetményi kézbesítés, l. *Kézbesítés.*

Hirgol, *hyrgol, hydrargyrum colloidale*, a fémes higanynak sötét színü, csaknem fekete, finom el-

oszlású módosulata, amelyet sziflis gyógyítására használnak. Vízben elég jól oldódik. Oldata semleges és nem maró hatású. Gyógyszerül oldat, kenőcs stb. alakjában alkalmazzák.

Hiribigomba (növ.), *hiripgomba, hiripegomba, tinorú gomba, tinóorrú gomba, barna vargánya, fehérbelű vargánya, peszegomba, Boletus bulbosus* Schaeff. (a. m. B. edulis Bull., l. a *Gombák* cikk *képmellékletén).* Jól ismert, igen kedvelt, ízletes gomba. Kalapja domború, 10—20 cm. széles, eleinte fehéres, majd sárgás, végül barna. Húsa fehér, törésnél színe nem változik. A kalap alsó felületén a csövek eleinte fehérek, később sárgák, végül zöldesek, 1—3 cm. hosszúak, a kalap húsától könnyen elválnak. Tönkje kezdetben gumósan duzzadt, később hengeres, világosbarna, felül recés, fehérszínű rajzzal. Hossza 16 cm. is lehet, vastagsága 4—6 cm. Spórapora barna. Szaga kellemes, íze a dió ízére emlékeztet. Főképen fenyvesekben terem, erdei tisztásokon és az erdők szélén, nyáron, késő őszig. Elkészítésénél a kalap hártyáját le kell húzni és a csöves részt le kell fejteni. Aszalva is jó. Franciaországban konzervet is készítenek belőle (Cèpe de Bordeaux). Sokszor összetévesztik az élvezhetetlen *epeízű tinorúval.*

Hirics, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 702 magyar lak.; u. p. és u. t. Vajszló.

Hirip, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 1295 magyar és oláh lak., postaügynökség, u. t. Szatmárnémeti.

Hirka-i-serif v. *Khirka-i-serif*, l. *Burda.*

Hirkánia *(Hyrkania)*, termékeny vidék Ázsiában a Kaspi-tónak délkeleti partján, miért is ezt a tengert *Hirkániai-tengernek (Hyrcanum mare)* is nevezték, tehát körülbelül a mai Maszenderán tartomány. Fővárosa *Zadrakarta* (talán a mai Asztrabad) volt, melyet Nagy Sándor könnyű szerrel elfoglalt.

Hirkó páter, l. *Herkó páter.*

Hirlap v. *ujság (*ném. *Zeitung*, a. m. tudósítás; franc. *journal* a. m. mindennapi; ol. *gazetta*, ered. *gazzetta*, a. m. kb. 10 filléres firenzei pénz, mely a lap ára volt; ang. *newspaper* a. m. ujság stb.), ma naponként v. kis időközökben állandóan megjelenő nyomtatvány, megszabott előfizetési árral, túlnyomóan politikai és közgazdasági tartalommal, napi, irodalmi s egyéb hírekkel és hirdetésekkel. *Folyóirat* v. szemle, ezzel szemben oly, főleg tudományos, rendes, de nagyobb időközökben kisebb-nagyobb füzet- v. könyvalakban megjelenő lap, mely irodalmi, történelmi, művészeti, politikai, a legkülönbözőbb tudományos szakkérdéseket tárgyal tekintettel v. tekintet nélkül ezek aktualitására. Ezek lehetnek általánosak v. szakszerűek s ma már mondhatni, hogy a tudományok fejlesztése a folyó- s kivált szakfolyóiratok kezében van, ezért rendkívüli fontosságuak s ezért van az, hogy hovatovább az egyes részletkérdéseknek is szakfolyóiratai állanak elő. A H.-ok legrégibb alakja volt Rómában az *Acta diurna urbis* vagy *populi*, a nevezetes napi ujdonságok s az *Acta senatus* jegyzéke, melyek összegyüjtését és kifüggesztését Kr. e. 59. Julius Caesar elrendelte s a provinciákba is szétküldette. Az első nyomtatott H. volt a *King Pao*, mely alakult Pekingben 713. Kr. u., 1351 óta rendszeresen megjelenik máig, de az európai sajtóra befolyása nem volt. Európában a H. kezdetleges alakja volt Velencében a *Notizie scritte* 1566 óta, melynek ára egy Gazetta volt s innen a neve lett gazetta, mely név elterjedt majdnem egész Európában. A nevezetes eseményekről már a XV. sz. óta is adtak ki röplapokat s volt írott hírszolgálat több Ny.-európai országban; Kolumbus levelét Amerika fölfedezéséről 1493. több nyelven kiadták, jelent meg ilyen a mohácsi vészről is Newe Zeitung c. a. (5 drb Nemz. Muz. 1526) s a Zeittungen, Newe Zeittungen, Novellae, Copeyen, ol. novelle, notizie, avvisi, fr. gazettes, ang. news, courants név alatti H.-ok, posta útján is terjesztve, hamar ismertek lettek. Sok jelent meg ilyen kivált Hollandiában s Németországban, 1588 óta a Relationes Semestrales elég rendesen jelentek meg Kölnben, 1590 óta Frankfurtban stb. Ilyen lap maig kb. 800 ismeretes. Ezek előkészítették a H.-ot, de a valódi H.-ok megalapítása a XVII. sz. elejére esik. *Németországban* a mai értelemben vett első H.-nak vehető a Carolus Johann hetilapja Strassburgban 1609 óta. Ezt követte az Egenolf Emmanuelé Majna-Frankfurtban 1615. s ezt kiszorította a hivatalos Oberpostamtszeitung (Leipzig 1618–1866). Hasonló vállalatok álltak elő aztán több városban: Nürnberg, Lipcse (Leipziger Zeitung, 1660), Hamburg, Bécs, Königsberg. Az első nagyarányú lap volt a Cotta F. J.-féle Neueste Weltkunde, 1798. (Tübingen), a későbbi híres Allgemeine Zeitung. A H. 1830 óta kezdett emelkedni az élénkebb politikai élettel s így jöttek létre a nevezetes Kölnische Zeitung, Weser-Zeitung, Spenersche Zeitung, Vossische Zeitung; majd 1848. a cenzura megszünése tette számukat nagy arányuvá s így jöttek létre a National-Zeitung, Urwähler-Zeitung, Kreuz-Zeitung, a berlini Norddeutsche Allg. Zeitung, Frankfurter Zeitung. A német zsurnalisztika mai középpontja Berlin. Az első német folyóirat a Thomasiusé volt, a Monatsgespräche (1688—89), ezt követte a hamburgi Der Vernunftler, Moralische Wochenschriften, a Nicolai-féle Bibliothek der schönen Wissenschaften u. der freyen Künste, Allg. Deutsche Bibliothek (1765—1806), a Wieland Teutscher Mercurja (1773—1810), Schiller Horen és Goethe Propyläen c. lapjai. A Napoleoni korszak utániak: Morgenblatt f. die gebildeten Stände (Cotta), Jahrbücher (1838—42), Grenzboten stb. A képes lapot Weber kezdeményezte az Illustrirte Zeitung-gal (1843), követték a Die Gartenlaube, Über Land u. Meer és sok más. Nagyobb szemlék: Deutsche Rundschau (1874), Deutsche Revue, Westermanns Monatshefte, Nord. u. Süd és több más, a szakfolyóiratok száma pedig pár ezerre megy. *Franciaországban* az első rendszeres H.-ot, melynek az egész európai H.-irodalomra döntő hatása volt, XIII. Lajos és Richelieu támogatásával velencei hatás alatt Renaudot Théophraste orvos alapította Gazette c. alatt 1631. s címe lett mint hivatalos lapnak, 1762 óta Gazette de France. Ezt több lap követte, de a cenzura nyomasztóan hatott rájuk. Az első napilap volt a Journal de Paris 1777. A nagy forradalom alatt kb. 100 rövidéletű lap jött létre. Napoleon megszorította a lapok számát 1799. 13-ra s 1810. Párisban 4-re (Gazette de

France, Journal de Paris, Journal de l'empire, Moniteur universel) és minden départementban 1—1-re. A restauratio és Lajos Fülöp uralkodása már kedvezőbb volt a lapokra, létrejön az élclap is (La caricature, Le Charivari), majd a 48-iki forradalom s a 2-ik császárság újra sok, kivált rövidéletű lapot termel s létrejön a társasági napilap, melynek mintája a Le Figaro. A francia H.-irodalom nagy virágzása kivált 1870-től kezdődik. Fontosabbak a Journal des débats 1789 óta, Temps (1861), Siècle, La liberté, République française (1871), Lanterne (1877), Radical (1881), Intransigeant (1880), Libre parole, Presse, Gaulois, Gil Blas stb. Az első francia folyóirat volt a Journal des Scavans (Denys de Sallo, Paris 1665—1901), később a Revue des deux mondes (1829), mely a maga nemében minta lett az egész földön, újabban a Revue de Paris, Grand Revue, Revue des revues, a képes folyóiratok közül az Illustration (1842), Le monde illustré stb. kiválók. *Angliában* a H.-irodalom kissé később fejlődött, de komolyságban ma az első. Az első hetilap 1622. jelent meg The certain of this present Week cím alatt Buttertől; az első londoni napilap, a Daily Courant 1702-ből való. A sajtó emelkedését nagyban elősegítette az 1689-iki szabadsajtó bill, kivált a XVIII. sz.-ban. Nevezetesebb lapok: Morning Post 1772, Times, maig Anglia vezető s a világ legnagyobb lapja, 1785, Morning Advertiser 1794, Globe 1803, Daily News 1846, Daily Telegraph 1855, Daily Chronicle 1855, Standard 1857, St. James's Gazette 1880, Daily Graphic 1890, Westminster Gazette 1893 s félpennys lapok, mint Daily Mail 1896, Daily Express 1900, Daily Mirror 1903 stb. Az első heti folyóiratot Steeles Richard adta ki 1709. a The Tratler-t, követte Steeles és Addison Spectator-a 1711, mely nagy hatású lett az angol közéletre. Ma a legjelentékenyebbek: Athenaeum, Saturday Review, Monthly Review, National Review, Review of Reviews, Lloyd's weekly Newspaper, Reynold's Newspaper, Edinburgh Review, a képes Illustrated London News, Graphic. Annyi folyóiratot sehol sem olvasnak, mint az angolok és amerikaiak és ezek sehol sem gyakorolnak oly hatást a közismeretek terjedésére. Természetesen külön jelennek meg lapok *Skóciában*, hol az első lap a Mercurius Politicus volt (Leith 1653, Edinburgh 1654—1663), ma legelterjedtebb a The Scotsman (1817-től) s a Glasgow Herald (1782). *Irlandban* az első lap volt a Dublin News-Letter (1685), a hivatalos Dublin Gazette (1710) ma is megjelenik. Ma elterjedtebbek a Freeman's Journal(1763), Evening Telegraph (1877), Belfast NorthernWhig (1824) stb. A gyarmatok közül *Indiában* kb. 140 angol és 300 benszülött nyelvű lap jelenik meg. *Olaszországban* Assarino 1750. Genuában alapította az Il Sincero lapot; de egészben az olasz sajtó fejlődése 1848 utánra esik. Fontosabb lapok: Mazzini: Italia del popolo (Milano), Berti-Pichat és Minghetti: Felsineo (Bologna), Opinione (Turin), Osservatore Romano (1868-tól, Róma, Vatikán). A királyság óta Róma lett a lapok középpontja is; említendők: Tribuna (1883), Popolo Romano (1873), Giornale d'Italia, Messagero, Avanti (szocialista); Milanoban a Corriere della Sera, Perseveranza, Secolo és a Corriere di Napoli. Legnevezetesebb folyóirata a Nuova Antologia és képeslapja a L'illustrazione Italiana. *Svájcban* az első lap volt a baseli Ordinari Wochenzeitung (1610—11); a nagyobb fejlődés 1830 utánra esik. Ma fontosabb lapok: Der Bund (Bern 1850), Neue Züricher Zeitung (1760), Basler Nachrichten (1850), a kat. Vaterland (Luzern 1871) s a Journal de Genève (1826). *Hollandiában* már 1605. kapott lapkiadási engedélyt Verhoeven Abraham (Amsterdam), de nincs adat rá, hogy igénybe vette. A Haarlemsche Courant 1656. alapult. A XVIII. sz.-ban itt a H., a más helyt uralkodó cenzura miatt, virágkorát élte s így jött létre: Gazette de Leyde (1680—1798), Gazette d'Utrecht (1710—1787), Nouveau journal universel (1688—1792), Gazette d'Amsterdam (1690—1792), Mercure historique et politique (1686—1782); fontosabb lapok 1830 óta: Nieuws van den Dag, Allgemeene Handelsblad (Amsterdam), Nederl. Staats-Courant (Haag). *Belgiumban* Antwerpen volt a XVI. sz.-ban az ujságokat kiadó röplapok székhelye; a legkorábbi lap a Posttijdingen (1637—44) s a Gazette van Antwerpen (1827-ig); követték a Nieuwe Tijdingen (Brügge), Brüsselsche Gazette, a hivatalos Gazette des Bruxelles s a Gazette des Pays-Bas (1791-ig). Belgium sajtója csak 1830. lett szabad. Azóta legfontosabb lapjai: Indépendance Belge, Étoile Belge, Journal de Bruxelles stb. *Dániában* 1663. jelent meg az Europäische wöchentliche Zeitung (Koppenhága), 1666. a Danske Mercurius. Ma a fontosabb lapok: Politiken, Morgenbladet, Berlingske Tidende, Dagbladet, Nationaltidende, Aftenposten, Aftenbladet s az Illustreret Tidende, Illustreret Familiejournal képes hetilapok. *Spanyolország* és *Portugália* sokáig hátramaradt a H.-irodalomban. Madridban az első lap Gacetta c. alatt 1661-ből való. Újabb lapok u. o. Imparcial, Heraldo de Madrid, Liberal és Epoca. Portugáliában erős cenzura nyomta el a hirlapokat. Hivatalos lapja a Diario di Governo. *Svédországban* az első lap volt az Ordinari Post Tijdender 1645., mely máig is megjelenik Stockholmban. Most nagyobb lapok: Post- och Inrikes-Tidningar, Aftonbladet, Dagligt Allehanda, Dagens Nyheter, Svenska Dagbladet, Stockholms-Tidninge, Dagen; folyóiratok: Ny Svensk Tidskrift, Nordisk Tidskrift, Ny illustrated Tidning. *Norvégiában* az első lap volt a Norske Intelligenz-Seddeler (1763. Krisztiánia), ma nagyobbak: Morgenbladet, Aftenposten, Verdens Gang. *Oroszországban* az első lapot, Vedomosti c. a., I. Péter alapította 1703. (Moszkva), 1714. Szent-Pétervárra tétetett át s ma Szankt-peterburgszkija Vjedomoszti c. a. az akadémia hivatalos lapja. A cenzura ott még ma is nyomasztó. Nevezetesebb lapok: Novoje Vremja, Szvjet, Moszkovszkija Vjedomoszti, a lengyel Gazeta Warszawska, Kurjer Warszawski s jelenik meg több német lap is: St. Petersburger Zeitung 1727 óta, Herold, Moskauer deutsche Zeitung stb. *Görögországban* 1821 óta jelennek meg lapok. Ma fontosabbak: Akropolis, To Asty, Ephimeris és Proia. *Törökországban* 1908-ig uralkodott a nyomasztó cenzura, úgyhogy idegen nyelvű lapok jelentek meg (Levant Herold stb.), azóta sok török

lap jelenik meg, fontosabbak: Ikdam, Jeni gaseta, Newsat Watan, Serbesti. *Ausztriában* a napisajtó legfontosabb s legfejlettebb része német, a középpontja Bécs. Az első lapot Sedlmayer J. P. adta ki 1703. Mercurius c. a., követte a Wiennerisches Diarium, mely Wiener Zeitung c. a. maig a hivatalos lap. Nagy virágzásnak a H.-irodalom 1848. indult s ma a legfontosabb lapok: Neue Freie Presse, Presse, Fremdenblatt, Deutsche Zeitung, Wiener Tagblatt, Wiener Abendpost, Neues Wiener Tagblatt, Vaterland, Zeit, Wiener Allg. Zeitung, Deutsche Zeitung, továbbá Bohemia (Prága), Grazer Tagespost, Triester Zeitung, a cseh Národni Listy, a lengyel Czas (Krakkó), az olasz Independente (Trient) stb. Ausztriában, mint soknyelvű birodalomban, számos nemzetiségi lap jelenik meg.

Európán kivül a H.-irodalom és folyóiratkiadás legnagyobb az északamerikai Egyesült-Államokban. Ma sehol annyi H. nem jelenik meg s némelyikök rendkivüli anyagi eredménnyel, nagyszerű palotákban működik a legtökéletesebb felszereléssel. Az első lap volt ott 1690. a Public Occurrences, utána 1704. a The Boston News-Letter, melyet egy Cambell John nevű postamester adott ki s ezt követte 1719. a Boston Gazette. Franklin James 1721. kezdte el a New England Courant kiadását, melyet Franklin Benjamin Pennsylvania cím alatt folytatott (Philadelphia) stb. Mint majd mindenütt, úgy itt is 1830 utánra esik a H.-irodalom kifejlődése és kivált New Yorkban. Jöttek egymásután a Daily Sun (1833), New York Herald (1835), melyet Bennett James Gordon alapitott, Tribune (1841), New York Times (1851), Evening Post (1801), Commercial Advertiser, Mail und Express, The Press, World, Journal, továbbá Boston Herald, Washington Post, egy csomó német napilap, mint a New Yorker Staatszeitung (1835) stb. Általában Észak-Amerikában mondhatni mindenütt van lap. Nemcsak minden városban, hanem a hol letelepszik pár száz ember, azonnal megjelenik a nyomdász és lapszerkesztő. Az illusztrált folyóiratok közt a legrégibb a Harper's Weekly, újabbak Collier's Weekly és Frank Leslie's Illustrated Paper. Még 1875. a Graphic volt az egyetlen illusztrált lap, ma napilap is ritkán jelenik meg képek nélkül. Egyéb folyóiratok felsorolását mellőzük, élclapok: Puck, Judge és Life. *Azsiában* Kina és Japán érdemelnek különösebb figyelmet. *Kina* legrégibb lapjáról volt szó, az új H.-irást ott angolok és franciák terjesztették el s kivált Shanghaiban és Hongkongban több angol és kinai lap jelenik meg. Utóbbiak: Cheng-Pao (1895), Hou-Pao (1883), Che-Pao (Tiencin), Konangpao (Kanton) stb. *Japánban* 1867 óta kezdődik a H.-irodalom, midőn Feskazawa alapította a Sizi Simpo lapot (Tokio). Az első folyóirat volt Manhio (1863) s az első napilap Mainichi Sinabon 1871. (Tokio). Említendők még: Nicsi Nicsi Simbon (1872), Hocsi Simbon, Jisi Simpo, Nippon, Kohumin és Noromo stb. *Ausztráliában* az első H.-ok voltak a Sidney Gazette és New South Wales Advertiser (1803—4.) 1810—60-ig nem volt számbavehető lap, de ma sok napi és hetilapja van, melyek középpontja Melbourne és Sidney, fontosabbak: Argus, Age, Morning Herald, Australian Star, Register, Brisbane Courier. *Dél-Afrikából* említendők a Cape Argus s a Cape Times. — Természetesen még a főbb lapok sem sorolhatók mind fel, melyek a föld minden részén megjelennek. Alig van valahol valamilyen művelődés, már lap is jelenik meg. Vannak tehát lapok még az eszkimók, lappok közt és Polinézia különböző helyein is és számuk évről-évre rendkivül növekedőben van. Az egész földön kb. 75,000 lap és folyóirat jelenik meg. Vannak ma cimnélküli lapok is (Berlin), melyeket kisebb középpontokba küldenek, hol a címmel, a helyi hirekkel és hirdetésekkel kiegészitik.

Magyar hirlapirodalom. Ugynevezett Newe Zeitung aus Ungarn 1587-ből ismert (Manlius János, Monyorókerék), továbbá 1593-ból (Männel Hansen, Schützing), 1594-ből (Walo J., Pozsony). Ezek azonban csak röplapok voltak, mint a többi külföldiek. Érdekes, hogy hazánkra vonatkozó pár külföldi H.-féle jelent meg, mint az Ungarischer und Siebenbürgischer Kriegshändel (Christ. Egenolffs Erben, 1597), Diario d'Ungheria (1616, Velence). Az első hazai H. az Esterházy Antal által kiadott kuruclap, a Mercurius Hungaricus (1705—11, Kassa, Lőcse, Bártfa), utóbb Mercurius Veridicus ex Hungaria. Utána Bél Mátyás indította meg a Nova Posoniensia-t (1721—22), mely a jezsuiták kezébe kerülve, megszűnt. Az első német lap, a Mercurius, Budán jelent meg, kiadta hetenként kétszer Nottenstein Joh. Georg (ismert az 1731., 1735—38. folyam, Egyet. kvt. Bp.), utána Windisch Kár. Teophil adta ki a Pressburger Zeitung-ot (1764), a Pressburgisches Wochenblatt-ot (1771), az Ungrisches Magazin-t (1781—87), melyet a Neues Ungar. Magazin követett (1791). Pesten jelent meg továbbá a Kovachich Márt. György Merkur von Ungern havi lapja (1786—87). Az első magyar H.-ot Rát Mátyás adta ki Pozsonyban 1780 jan. 1. — 1782. Magyar Hirmondó c. alatt (Patzkó F. Ág. nyomdásznál), utána Mátyus Péter, Révai Miklós, Barczafalvi Szabó Dávid, Szacsvay Sándor és mások szerkesztették 1788-ig, midőn megszűnt. Szacsvay Bécsben alapította a Magyar Kurir-t, mely 1787—1834-ig jelent meg, 1824 óta melléklapja volt a Kedveskedő. Görög Demeter és Kerekes Sámuel Hadi és más nevezetes Történetek c. alatt 1789. egy másik lapot alapítottak Bécsben, mely 1792 óta Magyar Hirmondó c. alatt 1803-ig jelent meg. Pesten Patzkó Ferenc 1788. az első pesti magyar lapot, a Magyar Merkurius-t, utóbb Magyar Merkur-t, kezdte kiadni, de 1789. megszűnt. Bécsben a Bécsi Magyar Merkurius Pántzél Dániel kiadásában 1793—97-ig élt. Volt még Budán egy Ephemerides Budenses c. latin és Pozsonyban egy tót lap is: Preszpurské Nowiny (1783—86), s 1799. indult meg a Vereinigte Ofner-Pester Zeitung, mely Pester Zeitung név alatt az 50-es évekig fennállt. Közben Erdélyben Hochmeister Márton indította meg 1784. a Siebenbürger Zeitungot, mely változó címek alatt maig fennáll Nagyszebenben. U. o. indította meg Fábián Dániel és Cserei Elek az Erdélyi Magyar Hirvivő-t 1790., mely 1791. Kolozsvárt jelent meg s aztán megszűnt. Első szépirodalmi lapjaink az említett lapok melléklapjai voltak német mintára. Első

volt a Magyar Hirmondó melléklapja, a Pozsonyi Magyar Múzsa (1787), követte a Magyar Kurir-é, a Magyar Múzsa és a Bibliotheca, s a Bécsi Magy. Merkurius-é, az Újj Bétsi Magyar Múzsa. Önállóan elsőnek jelent meg a kassai magyar társaság Magyar Museum-a (1788—92), évnegyedes folyóirat Kazinczy, Bacsányi és Baróti Szabó Dávid szerkesztésében, melyet Kazinczy Orpheus-a követett 1790—93. Tudományos jellegű volt a Pétzelyi József Tudományos Gyüjtemény-e (Komárom 1789—92), a Sándor István Sokféle-je. Nevezetes irodalmi törekvéseknek kiindulása akart lenni a Kármán József Urania-ja (1794—1795) Pesten, melyből 3 kötet jelent meg, továbbá Csokonai Diétai Magyar Muzsája (Pozsony 1796, 1—11. sz.) a saját szépirodalmi műveiből. E folyóiratok érték tekintetében hasonlíthatatlanul magasabban állanak a hirlapok felett, melyeket elnyomott a népszerűbb német sajtó s a miénkre jobban nehezedő cenzura. Igy közülök csak a bécsi Kurir és a Hirmondó jöttek át a XIX. sz.-ba. Pesten 1806. alapitotta végre Kulcsár István a hetenként kétszer megjelenő Hazai tudósításokat, mely életrevalónak bizonyult s 1808 óta Hazai és külföldi tudósítások nevet vett fel, melyhez melléklapul 1816. Gazdasági Gyüjtemény, 1717. a Hasznos Mulatságok járult 1842-ig. Kulcsár halála (1818) után özvegye adta ki 1848-ig, 1840 óta Nemzeti Ujság és 48-ban Nemzeti Politikai Hirlap c. a. Kolozsvárt Pethe Ferenc indította meg 1827. a Hazai Hiradó-t, mely Erdélyi Hiradó c. Méhes Sámuel szerkesztésében fontos lappá lett Nemzeti Társalkodó c. melléklapjával; fennállt 1848. is Kolozsvári Hiradó c. Ez idő alatt a magyar folyóiratok terén fontos volt a Döbrentey Gábor Erdélyi Muzeum-a 1814—1818 (10 füzet), melyet 1817—41. a Tudományos Gyüjtemény követett Fejér György, majd Thaisz András, Vörösmarty, Horváth István szerkesztésében Pesten, a Toldalék, majd Szépliteraturai Ajándék és Koszorú c. melléklettel. Kassán indult meg gr. Dessewffy József működésére a Felsőmagyarországi Minerva (1825—36). Majd 1831. indult meg az Orvosi tár c. havi, 1835-től heti folyóirat; a M. Tud. Akadémia adta ki 1834. Toldy Ferenc szerkesztésében a Tudománytár-t (1834—44). Egyéb folyóiratok: Pethe Ferenc Gazdaságot célzó ujságja (1814—18), Angyalffy Mátyás Mezei gazdák barátja (1824—31), Mezei Gazda (1832 óta), Kacskovics Lajos Gazdasági tudósítások (1837—1841), Brassai Vasárnapi Ujság (Kolozsvár, 1834—47), Borsos Márton Honi s Külföldi Gazda és Kereskedő (1837), Szalay László Themis (1839) c. lapjai. Szépirodalmiak: Ragályi Segitő-je, Kovacsóczy Aspasia-ja (1824), Gödör Lajos Laura (1824), Szemere Pál Literatura (1826—27) és Muzarion (1829, 1833), Márton József Sokféle (1828—34), Thaisz és Cherneczky Sas (1831—33), Rothkrepf (Mátray) Gábor Regélő és Honmüvész (1833—1841, ez volt az első divatlap) lapjai. Ebből lett Erdélyi János szerkesztésében 1842. a Regélő Pesti Divatlap és 1844—48. a Vahot Imre Pesti Divatlap-ja; továbbá Kovacsóczy Szemlélő (Kassa 1833, 1836 -37), melynek folytatása a Táncsics Közlemények (Pest 1841), a népies Fillértár (Pozsony) és Garasos Tár (Lipcse), Munkácsy Rajzolatok (1834—1839) című divat-, s 1839—1840. politikai lapja és Budapesti Rajzolatok hetilapja (1839). A 30-as évek legfontosabb kritikai folyóirata volt a Bajza Kritikai Lapok-ja (1831—36). Ekkor jött létre az Aurora zsebkönyv (1822—1836) és a Kritikai Lapok helyett Bajza, Vörösmarty és Toldy szerkesztésében a nagy fontosságra jutott Athenaeum c. szépirodalmi lap (1837—43) s ennek kritikai melléklapja, a Figyelmező (1837—41). A politikai hirlapirodalom, mint majdnem mindenütt, nálunk is a 30-as évekkel kezd emelkedni. A Journal des débats mintájára Széchenyi kezdeményezésére indul meg 1832. a nevezetes Jelenkor és melléklapja, a Társalkodó (1832—48), Helmeczy szerkesztésében, mely az első ívrétalakú magyar lap volt. Ezt követte Orosz József lapja, a Hirnök (1837) és melléklapja, a Századunk (Pozsony), melyekben kivált Csató szenvedélyes harcot vivott Bajzáék ellen; Köpe János Erdélyi Hirlapja (1838, Brassó) és Mulattató c. melléklapja. Ugyanez időszak hozta létre Eötvös és Szalay kezdeményezésére a Budapesti Szemlét, az első magyar revüt francia mintára, de akkor (1840) csak két kötet jelent meg. A 30-as évek két nevezetes vállalata a Kossuth Lajosé, ki az 1832—36-iki országgyülésről adta ki az Országgyülési Tudósításokat kéziratban s egy részét könyomatban. Ez korszakot alkotott a tulajdonképpeni magyar zsurnalisztikában. Nyomtatásban maig sem jelent meg, ami nagy kár. Folytatása volt a Törvényhatósági tudósítások, amiért Kossuth elfogatott s 1837—40-ig fogságot szenvedett. Ezek idézték elő az ú. n. szólásszabadsági küzdelmet a kormány ellen. Kiszabadulása után, 1841 jan. 2. indította meg Kossuth az első fontos magyar hirlapot, Pesti Hirlap c. alatt, mely 1849-ig fennállt, 1844 közepéig az ő, majd Szalay, Csengery és Kemény szerkesztésében, mint a centralisták és 1846-tól újra mint az egész ellenzék lapja. E lapnál mélyebb nyomokat azóta sem hagyott egy sem a magyar közéletben. 1841-ben indult meg Vajda Péter szerkesztésében a Világ, mely utóbb a haladó konzervativek lapja lett (1841—44), kivált gr. Dessewffy Aurél alatt; Széchenyi lapja most is a Jelenkor maradt. Kolozsvárt szintén megindult Szilágyi Ferenc konzervativ Mult és Jelen c. lapja (1840—48), a Hon és Külföld s 1843-tól a Magyar Gyermekbarát melléklettel; 1844 közepén indult meg a Világ helyett gr. Dessewffy Emil Budapesti Hiradója, mely 1848 jan. 1-én az első magyar politikai napilap lett. Ugyanegyidőben, a 40-es években egyszersmind három nevezetes szépirodalmi divatlap működött, az ellenzéki színü, magyaros Pesti Divatlap, majd Budapesti Divatlap (1844—48), Petrichevich-Horváth Lázár előkelősködő Honderüje (1843—48) s Frankenburg (1846-tól Jókai) Életképek (1844—48) lapjai, mely utóbbinak egyideig (1848) Petőfi is szerkesztője volt. Ezek mellett említendők Kovács Pál Hazánkja (Győr 1847—48), Török János Magyar Gazdája (1841—48) s melléklapja a Müipar, a Hetilap (1845), A Religió és nevelés (1841) és mellékletei, a Protestáns egyházi és iskolai lap (1852), az első magyar bibliográfiai lap, Bibliografiai Értesitő (1842) s az első élclap, Lauka Dongó-ja, végre

a Kisfaludy-Társaság Szépirodalmi Szemlé-je (1847), mint jeles kritikai lap. Felszabadulván 1848 március 15-én a sajtó, egyrészt a régibb lapok gyorsan átalakultak, de mellettük a lapok egész sora állott elő, gyakran a legszélsőbb irányzattal, melyek azonban a forradalom végével, vagy még előbb is, megszűntek. Fontosabbak a Pálffy Albert nagyhatású Márczius Tizenötödiké-je, a hivatalos Közlöny, Jókai Esti Lapok-ja, Kossuth és Bajza Kossuth Hirlapja, Vas Gereben és Arany Nép barátja, Táncsics Munkások Ujsága, Madarászék Népelem-e, Reform-ja, a Radicallap, Bajza Futár-ja (1849), Szemere Bertalan Respublicá-ja, Bírányi Köztársasági Lapok-ja, Figyelmező, Szabadság (Kolozsvár), Honvéd (Kolozsvár), Komáromi Értesítő és Komáromi Lapok, Alföldi Hirlap (Debreczen), Kis Követ (Kolozsvár), Brassói Lap (Arad), Szegedi Hirlap, Székely Hirmondó, Tiszavidéki Ujság és több más kisebb lap. Természetesen a tudományos és szépirodalmi lapok jóformán szüneteltek. A forradalom után 1867-ig újra szigorú cenzura nehezedett a sajtóra. Ekkor jött létre a Császár Ferenctől megindított Pesti Napló 1850 márc 9., mely számos változáson átmenve, mai napig fennáll. Sokáig a legkiválóbb írók támogatták s szerkesztője Török János, majd báró Kemény Zsigmond s mások lettek, s a kiegyezés előkészítésében (Deák: Husvéti cikk 1865) rendkivüli szolgálatokat tett, mint a felirati párt közlönye. Mellette említendők: Szilágyi Virgil Budapesti Hirlap-ja (1852—60), Török János Magyar Sajtója (1855), Hajnik Hirmondó-ja, a Sürgöny (1860), Pesti Hirnök (1860), a katolikus irányú Idők tanuja (1860), a Jókai Honja (1863—1882). Szépirodalmi Lapok: Nagy Ignácz Hölgyfutár-ja (1849), Szilágyi Sándor több vállalata: Magyar Emléklapok, Pesti Röpivek, Pesti Ivek, Budapesti Visszhang, továbbá Családi Lapok, Divatcsarnok, Délibáb, Pákh Albert Szépirodalmi Lapok-ja, 1854-ben indult meg az illusztrált Vasárnapi Ujság, a Politikai Ujdonságok-kal, Arany Szépirodalmi Figyelő-je (1860—62), Koszoru-ja (1863—65), Danielik Religio-ja, Sárospataki füzetek, a Toldy Uj magyar Muzeum-a, Hunfalvy Magyar Nyelvészet-e, végre Csengery Budapesti Szemlé-je 1857—69-ig és Gyulai, majd Vojnovich Géza szerkesztésében 1873-tól maig, végre két élclap, a Jókai Üstökös-e (1858) és Tóth Kálmán Bolond Miskája (1860). Az 1867-iki kiegyezés s vele a sajtószabadság újra felvirágoztatta a sajtót. Ez évben alapultak mint napilapok: Budapesti Közlöny (hivatalos lap), Magyar Ujság, Esti lap, Magyar Polgár (Kolozsvár); 1868. Magyar Állam; 1869. Ellenőr, Szabad Egyház; 1870. Reform, Nagyvárad; 1871. Kelet (Kolozsvár), Gyors Posta; 1872. Magyar Politika, Temesi Lapok, Szabad Sajtó; 1874. Baloldal, Középpárt; 1875. Jelenkor, Közérdek, Nemzeti Hirlap, Független Polgár, Egyetértés; 1876. Kelet Népe, Budapesti napilap; 1877. Magyar Hirlap, Közvélemény, Pozsonyvidéki Lapok, Magyar Korona, Budapest, Szegedi Napló; 1879. Pesti Hirlap, Magyarország, Magyar Lapok, Független Hirlap, Nagyvárad (mint napilap), Bihar (mint napilap); 1880. Függetlenség, Uj Budapest, Szegedi Hiradó (mint napilap), Ellenzék (Kolozsvár), Délmagyarországi Lapok (Temesvár), Délmagyarországi Közlöny; 1881. Alkotmány, Arad és Vidéke, Kolozsvári Közlöny, Budapesti Hirlap; 1883. Nemzet, Nemzeti Ujság; 1884. Kitartás, Szabadság (Nagy-Várad, mint napilap); 1887. Hazánk, Budapesti Ujság, Kolozsvár; 1888. Kis Ujság, Erdélyi Hiradó; 1890, Magyarság (Kolozsvár); 1891. Magyar Szó (Nagy-Várad), Debreczeni Ellenőr, Nyugatmagyarországi Hiradó (mint napilap), Magyar Hirlap, Debreczeni Hirlap, Magyar Ujság; 1892. Pécsi Napló; 1893. Magyar Esti Lap, Szabad Szó, Honvéd; 1894. Magyarország, Hazánk, Felső-Magyarország (Kassa), Nemzeti Ujság, Magyar Esti Lap, Debreczeni reggeli Ujság, Fővárosi Lapok; 1895. Pécsi Figyelő (mint napilap), Soproni Hirlap, Zombor és Vidéke (mint napilap), Tiszántúl (Nagy-Várad); 1896. Alkotmány, Budapesti Napló, Esti Ujság, Friss Ujság, Függetlenség; 1897. Esti Hirlap, Országos Hirlap, Reggeli Ujság, Debreczeni Ujság; 1899. Nagyváradi Napló, Szabolcsi Hirlap, Temesvári Napló, Vásárhelyi Napló (Hódmező-Vásárhely), Ujság (Kolozsvár); 1900. Magyar Közérdek, Magyar Nemzet, Nemzeti Ujság, Pesti Ujság; 1901. Budapesti Friss Ujság, Magyarság, Magyar Ujság, Magyar Szó, Bácskai Ujság (Szabadka), Székely Ellenzék (Maros-Vásárhely); 1902, Pesti Friss Ujság, Bajai Friss Ujság, Kassai Friss Ujság, Képes Szegedi Friss Ujság, Miskolczi Napló, Nagybecskereki Hirlap, Temesvári Ujság; 1903. Független Magyarország, Magyar Világ, Uj Lap, Aradi Estilap, Aradi Napló, Aradi Ujság, Debreczeni Napló, Függetlenség (Arad), Kolozsvári Friss Ujság, Szabadság (Debreczen), Szeged és Vidéke; 1904. Független Hirmondó, Függetlenség, Kurucz Ujság, Az Ujság, Győri Napló, Temesvári Hirlap, Bácsmegyei Napló, Brassói Hirlap; 1905. Előre, Kolozsvári Hiradó, Kolozsvári Hirlap, Nemzeti Hirlap (Kolozsvár); 1906. Express Hirek, 1848, Független Hirlap, Haladás, A Nap, A Nép, Az Ország, A Polgár, Uj Magyarország, Déli Ujság (Temesvár), Napló (Kolozsvár); 1908. A Hir, Fiumei Napló, Fiumei Ujság, Szabolcsvármegye, Komárom és Vidéke, Esti Hirlap (Debreczen); 1909. Független Ujság (Temesvár), Győri Ujság; 1910. Az Est, Déli Ujság, Legújabb, Magyar Lap, Délmagyarország (Szeged), Pécsi Közlöny, Pozsonyi Ujság, TemesváriUjság; 1911. Dunántul (Pécs), Karczagi Napló, Reggeli Ujság (Szombathely), Szalontai Friss Ujság, Szigeti Napló (Máramarossziget); 1912. A Nép (Ujpest), A Reggel (Miskolcz), Estilap (Kolozsvár), Kecskeméti Napló, Uj Debreczen, Uj Nagyvárad.

Az említett napilapokon kívül, melyek főleg vidéken szaporodtak el, Észak-Amerikában is jelenik meg mintegy 30 magyar lap (Esti ujság, Szabadság), ezek mellett sok a nem napi politikai lap, kivált vidéken. A vegyes tartalmú budapesti hetilapokból említendők az illusztrált élet, A Hét, Magyar Geniusz, Ország-Világ, Szalon Ujság, Uj Idők, Vasárnapi Ujság, Divat Szalon, Tolnai Világlapja, Az Érdekes Ujság. A folyóiratok közül: Akadémiai Értesítő, Archaeologiai Értesítő, Archaeologiai Közlemények, Athenaeum, Bölcseleti Folyóirat, Budapesti Szemle, Egyetemes Philologiai Közlöny, Ethnographia, Huszadik Század, Irodalom-

történeti közlemények, Irodalomtörténet, Jog-állam, Katholikus Szemle, Magyar Könyvszemle, Magyar Nyelv, Magyar Orvosi Archivum, Nyugat, Művészet, Magyar Nyelvőr, Nyelvtudományi Közlemények, Protestáns Szemle, Századok, Természettudományi Közlöny, Turul, Uránia, Erdélyi Muzeum. Többnyelvű folyóiratok közül: Aquila, Földrajzi Közlemények, Keleti Szemle s a francia Revue de Hongrie. A jelenben élő folyóiratokon és lapokon kívül több volt, mely időközben megszünt, mint a Magyar Szemle, Fővárosi Lapok, Figyelő, Hazánk, Havi Szemle, Történelmi Tár, Magyar Philosophiai Szemle, Összehasonlító Irodalomtört. Lapok, Petőfi-Muzeum, Petőfi-Társaság Lapja, Koszorú, Magyar Szemle s több más. Ezeken kívül Magyarországon, mint soknyelvű országban, lapok és folyóiratok jelennek meg német, horvát, szerb, román, tót, cseh, orosz, lengyel, francia, olasz, angol, héber, bunyevác, vend és esperanto nyelven. Volt 1912-ben 1549 magyar nyelvű hirlap és folyóirat, míg 1780. volt 1, 1830-ban 10, 1840-ben 26, 1847-ben 33, 1848—49-ben 86, 1850-ben 9, 1861-ben 52, 1867-ben 80, 1870-ben 146, 1880-ban 368, 1890-ben 636, 1900-ban 1132. Volt 1912-ben 27 budapesti és 74 vidéki magyar napilap. Összesen volt 504 budapesti, 612 vidéki magyar nyelvű hirlap, összesen 1116. Az idegen nyelvű hirlapok száma volt 188. Ebből volt német 111, horvát 9, szerb 11, román 29, tót 15, orosz (rutén) 2, olasz 6, francia, angol, héber, cseh, latin 1—1. Magyar folyóirat volt 433, idegen nyelvű 56.

H.-irodalmunk növekedésével mindinkább szükségessé vált, hogy irodalmunk e fontos anyagát egybegyüjtsük, megőrizzük és a H.-okat teljes példányokban juttassuk az utókorra. *Trefort* Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszteré az érdem, hogy ezt az eszmét megvalósította. 1884. a miniszter enquête-et hivott össze, ahol elhatározták a hazai H.-ok összegyüjtését s megőrzését; helyéül pedig a Magyar Nemzeti Muzeum könyvtárát jelölték ki. A *hirlapkönyvtár* (jelenleg egyik osztálya a Magyar Nemzeti Muzeumnak) fölállításával, rendezésével és kiegészítésével s 1888 óta mint H.-könyvtárőr annak vezetésével is, idősb *Szinnyei* József, az egyetemi könyvtár első őre bizatott meg; ki is a muzeumi készletet alapul véve, azt az egyetemi s a magyar tudományos akadémiai könyvtárban levő példányokkal kiegészítette; továbbá három évi hivatalos utazást tett az országban a hiányoknak folytatólagos kiegészítése s a köteles példányoknak rendes beküldése céljából. A H.-könyvtár 1888 végén állíttatott fel külön helyiségében, mely később karzattal ellátott butorozást nyert, 1889 jan. elején pedig megnyilt a kutató közönség számára. A havi s évnegyedes folyóiratok a könyvtár nyomtatványi osztályában a könyvekkel és egyéb füzetekkel együtt kezeltetnek. Magyarországi H. van a H.-könyvtárban (a M. Minerva, 1912. szerint): magyar nyelvű 4573-féle, német 708, szláv, rumén stb. 315, összesen 5396-féle kb. 20,000 évfolyammal. A H.-könyvtár becsét és használhatóságát csak emelik a megelőzőleg készült s nyomtatásban is megjelent Repertoriumok. Hogy a H.-könyvtárt a nagyközönség mily mérvben használja, kimutatják a következő számok: 1895. 1388, 1912. pedig 2576 látogatója volt. L. még *Hirlapszolgálat*, *Sajtójog*.

Irodalom. Salomon, Allg. Geschichte des Zeitungswesens, Leipzig 1907; Geschichte des deutsch. Zeitungswesens, Oldenburg 1900—1906. 3 köt.; Preisliste des k. Postzeitungsamtes in Berlin, évenként; Andrews, The history of British Journalism, London 1859, 2 köt.; Bourne Fox, English New papers, u. o. 1887; Hatin E., Histoire politique et littéraire de la presse en France, Paris 1859—61, 8 köt.; Hudson, Journalism in the United States from 1690—1872, New York 1873; Guillemine, Etude sur le journalisme depuis ses origines jusqu'à nos jours, Bone 1890; H. Sell, Dictionary of the World's Press. London 1877-től évenként; Die deutsche Presse, 1885 óta évenként; Winckler, Die periodische Presse Österreichs, Wien 1875; Tavernier, Du journalisme, Paris 1902; Williams J. B., History of English journalism, 1908; Ferenczy József, A magyar H.-irod. története 17 0—1864, 1887; Wagner, Hirszolgálat a XVIII. sz. elején, Kolozsvár 1911; a Magyar Könyvszemle évi kimutatásai 1876-tól és sok más.

Hirlapadó, a külföldi időszaki lapok behozatala alapján volt levonandó. Hazánkban ezt a fogyasztási adó természetével bíró adónemet az 1900. évi X. t.-c. eltörülte. Régebben fennállott Németországban, Franciaországban, Angliában, Törökországban és Ausztriában is. A H.-t bélyeg alakjában szedték be.

Hirlapbélyeg, l. *Hirlapadó*,

Hirlapbiztosíték *(kaució)*. A H. készpénz v. ezzel egyenértékű értékpapir, melyet az időszaki lap kiadója az 1848. XVIII. t.-c. 30. §-a értelmében letenni köteles, ha a lap egészben v. részben politikai tárgyak körül forog és havonként legalább kétszer jelenik meg. A H. 20,000 K, ha a lap naponként, 10,000 K, ha ritkábban jelenik meg. A készpénzben letett biztosíték az illető hatóság felügyelete alatt a m. kir. központi állampénztárban őriztetik s a letevő részére 5%-ot jövedelmez. Arról, hogy biztosítékul milyen értékpapirok fogadhatók el, a belügymin. 4187/1894., 2311/1897. és 1616/1899. B. M. sz. körrendeletei szólnak. A H. rendeltetése az, hogy sajtóügyi elmarasztalás esetében a pénzbüntetés abból vonatik le (Sajtótv. 30. §. 3. pont), mely esetben a támadt hiányt az ítélet végrehajtása után 10 nap mulva ki kell pótolni. Aki a H.-ra vonatkozó rendelkezések megtartása nélkül ad ki időszaki lapot, amely politikai tartalmú cikkeket közöl, sajtórendőri vétség miatt 1 évig terjedhető fogházzal és 1000 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő (Sajtótv. 31. §.). E vétség a kir. törvényszék rendes hatásköréhez tartozik (1897. XXXIV. t.-c. 18. §. II. és Kúria 370/1904. B. sz. ítélete). L. még *Sajtójog*.

Hirlapi kacsa. Büchmann ezt az Európa minden nyelvében élő kifejezést Luther Márton ama szójátékából (Predigt am 25. Sonntag nach der heiligen Dreifaltigkeit, Anno 1537, in templo parochiae) eredőnek véli, mely a *legenda* szóból *lugenda*-t csinált. Reuter K. egy 1596. megjelent könyvében Luther e szójátéka már *lügente*, vagyis a *kacsa* első alakja. Grimm német szótárában nem fogadja el e származtatást és mivel a H. németül valamikor *blaue ente* is volt, a *kék*-ből akarja deriválni a dolgot. Mások szerint a *kacsa* eredete a leideni ujságban keresendő, mely egyszer azt a hirt közölte, hogy valahol háromorrú kacsa kelt ki a tojásból. V. ö. *Tóth* Béla, Szájrul szájra (Budapest 1895).

Hirlapíró v. *ujságíró* (franc. *journaliste*, innen magyaros kiejtéssel: *zsurnaliszta*), az, aki a napi kérdésekkel s eseményekkel a sajtó terén élethivatásból foglalkozik. L. *Ujságíró-egyesületek, Ujságíró-iskolák.*

Hirlapirodalom, l. *Hirlap.*

Hirlapírók nyugdijintézete, lásd *Magyarországi hirlapírók nyugdijintézete.*

Hirlapkartell, több hirlapnak a hirek kölcsönös kicserélése céljából létesített csoportosulása. A H. tagjai a kapott híreket, különösen a kormányok hivatalos kommünikéit azonnal a vétel után, még nyomás előtt a lehető leggyorsabb úton közlik egymással. Ilyen kartellben vannak pl. a Matin (Paris), Times (London) és Sun (NewYork), továbbá az Echo de Paris és Daily Telegraph (London). A H.-ek kiváló politikai jelentősége különösen a külpolitikában érezhető.

Hirlapkönyvtár, l. *Hirlap.*

Hirlapszolgálat *(postai és távirdai).* A posta a hirlapok szállításával, a távirda a hirlapoknak szóló tudósítások közvetítésével állandó szolgálatában állanak a hirlapirodalomnak. E szolgálat, a hirlapirodalom nagymérvű fellendülése mellett megkivánt gyorsaságnál és pontosságnál fogva, a magyar posta és távirda legkényesebb és legnehezebb feladatai közé tartozik.

A postán. A hirlapok Magyarországban, úgy, mint egyes más országokban is, a posta kizárólagos szállításának vannak fentartva. Nálunk mindazonáltal szabadon is szállíthatók a lapok, ha 2 kg.-nál nagyobb csomagokban küldetnek; ily csomagokban különféle hirlapot is lehet egybefoglalni, de azok csak egy címzettnek szólhatnak és azért nem szabad az egyes hirlapokat semmi módon, — még jellel sem — egyenkint címezni. Van részvénytársaság is, mely ily hirlapcsomagokat egyes nagyobb városok közt rendszeresen közvetít. A belföldi lapok túlnyomó részét (1912. több mint 170 millió példányt) mindazonáltal a posta szállítja. A hirlapok hasábjaikat csak reggel 2 óra után zárják le és csak azután következik a nyomatás, úgy hogy a lap csak reggeli 4 és 5 óra közt készül el, a vonatok pedig, melyek a lapokat az ország minden része felé szójjelhordják, már reggel 6 órától kezdve indulnak. A postai kezelésre tehát körülbelül egy órai idő marad, mely alatt pl. Budapesten naponta közel 270,000 hirlappéldányt kell postailag kezelni. Igaz, hogy a kiadóhivatalok a példányokat feladás előtt egyenkint címszalaggal ellátva, állomások szerint osztályozzák, de a posta számára sok munka marad fenn, melyet még az a körülmény is megnehezit, hogy a lapok egy részét nem is egy órával előbb, hanem közvetlen a vonat indulásakor a mozgópostáknál adják fel. Más országokban, mint *Angliában* és *Franciaországban*, a posta nem küzd ily nehézségekkel, mert a közönség nem szokta meg annyira, mint nálunk, hogy egyes hirlapokra rendszeresen előfizessen, hanem hirlapját napról-napra megveszi. A hirlapokat ennélfogva csak kisebb részben küldik egyenkint, mig nagyobb részük, nagyobb csomagokban, az egyes vidéki közvetitőkhöz szól, kik az eladásról gondoskodnak. Franciaországban ezenkívül a nagy lapok két külön kiadásban jelennek meg Páris és a vidék részére, és az utóbbinak szánt külön kiadás a postán való feladást követő napról van keltezve. *Németországban* a közönség a hirlapokat kizárólag a postánál rendeli meg és nem közvetlenül a hirlapkiadóhivatalban vagy bizományosnál. A megjelenés helyén levő postahivatal az összes megrendeléseket gyüjti és a példányokat darabszám szerint a hirlapkiadó hivatalnál megrendeli. A kiadóhivatalok e szerint ott nem tudják, hogy a lap hova, kinek jár.

A hirlapok az egyéb küldeményekhez képest igen mérsékelt tarifát élveznek a postán, amely tarifát minden kiadóhivatal és bizományos igénybe vehet. E tarifa szerint a hetenkint legalább 2-szer megjelenő lapok, 500 g. súlymaximumig, példányonként 2 fillért fizetnek; a hetenként 2-szernél ritkábban, de havonként legalább 2-szer megjelenő lapok példányonként 250 g.-ig szintén 2 fillért, azonfelül pedig 100 grammonként 2—2 fillérrel többet; végül, ha a folyóirat havonta 2-szernél ritkábban, de $^1/_4$ évenkint legalább 1-szer jelenik meg, 100 grammonként 2—2 fillér jár. Az 500 g.-nál súlyosabb vagy évenként 4-szernél ritkábban megjelenő folyóiratok ezt a kedvezményt nem élvezik és mint nyomtatványok díjaztatnak. E tarifa az Ausztriába, valamint a Boszniába és Hercegovinába küldött lapokra is kiterjed, de külföldre menő lapok e kedvezményt nem élvezik.

A hirlapokhoz az előfizetési feltételek értelmében csatolt szak-, szépirodalmi és műmellékletek a fölappal ingyen küldhetők, ha 250 grammnál nem nehezebbek. Díjmentesen mellékelhetők a lap előfizetésére, megjelenési módozataira s effélékre vonatkozó hirdetések, valamint a lap megrendelésére és előfizetésére szolgáló levelező-lapok, postautalvány és postatakarékpénztári csekklapok is. Minden más melléklet, akár a szerkesztőségtől, akár más egyéntől ered, 25 grammonként és 100 darabonként 1 korona díj alá esik. *Külföldi* hirlapok megrendelését a magyar közönség részére a posta is közvetíti; ily hirlapra bármely postahivatalnál lehet előfizetni. Az előfizetési díj áll: *a)* vételárból és *b)* postai szállítási díjból. Az egyes külföldi lapok után fizetendő e díjakról a hivatalosan kiadott postai hirlapárjegyzék ad tájékozást.

A *távirdánál* is lényeges kedvezményeket élveznek a hirlapokba szánt tudósítások. *Belföldön* előzetes engedély alapján és a postaigazgatóságok által kiállított igazolvánnyal 6 fillér helyett 2 fillérbe kerül egy szó. Előzetes engedély és igazolvány nélkül este 6-tól reggel 9-ig az ily táviratok díja 500 szóig 10 korona és minden további 100 szóért 2 K. Ugyanez a kedvezmény fennáll Ausztria- és Bosznia-Hercegovinával is. *A külföldre* szóló, este 6 és reggel 9 között feladott, ú. n. Presse táviratok megállapodás szerinti különféle díjkedvezményt élveznek. Az ehhez szükséges igazolványt is a postaigazgatóságok állítják ki.

A távbeszélőnél a hirlapokba szánt közlemények belföldön 50%-os díjkedvezményben részesülnek este 9 órától reggel 6-ig. Külföldre csak a Bukaresttel való forgalomban van 30%-os kedvezmény. Úgy a belföldi, mint a külföldi forgalomban az éjjeli időben meghatározott órákban folytatott beszélgetésekre bérletek is köthetők. Ezek is 50%-os díjkedvezményben részesülnek.

A posta újabban a nagyobb vidéki városokban külön hirlapkihordókat alkalmaz, akik t. i. a hirlapokat, nem várva meg a többi posta feldolgozását és a rendes postai levélhordók kiindulását, azonnal a vonat megérkezése után kiviszik. Ezáltal a lapok kézbesítése a legtöbb vidéki helyen 1—3 órával korábbra esik mint azelőtt, de a többi levelezés kézbesítése is gyorsul, mert a levélhordók a munkateher egy része alól felmentetnek. Jelenleg 100 vidéki városban összesen 452 külön e célra felfogadott kihordó viszi szét a lapokat. A magyar posta 1912. több mint 200 millió hirlapot szállított.

Hirmondó, 1. vegyes és politikai tartalmú néplap, szerkesztette *Hajnik* Károly 1858 nov. 16-tól, *Gyárfás* Ferenc 1861 júl. 1-től az év végéig, mikor a lap megszünt. — 2. *H.*, politikai, gazdászati, ismeretterjesztő és mulattató képes néplap; szerkesztette *Komócsy* József, 1868-tól 1893 dec. 31-ig jelent meg Budapesten, előbb hetenként kétszer, 1873 júl. 1-től egyszer.

Hirn, 1. *Gustav Adolf*, francia fizikus, szül. Colmarban (Elszász) 1815 aug. 21., megh. u. o. 1890 jan. 14. Festék-kémikus volt egy logelbachi kattungyárban és midőn azt 1842. gyapjufonó- és szövő-gyárrá alakították át, ott maradt mint mérnök. Több munkát írt a hőtanról, a gőzgép és a szellőzők elméletéről, a túlhevítésről és a víz hőkapacitásáról. H. egy pandinamométert is talált fel. 1880. egy meteorológiai obszervatoriumot állított fel Colmarban, hol tudományos kutatásait folytatta. Nevezetesebb munkái: L'équivalent mécanique de la chaleur (Colmar és Paris 1858); Théorie mécanique de la chaleur (u. o. 1861, 2 köt., 3. kiad. Paris 1875); Analyse de l'univers (u. o. 1868); Mémoire sur les anneaux de Saturne (Strassburg 1872); Les pandynamomètres (Paris 1876).

2. *H., Joseph*, osztrák történetíró, szül. Sterzingben 1848. Előbb Innsbruckban, majd Huber halála után Bécsben lett egyetemi tanár. Műveit erős katolikus érzés jellemzi. Művei: Kritische Geschichte des letzten Babenbergers (Salzburg 1871); Rudolf von Habsburg (Wien 1874); Erzherzog Ferdinand II. von Tirol (Innsbruck 1885—1887, 2 köt.); Kanzler Bienner und sein Prozess (u. o. 1898); Tirols Erbteilung und Zwischenreich 1595—1602 (1902); Tirols Erhebung 1809 (1909).

Hirnerius, l. *Irnerius*.

Hirnév, *hír*, mások véleménye valakiről; az ítélet, mely valakinek értékéről közkézen forog. Jó híre, hírneve van, akit valamely (erkölcsi, tudományos, gyakorlati, művészi) tekintetben sokra becsülnek, ellenkező esetben pedig rossz híre, hírneve száll. (Közmondás: A jó hír szárnyon jár.) H. magában a jó H. kifejezésére is használtatik. Aki másnak a hírnevét jogos alap nélkül lealacsonyítja, rágalmazó, aki ellen a törvény is megvéd bennünket. L. még *Előélet*.

Hirnök, minden olyan személy, ki valakinek megbizásából egy másik személynek valami üzenetet átad, tehát ki mások megbizása folytán gyalog, lovon v. kocsival leveleket, csomagokat stb. hosszabb vagy rövidebb távolságokon át expediál. A H. kétféle: olyan, ki valamely bizonyos esetre van fölfogadva, v. olyan, ki rendesen meghatározott időben, meghatározott helyek között kölcsönös meghagyásokat teljesít. A H.-i intézmény főfontosságát különösen a középkorban, midőn rendes postaösszeköttetés még nem volt, érte el. L. még *Herold*.

Hirnök, politikai hetilap, szerkesztette és kiadta *Balázsfalvi Orosz* József 1837 júl. 4-től Pozsonyban, 1838-tól *Bírányi* Ákos szerkesztette. Megjelent hetenként kétszer; 1838-tól Századunk c. vegyestartalmu melléklappal. Megszünt a két lap 1845 jún. 30. Orosz volt az első, ki a megyei mozgalmakat lapjában közölte. 1837 szeptembertől kezdve *Csató* Pál volt a lap segédszerkesztője, 1841 febr. 15. bekövetkezett haláláig. Dolgozott a lapnál 1838—40-ig Garay János is.

Hirondelle-expediciók, l. *Tengeri tudományos expediciók*.

Hiroshige, *Ichiryusai* (1797—1858), japán festő, a népies iskola (Ukiyo-ye) művelője. Főleg tájképeiről híres, melyeket nagyrészt színes fametszetekben adott ki és egységes sorozatokba foglalt. Hatása nagyon érezhető a modern szintetikus és dekorativ európai tájfestésben is.

Hiroszima *(Hirosima)*, az ugyanily nevű *ken* (kormányzóság) székhelye Nippon japán szigeten a japán beltenger (Szeto-Uci) partján, (1908) 142,763 lak., élénk kereskedéssel, az egykori daimionak, Akinak egy díszes parkjával. Vele szemben a kikötőben több sziget fekszik, ezek közt a Bentin istennőnek szentelt Aki-no-Mijaszima vagy Icku Szima, a fény szigete, amelyet különösen nyáron igen sok buddhista zarándok látogat meg.

Hirozaki, város Nippon japán sziget É.-i részében, 35 km.-nyire Avomoritól, a Cudzubucugavánál, 35,000 lak.

Hirpinek a. m. farkasok (a lat. *hirpus*-tól), a szabinok törzséhez tartozó itáliai nép, mely déli Samniumban lakott, az Apenninek Ny.-i lejtőjén. Főhelyei voltak: Abellinum, Aquilonia, Compsa, Aeclanum és Malventum, melyet a rómaiak, mint fontos stratégiai pontot, többször ostromoltak, végre 268. elesett. Mint római gyarmat Beneventum néven szerepelt.

Hirroah (nőv.), l. *Ehretia*.

Hirsau *(Hirschau)*, falu Württembergben, a schwarzwaldi j.-ban, (1910) 657 lak., kik majd mind evangelikusok. Nevezetessége Szt. Aurelius benedekrendi kolostora. A kolostor, melyet 840. Erlafried calwi gróf alapított, nagyban virágzott 1069—1091. Vilmos apát alatt. Württembergi Kristóf herceg 1566. a kolostort evangelikus teologiai iskolává alakította át, utódai pedig a régi apátság helyébe várat építettek. 1692. a franciák az egész épületet felégették.

Hirsch *Lipót (örményesi)*, könyvnyomtató, szül. Pesten 1841 márc. 14. Mesterségét Müller Emil nyomdájában tanulta. Mint szedő a főváros nagyobb nyomdáiban dolgozott s jeles képzettségénél fogva (irodalmilag is működött) jelentékeny szerepet játszott a munkások mozgalmaiban a 70-es években. Később külföldre ment, honnét visszatérve, a Pesti könyvnyomda részvénytársaság nyomdájában lett művezető, innét 1873. a Franklin-Társulat kötelékébe lépett mint üzletvezető, 1894. ügyvezető igazgató lett és 1912. nyugalomba ment. Hazánk egyik legképzettebb nyomdásza és

nagy érdemei vannak a hazai nyomdaipar nagyarányú, mindamellett művészi fejlesztésében. 1912-ben «*örményesi*» előnévvel a magyar nemességet kapta. Leánya *Radóné Hirsch* Nelly (l. o.) festőművésznő.

Hirsch, 1. *Adolf*, német csillagász, szül. Halberstadtban 1830 máj. 21., megh. Neuchâtelben 1901 ápr. 15. Bécsben és Párisban működött, 1859 óta a neuchâteli csillagvizsgáló igazgatója és a csillagászat tanára az ottani akadémián. Sokat fáradozott a kronometria tökéletesítésén és az elektromos mérőműszereknek a csillagászati megfigyelésekben való alkalmazásán. Nagy érdemei vannak a nemzetközi fokmérés és a mértékügyek intézményei körül, melyeknek titkára is volt.

2. *H., August*, német orvos, szül. Danzigban 1817 okt. 4., megh. Berlinben 1894 jan. 28. Orvosi tanulmányait Lipcsében és Berlinben végezte, 1863. Berlinben az orvostan rendes tanára, 1865. a kormány megbízásából beutazta Nyugat-Poroszországot, ahol a meningitis cerebro-spinalis járványszerüleg fellépett; az ezen alkalommal nyert tapasztalatait a Die Meningitis cerebro-spinalis epidemica c. munkájában irta le. 1873-ban tagja a Cholera-Commission für das Deutsche Reich-nek, 1874. mint a német birodalom képviselője részt vett a nemzetközi kolera-konferenciában; 1879. pedig a kormány megbízásából tanulmányokat tett az Oroszországban fellépett pestis-járványon. Művei közül említendők: Handbuch der historisch-geographischen Pathologie, mely mindenkor klasszikus munka marad, 2 kiadást ért. Gurlttal együtt kiadta: Biografisches Lexikon der hervorragendsten Ärzte aller Zeiten und Völker (Wien 1884—1888-ig, 6 köt.).

3. *H., Ferdinand*, német történetiró, *H. 9.* fia, szül. 1843. ápr. 22. Danzigban. 1867-ben berlini gimnáziumi tanárrá nevezték ki. Főbb munkái: De Italiae inferioris annalibus (Berlin 1864); Das Herzogtum Benevent bis zum Untergang des Longobardischen Reichs (Leipzig 1871); Byzantinische Studien (u. o. 1876), melyben az Árpád-korral is foglalkozik; Erste Anknüpfungen zwischen Brandenburg und Russland (u. o. 1885); Zur Geschichte der polnischen Königswahl 1669 (u. o. 1889); Der Winterfeldzug in Preussen 1678—79 (Berlin 1897). Azonkivül átdolgozta az igen elterjedt Gebharts Handbuch der deutschen Geschichte c. művet (2. és 3. kiad. 1910) és szerkeszti a Mitteilungen aus der histor. Litteratur c. évnegyedes folyóiratot, mely szigoruan szakirodalommal foglalkozik.

4. *H., Jenny*, német irónő és a nőemancipáció egyik fő képviselője, szül. Zerbstben 1829 nov. 25. megh. Berlinben 1902 márc. 10. Több értekező és elbeszélő művet irt, az utóbbiakat nagyobbrészt *E. Arnefeldt* név alatt. Angolból lefordította Mill Stuart The subjection of woman c. művét (3. kiad. 1891). Utolsó művei: Umgarnt (1895); Löwenfelde (1896); Der Amtmann von Rapshagen (1896); Märchen (1900); Camilla Feinberg (1901).

5. *H., Max*, német politikus és közgazdasági iró, szül. Halberstadtban 1832 dec. 30., megh. 1905 jún. 26. Hamburgban. 1868-ban angolországi utazása alkalmával tett tapasztalatai alapján nagy és sikeres mozgalmat indított meg Németországban munkásszövetségek (Hirsch-Duncker-féle szervezetek) alakítására s a «Der Gewerkverein» c. lapot adta ki. 1869-ben beválasztották az északnémet szövetség képviselőházába s ettől kezdve több megszakitással 1893-ig a birodalmi gyülés tagja volt, német haladópárti programmal. A munkásszövetségek és a munkásbiztositás terén kiváló érdemeket szerzett, azonkivül a Verein für Socialpolitik és a Humboldt-akadémia alapítása is az ő kezdeményezésére történt. Munkái: Sociale Briefe aus England; Normal-Statuten für Einigungsämter (u. o. 2. kiad. 1874); Die gegenseitigen Hilfskassen u. die Gesetzgebung (u. o. 1875); Was bezwecken die Gewerkvereine (6. kiad. 1884); Der Staat und die Versicherung (1881); Die hauptsächlichsten Streitfragen der Arbeiterbewegung (1886); Das Invaliditäts- und Altersversicherungsgesetz (1890, 2-ik kiad. Breslau); Die Arbeiterschutzgesetzgebung (1892); Die Arbeiterfrage und die deutschen Gewerkvereine (Leipzig 1893); Die Entwickelung der Arbeiterberufsvereine in Grossbritannien und Deutschland (Berlin 1896); Leitfaden zum Gewerbegerichtsgesetze (u. o. 1902). V. ö. *Puche*, M. H., ein Bild seines Lebens und Wirkens (Bremerhaven 1894).

6. *H., Meier*, német matematikus, szül. Friesackban 1765 körül, megh. Berlinben 1851 febr. 11. Különösen a tankönyvirodalom terén szerzett úttörő munkásságával ismert nevet magának. Algebrája 1804. jelent meg s 15. kiadása 1873. került forgalomba. Irt geometriát is 2 kötetben (1805—1807). Integraltafeln (Berlin 1810) című munkája még ma is becses segédeszköz nagyobb számításoknál, melyeknél gyakori integrálások fordulnak elő. Egyéb munkái: Algebr. Kommentar über das zehnte Buch der Elemente des Euklides (1794) és Sammlung von Aufgaben aus der Theorie der algebraischen Gleichungen (1809).

7. *H., Moritz*, báró, filantróp (szül. 1831 dec. 9. Münchenben, megh. 1896 ápr. 21. Ó-Gyallán) és neje *Bischofsheim* Klára (szül. 1833. Antwerpenben, megh. 1899 ápr. 3. Párisban) keleti vasútépítésekből és pénzügyi spekulációkból szerzett óriási vagyonukat főleg az Oroszországból és Romániából kiüldözött zsidók segélyezésére fordították s e célból máig is fenálló jótékonysági irodákat szerveztek K.-Európa és Amerika számos helyén. E mellett H. 50 millió frank tőkével alapját vetette meg a Jewish Colonisation Associationnak, mely főleg Argentinában telepíti le a kivándorló zsidókat.

8. *H., Samson Rafael*, zsidó teológus, szül. Hamburgban 1808 jún. 20., megh. Majna-Frankfurtban 1888 dec. 31. Ifjú korában a mannheimi talmudiskolát, később a bonni egyetemet látogatta, aztán rabbi volt Oldenburgban, Emdenben, Nikolsburgban és Majna-Frankfurtban. Ő teremtette meg a modern ortodox zsidóságot, melynek élte fogytáig következetes, gyakran szenvedélyes, de mindig őszintén meggyőződését követő előharcosa maradt; a jelenkori zsidóságban lábra kapott szakadást szintén ő indította meg. Vallásos elveinek terjesztésére, valamint a zsidó reformtörekvések elleni küzdelemre megalapította a Jeschurun c. folyóiratot (Frankfurt 1855—1870); ugyane cé-

lokat szolgálták apologetikai s polemikai, sőt nagyobb exegetikai művei is, mely utóbbiak, éppen e körülmény következtében, alig birnak tudományos beccsel. Legnevezetesebb munkái: Der Pentateuch, übersetzt u. erläutert (2. kiad. Frankfurt 1883) és Die Psalmen (u. o. 1882).

9. *H., Theodor*, német történetíró, szül. 1806 dec. 17. Altschottlandban, Danzig mellett, megh. 1881 febr. 17. Greifswaldban, hol egyetemi tanár volt. Kutatásai főleg szülővárosa történetének felderítésére vonatkoznak. Főbb munkái: Danzigs Handels- u. Gewerbegeschichte unter der Herrschaft des Deutschen Ordens (Leipzig 1858). Mások közreműködésével kiadta a Scriptores rerum prussicarum (5 köt., Leipzig 1861–74), továbbá az Urkunden und Aktenstücke zur Geschichte des Grossen Kurfürsten c. gyűjteményeket.

Hirschau, l. *Hirsau*.

Hirschberg, az ugyanily nevű járás székhelye Liegnitz porosz-sziléziai kerületben, (1910) 20.564 lak., híres szőnyeg- és takarószövéssel, amelyekből Amerikába is exportálnak, továbbá gyapjuszövéssel és festéssel, papirgyártással, fayencekészítéssel és cukorfinomítással. A régi, már 1108. városi jogokat biró H. falai még részben máig is fennállanak; 1427. a husziták és 1639. a császáriak hiába ostromoltak.

Hirschel, *Johann Joseph*, kat. kánonista, szül. 1817 nov. 28. Heidesheimben (Mainz mellett), megh. 1885 szept. 19. Mainzban, ahol teol. tanár (1851) és kanonok (1863) volt. Művei: Geschichte der Stadt und des Bistums Mainz (1855); Eigentum an den kath. Kirchen nach französ. Gesetzgebung (1867); Staats und Gemeindeeinkommen der Geistlichkeit nach französ. Recht (1868); Recht der Regierungen bezügl. der Bischofswahlen in Preussen u. der Oberrhein. Kirchenprovinz (1870); Geschichte der Civilehe in Frankreich (1873).

Hirscher, *Johann Bapt. von*, kat. teológus, szül. 1788 jan. 20. Altergartenben (Ravensburg mellett), megh. 1865 szept. 4. Freiburgban. Teol. tanulmányait Freiburgban elvégezvén, 1810. pappá szentelték. 1812-ben repetens volt Ellwangenben, 1817. az erkölcstan és lelkipásztorkodástan tanára Tübingenben, 1837—1863-ig az erkölcstan tanára Freiburgban (u. o. 1839. kanonok). Nevezetesebb művei: Genuina notio missae (1823); Die kirchlichen Zustände der Gegenwart (1849), e kettő dogmatikai tévedések miatt indexen. Továbbá; Christl. Moral (3 köt. 1835, 5. kiad. (1851); Katechetik (1831, 4 köt. 1840); ennek alapján: Katechismus (1842), mely azonban nem talált tetszésre; Betrachtungen über die Evang. der Fasten (1829); Über die sonntägl. Evangelien (2 köt. 1837—43); Über die sonntägl. Episteln (2 köt. 1860—62); Die kath. Lehre v. Ablass (1826); Geschichte Jesu (1839); Leben der sel. Jungfrau Maria (1853, 7. kiad. 1899) stb. Kisebb iratait kiadta Rolfus (1868).

Hirschfeld, 1. *Georg*, német író, szül. Berlinben 1873 febr. 11. Eleinte kereskedő volt, de Wildenbruch, Hauptmann és Brahm Otto buzdítására az irodalmi pályára lépett. Elbeszélései: Dämon Kleist (Berlin 1895); Der Bergsee (u. o. 1896). Szinművei, melyeket Münchenben, Berlinben és a bécsi Burgtheaterben nagy sikerrel adtak: Zu Hause (Berlin 1896); Die Mütter (u. o. 1896); Agnes Jordan (u. o. 1898); Pauline (u. o. 1899); Nebeneinander c. szinművét Egymás mellett címen a Vígszinházban is előadták (1905). Számos újabb műve közül emlitendők: Die Madonna im ewigen Schnee (regény 1908); Auf der Schaukel (1909); Haus aus einer anderen Welt (regény 1909); Das zweite Leben (dráma 1910); Der Kampf der weissen und roten Rose (regény 1912).

2. *H., Gustav*, német archeológus, szül. 1847 nov. 4. Pyritzben (Pommern), megh. Wiesbadenben 1895 ápr. 20. 1870-ben a régiségtani intézet Olasz-, Görögországba és Kis-Ázsiába küldte tanulmányútra; 1875—77. ő vezette az olimpiai ásatásokat. 1878-ban a königsbergi egyetemen tanár lett. Művei: Athena und Marsyas (Berlin 1872); Paphlagonische Felsengräber (u. o. 1885); Die Felsenreliefs in Kleinasien und das Volk der Hittiter (u. o. 1887); Ausgrabungen in Olympia (1877—78, többek közreműködésével); Griechische Inschriften des Britischen Museums (1893).

3. *H., Otto*, német történetíró és archeológus, szül. 1843 márc. 16. Königsbergben. Az ókori történelemnek 1872. a prágai egyetemen rendkívüli, 1876. a bécsi egyetemen rendes tanára lett. 1885-ben Berlinbe hívták Mommsen utódjának. Főbb művei: Die Getreideverwaltung in der römischen Kaiserzeit (Göttingen 1869); Untersuchungen auf dem Gebiete der römischen Verwaltungsgeschichte (Berlin 1876, 2. kiad. 1905); Zur Geschichte des lateinischen Rechts (Wien 1878); Gallische Studien (u. o. 1883—4, 5 füzet); Lyon in der Römerzeit (u. o. 1878). Pannonia történetéről is közölt több dolgozatot, így: Zur Geschichte des pannon.-dalmatischen Krieges (Hermes, 25. köt.) és rokon közlemények az Archäolog.-Epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn c. folyóiratban. A Corpus inscriptionum latinarum c. vállalatban kiadta az Inscriptiones Galliae Narbonensis (1888); Inscript. Aquitaniae et Lugdunensis (1899) és Inscript. Belgicae (1904) köteteket.

4. *H., Robert*, osztrák zeneesztetikus, szül. 1858 szept. 17. A bécsi konzervatoriumon tanult, amelynek 1884. tanára lett. Művei közül nevezetes Hanslick ellen intézett vitairata: Das kritische Verfahren Hanslicks (1885). H. a bécsi reprizek számára átdolgozta Haydn: Apotheker; Mozart: Zaide és Schubert: Der vierjährige Posten c. műveit.

5. *H.*, álnév, l. *Grimmelshausen*.

Hirschler, 1. *Ágoston*, orvos, szül. Budapesten 1861., megh. Kaltwaldon, Svájcban 1911 jul. 12. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte 1882—90-ig, egy évi megszakítással, melyet utazási ösztöndíjjal külföldi egyetemeken töltött. Korányi Frigyes tanár belgyógyászati klinikáján volt alkalmazva előbb mint gyakornok, utóbb mint második és első tanársegéd. 1891-ben az emésztési szervek bántalmainak kór- és gyógytanából magántanári képesítést nyert. 1890—1904-ig a budapesti poliklinika hasbeteg-osztályának, 1904-től a Szt. István közkórház VI. belorvosi osztályának volt főorvosa. 1900-ban az egyetemi rend-

kívüli tanári címet kapta. H. szakirodalmi munkássága a belorvostannak különböző szakmáira terjedt ki. Kórélet és vegytani, továbbá bakteriológiai vonatkozású tárgyakon kívül munkái különösen az emésztő szervek bántalmait, az anyagcsere betegségeit és a modern tudományos alapon nyugvó dietetikát ölelik fel. Dr. Terray Pállal együtt kiadta A diaetetika tankönyve c. munkát (Budapest 1900).

2. *H. Ignác*, szemorvos, szül. Pozsonyban 1823., megh. 1892. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, ahol doktorrá avatták és Rosas segédje lett. 1847-ben Párisba ment Desmarreshez, kinek klinikáján 2 évig működött. 1849. Budapesten telepedett le, ahol mint az egyedüli szemész csakhamar nagy hírnévre tett szert. Tagja volt a főrendiháznak, a közegészségi tanács rendkívüli és a M. Tud. Akad. levelező tagja. H. a hazai zsidóság magyarosodásának és kulturális haladásának előharcosa, egy ideig a pesti zsidóközségnek, 1868. az egyetemes zsidókongresszusnak, élte fogytáig pedig az országos zsidó ösztöndíjegyletnek volt elnöke. Művei: *Tapasztalati adatok a szeszes italokkal, valamint a dohánnyal való visszaélésekről, mint a láttompulat okairól* (Budapest 1870); *Adat a szaruhártya gyurmájába lerakódott festanyag ismeretéhez* (u. o. 1872); *Adatok a láthártyamaradvány kórodai ismertetéséhez* (u. o. 1875). V. ö. *Vidor* Zsigmond emlékbeszédét a budapesti kir. orvosegyesület évkönyveiben.

3. *H. József*, egyházi író, szül. 1874 márc. 17. Újpesten. Felsőbb tanulmányait a bécsi egyetemen és Rómában a Coll. Germ.-Hungaricum-ban végezte. 1906-ban kolozsvári plébános, majd gyulafehérvári kanonok, 1907. pápai prelátus lett. Művei: *A hitelemzéstan kézikönyve* (Kolozsvár 1903); *A szent mise Rómában az Ordo romanus alapján* (1904); *A gyermek-Jézus az Egyházművészetben* (1905); *A kereszt az Egyházművészetben* (1906) stb.

Hirschsprung-féle betegség *(megacolon congenitum)*, a vastagból végső részének többnyire veleszületett tágulata. Tünetei igen makacs székrekedés mellett óriásilag puffadt has. A has felpuffadása olyan fokú lehet, hogy az alsó bordaívek széttolódnak és előre emelődnek. Jellemző tünete a H.-nek, hogy ha a betegnek beöntést adunk, 2—3 liter vizet is beengedhetünk a bélbe, anélkül, hogy cseppek is visszafolynának. A betegségnek kezelése sebészi. A radikális műtét a tágult bélrészletnek eltávolításában állana, de tekintve, hogy ezt a gyermekkorban, sőt a zsenge gyermekkorban kell elvégezni, a nagy beavatkozást rosszul türné a fiatal szervezet. A beavatkozás másik módja az, hogy a beteg bélrészletet kirekesztik az által, hogy a vékony belet direkt összeköttetésbe hozzák a végbéllel (enteroanasztomózis), ami szintén nagy műtét. Mindezeknél fogva a H. prognózisa igen kétes.

Hirschvogel, nürnbergi művészcsalád a XV. és XVI. sz.-ban. Ismeretes tagjai: *Veit*, szül. 1461., megh. 1525. Főleg üvegfestéssel foglalkozott. Ő készítette a nürnbergi Sebaldus-templom «Miksa-ablak»-át és «Örgróf-ablak»-át. — Fiai közül *ifj. Veit* (megh. 1553.) és *Augustin* (szül. Nürnbergben 1503 körül, megh. Bécsben 1554 előtt), nagyon sokoldaluak voltak. Különösen az utóbbi mint rajzoló, rézmetsző, festő, mint műfazekas, címmetsző, üvegfestő és mennyiségtani író nagy hírnévre tett szert. A majolikakészítést Velencében tanulta. Róluk nevezték el a *H.-kancsókat*, melyek olaszos, tarkamázú majolika edények, fülük csavart, hasukon a tarka domborművek horizontális osztással fülkékben vannak elhelyezve.

Hirson (ejtsd: irszoñ), város Aisne francia dép. Vervins j.-ban, az Oise és Gland összefolyásánál, vasúti csomópont, 7278 lak., jelentős kosárfonással, palabányával, téglaégetőkkel, véső- és palackkészítéssel. Mellette a nagy H.-i erdő terül el. 1650-ben a spanyolok dúlták fel; 1763. tűzvész pusztította el.

Hírszerző járőr, az ellenségről és terepről szóló hírek és felvilágosítások szerzése céljából nagyobb távolságra kiküldött kisebb csapat, rendszerint tiszt v. altiszt parancsnoksága alatt. Ha ezen csapat ereje a század nagyságát éri el, akkor már *hírszerző különítmény* a neve.

Hírszerző szolgálat. Minden állam vezérkarának egy része azzal foglalkozik, hogy a külföldi államok hadierőit tanulmányozza és azok állapotát folytonosan nyilvántartja; e feladat csakis úgy oldható meg, hogy a külföldi hadierőkre vonatkozó hírlapi hírek, a követségekhez beosztott katonai kiküldöttek és utazni küldött vezérkari tisztek jelentései, esetleg kémek által szerzett tudósítások a *nyilvántartó irodában* rendszeresen feldolgoztatnak. Háborúban járőrök jelentései, elfogott lakosok és utazók vallomásai, lefoglalt levelekben talált hírek, szemrevételezésre kiküldött tisztek észrevételei képezik azt az anyagot, melyből a minden főhadiszálláson e hírek összeszedésével és a hírszerző-szolgálat vezetésével megbízott vezérkari tiszt a helyzetet folyton nyilvántartja.

Hirt, 1. *Aloys*, német archeológus és műtörténész, szül. Behlában (Baden) 1759 jún. 27., megh. Berlinben 1836 június 29-én. Nancyban, Bécsben tanult, azután hosszú ideig tartózkodott Olaszországban. Visszatérve, a berlini tudományos és művészeti akadémia tagja és az egyetemen a régiségtan tanára lett. 1816—1817. ismét beutazta Olaszországot, majd Belgiumot és Hollandiát. Fő művei: Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten (Berlin 1809, 50 rézmetszettel); Geschichte der Baukunst bei den Alten (3 köt., u. o. 1820—27, 32 rézmetszettel); Geschichte der bildenden Künste bei den Alten (u. o. 1833).

2. *H., Herman*, az indogermán összehasonlító nyelvtudomány művelője, szül. 1865 dec. 19. Magdeburgban. Freiburg és Lipcse egyetemeinek elvégzése után 1891. magántanár lett Lipcsében. 1896-ban rendkívüli tanár lett u. o., 1913. a giessení egyetemre hívták meg rendes tanárnak. Igen termékeny, ötletes, de tudományában többnyire merész, sőt könnyelmű hipotézisekkel dolgozó tudós, amiért, különösen a franciák (pl. Meillet), leszólták. Értekezései többnyire az Indogerm. Forschungen c. folyóiratban jelentek meg. Fontosabb önálló művei: Der idg. Akzent (Strassburg 1895); Der idg. Ablaut (u. o. 1900); Die Indogermanen, ihre Verbreitung, ihre Urheimat und ihre Kultur

(u. o. 1905—7, 2 köt.). Weigand Deutsches Wörterbuch c. nagy szótárát is új átdolgozásban bocsátotta közre (Giessen 1908).

3. *H., Ludwig*, német orvostanár, szül. Boroszlóban 1844 ápr. 2., megh. u. o. 1907 dec. 5. Orvosi tanulmányait Berlinben, Boroszlóban, Würzburgban és Prágában végezte. 1874-ben Boroszlóban magántanári képesítést nyert, 1877. rendkívüli tanárrá nevezték ki. Előbb a higiéniával foglalkozott és ily irányú dolgozatokat írt, utóbb Erb és Charcot befolyása alatt az ideggyógyászatra tért át. Munkái: Die Krankheiten der Arbeiter (Breslau 1871—77, 4 köt.); Handbuch der öffentlichen Gesundheitspflege und der Gewerbe-Krankheiten (I. kötete a Ziemssen-féle Pathologia Therapiának); Pathologie u. Therapie der Nervenkrankheiten (Wien 1894, 2. kiad.).

Hirth, 1. *Friedrich*, német orientálista, szül. 1845 ápr. 16. Berlinben tanult, azután magántanárként működött, majd kinai szolgálatba lépett. 1897-ben visszatért Németországba, 1902. meghívták New Yorkba a kinai nyelv tanáraul a Columbia egyetemre. Művei: Über fremde Einflüsse in d. chin. Kunst. 1896.; Über Wolgahunnen u. Hiungnu (1899); Die Ahnentafel Attilas (1900); The ancient history of China (1908).

2. *H., Georg*, német író és kiadó, szül. Gräfentonnában 1841 júl. 13. Perthes J. geográfiai intézetében tanult, azután Lipcsében a Deutsche Turnzeitung, majd az augsburgi Allgemeine Zeitung szerkesztője volt, 1871-ben pedig Münchenbe költözött, hol a Knorr és H. műintézetet alapította meg. Az ő kiadásában jelenik meg a müncheni Jugend c. folyóirat. H. emellett termékeny író; irodalmi működésének súlypontja előbb a nemzetgazdaságtanra esik (Freisinnige Ansichten der Volkswirtschaft, 3. kiad. 1876), később művészettörténeti tanulmányokra fordul: Das deutsche Zimmer der Gotik und Renaissance (1880, 4. kiad. 1899); Meisterholzschnitte aus vier Jahrhunderten (R. Muther közreműködésével 1890—93); Der schöne Mensch in der Kunst aller Zeiten (1898 óta). Újabb tanulmányai fiziológiával és pszichológiával foglalkoznak: Das plastische Sehen als Rindenzwang (1892) stb. Wege zur Kunst (1902) és Wege zur Liebe (1906) c. műveiben pedig érett életfölfogását összegezi.

Hirtius, *Aulus*, római államférfi és történetíró, Kr. e. 58 óta Julius Caesar legátusa volt Galliában, később is híve maradt, bár Pompejus ellen nem harcolt, inkább Rómában maradt mint Caesar védője. Caesar halála után Antonius ellenfeleinek sorában volt s mint a 43. év konzula, tiszttársával, G. Vibius Pansával és Octavianusszal együtt részt vett az ú. n. mutinai háborúban. Antoniust április közepe táján Forum Gallorum mellett megverte, de a döntő csatában ápr. 25-én maga is elesett. Ő csatolta Caesarnak De bello Gallico c. művéhez a VIII. könyvet; fennmaradtak azonkívül neve alatt De bello Alexandrino, De bello Africano és De bello Hispaniensi c. művek, ez utóbbiak azonban valószínüleg nem tőle valók.

Hirudin. Piócafejekből készült kivonat hatóanyaga, enzimtermészetü, mert főzésre hatását veszti. Koncentrált hirudinoldat pár cseppje 1 liter kibocsátott vérnek elveszi alvadóképességét. Fölfedezésére az a körülmény vezetett, hogy a piócából kinyomott vér sohasem alvad meg. L. *Véralvadás.*

Hirudinei (állat), l. *Piócafélék.*

Hirudo (állat), l. *Pióca.*

Hirundinidae (állat), l. *Fecskefélék.*

Hirundo *L.* (állat), l. *Fecskefélék.*

Hiry *Ferenc*, ref. gimnáziumi igazgató-tanár, szül. 1798 nov. 2. Ilosván, megh. 1876 dec. 5. Zilahon. Az iskolában a latin előadását eltörülte és összes tantárgyait magyarul adta elő. A szabadságharc kitörésekor valamennyi tanítványát, kik csak fegyverfogásra képesek voltak, utasította a haza védelmére, úgy hogy egy nap alatt a zilahi iskolából 60 tanuló állott be honvédnek. A szabadságharc leveretése után haditörvényszék elé állították és ez tanári állásától megfosztotta, rendőri felügyelet alá helyezte s tartózkodási helyéül Zilahot jelölte ki. 1856-ban az erdélyi ref. egyházkerület kérésére az akkori Bach-kormány megengedte, hogy ismét tanithasson. Irt költeményeket és szinműveket.

Hirzel, 1. *Christoph Heinrich*, német kémikus, szül. Zürichben 1828 márc. 22., megh. Lipcsében 1908 nov. 13. 1852-ben a lipcsei egyetem magántanára, majd 1865. a kémia rendes tanára lett. 1861-ben Plagwitzban egy kémiai gyárat és kőolajfinomitót alapított, mely lassanként kémiai-technikai vállalatok gépgyárává alakult át. Művei: Führer in die Chemie (Leipzig 1852—54, 2 köt.); Katechismus der Chemie (8. kiad., 1901); Toilettenchemie (4. kiad., u. o. 1892); Das Steinöl und seine Produkte (u. o. 1864). Az ő szerkesztésében jelent meg a Haus-Lexikon (u. o. 1858—1862, 6 köt.) és a Jahrbuch der Erfindungen.

2. *H., Ludwig*, német irodalomtörténetíró, szül. Zürichben 1838 febr. 23., megh. Bernben 1897 jún. 1. 1874-ben a német nyelv és irodalom tanára lett a berni egyetemen. Nevezetesebb művei: Goethes italienische Reise (1871); Schillers Beziehungen zum Alterthum (1872); Goethes Beziehungen zu Zürich (1888); Wielands Geschichte der Gelehrtheit (1891).

3. *H., Salomon*, német könyvkiadó, szül. Zürichben 1804., megh. Halleban 1877 febr. 9. Előbb részese volt a berlini Weidmann kiadó-cégnek, 1853. önálló kiadó lett. H. könyvkiadói tevékenysége mellett mint Goethe-kutató s mint Goethe-ereklyéknek buzgó gyüjtője lett ismeretessé. Könyvtárának jegyzéke sokáig a legjobb Goethe-bibliografia volt; ő rendezte sajtó alá Goethe ifjúkori műveinek s iratainak első teljes kiadását: Der junge Goethe (1875), mely azóta Max *Morris*-tól teljesen átdolgozva, 3. kiadásban jelent meg (Leipzig 1912, 6 köt.). A lipcsei egyetem H.-t tiszteletbeli doktorává avatta.

His, a ♯-tel fölemelt *h*. Franciáknál *si* ♯ (dièse), angoloknál *B* ♯ (sharp), hollandoknál *Bis*.

His, 1. *Wilhelm*, svájci anatomus és embriológus, szül. Baselben 1831 jul. 9., megh. Lipcsében 1904 máj. 1. Berlinben, Würzburgban, Párisban, Bécsben és Bernben tanult s Müller, Remák és Virchow tanítványa volt. 1854-ben avatták doktorrá és 1857. Baselbe hivták az élet- és boncolástan rendes tanárának. 1872-ben ilyen minőségben Lipcsébe ment. H. több mikroszkópiás

vizsgáló metódust írt le, mikrotomot konstruált stb. Később fejlődéstan-történelemmel is foglalkozott. Művei közül említendők: Beiträge zur normalen und pathologischen Anatomie der Cornea (1856); Crania Helvetica (Rütimeyerrel, 1865); Ueber die erste Anlage des Wirbeltierleibes (1868); Theorie der geschlechtlichen Zeugung (Archiv für Anthropologie 1869—1870); Anatomie menschlicher Embryonen (1880—82); Die Entwickelung des menschlichen Gehirns während der ersten Monate (1904). H. az Archiv für Anthropologie megalapításában tevékeny részt vett, 1876—1878-ban Brauneval alapította a Zeitschrift für Anatomie und Entwicklungsgeschichte-t.

2. *H., Wilhelm*, német orvostanár, *H. I.* fia, szül. Baselben 1863 dec. 26. Orvosi tanulmányait Lipcsében, Bernben és Strassburgban végezte. Lipcsében Curschmann asszisztense lett, 1891. n. o. magántanár 1895. rendkívüli tanár. 1902-ben Baselba hívták a bőrgyógyászat és belgyógyászat tanárának. 1906-ban rendes tanára lett a belgyógyászatnak Göttingenben, 1907. pedig Berlinben rendes tanár és Leyden utóda. H. az ideg- és belgyógyászatba vágó sok dolgozatot készített s írt a köszvényről, a húgysavkiválasztásról, az embrionális szívről, a szívidegrendszer fejlődéséről stb.

Hisám, az omajjád dinasztia több uralkodójának neve: 1. *H., Abdalmalik* fia, ki testvérét, II. Jezidet 724—743-ig követte az uralkodásban. Uralkodása alatt számos lázadás ellen sikerrel küzdött és az arab világbirodalom megerősödéséhez nagyban hozzájárult.

2. *I. H., Abdurrahmán* fia, a spanyolországi omajjád khalifák sorában a második (788—796), az iszlám hódításait Spanyolország É.-i részén Galicia és Asturia tartományokra terjesztette ki; uralkodása idejéből valók a székváros, Kordova, nagyhírű mór építményei.

3. *II. H.*, a spanyolországi omajjád khalifák sorában a tizedik, 976. tízéves korában követte az uralkodásban atyját, II. Hakamot; csak névleg gyakorolta az uralmat, melyet vezire Ibn Abi'Ámir (Almanzor) és ennek halála után fia, Abdalmalik (1002—1008), majd ennek testvére, Abderrahmán ragadtak magukhoz. Az utóbbit azonban az omajjád család a hatalomtól eltávolította és kivégeztette (1009). A gyenge H.-ot is megfosztották trónjától és helyébe II. Mohammedet ültették a khalifai székbe, kinek meggyilkoltatása után (1010) H. ismét előtérbe léphetett, de már 1019. a kitört polgárháború alatt eltűnt.

4. *III. H.*, 1027—1031. a polgárháboruktól teljesen felforgatott spanyol-arab birodalom utolsó omajjád uralkodója. 1031-ben az uralomtól visszavonult és 1037-ben meghalt. Utána a spanyol khalifai birodalom apró önálló tartományokra oszlott szét.

His-féle köteg. Sajátságos szerkezetű, különálló izomrendszer, amely egyedüli izgalomvezető, tehát az együttműködést biztosító összeköttetést alkot a szívpitvarok és gyomrok között. *Atrioventrikuláris* köteg név alatt is szerepel. L. *Izgalomvezetőköteg.*

Hisingen, Göteborg svéd tartományhoz (län) tartozó sziget, a Göta-elf torkolatának 2 ága közt; 222 km² területtel, számos nyaralóval; Göteborggal híd köti össze. Ez utóbbi város eredetileg itt állott. 1621-ben Gusztáv Adolf a mostani helyén kezdte felépíttetni.

Hisingerit (ásv.), valószínűleg augitos ásványok átalakulási terméke; érdes felületű, vesealakú halmazokban; rideg, zsírfényű, át nem látszó. Többnyire nem homogén; kémiai összetétele ingadozó, víztartalmú vasmagnéziumszilikát. Előfordul: Bodemnais (ú. n. thraulit); Degerő (ú. n. degeröit); Gillinge-bánya Westmanlandban (ú. n. gillingit).

Hislopit (ásv.), fűzöld kalcit Közép-Indiából, amely körülbelül 17% glaukonitszerű szilikátot tartalmaz, ami a zöld színezést előidézi.

Hispa *L. (Sünbogár*, állat), a Levélbogarak családjába tartozó faj. Hazánkban is található olykor gyepes helyeken a 3—3·5 mm. hosszú, fénytelen fekete sünbogár *(H. ater* L.). Jellemző reá, hogy szárnyfedelein négy hosszantfutó sorban elhelyezetten aránylag hosszú tüskéi vannak.

Hispalis, Sevilla (l. o.) ókori neve.

Hispania (Humboldt Vilmos szerint baszk eredetű szó: *ezpaña* a. m. *partmenti vidék)*, a mai Pirenaei félszigetnek ókori neve. A római H. magában foglalta a mai Spanyolországot és Portugáliát s a Pirenaei hegység választotta el Galliától. Ny.-i részén emelkedik a Cantabriai hegység, melynek négy lánca párhuzamosan vonul NyK.-i irányban s kettőjük egy-egy nagy folyóvölgyet zár be. Csak kevés hegységnek ismerjük régi nevét; *Solorius* a mai Sierra Nevada, *Orospeda* a mai Sagra Sierra; *Herminus* a mai Serra di Estrella. A folyóvölgyek, mint ma is, nagyon különbözők voltak: az Iberus (Ebro) vidéke kopár és puszta; sokkal termékenyebbek a nyugati folyók völgyei; ilyen a Durius (Diaro), a Tagus (Tajo) és főleg a Baetis (Guadalquivir). Megemlítendők még az Anas (Guadiana), mely Baeticát Lusitaniától elválasztja és Gallaeciában a Minius (Minho). A régi H., különösen Lusitania és a turdetánok földje (Baetica) gazdag volt gyümölcsben, juhokban, halakban és nagy kivitele volt Itáliába; híres volt továbbá ezüst-, ón-, ólom- és vasbányája. Az esős és termékeny északi vidéken sok volt az erdő. Csak a középső, a keltiberektől lakott terület volt zordon és művelésre alkalmatlan föld. H. nagy részét az *iberek* lakták (ezért nevezték H.-t a görögök Iberiának) és már Kr. e. a XII. sz.-ban látogatták D.-i partjait tirusi feniciaiak, kiknek ide való gyarmataik: Abdara, Sexi, Malaca, Casteja, Bäsippo, Olisipo és a legrégibb közöttük Gades (Cadix). Midőn Hamilcar Kr. e 235. D.-i H.-t elfoglalta, e vidék másodszor került sémi nép uralma alá, később pedig igen rövid idő alatt ellatinosodott. A keleti partvidéken volt néhány görög telep, a terméketlen bennföldön *keltiberek* voltak a lakosok, kiket jobb területről az *iberek* erre a zord vidékre szorítottak. Az iberek kicsiny termetüek, sötét hajúak és barnabőrűek voltak, viszont egyéb kelta népeket nagy termet, világosabb haj és bőr jellemzett. A legharciasabbak a *karpetánok* voltak a mai Castiliában, kiket Hannibal csak hosszas küzdelem után győzött le. A legmíveltebbek H. összes népei között a *turdetánok* voltak Baeticában. A rómaiak a második pún háború óta

hódították H.-ban. Lusitania Numantia után (Kr. e. 133), északi H. Caesar korában lett római birtok. Kr. e. 19. már az egész ország Rómának biztos provinciája lett, melyet nagy országutak és számos gyarmatváros egészen római mázzal vontak be. A félsziget az Ebrótól É.-ra H. citerior, D.-re H. ulterior felosztást kapott; Augustus Lusitaniát, Baeticát és Tarraconensist is külön provinciává szervezte. Kr. u. a III. sz.-ban Tarraconensisből Gallaecia és Asturia is önálló közigazgatási területté vált ki. Törvénykezés tekintetében H. 14 kerületre (conventus iuridici) oszlott. H. későbbi alakulását és történetét illetőleg l. *Spanyolország*.

Hispaniola, sziget, l. *Haiti*.

Hispano-mór, agyagedény, a fayence-készítmény egy faja, mely az arabok uralma alatt Spanyolországban és a szaracénok alatt Sziciliában készült. Egyik ismertető jele a fémfényű máz. Belőlük származott az olasz majolika.

Hispellum, ókori város, l. *Spello*.

Hispidus (lat.) a. m. keményszőrű.

Hisszár (arab) a. m. vár; keleti helynevekben gyakran előforduló szó. *Rumili H.*, vár a Boszporusz európai oldalán; *Anatoli H.*, az előbbivel szemben, a Boszporusz ázsiai partján.

Hisszár, 1. *Bokhara K.-i tartománya* a Zeratsan-hegyektől D.-re, az Amu-darja medencéjében. K.-i részében a Szurg-ab vagyis Uaks folyik rajta keresztül és Hazret-Imamnál torkollik az Oxusba. Az Uakstól Ny.-ra a magas, részben hóval takart völgyek közt a Kafirnahan, Szurkhan és Csirabad-darja széles völgyei terülnek el. A hegyek közt zord, de a völgyekben meleg és az Oxus közelében egészségtelen az éghajlat. A búza és egyéb gabonafélék, Csirabad vidékén pedig a füge és a pamut is megteremnek. Ásványvilága gazdag. A lakosok nagyobbára özbégek és tadzsikok; az utóbbiak valószínüleg az őslakosok és jelenleg már nagyobbára a magasabb völgyekbe vannak szorítva. — 2. *H., a brit-indiai Pendzsab kormányzóság egyik diviziója* Delhi, Dzsind, Patiala, Lahor, Bahavalpur és Radzsputana tartományok közt, 21,960 km² területtel. Földje száraz és termeketlen. Hasonnevű fővárosának 16,000 lak. van. — 3. *H.*, az ugyanily nevű bokharai tartomány *fővárosa*, a Kafirnahan felső völgyében, mintegy 15,000 lakossal, fegyver- és késkészítéssel; csecse-becséit a zarándokok Perzsiába, sőt Arábiába is exportálják.

Hisszárlik (török, a. m. *váracs)* v. *Aszarlik*, domb a Dardanellák Ny.-i bejáratától DK.-re 8 km.-nyire Kis-Ázsiában, a Mendere (Skamander) völgyének szélén. Ez volt az ókorban Tróasznak nevezett vidék szinhelye, az ókori hagyomány szerint itt feküdt *Trója* is (l. o.), központja a Homeros által megénekelt harcoknak. Ezt a hagyományt *Schliemann* Henrik (l. o.) ásatásainak meglepő eredményei is megerősítették, sőt bizonyossággá emelték.

Histatit (ásv.), olyan ilmenit, amely sok vasoxidot tartalmaz; a $FeTiO_3$ aránya a Fe_2O_3-hoz 1:1. Lelőhelye Tvedestrand és Arendal.

Hister (állat), l. *Sutabogarak*.

Histeridae, l. *Sutabogarak*.

Histiaia *(Histiaea)*, ókori görög város Euboea szigetének É.-i részén. Az athéniek Kr. e. 445. gyarmatot telepítettek a szomszédos Oreosba s ezzel egyesítették a lakosaitól otthagyott H.-t. Romjai Oreus falu mellett vannak.

Histiaios, Miletos ura perzsa fenhatóság alatt, nagy szolgálatot tett Dareios királynak, midőn Kr. e. 518. szkitha hadjárata alatt nem rontotta le Miltiades tanácsára a dunai hidat s így a visszatérő perzsa sereget megmentette a pusztulástól. Dareios meg is jutalmazta ezért a thrák Strymon mellett levő Myrkinosszal, de midőn értesült nagyratörő terveiről, udvarába rendelte. Az ión lázadás alkalmával H. mégis rá tudta venni a királyt, hogy őt bizza meg a Miletos ellen küldött sereg vezérletével, de a perzsák rábizonyították áruló szándékait, mire elmenekült és a Bosporus mentén kalózéletre adta magát. Végre is ellenségei kezébe került és Artaphernes 493. fejét vétette.

Histio- v. *histo-* (gör. a. m. vitorla, szövet), összetételekben szövetet jelent.

Histiophorus (állat), l. *Vitorláshal*.

Histologia, l. *Hisztológia*.

Histon, l. *Histonok*.

Histonok (gör.), azon soksejtü állatok és növények összefoglaló neve, melyeknek teste az egysejtü növényekkel és állatokkal szemben különböző működések teljesítésére alkalmasan differenciálódott szövetekből áll. Egyes szám *histon*. Hasonló értelemben használják a *Histozoa* mesterszót is. — Kémiai értelemben l. *Hisztonok*.

História (latin, magyarosan így is: *istória)*, 1. történet; 2. régi magyar szóhasználat szerint a. m. elbeszélés és különösen elbeszélő költemény; l. *Históriás ének*.

Historia Augusta (lat.), a római császárok története, különösen a későbbi, melyet Spartianus, Lampridius, Pollio, Capitolinus stb. (Scriptores historiae Augustae) irtak meg.

Históriás ének, így nevezzük irodalmunk XVI. és XVII. századbeli epikus verseinek azt a részét, mely történeti tárgyat ad elő mint valóságos történetet, azaz költői alakítás nélkül. Akkori epikánk legnagyobb része Zrinyiig és Gyöngyösiig ilyen énekekből áll. Szerzőik többnyire tanult s literátus emberek, kik deákoknak írják magukat, s éneküket zenekisérettel adják elő, de gyakran ki is nyomatják; hangszerük már nem a régies hegedő vagy a koboz, hanem az újabb és divatosabb lant; le is nézik a hegedősöket, akiknek költői módjától eltérnek. Soknak a neve is fönmaradt, valamennyi közt legtermékenyebb és az irány igazi képviselője Tinódi Sebestyén (l. o.). Egy gyüjteményöket már Heltai G. kiadta Cancionele cimen 1574., új kiadásuk az akadémiai Régi Magyar Költők Tára köteteiben. A H. kiszorította és felváltotta a régi hegedőséneket, azonban száraz krónikázásával nem volt annak folytatása. V. ö. *Erdélyi* Pál, XVI. és XVII. századi magyar históriai énekek (M. Könyvszemle, 1887); *Badics* F., XVI. századi epika (Beöthy Képes irodalomtörténetében).

Histozoa, l. *Histonok*.

Histrio (lat.), l. *Hisztriók*.

Hiszardzsik, *Grocka* (l. o.) török neve.

Hiszekegy, l. *Apostoli hitvallás*.

Hiszkiasz (v. *Ezékiás)*, Juda királya, Ahaznak fia és utódja Kr. e. 728. Eleinte Izráellel szemben

hű maradt az asszir uralomhoz, csak mikor Babilon fellázadt (704), kezdette meg más két fejedelemmel együtt, egyiptomi segély reményében, a függetlenségi harcot. Szanherib asszir király azonban megelőzte a Tirhakas vezetése alatt álló egyiptomi segédcsapatot; 701. Sziriában termett, elfoglalta Alsó-Palesztinát, H.-tól 30 aranyat és 300 talentumot csikart ki, de ennek daczára Jeruzsálembe zárta és ostromolta őt, ugy hogy csak az egyiptomiak győzelme mentette meg H. királyt. Egy veszélyes testi bajból Ézsaiás próféta által szabadult ki, de azután nem élt sokáig; 697-ben trónját kiskorú fiára, Manasszéra hagyta.

Hisztera (gör.) a. m. anyaméh.

Hiszteralgia (gör.) a. m. méhfájdalom.

Hiszterézis, l. *Mágnesi hiszterézis.*

Hisztéria, *hisztériás elmezavar*, a pszichoneurózisok egyik alakja, melynek alapvonását a befolyásolhatóság alkotja, e mellett az inger és ingerhatás közötti aránytalanság jellemző, valamint az a különös sajátság, hogy szellemi behatásokra testi elváltozások jöhetnek létre. A többi pszichoneurózistól nem választható el élesen. Ezen fordul meg a H. elterjedéséről való tájékozatlanságunk; csak annyi bizonyos, hogy nőknél gyakoribb. A H. okai között az öröklésnek nincs fontos szerepe, gyakran csak a környezet befolyása látszik annak. Erre vezethetők vissza a H.-epidemiák is, ahol azonban a tömegszuggesztió hatása is érvényesül. A szellemi túlerőltetés nem okoz H.-t, de annál gyakrabban a tétlenség. Az indulatok szerepe is fontos, főkép ha hirtelen behatásokkal járnak, pl. ijedtség. Régebben a női ivarszervek megbetegedéseivel hozták összefüggésbe a H.-t, de ez régen megcáfolt nézet. Általában a szexuális vonatkozások csak annyiban szerepelnek, amennyiben indulatkeltő hatással lehetnek. Újabban Freud hangsúlyozta a szexuális vonatkozások fontosságát a H. oktanában, de általános visszautasításra talált. A serdüléssel járó ideges elváltozások is képezhetik talaját a H. fejlődésének. A trauma főkép indulatkeltő hatásával (ijedtség, félelem) okoz H.-t. A H. fejlődéséhez azután nagyban hozzájárul a helytelen nevelés és más megbetegedéssel kapcsolatban történő hibás (gyakran orvosi) elbánás. A H. tünetei kaleidoszkópszerüen változhatnak és igen sokszerüek. Szellemi téren fokozott ingerlékenységet, indulatosságot, önző gondolkodást, föltünéshajhászást, túlzott érzékenységet (féltékenységet) találunk. A betegek viselkedésükben, cselekedeteikben kiszámíthatatlanok, egészben határozatlanok. A szellemi képességeik csaknem rendesek, átlagban azonban H.-sok között több a gyöngébb elméjű, mint egészségesek között. Gyakori a H.-sok kóros hazudozása. Ez összefügg a H.-sok nagyfokú befolyásolhatóságával. Előfordulnak azután ú. n. H.-s ködös állapotok (kettősöntudat, kettőzött én, second état), midőn a beteg szellemi egyénisége másmilyen, mint rendes állapotában, pl. újra gyermek lesz. A testi panaszok közül főképen különböző fájdalmak és fonák érzések (pl. gombóc, csomó érzése a garatban, globus hystericus) gyakoriak. Azután a tapintás és a fájdalomérzés zavarait találjuk. Az érzékszervek zavarai közül elég gyakori a látás, a látótér, a színlátás megzavarása. A mozgások körében bénulások, görcsök (chorea major) és zsugorodások támadhatnak. Gyakran a járás, állás lehetetlen (astasia, abasia). Ismerjük azután a H.-s némaságot, hányást, haspufadást, köhögést. Laikus előtt legjobban ismeretesek a H.-s rohamok, ezek jelentőség nélküli eszméletlenségek, melyek alatt a beteg hánykolódik (clownismus), beszél, sír, nevet, haját tépi, de soha súlyosabb következményekkel nem járnak. A rohamok kiváltó oka rendesen fölindulás. A H. mindig komoly megbetegedés, sok esetben pedig határozottan súlyos baj. Sokszerüsége a kórjóslatot is egyénenkint módosítja, gyógyulás bekövetkezhetik. A baj tartama igen sokban a környezet befolyásától függ s így néha évekig húzódhatik. Szellemileg sohasem vezet elbutuláshoz. Az életet igen ritkán veszélyezteti. A H. orvoslása pszichikus úton történhetik s az orvos részéről igen nagy jártasságot, tapintatot kiván. Használatosak azután a vizzel, villamossággal gyógyító eljárások is. Igen fontos a beteget megszokott környezetének befolyása alól kiragadni s más környezetbe helyezni. Óva intendő minden H.-s beteg a Freud-féle pszichoanalizistől, mely gyakran súlyos károkat okoz. Elavult nézet azután a H.-nak genitális kezeléssel való gyógyítása.

Hiszterikus, tk. a hisztériában szenvedőt jelenti, de használjuk ezeknek szeszélyességére való vonatkozással általában a szeszélyes nőkre.

Hiszterobáz, régebben a diabázokhoz, újabban a minette- és kerzantitokhoz sorozott eruptiv kőzet, amely a Saar-Nahe környékén és a Thüringiai erdőben telér-alakban fordul elő.

Hiszteroepilepszia. E kifejezést akkor használják az orvosok, ha nem tudják megmondani, hogy hisztériában vagy nyavalyatörésben szenved-e az illető. A két betegség között azonban semminő rokonság nincs, egészen más természetü betegségek.

Hiszterofiták (*Hysterophyta*, hysterophytonból, a. m. utó- vagy másodnövények), általában élősködők, mert csak más élő vagy elhalt növényrészeken nőnek. *Endlicher* rendszerében a gombák, *Eichler* rendszerében pedig a virágzó növények közül azok tartoztak ide, amelyek ma, *Engler* rendszerében a következő családokat alkotják: Aristolochiaceae, Rafflesiaceae, Santalaceae, Loranthaceae, Balanophoraceae; az első család kivételével élősködők.

Hiszterofór (gör.) a. m. méhtartó, megkülönböztetésül a méhgyűrűtől (l. o.).

Hiszterogenetikus kiválások az olyanok, amelyek az eruptiv kőzetekben legutoljára keletkeztek és többnyire csíkokat, ereket alkotnak.

Hiszterokéle (görög, latinosan *hernia uteri*), orvosi műszó a ginekológia köréből; a méhnek beszorulását — sérvét — jelenti valamely sérvkapuba.

Hiszterokristályosodás, amorf vagy vaskos tömegeknek utólagos kikristályosodása vagy átkristályosodása, amit hidrokémiai folyamatok idéznek elő.

Hiszterománia (gör.), l. *Nimfománia.*

Hiszteron proteron [gör.], l. *Hysteron proteron.*

Hiszteroszkopia (gör.), a méh vizsgálata tükör segítségével.

Hiszterotomia (gör.), méhen végzett műtét, különösen pedig a méh rost-daganatainak kiirtása. E műtevés kifejezésére néhol a *hiszterektomia*, másutt a *miomotomia* v. *miomektomia* használatos. A H. rendesen hasmetszés útján történik, de végezhető a hüvely felől is, így különösen a méhráknál. A H. a megbetegedett méh teljes vagy részleges kiirtásával jár.

Hisztidin a. m. imidazolalanin, l. *Hexonbázisok.*

Hisztio- v. *hiszto-* (gör. a. m. vitorla, szövet), összetételekben szövetet jelent.

Hisztofizika *(histophysika*, gör.), az a tudományág, mely az állatok testét alkotó szöveteket fizikai szempontból vizsgálja.

Hisztogenezis *(histogenesis*, gör.) a szövetképződés menete egészséges és kóros viszonyok között.

Hisztogenia, a *hisztogenezis*-ről (l. o.) szóló tan.

Hisztográfia *(histographia*, gör.) az állatok és növények testét alkotó szövetek leírása.

Hisztokémia, a szövettannak az a része, amely mikroszkópikus módszerekkel a szövetek vegyi alakulásait kutatja, l. *Szövettan.*

Hisztolízis *(histolysis*, gör.), szövetfeloldódás; az orvostanban a test alkotásában résztvevő szöveteknek akár kóros, akár fiziológiás folyamatok kapcsán történő feloldását értik alatta.

Hisztológia *(histologia*, gör.), a szervezet finomabb szerkezetével, főleg mikroszkópiájával foglalkozó tudomány, az anatómia egy mellékága. L. *Szövettan.*

Hisztonok, bázikus karakterű egyszerűbb fehérjék, amelyek bontáskor *hexonbázisokat* (l. o.) adnak. L. *Fehérjék.*

Hisztorikus (lat.), történeti, a történetnek megfelelő; tov. történetíró.

Hisztoriográf (gör.), történetíró.

Hisztriók (lat.), római színészek, kiváltképen pedig némajátékosok. Legelébb a város alapítása után 391. merültek fel Rómában, ahová őket, a *histereket* (etruszk nyelven a. m. komédiás) a konzul hivatta Etruriából, hogy a népet a nagy dögvész után felderítsék, amire a rendes cirkuszi játékok képtelenek voltak. Eleinte kizárólag némajátékokat adtak elő, temetéseknél kiflgurázták a halottat; majd beszéltek is ahhoz, amit taglejtéseikkel bemutattak; apró rögtönzésekkel állottak elő, melyek jóformán önálló darabokká nőtték ki magukat (satura). 514-ben Livius Andronicus fellépése után eltűntek, de csak a nyilvánosságból; a nép azontúl is felkeresi őket, sőt a mai «Café chantant»-okra emlékeztető mulatóhelyeken az urak is, úgy hogy bennök gyökeredzik az olasz Paprika Jancsi (Pulcinello) vigjáték is. A középkorban újból felszínre jutnak, de részben más neveken.

Amint divatjuk a középkorban Olaszországból egész nyugaton elterjedt, hozzánk is eljutottak mind a H., mind a *mimusok.* Az 1279-iki zsinat szükségesnek látta megtiltani papi személyeknek a jokulátorok, H. és mimusok előadásainak megnézését. A mulattatók e három neme közül a jokulátorok voltak a legtisztesebbek, azokat istápolták a királyok is és az ő rendjük alkalmasint nemzeti eredetű intézmény volt. A mimusok némajátékosok voltak, legtöbbnyire vig alakoskodást adtak elő. A H. középen álltak a kettő közt, amennyiben alakoskodtak is, énekeltek is trófás dalokat és játszottak pórias bohózatokat. Nálunk azonban e játékokból nem fejlett ki a színészet; úgy látszik, a H. mindig megmaradtak idegen komédiásoknak. Az első eset, hogy egy hisztrió e foglalkozásáért földet kapott egy nagy úrtól, egy 1337-iki oklevélben fordul elő. V. ö. *Sebestyén* Gyula, Adalékok a középkori énekmondók történetéhez. II. Lajos udvarában névszerint említik Deby Péter hisztriót. V. ö. *Fraknói* Vilmos, II. Lajos és udvara. A regős-énekekben is föltalálhatók a színjátszás elemei, de ennek eredete máshová vezet. L. *Regősök.*

Hisztrixit (ásv.), rombos prizmáknak sugarasrostos halmaza, vagy leveles vaskos tömegek. Kissé hajlítható, fémes fényű, acélszürke. Alkatrészei bizmut, antimon, réz, vas és kén, képlete közel: $7Bi_2S_3 . 2Sb_2S_3 . 5CuFeS_2$. Termőhelye Curtin-Davis Tasmaniában.

Hit (lat. *fides*), valamely nyilatkozatnak v. tantételnek elfogadása a nyilatkozónak tekintélye alapján. Természetfölötti értelemben a hit Isten kijelentett igazságának és akaratának elfogadása Isten tekintélyének alapján, akár képesek vagyunk felfogni, akár nem. Az értelem erejét fölülmuló tételeknek organuma a hit. A pozitiv v. történelmi hit határozott történelmi tényeken, indító okokon (motiva credibilitatis) alapszik; a *vakhit* indító okok nélkül való hit; *igazhitü* (ortodox), aki az egyház tételeit az egyház tekintélye alapján és kivétel nélkül elfogadja; *hitetlen* (heterodox), ki nem fogadja el.

Hit, város Bagdad elő-ázsiai török vilajetben, 190 km.-nyire Bagdadtól, az Eufrat jobbpartján, 3000 arab lak., számos bitumen-forrással.

Hita (ejtsd: itá), 1. *Gines Pérez de*, XVI. sz.-beli spanyol iró, aki Murcia tartományból, valószinüleg Mula városából származott. Résztvett az Alpujarras-okban lakó lázongó mórok ellen (1568—70) vivott csatákban. Historia de las guerras civiles de Granada c. műve az első történelmi regény a spanyol irodalomban. E mű, melyben költői bájjal írja meg a granadai királyság bukását, sok utánzóra talált Franciaországban. Első része legelőször 1595. jelent meg Saragossában; a XVII. sz. folyamán több mint 30-szor nyomtatták ujra; második része 1610. és más izben; mindkettő megvan Rivadeneyra: Biblioteca de autores españoles c. vállalatában (Madrid 1849, 3 köt.). Van francia és német átdolgozása is.

2. *H., Juan Ruiz, arcipreste de*, l. *Ruiz.*

Hitágazat alatt régebben más felekezetnél is, de a katolikusoknál manapság is az egyes, Isten által kinyilatkoztatott és az egyház által előadott hitigazságokat értik. Ágazatoknak nevezik kivált az apostoli hitvallásnak 12 részét. L. még *Dogma.*

Hit analogiája (lat. *analogia fidei*), valamely hitigazságnak egybevetése egy másik, a kinyilatkoztatás forrásai vagy a csalhatatlan tanítószék által előadott igazsággal oly célból, hogy azt megvilágítsuk és megmagyarázzuk. — H.-nak nevezik az ág. ev. egyház dogmatikájában azt a mértéket, amelyet a szentírás tiszta és értelmökre nézve minden kétséget kizáró helyeiből a többinek megértésére nézve felállítani lehet. A dolog

A MAGYAR CSALÁDI

HITBIZOMÁNYOK JEGYZÉKE

AZ 1913. ÉVI ÁLLAPOT SZERINT

AZ ALAPÍTÁS IDEJÉNEK SORRENDJÉBEN

Sorszám	Az alapítás éve	Az alapítók neve	A hitbizomány mostani (1913.) neve
1	1653	gr. Pálffy Pál nádor	hg. Pálffy Miklós
2	1653	gr. Pálffy Pál nádor	gr. Pálffy Ede
3	1668	gr. Harrach Károly és Ferdinánd Bonaventura	gr. Harrach Ottó
4	1681	gr. Königsegg Ferenc, Antal és Lipót	gr. Königsegg Fidél
5	1693	gr. Zichy István	gr. Zichy Nep. János
6	1695	hg. Esterházy Pál nádor	hg. Esterházy Miklós
7	1720	gr. Erdődy György	gr. Erdődy Imre
8	1722	gr. Nádasdy Ferenc	gr. Nádasdy Tamás
9	1723 és 1757	gr. Koháry István és András	Fülöp Szász-Coburg-Gothai herceg
10	1725	gr. Forgách Pál	gr. Forgách Károly
11	1728	gr. Schönborn Ferenc Lothár	gr. Schönborn-Buchheim Frigyes Károly
12	1746	hg. Batthyány Lajos nádor	hg. Batthyány-Strattmann Ödön
13	1747	gr. Königsegg Károly	gr. Königsegg-Aulendorf X. Ferenc
14	1765	— Festetics Kristóf	gr. Festetics Pál
15	1765	— Festetics Kristóf	hg. Festetics Tassilo
16	1782	gr. Migazzy Kristóf	gr. Migazzy Irma férj. gr. Erdődy Imréné
17	1800	ifj. gr. Esterházy Ferenc	gr. Esterházy Károly
18	1801 1875	gr. Esterházy János és ifj. Ferenc gr. Esterházy Miklós Ferenc	kisk. gr. Esterházy Ferenc
19	1814	gr. Szapáry János	gr. Szapáry Iván
20	1814	gr. Széchenyi Ferenc	gr. Széchenyi Kálmán
21	1814	gr. Széchenyi Ferenc	gr. Széchenyi Béla
22	1814	gr. Széchenyi Ferenc	gr. Széchenyi Bertalan
23	1819	br. Sennyey János	br. Sennyey Béla
24	1821	gr. Almásy Ignác	gr. Almásy Dénes
25	1821	gr. Almásy Ignác	gr. Almásy Kálmán
26	1826	Károly Lajos főherceg	Frigyes főherceg
27	1831	Nándor Szász-Coburg-Gothai hg.	Fülöp Szász-Coburg-Gothai herceg
28	1835	őrgr. Pallavicini Ede	őrgr. Pallavicini Sándor
29	1852	br. Haynau Gyula	br. Haynau Gyula
30	1854	id. Semsey Lajos	dr. Semsey Andor
31	1856	id. gr. Batthyány István	gr. Batthyány Lajos
32	1859	gr. Barkóczy János	gr. Hadik-Barkóczy Endre
33	1867	gr. Andrássy György	— az utódlás kérdése még rendezés
34	1867	gr. Dessewffy Kálmán	gr. Dessewffy Miklós
35	1869	id. gr. Pálffy József	gr. Pálffy József
36	1869	br. Prónay Gábor	br. Prónay Dezső
37	1869	— Somssich Miklós	— Somssich Miklós

évi) birtokosának lakóhelye	A hitbizományi hatóságot gyakorló kir. törvényszék székhelye	A község (puszta), amelynek területén a hitbizományi jószág feje fekszik	A hitbizományi ingatlanok térfogata, v. az ingóságok becsértéke százra kikerekített összegben	
Malaczka, Pozsony vm.	Pozsony	Malaczka	83,100	kat. hold
Bécs	Pozsony	Pozsony	12,200	«
Bécs	Győr	Királyhida, Moson vm.	6,000	«
Arad	Arad	Pénzhitbizomány	1.019,600	korona
Zichyújfalu p. Fejér vm.	Balassagyarmat	Zsély és Divény, Nógrád vm.	41,300	kat. hold
Kismartonváralja, Sopron vm.	Sopron	Kismartonváralja	403,300	«
Galgócz, Nyitra vm.	Nyitra	Galgócz és Pöstyén, Nyitra vm.	19,200	«
Nádosladány, Fejér vm.	Székesfehérvár	Nádasdladány	11,300	«
Bécs	Főudvarnagyi bíróság	Felsőbalog, Gömör és Kishont vm.	51,600	«
Ghymes, Nyitra vm.	Nyitra	Ghymes	10,500	«
Beregvár, Bereg vm.	Beregszász	Szentmiklós, Bereg vm.	226,800	«
Körmend, Vas vm.	Szombathely	Körmend	29,400	«
München	Trencsén	Oroszlánkő és Illava, Trencsén vm.	11,400	«
Dég, Veszprém vm.	Budapest	Dég	29,000	«
Keszthely, Zala vm.	Nagykanizsa	Keszthely	115,900	«
Galgócz, Nyitra vm.	Aranyosmarót	Aranyosmarót	5,000	«
Cseklész, Pozsony vm.	Pozsony	Cseklész	6,000	«
Tata, Komárom vm.	Komárom	Tata és Tóváros	25,800	«
Budapest	Budapest	Pénzhitbizomány	330,000	korona
Sopron	Sopron	Iván, Sopron vm.	7,900	kat. hold
Nagyczenk, Sopron vm.	Sopron	Nagyczenk	12,300	«
Felsősegesd, Somogy vm.	Kaposvár	Felsősegesd	7,800	«
Bély, Zemplén vm.	Sátoraljaújhely	Bély	3,300	«
Gyula, Békés vm.	Gyula	Sarkad, Bihar vm.	29,600	«
Pásztó, Heves vm.	Eger	Pásztó	1,800	«
Bécs	Főudvarnagyi bíróság	Magyaróvár, Moson vm. és Bellye, Baranya vm.	145,000	«
Bécs	Főudvarnagyi bíróság	Murányváralja, Gömör és Kish. vm.	141,200	«
Sándorfalva, Csongrád vm.	Szeged	Mindszent, Csongrád vm.	58,600	«
Grác	Szatmár-Németi	Kisgécz puszta, Szatmár vm.	3,900	«
Budapest	Debreczen	Balmazujváros, Hajdu vm.	22,100	«
Polgárdi, Fejér vm.	Székesfehérvár	Polgárdi	5,200	«
Tavarna, Zemplén vm.	Sátoraljaujhely	Tavarna	44,000	«
alatt van	Rimaszombat	Krasznahorkaváralja, Gömör és Kishont vm.	46,600	«
Vencsellő, Szabolcs vm.	Nyiregyháza	Vencsellő	24,200	«
Szomolány, Pozsony vm.	Pozsony	Jókő, Nyitra vm.	17,200	«
Acsa, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	Pestvidék	Acsa	6,700	«
Somogysárd, Somogy vm.	Kaposvár	Sörnyepuszta, Somogy vm.	4,200	«

Sor-szám	Az alapítás éve	Az alapítók neve	A hitbizomány mostani (1913.) neve
38	1870	gr. Festetics Dénes	gr. Festetics Kálmán
39	1871	— Kund Vince	kisk. Kund Gusztáv
40	1872	— Rakovszky Mór	— Rakovszky István
41	1872	gr. Esterházy Pál	gr. Esterházy Pál
42	1872 1878	gr. Zichy Henrikné sz. br. Meskó Irén gr. Zichy Henrik	gr. Zichy-Meskó Jakab
43	1873	gr. Erdődy Sándor	gr. Erdődy Tamás
44	1773	gr. Erdődy Ferenc	gr. Erdődy Tamás
45	1873	gr. Cziráky János	gr. Cziráky Antal
46	1874	hg. Odescalchi Ágostonné szül. gr. Zichy Anna	hg. Odescalchi Géza
47	1874	gr. Andrássy Károlyné szül. gr. Szapáry Etelka	gr. Andrássy Sándor
48	1874	gr. Andrássy Károlyné szül. gr. Szapáry Etelka	gr. Andrássy Gyula
49	1874	gr. Andrássy Károlyné szül. gr. Szapáry Etelka	gr. Andrássy Gyula
50	1874	gr. Zichy Nep. János	gr. Zichy Béla
51	1874	gr. Károlyi György	gr. Károlyi Mihály
52	1874	gr. Károlyi György	gr. Károlyi József
53	1874	gr. Esterházy Móric	gr. Esterházy Miklós Móric
54	1876	gr. Somssich József	gr. Somssich Imre
55	1876	gr. Festetics Ágoston	gr. Festetics Andor
56	1877	br. Wenckheim Béla	gr. Hoyos-Wenckheim Fülöp
57	1877	— Jankovich József	— az alapító
58	1877	gr. Károlyi Ede és István	gr. Károlyi László
59	1877	gr. Károlyi István	gr. Károlyi László
60	1877	gr. Festetics Dénes	kisk. gr. Festetics Kristóf
61	1882	— Majláth György országbiró	gr. Majláth József
62	1883	hg. Odescalchi Ágostonné szül. gr. Zichy Anna	hg. Odescalchi Livio
63	1884	— Huszár Béla	— Huszár Tibor
64	1885	gr. Zichy Rezső és neje szül. gr. Péchy Jakobina	— az alapítók egyike
65	1885	br. Bánffy Albert	br. Bánffy Albert —
66	1885	br. Bánffy Albert	br. Bánffy Albert
67	1885	— Véssey Sándor	— Véssey Lajos
68	1885	— Véssey Mihály	— Véssey Lajos
69	1886	gr. Draskovich Károlyné szül. gr. Batthyány Erzsébet	gr. Draskovich Iván
70	1886	— Szegedy Antal	br. Szegedy-Ensch Károly
71	1886	gr. Wenckheim Frigyesné szül. gr. Wenckheim Krisztina	— az alapító
72	1886	gr. Majláth György	gr. Majláth György
73	1886	id. gr. Bissingen-Nippenburg Nándor	gr. Bissingen-Nippenburg Nándor
74	1886	id. gr. Bissingen-Nippenburg Nándor	gr. Bissingen-Nippenburg Ernő
75	1886	id. gr. Almásy Kálmán	kisk. gr. Almásy Pál

évi) birtokosának lakóhelye	A hitbizományi hatóságot gyakorló kir. törvényszék székhelye	A község (puszta), amelynek területén a hitbizományi jószág feje fekszik	A hitbizományi ingatlanok térfogata, v. az ingóságok becsértéke százra kikerekített összegben	
Gyöngyöspuszta, Somogy vm.	Kaposvár	Gyöngyöspuszta	5,800	kat. hold
Somogyfajsz, Somogy vm.	Kaposvár	Somogyfajsz	5,400	«
Nagyselmecz, Liptó vm.	Rózsahegy	Nagyselmecz	1,900	«
Pápa, Veszprém vm.	Veszprém	Pápa	37,000	«
Boldogkőváralja, Abauj-Torna vm.	Sopron	Füles, Sopron vm. és Rajka, Moson vm.	3,400	«
Bécs	Szombathely	Vép és Táplánfa, Vas vm.	4,000	«
Bécs	Szombathely	Vép, Vas vm.	2,700	«
Lovasberény, Fejér vm.	Székesfehérvár	Lovasberény	9,600	«
Nyitraszerdahely, Nyitra vm.	Nyitra	Nyitraszerdahely	1,400	«
Budapest	Nagykanizsa	Letenye, Zala vm.	11,300	«
Budapest	Sátoraljaujhely	Tőketerebes, Zemplén vm.	8,900	«
Budapest	Sátoraljaujhely	Parnó, Zemplén vm.	25,700	«
Lengyeltóti Somogy vm.	Kaposvár	Lengyeltóti	10,100	«
Budapest	Budapest	Budapest (Egyetem-u.)	38,600	«
Fehérvárcsurgó, Fejér vm.	Budapest	Fehérvárcsurgó	11,900	«
Csákvár, Fejér vm.	Székesfehérvár	Csákvár	41,900	«
Hetes, Somogy vm.	Kaposvár	Hetes	3,200	«
Budapest	Szombathely	Dég, Veszprém vm.	2,800	«
Körösladány, Békés vm.	Gyula	Pusztafás-puszta Békés vm.	3,700	«
Öreglak, Somogy vm.	Kaposvár	Öreglak	12,100	«
Budapest	Pestvidék	Füzérradvány, Abauj-Torna vm., Derekegyház, Csongrád vm.	36,000	«
Budapest	Pestvidék	Fót, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	14,000	«
Budapest	Kaposvár	Csertő, Somogy vm.	4,400	«
Perbenyik, Zemplén vm.	Sátoraljaujhely	Perbenyik	6,200	«
Szolcsány, Nyitra vm.	Nyitra	Szolcsány	2,200	«
Vámosmikola, Hont vm.	Ipolyság	Vámosmikola	7,000	«
Enyiczke, Abauj-Torna vm.	Kassa	Enyiczke	3,500	«
Válaszút, Kolozs vm.	Kolozsvár	Válaszút	7,200	«
Válaszút, Kolozs vm.	Kolozsvár	Szilágynagyfalu, Szilágy vm.	8,700	«
Szőcsénypuszta, Somogy vm.	Kaposvár	Szőcsénypuszta	3,800	«
Szőcsénypuszta, Somogy vm.	Kaposvár	Vése, Somogy vm.	900	«
Sellye, Baranya vm.	Pécs	Sellye	12,600	«
Gyöngyöshermán, Vas vm.	Szombathely	Gyöngyöshermán	2,400	«
Ujkigyós, Békés vm.	Gyula	Ujkigyós	22,600	«
Zavar, Pozsony vm.	Pécs	Bakócza, Baranya vm.	6,200	«
Budapest	Fehértemplom	Pénzhitbizomány	1.530,500	korona
Budapest	Fehértemplom	Jám, Krassó-Szörény vm.	3,100	kat. hold
Budapest	Szolnok	Pusztatenyő-puszta Jász-Nkun-Szolnok vm.	9,400	«

Sor-szám	Az alapítás éve	Az alapítók neve	A hitbizomány mostani (1913 neve
76	1886	gr. Zichy Domokos püspök	gr. Zichy Ödön
77	1886	gr. Zichy Domokos püspök	gr. Zichy Rafael
78	1887	br. Jósika Lajos	br. Jósika Sámuel
79	1887	gr. Draskovich Károlyné szül. gr. Batthyány Erzsébet	gr. Draskovich Pál
80	1887	hg. Arenberg Károlyné szül. gr. Hunyady Julia	gr. Hunyady Károly
81	1887	br. Révay Gyula	br. Révay László
82	1888	gr. Károlyi Alajos	gr. Károlyi Lajos
83	1890	br. Wodianer Móricz	br. Wodianer Albert
84	1892	id. gr. Andrássy Gyula	gr. Andrássy Gyula
85	1892	id. gr. Andrássy Gyula	gr. Andrássy Gyula
86	1892	gr. Andrássy Aladár	gr. Andrássy Sándor
87	1892	gr. Andrássy Aladár és neje szül. br. Wenckheim Leontin	gr. Andrássy Sándor
88	1893	gr. Karátsonyi Guido	gr. Karátsonyi Jenő
89	1894	gr. Andrássy Manó	gr. Andrássy Géza
90	1895	— Tarányi Oszterhueber Ferencz	— az alapító
91	1901	br. Kemény Kálmán és neje szül. br. Bánffy Polixena	— az alapitók
92	1912	— Almásy Ede	— az alapító

Jegyzet: Ezekben a hitbizományokban az utódlás rendje az elsőszülöttségi leszármazás 1693-ban alapított gr. Zichy-féle és az 1814-ben alapított gr. Szapáry-féle hitbizományokat, mányt, amely ízörökség (majoratus).

évi) birtokosának lakóhelye	A hitbizományi hatóságot gyakorló kir. törvényszék székhelye	A község (puszta), amelynek területén a hitbizományi jószág feje fekszik	A hitbizományi ingatlanok térfogata, v. az ingóságok becsértéke százra kikerekített összegben	
Budapest	Székesfehérvár	Zákány, Somogy vm.	4,300	kat. hold
Sárszentmihály, Fejér vm.	Székesfehérvár	Felsőszentiránpuszta, Fejér vm.	8,800	«
Szurdok, Szolnok-Doboka vm.	Kolozsvár	Csakigorbó, Szolnok-Doboka vm.	28,500	«
Gyöngyösszentkereszt, Vas vm.	Szombathely	Németujvár, Vas vm.	8,000	«
Soborsin, Arad vm.	Pozsony	Pozsonyivánka, Pozsony vm.	2,800	«
Kisselmecz, Turócz vm.	Beszterczebánya	Kisselmecz	4,700	«
Budapest	Budapest	Budapest (Esterházy-u.)	73,300	«
Budapest	Nyitra	Komját, Nyitra vm.	8,700	«
Budapest	Kolozsvár	Hesdát, Torda-Aranyos vm.	25,400	«
Budapest	Nyiregyháza	Tiszadob, Szabolcs vm.	7,200	«
Budapest	Nyiregyháza	Tiszadob, Szabolcs vm.	8,400	«
Budapest	Kaposvár	Szigetvár, Somogy vm.	8,900	«
Budapest	Nagybecskerek	Bánlak, Torontál vm.	17,700	«
Budapest	Rimaszombat	Betlér, Gömör és Kishont	27,000	«
Nyirlak, Zala vm.	Zalaegerszeg	Söjtör, Zala vm.	2,200	«
Budapest	Marosvásárhely	Marosvécs, Maros-Torda vm.	26,100	«
Borostyánkő, Vas vm.	Szombathely	Borostyánkő	1,200	«
		A terület együtt	2.314,200	kat. hold

(primogenitura) szerint történik; kivéve az 1653-ban alapított gr. Pálffy-féle pozsonyi — az amelyek korörökségek (senioratus), valamint az 1747-ben alapított gr. Königsegg-féle hitbizo-

A hitbizományi ingatlanok területi eloszlása 1913-ban.

Megyénként	1600□ölével számított, százra kikerekített holdakban	Megyénként	1600□ölével számított, százra kikerekített holdakban
Abauj-Torna	28,100	Nógrád	49.800
Arad	14,400	Nyitra	61,900
Baranya	149,000	Pest-Pilis-Solt-Kiskun	48,300
Bars	9,900	Pozsony	91,300
Békés	28,700	Sáros	2,400
Bereg	226,900	Somogy	197,900
Bihar	13,000	Sopron	155,600
Borsod	16,400	Szabolcs	33,000
Csanád	1,700	Szatmár	68,300
Csongrád	78,600	Szepes	10,800
Esztergom	7,700	Szilágy	10,000
Fejér	58,000	Szolnok-Doboka	13.000
Gömör és Kishont	160,300	Temes	2,500
Hajdu	18,700	Tolna	77,100
Heves	43,700	Torda-Aranyos	24,700
Hont	32,200	Torontál	16,600
Hunyad	4,700	Trencsén	13,400
Jász-Nagy-Kun-Szolnok	9,500	Turócz	4,800
Kolozs	9,400	Ung	6,700
Komárom	48,200	Vas	49,100
Krassó-Szörény	3,100	Veszprém	67,000
Liptó	1,900	Zala	140,200
Maros-Torda	26,100	Zemplén	105,200
Moson	74,400	összesen	2.314,200

1906-ban az egész terület volt ... 2.362,800 hold
1913-ban az egész terület volt ... 2.314,200 «
1913-ig tehát a csökkenés ... 48,600 hold

abból az előfeltételből indul ki, hogy magának a szentírásnak bensejében semminemű ellenmondás nem állhat fenn és ahol látszólag mégis volna ilyen ellenmondás, az azonnal megszünik, ha az illető helyet az össztartalom fényében vesszük vizsgálat alá.

Hitbér *(móring, kelengye,* lat. *dos)*, a magyar jog szerint a feleségnek a házasság elhálásáért és hűsége jutalmáért a férjtől járó ajándék. Van írott hitbér, amelyet szerződéssel köteleznek és törvényes hitbér, amelyet a törvény rendel; ez utóbbi főnemesek között 400, nemesek és polgárok között 200, jobbágyok között 40 frt pengő pénzben; ha a nő többször megy férjhez, későbbi házassága után felét követelheti az előbbi házassága utáni hitbérének. *Viszonhitbér* (contrados) az, amit a feleség kötelez a férjének.

Hitbizomány, vagy helyesebben *családi H.* (l. *A magyar családi hitbizományok jegyzéke* c. mellékletet). Lényege valamely vagyonnak azirányi rendeltetésében áll, hogy több nemzedéken át kizáróan bizonyos család tagjaira nézve előre megállapított fokozatos egyéni jogutódlás tárgya legyen s mint ilyen, elidegeníthetetlenül a családban maradjon. Az erre irányuló rendelkezés (H. alanyi értelemben) célja a család tekintélyének és fényének fentartása, ennek a rendelkezésnek materiális alapja a kirendelt vagyon (H. tárgyi értelemben). Régebben azt tartották, hogy a H.-i vagyon tulajdonosa (főtulajdonosa) az egész család, a H. birtokosa pedig csupán csak haszonélvező (haszonvevő tulajdonos), újabban azonban úgy fogják fel a H. birtokosa és a többi családtagok (várományosok) közti viszonyt, hogy tulajdonos a H. birtokosa, akinek joga a jogutódlásra hivatott családtagok esetleges jogának megóvását célzó törvényes elidegenítési tilalom által van korlátozva. Nálunk a H. intézményét az 1687. IX. t.-c. honosította meg, amely törvényben ki van mondva, hogy a mágnások szerzeményi javaikból királyi jóváhagyással H.-t alapíthatnak. Az 1723. L. t.-c. ezt a jogot a köznemesekre is kiterjesztette. Az 1852 nov. 29-iki ősiségi nyiltparancs a magyar törvényeken alapuló H.-t érintetlenül hagyta, a többire nézve azonban az osztrák polg. törvénykönyvnek idevágó rendelkezéseit szabta meg zsinórmértékül. Ezek hatályon kívül helyezésével az 1862 okt. 9-iki királyi leirat szabályozta a H. tekintetében fenforgó jogviszonyokat. Utóbb az 1868. LIV. t.-c. zárpontja alapján 1869 ápr. 9-iki igazságügyminiszteri rendelet állapított meg a H.-ra vonatkozólag egyes, főleg eljárási természetü szabályokat. A H.-i kötelék létrejöttéhez kifejezett alapítási cselekmény szükséges. Ez áll *a)* a magánrendelkezésből és *b)* a királyi jóváhagyásból. A magánrendelkezésnek nincs meg az az ereje, hogy egymagában is létrehozza a tulajdonnak az általános magánjogi szabályokon túlmenő megkötöttségét, viszont a királyi jóváhagyás nem szanálja a magánrendelkezést tartalmazó jogügyletnek magánjogi fogyatkozásait, sem meg nem szünteti harmadik személyeknek a H.-i vagyonra vonatkozó korábbi magánjogi követeléseit. A H.-ban való utódlásnak egyik alapelve az, hogy a H. vagyonának egyidőben csak egy személy lehet a birtokosa (Individualsuccession), másik alapelve pedig az, hogy a birtokos joga nem a közvetlen elődtől, hanem az alapítótól származik (successio ex facto et providentia majorum). Ami a H. belső szerkezetének további kérdéseit, nevezetesen az utódlási rendet illeti, egyes külföldi törvényhozások e részben kötelező utódlási formát szabnak, nálunk azonban e tekintetben az alapítónak szabad keze van. A H. lehet az alapító akaratához képest elsőszülöttségi öröklés (helyesebben utódlás, primogenitura), vagy izörökség (majoratus), vagy kor-öröklés (senioratus), aszerint, amint az alapító az utódlást vagy az idősb ágbeli elsőszülöttnek, vagy a családból a legkisebb izen állónak, több egyenlően közel állók közt pedig az éveire nézve legöregebbnek, vagy végtére az ágra nem tekintve, a családbeli legkorosabbnak rendelte. De az alapító az utódlási rendet meg is fordíthatja. A leányutódokra az alapító akaratához képest csak a fiutódok kihaltával kerülhet a sor. Az utódlási képesség tekintetében is szabad keze van az alapítónak, természetesen csak abban a körben, melyben a magánrendelkezés az általános magánjogi szabályok szerint mozoghat.

A H.-birtokosnak tartózkodnia kell a vagyon elidegenítésétől, valamint az állag csonkításától és köteles a H.-i vagyont célirányosan kezelni s a H. terheit viselni. E végből különszerű ellenőrzés és felügyelet áll fenn. A várományosok beleszólási jogán kívül ennek az ellenőrzésnek és felügyeletnek közegei a H.-i gondnok és a H.-i bíróság. A cél itt az, hogy a H.-i vagyon a jogutódlás esetének beálltakor, az időközben felmerült kényszerű s a H.-bírósági jóváhagyás mellett egyébként szükségessé vált vagy célszerünek mutatkozó változtatások figyelembevételével lehetőleg csorbítatlanul jusson az utód kezére. A H.-i birtokos személyes adósságai csak az őt illető jövedelmeket terhelik s az utódra csak az ú. n. H.-i adósságok szállnak át, t. i. csak azok, melyeket a H.-i birtokos hasznos beruházások végett, vagy a vagyon fentartása végett szükséges egyéb célra a H.-i hatóság jóváhagyásával vett fel. A H. megszünik, ha az utódlásra jogosítottak utódok nélkül kihaltak vagy ha a H.-i vagyon egészben elenyészett. Ezen kívül az 1862-iki kir. rendelet megengedte, hogy a H. bíróilag feloldható, ha a H.-ra hivatott utódok nem vélelmezhetők. Megszüntethető természetesen a H. királyi elhatározással is — akár egészben, akár részben — akkor, ha a H.-i kötelék további fentartása akár az állam imminens érdekével, akár az alapítás céljával ellenkezik. Lehetséges az is, hogy a H.-i ingatlan a hatóság jóváhagyásával tőkévé változtattassék.

Kétséget sem szenved, hogy a H. intézménye mai alakjában az állam fejlettebb jogi, gazdasági és társadalmi rendjével sok tekintetben össze nem fér s ezen alapul a H. megszüntetését v. legalább korszerű reformját célzó törekvés. A magyarországi H.-ok számára és kiterjedésére vonatkozó adatokat l. a *mellékelt táblázaton.*

Irodalom Beksics, Új korszak és politikai programmja, 1889; Baross János, Az öröklési jog kérdései, 1901; Földes B., Adalékok a magyar H. kérdéséhez, Akad. Értesítő 55. füz.; Katona Mór, A magy. csal. H., 1894; Lányi Bertalan, A családi H.-ok reformjának jogászi szempontjai, Jogász

egyleti Ért. XVII. köt. 3. füz.; A magyarországi H.-ok átalakításáról (a M. Tud. Akad. által koszorúzott pályamunkák), 1847; A m. polg. tőrv. tervezetét előkészítő bizottság jegyzőkönyvei, I. és V. köt.; Lányi Bertalan, A tulajdonjog, 288—856. l., 1903.

Hitchcockit (ásv.), a legújabb vizsgálatok szerint azonos a plumbogummittal.

Hitchenden, l. *Hughenden.*

Hitchin (ejtsd: hicsin), város Hertfordshire angol countyban, (1911) 11,905 lak., gabona- és marhakereskedéssel. VI. Henrik korában épült egyik templomában néhány szép síremlék és Rubens egy oltárképe látható.

Hitehagyó, l. *Aposztázia.*

Hitel, a javak forgalomba hozatalának az a neme, amelynél a kölcsönös szolgáltatások nem teljesíttetnek egyazon időpontban. A forgalomnak ez a neme rendesen csak bizalom alapján jöhet létre. A H. oka a termelésnél v. a fogyasztásnál szükséges javaknak ideiglenes hiánya. A H. föltétele a hitelképesség, amely ismét vagy egyéni vagy egyéb körülményektől, így jó H.-törvényektől, gyors, olcsó, részrehajlatlan igazságszolgáltatástól stb. függ. A H. jótékony hatást gyakorol a gazdasági életre; forgalomba hozza a tőkéket és így előmozdítja a termelést, szabályosabbá, élénkebbé teszi a forgalmat és sok esetben egyedüli módja a fogyasztás kielégítésének. Nagy politikai állami célok megvalósítását is napjainkban a H. mozdítja elő. Vannak azonban a H.-nek hátrányai is, visszaélései, kinövései. A H. igen sokféle, így személyi és dologi, ingó és ingatlan, termelési és fogyasztási, felmondható és fel nem mondható, rövid és hosszú lejáratú, nyilt-H., árú-H., könyv-H., állami-, köz- és magán-H. stb. L. még *Állami költségvetés, Költségvetési hitel* és *Mezőgazdasági hitel.*

Hitelátruházás, l. *Állami költségvetés* és *Átruházás.*

Hitelbankok, a bankintézeteknek az a faja, mely üzletköréül főkép a kereskedői hitel közvetítését választotta.

Hitelbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Hitelegyletek, l. *Hitelszövetkezetek.*

Hitelemzés (gör. *katechezis* a. m. szóbeli tanítás), a hit elemeiben való tanítás vagy hitoktatás. Azonos a kat. egyházban a lelkipásztori hivatal általános céljával, csakhogy főkép az ifjuságra szorítkozik s célja az ifjuság keresztény életének felébresztése, kifejlesztése és a keresztény nagykoruságra való képzése. Vezérfonalul szolgál a katekizmus (l. o.). L. még *Katechumenek* és *Katekétika.*

Hitelemzéstan, l. *Katekétika.*

Hitelérmek, így nevezik a váltópénzeket, mert ezeknek belső fémértéke mindig kisebb, mint forgalmi értéke.

Hiteles helyek (lat. *loca authentica et credibilia*) névvel jelölték a (székes és társas) káptalanokat és a szerzetes konventeket, mint a hozzájuk intézett hatósági meghagyások teljesítéséről és magánfoleknek előttük véghezvitt jogi cselekvényeiről közhitelű bizonyságlevelek *(literae testimoniales)* és jogot létesítő vagy csupán tanusító okiratok *(fassiones* stb.) kiállítóit. E közhitelüség, amely a magyar jogfejlődésnek sajátos alakulata, a XIII. sz. első felében keletkezett: fejlett vidéki bírósági szervezet híjján az egységes és működése javarészét a központban kifejtő közhatalom az egyházi testületeknek az egész országra kiterjedő hálózatát használta fel arra, hogy a jogkereső közönséget közel találja és rendelkezésére álljon. Már az 1231. évi törvény kötelezővé tette a bíróságon kívül teljesítendő peres cselekményeknél káptalan vagy konvent kiküldöttjének közreműködését. Ezóta hat századon át a törvénycikkeknek hosszú sora foglalkozik a H.-kel: e törvények a konventek bizonyos körét, illetve egyes konventeket megfosztanak a közhitelű pecséttől, meghatározzák a káptalanok és konventek illetékességi területét, szabályozzák eljárásukat, kivált bírói parancsok teljesítése tekintetében, megállapítják a H. működésének, illetve oklevélkiadmányainak díját (az első ilyen díjszabás 1298-ból való), szólnak a hamis oklevél kiadásának büntetéséről, a gondatlan, hanyag eljárás következményeiről. A káptalanok s konventek hiteles helyi működésének a XV. sz. folyamán egyre jelentékenyebb osztályosaivá fejlődtek a megyei bíróságok annak következtében, hogy ezeknek jelentősége általában növekedett volt, az irni-olvasni tudás egyre jobban terjedt és az írásbeliség a megyei törvénykezésben is meghonosodott. A XVI. sz.-ban a reformációnak rohamos terjedése széltében mellőztette az országnak protestáns hitre tért részével a H. igénybevételét; sok kolostor is feloszlott, számos káptalan s konvent működésének pedig a török hódítás vetett véget. Mindezek folytán a H. tevékenysége az alsófokú törvénykezés terén a XVII. sz.-ban egészen elenyészett; kötelezőleg fennmaradt még a királyi bíróságok törvénykezésében. Az 1723-iki nagy igazságügyi reform a H.-re nézve jobbadán megújította a régibb törvényeket; de kiterjesztette a vármegyék közhitelüségét a kir. Kúria előtti perekben foganatosítandó egyes cselekvényekre. A káptalanok és konventek hiteles helyi működése így mindjobban hanyatlott: a megerősödött és a felsőbb bíróságokkal szorosabb függőség viszonyába került vidéki bíróságok egyre tökéletesebben pótolták. A modern jogi alkotások elseje, az 1840-ik évi váltótörvény teljesen mellőzi. Az abszolutizmus hazánkban is életbeléptette (1858) a közjegyzői intézményt. Az országbírói értekezlet ezt eltörölte ugyan és visszaállította a jogfolytonosság megóvása végett «a H. iránt intézkedő törvények uralmát», az 1868. évi Polgári Perrendtartás is megerősítette az idevágó törvényeket és törvényes gyakorlatot, de az 1874. XXXV. t.-c. megszüntette a káptalanok és konventek hiteles helyi jellegét és felállította helyébe a kir. közjegyzőség (l. o.) intézményét. V. ö. *Jerney* János, A magyarországi káptalanok és konventek története (M. Tört. Tár. II. k., 1855); *Erdujhelyi* Menyhért, A közjegyzőség és a H. története Magyarországon (1899).

Hitelesítés, általában azoknak a formáknak alkalmazása, amelyek valamely irat (hivatali, azonossági stb.) minőségét kétségtelenné teszik. Ilyen formák pl. a bírósági kiadmányokon a bírósági pecsét és az aláírás vagy a H.-i záradék. Ügykönyvek H.-e a hatósági ellenőrzés vagy bizonyító erejének biztosítása okából történik a lapok

megszámozása és átfűzése, a zsinórnak pedig lepecsételése által. Pl. bírósági végrehajtók könyve, kir. közjegyzők óváskönyve, részletüzleti könyvek, állami anyakönyvek stb. Okirat másolatának H.-e avégből történik, hogy ezzel az eredeti okirattal megegyezése bizonyíttassék. Névaláírás H.-e alkalmával az aláírás valóban megtörténte és az aláíró személyazonossága nyer bizonyítást. A H.-t a törvény által evégből kijelölt hatóságok, vagy a kir. közjegyzők végzik. Előfordul még bizonyos műszaki munkálatok H.-e is, ilyenek a birtokrendezési, kisajátítási, úrbéri arányosítási, vasúti munkálatok, műleírások és térképek H.-e.

Hitelesség, l. *Authentia.*

Hiteles személyek *(personae credibiles)* alatt értették a régi Magyarországban azokat, akik közhitelű pecsét (sigillum authenticum) birtokánál fogva az előttük véghezvitt jogügyletekről és az általuk észlelt tényekről közhitelű okiratot, bizonyságlevelet állíthattak ki. Közhitelű pecsétje volt a királynak (l. *Királyi kancellária*), az ország nagybiráinak: a nádornak, országbírónak, királyi személynöknek, továbbá a tárnokmesternek, bánnak, erdélyi vajdának és ezek ítélőmestereinek. Az egyéni hatóságot gyakorló H.-kel azonos közhitelességi hatásköre volt a társas hatóságokként működő hiteles helyeknek (l. o.): a káptalanoknak és konventeknek, valamint a megyei bíróságoknak. Ma a kir. közjegyzők működnek H.-ként.

Hitelezés, pénznek, árúnak, vagy valamely szolgálatnak oly feltétellel való átadása, hogy az ellenszolgáltatás bizonyos idő múlva történjék csak. A hitelt nyujtó fél a H.-nél három kérdést kutat: 1. tud-e, 2. akar-e a hitelt kereső kötelezettségének eleget tenni, v. 3. kényszeríthető-e a feltételek betartására. A H.-nek a világkereskedelem mai fejlődött fokán több módja, különféle biztosítéka és számos segédeszköze van.

Hitelezési csalás, amidőn valaki, habár csalási célzat nélkül, ravasz fondorlattal mást tévedésbe ejt, vagy tévedésben tart avégett, hogy tőle hitelezést vagy hitelhosszabbítást eszközölj ön ki (Btk. 384. §.). Egyes külföldi törvények ez alá a fogalom alá vonják azokat az eseteket, melyekben valaki korcsmában vagy hasonló helyen abban a tudatban és célzattal fogyaszt, hogy nem fizet (ú. n. Zechprellerei). A H.-tól különbözik az az eset, amikor valaki úgy károsítja meg a hitelezőit, hogy kohólt követelés alapján hitelezői minőség színlelésével *(álhitelező)* vezettet valakivel végrehajtást maga ellen és így hitelezőitől a végrehajtási alapot elvonja. Ez esetleg csalás lehet.

Hitelezési társulatok, l. *Hitelszövetkezetek.*

Hitelezési vétel, l. *Adásvétel.*

Hitelezésre szóló megbízás (lat. *mandatum qualificatum*). A magánjogi törvények egy része külön szabályozza a megbízásnak azt az esetét, amikor a megbízás arra szól, hogy a megbízott harmadik személynek a saját nevében és saját számlájára hitelezzen és erre az esetre úgy rendelkeznek, hogy a megbízó a harmadik személynek a hitelezésből származó kötelezettségeiért a megbízottnak kezesként felel (Német polgári törvénykönyv 778. §., a magyar ált. polg. tvkönyv 1900. évi tervezete 1249 §.).

Hitelező, l. *Adósság.*

Hitelező-egyetemlegesség, l. *Egyetemlegesség.*

Hitelezők bizottsága a. m. csődválasztmány, l. *Csőd.*

Hitelezők szövetkezete, l. *Hitelező-védegyletek.*

Hitelező-védegyletek (ném. *Creditoren-Vereine*), oly magántermészetü egyesülete a kereskedőknek, melynek feladata a hitelviszonyok állandó ellenőrzése. A H. részben a hiteltudósító irodák (l. o.) munkáját is végzik, de főfeladatuk jelenleg a fizetésképtelenségek figyelemmel kisérése és ezekkel kapcsolatban a kiegyezés megkisérlése. A H.-nek rendesen külön lapjuk is van és abban közhírré teszik az inzolvenciákat. A H.-hez egyezség végett forduló kereskedő az egyezkedés tartama alatt vagyona kezelését a H. kiküldött tisztviselőjének adja át, vagy legalább meg kell engednie, hogy a kiküldött bizalmi ember állandóan az üzletben tartózkodjék. A H. tárgyalnak a hitelezőkkel és ha az egyezség létrejön, maguk ellenőrzik annak lebonyolítását, ha nem jön létre, vagy ha a fizetésképtelen kereskedőnél inkorrektségre akadnak, csődöt kérnek.

Hitelintézetek, oly intézetek, amelyek hitel alapján a tőkepénz forgalomba hozatalával foglalkoznak. A legfontosabb H. a bankok (l. o.), azonkívül a H. közé tartoznak a hitelszövetkezetek (l. o.), a hitelnyujtással foglalkozó takarékpénztárak (l. o.), földhitelintézetek (l. o.), tágabb értelemben idetartoznak a clearinghouse-ok (l. o.) stb. A H. a hitel önállósításával és beható művelésével a modern gazdaságnak leghatalmasabb emeltyüjévé váltak.

Hiteljelzálog, l. *Jelzálog.*

Hitelkönyv, 1. rendesen indexszerű könyv, melyben nyilvántartjuk, hogy egyes üzletfeleinknek mennyi hitelt nyujtunk, illetőleg hitelezőinktől mennyi hitelt élvezünk. Ebben a könyvben az adósoknál rendszerint nyilvántartjuk azt is, hogy mikor és kitől szereztünk az illető adósról utoljára információt és röviden jelezzük a kapott információt.

2. *H.-ek*, a pénzügyminiszteri számvevőség hitelügyi csoportja által az 1897. XX. t.-c. 124. §-a alapján vezetett azon könyvek, amelyekben a kamat és ott, ahol szükséges, a tőke vagy nyeremény kifizetésére és az illető államadósság más lényeges körülményeire vonatkozó adatokat följegyzik és nyilvántartják. A H.-ekben minden egyes államadóssági kötelezvénynek külön számlát nyitnak, feltüntetvén itt a kötelezvény betüjegyét, számát és névértékét, kiadásának keltét, a kamat, tőke vagy nyeremény kifizetésére, valamint az át-, össze- és szétírásra vonatkozó adatokat, a szelvények lejáratát, értékét és beváltását, a szelvényív sorozatát és az új szelvényív kiadásának idejét és helyét, törlesztéses kölcsönöknél a kötelezvény kisorsolásának és beváltásának idejét stb. A H.-ek adatain alapszik mindennemű pénztári teljesítés előzetes számfejtése és az ezen könyvekbe bevezetett kötelezvényeket a fentjelzett törvény 126. §-a szerint csak tényleges beváltás, esetleg át-, össze- és szétírás, kicserélés vagy bírói megsemmisítés folytán lehet törülni.

Hitellekötés, állami gazdaságvitelünk rendszerében az az intézmény, amely szerint megengedhető, hogy a megelőző évből fenmaradt építkezési, valamint építkezési jelleggel biró átalakítási vagy felszerelési hitelek a számadási év végéig az esetben is kiutalványoztassanak, ha a munka, amelyre vonatkoznak, nem fejeztetett ugyan még be, de már elrendeltetett. Ez esetben a kiutalványozás, illetőleg lekötés a rendelkezésre maradt hitelen belül, a valószinüség szerint szükségesnek mutatkozó összeg erejéig a tárgyévet követő március hó végéig oly kikötéssel történhetik meg, hogy annak tényleges felhasználása, illetőleg kifizetése csak a teljesített munkának vagy szállítmánynak megtörténtét igazoló szabályszerű okmányok alapján fog annak idején eszközöltetni. Az utólagos felhasználás céljából ekkép kiutalványozott (lekötött) hitelek az állami számvevőszéknek a kiutalványozással, illetőleg lekötéssel egyidejüleg tudomására hozandók. Célja a H.-nek módot nyujtani arra, hogy az elmult évben már a végrehajtás stádiumába lépett oly nagyobb méretü építkezések vagy építkezési jelleggel biró átalakítások és felszerelések, melyeknek végrehajtása terjedelmes előmunkálatokat (kisajátítások, szerződéskötések, különféle tárgyalások stb.) igényel, s melyek olykor a költségvetés megszavazásánál beállott akadályok miatt az év végéig be nem fejezhetők, az azokra megszavazott hitelek terhére a budgetévet követő időben is folytathatók és bevégezhetők legyenek.

Hitellevél, az utalványozásnak az az alakja, amikor az utalványt kiállító egyén, rendszerint valamely pénzintézet, egy másik személyt felhatalmaz arra, hogy a címzettől, ki rendszerint szintén pénzintézet, pénzt vehessen fel. Jobbára utazók veszik igénybe ezeket a H.-eket, mert ezáltal meg vannak kímélve attól, hogy nagyobb pénzösszegeket magukkal kelljen vinniök, ami terhes és veszélyes. A H. egyes egyénhez vagy többekhez lehet intézve; a H. a felvételre jogosult egyén nevén, állásán és lakhelyén kivül még tartalmazni szokta azt a felhivást, hogy a címzett mily összeg erejéig teljesitsen fizetést a H. birtokosa irányában, egyszersmind megjelölvén azt, hogy mily módon történt meg a címzettnek az általa teljesített fizetés. Előfordulhat, hogy a H. nem szól meghatározott összegre (H. in bianco). A címzettet természetesen idejében értesíteni kell a H. kiállításáról, egyben netáni csalás megelőzése végett közölni kell vele a felvételre jogosult névaláirását, sőt határidőt is szokás kitűzni, amelyen túl a H. érvényét veszti. Egyebekben a H.-re nézve ugyanazok a jogelvek irányadók, amelyek az utalványra nézve (l. o.) általában érvényesek. A H. egy neme az ú. n. *kör-H.*, mely különböző országokban és városokban levő több intézetre szól és igy különböző pénznemekben számolandó el.

Hitellevél-üzlet, a passziv banküzletek sorába tartozik, melynek alapján a bank külföldi üzletfeleire hitelleveleket bocsát ki, melyeket kommitenseinek ad el.

Hitelnyitás, a jövendő hitelezőnek az az igérete ill. nyilatkozata, mellyel kijelenti, hogy hajlandó bizonyos összeget adósának hitelezni. A H. külső jele az, hogy a hitelező adósának számlát nyit, melyen a rendelkezésre bocsátott hitelösszeget előjegyzi. A megnyitott hitel alapja lehet nyilt számla, váltóleszámitás, elfogadvány, kézi zálog stb. — Ezeken kivül H. még államgazdaságunk rendszerében az az eljárás, amely szerint egy bizonyos költségvetési hitellel rendelkező hatóság egy másik kormányzati szervnek számadáskötelezettsége mellett utalványozási jogot enged e hitel vagy meghatározott része terhére, vagy az előbbi hatóság felhatalmazza az utóbbi szervet arra, hogy egy bizonyos költségvetési hitel terhére szükséghez képest megállapítandó részletekben összegeket vehessen fel az ily értelemben utasított pénztárnál, hogy ezeket az összegeket ugyancsak számadástétel mellett közvetlenül maga fordítsa a kitüzött célra (az 1887. XX. t.-c. 24. §-ának b) pontja). Például a földmivelésügyi minisztérium hitelt nyit valamely beruházási hitele terhére az illető munkát végző s a kereskedelemügyi minisztérium alá tartozó államépitészeti hivatalnak.

Hitelpapiros, általában olyan adóslevél, amely részint a hitelezés bizonyítására, részint a követelés biztosítására szolgál, részint pedig magában önállóan képviseli a követelést. Ide tartoznak a kötelezvények, kötvények, papirpénzek és az értékpapirok.

Hitelpénz. Némely üzletben, különösen árúházakban, a vétel egyetlen módja a készfizetés. Mindazonáltal elkerülhetetlen az, hogy a vevők néhanéha vissza ne hozzanak az üzletbe egy-egy már kifizetett árút, amit az üzlet előzékenységből visszafogad, de már a kapott készpénzt vissza nem fizeti. Mivel a vevő sem kényszeritheto arra, hogy a visszahozott árú fejében azonnal más árút keressen, a már kifizetett vételár ellenében ú. n. H.-t kap, azaz oly utalványt, aminek alapján bármikor vásárolhat az illető üzletben.

Hitelreform-egyletek. Ezek Németország vezetésével alakultak *Kreditreform* cím alatt s csaknem Európa összes államaira kiterjednek. A H. kereskedők, gyárosok és iparosok egyesülése a nyujtott hitelek ellenőrzésére. Tulajdonképen három feladatot teljesítenek: 1. a hiteltudakozódást és hiteltudósítást; 2. követelések birságon kivül való behajtását; 3. kiegyezések létesítését. A hiteltudósítást és tudakozódást úgy teljesítik, hogy a cégek iránt való szokásos érdeklődésen kivül különösen az egylet tagjai adnak állandó értesítést saját üzletfeleikről; az igy szerzett információkat bizonyos díj ellenében bérletek formájában az egyesületi tagok rendelkezésére bocsátják. A követelések behajtása két felszólító levél útján történik, melyek másodikában értesítik a késedelmes adóst, hogy nemfizetés esetén az egyesület hivatalos lapjában a nem fizető adósok között nevét nyilvánosságra fogják hozni. A kiegyezések közvetítésével teljesen az ú. n. *hitelező-védegyletek* (l. o.) módjára foglalkoznak.

Hitelszavatossági (delkredere) biztosítás, l. *Biztosítás*.

Hitelszövetkezetek. Céljuk, hogy tagjaiknak olcsóbb hitelt szerezzenek, még pedig részben a tagok üzletrészeiből és egyébként szerzett, tehát saját vagyonából, részben idegen, a társaság ál-

tal kamatoztatott betétekből v. visszleszámitolás útján szerzett tőkéből. A kisiparos és a kisgazda saját üzemi tőkével rendszerint nem rendelkezik. Ennélfogva hitelre szorul. De ezek a kisgazdasági alanyok külön-külön nem juthatnak bankhitelhez, mert részint nem tudnak kellő biztositékot nyujtani, részint mert itt nagyon kis hitelösszegekről van szó. Amit az egyes kisgazdasági alany külön-külön nem tud elérni, elérheti, ha többekkel egyesül. A több kisebb erőnek egyesüléséből keletkező H. azonban már hitelképesek és az ezeknek engedélyezett hitel ily módon a tagok részére rendelkezésre áll. A H. azok a csatornák, amelyeken át a nagy bankoktól a pénz a kézműves műhelyébe és a földmives gazdaságába eljut. A H. részint Raiffeisen, részint Schulze-Delitzsch (l. o.) rendszere alapján működnek. A H. előre meg nem határozott számú tagokból álló társaságok, amelyek a kölcsönösség alapján tagjaiknak hitelszükségleteit könnyebben és olcsóbban elégitik ki. Tagjaik mindig egyetemlegesen, de néha korlátoltan, máskor korlátlanul felelősek harmadik (idegen) személyekkel szemben. A gazdasági és ipari H.-ről Magyarországon az 1898. XXIII. t.-c. rendelkezik, továbbá a k. t. (1875. XXXVII. t.-c. 223—257. §§). A magyar birodalomban 1912-ben 3964 szövetkezet működött 309·613 millió K, saját tőkével. A szövetkezeteknél 257·153 millió K takarékbetét volt elhelyezve. A bankszerű váltótárca 187·630 millió K, az értékpapirokra és egyéb zálogokra nyujtott előlegek összege 22·772 millió K, a jelzálogos kölcsönök összege 150·856 millió K, a kezesség mellett nyujtott kölcsönök kötelezvényekre 392,500 millió K volt.

Hitelszövetkezetek könyvelése. A hitelszövetkezetek kivétel nélkül bankszerű könyvelést alkalmaznak. A részvénykönyvet ezen intézeteknél a *részjegynyilvántartók* helyettesitik, amelyeknek célja annak kimutatása, hogy mennyi a részjegyállomány és mily változások történtek abban, hogy ez alapon a negyedévenként a tvszékekhez szükséges felterjesztések foganatosithatók legyenek.

Hitelszövetség, l. *Hitelreform-egyletek.*

Hiteltömeg a. m. csődtömeg (l. *Csőd).*

Hiteltudakozódás, l. *Hiteltudósító irodák.*

Hiteltudósitás, l. *Hiteltudósító irodák.*

Hiteltudósító irodák. A hitelnek és a nemzetközi forgalomnak mai rendkivül fejlett és sokoldalú állapotában a kereskedők ügyleteiknek megkötésénél éber figyelemmel kénytelenek szemmel tartani vevőik bonitását. Mivel pedig sem a személyes érintkezés, sem a magántudakozódás nem terjedhet ki a vevők nagy körére, önálló vállalatok alakultak, melyek a kereskedők hitelképességét állandóan figyelemmel kisérik és tapasztalataikat és értesüléseiket kellő diszkrécióval, megfelelő dijazás mellett, bocsájtják a kereskedővilág rendelkezésére. A H. nagy apparátussal állandóan figyelemmel kisérik az összes napi- és szaklapokat, s az azokban levő hireket — kellő kritika mellett — a szereplő cégek törzslapjain állandóan nyilvántartják. Egyes kérdezősködések alkalmával személyesen is utánajárnak az adatoknak. Természetes, hogy az ily vállalatoknak a világ minden nagyobb kereskedelmi piacán fióküzleteik vannak, melyeknek különös feladatuk a helyi piac megfigyelése. Az információk szigorú diszkrécióval adatnak és természetesen fentartással, mert felelősséget információért a cég nem vállalhat. Az információk adása csak kereskedelmi célokra van szánva és tulajdonképen csak a vagyoni adatokra vonatkozhatik, bár elkerülhetetlen, hogy a kereskedő egyéni jelleméről is szó ne essék. El nem kerülhető az sem, hogy magánfelek egyéb célra is fel ne használják az információkat (pl. házassági tudakozódás). Az információkérés megkönnyitésére a H. bérletfüzeteket bocsátanak a tudakozó rendelkezésére, melyekben tudakozódás esetén csak a megfelelő adatokat kell kitölteni és az igy kitöltött ivet a H.-nak megküldeni. Minden egyes lap az ellenőrzés céljából juxtával van ellátva. Ha a tudakozódásnak külön célja is van, esetleg önálló levélben fordulnak a H.-hoz. Némely H. évenként hatalmas kötetekben adják közzé a kereskedőkre vonatkozó vagyoni és hitelezési adatokat, mely könyvekben megfelelő rövidítésekkel csupán azt jelzik, mily vagyonnal rendelkezik az illető, mennyi hitelezhető neki és jó fizető-e, vagy sem.

Hitelügy, l. *Hitel.*

Hitelügylet, a reális és ideális árúk forgalmában minden olyan jogi tény, amely által az egyik fél bizonyos értéket azonnal birtokába vesz, míg a másik fél az ellenértéket csak bizonyos idő elteltével kapja meg. L. *Hitelüzlet.*

Hitelüzlet, oly kereskedelmi üzlet, melynél valamelyik fél hitelt vesz igénybe. Ennek különféle nemei vannak és pedig: a) *a hitelvétel*, melynél a vevő a vételárral adós marad; b) *a folyószámlahitel*, melynél az üzletfél folyószámlaszerződése alapján vesz hitelt igénybe; c) *a meghitelezés*, mely többnyire hitellevél útján történik; d) *a készpénzhitel* és pedig kölcsönök, kézizálog, jelzálog stb. formájában.

Hitelv a. m. dogma (l. o.).

Hitelválság, l. *Válság.*

Hitelvétel, a vételnek az a faja, melynél az árúk átvételét csak bizonyos meghatározott idő mulva követi a pénzbeli ellenszolgáltatás, vagyis a fizetés.

Hiterö és **Dagö**, Norvégia D.-i partján, a Skagerrakban fekvő szigetek, 21 km² területtel és 1200 lak.

Hitfelekezet, l. *Vallásfelekezet.*

Hitforrások (lat. *fontes fidei)*, l. *Hagyomány* és *Szentirás.*

Hithagyás, l. *Aposztázia.*

Hithagyó, l. *Aposztázia.*

Hit hiánya, l. *Irregularitas.*

Hithirdető, l. *Hitterjesztés.*

Hitjavitás, l. *Reformáció.*

Hitkényszer, azt jelenti, hogy bizonyos hitvallásoknak szóval v. tettel való kinyilatkoztatását az államhatalom meggátolja v. korlátozza az állam által privilegizált egy v. több felekezet érdekében. Ellentétben a lelkiismereti szabadsággal, a hitkényszer elvét követő államban a polgárok nem követhetik szabadon vallási meggyőződésüket, hanem csakis az államilag oktrojált hitvallásokat fogadhatják el. A H. enyhébb formája az,

hogy egy v. több felekezet javára — s természetesen a többiek hátrányára — az állam bizonyos jogi rendelkezéseket állapít meg s végrehajtásukra kényszerítő hatalmat gyakorol. Ide tartozik pl. az áttérés szabadságának csak bizonyos felekezetek körére szorítása, pl. hazánkban a vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. 43. t.-c. megalkotása előtt csakis a bevett vallások valamelyikére lehetett áttérni, de nem lehetett a bevett vallásról be nem vett, pl. zsidó vallásra áttérni. A H. elvét a vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. 43. t.-c. hazánkban eltörölte, midőn kimondotta, hogy «mindenki szabadon vallhat és követhet bármely hitet vagy vallást és azt az ország törvényeinek, valamint a közerkölcsiség kívánalmainak korlátai között külsőképen is kifejezheti és gyakorolhatja.»

Hitland-szigetek, l. *Shetland-szigetek.*

Hitlen, régente 1. a. m. hitetlen, istentagadó, 2. hűtelen, hitszegő.

Hitlevél *(credentiales litterae)*, az a levél, melyet valamely hatóság ad alattvalójának személyazonosság bizonyítása s személyes biztonsága érdekében. Régebben H.-nek nevezték a nemzetközi jogban a követeknek adott megbízólevelet (creditiva, lettre de créance) is. L. még *Koronázási hitlevél.*

Hitnyomozás, l. *Inkvizició.*

Hitopadesa *(hita upadesa* a. m. jó tanítás), szanszkritül írt mesekönyv címe, mely a *Pancatantrán* alapszik. A legtöbb művelt nyelvre le van fordítva, magyarra *Fiók* Károly fordított belőle (kiadta a Kisfaludy-Társaság Évlapjai XXXIX. kötetében 1905).

Hitrege, l. *Mitológia.*

Hitrovo *(Chitrovo)*, orosz diplomata, szül. 1840, megh. Szent-Pétervárott 1896 júl. 13. A külügyminisztérium keletázsiai osztályában kezdte meg működését. Battenberg Sándor bukása után 1886 szept. 15. követ lett Bukarestben, hol hat éven keresztül rendkivül élénk tevékenységet fejtett ki, hogy a forrongó Bolgárországban az orosz befolyást megszilárdítsa. 1892–96-ig Japánban működött mint nagykövet.

Hitsorsos az, aki ugyanazon a felekezeten van.

Hitszabadság, l. *Vallásszabadság.*

Hitszabály *(regula fidei)*. A katolikusoknál távolabbi (regula fidei remota) H.: a szentírás és hagyomány, a közelebbi (regula fidei proxima): az egyház tanító hivatala, amely a szentírásban és a hagyományban foglalt hitletéteményt előadja. A protestánsokra — legalább a modern irányuakra nézve — mai napság egyedül a szentírás a hit szabályozója. V. ö. *Répászky*, Ált. Dogmatika II.

Hitszakadás *(schisma)*, az egyház egységétől, s miután a római egyház tana szerint az egyház egységét a római püspök primátusa, vagyis a pápaság biztosítja, a pápától való elpártolás. Hitszakadárok, schismatikusok tehát mindazok a keresztények, kik a pápa egyetemes egyházi főnökségét el nem ismerik. L. még *Egyházszakadás.*

Hitszegés v. *esküszegés* (perjuratio), eskü alatt tett igéretnek — igérő eskünek — megszegése.

Hitszónoklat, l. *Egyházi beszéd* és *Homilétika.*

Hittagadás, l. *Aposztázia.*

Hittan. Vegyesen használják a vallástannal. Szoros értelemben azonban csak a hitigazságoknak és így elsősorban az apostoli hitvallásban foglalt hittételeknek előadása. L. *Dogma* és *Hittudomány.*

Hitteren, Söndre-Trondhjem norvég kerülethez tartozó sziget, 526 km² területtel, (1910) 2423 lak. A főhelység Filland a Trondhjemi-fjord É.-i bejáratánál.

Hittérítő a. m. hithirdető, l. *Hitterjesztés, Hitterjesztő rendek.*

Hitterjesztés *(missio*, a. m. küldetés). *Külső* H. a hithirdetőknek (missziónárius) küldetése az evangélium hirdetésére a nem-keresztények (pogányok, zsidók, mohammedánok) közé, vagy az igaz kereszténységtől elpártoltaknak visszatérítésére; *belső* H. a kat. egyházban a népmisszió a keresztény hitélet fölelevenítésére. A protestánsoknál *belmisszió* (l. o.). A kat. *külső* H. első munkásai az apostolok voltak, akiket Krisztus küldött, hogy hirdessék az evangéliumot minden teremtménynek. A szerzetesrendek keletkeztével ezeknek tagjai a bencésektől kezdve, kiváltt a ferencrendiek, domonkosok, jezsuiták és újabban a lazaristák folytatják a hit terjesztését. A H.-nek organuma a Propaganda (Sacra congregatio de propaganda fide), amelynek hatósága alá, X. Pius 1908 jún. 29. De Romana Curia konstitúciója szerint, azok a területek tartoznak, ahol rendes hierarchia egyáltalán nincsen, vagy csak kezdetleges alakban létezik. A legujabb statisztika szerint 30.414 misszióállomás van (Ázsia, Ausztrália, Afrika és Amerikában), amelyeken 12,305 áldozópap működik, akiknek mintegy 5000 világi és 17,000 nőtestvér segédkezik. A misszióállomásokon 22,736 templom és kápolna, 17,834 iskola áll fenn. *Misszionáriusokat nevelő intézet* van 31; 28 latin szertartású és 3 görög szertartású. *A H.-t gyámolító társulatok:* 1. A lyoni Xavér-társulat. 2. Lipót-társulat Ausztriában, az északamerikai missziók gyámolítására. 3. Jézus szent gyermekségének műve. 4. Xavér-egyesület Poroszországban. 5. Lajos-misszió-társulat Bajorországban. 6. Mária szeplőtelen fogantatásáról nevezett társulat Ausztriában. 7. Nagyváradi misszió-társulat. 8. A német katolikusok Afrika-egyesülete. 9. A Szt. László-társulat hazánkban a keleti magyarokat segíti. A *belső* H.-sel a lazaristák, jezsuiták és egyéb szerzetesrendek foglalkoznak. A célt előmozdítják a különféle egyesületek (Szt. Vince, Szt. Erzsébet stb.) is, legujabban a patronázsok. V. ö. *Buchberger*, Kirchl. Handlexikon Mission cikkét.

A protestantizmus kezdetben saját léte biztosításával lévén elfoglalva, a H. érdekében mitsem tehetett, mindössze is a mellékfelekezetek, mint a herrnhutiak, pietisták, baptisták, metodisták közül vállalkoztak egyes buzgó hirdetői az evangéliumnak, akik csekély anyagi segítség mellett aránylag igen szép sikerrel fáradoztak. Majd IV. Frigyes dán király alapított keletindiai birtokai számára Trankebárban (1705) H.-i állomást, melyre a hallei árvaházból kikerült növendékek közül vállalkoztak vezető férfiak, köztük Grönlandban Egede Hans (l. o.) fáradozott az egykor már itt gyökeret vert kereszténység életrekeltésén. A

herrnhuti testvérközség 1732. küldötte első hittérítőit St. Thomasba s ezek a következő években kiterjesztették működésüket Grönlandra, Észak-Amerikára, Nyugat-Indiára, Labradorra és a Fokföldre. A református egyház részéről az angol puritánok alapítottak az evangélium terjesztésére egy társulatot (1647), melynél Eliot János örökítette meg a nevét; majd 1701. Londonban alapíttatott ily célból társulat, 1792. ugyanott egy baptista társulat, 1795. pedig a különböző irányú protestáns felekezetek, s főként independensek által a londoni nagy missziótársulat; ezzel szemben az angol püspöki egyház ugyancsak Londonban az Európán kívüli angol birtokok számára egy más társulatot alapított (1800). Nagy segítségökre van mindezen társulatoknak az 1804. Londonban alapított Brit- és külföldi bibliatársulat, mely a bibliát minden ismeretes nép nyelvére lefordíttatja és nyomatja. Századunkban több új társulat keletkezett, főként Nagybritanniában, Észak-Amerikában, Németországban, Hollandiában és Svájcban, melyek közül több erősen felekezeti szellemben ugyan, de nagy buzgósággal folytatja a H. művét.

Hitterjesztő gyülekezet, l. *Bíbornoki gyülekezetek.*

Hitterjesztő rendek. Azok a szerzetesrendek és kongregációk, amelyeknek célja a hit terjesztése. Ilyenek 1. *a latin szertartású* róm. katolikusoknál régibb és újabb időben: *a)* rendek: szt. Benedek-rendiek, ciszterciták, premontreiek, ferencrendiek, domonkosok, ágostonrendiek, karmeliták, mercedariusok, hieronymiták, jezsuiták, theatinusok, kapucinusok, barnabiták, oratoriánusok, lazaristák, a Szentlélek atyái, trinitariusok, trappisták, szilvesztrinusok, redemptoristák; *b)* kongregációk: picpucatyák, jozefiták, Szűz Mária oblatusai, a szt. Szív atyái, pallottinusok, maristák, szaleziánusok, fehér atyák, szalvatoriánusok stb. 2. *görög szertartásuak:* mechitaristák, antoniánusok, baziliánusok stb. V. ö. *Buchberger*, Kirchl. Handlexikon, II. 982.

Hittiták v. *Hetiták*, *Chetiták*, *Chettiták*, a bibliában (1. Mózes 10. 4. Dániel 11. stb.) szereplő *(Chittim*, egyipt. *Cheta*, asszír. *Chatti)* nép, mely eredetileg keleti Kis-Ázsia közepén lakott. Számos, eddig meg nem fejtett felirást találtak itt, melyekről azt hiszik, hogy a H.-é voltak. A H. törzse kiterjeszkedett keletre a Karchemiszig (az Eufrát mellett), délre pedig a Palesztinában levő Hebronig, de csakhamar elvesztett minden történelmi jelentőséget. Jensen a mai örmények őseit látja a H.-ban. Nyelvük a kaukázus-alaródi családhoz tartozott. V. ö. *Lantsheere*, De la race et de la langue des Hittites (Bruxelles 1892); *Sayce*, The Hittites (London 1903); *Jensen*, Hittiten und Armenier (Strassburg 1898).

Hittorf, *Johann Wilhelm*, német fizikus, szül. 1824 márc. 27. Bonnban. Münsterben habilitalta magát, 1852. pedig u. o. a kémia és fizika rendes tanára lett. Kutatásainak tárgyai: izzó gázok spektrumai, az elektromosság vezetése gázokban, oldatok és keverékek elektrolizise, az iónok vándorlása az elektrolizis alatt, a láng elektromos vezetőképessége stb. Nevezetes H. munkája az elektromos kisülésről igen ritkított gázokban, amely tárgyról Crookes, anélkül, hogy H. vizsgálatait ismerte volna, egy Sugárzó anyag c. művet írt. V. ö. Über die Wanderung der Ionen während der Elektrolyse (Ostwald: Klassiker der exakten Wissenschaften, Leipzig 1903—1904).

Hittorf, *Jacques Ignace*, francia építész, szül. Kölnben 1792 aug. 20., megh. 1867 márc. 25. Perciernek volt tanítványa. Apósával, Lepère-rel együtt építette 1824—44. a párisi St-Vincent-de-Paul templomot, melyen szigoruan antikizáló formák mellett renaissance-elemek is érvényesülnek. A párisi északi pályaudvarban, melyet H. 1852—64. vasszerkezetek nagymérvű alkalmazásával épített, a renaissance-formák az új célnak megfelelően átalakulnak. Délolaszországban és Sziciliában tett utazásainak eredményei: Architecture antique de la Sicile (Paris 1826—1830, új kiad. 1866—67); Architecture moderne de la Sicile (u. o. 1826—1830); Architecture polychrome chez les Grecs (u. o. 1830); Restitution du temple d'Empédocle à Sélinunte (u. o. 1851).

Hittorf-féle cső, l. *Elektromos kisülés.*

Hittörvényszék, l. *Inkvizíció.*

Hittrich *Ödön*, filológus, szül. Komáromban 1865. Klasszika-filológiai tanulmányai befejezése után bölcsészetdoktori és tanári oklevelet szerzett s a budapesti ág. ev. főgimnázium tanára lett. Tankönyvein kívül a *Római régiségek* (Budapest 1910) s a *Görög régiségek* (u. o. 1912) jelentek meg tőle.

Hittudomány. Lat. gör. *theologia*, amely néven a régi görögök az istenekről és az isteni dolgokról való tudományt értették; ezért teologusnak nevezték azt, aki az istenek lényegéről és eredetéről felvilágosítást tudott adni. Az őskeresztény egyház így nevezte a logosz v. Krisztus istenségének védelmezőit. De már a középkori skolasztikusok H. alatt a keresztény tanok összességét értették s manapság is H. alatt, megkülönböztetvén ezt az összes vallástudománytól, valamely történelmi vallás pozitiv tudományát értjük. Különösen a keresztény H. alatt értjük az egyház szolgáinak v. papjainak szaktudományát. Különbséget szokás tenni: *természetes* és *természetfölötti* H. között. A *természetes* H. tárgyi forrása a teremtés és alanyi szerve az emberi ész, vagyis annak természetes képessége Istent a teremtett dolgokból megismerni. A *természetfölötti* H. Istent a hívő ész világosságánál ismeri meg a kinyilatkoztatás alapján. Első, alanyi föltétele tehát a hit, de nem egyedül, hanem a hittől megvilágított és vezetett ész. A H. tartalma: 1. *apologetika* (teologiai ismerettan); 2. *pozitiv* H., vagyis a hitletétemény (depositum fidei) foglalt igazságoknak megállapítása és bizonyítása a szentírásból, hagyományból és az egyház tanbeli határozataiból; 3. *spekulativ* v. *skolasztikus* H., amely a hittételek benső igazságát igyekszik kimutatni; 4. *gyakorlati* H., mely a hitigazságokat az egyházra, az életre és a végcélra való tekintetből tárgyalja; 5 *exegezis*, a szentírásba való bevezetéssel, hermeneutikával és szentírási archeológiával; végül 6. a *történelem*, patrológiával és dogmatörténelemmel. V. ö. *Kleutgen*, Theologie der Vorzeit (1860) és Institutiones theol. (1881); *Schanz*, Ist die Theologie eine Wissenschaft? (1900).

Hittudományi Folyóirat, a keresztény katolikus hittudomány művelésére 1890. alapította *Kiss* János dr. egyetemi tanár. Újabban a ker. bölcselettel is foglalkozik.

Hitu, l. *Amboina*.

Hitújítás, l. *Reformáció*.

Hitvallás *(symbolum confessio fidei)*, rövid, velős összefoglalása azoknak a tanoknak, amelyek a hit lényegét alkotják s úgy a tanítóknak, mint a hívőknek szabályul szolgálnak. Krisztus előtt való vallásokban, ideértve a zsidót is, nem találkozunk ilyen H.-sal. A kereszténység H.-a a Hiszekegy vagy apostoli H. A H.-nak a kat. egyházban ima jellege van; azonfelül a keresztelésnél, a püspökszentelésnél, bizonyos egyházi hivatalok és rangok (kanonokok, plébánosok, hittanítók stb.) átvételénél, valamint a kat. hitre térőknél is megkívántatik a H. letétele (professio fidei). A H. mintájának jelesen négy alakja van: az apostoli H., a nicea-konstantinápolyi, a Szent-Athanáz-féle és a trienti H., mely a vatikáni zsinat egyes határozataival bővült és a H. letételénél rendesen használatos.

H. a protestáns egyházban, az ágostai, a bázeli, a helvét H.-ok, a heidelbergi káté, az anglikán egyház harminckilenc cikkelye, az angolnyelvű presbiteriánusok westminsteri H.-a stb., melyek körül az illető felekezetek hívei csoportosultak, melyekre az illető felekezetek lelkészei, tanítói s néha még a világi hivatalnokok is, hivatalba lépésük alkalmával esküt tettek. Hazánkban az ágostai H.-u evangélikus egyház ma is az ágostai H.-tól nyert nevét viseli, a hazai ref. egyházat pedig régebben helvét H.-t tartónak nevezték. Ez utóbbi egyház lelkészei ma már nem tesznek esküt a helvét H.-ra, hanem csak arra esküsznek, hogy erre tekintettel hirdetik a szentírást.

Hitvallási iratok, l. *Szimbolikus könyvek*.

Hitvalló, l. *Confessor*.

Hitvédelem *(apológia)*, olyan védőirat, mely a keresztény egyház tanait védelmezi a támadások ellen. L. *Hitvédelemtan* és *Hitvédők*.

Hitvédelemtan *(apologetika)*, a keresztény vallásnak ellenségeivel szemben való védelmének tudománya. A keresztény H. oly régi, mint maga a kereszténység. Tartalma aszerint változott, aminő ellenfelei támadtak a keresztény vallásnak. Pl. a zsidókkal szemben Krisztus messiási méltóságát bizonyította; az iszlámmal szemben Krisztus személyét domborítja ki; az újplatonizmussal szemben a plátói bölcselet alkalmazásával kimutatta, hogy a józan ész és a kinyilatkoztatás között nincs ellentét; később az arisztoteleszi bölcselet szolgált a kinyilatkoztatás és a bölcselet összhangjának bizonyítására stb. A XVI. sz. reformáció-mozgalma új módszert termett, t. i. a történeti bizonyítás módszerét. Mikor a naturalizmus, a deizmus és a racionalizmus az ész vallását akarta a kinyilatkoztatott vallás helyébe avatni, a hitvédelem a kinyilatkoztatás lehetőségének, szükségességének s bizonyosságának ismertető jeleivel foglalkozott és a hitelreméltóság érveit fejtegette bővebben. Az évszázadok tudománya és bölcselete hangyaszorgalommal rakta le a keresztény hitvédelemnek — a demonstratio christiananak — alapjait. Enciklopedikus munkák: a Démonstrations évangéliques 16 kötete, a Dictionnaire d'apologistes involontaires két kötete, Jaugey: Démonstration apologétique de la Foi catholique vaskos két kötete, továbbá Hettinger, Weisz, Schanz, Bougaud, Chateaubriand, Duilhé de St. Projet stb. munkái, melyek nagyrészt magyarul is megjelentek. Eredeti apológiát írt dr. Dudek János (1893); dr. Székely István, A szentírás apológiája, (1891) Magyarnyelvű prot. apologetikai mű: Csiky L. Apologetikai előadások (Luthardt munkájának fordítása, 1888). L. még *Ágostai hitvallás védelme*.

Hitvédők *(apologeták)*, kik a hitet védelmezik a támadások ellen. Maguk az evangelisták voltak az első H., különösen Szent János evangelista, ki a gnosztikusok és dokéták ellen védelmezte Krisztus istenségét. Nevezetesebb H.: Justin vértanu (Apologia major és Apologia minor); Athenagoras, Tertullian, Lactancius, Cyprian, Quadratus, Aristides, Sardesi Meliti, Miltiades, Apollinaris, Minucius Felix, Alexandriai Kelemen, Origines, Tiruszi Methodius, az ifjabb Apollinaris, Eusebius, Alexandriai Cyrill, Athanázius, Theodoret, Arnobius, Orosius, Ágoston, Sevillai Izidor, Gregentius, Leontinus a VII. sz.-ban, Anastasius, Commenius Sándor császár. Ezek Keleten. Nyugaton lyoni Agobard, Maurus, Westminsteri Gilbert, Deutz Róbert, Chatillon Gualterus, lyrai Miklós, Damaszkusi János, Abukara Tódor, Samonas, Kantakuzeni János, Venerabilis Péter, Szent Anzelm, Szent Tamás, Nagy Albert, Pennaforti Rajmund, Martini Rajmund, Savonarola, Turrecremata, Ricold, Spina Alfonz, Karthauzi Dénes, Cavalleria Péter, Cusa biboros, Marsilius Ficinus és tanítványa Picus del Mirandole. Természettudományi szempontból írt: Sabundi Rajmund. A XVI. sz. egyik legjelentékenyebb hitvédője volt Vives Lajos. A humanizmus irányát képviselték Ailly Péter, Gerzon János, Melchior Canus, Mornay Fülöp, az első protestáns hitvédő. Még nevezetesebb ez irányban Grotius Hugo műve: De veritate religionis christianae. Lugd. Bat. 1627., mely számtalan nyelvre lefordíttatott. Labbadie továbbfejlesztette Grotius munkáit (Sur la vérité de la religion chrétienne, Rotterdam 1684). (Az egyes H. műveit l. neveik alatt.) V. ö. *Werner*, Geschichte der apologet. u. polem. Lit. der christl. Theol. (5 köt., 1861—65); *Schanz*, Apol. (1904) stb. Prot.: *Zöckler*, Handbuch der theol. Wissenschaft (1890).

Hitves, *hitvestárs* a. m. feleség.

Hitvestársi öröklés *(successio conjugalis)*. Werbőczy Hármaskönyve szerint H. csak az özvegy nőt illette meg férje szerzeményes ingóiban, ha a férj ivadék és végrendelet hátrahagyása nélkül halt meg. Viszonossá a H.-t az 1687. XI. t.-c. tette. A mai H. az 1861. évi országbiróli értekezlet ideiglenes törvénykezési szabályain alapul (I. 14. §.). E szerint, ha az örökhagyó után sem leszármazó örökös, sem végrendelet nem maradt, az örökhagyót túlélő házastársa a törvényes örökös a hagyaték egészére nézve s csak azt a vagyont köteles kiadni az örökhagyó felmenő vagy oldalrokonainak, mely ezekre nézve *ági vagyon*. Az osztrák polgári törvénykönyv hazai hatályterüle-

tein az örökhagyó túlélő házastársa végrendelet hiányában leszármazó örökösök mellett egy gyermekrészt, s ha háromnál kevesebb gyermek van, a hagyaték $^1/_4$ részét kapja haszonélvezetül; más rokon-örökös mellett a hagyaték $^1/_4$ részét örökli, s csak ha öröklésre jogosult rokon nincsen, kapja meg a hagyaték többi részét.

Hitvita, a különböző vallások avagy egyes hittani tételek, vallási nézetek felett írásban, avagy élőszóval folytatott harc. Ily H.-k kiválóan nagy számmal voltak a IV—VII. sz.-okban, főként Krisztus lényege, isteni és emberi természete, az isteni kegyelem stb. kérdéseiben. Nevezetesebb régi H.-k: Origenesé Beryllus bostrei püspökkel (244.), Alex. Dénesé a chiliastákkal (255), Szent Ágostoné a donatistákkal (411.) stb. A reformáció századában ismét felelevenedtek a H.-k, amikor a katolikusok, evangelikusok, reformátusok s az egyes felekezetek körén belül is egyes teológiai pártok, irányok, kiválóbb hittudósok sokszor hosszas és szenvedélyes harcokat vívtak vagy általában az egész vallásrendszerek, vagy egyes dogmatikus kérdések felett. Nevezetesebbek: a heidelbergi (1518), a lipcsei (1519), zürichi (1523), badeni (Svájcban, 1526), berni (1528), wormsi (1557), római (1872).

Hitze, *Franz*, német szociálpolitikus, szül. 1851 márc. 17. Hanemickeben. Katolikus pap, 1882. a porosz képviselőháznak, 1885. pedig a birodalmi gyűlésnek lett tagja. 1893-ban a keresztény társadalomtudomány rendkívüli, 1903. rendes tanára lett a münsteri akadémián és apostoli protonotárius. Művei: Die sociale Frage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung (Paderborn 1877); Die Quintessenz der socialen Frage (u. o. 1880); Schutz dem Handwerk! (u. o. 1883); Schutz dem Arbeiter! (Köln 1890); Die Arbeiterfrage und die Bestrebungen zu ihrer Lösung (Berlin 1899, 4. kiad. München-Glabdach 1905).

Hitzig, 1. *Eduard*, német orvos, *H. 2.* fia, szül. Berlinben 1838 febr. 6., megh. St. Blasienben 1907 aug. 21. 1875-ben a zürichi elmekórház igazgatója és egyetemi tanár, ahonnét 1879. Hallebe hívták s ugyanott 1885. az egyetemi ideggyógyászati és elmekórtani tanszék igazgatójának nevezték ki. H. a modern ideg- és elmegyógyászat egyik megalapítója, számos ideg- és elmegyógyászatba vágó dolgozatot írt, nevezetesen: Über traumatische Tabes und die Pathogenese des Tabes im allgemeinen (Berlin 1894); Über den Querulantenwahnsinn (Leipzig 1905); Physiologische und klinische Untersuchungen über das Gehirn (Berlin 1904).

2. *H., Friedrich*, német építész, *H. 3.* fia, szül. Berlinben 1811 ápr. 8., mh. 1881 okt. 11. Berlinben tanult és nagy része volt a felvirágzó porosz főváros építészeti kialakításában. Pompás, néha hivalkodó bérpalotáinál sikerültebbek egyszerű, intim villaépületei. Legnagyobb műve a berlini tőzsde impozáns palotája (1859—63), melyet olasz-francia renaissance-épületek mintájára tervezett. Tőle való a birodalmi bank palotája, a charlottenburgi műegyetem és H. alakította át a régi Zeughausot mai formájára. 1875-től a művészeti akadémia elnöke volt. V. ö. H.'s ausgeführte Bauwerke (Berlin 1850—67).

3. *H., Julius Eduard*, német kriminalista, szül. Berlinben 1780 márc. 26., megh. u. o. 1849 nov. 26. Varsóban a porosz uralom alatt ülnök volt, majd visszavonult és 1808. Berlinben könyvkiadóüzletet alapított. 1815-ben a kamara-bíróságnál bíró, 1827. a kamara-vizsgálóbíróság elnöke lett, 1835. állásától visszavonult. Megírta: Z. Werner (Berlin 1823), E. Th. A. Hoffmann (u. o. 1823, 2 köt., 3. kiad. Stuttgart 1839, 3 köt.) és barátja Chamisso (Leipzig 1839—40, 2. kiadás) életrajzát. Kiadta a Zeitschrift für die Kriminalrechtspflegen in den preussischen Staaten (1825-től) és az Annalen der deutschen u. ausländischen Kriminalrechtspflege (1828-tól) c. folyóiratokat, a Gelehrtes Berlin (Berlin 1826-tól) és a Neuer Pitaval *(Häring*gel, Leipzig 1842-től) c. gyűjteményt. Főszerkesztője volt 1842-től a lipcsei Presszeitungnak is.

Hiu, némely vidéken a padlást, vagy a padlás belső terét hívják e néven; más értelemben l. *Hiuság*.

Hiuen-tsang, kinai eredetű buddhista barát, ki 17 évet töltött el utazásban, tanulmányozta és leírta a buddha-vallásoknak azon időbeli (Kr. u. 629—645) állapotát. Munkája: Si-ju-ki a. m. a nyugati országok története. Kiadta franciául Julien (Paris 1857—58). A buddhavallás történelmére és elterjedésére igen fontos mű.

Hiung-nu vagy *Hiong-nu*, a kinai régi évkönyvekben előforduló név, l. *Hunnok*.

Hiuság, túlságos magunk-megbecsülése oly javaink alapján, melyek erre nem méltók; a *hiu* rendesen hiábavalóságokra büszke, a legjobb esetben olyanokra, amikről nem tehet (szépség, cím), ami önérzetét még nevetségesebbé teszi. A hiu ember folyton megkívánja, hogy jelességeit elismerjék, éhezi, szomjazza a dicsőítést. A hiu emberben mutatkozó nagy ellentét igaz értéke és ez értékéről való nagy véleménye közt kedvelt tárgyává teszi a szatirának.

Hiuság vására, l. *Vanity fair*.

Hiúz *(Lynx)*, a Macskafélék családjába tartozó ragadozó emlősállatnem, melyre jellemző a közepes nagyságú fej, a pamatos hegyes fül, erős, magas lábakon nyugvó törzs és rendesen kurta fark. Ausztrália kivételével mindenütt előfordul. 8 élő és 2 kihalt faj ismeretes. Európában két faj él. A *közönséges H. (L. lynx* L.) hátán vörhenyesszürke, sötét-vörhenyesbarna, vagy szürkésbarna foltokkal tarkázott; hasa fehér, pofája vörhenyes; fülei belül fehérek, kívül barnás feketék; füleinek csúcsán fekete szőrpamatot visel; farka tövén elmosódottan gyűrűzött, csúcsán fekete; szőrözete hasán és arcán meghosszabbodott; hossza 1—1·3 méter. Nagy erdőségekben tanyázik, a fákon tartózkodik s innen lesi zsákmányát is. Mindig friss húst eszik s az őzet, szarvast és nyúlat nagyban pusztítja. Éjjeli állat; igen vérengző, zsákmányának vérét szívja ki előbb. Nálunk régebben meglehetős gyakori volt, de ma már csak a Máramarosi havasokban, a Tátrában, a barczasági hegyvidéken él. Azonkívül előfordul egész Észak-Európában és Észak-Ázsiában. Bundája nagyon becses prém. Fogságban nem sokáig él. A *sivatagi H. (L. caracal* Güldenst.) termete, mint igazi pusztai állaté, karcsúbb a többi hiúzokénál. Teste 65—75, farka 25

marja 40—45 cm. Bundája fakósárga v. vörhenyes barna s csak a torok és a has táján fehéres, egyébként színezet dolgában alkalmazkodik a környezethez. India Ny.-i részétől kezdve Ázsia DNy.-i részében és Afrikában mindenütt honos. A *kanadai* v. *sarki H. (L. canadensis* Desm.) Amerika H.-ai közt a legnagyobb, a mi H.-unknál azonban kisebb. Bundája barnás ezüstsztirke, nyáron inkább vörhenyes. Amerika É.-i részein honos. Prémje értékes; húsát eszik. A *vörös H. (L. rufus* Güldenst.) Észak-Amerikában dél felé Mexikóig honos. Prémjét különösen ujabban nagyon keresik. Dél-Európában és Kis-Ázsiában a mi H.-unkat a nálánál valamivel kisebb *párduc-H. (L. pardinus* Temm.) helyettesíti. Alapszine élénk vörhenyes fakóbarna. Fehér húsát különösen Spanyolországban eszik.

Hiúz *(Lynx)*, csillagkép az ég É.-i felén, 119 szabad szemmel látható csillaggal.

Hiúzkő, a cordieritnek szép sötétkék átlátszó fajtája, amely Ceylon-szigetén igen síma darabokban a törmelékben fordul elő. Hiúz- v. vízzafirnak is hívják.

Hiúzköröm (máskép *jahuzköröm* is), régi magyar amulet, melyet újabban helytelenül *János-köröm*-nek is neveztek, nyilván a jahuz-körömmel való összetévesztés folytán. A hiúznak körméből állott, azt hitték róla, hogy megóv a görcstől és zsábától. A hiúznak általában nagy szerepe volt a kuruzslás terén. Egész Európában, de kivált Németországban hitték, hogy vére hasznos a húgykő ellen, zsírja helyrehozza a meghibbant tagokat, de a legnagyobb büverőt mégis körmének tulajdonították. Ezért játszik a H. akkora szerepet a régi magyar amuletek történetében. A XVI. és XVII. sz. hozomány- és vagyonjegyzékeiben sűrűn fordul elő. V. ö. *Ballagi* Aladár, A János-köröm. Adalék a régi magyar amuletek történetéhez (Pulszky-Album, Budapest 1884).

Hiva-oa *(Hiva-ova, Dominica)*, a Marquesas-szigetek egyike, a csoport D.-i részében; a Bordelais-szoros választja el Tauatától; területe 350 km², lakosainak száma mintegy 4000. Vulkáni hegyek takarják, amelyek közt a legnagyobb (1260 m.) az egész Marquesas-csoport legmagasabb csúcsa.

Hivatal, általában minden hivatásszerű szolgálat. Ennek felel meg a hivatalnokoknak felosztása köz- és magánhivatalnokokra. Alanyi értelemben továbbá H. alatt értjük az alkalmazottnak hivatásszerű tevékenységre való kötelességét, tárgyi értelemben pedig az alkalmazottat megillető tevékenységi kört. A köz-H.-oknál megkülönböztethetők állami, törvényhatósági és községi H.-ok, egyházaknál az egyházi H.-ok. A H.-lal rendszerint fizetés jár, ellenkező esetben tiszteletbeli H.-okról szólunk. A H.-lal bizonyos tiszteleti jogok járnak, amelyek a hivatalnokot a többi állampolgároktól megkülönböztetik, de egyúttal szigorubb kötelességteljesítésre és kifogástalan társadalmi magatartásra is kötelezik. L. *Hatóság, Fegyelmi eljárás, Fizetés, Nyugdíj.*

Hivatal, 1. *Anikó*, l. *Lendvay Mártonné.*

2. *H. József*, lapszerkesztő, szül. Kaposvárott (Somogy vm.) 1882 márc. 5. Mint végzett teológus 1904. székesfővárosi hitoktató lett és elvégezte a bölcsészetet a budapesti egyetemen. Azután a hírlapírás terére lépett. 1908 óta az Új Lapnak, 1911 óta az Egyházi Közlönynek felelős szerkesztője.

Hivatalbitorlás az, amikor valaki hivatali állásból folyó jogokat gyakorol anélkül, hogy erre az állásra jogszerüen kinevezték volna. H. név alatt a magyar Btk.-ek büntetendő cselekményt nem létesítenek ugyan, a H. fogalmához mégis legközelebb áll a kihágási btő törv. 44. és 45. §-ában meghatározott kihágás, mely szerint aki magát illetéktelenül közhivatalban vagy közszolgálatban álló személynek adja ki v. olyan címet v. rangfokozatot használ, mely által a közönség tévutra vezettetik: 500 illetőleg 200 K-ig terjedő pénzbüntetéssel sujtható.

Hivatalból való eljárás, a hatósági eljárásban működő hivatali személyeknek az a tevékenysége, melyre a magánfelek kérelme nélkül is kötelezve vannak. A közigazgatási ügyekben rendszerint hivatalból kell eljárni, a polgári perben, általában magánjogi ügyekben rendszerint csak a fél kérelmére, kivéve egyes perenkívüli ügyeket (pl. bizonyos esetekben az örökösödési eljárást l. o.), ha pedig közérdek kívánja az eljárás megindítását, akkor sem indítja meg azt a bíróság hivatalból, hanem a közérdek képviseletére rendelt hivatali személynek (pl. házassági semmisségi pert a kir. ügyésznek, gondnoksági eljárást az árvaszéki ügyésznek) fellépésére. Bűnvádi perrendtartásunk a H.-t a rendőri hatóságoknak és közegeknek teszi kötelességévé, a vizsgálóbiróra és a járásbíróságnak vizsgálatot teljesítő birájára a H. csak kivételesen érvényesül, halaszthatatlan nyomozó cselekmények tekintetében s ekkor sem érinti a vádelvet, mely csak azt kívánja, hogy az ítélethozatalra hivatott biró ne járjon el hivatalból.

Hivatalfőnök az, akire a hivatal vezetése és a hivatal személyzete felett a felügyelet gyakorlása bízva van.

Hivatali büntettek és vétségek, közhivatalnok által ily minőségében elkövetett büntettek és vétségek. Közhivatalnokok a Btk. 461. §-a értelmében azok, akik az állam közigazgatási vagy igazságszolgáltatási v. valamely törvényhatóság, v. község hatósági teendőjének teljesítésére hivataluknál, szolgálatuknál v. különös megbizatásuknál fogva kötelezve vannak; úgyszintén azok is, akik az állam, törvényhatóság v. a község által közvetlenül kezelt közalapítványoknál, kórháznál, tébolydánál mint felügyelők, orvosok, hivatalnokok v. szolgák vannak alkalmazva. A kir. közjegyző is közhivatalnok.

A főbb H. a következők: 1. *Hivatali sikkasztás*, vagyis a közhivatalnok által hivatalánál fogva kezeihez letett, vagy kezelésére, vagy őrizetére bizott értékeken elkövetett sikkasztás. Rendes büntetése 2—5 évig terjedhető börtön, s ha az elsikkasztott érték 2000 K-t meghalad, 5 évig terjedhető fegyház. Bizonyos esetekben, jelesül ha a tettes a felfedezés meghiusítása v. megnehezítése céljából hamisításokat, v. a sikkasztással összefüggőleg más büntettet v. vétséget követett el, a büntetés 5—10 évig terjedhető fegyház.

Viszont csak vétség a hivatali sikkasztás és 1 évig terjedhető fogházzal büntetendő, ha az elsikkasztott tárgy értéke a sikkasztónak óvadékpénzéből fedezhető volt, amennyiben a sikkasztásnak fennemlített minősített esete fenn nem forog. 2. *Megvesztegetés* (l. o.). 3. *Hivatali visszaélés vétsége*, vagyis a hivatali kötelességnek oly célból megsértése, hogy az által valakinek jogtalan haszon v. kár v. más sérelem okoztassék. A büntetés 5 évig terjedhető fogház. 4. *Hivatali hatalommal való visszaélés büntette*, ide tartozik: *a)* fegyveres erőnek jogos ok nélkül alkalmazása. Büntetés 5 évig terjedhető fogház, amennyiben a fegyverek tettleges használata által súlyosabban büntetendő büntett el nem követtetett; *b)* ártatlan személynek tudva bűnvizsgálat alá helyezése a biró v. vizsgálóbiró által. Büntetés 3 évig terjedhető fegyház; *c)* törvényellenes eszközöknek alkalmazása a vádlottól, tanutól v. szakértőtől vallomásnak kicsikarása céljából. Büntetés 5 évig terjedhető börtön; *d)* a büntető eljárás körül a hivatalos kötelességnek elmulasztása oly célból, hogy valaki a törvényes büntetés alól elvonassék. Büntetése 3 évig terjedhető fegyház. 5. *Hivatali hatalommal való visszaélés vétsége*, ide tartozik: *a)* valakinek tettleges bántalmazása a hivatal gyakorlásában. Büntetése 6 hónapig terjedhető fogház; *b)* visszaélés oly célból, hogy valaki jogtalanul valaminek eltürésére v. elhagyására kényszeríttessék. Büntetése 5 évig terjedhető fogház; *c)* a hivatali kötelesség teljesítésének egyes közhivatalnok által megtagadása. Büntetése 3 hónapig terjedhető fogház. Ez utóbbi cselekmény büntett és 3 évig terjedhető börtönnel büntetendő, ha két vagy több közhivatalnok összebeszélve követi el. 6. *Hivatali titoknak* az állam v. mások ártalmára másokkal közlése v. közzététele. Büntetése egy évig terjedhető államfogház. Büntett esetében hivatalvesztés, vétség esetében a viselt hivatal elvesztése is kimondandó. Egyéb büncselekményekről l. *Választási jognak, Személyes szabadságnak, Házjognak, Levél- és távirdai titoknak* közhivatalnok által *megsértése*. 7. *Közveszélyű büncselekmények*. Vannak ezenkívül más büncselekmények, melyekben a közhivatalnoki minőség súlyosabb büntetést von maga után, pl. a csalás, ha közhivatalnok hivatala körében követi el (l. *Csalás*); a közokirathamisítás (l. o.).

Hivatali egyenruha, amelyet némely hivatalnok hivatali működése alatt viselni köteles. Nálunk ez idő szerint a tulajdonképeni államhivatalnokok igen szűk körére van ez a kötelezettség korlátozva és rendszerint bizonyos katonai szervezetet jelképez (rendőrség, csendőrség, határrendőrség, pénzügyőrség, letartóztatási intézet hivatalnoka stb.) Más államban különösen a külügyi és a birói, valamint ügyészi hivatalok viselői jelennek meg hivatali funkcióik közben H.-ban. L. *Talár*. A H. jogtalan viselését a Kbtk. 44. §-a bünteti.

Hivatali erőszak, l. *Hivatali büntettek és vétségek*.

Hivatali eskü, a hivatal elfoglalásakor leteendő eskü. Rendszerint az állással járó hivatali kötelességek megtartására is vonatkozik és ezért, ha az esküt tett hivatalnok más állásba jut, újabb esküt kell tennie. Az eskü természetszerüen a jövő magatartásra vonatkozó promisszorius eskü, ehhez képest megszegését nem mint hamis esküt bírálják meg, legfölebb súlyosító körülménynek tekintik a H.-vel ellentétes magatartást. Egyébként a hivatali büntettek és vétségek szempontjából annak, hogy a terhelt hivatalnok tett-e H.-t vagy nem, döntő súlya nincs. A H. általában nem alapja az állam és tisztviselője közti szerződéses viszonynak sem, mert ezt a viszonyt már a kinevezés létesítette. A fizetés folyóvá tétele csupán birói állásoknál van a H. letételéhez kötve. Az állami tisztviselő, altiszt v. szolga H.-t rendszerint felvételekor csak egyszer tesz, egyébként akkor, ha egyik szolgálati ágból a másikba lép át. Külön H.-minták vannak megállapítva az államtitkárok és a főispánok részére, külön a birák és a birósági hivatalnokok részére, külön a közigazgatási tisztviselők és külön az altisztek és a szolgák részére. A díjnokok nem H.-t, hanem fogadalmat tesznek. Azt, hogy a H.-t kinek a kezébe kell letenni, az egyes szolgálati ágak szabályzatai állapítják meg. A miniszterek, az állami számvevőszék elnöke és a horvát bán Ő Felsége kezébe tesznek esküt, a többi tisztviselők rendszerint annak a hatóságnak a főnöke előtt, melynél működni fognak, a hivatalfőnökök pedig közvetlen felügyeleti hatóságuk főnöke előtt. Kivételek: a főispán, aki a törvényhatósági közgyülés előtt, a pénzügyigazgató, aki a főispán előtt (a zágrábi a pénzügyminiszter előtt), az erdőtisztek és erdőőrök a közigazgatási bizottság előtt, az egyetemi tanárok az egyetemi tanács előtt, a választott törvényhatósági tisztviselők és a községi elöljárók a közgyülés illetőleg a képviselet ülésén tesznek H.-t. A ki a H.-t letenni vonakodik, állásáról lemondottnak tekintetik. L. még *Birói eskü*.

Hivatali fenségjog, az állami hivatalok szervezésének és betöltésének joga. Monarchikus államokban az uralkodót, illetve kormányát illeti e jog. Magyarországon, miként minden fenségjog, ez a jog is csak a törvények korlátain belül és a törvényes rendelkezések értelmében gyakorolható.

Hivatali hatalommal való visszaélés, l. *Hivatali büntettek és vétségek*.

Hivatali jelvények, hivatalos személyek által viselt jelző (öv, karkötő, rozetta a galléron stb.), melynek rendeltetése a hivataltársakkal és a közönséggel szemben tájékoztatás az illető hivatalos minőségéről, szolgálatban létéről. Ilyen egyébként maga a hivatali öltöny is, a milyet egyes állami tisztviselők (pénzügyőrség, fegyintézeti tisztviselők) viselnek. Hivatali rendfokozatot, jelleget jelentő jelvényeknek mások által jogosulatlan viselése az 1879. XL. t.-c. 44. §-a szerint kihágás.

Hivatali jogok, a közhivatalnokot hivatalánál fogva megillető jogosítványok, ilyenek: a hivatali illetmények: fizetés, családi, személyi, működési, helyi pótlék, lakpénz vagy természetbeni lakás, esetleg más természetbeni illetmények (fűtés, világítás), adómentesség, cím, rang, jelleg, nyugdíj, végkielégítés; birákat illetőleg szabadságidő. Ezek nagyrészt törvényben vannak megállapítva. Magánhivatalnok részére H.-at a szolgálati szerződés biztosit.

Hivatali kedvezmények, a közhivatalnok részére hivatali állására tekintettel biztosított egyes előnyök; ilyenek: mentesség gyámság és gondnokság viselése alól, bizonyos kedvezmények a katonai szolgálatban, végrehajtási mentességek, fizetési előleg, jutalom és segély, szabadságidő, vasúti díjkedvezmények, elsőbbség dohányárúdák betöltésénél.

Hivatali kötelesség, amelyet a tisztviselőnek tisztviselői minőségéből kifolyólag teljesítenie, szem előtt tartania kell. A felelősség alól mentesül, ha a H. korlátai között járt el, úgyszintén, ha fellebbvalójának törvényes rendelkezését hajtotta végre. Egyébként a H. elmulasztása fegyelmi, esetleg büntető megtorlás alá esik és a hibás tisztviselővel szemben, ha az okozott kár jogorvoslattal helyre nem hozható, a kár megtérítésére nyujt alapot. Az általános H.-ek közé számítjuk a hivatali eskü letételét, az engedelmességet, a kifogástalan magatartást, a hivatalos órák megtartását, a hivatali titok megőrzését, a mellékfoglalkozásoktól tartózkodást stb. A különös H.-ek az egyes szolgálati ágakra nézve külön vannak megállapítva.

Hivatali megvesztegetés, l. *Megvesztegetés.*

Hivatali pragmatika, a hivatali állás elnyerésére, ehhez szükséges kellékekre, a hivatal betöltésére, a hivatali kötelességekre, a hivatalból folyó jogokra és kedvezményekre, a hivatali felelősségre, a hivatali viszony megszüntetésére vonatkozó szabályok rendszeres összefoglalása. Nálunk a hivatalnoki jognak kimerítő, rendszeres, egységes törvénye nincs; egyes köreit a hivatalnoki jognak szabályozzák ugyan ma már szerves törvények, így az 1883. I. t.-c. a köztisztviselők minősítéséről, az 1912. LXV. t.-c. az állami alkalmazottak, valamint özvegyeik és árváik ellátásáról, az 1893. IV. t.-c. a fizetések rendezéséről, az 1886. XXIII. t.-c. a törvényhatósági, az 1886. XXII. t.-c. a községi tisztviselők fegyelmi felelősségéről, az 1871. VIII. t.-c. és az 1891. XVII. t.-c. a birák, bírósági hivatalnokok, ügyészek felelősségéről stb., de túlnyomó részében a hivatalnoki jog rendeleteken, elvi jelentőségű kormányhatósági határozatokon alapul. A miniszterelnök megbízása folytán 1904. kiküldött bizottság Ballai Lajos, a szabadalmi hivatal elnökének elnöklete alatt Teleszky János, Némethy Károly, Mocsári Béla, Marschalkó János (mint előadó) és Kerntler Kálmán részvételével az államszolgálati pragmatikáról törvénytervezetet készített, ez azonban az országgyűlés elé nem került.

Hivatali sikkasztás, l. *Hivatali büntettek és vétségek.*

Hivatali székhely, az a hely (község, város), amelyben a hivatal állandóan elhelyezve van. A H. rendszerint kifejezésre jut a hivatal pecsétjének köriratában, valamint a hivatal vagy intézmény hivatalos címében. Pl. Kir. adóhivatal Monoron, vagy Monori kir. járásbíróság.

Hivatali titok megőrzését a btkv. 479. §-a büntető védelemben részesíti. A közhivatalnok, aki hivatali állásában tudomására jött hivatalos tárgyalást, meghagyást, tudósítást, hivatalos minőségében kezéhez jött iratot, tudva, hogy tartalmuk hivatali titkot képez, az állam v. magánosok ártalmára másokkal közöl v. közzé tesz: egy évig terjedhető államfogházzal s a viselt hivatal elvesztésével büntetendő. (L. még *Hivatali büntettek és vétségek.)* Az *államtitok* elárulása az ú. n. diplomáciai árulás fogalma alá esik; e büntettet az követi el, kinek a hivatalánál vagy különös megbizatásánál fogva a magyar államnak, vagy az osztrák-magyar monarchia másik államának biztonságát vagy más fontos érdekeit illető titkos okirat, adat vagy tudósítás birtokába, illetőleg tudomására jutván, azt közvetlenül v. közvetve az ellenséggel közli.

Hivatali titok megszegése, l. *Hivatali büntettek és vétségek.*

Hivatali vétségek, l. *Hivatali büntettek és vétségek.*

Hivatali visszaélés, l. *Hivatali büntettek és vétségek.*

Hivatalnok, az a személy, ki másnak ügyeit mint fizetett szakember élethivatásként állandóan ellátja. Ahhoz képest, hogy kinek a megbízásából teljesít hivatalos funkciókat, van állami, köz- és magán-H. *Állam-H.* az, aki a kormány v. a király kinevezése útján a felségjogok gyakorlásának részesévé válik, v. pedig az államgazdaság egy ágának gondozását teljesíti. Az előbbiekhez tartoznak az állami közigazgatás tisztviselői és a birák, az utóbbiakhoz pl. a tanárok, mérnökök, orvosok, állami jószágok igazgatói stb. *Köz-H.* az állami H.-on felül az, akit a törvényhatóságok, városok, községek stb. alkalmaznak. Ezek részben korlátolt időre választott, vagy állandóan kinevezett H.-ok. Büntetőjogilag az állami H.-okkal egy tekintet alá esnek. *Magán-H.* a magánember v. vállalat szolgálatában álló H., akinek szolgálati viszonyait, ellentétben az állami és köz-H.-okkal, kizárólag a szolgálatadóval kötött szolgálati szerződés szabályozza, míg a köz-H.-ok szolgálati viszonyait törvény vagy rendelet állapítja meg.

Hivatalnoki rang és rangosztály. Rangosztályozás a hivatalnokoknak osztályokba sorozása oly értelemben, hogy a különböző rangosztályokkal külön méltóságok és címek járnak. Mint a rangkórságnak egyik forrását, az állami tisztviselők illetményeit szabályozó 1893. IV. t.-c. még a rangosztály kifejezést is mellőzte, s helyébe a fizetési osztály kifejezést fogadta el. H.-ról mégis ott lehet szó, ahol több különböző állásnak egymáshoz való viszonyáról szólunk. Így az ugyanabba a fizetési osztályba sorozott állások rendszerint egy rangsorba vannak foglalva a kinevezés időpontjához képest, továbbá a szerzett ranghelynek biztosítása céljából ki van mondva, hogy mily állások tartoznak egy csoportba, vagyis hogy a csoportba tartozó egyik állás rangja ugyanaz, mint a másiké, pl. egyenrangú állások: az ítélőtáblai biró, a vidéki kir. törvényszék elnöke, a főügyészi helyettes és a miniszteri osztálytanácsos; ugyancsak egyenrangú a koronaügyészi, kúriai tanácselnöki és a vidéki kir. ítélőtáblai elnöki állás stb.

Hivatalnokminisztérium az, amelyet nem politikusokból, hanem tisztviselőkből állítanak össze. Parlamentáris kormányforma mellett a H. csak ritkán, inkább a politikai pártok kialakulásának

vagy erőviszonyaik megállapításának idejére, átmenetileg van helyén. Célja, hogy az állami ügyek vitele a politikai párttusák befolyása miatt helytelen irányba ne terelődjék, hanem fennakadás nélkül rendes mederben folytatódjék.

Hivatalos cím, a tisztviselőt megillető az a cím, amely neki állásával jár. Kétféle értelemben használatos. Az egyik szerint a H. jelzi azt a fizetési fokozatot, amelyben a tisztviselő van, esetleg azt a címet és jelleget, amellyel felruházva van, a másik viszont megjelöli azt a működési kört, amelyet ellát. Pl. N. N. kir. kúriai bírói címmel és jelleggel felruházott kir. ítélőtáblai bíró, másrészt az n.-i kir. ítélőtáblán a polgári tanács elnöke. A hivatalnok azt a H.-et, amely nem működési körével jár, természetesen nyugdíjaztatása után is viselheti, míg fegyelmi v. büntető úton a H. elvesztésére ítélhető. A H. jogosulatlan viselését a kihágási büntetőtörvény 45. §-a kihágásnak minősíti. L. még *Cím*.

Hivatalos hatalom az a jog, melynek alapján a hivatalos rendelkezés bizonyos körülmények között kényszer útján is foganatosítható. Pl. a bíróság előtt megjelenni vonakodó tanú elővezetése, a megakadályozott végrehajtásnak karhatalom közbenjöttével foganatosítása stb. A H. túllépése súlyos büntetőjogi következményekkel jár. L. *Hivatali büntettek és vétségek*.

Hivatalos hatalommal való visszaélés, l. *Hivatali büntettek és vétségek*.

Hivatalos Közlöny, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium külön hivatalos lapja. Közli e minisztérium általános rendeleteit, egyes esetekre vonatkozó elvi jelentőségű határozatait és intézkedéseit, a vallás- és közoktatásügyi államszolgálat körében előforduló kitüntetéseket, kinevezéseket, véglegesítéseket, nyugdíjazásokat, köszönetnyilvánításokat, segélyezéseket, ösztöndíjazásokat, hivatalos pályázatokat, engedélyezés céljából benyujtott tankönyvek hivatalos bírálatait. Kiadja a vallás- és közoktatásügyi m. kir. minisztérium; megjelenik minden hó 1-én és 15-én.

Hivatalos lap, hatóság rendelkezéseinek, intézkedéseinek hiteles közhírré tételére rendelt, hivatalos tekintéllyel szerkesztett közlöny. Ilyen nálunk 1867 febr. 20. óta a Budapesti Közlöny (l. o.). H. volt 1849 nov. 15-től 1852 jún. 30-ig a Magyar Hirlap, szerk. Szilágyi Ferenc; 1852 júl. 1-től 1860. nov. 30-ig a Budapesti Hirlap, szerk. Szilágyi Ferenc és Nádaskay Lajos; 1860 dec. 1-től 1867 febr. 19-ig a Sürgöny, szerk. Vértey Ernő, 1864-től Kecskeméthy Aurél, 1865-től Bulyovszky Gyula, 1867. ismét Kecskeméthy Aurél. L. még *Vármegyei Hivatalos Lap*.

Hivatalos nyelv az, amelyet a hatóságok hivatali működésükben használni kötelesek. Magyarországban, Horvát-Szlavonországok kivételével, az állam hivatalos nyelve sokáig a latin volt; az 1836. évi III. t.-c. óta a magyar; a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában hozott törvény (1868. XLIV. t.-c.) azonban a hazában lakó nem magyar nemzetiségeknek a nyelv kérdésében jelentékeny engedményeket tett. Fiumében H. az olasz. Horvát-Szlavonországok egész területén mind a törvényhozás, mind a közigazgatás és törvénykezés nyelve a horvát (1868. XXX. t.-c. 56. §), sőt ez országok határai között a közös kormányzat közegeinek H.-e szintén a horvát (57. §). A kir. bíróságoknál a H., az egyetlen fiumei törvényszék kivételével, kizárólag a magyar. Más nyelvű beadványt a bíróság nem fogad el.

Hivatalos stílus, az írásbeli előadás azon módja, mely a hivatalos fogalmazványokban szokásos. Főkelléke a szabatosság és a világosság, továbbá szigorú tárgyilagosság A magyar H. a latin akták stílusa (stilus curialis) nyomán képződött, századunkban pedig a német H. is hatással volt rá; innen van benne a sok szenvedő szerkezet («Meghagyatik az adóhivatalnak ...»), több szórendi idegenszerüség (megállapítani kellett e h. meg kellett állapítani), és bonyodalmas mondatszerkezet. Ujabban a törvényhozás, a bíróság, a hatóságok, az ügyvédi kar engedett a H. pedáns merevségéből s a magyarosabb fordulatok lassanként jogaikhoz jutnak az okiratok stílusában is.

Hivatalról való lemondás, kinyilvánítása annak, hogy a hivatalnok a hivatal vitelét, hivatali működését abbanhagyni szándékozik. A H. által a hivatali viszony még nem szünik meg; a lemondó általában köteles hivatali funkcióit mindaddig teljesíteni, míg a lemondás az arra illetékes hatóság által elfogadtatván, attól a fölmentést megkapja. A felmentés előtti elhagyása a hivatali állásnak, megtagadása a hivatalos kötelességeknek, fegyelmi, esetleg büntetőjogi következményeket von maga után (l. *Hivatali büntettek és vétségek*). A lemondás rendszerint elenyészteti a hivatali nyugdíjra és egyéb ellátásra való igényeket is. A lemondó ellen folyamatba tett fegyelmi eljárás is rendszerint megszünik a H. folytán, ha nincs szó vagyoni felelősségről.

Hivatalsértés, a német «Amtsbeleidigung» fordítása. Amit ez a nálunk kevéssé használt elnevezés jelent, a Btk. 269—272. §-ában meghatározott büntetendő cselekményekben (rágalmazás, becsületsértés közhivatalnok ellen) és a kbtk. 46. §-ában (közhivatalnok, hatósági közeg, hatóság megsértése) jut kifejezésre.

Hivatalszerzés (lat. *ambitus*), valamely hivatal elnyerésének meg nem engedett úton kijárása. Ennek tilalmáról az összeférhetetlenségi törvény (1901. XXIV. t.-c.) 13. §-a tartalmaz rendelkezést, amelyben kimondja, hogy kinevezésekre v. előléptetésekre vonatkozó közbenjárást a miniszterek senkitől sem fogadhatnak el.

Hivatalvesztés, a magyar Btk. szerint a törvény által meghatározott esetekben a szabadságvesztésbüntetés mint főbüntetés mellett alkalmazandó mellékbüntetés. A H.-re ítélt elveszti: *a)* kinevezés, választás alapján nyert vagy hatósági megerősítéstől függő hivatalát, s az ezek után járó nyugdíj-igényeit; *b)* ügyvédi, közjegyzői, nyilvános tanári vagy tanítói állását; *c)* a gyámságot vagy gondnokságot; *d)* az örökösökre át nem szálló nyilvános címeit, rend- és díszjeleit, a külföldi rend- és díszjelek viselhetésének jogosítványát; *e)* a megjelölt hivatalok, állások, kitüntetések elnyerésére való képességet a bíróság által meghatározott időtartamra. Vétségeknél az időtartam legkisebb mértéke 1 év, leghosszabb mértéke 3 év; büntetteknél legkisebb

mértéke 3, leghosszabb mértéke 10 év. Bizonyos esetekben a törvény nem H.-t, hanem csak a *viselt hivatal elvesztését* állapítja meg. Ha a főbüntetés 6 hónapi fogházat vagy államfogházat meg nem halad, vagy a főbüntetés csak pénzbüntetésben áll, a bíróság a H., valamint a Bn. 36. §-a értelmében a viselt hivatal elvesztésének kimondását mellőzheti. Kihágásoknál, továbbá ha az elítélt külföldi s az országból kiutasíttatott, v. ha 18 éven aluli korban van, H.-nek nincs helye. Halálbüntetés esetében sem szabható ki H., de ha az szabadságvesztés-büntetésre változtattatik, úgy megállapítandó s ez esetben tartama az átváltoztatással együtt határoztatik meg. L. még *Fegyelmi eljárás.*

Hivatás, többféle jelentésű kifejezés. Az egyik rokon a tehetséggel, melytől legfölebb abban különbözik, hogy határozottabban valamely tevékenységre való azt az alkalmasságot jelenti, melyet gyakorlás és tanulmány megerősített, pl. hivatásos v. hivatott szónok, költő, író, tudós; más jelentése rokon a rendeltetéssel; így beszélünk valamely intézmény, ember H.-áról; továbbá jelenti a foglalkozás sajátos nemét · az orvos H.-a stb. Hogy ezek a jelentések egymással is rokonok, nyilvánvaló. Aki valamely foglalkozásra tehetségénél fogva alkalmas, az hivatott rá, annak az a feladata, életcélja, élete munkája. — Egyházi értelemben *H. kegyelme* (gratia vocationis) a léleknek Istentől beléje oltott és neki ajándékozott hajlama a hitre és örök üdvösségre szóló közönséges életnél tökéletesebbre, amely egyúttal alapja és kezdete az ezen életnem kötelességeinek betöltésére szükséges kegyelmek láncolatának; pl. H. a papi, szerzetesi életre.

Hivatásos gyámság, l. *Közgyám* és *Gyámság.*

Hívók, a vadnak lőtávolságba való csalogatására használt eszközök, melyek a vad hangjának utánzására alkalmasak. A rókát, nyestet, menyétet a nyúl, egér v. özgida síró hangjának, a szarvasbikát a vetélytárs bőgésének, az őzbakot a suta bégetésének, a császármadarat a kakas v. jérce csirpolásának, a siket- és nyírfajdot a kakasok csiholásának, köszörülésének utánzásával csalogatjuk.

Hívők liturgiája, a kat. egyházban régente a szent liturgia az a része, melyen csakis a hívek lehettek jelen. Ábrázolja az Úr Jézus földi életének a szenvedésétől mennybemeneteléig terjedő időszakát. Két részből áll: 1. az áldozat véghezvitele és bemutatása; 2. az áldozás.

Hivvitek vagy *hevitek*, azaz «tanya-lakók», kanaáni néptörzs, mely Izrael bevándorlásának korában Szihem, Gibeon, Hermon és a Libanon környékén lakott.

Hizardzsik *(Hiszardzsik)*, Grocka (l. o.) török neve.

Hizás, l. *Hizlalás* és *Hízókúra.*

Hizelgés. Hazug magasztalása annak, akinek kedvébe akarunk járni, hogy a magunk számára megnyerjük. A hizelgő tehát a hazugok (képmutatók) osztályába tartozik, aki el akarja hitetni azzal, akinek hizeleg, hogy szerfölött elismeri, becsüli, csodálja oly jelenségek miatt, melyekről jól tudja, hogy nincsenek meg benne. Aránylag ártatlan fajtája a H.-nek, mikor csak azért hizelgünk valakinek, hogy örömet szerezzünk neki. Rendesen a maga hasznát keresi a hizelgő (a hatalmasaknak van a legtöbb hizelgőjük), építvén az emberek ama gyarlóságára, hogy különben is jó véleménynyel vannak maguk felől és szívesen, kritika nélkül fogadják, ami e jó véleményt megerősíti bennük.

Hizen-porcellán, így nevezik azt a nagyon finom porcellánt, amelyet Kiusiu japán szigetnek Hizen nevű tartományában az ottani kaolinból készítenek. E porcellánból a XVII. és XVIII. sz.-ban sok került Európába. A H. fajtáihoz tartozik egy üvegnemű, zöldesfehér színű, arannyal és vörössel gyönyörüen díszített porcellán is.

Hizér, kisk. Bars vm. aranyosmaróti j.-ban, (1910) 936 tót lak., u. p. és u. t. Aranyosmarót.

Hizlalás, az állati test hús- és zsírtömegének bő táplálás útján való szaporítása. Megkülönböztetünk *gazdasági* és *ipari H.-t.* A gazda szarvasmarhát és juhot rendszerint csak akkor hizlal, ha felesleges takarmánya van s azt piacképes árúvá akarja változtatni, vagy ha kiselejtezett állatait feljavítva jobban akarja értékesíteni, végül ha trágyakészletét öregbíteni akarja. Észak-Európa csapadékdús vidékein, a kitünő lapálylegelőkön a gazdaságok *legelő-H.-t* is üznek; legelőink koparabb volta miatt szarvasmarhát csak vidékenkint, juhot azonban nálunk is általánosabban javítanak a legelőn. Az ipari H.-t külön ipartelepeken (Kőbánya, Barcs, stb.), vagy gyárakkal kapcsolatosan eszközlik. A szeszgyárak a melléktermékül nyert *moslékot* szokták leginkább szarvasmarhákkal értékesíteni. A H. közben a növendékállat főképen a test fehérje-állományát gyarapítja, vagyis *húsra hizik*, míg ellenben a kifejlődött állat leginkább csak a test zsírját tudja gyarapítani, vagyis *zsírra hizik*; a zsír nagyobbára a bőr alatti kötőszövetbe, a hasüregbe és az izom közötti kötőszövetbe, vagyis a hús közé rakódik le. A hízó állatokat könnyen emészthető izletes takarmányon lehetőleg jól kell tartani. A *gyors H.* sokkal gazdaságosabb a *lassú H.-nál.* Minthogy a kifejlődött állat zsírra hízik, igyekezni kell ilyen állatokkal oly takarmányt (sok szénhidrát és zsír) etetni, melynek nagy a testzsírtermelő hatása; növendék hízóállatok a kifejlődöttekkel szemben sok fehérjét is igényelnek. Kifejlődött szarvasmarháknak és juhoknak az a legelőnyösebb napi takarmányadagja 1000 kg. élősúlyra, mely 14·5 kg. keményítőértéket tartalmaz. Zsírsertéseknek annyi takarmányt, leginkább tengeri- és árpadarát szoktak adni, a mennyit maradék nélkül elfogyasztani képesek. Növendék hízóállatok 3—6 kg. fehérjét, 17—34 kg. keményítőértéket igényelnek naponta 1000 kg. élősúlyra; a borju, malac és bárány H.-ára tejet és tejhulladékot is fel szokás használni. A szarvasmarhát és a juhot 1. legelőn, 2. zöldtakarmánnyal és abrakkal, 3. szénával és abrakkal, 4. leggyakrabban pedig vizenyős takarmánnyal (répa, moslék stb.), szálas- és abraktakarmánnyal szokás hizlalni. Kifejlődött állatok feljavítása 2—3 hónapot (félhizlalás), a teljes kihizlalás 5—10 hónapot vesz igénybe. A finom szervezetü és gyorsfejlődésü állat hizodalmasabb a durva és lassufejlődésü állatnál. A H. közben a fiatal állat 10—

40. a kifejlődött hízóállat pedig csak 2—4 kg.-mal gyarapodik súlyban naponta, 1000 kg. élősúlyra; a súlygyarapodás a kor és a hízás előrehaladásával csökken. Ezért a H.-t csak addig gazdaságos folytatni, amíg a súlygyarapodás értéke a megetetett takarmány értékét felülmulja, vagy amíg a termék finomodása fizeti meg a H. költségeit. A H. közben az állat húsa javul, de nem minden testtájon egyformán, legfeltünőbben a vesepecsenye és a fartő, legkevésbbé a nyakon levő hús. A H. előrehaladásával az állat vágósúlya is mindinkább kedvezőbben alakul. A hízóállatkereskedők a hizodalmasság fokát az élőállaton bizonyos fogásokkal, így a szegy, oldal, haskorc, fartő, stb. tapogatása segítségével állapítják meg. A hízott állatok vágósúlya az állat faja, fajtája és a hizodalmasság foka szerint 55—90% között változik. A hízóállatok szakszerű takarmányozásán kívül fontos dolog, hogy a hízók kényelmes, nem túlmeleg, jól almozott istállóban legyenek elhelyezve, hogy szeliden bánjanak velük, jól ápoltassanak és hogy lehetőleg keveset nyugtalanítsák őket.

Hizlaló kúra, l. *Hizókúra.*

Hizlaló tó, tógazdaságokban szokásos tósorozat ama tava, melyben a hal piaci árúvá fejlődött.

Hizli *József*, l. *Zalár.*

Hizó, a hizlalt állat, l. *Hizlalás.*

Hízóka (növ.), l. *Pinguicula.*

Hízókúra, gyógyeljárás, amelynek célja a testsúly szaporítása; azáltal érhető el, ha az illető egyén anyagforgalmát úgy változtatjuk meg, hogy a felvett tápanyagok energiatartalma a kiadásnál nagyobb legyen. Hizlalni tehát nemcsak túltáplálással lehet, hanem a kiadásnak a lehetőségig való leszállításával is. A H.-nál mind a két szempontot szem előtt tartják: egyrészt annyi és oly nagy energiatartalmú tápanyagot nyujtanak, amennyit az illető elbir, másrészt fektetés, a testi és szellemi munkától való kimélés stb. által a tápanyagok elbomlását a lehetőségig korlátozzák. Természetesen, hogy a H. eredményes legyen, különböző fogásokat is segítségül kell vennünk; egyrészt az étkezéseknek sürün kell egymást követniök, továbbá nagy tápértékű és könnyen emészthető tápanyagokat kell adagolnunk. A különböző tápanyagok közt elsősorban a szénhidrátok jönnek szóba, mert ezekből bir el legnagyobb mennyiséget a bélcsatorna, másrészt a szénhidrátok emésztési munkája is a legkisebb, legkevésbbé növelik az anyagforgalmat. Főleg tehát a kenyér s tésztanemüek stb. hizlalnak, míg a hús nem. A felvett tápanyagok feleslegéből a szervezetben zsír képződik. Ha szükséges, az étvágy javításáról is gondoskodnunk kell, amit különböző keserű anyagokkal, kevés alkohollal érhetünk el; lehet a bélcsatorna kimélése miatt a tápanyagokkal együtt elkészült enzimeket is adagolnunk. Vannak gyógyszerek is, amelyek hízásra inditanak; ilyen az arzén, a vas stb. A legerélyesebb hatással bir a H.-nál mindenesetre a fekvés, bár hátrányai is vannak; így egyrészt a beteg elerőtlenedése, másrészt a bélrendszer ellustulása. Ezek ellen azonban masszázszsal, valamint beöntéssel stb. védekezünk. A H.-t mindig alkalmazhatjuk, ha a testsúly nem üti meg azt a mértéket, amelyet egy egészséges egyéntől megkivánhatunk (l. *Testsúly)*; szükség azonban csak bizonyos esetekben van rá, amikor bizonyos betegségek gyógyulását vagy javulását várhatjuk tőle. Így a H.-t kiterjedten alkalmazzák tuberkulózisnál stb., nagy szerepet visz a hisztéria, neuraszténia és más ideg- v. elmebajok gyógyitásánál. Máskor a H.-nál lerakódott zsírszövetnek mechanikus szerepet kell betöltenie: így H. után vándorvesénél néha a panaszok teljesen megszünnek, mert a vese körül képződött zsír a vesét fixálja a helyén. Vannak kipróbált sablonos H.-k is, ilyen a Weir-Mitchell-, Playfair-kúra (l. o.).

Hízott disznó (növ.), l. *Clusia.*

Hizsnye. A *Chizsne* cimszó alatt jelzett névváltoztatást nem hajtották végre. *Chizsne* kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1910) 1197 tót és lengyel lak.; postahivatal, u. t. Jablonka.

Hizsnyó (azelőtt: *Hisnyó, Chizsnyó* v. *Chisne)*, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 627 tót és magyar lak., kis antimonbányával; u. p. és u. t. Hizsnyóvízi vasgyár.

Hizsnyóvíz (azelőtt; *Chizsnyóvíz)*, Lubényhez tartozó gyártelep Gömör vm. nagyrőczei j.-ban, (1910) 165 magyar és tót lak.; a Heinzelmann-féle vasgyár bányatársulat kohó- és vasöntő telepe, melyet 6·3 km. sodronykötélpálya köt össze a vashegyi bányákkal, évente 30,000 q nyers vasat és 45,000 q vasöntvényt termel és 500 munkást foglalkoztat. A murányvölgyi h. é. vasút állomása; posta- és táviróhivatal.

Hjarbas v. *Jarbas*, Libia királya, l. *Dido.*

Hjarbek, l. *Viborg.*

Hjärne (ejtsd: jerne), *Harald*, svéd történetíró, szül. Klastorpon (Westergötland tartomány) 1848 máj. 2. Upsalában tanult, 1872. a történelem magán-, 1889. rendes tanára lett az ottani egyetemen. Művei: Om den fornsvenska nämnden enligt Götalagarne (1872); Om förhållandet mellan landslagens båda redaktioner (1883); Till belysning af Polens nor diska politik närmast före kongressen i Stettin 1570; Sigismunds svenska resor; De äldsta svenskryska legations akterna (valamennyi Upsalában, 1884); Från Moskva till Petersburg. Rysslands Omdaning (u. o. 1888—89); Gustaf Adolf, protestantismens förkämpe (Stockholm 1901); Karl XII. Omstörtningen i Österuropa 1697—1703 (1902); Östanifrån. Minnen och utkast (Keletről. Emlékek és Vázlatok, 1905).

Hjarnö *(Hiarnö)*, Ribe dán kerülethez tartozó kis (10 km²) sziget, Jütland K.-i oldalán, a Horsens-fjord bejáratánál; a szárazföldtől keskeny csatorna választja el, amely a hajók kitünő menedékhelyéül szolgál.

Hjelm, kis dán sziget Jütland K-i partján, Samsötől északkeletre.

Hjelmar, Södermanland s Örebro svéd tartományokban (län) elterülő tó; hossza 75 km., területe 480 km²; legmélyebb pontjai is csak 18 m. mélyek. A Svartá és Telgeá táplálják. Lefolyása a Mälar-tóba a Hyndevadsstrom; azonkívül a tóle É.-ra folyó Arbogával egy 2 m. mély és 14 km. hosszú csatorna köti össze.

Hjelmit (ásv.), rombos tompa piramisok, többnyire csak finom vaskos szövetü erek; fémfényü, bársonyfekete. Pontos kémiai összetétele ismeretlen.

retlen ; az ittrium-, vas-, mangán- és kalciumnak tantalát- és niobátja. Pegmatitos gránitban Fahlun közelében Svédországban.

Hjelmsö, sziget Norvégia É.-i partja mellett, 30 km-nyire az É.-i foktól ; Finmark kerülethez tartozik. Területe 40 km², legmagasabb pontja 1000 m.

Hjelt, 1. *August Johannes*, finn tudós és szociálpolitikus, szül. 1862 jún. 29. Statisztikai tisztviselő, majd igazgató, ezután pedig a finn szenátus tagja volt. Államtudományi, szociálpolitikai és statisztikai téren irodalmi tevékenysége igen számottevő.

2. *H., Edvard Immanuel*, finn vegyész és politikus, szül. 1855. 1880-ban egyetemi magántanár, majd rendes tanár. Több éven át rektorhelyettes, 1899—1907-ig pedig rektor volt. 1909-ben a finn vegyésztársaság elnöke lett. A szerves vegytan és a vegyészet története körébe vágó munkássága igen jelentékeny s a külföldön is elismert. Társadalmi téren is nagy szerepet visz. A Valvoja c. folyóiratnak egyik szerkesztője ; 1910. a finn egyetemnek h. kancellárja lett.

3. *H., Otto Edvard*, finn orvos, szül. 1823. A sebészeti orvostan Finnországban H. hatása alatt fejlődött. 1858-ban az újonnan alapított patológiai bonctani tanszék tanárává nevezték ki. Természettudományi, különösen Linnéről írt műveivel, orvostörténelmi és orvostudományi kutatásaival s egészségügyi kodifikatórius munkásságával kiváló érdemeket szerzett.

4. *H., Vera Augusta*, finn iparfelügyelő, szül. 1857. Eleinte tanítónő volt és 1885—97-ig igazgatónője a finn fővárosban létesített pedagógiai slöjdintézetnek. A hajótöröttek segélyezésére egyesületet alapított. Az első nő, aki iparfelügyelő lett Finnországban. 1908-ban a finn országgyűlésbe választották.

Hjort, *Peter*, dán író és nyelvész, szül. Amagerszigeten (Kopenhága mellett) 1793 júl. 19., megh. Kopenhágában 1871 nov. 11. Jogot és teológiát tanult s 1822. a soröi akadémián a német nyelv és irodalom tanára lett. Tudományos művein és tankönyvein kívül több politikai dolgozatot is adott ki, melyekben a schleswig-holsteini ügyekkel foglalkozott. Hagyatékából adták ki : Udsigt over nyere dansk Literatur (Áttekintés az újabb dán irodalom felett, Kjöbenhavn 1872).

Hjortdahlit (ásv.), a piroxéncsalád triklin sorozatának egyik tagja ; sárga, üvegfényű táblák ; kémiai tekintetben fluortartalmú nátrium-kalcium-szilikát-cirkonát, képlete megközelítőleg :

$$4Ca(Si,Zr)O_3.Na_2ZrO_2F_2.$$

Előfordul Közép-Arö-szigetén a Langesundfjordban Norvégiában az eleolitszienit-kőzetben.

Hjortö, *Knud*, dán író, szül. 1869 jan. 4. a Kopenhága melletti Kirkeverlöseben. Tanulmányai elvégzése után tanár lett Skelskörben. Regényeit és novelláit a természeti megfigyelés finomsága tünteti ki. Nevezetesebb regényei : Syner (Kísértetek, Kjöbenhavn 1895) ; To verdener (Kétféle világ, 1905) ; Stöv og stjerner (Por és csillagok, 1904) stb.

Hjörring, járási székhely Aalborg dán tartományban, (1911) 9473 lak., akik nagyobbára földmíveléssel foglalkoznak.

Hjuki, a skandináv mitológia alakja, l. *Bil*.

H. L., az angol *House of Lords* (az angol felsőház) rövidítése.

h. l., a latin *hoc loco* (e helyen, az idézett helyen) rövidítése.

hl., a hektoliter rövidítése.

Hladovka, kisk. Árva vm. trsztenai j.-ban, (1910) 535 lengyel lak. ; postaügynökség, u.p. Csimhova, u. t. Szuchahora.

Hlassza, l. *Lhassza*.

Hlavaček (ejtsd: lavacsek), *Anton*, osztrák festő, szül. Bécsben 1842 máj. 7. A bécsi művészeti akadémián tanult. Sok tanulmányúton gyüjtötte össze költői tájképeinek motivumait. A legkiválóbbak : Gasteini motivum ; Hegyi táj ; Reggel a Hintersee mellett ; A Szt. Margit kőbánya Magyarországon ; Sirok Sta Lucia mellett a tengermelléken (Bécs, természetrajzi muzeum). Híres a Bécs városát ábrázoló nagy körképe.

Hlaviczevölgy, Turzófalvához tartozó telep Trencsén vm. csaczai j.-ban, (1910) 994 tót lak., u. p. és u. t. Turzófalva.

Hlebine, adók. és pk. Belovár-Körös vm. kaproncai j.-ban, (1910) 2594 horvát lak., postaügynökség, u. t. Drnje.

Hlevnica, adók., Varasd vm. krapinai j.-ban, (1910) 1094 horvát lak., u. p. és u. t. Krapina.

Hliboka, község Bukovina Szereth tartományában, vasút mellett, (1910) 5600 rutén lak.

Hlinenevölgy, Turzófalvához tartozó telep Trencsén vm. csaczai j.-ban, (1910) 415 tót lak., u. p. és u. t. Turzófalva.

Hlinik, *Bobrovnik*-kal ez utóbbi néven egyesített község Liptó vm. németlipcsei j.-ban.

Hlinka, *Vojtěch* (álnevén *František Pravda*), cseh novellaíró, róm. kat. pap, szül. Nekraszinban 1817 ápr. 17., megh. Hradekben 1904 dec. 8. Valláserkölcsi tanításokkal átszőtt temérdek elbeszélést és novellát írt. Tárgyait a népéletből merítette. Honfitársai cseh Auerbachnak nevezik. Művei három gyüjteményben jelentek meg : 1. Povídky z kraje (Falusi elbeszélések, Prága 1851—1853) ; 2. Sebrané spisy F. Pravdy (u. o. 1871—1877, 4 köt.) ; Sebrané povídky pro lid (u. o. 1877—1898, 12 köt.). V. ö. *Holeček*, Fr. Pravda (Brünn 1907).

Hlinsko, város Chrudim cseh kerületi kapitányságban, a Chrudimka és vasút mellett, (1910) 5107 cseh lak., agyagiparral, bútorkelme-, szőnyeg- és vászonszövéssel.

Hlisztek *(hlyszty)*, orosz szekta, l. *Raszkol*.

Hlubek, *Franz Xaver Wilhelm von*, osztrák gazda, író és tanár, szül. Chatitschauban (osztrák Szilézia) 1802 szept. 11., megh. Grácban 1880 febr. 10. Lembergben, Laibachban, végül Grácban volt a mezőgazdaság és erdészet tanára 1867-ig, nyugalomba vonulásáig. Nagyszámú munkái közül a főbbek : Die Ernährung der Pflanzen und die Statik des Landbaues (Prag 1841, jutalmazott pályamű) ; Beantwortung der wichtigsten Fragen des Ackerbaues (Graz 1842) ; Beleuchtung der organischen Chemie des Dr. Liebig (u. o. 1842) ; Die Landwirthschaft in ihrem ganzen Umfange (Wien 1846, 2 köt., 2. kiad. 1851—53) ; Bericht über die englische Landwirthschaft (Graz 1852) ; Die Betriebslehre der Landwirthschaft (Wien

1853); Die wichtigsten Lehren der Landwirthschaft (u. o. 1867).

Hluboka, Csehországban, l. *Frauenberg*.

h. m., a latin *hoc mense* v. *hujus mensis* (e hónapban) rövidítése.

H. M., az angol *His* v. *Her Majesty* (ő felsége) rövidítése.

Hmelnickij *(Chmelnizkij)*, 1. *Bogdán Mihajlovics*, kozák hetman, szül. 1593., megh. 1657 aug. 25. A lengyel hadseregben szolgált s IV. Vladiszláv király bizalmas embere volt, de ennek kegyéből kiesvén, honfitársaihoz, a Dnyepr melletti zaporog kozákokhoz menekült, akik közt csakhamar nagy tekintélyre vergődött. IV. Vladiszláv halála után H. rávette a kozákokat, hogy Lengyelországtól szakadjanak el, s magát hetmanná választatta. Minthogy azonban János Kázmér király ismételten megkisérlette a kozákok visszahódítását, H. 1654. Alexej orosz cárral oly szerződést kötött, melynek értelmében elismerte az orosz cár fenhatóságát, ez pedig a kozákok eddigi szabadságait és jogait megerősítette. H. Bogdán emléke mai napig is igen népszerű a kozákság közt s 1878. lovasszobrot emeltek neki Kievben. V. ö. *Hruševskij*, H. i Hmelńiščina (Lemberg 1900).

2. *H., Nikolaj Ivanovics*, orosz szinműíró, szül. 1789., megh. 1846. Legjobb műve a Bogdan Chmjelynickij c. történeti drámája. Összes műveit 1849. adták ki 3 köt. Szent-Pétervárott.

H-moll (ol. *si minore*, franc. *si mineur*), párhuzamos skálája a *D-durnak*; így szól: *h cis d e fis g ais*. Mint akkord: *h d fis*.

H. M. P., a latin *hoc monumentum posuit* (állította ezt az emléket) rövidítése.

H. M. S., Angliában a. m. *His* v. *Her Majesty's Ship*: ő felsége hajója (hadihajó).

h. n., bibliográfiai adatoknál azt jelenti: hely nélkül (nincs megmondva a hely, ahol a művet nyomtatták).

Ho (a. m. *emberek* v. *larkha kol* a. m. *harcos kol*), a *kol* nép egyik harcias törzse Elő-Indiában, Bengália néhány kerületében, l. *Kol*.

Hó, l. *Hónap*.

Hó, a légköri csapadék egyik neme, keletkezik, midőn a felhőkben a párák 0° alatt megsűrűsödnek. Egyébként keletkezése, mennyisége, eloszlása ugyanazon tényezőktől függ, mint az esőé (l. o.). Különböző nagyságú és alakú jégkristályokban mutatkozik, melyeknek közös jellege az, hogy rajtuk a hatszögű rendszer formái tisztán felismerhetők. Valószínű, hogy a hókristályok közvetetlen a légnemű állapotnak a szilárd állapotba való átmenetének eredményei, anélkül, hogy a cseppfolyós állapot az átalakulást közvetítené. Erre vall az a körülmény, hogy a 0°-nál melegebb vízcseppek — ha hirtelenül megfagynak — alaktalan jégtömböcskék képében esnek a földre (ónos eső), továbbá hogy a túlhűtött vízcseppek — amiként azt léghajókon tapasztalták — sem adnak kristályokat, hanem zuzmarás képződményeket, ha szilárd testekbe ütődnek. A hókristályokkal behatóbban foglalkozott *Hellmann* (Schneekrystalle, Berlin 1893), ki gyönyörű mikrofotográfikus felvételeket közöl. Hellmann szerint a hókristályok két főcsoportra sorozhatók: *a)* lemezes alakuakra, mikor a főtengely nagyon kicsiny és a fejlődés inkább a 3 melléktengely irányában ment végbe és *b)* oszlopos alakuakra, melyek a 4 tengely irányában egyenlően ki vannak fejlődve. Az első csoporthoz tartoznak a legsűrűbben előforduló szabályos 6 sugarú csillagok.

Csendes időben a kristályok legszabályosabbak, mert a légáramlás a kristályok tökéletes fejlődését gátolja. Azonkívül esés közben is deformálódnak, midőn egyes kristályok egymáshoz surlódnak. A hőmérséklet hatással van a kristályok alakjára és nagyságára; Hellmann mérései szerint —6°-nál átmérőjük 3·4 mm., —12°-nál azonban csak 1·2 mm. Enyhe időben a kristályok esés közben összenőnek és mint nagyobb *pelyhek* hullanak alá. Nagy hidegben igen aprók és —20°-nál igen ritkán van havazás, a levegő csekély páratartalma miatt.

Ha a talaj hőmérséklete 0° alatt van, akkor a hó a földön nem olvad meg, hanem hóréteget alkot, mely nálunk télen a földnek rendes takarója. Mezőgazdasági szempontból a hóréteg jelenléte igen fontos, amennyiben kemény hidegben az őszi vetést a megfagyástól megóvja. Vízrajzi szempontból a hóréteg vastagsága érdemel figyelmet, mert tavasszal hirtelen olvadás idején áradást okozhat. A havas csapadékot meteorológiai állomásokon ugy szokás mérni, hogy a belőle olvasztás utján nyert hóvizet az eső módjára mérik meg (l. *Esőmérő*). Viharos időben a szél a hóréteg felső részecskéit felkapja és a levegőbe sodorja *(hófuvás)*. A hideg égövben, valamint magas hegyeken a csapadék legnagyobb része hó alakjában jut a földre; az egyenlítő felé haladva, a havazás mindinkább ritkábbá válik. Már Dél-Olaszországban ritka látvány, de volt már eset rá, hogy Palermót is rövig ideig hó borította. Corfuban minden 10—12 esztendőre jut egy-egy havazás; Palesztina déli része körülbelül már határa a havazásnak. Különben a *havazás határa* (tengerszini magasságot értve) nincs bizonyos földrajzi szélességhez kötve. Míg pl. Európában a 36. szélességi fok tekinthető a havazás határának, addig Kelet-Ázsiában már 23° 12′ alatt is észleltek havat (Cantonban), Észak-Amerikában pedig 26 fok alatt. A déli félgömböt illetőleg felemlíthetjük, hogy Sydneyben (33·9° déli szélesség) már szintén láttak havat.

Vannak helyek, melyeken a hó még nyáron sem olvad el egészen, ahol tehát egész esztendőn át van hó (örök hó, állandó hó). A sarkvidéken a hó az alacsonyan fekvő lapályokban már megmarad, az egyenlítő közelségében azonban csak igen magas hegyeken maradhat meg. Azon magasságot, melyen túl a hó többé el nem olvad, az állandó hó határának vagy röviden *hóhatárnak* mondják. *Renou* szerint a hóhatár valamely éghajlaton abban a magasságban található, ahol a melegebb félév átlagos hőmérséklete = 0°. Nagyjában mondhatni, hogy a hóhatár a földrajzi szélességgel változik, a valóságban azonban a helyi viszonyok, nevezetesen a fekvés is, befolyással vannak reá. Igy ismeretes dolog, hogy az északi félgömbön a hóhatár valamely hegy déli lejtőjén sokkal magasabb, mint északi lejtőjén, ami nyilván a napsugárzás erősségével függ össze. Oly szűk völgyekben, repedésekben, ahová nap-

sugár sohasem ér, a hóhatár mélyebbre húzódik. A Magas-Tátrában, még pedig annak északi oldalán, már 2180 m. magasságban akadni olyan mélyedésekre, ahol a hó nyáron át is megmarad. A következő összeállításban néhány hegység hóhatárát találjuk különböző földrajzi szélesség alatt (Berghaus szerint):

Hegység	Földrajzi szélesség	Hóhatár	Évi középhőmérséklet
Kordillerák Quitóban	Egyenlítő	4800 m.	1 C.°
Himalája, indiai oldal	27—34° é.	49·0 «	0·5 C.°
Himalája, tibeti oldal	27—34° é.	5670 «	2·8 C.°
Karakorum	28—36° é.	5800 «	3·9 C.°
Közép- és nyugati Alpok	46°	2700 «	2·8 C.°
Tiroli Közép-Alpok	47° é.	2820 «	3·8 C.°
Magas-Tauern	47° é.	2860 «	3·4 C.°
Novája-Zemlja	73½° é.	600 «	11·0 C.°
Spitzberga	77° é.	460 «	10·0 C.°

Nagyjában e táblázat mutatja az összefüggést a hóhatár magassága és az évi középhőmérséklet között. É. felé tehát a hóhatár mindinkább a tengerszin magasságára ereszkedik le. Az éghajlati viszonyok azonban itt is nagy eltéréseket okoznak, így északi Szibériában még —16°-nyi középhőmérséklet mellett sem fekszik a hóhatár a föld felszínén, mert a tél és nyár közötti hőmérsékleti ingadozás igen nagy és a csapadék kevés.

Hoang-ho *(Huang-ho, Hvang-ho,* a. m. sárga folyó), Kina második legnagyobb folyója; ered Észak-Tibetben a Baján-Kara és Marco Polo hegységek lejtőin körülbelül 4400 m. magasságban az ú. n. Csillag-tavakban, átfolyik az Oring- és Caring-tavakon (-nor); a tibetiek *Macsu*-nak, a mongolok pedig *Kara-muren*-nek (fekete folyó) nevezik. Majd S alakú kanyarulattal K.-i irányából É.-nak tér el, s azután kétszer térdalakúlag hajolva kanyarodik meg, az Ordosz-pusztát és a Lo-pan-sant zárva be, fölveszi a tektonikus árokban folyó Vei-hót és K.-i irányban Kai-föng-fú felé tart, de ennél a városnál régi DK.-i irányát elhagyva, ÉK.-nek folyik s úgy ömlik a Pecsiliöbölbe. Kai-föng-fúnál ér ki a kinai nagy alföldre, s ezen rakja le a magával hozott hatalmas törmeléket olyan törmelékkúpon, amilyent ma többet nem ismerünk a földön. Ezen gyakran változtatja lefutásának irányát, így a kinai régi följegyzések is sok ilyen változást említenek, Kr. u. 602 óta a 33° 50′ és 39° é. sz. közt tízszer változtatta már a folyását. Rakoncátlan, pusztai jellegű, fejletlen, egy klímavidékhez tartozó vízrendszerű folyó, s éppen ezek következtében valamennyi mellékvize, s a folyó maga is egyszerre rendkívül rohamosan árad, s akkor iszonyatos mennyiségű vize van, máskor pedig igen kevés. Áradásai mindent elpusztítanak, ha a gátakat áttörik. Híres áradásai ismeretesek 1868, 1869., 1872., 1874. és 1889-ből. Épúgy, mint a Pónak, a H.-nak a medre jóval magasabban van, mint a mentesített árterület, mert rengeteg sok hordaléka, amelynek mennyisége a világon páratlanul nagy, csakhamar feltölti gátjai közeit. A H.-t különösen *Cholnoky* Jenő tanulmányozta kinai útjában (1896—98). A H. törmelékkúpja Kai-föng-fúnál igen magas, körülbelül 300 m., itt az árvízgátak egymástól 22 km.-nyi távolságban kisérik a folyót, magasságuk a mentesített terület fölött 14 m., az ártér vagy előtér felett pedig csak 2·5 m., tehát a folyam medre a gátak készítése óta 11·5 m.-t töltődött fel. A H. vízterülete 980,000 km.², hossza körülbelül 4000 km., hordalékát évi 500 millió m³-re becsülik. A folyó legutoljára 1852. változtatta lefutását. Ekkor ugyanis Kai-föng-fútól DK.-i irányban folyt, de a gátépítések és javítások elhanyagolása miatt Lung-men-kunál áttörte a gátakat, 2 évig ide-oda kóborolt, míg végre a mai medrét mosta ki. Ez a futásváltoztatás sok embert elpusztított, az árvízbe sokan belefuladtak, de tönkrementek a régi folyómeder melletti öntöző földmívesek is úgy, hogy lázadás és gazdazági válság állott be. Nevezetesebb mellékfolyói a: Tau-ho, Vei-ho (Lo-ho), Ta-tung-ho és a Fönn-ho. A H. szélessége 3 km.—200 m. közt váltakozik, csak kicsiny részen hajózható dzsunkákkal, s így a hajózás szempontjából semmi jelentősége sincs. V. ö. *Lóczy*, A Kinai birodalom (117—124 l.); *Biot*, Sur les changements du cours inférieur du fleuve Jaune (a Nouveau Journal asiatiqueban. IV. sorozat, 1—2 köt.); *Cholnoky*, Folyószabályozás Kinában. Vizügyi Közlemények XXI. köt.

Hoard (ang., ejtsd: hórd) a. m. kincs, l. *Jegybankok.*

Hoax (ang., ejtsd: hóksz) a. m. csalás, ámítás, különösen börzei álhír, koholmány.

Hóbagoly, l. *Baglyok.*

Hobart (régebben: *Hobarttown*), Tasmania ausztráliai brit gyarmat- és Buckingham countynak fővárosa, Tasmania-sziget DK.-i oldalán, a Derwent jobbpartján, az év nagyobb részében hóval borított Wellington-hegy lábánál, vasút mellett, (1911) New Townt, Sandy Bayt és Glebetont is beleszámítva 41,757 lak., őrlőmalmokkal, gyümölcskonzervkészítéssel és börgyártással s igen élénk kereskedéssel. A szabályos és szép utcákból álló város legjelentékenyebb épületei a kormányzó palotája, a parlament épülete, a városháza; a közepén, szép téren áll John Franklin, a gyarmat egykori kormányzójának emlékszobra. Kellemes és enyhe éghajlata miatt (évi középhőmérséklet 13·5°, nyári 16·6°, téli 8·3°) sokan használják nyári tartózkodó helyül, amit igen szép környéke is előmozdít. 1812-ben lett a gyarmat fővárosává.

Hobart, *Augustus Charles, pasa,* szül. 1822 ápr. 1., mint Buckinghamshire hatodik grófjának harmadik fia, megh. 1886 jún. 19-én Milanóban. Mint ellentengernagy 1867. török szolgálatban Krétát védte. Az orosz-török háborúban, 1877. a fekete-tengeri flotta parancsnoka volt. Memoirejai Sketches of my life címmel jelentek meg (London 1886).

Hobbema, *Meindert,* hollandi festő, szül. Amsterdamban 1638., megh. 1709 dec. 7. Jakob van Ruisdaelnak volt tanítványa, de mesterének költői, romantikus felfogásával szemben H. tájképeiben az alnémet természet keresetlen ábrázolása jelenik meg. Motivumai a lehető legegyszerűbbek: országutak, szél- és vízi malmok, kunyhók. Az előtérben rendesen hatalmas fák állanak sötéten, míg mögöttük fényár özönli el a tájat. H. az angol gyüjtőknek régóta kedvence, azért képeinek nagy része angol magángyüjteményekben van, a Wallace-Galleryben, Buckingham Palaceban, Grosvenor Houseban, Dudley Houseban stb. A lon-

doni National Galleryben levő képei közül kiváló szépségű a Middelharnisi országút; a Louvreban a Vízi malom, egyéb képei az amsterdami, rotterdami, berlini, stb. képtárakban. Jellemző, finom művei a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő kunyhós tájkép és a Ráth György-muzeumban levő Szélmalom is. V. ö. *Michel*, H. et les paysagistes de son temps en Hollande (Paris 1890).

Hobbes (ejtsd: hobsz), *Thomas*, angol filozófus, szül. Malmesburyben 1588 ápr. 5., megh. Hardwickban 1679 dec. 4 én. Falusi pap fia volt, az oxfordi egyetemen tanult, majd nevelő lett Cavendish lord házában. 1641-ben a forradalom elől Párisba menekült, hol matematikai és filozófiai tanulmányokat végzett és megismerkedett Descartes tanaival. Érintkezett Gassendivel és Mersenne-nel, megismerkedett Galilei, Harvey és Coppernicus tanításaival. A forradalom lezajlása után 1652. visszament Angliába és egykori tanítványának, Devonshire grófjának hardwicki jószágán töltötte élete utolsó napjait. Főbb munkái: Elements of law natural and political, melyet még 1640 előtt Angliában írt; Human nature; De corpore politico; két főműve: De cive (Paris 1642, bővítve Amsterdam 1647) és Leviathan or the matter, form and authority of government (1651. latinul Amsterdam 1668); Quaestiones de libertate, necessitate et casu (1646); Elementorum philosophiae, Sectio prima: de corpore (angolul London 1655); Sectio secunda: de homine (angolul 1658), mindkettő latinul Amsterdam 1668. Összes munkái latinul Hobbesii opera quae latino scripsit omnia cimen Amsterdamban 1668. jelentek meg. Molesworth kiadásában megjelent: Complet works, with life, Latin and English (London 1839—1845, 11 köt.) és Opera latina (u. o. 1844—45, 5 kötet).

H. nemcsak a jogbölcsészet terén kiváló gondolkodó, aminek közönségesen ismerik, hanem mint az újabb kutatások mutatják, az elméleti filozófia terén is igen jelentékeny. A metafizikában materialista, az ismerettanban szenzualista. Az észrevevések csak jelei egy előttünk ismeretlen valóságnak; a gondolkodás csak fogalmakkal való számolás, a tudatnak maga magával való megegyezése a logika legfelső tétele. Ezzel a logikai kalkulus jelentkezik a modern filozófiában. A filozófia egyedüli tárgya a test, testnélküli szubstancia képtelenség. Isten nem tárgya a filozófiának, különben pedig istent is lehet testinek gondolni. A testek természetesek és mesterségesek, az utóbbiakhoz tartozik az állam. A filozófia is e szerint két részre oszlik: a természet s az állam filozófiájára (philosophia naturalis és civilis). A természet minden jelenségét mozgásra redukálja. Az egész lelki élet mechanizmus. Az emberi akarat nem szabad. Minden akarás szükségképen keletkezik az őt megelőző agybeli mozgásokból. Az ember nem természettől társas való. A természeti állapot az ember világában valamenynyinek a harca valamennyi ellen, mert az emberi természet egyedüli indítéka az önzés, mindegyik magát akarja fenntartani s élvezeteket találni. Ez a természeti állapot azonban, minthogy mindenki mindig veszélyben forog, veszedelmes s ezért az embernek el kell hagynia azt. S valamint a természet erőit féken tartja a természet rendje, azonképen állami rend szükséges az emberi akaratok zabolázásához. Az állam e szerint mesterséges rendje az emberi életnek, az egyesek fékentartására. Az emberek saját fenntartásuk végett megegyeznek abban (szerződnek), hogy valamennyien alávetik magukat az abszolut uralkodó felsőségének, aki viszont ennek fejében megvédelmezi őket, s ezzel emberies életrendet tesz számukra lehetővé. Az uralkodó (aki egy személy lehet, de gyülekezet is; az előbbi H. szerint jobb) hatalma korlátlan s visszavonhatatlan, az általa megállapított rend a jog egyedüli mértéke és forrása, minden e rend ellen való támadás forradalom, s mint ilyen jogtalan és bűnös. Az államon kívül a szenvedélyek uralkodnak, az államban az ész, a műveltség, a tudomány. Amit az állam helyesel, jó, a mit elvet, rossz; jó és rossz tehát csak viszonyos fogalmak, magában jó és rossz nincs. A vallás megegyezik a babonával abban, hogy mindkettő félelmet nevel képzelt v. hagyományosan elfogadott láthatatlan hatalmaktól; a különbség köztük az, hogy a melyiket az állam elismeri, vallás, a többi babona. E miatt a katolikus és anglikán papok egyaránt megharagudtak rá s be is vádolták a parlament előtt, ami ellen Historical narration concerning heresy and the punishment thereof c. művében éleselműen védekezett. 84 éves korában maga írta meg életrajzát versben (1680). V. ö. *Robertson*. Thomas H. (London 1886); *Lyon*, La philosophie de H. (Paris 1892); L. *Stephen*, H. (1904); *Balla* Antal, H. és az újkori abszolutizmus (Budapest 1910).

Hobby-horse (ang., ejtsd: hóbbi-horsz) a. m. vesszőparipa, l. *Morrisdance*.

Hoberdanácz *János*, l. *Hobordánszky*.

Hobgoblin, kelta neve a mesebeli földalatti törpének; a brit Cornwallisban ma is így hívják. Gyakran emlegetik a régi kymr nyelven följegyzett (XIV. sz. elejéről való walesi népmesék és mondák, az ú. n. mabinogi-k (l. o.).

Hobhouse, *John Cam*, l. *Broughton*, 1.

Hobicza, kisk. Hunyad vm. puji j.-ban, (1910) 252 oláh lak.; u. p. Borbátvíz, u. t. Puj.

Hobiczaurikány, kisk. Hunyad vm. petrozsényi j.-ban, (1910) 1446 oláh lak.; u. p. és u. t. Lupény.

Hobiczavárhely, kisk. Hunyad vm. hátszegi j.-ban, (1910) 249 oláh lak.; u. p. és u. t. Várhely.

Hoblik *Márton*, író, szül. Igalon (Somogy vm.) 1791 dec. 1., megh. Eszéken 1845 máj. 26. Tanulmányait Kaposvárt, Pécsen és Pesten végezte, 1815. ügyvédi oklevelet nyert és Verőcze vm.-ben hivataloskodott. Mint ügyész és főügyész könnyű tollával sok szolgálatot tett vármegyéjének, de amellett buzgón művelte a tudomány és irodalom változatos területeit. Nyomtatásban csak kevés munkája jelent meg, így a Berzsenyi hatását visszatükröző *Versei* (1814), gazdasági, etnográfiai és történeti dolgozatai; a többi nyelvészeti, jogi, földrajzi, bibliográfiai dolgozatai, római klasszikusok fordításai, drámái *(Kún László, Rózsavár, A Jugovicsok, A valkói amazon)* noha részben dicséretet is nyertek az erdélyi drámapályázatokon és az Akadémián, s az utolsó szinre is került, kéziratban maradtak. Az állandó magyar játékszin kérdését tárgyaló pályaművét

1837. megdicsérte az Akadémia, mely már 1832. levelező tagjai sorába emelte. Részt vett Hübner földrajzi lexikonának fordításában s a *Nagy Szótár* munkálataiban. Maradandó értéke egyik művének sincs, egész munkássága nem emelkedik a középszerűségen fölül, de a maga idejében igen hasznos tevékenységet fejtett ki. V. ö. *Toldy* Ferenc megemlékezését (Irod. Beszédek I. 132—135. l.).

Hóboé, l. *Oboa*.

Hoboken, 1. város Hudson countyban New Jersey északamerikai államban a Hudson jobbpartján New Yorkkal szemben, melynek előváros és így számos gőzkomp köti azzal össze, (1910) 70.324 lak., hamburgi és brémai hajós vállalatok rakodópartjaival és csarnokaival, élénk gyáriparral. — 2. *H.*, község Antwerpen belga tartomány- és arrondissementban, a Schelde közelében, 12,472 lak., hajógyárakkal.

Hobol, kisk. Somogy vm. szigetvári j.-ban, (1910) 896 magyar lak.; u. p. és u. t. Szigetvár.

Hóbolha *(Degeeria nivalis* L.), a farkonugró *Podurák* egy faja. Apró, alig $1^1/_2$ mm. sárgásszürke rovarkák, melyeket télen gyakran láthatni bokros helyeken a havon.

Hobordánszky *(Hoberdanácz) János*, katona és ügyes diplomata I. Ferdinánd király korában. Életéről nem tudunk sokat. Jaica várában a lovasok hadnagya volt, s mint ilyen vitézkedett, midőn 1528. a törökök a várat ostromolták és el is foglalták. Később I. Ferdinánd különböző diplomáciai ügyek vitelével bízta meg. Így 1529. Konstantinápolyba küldte a célból, hogy Szulejmán szultánt szólítsa fel a II. Lajos kora óta elfoglalt várak átengedésére. A szultán e követelésen és H. kevély modorán fölindulva, fenyegetésekkel bocsátotta el a követet, és még ugyanazon évben roppant sereggel támadta meg Ferdinándot. Midőn H. visszatért Bécsbe, a király már a speyeri gyülésre távozott; s mivel az elbizakodott udvar nem hitt szavainak, ő is Speyerbe ment, hogy megvigye Ferdinándnak a szultán üzenetét. Halálának körülményei homályba burkoltak. Szapolyai János emberei, a törökök módjára, zsákba varratták és a Dunába vetették. Valószínüleg azért, mert fölmerült ellene az a gyanu, hogy ismeretlen okból (magánboszut is emlegetnek) Szapolyai János ellen gyilkosságot tervezett.

Hóbort (eszt.), az elmekórság gyengébb neme, szeszélyes csapongás vagy rögeszmébe való kapaszkodás. Tragikusan v. komikusan használható. Ilyen pl. Shakespearenél Lear rögeszméje v. Zuboly és társai hóbortja.

Hobrecht, *James*, német mérnök, szül. Memelben 1825 dec. 31., megh. Berlinben 1902 szept. 8. A berlini építészeti akadémián tanult; 1860. Stettin város, 1869. Berlin város építészeti tanácsosa lett. Nagy tekintélyre tett szert a csatornázási építés terén. Művei közül megemlítendők: Kanalisation der Stadt Stettin (Stettin 1868); Beiträge zur Beurteilung des gegenw. Standes d. Kanalisations- u. Berieselungs-Frage (Berlin 1883); Die Kanalisation von Berlin (2. kiad. u. o. 1887). Die modernen Aufgaben des grossstädtischen Strassenbaues stb. (u. o. 1890).

Hobson, *John Atkinson*, angol közgazdász és szociológus, szül. Derbyben 1858. Több főiskolán az angol irodalomnak és közgazdaságtannak tanára volt. Kiváló hírét a Problems of Poverty (1891) c., írói stílusával is kitünő műve alapította meg (magyarra ford. *Sidó* Zoltán: A vagyon tudománya, Budapest 1913). A kapitalizmussal nagy történeti műve: The Evolution of Modern Capitalism (1894) s az angol imperializmusról szóló tanulmánya: Capitalism and Imperialism in South Afrika (1900) foglalkozik. Szociális elméleteit The Social Problem, Life and Work (1901), a faji kérdésről szóló vizsgálatait pedig The Psychology of Jingoism (1901) c. munkájában fejti ki.

Hoc (franc., ejtsd: okk), kártyajáték, állítólag Mazarin bíbornok találta fel.

Hoca, hirhedt szerencsejáték, nem azonos a *Hoc*-kal. Olasz eredetü; innen származott át a XVII. sz.-ban Franciaországba.

Hoc anno (lat.) a. m. ez évben.

Hoc erat in votis (lat.) a. m. ez volt kívánságom. Idézet Horatius szatiráiból.

Hoc est (lat., rövidítve *h. e.*), azaz, annyit tesz, hogy....

Hoch! (ném.), megfelel a mi éljenünknek. A mi parlamentünkben is felkapták e német szót gúnyképen a Bécs kedvében járással gyanusított szónokok számára.

Hoc habet (lat.) a. m. ennek megadták! A nép fölkiáltása a római gladiátor-tusáknál, ha az egyik gladiátor halálosan megsebesült; még ma is használják oly értelemben: ennek elég; vége van.

Hochberg, német őrgrófok a badeni hercegi család törzságából, melyet I. Henrik (1190) alapított. III. Henrik halálával 1300. a hochbergi ág két ágazatra oszlott: H.-hochbergi és H.-sausenbergi ágazatra. Amannak III. Ottó halálával 1418. magva szakadt; emez, melyet III. Rudolf alapított, 1503-ig virágzott, amidőn Fülöp őrgróf halálával fiágon kihalt. A H. név csak akkor merül föl ismét, midőn Károly Frigyes badeni őrgróf 1787. Geyer von Geyersberg Lujza Katalinával második házasságra lépett és nejét 1799. a császár által H. birodalmi grófnőjévé neveztette ki; flaikat 1817. badeni őrgrófoknak és nagyhercegeknek ismerték el. Lipót nagyherceggel a badeni ház ez ága 1830. uralomra jutott.

Hochberg, *Bolko*, gróf, a Pless hercegi családból, német zeneszerző, szül. 1843 jan. 23. Fürstensteinben. Diplomata, 1873—76-ig a porosz képviselőház tagja, 1886—1903-ig a berlini királyi színházak intendása volt. Zeneműveit kezdetben *Franz* J. H. álnév alatt adta ki. Der Wärwolf c. operáját 1876. Hannoverben adták elő; hegedűquartettjeit, két szimfoniáját és dalait ügyes technika jellemzi.

Hoche (ejtsd: os), *Lazare*, francia hadvezér, szül. Montreuilben 1768 jún. 25., megh. Wetzlarban 1797 szept. 18. A forradalom kitörése előtt a testőrezredben szolgált mint őrmester. Hiányos ismereteit hadtudományi művek olvasásával pótolta s a forradalmi hadseregben vitézségével és ügyességével annyira kitünt, hogy egy év alatt hadnagyból tábornok lett (1792). Egy év mulva (1793 nov.) a moseli hadsereg főparancsnokává nevez-

ták ki és sikeresen harcolt a poroszokkal és az osztrákokkal s ez utóbbiakat Elszászból ki is szorította. A rémuralom tetőpontján Robespierre hívei őt is gyanuba vették és fogságba vetették, melyből csak Robespierre bukása után szabadult ki. 1795 nyarán a konvent a Bretagneba betört royalisták ellen küldte s ő Penthièvre vár elfoglalásával (júl. 21.) leverte a felkelést. Azután a Vendéeba ment, hol humánus eljárásával véget vetett a két évig tartó véres polgárháborúnak (pacificateur de la Vendée). 1796 végén azt a megbízást kapta, hogy 20,000 emberrel Irországba törjön s ott az angolok ellen felkelést támasszon, de a vihar meghiusította ezt a vállalkozást. 1797 tavaszán, mint a Sambre- és Maas-hadsereg fővezére merészen átkelt a Rajnán s miután az osztrákokat több kisebb csatában legyőzte, Wetzlarig nyomult. Itt érte őt a leobeni fegyverszünet híre s ezután nemsokára hirtelen elhalt. H. a francia forradalom egyik legkiválóbb hadvezére volt, ki azonfelül nemes jellemével és humánus érzésével is kitünt. Emlékét a Rajna mellett (Weissenthurm) és Versaillesben emelt szobrai őrzik. V. ö. *Font-Reaulx*, Le général H. (Paris 1890); *Cunéo d'Ornano*, H., sa vie, sa correspondance (u. o. 1892).

Hocheder, *Karl*, német építész, szül. 1854 márc. 7. Müncheni műegyetemi tanár. Számos iskolát, városházat, templomot, kórházat épített. A müncheni és a berlini művészakadémia tagja.

Hochenburger, *Viktor von*, osztrák miniszter, szül. 1857. Grácban. Ügyvéd volt szülővárosában. Mint német nemzetipárti képviselő 1909. a Bienerth-kabinet igazságügyminisztere lett s állását a Gautsch- és Stürgkh-kabinetben is megtartotta.

Hocher, *Paul*, báró, I. Lipót hirhedt tanácsosa, szül. 1616. Apja freyburgi jogtanár volt. 1640-ben bozeni ügyvéd. 1663. Lipót császár szolgálatába lépett és mint birodalmi udvari tanácsos a regensburgi birodalmi gyűlésen működött. 1665-ben osztrák alkancellár, 1667. főkancellár, majd báró lett. Az abszolut fejedelmi hatalomnak vakbuzgó híve volt, a magyar alkotmányt és híveit gyűlölte. Jelszava az volt: «Egyetlen orvosság a halál, mert a halottak nem fészkelődnek». Ezért őt nevezte ki Lipót annak a vérbiróságnak elnökévé, mely Zrinyi, Frangepán és Nádasdy fölött 1671. ítélkezett. Az eleve hozott halálos ítélet végrehajtásához H. kegyetlenül ragaszkodott és az ápr. 30. meg is történt. 1673-ban H. javasolta a császárnak Ampringen Gáspárnak Magyarország kormányzójává való kinevezését.

Hochfeiler, a zillertali Alpok legmagasabb csúcsa, 3523 m. magas.

Hochfinstermünz, l. *Finstermünz*.

Hochgall, a Hohe-Tauern Rieserferner-csoportjának legmagasabb csúcsa, 3440 m. magas.

Hochgolling, a Niedere-Tauern legmagasabb csúcsa, 2863 m.

Hochhalt *Károly*, orvos, szül. Pesten 1846 júl. 7. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1869. orvosdoktorrá avatták. 4 évi közkórházi szolgálata után tanulmányait Bécsben és Münchenben folytatta. 1881-ben a Szt. Rókus-kórház X. flókosztályának, majd 1890. a Szt. István közkórház egyik belgyógyászati osztályának főorvosává nevezték ki. 1898-ban a tüdő- és szivbetegségek tanából magántanári képesítést nyert a budapesti egyetemen. H. sokat foglalkozott a tuberkulózis specifikus gyógyításának kérdésével és kisérleti eredményeit a közkórházi orvostársulatban, melynek elnöke volt, ismertette. Számos értekezésén kivül, amelyek hazai és külföldi szaklapokban jelentek meg, megirta a Bókay-, Kétly-, Korányi-féle nagy Belgyógyászat tankönyvben a köszvény, elkövéredés, idült izületi csúz és izombetegségek fejezeteit. H. alelnöke az állami munkásbiztositó pénztár orvosi tanácsának is.

Hochheide, előbb önálló porosz község a düsseldorfi közigazgatási kerületben, 1910 óta Homberg egyik városrésze.

Hochheim, város Hessen-Nassau porosz tartományban, (1910) 3992 lak., pezsgőgyártással, szeszégetéssel és borkereskedéssel; közelében kitünő rajnai borok (Domdechanei és Stein) teremnek. 1813 nov. 7. az osztrákok itt a Bertrand vezérelte franciákat megverték.

Hochkirch, falu a szászországi Bautzen kerületben, 513 lak. Nevezetes arról a vereségről, melyet itt Nagy Frigyes porosz király 1758 okt. 14. Daun osztrák fővezértől szenvedett. A H.-i csata tulajdonképen sikertült rajtaütés volt, melyet Daun túlnyomó erővel okt. 14-ének hajnalán hajtott végre a teljesen meglepett poroszok ellen. A hareban Keith és Ferenc braunschweigi herceg porosz vezérek elestek s maga Frigyes is megsebesült. A porosz sereg aztán rendbe szedte magát és makacs ellenállásával az osztrák seregnek is jelentékeny veszteséget okozott. A poroszok vesztesége 9000 ember és 101 ágyu, az osztrákoké 6000 ember és 10 ágyu volt. V. ö. *v. Treuenfest*, Überfall von H. (Hochkirch 1897).

Hochkönig, a Salzburgi-Alpok 2938 m. magas kiemelkedő csúcsa.

Hochmeister *Márton*, id., könyvkereskedő, kiadó és nyomdász Nagyszebenben, ahol 1740. jan. 6. szül., megh. u. o. 1789 márc. 29. Atyját 16 éves korában elvesztvén, könyvkötő, majd nyomdász lett Barth Jánosnál. Utóbb Sárdi Sámuel nyomdász társa lett s ennek halála után a nyomda tulajdonosa, melyhez 1777. könyvkereskedést csatolt királyi engedéllyel. Privilégiumot kapván a hivatalos nyomtatványokra s ezzel kapcsolatban kétszer is államkölcsönhöz jutván, üzlete felvirágzott. Ő adta ki Bethlen Farkas gr. Historia de rebus Transsylvanicis (6 köt., 1782—93) művét s alapitotta az első erdélyi német lapot, a Siebenbürger Zeitung-ot (1784), mely változó címek alatt maig is fennáll. Üzletét 1786. II. József is meglátogatta. — Fia, ifj. *H. Márton*, szül. 1767 ápr. 19. Nagyszebenben, megh. u. o. 1837 jan. 6. Vácon, Kolozsvárt tanult s apja halála után átvéve a kiterjedt üzletet, minden irányban megnövelte. Emellett is többféle üzletágat (szebeni német szinház, erdőbérlet, teleküzlet) művelt, melyekkel nagy vagyont szerzett. 1790 óta Kolozsvárt is volt könyvnyomdája és könyvkereskedése, melyet 1809. a róm. kat. lyceumnak ajándékozott 26,000 frt értékben. Kiadványai nagyszámuak s köztük nagyon sok magyar, jogi s ismeretterjesztő mű és sok tankönyv. Ő indította meg a Sieben-

bürgische Quartalschrift-et s az első magyar erdélyi hirlapot, az Erdélyi Magyar Hirvivőt (1790), nyomtatta Gyarmathy Sámuel *Grammatica*-ját, Páriz Pápai latin-magyar és magyar-latin lexikonát Eder átdolgozásában, a Siebenbürgische Provinzialblätter-t stb. Érdemeiért magyar nemességet kapott 1813., majd Nagyszeben polgármestere lett (1818—1829) és kir. belső tanácsos. V. ö. *Hochmeister* Adolf, Leben und Wirken des Martin Edlen von H. (1873) és *Sennovitz* A., A két H. (Magyar Könyvészet 1897).

Hochmuth *Ábrahám*, zsidó teológus, szül. Baánban (Trencsén vm.) 1816 dec. 14., megh. Veszprémben 1889 jún. 10. Az 1868-iki izraelita egyetemes gyűlésen mint a vallásos haladásnak s a magyar zsidó iskolaügynek egyik lelkes, mindig elvhű előharcosa szerepelt, később a budapesti országos rabbiképző intézet szervezésében s vezetésében vett részt. A zsidó felekezeti lapokban megjelent nagyobb dolgozatain és néhány zsinagógai beszéden kívül munkái: Die jüdische Schule in Ungarn, wie sie ist u. wie sie sein sollte (Miskolcz 1851); Leopold Löw als Theologe, Historiker u. Publicist (Leipzig 1871) és hittani tankönyve: *Isten-ismeret és Istentisztelet* (Budapest 1881).

Hochnarr, a Hohe-Tauern Goldberg hegycsoportjának legmagasabb csúcsa, 3258 m. magas.

Hochrein *József*, festő, szül. 1820., megh. 1905 jún. 27. Pécsett. Geigernél tanult Bécsben s történeti és egyházi tárgyú képekkel tünt fel. Az utóbbiak sorából való a pécsi dóm Szt. Imrekápolnájának oltárképe. Idősb korában állatfestészettel is foglalkozott. A pécsi dóm alatt lévő ősrégi földalatti templom maradványaira ő hívta fel Henszlmann figyelmét s résztvett a maradványok kiásatásában.

Hochschwab, az Osztrák-Alpok egyik mészkővonulata az Ennstől a Seeberg-hágóig, átlagosan 1600—2000 m. magas, platós jellegű, legmagasabb pontja 2278 m. Több menedékház és könnyen elérhető alm van rajta (Bürger-alm). DK.-i lábánál van *Aflenz*, kedvelt nyaraló hely. Mióta a kapfenberg-aflenzi vasút kiépült, sokan másszák meg a H.-ot.

Hochst., növénynevek után *Hochstetter* Wilhelm (1825—1881), a tübingeni egyetem kertinspektora nevének rövidítése. Henkellel együtt a tobzos fákról írt.

Hochstaden, *Konrad*, l. *Konrad von Hochstaden*.

Hochstädt, város, l. *Höchstädt*.

Hochstetter, 1. *Ferdinand von*, osztrák geológus és utazó, szül. a württembergi Esslingenben 1829 április 30., megh. Oberdöblingben (Bécs mellett) 1884 jul. 18. Eleinte teológiát, aztán természettudományokat tanult; 1856. magántanár lett a bécsi egyetemen; 1857. mint a Novara-expedició geológusa a világot körüljáró útjára indult, eközben hat hónapot Újzeelandban töltött; visszatérve 1860-ban a bécsi politechnikai intézetben az ásványtan és földtan tanára lett. Tudományos utazásokat tett Svájcban, Olaszországban, Törökországban, Oroszországban. Mint a topográfiai geológia úttörő harcosa széles körben ismert nevet szerzett s mint Rudolf trónörökös tanítója (1872) a bécsi előkelő körökben is buzgón terjesztette a geológia vívmányait. Művei közül megemlítendők: Neuseeland (Stuttgart 1863); Geolog.-topogr. Atlas von Neuseeland (Petermannál, 6 levél, Gotha 1863); Reise der österr. Fregatte Novara um die Erde, geológiai rész (3 köt., Bécs 1864—1866); Die geol. Verhältnisse des östl. Teils der europ. Türkei (geológ. térképekkel); Über den Ural (Berlin 1873); Asien, seine Zukunftsbahnen und Kohlenschätze (Bécs 1876). Számos geológiai, ásványtani és őslénytani tankönyv is van tőle.

2. *H., Wilhelm*, német botanikus, l. *Hochst*.

Hochtor, 1. az Ennstali-Alpok legmagasabb pontja, 2372 m. — 2. A Hohe-Tauern 2573 m. magas *hágója* a Glockner és Ankogel hegyek közt.

Hoch- und Deutschmeister, a német lovagrend nagymesterének címe 1530 óta. A poroszországi rendi birtokok szekularizációja után ugyanis V. Károly császár a nagymesteri címet az addigi németmesterre, azaz a németországi lovagok élén álló «mester»-re ruházta. Az 1805-iki pozsonyi béke értelmében a «nagy- és németmester»-i cím az osztrák császári házban örökös. A jelenlegi H. Jenő főherceg, ki az 1894. meghalt Vilmos főherceget követte e méltóságban. Ugyane címet viseli alapítása, 1696 óta a közös hadsereg 4. számú gyalogezrede.

Hochvogel, dolomitból álló, 2594 m. magas hegy az Allgäui-Alpokban az Iller és Lech között Oberstorfnál; remek kilátása van.

Hochwald, nevezetes fensík, a Vág folyó liptói lapályának legmagasabb része Csorba és Vázsecz községek közt. Itt egy, a lapály fölé csak kevéssé emelkedő szelid földhullám húzódik É.-ról (a Csorbai-tó felől) D. felé (a Sunyava-Hernádfői hegylánc felé), mely a liptói lapályt a szepesi lapálytól elválasztja s vízválasztó a Vág és Poprád, tehát a Fekete- és Keleti-tenger közt. A vízválasztót legalacsonyabb pontján a kassa-oderbergi vasút metszi át, melynek csorbai (előbb Hochwald) állomása 898 m. magasságban fekszik.

Hócipő, könnyű fakeret, mely zsinórral van befonva (l. az *ábrát*); a havasokon használják, hogy a láb ne süppedjen a hóba. L. még *Ski*.

Kanadai hócipő.

Hock, Angliában a rajnai borok elnevezése; tov. a. m. *hocktide* (l. o.).

Hock *János*, egyházi író és szónok, szül. Devecseren (Veszprém vármegye) 1859 dec. 31. Pappá szentelték 1882 jún. 27. Segédlelkész volt Gógánfalván. 1887. a szili, azután a csongrádi, mezőkövesdi, budapesti IX—X. ker., 1905., 1906. és 1910. a kecskeméti I. kerület választotta meg képviselőjévé. 1899-ben budapestkőbányai, 1912. bpestjózsefvárosi plébánossá választották. 1882.

egy kötet verset adott ki (*Derecskei* álnévvel) *De profundis* címen. Később novellákat írt a Magyarország és a Nagyvilágba (önállóan *Hervadt levelek* c., 1885). Külső munkatársa volt a Budapesti Hirlapnak, majd cikkírója a Pesti Naplónak, azután a Hazánk és Nemzeti Ujság belső dolgozótársa. További művei: *Az igaz nő* (ford., 1884); *A magyar főpapság* (1890); *Szentbeszédek* (1891); *Imakönyv* (1892); *Nagyböjti szentbeszédek* (1894); *Vigasztalások könyve* (1895); *Mátyástemplomi szent beszédek* (1896); *Művészi reform* (1898); *Rákóczi Ferencné* (1904); *Jézus élete* (1905). Szerkesztője a *Nemzeti dicsőségünk* irod. vállalatnak (1906). Ezenkívül írta a képes nagy aranybibliát és a gyermekek bibliáját. Az Uránia Szinház a *Megváltás* és *A mi Urunk Jézus élete* c. darabjait adta elő. Mint a Nemzeti Szalon volt elnöke jelentékeny szerepet vitt a képzőművészetek népszerűsítése terén.

Hockdays (ang.), l. *Hocktide*.

Hockenheim, falu Mannheim badeni kerületben, (1910) 7094 lakossal, dohánytermeléssel és dohánygyárral.

Hockey (ang. ejtsd: hoki). Csak az utóbbi években terjedt el a kontinensen ez az Angliában közkedvelt játék. Télen-nyáron, férfiak s hölgyek egyaránt üzik. Nyáron gyepes területen játszák, mint *gyep-H.-t*, míg télen jégpályán a korcsolyázók kedvelt játéka a *jég-H.* A játéktér derék-

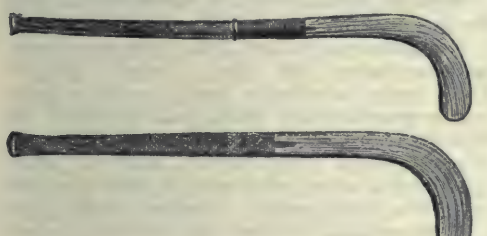

Hockey-ütők.

szögű négyszög, melynek hossza 90—120 m., szélességel pedig 50—60 m. között váltakozik. A határvonaat meszelik, illetve a jégbe belevésik, a sarkokat, felező vonalak végeit zászlók jelzik. A rövidebb oldalakon: a kapuvonalak közepén állnak a kapuk. A négyszögletes oszlopokból álló kapuk szélessége 3·5 m., magassága pedig 2 m. Hogy a labda a pályától messze el ne guruljon v. repüljön, a kapukon hálót alkalmaznak. A kapuk előtt $13^1/_2$ m.-nyire azok szélességében ($3^1/_2$ m.) határvonalak vannak húzva, melyek jobbról-balról $^1/_4$ körben egészen a kapuvonalig meghosszabbíttatnak. A labda 260 gr. súlyú, 23 cm. átmérőjű bőrlabda (cricket labda); fehér színű, csupán a jég-H.-nál használnak piros színűt is. A labdát e célra szolgáló ütőfákkal: *H.-ütőkkel* hajtják az ellenfél kapujába. A botok 800 gr. súlyuak, alsó végük görbült (l. az *ábrát*). Fémborításnak, éles széleknek nem szabad rajtuk lenni; vastagságuk olyan lehet, hogy egy 5 cm. karikán az egész botot át lehessen húzni. A játékosok két pártra oszolnak, van egy kapus, két hátvéd, három fedezet és öt csatár. A játékszabályok hasonlók a football-játék szabályaihoz, csupán abban térnek el, hogy a labdát nem szabad lábbal s kézzel érinteni, hanem csak a H.-ütővel. A kapusnak azonban a kapu előtti téren ($13^1/_2$ m.) szabad kézzel, lábbal, illetve a jég-H.-nál korcsolyával feltartóztatni a labdát.

Hocking, 150 km. hosszú csatornázott folyó Ohio északamerikai államban, Marietta város mellett torkollik az Ohióba, kapcsolatban van az Ohio-Erie csatornával.

Hocktide (ang., ejtsd: hoktájd), Angliában a husvét utáni 15. és 16-ik nap vidám idejét, a két ú. n. hock-napot (ang. *Hockdays*) nevezik így. Az első napon (Hock Monday) a férfiak, a másodikon (Hock Tuesday) a nők zárják el az utcákat, hogy a járókelőktől jótékony célra pénzt gyüjtsenek. E szokás különösen Lancashireben általános; eredete ismeretlen. A H. elnevezés az angol *day of hoaxing* (rászedő nap) vagy az ó-szász *hôgetîdî* (lakodalom, ünnep) névből származik.

Hoc loco (lat.) a. m. ezen a helyen.

Hocsa, kisk. Zemplén vmegye sztropkói j.-ban, (1910) 335 tót, rutén, német lakossal; u. p. és u. t. Sztropkó.

Hócsapadékmérő *(chionometer)*, készülék a leesett hó mennyiségének mérésére; rendesen ugyanolyan, mint az esőmérő (l. o.), mely mindenféle csapadék mérésére szolgál. Regisztráló H.-k folytatólagosan följegyzik a készülékbe jutott hó súlyát s így a vízmennyiséget.

Hoc signo vinces v. *In hoc signo vinces* (lat.) a. m. e jelben győzni fogsz. E felírás állítólag az égen, a kereszt képe mellett, Nagy Konstantin előtt jelent meg, midőn Maxentius ellen vonult. Görögül Tutó nika (Τούτῳ νίκα).

Hoc volo, sic iubeo: sit pro ratione voluntas (lat.) a. m. ezt akarom, ezt parancsolom, akaratom legyen az ok. Juvenalis szatiráiból vett idézet (6, 223).

Hod, l. *Hodr*.

Hód (*Castor*, állat), a Rágcsálók (l. o.) rendjébe, a Hód-félék *(Castoridae)* családjába tartozó emlős állatnem. Két élő és négy kihalt faj ismeretes. A ma élőkre jellemző a széles, hát-hasirányban lapított, pikkelyes fark, úszóhártyával ellátott hátulsó végtag és egyforma nagyságú felső zápfogak. *A közönséges H. (C. fiber* L.) Európában és Ázsiában a 33° és 68° északi szél. közötti területeken egyenként s nagyon szórványosan él. Németországban az Elbe és mellékfolyói mentén Wartenburg és Magdeburg között található. Előfordul azonkívül a Dnyepr, a Volga, a Pecsora és a Visztula mentén; leggyakoribb Közép- és Észak-Szibériában, a Káspi-tóba ömlő folyók mentén, a Kubán mellékfolyóinál és Mezopotámiában. Hazánkban régen gyakori volt, azonban ma egyetlen adatunk sincs, hogy nálunk valahol előfordulna. A kifejlődött hím hossza 75—95 cm., farka 30 cm.; vállmagassága szintén 30 cm. Törzse zömök, hátul jóval vastagabb, mint elől; háta domború; hasa lecsüngő; feje hátul széles, előrefelé keskenyedő, a tetején lapos; nyaka rövid és vastag; végtagjai rövidek és erősek, a hátulsók az elülsőknél hosszabbak; a hátulsó láb második ujja kettős karommal van ellátva; farka lapos és kb. 20 cm. széles. Bundája sötét gesztenyebarna, olykor szürkés árnyalatú. Farkának első harmadát

hosszú szőr, többi részét hatszögletes, lapos bőrpikkelyek fedik. Párjával él s csak nagyon csendes helyeken tömörül kisebb-nagyobb családokba. A vidrához hasonlóan egyszerű földalatti üregekben él. Ahol a körülmények nagyon kedvezők, nagyobb telepeket alkot s itt úgynevezett hódvárakat épít. Ezek a várak 2·5—3 m. magas, vastag fadorongokból minden művészet nélkül összerótt halmok, melyeknek anyagát a szomszédos fákról rágják le. Rendesen nem ezekben a várakban tartózkodnak; csak akkor húzódnak belejük, ha a magas vízállás kiszorítja őket rendes üregeikből. A várak állítólag azonkívül éléskamrául is szolgálnak. Különböző fák kérgével, lombjával és rügyeivel táplálkoznak s néha nagy károkat okoznak. Febr.—márciusban párosodnak. A terhesség 6 hétig tart, melynek elteltével a nőstény 1—3 vak kölyköt szül. A hód nagyon hasznos állat. Bundája becses prém (l. *Hódprém*); húsát, főleg a farkát, csemegeként fogyasztják. Legbecsesebb azonban a hódpézsma (castoreum), melyet orvosi célokra használnak. A hódpézsmát a hódzacskók, vagyis a kloaka-nyílás két oldalán a nemiszervek vezetékeibe nyiló két kiválasztó mirigy termeli. Regente hisztériás görcsök csillapítására használták, ma azonban már nagyon ritkán rendelik, mert hatása ingadozó. A *kanadai hód (Castor canadensis* Kühl) szervezetében és életmódjában hasonlít a közönséges hódhoz. Csupán abban tér el tőle, hogy feje keskenyebb, arcéle domborubb, gereznája sötétebb és pézsmazacskójának szerkezete más. Sokan egyszerűen e két fajt egyesítik. A kanadai hód Észak-Amerika sarki részeitől kezdve Kanadában, Alaszkában, Kaliforniában, Texasban, Floridában és Mexikóban honos. A középső miocénben és a pliocénben élő *Hód-féléknél* a zápfogaknak két gyökerük volt, míg a ma élő hódnál csak egy gyökér van. A *Castor Ebe zkyi* az ajnácskői levantei rétegekből került elő. A *Castor fiber* a pleisztocénben széltében el volt terjedve, hazánkban is (pl. maradványait a hódmezővásárhelyi artézi kútban lelték), sőt a kőkorszakban egész Európában otthonos volt. V. ö. *Morgan*, The American beaver and his works (Philad. 1868).

Hódany, a *castoreum* rossz magyar neve, l. *Hód*.

Hodász, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 1694 magyar lak.; vasútállomással, posta- és távirdahivatal.

Hodászi *Lukács*, ref. püspök, szül. Nagy-Váradon, megh. Debreczenben 1613 máj. 13. 1580-tól Wittenbergben és Heidelbergben tanult, honnan hazatérvén, ecsedi lelkész és Báthory István udvari papja, később debreczeni lelkész lett s 1597 elején mint esperes vett részt a tasnádi közzsinaton. 1604 febr. 22. a csengeri közzsinat a tiszántúli egyházkerület püspökévé választotta. Működése főleg a lelkészi állás érdekeinek megóvására és biztosítására irányult. Művei: Assertiones orthodoxae de potestate ecclesiastica (Debreczen 1611); *Halotti beszéd Báthory István felett* (u. o. 1615); Üdvözlő verseket írt Gyarmathi Miklós és Derecskei Ambrus művei elé.

Hoddesdon (ejtsd: hodsdon), város Hertfordshire angolországi countyban, (1911) 5196 lakossal; sörgyártás.

Hodegetika v. *hodegézis* (gör.) a. m. útmutató, valamely tudománymódszer tanulmányának ismertetése. — *Hodegus*, Pázmány Péter híres művének címe. L. *Pázmány*.

Hódegyháza (azelőtt: *Józova*), nagyk. Torontál vm. törökkanizsai j.-ban, (1910) 1848 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Tiszaszentmiklós.

Hodeida, kikötőváros és kerületi székhely Jemen arab tartományban a Vörös-tenger partján, 49,000 lak., tiszta utcákkal, nagy bazárral; kikötője, bár sekély, Jemen termékeinek (kávé, bőrök, gyümölcs stb.) fő kiviteli helye.

Hodell, *Frans*, svéd drámaíró, szül. Stockholmban 1840 aug. 13., megh. Lemshagaban (Wermdön, Stockholm mellett) 1890 máj. 25. Gyógyszerész, majd színész volt s 1870. a Söndagsnisse c. élclap szerkesztője lett. Nevezetesebb drámái: En söndag i det gröna (Vasárnapi kirándulás, 1861); Fabriksflikkan (A gyári munkásnő, 1868); Teaterlif (Színházi élet, 1869) stb. Alkalmi költeményeinek gyüjteménye Visor och kupletter (2 füz., 1873) címmel jelent meg.

Hodermark, község, l. *Száztelek*.

Hód-félék, l. *Castoridae*.

Hódfóka, a prémkereskedők e néven ismerik az északi medvefókát (*Arctocephalus ursinus* L.), melynek gereznájából «sealskin»-t készítenek. L. *Füles fókák*.

Hodgkins-féle betegség, l. *Pszeudoleukémia*.

Hodgs., természetrajzi nevek mellett *Hodgson* Bryan Houghton (1800—1894) nevének rövidítése.

Hodgson (ejtsd: hodzszn), *John Evan*, angol festő, szül. Londonban 1831 márc. 1., megh. 1895 jún. 19. A londoni akadémián tanult és eleinte történeti és genreképeket, 1868. Észak-Afrikába tett útja után pedig főleg az ottani nép életéből vett képeket festett. Festményeinél nagyobb hatást gyakorolt az angol művészetre H. mint a londoni akadémia könyvtárosa és művészeti cikkek írója.

Hodgya, kisk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1910) 444 magyar lak., u. p. Bikafalva, u. t. Székelyudvarhely.

Hódi (azelőtt: *Hodi*), kisk. Pozsony vm. galántai j.-ban, (1910) 432 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Galánta.

Hodie mihi, cras tibi, újlatin közmondás, a. m. ma nekem, holnap neked. Aradon 1849 okt. 6. ezzel lépett a bitó alá Nagy Sándor József tábornok.

Hodiernus (lat.) a. m. mai; *ab* v. *de hodierno die*, mától fogva.

Hodikius (*Hodik*) *János*, evang. lelkész és püspök, szül. Tót-Prónán, Turócz vmegyében 1585., megh. Trencsénben 1642 febr. 23. Thurzó Szaniszló anyagi támogatásával a wittenbergi egyetemre ment, hol De Angelis c. a. értekezést írt s adott ki (1611). Hazatérvén, 1614. a trencséni egyház lelkészévé, 1619. szuperintendenssé választották meg. Nevezetes Hajnal jezsuitával de quibusdam controversis doctrinae Christianae Capitibus tartott vitája és Statera c. műve (Bártfa 1632).

Hodinka *Antal*, történetíró, szül. Ladoméron (Zemplén vm.) 1864 jan. 13 Előbb teológiát végzett (1882—86) a budapesti egyetemen, majd 1889. a Nemzeti Muzeumba és azután Bécsbe került.

1892. a közös pénzügyminisztérium levéltárába, majd pedig a csász. és kir. családi hitbizományi könyvtárba nevezték ki. 1895—1896-ban Rómában a Fraknói-féle magyar történelmi intézetben a vatikáni és az olasz állami levéltárban, valamint az ottani könyvtárakban kutatott. 1906. bpesti egyetemi magántanár, ugyanabban az évben pozsonyi kir. jogakadémiai tanár a magyar művelődéstört. tanszéken. 1910-ben a M. Tud. Akadémia lev. tagja lett. Számos becses levéltári anyagot publikált, különösen a déli szlávok történetéhez. Önálló munkái: *Egyházunk küzdelmei a bosnyák bogomilokkal* (Fraknói-díjjal jutalmazva); *A szerb fejedelemség viszonya Magyarországhoz* (1889); *Thomasi Péter velencei követ jelentései 1437—62. Magyarországról* (1889); *Giustiniani velencei követ jelentéseiből 1500—03.* (1889); *Tanulmányok a bosnyák-djakovári püspökség történetéből* (1898); *A szerb történelem forrásai és első kora* (1891—92); *A munkácsi gör. kath. püspökség története* (1910, Ipolyi-díjjal kitüntetve); *A munkácsi püspökség okmánytára* (I. köt. 1911); *A tokaji gör. keresk. társaság kiváltságlevelének ügye* (székfogl. ért. 1912); *Az orosz évkönyvek magyar vonatkozású szövegei* (1913).

Hódítás. Az államterület egyik eredeti szerzésmódját H.-nak nevezzük. H.-ról csak akkor lehet szó, ha a hadviselő felek egyike a másik fél területén működő államhatalmat teljesen legyőzte. Az ily H. következménye, hogy a meghódított terület polgársága a hódító főhatalom alá kerül, míg az egyszerű katonai megszállás az eddigi állampolgári kapcsolaton mit sem változtat. A H. az okkupációtól abban különbözik, hogy meghódítani csak oly területet lehet, amely a H. idején állami főhatalom alatt állott, okkupálni pedig csak oly területet, amely előbb ily állami főhatalom alatt nem állott. Az okkupáció tehát az államterületnek egy másik, eredeti szerzésmódja. Megjegyzendő, hogy laikus beszédben ezt a finom megkülönböztetést nem teszik meg s a H.-t az okkupációval összekeverik. L. *Monroe-doktrina, Okkupáció.*

Hódító Vilmos, l. *Vilmos.*

Hodler, *Ferdinand*, svájci festő, szül. Gurzelenben (Bern kanton) 1853 márc. 14. Nevelőapja, egy díszítőfestő, korán felismerte talentumát és egy ismerős vidéki tájfestőhöz, Ferdinand Sommerhoz küldte tanulni. Ettől 19 éves korában a genfi akadémiára került, ahol annak igazgatója, Barthélemy Menn (Ingres tanítványa) lett a mestere. A modern festőművészet legegyénibb és legtehetségesebb művelői közé tartozik, a falfestészetben valósággal úttörő jelentősége van. Fest allegorikus, szimbolikus és történeti kompozíciókat és tájképeket, mindegyiket az ő sajátos, egészen különös stilizálásával, mely kiterjeszkedik a színre, vonalra csakúgy, mint a szerkezetre. Művei eszünkbe juttatják Signorelli, Holbein, Burgkmair alkotásait, anélkül, hogy H. e mestereknek bármikép is alá volna rendelve. Főbb képei: A tanuló; A molnár, a fia és a szamara; Haragos harcos (a két utóbbi a genfi Musée Rahtban); A lavina (a solothurni muzeumban); Az éj; Tell Vilmos (a két utóbbi a berni muzeumban); Eurythmia; A Näfels melletti csata (a baseli muzeumban); A svájciak visszavonulása Marignanonál (a zürichi svájci országos muzeumban); A tavasz (a hageni Folkwang-muzeumban); A jénai tanulók kivonulása (falkép a jénai egyetem egyik termében); Az arató; A genfi tó stb. V. ö. *Burger*, Cézanne und H. (2 köt., München 1913).

Hódmező-Vásárhely, törvényhatósági joggal felruházott város Csongrád vármegyében. Belterülete 8 közigazgatási kerületre oszlik, melyek közül a régi várost a Hód-tó partján különösen a IV. kerület alkotja; ebben összpontosul kereskedelem és ipar, itt van a *Kossuth-térre* (népes hetipiacok) néző új városháza és a Kossuth-szobor (*Kallós* Ede műve). Közvetlenül a székház mellett a ref. főgimnázium (18 8), ezzel szemben terül el a régi Hód-tó területén az Erzsébet-sétány, keleti részében a város közfürdőjével, a nyugatiban pedig a díszes nyári színkörrel (1898). A város nevezetesebb középületei még: a székház mellett a Kossuth-téren a régi főgimnáziumi épület, a gazdasági egyesület épülete, szállodával egybekötve, az állami polgári leányiskola, az internátussal egybekötött r. kat. leánynevelőintézet s az Erzsébet-közkórház nagy épületcsoportja. A város által ajándékozott telepen nyert elhelyezést az állami óvónőképző-intézet. A *János-téren*, a ref. új templommal szemben a város legnagyobb vízbőségű artézi kútja van, mely az adományozó *Nagy* András János és neje után a Nagy András János-kút nevet viseli. Az óvónőképző mellett az állami polgári fiuiskola modern új épülete emelkedik. A város főnevezetességét teszik a közegészségügy szolgálatában nagy missziót teljesítő artézi kutak; harminc közkút naponkint 3 millió l. vizet hoz felszínre; ezenkívül a belterületen mintegy 35, a külterületen mintegy 190 magán artézi kút van. H.-en van járásbíróság, adóhivatal, máv. osztálymérnökség, kir. közjegyző, posta- és táviróhivatal, telefonhálózat. Van villamos közvilágítása, aszfalt- és téglaburkolata, modern közvágóhídja és csatornázása. Lakóinak száma 1857-ben 42,501, 1880-ban 52,424, 1900-ban 60,883 és 1910-ben 62,445 volt; ezek néhány száz német, tót és oláhon kívül mind magyarok, felekezetre nézve 17,616 róm. kath., 161 gör.-kath., 39,503 ref., 2550 ág. evang., 535 gör. kel., 477 unit. és 1381 izr. A város lakosságának túlnyomó része mezőgazdasággal foglalkozik. Igen jelentékeny a munkásosztály létszáma. Kívülről jövő szociális tendenciák ebben a munkásosztályban hálás talajra akadnak. Különösen föllendült a lótenyésztés, melyért a gazdaközönség igen sokat áldozott és áldoz. Az *iparvállalatok* közül legfontosabbak a 8 gőzmalom, melyek egyike gőzfürdővel és jéggyárral, másika gőzfűrésszel kapcsolatos; van továbbá több tégla- és cserépgyár s villamos világítási telep. Van 3 ta-

Hódmező-Vásárhely címere.

karékpénztára s 1 népbankja s hitelszövetkezete. Tanintézetei a ref. főgimnázium (1724), áll. óvónőképző, földmívesiskola, női ipariskola, áll. polg. fiú- és leányiskola, r. kat. polg. leányiskola, 3 községi tanonc- és 1 gazd. ismétlőiskola, 51 elemi iskola (20 felekezeti és 3 állami a belterületen, 1 felekezeti és 35 állami a külterületen) s 8 kisdedóvó. Van községi közkórház, községi szeretetház, közkönyvtár, városi muzeum, 89 egyesület; nyári szinház, 5 hirlap (köztük 2 napilap). Óriási határa (132,258 kat. hold) kitünő televényföld, melyen sok kitünő búza és egyéb termény nő; a gazdálkodás tanyarendszer szerint folyik (5000 tanya van). H. 17 községből alakult, melyeket a törökök feldúltak (nevük a külterületen megmaradt). Kiterjedt népies fazekas ipara jóhírnevű. Már 1235 előtt fennállott, Kun László király 1282. a Hód-tó mellett leverte a fellázadt kúnokat. Földesura utóbb Bercsényi Miklós gróf volt, ki 1710. a birtokot gróf Károlyi Sándor birtokába bocsátotta. 1873-ban ruháztatott fel törvényhatósági joggal s azóta erős fellendülést vett. V. ö. *Szeremley* Sámuel, H. története I—III.

Hódmezővásárhely-makó-nagyszentmiklósi h. é. v. Hódmezővásárhely állomásától — ugyanitt csatlakozással a szentes-hódmezővásárhelyi h. é. v.-hoz — az aradi és csanádi egyesült vasutak Apátfalva állomásán át a Máv., illetve a temesvár-nagyszentmiklósi h. é. v. Nagyszentmiklós állomásáig vezető, 54·4 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. Megnyilt Hódmezővásárhelytől Makó-Újvárosig 1903 ápr. 25., innen a végállomásig 1903 dec. 21. Építési tőkéje 3.7 6,800 K. A Máv. üzemében van.

Hodográf (gör.) a. m. útíró. E nevet Hamilton, az irlandi nagy matematikus annak a görbe vonalnak adta, mely akkor keletkezik, ha a mozgó pont sebességi komponenseit hosszuságoknak tekintve, koordinátákul rakjuk fel. Az ekként meghatározott pontok egymásutánja alkotja a H.-ot, s ennek vezérsugara megadja, nagyság és irány szerint, a pont mindenkori sebességét, érintője a gyorsulás mindenkori irányát, a rajta mozgó pont sebessége pedig a pályabeli gyorsulás nagyságát. Az üres térben mozgó lövedékek H.-ja függélyes egyenes; a bolygók és üstökösök kúpszeleten való mozgása pedig körvonalu H.-ot ad. Irodalmunkban *Fröhlich* Izidor (Kinematika) és *Szily* Kálmán (Adalék a pontmozgás tárgyalásához) foglalkoztak vele.

Hódolaj v. *castoreum*, l. *Hód.*

Hódolás a. m. a fegyveres ellenállás megszüntetése oly ellenséggel, mely a hódolónál sokkal erősebb. A H. elfogadása majdnem mindig attól a feltételtől függ, hogy a hódoló rakja le a fegyvereket, mely esetben a H.-t «fegyver-lerakás»-nak is nevezik. Néha, különösen ha a hódoló rendkívül vitézül harcolt, lovagias ellenfél megengedi, hogy a hódoló zászlókkal, zeneszóval, néhány ágyuval vonulhasson el: v. szabadon vissza honába, v. legalább azon térig, ahol a fegyverek lerakatnak; a tiszteknek ilyenkor többnyire megengedik, hogy kardjukat megtarthassák. L. még *Fegyverszünet, Kapituláció.*

Hódolat. Mások erkölcsi vagy egyéb értékének szeretettel teljes elismerése. Mennél nagyobb az elismerendőnek az értéke, mennél készségesebbek vagyunk, saját kicsinységünket érezvén s a tökéletességet szeretvén, ez érdem előtt szeretettel, csodálattal meghajolni, annál mélyebb, tisztább s igazabb a H. Legfelső foka Istennel szemben nyilvánul, aki a legfőbb való s akivel szemben az ember legkisebbnek érzi magát.

Hódolati eskü, alattvalói eskü, amellyel az alattvalók a fejedelemnek hűséget és engedelmességet fogadnak. Csak férfi alattvalóktól bizonyos

kor elértével v. trónváltozás esetében szokás néhol követelni; így azelőtt a német tartományokban, jelenleg is Oroszországban. Különbözik ettől az *állampolgársági eskü*, melyet honosítás alkalmával az állampolgárok kötelékébe felvett, hazai törvényünk szerint is letenni tartozik. L. még *Hűségi eskü*.

Hódoltság *(tributarii, subacti)* néven szerepel hazánk történelmében az a terület, melyet a törökök a XVI. és XVII. sz.-ban megszállva tartottak. V. ö. *Salamon* Ferenc, Magyarország a törökhódítás korában (Budapest 1886); *Acsády* I., Magyarország Budavár visszafoglalása korában (u. o. 1886).

Hodométer (gör.) a. m. útmérő.

Hodonin, város, l. *Göding*.

Hodony, nagyk. Temes vm., vingai j.-ban, (1910) 1336 oláh és német lak., vasútállomás táviróhivatallal, postaügynökség.

Hodor *Károly*, történetíró, szül. Tordán 1796 máj. 22., hol atyja sóhivatalnok volt, megh. Dobokán (Hunyad vm.) 1881 jún. 11. 1815—21-ig főkormányszéki irnok volt, 1825—48-ig Doboka vármegye táblabirája. Legnevezetesebb műve: *Doboka vármegye természeti és polgári ismertetése* (Kolozsvár 1837). Résztvett Nagy Iván Magyarország családai c. művének szerkesztésében.

Hodosány (ezelőtt: *Hodosán*), kisk. Zala vm. perlaki j.-ban, (1910) 1927 horvát lak.; postahivatal, u. t. Murakirály-Perlak.

Hodoscsépány, kisk. Borsod vm. ózdi j.-ban, (1910) 1703 magyar lak.; postahivatal, távbeszélő.

Hodosfalva (azelőtt: *Hodis*), kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 852 oláh lak.; u. p. Bánffyhunyad, u. t. Kissebes.

Hódosfalva. A *Bobrovnik* címszó alatt jelzett névváltoztatást nem hajtották végre. *Bobrovnik* kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 338 tót lak.; u. p. Szielnicz, u. t. Liptótepla.

Hodosi *Sámuel*, ref. püspök, szül. Debreczenben 1654., megh. Szikszón 1748 nov. 23. 1677-től fogva pár évig valószinüleg külföldön időzött, mig 1680 márc. veszprémi lelkész lett. Itt 1695. esperessé, 1708. dunántúli püspökké választották, de Veszprémből a kat. püspök által 1710. elüzetvén, Szikszóra ment papnak, hol 1712—40-ig működött. Művei közül egy beköszöntő és egy halotti egyházi beszéd maradt fenn. V. ö. *Thúry* Etele: H. S. dunántúli református püspök élete (Protestáns Szemle, 1893).

Hódosság, *holdranézés, holdutánjárás, szelenotropizmus* (növ.), Musset 1890. megfigyelte állítólagos mozgás, amellyel a fiatal növényke holdvilágos éjjel a fényforrás mozgását követi. Ez a mozgás bizonyára azonos a fototropizmussal, illetőleg a heliotropizmussal.

Hodossy *Imre*, politikus és jogtudós, szül. Lubotinban (Sáros vm.) 1840 jan. 7., megh. Budapesten 1909 febr. 24. Jogi tanulmányainak elvégzése után ügyvédi gyakorlatot folytatott. 1869-ben Kisszebenben Deák-párti programmal képviselővé választották s mint e párt tagja ment a fuzióba s egészen az okkupációig hive maradt a szabadelvű pártnak. A szabadelvű disszidensekből, valamint a Sennyey-csoport töredékeiből utóbb kivált az ú. n. mérsékelt ellenzék, amelyből idők multán kiegyezési alapon az Apponyi Albert gr. vezetése alatt szervezkedő nemzeti párt alakult ki. H. mint e párt tagja vett részt a 80-as és 90-es évek nagy parlamenti csatáiban s csak 1899. a Széll-kormány megalakulása alkalmával, pártjának beolvadásával lett újból tagja a szabadelvű pártnak. Megmaradt a szabadelvű táborban akkor is, midőn Apponyi 1904. a párhuzamos ülések miatt harminc régi hive kiséretében elhagyta e pártot és ellenzékbe ment. Mint a szabadelvű párt hive, megérte az 1905-iki választások alatt e hatalmas párt összeomlását, amely után H. egészen visszavonult a közügyektől. Ő Felsége 1899. és 1904. a parlamenti helyzet megbeszélése végett külön kihallgatásra magához kérette. H. tagja volt az országgyülési kilences bizottságnak és elnöke az intézőbizottságnak. Ezenkivül elnöke volt sokáig a képviselőház igazságügyi bizottságának, 1878—1893-ig a budapesti ügyvédi kamarának.

Hódos-tó v. *Czegei-tó*, nagyobb tó a Mezőségen, Szolnok-Doboka vmegyében, Göcs és Szentgotthárd közt; hossza 5 km., vize halban annyira gazdag, hogy a környék lakóinak fontos jövedelemforrása. Hód, melytől egyik nevét vette, most nem fordul elő benne.

Hódpatkány (*Myocastor coypus* Molina, állat), a Rágcsálók (l. o.) rendjébe, a Csalipatkányok (*Octodontidae*) családjába tartozó emlősállatfaj. A legnagyobb rágcsálók egyike; csaknem akkora, mint a vidra. Hazája Dél-Amerika mérsékelt égövi része. Bundája tömött, puha és hosszú szőrű; piheszőre rövid, puha és csaknem vízálló. Szőrruhájának színe a tövén szennyesszürke, a hegyén vörhenyes-barna vagy barnássárga. Háta rendesen gesztenyebarna, hasa feketebarna, testének oldalsó részei élénk vöröses színűek, orrahegye és ajkai fehérek v. világos szürkék. Párjával a tavak és folyók partjain, 1 m. mély és 40—60 cm. széles, magaásta parti üregekben él. Évente egyszer 4—6 kölyköt szül. Fűvekkel, gyökerekkel és magvakkal él, de megeszi a húst is. Értékes bundájáért, melyből keresett prémet készítenek, nagyban vadásszák. Húsa jóizű. A spanyolok *nutria* néven ismerik. L. még *Nutria*.

Hódpézsma *(castoreum)*, l. *Hód*.

Hódprém (ném. *Biberfell*), a hód (l. o.) bundája, melynek szőre igen hosszúra megnő, sötétbarna, feketés vagy szürkés, a szőrmekereskedelemben igen keresett. A kereskedelmi forgalomba a felső «koronaszőrével» is kerül, de legtöbbször ettől megfosztottan jut feldolgozás alá.

Hodr *(Hod, Hodhr, Hödr, Hother* a. m. háború), a skandináv mitológia egy alakja, Odin és Frigg fia; rendkivüli erejű, de vak isten. Lokitól félrevezetve saját testvérét, Baldrt lövi agyon. Egy jobb jövőben azonban Baldr és H. ismét ki fognak békülni s az új világban tovább élnek mint istenek. H. talán csak Odin egy mellékalakja, a kinél Odin félszemüsége vaksággá fokozódott. Mások szerint H. a tél megszemélyesítője.

Hodrusbánya, Selmecz- és Bélabányához tartozó bányatelep Hont vmegyében, Selmeczbányától 5 km.-nyire Ny. felé, (1910) 1936 tót és magyar lakóval; posta- és telefonállomással. Környékén jelentékeny arany-, ezüst-, ólom- és rézbányászat

folyik, legjelentékenyebb bányaműve a Geramb János József bányatársulat Teremtő- és Jánostárna nevű bányája, és a Finsterort magánbányatársulat bányája (l. *Selmeczbánya*). H. vidéke természeti szépségekben is gazdag; a Garam völgyére nyiló Hodrusi völgy és a hegyek közt fekvő két Hodrusi-tó számos turistát vonz oda. Csipkeverő háziipara jelentékeny. Itt van az 1849. elesett honvédek emlékoszlopa is, melyet a magyar turista-egyesület Szittnyaosztálya emelt.

Hodsa a. m. *hodzsa* (l. o.).

Hódság, nagyk. Bács-Bodrog vm. H.-i j.-ban, (1910) 5103 német és magyar lakossal; járási szolgabirói hivatal, járásbiróság, telekkönyv, adóhivatal, csendőrőrs széke; van takarékpénztára, közjegyzősége, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. A község az ú. n. római sáncok közelében fekszik.

Hód-tó, azelőtt Csongrád vmegye legnagyobb tava, Hódmező-Vásárhely mellett, mely nevét a körülötte hajdan előfordult hódoktól kapta. Most nagyobbára ki van szárítva.

Hodža, *Michal Miloslav*, hirhedt tót agitátor és iró, szül. Raksán (Turócz vm.) 1811 szept. 22., megh. Teschenben (Szilézia) 1870 márc. 26. Középiskoláit Rozsnyón, Eperjesen, Pozsonyban, a teológiát Bécsben végezte. Kollár ajánlására 1837. a liptószentmiklósi ág. ev. egyház lelkészévé választotta. A negyvenes években nagy szerepet vitt a tótok irodalmi és társadalmi életében. Az önálló (a csehtől különálló) tót irodalmi nyelv érdekében küzdő Sturhoz csatlakozott s ezirányú műveivel, különösen az Epigenes Slovenicus, tentamen orthographiae Slovenicae (Lőcse 1847) cimüvel igen sokban hozzájárult a tótok mai irodalmi nyelvének megállapításához. Irt több népiskolai tankönyvet s röpiratot. A szabadságharcban Sturral és Hurbánnal együtt szervezte a tótok fegyveres fölkelését. Ennek leveretése után elvesztette népszerüségét, hivei cserbenhagyták s ez annyira elkedvetlenítette, hogy irói ereje is megtört. Igen sok zavart okozott az evang. egyházban az önálló tót egyházkormányzatért folytatott izgatásaival, miért is a konvent felfüggesztette állásától s 1863. nyugdij nélkül elbocsátották. Ezután sokat nélkülözött s mivel máshonnan nem kapott segitséget, báró Eötvös kultuszminiszterhez fordult (1867), aki kegydijat utalványoztatott neki azzal a kikötéssel, hogy elhagyja Magyarországot. Igy került Teschenbe. V. ö. *Jánoska*, Storočná pamiatka narodenia Michala M. Hodžu (Turóczszentmárton 1911); J. *Botto*, M. M. Hodža (u. o.).

Hodzsa, perzsa szó, de használatos a török nyelvben is, a. m. tanító, mester, öreg tekintélyes ember; v. egyházi alkalmazott valamely mecsetnél. XVII. sz.-i hitvitázó iróinknál gúnynév.

Hodzsent (*Chodshent*), az ugyanily nevü járás fővárosa Turkesztán orosz-középázsiai főkormányzóság Szamarkand nevü területének ÉK.-i részében, 150 km.-nyire Taskenttől, 254 m. magasban. Lak. (1911) 40,520. Van egy orosz temploma, 202 mecsete, 40 iskolája, stb. A lakosok gyapju-, gyümölcs-, bortermeléssel, selyemszövéssel és festéssel, himzéssel stb. foglalkoznak. H.-t tartják Középázsia legrégibb városának. 1866-ban az oroszok hódították meg.

Hoecke (ejtsd: hukke), 1. *Jan van den*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1598., megh. 1651. Rubensnek volt tanítványa; 1635. résztvett ama nagyszerű díszletek elkészítésében, amelyekkel Ferdinánd főherceg bevonulása alkalmából Rubens tervei szerint Antwerpen városát díszítették; azután Olaszországban és Németországban élt, itt a császár szolgálatában dolgozott és csak 1647. tért haza. Művei Rubens és főleg Van Dyck hatását árulják el. Említendők: Krisztus a kereszten (Brügge, St. Salvator-templom); Sámson és Delila; A betlehemi kisdedek (Bécs, Liechtenstein-képtár); Lipót Vilmos főherceg képmása (u. o. udvari muzeum), stb.

2. *H., Robert van den*, flamand festő, az előbbinek öccse, szül. Antwerpenben 1622 nov. 30., megh. 1665 után. Népünnepeket, csatákat, tábori jeleneteket stb. ábrázoló képeinek egész sorozata a bécsi udvari muzeumban látható.

Hoeferit (ásv.), amorf, földes, pikkelyes és szemcsés; fénye csillámos-zsiros, színe alma-fűzöld, a nyelvre erősen tapad. Kémiai összetételére nézve víztartalmú vasszilikát, képlete:

$$Fe_2O_3.SiO_2.H_2O.$$

A Rakonitz közelében (Csehország) fekvő antimonbányákban találták.

Hoefnagel (*Hufnagel*), *Jooris*, németalföldi festő, szül. Antwerpenben 1545., megh. 1618 körül. Olaszországban tanult, Bol Hansnak volt tanítványa. Részben Ortelius híres geografus társaságában Európa nagy részét beutazta, mindenütt rajzokat készített a nevezetesebb városokról, tájakról, jellegzetes viseletekről és a Braun G. kiadásában Kölnben 1572—1618-ig megjelent Civitates orbis terrarum és az 1595. megjelent Urbium praecipuarum mundi Theatrum számára sok metszetet készített, köztük magyar vonatkozásuakat. Hatvan várának alaprajzát és látképét H. rajzai után Hollar metszette rézbe. Sokat dolgozott II. Rudolf császár számára, kinek 1300 képpel díszített természetrajzot készített, legkiválóbb műve azonban az 1582—90. Ferdinánd főherceg számára pompás miniatürökkel díszített misekönyv (bécsi udv. könyvtár).

Hóeke (vasút). A H. vasúti vágányokon fekvő hórétegek eltávolítására szolgál. A H. vasbádogburkolattal ellátott faszerkezet, vagy pedig szögvasakból és lemezekből készült vasszerkezet. A H. működő felületei ék- vagy csavaralakuak, hogy a havat a vágányról felemelhessék és félretolhassák. A kisebbfajta H.-ket, az ú. n. *hókotrókat* közvetlenül a kis sebességgel közlekedő mozdonyok elejére szerelik. A tulajdonképeni H. két tengelyen nyugvó külön járómű, amelyet egy v. két mozdony tol a pályán.

Hóekemenet (vasút). A vasúti vonalakon hóakadályok eltávolítására indítanak H.-eket. H.-nél egy vagy több mozdony tolja a hóekét (l. o.) vagy a hóhányógépet (l. o.). A H. közlekedésére különleges forgalmi szabályok érvényesek, mert rendkivüli vonatról van szó és a H. rendszerint közvetlenül azon vonat előtt halad, amelynek szabad utat kell biztositania. A H. sebessége a hótömeg magasságának és állapotának megfelelően választandó, mert összefagyott, kemény hórétegen könnyen kisiklik a hóeke. Rendszerint munkáso-

kat is visznek a H.-tel, hogy az esetleg megakadt hóekét kézi lapátolással kiszabadítsák.

Hoeks (ejtsd: húksz), latinul *hamatici* a. m. horoggal ellátott; *hoek* a. m. horog. Így nevezték azokat a hollandi nemeseket, kik a Hennegaui Margit és ennek fia, a későbbi III. Vilmos közt 1349. kitört viszálykodásban az előbbinek pártjára állottak. H.-nak ők maguk nevezték el magukat, mert azt igérték, hogy ellenségeiket hal módjára horoggal fogják. Az ellenpártot *kabeljaunak* nevezték, minthogy ezek gazdag polgárok voltak, kiket azzal a jogos váddal illettek, hogy mint a kabeljau a kisebb halakat, úgy ők a szegények pénzét elnyelik és azon gazdagodnak meg. A két párt csak 1492. tünt le.

Hoek van Holland (ejtsd: húk—), a Nieuve-Maas torkolatába benyúló félsziget Dél-Hollandia németalföldi tartományban. Rajta 10 m. magas homokbuckák vannak s ezeken át csatornát ástak, hogy a nagyobb hajók Rotterdamig juthassanak. H. a neve a Schiedam-H. vasút végpontjának is, honnan Angliába hajóközlekedés is van. Itt süllyedt el 1907 febr. 21-én a Berlin» gőzhajó s száznál többen fuladtak a tengerbe.

Hoenig, *Fritz*, német hadtörténeti író, szül. Bornheimban 1848., megh. Halberstadtban 1902. márc. 20. Előbb a porosz hadseregben szolgált és részt vett az 1866. és 1870—1871-iki háboruban. Igen szókimondó író; fontosabb munkái: Zwei Brigaden (1882); Taktik der Zukunft; Gefechtsbilder aus dem Krieg von 1870—71; Die Moltkeische Strategie (3. kiad. 1897); Der Feldzugsplan Moltke's u. d. Lage Benedek's 1866; Die Kämpfe um Rézonville u. Gravelotte (1892); Die Auflösung des französischen Heeres von Orleans (u. o. 1897); Die Räumung von Orleans (u. o. 1897).

Hoensbroech (ejtsd: honszbroh), *Paul*, gróf, német jogtudós és teológus, szül. Haag kastélyban Geldern mellett 1852 jun. 29. A feldkirchi jezsuita kollégiumban nevelték. Miután befejezte jogi tanulmányait, a jezsuita rendbe lépett, melynek érdekében több művet irt. Nevezetes: Der Kirchenstaat in seiner dogmatischen und historischen Bedeutung (Freiburg 1889). 1893-ban kilépett a jezsuiták rendjéből, mert — mint irta — a jezsuitizmus az egyesnek egyéniségét és a jogosult nemzeti érzést bizonyos fokig megsemmisíti. 1895-ben Berlinben áttért a protestáns vallásra. A rendből való kilépése óta megjelent főbb művei: Mein Austritt aus dem Jesuitenorden (Berlin 1893); Ultramontane Leistungen (u. o. 1895); Die römische Frage (u.o. 1895); Der Ultramontanismus, sein Wesen und seine Bekämpfung (u. o. 1897); Das Papsttum in seiner social-kulturellen Wirksamkeit (1901—1902, 2 köt.); Der Zweck heiligt die Mittel, als jesuitischer Grundsatz erwiesen (1903); Moderner Staat u. röm. Kirche (1906); 14 Jahre Jesuit (1910); Das Jesuitengesetz (1912).

Hoepfner *Guidó*, építész, szül. 1868. Szepesváralján. Oklevelét 1890. a József-műegyetemen nyerte. Eleinte Hauszmann Alajos irodájában, a kir. vár építésénél működött közre. Mint magánépitész az ó-tátrafüredi fürdőházat és Grandhotelt, majd Györgyi Géza építésszel társulva a tátralomniczi Palace-hotelt, a csorbai Grand-hotelt, a budapesti kereskedők menházát, 1911. Rómában a kiállítás magyar műcsarnokát, a balatoni gyermekszanatóriumot, az Első katonai biztosító intézet budapesti károly-körúti palotáját építette.

Hoepfner, *Karl*, német elektrokémikus, szül. 1857 febr. 8. Friedrichslohrában a Harzban, megh. 1900 dec. 14. Denverben (Colorado). Orvosnak készült, de inkább geológiával, ásványtannal, fizikával és kémiával foglalkozott. 1882-ben Német-Délnyugat-Afrikába ment, hol gazdag értelepekre akadt. Innen visszatérve, elektrokémiával kezdett foglalkozni s 1885. klór nyerése végett klórnátriumoldatot elektrolitikusan bontott meg; 1887. kitalált egy módszert a réz elektrolitikus előállítására, melyet a Siemens és Halske cégnél dolgozott ki. Itt Werner Siemenssel a cián káliummal oldott arany elektrolitikus kiválasztását találta fel, mely módszert később Transvaalban nagyban alkalmazták. A Siemens-cégtől megválván, a nikkel, a cink stb. elektrolitikus úton való előállítását eszelte ki, 1900. Denverben pedig az ezüst elektrolitikus előállításával foglalkozott.

Hoepli, *Ulrico*, könyvkereskedő ésk iadó Milanóban, szül. 1847 febr. 18. Tuttwylban (Svájc, Thurgau). 1871 ben megvette a Laengner-féle könyvkereskedést Milanóban (alap. Tendler és Schäfer, 1840), s ezt jeles olasz részlet-, kiadó- és antiquár-üzletté emelte. Kiadványa kb. 3000 a tudományok minden ágából, köztük Dantescák, lexikonok, térképek, továbbá a Manuali Hoepli (kb. 830 mű), Collezioncina diamante Hoepli, Biblioteca classica Hoepliana, Monumenti antiche, Codice Atlantico de L. da Vinci. Híres kb. 140 antiquár-katalógusa.

Hoernes, 1. *Moritz*, hírneves osztrák paleontológus, szül. 1815 júl. 14. Bécsben, megh. u. o. 1868 nov. 4. Kezdetben mint a nagyhírű Mohs tanítványa mineralógiával foglalkozott, később a paleontológia terén működött. Az udvari muzeum igazgatója volt. Legnagyobb érdeme a Bécsi Medence ásatag kagylóinak feldolgozása körül van, amellyel évtizedeken át foglalkozott s amelyet Monographie der fossilen Mollusken des Tertiärbeckens von Wien cimen 1856. adott ki. Az 52 könyomatu táblával ellátott nagy munka a harmadkorral foglalkozó paleontológusoknak nélkülözhetetlen forrásmunkája. Egy másik nagy műve: Uebersichtliche Darstellung des Mohsischen Mineralsystems, insbesondere beim Besuche des k. k. Hof-Mineralien-Cabinets cimen 240 ábrával 1847. Bécsben jelent meg. Számos becses értekezést irt még a Bécsi Medence ásatag emlőseiről, a szobbi, ritzingi, ottnangi és bolognai harmadkori kövületekről. Értekezéseinek száma meghaladja a 100-at. Számos tudományos egyesületnek alapítója, a brünni, prágai, jenai, drezdai és a nagyszebeni természettudományi társulatoknak tiszteleti tagja, a bécsi és a szentpétervári tudományos akadémiának rendes tagja volt, továbbá megalapítója Hauer és Haidinger osztrák geológusokkal együtt a bécsi Verein der Freunde der Naturwissenchaften c. egyesületnek.

2. *H.*, *Moritz*, német archeológus és etnológus, szül. Bécsben 1852 jan. 29. A bécsi egyetemen a prehisztorikus archeológia rendes tanára. Művei: Alterthümer der Herzegovina u. Bosniens (1881);

Atlantis (1884); Dinarische Wanderungen (1888); Bosnien u. die Herzegovina (1888); Urgeschichte des Menschen (1891); Österreich-Ungarn und das Haus Habsburg (1892); Urgeschichte der Menschheit (1895); Urgeschichte der bildenden Kunst in Europa (Wien 1898); Der diluviale Mensch in Europa. Die Kulturstufen d. ältern Steinzeit (Braunschweig 1903); Natur- und Urgeschichte des Menschen (2 köt. 1909); Kultur der Urzeit (3 köt. 1912).

3. *H., Rudolf*, osztrák paleontológus és geológus, *H. 2.* testvérbátyja, szül. Bécsben 1850 okt. 7., megh. Grácban 1912 aug. 20. 1872-ben Suess Eduarddal Olaszországban tanulmányutat tett, 1874—76 között a bécsi geológiai intézet déltiroli felvételeiben vett részt. 1883-ban a gráci egyetemen a geológia és paleontológia tanára lett. H. sokféle irányban foglalkozott a geológiával, 1902—1903. a makedóniai földrengést tanulmányozta s általában a földrengések elméletéről is több művet írt. Sikeresen tanulmányozta a harmadkori viszonyokat s e téren ismertebb művei: Die Fauna des Schliers von Ottnang (Jahrb. d. k. k. Geol. Reichsanstalt XXV, 1875 Wien), továbbá az Auingerrel együtt írt: Die Gasteropoden der Meeresablagerungen der Mediterranstufe (Wien 1879—91). Specialista volt a triaszkorú megalodusok ismeretében, s erről szól Materialien zu einer Monographie der Gattung Megalodus c., 1880. megjelent nagy műve, továbbá a Földtani Közlöny 28. és 29. kötetében 1898—99-ben írt becses értekezése *A bakonyi felső triasz megalodusokról*. A Magyarhoni Földtani Társulatnak 1884 óta rendes tagja lévén, hazai geológusainkkal állandó kapcsolatban volt.

Hoernesit (ásv.), kristályvíztartalmú magnéziumarzenát, képlete: $Mg_3(AsO_4)_2 + 8H_2O$, monoklin, valószínüleg izomorf a vivianittal és az eritrinnel; a centiméternyi csillagalakban elhelyezett kristályok nagyon hasonlítanak a gipszhez; rendkívül lágy és hajlítható, fehér vagy halvány rózsaszínű, gyöngyházfényű, áttetsző. Régebben csak egyetlen darabja volt ismeretes, amely a bécsi udvari ásványgyüjteményben van elhelyezve és valószínüleg Csiklováról vagy Oraviczáról származik; 1882-ben egy agyagos telértöltelékben Nagyágon is megtalálták.

Hoernle, *Rudolf Augustus Frederic*, angol orientalista, szül. Kelet-Indiában, Agra közelében 1841 okt. 19. Tanulmányait Baselben és Londonban végezte, Indiába visszatérve, a kalkuttai mohammedán egyetem igazgatója volt. H. egyik legjobb ismerője az árja eredetü indiai nyelveknek. Főműve: A comparative grammar of the gaudian languages (London 1880) és A comp. Bihari dictionary (Kalkutta 1885). Gyüjtött feliratokat, kéziratokat és indiai pénzeket.

Hoetger, *Bernhard*, német szobrász, szül. Hoerdeben 1874. Az újabb német szobrászat egyik legérdekesebb alakja. Párisban működik, ahol jelentékeny sikereket ért el. Szobrai: Férfi és nő; Utcai énekes; Bányász stb.

Hoëvell, *Wolbert Robert van*, báró, németalföldi író és államférfiu, szül. Deventerben 1812 júl. 15., megh. Hágában 1879 febr. 10. Gröningenben teológiát tanult s aztán Batáviába ment, hol 11 évig mint lelkész működött s a mellett tanulmányozta Németalföldi-Indiát. 1848-ban Hollandiába tért vissza, egy ideig képviselő volt s 1862. államtanácsossá nevezték ki. 1837-ben a Tijdschrift van Nederlandsch Indië-t alapította meg és számos, maláji nyelven irott munkát fordított le s adott ki. Művei: Reis over Java, Madura en Bali in het midden van 1847. (2 rész, Amsterdam 1849—1854); Slaven en vrijen onder de Nederlandsche wet (2 rész, Zaltbommel 1854); Uit het Indische leven (Amsterdam 1860—1865). Híres parlamenti beszédei, melyekben a németalföldi gyarmatügyi kérdésekkel foglalkozott, Parlementaire redevoeringen over koloniale belangen (Zaltbommel, 1862—66) címmel jelentek meg.

Hoeven (ejtsd. hufen), *Jan van der*, hollandiai zoológus, szül. Rotterdamban 1801 febr. 9., megh. Leidenben 1868 márc. 10. 1835-től kezdve Leidenben a zoológia tanára volt. Főműve: Handboek der dierkunde (Leiden 1827—33, 3 köt., 2. kiad. u. o. 1846—55). Nevének rövidítése az állatnevek mellett *v. d. Hoev.*

Hoë von Hoënegg, *Matthias*, német luther. hittudós, szül. Bécsben 1580 febr. 24., megh. Drezdában 1645 márc. 4. 1602-ben II. Keresztély szász választó-fejedelem udvari papja, majd Plauenben szuperintendens, 1612. Drezdában I. János György szász választó-fejedelem első udvari lelkésze lett s nagy politikai befolyása volt. Ortodox lutheránussága és kálvinistagyülölete miatt lutheránus pápának gúnyolták. Polemikus műveken kívül írt egy hittani művet Commentarii in Joannis Apocalypsin (1610—40. 2 köt.) cím alatt. V. ö. *Knapp*, Matthias H. v. H. etc. (Halle 1902).

Hoey, város, l. *Huy*.

Hof, 1. város és járási székhely a bajorországi Oberfranken kerületben, (1910) 41,126 lak., jelentékeny iparral, különösen gyapju-, pamut- és lenfonással és pamutszövéssel, kelmefestőkkel, nagy sörgyárakkal, gépgyártással, kémiai, cukor-, bőr-, celluloid- és vasgyárakkal. Azelőtt *Regnitzhof* volt a neve. — 2. *H. (Dvorce)*, város Bärn morvaországi kerületi kapitányságban, (1910) 2303 lak., lenszövéssel és kereskedéssel.

Hófa, *hópehelyfa* (növ.), l. *Chionanthus*.

Hofacker, *Ludwig*, német teológus, szül. Wildbadban 1798 ápr. 15., megh. Rielingshausenben, ahol lelkész volt, 1828 nov. 18. Egyházi beszédeivel igen sokat tett a komoly pietisztikus vallásos iránynak terjesztésére. Ugyanily irányban hatott öccse, *H. Wilhelm*, szül. Gärtringenben 1805 febr. 16., megh. mint stuttgarti diakonus 1848 aug. 10. Műve: Zeugnisse evang. Wahrheit (Stuttgart, 1839—41). V. ö. A. *Knapp*, Leben v. Ludwig H. (5. kiadás, Heidelberg 1883); Ludwig *Hofacker* (Wilhelm fia), Wilhelm H. (Stuttgart 1872). H. Ludwigtól megkülönböztetendő az ugyanily nevű prokurátor, aki 1832 óta Tübingenben Swedenborg «új egyháza» érdekében munkálkodott.

Hófajd (*Lagopus*, állat), a Fajd-félék családjába tartozó madárnem. Legismertebb faja a közönséges vagy sarki H. (*Lagopus lagopus* L.), mely kisebb a fácánnál, de nagyobb a fogolynál. Nyáron színes, télen hófehér, kivévén a fekete külső farktollakat, melyeknek szegélye azonban szintén fe-

hér. Színezete nem állandó, hanem gyakran elváltozik. Kisebb eltérések alapján megkülönböztetik az újfundlandi *(L. lagopus alleni)* és a skót H.-ot *(L. scoticus* Lath.); az utóbbit az angolok *grouse* néven ismerik. Az Ó- és Újvilág északi vidékein honos. Másik ismert faj a havasi H. *(L. mutus* Mont.), mely a középeurópai havasokon a fák tenyészetének határvonalánál magasabban, közel az örök hó és jég övéhez, továbbá Norvégiában, Izlandban és Grönlandon honos. Hazánkban ma nem fordul elő; régebben azonban nálunk is élhetett, mert fosszilis maradványait a Tátrában megtalálták. Nagysága és nyári színezete vidékek szerint változó; színe általában megegyezik a tartózkodási hely színével.

Hofbauer *(Baronek) Zsófia*, énekesnő, szül. Pesten 1840 okt. 13. Tizennégy éves korában belépett a Nemzeti Zenedébe, melynek akkori tanárai közül Engesser, Gentiliomo foglalkoztak althangjának kiképzésével. Tanulmányai végeztével anyja kíséretében külföldi körútra indult. Útja Bécsen keresztül a német birodalomba, majd Németalföldre vezetett. Két esztendeig működött Amsterdamban. Pestre visszatérve, a német színház tagja lett. 1859-ben gróf Ráday intendáns szerződtette a Nemzeti Színház operai társulatához, ahol 1859 ápr. 16-tól 1867 március 31-ig működött. Legjobb szerepe Erkel Bánk bán-jának Gertrudisa volt. A hetvenes években egyike volt a fővárosi zenei élet legkedveltebb és legtöbbet szereplő tagjainak.

Hofburg (német) v. röviden *Burg*, a bécsi császári palota neve.

Hofburgtheater (ném.), l. *Burgtheater*.

Hofdyk (ejtsd: —deik), *Willem Jacobsoon*, németalföldi író, szül. Alkmaarban 1816 jún. 27., megh. 1888 aug. 29. Falusi tanító volt, majd gimnáziumi tanár lett. Költői művei közül nevezetesek: Rosamunde (Amsterdam 1839); De Bruidsdans (Alkmaar 1842); De Jonker van Brederode (Amsterdam 1849); Kenne merland. Balladen (5 rész; Haarlem 1850—52; 2. kiad. Maassluis 1875); Aëddon (Delft 1852); Griffo de Saliër (Haarlem 1852); Helene (Amsterdam 1854); Vondel gekroond (u. o. 1858); Alcmaria Victrix (u. o. 1873); In het gebergte Di-Eng (Beverwijk 1884); Dajang Soembi (Amsterdam 1887). Főbb prózai művei: Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde (Amsterdam 1853; 7. kiadás Haag 1886); Het Nederlandsche volk geschetst in de verschillende tijdperken zijner entwikkeling (Amsterdam 1856; 3. kiad. 1882); Ons voorgeslacht (6. kiad., Haarlem 1858—64; Leiden 1873—75); Merkwaardige kasteelen in Nederland (6 kötet, Amsterdam, 1852—61; 2. kiad. Leiden 1881).

Hófehérke, német mesealak, még pedig legelterjedtebb feljegyzése szerint északnémet, amint *Sneewittchen* (felnémet *Schneeweisschen)* neve mutatja. Nálunk is csak a Grimm-féle mesegyűjtemény révén lett ismertebbé. Eredetibb színezetű magyar meséink közt csak rokonai vannak, de egészen neki megfelelő párja nincs. A gonosz mostohától üldözött s végül szerencsés sorsra jutó mesehősnők osztályába tartozik. Elválasztatlan kíséröi a hét jóindulatu törpe, kiknél üldöztetése alatt menedéket talál.

Hófehérke (növ.), l. *Leontopodium*.

Hofer *Károly*, pedagógus, szül. Budán 1827 febr. 4., megh. Budapesten 1903 nov. 30. Midőn az állam 1872. Pesten egy új teljes reáliskolát (Markó-utcai főreáliskola) állított fel, H. nevezetett ki ez intézet igazgatójává. Alapító tagja volt a budapesti, majd országos középiskolai tanáregyesületnek, melynek éveken át titkára, utóbb alelnöke volt. 1892-ben a főigazgatói címet kapta. Vezetése mellett volt tanítványai *Iskolatársak Szövetkezete* cím alatt virágzó egyesületet alakítottak az intézet tanítványainak segélyezésére. 1912-ben felállították az intézetben bronz mellszobrát. H. irodalmi működése főkép a francia nyelv és irodalom terén mozgott.

Hofer, *Andreas*, tiroli szabadsághős, szül. a Sankt-Leonhard melletti «Am Sand» vendéglőben, 1767 nov. 22., megh. Mantuában 1810 febr. 20. Egyszerü vendéglős volt s e mellett bor- és lókereskedéssel foglalkozott. Csekély tanultsága mellett sok természetes esze volt s erős dinasztikus és vallásos érzés hatotta át. Már 1796. harcolt a franciák ellen, mint egy vadászcsapat vezetője. Mikor Tirol 1805. bajor fenhatóság alá került, H. nem tudott ebbe beletörődni. 1808-ban Bécsben járt, hogy Tirol felkelését megbeszélje és előkészítse. Mikor aztán 1809. I. Ferenc császár hadat üzent Napoleonnak, H. is fegyverre szólította honfitársait a gyülölt bajor uralom lerázására (ápr. 8.). Osztrák csapatoktól támogatva megverte a bajorokat és ápr. 14. már bevonult Innsbruckba. Károly főherceg bajorországi vereségei után nagyobb francia és bajor seregek nyomultak Tirolba, de H. az Isel-hegy mellett két ízben is megverte a bajorokat s máj. 30. másodszor is bevonult Innsbruckba. A wagrami vereség és a znaimi fegyverszünet után azonban Ferenc császár a tiroliakat kénytelen volt feláldozni, mire 40,000 főnyi francia, bajor és szász sereg nyomult három oldalról a magára hagyott Tirolba. H. most végső elszánt harcra tüzelte fel honfitársait s az Isel-hegy mellett kivívott újabb fényes győzelme után aug. 15. harmadszor is bevonult Innsbruckba. Itt mint császári helytartó átvette az ország kormányát s bár rendelkezései néha furcsák voltak, mégis sok ügyességgel viselte hivatalát. Kormánya azonban csak az okt. 12. megkötött bécsi békéig tartott. Ekkor, miután Ferenc császár végleg lemondott Tirolról és a Speckbacher vezetése alatti tiroli csapatok okt. 16. vereséget szenvedtek, H. is kénytelen volt meghódolni (nov. 2.) és egy kiáltványban honfitársait is erre szólította fel. De nemsokára hamis hírektől megtévesztve és néhány barátja rábeszélésére új felkelésre buzdította a tiroliakat (nov. 12). A franciák azonban gyorsan leverték az új mozgalmat s H.-nek családostól menekülnie kellett. 1809 nov. —1810 jan.-ig egy alpesi kunyhóban rejtőzködött. Itt egy régi ellensége elárulta őt a franciáknak, mire olasz csapatok elfogták és Mantuába vitték, hol Napoleon határozott parancsára a haditörvényszék agyonlövetésre ítélte. H. bátran halt meg s csak a 13-ik golyó oltotta ki életét (1810 febr. 20). Holttestét később az innsbrucki udvari templomban helyezték el, hol 1834. szobrot is állítottak emlékének. H. családját Ferenc császár

1818. nemesi rangra emelte s vagyonilag is kárpótolta. Legújabb időben az Isel-hegyen emeltek szobrot emlékének (1893). Történetét drámákban is feldolgozták. V. ö. *Weidinger*, Andreas H. und seine Kampfgenossen (Leipzig 1861, 3. kiadás); *Schmölzer*, Andreas H. und seine Kampfgenossen (Innsbruck 1900).

Hóféreg (állat), a hóbogarak (*Telephorus*, másként *Cantharis fuscus* L., *T. obscurus* L. stb.) lágy testű, hengerded alakú, bársonyos fekete színű lárvái, melyek áttelelnek s kora tavasszal, a még el nem olvadt havon olykor igen nagy tömegben találhatók. Szorgalmas rovarpusztítók, ezért hasznosak. Maguk a fejlett hóbogarak bokrokon, fákon, virágokon élnek és mint hogy rovarokat pusztítanak, szintén hasznosak.

Hoff, 1. *Jacobus Henricus van't*, hollandi kémikus, szül. 1852 aug. 30. Rotterdamban, megh. 1911 márc. 1. Steglitzben, Berlin mellett. Előbb mérnökké képezte ki magát, majd Leidenben, Bonnban, Párisban és Utrechtben természettudományokkal foglalkozott és az utóbbi helyen magántanári képesítést is nyert a fizikából az állatorvosi főiskolán. 1878-ban a kémia, ásványtan és földtan tanára az amsterdami egyetemen, ahol 1888. az ő tervei szerint intézet épült a fizikai kémiának. 1896-ban Berlinbe ment az egyetem hívására, hol a tudományos akadémia rendes tagja és az egyetemen tiszteletbeli rendes tanár lett. A világ csaknem valamennyi számottevő tudományos intézményének és akadémiájának tiszteletbeli és rendes tagja volt. A Magyar Tudományos Akadémia is kültagjává választotta. 1901-ben a kémiai Nobel-díjat kapta. Ugyanebben az évben chicagói meghívásra nyolc fizikai-kémiai tárgyú előadást tartott az ottani egyetemen. H. működése különösen a fizikai-kémia terén volt úttörő. Első munkája, amivel a figyelmet magára felhívta: La chimie dans l'espace (Rotterdam 1874). Ebben a művében az eddig ismeretlen oku optikai izomeriát magyarázza meg az atomok térbeli elhelyeződésével. Evvel a művével lett a sztereokémia első megalapítója. Nem kevésbbé fontos az oldatok ozmózisnyomására vonatkozó elmélete, az analógia a gáznyomás és az ozmózisnyomás között, mellyel nagymértékben lehetővé tette az oldatok fizikai-kémiai sajátságainak tanulmányozását. A termodinamika második fő tételét számos kémiai folyamatra alkalmazta; így a fagyáspontcsökkenés és forrpontemelkedés jelenségeinek elméleti magyarázatára, a kémiai egyensúlyokra stb. Munkái a már említetten kívül: Ansichten über die organische Chemie (2 köt., Baunschweig 1881); Études de dynamique chimique (Amsterdam 1884); Stereochemie (Wien 1892); Vorlesungen über Bildung und Spaltung von Doppelsalzen (Leipzig 1897); Über die Theorie der Lösungen (Stuttgart 1900); Vorlesungen über theoretische und physikalische Chemie (Erstes Heft Braunschweig 1901, Zweites und Drittes Heft u. o. 1903); Zur Bildung ozeanischer Salzablagerungen (Erstes Heft u. o. 1905, Zweites Heft u. o. 1909); Die Lagerung der Atome im Raume (u. o. 1908); Acht Vorträge über physikalische Chemie (u. o. 1902); Die chemischen Grundlehren nach Menge, Mass und Zeit (u. o. 1912). Ezeken kívül számos értekezése jelent meg német, francia és németalföldi tudományos folyóiratokban. V. ö. *Cohen*, Jacobus Henricus van't H. (Leipzig 1912).

2. *H., Karl Ernst Adolf von*, német geológus, szül. Gothában 1771 nov. 1., megh. 1837 máj. 24. Jenában és Göttingenben tanult. Különféle hivatalok viselése után 1829. a gothai főkonzisztórium igazgatója és 1832. egyszersmind a tudományos és műgyüjtemények igazgatója lett. 1801-ben az egész mineralógia és geognózia magazinjának kiadásába kezdett s 1822—1841 között Gothában adta ki 5 kötetes nagy művét: Geschichte der durch Ueberlieferung nachgewiesenen natürlichen Veränderungen der Erdoberfläche cimen. Megemlíthető még Jacobbal együtt írt munkája: Der Thüringer Wald (Gotha 1812). H. általában mint a dinamikai geológia úttörő harcosa szerzett a tudományban nagy érdemet.

3. *H., Karl*, német festő, szül. Mannheimban 1838 szept. 8., megh. 1890 máj. 13. Karlsruheban Schirmer J. W. és Descoudres, Düsseldorfban Vautier vezetése alatt tanult, 1878 óta a karlsruhei műv. iskola tanára volt. Finom, színes genreképei közül nem egy annak idején igen népszerű volt. Említendők: A hazatérés (1869, Philadelphia, képtár); Az utószülött keresztelője (1875. Berlin, Nationalgalerie); Élet és halál között (jelenet a 30 éves háborúból, 1886), stb.

4. *H., Konrad*, német festő, szül. Schwerinben 1816 nov. 19., megh. Münchenben 1883 febr. 18. Eleinte színházi festő volt, azután a drezdai akadémián tanult, hosszú vándorlás után Münchenben telepedett le. Színes, hatásos építészeti képei közül említendők: A müncheni Frauenkirche belseje; A bíboros szobája; Részlet a velencei S. Zeno templom belsejéből; A velencei Sta Maria de' Miracoli templom; A torcellói templom belseje; A velencei Sta Maria della Salute templom, stb.

Hoffa, *Albert*, német orvostanár, a modern sebészeti ortopédia megalapítója, szül. Richmondban (Jóremény-fok) 1859 márc. 31., megh. Kölnben 1907 dec. 31. Orvosi tanulmányait Marburgban és Freiburgban végezte. 1883-ban a würzburgi sebészeti klinikán tanársegéd, 1886. magántanár, 1897. rendkívüli tanár lett. 1886-ban ortopédiai magánklinikát nyitott. 1902-ben Berlinbe hívták az ortopédiás sebészet tanárának, ahol haláláig működött. H. sok önálló dolgozatot készített az ortopédiás kirurgia köréből, ő építette fel a skoliózis, a deformitások tanát, a veleszületett izületi betegségek gyógyítását stb. Művei: Lehrbuch der orthopädischen Chirurgie (1902, 4. kiad.); Lehrbuch der Frakturen und Luxationen (1904, 4. kiad.). 1892-től szerkesztette és kiadta a Zeitschrift für orthopädische Chirurgie című folyóiratot.

Hoffacker, *Karl*, német építész, szül. Darmstadtban 1856 júl. 1. 1886—1897-ben a berlini művészeti iskolán tanított. Főműve a berlini művészek egyesületének 1897—1898. épült háza. 1895 óta a Kunstgewerbeblatt szerkesztője. Az 1900-iki párisi világkiállítás német osztályát, mint a német birodalmi kormánybiztos építésze, H. rendezte be.

Hoffbauer, *Klemens Maria, szent,* szül. Taszwitz faluban (Morvaország) 1751 dec. 26., megh. Bécsben 1820 márc. 15. 1784-ben Rómában redemptorista szerzetes lett és 1785. pappá szentelték. Ezután Varsóban 20 éven át lelkészkedett az ottani német katolikusok között és több redemptorista kolostort alapított Lengyelhonban. 1793. az Alpokon inneni kongregációk általános helynöke lett. 1808-ban kiüzettek a szerzetesek és Küstrin várába zárattak. 1809-ben Bécsbe jutott, hol mint hitszónok működött. Boldoggá avatta XIII. Leo 1886 nov. 21., X. Pius pedig 1909. máj. 20. a szentek sorába iktatta. Ünnepe márc. 15. Életrajzát megírták magyar nyelven: *Dankó* (1865); *Hahnekamp* (Kat. Szemle, 1891); *Breznay* (1912); német nyelven: Haringer (1880); Bauchinger (1902); Freund (1905); Innerkofler (1910).

Hoffer *Károly,* énekes és karnagy, szül. Bonyhádon (Tolna megye) 1840. A 60-as években a Nemzeti Színház operai társulatának tenoristája, majd később a pécsi székesegyház énekese volt. Kompozicióji közül kiválik Király-himnusza. Egyéb munkái: dalok, férfinégyes, egyházi zeneművek.

Hoffhalter *(Hofhalter) Rafael,* vándor nyomdász, 1567. állította fel II. János király anyagi támogatása mellett — kitől udvari nyomtató címet is nyert — gyulafehérvári műhelyét, melyet három éven át maga vezetett. 1567. megjelent első nyomtatványa Dávid Ferencnek Refutatio Scripti Petri Melii c. műve volt, melyet II. János királynak ajánlott. A következő évben Dávid Ferencnek még más hét darab munkája jelent meg műhelyében. H. (eredetileg *Skzesuski)* lengyel nemesi családból származott és a nyomdászat mesterségét külföldön sajátítván el, német álnév alatt ment Bécsbe, onnan pedig 1566. Gyulafehérvárra. Halála után a nyomda szünetelt, míg utóbb fia, *Rudolf* vette át annak vezetését s Félegyházi Tamásnak «Az keresztieni igaz hitnek reszeiről valo tanitas» című nagyobb műve már H. Rudolf neve alatt jelent meg 1579. Debreczenben. 1584-ben H. Rudolfnak már Nagy-Váradon is volt nyomdája, majd Nedeliczen, utóbb Alsólendván, végül ismét Nagy-Váradon.

Hoffm., növénynevek után *Hoffmann* Hermann (l. o.) és *Hoffmann* Georg Franz (l. o.), — zoológiai nevek után *Hoffmeister* Werner Friedrich (1818—1845) nevének rövidítése.

Hoffman, *Charles Fenno,* amerikai író, szül. 1806. New Yorkban, megh. 1884. Harrisburgban. Egyideig a Knickerbocker Magazine, utóbb több más irodalmi folyóirat szerkesztője volt. Utleírásai közül kiemelendők: A Winter in the West (1835) és Wild Scenes in Forest and Prairie (1837); novellái közül: Vanderlyn (1837) és Greyslaer (1840); költeményei: Poems (1873).

Hoffmann, 1. *Hugó (nagysötétáji),* cs. és kir. altábornagy, szül. 1851 febr. 16. Budapesten. 1873-ban mint hadnagy került ki a műszaki katonai akadémiából. A hadiiskola elvégzése után 1878. vezérkari tiszt lett. 1890-ben a vezérkar országleíró irodájában őrnaggyá, 1894. alezredessé, 1897. pedig ezredessé és a 30. hadosztálytüzérezred parancsnokává nevezték ki, mely állásból két évvel utóbb a m. kir. honvédséghez áthelyeztetvén, 1900-ig a trencséni 15. honvéd gyalogezred parancsnoka volt. Innen a honvéd törzs- és felsőbb tiszti tanfolyam parancsnokává, 1902. a honvédelmi minisztérium II. csoportja főnökévé, 1903. vezérőrnaggyá, 1904. a budapesti 79. honvéd gyalogdandár parancsnokává, 1905. pedig a kassai III. honvéd kerület parancsnokává nevezték ki. 1909-ben csoportfőnök lett a hadügyminisztériumban, mely minőségben a magyar delegáció ülésein a hadügyminisztert képviselte; e működésében széleskörű, alapos ismereteivel, erős logikájú, világos, törölmetszett magyaros előadási módjával és kiváló szervezőképességével tünt ki, mely érdemeinek elismeréséül a magyar nemességet kapta. 1911. egészségi állapota miatt megvált a tényleges szolgálattól és 1913. az újonnan felállított győri magyar ágyúgyár igazgatójává nevezték ki.

2. *H. Mihály (Miksa),* adóügyi író, szül. Nagyatádon, 1861 ápr. 11. Több éven át segédjegyzősködött, majd 1890. megalapította az *Adóügyi Szaklap*-ot. Nagyobb munkái: *Fogyasztási-, ital- és italmérési adók rendszeres ismertetése* (Osváth Imrével, Budapest 1893); *Az 1883—96. évi pénzügyminiszteri rendeletek és fontosabb elvi jelentőségű határozatok gyüjteménye* (u. o. 1896); *A szeszforgalmi, cukor- és sörfogyasztási adótörvények és utasítások rendszeres ismertetése* (u. o. 1898).

3. *H. Pál,* római jogász, szül. Nagymartonban 1830 febr. 25., megh. Sopronban 1907 jún. 28. A birói pályára lépett, de azt csakhamar a tanárival cserélte fel. 1860-ban a budapesti egyetemen magántanári képesítést nyert. 1862-ben a kassai, 1864. a pozsonyi jogakadémián lett tanár 1866. pedig a budapesti egyetemen a római jog tanára. A M. Tud. Akadémia 1863. levelező, 1890. rendes tagjává választotta. Több izben volt képviselő is szabadelvü párti programmal. Főbb művei: *A római magánjog rendszere mai érvényében* (Pandekták, 3. kiad., Budapest 1873); *A jog lényé*e (u. o. 1864); *A közönséges és magyar részszerű egyházjog alapvonalai* (u. o. 1865); *A római jog külszerű történelme és a római perjog* (2. kiad. u. o. 1872); *Institutiók* (u. o. 1875); *Általános magánjogi törvénykönyvek tervezete Magyarország számára.* I. közlemény. Általános rész (u. o. 1871, az igazságügyminiszter megbizásából); *A specificatio* (u. o. 1890); *A birtoki jogtan kétségei* (u. o. 1892).

Hoffmann, 1. *August Heinrich,* német költő és germanista, szül. Fallerslebenben 1798 ápr. 2. (szülőhelyéről *H. von Fallersleben*-nek nevezte magát), megh. Korveiben 1874 jan. 19. Göttingenben és Bonnban német, 1821. Leidenben pedig irodalomtörténeti tanulmányokkal foglalkozott. 1823-ban a boroszlói egyetem könyvtárőre, 1830. rendkívüli, 1835. rendes tanára lett. Unpolitische Lieder cimen (Hamburg 1840—41, 2 köt.) kiadott verseinek liberális iránya miatt 1842. tanszékétől megfosztották s több német államból kiutasították, mire nyugtalan vándorévek után 1853. Weimarban telepedett le, ahol 1854—57. a Weimarisches Jahrbuch für deutsche Sprache, Literatur und Kunst hat kötetét adta ki. 1860-ban Ratibor hercege korveii kastélyába hivta meg könyvtárosnak. H. dalai egyszerü bensőségükkel kitünően

eltalálták a népdal hangját, hazafias versei pedig hatásosan fejezték ki a negyvenes évek németségének vágyát, sőt «Deutschland, Deutschland über alles» c. verse német nemzeti himnusszá lett. Számos régi művet adott ki, melyek közül az Altdeutsche Blätter (Leipzig 1835—40, 2 köt.), a Fundgruben für Geschichte der deutschen Sprache u. Literatur (1830—37, 2 köt.), a holland irodalomra fontos Horae Belgicae (Berlin és Leipzig 1830—62, 12 rész) c. gyűjtemények válnak ki. Életét Mein Leben (Hannover 1868—70) c. hatkötetes művében írta meg. Összegyűjtött műveit Gerstenberg nyolc kötetben adta ki (Berlin 1890—93). V. ö. J. M. *Wagner*, H. v. F. (Wien 1869); *Gerstenberg*, Henriette von Schwechenberg und H. v. F. (Berlin 1903).

2. *H., Christoph*, a német Templom-társulat alapítója, *H. 10.* fia, szül. 1815 dec. 2., megh. 1885 dec. 8. 1840-ben a tübingeni teológiai szeminárium korrepetitora lett. 1854-ben kezdte meg a Templom-társulat (l. o.) érdekében való agitációját, mellyel a hívőknek Mózes törvényeinek teljesítése céljából Palesztinába való kivándorlását akarta elérni. 1868-ban Palesztinába költözött. H. kiadott egy Bibelforschungen c. munkát (Jeruzsálem és Stuttgart 1882—84, 2 köt.) és önéletrajzot: Mein Weg nach Jerusalem (u. o. 1882—84, 2 köt.).

3. *H., Emanuel*, osztrák filológus, szül. Neisseben 1825 ápr. 11., megh. Bécsben 1900 dec. 7. Tanulmányait Boroszlóban végezte. 1850-ben rendkívüli tanár lett a gráci egyetemen, 1856 rendes egyetemi tanár s a filológiai szeminárium vezetője Bécsben. Fontosabb művei: Homeros und die Homeridensage von Chios (Wien 1856); Caesaris commentarii (u. o. 2 kiad., 1890); Die Arvalbrüder (Breslau 1858); Die Construction der lat. Zeitpartikeln (Wien 2. kiad., 1873); Das Gesetz d. 12 Tafeln von den Foreten und Sanaten (u. o. 1866); Der Agricola des Tacitus (u. o. 1870); Mythen aus der Wanderzeit der gräco-ital. Stämme 1. köt.: Kronos und Zeus (Leipzig 1876); Patrizische und plebeische Kurien (Wien 1879); Studien auf dem Gebiete der lat. Syntax (u. o. 1883); Das Modusgesetz im lat. Zeitsatz (u. o. 1891); Augustinus kiadása (Zychával, u. o. 1899).

4. *H., Ernst Theodor Amadeus* (Mozartért való rajongásból cserélte fel *Wilhelm* keresztnevét az *Amadeus* névvel), német novellaíró, szül. Königsbergben 1776 jan. 24., megh. Berlinben 1822 júl. 24. Hányatott s kalandos életet élt. Rendkívül sokoldalú tehetség volt: elmés rajzoló, hivatott zeneszerző, gazdag képzelettel megáldott költő. Legkiválóbbak költői művei, melyek egyéniségének ellentétes fővonásait hatásosan visszatükröztetik: élesen boncoló eszét, mely főleg szatirájában nyilvánul és féktelen képzeletét, mely a világot sajátszerű, romantikus világításban látta, mely mindent szellemekkel és kísértetekkel népesített be és a legköznapibb dolgokat is kísértetiesen megeleveníteni és borzalmassá alakítani tudta. Ritka mesélő erejével elfogadhatóvá teszi a legképtelenebb fikciókat, melyeknek varázserejétől az olvasó csak nehezen tud szabadulni. A romantikus iskolának ő még ma is legolvasottabb írója, kit a külföld, főleg Franciaország is nagyra becsül. Főművei: Phantasiestücke in Callots Manier (1814, 4 köt.), utána *Callot-Hoffmann*-nak is nevezik; Elixiere des Teufels (1815); Nachtstücke (1817, 2 köt.); Die Serapionsbrüder (1819, 4 köt.); Klein Zaches (1819); Lebensansichten des Katers Murr (1820, Kreisler karmester alakjával); Der Doppelgänger (1822); Letzte Erzählungen (1825) stb. Munkáit: 1856—57, 12 köt. és újabban igen sokszor adták ki. Magyarul megjelent: Kis Zakar, ford. *Csernátoni* Gyula (Budapest 1893); Coppelia, Antonie, ford. *Alexander* Erzsi (u. o. 1903). H. a hőse a Hoffmann meséi c. operettnek, melynek tárgya több novellájából van összeszerkesztve. V. ö. *Ellinger*, H.-s Leben und Werke (Hamburg 1894); Artur *Sakheim*, H. (Leipzig 1908); *Trostler* József, E. Th. A. H. novellái (Budapest 1911).

5. *H., Franz*, német filozófiai író, szül. Aschaffenburgban 1804 jan. 19., megh. Würzburgban 1881 okt. 22. Legkiválóbb tanítványa Baadernek, aki Münchenben tanára volt. H. 1835-től kezdve a filozófia tanára volt a würzburgi egyetemen. Munkáinak legnagyobb része Baader teozofikus, misztikus bölcselkedésének magyarázatára vonatkozik. Néhány közülök: Die ewige Selbsterzeugung Gottes (Würzburg 1835); Grundriss der reinen Logik (2. kiad. 1855); Biographie Franz v. Baaders (Leipzig 1857). Összegyűjtve megjelentek művei 8 kötetben (1868—1882) Philosophische Schriften c. alatt. Ő adta ki másokkal együtt Baader műveit 16 kötetben; a 15. kötet a fentemlített életrajz.

6. *H., Franz*, német ifjúsági író, szül. Bernburgban 1814 febr. 21., megh. Drezdában 1882 júl. 11. Eleinte könyvkereskedő volt, majd Halleban filozófiát és természettudományokat hallgatott. Irodalmi munkásságát az Ezer egy éj meséinek az ifjúság számára való átdolgozásával kezdte meg s e művét, mint eredeti ifjúsági iratait is, mindenütt osztatlan tetszéssel fogadták. 1840 óta több mint száz elbeszélés, mese stb. jelent meg tőle. Ifjúsági iratainak javarésze magyarra is le van fordítva (fordították: *Bánfi* János, *Deák* Marcell, *Dienes* Lajos, *Füredi* Ignác, *Dulácska* Géza, *Kún* Béla, *Málnay* László, *Nyirák* Lajos, *Pékesházy* József, *Szabó* Antal, *Szabó* György, *Szabó* Lajos és névtelenül is számos fordítás jelent meg).

7. *H., Friedrich*, német orvos, szül. Halleban 1660 febr. 19., megh. u. o. 1742 nov. 12. Orvosi tanulmányait Jenában és Erfurtban végezte. Mindenben telepedett le, 1684. I. Frigyes király meghívása folytán Halleba ment, ahol mint az orvostan első tanára működött, 1709—1712. I. Frigyes udvari orvosa volt, később pedig a súlyosan megbetegedett I. Frigyes Vilmos király mellé hivatták, akinél egész felépüléséig maradt. H. nemcsak kitűnő orvos és tanár hírében állt, hanem számos kutatásával és felfedezésével hathatósan gyarapította az orvostudománynak úgyszólván minden ágát. Főleg a farmakológia terén tett kutatásokat, vizsgálatait főkép az ásványvizek összeállítására, hatására és adagolására terjesztette ki. Sok általa ajánlott szert még ma is jónak talál és használ az orvosok legnagyobb része, így főleg a Balsamum vitae Hoffmanni, az Elixir visceralét és a Liquor anodynust. A kinakéregnek nagy védője

volt s egyáltalában célszerü ételrenddel, nyugalommal és kevés szerrel iparkodott a betegséget legyőzni. Főbb művei: Medicina rationalis systematica (Halle 1718—1740, francia ford. Paris 1739—1743); De recto corticio chinae usu in febribus intermittentibus (u. o. 1728); De cinnabari antimonii (Jena 1681).

8. *H., Friedrich*, német gyáros, szül. Gröningenben 1818 okt. 18., megh. Berlinben 1900 dec. 3. A téglagyártásnál használt körkemence tulajdonképeni feltalálója; 1857. építette az első ily kemencét, mely az agyagiparban akkor óriási jelentőséggel birt. Egyik legnagyobb szaktekintélye volt a német agyagárú-iparnak.

9. *H., Georg Franz*, német botanikus, szül. Marktbreitban (Bajorország) 1761 jan. 31., megh. Moszkvában 1826 márc. 17. Eleinte orvostanár volt Erlangenben, azután a botanika tanára és a növénykert igazgatója lett 1792. Göttingenben, 1804. Moszkvában. Művei: Enumeratio lichenum (3 köt., Erlangen 1784—96); Historia salicum (2 köt., Leipzig 1785—91); Vegetabilia cryptogama (2 füz., Erlangen 1787—90); Plantae lichenosae (3 köt., Leipzig 1789—1801); Deutschlands Flora (2 köt., Erlangen 1791—95; 2. kiad. 1800—84); Syllabus plantarum umbelliferarum (Moszkva 1814); Genera plantarum umbelliferarum (u. o. 1814; 2. kiad. u. o. 1816).

10. *H., Gottlieb Wilhelm*, württembergi szeparatista, szül. Ostelsheimben 1771 dec. 19., megh. 1848. Császári jegyző és polgármester volt Leonbergben. A pietizmus összes vezéralakjaival megismerkedvén, 1818 után egy apostoli minta szerint berendezett gyülekezetet alkotott Kornthalban, mely a württembergi állami papságra jelentékeny befolyással volt. Fiai: *Wilhelm* (l. *H. 22.)* és *Christoph* (l. *H. 2.)*.

11. *H., Gustav*, művésznevén *Graben-Hoffmann*, német zeneszerző és énekpedagógus, szül. Bninben (Posen) 1820 márc. 7., megh. Potsdamban 1900 máj. 21. Hauptmann Moritz tanítványa volt. Mint énektanár működött. Számos dalt és becses énekpedagógiai művet írt.

12. *H., Hans*, német novellista, szül. Stettinben 1848 júl. 27., megh. Weimarban 1909 júl. 11. Irásmódját finom humor jellemzi, novelláinak tárgyait többnyire tanári élményeiből meríti, így Iwan der Schreckliche und sein Hund (regény, 1889); Das Gymnasium zu Stolpenburg (novellasorozat, 1891); Ruhm (1891) c. műveiben. Egyéb elbeszélései hol Olasz-, hol Görögország, hol Észak-Németország partjain játszódnak le. Újabb műveiből említendők; Der eiserne Rittmeister (1890, 2. kiad. 1900); Landsturm (3. kiad. 1903); Ostseemärchen (1897); Von Haff zu Haff (1903); Bozener Märchen und Mären (1907). Humoros lírai tehetségéről tesz tanuságot Vom Lebenswege c. verskötete (1893). V. ö. O. *Landendorf*, H. H. (Berlin 1908).

13. *H., Heinrich, Hoffmann-Donner* néven is ismert német író, szül. Majna-Frankfurtban 1809 jún. 21., megh. u. o. 1894 szept. 20. Németországban széltében ismerik gyermektörténetei révén, melyeket önmaga illusztrált s melyek közül a leghíresebb a Struwwelpeter (először 1845. jelent meg, 250 kiadást ért). Irt lírai, humoros és szatirikus verseket, valamint orvosi, különösen elmegyógytani könyveket is.

14. *H., Hermann*, német botanikus, szül. Rödelsheimban 1819 ápr. 22., megh. Giessenben 1891 okt. 26. Giessenben és Berlinben az orvostant tanulmányozta, 1842. Giessenben magántanár, 1853-tól fogva pedig ugyanitt a botanika tanára. Nevezetesebb munkái: Untersuchungen über den Pflanzenschlaf (u. o. 1851); Pflanzenverbreitung und Pflanzenwanderung (Darmstadt 1852); Witterung u. Wachstum, oder Grundzüge d. Pflanzenklimatologie (Leipzig 1857); Mykologische Berichte (u. o. 1878—73, 3 rész); Phenologische Untersuchungen (Giessen 1887).

15. *H., Josef*, osztrák festő, szül. Bécsben 1831 júl. 22., megh. 1904 jan. 31. Fiatal korában, mint szobafestő, sokat utazott Szerbiában, Horvátországban, azután Bécsben Rahlnak volt tanítványa. Utóbb hosszabb időt töltött Olasz- és Görögországban, de később is nagy utazásokat tett Európán kívül Kelet-Ázsiában és Afrikában. Műveinek óriási tömege nagyrészt osztrák nyilvános és magángyüjteményekben van. Többnyire tájképek, sokszor történeti és etnográfiai alakokkal, kezdetben még a Markó-féle ideális tájképfestés szellemében. A bécsi műv. akadémia képtárában vannak: Venus templomának romjai az eleusisi úton és Görög tájkép Anakreon sírjával. A bécsi természetrajzi muzeumot nagy földrajzi-geológiai falképei díszítik. Képeinek egész sorozata a báró Sina-család birtokában van. Wagner Richard megbízásából készítette a Nibelung-tetralogia első bayreuthi előadásához a díszletek vázlatait, melyeket a bécsi udvari operaházban is felhasználtak.

16. *H., Josef*, osztrák építész, szül. Pirnitzben (Morvaország) 1870 dec. 15. A bécsi szépművészeti főiskolán Wagner Ottó tanítványa volt s Wagner építészeti reformjainak legkiválóbb, a kivitelben teljesen egyéni követője. A belső architektura és iparművészet terén is jeleset alkotott. A bécsi iparművészeti főiskola tanára s a Wiener Werkstätte munkatársa. Főbb alkotásai a St.-Aegydi templom és villák Bécs körül.

17. *H., Karol Aleksander*, lengyel emigráns író, szül. Masoviában 1798 márc. 24., megh. Blasewitzben 1875 júl. 6. Élénk részt vett a lengyel forradalomban, amelynek elnyomása után külföldön élt. Említést érdemel: O Panslavizmie Zachodnim (A nyugati pánszlávizmus, Berlin 1868) c. munkája.

18. *H. (Hofmanowa), Klementyna* (családi nevén *Tańska), H. 17.* felesége, lengyel ifjusági írónő, szül. Varsóban 1798 nov. 23., megh. Passyban (Páris m.) 1845 szept. 15. Első munkája: Pamiątka po dobrej matce (Egy jó anya emlékezete 1819) nagy tetszést aratott. Sok gyermekelbeszélést irt (pl. Amelia, Wiązanie Helenki stb. és a Rozrywki dla dzieci (Gyermekek szórakozása) cimü gyermeklapot alapította. 1827-ben a varsói leányiskolák főfelügyelőjévé nevezték ki. 1829-ben férjhez ment, 1831-ben férjét külföldre követte és irodalmi munkákkal s az emigránsok gyermekeinek nevelésével foglalkozott. Ő a lengyel ifjusági irodalom megteremtője. Összes művei 12 kötetben Varsóban jelentek meg 1885.

V. ö. *Chmielowski*, H. zarys biograficzno-pedagogiczni (Szent-Pétervár 1899).

19. *H., Ludwig*, német építész, szül. Darmstadtban 1852 júl. 31. Tervei szerint épült a lipcsei birodalmi törvényszék. Királyi építészeti tanácsos. 1896-ban Berlin városának építészeti tanácsosa lett. Kiadta Neubauten der Stadt Berlin (2 köt. Berlin 1903) c. művet.

20. *H. (Hofmann), Melchior*, anabaptista, szül. a sváb Hallban a XV. sz. vége felé, megh. 1543 vagy 1544-ben. 1523-tól kezdve Livlandban és Svédországban Luther tanai mellett agitált; de 1529 óta az anabaptisták és spiritualisták vezetője volt és sok hánykódás után 1533. Strassburgban alapított egy újrakeresztelő szövetséget, melynek tagjai magukat az ő keresztnevéről melchioritáknak nevezték, s kiket ő apokaliptikus jellegű traktátusokkal látott el. V. ö. *Zur Linden*, M. H. ein Prophet der Wiedertäufer (Haarlem 1885).

21. *H., Otto*, indogermán nyelvész, szül. 1865 febr. 9. Hannoverben. 1889-ben Königsbergben magántanár, 1906 u. o. rk., 1907. Boroszlóban r. tanár lett. Főművei: Die griechischen Dialekte in ihrem historischen Zusammenhange (1891—1898); Die Makedonen, ihre Sprache und ihr Volkstum (1906).

22. *H., Wilhelm*, német prot. egyházi szónok és egyházpolitikus, *H. 10.* fia, szül. Leonbergben 1806 okt. 30., megh. Berlinben 1873 aug. 28. 1843-ban a baseli, 1850. a tübingeni egyetemen a teológia tanára, 1852. pedig udvari lelkész lett Berlinben, hol főszuperintendenssé és titkos tanácsossá is kinevezték. Kedves, bizalmas embere volt IV. Frigyes Vilmos királynak és I. Vilmos császárnak s a poroszországi protestáns egyház belső viszonyainak alakulására nagy befolyást gyakorolt. A hittérítésre vonatkozólag jelent meg tőle néhány dolgozat, számos egyházi beszéd; a német egység szellemében írta meg Deutschland und Europa im Lichte der Weltgeschichte (1869) c. művét. Életrajzát fia, H. Karl írta meg (Berlin 1878—80, 2 köt.).

Hoffmann-cseppek, igen elterjedt népies gyógyszer, mely áll 1 súlyrész éter és 3 súlyrész spiritusz keverékéből. Egyszerre 15—20 cseppet bevéve görcsös gyomorfájdalmak esetében használják. *Hoffmann* Friedrich német orvosról (l. *Hoffmann*, 7.) nevezték el.

Hoffmann-Donner, német író, l. *Hoffmann*, 13.

Hoffmann életbalzsama, l. *Balsamum*.

Hoffmann-Fallersleben, *Franz*, német festő, szül. Weimarban 1855 máj. 19., *Hoffmann von Fallersleben* költő (l. *Hoffmann*, 1.) fia. Düsseldorfban és Weimarban tájképfestőnek képezte ki magát, kivált Preller volt rá hatással. Leginkább ősi kastélyok és vadon erdők vonzzák. Kivált az őszi és téli hangulatok sikerülnek neki. Nevezetesebb művei: Elhagyatva (Hannover, városi muzeum); Falusi tűzvész; Saxa loquuntur; Régi és új hit; A nagy fasor az augustenburgi parkban stb. Számos illusztrációt is rajzolt, így pl. atyja költeményeihez.

Hoffmann von Hoffmansegg, *Johann Centurius*, gróf, német természetbuvár és utazó, szül. Drezdában 1766 aug. 23., megh. u. o. 1849 dec. 13. Egyetemi tanulmányai bevégeztével bejárta Európának főbb országait és 1793—94. Magyarországot is beutazta. Tapasztalatairól naplót vezetett, melyet azután Jähne J. adott ki: Reise des Gf. H. in einigen Gegenden Ungarns bis an die türkische Grenze (Görlitz 1800; magyarra ford. *Berkeszi* István: H. utazása Magyarországon, Budapest 1887); más munkája a Flore portugaise, 22 füz., sajtó alá rendezte Link (Berlin 1809—40., díszmunka, mely 50,000 tallérba került). Gyüjteményeit a drezdai és berlini muzeumokra hagyta.

Hoffmeister, *Karl*, német irodalomtörténetíró, szül. Billigheimben 1796 aug. 15., megh. 1844 júl. 14. Kölnben, ahol 1832 óta gimnáziumi tanár, majd igazgató volt. Főműve: Schillers Leben, Geistesentwicklung u. Werke (5 rész, 1838—42). Ezenkivül írt több klasszika-filológiai művet is.

Hoffmeyer, *Niels*, dán meteorológus, szül. 1836 jún. 3., megh. 1884 febr. 16. Kopenhágában. A dán meteorológiai intézet alapítója (1872) és mint annak első igazgatója szervezte a megfigyelő hálózatot, melyet Grönlandra, Izlandra és a Faröi-szigetekre is kiterjesztett. A szinoptikus meteorológiának úttörője, amennyiben ő kezdte meg pontos időjárási térképek rendszeres kiadását.

Hoffmgg. v. *Hffsg.*, zoológiai nevek mellett *Hoffmann von Hoffmansegg* Johann Centurius gróf (l. o.), német természettudós nevének rövidítése.

Hoffner *József*, orvosdoktor, egyetemi tanár, szül. 1794 márc. 25. Veszprémben, megh. 1841 febr. 16. Pesten. Egyetemi tanulmányait a pesti és bécsi egyetemen elvégezve, 1822. orvosdoktorrá avatták. Az állatorvosi tanfolyamot Bécsben hallgatta s 1825-ig a sebészetet és törvényszéki állatorvostant tanította mint korrepetitor a bécsi állatorvosi intézeten. 1826-ban a pesti egyetem rendes tanárává és az állatorvosi intézet igazgatójává nevezték ki, ahol magyar nyelven tartotta meg beköszöntőjét. A Magyar Tudományos Akadémia 1832. lev. tagjává választotta. Cikkei az Orvosi Tárban és a Tudományos Gyüjteményben jelentek meg.

Hoffory, *Julius*, dán nyelvész, szül. Aarhusban (Jütland) 1855 febr. 9. magyar származású családból, megh. Berlinben 1897 ápr. 12. 1883-ban a berlini egyetemen az északi filológia magán-, 1886. rendkivüli tanára lett. Művei: Eddastudien (Berlin 1889); Phonetische Streitfragen (a Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung 23. kötetében); Professor Sievers und die Principien der Sprachphysiologie (u. o. 1884); Altnordische Konsonantenstudien (Bezzenberger, Beiträge zur Kunde der indogermanischen Sprachen, 9. köt., Göttingen 1884). Schlenther P.-vel ő adta ki Holberg kitünő vígjátékait (Berlin 1885—87) németül. Kiadta továbbá a Nordische Bibliothek c. vállalatot (1889—91, 17 köt.), melyben északi nyelvekből fordított modern elbeszélések, drámák jelentek meg.

Hoffs, *Friedrich van*, német író, szül. Geldernben 1843 jún. 13. Trierben a klasszika-filológia tanára volt. Melas fordítása nyomán Petőfit méltatta: Der ungarische Volksdichter A. Petőfi (Neuwied 1895). Egyéb művei: Gedichte (1883); Horazische Satiren und Oden (1885); Palestrinische Madrigale (1887—1890); Altdeutsche Volkslieder

(1890); Der Säkularnachtwächter v. Berncastel 1891); Bunte Schmetterlinge (költ., 1900); Herbstblumen (költ., 1909); Gäldersche Lidjes än Döntjes (1913).

Hoffsg., l. *Hoffmgg.*

Hofgeismar, az ugyanily nevű járás székhelye Kassel porosz kerületben, (1910) 4765 lak., malátakészítéssel, szeszégetéssel és kémiai gyárral; közelében vastartalmú ásványvízforrással és fürdőintézettel.

Hofgreff *György*, nyomdász, l. *Heltai*, 2.

Hofhaimer *(Hofheyner), Paulus von*, német orgonaművész, szül. a salzburgi Radstadtban 1459 jan. 25., megh. Salzburgban 1537. A XV. sz. legzseniálisabb német komponistáinak egyike, korának legnagyobb német orgonaművésze volt. I. Miksa nemességre emelte. Harmoniae poëticae címmel (1539) 33 horatiusi ódát zenésített meg (Achleitner újra kiadta 1868). Egyéb művei: Öglin, Egenolff, Forster G. gyüjteményeiben találhatók.

Hofhalter *Rafael*, nyomdász, l. *Hoffhalter.*

Hofmann *Károly*, geológus, szül. Ruszkabányán 1839 nov. 7., megh. Budapesten 1891 febr. 21. Középiskolai tanulmányait Temesvárt és Bécsben végezte. 1856—57-ig a bécsi műegyetemen, 1858. a karlsruhei és freiburgi bányászati főiskolán tanult, 1860—63 között a heidelbergi egyetemen bölcsészetkari hallgató volt s ugyanitt bölcsészetdoktori oklevelet szerzett. Heidelbergben a híres Bunsen és Kirchoff tanárok vezetése alatt különösen vegytannal és természettannal foglalkozott. 1863 őszén a budai műegyetem ásvány-földtani tanszékére hívták meg, s itt főkép geológiával foglalkozott; 1869. az akkor szervezett m. kir. földtani intézet főgeológusává nevezték ki. Hazánk egyik legalaposabb képzettségű geológusa volt, aki a földtan minden ágában alapvető munkákkal gazdagította a magyar irodalmat. Első munkája *A zsilvölgyi szénteknő* címen a Földtani Társulat Munkálatainak V. kötetében jelent meg 1867., igen becses térképpel és szelvényekkel, valamint követek rajzaival; ugyanezen művét a bécsi földtani intézet is átvette 1870. Évkönyvének 20. kötetében. 1868-ban Than Károly bemutatta a Magyar Tudományos Akadémiában a *Sóoldatok elegyítéséről* szóló értekezését, amely a Poggendorf-féle Annalen 133. kötetében meg is jelent. Egyik legfontosabb műve *A buda-kovácsii hegység földtani viszonyai* címen a m. k. Földtani intézet Évkönyve I. kötetében 1871. jelent meg, ugyanennek II. kötetében a *Buda-kovácsii hegység harmadkori faunáját* ismertette; a III. kötetben *A déli Bakony bazaltkőzetei* című korszakos fontosságú közettani munkája látott napvilágot. 1873—1875 között a Pécsi-hegység földtani felvételével, majd később Szilágy vmegye geológiai vizsgálatával foglalkozott s bár 1878—1884 között végzett munkáiról kevés jelentés maradt, de e felvételek nagyon becses sztratigráfiai eredményeket szolgáltattak. Szilágy, Szolnok-Doboka és Bihar vármegyék szövevényes hegységeiben igen pontos és részletes térképeket készített. Munkáinak száma 30-ra rúg, s ezek mindmegannyi díszei a geológiai irodalomnak. A Magyar Tudományos Akadémia 1871. levelező tagjává választotta, 1882. *Semsey* Andorral és *Telegdi-Roth* Lajossal ő vette át Marseilleben a hírneves Coquand-féle paleontológiai gyüjteményt a m. kir. földtani intézet számára. Életének s működésének leírását a Földtani Közlöny 1892. évi 22. kötete tartalmazza.

Hofmann, 1. *August Wilhelm von*, német kémikus, szül. Giessenben 1818 ápr. 8., megh. Berlinben 1892 máj. 5. Giessenben jogot, aztán Liebignél kémiát tanult s a kémiai laboratorium asszisztense lett. 1845-ben Bonnban magántanár, 1846. Londonban vegytani intézetet (Royal College of Chemistry) állított fel, amelynek vezetője volt. 1862-ben a porosz kormány felszólítására Bonnban nagy laboratóriumot állított fel. Mielőtt ezt az új intézetet megnyithatták volna, H.-t Berlinbe hívták meg egyetemi tanárnak, ahol szintén nagy laboratóriumot épített. 1868-ban megalapította a német kémikusok társulatát. A berlini tudományos akadémia és számos más tudós társaság tagja volt. H. vegytani kutatásai a szerves vegytan körébe vágnak; nevezetesek a nitrogént tartalmazó bázisokra, az ammoniára és származékaira, az anilinra és az anilinfestékekre vonatkozó vizsgálódásai. Kutatásai közben fölfedezte a fukszint és számos ebből származó festéket. H. tehát az anilin-ipar egyik legkiválóbb előmozdítójának tekinthető. Több kitünő új készüléket is talált fel (a Gay-Lussac-féle, a gőz sűrűségének kipuhatolására használt készüléket is javította) s Introduction to modern chemistry (London 1865) című művével a kémiában követendő új módszernek számos hivet szerzett. Egyéb munkái: Die Frage der Teilung der philosophischen Fakultät (2 kiad., Berlin 1881); The life work of Liebig in experimental and philosophic chemistry (London 1876); Zur Erinnerung an vorangegangene Freunde (3 köt., Braunschweig 1889). Liebig halála óta az Annalen der Chemie c. évkönyvet H. adta ki.

2. *H. (von Aspernburg), Edmund*, magyar származású bécsi szobrász, szül. Budapesten 1847 nov. 2. A bécsi akadémián tanult Zumbuschnál. Művei: Kentaurok (Bécs, akadémia); Hermes (u. o., császári palota); Károly Lajos-emlék (u. o., Oktogonplatz); I. Ferenc József-emlék (Temesvár) stb.

3. *H., Eduard*, lovag, osztrák orvos, szül. Prágában 1837 jan. 27., megh. Abbaziában 1897 aug. 27. Tanulmányait szülővárosában végezte, 1865. u. o. a törvényszéki orvostan magántanára lett, 1869. a gyógyszertan tanára Innsbruckban, 1875. a törvényszéki orvostan tanára Bécsben, 1888. a legfelsőbb egészségügyi tanács elnöke. H. nagy érdemeket szerzett a tudományos törvényszéki orvostan megalapítása körül, különösen a modern górcsövi vizsgálatok és az állatkisérletek alkalmazásával. Munkája: Lehrbuch der gerichtlichen Medizin (Wien 1877, 9. kiad. 1903). Magyarul megjelent: A törvényszéki orvostan atlasza. Ford. *Ajtai* K. Sándor István és *Krausz* Artur (Budapest 1899).

4. *H., Franz*, osztrák római jogász, szül. Zdounekben (Morvaország) 1835 jún. 20., megh. Bécsben 1897 okt. 25. A bécsi egyetemen 1868. magán-, 1874. rendkívüli, 1877. rendes tanár lett.

Főbb művei: Beiträge zur Geschichte des griechischen und römischen Rechts (Wien 1870); Die Entstehungsgründe der Obligationen (u. o. 1874); Kritische Studien im römischen Rechte (u. o. 1885). Leopold *Pfaff*-fal kommentárt írt az osztrák polgári törvénykönyvhöz (u. o. 1877—87, 2 köt.) és ennek mellékleteként 2 kötetet Exkurse (u. o. 1877—84.) c. alatt.

5. *H., Franz Adolf*, német higienikus, szül. Münchenben 1843 jún. 14. Orvosi tanulmányait u. o. végezte és az ottani élettani intézetben lett tanársegéd. 1872-ben rendkívüli tanár a lipcsei patológiai kémiai intézetben, 1878. u. o. a higiénia rendes tanárává nevezték ki. A kémia, kórtan és higiénia körébe vágó számos dolgozatot készített és adott közre.

6. *H., Heinrich*, német festő, szül. Darmstadtban 1824 márc. 19., megh. Drezdában 1911. jún. Düsseldorfban Hildebrandt és Schadow tanítványa volt. 1870—1892-ig a drezdai akadémia tanára. Sikerültebb művei: Otello és Desdemona; Nimfa és hattyu; Házasságtörő nő Krisztus előtt (drezdai képtár); Krisztus a Genezáret taván (Berlin, nemzeti képtár); A 12 éves Jézus a templomban (drezdai képtár); Krisztus az olajfák hegyén.

7. *H., Heinrich Karl Johann*, német zeneszerző, szül. Berlinben 1842 jan. 13., megh. Grosstabarzban (Thüringen) 1902 júl. 16. A berlini Kullak-konzervatorium tanítványa volt. 1882-ben az akadémia tagja lett. Első nagy sikereit Magyar suite-jével (1873) és Frithjof-szimfóniájával aratta. Irt számos kedvelt zongoradarabot, karénekműveket és több operát (Cartouche, 1869; Ännchen von Tharau, 1878; Donna Diana, 1886).

8. *H., Johann Christian Konrad von*, német protestáns hittudós és egyháztörténész, szül. Nürnbergben 1810 dec. 21., megh. Erlangenben 1877 dec. 20. A rostocki és erlangeni egyetemeken volt tanár. A teológiai és egyházi téren a szigoruan lutheri irányú ortodox pártnak lett egyik vezérbajnoka, anélkül azonban, hogy a nálánál túlzóbbak részéről a heterodoxiával való gyanusíttatását kikerülhette volna. Kiválóbb művei: Theologische Ethik (1878); Encyclopädie der Theologie (1879) és Biblische Hermeneutik (1880), melyek irodalmi hagyatékából adattak ki.

9. *H., Leopold Friedrich*, báró, osztrák államférfiú, szül. Bécsben 1822 máj. 4., megh. u. o. 1885 okt. 24. Jogot végzett és azután a birói pályára lépett. 1847-ben Svájcba küldték mint követet, 1848. pedig az Olmützbe menekült udvarhoz hívták. 1850-ben a külügyi minisztériumba helyezték át, hol a német birodalmi osztályban dolgozott. Egyúttal mint a német jogtörténet magántanára működött az egyetemen. 1859-ben résztvett a zürichi béketárgyalásokban; 1865. mint Gablenz tábornok civil-adlatusa Holsteinba távozott. 1867-ben osztályfőnök lett a belügyminisztériumban; 1872. báró, 1875. pedig közös pénzügyminiszter, mely állásában 1880-ig maradt s ekkor a Burgszinháznak és a császári operának lett főintendánsa.

10. *H., Ludwig von*, német festő és grafikus, szül. Darmstadtban 1861 aug. 17. Tanulmányait a drezdai akadémián nagybátyja, Heinrich H. vezetése alatt kezdte meg és a karlsruhei, majd a párisi Julian-akadémián folytatta. Leginkább fantasztikus tájképeket fest, melyeket dekorativ céljainak megfelelőleg szinez és komponál, rendszerint emberi alakokat is helyezve beléjük. Érdekes, gazdag képzeletü művész, egyike az újabb német képirás vonzóbb egyéniségeinek. Nevezetesebb művei: Az Atyaisten és az első emberpár a paradicsomban; Fürdő nők a tengerparton (mindkettő a magdeburgi városi muzeumban); Éva teremtése; Tavasz; Lovasok a tengerparton; Borzalom völgye; Virágfantázia; Forró éjszaka; A Faraglioni Caprinál; Lucendro környékéről, pasztell (Berlin, művészeti képtár); Porto d'Anzio, pasztell stb. Igen sikerült kőrajzokat is készitett. Az utóbbiak láthatók a Szépművészeti Muzeum grafikai gyüjteményében. 1903—1908-ig a weimari művészeti iskola tanára volt. V. ö. *Fischel*, Ludwig von H. (Bielefeld, 1903).

11. *H., Melchior*, l. *Hoffmann*, 20.

Hofmann-féle ibolya *(jód-ibolya)*, kátrányfesték, a trietil és trimetilrozanilin sói

$$[C_{20}H_{18}(CH_3)_3N_3O],$$

előállítható, ha rozanilint jódmetillel v. jódetillel és alkohollal hevítünk. A metilszármazék vörösebb, mint az etilszármazék. A H. fémfényü zöld kristályokat alkot, melyek alkoholban oldhatatlanok, vízben jól oldódnak. Kékes szinü készítmények *Dahlia*, vöröses szinüek pedig *Primula* néven kerülnek a forgalomba.

Hofmannit, ásványos gyanta; fehér kristályos kivirágzás, rombalakú, szintelen, gyöngyházfényü táblák. Képlete: $C_{20}H_{36}O$. Siena környékén a lignitben fordul elő.

Hofmannsthal, *Hugo von*, német költő, szül. Bécsben 1874 febr. 1. Már 18 éves korában *Theophil Morren* álnéven bocsátotta közre első koraérett művét (Gestern, Leipzig, 1892, 2. kiadás 1904) s Arthur Schnitzler mellett csakhamar az osztrák s az új romantikus német irodalomnak egyik legünnepeltebb képviselője lett. Lirai költeményeiben Stephan Georgenak, a Blätter für Kunst szimbolista lirikusainak köréből indult ki, de korán feltalálta sajátos, egyéni stílusát (Gesammelte Gedichte, 1907). Első drámája: Der Tod des Tizian (Berlin 1901) pompázó nyelvvel, de csaknem cselekvény nélkül kifejezi lelkesedését a renaissance szépségkultuszáért, Der Tor u. der Tod (Berlin 1900) c. játéka pedig Klaudionak, egy művelt, előkelő olasz ifjúnak a halál percében támadó elégedetlenségét s újra éledő életkedvét állítja elénk. Theater in Versen (Berlin 1899) c. egyesitett három egyfelvonásos színműve (Die Frau im Fenster, Die Hochzeit d. Sobeide, Der Abenteurer und die Sängerin) a keletnek, a renaissancenak s Velencének érzéki világába vezetnek. Két antik tragédiának újraköltésében (Elektra 1903, Ödipus u. die Sphinx 1906) a lelki abnormitások tanaival s trópikus képzelettel igyekszik antik végzettragédiákat újszerű köntösbe burkolni. Das gerettete Venedig c., szintén Velencében játszó tragédia Thomas Otwaynak Venica perserved (1682) c. drámáját, Jedermann (1912) pedig az Everyman-drámákat újítja fel. Egyéb munkái: összegyüjtött prózai művei (1907); Der Rosenkavalier (zenés játék, 1911); Ariadne auf Naxos (opera, 1912). *A rózsalovag* és *Elektra*, melyek-

hez Richard Strauss szerzett zenét, nálunk is színre került *Várady* Sándor fordításában az Operaházban s az Elektra *Váradi* Antal fordításában a Nemzeti Színházban is. Megjelent még magyarul: A balga és a halál (ford. *Somlyó* Zoltán, Budapest 1912).

Hofmannswaldau, *Christian Hofmann von H.*, német költő, szül. Boroszlóban 1617 dec. 25. megh. u. o. 1679 ápr. 18. A második sziléziai iskola egyik feje s a marinizmusnak főképviselője Németországban. Érzékiség, dagály jellemzik minden művét. Költészetének frivolsága ellentétben állt közbecsülésnek örvendő tiszta jellemével s életével. Főművei: Heldenbriefe (heroidák, 1679, Ovidius mintájára); Grabgedichte (1686); Auserlesene Gedichte (1695—1727). V. ö. *Ettlinger*, H. (Halle 1891); *Brossmann*, H. (Liegnitz 1900).

Hofmann von Wellenhof, *Paul*, osztrák politikus, szül. Ober-Döblingben, 1858 szept. 1. Középiskolai tanár volt Grácban; 1891 óta képviselő a birodalmi tanácsban, ahol a német haladópárthoz csatlakozott. A stájerországi német néppártnak egyik vezető embere. Főbb művei: Das Deutschthum in Österreich u. Ungarn (1885); Steiermark, Kärnten, Krain u. Küstenland (a Kampf um das Deutschtum c. gyüjteményes vállalatban, München 1899).

Hofmeier, *Max*, német nőorvos, szül. Zudarban (Rügen) 1854 jan. 28. Orvosi tanulmányait Greifswaldban, Würzburgban és Freiburgban végezte, 1877. tanársegéd a greifswaldi női klinikán, 1887. a szülészet rendes tanára Giessenben, 1888. Würzburgban. Sok dolgozata jelent meg a méhrákról, a myotomiáról, a placenta fejlődéséről és anatómiájáról stb. Handbuch der Frauenkrankheiten c. könyve számos kiadást ért. Olshausennel együtt szerkeszti és kiadja a Zeitschrift für Geburtshilfe und Gynäkologie folyóiratot.

Hofmeister, 1. *Franz*, kémikus, szül. 1850 aug. 30. Prágában. Szülővárosában és Lipcsében tanult, 1872. a prágai orvos-kémiai intézet tanársegéde, 1879. ugyanott az orvosi kémia, majd 1880. a gyógyszertan magántanára lett. Aztán Schmiedeberg mellett dolgozott Strassburgban, míg 1883. ismét Prágába ment, mint a gyógyszertan tanára. 1896-ban a strassburgi orvos-kémiai intézet igazgatója lett. Munkái a fehérjéknek a szervezetben elbontásával és újraépítésével foglalkoznak, továbbá a tápanyagok asszimilációjával, a sók hatásával, a szövetek anyagforgalmával, a sejtek enzimjeinek szerepével, a kolloidokkal stb. Fő munkája: Leitfaden für den praktisch-chemischen Unterricht der Mediziner (3. kiadás, Braunschweig 1908); 1901 óta kiadja a Beiträge zur chemischen Physiologie und Pathologie (u. o.). c. folyóiratot.

2. *H., Wilhelm*, német botanikus, szül. Lipcsében 1824 máj. 18., megh. Lindenauban, Lipcse mellett, 1877 jan 12. Zeneműkereskedő létére időt szakított magának növénytani, kivált pedig élettani vizsgálatokra. 1863-ban Heidelberg meghívta az egyetemre professzornak. Innen 1872. Tübingenbe ment át. 1865 óta kiadta de Bary, Irmisch és Sachsszal a Handbuch der physiologischen Botanik című nagyterjedelmű munkát, melynek első kötete: Allgem. Morphologie der Gewächse (Leipzig 1867—68) tőle való. Egyéb művei: Über den Vorgang der geschlechtlichen Befruchtung der Phanerogamen (1847); Die Entstehung des Embryo der Phanerogamen (1849); Vergleichende Untersuchungen höherer Kryptogamen und der Koniferen (1851).

Hófogó, az épületek fedelén, közvetlenül az ereszvonal mögött a hó lecsúszásának meggátlására alkalmazott alacsonyabb vasrács. Rendszerint az eresz deszkázatára srófolt, 30—40 cm. magas könyökös vasoszlopocskákból áll, melyeknek lyukain 2—3 dróthuzal van keresztülhúzva. E keresztbe fektetett drótok meggátolják, hogy a hó nagyobb tömegekben lecsúszva, az alant járókelők biztonságát veszélyeztesse. Budapesten a H. alkalmazása szabályrendeletileg van elrendelve.

Hóföld (azelőtt: *Fófeld*), nagyk. Szeben vm., újegyházi j.-ban, (1910) 1011 oláh lak., vasúti megállóhely, u. p. Holczmány, u. t. Újegyház.

Hofra en Nahasz, helység Dar-Furban, hajdan híres rézbányákkal.

Hofstede, előbb önálló porosz község az arnsbergi közigazgatási kerületben, 1904 óta Bochum egyik városrésze.

Hofstede de Groot, *Petrus*, németalföldi református hittudós, szül. Leerben 1802 okt. 8., megh. Gröningenben 1886 dec. 7. Feje volt az ú. n. gröningeni iskolának, mely középhelyen állt a modern és ortodox teológiai iskola közt. Encyclopaedia theologi christiani című művében a teológiai tudományokat három részre osztotta. Első rész a történeti teológia, második rész: erkölcstan és gyakorlati teológia, a harmadik rész dogmatikai és apologetikai visszapillantás az egész keresztény teológiára. Másik műve: Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God (3. kiad. 1855, 2 rész; 3-ik rész 2. kiad. 1885).

Hofstetter *Ádám János*, orvos, szül. Selmeczbányán 1667., megh. Kopenhágában 1720 körül. Midőn atyját, ki Selmeczen prot. lelkész volt, vallása miatt üldözőbe vették, fiával együtt Németországba menekült, hol H. az orvosi pályára lépett. Miután műveivel hírnévre emelkedett, a dán király magához hívta és házi orvosának tette meg.

Hófuvás (vasút). A vasutak forgalmának télen nagy akadálya a H. Elég erős, másodpercenkénti 4 méter sebességű szél a hulló és a lehullott havat is, ha az elég száraz és kristályos, messzire elhordja és az útjába kerülő akadályok előtt és után lerakja. Különösen hamar befújja az alacsony bevágásokat és a környező tér színébe eső pályatesteket. Gyengébb H.-nál vagy nyugodt hóesésnél még 10—15 centiméter magas havat a pályaőr kézi faekéjével el tud takarítani. Ennél nagyobb havat lovakkal vontatott hóekékkel szoktak eltakarítani, melyekkel óránként 2—3 kilométer hosszban lehet a pályát megszabadítani. A 20—30 centiméter magas hó már megakasztja a vonatok közlekedését. Ekkor már rendesen kisebb hókotrókat szerelnek a vonatok mozdonyai elé, vagy külön mozdonyokkal tolt hóekéket járatnak, amelyek azonban óránként 40 kilométernél nagyobb sebességgel nem közle-

kedhetnek. Nagyobb H.-i akadályokat a hóeke is csak akkor képes áttörni, ha kézierővel helyenként árokszerűen kilapátolják előbb a havat. Külföldön a mozdonyok által hajtott hólapátoló kereket is használnak. A hóekemenetek a látás akadályozására és a dolgozó munkások biztonságára való tekintettel nagy óvatosságot igényelnek. A H.-ok meggátlására hóvédőműveket (l. o.) létesítenek.

Hofwil *(Hofwyl*, előbb *Wilhof)*, kastély és földbirtok 8 km.-nyire Berntől; ismeretes a Fellenberg-féle tanító-intézetekről, amelyek a XIX. század elején nagy hírnek örvendtek, de 1848. alapítójuk halála után minden jelentőségüket elvesztették.

Hogar, fensík a Szaharában, l. *Ahaggar*.

Hogarth, *William*, angol festő, szül. Londonban 1697 nov. 10., megh. 1764 okt. 26. Az angol festészet történetének ez első nagy alakja ötvösműhelyben tanult, amellett már korán rézmetszéssel is kezdett foglalkozni, apró alkalmi metszeteket és illusztrációkat készített, úgyszintén kenyérkeresetből arcképek festésével is megpróbálkozott. Úgyis mint festő, úgyis mint rézmetsző, a 30-as évek eleje óta aratott nagyobb sikereket. 1733—1734. keletkezett A Harlot's Progress (Kéjhölgy élete) c. festménysorozat (6 kép), melyet 1735. a Rake's Progress (Kéjenc élete, 8 kép, London, Soane Museum) követett. Ezeket, mint későbbi hasonló sorozatainak és egyes képeinek egy részét is, maga H. metszette rézbe és művészete épen e reprodukcióknak köszönheti rendkívüli elterjedését, erős hatását. Mint az első sorozatoknak, úgy a későbbieknek is erős moralizáló célzata van. H. hol drámai komolysággal, hol a szatira csípős eszközeivel mutat reá az emberi bűnökre, ferdeségekre. Nem retten vissza a túlzástól, a tartalmi kifejezés kedvéért sokszor zsúfolja a vonásokat, nehezen megfejthető vonatkozásokat is ad, de a mellett a valóság mély megfigyelője, a korabeli Londonnak és társadalmának páratlan ábrázolója. De művei nemcsak tárgyaiknál fogva érdekesek, hanem festői szempontból is a modern festészet úttörői közé tartoznak. Egymás után következnek: a Soutwarki vásár, a Vándor színésznők, 1745. a Marriage-à-la-Mode (divatos házasság) 6 képből álló sorozata (London, National Gallery, *képmellékletünk* e sorozat egy képét mutatja be), a Gate of Calais (1749), March to Finchley (1750 London, Foundling Hospital), végre 1755. a négy képből álló Election Series (Soane Museum). A legismertebb sorozatok egyike, az Industry and Idleness (Szorgalom és Lustaság) csak metszetekben készült el. Festményei közül képmásai a tartalmi célzattal meg nem zavarva mutatják festői fölfogását. Ilyenek: saját arcképe, nővérének és Lavinia Feltonnak arcképei a National Galleryben, továbbá a híres Shrimp Girl (krevettárus leány) u. o. H. a művészet elméletével is foglalkozott. Híres volt az Analysis of beauty c. műve, melyben a hullám- v. kígyóvonalat állította oda «szépségvonalnak» (Egyéb irataival új kiadás: Complete works including the analysis of Beauty, London, 1837). H. szatirikus, moralizáló műveinek sok magyarázója akadt. Ilyenek: Lettres de Mr.*** á un de ses amis à Paris, pour lui expliquer les estampes de M. H. (Paris, 1746); *Trusler*, H. moralised (London, 1768); *Ireland*, H. illustrated (u. o. 1791). Legszellemesebb és későbbi kiadásokban legelterjedtebb a német *Lichtenberg*, Ausführliche Erklärung der H.-ischen Kupferstiche (Göttingen 1794—1816). Többnyire ily magyarázatok kíséretében jelentek meg H. műveinek reprodukciói sok kisebb-nagyobb kiadásban. V. ö. *Nichols-Steevens*, The genuine Works of William H. (London 1808—17); *Sala*, William H. (u. o. 1886); *Dobson*, H. (u. o. 1895); *Dobson-Armstrong*, William H. (u. o. 1902); *Benoit*, H. (Paris 1904); *Meier-Gräfe*, William H. (München u. Leipzig 1907).

Hógátak. Télen, midőn a fagyott földet nem igen lehet megmunkálni, a védőleg viselkedő csapatok hóból is készíthetnek maguknak gátakat és egyéb erődítéseket. De míg puskalövedékek ellen földből csak 1 m. széles mellvédek is megvédenek bennünket, addig hóból kétszer akkora széles mellvédek kellenek. A tábori tüzérség lövedékei ellen földből 2·5—3, hóból 8 m. széles mellvédre van szükség.

Hogendorp (ejtsd: hóhen—), 1. *Dirk van*, gróf, hollandi tábornok, szül. 1761 okt. 13. Rotterdamban, megh. 1822 okt. 29. Rio de Janeiro melletti birtokán. Előbb porosz, majd hollandi katonai szolgálatba állott és 1807. hadügyminiszter lett. Minthogy már előbb ügyes diplomatának bizonyult, Napoleon kormányzónak nevezte ki Hamburgba 1815. Napoleon végső küzdelme alkalmával hűségesen oldala mellett harcolt Waterloonál, azután pedig Braziliába vándorolt ki. Mémoires-jai 1887. jelentek meg Hágában.

2. *H., Gijsbert Karel van*, gróf, hollandi államférfi, az előbbinek öccse, szül. 1762 okt. 27. Rotterdamban, megh. 1834 aug. 5. Hágában. Porosz szolgálatban 1778. részt vett a bajor örökösödési háborúban, ezután pedig visszatért Hollandiába, ahol jogot tanult. Majd Amsterdamban kereskedelmi társulatot alapított, de Napoleon uralma alatt nem lépett államszolgálatba, hanem részt vett az 1813-iki felszabadító háborúban, melynek befejeztével Hollandiában az ideiglenes kormány feje és az alkotmányt kidolgozó bizottság elnöke lett. Mint az államtanács elnöke vonult nyugalomba 1816-ban. Műveiben Hollandia közgazdaságát, különösen indiai és délnyugatázsiai kereskedelmét, valamint Belgiumtól való elválását tárgyalja.

Hogg, 1. *James*, skót költő, szül. 1770 dec. Ettrick nevű faluban, déli Skóciában, megh. 1835 nov. 21. Altrive-Lakeben. Szegény pásztornak gyermeke volt. Ifjuságában maga is juhokat őrzött és a maga szorgalmából tanult meg írni és olvasni. Költészetére Burns volt a legnagyobb hatással. Első költeménykötete: Scottish Pastorals, Poems and Songs (1801) feléje fordította Walter Scott figyelmét, akinek Border Minstrelsy c. munkája számára sok régi balladát gyüjtött. Walter Scott támogatásával jelent meg: The Mountain Bard (1807) c. költeménykötete. Következő műve: The Queen's Wake (1813), költői elbeszélések gyüjteménye, amelyeket állítólag Stuart Mária előtt skót bárdok adtak elő, annyira megnyerte Byron tetszését, hogy H.-ot kiadójá-

Hogarth cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

HOGARTH WILLIAM: DIVATOS HÁZASSÁG
(LONDON, NATIONAL GALLERY)

nak, Murraynek ajánlotta. Ettől fogva művei sűrűbb egymásutánban követték egymást. The Pilgrims of the Sun (1815) és Mador of the Mood (1816) romantikus költői beszélyek; The Poetic Mirror (1816) parodiák korabeli költőkre. A prózai The Brownie of Bodsbeck (1818); Winter Evening Tales (1819); The Three Perils of Man (1822) és The Three Perils of Woman (1823), régi skót hagyományoknak feldolgozásai. Queen Hynde (1825) c. éposza és Altrive Tales (1832) c. kötete nem aratott sikert. Utolsó munkája a Tales of the Wars of Montrose (1835, 3 köt.) volt. Irodalmi sikerei dacára H. nagy nyomorral küzdött. Költészete teljesen Burns hatását mutatja, akinél azonban kisebb tehetség volt. Honfitársai az Ettrick Shepherd (ettricki pásztor) jelzővel tisztelték meg és 1860. szobrot emeltek neki. Műveit kiadta Thompson (Poems and Life 1874, 2 köt.) és Nimmo (Works 1878, 6 köt.). V. ö. Memorials of James H., the Ettrick Shepherd (London, 1884) és *Douglas*, James H. (u. o. 1899).

2. *H., Robert*, angol botanikus, szül. Dunseben (Skócia) 1818., megh. Londonban 1896 márc. 15. Főként a kertészet ügyének előmozdítása körül fáradozott. 1854-ben Paxton-nal, a kristálypalota építőjével a British Pomological Society-t alapította meg, amely később a Royal Horticultural Society-val olvadt egybe. Művei: Manual of fruits (1848); British pomology (1851); The Dahlia (1852); The vegetable kingdom and its products (1858); Fruit manual (1860, 5. kiad. 1884); The Herefordshire Pomona. Apples and pears (1878). Johnsonnal a The wild flowers of Great Britain (1863—80) c. munkát adta ki, melyet Smith W. G. folytatott (11 köt.).

Hoggar a. m. Ahaggar (l. o.).

Hog-gummi, l. *Clusia*.

Hog-kolera, l. *Sertéskolera*.

Hogland (finnül: *Suursaari*, a. m. nagy sziget), gránit-, diorit- és porfirból álló sziget a Finn-öbölben, 150 km.-nyire Kronstadttól. Hossza 12, szélessége 3 km. Lakói hajókalauzok és halászok. E szigetről kapják Szt. Pétervár és más városok a kövezetet. 1788 júl. 17. eldöntetlen tengeri ütközet volt itt a Károly södermanlandi herceg vezérlete alatt álló svédek és a Greigh vezérelte oroszok között.

Hogni *(Högni)*, a német *Hagen* név skandináv alakja.

Hogolu, sziget, l. *Karolinák*.

Hógörgeteg, l. *Hólavinák*.

Hogshead (ejtsd: hogszhedd, a. m. disznófej), angol folyadékmérték, bornál 63 gallon = 286·24 l., sörnél 54 gallon = 245·35 l.

Hoguet (ejtsd: ogé), *Charles*, német festő, szül. Berlinben 1821 nov. 21., megh. 1870 aug. 4. Berlinben Krausenál, Párisban Cicerinél és Isabeynél tanult. 1848-ban Berlinben telepedett le. Igen sok tengeri és tájképet, valamint csendéletet festett. A berlini Nationalgalerieben van: Utolsó malom a Montmartreon; A hajóroncs; Csendélet.

Hógunyhók. Télen a szabad mezőn táborozó csapatok hóból készítenek maguknak az időjárás viszontagságai ellen óvó gunyhókat, melyeket még fűteni is lehet, miáltal azokban kb. 8 foknyi állandó meleget lehet létesíteni.

Hógyapot, *'hópenész, Lanosa nivalis*, helyesen: *Fusarium nivalis* (növ.), pázsiton, fiatal vetésen keletkezik télen, a hótakaró alatt. A hó elolvadása után előtünik. Néha terjedelmes területet fednek be pókhálószerű fehér szálai, melyek azonban a szabad levegőn, különösen szeles időben hamar eltünnek. A vetésre káros. A fonál gombákhoz tartozik.

Hóhányógép, a vasúti vágányokon fekvő, 3 méter magasságig érő hórétegek eltávolítására szolgál. A H. külön járómű; elején nagy lapátos kerék van, amelyet a H.-en elhelyezett gőzgép igen sebesen forgat. A két vagy három mozdony-

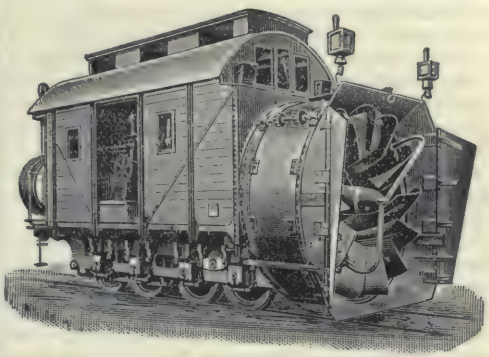

Hóhányógép.

nyal tolt H. a lapátkerekére jutó hótömeget 100 m. távolságra is képes elhajítani. A H. gőzgépének táplálására szükséges gőzt vagy a H.-en elhelyezett kazán szolgáltatja, vagy pedig a tolásra felhasznált első gőzmozdony. Amerikai szerkezetü H.-ek a Jull és Leslie-félék. A Máv. a görlitzi gépgyár szerkezete szerint épült két darab H.-et szerzett be. Ezt a fajta H.-et mutatja be a mellékelt *ábra*.

Hóharmat, l. *Zuzmara*.

Hóhatár, l. *Hó*.

Hohenasperg *(Hohenasberg)*, hegyi vár, most fogház Ludwigsburg württembergi kerületben, 356 m. magas, szabadon álló hegyesúcson, melynek tövében *Asperg* községe fekszik. Régebben erős vár és államfogház volt, 1883-ig helyőrsége és katonai fogháza is volt.

Hohenau, község Alsó-Ausztria Unter-Gänserndorf kerületi kapitányságában, a March mellett, (1910) 3739 lak.; cukorgyárral, bortermeléssel és fakereskedelemmel.

Hohenberg, egykori grófság Württemberg Schwarzwald kerületében. Saját grófjai alatt állott 1486-ig, azután vétel útján a Habsburg-ház birtokába került. 1805-ben a pozsonyi békében Württembergnek jutott.

Hohenberg *Zsófia* hercegnő, szül. *Chotek* grófnő, *Ferenc Ferdinánd* trónörökös (l. o.) neje, szül. Stuttgartban 1868 márc. 1. Chotkowai és wognini *Chotek* Bohuszláv gróf (l. o.) és *Kinsky* Vilma grófnő (szül. 1838., megh. 1886) leánya. 1900 júl. 1. Reichstadtban morganatikus házasságot kötött Ferenc Ferdinánd trónörökössel és ez alkalommal I. Ferenc József *Hohenberg* névvel osztrák örökös hercegi (Fürst) rangra emelte.

Azóta ismételten rangemelésben részesült és 1909 okt. 4. saját személyére nézve *Herzogin* rangra emeltetett «Fenség» (Hoheit) címmel. Gyermekei (*Zsófia*, szül. 1901; *Miksa*, szül. 1902. és *Ernő*, szül. 1904.) a H. hercegi (Fürst) nevet és rangot viselik, «Főméltóságú» címmel.

Hohenberg, *Martin*, festő, *l. Altomonte.*

Hohenbruck (csehül: *Třebechovice)*, város Königgrätz csehországi kerületi kapitányságban, a Dědina-patak mellett, (1910) 3761 cseh lakossal, nagy bőrgyárakkal, sörgyártással. Az itteni Horeb (most Vinice) magaslatról nevezték el magukat a horebita husziták.

Hohenelbe (csehül: *Vrchlabí)*, az ugyanily nevű csehországi kerületi kapitányságnak székhelye, az Elbe mellett, az Óriás-hegység D.-i lejtőjén, (1910) 25,267 lak. Kender- és pamutfonással, szövőszékekkel, fehérítőkkel, kelmefestőkkel, sör-, papírgyárral és vasöntővel; kastéllyal, szövőiskolával. H. az Óriás-hegységbe kirándulók egyik fő kiinduló pontja. H. 1533. bányavárossá emeltetett, Wallensteiné volt, majd halála után a Morzin grófoké, 1881 óta a Czernin grófok birtoka.

Hohenems *(Hohenembs)*, község Feldkirch vorarlbergi kerületi kapitányságban, (1910) 6452 lak., pamutfonókkal és szövőkkel, kelmefestő- és himzőiparral, sörgyárral és fakereskedéssel. K.-re fekszenek az Alt-H.-i kastély, Ny.-ra a Neu-H.-i kastély romjai. Közelében kénes fürdő van. Erzsébet királyné külföldi incognito-útjaiban rendesen a *H. grófnő* nevet használta. A király is használta a *H. gróf* nevet 1894 márc. cap-st.-martini útjában.

Hohenfels, *Stella*, német színésznő, szül. Firenzében 1857 ápr. 16. Először 1873. lépett föl a berlini nemzeti szinházban. 1873 végén a bécsi Burgszinházhoz szerződtették, ahol azóta a naiva szerepkört tölti be. 1889-ben férjhez ment *Berger* Alfréd báróhoz (l. o.) a Burgszinház későbbi igazgatójához.

Hohenfriedeberg (régebben: *Friedberg in Schlesien)*, város és klimatikus gyógyhely Liegnitz porosz kerületben, (1910) 707 lak. 1745 jún. 4. Nagy Frigyes a Károly lotharingiai herceg vezérlete alatt álló osztrákokat itt döntő ütközetben megverte. Osztrák részről több mint 9000 ember elesett és 7000 fogságba jutott.

Hohenfurth, város Kaplitz csehországi kerületi kapitányságban, a felső Moldva jobbpartja mellett, 1586 német lakossal, cisztercita apátság (alap. 1250.) gót templommal és könyvtárral (37,000 köt.), régi városháza. V. ö. *Mikowec*, Das Cistercienserstift H. in Böhmen (1859); *Pangerl*, Urkundenbuch des Cistercienserstifts in H. (1865).

Hohenhausen, 1. *Elisabeth*, báróné (családi nevén *Ochs)*, német írónő, szül. Waldauban, Kassel mellett, 1789 nov. 4., megh. Odera-Frankfurtban 1857 dec. 2. Fordított Scottból és Byronból, írt lírai költeményeket, úti emlékeket és novellákat. Karl v. H., Untergang eines Jünglings von 18 Jahren (1837) című művében szerencsétlen fiáról szól, ki öngyilkosságot követett el. Ez az esemény vallásos irányba terelte fejlődését, ami különösen későbbi művein erősen megérzik.

2. *H., Elise von, H. 1.* leánya (férje K. Fr. *Rüdiger)*, szül. 1812 márc. 7., megh. Berlinben 1899 jan. 31., szintén írónő; művei közül megemlítjük: Berühmte Liebespaare; Der Roman des Lebens (1876); Romantische Biographien aus der Geschichte (1878).

Hohenheim. A Württemberg fővárosa, Stuttgart közelében fekvő H.-i kir. gazdasági főiskola egyike Németország legrégibb, kitünő hírnevű gazdasági tanintézeteinek, hol számos magyar is tanult. A tanintézet ugyanazon évben nyilt meg, mint a magyaróvári, t. i. 1818. s azt I. Vilmos württembergi király alapította a hasonnevű királyi birtokon. Az intézet, fejedelmi bőkezűséggel ellátva, szép fejlődésnek indult és fontos tényezője lett Württemberg, sőt Németország gazdasági haladásának. 1820-ban az addig Stuttgartban fennállott erdészeti iskolát a H.-i tanintézethez csatolták, 1881. azonban ismét elválasztották tőle. Alapításától kezdve akadémia nevet viselt, 1905 febr. 24. királyi rendelettel főiskolai címmel és szervezettel ruháztatott fel. A főiskola tanfolyama 3 év, félévei okt. 15. és ápr. 15. kezdődnek. Félévi oklevélvizsgálatokat tehetnek a hallgatók. A rendes tanárok és docensek száma 22, azonkívül több tanársegéd is van alkalmazva. A hallgatók száma 140—150 között jár, részükre kitünő konviktus is van berendezve. Az intézet gazdagon fölszerelt gyüjteménytárakkal, laboratóriumokkal és műhelyekkel, továbbá megfelelően berendezett mintegy 305 hektár birtokkal van ellátva. Az intézet mellett egy földmíves-iskola és egy kertész-iskola áll fenn. Intézményei közül, melyek vele kapcsolatban működnek, nevezetesebbek a gazdasági kémiai kisérleti állomás, a technológiai intézet berendezett szeszgyárral, gőzserfőzővel, gépkisérleti, magvizsgáló állomás, haltenyésztő telep, gazd. gépek és eszközök gyára, műmalom, meteorológiai állomás. Évenként külön rövidebb tanfolyamokat is tartanak gyakorl. gazdáknak, kertészeknek és halászoknak. H. hajdan annak a neves nemesi nemzetségnek volt a birtoka, amely ből Theophrastus Paracelsus is származott. 1768-ban lett hercegi birtok.

Hohenheim, *Theophrastus von*, l. *Paracelsus.*

Hohenholm, kikötő, l. *Dagö.*

Hohenlimburg, város Arnsberg porosz kerületben, (1910) 13,878 lak., vasművekkel, szerszámkészítéssel, kelmefestéssel és vászonszövéssel. H. Limburg grófság székhelye. A kastély a város fölött emelkedő hegyen áll.

Hohenlinde, porosz község az oppelni közigazgatási kerületben, (1910) 10,339 lak.; kőszénbányászat.

Hohenlinden, falu a bajorországi Ober-Bayern kerületben, 1002 lakossal. Ismeretes a fényes győzelemről, amelyet itt 1800 dec. 3. Moreau francia tábornok a 18 éves János főherceg fővezérlete alatt álló osztrák-bajor hadakon kivívott. Ez utóbbiak 17,000 ember elvesztése után egész az Enns vizéig menekültek, mire Ferenc császár a steyri fegyverszünetet volt kénytelen megkötni.

Hohenlohe, egykor német grófság, majd hercegség a frank kerületben. 1805-ben 1760 km² területen 108,600 lakosa volt. A Rajnai szövetség megalakulása után (1806) elvesztette önállóságát és most részben Württemberghez, részben Bajországhoz tartozik.

Hohenlohe, frank dinaszta család, amely eredetét a weikersheimi uraktól származtatja; 1153. említtetik először oklevélileg, H. nevével pedig 1182 óta találjuk őket említve, Hohenloch vára után, mely Középfrankoniában Uffenheim mellett fekszik. A család német grófi rangot nyert, majd 1800 óta hercegi nemzetség, amely az 1806. mediatizált *Hohenlohe* hercegséget (l. o.) birta. A család már régebben több ágra oszlott, amelyek szétválás útján ismét számos alágra oszoltak, amelyek részben kihaltak. A család jelenleg két főágra, a *neuensteini* és *waldenburg-schillingsfürsti* ágakra oszlik. A *neuensteini ág* két ágra, ú. m. *H.-Langenburg* és *H.-Ingelfingen* ágra oszlik, utóbbi a következő alágakat foglalja magában: *H.-Oehringen* és *H.-Ingelfingen*. A *waldenburg-schillingsfürsti* ág szintén két ágra oszlik: *H.-Bartenstein-Jagstberg* és *H.-Waldenburg-Schillingsfürst*, utóbbinak alágai a *Waldenburg* és *Schillingsfürst-ág*, amely utóbbi a *Ratibor és Corvey* és a *Schillingsfürst* ágazatra oszlik. V. ö. *Fischer* A. J., Geschichte des Hauses H. (1866—71. Kézirat gyanánt, 3 köt.); *Weller*, Hohenlohisches Urkundenbuch 1153—1350 (Stuttgart 1899—1901, 2 köt.); u. a. Geschichte des Hauses H. (u. o. 1904—1908, csak a XIV. sz. közepéig, 2 köt.). A H.-családot leányági leszármazás révén az Árpádokkal köti össze *Zarándy* A. Gáspár műve: Árpád vére. H. (Budapest 1904). — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *H.-Schillingsfürst, Chlodwig Karl Viktor herceg, Ratibor és Corvey hercege*, német államférfiú, szül. Rotenburgban 1819 márc. 31., megh. Ragazban 1901 júl. 6. Rövid ideig porosz államszolgálatban működött (1842—46), azután átvette családi birtokának kezelését s mint bajorországi főúr szerepelt a politikai mozgalmakban. 1866-ig poroszellenes nézeteket vallott, de a háború befejezése után őszintén elismerte Poroszország hegemóniáját. 1866 dec. bajor miniszterelnök lett és szoros szövetségre lépett az Északnémet-szövetséggel. 1869-ben a bajor hadsereget porosz mintára reformálta. Liberális iskola-törvényjavaslatával és a vatikáni zsinat ellen való felléptével magára vonta a bajor katol. párt haragját s miután az 1869 nov.-i választásokon kisebbségben maradt és a képviselőház 1870 jan. bizalmatlanságot szavazott neki, márc. 7. visszavonult. Ezután élénk részt vett a német birodalmi alkotmány előkészítésében s az első birodalmi gyűlés egyik alelnöke lett. 1874—85-ig Párisban képviselte, mint nagykövet, a Németbirodalmat s tapintatos viselkedésével igyekezett a franciák ellenséges hangulatát enyhíteni. Közben 1878. a berlini kongresszuson is szerepelt, mint a Németbirodalom harmadik képviselője. 1885 júl.—1894 okt. Elszász-Lotharingia császári helytartója volt s e kényes állásában sokat tett a német uralomnak az ellenséges érzületű lakosság közt való megkedveltetésére. 1894 okt. végén II. Vilmos császár a távozó Caprivi tábornok helyébe őt nevezte ki birodalmi kancellárnak. Kancellárságának idejére esett Kiao-csau megszállása (1897), a Szamoa-, Karolina- stb. szigetek megvétele (1898). Hivatalából 1900 okt. 17. betegeskedése miatt vonult vissza. Emlékiratai halála után jelentek meg Denkwürdigkeiten címen (Stuttgart 1906, 2 köt.) és némely bizalmas dolgok közzététele miatt nagy feltűnést keltettek. V. ö. *v. Völderndorf*, Vom Reichskanzler Fürsten von H. Erinnerungen (München 1902).

2. *H.-Oehringen, Christian Kraft herceg, Ujest hercege*, szül. Öhringenben 1848 márc. 21. Porosz vezérőrnagy; 1899-ig a német császár főkamarása volt. Egyike Magyarország legnagyobb birtokosainak; főkép a Tátrában vannak nagyterjedelmű földbirtokai és vadászterületei.

3. *H.-Langenburg, Ernst*, herceg, *H. 9.* fia, szül. Langenburgban 1863 szept. 13. Károly Eduárd szász-koburg-gothai herceg kiskorúsága alatt ez ország kormányzója volt 1900—1905-ig. Ezután a német gyarmatügyek vezetője lett, de mivel a birodalmi gyűlés nem szavazta meg az önálló gyarmatügyi hivatal felállítását, 1906 szept.-ben visszalépett. 1907-ben a birodalmi gyűlésbe választották, melynek 1909—10-ig egyik alelnöke volt. Neje *Alexandra* szász-koburg-gothai hercegnő (szül. 1878).

4. *H.-Ingelfingen, Friedrich Ludwig*, herceg, porosz hadvezér, szül. 1746 jan. 31., megh. Slawentzitzben 1818 febr. 15. A hétéves háboruban a német birodalmi hadseregben harcolt Nagy Frigyes ellen, 1768. azonban porosz szolgálatba lépett. Részt vett az 1792—94-iki francia háboruban s különösen Kaiserslautern mellett tünt ki (1794 szept. 20). Az 1806-iki háboruban annak a porosz seregnek volt a fővezére, melyet Napoleon Jena mellett okt. 14. megvert. H. ezután seregének romjaival (17,000 ember) az Odera mögé vonult s Prenzlau mellett megadta magát a franciáknak. Ezzel véget ért katonai pályája s a porosz hadseregből elbocsátva, sziléziai birtokaira vonult vissza.

5. *H.-Waldenburg-Schillingsfürst, Friedrich Karl Joseph*, herceg, szül. 1814 márc. 5., megh. 1884 dec. 26. Orosz tábornok és a cár főhadsegéde volt. Mint heraldikai író több fontos munkát írt. Főbb művei: Das Hohenlohische Wappen (az Archiv für Hohenlohische Geschichte 1. kötetében, 1859); Sphragistisches Album. Mittelalterliche Siegel der gegenwärtig noch blühenden Geschlechter des hohen deutschen Adels (Stuttgart és Frankfurt 1859—66, 4 füz.); Zur Geschichte des Fürstenbergischen Wappens (1860); Der sächsische Rautenkranz (Stuttgart 1863); Das heraldische Pelzwerk (1867., u. o. 2. kiad. 1876); Über den Gebrauch der heraldischen Helmzierden im Mittelalter (u. o. 1868); Dreihundert mittelalterliche Siegel (Heilbronn 1882).

6. *H.-Schillingsfürst, Gottfried*, herceg, *H.11.* fia, szül. Bécsben 1867 nov. 8. Cs. és kir. tart. alezredes; v. b. t. tanácsos. 1913 febr. havában, midőn a balkáni háború okozta zavarok miatt feszültté vált a viszony Ausztria-Magyarország és Oroszország között, ő vitte meg I. Ferenc József császár és király sajátkezűleg írt levelét II. Miklós cárnak. Neje *Mária Henrietta* főhercegnő (szül. 1883 jan. 10), Frigyes főherceg leánya.

7. *H.-Schillingsfürst, Gustav Adolf*, herceg, bíbornok, szül. Rotenburgban 1823 febr. 26., megh. Rómában 1896 okt. 30. 1866-ban bíbornokká nevezte ki IX. Pius s ekkor Rómában telepedett le.

A vatikáni zsinat után meghasonlott a pápával, mire ott hagyta Rómát és családi birtokára vonult. 1872-ben Bismarck a Német birodalom vatikáni követének akarta kineveztetni, de a pápa visszautasította. H. csak 1876. tért vissza Rómába, hol XIII. Leo pápasága alatt újból szerephez és befolyáshoz jutott.

8. *H. György* gróf, 1421—1423-ig esztergomi érsek. Pataviai német püspök volt; Zsigmond királyunk a konstanci zsinaton ismerkedett meg vele s az esztergomi érseki székbe akarta ültetni (1421 szept.). Nem sokáig kormányozta a megyét, mert a salzburgi érsek, kinek hatósága alá mint pataviai püspök tartozott, nem menté őt fel s így püspöki megyéjébe visszatérni kényszerült. Mielőtt azonban útra kelt volna, meghalt. V. ö. *Török*, Magyarország primásai.

9. *H.-Langenburg, Hermann*, herceg, szül. Langenburgban 1832 aug. 31., megh. u. o. 1913 márc. 9. A württembergi és az osztrák hadseregben szolgált, az 1870—71-iki háborut pedig mint badeni tábornok harcolta végig. A békekötés után a birodalmi gyűlés tagja lett. 1894—1906. Elszász-Lotharingia helytartója volt.

10. *H.-Schillingsfürst, Konrad*, herceg, *H. 11.* fia, szül. Bécsben 1863 dec. 16. Államszolgálatba lépett és 1904. Trieszt helytartója lett. Gautsch visszalépése után 1906 máj. 2. őt bízta meg a császár az új kabinet megalakításával, de mivel Wekerle magyar miniszterelnökkel szemben a kiegyezés kérdésében nem birta álláspontját érvényesíteni, már máj. 29. visszalépett. Ezután ismét elfoglalta helytartói méltóságát Triesztben. 1913-ban a Triesztben élő nem osztrák állampolgárok ellen kiadott rendeletével az olasz közvéleményt magára haragította.

11. *H.-Schillingsfürst, Konstantin Viktor*, herceg, szül. Rotenburgban 1828 szept. 8., megh. 1896 febr. 14. Az osztrák hadseregbe lépett s 1884. lovassági tábornok lett. 1867 óta I. Ferenc József császár és király főudvarmestere volt.

12. *H.-Ingelfingen, Kraft*, herceg, porosz tábornok, szül. Koschentinben 1827 jan. 2., megh. Drezdában 1892 jan. 16. A testőrtüzérséghez lépett be 1845. hadnagynak s az 1866-iki és 1870—1871-iki háborukban a testőrtüzérdandár parancsnoka, 1875—79-ig Vilmos császár főhadsegéde volt. H. a katonai irodalomban is kiváló. Militärische Briefe c. több kiadást ért háromkötetes művében az összes fegyvernemeket tárgyalja. Strategische Briefe (2 köt. 1887) és Gespräche über Reiterei (1887) c. művei, valamint az 1848—71-ig terjedő Aus meinem Leben (4 köt., Berlin 1897—1907) c. emlékiratai nagy feltűnést keltettek.

13. *H.-Waldenburg-Schillingsfürst Sándor Lipót Ferenc Imre* herceg, püspök, szül. Kupferzellben 1794 aug. 17., megh. Vöslauban 1849 nov. 14. Anyja *Reviczky* Judit bárónő volt. A papi pályára lépve, Münchenben és Bambergben lelkészkedett. Feltűnt csodagyógyításaival, melyeket egy *Martin Michel* nevű paraszt társaságában végzett. De egy pár kudarca után a bajor hatóságok és a pápa közbelépésére felhagyott ezzel s 1822. Bécsbe költözött. Innen Nagy-Váradra ment, hol kanonok és 1829. nagyprépost lett. 1844-ben sardicai címzetes püspöknek nevezték ki. A szabadságharc kitörésekor Ausztriába vonult vissza. V. ö. *Pachtler*, Biographische Notizen über den Prinzen Alexander zu H. (Ausgburg 1850).

Hohenmauth (csehül: *Vysoké Mýto)*, város, H. kerületi kapitányság székhelye Csehországban, a Louča mellett. 3 külvárosával együtt (1910) 10,858 cseh lak., cukor-, likör-, gép-, ostor-, szíj- és sörgyártással. XIII. sz.-beli templommal.

Hohenmölsen, város Merseburg porosz közig. kerületben, (1910) 3082 lak., barnaszénbányával. H. és Elster közt volt 1080. okt. 15. az az ütközet, amelyben IV. Henrik császár Nordheimi Ottóval szemben csatát veszített ugyan, de az ellenkirály, sváb Rudolf e csatában elesett.

Hohensalza (azelőtt: *Inowrazlaw)*, porosz város Posen tartomány brombergi kerületében, (1910) 25,604 lak. Sóbányászat.

Hohenschwangau, királyi kastély a bajorországi sváb kerületben, 3 km.-nyire Füssentől. Kedvelt lakóhelye volt II. Lajos bajor királynak. 894 m. magas, erdőkkel takart hegyen, középkori lovagvár mintájára, 1832. Miksa bajor trónörökös építtette föl újra Domenico Quaglio tervei szerint. Pompás termeit (Schwanritter-, Schyren-, Helden-, Hohenstaufensaal) Quaglio, Lindenschmit, Schwind és mások freskói díszítik. A régi H. helyén a Pöllat nevű hegyszakadék tőszomszédságában, meredek hegyen, ahová csak gyalogút vezet föl, építtette II. Lajos Dollmann tervei szerint a Neuschwanstein nevű kastélyt korai román stílusban. Az építés és belső, fényes berendezése 10 évig tartott. Aigner, Hauschild, Piloty és mások képei ékesítik. V. ö. *Hormayr*, Die goldene Chronik von H. (1842); L. von *Kobell*, Das kön. bayerische Schloss H. (München 1898).

Hohenstadt (csehül: *Zábřeh)*, város, H. kerületi kapitányság székhelye Morvaországban a Sazawa mellett, (1910) 3570 német lak., pamutfonással és festéssel, selyemszövéssel, gép- és cukorgyárral; régi városházzal; a Liechtenstein hercegek kastélyával.

Hohenstaufen *(Hoher Staufen)*, a Rauhe Alb 684 m. magas hegycsúcsa Fils és Rems között, a württembergi Donau kerületben, a róla elnevezett német császári család ősi várának csekély romjaival.

Hohenstaufen *(Stauf)*, német uralkodó család, melynek tagjai 1138—1254-ig viselték a német királyi és római császári koronát. A H. család sváb eredetű és első ismert őse *Büreni Frigyes* (Friedrich von Büren) volt, ki a XI. sz. közepe táján élt. Ennek fia, *Frigyes* (Friedrich von Staufen, megh. 1105) építette H. várát s mint IV. Henrik király buzgó híve megkapta a *sváb hercegséget* és nőül vette Henrik leányát, *Agnest*. Idősebbik fia, *Frigyes*, a *Félszemű* (megh. 1147). V. Henrik halála után a német trónra pályázott, de Szász Lothárral szemben elbukott. Ifjabbik fia *III. Konrád* néven német király lett (1138—52). Ezután unokaöccse, *BarbarossaFrigyes* (1152—1190) következett, ki fiát, *VI. Henriket* (1190—1197) összeházasította a kettős-sziciliai királyság örökösével, *Konstanciával*, s így megszerezte a H. családnak Alsó-Itália birtokát. Barbarossa Frigyes fiai közül még *Fülöp* (1198—1208) viselte a

német királyi koronát. VI. Henrik egyetlen fia *II. Frigyes* (1212—50) volt, ki atyjától a sziciliai királyságot örökölte, majd 1212. német királlyá választatott. Minthogy legidősebb fia, *Henrik* (megh. 1242) fellázadt ellene, a német trónon második fia, *IV. Konrád* (1250—54) követte. Természetes fiai közül *Enzio*, Szárdinia királya, a bolognaiak fogságában halt meg (1273), *Manfréd* pedig a sziciliai koronáért indított harcban esett el a beneventói csatában (1266). A H. család utolsó férfisarja IV. Konrád fia, az ifjú *Konradino* volt, kit Anjou Károly 1268. Nápolyban lefejeztetett. V. ö. v. *Raumer*, Geschichte der H. und ihrer Zeit (Leipzig 1878, 6 köt. 5. kiad.); *Jastrow* und *Winter*, Deutsche Geschichte im Zeitalter der H. (Stuttgart 1897—1901, 2 köt.).

Hohenstein, l. *Hohnstein*.

Hohenstein-Ernstthal, előbb két külön község, 1898 óta H. néven egyesített város Szászországban, a chemnitzi közigazgatási kerületben, (1910) 15,776 lak., pamut-, gyapju-, keztyü- és gépiparral, réz- és arzénbányászattal.

Hohentwiel (*Duellium*, *Twiel*), 689 m. magas sziklán épült vár a jelenlegi Württemberg királyság területén (Schwarzwald kerületben). Hozzáférhetetlensége miatt bevehetetlennek tartották s a 30 éves háboruban öt ostromot állott ki. 1800-ban Vandamme francia tábornok ellenállás nélkül jutott a birtokába és lerombolta. Itt élt a X. sz. végén Hadwig, alemann hercegnő, Scheffel híres regényének, Ekkehardnak a hősnője. V. ö. *Frölich*, Die Festungsruinen H. (Stuttgart 1887, 2 kiad.).

Hohenwart, *Karl Siegmund*, gróf, osztrák államférfiú, szül. 1824 febr. 12., megh. Bécsben 1899 ápr. 26. A hivatalnoki pályán Felső-Ausztria helytartóságáig emelkedett. 1871 febr. 4.—okt. 25-ig Ausztria miniszterelnöke volt s a szlávok kívánságainak engedve, Ausztria alkotmányát föderalisztikus alapon akarta újjászervezni. De Beust kancellár s még inkább Andrássy Gyula gróf magyar miniszterelnök meghiusították H. terveit. Bukása után az ú. n. jogpárt vezére lett, mely a csehekkel és lengyelekkel együtt támogatta Taaffe gróf kormányát (1879—1891). Mikor ez a koalició az ifjucsehek előretörése miatt felbomlott, H. a cseh arisztokratákból, német klerikálisokból, a szlovénekből és horvátokból a *H.-klubot* alakította meg, mely döntő szerepet játszott a későbbi parlamenti harcokban és kormányalakulásokban. De a klerikálisok kiválása után a H.-klub feloszlott s H. 1897. már fel sem lépett az új választásokon. H. 1885 óta az osztrák legfelsőbb számvevőszék elnöke volt.

Hohenzollern. 1. *H. (Zollern)*, várkastély a régi H.-Hechingen német fejedelemségben, a 855 m. magas kúpalakú H.-hegyen, a H.-család ősi fészke. Valószinüleg a IX. sz. végén épült. 1423. a sváb városok szövetsége lerombolta, de már 1454. újra felépült. 1650—1798-ig császári őrség tartotta megszállva. 1850-ben IV. Frigyes Vilmos porosz király az omladozó várat nagyszerüen restauráltatta és I. Vilmos itt fogadta 1867 okt. 3. az Északnémetszövetség gyülésének üdvözlő küldöttségét. V. ö. *Stillfried*, H., Beschreibung und Geschichte der Burg (Nürnberg 1871).

2. *H.*, az 1849 dec. 7-én kelt egyezség alapján a porosz államtestbe kebelezett *H.-Hechingen* és *H.-Sigmaringen fejedelemségek* a sváb földön, amelyek jelenleg Sigmaringen porosz kerületet alkotják. H. Württemberg királyság és Baden közé van ékelve. A Boden-tótól É.-ra a felső Dunáig és a Neckarig ér; félköralakú. Kis, különálló részei Württembergbe és Badenbe is be vannak ékelve, 4 kis részét pedig Württemberg egészen körülfogja; ez utóbbiaktól eltekintve, területe 1142 km², lakóinak száma (1910) 71,009. A földmívelés és az állattenyésztés virágzó. Az ipar csekély jelentőségü. Az egykori H.-Hechingen fejedelemség 372 km² területtel az É.-i részt, H.-Sigmaringen fejedelemség pedig 771 km² területtel a D.-i részt foglalta magában. Mindkettő Károly zollerni gróf halálakor 1576. keletkezett, midőn két fia az atyai örökségen megosztozott. II. Eitel Frigyes H.-Hechingent, II. Károly pedig H.-Sigmaringent kapta; az előbbi 1620., az utóbbi pedig 1695. lett fejedelemséggé.

Hohenzollern, német uralkodó család, melyből 1415 óta a brandenburgi választófejedelmek, 1701 óta a porosz királyok s 1871 óta a német császárok származnak. Nevét H. várától kapta, ősei pedig a Burchardok családjából való sváb hercegek voltak (914—973). A családnevet először *Zolorin* formában Burchard és Wezel (megh. 1061) grófok viselték. Ez utóbbinak idősebbik fia *II. Burchard* a Hohenberg grófi családot alapította, mely 1486. halt ki. Másik fia *I. Frigyes (von Zolre)* volt, kitől a H.-család származik. Ennek unokája, *III. Frigyes*, Barbarossa Frigyes és VI. Henrik császárok buzgó híve volt s 1191. a *nürnbergi várgrófságot* kapta. Fiai *IV. Frigyes* és *III. Konrád* 1227. osztozkodtak az ősi birtokon s megalapították a H.-család *sváb* és *frank* ágát.

Az ifjabbik, *frank* ág megalapítójának, *III. Konrádnak* (megh. 1261) fia, *III. Frigyes* (megh. 1297) Habsburgi Rudolf oldalán küzdött a morvamezei csatában és házasság útján Bayreuth birtokát szerezte meg. Ennek fia *IV. Frigyes* (megh. 1332) Bajor Lajos pártján állott s annak javára döntötte el a mühldorfi csatát (1322). Unokája, *V. Frigyes* (megh. 1398) Ansbach és Bayreuth megszerzésével 1363. birodalmi fejedelmi rangra emelkedett. Ifjabbik fia *VI. Frigyes* (megh. 1440) Zsigmond magyar király mellett harcolt a nikápolyi csatában s attól már mint német császártól 1415. Brandenburgot kapta a választófejedelmi méltósággal együtt. Ezen időtől kezdve Brandenburg birtoka a család elsőszülöttjeit illette, míg a frank birtokok: Ansbach és Bayreuth a koronkint kihalt mellékágaknak jutottak. Az utolsó brandenburgi választófejedelem, *III. Frigyes*, 1701. felvette a porosz királyi címet I. Frigyes néven. Ennek utódai közül *I. Vilmost* 1871 jan. 18. a német fejedelmek császárrá kiáltották ki.

Az idősebbik, *sváb* ág megalapítójának, *IV. Frigyesnek* (megh. 1254) utódai folytonos osztozkodásaikkal annyira elaprózták az ősi birtokot, hogy a H.-család ezen ágának tekintélye nagyon alálhanyatlott. Végre *Eitel Frigyes* gróf fia, *Joszt Miklós* (megh. 1488) egyesítette a H.-család svábföldi birtokait s felépítette a testvérharcok alatt

lerombolt H.-várát is. Fiai a H.-család frank ágával kölcsönös örökösödési szerződést kötöttek. *II. Eitel Frigyest* Miksa császár 1495. a birodalmi főtörvényszék birájává nevezte ki s ezt a méltóságot utódai is örökölték. Unokája *I. Károly* (megh. 1576) V. Károly császártól 1534. Hechingen grófságot kapta hűbérbe. I. Károly fiai, *IV. Eitel Frigyes* és *II. Károly* az atyai örökségen megosztoztak s a *H.-Hechingen* és a *H.-Sigmaringen* házak alapítói lettek.

H.-Hechingen uralkodói közül Eitel Frigyes fia, *János György* (1605—23) a kat. hithez való ragaszkodásáért II. Ferdinánd császártól 1623. birodalmi fejedelmi rangot kapott. Utódai nagyon keményen bántak a parasztokkal, úgy hogy két század leforgása alatt 15 parasztlázadás volt a kis fejedelemségben. H.-Hechingen utolsó fejedelme (1838—49) *Frigyes Vilmos Konstantin* (szül. 1801 febr. 16.) volt, ki az 1848-iki forradalmak hatása alatt 1849 dec. 7. IV. Frigyes Vilmos porosz király javára lemondott országáról és felségjogairól, bizonyos javak és évi járadék fejében. Megh. 1869 szept. 3. s benne kihalt a H.-Hechingen-család férfiága.

H.-Sigmaringenben II. Károly fia, *János* 1623. szintén birodalmi fejedelmi rangot kapott. Utódai közül *Antal Alajos* (megh. 1831) mint a Rajnai-Szövetség tagja 1806. sok birtokhoz jutott a svábföldön. Fia, *Károly* (1831—48) rendi alkotmányt adott országának, de a súlyos adók miatt 1848. itt is kitört a forradalom. Károly erre aug. 27. lemondott fia, *Károly Antal* javára. De a béke most sem állott helyre s ide is, mint H.-Hechingenbe, porosz csapatok nyomultak. Károly Antal erre követve rokonának, Frigyes Vilmosnak példáját, 1849 dec. 7. lemondott az uralkodásról a porosz király javára. 1885-ben bekövetkezett halála után legidősebb fia, *Lipót* herceg (szül. 1835., megh. 1905), ki 1870. a spanyol trón jelöltje volt, lett a H.-Sigmaringen-család feje. Második fia, *Károly* (szül. 1839) 1866 óta Románia fejedelme, majd 1881. királya. Lipót második fia, *Ferdinánd* (szül. 1865) 1889 óta Románia trónjának örököse. Első fia, *Vilmos* (szül. 1864) jelenleg a H.-család kat. ágának feje, neje: *Mária Terézia* Bourbon-Sziciliai hercegnő (szül. 1867., megh. 1909); fiai *Frigyes Viktor* és *Ferenc József* hercegek (ikrek, szül. 1891). Leányát, *Auguszta Viktóriát*, 1913 szept. 4. vette nőül *Mánuel*, Portugália volt királya. V. ö. L. *Schmied*, Die älteste Geschichte des erlauchten Gesamthauses der königlichen und fürstlichen H. (Tübingen 1884—88, 3 köt.); E. *Schwartz*, Stammtafel des preussischen Königshauses (Breslau 1898); *Grossmann*, *Berner*, *Schuster*, *Zingeler*, Genealogie des Gesamthauses H. (Berlin 1905).

Hohenzollern házi rend. 1. *Hohenzollern fejedelmi házi rend*, alapították 1841 dec. 5-én *Frigyes* hohenzollern-hechingeni és *Károly* hohenzollern-sigmaringeni fejedelmek. A rendet 1851 aug. 23. a porosz rendek közé is felvették. 1891 febr. 10. és 1910 jun. 6. kibővítették a rendet olyképen, hogy most öt osztályból és két (arany és ezüst) érdemkeresztből áll. A rend jelvénye: az I. oszt. tiszteletbeli kereszt fehér zománcu, kétoldalt aranycsíkos fekete szegélyü kereszt, sarkain zöld babér- és tölgykoszorú fonódik át. Közzéppajzsa kerek, fehér, aranyszegéllyel ellátott kék gyürűben «Für Treue und Verdienst» arany felirat, melyen belül biborralbélelt fejedelmi korona és a hohenzollerni családi cimer. Viselik mint csillagot, a bal mellen. Szalagja fehér, három fekete csíkkal habozva, viselik a nyakban.

2. *Hohenzollern királyi házi rend.* Az 1849 dec. 7. Poroszország és Hohenzollern-Hechingen s Hohenzollern-Sigmaringen között kötött államszerződés értelmében a H. a porosz rendjelek közé felvétetett, s alapszabályait 1851 aug. 23. nyerte. Jelenleg a rend a következő osztályokból áll: nagyparancsnokok: *a)* sas vagy kereszt a csillaggal; *b)* sas v. kereszt csillag nélkül; parancsnokok: *a)* sas vagy kereszt csillaggal, *b)* sas vagy kereszt csillag nélkül; lovagok: kereszt v. sas; tulajdonosok: kereszt vagy sas. Jelvényei: a kereszt hasonlít a hohenzollerni fejedelmihez, de a kereszt fölött a királyi korona járul hozzá, előlapján a gyürűben «Vom Fels zum Meer» felirat, a középpajzsban pedig a porosz királyi sas, mellén a Hohenzollern házi címerrel, hátlapján F. W. R. a királyi koronával, a gyürűben 1851 jan. 18. felirat. A nagyparancsnokok a rendkeresztet ünnepélyes alkalommal láncon viselik, mely ezüstből van s Nürnberg és Zollern aranyfoglalatu és zománcolt címereiből, valamint a főkamarási pálcából alkotott tagokból áll.

Hohenzollern-Hechingen, l. *Hohenzollern*.

Hohenzollern-Sigmaringen, l. *Hohenzollern*.

Hóhér (az elavult német *Haher* szóból), a bíróság által kimondott halálbüntetésnek végrehajtója. *Bakó*-nak is nevezik. A középkorban a H.-ok külön társadalmi osztályt alkottak, melynek tagjai csak egymás között házasodhattak, s a hivatás apáról fiura szállott. A mester ismertető jele a vörös palást és széles pallos volt. L. még *Gyepmester*.

Hoher Göll, 2522 m. magas hegy a Salzburgi-Alpokban. 1901-ben 4 m. magas vaskeresztet állítottak föl a csúcsán.

Hohkönigsburg vára a XII. sz.-ban épült a Vogézekben Schlettstadt közelében, s a Hohenstaufoké, meg a lotharingiai hercegeké volt, míg a XV. sz.-ban romba nem dőlt. A thiersteini grófok alatt gót stílusban újraépült, de a 30 éves háboruban megint elpusztult. Romjait Schlettstadt város 1899. II. Vilmos császárnak ajándékozta, aki aztán *Ebhardt* Bodo tervei szerint fényesen restauráltatta. V. ö. *Ebhardt*, Die H. (Berlin 1908).

Hohmannit v. *amarantit* (ásv.), triklin karcsú kristályok, többnyire sugaras halmazok. Narancssárga vagy gesztenyebarna, karca sárga, könynyen okkernemű tömeggé mállik el. Viztartalmú vasszulfát, képlete $Fe_2O_3, 2SO_3 + 7H_2O$. Termőhelye: Sierra Gorda Chileben Caracoles közelében. A narancssárga amarantit a H.-nak mikrokristályos varietása.

Hohnstein *(Hohenstein)*, hajdan német grófság északi Thüringiában a Harz-hegység D.-i oldalán, 660 m² területtel. A H.-i grófok a thüringiai landgrafoktól származtak s tőlük ágazott el a *Stolberg* grófi család. A főág ismét több ágra oszlott, melyek közül az utolsó, a *schwedti* 1609.

halt ki. A H. család birtokai jelenleg nagyobbrészt Poroszországhoz tartoznak.

Hoi-hu *(Hai-kou)*, kikötőváros Hai-nan keletázsiai szigeten (l. o.).

Hoitsy *Pál*, politikus, publicista és csillagász, szül. Vatyán (Pest vm.) 1850 dec. 31. Bölcsészeti tanulmányait a pesti egyetemen, majd Berlinben végezte és egy ideig a polai csillagvizsgáló intézet tisztviselője is volt. 1873-ban lépett fel eleinte szakmájába vágó dolgozatokkal, s csaknem ugyanekkor politikai cikkírással is foglalkozni kezdett az Egyetértés, Nemzeti Hirlap stb. hasábjain. H. a függetlenségi és 48-as párt Ugron-árnyalatához tartozott, 1892. bekerült a képviselőházba s az egységes függetlenségi párt kettészakadásakor az Ugron-csoporthoz csatlakozott. Politikai működése azonban nem vonta el a szorosabb értelemben való tudományos munkálkodástól, de amellett utópisztikus politikai műveket is termelt, amelyeket tudományos, főleg természettudományos principiumokkal megalapozni igyekezett. 1905-ben ismét képviselő s a nagy függetlenségi párt ügyvezető alelnöke lett. Részt vett a delegációban, 1908. elnöke lett a Ferenc-csatorna részvénytársaságnak s Nagy Miklós halála után (1905.) a Vasárnapi Ujság szerkesztését is átvette. Csillagászati művei: *Csillagészlelés az első negyedlőben* (1877); *A biztosság feltételei bolygók pályaelemeinek számításánál* (1877); *Ami az embert környékezi* (1883); *A nagy természet s a kicsiny ember* (1883); *Pillantások a természettudomány jövőjébe* (1902); *Az égi mozgások elméletének néhány fejezete* (1907); *A meteorológia új alapjai* (1911). Politikai természetüek: *Jövőnk s az uralkodóház; Geológia, mint politikai tényező* (1894); *A magyar történelem jövő századai* (1902); *Nagy Magyarország* (1903). Lefordította *Flammarion* Camille *Népszerű csillagászat* c. munkáját (3. kiad. 1899).

Hójai rétegek (geol.), az erdélyi medencében az oligocén szekció legalsó rétegcsoportja, melyben a Nummulites intermedius és N. Fichteli mellett más tipusos oligocén kövületek nagy számban lépnek fel.

Hojeda *(Ojeda*, ejtsd: oheda), *Alonso de*, spanyol fölfedező, szül. 1470. Cuenzában, megh. 1515. Santo-Domingón. Kitünt a mórok elleni küzdelemben, 1493. Kolumbussal Amerikába ment második fölfedező útjára. H. fedezte fel Haïti szigetén a cibaoi aranybányát. 1499 májusban újra Amerikába hajózott Vespucci Amerigoval; ekkor fedezte fel az Amazon torkolatát és Venezuela partvidékén kutatott.

Hojsza (állat), l. *Hojszafélék*.

Hojszafélék *(Procellariidae*, állat), a Viharmadarak *(Procellariiformes)* rendjébe tartozó madárcsalád, amelynek fajai kizárólag tengeren élnek. Legfőbb ismertető jegyük hatalmas szárnyaikon kivül az, hogy a csőr felső kávájáu az orrlyukak kiemelkedő csövekbe nyílnak s ezért másképen csöves orrlyukuaknak *(Tubinares)* is nevezik. Csőrük kampós végű. Ujjaikon hatalmasan fejlett úszóhártyájuk van. Rövid farkuk elmetszett, némely fajon villás. Tollazatuk nagyon tömött, színezetük többnyire szürkés, barnás, fehéres, inkább komor, nem élénk. Mintegy 100 fajukat ismerjük. Ismertebb fajaik az *albatroszok* (l. *Albatros*), a *hojszák* és a *vészmadarak*. A hojszák közül nevezetesebbek: Az *óriási hojsza (Ossifraga gigantea* Gm.), sötét palaszínű, alul fehér, hosszusága 90, szárnya 50, farka 18 cm. A déli félteke mérsékelt és hideg övében honos. A *sirályhojsza (Fulmarus glacialis* L.), emlékeztet a sirályokra, uralkodó színe fehér, köpenye szürke, evezői feketések. Hosszusága 50, szárnya 32, farka 12 cm. Az északi Jeges-tenger lakója. A *dolmányos hojsza (Oestrelata haesitata* Kuhl.), valamivel kisebb az előbbinél, az Atlanti-oceán melegebb részeiben honos és néha a francia és angol partokra is elvetődik. Hazánkban állitólag Dolinkán (Szepes vm.) lőttek egy hojszát, amelyről azonban kiderült, hogy az *Oe. incerta* fajhoz tartozik és nem is hazánk területén ejtették el. A *galambhojsza (Daption capensis* L.) valamennyi rokonánál tömzsibb; csőre feltünően gyenge; farka 14 tollú. Az Atlanti-tengeren a Baktérítőn túli részeken honos; az itt megforduló hajók hűséges kisérője. Rákokkal, puhatestüekkel és apróbb halakkal táplálkozik. Az *ékfarkú hojsza (Bulweria bulweri* Jard. et Selby) farka ékalakú; innen neve. Az északi féltekén, az Atlanti-tenger és a Csendes-oceán mérsékelt övében honos. A *viharfecske (Procellaria pelagica* L.), pacsirtanagyságú, uralkodó színe kormosbarna, szárnyán fehér csik van, a farcsik és az evezők töve is fehér. Az Atlanti-oceán északi részein honos. A hajósok Karey anyó csirkéinek nevezik és megjelenéséhez különböző babonákat fűznek. A *vészmadarak (Puffinus* Briss.), testük karcsú; csőrük nyulánk és kissé gyenge, lábaik meglehetősen hátul vannak. A Földközi-tengeren honos *déli vészmadár (P. kuhli* Boie.) és a *középtengeri vészmadár (P. yelkouanus* Acerbi) a magyar-horvát tengerparton, a dalmát szigeteken és a fiumei öbölben is előfordul. Galambnagyságuak.

Hojszák (állat), l. *Hojszafélék*.

Hóka az állat (ló stb.), midőn homlokáról körülbelül két-három ujjnyi széles fehér csik huzódik a szájig.

Hóka (azelőtt: *Hafka)*, kisközség Szepes vm. szepesófalui j.-ban, (1910) 116 tót lak.; u. p. és u. t. Szepesófalu.

Hókirály, így nevezték a katolikusok gúnyból Gusztáv Adolf svéd királyt.

Hokkaido, l. *Jesszo*.

Hokkó v. *braziliai tyúk (Crax* L.), a tyúkok *(Galliformes)* rendjébe, a Cracidák családjába tartozó madárnem. 12 faja ismeretes, melyek Amerikában Mexikótól Paraguayig vannak elterjedve. Könnyen megszelidíthetők. Izletes húsuk miatt nagyban vadászszák. Európában állatkertekben tartják. Legközönségesebb faja a braziliai *Cr. alector* L., mely fényló kékesfekete, hasán és farkvégén fehér, csőre tövén sárga húspúppal, csőre szarubarna, lábai vörösek. Hossza 90, szárnyh. 40, farkh. 32 cm.

Hokkó-félék *(Cracidae*, állat), l. *Hokkó*.

Hokky *István*, kat. pap, szül. Rozsnyón 1819 dec. 26., megh. a dernői ütközet alkalmával 1849 jul. 6. Huszonkétéves korában pappá szentelték, aztán Rimaszombatban, Salgótarjánban, Gölniczen, Rozsnyón lelkészkedett s kitünt ékesszólásával és

hazafias szónoklataival. 1849 júl. a gömöri sereg élén H. vezette a népet a kassai úton az oroszok ellen, de árulás következtében az oroszok hátulról támadták meg a hiányosan felszerelt magyar csapatot s azt szétszórták, H.-t pedig iszonyú kegyetlenséggel megölték. A krasznahorka-váraljai sírkertben van a sírja, amely fölé a Gömör vm.-i közönség emlékoszlopot emelt.

Hókony, a folyamnak az a része, ahonnan a víz sodra (sebje) eltér, s emiatt a víz egészen csendes.

Hókorcsolya, l. *Ski*.

Hókristály, l. *Hó*.

Hokusai, *Katsushika* (1760—1849) japán festő a népies iskolából (Ukiyo-ye), kit általában s joggal a régi japán festőművészet utolsó nagy egyéniségének tartanak. Európában az ő művei kapcsán kezdtek foglalkozni behatóbban a japán művészettel s ma is őt ismerik és értik legjobban a japán festők közül. Honfitársai előtt naturalisztikus iránya miatt nem népszerű. Leginkább színes fametszeteiről híres. Rendkívül sok regényt, szindarabot s egyéb irodalmi terméket illusztrált. Művészi ötletei nagy részét önállóan adta ki a Mangwa c., 15 kötetből álló sorozatban, melyet méltán legjelesebb alkotásának tartanak. Igen híres ezenkívül a száz Fuji-látképnek nevezett sorozata. H. óriási munkaerő volt, aki önmagát a rajz bolondjának nevezte. Művészetében a legkülönbözőbb japán festőiskolák hatásai egyesültek s mellettük már az európai művészeté is.

Hókuszpókusz, szemfényvesztők, bűvészek formulája, melyet mutatványaik közben elmondanak. A H. szó etimológiája nincs kiderítve, de nagyon valószínű Tillotson főltevése, hogy a *hoc est corpus meum* (ez az én testem) elferditése, melyet a reformáció korabeli szatirikusok olyannak tartottak, mint egy bűvészszót, mely a kenyeret és bort átváltoztatja. Mások egy Ochus Bochus nevű bűvésztől származtatják. Már egy 1634. megjelent angol bűvészkönyvnek *Hocus Pocus jun* volt a címe.

Hol, *Richard*, hollandi zeneszerző és karmester, szül. Amsterdamban 1825 júl. 23., megh. Utrechtben 1904 máj. 14. Az amsterdami kir. konzervatoriumon tanult. Utrechtben 1862. városi zeneigazgató, dómorgonás és 1875. zeneiskolai igazgató lett. 1878-ban a francia Akadémia tagjai sorába választotta. Művei: szimfóniák, nyitányok, karművek, misék, dalok, zongoradarabok. Swelingkről tanulmányt írt (1859—60). Szerkesztette a Hel orgel c. szaklapot (1886—1900).

Hólabda (növ.), l. *Viburnum*.

Hólabda-rendszer (másképp *hydra-*, *gella-*, *lavina-rendszer*, ném. *Schneeballsystem*), az elárúsításnak az a módja, amelynél a kereskedő igen sokszor maga a gyáros, több (rendesen három v. négy) szelvénnyel ellátott szelvényfüzeteket bocsát árúba azzal az igérettel, hogy a szelvényfüzet vevőjének meghatározott árúcikket fog kiszolgáltatni abban az esetben, ha az a füzetben levő szelvényeket mind tovább adja és az átvevők a szelvények bemutatásával egy-egy új szelvényfüzetet vesznek a kereskedőtől vagy gyárostól. A szelvényfüzet vevője, minthogy neki a szelvények eladásából a füzetére adott ár túlnyomó részében megtérül, aránylag olcsón jut az illető árúhoz, ami ezt az ajánlatot a nagy közönség szemében előnyösnek tünteti föl, holott a legtöbb esetben a szelvényfüzet vevője elveszti pénzét és kárba vész fáradsága is, mert még ha sikerül is neki az összes szelvényeken a meghatározott árban túladni, kérdés, kiváltják-e a szelvények vevői az újabb szelvényfüzeteket. Sokszor az árú sem felel meg annak, amit a kereskedő igért. Az elárúsításnak ezt a módját az újabb törvények, mint a vevőközönség megtévesztésére alkalmasat és mint az üzleti tisztességbe ütközőt, tiltják. Nálunk az elárúsításnak ez a módja az ipartörvény (1884. XVII. t.-c. 51. l.) értelmében hatósági engedélytől függ. Ily engedélyt újabban a közönség és a kereskedők köréből felhangzott panaszok folytán az illetékes hatóságok többé nem adnak.

Holacanthus (állat), l. *Császárhalak*.

Hólapátoló, l. *Hóhányó gép*.

Hólar v. *Hólum*, néhány házból álló telep Izland szigetének É.-i részén. 1106—1801-ig püspöki székhely és jelentősebb irodalmi központ volt.

Holarktikus régió, az állatföldrajzban a paleárktikus és neoárktikus régió (l. *Állatföldrajz*) egyesítése.

Holarrhena *R. Br.* (növ.), az Apocynaceae család génusza; 5 faja Ázsia meg Afrika tropikus vidékein lombhullató fa v. cserje. Levele keresztben átellenes, virágzata buga, fehér virágokkal. A *H. africana* DC. nyugatafrikai, kérgét *konesszi* néven értékesítik.

Hólavinák (*hógörgetegek*), a havasi völgyekben a meredek hegyoldalakról alágurúló nagy hótömegek, amelyek leginkább tavaszkor mutatkoznak, mikor az átszivárgó víz a havat a talaj fölött meglazítja s csúszóssá teszi. Kevéssé meredek hegyoldalon az elvált hótömeg csak csúszó mozgást végez, *csúszó lavina*, meredek hegyoldalon azonban mindinkább gyorsuló mozgással gurulni kezd s útjában a reátapadó hótól és kőtörmeléktől óriásira nőhet. E hótömegek gyorsasága oly nagy lehet, hogy mozgása félelmetes dörgést idézhet elő, s már a nyomában keletkező légnyomás is elsodorhatja az embereket és állatokat, a fákat és házakat. Ez az *alap-* v. *sujtólavina*, mely a völgyekbe érve, összezúz és betemet mindent, amit ott talál. Kevésbbé veszélyes a *por-lavina*, amely késő télen száraz, rosszul guruló hóból képződik, de igen nagy tömege által ez is pusztíthat. Magas hegységben nyáron a *jég-* vagy *gleccser-lavinák* képződnek az által, hogy tartósabb felmelegedésnél a gleccser egy része elválik és a lejtőn mozgásba jön. A lavinák ellen a házakat ékalakú, a házak mögött emelt és éles szögletükkel a hegyoldalnak fordított kőfalakkal védik, melyek a leguruló lavinát két részre osztják és a házaktól elterelik.

Holbach, *Paul Henri Dietrich, baron d'*, francia filozófus, szül. Edesheimben (Pfalz) 1723., megh. Párisban 1789 jún. 21. Rendkívül sokat írt, de csak egy munkája tett nagy hatást kortársaira: A természet rendszere (Système de la nature ou des lois du monde physique et du monde moral), mely 1770. jelent meg, az enciklopedista mozgalomnak egyik legfőbb alkotása, az akkori francia gondol-

kodásnak legrendszeresebb összefoglalása, mely istent tagadja, a tiszta materializmust tanítja, az akarat szabadságáról nem akar tudni, a tudást az érzékekből származtatja, az erkölcsöt a közjó szeretetére alapítja, s ezt az egész tanítást a társadalmi s állami forradalom szolgálatába szegődteti. A könyv álnév alatt jelent meg, mint Mirabaudnak, a francia akadémia meghalt titkárának hátrahagyott műve, ami akkoriban éppenséggel nem volt szokatlan irodalmi bujósdi. Mondták, hogy többen írták e könyvet, mondták, hogy Diderot az igazi szerzője. (V. ö. *Morley*, Diderot II. 155. l.). Egyike volt azon könyveknek, melyek óriási megütközést keltettek. Ami a szerzőt illeti, Rousseau Az uj Heloïse-ban megrajzolta arcképét; Wolmar sok tekintetben hasonlít H.-hoz; ez is jóakaró, tevékeny, barátságos, emberszerető, az emberek javáért tiszta lelkesedéssel munkálkodó ember. Német alapossággal, rendszerességgel és szívósággal küzd az ellen, amit ő előítéletnek nevez, mely az emberi boldogságnak útját állja, főkép a legvészesebb előítélet, a vallás ellen, s a természettudományban látja az emberi haladás és boldogulás egyedüli föltételét. Kedves, előzékeny, vendégszerető ember volt, kit elneveztek a filozófia vendéglősének, maître d'hôtel-jének, míg házának tréfás neve Café de l'Europe volt. Főleg vasárnap és csütörtökön tele volt a háza a legkiválóbb írókkal, előkelő idegeneket is itt lehetett találni; Hume, Garrick, Franklin, Priestley sűrűn fordultak meg nála. Egyéb művei feledésbe merültek, csak a Természet rendszere maradt fenn, mint a XVIII. sz. materializmusának legjellemzőbb kódexe. V. ö. *Avezac-Lavigne*, Diderot et la société du baron H. (Paris 1875); John *Morley*, Diderot and the encyclopaedists (két köt., London 1891); *Lange*, Geschichte des Materialismus (I. köt.); *Plechanow*, Beiträge zur Gesch. d. Materializmus, I.: H. (1896).

Holbák, nagyk. Fogaras vm. törcsvári járásában, (1910) 1299 oláh lak.; u. p. Volkány, u. t. Keresztényfalva. Itt a liász-homokkőben barnaszéntelep van.

Holbäk, az ugyanily nevű dán közigazgatási kerület székhelye, (1910) 5915 lak., dohánygyárral és posztószövéssel. Egykori várát 1659. a svédek lerombolták.

Holbeach (ejtsd: holbícs), város Lincolnshire angol countyban, (1911) 5259 lak., burgonyakereskedéssel, római régiségekkel. H. csak 4 m.-nyire van a tenger felszinétől.

Holbeck, *Leeds* (l. o.) külvárosa.

Holbein, német festőcsalád. Tagjai:

1. *H., Hans*, idősb, szül. Augsburgban 1460—70 körül, megh. 1524 előtt. Vándorútja után 1493 körül szülővárosában telepedett le és ott Burgkmair mellett a festészet legkiválóbb képviselője, ki a németalföldi és nyilván az ulmi művészet hatása alatt a festészet régi tipusainak valószerű, jellegzetes fejlesztésére törekszik, majd utóbb — Burgkmair közvetítésével — az olasz renaissance elemeit is fölhasználja. Legfontosabb művei a gótikus tradiciókhoz csatlakozók közül az augsburgi Katalin-kolostor bazilika-sorozatából a Sta Maria Maggiore (1499) és utóbb a Szt. Pál bazilika (Augsburg, muzeum); egy frankfurti nagy szárnyasoltár táblái a frankfurti városi muzeumban; a kaisheimi oltár szárnyai (München, Alte Pinakothek). Ide tartozik a budapesti Szépművészeti Muzeumban levő nevezetes Mária halála is, míg későbbi művei közül különösen a híres Sebestyén-oltár (1516, München, Alte Pinakothek) a renaissance felvirágzását, a Lissabonban (Palacio das Necessidades) levő szimbolikus Élet kútja (1519) pedig olasz és németalföldi hatások sajátságos egyesítését mutatja. Mély megfigyelésről tanuskodó képmásrajzai ép úgy híres fiának művészetére vezetnek át, mint szabadabb, derült fölfogású későbbi festményei. V. ö. *Glaser*, Hans H. der Ältere (Leipzig 1908); *Kenczler*, Az idősbik H. festészete (Archaeologiai Értesítő 1912).

2. *H., Ambrosius, H. 1.* fia, atyjának volt tanítványa, utóbb Baselben telepedett le, megh. 1519 körül. Fametszetű illusztrációkat készített baseli kiadók részére. A baseli muzeumban levő festményei közül kiemelendők: Mária halála, Herbster Hans arcképe és egyéb képmások, továbbá a szentpétervári Eremitageban levő ifjú képmása. Arcképrajzaival atyja nyomdokait követte. V. ö. *Hes*, Ambrosius H. (Strassburg 1911).

3. *H., Hans*, ifjabb, *H. 1.* fia, a család legkiválóbb tagja és a német művészet egyik fő büszkesége, szül. Augsburgban 1497., megh. 1543. Atyjának volt tanítványa, azután 1514 körül Baselbe került, ahol festészeten kívül főleg illusztrációk rajzolásával is foglalkozott. 1517-ben Luzernbe költözött és itt a Herterstein-féle házat kívül-belül dekorativ freskókkal díszítette, melyek azonban csak vázlatokban és másolatokban maradtak fönn. Hasonló sors érte ilyennemű munkáit Baselben is, ahol — időközben talán Felső-Magyarországban tett útja után — 1519. letelepedett és nagyban foglalkozott dekorativ festéssel. Híres volt a Tánchoz nevezetű ház homlokzatának rendkivüli architektonikus és figurális gazdagságú, csapongó renaissance-humorral festett dísze. Csekély töredékek maradtak csak fenn a városházán a nagy tanács termében 1521—22., majd utóbb 1530. festett freskókból, amelyek bibliai és görög-római példákkal dicsőitették az igazságot és egyéb polgári erényeket (baseli muzeum). Ez időtájt keletkeznek első híres képmásai: Amerbach Bonifáciusé (u. o. 1519.) és barátjának, Rotterdami Erazmusnak több arcképe, melyek közül az egy 1523-ik évben hármat festett (Longford Castle; Basel; Páris, Louvre, l. a *képmellékletet)*. Ekkor festi híres egyházi képeit is: a megkapó valószerüségű holt Krisztust (1521, baseli muzeum), a felsőolaszországi művészet hatása alatt készült Madonnát szentekkel (1522, solothurni muzeum), majd a megkapó bensőségű, formai tökéletességű, színpompás Madonnát Meyer polgármester családjával (Darmstadt, nagyhercegi palota; XVII. sz.-i másolata a drezdai képtárban). A baseli gyüjteménybe került egy kis szárnyasoltár, Krisztus kinszenvedésének képeivel, valamint a baseli Münster orgonájának pompásan festett burkolata. H. sokoldalú, az iparművészet különböző ágaira is kiterjedő munkásságának legnevezetesebb termékei közé tartoznak illusztrációi, könyvdíszei, melyek fametszetű reprodukciókban jelentek meg, különösen az ótestamentumi képek 91 lapból álló sorozata és az

eredetileg 40 lapból álló, könyvalakban először Lyonban 1538. és utóbb sok kiadásban, kibővítve és különböző nyelvű szöveggel ellátott ú. n. Haláltánc, tkp. A halál képei, melyekben a régi haláltánc-képeket követve, borzalmas humorral emlékeztet a halál hatalmára (l. az *ábrákat).*

Fametszet ifj. Holbein Hans A halál képei c. sorozatából.

1526-ban H. Angolországba utazik. Itt Morus Tamás pártfogása alatt összeköttetésbe jut az előkelő körökkel és az elsőket festi ama képmások közül, amelyek ezentúl művészetét majdnem egészen lefoglalják, 1527. magának Morusnak

Fametszet ifj. Holbein Hans A halál képei c. sorozatából.

arcképét (London, Huth Edward gyűjt.), Godsalve Thomas és fia John képmását (1528, drezdai képtár), Sir Nicolas Carewét (Dalketh Castle), stb. Rövid (1528—31) baseli tartózkodása után, midőn többek közt családjának megható képét festette (baseli muzeum), visszatér Angliába és holtáig ott marad. Eleinte főleg a londoni német kereskedők számára dolgozik, az ő céhházukat (Steelyard) díszíti a szegénység és gazdagság diadalmeneteit ábrázoló (elpusztult) freskókkal, nekik fest Boleyn Anna királyné bevonulása alkalmából pompás dekorációt, és megfesti arcképeiket (Gisze Georg, 1532. Berlin, Frigyes császár-muzeum; Tybis Dirk, 1533. Bécs, udv. muzeum); de az udvari körökkel is érintkezésbe jut és ezek csakhamar elhalmozzák megrendelésekkel. A következő években keletkezik a két követ híres nagy képe (London, National Gallery), VIII. Henrik király sólymászának (hágai muzeum), Sir Richard Southwell (Firenze, Uffizi-képtár), John Reskimer (Hampton-Court) arcképe és Sieur de Morette pompás képmása (drezdai képtár). 1536-ban VIII. Henrik udvari festője lett és a király arcképein (Althorp, Spencer lord gyűjt., Róma, Galleria Nazionale) kívül megfesti Seymour Jane (1536, Bécs, udv. muzeum), Clevei Anna (1539, Páris, Louvre), Howard Katalin (1540—41, London, Colnaghi gyűjt.) királynék, Edward walesi herceg (1538—39, Hannover, tartományi muzeum), Krisztina dán hercegnő (1538, London, National Gallery), Norfolk herceg (1538—39, Windsor), dr. Chambers John (Bécs, udv. muzeum), Simon George of Quocote (Frankfurt, Städel-féle intézet), stb. arcképeit, azonkívül sok miniatür-arcképet. Csodálatos gonddal kimunkált képmásai — H. tanulmányairól gyönyörű rajzainak hosszú sora tanuskodik — e mellett mindig egységes, olykor nagyszerű hatásuak. Képeinek megkapó, de nyugodt lélektani jellemzésével, előkelőségével a színek pompája egyesül. V. ö. *Woltmann*, H. und seine Zeit (2. kiad. Leipzig 1874, 1876); *Wornum*, Hans H. the Younger (London 1868); *Davies*, Hans H. the Younger (u. o. 1903); *Ganz*, Die Handzeichnungen Hans H.'s d. J. (Berlin 1911); u.a. Hans H. d. J., des Meisters Gemälde (Stuttgart és Leipzig 1912).

Holbein *(von Holbeinsberg), Franz Ignaz*, német drámairó és szinigazgató, szül. Zizzersdorfban, Bécs mellett 1779 aug. 27., megh. Bécsben 1855 szept. 5. Kalandos vágyainak engedve, *Fontano* néven bejárta Oroszországot, énekléssel és gitárpengetéssel keresve kenyerét. A szinpadon is megpróbálkozott. Bécsben és más városokban működött, hol mint rendező, hol mint igazgató; 1825. a hannoveri udvari szinház, 1841—49-ig pedig a bécsi Burgszinház igazgatója volt. 1848—53-ig az udvari operát is vezette. Műveinek egy része összegyüjtve megjelent Theater (1811—1812); Neues Theater (Pest 1820—1823) és Dilettantenbühne (1826) címen. Emlékirataiból az első kötet megjelent Deutsches Bühnenwesen c. művében.

Holbein-öltés, a XVI. sz.-ban keletről átvett vászonhimzésnél alkalmazott, színén és visszáján egészen egyenlően dolgozott lapos öltés. Nevét a régi német képek, különösen Holbein ábrázolásaitól kapta, melyeken a ruhák szegélyei igen pontosan visszaadott ilyen munkával vannak díszítve.

Holbein-szőnyeg, a renaissance-festők, különösen Holbein képein előforduló XV—XVI. sz.-i előázsiai szőnyegek újabb elnevezése.

Holberg, *Ludvig*, báró, dán író, szül. Bergenben 1684 dec. 3., megh. 1754 jan. 28. Kopenhágá-

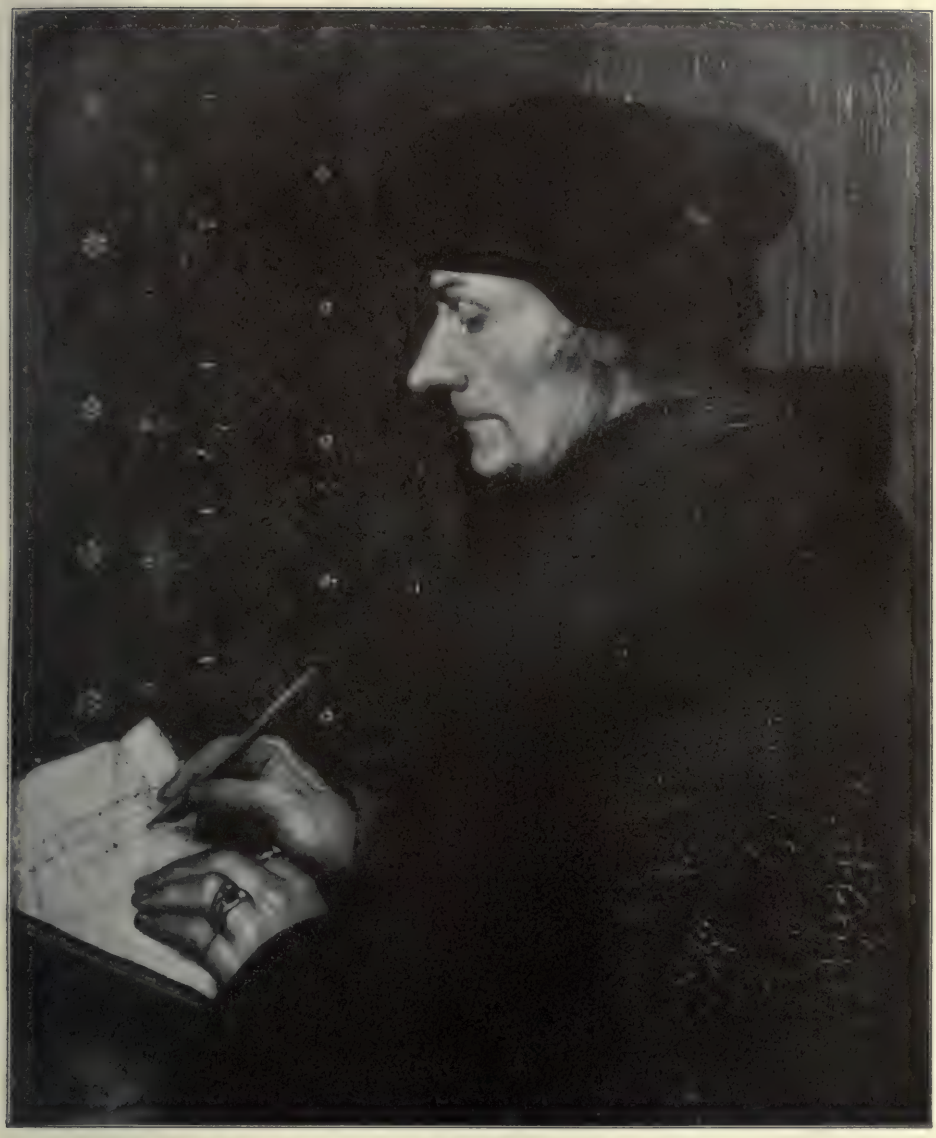

Holbein cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

IFJ. HOLBEIN HANS : ROTTERDAMI ERAZMUS ARCKÉPE
(PÁRIS LOUVRE)

ban. Szegény sorsban nőtt fel. Égő tudásvágyában 12 éven át bejárta Hollandiát, Angliát, Németországot és Olaszországot, betegséggel és nélkülözésekkel küzdve. 1714-ben az egyetemi tanári címet szerezte meg, 1716. a metafizika, 1720. a filológia és retorika, 1730. pedig a történelem tanára lett a kopenhágai egyetemen. Ekkor jelent meg első, nagy feltűnést keltő műve, a Peder Paars szatirikus eposz, amely határkövet jelent a dán irodalomban. E hősköltemény mintegy bevezetéséül szolgált H. színműveinek, a melyekben hatványozott erővel nyilatkozott meg a költő reformátori lelke. 1722. alapították meg Kopenhágában az első dán színházat. H. 1725-ig használ több színművet írt e színház számára. Tárgyait mindig a mindennapi emberek életéből merítette. Színművei közül nem egy világirodalmi jelentőséggel bír, s nagy hatással volt különösen a XVIII. sz. klasszikus német irodalmára. Igy Den politiske kandestöber (A politikus rézöntő, németül Der politische Kannegiesser), amely a szűk látókörrel politizáló iparost, Jakob von Tyboe, amely Bramarbast, a szájhősködő katonát teszi nevetségessé. 1725 és 26-ban Párisban élt H. Hazatérte után a népszerű, oktató irányú történeti irodalom művelésére adta magát. 1729-ben jelent meg Danemarks og Norges Beskrivelse (Dánia és Norvégia leírása) munkája, 1732—1735-ig pedig fő történelmi munkája: Danemarks Riges Historie (Dánország története). E közben latin nyelven sok életrajzot írt; a cenzura miatt ugyancsak latin nyelven írta meg azt a könyvet, amely világhírűvé tette nevét s amelyet halála előtt csak kevés idővel Baggesen fordított le dán nyelvre: Niels Klim-et (1741). Hatvan éves korában újabb színműveket írt és Epistler cím alatt 500 tartalmas levelet adott ki, amelyek hazája egész társadalmi és irodalmi életét és történetét tárgyalják kritikai szempontból. Művei közül Niels Klim-et (Klimius Miklós) *Győrfi* József (Pozsony 1783) fordította latinból magyarra. Színműveit is sűrűn dolgozták át a mult század elején, legnagyobbrészt német fordítások alapján. Műveit és korát érdekesen tárgyalja *Brandes* György (1885).

Holborn, l. *London*.

Holcodont, az a fogazat, melynek egyes fogai az állkapocs szélén levő közös vályuban egymás mögött helyezkednek el. Ilyen fogazata van a kihalt Ichthyosaurusoknak és Hesperornitheseknek.

Holcroft, *Thomas*, angol drámaíró és műfordító, szül. 1745 dec. 10. Londonban, megh. u. o. 1809 márc. 23. Nagyon hányatott élete volt, lovász, tanító, majd újságíró, színész és végül színműíró lett. Legjobb vígjátéka: The Road to Ruin (1792) oly népszerű volt, hogy még 1873. is 117-szer adták elő. Tale of Mystery (1802) c. művével az angol melodráma megteremtőjévé lett. Műfordításai közül kiemelendők II. Frigyes műveinek (London 1789, 13 kötet), Lavater: Physiognomikájának (1793) és Goethe: Hermann und Dorotheájának (1801) mesterifordításai. Lefordította Beaumarchais: Mariage de Figaro-ját is.

Holcsik (azelőtt: *Holcsikócz*), kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 232 tót és lengyel lak.; u. p. és u. t. Kelcse.

Holcus *L.*, *Selyemperje* (növ.), a Gramineae (Pázsitfűfélék) család génusza; 8 faja Európában és Észak-Afrikában honos. Virágzatuk buga, kalászkái 2 virágúak, a felső rendesen csak porzós és külső toklásza a hátán szálkás, az alsó 2 ivarú és szálkátlan. Hazánkban 2 faj: a *H. lanatus* L. (gyapjas selyemperje, l. az *ábrát*) taracknélküli, sűrűn gyepes fű, levélhüvelye meg szára a bütykön és a bütyök alatt selyemszőrű. Kalászkája a csúcsa felé borszínes, különben fehéres, szálkája apró, horgas. Mezőn, utak, folyók mentén,

Holcus lanatus virágzata.

Holcus lanatus kalászkája külön két virággal.

kissé nedves v. tőzeges réten terem, sok széna lesz belőle, de takarmányértéke nem valami nagy. A *H. mollis* L. (puha selyemperje) tarackol, csak bütykei szőrösek, a felső levél hüvelye kopasz, kalászkája sápadtzöld, szálkája térdformán félregörbül, hosszan kiáll. Homokon, erdőben, cserjésben terem.

Holczer és Edl-féle ösztöndíj-alapítvány, végrendeletileg az Akadémiának tett 16,000 frtnyi alapítvány, melyet dr. Edl Kálmán saját és fivére, Holczer Miklós nevére 1868 dec. 12. oly célból létesített, hogy az alapítvány kamataiból évenként két ösztöndíj (300—300 frt) adassék egy orvosi és egy politechnikai növendéknek. A kamatból fennmaradó résszel az Akadémia szabadon rendelkezik.

Holczmány, nagyk. Szeben várm. újegyházi j.-ban, (1910) 1025 német és oláh lak., postaügynökség; u. t. Újegyház.

Hold (lat. *Luna*, gör. *Szeléné; 3 képmelléklettel*), a Földhöz legközelebb levő égitest. A Földtől való közepes távolsága 384,750 km. = 60·274 földsugár. Keringésideje a Föld körül 27 nap 7 óra 43 perc 11·5 másodperc, napi közepes mozgása 13° 10′ 35″. A Földdel együtt kering a Nap körül, úgy, hogy útja hol a Föld pályáján belül fekszik, hol rajta kívül, s ú. n. epitrochoiszt (v. megnyúlt epicikloiszt) alkot, mely a Nap felé mindig homorú oldalát fordítja. A számos könyvben még mindig látható rajz, amely a H. pályáját hullámalakúnak tünteti fel, mely a Nap felé hol homorú, hol domború oldalát fordítja, teljesen hamis. Földkörüli pályája nagyjából olipszis, melynek excentricitása 0·05491, és így a H. távolsága a Földtől nem mindig egyforma, hanem 405,850 és 363,640 km. között váltakozik. A H. pályája a Föld pályájával, az ekliptikával 5° 8′ 47·9″-nyi szöget zár be. A Nap és a bolygók vonzása folytán a H. mozgása erősen eltér a tisztán elliptikus mozgástól. Ezek az eltérések v. perturbációk *holdegyenlőtlenségek* (l. o.) név alatt ismeretesek, melyek között a leg-

nagyobbak az evekció, a variáció és az évi egyenlet. Ezek az egyenlőtlenségek rövid időközökben (periódusokban) ismétlődnek. A hosszabb periódusú egyenlőtlenségek közül a legfontosabbak a csomóvonal és az ellipszis nagy tengelyének mozgása. A csomóvonal évenként $19\frac{1}{3}^0$-kal forog hátrafelé és 18 év 219 nap alatt végez egy teljes körforgást a zodiakus jegyeinek sorrendjével ellentett irányban. Az ellipszis nagytengelye, az apszisvonal, a H. minden körforgásával mintegy 3^0-kal fordul el direkt irányban, egy év alatt tehát $40\frac{2}{3}^0$-kal, egy teljes körforgást 8 év 311 nap alatt végez. Miközben a H. a Föld körül egy teljes keringést végez, azalatt egyszer megfordul a tengelye körül is, mely $88\frac{1}{2}^0$-nyi szöget zár be az ekliptikával. A H. ennélfogva állandóan ugyanazt az oldalát fordítja felénk, eltekintve némi csekély ingadozástól, az ú. n. librációtól, mely a H.-mozgás egyenetlenségéből származik, s a melynek következtében a Földnek ugyazon helyéről idővel a H. felületének más és más részeit láthatjuk úgy, hogy mindössze a H.-felület $^3/_7$-edrésze marad láthatatlan számunkra. A Földön elfoglalt helyzetünkből származó libráció, az ú. n. parallaktikus libráció, legfölebb 1^0-nál valamivel többet tehet ki, mert a H. távolsága átlag 60 földsugár. Ha a H. köralakú pályában egyenletesen forogna a Föld körül és tengelye merőlegesen állana a pályasíkra, akkor a Föld valamely helyéről állandóan pontosan ugyanazt a részét látnók a H. felületének. De ezek a feltételek nincsenek teljesítve, s azért a H.-nak hol az egyik, hol a másik oldalán mintegy 7^0 54′ szelénografikus hosszuságnak megfelelő sávot látunk — ez az ú. n. hosszúságbeli libráció — s egyúttal a H.-nak hol az északi, hol a déli sarkán túl látunk mintegy 6^0 51′-cel, ez a szélességbeli libráció. Ezt az utóbbit és a parallaktikus librációt Galilei fedezte fel 1637., a hosszuságbelit pedig Hevelius és Riccioli. Ezek a librációk csupán látszólagosak. Különbözik tőlük a H. fizikai librációja, mely a H. testének tényleges ingadozása az ő forgástengelye körül. Ennek oka abban van, hogy a H. alakja nem gömb, hanem ellipszoid. Ez a fizikai libráció azonban oly csekély, hogy csak a legújabb időben sikerült megfigyelés útján a létezését kimutatni, holott elméletileg a kérdést már több mint száz évvel ezelőtt Lagrange teljesen tisztázta. Hogy a H. keringés- és rotációideje egybeesnek, nem lehet a véletlen műve. Darwin G. H. szerint, ha keringés és rotáció-idő eleinte különbözők voltak is, a H.-on fellépő árapálytüneményeknek e két idő kiegyenlítődését kellett előidézniök. V. ö. *Darwin* G. H., Tides (magyarul *Kövesligethy*-től a Term. Tudom. Társ. kiadásában) és u. a. Scientific Papers-eit.

Nagyság és alak-fázisok.

Közepes távolságban a H. 31′6″ átmérőjű korongnak látszik, amiből következik, hogy átmérője a valóságban 3480 km. Köbtartalma a Földének $^1/_{49{\cdot}5}$-ed része, tömege a Föld tömegének $^1/_{81{\cdot}4}$-ed része, közepes sűrűsége a Föld sűrűségének 0·62-része, vagyis 3·4-szer a víz sűrűsége (ami körülbelül a gránátnak felel meg). A naprendszer gyorsabban rotáló bolygói (Föld, Mars, Jupiter, Saturnus) kéttengelyű v. forgásellipszoid alakját mutatják, a H.-nak alakja azonban háromtengelyű ellipszoid, melyek közül a legnagyobbik a H. ekvátorában fekszik és a Föld felé van fordítva, míg a legkisebb a H. sarkain átmenő tengely. A három tengely hossza úgy viszonylik egymáshoz, mint

1,0003 : 1 : 0,9997.

A hosszúságaik között levő különbség tehát mindössze 1—2 km. (nem pedig, mint régebben Hansen gondolta, 59 km.). Ezen értékeket Franz boroszlói csillagász vezette le a Lick-obszervatóriumon készült H.-fényképekből, jó megegyezésben azokkal az értékekkel, amelyek az árapály és a fizikai libráció elméletéből következnek.

A legszembeötlőbb jelenség a H.-nál az ő ú. n. fázisai, fénylő részének alakváltozásai, melyek átlag 29 nap 12 óra 44 perc 3 másodpercnyi időközben (szinodikus hónap) ismétlődnek. A H. sötét égitest, melyet épp úgy, mint Földünket, a Nap világít meg. Megvilágított fele tehát a Nap felé van fordítva s ezt a felet mi csak akkor láthatjuk egészen, ha a H. tőlünk a Nappal ellentett irányban van *(teli-H.)*. Ha a H. ugyanabban az irányban van, mint a Nap, akkor sötét felét fordítja felénk *(új-H.)*. Új-H. után napnyugtával a nyugati égen a H. keskeny, sarló alakú megvilágított része látható. Amint a H. a Naptól látszólag távolodik, e sarló mindig szélesebb lesz, s mintegy 7 nappal új-H. után a H. korongjának felét látjuk megvilágítva *(első negyed)*. További 7 napon át egészen teli-H.-ig a H. megvilágított része folyton növekszik. Ezután fogyni kezd a megvilágított rész, s újabb 7 nap mulva ismét csak a fél megvilágított H.-korongot látjuk *(utolsó negyed)*; további 7 nap alatt annak fénye folyton fogy, míg új-H.-kor ismét teljesen láthatatlanná válik. Új-H.-kor a H. a Nappal együtt kel, illetve nyugszik. Első negyedben a H. akkor delel, mikor a Nap lenyugvóban van. Teli-H.-kor a H. akkor kel, mikor a Nap nyugszik. Utolsó negyedkor a H. éjfélkor kel fel.

A csillagos ég a Holdról nézve.

A H. mozgását pontosan ismerjük és így azt is megmondhatjuk, hogy milyennek látnók a csillagos eget, ha azt a H. felületéről szemlélnők. Előre megjegyezzük, hogy a H.-at nem veszi körül légkör. Képzeljük először, hogy a H. tőlünk mindig elfordított felének közepén vagyunk, amikor ott éjfél van (a Földről nézve a H. akkor teli-H.), akkor az ég állócsillagait éppen úgy látnók, mint a Földről, s éppúgy látnók a bolygókat is, nagyon csekély, látszólagos helyzetbeli különbségekkel. A csillagok fölkeléskor és deleléskor egyformán fénylenek, mert a H.-on hiányzik a fényelnyelő légkör. A Nap fölkelésének helyét keleten világos fénysáv kezdi jelezni, mely a Nap koronájától származik. Nemsokára a Nap felső karimája gyöngítetlen fénnyel emelkedik a láthatár fölé. A nagyobb csillagok akkor is láthatók maradnak, mikor a Nap egész korongja már a láthatár fölé emelkedett. Minden szürkületi jelenség teljesen hiányzik, ezért a táj csak a haladó megvilágítás arányában lesz láthatóvá, azaz csak ott, a hová a Nap fénye közvetlenül jut és mert minden félárnyék hiányzik, azért csak vakító fény és legsötétebb árnyék

lép fel a legszélsőbb kontrasztban. A Nap hét nap alatt emelkedik a láthatárról a meridiánig s további hét napig tart, míg lenyugszik, mikor az éjjel hirtelen, minden szürkületi átmenet nélkül áll be. A H.-on meteorokat, hullócsillagokat nem lehet észlelni (mert hiányzik a légkör, mely azokat izzóvá s így láthatóvá tehetné). Képzeletben helyezkedjünk el most a H. ama felének közepén, mely a Föld felé van fordítva s tegyük fel ismét, hogy ott a H.-on éjfél van. Az ég zenitjében a teljesen megvilágított Földkorongot látjuk, mely három és félszer akkorának látszik, mint nekünk a telihold és 28-szor annyi fényt küld a H. felé, mint az hozzánk. Ily fénynél a legkisebb csillagok és a tejút láthatósága némileg korlátozva lesz, de azért mégsem fognak teljesen eltünni. Mialatt az ekliptika csillagai lassan elvonulnak a Föld korongja mögött, addig a Föld maga alig változtatja helyzetét a mi H.-beli láthatárunkhoz képest. De lassanként a Földkorong nyugati peremén fogyni kezd a fényesség és hét nap mulva már csak a félig megvilágított Földkorongot látjuk. Szabad szemmel látjuk a világosabb földi kontinensek körvonalait, a sötét oceánokat, az északi v. a déli sark fehér fényét; mindezt sokszor felhők fogják eltakarni, melyeknek fényét csak a földjük emelkedő hegységek hófedte ormainak ragyogása fogja túlszárnyalni. A Föld tengelykörüli forgását könnyen észlelhetjük, mert az egyes részek szabályosan feltünnek a korong egyik oldalán és eltünnek a másikon. Amint a fölkelő Nap a Zenit és így a Föld közelébe ér, a Föld fázisa mindinkább fogy. Az utolsó finom Föld-sarló, melynek látszó átmérője közel négyszer akkora, mint a Napé, végre eltünik. Ha most a H., a Föld és Nap egy egyenes vonalban vannak, úgy a H.-on Napfogyatkozás jön létre (a Földről nézve H.-fogyatkozást látunk). Azokat a jelenségeket, amelyeket itt a Földön nagy napfogyatkozások alkalmával észlelünk, a H.-on fokozottabb mértékben fogjuk láthatni, mert a földi légkör az eltakart Nap fényét a Föld körül részben eltéríti s így szindús koronát fog létrehozni. Amint a Nap a Földet elhagyja, az utóbbin ismét a finom sarló kezd mutatkozni s mikor 7 nap mulva a Nap lenyugszik, a Földnek félig megvilágított korongja látszik az égen, a Föld első negyedben van. (Hogy a Földtől visszavert napfény a H.-at megvilágítja, azt mutatja az a hamvas fény, melyet a H.-korongon közvetlen új-H. előtt és után lehet észlelni a Nap felé fordított sarlón kivül.).

A Hold légköre.

Néhány régibb megfigyelő, így pl. Hevelius és Schröter, azt hitték, hogy a H.-nak van légköre. Mások, mint pl. W. Herschel, tagadták ily légkör létezését s ez az utóbbi nézet ma is érvényes. Ha t. i. a H.-nak lenne légköre, akkor a peremén a fénytörés jelenségeit kellene észlelnünk; valamely csillagnak tehát még láthatónak kellene lennie, mikor már a H. korongja mögött áll, éppúgy mint a Földön is a csillagok még láthatók, bár már a horizon alatt vannak. Ha tehát a H. átmérőjét csillagfödésből számítjuk ki, úgy annak kisebbnek kellene lennie, mint a közvetlenül megfigyelt átmérőnek. Ily különbséget nem lehet észlelni, s ezért Bessel arra következtetett, hogy ha a H.-nak egyáltalán van légköre, ennek sűrűsége nem lehet több a földi légkör sűrűségének 900-ad részénél. Újabb vizsgálatok szerint ez a határ magasabb, t. i. egy 30-ad rész. De másrészt bizonyos az, hogy a H. légköre, ha létezik, mindenesetre felette ritka. Ennélfogva nagyobb vízmennyiség sem lehet jelen a H. felületén, mert az elpárologva, e légkörben mint felhő árulná el jelenlétét. Újabban a H. felületét Scheiner és Wilsing, valamint Miethe és Seegert színképfotométerrel, illetve színszűrőkön át felvett fényképekkel vizsgálják. Ezek a vizsgálatok azon alapszanak, hogy egyforma színű, de kémiailag különböző anyagok különbözőképen verik vissza az ultraviolett sugarakat. Ha megvizsgáljuk a földi anyagok viselkedését és összehasonlítjuk a H. felületén észlelt jelenségekkel, remény van arra, hogy egyet-mást megtudunk a H. felületét alkotó anyagok minéműségéről.

A Hold felszíne s holdtérképek.

Mikor 1610. Galilei az akkortájt föltalált távcsővel először vizsgálta a H.-at, rögtön felismerte felszínének egyenetlenségeit, a hegyek vetette árnyékokat, sőt e hegyek magasságának megbecsülését is megkiserelte. Számos megfigyelő észlelte azután a H.-at és már a 17. sz. közepe táján több H.-térkép létezett, melyek közül azonban csak a Hevelius-félének (1647) van valamelyes értéke, tekintve, hogy szemmérték szerint készült. A H.-felület főbb pontjainak helyzetét valóságos mérésekkel a göttingeni Mayer Tóbiás határozta meg; kicsiny, de pontos H.-térképét Lichtenberg tette közzé 1775. A tudományos szelénográfia megalapítójának tehát Mayert kell tekintenünk. 1787-ben Schröter nagy tükörteleszkópokkal kezdte a H. felületét tanulmányozni, 1821—1836-ig Lohrmann, 1837. Mädler és Beer adtak ki hosszú évi megfigyeléseken alapuló H.-térképeket. Mindezeket felülmúlta Schmidt-nek 1878. megjelent H.-térképe 25 lapon. A H. 1 : 1.783,200 mértékben mint két méter átmérőjű korong van feltüntetve mintegy 2000 eredeti rajz alapján. Újabb időben Weinek és Krieger adtak kitünő rajzokat egyes H.-tájakról. Plasztikus reliefeket is készítettek a H.-ról, így Russel, Witte, Dickertsund, Lade és Stuyvert. A H.-ról fényképeket már Warren de la Rue és Rutherford készítettek. A legtökéletesebb fotográfiai H.-atlasz a párisi obszervatóriumon készült Loewy és Puiseux-féle Atlas photographique de la Lune (Paris 1896—1910, 12 füzet) és a Lick-obszervatórium atlasza, Lick Observatory Atlas of the Moon (San-Francisco 1890). Weinek nagy műve: Photographischer Mondatlas (Prag 1897—1900) 20 táblán a Lick-obszervatórium fényképeinek nagyitásait adja. A mi *I. képmellékletünk* a fogyó és növekvő H. két képét, a *II—III. képek* pedig különféle H.-tájakat mutatnak Loewy és Puiseux párisi fényképei után.

Ha helyes képet akarunk magunknak alkotni a H. felületéről a H. térképe alapján, úgy tekintetbe kell vennünk, hogy e térképek a H.-at ortografikus vetületben mutatják; a H. pereme

felé a felszini részek mindig erősebb rövidülésben mutatkoznak. Gyűrűalakú hegység tehát annál keskenyebb ellipszisnek látszik, minél közelebb van a H. széléhez. Magán a H. szélén az ily körgyűrű már csak egyszerű hegyfalnak fog feltűnni. A H. felületét aránylag jobban ismerjük, mint a Földét — már ami az általános áttekintést illeti — csak el kell gondolnunk, hogy Ázsia és Afrika belsejében mennyi átkutatlan terület van még. Az elsőrendű helymeghatározások a H. felületén pedig szintén igen pontosak, úgy hogy a szelé-

A Nap különböző állásainál eszközölt mérések a talaj egyenetlensége szerint különböző magasságokat fognak szolgáltatni, úgy hogy ezekből pl. valamely kráter belsejének görbületét lehet közelitőleg megtudnunk. A H. felületének ilyen valóságos nivellálását Franz vitte keresztül, amelynek eredményét a mellékelt *szöveglkép* mutatja.

A H. D.-i félgömbje — amelyen számos gyűrűs hegy van minden dimenzióban, a legnagyobbtól a legkisebbig, — átlag magasan fekszik, az É.-i félteke pedig, amelyen a nagy ú. n. «tengerek»

A Hold átlagos nivója Franz szerint.

nográfia sok tekintetben mérkőzhetik a geográfiával.

A H. hegyeinek alakja és magassága.

A távcsővel látható H.-hegyek alakja kedvező napállásnál rendkivül élesen mutatkozik a világosság és árnyék nagy ellentéte révén. Az árnyékok éles határoltsága és tisztasága (ami a légkör hiányának tulajdonitandó) igen pontos méréseket enged meg. Ezekből a mérésekből a H. hegyeinek magasságát ugyanazon elv alapján lehet megmérni, mint pl. valamely torony magasságát az árnyékának hosszából. Csakogy a H.-on nem tudunk megállapitani általános szinfelületet, mint pl. a Földön a tenger felszinét, amelyre az összes magasságok vonatkoznának. A számitás ezért csupán relativ magasságokat ad, t. i. a hegy csúcsának és annak a pontnak magasságkülönbségét, amelyet a méréskor a csúcs árnyéka érintett.

foglalnak helyet, lényeges depressziókat tüntet fel. A H. nagyságához viszonyitva a nivókülönbségek sokkal nagyobbak, mint a Földön. A legmagasabb hegyek 7500 métert érnek el, van 6 hegy, mely 5800 méternél, 22 hegy pedig, mely 4800 méternél magasabb.

A H. hegyeinek alakja nagyjából kétféle: vannak olyanok, amelyek a Föld hegységeihez vagy hegyeihez hasonlitanak, és vannak ú. n. gyűrűs alakzatok. Az első tipushoz tartozó alakokat aránylag keveset találunk: legfőbb képviselőjük az a 30°-nyi hosszúságú hegylánc, mely a H. É.-i féltekéjén Apenninek, Kaukázus és Alpok névvel van jelölve. Sokkal gyakoribbak és a H.-ra nézve jellemzők a gyűrűalakú hegyek: köralakú hegysáncok ezek, melyek mélyen fekvő síkságot zárnak körül, amelyből némelykor egy vagy több kisebb hegykúp emelkedik ki, amelyek azonban nem érik el a hegygyűrű magasságát.

2. A huszonegynapos fogyó Hold fényképe. Loewy és Puiseux-tól. Páris, 1903 szept. 21.

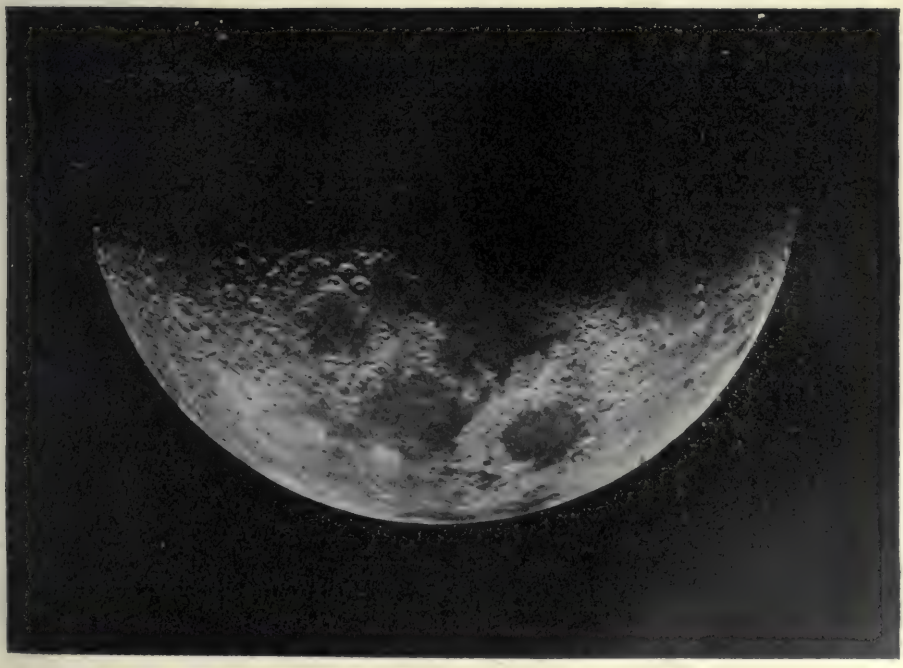

1. A hétnapos növekvő Hold fényképe. Loewy és Puiseux-tól. Páris, 1900 ápr. 5.

Az Apenninek és az Alpok hegylánca s az Archimedes gyürüs hegy.
Loewy és Puiseux fényképe után.

A Hold felületének középső része az Albategnius és Hipparchos gyürüs hegyekkel s a Hyginus kráterrel.
Loewy és Puiseux fényképe után.

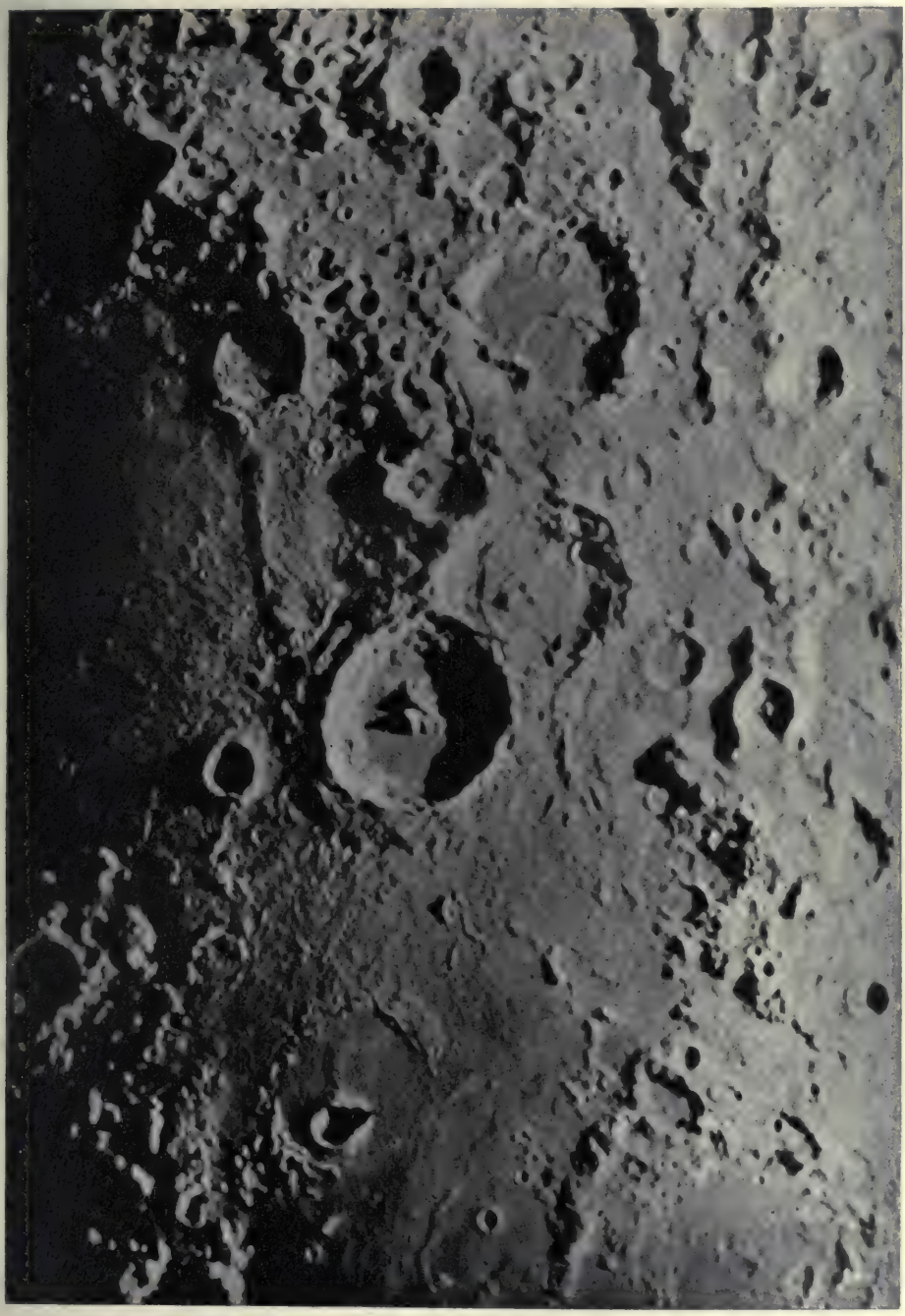

A Theophilus és Cyrillus gyűrűs hegyek és a Mare Nectaris.

Nagyságuk és egyéb alkatuk szerint különböző elnevezésekkel illetik. A legnagyobbak az ú. n. *sánc-síkságok*, szabálytalan, gyakran szakadozott sáncgyűrűvel, melynek átmérője 75—275 km. között váltakozik; belsejük eléggé sík, s csak néha találunk bennük szabálytalan hegykúpokat vagy hegyláncokat. Galilei a cseh medencéhez hasonlította őket. Legtöbbjük a H. D.-i féltekéjén fordul elő; ilyenek pl. a Catharina, Cyrillus és Theophilus nevűek *(III. képmelléklet)*. Kisebb dimenziójuk van az ú. n. *gyűrűs hegyeknek*, amelyeknek átmérője 10—40 km. között váltakozik. Majdnem köralakuak, befelé meredekebbek, kifelé lankásabbak, belül némelykor két-háromszor oly magasak, mint a külső részen; középükön gyakran meredek hegykúp foglal helyet, mely azonban nem éri el a külső sánc magasságát. Ily gyűrűs hegyek némelykor párosával fordulnak elő s ilyenkor alakra és nagyságra nézve majdnem teljesen megegyeznek. A kisebb, 1—20 km. átmérőjű gyűrűs alakokat *kráttereknek* nevezik. Ezeknek magassága aránylag csekély, belül többnyire igen meredekek. A H. felületének legvilágosabb alakzatai ezek, és számuk rendkívül nagy. Különösen az 1—8 km. átmérőjű kráterek lépnek föl nagy számban elszórva a gyűrűs hegyek oldalain és a síkságokon. Ily kráterek némelykor hosszú láncban sorakoznak egymás mellé, úgy, hogy sáncaik érintkeznek. *Gödröknek* vagy *krátergödröknek* nevezik az oly mélyedéseket, melyeket nem vesz körül sánc; mélységük csekély és ezért láthatatlanokká válnak, mihelyt a Nap sugarai a fenéket érik. Igen nagy számban, s gyakran láncszerüen csoportosulva fordulnak elő.

Egészen különös jelenség az ú. n. *fényerek* (németül Rille). Árokszerű barázdák ezek, melyek némelykor 500 km. hosszúak s legfeljebb egy km. szélesek. Ilyen fényerek a H.-on mindenütt előfordulnak, leginkább a nagy síkságok szélén, ritkábban a belsejükben. Schmidt katalógusa 400 ily fényeret sorol fel.

A H. felületén szabad szemmel is jól látható szürke foltok síkságok, melyeket régebben tengereknek tartottak; ezért most is «mare» névvel illetik. Színük szürke, zöld, barna és lila között váltakozik. A nagy szürke síkságok nevei: Oceanus procellarum, Mare imbrium és Mare nubium. Ezek egymással összefüggnek és a H.-korong K.-i felén helyezkednek el. A középső meridiántól Ny.-ra fekszenek az egymással szintén összefüggő Mare serenitatis, Mare tranquillitatis és a Mare foecunditatis. Kisebbek és többé-kevésbbé izoláltak a Mare crisium, Mare Humboldtianum, Mare Smythii, Mare australe, Mare frigoris, Mare vaporum és Mare humorum.

Ezeken a síkságokon aránylag kevés kráter és hegység található. Utóbbiak inkább a síkságok határait alkotják. Sok helyütt feltünően fényes foltok láthatók e síkokon, melyek legtöbbnyire hegyektől vagy kráterektől származnak, de gyakran ily folt helyén semmiféle talajegyenetlenség sem látható. A sötétebb háttér miatt igen jól mutatkoznak az úgynevezett *sugárrendszerek*. Ezek valamely nagy kráterből, mint középpontból indulnak ki minden irányban és több száz kilométernyi hosszuságban. Ezek a fényes sugarak csak akkor láthatók jól, mikor a Nap sugarai közel merőlegesen érik; helyükön árnyékot sohasem lehet észlelni. Ezek tehát sem emelkedések, sem mélyedések; változatlan irányban hegyeken és völgyeken át vonulnak. A H. felületének oly részei ezek, amelyek a fényt erősebben verik vissza, mint a szomszédos részek. A legnagyobb sugárrendszer a Tycho gyűrűs hegyhez tartozó; jelentékenyek még a Kepler, Kopernikus és Aristarchos gyűrűs hegyektől kiinduló sugárrendszerek; kevésbbé feltünőek az Olbers, Byrgius, Anaxagoras, Aristyllushoz stb. tartozók. Összesen 30 ily sugárrendszer ismeretes. A gyűrűs hegyek és kráterek elnevezése kiváló tudósok neveivel Ricciolitól származik, ki 1651. alkalmazta először Uj Almagest-jében. Újabb nevek Mädlertől és Schmidt-től származnak. A Kárpátok, Apenninek, Kaukázus stb. és a Márék elnevezése a régebbi Hevelius-féle terminológiából maradt meg.

A Hold fénye és hője.

A teli-H.-tól felénk sugárzott összes fénymennyiség, Zöllner fotometriai mérései szerint, a Nap fénymennyiségének $^1/_{619000}$ része. Valamely felületnek megvilágítása a zenitben álló H. által egyenlő két méter magasságban elhelyezett gyertyától ugyanezen a felületen előidézett megvilágítással. John Herschel azt hitte, hogy a hoszabb ideig tartó napsugárzás a H. felületén 100—150 foknyi meleget idéz elő, az ugyanannyi ideig tartó napfényhiány pedig ugyancsak 100—150 foknyi hideget. Hasonló eredményekre jutott lord Rosse is. Langley nézete szerint a legmagasabb hőfok nem lehet több +50 foknál. Rendkívül gondos bolometrikus mérések alapján Frank Very azt találta, hogy a legmagasabb hőfok mintegy +180°, míg a legalacsonyabb 200—250° zérus alatt. Még egy H.-fogyatkozás rövid tartama alatt is a hőmérsékletkülönbségek a H. felületén nagyobbak, mint a Föld egyenlítői és a sarki hőmérséklete között. A H. hősugárzása a Földre nagyon csekély: Very mérései szerint alig $^1/_{6000}$ rész fok hőemelkedésnek felelne meg.

Változások a Hold felületén.

Nagyon sok vitára szolgáltatott alkalmat az a kérdés, hogy a H. felületén jelenleg is történnek-e még változások. Különösen Schröter és Gruithuisen állitották, hogy nagymérvü változásokat észleltek. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a Kráter elnevezés csak a külső formára vonatkozik, s egyáltalán nem jelenti azt, hogy a H.-on most is működnek vulkanikus erők. Régebben a pontos topográfiai felmérések hiánya természetesen lehetetlenné tette annak a kérdésnek az eldöntését, hogy a H. felszinén történnek-e változások. De Beer és Mädler gondos megfigyelései óta erre a kérdésre tagadólag szokás válaszolni s a régebbi ellenkező megfigyeléseket csalódásnak tekintik. A legújabb időknek néhány megfigyelése azonban ismét kételyeket támasztott e nézet helyességét illetőleg. Igy pl. Schmidt Athénben 1866. azt észlelte, hogy a Mare serenitatisban levő, 9 km. átmérőjü nagyon mély Linné nevü kráter eltünt s helyébe világos, felhőszerü folt lépett. Klein és Krieger pedig kráterek újabb képződését vélték megál-

lapíthatni. Nem lehet tagadni annak lehetőségét, hogy a H. felületén jelenleg is mehetnek végbe változások, de viszont az eddigi megfigyelések ilyeneknek megtörténtét nem bizonyították be minden kétségen felül. Biztos feleletet a H. felszínének folytonos fotografálása fog adhatni.

A legrégibb idők óta tulajdonítanak a H.-nak befolyást az időjárásra. Ez a hit különösen a földmívelők és kertészek között van elterjedve. Legelterjedtebb az a nézet, hogy a H. szétoszlatja, elkergeti a felhőket, H.-változásnál az időjárás megváltozik és hogy a H. fénye árt a növényeknek. Az első két állítást a leggondosabb észlelések véglegesen megcáfolták. Az utolsó nézetnél pedig ok és okozat összetévesztése forog fenn. A H. csak felhőtlen éjszakákon látható, ilyenkor pedig éjjeli fagy léphet fel, s az utóbbi az, ami a növényeknek árt, nem pedig a H. fénye. A néphitben a H. még ma is nagy szerepet játszik. Holdfénynél nem szabad dolgozni, különösen nem szabad fonni s táncolni. A holdváltozásoknak nagy befolyásuk van a hajvágásnál, házak építésénél, lakodalmaknál, a földmívelésnél és a kertészetben. Amiről azt akarjuk, hogy növekedjék, azt növekvő H.-nál kell végezni, stb. Ezeknek a nézeteknek a jogosultsága nincsen bebizonyítva. L. még *Holdak*.

Irodalom. Schröter, Selenotopographische Fragmente, Göttingen 1791 és 1802, 2 köt.; Lohrmann Topographie d. sichtbaren Oberfläche des Mondes, új kiadás Ebert-től 1892; Beer und Mädler, Der Mond, Berlin 1837; Schmidt, Der Mond, Leipzig 1856; u. a. Über Rillen auf dem Mond, Leipzig 1865; Nelson, Der Mond, 2. kiad., Braunschweig 1881 (fordítás angolból); Nasmyth u. Carpenter, Der Mond, deutsch v. H. J. Klein, 4. kiad., Hamburg 1906; Elger, The Moon, London 1895; Franz, Die Figur des Mondes, Königsberg 1894; Pickering, The Moon, London 1904; Puiseux, La terre et la lune, Paris 1908; Günther, Vergleichende Mond- u. Erdkunde, Braunschweig 911.

Hold, területmérték, általában oly darab föld, mely egy igával egy nap alatt megszántható. A Mária Terézia által kiadott úrbéri rendelet szerint egy hold v. *lánc* területe 1100, 1200 v. 1300 négyzetölet, Temes, Torontál és Krassó vmegyékben 1600, Szerém és Verőcze vmegyékben a szántóföldnél 2000, a kaszálónál 1000, Pozsega vmegyében pedig 1296 négyzetölet foglal magában. A kataszter behozatala óta az osztrák v. kataszteri H. a hivatalos mérték, melynek kiterjedése 1600 négyzetöl, vagy 0·5754642 hektár, ill. 5754·642 négyzetméter.

Holda *(Hulda, Huldra, Holla, Holle, Holta;* v. a. m. nyájas, gót *hulths*, ném. *hold*, v. a. m. elrejtett, ó-izl. *huldr)*, a német mitológia egy nőalakja; mint Freyja, Berchta, Harke, valószínüleg ő is a felhők istennőjének egy külön alakulása. Ő is mint a levegőben repülő v. kocsikázó lény tünik fel s miként maga a felhő, ő is majd jótékony, majd kárt hozó. Hol aranyhajú szép nő, hol borzas, fekete szörnyeteg; majd tevékeny jó szellem, majd észbontó, betegségeket okozó gonosz kisértet. Az időjárás változásaiban nagy része van: ha fátyolát mossa, eső esik; ha ágynemüjét porolja, havazik. Az apró fehér felhők H. asszony báránykái. Télen, főleg karácsony, újév és vízkereszt estéjén, bősz csapatával vadászatot tart, kürtszó és kutyacsaholás hangjai mellett és zúgó vihar közepett száguldozik át a levegőn. E sereg élén jár a hű öreg Eckart, valószínüleg a viharokat megelőző langyos szél. *H. asszony* a néphiedelem szerint olykor hegyekben (Kyffhäuser, Venusberg) lakozik.

Holdak v. *mellékbolygók, szatelleszek*, a naprendszer amaz égitestei, melyek a főbolygók körül keringve, őket a Nap körüli útjukban kisérik. Földünknek egy ily holdja van, Marsznak 2, Jupiternek 8, Szaturnusznak 10, Uranusznak 4, Neptunnak 1; összesen tehát 26 holdat ismerünk eddig Naprendszerünkben. Merkurnak és Vénusznak holdjairól eddig nem tudunk. Lehetséges, hogy még több hold létezik, melyek azonban talán kicsinységüknél és fénygyöngeségüknél fogva még a leghatalmasabb távcsövekkel sem észlelhetők. A mi Holdunk kivételével a többiek szabad szemmel nem láthatók. Észlelésükhez távcső kell. A Jupiter négy nagyobb holdja már kisebb távcsőben is látható. A H. a főbolygójuk körül többnyire ugyanabban az irányban keringenek, mint az a Nap körül. A Jupiter nyolcadik holdja, Szaturnusz kilencedik holdja (Phöbe), Uranusz 4 holdja és Neptun holdja azonban ellenkező irányban keringenek. Valószinű, hogy mindeme H.-nál a keringésidő ugyanaz, mint a tengely körüli forgás ideje, úgy, hogy mindig ugyanazon oldalukat fordítják a főbolygó felé. L. *Bolygók*.

Holdanya. Meséink *nap-, szél-* és *tündér-anyák* mellett H.-át is ismernek, kinek ezüst háza meredek ezüst hegy ormán áll. (V. ö. különösen *Gaal* és *Merényi* mesegyüjteményeit.)

Holdascsont *(os lunatum)*, a kéztőcsontok felső sorában a hüvelykujj felől számítva a második csont, melynek alsó (distalis) végén mély félholdalakú kivágás van a fejescsont feje számára.

Holdas ló, egy szegedi rege szerint Mátyás királynak volt ily nevű *táltos* lova, mely éjenkint amerre ment véle, bármi sötét volt, az egész vidéket megvilágította. V. ö. *Ipolyi*, Magy. myth. 264.

Ho dciklus, l. *Naptár*.

Holdefleiss, *Friedrich Wilhelm*, német mezőgazdasági vegyész, szül. Bernstedtben 1846 okt. 7. Halleban mezőgazdasággal és természettudományokkal foglalkozott, 1892. a boroszlói egyetem rendes tanárává és az egyetem mezőgazdasági intézetének igazgatójává, 1896. u. o. az állattakarmányozástani intézet igazgatójává nevezték ki. Művei: Über die Bestimmung des Stärkemehls in den Kartoffeln nach dem spezifischen Gewicht (Berlin 1876); Untersuchungen über den Stallmist (2. kiad. Boroszló 1889); Das Knochenmehl (Berlin 1890); Schatzkästlein des praktischen Landwirts (1896); Die Rinderzucht Schlesiens (Breslau 1896); újabb dolgozatai a nevezett intézetek jelentéseiben és kiadványaiban találhatók.

Holdegyenlet, az a javítás, amelyet a Julián naptár epaktáján (l. o.) eszközölni kell, hogy a Gregorián naptár epaktáját kapjuk. E célból ú. n. napegyenlőség okozta javítás is eszközlendő.

Holdegyenlőtlenségek *(inaequalitates motus Lunae)*, a Hold mozgásának eltérései a tiszta elliptikus mozgástól. Ezek az eltérések szükségszerüen következnek a Newton-féle törvényből, ha a Holdon és a Földön kívül más égitestek is léteznek. Ennélfogva a Nap és a bolygók és a Földnek a gömbtől való eltérése létesítenek ily

egyenlőtlenségeket. A feltünőbb H.-et már a régiek ismerték. Igy Hipparchos ismerte az ú. n. középponti egyenlítést, melynek értéke 6° 17′ 12·7″ s mely a Holdnak a körmozgástól való eltérését adja. Ptolemaios fedezte fel az evekciót, melynek nagysága 1° 14′ 4″ s mely abban nyilvánul, hogy a Hold tele- és újhold alkalmával lassabban mozog, mint a negyedekben. Tycho Brahe fedezte fel a variációt, mely a Hold hosszuságát 39′ 30″-cel változtatja meg. A Hold lassabban mozog, mikor a Föld napközelben van, mint mikor aféliumban van; ez az egyenlőtlenség 12′-et érhet el és évi egyenletnek neveztetik. Ezek a nagyobb, szabad szemmel is megbecsülhető s külön elnevezéssel biró H.-ek. Elméletileg számtalan H. van, amelyek nem egyebek, mint háborgatások (l. o.), amilyeneket nem csak a Hold hosszusága, hanem szélessége s a Földtől való távolsága is szenved. Az utóbbi H.-ből ki lehet számítani a Nap parallaxisát s ennélfogva távolságát. A Holdmozgás megfigyeléséből a Föld lapultságára is lehet következtetni, minthogy a Föld alakjának is befolyása van a Hold mozgására. Bővebben tárgyalják: *Herschel*, Outlines of Astronomy; *Airy*, Gravitation; *Moulton*, Celestial mechanics; *Brown*, Lunar Theory; *Franz*, Der Mond.

Holden, *Edward Singleton*, amerikai csillagász, szül. St. Louisban (Missouri) 1846 nov. 5. 1873 óta a washingtoni naval observatory-n csillagász, 1881 óta a madisoni, 1886—1898-ig a Lick-csillagvizsgáló igazgatója. Megalapitója az Astronomical Society of the Pacific-nak. Számos vizsgálatot közölt ködfoltokról és kitünő fényképeket készített a Holdról. Művei: Monograph of the central parts of the nebula of Orion (Washington 1882): Sir William Herschel, his life and works (New York 1881, németül Berlin 1882); Elementary astronomy (1899). Singleton név alatt számos szépirodalmi művet irt.

Holder, *Alfred*, német klassz. filológus, szül. Bécsben 1840 ápr. 4. Heidelbergben és Bonnban tanult, tanárkodott Badenben és Hollandiában, 1870. udvari könyvtáros lett Karlsruheban. Fő művei: Horatius kiadása (O. Kellerrel, Leipzig 1864—70, 2 köt.), a Horatius-scholionok (Kellerrel, I. r. Porfyrio, Innsbruck 1894), Caesar-kiadása, Tacitus Germaniája, Avienus, Jordanes, Beda (Historia ecclesiastica 1882), Einhart: Vita Caroli imperatoris, Beowulf, Altkeltischer Sprachschatz (Leipzig 1896 stb.).

Holder-Egger, *Oswald*, német történetiró, szül. 1851 aug. 19. Bischofswerderben, megh. 1911 okt. 31. Berlinben, mint a Monumenta Germaniae historica igazgatóságának egyik elnöke. H. 187 -től dolgozott e vállalatba s számos középkori iró művét adta ki és magyarázta.

Holderness, York angol county K.-i vidéke, amely sasorrhoz hasonló alakban Flamborough-head és a Humber-torkolat közt nyulik a tengerbe és a Spurn Headben (világitótoronnyal) végződik. Nagyobbára termékeny földjét a tenger hullámai mindig kevesbitik. Házak, sőt egész helységek helyeit jelenleg a tenger foglalja el. Kilnsea, Hyde stb. egykori falvak ma viz alatt állanak. H.-en virágzó az állattenyésztés. Főhelye *Hornsea* tengeri fürdő (2381 lak.) az Északi-tenger mellett.

Holdév, l. *Év*.

Holdfény-liliom (aöv.), l. *Yucca*.

Holdfogyatkozás, a teliholdnak rövid ideig tartó részleges vagy teljes elsötétedése, mely alkalommal sötét korong látszik végigvonulni a Hold felületén K.-ről Ny. felé. Ez a sötét korong a Föld árnyéka, s a tünemény úgy keletkezik, hogy a Hold mozgása közben belép a Föld árnyékkúpjába. Nem minden holdtöltekor van H. Ez azért van, mert a Hold pályasíkja és az ekliptika nem esnek együvé, hanem 5°-nyi szöget alkotnak s ezért a H. beállta a Hold szélességétől, jobban mondva a csomóvonaltól való távolságától függ. A Föld árnyékkúpja természetesen mindig az ekliptikában van, a H. azonban nem mindig, hanem csak akkor, mikor az ú. n. csomóban, vagyis az ekliptika és a Hold pályasíkjának metszésvonalában van. Ha tehát a Hold holdtöltekor a csomóban vagy ahhoz igen közel van, úgy a Föld árnyékkúpján át kell mennie, ha azonban holdtölte alkalmával a csomótól távolabb van, az árnyékkúp fölött v. alatt fog elmenni. Az *1. ábrán S* a Nap, melynek fénye találja az *E*-nél levő Földet, minélfogva *EF'H* árnyékkúp keletkezik. *ML* a Hold pályájának egy darabja. Holdtölte idején a Hold *r*-be jön, s ha akkor a csomóvonal nem különbözik nagyon a *Cm* vonaltól, a Föld árnyéka érheti a Holdat. A Föld árnyékkúpjának legnagyobb látszó sugara (a Hold távolságában) 47′, mig a Holdé 17′. Ennélfogva H. nem jöhet létre, ha holdtöltekor a Hold szélessége (az ekliptikától való szögtávolsága) nagyobb mint 47′+17′=64′; ha a szélessége ennél kisebb, úgy részleges H. jöhet létre, teljes pedig csak akkor, ha szélessége 47′—17′= 30′-nél kisebb. Ha H. alkalmával a Hold épen az ekliptikában van, szélessége tehát pontosan 0°, úgy azt mondjuk, hogy a H. centrális. E viszonyokat mutatja a *2. ábra*. *AΩ* az ekliptika s rajta a Föld árnyékkúpjának metszetei, *HΩ* a Hold pályája, 1, 2, 3, 4, 5 a Hold különböző helyzetei, 3 centrális H., 2 és 4 részlegesek. 1 és 5 helyzetben nincs fogyatkozás. Részleges H. legfeljebb 3 óráig és 18 percig tarthat, teljes H. pedig 4 óráig és 38 percig A H. nagyságát a holdkorong átmérőjének 12-ed részeiben szokás kifejezni; egy ily részt hüvelyknek neveznek. Teljes H. alkalmával a holdkorong csak ritkán lesz teljesen láthatatlanná (mint pl. az 1606. és 1816-iki H.-okkor), legtöbbnyire vöröses rézszinü v. barna szinben látható marad, mig

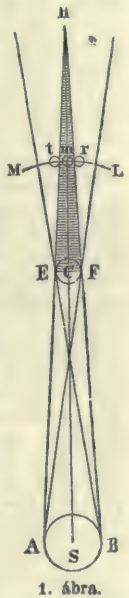

1. ábra.

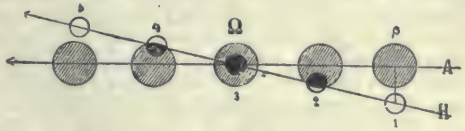

2. ábra.

részleges H.-okkor ólomszürke szín is észlelhető. Ezt a tüneményt abból magyarázzák, hogy a Földet körülvevő légkör sugártörése következtében az árnyékkúpba napsugarak hatolnak. A H.-ok egyszerre ugyanabban az időben láthatók a Föld mindama helyein, amelyeknek horizonja fölött van a Hold. Ez azért van, mert a Föld árnyéka a Hold fényét mintegy eloltja. H.-nak nem kell minden évben előfordulnia; sok évben nincsen H. Rendesen egy, ritkábban kettő s csak kivételesen három H. lehet egy évben. Három csak akkor lehet, ha az első H. január első napjaiban megy végbe, mint volt pl. 1852., 1898. és lesz 1917.

A H.-ok első megfigyelőinek a régi káldeusokat tartják, kik felfedezték a szárosznak nevezett 18 évi periodust, mely alatt a fogyatkozások hasonló sorrendben ismétlődnek.

A mi Holdunk fogyatkozásához hasonló fogyatkozást mutatnak a Jupiter holdjai is, csakhogy azoknál a fogyatkozást a Jupiter árnyéka idézi elő. E fogyatkozásokból sikerült először meghatározni a fény sebességét. Földrajzi hosszuság meghatározására is felhasználhatók.

Holdfű v. *holdruta* (növ.), l. *Botrychium*.

Holdgyűrűk, a barna-, később fehérszínű, puha, morzsalékos szövetből álló szalagok neveztetnek így, melyek a fák fatestében találhatók, néha a törzs egész kerületére, néha csak egy részére kiterjedve. Azelőtt azt hitték, hogy különböző gombák, így a Stereum hirsutum Fr. támadása következtében jönnek létre a H. Sorauer ezeket a tavaszi fagyok következményének tulajdonítja. Sorauer szerint a tavaszi fagyok alkalmával, ha a fa kambium-szövetében jégképződés áll be, a kambium a kéreggel együtt a fatesttől elválik s később az elvált kambium befelé fasejtek helyett laza parenchim-szövetet produkál, melyben azután különféle gombák üthetnek tanyát.

Holdházy *János*, vál. püspök, szül. 1840 febr. 18. Váczon, megh. 1896 ápr. 15. Győrött, 1877—1882-ig József főherceg fiainak, József Ágost és László főhercegeknek volt a nevelője. 1882-ben győri kanonok lett, 1892-ben pedig tribunici vál. püspök.

Holdheim, *Samuel*, zsidó teológus, szül. Kempenben 1806., megh. Berlinben 1860 aug. 22. Eleinte Odera-Frankfurtban, később Mecklenburg-Schwerinben, 1847 óta élte fogytáig Berlinben (az ottani zsidó reformegyesületnél) működött mint rabbi. Munkái: Die Autonomie d. Rabbinen (Berlin 1843); Das Religiöse u. Politische im Judenthum (u. o. 1845); Predigten über d. jüd. Religion (4 köt., u. o. 1851—69); Gesch. d. Entstehung u. Entwickelung d. jüd. Reformgemeinde in Berlin (u. o. 1857) és a halála után (u. o. 1861) megjelent Mamar ha ïschut, mely héber nyelven tárgyalja a zsidó házassági törvényeket. V. ö. *Ritter* I. H., Samuel H. (Gesch. d. jüd. Reformation, 3 köt., Berlin 1865).

Holdistennő, l. *Selene* (a görög H.) és *Luna* (a latin H.). L. még *Holdtisztelet*.

Holdkirály. *Nap-* és *Szélkirály* mellett egyes regéink H.-t is ismernek. E regék azt igazolják, hogy népies hagyományainkban elég gyakori a nap- és holdnak *király*-alakban való személyesítése.

Holdkórosság, l. *Alvajárás*.

Holdkő (ásv.), drágakő; az igazi, vagyis az *orientális H.* mindig kékes csillogású *adulár* (l. o.), de némelykor egyéb földpátot, nevezetesen albitot, oligoklászt is hoznak H. néven a kereskedésbe. A *halszemkő* v. *farkasszemkő* elnevezés nem igen használatos.

Holdkör, l. *Ciklus*.

Holdmézes, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 608 oláh lak.; u. p. és u. t. Koroknya.

Holdruta (növ.), l. *Botrychium*.

Holdszemű-hal (*Hyodon tergisus* Les., állat), a Fogasnyelvüek (Hyodontidae) családjába tartozó halfaj. Észak-Amerika Ny.-i felének folyóiban és tavaiban él. Hossza 30—45 cm.

Holdtáblák, számadatok táblázatos összeállítása, amelyekből a Hold járását az égen évekre előre pontosan ki lehet számítani. Ily táblákat régebben *Halley*, *Euler*, *Mayer*, *Burg* és *Burckhardt* szerkesztettek. A mult század ötvenes éveitől kezdve egészen a legújabb időkig *Hansen* táblái szolgáltak a számítások alapjául (Tables de la Lune, London 1857) Newcomb javításaival. Az e táblák és a megfigyelés adatai között mutatkozó és idővel mindinkább növekedő különbségek új és pontosabb táblák számítását tették szükségessé. Delaunay elmélete alapján készültek így a párisi Bureau des Longitudes táblái (Annales du Bureau des Longitudes, tome VII, Paris 1911). E. W. Brown szintén készít jelenleg H.-at a Hill-Brown-féle elmélet alapján, melyek legközelebb fognak megjelenni.

Holdtisztelet. Az égi testek közül a Nap mellett első sorban a Hold volt ősidők óta különös figyelem tárgya. Titokzatos foltjai babonás tiszteletet keltettek, pontos változásai miatt naiv magyarázatok fűződtek hozzá. A hold-lakó emberről (furulyás, hárfás Dávid, gyermeket tartó nő stb.) minden nép tud mesét. A hold maga is mindenkor élőlénynek tekintetett s ma is annak nézik; ily módon hivatásának tartják az éj megvilágításán kívül az időmérést (a naptár hetek szerint való beosztása még a hold-időszámítás maradványa), továbbá az eső szabályozását; sötét birodalma révén a halottak királyának tekintik, majd ennek folyományaképen az élet rendelkező urának, akihez hosszú életért, gyógyulásért fordul a köznép naivabb része. Újhold után az első fénykaréj megpillantása kezdettől fogva ünnepségekkel járt, viszont az elsötétülés gyászünnepekre ad alkalmat, azt vélve, hogy valami sötét szörny győzi le és nyeli el a holdat. Ahol az ősvallást fejlődésében aránylag korán megzavarta valamely magasabb vallásrendszer felvétele (mint pl. nálunk magyaroknál), ott mesékben, babonákban töredékes emlékek maradtak csak meg a H.-ból. Népünk a betegséghárító és hosszú életet kérő ráolvasásait, babonás igéit e szavakkal szokta kezdeni: «Új hold, új király, téged köszöntelek! Te vagy a ráadó, te vagy az elvevő . . .» stb. Boldogulás és egészség dolgában tehát adó és elvevő hatalmat tulajdonít neki (fogfájás ellen, nehéz nyavalyában, v. lakodalmakkor a jókivánságok közt). V. ö. *Siecke*, Die Liebesgeschichte des Himmels (Strassb. 1892). Magyar anyagra: *Kálmány* Lajos, A Hold néphagyományainkban (Akad. ért. 1894); *Kandra* Kabos, Magy. Mythologia (Eger 1897).

Holdtölte v. *telihold*, l. *Hold*.

Holdudvar, gyengén felhős, holdvilágos éjszakákon a Hold körül látszó fényes koszorú, mely a felhők cseppjein vagy jégtűin létrejövő fényelhajlási tünemény. A Hold kékes-fehér fénymezőben látszik, mely a szélén észrevehetően vöröses színű.

Holdüveg, l. *Táblaüveg*.

Holdvilág (azelőtt: *Halwelagen*), kisk. Nagy-Küküllő vm. segesvári j.-ban, (1910) 1008 német, oláh és cigány lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Erzsébetváros.

Holdviola (növ.), l. *Lunaria*.

Holdvirág (növ.), l. *Lunaria*.

Holguin *(San Isidro de H.)*, ker. székhely Kuba szigetén, Santiago de Cuba tartományban. Kikötője Jibara, 6045 lak. Kávé- és dohányültetvényekkel, cukorgyárakkal.

Holgya (azelőtt: *Holdia*), kisk. Hunyad vm. marosillyei j.-ban, (1910) 251 oláh lak., vasútállomás távirdahivatallal; u. p. Laszó.

Holgyomál (növ.), l. *Hieracium*.

Holics, nagyk. Nyitra vm. szakolczai j.-ban, a Morva mellett, (1910) 880 házzal és 5522 lakossal (közte 266 magyar, 584 német, 4560 tót; felekezetre nézve 4228 r. kat., 749 ág. ev., 532 izr.). H. a járási szolgabirói hivatal széke, van járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, csendőrőrse, vasúti állomása (elágazás Szakolcza és Göding felé), posta- és táviróhivatala, telefonállomása. H. a királyi család egyik nagy uradalmának főhelye; szép királyi kastélya és fácánoskertje van, melyhez a városból szép fasor vezet. A kastélyában erősítették meg 1805 dec. 30. a pozsonyi béke. H. vár (hajdan *Fejéregyház*) eredetileg Magyarországhoz tartozott, de a csehek elrabolták, Csák Máté aztán 1315. visszafoglalta; H. egykori ura Stibor volt, később a Révay és Czobor-családok birtokába jutott. Bocskay többször ostromolta a várat, de Révay Péter hősiesen védte ellenségei ellen; Bethlen Gábor azonban a várat bevette és hadai nagy pusztítást vittek végbe. A Czobor-család utolsó sarjadékától megvette I. Ferenc császár, ki H. várát is megerősítette. 1746—1825-ig nevezetes majolikagyár működött itt, melynek készítményei igen jelesek voltak. L. *Holicsi majolika*.

Holics-gödingi h. é. v. Az osztrák államvasutak Morvaországban fekvő Göding állomásától a magyarországi Holicsig vezető 3·4 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. Alaptőkéje 852,000 kor., melyből 595 törzs- és 1535 elsőbbségi részvény. Építési tőkéje 680,000 kor. Megnyilt 1891 jún. 18.

Holicsi majolika. Holics (l. o.) a XVIII. sz. második felében és a XIX. sz. elején nevezetes volt majolika (ónmázas durva fayence) készítményeiről. Magyarországon a holicsi a legrégibb, legnagyobb és leghíresebb majolikagyár. 1746. Ferenc császár alapította, s részben külföldről, a Rajna vidékéről hívott, részben itt nevelt művészek által oly tökélyre jutott, hogy a javarészben francia, jelesül a részben rokoko izlésű, részben a növényi formákat, levelet, stb. természethűen utánzó strassburgi fayence-edények mintájára készült gyártmányai a festés szépségére, a szinek tartósságára, a máz finomságára, fehérségére, tetszetős formára, általán pedig tartósságra nézve versenyeztek a külföld hasonló termékeivel. A XVIII. sz. végén évenkint mintegy 50,000 frt értékű árút állított elő. A gyárnak a jegye H betű, amelyhez több tárgyon még egy második betű is, pl. M, E, P, S, R járul. E második betű jelentősége ismeretlen. Lehet, hogy a megrendelő, a megrendelő kastélya, vagy a munkás nevének kezdőbetűje. A holicsi gyárban 1787. az angol módra készített kőedény gyártását is megkezdték. A gyár a XIX. sz. elején a porcellán divatjának terjedése következtében nehézségekkel küzdött, 1825. pedig megszünt. Gyártmányainak szép példányai vannak az orsz. magyar iparművészeti muzeumban. V. ö. *Könyöki, Petrik. Radisics* és *Spitzer* cikkeit a Művészi ipar 1889. évf. I. 61. és 95. old. és 1890. évf. 165. old.

Holiday (ang. ejtsd: holidé), ünnep, ünnepnap; *holidays*, szünidő.

Holitz, város Pardubitz csehországi kerületi kapitányságban, (1910) 5929 cseh lak., cipőgyártással és szövőszékekkel, gazdasági terménykereskedéssel. Holub afrikai utazó szülőhelye.

Holjac, *Jánko*, horvát építész, Zágráb polgármestere, szül. Zágrábban 1865. Az ő kezdeményezésére adta ki a zágrábi mérnök- és építészegylet a Horvát építészeti formák c. monumentális munkát.

Holkodont, l. *Holcodont*.

Holl, 1. *Elias*, német építész, szül. Augsburgban 1573 febr. 28., megh. 1646 jan. 6. Szülővárosában nagy építési tevékenységet fejtett ki és az olasz művészet hatása alatt, melyet 1600—1601. Felső-Olaszországban tett utazása alatt közvetlenül is tanulmányozott, Augsburgban az ú. n. német renaissance legkiválóbb mestere. Művei a város fő díszei. Ilyen első sorban a nagyszerű városház, a Zeughaus, Siegelhaus, a mészárosok háza (Metzg), a Wertachbrugger-kapu, stb. V. ö. *Baum*, Die Bauwerke des Elias H. (Strassburg 1908).

2. *H., Frank*, angol festő, szül. Camden Townban 1845 júl. 1., megh. 1888 júl. 31. Először atyjánál, *H. Francis* rézmetszőnél, azután a londoni művész. akadémián tanult. Érzelmes genreképei, mint Az Úr adta, az Úr elvette; Semmi hír a tengerről (az angol király birtokában); Falusi temetés; Elhagyatva; Az elsőszülött; A hazatérés; Szükség törvényt bont; Elfogatás Newgateben, stb. annak idején igen népszerűek voltak. Nagy sikereket aratott az arcképfestés terén is.

Holla, l. *Holda*.

Hollabrunn *(Oberhollabrunn)*, az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Alsó-Ausztriában, a Göllersbach mellett, (1910) 4904 lak. 1805 nov. 16. Murat francia vezér diadalt aratott itt Bagratino orosz hadain.

Hollád, kisk. Somogy vm. marczali j.-ban, (1910) 747 magyar lak., u. p. Vörs, u. t. Balatonszentgyörgy.

Hollaender *Hugó*, orvos, szül. Budapesten 1876 aug. 16. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte. A belügyminisztérium közegészségügyi ügyosztályába 1900. bakteriológusnak hívták meg s 1910. közegészségügyi felügyelővé nevezték ki. Megalapította a Budai Ambulatorium

poliklinikáját, amelynek, valamint az állami tüdőbeteggondozó intézetnek igazgatója lett. Felfedezője egy az emberi nyirokban élősködő állati parazitának, a Lymphocytozoon hominisnak, amely H. felfogása szerint a skrofulás betegségek, valamint a gümőkór iránti hajlamosság okozója (Wiener med. Woch. és Gyógyászat 1913. évf.). Művei: *A malária-kérdés jelen állása* (Budapest 1912); *A malária elterjedése Magyarországon* (u. o. 1907); Die Pathochemie des Diabetes (Wien és Leipzig). Bel- és külföldi folyóiratokban számos dolgozata jelent meg a rák és gümőkór gyógyítása, valamint az orvosi kémia köréből.

Hollaender, 1. *Gusztáv*, német hegedűművész, szül. Leobschützben 1855 febr. 15. Joachim és Kiel növendéke volt. 1874-ben a berlini Kullak-akadémia tanára és az operai zenekar kamarazenésze, 1881. a kölni konzervatórium tanára és a Gürzenich-koncertek karnagya, majd a Professoren-Streichquartett vezetője lett. 1895 óta a berlini Stern-konzervatórium igazgatója.

2. *H., Viktor*, német zeneszerző, *H. 1.* öccse, szül. Leobschützben 1866 ápr. 20. Kullak tanítványa volt. A Metropoltheater, 1908. a Neues Operettentheater, 1909. Reinhardt karmestere lett. 1913-ban Amerikába költözött. Művei: Schneider Fipps (Singspiel, 1908); Trilby, San-Lin (operák); Sumurun (pantomimia).

Hollán *(kislődi)*, 1. *Ernő*, politikus, cs. és kir. altábornagy, szül. Szombathelyen 1824 jan. 13., megh. Budapesten 1900 máj. 28. A bécsi hadmérnöki akadémiában tanult s 1844. hadnagy lett. A szabadságharc kitörésekor a honvédséghez lépett át és Fehértemplomnál, majd Szenttamás ostrománál annyira kitünt vitézsége és hazafias szelleme által, hogy Kossuth őrnaggyá és hadmérnöki főnökké nevezte ki Péterváradvárába, melyet mindvégig vitézül védelmezett. A világosi katasztrófa után a vár megadta magát, de a katonai becsületnek megfelelő feltételek alatt. H. szülővárosába tért vissza, ahol, midőn útlevelet kért külföldre, internáltatott és szigorú felügyelet alatt állott. Ez időben írta első művét, a *Taglalati (analytikus) mértant*, melynek alapján őt az Akadémia tagjának választotta. 1851 végén Hamburgból érkező feladás alapján elfogták. Bécsből visszakerülve, különösen a talajjavítással (drainage) foglalkozott. 1861-ben Pestre jött mint a Déli Vasut magyarországi főinspektora. Ez időből kelt a magyar gazdasági egyesület részére kidolgozott emlékirata *a magyarországi vasúti hálózatról*. A magyar mérnökök s építészek egyletének megalapítása 1866. H. érdeme. Az országgyűlésnek 1865 óta tagja volt és az alkotmányos kormány kinevezésekor, 1867. mint államtitkár lépett a közlekedési minisztériumba, gr. Mikó mellé. 1870-ben, Mikó visszalépésekor ő is lemondott állásáról. A honvédség felállításakor abban mint szabadságolt állományú ezredes szolgált. 1870-ben honvédelmi államtitkár lett Andrássy alatt és két éven át, Lónyay bukásáig, maradt e polcon. 1872-ben visszalépett, de megmaradt képviselőnek. Mint a delegáció tagja 1875. az Uchatius-féle tábori tüzérségi anyag beszerzése mellett szólalt fel. 1875-ben soron kívül lett tábornok, 1876 elején pedig a tényleges állományba lépett, mint a székesfehérvári honvéd-kerület parancsnoka. Ezzel parlamentáris munkásságának vége szakadt. 1881-ben altábornagy lett, 1886. pedig nyugalomba vonult és tagja lett a főrendiháznak. Ott a legtöbb kérdésben a szabadelvű irányt támogatta.

2. *H. Sándor*, államtitkár, a postatakarékpénztár nyug. igazgatója, szül. Kiszellen (Vas vm.) 1846 márc. 15. 1868-ban a közmunka- és közlekedési minisztériumban segédfogalmazó lett a vasúti szakosztályban. 1870-ben fogalmazóvá, 1872. titkárrá, 1881. osztálytanácsossá nevezték ki s az újjászervezési munkák végrehajtásával megbízott elnöki osztály főnöke lett. Itt működött 1886-ig, amikor a postatakarékpénztár vezetésével bízták meg. A postatakarékpénztár megalapítása és nagyarányú fejlődése az ő nevéhez fűződik. 1890-ben u. o. igazgatóvá, 1890. pedig miniszteri tanácsossá nevezték ki. 1907-ben államtitkári címmel és jelleggel nyugalomba vonult.

3. *H. Sándor*, a Máv. igazgatója, *H. 2.* fia, szül. Budapesten 1873 okt. 6. Jogi tanulmányait a lipcsei és hallei egyetemeken végezte, doktori oklevelet a budapesti egyetemen szerzett. Huszonkét éves korában a kereskedelmi minisztériumba lépett, hol 1898. fogalmazó, 1900. segédtitkár, 1902. titkár lett; 1905. a vasúti szakosztályba osztották be, 1907. miniszteri osztálytanácsos lett, 1910. pedig a Máv. igazgatójává nevezték ki és a miniszteri tanácsosi címet kapta, de továbbra is a minisztériumban maradt, mint az elnöki osztály vezetője.

Holland, 1. a. m. *Hollandia* (l. o.). — 2. *H.*, Lincolnshire angol county déli része, termékeny lápfölddel. Fővárosa *Spalding*.

Holland, 1. *Henry Richard Fox Vassall*, lord, angol politikus, szül. 1773 nov. 21. Witerslow-Houseban, megh. 1840 okt. 22. Londonban. A harmadik lord H. volt a Fox családban. H. sokat utazott és Olaszországban megszöktette sir Godfrey Webster nejét, Elisabet Vassallt, akit aztán nőül vett és nevét is felvette. 1897 óta az alsóházban a Pitt elleni oppozicióhoz tartozott. Majd Spanyolországba ment tanulmányútra, 1806. pedig a Grenville-kabinet tagja lett. Mint a toryk ellensége, a bécsi kongresszus idején, 1815. Bécsben tartózkodott, ahonnan meghatalmazás nélküli beavatkozásai miatt kiutasították. Később még két izben volt miniszter. Mindvégig liberális politikus volt és több izben felszólalt a Napoleon elleni rossz bánásmód miatt s küzdött a katolikusok emancipációjáért. Sok kiváló munkát írt, így: Some account of the lives and writings of Lope de Vega (London 1806); A life of Guillen de Castro (u. o. 1817); Three Comedies From the Spanish (u. o. 1807). Azonkívül kiadta nagybátyjának, Charles Foxnak History of the early part of the reign of King James II. (London 1808) c. művét és Waldegrave emlékiratait: Memoirs of Lord Waldegrave (u. o. 1822, 2 köt.). V. ö. *Moylan*, Opinions of Lord H., as recorded in the journals of the House of Lords from 1797 to 1840 (London 1841).

2. *H., Henry Edward Fox*, lord, *H. 1.* fia, szül. 1802 márc. 7., megh. 1859 dec. 18. Nápolyban. Vele kihalt a Lord H.-ág. A diplomáciai pá-

lyán működött. Kiadta atyjának útleírásait Foreign reminiscences (London 1850) címmel, valamint Memoirs of the whig party (2 köt., u. o. 1852) c. művét. Saját műve csak halála után jelent meg Fragmentary papers on science and other subjects címmel (1875).

3. *H., Henry Thurstan*, l. *Knutsford*.

4. *H., Wilhelm*, német germanista és romanista, szül. Stuttgartban 1822 aug. 11., megh. Tübingenben 1891 aug. 22. Tudományos működése leginkább kritikai szövegkiadásoknak kidolgozására szorítkozik, a maga korában érdemes volt Chrestien de Troies (Tübingen 1854) kiadása; a német irodalomtörténet körébe tartozik a stuttgarti Literarischer Verein könyvtárában közrebocsátott számos kötete. Ő adta ki Peiffer és A. Keller közreműködésével Ludwig Uhland tudományos műveit.

Hollander, *Benno*, hollandi hegedűművész és karmester, szül. 1853 jún. 8. Amsterdamban. Saint-Saëns és Massenet tanítványa volt. 1903 óta a nevéről elnevezett zenekar élén áll. Kamarazeneműveket, hegedűversenyeket, szimfóniát (Roland) írt.

Holländer, *Felix*, német író, szül. Leobschützben (Felső-Szilézia) 1868 nov. 1. Irodalmi, közgazdasági tanulmányai és külföldi tanulmányútja után Berlinben megalapította a Die Welt am Montag c. hirlapot. Reinhardt szinpadreformáló törekvéseinek buzgó híve, később szinházainak rendezője lett. 1913-ban a frankfurti szinház intendánsának hivták meg, de ez állásról csakhamar lemondott. Több regényt írt: Jesus und Judas (Berlin 1891); Sturmwind im Westen (1896), melyben a berlini társadalmi életet rajzolja; Erlösung (18 9); Das letzte Glück (1899); Der Weg des Thomas Truck (1902); Traum und Tag (1904); Charlotte Adutti (1907); Agnes Feustels Sohn (1908); Unser Haus (1911); drámái, melyeket a berlini Kleines Theater H. rendezésében adott elő, részben sikert arattak (Katzengold 1892, Hans *Land*-dal: Die heilige Ehe 1898, Lothar *Schmidt*-tel: Ackermann 190).

Hollandia, tágabb értelemben a németalföldi királyságot, *Németalföldet* (l. o.) értik rajta; szorosabb értelemben annak ÉNy.-i része a Maas-torkolat D.-i ága és a Zuyder-tó közt. Két tartományra oszlik: *Észak-H.* területe 2794 km², (1911) 1.138,421 lak., fővárosa Haarlem; *Dél-H.* területe 3010 km², (1911) 1.390,714 lak., fővárosa Hága. — H. területe a frizek földjéhez tartozott s attól a X. sz.-ban szakadt el, mint különálló grófság. Grófjai közül megemlítendők *II. Dietrich (Dirk)*, ki 985. III. Ottó császártól nagy birtokokat kapott a Rajna és Maas torkolatvidékén. Fia, *Nagy Arnold* a frizek elleni csatában esett el. H. grófjai közül legnagyobb jelentőségre *II. Vilmos* emelkedett, kit a német fejedelmek egy része 1247. királlyá választott. Ő is a frizek elleni harcban esett el 1256. II. Vilmos unokájában, *Jánosban*, 1299. kihalt a H.-i grófok ősi családja s H.-ot *II. János*, Hennegau grófja örökölte. Ennek családja 1345. halt ki *IV. Vilmosban*, kinek nővérét, *Margitot*, *Bajor Lajos* német császár vette nőül s így H. a *Wittelsbach*-család örökébe ment át. Az utolsó uralkodó e házból *Jakobea* grófnő (l. o.) volt, ki 1433. *Jó Fülöp* burgundi herceg javára lemondott H., Seeland és Hennegau birtokáról. H. ezután burgundi fenhatóság alatt volt Merész Károly haláláig (1477). Ennek leánya, *Mária*, *Miksa* német királyhoz ment nőül s így H. az egész burgundi örökséggel együtt a Habsburg-család birtokába jutott. Miksa unokája, V. Károly császár, a 17 németalföldi tartományt fiára, *II. Fülöp* spanyol királyra hagyta, tehát H. is spanyol uralom alá került. A spanyolok elleni felkelésben H. is részt vett s azon 7 tartomány közé tartozott, mely 1579. az *utrechti* unióban egyesült s nemsokára elszakadt Spanyolországtól. További története egybeolvadt *Németalföldével* (l. o.).

Hollandi aranyak, a XVII. sz.-ban néhány németalföldi tartományban magyar érték szerint készült aranyérmek Szt. László és Szűz Mária képével.

Hollandi as, súlyegység, l. *As*.

Hollandi fehér, l. *Ólomfehér*.

Hollandi festészet, l. *Hollandi művészet*.

Hollandi irodalom, l. *Németalföldi irodalom*.

Hollandi kémikusok olaja, l. *Etilénklorid*.

Hollandi kötés, l. *Csőkötések*.

Hollandi marha, a. m. *friz marha* (l. o.).

Hollandi művészet. Az Alsó-Rajna és az Északi-tenger alnémet mélysíkja, a regi Németalföld északi tartományainak csoportja, a mai Hollandia területének művészete kezdettől fogva az észak-német művészethez kapcsolódik, míg a déli tartományokban (Belgium) kezdetben a francia-burgundi, utóbb az olasz befolyás dönti el a művészeti fejlődés sorsát. A csúcsíves építészet korában azonban a nagy francia székesegyházak itt is érvényesítik hatásukat. Gazdagon kiképzett szentélyű, karcsú tornyokkal ellátott templomok épülnek, de a franciákhoz képest egyszerű részletezéssel és a kő mellett nagy szerepet játszik a tégla, a boltozatokat pedig azok formájára készült famennyezetekkel pótolják. A legnagyszerűbb emlék az utrechti székesegyház (1254—67), amelynek öthajós teste azonban elpusztult és csak szentélye és homlokzati tornya maradt fönn. Egyéb csúcsíves templomok: az amsterdami Oude Kerk (1300 körül), a leideni öthajós Szt. Péter templom (1315), a dordrechti Boldogasszony-templom, a haarlemi nagy templom stb., továbbá már a XV. sz. második feléből a bredai nagyszerű Boldogasszony-templom és a hertogenboschi S. Jan-templom. Az olasz művészet hatása alatt a hollandi renaissance eleinte főleg a dekorativ kisarchitektura körében érvényesül (síremlékek, stallumok, szószékek, stb.), utóbb, főleg a XVI. sz. közepétől kezdve nemzetiebb irány áll be és a hollandi építészet jellemző alkotása, a tégla és terméskő művészi egyesítése, a színes hatások és erősen tagolt rajzolatok művelése nagyban érvényesül. Teljes kifejlését a XVII. sz.-ban, az északi tartományok felszabadulása után éri el ez a művészet. Egymást követték a gazdag polgárság által emelt büszke, de polgári jellegű alkotások. Még a XVI. sz.-ból valók az oudewateri, franekeri, venlooi, leideni városházak, majd 1602. a hollandi renaissance ünnepelt alkotása, a pompás haarlemi húscsarnok, *Lieven de Key* (megh. 1627.) műve, míg a fölvirágzó Amsterdamban

Hendrik de Keyzer (megh. 1621.) a református istentisztelet igényeinek megfelelő templomok egész sorát alkotta. Egymásután keletkezett a Zuiderkerk, Westerkerk, Noorderkerk, az utóbbi, görög kereszt alakú alaprajzával, a protestáns típus legérdekesebb épületeinek egyike. E nemzeti építészettel szemben azonban az olaszos klasszicizáló irányú művészet lép föl. A legnagyobb mester *Jacob van Campen* (megh. 1657), kinek főműve, az amsterdami városház (1648—55, ma királyi palota) a H. legismertebb alkotásai közé tartozik. Követője *Post Pieter* (megh. 1669.), a hágai Mauritzhuys és a maestrichti városház építője, míg *Vingboons Philipp* (megh. 1675.) igen sok magánházat épített Amsterdam előkelő polgárai számára és irodalmi tevékenységével is nagy hatást gyakorolt korára.

A *szobrászat* nem tartott lépést az építészet fejlődésével. Termékei nagyrészt síremlékek, nem úgy mint Flandriában, ahol a katolikus templomok gazdag plasztikai dísszel büszkélkedtek. Hollandiában a síremlék maradt a szobrászat fő tárgya, mihez még a nyilvános épületek homlokzatának díszéül szánt realisztikus domborművek járultak. Hollandiában sokat dolgoztak belga szobrászok, míg a hollandi *Adriaen de Vries* Olaszországban tanult és Németországban dolgozott. Jellemző művek: Orániai Vilmos síremléke a delfti új templomban és Erazmus emlékszobra Rotterdamban, az utrechti Hendrik de Keyzer alkotásai, míg az amsterdami városházat az antwerpeni *Quellinus Artus*, rokonai és segédei segítségével szinte elárasztotta a klasszicizáló mitológiai szobrok és domborművek tömegével. Tanítványa, *Verhulst Rombout* a pompás és kifejező síremlékek egész sorát készítette.

A H. azonban a *festészet* terén aratta legfőbb dicsőségét: abban jutott a nép egyénisége legtisztábban kifejezésre, annak volt legnagyobb, legmaradandóbb hatása, az dicsekedhetik a legnagyobb mesterekkel, kiknek jelentősége az ország határain messze túlterjedt. A *németalföldi festészet* (l. o.) kifejlesztésében az északi tartományok osztoztak a déliekkel, úgyszintén abban a sorsban is, amely a XVI. sz.-ban a romanizmus uralomra jutásával a németalföldi festészetet érte. Itt is, mint Flandriában, egyes mesterek a nemzeti tradiciókhoz ragaszkodnak, míg mások az olaszos áramlatnak engedik át magukat. Amazok közül említendők *Engelbrechtsen Cornelis* (megh. 1533) és tanítványa *Lukas van Leyden* (megh. 1533), a nagy festő és grafikus, valamint az amsterdami (de Antwerpenben letelepedett) *Aertsen Pieter* (1508—75), a genrekép legelső művelőinek egyike, a romanisták közül különösen *Jan van Scorel* (1495—1562), *Mostaert Jan* (1474—1556), *Heemskerk Marten* (1498—1547) stb. A XVI. sz. folyamán indult meg azonban annak a műfajnak a fejlődése, mely a H.-re nézve páratlan nemzeti jelentőségű: a csoportos képmásé. Előbb a lövészcéhek tagjait, majd a sebészekét (anatómiák) és egyes testületek elöljáróit (regens-képek) társaságban örökítették meg és az egyes képmások merev egyesítéséből, sorakoztatásából idővel valóságos, egységes festői hatású csoportkép fejlődik, a XVII. sz. festészetének egyik dicsősége, melyet már főleg a haarlemi *Cornelisz Cornelis* (1562—1638) készített elő.

A régibb irányok folytatásaképen a XVII. sz.-ban, az önálló Hollandiában állott be a festészet nagyszerű fellendülése, a nemzeti szellem legtökéletesebb megnyilvánulása. Az olasz hatás elől teljesen soha el nem zárkózó katolikus Flandria pompásabb festészetével szemben polgári jellegű ez a festészet. Célja a valósággnak, a természetnek valószerű ábrázolása, minden nyilvánulásában. Művészi tartalma a realizmussal összefüggő festőiség, amely egységes optikai benyomás módjára színes egészben igyekszik az élő és élettelen dolgokat térbeli környezetük keretében bemutatni. Ebben az értelemben alakult át a korábbi történeti festészet és jutnak érvényre – részben Flandria hasonló jelenségeivel párhuzamosan — az uralkodó műfajok: a képmás, egyes személyek és csoportok ábrázolásával, mely a hollandi polgárság körében páratlan kedveltségnek örvendett, a genrekép, mely a parasztság v. a felsőbb körök életét mutatja be, ezzel kapcsolatban az interieur, amely nem az alakokra, hanem azok térbeli környezetének ábrázolására helyezi a fősúlyt, a tájkép, amelyhez az állatkép csatlakozik, a tengeri kép és építészeti festés, a csendélet. Hollandia majdnem valamennyi városában többékevésbbé külön jellegű iskolák keletkeztek és kivált Utrechtben, Haarlemben, Amsterdamban, Leidenben, Hágában, Delftben, Dordrechtben stb. igen sok festő dolgozott, akik közül azonban csak a legnevezetesebbeket emelhetjük ki.

A képmásfestés legnagyobb mesterei: *Mierevelt Michiel* (1567—1641), *Ravesteyn Jan* (megh. 1657), *Thomas de Keyser* (megh. 1667), *Bartholomeus van der Helst* (1613—70), főleg azonban az idősb *Hals Frans* (megh. 1666), aki mind egyes képmásaival, mind nagy lövész- és regensképeivel a képmásfestést kiemeli a korábbiak szárazságából, merevségéből és az eleven, lüktető élet fölülmúlhatatlan szélességű képét adja. Ezen a téren is azonban, mint a festészet minden ágában, *Rembrandt van Rhyn* (1606—69) tetőzi be a korábbi nemzedékek törekvéseit. A specialistákkal szemben ő az univerzális nagy mester, aki az élet, a természet minden jelenségét belevonta művészete körébe. Mestere, *Lastman Pieter* (1583—1633) útján tovább haladva, a történeti festést az emberi élet közvetlen, megkapó lélektani és festői mélységű kifejezésévé tette, képmásaiban és nagy csoportképeiben Hals álláspontján felülemelkedve, a nemzeti festészet nagy problémáinak legtökéletesebb megoldásait adta, tájképeivel pedig a hollandi föld és levegő legtökéletesebb festői közé tartozik. Festményei mellett rézkarcai és rajzai hosszú sora egészíti ki kimeríthetetlen gazdagságú és mélységű művészetét, mely a hollandi nemzeti szellem legmagasabb nyilvánulása. Ámbár Rembrandt hatása az egész H.-re nagy volt, legfeltünőbb közvetlen követőinél és tanítványainál, akik némelyike a sokoldalúságban is követte mesterét. Kiválnak közülök: *Lievens Jan* (1607—74), *Bol Ferdinand* (1616—1680), *Gerbrandt van den Eechhout* (1621—74), *Maes Nicolas* (1632—1693), *Koninck Philipp* (1619—88), stb.

A genrefestők közül a mulató, dorbézoló parasztok ábrázolásában a flamand *Brouwer Adriaen* (megh. 1638), aki Haarlemben Halsnál tanult, mind a flamandok, mind a hollandiak mestere. Ez utóbbiak közül sok kisebb mester sorából *Adriaen van Ostade* (1610–85) és öccse, *Isaak van Ostade* (1621–49) válik ki. Az árnyékos fénnyel eltelt interieurök ábrázolása a H. jellemző vonása a flamandok nagyobb színességével szemben. Ezekhez még *Steen Jan* (1626–79), az ötletes elbeszélő és ragyogó festő áll legközelebb és egyúttal az átmenet ama genrefestők nagy csoportjához, akik nem a parasztság, hanem a polgárság életét mutatják be mulató, társalgó, olykor egyszerűen együtt levő társaságok képében. Anekdotikus tartalmú jelenetektől fénytől áthatott interieurökbe helyezett 1—2 alakig minden árnyalat képviselve van ezekben a képekben, melyek a H. legjellemzőbb alkotásai közé tartoznak. Nagy, többnyire mulató társaságokat festettek *Hals Dirk* (megh. 1666), *Codde Pieter* (1600—1678), *Palamedes Anthonie* (megh. 1673), *Duck Jakob* (megh. 1660), míg a későbbiek, a legnagyobbak rendszerint kevesebb, nyugodtabb alakkal érték be. A legkiválóbb mesterek *Ter Borch Gerard* (1617–81), *Metsu Gabriel* (megh. 1667), a delfti *Vermeer Jan* (1632–75), *Fabritius Carel* (1620—54), míg *Dou Gerard* (1613–75) és követői, *Frans van Mieris* (1635–81) és *Willem van Mieris* (1660—90) a finomságot már kicsinyességbe viszik át, *Netscher Caspar* (1639—1684) pedig már édeskés, affektált. Az interieurképeknek, melyekben nem az alak, hanem a belső tér a fődolog, Vermeeren kívül *Pieter de Hooch* (1630–77 után) a nagymestere.

A H. nemcsak az embert és szűkebb környezetét, hanem a szabad természetet is meghódítja. Jellemző tény a tájképfestészetnek mint önálló műfajnak fellendülése, kifejlődése, mely a XVI. sz. tarkaságából, mesterkélt elrendezéséből a természet impresszionista felfogására vezet, bár a legnagyobb mesterek némelyike nem elégszik meg e benyomások visszaadásával, hanem tudatosan komponált képeket ad. Az átmeneti mesterek közül a legbefolyásosabb *Bloemaert Abraham* (1564—1651); az úttörők *Esaias van de Velde* (1590—1630), *Jan van Goyen* (1596—1656), *Salomon van Ruisdael* (megh. 1672), *Allaert van Everdingen* (1621—75). A tájképfestés fénykorát jelzik a nagy *Jacob van Ruisdael* (1635—81), *Aelbert Cuyp* (1620–91), *Wijnant Jan* (megh. 1682), *Hobbema Meindert* (1638—1709), *Aert van der Neer* (1603—77), rézkarcaival *Segers Herkules* (1589—1645). Rembrandt ezen a téren is mind festményeivel, mind rézkarcaival legelső sorban áll. A tájakat néha állatok élénkítik és az állatfestés önálló műfajjá is válik, melynek művelői közül *Potter Paulus* (1625–54), a szarvasmarhák festője, *Wouwermann Philipps* (1623—8?), a termékeny csataképfestő és *Melchior de Hondecoeter* (1636–95), a madarak híres festője a legnevezetesebbek.

A tájképfestéséhez hasonló belső fejlődést mutat a tengeri képek festése, melynek kiváló, a fejlődés menetét jelző mesterei: *Porcellis Jan* (megh. 1632), *Simon de Vlieger* (1601–53), *Jan van de Cappelle* (megh. 1679), *Willem van de Velde* (1633—1707), *Backhuysen Ludolf* (1631—1708) stb. Hasonló a menete az építészeti festésnek is, mely majdnem kizárólag templom-interieröket ábrázolt és amelynek legjelesebb művelői: *Hendrick van Steenwyck* (1580—1650), *Neefs Pieter, Saenredam Pieter* (15[illegible]7–1665), *Houckgeest Gerard* (megh. 1655) és *Emanuel de Witte* (1617—92), az egész fejlődés betetőzése. A H. jellemző alkotása végül a csendélet, különféle irányokkal, tárgyakkal, a polgárság kedvence, mely számtalan festőt foglalkoztatott. Ezek közül csak *Claesz Pietert* (megh. 1661), *Heda Willem Claeszt* (szül. 1594), *Jan Davidsz de Heemet* (szül. 1606), *Fyt Jant* (1611—61), *Kalff Willemet* (megh. 1693) emeljük ki.

A XVII. sz. végével a H. önálló jelentősége letűnik. Az egykor oly ünnepelt *Adriaen van der Werff* (1659—1722) akadémikus iránya uralkodik mind a festészetben, mind az építészetben, amely különösebb eredetiség nélkül veszi át a váltakozó francia divatokat. A XVIII. sz. festői közül leginkább *Troost Cornelis* (1697–1750) és *Kobelt Johannes Baptist* (1779—1814) érdemel említést.

A XIX. sz.-i H. ismét figyelemreméltó jelenségeket mutat. Az építészet terén a század első felében még eléggé jelentéktelen klasszicizmus uralkodik, melynek *Suys Tieleman* (1783—1861) a legtekintélyesebb mestere. Utóbb *Cuijpers P. J.* nagy sikerekkel tér vissza a hazai építészet régi tradicióihoz az amsterdami Rijksmuseum nagyszerű épületén (1877–85) és templomain. A külső hatások alatt föllendült modern építészet legbefolyásosabb művelője *Berlage Hendrik Petrus* (szül. 1856), kinek legnagyobb alkotása, az amsterdami új tőzsde, valamint sok kisebb-nagyobb műve erős hatást gyakorolt a mai nemzedék építészeire.

Hollandia sok, de jelentéktelen klasszicista és a régi hollandi mestereket utánzó festője után a kitűnő *Jongkind Johan Barthold* (1819—91) a francia impresszionizmussal függ össze, míg az ünnepelt *Israels Josef* (1824—1911), kinek művészete Rembrandt hatásán alapul, világszerte ismert mester. A hágai iskola, melynek feje volt, jeles tájképfestőkben bővelkedik. Ilyenek a *Maris* testvérek: *Jakob, Matthys, Willem*, továbbá a népszerű *Mesdag Willem, Johannes de Haas*, stb. A genrefestők közül *Bisschops Christoffel* emelendő ki, az arcképfestők és grafikusok közül *Veth Jan*, ki mint művészeti író is jelentékeny. Az utolsó évtizedekben azonban *Vincent van Gogh* (1853—90) a leghatalmasabb egyéniség. A legmodernebb törekvések hívei *Toorop Jan, Prikker Johan, Deijsselhof Gerrit*, stb.

Irodalom. Bode, Studien zur Geschichte d. holländischen Malerei, Braunschweig 1883; Rembrandt u. seine Zeitgenossen, Leipzig 1906; Burger (Thoré), Les musées de la Hollande, Paris 1858, 1860; Dülberg, Frühholländer, Haarlem 1903 köv.; Ewerbeck, Die Renaissance in Belgien u. Holland, Leipzig 1891; Fromentin, Les ma tres d'autrefois, 1. kiad. Paris 1876., magy. ford. Budapest 1907; Galland, Geschichte der holländischen Baukunst u. Bildnerei im Zeitalter d. Renaissance, stb., Frankfurt 1890; Hofstede de Groot, Beschreibendes u. kritisches Verzeichnis d. Werke d. hervorragendsten holländischen Maler des 17. Jahrhunderts, Esslingen-Paris 19 7 köv.; Jantzen, Das niederländische Architekturbild, Leipzig 1910; u. a., Niederländische

Malerei im 17. Jahrhundert, u. o. 1912; Krok, Architektur der Niederlande, Hága 1907; Riegl, Das holländische Gruppenporträt, Wien 1902; Taurel, De christelijke Kunst in Holland, stb., Amsterdam-Brüssel 1881; Willis, Niederländische Marinemalerei, Leipzig 1912; Wurzbach, Niederländisches Künstlerlexikon, Wien-Leipzig 1906 köv.; Ysendyck, Documents classés de l'art dans les Pays-Bas, Brüssel 1880—89.

Hollandi nyelv, l. *Németalföldi nyelv.*

Hollandi rózsa, a csiszolt gyémántnak legelőnyösebb alakja; *koronás* vagy *igazi rózsa* is a neve.

Hollandit (ásv.), mangán-, bárium- és vasnak manganátja; képlete közel:

$$m(Ba,Mn)_2\,Mn_6O_{16} + n\,Fe_4(MnO_5)_3.$$

Kémiai tekintetben tehát rokon a coronadittal. Lelőhelye Kájlidongri, Közép-Indiában.

Hollandi tyúk, egyike a legcsinosabb, bóbitás díszfajtáknak, mely nedvesség és hideg iránt felette érzékeny, szembajoknak alávetett; jó tojó, tojása fehér, ízes, szintúgy húsa is, bár a H. nem igen alkalmas a hizlalásra. A kakas testsúlya $2^1/_4$—$2^1/_2$ kg., a jércéé 2 kg. Testtartása egyenes, könnyed. A H.-nak többféle színű változata ismeretes, így vannak fekete, kékesszürke és kendermagos színű állatok, a bóbita mindenkor fehér.

Hollandsch-Diep, a *Maas* (l. o.) széles torkolati ága Hollandiában.

Hollar, *Venceslaus,* cseh rézmetsző, szül. Prágában 1607 júl. 15., megh. 1677 márc. 28. Frankfurtban Merian Matthäusnál tanult, 1637. Lord Arundellel Londonba ment, ahol sok metszetet készített a lord gyüjteményében levő képekről és 1640. a walesi herceg rajztanítója lett. Két nagy rézkarc-sorozatban az angol, majd a többi európai nők viseletképeit adta ki. A forradalom elől Antwerpenbe menekült, 1652. visszatért Angliába, II. Károly király rajzolója lett és az ő megbízásából 1669. Afrikába utazott, lerajzolta Tangert és környékét, 1673. pedig észak-angolországi városok látképeit készítette el. Részmetszeteinek és karcainak igen nagy (kb. 3000) száma a sokszorosító művészet minden ágára kiterjedt. Művészileg és tárgyilag legbecsesebbek látképei és képmásai.

Holle, l. *Holda.*

Holleben, 1. *Albert von,* porosz tábornok, szül. Erfurtban 1835 április 24., megh. Naumburgban 1906 jan. 1. Korán katonai szolgálatba lépett; 1866. kapitányi rangra emelkedett és résztvett az Ausztria elleni háborúban, szintúgy az 1870—1871-iki francia háborúban is. Ettől az időtől fogva gyorsan emelkedett, 1889. tábornoki rangot nyert és Waldersee vezérkari főnök egyik helyettese lett. 1893-ban Mainz várparancsnoka, majd gyalogsági tábornok lett s mint ilyet 1898. rendelkezési állapotba helyezték. Kiadta 1864 jún. 11. meghalt nagybátyjának, H. tábornoknak kéziratban hátrahagyott művét: Aus den hinterlassenen Papieren des Generals d. Infanterie von H. (Berlin 1867). Önálló műve: Geschichte des Frühjahrsfeldzugs 1813 und seine Vorgeschichte (Berlin 1904).

2. *H., Theodor von,* német diplomata, szül. Stettinben 1810 szept. 16., megh. Charlottenburgban 1913 jan. 31. Pályája kezdetén Kinában és Japánban működött, 1875—85-ig miniszterrezidens lett Buenos-Ayresben, 1885—91-ig követ Tokióban, 1897. nagykövet Washingtonban. Ez állásában megkötötte a Karolináknak és Szamoának a német gyarmatokba való bekebelezéséről szóló szerződést. 1903-ban a venezuelai konfliktus miatt visszahívták. 1904-ben a Német Gyarmatosító-Társulat vezetésére választották meg, később pedig az angol-német ellentétek enyhítésére alakult komité egyik alapítója és elnöke volt.

Hollendonner *Ferenc,* botanikus, szül. 1882 okt. 10. Csehiben (Vas vm.). Természetrajzi egyetemi kiképzését a budapesti egyetemen nyerte. 1905 óta a műegyetemi növénytani tanszék tanársegéde, 1907. okleveles középiskolai tanár és bölcsészetdoktor lett. Működését főképen a növények szövettana terén fejti ki, amely irányban több figyelmet keltő értekezése (az Evonymusok parája, az Alyssum Arduini, a Biota és Thuja, a lúc és vörösfenyő, a cser és tölgy fájának szöveti szerkezetéről) jelent meg a hazai és külföldi folyóiratokban. *A fenyőfélék fájának összehasonlító szövettana* (Budapest 1913) c. munkáját az Országos Erdészeti Egyesület a Deák-alapból 100 arannyal jutalmazta. E Lexikon növényszövettani cikkeit írja.

Holleschau (csehül *Holešov),* az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Morvaországban, (1910) 5954 nagyobbára cseh lak., posztó- és vászonszövéssel, bútor-, enyv-, cukorka- és sörgyárral, kastéllyal.

Holló *(Corvus corax* L., állat), az Éneklők rendjébe és a Varjufélék családjába tartozó legnagyobb madárfaj. Egyszínű, fénylő fekete. Csőrének orma egész hosszában hajlott, felső kávája az alsón túlterjedve, lefelé hajlik. Farka kékes vagy zöldes fénnyel. Hossza 65, szárnyhossza 44, farkhossza 26 cm. Éneke inkább károgás, de azért jól kifejlődött éneklőkészüléke van. Az északi földgömböt lakja, így hazánkban is mindenütt előfordul, ahol nagy erdőségek vannak, de sehol sem nagy menynyiségben. Párosan él, nagyobb csapatokba sohasem verődik össze. Növényekkel, rovarokkal, kisebb emlősökkel és madarakkal táplálkozik. Kora tavasszal magas fákon vagy sziklákon fészkel. 5—6 zöldeskékes, szürkén pettyezett tojást rak és a fiatalokat soha sem hagyja el. A szabadban igen óvatos, fogságban könnyen megszelidül, ingerelve azonban vadságát csakhamar visszanyeri. Húsa nem ízletes.

Holló, csillagkép, l. *Corvus.*

Holló, 1. *Barnabás,* szobrász, szül. 1866 máj. 16. Alsóhangonyban (Gömör vm.). A budapesti Iparművészeti Iskolában és Stróbl mellett kezdte tanulmányait; első műve, amellyel feltünt, nagy dombormű, amely a Tud. Akadémiának Széchenyi által történt alapítását mutatja (a Tud. Akad. palotáján). Hasonló stílusú dombormüve a *Wesselényi-emléktábla* (Budapesten, a Ferenciek-templomán, lelepl. 1905). Tőle való a rimaszombati *Tompa-szobor* (1902), a hajdubószörményi *Bocskai-* (1907), a losonczi *Kossuth-szobor* (1910). *Mikszáth, Kőrösi Csoma, Greguss* képmását is mintázta s az ő műve a budapest-korvintéri *Lajos-kút* is. Legújabban a Tud. Akadémia megbízásából nagy dombormüvön dolgozik, amely Erzsébet királynét mutatja Deák Ferenc ravatalánál.

2. *H. Lajos*, politikus és publicista, szül. Félegyházán (Pest vm.) 1859 aug. 24. Jogi tanulmányainak végeztével szülővárosában ügyvéd lett s 1885—87. az általa megalapított *Félegyházi Hirlap* szerkesztője volt. 1887-ben függetlenségi programmal képviselővé választották s azóta megszakítás nélkül, minden ciklusban, Félegyházát képviseli. 1893 végén Bartha Miklóssal együtt megalapította a *Magyarország* c. esti lapot, melynek főszerkesztője. H. a függetlenségi frakciók közt mindig az Ugron-csoporthoz sztott, amellyel együtt ment a fúzióba v. pártszakadásba. A többségi függetlenségi pártban ő szervezte Justh Gyula vezetése alatt az ú. n. *bankos csoportot*, amely az önálló nemzeti bank sürgős felállítását követelte 1911-re. A bankkérdés tanulmányozására kiküldött parlamenti bizottságnak H. lett az előadója s végeredményben egyik előidézője a függetlenségi párt kettészakadásának s a koalíciós kormány bukásának. A bankkérdésnek napirendről lekerülése után H. az ú. n. Justh-pártban, amelynek alelnöke lett, az általános és titkos választói jog megvalósítására vetette a fősúlyt s a 48-as párt közjogi programmja helyett szociális és népjóléti pontjainak gyakorlati kivitelét követelte. Az általános választói jog miatt került gyakori s ellenfeleitől meggyanusított politikai összeköttetésbe az ortodox 67-es Lukács László pénzügyminiszterrel és a szocialista párttal. 1912-ben újból belépett a szövetkezett ellenzékbe, de pártját nem követte az új, második függetlenségi fúzióba (1913 június). 1890-ban írt egy művet a *Kozigazgatás rendezéséről*.

Hollóbogár *(Epicauta verticalis* Ill.), a *Meloidae* családjába tartozik s mint alkalomszerű mezőgazdasági kártevő közismert. 13—19 mm. hosszú, fekete, szőrös, csak a feje és a csápok töve vörös. A szikes legelőkön, száskás helyeken május végén nagy csapatokban található, majd szárnyra kap s a takarmány- és cukorrépában, a burgonyában, lucernában, bükkönyben, babban jelenik meg s a leveleket fogyasztja. Innen a nőstények visszavonulnak a legelőkre, ahol tojásaikat csomónkint sekélyen a földbe rakják. A lárvák a száskatokokban levő száskatojásokból élnek, ennyiben tehát hasznos a H., azonban alkalomadtán mint bogár számottevő kárt okoz. A bebábozódás szintén a földben történik. Védekezés: a növényeknek méreggel (klórbárium, arzénsók) való bepermetezése.

Hollócsőrpore, a ló szegycsontjának *(sternum)* elülső, keskeny, oldalt lapított porcos vége, mely a szegycsont markolatához (manubrium) tartozónak vehető és innen porcos taraj alakjában a szegycsont alsó felületére is ráhúzódik. Ha a H. erősebben, a bőrön át is észrevehető módon kiemelkedik (főleg sovány lovakon), a szügyalakulást kakasszügynek nevezik.

Hollófélék *(Corvidae)*, l. *Varjufélék*.

Hollóhal *(Corvina*, állat), az Árnyékhal-félék *(Sciaenidae)* családjába tartozó halnem, körülbelül 22 fajjal, melyek a Földközi tengerben, az Atlanti-óceán trópusi vidékein és az Indiai-óceánban honosak, azonkívül az Egyesült-Államok édesvizeiben él néhány fajuk. Legismertebb a Földközi-tengerben mindenütt előforduló tengeri holló *(Corvina nigra* Bl.); hossza 50 cm., súlya 3 kg.; húsát nem sokra becsülik; nagy fülköveit régen aranyba és ezüstbe foglalva amulettként hordták.

Hollóháza, kisk. Abauj-Torna vm. füzéri j.-ban, (1910) 688 magyar és tót lakossal, postahivatallal, u. t. Hernádzsadány. Az itteni, gróf Károlyi László tulajdonát képező kőedénygyár kőedény-, majolika- és fayenceáruit Szerbiába, Bulgáriába és Németországba is szállítja.

Hollók *Imre*, író, rozsnyói kanonok, szül. Rozsnyón 1796 nov. 5., megh. u. o. 1871 márc. 18. Huzamosabb ideig volt a rozsnyói szemináriumban a történelem tanára. Az 1830—40-es évek vallásügyi mozgalmaiban élénk részt vett és a vegyes házasságokról, valamint a dézsmaügyről írt röpiratai nagy tárgyismeretről tanuskodnak. Az 1831-iki lengyel forradalom idején Nexus nationis Hungarae cum Polonica c. alatt Kassán kiadott röpiratát az akkori kormány elkoboztatta.

Hollókeselyű, l. *Cathartidae*.

Hollókő, kisk. Nógrád vm. szécsényi j.-ban, (1910) 523 magyar lak., u. p. Lócz, u. t. Szécsény. *H. vára* már a XIII. sz.-ban fennállott, IV. Béla alatt a tatárok ellen szolgált menhelyül. Állítólag Mikus nevű vitéz birta, ki Csák Máté pártjára állott, amiért Károly király 1313. a várat tőle elvette és azt több más jószággal együtt Szécsényi Farkas Tamásnak adta. 1552-ben a törökök elfoglalták és 1593-ig az ő kezükben maradt. 1663. a törökök ismét meghódították s azután 20 évig birták. A vár, mely meredek hegy tetején épült, ma romokban hever.

Hollóköve, az olyan talizmán-kő a régi babonás világban, melynek birtokában a férfi akkor, amikor akarta, láthatatlanná vált.

Hollóláb (növ.), l. *Ranunculus* és *Plantago*.

Hollólomnicz, kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 535 német lak., postahivatal, u. t. Podolin.

Hollómező, kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 1099 oláh lak., u. p. és u. t. Dés.

Hollópapagáj *(Coracopsis vaza* Shaw.), a Kakukalakúak rendjébe, a papagájok családjába tartozó madárfaj, mely Madagaszkár szigetén él. Színe hamvasfekete. Állatkertekben közönséges.

Hollós *(Corvinus)*, a Hunyadi-család melléknéve. L. *Hunyadi, Korvin* és *Mátyás*.

Hollós, 1. *József*, orvosdoktor, szül. Kecskeméten 1876 aug. 22. Orvosi diplomáját Budapesten szerezte, ahol 7 évig volt az egyetem kórbonctani intézetében Pertik tanársegédje. 1905 óta kórházi boncoló főorvos Szegeden. 1901-ben állami ösztöndíjjal egy évet külföldön töltött a tuberkulózis tanulmányozása céljából. Ugyanez évben a párisi orvosi akadémia 1000 frankos pályadíjjal jutalmazta a gümőkóros intoxikációkról írt francia nyelvű könyvét. H. a tuberkulózis specifikus kezelésének egyik úttörője hazánkban, hasonlóképen ő volt az antialkoholista mozgalmak egyik vezetője és leglelkesebb agitátora. Főbb munkái: *A gümőkóros intoxikációk* (Budapest 1908, franciául is megjelent Poncet tanár előszavával, Páris 1909); Symptomatologie und Therapie der latenten u. larvierten Tuberculose (Wiesbaden 1911).

2. *H. László*, botanikus, szül. 1859 jún. 18. Szegszárdon. Eleinte a budapesti műegyetemen

és egyetemen fizikát és kémiát, azután természetrajzot tanult, amelyből tanári és doktori oklevelet nyert. 1891—1912-ig tanár volt a kecskeméti reáliskolában, 1912. nyugalomba vonult, 1913. főreáliskolai igazgatói címet nyert. A M. Tud. Akadémia 1904. levelező tagul választotta. Eleinte archeológiai, majd kémiai és geológiai közleményeket írt, azután egyes területek virágos növényeivel foglalkozott, végül kizárólag a gombászatnak élt, amely téren igen jelentős irodalmi működést fejtett ki. Számos tárcacikke, útleírása (Déchy Mórral a Kaukázusban járt), természetrajzi közleménye és botanikai értekezése jelent meg. Hazánk flórájában igen sok, eddig nem közölt gombát állapított meg és új fajokat is írt le. Legjelentősebb műve: *Gasteromycetes Hungariae, cum tab. XXXI.* (A M. Tud. Akadémia megbízásából, Budapest 1903); *Magyarország földalatti gombái, szarvasgombaféléi 5 tábla rajzzal* (a M. Tud. Akadémia megbízásából, u. o. 1911).

Hollós arany, Hunyadi Mátyás aranya, mely jó anyagánál fogva egész Európában el volt terjedve. Németországban *Rabendukaten* néven mint amulettet is hordták, gyógyító erőt tulajdonítva a Mária képét viselő éremnek.

Hollósné De Grobois *Nandin*, ujságírónő, szül. Gnezdán 1872. Az első magyar nő, aki egy napilap állandó belső dolgozótársa. 1905-ben lépett a Budapesti Hirlap és Esti Ujság szerkesztőségébe s 1909. u. o. titkár lett. E két lapban megjelent cikkein és tárcáin kívül önálló művei: *A kenyérkereső asszony* (1910); *A női munkás* (1911).

Hollósy, 1. *Jusztinián*, bencés apát, szül. Nagyszombatban 1819 dec. 26., megh. Esztergomban 1900 jan. 20. 1873—74-ig esztergomi gimnáziumi igazgató volt, 1874. dömölki (Kisczell) apát lett. A M. T. Akadémia 1863. levelező tagjává választotta. Művei közül említendők: *Népszerü csillagászat* (a M. T. Akadémia által koszoruzott pályamű, Pest 1864); *A távcsők történelmének vázlata* (székfoglaló értekezés, Magyar Akad. Ért. 1864—1865); *A naprendszer égi testeinek legősiebb fejlődéséről* (Uj Magyar Sion 1874); *Adatok Győrmegye földtani viszonyaihoz* (Budapest 1874).

2. *H. Kornélia*, énekesnő, szül. Gertenyesen (Temes várm.) 1827 ápr. 13., jómódú és előkelő magyar nemesi családból, megh. Dombegyházán 1890 febr. 10. Korán kifejlett nagy zenei tehetsége. Első énekoktatását Temesvárt nyerte. Bécsben *Salvi* olasz énektanár vezetése mellett képezte magát, Milanóban két évig volt *Lamberti* tanítványa. Legelőször Korfuban lépett szinpadra mint Elvira az Ernani operában és oly sikert aratott, hogy Torinóba szerződtették. 1846-ban rövid ideig Bukarestben vendégszerepelt, majd a pesti Nemzeti Szinházhoz szerződött. A magyar közönséget egy csapással meghódította s hírneve rohamosan emelkedett. 1846—62-ig, másfélévi megszakítással (amely idő alatt Varsóban szerepelt, mint az udvari opera tagja), a Nemzeti Szinháznál működött. 1862 júl. 20. búcsúzott el a szinpadtól és *Lonovics* József csanádvármegyei főispán neje lett.

3. *H. Kornélia*, zongoraművésznő, *H. 2.* rokona, szül. Máramarosszigeten 1872. Zenei kiképzését az Országos Zeneakadémián Gobbi Henriktől nyerte. *Kelen* Idával és *Kún* Margittal a két zongorán való összjátékban művelte ki magát. Részint együttesen, részint magánosan számos hangversenyben tünt ki.

4. *H. Simon*, festő, szül. Máramarosszigeten 1857 febr. 2. Festészeti tanulmányait Münchenben kezdte 1878. s 1885. nagy érmet kapott a bpesti orsz. kiállításon *Tengeri-hántás* c. festményéért. Egy évre rá Münchenben festőiskolát nyitott, amely nagy jelentőségüvé lett művészetünkre, mert modern mestereink tekintélyes része ebben az iskolában szerezte meg alapvető tudását. A H.-iskola, amely hozzánk juttatta a festészeti naturalizmus és impresszionizmus elveit, gyorsan nagyhirűvé lett s csakhamar nemcsak magyar, hanem a legkülönfélébb nemzetbeli művészek keresték fel. H. szerepe még nőtt jelentőségében, amidőn *Réti* István és *Thorma* János rábeszélésére 1896. Nagybányára költözött iskolájával, tanítványaival együtt s azóta éveken át a nyarat a nagybányai művésztelepen töltötte. Később ugyan Técsőre helyezte át nyári iskoláját, de a nagybányaiak híre már meg volt alapítva s a telep ma is virágzik. H. 1900. II. érmet kapott Párisban, 1909. pedig gyüjteményes kiállítást rendezett Budapesten a Konyves Kálmán szalonjában. *Ősz* című képét a Szépművészeti Muzeum őrzi. Kiss József költeményeinek díszkiadása számára a többi nagybányai mesterrel együtt H. is rajzolt rendkivül finom illusztrációkat.

Hollószeg (azelőtt: *Korbest*), kisk. Bihar vm. magyarcsékei járásában, (1910) 726 oláh lakossal; vegyes állami elemi iskolával. U. p. és u. t. Magyarcséke.

Hollý, *Jan*, tót költő, r. kat. plébános, szül. 1785 márc. 24. Búrszentmiklóson, megh. 1849 ápr. 14. Jókőn. Fordított a klasszikusokból, irt ódákat, idilleket, de legismertebb a Szvatopluk (12 ének, 1833) és Cirillo-Methodiada (6 ének, 1835) c. két eposza. Bernolák-féle tót irodalmi nyelven irt s nyelvezete ma is mintaszerű. Tárgyait a tótok történetéből s életéből veszi. Erős pánszláv érzésben vetekszik Kollárral. Összegyüjtött művei 1863. jelentek meg Budapesten. Legjobb életrajza: *Opfermann*, J. H. poet Szlovakov i jego literaturnája gyejatelnoszty (Kiev 1886).

Holm, a germán nyelvekben a. m. kis sziget, főleg öbölbeli vagy tengerparti sziget (v. ö. latin *collis, culmen*, orosz *cholmu*, halom, és összetett helynevekben: Bornholm, Stockholm, Stapelholm stb.). — Ebből: *Holmgang* a. m. párviadal, mert az élet-halálra küzdő felek rendesen ily magános szigeteken csaptak össze, hol minden háborítástól mentek voltak. Sokszor a két csónak közül, melyeken a szigetre áteveztek, az egyiket a habokra bocsátották, mivel csak egy férfi hagyhatta el élve a küzdőteret.

Holm, 1. *Adolf*, német történetiró, szül. Lübeckben 1830 aug. 8., megh. Freiburgban 1900 jún. 3. Tanulmányait Lipcsében és Berlinben végezte. 1876. az ókori történelem tanárának hivták meg a palermói egyetemre, 1884—98-ig pedig Nápolyban működött az egyetemen. Művei közül megemlítendők: Beiträge zur Berichtigung der Karte des alten Sizilien (Lübeck 1866); Das alte Catania (u. o. 1873); Geschichte Siziliens im Altertum (Leipzig 1870—98, 3 köt.); Geschichte Griechen-

lands (Berlin 1885—93, 4 köt.); Il rinascimento italiano e la Grecia antica (Palermo 1880); Topografia arch. di Siracusa (S. és C. Cavallarival, u. o. 1883).

2. *H., Gustav Frederik*, dán Grönland-kutató, szül. 1849 aug. 6. Mint tengerésztiszt 1876. résztvett Steenstrup grönlandi geológiai expedíciójában, 1880—81-ig archeológiai, 1883—85-ig etnográfiai kutatásokat végzett Grönlandon, elérte a 66° é. sz.-et és egy eddig ismeretlen eszkimófajt tanulmányozott. 1894-ben Grönland K.-i partján a Tasiusak-öbölben missziót telepített és meteorológiai állomást rendezett be. Gardeval kiadta következő munkáját: Den danske Konebaads-Expedition til Grønlands Oskyst (Kopenhága 1886).

3. *H., Peter Edvard*, dán történetíró, szül. Kopenhágában 1833 jan. 26. Tanulmányainak végeztével a történelem tanára lett szülővárosának egyetemén 1865. Műveiből említendők: De groeske Undersaatters politiske Stilling under de romerske Kejsere indtil Caracalla (1860); Geistlighedens Optroeden ligeoverfor Staten fra Slutningen af Constantin den Stores Regjering indtil det vestromerske Riges Fald (1864); Danmarks Politik under den svensk-russiske Krig fra 1788—90 (1881); Danmark-Norges indre Historie under Enevoelden fra 1660 til 1720 (1885).

Holmberg, *August*, német festő, szül. Münchenben 1851 aug. 1., megh. 1911 okt. 7. Eleinte szobrászattal foglalkozott, azután a müncheni akadémián Diez W. festőnek volt tanítványa. Finom genreképeket festett, többnyire elmult századok kosztümjeivel. Említendők: Pipázás I. Frigyes Vilmos királynál; Az ötvös (lipcsei muzeum); Este (München, Neue Pinakothek); Párbaj előtt; Sakkjátszma; Komoly olvasmány; A heraldikus, stb.

Holmes (ejtsd: hómz), *Oliver Wendell*, amerikai író, szül. 1809 aug. 29. Cambridgeben (Massachusetts), megh. 1894 okt. 7. Bostonban. Jogot és orvostudományt végzett és több évi párisi tartózkodás után Bostonban gyakorló orvos, majd a boncolástan és élettan tanára lett. Később teljesen az irodalomnak szentelte magát. Poems (1836), Songs in many Keys (1861), Humorous Poems (1865) és Songs of many Seasons (1874) c. költeményköteteit a humornak és pátosznak váltakozása tették népszerűvé. Legkiválóbb művei: The Autocrat at the Breakfast Table (1858); The Professor at the Breakfast Table (1860) és The Poet at the Breakfast Table (1872) c. filozófiai csevegései, amelyek még ma is nagyon olvasottak. Elsie Venner (1861), The Guardian Angel (1868) és A Mortal Antipathy (1885) c. regényei saját koruknak mély pszichológiai elemzésével tünnek ki. Irt két terjedelmesebb életrajzot: John Lothrop Motley (1879) és Life of Ralph Waldo Emerson (1884) és számos orvostudományi értekezést is. V. ö. *Kennedy*, Life of O. W. H. (Boston 1883); *Brown*, O. W. H. (u. o. 1884); *Morse*, O. W. H. (u. o. 1896).

Holmès, 1. *Auguste Mary Ann*, angol eredetű francia zeneszerzőnő, szül. Párisban 1847 dec. 16. megh. u. o. 1903 jan. 28. A zeneszerzésben *Franck* Cézare volt a mestere. Szimfóniai költeményeket (Irlande, Pologne), szimfóniákat (Orlando furioso, Lutèce, pályanyertes), dalciklust (Les sept ivresses), operákat (Héro et Léandre, La montagne noire 1895) írt.

2. *H.*, angol hegedűvirtuózok, testvérek, akik teljes kiképeztetésüket atyjuktól, zenei autodidaktától nyerték és együtt nagy sikerrel koncerteztek Európaszerte: *Alfred*, szül. 1837 nov. 9. Londonban, megh. 1876 márc. 4. Párisban. Művei: szimfóniák (Jeanne D'Arc, Shakespeare ifjúsága, Robin Hood, XII. Károly, Romeo és Julia); nyitányok (Cid, A Múzsák); opera (Inez de Castro). — *Henry*, szül. 1839 nov. 7. Londonban, megh. 1905. San-Franciscóban. 1866-ban a londoni Royal College of Music tanára lett. Művei: szimfóniák, kamarazeneművek, kantáték, dalok.

Holmesit (ásv.), a merev csillámok csoportjának egyik tagja, egyhajlású; többnyire hatszöges táblák, amelyek kitünően hasadnak; vörösbarnasárga, fémes gyöngyházfényű, áttetsző. Kémiai tekintetben víztartalmú kalcium-magnézium-alumoszilikát, Tschermak szerint képlete:

$$4H_2CaMg_4Si_3O_{12} + 5H_2CaMgAl_6O_{12}.$$

Lelőhelye: Amity és Warwick, New York-államban. Szinonimja a *clintonit*, *seybertit*, *krizofán*.

Holmfirth, város York angol countyban, (1911) 9248 lak., szénbányával és gyapjuszövéssel.

Holmgang, l. *Holm*.

Holmgren, *Alarik Frithiof*, svéd fiziológus, szül. Åsenben (Linköpings Stift) 1831 okt. 22., megh. Upsalában 1897 aug. 14. Upsalában tanult, 1864-ben kineveztek u. o. az élettan rendes tanárának. Művei: Om den hvita blodcellen (Upsala, Universitets årsskrift, 1861); Ueber den Mechanismus des Gasaustausches bei der Respiration (Wien 1862); Ueber die elektrische Stromschwankung am thätigen Muskel (u. o.); Die Farbenblindheit in ihren Beziehungen zu den Eisenbahnen und der Marine (Leipzig 1878); továbbá számos értekezés, így a calabar, atropin, kloroform, curara hatásáról.

Holmit (ásv.) a. m. clintonit.

Holmium, a *samarskit*, *euxenit* és *gadolinit* ásványokban *Cleve* szerint előforduló fémes elem, melynek atomsúlya 163·5. Kémiai jele Ho. Stockholmról nevezték el.

Holmogori *(Cholmogory)*, város Archangel orosz kormányzóságban, az é. sz. 64° 13′ alatt, 1465 lakossal. Van hét orosz temploma, egy zárdája, egy fiú- és egy leányiskolája. Már a XIV. sz.-ban fennállt és a XVII. sz. közepéig az egész É.-i rész közigazgatásának központja, az érsek, a vajdák székhelye volt. Archangel felvirágzásával aláhanyatlott. A várostól nem messze fekvő Deniszovka faluban született Lomonosszov.

Holoblasztikus pete, l. *Pete*.

Holocain, l. *Holokain*.

Holocaustum, l. *Égőáldozat*.

Holocephala (állat), l. *Tömörfejűek*.

Holoéder, a kristálytanban a. m. teljes alak, belőle származnak le a feles alakok (hemiéderek), negyedalakok (tetartoéderek). H. az oktaéder, amelynek hemiédere a tetraéder.

Holofernes, Judit könyve szerint Nebukádnecár asszir király hadvezére, kit, midőn Bethulia várost ostrom alá vette, a szép *Judit* alattomosan megölt.

Holográf (gör.), sajátkezüleg írt okmány. L. *Allográf.*

Holográf végrendelet, az olyan magánvégrendelet, amelyet a végrendelkező tanuk alkalmazása nélkül sajátkezüleg írt és aláírt. A H. nálunk csak mint kiváltságos végrendelet érvényes és pedig a házastárs és a leszármazók javára tett intézkedésekre nézve időbeli korlátozás nélkül, más intézkedésekre nézve pedig csak a kiváltságos végrendelet egyéb feltételei és időbeli korlátozásai mellett. A puszta H. teljes hatályra emelhető, ha a végrendelkező kir. közjegyzőnél letétményezi. L. *Végrendelet.*

Holokain *(holocain)*, a fenacetin egy származéka és pedig paradietoxietenildifenilamidin, amely nehezen oldható színtelen kristályos por, miért is helyette a bőségesen oldható sósavas H.-t használják a szemgyógyászatban a kokain pótlószeréül. E színtelen só 1%-os oldata, a szembe csepegtetve, érzéstelenîti a szemet, anélkül, hogy a pupillára hatna.

Holokristályos (gör.) az a kőzet, amelynek elegyrészei kizárólag kristályos szemecskék; ellentéte a *hipokristályos* és *amorf.* H. kőzet pl. a gránit, szienit.

Holometabola, a tökéletes átalakulású rovarok gyüjtőneve. Az idetartozó rovaroknál a lárva-állapotot a teljesen kifejlődött szaktól nyugalmi szak, a báb-szak, választja el. Ide tartoznak pl. a Bogarak, Hártyásszárnyúak, Legyek, Lepkék, Recésszárnyúak.

Holoparaziták (növ.), valódi élősködő növények, amelyek nélkülözve az asszimiláló klorofillt táplálkozásukban, teljesen más élő növényből vagy állatból való táplálkozásra szorulnak. L. *Élősködő növények.*

Holosteum *L., olocsán* (növ.), a Caryophyllaceae (Szegfűfélék) család génusza; 6 faja közül 5 Előázsia sivatagjain és steppéin honos, a *H. umbellatum* L. (ernyős olocsán) a legelterjedtebb: Európában, Ázsiában, Észak-Afrikában, homokos helyeken, gyepeseken igen közönséges, egyéves kis fű. Levele nyeletlen, kerülékes lándzsás, épszélű. Szirma a csészénél hosszabb, fehér, ritkán vöröses.

Holostomata (állat), a Fésűkopoltyús csigák *(Ctenobranchia)* alrendjében a Szalagnyelvűek *(Taenioglossa)* csoportjának egyik alcsoportja, melybe olyan csigák tartoznak, melyek házán a ház szájadéka ép szélű. Ide tartozik az édesvízi csigáink közül a *mocsári csiga (Palludina vivipara* L.), a hazánkra jellemző *P. hungarica* Hazay, amely Budapest mellett a Rákos patakban él.

Holostomum (állat), a Szívóférgek *(Trematoda)* rendjébe tartozó féregnem, melynek fajai a táplálék felszívására egy szívókoronggal vannak ellátva. Különböző madarak belében élősködnek. 12 faj ismeretes.

Holoszaprofita *növények*, kizárólag az elhalt növények és állatok anyagából, tehát nem élő test szerves vegyületéből táplálkozó szaprofita növények; valamennyien megegyeznek abban, hogy nélkülözik a klorofillt és épen ezért Jostrow szerint valódi szaprofitáknak, H.-nak nevezik, megkülönböztetésül a még klorofillal biró hemiszaprofitáktól. Ilyen H. a gombák nagy része, a virágos növények közül a Neottia Nidus avis *(1. ábra)*, a Coralliorrhiza innata *(2. ábra)*, a Monotropa hypopitys *(3. ábra).*

Holosziderít (ásv.), azok a meteoritok, amelyek lényegileg csakis vasból állanak, vagyis meteorvasak.

Holothuria (állat), l. *Tengeri ugorka.*

Holothurioidea (állat), Tengeri ugorkák, a tüskésbőrüek állatkörének egyik osztálya, l. *Tüskésbőrüek.*

Holotricha (állat), l. *Azalekállatkák.*

Holovackij, orosz tudós, l. *Golovackij.*

Holowczin, csatahely, l. *Golovcsin.*

Holroyd (ejtsd: hollrojd), *Charles, sir*, angol rézkarcoló és festő, a londoni nemzeti képtár igazgatója, szül. Leedsben 1861 ápr. 9. A londoni Slade School of Fine Art-ot végezte, ahol Legros tanítványa volt. Később két évig Olaszországban tartózkodott s a renaissance-mestereket, különösen Michelangelót tanulmányozta. Festményeinél jelentékenyebbek rézkarcai, melyek hol angol vagy olasz tájakat ábrázolnak, hol az antik regék vagy a modern élet jeleneteit tüntetik föl.

1. ábra. A sarjadzó madárfészek (Neottia Nidus avis [L.] Rich.).

2. ábra. Az erdei kóristő (Coralliorrhiza innata R. Br.).

3. ábra. Az erdei fenyőspárga (Monotropa hypopitys L.).

Ezeken kívül képmáskarcokat is készít. A Szépművészeti Muzeum grafikai gyüjteményében számos rézkarca megvan.

Holsatia, latin neve Holsteinnak.

Holst, 1. *Hans Peter*, dán költő, szül. Kopenhágában 1811 okt. 23., megh. u. o. 1893 július 2. Eleinte tanár, majd lapszerkesztő volt s 1875. a királyi szinház dramaturgja lett. VI. Frigyes halála alkalmára irott költeményével (1839) szerezte költői hírnevét, melyet Ude og Hjemme c. műve (1842) és Den lille Hornblaeser (A kis trombitás 1849) c. eposza még öregbítettek. Legjobb költeményei Udvalgte Digte (1874) és Leilighetsdigte 1849—84 (Kopenhága 1884) címmel jelentek meg. 2. *H., Hermann Eduard von*, német történetíró és közjogász, szül. 1841 jún. 19. Fellinben (Livónia), megh. Freiburgban, hol egyetemi tanár volt, 1904 jan. 20. Fiatal korában mint a dorpati egyetem hallgatója egy brosurát irt Das Attentat vom 26. April 1866 in seiner Bedeutung für die Kulturgeschichtliche Entwickelung Russlands címmel, amiért kénytelen volt Amerikába menekülni. Később az újkori történelem tanára lett Strassburg, Chicago, majd Freiburg egyetemén. Művei: Verfassung und Demokratie d. Vereinigten Staaten von Amerika (1873—91); Das Staatsrecht der Vereinigten Staaten (Marquardsen-féle Handbuch des öffentlichen Rechts c. gyüjteményben, Freiburg 1885); The french Revolution tested by Mirabeau's career (2 köt., Chicago 1894).

Holstebrö, város Ribe dán kerületben, (1911) 6861 lak., nagy ló- és marhavásárokkal.

Holstein, egykor hercegség az Eider, az Északitenger, a hamburgi terület, Mecklenburg, Oldenburg és a Keleti-tenger közt (Fehmarn-szigetet is beleszámítva) 8480 km² területtel; jelenleg Schleswig-Holstein porosz tartománynak része. Lauenburg nevű járása 1876-ig külön hercegség volt. H.-ban Nagy Károly idejében stormarii, holsati, ditmarsi és vagri nevű néptörzsek laktak; az első 3 germán, a 4. szláv néptörzs volt. Nagy Károly a szászokat leigázván, e népeket is meghódította, de a vagri törzs lakóhelyét az obotrita szláv törzsnek engedte át, a másik háromnak lakóhelyét pedig frank uralom alá vetette. Később e föld a szász hercegségnek volt alkotó része. Lothár császár 1110. H.-t és Stormarnt grófságra emelte és I. Schauenburgi Adolfnak adta. II. Adolf (1128—1164) Vagriát is meghódította. III. Adolf (megh. 1225.) pedig rövid időre a ditmarsok földjét is megszerezte magának, de a dánokkal való küzdelemben fogságba esett és H. mintegy 20 évig II. Valdemárnak, a dánok királyának birtokában maradt, de 1224. IV. Adolf atyai örökségét ismét visszanyerte és az 1227 júl. 21-iki bornhövedi csatában meg is védte; csakis a ditmarsok földje került vissza a brémai érsekséghez. Fehmarn-sziget, amelyet 1248. a dánok hódítottak meg, csak 1326. jutott vissza a H.-i grófok birtokába. IV. Adolf volt az első, aki birtokait fiai közt megosztotta, leányát, Mechthildet pedig Abel schleswigi hercegnek adta nőül és így megszerezte a jogot, hogy utódai a schleswigi hercegi család kihalta után Schleswiget is elnyerjék, ami 1375. meg is történt és amit Margit dán királynő a nyborgi szerződésben el is ismert. L. még *Schleswig*.

Holstein, *Franz Friedrich von*, német zeneszerző és költő, szül. 1826 febr. 16. Braunschweigban, megh. 1878 máj. 22. Lipcsében. Otthagyta a katonai pályát, hogy a zeneszerzésnek éljen. A lipcsei konzervatóriumon tanult Hauptmann Moritz vezetése mellett. Művei: 3 opera Der Haideschacht (1868); Der Erbe von Morley (1872); Die Hochländer (1876); nyitányok (Loreley, Frau Aventiure); kamarazeneművek, dalok. Szegénysorsu zenetanulók számára gazdag alapítványt tett (*H.-Stift*)). Hátrahagyott verseit kiadta és életrajzát megírta Bulthaupt (1880).

Holstein-Gottorp, l. *Oldenburgi ház*.

Holsteini csatorna, l. *Eider-csatorna*.

Holsteini marha *(primigenius)*, német hírneves tejelő- és húsmarhafajta, melyet Holsteinban az Elbmarson és Wilstermarson tenyésztenek. A H. tehénsúlya 580—690 kg., színe vöröstarka, a törzs alsó része és a farokbojt fehér. A testalakuláson az angol shorthorn marha vére meglátszik; a fej könnyű, a nyak húsos, a mellkas dongás és mély, a tógy fejlett, a lábak széles állásuak. A H. korán fejlődik, jól hízó; az évi átlagos tejhozam 3900 l. E marhafajta nálunk is ismeretes, Amerikában pedig nagyon elterjedt.

Holsteini vajköpülő, nagyobb tejgazdaságokban a vaj készítésére használatos készülék, melynek alkotórészei: egy kb. 200 l.-es, veröléccel ellátott fahordó és benne forgó faszárnyas verőszerkezet. A H. 25—50 percnyi köpülés közben a tejszín zsírjának 93—96%-át alakítja át vajjá.

Holstensborg, dán gyarmat Grönland Ny.-i partvidékén, 1773. épült templommal, védett kikötővel, (1911) 724 lak., sok cethalász látogatja.

Holsterhausen, 1. előbb önálló város Düsseldorf porosz kerület esseni járásában, 1901 óta Essen egyik kerülete. — 2. *H.*, előbb önálló porosz falu az arnsbergi közigazgatási kerületben, 1909 óta Gelsenkirchen város egyik része.

Holta, l. *Holda*.

Holtág, a folyónak az az ága, melynek egyik végét a folyó sodrának megváltozása következtében beiszapolta; miért is közép és alacsony vízállás alkalmával vagy kiszáradva áll, vagy ha a megelőző áradásból maradt is benne víz, ez nem folyik, hanem álló tavat képez. H.-nak nevezik a szabályozó művek által elzárt ágakat is.

Holtak rágalmazása és *becsületsértése* esetében a rágalmazás és becsületsértés szabályai alkalmazandók; a bűnvádi eljárás mindazonáltal csak a megholtnak gyermekei, szülői, testvérei vagy házastársa által indítványozható.

Holtak szentségei a kat. egyházban: a keresztség és a bűnbánat szentsége, amennyiben ezeket azok veszik föl, akiknek lelkében nincsen természetfölötti élet, vagyis akik halálos bűnben vannak, tehát lelkük mintegy meg van halva. L. még *Szentségek*.

Holtak tisztelete, a vallásos tiszteletnek legősibb és legáltalánosabb alakja. Minden jel arra látszik mutatni, hogy a hitbeli fantáziát az ősemberben a *halál* nagy misztériuma indította működésre kezdet óta. A naiv néplélek a primitiv fok alján a halált nem tekinti elkerülhetetlen sorsnak, hanem csupán az élet egy olyan állapotváltozásának, amibe valami megrontó erő közbelépésével sodródik az ember, vagyis az elhalt később is feltétlenül tovább él valami módon, ami a hátramaradottakat arra kötelezi, hogy halottaikat továbbra is ellássák minden szükségessel: táplá-

lékkal, ruhával, szerszámmal s a rangjának megfelelő kényelemmel (rabszolgáit leölik a sírján!). A megholt lelke mindaddig nem nyughatik meg s az élőket sem hagyhatja békén, amíg az őt *jogosan megillető* (gör. δίκαια, lat. *iusta)* végtisztességnek s az emlékét fenntartó kultusznak teljes mértékében nem részesült. De a léleknek nem csupán a nyugalma, hanem a *továbbléte* is ettől a tisztelettől függ. A félelem, hogy a hátramaradottak nem tettek meg mindent a halott kívánsága szerint, állandó aggodalomban tartja az élő hozzátartozókat, ebből azután a *hazajáró* és jogos illetményét követelő lélek (kísértet) ellen a védekezés sokféle neme származott. Vagy roppant zajjal és ijesztő maszkos felvonulásokkal igyekszik a visszajáró lelket elriasztani *(kínai* halottceremóniák) v. feldúlja a sírt és átszúrja facölöppel a tetem szívét (a *vampirizmus* gyanujában álló halottak elleni védekezés barbár szokása). Ez a félelem, úgy látszik, minden babonának s vele együtt minden vallásos érzületnek, vagyis *istenfélelemnek* s e félelem minden folyományának a kútfeje. Fontos etnológiai következtetések vonhatók a halotti áldozatok ú. n. *megváltásának* fokozatos fejlődéséből, amelyek legősibb alakjával rendszerint együtt jár s csak a haladó művelődés arányában csökken a *kannibalizmus* (l. o.) több különféle jelensége (a megölt ellenség vérének v. velejének megemésztése oly céllal, hogy erejét, vagyis lelkét a győztes a magáévá tegye). Mint a föntiekből látható, a H. az összehasonlító néplélektan és vallástudomány egyik legérdekesebb közös tárgya és oly fejezete, amellyel a vallási élet majdnem minden további fejleménye többékevésbbé szoros, közvetett vagy közvetetlen összefüggésben áll; e helyütt csupán az eddigiekben feltüntetett általános szempontok kiemelésére szorítkozhatunk, a részleteket azon egyes címszavak alá utalva, amelyek a H.-vel kapcsolatosak. (L. a szövegben idézetteken kívül *Ősök tisztelete, Barlangkultusz, Csillagimádás, Halottkultusz, Kísértet, Lélek, Szellem, Túlvilág.* Az ide tartozó irodalmat pedig *Animizmus* és *Árnyak* alatt.)

Holtcönk (ném. *Todtholz;* ol. *massiccio;* ang. *deadwood),* erős, a természettől ⌊_ alakú fadarab, mely a hajófenékürben a hajó leghátulján és legelején fekszik és a hajótőnek a tattókével, illetve a homloktőkével való erősebb összeköttetésére szolgál.

Holtcsalán (növ.), *Lamium.*

Holtei, *Karl von,* német költő, szül. Boroszlóban 1798 jan. 24., megh. u. o. 1880 febr. 12. A porosz felszabadító háborúban önkéntes, azután jogász, 1819-től színész volt. 1821-ben nőül vette *Rogée* Luise színésznőt; Berlinbe került és két nagysikerű dalos játékot írt: Die Wiener in Berlin és Die Berliner in Wien. Első nejének korai halála után, 1830. nőül vette *Holzbecher* Julie színésznőt (szül. 1809., megh. 1839.), beutazta vele Németországot s maga-írta apró bohózatokat s szinjátékokat adott elő. 1837—39-ig Rigában szinházigazgató, később a boroszlói szinházat vette át, majd meg felolvasó-körútra indult. A «vén csavargó», ahogy magát nevezni szerette, élete végén 1876. a boroszlói irgalmasok kolostorába került s ott is halt meg. Lírai verseit részben sziléziai dialektusban írta. Regényei közül a Vagabunden (1852) c. Goethe Wilhelm Meister-jének hatása alatt vándorbohémeket rajzol. Vierzig Jahre című nyolckötetes önéletrajzában (Berlin 1843—50) a német színészet történetéhez nyujt értékes adatokat. Regényei és elbeszélései a 39 kötetben megjelent Erzählende Schriften-ben (1861—1866) vannak összefoglalva; szindarabjai pedig a Theater c. gyüjteményben (6 köt. 1867). V. ö. Max *Kurnik,* K. von H. (1880); O. *Storch,* K. v. H (Waldenberg 1898); *Lindau,* K. v. H.-s Romane (Leipzig 1904).

Holter, *Iver,* norvég zeneszerző, szül. 1850 dec. 13-án Gansdalban (Norvégia). Svendsennél, majd a lipcsei konzervatóriumon tanult. 1882-ben Grieg utóda lett a bergeni Harmónia dirigensi székében. 1900-ban Svendsennel a párisi norvégkoncerteket vezényelte. Művei: dalok, zongoradarabok, zenekari művek, szimfónia (*f*-dur op. 3) zene Goethe Götz von Berlichingen-jéhez.

Holtér v. szlávból átvett szóval *morotva,* az eleven víz ellentéte, azaz olyan víz, mely valaha folyt, most pedig áll. L. *Holtág.*

Holtfuvardíj. l. *Dead freight.*

Holtgyapju az, melyet dögbőrökről nyirnak (timárgyapju), vagy melyet a rossz tartás vagy betegség miatt vedlő juhok hullasztanak el. Keveset ér s eladás végett külön zsákba csomagolandó.

Holthausen, 1. előbb önálló porosz falu a düsseldorfi közigazgatási kerületben, 1903 óta a Ruhr melletti Mülheim egyik kerülete. — 2. *H. bei Kastrop,* porosz falu az arnsbergi kerület dortmundi járásában, (1910) 5655 lak.

Holt-hegység *(Totes Gebirge),* a Salzburgi Alpok egy része, kietlen magas mészkőplató, legmagasabb pontja a Grosse Priel 2514 m., DNy.-i lábánál van az *Aussee* tó medencéje.

Holtkéz (lat. *manus mortua;* ném. *tote Hand)* alatt a szó legtágabb értelmében minden jogi személyt értünk, amely a tulajdonában álló ingatlanokat el nem idegenítheti vagy elidegenítésükben korlátozva van. Az ilyen jogi személy kezén az ingatlan a forgalom számára elvész, amortizálódik. Állandóan egy kézen marad; mintegy «holtkéz»-en van, amely azt tovább nem adhatja. A H.-re jutás és megakadályozása úgy nálunk, mint más államokban is a római kat. egyház és egyházi testületek ingatlan-szerzései révén nyert különös aktualitást. Ezek a szerzések a középkorban az egyház javára szóló végrendeletek és halálesetre szóló ajándékozások révén oly nagy mérveket öltöttek, hogy a törvényhozás — úgy nálunk, mint a külföldön — szükségét látta annak, hogy az ingatlanoknak az egyház kezére és ezzel H.-re jutását megakadályozza, vagy legalább megnehezítse (ú. n. H.-i törvény, lex amortisationis). Nálunk különösen az 1498. LV. és LXV., az 1647. XVII. s az 1715. XVI. t.-cikkek igyekeztek a H.-re jutásnak ebben a vonatkozásban gátat szabni. Ezek alapján a gyakorlat oda fejlődött, hogy az egyházak, egyházi testületek és egyházi személyek csak kir. jóváhagyással szerezhetnek ingatlant. Ezekre a korlátozó rendelkezésekre vonatkozólag a kir. Kúria 63. számú döntvényében kijelentette, hogy azok, a viszonyok változásánál fogva, elavultak

és többé hatályban nincsenek. Ezzel szemben az elismert vallásfelekezetek (l. o.) ingatlanszerzési képességét lényegesen megszorította a vallás szabad gyakorlatáról szóló 1895. XLIII. t.-c. E szerint a törvényesen elismert vallásfelekezeteknek ingatlanvagyonszerzési képessége imaházul, oktatási, nevelési és jótékonysági intézetül, egyházi vagy intézeti alkalmazottjaik részére lakóházakul használandó szükséges telkeknek és temetőül szolgáló területeknek szerzésére van korlátozva.

Holtleltár, gazdasági vállalatoknál a termeléshez szükséges gépekben, eszközökben és szerszámokban rejlő tőkeérték. Mezőgazdasági vállalatoknál a H. értékéből a szántóföld kataszt. holdjára eső rész, az üzem belterjessége és az alkalmazott gépek minősége s mennyisége szerint, viszonyaink között 20—50 korona közt váltakozik. L. még *Élő leltár*, *Felszerelés*.

Holtmaros, kisk. Maros-Torda vm. régeni felső j.-ban, (1910) 796 magyar lakossal; u. p. és u. t. Magyaró.

Holtmeder, az a mederrész, melyet a folyó v. természetes úton, irányának megváltozása következtében elhagyott, v. pedig szabályozási célokból történt átvágások, terelő művek stb. kényszerítették az elhagyására.

Holtmozgás v. *játék*, a gondatlanul előállított szerkezetek, főleg szerszámgépek jellemző hibája, melyet az okoz, hogy a mozgást közvetítő fegyverzetek, csavarorsók, csavaranyák stb. pontatlanok. Ezek ilyenkor nem biztosítják azt a geometriailag pontos mozgást, melyet a géptől megkívánunk, hanem közbe-közbe a H. nagysága szerint kisebb v. nagyobb lökéseket tapasztalunk. Ha pedig a gépet ellenkező irányban kezdjük hajtani, akkor a hajtótengely egy ideig üresen forog, s csak azután jön a szerszám mozgásba.

Holtnak nyilvánítás (ném. *Todeserklärung, Verschollenheitserklärung*; franc. *déclaration d'absence)* a római jogban ismeretlen és a német közönséges jog gyakorlatában kifejlődött bírói eljárás annak a vélelemnek megállapítására, hogy eltünt személy, akinek a halálát bizonyítani nem lehet, bizonyos időponton túl nem élt (l. *Halál vélelme)*. A H.-t az új Pp. (732—748. §§) szabályozza. E szerint eltünt egyén H.-át a házastárs, az örökös és ezeken kívül mindenki kérheti, aki az eltünt halálának megállapításában jogilag érdekelve van. Holtnak nyilvánítja a bíróság azt, aki eltünt és e miatt halálát bizonyítani nem lehet: 1. ha születése óta harminc év eltelt és annak az évnek végétől számítva, amelyben hír szerint még életben volt, tíz év óta híre veszett; 2. ha születése óta hetven év eltelt és annak az évnek végétől számítva, amelyben hír szerint még életben volt, öt év óta híre veszett; 3. ha háborúban vett részt és annak folyamán tünt el, azóta híre veszett és annak az évnek végétől számítva, amelyben a háború bevégződött, három év eltelt; 4. ha hajótörést szenvedett, azóta híre veszett és a hajótöréstől számítva három év eltelt; vagy 5. ha egyéb körülmények között életveszélyben forgott, azóta híre veszett és az életveszélyt előidéző körülmény megszüntétől három év eltelt. Tengeri hajó törése vélelmezhető, ha a hajónak egy év óta nyoma veszett, annak az évnek a végétől számítva, amelyben hír szerint a hajó még megvolt. A hajótörés napjául az egy évi határidő utolsó napját kell tekinteni. Ha az életveszélyt előidéző körülmény megszünését megállapítani nem lehet, az 5. pontban említett három évi határidőt attól az időponttól kell számítani, amelyben az életveszélyt előidéző helyzetnek a körülmények szerint megszünnie kellett volna. H. esetében a bíróság azt az időpontot állapítja meg a halál idejétül, amelyben a halál beállta a H.-i eljárás adatai szerint valószinű. Ily adatok hiányában a halál idejéül az 1. és a 2. pont esetében a holtnaknyilvánithatás idejének beállát követő napot, a 3. pont esetében annak az évnek végét, amelyben a háború bevégződött, a 4. pont esetében a hajótörés idejét, az 5. pont esetében pedig azt az időt kell megállapítani, midőn az életveszélyt előidéző körülmény megszünt. Ha a halál idejének csupán a napja van megállapítva: a napnak a végét kell a halál beálltának időpontjául tekinteni.

Eljárás. A H.-t a törvényszéknél kell kérni, amely hirdetményt bocsájt ki s ha egy év alatt az eltünt életbenlétéről értesítés nem érkezik és nincsenek adatok, amelyekből az életbenlétet következtethetné, tárgyalás után a H.-t ítélettel kimondja, de a H. nem zárja ki annak a bizonyítását, hogy az eltünt előbb vagy később halt meg, vagy hogy még életben van. Ennek megállapítása iránt mind az eltünt, mind bármely érdekelt a kérelmező vagy jogutódai ellen keresetet is indíthat. Ugyanígy kell eljárni oly esetben is, ha valamely egyén valóságos elhalálozásának tényét, amely közokirattal nem igazolható, más módon akarják bebizonyítani, ilyenkor az ítéletben az elhalálozás idejét vagy ha ez meg nem állapítható, azt a napot, melyen az eltünt már kétségtelenül nem élt, ki kell tenni.

A H. hatásai: A H. nem szünteti meg a házasságot, hanem megengedi, hogy a holtnaknyilvánított házastársa új házasságot kössön; az új házasság megkötése azonban az előbbit megszünteti; ha az eltünt visszatér, az új házasságot az azt megkötő felek bármelyike megtámadhatja tévedés alapján. A holtnaknyilvánított vagyonát örökösei, mint hagyatékot birtokba vehetik; ha az eltünt visszatér, az örökösök jóhiszemű birtokosoknak (l. *Birtok)* tekintendők.

Holtpont, forgattyuhajtásnál mindaz a két pont, amelyben a forgattyurúdra ható erő semmi hajlítást sem tud létrehozni a forgattyuban. Gépeknél a H. hatását lendítőkerékkel, vagy oly módon küszöbölik ki, hogy egy tengelyre több forgattyut alkalmaznak, melyeknek H.-ja nem esik össze.

Holtrész (ném. *totes Werk;* ol. *opera morta, di una nave;* franc. *oeuvres mortes;* ang. *dead works)*, a hajónak a víz felszine felett lévő összes része; a víz alatt fekvő, illetve a vízben levő részt élő résznek hívják.

Holtsúly, 1. ha a jockey és nyereg súlya nem üti meg a ló részére előírt terhet, akkor a hiányt a nyereg zsebeibe rakott ólomlapokkal pótolják. Ez a H. — 2. *H.*, l. *Vágósúly*.

Holtszámlák vagy *tárgyszámlák*, a főkönyvben előforduló azon számlák, melyeket vagyon-

részekről és eredménytételekről, nemkülönben a záróelszámolásról vezetnek. Ilyenek a Pénztárszámla, Árúszámla, Kamatszámla, Költségszámla, Mérlegszámla, Eredményszámla, stb.

Holtszög, l. *Holttér*.

Holtszülés, a terhesség folyama vagy a szülés alatt elhalt magzat születése. A magzat a méhen belül elhalhat a pete hiányos fejlődése, a magzatburkok hiánya, daganatképződés vagy a köldökzsinór összehurkolódása miatt, amikor is a köldökzsinóron át közvetített vérkeringés teljesen megakad. Elhalhat az anya különféle betegségei miatt is, mint amilyenek pl. a különféle fertőző lázas betegségek, továbbá vérszegénység, sziflis, vagy magának a méhnek bizonyos betegségei miatt. A szülés alatt elhalhat a magzat, ha a köldökzsinóron keresztül történő vérkeringésben tartós akadály támad. Ezáltal a magzatban anyagcseréjéből keletkezett szénsav felhalmozódik s ez reflektorikus légzési mozgást vált ki, amikor is az őt körülvevő magzatvíz a tüdejébe jut: a magzat megfullad. Elhalhat a magzat továbbá szülés alatt a méhlepény idő előtti leválása miatt, amikor szintén megszünik az anyai vérkeringés. Hosszan elhúzódó szülésnél, ami bizonyos térarányatalanság, szűkülés jele, szintén elhalhat a magzat a soká tartott agynyomás következtében.

A méhben elhalt magzat különféle elváltozásokat mutat, aszerint, hogy mily idős maga a magzat s mennyi ideig viselték holtan a megszületéseig. A pár hetes pete nyom nélkül is elenyészhet. Idősebb magzat, mely már nem enyészhet el nyomtalanul, rendesen elázik, macerálódik. Ritkább az az elváltozása, amit mumifikációnak, összeaszásnak, összezsugorodásnak nevezünk. A macerált magzat teste egészen felázott, puha, petyhüdt és szennyes vörös színű. Bőre ráncos, a felhám helyenkint egész lemezekben leválik. A koponyacsontok lötyögők, az agy teljesen szétmállott benne. Mindezen elváltozások annál szembetünőbbek, minél régebben halt el már a magzat s így tehát kellő óvatossággal az elhalás időpontja is meghatározható ez elváltozásokból. A macerált magzat nem rothadós, mert levegő, tehát baktériumok is, nem jutottak hozzá. Ez zárt ürben, a pete burkaiban végbement folyamat s az ily macerált magzat akármeddig marad is az anya méhében, sohasem hozza veszedelembe, nem fertőzi az anyát. A rothadás: az baktériumok munkája, ennek termékei megmérgezhetik, megfertőzhetik az anyát. Ha a magzatvíz a peteburokból felszívódik az elhalt magzat körül, a magzat teste a méh falazatának nyomása alatt összelapul s egészen összeaszik. Ez legjobban oly esetekben látható, mikor ikerterhességnél az egyik magzat elhal (foetus papyraceus). E mumifikáció többnyire csak az első 4—5 hónap alatt észlelhető. Rendes jelenség az ily magzatoknál a köldökzsinór igen sokszoros csavarodása, ami a magzat elhalását is okozza, oly módon, hogy a csavarodás következtében lassankint szűkülnek a köldökerek, csökken a magzat táplálkozása s így lassankint összeaszik.

A méh belsejében elhalt pete néhány nap mulva is megszülethetik, de hetekig, sőt több hónapon át is bent maradhat a méhben. Elhalt ikermagzat rendesen a terhesség végén az élő magzattal együtt szokott világra jönni. A legnagyobb ritkaság az a folyamat, amit az angolok *missed labour* névvel jelölnek, melyet magyarul *félbeszakadt szülés*-nek lehetne nevezni. A méh tevékenységre ébred, a szülés megindul s bizonyos fokig előrehalad, a magzatvíz is kiürül; azonban a méh ekkor nyugalomba jön, a méhszáj is elzáródik teljesen s tartalma a rendes időn túl pár évig is benne maradhat s különféle változások alá esik. Ha levegő nem juthatott a pete belsejébe, nem indul rothadásnak, hanem összezsugorodik s idővel a méh falával össze is nő. Olykor mészsók lerakódása miatt kőmagzattá (lithopaedion) alakul, úgy, mint a méhen kívül fejlődött magzat s ilyen állapotban évekig, sőt holtig benne maradhat a méhben.

Holttá nyilvánítás, l. *Holtnak nyilvánítás*.

Holtteher, a személyek és árúk szállítására szolgáló mozdony, járóművek és azok felszerelésének súlya (l. *Díjszabás*). A holt- és haszon-teher képezi együttesen az elegyterhet, mit a vasutak rövidítve *elegy*-nek neveznek. Ebbe a vontató, valamint a saját gőzzel futó mozdony és a szerkocsi súlyát nem számítják be. Az elegytonnakilométerek kimutatásakor az elegysúlyt veszik számításba.

Holt-tenger (*Jam-ha-Melach*, arabul *Bahr-Lut*, a bibliabeli *Sós-tenger*, a rómaiak és görögök *Aszfalt-tava*, «*Lót-tava*» stb.), sós tó Palesztinában, hatalmas, hosszú, tektonikus eredetű mély árokban. 76 km. hosszú, 4·5—16 km. széles tó, a Lisân félsziget két részre osztja, amelyek közül az É.-i rész a mélyebb, a déli sekély. K.-i és Ny.-i részén hirtelenül felemelkedő, magas platóperem határolja s csak ezeknek a tetején van a növényzet, máskülönben a tó egész vidéke kopár, mert ide már eső nem jut be, a talaj teljesen aszfaltos és sós, a tó szintén s a vízen még vékony petroleumréteg is van, ami a tóban levő mikroorganizmusoknak a lélegzést lehetetlenné teszi s így apróbb állatok hiányában a nagyobbak sem élhetnek meg benne. Madár is alig repül el e vidéken, minden kihalt, igazán megérdemli a «Holt» nevet. Legnagyobb mélysége 399 m., a vízszine pedig 394 m.-nyire van a tenger szine alatt, ennélfogva a tó feneke csaknem 800 m. mélyen nyúlik a tenger vizének szintje alá, ez a szárazföldek legmélyebb bestilyedése. Vízszine 4—6 m.-t ingadozik. Fótáplálója az É.-on beléje ömlő *Jordán* folyó (l. o.) kis deltát épitve és még több a platóról folyó puszta vízmosás (uadi), amelyekben csak záporok után van víz. A Jordán is a H. tektonikus árkában folyik végig, délen pedig a H.-t mocsarak és alacsony halmok határolják, amelyeken át az árok folytatásában még a Vörös-tenger Akabai öbléhez érhetünk. A tó vize elég tiszta, de olyan tömény oldat, hogy a beledobott só sem oldódik fel benne; sótartalma 26% a tengervíz 4%-ával szemben. Klórkalcium, klórmagnézium és konyhasó a leggyakoribb oldott anyag, ezektől vizének fajsúlya 1·166 (a tengervízé csak 1·027). A különféle sókat a víz elpárologtatásával nyerik a tóból. Újabban a H. szintje süllyedt, mert a tápláló Jordán vizét nagyon szétöntözik. Régente a biblia szerint a tó

helyén a Sziddim termékeny völgye volt, ennek a helyét foglalta el a tenger Szodoma és Gomorrha pusztulásakor, amelyet ma földrengés és gázerupciók együttes működésének tulajdonítunk. Aszfalt, bitumen és kén, továbbá régibb kitörésekből származó horzsakő és lávadarabok vannak még a H. vidékén.

Irodalom. Lynch, Narrative of expedition to the River Jordan and the Dead Sea, 1849; u. a., Official Report of the U. S. Expedition etc., 1852; Vignes, Carte du cours inf. du Jourdain, de la Mer Morte et des régions qui l'avoisinent, 1 : 240,000, 1866; Duc des Luynes, Voyage d'expl. à la Mer Morte, à Petra etc., 1875; Hull, Memoir on the geology and geography of Arabia Petraea etc., 1886; Blanckenhorn, Entstehung und Geschichte des Toten Meeres, 1896; u. a., Das Tote Meer und der Untergang von Sodom und Gomorrha, 1898.

Holttér, magaslatok, falak, palánkok, sövé nyek, kőrakások v. mesterséges födözékek mögött levő az a térség, a hova még a leggörbébb röppályájú ellenséges lövedékek sem juthatnak s így ott a csapatok biztonságban érzik magukat. E térről azt is mondják, hogy *holtszögben* vannak benne a csapatok. A H. ellenkezője a *pásztázott tér*, vagyis az a tér, amelyen belül az egyes emberek v. csapatok az ellenséges lövedékek által eltalálhatók.

Holttest, l. *Hulla*.

Holttetem a. m. ganglion (l. o.). Népies nyelven az atheromát (l. *Kásadaganat)* is így hívják. — *H.* lónál, l. *Csonttetem*.

Holttőke v. helyesebben *nyugvó tőke*, így nevezik az olyan tőkét, amely nincsen termelésre alkalmazva. L. *Tőke*.

Holtverseny az, midőn valamely versenyben két vagy több versenyző teljesen egyenlő eredményt ér el. A kifejezés az angol lóversenysportból ered, itt H.-nek (ang. *dead heat*, ejtsd: déd hit) mondják, midőn két, esetleg több ló is egyszerre ér a célkarikához. A H.-ben a díjat megosztják, míg régebben újra kiálltak a győztesek döntő mérkőzésre. H. lehet nemcsak győzelemre, hanem helyre is.

Holtvíz. 1. *H.* néven ismerik különösen a nor végiai és általában az északi tengerek hajósai azt a sajátságos tüneményt, amikor a hajó látszólag minden ok nélkül rendkívül nehezen tud előrejutni a vízben, sőt olyan ellenállásra talál, hogy alig lehet kormányozni. Ennek a tüneménynek az az oka, hogy ilyen esetben a sűrű sós tengervíz felett könnyű édesvízréteg fekszik s a két vízréteg érintkezésének határfelületén ú. n. belső hullámzás keletkezik, amelyet azonban a víz felszínén nem veszünk észre. Ezt a belső hullámot maga a hajó indítja s a hajóval majdnem egyforma sebességgel halad előre. A hullámban rejlő energia fenntartása veszi el a hajó elevenerejét s ezért sebessége csökken. Ki van mutatva, hogy a H. keletkezéséhez nem kell tengeráramlás, csak könynyebb vízréteg a sűrűbb, sós víz felett. A hullám keletkezését könnyű kisérletekkel is bemutatni. A fjordok és a hideg tengerek azért tanusítják gyakrabban, mert a sós tengervíz fölé itt könnyen kerülhet az olvadó jég édes vize. Különösen tanulmányozta W. *Eckmann* (l. Nansen: The Norwegian Northpolar Expedition), de sokan tapasztalták. Csak a gyorsjáratú gőzös nem érzi, mert sebesebben halad, mint a belső hullám. Olyanforma a tünemény, mintha szőnyegen tolnánk el valamit; ha az eltolt tárgy a szőnyeget felgyűri, akkor nehezen halad előre, de ha gyorsan siklik rajta végig, akkor a felgyűrés elmarad s az ellenállás csekély.

2. *H.*, álló víz, melyben csak a keményéletű halak tenyésznek.

Holtz, *Wilhelm*, német fizikus, szül. Saatelban (Neu-Vorpommern) 1836 okt. 15., megh. 1913 okt. Berlinben, Dijonban és Edinburghban tanult és később Berlinben tartózkodott, hol főképen az elektromosságra vonatkozó kutatásokkal foglalkozott; 1865. az influenc-elektromozógépet szerkesztette (l. *Elektromozó gép)*. Több évi utazásairól visszatérvén, a greifswaldi egyetem fizikai intézetében tanársegéd lett, 1881. u. o. magántanárrá habilitálták és 1884. a fizika rendes tanára lett. Nevezetesebb művei: Über Theorie, Anlage und Prüfung der Blitzableiter (Greifswald 1878) és Über die Zunahme der Blitzgefahr und ihre vermutlichen Ursachen (u. o. 1880),

Holtzendorff, *Franz von*, német jogtudós, szül. Vietmansdorfban (Ukermark) 1829 okt. 14-én, megh. Münchenben 1889 febr. 5. A berlini egyetemen 1861. rendkivüli, 1873. rendes tanár lett, de állását még ugyanazon évben a münchenivel cserélte fel. Számos műve közül a következőket említjük: Die Deportation als Strafmittel (Leipz. 1859); Das irische Gefängnissystem (u. o. 1859); Die Kürzungsfähigkeit der Freiheitsstrafen und die bedingte Freilassung der Sträflinge (u. o. 1861); Kritische Untersuchungen über die Grundsätze und Ergebnisse des irischen Strafvollzugs (Berlin 1865); Die Principien der Politik (u. o. 1869, 2. kiad. 1879); Das Verbrechen des Mordes und die Todesstrafe (u. o. 1875); Wesen und Wert der öffentlichen Meinung (München 1879, 2. kiad. 1880); Rumäniens Uferrechte an der Donau (Leipzig 1883, franciául u. o. 1884). Kiadta az Allgemeine deutsche Strafrechts-Zeitung (1861—1873) c. folyóiratot, a Sammlung gemeinverständlicher wissenschaftlicher Vorträge (1866-tól, *Virchow*-val), a Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Rechtspflege des deutschen Reiches (1871-től), a Zeit und Streitfragen (1872-től, *Oncken*-nel) c. gyüjteményeket. Nálunk is sokat használt kiadása: Encyclopädie der Rechtswissenschaft in systematischer und alphabetischer Bearbeitung (Leipzig, 1870—71, 2 rész 3 köt.-ben; az 1. [rendszeres] rész 6. kiad. *Kohler*-től [1902-től], a 2. rész [Rechtslexikon] 3. kiad. 1880—81). Egyéb művei: Handbuch des deutschen Strafrechts (Berlin 1871—77, 4 köt); Handbuch des deutschen Strafprozessrechts (u. o. 1877—79, 2 köt.); Handbuch des Völkerrechts (u. o. 1885—1889, 4 köt.); Handbuch des Gefängniswesens in Einzelbeiträgen *(Jagemannal*, Hamburg, 1888, 2 köt.). A német jogászgyülés megalapitása nagyrészt H. érdeme.

Holtzmann, 1. *Adolf*, német germanista, szül. Karlsruheban 1810 máj. 2., megh. Heidelbergben 1870 júl. 3. 1852-ben a heidelbergi egyetemen a szanszkrit nyelv és irodalom rendes tanára lett. Művei: Ramajana fordítása (u. o. 1841, 2. kiad. 1843); Sagen aus dem Mahabharata (u. o. 1845—47, 3 köt.; 2. kiad. Stuttgart 1854, 2 köt.);

Über den Umlaut (u. o. 1843); Über den Ablaut (u. o. 1844); Über das Verhältniss der Malberger Glossen zum Texte der Lex Salica; Untersuchungen über das Nibelungenlied (Stuttgart 1854); Altdeutsche Grammatik (Leipzig 1870—75).

2. *H., Heinrich Julius*, német protestáns teológus, szül. Karlsruheban 1832 máj. 17., megh. Baden-Badenben 1910 aug. 5. A heidelbergi egyetemen 1858. magántanár, 1865 után rendes tanár, 1874. a strassburgi egyetem tanára. Kiválóbb művei: Kanon und Tradition, ein Beitrag zur neuern Dogmengeschichte u. Symbolik (1859); Die synoptischen Evangelien (1863); Kritik der Epheser- und Kolosserbriefe (1872); Die Pastoralbriefe (1881); Lehrbuch der historisch-kritischen Einleitung in das Neue Testament (Freiburg 1885, 3. kiad. 1892); Geschichte des Volkes Israel (Weberrel együtt, 1867); Lehrbuch der neuest. Theologie (1896—97, 2 köt.); R. Rothes Spekulatives System (1898); Die Entstehung des Neuen Testaments (1904).

Holub, *Emil*, utazó, szül. Holitzban (Csehország) 1847 okt. 7., megh. Bécsben 1902 febr. 21. 1872-ben Dél-Afrikába utazott, hol Kimberley gyémántbányáinál orvosi gyakorlatával három nagyobb expedició költségeit megszerezte. 1880-ban Dél-Afrikából visszatérve, kiadta következő műveit: Kulturskizze des Marutse-Mambundareichs (Wien 1879); Sieben Jahre in Südafrika 1872—79 (u. o. 1880); Die Kolonisation Afrikas (u. o. 1881—1882). 1883. a király anyagi támogatása mellett neje kiséretében újra Dél-Afrikába utazott, 1886 elején a Zambézi vidékén járt, 1887. visszatért. Ezen utazásának leírása: Von der Kapstadt ins Land der Maschukulumbe (Wien 1888—90). Gyűjteményeit a bécsi udvari muzeumnak adta át. 1894. Budapesten is tartott felolvasást. Magyarul megjelent a következő munkája: A Fokvárostól a Masukulumbák országába 1883—87. és kivonat a Hét év Dél-Afrikában című műből (2 köt. Budapest 1890—91).

Holubár, cseh bajnok, ki a XV. sz.-ban Magyarországon is szerepelt s kinek csodaszerű erejéről mondák keringtek a nép között. Budán is megjelent Mátyás király udvarában, hogy a harcjátékokban részt vegyen. Erről több, egymástól elütő leírás maradt ránk. Némelyek szerint Mátyás nyiltan hívta volna ki a vele harcolni vonakodó H.-t, mások szerint, hogy a magyar lovagság becsületét megmentse, mint ismeretlen, leeresztett sisakrostéllyal vívott meg a király a kérkedő cseh vitézzel. A budai Zsigmond-utca volt állítólag a párviadal szinhelye. A sok ezerre menő tömeg előtt Mátyás hosszas, kemény küzdelem után megsebesítette H.-t, ki lováról lebukván, kezét törte (némely följegyzés szerint maga a király is megsebesült, bár lovát még megülhette). A nagylelkű győztes ellenfelét saját palotájában a maga orvosával ápoltatta és felgyógyulása után dús ajándékokkal bocsátotta vissza hazájába, «hadd hirdesse a magyarnak vitézségét». Az esetet több költőnk dolgozta fel; így *Kisfaludy* Károly: Budai harcjáték, *Endrődi* Sándor: Lovagjáték című versében. H. összes viselt dolgairól P. *Szathmáry* Károly víg époszt írt H. Vencel lovag címen (1889).

Holuby *József Lajos*, botanikus, szül. Lubinán, Nyitramegyében, 1836 márc. 25. 1860—61-ben Szakolczán mint segédlelkész működött. 1861 Nemesváralján lelkész, majd fokozatosan a trencséni ág. h. ev. egyházmegye főesperese lett. 1909. nyugalomba vonult. Működése főképen florisztikai közlések és növények szétküldése terén értékes, de egyháztörténeti, régészeti, néprajzi és földtani kutatásokat is végzett. Művei főlog tót és német nyelven jelentek meg. Számos kisebb-nagyobb cikkén kívül, mely főkép Pozsony, Nyitra, Trencsén, Turócz és Árva vármegyék flóráját ismerteti, nevezetesebb munkái: Krátka historia cirkve ev. a. v. Zemansko-Podhradskej (Turócz-Szent-Márton 1884); Flora des Trencsiner Comitates (Trencsén 1888). Kézirata: Materiály k dejinám cirkvi ev. v. Trenčiansku (5 köt.) a mostani és az egykori trencsénvmegyei evangelikus egyházak történetét ismerteti. H. a hazai szederfajok speciális ismerője.

Hólúd v. *sarki lúd (Chen hyperboreus* Pall.), a Lúdalakúak *(Anseriformes)* rendjébe és a ludak családjába tartozó madárfaj. Csőre narancssárga, homloka sárgás, szemei sötétbarnák, lábai pirosak, evezőtollai félig feketék, különben egész teste fehér és a nősténynél a hát és has kissé barnás. Hossza 70, szárnyhossza 40, farkhossza 15 cm. Északvidéki madár, mely csak elvétve kerül nagyritkán hozzánk is. A Hudson-öböltől egészen az Aleuti szigetekig terjedő partvidéken honos. Húsát eszik.

Holuj *(Cholui)*, mezőváros Vladimir orosz kormányzóság Vjazsniki kerületében, Vladimir városától 48 km.-nyire ÉK.-re, a Klyáznával az Okába ömlő Teza partján, 2219 lak. Van postája, távirója, 2 temploma, 5 országos vására. Az itt festett szentképek egész Oroszországban el vannak terjedve.

Ho-lung-kiang, kinai tartomány, l. *Csizikar*.

Holy (ang., ejtsd: holi) a. m. szent; *holydays*, ünnepnapok v. szünetnapok.

Hólyag, 1. a bőrgyógyászatbon igen fontos elváltozás, melynél a szövetben savóval telt üregek keletkeznek, részben azért, mert a kiáramló savó széttolja, leszaggatja a sejteket (intercelluláris H.), részben, mert a sejtek protoplazmája változik el, habos, vizenyős lesz, ú. n. spongiózus degenerációt, v. vakuoláris elváltozást szenved (intracelluláris H.), részben, mert a hirtelen kiáramló savó egész rétegeket lefeszít alapjukról (clivage, bullosus elváltozás). A H.-ok a bőrbetegségek igen fontos tünetei közé tartoznak és különböző eredésmódjuk néha jellemző egy és más folyamatra. Alig látható, tűszúrásnyi kicsinységtől ökölnyi tömegekig mutatkozhatnak. Vannak betegségek, melyek főtünetét folyton fellépő hólyagok képezik (pl. a pemphigus). — 2. *H.*, l. *Húgyhólyag*.

Hólyagalakú csira *(blastula, blastosphaera)*, a soksejtű állatok fejlődésének az a szaka, amikor a pete barázdálódásából származó sejtek egy rétegben kisebb-nagyobb üreget (blastocoel, cavum segmentarium) vesznek körül. A H. külső falát *blastodermá*-nak nevezik.

Hólyagbetegségek, l. *Húgyhólyagbetegségek*.

Hólyagcserje (növ.), l. *Staphylea*.

Hólyagcsigák *(Bullidae)*, a Hátulkopoltyús csigák *(Opisthobranchiata)* rendjébe, a Fedettkopoltyúsak *(Tectibranchiata)* alrendjébe tartozó csigacsalád. 200 élő és ugyanannyi kihalt faj ismeretes. Legismertebbek a Bulla-nembe sorolt fajok, melyek közül a bibictojáscsiga *(Bulla ampulla* Lam.) az Atlanti-oceánban és a keletindiai tengerben gyakori. Héja tojásalakú, sima; alapszíne sárgás, barna színű foltokkal tarkítva. Nagysága 5 cm.

Hólyagfa (növ.), l. *Staphylea.*

Hólyagfark a. m. hólyagféreg (l. o.).

Hólyagféreg *(Cysticercus)*, a *Galandférgek* (l. o.) fejlődésének egyik szaka, mely a kifejlődött állapotot közvetetlenül megelőzi. L. *Borsókakór, Cysticercus* és *Galandférgek.*

Hólyagharaszt (*Cystopteris* Bernh., növ.), csinos erdei haraszt, 5 extratropikus faja közül hazánkban is 4 egymástól kevéssé eltérő faj terem. Csinos lombú a *törékeny H.* (*C. fragilis* [L.] Bernh.), mely a harasztok között legészakabbra terjed (Faröi szigetek, Izland, Grönland), de a déli mérsékelt övön is honos.

Hólyaghurut, l. *Húgyhólyaghurut.*

Hólyaghúzó bogarak *(Vesicantia* Muls., *Cantharidiae* Latr.) családja karcsú, megnyúlt testű bogarakat foglal egybe. Általában jellemző a család tagjaira az élénk testszín, puha szárnyfedő és hátul nyakszerüen keskenyedő fej, továbbá jellemző reájuk, hogy testük *cantharidint* tartalmaz, melyet hólyaghúzó sajátsága miatt a gyógyászatban is alkalmaznak. Érdekes ezenfelül túlátalakuló fejlődésük, amelyben több lárva és bábalak változik. A petéből kikelő lárva (Triungulinus) rendesen valami más rovar (méh, darázs, sáska) fiasításán él legelébb. Ott átalakul lábatlan kukaccá, majd álbábbá lesz, hogy a következő évben ismét mint mozgó v. lábatlan lárva jelenjen meg. Ebből a lárvából lesz csak igazi báb, majd ivarképes állat. A legismertebb ide tartozó bogarak a nünüke, a körisbogár és a hollóbogár.

Hólyaghúzó flastrom *(emplastrum cantharidum ordinarium)* a. m. körisbogárflastrom. L. *Hólyaghúzó szerek.*

Hólyaghúzó szerek *(bőrvörösítők, bőrizgatók; epispastica, vesicantia* v. *vesicatoria)*, zsírban oldhatóságuknál fogva még az ép bőr szarurétegén is áthatolva, erősen izgatják a szöveteket, kitágítják a véredényeket, melyekből savószivárgás indul meg, ami eleinte apró szétszórt hólyagokban, majd ezek összefolyása után egy nagy hólyagban felemeli a szaruréteget az irháról. Később a hólyag tartalma genyes is lesz a kivándorolt fehér vérsejtektől s benne a hólyaghúzó szer kimutatható (gyapotra szíva s máshol alkalmazva hólyagot húz). A hatást eleinte bőrpirosság, melegség, majd égető fájdalom kiséri. Rövid alkalmazás v. enyhébb szerek esetén a hatás csak a bőrvörösségig terjed *(rubefacientia;* pl. az *emplastrum cantharidum perpetuum*, ami kevés körisbogár mellett enyhébb bőrizgató gyantákat tartalmaz: ammoniákumot, euforbiumot). Huzamos alkalmazással állandó genyedést lehet velük fentartani, ami régen volt szokásban, hogy a vérből az ártalmas nedveket kiűzzék; szövetelhalás, fekélyesedés is lehet a következménye.

Bőrizgató szerekkel a bőr krónikus gyuladásai akutakká és így gyorsabban gyógyulókká változtathatók. A gyuladást rendesen a szaruréteg lehámlása követi, minek helyét új, egészséges felhám foglalja el. E két alapon a bőrgyógyászatban és a kozmetikában kiterjedten alkalmazzák őket (kátrányos, karbolos, kénes, pirogallolos, krizarobinos kenőcsök). Mellhártya, agyhártya, izületek gyuladása, izomcsúz esetén a beteg testrész fölötti bőr vérbősége enyhíti a fájdalmakat és kedvezően hat a gyógyulásra. A bőr érző idegeinek izgatása útján jelentékeny befolyásuk van a lélegzésre, vérkeringésre: ájultak magukhoz térnek, a fuladáshoz közelállók lélegzeni kezdenek, a gyenge szívműködés megjavul. Az életmentésben, a collapsusok kezelésében jelentékeny szerepet játszik a mustárfürdő és papiros, de sokszor cserbenhagy.

Ma inkább csak a bőrizgatást juttatjuk érvényre, hólyagot ritkán húzunk. Jó H. a mustárliszt tüllzacskóba fogva és langymeleg vízbe mártva, mikor belőle a szemet, orrot is erősen izgató *illó mustárolaj* fejlődik. Egyszerűbb a Rigolot-féle mustárpapiros használata (itatóspapírra ragasztott mustárliszt), mit meleg vízbe mártva kötnek fel a bőrre; 10—15 perc alatt hólyagot húz. A körisbogárban levő zsírsav, a *cantharidin* szintén erős hólyaghúzó. A bogarak porával készült tapasz (empl. cantharidatum ordinarium) késhátvastagon vászonra kenve alkalmazandó és 6—10 óra alatt húz hólyagot, hamarább, ha a bőrt előbb beolajozzuk. Jó bőrvörösítők a mustárszesz, tormaszesz, a repülő zsír (ammoniás kenőcs), az opodeldoc (szappanos, kámforos kenőcs), a híg ecetsav, acetum aromaticum, hangyasav (spir. formicarum), spiritus aromaticus.

Hólyaghűdés a. m. *húgyhólyagbénulás* (l. o.).

Hólyagkő, l. *Húgykő* és *Húgyhólyagkőbetegség.*

Hólyagláz, l. *Pemphigus.*

Hólyagmeggy vagy *halyagmeggy* (Cerasus Juliana L.), l. *Meggy.*

Hólyagmetszés, l. *Húgyhólyagmetszés.*

Hólyagmogyoró (növ.), l. *Staphylea.*

Hólyagnyak *(collum vesicae)*, a húgyhólyag alsó, szűk nyílású része, melyet a hólyagzáró izom (sphincter vesicae) húz össze. Orvosi szempontból az itt előforduló hurutok miatt fontos.

Hólyagos fóka *(Cystophora,* állat), a *Fóka-félék* (l. o.) családjába tartozó emlős állatnem, melyre jellemző, hogy a hím arcbőre alatt az orrlyukakkal összefüggő táska van, melyet az állat felfújhat s ilyenkor ez a táska a fej elülső részét befedő hólyagot alkot. Egyetlen faj: a *közönséges H.* (*Cystophora cristata* Erxleb.) ismeretes. Az Északi Jeges-tengerben és az Atlanti-oceán É.-i részében honos. A kifejlődött hím 2·5 m. hosszú, a nőstény jóval kisebb. Nagyon bátor és harcias, ezért csak a legtapasztaltabb fókavadászok merik megtámadni. Régebben e nembe sorozták a déli elefántfókát (*Macrorhinus leoninus* L.) is. L. *Fóka-félék.*

Hólyagos himlő, l. *Himlő.*

Hólyagos kiütés, l. *Bujakiütés.*

Hólyagoslábuak *(Physopoda)*, régebben az Álrecésszárnyuak *(Pseudoneuroptera)* egyik családja, újabban különálló rendbe sorolt apró rovarkák, ormányszerüen megnyúlt szájjal. A száj-

szervek legfontosabbika a többiektől körülvett, erős szúrósertévé fejlődött felső állkapocspár. Csápjaik fonalasak. Egyforma vagy különböző alakú két pár szárnyuk rojtos szegélyű. Lábaikon karmok helyett tapadó korongok vannak. Innen a nevök. Különböző növények nedveiből élnek. Különösen ismeretes, mint üvegházi és szobai növényeink (pálma, ficus, begonia stb.) ellensége, a *Heliothrips haemorrhoidalis* Hal., a kertészek «*fekete legye*» és a *Heliothrips Dracaenae* Heeg. Szaporodásuknak a szárazság kedvez, ezért locsolással és pyrethrum-porozással irthatók.

Hólyagos medúzák *(Siphonophorae,* állat; l. *a képmellékletet)*, a Hidrozoák osztályának egyik rendje a Tömlősbelüek *(Coelenterata)* köréből. A H. a legszebb és legérdekesebb csalánzó állatok, amelyek virágfüzérekhez hasonlóan lebegnek a tengerekben. A H. tulajdonképen szabadon úszó poliptelepek, amelyeknek egyénei, bár nagyon megváltoztak, mégis részben medúzákra, részben pedig polipokra vezethetők vissza. A munkafelosztás elve itt olyan mértéket öltött, hogy az egyes egyének az egész telep életében csupán csak a szerv szerepét viszik. Minden egyén egy közös középponti csőalakú tengelyegyénen ül, mintegy oldalághoz hasonlóan. A tengelyen legfelül egy hólyagformára alakult medúzaegyén van, melynek belürege levegővel van megtelve. Ez tartja fenn, szabadon úszva, az egész telepet s ha a levegőt magából kiszorítja, az egész telep süllyedését idézi elő. Ez alatt a *lebegtető egyén* alatt több, harangalakú medúzaszerű egyén van, melyek harangjuk szaggatott összehúzódása által lökésszerüen előre viszik az egész telepet. Ezen *úszó egyének* alatt jól fejlett polipokhoz hasonló egyének vannak, erősen fejlett szájjal, ezek az *evő egyének;* a gyomorüregük csövek segítségével összefügg az összes többi egyén testével, úgy hogy ezek az egész telep részére esznek. Az evő egyének mellett *rabló egyének* vannak, hosszura megnyúlt, csalántokokkal gazdagon ellátott tapogatókkal, amelyek a zsákmányt megragadják, megmérgezik és az evő egyénekhez juttatják. A telep alsó részén medúzaszerű egyének vannak, amelyek a telep ivarszerveit képviselik, bennük keletkeznek az ivarsejtek s e miatt ezeket az egyéneket *ivaregyének*-nek nevezik. Vannak azután merev, lapos levéalakú polipegyének, amelyek ráborulnak a többiekre, elfödik és megvédik őket, ezek a *fedő egyének*. Szaporodásuk ivaros úton történik, s az egész telep tulajdonképen egy petéből fejlődik, de az egyes egyének sarjadzás, bimbódzás útján keletkeznek. Valamennyien tengeriek s különösen a forróövi tengereket lakják; ez időszerint mintegy 100 élő fajuk ismeretes s ezek 25 nemhez tartoznak. A H. rendjét két alrendbe osztják, aszerint, hogy van-e ú. n. levegőtartó hólyagjuk (pneumatophor), ezek a *légtartós H. (Pneumatophorae)*, vagy pedig nincs, az utóbbiak a *kelyhes H. (Calycophorae)*.

Hólyagos szájfájás, l. *Szájfájás*.

Hólyagos torma (növ.), l. *Nasturtium*.

Hólyagpapiros v. *pergamentpapiros*, beföttes üvegek bekötésére, nedves avagy zsíros tárgyak csomagolására alkalmas különleges papiros, amelynek gyártásához pamutból késztült enyvezetlen papirost használnak. Gyártásának lényege: a cellulózának hidro- és hidrátcellulózává való átalakítása. E célból 60° Beaumé-erősségű kénsavfürdőben 1—2 percig áztatják a papirost, figyelve arra, hogy a fürdő hőfoka 16° C.-nál magasabb ne legyen, ezután vízzel öblitik s a savat ammoniákkal közömbösítik.

Hólyagrák, l. *Húgyhólyagdaganatok*.

Hólyagsipoly, l. *Húgyhólyagmetszés* és *Húgysipoly*.

Hólyagtükör *(cisztoszkóp, cystoskop)*, orvosi műszer, *Nitze*, akkor drezdai kórházi orvos, később berlini tanár találmánya (1877), rövid ormánnyal ellátott, fémből készült katéter-alakú eszköz, mely a húgyhólyag és más üreges szervek belfelületének szemmel való megvizsgálását teszi lehetségessé. E végből Nitze egyrészt a fényforrást (eleinte izzó, vízhűtéssel ellátott platinkacs) a hólyagba vitte be, másrészt a megvilágított területek megszemlélését megfelelő optikai készülék segítségével tette lehetővé. Az elektromos árammal izzásba hozott, az eszköz végén szabadon álló platinkacs és a hozzávaló hűtőberendezés az eszközt eleinte igen nehézkessé tették; 1887 óta az Edison-féle izzólámpácskák alkalmazása által az e téren fennállott összes nehézségek leküzdettek és az eszköz érdeme szerint általánosan el is terjedt. Az optikai berendezés két főrészből áll; ezek: egyrészt egy prizmás tükör, mely a katéterszerű eszköz egyenes szárának hólyagi végébe van beilleszve és a hólyag felületéről reá eső fénysugarakat e csatornán keresztül kifelé vetíti, másrészt egy kis (átlag 3-szoros) nagyítású távcső, mely a kifelé irányított sugarakat, illetőleg a prizmás tükrön ábrázolt képet a távcső okuláris végére kivetíti. Ezek a távcső útján észlelhető képek eleinte a tárgyak fordított képei voltak, csak az utolsó években érte el az ezirányú fáradozás, hogy hibátlanul ábrázolt, ú. n. egyenes képeket láthasson a vizsgáló. Az újabb efajta műszereken az optikai rész egészében kihúzható a hüvelyt alkotó katéterből, melynek végén a lámpa van és így a hólyag ismételt kimosása a vizsgálat során is igen könnyen kivihető, minthogy csak tiszta folyadékban lehetséges a látás. — A hólyagtükröt már röviden az Edison-lámpa alkalmazása után *Nitze*, feltalálója, de különös sikerrel *Albarran* párisi urológus úgy tökéletesítették, hogy egy toldalékcsatornán át egy hosszú vékony katétert lehetett bevezetni, míg az a cisztoszkóp látókörében megjelent és aztán egy kívülről kormányozható emeltyüvel (Albarran) úgy irányítani a szabadon a hólyagba nyúló végét, hogy ez a már előbb beállított uréternyílást érje. Ezután történik a műszer feltolása a vesevezetéken keresztül a vesemedencébe, úgy hogy ily módon minden vese váladékát külön-külön lehet gyüjteni és megvizsgálni. Ezt az eszközt *urétercisztoszkóp*nak nevezik. A harmadik főbb fajtája a cisztoszkópoknak az *operáló* cisztoszkóp, mely úgy van szerkesztve, hogy szintén egy toldalékos csatornán át különböző műszerek vezethetők be a hólyagba és ott a szem ellenőrzése mellett alkalmazhatók. Ilyenek különféle izzók, olló, kés, platinkacs stb., melyek segítségével apróbb daganatok, idegen testek stb. eltávolíthatók.

HÓLYAGOS MEDÚZÁK (SIPHONOPHORAE).

1. A *Praya galea* egész telepe, kicsinyítve. — 2. A *Praya galea* telepének két egyéne ; az egyik ivartalan, a másik (jobbról, középütt) hím-ivarú. — 3. A *Bassia obeliscus* egész telepe, kicsinyítve. — 4. és 5. Ugyanennek felső úszóharangja felülről és elülről nézve. — 6. Ugyanennek alsó úszóhólyagja, alulról nézve. — 7. Ugyanennek két egyénből álló telepkéje ; az egyik ivartalan, a másik (balról, középütt) hím ivarú. — 8. Ugyanennek nőstény egyéne.

Hólyagtükrözés *(cisztoszkópia, cystoskopia)*, a hólyag vizsgálásának tudománya hólyagtükör segítségével. A hólyagtükör alkalmazása a húgyszervi betegségek terén óriási haladást jelentett. Egyrészt e vizsgálómódszer alkalmazása által pontosan meg lehet figyelni a hólyag belsejében lefolyó betegségeket, melyekről azelőtt csak véletlenül lehetett a boncolóasztalon tudomást szerezni, meg lehet látni vele a hólyagban levő apró köveket, daganatokat stb., melyeket azelőtt a legpontosabb megfigyelés útján sem lehetett biztosan felismerni; másrészt pedig azáltal, hogy a vese váladékát levezető két vesevezeték nyílása jól felismerhető és ezek működése meg is figyelhető, a vese működésének és betegségeinek felderítésében korszakalkotó és nélkülözhetetlen műszer lett. Vérvizelés esetén megállapítható, vajjon a vér a húgyhólyagban székelő kis daganatból, a jobb v. bal veséből v. mindkét veséből jön-e. Megállapítható a vese genyedése stb.

Hólyagzáró izom *(musculus sphincter vesicae)*, a húgyhólyag nyakába ágyazott sima izomszövetből álló gyűrűs izom, mely akaratunktól függetlenül zárja el a hólyag nyílását a húgycső felé.

Hólyagzöld (növ.), l. *Festéknövények*.

Holyhead (ejtsd: holihed), *Pen Caer Gybi*, kikötőváros Anglesey walesi countyban, (1911) 10,638 lak. A 10 km. hosszú H. és Anglesey-sziget közt terül el a 128 ha.-nyi területet elfoglaló H.-i kikötő, amelyet két molo (az egyik 2937 m. hosszú) véd és amelyben évenként mintegy 3500 hajó fordul meg. Kingstownba és Dublinbe itt van a fő átkelőhely. Nevét («szent hegyfok») a VI. sz.-ban állítólag Szt. Gybi által alapított kolostorról kapta.

Holy Island (ejtsd: holi ájland), Northumberland angol countyhoz tartozó sziget az Északi-tengerben, 4 km² területtel, kb. 1000, nagyobbára halász lak., tengeri fürdővel, egy VII—X. sz.-beli erősség és apátság romjaival.

Holyoake (ejtsd: hóljók), *George Jacob*, angol szociálpolitikus, szül. Birminghamban 1817 ápr. 13., megh. Brightonban 1906 jan. 22. Egyideig szülővárosában a Mechanic's Institution matematika-tanára volt, de állását csakhamar otthagyta és csupán a politikai és irodalmi tevékenységnek élt. Szociálpolitikájának célja a munkásosztályok emelése volt. Rendszerének, a *secularism*-nek gerince az a tétel, hogy az élet alapja az erkölcsi és tudományos nevelés kell, hogy legyen, a vallás pedig felesleges. Ezt fejtegette agitációs felolvasásain, valamint az 1846. alapított The Reasoner című folyóiratban és híveinek, a *szekularistáknak* organumában, a tőle 1874. alapított Secular Reviewban. Ateisztikus tanai miatt fogházbüntetést is szenvedett, ő volt az utolsó, akit Angliában ateizmus miatt elítéltek. Az ő esete szolgált alkalmul arra a törvényre, amely a vallomásnak fogadalommal megerősítését az esküvel egyértékűvé tette. H. legnagyobb érdeme a szövetkezeti ügy fejlesztése. Agitációs műve: The history of co-operation in Rochdale (1858, 10. kiad., Self help, or the Rochdale pioneers cím alatt 1893; magyarul: Segits magadon és Isten is megsegít. A rochdalei becsületes takácsok története és sikerei, átdolg. *Bernát* István, Budapest 1891) számos szövetkezetet keltett életre. Főműve: History of co-operation in England (London 1875—1879 2 köt., 3. kiad. 1885). Egyéb művei: Secularism, its origine and nature (1897); Public speaking and debate (6. kiadás 1903). Megírta saját életrajzát is Sixty years of an agitator's life (London 1890, 2 köt., 3. kiad. 1893).

Holyoke (ejtsd: hóljók), város Massachusetts északamerikai állam Hampden countyjában, a Connecticut jobb partján, (1910) 57,730 lak. A Connecticut, sellőinél fogva, rendkívül nagy vízi erőt képvisel és igen sok gyárat hajt; legfontosabbak a papír-, szövő- és gépgyárak.

Holyrood (ejtsd: holirúd) a. m. szent kereszt), a skót királyok régi palotája Edinburghban, V. Jakab építtette 1528. Stuart Mária férje, Darnley Henrik a palota még ma is meglevő termében ölette meg Rizzio Dávidot (1566), a királyné kegyeltjét. 1745-ben Károly Eduárd trónkövetelő lakott néhány hétig a palotában, 1795—99-ig és 1830—1832-ig pedig a Franciaországból száműzött Bourbonok.

Holywell (ejtsd: holivel, a. m. szent forrás), város Flintshire walesi countyban, (1911) 2549 lak., pamutiparral és vasolvasztóval, közelében szén-, ólom-, cink- és rézbányákkal. Nevét egy csodahatásunak tartott forrásról (Winefred's Well) kapta, amelyhez régen sokan zarándokoltak, többi közt 1686. II. Jakab király is. Most fürdő áll mellette.

Holywood (ejtsd: holivúd), irországi kikötőváros Down countyban, hajógyárral, tengeri fürdővel, (1911) 2782 lak. H. a down-i protestáns püspök székhelye.

Holz, *Arno*, német költő, szül. Rastenburgban 1863 ápr. 26. Irodalmi pályáját E. Geibel (l. o.) hatása alatt kezdette s első versköteteivel (Klinginsherz 1882., stb.) művészi formakészségének bizonyságát adta. De csakhamar gyökeres benső változáson ment keresztül, a hagyományos irodalmi irányoktól elválik s a francia regényiróknak, Ibsennek s Tolsztojnak eszméitől vezetve a naturalizmusnak lesz első buzgó hirdetője Németországban. Az irodalmi érdeklődést a társadalom alsóbb osztályaira, a nyomorultakra s megvetettekre fordította. E törekvéseiben társul szegődött hozzá Johannes *Schlaf* (l. o.) s a két költő, közös igyekvéseikben eggyé forrva, megírta a német naturalizmusnak első három termékét: Papa Hamlet (1889), Die Familie Selicke (1890), Neue Gleise (1892). H. egyideig következetesen tovább haladt a megkezdett irányban; de egyoldalusága vezető elvei miatt hívei egymásután elhagyták őt. Főérdeme, hogy utat tört Gerhart Hauptmannak (l. o.), kinek első műveire nem csekély hatással volt. Újabb műveiben más és más íróknak hatása alá került és nagyobb jelentőségű, első drámáin túlemelkedő munkát nem alkotott; számos elbeszélése s drámája közül fontosabbak: Socialaristokraten (1896); Die Blechschmiede (1901); Phantasus (1898); Traumulus (O. Jerschkével 1904); Revolution der Lyrik (1900); Lieder auf einer alten Laute (1903); Ignorabimus (1912). Irodalmi vitáinak emlékei szenvedélyes röpiratai: Dr. R. M. Meyer (1900); J. Schlaf (1902) stb. H. jelentőségét elfogultan túlbecsüli Robert *Reiss*: A. H. u. seine weltkulturelle Bedeutung (Dresden 1913).

Holzamer, *Wilhelm*, német író, szül. 1870 márc. 28. a Mainz melletti Niederholmban, megh. 1907 aug. 28. Berlinben. Regényeket, drámákat, két verskötetet és két kisebb könyvet írt K. F. Meyerről és Heineről. Nagyobb sikert Peter Nockler (1902), Inge, ein Frauenleben (1903, 3. kiad. 1908) c. regényeivel aratott. Halála után jelent meg: Der Entgleiste (1911) c. regénye.

Holzappel *(Holzapfel, Eppelmann), Peter Melander*, gróf, császári hadvezér, szül. Hadamarban (Nassau) 1585., elesett Zusmarshausen mellett 1648 máj. 17. Mint katona 1615—30-ig Velence szolgálatában állott, 1633—40-ig pedig a hessenkasseli hadak fővezére volt. 1641-ben birodalmi gróf lett, majd 1642. kálvinista létére császári tábornagy. Gallas halála után 1647 ápr. a császári hadak fővezérévé nevezték ki. Mint ilyen Csehországban, később Hessenben harcolt. 1648 tavaszán Bajorországot védte, de Turenne és Wrangel francia-svéd hadaitól Zusmarshausen mellett vereséget szenvedett és e csatában el is esett. V. ö. R. *Schmidt*, Ein Kalvinist als kaiserlicher Feldmarschall im Dreissigjährigen Kriege (Berlin 1895).

Holzbauer, *Ignaz Jakob*, német zenész, szül. Bécsben 1711., megh. Mannheimban 1783 ápr. 7. 1745-ben a bécsi opera zenei igazgatója lett (neje, Rosalie, u. o. énekesnő volt). Több izben bejárta Olaszországot, ahol dalművei nagy sikert arattak. 1753-ban Mannheimben udvari karmester lett. Utolsó éveire teljesen megsiketült. Tehetségét Mozart nagyra tartotta. Művei: 14 opera (a legnevezetesebb: Günther von Schwarzburg 1776), 65 szimfónia, 26 mise, 37 motett, 13 versenymű, 18 vonósnégyes.

Holzer, *Ernst*, német zenetörténész, szül. 1856 márc. 9. Stuttgartban. Schubartról becses monográfiákat írt (1902, 1905). Kiadta Nietzsche műveinek 9. és 10. kötetét.

Holzgethan, *Ludwig*, báró, osztrák politikus, szül. 1800 okt. 1., megh. Bécsben 1876 jún. 12. 1831 óta államszolgálatban állott és 1870. a Potocki-kabinetben pénzügyminiszter lett. Hohenwart alatt is megtartotta tárcáját, 1871 őszén pedig (okt. 30.) H. maga szerepelt ideiglenesen mint miniszterelnök Auersperg herceg kineveztetéséig. 1872 jan. 15-én közös pénzügyminiszter lett, mely állásában haláláig szolgálta a monarchiát.

Holzhausen, *Paul*, német író, szül. 1860 dec. 13. Köslinben. Középiskolai tanár volt; 1905. Bonnban egyetemi tanár lett. Főművei Napoleonról szólnak: Der erste Konsul Bonaparte und seine deutschen Besucher (Bonn 1900); Der Urgrossväter Jahrhundertfeier (Leipzig 1901); Napoleons Tod im Spiegel der zeitgenössischen Presse und Dichtung (Frankfurt a. M. 1902); Heinrich Heine und Napoleon I. (u. o. 1903); Bonaparte, Byron und die Briten (u. o. 1904); Die Deutschen in Russland (1912); J. Petersennel együtt kiadta: Magister I. Chr. Laukhards Leben und Schicksale (Stuttgart 1908, 7. kiad. 1909).

Holzminden, az ugyanily nevű járás székhelye Braunschweig hercegségben, (1910) 10,249 lak., vasöntőkkel, cukorgyártással és fűrészmalmokkal; homokkőbányával; 1832. alapított virágzó ipariskolával.

Holzschuh, *Dietrich*, másként *Tile Kolup*, német kalandor, ki magát II. Frigyes német császárnak adta ki. Köln polgárai ugyan 1284. városukból elkergették, de Neussben és Wetzlarban kedvezett neki a szerencse. Végre Habsburgi Rudolf, az újonnan megválasztott német király Wetzlar előtt termett, H.-t elfogta és kinpadra vonatta. Erre bevallotta, hogy azelőtt II. Frigyes császárnak szolgája volt és ebben az állásban szerezte a királyi pecsétet, hivatalos titkait és kinceseit. A törvényszék mint eretneket tűzhalálra ítélte és 1285 júl. 7. végre is hajtották rajta az ítéletet. V. ö. *Meyer*, Tile Kolup (Wetzlar 1868); *Petri*, Der falsche Friedrich (Zeitschrift des Bergischen Geschichts-Vereins, 1864, II. köt.).

Holzschuher, *Rudolf Christoph Karl Siegmund*, báró, német jogtudós, szül. Nürnbergben 1777 jan. 22., megh. u. o. 1861 júl. 20. Ügyvéd volt szülővárosában, majd képviselő is. Mint képviselő a polgári eljárás szóbelisége és nyilvánossága mellett harcolt. Főműve: Theorie u. Kasuistik des gemeinen Zivilrechts (Leipzig 1843—54, 3. kiad. 1863—1864, 3 köt.).

Holzwart, *Ferdinand*, álnév, l. *Ferenc Ferdinánd*.

Holzwarth *Jenő*, orvostanár, szül Budapesten 1874 márc. 29. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1898. orvosdoktorrá avatták. Azután előbb Genersich tanár kórbonctani intézetében dolgozott, majd Dollinger tanár sebészeti klinikájára ment műtőnövendéknek és ott utóbb tanársegéd és adjunktus lett. 1912-ben a sebészeti műtéttanból magántanári képesítést nyert. H. irodalmi dolgozatai a sebészet különböző kérdéseit tárgyalják; sokat foglalkozott a Röntgen-sugarak gyógyító hatásának kérdésével is.

Holzweissig, porosz falu a merseburgi közigazgatási kerületben, (1910) 5254 lak.; malomipar, kőszénbányászat.

Holzwickede, porosz falu az arnsbergi közigazg. kerületben, (1910) 6053 lak. Vasúti kocsijavító műhely; kőszénbányászat.

Hom., természettudományi nevek mellett *Home* Everard (1756—1832) angol anatómus nevének rövidítése.

Homagium (lat.) a. m. vér- vagy emberdíj (l. *Vérdíj*). — H. mortuum, l. *Fejváltság*. — *Homagialis eskü* a. m. hűbéri eskü.

Homalonotus (Dipleura) armatus *Burm.*, tipusos devon trilobit (l. o.).

Homalopsis (állat), a vízi álsiklók *Homalopsinae)* egyik neme. Egyetlen faj, a *boa-siklό (H. buccata* L.) ismeretes. Hátsó-Indiában, a Malájifélszigeten és Nagy Szunda-szigeteken, főleg Jáva-szigeten édesvizekben honos. Hossza 1 m., halakkal és rákokkal táplálkozik. Nem mérges.

Homalotropizmus v. *diatropizmus* (növ.), l. *Tropizmus*.

Homályos, mint logikai műszó annak a fogalomnak a jelzője, amely mástól nem különböztethető meg világosan. A lélektanban H.-ak a tudat hátterében levő képzetek, melyek azonban hatásukat éreztetik velünk (homályosan érezni valamit), míg a tudatból egészen kiszorult képzetek nem H.-ak, hanem sötétek. L. *Tudat*.

Hóman, 1. *Bálint*, történetíró, szül. 1885 dec. 29. Budapesten. A budapesti egyetemen bölcsészetdoktori oklevelet nyert és az egyetemi könyvtár tisztje lett. Önálló művei: *A magyar vármegyék az Árpádok korában* (Budapest 1908); *Történetünk keleti forrásai* (u. o. 1909); *A zágrábi püspökség alapítási éve* (u. o. 1910); Zeitalter d. Orientalischen Quellen zur Urgeschichte d. Ungarn (u. o. 1911); *A veszprémvölgyi 1109. évi oklevél hitelessége* (u. o. 1912); *Az első állami egyenes adó* (németül is: Die erste direkte staatliche Steuer, u. o. 1912); *A társadalmi osztályok Szent István államában* (u. o. 1912); *A magyar törzsek megtelepedése* (u. o. 1912); *Adó vagy földbér?* (1913).

2. *H. Ottó*, klasszika-filológus, szül. Magyar-Óvárt 1843 szept. 3., megh. Budapesten 1903 ápr. 15. Tanulmányait a pesti egyetem bölcsészeti karán végezte; az 1869—70-ik tanévben külföldi egyetemeket látogatott s Göttingenben doktori diplomát szerzett. 1866—69-ig főgimnáziumi tanár Szabadkán, 1871—72-ig pesti egyet. magántanár, 1872—85-ig a kolozsvári egyetemen a klasszika-filológia tanára, 1885—97-ig budapestvidéki tankerületi főigazgató, 1897—902-ig miniszteri tanácsos s a középiskolai ügyosztály vezetője volt. A filológiai irodalom terén úttörő munkásságot fejtett ki, 1871. megindította Bartal Antallal a *Philologiai Közlönyt*, az első magyar filológiai folyóiratot, s azt két évig együtt szerkesztették. Pindaros-kiadása az első görög szövegkritikai kiadás irodalmunkban. Élénk részt vett Erdély tudományos életében, egyik alapítója és első elnöke volt az Erdélyi Muzeum történet-, nyelv- és széptudományi szakosztályának. 1871-ben Bartallal együtt tervezetet dolgozott ki a tanárképző intézetek új szervezetéről, amit a minisztérium alapul vett a reform megvalósításánál, később mint a kolozsvári, majd a budapesti tanárvizsgáló bizottság ügyvivő alelnöke szolgálta a gyakorlati tanárképzés ügyét. A vallás- és közoktatásügyi minisztériumban a revideált tanterv életbeléptetése fűződik nevéhez és a tanárok anyagi helyzetének javításához a magasabb fizetési osztályok megnyitásával ő tette meg az első lépést. Önálló művei: *A saturnusi vers* (Pest 1871); *Pindar versezetei*, kritikai és magyarázó jegyzetekkel (Leipzig 1876); *Megjegyzések Ábel Jenő úr felolvasására a H.-féle Pindar-kiadásról* (Kolozsvár 1877); De coniunctivi et optativi aoristi usu Sophocleo (Göttingen 1870); *A comicumról Plautus Pseudolusában* (Kolozsvár 1879); *A középiskolai tanárok képzéséről* (Budapest 1895). Értekezések és ismertetések a Philol. Közlöny- és Egyetemes Philol. Közlönyben. V. ö. Egyetemes Philologiai Közl. XXVII. (nekrológ) és XXXV. évf. (Phil. Közl., H. Ottó levelei nyomán).

Homann, *Johann Baptist*, német geográfus és térképrajzoló, szül. Bajorországban, Kamlachban 1664 márc. 22., megh. Nürnbergben 1724 júl. 1. 1716-ban jelent meg 126 lapból álló nagy atlasza, 1719. Atlas methodicusa. V. ö. *Sandler*, J. B. H. (a berlini földrajzi társaság Zeitschrift-jében 1886).

Homapatak (azelőtt: *Homosdia*), kisk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 370 oláh lak.; u. p. Kossó, u. t. Kurtya.

Homár (*Homarus*, állat), az Izeltlábuak (*Arthropoda*) körén belül a magasabbrendű rákok (*Malakostraca*) osztályába, a páncélos rákok (*Thoracostraca*) csoportjába, a tízlábú rákok (*Decapoda*) rendjébe tartozó hosszúfarkú (*Macrura*) ráknem. A közönséges H.-t (*Homarus vulgaris* M. Edw.) csak kevés ismertetőjegy különbözteti meg a közönséges folyami ráktól. A H. eléri a félméter nagyságot. Hazája a brit és norvég partvidék, de elszórtan előfordul mindenütt az európai partok mentén. Izletes húsa miatt fontos kereskedelmi cikk. Fonott varsakosarakban fogják, főleg az angol és norvég partokon, amelyekbe a H. éjjel mászik bele. A H.-t mindenütt eszik, de egyik európai állam sem fogyaszt annyit belőle, mint Anglia. Minthogy a szigetország nem tud elég H.-t termelni, naponta átlag 30,000 db érkezik Norvégiából apró gyorsjáratú vitorlásokon a legnagyobb fogyasztás idején márc.-tól—aug.-ig Londonba. Európa átlag 5—6 millió darab H.-t fogyaszt évente. Ez a nagy fogyasztás azonban arányban áll a H. óriási szaporaságával. A nőstény több mint 12,000 petét rak, amelyeket potrohlábaira ragasztva, a kis rákok kibúvásáig magával cipel. Az európai H.-hoz igen hasonlít az északamerikai H. (*H. americanus* Edw.). A H.-fogyasztás Észak-Amerikában sokkal nagyobb, mint nálunk, így csak Bostonban évente kb. 1 millió db kerül piacra. A fogoly H.-ok ollóit spárgával összekötözik, hogy kárt ne tegyenek egymásban s le ne vágják egymás ollóit, mert sokat vesztenének értékükből, hiszen az olló húsa a legizletesebb falat. A H.-t élve kell piacra szállítani, mert az elhalt H., különösen nyáron, 1—2 óra alatt megromlik. Húsa igen ízletes, bár sokan nehezen emésztik meg, különösen a H.-konzerveket. Rendesen hidegen szokás tálalni a pecsenye előtt.

Homárka, l. *Hunnok árka*.

Homatropin, *fenilglikoltropein*, $C_{16}H_{21}NO_3$ összetételű, mesterséges, az atropinhoz hasonló hatású alkaloida. Előállítására atropinból készült tropint mandulasavas tropinná alakítanak, majd ezt híg sósavval huzamosan melegítve, sósavas H. keletkezik, amelyet a meglúgosított oldatból kloroformmal kioldanak, végül kikristályosítanak. Színtelen kristályok. Op. 98°. Jól kristályosodó, oldható sói közül leginkább a *brómhidrogénsavas* H.-t szembajok gyógyítására használják. A H. ugyanis az atropinhoz hasonlóan, de rövidebb ideig hat.

Homaxon állatok, a. m. egyenlőtengelyű állatok, olyan állatok, melyeknek alapalakja a gömb.

Hombár, árúrakhely a hajón, hajóraktár. Más értelemben l. *Hambár*.

Homberg, 1. az ugyanily nevű járás székhelye a poroszországi kasseli közigazgatási kerületben, (1910) 3714 lak., varró- és gazdasági gépgyártással. Itt tartotta Nagylelkű Fülöp (l. *Fülöp*, 16.) hesseni tartománygróf 1526. a legelső evang. zsinatot Németországban. — 2. *H.*, város Düsseldorf porosz kerületben, (1910) 24,803 lak., kőszénbányával, gőzmalmokkal és festékkészítéssel.

Homb. et Jacq., növénynevek után *Hombron*, francia botanikus, braziliai és surinami utazó és *Jacquin* (l. o.) nevének rövidítése. (Flora der Südseeinseln, 1845—52).

Homburg 1. *H. vor der Höhe*, egykor a hessen-homburgi grófságnak, most Ober-Taunus járásnak székhelye Wiesbaden porosz kerületben, (1910) 14,334 lakossal, kalap-, szappan- és gépgyártással; közelében egy dombon szép porosz királyi kastéllyal. H. jelentőségét fürdőinek köszöni, melyek 1872-ig európai hírű játékházzal voltak összekötve. Ez időből maradt fenn a játékbank tulajdonosai, a Blanc testvérek által épített palota fényes termekkel, régiséggyüjteménnyel, üveggel fedett terraszokkal, egy szinházzal és pompás ültetvényekkel. Későbbi időből (1887—90) való a renaissance-ízlésben épített Kaiser Wilhelmsbad. Az ásványvizforrások közül legtöbb sót tartalmaz az Erzsébet-forrás, kevesebb sót, de több vasat a Lujza-forrás és főképen a Stahlbrunnen; kevésbbé jelentősek a Császár- és Lajos-forrás. Környékén nevezetes a *Saalburg* (l. o.), hová villamos vasút visz. V. ö. *Schick*, H. u. seine Umgebungen (1912); *Baumstark*, Bad H. u. seine Heilquellen (Wiesbaden 1909, 2. kiad.).

2. *H.*, az ugyanily nevű járás székhelye Pfalz bajor kerületben, (1910) 7196 lakossal, bőrcserzéssel, kolbászkészítéssel, agyagáruiparral, műmalmokkal és sörgyártással.

Home (ang., ejtsd: hóm) a. m. haza, szülőföld, otthon. — *H. office*, *H. secretary* a belügyminisztérium. L. még *At home*.

Home (ejtsd: hóm), 1. *Henry*, angol filozófus és esztetikus, szül. Kamesban, Berwick skót countyban 1696., mh. 1782 dec. 27. 1763-ban Lord Kames címmel Skócia egyik főbirája lett. Főművei: Essays on the principles of morality and natural religion (Edinburgh 1751, német fordításban Braunschweig 1768); Elements of criticism (3 köt., London 1762, német fordításban Leipzig 1765). Főleg ez az utóbbi műve értékes, mint egyike az elsőknek, mely lélektani úton kutatja az esztetikai ítéletek mivoltát. Lessingre, Schillerre és Kantra is hatott. Életét Woodhouselee lord írta meg (Edinburgh 1807—1810, 2 köt.).

2. *H., John*, angol drámairó, szül. 1722 szept. 21. Leithben (Skócia), megh. 1808 szept. 5. Marchistonban. Nagy érdemei vannak a skót népköltészet termékeinek népszerüsítése körül. Mint drámaíró, Shakespeare utánzója volt. Legkiválóbb drámája: Douglas (1756), melyet Londonban óriási sikerrel adtak elő és Skóciában is lelkesedéssel fogadtak. Irt egy történelmi munkát: History of the Rebellion of 1745 (Edinburgh 1802). Összegyüjtött munkáit életrajzzal Mackenzie adta ki (Edinburgh 1822).

3. *H., Cecil*, álnév, l. *Webster*.

Homel v. *Gomel*, orosz város, l. *Gomel*.

Homeo (gör. *homoio*, *homoeo*) a. m. hasonló. Összetételekben gyakori.

Homeogén *zárványok*, az eruptiv kőzetekben előforduló zárványok, amelyek lényegében ugyanazon elegyrészekből állanak, mint maga az eruptiv kőzet; a H. zárványok tehát ú. n. intratellurikus kiválások. Szinonim: *endogén* zárvány.

Homeográfia (gör.), sokszorosító eljárás, amelynek segélyével nyomtatványokat, rajzokat és irományokat, bármily régiek is, gyorsan és pontosan át lehet vinni kőre. Föltalálója Boyer nimesi vegyész.

Homeomeriák (gör.) a. m. hasonló alkotórészek. Aristoteles szerint igy nevezte Anaxagoras a testek alkotó elemeit.

Homeomerikus (gör.-lat.) a. m. egynemű, rétegtelen.

Homeomorfia (gör.), l. *Izomorfia*.

Homeopátia (gör., «hasonszenvészet»). Ma már teljesen túlhaladott, alapjában véve helytelen orvosi irány, melyet *Hahnemann* Sámuel a mult század elején alapított meg: Organon der rationellen Heilkunde (1810) és Reine Arzneimittellehre (1811) c. könyveiben. Tételeinek főbbjei a következők voltak: A betegség a tisztán szellemi életerő lehangolódásán alapszik és teljesen immateriális természetü. Miután a betegség benső lényege megfoghatatlan, az orvos működése csupán a tünetek megszüntetésére szorítkozhatik. A betegségek gyógyulását nem az «életerő» eszközli, hanem vagy egy önként támadó s az eredeti betegséghez hasonló, de erősebb affekció, vagy az ugyanilyen folyamatot létrehozó homeopatikus eljárás, t. i. előidézése az eredeti betegséghez hasonló, de erősebb, s azt legyőző kóros állapotnak. Ez utóbbit oly orvosságok hozzák létre, melyek egészséges embereknél a leküzdendő betegséghez *hasonló bajt* idéznek elő; ez az elv a *similia similibus curantur*. Minden betegség gyógyítására mindig csak egy egyszerű orvosszer szükséges. A gyógyszerek hatása annál erősebb, minél kisebb az adagjok. Biztosság okáért azonban célszerű a gyógyszer adagját kissé erősebbre venni, tehát még *kisebbre*, mint szükséges. A gyógyszerek nem anyaguk által hatnak, hanem a bennük lévő immateriális erők által s ezen erők annál határozottabban érvényesülnek, minél inkább háttérbe lép a szerek testi anyaga. A gyógyszerek tiszta erejüket higítás és potencirozás folytán fejtik ki legjobban. 2 csepp friss növénynedv v. őstinktura 98 csepp borszesszel keverve, bizonyos számu erős karlökésekkel összerázva potenciroztatik; ez az első dilució, melyből 1 csepp 99 csepp borszesszel a második diluciót képezi, és igy megy ez a harmincadik dilucióig, melyben tehát az eredeti gyógyszernek csak nyomai lehetnek. Ugyanigy kell eljárni Hahnemann szerint az oldható szervetlen anyagokkal is. Némely esetben elegendő Hahnemann szerint az igy potencirozott szereket egyszerüen meg is szagolni.

Ezen tanok gyorsan terjedtek, egyrészt az ujság ingere s Hahnemann fellépésének határozottsága folytán, másrészt mint reakció a Hahnemann idejében és az előtt divó orvosi brutalizmus ellen, midőn hashajtás, hánytatás, izzasztás, köpölyözés és érvágás voltak a divatos gyógyeljárások. Hogy a Hahnemann elveivel betegségeket gyógyitani nem lehet, az kétségtelen, s ha betegek mégis gyógyultak s talán nagyobb számban s gyorsabban, mint az akkori ú. n. régi iskola sokat tevő eljárásai mellett, azt annak kell tulajdonitani, hogy a betegségek lefolyását és az önkéntes gyógyulást nem zavarta számbavehető gyógyszeres beavatkozás, s az étrendre Hahnemann és követői nagyobb súlyt fektettek, mint a régi iskola. Természetesen számos esetben a szuggesztiónak is tág szerep jutott. Egy nagy haszna s talán érdeme is volt a H.-nak, t. i. megismertette

az orvosokat a betegségek gyógyszerelés által nem módosított természetes lefolyásával. A H. szoros viszonyban áll a *brownianizmussal* (l. *Brown*, 5.). Hahnemann követői kezdetben *Müller* Móric Lipcsében, *Gross* Jüterbogkban és *Stäpf* Naumburgban (1810) voltak. Később túlzók léptek fel, kik, ha lehet, még túlhajtották a H. tanait s pl. a rühösséget rühösöktől származó potencirozott genyedséggel gyógyították, majd tüdő- és májbajokat potencirozott tüdő- és máj-nedvvel, ú. n. *pulmoninnal* és *hepatinnal*.

Magyarországon a H.-nak főbb képviselői voltak: Almási Balogh Pál, Bakody József, Kovács Pál, Hausmann Ferenc, Moskovicz Mór, Argenti Döme, Bakody Tivadar, Szontágh Ábris, Balogh Tihamér (Almási Tihamér, szinműíró). A budapesti egyetemen a H.-nak 1871. két tanszéket is állítottak fel az országgyűlés határozatából, de az orvosi fakultás ellenére; ezek is eltöröltettek és megszünt a fővárosi kórházak homeopata-osztálya is Bakody Tivadar halálával. Az 1876. XIV. t.-c. megengedi a hasonszenvi orvosoknak, hogy gyógyszereiket a betegeknek önmaguk szolgáltassák ki, csupán azok ősanyagait kell nyilvános gyógyszertárból beszerezniök. A H. a közegészségre rendkívül káros volt, mert a laikus közönség kezébe oly homeopatikus elvek alapján megírt könyvek kerültek, melyek egyszerünek állították oda a betegségek felismerését és gyógykezelését; a laikusok önmagukat és másokat gyógyítgattak, kuruzsolgattak s gyakran talán súlyosabb, gyors orvosi segélyt igénylő, kezdetben még gyógyítható betegségek kerülték el a racionális orvos tudományát; ezenkívül bizalmatlanná tették a közönséget az orvosok óriási többsége és az igazán ható gyógyszerek iránt (kinin, morfin, higany, stb.).

Irodalom. Hahnemann, a homeopátia megalapítója, a következő főbb munkákat bocsátotta közre: Apothekerlexikon, 1793-99, 2 köt.; Über Arsenikvergiftungen, Leipzig 1786. Egy közlemény: Über venerische Krankheiten, 1788, e közleményben egy újabb higanykészítményt ajánl a szerző, ez a: Mercurius solubilis Hahnemanni; Organon der rationellen Heilkunde, Dresden 1810; 7. kiad. Lutze A.-tól, Köthen 1881. Azonkívül megjelent tőle: Fragmenta de viribus medicamentorum positivis, Leipzig 1805, 2 kötet; továbbá: Reine Arzneimittellehre, Dresden 1811, 6 köt.; Die chronischen Krankheiten, u. o. 1828—30, 4 köt. és több apró munka.

Másoktól *külföldön*: Hirschel, Der homœopathische Arzneischatz in seiner Anwendung am Krankenbett, 16. kiad., Leipzig 1895; Hering, Homœopathischer Hausarzt, 19. kiad., Jena 1904; Lutze, Lehrbuch der Homœopathie, Sondershausen 1847, 10. kiad. Köthen 1882; Kleinert, Geschichte der Hom., Leipzig 1862; Köppe, Die Hom. Hahnemanns und die der Neuzeit, Berlin 1880; Rigler a. H.-t történelmi alapon bírálja meg, a mű címe: Die Homœopathie und ihre Bedeutung für das öffentliche Wohl, Berlin 1882; Faulwasser és Windelband, Deutsche homœopatische Arzneimittellehre, Berlin 1900; Vogel, Homöopatischer Hausarzt, 22 kiad. Leipzig 1900, stb. — *Magyar munkák:* Argenti Döme, Hasonszenvi gyógymód és gyógyszertan, 2 köt., 7 kiadást ért, németre is fordították; Argenti, Hasonszenvi Utitárs; Balogh Tihamér dr., Első segedelem hirtelen előforduló betegségeknél stb. a homœopathák eljárása szerint, 1889.; Bakody Tivadar (l. o.) munkái; A Homeopatia Szakközlönye, főszerkesztő dr. Bakody Tivadar, felelős szerkesztő dr. Balogh Tihamér, Budapest 1895. Bakody halálával megszünt.

Homeopátiás házigyógytár. A homeopátia virágzása idején elterjedt kis ládikák a fontosabb homeopátikus gyógyszerekkel felszerelve, díszpendálásra kész állapotban. Annak idején a papok, földesurak, öregasszonyok tartottak és tartanak néhol még ma is ily H.-t.

Homeoteleuton (gör.) a. m. hasonló végszótagú, két v. több vers v. mondat egyenlő végződése (pl. a pentameter közepének egyezése a végével, amire a görögben is sok példa van).

Homeoterm állatok, l. *Melegvérű állatok*.

Homeotrop, Gossart által szerkesztett készülék, mely alkoholtartalmú folyadékok alkoholtartalmának a meghatározására szolgál.

Homeotropia (ásv.). A kristályban a molekulák igyekeznek bizonyos irányban elrendezkedni, mivel a molekuláris erő azt úgy követeli. Ha valamely folyékony v. lágy kristályt nyomásnak teszünk ki, akkor a molekulák az egymásra gyakorolt hatás következtében igyekeznek az eredeti helyzetüket visszanyerni; folyékony kristályoknál különösen feltünő gyors a visszaalakulás (spontán H.). Legjobban lehet megfigyelni e jelenséget az optikai tüneményeken.

Homér, költő, l. *Homeros*.

Homer (ejtsd: ómr), *Winslow*, északamerikai festő, szül. Bostonban 1836 febr. 24., megh. Portlandban 1910 szept. 30. Eleinte litográfus, azután a newyorki nemzeti akadémia növendéke volt és sok illusztrációt készített könyvek és folyóiratok számára. A polgárháborúban mint a Harper's Weekly című folyóirat rajzolója vett részt. Festményei: Hadifoglyok az arcvonal előtt; Home sweet home; Zuávok stb.

Hómer, mérték a héberéknél, a. m. *chomer* (l. o.).

Homeridák (gör.), Homeros fiai, ivadékai. Kiosz szigetén élt egy dalos (rapszódos) nemzetség, mely Homerost vallotta ősének s eposzainak fentartásával és szavalásával foglalkozott. Később általában Homeridának nevezték a Homeros költeményeit szavaló rapszódost v. a Homerost utánzó epikus költőt.

Homéri kacaj a. m. hangos, szünni nem akaró kacaj; vonatkozással Homeros egyes helyeire (Iliasz, I., 599, s Odisszeia VIII., 326), ahol a «boldog istenek véget érni nem akaró nevetésé»-ről van szó.

Homerita, l. *Himjaríták, Szabeusok*.

Homerokentron (gör.; lat. *Homerocento*), az Iliasz vagy az Odisszeia versrészleteiből összeállított más tárgyú költemény. L. *Cento*.

Homeros. 1. *H.* volt az a csodálatos egyén, aki a görög nép ajkán keringő dalokat, az elszórtan levő mondákat, melyek egy nagy nemzeti eseményről szóltak, szerves egésszé egybefűzte, költői öntudatos művészetével át- és áthatotta, anélkül azonban, hogy népies jellegüket letörölte volna; végül az összes eseményeket két főhős köré csoportosította. A két hős a görög nép ideáljai: Achilleus és Odysseus, amaz a vitézség és erő, emez az ész, leleményesség és ügyesség megtestesülése; a velük foglalkozó két hősköltemény: az Iliasz és Odisszeia.

H. *életét* nem írták meg kortársai, a róla szóló életrajzok kései koholmányok. Ismeretes dolog, hogy számtalan város vetekedett érte, hogy magáénak vallhassa a híres költőt, s mint a régi vers mondja: Szmirna, Rodus, Kolofón, Szalamisz (Ciprus szigetén), Iosz v. Kiosz, Argosz, Athenae, 7 város tartott reá leginkább jogot, hogy a költő szülőhelyének tartsák. Annyi bizonyos, hogy Kis-Ázsia partvidékei s a görög szigetek voltak az

epikai költés veteményes kertjei s lassankint terjesztői, a görög szárazföld városai (Athén, Spárta, Argosz stb.) pedig állandósítói és fentartói. Nem lehet a költő korának évszámi adatait sem szigoruan venni, hanem megelégedhetünk egyszerüen annyival, hogy az epikai költés keletkezésének és hanyatlásának határait (a XI. sz. közepétől a VII. sz. közepéig) kijelöljük s a két évszám közbeeső éveinek valamelyikére helyezzük a költő korát az adatok nagyobb valószinüségéhez képest (Herodotos szerint a IX. sz. közepe). Egyébként a legvalóbbszinü pontok H. életében ezek: szül. Szmirnában, Kiosz szigetén tartózkodott legtovább, Iosz szigetén halt meg; ő maga nem irta még le költeményeit, hanem másokat tanított meg, akik ismét másokat tanítottak meg reájuk; vak lehetett, de nem valószinü, hogy fiatal korában is az volt; neve a. m. tusz, kezes, mint bármely vezetéknevünk (más neve: Maionida, Maionnak fia). Költeményei hamar közbirtoka lettek az egész hellén fajnak, s mihelyt az irást irodalmi célokra kezdték használni, irásba is foglalták őket.

H. költeményei. A neve alatt forgó költemények közül valósággal csak az Iliasz és Odisszeia (mindkettő 24 énekben, amaz 15,390, ez 12,106 sor) szerzése füződik H.-hoz. Az *Iliasz* csupán 51 nap eseményeit adja elő a trójai háborúból. A költemény tartalma: Achilleus haragja s haragjának következménye egész Hektor haláláig. Ezen mag köré csoportosítja a költő a trójai háborúnak egyéb eseményeit, beleszövi a harc előzményeit, kisérő körülményeit stb., úgy, hogy világképet rajzol azon korról. A költemény kezdetén Apollon papja lép elénk, aki a görög fővezér, Agamemnon elé járul, hogy leányát, Kryseist, visszakérje tőle; Agamemnon ugyanis egyik portyázás alkalmával (Kis-Ázsia partjain) hadi jutalék fejében nyerte Kryseist, épp úgy, mint egy másik vezér, Achilleus, Briseist. Azonban Agamemnon nem adja vissza rableányát, hanem durván elutasítja magától az apát. Erre Apollon dögvészt bocsát a görögök táborára, amely mindaddig szedi áldozatait, míg Agamemnon haza nem küldi rabnőjét; de viszont megkivánja a fővezér, hogy Achilleust megfoszthassa rabnőjétől. Achilleus enged ugyan az erőszaknak, de megfogadja, hogy többé nem segíti társait a trójaiak ellenében. Csakugyan a 2. énektől kezdve Achilleus elvonul és sokáig nem vesz részt a harcban. A görögök azonnal észreveszik, hogy aligha érnek célt nélküle a trójaiak ellen. Változó szerencsével folyik a harc s Hektor, a trójai főhős, mind nagyobb csapásokat mér a görögökre. Hiába kérlelik a görögök Achilleust: nem enged; míg végre legjobb barátja, Patroklos, megnyeri tőle azt, hogy legalább a fegyverzetébe öltözhessék s így az ő képében szállhasson síkra a trójaiak ellen. De Patroklos szerencsétlenül jár, mert Hektor őt is legyőzi. Ekkor, amire a görögök kérő szava nem birhatta rá Achilleust, Patroklos halála egyszerre harcba szólítja őt. Boszut esküszik Hektor ellen s anyja, Thetis, a Hektor elrabolta fegyverzet helyett újat készíttet számára Hephaistos istennel (18. ének). Csakugyan a 22. énekben föllép Achilleus és megöli Hektort. Trója védőjének vesztével jelzi a költő Trója ledöltét is; tovább nem is folytatja a cselekvényt, hanem Hektor holttestének temetésével rekeszti be fenséges költeményét. A harcnak szinhelye a Helleszpontosz melletti síkság volt Iliosz (Trója) vára és a tenger között. Ilioszt (Hisszárlik) Schliemann Henrik (l. o.) ásta fel, s az ő ásatásainak eredménye szerint több egymásra épített telep volt a régi vár helyén. Schliemann halála óta mások is ástak (Dörpfeld) s most alulról a hatodik réteget mondják a régi Iliosznak.

Az *Odisszeia* 40 nap eseményeit tárgyazza Odysseus hazatéréséből. A végzet szerint ugyanis Odysseusnak a trójai háború befejezte után 10-ik évre haza kell térnie; azért az istenek tanácsot tartanak, miképen segítsék haza Odysseust, aki a trójai háború után való bolyongásai közben Ogigia szigetén Kalypso nimfánál van. A tanácskozás eredménye az, hogy az egyik isten, Hermes, meginti a nimfát, hogy bocsássa útnak Odysseust, Athena istenasszony pedig Itaka szigetére megy Odysseus házába, hogy ennek fiát, Telemachost, apja keresésére birja. Míg a fia Piloszban és Spártában apját keresi, azalatt Odysseus sok üggyelbajjal Itaka földjére érkezik; de nem sokkal később tér vissza fia is, s a kölcsönös fölismerés után megbeszélik, hogy fognak boszut állani Odysseus feleségének, Penelopenak, dölyfös kérőin. A büntetés órája elkövetkezvén, Odysseus kegyetlen boszut vesz a házát fosztogató kérőkön: nyilaival lelövöldözi őket. A kérők rokonai meg akarják ugyan boszulni a kegyetlenséget, de Athena istenasszony közbelépte megakadályozza a harcot. Ezzel végződik az Odisszeia, amely át és át van szőve a főhős kalandjaival, amelyeket ott illeszt a költő az eposzba, ahol Odysseus Kalypso nimfától elválván, sok hányódás után Alkinus királynál, Szkéria szigetén (Korfu ?) nyugtot lel. Az ott lakó fáják (feák) nép előkelőinek jelenlétében mondja el (9—13. ének) Odysseus összes kalandjait (kiklopszok, szirének, Szkilla és Karibdisz, alvilág stb.), s így ez a költemény is valósággal az egész akkori világgal megismertet bennünket.

H.-nak mind a két említett költeménye a hősi eposznak törvénykönyve, amint hogy már Aristoteles is belőlük állapította meg idevágó költészettani szabályait. Az élet egészen a maga valóságában, akkori egyszerüségében jelenik meg nála. De legkiválóbb H.-nak öntudatos művészetében a jellemzés, mellyel minden szereplő személyt tetteiben mutat be s egyúttal a személyek elhatározásait, nagy tetteit lélektanilag megokolja. Lessing az ő eposzait tanulmányozva állapította meg a költő- és festőművészet határait (Laookon, ford. Braun Zs., Olcsó könyvtár); Arany János is az ő költeményeiből leste el az epika művészetét, amint hogy H. hatása nagy volt minden nemzet irodalmára, a rómaira épp úgy, mint az újabbkori népekére. Nyelvezete népies, művészi köntösben; versei a hexameter mintái. A görögök bibliájoknak, a szép, igaz és jó örökös forrásainak tartották H. költeményeit, amelyeket már az iskolában tanultak s egész életökben szent könyveknek tartottak. Bennök keresték és találták fel kedvelt hőseiket, isteneiket v. őseiket nemzetségek, családok és egyesek; belőlük merítettek tanulságot és ihletet költők és

képzőművészek, amint csakugyan a drámaírók sokszor az ő nála elbeszélt eseményeket dolgozták fel, a szobrászok pedig az ő leírásai alapján készítették képeiket; példa erre Pheidias, akinek az Iliasz 1, 528. versében leírt Zeus szolgált ideáljául olimpiai szobrához. A H. neve alatt forgó egyéb költemények: 1. a *Béka-egérharc* (l. *Batrachomyomachia*), mely az Iliasz paródiája 300 versben; ford. Lonkay Antal, Kempf József és Gulyás F.; 2. *Margítes*, a Kr. e. VIII. sz.-ból, amelyből csak négy vers maradt fenn; 3. *34 himnus*, 5 nagyobb és 29 kisebb, keletkezésük ideje a VIII. sz.-tól a VI. sz.-ig. (A himnusokat kiadták Baumeister, Gemoll, Ábel Jenő és legutóbb Goodwin, Oxford 1893); 4. *16 epigramma*, szintén későbbi időkből. Végül H. nevével függenek össze az ő iskolájából kikerült, ú. n. *kiklikus költemények*, amelyekben az Iliasz és Odisszeia cselekvényét részint megelőző, részint követő események voltak feldolgozva, s ekép mintegy kitöltötték a trójai mondakört (Kikloszt).

Homerosi kérdés. Az egész ókorban H. létezéséről s arról, hogy mind az Iliaszt, mind az Odisszeiát ő írta, általánosan meg voltak az emberek győződve, csak az alexandriai tudósok között (Kr. e. 170.) akadtak ketten, Xenon és Hellanikos, akik azt hirdették, hogy az Iliaszt ugyan H., de már az Odisszeiát nem ő írta; mert a két költemény egyes helyei között kisebb-nagyobb ellenmondások vannak. Ezeket *elválasztóknak* (korizontesz) nevezték, mivel külön szerzőktől valónak mondták a két époszt. Ellenük *Aristarchos*, szintén alexandriai grammatikus, lépett föl s cáfolta meg őket. Azóta egész a XVIII. századig nem hallatszott hang sem H. léte, sem szerzősége ellen. A XVIII. sz.-ban, mely a kételkedés századа, mind hangosabban kezdtek (Vico olasz, Wood angol, stb.) felszólalni nemcsak az egyszerzőség, hanem H.-nak személye ellen is, akinek létezését kétségbe vonták, sőt nevét etimologizálva, egyszerűen összeillesztőnek mondották, aki a népénekeknek pusztán összegyűjtője, összehordója volt (miként a finn Kalevalának a mult században Lönnrot Illés). Eme kétkedéseknek tudományos alakot és megvitatást a nagy német filológus, *Wolf* Ágost Frigyes hallei professzor adott 1795. ily című művében: Prolegomena ad Homerum, bevezetés H.-hoz. Magától értető, hogy végleges megoldást e bonyolult kérdésben alig remélhetni; de a *valószínü eredmény* a következőkben foglalható össze: A H.-i költemények Kis-Ázsia derült ege alatt, ahol t. i. a hellén gyarmatosítások és harcok lefolytak, keletkeztek, még pedig a népköltés alapján. Az a nagy költő, aki az egyes mondákat, a népies költeményeket művészi egésszé fűzte egybe, H. volt, akitől származik mind a két eposz. Hogy egyes részletek nem oly tökéletesek bennök, mint a többiek, s hogy a cselekvényben vannak itt-ott ellenmondások, sőt későbbi betoldások is, jórészt megmagyarázható foltok a két műben, főkép, ha e *költemények sorsát* is figyelembe vesszük, amelyen keletkeztök óta keresztülmentek. Ugyanis fölvehető, hogy H. nem írta le költeményeit, hanem élőszóval terjesztette, aminthogy bizonyos daloskörőknek létezéséről van is tudomásunk (pl. a Homeridák Kiosz szigetén, de több is volt), amelyeknek tagjai H. költeményeinek fenmaradásáról gondoskodtak azáltal, hogy megtanulván vagy részben, vagy egészben a költeményeket, nemzedékről nemzedékre örökítették. Ezek nyilvános ünnepeken forminx és kitara kíséretében, szavalva (recitative) adták elő H. költeményeit. Ilykép csakhamar a görög szárazföldön is elterjedtek ez eposzok, ahol szintén nemzeti ünnepeken az ú. n. rapszódosok adták elő részletekben, még pedig úgy, hogy bevezetésképen egyes istenekről himnust bocsátottak előre. Solon v. Peisistratos v. Hipparchos (Peisistratos fia) tett is ezen rapszódosok előadására nézve bizonyos intézkedést, mely valószínüleg abban állt, hogy a szavalók a pan-athéni ünnepeken a költemények szövegének természetes rendjét tartsák meg s kényelmi szempontból felváltva szavalják az egyes részeket; ellenben az az emlegetett rendelkezés (Cic. de orat. 3, 34.), melyet ugyancsak Peisistratosnak tulajdonítanak, hogy t. i. Onomakritos vezetése alatt bizottságot (diaskenasták a. m. rendbehozók) hívott volna egybe az eposzok hiteles szövegének felülbírálására és megállapítására, bizonytalan és meseszerü (Sittl, Flach). Annyi azonban elfogadható, hogy már jó korán lemásoltatták városok és egyesek a nagy költő műveit, mint nemzeti kincseket (városi kiadások v. egyes emberekéi), amelyek között híres volt Nagy Sándor példánya (szekrényes kiadás, szekrény-tartójáról), mely Aristoteles kezéből került ki. Ebbe az időbe esik a költeményeknek 24 énekre osztása. Tudományosan először az *alexandriai kritikusok* (efezusi Zenodotos, bizantioni Aristofanes és szamotrakei Aristarchos) vették vizsgálat alá a költemények szövegét s jelölték meg a gyanus vagy betoldott helyeket s ők írtak hozzájok magyarázatokat. Munkásságuk eredménye (főleg Aristarchosé) az úgynevezett *szkolionokban* maradt fenn, még pedig a H.-i kritikára nézve a velencei szkolionokban, melyeket Villoison fedezett fel 1788-ban; a szövegmagyarázatra nézve pedig a scholia Victoriana és Towleianában; azonkívül bő kommentárunk van fenn Eustathios tesszalonikei érsektől a Kr. u. XII. század második feléből. Az alexandrinusok után idővel lassankint kialakult a H.-i *Vulgata* szövege, amely azonban az alexandrinusoktól áleredetüeknek bélyegzett sorokat is tartalmazza. Az eposzoknak első *nyomtatott kiadása* Demetrios Khalkondylastól való s Firenzében jelent meg 1488. Ime ennyi viszontagságon mentek át H. eposzai, s könnyen elgondolhatjuk, hogy annyi kéz, annyi század rajtuk hagyta módosító, változtató bélyegét; mindazáltal a költemények egészét meg nem változtathatta, mert az ellen tiltakozott volna a köztudat és megszokás, mely ily nemzeti kincsek fölött őrködik. V. ö. *Cauer*, Grundfragen d. Homer-Kritik (Leipzig 1895, azóta több kiadásban).

Irodalom. A homerosi kérdésre vonatkozó művek: Ehrhardt, Die Entstehung der homer. Gedichte, Leipzig 1894; Jebb, Homer, Eine Einführung in d. Ilias u. Odyssee, übers. von E. Schlesinger, Berlin 1894; Knötel, Homeros der Blinde von Chios u. s. Werke, Leipzig 1895; Wolf, Prolegomena, Halle 1884, 3. kiad.; Nitsch, De historia Homeri, Hannover 1830—37; Lachmann, Betrachtungen über Homers Ilias, Berlin 1874, 3. kiadás; Kirchhoff, Die hom. Odyssee, u. o. 1879, 2. kiadás; Bérard V., Les Phéniciens et l'Odyssée

Paris 1902; Bréal M., Homère, u. o. 1907. Külön kiadások az Iliaszból: Fäsi, Berlin 1879, 6. kiad.; Christ, Leipzig 1884; Düntzer, Paderborn 1873—78; Ameis-Hentze, Leipzig 1885—1893, 8. kiad.; Rzach, u. o. 1886; Fick (digammával visszaállítva), Göttingen 1885; Stier, Berlin 1886. Külön kiadások az Odisszeia-ból: Baumgarten-Crusius, Leipzig 1820—24, 3 köt.; Faesi, Berlin 1884, 8. kiad.; Düntzer, Paderborn 1875. 2. kiadás; Ameis-Hentze, Leipzig 1874—75, azóta több kiadás; La Roche, u. o. 1867—1868, 2 kötet; Fick (digammásan), Göttingen 1883; Weck, Gotha 1886; Cauer, 1886. Legkitünőbb kritikai kiadás Zudwich-tól, 4 köt., Leipzig 1892—1907. *Szótárak*: Seiler, Leipzig 1878, 8. kiad.; Autenrieth, u. o. 1908, 11. kiadás; Ebeling, u. o. 1871—1885. *Fordítások*: latinra fordították Chrysoloras, Leontius Pilatus, Laurentius Valla, 1474; versekben Politianus; németre fordították: Voss, 1793, azóta sokszor kiadták; Donner, Stuttgart; Minckwitz, Leipzig; franciára Anna Dacier, angolra Pope, olaszra Monti, arabra az Iliaszt Bisztani Szulejmán 1905, stb.; *nálunk*: latinra a 6. énekből Cesinge 1569; Vályi Nagy Ferenc, Sárospatak 1821, az Iliaszt hexameterben; Szabó István, Odiszeia 1846, Iliasz 1853, hexameterben; Simonyi Jenő már Szabó István előtt lefordította hexameterben mind a két eposzt, de kéziratban maradt; Kölcsey, Iliasz, 1., hexam., 1816; Télfy, prózában, Iliasz és Od., 1866, azóta több kiadás; Kempf J., hexameterben Iliasz, Odiszeia, 1892—1893; Csengeri, prózában, Iliasz, 1892; Gyomlay, prózában, Od., 1892; Radó Gör. antologiájában egyes részletek, hangsúlyos versben, 1885; Thewrewk Emil, Iliasz, hexameterben, 6 ének, 1906. akad. kiadvány; Baksay Sándor, több részt alexandrinusokban hat ének, akad. kiadvány, hexameterben 1906; Vértessy Jenő az Odisszeiát s még sokan kisebb részleteket. A homerosi kérdésre s egyebekre tartozó iratok nálunk: Hunfalvy Pál hosszú bevezetése a Szabó István Iliasz-fordításához; Hóman Ottó, A hom. kérdés, a tőle és Bartaltól szerkesztett Filol. Közlönyben; Veress, Ábel, Csengeri H.-kiadásaiknak bevezetésében; Radó Gör. antologiájának, Kempf és Csengeri fordításuknak elején; Csengeri, Homeros, Győr 1888, népszerű; u. a., H. poetikája, akadémiai székfogl., 1894, a Budapesti Szemlében; ugyancsak Csengeri foglalta össze a Kisfaludy-társaságnál 1908. megjelent kötetében az érdemleges véleményeket, a költemények elemzését és hatását irodalmunkra; tőle még: Homerosi világ, vagyis a reális adatok összegezése, Budapest 1903.

2. *H., ifjabb*, az alexandriai ú. n. tragikus pleias-hoz (7 csillag) tartozó szomorújátékíró a Kr. e. III. sz.-ból.

Homeros iskolája, ősrégi épület Kiosz szigetén, közel a tengerhez, az Eposz hegy aljában, ahol a monda szerint egykor Homeros tanítványait maga köré gyüjtötte; valósággal elhagyott Kybele-szentély.

Home-rule (ang., ejtsd: hóm-rul), a. m. hazai kormányzat) alatt azt a törvényt értik, amelynek célja volna, hogy Anglia visszaadja az íreknek azt az önkormányzati szabadságot, amelyet 1800-ban elvett tőlük. 1800 óta folytatnak ez önkormányzati szabadság visszaszerzése végett az írek küzdelmet. 1885. s 1894. ez a mozgalom kényszerítette Gladstone-t, hogy a H.-t, azaz az otthonról szóló törvényjavaslatot beterjessze. Ez a javaslat akkor megbukott. 1912. évi április 11-én Asquith miniszterelnök újból beterjesztette a H.-t. Az alsóház a javaslatot megszavazta, a lordok háza visszavetette. A további fejleményeket l. *Irország* és *Nagybritannia* (története).

Homestead (ang., ejtsd: hómszted) a. m. otthon, családi birtok. *H.-mozgalom*: az a gazdaságpolitikai törekvés, amely a kis- és középbirtokot a család tehermentes és elidegenithetetlen otthonául kivánja megvédeni. *H.-törvények*: a törvényes intézkedések, amelyek a családi otthont a végrehajtás alól mentesítik, megterhelését tiltják s a család érdekében egyébként is elvonják a családfő rendelkezése alól. A H. eszméje és a H.-törvények az északamerikai Egyesült-Államokból származnak. Európában a mult század hetvenes éveiben keletkezett H.-mozgalom, amely az akkori gazdasági válságot, a kis- és középbirtok pusztulását hasonló törvényekkel vélte orvosolhatni. Oroszországban, Szerbiában, Romániában ettől függetlenül keletkeztek és állanak fenn hasonló célú intézmények, de egyébként a mozgalom eddig sikertelen maradt. A magyar igazságügyi kormány 1906. az Igazságügyi Javaslatok Tára VI. évf. 3. füzetében tette közzé a családi otthonról szóló törvényjavaslatnak dr. Dévai Ignác által készített előadói tervezetét. E szerint otthont csak családos magyar honos alapíthat olyan tehermentes házából és fekvőségéből, amelynek értéke 8000 K-t meg nem halad. Az alapítás a tkvi hatóságnál szóbeli jognyilatkozattal és az otthon minőség tkvi feljegyzésével történik. Az otthont az alapító személyes tartozásáért végrehajtás alá vonni nem lehet; átruházásához a házastárs hozzájárulása, vagy gyámhatósági jóváhagyás szükséges, törlesztéses és járadékkölcsönön kívül más jelzáloggal nem terhelhető; megosztását az alapító halála után a gyermekek nagykoruságáig ki lehet zárni, az otthont az örökösök bármelyike a többitől magához válthatja. Ezt a tervezetet a végrehajtási novella tárgyalásakor 1908. véleményezés végett a szakköröknek megküldték; törvényjavaslatként a kormány még nem nyujtotta be.

Homestead (ejtsd: hómszted), város Pennsylvania északamerikai állam Alleghany countyjában, a Monongahela mellett, (1910) 18,713 lak., acél- és nikkel-hajópáncélgyárakkal. 1892-ben nagy sztrájk volt itt, amely a külföldi, különösen a magyar és tót munkások ellen irányult és csak az állami milicia segítségével tudták elfojtani.

Home trial (ang., ejtsd: hóm trajel) a. m. házi próba, mikor valamely istállótulajdonos v. trainer a lovait egymással odahaza, vagy a kibérelt versenypályán versenyszerüen kipróbálja, hogy képességükről mértéke legyen.

Homeyer, 1. *Alexander von*, német ornitológus, szül. a pomerániai Vorlandban 1834 jan. 19., megh. Greifswaldban 1903 júl. 14. A berlini és potsdami kadetiskolában tanult, 1852. a porosz hadseregbe lépett, 1866. részt vett az osztrákok elleni hadjáratban, 1875. őrnaggyá lépett elő, 1878. nyugalomba vonult. Minthogy korábban a természetrajzot is kedvvel tanulta, azalatt, míg Majna-Frankfurtban állomásozott, a Senckenberg-féle természetrajzi muzeum madárgyüjteményét gondozta; 1861. tanulmányozta a Baleari-szigetek madárvilágát, később lepkékkel is foglalkozott; 1874. főnöke volt a második afrikai német expedíciónak s ezen útjában nagy lepkegyüjteményt állított össze. Élénk részt vett a Budapesten (a muzeumban) 1892. rendezett ornitológiai kiállításban és felolvasást is tartott. Hazánkban tett tanulmányútjáról szól: Nach Ungarn und Siebenbürgen (Ornitol. Monatsschrift, 1893, XVII. köt.). Európai lepkegyüjteménye 30,000 drb.-ból áll.

2. *H., Eugen Ferdinand von*, német ornitológus, szül. Herdinben (Anklam mellett) 1809 nov. 11., megh. Stolpban 1889 máj. 31. Eleinte atyai örökségén gazdálkodáshoz látott, de e mellett természetrajzi megfigyeléseket is tett és nagy gyüjteményt állított össze; neje halála után eladta

jószágát s aztán Stolpba vonult, ahol kizárólag az ornitológiának szentelte magát. *Brehm* mellett a német ornitológusok egyik legjelesebbje volt. Művei: Systematische Übersicht der Vögel Pommerns (Anklam 1837); Deutschlands Säugetiere und Vögel, ihr Nutzen und Schaden (Frankfurt a. M. 1877); Die Spechte und ihr Wert in forstlicher Beziehung (2. kiad., u. o. 1879); Reise nach Helgoland, den Nordseeinseln Sylt, Lyst etc. (u. o. 1880); Ornithologische Briefe (Berlin 1881); Die Wanderungen der Vögel (Leipzig 1881); Verzeichnis der Vögel Deutschlands (Wien 1885).

3. *H., Karl Gustav,* német jogtörténész, szül. Wolgastban 1795 aug. 13., megh. Berlinben 1874 okt. 20. A berlini egyetemen 1821. magán-, 1824. rendkívüli, 1827. rendes tanár lett. Volt államtanácsos, az urakháza, az akadémia tagja. Nagy érdeme a Sachsenspiegel teljes kiadása (Berlin 1827, 3. kiad. 1871), melyhez Das sächsische Lehnrecht und der Richtsteig Lehnrechts (u. o. 1842) és Der Richtsteig Landrechts nebst Cautela und Premis (u. o. 1857) csatlakozott.

4. *H., Paul Joseph Maria,* német orgonaművész, szül. 1853 okt. 26. Osterodeban, megh. 1908 júl. 27. Lipcsében, ahol a konzervatóriumon az elmélet és az orgona professzora és a Gewandhaus orgonása volt. Schwalmmal egyetemben kitünő orgonaiskolát írt. Kiadta Bach J. S., Mendelssohn, Schumann orgonaműveit.

Homeyer-gébics *(Lanius Homeyeri* Cab.), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjébe, a gébicsfélék családjába tartozó madárfaj. Hasonlít az őrgébicshez *(Lanius excubitor* L.) és sokan ezzel egy fajnak tartják és mint helyi formát különböztetik meg tőle. Homloka világosabb, szeme felett fehér sávval, szárny- és farkfoltjai nagyobbak, mint a tipikus őrgébicséi. Hossza 25·3, szárnyhossza 11·5, farkhossza 11 cm. Hazánk délkeleti részében található. Helyet változtató madár.

Homicidium (lat.) a. m. gyilkolás, emberölés.

Homicskó *Atanáz,* festő és rajzoló, szül. 1864. Nagybereznán (Ung vm.). Eredetileg az orvosi pályára készült s mint egyetemi hallgató számos orvostani könyvet illusztrált. Az abszolutorium elnyerése után egészen illusztrációk, torzképek rajzolásának szentelte magát s humoros rajzai ezerszámra jelentek meg a magyar élclapokban és képes hetilapokban. A torzképeken kívül illusztrációkat készített szépirodalmi művek számára is.

Homilétika (gör.) a. m. hit- vagy egyházszónoklattan; a prédikációról, ennek írásáról és elmondásáról szóló gyakorlati teológiai tudomány, melyet már a legrégibb keresztény korban önállóan tárgyaltak. L. még *Egyházi beszéd.*

Hazánkban az első idegen térítők deákul hirdették az evangéliumot s szavaikat a mellettük álló tolmácsok értették meg a néppel. Az egyházi szónoklat alapját a posztillák, vagyis a bibliai fejezetek magyarázatai képezték. (L. *Postilla.*) Legrégibb ismert hitszónokaink: István Váradról, Konrád és Albert Zalából, Tassilo Bakonybélből, a Szt. Benedek-rend tagjai voltak. A XIV—XV. sz. kiváló egyházi szónokai nálunk: Gazotti Ágoston zágrábi püspök, András márianosztrai pálos perjel, Kelemen barát, Szombathelyi Tamás, Szegedi Jakab, Váradi Mihály és Gyöngyösi Gergely. A mohácsi vész a papság számát annyira megfogyasztotta, hogy sok helyen a plébánosok felügyelete alatt álló világiak, az ú. n. licenciatusok olvasták fel a népnek a magyar nyelvű posztillákat. A trideni zsinat után nevesebb magyar egyházi szónokok: Telegdi Miklós, Draskovich György, Káldi György s mindenek fölött Pázmány Péter. A mult század kat. egyházi szónokai közül említésre méltók: Simor János esztergomi érsek és Szabó Imre szombathelyi püspök.

Irodalom. Történelmiek: Rézbányay József, Az egyh. szónoklat egyetemes története, 1904—08; Mihalovics Ede, A keresztény prédikáció története Magyarországon, 1900; Kudora János, A magyar kat. egyházi beszéd irodalmának ezeréves története, 1902. *Róm. kat.:* Kaprinay István, Institutio eloquentiae sacrae, 1763; Rézbányay József, Az egyházi szónoklat kézikönyve, 1904; Borovicsányi Nándor, A kat. hitszónoklás tankönyve, 1911; Mihályfi Ákos, Az igehirdetés, 1912. *Prot.:* Martonfalvi György, Ars concionandi, 1666; Tóth Ferencz, Homiletika, 1802 és 1814; Kun Bertalan, Egyházi szónoklattan, 1855; Mitrovich Gyula, Egyházi szónoklattan, 1878 és 1911; Kovács Albert, Homiletika vagy egyházi ékesszólástan, 1904; Hörk József, Evangelikus homiletika, 1907.

Homilia (gör.) a. m. együttlétel, beszéd, egymásközt való társalgás. A keresztény egyházi nyelvhasználatban a prédikációnak az az eredeti, egyelőre még minden művészet nélkül való formája, melyben a bibliából vett szövegek alapján hirdették Krisztus tudományát. A H.-ról külön gyakorlati teológiai tudomány, a *homilétika* (l. o.) tanít, amely szerint ma a H. a tulajdonképeni egyházi beszédek egy nemét alkotja, amely ha a szentírási szakaszt mondatról-mondatra magyarázza, alsóbbrendű H.-nak, ha pedig a tartalom néhány főpontra vezethető vissza, felsőbb H.-nak neveztetik.

Homiliarium (lat.), a szentírást alkalmazva magyarázó egyházi beszédek gyüjteménye. Az első H.-ok az első keresztény századok szentatyáinak ilynemű beszédeit tartalmazzák. A Nagy Szt. Gergelytől Szt. Bernátig terjedő időközt a H.-ok v. posztillák időszakának tekinthetjük. Nagy Károly készíttetett Warnefried Pál által H.-ot a lelkészek számára, amelyet Alkuin kijavított és kiadott. H.-t írt Beda Venerabilis (Morin, 1892) stb. Nekünk *magyaroknak* már a legrégibb korban voltak eredeti vagy fordított H.-aink. A legteljesebb H.-unkat az Érdi-kódex tartalmazza, úgyszintén a Cornides-, a Debreczeni és részben a Winkler-, Döbrentei-, Horváth-, Kazinczy- és a Veszprémi-kódexek. Nevezetes a Telegdi Miklós pécsi püspök: Evangeliumok magyarázatja 3 részben (Bécs, Nagyszombat 1577—80); Káldy György műve. Az Istennek akaratja (Nagyszombat 1681); Kopcsányi Mártontól: Az evangeliumok és epistolák (Bécs 1616); B. Szepessy Ignác: Homiliák (Kassa 1840); Mayer József: Vasárnapi és ünnepi homiliák (Pest 1823); Karsch Lollion: Fensőbb homiliák (1884) stb.

Homilit (ásv.), monoklin, izomorf a datolit- és gadolinittal; fekete v. barnás, viasz- v. üvegfényű, vékony lemezkékben áttetsző, kémiai tekintetben bázikus vas-kalcium-boroszilikát, képlete $Fe\,Ca_2B_2Si_2O_{10}$. Előfordul az eleolitszienitben Stokön, Brevig mellett, Norvégiában.

Homilius, *Gottfried August*, német zeneszerző és orgonista, szül. 1714 febr. 2. Rosenthalban (Szászország), megh. 1785 jún. 2. Drezdában, ahol templomi zeneigazgató és a Kreuzschule kántora volt. Bach J. S. tanítványa, Hiller Adamnak (l. o.) mestere volt. Művei: passziók, karácsonyi oratoriumok, motetták, kantáták. Irt egy generalbasszus-tankönyvet is. V. ö. *Held* K., Das Kreuzkantorat zu Dresden (1894).

Homiplagium (lat.) a. m. ember megcsonkítása.

Homjakov *(Chomjakov)*, 1. *Alekszej Sztepanovics*, orosz író, szül. Moszkvában 1804 máj. 13. (ó napt. 1.), megh. u. o. 1860 okt. 5. (ó napt. szept. 23.). A szlavofil eszmék lelkes apostola és terjesztője szóban és írásban. Tragédiái: Jermák (1832) és Dimitrij Szamozvanec (Ál-Demeter 1833); lírai költeményei: Sztihotvorenija (Versek, 1844). Sokat utazott s úti élményeit a Ruszkája Beszjedában (Orosz Mulattató) tette közzé. Összes művei 4-ik kiadásban 1907. jelentek meg 8 kötetben Moszkvában. V. ö. *Szabó* Endre, Adatok a pánszlávizmus történetéhez (Magyar Figyelő 1911); *Vladimirov*, Ch. i. jeho etyikoszocijalnoje ucsenyije (Szent-Pétervár 1904); *Kotlyarevszkij*, Ch. kak poet (u. o. 1908).

2. *H., Nikolaj Alekszejevics*, orosz politikus, *H. 1.* fia, szül. Moszkvában 1850. Közigazgatási téren működött s az orosz-japán háborúban a vöröskereszt-kórházakat vezette. 1906-ban a birodalmi tanács, 1907. a második duma tagja, 1908. pedig a harmadik duma elnöke lett. Az oktobristák jobbszárnyának, a mérsékelt alkotmányos iránynak vezetője.

Homlok, a fejnek a szemek és orr gyökere fölött a hajjal benőtt fejtetőig terjedő része. Oldalt éles határ nélkül megy át a halántéktájékba. Emberfaj s egyén szerint igen változó alkatú. Alacsonyabb rendű emberfajtákon hátradől, európai emberen általában egyenesen megy fel, amit az intelligencia fokozódásával az agyvelő homloki karéjának fejlettebb voltával hoznak kapcsolatba. Alacsony homlok flatalabbá teszi az arcot, innen ered a homloknak szalagokkal, koszoruval stb. való díszítése. Magas, síma homlok nemes, intelligens kifejezést ad az arcnak, amelynek alakulására a homlok mimikájának (ráncolás stb.) igen jelentékeny befolyása van.

Homlokárboc (ném. *Bugspriet*; ol. *bompresso*; ang. *bowsprit*), a hajó homlokából ormányként rézsut kifelé nyúló árboc, másként ormányárboc. L. *Árbocozat*.

Homlokcsap, olyan tengelycsap, melyet valamely tengely végén alkalmaznak.

Homlokcsont *(os frontale)*, a koponya elülső részét alkotó, eredetileg páros csont; a kettőt a *homlokvarrat* (futura frontalis v. metopica) választja el, mely rendesen eltünik már flatal gyermekkorban. Jobb- és baloldalt a *homlokdudor* emelkedik ki rajta, ez alatt pedig a homlokööl által okozott szemöldökiv, melynek helyén néha durva boltozatalakú *torus* van. Az ősemberek koponyáin ez a torus, hasonlóan az emberszabású majmokhoz, mindig megtalálható.

Homlokderékszár (ném. *Kliverbaum*; ol. *asta di flocco*; ang. *jib-boom*), a homlokárbocnak meghosszabbítására szolgáló második rész. L. *Árbocozat*.

Homlokdörzsölés, lovak rossz szokása, mely abban áll, hogy a ló homlokát az istállóberendezési stb. tárgyakhoz dörzsöli. E rossz szokásra gyakran viszketés készteti a lovat, amit a fejbőr parazitás bántalma, hiányos ápolása vagy szembetegség idéz elő. Védekezés megfelelő orvoslás, illetőleg ápolás, szükség esetében olyan kötőfék alkalmazása, mely a homlokot védő berendezéssel van ellátva.

Homlokfal, a dongaboltozat végén az a fal, mely már nem hordja a boltozat terhét, hanem csak a tér elzárása miatt emelték. L. még *Boltozat*.

Homlokforgattyu, a tengely végére alkalmazott forgatókar. — *H.-csap*, a H. végébe erősített csap, mely a hajtórúd fogópontja gyanánt szolgál. L. még *Forgató*.

Homlokirányú sík, azaz *frontális sík* minden, az ember homlokával párhuzamosan menő sík.

Homlokirat, irat valamely tárgynak, pl. háznak, emléknek, könyvnek homlokán, azaz előrészén, előlapján, megkülönböztetésül a *hát-* vagy *oldalirattól*.

Homlokiv, a dongaboltozat eleje vagy vége, amelynek síkja a boltozat tengelyére merőleges v. ferdeszögű lehet.

Homlokjárom (l. az *ábrát*), marhaszerszámféleség, gyöngén hajlított fa- v. vasléczből *(a)* áll, amely, hogy az állat homlokát fel ne törje, ki van párnázva *(b)*. A homlokjármot szíjak *(f)* segélyével erősítik az állat szarvaihoz, a húzó istráng pedig *(e)* kapoccsal és *(c)* gyűrűvel van a járomhoz kötve. A H.-nak elég szélesnek kell lennie, nehogy húzás közben az állat bőrét felhorzsolja. A H. a hegyimarhák alkalmas szerszáma, melyet külföldön használnak.

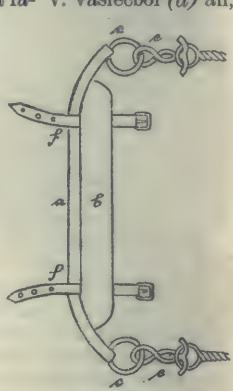

Homlokjárom.

Homlokkaréj *(homloklebeny)*, a nagy agyvelő (hemisphaera) elülső része, mely speciálisan az emberben fejlett erősen. Ezt tekintik az agyvelőben az intelligencia centrumának, mely a különböző érzések útján nyert képeket öntudatosan dolgozza fel. L. *Agyvelő*.

Homlokkerék, a fogaskerekek egy fajtája, melynek kerülete hengeres s fogai kifelé vannak irányítva. L. még *Járgány*.

Homlokléc, vékony, ajtóváz-alakú díszítmény csinosabb kiállítású könyvekben. Cirádákat, fejeket és más alakzatokat foglal magában s az oldalak felső részére, különösen pedig fejezetcímek elé teszik. A renaissance-korban kezdték használni Német- és Olaszországban. Újabban ismét nagyon kedvelik.

Homloklobogó (ném. *Bugflagge*; ol. *bandiera di prua*; ang. *jack*), a nemzeti színekből össze-

állított lobogó, melyet a hadihajók elül az ormányárboc lábánál egy külön e célra felállított lobogórúdon viselnek.

Homlokmaró, l. *Maró.*

Homlokoldal, 1. egy épületnek valamely külső fala, l. *Homlokzat*; 2. egy boltozatnak szabadon álló vége, l. *Boltozat.*

Homlokrajz v. *homlokzatrajz*, valamely épület homlokzatának geometrikus rajza. L. *Homlokzat.*

Homloksudárszár (ném. *Aussenklüverbaum*; ol. *asto di contra flocco*; ang. *flying-jib-boom*), a homlokárbocnak meghosszabbítására szolgáló harmadik része. L. *Árbocozat.*

Homlokszem *(stemmata)*, az Izeltlábuak, főleg rovarok egyszerű szemének neve. L. *Rovarok.*

Homloküreg *(sinus frontalis)*, az orrüreg középső járásába nyíló orrmelléküreg, mely a homlokcsont lemezei között igen változó kiterjedésű. Gyuladásai gyakoriak, l. *Homlokürcghurut.*

Homlokürcghurut *(sinuitis frontalis catarrhalis)*, az orrgyök mellett a homlokcsontban két oldalt elhelyezett, az orrüreggel összefüggő és nyálkahártyával bélelt, levegőt tartalmazó homlokürcgeknek gyuladása, mely többnyire heveny nátha kapcsán fejlődik és tulajdonképen az orrüreg nyálkahártyagyuladásának folytatása a homlokürcgbe. Lehet heveny és idősült. A heveny esetekben igen nagy fájdalmak kínozzák a beteget, amelyek a homlokürcg tájékára szorítkoznak. A baj hosszabb-rövidebb fennállás után gyógyul, ha az üregben képződött nyálkás vagy nyálkásgenyes váladék az orrüregen át kiürül. Ha ez nem sikerül, gyakran genyessé lesz a váladék és ekkor nem ritkán műtéti beavatkozásra is van szükség.

Homlokvarrat, l. *Homlokcsont.*

Homlokvonalak, l. *Metoposzkopia.*

Homlokzat (franc. *façade*), az épületnek utcára, udvarra v. kertre szolgáló, építészetileg többékevésbbé gazdagon kiképzett fala, v. ezen falnak (a tetőzettel egyetemben készült) geometrikus rajza. Egy épületen megkülönböztethetünk: *fő-H.*-ot, mely a fő utcára v. térre nyílik; *oldal-H.*-ot, *hátsó H.*-ot, *udvar-* és esetleg *kert-H.*-ot. A H.-ok építészeti kiképzésénél a főelv az, hogy azok lehetőleg hiven tükrözzék vissza az épület rendeltetését.

Homlokzatrajz, l. *Homlokrajz.*

Hommage (franc., ejtsd: ommázs) a. m. hódolat, megtisztelés, tiszteleti ajándék.

Homme (franc., ejtsd: omm) a. m. ember, férfi; *H. d'affaires*, üzletember; *H. d'Etat*, államférfiu; *H. de lettres*, iró; *H. de qualité*, rendi személy. *H. aux ţ tits papiers*, Charcot francia idegorvos nevezte így el azokat a neuraszténiásokat, akik mielőtt orvoshoz mennek, panaszaikat, akár fontosak, akár nem, a legnagyobb gondossággal és részletességgel felírják.

Hommel, *Fritz*, a sémi nyelvészet művelője, különösen az asszirológia és a délarab filológia terén, szül. Ansbachban 1854 júl. 31. Tanulmányait Lipcsében végezte; 1877-ben a müncheni könyvtárnál nyert alkalmazást, míg 1885. u. o. egyetemi tanárrá nevezték ki. Főbb művei: Die äthiopische Übersetzung des Physiologus (Leipzig 1877); Die Namen der Säugetiere bei den südsemitischen Völkern (u. o. 1879); Die semitischen Völker und Sprachen (u. o. 1881—83); Die vorsemitischen Kulturen in Ägypten und Babylonien (u. o. 1883); Die sumeroakkadische Sprache und ihre Verwandtschaftsverhältnisse (u. o. 1884); Geschichte Babyloniens u. Assyriens (Berlin 1885—1889); Die älteste arabische Barlaamversion (Wien 1887); Aufsätze und Abhandlungen zur Kunde der Sprachen u. Litteraturen des vordern Orients (3 rész, Leipzig 1892—1901); Der babylonische Ursprung der ägypt. Kultur (München 1892); Südarabische Chrestomathie (1893); Sumerische Lesestücke (1894); Grundriss der Geographie u. Geschichte des alten Orients (a Handbuch der klassischen Alterthumswissenschaft c. gyűjteményben, München 1904); Die altisraelitische Überlieferung in inschriftlicher Behandlung (u. o. 1897), e munkában az újabb bibliatudomány (Wellhausen iskolája) ellenében a hagyomány történelmi értékeért tör lándzsát.

Hommes d'armes (franc., ejtsd: omm' dárm') a. m. csendőrség.

Homo (lat.) a. m. ember, férfiu; *H. novus*, új, fölvergődött ember; *H. proprius*, jobbágy; *H. sui juris*, önálló ember, ellentétben az *alieni juris H.*-val, aki még atyai vagy idegen hatalom alatt áll. — *H. regius*, l. o. — *H. primigenius*, l. o. — *H. Krapinensis*, l. *Krapinai lelet.* — L. még *Ember*, *Ősember.*

Homo, *Pollák* Illés (l. o.) írói álneve.

Homo... (gör.) a. m. együtt, egyenlő; összetételekben gyakori.

Homoblasztikus fejlődés (növ.) során a megtermékenyített petesejtből közvetlen (direkt) a kifejlett növényhez hasonló növény fejlődik, ellenben *heteroblasztikus* a fejlődés, ha előbb a kifejlett növénytől eltérő alakkal biró növény fejlődik és csak annak rügyéből alakul meg a kifejlett növény, tehát itt az ifjukori alak és a meglett növény közt különbség van (l. az *1—2. ábrát* a 228. old.), míg a H.-nél a kettő közt nincs különbség v. pedig a kettő egymásba észrevétlenül megy át. A heteroblasztikus fejlődésnek szép példája a lombos mohok fejlődése, ahol a protonema és a meglett növény közt nagy az eltérés.

Homocentrikus (gör.), közös középpontu.

Homocerk v. amphicerk kormányúszó, a Csontoshalaknak és egyes Vérteshalaknak külsőleg teljesen részarányos kormányúszója, melynek alsó és felső fele azonban nem egyértékű, mert a felső fél magában foglalja a gerincoszlop folytatását. Ellentéte a *heterocerk* kormányúszó (l. o.). Viszont *diphycerk* akkor a kormányúszó, ha nemcsak kivülről, hanem a gerincoszlop elhelyezkedését tekintve is teljesen részarányos.

Homocytotropismus, egy és ugyanazon szövet sejtjeinek egymásra gyakorolt hatása.

Homodichogamia (növ.), l. *Heteromesogamia.*

Homo diluvii testis, l. *Andrias Scheuchzeri.*

Homodont állatok, azok az állatok, melyeknek fogazatában az egyes fogak egyenlő alakuak. Ilyen fogazata van az emlős állatok kivételével majdnem az összes többi gerinceseknek. Ellentéte: *heterodont* (l. o.).

Homodromia (növ., a. m. egyirányosság, egyfelé fordulás v. irányulás), olyan eset jelölése, midőn a levél spirális iránya egyértékű két hajtáson ugyanaz, p. jobbra avagy balra csavarodik. Ellentéte az ellenirányos vagyis az antidromia.

Homoeo . . ., l. *Homeo . . .*

Homofon (gör.), olyan zene, amelyben — akárhány szólam játszik vagy énekel is együtt —

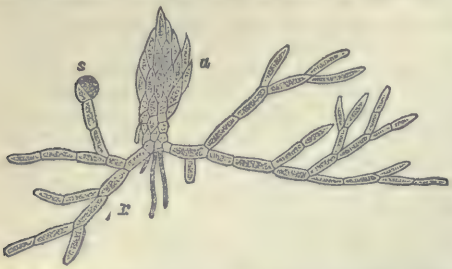

1. ábra. Funaria hygrometrica, moha, protonemája *r* rhizoidokkal, *s* a kicsirázott spóra, *a* a fejlődő száras mohnövényke.

csak *egy* vezető dallam domborodik ki. Ne zavarjuk tehát össze az egyszólamusággal. Minden egyszólamú zene természetesen H., de ha többen játszanak vagy énekelnek egyidejűleg, ez is lehet H. Ez a fogalom tehát nem egy *szólamra*, hanem egy *dallamra* céloz. Nem kell, hogy valamennyi szólam hangról-hangra ugyanazt csinálja (ez az *unisono)*; mindaddig, míg egy többszólamú tételben csak *egy* uralkodó melódiát hallunk (akár-

2. ábra. Thuya occidentalis, *1* ág fiatal termésekkel, *2* az ág hegye, *3*—*4* átmeneti, fiatalkori alakok. (*3* var. Elhvangeriana; *4* var. ericoides).

mily érdekes is a harmonikus kisérete), H. stílusról beszélünk. Ellentéte a *polifon*.

Homoforion (gör.) a. m. *epomadion* (l. o.).

Homogamia (növ.), a *dichogamia* (l. o.) ellentéte, amidőn a virágban mindkét ivar (porzó és termő) egyidőben fejlődik ki és képes a megtermékenyítésre.

Homogén (gör.) a. m. egynemű, egyenlő részekből álló. Valamely f $(x_1, x_2, \ldots, x_n)$, több változós függvény akkor *r*-ed rendű H. függvény, ha *t* minden értéke mellett

$$f(tx_1, tx_2, \ldots, tx_n) = t^r f(x_1, x_2, \ldots, x_n).$$

Homogeneizálás. Homogénnek nevezik az egyszínű fényt, mely prizmával többé színekre nem bontható. Ilyen a spektrum egyes színeinek megfelelő fény. H. olyan eljárás, mellyel homogén sugarakat lehet előállítani. Ilyenek a következők: 1. *A fény spektrumra való bontása.* Ha ugyanis valamely fényforrás fényét optikai prizmával v. ráccsal spektrummá bontjuk, annak egyes részeit vékony réssel ellátott ernyő segélyével elkülönithetjük. Egyszerűbb az eljárás, ha világítógázak vagy gőzök alkotják a fényforrást. Nem világító borszesz- v. gázlángba tartott konyhasódarabka gőzei jóformán homogén sárga sugarakat bocsátnak ki. Más fémek gőzei magas hőfokon sok világos csíkból álló spektrumot adnak; ha egy ilyen színt elkülönítünk, homogén fényt kaphatunk. 2. *Elnyelési módszer.* Vannak anyagok, melyek homogén sugaraknak csak bizonyos csoportját engedik át magukon. Így a rubinüveg csak a spektrum vörös részéből enged át sugarakat, míg a többieket elnyeli. 3. *Sokszoros visszaverődés alkalmazása.* Ha valamely fényforrás fényét egymásután olyan testekről veretjük vissza, melyek

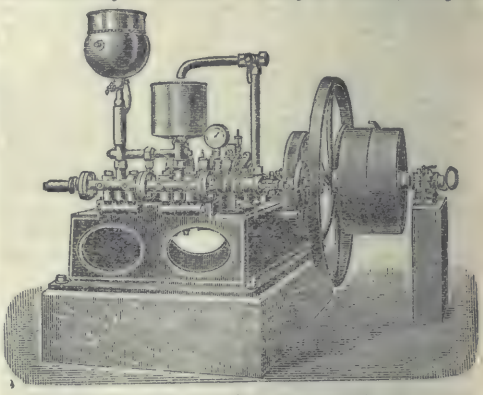

Schröder-Berberich-féle homogenizáló gép.

ugyanazon anyagból valók, némelykor nagyon homogén sugarak kaphatók. Így pl. *Rubens* és *Aschkinass* azt találták, hogy kósolapon való ötszörös visszaverődés után olyan sugarak maradnak meg, melyek hullámhossza 51·2 mikron (ezred milliméter). Az ilyen sugarakat maradéksugaraknak nevezik.

Homogenezis (gör.), hasonló emberfajták vérkeveredése. *Broca* szerint *H. abortiva*, ha a fogamzás sikertül, de a magzat nem életképes; *agenetika*, ha a magzat teljesen meddő marad; *disgenetika*, ha az ivadékok csak a szülők fajtáival párosodhatnak, de utódaik, a másodvérű korcsok terméketlenek; *paragenetika*, ha az elsővérű korcsok maguk között terméketlenekké válnak, a szülők fajtáival azonban korcsrasszot eredményeznek, és *eugenetika*, akadálytalanul továbbterjedő termékenységgel. *Heterogenezis* különböző, nagyon eltérő emberfajták meddő párosodása.

Homogenizált tej. A tejnek nagyobb távolságra való szállításakor gyakran tapasztaljuk, hogy a tej útközben a felmelegedés és huzamos rázás következtében vajjá köpülődik. Azt tapasztalták, hogy a tejben előforduló zsírgolyócskák

közül a nagyobbak ilyen körülmények közt szétpattannak és vajjá alakulnak. Ezért régen törekedtek e bajon segíteni. Először *Gaulin* francia mérnök (1892), majd *Julien* és 1904. *Berberich* német mérnök szerkesztettek olyan gépeket, melyeken átpréselik a tejet apró nyílásokon s ezáltal az összes zsírgolyócskák oly aprókká esnek szét, hogy az ilyen tejből vajat köpülni nem is lehet s az ilyen tej bármily távolságba szállítható, kiváltképen ha még közben pasztörözik is. Az ilyen tejet H.-nek nevezik, a gépszerkezeteket pedig homogenizáló gépeknek. A *Schröder-Berberich*-féle homogenizáló gépet tünteti fel a mellékelt *ábra*. Újabban arra használják e gépeket, hogy a lefölözött tejhez kókuszzsírt, «Premierjus»-t és más zsírokat keverve, növendékállatok felnevelésében a teljes tejet pótolják.

Homogén színek. Ha napfényt vagy valamely mesterséges fényforrásnak (pl. lámpának) fényét átlátszó anyagból készült hasában engedjük át, a fény színes alkatrészeire bomlik, t. i. a szivárvány színeire (l. *Színszórás, Színkép)*. Ha a színes sugárnyaláb útjába keskeny réssel ellátott ernyőt helyezünk, úgy, hogy a résen át csak egyféle fény, pl. vörös v. sárga mehessen át s ezen egyszínű fénynyaláb útjába ismét hasábot állítunk, ez a fényt irányából újra eltéríti, de többé színekre nem bontja. Az ilyen színt egyszerű v. homogén színnek v. fénynek nevezik s az optikai vizsgálatokban, különösen a fény hullámhosszának meghatározásakor, gyakran használják.

Homogentisinsav, l. *Alkaptonsavak*.

Homográfia, l. *Projektivitás*.

Homo Heidelbergensis, l. *Ősember*.

Homo homini lupus (lat.) a. m. ember embernek farkassa, B. Decsi János fordítása. Plautus Asinaria vigjátékának Lupus est homo homini, non homo sorából (2, 4, 88) ered.

Homoio... (gör.), l. *Homeo*...

Homoiochlamydeikus (növ.), l. *Virágtakaró*.

Homoiopropheron (gör.), a retorikában egyenlő kezdőhangú szók rosszulhangzó egymásra következése, pl. Aranynál (tréfásan): «Nyolc szomorú század szenny-szégyene ül nevemen már (Szép sziszegőn sziszegé)».

Homoioterm. Az orvosi klimakutatást szolgáló műszer, mely lényegében lehülési kalorimeter. Vízzel töltött fémdoboz, melybe hőmérő merül s melynek méretei úgy vannak megszabva, hogy fölszíne cm^2-enkint egy grammkaloria hőmennyiséget veszítve, a hőmérő 1° hősúlyedést jelez, tehát az éghajlat lehűtő hatását méri. Föltalálója Frankenhäuser.

Homoioterm állatok, l. *Melegvérű állatok*.

Homoiusios, l. *Arius*.

Homok (népiesen *föveny)*, olyan laza üledékes kőzet, amelyet a víz v. a szél hordott össze és amelynek egyes szemei a borsónagyságot el nem érik. A szemek nagysága szerint megkülönböztünk durva-, finomszemű és futó-H.-ot. A szemeken ritkán lehet a kristályformát felismerni; rendesen legömbölyödöttek. A legkülönfélébb ásványok és kőzetek szolgáltathatnak H.-ot felaprózódás révén. E szerint igen különféleképen állanak ellent a H.-félék az atmoszferiliáknak. Az át nem alakuló H.-ok (pl. kvarc-H.) és a könnyen átalakulók, amelyek kizárólag kilúgozható alkatrészekből állanak (pl. mész-H.) nem alkalmasak termőföld létrehozására; az ellentálló és bomló elegyrészekből álló H. kiváltképen alkalmas erre a célra. Megkülönböztetünk: 1. Kvarc-H., elegyrészei kvarc és 2—20% egyéb ásványtörmelék (földpát, csillám); az összes szemeket gyakran vasrozsda borítja, ami a H.-ot nagyon terméketlenné teszi. Gyakran tartalmaz drágakőszemeket (gyémánt, spinell, gránát) vagy termés fémszemeket (arany, platina); e helyeken az értékes elegyrészeket mosás útján választják el az értéktelen H.-tól. 2. Mész-H., laza mészkőszemecskékből áll, gyakran futó-H. finomságú; főképen a korállszigeteken hullámcsapás révén keletkezik. Mindig tartalmaz állati héj- v. csonttörmeléket. 3. Dolomit-H., majdnem kizárólag dolomit-szemecskékből áll, dolomitos kőzeteknek elporladása által keletkezik; dolomithamunak is hívják, súrolópornak használják. 4. Glaukonit- vagy zöld-H., kvarc- és glaukonitszemecskékből áll. 5. Magnetit-H., magnetitből, augitból, gránátból, cirkonból, spinellből, kvarcból áll; rendesen magnetitben gazdag kőzetek, pl. bazalt elmállása és iszapolódása által keletkezik; Tihany a Balaton mellett. 6. Vulkáni H. Vulkánok közvetlen közelében hatalmas rétegeket szokott alkotni. Lényegében apró lávadarabkákból áll, de igen sok kristály-töredék is van benne. A durva vulkáni H.-ot lapillinek, az egész finomat vulkáni hamunak hívjuk. A H.-ok többnyire csak flatal formációkban fordulnak elő (alluvium, diluvium és terciér). Idősebb formációkban szintén vannak azért tekintélyes H.-lerakodások, pl. a krétában és a szilúrban Oroszországban. Pommerániában és Kelet-Poroszországban a tengerparti H. a vándor léptei alatt különös hangot ad, főképen ha dagály után a part a napfény- és széltől gyorsan száradt meg. A sivatagban is találunk ilyenféle H.-ot, pl. a Vörös-tenger mellett a Dzsebel Negus hegyen. Mindezek teljesen tiszta, por- és agyagmentes kovás vagy meszes H.-ok, melyek szárazon mozgás alkalmával különös búgó hangot (a dinamogépekéhez hasonlóan) adnak. A tiszta, vastól mentes kvarc-H.-ot üveggyártásra használják. A glaukonitos H. nagy kálium- és esetleges foszfortartalma miatt ásványos trágyának szolgál (New Jersey); azonkívül csiszolóanyagnak és vakolatkészítésre is használják. Vakolathoz, habarcshoz legjobb az egyenletes, agyagmentes és élesszemű H. Altföldünknek egyik jellemző kőzete a futó-H., amely tekintélyes területeket foglal el. L. még *Delibláti homokpuszta, Futóhomok, Sivatag, Barkhán*.

Homok, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 541 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. Ungvár, u. t. Ungdarócz.

Homok, családi nevén *Cserzy Mihály*, író, szül. Szegeden 1865 okt. 16. Apjának régi, jónevű műhelyében tanulta a fodrászmesterséget és néhány évi külföldi gyakorlat után át is vette az üzletet. Noha a szegedi munkásbiztosító pénztár 1908. helyettes igazgatójának hívta meg, mégis megmaradt ipara mellett. Irni már 15 éves korában kezdett. Előbb verselgetett, később pedig a szegedi népéletet rajzoló színes, eredeti történetkéivel, novelláival és regényeivel tünt fel. Tárcái

a szegedi és a nagyobb fővárosi lapokban jelentek meg, közgazdasági és egyéb dolgozatai pedig részint a szegedi lapokban, részint szakfolyóiratokban. Kötetei: *Kint a pusztán* (Szeged 1899); *Falusi történetek* (Budapest 1901); *Földmívesek* (Szeged 1903); *Hazulról . . .* (Budapest 1907); *Siófoktól Keszthelyig* (u. o. 1909); *Játszik a délibáb* (Szeged 1912); *Vasárnap délután* (u. o. 1912).

Homokbálványos, újabb neve *Bavaniste* (l. o.) temesvármegyei nagyközségnek. (1910) 1448 ház, 6841 lak.

Homokba öntés, l. *Öntés*.

Homokbogár (állat), a *Cicindela* népies neve. L. *Cicindela*.

Homokbödöge, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 1212 magyar lak., u. p. és u. t. Ugod.

Homokbuckák, a homokos tájakat ellepő homokhalmok, melyek magassága hazánkban rendesen 10—30 m. közt váltakozik, helyenként még nagyobb, 40—50 m. L. még *Futóhomok*.

Homokdaganat, l. *Pszammoma*.

Homokdiód (azelőtt: *Oresácz*), kisk. Temes vármegye fehértemplomi járásában, (1910) 766 oláh és szerb lakossal, u. p. Temesőr, u. t. Karasjeszenő.

Homokércek alatt a «Weissliegendes» (l. *Permi szisztéma* és *Rézpala*) azon részeit értjük, amelyek rézkovanddal, tarkarézérccel, malachittal és azurittal annyira át vannak impregnálva, hogy fejtésre érdemesek, mint pl. Sangerhausen közelében. Itt a lefejthető réteg 3—4 cm. vastag és 5·7% rezet és 0·25% ezüstöt tartalmaz.

Homokeső. A szél gyakran felkapja a könnyű futóhomokot, magával viszi és más tájakon lerakja. 1896 febr. 25. a delibláti homokpusztákról származott homok a Dunán túl hullott le és megfestette a frissen hullott havat. 1901 márc. 10., 11. nagymértékű H. volt Közép-Európában, mely az afrikai homoksivatagból jött és légnyomási depresszióval kapcsolatban délről északra vonult; nyomát Dániáig lehetett követni. Néha a felső áramlatok nemcsak homokot, hanem egyéb könnyű testeket, virágport, rovarokat, apró békákat visznek magukkal és más vidéken hullatják le (csodaeső).

Homokfestés, a kinaiaknál és japánoknál használatos művészet, mely abból áll, hogy különböző színű homokból képeket és szőnyegszerű dekorativ mintákat hintenek ki. Az északamerikai indiánus törzseknél is ismeretes a H., különösen az istentisztelet helyiségeit nagy terjedelmű homokmozaikokkal díszítik. V. ö. Annual Report (1886—1887); Of the Bureau of Ethnology (Washington 1891).

Homokfogók, nyílt csatornák, melyek a gerebudvar (l. o.) felső v. alsó végén, v. pedig az ettől elágazó úsztatócsatorna elején, a fenék síkjában vannak alkalmazva. Ezeknek az a céljuk, hogy a víz által hozott bármily nagy köveket és a homokot felfogják, azonkívül pedig, hogy a fölös vizet oldalvást elvezessék. Ezek a rendesen fából szerkesztett csatornák 6—10 m. szélesek, egyik végpontjuknál csak 0·50 m., a másik végöknél pedig 1·50 m. mélyek és e ponton gerebbel és zsilippel vannak ellátva.

Homokforgatag, l. *Forgószél*.

Homokfúvógép, arra való, hogy a finom homokot v. csiszolóport (smirgli) erősen a köszörülendő tárgy felszínére vesse. A szemcséket gőz- v. légáramlattal s mintegy 25 m. másodpercenkinti sebességgel fuvatják a tárgy felszínére. A fúvó alakja szerint a homok sugáralakja is változik. Ez a munkagép csak rideg testek, így üveg, edzett acél, porcellán, öntöttvas stb. megmunkálására való, a rugalmas testek a szemcsék ütéseit változás nélkül állják ki. Ha tehát a rideg test felszínét hellyel-közzel rugalmas anyag (pl. staniol, gummi, papir, cink stb.) fedi be, az előbbin a fedés rajza szerint különféle idomok keletkeznek. Az üvegen igen jó fényhatás érhető el, ha vékony vörös üvegréteggel befedett fehér üvegről a H. segítségével hellyel-közzel a vörös üvegréteget leköszörüljük. Az ötvények felszínét a H. jobban

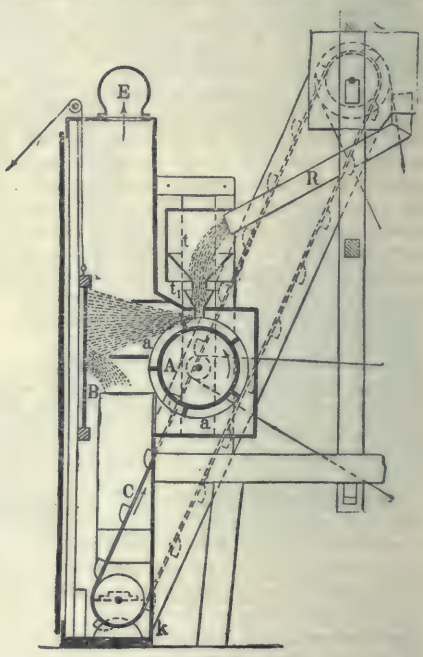

Homokfúvógép.

bágyasztja, mint a bágyasztó csáva. Használják még ezt a gépet a vasöntvények tisztogatására és a reszelők élesítésére is. Az eltompult reszelőket a reszelő vágásainak finomságához mért homoksugár hatásának teszik ki. Az üveg köszörülésére való H. szerkezetét az *ábra* láttatja. *A* kerék *a* gummilapátjai az *R* csőből a *tt*$_1$ tölcsérbe folyó homokot a gyors forgás következtében erősen a *B* üveglap felszínére ütik. A zsinóron lógó *B* üveglap följebb és lejebb állítható. A homokot *k* paternoster újból a homoktartóba emeli, a finom por pedig *E* nyíláson át távolodik el, hová az *A* kerék szele hajtja föl. A H.-ek feltalálója *Tilghman* volt. — Minthogy az öntvénytisztítóműhelyek munkásait a szálló por megtámadja, a komplikált öntvénydarabokat külön tisztítóműhelyben védősisakkal dolgozó munkások tisztítják a H.-pel, egyszerűbb kisebb tárgyakat pedig külön forgó-

asztalú H.-en tisztítanak, ahol a homokfúvó szájzók be vannak födve, a födőből pedig külön porelszívóval szívják el a finom homokot, úgy, hogy az nem kerül a műhely légkörébe. V. ö. *Mertens*, Das Sandstrahlgebläse im Dienste der Glasfabrikation (Wien 1890).

Homokfürdő. Gyógyító eljárás, melynek lényege, hogy az egész testet vagy annak egyes részeit száraz, meleg homokkal borítjuk. Megkülönböztetünk természetes H.-t, mikor a naptól fölmelegedett homokot a helyszínén vesszük alkalmazásba, — rendesen tóparton vagy tengerparton nap- és vízfürdővel kombináltan jön alkalmazásba, — és a mesterséges H.-t gyógyintézetekben kádakban alkalmazva. Ilyenkor a homokot gondosan szitálva, küzzítva s így gondos megszárítás után pontosan megszabott hőmérsékletre melegítve használjuk. Hatása erős izzasztás, a test különösebb fölhevítése nélkül. Csúzos bántalmak, izzadmányok stb. kezelésében használatos.

Homokgúzs (növ.), l. *Homokhúr*.

Homokhegy, Urvölgyhöz tartozó telep, Zólyom vmegye beszterczebányai j.-ban; Beszterczebánya városa itt ezüsttartalmu rézércbányát művel.

Homokhúr v. *homokgúzs* (*Arenaria* L., növ.), a Szegfűfélék génusza; 70 faja az egész földön, különösen az É.-i félgömb mérsékelt és hideg tájain van elterjedve. Füvek v. félcserjék. Európában, hazánkban is, igen közönséges a *kakuk*-H. (*A. serpyllifolia* L.). Egyéves. Szára igen ágas, levele apró, tojásdad, ülő, áttetszően pontozott. Az egész növény rövidszőrű. Virága leveles bogernyőben áll, csészelevele kihegyezett, a sziromnál 2—3-szor hosszabb, belső szirmai hártyás szegélyüek. Laza, homokos talajon, parlagon, vetésben terem.

Homoki ángolna (*Ammodytes*, állat), l. *Ammodytes*.

Homoki bolha, l. *Bolhák*.

Homoki bor, régi rossz hire arra viendő vissza, hogy a homoki szőllők nem részesültek a kellő mívelésben, közel voltak egymáshoz ültetve a tőkék, köztük babot, tököt stb. termesztettek és sokféle gyümölcsfák árnyékolták. Emellett a homoki vidékeken rendesen jó pince sincsen, s a bort többnyire föld fölött kamrákban tartották, ahol a tavaszig vagy nyárig sokszor megromlott. Mióta azonban a kellő szőllőfajták megválogattatván, 1—1·2 m. távolságra ültettetnek a jól megrigólozott talajban, minden érdeklődő meggyőződhetett, hogy kellő szakértelem és mívelés mellett a homokon is kitünő bort lehet termelni.

Homoki darázs, l. *Ammophila*.

Homoki egerek (*Psammomys*, állat), a hörcsögfejű egerek (Gerbillinae) alcsaládjába tartozó egérnem, melyre jellemző, hogy metszőfoga nem barázdált. Két faj ismeretes. A *zömök homoki egér* (*Psammomys obesus* Cretzschm.) kb. akkora, mint a vándorpatkány, de farka rövidebb. Háta vöröses homokszínű, fekete pettyekkel tarkított; oldalai és hasa világossárga; arca sárgásfehér; bajuszsörtéi feketék és fehérek. Észak-Afrikában és Ázsia délnyugati részében honos. Növényi részekkel táplálkozik. A másik homoki egérfaj (*Psammomys myosurus* Wagn.) Szíriában honos.

Homoki erdő, a síkság homokján keletkezett erdő, melynek főfaneme eredetileg a fehér és feketenyár, nyirkos helyeken a kocsános tölgy, kőris stb. Mintegy 40 év óta ezen eredeti fanemek helyét, különösen a nyárfélékét, a sokkal értékesebb akác és kisebb mértékben a feketefenyő foglalja el a homokterületek okszerű erdőgazdasági művelése következtében. Pozsony vármegye homokterületén (Malaczka tája) az erdei fenyő lép fel erdőt alkotóan.

Homoki fogoly (*Pterocles arenarius* Pall., állat), a mezei tyúkok családjába tartozó madárfaj. A kakas hasa fekete, torkán barnásfekete folttal és mellén hasonló szalaggal, különben színe szürkés, sárgásbarna. Csüdje csak elől tollas. Hazája Észak-Afrika, Dél-Európa és Közép-Ázsia homokpusztái. Állatkertekben gyakran láthatni.

Homoki ingola, l. *Orsóhal*.

Homoki kígyó (*Eryx*, állat), a Boa-félék (*Boidae*) családjába tartozó kígyónem. Törzse hengeres, feje kissé megnyúlt és apró pikkelyekkel fedett, farka nagyon rövid. A száraz, finom homokú pusztákon és sivatagokon honos. Eddig ismert 7 faját Ázsia D.-i és Ny.-i részében, Észak-Afrikában, Európában Görögországban, Romániában és Törökországban észlelték. Legismertebb faj a közönséges H. (*Eryx jaculus* L.), mely Délkelet-Európában, Nyugat-Ázsiában és Észak-Afrikában honos; 60—77 cm. hosszú. Rövid, tompán legömbölyített farkáról és a végbélnyílás mellett levő két sarkantyualakú csökevényről könnyű felismerni. Testének felső része sárgás v. rozsdásszürke alapszínű, feketés barna, többé-kevésbbé négyszögletes foltokkal olyképen tarkázott, hogy különböző színárnyalatok jönnek létre. Hasoldala világosabb színű; egyszínű v. fekete foltos. Számos fajváltozata ismeretes. Főleg gyíkokkal táplálkozik.

Homoki nád (növ.), l. *Ammophila*.

Homoki növény (növ., *planta arenicola* vagy *arenaria*), olyan növény, amely kiválóan vagy éppenséggel homokos földben szeret tenyészni. A H. nem ritkán a más jellemű szomszédterület növényének átformálódása. A hazai H. a környező vagy közel hegységen is nő (p. a Rákos növényei a budai hegyeken vagy a temesi homoké Versecz-en). A magyar homoki növényzet jó nagyrésze hazánk flórájának kiváló érdekessége. A hazai H. máshol termő testvérfajánál rendesen kisebb termetü, apróbb virágú, gyakran keskeny levelü v. keskeny sallangú s a levélnek a nagyobb fokú kipárolgás csökkentése céljából viasz- v. másnemü bevonata vagy szőrözete is van. Egy más sereg H. ismét lekopaszodása folytán különbözik más testvéreitől. A legkiválóbb sajátság, amiről a pusztai növény fölismerhető, a karcsú, merev termet, a hamvas szín, bizonyos fokú szárazság v. levefogyottság, a keskeny, egyenes, merev, csaknem szúrós levelek v. (ha a levél hasogatott v. ágas) levélsallangok, továbbá az apró virágok. Ez a merevség és lefogyottság végre a száraz szirmokkal vagy virágtartókkal, a szalmavirággal nyilatkozik. Legszembeszökőbb ez a jellem azokon a növényeken, amelyeknek a homokpusztákon az árvalányhaj a jellemző alakja.

Homoki szőllők, a mai szőllőmívelésben a filloxera ellen való védekezésnek egyik módja az immunis homoktalajokba való telepítés. Marion

marseillei tanár állapította meg, hogy az aigues mortesi-tengeröböl partján az ott levő finom kvarchomokba ültetett tőkék nemcsak filloxeramentesek, hanem a filloxera által belepett gyökeres szőllővesszők ide ültetve szépen tovább fejlődnek. Egy hónap mulva a vesszőknek új gyökérzetük nő, s a filloxerának nyoma sem marad rajtuk. E megfigyelések után nevezték az ilyen homoktalajokat immunis vagy filloxeramentes talajoknak. Bayles tanácsára azután Dél-Franciaországban nagy kiterjedésű homokterületeket ültettek be szőllővel. Hazánkban főleg az Alföldön nagyon régen, már az Árpád-házi királyok uralkodása idejében voltak H., homoki borainknak azonban rossz híre volt, a szőllőfajták megválasztása és művelése is helytelen lévén, többnyire gyenge és savanyú borok termettek a homokon. Homoki szőllőmívelésünk a filloxera pusztítása után nyert nagyobb lendületet, midőn Miklós Gyula borászati kormánybiztos a franciaországi tapasztalatok után az addig jóformán értéktelen homokterületek beültetésére buzdította a szőllőbirtokosokat. 1883-ban ő alapította a kecskeméti állami homok-szőllőtelepet, melynek főcélja az volt, hogy megmentse a régi magyar szőllőfajtákat, s emellett kisérleti térül szolgált annak megállapítására, hogy hazai szőllőfajtáink közül melyek a homokra valók, s milyen mívelés lesz megfelelő a homokon. A homoki szőllőtelepítések sikere a homoki szőllőmívelésnek rohamos és állandó emelkedését vonta maga után annyira, hogy ma már az 1911. évi statisztikai adatok szerint a szőllővel beültetett immunis homokterület 223,178 kat.-hold, vagyis hazánk egész szőllőterületének 41·17%-a, amely csak 1·4%-kal kisebb, mint hegyi szőllőink egész területe. Új ültetésű homoki szőllőink, a fajták helyes megválasztása s a gondosabb mívelés mellett igen jó borokat teremnek. Fehér homoki boraink mint közönséges borok a hasonló hegyi borokkal kiállják a versenyt s alkoholtartalom tekintetében kedvező évjáratokban túlszárnyalják azokat. A homoki vörös boraink között pedig legjobb hegyi vörös borainknak találjuk párját. Nagy jelentősége van a homoki csemegeszőlló termelésének is. A homoktalajok immunitása azok kvarctartalmával van összefüggésben. Legalább 60% kvarchomoknak kell a talajban lennie, hogy az filloxeramentes maradjon. Arra nézve, hogy mi az oka a homok immunitásának, a legáltalánosabban elfogadott nézet az, hogy a laza kvarc-homok omlóképessége lehetetlenné teszi azt, hogy benne repedések, menetek képződhessenek. A filloxera tehát a homokban csak addig él, amíg születése helyén táplálékot talál; s ha ez elfogyott, akkor tönkre megy, mert tovább vándorolni nem tud, Vanucelli szerint a homokszemek közötti tér nem elég nagy ugyan arra, hogy a kifejlődött filloxera ott tovább mozoghasson, de a fiatal filloxerák vándorlásukhoz mégis elegendő utat találhatnak. Ő tehát a fönt mondottak mellé még azt fűzi, hogy a filloxera növekedése alkalmával a laza homok mozgásba hozatik, s az annyira reá lapul a filloxerára, hogy közötte és a homok között hajcsöves hézag marad, s ha eső esik, vagy ha a talajvíz felszáll, a hajcsöves hézagok megtelnek vízzel s a filloxera emiatt megfullad.

A homoktalaj filloxeramentességét iszapolással szokták megállapítani, de gyakorlatilag igen egyszerűen a Liebermann Leó dr. által feltalált képlékenységi próba útján tudjuk meg, hogy immunis-e a homok. A homokból egy maroknyit $^1/_4$—$^1/_5$ résznyi vízzel összegyúrni próbálunk. Az immunis homok v. nem gyúrható, v. ha összegyúrható, a kiszáradás után könnyen szétesik, míg a nem immunis homok könnyen gyúrható s alakját a kiszáradás után akkor is megtartja, ha a belőle gyúrt ujjnyi vastagságú hengert megfogjuk s felemeljük.

A homokszőllők telepítésénél nagyon fontos munka a talaj elegyengetése, a forgatás, a pajorok összeszedése, továbbá a forgatás után a homok megkötése. A szőllőfajták között igen jól beváltak a homokon az olasz rizling, erdei kövidinka, szerémi zöld, nagy burgundi, cabernet és merlot, mely utóbbi kettő kevés, de kitünő bort ad. A kadarka régi homoki fajta, bőven is terem, de kevesebb értékű siller v. pirosas színű bort szűrnek belőle. Csemegeszőllőnek a chasselas-fajták ajánlhatók. Ültetésre legtöbbször sima veszszőt használnak s azt fúró után ültetik el. A megeredésben alig van különbség sima és gyökeres vesszők között. Az ültetési távolság 1 m. a sorok és tőkék között, de ha fogatos művelést alkalmaznak, akkor 120 cm. sor- és tőke-, esetleg 120 cm. sor- és 80 cm. tőketávolság a legjobb. A művelési mód lényegében nem különbözik a hegyi szőllőkétől. Istállótrágya hiányában jó sikerrel alkalmazzák a műtrágyákat. Az alföldi régi homoki szőllőkben a karó nélküli, ú. n. gyalogművelés is szokásban van. Az immunis homoktalajon telepített szőllők 6 évi adómentességben részesülnek.

Homoki szőrfű (növ.), l. *Elymus.*

Homoki tündök (növ.), l. *Helichrysum.*

Homoki vipera, l. *Vipera.*

Homokkert, Debreczenhez tartozó telep Hajdu vm.-ben, (1910) 3986 magy. lak., postaügynökség, u. t. Debreczen.

Homokkomárom, kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 353 magyar lak., u. p. Hosszuvölgy, u. t. Nagykanizsa.

Homokkő, olyan törmelékes kőzet, amely homokszemek összecementálódása révén keletkezik. A szemek legfeljebb borsónagyságuak (pszammitkőzet); ha nagyobbak, akkor a H. átmegy konglomerát- és breccsiába, ha pedig kisebbek, akkor az agyagpalába (pelit-kőzet). Szemnagyság szerint megkülönböztetünk durva és finomszemű, a kötőanyag (cement) szerint kovás, agyagos, meszes, dolomitos, márgás, vasas, bitumenes, aszfaltos H.-et. A kovás H.-ben a kvarcszemeket kvarc, opál vagy kalcedon cementálja egybe; ha kovás a kötőanyag, akkor a kvarcszemek erősen csillognak ú. n. kristály-H. Az agyagos H.-ben rendesen sok muszkovit-csillámot látunk és pedig főkép a réteglapokon; ha a csillám igen bőséges, akkor csillámos-H. vagy H.-pala a neve. Ha a cement elég tiszta kaolin és a kvarc mellett bőséges földpáttöredék is van jelen, akkor földpát-H. vagy arkóza a neve; ha pedig a cement részben agyagos és részben meszes, akkor márgás H. a neve. A vastartalmú H. barna vagy vörös színű. El-

vétve cement gyanánt szolgálhat a sulypát, cölesztin, gipsz, dolomit, vaspát vagy mangánoxid is. A két utóbbi elmállásánál sötét barnavasérc- vagy barnakőfoltok keletkeznek, ú. n. tigris-H. A csomós H.-ben vagy csomós ércben (Knottenerz) borsónagyságú galenitcsomók vannak; ezek a H.-ek a Rajna mentén 80 m.-nyi réteget alkotnak és ki is aknáztatnak. Rézben gazdagok az orosz permi H.-vek is. A glaukonitos H. v. zöld H. bőséges glaukonitot tartalmaz; a kötőanyag meszes, márgás v. tisztán glaukonitos. A kristályosodott H.-nál a réteglapokon kősó utáni pszeudomorfozák vannak. Az elüvegesedett H. (Buchit) olyan H., amely valamely eruptiv kőzet (pl. bazalt) kontaktusában részben megolvadt és a kihűléskor üveges állapotban merevedett meg; többnyire oszlopos elválást mutat. A hajlítható H.-re nézve l. *Itakolumit*. A H. többnyire jól rétegezett. A rétegezésre merőlegesen gyakran repedezett, aminek folytán kockaalakú sziklákká válik szét (ú. n. quaderek), pl. a Sächsische Schweizban, Eszak-Amerikában; e vidékeket jellemzik a mélyen bevágott völgyek. Az agyagos, meszes és márgás H. könnyen elmállik; a kovás és vasas nehezebben. A gömbös H.-vek szintén szilárdabb gömbös-héjas szerkezetü H.-darabok (Feleki-hegy Kolozsvár mellett). H. minden formációban előfordul és a vizekben ma is keletkezik. Sokféle névvel szokás jelölni őket, majd a kor után, amelyben keletkeztek, majd a helység vagy a hegység után, ahol előfordulnak. Különösen fontos a «tarka-H.», amely triasz-kori és vörösen tarka színü; a permkori verrukano, amely sok porfirtörmeléket tartalmaz; a liaszkori H.-be van beágyazva nálunk számos széntelep, ú. m. a Mecsek-hegységiek, a drenkovaiak; krétakori a szászországi Quader-H.; harmadkori az apoka-H., amely a Mátrától É.-ra tekintélyes területet foglal el és amelybe a salgótarjáni barnaszéntelepek vannak beiktatva. Budapest határában az ú. n. Hárshegyi H. fordul elő a budai Hárs-hegyen. A roppant területet beborító Kárpáti-H. (Sáros, Ung, Máramaros stb.) részben kréta-, részben eocén-kori agyagos H.; agyagos cementje miatt mindig nedves és kellemetlen agyagszagot áraszt; belőle épül hazánkban főkép az ÉK.-i határvidéken a sok egészségtelen nedves lakás. A H. sokféle gyakorlati alkalmazást nyer: építőkő; a durvább szemü malomkőnek, a finomszemü köszörükőnek való.

Homokkötés, l. *Futóhomok-kötés*.

Homokliliom (növ.), l. *Hőlye*.

Homokmégy, nagyk. Pest-Pllis-Solt-Kiskun vm. kalocsai j.-ban, (1910) 4770 magyar lakossal; postahivatallal, u. t. Öregcsertő.

Homokmintázás, l. *Öntés*.

Homokóra v. *fövenyóra*, az időmérés legrégibb eszköze, mely állítólag a régi kinaiaknál is ismeretes volt. A H. két, lehetőleg egyforma nagyságú, kúpalakú edényből áll, melyeknek lyukas csúcsai egymáshoz vannak illesztve. A felső edényt bizonyos mennyiségü homokkal töltik meg, mely aztán bizonyos idő alatt a nyíláson át az alsó edénybe folyik; ha a felső edény kiürült, a H.-t megfordítják, hogy ismét a homokkal telt edény áll felül. A H.-t még a XVII. sz.-ban Rivaltus csillagászati megfigyeléseknél használta; jelenleg csak imitt-amott falusi templomokban találhatni H.-t, melyet régente a szószékre állítottak fel, hogy a pap meghatározhassa prédikációjának időtartamát. A török vándorcigányoknál ilyen H. manapság is használatban van. A H. az idő és a halál attributuma; ezt rendesen csontvázznak ábrázolják, mely H.-t visel kezében vagy fején. A H.-t a hajó sebességének mérésénél, a mérőorsó kivetésénél használják. Rendesen kétféle H. van a hajón, egy olyan, melynél a homoknak az egyik üvegtölcsérből a másikba való átömlése egy fél percig és a másiknál egy negyed percig tart.

Homokos (azelőtt: *Mramorák*), nagyk. Temes vm. kevevárai j.-ban, (1910) 4663 német, oláh és szerb lak.; vasútállomás, posta-, távirda- és távbeszélő hivatal.

Homokos kő, az olyan drágakő, melyben apró idegen szemek vannak mint zárványok; amennyiben az ilyen kő nem egészen tiszta, a H. tulajdonképen már hibás drágakő.

Homokpapiros, olcsóbb fajtája a csiszolópapirosoknak (smirgli-papir). Készítéséhez szívós papirost használnak, ezt enyvvel bemázolják s erre homokot szórnak.

Homo Krapinensis, l. *Krapinai lelet*.

Homokrosta, l. *Cséplőgépek*.

Homokszén, az olyan kőszén, mely a tűzben szétaprózódik és földes, laza maradékot hagy hátra.

Homokszentgyörgy, kisk. Somogy vm. barcsi j.-ban, (1910) 1405 magyar lak.; vasútállomás, posta- és távirdahivatal.

Homokszentlőrincz, Szalkszentmártonhoz tartozó puszta Pest-Pilis-Solt-Kiskun várm. dunavecsei j.-ban, (1910) 576 magyar lak.; vasútállomás, posta- és távirdahivatal.

Homokszil (azelőtt: *Ulma*), nagyk. Temes vm. fehértemplomi j.-ban, (1910) 3887 szerb, német és oláh lak.; vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal.

Homoktalaj, a kvarchomokot nagyobb, 70%-ot meghaladó mennyiségben tartalmazó talaj, melynek a homok minősége és a mellékalkatrészek mennyisége szerint több változata van, ú. m. a főképen apró, finom szemcséjü homokból álló *futóhomok* (l. o.), az *agyagos H.* 10—20% agyagtartalommal, a *televényes H.* 5—10% televénytartalommal, a *meszes H.* 4—10% mésztartalommal és a durva szemcséjü *kavicsos* homok. A különböző H.-okat általában az jellemzi, hogy csekély vízfoghatóságuk miatt száraz természetüek s hogy csekély tápanyagkötő-képességök miatt növényi tápanyagokban szegények, tehát soványak; ezen okból s mivel bennük a szerves anyagok gyorsan felbomlanak, inkább gyakran — kétévenként — és gyengébben, katasztrális holdanként 100—150 métermázsa, lehetőleg korhadt szarvasmarha- v. sertéstrágyával trágyázandók. Laza voltuk miatt könnyen művelhetők, a mélyrétegü, televényes és agyagos H.-ok kivált csapadékos éghajlat alatt nagy becsben állnak. Ilyen H.-on különösen a rozs, az árpa, a burgonya és a répa, továbbá a gyümölcs s a szőllő szokott jól díszleni, míg az egyoldalu H.-ok csak rozs, burgonya, pohánka s vidékenkint csillagfürt termelésére alkalmasak, a silány H. pedig csak vagy juhlege-

lőnek vagy erdőnek való. V. ö. *Cserháti* S., Talajismeret (Budapest 1902).

Homoktégla, mesterségesen megkeményített mészhomok-keverékből készített téglaalakú építő. Készítése és használata főleg ott indokolt, ahol megfelelő, jó téglaagyag nincsen, viszont élesszemű, agyagmentes homok és olcsó mész rendelkezésre áll. Ezen oknál fogva a H. igen elterjedt Németországban, — viszont Budapesten, amely híres elsőrendű agyagjáról — csak nehezen bir tért foglalni. Előnye, hogy az előállítás télen-nyáron át történhetik, hogy az egyes téglák méretei, élei pontosak s így az ezzel való falazás rendesebb, szabályosabb, — végül, hogy teherbíróbb, mint a közönséges fali tégla és az előállítási ár is rendesen csekélyebb. Hátránya, hogy a mi helytelen méreteink mellett egy-egy H. súlya 0·5—1·00 kg.-al nehezebb, mint a rendes tégla, s így a kőmívesek nem dolgoznak szívesen ezzel az anyaggal. Előállítása akként történik, hogy a homokot oltott mésszel gépileg keverik (mint a vakolatot, de víz nélkül), s igen erős présben téglákká sajtolják. E téglákat kisebb vasúti kocsikra rakják, s több ilyen kocsit betolnak egy légmentesen elzárható kazánba. A kazán levegőjének erős megritkítása után több légnyomású vízgőzt bocsátanak be, amely át meg átjárja a téglák pórusait, s a megkeményedéshez szükséges vegytani folyamatot létrehozza. A szénsavas mészhidrát ugyanis kettedszénsavas mésszé alakul át. A kispesti Wekerle-telep 1000 háza H.-ból épült, s azóta Budapesten számos 4—5 emeletes bérháznál is alkalmazásba vették.

Homokterenye (azelőtt: *Homokterenne*), kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 1472 magyar lakossal. Az északmagyarországi egyesített kőszénbánya és iparvállalat részvénytársaságnak itt szénbányái vannak. Vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Homoktorlatok, túrzások, a homokbuckák hosszan nyúló láncolatai. Gyakoriak lapályos tengerpartokon, hol a hullámverésnek és a szélnek művei.

Homoktölcsér v. *homokforgatag*, l. *Forgószél*.

Homoktövis (növ.), l. *Ezüsttövis*.

Homokvágány. Nagyobb lejtőben fekvő állomások terelő csonkavágányainak vége 8—10 m. hosszban és mintegy 10 cm. magasságban homokréteggel vonatik be. Célja ennek az esetleg megfutamodott kocsik sebességének mérséklése, hogy így a csonkavágány végén levő bakkal az ütközés ereje gyöngíttessék.

Homokzátony, l. *Zátony*.

Homokzsákok, homokkal vagy földdel megtöltött zsákok, melyekkel háborúban építendő erődítéseknél a mellvéden lőréseket alkotnak, lejtőket beburkolnak, sziklás terepen lövegsáncokat építenek stb. Az orosz-japán háborúban a H. igen kiterjedt alkalmazásnak örvendtek, így pl. ha a fagyott talaj a sáncmunkálatokat lehetetlenné tette, a japán gyalogság még a támadáshoz való előnyomuláskor is vitt magával H.-okat, hogy a tűzvonalban gyorsan fejvédeket és puskatámasztékot létesíthessen.

Homolaterális a. m. azonoldali. Az idegrendszer jobb felének egyes részei testünk jobb oldalát, más részei azonban keresztezetten annak baloldalát látják el idegekkel; éppen ezért idegrendszerünknek vannak azonoldali, H. működései, ellentétben a keresztezett, azaz *kontralaterális* működésekkel.

Homolicz, község, l. *Omlód*.

Homolka *József*, térképész, született Hlinszkón, Csehországban, 1840 febr. 26., megh. 1907 dec. 2. 1857-ben jött Magyarországba mint kataszteri mérnök, az 1866-iki hadjáratban mint hadnagy vett részt, 1870. került az államnyomdához térképésznek, majd a térképészeti osztály vezetője volt mint főmérnök. Önállóan megjelent térképei: *Iskolai atlasz* (10. kiadás); *Magyarország közigazgatási és közlekedési-, földmívelési-, hegy- és vízrajzi* térképei 1:900,000 arányban; *Budapest térképe* 1:10,000 és 1:20,000; *Pestmegye fali térképe* 1:150,000; *Magyarország hegy- és vízrajzi térképe* iskolai használatra 1:2.160,000 és még sok más.

Homolle (ejtsd: omol), *Jean Théophile*, francia archeológus, szül. Párisban 1848 dec. 19. Az Agrégé d'histoire, majd az athéni francia régészeti intézet tagja lett és 1877—87. a Delosz szigetén történt ásatásokat vezette, miközben értékes szoborműveket és fontos föliratokat fedezett föl. 1887. Les archives de l'intendance sacrée 315—166 a. C. és De antiquissimis Dianae simulacris Deliacis c. értekezéseivel doktori címet nyert. Franciaországba visszatérvén (1878) Nancyban, majd (1884) a Collège de France-on tanár lett. 1891. az athéni École française igazgatójának választották meg. 1892 óta a francia akadémia tagja. 1892 óta vezette Delfi (l. o.) romjainak nagyméretű fölásatását, a róla szóló nagy publikációt (Fouilles de Delphes, 1892 óta folyamatban) is ő szerkeszti. V. ö. Le temple d'Apollon; Inscriptions à Delphes; Histoire du temple de Delphes c. cikksorozat a Bulletin de Correspondance Hellénique évfolyamaiban. 1904-ben kinevezték a Louvre igazgatójává, mely állását a Lionardo da Vinci-féle Mona Lisa kép eltűnése alkalmából elvesztette; erre Athénbe vonult vissza.

Homolog (gör.), a biológiában a. m. hasonló fejlődésű.

Homologáció (gör. a. m. jóváhagyás, franc. *homologation*), a francia jogi műnyelvben a perenkívüli eljárás valamely cselekményének, pl. a családtanács határozatának, az örökösödési osztálynak bírói jóváhagyása; továbbá a választottbírósági ítéletnek a felek részéről elfogadása; a vasúti díjszabás H.-ja Franciaországban a vasúti díjszabás állami jóváhagyása.

Homolog daganat, l. *Daganat*.

Homologia (gör.), egyértelműség, megegyezés, hasonlóság. 1. *Katolikus egyházi téren* H. az ünnepélyes hitvallás, vagyis annak nyilvános kijelentése, hogy az illető a katolikus egyház tanaival egyetért, azokat igazakul vallja. A vértanuknak szenvedéseik előtt, v. közben, az Úr Krisztus istensége mellett tett ünnepélyes bizonyságtételei is H.-nak neveztettek. Úgyszintén H. az egyházba visszatértek hitvallása, midőn előbbi tévelyeiket megtagadva, a kat. tanítást elismerik.

2. *Állattani* értelemben az állatok testét alkotó szerveknek anatómiai és fejlődésbeli megegyező-

sége, tekintet nélkül azoknak működésére. A H. alapja a közös származás; a homolog szervek tehát csak törzsfejlődéstanilag egyenlő eredetű szervek lehetnek, külső alakjuk és működésük azonban a törzsfejlődés során megváltozhatik (l. *Működésváltás*). Pl. a különböző gerinces állatok elülső végtagjai homolog szervek, mert törzsfejlődésileg egyenlő eredetűek és anatómiai szerkezetük is hasonló, jóllehet külső alakjuk és működésük igen különböző. Az állatokon észlelhető H.-k nyomozása az összehasonlító boncolástan (anatomia comparativa) főfeladata.

3. *Növénytani* értelemben *homolog szervek*: *A)* a különböző növénycsoportok alakra és működésre hasonló szervei: 1. amelyek monofiletikusan egy és ugyanazon alapalakból származnak, pl. mikrosporangium és porzótok (filogenetikus H.); 2. a polifiletikus párvonalas képződmények az eltérő fejlődésű sorozatban, amelyek az illető szerv fejlődése előtt határolódtak el (organisatorius H.), pl. az akrogyn és anakrogyn májmohok levelei. *B)* u. a. növény alakra és működésre különböző szervei, amelyek fejlődésük és helyzetük szerint u. a. szervek csoportjába tartoznak, pl. a lomblevél és a porzólevél.

4. *Kémiai* értelemben. Azokat a szénvegyületeket, melyek hasonló kémiai szerkezettel bírnak, de egymástól összetételükben egy v. több CH_2 csoporttal különböznek, *homolog vegyületeknek* nevezzük, e vegyületek alkotta szorozatot pedig *homolog sorozatnak* mondjuk. A homolog sor tagjainak összetétele egy általános képlettel kifejezhető. Kémiai sajátságaik egymáshoz nagy mértékben hasonlók. Fizikai sajátságaik változásában is rendszerint szabályszerűség áll fenn. Az előállításaikra szolgáló eljárások is egyformák. A szénvegyületek legnagyobb részét homolog sorozatokba lehet foglalni és ez által a rendkívül nagyszámú vegyületek fölötti áttekintés nagy mértékben meg van könnyítve. Egyike az ilyféle homolog sorozatoknak a C_nH_{2n+2} általános képletű szénhidrogének, az ú. n. paraffin-szénhidrogének sorozata.

CH_4 metán	C_4H_{10} bután
C_2H_6 etán	C_5H_{12} pentán
C_3H_8 propán	C_6H_{14} hexán stb.

5. *Földrajzi* értelemben homologoknak nevezzük a Föld olyan részeit, amelyek külsejük, a látszat után ítélve egymáshoz hasonlók. Mivel az ilyen hasonlóság belsőbb, szerkezeti vagy fizikai földrajzi indokokra nem támaszkodik, csak mulandó külsőre, azért a tudományos földrajzban nem sokat ér. Így szokták Európa három félszigetét (Pyreneus, Appenino, Balkán) Ázsia három félszigetével összehasonlítani (Arábia, Előindia és Hátsóindia), ennek azonban így semmi tudományos alapja s értéke sincs.

Homolog sorozat, l. *Homologia*, 4.

Homolog szervek, l. *Homologia*.

Homologumena (gör.), l. *Antilegomena*.

Homolog vegyületek, l. *Homologia*, 4.

Homomorphia (növ.) az a jelenség, midőn a növény minden virágjában a bibe és porzószál egyenlő hosszú. Ellentéte a *heteromorphia* (l. o.).

Homo mousteriensis Hauseri, *Homo mousteriensis de la Quina*, l. *Ősember*.

Homomyaria (állat), l. *Kagylók*.

Homonádok *(homonades)*, Xenophon szerint pisidek, Taurus egyik vad népe, mely már a görög világban is sok bajt okozott rablásai által s csak Augustus korában hódolt meg. Területük kicsiny termékeny völgy volt, hozzáférhetetlen sziklák ölében, hol az üldöző seregek elől megvonultak. Kiepert kutatásai szerint ez a vitás terület Kembos völgye lenne Melas (Manaogat Csai) forrásvidékén.

Homonim (gör.), az a szó, mely egyenlő hangzás mellett különböző fogalmakat jelez.

Homonna, nagyk. Zemplén vm. H.-i j.-ban, a Laborcz mellett, (1910) 4508 magyar, tót és német lakossal; a járási szolgabirói hivatal székhelye, van járásbirósága, telekkönyve, adóhivatala, pénzügyőrbiztosi állomása, kir. közjegyzősége, sóhivatala, polgári és kereskedelmi iskolája, állami faipari szakiskolája, villamos műve, 2 gőzmalma. Élénk marhavására, vaj, sajt- és mézkivitele van. Vasuti állomás, posta- és táviróhivatal, telefonállomás. Trefort Ágost szülőházát 1899. emléktáblával jelölték meg.

Homonnai, 1. *Petőfi* Sándor álneve. — 2. *H. Béla, Vajda* János álneve.

Homonnai *Albert*, drámaíró, szül. 1882., megh. Budapesten 1911 szept. 5. H. 1906. tünt föl *Az ifjú Csokonai* c. drámájával, mely megnyerte a debreczeni szinház pályadíját s ugyancsak ott szinre is került. Második drámáját, a görög mezbe öltöztetett *Gyges és Tudó*-t, melyben azonban a neveken és milieun kívül nincs valójában semmi görög, a Magyar Szinház 1910. adta elő. Megjelent egy kötet verse *Kagylógyöngyök* címmel és *Oberammergau* (1910) címen az ott szinre kerülő passio-játékokról irt egy művet.

Homonnaolyka, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 325 rutén és német lak., postahivatal, u. t. Izbugyaradvány.

Homonnarokitó, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 429 rutén lak., u. p. és u. t. Koskócz.

Homonna-takcsányi h. é. v. A Máv. Homonna állomásától Takcsány fejállomásig vezető, rendes nyomtávolságú, 26·8 km. hosszú, gőzüzemű h. é. v. Megnyílt 1909 nov. 30. A Máv. üzemében van.

Homonnay-család. A Róbert Károly korában Salernóból Magyarországba szakadt *Drugeth* főrangú család 1380. megszerezte a zemplénmegyei Homonnát s ettől kezdve a Drugethek ifjabb ága H.-nak is nevezte magát. A Drugeth-családnál már felsorolt tagjain kívül említendők még: 1. *H. Ferenc*, főkamarás; a mohácsi csata után (1526), melyben rettenthetlen bátorságának adta tanújelét, Szapolyai János pártfele, ki őt tárnokmesterré meg Ung és Sáros vmegye főispánjává tette. Bár a pozsonyi országgyűlés számüzetéssel fenyegette, ha a kitüzött határnapig nem szegődik I. Ferdinánd hívének, H. mindazonáltal megmaradt Szapolyai hűségében, sőt ennek az 1532. kassai gyűlésen több főurat és szepességi várost is megnyert. Elesett 1532. a terebesi ütközetben. — 2. *H. Gábor*, I. Ferdinándtól elpártolván, Szapolyai János híve lett. 1536-ban a ravasz Csernahora Ulrik, Ferdinánd szepességi kapitánya elfogta és csupán tetemes váltságdíj lefizetése után bocsá-

totta szabadon. 1541-ben visszatért az ingatag ember Ferdinánd hűségére, s Ung és Zemplén vmegye főispánja lett. Erőszakoskodás és zsarolás miatt többször emeltek panaszt ellene. — 3. *H. Gáspár* és *János*, 1492. a karthausiak lechnici kolostorát fegyveres népükkel megrohanták és kifosztották. Azonban 1505 körül, mintegy engesztelésül, dús adományokban részesítették a pálosok ungvári zárdáját. — 4. *H. György*, János fia, szül. 1633., megh. 1661. Homonnán a ferenciekneк zárdát építtetett. 1659-ben Felső-Magyarország főhadvezére lett. — 5. *H. István*, több izben részt vett *Giskra* János (l. o.) ellen intézett hadi vállalatokban. 1459-ben azonban a cseh martalócok elfogták. Csak tetemes váltságdíj fejében sikerült megszabadulnia. — 6. *H. István*, 1527. Zemplén és Ung vármegye főispánja. Szapolyai János buzgó párthíve. Érdekében többször ment Lengyelországba követnek. 1538-ban kassai kapitány is volt. — 7. *H. István*, Ung és Zemplén vmegyék főispánja, 1566. Kapus nevű falunál a tatárokat, kikkel Schwendi Lázár nem mert megütközni, katonákkal és parasztokkal megtámadta és széjjelverte. 1588-ban Rákóczi Zsigmonddal harcolt Szikszónál a törökök ellen, amidőn majdnem életét veszté. 1593-ban nagy szerepe volt Fülek várának a töröktől való visszavételében. 1594-ben Báthory Istvánnal együtt, 7000 katonával, Szécsény mellett meglepte és megverte a törököket. 1596-ban részt vett a magyarokra szerencsétlen eredményű mezőkeresztesi ütközetben. 1599 előtt halt meg. — 8. *H. János*, Zemplén vmegye főispánja, buzgó királypárti ember. 1632. a Császár Péter-féle parasztlázadás lecsendesítésében fáradozott. 1635-ben országbiró lett. Megh. 1645. — 9. *H. László*, anyjával, Drugeth János özvegyével, 1384. alapította a pálosok ungvári kolostorát.

Homonnay *Imre*, tanár és író, szül. Diósgyőrben (Borsod vm.) 1784 júl. 9. Miskolczon és Sárospatakon tanult, azután 1810. tanárnak ment Losonczra, de betegsége és az abból fejlődött búskomorsága miatt 1824. lemondott állásáról. Sok küzdelem után 1838. újra meghívták tanárnak Rimaszombatba, de nyugtalan lelke itt sem tudott beilleszkedni a viszonyok közé, s 1840. ott hagyta állását. 1844-ben megszabadult kínzó agybántalmaitól s 1852-ig nevelősködött. Innen kezdve nem tudunk semmit életéről, azt sem, mikor halt meg. Költeményeinek egy része az Ajándék, a Felső-Magyarországi Minerva s a Koszorú c. folyóiratokban jelent meg, vagy önállóan, azonkívül sokat fordított németből és latinból főként Ovidiust. Ez utóbbiak közül a Tristia és Epistulae ex Ponto fordításait ki is nyomatta. (P. Ovidius szomorú versei 1823. és Pontusi levelei 1827.) Többi fordítása kevésbbé fontos; kívülük csak az életrajzi szempontból érdekes verses műve említendő: *Beszélgetés a versíró és a halál között* (1845).

Homonnazávod (azelőtt: *Zavodka*), kisközség Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 242 tót lak.; u. p. és u. t. Homonna.

Homonomia v. *homonom szelvényezettség*, a test szelvényezettségének az a fajtája, amikor az egyes szelvények, jelentéktelen különbségeket nem tekintve, egymáshoz hasonlók. Ilyen homonom szelvényezettségű állat pl. a giliszta, a pióca stb. Ellentéte a *heteronomia*.

Homo novus (lat.), l. *Homo*.

Homophon (gör.), l. *Homofon*.

Homophyadikus (növ.), l. *Heterophyadikus*.

Homoplasztika, l. *Átültetés* (orvosi).

Homo primigenius, így nevezte el *Schwalbe* az ó-diluviumban élt spyi-neandertali embertipust, mely külön ősfajként áll szemben a mai fajjal: Homo sapiens Linné-vel szemben.

Homo proponit, Deus disponit (lat.) a. m. ember tervez, Isten végez.

Homoptera *(Egyenlőszárnyuak* v. *Egyféle szárnyuak*, állat), a Félfedelesszárnyú rovarok *(Hemiptera)* rendjének egyik alrendje. Jellemző, hogy elülső és hátulsó szárnyuk egyforma, vagy pedig hiányzik. Ide tartoznak a kabócák, a levéltetvek, a pajzstetvek, a tetvek stb. L. még *Félfedelesszárnyuak*.

Homo regius (lat.) a. m. királyi ember. 1. A régi magyar jogrendszerben a királynak vagy országbirónak oly kiküldöttje, akit egyes peres (végrehajtási) cselekmények foganatosításával biztak meg. A H.-nak nemes embernek kellett lennie. A H.-okat különösen a vegyesházbeli királyok óta alkalmazták, róluk rendelkezik az 1492. XLIII. és az 1495. IX. t.-c. A XVIII. sz. közepe táján ez az intézmény megszünt. — 2. Újabb alkotmányos életünkben H.-nak szokás nevezni a királynak azt a bizalmasát, akit politikai válságok, különösen kormányválságok idejében megbíz azzal, hogy a válság megoldása tekintetében szerezzen tájékozódást. A H. megbizatása rendszerint az, hogy tájékozódjék, sikerül-e a kormányt megalakítania. Megbizatásának sikere esetében azután rendesen megkapja a valóságos megbizást a kormány megalakítására.

Homorító gyalu v. *horgas gyalu*, a már összeállított hordó feje belső felületének, ahová a csin jön, legyalulására, lesimítására való. A H. a munkafelület homorusága miatt szántalpú.

Homoród, az Olt folyónak két egymással párhuzamos irányú, jobboldali mellékfolyója, Udvarhely és Nagy-Küküllő vármegyékben, mindkettő a vármegye K.-i határán, a Hargita-hegységben, a Galusa-tetőtől D.-re fakad s DNy.-i irányban folyva, H. községnél Kis-Küküllő vármegyében egyesül s rövid futás után Ugrónál az Oltba ömlik. A Nagy-H. hossza 70, a Kis-H.-é 60 km.

Homoród, 1. kisk. Hunyad vm algyógyi j.-ban, (1910) 1160 oláh lak.; u. p. Alkenyér, u. t. Algyógy. — 2. *H.* (Hameruden), nagyk. Nagy-Küküllő vm. kőhalmi j.-ban, (1910) 1490 német és oláh lakossal, vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal és telefonállomással, takarékpénztár, turbinamalom és villanymű r.-t. Van állami ménteleposztálya. — 3. *H.*, l. *Homoródfürdő*.

Homoródalmás, nagyk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 2381 magyar lakossal (1884 unitárius); postahivatallal, u. t. Okland. Eredetileg *Álmos* néven, hét községből keletkezett. Templomát a hagyomány szerint a Jeruzsálemből visszatért pápa szentelte föl. A Vargyas patak völgyében van a híres *homoródalmási barlang* vagy *Kőlyuk*, eredetileg *Csudálókő*. A barlang 30 méternyire nyílik a völgy feneke fölött függélyes

sziklafalon, mely létra nélkül hozzáférhetetlen volt. Iránya DNyÉK.-i, hossza 760 m. Előcsarnokából, mely mintegy ezer embert fogadhat be, cseppkővel díszített keskeny folyosók visznek beljebb; képződményei közül említendő a Függőkő, mely alatt csak hajolva lehet továbbjutni. A barlang utolsó üregében friss víz bugyog. E néhány emberrel védhető barlang sokszor volt menedékhelye a népnek, így 1704. báró Tige tábornok pusztításai elől itt talált a község népe biztos buvóhelyet. Közelében a *Kőcsűr* nevű sziklakapu van. A vargyasi völgyszoros mint tájkép is igen nevezetes.

Homoródbene, nagyk. Udvarhely vm. udvarhelyi j.-ban, (1910) 957 német és oláh lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Homoródardócz (Draas), nagyk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 1058 német és oláh lak.; a szászföld egykori szélső városa, nevezetes román stílű ág. evang. templommal, postahivatallal, u. t. Kacza. Házai a régi szász építkezés védelmi rendszerét és zárkózottságát mutatják. V. ö. *Orbán* Balázs, A Székelyföld leírása (Pest 1868).

Homoródfürdő, Kápolnás faluhoz tartozó szerény fürdőhely, Udvarhely vármegye udvarhelyi j.-ban. A fürdő a Hargita-hegységben 561 méter magasságban, gyönyörű fenyveserdőben fekszik. Négy ásványforrása közül kettő ivóvíznek, kettő fürdésre szolgál; vizök kitünő földes, vasas savanyúvíz, mely általános testi gyengeség esetében, vérszegénységben és vese- s gyomorbajokban jó hatásunak bizonyult. Vannak tükör- és kádfürdők, a fürdővendégek részére 80 szoba áll rendelkezésre. Klotild-forrása kedvelt élvezeti víz. A fürdő Kápolnásfalu község tulajdona. Nyáron posta- és telefonállomás van itt, télen u. p. és u. t. Szentegyházasfalu. V. ö. *Solymosy* L., A homoródi vasas savanyuvízforrások kémiai elemzése (Budapest 1881).

Homoródi hegység, az Erdélyi felföld egy kisebb hegylánca, mely Udvarhely vmegyében a Kis- és Nagyhomoród völgye közt ÉK.-ről DNy.-ra húzódik. Hossza 35 km., szélessége 3—5 km. A H. erdős, nem magas, hullámos hegyhát, mely trachittufából és konglomerátból áll s É.-on a Hargita-hegységhez csatlakozik, míg D.-en az Olt lapályára végződik. Legnagyobb magassága 832 m. A Nagyhomoród folyó az Oltmelléki, a Kis-H. a Persányi hegysortól választja el.

Homoródjánosfalva, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 367 magyar lak.; u. p. Homoródszentpál, u. t. Kacza.

Homoródkeményfalva, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 427 magyar lak.; u. p. Homoródszentmárton, u. t. Okländ.

Homoródremete, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 286 magyar lak., kik kőipart üznek (épületkövek, malomkövek, lépcsők stb.), u. p. Kénos, u. t. Székelyudvarhely.

Homoródszentlászló, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 207 magyar lak., u. p. Székelyudvarhely, u. t. Bögöz.

Homoródszentmárton, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 889 magyar lak., postahivatal, u. t. Okländ.

Homoródszentpál, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 740 magyar lak., postahivatal, u. t. Okländ. Régi kastélyának ma csak festői romjai látszanak.

Homoródszentpéter, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 289 magyar lak., u. p. Homoródszentpál, u. t. Okländ.

Homoródújfalu, kisk. Udvarhely vm. homoródi j.-ban, (1910) 401 magyar lak., u. p. és u. t. Okländ.

Homoródvölgyi h. é. v. A Máv. Homoród-Kőhalom állomásától Lövéte községig rendes nyomtávolsággal és gőzüzemmel 37 km. hosszuságban tervezett h. é. v. Közigazgatási bejárása 1912 okt. 22. történt meg.

Homorogi főesperesség, a váradi püspökség részét tette. A Sebes-Körös balpartján a Sebes-Köröstől a Kölesérig, Nagy-Váradtól Békés vm. határáig nyúlt. 1566-ban megszünt. Nevét a Nagyszalonta mellett eső Oláhhomorogtól vette. V. ö. *Bunyitay*, Váradi püsp. köre.

Homorszög, Besenyszöghöz tartozó puszta Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1910) 841 magyar lak., u. p. és u. t. Besenyszög.

Homorú a. m. vájt, l. *Domború*.

Homorú lencsék, l. *Lencsék*.

Homorú pengék azok, amelyeknek egyik vagy mindkét lapja vájtidomú, hogy ezáltal a penge kisebb súlyú legyen.

Homorú tükör, l. *Tükrözés*.

Homorú vész, l. *Kupás vész*.

Homo sapiens *L.*, a ma élő emberfaj természettudományi neve.

Hómosó-ér *(Humusoer)*, a Névtelen szerint (22. fej.) Töhötöm és Harka hódításainak egyik határa a honfoglalás idejében. Rajta csak a Szatmár és Bihar vmegyékben folyó Ér vizét érthetni. Marót ellen a magyar sereg a H.-en lefelé haladva nyomult.

Homospórások (növ.), l. *Egyféle spórájuak*.

Homo sum, humani nihil a me alienum puto (lat.) a. m. Ember vagyok, nem tartok semmi emberi dolgot magamhoz idegennek; idézet Terentiusból (Heautontimorumenos, I. 1, 25).

Homoszeiszták (gör.), azok a vonalak, amelyeket kapunk, ha térképen azokat a helyeket kapcsoljuk össze, amelyek valamely földrengést egy és ugyanazon időben éreztek.

Homoszexualitás (gör.-lat.), a nemi ösztönnek az a rendellenessége, midőn az a saját nembelije iránt nyilvánul meg, ellentétben a *heteroszexualitással*. Előfordul az egész föld népeinél. Egyes helyeken nemcsak tűrik, hanem valósággal intézmény v. vallásos cselekmény. A régi kulturákban a görögöknél, egyiptomiaknál találjuk. Az európai kulturnépek között 1—5% a homoszexuális. A nők között ép oly gyakori, mint a férfiak között. Gyakori tudósok, orvosok, írók, művészek, színészek között, igen gyakori borbélyok, pincérek és pincérnők között. A homoszexuálisok igen nagy része művészi hajlamú. A H.-t ma általában veleszületett hajlamosságnak tekintik, mely mellett az egyén teljesen egészséges lehet. Nem tagadható azonban, hogy gyakran ideges állapotokkal kapcsolatosan fordul elő. A homoszexuális emberek az emberi fajnak egyik szexuálbiológiai fajtáját képviselik. A homoszexuálisok egy része

azonban az ellenkező nembelihez való vonzódást is mutat, ezek a *biszexuálisok*. Igy tehát van homoszexuális, heteroszexuális és a kettő között áll a biszexuális (ú. n. harmadik nem). Míg a homoszexuálisok nagy része egészséges családból származik, addig egy részénél családi terheltséget is találunk. A H. legnagyobb valószínüséggel örökölhető. A H. már a gyermekkorban mutatkozik, néha serdülés idején. Az álmaik gyakran homoszexuálisok. A homoszexuális vágy az esetek többségében plátói barátság kötésében nyer kielégítést, ritkán fordul elő nemi érintkezés, paederastia. A homoszexuális férfi gyakran nőies, a homoszexuális nő gyakran férfias testi és szellemi tüneteket mutat, sőt egész gondolkodásuk, viselkedésük, szokásaik, ruházkodásuk megfelelően alakul át. Míg Franciaországban, Olaszországban, Németalföldön a H. törvénybe nem ütköző, hacsak kiskoruak ellen, erőszak alkalmazásával, vagy a közerkölcs megsértésével nem jár, addig Angliában, Németországban, Ausztriában és nálunk a btk. a H.-t minden alakjában üldözi. Ausztriában és nálunk ez a nőkre nem vonatkozik, azok büntetlenek. Újabban az utóbbi országokban is mozgalom indult meg a H. büntetlensége érdekében, ha a társadalom érdekeit nem sérti.

Homotaktikus virágzatok, egynemű, egyszerű (tehát v. csak fürtös, v. csak bogas) virágzatok összetételei. A H. lehetnek *dibotryák*, amilyen a kalász, buga, összetett sátor, összetett ernyő, összetett fej, vagy *dicymák*, amilyen a bogernyő, ecset, álernyő, forgó összetett alakja, amidőn pl. az összetett forgó egyszerű forgókból áll. A H. ellentéte a *heterotaktikus virágzat* (l. o.).

Homotermikus talaj, a szilárdabb sziklás talaj, amelynek hővezető képessége nagyobb, egyenletesebb és amelyben a nap melege mélyebbre hatol és télen lassabban vész el.

Homotipikus koponyák (azaz hasonló tipusú koponyák) azok, amelyeknél a hosszuság: szélesség, hossz.: magasság és mag.: szél. indexek (jelzők) ugyanazon variációs csoportba esnek.

Homo trium litterarum (lat.) a. m. tolvaj, mert a tolvaj latinul («fur») 3 betüből álló szó.

Homousios és **homoiusios**, l. *Arius*.

Homozygota (gör.), két olyan csirasejt egyesüléséből származó csirasejt neve, melyeknek valamely sajátság kifejlődését tekintve, egyenlő a kezdeményük *(Anlage)*. A H.-k lehetővé teszik a szóban forgó sajátság tiszta öröklődését és tiszta továbbtenyészthetőségét. Ellentéte a *heterozygota*, melynek valamely sajátság kifejlődését szabályozó kezdeményei különbözők. A belőle fejlődő nemzedékeken tehát ez a sajátság különbözőképen fejlődhetik ki. L. még *Mendel-féle törvény*.

Homöo . . ., l. *Homeo . . .*

Hompesch, 1. *Alfred*, gróf, német politikus, szül. 1826 szept. 16. Schloss-Voordtban (Belgium), megh. 1909 jan. 21. Berlinben. Tagja volt már az észak-német szövetség gyülésének, 1874 óta pedig a birodalmi gyülésnek és a porosz urakházának. A centrum-párthoz tartozott s ő indítványozta 1894. a jezsuita-rend ellen hozott kivételes törvény felfüggesztését. Ballestrem visszalépése óta (1893) ő volt a párt elnöke.

2. *H., Ferdinand*, báró, a Johannita-rend utolsó nagymestere, szül. Düsseldorfban 1744 nov. 9., megh. Montpellierben 1805 máj. 12. 1772—1797-ig a bécsi udvarnál képviselte a rendet, azután az itt szerzett összeköttetései révén Rohan nagymester utóda lett Malta szigetén. Mikor Napoleon 1798 jún. 10. ott kikötött, H. vonakodott a partraszállást megengedni, de a franciák seregét leverték, mire H. kapitulált, átadta Lavallette fővárost a franciáknak és évjáradék igérete fejében eltávozott a lovagokkal a szigetről. Ezután Triesztbe ment és méltóságát 1799 júl. 6. I. Pál cárra ruházta át.

3. *H., Karl*, báró, politikus, szül. 1740 körül, megh. Windsorban 1812. Előbb az osztrák hadseregben szolgált mint tiszt s érdemeiért utóbb a magyar indigenátust kapta. 1788-ban otthagyta a katonai pályát s a magyar kereskedés fellendítése érdekében Angliába utazott, majd felajánlotta szolgálatait a török háborúban a királynak, II. József azonban gyanuból visszautasította és H. most már teljesen azoknak a magyar elégületleneknek táborába ment át, akik 1788., élükön báró Orczyval, összeesküvést szőttek József ellen. Az összeesküvő nemesek titka kipattant. H.-t Bécsbe utaztában letartóztatták. József császár azonban szabadlábra helyeztette, miután H. megfogadta, hogy ezentúl külföldön él. Ezután II. Frigyes Vilmos porosz király hadsegéde lett. Új állásában nagy tevékenységet fejtett ki a magyar felkelés előkészítése körül és a porosz udvart is segélyadásra ösztökélte. II. Lipót megkoronázása után az összeesküvés tárgytalanná vált és igy a porosz udvar is elejtette a terhére levő H.-t; sőt Hertzberg miniszter a reichenbergi kongresszuson késznek nyilatkozott őt az osztrákoknak kiadni, mely veszély elől H. Angliába menekült, hol katonai szolgálatba lépvén, a yorki herceg oldalán a harctéren kitüntette magát és nagy vagyont szerzett. 1800-ban mint angol tábornok utazott Bécsbe, de letartóztatták és kiutasították, mire visszatért Angliába. V. ö. *Wertheimer* Ede, Egy szabadsághős II. József korából (Budapesti Szemle 1896 jan.); Pester Lloyd (1897 máj. 21.).

Homran, néptörzs, másképen *hamra* (l. o.).

Homrogd, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 807 magyar lak., posta- és távbeszélőhivatal, u. t. Szikszó.

Homsz (hibásan *Hemsz*), város Sziriában, l. *Emesa*.

Homunculus (lat.) a. m. emberke. Paracelsus szerint a vegyfolyamat által előállított ember, ellentétben a természetes úton nemzettel. A preformációs elmélet *(Albertus Magnus Haller*, 1708—1777) a petét a rügyhöz hasonlította, amelyben a levél és virág részei kicsiben már készen vannak. Az ember petéjében is készen van a H., minden egy időben keletkezik, csak megnő. Ez az elmélet 1759. bukott meg *(Caspar Friedrich Wolff*, 1733—1794).

Hon a. m. haza (l. o.).

Hon *(A)*, politikai napilap, 1863 jan. 1. indult meg, tulajdonos-kiadója és szerkesztője *Jókai* Mór volt; rövid idő alatt a lap nagy tekintélyre emelkedett, mert a határozati párt első publicistái támogatták. Már az első évben gróf Zichy

Nándor cikkéért a szerkesztőt is elitélte a katonai törvényszék egy évi fogságra, melyből ápr. 23-tól egy hónapot kitöltött a József-kaszárnyában, a szerkesztéstől pedig eltiltották; azért azt *Urházy* György vette át. 1865 aug. 17-től ismét Jókai szerkesztette 1882 aug. 31-ig, mikor a lap *Csernátoni* Ellenőrébe olvadt és Nemzet címmel kormánypárti lap lett. 1867 jan. 2-tól esti kiadásban is megjelent; 1869-től az Athenaeum adta ki.

Hon., az angol *honourable* (l. o.) szokásos rövidítése.

Hón, a Tájszótár szerint a. m. váll, ebből ered a hónalja.

Honalapítás, l. *Honfoglalás.*

Hónalj. 1. *H.* vagy *hónaljárok (axilla, fossa axillaris)*, a felkar, a mellkas oldalsó fala, a nagy mellizom és a széles hátizom által határolt bemélyedés. A H. bőrében erős szőrszálak s igen nagy verejtékmirigyek vannak. A bőr alatt nagymennyiségű zsíros kötőszövet tölti ki az árkot s ebben a zsírpárnában vannak beágyazva a H.-i erek, idegek és nyirokcsomók. Az erek között legfontosabb a felső végtagot ellátó kulcscsontalatti verőér, melynek sérülése halálos lehet. A nyirokcsomók igen fontosak, mert egyfelől a karral, másfelől az emlővel függenek össze s így ezen területek betegségeinél elsősorban duzzadnak meg.

2. *H.* (növ.), az a szög, melyet a levél a felette levő szárrésszel bezár. A levelek H.-ában rügy van, a *hónaljrügy.*

Hónaljfa v. *fej-kötő*, az ácsmunkában szelemeneknek és mestergerendáknak álló oszlopokkal való összekötésénél fordul elő, ha a szelemeneknek és mestergerendáknak az oszlopok közötti szabadon függő hosszát megrövidíteni akarjuk.

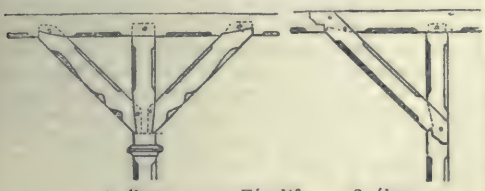

1. ábra. Hónaljfa. 2. ábra.

A H. vagy — mivel ha csak lehetséges, kettőt alkalmazunk — H.-k rendszerint 45° szög alatt támaszkodnak az oszlopba és azzal vagy csappal *(1. ábra)*, vagy rálapolással *(2. ábra)* vannak összekötve.

Hónaljozás, v. némely vidéken *irtás* és *gyomlálás*, a fölösleges hónaljhajtások eltávolítása. Zöldoltványok készítésénél fontos munka ez, mert a hónaljhajtások megerősödése az oltás rovására történik. A hónaljhajtásokat nem kell tőből eltávolítani, mert ekkor a másik, ott levő mellékrügy csakhamar kihajt, míg ha a hónaljhajtást úgy távolítjuk el, hogy alsó két levelét meghagyjuk, akkor a másik rügy nem fakad ki. L. még *Szőllőtő.*

Hónaljpikkely (növ.), l. *Helobiae.*

Hónaljrügy (növ.), l. *Hónalj.*

Hónaljsarj (növ.), a levél hónaljában keletkező sarj v. hajtás. — Hónaljsarjadzás, l. *Ecblastesis.*

Ho-nan, északkinai tartomány, a Vei-ho és Hoang-ho vidékein, területe 176,000 km²., kb. 22 millió lakossal (125 lakos 1 km².-en). K.-en sík vidék, Ny.-on ellenben hegyes-dombos, egészen 2400 méterig emelkedve, DK.-i részén a Huai-hegység határolja, DNy.-on pedig a Fu-niu hegység, amely a Sung-sanban 2440 méterig emelkedik. Vizeit a Fu-niu-san választja szét két részre, az egyik a Han-kiangba, a másik rész a Hoang-hoba ömlik. Klimája enyhe, halmai műveltek, kitünően öntözött lösztalaja rendkívül termékeny, ezért a Huai-king-fu vidékét Kina kertjének is nevezik. Főterményei: kukorica, rizs, árpa, mák (ópiumkészítéshez), gyapot, gyümölcsök, kakifüge (Diospyros Kaki), citrom stb. D.-i részében szén-, réz-, cinóber- és talkbányák vannak, selyemgyártása is jelentős. Fővárosa Kai-föng-fű. A Hoang-ho 1887-iki áradásai nagyon megviselték ezt a tartományt. H. város 190 km.-nyire van Kai-föngtől, szép emlékekkel, fontos kereskedelmi utak keresztezőpontján.

Hónap vagy *hó*, a Hold földkörüli keringésének ideje. Mivel a Hold keringésének látszólagos tartama a kiindulási pont szerint különböző lehet, többféle H.-ot különböztetünk meg. 1. *Sziderikus* H. az, mely alatt a Hold valamely álló csillagtól kiindulva ugyanahhoz visszatér, ez 27 nap 7 óra 43 perc 11·5 másodpercnyi tartamú; 2. *tropikus* vagy *periodikus* H., míg a Hold a tavasznapéjegyenponttól ahhoz visszatér, ez a precesszió (l. o.) miatt rövidebb, mint a sziderikus és 27 nap 7 óra 43 perc 4·6 másodpercig tart; 3. *szinodikus* H., mely holdváltozástól holdváltozásig tart és leghosszabb — 29 nap 12 óra 44 perc 2·9 másodperc —, minthogy közben a Föld is előre megy pályáján; 4. *drakonikus* vagy *sárkány*-H., mely alatt a Hold felszálló csomójától ehhez visszatér, tartama 27 nap 5 óra 5 perc 36 másodperc és végre 5. *anomalisztikus* H., a Hold mozgásának ideje perigeumtól perigeumig, hossza: 27 nap 13 óra 18 perc 37·4 másodperc. A H.-ot régóta használták az időszámításra, annál is inkább, mert 12 H. közel annyi, mint a napév; ezért néha az év 12-ed részét *nap*-H.-nak is nevezik (átlagos hossza 30 nap 10 óra 19 perc 4 másodperc). Keleten a Hold-éves naptárban a szinodikus H. szerint számítottak, mikor is felváltva 29 és 30 napos H.-okat használtak, ilyen még ma is pl. a törökök éve. Az egyiptomiak 12 hónapja 30 napos volt, mihez még 5 kiegészítő napot csatoltak; a zsidóknak 12, 29 és 30 napos H.-juk van, melyekhez a szökőévben egy 13. H. járul. A rómaiak eredetileg 10 H.-ot használtak; március, április, május, junius, quintilis, sextilis, szeptember, október, november, december, melyekhez Numa Pompilius csatolta a januárt és februárt és melyeket (46. Kr. e.) Julius Caesar sorozott a mai rendbe mai nap-számmal. Tiszteletére lett a quintilisből július, Octavianus Augustus tiszteletére pedig a sextilisből augusztus. Későbbi elnevezések (mint április helyébe Nero, május helyett Claudius, sőt a halálbüntetés terhével megrendelt Domitián az október helyett) eltüntek és ma is ugyanazokat a neveket és a napok ugyanazon számát használjuk, mint Julius Caesar után. A franciák rövid éltü köztársasági naptára 12 harmincnapos H.-ot rendelt 5 kiegészítő (szökő évben 6 kiegészítő) nappal. L. *Év, Kalendárium.*

Hónapok neve. A közönségesen használt hónapnevek római eredetüek; pl. *Martius*, mely eleinte a hónapok elseje volt, Mars istentől; *Januarius* Janus istentől vette nevét; *Junius* vagy Junótól, vagy az első konzultól, Lucius Junius Brutustól; a *Julius* hó Julius Caesartól, a naptár reformálójától vette nevét, mert e hóban született, azelőtt *Quintilis* volt a neve, mert ez volt az ötödik hónap, mint *Sextilis* a hatodik (később *Augustus)*, *September* a hetedik stb. Hazánkban régebben a szentekről s ünnepekről vett elnevezések voltak használatban: *boldogasszony hava, böjtelő-hó, böjtmás-hó, Szent György hava, pünkösd hava, Szt. Iván hava, Szt. Jakab hava, kisasszony hava, Szent Mihály hava, Mindszent hava, Szent András hava, karácsony hava.* Sylvester János az ő latin-magyar nyelvtanában más magyar neveket ajánlott a hónapok elnevezésére; azt mondja, hogy valamint a februárt és márciust böjtelő-hónak és böjtmás-hónak nevezik, el lehetett volna valamennyi hónapot nevezni az évszakokról ilyenformán: *télelő, télmás, télharmadhó* stb. Tudjuk, hogy ezeket a neveket, módosítva, csakugyan használatba vették a mult században (télelő, télhó, télutó). Más magyar hónapneveket is említ, melyeket a természeti jelenségektől vett: *főhó* vagy *erős hó, fagyhó, fűhegy, kinyíló hó* stb. Ezeket, legalább részben, a nép is használhatta még akkor, mert Sylvester maga mondja a fagyhónál: «Hunc quidam etiamnum *asszú hó* vocant, sicut et sequentem *fűhegy*». Ez annyival hihetőbb, mert a *fűhegyet* még mai napság is megtaláljuk a Kiskunságban; egy halasi elbeszélésben ezt olvassuk (Nyelvőr, VIII., 84.): «Egyszer csikónyúzás volt fűhögyön, kis télbe (májusban)». Már pedig tudjuk, hogy a vogulok és osztjákok is ilyenféle nevekkel illetik az ő tizenhárom holdhónapjukat; pl. a vogulok az áprilist fagyhónak, a májust avarfűhónak nevezik, szintúgy van az osztjákoknál szénacsináló hó, mint Sylvesternél kaszáló hó és arató hó. De más ugor népeknél is szakasztott ilyen elnevezéseket találunk. Így nevezik a finnek a januárt tölgyhónak, az augusztust gabonahónak stb. A XVIII. sz. végén Barczafalvi Szabó Dávid, a hírhedt nyelvújító, ilyen magyar neveket ajánlott: *zúzoros, enyheges, olvanos, nyilonos, zöldönös* stb. Az 1834-iki Hazai Vándor c. naptárban találkozunk ismét több javaslattal a hónapnevek magyarosítására nézve. Az egyik nyilván Barczafalvit utánozta: *jégtönös, zuzmorós, olvanos, szikkanós* stb. Egy másik javaslat azt akarta, hogy a római Junius, Julius, Augustus példájára régi vezéreinkről s királyainkról kereszteljük el a hónapokat: Attila, Árpád, Béla, Lajos, István. A magyar hónapnevekre vonatkozó kísérletek tetemes része össze van állítva a *Magyar Nyelv* c. folyóirat 1910. évfolyamában (406—415. l.).

Hónapos drágakövek. Keleti eredetű felfogás, hogy bizonyos viselt drágakövek jó vagy káros hatással vannak az emberi szervezetre. E hatásokat időszakonkint másnemüeknek és erejüeknek tekintik. Keleten ma is megtartják még és hónaponkint a következő sorrendet követi, aki teheti: január—jácint, február—ametiszt, március—jaszpisz, április—szafír, május—achát, június—smaragd, július—ónix, augusztus—karneol, szeptember—chrizolit, október—berill (aquamarin), november—topáz, december—rubin.

Hónapos retek (növ.), l. *Retek.*

Hónapos rózsa (növ.), l. *Damaszkusi rózsa.*

Hónaposság, a tehenek havonkint ismétlődő eredménytelen folyatása. Egyik gyakori oka a belső nemzőrészekben és ezek körül fejlődő gümőkór, ezért régebben általában ezt a betegséget értették H. alatt. L. *Tuberkulózis.*

Hónapos vakság a. m. *havi vakság* (l. o.).

Hónapszám a. m. havi tisztulás (l. o.).

Honárulás, l. *Felségsértés, Hűtlenség.*

Honczér (azelőtt: *Honczisor)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 570 oláh lak.; u. p. és u. t. Honcztő.

Honcztő (azelőtt: *Gurahoncz)*, kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 997 magyar és oláh lak., az arad-körösvölgyi vasút állomása, posta- és táviróhivatallal, telefonállomással; takarékpénztár, hitelszövetkezet, fürészmű, cement- és agyagárugyár.

Honda, 1. *San Bartolomeo de H.*, város Tolima colombiai departamentóban, a Magdolna és Guali összefolyásánál, 3000 lak. A forró éghajlatu (29·5° C) város egykoron jelentékeny kereskedelemnek volt székhelye. A Magdolna eddig hajózható. H.-nak a Guali jobb partján levő részét 1805. a földrengés egészen tönkretette; a balparti rész újabb keletü. — 2. *H.*, kikötő a Karaibi-tenger Bahia Honda (Bayahonda) öble mellett, a Goajira (l. o.) félszigeten.

Hondecoeter (ejtsd: hondekúter), hollandi festőcsalád. Tagjai: 1. az antwerpeni születésű *Gillis d'H.*, megh. 1638. Tájképfestő volt, Amsterdamban élt. — 2. Fia, *Gysbert d'H.*, szül. Amsterdamban 1604., megh. 1653. Utrechtben élt. Tájképeken kívül különösen madárképeket is festett. E nemben vált ki a család leghíresebb tagja, *H. 2.* fia, *Melchior d'H.*, szül. Utrechtben 1636., megh. 1695 ápr. 3. Atyjának és nagybátyjának, Weenixnek volt tanítványa, Hágában, majd Amsterdamban élt. Rendkívüli termékenységgel, csodálatos ügyességgel festette madárképeit, a baromfiudvarok népét, a tavak, mocsarak lakóit, megkapó valószerüséggel jellemezve az egyes fajokat, ábrázolva tollaik színes fölületét, olykor drámai elevenséget vive bele kompozicióiba. Képei már dekorativ hatásukért is igen kedveltek voltak és H.-t a madarak Rafaeljének nevezték el. Művei minden nagyobb képtárban találhatók. Világhírű az amsterdami Rijksmuseumban levő képe (Het veertje), mely tavat ábrázol vízi madarakkal. A budapesti Szépművészeti Muzeumban is 2 jellemző, gazdag, színes madárcsoportot s páva és kakas viadalát ábrázoló képe látható, a budapesti Ráth György-muzeumban baromfiudvar képe.

Honderü, szépirodalmi és divatlap, *Petrichevich Horváth* Lázár szerkesztésében jelent meg az első száma 1843 jan. 7., karrikaturákkal és divatképekkel; kiadta Emich Gusztáv Pesten. 1845-től *Nádaskay* Lajos mint szerkesztő, *Horváth* Lázár pedig mint igazgató-tulajdonos működtek a lap körül. A H. külső kiállítása eléggé elegáns volt; iránya: nemzeti nyelvünket a magasabb körökben is otthonossá tenni. Párisból hozatta

divatképeit és a Pesti Salon hasábjain férfiatlanul hízelgett és túlságosan legyezgette a magasabb körök hibáit; azért népszerüségre nem vergődhetett. Legtöbbet írtak a lapba: Jámbor Pál (Hiador), Garay és Szemere költeményeket, báró Jósika Miklós, Pompéry, Kovács Pál, Kuthy stb. beszélyeket. Hetenként jelent meg 8.-r. két íven. 1848 ápr. 1. megszünt.

Hondius, *Jodocus* és *Hendrik*, rézmetszők, l. *Mercator*.

Hondo, 1. *Rio H.*, *folyó* Közép-Amerikában, a Rio-Bravo és Booth-riverből ered, Yukatán és Brit-Honduras közt határul szolgál, a Chetumalöbölbe torkollik, 160 km. hosszú, 100 km.-nyire hajózható. — 2. *H.*, Japánhoz tartozó *sziget*, l. *Nippon*.

Hondol, kisk. Hunyad vm. dévai j.-ban, (1910) 1126 oláh lak.; u. p. és u. t. Felsőcsertés. Határában arany- és ezüstbányák vannak.

Hondschoote (ejtsd: hondszkóte), város Nord francia dép. Dunkerque járásában, a Bergues-Furnes-i csatorna mellett, (1906) 3362 lak., kartongyárral. Templomát (XVI. sz.) szép gót torony (80 m.) díszíti. 1793 szept. 7—8. Houchard francia vezér a York herceg vezérelte szövetséges hadakon győzelmet aratott itt és fölszabadította Dunkerquet az ostrom alól.

Hondt, *Peter de*, l. *Canisius*.

Honduras (ejtsd: ondurasz), 1. egyike az öt közép-amerikai köztársaságnak az Atlanti-oceán H.-öble, Guatemala, San Salvador, a Nagy-oceán Fonseca-öble és Nicaragua között. Területe 114,670 km². Atlanti-oceáni partjai 640, a Nagy-oceán felőliek 100 km. hosszuak; az itteni Fonseca-öböl bazaltszigetei: Tigre (Amapala kiváló jó kikötővel), Sacate Grande, Conchaguita, Gueguensi, Manguera, Disposicion, Verde és Garova, valamint a H.-i öbölben lévő Bahia szigetcsoport szintén H.-hoz tartoznak.

Hegyei és vizei. H. nagy része hegyekkel borított, átlag 600—1800 m. magas felföld. Ny.-i határán emelkedik a Merendon hegység, ÉK. felé ágazik az Espiritu Santo, a de la Grita és de Omoa (2100 m.), a Congrehay (2450 m.). É.-i szegélyén emelkedik a Montana de Salaque, amelyik Ny.-on eléri a 3085 métert. Főbb vizei az Atlanti-oceánba folynak: a Chamelica, Rio Ulua (vagy Humaya), melynek nagyobb mellékvizei a Sulaco, a Santiago és a Rio Blanco, utóbbi a 36 km. hosszú, 5—15 km. széles és 6 m. mély Yojoa-tó lefolyása. Az Atlanti-oceánba torkollanak továbbá az Aguan, Tinto, Poyas, Patuca és D.-i határán a Segovia (Coco vagy Wanks), amely Közép-Amerika leghosszabb (650 km.) folyója. Folyói sok iszapot hordanak magukkal s torkolatuknál lagunákat alkotnak. Jó kikötői az É.-i partokon: Trujillo és Puerto-Cortez. H. ÉK.-i részében a Guatemala felől húzódó lánchegységben kristályos palák és gránit lépnek fel, amelyekre DK.-en mesozóos mészkövek települnek. A fonsecai öbölben vulkánikus kőzetek, valamint ezeknek tufáik vannak. Vulkánikus hegye is csak itt van, a működő Guanacaure, valamint egy nem működő a Tigre-szigeten. Ásványvilága arany-, ezüst-, rézércekben gazdag, de nagy mennyiségben előfordulnak a platinát, vasat, cinket, antimont tartalmazó ércek is. Vannak opál-, szén- és márványlelőhelyei.

Éghajlat. A Nagy-oceán melléke forró és száraz, az Atlanti-oceán melléki lapályok szintén felette melegek (évi hőmérséklet 26°), de jóval esősebbek és egészségtelenebbek. A 300 métert meghaladó felföldek mérsékelt éghajlatuak, elég a csapadékjuk és igen termékenyek.

Állatvilága Közép-Amerika egyéb államainak állatvilágával egyezik, jellemző állatai a hangyászó, öves állat, pekari, tapir, mosómedve, jaguár. Madárvilágát gazdagítja a quesal, rovarvilága rendkívül gazdag.

Termékek. H. erdőkben gazdag, az Atlanti-oceán melléki erdőkben sok értékes fája van, így az Amyris balsamifera, a Morus tinctoria, a brazilfa és a kampesfa, megterem a sarsaparilla. A fensikokon tölgy- és fenyőerdők vannak. A földmivelés és bányászat az utak hiánya és a lakosság műveletlensége miatt alacsony fokon áll és H. természeti gazdagsága mellett is a középamerikai államok között az utolsó helyet foglalja el. Főbb mezőgazdasági termékei a dohány, cukornád, kukorica, banána és kávé; indigó-, rizs- és búzatermése kevesebb. Az állattenyésztése (ló és szarvasmarha) virágzó. Bányászata kezdetleges, Olancho departementóban aranyat mosnak.

Lakosság. H. lakóinak száma az 1910. népszámlálás szerint 553,446 (1 km²-re 5 esik). Ezek túlnyomó részben indiánusok és spanyolul beszélnek. Az É.-i partokon laknak a megbizható, szorgalmas karibok. A spanyolok, leginkább a kikötőhelyeken, Garcias departamento lakói. H. 16 departamentóra és 1 territóriumra oszlik, amelyek a következők: Tegucigalpa (81,844 lak.), Gracias (49,955), Choluteca (45,817), Olancho (43,368), El Paraiso (42,118), Copán (40,282), Santa Barbara (39,064), Salle (30,479), La Paz (28,764), Ocotepeque (28,190), Intibuca (27,285), Comayagua (26,339), Cortés (23,559), Yoro (18,926), Atlántida (11,372) és Colón (11,191 lak.).

Ipar, kereskedelem. H. ipara csak háziipar és mint ilyen kezdetleges. A belföldi kereskedelem fejletlen, az utak hiánya miatt sok helyütt igen nehéz a közlekedés és az árút az emberek a felföldön hátukon szállítják. Egyedüli vasútja 92 km. hosszú és az Atlanti-oceán melletti Puerto-Cortezt köti egybe a Csendes-oceán melletti La Brerával. Külkereskedelme 1909-10-ben 3.019,000 dollár bevitelt és 2.572,000 dollár kivitelt tüntet fel. A kivitel főcikkei: a banána 968,028, a kávé 63,762, ércek 720,212 dollár értékben. Külkereskedelme főleg az északamerikai Egyesült-Államokkal bonyolódik le (60%-a a kivitelnek és 87%-a a bevitelnek).

Alkotmánya, közoktatásügye. H. köztársaság; 1894-iki alkotmánya az 1880-iki alaptörvényen nyugszik. A végrehajtó hatalmat a 4 évre választott elnök gyakorolja 7 miniszterével. A törvényhozó testület 42 négy évre választott tagból áll. H. pénzügye igen nagy rendetlenségben van, ami a szomszédokkal viselt háborúinak és a gyakori polgárháborúnak következménye. 1911—1912-iki költségvetése 863,887 aranydollár bevételt és ugyanannyi kiadást tüntet fel. Államadóssága a fölvett kölcsönök után a 26 millió dollárt meghaladja és mert 40 év óta sem tőkéjét, sem kamatait nem fizette, 1907. elérte a 110 millió

dollárt. Zilált pénzügyi viszonyai mellett közigazgatása is nagyon rossz.

Az állam fővárosa *Tegucigalpa*. A népoktatást 1910. 888 iskola szolgálja, van egyeteme (Tegucigalpa) és jogakadémiája (Comayagua), 8 középiskolája (3 nők számára). Az államban vallásszabadság van, az uralkodó a katolikus vallás s ennek feje a comayaguai püspök. Az egyház vagyonát az állam vette át. A katonakötelezettség általános, állandó katonaságának létszáma 2000, a tartaléké mintegy 50,000. H. címerét l. *Címer* alatt. Lobogója (l. *Lobogó*) 3 vízszintes sáv kék, fehér, kék színekkel.

Története. H.-t 1502. Kolumbus fedezte föl. 1523-ban Cristoval de Olid a spanyolok részéről birtokba vette. A spanyolok 1790. a guatemalai főkapitányság kerületévé tették. 1821. H. is függetlennek nyilvánította magát, 1823. tagja lett a középamerikai államszövetségnek. 1839-ben a szövetség föloszlott. A szövetség felújítására törekvő Cabañas elnöklete alatt Guatemalával háborúja volt, de Cabañas 1855. vereséget szenvedett és száműzték. Guardiola 1856. Guatemalával békét és szövetséget kötött. 1863-ban José Francisco Montes elnöksége alatt Salvadorral viseltek háborút, majd Montest elűzték. 1872-ben a liberálisok forradalma Medina elnököt buktatta meg. 1874-ben Salvador csapatai betörtek H.-ba és elűzték Arias elnököt. 1877-ben Marco Aurelio Soto lett az elnök, alatta az ország fejlődött. 1883-ban Luis Bogran követte. 1891—1892-ben újabb polgárháború Ponciano Leiva elnököt buktatta meg. 1893-ban Bonilla lett H. elnöke; rövidesen többen váltották fel egymást forradalmak kapcsán és 1903. újból Bonillát választották meg elnökké. 1906—1907-ben Nicaraguával és San Salvadorral ismételten háborút viselt, 1908—1909. újabb forradalmak sanyargatták az országot. A folytonos zavarok, párt- és személyi harcok közt az északamerikai Egyesült-Államok befolyása nagyra nőtt. Az elnökök gyors egymásutánban követték egymást. 1912 febr. 1. ismét Bonilla Manuel tábornokot választották meg elnökké.

Irodalom. Squier, H. descriptive, hist. and. stat., London 1870; Charles, H. the land of the great depths, Chicago 1891; Child, The Spanish-American republics, New York 1891: Jalhay, La république de H, Anvers 1899: Perry, Directorio nacional de H., New York 1899; Sapper, Das nördliche Mittel-Amerika, Braunschweig 1899; Somozo Viras, Guia de H., Tegucigalpa 1905; A. K. Moc, H., Washington 1904; H. új térképe E. Mayertől, Chicago 1907.

2. *H.*, l. *Brit-Honduras.*

Hondurasi cédrusfa (növ.), l. *Cedrela.*

Honduras-öböl, a Karibi-tenger Ny.-i része, Brit-Honduras, Honduras és Guatemala köztársaság között, kisebb részei a Chetumal- és az Amatique-öböl. Jelentékenyebb szigetei: Ambergris, Turneffe, Utila, Roatan, Elena, Barbareta és Bonaca. Nem messze a Gran Cayman szigettől 6100 m. mélynek találta Bartlett amerikai hajóskapitány.

Honegger, *Johann Jakob*, svájci irodalom- és művelődéstörténelmi író, szül. Dürntenben (Zürich kanton) 1825 júl. 13., megh. Stäfában 1896 nov. 7. 1874-ben egyetemi tanár lett Zürichben. Népszerű műveket írt Lamartineról és a XIX. sz.-i francia lantos költészetről s számos művelődéstörténeti tanulmányt: Literatur und Kultur des 19. Jahrhunderts (1865, 2. kiad. 1880); Grundsteine einer allg. Kulturgeschichte der neuesten Zeit (5 köt., 1868—74); Die poetische Nationalliteratur der deutschen Schweiz (1876); Katechismus der Kulturgeschichte (1879, 2. kiad. 1888); Russische Literatur und Kultur (1880); Allgemeine Kulturgeschichte (1882—86); Das deutsche Lied der Neuzeit (1891).

Honestas (lat.), tisztesség, becsület; *H. publica*, jó hírnév.

Honesta vallis, apátság, l. *Gotó.*

Honeste vivere, neminem laedere, suum cuique tribuere (lat.) a. m. tisztességesen élni, senkit sem sérteni, mindenkinek megadni a magáét. Ulpianus jogi szabálya.

Honestus (lat.) a. m. tiszteletteljes, tisztes, becsületes; innen *honestissimus*, főtiszteletű (mint cím).

Honett a. m. *honnête* (l. o.).

Honfiság *(állampolgárság, honosság)* tekintetében a régi magyar jog szerint az egyéni személyek v. *honfiak* (incolae Regni, indigenae, regnicolae, membra Regni, Regni cives, veri Hungari) v. *nem honfiak* s ezek ismét vagy *idegenek*, akiket, ha ideiglenesen ügyeik miatt az országban tartózkodnak, törvényeink *forensesnek* neveznek, v. pusztán *honlakosok* (accolae). Honlakosok voltak sok ideig vallásuk miatt a zsidók, miglen az 1867. XVII. t.-c. az ország izraelita lakosait a keresztény lakosokkal minden polgári és politikai jog gyakorlására egyaránt jogosítottaknak nyilvánította s minden ezzel ellenkező törvényt, szokást v. rendeletet megszüntetett. A honfiak ismét kétfélék, ú. m.: *a) született gyökeres magyarok* (nativi Hungari), akik, ha törvényes születésüek, magyar apától, ha törvénytelenek, magyar anyától születtek és pedig mindkét esetben akkor is, ha a születés helye a külföldön van. Ide számították törvényeink, Magyarország és Erdély törvényes egyesítése előtt, az erdélyieket. Ide tartoznak horvát-szlavonországi hazánkfiai is az 1740. LXI. t.-c. rendelkezése szerint; *b) honfiusított magyarok*, fogadott honfiak (Hungari recepti), kik utólag a magyar honfiságot nyerték. (L. *Honfiusítás).* A honfiak és az idegenek közötti jogi különbséget illetőleg régente az idegenek az ipar, kereskedés és forgalom tekintetében is számos megszorításnak voltak alávetve. A céhrendszer az idegen iparosokat egyenesen kizárta, a kereskedésre nézve részint a kölcsönösség elve, részint államszerződések voltak irányadók. Az idegenek továbbá ingatlan javakat nem birhattak. A birtokképtelenséget az 1715. XXIII. t.-c. állapította meg (nec possessionis Bonorum sint capaces). Ezek a megszorítások most már megszüntek. A birtokképtelenséget jelesül az 1857 nov. 29-iki ősiségi nyilt parancsnak (az országb. ért. 20. §-a által az országgyűlés intézkedéséig ideiglenesen érvényben hagyott) 14. §-a szüntette meg. De azért az idegenek most is bizonyos megszorításoknak vannak alávetve, melyek azonban mind közjogi természetűek. Így ki vannak zárva a nemességből, a — különösen nagyobb — egyházi javadalmakból, politikai jogok gyakorlásából. Állami v. törvényhatósági közhivatalnok az 1883. I. t.-c. szerint csak magyar állampolgár lehet, éppen ugy nemzeti kereskedelmi hajó parancsnoka az 1879. XVI.

t.-c. 3. §-a szerint magyar állampolgár kell hogy legyen; hosszujáratu hajón a parancsnokon kívül egy hajóhadnagynak (tenente) belföldinek kell lennie. Az 1879. L. t.-c. 15. §-a szerint a nem királyi levél által honosított a törvényhozásnak tagja csak a honosítás után 10 év mulva lehet. A mai jogra nézve l. *Állampolgárság.*

Honfiusítás az a mód, mellyel a nem született magyarok a magyar honfiságot (állampolgárságot) megszerezhetik. A H. a magyar állampolgárság megszerzését és elvesztését szabályozó 1879. L. t.-c. előtt kétféle volt: *egyszerű* (incolatus v. indigenatus simplex) és *ünnepélyes* (ind. solennis); amaz által a honfiusított csak a honpolgári jogot, az utóbbi által a magyar nemességet is nyerte. Az ünnepélyes H.-t az 1550. LXXVII. t.-c. szabályozta. A H. az ország körül szerzett érdemeknek megjutalmazására a Felség jogaihoz tartozott, ki azonban a jogot országgyűlés idején annak tudtával és hozzájárulásával (cum scitu et participatione Regni), országgyűlés idején kívül magyar tanácsosainak tanácsával gyakorolta. Az ünnepélyes H.-nak kellékei: *a)* Ünnepélyes hűségi eskü, melyet a honfiusított az országgyűlésen v. a m. kir. udv. kancelláriá előtt letenni tartozott s melyet szóról-szóra az ú. n. kir. könyvbe bejegyeztek. *b)* A m. kir. udv. kancelláriá útján kiadott H.-i okmány. *c)* A H.-i díj. Eleinte 1000, később világiakra nézve 2000, kisebb javadalmú egyházi javaknál 200 db. arany. A díj az országos pénztárt illette, természetben kellett lefizetni. Egeszen, v. annak felét az országgyűlés engedhette el. *d)* Az ország törvényeibe becikkelyezés. A H.-i okmányon kívül, mely csak pro majori robore (nagyobb megerősítés végett) szükséges, a többi három kellék lényeges, jelesül az el nem engedett díjnak lefizetése is annyira, hogy a nélkül a kiadott H.-i okmány erejét veszté, a becikkelyezés nem történhetett s ha megtörtént, kicikkelyezés által megsemmisíttetett. Az ünnepélyes H. hatása, hogy a honfiusított magyar állampolgár lett s külhoni polgári állásának és rangjának megfelelő jogokat nyert. A nem nemesek 1840 óta azonban a magyar nemességet is nyerték; viszont arra is van eset, hogy néhány külföldi gróf és báró országgyűlési ülés- és szavazatjogot nem kapott. Erdélyben az ünnepélyes H.-t az Approbatae Constitutiones III. R. 41. c. 1. lényegileg egyenlően szabályozta. Az ünnepélyes H.-ra vonatkoznak még az 1687. XXVI., 1715. XXIII., 1741. XVII. s XLI., 1790—91. LXIX., 1827. XXXVII. t.-c.-ek. Az egyszerű H.-nak két neme volt: 1. A *közönséges* H., mely két feltételhez volt kötve, ú. m. *a)* hogy az illető megszünt előbbi hazájának tagja lenni és *b)* hogy állandó itt-letelepedési szándékát az illető szóval és tettel bebizonyította (quod omnium fortunarum sedem hic figere velit). Ez nem országos, hanem helyhatósági alakszerűségekhez volt kötve. 2. *Nőszemélyeknél* a házasság. A nőszemély ugyanis, aki magyar honpolgárral házasságra lépett, férjének polgári állását és rangját s nemességét is nyerte. A H.-nak az 1879. L. t.-c. által történt újabb szabályozásáról l. *Állampolgárság.*

Honfleur (ejtsd: onflör), kikötő-város Calvados francia dép. Pont l'Evêque járásában, a Szajna-torkolat D.-i partján, 9130 lak., vasöntőkkel, jelentékeny hajógyártással, kötélgyárral, vegyészeti gyárakkal, tengeri fürdővel; kikötője 1874—1881-ig épült, 4 ha.-nyi elő- és ugyanolyan nagy úszókikötőből áll, 27 km. parttal. Behozatali cikkei nagymennyiségű fa, szén és vas. Kivitelre kerül, főképen Angliába, gyümölcs, főzelék, gabona, vaj, tojás és szarvasmarha. Temploma igen érdekes XV. sz.-beli faépület. A Notre-Dame-de-Grâce kápolna régi búcsújáró hely. H. a XIV. sz.-ban az angolok kezébe esett; 1440. Dunois foglalta vissza. A liga tagjai a XVI. sz. végén több évig fenntartották itt magukat, 1594. vesztették el az erősséget.

Honfoglalás, valamely nép vándorlásának legtermészetesebb célja, a kiválasztott terület fegyveres meghódítása, v. birtokbavétele oly célból, hogy annak a népnek állandó hazája legyen. A népvándorlás története tele van különböző népek H.-ainak elbeszélésével; de mivel a H.-t minden nép a maga legdicsőbb tettének tartja, annak részleteit rendesen túlságosan kiszinezi, történetét tehát a költői feldolgozásban csaknem fölismerhetetlenné teszi. A magyar H. menetét ez idő szerint, annak legújabb történetírója, Rónai Horváth Jenő altábornagy megjegyzése szerint, más adatok alapján, mint amiket Anonymus Belae regis Notarius krónikája nyújt, katonailag újra megalkotni és előadni nem lehet. Ehhez azonban erős és kiméletlen kritika mellett a néplélek ösmerete is szükséges. A H. Árpád vezetése alatt a IX. sz. utolsó tizedében azzal kezdődött, hogy az Etelközben háborgatott nép új és biztos hazát keresett. A régibe, vagy éppen Ázsiába az időközben alakult országokon nem vághatta magát keresztül; így esett választása az avarok felbomlott országára, ahol magyar hadak már 862., 892. és 894-ben is kalandoztak s tudhatták most is, hogy seregük elegendő annak meghódítására. Önálló fejedelemségek nem voltak a kiszemelt hazában, de annak egyes részei tekintélyes külső hatalmasságokhoz taztoztak; így az északnyugati rész a nagymorva, a nyugati a frank-germán, a Temesköz a bolgár birodalomhoz; ezekkel tehát meg kellett mérkőzniök. A frankokkal Árpád már azelőtt szövetkezett a morvák — s a görögökkel a bolgárok ellen. A sikerben tehát bízhatott, mikor a vereczkei hágón át 895 őszén benyomult a tiszáninneni síkságra, hogy a H.-t megkezdje. A kisebb szláv törzsek önként hódoltak a mai Bereg, Ung, Zemplén, Ugocsa vármegyék területén s a Bodrogközben. A Sajóig terjedő területet felszólítására szintén átengedték. Ő maga a Mátráig, egyik vezére (Bors?) pedig a Bodrog és a Hernád mentén seregének puszta megjelenésével hódoltatott. A bihari kozár fejedelemség a hódolatot megtagadta, de az ellene küldött haddal (Előd, Tas, Töhötöm?) szemben a Tiszától az Érmellékig, sőt a Szamostól a Körösig terjedő terület is elesett. Ennek a tiszántúli seregnek egy része azután a Tiszán átkelve, Árpád derékhadához csatlakozott, a másik pedig (Töhötöm?) a meszesi kapun átkelve, az Almás vize közelében vívott csata után Erdély ÉNy.-i részét foglalta el. Időközben Árpád fölszólítására a bolgárok átengedték a Sajó és a Zagyva közt levő földet is, mire a magyarok, ne-

kik egyelőre békét hagyva, az egymásközt viszálykodó nagymorvák ellen indultak. A Garamig ellenállással nem találkoztak; onnan azonban, mint az ellenséges ország határáról, óvatosabban nyomultak előre: az egyik hadtest (Bors) a Garamon fölfelé, a másik (Huba) a Nyitra völgye felé. A morvákon a mai Nyitra táján döntő csatát nyertek, mire a Morváig mindenütt hódoltattak. Ekkor Árpád a diadalmas sereg nagyobb részét is maga mellé rendelte a Tiszához, hol a bolgárokat (kiknek fejedelmét Anonymus Szalánnak nevezi) Alpár mellett megverte s a bolgár uralomnak a Tisza torkolatáig véget vetett, azután vezérei a bolgárokat Bolgárfehérvár (a mai Belgrád) előtt még egyszer legyőzvén, őket békére és a történtek elismerésére kényszerítették. A magyar hadak állítólag még a mai Szerbia és Bosznia területén, sőt a tenger mellett is portyáztak, de teljesen valószinütlen, hogy ott területeket foglaltak volna el. Árpád, ki e közben a Csepel-szigetén telepedett le a maga törzsével, vezéreivel (Szoárd-Kadocsa és Vajta?) behódoltatta az egész Tiszántúlt, a bihari kozár fejedelemség kivételével. Mielőtt ezt is megtámadta volna, ő maga Pannoniának a nagymorvák kezén levő területei ellen nyomult, a derékssereggel a Rábáig jutott, míg két más csapat a Dunántúl déli részeit hódoltatta. Az az adat, hogy Bánhida táján nagy csatát vívott volna, Kézai Simon mesternek egymagában álló följegyzése. Pannoniának a frank-germánok kezében levő felső (mai osztrák) részeit nem háborgatta. Igy az avarok egykori birodalmát majdnem teljesen elfoglalván, hadakat küldött a még hiányzó résznek, a bihari fejedelemségnek meghódítására. De a fejedelem (Marót?), akit bihari földvárában a vezérek (Öcsöb és Velek?) ostrom alá vettek, egyezséget ajánlott: Árpád fia, Zsolt, ennek értelmében elvette leányát oly feltétellel, hogy halála után ezt a területet is bekebelezzék az immár megalakult Magyarországba, melyben a törzsek most már elhelyezkedtek, mindegyik egy-egy vidéket foglalván le magának szállásul. Anonymus elbeszélésében a nevek, dátumok tévesek, zavarosak és a mesés elem sokhelyütt föléje kerekedik a történelemnek; de a H. előadása katonai tekintetben teljesen logikus és R. Horváth Jenő szerint «a H. csakis így mehetett végbe». A H. évének tisztázására a kormány már 1882 okt. 17-én felszólította a M. Tud. Akadémiát, melynek történelmi bizottsága 1883 március 25. teljesen kétségtelen ténynek nyilatkoztatta ki, hogy 888 előtt a magyarok mai hazánkban még nem telepedtek meg, de 900. a magyar állam megalapítását már befejezték. A H. *Bottka* Tivadar szerint már 884., *Szabó* Károly szerint 889., *Pauler* Gyula szerint 895. és *Salamon* Ferenc szerint 897. kezdődött és Salamon szerint 898., Szabó szerint 899., Pauler szerint 900. ért véget. A kormány Pauler nézetét fogadta el, de időnyerés végett 1896-ot tűzte ki a *millennium* megülésére. Az akkor rendezett orsz. kiállítás a H. óta lefolyt ezredévről az ország anyagi és szellemi fejlődését szemléltető módon mutatta be. Az 1896. VII. t.-c. a H. emlékét törvénybe iktatta, az 1896. VIII. t.-c. pedig emlékművek felállítását rendelte el.

Irodalom. Teljes bibliográfia van a H.-ról Csánki: Árpád és az Árpádok c. történelmi emlékművében, 372—373. l. Alapvető mű: A magyar H. kútfői, szerk. Pauler Gyula és Szilágyi Sándor, Budapest 1900.

Honfoglalási mondák. Két forrásban maradtak fenn, ú. m. a Kézai-Márk-féle krónikacsoportban és Anonymusnál. Megvan mindegyikben Álmos születésének mondája s némi eltéréssel a fehér ló mondája, a Botond-mondára Anonymus csak céloz, míg Lél vezér halálának s az augsburgi vereségből menekült hét gyászmagyarnak mondáját a krónikák tartották fenn. Mindezekben már erősen jelentkezik a mondai vonás a hagyományos emlékek rovására, míg az Anonymusnál lévő események részletezésénél, minők különösen Nyitra, Bihar és Erdély meghódítása, fölismerhető az olyan történelmi énekek használata, melyek — tekintve, hogy Anonymus lenézte a hegedősök és joculatorok meséit s a szerinte igazaknak tartott dolgokat igyekezett megirni — csakis egyes honfoglaláskori nemzetségektől származhatnak, azzal a különbséggel, hogy nem annyira a honfoglalók, mint a X. sz. dereka felé szerepelt vezérek tetteiről szólnak ez énekek. V ö. *Sebestyén* Gy., A magyar honfoglalás mondái. 1—11. É. (Budapest 1904—1905); Turul (1908, 146. s köv. l.); Ethnographia (1912, 215—218.).

Hong-kong *(Hion-kong, Hiang-kiang,* a. m. illatos vizek), 1. angol *sziget* Kina DK.-i partjával szemben a Kanton folyó torkolata közelében, 64 km.-nyire a portugál Makaótól. 15 km. hosszú, 7—8 km. széles, 120 km² területü, (1910) 350,975 lak., akik közt mintegy 20.000 idegen nemzetbeli van a túlnyomó kinai lakossággal szemben. Hozzátartozik a 800 m. széles tengerszorossal elválasztott Kaulun-félsziget is 1861 óta, amelynek területe 960 km², 110,000 lak. A gránit- és bazaltból álló sziget legmagasabb kiemelkedése a Victoria Peak, 560 m. Éghajlata nagyon meleg, nyáron átlag 26½—34½° C., télen 18½° C., s ehhez járul még az is, hogy tájfun igen sokszor pusztítja el házait és kikötőjét; emlékezetes az 1874 szept 23.-i tájfun, amely 1018 házat pusztított el. A sziget fővárosa H. v. Victoria. A sziget angol koronagyarmat az 1842.-i nankingi szerződés óta s az angolok keletázsiai flottájuk gócpontjává tették, politikai és sztratégiai fontossága igen nagy. A kormányzó áll a sziget élén, 6 tagú végrehajtó és 11 tagú törvényhozó tanáccsal. 1910 aug. 1.-én nyitották meg a Kaulun-Kanton vasút brit részét. — 2. *H.* (hivatalosan: *Victoria*), H. sziget *fővárosa*, a sziget É.-i oldalán, cukorfinomitókkal, rum-desztillálóval, gomb-, jég-, cement- és üveggyártással s különböző kinai iparágakkal. A part mentén kb. 7 km. hosszuságban elnyúló város legszebb utcája a Queen's road. Nagyobb épületei: a székesegyház, a kormányzó palotája, erődítmények, élelmi- és fegyvertárak, arzenális stb. Kereskedelme igen élénk, importjának és exportjának fele Nagy-Britanniára esik. Főbb kereskedelmi cikkei: ópium, cukor, agyagárúk, só, olaj, pamut, elefántcsont, betel, kinai tea és selyem. 17 hajótársulat tart ide rendes hajójáratokat, de árúforgalmának megítélése csak becslésen alapul, mert szabad kikötő. 1910-ben 547,164 járómű 36·5 millió tonnatartalommal érkezett ide, köztük az Osztrák-magyar Lloyd,

Norddeutscher Lloyd hajói is. A sziget bevétele volt 1910-ben 6·91 millió dollár, kiadása pedig 6·95 millió dollár, adóssága 341,800 font sterling. Újabban lakossága a bevándorlás folytán gyarapodik. V. ö. *Kyshe*, History of the Laws and Courts of H. (1899); *Legge*, Guide to H. (1902); Annual Report on the Blue Book of H.; Reports on the New Territory at H.; A. *Roux*, H. colonie anglaise (Poitiers 1903); *Clavery*, H., le passé et le présent (Paris 1905).

Hongkong-lúd v. *Honolulu-lúd*, a Kinában és Japánban honos púposcsőrű hattyulúd, mely tetszetős luxusállatnak gazdasági jelentősége is van, mivel jó tojó és izletes pecsenyét szolgáltat.

Hongrie *(La H.*, franc., ejtsd: oñgri), Magyarország francia neve.

Honigberger *János Márton*, erdélyi (szász) utazó és természetbúvár, szül. Brassóban 1795 márc. 10-én, megh. Marseilleben 1869. 1815-ben Kis-Ázsiába, Sziriába és Egyiptomba indult, s ott mint gyógyszerész tartózkodott. Majd Perzsiát utazta be, Kelet-Indiába 1829. jutott el; itt 5 évig a lahorei radzsa orvosa és mechanikusa volt, 1833. Afganisztánon és Turánon át Oroszországba, onnan Brassóba tért vissza. 1835-ben Anglia, Francia- és Olaszországba ment, mindenütt kitüntetéssel fogadták. 1836—55-ig Perzsiában és Indiában tartózkodott. Főművei: Sertum Cabulicum (Wien 1836), ebben a Kabul vidékén talált ismeretlen növényeket írta le; Heilung der Cholera durch Einimpfung des Quassins (u. o. 1859); Früchte aus dem Morgenlande (u. o. 1851, 40 táblával, természetrajzi s földrajzi tartalommal); Thirty five years in the East (London); Relation d'un voyage de Dereh G'hazi khan à Caboul (Journal Asiatique 1832, III.).

Honigh, *Cornelis*, németalföldi költő, szül. 1845 okt. 29. Koog aan de Zaanban, megh. (vízbefult) 1896 ápr. 5. Zwolleban, hol egy év óta mint tanító működött. 1881 óta társszerkesztője volt a De Gids c. folyóiratnak; írt költeményeket: Mijne lente (Tavaszom, Arnhem 1871); Geen zomer (Nincs nyár, Haarlem 1880); továbbá útleírásokat. 1888 óta Jonckbloet Geschiedenis der Nederlandsche Letterkunde című művének új kiadását rendezte sajtó alá.

Honigmann-féle lokomotiv, l. *Lokomotiv*.

Honi iparvédegylet, az az egyesület, melyet 1844. a Kossuth Lajos által létesített magyar iparegyesület a hazai ipar védelmére alapított. Magát az iparegyesületet Kossuth 1841. alapította. 1841 szept. 11. tartott gyűlésében mondta ki az iparegyesület választmánya a védegylet alakítását, mely kötelezővé tette tagjaira nézve, hogy mindazon szükségleteket, melyeket a hazai termelés, gyáripar és mesterségek termékeiből fedezni lehet, mindaddig, míg ezek kaphatók, csak ezekből és csak ezekkel fogják fedezni. A Pesten szervezett központi egyesület mellett azzal szerves összefüggésben lévő vidéki fiókegyesületeket is alapítottak. A H. első közgyűlése 1845 nov. 17-én volt Pest vm. dísztermében 138 vidéki fiókegylet részvételével. A H. hatása alatt több tekintélyes ipartelep létesült hazánkban, az akkori feljegyzések szerint csak 1845 végéig 95. Még nagyobb volt az eredmény 1846., mikor Kossuth Lajos ismét nagy tevékenységet fejtett ki, minek elismeréséül a H. gr. Teleky László indítványára őt az egyesület tiszteltbeli elnökévé választotta. A H. hatása alatt alakult 1 millió pengő frt alaptőkével egy gyáralapító részvénytársaság, melynek alakuló közgyűlésén — 1845 ápr. 13. — Deák Ferenc mondott nagy lelkesedést keltett beszédet. Ugyanezen gyűlésen szavaztak meg 50,000 frtot egy gyapjufonógyár, 30,000 frtot egy vegyészeti, 30,000 frtot egy vasműgyár és 20,000 frtot egy festőgyár segélyezésére. Hat évi fennállás után azonban e nagyszabású társadalmi alkotás megszűnt; elsodorták az akkori politikai mozgalmak.

Honismertetés, l. *Szülőföldismertetés*.

Honi soit qui mal y pense, l. *Honny*.

Honley (ejtsd: honle), község Yorkshire angol countyban, (1911) 5100 lak., gyapjuszövéssel.

Honnef, város Köln porosz kerületben, (1910) 6766 lak., bazalt-, vas- és rézércbányával; klimatikus gyógyintézettel.

Honnête (franc., ejtsd: onét) a. m. becsületes, illendő, tisztességes.

Honneur et patrie (franc., ejtsd: onőr e patri), becsület és haza, a becsületrend jelszava.

Honneurs (franc., ejtsd: onőr), a. m. tiszteletadás, tisztelgés (l. o.). Társaságban azok az előzékenységek és kitüntetések, melyekkel a házigazda vagy háziasszony a vendégeknek tartozik; a kártyajátékban bizonyos, a játék szabályai által meghatározott kártyák, melyek a játék eredményére nézve különösen döntők.

Honny *(Honni* v. *Honi)* **soit qui mal y pense** (franc., ejtsd: oni szoa ki mal i pañsz) a. m. szégyen arra, aki rosszat gondol erről. Az angol térdszalag-rend (l. o.) jelmondata.

Honolulu, a Sandwich-szigetcsoport fővárosa, anglikán és római kat. püspök székhelye, Oahu-sziget D.-i partján, 3—4 km. széles síkságon, amelyet közel 1000 m. magas csúcsokkal biró hegység fog körül, kertek és gyümölcsfaligetek közt, (1910) 52,183 lak., vasöntővel, gépgyárral. A szigetcsoport legjobb és legbiztosabb kikötőjét kettős korallzátony védi a tenger hullámzása ellen, rendes hajóösszeköttetésben áll Amerikával, Ausztráliával, Ázsiával és Kinával. A szigetcsoportnak csaknem egész külkereskedelme itt összpontosul. Az elektromos fénnyel világított, teljesen amerikai módra épített város egyes részei közt a közlekedést lóvasut tartja fenn. Jelentékenyebb épületei az 1880—82. olasz stilusban épült királyi palota szép parkkal, a parlament épülete, a postaépület, egy bankház, a vámház, muzeum és színház. A kinai városrész a maga számos kis kertjével itt is elüt a többitől. Enyhe és csak télen esős klimája miatt sok mellbeteg keresi fel.

Honolulu-lúd, l. *Hongkong-lúd*.

Honor (lat.), l. *Becsület*.

Honorációrok (lat.), így neveztetnek nálunk általában a magasabb szellemi qualifikációval és megfelelő társadalmi állással biró s származásuk szerint *nem nemes* egyének; különösen ügyvédek, orvosok, mérnökök stb., kiknek munkáját nem munkabérrel megfizetni, de tiszteletdíjjal viszonozni (honorárium) szokás. 1848. ezekhez számították azon lelkészeket, kik mint ilyenek nemeseknek nem tekintettek, azután a nem nemes apá-

tól, de nemes anyától származottakat. Némely vármegye a H.-at közgyűlésein szavazati joggal ruházta föl.

Honorálás (lat.) a. m. megtisztelés; jutalmazás (l. *Honórium*). A kereskedelmi életben az utalványok, csekkek és váltók honorálásán azok kifizetését értik.

Honoraria actio (lat.), l. *Actio*.

Honórium (lat.) alatt a szellemi munka ellenszolgáltatásaként járó tiszteletdíjat értjük. H.-nak nevezzük különösen az írók, művészek, orvosok, ügyvédek stb. díjazását. Egyébként a H.-ra nézve ugyanazok a jogszabályok irányadók, melyek egyéb díjazásra nézve fennállnak.

Honoratio (lat.) a. m. megtisztelés; váltónál pedig annak beváltása, illetőleg kifizetése.

Honores mutant mores (lat.) a. m. a méltóság megváltoztatja a szokásokat. Arról az emberről mondják, aki rangban fölemelkedett s korábbi sorsosait nem ismeri meg.

Honoria, *Justa Grata*, Constantius római császár leánya (425—455), kit szülei senkihez sem akartak nőül adni. Egy Eugenius nevű kamarással szőtt viszonya miatt kolostorba zárták, honnan H. 450. felajánlotta kezét Attilának. Midőn ez ennek alapján H.-val együtt Róma birtokát is követelte hozományul, H.-t bátyja, III. Valentinianus császár, Itáliában örök fogságba vetette.

Honoris causa (lat.) a. m. tisztesség okáért. *Dr. H.* a. m. tiszteletbeli doktor.

Honorius, *Flavius*, Nagy Theodosius császár fia, egyszersmind a nagy római birodalom kettéoszlása után az első nyugat-római császár. Született 384. és atyja halála után (395 jan. 15.) Stilicho gyámsága alá került, akinek Mária nevű leányát nőül is vette (398). Míg apósa élt és a kormány élén állott, a birodalomnak tekintélye nem sülyedt; Alarich betörése a nyugati gótok élén (402) nem sikerült; a vandalok, suévek, alánok és burgundiónok egyesült serege Radagais vezérlete alatt sikertelenül hatolt be Itáliába (406), mert Faesulae mellett teljes vereséget szenvedett. Azt azonban Stilicho sem tudta megakadályozni, hogy Britannia a birodalomtól el ne szakadjon, Hispania és Gallia egy részében pedig germán törzsek lettek az urak. Miután egy palotaforradalom Stilicho életének véget vetett (408), Alarich háromszor (408., 409, 410.) támadta meg Rómát és utoljára sikerült is megsarcolása. Alarich csakhamar meghalt, sógora és utóda, Athaulf, alkuba bocsátkozott H.-szal és nővérét, Placidiát nőül vévén, déli Galliába vonult gótjaival, hol megerősödött hatalma bástyául szolgált más germán törzsekkel szemben. Az is szerencséje volt H.-nak, hogy derék hadvezére, Constantius leverte a trónkövetelőket. De még így sem tudta megszilárdítani trónját és flutód nélkül halt meg 423 aug. 27-én Ravennában, mely már 403 óta volt nagyobb biztonság kedvéért székhelye.

Honorius *pápák*. 1. *I. H.*, 625—638. Előmozdította az angolok megtérését, a yorki és canterburyi püspökségeket érsekségekké emelte, 629. rábirta az ireket, hogy a római egyházzal egy időben tartsák a húsvétot. Az ő idejében támadt a monoteleták eretneksége, amely szerint Krisztusnak csak egy akarata lenne. H. Sergius konstantinápolyi patriarchához intézett két levelében e kifejezésekre nézve: két akarat, két működés, hallgatást parancsolt. Halála után, a 681. tartott VI. egyetemes zsinaton H.-ra ama hallgatási parancs miatt kimondották az egyházi átkot. Ez azután sok védőiratra szolgáltatott alkalmat, kivált a vatikáni zsinatból kifolyólag. — 2. *II. H.*, 1124—1130. Lothar német királyt a wormsi egyezmény módosítására birta, Roger sziciliai grófra pedig Apuliát és Calabriát reáruházta. (II. H. név alatt ellenpápa is fordul elő. 1061-ben Baselben a császár pártja II. Sándor megválasztását elvetette és Cadalous Péter parmai püspököt választotta meg II. H. néven. A mantovai zsinat 1067. letette ugyan, de azért nem mondott le. Megh. 1072.) — 3. *III. H.*, 1216—1227. Fáradozott a keresztes hadak újból való felvételén. II. Henrik angol királyt a hűségi eskü után oltalmába vette, később azonban, midőn Berengaria és Izabella királynők jogait sértette, erélyesen lépett fel ellene. — 4. *IV. H.*, 1285—1287. 1286-ban Alfonzót és Jakabot, arragoniai Péter fiait kiközösítette, mert Sziciliát nem akarták Anjou Károlynak átengedni. IV. László magyar királyt intette, hogy elüzött nejét vegye vissza, pogány szokásairól pedig mondjon le. A párisi egyetemen az ő sürgetésére állították fel a keleti nyelvek tanszékét.

Honoros (azelőtt: *Honoris*), kisk. Krassó-Szörény vm. lugosi j.-ban, (1910) 932 oláh és német lak.; u. p. és u. t. Vecseháza.

Honor thuris (lat.), a kegyuraséggal járó egyik tiszteleti jog, mely szerint a kegyurat külön tömjénezés tünteti ki.

Honos és **Virtus** (tisztelet és erény), a római becsület és katonai kiválóság megszemélyesítői. Marcus Marcellus, Szirakuza megvívója, H.-nak már meglevő temploma mellé Virtusnak is épített egyet, s ezekben helyezte el a Rómába hozott sziciliai műkincseket. 101-ben Marius is emelt egy kápolnát tiszteletükre a cimberektől elvett zsákmányból. Pénzeken ifjakként vannak ábrázolva; H. babérkoszoruval és bőségszaruval, Virtus nagy sisakkal.

Honos habet onus (lat.) a. m. tisztelet, rang, hivatal teherrel jár (nagyság átka).

Honosítás (*naturalisatio*, növ.), az az eljárás, hogy egy idegen növényt más földrészből olyan vidékre ültetünk, amelynek éghajlata olyan v. egészen olyan, aminő saját hazája földjén szokott lenni és az idegen növény épp úgy tenyészik, mint eredeti hazájában; kitünő példája a H.-nak a mi akácfánk. A H.-sal nem egészen egyezik az *akklimatizáció*, amely az idegen növénynek csak hasonló éghajlat alatt való tenyésztésével próbálkozik meg. Az akklimatizáció nehezen sikerül azokkal a növényekkel, amelyek a mag útján való szaporodásra vannak utalva és a megporzásra szükséges rovarok hiányzanak. Az akklimatizáció akadályai sokszor a meg nem felelő fizikai és kémiai tulajdonságú talaj. Az akklimatizációt megkönnyíti, ha az idegen növények, mint a lombhullató fák, hagymás növények, téli nyugalomra térnek. Az akklimatizáció sokszor kényesebb növényekkel is sikerül, ha télire befedjük őket. Az akklimatizálódott növények azonban sok esetben több ivadék után is gyengélkedni kezdenek és végül elpusztul-

nak. Eddig alig ismerünk esetet, hogy az idegenföldi növény ivadékok során át az új, hazájától elütő éghajlathoz hozzá szokott volna, ellenállóbbá lett volna. — H. állattani értelemben, l. *Akklimatizáció.* — H. jogi értelemben, l. *Honfiusítás* és *Állampolgárság.*

Honosság, l. *Állampolgárság, Honfiság, Honfiusítás.*

Honourable (ang., ejtsd: onnörebl) a. m. tisztességes, nemes, a főnemesek gyermekeinek címe. *Most H.* a marquis, *right H.* az earlek, viscountok és bárók, továbbá a titkos tanács (Privy Council) összes tagjainak címe. Az Egyesült-Államokban s az angol gyarmatokban minisztereket és államtanácsi v. szenátusi tagokat illet meg e cím. Az angol alsóház tagjait is H. címmel illetik.

Honourable Artillery Company (ejtsd: onnörebl artilleri kömpeni), az angol önkéntes csapatok legrégibb formációja, mely 1 zászlóalj gyalogságból és 2 ütegből áll és a londoni kerületből nyeri kiegészítését.

Honover, az *Ahuna vairja* szók elferdítése. *Ahuna vairja* a parszik mindennapi imádságának neve, amelyet az imádság kezdő szavaiból, a *jathá áhu vairjo* (mint a legfőbb akarat tiszta) szavakból csináltak. Ez a parszik legszentebb imája. A három részben összesen 21 szóból álló ima értelme igen homályos. A Zendaveszta szövege szerint ezt az imát mondta el a jó isten, Ahura Mazda, a világ teremtése előtt. A Zendaveszta teljes szövegének 21 könyve a hagyomány szerint ennek az imának egy-egy szavával volt megjelölve. V. ö. *Hovelacque*, Avesta (Paris 1880); *Obbert*, H. le verbe créateur de Zoroastre (u. o. 1862).

Honőr, kártya-műszó, magyaros kiejtése a francia *honneur* szónak, l. *Honneurs.*

Honpolgárság, l. *Állampolgárság.*

Honszeretet, l. *Hazaszeretet.*

Hont *vármegye*, hazánk régi dunáninneni kerületének egyik megyéje; É. felől Zólyom és Bars, K.-en Nógrád, D.-en Pest és Esztergom, melytől a Duna folyam választja el, Ny.-on Esztergom és Bars vármegye határolja. Területe (Selmeczbánya törv. hat. város nélkül) 2545 km². A vármegye felszínének legnagyobb része hegyes. Tágasabb rónák csak az Ipoly völgyében vannak. A vármegye északi részén van a *Selmeczbányai* hegycsoport, legmagasabb csúcsa a Szitnya (1011 m.) A *Bakabányai* hegyek a vármegye ÉNy.-i részén a selmeczbányai hegycsoport folytatását képezik. A *Börzsönyi* (v. diósjenői) hegycsoport az Ipoly folyótól délre és keletre terül el a vármegye DK.-i részében; itt a legmagasabb a Csóványos (939 m.). A Korpona és Ipoly völgyei közt az Osztroski hegység széles tömege terül el (777 m.). E hegyek lejtői nagyobbára erdőségekkel vannak borítva. A vármegye középső és déli részét kisebb-nagyobb magasságban dombok ágazzák be; oldalaik nagyobbára szőllőkkel és szántóföldekkel vannak borítva.

Vizei. A vármegyét D.-felől a Duna határolja, mely a tulsó parton emelkedő trachithegységgel a visegrádi szorost alkotja. Belé ömlik az *Ipoly*, mely Kóvárnál lép a megyébe. Folyása egészen Gyerkig Ny.-i, innen Szobig D.-i irányt tart és itt beleömlik a Dunába. Az Ipoly nem hajózható, tavasszal és ősszel gyakran nagyon megárad és sok kárt tesz a földeken. A *Garam* csak a vármegye DNy.-i részét mossa; Kövesd és Párkány között Esztergommal szemben szakad a Dunába. Tutajok járnak rajta. A *Szekincze* (hajdan Szitnyiczának és Sziklinczének is nevezték), a Szitnya oldalán ered. Folyása D.-i, a Garamba ömlik. A *Selmecz* a selmeczbányai hegyekben ered, D.-i folyásában számos patakot vesz fel magába, Tompán alul egyesül az Ipollyal. A *Korpona* (Krupinicza) Zólyom vármegyében ered, folyása D.-i, Kistúr alatt, nem messze Ipolyságtól, beleömlik az Ipolyba. Nagyobb mellékvize a Littava v. Csábrág patak. Kisebb-nagyobb patak számos van a vármegyében, melyeknek vizét nagyobbára az Ipoly veszi fel.

Éghajlata mérsékelt. É.-i részén azonban, Selmeczbánya környékén, sokkal hidegebb a levegő, mint a délen fekvő vidéken. Selmeczbánya évi középhőmérséklete 7·5° C., Ipolyságé már 10·0. Legenyhébb hónap az augusztus (18·3, illetőleg 23·3°), leghidegebb a január (— 2·5, illetőleg — 3·2° C.); az észlelt legmagasabb hőfok 30·7, a legkisebb — 27·8° C. A csapadék évi mennyisége Selmeczbányán 879 mm. körül ingadozik, sőt még ennél is kevesebb.

Hont vármegye címere.

Terményei. H. földje lapályos részében túlnyomóan agyagos-homokos kevert talaj, mely egészben véve termékeny. A dombok lejtőin a vmegye középső és déli részeiben kitünő bor terem. A hegyek belsejében ásványos források fakadnak. Terményei közül legtöbb a búza, rozs, árpa, zab, továbbá terem repce, kétszeres, a hüvelyes vetemények közül főleg bab, kevesebb borsó és lencse. Tengeri csak a vmegye délibb részein terem. Tetemes a kondertermelés, valamint a takarmány- és kereskedelmi növények termelése is, különösen a vmegye D.-i részén. Jó dohánytermő helyek: Füzesgyarmat, Kospallag, Vécze, Pereszlény és legújabban Kistúr és Dalmad. Jó bor terem Közép- és

Felsőtúr, Apáti, Sirák, Palást, Rakoncza, Dalmad, Szúd, Börzsöny, Nagymaros, Szob községekben. Jelentékeny a gyümölcstermelés is, cseresznye (híres a csalli), szilva, körte, alma sok és kitünő minőségü terem. Egyes helyeken gesztenyét is termesztenek (Szokolya, Palojta, Nagy-Maros). A mezőgazdaság érdekeinek ápolására a H. vármegyei gazdasági egylet és Felső-H. vmegyei gyümölcsfatenyésztőegylet alakult. A vmegye termőterülete 251,714 ha., ebből szántóföld 106,402 ha., kert 4013 ha., rét 24,868 ha., legelő 29,119 ha., nádas 10 ha., szőllő 2305 ha., erdő 80,856 ha. Földadó alá nem eső nemtermőterület 12,564 ha. Az erdők túlnyomó része tölgyes, kevesebb bükk és csekély fenyves.

Az állattenyésztés virágzó, amennyiben sok szarvasmarhát, juhot és sertést tenyésztenek. Az 1911. évi összeszámláláskor volt a megyében: szarvasmarha 46,478 drb, ló 12,632 drb, szamár 349, öszvér 3, sertés 41,854 drb, juh 101,370 drb, kecske 402 drb. Tenyészirány az erdélyi magyar mellett a pirostarka hegyi faj. A méhtenyésztés is jelentékeny. A selyemtenyésztés szép eredményt mutat. Az állati terények közül különösen sok disznózsír, szalonna, faggyu, nyers bőrök, viasz, méz és juhturó kerül forgalomba.

Az ásványország sok aranyat, ezüstöt (Selmecz- és Bélabánya), vasat, rezet, ólmot szolgáltat. A legszebb faopált Korpona határában és Tópatakon (Kolpach) lelik. A hegyek belsejében sok homokkő- és mészkőbánya van, sok helyen jóminőségü hófehér kvarc és tűzálló homok (Felsőtúr).

Lakólnak száma 1890-ben 107,783, 1900-ban 114,359 és 1910-ben 117,256 lélek volt. Az utolsó tíz évi szaporulat 2897 lélek, vagyis 2·5%. 1 km²-re 46 lélek esik. A lakosok közül magyar 66,875 (57·1%), tót 43,181 (36·8%), német 5964 s egyéb nemzetiségü 1236. A magyarok összefüggő tömegekben az ipolysági, szobi, ipolynyéki és vámosmikolai járásokban laknak. Nagyobb számban vannak a tótok, kik sűrün laknak a korponai és báti járásokban. Legkevesebben vannak a németek. Ezek szétszórtan laknak a vármegye minden részében. Vallásra nézve legtöbb a r. kat. (82,521, azaz 70·4%) és az ág. evang. (23,683, vagyis 20·2%), kisebb számban vannak a reformátusok (8221) és az izraeliták (2653). A reformátusok majdnem kivétel nélkül magyarok, az ág. evangelikusok túlnyomóan tótok. A lakosok főfoglalkozása a földmívelés, állattenyésztés és bányászat. Foglalkozási ágak szerint (1900) ekként oszolnak meg: a tényleg keresők száma 53,847, még pedig értelmiségi kereset 1076, őstermelés 40,981, bányászat 795, ipar 5425, kereskedelem 722, közlekedés 519, napszámosok 1418, házi cselédek 1914. Az összes eltartottak száma 60,512. Az ipar nem jelentékeny, vasiparvállalat a bányászaton kívül alig van. A kereskedelem főtárgyai a gabonanemüeken kívül állatok, állati terények, liszt, szesz, bányászati és ipari cikkek. Az üzleti élet elég élénk. A vármegye területén 9 bank és takarékpénztár s 22 hitelszövetkezet van.

A közlekedés fő vonalai: a vmegye déli részén a Duna mentén a m. kir. államvasutak budapest—bécsi vonala; a párkánynána—balassagyarmati vasút, továbbá a selmeczbányai és korponai szárnyvonalak. A vasutak összes hossza 125 km., miből 76 km. államvasút. Országútjai jókarban vannak és számosak, az állami utak hossza 114, a törvényhatóságiaké 313 km. A hegyes részekben azonban, bár a népesség itt is elég tömött, kevés útja van.

A közmüvelődés elég kedvező, amennyiben a 6 éven felüli lakosságnak 81·4%-a tud írni és olvasni s csak 829 tanköteles gyermek nem jár iskolába. A vármegyében van 18 kisdedóvó 1203 növendékkel, 168 mindennapi elemi, 149 általános ismétlő, 13 gazdasági népiskola, 2 tanonc- és 2 polgári iskola, összesen 18,300 tanulóval (ebből 13,391 a mindennapi elemi és 212 polgári iskolában), 1 fafaragó és 2 börtöniskola (184 tanulóval), összesen tehát 355 iskola 19,687 tanulóval; közép-, felső- és szakiskola a vármegye területén nincs, csak Selmeczbánya városában található, mely a társadalmi élet és üzleti tevékenység gócpontja, mellette a vármegyének egyik helye sem vergődött nagyobb jelentőségre.

Közigazgatás. H. jelenleg 6 járásra oszlik és van benne 1 r. t. város:

Járás	Községek száma	Népesség 1910	Ebből magyar	Ebből tót	Lakóházak száma
Báti	29	16,058	2,864	12,825	3,181
Ipolynyéki	33	17,034	12,096	4,694	3,381
Ipolysági	43	27,995	22,831	4,785	5,276
Korponai	39	17,421	795	16,193	3,171
Szobi	13	17,888	12,681	1,146	3,460
Vámosmikolai	21	16,844	15,124	78	3,229
Korpona r. t. v.	1	4,016	484	3,460	765
Összesen	178	117,256	66,875	43,181	22,463

A vármegyében van 4 nagyközség, 173 kisközség és 256 puszta és telep. A községek általában kicsinyek, kétezernél több lakosa 4 községnek van; legnépesebb Nagymaros 4681 lakossal. Székhelye *Ipolyság* (4206 lakossal). Az országgyűlésbe H. 3 képviselőt küld.

Egyházi szempontból a vármegye r. kat. hitközségei az esztergomi érseki főegyházmegye alá tartoznak, egyedül Korpona város van a besztercebányai püspökség alá rendelve. Az ág. evang. hitközségek a bányai egyházi kerület alá, az ev. ref. hitközségek a dunántúli (komáromi) püspökséghez tartoznak. Az izraelitáknak 4 anyakönyvi hivataluk van.

Törvénykezési szempontból a budapesti kir. ítélőtábla kerületéhez csatolt ipolysági törvényszék alá tartozik. Járásbiróság van Ipolyságon, Korponán és Vámosmikolán, az első kivételével telekkönyvi hatáskörrel; kir. főügyészsége és sajtóbirósága Budapesten, bányabirósága és pénzügyi birósága Besztercebányán van. H. a budapesti közjegyzői kamara területéhez van csatolva; ügyvédi kamarája Balassagyarmaton van.

Hadügyi beosztása a következő: az egész vármegye az Esztergomban székelő 26. hadkiegészítő parancsnokság, a Nyitrán székelő 14. honvéd gyalogezred nyitrai és lévai zászlóaljai, s a Váczon állomásozó honvéd huszárosztály alá van rendelve. Csendőrsége az ipolysági szakaszparancsnokság alatt áll.

Pénzügyi tekintetben az ipolysági pénzügyigazgatósághoz tartozik, adóhivatala Ipolyságon és Korponán, pénzügyőrsége Ipolyságon van. Ipar-

és kereskedelmi ügyekben a beszterczebányai kamarához tartozik. Államépítészeti hivatal Ipolyságon van. A vármegye területén van 12 gyógyszertár, 20 orvos, 52 szülésznő és 2 kórház 145 ággyal.

Története. Kőbaltákat, kövésőket, cserép-hamvvedreket s egyéb máz nélküli durva cserépedényeket találtak és találnak Domanyik, Kis-Keszi, Magyarád, Pereszlény határában. Római őrkastélyrom van Szobon (a savaharci castellum-rommal átellenben), avargyűrűk vannak a viski *Mahér* és a felsőpalojtai *Örhegy* alatt, kisebbek Pásztón és Szetén. Árkok: Borfő és Lontónál, Helembától Lelédig a földben égett falnyomok, Szécsénykén pedig, az illési pusztán és Szelesztényben hosszú gátak — prekop — állítólag a török uralom alatt a rizsföldek öntözésére vízfogókul szolgáltak. A honfoglalás idejében Árpád Hubát, Zuárdot és Kadusát küldte az Ipoly vidékének elfoglalására, kik ide el is jutván, a morvák részéről erős ellenállásra találtak, mignem Bors nagy sereggel segítségükre sietett és a területet meghódították. A honfoglaló magyaroknak az Ipoly völgye igen megtetszett, mert mind a hét nemzetségből telepedtek meg a vmegye területén. E hét nemzetségből maradtak fenn az Ipoly völgyén falunevek. Magyar őscsaládokról maradt helynevek: Csáb, Csall, Gyerk, Ság, Szemeréd, Ögek v. Egek (ma Egeg), Ösöd, Marót. Géza vezér idejében *Hunt* és *Pázmán* testvérek a Svábföldről több lovaggal Sziciliába igyekeztek, hogy a szaracénok ellen harcoljanak. De Géza itt tartotta őket s a Garam és Ipoly völgyén nagy darab földeket ajándékozott nekik. Ezek a földekre német gyarmatokat telepítettek. Szent István idejében innen indult ki a keresztény sereg Koppány somogyi vezér ellen, majd a Gyula és Ajtony elleni háborúba Hunt, Pázmán és Horhi vezérek vezetése mellett. Hunt később, mint a király főtanácsosa, részt vett az országnak püspökségekre, vármegyékre való szervezésében. A jeles lovag egykori várának, melytől a vmegye nevét vette, nyomai a róla nevezett Hunt vagy Hont faluban, Pázmáné pedig ugyanezen határban levő hegyen maig is szemlélhetők. Hunt fiai közül többen kitüntek kegyes alapításokban. Huntok alapították a *pásztói* és *zebegényi* bencésapátságot; Hunt Márton az *ipolysági*, Lambert a *bozóki* prépostságot. Az Aba Sámuel és Péter ellenkirályok közti pártviszályban H. jelentékeny szerepet játszott. Az aradi véres országgyülésen Hunt Lambert, mint Boris-párti, flastul megöletett, serege pedig megtizedeltetett. A III. Endre alatti pártküzdelmekben Pásztói Hunt István hatalmas sereggel az esztergomi érsek jószágait pusztítá, miért Kemencze elvesztésével lakolt. IV. Béla király sokat tett a vármegyének a tatárdúlás következtében kipusztult helyei új benépesítéséért (Selmeczbányán német gyarmatosok telepedtek le).

A XIV. sz.-ban az Anjou királyok alatt gyarapodásnak indul a vmegye. E század elején *Rima vmegye*, bár Nógrád vármegye közben terült el, Hunt Miklós főispán által *Kis-Hont* néven mint negyedik járás H.-hoz kapcsoltatott. Róbert Károly Marost (Visegráddal szemben) mint királyi várost kedvelte. II. Lajos király pedig Nazdrai faluban a pálosok számára zárdát alapított s azt *Maria Nostrának* nevezte el. Mátyás király kedvelt vadászterülete volt a honti erdőség, így a berneczekemenczei hegységben Királyházát ő róla nevezték el. A mohácsi vész után H. nyugalma hosszú ideig meg volt zavarva. *Ali* budai pasa Drégely várát Szondi György vitéz ellenállása és önfeláldozása dacára bevette (1552). Drégely bevétele után Ság, Gyarmat stb. vár magát a töröknek megadta. Az ipolymelléki várak 1606. a *zsitvatoroki* békében kerültek vissza. A reformációnak Selmeczen már a mohácsi vész előtt voltak hívei, utána pedig az egész H. elfogadta azt; a hitközségek szerint magyar, német, tót esperességre oszlottak és az 1610-iki zsolnai zsinatban a bányavidéki püspökséghez csatlakoztak. 1660—1711-ig a megyét a török folyton sanyargatta, elannyira, hogy az alispán parasztok által szedette az adót, ill. parasztkapitányokat neveztek ki, minthogy a nemesség ily minőségben a török kegyetlenségétől féltette életét. Ekkor nevezték a vmegyét csúfnéven *parasztvármegyének*. A kuruc háború alatt H. Rákóczinak 500 felszerelt kurucot állított. Legnevezetesebb *család* volt a vmegyében (200 évig) a Koháry-család. Koháry Péter nyerte királyi adományban Csábrág és Szitnya várát. Fia, István elesett Léva alatt (1664 júl. 19.), síremlékét Ferdinánd bolgár király, a késői unoka 1910. Garamszentbenedeken állíttatta fel. István fia, Farkas és II. István 1711. örökös főispánságot és grófi címet nyertek. II. István országbiró, jeles költő. Farkasnak két fia a török elleni csatában elesett, harmadik fia András építtette Szentantalon a palotát (ma Fülöp szász-koburg-gothai hercegé) és Kemenczén 1751. megyeházat, mely 1806. leégett és helyébe 1830—1857. Ipolyságon épült a mai. András unokája, Ferenc, hercegi rangban az ország főkancellárja lett, vele kihalt a Koháry-család fiága. Leányát Ferdinánd szász-koburg-gothai herceg vette nőül s fiusította. E család birja ma a honti birtokokat. A Koháryak mellett kiváló szerepet vittek a Balassák (gyarmati és kékkői), kik közül I. Bálint a XVI. sz. második felében jeles magyar költő; Imre, a pártütő elveszti a divényi uradalmat, mely 72 falura s pusztára terjedt ki. H. vmegye utolsó nagyobb történeti szereplése 1809. az utolsó nemesi felkeléskor volt.

Irodalom. Bél Mátyás, Hist. Com. Hontiensis, Nagyszombat 1779; Gyürky Antal, 54 év Hont vármegye történetéből 1820-tól 1874. évig, I. köt. Vác 1874, II. köt. u. o. 1882; Hőke Lajos, Hontmegye rövid története az iskola és nép használatára, Selmeczbánya 1883; Hőke Lajos, Hont vármegye monográfiája, kézirat a vármegye levéltárában; Körösi József, Adalékok Hontmegye nemzetiségi monográfiájához, Budapest 1883; Körösi József, Eltótosodás és magyarosodás Hontmegyében, különlenyomat a Budapesti Szemle 1893. évfolyamából; Palásthy Pál, A Palásthyak, 4. köt. Budapest 1890; Pongrácz Elemér, Hontvármegyei Almanach 1893-ra, I. évfolyam Ipolyság 1893, II. évfolyam Budapest 1894; Pongrácz Lajos, Honti Literaturai Füzér, I. füzet 1839, II. füzet 1840 Buda; Pongrácz Lajos, Honti krónika, Pest 1848; Pongrácz Lajos, Szondi-Album (Drégelyi emléklapok), 2 kiad., Ipolyság 1886; Pongrácz Lajos, Vázlata a hontmegyei kaszinó 50 éves történetének, Budapest 1886; Pongrácz Lajos, Kivonatok Hont vármegye jegyzőkönyvéből 1848—49. és 1861-ből, I. köt. Selmeczbánya 1890, II. köt. Ipolyság 1891; Szitnyai József, Történelme az első magyarországi kémlőintézet egyesületének és az érc- és fémpróbavételnek ugyanazon bányakerületben, Selmeczbánya 1893; Egy közgyülés Hontban, Balassa-Gyarmat 1889; Honti állapotok, több füzet, Budapest; Hont vm. és Selmecz-Bélabánya sz. kir. város monográfiája, Budapest 1906 (Monográfia-Társaság).

Hont, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 860 magyar lak.; u. p. és u. t. Ipolyság. Régi vára azon Hunttól vette nevét, ki Géza vezér idejében testvérével, Pázmánnal Dél-Németországból Magyarországba jött és itt az Ipoly táján megtelepedett. A H.-i vár a H.-i várispánság magvát képezte; nyomai ma alig látszanak, de a községet ma is Huntnak ejti a nép. H.-ról vette nevét a vmegye. H. közelében van az érdekes H.-i szakadék.

Hontbagonya (azelőtt: *Bagonya)*, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 415 tót lak; postahivatal, u. t. Bakabánya.

Hontbesenyőd, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 322 tót lak.; u. p. és u. t. Bát.

Honter *(Honterus) János* (családi nevén *Grass)*, Brassó reformátora, szül. Brassóban 1498., megh. u. o. 1549 jan. 23. Tanulmányait szülővárosában kezdte, de valószínüleg már 1515. távozott onnan, hogy Bécs, Basel és Krakó egyetemeit látogassa. Az utóbbinak nemcsak hallgatója volt, de tanítani is kezdett rajta. Magiszteri címmel tért vissza 1533. hazájába s szülővárosában 1535. jól felszerelt nyomdát alapított, mely 1580-ig, tehát majdnem félszázadon át neve alatt működött. E nyomdának első terméke H.-nak 1535. megjelent Compendii Grammatices Latinae c. munkája volt, mely utóbb — ugyancsak az ő nyomdájában — még két kiadást ért. Emellett H. tanítással is foglalkozott. 1543-ban megalapította Brassóban a reformációt s szervezte az evang. egyházat a néhány barátja közreműködésével írt Reformatio Ecclesiae Coronensis ac Totius Barcensis Provinciae c. művével, melyet ugyanez évben Melanchthon is kiadott egy általa írott előbeszéddel s amelyet Luther is jóváhagyott. E könyv hatása alatt csakhamar egész Brassó vidéke, a Barczaság is, a reformációhoz csatlakozott, miután annak elveit Brassó város hivatalosan is magáévá tette s intézkedett, hogy a képek s egyen kívül az összes oltárok eltávolíttassanak a templomokból. Frater Györgynek is tudomására jutván H. működésének ily eredménye, még ez évben országgyűlés elébe hívta őt, hogy nyilatkozzék, miért adta ki a reformáció szellemében készült könyvét. H. maga nem jelent meg az országgyűlésen, de Apologia Reformationis című dolgozatával kellőképen megfelelt a bíbornok kérdésére. 1544 ápr. 22. aztán egyhangulag a város első papjává választatott. Még ez évben elkészítette az iskolai rendtartást is, mellyel megalapította Brassóban a főiskolát. Csakhamar nyilvános könyvtárt szervezett. 1547-ben adta ki a lelkészek számára agendáját s dolgozta át egyházszervezeti művét, az összes erdélyi szászokra kiterjeszkedve. Ezalatt, miként előbb is, a tudományok egyéb szakaiban szintén lankadatlanul működött, úgy hogy műveinek száma, az újabb kiadásokat nem számítva, körülbelül 30-ra tehető. 1857-ben szülőházát emléktáblával jelölték meg. H. születésének 400. évfordulóját (1898) emlékszobor állításával ünnepelték meg Brassóban.

Irodalom. Teutsch G. D., Über Honterus und Kronstadt zu seiner Zeit, Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde, 1876; Die Reformation im siebenbürgischen Sachsenland, VI. kiadás, Nagyszeben 1886 és Geschichte der Siebenbürger Sachsen, II. kiad., 2 köt., Leipzig 1874; Teutsch F., Drei sächsische Geographen des sechszehnten Jahrhunderts, Archiv 1879 és Aus der Zeit des sächsischen Humanismus, u. o. 1880; Fabritius Károly, Erdélynek H. által készített térképe, Budapest 1878; Neugeboren H., Johannes Honterus, der Reformator der Sachsen in Siebenbürgen, II. kiad., Barmen 1888; Wolf Th., Honterus, Brassó 1894.

Honterus, l. *Honter*.

Honteux (franc., ejtsd: oñtő), nőnem. *honteuse* (ejtsd: oñtőz), szégyenletes, gyalázatos.

Hontfüzesgyarmat (azelőtt: *Füzesgyarmat)*, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 1160 magyar lak., postahivatal, u. t. Nagysáró.

Hontheim, *Johann Nikolaus von*, koblenzi püspök, szül. Trierben 1701 jan. 27., megh. Montquintinben (Luxemburg) 1790 szept. 2. *Justinus Febronius* álnév alatt megírta De statu Ecclesiae et legitima potestate rom. Pontificis c. munkáját, amelyben a gallikanizmus és jozefinizmus szellemében megtámadta a római pápát. E művet Rómában elitélték. Midőn kitűnt, hogy e mű szerzője H., Róma és püspöktársai felszólítására visszavonta tanait Febronii commentarius in suum retractatum Pio VI. submissus c. munkájában s mint az egyház fia halt meg. L. *Febronianismus*.

Honthin, l. *Hontin*.

Honthorst, *Gerard van*, hollandi festő, szül. Utrechtben 1590 nov. 4., megh. u. o. 1656 ápr. 27. Szülővárosában Bloemaert Abrahamnak volt tanítványa, majd Rómában Caravaggio erős hatása alá került. 1620—21-ig Londonban, azután Utrechtben és Hágában élt, az orániai hercegek udvari festője volt. A Caravaggio-féle világítási hatásokból kiindulva a mesterségos megvilágítású (gyertya-, lámpa-, fáklyafény) képek speciális mestere lett. Ezért nevezték el az olaszok *Gherardo dalle notti*-nak. Ez és genreszerű fölfogás jellemzi nemcsak genre-, hanem vallásos tárgyú képeit is. Művei hosszú sorából említendők: A tékozló fiú (München, Alte Pinakothek); A fogorvos (drezdai képtár); A hangverseny (Páris, Louvre); A víg hegedüs (Amsterdam, Rijks-museum). A budapesti Szépművészeti Muzeumban Cimon és Perót ábrázoló képe látható. Mint arcképfestő is kedvelt volt. — Öccse, *Willem van H.* (1604—66), Berlinben udvari festő volt és sima, tetszetős arcképeket festett.

Honti *Nándor*, festő és rajzoló, szül. 1878 ápr. 25. Budapesten. Tanulmányait 1896. kezdte Münchenben Hollósynál, akit Nagybányára is követett. Három évi párisi tanulmányok után 1902. New Yorkba költözködött, ahol 1907-ig számos arcképet festett és plakátot s illusztrációt rajzolt. Hazatérve folytatta rajzoló munkásságát *Az Ujság* c. napilap képes mellékletén; 1913. első díjat nyert a magyar birák talárjának tervére hirdetett pályázaton.

Hontin, *honthin*, fehérjének és tanninnak keratinozott vegyülete. Szürkésbarna, szagtalan és íztelen por. Vízben oldhatatlan, szesz és lúgok részben, sav csak alig oldja. Gyomornedv tehát alig, lúgos bélnedv inkább oldja. Mint megbízható és ártalmatlan adstringenst gyermekek és felnőttek heveny és idült diarrhoeájánál gyógyszerül használják.

Hontkirályfalva (azelőtt: *Királyfalva)*, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 281 tót lak., u. p. Berencsfalu, u. t. Korpona.

Hontkiskér (azelőtt: *Kiskér)*, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 418 magyar és tót lak., u. p. Hontvarsány, u. t. Léva.

Hontnádas (azelőtt: *Nádas)*, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 549 tót lak., postahivatal, u. t. Egeg-Szalatnya.

Hontnémeti (azelőtt: *Németi)*, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 612 tót és magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Hontrákócz (azelőtt: *Rákócz)*, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 102 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Hontnémeti.

Hontudvarnok (azelőtt: *Udvarnok)*, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 402 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Teszér.

Hontvármegyei h. é. v. A Máv. Ipolyság állomásától Korponáig vivő 40·4 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. Megnyílt 1899 ápr. 7. Építési alaptőkéje 4.000,000 K. A Máv. üzemében van.

Hontvarsány (azelőtt: *Varsány)*, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 262 magyar lak., postahivatal, u. t. Léva.

Honvágy (gör. *nostalgia, nostrasia)*, visszakívánkozás a szülőföldre, mely oly heves alakot ölthet, hogy valóságos súlyos lelki bajjá (melankolia) fajulhat. Főleg a kultura alantas fokán álló, szűk körben élő, hegyeket lakó népeknél fordul elő, melyek megszokták a természetes egyszerű életmódot (svájci köznép); a hazájától elszakadt nem tudja a merőben különböző városi v. egyéb életmódot megszokni.

Honvéd. Ezt a szót *Kisfaludy* Károly alkotta Az élet korai c. versében. Utána *Kiss* Károly használta a szót Hadműszótárában (1848). L. *Honvédség.*

Honvéd, 1. politikai napilap, szerkesztette és saját betüivel nyomatta *Ocsvai* Ferenc Kolozsvárt. Megjelent vasárnapot kivéve minden este 1848 dec. 28-tól 1849 jún. 23-ig; azontúl magyar és német szöveggel aug. 14-ig, mikor megszünt. — 2. *A H.*, első magyar katonai hetilap; szerkesztette *Bethlen* Olivér gróf, honvéd-alezredes, laptulajdonos volt a honvédegyleti bizottmány Pesten 1867 aug. 5-től 1870 dec. 1-ig; azontúl egy honvéd-tiszti társulat szerkesztette s adta ki; 1871 szept. 7-től szerkesztette *Halász* Károly; 1873 máj. 30-tól az év végéig *Benedek* Gyula; 1874. megszünt. — 3. *A H.*, politikai napilap, szerkesztette *Atzél* Endre; kiadó-tulajdonosa volt a Corvina részvénytársaság Budapesten. Megjelent 1893 aug. 20-tól 1894 ápr. 15-ig, minden számban egy-egy szines képpel.

Honvéd-altiszti segélyalap. A honvédelmi miniszter alapította 1907. évben. Célja: a továbbszolgáló altiszteknek a katonai szolgálatban való megmaradását előmozdítani azáltal, hogy úgy a saját személyüket, mint a családtagjaikat ért balesetek, sorscsapások, súlyos betegségek, elhalálozások stb. által okozott rendkívüli anyagi gondok elhárítására pénzsegélyeket kaphatnak. Az alap fenntartásához hozzájárul: az állam költségvetésileg megállapított bizonyos évi összeggel; a honvéd-altisztek fejenként évi 4 korona hozzájárulási összege; adományok. L. 1907. évi 14. sz. honv. Rendeleti Közlönyt.

Honvédbogár (állat), l. *Aranybogarak.*

Honvédegyesületek, l. *Országos központi honvédválasztmány.*

Honvédelem, azon ügyek összessége, melyek az államnak külső ellenség elleni megvédésére vonatkoznak. Némely államban ezen ügyeknek magasabb szempontból való megbeszélésére s az államfőnek teendő javaslatok kidolgozására *honvédelmi bizottságok* állíttatnak össze, melyekbe az ország legmagasabb rangú katonái, vezéregyéniségek és egyéb kiváló katonai tehetségű tábornokok hivatnak meg. Az Osztrák-magyar monarchiában a H. ügyeit a hadügyminisztérium és a két honvédség minisztériuma intézi.

Honvédelmi bizottmány, 1848 szept. 21-ikétől 1849 máj. 2-ikáig állott fenn. Abból a célból alakíttatott, hogy a kormánynak segédkezet nyujtson az ország területi épségére, független önállására, szabadságára való felügyeletben s addig, míg Batthyány gr. miniszterelnök Bécsben lesz, vele összeköttetésben, sőt részben helyette az ország védelméről gondoskodjék. Tagjait — szám szerint hatot — az országgyűlés a képviselők közül választotta, kikhez később ujabb hat tag választatott. Ekkor a következő férfiakból állott: Szemere Bertalan, Mészáros Lázár, Nyáry Pál, br. Jósika Miklós, id. Pázmándy Dénes, br. Perényi Zsigmond, id. gr. Esterházy Mihály, gr. Pálffy János, Patay József, Somssich Pongrác, Madarász László, Sembery Imre. Intézkedési köre mindinkább szélesbült s 1848 okt. 8. az ország kormányzásával is megbizatott; ez időtől kezdve elnöke Kossuth Lajos volt. A Szemere Bertalan által alakított minisztérium 1849 máj. 2. oszlatta fel. Történetét megírta *Szeremlei* S., A honvédelmi bizottmány keletkezése (Pest 1867).

Honvédelmi miniszter, a katonai igazgatás vezetésére rendelt felelős kormányhatóság; a magyar kir. felelős kormány tagja. Hatásköréhez tartoznak a honvédség- és népfölkelésnek minden minisztrális ügyein kívül a közös hadseregnek a hadügyminiszter hatóságához nem vont ügyei; így pl. az egész hadkiegészítési ügy, beszállásolási ügy, legénységi nyilvántartás ügye stb., azután a védrendszert illető törvényhozási intézkedések előkészítése. Mennyiben köteles a H. a törvényjavaslatok előkészítésénél, rendeletei kiadásánál, intézkedéseinek hozatalánál a közös hadügyminiszterrel egyetértőleg eljárni, azt a törvények és rendeletek állapítják meg, az azonban általánosan érvényes elv, hogy a H. alárendeltségbe a hadügyminiszterhez nem jöhet, semmiféle ügy intézésében. A H. hatásköréhez tartozik még a magyar királyi csendőrség személyi és fegyelmi ügyeinek intézése is. L. még *Hadkiegészítő hatóságok, Hadügyi igazgatás* és *Honvédség.*

Honvédemlékek. A szabadságharc hőseinek emlékét a 60-as évek vége felé először Debreczen városa sietett megörökíteni, midőn a *Honvédemléket* a ref. kollégium és nagytemplom közé eső téren fölállította. Ez a kezdetleges munka első ilyfajta emlékünk. Egészen művészi alkotás *Huszár* Adolf Bem-szobra, amelyet 1880 okt. állítottak föl Marosvásárhelyen. Ugyancsak ő tervezte az *aradi vértanuk* szobrát is, melynek kivitelében

azonban a halál megakadályozta. A szobormüvet átdolgozta *Zala* György. Ugyancsak *Zala* Györgytől birjuk 1893-ból a budai *Honvédemléket* is, mely a Budavár visszafoglalásához fűződő magasztos emléket egy fiatal honvéd alakjában örökíti meg. Azóta számos emléket emeltek a szabadságharc hőseinek (magának Kossuthnak 70-nél többet), a legnagyobb méretü mégis a budapesti Szabadságharc-szobor lesz, amelynek kivitelével Gách és Szamovolszky szobrászokat bizták meg pályázat útján s amely néhány év mulva készül el.

Honvédeskü, l. *Honvédség*.

Honvéd felsőbb tiszti tanfolyam, a m. kir. honvéd szakképző intézetek közé tartozik, Budapesten évenkint okt. 15. alakul s a következő év júl. végéig tart. A H. a honvéd törzstiszti tanfolyam parancsnoksága alatt áll s az a rendeltetése, hogy kiváló tehetségü s a csapatszolgálatban jártas és szilárd jellemü hivatásos tiszteket a hadi tudományokban megfelelő oktatás által egyrészt a cs. és kir. hadiiskolába lépéshez, másrészt különleges alkalmazásokra (segédtiszti szolgálatra, tanári alkalmazásra stb.) előkészitsen. A tanárok vezérkari és honvédtisztek. A hallgatók tényleges állományu főtisztek, kiknek száma a felvételre alkalmas pályázók számától függ, de 30-nál több nem lehet. A felvétel feltételei: legalább két évi, a századnál teljesített alantos tiszti szolgálat, igen jó minősítés a minősitvényi táblázat szerint, a német nyelvnek birása oly mértékben, mely az előadások megértésére s a gondolatoknak szóval és irásban való kifejezésére képesit, kitartást igéró testalkat, nőtlen állapot s a felvételi vizsgálat sikeres letétele.

Honvédfőparancsnokság, a honvédségnek tisztán katonai vezetésére és felügyelésére rendelt központi katonai főhatóság. Az 1890. V. t.-c. értelmében hatásköréhez tartozik: *a)* a honvédség kiképzésének vezetése és ellenőrzése; *b)* a fegyelmi hatalom és birói felsőbbségi jog gyakorlása a tisztek és a legénység fölött, valamint az alárendelt parancsnokságok joggyakorlatának felügyelete; *c)* a honvédcsapatok és intézetek felügyelete; *d)* az alárendelt parancsnokságok fölterjesztéseinek véleményezése és *e)* javaslatok tétele a honvédelmi miniszterhez a fegyelem, kiképzés, harcképesség ügyeiben s a tisztek előléptetése és szolgálati beosztása tárgyában. Rendelkezéseiről a főparancsnokság a honvédelmi miniszternek jelentést tenni köteles azok tudomásul vétele végett. A honvédfőparancsnoki állást a honvédség megalkotása óta egész haláláig József főherceg töltötte be. Utóda báró Klobucsár Vilmos, majd 1913. Rohr Ferenc lovassági tábornok lett. L. még *Honvédség*.

Honvéd főreáliskola, a m. kir. honvéd nevelő- és képzőintézetek I. csoportjába tartozik. Sopronban van felállítva s a m. kir. honvéd Ludovika-akadémiának előkészitő iskolája. 3 évfolyamból áll, a növendékek létszáma 150. A felvételre nézve megállapitott feltételek: magyar állampolgárság, testi alkalmasság, 4 középiskolai osztály elvégzése, a katonai nevelésre megkivánt előismereteknek felvételi vizsga útján való igazolása, betöltött 14, de túl nem haladott 16 éves életkor. A fizetéses növendékek ellátási díja 800 kor. A H.-t az 1898. XXIII. t.-c. alapitotta.

Honvédgyalogság, l. *Honvédség*.

Honvéd gyengélkedő-házak, a m. kir. honvédségnél a közös hadseregbeli gyengélkedő-házak módjára, azonos elvek szerint állíttatnak föl s állomáshelyük után neveztetnek el, vagyis minden oly állomáson, hol a helyőrség létszáma legalább 300 fő, de 500-nál nem több. A H. oly betegek fölvételére szolgálnak, kik rövid idő alatt felgyógyulhatnak; olyan nagybetegek is fölvehetők, kiket nagyobb gyógyító intézetbe szállitani nem lehet. Ezen kivül még különös esetekben, mint pl. összpontosítások alkalmával, járványok idején stb. a szükség tartamára szintén lehet gyengélkedő-házakat fölállitani.

Honvéd hadapródiskolák, a m. kir. honvéd nevelő- és képzőintézeteknek II. csoportját alkotják. Ez idő szerint két hadapródiskola áll fenn, melyek kiválóan a gyalogságnak vannak szánva és pedig Nagy-Váradon és Pécsett. Rendeltetésök az, hogy oly ifjakat, kik a hadi pályát élethivatásukul választották, hadapródokká képezzenek ki, s ezáltal a m. kir. honvédség, valamint a törvényszabta feltételek alatt a cs. és kir. közös hadsereg hivatásszerü tiszteiben beálló fogyatékok pótlására sarjadékot neveljenek. Akik a lovasság állományában óhajtják a hadapródi rangot elnyerni, a IV. évfolyam kezdetével a nagyváradi hadapródiskolában egyesittetnek. A hadapródiskolák 4 évfolyamuak, mindegyik évfolyam 2—2 párhuzamos osztályból áll. A felveendő növendékek száma évenkint 100—100. A felvétel feltételei: magyar állampolgárság, testi alkalmasság, valamely nyilvános középiskola 4 alsó osztályának eredménnyel való elvégzése, a szükséges előismereteknek felvételi vizsga útján való igazolása, kifogástalan erkölcsi magaviselet, betöltött 14 éves, de túl nem haladott 16 éves életkor. A növendékek eltartásának és kiképzésének költségei az állami költségvetést, illetőleg a honvédelmi tárcát terhelik. A honvéd hadapródiskolákban tehát valamennyi hely díjmentes s a növendékekért csakis tandíj fizetendő, mely a következőképen van megszabva: *a)* tényleges állománybeli katonák fiai számára évenkint 24 korona; *b)* tartalékos és szolgálaton kivüli viszonybeli tisztek, továbbá udvari és polgári állami tisztviselők és alkalmazottak fiai után 160 korona; *c)* minden egyéb magyar állampolgár fiai számára 400 korona. A lovassághoz törekvő IV. évfolyamú növendékek részéről a lovagló-oktatáshoz megkivánt szükségletek beszerzésére a lovagló-alaphoz 400 korona fizetendő. A növendékek kilépése szabály szerint a IV. évfolyam elvégzése után történik, mely alkalommal besoroztatnak és elvileg a m. kir. honvédséghez osztatnak be. A kilépő növendékek közül azok, kik erre önként jelentkeznek és a közös hadseregben támasztott szolgálati követelményeknek is megfelelnek, a honvédség és közös hadsereg állományviszonyainak mérvéhez képest a cs. és kir. közös hadseregbe is beoszthatók. A beosztott növendékek a hadapród-tiszthelyettesi rendfokozatot nyerik. A H.-at az 1898. XXIII. t.-c. alapitotta. A H. átszervezése honvéd főreáliskolákká tervbe van véve.

Honvédkerületi parancsnok, altábornagy, kinek segédszemélyzete: egy vezérkari törzstiszt,

mint kerületi vezérkari főnök, egy hadbiztos, egy törzstiszt-hadbiró, egy törzsorvos, egy törzstiszt-irodavezető és a szükséges irodai személyzet. 1913. márc. 1-től kezdve az eddigi 7 honvédkerület helyett 6 honvédkerület és 2 honvéd hadosztályparancsnokság van. L. még *Honvédség*.

Honvéd kigészítő parancsnokságok. Minden honvéd gyalogezred-parancsnokságnál a kiegészítő és nyilvántartó ügyek végzésére 1—1 honvéd kiegészítő parancsnokság van, melynek parancsnoka törzstiszt. L. még *Hadkiegészítés* és *Hadkiegészítő hatóságok*.

Honvédkórházak, a m. kir. honvédségnél 1896 óta szervezett H. állomáshelyük után jelöltetnek meg. Vannak Budapesten, Debreczenben, Gyulán, Szegeden, Munkácson, Kolozsvárott, Maros-Vásárhelyt és Sziszeken. A kórház parancsnoka egy honvéd törzsorvos.

Honvéd lovasiskola (m. kir. központi), a lovassági csapatiskolákat kiegészítő tanintézet Budapesten, melyben évenként a következő tanfolyamok állíttatnak fel: *a)* a lovas tiszti tanfolyam; *b)* a lovas egyévi önkéntes iskola; *c)* a lovas távíró-tanfolyam; *d)* a patkoló-iskola. Az iskola parancsnoka huszár-törzstiszt.

Honvédlovasság, l. *Honvédség*.

Honvédlovassági felügyelő, feladata a honvédlovasság egyöntetű kiképzését vezetni, folytonos harcképességben tartására ügyelni, a lovassági szellemet ápolni, a honvédlovasság továbbfejlesztéséről gondoskodni s a huszártisztek szolgálati beosztása, áthelyezése és előléptetése, valamint a honvéd lovascsapatok fegyvergyakorlatainak megtartása iránt a honvédelmi miniszternek javaslatokat tenni; ellenőrzi továbbá a pótlovazást és a szolgálat kezelését. A H. mindig oly tábornok, ki azelőtt a lovasságnál szolgált; a kerületi (hadosztály) parancsnokokkal egyenlő állású. Közegei: egy vezérkari törzstiszt, mint vezérkari főnök és a szükséges számú segédszemélyzet.

Honvéd lovastiszti tanfolyam. A m. kir. központi honvéd lovasiskolában évenkint 4 hónapra alakuló lovas tiszti tanfolyamban a m. kir. honvédlovasság amaz idősebb rangú alantos tisztjei nyernek elméleti és gyakorlati továbbképzést, kik előbb már valamely lovas dandártiszti iskolát elvégeztek s a csapatnál legalább négy évig tényleg szolgáltak. A hallgatók számát a honvédelmi miniszter állapítja meg.

Honvéd Ludovika-akadémia, l. *Ludovika-akadémia*.

Honvédmenedékház, l. *Országos központi honvédválasztmány*.

Honvédség, az államok véd- és hadszervezetének egyik intézménye. Eredetileg a legtöbb államban a védkötelezettség kiterjesztése által olyformán keletkezett, hogy a védköteleseket sorhadi és tartalékos szolgálatkötelezettségüknek lerovása *után* háború esetére még *honvédelmi* célokra vették igénybe. Később a védkötelesek ezen csoportját, mely *sorhadi* és *tartalékos* szolgálatának eleget tett, háború esetén külön újabb csapatok alakítására és általában a hadsereg erősítésére és szaporítására kezdték alkalmazni s azt megkülönböztetőleg a sorhadtól, tartaléktól és póttartaléktól, melyeket váltakozva *álló, rendes, első vonalbeli, aktiv hadseregnek* stb. szoktak nevezni: általában H.-nek nevezték el (Landwehr, armée territoriale, milizia mobile, opolčenie stb.). Mivel ezen első korbeli H.-hez tartozó csapatok legénysége az első vonalbeli csapatokénál előrehaladottabb korú volt és ruházat, fölszerelés, fegyverzet és vezénylet tekintetében általában jóval az *első* vonalbeli csapatok mögött maradt, végre mivel a H.-et csak ritkán és csakis szükség esetén szokták volt a hadviselés *elsőfokú* fontosabb feladataira alkalmazni, hanem többnyire csak másodrangú hadi feladatokra (helyőrség, megszállás, hadtáp, őrkiséret, katonai biztosítás stb.), ez okból a H.-et a legújabb korig joggal *másodrangu* seregintézménynek tekintették.

A H., mint majdnem minden újabb katonai intézmény, először Poroszországban keletkezett és pedig még e század elején, midőn Poroszország I. Napoleon által legyőzetve, csak korlátolt számú hadsereget tarthatott. Ekkor haderejét akként szaporította, hogy a védköteles ifjuságot aránylag gyorsított módozat mellett sűrű turnusokban kiképezte és aztán béke idejére szabadságolta (Krümper-System). A Franciaország ellen viselt felszabadító háborúkban (1813—15) a porosz álló hadsereg mellett ezekből alakultak az első *Landwehr-csapatok*, melyekkel a porosz hadsereg 3—4-szer akkora lett, mint aminőre I. Napoleon és a többi államok becsülték. Az intézmény később állandósíttatott és 1866 után a többi német államra is kiterjesztetett. Az újabb katonai törvény szerint a *Landwehr*-kötelezettség Németországban a sorhadi és tartalékos szolgálati kötelezettség lerovása után még 12 évig tart (27-től a 39 éves korig). Németország óriási hadi sikerei után Európa csaknem valamennyi állama többé-kevésbbé változó részletekkel, de lényegében azonos elvi alapokon utánozta a porosz Landwehr-intézményt. Némely országban a H. fentebb megjelölt csoportjához még oly védköteleseket is sorolnak, kik a hadsereghez egyáltalában be nem soroztattak, v. ebben a rendesnél alsóbb fokú kiképezést nyertek. A legtöbb hadseregben a H.-ben ugyanazon fegyvernemek (gyalogság, lovasság, tüzérség stb.) és szervezési csoportok vannak, mint az álló hadseregben; háborúban azonban ritkán szoktak tisztán H.-ből a hadosztálynál magasabb hadászati kötelékét alakítani. A H.-ből békében rendszerint csak keretek, néhol még ilyenek sem állanak fenn, hanem róla csak nyilvántartás vezettetik.

Nálunk H.-nek először azon csapatokat nevezték, melyeket az 1848-iki mozgalmas időben a horvát betörés veszélye ellen a magyar kormány rendeletére a magyar *hon védelmére* toborzottak. Később szokásból azon önkénteseket és osztrák hadseregbeli csapatokat is, melyek a magyar ügyhöz átpártoltak és a honvédekkel vállvetve harcoltak, szintén a H. név alá foglalták, miáltal a H.-hez a magyar nemzeti ügyért harcoló hadsereg fogalma fűződött. Ezen H. az 1848—49-iki szabadságharc leveretése után feloszlott és 1869-ig ily nevü csapat v. védelmi intézmény nem létezett.

Midőn azonban a magyar alkotmány visszaállítása után 1867. a monarchia mindkét államának védelme közös ügynek nyilvánittatott és a magyar törvényhozás közvetlen befolyása alól

kivonatott, a magyar nemzet mégsem akart lemondani az alkotmányában és különösen az 1848.-i törvényekben gyökerező azon jogáról, hogy magyar nemzeti hadsereget, illetőleg a *hon védelmére* rendelt seregintézményt is alkothasson. Igy keletkezett a közös hadsereg keretén *kivül*, a monarchia mindkét államában egy-egy külön hadseregcsoport, mely függetlenül a közös hadügyi kormánytól, kizárólag a magyar, illetőleg osztrák kormány igazgatása alá jutott s mely mint a monarchia fegyveres erejének kiegészítő része, az 1868. XLI. t.-c. szerint 1869. Magyarországon H., Ausztriában *Landwehr* nevet nyert. Ezen törvény értelmében a sorozásoknál mindazon védkötelesek, kik a közös hadsereg és hadtengerészet, valamint ezek póttartalékának ujoncjutalékául kivetett legénység kiállítása után még fegyveres szolgálatra alkalmasaknak találtattak, 12 évre a H.-hez avattattak fel; azonfelül a közös hadsereg legénysége, miután ottani tényleges és tartalékos kötelezettségét lerótta, még 2 évre a H.-hez helyeztetett át.

Az első szervezéssel egyidejüleg felállíttatott a *honvédelmi minisztérium* és a *honvédfőparancsnokság*, mint központi hatóságok; az első honvédelmi miniszter gróf Andrássy Gyula, a honvédség első főparancsnoka József főherceg volt. Az ország területileg 6 honvédkerületre és ezeken belül 82 zászlóaljterületre osztatott, melyekből háboru esetére 82 gyalogzászlóalj és 32 lovasszázad volt felállítandó. Az utóbbiak között eleinte 28 huszár- és 4 dzsidásszázad volt. Az 1869-iki első sorozás 46,106 ujoncot juttatott a H.-nek. A kiképzés megindítására még a sorozás elején önkénteseket toborzottak, kik honvédtisztekké való kiképzésre voltak kiszemelve. E toborzás eredménye 300 önkéntes volt, kik a nyár folyamán egy központi tanosztályban jövő feladatukra előkészíttettek, azután további kiképezésre a 6 kerületre szétosztattak. Ezen tanosztály vizsgázott személyzete végezte a H.-nél az első újonckiképezést 1869. Az újonckiképezés után azonnal foganatba vétetett a honvédcsapatiskolák, altiszti, tiszti stb. tanfolyamok szervezése is és soká a fegyvergyakorlatokon kivül ebből állt a H. egész kiképzési intézménye. 1871. az ország 6 helyett 7 kerületre osztatott; a huszárszázadok száma 32-ről 40-re emeltetett. A volt határőrvidék feloszlatása folytán a zászlóaljak száma 1872. 4-gyel, 1873. 6-tal szaporodott, miáltal a gyalogzászlóaljak száma 92-re emelkedett. Ugyanekkor a kezdetben alakított 20 dandár helyett az egész honvédgyalogság 14 dandárba 6—7 zászlóaljjal osztatott; háboruban 1—1 dandár 2—2 féldandárba tagozódott, 2—2 dandár pedig 1—1 hadosztályt alakított.

Miután a H.-nek a 3 főfegyvernem közül csak gyalogsága és lovassága volt, a tüzérség helyett 1871. szórólövegekkel (mitrailleuse) látták el és pedig minden dandár számára 1—1 osztag állíttatott fel; összesen 90 darab szórólöveg volt, melyek közül 80 a Montigny- és 10 a Gattling-féle rendszerből való volt. E szórólövegek 1875. leszereltettek. 1886-ban a 92 honvédzászlóalj már békében 28 *féldandárba* tagoltatott. A legfontosabb változás azonban 1889. állott be azáltal, hogy minden zászlóaljnál az eddigi *egy* állandósított század helyett 4—4 századkeret, azonkívül minden féldandárnál 1—1 pótzászlóaljkeret és 1—1 kiegészítő parancsnokság állíttatott fel. Ezzel egyidejüleg az 1. és 5. féldandárnál még 1—1 zászlóalj állíttatott fel, miáltal a honvédzászlóaljak a jelenlegi számra (94) szaporodtak. 1890-ben a féldandár elnevezés helyett az *ezred* rendszeresíttetett; megállapíttatott a honvéd ujoncjutalék (12,500), miáltal a H. állományviszonyai szilárdabb alapra jutottak. A H. anyakönyvi állománya volt: 1869-ben 597 tiszt és 69,439 legény; 1890-ben 4280 tiszt és 234,514 legény. A *lovasságnál* a századok eleinte csak osztálykötelékeket alkottak; később az osztályok 10 *ezredbe* alakultak, minden ezred 2—2 osztállyal, minden osztály 2—2 századdal; az összes lovassági kiképzés vezetésére és felügyeletére egy lovasdandárparancsnokság állíttatott fel. 1880-ban a lovasezredek *huszárezred* elnevezést kaptak; 1882. a horvát *dzsidásezred* is huszárezreddé alakíttatott át. 1881-ben egy honvédlovassági *felügyelő* állása rendszeresíttetett, a 10 huszárezred pedig 2 lovasdandárba tagozódott. 1889-ben minden huszárezrednél még 2—2 huszárszázad (5., 6.) állíttatott, ami a 3. lovasdandárparancsnokság felállítását vonta maga után. 1897-ben még egy 4. lovasdandár állíttatott fel. A honvédlovasság hadi lóállományának biztosítási módja, a *vállalkozó* rendszer, eleinte eredetiségénél és szokatlanságánál fogva nagy feltünést keltett; idővel azonban oly célszerűnek bizonyult, hogy azóta részben a közös hadsereg és némely külföldi államok is utánozták.

Az első honvéd *tisztikar* 1869. nyugdijas tisztekből, kilépett volt tisztekből, volt 1848—49-iki honvédtisztekből, a közös hadseregtől átlépett tisztekből, végre tiszti szolgálatra alkalmas polgári egyénekből és volt altisztekből alakíttatott. A tiszti sarjadék előteremtése sok nehézségbe ütközött. Eleinte számítottak a mutatkozó lelkesedésre és arra, hogy az egyetemi tanulóifjuság megfelelő kiképezés mellett honvédtiszti állásra fog törekedni. Ily célból az egyetemeken és akadémiákon katonai tanszéket állítottak. De a lelkesedés szalmatüznek bizonyult. Budapesten 1869—70-ben 83 hallgató iratkozott be, de csak 13 tette le a hadapródi vizsgát; a 2-ik évben beiratkozott 65, vizsgázott 14; a 3-ik évben beiratkozott 49, vizsgázott 8. Még silányabb volt az eredmény a vidéki akadémiákon. A tiszti kiképzés más forrásai voltak a kerületi tiszti tanfolyamok, melyek azonban szintén nem feleltek meg a célnak. Végre 1872—73 óta a tiszti kiképezés számára megnyilt egy központi intézet: a *Ludovika-akadémia*, a lovasság számára pedig a központi lovasiskola, eleinte Jászberényben, később Budapesten (l. *Ludovika-akadémia*). A H. szolgálati és vezényelő *nyelve* az I—V. kerületekben és a 20. s a 41. gyaloghadosztályban a *magyar*, a VI. kerületben a *horvát*. A *honvédeskü* abban különbözik a közös hadseregbelitől, hogy a honvédség a királyon kivül «hazánk szentesített törvényeinek» is hűséget és engedelmességet esküszik. A H. *zászlója* nemzeti színű, egyik oldalán a magyar államcimerrel, a másikon a király nevének kezdőbetüivel.

Az osztrák és magyar H.-ek az egész világon páratlan intézmények, de azon különleges szer-

vezetnek, melyet a monarchia dualisztikus államszerkezete kényszerüségből szükségessé tett, a legújabb időkig számottevő hátrányai is voltak. Ezek leginkább a következőkben nyilvánultak: *a)* közvetlenül besorozott és a közös hadsereg tartalékából eredő személyzettel egészíttetett ki. Ezáltal különböző szolgálati nyelven és különböző fokon kiképezett személyzetből állott, mi mellett a közvetlenül a H.-hez besorozottak általában a közös hadseregnek jutottnál jóval gyengébb elemet képviseltek; *b)* csak két fegyverneme volt, minek folytán önálló hadműködésre képesítve nem volt, hanem nagyon is rászorult a közös hadsereg által leendő kiegészítésre; *c)* a H. által nemcsak a monarchia védőerejének *egysége*, hanem a magyar államé is meg volt bontva. A védőerő túlnyomó és tökéletesebb részét a közös hadsereg, a másik — tökéletlent — a H. képviselte. A honvéd seregtesteknél (hadosztályok) a közös hadseregtől beosztott fegyvernemek, csapatok, intézetek és személyek *kétféleséget* (nyelv, eskü, bírósági illetékesség stb., közigazgatás) idéztek elő; *d)* több aprólékos berendezés, mely politikai okból szükséges, aránytalan költséget, erő-, munka- és időpazarlást, továbbá a katonai közigazgatásban meddő munkát, lassuságot és surlódást idézett elő. Ezen hátrányokkal szemben fontos előnyei is voltak az eddigi H.-nek. Mindenekelőtt az, hogy fiatalabb legénységből állott, mint a külföldi államokban; a mi H.-ünk mozgósítása sokkal gyorsabb volt, mint máshol, mert már békében számbavehető keretek és csapatok állottak fenn. Ezáltal az osztrák és magyar H.-ek, eltérőleg a külföld hasonló intézményeitől, már eddig is nem másodvonalbeli, hanem elsőrendü, első vonalbeli és a közös hadseregbeliekkel közel egyenértékü csapatoknak voltak tekinthetők.

A fentemlített hátrányokat nagyrészt kiküszöbölte és egy csapással a H.-et is a közös hadsereg mellé a legelső vonalba helyezte a véderőről szóló 1912. évi XXX., illetve a H.-ről szóló XXXI. t.-c., mely úgy a közös hadseregnél, mint a H.-nél egyformán általában véve a két évi tényleges szolgálat álláspontjára helyezkedve, a haderőnek két tényezőjét, a közös hadsereget és H.-et, úgyszólván teljesen egyenértékű, első vonalbeli csapattá tette. A véderő harmadik tényezőjénél, a haditengerészetnél, a szolgálati kötelezettség a régi maradt, még pedig: 4 évig a tényleges szolgálatban, 5 évig a tartalékban és 3 évig a tengervédben. A H.-ről szóló fentemlített törvény lényegesebb határozmányai a következők: Rendeltetés: A H. a fegyveres erő egyik (tehát nem mint eddig csak *kiegészítő)* része; háború idején a közös haderő támogatására és a belvédelemre, béke idejében pedig (s ez szintén új) a belső rend és biztosság fenntartására is van hivatva. A H. kiegészítő alkotórész gyanánt külön póttartalékkal van ellátva, mely hadi állományának fedezésére szolgál. A H.-hez tartozik továbbá most már a méneskar is, mely eddig a közös hadseregnek nyerte volt beosztását. Lényeges haladást jelent az új H.-i törvény a gyalogság szaporítása és az új *honvédtüzérség* felállítása által. E szerint a H. a jövőben állani fog: 32 (eddig 28) ezredben alakuló 97 zászlóalj gyalogságból, 10 ezredben alakuló 60 huszár-századból, 8 tüzérdandárban alakuló 70 ágyú-, tarack- és lovaglóütegből, melyekből Horvát-Szlavonországok, úgy mint eddig, 4 gyalogezredet 12 zászlóaljjal, 1 huszárezredet 6 századdal és 1 tüzérdandárt (ez új) 8 ágyú- és taracküteggel állítanak. Kiegészítés szempontjából a H. nem mint eddig 7, hanem csak 6 honvédkerületre oszlik; és pedig: az I. budapesti, a II. szegedi, a III. kassai, a IV. pozsonyi, az V. kolozsvári és a VI. zágrábi horvát-szlavon honvédkerületre; vagyis az eddigi V. székesfehérvári honvédkerület megszünt. Ezen kerületek mindegyikéből 1—1, a budapestiből 2, összesen tehát 8 honvéd gyaloghadosztály alakul már békében is, míg eddig csak háború esetén alakult összesen csak 7 honvédhadosztály a már békében is meglevő 7 honvédkerületből. Az új H.-i törvény szerint a H.-nek három állománycsoportja van: *a)* a tényleges állomány, *b)* a tartalék, *c)* a póttartalék. A rendes szolgálati kötelezettség tart: a gyalogságnál és kocsizó tüzérségnél általában két évig a tényleges szolgálatban és tíz évig a tartalékban; a gyalogság és kocsizó tüzérség megállapított számú altisztjeinél, továbbá a lovasságnál és a lovagló tüzérségnél három évig a tényleges szolgálatban és hét évig a tartalékban; a póttartalékba beosztottakra nézve tizenkét évig. Eddig a közös hadsereg tizedik tartalékévét is leszolgált tartalékosokat kivétel nélkül további két évi tartalékszolgálatra a H.-hez helyezték át. Az új véderőtörvény szerint azokat a szolgálatköteleseket, kik a közös hadseregben teljesítendő szolgálati kötelezettségüknek utolsó évfolyamába jutnának, a honvédelmi miniszter kívánságára a szükséges számban (a különbség tehát az, hogy csak ha szükség van rájuk és csak a szükséges számban) a H. hadi állományának kiegészítése céljából a H.-hez helyezik át. Fontos továbbá, hogy amennyiben a közös hadsereg állományviszonyai megengedik, valamely ifjabb évfolyamnak egy része helyezendő át az utolsó évfolyam hasonló nagyságú része helyett a H.-hez, ahol azután az áthelyezettek összes szolgálati kötelezettségük hátralevő részét teljesítik. Az új H.-i törvénnyel a H. újoncjutaléka az eddigi 12,500 fő helyett az 1912. évre 17,500, 1913. évre 21,500, az azután következő évekre pedig 25,000 főben állapíttatott meg. A fegyvergyakorlatokat az új törvény következőleg szabályozza: akik 2 évet szolgáltak ténylegesen, azok legfeljebb 4, egyenként legfeljebb 14 hétre terjedő fegyvergyakorlatra kötelesek; a három évet ténylegesen szolgálók legfeljebb 3, egyenként legfeljebb 11 hétre terjedő fegyvergyakorlatra kötelezhetők. Ha valaki önként 4 évig szolgál ténylegesen, az már nem köteles többé fegyvergyakorlatra bevonulni. A H. póttartalékosai 3, egyenként legfeljebb 4 hétig tartó fegyvergyakorlatra kötelezhetők. A tartalékos tisztek és tisztviselők 4, egyenként 4 hétig tartó fegyvergyakorlatra hivatnak be.

A H. évi újoncjutaléka az 1889. VI. t.-c. 14. §-a értelmében, 10 évig tartó érvénnyel, 12,500 főben volt megállapítva. E törvény szerint a H.-be való felavatás általános kellékei: *a)* magyar állampolgárság; *b)* a szükséges szellemi és testi képesség mellett legalább 153 cm. testmagasság és *c)* leg-

alább hadköteles kor, kivéve a Ludovika-akadémia végzett növendékeit. Irodai szolgálatra alkalmazhatók és kézművesek, ha különben alkalmasak, testmagasságra való tekintet nélkül besorozhatók. A H. behívása és mozgósítása, ha háború veszélye fenyeget, mindenkor csak a király rendeletére történhetik, a honvédelmi miniszter ellenjegyzése mellett; a tartalék és póttartalék a H.-nek hadi létszámra való kiegészítése végett szintén csak a király parancsára hívható be. A H.-et a magyar korona országain kívül csak kivételesen szabad alkalmazni; erre *mindenkor a törvényhozás külön intézkedése* szükséges. Csak az országgyűlés együtt nem létében, s ha a halasztásból veszély származhatnék, rendelheti el Ő Felsége, az ország összminisztériumának felelőssége s az ország képviseletének, annak legközelebbi összejövetelekor azonnal kikérendő utólagos jóváhagyása mellett, a H. alkalmazását az ország határain kívül. A H. belszervezetét a király, mint legfőbb hadúr, csak azon mérvben határozhatja, illetve változtathatja meg, amelyben ezt a honvédtörvény nem szabályozná.

Irodalom. Éber N., A honvédelmi szervezésről, Budapest, 1868; A H.-ről szóló 1890. V. t.-c., a végrehajtási rendelettel és magyarázatokkal, u. o. 1890; A magyar honvédelmi törvény, u. o. 1869; Az 1868. évi honvédelmi törvények, kiegészítve a m. k. honv. miniszter végrehajtási és foganatosítási rendeleteivel, u. o. 1869; Az 1889-iki véderő-törvény, jegyzetekkel és magyarázatokkal, u. o. 1889; Védtörvény és annak végrehajtására vonatkozó utasítás, 4 rész, u. o. 1889—93; Az 1912. XXX. és XXXI. t.-c. a véderőről, illetve a H.-ről; Szurmay, A H. fejlődésének története annak felállításától napjainkig, Budapest 1898.

Honvéd törzstiszti tanfolyam, Budapesten van elhelyezve, s abban olyan idősebb rangú gyalog és lovas századosokat készítenek elő az osztályparancsnoki állásra, akik a törzstiszté való előléptetésre törekednek. A törzstiszti tanfolyam a honvédfőparancsnokság útján a honvédelmi miniszternek van alárendelve. A tanfolyam 8 hónapig tart és évenként nov. 1-én kezdődik s jún. 30-án végződik. A felvétel feltételei: A tanfolyamba csak előléptetésre alkalmas s a gyakorlati kipróbálás alkalmával megfelelően minősített századosokat vezényelnek be. A tanfolyam parancsnoka tábornok, a tanárok: vezérkari törzstisztek. 1909 óta a tanfolyam neve: M. kir. honvéd tájékoztató tanfolyam.

Honvédtüzérség, l. *Honvédség.*

Honvédügyész, *hadügyész, katonaügyész,* a mostani hadbíró (l. o.) régi elnevezése.

Honvédzászló, l. *Honvédség.*

Honvédzenekarok. 1896-ban a m. kir. honvédség hét kerületének mindegyikében egy-egy zenekart állítottak fel. A zenekar létszáma: 1 karmester és 43 különféle rendfokozatban lévő zenész.

Hónyomás, főképen a középhegységi erdőkben észlelhető az a jelenség, hogy a fák, különösen a hófúvásoknak kitett északi és északkeleti hegyoldalokon, a szélvihar által nagy mennyiségben felhalmozott hótömegek évről-évre ismétlődő nyomása által görbe növésre kényszerítettnek s emiatt minőségükben sokat veszítenek. Legtöbbet szenvednek ezáltal a fenyőfélék, kivéve a tűit elhullató vörösfenyőt, legkevesebbet a lombfák. L. *Hótörés.*

Hooch *(Hoogh), Pieter de,* hollandi festő, szül. Rotterdamban 1630 körül, megh. 1677 után. Először Hágában, 1655—65-ig Delftben, utóbb Amsterdamban élt. Legkiválóbbak delfti korszakában festett képei, melyek némileg Fabritius és Vermeer műveihez közelednek. H. intérieurjei a hollandi festészet legvonzóbb, legsajátosabb alkotásai közé tartoznak. Többnyire polgári házak belsejét ábrázolják, egymásba nyíló, barátságos, levegős szobákkal, napsütötte tornácokkal, bennök ülő vagy mozgó kevés alakkal. Az ablakokon beszűrődő napfény hatásait, a belső helyiségek levegőjét utól nem ért művészettel érezteti H., kinek java korából eredő művei nyilvános és magángyűjtemények legdrágább kincsei közé tartoznak. Öt fő műve van az amsterdami Rijksmuseumban: Az éléskamara, Levelet olvasó nő, Szolgáló seprővel, Gyermeket öltöztető nő, A zenelecke. Ily egyszerű, magukban közömbös tárgyúak egyéb képei is, amelyek közül a párisi Louvreban, a londoni National Galeryben, Wallace-gyűjteményben és Buckingham Palace-ban, a bécsi műv. akadémia képtárában, a brüsszeli Arenberg-képtárban levőket emeljük ki.

Hood (ejtsd: hud), 1. *Robin,* l. *Robin Hood.*

2. *H., Samuel, viscount,* angol tengernagy, szül. 1724 dec. 12., megh. Greenwichben 1816 jan. 27. Mint hajóinas kezdte pályáját s a 7 éves francia háború alatt hajóskapitánnyá, az északamerikai háborúban pedig baronetté és ellentengernaggyá emelkedett. 1782 február havában diadalt aratott St. Christophe szigetnél Grasse francia tengernagy fölött, ápr. 14. Rodneyval együtt Guadeloupot, a Mona-szorosban pedig 4 francia hadihajót vett el a franciáktól. 1782-ben ir peer, 1787. altengernagy lett, 1788. a tengerészeti hivatal első lordjává nevezték ki. A francia forradalomban különösen a Földközi-tengeren vezényelt; elfoglalta 1793. Toulont, 1794. Korzikát és később Quibéronnál meg Brestnél is harcolt a franciák ellen. 1794-ben tengernaggyá lépett elő, 1796. angol peerré nevezték ki viscount címmel. — Öccse, *H. Alexander,* szül. 1727., megh. 1814 máj. 2., hasonlóan kitűnt a franciák elleni tengeri háborúban, 1796. tengernagy s 1794. báró lett, 1801. pedig a *Bridport* viscount címet kapta.

3. *H., Thomas,* angol humorista, szül. 1799 máj. 23. Londonban, megh. u. o. 1845 máj. 3. A London Magazine, majd a Hood's Magazine és később a New Monthly c. folyóiratok szerkesztője volt. Whims and Oddities (1827) és Comic Annual (1830) c. kiadott humoros költeményei nagy sikert arattak, mire Up the Rhine (1839) c. szatirája következett, amely az angol turistákat teszi nevetségessé. H. nemcsak humorista volt, hanem a munkásosztály nyomorának költője is; leghíresebb ily irányú költeményei: The Dream of Eugene Aram (1829); The Song of the Shirt (1843) és The Bridge of Sighs (1845). Prózai elbeszélései kevésbbé sikerültek. Összes művei 1869—73-ig 10 kötetben, majd 1882—84-ig 11 kötetben jelentek meg. V. ö. Memorials of Th. H., edited by his daughter (London 1860, új kiadás 1893).

4. *H., Tom,* angol költő és író, *H. 3.* fia, szül. 1835 jan. 19. Lake House-ban (Essex), megh. 1874 nov. 20. Londonban. Irói hírnevét Pen and

Pencil Pictures (1856) és Quips and Cranks (1861) c. köteteivel alapította meg, amelyekre számos novella és regény következett. Legjobb regénye: A Golden Heart (1867).

Hooft, *Pieter Corneliszoon*, holland történetíró és költő, szül. Amsterdamban 1581 márc. 16., megh. Hágában 1647 máj. 21. Sokat foglalkozott a klasszikusokkal és több izben tett tanulmányutakat Olaszországban. A történetírásban Tacitus volt a mintaképe, akit hollandra is lefordított (kiadta Brandt 1684); egyéb művei: Het leven van Koning Hendrik IV. (Amsterdam 1626—1652); Nederlandsche historien (2 köt., u. o. 1642—1656; újabban 5 köt., Groningen 1843—48), mely legbecsesebb munkája s 1556—1587. terjed. Mint költő leginkább a szerelmi líra terén tünt ki. Költeményei és mintaszerű levelei több izben jelentek meg (Amsterdam). Drámái közül nevezetesebbek: Baeto és Geeraerdt van Velzen c. tragédiái és Warenar c. vígjátéka, továbbá Granida c. pásztordarabja (Zwolle 1890). V. ö. *M. de Vries*, P. C. Hooft a De Gids-ban (1843).

Hoogeveen (ejtsd: hóch —), község Drenthe németalföldi tartományban, vasút mellett, a környékbeli tanyákkal együtt (1909) 12,652 lak.; jelentékeny tőzegtermeléssel, mezőgazdasággal, hajóépítéssel és hajózással.

Hoogezand (ejtsd: hóch —), falu Groningen németalföldi tartományban, csatorna mellett, (1909) 10,666 lak.; földműveléssel, hajóépítéssel, vasöntődével, papirgyártással és szirupkészítéssel.

Hoogh, *Pieter de*, németalföldi festő, l. *Hooch*.

Hooglede (ejtsd: hóchlede), falu Ny.-Flandria belga tartomány Rouselare j.-ban, (1910) 4696 lak., olajsajtolókkal. 1794 jún. 15. Moreau vezérlete alatt a franciák legyőzték itt az osztrák Clerfayt csapatait.

Hoogly, l. *Hugli*.

Hoogstraten (ejtsd: hóchsztráten), 1. *Jacob van*, l. *Hoogstraten*.

2. *H., Samuel van*, hollandi festő, szül. Dordrechtben 1627 aug. 2., megh. 1678 okt. 19. Atyjának, H. Dirk festőnek (1596—1640), majd Rembrandtnak volt tanítványa, Bécsben, Rómában, Londonban is élt, főleg azonban Hágában és Dordrechtben. Sokoldalú mester volt. Legbecsesebbek Rembrandt hatása alatt készült arc- és genreképei (pl. Fiú arcképe, a bécsi Liechtenstein-képtárban; Férfi ablak mellett, a bécsi udv. muzeumban; Beteg hölgy, az amsterdami Rijks-museumban stb.). Saját rézkarcaival illusztrált könyve: Inleyding tot de hooge schoole der schilderkonst (Rotterdam 1678).

Hoogstraten (ejtsd: hóchsztráten), község Anvers belga tartomány Turnhout j.-ban, a Mark partján, a Campine síkságon, (1910) 2855 lak., vászonszövéssel, szivargyárral, fazekasiparral és nagy fakereskedéssel. 1532 után grófságra, majd hercegségre emeltetett. 1814 jan. 11. ütközet színhelye a franciák és a szövetségesek csapatai közötti.

Hoogstraten (*Hoogstraeten*, ejtsd: hóchsztráten), *Jacob van*, kölni domokos perjel és inkvizitor a reformáció idején, szül. 1460 körül Hoogstratenben (Brabant), megh. 1527 jan. 21. (27) Kölnben. 1506-ban a teológiai főiskola tanára Kölnben, majd a rend perjele s 1508. az inkvizició tagja. Vitairataiban hevesen támadta Luthert és Reuchlint. Ez utóbbit, mint inkvizitor, törvényszéke elé idézte s a zsidónyelvű munkák védelmére írt művét nyilvánosan megégettette. Reuchlin metsző, gúnyos irataival állt bosszut H.-en, különösen az Epistolae Obscurorum Virorum (l. o.) c. szatirikus művében, melynek éle főképen H. ellen irányul. H. összegyüjtött latin vitairatai 1526. Kölnben jelentek meg.

Hook (ejtsd: huk), *Theodor Edward*, angol író, szül. 1788 szept. 25. Londonban, megh. 1841 aug. 24. Fulhamban. Már első novellaköteteit: Sayings and Doings (1824) nagy tetszéssel fogadták, mire még számos regénye jelent meg, amelyek közül Maxwell (1830) a leghíresebb. Utolsó regényét: Peregrine Bunce (3 köt., London 1842) halála után adták ki. V. ö. *Barham*, Life and Remains of Th. E. H. (London 1852).

Hook., növénynevek után *Hooker* W. J. (l. o.), *Hook. fil.* pedig *Hooker* J. D. (l. o.) nevének rövidítése.

Hooker, *Mount H.* (ejtsd: maunt hukker), a kanadai Sziklás-hegység kb. 2750 m. magas hegye az Athabaska és Columbia folyók forrásvidékein, rajta ered a Whirlpool-river, az Athabaska egyik forrásfolyója.

Hooker (ejtsd: hukker), 1. *Joseph Dalton*, angol botanikus, *H. 2.* fia, szül. a suffolki Halesworthban 1817 jún. 30., megh. Sundingdaleban 1911 dec. 10. Glasgowban orvosi és természettudományi tanulmányait befejezvén, Ross kapitány déli sarki útjára mint az Erebus és Terror expedició (1839—1843) hajóinak alorvosa indult el s e vidék felfedezőjének őt is tekinthetni. 1847-ben a Himalája középső szakaszát és Tibetet járta be, innen *Thomsonnal* Bengália K.-i határára és Asszámba ment, ez utjából 6000 új növényfajt hozott. 1855-ben atyja mellé Kewba aligazgatónak került; 1865—85-ig igazgató volt. 1871-ben Marokkón át a Nagy-Atlaszt mászta meg, 1877. pedig Észak-Amerikát utazta keresztül. Monográfiai, növényföldrajzi és fejlődéstörténeti művei közül főbbek: Botany of the antarctic voyage, 3 részben (Flora antarctica, Fl. Novae Zelandiae, Fl. Tasmaniae, London 1844—60); The Rhododendrons of Sikkim Himalaya (London 1849—51., 3 köt.); Illustrations of Himalayan plants (u. o. 1855); The student's flora of the British Islands (u. o., 1870 óta számos kiad.), melyet dán, német és olasz nyelvre is átdolgoztak. *Thomsonnal* írta: Flora Indica (u. o. 1855), másokkal Flora of British India (u. o. 1872—86., 4 köt.); *Benthammal* kiadta: Genera plantarum (u. o. 1862—83, 3 köt.). *Durand*-nal kidolgozta: Genera plantarum phanerogamarum (Berlin 1880). Újabb műve *Jacksonnal*: Index Kewensis (London 1893 óta), a növénynevek összefoglaló hatalmas tárháza.

2. *H., William Jackson, sir*, angol botanikus, szül. Norwichban 1785 júl. 6., megh. Kewban 1865 aug. 12. 1809-ben átkutatta Izlandot. Erről 1811., majd 1813. két kötetes művel (A tour in Iceland) számolt be, 1815. a glasgowi egyetem meghívta botanikai tanszékére. Itt dolgozta ki műveit: Flora Scotica (London 1821); Exotic flora (Edinburgh 1823—27., 3 köt.); Flora boreali-americana (London 1833—40, 2 köt.); British Flora (1830—36, London 2 köt.).

1839-ben a Kew mellett elterülő királyi kertbe igazgatónak nevezték ki s ezt a gyarmatok kertjeivel kapcsolatban tudományos állami intézetté változtatta és növénytermék-muzeumot létesített. A rendszeres botanikát több műve dolgozza föl: Botanical illustrations (Edinburgh 1822); Icones plantarum (London 1837—54, 10 köt.); A century of orchidaceous plants (1846, 8 köt.); Victoria regia (London 1851). A kewi botanikai intézetről több művében írt, pl.: Kew gardens (London 1847); Museum of economic botany (u. o. 1855). A harasztokról szól: Genera Filicum (u. o. 1842); Greville-lel: Icones filicum (u. o. 1829—31, 2 köt.); Species filicum (u. o. 1846—64, 5 köt.) és mások. A mohokról több műve van, kivált a *Taylorral* együtt írt: Muscologia britannica (u. o. 1818, 2. kiad. 1827). 1834 óta szerkesztette a Curtis-féle Botanical Magazine-t és a London Journal of botany-t.

Hook. fil., l. *Hook.*

Hooligan (ang., ejtsd: huligen), l. *Huligánok.*

Hóolvasztó gép, nagy városok használatára szolgáló készülék, melynek rendeltetése a hó megolvasztása tüzelés avagy bizonyos sóoldat segélyével. Első esetben a havat hengerkefével összekotorják s veder-szerkezettel egy tartóba emelik, amelyben tüzön megolvasztják, a vizet pedig csatornába eresztik. Ez eljárással megtakarítják a hó kifuvarozási költségét. A szerkezet még javításra szorul. A másik eljárási mód szerint egy nagyobb víztartóból a hóra sóoldatot bocsátanak, mely azt meglágyítja.

Hoor, 1. *Károly (horóczi),* szemorvos, szül. Budapesten 1858 jul. 16. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1884. orvosdoktorrá avatták, azután mint főorvos a közöshadseregbe lépett. 1885—87-ig Fuchs Ernő bécsi szemésztanár klinikáján dolgozott. Közben soron kívül ezredorvossá lépett elő és a budapesti XVII. helyőrségi kórház szemészeti osztályának lett a vezetője. 1890-ben a budapesti orvosi karon «a szem fénytörési és alkalmazkodási rendellenességei» című tanból magántanári képesítést nyert. Ugyanakkor a katonai egészségügyi tanács egyik szemészeti munkáját aranyéremmel tüntette ki. 1894-ben a kolozsvári egyetemre a szemészet ny. rend. tanárává nevezték ki. 1901—902. trachomatanulmányokra Egyiptomba utazott, azonkívül beutazta és ismételten meglátogatta a legtöbb német, francia, svájci és olasz egyetem szemklinikáit és kórházait. 1908-ban a budapesti egyetemen újonnan rendszeresített II. sz. szemészeti tanszékre hívta meg az orvosi kar. 1912-ben *horóczi* előnévvel magyar nemességet kapott. H. irodalmi dolgozatai a szemészet körébe tartoznak és meghaladják a 100-at; magyar, német és francia nyelven jelentek meg. Belső munkatársa a Klinische Monatsbl. f. Augenheilkundenak. Grósz Emil tanárral együtt írták a *Szemészet kézikönyvét.* Főbb munkái: *A szemészet tankönyve* (Budapest 1912); *Szemészeti műtéttan* (u. o. 1913).

2. *H.-Tempis Mór,* elektrotechnikus, szül. Nagyszebenben 1867 május 6. Főiskolai tanulmányait a bécsi egyetemen végezte, ahol 1889. bölcsészetdoktori oklevelet nyert, majd Budapesten a Ganz-gyár elektrotechnikai osztályába lépett be mint mérnök, később igazgató-helyettes és cégvezető lett. 1894. magántanár, 1900. rendkiv. tanár a műegyetemen; a M. Tud. Akadémia 1902. lev. tagjává választotta. 1908-ban kilépett a Ganz-gyár kötelékéből. H. nagyobb bel- és külföldi elektromos telepek létesítése s az elektromos mérő praxis fejlesztése körül élénk tevékenységet fejt ki. A szakfolyóiratokban közölt irodalmi dolgozatain kívül önállóan megjelent *Az elektromosság és mágnesség elmélete,* majd 1894. *Elektromos mérések és mérőeszközök* c. két nagyobb munkája; hirlapokban pedig néhány zenetörténelmi és zenefiziológiai cikket írt.

Hoorn *(Horn),* járási székhely és kikötőváros É.-Hollandia németalföldi tartományban, a Hoorner Hop, a Zuider-tó egyik kis öble mellett, (1910) 11,016 lak., halászattal, hajógyártással, marha- és sajtkereskedéssel. H. a XVII. sz.-ban Hollandia egyik leggazdagabb városa volt. Kikötője eliszaposodás miatt jelentőségéből sokat veszített. 1416-ban itt találták föl a heringfogásra alkalmas hálókat. Itt született William *Schouten,* aki Le Maire-rel együtt elsőnek hajózta körül az amerikai kontinenst, amelynek D.-i végét szülővárosáról H.-foknak nevezte el, továbbá Jan *Coen* (l. o.).

Hoorn *(Hoorne* v. *Hornes), Philippe de Montmorency-Nivelle,* gróf, szül. 1518., lefejezték Brüsszelben 1568 jún. 5. Mint Hollandia egyik legelőkelőbb és leggazdagabb főnemese nagy részt vett az ország politikai és társadalmi életében; az aranygyapjas-rend lovagja, az államtanács feje, tengernagy és több tartomány kormányzója volt. 1557-ben kitüntette magát a St.-Quentin és Gravelingen melletti csatákban a franciák ellen. Midőn II. Fülöp a Németalföldek politikai és vallási szabadságának eltörlésére törekedett, H. nem nagy ellenkezést mutatott, csupán a nemesi előjogok és a protestánsok vallásszabadságának érdekében lépett fel Egmont gróffal együtt és ártatlanságuknak érzetében nem is menekültek el Belgiumból, midőn Granvella bukása után, — melyben neki része volt, — Alba herceg bevonult Németalföldre. Gyanutlanul elfogadta ennek meghívását Brüsszelbe, mire ez őt 1567 szept. 9. elfogatta s szigorú fogság után mint felségsértőt és lázítót Brüsszelben Egmont gróffal együtt lefejeztette. 1864-ben ugyanazon a téren szobrot emeltek (Fraikin műve) mindkettőjük emlékének. Öccsét, Floris de Montignyt szintén kivégezték Simancasban (1570). V. ö. *Juste,* Le comte d'Egmont et le comte de Hornes (Bruxelles 1863).

Hoorne-szigetek, l. *Hoorn-szigetek.*

Hoorn-fok *(Horn, Cabo de Hornos)* alatt rendszerint Amerika D.-i végét értik, tényleg az 565 m. magas H.-sziget legdélibb csúcsa az 55° 58′ 41″ d. sz. és 67° 10′ 53″ ny. h. alatt. 1616-ban Le Maire és Schouten itt hajózták körül Amerikát és Schouten szülővárosáról H.-nak nevezték el. A sziget meredek előhegysége (150 m. magas) alatt heves hullámtörés van, ami miatt régente körülhajózását veszélyesnek tartották, ma azonban a legtöbb vitorlás megkerüli, különösen ha a Csendes-óceánból az Atlanti-óceánba jönnek át; a gőzhajók a Magalhães-úton haladnak át. Hoste-sziget Hardy nevű félszigetének D.-i csúcsa a *hamis H.* nevezete alatt ismeretes, mert hosszú ideig a Tűzföld

legdélibb csúcsának tartották. Mellette, az Oranienöbölben (55° 31′ d. sz.) vesztegelt 1882–83-ig a francia délsarki expedició.

Hoorn-foki áramlat, l. *Atlanti-oceán.*

Hoorn-szigetek *(Horn-szigetek)*, a Nagy-oceánban, a Fidzsi-szigetektől ÉK.-re fekvő csoport; két szigetből áll: *Futuna* (115 km² ter., 2550 lak.) és *Alofa (Alofi*, 44 km² ter., lakatlan). A magas vulkáni szigeteket korallzátonyok környékezik és ezért nehezen férhetni hozzájuk. A lakosok Szamoa lakóihoz hasonlítanak és mind katolikusok. Egyetlen kikötő Szingavi.

Hoosac Mountains (ejtsd: huszek mauntinsz), Massachusetts északamerikai állam határán levő hegység, a Green-Mountains folytatása a Connecticut és Hoosick folyók völgyei közt; legmagasabb pontja a 2110 m. magas Saddle-Mountain. A Boston—Albany vasút 7·6 km. hosszú alagúttal vezet át rajta, amelyet 1855—74-ig építettek 20·2 millió dollár költséggel.

Hoosick Falls (ejtsd: huszikk fallsz), város New York északamerikai állam Rensselaer countyjában, a Hoosick mindkét partján, (1910) 5532 lak., mezőgazdasági gépgyárakkal.

Hóöv, l. *Hórégió.*

Hop., l. *Hopp.*

Hópárduc *(Felis uncia* Schreb., állat), a Macskafélék családjába tartozó emlős állatfaj. Közép-Ázsiában Turkesztántól az Amur vidékéig honos. Teljes hossza 220 cm., miből a farkára 90 cm. esik, vállmagassága 60 cm. Bundájának alapszíne fehéres szürke sárgás árnyalattal, fekete, éles rajzolatu foltokkal; hasa fehér. Életmódja ismeretlen. Hegyi párducnak is hívják.

Hopciher. A «hipp, hopp» és «hop hirével» mesebeli szólásmódok alapján Ipolyi (Magyar myth. 420) a *hopp*-ban valami elhomályosult ördögnevet sejt. Ugyanezt gyanítja a H. vagy *hepcihere* (más tájakon: *cihó)* szókban is, de a fenti szólásmódok s a velük rokon «hipp, hopp, ott legyek, ahol akarom» még ilyen találgatásra is alig adnak elégséges alapot.

Hope (ejtsd: hóp), 1. *Alexander James Beresford*, angol politikus és író, *H. 3.* fia, szül. 1820., megh. Londonban 1887 okt. 20. H. az ú. n. «Ifjú Angolország» pártjához tartozott. Nagy buzgóságot fejtett ki az egyházi műemlékek helyreállítása és fentartása érdekében. Több izben képviselőnek választották s az oxfordi egyetemet is képviselte. A parlamentben túlzott konzervativ elveivel tünt ki. Művei: Essays (1844); English cathedrals in the XIX. century (1861); Cathedrals in their missionary aspects (1872); Worship in the Church of England (1874). Regényei: Strictly tied-up (1880); The Brandreths (1882); Worship and order (1883).

2. *H., Anthony* (családi neve: *Hawkins)*, angol regényíró, szül. 1863. Londonban. Jogi tanulmányait Oxfordban végezte, egy ideig Londonban ügyvédi gyakorlatot folytatott; 1894 óta teljesen az irodalomnak él. Regényei a finom jellemrajz s a férfi és nő viszonyának elfogulatlan tárgyalása által tünnek ki. Főbb művei: A Man of Mark (1890); Mr Witt's Widow (1892); The Prisoner of Zenda (1894); The Dolly Dialogues (1894); Half a Hero (1894); The Heart of Princess Osra (1896); Rupert of Hentzau (1898); Quisanté (1900); The Intrusions of Peggy (1902); Double Harness (1904); Tales of Two People (1907); Mrs. Maxon Protests (1911). Magyarul megjelent: A zendai fogoly (ford. *Tutsek* Anna, Budapest 1900); Frozó (u. o. 1901); A hercegnő nyaklánca (u. o. 1905); Peggy, a kotnyeles (u. o. 1906); A király tükre (Pesti Napló 1902. évf.); Az aranycipő (Pesti Hirlap 1905. évf.).

3. *H., Thomas*, angol mű- és régiségkedvelő, szül. Londonban 1770 körül, megh. u. o. 1831 febr. 3. Beutazta Európa, Ázsia és Afrika egy részét. Művei: Household furniture and internal decorations (London 1807); The costumes of the ancients (u. o. 1809; 1875, 2 köt.); Designs of modern costumes (u. o. 1812). Nagy sikert aratott Anastasius, or memoirs of a modern Greek (u. o. 1819, 3 köt., uj kiad. 1849) c. regénye. Halála után jelentek meg: On the origin and prospect of man (u. o. 1831, 3 köt.) és Historical essay on architecture 1835, 3 kiad. 1840, 2 köt.).

Hopea *Roxb.* (növ.), a Dipterocarpaceae család génusza; 46 faja nagy fa Elő- és Hátsó-Indiában és D.-re a szigeteken. Fájukat felhasználják. A *H. odorata* Roxb. (Birmában *thingan)* Birmától Kokinkináig az örökzöld tropikus erdő tagja. Fája értékes. A *H. Pierrei* Hance Kambodzsa nagy fája. Rostos kéreglemezeivel házat és csónakot fednek, fája tartós hajóépítő fa. Gyantájából fáklya készül és hajótatarozásra használatos. Kemény, nehéz, fájával a *H. ferrea* Pierre (Hátsó-India K.-i részén) tünik ki.

Hópehely, kedvelt ételburgonya fajta, melyet fehér, sima felületü, sekélyszemű, tojásalakú gumói jellemeznek. Ezt a fajtát Pringel amerikai tenyésztő az *early rose* és *peachblow* burgonya keresztezése útján állította elő és *snowflake*-nek nevezte el.

Hópehelyfa (növ.), l. *Chionanthus.*

Hopeit (ásv.), rombos apró prizmák; amorf vesealakú tömegek, szürkésfehér üvegfényű, átlátszó v. áttetsző. Kémiai összetételét mesterségesen előállított kristályokon állapították meg; víztartalmú cinkfoszfát, képlete $Zn_3(PO_4)_2+4H_2O$. Igen ritka ásvány; Altenberg cinkbányáiban Aachen közelében a gálmában fordul elő.

Hopekirk, *Helen*, zeneszerző és zongoraművésznő, szül. 1855. Edinburgh mellett. Lichtenstein, Mackenzie, Leschetizky (zongora) és Navratil (zeneszerzés) voltak a mesterei. Koncertkörutak és kompoziciók (zenekari darabok, zongoraverseny, hegedüszonáták, dalok) tették a nevét ismertté.

Hópenész (növ.), l. *Hógyapot.*

Hoper *(Choper*, oroszul *Chopjór)*, a Don baloldali mellékfolyója európai Oroszországban, Penza kormányzóságban ered, a Szaratov, Vorones, Doni kerületeken folyik át, Jelanszkaja mellett torkollik 895 km. folyás után, vízterülete 59.800 km.², tavasszal Bekovotól kezdve hajózható. Igazi steppe-folyó, eleinte 200—300 m. széles, torkolatánál alig 160 m. széles, nyáron vize alig van, tavasszal hatalmas áradása 6—7 km.-nyire mindent eláraszt. Halakban gazdag; legnagyobb mellékfolyója a Vorona.

Hoperi kerület, a doni kozákok területének északi részén; a Hoper folyó megy rajta keresztül. Fekete földje nagyon termékeny; 253,055 lak.,

kik gabona-, kendertermeléssel és marhatenyésztéssel foglalkoznak. Gyümölcstermelése is jelentékeny. Aszalt szilvája és szilvapálinkája híres. Főhelye: Urjupinszkaja Sztanica vagy Urjupino, (1910) 10.300 lak.

Hopetoun (ejtsd: hóptaun), *John Adrian Louis Hope*, a H. grófok sorában a 7-ik, angol államférfi, szül. 1860 szept. 25. Hopetounban (Skócia). 1873-ban atyja után a peeri méltóságot örökölte, 1883. a felsőház tagja lett, 1889—95. Viktoria ausztráliai gyarmat kormányzója volt. 1895—98. a Salisbury-kabinetnek tagja, 1898—1900. lordkamarás, 1901 jan. 1. pedig az ausztráliai gyarmatok szövetségének (Commonwealth of Australia) első főkormányzója lett. De már két év mulva Tennyson lord (a költő fia) követte őt e méltóságban. 1902-ben Linlithgon marquis-vá emelték, 1905. pedig skóciai államtitkárrá nevezték ki.

Hopf, *Karl*, német történetiró, szül. Hammban (Vesztfália) 1832 febr. 19., megh. Wiesbadenben 1873 aug. 23. Különösen Görögország középkori történetének felderítésére szentelte életét. 1853-ban Itáliában tett utazásai után előbb Greifswaldban főkönyvtárnok, azután a königsbergi egyetemen rendes tanár lett. Főbb művei: Gesch. Griechenlands im Mittelalter; Veneto-byzantinische Analekten (1859); Histor.-genealogischer Atlas (Gotha 1858—61, 2 köt.); Die Einwanderung der Zigeuner in Europa (u. o. 1870). Utolsó munkája a Chroniques gréco-romanes inédites ou peu connues (Berlin 1873).

Hopfen, *Hans von*, német író, szül. Münchenben 1835 jan. 3., megh. Berlinben 1904. nov. 19. 1858—60-ig államszolgálatban volt, 1866 óta Berlinben élt. Főkép mint termékeny novella- és regényíró lett ismeretessé: műveinek egészséges, de gyakran nyers humora nagy olvasó közönséget hódított meg. Műveinek hosszú sorából megemlítendők regényei: Peregretta (1864); Der Pinsel Mings (1868); Arge Sitten (1869); Juschu, Tagebuch eines Schauspielers (1875); Die Heirat des Herrn von Waldenberg (1879); Der alte Praktikant (1878); Die Geschichten des Majors (1879); Zum Guten (1885); Der Stellvertreter (1891); Glänzendes Elend (1893); Im Schlaf geschenkt (1895); Die Siegerin (1896); Hotel Köpf (1896); Die Engelmacherin (1898); Die ganze Hand (1900); Zehn oder elf? (1901); Gotthard Linges Fahrt nach dem Glück (1902).

Hopfgarten, község Kitzbühel tiroli kerületi kapitányságban, 619 m. magasságban, vasút mellett, (1910) 1012 lak., agyagárú- és sörgyárral, villamosművel. A H. mellett van az Itter-kastély, Menter zongoraművésznő birtoka, ahol Liszt Ferenc is tartózkodott.

Hophra *(Hofra)*, egyiptomi király, l. *Apriesz*.

Hopi (ókori *Chobus*), folyó az orosz Kaukázus Kutaisz kormányzóságában, ered Szvanécia határán az Omjas hegyen, Mingrélián keresztülfolyva Redutkalé mellett a Fekete-tengerbe ömlik; 140 km. hosszú.

Hopi, l. *Pueblo-indiánusok*.

Hopkins, *folyó* Viktoria ausztráliai gyarmatban, Warnamboolnál ömlik a Csendes-óceánba, hossza 175 km., 8 km.-nyire hajózható.

Hopkins-egyetem, l. *Baltimore*.

Hopkinson (ejtsd: hopkins'n), *John*, angol mérnök, szül. Manchesterben 1849 júl. 27., megh. 1898 aug. 27. Svájcban hegymászás alkalmával. fiával és két leányával együtt. Cambridgeben tanult; azután egy angol világítótorony-berendező cégnél működött, később Londonban telepedett le. 1879-ben kimutatta a dinamógépek elméletére vonatkozó s karakterisztika név alatt ismeretes görbe jelentőségét, amely éppen olyan fontos a dinamókra, mint az indikátor-görbe a gőzgépekre. 1883-ban javított az Edison-féle dinamógépen; 1884. a váltakozó áramra és váltakozó áramú gépekre vonatkozó elméletét, 1885. pedig a mágnességre vonatkozó fontos dolgozatait közölte. E munkák egy részénél testvére, *Edward* is közreműködött.

Hopkinsville, Christian county székhelye Kentucky északamerikai államban, a Little River mellett, (1910) 9419 lak., dohány- és agyagiparral; közelében érdekes barlangok vannak, amelyekben lepidodendronok (néha 13 m. magasak) valóságos oszlopsorokat alkotnak.

Oplia (állat), a Levelescsápú bogarak *(Scarabaeidae)* családjába tartozó bogárnem. 18 európai faja ismeretes, melyek közül hazánkban 6 él. Különböző virágokban tartózkodnak és jobbára virágporral táplálkoznak. Ismertebb fajai a *H. praticola* Duft, *H. farinosa* L., *H. graminicola* F., *H. hungarica* Burm. és *H. coerulea* Drury. Utóbbi faj szép azurkékszínű, azonban hazánkban nem fordul elő.

Hopliták (gör.), eredetileg a. m. fegyveresek, később nehéz fegyverzetü gyalogos katonák. A hőskorban ők voltak az egyes hősöknek kiséröi, csatlósai; később, a történeti korban, a sereg magvát, sőt mondhatni magát a sereget tették, mert a lovasság (l. *Hippeisz)* később indul kifejlődésnek. Míg a hőskor páros mérkőzések kora, a H. szorosan zárt sorokban *(falanxok)* küzdenek. A H. fegyverzete is olyan volt, hogy csak közelről küzdhettek; hosszú (2—3 m.) dárdából állott, melyet csak szúrásra és döfésre használtak. Volt még kardjuk, sisakjuk, mell- és lábvértjük (l. az *ábrát)*, egész testüket fedő pajzsuk; összevissza 35 kg.-nyi súlyt hordtak, a csatában egymaguk, menetközben csatlós állott rendelkezésökre, de akkor is jutott nekik vagy 20 kg. A H. a makedon korban ugyanazt a fegyverzetet kapták, de könnyebb anyagból (a vért bőrből volt, sisak helyett kerek kalap, a nehéz pajzs helyett kicsiny kerek pajzsocska). V. ö. *Reinhard*, Griechische und Römische Kriegsalterthümer; *Bárczay* Oszkár, A hadügy fejlődése, I.

Athéni hoplita, az akropoliszi muzeum egyik síremlékéről.

Hoplites (geol.), Ammonit-génusz a felső jura és alsó krétából. A *H. Boissieri* az alsó kréta legalsó, ú. n. Berriasien emeletére, a *H. radialus* pedig a Hauterivienre jellemző.

Hoplocampa (állat), l. *Levéldarazsak.*

Hoplognathidae *(Élesszájú halak,* állat), a Csontos halak egyik családja. Az idetartozó halakra jellemző, hogy állkapcsaiknak szabad széle éles. Négy faj ismeretes Ausztrália, Japán és Peru tengerpartjairól.

Hoplomachi, l. *Gladiátorok.*

Hopmester, *hofmester, hokmester* (a német *Hofmeister*-ből), így nevezték régente magyarul is az udvarmestert, udvari marsalt. Előfordulnak a XVI. században *hop főurak* is e helyett: udvari urak.

Hopogán, *biogén* néven árusítják az oxigénes terápiában használatos, 15—30% magnéziumhiperoxidot (MgO_2) tartalmazó magnéziumoxidot. Pasztillák alakjában is árulják.

Hopovo, adók. Szerém vm. iregi j.-ban, (1910) 67 szerb, magyar, német és horvát lak., u. p. és u. t. Ireg.

Hopp *Ferenc,* műgyűjtő, szül. 1833 ápr. 28. Fulnekben (Morvaország). 1845-ben Pestre jött s itt Calderoni István optikusnál kitanulta a látszerészmesterséget, majd Bécsben és New Yorkban volt látszerészsegéd. 1861-ben visszatért Budapestre, társa lett volt főnökének, 1866. pedig megvásárolta az üzletet, mellyel kapcsolatban 1872. nagyszabású fizikai, matematikai és tanszerüzletet alapított. Ez az első ilynemű vállalat volt hazánkban s külföldre is nagy exportja van. H. a legkiválóbb műgyűjtők egyike. Négyszer utazta körül a Földet és megjárta a Kongót. Utjairól sok becses és ritka, kivált japán és kinai iparművészeti és néprajzi tárgyat hozott, melyeket villájában érdekes muzeummá állított össze.

Hopp, *Julius,* osztrák zeneszerző, szül. Grácban 1819 máj. 19., megh. Bécsben 1885 aug. 28. 40 éven át volt karmester bécsi szinházaknál. Átdolgozta Offenbach operettjeit Bécs számára. Irt paródiákat is (Fäustling u. Margarethl, Morilla).

Hopp., *Hop.* v. *Hpp.,* természetrajzi nevek mellett *Hoppe* Heinrich David (1760—1846) német zoológus nevének rövidítése.

Hoppe *Rezső,* karmester és zeneszerző, szül. 1866 jan. 24. Budapesten. Tanulmányait az Orsz. Zeneakadémián végezte. 1885—99-ig több fővárosi templom karnagya volt. Szerkeszti a *Magyar Dal* c. szaklapot. Irt sok dalt, zongoradarabot és Sztankó Bélával egyetemben egy *Magyar Énekkönyvet* (1908).

Hoppegarten, Németország egyik legnagyobb verseny- és training-pályája, Berlintől 10 km.-re, a berlin—küstrini vasútvonal mellett, az Unionklub telivérméntelepével.

Hoppe-Seyler, *Felix,* német fiziológus és kémikus, szül. Freiburgban (Szászország) 1825 dec. 26., megh. Wasserburgban, a Boden-tó mellett, 1895 aug. 11. Orvosi tanulmányait a hallei, lipcsei, berlini, bécsi és prágai egyetemen végezte. 1856—64. Virchow segédje volt a kórboncolástani intézetnél. 1860-ban rendkívüli tanár lett. 1861-ben Tübingenben, 1872. Strassburgban az élettani vegytan rendes tanára. H. számos kutatásával és korszakalkotó felfedezésével hathatósan gazdagította az élet- és kórvegytant, főleg sokat dolgozott a vérfestékekkel, a fehérjeanyagokkal, a protoplazma vegytanával, ozonképződéssel, erjedéssel és sok mással. Előadásait és laboratóriumát számos külföldi tudós kereste föl, így a magyarok közül Plósz Pál, Bókai Árpád, Udránszky László, Takács Endre s Hirschler Ágost dolgoztak nála. Művei közül említendők: Handbuch der physiologisch- und pathologisch-chemischen Analyse (Berlin 1858—83, 7. kiad. 1902; Az élet- és kórvegytani elemzés kézikönyve c. magyarra ford. *Plósz* Pál, Budapest 1876); Physiologische Chemie (u. o. 1877—81); Medicinisch-chemische Untersuchungen (4 füzet 1866—71); ő szerkesztette a Zeitschrift für physiologische Chemie c. folyóiratot (1877—1895).

Hoppner, *John,* angol festő, szül. Whitechapelben (London) 1758 ápr. 4., megh. 1810 jan. 23. A londoni művészeti akadémián tanult, eleinte tájképeket, utóbb, főleg Reynolds hatása alatt, majdnem kizárólag képmásokat festett, melyekkel oly nagy sikereket ért el, hogy a walesi herceg 1789. udvari festőjének nevezte ki. Különösen finomak női arcképei, melyek nagyrészt angol magángyüjteményekben láthatók. A londoni National Galleryben Oxford grófnő képe látható, a Tate-Galleryben a walesi herceg (utóbb IV. György király) képmása. Két szép női arcképe van a budapesti Szépművészeti Muzeumban.

Hopser v. *hopszpolka,* l. *Galopp.*

Hor, az ótestamentumban említett hegy Palesztina délkeleti részén, a Vörös-tenger keleti karja és a Holt-tenger közt, melyen a hagyomány szerint Áron, Mózes testvére, meghalt. Jelenleg a Holt-tenger közelében, Petránál fekvő Dzsebel Nebi Harun-t (Áron hegye) azonosítják vele; jelentékeny magasságu orom (1329 m.), csúcsán állítólag Áron síremléke, valósággal szaracén jellegü újabb építkezés, melynek csupán alapkövei tanuskodnak régi korról.

Hór, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 920 tót és magyar lak., u. p. Vécse, u. t. Parnó.

Hora (lat.), eredetileg minden meghatározott, kimért idő, tehát az évszakok általában, különösen pedig a tavasz; azonkívül a napszaka, végül az óra.

Hora, így hívják románul a táncdalokat.

Hora, város Számosz szigetén, l. *Kora.*

Hora *Alajos,* festő, szül. 1812 okt. 11. Zsombolyán, halála éve ismeretlen. Amerlingnek volt tanítványa s leginkább arcképfestéssel foglalkozott, egy ily művét, *Müller János festő arcképét* (1836) a Szépművészeti Muzeum őrzi. 1838-ig Pesten munkálkodott, megfestette Lendvay arcképét Zampa szerepében s köztetszést aratott egy kolduspárt ábrázoló életképével. 1838-tól 1841-ig Párisban tartózkodott, majd visszajött Budapestre, ahol ismét arcképfestéssel foglalkozott. Egyéb életkörülményeiről alig maradt ránk hír.

Hóra, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 105 tót lak.; u. p. Benedekfalu, u. t. Liptószentmiklós.

Hóra, *Nikoláj,* oláh néplázító, l. *Hóra-lázadás.*

Horae canonicae v. *horae regulares* (lat.), a napnak amaz órái, amelyekben a kat. papság a kánon, azaz a szabály szerint való imádságait, az ú. n. papi zsolozsmákat elvégezni tartozik. Ez elnevezés magukra az imádságokra is vonatkozik. A napi zsolozsma a régóta megtartott 7 imádság-

időből áll; ezek: 1. a Matutinum (három nocturnussal) éjfél után v. kora hajnalban mondatik, különösen a szigorú szerzeteseknél, v. előtte való délután anticipálható; ehhez csatlakoznak a Laudesek; 2. a Prima, 5 v. 6 órakor reggel; 3. a Tertia, 8 v. 9 órakor; 4. a Sexta, 11 v. 12 órakor; 5. a Nona, 2 v. 3 órakor délután; 6. a Vespera, 4 v. 5 órakor; 7. a Completorium a nap nyugta után mondandó el. Maguk az imák mindenesetre elvégzendők, de az idő betartása annyiban nem lényeges, hogy a lehetőség és a körülmények szerint alakul. A kanonokok és szerzetesek a zsolozsmát karban (chorusban) végzik és egyes részeit éneklik (karének). L. *Breviarium*.

Hórák, a régi görögök képzeletében az évszakokat (gör. ὧραι) megszemélyesítő istennők. Ragyogó szépségű fiatal leányoknak képzelték őket, s számukat eleinte 3-ban, utóbb 4-ben határozták meg. Athénben 2 hórát tiszteltek: *Thallo* (a virágzó kikelet) és *Karpo* (a gyümölcshozó nyár). Az évszakok ritmikus váltakozásának képzetét a művészet az által fejezte ki a H. ábrázolásában, hogy többnyire úgy mutatta be őket, amint körtáncot lejtenek. A természet rendjének őreivé is általánosították a H.-at s ezért néhol *Eunomia* (a. m. törvényesség), *Diké* (a. m. jog) és *Eiréné* (a. m. béke) néven is tisztelték őket.

Horákok *(podhoráci*, a. m. hegylakók), morvaországi csehek neve, kik a Csehország felé való nyugati határhegységben laknak.

Hóra-lázadás néven azt a parasztlázadást értjük, melyet 1784. *Hóra* (Horia) Nikoláj Erdélyben támasztott. Ürügyet a katonai összeírás elrendelése, okot az oláh köznép sanyarú helyzete s a magyar földesurak iránt való százados gyűlölete szolgáltatott reá. II. József, hogy az erdélyi oláh jobbágyokon segítsen, 1784 ápr. 13. orvoslatot igért azoknak az oláh jobbágyoknak, kiknek nevében Hóra és néhány társa 1780. és 1783. ismételve járt Bécsben, hogy a zalatnai kincstári uradalom ellen való sérelmeket előterjessze. Az oláhok küldöttségek útján kérték a gyulafehérvári hadbiztosságot, vegye föl az oláh jobbágyokat a katonai összeírásba, mert azt remélték, hogy ha határőrök lesznek, a jobbágyság terheitől még hozzátartozóik is megmenekülnek. Ortmayer főhadbiztos 81 falu népét valóban össze is iratta; mire a nép azonnal megtagadta az úrbéri munkát s Hunyadban, Alsó-Fehérben a hatóságnak is ellene szegülve, gyujtogatással, gyilkolással fenyegetőzött. A nép titkon fegyverkezni kezdett, sőt néhol már a nyáron dacolt a rend helyreállítására kiküldött katonasággal, melynek tisztjei különben maguk is sok tekintetben izgatták a földesurak ellen; így különösen Karp alezredes. Hóra (Horia vagy Ursu Nikoláj) topánfalvi jobbágy (szül. 1730), fiával, Juonnal faluról falura járva izgatta a népet. A Criseanu (Krizsán) Gyorgye kiszolgált közkatona vezetése alatt Mesztákonban október 31-én tartott népgyűlésen az oláhok elhatározták, hogy másnap Kuretyről Gyulafehérvárra indulnak s a «császár» katonái lesznek. Gál és Naláczy zarándi szolgabirákat, kik Kuretyen Krizsánt elfogatták, nov. 1. a nép agyonverte s ezzel a lázadás kitört. Hunyadban Hóra a *Kloska* Juon csapataival egyesült. A lázadás Hunyad, Zaránd, Arad, Fehér, Torda, Kolozs és Szeben vmegyékben dühöngött leginkább. Schultz alezredes találkozásra szólította fel Hórát s a kegyelmen kívül bajaik orvoslását igérte neki és társainak, ha hazatérnek; Hóra azonban a magyarok kiirtását tartotta fő feladatának, amit 30,000 lázadója élén nem tarthatott teljes lehetetlenségnek s híveit máris Hunyad és Zaránd vármegye nemesi birtokainak felosztásával hitegette. II. József Fabri altábornagyot küldte le Hóra leverésére s Hóra fejére 300 arany díjat tűzött ki, a nép bizalma mégsem csökkent Hóra iránt s a november 26. kihirdetett kegyelmet csak kevesen vették igénybe. Hóra most megizente Fehér vármegye Kolozsvár alatt táborozó főispánjának, Csáky Zsigmond grófnak, hogy nemcsak békét köt a magyarokkal, hanem szövetkezik is velök, ha a császár ellen támadnának. Mivel feleletet sem kapott, Fabri pedig dec. közepén Szebenbe érkezett, Hóra maga tanácsolta híveinek a kegyelem elfogadását, ő maga pedig alvezéreivel, kik közt Kloskán és Krizsánon kívül ott volt Bécs Péter is, az aradi harámbasa, bujdosásnak indult. Hórát, Kloskát és Krizsánt azonban dec. 27. maguk az oláhok fogták el s átadták Kray alezredesnek. Hiába hivatkozott rá Hóra, hogy fontos közölni valói vannak a császárral, a törvényszék nem engedte eléje s halálra ítélte. Krizsán a börtönben öngyilkos lett, Hórát és Kloskát pedig 1785 febr. 28. kerékbetörték. Igy végződött a rablókalanddal kezdődő lázadás, melynek mintegy 4000 magyar és 1500 fölkelő oláh esett áldozatul. Annyi eredménye azonban mégis volt, hogy II. József 1785 aug. 22. nyilt parancsban szabályozta a földesurak s jobbágyok közt való viszonyt.

Irodalom. Teleki Domokos, A Hóra-támadás, Pest 1865; Szilágyi Ferenc, A Hóra-világ Erdélyben, u. o. 1871; Densusianu, Revolutiunea lui Horia, Bukarest 1884; Kosma, Zaránd vármegye leírása, 94—104; Márki, Arad története, II. 414—446; ugyanaz, A Hóra-lázadás magyarországi része, Budapest 1894 (ugyanez románul, Ungaria, 1894, 4—8. sz.); Horváth, Magyarország Tört., VII. 554—584; Marczali, II. József, a III. kötet elején. Adalékok a Hazánk I. és VII. kötetében.

Horánszky, 1. *Lajos*, politikus és közgazdász, *H. 2.* fia, szül. Szolnokon 1871 jún. 3. Nyolc esztendőn át folytatott a külföldön közgazdasági tanulmányokat és gyakorlatot, majd a Magyar Agrárbank főhivatalnoka, 1901—905-ig szabadelvüpárti programmal országgyülési képviselő volt. A párt bukása után visszavonult a politikai élettől, de később teljes erejével vett részt a Nemzeti Társaskör alapításában s 1910. a Nemzeti Munkapárt szervezésében. Számos publicisztikai cikkén kívül önállóan megjelent műve: *Bacsányi János és kora* (Budapest 1907).

2. *H. Nándor*, politikus, szül. Egerben 1838 jan. 15., megh. Budapesten 1902 ápr. 19. Középiskolai tanulmányainak befejezése után jogot hallgatott s 1858. a pesti törvényszékhez került mint gyakornok, 1861. az újjászervezett kir. táblához nevezték ki. 1862-ben ügyvédi oklevelet szerzett s az alkotmányos korszak visszaállása után mint lelkes balközépi politikus vett részt vármegyéjének közügyeiben. 1870-ben képviselővé választották a kat. autonomiai kongresszusra, 1872. pedig balközépi programmal tagja lett a képviselőháznak. 1875-ben csatlakozott a fúzióhoz, de a köz-

gazdasági kiegyezés megújítása miatt már 1878. elhagyta a szabadelvű pártot s ettől fogva haláláig törhetetlen híve és barátja lett Apponyi Albert grófnak, akivel együtt alkották meg a nemzeti pártot, amelynek eleinte alelnöke, majd elnöke s mindvégig egyik fővezére volt. Mint a képviselőházi ellenzék egyik főalakja erős, gyakran a személyeskedésig elfajuló harcot folytatott Bánffy Dezső kormánya ellen. Ebbe az időbe esik a párbaja Bánffyval és kíméletlen parlamenti összecsapása Fejérváry Géza báró honvédelmi miniszterrel. Bánffy bukása után követte Apponyit a fúzióba, támogatta a békés szellemű Széll-kormányt, amelynek utóbb (1902 márc. 4.) tagja is lett, elvállalván a kereskedelmi tárcát. Alig egyhónapos minisztersége után erejének és munkakedvének teljességében érte utól a halál.

Horányi *Ferenc Elek*, irodalomtörténetíró, szül. Budán 1736 febr. 15., megh. Pesten 1809 szept. 11. Vagyonos szülőktől származva 1752. belépett a piarista-rendbe, mely őt mint rendkívül tehetséges tagját Rómában taníttatta. 1758-ban egy nagy külföldi tanulmányút után (Olasz-, Német-, Angolország, Németalföld, Svájc) hazatért, tanított rendje iskoláiban, többek között Váczon és Pesten, különös kedvvel filozófiát. Bessenyeivel 1779. magyar tudós társaságot akart alapítani, de tervükhöz nem kapták meg a jóváhagyást. Nagyszámú, többnyire latin nyelvű történeti, hittani és bölcseleti műveinél, fordításainál és kiadásainál, melyek száma, csak a nyomtatásban megjelenteket tekintve, meghaladja a húsz kötetet, fontosabbak irodalomtörténeti művei: a Memoria Hungarorum (3 köt. 1775—77), a Nova Memoria Hungarorum (1792) és a Scriptores piarum scholarum (2 köt. 1808—809). Mind a három írói életrajzoknak betüsorba szedett gyűjteménye. Az első, mely tíz évvel Bod Péter hasonló jellemű műve után jelent meg, de annál bővebb és alaposabb, 1155 magyarországi író rövid életrajzát és munkásságának ismertetését adja, latinul, hogy megcáfolja a külföld vádját, mely szerint a tudományokban járatlanok és elmaradtak vagyunk. Kiegészítése és pótlása lett volna a Nova M., de ebből csak egy kötet (A—C) jelent meg. A Scriptores 2 kötetben a piarista-rend író-tagjairól számol be.

Horapollon, egyiptomi származású s valószínűleg ő szerzette azt a hieroglifokról szóló iratot, melyet a Kr. u. IV. sz.-ban egy Fülöp nevű görög fordított le görögre. Kiadásai: de Pamótól (1727) és Leemannstól (Amsterdam 1835).

Hora regularis (lat.), l. *Horae canonicae*.

Horárik *János*, reformer, szül. Banovczén 1808., megh. Beszterczebányán 1864 máj. 20. 1831-ben pappá szentelték föl. 1841-ben a róm. kat. klérussal ellentétben H., habár maga is kat. pap volt, a vegyes házasság és a szabad áttérés mellett nyilatkozott és írt. E miatt lemondott papi állásáról és a prot. vallásra tért át. Tanítással és hírlapi cikkek írásával kereste aztán kenyerét. Munkái: Die Ehe im Geiste Christi etc. (Tübingen 1843); Johann Horárik's Kampf mit Hierarchie und Kirche (Leipzig 1847); *Szózat Némethonból a Habsburgház és Kossuth Lajos felől* (Pest 1849); *Regék a görög és római őskorból* (névtelenül 1859).

Hora ruit (lat.) a. m. az idő repül, a perc nem vár.

Horatius, *Quintus H. Flaccus*, római költő, szül. Venusia községben, Apulia és Lukania határán Kr. e. 65 dec. 8. Atyja csak szabados (exactionum coactor, adósságbehajtó), de értelmes ember volt, aki rangját meghaladó nevelésben részesíté fiát. Már szülőföldjén Flavius iskolájába járatta a többi előkelő családok gyermekeivel, 58. pedig Rómába költözvén, Orbilius Pupillus grammatikusnak (akit a költő tréfásan plagosus-nak, ütlegelőnek mond) oktatására bízta, akinek iskolájában H. már a görög és latin irodalomban is jártasságra tett szert. 45-ben felsőbb (filozófiai) kiképzés végett Athénbe ment. Itt találta 44. Brutus, aki a szabadság nevében harcra szólítá az ott tanuló ifjúságot. H. is táborba szállt, követte Brutust Ázsiába és Makedoniába, tribunusi minőségben részt vett a Filippi melletti csatában (42) s csak futással menthette meg életét. Az ütközet után, élvén az Augustus adta amnesztiával, visszatért hazájába, s miután látta, hogy örökségét Octavianus és társai a veteránus (öreg) katonák között felosztották, Rómában keresett megélhetést s a quesztori hivatalnál vállalt írásmunkát. Ekkor kezdett verselni s első kísérleteit szatiráival és epódoszaival tette, amelyekben a korabeli viszonyokat bírálgatá, csipkedé. Költői zsengéi megösmertették őt az akkori írókkal, Vergiliussal és másokkal, ezek révén pedig Maecenas (Augustus minisztere) figyelmét is magára vonta, aki 38. bemutattatta magának s 9 hónap mulva örök barátságot kötött vele. Maecenas aztán megajándékozta a költőt egy szép mezei jószággal a szabinusok földjén, Rómától 25 km.-nyire, s Augustussal is megösmertette. Augustus szintén szerette volna a költőt a maga körébe vonni s titkárává tenni, de H. udvariasan megköszönte a felszólítást, mert féltette függetlenségét. H. agglegény maradt egész életén át, benső szeretetet s odaadó hűséget tanusítva Maecenas iránt mind halálig, akit csakhamar követett is a sírba Kr. e. 8. nov. 27. Személyét maga írta le: alacsony, köpcös, fekete hajú, korán őszülő s szemfájós volt, könnyen felinduló, de hamar békülő természet.

Költői tevékenysége (összesen 162 költemény, mintegy 10,000 verssor) 3 időszakra oszlik: első v. fiatalkori munkássága, mely a szatirákat és epódoszokat hozta létre, Kr. e. 40—30.; a másodikban ódáinak három első könyvét szerzette (kiadta 23 körül); a harmadikban az episztolák (levelek) első könyvét (20 körül), azután a carmen saeculare-t, ódáinak 4. könyvét s a többi levelét adta ki (17—12). Költeményei egyenkint:

1. *Szatirák* 2 könyvben, hexameteres költemények, amelyeket (épp úgy mint leveleit) társalgó hangjuk miatt ő maga sermóknak (beszélgetések) nevezett; ezekben Lucilius korábbi szatirikusnak módjára saját korának viszonyait teszi megbeszélés tárgyává. E viszonyokat H. jóízű humorral festi s igazán a «ridendo dicere verum» elvének hódol, mikor nevetve és nevettetve mondja meg az igazat. 2. *Epódoszok* 1 könyvben, amelyeket ő maga iambusoknak nevezett. 3. *Versek* v. *ódák* 4 könyvben; bennök H. az eol líra képviselőinek, Sappho- és Alkaiosnak művészi for-

máit honosítva meg, ezeknek szellemében ugyan, de azért önállóan művelte a dal- és ódaköltést, úgy hogy a rómaiaknak nemzeti lirikusává lőn. A többi ódától egész külön szokták mindig helyezni a *százados éneket*, amelyet a szokásos 100 éves ünnepre (Kr. e. 17) írt a költő Augustus megbízásából s mely nem egyéb, mint a római népnek himnusza, Apollon és Diana magasztalása s pártfogásuk lekönyörgése. 4. *Episztolák* 2 könyvben, hexameteres levelek, a költőnek legérettebb termékei, határozott (egyes) személyekhez intézve; bár mégsem az utóbbi sajátosság különíti el őket a szatiráktól (mert vannak egyes személyekhez intézett szatirák is), hanem a hang, mely a szatirákban kesernyésebb és élesebb, mint az episztolákban. Az első könyvbeli levelek részint alkalmiak, részint általánosságban oktató természetüek. Különösen az első könyv leveleibe rakta le H. bölcseleti nézeteit, amelyek részben Epikuros rendszeréhez (főleg hit dolgában) füződnek, jórészt azonban a stoikusok tanítását hirdetik, holott az életben a költő saját vallomása szerint egyik bölcseleti iskola tanításait sem követte kizárólag. A 2. könyvben irodalmi kérdések vannak tárgyalva, főkép a 3. levélben, t. i. a Pisókhoz (valószínűleg Lucius Calpurnius Pisóhoz, a Kr. e. 16. év konzulához s flaihoz) intézett 476 sornyi levélben, amelyet Quintilianus nyomán közönségesen de arte poëtica libernek v. ars poëticának (költészettan) mondanak. Ebben szorosabb összefüggés nélkül, mintegy csevegve szól az irodalom kérdéseiről, főkép a drámáról, úgy hogy rendszeres költészettannak éppen nem mondható. — H. hatása nagy volt már a maga korában; csakhamar az iskolában is olvastatták s magyarázták. Irodalmunkban is sok költőre volt H. hatással, de főkép Virág Benedekre és Berzsenyi Dánielre.

Irodalom. Arnold A., Das Leben des H., Halle 1860; Karsten, H., dánból németre fordította Schwach, Leipzig 1 8 Weissenfels, Horaz, Berlin 1885 és ugyanaz, Loci disputationis Horatianae, ugyanakkor; Müller Lucian, H. népszerű és tudományos életrajza, Leipzig 1880; Jakob, H. u. seine Feinde, Berlin 1889. 2. kiadás; u. a., H. u. seine Zeit, u. o. 1892, 2. kiadás, melyet magyarra fordított Horváth Balázs, Budapest 1892. *H. tanulmányaira:* Némethy G., H. és Alcaeus, Filologiai Közlöny VIII. és H. és Anakreon, u. o. X.; Mészáros Antal, H. leveleinek idő- és sorrendje, Nagy-Károly 1882; Bászel Aurél, H. élete és költeményeinek időrendje, Arad 1882; Peerlkamp, Oden, 2. kiad. Amsterdam 1862. *Ódák és epódoszok kiadása és magyarázata:* Nauck, Od. u. Ep., 12. kiad., Leipzig 1885, amelyet magyarra Gyurits ültetett át, Budapest 1879, 2. kiadás; Rosenberg, Gotha 1883; Küster, Paderborn 1890. *Teljes kiadások:* Editio princeps 1470—73; Orelli, Berlin 1885 (nagyobb); u. a., u. o. (kisebb); Dillenburger, Bonn, latin kommentárral; Keller-Holder, kritikai kiad., nevezetes bevezetéssel a kéziratokról stb., Leipzig 1864—70; Bentley, Cambridge 1711, új lenyomat Berlin 1870; Wickham, Oxford 1877; Currie, London 1857; Kiessling, Berlin, 1. kiad. 1884, kitűnő kommentárral.

Hazánkban. Kiadások: a régi Desprez-féle (in usum Delphini) latin kiad., gazdag jegyzetekkel; Lassu István, Ódák, Buda 1831; Elischer József, H. szatirái és episztolái magyarázatokkal, Budapest 1879, 2 füzet, bevezetéssel; Nauck-Gyurits (l. fönt); Bartal-Malmosi, H. ódái és epódoszai s ezekhez jegyzetek, szatirái és episztolái, bevezetésekkel, 2. kiad. Csengeritől, Budapest 1893; Simon Péter, Epist. ad Pisones (bevezetés és magyarázatok), u. o. 1887; Pozder K., H. költeményei, latin szöveg-kiadás, verstani adalékkal, időrendi táblázattal s a tulajdonnevek függelékével, u. o. 1891; Szilasi M., Praeparatiók H. válogatott ódáihoz és epódosaihoz, u. o. 1891; Boros G., Praep. H. ódáihoz és epódosaihoz, u. o. 1894. *Fordítások:* Régebben is, újabban is sokan fordították, de csak egyes részeket; ellenben Virág B. az egészet, Kis János a leveleket (Wieland, Kazinczy jegyzeteivel); Verseghy, 1793; Czuczor (ez utóbbié az Olcsó Könyvtárban is kiadva), Fábián Gábor és Édes Albert (a két utóbbi 1876) az ars p.-t; Vajdafi József az ódákat, 1868.; Csalomjai, B.-Gyarmat 1876, Márki József 1884. és Paulovich Károly 1909. a leveleket; Barna Ignác az ódákat, 2. kiad. 1886 és szatirákat 1884., az ő verses fordításai a legjobbak, kétnyelvű kiadások. *Értekezések és egyéb iratok:* Kovács János, H. élete és költészete, Jászberény 1873; Szász Károly, H. élete és jellemrajza 1891, eredetileg a Budapesti Szemlében Hóman-Malmosi, Irodalmi körök és irányzatok Rómában H. idejében, Campe után, Filologiai Közlöny 1871; Bászel Aurél, H. életbölcselete, Fehértemplom 1884; Zichy Antal, H. szatirái, akadémiai kiadvány 1869—72, II. k. 2.; Brassai Sámuel, Commentator commentatus, Tarlózatok H. szatiráinak magyarázói után, akadémiai kiadvány 1872—1873, III. kötet; Csengeri János, Berzsenyi és H., Aradi Középiskolai Szemle 1882, kivonatosan Bartal-Malmosinak az ódákhoz való jegyzeteiben függelékül; Villemain, Pindar és a lantos költészet, fordította Csiky G., akadémiai kiadvány 1887; Beöthy Zs., H. és Kazinczy, Budapest 1890, eredetileg a Vasárnapi Ujságban; Drajkó Béla, H. etikai elvei, Budapest 1886; Popini Albert, H., Magyar-Óvár 1892; Ribbeck, A római költészet története, fordította Csiky G., akadémiai kiadvány, II. kötet 127—212. l.; Hegedüs J., H. ars p.-ja, Erdélyi Muzeum 1894.

Horatiusok, latin eredetű patricius család, mely a régi Róma történetének első három századában nagy szerepet játszott. Kiválóbb tagjai: 1. a *hármas iker H.*, kik a monda szerint Tullus Hostilius király uralma idején a Curiatiusokkal (l. o.) vívott párbajukkal döntötték el Róma uralmát Alba Longa fölött. Két testvérének eleste után u. i. a harmadik, de sértetlen Horatiusnak sikerült a három megsebesült Curiatiust egymásután megölni. Állítólagos sírjuk ma is kegyelet tárgya Albano városa mellett. — 2. *Marcus Horatius Pulvillus*, már Kr. e. 509., a köztársaság első évében helyettes konzul volt s ő avatta fel Jupiternek Tarquinius Superbustól épített capitoliumi templomát. — 3. *Publius Horatius Cocles* (az egyszemű) Kr. e. 507. sikeresen védte az etruszk Porsena ellen a Tiberis jobb partján a cölöphidat (pons Sublicius), mig honfitársai a balparton lebontották; erre a folyóba ugrott és sértetlenül úszott át övéihez. Ő kapta Rómában az első emlékszobrot és annyi földet, amennyit egy napon körülszánthatott. — 4. *Gaius Horatius Pulvillus*, Marcusnak fia, első konzulátusakor (Kr. e. 477) legyőzte az etruszkokat, második konzulátusakor (Kr. e. 457) az aequusokat. — 5. *Marcus Horatius Barbatus*, az előbbinek testvére, a decemvirek ellenfele, akiknek bukása után Valeriusszal együtt ő békítette ki a Szent hegyre másodízben vonult plebeiusokat. Konzulságuk évében (Kr. e. 449) jutottak érvényre a *leges Horatiae Valeriae*, melyek a tribusi gyülések határozatait az összes polgárokra érvényeseknek nyilvánították és minden hivatalt számadásra kötelezték. Horatius a szabinok ellen is sikeresen harcolt.

Horaždiowitz (csehül: *Horaždovice*), város Strakonitz csehországi kerületi kapitányságban, a Wotawa balpartja mellett, (1910) 3304 cseh lak., gyufa-, spiritusz-, szirup- és sörgyártással, malmokkal. A Wotawában gyöngykagylótenyésztéssel, Kinsky hg. kastélyával; régi erődítmények maradványaival; a XIII. sz.-ból való plébániatemplommal. Közelében vannak Prachin és Raby várromok.

Horb, az ugyanily nevű járás székhelye a württembergi Schwarzwald kerületben, (1910) 2527 lak., sörgyártással és látogatott kénes fürdővel.

Horbachit (ásv.), alaktalan gumók, tombakbarna vagy acélszürke, fémfényű, mágneses. Vas-

nikkel-szulfid, képlete $(Fe,Ni)_3S_3$. Csillámban gazdag gnájszban fordul elő St. Blasien közelében a Fekete-Erdőben.

Horbury (ejtsd: horböri), város Yorkshire angol countyban, (1911) 7509 lak., gyapjuszövőkkel.

Horčička *Dániel*, rendesen latinosított néven *Sinapius*, cseh-tót író, evang. lelkész, szül. Turócz-Szucsányban, megh. Lőcsén 1706. Třanovský Cytharájának és Commenius Orbis pictusának egy kiadását rendezte. 1678. adta ki Neoforum latino-slavicumját, melyben a latin, cseh és tót közmondásokat magyarázza s ezzel korának nép- és társadalmi szokásait örökíti meg. A cseh akadémia 1910. ebből új kiadást rendezett.

Horda, mint társas közösség, a régibb és újabb felfogás szerint más és más jelentésű. Darwin hatása alatt a néptan korábbi kutatói e szó alatt egy közösen összetartó, mindkét nembeli csoportját értették az őskori embernek, mely csoportot vérségi kapocs nem köt egymáshoz, maguk között pedig korlátlan nemi közösségben (l. *Promiscuitas*) élnek ismert állat-H.-k mintájára. Az újabb nézet csak abban tér el a régitől, hogy a H.-ról vérségi kapcsot tételeznek fel; e szerint tehát nem egyéb, mint egyetlen őscsaládból kiindult rokon sarjak társas együttélése. Amint a H. túlnő a rokoni leszármazás nyilvántarthatásának határán, az egész kisebb, ismét csak szoros vérbeliek egységeire bomlik szét. (L. *Család, Nemzetség*). — H. továbbá a. m. csapat; különösen az ázsiai kirgizek, mongolok, tatárok egyes, külön főnökök alatt álló törzsei (pl. a mongolok közt a kék H., az arany H.); aztán általában vad, szilaj, pusztító csapat. (A szó ázsiai eredetű: perzsául *ordu* a. m. sereg, tábor.)

Hordágy, l. *Betegszállítás*.

Hordalék, tágabb értelemben véve mindaz, amit a mozgásban levő víz a föld felszínéről elmos, magával visz, odébb görget. Meredek hegyoldalakról a rohamos hóolvadásokból s még inkább a záporesőkből származott vízfolyások (tordák) tömérdek földes anyagot, elmállott követ, meglazult sziklát sodornak le a völgybe. E kövek néha több köbméter nagyságuak. A völgyben az esés csekélyebb lévén, a víz mozgató ereje is megfogy, minek következtében nemcsak a hegyoldalról legörgetett nagyobb sziklákat, hanem a könnyű H. egy részét sem képes magával tovább vinni. A völgyben összegyülő H.-tömeg alakja többé-kevésbbé kúphoz hasonlít, melynek alapja a völgy fenekére, csúcsa a hegyoldalra támaszkodik: miért is nevök H.-kúp. Ott, hol a folyó vizek esésében hirtelen változás, csökkenés áll be, a részben lerakódó H., melyet a víz meggyöngült hajtóereje nem képes továbbvinni, nagymérvű mederelfajulásokat okoz. Ilyen hely pl. a Dunának Pozsonytól a Rábatorokig terjedő szakasza, mely fölött (Felső- és Alsó-Ausztriában) az esés 40 cm. km.-ként, míg az említett szakasz alsó részén csak 10 cm. Hasonló jelenségek fordulnak elő ottan is, ahol valamely nagyobb eséssel, tehát nagyobb szemű H.-kal biró mellékfolyó ömlik a főfolyóba. A H. anyaga szakadatlanul változik, illetve kicserélődik. A folyók ugyanis természetes állapotukban az egyik oldalon szaggatják és elmossák a partot, míg a másik oldalon (s árvizek alkalmával az elöntött területeken) lerakják a magukkal hozott H. egy részét. S minthogy e szaggatás helye folyton változik, az egyszer már lerakott H.-ot idővel a folyó ismét tovább viszi magával. A folyók H.-ának mennyisége a különböző vízállások mellett nagyon különböző. L. *Folyó*.

Hordalékkúp, l. *Hordalék* és *Törmelékkúp*.

Hordár, l. *Bérszolga*.

Hordász, l. *Foghíjasszél*.

Hordeeae, *árpanemüek* (növ.), a pázsitfűfélékneknek kalászos (nem bugás) csoportja; a kalászban a kalászkák 2 egymással átellenes sorban a kalászorsó mélyedéseiben ülnek. Ide tartozik a búza, rozs, árpa, a vadóc és mások.

Hordel, porosz falu az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 7856 lak.; kőszénbányászat.

Hordeolum, l. *Árpa* (orv.).

Hordeum (növ.), l. *Árpa*. — *H. arenarium*, l. *Elymus*.

Hordicidia (lat.), l. *Fordicidia*.

Hordképesség v. *teherbirás*, 1. valamely terhet tartó gerendának belső ellenálló képessége, mellyel a külső erő terhelésének ellenállni képes. — 2. A vasúti kocsik H.-e az a határ, amelyen túl a vasúti kocsikat megterhelni nem szabad. Az olyan esetekben, midőn oly áruk szállíttatnak, melyeknél szállítás közben súlynövekedés állhat be (nyitott kocsin szállított homoknál), a kocsikat a H.-ig sem szabad megterhelni, mert túlsúly — a H.-et meghaladó súly — egyáltalában nincs megengedve. A H. pl. a 10 tonnás kocsiknál 10,500 kg. A szállító felek a vasúti kocsik H.-e iránt a kocsik oldalára felírt adatokból nyernek tájékozást. — 3. *H.*, a hajónak a köbözés alkalmával megállapított megengedett legnagyobb merülése.

Hordó, 1. a bornak eltartására és szállítására használt edény. Az előbbi az ászok-H., az utóbbi a szállító-H. Közönségesen a fából készült H.-kat értjük ezen elnevezés alatt, de vannak vasból, papirosból készült H.-k és cement-H.-k is. A boron kívül a sör, pálinka, szesz, olaj, petroleum, zsír, kátrány s más anyagok szállítására is használnak H.-kat. A rendes fa-H. két fenék körül abroncsokkal összetartott dongákból áll. Alakra nézve lehet kerek vagy ovális és közép átmérője mindig a legnagyobb, hogy az abroncsokat reá lehessen szorítani. A H. közepét hasának, a két vége felé való hegyesedését szupolykónak nevezik, a dongák végének befelé rézsutos ormója a bütü, s a mélyedés, melybe a fenék beleilleszkedik, a csin. Vannak vápás és vápátlan H.-k, az előbbieknél a fenék befelé homorodik, mert az oldaldongák hosszabbak, mint az alsó és felső dongák. A vápátlan H.-k feneke egyenes és a dongák egyforma hosszuak. A vápa a fenék erősítésére szolgál s a homorodás mélysége a fenék szélességének 40-ed része. Nagyobb H.-k fenekén ajtó szokott lenni, mely vagy faékkel, vagy vascsavaros kengyel-zárral van megrögzítve. A boros-H.-kat rendszerint tölgyfából készítik, Tirolban vörösfenyőből s Olaszországban szelid gesztenyéből is. Legjobb azonban a tölgyfa, tartósságra nézve más fa meg sem közelíti. Borok eltartására azért legjobbak a fa-H.-k, mert a fa lyukacsain keresztül levegő juthat a borhoz, a cement-H. falai nem engedik át a levegőt, azért bennük a bor nem fejlő-

dik. A boros-H.-k rendesen hitelesítve vannak s ürtartalmuk, valamint szállító-H.-knál súlyuk az első fenékre van sütve. Az ürtartalom változásnak van kitéve, szükséges tehát a H.-kat időről-időre újra hitelesíteni. A kerek H.-k ürtartalmát úgy számíthatjuk ki, ha megmérjük az akonanyílásnak a legalsó donga csinjától való távolságát s ezt a méretet cm.-ben kifejezve előbb 10-zel elosztjuk, azután kétszer önmagával s az így nyert számot még 0·6-del megszorozzuk. Az eredmény adja a H. ürtartalmát literekben. Az új H.-t, mielőtt bort fejtünk bele, ki kell gőzölni v. forrázni, s forró szódaoldattal kiáztatni s jól kimosni, mert különben az először belefejtett bornak fa-íze lesz. Először lehetőleg új bort töltsünk az új H.-ba, ennek a faíz kevésbbé árt. A kiürült H.-t tisztára kell mosni s bekénezni, s ha üresen áll, havonkint újra be kell kénezni, hogy penészes ne legyen, mert az ilyen H.-tól penészízű, ú. n. *H.-ízű* lesz a bor is. A penészes H.-t hideg vízzel és kefével kell kimosni, forró víz vagy gőz nem jó, mert még mélyebbre viszi a fába a penész szagát.

2. *H.*, gabonanemüek, de főleg folyadékok mérésére szolgáló régebbi ürmérték rendkívül változó nagyságban. A mai napig mint *gönczi H.* megmaradt használatban Tokaj-Hegyalján 136 l. értékben.

Hordó, kisk., Besztercze-Naszód vm. naszódi j.-ban, (1910) 1003 oláh lak., u. p. Szába, u. t. Telcs.

Hordócsiga *(Dolium galea* Lam., állat), a Lágytestüek (Mollusca) körén belül a Csigák osztályának az Elülkopoltyusok *(Prosobranchia)* rendjébe tartozó csigafaj. Háza vékony héjú, hasas, csaknem egészen gömbölyű vagy hordóalakú, emberfej nagyságúra is megnő. A Földközi tengerben él és legnagyobb csigája ennek a tengernek. Záráig az Adriában is megtalálták. Hosszúra kitürhető ormányába két hatalmas, több karéjú nyálmirigy nyílik, amelyeknek a váladékában 3—4% szabad kénsav és 0·3—0·5% szabad sósav van. Az állat ezt az erős savat messze ki tudja fecskendezni szájából. Érdekes, hogy ezen erős fémsavak az állat testét magát nem támadják meg. Több más csigának, mint pl. a *Cassis*, *Cassidaria Tritonium* és *Pleurobranchaea* nembe tartozó csigáknak is megvan ez a kénsavkiválasztó szervük, amelynek a váladéka kilövellve támadófegyvere az állatnak, amivel a zsákmányát megbénítja, azután pedig kemény meszes páncélját feloldja.

Hordógyártás (l. a *képmellékletet)*. A petroleumipar fellendülésével a hordószükséglet oly rohamosan nőtt, hogy készítésükhöz különféle gépeket kellett alkalmazni. A H. Amerikában fejlődött ki legelőbb gyáriparrá, ma azonban mindenütt elterjedt. Munkafolyamata a következő: A hasított vagy fürészelt *dongákat* (l. o.) két körfürészből álló gépen kellő hosszuságra levágják, azután derékban alakító marógépen vékonyítják *(1. ábra)*, ezzel meghajlíthatóvá teszik, anélkül, hogy a fenékfészket gyöngítenék, ezt követőleg a donga szélességét mindkét vég felé csökkentik és az oldallapokat rézsutosan készítik el, mely célra a *2. ábrán* látható gépet használják. A fenéklapok megmunkálásához a *3. ábrán* látható gép szolgál, amelynél az összerótt fenékdeszkát két tárcsa közé befogva lassan forgatják, hogy az előtte gyorsan forgó maró szerszám ezt lekerekíthesse s széleit kiélezze. A megmunkált dongákat gőzölni szokás, hogy hajlékonyabbaká váljanak, ezután egy illesztőváz *(4. ábra)* segélyével küppalásttá illesztik össze, a palást felső részét szorító pánttal összébb húzzák, hogy a dongák egymáshoz simuljanak; most abroncsot tesznek reá s hogy azokat gyorsan ráhúzhassák, az *5.* vagy a *6. ábrán* látható gépet használják. Az *5. ábra* szerinti gépen a gép felső részéről karok lógnak le, amelyek az abroncsra támaszkodnak, mialatt a hordó hidraulikus nyomással fölfelé tolatik; a *6. ábra* szerinti gépen az abroncsok egy tok gyürüszerű kivágásaiba illeszkednek, ezzel mozgásukban akadályoztatnak, míg a hordó fölfelé tolatik. Az abroncsokkal ellátott hordópalást esztergára kerül, ahol szélei, valamint fenékrovatékai megesztergályoztatnak. Ezek után beillesztik a fenékdeszkákat s kifúrják a szádnyílásokat. Ily gépsorozattal naponként 100—120 hordót gyártanak.

Hordóíz, l. *Hordó.*

Hordójelzés. Az 1907. V. t.-c. értelmében a szeszes italokat tartalmazó hordók csak akkor hozhatók közforgalomba, ha azokon az ürtartalom és az üres hordók súlya törvényes mértékben hitelesen jelezve (beégetve) van. Ezt a jelzést a mértékhitelesítő hivatalok égetik rá a hordókra. Amint valamely hordó beszáradás, javítás vagy az abroncsok meghúzása következtében a megengedett hibahatárokon túl menő eltérést tesz valószinüvé, a hivatalos jelzés megújítandó.

Hordozható barak, l. *Barak.*

Hordozható oltár *(altare portatile)*, farámába foglalt négyszögű márvány vagy más finom és kemény kőlap, oly nagyságban, hogy az ostya és a kehely talapzatának nagyobb része rajta elférjen. Az egyik lapján kis üreg van kivájva az ereklye számára; használatra a püspök szenteli fel. Ilyeneket használnak a hittérítők az utazások alkalmával s a katonai lelkészek a tábori misénél.

Hordozószél, l. *Pata.*

Hordszék, l. *Betegszállítás.*

Hóreb, az ótestamentomban hegy, melynek másik és közönségesebb neve *Sinai* (l. o.).

Horebiták, a huszitáknak egy pártja, mely gyülekezőhelyét az általuk Hórebnek nevezett hegyen tartotta.

Hórégió v. *hóöv*, a magas hegyeknek az a része, melyet örök hó borít.

Horeimela, város Arábiában, a Nedzsd Szedeir nevű kerületben, a Hanifavölgy É.-i bejáratánál, mintegy 12,000 lakossal. A város jól meg van erősítve.

Horfield, előbb önálló község, 1905 óta Bristol angol város egyik kerülete.

Horgany, l. *Cink.*

Horganyfáklya, l. *Fáklya.*

Horgas, l. *Piszke.*

Horgas csont *(os hamatum)*, a kéztő egyik csontja. L. *Kéztő.*

Horgas gyalu, l. *Homorító gyalu.*

Horgasin, l. *Sarkin.*

Horgas kő, horogalakú építőkő, mely némely esetben, főleg völgyzáró gátaknál, hídpillérek építésénél kerül alkalmazásba. A fekvő hézag mentén

HORDÓGYÁRTÁS.

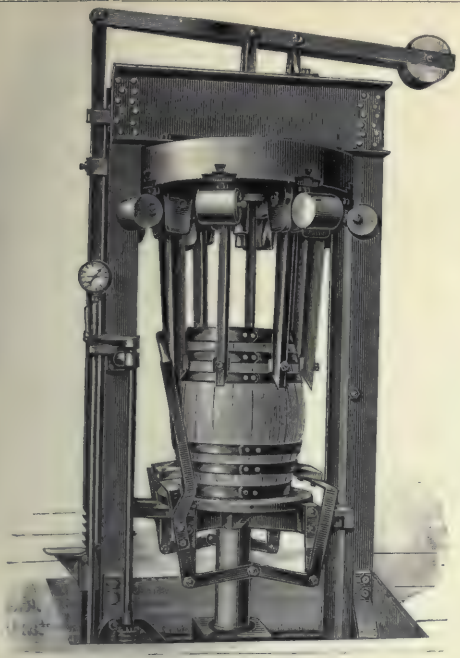

5. Abroncshúzó gép.

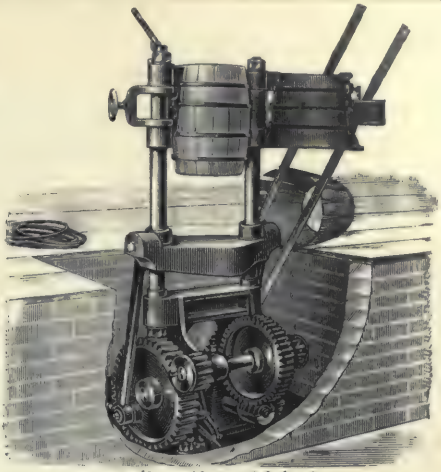

6. ábra. Abroncshúzó gép.

1. ábra. Donga.

4. ábra. Illesztő keret

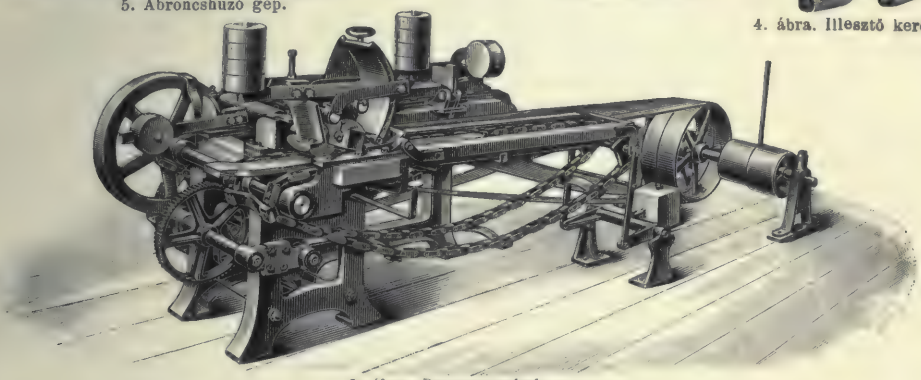

2. ábra. Donga-marógép.

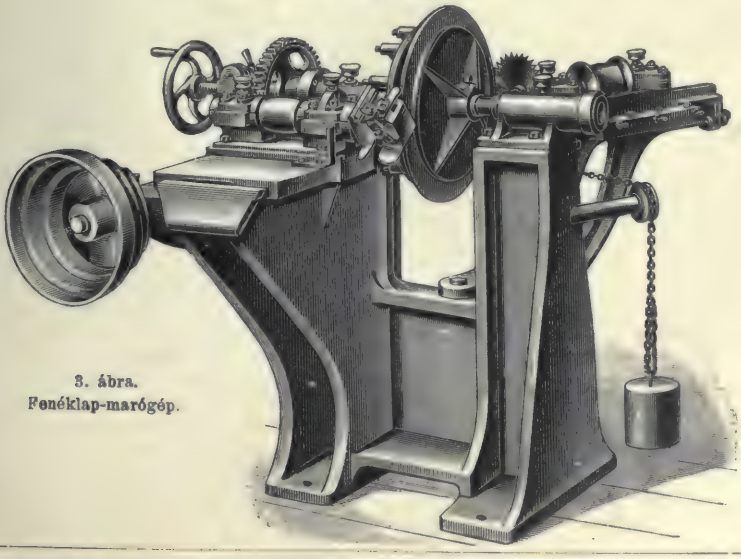

3. ábra.
Fenéklap-marógép.

alakjánál fogva csak az egyik irányban s csak akkor mozdulhat el, ha az alatta levő kövek is — amelyekbe horogszerűen belekapaszkodik — vele mozdulnak.

Horgas mozsár (ném. *Hackenmörser, Schaftmörser*), azelőtt használatban volt, ággyal és puskazávárzattal ellátott mozsarak, melyekből 1—2 fontos kézi gránátokat 300 lépés távolságra lőttek.

Horgas puska a. m. *arquebuse* (l. o.)

Horgász, a horoggal halászó halász.

Horgászat. A halfogásnak horoggal űzött módja, amely úgy is mint mesterség, úgy is mint kedvtelés egyaránt szokásos. Népies vonatkozásában *Halászat* alatt van bővebben ismertetve, itt mint sportot tárgyaljuk. A többi igazi sporttal együtt ennek is Anglia a valódi hazája s hogy ott mennyire művelik, arról a nyomában keletkezett ipar nagy fejlettsége s a pisztrángos vizekért fizetett bérösszegek mesés nagysága tanuskodnak. Az angol közfelfogás a H.-ot a férfias üdülés egyik első és legnemesebb módjának tekinti, mert nem pusztán testedző fáradozással jár, de szellemi foglalkozást és üdülést is nyujt, tekintve hogy a jó horgásznak szeretnie kell a természetet, ismernie annak tüneményeit, amelyeknek lépten-nyomon kinálkozó ezerféle változata okulva szórakoztat. Kiváltképen ismernie kell a horgásznak a halas víz természetét, az abban élő halak tulajdonságát s a víz természetéhez való alkalmazkodásukat; a halaknak táplálékát, valamint a módot is, hogyan ragadják meg a táplálékukat. Tudnia kell az időjárásnak, az év, sőt napszakoknak befolyását a halak és ezek táplálékát alkotó egyéb állatok életmódjára s mindezeken kívül értenie kell a szerszámhoz és annak mikénti alkalmazásához. Csak az, ki mindezen ismereteket saját tapasztalatai nyomán megszerezte, amellett megvan a szükséges kézbeli ügyessége, aki kellő testi erővel és kitartással rendelkezik: csak az fogja a horgot azzal a biztossággal és eredménynyel használni tudni, mely az igazi horgászt jellemzi.

Mint a nép kezén élő kosztos horognál, a sporthalász tökéletes angol szerszámjánál is, a nyél, az in és a horog képezik a főalkotórészeket. A nyél 3—5 m. hosszú, a fogóvégből a csapóvég felé vékonyodó vesszö. Főkelléke, hogy könnyű, hajlékony, de rugalmas, mindezek mellett pedig elég erős legyen. Súlypontja lehetőleg a fogóvég közelébe essék, görbítve pedig ne csak a vékonyabb, de a vastagabb részen is mutasson hajlást. Legtöbbre becsülik az eme tulajdonságokat leginkább egyesítő amerikai vesszőket, melyek a bambusznád kemény kérgéből vannak készítve. Könnyebb szállítás végett rendszerint 1 m. hosszú darabokból készítik a horognyeleket, amelyek fémhüvelyek segélyével egymásba dughatók. Minden ily darab a fémhüvelyen kívül apró fémgyűrűkkel is bir, úgyszintén a horog csapóvége is, melyek a fogóvég közelében a nyélre erősített sárgaréz orsóról legombolyítható in vezetésére valók. Hogy e gombolyítás gyorsan és simán legyen végrehajtható, az orsónak könnyen forgathatónak, tehát szerkezet dolgában kifogástalannak kell lennie. Ebből a szempontból az in is rendszerint selyemből készül, a kuszálódást lehetőleg kizáró sodrással. Két részből áll, a tulajdonképeni inból és a patonyból. Amaz a hosszabb és vastagabb fonal, emez legfeljebb 1—3 m. hosszú, vékony s a pedző, az ólom és a horog felvételére szolgál. Megkülönböztetnek lószőrből, «gimp»-ből és «gut»-ból készült patonyokat. A lószőrből valók a kötővégnél vastagabbak, lejebb a szálak számának apasztásával vékonyodnak úgyannyira, hogy a horogvég felől már csak egy szálból állanak. A gimp finom dróttal körülcsavart közönséges selyemfonalból áll; a gut ellenben nyers selyemszálakból készül, melyet a selyemhernyó mirigyéből vesznek.

A horgok acélból, különböző alakban és nagyságban készülnek. Az anyag minőségét illetőleg fontos kellék a rugalmasság, amelynél fogva a horog se el ne törjön, se pedig el ne hajoljon. Hegye és szaka lehetőleg nyujtott és éles legyen, ami használhatóságát emeli. Alakbeli célszerüségét illetőleg igen eltérők a nézetek; sokan az oldalpedzőnek, mások az elölpedzőnek adnak elsőbbséget. Gyakoriak a két és több ágú horgok is. A horgoknak a patonyra való erősítését különbözőképen végzik, aszerint, amint a horog szára teljesen sima, vagy pedig lapickával bir. Közönségesen már előre reá erősítettik a horogszárra egy darab gut s csak ennélfogva lesz azután a patonyra kötve. A horgon kívül még az ólom és az úszó v. pedző is a patonyra erősíttetik. Amaz egy szem sörétből, avagy ehhez hasonló nagyságú ólomdarabkából áll, emez pedig parafa- avagy tollszárból készül különböző alakban. Az ólom a horognak elmerülését célozza, a pedző pedig arra való, hogy a sülyedés mélységét korlátozva, a horog járását szabályozza, és végül megmutassa, ha a horgon hal fogódott meg. Mindezen céloknak megfelelően mozgathatólag van a patonyra erősítve. Egyébként sem a pedző, sem az ólom nem lényeges része a horognak, s akárhány gyakorlott horgász ezek nélkül való horgot használ.

A hal megtévesztésére a horgot *csalival* férgelik fel, mely célra az igazi horgász az úgynevezett *mesterséges legyeket* használja legszívesebben. Ugyanis a pisztráng, a lazac, a pérhal, általában valamennyi nemes ragadozó, mint a horogsport főhalai, bogarakkal táplálkoznak s ezek fejlődésének bármely alakjában oly mohósággal kapnak a kinálkozó préda után, hogy akárhányszor még a levegőbe is utána szöknek a víz felett röpködő rovarnak. Ez a tulajdonság rávezetett arra is, hogy a nehezen gyüjthető, még inkább pedig a horgon nehezen megtartható természetes rovarok helyett azoknak tollból, szőrből, fonalból és szövetből készített utánzatait, sőt puszta képzeletalkotta ilyféle készítményeket alkalmazzanak. Tényleg ily mesterséges legyek ma már száz és száz változatban forognak közkézen angol nevek alatt, a legtöbbször az idő, sőt nap szakának feltüntetésével, mikor horogra tenni ajánlatos. Ámde a jó horgász sohasem indul efféle horgászkalendáriumok után, mert a víz fölött repkedő avagy a part mentén nyüzsgő rovarok mutatják meg legbiztosabban, mi legyen a csali. Mivel pedig a járás-keléssel okozott zaj, sőt testünk avagy a horog árnyéka is elegendő a hal elriasztására, fontos kellék az óvatosság és a biztonság, utóbbi főleg abban az értelemben, hogy a horog ne csak a ki-

szemelt helyre essék, de úgy essék, hogy a légy a vízszinét lehető gyengéden érintse, hasonlóan ahhoz, amidőn rovar kerül belé. A csalit pedző halat a kézfej egyetlen mozdulatával, a horognyélre gyakorolt rándítással szokás a horogra nyársalni, mely mozgásnál nem az erő, mint inkább a kellő pillanat megválasztása a döntő. Még nagy halat is partra vethetünk gyengének látszó horoggal, ha a megfogott halat a felnyársalás pillanatában nem emeljük ki a vízből, hanem az orsó eresztése és meghúzása által előbb lassankint kifárasztjuk. L. még *Halászat.*

Horgen, az ugyanily nevű járás székhelye Zürich svájci kantonban, a Zürichi-tó partján, 420 m. magasságban; kikötővel, (1910) 8043 lak., selyemszövőkkel és festőkkel, bútor- és aszfaltgyártással. Közelében Bocken klimatikus gyógyhely. 1875 szeptemberében a partjából 65 ár elsüllyedt.

Horger *Antal*, nyelvész és tanár, szül. Lugoson 1872 máj. 8. Középiskolai tanulmányait Lugoson, az egyetemieket Bpesten végezte; 1896-tól a brassói főreáliskola, 1906-tól a bpesti VI. ker. állami felsőbb leányiskola és leánygimnázium, 1911-től az Erzsébet-nőiskola tanára. Főként a székely nyelvjárásokkal s a magyar hangtörténet kérdéseivel foglalkozik. Cikkei, értekezései 1896 óta a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Nyelvben, a Nyelvtudományi Közleményekben, a Nyelvtudományban s az Ethnographiában jelentek meg. Önállóan megjelent művei: *Hétfalusi csángó népmesék* (kiadta a Kisfaludy-Társaság Népköltési Gyüjteményében, X. köt. 1908); *Egy ismeretlen magyar hangtörvény* (Nyelvészeti Füzetek 65. sz., 1911); továbbá: *A halmágyi nyelvjárásziget* (1901); *Udvarhely vármegye székely nyelvjárásának hangtani sajátságai* (1909).

Horgolás, 1. hurkolt árú készítésénél alkalmazott női kézimunka, amely a kézi kötéstől abban különbözik, hogy ennél csak egy horgosvégű tű használatos. A horgolt árú lényegileg azonos a kötött árúval, mintázata azonban sokkal változatosabb, mert a hurkok csoportosítása könnyen változtatható. A gépkötés ezt a kézi munkát utánozza. A H. feltalálásának időszaka ismeretlen ugyan, de az V. sz.-ban Kr. u. már alkalmazták. Általánosabb elterjedést a XIX. sz.-ban nyert, főleg az ireknél, ahol a velencei reliefcsipkék utánzására használták. Nálunk az ú. n. *csetneki csipke* készítésére használják.

2. *H.* v. *ráhorgolás* az ácsmunkában a szarufáknak a szelemenekkel és az egyszerű feszítőszerkezet dúcainak a mestergerendával való összekötése, l. *Horog* és *Fakötések.*

Horgolt csipke, l. *Csipke.*

Horgolt gyapju, l. *Göndörödés.*

Horgony (ném. *Anker;* ol. *ancora;* franc. *ancre;* ang. *anchor*), a H.-zat legfőbb része, mely a hajónak egy helyen való megtartására szolgál. A régi időben a feniciaiaknál, sőt még később is, e célra nagy kődarabokat (kötőmböket) vagy súlyos vasdarabokat használtak, melyek kötelekre kötve és a vízbe dobva a tengerfenékhez való surlódásuk által akadályozták meg a hajónak helyéről való eltereltetését. Később az ilyen vasdarabot egy magát a tengerfenékbe vájó kampóval látták el (egykarú H., a régi görögöknél és a jelenben különösen a bójának a kikötőkben való lehorgonyozásánál használatos), végre 2 egymással szemben kifelé álló kampóval (karral, ággal). E régi H.-oknál a H.-testnek súlya tartotta a hajót s csak a H. további tökéletesbítésénél váltak e tekintetben a kampók mérvadóvá. A kovácsolt vasból készült H.-nak, azon alakban, amelyben mondhatni Nagy Sándor idejétől körülbelül a mult század közepéig kevés változással fennállt, következő részei vannak: A *H.-rúd* (nyél, szár), a H. középső részét képező súlyos vasrúd, melynek egyik végén a H.-láncnak megerősítésére szolgáló *H.-karika*, a másik végén pedig két kissé görbített, egymás ellen és kifelé álló *H.-ág* vagy *H.-kar* van. A H.-ágak vége, a *H.-saru* v. kapa, lapos △ alakú, ezzel vájja be magát a H. az iszapba vagy homokba, vagyis tengeri műnyelven a *H.-fenékbe.* Hogy a vízbe vetett H. két ágával ne dülhessen laposan a tenger fenekére, a *H. nyakán* — a H.-rúdnak felső vékonyabbik része — az úgynevezett *H.-duc* v. *H.-kolonc* van alkalmazva. Ez egy erős és súlyos rúd (régebben fából, később vasból készítve), mely a H.-karok és a H.-rúd alkotta síkra merőlegesen áll. A H.-lánc közvetítette húzás folytán a H.-duc a tengerfenékre fekszik s kényszeríti a rá merőlegesen álló H.-karok egyikét arra, hogy magát sarujával a tengerfenékbe bevájja. A leírt H.-típust, mely *admiralitási* H. (ném. Admiralitätsanker) elnevezés alatt ismeretes, körülbelül 40—50 év óta újabb, kevésbbé nehézkes, könnyen kezelhető H.-típusok váltották fel és modern, nagy hajókon jelenleg majdnem kizárólag ilyenek vannak használatban. Ezeket általában *szabadalmazott* H.-oknak (ném. Patentanker) nevezik. Fő jellemző vonásuk, hogy a H.-karok mozgathatók, még pedig v. együttesen, v. külön-külön; emellett a régiebbeknek még volt H.-ducuk, az ujabbaknak nincs, úgy hogy e H.-ok minden akadály nélkül bevonhatók a H.-lyukba (melyen át a H.-lánc a hajó belsejéből kifut) annyira, hogy csak a H.-karok maradnak a hajó falán kívül. A legelterjedtebb szabadalmazott H.-ok a Trotman-, Rodger-, Inglefield-, Martin- és Tyzack-féle H.-ok. Minden nagyobb hajón több H. van, melyek céljuknak megfelelőleg a hajó különböző részein vannak elhelyezve. A legnagyobb, legsúlyosabb s folytonosan használt H.-ok, amelyek *anyahorgonyok*-nak is neveztetnek, a hajó orrán elhelyezett orr-H.-ok.

Horgonycsavar, l. *Csavar.*

Horgonycsiga, az egylokomotivos rendszerű, sodronykötéllel dolgozó szántógépberendezések némelyikénél (Howard, Casali, Violati-Tescari) az ekét vontató sodronykötélnek a lokomotivhoz való vezetésére szolgáló készülék, melyet megfelelő számban a felszántandó tábla szélein elhelyeznek és elhúzás ellen olyformán rögzítenek, hogy kapaszkodó horgonyait előzetesen megásott, függőleges falú gödrökben helyezik el. L. *Eke.*

Horgonycsúsztató (ném. *Ankerslipper;* ang. *anchorslipper*), a hajókon az a készülék, mely a horgonynak gyors és biztos dobására, vetésére szolgál.

Horgonydaru (ném. *Ankerkrahn, Krahnbalken;* ol. *grua di capone;* ang. *cathead*), két

erős, rendesen négyszögletes fa vagy ugyanolyan üres vasgerenda, mely a felső fedélzet magasságában a hajó homlokrészéből csaknem vizszintesen oldalt és előre akként áll ki, hogy a hajótó vonalával megközelítőleg 45° szöget képez. A H. a horgonynak a vízből való kiemelése után annak a helyére való fektetésére szolgál, mely végből a H. kifelé álló végén rendesen négy csigakorong van a végcsigázó kötelének átbújtatására.

Horgonykocsi, a sodronykötéllel dolgozó (indirekt rendszerű) egylokomotivos szántógépberendezéseknél a vontatókötélnek a lokomotivhoz való visszavezetésére szolgáló készülék; célja az, hogy az ekének a lokomotivtól való távolodását szántás közben lehetővé tegye. A legtöbb H. lényeges alkotórészét egy négykerekű kocsiszerkezet keretére erősített függőleges tengelyü csiga képezi, mely a sodronykötél felvételére szolgál és a vonóerő irányát 90—180°-kal megváltoztatva, a kötelet a tábla ellenkező szélén álló lokomotiv kötéldobjára vezeti. Hogy a H. az eke vontatása alkalmával fellépő s 180° kötélelhajlás esetében az eke vonóerejének kétszeresével egyenlő nagyságú húzóerő hatása alatt helyéből el ne mozduljon, azt a talajba horgonyozzák, olyformán, hogy v. éles kerületü tárcsákat erősítenek a járókerekekre (Fowler), vagy ferde síkokban elhelyezett külön horgonykorongokat alkalmaznak (Siemens-Schuckert), v. pedig erős kapaszkodó-horgokkal szerelik fel (Borsig). A H.-t munkaközben minden második ekemenet alkalmával a szántási szélesség kétszeresével előrevontatják egy, a kocsi előtt megfelelő távolságban lehorgonyzott és a készülékre vezetett sodronykötél segítségével, melyet az eke távolodása közben vagy kézi erővel, v. a lokomotiv vonóerejének felhasználával a H.-n levő kötéldobra felgombolyítanak. A H.-val feszerelt szántógépek beszerzési költsége a kétlokomotivos rendszerekhez viszonyítva kisebb, de nagy hátrányuk az, hogy szilárd lehorgonyzásuk — különösen laza talajban — nehézségbe ütközik. Elsősorban elektromos szántógépberendezéseknél használják, hogy a második lokomotivhoz szükséges áramvezeték nélkülözhető legyen. L. *Eke*.

Horgonyóra, l. *Óra*.

Horgonyzás, a hídépítészetben oly szerkezetet nevezünk H.-nak, amelynek célja valamely hídrészt bizonyos helyzetben az által megerősíteni, hogy ezt a hídrészt egy másik, nagyobb tömegénél vagy egyéb oknál fogva helyében szilárdul megálló építményhez vagy szerkezethez, esetleg a talajhoz hozzákötjük, mintegy hozzáhorgonyozzuk. Az ilyen H. nevezetesebb esetei gyanánt említhetők: a) *a hajóhidak* úszó támasztékainak kihorgonyzása; b) *fa hídfőknek* vagy fa támasztófalaknak a termett földbe vert cölöpbakokhoz való H.-a (a H.-t ez esetben keresztgerendákon áthúzott csavaros végű vasrudak képezik); c) *függő-hidaknál* a függőtartónak (láncnak, kábelnek) a hídfőhöz való H.-a (l. az *ábrán* a budapesti Erzsébet-híd láncainak horgonykamaráját a hídfőben); d) *többtámaszú tartóknál* a végeknek a hídfőhöz való H.-a azon esetben, midőn a súlyok elosztása folytán egyébként e végek fölemelkedésétől kellene tartani. Ebben az esetben egyébiránt H. helyett túlsúlyokat is szoktak a fölemelkedés megakadályozása végett alkalmazni.

Horgos, nagyk. Csongrád vm. tiszáninneni j.-ban, (1910) 1533 házzal és 8037 magyar lak., van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása.

Horgos kötél, oly falak ledöntésére szolgáló erős kötél, melynek végébe lánc közbeiktatása mellett egy kettős vashorog van illesztve, mely a falba akasztatván, utóbbit a kötelet kifelé húzó emberek ledöntik.

Horgos—martonosi ármentesítő és belvízszabályozó társulat. Első megalakulása 1850. történt oly célból, hogy Szeged alatt a Tisza jobb partján, Horgos és Martonos községek határában levő árterületet a Tisza kiöntései ellen gátakkal védelmezze. Az 1876-iki árvíz a töltéseket átszakítván, a társulat tevékenysége szünetelt. 1892. újraalakult s töltéseit megint kiépítette. Árterülete 6033 kat. hold. Védőtöltéseinek hossza 8·2 km. Belvízlevezető csatornáinak hossza 13·5 km. Van szivattyutelepe is, hogy belső vizeit a Tisza

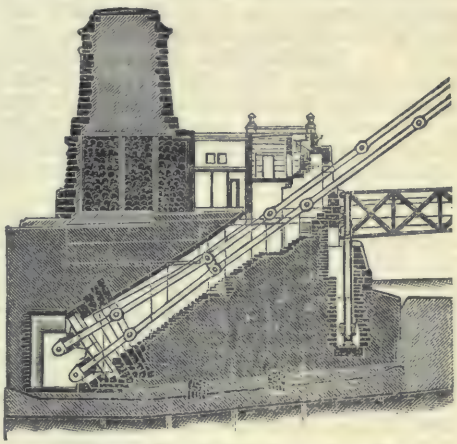

A budapesti Erzsébet-híd horgonykamarája.

magas vízállásakor a folyóba emelhesse. Beruházása az ármentesítésre 482,700·04 K, a belvízrendezésre 52,593·60 K, összesen 535,293·64 K. Székhelye Szeged.

Horgospataka, 1. kisk. Szolnok-Doboka vm. dési j.-ban, (1910) 976 oláh lak., u. p. és u. t. Retteg. — 2. *H.*, l. *Kohóvölgy*.

Horhát, kisk. Zólyom vm. nagyszalatnai j.-ban, (1910) 1273 tót lak.; u. p. Nagyócsa, u. t. Nagyszalatna.

Horhi, kisk. Hont vm. báti j.-ban, (1910) 356 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Léva.

Horhi *Miklós* (hibásan *Hortai, Horti, Horki* stb.), a legrégibb hazai méhészeti mű szerzője, kinek 1645. (nem 1636., mint írják) Nagyváradon megjelent Liber Apiaster-je úgylátszik teljesen elkallódott vagy lappang. Tudtunkkal e mű csak különböző, nem teljesen azonos másolatokban van meg néhány nyilvános és magánkönyvtárban. A mű teljes címe: Liber Apiaster Opus tam Vtile quam necessarium, Cum experimentiis rebusque probatis Nicolai Horhi Apiastri Principalis Wara-

diensis. Excudebat Varadini Abrahamus Szentzi. Anno domini 1645. Legteljesebb szövegét egy 1802-iki hitelesített másolat alapján közli *Rodiczky* Jenőnek A méhről való ismereteink című könyve.

Horhi Melius *Péter*, l. *Melius*.

Horholó, *korháló* vagy *tisztítóvas*, a kádár által készített kisebb edények belső fejrészeinek tisztítására, simítására szolgáló, zárt karikát alkotó szivókésszerű szerszám egy nyéllel.

Horhy *Mihály (horhi)*, gazda, a reformáció korában szerepet vitt *Horhi Juhász* nemzetség ivadéka, szül. Dicskén (Nyitra) 1780 szept. 24., megh. Pesten 1856 febr. Iskoláit Nyitrán, Pozsonyban, Bécsben végezte. Itt ismerkedett meg gr. Zichy Istvánnal, ki őt előbb maga mellett titkárul, majd 1805. uradalmai kormányzására alkalmazta. Palotán írta meg kéziratban hátrahagyott s a zirczi apátság könyvtárában levő Flora Bakonyiensis c. jeles füvészeti munkáját. 1816-ban gróf Esterházy János veszprémi főispán jószágainak igazgatására is felhivatott, s 1827. ez utóbbi grófi család összes magyarországi s erdélyi birtokainak teljhatalmú kormányzását is átvette és egész haláláig folytatta. 1843-ban a jakabszállási és csillagmajori gr. Esterházy-féle minta-gazdaságokat bérlői minőségben vette kezelése alá s azokat a legszebb angol farmokhoz tette hasonlóvá. 1851-ben beutazta Angliát s onnét cséplő-, aratógép stb. gépeket hozatott; 1855-ben ismét Angliában járt. Hatáskörében sokat tett a mezőgazdasági haladás érdekében.

Hořitz (ejtsd: horzsic), város Königgrätz csehországi kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 7839 cseh lakossal, négy gyapotszövővel, sör-, cukor- és malátagyártással, nagy kőbányával; kőfaragóiskolával. 1423. Ziska itt győzedelmeskedett a cseh nemesség hadain.

Horizmográfia (gör.), országhatárok leírása, ismerete.

Horizmus (gör.), a fogalom határainak megjelölése, meghatározása, definiciója. Tudományos alapelv.

Horizon (gör.), a megfigyelés helyén átmenő nivófelület érintő síkja, melynek helyzetét a függőón vagy a nivó (libella) határozzák meg. Az asztronómiában ezt a síkot látszó H.-nak nevezik megkülönböztetésül a valódi vagy geocentrikus H.-tól, mely az előbbivel párhuzamos, de a Föld középpontján átmenő sík. A H.-tól különbözik a szemhatár v. láthatár v. égalja, amelynek mentén az ég és Föld érintkezni látszanak, s mely nem egyéb, mint a megfigyelő szeméből a Föld gömbjéhez húzott érintő kúp érintési köre, mely annál mélyebben fekszik a H. alatt, minél nagyobb magasságot foglal el a szem. A hajózásban ez a szemhatár depressziója (németül Kimmtiefe). E depressziót közelítőleg a következő képlet adja ívmásodpercekben: $160{\cdot}7\sqrt{h}$, hol h jelenti a szem magasságát méterekben. E szerint:

Szemmagasság	Depresszió
1 m.	1′ 47″
5 «	3′ 59″
10 «	5′ 38″
15 «	6′ 53″
20 «	7′ 57″

A depressziót erősen befolyásolja a hőmérséklet, különösen a lég és víz hőmérséklete között való különbség. Így pl. egy fok hőmérsékletkülönbség a depressziót 21″-cel emelheti. A depresszióval összefügg az a kérdés is, hogy bizonyos magasságból mily messze lehet látni, azaz mily messze van a természetes szemhatár. Ha h ismét a szem magasságát jelenti méterekben, úgy ezt a távolságot a következő képlet adja kilométerekben: $3{\cdot}295\sqrt{h}$. E szerint

A megfigyelő magassága a föld felszine fölött	A természetes látáshatár sugara
50 m.	23 km.
100 «	33 «
300 «	57 «
500 «	74 «
1000 «	104 «
1500 «	128 «
2000 «	147 «
2500 «	165 «
3000 «	180 «
3500 «	194 «
4000 «	208 «
4500 «	221 «
5000 «	233 «

A H. az eget két félgömbre osztja: a felső állandóan látható, az alsó mindig láthatatlan. A csillagászati mérésekben a H. alapsíkul szolgál, mivel a műszereket mindig könnyen lehet pontosan a H. síkjába beállítani a nivó segítségével. A Föld felszinét érintő látszó H. helyett azért kell a geocentrikus H.-t bevezetni, mivel a Föld nagysága a hozzánk közelebb lévő égitestek távolságához képest nem elhanyagolható. Hogy a mérések összehasonlíthatók legyenek, egy közös kezdőpontra, a Föld középpontjára kell őket vonatkoztatni. Valamely égitestnek a látszó H.-ra és a valódi H.-ra vonatkoztatott magassága között való különbség az illető égitest magassági parallaxisa, mely legnagyobb a fölkelés v. lenyugvás pillanatában, tehát amikor a csillag a látszó H.-ban van és teljesen elenyészik a zenitben. A Holdnál az a különbség 1°-ot is kitehet, a Napnál csak 8·8″-et, álló csillagoknál teljesen észrevehetetlen. A H. az égen legnagyobb kört metsz ki, melyet 360°-ra osztunk fel a délponttól kiindulva nyugaton át. Azt az irányt, amelyet valamely csillagon v. földi tárgyon és a megfigyelő szemén és zenitjén át fektetett sík a déli iránnyal így bezár, azimutnak nevezzük. A csillaghoz vont látósugár és a H. bezárta szög a csillag magassága, mely a H.-tól a zenitig, 0°-tól 90°-ig számíttatik.

H. a *geológiában* oly réteg, rétegcsoport vagy zóna, mely petrográfiailag, paleontológiailag v. helyzetileg jól van jellemezve.

A *földmérésben* H. a. m. nivó.

Horizontális (gör.) a. m. vízszintes.

Horizontális inga, kis erők kimutatására és mérésére szolgáló műszer, melyek a függélyes helyzettől való eltérést idéznek elő. Első feltalálója Hengler Münchenben (1831). A műszer feledésbe ment és később többen is feltalálták (Parrot Párisban 1862., Zöllner 1869., továbbá Gérard és Close). A Zöllner-féle H.-n *(1. ábra)* súllyal megterhelt üvegpálca *(AB)* egyik végén, közel egymáshoz két, majdnem egyenlő hosszú acéldrót *(a* és *a′)* van megerősítve, melyeknek szabad végei három-

lábon nyugvó függélyes állvány felső, illetve alsó részén vannak megrögzítve. Az üvegpálca súlya a drótokat kifeszíti, a pálca vízszintes helyzetet foglal el és a két felfüggesztési ponton átmenő vertikális síkban helyezkedik el. Ha a két felfüggesztési pont függélyesen egymás fölött van, a pálca egyensúlyi helyzete bizonytalan. Ezt az állapotot az állvány állítócsavarjai segélyével tetszőlegesen meg lehet közelíteni s így a műszer érzékenysége fokozható. A függélyes vonalnak bármely csekély, különben észre sem vehető változása megzavarja az inga egyensúlyi helyzetét, mely a pálca végén levő kis *B* tükör segélyével távcsővel és skálával mérhető. Mivel a drótok elcsavarodása nagyon befolyásolja az inga helyzetét, Rebeur-Paschwitz az inga pálcáját az egyik végén vertikális fémdarabbal látta el, melynek végein 1—1 homorúra csiszolt achátlapocska van megerősítve; ezekbe az állványra szerelt acélcsúcsok nyúlnak be *(2. ábra)*. Az inga

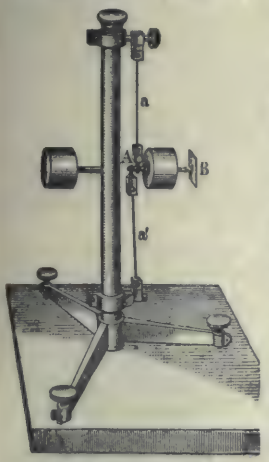

1. ábra. Horizontális inga Zöllner szerint.

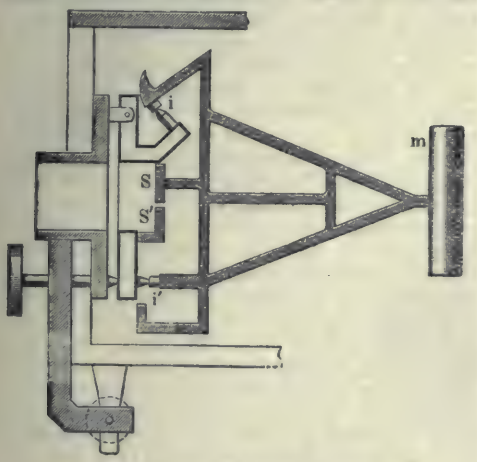

2. ábra. Rebeur-féle horizontális inga.

rezgéseit óraművel hajtott papirszalagon jegyzik fel. Alkalmazását illetőleg l. *Szeizmométer*.

Horizontális óra, l. *Napóra*.

Horizontális szög, a földméréstanban az a szög, melynek mindkét szára a vízszintes síkban (képsík) van.

Horka *(Harka)*, Anonymus szerint Tuhutum fia s I. Gyula (Szt. István anyai nagyatyjának), valamint Zsombor (II. Gyula atyjának) atyja. A név nyilván a 3. fejedelmi méltóság, a karcha(s) nevének felel meg s talán csak annyit jelent, hogy I. Gyula atyja, a hagyomány szerint, karchasi méltóságot viselt.

Horkai *Antal*, ifjusági író, szül. 1821 máj. 5. Kakon (Zemplén vm.), megh. 1874 júl. 5. Budapesten. 1846-ban Szemere Miklós lasztóczi házánál nevelő volt, ahol Kazinczy Gáborral is megismerkedett. A következő évben Pesten, majd Tiszafüreden volt tanító. Ez utóbbi helyen, Józsa Györggyel együtt, árvaházat létesített. Ez volt hazánkban az első szeretetház. Részt vett a szabadságharcban s ezért fogságba is került. 1852-ben a máramarosszigeti liceumban lett tanító, 1873. pedig a budapesti protestáns árvaházban árvaatya. A magyar gyermekirodalom egyik úttörője volt. Az iskolákban néhány dalát ma is éneklik. Irt számos tankönyvet is. Nevezetesebb munkái: *Kis hegedü*, v. magyar dalnok kis gyermekek számára (Pest 1857); *Kis mesélő* (Máramarossziget 1862); *Kis katona; Honfidalok és versek* (Kolozsvár 1863); *Máramarosmegye földleírása* (Máramarossziget 1866).

Horkayné cím alatt ir *Herczeg* Ferenc az Uj Idők-ben hétről-hétre aktuális, szatirikus párbeszédeket.

Horkos, a régi görögök erkölcstanában az eskü szent erejének megszemélyesítése.

Horlyó, kisk. Ung vm. szerednyei j.-ban, (1910) 1274 rutén és német lak., postahivatal, u. t. Szerednye.

Hormayr, *Joseph*, báró, osztrák politikus és történetíró, H. Joseph bárónak (1705—79), Tirol kancellárjának unokája, szül. Innsbruckban 1782 jan. 20., megh. Münchenben 1848 okt. 5. Jogi tanulmányainak végeztével a birói pályára lépett. Midőn a franciák Tirolt is kezükbe akarták keríteni, beállott nemzetőrnek és résztvett az 1799—1800-iki harcokban. 1802. Bécsben a külügyminisztériumban alkalmazták, 1803. udvari titkár és a titkos udvari és családi levéltár igazgatója lett. Pártfogójától és bizalmas barátjától, János főhercegtől és Hofer Andrástól támogatva, gondosan előkészítette az 1809-iki tiroli fölkelést, melyben mint civilfőhadbiztosnak tevékeny része volt és csak a znaimi fegyverszünet hírére vált meg szülőföldjétől. Visszatérve előbbi állásába, történelmi tanulmányainak élt. A tiroli hazafias párttal azonban nem szakította meg az összeköttetést és 1813-ra, János főhercegtől s néhány beavatott hazafitól támogatva, újabb népfölkelést tervezett, midőn a bécsi titkos rendőrség H.-t Metternich parancsára, ki őt már régebben veszedelmes újtónak és forradalmárnak tekintette, sőt attól tartott, hogy János főherceg H. segélyével Tirolt el akarja szakítani Ausztriától, a szintén gyanakvó császár tudtával 1813 márc. 7. elfogatta és Munkács várába záratta, ahol 13 hónapig aránylag enyhe fogságban tartotta. H., midőn szabadságát visszanyerte, Bécsben levéltári kutatásainak élt. 1816. Ferenc császár udvari és birodalmi történetíróvá nevezte ki. Ez a kitüntetés azonban nem felejttette el H.-ral a szenvedett méltatlanságot és azontúl is ellenséges lábon állott Metternich kancellárral, ki viszont éreztette vele ellenszenvét. Ebben a feszült és kényes helyzetben szívesen fogadta el H. I. Lajos bajor király meghivását, aki őt 1828. külügyminiszteri tanácsossággal kínálta

meg. 1832-ben bajor miniszterrezidens lett Hannoverben, 1837. pedig a Hanza-városoknál. 1846. visszatért Münchenbe és mint az országos levéltár igazgatója fejezte be életét. H. rendkívül nagy irodalmi munkásságot fejtett ki; műveinek száma a 170 kötetet meghaladja. Legérdekesebbek az ú. n. Denkwürdigkeiten és a Lebensbilder aus dem Befreiungskrieg (2. kiadás Jena 1845, 3 köt.) c. művei. Hatalmas vonásokban rajzolja bennük az osztrák politikát, melynek alapvonásai szerinte a cselszövény, alattomosság, az álszenteskedés és a hálátlanság; ellenben magasztalva emlékezik meg az általa régebben szidott és gyalázott bajor fejedelmekről és az «őserejű, gránithűségű» bajor népről. Egyéb művei: Fragmente über Deutschlands, insonderheit Bayerns Welthandel; Kritisch-diplomatische Beiträge zur Geschichte Tirols im Mittelalter (Innsbruck 1802—1803, 2 kötet, új kiadás Wien 1805); Geschichte der gefürsteten Grafschaft Tirol (Tübingen 1806—1808, 2 kötet); Österreichischer Plutarch, oder Leben und Bildnisse aller Regenten des österreichischen Kaiserstaats (u. o. 1807—14, 20 köt.); Archiv f. Gesch., Statistik, Litteratur und Kunst (u. o. 1810—28, 18 kötet); Taschenbuch für vaterländische Geschichte (u. o. 1811—48, 38 köt.); Das Heer von Innerösterreich im Kriege von 1809 (Altenburg 1817, 2. kiad. Leipzig 1848); Geschichte Andreas Hofers (u. o. 1811), melynek második kiadása Das Land Tirol und der Tiroler Krieg von 1809 (u. o. 1845, 2 köt.) c. alatt jelent meg; Allgemeine Geschichte der neuesten Zeit, vom Tode Friedrichs des Grossen bis zum zweiten Pariser Frieden (Wien 1817—1819, 3 kötet, 2. kiad. 1831); Wien, seine Geschichte und Denkwürdigkeiten (u. o. 1823—1824, 5 köt.); Kleine historische Schriften und Gedächtnisreden (München 1832); Die goldene Chronik von Hohenschwangau (u. o. 1842). V. ö. *Merian*, Personalakten in den kgl. Staatsministerien in München, I. J. Freiherr von H. (1815); *Krones*, Aus dem Tagebuch Erzherzog Johanns von Österreich, 1810—1815 (Innsbruck 1892); u. a., Tirol 1812—1816 und Erzherzog Johann aus seinem Nachlass dargestellt (u. o. 1890); u. a., Aus Österreichs stillen u. bewegten Tagen 1810—12 u. 1813—15 (u. o. 1892). E mű H. életrajzán kívül ismeretlen levelezéséből is közöl töredékeket.

Hormiscium cerevisiae (lat.) a. m. sörélesztő.

Hormisdas, *szent*, pápa 514—523. Ő szerkesztette azt a hitvallást *(H.-formula)*, melyet II. Justinus keleti császár parancsára a keleti püspökök is elfogadtak s így ért véget a 35 évig tartó első keleti egyházszakadás (518).

Hormizdasz *(Ormazd)*, Perzsia öt szaszanida királyának a neve: 1. *I. H.*, Kr. u. 272—273.; 2. *II. H.*, 302—309; 3. *III. H.*, 457—459., igen kegyetlen király, ki ellen több lázadás tört ki; 4. *IV. H.*, 578—590. Szerencsétlenül harcolt a bizánci császár ellen. Egy nagyravágyó vezére, Behrám Csubin, egyenetlenséget szított közte és fia, Chosroës között, kit H. börtönbe záratott. De a nemesek lázadása megfosztotta trónjától és fiát tette meg királlyá, ki H.-t később megölette. — 5. *V. H.*, 631—632., III. Izdegerdnek, az utolsó szaszanidának ellenkirálya. V. ö. *Justi*, Geschichte des alten Persiens (Berlin 1879).

Hormonok, l. *Belső elválasztás.*

Hormusz, sziget, l. *Ormusz.*

Hormuzaki *(Hurmuzaki)*, *Eudoxius*, báró, bukovinai származású román történetíró, szül. 1812., megh. 1874. Bukovinában sok évig működött mint politikus és tartományi főnök. Több nagyobb oklevélgyűjteménnyel és munkával gazdagította a román történetírást. Főműve: Fragmente z. Geschichte d. Rumänen (5 kötet, Bukarest 1858—60). A bukaresti akadémia megbízásából gyűjtötte továbbá a Documente privitoare la istoria Romînilor-ban közölt okleveleket, mely műből folytatólag is újabb kötetek jelennek meg, gazdag oklevéltartalommal.

Hormuzán, Susiána helytartója az arab hódítás idejében; 640. Suster sikertelen védelme után az arabok fogolyként Medinába küldték Omar khalifához, ahol, minthogy az iszlám vallását felvette, megkegyelmeztek neki. Omar meggyilkoltatásakor (644) a cinkosság gyanujába került és a khalifa fia, Obeidalláh gyilokjának esett áldozatul. A német költői irodalomban *Harmozán* néven is szerepel.

Horn, 1. a Hamburger Renn-Club lóversenypályája (Horner Moor) Hamburg közvetlen közelében. Itt futják a Német derbyt is. — 2. *H.*, németalföldi város, l. *Hoorn.*

Horn, 1. *Antal E.*, publicista, *H. 2.* öccse, szül. Vágujhelyen 1834 jan. 21., megh. Budapesten 1906 febr. 10. Gimnáziumi tanulmányait Pesten végezte; 1849 júl., midőn Haynau csapatai behatoltak a fővárosba, honvéd lett és részt vett a szőreghi és temesvári csatákban. Az utóbbi helyen fogságba is került. Majd a 61. (Rukawina) gyalogezredbe sorozták be, amelytől 6 évi szolgálat után 1856. őrmesteri ranggal vált meg. Bátyjához ment Párisba, hol számos cikket írt hazánkról a Journal d' Économistes-ba 1859-ig, amikor is a Journal de St. Pétersbourg szerződtette. 1871. szerkesztője lett a lapnak s mint ilyen 1890-ig működött; ekkor Budapestre tért vissza. A Párisban Raffalovics A. kiadásában évenkint megjelenő Marché 1890. és 1895-iki évfolyamaiban H. Ausztria-Magyarország pénzügyi viszonyairól értekezett.

2. *H. Ede*, nemzetgazdasági író és politikus, szül. Vágujhelyen 1825 szept. 25., megh. Budapesten 1875 nov. 2. Rabbinak készült, mint tábori lelkész részt vett a szabadságharcban, emiatt aztán külföldre kellett menekülnie. Lipcsében, Brüsszelben, majd állandóan Párisban élt, ahol nagy irodalmi és hírlapírói tevékenységet fejtett ki, munkatársa volt a Journal des Débats-nak is. 1869-ben hazajött és a Tisza Kálmántól vezetett ellenzékhez csatlakozott. Már a következő évben képviselővé választották Pozsonyban, 1875. pedig kereskedelemügyi államtitkár lett, de még ugyanabban az évben meghalt. 1912-ben szülőházát emléktáblával jelölték meg. H.-nak rendkívül széleskörű irodalmi működése van, műveiből csak a nevezetesebbeket említhetjük: Zur Judenfrage in Ungarn (Buda 1847); Zur ungarisch-österreichischen Zentralisationsfrage (Leipzig 1850); Bevölkerungswissenschaftliche Studien aus Belgien (u. o. 1854); Das Kreditwesen in Frankreich (u. o. 1856);

La Hongrie et l'Autriche de 1848—59 (Paris 1859); Annuaire international du crédit public 1859—61 (u. o.); La Hongrie en face de l'Autriche (u. o. 1860); Les finances de l'Autriche (u. o. 1860); La Hongrie et la crise européenne (u. o. 1860); Du progrès économique en Égypte (Alexandrie 1864); La liberté des banques (Paris 1866, magyar és német fordításban is); L'économie politique avant les physiocrates (u. o. 1867, a francia akadémia pályadíjjal tüntette ki); Caisses syndicales (u. o. 1867); Le bilance de l'empire (u. o. 1868); Frankreichs Finanzlage (Wien 1868); Salut au troisième milliard (Paris 1868); *Államháztartásunk rendezéséről* (Budapest 1874). Halála után adták ki: La grande nation 1870—71 (Paris 1891) c. művét, melyhez Jules *Simon* írt előszót.

3. *H. Emil, H. 2.* fia, szül. 1858 jan. 31. Párisban. Iskoláit részben Budapesten, részben külföldön végezte. Atyja halála után (1875) Franciaországba költözött. Eleinte technikus volt, utóbb bankár lett. Számos francia folyóirat dolgozótársa. Franciára fordította *Mikszáth* Jó palócok (1890), *Jókai* Sárga rózsa (1895) és *Rákosi* Viktor Az én falum (1895) c. elbeszélő műveit. Általában a magyar szellemi termékeknek a Polybiblionban és más kritikai szemlékben szorgalmas és lelkes ismertetője. Önálló munkái: Saint Etienne (Szent István király életrajza); Le christianisme en Hongrie; Sainte Élisabeth (Magyarországi Szt. Erzsébet élete. Magyarra fordította *Rada* István); François Rákóczi II. prince de Transylvanie (német fordításban is megjelent); Une nièce de Sainte Élisabeth: la bienheureuse Marguerite; Influence sociale de Sainte Élisabeth de Hongrie. Valamennyi több — a Magyarországi Szt. Erzsébet életrajza huszonnégy — kiadásban került könyvpiacra s a francia akadémia néhányat közülök díjjal jutalmazott.

Horn, 1. *Arvid Bernhard,* gróf, svéd államférfiú, szül. Vuorentakában (Finnország) 1664 ápr. 16., megh. Stockholm közelében 1742 ápr. 27. Mint katona harcolt 1687—95. a császári, később az angol-hollandi seregben XIV. Lajos ellen. XII. Károly trónralépése után hazatért Svédországba, hol a király legkedveltebb embere lett s elkísérte őt az orosz és lengyel háborúba. 1704-ben ő vitte keresztül Varsóban Lescsinszki Szaniszló megválasztatását a lengyel trónra. 1706-ban grófi rangra emelte őt a király, 1710. pedig hazaküldte Svédországba, a királyi kancellária főnökének. 1715-ben elvesztette a király bizalmát s helyét Görtz bárónak kellett átengednie. XII. Károly halála után (1718) annak a nemesi pártnak az élére állott, mely véget vetett a királyi hatalom korlátlanságának. 1720 óta a gyenge Hessen-Kasseli Frigyes király mellett, mint kancellár, ő volt Svédország valódi uralkodója. Nagy hatalmát a béke fenntartására, a pártviszályok kiegyenlítésére és Svédország anyagi jólétének emelésére fordította. Békés politikája ellen 1731 óta ellenzék támadt a «*kalap-párt*»-ban, mely 1738-ban többségre jutván, H.-t visszavonulásra kényszerítette.

2. *H., Franz,* német regényíró és irodalomtörténész, szül. Braunschweigban 1781 júl. 30., megh. 1837 júl. 19. Berlinben. Regényei közül a legismertebb: Der ewige Jude. Egyéb művei: Umrisse zur Geschichte und Kritik der schönen Literatur Deutschlands während d. Jahre 1790—1818. (1819, 2. kiad. 1821); Die Poesie u. Beredsamkeit der Deutschen von Luthers Zeit bis zur Gegenwart (1822—1829, 4 kötet); Shakespeares Schauspiele erläutert (1823—1831, 5 köt.).

3. *H., Gustaf Adolf,* svéd hadvezér, szül. Örbyhusban 1592 nov. 1., megh. Skarában 1657 máj. 20. Részt vett az 1612—14-iki orosz és az 1621—1628-iki lengyel háborúban. 1628-ban tábornaggyá nevezte ki őt Gusztáv Adolf király s magával vitte németországi hadjáratába. A breitenfeldi csatában (1631) a svéd sereg balszárnyát vezette. Gusztáv Adolf halála után ő lett a svéd hadak fővezére, de mivel Weimari Bernáttal, a német protestánsok vezérével egyenetlenkedett, a *nördlingeni* csatában (1634) nagy vereséget szenvedett s maga is a császáriak fogságába került. Innen csak 1642. szabadult ki. Hazatérése után 1644. a dánok ellen harcolt Schonenben. 1651-ben grófi rangot kapott, 1653. pedig a svéd hadügy legfőbb vezetője lett. Apósához, Oxenstierna Axel kancellárhoz intézett leveleit (1625—54) *Sondén* adta ki (Stockholm 1897).

4. *H., Otto,* l. *Bäuerle.*

Horn. v. *Hornem.,* latin növénynevek után *Hornemann* Jens Wilken dán botanikus (1770—1841) nevének rövidítése.

Horn-Afvan *(Stor-Afvan),* tó a svéd Westerbotten tartományban, 94 km. hosszú, 19 km. széles, területe: 282 km.², lefolyása a Skelefteå-elf, mely a Botteni-öbölbe torkollik. A tó 221 m. mély, Svédország legmélyebb tava.

Hornberg, város és klimatikus gyógyhely a Schwarzwaldban, a Gutach mellett, a badeni Villingen közigazgatási kerületben, (1910) 2764 lak. A Gutach völgyében nagyszerű építményei vannak a Schwarzwald-vasútnak, köztük 38 alagút St. Georgenig.

Hornblende (ásv.), német neve az amfibolnak, amelynek feketeszínű fajtáit az igen erős szarufény tünteti ki. A német elnevezés mindinkább nemzetközi elnevezéssé válik.

Hornbostel, *Erich M. von,* osztrák zenetudós, szül. 1877 febr. 25. Bécsben, 1900. u. o. a bölcsészettudományok doktora lett. Nagyértékű zenetudományi művei: Studien über das Tonsystem und die Musik der Japaner (1903); Phonographierte türkische Melodien (1904); Phonographierte indische Melodien (1904); Melodischer Tanz (1904); Die Probleme der vergleichenden Musikwissenschaft (1905); Über die Harmonisierbarkeit exotischer Melodien (1905—06); Über den gegenwärtigen Stand der vergleichenden Musikwissenschaft (1906).

Horne (ejtsd: hórn), *Richard Henry,* angol költő és essay-író, szül. 1803 jan. 1. Edmontonban (Middlesex), megh. 1884 márc. 13. Margateben. Sok irányú irodalmi működést fejtett ki. Drámái közül kiemelendők: Cosmo de Medici (1837); The Death of Marlowe (1838); Gregory VII. (1840); Judas Iscariot, a miracle play (1848); Alargis (1856); Bible tragedies (1881) és King Nihil's Round Table (1881). Főműve az Orion c. eposz (1843,

10. kiad. 1874). Elizabeth Browning-nak H.-hoz intézett leveleit T. Mayer (1876) két kötetben adta ki.

Horneck, *Ottokar von*, l. *Ottokar von Steiermark*.

Hornellcity, város New York északamerikai állam Steuben countyjában, a Canisteo mellett, (1910) 13,617 lak., vasúti fölszerelések gyárával, fa- és bőriparral, élénk gabona- és vajkereskedelemmel.

Hornem., l. *Horn*.

Horner-féle tünetcsoport, ha valakinél egyik oldalon a felső szempilla mérsékelten csüng (ptózis), a pupilla állandóan szűk (miózis), ugyanaz a szem beesett (enoftalmusz) és azon az oldalon a homlok nem izzad (anidrózis); ez a tünetcsoport a nyaki szimpatiás idegköteg bénulását jelenti.

Hornes, *Philippe*, gróf, l. *Hoorn*.

Horne Tooke, *John*, angol író, l. *Tooke*.

Horn-fok, l. *Hoorn-fok*.

Hornig *Károly* báró, bibornok, veszprémi püspök, szül. Budán 1840 aug. 10. Pappá szentelték 1862 dec. 10. 1866-ban a budapesti központi papnevelőben tanulmányi felügyelő lett. Résztvett a vatikáni zsinaton Simor hercegprimás oldala mellett. 1870-ben nyilvános rendes hittanár lett a budapesti egyetemen, 1874. pápai titkos kamarás, 1878. esztergomi kanonok és hercegprimási irodaigazgató, 1882. kultuszminiszteri tanácsos. 1888 ápr. 18-án veszprémi megyés püspök, 1898. v. b. t. t., 1912. bibornok lett. A veszprémi püspökök között az első, aki a bibornoki kollégiumba jutott. Irók és művészek kiképzésére sokat áldozott. Huszonöt éves püspökségét fejedelmi adományokkal és kiváló intézményekkel örökítette meg. Irodalmilag is működött. Szerkesztette a Religiót (1873—78), az Irodalmi Értesítőt (1876). Önállóan megjelent több egyházi beszéde. Kiadatta a római magyar történeti intézet által a Monumenta Romana episcopatus Vesprimiensis c. nagy művet (szerkesztette dr. *Lukcsics* József, 4 kötetben jelent meg, Budapest 1897—1907). Közzétette Padányi Biró Márton veszprémi püspök Naplóját (Veszprém 1903). V. ö. *Zelliger* A., Egyházi írók csarnoka és Népnevelő (1888, 11. sz.).

Hórnik, *Michal*, szorb (vend) nyelvész és etnográfus, szül. 1833 szept. 1. Räckelwitzben, megh. 1894 febr. 22. Bautzenben. Teológiát tanult, plébános, majd kanonok lett. H. nevéhez fűződik a mai szorb irodalmi nyelv és helyesírás megállapítása. Sok filológiai és néprajzi dolgozata jelent meg a lauzici Časopis Maćicy Serbskeje c. folyóiratban. Főműve: Historija Serbskeho naroda (A szorb nép története, Bautzen 1884), amelyet a lengyel Boguslawski munkája nyomán írt meg. Ezenkívül gyüjtött néphagyományokat és segitett Pfulnak a szorb-német szótár szerkesztésénél. 1858-ban alapította a Serbske Noviny mellékleteként az első szorb szépirodalmi lapot. H. volt az alsó-lauzici szorb nyelvjárás első tudományos kutatója. V. ö. *Jagič*, Istorija slavjanskoj filologii (Szt.-Pétervár 1910).

Horni rétegek (geol.) néven a bécsi neogén medence horni öblében fellépő I. v. alsó mediterrán tengeri lerakódásainak sorozatát értik. L. *Harmadkor*.

Hornitos (spany.), a kihülő lávaáramokon kis kráterszerű kiemelkedések, amelyeket a lávából kiáramló gőzök és gázok hoznak létre; ezek eltávozásuk alkalmával a lávasalakot a kráternyíláson át magukkal ragadják és néhány méternyi kúpot építenek fel. A H.-ok nagy számmal fordulnak elő a Jorullo lávamezején Mexikóban; nyílásukon át néha hónapokig áramlanak ki a gőzök.

Hornpipe (ang., ejtsd: hórnpájp), Angliában divatját múlta népies hangszer, mely a mai angolkürt alakjára emlékeztet.

Hornsch., természetrajzi nevek mellett *Hornschuch* Christian Friedrich német tanár (1793—1850) nevének rövidítése. Műve: Bryologia germanica (Nees v. Esenbeckkel és Sturmmal együtt, Nürnberg 1823—31, 2 köt.).

Hornsey, London külvárosa, (1911) 84,602 lak.

Horn-szigetek, l. *Hoorn-szigetek*.

Hornu (ejtsd: ornü), város Hainaut (Hennegau) belga tartomány Mons járásában, a Haine közelében, (1911) 11,297 lak., szén- és krétabányákkal, kábel-, cukor-, gépgyártással és rézöntővel.

Hornung, *Ernest William*, angol író, szül. 1866. Tizennyolc éves korában Ausztráliába ment és az ottani életből merítette első elbeszéléseinek és regényeinek tárgyát. Ezekkel oly sikert aratott, hogy általában benszülött ausztráliainak tartották. A Bride from the Bush (1890) az ausztráliai társadalom keresetlen egyszerüségét állítja szembe a londoni társaság mesterkéltségével. Ugyancsak Ausztrália a szinhelye a következő elbeszéléseinek és regényeinek is: Under two Skies (1892); Tiny Luttrell (1893); The Boss of Taroomba (1894); My Lord Duke (1898); The Rogue's March (1900). Legértékesebb műve, a mesteri jellemrajz által kitünő Peccavi (1901), egy angol falusi pap megrázó története, aki ifjukori bünéért való vezeklésnek szenteli egész életét, nem aratott különös sikert. Ez időben kezdette H. írni Conan Doyle hatása alatt detektivregényeit, melyekkel nagy népszerüségre tett szert: The Amateur Cracksman (1899); The Black Mask (1902); A Thief in the Night (1905); Mr Justice Raffles (1909). Irodalmi értékük messze elmarad a Peccavi mögött, de az olvasóközönség széles rétegeiben nagyobb sikert arattak. Ismertebb regényei még: Irralie's Bushranger (1904); The Unbidden Guest (1904) és ennek folytatása: Stingaree (1905); The Fathers of Men (1912) tárgya az iskolai életből van véve. Magyarul megjelent: Raffles, a műkedvelő betörő (Budapest 1905); Stingaree. Az ausztráliai úri haramiák (u. o. 1906); Raffles, a fekete álarc (Pesti Hirlap, 1905. évf.).

Hornyákok *(horňáci)*, az északnyugati felvidék tót lakói, kik mint drótosok, üstfoltozók stb. szoktak vándorolni.

Hornyán, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 503 tót lak.; u. p. Dezsér, u. t. Bercsény.

Hornyánszky, 1. *Gyula*, filológus és szociológus, *H. 2.* fia, szül. Budapesten 1869 szept. 22. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, 1891. bölcsészeti doktori, 1892. tanári oklevelet szerzett. 1893—94-ben Párisban a Collège de France és az École des hautes études hallgatója volt. 1896-ig Nagyszebenben tanárkodott, majd 3 évig

tartó külföldi tanulmányútra ment. 1899. Kaposvárra nevezték ki tanárnak, 1902. Budapestre helyezték át. 1901-ben a Dörpfeld-féle archeológiai expedicióval bejárta a Peloponnesost és a Kikládokat Krétáig. 1902-ben a budapesti egyetemen a görög történelem magántanárává habilitálták; 1913. a klasszika-filológia rendes tanára lett a kolozsvári egyetemen. 1909-ben az Akadémia lev. tagjává választotta. H. a klasszika-filológia egyik legkiválóbb és legalaposabb művelője. Az idevágó kérdéseket nagy filozófiai készültséggel és a modern tudomány eredményeinek felhasználásával tárgyalja. Szociológiai tanulmányaiban az újabb irányzatok és kérdések birálatával (a radikalizmus, belátásos elmélet, tömeglélektan stb.) foglalkozik. Önállóan megjelent munkái: *Pindaros* (1891); *A klasszika-filológia mint történetírás* (1894); *Aristophanes* (1897); *A jog keletkezése és fejlődése* (1899); *Temetési versenyküzdelmek az ősgörögöknél* (1901); *Schvarcz Gyula emlékezete* (1901); *Bevezetés a dráma lélektanába* (1903); *Hippokrates milieu-elmélete* (1908); *Az athéni felvilágosodás tudománya. Hippokrates* (1910); *A tömeglélektan és a görög történet* (1912); *Eduard Zeller* (1912). Ezenkívül nagyszámú értekezése jelent meg a Philologiai Közlönyben, az Athenaeumban, a Filoz. Társ. Közl.-ben és a Magyar Figyelőben. E Lexikonnak is munkatársa.

2. *H. Viktor*, nyomdatulajdonos és evangélikus egyházi író, szül. Hegyeshalmon, Moson vmegyében 1828., megh. Budapesten 1882 máj. 21. Felsőbb iskoláit Pozsonyban elvégezvén, szülőföldén lett tanító; de rövid idő multán Pestre tette át lakását, előbb a Pester Lloydnak lett munkatársa, majd maga adott ki egy politikai lapot, 1863. pedig nyomdát állított fel (l. alább). H. kiváló tevékenységet fejtett ki a budapesti országos protestáns árvaegyesület és árvaház létesítése érdekében; az 1859-iki protestáns pátensügyben is erős harcot vivott a nyilt parancs érdekében; egyik megteremtője és buzgó elnöke volt egész haláláig a budapesti nyomdászok segélyegyletének. Művei: Protestantische Jahrbücher für Oesterreich (1854—58); ennek megszünte után az Evangelisches Wochenblatt s ennek mellékleteiként a Glaubensbote és Beiträge zur Geschichte evangelischer Gemeinden in Ungarn (1863).

Hornyánszky Viktor-féle könyvnyomda, Budapest egyik legrégibb nyomdai és könyvkiadó vállalata. Hornyánszky Viktor alapította 1863. Halála óta (1882) a cég tulajdonosai özvegye és két fia, Hornyánszky Viktor és Hornyánszky Ernő, kik 1898. a «cs. és kir. udvari könyvnyomdász» címet kapták. A H.-könyvnyomdában előállított nevezetesebb díszművek: III. Béla magyar király emlékezete; Magyarország történeti emlékei a milleniumi kiállításon; Didon, Jézus Krisztus. Előállít a nyomda számos folyóiratot, melyek közül említést érdemelnek a Századok Legendái, Művészet, Uránia stb. Könyvkiadóvállalatában megjelentek a többi között: id. Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái; Hauszmann Alajos: A magyar kir. vár; Szana Tamás: Magyar művészek; Zichy Jenő gróf III. ázsiai utazása stb. Azonkívül számos protestáns szellemű könyvet adott ki.

Hornyik *János*, történetíró, szül. Kecskeméten 1812 okt. 13., megh. u. o. 1885 okt. 8. 1829—1832. a pesti egyetemen tanult. 1838-tól Kecskeméten a jegyzői hivatalban s a levéltárban dolgozott, ahol számos régi okirat tanulmányozására nyilt alkalma. 1848-ban főjegyzővé választották s történelmi tanulmányt irt az alvidéki rác lázadásról (Életképek 1848), később pedig megirta Kecskemét nagy monográfiáját, mely négy kötetben 1711-ig terjed (megjelent 1860—66). Az Akadémia 1863. levelező tagjává választotta, s monográfiáját a Marczibányi-jutalommal díjazta. Székét az Akadémiában *Az idéző pecsétről* szóló értekezésével foglalta el 1863. 1865-ben megirta *Pusztaszer történetét* s e szintén igen becses monográfiáját Kecskemét városa oklevéltárral ellátva adta ki. Emlékbeszédet Szilágyi Sándor tartott felette az Akadémiában. 1894 nov. 11. emléktáblát állítottak tiszteletére Kecskeméten. Az emlékünnepély alkalmával Kovács Pál egy H.-Albumot adott ki (1894), melyben Bagi László H.-nak hátrahagyott, Kecskemét városára vonatkozó feljegyzéseit tette közzé.

Hornyolás, l. *Horony*.

Hornyoló gép, különleges fa-, esetleg fém-megmunkáló szerszámgép, melyen a szerszám, rendesen maró, vagy forgó gyalukés, a megmunkálandó tárgyba hornyot mar. Egyes helyeken H.-nek nevezik a bádogmegmunkálás peremező gépeit is.

Hornyolt cserép. Rendes tetőcserepek egymást fél szélességben fedik. Ennek elkerülése végett ősidőktől fogva használatosak olyan cserepek, amelyek csak a széleken fekszenek egymásra s hogy az eső és szél a padlástérbe be ne hatolhasson, a cserepek felfelé álló horony és eresztékes kiképzést nyernek, mellyel egymásba kapaszkodnak. Ha a cserepek külső alakja nem sik, hanem egyik irányban görbe felület: hullámos cserépnek hívjuk.

Hornyolt csövek, l. *Cső*.

Hornyolt tégla az, mely keskenyebb lapjai mentén 2—4 cm. hosszanti kivágással — horonnyal — készül. A Réti-féle síkfödéméknél és különleges, 7 cm. vastag tégla-választófalak építésénél használják, s a hornyok a vakolat avagy a vasbetét befogadására valók.

Horócz, kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 422 tót lak., u. p. Poroszka, u. t. Ledniczróna.

Horodenka, mezőváros, H. galiciai ker. kapitányság székhelye, a Glowka partján, (1910) 11,783 lengyel és rutén lak., földmíves-iskolával, vászonszövéssel, hamuzsír-, gyertya- és szappankészítéssel, ecet- és pótkávégyárral, gőzmalommal.

Horog, vasból, acélból készült halász-szerszám (l. *Horgászat*). — *H.* az *ácsmunkában* a gerendák

1. ábra.

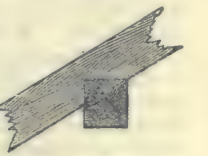

2. ábra.

összekötésénél fordul elő, még pedig 1. vízszintes gerendák összetoldásánál, ha az ferde lappal tör-

ténik, mely lap a közepén egy bevágással — a H.-gal — van ellátva (l. *Lapolás, Rálapolás)*; 2. vízszintes és ferde gerendáknak, tehát főleg szarufáknak és szelemeneknek összekötésénél. Ez összekötés úgy történik, hogy a szarufát, amennyire a szelemenen fekszik, derékszögben kivágják (l. az *1. ábrát)*. Ha ez a derékszögű kivágás még csappal is bír, akkor azt *fészkenülő csapos H.-nak* hívják (l. a *2. ábrát)*. A fedélszék oldalszarui a

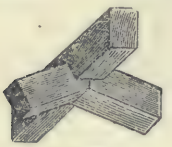

3. ábra.

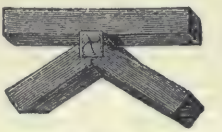

4. ábra.

fedélhajlás szarujába (l. a *3. ábrát)*, valamint az egyszerű feszítőszerkezet ducai a mestergerendába (l. a *4. ábrát)* szintén H.-gal támaszkodnak.

Horogderék v. *horogin*, az az erősebb fonal, amelyre a horgot a peklénél v. patonynál fogva felkötik.

Horogfa, a tetőszékben alkalmazott vízszintes merevítő gerenda, mely horgolással kapcsolódik egy másik gerendába.

Horogin, l. *Horogderék*.

Horogkövecs, a fenékhorog hosszában bizonyos távolságra erre erősített súlyesztő kő.

Horogláb *(pes calcaneus)*, az olyan láb, melynek csak a sarka éri a földet; úgy is mondják: *horgasláb*, l. *Lábelferdülések*.

Horoglap, az ácsmunkában a ferde rálapolás rézsutos lapja, ha az egyszersmind horoggal van ellátva. L. *Horog* és *Lapolás*.

Horoglétra, a tüzoltók által használt létrák speciális alakja, mely arra szolgál, hogy horgával a felsőbb emelet ablakába akasztva, az emeleteknek kivülről való megmászását lehetővé tegye. A mult század eleje körül Franciaországban alkalmazták először s azóta általánosan elterjedt. Ágmentes, 3—4·7 m. hosszú, kőrisfából hasított karokkal és hozzájok erősített vashoroggal van ellátva, súlya pedig 12—18 kg.-nál több nem lehet. A létra lehet egykarú, ú. n. *kopenhágai*, amidőn a fokok külsőleg vaspánttal vannak ráerősítve, vagy kétkarú, ú. n. *német*, melynél a fokok be vannak csapolva. A kopenhágai vashorga mindenkor 0·6—1·00 m. hosszú, egyenes fürészalakú fogakkal ellátott horog, mig a kétkaru vagy egy ilyennel, vagy két ilyennel, v. végül két ívalakú vaskampóval birhat. Legjobb a kétkaru létra egy középen alkalmazott fürészhoroggal.

Horogrosta, hálósfenekű rosta, mely arra való, hogy rajta a fenékhorgot kirakják és kivetésre elrendezzék.

Horogselyem, l. *Selyembél*.

Horogszeg, oly szeg, melynek végén horog v. gyűrű van, úgy hogy abba más tárgyat befüzni, v. arra akasztani lehessen. Legközönségesebb alkalmazása a fogasoknál van, ahol egyes tárgyak (ruha, mészárosoknál a hús) felakasztására szolgál.

Horol *(Chorol)*, város Poltava orosz kormányzóságban, (1910) 9570 lak. Van postája, távirója, 6 temploma, progimnáziuma lányok számára.

Horologion (gör.), a görög egyházban az a templomi könyv, melyben az összes napi istentiszteletek módja van előírva, az állandó imákkal együtt. Naptár is van benne.

Horologium (lat.), az órákat mutató minden készülék, tehát óra; innen *horologiográfia* az órák — kiválóan vízi, homoki és napórák — készítésének és elhelyezésének ismerete.

Horom vagy *Haram vára*, a Névtelen szerint (44. fej.) Glad marosi vezér földjének déli határán, alkalmasint Ó-Palánka helyén feküdt. Ott az úgynevezett Kordon-épülettel szemközt levő szigetet most is grad-nak (várnak) nevezik. Mások inkább az Ó- és Uj-Palánka közt levő Karaulamagaslaton keresik. Első okleveles nyoma 1239 máj. 18-ról van, midőn IV. Béla ott tartózkodott. 1364-ben Lőrinc, Domokos fia a H.-i várnagy és krassói főispán. Még tekintélyes hely a XV. sz.-ban; Zsigmond király és császár 1428 márc. 28. itt töltötte virágvasárnapját; 1447. Brankovics György szerb despota a török császár nevében a magyarokkal 7 évre békére lépvén, kikötötte, hogy a török kereskedők H. piacára is eljárhassanak. 1483. külön bánja volt Dóczy Imre személyében. A magyar H.-mal átellenben levő szerb H. 1519. már a szultán birtoka volt. A hely népes lévén, magából rajokat is bocsátott ki; így a XV. sz. közepén haramiák szállták meg a csongrádvármegyei Alpárt s utóbb Tenyőt is. H. mint vmegye is szerepelt s követei még 1499. is megjelentek a rákosi országgyülésen; de bizonyos összefüggésben állt Krassó vármegyével, mely pl. 1355. gyülését is itt tartotta. Jellemző, hogy H. a XIV. sz.-ban a krassói főesperességhez tartozott, holott a vármegyék rendesen külön főesperességet képeztek. *Bárány* Ágostontól megírt története nem maradt reánk. Első történetírója *Pesthy* Frigyes (Horom vármegye. Századok 1874 és Eltünt vármegyék, I.).

Horométer (gör.) a. m. óra, mérő óra.

Horony (németesen *falc)*, kőben, falazatban, vasban v. fában hosszanti irányban készített, csekély mélységű, csatornaszerű bemélyítés. Deszkáknál rendesen a vékonyabb részén, fokán vagy élén vágjuk a hornyot, amelybe a másik, melléje fektetendő deszka eresztéke (kiálló csapszerű része) pontosan beillik. Ezeket hornyolt deszkáknak nevezzük. Az amerikai parket-lécek is így készülnek. A bádogosmunkában a bádoglapok összeillesztését értjük hornyolás alatt.

Horopter (gör.). Minden szemállásnak megvan a maga H.-e és pedig a közös látótér azon pontjainak összességét értjük alatta, amelyekből kiinduló iránysugarak az illető szemállás mellett identikus retinaterületekre vezetnek. A H.-en kívül eső pontok már nem jutnak identikus területekre s így kettősnek látszanak, l. *Látás*.

Hórosz, egyiptomi istenség, l. *Hórusz*.

Horoszkóp (gör.) a. m. óra-látó, háromféle jelentésben használatos. 1. H.-oknak nevezték a régi egyiptomiaknál azokat a papokat, kiknek kötelességük volt a csillagok megfigyelése. Minden időben tudniok kellett ezek állását, a királynak ők jelezték a nap kezdetét és a tervbe vett munkák kivitelére legkedvezőbb órákat. Vallásos körmeneteknél ők mentek legelől, csillagászati

műszereket hordozva. — 2. Az asztrológiában H. jelenti az ekliptika ama pontját, mely valamely esemény pillanatában éppen fölkelőben volt. Ha születésre vonatkozott, úgy nativitásnak nevezték. Az asztrológia szerint ebben a pontban tartózkodik a születés géniusza, melynek védelme alatt a született egyén áll. Az asztrológusok a H.-ból a született egyén jövőjét jósolták. — 3. Eble M. csillagász H.-nak nevezett el egy kis hordozható műszert, melynek segítségével az időt mintegy félpercnyi pontossággal lehet meghatározni.

Horovitz, 1. *Fülöp*, antiquár-könyvkereskedő, szül. Boldogkőváralján (Abauj vm.) 1815 jan. 20., megh. Budapesten 1886 nov. 22. Eredetileg orvosnak készült, 1845 óta tanárkodott, 1849—1851-ig kórházi orvos volt, de 1852. megvette Pesten a Fischer-féle könyvkereskedést s azóta könyvészettel és üzletével foglalkozott 1884-ig, ekkor üzlete feloszlott. Bibliográfiai ismereteit és a Hungaricák felkutatására és gyüjtésére irányzott tevékenységét a korabeli könyvészek nagyra becsülték.

2. *H. Lipót*, festő, szül. Rozgonyban (Kassa mellett) 1839. A bécsi akadémián kezdte művészeti tanulmányait 1853., majd 1860. Párisba ment s nyolc évi tanulmány után Varsóban telepedett le, ahol számos arcképet festett s megalkotta első nagyobb művét: *Jeruzsálem pusztulásának emléknapját* s emellett a szegényebb zsidó lakosság tipusait nagy sikerrel tette tanulmányának tárgyává. Budapesten 1885. négy képével rendkívüli feltünést keltett s nagy díszoklevelet kapott. Ezek: az *Elsőszülött* c. életkép (Ferdinánd bolgár király tulajdona); *Sapieha* hercegnő; *Majovszky dr.* ügyvéd és *Rzisczewska* grófnő arcképe. 1887. *Arany János*, 1890. *Pulszky Ferenc* (Szépmüv. Muzeum), *Tisza Kálmán* képmását festette Budapesten. 1896-ban *Női arckép*-ére a Műcsarnokban állami aranyérmet kapott. 1890-ben Bécsben telepedett meg.

3. *H. Simon*, jogi iró, szül. Nagysáros on (Sáros vm.) 1843. febr. 1869-ben a budapesti egyetemen a jog- és államtudományok doktorává avatták. Ügyvédi gyakorlatot folytatott, 1879 óta pedig az eperjesi jogakadémián a római és a büntetőjog rendes tanára. Önálló munkái: *A magyar büntetőjog tan- és kézikönyve* (általános rész, Kassa 1891); *Adalékok büntetési rendszerünkhöz* (Budapest 1893); *A római jog történetének és anyagi részének tankönyve* (Eperjes 1908).

Horpács, 1. kisk. Nógrád vm. nógrádi j.-ban, (1910) 297 magyar lak., postaügynökség; u. t. Borsosberény. — 2. *H.*, l. *Sopronhorpács*.

Horpasz, l. *Elgödör*.

Horrea Caelia, l. *Hergla*.

Horrendum (lat.) a. m. rettenetes, rémítő.

Horribile dictu (lat.) a. m. még mondani se lehet, mondani is szörnyű. — *Horribile visu* a. m. látni is szörnyű.

Horribilis (lat.), borzasztó, rettenetes.

Horridus (lat.) a. m. durva, faragatlan, borzasztó.

Horripilatio (lat.) a. m. borzongás (l. o.).

Horror (lat.), félelem, rettegés, undor.

Horror vacui (lat.) a. m. irtózás v. félelem az üres tértől. Régebben ezzel magyarázták a víz fölemelkedését a szívó kútban. A XVII. sz.-ban Toricelli kimutatta, hogy a víz felnyomulását a levegő nyomása okozza, mely a csőben mintegy 10 m.-nyi magas vízoszlopot tud fenntartani; ennél magasabbra a víz nem is emelkedhetik a szívó kútban.

Horsa, l. *Hengist*.

Horschelt, *Theodor*, német festő, szül. Münchenben 1829 márc. 16., megh. 1871 ápr. 3. A müncheni akadémián, majd Adam Albrechtnél és Franznál tanult, kik nagy hatással voltak reá. 1853—54-ig Spanyolországban és Északafrikában utazott és főleg lótanulmányokkal foglalkozott. 1858—63-ig a Kaukázusban tartózkodott és résztvett a Samil elleni hadi expedicióban. Itteni tanulmányainak fő eredménye — sok kisebb tanulmányon kívül — 2 nagy festmény: Az elfogott Samil herceg Barjatinszkij fővezér előtt és A Gunib-hegyi sáncok ostroma.

Hors concours (franc., ejtsd: ór koñkúr) a. m. versenyen kívül; a művészeti tárlatokon ama művészek, illetőleg azoknak művei, akik korábbi tárlatokon már részesültek a legnagyobb kitüntetésekben, tehát azokért többé nem pályáznak. A kiállításokon a jury tagjai is H. vesznek részt.

Hors de combat (franc. ejtsd: ór dö koñbá) harcképtelen.

Hors d'oeuvre (franc., ejtsd: ór d'övr) a. m. mellékmunka, melléklet. Az építészetben a. m. melléképület, egy épület kiálló része. A szakácsok H.-nek nevezik azokat a könnyű, étvágygerjesztő ételeket, melyeket a leves után szoktak felszolgálni. Ilyenek: osztriga, rántott velő, pástétomok, kaviár, stb.

Horse (ang., ejtsd: hórsz) a. m. ló, szűkebb értelemben véve a legalább ötéves és azon felüli mén neve. *Horseman*, aki lovakkal foglalkozik, lószakértő. *Horsemanship*, a lószakértelem, hozzáértés.

Horse-guards (ang., ejtsd: hórszgárdsz) a. m. lovas-gárda, a 3. angol testőr-lovasezrednek a neve. Kék egyenruhája miatt ezen ezred tagjait the Blues (kékek) vagy Royal-Blues néven is nevezik. A H. a legrégibb angol lovas-ezred, 1660. alapítatott. Alapszabályai értelmében csakis Angliában alkalmazhatják; csak kivételesen ment az egyik szakasz Wolseley tábornok alatt Egyiptomba, ahol a Tel-el-Kebir melletti diadalban része volt.

Horsens, város Aarhuus dán kerületben, a Samsoe-szigettel szemben a Kattegatba nyíló H.-fjord végében, (1911) 23,843 lak., kaliko-, dohánygyártással, vasöntéssel, gép- és hajógyártással, élénk gabona-, vaj- és szalonnakereskedéssel. A XII. sz.-ban alapított H. egyike Dánia legszebb városainak.

Horse-power (ang.), l. *H. P.*

Horsf., természetrajzi nevek mellett *Horsfield* Thomas angol zoologus (1773—1859) nevének rövidítése. Műve: Zoological researches in Java and the neighbouring islands (1821—24); Plantae javanicae rariores (1838—52, 3 köt.).

Horsford, *Ebenezer Norton*, amerikai kémikus, szül. Moscowban (New York) 1818 júl. 27., megh. New Cambridgeben (Boston mellett) 1893 jan. 1. Eleinte mérnök és geológus volt, 1844. Liebig alatt

tanult Giessenben; 1846. New Cambridgeben a Harward-kollégiumban a vegytan tanára lett. Munkái: The discovery of America by Northmen (Boston 1887); Leif's house in Vineland (1893) stb.

Horsfordit (ásv.), ezüstfehér, fémfényű opak vaskos tömegek, amelyek csakhamar tarkára futtatódnak. Rézantimonid, képlete valószínüleg Cu_6Sb. Kis-Ázsiában Mytilene közelében nagyobb tömegekben fordul elő.

Horsforth, város Yorkshire angol countyban, (1911) 9145 lak., posztószövéssel.

Horsham (ejtsd: horsem), város Sussex angol countyban, (1911) 11,314 lak., akik gabonával és szárnyasokkal üznek élénk kereskedést.

Horsky *(von Horskysfeld), Franz*, lovag, német gazda és iró, szül. Bilinben (Csehország) 1801 szept. 29., megh. Saarban 1877 ápr. 6. 1818—1821-ig a krumaui földmivelési iskolát elvégezvén, Schwarzenberg herceg uradalmában gazdasági intéző, 1836. jószágigazgató lett és még hat uradalomnak és 23 birtoknak volt gazd. tanácsosa. 1862-ben a kolini, 1868. Welmschloss és 1871. Saar nevü jószágokat vette meg s ezeken valóban mintaszerű gazdálkodást rendezett be. E gazdaságokat mitőlünk is számosan keresték fel tanulmányozás végett. Számos gazdasági gépet és eszközt is szerkesztett. Főbb művei: Neues Hackfruchtkulturverfahren (Prága 1850); Vervollkommnete Drillkultur der Feldfrüchte (u. o. 1851); Neues Ackerungssystem (u. o. 1852); Neue Düngerbehandlungsmethode (u. o. 1853); Landw. Productionsberechnungsweise (u. o. 1856); Landw. Feldpredigten über die Nothwendigkeit des praktischen Ackerbaues (u. o. 1861—63, 6 füzet). Önéletrajzát ily cím alatt adta ki: Mein Streben, Wirken, meine Resultate (u. o. 1873).

Horsley (ejtsd: horszli), *John Callcott*, angol festő, szül. Bromptonban 1817 jan. 29., megh. 1903. Tanulmányait a londoni akadémián végezte. Leginkább életképeket festett. Nevezetesebb művei: A falu büszkesége (London, nemzeti képtár); Ifjuság és aggkor; A művész és vetélytársa (London, South Kensington-muzeum); A börtönőr leánya; L'Allegro; A holtak napja és Krisztus könyörületessége (oltárkép a londoni Szt. Tamás-kórház kápolnájában).

Horsley-dinamit, robbanó szer, mely 25 rész nitroglicerinből, 57 rész klórsavas káliumból és 19 rész gubacsból áll.

Horst (ném., geol.), *Suess E.* rögös, vetődéses hegységekben a kétoldalt lesüppedt rögök közt kimagasló helyzetben maradt rögöt H.-nak nevezi, mit *Pethő Gy.* képletesen *sasülő* néven ültetett át a magyar nyelvbe.

Horst, 1. *H. an der Emscher*, porosz város a münsteri közigazgatási kerületben, (1910) 20,978 lak. Kőszénbányászat, gépgyártás. — 2. *H. an der Ruhr*, porosz falu az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 4930 lak., kőbányákkal, vashutákkal, malomiparral, sör- és téglagyártással.

Horsthausen, előbb önálló porosz falu az arnsbergi kerületben, 1907 óta Bochum város egyik része.

Horstmann, *August*, német kémikus, szül. Mannheimban 1842 nov. 20. 1867-ben a heidelbergi egyetem magántanára, 1872. pedig rendes tanára lett. Az elméleti kémia terén először ő alkalmazta a hőelmélet alapelveit a vegyi folyamatokra és ezáltal eljutott a kémiai egyensúly általános megformulázásához. Graham Otto Lehrbuch der Chemie című munkájának harmadik kiadásában az elméleti és a termokémiáról szóló rész (Braunschweig 1885) az ő tollából való. Ostwald gyüjteményes munkájának: Klassiker der exakten Wissenschaften 137 füzetében vannak nevezetesebb dolgozatai megörökítve.

Hort, nagyk. Heves vm. hatvani j.-ban, (1910) 4104 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélő hivatal.

Hort., növénynevek mellett a. m. *hortorum* v. helyesebben *hortulanorum*, vagyis a kertészeké. Oly növény latin neve után szokás irni, amely még rendesen tudományosan megnevezve és leirva nincsen, csak kerti katalógusokban, kertészeti jelzésekben stb. olvasható. Az ily nevek nem ritkán hamisak.

Hortatio (lat.) a. m. figyelmeztetés, buzdítás; *hortativ*, buzdító.

Horten, kikötőváros Aggerhuus norvég tartományban, (1910) 9823 lak. A királyság haditengerészetének főállomása, amelynek védelmére többféle erősséget építettek.

Hortense *(Hortenzia) Eugénie de Beauharnais*, Hollandia királynéja, Bonaparte Lajos neje, III. Napoleon anyja, szül. Párisban 1783 ápr. 10., megh. Arenenbergben (Svájc) 1837 okt. 5. Atyja Alexandre de Beauharnais tábornok, anyja Joséphine Tascher de la Pagerie, a későbbi császárné, I. Napoleon első felesége volt. Napoleon gondos nevelésben részesítette és 1802. akarata ellenére összeházasította öccsével, Lajossal, ki 1806. Hollandia királya lett. E házasság azonban szerencsétlen volt s a bájos és szellemes H. keveset volt férje oldalán. 1810-ben férje lemondása után Párisba tért vissza s Napoleon kegyét megtartotta. 1814-ben XVIII. Lajos *St. Leu* hercegnővé tette s évi díjat biztosított neki. De amikor 1815. Napoleont szívesen fogadta, annak leveretése után számüzetésbe kellett mennie. 1817 óta Arenenberg svájci városkában élt. Három fia közül a legifjabb, *Napoleon Lajos* élte őt túl, kit azonban sokan Verhuel tengernagy fiának tartottak. Egy másik, Flahault grófnak való viszonyából született *Morny* herceg (l. o.). H. több kedves dalt is szerzett, melyek ma is élnek a francia nép ajkán (Partant pour la Syrie). Holttestét anyja mellé a rueili templomban (Malmaison közelében) temették el. V. ö. *Turquan*, La reine H. (Paris 1896); Mlle Caroline *d'Arjuzon*, H. de Beauharnais (u. o. 1902, 3. kiad.) és Madame Louis Bonaparte (u. o. 1901).

Hortenses (lat.), kerti testvérek, így nevezték Luther reformációjának kezdetén Münzer Tamás, Storch s az ú. n. Zwickaui próféták vezérlete alatt keletkezett keresztségismétlőket, minthogy ezek vallásos összejöveteleiket kertekben (latinul hortus) tartották.

Hortensia (növ.), l. *Hydrangea*.

Hortensius, római plebeius család. Kiválóbb tagjai: 1. *Quintus H.*, Kr. e. 286. diktátor, ki azzal békítette meg a harmadszor kivonult népet, hogy felújította a régi törvényt, mely a tribusi

RÉVAI-LEXIKON.

RÉVAI-KARTOGRÁFIA.

gyülések határozatait az egész római népre érvényeseknek jelentette ki. — 2. *Quintus H. Hortalus*, híres római szónok és ügyvéd (114—50), ki védő szereplésével nagy vagyont szerzett. Cicero nagy tisztelője volt, de csakhamar túlszárnyalta.

Hortenzia, királyné, l. *Hortense*.

Hortenzia (*Hortensia*, növ.), l. *Hydrangea*.

Hortenzia, csikos-eres mészkő, rózsa-cseresznyepiros, fehér mandula-alakú foltokkal; márványnak használják.

Horthy *Béla (nagybányai)*, festő, szül. 1869 febr. 4. Mezőkászonyban (Bereg vm.). Előbb jogot végzett Budapesten, azután Münchenben Hollósy iskolájában, majd Párisban tanult festeni. 1891-ben állított ki először a müncheni Glaspalastban, 1896. a nagybányai művésztelepre költözött, ahol több éven át dolgozott. Két cikluson át országgyülési képviselő is volt. Képei közül a *Búcsú* című a Szépművészeti Muzeumban van.

Horti *Pál*, festő és iparművész, szül. 1865. Budapesten, megh. 1907 máj. 25. Bombayban. A budapesti Mintarajziskolában kezdett tanulni, aztán Münchenbe ment s 1888. állította ki Budapesten első képét *Részlet az Enns partjáról* címmel. De már ekkor tanulmányozta a grafikai technikákat s kezdett iparművészeti terveléssel foglalkozni. Ezt a munkásságát főkép akkor folytathatta gond nélkül, midőn a fővárosi iparrajziskolához tanárrá nevezték ki. H. most abbahagyta a festést, nagy hévvel s meglepő eredménnyel egészen a lakásberendező művészetre vetette magát s a lakástervelésnek egyik legkiválóbb mesterévé fejlődött. Ily iparművészeti munkákra kapta 1899. az állami nagy aranyérmet. Eredeti s nagyszabású tervei a kitüntetések egész sorát hozták meg neki a külföldön is (1900. Párisban 5 kitüntetés) s az Iparművészeti Társulat, amelynek ő egyik fontos támasza volt, többször bízta meg nagyobbszabású intérieur-elrendezéssel. Ily célból ment ki 1904. New Yorkba, bejárta Észak-Amerikát, számos megrendelést teljesítve, 1906. Mexikóba utazott, ahol az ősi agyagiparra fordította főkép figyelmét. Itt azonban lázba esett s midőn Japánon át betegen hazafelé utazott, Bombayban utólérte a halál. Művésztársai díszes sírt állítottak neki a budapesti kerepesi temetőben.

Hortica, sziget a Dnyeprben, Jekaterinoszlav orosz kormányzóságban és kerületben. Hossza 10·6 km., szélessége 2·6 km., nagyon termékeny. Történeti nevezetességü hely, a XVI. sz.-ban a lengyeleknek erődítményük volt itt, a XVII. sz. folyamán pedig a zaporogi kozákok tanyájául szolgált. Történetét megírta Evarnickij: Ostrov H. na r. Dněpře (Kiev 1886).

Horticultura (új-latin) a. m. kerti gazdálkodás, kertművelés.

Hortis, *Attilio*, olasz irodalomtörténetíró, szül. 1850. Triesztben, hol városi könyvtáros lett. A régibb olasz irodalomra vonatkozó munkái közül a legkiválóbbak: Scritti inediti di Fr. Petrarca (Triest 1874); G. Boccacci, ambasciatore in Avignone (1875); Cenni di G. Boccacci intorno a T. Livio (1877); Le donne famose, descritta da G. Boccacci (1877); Accenni alle scienze naturali nelle opere di G. Boccacci etc. (1877); M. T. Cicerone nelle opere del Petrarca e del Boccaccio (1878). Főműve: Studj sulle opere latine di G. Boccaccio (1879). H. kiadásában jelenik meg az Archeografico Triestino, melyben több jeles értekezést tett közzé.

Hortobágy, 1. az Oltba ömlő Szeben (Cibin) folyó baloldali mellékvize, ered Nagy-Küküllő vár-, megyében Báránykút környékén s meglehetős tágas völgyben eleintén ÉNy., majd DNy. felé folyik, Bendorfon felül Szeben vármegye földjére lép át s Ujegyház, Hortobágyfalva és Hermány érintésével Moh és Vestény közt a nála rövidebb Szeben folyóba ömlik. Hossza mintegy 80 km.

2. *H.*, a Berettyó jobboldali mellékvize, ered Hajdu és Szatmár vmegyék határán, Hajdunánástól DNy.-ra, az ott gyülemlő belvizekből több csermellyel egyesülve nagy kanyargásokkal DDNy. felé folyik, Nádudvaron alul balfelől felveszi a Kösöly ért s egy darabig a határt képezve Jász-Nagykun-Szolnok vmegye felé (ez a része csatornázva van), Karczagtól DK.-re a Berettyóba ömlik. Hossza mintegy 80 km. Mellékei részben mocsarasak.

3. *H., puszta* (l. a *mellékelt térképet*), Debreczen városának tulajdona s állattenyésztésének középpontja. A puszta a H.-víz mindkét partján terül el s egész kiterjedése 27,000 ha., miből túlnyomólag szikes talajánál fogva 24,000 ha.-t legelőnek használnak ősidők óta. A H. részei a Máta, Zám és Ohat, melyek rég elpusztult falvak határai. A H. tavasszal kitünően tápláló mező, de nyáron a nagy hőség és szárazság folytán rendesen annyira kiszárad, hogy a marha alig tud rajta megélni. A H.-on még fönntartotta magát őseredeti valóságában a ménes- és gulyagazdálkodás. Rajta 1910-ben 13,734 drb szarvasmarha, 4566 ló, 1521 sertés, 21,358 juh és birka legelt. A legelőterületek elkülönítve nincsenek, hanem a ménesek, gulyák és nyájak legelőterülete a folyópartok és égtájak szerint, de csak szemmérték szerint, van kijelölve. Régi költészetéből a H. már sokat veszített; ma már vasút is hasítja Debreczenből Csege felé; a Nagyhortobágy állomás mellett van a H. folyó fölötti nagy kőhíd és a híres csárda. Legújabban a H. hasznosítását tervezik, egy részének mezőgazdasági művelés alá való vonása által. V. ö. *Ecsedi* István, A H.-puszta természeti viszonyai (Szeged 1908); *Zoltai* Lajos, A H. (Debreczen 1911); *K. Tóth* Mihály, Nagy-H. (u. o. 1910).

Hortobágy-berettyó-vidéki belvízszabályozó társulat. Működése Hajdu, Bihar, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Békés vármegyékre terjed ki. Célja ama csapadékvizek levezetése, melyek a Sárréten és a régi Berettyó-folyás mellett fekvő más mélyebb helyeken, meg a Kunlaposon megfeneklenek; mely laposokban nem csupán a közelfekvő vidék csapadékvizei gyülnek össze, hanem a Hortobágy és Kösöly ereken át messzefekvő vidékekről is oda vonulnak. Az érdekeltek már 1875 óta folyton törekedtek a társulat megalakítására, de ez csak 1878. sikerült; azonban megalakulása után is még újra három év telt el, míg végre 1881 dec. havában a tervbe vett munkálatok egy csekély részének kiépítését megkezdette. Egy 8 km. hosszú csatorna volt ez a régi Berettyó medrében a Mezőtúr város fölött levő vasúti hídtól a Hármas Körös jobboldali töltésvonaláig, mely

csatorna a két oldalán emelt töltésekkel mintegy 800,000 m³ föld mozgósítását igényelte s befejezéséig csaknem kerek egy millió forintjába került a társulatnak és így (hosszát tekintve) ez Magyarország egyik legdrágább csatornája. Jelenlegi ártere 194,652 kat. hold. Töltéseinek hossza 170·07 km. A társulat összes beruházása, mely teljesen az ármentesítésre esik, 4.317,377·56 K. A belvízrendezés még nincs végrehajtva.

Hortobágyfalva, kisk. Szeben vm. újegyházi j.-ban, (1910) 715 oláh és magyar lak.; vasútállomás, posta- és távbeszélőhivatal.

Hortobágyi *Béla*, orvosdoktor, szül. Budapesten 1887 okt. 28. Tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1910-ben avatták doktorrá. 1907—1912-ben az egyetem élettani intézeténél dolgozott, az utolsó két évben mint tanársegéd. 1913 óta sebészettel foglalkozik. Főleg ismeretterjesztő népszerű cikkeket írt, valamint a hallgatók számára készült munkákban vett részt. E Lexikonnak is munkatársa.

Hortobágymelléki hegysor, az erdélyi felföld egyik kisebb hegylánca, mely Szeben és Nagy-Küküllő vármegyében, az Olt és Hortobágy folyók közt ÉK.-ről DNy.-ra húzódik 90 km. hosszúságban s K.-i részében 20—25, Ny.-i részében 5—10 km. szélességben. A hegysor a középhegység magasságán nem emelkedik túl s legnagyobb magassága 736 m. Számos völgy szeldeli a hegységet, melyek a közlekedést minden irányban megkönnyítik. A H. belsejében számos község fekszik.

Hortologus (gör.-lat.) a. m. kertismerő; *hortologia*, a kertészet tudománya.

Horton, több város Angliában; a legjelentékenyebb Yorkshire angol countyban, (1911) 55,948 lak. több helységben, gyapju- és pamutiparral.

Hortonit (ásv.), steatitszerű pszeudomorfóza piroxén után; lelőhelye Orange Co. New York államban.

Hortonolit (ásv.), az olivin-családnak egyik izomorf tagja; rombos táblák és szemcsés tömegek; üveg- vagy gyantafényű, sárga vagy sárgászöld a friss törési lapokon, máskülönben fekete a felületén; átlátszó. Vasmagnézium-mangán-ortoszilikát, képlete $(Fe,Mg)_2SiO_4$; Monroe vasbányáiban New York államban fordul elő.

Hortulanorum (lat.) l. *Hort.*

Hortus (lat.) a. m. kert.

Hortus botanicus (lat.), l. *Növénykert.*

Hortus deliciarum (lat.), l. *Herrad von Landsperg.*

Hortus siccus (lat.), l. *Növénygyüjtemény.*

Hortyogás, ismert zaj, mely alvás közben keletkezik, különösen ha nyitott száj mellett hanyatt fekve veszünk lélegzetet; gyengébb H. csukott száj mellett is keletkezhetik. Ilyenkor az áramló levegő a petyhüdt lágy szájpadot és nyelőcsapot, vagyis inyvitorlát rezgésbe hozza. Lágyszájpadbénulásnál, amely difteritisz, gutaütés, koponyasérülés stb. következménye lehet, igen könnyen jön létre H. Különben a H. megnagyobbodott manduláknál is gyakori jelenség.

Horuk, l. *Barbarossa.*

Horusitzky *Henrik*, állami geológus, szül. a csehországi Hoch-Oujezden 1870 aug. 3. Atyját, H. Vencelt gróf Pálffy János gazdatisztjévé szerződtetvén, 1882. a család Bajmóczra költözött. H. a magyaróvári gazdasági akadémián gazdatiszti oklevelet szerzett s kezdetben gróf Pálffy János uradalmában mint intéző működött. Innét 1895 augusztus havában a budapesti m. kir. Földtani Intézet kötelékébe lépett, mint agrogeológus. Főfoglalkozása a Kis Magyar Alföld agrogeológiai térképezése és 15 éves működése alatt 5500 négyszögkilométernyi területet vett föl részletesen. Ő készítette az első magyar agrogeológiai térképet 1:75,000 mértékben Párkánynána és Magyarszölgyén vidékéről 1900., s azóta már öt más lapot is kiadott. Irodalmi munkásságát 1896. kezdette, amikor *Az eső mechanikai hatásáról* címen becses tanulmányt írt s azóta 50 kisebb-nagyobb értekezése látott napvilágot. Munkái főkép a talajvizsgálatokkal és az agrogeológia megismertetésével foglalkoznak és a m. kir. Földtani Intézet Évkönyvében, a Földtani Közlönyben és a Természettudományi Közlönyben jelentek meg. E munkálatokat számos külföldi folyóirat is ösmertette. Igen becsesek a bábolnai állami birtokról és az óbudai szőlőterületekről írott tanulmányai. Legújabban a Földtani Társulat Barlangkutató Bizottságában, a hazai barlangok kutatása körül fejt ki tevékeny munkásságot.

Hórusz, az ókori egyiptomiak nemzeti istene. Istensége kettős: egyfelől Ozirisz fia s mint ilyen bosszuállója atyja halálának és legyőzője Szétnek; másfelől pedig fia volt Ránk s mint ilyen az újonnan felragyogó és az új fényben megjelenő reggeli nap, s egyidejüleg az új életre feltámadt tavaszi nap volt. Karvalyfejű isten, Alsó- és Felső-Egyiptom kettős koronájával a fején, jelképezi a földi jelenések újjászületését. Ő a nagy isten, ura a mennynek és földnek, alkotója az egész világegyetemnek; ő tehát a mindent teremtő, mindent megelevenítő és fenntartó, mindent szabályozó és rendező erő, mely a világot áthatja és az erőszakos démonok pusztító hatalma elleni harcban a sötétség felett győzedelmeskedik. Tiszteletének főhelye Edfu; a neki szentelt állat a karvaly, fényes szimboluma a szétterjesztett tarkaszínű karvalyszárnyak, a napkoronggal díszítve, mely jelvény mindenütt a templomok ajtaja és kapui felett és a sírhelyek legfelsőbb szélein látható.

Hórusz.

Horvai *János*, szobrász, szül. Pécsett 1873. Már gyermekkorában megtanulta egy tiroli fafaragóműhelyben a faragás technikáját, rendszeres kiképzését a pécsi iparkamarának köszöni, amely Budapestre küldte Mátrai iskolájába. Egy évi tanulás után a bécsi akadémiára került, ahol hat évig dolgozott Hellmer, majd Zumbusch iskolájában. 1894-ben kiállított egy női képmást a Műcsarnokban, három évre rá Budapestre költözött, ahol allegórikus szobrokat mintázott a királyi vár

számára. Nagyobb feltünést keltett a czeglédi Kossuth-szobor pályázatára küldött műve, amelyet 1901. első díjjal tüntettek ki (lelepl. 1902 szept.). Ekkor kapta a pécsi Zsolnay-szobor pályázat első díját is (lelepl. 1907 okt.), 1905. a rozsnyói Andrássy Dénesné grófné és a kassai Honvédszobor pályázaton hasonló kitüntetés érte. Még nagyobb hírt szerzett neki 1908-ban a budapesti Kossuth-szobor pályázat, amelyen megkapta az első díjat és a kivitellel való megbizást s ugyanakkor egy hasonló kompozicióval harmadosztályú díjat kapott a genfi nemzetközi Kálvin-szobor pályázatán. Ezt a pályaművét bronzba öntette Genf városa s felszólította H.-t a szükebb pályázatra. 1913-ban egy sor művét kiállította a Nemzeti Szalonban s a nagy Kossuth-szobor egyik részletcsoportjára *(Búcsú)* aranyérmet kapott. Temetői szobrai közül kiválik a Rákosi Jenő családja számára készült. Mind e munkák gyorsan ismert nevet szereztek H.-nak, országos hirüvé rendkivül nagyszámú Kossuth-szobrai tették, amelyeket a legkülönfélébb méretekben készített számos város és község számára.

Horvat *Károly*, zágrábi egyetemi tanár, szül. Križevciben 1874 szept. 22. A zágrábi egyetemen 1900. filozófiai doktorrá, a római pápai egyetemen pedig teológiai doktorrá avatták. Rómában 1904-ig vezette a Szt. Jeromos-intézetet, 1906. pápai titkos kamarás, 1908. a történeti segédtudományok magántanára, 1909. pedig az általános világtörténelem nyilvános rendes tanára lett a zágrábi egyetemen. Történeti, levéltári és régészeti dolgozatait a zágrábi délszláv akadémia adta ki. Nevezetesebbek: Toma Erdedi-Bakač ban hrvatski (Erdődi Bakács Tamás horvát bán); Ivan Zakmardi protonotar kraljevstva hrvatskoga (Zakmardi Iván, a horvát királyság főjegyzője); O vatikanskom arhivu (a vatikáni levéltárról); Politika papa Klementa VIII. protiv Turaka i njegove vojne ellspedicije u Ugarsku i Hrvatsku (VIII. Kelemen pápa politikája és hadi expediciói Magyarországba és Horvátországba); Monumenta historica nova historiam Bosnae et provinciarum vicinarum illustrantia; Monumenta historiam Uscocorum illustrantia ex Vaticano archivio desumpta.

Horvát, nép, l. *Horvátok* és *Horvát-Szlavonország*.

Horvát, 1. *András (szkhárosi)*, XVI. sz.-beli énekszerző, valószinüleg a tályai első ref. papok egyike; 1542—49. mindenesetre Tályán lakott és írt. Tíz elég terjedelmes versét ismerjük, melyek heves gúnnyal kelnek ki a katolikus egyház ellen és kemény hangon feddik az önző és hatalmaskodó nagyokat. Nevezetes költeménye *Az átokról*, Mózes után, az ország akkori romlott állapotára alkalmazva. Műveit kiadta *Szilády* Áron a Régi Magyar Költők Tára II. kötetében.

2. *H. Árpád*, diplomatikai iró és egyetemi tanár, *H. 5.* fia, szül. Pesten 1820 febr. 23., megh. Budapesten 1894 okt. 26. Már 1846 május elsején kineveztetett atyja egykori tanszékére, az oklevél- és cimertan helyettes tanárává, két évvel később pedig ugyanannak nyilvános rendes tanárává. 1848-ban az akkor alakított pesti egyetemi légió első kapitányává választották. 1857-ben a posti Kereskedelmi Akadémiánál a magyar nyelv és irodalom tanárává neveztetett ki, ahol a tanítványok magyar hazafias szellemben vezetett oktatása miatt ki nem kerülhette az akkor hatalma tetőpontján levő, németesítő Bach-rendszer tisztviselőinek megrovását. Toldy Ferenc halála után egy ideig ő volt az egyet. könyvtár igazgatója. 1884-ben az Akadémia levelező tagjává választotta. Felesége Szendrey Julia, Petőfi Sándor özvegye volt. A kitünő szakember önálló művei: *Bevezetés a magyar oklevéltanba* (Budapest 1880); *A diplomatikai irástan alapvonalai* (u. o. 1883); *A dipl. kortan alapvonalai* (u. o. 1884); *Néhány szó az egyetemi könyvtár rendezése és cimtározása ügyében* (u. o. 1876); *Mabillon János, a diplomatika megalapítója* (1884). Érdekes emlékezéseit az Irodalomtörténeti Közleményekben bocsátotta közre.

3. *H. Boldizsár*, politikus és jogtudós, szül. Szombathelyen 1822 jan. 1., megh. Budapesten 1898 okt. 28. Egyszerü polgári családból származott. Miután a győri jogakadémián tanulmányaival elkészült, 1842. táblai jegyző, 1843. pedig ügyvéd lett és szülővárosában folytatott ügyvédi gyakorlatot. 1848-ban az első képviselőházba szintén Szombathely küldte fel s H. mindvégig kitartott a magyar szabadságharc ügye mellett, sőt ezért rövid ideig várfogságot is szenvedett. 1850. amnesztiát nyervén, újból Szombathelyen telepedett le s virágzó ügyvédi irodát nyitott. 1856-ban a Batthyány hercegek jószágigazgatóságának jogtanácsosa lett, 1863. részt vett a Magyar Földhitelintézet megalapításában. 1865-ben újból megválasztották képviselőnek, a Deák-párthoz csatlakozott s 1866 dec. 1. beszéde a kiegyezés érdekében az uralkodó figyelmét is magára vonta. Andrássy Gyula gróf Deák ajánlatára hívta meg kabinetjébe igazságügyminiszternek és ő nagy lelkesedéssel látott hozzá az alkotmányos jogrend megteremtéséhez. A fő reformjai a következők: elválasztotta a közigazgatást az igazságszolgáltatástól, rendezte a birói működést, a birói felelősség törvénybe iktatásával elejét vette a birói önkénynek, előkészítette a közvetetlenséget és szóbeliséget a tárgyalásokban, a kir. Kúriát teljesen igazságszolgáltatási fórummá tette s közjogi dignitások helyett szakképzett polgári birákat neveztetett ki, a régi úrbéri viszonyokat megszüntette, előkészítette a polgári házasság törvényét s mint a magyar szabadelvüségnek szinte doktrináriusan eszményi alakja részt vett minden olyan országgyülési vitában, ahol alkalma volt megvédelmezni a liberálizmus ügyét. A *demokrata* miniszter 1871 máj. 16. lemondott állásáról, miután tapasztalnia kellett, hogy Andrássy nem támogatja azzal az eréllyel, mint miniszteri pályája kezdetén. Jellemző H.-ra, hogy sem visszalépése alkalmával, sem utóbb semmiféle kitüntetést nem fogadott el. 1878-tól távol állt minden politikai pártkötelétől, a legtöbb kérdésben azonban az Apponyi-féle mérsékelt ellenzékkel tartott. Utóbb, szemevilágának elgyöngülésével, mindinkább visszavonult a közügyektől s temesvári választóitól 1892 júl. 1. egy levélben — politikai hattyudalában — búcsuzott el. H. mint szónok az Eötvös-féle iskola egyik legelőkelőbb s legrokon-

szenvesebb tanítványa volt; nemcsak gondolatainak nemes emelkedettségével és meleg pátoszával, hanem formaérzékével is kitűnt kortársai közt. 1861-ben rendes, 1868. tiszteletbeli tagja lett az Akadémiának. Szülővárosa díszes szoborral tisztelte meg H. emlékét (Tóth szobrász műve).

4. *H. Endre* [szülőfalujáról *Pázmándi H.*], epikus költő, szül. Pázmándon, Pannonhalma mellett 1778 nov. 28., megh. u. o. 1839 márc. 7. Atyja egyszerű szőllősgazda volt, aki fiát gonddal neveltette. H. iskoláit Pannonhalmán, Pázmándon, Győrött, Komáromban és Pozsonyban elvégezvén, 1797. Heinrichauban (Szilézia) a ciszterci rendbe lépett, de idegenül érezvén magát német társai között, 1798. visszatért hazájába. A győri papnevelőben 1801. pappá szentelték. Egyideig káplánkodott Széplakon, Szergényben, végül Győrben, hol a költő Rájnis Józseffel megbarátkozott s az 1805—06-iki tifuszjárvány alkalmával nagy önfeláldozással teljesítette papi hivatását. Még ez évben téti plébánossá nevezték ki s ez által az ott lakó Kisfaludy Mihállyal, a Kisfaludyak atyjával s Takáts Józseffel került baráti viszonyba. Irodalmi törekvései megszerezték számára legkiválóbb íróink ismeretségét, s az Akadémia megalakulásakor a nyelvtudományi osztály vidéki rendes tagságát. Noha epikai stílusában maga is újító volt, Kazinczy túlzásait nem látta szívesen s így mindinkább a dunántúli irodalmi ellenzékhez (Batsányi, Verseghy, Kisfaludy Sándor) húzott, s részt vett a Kazinczy ellen intézett támadásokban (tőle való Kazinczy munkáinak bírálata a Tudom. Gyüjtem. 1818. IV. k.). Egyházi pályáján alig emelkedett, csak 1835. lett alesperes, de már korábban, 1829., Szentmártonra helyeztetvén, közel volt kies fekvésű pázmándi szőllőjéhez, hol szabad idejének javát töltötte, a természet szépségeiben s a gazdálkodás apró örömeiben keresvén enyhülést mellőztetése, polemiái és csekély irodalmi sikerei miatt elkomorult kedélyállapotában. Házát és könyvtárát az Akadémiára hagyta.

H. az irodalomban *A felkelő nemzetnek* cím alatt 1809. írt hexameteres, erős lendületü és képekben gazdag ódájával tünt föl, de bár később is írt több hazafias ódát és episztolát, igazi jelentősége az epika terén van. 1814-ben egy hosszabb epikus verse jelent meg, a *Zircz emlékezete*. A kolostor történetét adja alapításától a költő koráig, nem krónikásan, hanem képekben bemutatva. A költeményt, az első nagyobb szabású hexameterben írt magyar epikus művet, noha tárgya költőietlen, kompoziciója szétesö, nyelvének lírai hevülete, szinessége és zengzetessége miatt nagy tetszéssel fogadták s H.-tól várták a rég óhajtott magyar nemzeti eposzt. H. hosszú történelmi tanulmányok után 1821. hozzá is fogott a honfoglalás eposzának megírásához, de közben, főkép Kisfaludy Károly biztatására, kisebb epikus műveket (*Gritti Lajos* 1821, *Csesznek vára* 1826) és heroidákat (Török Bálint a feleségének 1824, Borbély Helena a férjének 1825) írt az Aurorába. Ezalatt 1825. megjelent Vörösmarty *Zalán*-ja, melynek sikere s az a tudat, hogy így megelőzték, megbénította erejét. Csak 1831. készült el s jelent meg a nagy eposza *Árpád* címmel, s bár az Akadémia a következő évben a 200 aranyas nagy jutalommal tüntette ki, a hozzáfüzött várakozásnak nem felelt meg. Messze elmarad a *Zalán*, sőt még a *Zircz* mögött is; cselekvénye, mely Vergilius *Aeneise* nyomán 12 énekre van osztva, alaktalan és sivár, egyhangú sora azoknak a harcoknak, amelyeket a nép Árpád választásától Zsolt fejedelemségéig, Etel vizétől a rákosi áldomásig vívott. Költői részek, epizódok alig élénkítik, az eposz elmaradhatatlan eleme, a csodálatos, egészen hiányzik, csak az indulatok rajza, nyelvének ódon színe, fönségesre törekvő dikciója, könnyen gördülő hexameterei tanuskodnak költői hivatottságáról. 1832-ben megjelent a *Kisebb költemények* összegyüjtött kiadása, írt azonkívül egyházi beszédeket, röpiratokat (*A pesti nemzeti Theátrom ügyében*, 1825), tudományos értekezéseket (*A drámának versmértékéről*, Tudom. Gyüjt. 1817, VII.) és Simai Kristófról *Emlékbeszédet* (Akad. Évkönyve 1838). Életrajzát *Méry* Etel írta meg a H.-ünnepre kiadott *Emlékkönyv*-ben (1879), ezenkívül v. ö. *Toldy*, Magy. költők élete, II. k. és *Szász* Károly, Emlékbeszéd H.fölött (Akad. Ért. a nyelv és széptud. 1879).

5. *H. István*, történettudós és nyelvbúvár, szül. Székesfehérvárott 1784 máj. 3., megh. Pesten 1846 jún. 13. Az egyetemet elvégezvén, az Ürményi-családnál nevelősködött. 1816. a Széchenyi-könyvtár őrévé, 1823. a diplomatika, 1830. a magyar nyelv, irodalom és történelem tanárává lett a pesti egyetemen. H. az összehasonlító nyelvészet terén számos tévedést követett el azáltal, hogy nem a nyelvek belső tüneteiből, hanem a szavak hasonló hangzásából indult ki és minden népet a magyarral való rokonságra akart visszavinni. Ahol ez utóbbi irány eltünik, ott mint fáradhatatlan búvár és olvasott tudós tünik fel, kinek érdeme a Széchenyi-könyvtár példás rendezésében és az oklevéltár terén nyilvánul. Még fontosabb, hogy az elnyomatás és tespedés éveiben fenntartotta a magyar dicsőség és nagyság kultuszát. Ezért az udvarnál nagy kuruc hírében állott. Tanítványai, köztük Eötvös és Szalay, mindig méltó tiszteletben tartották lánglelkü tanáruk emlékét. Főművei: *Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás védelmeztetésök a nemzeti nyelv ügyében* (Pest 1815); *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből* (u. o. 1825). Ebben nyilatkozik tudós fantáziája legszabadabban: nemcsak a paradicsomban, hanem Perzsiában, Görögországban, Itáliában, minden régi népnél a magyarok őseire talál, természetesen csak a nevek hasonlósága után indulva. *A magyarokról, mint Agarenusokról* (u. o. 1828); *A jászokról mint magyar nyelvü népről és Nyilazókról* (u. o. 1829). Magának H.-nak és munkásságának legjobb jellemzése *Flegler* Sándor művében van: A magyar történetírás történelme (magyarul ifj. Szinnyei Józseftől). V. ö. még *Zsilinszky* M., H. I. (Budapest 1884); *Vass* Bertalan, H. I. (Pozsony 1895).

Horvát bán, l. *Bán*.

Horvátberek (azelőtt: *Mokrihái*), kisk. Nyitra vm. szakolczai j.-ban, (1910) 783 tót lak. u. p. és u. t. Szakolcza.

Horvátcsencs, kisk. Vas várm. németújvári j.-ban, (1910) 241 horvát lak.; u. p. Németcsencs, u. t. Pusztaszentmihály.

Horvátfalu, kisk. Vas várm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 636 német lak.; u. p. Nagyfalva, u. t. Szentgotthárd.

Horvátgurab, kisk. Pozsony várm. pozsonyi j.-ban, (1910) 1137 tót, horvát és német lak.; u. p. és u. t. Cseklész.

Horváth-család, 1. *(gradeczi)*. Régi, Horvátországban már a XIII., Magyarországban a XVI. sz.-tól fogva szereplő család, melynek neve eredetileg *Stansics* (Stansith) volt. Nevezetesebb tagjai: *H. Márk*. Eleinte a győri vár lovas katonáinak hadnagya volt. 1556., mint Kerecsényi László utóda és Zrinyi Miklós elődje, szigetvári kapitány lett. A vár környékén garázdálkodó és zsarolásokat üző hajdukat több izben megverte és nyugalomra kényszerítette. Szigetvárát Szolimán szultán vezére, *Ali* pasa ellen 48 napig hősiesen védelmezte, úgy hogy a nagyszámú török sereg kudarccal volt kénytelen elvonulni. I. Ferdinándtól jutalmul Bihar és Szepes vármegyében nagy birtokokat nyert. Később Baranya vármegye főispánja lett, de az már nem valószínű, hogy 1559. bárói rangra emelték volna. Megh. 1561. — *H. Gergely*, Márk fia, 1590—92. Szepes vmegye alispánja. Tudománykedvelő ember volt, ki Wittenbergben végzete tanulmányait és később is előmozdítani igyekezett vmegyéje tanügyét. Megh. 1597.

2. *H. (lomniczai és palocsai)*. Szepes vmegyében elterjedt, horvát származású, eleinte *Kissevich* nevű régi család. A közélet terén szerepeltek: *H. Mihály*, 1505. Árva várának vitéz kapitánya. Mint a Szapolyai-család buzgó híve, ettől a Szatmár vmegyében fekvő Palocsát nyerte adományban. Fia, *H. János*, szepesi prépost, majd I. Ferdinánd alatt királyi tanácsos. Prépostságába csak nehezen juthatott be, mert Bakócz Tamás esztergomi érsek flatalsága és állítólagos tudatlansága miatt nem akarta megerősíteni. Pártfogói: Szapolyai István özvegye, Hedvig és fiai, János és György Rómába küldték, hogy a tudományokban tökéletesítse magát. 1511—24. folytonos viszályban volt a megerősítést végre mégis megadó Bakóczcal, valamint ennek utódjával, Szakmáry Györggyel, kik ellenséges indulatból ismételten csorbítani akarták a szepesi prépostság fontos jogait. A mohácsi vész után hálátlanul elpártolt Szapolyai Jánostól és I. Ferdinánd híve lett, ki őt Szapolyai jelöltjével, Bácsi Ferenccel szemben megerősítette újra a prépostságban, sőt 1537. a Szepesség kapitányává nevezte ki. De H. visszaélt hivatalos hatalmával és sok panaszra adott alkalmat plébánosai és egyéb alattvalói részéről, kiket rendkívül zsarolt. Szepes vármegye tisztikarával és az ország hadainak főkapitányával, Báthory Bonaventurával szintén örökösen patvarkodott a nyugtalan ember, kit 1543. I. Ferdinánd megfosztott prépostságától, melyet azonban 1544. visszanyert. De a most már nyiltan lutheránus vallást követő H. önként lemondott és visszavonult jószágaira. Utóbb kétszer is megnősült. Megh. 1564.— *H. György*, tanácsos a pozsonyi királyi kamaránál. Több izben végzett diplomáciai megbízásokat. Mint buzgó katolikus, különösen a protestáns városi polgárok visszatérítésén fáradozott, nem csekély sikerrel. 1686-ban bárói rangra emeltetett.

Horváth, 1. *Ádám (pálóczi)*, költő, szül. Kömlődön (Komárom vm.) 1760 máj. 11., megh. Nagybajomban 1820 jan. 28. Atyja, György, ref. lelkész, beteges fiát eleinte falusi iskolákban (Császár, Bicske, Kocs) taníttatta, majd 1773. a debreczeni kollégiumba adta, hol 1780-ig elvégezte a filozófiát, de már ez évben részben eligenedve a teológiai tanulmányoktól, részben szenvedélyes, nyugtalan természete miatt összeütközve elöljáróival, odahagyta Debreczent, Miskolczra ment törvénygyakorlatra. Hét hónap mulva fölesküdt ügyvédnek s ugyanakkor volt tanárának, a híres Hatvaninak bizonyítványa alapján mérnöknek. Pápán telepedett le s mint mérnök kereste kenyerét. 1782. megházasodott s mint a tihanyi kamara jószágainak bérlője hol Füreden, hol Szántódon lakott. Jó gazda létére is sokat olvasott s már korán kezdett irogatni. Irodalmi törekvései révén baráti viszonyba került Ányossal, akinek ott volt halálos ágyánál, Kazinczyval s Csokonaival, akit támogatott is. Kazinczy ugyan, mivel sem irodalmi elveik és izlésük, sem világnézetük nem egyezett meg, lassanként elidegenedett tőle s lenézte a nyers, maradi magyart, annál jobban ragaszkodtak hozzá dunántúli barátai, akik szerették élénk vérmérsékletét, jó kedélyét, dalos természetét. Családi élete nem volt boldog; mind első feleségétől (1793.), mind a másodiktól, a pazarló és féltékeny Oroszy Juliannától, elvált (1808), s a társadalmi meg nyilvános életben keresett és talált vigasztalást. 1790 óta mint követ részt vett az országgyűléseken. Több vmegye táblabirájának választotta, s mint buzgó református, több egyházmegye főgondnoka, buzgón fáradozott felekezete érdekében s több emberbaráti intézmény megalkotásában. A 90-es években Somogyba költözött, Nagybajomba, innen 1812. Petrikereszturba, Zalába, de élete végén újra visszatért Nagybajomba, s miután 1818. harmadszor is megnősült, nőül vevén a fiatal, költői lelkű Kazinczy Klárát, másfél év mulva, 1820 elején meghalt. Emlékezetét megörökítendő, Balatonfüreden 1906 szept. 23. márványtáblát illesztettek a ref. egyház homlokzatába.

H. egyike volt legmunkásabb iróinknak, s nemcsak költő volt, hanem művelte a tudomány változatos ágait is. Sem tehetsége, sem izlése nem állott arányban buzgalmával s tudománya is, mint autodidaktának, csak széleskörű, de nagyon fölületes volt, amellett nyelvismeretei is nagyon fogyatékosak voltak (csak magyarul és latinul beszélt). Tudományos dolgozatai, melyek között vannak filozófiai, vallásos, jogi, történelmi, földrajzi, nyelvészeti, mennyiségtani és csillagászati tárgyuak, nagyrészt kéziratban maradtak, de a nyomtatásban megjelenteknek sincs értékük (pl. *Psychologia* 1782, *Quadratura circuli* 1807, *A magyar Magog patriarkhátul fogva I. István királyig* 1817). Magát filozófusnak tartotta s mint ilyen támadta Kant rendszerét. Hogy mennyire nem ismerte sem a maga tehetsége határait, sem a tudomány birodalmának végtelenségét, mutatja, hogy *Magyar Univ. Lexicon* cím alatt egy tudományos enciklopédiát akart irni. Nevét az irodalomtörténetben költői művei tartják fönn. Törekvései a magyaros iskolához csatolják, mely a

XVIII. sz. végén Gyöngyösi és a népköltészet hatása alatt a magyar irodalmi hagyományokat ápolta. Ami kevés antik formájú verset írt, az nem jelentős. 1787-ben lépett föl a *Hunniás vagy Magyar Hunyadi* című hat énekes eposzával, mely Bonfini és Kallimachos történeti művei nyomán, lapos, krónikás módon adja elő Hunyadi életét a várnai csatától haláláig. A Vergilius és Voltaire példájára szerepeltetett allegórikus alakok és az álomlátás nem tudja pótolni az eposzból hiányzó költőiséget. Az élete végén (1817) kiadott *Rud. Iphiás*-a, egy trocheusokban írt fantasztikus eposz Habsburgi Rudolfról, még gyengébb alkotás. 1816-ban megjelent vígjátékában, *A tétényi leány Mátyás királynál*, van egy-két sikerült tipus és népi jelenet, de az egész zavaros és fárasztó. Egy másik drámája, melyet 1794. elő is adtak, *Az elszegényedett nemes*, elkallódott. Értékesebb a lírája, melynek kiadott darabjait a *Hol-mi* című gyűjteményének három kötete foglalja magában (1788—1793), míg a 4. köt., valamint a *Magyar Arion* és az *Ó és új mintegy ötödfélszáz énekek, ki magam csinálmánya, ki másé* (eredetije az Akadémiában), kéziratban maradtak. Könnyen, de föltületesen dolgozott, így lírájában is sok a selejtes alkalmi v. üres, elmélkedő poéma. Csak dalai és énekei becsesek, melyeket v. ismert régi (kuruckori) dallamokra írt, vagy dallamostul együtt költött. Vannak köztük hazafias és szerelmi dalok s kora közállapotára (napoleoni háborúk) vonatkozó lelkes és szatirikus költemények, táncdalok, indulók és népdalok. Mind kiválnak zengzetességükkel s egy pár közülük, így a *Mars, siess hazádba vissza kis seregem* kezdetű induló, a *Sári rózsám hová mégy* s *De mit töröm fejemet* nagy népszerüségre tettek szert. Irt egy pár szép vallásos éneket a ref. énekeskönyvbe is. Legnagyobb érdeme, hogy ő ismerte föl íróink közül először a népköltészetnek értékét, s a kuruckköltészet darabjait nemcsak megbecsülte, hanem gyűjtötte és az elkallódástól meg is mentette. V. ö. H. önéletrajza, kiadta Kazinczy (Tud. Gyűjt. 1822, II. és Házi kincstár 1862—63); *Gerecze* Péter, H. életrajza (Figyelő XV.); *Garda* Samu, H. életrajza (1890); *Vende* Ernő, H. Hunniása (Egy. Phil. Közl., 1896); *Nagy* Sámuel, Adalékok a Hunniás forrásaihoz (u. o. 1911); *Beöthy—Badics*, Képes irod. tört. I. köt., 669—674. l.

2. *H. Attila*, világtalan magyar zongoraművész, zeneszerző és zenetanár a fővárosi vakok intézetében, szül. Nustáron (Szerém vm.) 1862 aug. 11. Kora gyermekéveiben vesztette el szemevilágát s már 8 éves korában a bpesti vakok intézetébe került, ahol zenei tehetsége korán kifejlett. A 80-as évek elején Bécsben tartózkodott s ott *Labor* József hannoveri kir. udvari zongoraművésznél folytatta tanulmányait a zongorajátékban és zeneszerzésben. 1889. a budapesti vakok intézetébe zenetanárnak nevezték ki. Szerzeményeivel úgy a közönség, mint a kritika részéről méltánylásra talált. 1893. az orsz. magyar kir. zeneakadémia tanári oklevéllel tüntette ki. Művei szerepeltek a budapesti Filharmóniai Társaság és az Országos Szimfóniai Zenekar műsorán is.

3. *H. Béla (nemesmilicsi)*, kémikus, szül. 1879. Zsablyán (Bácsbodrog vm.). Főiskolai tanulmányait a zürichi, bécsi és karlsruhei műegyetemeken végezte. Bölcsészettudori oklevelét a baseli egyetemen nyerte. 1903-ban a budapesti tudományegyetem élet- és kórvegytani tanszéke mellet, 1904—1909-ig az állatorvosi főiskola vegytani tanszéke mellett mint tanársegéd működött. 1909 óta a m. kir. földtani intézet kémikusa. Nevezetesebb munkái: *Az amidobenzilalkoholok kondenzációs termékei; Újabb módszer az átviteli számok meghatározására; Új módszer a jodidok és szinjód mennyiségi meghatározására* (Bugarszkyval); *Tanulmányok a tellurról; A biharmegyei bauxitok kémiai alkata; Adatok az agyagipar magyarországi nyersanyagainak kémiájához; Vezérfonal a vegytani gyakorlatokhoz* (Budapest 1909).

4. *H. Cyrill* (József), filozófiai író és egyetemi tanár, szül. Kecskeméten 1804 okt. 17-én, megh. Budapesten 1884 nov. 5. Tanult Budán, Privigyén, hol 1820 okt. 10-én a kegyesrendiek szerzetébe lépett, mely alkalommal családi József neve helyett Cyrill nevet vett fel s e név alatt lett ismeretes mint tanár, drámaíró és bölcsész. Tanári működésének legnehezebb ideje a forradalmat követő ötvenes évekre esik, midőn a budapesti piarista főgimnáziumban mint igazgató lett az akkori kormány parancsszavával alkalmazva, s a magyar nyelvet és irodalmat tanította. Tanítványai lelkesülve s hálásan emlegették lángoló hazaszeretetét s buzdító szellemét, melyet az irodalom történetének tanítása közben kifejtett. Nyomtatásban megjelentek középszerű drámái: *Tyrus*, szomorujáték 5 felvonásban (Buda 1834), mely a magyar akadémia drámai mellékjutalmával díjaztatott; *Kuthén, kun király*, szinjáték 5 felvonásban (Szeged 1838); *Jolánta*, szinjáték 5 felvonásban (Buda 1839); *Vetélytársak*, szinjáték 5 felvonásban (Alföldi Szinműtár I. füzet, Kecskemét 1850); *Kupa*, 5 felvonásos töredék (a Szikszói Lapokban, 1853). Első bölcsészeti értekezése volt székfoglalója az Akadémiában 1837 aug. 31.: *A philosophiai rendszerek méltatása* (Évk. IV. köt.), melyet követtek nagyszámú becses értekezései az akadémiai Évkönyvben és Értesítőben, úgymint: *Az Isten és Világ közötti viszonyról; Pantheizmus; Az Isteneszme eredetéről; A philosophia eszméjéről; A positiv és negativ philosophiáról; Schelling philosophiájának időszakai*; Descartesról három cikk: *Cartesius bölcsészeti főelve, Ismeretára és Dualismusa; A philosophiai módszerek jelen állapota; Subjectivismus és objectivismus a philosophiában; A philosophiai módszerek akadályai; Apáczai Csere János mint bölcsész* stb. Saját filozófiai rendszerén is dolgozott s ennek felépítésére nagy szorgalommal gyüjtötte az adatokat; rendszerét «konkretizmus»-nak nevezte. Utolsó műve a Magyar Philosophiai Szemlében jelent meg: *A philosophálás akadályai*; egyetlen munkája, melyen keserű szenvedélyesség vonul át. Emlékbeszédet Pauer Imre tartott felette.

5. *H. Cyrill*, irodalomtörténeti író, szül. Veszprémben 1865 nov. 25. A középiskolákat Veszprémben és Egerben, főiskolai tanulmányait Innsbruckban, Zirczen és Budapesten végezte. 1889-ben doktori, 1890. tanári oklevelet szerzett és 1896-ig vidéki intézetekben működött. 1895-ben

a budapesti kir. m. Tud. Egyetem bölcs. kara a régi magyar irodalom történetének magántanárává habilitálta. 1897-ben a budapesti ref. főgimnáziumnál nyert tanszéket; 1902. a sárospataki akadémiához választották meg a magyar irodalom tanárának, de 3 év mulva leköszönt állásáról, visszatért a fővárosba és a belvárosi főreáliskolában töltött 7 évi tanárkodás után 1911 őszén a VIII. ker. közs. főreáliskolának igazgatója lett. A Magy. Tud. Akadémia 1911. levelező tagjává választotta. Mint író különösen a középkori magyar irodalommal foglalkozott; szerkesztője volt a *Tóth Kálmán Emlékalbumának* (Baja 1894) és a *Sárospataki Füzeteknek* (Sárospatak 1904—1905); önállóan megjelent főbb művei: *Temesvári Pelbárt és beszédei* (Budapest 1889); *Nemzeti irodalmunk a reformációig* (u. o. 1891); *Pomerius* (u. o. 1894); *A magyar nemzeti irodalom története* (u. o. 1892, 2. kiad. 1896, 3. kiad. 1901); *A régi magyar irodalom története* (u. o. 1899); *A Batthyány-codexről* (u. o. 1905); *A Csécsi-világ Patakon* (u. o. 1908); *A Margit-legenda forrásai* (u. o. 1908); *Középkori legendáink és a Legenda Aurea* (u. o. 1911). E Lexikonnak is munkatársa.

6. *H. Döme*, jogtudós, író, szül. Kecskeméten 1819 okt. 16., megh. u. o. 1899 febr. 14. Szolgálta szülővárosát mint tiszti ügyész, Pest vármegyét mint főügyész. Több izben volt országgyűlési képviselő is. 1869. igazságügyminiszteri tanácsos, 1875. budapesti kir. ítélőtáblai tanácselnök lett. Kiadta *Katona* Józsefnek Bánk bánját 3. és 4. kiadásban (Kecskemét 1856 és 1860) és megírta hozzá Katona életrajzát. Lefordította Victor Hugo Borgia Lukréciáját (u. o. 1850) és Tudor Máriáját (u. o. 1850); Racine Phaedráját (u. o. 1851); Voltaire Zairejét (u. o. 1852). Irt két drámát is.

7. *H. Elemér (gradeczi)*, a budapesti árú- és értéktőzsde elnöke, sztül. Klopodián 1858. Jogi tanulmányai befejeztével pénzügyi államszolgálatba lépett, amelyet miniszteri tanácsosi címmel hagyott el, mikor a Magyar Folyam- és Tengerhajózási Társaság üzletvezető elnökévé választotta. 1900—1904-ig az Osztrák-Magyar Bank alkormányzóhelyettese volt. 1904-ben került a Magyar Ált. Hitelbank igazgatóságába s 1909. végén választották meg a tőzsde elnökévé.

8. *H. Elemér*, író, l. *Jászay-Horváth*.

9. *H. Géza (Brezoviczai Bugarin)*, zoológus, szül. Csécsen (Abauj-Torna vm.) 1847 nov. 23. Gimnáziumi tanulmányait Kassán, egyetemi tanulmányait Bécsben végezte, ahol 1872. orvos- és sebészdoktori oklevelet kapott. 1873—74. a Magyar Nemzeti Muzeum állattárában mint segéd működött, 1875. Abauj-Torna vmegyébe Forróra, majd 1878. Zemplén vmegyébe Varannóra ment járásorvosnak. Járásorvosi nagy elfoglaltsága mellett is kitartó buzgalommal folytatta a félfedelesszárnyú rovarok (Hemiptera) tanulmányozását. A hazai és külföldi szakfolyóiratokban, továbbá *Magyarország Bodobács-féléinek magánrajza* (1875) címen önállóan megjelent dolgozatai alapján a M. Tud. Akadémia 1877. levelező tagjává választotta, a földmívelésügyi minisztérium pedig 1880. az orsz. filloxera-kisérleti (most állami rovartani) állomás szervezésével és vezetésével bizta meg. E tisztében, mint a magyar kormány kiküldötte, több izben vett részt külföldi kongresszusokban; 1884. megindította a most is fennálló *Rovartani Lapok*-at; 1893. az orosz kormány meghivására a filloxera tanulmányozása céljából beutazta Déloroszországot és a Kaukázust, ahol sok nagybecsü tudományos tapasztalathoz jutott. 1894-ben a M. Tud. Akadémia rendes tagjai sorába választotta, 1896. a Nemzeti Muzeum állattárához igazgatóőrnek, 1901. ugyanide osztályigazgatónak nevezték ki. Tudományos érdemeinek elismeréseként számos külföldi tudományos társulat levelező- v. tiszteleti tagjának választotta; 1911. a francia kormány a közoktatásügy tisztjévé (officier de l'Instruction publique) nevezte ki; 1912. a m. kir. udvari tanácsosi címet kapta, a monacói nemzetközi zoológiai kongresszus pedig az 1916. Budapesten tartandó kongresszus elnökévé választotta. Nagy és becses irodalmi munkásságot fejtett ki. Tudományos dolgozatai, melyeknek száma meghaladja a 350-et, magyar, francia, angol, német, horvát, olasz, spanyol és latin nyelven különböző hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg. Az egész világon mint elsőrendü, kiváló hemipterológust ismerik. 1903 óta szerkeszti a M. Nemzeti Muzeum természetrajzi osztályának folyóiratát (Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici). Főbb művei: Monographia Lygaeidarum Hungariae (Magyarország Bodobácsféléinek magánrajza, 1875); *A rovarok dimorphismusáról* (1884); *A magyar birodalom állatvilága* (Fauna Regni Hungariae: Hemiptera, 1897); Monographia Colobathristinarum (1904); Synopsis Tingitidarum regionis palaearcticae (1906); Les relations entre les faunes hémiptérologiques de l'Europe et de l'Amérique du Nord (1908); továbbá számos Hemiptera-génusz (Odontotarsus, Graphosoma, Trigonosoma, Nysius, Stephanitis, Sirthenea, Doratura, Caliscelis stb.) monografikus feldolgozása.

10. *H. Géza*, szobrász, szül. Maros-Vásárhelyen 1879. A mintázást Budapesten, Stróbl Alajos mesteriskolájában tanulta. Kezdettől fogva éremművészettel is foglalkozott, ilynemü művei a *Lascar* és a *Markovits Iván*-emlékérem (1908). Nagyobb művei közül való a nyárádszeredai Bocskai-szobor s Kuun Kocsárd és Kuun Géza grófok szobra Szászvárosban (1910).

11. *H. Győző*, főszentelt püspök, egyházi író, szül. 1867 dec. 21. Csütörtökön (Pozsony vm.). 1907-ben kalocsai kanonok és a nagyobb papnevelőnek rektora, 1912-ben kalocsai egyházm. segédpüspök lett. Művei: *A szentmise-áldozat gyümölcseiről* (1898); *Római úti emlékek* (1899); *A lourdesi jelenések* (Estrade műve nyomán 1908). Az Annuaire Pontifical Catholique-ben számos értekezésben ismertette hazai viszonyainkat.

12. *H. Gyula (nagyváradi és teleki)*, publicista, *H. 26.* öccse, szül. Teleken (Háromszék) 1843 jan. 24., megh. Budapesten 1897 aug. 19. Jogi és közgazdasági tanulmányokat végzett, de mielőtt politikai pályára lépett, sokat foglalkozott ármentesitési kérdésekkel s 1879. a szegedi árvíz-veszedelem idején kifejtett munkásságáért királyi elismerésben is részesült. 1881-ben árvíz-biztosa volt az Alföldnek, 1885. jelent meg a *Partikula-*

rizmus c. röpirata. Mint orsz. képviselő eleinte a szabadelvüpártnak volt oszlopos tagja s 1889. rövid ideig a képviselőház egyik alelnöke, de a véderő-viták idején elhagyta a kormánypártot. 1891. megalapította a *Magyar Hirlap* c. napilapot pártonkívüli programmal, majd az Apponyi-féle nemzeti párthoz csatlakozott, amelynek egészen az egyházpolitikai reformokig egyik legbuzgóbb harcosa és alelnöke volt. — Testvére, *H. Janka*, figyelmet keltő verseket irt Arany János Koszorujába. Önállóan megjelent munkai: *Fátum* (regény, Budapest 1896); *A régi Erdély* (u. o. 1908).

13. *H. Ignác*, matematikus, szül. Budapesten 1843 jul. 25., öngyilkos lett 1881 ápr. 18. 1865-ben a mechanikai és gépszerkezettani tanszék asszisztensévé nevezteteti ki. 1866-ban állami ösztöndíjjal előbb Zürichben a műegyetemen, azután Párisban folytatta tanulmányait. Visszatérve, mint rendkívüli tanár kezdte meg működését a József-műegyetemen az 1869—70. tanévben, de már rövid idővel később rendes tanárrá nevezteteti ki. 1874-ben a Magy. Tud. Akadémia levelező tagjává választotta. Főbb dolgozatai: *Mechanika* (I. rész: Kinematika, 1. köt. A pont kinematikája, Budapest 1874); *A budapesti m. kir. műegyetem erőműszaki munkatermének műszerei és készülékei* (Pest 1873).

14. *H. István*, az utolsó rodostói magyar emigráns, szül. 1679., megh. Rodostóban 1799. Mint a Rákóczi-felkelés egyik legbuzgóbb tagja, végigküzdötte a szabadságharcot és annak lezajlása után 1720. Rodostóba költözött az ú. n. «magyar-utcába». 1794-ben egy kassai orvos felkereste az akkor 115 éves aggastyánt és azt jegyzé fel róla, hogy még jól tud magyarul és egészségnek örvend. Miután a «magyar-utca» összes lakóit eltemette, mint az utolsó emigráns, maga is követte őket. V. ö. *Thaly* K., Rodostó és a bujdosók, Századok 1889.

15. *H. Jakab*, régi pesti ügyvéd és buzgó szabadkőműves, szül. Toporczon (Szepes) 1738., megh. Pesten 1806 dec. Pestnek egyik legelső ügyvéde volt és Grassalkovich Antal hercegnek is fiskálisa. Híres volt egyszerű életéről és szabad gondolkozásáról. Mint agglegény halt meg és 10,000 forintot hagyott többnyire ág. evang. célokra. Hétszáz forintot rendelt temetőhelyének megvásárlására, azzal a kikötéssel, hogy a sír kertben legyen és a sírkőre csak ezt a szót véssék: *Fuit*. Pest városa saját kertjében, a városerdőben adott helyet «temetőboltjának», hova 1806 dec. 14. temették el. Ugyancsak a város tétette föléje a ma is látható vörös márvány sírkövet, a Fuit felirással. V. ö. *Karacs* Teréz (Fővárosi Lapok 1874, 272. sz.); *Szinnyei* József (Bpesti Hirl. 1885 jún. 14. sz.); *Tóth* Béla, Szájrul-szájra (Budapest 1895).

16. *H. Janka*, írónő, l. *Horváth*, 12.

17. *H. (Horváti) János*, macsói bán, l. *Horváti*.

18. *H. János*, székesfehérvári püspök, szül. Csicsón 1769 nov. 4., megh. Pozsonyban 1835 jan. 16. Pappá szentelték 1792. Szőllősgyörki plébánosból 1801. keszthelyi plébános s hahóti apát, 1808-ban veszprémi kanonok, 1810. a veszprémi papnövelde igazgatója, 1831. pedig székesfehérvári püspök lett. Főbb munkái: *Az Istennek imádása* (1796 és 1812); *Az ékesszólás a koporsóknál* (1816).

19. *H. János*, közjogi író, szül. Kecskeméten 1853 jún. 13. 1877-ben a budapesti egyetemen a jog- és államtudományok doktorává avatták. Bírói szolgálatba lépett és a pestvidéki kir. ügyészségnél ügyész lett. 1904-ben a budapesti tud.-egyetemen magántanárrá habilitálták. Mint közjogász, különösen az 1867-iki kiegyezés előzményeivel foglalkozik. Főbb munkái: *A magyar királyság közjoga* (Budapest 1894); *Az 1867. évi kiegyezés* (u. o. 1895); *A közös ügyek előzményei és fejlődése* (u. o. 1902); *Az októberi diplomától a koronázásig* (u. o. 1903).

20. *H. Jenő (rónai)*, altábornagy és katonai író, szül. Drégelypalánkon (Hont) 1852 dec. 30. A Ludovika-akadémia tisztképző tanfolyamát végezte és 1876. nevezték ki hadnaggyá. A bécsi cs. és kir. hadiskola végzése után soron kívül főhadnaggyá lépett elő. 1882-től kezdve a honvédelmi minisztériumban, 1885-től pedig a Ludovika-akadémián mint a harcászat és hadtörténelem tanára működött. 1894-ben a honvéd törzstiszti tanfolyam tanárává, 1895. alezredessé nevezték ki. 1897-ben a budapesti 1. honvéd gyalogezred parancsnoka és ezredes lett. 1903-ban tábornok és a 76. honvéd gyalogdandár, 1906. pedig a székesfehérvári V. honvédkerület parancsnokává nevezték ki, honnan 1909. hasonló minőségben a kassai III. honvédkerületi parancsnoksághoz helyezték át. Irodalmi tevékenységét 1876-ban kezdte meg. Mint tanár számos kisebb-nagyobb katonai és hadtörténelmi tárgyú dolgozaton kívül a Ludovika-akadémia számára több tankönyvet irt; ezek közül említendők a *Harcászat* (2 köt.); *Az egyetemes hadtörténelem vázlata* és *Az újabbkori hadviselés története* (Atlasszal, 1895), melyek már több kiadást értek. 1886-ban a Magyar Tudományos Akadémia hadtudományi bizottságába előadóul hivatván meg, kiadta az első magyar *Katonai Evkönyvet*; megalapította továbbá a *Hadtörténelmi Közlemények* cím alatt az első magyar hadtörténelmi folyóiratot; kiadta továbbá a bizottság megbízásából gróf *Zrinyi Miklós a költő és hadvezér hadtudományi munkáit*. Az Akadémia 1888 máj. 21. levelező tagjává és a hadtudományi bizottság rendes előadójává, 1910. pedig ezen bizottság elnökévé választotta meg. Ez időtől fogva H. a magyar hadtörténeti irodalmat számos dolgozattal gyarapította; megindította továbbá a bizottság *Magyar Hadtörténelmi Könyvtár* c. vállalatát és kiadta *Magyar Hadi Krónika* c. munkáját, mely két kötetben a magyar nemzet ezer éves küzdelmeinek katonai történetét foglalja magában.

21. *H. Jenő*, történetíró, szül. Gyulán 1881 nov. 16. A tanári és doktori diploma megszerzése után 1905-től gimnáziumi tanár volt. 1911-ben a legújabb kor történetének a kolozsvári egyetemen magántanára, 1912. a nagyváradi jogakadémián rendes tanára lett. Művei: *Az erdélyi szász városok közgazdasági viszonyai a nemzeti fejedelemség megalakulásáig* (Gyula 1905); Les relations commerciales roumaine-hongroises 1500—1550 (Pancsova 1906); *Washington* (Gyula 1907); *A történelem bölcselete* (u. o. 1907); *Négy essay a köztörténetből* (u. o. 1907); *Angol közoktatásügyi tanulmányok* (u. o. 1908); *A nagyhatalmak*

megalakulása 1648—1715 (u. o. 1910); *Bevezetés a XIX. sz. történetéhez* (Szolnok 1910); *A legújabb kor politikai története 1815—1910* (Budapest 1913).

22. *H. József (kocsi)*, színész és szinigazgató, születésének ideje és helye ismeretlen, megh. Kolozsvárott 1830. Mint diák lépett a szini pályára. Főképen hős és apa-szerepeket játszott, 1827. átvette a győri szintársulat igazgatását, 1829. társulatát a kolozsvári szinház vette át. Itt H. szerencsétlen esés közben lábát törte, úgy hogy csak mint súgót alkalmazhatták. Szinműveket is fordított az akkori szinpad számára.

23. *H. József Elek*, író, szül. 1784 körül, megh. 1835 jan. 20. Papnak készült, de pályáját csakhamar fölcserélte az ügyvédivel, majd a tanárival s 1829-től a kaposvári gimn. igazgatója volt. Kora tudományos és szépirodalmi folyóiratiban (Erdélyi Muzeum, Tudományos Gyűjtemény, Sas stb.), valamint önálló füzetekben is nagy számmal tett közzé tudományos dolgozatokat s költeményeket, melyek alapján az Akadémia 1833. levelező tagjává választotta. Az előbbieket inkább érdeklődésének széles köre, mint mélység jellemzi, az utóbbiak jobbára alkalmi versek minden érték híján. Nagyobbszabású művei, valamint eredeti és fordított drámái kéziratban maradtak.

24. *H. József*, orvos és író, szül. Lukácsházán (Vas) 1794 febr. 1., megh. 1849 máj. 13. 1811. a kegyesrendbe lépett, de 1814. elhagyta a szerzetet s Pesten 1819. bölcsészeti doktor lett. Szépirodalommal foglalkozott, míg 1822. orvosdoktorátust szerzett. Azontúl orvosi gyakorlatot folytatott s orvosirodalmi műveket fordított. Igy Gölis munkáját a gyermekek testi neveléséről, Frank Orvosi házi barátját, Richter munkáját az aranyérről, Hoyerét a hidegvíz hatásáról, Beckerét a nátháról s az elhálásról, Wendterét a bujasenyvről, végre Hahnemann Organonát. A homeopátia buzgó híve lett. Legnagyobb munkája Plinius természettudományi enciklopediájának fordítása, melyben a 20. könyvig haladt. Orvosi műszavakat s tájszavakat is gyüjtött. Az Akadémia természettudományi osztályának rendes tagja volt.

25. *H. József*, közigazgatási szakíró, szül. Aradon 1868. Szolgabiró volt Ung és Árva vmegyékben s 1903. *A Vármegye* c. közigazgatási szaklapot alapította, melyben a modern irányú közigazgatási reform mellett küzdött. Ugyanez évben a kezdeményezésére megalakult Vármegyei Tisztviselők Országos Egyesülete igazgatójának választotta meg, aminek következtében főszolgabirói állásáról lemondott. 1905-ben a meggyaszói kerület függetlenségi programmal országgyülési képviselőnek választotta és egyik vezető tagja volt az 1905—906. évi vármegyei ellenállásnak. 1906-ban a marosujvári kerület küldte az országgyülésbe. Számos közigazgatási tanulmányon és röpiraton kívül megjelent tőle *Az 1905—1906. évi vármegyei ellenállás története* (Budapest 1907) c. monografia.

26. *H. Károly (nagyváradi és teleki)*, a székely vértanuk legkiválóbbika, szül. Teleken (Háromszék) 1828., kivégeztetett Maros-Vásárhelyt 1854 márc. 10-én. Iskoláit a marosvásárhelyi kollégiumban végezte, hol már mint növendék megnyerte tanárának, későbbi vértanu-társának, Török Jánosnak barátságát. A szabadságharcban előbb mint nemzetőrtiszt, az oroszok betörése után pedig mint Kossuth-huszár vett részt. Ezrede Kazinczy tábornok vezetése alatt Zsibónál rakta le a fegyvert. Azután visszatért szülőföldjére, hol a külföldre menekülő honvéd szökevényeket céljok elérésében hathatósan támogatta. 1850. összeköttetésbe lépett az emigrációval. Gálfy Mihállyal és Török Jánossal az elveszett szabadság visszaszerzésére összeesküvést szervezett, mit azonban Schwarzenberg Károly kormányzó megtudván, mindhármukat elfogatta s egy évi börtön után felakasztatta.

27. *H. Károly*, író, l. *Méray-Horváth*.

28. *H. Lajos*, jogtudós és politikus, szül. Alsózsolczán (Borsod) 1824., megh. Miskolczon 1911. márcz. 12. Jogi tanulmányai befejeztével ügyvédi irodát nyitott a vármegye székhelyén, Miskolczon. 1848-ban Szemere Bertalan oldalánál volt, mint a belügyi minisztériumban alkalmazott fogalmazó. Először az 1865-iki országgyülésen foglalt helyet, mint Miskolcz képviselője. A koronázást követő nagy törvényhozási munkálatban élénk részt vett s különösen az igazságügyi, az adó- s honvédelmi törvényjavaslatok tárgyalásában vitt előkelő szerepet. Az országgyülésen a Deák-párt buzgó híve volt. 1872. ismét megválasztották s ettől fogva állandó képviselője volt Miskolcz városának s előkelő tagja és szónoka a parlamentnek. A fuzió előtt s után több izben megkinálták az igazságügyi miniszteri tárcával, de azt elvállalni vonakodott. Másfél évig támogatta a Tisza-kabinetet, a boszniai politika miatt azonban kilépett a szabadelvü pártból s a nemzeti párthoz csatlakozott, de az egyházpolitikai kérdésekben mégis a kormánnyal szavazott. 1898-ban a főrendiház tagjává nevezték ki.

29. *H. Lázár (széplaki Petrichevich)*, író, szül. Kolozsvárt 1807 máj. 17., megh. Bécsben 1851 febr. 7. Hivatalnoki pályáját 1834. fölcserélte a hirlapiróival. Sokat olvasott és utazott, több európai nyelven beszélt s nagy szorgalommal művelte magát, szert is tett gazdag ismeretanyagra, de mivel a korszellemmel ellenkező irányban működött s mivel tehetsége nem állott arányban ambicióival, irodalmi s közéleti munkássága nem váltotta be reményeit. Nagyobb művet csak egyet irt, *Az elbujdosodott vagy egy tél a fővárosban* c. regényét, 1836., ezenkívül inkább csak fordított, főkép Byronból (Manfred, Mazeppa stb.). Ugyanakkor Pestre tette át lakását s szorgalmasan dolgozott a fővárosi hirlapokba; cikkeit, műfordításait *H. munkái* c. alatt 1842—43. nyomtatásban 9 kötetben közrebocsátotta (a VIII. nem jelent meg), legérdekesebb a IV—VII., a *Kaleidoskop vagy levelek Emiliához* (Rindsmaul grófnőhöz), melyben az erdélyi társaséletnek adja könnyed tollal irt, de nem mély rajzát. Erős, kritikátlan rokonszenve az akkor még nemzetietlen arisztokrácia iránt, gőgje és hiusága rendkívül népszerütlenné tették az új, demokratikus érzelmü írói nemzedék előtt, mely nem szünt meg őt boszszantani, gúnyolni, üldözni, főkép mikor 1843. megalapította a *Honderü* c. szépirodalmi és divatközlönyt, mely díszes külsőben értéktelen tartal-

mat adott: gyönge szépirodalmi műveket, a léha külsőségek kultuszát, kicsinyes hizelgést, az arisztokrácia hibáinak legyezgetését. Nem birván ellenállni az egész magyar irodalom támadásának, 1848. megszünt, hasonlóképen H. rövidéletű német lapja, a Morgenstern is. Társaséleti szereplését valamivel több siker kisérte. Mint szellemes társalgó és előkelő modorú, agilis ember, kedvelt vendége volt a jobb társaságoknak, s utazásai alkalmával sok külföldi tekintély barátságát nyervén meg (Chateaubriand, Jules Janin), jelentékeny befolyása volt idegen művészek hazánkba vonzására és a nemzeti szinpadon felléptetésére. A szabadságharc viharai elől Keletre vonult, beutazta Görög- és Törökországot, Kisázsiát, járt Jeruzsálemben és Egyiptomban, majd Olaszországon keresztül Bécsbe tért, hol szívbaja megölte. Az Akadémia 1845. levelező tagjává választotta.

30. *H. Mihály (horvát-zsidányi)*, Jézus-társ. atya, tanár, sokoldalú író, szül. Komáromban 1728 szept. 29., megh. Pozsonyban 1810 márc. 9. Győrött és Budán volt tanár. Művei: Introductio ad historiam Ungariae etc. (Bécs 1770); Historia arcana belli Turcici ann. 1737—1739 etc. (Buda 1776); Theologiae pastoralis (Bécs 1780); Historia Ungariae politica (u. o. 1792); Statistica Regni Hungariae et partium eidem adnexarum (Pest és Buda 1794—1795).

31. *H. Mihály*, történetíró, püspök, született Szentesen (Csongrád) 1809 okt. 20. szegény családból, megh. Karlsbadban 1878 aug. 19. Eleinte Szegeden folytatta tanulmányait, majd 1825. a váczi papnevelőbe lépett, ahol behatóbban foglalkozott a történettel is. 1828. bölcsészettudor lett, 1832. pedig pappá szenteltetett föl. Az ismeretlen vidéki káplán csakhamar jó nevet szerzett magának a történettudomány terén való szereplésével. Három akadémiai jutalmat nyert és az Akadémiának 1839. levelező, 1841. pedig vidéki rendes tagja lett. 1844. a bécsi Theresianumban a magyar nyelv és irodalom tanára. Szabad idejét főleg a bécsi, soproni és kismartoni levéltárak átkutatásával töltötte. 1847 jan. 23-án nagy feltünést keltett a kapucinusok templomában József nádor fölött tartott gyászbeszédével. Még ugyanazon évben hatvani prépost-plébánossá lett (innen későbbi álneve: *Hatvani Mihály*) és egy ideig nyugodtan élt tanulmányainak. Az 1848—1849-iki események őt is elsodorták a csendes munkásság teréről. 1848 jún. 25. V. Ferdinánd király csanádi püspökké nevezte ki, a függetlenségi nyilatkozat után (1849 máj. 2.) vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. A szabadságharc leveretése után előbb az országban bujdosott, utóbb főúri hölgyek közbenjárásával Lipcsébe s onnan Belgiumba menekült. A hadi törvényszék halálra ítélte és in effigie fel is akasztatta (1851 szept. 22.). H. 18 évig élt a számüzetésben. Páris, Montmorency, Genova, Nizza, Firenze, Genf voltak tartózkodási helyei, míg 1856. ismét Brüsszelben telepedett le, ahol a gazdag állami levéltárból kiadta az 1451 és 1562 közti magyar történelemre vonatkozó oklevelek hosszú sorát. *(Magy. történelmi okmánytár, a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból.* Összeszedte és lemásolta Hatvani Mihály [kénytelen volt ez álnév alá rejtőzni]. *Monumenta Hungariae Historica Diplomataria.* Tom. I—IV. A Magyar Tud. Akadémia kiadása. Pest 1857—59). 1867 elején a királyné és az Akadémia befolyásától segítve, végre visszatérhetett hazájába, hol polgártársai részéről köztisztelet várta. Szeged egyik kerülete képviselővé, a történelmi társulat alelnökévé és az Akadémia második osztálya elnökévé választotta, a király történeti tanárul hívta meg a trónörökös mellé, tribunici címzetes püspökké nevezte ki és a vaskai javadalmas apátságot adományozta neki. A Magyar történelmi társulat 1877. elnökévé, a Kisfaludy-Társaság 1868. tagjává, később pedig elnökévé választotta. 1870-ben a Magyar Tud. Akadémia történeti osztályának elnöke, 1871. igazgatósági, majd tiszteleti tag lett. Életének végső éveit rendkívüli tevékenység közepette töltötte. Művei: *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt* (Pest 1840), mely az akadémiai nagy jutalmat nyerte (1841). E munkának kiegészítése a már 1837. akadémiai dicséretben részesült *Az ipar és kereskedés története Magyarországon a XVI. sz. közepéig* (Pest 1842). Már korán fogott annak a nagy tervének megvalósításához, hogy megirja az egész magyar történetet. Egy középiskolai használatra szánt és azóta sok kiadást ért vázlat megirása után megjelent: *A magyarok története* (I—IV. kötet, Pápa 1842—1846; a tárgyalásban 1792-ig halad). A munka 2-ik kiadása 1860—63. jelent meg 6 kötetben (1815-ig terjed), a 3. kiadás pedig 8 kötetben 1871—73. Egyéb munkái: *Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet és az akkori Európa polgári és erkölcsi műveltsége között* (Pest 1847); *Huszonöt év Magyarország történetéből*, 1823—48 (3 köt., Genf 1865, 3. kiad. Budapest 1886. Németül Novelli J. fordításában Leipzig 1867, 2 köt.); *Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben* (3 köt., Genf 1865, 2. kiad. Pest 1871); *Történelmi zsebkönyv* (szerk. 1859., kiadta 1867); *Kisebb történelmi munkái* (I—IV. köt., Pest 1867); *Williams Roger életrajza* (u. o. 1868); *Zrinyi Ilona életrajza* (u. o. 1869); *Fráter György* (u. o. 1872); *A kereszténység első százada Magyarországon* (u. o. 1878). A kiegyezést és Deák Ferenc politikáját megvédte Kossuth Lajos nyilt levelére irt válaszában (1868). H. a legnépszerübb magyar történetirók egyike volt. Ennek magyarázata irói egyéniségében rejlik. Legelső müveit nem annyira az önálló, kritikai kutatások és alapos forrástanulmányok teszik becsesekké, mint inkább a rajtok átvonuló szellem. H. ugyanis, mint legjobban Fraknói V. fejtette ki, nemcsak arra a korra gondolt, melyről irt, hanem a közönségre is, akinek irt. Nemcsak kutató akart lenni, hanem buzdító, lelkesítő tanító is, ki mindig arra törekedett, hogy a XIX. század vezéreszméit hirdesse. Mindenik művét átlengi az erős hazafi-érzés, a szabadság, alkotmány és haladás érdekei iránti lelkesedés, mely irásainak nagy szubjektivitást kölcsönöz. Szokatlan volt még egy katolikus pap részéről a vallási kérdésekben mutatkozó részrehajlatlanság is. Természetes, hogy a liberalizmus eszméivel eltelt történetíró az alkotmányos fejlő-

dés nem egy mozzanatát egyoldaluan ítélte meg, de viszont mindenkor élénken kifejezve saját korának hangulatát és forrongó eszméit, rendkivüli és jótékony hatással volt arra. Később, nagy történeti művének átdolgozásaiban és egyéb munkáiban a tárgyilagosság tekintetében is haladt és fejlödött. A 25 évnek és a függetlenségi harcnak történetét, bár némileg egyoldaluan, de elismerésre méltó pártatlansággal irta meg. H. összes munkáinak előnye a legbonyolultabb események előadásában is megtalálható áttekinthetőség, az anyag csoportosításának világossága és ügyessége, az elbeszélés könnyedén folyó, elegáns irálya, az olykor csak a felszinen maradó itéletek tetszetős és hatásos formája.

Irodalom. Fiegler Sándor, A magyar történetirás története, 1877; Fraknói Vilmos, Emlékbeszéd H. Mihály fölött 1879; Salamon Ferenc, Emlékbeszéd H. Mihály fölött, Akadémiai Évkönyv 1880; H. Mihály, Nekrolog, Fővárosi Lapok 1878. évf., 191. ss.; Dr. Szinnyei József, H. Mihály életrajza, a Magyar Helikon cimü gyüjteményben 1885; Sz. S., H. Mihály kisebb történeti munkáinak ismertetése, Budapesti Közlöny 1868. évf. I.; Márki S., H. Mihály, 1909.

32. *H. Mihály*, orvostanár, szül. Aradon 1868. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1892. orvosdoktorrá avatták. Azután egy évre külföldre ment és főleg Lorenz és Hoffe tanárok intézeteiben képezte ki magát az orthopaediában. 1895-ben Réczey tanár klinikáján műtőoklevelet nyert, majd az új Szent János-kórházba rendelő orvossá nevezték ki. 1907-ben az orthopaediából magántanári képesitést nyert. H. irodalmi dolgozatai az orthopaedia köréből valók: a skoliózist, a gyermek-bénulások gyógyitását, a világrahozott csipőizületi ficamok kór- és gyógytanát stb. tárgyalják s magyar és német nyelven jelentek meg. Munkatársa e Lexikonnak is.

33. *H. Miklós* báró, iró, szül. Alvinczen, Erdélyben, 1828., megh. Budapesten 1895 febr. 23. Bécsben a katonai mérnöki akadémiában tanult, onnan kilépvén, a jogból Kolozsvárt tette vizsgálatait, hivataloskodott az erdélyi kormányszéknél, a forradalomban a Károlyi-huszárok közt szolgált mint közlegény, a Bach-korszak alatt nem vállalt hivatalt, hanem beutazta Törökországot és Ázsiának egy részét. Az ötvenes évek óta mint hirlapiró és szépirodalmi iró fejtett ki nagyobb tevékenységet. Irt Arany János Koszorujába, Balázs Sándor Ország Tükrébe, a Családi Lapokba, és a legtöbb jelentékeny ujságba, de főleg a Fővárosi Lapokban számos novellája és regénye jelent meg, kivált a 70-es és 80-as években. Önálló munkái: *Régi urak* (szinmü 5 felv. 1874), *Egy királynő szerelme* (tragédia), e két darabja a Nemzeti Szinházban került szinre, az utóbbi (Virág Benő álnév alatt) többször; *Törökország fővárosa* (utirajzok, Pest 1862, 2. kiad. is); *Akik sorsukat vezérlik* (regény, u. o. 1871); *A mételyhintők* (regény). Később kevesebbet dolgozott s élte végső éveit nagy nélkülözések közt töltötte.

34. *H. Ödön*, jogi iró, szül. Huszton 1862 márc. 19. Az eperjesi jogakadémián 1883. segédtanár, 1884. rendes tanár lett, majd 1903. a közigazgatási biróság birájává nevezték ki. Müvei közül emlitjük: *A párviadal történeti, jogbölcsészeti és tételesjogi szempontból* (Eperjes 1887); *A vallásszabadság kérdéséhez* (Debreczen 1891); *Eszmék a vallásszabadságról* (Eperjes 1893); *A vallás mint a politikai jogok gyakorlásának alapfeltétele* (u. o. 1894); *Dolgozatok a vallásszabadság kérdéséről* (u. o. 1894). Több munkát irt a jogi oktatás kérdéséről és irt szépirodalmi müveket is.

35. *H. (Horváti) Pál*, zágrábi püspök, l. *Horváti*.

36. *H. Pál*, alezredes a szabadságharcban, szül. Irsán (Pest vm.) 1823 jan. 10., megh. Budapesten 1877 júl. 22. 1840-ben belépett a hadseregbe mint hadapród, 1844. kinevezték hadnaggyá s egyidejüleg a testőrséghez osztották be. Az 1848-iki események őt is haza szólitották. A honvédelmi bizottmány századossá nevezte ki s mindvégig a komáromi hadseregnél szolgált. Leginkább kitünt az 1849 jún. 20-iki nyárasdi ütközetben, hol vitézsége által a visszavonuló magyar hadsereget nagy veszélytől mentette meg, amiért rögtön a csatatéren őrnaggyá léptették elő. Az aug. 3-iki kirohanás alkalmával újra kitünt s Klapka alezredessé nevezte ki. A kapituláció után kisebb hivatalt kapott, 1852. alaptalan gyanu miatt elfogták, de rövid idő multán visszanyerte szabadságát. Később biztositó-intézeti hivatalnok, majd pedig 1861. Pest vármegye várnagya lett. A honvédség felállításakor az 59-ik ászlóalj őrnagyává nevezték ki.

37. *H. Pius*, kegyesrendi áldozópap, földrajzi iró, szül. Szombathelyen 1819 febr. 12., megh. 1901 máj. 23. Budapesten. 1844-ben szentelték pappá és 1848-ig tanár volt Veszprémben. Mikor a veszprémi nemzetőrség a Drávához vonult, őt mint jeles szónokot tábori lelkészének választotta. 1851 óta mint tanár és gimnáziumi igazgató működött, később kormánysegéd és a rend pénztárnoka lett. A földrajzi irodalom elsőrendü úttörője; első terjedelmesebb földrajzi tankönyvünket ő irta: *Magyarország és a hozzákapcsolt Szlavonia* (Horvátország) *ismertetése* (1847, I. füzet); *Erdély fejedelemsége, Dalmát-, Gács-, európai Török- és Görögország rövid leirása* (1847—48, II. füzet).

38. *H. Vince*, szinész, szül. Ráczalmáson 1837., megh. Ujpesten 1912 aug. 8. 1857-ben lépett a szini pályára s a budapesti Népszinháznak megnyitása óta bukásáig (1875—1907.) tagja volt. Igen népszerü szinész volt, kivált a népszinművek humoros és apa-szerepeiben: Mravcsák (Tolonc), Feledi Gáspár, Bakaj András (Sárga csikó) stb.

39. *H. Zoltán*, szinész, szül. Nagyváradon 1860 aug. 1. 1878-ban lépett a szini pályára s 1881 óta a budapesti Nemzeti Szinház tagja, hol szerelmes és bonvivant szerepeket játszott. Főbb szerepei: Csongor, Ottó (Bánk bán), Bellac (A hol unatkoznak) stb.

40. *H. Zsigmond*, iró, szül. Kiskőcskön (Vas vm.) 1782 jan. 20., megh. Kővágóörsön (Zala vm.) 1845 okt. 17. Sopronban tanult s Kis János példája már korán fölébresztette benne az irodalom szeretetét. Mint ev. papjelölt két évet töltött Jenában és sokat utazott Németországban. Hazatérve előbb csengei, majd kővágóörsi prédikátor lett s 1837. zalavidéki esperes. Tudományos értekezésein kivül nyomtatásban két erkölcstani műve: *A vallásnak intései* (1813); *Elmederítő és szivképző történetek* (1840), s több utazási munkája jelent meg: *Cooknak utazása* (1810); *Amerikának ismertetése* (1813); *Gróf Macartneynek utazása* (1818);

Meermannak utazása (1819), jobbára fordítások vagy kompilációk, amelyek számára az akadémiai levelező tagságot is megszerezték (1833). Történeti és pedagógiai dolgozatainak egy része kéziratban maradt. V. ö. *Toldy*, Irodalmi beszédek (I. k. 145. l.).

Horváthásos, kisk. Vas vm. n. ietújvári j.-ban, (1910) 272 horvát, német és magyar lak., u. p. és u. t. Monyorókerék.

Horváthertelend, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 275 német és horvát lak., u. p. Ibafa, u. t. Almamellék.

Horváth-Stansics *Márk*, l. *Horváth*-család, 1.

Horváthy v. *Horváti-család*, l. *Horváti*.

Horvati, adók. Zágráb vm. samobori j.-ban, (1910) 1074 horvát lak., vasúti megállóhely, u. p. Galgovo, u. t. Zdenčina.

Horváti, kisk. Hont vm. ipolysági járásában, (1910) 332 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Kistompa.

Horváti-*család*. Valkóvármegyei származású, de Bács, Esztergom, Bars és Pozsega vmegyékben (Verbász, Földvár) is birtokos s a XIV. sz. végén szomorú hírre vergődött család. Nemzedékrendje a XIII. sz. elejére vihető vissza. Kiváló tagjai: 1. *H. János*, Péter fia, 1377—1381. macsói bán és valkói főispán volt. Nagy Lajos királyunknak kedvelt hadvezére, ki emelkedését nagy részben e királyi kegynek köszönhette s a nagy király halála után mégis hálátlanul leányutódja ellen fogott fegyvert. Alig, hogy lehúnyta szemeit az uralkodó, H. a nőuralom ellen kezdett izgatni s a Délvidéket testvéreivel s ezekhez hasonló hitszegő társaival közel negyedszázados fölkelésre vezette. 1386-ban Kis Károlynak volt hatalmas pártosa, Budára is elkísérte s csak ügyes menekülésének köszönhette, hogy nem jutott a pártkirály sorsára. Kis Károly halálhíre csak élesztette a déli vidékek lázongását. Ennek csillapítására siettek Erzsébet és Mária királynék a Dráva-Száva közére. Itt H. társaival a jól ismert garai (gorjáni) véres jelenetet idézte elő, a királynékat fogságba hurczolták, majd Erzsébetet életétől is megfosztották. Garai Miklósnak 1387-iki hadjárata kevés híján eredményre vezet, ha a Pozsegában szorongatott H. Jánost Laczkfy István, kinek gondjaira Garai nádor bízta, áruló módra szabadon nem bocsátja. Innen Boszniába futott, hol a királyi udvarnál izgatott a m. kir. ház ellen Nápolyi László javára. Időközben ismét sereget gyűjtött, 1394. újra pusztításhoz látott cinkosaival. Zsigmond király legjobb hadvezérei társaságában indult ellenök. Az ozorai (Uszora) kerületben Dobor váránál találkoztak. H. menekült, de a vár felperzselése után ő is kézre került a közeli hegyek közt s még ugyanezen évben elvette büntetését: kegyetlen halállal kivégezték. — 2. *H. Pál*, az előbbinek fivére, 1379-től zágrábi püspök volt. Alsáni Bálinttal együtt ő volt Nagy Lajos királyunk teljes hatalmu megbizottja a torinói béke megkötésére (a velencei köztársasággal). Később János nyomdokait hűségesen követte a lázadásban. 1385-ben Kis Károlyt ő hívta meg az összeesküvők nevében a magyar trónra s még ugyanezen évben az ő palotájában várakozott Kis Károly arra az alkalmas pillanatra, melyben Budára menetett. 1387 febr. 22. Károly fia, László meghivatására ismét ő ment Nápolyba. A dobori ütközetnél ő is jelen volt, fivérével együtt őt is elfogták s büntetésül kénytelen volt püspökségét odahagyni.

Irodalom. Haz. Okt. VII. 414., 425; Fejér, Cod. Dipl. X. 1, 165. 303.; 2. 415.; 3. 144.; 4. 293.; 5. 147.; XI. 85 skk.; Károlyi cs. oklt. I. 422; Anj. Dipl. Eml. III. 339. 353. 365. 387. 393. 450. 694; Monum. Vat. S. I. T. III. 140.; Klaić, Bosznia tört.; Pór, N. Laj. kir. 141. 515. 541.; Wertner Mór, A Horvátiak lei, Századok 1897. évf.

Horvát irodalom, l. *Délszláv nyelvek és irodalmak*.

Horvátjárfalu, kisk. Moson vm. rajkai j.-ban, (1910) 647 horvát és német lak., u. p. és u. t. Oroszvár.

Horvát karabélyosok. A XVI. és a XVII. sz.-ban így nevezik a horvát végvidéken határőrszolgálatot teljesítő lovasokat. Legelőször 1578. fordulnak elő; akkor azonban még csak 350-en voltak. A harmincéves háborúban nagy szerepet játszottak. 1627-től kezdve a császári hadsereg összes magyar lovasai is közéjük osztattak be. Wallensteinnak 1625 óta négy horvát karabélyos ezrede volt, melyeket Gál Péter, Zrinyi György gróf, Orehóczy Ferenc és Isolano Lajos toborzott és vezérelt. E sereg gyalog és lóháton egyaránt harcolt. Fegyvere karabély (azonkori magyar szóval «félpuska»), kópja, hegyes tőr, amint a Panzerstechert nevezték, és görbe magyar kard, vagy néha a helyett handzsár. Fejükön sisak, mellükön páncél. Egyenruhája csak a tiszteknek volt, még pedig egészen magyaros szabásu: csupa sujtás, pityke, melyet farkasprémes hegyes kurucsüveg egészített ki. A legénység megőrizte népies ruházatát, úgy hogy együvétartozásukat csupán a vállra varrt vörös posztódarab jelölte. Szörnyű kegyetlenségük s fosztogatásuk még azon elvadult korban is különösen hirhedtté vált. Schiller is a Wallenstein's Lager-ben mint a rablás és vadság tipusait mutatja be a horvátokat, kik alatt ezen H. értendők. Monográfiát írt róluk *Ballagi* Aladár: Wallenstein horvát karabélyosai 1623—26. (Budapest 1882) cím alatt, mely németül is megjelent 1884. A horvát irodalomban *Kukuljević-Sakcinski* Iván: Borba Hrvatah u tridesetoljetnom ratu című füzetében és *Bojničić* Iván a Kroatische Revue első évfolyamában írt róluk.

Horvátkimle, kisk. Moson vm. magyaróvári j.-ban, (1910) 991 horvát és magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Horvátklári, kisk. Torontál vm. csenei j.-ban, (1910) 496 szerb, német, horvát és magyar lak., u. p. és u. t. Klári.

Horvát-kódex, becses magyar nyelvemlék 1522-ből (nevét Horvát Istvánnak a «régi m. irodalom iránti érdemeiért» Toldy Ferenctől kapta). Gót betükkel papirosra írt nagy nyolcadrét kötet, mely elől csonka. Azelőtt Jankovich Miklósé volt, ma a Nemzeti Muzeum őrzi. A kódexet Ráskai Lea írta (ill. másolta), ugyanaz az apáca, aki a Margit-legendát írta, továbbá Szent Domonkos életét és a Cornides-kódexet. Tartalma legnagyobbrészt két Mária-prédikáció s az elején valaha Szent Krisztina élete volt. E kódexet Volf György tette közzé az Akadémia Nyelvemléktára VI-ik kötetében.

Horvátkút, kisk. Somogy vm. marczalii j.-ban, (1910) 867 magyar lak., u. p. Somogysámson, u. t. Marczali.

Horvátlövő (azelőtt: *Horvát-Lő)*, kisk. Vas vm. szombathelyi j.-ban, (1910) 397 horvát lak., u. p. Németkeresztes, u. t. Pinkaóvár.

Horvátnádalja (azelőtt: *Horvát-Nádalla)*, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 878 magyar lak., vasúti megállóhely, postahivatal, u. t. Körmend.

Horvát nemzeti muzeum, l. *Horvát-Szlavonország.*

Horvát nyelv, l. *Délszláv nyelvek és irodalmak.*

Horvátok. A délszlávok nyugati ágának népe, a tulajdonképeni Horvátország, Szlavónia, Dalmácia, Isztria, a quarnerói szigetek s részben Bosznia-Hercegovina területén élő, csaknem kizárólag katolikus elem. Jórészt elenyészett horvát szigetek vannak Vas, Sopron, Moson, Pozsony vármegyék területén, valamint Morvaországban is, mint a II. Miksa és II. Rudolf királyok idejében menekült H. utódai. Horvátország népe alkotó elemei szerint nagyon tagolt, vegyes eredetü. Ha nem is keressük a horvát nép bevándorlása idején ott talált népek maradékait, a históriai időkben az olasz városok felől tóduló és érvényesült olasz, másfelől a német elem szerepét látjuk az egész területen s mellette a hivatalos magyar hatás is érvényesült. Szomszédul ott volt az egyenrangú fajrokon, a szerb és a szlovén. A török világ új elemeket vetett fel: a vegyes származású uszkókok Zengg vidékén, az Unna-Kulpa vidéki vlachok, a varasdi terület később jött, más eredetü vlachjai, az 1465 óta többször megismételt szerb bevándorlás és török foglyok betelepítése változatos fajkeveródést eredményezett. Szerencséjükre túlnyomó volt, vagy legalább is felülkerekedett a szivós délszláv s bár faji jellegei elvesztek, nyelvét megtartotta s a konglomerátumból kialakult a mai horvát. Szigoruan véve, a kialakulás még ma is tart, mert az átlag 30% szerb, akit ortodox hite, cirill betüje és némileg eltéró nyelve távol tart az egybeolvadástól, a néhai uszkókok görög egyesült hitü ivadékai, a protestánsok és más idegen elemek még felismerhetők s fajilag, néprajzilag külön állanak.

Általánosságban a H. szójárás szerint három főcsoportra oszlanak, a *mi?* kérdés alapján, mely az egyes szójárásokban *kaj, csa* és *sto* alakban hangzik. Dobrovsky és más szláv tudósok az ezzel kapcsolatos többi különbség nyomán a horvátban három különböző népet látnak: szerintük a *kaj* = szlovén, a *sto* = szerb, a *csa* = horvát. Mivel így a horvát elem erősen redukálódnék, e szembeötlő különbséget hivatalosan úgy magyarázzák, hogy a három eltéró kérdő szó felmerülése csak a nyelvfejlődés (illetőleg a bevándorlás) három korszaka, e szerint *kaj* a régebbi, *sto* a legújabb, de ez az elmélet ismét a szlovének hátrányára lenne. Kétségtelen, hogy a 3 szójárás határai szerint a lakosság antropológiai, etnografiai sajátságai, háza, földje, viselete stb. is változnak. Pl. a *kajkavac* Zágráb, Körös, Varasd vármegyék területén kis középtermetü, barna arcú, de haja és szeme szőke — legalább túlnyomólag. Viselete egykor gazdag, festői volt, ma már színtelen. Temperamentuma élénk, náluk támadt az illirizmus eszméje. A *stokavac* nyelvjárás zöme a volt határőrvidékre esik. A *csakavac* elem a tengerpart alacsony termetü, általában barna komplexuma, göndör hajú, szláv vonása nincsen. A szomszéd hegyvidék lakója, a *goran*, szálas, inas, szőke, jellegzetesen szláv típusu, inkább erdei munkás, fuvaros, a tengerészetet nem kedveli úgy, mint szomszédja.

A horvát nép müizlése bizánci, majd olasz hatás alatt idomult, de a török szomszédság sem maradt nyom nélkül; viseletükben, épitkezésükben, főleg hímzéseikben nyilatkozik ez. Háziiparuk jelentéktelen, az egykor méltán híres női munka az egykori házközösség feloszlatása óta ma már ritkul. A Zsupanye vidéki híres *csenar* himzés úgyszólván eltünt, helyette a tarka szövetek divatja járja s ha itt ott mesterséges eszközökkel felelevenítik is a régi munkát, az nem marad meg. A *čilimi, čupavac* stb. szőnyegipar is hanyatlik, az újabb gyenge anyag és fakuló anilinfesték használata mellett. Híresek voltak az egykori horvát faházak pazar faragványai. Ma az erdőgazdaság nem kedvez ennek az irránynak, de ha épül is faház, régi diszítményei megfogyatkoztak. H.-nak veszik ma az egy-két falu híján valóban elhorvátosodott *csics*-eket, a Slavnik—Monte Maggiore között lakó, eredetileg vlach-bolgár elemet. Az ilyen heterogén elemekből összetevődött népet együttesen jellemezni, leírni alig lehet, annyira eltűnő már az egyes vidékek szerint. Miként a többi délszlávoknál, a H.-nál is fejlett a népköltészet, főleg az epikai és a szerelmi költészet, bár a tulajdonképeni szerb termékekkel sem érték, sem mennyiség tekintetében nem versenyezhet. Főbb gyüjteményeiket Davidović, Kurelac, Tordinac, Kuhač, Krauss stb. adták ki. A népi épitkezés, házfejlődés kutatásában úttörők Krsnjavi, Doljak, Holjac tanulmányai, főleg az 1904-ben a zágrábi mérnökegyesület kiadásában megjelent nagy illusztrált mü (Hrvatski Gradjevni Oblici.). A horvát néprajzot illetőleg v. ö. *Nehring*, Die ethnogr. Arbeiten der Slaven (Berlin 1891); *Ciszewski*, Folkloristika chorv. serbska (a varsói Wisla V—VI. folyam); *Singer*, Beiträge zur Literatur d. kroat. Volkspoesie (Wien 1882); *Krauss*, Die verein. Königr. Kroatien stb. (Wien 1889) u. a., Sitte und Brauch d. Südslaven (u. o. 1885) a zágrábi délszláv tudom. akad. évkönyveit; a sarajevói muzeum Glasnik-ját; főleg a délszláv akadémia által 1886 óta Zbornik za narodni život i običaje južnih Slovena cím alatt kiadott néprajzi közleményeket.

Horvátország, l. *Horvát-Szlavonország.*

Horvát Országos Bank részvénytársaság, *Eszék.* (Németül: *Kroatische Landesbank A.G.*; horvátul: *Hrvatska Zemaljska Banka d. d.).* A prágai Zivnostenska Banka alapítása, Horvát-Szlavon-Dalmátország pénzügyi, kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági érdekeinek előmozdítása céljából. Működési köre a határos délmagyarországi vármegyékre is kiterjed. Részvénytőkéje az alapításkor (1909 júl. 1.) 2.500,000 K., 1910-ben 5 millió K-ra emeltetett. Részvényeit, valamint adómentes és pupilláris 4½%-os zálogleveleit a budapesti tőzsdén jegyzik.

Horvatović *György*, szerb tábornok, szül. Gradiskában, Pozsega vármegyében (Szlavonia) 1835 jan. 29., megh. Belgrádban 1895 márc. 12. Fiatal korában osztrák szolgálatban részt vett az 1859-iki olasz hadjáratban. 1862-ben átlépett a szerb hadseregbe, melyben 1876. a timoki hadtest élén megmentette az alekszináci várat. Az 1877—78-iki hadjáratban is kitűnt. Később tábornok, 1881. az orosz udvarnál szerb követ lett. A szerbekre nézve szerencsétlen bolgár hadjáratban 1885. Milán király a szerb sereg fővezérségével bízta meg, de belátván a győzelem lehetetlenségét, a béke megkötését tanácsolta. 1886—1887-ig hadügyminiszter volt. H. Natália királyné leghívebb embereinek egyike volt és mikor Natáliát száműzték Szerbiából, ő kisérte el a távozó királynét Belgrádból.

Horvatska, adók. Varasd vm. pregradai j.-ban, (1910) 1489 horvát lak.; u. p. Desinić, u. t. Pregrada.

Horvát-szerb nyelv, l. *Délszláv nyelvek és irodalmak.*

Horvát-Szlavon-Dalmátországok bánja, l. *Bán.*

Horvát-szlavon miniszter, l. *Horvát-Szlavonország.*

Horvát-Szlavonország *(térképét* l. *Magyarország* cikknél), a magyar szent korona országainak részét képező királyság, mely Horvátország és Szlavonia királyságokból és a polgárosított Határőrvidék v. katonai végvidék legnagyobb részéből alakult.

Horvát-Szlavonország címere.

Fekvése. H. jelen kiterjedésében az é. sz. 44° 7′ és 46° 24′ és a Ferrótól számított k. h. 32° 4½′ és 38° 7′ közt terül el. Kiterjedése ÉD.-i irányban 245, KNy.-i irányban 480 km., sajátszerű, K. felé hosszan elnyúló, keskenyedő alakjánál fogva azonban az ország teste sehol 150 km.-nél nem szélesebb, sőt K.-i részében átlag csak 50—70 km. szélességet ér el.

Határai. H. É.-on és K.-en Magyarországgal és pedig É.-on Zala, Somogy, Baranya és Bács-Bodrog vármegyékkel, K.-en Torontál vármegyével, Ny.-on Stájerországgal, Krajnával, Isztriával, Fiuméval és területével, D.-en Dalmáciával, Boszniával és Szerbiával határos, Ny.-on 150 km. kiterjedésben az Adriai-tenger a határ. A határok legnagyobb része természetes: É.-on egész hosszában a Dráva és Duna jelöli határát (csak kevés helyen tér el a határ kissé a folyóktól), K.-en a Duna, D.-en Zimonytól felfelé egészen Ušticáig a Száva, innen Stanićiig az Una képezi a határt Bosznia felé. Innen kezdve egészen a dalmát határig kevésbbé éles a határ, mely hegyeken, völgyeken vonul keresztül, miglen Dalmácia felé a Sveto brdo gerincére (Velebit) kapaszkodik fel. Krajna felé részint az Uszkóki hegység s a Kulpa folyó, Stájerország felé a Macelj-hegység s a Dráva határolja az országot.

Területe a többszöri átalakulások folytán lényegesen változott. A Határőrvidék polgárosítása előtt H. területe 19,254 km² volt (ebből Horvátország 9818, Szlavonia 9436 km²); a varasdkörösi és varasd-szt.-györgyi ezredek területének (Belovár vmegye név alatt) polgárosítása s H.-hoz csatolása után a polgári H. területe 23,278 km² volt, mihez a volt határőrvidék még fennmaradt 5 kerületének 19,238 km² területe járult. Ez utóbbiak megszüntetése s H.-nak a mostani 8 vármegyére való felosztása óta területe 42,541 km².

Fizikai viszonyok.

Hegyrajz. H. orográfiai viszonyai szerint igen változatos, különböző heterogeneus darabokból áll hegyszerkezetileg. A tengerparti flatalabb hegyláncról, a Dinári Alpoktól vagy Dinaridáktól eltekintve, amelyek az Alpokhoz csatlakoznak, ősmasszivum hegységei vannak, egyes hegységeiről még ma sem tudjuk biztosan, hogy hová sorozhatjuk, a Fruska-Gora magában álló zárt lánca szintén még megoldatlan, csak sejtjük, hogy a Kárpátok ívéhez tartozik, mert fölépítése hasonló, de összefüggése, helyzete és izoláltsága még megfejtetlen. A hegyvidékeket ismét különféle síkságok kapcsolják össze, egy részük az Alfölddel együtt süllyedt, más részük nem, s ezek sem mindenütt különíthetők el, vagy ismerhető fel az eredetük világosan.

A *Dinári Alpokat* az Isonzo völgyétől kezdve nevezzük így, mert innen kezdődőleg lesz a hegység *karsztos* jellege annyira uralkodó, ami épen a fő jellemvonása, hiszen maga az elnevezés «karsztos» is innen ered. Karszt név alatt kb. a Dinaridák csoportját értjük, karsztos tünemények alatt pedig azt a tüneménycsoportot, hogy a folyók nem a felszinen folynak, hanem a föld alatt, barlangokban. A Dinári Alpokat nem számíthatjuk az Alpok folytatásának, mert habár szintén euráziai lánc, de szerkezete elütő, s inkább csak az Alpokkal való összefüggése miatt említhetjük őket együtt. Nincs olyan kristályos zónája, mint az Alpoknak, nagy mészkővonulat, amelybe keskeny láncokkal van gyűrve a flis a kontinens felőli K.-i oldalon. Mint mészkőhegység szétterült platószerű megjelenésű, amely szélein, különösen a horvát tengerparton, meredeken szakad le, elzárt karsztos «polje» medencéi vannak, amelyeknek csak a föld alatt van lefolyásuk, csak a közbezárt homokkőláncokban vannak hosszanti folyóvölgyek. Emiatt itt az emberi letelepülés is a poljékben történik, ahol a poljék vizes talaján művelhető föld és legelő van, a polje tetején a platón csak erdő van (néhol), legnagyobb részben ezt is kiirtották már, s ott ma rettenetesen kopár. Ilyen poljebeli települések pl. Ogulin, Fuzsine, Gackopolje, Gospić stb. A mészkőplató a tenger felől 7—800 m.-el emelkedik ki hirtelen, amelyek közt a besülyedt poljék 2—300 m. mélyen vannak, pl. a Gackopolje 439 m. magasan van. A flis és mészkőzóna váltakozása már a településben is igen jól látszik, a városok és falvak sűrűen vannak a flis területeken, mert ez földművelésre alkalmas, míg a Karszt kopár. A hosszú szigetek is a Fiumei öbölben mészkő- és flis zónákból állanak, így Veglia, Cherso, s főleg Lussin, amelynek a két mészkő lánca közt levő flis övön van a két város: Lussin Piccolo és Grande. A mészkővidék két jól elkülöníthető

részre oszlik: az egyik a *Velebit*, *Nagy-* és *Kis-Kapela* vonulata, a másik résznek csak a gerincei bukkannak elő a tengerből. A Velebit legmagasabb pontja a Sveto brdo (1753 m.), a Nagy-Kapelának a Biela Lasica (1533 m.), a Kis-Kapelának az Ozeblin (1657 m.).

Az *Ivančica* (1061 m.) még az Alpok folytatásának tekinthető, mert a Macelj-hegységgel csatlakozik a Karavankákhoz, míg az előtte mintegy keresztben álló *Uszkok*, *Szljeme* v. *zágrábi* hegység (1035 m.) és a *Kalnik* (645 m.) — úgy mint a Karni Alpok — perem-föltolódásoknak tekinthetők. A Kalnik és Szljeme közt van a híres Krapina-patak, ahol az ősember koponyáját találták. Az előbb említettek s a Garić ősmasszivuma zárják be a *turopoljei mélyedést*.

Az ősmasszivum darabjai: a *Garič* (Hunka 489 m.), *Psunj* (Brezovo-polje 984 m.), *Djel-* v. *Bródi-hegység* (459 m.), *Papuk* (953 m.) és a *Bilo* (294 m.), mind alacsonyabb, lekopott hátak. Ide sorolhatjuk még az előbbiektől D.-re levő *Petrova-gorát* (507 m.) s a *Zrinyi-hegységet* (Priszeka 615 m.).

Egészen magában álló szigethegység a *Fruskagora* (Cerveni-čot 539 m.).

Síkságai közül a DK.-i rész az Alfölddel együtt keletkezett, a Muraköz és a Dráva melletti síkság helyzete még kétes, bár az Alfölddel valószínűleg együtt süllyedt be és akkor hozzátartozik, míg a turopoljei említett mélyedés egészen izolált.

A tenger. Az Adriai-tenger H. partját mintegy 150 km. hosszú vonalban mossa; partja mindenütt igen meredek, magas és sziklás, egészben véve meglehetős tagolatlan és csak apróbb, kevéssé használható öblöktől van megszakítva. A H. partját locsoló tenger a Quarnero-öböl, de még ez sem terül el szabadon előtte, hanem kisebb-nagyobb szigetek (Veglia, Arbe, Pago stb.) csoportozatával van behintve, minek folytán a tengerszegély sehol sem szélesebb 10 km.-nél, de több helyen 1—2 km.-re, sőt Veglia szigetével szemben még ennél is keskenyebbre szorul össze. Az ezektől elválasztó tengercsatorna É-i részében Canale di Maltempo, lejebb D.-felé Canale della Morlacca nevet visel. Fiumétól Portoréig a Quarnero víztükre szabad. A tenger mélysége a part mentén 40—60, beljebb 60—80 m. Hullámzása kevésbbé erős mint a nyilt tengerben, de a Canale di Maltempóban a tenger igen erősen szokott zajongni; legerősebb a hullámzás a scirocco-szelek alkalmával, melyek DK. felől, a nyilt Adria felől fujnak. A hajózást az ÉK.-ről fuvó bóra nagyon megnehezíti és sokszor lehetetlenné teszi a partokhoz való közeledést.

Folyók, csatornák. Bár H. földje két irányban, K.-felé a Duna és Ny.-felé az Adriai-tenger felé lejt, mégis folyóvizei majdnem kizárólag a Duna felé sietnek. A Velebit hegységnek az Adriai-tenger felé hirtelen megszakadó fensíkja folyóvizek kifejlődésére nem alkalmas; az egész partvonalon csak két folyócska, a Recsina vagy Fiumara (Fiume mellett) s a Zrmanja (utóbbi már dalmát földön) ömlik az Adriába. A belföldi Karszton több nagyobb folyó (Lika, Gacka, Obsenica, Ričice, Krbava) ered, melyek hosszabb folyás után eltünnek s ismeretlen helyen ömlenek a tengerbe. A *Duna*, a Dráva torkolatától a Száva torkolatáig, 215 km. hosszban határolja H.-ot, szélessége Vukovárnál 760, Pétervináradnál 1100 m. H. területén 3 folyót vesz magába: a Drávát, Vukát és Szávát. A *Dráva* hosszából 375 km. esik H. területére, 187 km. hajózható; folyása kanyargós, sokfelé elágazó, számos szigete és holtága van; partmelléke, főleg Verőcze vmegyében, mocsaras. A *Vuka*, mely a Djel hegységben ered s terjedelmes mocsarakon át jut (Vukovárnál) a Dunába, szintén jelentéktelen. A *Száva* H. legjelentékenyebb folyója; bár folyása szabálytalan és rendezetlen, mégis mint Magyarországnak nagyságra nézve harmadik folyója, melynek hosszából 736 km. esik hazánk földjére s 598 km. gőzösökkel járható, nagyfontosságu. Legfontosabb mellékfolyója a *Kulpa*, melynek hossza 379 km., miből 136 km. kisebb evezős hajókkal járható; nagyobb mellékvizei a Dobra (mely Ogulinnál a sziklák közt eltünik), a sziklabarlangból előtörő Mrežnica, a Plitvicai tavakból eredő Korana s a Glina. Az Unának csak felső s alsó folyásának egy része esik H. földjére. Hajózható *csatornák* nincsenek; a meglévő néhány kisebb csatorna csak a mocsarak lecsapolására szolgál. Tervbe van véve egy hajózható csatorna építése, mely Samac és Óvukovár közt a Szávát a Dunával összekapcsolná.

Tavak, mocsarak. H.-nak csak kevés tava van; legnagyobbak a szépségükről elhíresedett Plitvicai tavak (Lika-Korbava vmegyében), számra 13, melyek lépcsőzetesen egymás fölött feküsznek és szép vízeséseket is alkotnak; belőlük ered a Korana. Tóvá szélesül a Gacka is, Otocsáczon alul. A mocsarak (5000 km²) a folyók mentén elég gyakoriak; a Dráva mentén főleg Gjurgjevác és Eszék körül, a Száva mentén a Bigj s Bosut vidékén, valamint Jaraktól Zimonyig terjedelmes mocsarak vannak, melyeken kívül a Lonja mentén a Lonjsko polje, Čepin mellett a Palača, Brod mellett a Mrszunja mocsár említendő.

Ásványos forrásokban H. meglehetős gazdag; különösen jellemző a tiszta hévvizek gyakori fellépése, minők Krapina-Teplicz (43·1° C.), Topuszko (56·3—61·3°), Szutinszko (36·2°), Stubicza (58·7°), Daruvár (42—46°), Lešće (36·3°) mellett nagy bőségben fakadnak; ezenkívül Varasd-Topliczán kénes hévforrások (56·3—58·8°), Lipiken jódtartalmu égvényes savanyuforrások (64°) fakadnak. Mindezen helyeken gyógyfürdők is vannak, melyek közül Lipik, Krapina-Teplicz, Varasd-Teplicz és Daruvár legismertebb. Tengeri fürdő több helyütt van.

Éghajlat. A szlavoniai lapály égalja a magyar Alföldével, a kisebb hegységeké a dunántuli Dombvidékek égaljával azonos, ellenben a DNy.-i felföldön a Karszt zord égaljával, a tengerparton az olasz éghajlat derült egével találkozunk. A tenger mérséklő hatása csak keskeny partszegélyen érvényesül, ahol a déli növényzet teljes virágjában pompázik, míg csak néhány kilométerrel odább K. felé a Karszt kopár fensíkját zord északi szelek járják s gyakran még hó is fekszi. A nyári meleg mindenütt majdnem egyforma, de a tél a Karszton igen kemény (—27° hideg is előfordul), a tengerparton ellenben felette enyhe (a legna-

gyobb hideg —7·9°). Ilyformán a tengerpart évi közepes hőmérséklete 14° C., a karszti fensíké csak 9°, a hőmérséklet abszolut ingadozása amott csak 44, itt 60—65°. Az éghajlat eltérésére vonatkozó adatokat a következő táblázat tünteti föl:

	Tenger-feletti magasság m.-ben	Évi közepes hőmérséklet	Január	Julius	Különbség	Legnagyobb abszolut		Ingadozás	Csapadék mm.-ben
			közepes hőfoka			meleg	hideg		
Fiume	25	13·5	5·2	23·0	17·8	35·1	— 9·0	44·1	1575
Zengg	36	14·1	4·8	24·2	19·4	36·8	—11·2	48·0	1199
Lokve	720	6·2	—1·7	16·9	18·6	30·8	—23·0	53·8	2327
Zavalje	423	10·4	—1·1	20·9	22·0	—	—	—	1295
Alsó-Lapac	532	9·8	—1·6	20·5	22·1	—	—	—	—
Lika	—	7·9	—0·4	17·6	18·0	—	—20·0	—	—
Goszpics	568	9·1	—1·9	19·9	21·8	34·2	—27·1	61·3	1575
Károlyváros	—	10·8	0·0	21·2	21·2	—	—	—	1042
Zágráb	163	10·7	—0·7	21·6	22·3	37·0	—21·0	58·0	912
Varasd	175	11·7	0·0	21·2	21·2	—	—	—	898
Körös	157	8·4	—1·9	20·0	21·9	36·3	—22·6	58·9	842
Belovár	140	10·4	—1·6	21·0	22·6	34·4	—24·4	58·8	862
Ó-Gradiska	102	11·4	—0·4	22·2	22·6	36·8	—18·3	55·1	881
Brod	100	—	—1·9	21·4	23·3	35·0	—17·6	52·6	794
Eszék	106	12·6	—1·4	22·5	23·9	—	—	—	752
Vinkovce	101	11·4	—0·4	22·0	22·4	—	—	—	841
Zimony	71	11·5	—	—	—	37·5	—	—	621

A csapadék a tengerparton és a Karszt magaslatain igen jelentékeny (1500—2200 mm.), K. felé folyton csökken s Zimonyban már csak 621 mm.; H., de különösen Szlavonia éghajlata tehát száraznak mondható. Itt az éjjeli harmat pótolja a csapadék hiányát. A tavasz H.-ban igen kellemes és hosszú, a szlavoniai lapályon azonban hirtelen megy át a forró nyárba; az ősz ködös, a tél nedves. A Karsztvidék éghajlata, D.-i fekvéséhez képest, igen zord és hideg; szélsőséges szárazföldi éghajlatát felette zord s hosszú telei, rövid, de igen forró nyarai jellemzik; télen óriási hőmennyiségek esnek, melyeknek maradványai helyenként majdnem egész éven át megtalálhatók. Egészen más a tengerpart klimája; míg a Karszton fél évig tart a tél, addig Fiumében hathónapos a nyár, szinte türhetetlen a hőség s havazás itt télen is ritkaság. A szelek közül a bóra a szárazföld felől a tenger felé fuj, hideg és száraz s oly erős, hogy nemcsak emberben és állatban is kárt tehet, de oly helyeken, melyek ennek ki vannak téve, semmiféle növényzet sem (még zuzmó sem) terem meg; a scirocco délkeleti szél, mely tikkasztólag hat az emberre, ősszel és télen rendesen viharba megy át. Az északi a tramontana, az északnyugati a maestral, a déli a jug, a délnyugati a libeccio.

Ásványország. Asványkincsekben H. nem nevezhető gazdagnak; bár 32 bányászható ásvány jelenléte konstatáltatott, nagyobb jelentősége mégis csak a vas- és rézércek, a barnaszén, nafta és kén előfordulásának van. Arany és ezüst csak elenyésző csekély mennyiségben fordul elő (Selnica); jelentékeny azonban a vasércek (Trgove, Bešlinac, Topuszko, Pazariste-Buzsim, Misulinovac, Rujevác, Zsirovác) és barnaszén és lignit (Szamobor, Krapina, Lupinjak, Radoboj vidéke, Fruska gora, Ivanec) előfordulása; említendők továbbá réz- és ólomércek (Bešlinac, Gradiskipotok, Kamerica, Gracsani, Ledince), cink (Ivanec), kénérc (Radoboj), cinnóber (Čabar), mangánérc (Petrovagora), nafta (Moszlavina, Paklenica), galenit (Lika, Szamobor, Ivanec), higany (Tršće), gipsz (Szamobor), továbbá kevés aszfalt, kromit, grafit, realgar, nafta (Mikleuska), stb. Igen nevezetes a márga fellépése, melyet Beocsinnál, Zágráb mellett és Buccarinál nagy mennyiségben tárnak fel.

Növényvilág. H. növényzete, földrajzi alakulásának megfelelőleg, négy régióra osztható; míg keleti, túlnyomóan lapályos részének vegetációja a magyar alföld flórájához hasonlít, a Szávától É.-ra eső részek pedig a stájer flórára emlékeztetnek, addig a felföldön a Karszt jellemző növényzete, a tengerparton a mediterrán flóra ismerhető fel. Magassági különbözetei szerint pedig megkülönböztethető az alföld és dombvidék növényzete (300 m. magasságig), a hegységi flóra (300—1000 m.), a szubalpin (1000—1800 m.) és az alpinflóra (1800 méteren túl). E flórák egymástól nagyon eltérők s az eltéréseket a különböző geológiai alakulás még fokozza. A Dráva és Száva közti lapályokon szántóföldek mellett rengeteg erdők vannak, melyekben bükk- és tölgyfák, a lejtőkön szőllők és gyümölcsösök uralkodnak. A Kapela és Pljesivica hegység még erdősek (fenyvesek), de a Karszt teteje és a Velebit hegység majdnem teljesen kopár; ugyanott művelhető talaj alig van. A tengerparton déli jellegüek az erdők s általában a növényzet. H. növényfajainak száma 3461.

Az *állatvilág* az eltérő természeti viszonyoknál fogva szintén igen gazdag. A hegységekben őz, nyúl, róka, nyuszt, menyét, továbbá medve is előfordul; a madárvilágból kitünik a fajdtyúk, nyirfajd, a ragadozók közül a Strix bubo, Strix scops, Buteo cinereus, Archibuteo lagopus, Falco nisus, keselyű, továbbá Perdix saxatilis stb. A kétéltüek közül a mérges viperák különösen a tengerparton gyakoriak. A faunában általában felismerhető a délies éghajlat hatása. Rendkivül gazdag a tenger állatvilága. A házi állatokról az *állattenyésztés* fejezetében lesz szó.

Népesség.

Népesség száma. H. tényleges népessége volt (a jelen kiterjedést véve alapul) 1869-ben 1.848,688 lélek, 1880-ban 1.905,295 lélek, 1890-ben 2.201,927, 1900-ban 2.416,304 és 1910-ben 2.621,954 lélek. A lakosság szaporulata eszerint az utolsó két évtizedben 9·7 és 8·5% volt.

A lakosság vármegyék szerint következőleg oszlik meg:

Vármegye, város	Területe km²	Népessége 1890	1900	1910	1 km²-re esik lakos
Belovár-Körös	5,070	269,092	303,620	332,592	65·6
Lika-Korbava	6,211	191,875	209,341	204,710	33·0
Modrus-Fiume	4,879	220,859	228,452	231,654	47·5
Pozsega	4,929	203,510	229,361	265,272	53·8
Szerém	6,810	337,564	366,660	397,103	58·3
Zimony tjv.	56	13,136	15,079	17,131	305·9
Varasd	2,440	245,723	266,518	293,612	120·3
Varasd tjv.	67	12,021	12,930	13,398	200·0
Verőcze	4,810	197,133	218,171	241,042	50·1
Eszék tjv.	57	21,484	24,930	31,388	550·6
Zágráb	7,145	448,049	480,240	515,014	72·1
Zágráb tjv.	67	41,481	61,002	79,038	1179·7
Összesen	42,541	2.201,927	2.416,304	2.621,954	61·6

Népsűrűség, lakóhelyek. Az 1 km²-re eső (viszonylagos) népesség volt 1869-ben 43·2, 1880-ben 44·5, 1890-ben 51·8, 1900-ban 56·8 és 1910-ben 61·6. A népsűrűség legnagyobb Varasd vmegyében, legkisebb Lika-Korbava vármegye zenggi j.-ban, ahol 20-on alul marad. A volt Szlavoniában a viszonylagos népesség általában csekélyebb, mint a horvát vármegyékben. A népesség 4 törv. hat.-jogú városban, 19 r. tan. városban, 540 politikai községben és 7183 helységben él.

Tényleges és jogi népesség. A tényleges népesség (1910) 2.621,954 lélek; a külföldi honosok száma 76,206, a külföldön távollevők száma 150,233 (1900. csak 35,650). Tényleges szolgálatban álló katona volt 19,410.

Nemzetiségek. H. lakossága anyanyelv szerint a következőleg oszlik meg:

	1880	1890	1900	1910	Százalékokban 1880	1890	1900	1910
Horvát	1.712,353	1.359,588	1.490,672	1.638,354	90·5	62·2	61·7	62·5
Szerb		562,131	610,908	644,955		25·7	25·3	24·6
Magyar	41,417	68,794	90,781	105,948	2·2	3·1	3·8	4·1
Német	88,139	117,493	136,121	134,078	4·4	5·4	5·6	5·1
Tót	9,078	13,614	17,476	21,613	0·5	0·6	0·7	0·8
Oláh	2,044	2,826	920	846	0·1	0·1	0·0	0·0
Rutén	2,833	3,606	4,673	8,317	0·1	0·2	0·2	0·3
Egyéb	41,635	58,358	64,753	67,843	2·2	2·7	2·7	2·6
Összesen	1.892,499	2.186,410	2.416,304	2.621,954	100·0	100·0	100·0	100·0

A magyar anyanyelvűek Verőcze vármegyében legszámosabbak (33,927, vagyis 14·1%), míg Szerémben már csak 27,523 (6.9%), Pozsegában 16,462 (6·2%) és Belovár-Körösben 14,224 (4.3%) magyar él. Az idegen anyanyelvűek közül csak 64,198 (2·6%) beszéli a magyar nyelvet.

Nemi és családi viszonyok. A polgári népesség közt volt 1.282,398 férfi és 1,399,556 nő. Ezer férfira tehát átlag 1045 nő esett. A nőtöbblet állandóan fokozódik, mi a nagyarányú kivándorlás eredménye, mely mindig több férfit visz ki a külföldre. Családi állapot szerint van 1.406,081 nőtlen-hajadon, 1.053,658 házas, 159,525 özvegy és 2690 elvált. Százalékokban kifejezve van 53·6% nőtlen-hajadon, 40·2% házas, 6·1% özvegy és 0·1% elvált. A városokban egészen más a lakosság összetétele; Zágrábban pl. 59·6% nőtlen-hajadon és 33·5% házas van.

Korviszonyok. Kor szerint van a polgári lakosok közt: 6 éven aluli 427,585, 6—12 éves 367,816, 12—15 éves 179,785, 15—20 éves 251,520, 20—40 éves 704,491, 40—60 éves 480,733, 60 éven felüli 208,408 és ismeretlenkorú 1916. A főbb korcsoportok százalékos eloszlása a következő: 0—15 éves 37·2, 15—40 éves 36·5, 40—60 éves 18·3, 60 éven felüli 8·0%. A városokban lényegesen módosul az összetétel, amennyiben ott a felnőttek a gyermekek rovására sokkal számosabbak. Zágrábban pl. 100 lakos közt van 0—15 éves 24·6, 15—40 éves 50·4, 40—60 éves 18·4, ennél idősebb 6·6, és hasonlóan tagozódik Eszék lakossága.

Hitfelekezet szerint van H.-ban 1.877,813 róm. kat. (71·6%), 17,592 gör. kat. (0·8%), 653,384 gör. kel. (24·9%), 33,759 ág. evang. (1·1%), 17,948 reform. (0·7%), 21 unitárius, 21,231 izr. (0·8%) és 386 egyéb. Zágráb és Varasd vármegye majdnem tisztán katolikus; a görög keletiek túlnyomóan szerbek, kik a cirill íráshoz ragaszkodnak; ezek a két Karszt vármegyében, továbbá Pozsegában és Szerémben legszámosabbak. A protestánsoknak csak néhány jelentékeny községük van, több vármegyében szétosztva (l. *Horvát-szlavonországi protestánsok*), az izraeliták csak a városokban élnek számosabban.

Hivatás és foglalkozás. Az 1900-iki népszámlálás szerint H. lakossága következőleg oszlott meg: őstermelés 82·0, bányászat 0·1, ipar 8·3, kereskedelem és hitel 1·5, közlekedés 1·4, közszolgálatok és szabad foglalkozások 2·0, véderő 0·8, napszámosok 1·4, házi cselédek 0·9, egyéb 1·6%. A tényleg keresők száma 1.299,244 volt, ú. m. őstermelés 1.095,223, bányászat 846, ipar 89,052, kereskedelem és hitel 15,876, közlekedés 11,010, közszolgálatok 19,361, véderő 15,655, napszámos 15,036, házi cselédek 21,407 és egyéb 15,778. Az eltartottak száma 1.117.060 volt.

Testi és szellemi fogyatkozások. H.-ban összeiratott 2895 vak, 3319 süketnéma, 1531 elmebeteg és 3181 hülye.

Közgazdaság.

Őstermelés. Földje, a Karsztvidék terméketlen fensíkjait kivéve, egészben véve termékeny s a szlavoniai lapály az egész magyar birodalom legjobb gabonatermő vidékei közé tartozik. Azonkívül az éghajlat a szőllő- és gyümölcstermelésnek is nagyon kedvező, a magasabb hegységeken pedig kiterjedt erdőségek vannak. Az őstermelésminden ágára eszerint kedvezők H. természeti viszonyai, amiért is az őstermelés H. népének legjelentékenyebb foglalkozási ága. H. termőterülete 4.020,766 hektár, ebből 1.428,723 hektár szántóföld, 51,981 hektár kert, 454,014 hektár rét, 588,670 hektár legelő, 3121 hektár nádas, 45,808 hektár szőllő és 1.530,442 hektár erdő. A földadó alá nem eső terület 232,402 hektár. A földmívelésben még ma is háromnyomású rendszer divik nagyobbára, de a talaj intenzivebb megmívelése folyton terjed, mire a gazdákat már a házközösség feloszlása és a súlyosbodó adóteher utalja. Különösen javult a földmívelés helyzete az ország K.-i részeiben, ahol a kultúra magasabb fokán álló bevándorlók fejlettebb földmívelést honosítottak meg s ezáltal a föld jövedelmét fokozták; a gazdasági egyesületek működésének üdvös hatása

szintén felismerhető. A földmívelés legfontosabb terményei a búza, rozs, kétszeres, árpa, zab és kukorica; köles, tatárka, hüvelyesek szintén bőven teremnek. Kender és len leginkább Zágráb és Belovár-Körös vármegyékben, dohány csak Pozsega, Verőcze és Varasd vármegyékben termeltetik. Az egyes művelési ágak területe és termése volt 1911-ben:

	Learatott terület hektárokban	Termés q
őszi búza	317,455	4.056,705
tönköly	5,158	21,536
kétszeres	32,555	352,221
őszi rozs	66,266	603,884
őszi árpa	39,326	374,202
őszi repce	3,457	29,063
tavaszi búza	9,710	76,759
tavaszi rozs	4,765	41,609
tavaszi repce	136	1,212
tavaszi árpa	24,687	200,527
zab	99,902	806,203
köles	23,509	112,947
szemes kukorica	414,308	6.097,562
tatárka	2,023	8,909
hüvelyesek	215,885	642,632
len (fonal)	6,863	29,346
kender (fonal)	8,416	45,830
dohány	109	580
cukorrépa	3,569	471,522
burgonya	76,880	6.090,882
takarmányrépa	8,412	527,922
lucerna, lóhere, baltacim	2,853	7,094
bükkönykeverék, muhar	3,623	22,893
ugar	108,569	—

A gyümölcstermelés H. dombos vidékein, leginkább azonban Szlavoniában a lakosságnak igen fontos kereseti forrása s az itteni gyümölcstermelés minőség és mennyiség tekintetében igen jelentékeny. A gazdasági egyesületek évenkint számos nemesített gyümölcsfát osztanak szét a lakosság körében s a nagyobb termelők nagy gondot fordítanak a gyümölcs nemesítésére. Legjelentékenyebb gyümölcsfajai az alma, körte, szilva, kajszin- és őszi barack, cseresznye és meggy, melyek kereskedésbe is nagy mennyiségben (aszalva is) kerülnek. A gesztenye Pozsega, Varasd és Zágráb vármegyében, a füge Modrus-Fiuméban szépen díszlik, dió a mélyebb fekvésű vidékeken igen sok terem.

Borászat. H.-ban a szőllőmívelés igen régi keletü. Az első szőllőket Probus császár ültettette légióival a Mons Almuson, a Szerémségben 278 körül, Görögországból származó vesszőkkel. A szőlőterület 45,808 ha. Hat borvidékbe van osztva: I. Okić, Plesivica, Zágráb, Szentiván-Zelina, Zagorje, Varasd és a Dráva vidéke; II. a Fruskagora hegység lejtőin levő szőllők; III. Pozsega-Daruvár, Pakrácz-Gradiska, Brod és Diakovár környéke; IV. a Moslavina hegység; V. Glina-Petrinja környéke és VI. a tengerparti szőllők, Vinodol, Novitól az isztriai határig. A legtöbb szőlő van Szerém, Zágráb és Belovár-Körös vmegyékben. Az ú. n. kopaszfejművelés van elterjedve, de helyenként a csapos és szálvesszős művelés, a tengerparti szőllőkben pedig a lugosművelés, a pergolák vannak szokásban. Főbb szőllőfajták: a kadarka, ebből készitik a híres szerémi borokat és a karlóczai ürmöst, azután a kraljevina, plavec, zelenika, kövidinka (itt ruzsica), a furmint, (itt moslavac), szemendriai fehér (itt smederevka), szlankamenka; az idegen fajták közül a rajnai és olasz rizling, tramini, sylvani, kék frankos, zierfandli, muskotályok és chasselas-félék. Alanyfajták a Ripária Portalis és Rupestris Montierla. A H.-i borok nagy része nem túlerős, helyenként savanykás asztali fehér, vörös és siller bor, kisebb része fehér és vörös csemegebor; Zágráb, Varasd és Szerém vármegyékben aszúborokat is termesztenek. Átlagos alkoholtartalmuk 8—12, a Szerémségben 12—14 térfogat %, savtartalmuk 5—8%, nyugat felé savanyubb, kelet felé lágyabb borok teremnek. A bortermés nagy része a belfogyasztást fedezi, kisebb része kerül kivitelre, amely Magyarország, Ausztria és a tengerpart felé irányul. A szőlészet és borászat ügyének emelésére szolgáló intézmények a zágrábi önológiai intézet, a mintapince, a petrinjai borászati és gyümölcsészeti iskola. Ezek mellett több szövetkezeti pince működik a helyes borkezelés terjesztése és a horvát borok forgalma érdekében.

Erdészeti viszonyok. 1881-ig a hajdani határőrvidéknek majdnem összes erdőségei az állam tulajdonában voltak, de a községi lakosoknak haszonélvezeti s többféle egyéb joguk volt. Az 1871 jún. 8. kelt törvény elrendelte, hogy az összes államerdőségek fele a határőrvidéki ezredek helyében létesítendő vagyonközségek tulajdonába megy át, másik fele ellenben az állam kizárólagos tulajdona marad. A megosztás alapjául nem az erdőterület, hanem annak értéke szolgálván, az állam tulajdonába 283,787 ha., a vagyonközségek tulajdonába 432,361 ha. ment át, mindegyik akkor 128·5 millió frt értékben. H. erdőségei közül különösen a Száva áradványos területén előforduló tölgyesek érdemelnek felemlitést, amelyeknek páratlan minőségű nagyméretü törzsei a világforgalom tárgyai. H. erdőterületére nézve l. *Erdészeti statisztika.* L. továbbá *Erdészeti közigazgatás.*

Állattenyésztés. H. marhalétszáma az utolsó (1911) összeírás szerint: 350,050 ló, 913 öszvér, 2271 szamár, 1.134,857 szarvasmarha, 850,485 juh, 1.164,022 sertés és 95,598 kecske. Az állattenyésztés az utóbbi évtizedekben lényegesen emelkedett és a kormány nagy gondot fordít a marhaállomány nemesítésére. A lótenyésztés emelését a zágrábi állami méntelep célozza, mely az ország különböző részein felállított fedeztetési állomásokat látja el; Zágrábban lóversenyeket rendeznek. A szarvasmarhatenyésztés nemesítése céljából a H.-i gazdasági társulat állami támogatással bikákat vásárol össze, melyeket a kormány által megállapított szabályok értelmében a marhatenyésztők közt osztanak szét. A juhtenyésztésnek a két Karszt vármegyében és Szerém vmegyében van legnagyobb jelentősége, a sertéstenyésztés Szerém, Zágráb és Verőcze vármegyék rónáin virágzik legjobban. A méhtenyésztés a szlavon vármegyékben legélénkebb. A selyemtenyésztés, mely Szlavoniában már a mult századokban virágzott, azóta azonban majdnem teljesen megszűnt, a XIX. sz. nyolcvanas évei óta szép fejlődésnek indult. 1883-ban csak 53 községben üztek selyemtenyésztést, 1892. már 994-ben és 1911-ben 3481-ben; a termelő családok száma 784-ről 96,971-re, a termelt gubó mennyisége 14,750 kgról 1.878,996 kgra emelke-

dett; jelenleg a selyemtenyésztést a 3 szlavon várjuegyében űzik legnagyobb mértékben.

Ostermelő népesség. H.-ban őstermeléssel összesen 1.095,223 lélek foglalkozik, és pedig 625,183 férfi és 470,040 nő; ebből a mezőgazdaságra esik 1.091,289 egyén. Az őstermelők eszerint az összes lakosság 82·0%-át teszik. *Gazdasági szakoktatás.* H.-ban 7 gazdasági tanintézet van, ú. m. mezőgazdasági és erdészeti középiskola Körösön (14 tanár, 42 tanuló), földmívesiskola Körösön és Pozsegán, szőllészeti és gyümölcskertészeti iskola Petrinján és 3 kisebb tanfolyam.

Bányászat és kohászat. Az engedélyezett zártkutatmányok száma 12,175 s az adományozott vájnatelkek nagysága 17,920 ha., ebből aranyra, ezüstre és rézre 18, vasércre 1259, kőszénre 15,485 és egyéb ásványokra 429 ha. esik. A kültelek területe mindössze 2240 ha. A bányákban (1900) 2421 ember dolgozik. Az 1911. évi termelés volt 57,477 q vasérc, 37,200 q finomításra való nyersvas, 2.861,869 q barnaszén, mindössze 2·53 millió K értékben. A fennálló nagyobb bányaművek a Trgove, Bešlinac és Topuszko melletti vasércbányák és kohók, az ivaneci, lepavinai, vrdniki, novimarofi, sokolovaci, petrovagorai, radoboji és nagytabori barnaszénbányák, az ivaneci cinkbánya és kuljevčici cinkkohó, a čabari cinnóberbánya és a moslavinai naftabánya.

Ipar. Az ipar leginkább a városokra szorítkozik, a vidéken a házi ipar fedezi a lakosság szükségletét. Az iparral foglalkozó (1900) 89,052 személy közül a tulajdonképeni iparnál 84,356, a vándoriparnál 389 és a házi és népiparnál 4307 egyén van elfoglalva. A tulajdonképeni iparban 32,982 önálló vállalkozó és 51,374 főnyi segédszemélyzet iratott össze, ezek között 625 tiszt és üzletvezető, 1446 segítő családtag, 34,863 segéd és munkás, 8713 tanonc és 4169 szolga. Az ipari népesség főcsoportok szerint ekként oszlik meg: vas- és fémipar 8067, gép- és hajógyártás 3835, kő-, föld-, agyag- és üvegipar 3482, fa- és csontipar 14,739, bőr-, sörte-, szőr- és tollipar 1080, ruházati ipar 21,097, papirosipar 572, élelmezés és élvezeti ipar 11,405, vegyészeti ipar 1538, építőipar 7669, sokszorosító és műipar 1038, szállodás-, vendéglős- és kávésipar 7811. Az iparvállalatok nagyságát tekintve volt 29,383 vállalat segédnélküli, 7978 vállalat 1 segéddel, 2117 vállalat 2 segéddel, 2150 vállalat 3—5 segéddel, 463 vállalat 6—10 segéddel, 166 vállalat 11—20 segéddel, 162 vállalat 21—100 segéddel, 28 vállalat 100—200 segéddel, 12 vállalat 2—300 segéddel, 7 vállalat 3—500 segéddel, 3 vállalat 500-nál több segéddel. A nagy iparvállalatok összes száma 212 volt, összesen 18,544 alkalmazott segédszemélyzettel. Jelentékenyebb iparvállalatok: kir. szab. bőrgyár (Zágráb), Penkala iróngyár (u. o.), Neuschloss-féle našici tanningyár és gőzfürész r.-t. (Sušine-Gjurgjenovac), b. Gutmann-féle tanningyár és gőzfürész (Belišće), Beocsini cementgyár (Beočin), Croatia cementgyár (Zágráb), I. horv.-szlav. cukorgyár (Eszék), Dráva gyufagyár (u.o.), papirgyár (Zágráb). A házi ipar leginkább szövésre és kötésre terjed ki s a legelterjedtebb készítmények szőnyegek és (a Szerémségben) finom pamut- és selyemszövések. Az *ipari szakoktatást* a zágrábi felső ipariskola, építőipari szakiskola és női ipariskola s az eszéki kosárfonó ipariskola és 23 nőipariskola látja el, melyeket összesen 1590 tanuló látogat.

Kereskedelemmel és hitellel összesen 15,876 egyén foglalkozik. A kereskedelem főbb cikkei a gabona, fa, bor és egyéb termények. A tengerparton a fakivitel, valamint általában a forgalom folyton emelkedik. Szlavonia nagymennyiségű gabonát, nyersbőrt, továbbá szarvasmarhát, sertést, mézet, gyümölcsöt, pálinkát és viaszt visz ki. A jelentékenyebb kereskedelmi városok: Zágráb, Sziszek, Eszék, Vukovár és Zimony, a tengerparton Zengg, Buccari és Portoré. A tengerparton (Fiumén kívül) 10 kikötő van, ú. m. Buccari, Portoré, Selce, Novi, Zengg, Cirkvenica, St. Giorgio, Stinica, Jablanac és Karlopago; ezekbe az 1911. évben 18,171 hajó érkezett és 19,526 indult el onnan; tonnatartalmuk 1.492,149, illetve 1.637,128 tonna volt. Legélénkebb Portoré, Novi és Cirkvenica kikötője. *A kereskedelmi szakoktatásra* szolgál a zágrábi, zimonyi és eszéki kereskedelmi akadémia, a buccarii tengerészeti iskola (1849 óta) és a susáki felső kereskedelmi iskola; ezekbe összesen 594 tanuló jár. H. területén 3 kereskedelmi és iparkamara áll fenn (Zágráb, Eszék, Zengg).

Hitelviszonyok. H.-ban az első hitelintézet, a zágrábi takarékpénztár, 1846. alakult, húsz évvel rá alakult az első szövetkezet s 1868. az első bank; a hitelintézetek azonban nagyobb gyorsasággal csak 1872 óta jöttek létre, ekkor 38, 1882. már 64 s 1911. már 980 állott fenn, ú. m. 200 bank és takarékpénztár és 780 szövetkezet. A legtöbb hitelintézet (215) Szerém vm.-ben van. A H.-ban működő összes hitelintézetek tőkéje 83 millió K.

Közlekedés. H.-nak minden irányban vannak *közútjai*, különösen nevezetesek a Karszt-hegységen át épített kitünő műútjai. Jelenleg az állami utak hossza 1166 km., a tartományi utak hossza 4645 km. Legnevezetesebb műútjai a XVIII. sz.-ban s a XIX. sz. elején épültek, ú. m. József-út (Károlyváros-Zengg, épült 1774.), Lujza-út (Károlyváros-Fiume, épült 1802—12.) és Karolina-út (Károlyváros-Portoré); újabb a Rezső-út (Ogulin-Novi). A vasutak kiépülése előtt ezek voltak H. főközlekedési vonalai. A *vasutak* ma már egész hosszában szelik H.-ot, az első vasút (a déli vasút steinbrück-zágrábi vonala) 1862. nyilt meg; ezt követte 1868. a zágráb-károlyvárosi vonal, 1870. a zákány-zágrábi államvasúti vonal és az alföld-fiumei vasút vonalai, 1873. a M. Á. V. károlyváros-fiumei vonala, 1879. a dálja-brodi vonal, s azután a M. Á. V. és déli vasút több más vonala. A most létező összes vasúti vonalak hossza 2139 km., miből államvasút 870 km. s állami kezelésben levő magánvasút 862 km.

Ezekhez járul még a zágrábi és eszéki közúti vasút 26 km. hosszban, a nagygoricai lóvasút és a zágrábi gőzsikló. A személyforgalom legélénkebb Zágrábban (1911. felszállott 911,453 utas), Zimonyban (257,499), Eszéken (381,563). A *hajózás* a Dunán, Dráván, Száván és Kulpán folyik s e 4 folyón H. területén 1244 km. járható evezős- és ebből 948 km. gőzhajókkal. A Dunagőzhajózási társaság 1911. a Dráván 96,300, a Száván 149,200 t. árút szállított. A cserevici, kamenicai,

szotini és iloki révátkelések személyforgalma 363,574 személyre rúgott. A *tengeri hajózás* az egész part mentén folyik; a magyar kereskedelmi tengerészet hajóállománya volt 1911. a 10 horvát kikötőben 326. A *posta* az újabb időben jelentékenyen fejlődött; míg 1883. csak 274 postahivatal volt H.-ban, addig 1911. már 410 stabil postahivatal, 415 távíróhivatal és 4591 távbeszélőállomás volt. Az érkezett (leadott) levélpostai küldemények száma 43.096,000, a táviratoké 837,000, a távbeszélőn váltott beszélgetések száma 11,233,000 volt.

Közművelődés.

Műveltségi állapot. Az 1910. évi népszámlálás eredményei szerint H. lakói közül olvasni és írni tudott 1.153,784. Az előző népszámlálásokkal összehasonlítva, a haladás meglehetős jelentékeny, amennyiben a 6 éven felüli népességből olvasni, írni tudott 1869-ben 21·8%, 1890-ben 24·9%, 1890-ben 33·3%, 1910-ben 44·4, jelenleg pedig 52·6%. Minthogy azonban még ma is a felnőtt népességnek több mint teljes kétötöde nem birja a művelődés alapfeltételeit, a közművelődés állapotát még fejletlennek kell nevezni (Magyarországon 68·7% tud írni, olvasni).

Az egyes vármegyék közül legkedvezőbb a közműveltségi állapot Szerémben (66·6% írni, olvasni tudó), Pozsegában (59·7) és Belovár-Körösben (59·4), legkedvezőtlenebb Lika-Korbava (25·1), Zágráb (39·3) s Modrus-Fiume vármegyékben (43·2). A városok közül Zágrábban 83·9%, Zimonyban 83·5% tud írni és olvasni.

Értelmiségi kereset. Ez (1900) összesen 14,530 egyént foglalkoztatott, kik következőleg oszolnak meg: törvényhozás és közigazgatás 4654, igazságszolgáltatás 1938, közegészségügy 1339, tanügy 3614, egyházi szolgálat 2447, tudományos intézetek 70, irodalom és művészet 284, egyéb értelmiség 383. Az értelmi keresetből élők közt 2863 nő van.

Közoktatás. A közoktatás terén lassu, de fokozatos haladás észlelhető; a tanintézetek és tanulók száma volt:

	intézet	tanuló
1875	1246	107,985
1884	1279	135,363
1892	1383	169,433
1901	1559	218,028
1911	1810	292,808

1911-ben volt az iskolák száma:

		iskola	tanerő	tanuló
	kisdedóvó	34	57	2,115
	elemi iskola	1596	3079	265,932
	ipari és keresk. inas isk.	40	437	7,645
	polgári iskola	33	261	4,200
	kisdedóvónőképző tanf.	1	—	6
	tanítónőképző	6	72	527
	középiskola	22	529	6,713
	felső tanintézet	4	122	1,850
szakiskola	gazd. tanintézet	7	35	161
szakiskola	ipari és keresk iskola	32	216	2,186
szakiskola	művészeti iskola	4	39	457
szakiskola	katonai tanintézet	2	83	179
szakiskola	bábaképző	1	3	45
	börtöniskola	4	7	199
	emberbaráti jellegű int.	15	77	1,073
	Összesen	1810	4967	292,808

A zágrábi Ferenc József-egyetem 1874. állíttatott fel az osztrák egyetemek mintájára; 3 (hittudományi, bölcsészeti és jogi) karból és gyógyszerészi tanfolyamból áll, de tervbe van véve az orvosi kar felállítása is. A tanerők száma 91 (közte 44 nyilvános rendes tanár). Hittud. főiskola van: 2 r. kat. (Zengg, Diakovár) és 1 gör. kel. (Karlócza). Van 2 vakok intézete és 1 siketnémák orsz. intézete, mind Zágrábban. Középiskolák: 9 főgimnázium (Zágráb 2, Varasd, Susák, Eszék, Pozsega, Vinkovci, Goszpics, Karlócza szerb felek.); 6 teljes reálgimnázium (Zágráb, Eszék, Zimony, Károlyváros, Zengg, Belovár); 5 alreálgimnázium (Kapronca, Krapina, Mitrovica. Petrinja, Vukovár); 3 kereskedelmi akadémia (Zágráb, Eszék, Zimony); 1 leányliceum (8 oszt., Zágráb) és 1 kereskedelmi és ipari felső leányiskola (Zágráb). Tanító- és tanítónőképző intézet van 6: Zágráb 2, Eszék, Petrinja, Pakrácz és Károlyváros. Utóbbi kettő felekezeti szerb. Az elemi oktatást az 1874 okt. 14. kelt törvény rendezte; a tannyelv a horvát v. szerb, kivéve oly iskolákban, melyek idegen nyelvü községekben vannak. A tanítás ingyenes. A népiskola 4 osztályu, a tankötelesség a betöltött 7-ik évvel kezdődik; a népiskola után a gyermekek 2 évig ismétlőiskolát látogatnak. A polgári iskolák 3 évfolyamból állanak s az ipari és kereskedelmi pályára készülő ifjak részére állíttattak fel. A népiskolák a községi iskolai bizottság vezetése alatt állanak s az ebből a vármegyei hatóság által választott iskolalátogató közvetlen felügyelete alatt állanak. A felügyelet a vármegyénként kinevezett tanfelügyelő kezében van, ki mellett vármegyei iskolabizottság áll. A kormány kebelében állandó országos iskolai tanács áll fenn. A H.-ban fennálló 1596 népiskola közt van: 68 magyar, 27 német, 4 tót tannyelvű, a többiben horvátul vagy szerbül folyik a tanítás. A tanítók összes száma 3079. A tanköteles gyermekek száma 1911-ben 400,318, ezek közül elemi iskolába járt 270,172 (67·4%).

Tudomány és művészet, irodalom. H. első tudományos intézete az 1860. alapított délszláv tudományos és művészeti akadémia, melynek gazdag könyvtára, képtára és egyéb gyüjteményei vannak. Mellé sorakozik a horvát országos nemzeti muzeum, mely 1848. alapíttatott s 1878. újjászerveztetett; a muzeum a horvát kormány közvetlen felügyelete alatt áll s állat-növénytani, ásvány-földtani és régészet-történelmi osztályból áll. Ezeken kívül említendő az ipar- és művészeti muzeum, a Strossmayer-féle képtár, az érseki könyvtár (100,000 kötet), az egyetemi könyvtár és gyüjtemények. A művészeti intézmények közül az 1835. alapított zágrábi nemzeti szinház áll első helyen; az országos zeneakadémia 1827 óta áll fenn. H. területén 126 horvát, 18 szerb, 11 német, 1 magyar és 3 egyéb nyelvű lap jelenik meg (1873-ban 12 horvát, 4 német, 2 olasz, 1881-ben 24 horvát-szerb és 3 német). L. még *Délszláv nyelvek és irodalmak.*

Egyházi viszonyok. Egész H. (Verőcze vm. egy részének kivételével, mely a pécsi püspökséghez tartozik) a zágrábi egyháztartomány területét képezi, mely 3 egyházmegyére oszlik; a zágrábi érseki egyházmegyéhez tartozik Belovár-Körös és Varasd vm. egészen, Modrus-Fiume, Pozsega és Zágráb vármegyék egy része; a zenggi püs-

pöki egyházmegyéhez tartozik Lika-Korbava vm. egészen, Modrus-Fiume és Zágráb vm. egy része; a diakovári püspöki egyházmegyéhez Pozsega és Verőcze vm. fenmaradó része és az egész Szerémség. A gör. kat. egyházak mind a körösi püspöki egyházmegyébe tartoznak. A gör. kel. egyház községei a pakráczi és károlyvárosi püspöki egyházmegye közt oszlanak meg olyformán, hogy Belovár-Körös, Pozsega és Varasd, vmint Verőcze és Zágráb vm. egy része a pakráczi, a fenmaradó területek a károlyvárosi megye tartozékai; mindkettő egyébiránt a karlóczai érsekség alá van rendelve. Az ág. evang. és ref. községek a bányai és dunántúli, illetve dunamelléki és dunántúli egyházkerület alkotó részei. H.-ban mindössze 589 r. kat., 28 gör. kat., 386 gör. kel., 19 ág. evang., 17 ref. és 27 izr. hitközség van.

Alkotmány és közigazgatás.

Horvát-Szlavon-Dalmátországok közjogi viszonyát a magyar államhoz alapjában a kiegyezésről szóló 1868. XXX. t.-c. szabályozza, melyet kiegészítenek és részben módosítanak az 1873. XXXIV., 1880. LIV., 1881. XV., 1882. XL., 1889. XL., 1906. X. t.-cikkek és együtt Magyarország és H. közös alaptörvényeit teszik. Az 1868. XXX. t.-cikk bevezetése kiemeli, hogy Horvát-Szlavon-Dalmátországok századokon keresztül mind jogilag, mind tényleg Szt. István koronájához tartoztak, a pragmatika szankció (1723. I., II., III. t.-cikkek) értelmében pedig a magyar szt. korona országai egymástól elválaszthatlanok. Ez alapon Magyarország és H. (1. §) jelenleg is egy és ugyanazon állami közösséget alkotnak úgy a felség uralkodása alatt álló többi országok, mint más országok irányában. A 47. és 48. §-ok azonban hozzá teszik, hogy mindazon ügyekre, melyek ez egyezményben a közös (állami) törvényhozásnak és központi kormánynak (m. kir. minisztérium) fentartva nincsenek, H.-ot autonomia, önkormányzati jog illeti meg és ez mind a törvényhozás, mind a végrehajtás tekintetében kiterjed a beligazgatásra, vallás- és közoktatási ügyekre, valamint az igazságügyre, ideértve a tengerészeti jog kiszolgáltatásán és a főudvarnagyi biráskodáson kívül a törvénykezést is annak minden fokozatán. H. tehát a magyar korona kiegészítő része, vagyis a szűkebb értelemben vett Magyarországgal együtt alkotja a magyar államot, amellett, hogy belső életére a meghatározott tágas ügykörökben autonomikus különállással és ennek megfelelő autonom alkotmánnyal bir; legális műnyelven *társországok*. Az említett alaptörvény «Szt. István koronája» vagy «a magyar szt. korona országainak» (miként az államot szintén nevezi) közös jelvényéül a kibővített, illetve a társországokéval egyesített magyar címert állapítja meg. Megjegyzendő azonban, hogy Dalmátország csak jogilag tartozik a magyar szent koronához, tényleg Ausztria tartománya (l. *Dalmácia* cikkben: *Dalmácia közjogi állása*). Az állami egységből következik, hogy a király egy és ugyanaz; egy a korona és a koronázás, egy a koronázási oklevél, mely azonban a magyar szöveg mellett horvát nyelven is szerkesztendő, a társországoknak kiadandó és ebben a társországok alkotmánya is biztosíttatik. Egy és ugyanaz az állampolgárság, valamint az államhatalom, mely ugyanazon főorganumok által valósul meg, amennyiben magának a horvát-szlavon autonomiában kivételt nem alkotott. A nemzetközi életben is az egységes magyar állam szerepel. Az autonomikus különállást bizonyítja, hogy e részek közjogilag elismert «ország» címmel birnak; külön politikai nemzetet alkotnak, mely azonban nem ad állampolgárságot, hanem csak illetőséget; területükön külön zászlót használnak saját színeikkel (piros-fehér-kék) és címerükkel, melyet azonban Szt. István koronája fed; az állami törvényhozásban kollektiv képviselettel vesznek részt, tehát nem kerületi választás alapján; végre a nagyfontosságu közügyek egész sorozatára autonomikus külön élettel birnak és az 1868. XXX. t.-c.-ben foglalt egyezmény csak úgy változtatható meg, mint a hogy létrejött: a magyar országgyűlés és H. országgyűlésének kölcsönös megállapodása alapján, a király szentesítésével.

Az állami (közös) törvényhozásnak és végrehajtásnak fentartott ügyeket az 1868. XXX. t.-c. taxative sorolja fel, úgy, hogy amelyek így felsorolva nincsenek, azok a társországok autonomiájához tartoznak, ámbár a törvény az utóbbiakat osztályonként is — belügyek, vallás, közoktatás, igazságügy, — megnevezi. Az állami törvényhozásnak és kormányzásnak fentartott ügyek: 1. A magyar állam és Ausztria közt közös és közös egyetértéssel elintézendő ügyek. 2. A királyi udvartartás, illetve költségeinek megajánlása. 3. A hadügy, a védrendszer, a hadkötelezettség megállapítása, ujoncajánlás, hadsereg elhelyezése, élelmezés. De az ujoncjutalékból H.-ra eső rész az ottani népesség aránya szerint állapíttatik meg; ujoncai ez országok ezredeibe soroztatnak, különös figyelemmel arra, hogy milyen fegyvernemre alkalmasak, így a tengerpart ujoncai főleg a hajóhadhoz osztatnak be. A horvát-szlavon honvédség vezénynyelve horvát, zászlója a társországok egyesült színeiből áll, ő felsége nevének kezdőbetüivel és a magyar állam címerével. Ez utóbbi tételek nem a kiegyezési, hanem a rendes állami törvényekben foglaltatnak. 4. A pénzügy, az összes adórendszer megállapítása, az egyenes és közvetett adók megajánlása, adók kivetése, behajtása, kezelése, újaknak behozása, az állami költségvetés megállapítása, zárszámadások megvizsgálása, új államadósságok fölvétele, a létezők konvertálása, az ingatlan államvagyon kezelése, átalakítása, megterhelése és eladása, egyedáruságok, királyi jövedelmek. A horvát-szlavon területen fekvő állambirtok eladásáról azonban a horvát-szlavon országgyűlés is meghallgatandó és beleegyezése nélkül az eladás meg nem történhetik. 5. A pénz, érczpénz és bankjegyügy; de a magyar korona országai által veretendő pénzeken a királyi címbe Horvát-Szlavon-Dalmátországok királya cím is fölveendő. A pénzrendszer és általános pénzláb meghatározása, a kereskedelmi és államszerződések megvizsgálása, jóváhagyása. 6. A bankokat, hitel- és biztosítóintézeteket, szabadalmakat, mértéket, súlyt, árúbélyeget, minta-biztosítást, fémjelzést, íróí és művészi tulajdont illető intézkedések;

a tengerészeti, kereskedelmi, váltó- és bányajog; a kereskedelem, vámok és hajózás ügye; posta, távirda, vasutak, kikötők ügyei, valamint azon állami utak és folyók ügye, melyek Magyarországot és a társországokat közösen érdeklik. 7. Az iparügy rendezését a házaló kereskedéssel, a nem közkereseti társaságok ügyeit, az útlevél-ügyet, az idegenek felett gyakorlandó rendészetet, valamint az állampolgárságot és a honosítást illetőleg a törvényhozás a magyar országgyűlésen történik, a végrehajtás azonban a társországok kormányának tartatik fenn. 8. Állami ügy még a nemesség, a rendjelek, a címek és egyéb kitüntetések ügye. Mindez ügyekre a törvényhozási tárgyalások a magyar (közös) országgyűlésen folynak, amelyen a társországok, országgyűlésük által választott 40 taggal a képviselőházban és 3 taggal a főrendiházban képviselve vannak. A főrendiháznak tagjai még a horvát-szlavon területen illetékes főrendek, mint a magyar állam főurai (főpapok, mágnások, a nemesség mindig egy volt), de ezek állandó, rendes tagok, nem a társországokat képviselik. A magyar országgyűlés által küldött delegációba a horvát-szlavon képviselők közül a képviselőház 4, a főrendiház 1 tagot választ. A társországok képviselői a magyar országgyűlésen azon ügyek tárgyalásában vesznek részt, melyek a társországokra is kihatnak és ugyanazon jogokkal birnak, mint a többi képviselők, csakhogy a horvát nyelvet is használhatják. Az épületen, melyben e közös országgyűlés tartatik, a magyar lobogó mellé a társországok lobogóját is felvonják és ez országgyűlésen hozott törvények ő felsége által aláírt horvát eredeti szövegben is kiadatnak és a horvát-szlavon országgyűlésnek megküldetnek.

A közös (állami) ügyeknél a végrehajtó hatalmat a m. kir. minisztérium gyakorolja, mely a társországok területén az autonom kormánnyal egyetértőleg igyekszik eljárni és az oda kiható intézkedéseit az autonom hatóságok előmozdítani, s amennyiben saját közegei nem volnának, végrehajtani tartoznak. A pénzügyminisztérium első sorban az általa kinevezett zágrábi kir. pénzügyigazgatóság útján jár el. A m. kir. miniszteri kormány és a társországok kormánya között az összekötő kapocs a *horvát-szlavon* tárca nélküli *miniszter*, ki a magyar miniszteri tanácsnak szavazattal biró tagja és a magyar országgyűlésnek felelős. Feladata ellenőrizni, hogy az autonomikus élet megmarad-e hatáskörében, nem sérti-e a Magyarország és társországai közti alkotmányos viszonyt? valamint ő képviseli a társországok érdekeit a minisztérium kebelében. A bánnak (l. o.) ő felségéhez intézett előterjesztéseit változatlanul fölterjeszti, de ha úgy találná, hogy az előterjesztés az 1868. XXX. t.-c.-ben foglalt állami közösség v. érdekközösség szempontjából sérelmes és aggálya a bán meghallgatása után sem oszlanék el, saját, illetve a magyar közös kormány észrevételeit is mellékli. Azoknál a minisztériumoknál, melyeknek hatásköre a társországok területére is kiterjed, horvát-szlavon osztályok állíttatnak fel és úgy az osztályokba, mint a társországok területén működő egyéb állami hivatalokra, tekintettel a szükséges képzettségre, horvát-szlavon-dalmát honflak nevezendők ki; a társországok határai között az állami ügyek hivatalos nyelve a horvát. A *pénzügyeket* illetőleg az 1868. XXX. t.-c. kimondja, hogy a társországok a magyar állam költségeihez adóképességük szerint tartoznának járulni, de miután a reájuk így jogosan kimért terhet az idő szerint csak úgy viselhetnék, ha az autonom kiadásaik fedezéséhez szükséges összeg egy részét is átszolgáltatnák: Magyarország, tekintettel a testvéri viszonyra, beleegyezett, hogy közjövedelmeikből csak az a rész fordíttassék az állami (közös) kiadásokra, amely az autonomikus kiadások után fennmarad. Az ez alapon keletkezett pénzügyi egyezmény az 1868. XXX., 1873. XXXIV., 1880. LIV. t.-cikkekbe iktattatott, majd az 1889. XL. t.-c.-kel új egyezmény jött létre, melynek érvénye 1897 végéig terjedt. Hatályát a törvények évenkint ideiglenesen meghosszabbították, míg az 1906. X. t.-c. a létrejött új pénzügyi egyezményt 1913. év végéig becikkelyezte. E szerint a társországok adóképessége úgy aránylik Magyarországhoz, mint, kerek számokban, 8 a 92-höz, tehát ebben az arányban tartoznának az állam terheihez járulni; de miután az említett tekintetek ma is fennállanak, Magyarország beleegyezett, hogy a társországok tiszta jövedelméből 44% az autonom kiadásokra fordíttassék és csak 56% illesse az államkincstárt. Ennek eredménye, hogy míg Magyarország belügyi, vallás-, közoktatási és igazságügyi kiadásaira közjövedelmeinek körülbelül 19%-át fordítja, addig a társországok e célra közjövedelmüknek az említett százalékát használhatják.

Az előadottakból folyólag évenkint pénzügyi leszámolást ejtenek meg Magyarország és H. közt kettős irányban, ú. m. először arra nézve, hogy mennyit tett a tárgyévben H. tiszta jövedelmének a saját beligazgatási költségeire fordítható 44%-a és ezzel szemben mennyi fizettetett ki tényleg H.-nak erre a célra, mihez képest H. vagy még követel, vagy tartozik Magyarországgal szemben; másodszor arra nézve, hogy mennyit tett a tárgyévben az az összeg, amellyel H. a törvény szerint a magyar szent korona országainak közös tiszta kiadásához hozzájárulni tartoznék s ezzel szemben mennyi H. tiszta jövedelmének e célra eső 56%-a. Az ekképen mutatkozó s Magyarország által fedezett hiányt H. az 1868. XXX. t.-c. 27. §-a szerint megtéríteni nem köteles. Ezeket a leszámolásokat a pénzügyminisztérium szerkeszti, a m. kir. állami számvevőszék felülvizsgálja és jelentése kiséretében a magyar országgyűlés elé terjeszti, mely az általa megvizsgált leszámolást a fenti t.-c. 28. §-a értelmében tudomásvétel végett H. országgyűlésével is közli.

Országos törvényhozás. Az autonom alkotmányból folyó törvényhozás jogát a király a H. országgyűléssel gyakorolja. A királyt illeti meg az országgyűlés összehívása az alkotmányban meghatározott öt évi időszakra; ő nyitja meg személyesen v. meghatalmazottja által; üléseit elnapolja, berekeszti, sőt az öt évi időszak lejárta előtt is feloszlathatja, de ez esetben az új országgyűlés 3 hó alatt ismét összehívandó. A királyt megilleti (az országgyűléssel egyetemben) a kezdeményezési jog, ki azt a báni kormány által kezeli, valamint

a koronás király szentesíti a törvényeket, midőn a horvát-szlavon országgyűlés által megállapított törvényszöveget a horvát-szlavon tárca nélküli miniszter és a bán ellenjegyzése mellett aláírja, kir. pecséttel ellátja. A szentesített törvény a horvát-szlavon országos törvénytárban tétetik közzé és az illető szám megjelenésétől számítva 15 nap mulva életbe lép, ha csak maga a törvény másképen nem intézkedik. Az autonom törvények idézése a szentesítés napjának és a törvény tárgyának megjelölésével történik (pl. 1873 nov. 28-iki törvény, a törvények kihirdetéséről), de a rövidség kedvéért gyakran csak a szentesítés napját említik (pl. 1873 nov. 28-iki törvény). A törvényhozásnak, úgy mint az egész autonom kormányzásnak, nyelve a horvát. Az országgyűlés székhelye Zágráb. Szervezetét pedig főkép az 1870. II., 1881 július 15-iki és az 1888 szept. 29-iki törvények szabályozzák. Az országgyűlés egy kamarából áll, melynek tagjai részint személyes jogon, részint választás útján jelennek meg. Személyes jogon tagjai: 1. a zágrábi érsek, a karlóczai metropolita, a szerb patriarcha, a megyés püspökök és az auraniai perjel; 2. a megyék élén álló főispánok és a túrmezei gróf; 3. férfitagjai azon hercegi, grófi és bárói családoknak, melyek a régibb gyűléseken is személyes megjelenési joggal birtak, ha 24. életévüket betöltötték, a horvát nyelvben jártasok és Horvát-Szlavon-Dalmátországok területén oly földbirtoknak tulajdonosai, vagy családi hitbizomány haszonélvezői, melynek földadója, a rajta levő gazdasági épületek és lakóházak házosztály-adójával, legalább 1000 frtot tesz ki (1885); továbbá azon magyar főúri családok tagjai, kik a törvény életbeléptetése után a horvát-szlavon területen letelepednek, valamint akiket ő felsége ezután fog [főurakká kinevezni, amennyiben a mondott feltételeknek megfelelnek. De ezek személyes tagsági jogukat csak akkor gyakorolhatják, ha a személyes jogon megjelenők száma a választott képviselők számának felét, a 45-öt meg nem haladja; ha pedig a már személyes tagsági joggal birók haladnák túl ez arányt, akkor számuk 45-re leszállíttatik úgy, hogy a jog élvezetében a nagyobb adót fizetők maradnak meg, az adó egyenlősége esetében pedig a kor dönt. A személyes jogon megjelenők báni meghívót nyernek. Az országgyűlés másik elemét a kerületenkint választott képviselők alkotják; a választókerületek száma 90, tényleg azonban 88, mert Fiume városa a zágrábi országgyűlés részére tényleg képviselőt (kettőt) nem választ. A választói jog feltételei: magyar állampolgárság, horvát-szlavon területen illetőség (kivéve az állami és a magyar kir. államvasúti tisztviselőket), 24 éves kor, férfi-nem; továbbá megkivántatik bizonyos szellemi, illetve vagyoni kvalifikáció. A választói jog csakis közvetlenül és csakis egy kerületben gyakorolható. A szellemi és a vagyoni kvalifikációt illetőleg két részre oszlanak a választókerületek:

I. Zágráb, Eszék, Varasd, Zimony, Buccari, Károlyváros, Körös, Zengg, Kapronca, Belovár, Pozsega, Sziszek, Karlobag, Petrinja, Kosztajnica, Ivanics, Brod, Mitrovica, Karlócza és Péterváradon városokban, valamint Szamobor, Krapina, Verőcze, Diakovár, Vukovár, Ruma, Goszpics, Otocsácz, Ogulin, Glina, Uj-Gradiska, Sušak és Vinkovci mezővárosok és községek területén a fent említett általános feltételek mellett a választás jogát gyakorolják:

a) a H.-okban elismert vallásfelekezetek egyházi személyei és a zárdafőnökök, a délszláv akadémia rendes tagjai, tényleges szolgálatban, rendelkezési állományban levő vagy nyugalmazott közös magyar-horvát (állami), országos, városi és községi tisztviselők, más alkalmazottakat és hivatalnokokat ide nem számítva, nyugalmazott katonatisztek és tisztviselők, ügyvédek, királyi közjegyzők, bármilyen kar tudorai, mindazok, akik az egyetemmel egyenrangú tanintézettől diplomát nyertek, sebészek, gyógyszerészek, okleveles mérnökök, tengerészkapitányok, az autonom vallásfelekezeti nyilvános középiskolák és tanítóképezdék tanárai, a polgári iskolák és nyilvános népiskolák tanítói, végre mindazok, akik sikeresen letették az érettségit, illetőleg a zárvizsgát valamely gimnáziumban, reálgimnáziumban, reál-, tengerészeti, felsőbb kereskedelmi, építészeti vagy tanítóképző iskolában, azonfelül azok, akik sikerrel elvégezték a tengerészeti akadémia, a hadi felsőbb reáliskola v. hadapródiskola legfelsőbb osztályát;

b) mindazok, akik legalább 10 korona egyenes adót fizetnek; Buccari, Zengg, Karlobag, Goszpics, Otocsacz, Ogulin és Sušak kerületekben pedig azok, akik legalább 6 korona egyenes adót fizetnek;

c) a házközösségben, mely legalább 10, illetve legalább 6 korona egyenes adót fizet, a választás joga a házközösség házigazdáját illeti. Ha az ilyen házközösségben nő a házigazda, a választói jog a házközösség legidősebb férfitagját illeti.

II. Minden más helyen a választás jogát gyakorolják:

a) mindazok, akik az I. *a)* alatt soroltattak föl;

b) mindazok, akik horvát-szlavon területen fekvő ingatlan után legalább 15 korona egyenes adót, illetve Karlobag, Goszpics, Gracsacz, Szrb, Udbina, Perusics, Otocsacz, Brlog, Korenicza, Zengg, Ogulin, Plaski, Szlunj, Vojnics, Szelce, Buccari, Delnice és Vrbovszko kerületekben 6 korona egyenes adót fizetnek;

c) a házközösségben, mely legalább 15, illetve az előző pontban említett választókerületekben legalább 6 korona egyenes adót fizet, a választás joga a házközösség házigazdáját illeti. Ha az ilyen házközösségben nő a házigazda, a választói jog a házközösség legidősebb férftagját illeti.

d) iparosok, kereskedők, hajótulajdonosok, folyóiratok felelős szerkesztői, gazdasági vagy erdészeti tisztviselők, a pénzintézetek, gyárak, kereskedelmi üzletek tisztviselői, akik legalább 15, illetve a *II. b)* alatt említett helyeken 6 K egyenes adót fizetnek.

Az egyenes adóba beszámítják: a földadót, házadót, tőkekamat- és járadékadót, ált. kereseti és jövedelmi adót, a kereseti adót, általános jöv. pótadót és bányaadót.

A bán az országgyűlésen személyesen, vagy helyettese által megjelenhet, valamint kötelessége az interpellációkra felelni, a kért felvilágosításokat megadni, de szavazati joggal csak akkor bir, ha az országgyűlésnek egyéb czímen

tagja. Az országgyűlés belső szervezetét részint a törvény, részint az erre támaszkodó házszabályok határozzák meg. Elnökét és alelnökét az egész 5 évi időtartamra, a háznagyot, jegyzőket pedig évenként választja. A tárgyalásokat az állandó vagy az esetről-esetre alakult bizottságok készítik elő. A tanácskozás a törvényjavaslat általános tárgyalásával veszi kezdetét, ezt követi a részletes tárgyalás és befejezi a harmadszori felolvasás, mely alkalommal már vitának nincs helye. Az országgyűlés minden tagja a mentelmi jog oltalma alatt áll. Az országgyűlésnek, mint a külön országos törvényhozás egyik elemének, hatáskörébe tartoznak: a már említett autonom ügyekre a törvényalkotás joga; továbbá saját közjogi szervezetének, autonom alkotmányának szabályozása; az országos kormány ellenőrzése, esetleg felelősségre vonása; az autonom költségvetésnek megállapítása; a zárszámadások megvizsgálása; az országgyűlési tisztviselők választása, házszabályok szerkesztése, a magyar országgyűlésre küldendő követek választása és a társországok területén fekvő állami földbirtokok eladásánál a határozás.

Az országos kormány és végrehajtás köre tágabb, mint a törvényhozásé. Az 1868. XXX. t.-c. szerint kihat a belügyekre, vallás- és közoktatási ügyekre és az igazságügyre, vagyis mindazon ügyekre, melyek a közös (m. kir.) miniszteri kormánynak fentartva nincsenek és e törvény 10. §-a megjegyzi: az iparügy rendezését a házaló kereskedéssel és a nem közkereseti egyesületek ügyében, az idegenek fölött gyakorlandó rendőrséget, az állampolgárságot és a honosítás ügyeit illetőleg a törvényhozás a közös országgyűlésen történik, de a végrehajtás Horvát-Szlavonországnak tartatik fenn. Továbbá a tengerészeti, bánya-, kereskedelmi és váltójog szintén a közös törvényhozás alá tartozik. Az autonom kormányzás feje a király, ki azt az alkotmányilag szervezett hatóságok által gyakorolja. A központi kormány székhelye Zágráb és élén a miniszterelnök előterjesztésére és ellenjegyzésével kinevezett bán (l. o.) áll. Az országos kormány az autonomiához tartozó főügyágaknak megfelelően 3 osztályra: *belügyi* (ide tartozik a társországok pénzügyi kezelése is), *vallás- és közoktatási* és *igazságügyi* osztályra válik. Hatáskörüket az 1869. horvát II. t.-c. szabályozza. L. a *Bán* cikket, hol a *báni tábla* is ismertetve van.

A társországok közigazgatásának közép- és alsó fokú hatóságai, mint a központi kormánynak közvetlenül vagy közvetve alárendeltek: a megyei és városi törvényhatóságok, továbbá a városok és községek. Hatáskörükbe tartozik az állami és országos igazgatás közvetítése, önkormányzat gyakorlása, szabályrendeletek alkotása; továbbá gyűléseikben más közérdekű ügyekkel is foglalkozhatnak, határozataikat egymással közölhetik, a központi kormányhoz, kérvény alakjában az országgyűléshez felterjeszthetik, de e felterjesztésnek felfüggesztő hatása nincsen. A megyei törvényhatóság jogait első sorban közgyűlése által gyakorolja, mely felerészben a megye területén legtöbb adót fizetőkből, felerészben választottakból alakul. A közgyűlésnek hivatalból tagjai még: a főispán, mint elnök, az alispán, titkár, mérnök, orvos, tanfelügyelő, állatorvos és járási főnök. A megyei törvényhatóság élén a király által kinevezett főispán áll. Ő az országos kormány megbizottja és képviselője, mint ilyen felügyel a megyei közigazgatásra és önkormányzatra. A megye központi tisztviselői: az alispán, mint első tisztviselő, titkár, fogalmazók, főerdész, főmérnök, tanfelügyelő, főorvos, állatorvos; járási tisztviselők a járási főnök, segédek és gyakornokok. A megyei tisztviselők és egyéb alkalmazottak állásukat kinevezés alapján nyerik. Az alispánt a felség, a többi tisztviselőket a bán, a segéd- és szolgaszemélyzetet a főispán nevezi ki. A megyékben az 1886 február 5-iki törvény közigazgatási bizottságot szervezett, igen jelentékeny hatáskörrel a közigazgatásra, valamint eljár bizonyos fegyelmi ügyekben és felebbezési fórum. Tagjai a főispán, mint elnök és rendesen 6 tisztviselő: alispán, főorvos, főmérnök, főerdész, tanfelügyelő, gazdasági előadó és adóügyekben még az adófelügyelő, valamint a közgyűlés által választott 6 tag. Városi törvényhatóság négy van: Zágráb, Eszék, Varasd, Zimony. A tisztviselők úgy, mint a közgyűlés összes tagjai, választatnak. A *községek* kétfélék: 1. közigazgatási (politikai) és 2. adóközségek. Hatáskörük a felsőbb igazgatás közvetítése és az önkormányzat. A községi képviselet tagjainak száma 12—24 között váltakozik, a megye által meghatározva, tekintettel a községi népesség számára és műveltségére.

Katonai ügyek. Egész H. a zágrábi cs. és kir. 13. hadtest- és a m. kir. horv.-szlav. VI. honvédkerületi parancsnokság területéhez tartozik. Van 7 közös hadseregbeli gyalog-, 1 huszár-, 1 dzsidás-, 3 tábori tüzér-, 1 tábori tarackezred, 1 nehéz tarackosztály, 1 árkász zászlóalj és 1 vonatosztály, 2 hadapródiskola (Károlyváros, Kamenica.). A honvédgyalogezredek száma 4: Zágráb (25), Károlyváros (26), Sziszek (27) és Eszék (28). Varasdon van 1 honvéd-huszárezred, Zágrábban honv. tábori ágyúsosztály. Hadkiegészítő parancsnokság van 7: Zágráb, Károlyváros, Sziszek, Eszék (honv.) és Belovár, Otocsacz, Pétervárad, Zágráb, Károlyváros, Eszék (közös). A honvédség hivatalos nyelve H.-ban a horvát. Vegyes felülvizsgáló bizottságok székhelyei: Zágráb, Károlyváros, Eszék, Pétervárad. Csendőrségi ügyekben H. a m. kir. horv.-szlav. csendőrparancsnokság területét képezi, melynek törzsállomása Zágráb; alája van rendelve 5 szárny- és 13 szakaszparancsnokság.

H. közigazgatási beosztása jelenleg a következő:

	Törvhat. joggal felruházott városok	Egyéb városok	Járások	Polit. községek egy	Polit. községek több adóközségből	Az egy adóközségből álló polit. községekhez tartozó helységek	A több
Belovár-Körös	—	3	8	6	38	32	793
Lika-Korbava	—	1	9	1	30	12	1,028
Modrus-Fiume	—	1	8	11	44	150	1,171
Pozsega	—	2	6	12	56	25	575
Szerém	1	3	10	99	53	179	216
Varasd	1	—	8	8	37	30	775
Verőcze	1	—	6	11	45	84	634
Zágráb	1	3	15	9	85	44	1,435
Összesen ...	4	13	70	152	388	556	6,627

Története.

H. mai területén a Kr. e. századokban kelta-illir eredetü népek laktak. A nyugat-római birodalom bukása után e terület a keleti gótok kezébe került (489), majd Justinianus császár a kelet-római birodalomhoz csatolta (535—37). A VI. sz. második felében a Duna-Tisza mellékét az avarok foglalván el, Heraklius császár birodalma határainak védelme végett 630 körül helyet enged az északi hazájukból délre vándorló horvátoknak, akik a Dráva-Száva mellékén s az ettől dél-nyugatra eső területen végleg megtelepedtek.

A horvátok ősi hazája a Kárpátoktól E.-ra feküdt s Fehér-Horvátország volt a neve. A *horvát* név (horvátul: Hrvat) az ó-szláv «chărv» gyökből ered, melynek jelentése a. m. védelmezni, megőrizni; tehát Hrvat a. m. védelmező. Vándorlásuk ősi hazájukból D. felé majdnem száz évig tartott, mígnem mai hazájukban megtelepedtek. Kisebb-nagyobb törzseik nem alkottak egy államot. Csak a IX. század első felében történnek az első maradandó sikerű kisérletek az államalakításra. 840 körül tünik fel az első fejedelem a Kulpától D.-re: *Mojslav*, akitől számítva a többnyire Tinninben (Knin) székelő hercegek, majd királyok sora meg nem szünik 1091-ig.

Emez első államalakulások idején jelennek meg a honfoglaló magyarok, akik hatalmukat e területen is éreztették s a korábbi államalakítási kisérleteknek véget vetettek. Első királyaink hatalma a Dráva-Száva közére, sőt részben a szávántúli vidékre is kiterjedt s így a horvátok államalakítási törekvései eme hosszú idő alatt a Száván és Kulpántúli területre és a tenger mellékére szorítkoztak. Itt nem szakad meg a fejedelmek sora. Attól az időtől fogva, hogy *Tomislav* 910. fölvette a királyi címet, a XI. sz. végéig a következő királyok követték egymást a horvát királyi széken: I. *Krešimir* (936—945), *Miroslav* (945—949), *Pribina* (950—?), *Držislav* (970—1000), *Svetoslav* (1000—1009), II. *Krešimir* (1009—1035), I. *István* (1035—1058), I. *Péter Krešimir* (1058—1073), *Slaviša* (1073—1075), *Svinimir Demeter* (1076—1089) és II. *István* (1089—1090). E királyok a «horvátok és dalmátok királya» címmel éltek. Függetlenségüknek és terjeszkedésüknek egyrészt Velence, másrészt a bizánci uralom vetett gátakat. *Svinimir* (a magyar íróknál Zvoinimir) király felszabadítja magát a bizánci befolyástól és biztosítja országa számára a magyar királyok szövetségét és támogatását. 1076-ban VII. Gergely pápától királyi koronát kap. Már korábban feleségül vette I. Béla királyunk Ilona nevű leányát s vele együtt a Dráva-Száva közén való terjeszkedésre is megszerezte az alkalmat.

Halála után rövid ideig Krešimir király öccse, II. István uralkodott s ennek elhunytával kihalt a horvát nemzeti dinasztia. Egy hatalmas párt, melynek élén Svinimir özvegye, Ilona, László magyar király nővére állt, a magyar királynak ajánlotta fel a koronát. László elfogadta az ajánlatot és seregével örökség címén elfoglalta a Kulpáig érő területet. Megalapította a zágrábi püspökséget (1091), várispánságokat szervezett s horvát királlyá nem magát, hanem unokaöccsét, *Álmos* magyar királyi herceget tette meg, akinek anyja Krešimir leánya volt. Álmos 1091—1095 júl. 29-ig volt horvát király, s ez idő alatt fejetlenségbe merült az ország. E zavarok közepette a horvátok egy része *Péter* bánt választotta királlyá (II. Péter), de ez nem birta magát az egész országgal elismertetni. 1095-ben Álmos, testvérbátyja *Kálmán* magyar király javára lemondott a trónról s ekkor Kálmán Horvátországot, mint anyja után örökölt országot a magyar királysághoz csatolta s 1096—1105-ig tartó hódoltatás után ugyanezt tette Dalmáciával is.

A Dráva-Száva közét régi időkben legalább névleg kir. hercegek kormányozták, akiket egyikmásik adat Szlavonia hercegeinek is nevez. Ez a szokás fennmaradt Kálmán után is, de Horvát- és Dalmátországra kiterjesztve. 1266-ban IV. Béla hasonló nevű fia egyik oklevelében magát «Dalmácia, Horvát- és Szlavonország hercegének» nevezi; már a Habsburgok állandóan Dalmát-, Horvát- és Szlavonországok királyainak nevezik magukat. Az utolsó Árpádok alatt Szlavoniát mint külön területet kell tekintenünk s e területet Zágráb, Varasd, Körös és Zagoria vármegyék alkották. A Dráva-Száva közének K.-i vidékei Verőcze, Pozsega, Valkó és Szerém vármegyékkel magához az anyaország testéhez tartozván, nem foglaltattak bele a Szlavonia elnevezésbe.

Horvátország *területe* a XVI. sz.-ban jelentékenyebb változásokon ment át. II. Lajos 1522-ben önként engedett át öt várat sógorának, Ferdinánd osztrák hercegnek, hogy a török ellenében német zsoldosokat vessen beléjük. Ennél nagyobb károkat okoztak a török hódítások. 1526 után gyorsan terjedt a török hatalom s két évtized mulva csaknem az egész horvát terület hódoltsággá sülyedt. Amit a török meghagyott, azt a tengerpart mentén Velence igyekezett elragadni. A két folyó közéből Zágráb és Varasd városokkal együtt csak egy keskeny terület maradt keresztény kézen; a többi a pozsegai és szerémi szandzsákokat alkotta. A török uralom megszünése után a társországok viszonyai sokszorosan megváltoztak és régi mivoltukban nem is álltak többé helyre.

Dalmácia Velence kezén maradt 1797-ig, amikor rövid időre a Habsburg-házhoz került ugyan, de maguknak a dalmát rendeknek kérelme ellenére nem csatoltatott vissza Magyarországhoz. Dalmácia ma is az osztrák birodalmi tanácsban van képviselve. Horvátország egy része Bihácscsal együtt Boszniába kebelezve, továbbra is török kézen maradt. A felszabadított terület jelentéktelen kivétellel katonai uralom alá jutott. Csupán Zengg és Fiume-Modrus vármegye képviselték a polgári Horvátországot; többi területét a katonai határőrvidéknek 1739. szervezett ezredei foglalták el. Szlavonia és a négy keleti vármegye megmentette területét; de a visszafoglalás után Szlavonia a megfogyott, csaknem semmivé olvadt Horvátország nevét kezdi felvenni. A viszonyokkal ismeretlen idegen katonai hatóságok kezdték s csakhamar átvette s közhasználatra juttatta a bécsi kormány. Utóbb országgyüléseink is engednek a közszokásnak s az 1790-iki országgyülés óta csak emléke maradt meg a régi név régi használatának. A mily mértékben szorult ki Szlavonia neve a társországok területéről, annyira növekedett a

horvátok és a bécsi kormány részéről a törekvés, hogy e névnek új területet keressenek. A négy keleti vmegye: Pozsega, Verőcze, Valkó és Szerém, noha közvetlenül az anyaországhoz tartoztak, gyakran állottak a bánok kormánya alatt régebben is és nem voltak hijával a tartományi különállás hagyományainak. Midőn Mária Terézia 1746. évi rendeletével e négy vmegye területéből kihasította a bródi, gradiskai és péterváradi határőrvidéket, a megmaradt részt — Valkó eltörlésével — három vármegyére osztotta és ezeket a bán hatósága alá adta. Ettől kezdve száz éven át folyik ugyan a küzdelem a magyar országgyűlések és a bécsi kormány törekvései közt e három vármegye hovatartozása felől; de már mind a két fél egyaránt Szlavoniának nevezi a három megye területét. És szokássá vált, hogy a három említett vármegye a magyar vármegyék módjára adózott, követeket küldött a magyar országgyűlésekre s fogadta a helytartótanács intézkedéseit, de követeit elküldte a zágrábi tartománygyűlésre is, a báni kormány alatt állt s a horvát törvénykezéssel élt.

A népek öntudatra ébredése és a francia forradalom nyomában fakadt politikai aspirációk a bécsi kongresszus után egy időre elfojtattak ugyan, de annál követelőbben és szenvedélyesebben nyilatkoztak meg az abszolut kormányrendszer fékeinek lehulladozásával. Igy történt ez H.-ban is, melynek vezetői minden délszlávok politikai egyesítésére törekedtek. Az illirizmus az egyesített délszlávok független királyságáról álmodott. Igy jutott összeütközésbe Horvátország a magyar királysággal is. Az illirizmus, hogy célját könnyebben és gyorsabban elérhesse, a bécsi kormánnyal szövetkezett s ennek Magyarország ellen intézett támadásában éppen H. szolgáltatta Jellacsics bán vezérlete alatt az előhadat s mindvégig a magyar ügy ellen küzdött a szabadságharcban; de ennek gyászos vége után nem diadal, hanem a csalódás jutott osztályrészeül. A régi Horvátország és Szlavonia polgári kormányzás alatt álló részei Pozsegával, Verőczével, Fiuméval és a Muraközzel együtt abszolut kormány alatt mint külön korona-tartomány szerveztettek ugyan, de a határőrvidék nem kapcsoltatott vissza, Dalmácia közjogi különállása nem szünt meg, Zengg katonai igazgatás alá, Szerém pedig a szerb vajdasághoz került.

Az alkotmány helyreállítása után létrejött a kiegyezés a magyar királyság és Horvátország között is (1868. XXX. t.-c.). A kiegyezési törvény értelmében Horvát-, Szlavon- és Dalmátországok területéhez tartozónak ismertetett el az osztrák uralom alatt alkotott Fiume vmegye, Fiume város és kerülete kivételével, vminț Zágráb, Varasd, Körös, Pozsega, Verőcze és Szerém vármegyék, a határőrezredek a tengertől a Dunáig és végül Dalmácia. Nem számíttatott oda Fiume és a Muraköz, amely visszaadatott Zala vármegyének. Dalmáciára nézve fenntartatott a magyar korona joga s mivel a dalmátok 1861. visszautasították az egyesülést, kimondatott, hogy Dalmácia képviselői is meghallgatandók a visszacsatolás feltételeire nézve.

A *magyar-horvát kiegyezéssel* kezdődik H. modern alkotmányos élete. A kiegyezés előkészítésével *Rauch* Levin báró báni helynök bizatott meg, aki az 1867 okt. 20-iki királyi rendeleten nyugvó választási renddel megteremtette a magyar-barát többséget. A horvát országgyűlésbe túlnyomó többségben az ú. n. *unionisták* kerültek be. A horvát országgyűlés részéről kiküldött regnikoláris bizottság teljesen az unionizmus híveiből alakult meg. 1868 jan. 30-án a magyar és a horvát regnikoláris bizottságok a kiegyezés előmunkálataival elkészültek. A későbbi 1868. XXX. t.-c. tervezetét a magyar és a horvát országgyűlés is elfogadván, a király 1868 nov. 8-án szentesítette.

A kiegyezés létrehozása után 1868 dec. 8-án *Rauch* báni helynök bánná s egyidejüleg *Bedekovich* Kálmán első horvát miniszterré neveztetett ki. A bécsi horvát udvari kancelláriát 1869 jan. 31-én feloszlattatott s működési köre a Pesten felállított horvát minisztériumra szállott át. Rauchnak az volt a feladata, hogy az új közjogi helyzetet elismertesse és megszilárditsa. E törekvése a horvát ellenzéki pártok részéről heves ellenállásra talált. Az izgatások megfékezésére ekkor meghozták az 1870. XIV. t.-cikket, mely a kiegyezési törvény elleni izgatást «felségárulásnak» bélyegzi. Az ellenzéki politikusok üldözése azonban a bán bukásával végződött (1871). Ez év jan. 26-án a király *Bedekovich* Kálmánt nevezte ki bánná, horvát miniszterré pedig gr. *Pejacsevich* Pétert. Jún. 8-án királyi leirattal a polgári H.-hoz csatoltattak: Belovár, Zengg és Sziszek határőrvidéki városok és a varasdi határőrvidék, melyből Belovár megye lett. A Bedekovich által megejtett választásokon az unionista-párt kisebbségben maradt, mire 1871 jan. 29-én az országgyűlést királyi kézirattal feloszlatták, Bedekovich pedig 1872 febr. 12-én lemondott. Báni helynökké *Vakanović* Antal lett. Az új választásoknál ismét az ellenzéki párt kapott többséget, mire a báni helynök behívta az országgyűlésre az összes virilistákat (47), kik unionisták voltak. Az igy megalkotott többség választotta a kiegyezési törvény revizióját előkészítő regnikoláris bizottságot, amely 1873 aug. 29-én terjesztette be az 1868. XXX. (horv. I.) t.-c. revíziójára vonatkozó törvényjavaslatot, amelyet szept. 5-én nagy szótöbbséggel elfogadtak s nov. 30-án szentesítettek is.

A kiegyezési törvény revíziója után 1873 szept. 20-án *Mažuranić* Iván, volt horvát kancellár lett bánná. Mažuranić bán a közigazgatás, közoktatás- és igazságügy terén sok üdvös reformot vitt keresztül. 1874-ben nyilik meg a zágrábi egyetem, bevezetik az ált. tankötelezettséget, 1875. létesül az orsz. stat. hivatal, 1876. szervezik az orsz. közegészségügyi tanácsot, felállítják a stenjeveci orsz. elmegyógyintézetet, valamint a zágrábi és a lepoglavai fegyintézeteket; 1874. megalkotják a sajtótörvényt és szervezik az esküdtbíróságokat. Politikailag fontos az 1874 jan. 10-én kelt törvény, amely a bánnak vád alá helyezését szabályozza.

1878-ban a kiegyezési törvény értelmében 10 évre megújitandó volt a magyar-horvát pénzügyi egyezmény; a horvát regnikoláris bizottság azonban a magyar bizottsággal nem tudott megegyezni. A tárgyalások teljes egy évig folytak, mivel azonban a horvát álláspont nem tudott érvényre jutni,

Mažuranić 1880 elején lemondott. A bánságban *Pejacsevich* László gróf követte, kinek sikerült az új pénzügyi egyezményt 1880 nov. 27-én elfogadtatni. Az 1881 július 15-én kelt királyi leirat a határőrvidéket H. területével egyesítette. A zágrábi katonai parancsnokság, mint a határőrvidék legfőbb közigazgatási hatósága, 1881 aug. 1. megszűnt.

Az egyesítéssel a horvátországi viszonyok nyugodt fejlődése következett volna be, ha azt meg nem zavarja az 1883. kitört ú. n. címerlázadás. Szapáry akkori pénzügyminiszter rendeletére a pénzügyigazgató levétette a pénzügyi hatóságok épületeiről a horvát feliratú címtáblákat s helyükbe magyar és horvát nyelvű felirattal ellátott címtáblákat helyeztetett. Ez az egész országban nagy forrongást idézett elő. Több helyen erőszakkal távolították el a kétnyelvű címtáblákat s mikor a magyar minisztertanács azok visszahelyezését határozta el, Pejacsevich bán e határozatot a kiegyezési törvény 57. §-ába ütközőnek ismervén el, benyujtotta lemondását, amely szept. 4. elfogadtatott. Az állam tekintélyén esett sérelmet helyrehozandó, Tisza Kálmán miniszterelnök H.-ban felfüggesztette az alkotmányt s javaslatára a király 1883 szept. 4. kinevezte *Ramberg* Hermann tábornokot H.-i királyi biztossá. A kir. biztos szept. 7. katonai karhatalommal visszahelyeztette a kétnyelvű címtáblákat, amelyek helyére utóbb az ú. n. vakcímerek kerültek. A királyi biztosság tartama alatt lassan helyreállott az országban a nyugalom. Gondoskodni kellett tehát az alkotmányosság helyreállításáról. Ez 1883 dec. 1. meg is történt, *Khuen-Héderváry* Károly grófnak, Győr vmegye főispánjának horvát bánná történt kinevezetésével.

Khuen-Héderváry tiszta és határozott misszióval vette át H. kormányzását. A zilált politikai viszonyok mellett felette nehéz feladatok előtt állott. Mindenekelőtt erős és őszinte unionista párt alakításához fogott. Megalapítója a horvát *nemzeti pártnak*, amelynek nemcsak vezére, hanem mindenkori irányítója is volt. Az 1884., 1887., 1892., 1897. és 1901. megejtett választásokon ez a párt mindig óriási többséget nyert s ennek a pártnak a támogatásával hajthatta végre Khuen horvátországi politikai, kulturális és gazdasági terveit. Húsz évi bánsága alatt a horvát országgyűlés munkaképessége biztosítva volt, a közéletben az unionizmus mély gyökeret vert s H. kulturális és gazdasági érdekei méltányos kielégítést nyertek. 1903 júl. 4. magyar miniszterelnökké neveztetvén ki, helyére *Pejacsevich* Tivadar gróf került. Az akkori magyarországi politikai viszonyok H.-ban is éreztették hatásukat. Az 1906 máj. 3., 4. és 5. megtartott választásokon az addig 20 éven át uralmon volt nemzeti párt kisebbségben maradt az ellenzékkel szemben. Erre következett a párt teljes feloszlása.

Az unionista nemzeti párt összeroppanása után H.-ban a *horvát-szerb koalició* került egy időre uralomra. *Pejacsevich* bán az osztályfőnöki állásokat a koalició embereivel töltötte be. A koalició politikai hitvallása a *Supilo* Ferenc által kezdeményezett *fiumei rezolucióban* nyert kifejezést, melynek lényege az, hogy a horvát ellenzék a magyar ellenzéket nemzeti ellenállásában az elérendő jogok megosztása ellenében támogatni fogja. A horvát-szerb koalició többségre jutásával a horvát politikai körökben csakugyan magyarbarát politikai irány kezdett tért hódítani, de e folyamatot megakasztotta az 1907 máj. havában *Kossuth* Ferenc kereskedelemügyi miniszter által benyujtott ú. n. vasutas-pragmatika, amelyben a magyar nyelv hivatalos nyelvként lett törvénybe iktatva a horvátországi vasutakon. Ebben a horvátok az 1868. XXX. t.-c. 57. §-ának súlyos megsértését látván, megindult a magyar országgyűlésen a hirhedt horvát obstrukció, amely csak a házszabályok legszigorúbb kezelésével volt letörhető. A horvát kormány, nem akarván e sérelemért a felelősséget vállalni, a bánnal együtt 1907 jún. 26. lemondott. A magyar kormánynak s a következő bánoknak törekvése arra irányult, hogy a koalició szétrobbantásával felélesszék a volt nemzeti pártot. Erre vállalkozott az 1907 jún. 26. kinevezett *Rakodczay* Sándor bán, aki programmja számára kapott is bizonyos engedményeket a magyar kormánytól, de párthíveket szerezni nem tudott. Az 1907 dec. 12. megnyílt horvát országgyűlésen szóhoz sem juthatott, mire az országgyűlés királyi kézirattal feloszlattatott. Az unionista többség megalakítására utána *Rauch* Pál báró bán vállalkozott, de az 1908 febr. 27., 28-án megejtett választásokon Rauch *alkotmánypártja* alig kapott mandátumot. Rauch bánsága alatt folyt a horvátországi szerb önálló párt ellen a felségárulási per, melynek célja az volt, hogy a szerbek a koalicióból elpártoljanak s az egész koalició kompromittáltassék. A zágrábi törvényszék által hozott ítéletet a hétszemélyes tábla megsemmisítette, a tervezett újrafelvétel pedig végleg elmaradt. Rauch ellen akkora volt az ellenszenv, hogy az 1908 márc. 12-ére összehívott országgyűlés hallatlan botrányok színhelye volt s nyomban el is napoltatott. 1910 febr. 5. Rauch távozott a báni székről s ugyanakkor *Tomasich* Miklós neveztetett ki bánná, aki szintén unionista többségi párt alakításán fáradozott. De az általa szervezett *nemzeti haladó párt* szintén nem kapott híveket. 1910 márc. 18-ára összehivatott az 1908 márc. 12. elnapolt országgyűlés. A május 20-iki ülésen elfogadták az új választójogi törvényt, melynek következtében a választók száma 45,000-ről 220,000-re emelkedett. Tomasich pártalakítási kisérletei is meddők maradván, az országgyűlés 1910 nov. 22. feloszlattatott. Azóta a horvát országgyűlés tevékenysége szünetelt. Tomasich belátván törekvései sikertelenségét, 1912 jan. 19. lemondott.

Utána *Cuvaj* Ede lett bán, majd 1912 márc. 31-től kezdve királyi biztos. 1912 dec. végén Cuvaj hosszabb szabadságra ment, az országos kormány ügyeit pedig 1913 júl. végéig *Unkelhäusser* Károly belügyi osztályfőnök vezette. Cuvajnak 1913 júl. 21. történt felmentésével egyidejüleg horvát királyi biztossá *Skerlecz* Iván báró neveztetett ki azzal a misszióval, hogy a normális viszonyok helyreállításán munkálkodjék.

Az alkotmányos rend helyreállításának első követelménye volt a királyi biztosság megszüntetése és a horvát országgyűlés összehívása. Ezért a

király november 27-én kinevezte *Skerlecz* bárót horvát bánná, aki még aznap hatályon kívül helyezte Cuvajnak az előzetes cenzura bevezetése és a gyülekezési jog korlátozása tárgyában kiadott rendeleteit. A horvát országgyűlés munkaképessé tétele érdekében Skerlecz a magyar kormánnyal egyetértőleg a magyar-horvát kiegyezés alapján álló pártokat a kibontakozás munkájára megnyerte azzal, hogy biztosította a vasúti pragmatika nyelvi rendelkezéseinek az új törvényben való mellőzését, a helységnevekről szóló horvát törvény végrehajtását és a horvát erdészeti akadémián nyert képesítésnek az állami szolgálatban való elismerését. Ennek ellenében a többségi pártok az 1913 végén lejáró magyar-horvát pénzügyi egyezményt fogják másfél évre meghosszabbítani. E megállapodások alapján Skerlecz báró dec. 2-án kiadta a helységnevekről szóló 1907. évi április 24-iki törvény végrehajtási rendeletét s ugyanakkor kiírta az általános választásokat, biztosítva azok tisztaságát s a kormány részéről minden befolyástól való mentességét. A dec. 16-án megtartott általános s a 17-én megejtett pótválasztásokból a kiegyezés alapján álló horvát-szerb koalició a pártonkivüli unionistákkal együtt túlnyomó többségben került ki. Hozzájuk számítva az országgyűlésen szavazati joggal biró virilistákat, a horvát országgyűlés munkaképessé tétele teljesen sikerült. Az összeülő országgyűlés első teendője a pénzügyi egyezmény meghosszabbítása, azután hivatva van sok függőben maradt törvényt letárgyalni.

Irodalom. Földrajzi: Matković Péter: Kroatien-Slavonien nach seinen physischen u. geistigen Verhältnissen, Agram 1873; Zoričić M.: Statistische Skizze des Königreichs Kroatien und Slavonien, u. o. 1885; Krauss F.; Kroatien und Slavonien, Wien 1888; Gyurkovics, Die vereinigten Königreiche Kroatien und Slavonien, u. o. 1881; Weisbach, Die Serbokroaten der adriatischen Küstenländer, Berlin 1881; Suman Josef, Die Slowenen, Teschen 1881; Staré Josef, Die Kroaten, u. o. 1881; Wessely, Das Karstgebirge Militärkroatiens und seine Rettung, Agram 1877; Peyer und Brindl, Die Melioration der Saveniederungen, u. o. 1878; Hunfalvy János, Egyetemes földrajz, II. kötet, 378—458. lap; ugyanaz, A magyar birodalom természeti viszonyainak leirása, 3 köt., Pest 1863—1867; Abel Lukšić, Hartmanns illustrierter Führer von Agram und Kroatien-Slavonien, Zágráb 1892; Krausz, Die vereinigten Königreiche Kroatien und Slavonien, Wien 1889; Az Osztrák-magyar monarchia irásban és képben, 24. köt.; Weisbach, Die Serbokroaten der adriatischen Küstenländer, Berlin 1881; Diener, Die Stellung der kroatisch-slavonischen Inselgebirge zu den Alpen und das Dinarische Gebirgssystem, Wien 1902. Statisztikai forrásmunkák a m. kir. központi és a zágrábi királyi országos statisztikai hivatal kiadványai, továbbá a Magyar Statisztikai Évkönyv.

Történelmi: Szalay L., A horvát kérdéshez; Palugyai, A kapcsolt részek; Paur I., A horvát nemzet viszonyai az Árpádokhoz; Engel, Gesch. v. Dalmatien; Pesty Fr., Eltünt régi vármegyék; A várispánságok története; Száz levél; Korbuli, A báni méltóság; Hampel, ugyanarról; Kukuljevics, Jura Regni Croatiae; Rački, a délszláv akad. kiadásában megjelenő: Monumenta historiam Slavorum meridionalium spectantia; Die Vertheidigung des kroat. Staatsrechts, Wien 1861; Über das Verhältniss Fiumes zu Ungarn, u.o. 1867; Schwicker, Die Entstehung der österr. Militärgrenze, Teschen 1883; B. Jeszenszky Béla, A társországok közjogi viszonya a magyar államhoz, 1889; Smičiklas T., Poviest hrvatska; Ljubić S., Poviest hrvatska; Tkalčić J., Povjest hrvatska; Kerchelich, Notitiae praeliminares; Bojničić-Klaić, Slovenien im XII—XIII. Jahrh.; Smičiklas T., Oslobodjenje Slavonije; Polić M., Parlamentarna povjest Hrvatske; Klaić V., Povjest Hrvata; Šišić F., Hrvatska Povjest; Horvat R., Najnovije Doba Hrvatske Povjesti; Tomašić, Pacta conventa, 1910; Karácsonyi János, A horvát történetirás zátonyai, Századok 1912; u. a., Tomašić könyve a horvát királyság államjogáról, Századok 1910.

Horvát-szlavonországi protestánsok. A vallási újítások korán behatoltak Horvát-Szlavonországba. A középkor utolsó századaiban Franciaés É.-Olaszországban különböző nevű eretnek s reformáló felekezetek keletkeztek, mint pl. a katarusok, valdensek felekezetei, melyeknek terjeszkedési iránya rendesen Lombardia, Velence, Dalmácia s innen Horvátország felé haladt; másrészt a keleti császárok által időnként üldözött keleti eretnekek, mint a pauliciánusok, bogomilek stb. Tráciából, Bulgáriából legtöbbször Magyarország déli tartományaiba, Szlavoniába s környékére menekültek. Az 1687-iki országgyűlés kimondta, hogy ez országokban a protestánsok sem földbirtokot nem szerezhetnek, sem polgárjogot nem élvezhetnek. II. József türelmi rendelete következtében a szomszédos vármegyékből bevándorolt református jobbágyokból, avagy a különböző országokból bevándorolt német lutheránus iparosokból és kereskedőkből alakultak kálvinista és lutheránus gyülekezetek. Az 1790—91-iki országgyűlés úgy intézkedett, hogy amely protestáns gyülekezetek ekkor már megalakultak, azok tovább is megmaradhatnak, de újabbak nem keletkezhetnek. Az 1860 okt. császári nyilt parancs ismét teljes vallásszabadságot biztosított ezen országokban is a protestánsoknak. A Horvátországban levő református egyházak és missziói telepek a dunántúli, a Szlavoniában levők a dunamelléki, az evangélikus egyházak pedig a bányakerületi evangélikus egyházkerületek kötelékébe s fenhatósága alá tartoznak. Az ezen két országban lakó ágostai evangélikusok száma 33,759; a reformátusok száma 17,948. A horvát-szlavonországi ágostai és helvét hitvallású egyházak viszonyait az 1898 máj. 7-én kelt horvát autonom törvény rendezi.

Horvát-Szlavon Országos Jelzálogbank (horvátul: *Hrvatsko-slavonska zemaljska hipotekarna Banka*, németül: *Kroatisch-Slavonische Landes Hypoteken Bank*), 1892. alakult 6 millió K alaptőkével a Magyar Jelzáloghitelbank, a Leszámitoló és Pénzváltó Bank és a Bécsi Unionbank közreműködésével a horvát országos kormány felügyelete alatt. 1911-ben a Horvát-Szlavon Országos Takarékpénztárral való egyesüléskor alaptőkéje 9 millió K-ra emeltetett. A $4^1/_2$ és $4^0/_0$-os záloglevelekre és kölcsönkötvényekre törlesztéses jelzálogkölcsönöket és községi kölcsönöket folyósít, melyek összértéke 1911 végéig a 110 milliót meghaladta.

Horvátzsidány, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 1051 horvát és magyar lak., u. p. és u. t. Csepreg.

Horwich (ejtsd: horridzs), város Lancashire angol countyban, (1911) 16,286 lak., pamutiparral, kőszénbányászattal. Közelében van Liverpool vízvezetékének egyik gyüjtőmedencéje.

Hory *Farkas*, ref. lelkész és iró, szül. Kótajban 1813 okt. 31., megh. Gyerőmonostoron 1872 okt. 22. A gyerőmonostori ref. egyházközség 1840. választotta meg papjának. Az ötvenes években jelent meg egy kötet költeménye; egyházmegyéje főjegyzőnek választotta meg. Ugyanez időben irta három izben pályadíjat nyert népdalait és szintén pályadíjat nyert balladáit. — Fia, *H. Béla*, iró, szül. Gyerőmonostoron 1846 jún. 1.,

megh. 1909 dec. 20. Ref. egyházmegyei gondnok és Kolozs vármegye árvaszékének elnöke volt. Két kötet irodalmi műve jelent meg: *A nagy napok* és *Ilonka könyve*. Irt számos tárcát s néhány szindarabot. Tagja és egyik szervezője volt az Erdélyi irodalmi társaságnak. — H. Farkas leánya *H. Etelka*, l. *Gyarmathy Zsigáné*.

Horzsakő vagy *habkő* (ném. *Bimsstein*, lat. *pumex*), a vulkáni üvegeknek likacsos módosulata. Többnyire szálas-rostos szerkezetü; az egyes rostok telve vannak légbuborékokkal vagy légcsatornákkal. A likacsok, csövek és üregek térfogata sokkal nagyobb, mint az üvegfalazaté, ennek következtében a H. a vizen úszik, de porrátörve alámerül, mert az üveg fajsúlya 2·3—2·5. A likacsok és csatornák az üveg megmerevedése alkalmával jönnek létre, amidőn a lávából a vizgőz és a gázok elszabadulnak; sokszor a láva az elszabaduló gázok révén finom szálakká húzódik ki, amelyek belül üresek vagyis csövesek és a H.-nek selymes fényt kölcsönöznek. A H. többnyire fehér, szürke, ritkán barna vagy fekete. Mesterségesen is elő lehet állítani H.-szerü kőzetet, ha az izzó salakon vizgőzt fujtatunk keresztül. Különösen a riolit- és dácit-, ritkábban trachit-kőzetekből keletkezik. Az obszidián- és perlitlávaáramoknak felső része gyakran H.-ves szövetet mutat; mégis sokkal gyakoribb a H. a vulkánokból kiszóródott törmelékben; ilyenek az apróbb kerek törmelékdarabok, az ú. n. H.-lapillik; ez utóbbiaknak rétegei gyakran tekintélyes területeket foglalnak el, igy pl. nálunk a Mátra és Bükk déli lejtőjén, a Hegyaljában, még Budapest altalajában is megtaláljuk a dácitnak H. tufáját. Hazánkon kivül tekintélyes területet foglal el a H. a Lipári szigeteken, az Eifel hegységben, Mexikóban. A Krakatau erupciója alkalmával a H. több méter vastagságban rengeteg területen borította be a tenger felületét. A H.-vet csiszolásra használják v. darabosan v. porrá törve; finom porát a szappanba szokták belefözni. Már a rómaiak is használták a bőr simitására, a pergament vakarására, az irónád élesitésére. A mesterséges H.-vet finom kvarchomok és agyag keverékének égetése útján állitják elő.

Hosanna rabba (héber), l. *Sátoros ünnep*.

Hósármány (állat), l. *Calcarius*.

Hósaru, 25—30 cm. átmérőjü könnyü fa-abroncsok (l. az *1. ábrát*), melyeknek belseje erős

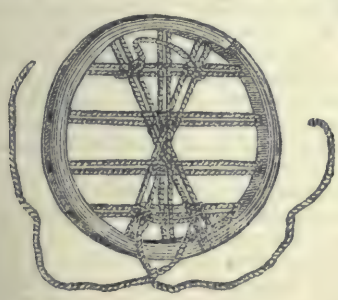

1. ábra.

zsinórból kötött hálóval van kitöltve; célja a talp felületét megnagyobbitani s túlmagas hónál a mély besüppedést megakadályozni. Az erdei munkások a H.-kat főképen a fának kézi szánon való közelitésénél a hónak letaposására és simább pálya előállitására használják. A munkás a zsinórhálóra lép és a H.-t erős zsinórral a lábához köti. A *2. ábra* tisztán táből szerkesztett H.-t mutat. A láb a széles keresztléceken áll s itt is zsinórral a sarokhoz van kötve. Hazánk némely vidékén a H.-kat még hárskéregből is készitik.

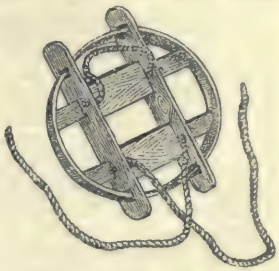

2. ábra.

Hosdát, kisk. Hunyad vm. hunyadi j.-ban, (1910) 562 magyar és oláh lakossal; u. p. és u. t. Vajdahunyad. Ezt az ős magyar és nemes községet a 18. században az első határőrezred kötelékébe sorozták s ennek folytán nagyrészt elolahosodott. V. ö. *Sólyom Fekete* Ferenc, Egy őstelep Hunyadmegyében (Hunyadmegyei tört. és rég. társ. V. évkönyve).

Hosdó, kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 480 oláh lak., u. p. Gyalár, u. t. Demsus.

Hosea, l. *Hózseás*.

Hosemann, *Theodor*, német festő, szül. Brandenburgban 1807 szept. 24., megh. 1875 okt. 15. Eleinte litográfus volt, majd Cornelius és Schadow vezetése alatt festeni kezdett. Főleg a berlini nyárspolgárok életét ábrázolta szelid humorral. Festményei és illusztrációi, ha művészetileg nem is nagyon becsesek, művelődéstörténeti értékűek. Említendő képei: Vasárnapi lovasok; A tekézés; A táncoló rehbergiek; Rehbergiek népgyülése; A homokfuvaros; Krumpli héjában; Légyott falun; Libapásztor leány; Országos vásár; Sörözők; Hatvanhat; Vándorló muzsikusok.

Hosius vagy *Osius*, cordovai püspök Spanyolországban, a korabeli keresztény világ egyik legnagyobb tekintélyü férfia, szül. 257 körül, megh. 358 körül. Nagy Konstantin és Sylvester pápa megbizásából Alexandriában 324. zsinatot tartott, hogy a húsvét megtartásának ideje körül felmerült vitákat elsimitsa s az ariáni tant kárhoztassa. A niceai (325) és a sardikai (342) zsinaton elnökölt. Az erőszakos és arianus érzelmü Constans császár H.-t hithűsége miatt Sirmiumba száműzte. Itt a méltatlan bánásmód annyira megtörte a 100 éves aggastyán erejét, hogy aláírta a 2-ik sirmiumi arianus szellemü hitvallás formáját. Halála előtt azonban visszavonta az aláirást.

Hosius, *Stanislaus*, bibornok, szül. Krakóban 1504 máj. 8., megh. Capranicában, Róma mellett 1579 aug. 5. 1549-ben kulmi, 1551. ermelandi püspök, 1561. bibornok. Tevékeny részt vett a tridenti zsinaton, Lengyelországban meghonosította a jezsuitákat s rokonszenvvel kisérte Báthory István lengyel királlyá történt megválasztatását. XIII. Gergely nagypenitenciáriussá nevezte ki. Becses hittudományi munkáit hét nyelvre fordították le. Nevezetesebbek: Confessio cath. fidei (Krakó 1553); Verae doctr. propugnatio (1558). Müveinek legjobb kiadása Kölnben jelent meg 1584.

Opera omnia címen. V. ö. Vita D. Stan. Hosii, auctore Rescio (Róma 1587); Eichhorn, H. (Mainz 1854—55).

Hosmer, *Harriet*, amerikai szobrásznő, szül. Watertownban 1830 okt. 6. Stevenson szobrász tanítványa volt Bostonban, 1852. Európába jött és Rómában Gibson tanítványa lett. Legkitünőbb szobrai: Puck; Alvó szatir; Virrasztó szatir; Szirén; Beatrice Cenci; Zenobia királynő; Benton Tamás érczszobra St. Louisban, stb.

Hósövény, l. *Hóvédőművek*.

Hospenthal, l. *Szent-Gotthárd*.

Hospes (lat., többese: *hospites*) a. m. idegen, vendég, vendégbarát; vendéglős; *pro hospite*, vendég gyanánt; *hospitalitas*, vendéglátás, barátság. *Hospites* a XII. s XIII. sz.-ban a legnagyobbrészt idegenfajú szabad telepesek megjelölése, kiknek községeiből fejlődnek ki a szabad királyi városok. L. még *Hospitálás*.

Hospitálás (lat.), az iskolai életben használt kifejezés; értelme: vendégként való részvétel a tanításon (lat. *hospes* a. m. vendég). Hospitál az igazgató az osztályokban, a tanítók egymás óráin, idegen iskolában stb. Tanítóképzőkben a H. a képzésben lényeges alkotórész; a növendékek bejárnak a gyakorló iskolába (l. o.) a tanítás megfigyelése céljából. Ugyanezt teszi a középiskolai gyakorló tanár egy ideig. Azután következik a tanításban való gyakorlás. A magyar tanítóképzőkben a tanárok kölcsönös H.-át miniszteri rendelet szabályozza.

Hospitaliták *(hospitalis)* néven a kat. egyházban oly férfi és női szerzeteseket szoktunk érteni, kik főleg a betegek és szegények ápolásával foglalkoznak s e célra a XII. sz. óta számos kórházat és szegények házát alapították. Ily H. a János- és a német lovagrend (l. o.), az irgalmas rend tagjai, továbbá mintegy 15 különféle női szerzetrend, kik közül nálunk az Erzsébet-apácák és az irgalmas nővérek a legismeretesebbek, megemlitendők még a *férfi H.* közül: a Hippolyt testvérek, Szent Antal betegápolói (l. *Antal-rendek)*, bethlehemiták (l. o.), a Szentlélekről nevezett stb.; a *női H.* közül: a németrendi nővérek, a villanovai Szent Tamásról, a Szentlélekről nevezett stb.

Hospitium (lat., franc. *hospice*). 1. Eredetileg a szerzetes kolostorok egyik épülete, mely a középkorban vendégfogadók hiányában az átutazó idegenek elszállásolására szolgált. Ez intézmény a fogadók létesülése folytán lassankint megszünt. Jelenleg H.-on lakatlan helyeken, kivált az Alpok szorosaiban emelt és a szerzetesek gondjaira bizott kisebb épületeket értenek, hol az eltévelyedettek segítségben részesülnek, az utasok pedig szállást és ellátást nyernek. A legnevezetesebb H.-ok a Nagy- és Kis-Szt.-Bernát, Szt.-Gotthárd, Mont Cenis, Simplon és Grimsel hegyek szorosaiban vannak. — 2. A német diákéletben H. alatt oly ivást értenek, melynél minden résztvevő sor szerint egy-egy dalt köteles énekelni.

Hósport, l. *Téli sportok*.

Hossbach, *Peter Wilhelm*, német prot. lelkész és egyházi iró, szül. Wusterhausenben 1784 febr. 20., megh. Berlinben 1846 ápr. 7. 1821-ben Berlinben lelkész, majd 1830. szuperintendens és egyháztanácsos lett. Schleiermacher híve és barátja volt. Kiválóbb művei: Joh. Val. Andreä und sein Zeitalter (1819); Phil. Jak. Spener und seine Zeit (1828 és 1853, 3. kiad. 1861, két köt.); Predigten (8 köt. 1822—48).

Hosszabbítás *(augmentatio)*, zenei műszó: v. a hangjegy értékének megnyujtása azzal, hogy utána pontot teszünk (l. *Hangjegyek)*, vagy a kontrapunktikus stilusban a témának kiszélesítése (kisebb hangjegyértékeknek nagyobb értékekre való átirása).

Hosszalzat (vasúti), a sín alátámasztására szolgáló olyan vas- vagy fagerenda, mely egész hosszában ugyanazon sínszál alatt fekszik. Rendszerint csak városok utcáin fekvő pályáknál használják, minthogy az utcák kövezetével általában véve könnyebben és jobban lehet a H.-hoz csatlakozni, mint keresztaljakhoz. Különleges esetekben tisztitógödrök szélein s néha hidakon is használják.

Hosszas birtok, így nevezik a magyar magánjogban azt a birtokot, melynek hosszas tartama a birtoklás tényállapotának jogállapottá átváltozására szolgál alapul. A H. alapja az elbirtoklásnak; az adományrendszer alatt pedig alapja volt az ú. n. új adománynak (nova donatio).

Hosszeltérés, a kilőtt lövedéknek, repülése közben, a cső tengelyének meghosszabbításától való eltérése.

Hosszgránát, vontcsövű ágyúknál alkalmazott üreges löveg, mely a közönséges gránátnál hosszabb, hogy nagyobb mennyiségü repesztő anyag férjen bele; újabban csaknem kizárólag ezt alkalmazzák. L. még *Gránát* és *Gránátágyúk*.

Hosszlövedék, a vontcsövű ágyúknál használt lövedékeknek általános, összefoglaló elnevezése, szemben a régi, simacsövű ágyúknál alkalmazott golyókkal és gránátokkal. L. *Lövedék*.

Hosszlyukfúrás, helyesebben *hosszlyukmarás*, a fémmegmunkálásnak az a módja, mikor a tárgyból egy hosszukás lyukat v. hornyot forgácsolunk

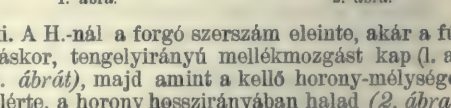

1. ábra. 2. ábra.

ki. A H.-nál a forgó szerszám eleinte, akár a fúráskor, tengelyirányú mellékmozgást kap (l. az *1. ábrát)*, majd amint a kellő horony-mélységet elérte, a horony hosszirányában halad *(2. ábra)*.

Hosszmérés, feladata megállapítani, hogy egy bizonyos egységül választott hosszúságot egy másik lemérendő hosszúságra hányszor lehet egymásután felrakni. Ma általánosan elfogadott hosszegység a Párisban elhelyezett platina-rúd két meghatározott jele közötti hossznak századrésze; neve *centiméter*; utóbbi közel a föld negyed délkörének 1000 milliomod része. A cm. százszorosa a *méter*. Nagyobb hosszak mérése úgy történik, hogy a hosszegységet, vagy annak ismert sokszorosát, pl. a mérőrudat vagy terepen a mérőláncot a lemérendő hosszúságon egymás után felrakjuk. Kisebb hosszak pontos lemérése úgy történik, hogy a mérőrúdon valamely szerkezetet a lemérendő hosszusággal eltolunk; az eltolható

szerkezeten jelet alkalmazunk, melynek távolsága a mérőrúd egy fix jelétől magán a mérőrúdon leolvasható; ismerve az eltolható szerkezeten levő jelnek előbb említett távolságát a kezdet- és végállásban, megkapjuk a lemérendő hosszuságot. Ezen elven alapulnak a *katetométer*, a *komparátor*. Természetesen úgy is járhatunk el, hogy a mérőrudat tolhatjuk el a lemérendő hosszal s a kezdet- és végállásban a rúd mozgásában részt nem vevő jelnek távolságát olvassuk le a rúdon, a rúd egy bizonyos jelétől. E mérőrúdnak csavaralakot adhatunk, mely esetben a csavar eltolódása igen pontosan megállapítható. Ezen az elven alapszik a *csavarmikrométer*, a *szferométer*.

Hosszmérték, *hossztelek* (bány.), Felső-Magyarországon még most is alkalmazásban levő bányamérték, melynek határai a hasznos ásványt tartalmazó érnek fedőjét és fekvőjét is 7 ölnyi távolságban követik csapás szerint és a határtalan mélységig dőlés szerint.

Hosszmértékek, l. *Mérték*.

Hosszrezgések *(longitudinális rezgések)*, szabályosan egymásra következő sűrűdések és ritkulások. Ilyen rezgéseket végez pl. a hosszirányában megdörzsölt rúd v. húr, hosszában megnyujtott s aztán magára hagyott spirális rúgó és a levegő. A hangforrástól kiinduló bármilyen rezgések a levegőben váltakozó sűrűdéseket és ritkulásokat okoznak, melyek a levegőben tovaterjednek. A sípokban a levegő H.-et végezve, hozza létre a hangot. A H.-ben a rezgő részecskék a hullám tovaterjedésének irányában mozognak, míg a keresztrezgések esetében ezen irányra merőlegesen.

Hossz-szakmány (bány.). Midőn a vágatot folytonosan egyenlő magassággal és szélességgel kell kivájni, a munkások előhaladását csak a vágat hosszának irányában mérik és e hosszuság egységére határozzák meg a fizetendő bért, mely H.-nak neveztetik.

Hossz-szelvény. Vasutak tervezésénél vagy építésénél H.-nek nevezik a vasút által érintett terepnek, valamint a pályatestnek a pályatengely irányába eső hosszanti metszetét. Minden pontján feltünteti a pálya, valamint ugyanazon helyen a terep magasságát, úgy, hogy ebből a pálya minden pontján megállapítható, hogy töltés vagy bevágás készítendő-e. Ezeken kívül a H.-ben a pályamenti műtárgyakat, állomásokat, a vasút építésével kapcsolatos összes létesítményeket is feltüntetik. A H.-eket a jobb áttekinthetés okából torzított léptékben szokták papirra felrakni, és pedig a magassági méreteket $^1/_{10}$-akkora léptékben, mint a hosszméreteket. Leggyakoribb és általánosan elfogadott lépték a magassági méretekre 1 : 288, a hosszméretekre 1 : 2880.

Hossztartó, l. *Alváz* és *Hidszerkezet*.

Hossztelek, l. *Hosszmérték*.

Hosszu *Vazul*, püspök, szül. Marosvásárhelyen 1866. Tanulmányait szülővárosában és Rómában végezte. Balázsfalván teológiai tanár, majd u. o. internátusi rektor lett; érseke az egyházi javak főkormányzójává nevezte ki. A balázsfalvi káptalan 1898. kanonokká választotta. A pápa 1899. pápai prelátusi címmel tüntette ki. 1903 máj. 10. lugosi, 1911 nov. 15. szamosújvári gör.-kat. püspökké nevezték ki. A főrendiház tagja.

Hosszúág (azelőtt: *Hissziás)*, kisk. Temes vm. temesrékasi j.-ban, (1910) 674 oláh lak., u. p. Sziklás, u. t. Gizellafalva.

Hosszúaszó, kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 1638 német, oláh és magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal.

Hosszú bors (növ.), l. *Bors*.

Hosszúcsőrű hal, l. *Pikkelyes szárnyú halak*.

Hosszú éj, a zsidó engesztelő nap (l. o.) éjszakája.

Hosszúfalu, nagyk. Brassó vm. hétfalusi j.-ban, (1910) 6021 oláh és magyar (csángó) lak., egyike az ú. n. Hétfalunak (l. o.). A járási szolgabirói hivatal székhelye, van járásbirósága, állami felső népiskolája és faragászati iskolája, fűrészmalma, többféle egylete, gőzmalma, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. Lakói Romániával kereskedést űznek s marhatenyésztéssel, juhtenyésztéssel foglalkoznak.

Hosszúfarkú hal *(Macrurus*, állat), a Csontoshalak rendjébe, a Hosszufarkú halak *(Macruridae)* családjába tartozó halnem. 8 faja ismeretes. Az Atlanti-oceán É.-i részében, a Földközi-tengerben, továbbá a japán és az ausztráliai tengerekben 120—200 fonalnyi mélységben honos.

Hosszúfarkú juhok, l. *Juh*.

Hosszúfarkú királyfácán, l. *Fácánfélék*.

Hosszúfarkú rákok, l. *Rákok*.

Hosszúfejűség (gör. *dolichokefália)*, l. *Dolichokefál*.

Hosszúfoki ármentesítő társulat, Békés és Bihar vármegyékben a Sebes- és Fekete-Körösök között, illetve mellett fekszik. Ősi ártere 43,485 k. hold, mely a műszaki ártérfejlesztés által 77,941 k. holdra szaporodott. 1852-ben alakult. Töltéseinek hossza 122·9 km. Beruházása ármentesítésre 4.805,140·04 K, belvízrendezésre 498,597·01 K, összesen: 5.303,737·05 K. Székhelye Békés.

Hosszú fuvar, l. *Földesúri jogok*.

Hosszúfülű róka, l. *Sivatagi róka*.

Hosszúfülűség, a vizsláknál a nemes fajt jelöli a hosszan lecsüngő fül.

Hosszúhajtás (növ.), hosszúra növő ág, amelyen a levelek közti szárrész (szártag) tisztán látható; az ellentéte a rövid- (törpe-) hajtás, amelyen a szártagok nem látszanak. A H. karcsú, vesszőszerű is lehet; ha járulékos rügyből fejlődik, *fattyúhajtásnak*, ha pedig fejletlen, de aztán kedvező körülmények közé jutott hónaljrügyből hirtelen hosszúra fejlődik, *vízhajtásnak* nevezik.

Hosszúhetény, kisk. Baranya vm. pécsi j.-ban, (1910) 2717 magyar és német lak., vasúti állomás, posta- és távíróhivatallal. Kőszénbányája van (Victoria-telep).

Hosszújáratú hajózás, l. *Hajózási utak*.

Hosszúkarú majmok *(Hylobates*, állat), l. *Gibbon*.

Hosszúkás dob (franc. *caisse roulante)*, a dobok egyik tompább hangú faja. L. *Dob*.

Hosszú kece v. *hegyes kece*, hosszúfarkú, tükörháló nélkül való kece.

Hosszúkeszeg, a sugárkardos *(Pelecus cultratus* L.) balatoni népies neve.

Hosszúlábú juhok, Észak-Afrikában, testük csak szőrrel födött, mely a szövőiparban nem használható, testalkatuk oly sajátságos, hogy nem juhnak, de inkább más állatnak lehetne tartani. Európában csak elvétve állatkertekben láthatók, de mérsékelt éghajlatunkat sokáig nem birják ki.

Hosszúláz, kisk. Zemplén vm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 278 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Sátoraljaújhely.

Hosszúliget, kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 334 oláh lak.; u. p. Miklóirtás, u. t. Drágcséke.

Hosszúmacskás, kisk. Kolozs vm. kolozsvári j.-ban, (1910) 552 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Kolozsborsa.

Hosszúmező (Kimpulung), nagyk. Máramaros vm. szigeti j.-ban, (1910) 2558 magyar és rutén lak.; van népbankja, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. Egyike volt az öt ú. n. koronavárosnak, melyeket Róbert Károly 1329. emelt e rangra. A községben 1907-ben emléket állítottak *Bogdány* Mózes (1796—1859) és *Mandics* Pál (1813—1893) negyvennyolcas honvédtiszteknek, Hosszumező szülötteinek. *Bogdány* Mózes 1848—49 a borsai oláh lázadók ellen küldetett s mint hadbiró működött. A szabadságharc után Kufsteinben mintegy tíz évi börtönbüntetést szenvedett. *Mandics* Pál a szabadságharc folyamán eleinte mint altiszt, később mint tiszt mintegy ötven ütközetben vett részt. Százados minőségben hosszabb ideig Bem mellett teljesített szolgálatot.

Hosszú nap, l. *Engesztelő nap.*

Hosszúpályi, nagyk. Bihar vm. derecskei j.-ban, (1910) 3804 magyar lak., vasúti állomással, postahivatallal, távirdával, telefonállomással. Hozzátartozik a *Sóstó* nevű kis fürdőhely, mely egy nátrontó mellett épült.

Hosszú parlament, az az angol parlament, melyet I. Károly király 1640 nov. 3. nyitott meg s Cromwell Olivér 1653 ápr. 20. oszlatott fel. Ez a parlament fogta perbe és itélte halálra Strafford grófot, a király első miniszterét s ennek ellenzéki magatartása idézte elő az 1642—45-ig tartó angol polgárháborut. Minthogy a király legyőzetése után a H. többsége békülékeny politikára hajlott, Cromwell, az independens katonai pártnak a feje, abból 200 királypárti tagot kizárt. A megmaradt 50 independens képviselő a *csonka-parlament* (Rump-parlament) gúnynevet kapta s mint Cromwell engedelmes eszköze, a királyt vád alá helyezte és vérpadra juttatta. Ezután eltörölte a királyságot és a felsőházat, 1652. pedig megszavazta a hajózási törvényt (Navigations-Akt), mely a hollandi háborut idézte elő. De mivel nemsokára ellenkezésbe jutott Cromwellel, ez a csonka parlamentet 1653 ápr. 20. fegyveres erővel szétkergette. Cromwell fiának, Richardnak visszalépése után a hadsereg tisztjei 1659 máj. 7. újból egybehívták a H. még életben lévő tagjait. Őt hónap mulva Lambert tábornok szétkergette ezt is, de Monk tábornok 1660. újból összehívta a H.-et, mire ez 1660 márc. 16. önként feloszlott.

Hosszúpatak, kisk. Kis-Küküllő vm. hosszúaszói j.-ban, (1910) 883 oláh lak.; u. p. Hosszúaszó, u. t. Mikeszásza.

Hosszúpereszteg, kisk. Vas vm. vasvári j.-ban, (1910) 1952 magyar lak., postahivatal; u. t. Jánosháza.

Hosszúremete (azelőtt: *Remete-Lunga*), kisk. Krassó-Szörény vm. bégai j.-ban, (1910) 719 oláh lak.; u. p. Bégamonostor, u. t. Igazfalva-Rekettyő.

Hosszúrét, 1. kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 667 tót lakossal; u. p. Bártfa, u. t. Bártfafürdő. Jó alkálikus savanyuvízforrása van, melyet azonban eddig nem használtak ki. — 2. *H.*, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 192 tót lak.; u. p. Szielnicz, u. t. Liptószentmiklós.

Hosszúrév, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 403 oláh és magyar lak, vasútállomás távirdahivatallal, postaügynökség.

Hosszuság, a geometriában a test három mérete közül az egyik, amely egyszersmind a vonalnak egyetlen méretét (dimenzióját) jelenti. Két egyenes vonaldarab egyenlő hosszuságú, ha olymódon fektethetők egymásra, hogy végpontjaik összeessenek. Ha két egyenes közül az egyik a másiknak csak egy részével egyenlő, akkor az előbbi kisebb az utóbbinál. Ezen az alapon — ha a kisebb vonalat mértékegységül választjuk — H.-mérést végezhetünk. A görbe vonalat nem lehet közvetlenül lemérni. Az ilyen vonal H.-ának a meghatározása a legtöbb esetben csak az integrálszámítás segítségével lehetséges. L. még *Földrajzi hosszuság.*

Hosszusági fok, l. *Földrajzi hosszuság.*

Hosszúsor, kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 1119 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagyhalmágy.

Hosszúszabadi (azelőtt: *Ohaba-Lunga*), kisk. Krassó-Szörény vm. bégai j.-ban, (1910) 609 oláh és német lak.; u. p. és u. t. Beth enháza.

Hosszúszárnyuak (állat, *Longipennes*), régebbi madártani rendszerezők ebben a rendben egyesítették a sirály-féléket és a viharmadarakat. Hosszú, hegyes szárnyú, ügyes repülő és fészekhagyó madarak.

Hosszúszárnyú bálna, l. *Cetek.*

Hosszúszárnyú sólyom v. *fecskeszárnyú sólyom (Falco subbuteo* L.), egyike a legközönségesebb hazai sólyomfajoknak. Háta barnás kékesfekete, flatalon barna; tarkó, pofavonal, szem- és fültájéka pedig fekete. Pofája és torka fehér, hasa fehér, fekete hosszanti vonalakkal. Viaszhártyája és lábai sárgák. Hossza 34—37, szárnyhossza 26—28, farkhossza 16 cm. Költöző madár. Hazánkban majdnem mindenütt fészkel.

Hosszúszarvú marha, l. *Longhorn marha.*

Hosszúszeg, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 296 német lak.; u. p. és u. t. Léka.

Hosszúszeghuta (ezelőtt: *Langeck-Uveghuta*), kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 292 német lak.; u. p. és u. t. Léka.

Hosszúszemű lánc v. *német lánc*, amelynek szemei hosszukás alakra vannak készítve; ezeknél a szem két oldala párhuzamos, végei pedig körívet alkotnak.

Hosszú szilva, l. *Beszterczei szilva.*

Hosszútelke, kisk. Alsó-Fehér vm. kisenyedi j.-ban, (1910) 1244 oláh lak.; u. p. és u. t. Koncza.

Hosszutóthy-család. Zala és Veszprém vármegyében a XIV. sz.-tól a XVII. sz.-ig virág-

zott család. Nevezetes tagja *H. György*, aki mint I. Ferdinánd egyik követe vett részt 1557. a regensburgi német birodalmi gyűlésen. 1564-ben Miksa király tanácsosa lett. 1566-ban Szulejmán szultánhoz ment követségbe, ki Miksára a két izben elmaradt évi adó miatt neheztelvén, őt letartóztatta, s csak utódja, Szelim küldte vissza Miksához, még pedig fenyegető üzenettel. Ezután csak 1572. történik róla említés, mint konstantinápolyi követről.

Hosszúújfalu, kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 411 oláh lak.; u. p. Nagygoroszló, u. t. Szamosudvarhely.

Hosszúujjú hal, l. *Chilodactylus*.

Hosszúvágás (azelőtt: *Lagnó*), kisk. Sáros vm. héthársi j.-ban, (1910) 437 rutén lak.; u. p. Kishárs, u. t. Orló.

Hosszúvölgy (azelőtt: *Langviz*), kisk. Zala vm. nagykanizsai j.-ban, (1910) 383 magyar lak., postahivatal; u. t. Nagykanizsa.

Host, növénynevek mellett *Host* Nikolaus Thomas bécsi orvos és botanikus neve. Szül. Fiumében 1761 dec. 6., megh. Schönbrunnban 1834 jan. 13. A bécsi egyetemen tanult és lett doktor, azután II. Ferenc császár háziorvosa lett és *Jacquin* után Alsó-Ausztriának legnevezetesebb botanikusa. Főműve: Icones et descriptiones graminum austriacorum (Vindob. 1801—809, 4 köt.).

Hosta *Tratt. (Funkia* Spreng., *tölcsérliliom*, növ.), a Liliom-félék génusza; 5 faja Japánban és Kínában honos. Vastag, fás, rostos rhizomával évelő füvek. Levelük tőlevél, nyeles, széles, lándzsás, szívalakú v. tojásdad. Virágaik laza végálló fürtöt alkotnak. Hat lepellevelük tölcséresen összenőtt, 6 porzójuk lefelé görbült, szabad v. a lepellel összenőtt. A virág jókora nagy, fehér v. kék, egy oldalra csüng. Tokjuk hosszukás v. fonalas, magvai feketék, alul szárnyasak. Európában kerti dísznek, virágágy szegélyére, árnyékos helyre ültetik őket. A *H. coerulea* Tratt. *(Funkia ovata* Spreng.) virága kék v. lila. Egy változatán a levél fehér szegélyű, egy másikon sárga rajzolatu. A *H. (Funkia) lancifolia* Engl. virága fehér v. kékes. Levele keskeny, egyik változatáé hullámos, fehér és zöld sávos. A *H. plantaginea* (Lamk.) Aschers. *(Funkia subcordata* Spr., *F. alba* Sweet) virága hosszucsövű, fehér, jóillatu, kevés van egy fürtben. Rhizomadarabokról szaporítják őket.

Hóstát, *hóstya*, a külvárosnak elavult neve, mely nálunk leginkább a XVI. és XVII. sz.-okban divott (ném. *Hofstatt*).

Hostein, hegy Morvaországban, l. *Bistritz am Hostein*.

Hosteria (spanyol) a. m. vendéglő, fogadó.

Hostia (lat.) a. m. ostya (l. o.).

Hostilis (lat.) a. m. ellenséges; *hostili animo*, ellenséges indulatu; *hostilitas*, ellenségeskedés.

Hostilius, 1. l. *Tullus*. — 2. *Gaius H. Mancinus*, Kr. e. 137. római konzul, sikertelenül harcolt Hispaniában a numantiaiak ellen, akik elfogták, de sértetlenül szabadon bocsátották, bár a vele kötött szerződést a szenátus visszautasította.

Hostinský *Záboj* (családi néven *Kellner* Petr), tót író, szül. Polomon (Gömör) 1823 jan. 6., megh. Rimaszombatban 1873 aug. 10. Eleinte Stur lapjánál működött 1848-ig. A szabadságharc után a Bach-kormányt szolgálta, mint szolgabiró. A kiegyezés után állás nélkül maradt és Rimaszombatban tengődött. Irói működése sokoldalú volt. Politikai cikkek mellett írt költeményeket, esztetikai és tudományos értekezéseket, egy szomorújátékot: Svätoslavičovci (1869, Svetoszláv fiai), melyhez a tárgyat az orosz mondákból vette. Önállóan csak egy műve jelent meg: Stará vieronauka slovenská (Pest 1870. Az ó-tót mitológia).

Hostinsky, *Otakar*, prágai egyetemi tanár és kritikus, szül. 1847 jan. 2. Martinovesben, megh. 1910 jan. 17. Prágában. Több becses monográfiát írt Gluckról, Berliozról, Smetanáról, a zenei szépről (Das musikalisch Schöne, 1877), Herbart esztetikájáról, a szláv zenéről.

Hostis (lat.). a rómaiaknál a. m. ellenség.

Hostrup, *Jens Christian*, dán költő, szül. Kopenhágában 1818 máj. 20., megh. u. o. 1892 nov. 21-én. Teológiát végzett és előbb Silleborgban, azután Frederiksborgban volt lelkész. Hallgató korában írt diákdalai és vígjátékai feltünést keltettek. Utóbbiak közül a legnevezetesebbek és sokszor szinre kerültek a Gjenboerne (Az átellenes szomszédok, 1844) és En spurv i tranedans (Veréb a darvak közt, 1846), melyekben a diákok ellenségeit, a nyárspolgárokat gúnyolja. Későbbi drámái is igen nagy sikert arattak hazájában és Norvégiában. Igy Soldaterlöier (Katonatréfák), Eva (Ibsen Norájának hatása alatt) stb. H. nagy munkásságot fejtett ki a népmüvelés terén is. V. ö. Erindringer c. önéletrajzát (1891).

Hószám, *havi baj* v. *havi tisztulás (menses, menstruatio)* nőknél átlagban négyhetenként fellépő méhvérzés, mely a petesejt megérésével függ szorosan össze. A megérett petesejt tokja megreped, a pete a méhkürtökbe kerül, hogy azon keresztül bevándoroljon a méhbe, helyébe pedig vér ömlik, ott megalvad s az ú. n. sárgatestet (corpus luteum) alkotja. A sárgatest különböző változásokon megy keresztül, míg végül zsugorodó kötőszövetté alakul, amely a petefészek felszinén kis heges behúzódást képez. Ha a pete megtermékenyíttetik úgy a sárgatest nem sorvad el, hanem nagyobbodik (corpus luteum verum) s a terhesség végéig megmarad; állítólag fontos működése is van (kiirtása a terhesség megszakadását vonja maga után). A H.-ról bővebben l. *Havi tisztulás*.

Hoszpitálás, l. *Hospitálás*.

Hoszpitaliták, l. *Hospitaliták*.

Hoszpodár a. m. *goszpodár*, magyarul úr, Moldvában és Havaselföldén a román *domnul* és *domnitorul* mellett e címmel is illették a fejedelmet a XVIII. sz.-ban.

Hoszrev *pasa*, l. *Khoszrev*.

Hosztolás alatt az erdei termelésnél a megtisztított törzseknek bizonyos megállapított hosszban való lemetszését értjük. Szálfáknál rendszerint emelkedő hosszal a megkivánt felső átmérő mérete is emelkedik.

Hosztót, kisk. Zala vm. sümegi j.-ban, (1910) 351 magyar lak.; u. p. Zalagalsa, u. t. Nemeskeresztúr.

Hótalp, l. *Ski*.

Hot cast porcelain, l. *Kriolitüveg*.

Hotchkiss (ejtsd: hocskisz), *Benjamin Berkely*, amerikai fegyver-technikus, szül. Sharossban (Connecticut) 1828., megh. Párisban 1885 febr. 15. 1847-ben tölténygyárat alapított Bécsben s azt 1870. Párisba tette át. 1878-ban a gyár az állam tulajdonába ment át. Később könnyű tüzérfegyverek és lőszerek készítésével foglalkozó gyárat állított fel. Egy általa készített revolver-ágyút róla neveztek el. Azonkívül szerkesztett még egy különleges tárfegyvert és egy egycsövű gyorstüzelő ágyút. L. *Lövegek.*

Hôtel (franc., ejtsd: otel), a modern francia nyelvben kétféle, egymástól lényegesen eltérő értelme van: 1. fogadó utasok számára (Grand Hôtel, Hôtel du commerce stb.); 2. egy egyén, vagy család számára épült nagyobbszerű díszes családi ház, melyben bérbeadandó helyiségek nincsenek. Ez utóbbi értelmében a H. még nem palota, de több mint egyszerű polgári ház. Összetételekben: *H. de ville*, városház; *H.-Dieu*, kórház stb. — *Hôtellerie*, kisebb fogadó, korcsma; *hôtelier*, vendéglős.

Hother, l. *Hodr.*

Hotho, *Heinrich Gustav*, német művészettörténetíró, szül. 1802 máj. 22., megh. 1873 dec. 24-én. Berlinben a művészettörténet tanára és 1858 óta a kir. muzeumnál a metszetgyüjtemény igazgatója volt. Nagyrészt elavult művei közül említést érdemel: Geschichte der deutschen und niederländischen Malerei (Berlin 1842—43) és Geschichte der christlichen Malerei (u. o. 1867—72, befejezetlen).

Hotinka, kisk. Máramaros vm. sugatagi j.-ban, (1910) 428 oláh lak.; u. p. és u. t. Aknasugatag.

Hotman (ejtsd: otmañ, *Hotomannus*), *François*, francia jogtudós, szül. Párisban 1524 aug. 23-án, megh. Baselben 1590 febr. 12. Már 23 éves korában jogtanár volt Párisban, majd Lausanneban, Strassburgban, Valenceban, Bourgesban, Baselben tanított. 1547-ben a református hitre tért át; a Bertalan-éji mészárlások elől neki is menekülnie kellett. Nevezetesebb művei: Observationes juris romani; Antitribonianus; Papae Sixti V. fulmen brutum in Henricum regem Navarrae (Leiden 1586), V. Sixtus ellen írt szatira. Műveit összegyüjtve fia, *Jean H.* adta ki (Genève 1599—1600, 3 köt.).

Hotnja, adók. Zágráb vm. pisarovinai j.-ban, (1910) 1525 horvát lak.; u. p. Pokupsko, u. t. Pisarovina.

Hótörés, akkor következik be, ha nagy hó v. zuzmaratömegek által terhelt egyes faágak, facsúcsok, törzsek, törzscsoportok vagy faállományok e terhelés alatt letörnek. Leginkább az erdei- és lúcfenyőerdőket veszélyezteti a H. K.-i és ÉK.-i fekvésekben, különösen, ha nyirkos hó esik s utána erős fagy és szél áll be. Tetemes károkat okozhat.

Hot Springs, város, Garland county székhelye Arkansas államban, az Ozark-hegységben, (1910) 14,434 lak.; nagy helyőrségi kórházakkal. H. egyike az Egyesült-Államok leglátogatottabb fürdőinek; 71 forró forrása naponként félmillió gallon 53—87°-os tiszta, szagtalan és ízetlen vizet szolgáltat. Környékén (Ouichita völgy, Gulpha Gorge stb.) szép kiránduló helyek.

Hottentotta-füge (növ.), a Kapföldön termő *Mesembryanthemum edule* és *M. acinaciforme* nagy, édes, ehető termése.

Hottentották (a. m. dadogók). Így nevezték el a hollandok a Jóreménység-fokánál talált afrikai őslakókat a nyelvökben levő csettenő hangok miatt. A H., a busmánokkal együtt, a négerektől szorosan elkülönített sajátságos emberfaj, magukat khoikhonioknak nevezik. A H.-at a kaffer népek előbbi É.-i birtokaikról D. felé szorították, Afrika Ny.-i partján újból É.-nak fordultak, ahol nem régóta telepedtek le. Két csoportra oszlanak. A tulajdonképeni H. a «nama»-ág, mert a másik, kafferekkel, sőt európaiakkal vegyült korana, faji tulajdonságait már elvesztette. Az európai tipus felé hajló H. neve: griqua. Nyelvileg ide tartoznak a busmánok is. A tiszta vérü H. száma alig 60,000, ezek is elszórva Fokföldön és Dél-Német-Afrikában élnek, pusztulóban az alkoholizmus hatása alatt. Hogy értelmi fejlettsége a H. népnek egykor nagyobb lehetett, bizonyitják szellemes állatmeséi, sőt állateposz-töredékei, melyekre Bleeks hivta fel a kutatók figyelmét; ügyes rajzolók, faragók voltak, de kulturájuk emléke az európai bevándorlókkal folytatott harcok közben elenyészett. Vallásuk nap- és holdimádás mellett az általános őstiszteletben gyökerezett. Ma javarészük keresztény, állattenyésztő, részben vadász, de a földmüveléstől irtózik; minden munka az aszszonyra hárul. Mivel állatállományuk a gyakori járványok következtében erősen pusztul, sokat nélkülöznek. Kezdetleges fegyvereiket: a mérgezett nyilakat, a hajítóbuzogányt és a vetődárdát elhagyták, puskához pedig nem igen jutnak, mert a németek az 1904—06-iki felkelés óta nem engedik nekik a fegyvertartást, azóta vadászszenvedélyük is csökkent. Általában a H.-nak fakó, sárgásbarna bőrük, igen göndör, kócos hajuk, keskeny homlokuk, oldalt erősen kiálló pofacsontjuk, hegyes álluk s közepes, kevésbbé erős testalkatuk van; kezük s lábuk kicsiny, koponyájuk platisztenokefál. (Egy hottentotta nő képét l. *Afrika* cikknél az *Afrikai népfajok* képmellékleten). V. ö. *Fritsch* G., Die Eingebornen Süd-Afrikas, ethnographisch und anatomisch beschrieben (Breslau 1873); *Ratzel*, Völkerkunde (1. köt., Leipzig 1894); *Schinz*, Deutsch-Südwestafrika (Oldenburg 1891).

Hottentottakenyér (növ.), l. *Dioscorea.*

Hottentottakötény, így nevezik a női nemiszervek kisajkainak túlerős kifejlődését (hipertrofiáját). Gyakran előfordul ez a hottentottáknál, busmánoknál.

Hottentotta nyelv, a paleo-afrikai nyelv önálló ága, melynek egykor kb. 20 saját dialektusa volt, ebből azonban csak az ú. n. nama H. maradt fenn a német védnökség alatt levő hasonnevű területen, kb. 15,000 ember ajkán. A másik eléggé elkülönült ága a damany, az egész herero-területen. Legközelebbi rokona a busmán nyelv. A H.-ekre jellemzők a csettenő hangok (l. *Csettenés*). A H.-eknek négy csettenő hangjuk van. Alakrendszerükben legérdekesebb a nyelvtani *nem* kifejezése, mert ez a névszókhoz elől ragasztott névmási elemek segítségével történik. Nyelvtanukat és szótárukat több kiadásban birjuk, nevezetesen *Seidel*től (Wien 1892). V. ö. *Hahn* Teofil, Die Sprache

der Nama (Leipzig 1870); *Appleyard*, Kafir language (King Williamstown 1850); *Planert*, Über die Sprache der Hottentotten (Berlin 1905).

Hotti, szerb elemek felvétele folytán átalakult albán törzsek Szkutari környékén. Katolikusok. L. *Albánok*.

Hottingen, 1893. Zürich városába bekebelezett község.

Hottinger, 1. *Johann Heinrich*, svájci hittudós és orientalista, szül. Zürichben 1620 márc. 10., megh. 1667 jún. 5. Zürichben, majd Heidelbergben és ismét Zürichben volt az egyháztörténelem tanára. Egyháztörténelmi, hittani és keleti nyelvészeti művei vannak, melyek közül nevezetesebbek: Historia ecclesiastica (1651—1867, 9 kötet); Exercitationes Anti-Morimianae de Pentateucho Samaritano (1644); Thesaurus Philologicus; Lexicon harmonicum heptaglotton; írt héber és kháld nyelvtanokat.

2. *H., Johann Jakob*, ref. teológus, *H. 1.* fia, szül. Zürichben 1652 dec. 1., megh. u. o. 1735 dec. 18. 1686-ban zürichi lelkész, 1698. ugyanott teológiai tanár. Helvetische Kirchengeschichte (Zürich 1698—1729, 4 köt.) c. munkájában a kat. egyház ellen foglalt erősen állást.

3. *H., Johann Jakob*, német filológus és latinista, szül. Hausenben (Zürich kanton) 1750 febr. 2., megh. Zürichben 1819 febr. 4. 1774—1814-ig professzor Zürichben. Művei: Versuch einer Vergleichung der deutschen Dichter mit den Griechen und Römern (Mannheim 1789, pályadíjat nyert); Bibliothek der neuesten theol., philos. und schönen Literatur (1784—86, 3 köt.); Acroama de Bodmero (1783); Salomon Gessner (1796); Wielanddal és Jacobsszal együtt kiadta a Neues attisches Museum-ot (1802—1810).

4. *H., Johann Jakob*, svájci történetíró, szül. 1783 máj. 18. Zürichben, megh. 1860 máj. 17. u. o., ahol egyetemi tanár volt. Mint a közoktatásügyi tanácsnak és az államtanácsnak tagja nagy érdemeket szerzett a svájci tanügy körül. Művei: Huldreich Zwingli u. seine Zeit (Zürich 1842); Vorlesungen über die Geschichte des Unterganges der Eidgenossenschaft der 13 Orte (u. o. 1846); Hans Konrad Escher von der Linth (u. o. 1852). Ő szerkesztette a Schweizer Monatschronik c. folyóiratot; befejezte Bluntschlinak Geschichte der Republik Zürich c. művét (3. köt., u. o. 1856); *Vögeli* társaságában kiadta Bullingernek úttörő Reformationsgeschichte-jét (Frauenfeld 1838—40, 3 köt.); *Escher*-rel az Archiv für Schweizer Geschichte u. Landeskunde-t (Zürich 1827—29, 3 köt.); *Wackernagel* és *Gerlach* tanárokkal pedig a Schweizerisches Museum für historische Wissenschaften (Frauenfeld 1837—39, 3 köt.) c. folyóiratot.

Hóttó, kisk. Zala vm. zalaegerszegi j.-ban, (1910) 362 magyar lak.; u. p. Alsóbagod, u. t. Zalaegerszeg.

Hottonia *L., békaliliom* (növ.), a Primulaceae (Kankalinfélék) család génusza. 2 faja közül a *H. palustris* L. európai és szibériai, a *H. inflata* Ell. északamerikai. Mindkettő úszó vizi növény. A *H. palustris* (mocsári békaliliom) álló v. lassan folydogáló vízben fordul elő. Az iszapba bocsátja gyökerét, fésüsen szárnyas levele a vízen úszik, fehér virágú fürtje pedig a víz fölé emelkedik. A virág császéje 5 hasábú, pártája csöve rövidebb, mint a kankaliné.

Hotvort, Magyarország középkori földrajzában a. m. Udvard (Komárom vm.).

Houbara *(Galléros túzok*, állat), a Túzokfélék (l. o.) családjába tartozó madárnem, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajok nyakát föltünő színű tollgallér díszíti. Legismertebb az Indiában, Afganisztánban, Turkesztánban, Szibéria DNy.-i részében, Perzsiában, sőt az Alsó-Volga és az Alsó-Ural közti steppéken, tehát Európában is honos ázsiai galléros túzok *(H. macqueeni* Bechst.). Afrika É.-i részében s olykor Dél-Európában is előfordul az afrikai galléros túzok *(H. houbara)*. Növényi anyagokkal és rovarokkal táplálkozik. Húsa jóízű, ezért vadásszák.

Houbraken (ejtsd: haubráken), 1. *Arnold*, hollandi festő és művészettörténetíró, szül. Dordrechtben 1660 márc. 28., megh. 1719 okt. 14. Samuel van Hoogstratennek volt tanítványa. Amsterdamban élt. Mint festő jelentéktelen, míg De groote Schouburgh der nederlantsche Konstschilders en Schilderessen c. könyve (Amsterdam 1718—21), mely az 1466—1659 közt született németalföldi festők életrajzait tartalmazza, fontos forrásmű (német fordítása Wurzbachtól, Wien 1880). V. ö. *Hofstede de Groot*, Arnold H. und seine Groote Schouburgh (Haag 1893).

2. *H., Jacobus*, hollandi rézmetsző, az előbbinek fia, szül. Dordrechtben 1698 dec. 25., megh. 1780 nov. 14. Atyja könyvéhez metszeteket készített, Rembrandt festményeit is reprodukálta, de főleg arcképmetszeteivel vált ki.

Houchard (ejtsd: usár), *Jean Nicolas*, francia köztársasági tábornok, szül. Forbachban 1740., megh. 1793 nov. 17. A hétéves háborut mint közlegény harcolta végig. A forradalom kitörésekor kapitány lett és 1792. Custine előtt már mint ezredes tünt ki. 1793-ban előbb a Mosel-, majd az északi hadsereg parancsnoka s mint ilyen a szövetségesek fölött Hondschoote és Meninnél szept. 6., illetve 13-án fényes győzelmet aratott; azonban szept. 15. Courtrainál az osztrák Beaulieu tábornok által megveretvén kormánya által elfogatott és mint hazaáruló a guillotine alá került. Fia atyja tisztázására kiadta a Notice historique et justificative sur la vie militaire du Général H. (Strassburg 1809) című művet.

Houdan-tyúk (ejtsd: udañ), francia gazdasági tyúkfajta, amely nevét a Seine-et-Oise départementbeli *Houdan* városától vette, honnan évente mintegy 300,000 darab kerül eladásra. Nálunk is sikeresen tenyésztik, különösen meleg, száraz, homokos vidéken. A H. $2^3/_4$—5 kg. súlyú, jellemző tarka színű, zöldes zománccal bevont fekete alapon fehér foltokkal (houdan szín); a fej *bóbitás*, a lábszár *5 ujjban* végződik. Gyorsan fejlődő, finom csontu hizékony tyúkfajta, mely kitünő, finom rostu, lédús húst szolgáltat; a tojáshozam is figyelmet érdemlő. A H. évenkint 120—130 fehér héjú, hosszúkás, 60—70 g. súlyú tojást tojik, nem a legjobb kotló és csibenevelő. A fiatal csibék a hideggel és a nedvességgel szemben kevésbbé ellenállók.

Houdard (ejtsd: udár), *Georges*, francia zeneszerző és tudós, szül. 1860 márc. 30. Neuilly-ben. Hillemachernek és Massenetnek volt tanítványa.

Zeneművei egyháziak. Tanulmányai a neumák megfejtéséről nagyértékűek. Könyvei: L'art dit Grégorien d'après la notation néumatique (1897); Le rythme du chant dit Gr.; La richesse rythmique de l'antiquité; La rythmique intuitive (1903); La cantilène romaine (1905).

Houdeng-Aimeries (ejtsd: udañemerí), falu Hainaut belga tartomány Soignies j.-ban, 4 km.-nyire Roeulxtől, (1910) 7610 lak., szénbányával, ipariskolákkal, vasgyárakkal.

Houdeng-Goegnies (ejtsd: udañgonyí), falu Hainaut belga tartomány Soignies j.-ban, 4 km.-nyire Roeulxtől, vasút mellett, (1910) 8466 lak., kő-, pala- és szénbányákkal, vasművekkel és kötélveréssel.

Houdetot (ejtsd: udötó), *Sophie de La Live, d'H.* grófnő, szellemes francia hölgy, szül. 1730 körül, megh. 1813 jan. 22. Irodalmi nevezetességét nem annyira saját verseinek, mint a J. J. Rousseauban ébresztett szenvedélynek köszönheti, akinek írói pályájára erősen hatott. V. ö. *Buffenoir*, La comtesse d'H., une amie de J. J. Rousseau (Paris 1901).

Houdon (ejtsd: udóñ), *Jean Antoine*, francia szobrász, szül. Versaillesban 1741 márc. 20., megh. 1828 jul. 16. Slodtznak, Lemoynenak és Pigallenak volt tanítványa. 1761-ben elnyerte a Prix de Rome-ot, egy évtizedig Rómában tartózkodott és ott készítette első nevezetes művét, Szent Brunó nagy szobrát, mely a római Sta Maria degli Angeli templom előcsarnokában áll. E megkapóan egyszerű, realisztikus művében már kitünik H. lénye: a természet mély tanulmányozása távol tartja tőle mind a barokk szobrászat, mind utóbb az antikizáló irány külsőségeit, modorosságait. Hazatérése után 1771. állítja ki a Morpheust, de csakhamar mellszobrokkal és képmásszobrokkal arat nagy sikert. Körülbelül 200 márványból, bronzból, terrakottából készített mellszobra közül a Louvreban láthatók Franklin, Diderot, Buffon, Aubert abbé, a párisi École des Beaux-Artsban XV. Lajos és Rousseau, a párisi André-gyüjteményben Gluck zeneszerző, a versaillesi muzeumban Mirabeau, Voltaire, XVI. Lajos, Duquesnoy, a hágai muzeumban Suffren mellszobrai. Mindezek elfogulatlan természetessége, pszichológiai jellemzése a XIX. sz. francia szobrászatát készíti elő. Molière mellszobra és Voltaire híres ülő szobra a párisi Théâtre Français előcsarnokában (l. a *képmellékletet)* a francia művészetnek mai napig legismeretesebb művei közé tartoznak, míg híres Diana-szobra (bronzból a párisi Louvreban, márványból a szentpétervári Eremitageban) nyúlánk eleganciájával épúgy emlékeztet a XVI. sz.-i, mint a modern francia mesterekre. Amerikában készítette Washington szobrát, mely a richmondi Capitoliumon van fölállítva. V. ö. *Dierks*, H.'s Leben und Werke (Gotha 1887).

Houghit (ásv.), fehér, erősen gyöngyházfényü. A H. tulajdonképen a spinell mállása révén keletkezett hidrotalkit; a spinell-oktaéderek élei és csúcsai többnyire még friss állapotban vannak megtartva; a mállás fokról-fokra halad előre. Lelőhelye Sommerville, New York államban, szemcsés mészkőben.

Houghton (ejtsd: hautn), *Richard Monckton Milnes*, lord, angol politikus és író, szül. 1809 jún. 19., megh. Vichyben 1885 aug. 11. Tanulmányait Cambridgeben elvégezvén, 1837. az alsóház tagja lett s e helyét megtartotta 1863-ig, amidőn a felsőházba lépett. A parlamentben pártolója volt minden liberális reformnak s kiváló tevékenységet fejtett ki a börtönügy reformja körül. Ő indítványozta először, hogy a kormány javítóintézeteket állítson fel (1846) s elnöke lett később a redhilli nagy javítóintézetnek. A gabonavám eltörlésében Peelt támogatta. Mint író is szerepelt; írt kitünő költeményeket (Poetical works, 2-ik kiadás 1877, 2 kötet) és politikai röpiratokat (Real-union of England and Ireland, 1845; Monographs personal and political, 1873); Stray verses (1891). V. ö. *Wemyss Reid*, The life, letters and friendships of R. M. M. first Lord H. (London 1890, 2 köt.) — Fia: *Robert Offley Ashburton Crewe-Milnes*, Crewe grófja, szül. 1858 jan. 12. Gladstone miniszterssége idején 1892—5. Irország alkirálya volt; 1905. a titkos tanács elnöke lett, 1908—1910-ig gyarmatügyi miniszter volt.

Houghton le Spring (ejtsd: hautn le sspring), város Durham angol countyban, (1911) 9753 lak., szénbányákkal és vasművekkel.

Hougue, *La* (ejtsd: úg), előbbi neve a Hague-foknak, l. *Hague*.

Houle, *La*, l. *Cancale*.

Houlton (ejtsd: hölten), város Maine északamerikai állam Aroostook countyjában, (1910) 5845 lak., fakereskedelemmel.

Hounslow (ejtsd: haunszló), előbb önálló város Middlesex angol countyban, jelenleg *Heston-Isleworth*-hoz tartozik. Mellette a H. Heath nevü puszta terül el, amelyen puskaporos malmok és tüzérkaszárnyák állanak.

Houplines (ejtsd: uplin), város Nord francia dép. Lille j.-ban a csatornázott Lys és vasút mellett, (1910) 7883 lak.; vászonszövéssel és lenfonással.

Hourvari (franc., ejtsd: urvarí), a parforce-vadászatoknál szokásos kürtjel, amellyel a falkászok a vadászatban résztvevőknek tudtul adják, hogy a falka, vagy a falkának egyes kutyái hamis nyomra tévedtek.

Housatonic (ejtsd: hauszetonik), folyó Észak-Amerikában, ered Massachusetts államban a Hoosac-hegységben, remek szép és termékeny völgyén átfolyva fölveszi balról a Naugatukot és a Long-Island mellettí tengercsatornába ömlik, hossza 210 km. A tenger árjával 16 km.-nyire kisebb hajók fölmehetnek rajta, 18 m. magas vízesését ipari célokra használják ki.

House (ang., ejtsd: haus) a. m. ház.

Household Cavalry (ang., ejtsd: hauzhóld kevelrí), az angol hadsereg 3 gárda-lovasezredének neve.

Household Words (ang., ejtsd: hauzhóld vőrdz) a. m. családi szavak, mindennapi szavak, Shakespeare V. Henrikéből (IV. felv. 3. jel.) vett kifejezés, amelyet Dickens 1849. alapított mulattató folyóiratának címéül választott.

House maid's knee (ang., ejtsd: haus medszní a. m. cselédtérd), íntömlőgyuladás a térdkalács körül, a foglalkozással járó betegségek csoportjába tartozik.

House of Commons (ang., röv.: *H. C.*), az angol parlament alsó- (képviselő-) háza.

Houdon cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

HOUDON JEAN ANTOINE: VOLTAIRE
(PÁRIS, THÉÂTRE FRANÇAIS)

House of Lords (ang., röv.: *H. L.)*, az angol parlament felső- (főrendi-) háza.

Houses of Convocation (ang., ejtsd: hauziss af konvokés'n), az anglikán egyház belső ügyeinek törvényhozó testülete, mely úgy a yorki, mint a canterbury-i egyházmegyében két-két házból áll, felsőből és alsóból. A felsőházban a püspökök, az alsóban a diakonusok és választott tagok tanácskoznak. Hatásköre kicsiny.

Houška, l. *Alt-Bunzlau.*

Houssaye (ejtsd: uszé), 1. *Arsène*, francia író, szül. Bruyèresben, Laon mellett, 1815 márc. 28., megh. Párisban 1896 febr. 26. 1849—56-ig a Comédie française igazgatója, azután pedig a vidéki muzeumok főfelügyelője volt. Édeskés, de frivol regényei a császárság korában igen népszerűek voltak, de ma már alig olvassák. Ilyenek: Les onze maîtresses délaissées (1840); Le repentir de Marion (1854); La belle Raffaëlla (1874); Mademoiselle Rosa (1882) stb. Főműve a műtörténet terén: Histoire de la peinture flamande et hollandaise (1844—47); egyéb kritikai művei közül említhető: Galerie de portraits du XVIII. s. (1846, 4 köt.); Le roi Voltaire (1858); Les Charmettes (1863); Molière, sa femme et sa fille (1880); Les confessions d'A. H. (1885—91, 6 köt.) stb. Magyarul megjelent regényei: Éva leányai, ford. *Ujkéri* (Pest 1871); A nagy világból (Pesti Napló, 1886. évf.). V. ö. *Lemaître*, Arsène H. (könyvészettel, Paris 1897).

2. *H., Henry*, francia történetíró és művészettörténész, *H. 1.* fia, szül. 1848 febr. 24. Párisban, megh. 1911 szept. 24. u. o., mint a francia akadémia tagja. Főképp a görög és a Napoleon korabeli történelemmel foglalkozott. Munkái: Histoire d'Apellès, études sur l'art grec (1866); Histoire d'Alcibiade et de la république athénienne depuis la mort de Pericles jusqu' à l'avénement des trente tyrans (1873, 2 köt.); Le première siége de Paris en 52 av. J.-C. (1876); Athènes, Rome, Paris (1878); L'art français depuis dix ans (1882); Les hommes et les idées (1886); Aspasie, Cléopâtre, Théodora (5. kiad. 1892); 1814. Histoire de la chute du premier Empire (1888, 42. kiad. 1904), rendkívül híres és elterjedt munka; 1815. Waterloo (1899); Napoléon homme de guerre (1904); Jéna et la Campagne de 1806 (1912).

Houston (ejtsd: hústn), város, Harris county székhelye Texas északamerikai államban, a hajózható Buffalo Bayou mellett, 11 vasúti vonal csomópontja, (1910) 78,000 lak., pamut- és olajpréselőkkel, fűrészmalmokkal és vasúti fölszerelések készítésével, pamutkereskedéssel. Az 1836. alapított város nevét Samuel *Houston*-ról (l. o.) kapta. 1912. a város nagyrésze leégett.

Houston (ejtsd: húsztn), *Samuel*, Texas köztársaság első elnöke, szül. 1793 márc. 2. Rockbridgeben (Virginia), megh. Hunstvillben (Texas) 1863 júl. 26. Kereskedelmi pályára lépett, majd (1813) az angolok elleni háborúban Jackson tábornokhoz csatlakozott. 1823. a kongresszusban képviselte Texast, 1827. pedig Tennessee állam kormányzójának választották meg. 1833-ban Texasba költözött, hol mint a texasi sereg parancsnoka sikerrel harcolt (1836) Mexikó ellen. Ez évben elnökké választották s e hivatalt az 1841—44. években is viselte. 1845-től fogva újra a kongresszusnak volt tagja. V. ö. *Bruce*, Life of general H. (New York 1891); *Williams*, S. H. and the war of independence in Texas (Boston 1893).

Houten (ejtsd: hauten), *Samuel van*, hollandi államférfi, szül. 1837 febr. 17. Groningenben. Előbb demokrata képviselő volt, 1894—97-ig pedig belügyminiszter. H. fogadtatta el a kamarával 1895. a képviselőválasztási törvény reformját, mellyel a választók számát lényegesen megnövelte. Főbb munkái: Staatkundige brieven (Haarlem 1883—91, 1893, 1904, több sorozat); Vijfentwentig jaar in de Kamer (u. o. 1904).

Houtin (ejtsd: uteñ), *Albert*, teológus, a modernisták egyik vezetője, szül. 1867 okt. 4. La Flèche-ben (Sarthe). Párisban él. Művei: La question biblique chez les cath. de France au XIX. siécle (1902); L'Américanisme (1903); Un dernier Gallican (1904); La crise du clergé (1908); Evêques et diocèses (1909); Autour d'un prêtre marié (1910) stb.

Houtman (ejtsd: hautman), *Cornelis*, a Kelet-Indiával való hollandi kereskedelem megalapítója, szül. Goudában 1550 körül, megh. Acsinban (Szumatra szigetén) 1599 szept. 1. Szülőhelyéről *Gouda Cornelis*-nak is hívják. Előbb Lissabonban kereskedett indiai árúkkal, de itt magára vonta a kormány gyanuját, mely őt fogságra vetette, amelyből az amsterdami kereskedők váltották ki. Biztatására a hollandi kereskedők társulatot alakítottak, amely 1595. expedíciót küldött Jávába, majd annak visszatérte után 1598. egy másodikat, melyeket H. vezetett. H. e második expedíció alkalmával meglátogatta Madagaszkárt, Kokinkinát és végül Szumatrának É.-i részében, Acsinban partra szállt, de annak királya megölette. Öccse, *Frederik*, ki vele együtt fogságba esett, megmenekült, 1605. Amboina kormányzója lett és később egy maláji és madagaszkári szótárt szerkesztett. Megh. 1627. Alkmaarban.

Houtte, *van*, vagy *L. v. H.*, növénynevek után *Louis van Houtte* jegye. Szül. Ypernben 1810., megh. Gentben, mint kereskedő kertész és a kertésziskola vezetője, 1876. Flore des serres et des jardins de l'Europe c. (21 kötetes) munkája, csinos képekkel, nevezetes mű.

Houville, *Gérard d'*, l. *Herédia.*

Houwald, *Christoph Ernst*, báró, német drámaköltő, szül. Straupitzban (Niederlausitz) 1778 nov. 27., megh. Neuhausban 1845 jan. 28. A maguk korában nagy sikere volt végzet-drámáinak: Die Freistatt (1820); Der Leuchtturm (1821); Das Bild (1821); Fluch und Segen (1821); Die Heimkehr (1821); Die Feinde (1825); Die Seeräuber (1830), míg H. egyéb művei: Buch für Kinder gebildeter Stände (1819—1824); Bilder für die Jugend (1829—32) s kedves elbeszélései: Romantische Akkorde (1817) nem keltettek figyelmet. Összes művei 1839. jelentek meg 5 kötetben (új kiad. 1858—60). V. ö. *Minor* J., Die Schicksalstragödie in ihren Hauptvertretern (1883).

Houzeau de Lehaye (ejtsd: uzó d'lőé), *Jean Charles*, csillagász, szül. Monsban 1820 okt. 7., megh. 1888 júl. 12. Eleinte mérnök volt, 1846 óta a brüsszeli csillagvizsgáló intézet asszisztense, 1876—1883-ig pedig igazgatója. Fő munkája a

Lancaster-rel együtt szerkesztett Bibliographie générale de l'astronomie (Bruxelles 1881—87, 3 köt.). E nagy műnek bevezetése magyarul is megjelent *Czógler* A. fordításában: A csillagászat történeti jellemvonásai (Term. Tud. Társ., Budapest 1888). Egyéb munkái: Uranométrie générale (1878) és több más fizikai földrajzi, természetfilozófiai és meteorológiai tárgyú munka.

Hova, Madagaszkár hegyvidékein, főleg Imerina tartományban lakó indonéziai, valószínüleg Szumatrából bevándorolt nép. Mikép kerültek ide, még nincs megállapítva, de valószinű, hogy nem mint hódítók törtek be, hanem évszázadok folyamán a XII. sz. óta szivárogtak be. A lakosság arab, perzsa, sőt indiai elemeket is felvett, minek nyoma kultúrájukban, valamint testi sajátságaikban is nyilvánul. Fajilag tiszta H_2-k már csak a zárt völgyekben találhatók. Rendesen barna v. olajszínű arcbőrüek, gyengén göndörhajuak. Nyelvöknek a malájival való hasonlóságára már Cook kisérője, Bank is rámutatott és Humboldt Vilmos vizsgálódásai óta bizonyos, hogy a H.-k a maláji faj legnyugatibb ága; ezt a nyelvészeti eredményt a szokások és erkölcsök összehasonlítása is megerősítette. Midőn a H.-k Madagaszkárba bevándoroltak, itt afrikai lakosságot találtak, mellyel részben összekeveredtek, más részét leigázták, mint a sötétbőrű vad szakalávokat, kiket Ny. felé szorítottak. A fenhatóságért 1810—1828-ig vivott véres harcokban a haladást és műveltséget képviselő H.-elem hatalmas, jól tagozott, részben keresztény állammá fejlődött, 1895. a franciák leigázták. 1776-ban *Benyovszky* Móric madagaszkári királyságának a H.-k jó támogatói voltak.

Hunyadi *Ferenc*, egyházi iró, szül. Köröstarjánban 1816 ápr. 2., megh. 1871 dec. 11. 1843-ban váradvelenczei, majd szilágysomlyói plébános, 1847. egyetemi hittanár. Rövid tanárkodás után Bécsbe hivták, ahol I. Ferenc József királyt és testvéreit a magyar nyelvre tanította. 1849-ben nagyváradi kanonok, 1856. pápai prelátus, 1858. pedig a M. Tud. Akadémia tagja. Önálló művei: *Könyvnélküli Katechismus* (Buda 1847); *Olasz út* (Bécs 1851); *A fensőbb katholicismus elemei* és *Újabb levelek a fensőbb katholicismusról* (u. o. 1853—1855, Budapest 1881—83).

Hovárdos, kisk. Vas vm. németújvári j.-ban, (1910) 192 német, horvát és magyar lak., u. p. és u. t. Gyepüfüzes.

Hove (ejtsd: hóv), város Sussex angol countyban, (1911) 42,173 lak., látogatott tengeri fürdőkkel.

Hóvédőművek (vasút), hófúvásos vidéken épülnek abból a célból, hogy a pályatestet elborítással fenyegető hó tömegét a pálya előtt valamely akadály (fal, palánk, sövény) által feltartóztassák. A forgalom biztosítása végett tehát ismerni kell a hófúvásos helyeket, a szél irányát és a feltartóztatandó hó tömegét. Tapasztalat szerint a hófúvásos terület szélességének minden 100 m.-e után a pálya folyó méterére 2—5 m^3. havat lehet számítani. A hófúvás az elébe épített akadály előtt és után úgy rakja le a havat, hogy a védőmű tetejétől a hó felső síkja mintegy 1 : 8 hajlású lesz. A hóvédőmű magasságát és a pályától való távolságát tehát úgy kell megállapítani, hogy az ilyen hajlású síkok alatt a várható hótömeg lerakódhassék. Területszinben levő pályán ennélfogva a hóvédőművet a pályatesttől a védőmű magasságának 8-szorosára kell elhelyezni. Bevágásoknál is rendesen így helyezik el, de itt a szükséges keresztmetszeti terület megállapításánál a bevágás féloldalának betöltődését is beszámítják. Igy áll elő a használatos

$$x = \sqrt{\frac{F}{8} - \left(\frac{3h + 0{\cdot}75h^2}{8}\right)}$$

képlet, melyben «x» a hóvédőmű szükséges magassága, «F» a feltartóztatandó hótömeg keresztszelvényének nagysága, «h» pedig a bevágás mélysége. A H. rendesen 1·5—200 m. magasak, állandó falak, talpfákból v. pallókból összerótt palánkok, vagy ideiglenesen felállított sövényfonadék-táblák, drótfonadékok, vagy végül ültetvények, tülevelüfák és sövények. Ha a hó mégis ellepi a védőmű tetejét, a hósánc tetejére újabb hóvédőművet helyeznek el, v. hóból épitenek reá falat.

Hovelacque (ejtsd: ov'lák), *Abel*, francia antropológus és nyelvész, szül. Párisban 1843 nov. 14., megh. u. o. 1896 febr. 22. Jogot, nyelvészetet és anatómiát tanult, majd hosszabb utazásokat tett, azután Páris városa szolgálatába lépett és 1886. polgármester lett. E mellett a nyelvészetet tanította az École libre de l'anthropologie-ban. Művei: Grammaire de la langue zende (2. kiad., Paris 1878); L'Avesta, Zoroastre et le Mazdéisme (u. o. 1880); La linguistique (4. kiad., u. o. 1888); Langues, races, nationalités (2. kiad., u. o. 1874); Mélanges de linguistique et d'anthropologie (u. o. 1880); L'homme primitif contemporain (u. o. 1882); Précis d'anthropologie (Hervével, u. o. 1886); Les nègres de l'Afrique souséquatoriale (1889); Recherches ethnologiques sur le Morvan (1893); Chavée-val megalapította 1886. a Revue de linguistique et de philologie comparée, később a Dictionnaire de l'anthropologie, a Bibliothèque anthropologique és a Bibliothèque des sciences contemporaines c. vállalatokat.

Hovenia *Thunb.* (növ.), a Rhamnaceae (Bengefélék) család génusza; egyetlen faja a *H. dulcis* Thunb., kis fa Japánban, Koreában, Kinában és a Himalájában. Törzse 3—5 m. magas, levele örökzöld, váltakozó, fürészes, tojásdad szivalakú. Virágai álernyőben állanak, ennek ágai terméskor elhúsosodnak és kellemes nagyrabecsült gyümölccsé válnak. Ezért hazájában ültetik is, Európában botanikus kertekben látni. Olaszországban kitelel, állítólag Párisban is.

Hoverla, az ÉK.-i Kárpátok és pedig a Máramarosi-havasok egyik legjelentékenyebb csúcsa (2058 m.), Máramaros vm. tiszavölgyi járásában, a galiciai határon. A csúcs a Fehér-Tisza völgyétől É.-ra, Tiszabogdány községtől ÉK.-re emelkedik s utóbbiból lóháton 5 óra alatt érhető el. A H. és a tőle DK.-re emelkedő Dancsércz (1822 m.) és Turkul (1935 m.) fensíkján több kis tó terül el. A H. Körösmezőről is megmászható a Mezőhát vízfogó és Kozmieszcsek vadászház útbaejtésével. V. ö. *Siegmeth* Károly, Führer für Kaschau und die ungar. Ostkarpathen (Kassa 1886.)

Hóvirág, *árvavirág*, *fehér tavaszika*, *gergelynapi virág*, *gyócsé* (*Galanthus* L., növ.), az Amaryllidaceae (H.-félék) család génusza; 4 faja (hazánk-

ban 1) a Földközi-tenger K.-i mellékén terem. Hagymás fűvek. Tölevelük kékeszöld. Tőkocsányuk 1 bókoló virágot visel, melynek 3 külső lepellevele elüt a 3 belsőtől. A virág alatt egy buroklevél van (2-ből összenőve). Tokjuk 3 üregű, sok magú. A hazai (Németországban is) *kikeleti H. (Galanthus nivalis* L., németül Schneeglöckchen) a hegy- és dombvidék nyirkos lombos erdeiben, cserjéseiben gyakran tüstént hóolvadás után nyílik. Tőkocsánya 10—15 cm. hosszú. Levele szálas. Virága fehér, a 3 külső lepellevél elál, a 3 belső jóval rövidebb, keményebb szerkezetű, visszás szívalakú, zöldes, belső oldalán mindegyiknek 1 sárga foltja van. Kertben sokféle változata van, teljes virágú is. Hánytató hagymáját régen orvosságnak használták. Hideg szobában, ablak közt, cserépben könnyen kihajt, virágzik és bokrétába kötik.

Hovit (ásv.), fehér lágy tömeg, mely a tűzkő repedéseit tölti ki. Lelőhelye Brighton közelében Hove. Víztartalmú aluminium-mész-karbonát; valószínűleg inhomogén.

Hóvonal a. m. *hóhatár*, l. *Hó*.

Howaldt, 1. *Georg*, német szobrász és fémöntő, szül. Braunschweigban 1802 ápr. 8., megh. 1883 jan. 20. Eleinte ötvös volt, utóbb szobrász lett, de nem annyira önálló szobrászati műveivel, mint inkább öntvényeivel aratott sikereket. A mult század 50—70-es éveiben nagy bronzöntvények, emlékszobrok hosszú sora került ki H. braunschweigi műhelyéből. Rézből is domborított szobormüveket.

2. *H., Georg*, német gyáros, szül. 1841 márc. 24., megh. 1910 máj. 10. A német hajóépítő technika egyik legkiválóbb képviselője. 1865-ben alapította az első hajóépítő telepét Kielben, mely később a Németbirodalom tulajdonába ment át. Később új hajógyárat alapított ugyancsak Kielben. H. létesítette az első magyar hajógyárat is Fiumében, mely kisebb tengeri hajókat és a régi fiumei dokkot is építette, a kilencvenes évek végén azonban megszünt.

Howard (ejtsd: hau'rd), angol főnemesi család, melynek őseit a X. sz.-ig lehet felvinni. Sir John H. 1470. a *Norfolk* hercegi címet kapta (l. o.). A Norfolk-család mellékágai az Arundel, Wicklow és Carlisle grófi (earl) családok. A H.-családból való volt *Katalin*, VIII. Henrik angol király ötödik neje, l. *Katalin*.

Howard (ejtsd: hau'rd), 1. *Bronson*, amerikai író, szül. Detroitban 1842., megh. 1908. Ujságíró volt és különösen szinművei arattak nagy sikert. Legnevezetesebbek: Old Love Letters (1878.); Aristocracy (1892), amelyben az amerikai társaság anglomániáját gúnyolta ki és Shenandoah (1889) c., az amerikai polgárháborúban játszódó drámája. Magyarúl megjelent tőle: A tenger aranya (ford. *Kéméndy Novelly* Róza, Budapest 1911).

2. *H., Henry*, angol festő, szül. Londonban 1769 jan. 31., megh. 1847 okt. 5. Olaszországban Flaxman befolyása alatt klasszicista szellemben képezte ki magát. Hazatérése után (1796) utóbb a londoni művészeti akadémia titkára és tanára lett. Festményei közül említendők: A virágárus leány (London, National Gallery); Subiacóból hazatérő parasztcsalád (u. o., South Kensington-muzeum), stb. Akadémiai előadásait fia, *H. Frank* festő adta ki (London 1848).

3. *H., John*, az angol börtönügy reformátora, szül. Hackneyben 1726 szept. 2., megh. Chersonban, ahol a pestist tanulmányozta, 1790 jan. 20. Egy útja alkalmával francia fogságba kerülvén Brestben, a foglyok nyomoruságát látva határozta el magát, hogy életét a börtönügy javításának szenteli. Műveivel: State of the prisons in England and Wales (Warrington 1777), melyben az angol börtönök siralmas állapotát ecseteli és Account of the principal lazarettos in Europe (London 1789), melyben egész Európa nevezetesebb börtöneiben és kórházaiban tett látogatásairól számol be, sokat tett a börtönök és kórházak viszonyainak javítására.

4. *H., Luke*, angol meteorológus, szül. 1772 nov. 28. Londonban, megh. 1864 márc. 21. Tottenhamban. Foglalkozott a Hold hatásával a barométerállásra, az északi fénnyel, London éghajlatával és főleg a felhők tanulmányozásával. A felhőalakok elnevezése tőle ered.

Howard Association, *Howard* John-ról (l. o.) elnevezett angol egyesület, amelynek célja a börtönügy javítása, az iszákosság leküzdése, a halálbüntetés eltörlése.

Howardit (ásv.), hipotetikus vas-magnéziumszilikát, amely némely meteoritban jelen volna. Mások H.-nak nevezik az olyan meteorköveket, amelyek lényegében anortit, olivin- és bronzitelegyrészekből állanak.

Howdenit (ásv.), a kiasztolitnak egyik fajtája. Lelőhelye Bunbowrie, Ausztráliában.

Howe (ejtsd: hau), 1. *Elias*, amerikai iparos, a varrógép egyik feltalálója, szül. Spencerben (Massachusetts) 1819 júl. 9., megh. Brooklynban 1867 okt. 3. Első varrógépét 1845. készítette s 1846. szabadalmat nyert rá. 1847-ben Angliába ment, ahol testvére, H. Amasa a gép szabadalmát eladta. 1850-ben Amerikába visszatérvén, találmányának számos utánzója, így Singer ellen is pört kellett indítania. Jogait aztán elismerték s 1862. varrógép-gyárat alapított, mely gyorsan felvirágozván, H.-t vagyonos emberré tette.

2. *H., Julia Ward*, amerikai írónő, szül. 1819 máj. 27. New Yorkban, megh. 1910 okt. 4. Middletonban (Rhode Island). 1843-ban férjhez ment *H.* Samuel Gridleyhez (l. *H. 3.)*, akivel együtt a rabszolgaság eltörlésének, a nők emancipációjának és több más szociális reformnak buzgó előharcosa volt. Első költeménykötete: Passion Flowers (1854) után jelentek meg: The World's Own (1857) és Hippolytos (1858) c. drámái, majd A Trip to Cuba (1860) c. útleírása. Leghíresebb költeménye: The Battle-Hymn of the Republic (1866). Utolsó művei: From Sunset Ridge (1899) c. költeménykötete és Reminiscences 1819—1889 (Boston 1900) c. visszaemlékezései.

3. *H., Samuel Gridley*, amerikai filantróp, szül. 1801. Bostonban, megh. 1876 jan. 9. u. o. Mint a Perkins-féle «Vakok intézetének» igazgatója, tanítója volt *Bridgman* Laurának (l. o.). Módszerét főmüve: Reader for the blind (1839) tárgyalja.

Howe-hid, l. *Fahíd*.

Howells (ejtsd: hauelsz), *William Dean*, amerikai író, szül. 1837 márc. 11. Martin's Ferryben (Ohio).

Mint velencei konzul, hosszabb ideig élt Olaszországban és ottani benyomásait Venetian Life (1866), Italian Journeys (1867), Tuscan Cities (1886) és Modern Italian Poets (1887) c. műveiben dolgozta fel. Regényei és novellái gyorsan népszerűségre tettek szert. Kiemelendők: The Undiscovered Country (1880, spiritiszta regény); A Boy's Town (1890, autobiografikus elbeszélés); The Traweller from Altruria (1894, utopia). Irt néhány vigjátékot is: The Sleeping Car és The Mouse Trap. Egyéb művei: Literary Acquaintance (1901); Literature and Life (1903); Fennel and Rue (1908); Imaginary Interviews (1910). Magyarul megjelent: Ismeretlen világ (Nemzet 1884. évf.).

Howitt (ejtsd: hauit), *William*, angol író, szül. 1792 dec. 18. Heanorban (Derbyshire), megh. 1879 márc. 3. Rómában. Több művelődéstörténeti munkát írt (Popular History of Priest-craft 1833 és Rural Life in England 1836). Legjelentősebb munkái közkedveltségű ifjusági iratai: The Boy's Country-Book (1839); A Boy's Adventures in the Wilds of Australia (1854); Visits to Remarkable Places (1840) és Homes and Haunts of the British Poets (1847). Későbbi művei közül kiemelendők: Illustrated History of England (6 köt., 1861); The History of the Supernatural in all Ages and Nations (1863) és Discovery in Australia, Tasmania and New Zealand (1865). — Felesége: *Mary H.*, (leánynevén *Botham*), angol írónő, szül. 1799 szept. 10., megh. 1888 jan. 30. Rómában. Férjével együtt írta: The Forest Minstrel és The Desolation of Eyam c. verskötetet. Önállóan is irt számos költeményt, elbeszélést, ifjusági iratot és több munkát fordított.

Howlit (ásv.), krétaszerű gumók a gipsztelepekben, finom pikkelyes és pedig valószinüleg rombos kristálykák nemezszerű szövedéke; kémiai tekintetben savanyú kalciumszilikoborát, összetétele: $4CaO.5B_2O_3.2SiO_2 + 5H_2O$. Lelőhelye: Brookville Nova Skocián és a boraxbányák Californiában.

Howrah (ejtsd: hauri) v. *Haora*, az ugyanily nevű kerület fővárosa Bengál brit-indiai tartományban, Szalkhia, Szibpur és Ramkrisnapur előhelyekkel, (1910) 179,000 lak. A keletindiai vasút főállomása s Kalkuttával szemben fekszik. Híres növénytani kertjéről.

Howship-féle lakúnák, l. *Csontsorvadás*.

Hoy, egyike az Orkney-szigeteknek, 21 km. hosszú, 11 km. széles; legnagyobb magaslata a Ward Hill (474 m.); 1200 lak.

Hoya, egykor *grófság* Hannover porosz kerületben, 2725 km² területtel, mintegy 125,000 lak. Belőle alakitották H., Nienburg és Diepholz járásokat. 1582-ben a H.-i grófok kihaltával Braunschweig birtokába jutott.

Hoya *R. Brown* (növ.), az Asclepiadaceae család génusza; 50 faja felfutó, gyakran gyökerekkel kapaszkodó, húsos szárú és levelü cserje Ázsia tropikus és K.-i részén, a maláji szigeteken és Ausztrália meleg részein. Virágzatuk ernyő. A *H. carnosa* R. Br. (viaszvirág) kinai és keletausztráliai. Levele nagyon vastag, tojásdad, sima, fényes, bőrnemű, sötétzöld, virága halavány pirosas, a közepén bíboros rajzolatu, a szine bársonynemű molyhos, nagyon jóillatu. Gazdag, lapos, széles ernyőben áll. Hálás szobai virág. Fel lehet futtatni az ablak fájára is. Virágából méz csepeg.

Hoyer, 1. *Egbert von*, német technológus, szül. 1836 szept. 9. Oldersumban. 1868-ban a rigai, 1875. a müncheni technikai főiskola tanára, 1894. a müncheni főiskola igazgatója lett. Főbb művei: Skizzen aus der Maschinenkunde (Riga 1874); Karl Karmarsch (Hannover 1880); Lehrbuch der vergleichenden mechanischen Technologie (Wiesbaden 1875—78); Die Fabrikation des Papiers (Braunschweig 1887); Kurzes Handbuch der Maschinenkunde (München 1898).

2. *H., Johann Gottfried von*, német katonai iró, szül. Drezdában 1767 máj. 9., megh. Halleban 1848 márc. 7. Előbb a szász tüzérségnél szolgált, hol őrnagyságig vitte; 1814. porosz szolgálatba lépett ezredesi ranggal s a berlini hadi iskola tanárává nevezték ki. Az 1815-iki háboruban kitünt s 1818. mint vezérőrnagy a pommerániai és porosz erődök inspektora lett. Műveiből említendők: Geschichte d. Kriegskunst seit d. ersten Anwendung d. Schiesspulvers (Göttingen 2 köt., 1797—1800); Wörterbuch d. Kriegsbaukunst (Berlin 1815—17, 3 köt.); Literatur d. Kriegswissenschaften u. Kriegsgeschichte (u. o. 1831—40, 2 köt.).

Hoyerswerda, az ugyanily nevü járás székhelye Liegnitz porosz kerületben, (1910) 5955 lak., sörgyárral, gőzmalommal; a szász választók egykori vadászkastélyával, amely most hivatali helyiség.

Hoylake and West Kirby (ejtsd: heulek end ueszt kőrbi), város és látogatott tengeri fürdő Cheshire angol countyban, (1911) 14,029 lak.

Hoyland *(Nether-H.*, ejtsd: hajlend), város Yorkshire angol countyban, (1911) 14,639 lak., szénbányával, téglagyártással.

Hozadék, a neve azon javak összességének, amelyek a termelési tényezők együttes v. különvált működése folytán egy bizonyos termelési rendszer keretében létrejöttek. A H. tulajdonképen társfogalom, amellyel mindig össze van kapcsolódva az illető termelő vállalat képzete, amely t. i. a szóban forgó H.-javait előállította. Úgy hogy tulajdonképen mindig csak bizonyos gazdasági tényezők H.-áról kell beszélnünk, mert ez a fogalom a termelés forrására vonatkozik. (Igy pl. H.-a van a földbirtoknak, a bérháznak, gyári vállalatnak stb.) A vállalat keretében előállított javak összessége adja az illető vállalat *nyers* H.-át, amelyből úgy kapjuk meg a *tiszta* H.-ot, ha abból az előállítási költségek összegét levonjuk. A tiszta H. tehát mindig értékszaporulatot jelent, míg ellenben a nyers H. esetleg a termelési költségek értékén alul maradhat, amikor a termelésre alkalmazott javak apadását idézi elő. (L. *Jövedelem*). *H.* az erdészetben, l. *Hozadékszabályozás*.

Hozadéki adó, az ingatlan vagy ingó vagyon, avagy haszonhajtó foglalkozás jövedelme alapján kivetett adó. A H.-k közé tartoznak a földadó, házadó, tőkekamat- és járadékadó és a kereseti (ipar) adó. Az egyenesadórendszerekben megkülönböztetik a jövedelemadótól, mely utóbbi az adózó személyes viszonyaira és főleg adófizetési képességére nagy figyelemmel van, míg a H. az adótárgyból származó jövedelmet az adóalany személyi körülményeinek alaposabb kutatása nél-

kül teszi adókötelessé és az adóalany fizetési képességét, eladósodását, gyermekeinek számát stb. teljesen figyelmen kívül hagyja v. csak alig veszi tekintetbe.

Hozadéki érték, a javaknak az a gazdasági jelentősége, melyet az általuk nyujtott hozadékot mérlegelve tulajdonítunk nekik. Ha mezőgazdasági ingatlan évenkint 4000 K hozadékot biztosít, úgy ennek a birtoknak H.-e, ha az országos kamatláb 5%, = 80,000 K; 4% kamatláb mellett = 100,000 K. Vagyis a H. változik a kamatláb ingadozása szerint. A H. nemcsak megállapítására nézve különbözik a használati és csereértéktől, hanem sok esetben nagyságára nézve is eltér azoktól, pl. műtárgynak igen nagy csereértéke lehet, pedig H.-e éppen semmi sincs.

Hozadékszabályozás (erdészet). *Hozadék* v. *hozam* alatt az erdészetben valamely erdőből rendszeres gazdaság mellett nyerhető évi v. korszaki fatömeget értik. A H. az erdőrendezésnek legfontosabb feladata, mely az egyenlő gazdasági elvek szerint, ugyanazon üzemmódban és vágásforduló mellett kezelendő, egy gazdasági egészet (üzemosztályt) képező erdőterület évi és korszaki hozamainak fatömeg és vágásterület szerint való meghatározásában áll és rendesen *vágásra osztás*, vagy valamely *szakozási mód* alapján történik.

Hozadékszázalék (erdészet), az a viszonyszám, melyet nyerünk, ha a 100-zal szorzott szabályos növedéket a szabályos fakészlettel elosztjuk. A 100-zal való szorzás azonban fölösleges, mert az egyszerű *viszonyszámot*

$$\frac{n}{K}$$

a hozadékszámításnál kényelmesebben lehet használni. A hozadékszámítás e módja *Hundeshagentől* ered.

Hozomány (a római jogban *dos*, a régi magyar jogban *allatura uxorea*;ném. *Heiratsgut, Mitgift*), azon vagyontárgyak összessége, melyeket a nő, vagy erre való tekintettel más, a házassági terhek fedezése céljára a férj részére leköt. Nem mindaz H., amit a nő a férje házához visz, hanem csak az, amit a férjnek H.-ul átad. Ha a H.-t a nő adja, a lekötés érvényességéhez közjegyzői okirat szükséges; az enélkül adott H.-t a nő bármikor visszakövetelheti. A pénztőkéből (v. egyéb elhasználható dolgokból) álló H. a férj tulajdonába megy át s ő csak a házasság megszüntével (v. az ágytól és asztaltól való elválasztás esetében) tartozik viszafizetni a H.-i tőkét annak, akit az illet. Az el nem használható dolgokból álló H.-on a férj haszonélvezeti jogot nyer a házasság idejére; ilyen H.-ra nézve a H. állagának tulajdonosa és a férj között ugyanaz a jogviszony áll fenn, mint a tulajdonos és a haszonélvező között.

A H.-t, amennyiben a kereskedők az üzletbe helyezik, külön számlán könyvelik el és sohasem írják a saját tőkeszámlájuk javára, mivel ezáltal a nő az üzlettel szemben hitelezőnek tekinthető és mint ilyen az 1881. XVII. t.-c. értelmében csődben, a csőddel szemben is hitelező és ép oly elbirálás alá esik, mint más hitelezők. A női H.-ból vett bútor a H. értékét kisebbíti, mivel ezzel szemben a nőnek külön igénylési joga van. Ha a nő H.-a kezelését önmagának tartotta fenn és annak jövedelmét önmaga élvezi, akkor annak az üzleti könyvelésben helye nincs.

Hozománybiztosítás, midőn az életbiztosítás abból a célból köttetik, hogy az esedékes biztosított összeg a biztosított leány hozományául szolgáljon. H.-t a legkülönfélébb módozatok szerint kötnek.

Hozsánna v. *Hosanna* (héber) a. m. szabadíts meg kérünk. Már Dávid zsoltáraiban is előfordul e kifejezés. Krisztus idejében úgy használták, mint nálunk az éljent, pl. midőn Krisztus bevonult Jeruzsálembe, ugy üdvözölték, hogy «H. Dávid fiának». Mát. XXI. 9.

Hózseás *(Hosea)*, 1. Beéri fia, próféta, akinek beszédei a tizenkét kis próféta könyvében első helyen állanak. Izraelországban élt és működött az asszirok betörését megelőző zavaros időkben. Beszédeit nagy bensőség jellemzi.

2. *H.*, Élának fia, Izraelország utolsó királya, aki, miután az asszíroknak az adófizetést megtagadta, országának vesztét okozta, mert Szargón asszir király, miután országát meghódította, a fővárost, Sómrónt ostrom alá vette. Három évi ostrom után Salmaneszer, Szargón utódja Sómrónt elfoglalta (722), Izrael népének legelőkelőbbjeit pedig számüzetésbe vitte.

Hozzájáró utak v. *hozzávezető utak*. Igy nevezik azokat az útrészeket, amelyeket valamely meglévő közútból kiágazólag a vasútállomáshoz szoktak megépíteni a végből, hogy az állomáshoz hozzájuthassanak. Építésük és fenntartásuk költségeinek viselését a közutakról és vámokról szóló 1890. I. t.-c. szabályozza. Ennek 29. §-a szerint abban az esetben, ha az érdekeltek nem tudnak megegyezni a H. építésének és fenntartásának költségmegosztása dolgában: akkor a költség 1/3 részét a vármegye, 1/3 részét az érdekelt község és 1/3 részét a vasút tulajdonosa tartozik viselni.

Hozzájárulási arány, általában az oly teherben való részesedésnek mérve, melyet valaki több társsal együttesen visel (pl. amellyel az ármentesítő társulatokhoz tartozó területek a költségekhez járulnak).

Hozzálék (ném. *Zuschuss*). A könyvnyomdászok H.-nak nevezik a nyomásnál a példányszámon felül való ívtöbbletet, amelyet a végből adnak, hogy a nyomás közben selejtessé váló ívek pótoltassanak. Ezrenkint rendesen 10—15 a H.

Hozzátartozók, a magyar btkv (78. §) szerint a fel- és lemenő ágbeli rokonok és sógorok, a testvérek, unokatestvérek s ezeknél még közelebbi rokonok, az örökbefogadó és tápszülők, az örökbe fogadott és tápgyermekek, a házastársak és jegyesek, testvérek házastársai és a házastársak testvérei. A H. fogalma, melynél közömbös a származás törvényes v. törvénytelen minősége, annálfogva, mert a tövény az érzelmi és vérségi kapcsokra tekint, több tekintetben jelentős, igy a beszámítást kizáró fenyegetés, végszükség esetében stb., a bünvádi és polgári eljárásban a tanuságtétel megtagadásának joga (l. *Tanu*) tekintetében, a gondnoksági eljárásban a gondnokság kérelmezésére való jogosultság tekintetében (a büntetőjogi körnél szükebb körben) stb.

Hő, a testek hőállapotának fizikai oka. Erről tapintási érzékünkkel veszünk tudomást s ekkor

a testeket hideg, langyos, meleg v. forró jelzéssel illetjük. Ez a hőérzet nem megbízható, mert attól függ, milyen volt azon test hőállapota, melylyel testünk előbb érintkezett. Megbízhatóbb alapot nyerünk a hőállapot jellemzésére, ha a testeknek hőokozta kiterjedését használjuk fel. Ha ez a hő hatására egyenletesen történik, az illető anyag hőméröi anyagul használható. Ilyen a levegő (v. nitrogén, hidrogén) és szükebb határok közt a higany, abszolut alkohol, tömény kénsav. Ezeket edénybe zárva, megfigyeljük az anyag térfogatát, ha különböző hőállapotu testekkel érintkezik. Melegebb testtel érintkezve, az anyag (pl. higany) térfogata nagyobbodik, hidegebb testtel érintkezve, kisebbedik. A térfogatváltozás megszűnik, ha az érintkező testek hőállapota egyforma, vagyis, ha a hőegyensúlyi állapotban vannak. A hőmérőül használt anyag térfogata ekkor jellemzi a hőállapotot (l. *Hőmérő*). Szilárd és cseppfolyós testek tágulása nem egyenletes; az utóbbiak között csak néhányé vehető annak bizonyos határok között. A gázok térfogatváltozása arányos a hővel és pedig igen tág határok között. A törvény, mely ezt kifejezi, különösen egyszerű alakot nyer, ha a hőmérsékletet (l. o.) az olvadó jég hőmérséklete alatt 273 Celsius-foknál kezdjük számítani. Az innen számított hőmérsékletet abszolut hőmérsékletnek nevezik. A hő megváltoztatja továbbá a testek halmazállapotát; a szilárd test kellő hevítéskor megolvad, cseppfolyóssá lesz, a cseppfolyós gőzállapotba megy át. Hőelvonáskor a légnemű testek cseppfolyósakká lesznek, ezek pedig szilárdakká (megdermednek, megfagynak). Hőegységül azt a hőmennyiséget fogadták el, mely 1 kg. 0°-ú vizet 1°-kal fölmelegít; ezt elnevezték nagy kalóriának; ennek ezredrésze a kis kalória, mely 1 gr. vizet melegít fel 0°-ról 1°-ra. Más anyagok 1 kg.-jának 1°-kal való melegítésére más melegmennyiség kell; ezt az illető anyagok *fajmelegének* (hőfoghatóság) nevezik. Ennek meghatározásával foglalkozik a kalorimetria. Hőmérsékletváltozással járnak a kémiai változások is; ezekkel a termokémia foglalkozik. A hőmérséklet változásait elektromos jelenségek is kisérhetik, amint azt a *hőelektromos* jelenségek igazolják. A hő a testekben vagy részecskéről részecskére terjed tova, amit hővezetésnek neveznek, vagy a fölmelegített részecskékkel együtt, ami a cseppfolyós és légnemű testekben történik *áramlás* útján, vagy óriási sebességgel (a fény sebességével) terjed a meleg testtől a téren át, ez a *hősugárzás*. L. *Hőelmélet, Hőmérő, Hőmérséklet, Hőfok, Hőelektromosság, Hőfoghatóság, Hősugárzás, Hővezetés, Kalorimetria, Olvadás, Fagyás, Párolgás, Forrás.*

Hőanyag, a régebbi felfogás szerint az a súlytalan, végtelenül finom anyag, mely a meleg testekből kiáradva, más testeknek és a környezetnek fölmelegedését és a hőállapot változásával járó jelenségeket okozza. Mai felfogásunk szerint a hő nem anyag, hanem a legkisebb részecskék valamilyen mozgása, vagy másként a mozgási energiának egyik fajtája. L. *Hőelmélet.*

Hőáram, az a melegmennyiség, mely a meleget vezető testnek az áramlás irányára merőleges keresztmetszetén másodpercenként áthalad. Erre ugyanazon törvény érvényes, mint az elektromos áramra (Ohm törvénye). A H. vonalai megfelelnek az elektromos áram vonalainak és átmetszik az egyenlő hőmérsékletek felületeit (izotermák, nivófelületek) és pedig mindenütt merőlegesen, mint ahogyan az elektromos erővonalak merőlegesek a nivófelületekre. (L. *Potenciál*). A H. ereje a hőmérséklet esése (hasonló az elektromos feszültségeséshez) osztva az ellenállással. A H. viszonyait bonyolítja az a körülmény, hogy a hő a vezető testet körülvevő levegő hőelvezetése és a hősugárzás következtében idővel csökken.

Hőátbocsátó, l. *Diatermán.*

Hőátlátszatlan a. m. *atermán*, l. *Diatermán.*

Hőátlátszó a. m. hőátbocsátó, l. *Diatermán.*

Höcentrumok, helyesebben *hőszabályozó középpontok*, l. *Melegforgalom.*

Höchst, az ugyanily nevű járás székhelye Wiesbaden porosz kerületben, (1910) 17.240 lak., igen jelentékeny festékgyártással, szivar-, viaszkos vászon-, butorkészítéssel, vas- és rézöntéssel, rézárúkészítéssel, érdekes, 1090. alapított templommal. 1622-ben Tilly itt győzte le Braunschweigi Keresztély hadait. A 30 éves háboruban hatszor cserélt urat és erődítményeit a mostanig is fennálló tornyon kívül elvesztette. 1795 okt. 11. Clerfait itt győzte le a Jourdan vezérelte franciákat.

Höchstädt, város a bajorországi Sváb kerületben, (1910) 2301 lak., szép tornyos kastéllyal. 1703 szept. 20. Villars francia marsall a Styrum gróf vezérelte császáriakat itt meglepte és szétverte. 1704 aug. 13. azonban a franciák szenvedtek súlyos veréseget; Szavójai Jenő és Marlborough egyesült hadai Tallard, Marsin marsallok és Miksa Emánuel bajor választó hadait heves küzdelem után legyőzték. A győzők 12,000, a francia-bajor hadak 28,000 halottat veszítettek. Ez volt XIV. Lajos hadainak első súlyosabb veresége, ami a spanyol örökösödési háborúra jelentékeny hatást gyakorolt. Az angolok az ütközetet Blindheim faluról nevezik.

Höchsti porcellán. Az 1746. Göltz frankfurti kereskedő által Höchstben felállított porcellángyár készítményei, melyeknek gyári jegye a mainzi címer hatküllős kereke. A höchsti gyárat 1778. a mainzi választófejedelem vette át, de 1798. üzemét beszüntették.

Höcker, 1. *Paul*, német festő, szül. Oberlangenauban 1854 aug. 11., megh. 1910 jan. 13. A müncheni akadémián Diez W.-nek volt tanítványa és régi hollandi mesterek hatása alatt genreképeket festett. 1888—98-ig a müncheni akadémia tanára és a modern naturalizmus tekintélyes képviselője volt.

2. *H., Paul Oskar*, német író, szül. Meiningenben 1865 dec. 7. Előbb karmester volt, 1905. szerkesztője lett a Németországban elterjedt Daheim c., később a Velhagen u. Klasings Monatshefte c. havi folyóiratoknak. Regényei többnyire saját lapjaiban jelennek meg: Fräulein Doktor (1897); Väterchen (1900); Weisse Seele (1901); Letzter Flirt (1901); Frühlingstürme (1904); Don Juans Frau (1906); Dodi (1906); Ich grolle nicht (1907); Paradiesvogel (1907); Die verbotene Frucht (1908); Das goldene Schiff (1910); Die Sonne von St. Moritz (1910); Lebende Bilder (1911); Die lachende Maske (1911); Fasching (1912).

Höckert, *Johann Fredrik*, svéd festő, szül. Jönköpingben 1826 aug. 26., megh. 1866 szept. 16. Stockholmban és Münchenben, majd Párisban anult és itt Delacroix hatása alatt a svéd művészettől akkor még idegen modern irányra tért. Legnevezetesebb művei: Istentisztelet egy lapp kápolnában (1855, lillei muzeum); Lapp kunyhó belseje (1858, Stockholm, Nemzeti muzeum); A stockholmi várkastély égése 1697-ben (u. o.).

Hőcsere vagy *hőforgalom* az embernél és állatoknál, l. *Melegforgalom*.

Hödel, *Max*, bádogoslegény, szül. 1857 máj. 27. Lipcsében, ismeretes I. Vilmos császár ellen Berlinben 1878 máj. 11. elkövetett merényletéről. Az Unter den Linden úton revolverrel kétszer rálőtt a császárra, de nem talált. 1878 aug. 16. lefejezték.

Hödr, l. *Hodr*.

Hődrót-műszer, l. *Elektrotechnikai mérőkészülékek*.

Hőeffektus, l. *Tüzelőszerek*.

Höegh-Guldberg, *Ove*, l. *Guldberg*.

Hőegyenlítő, a legmagasabb évi hőmérsékletű helyeket összekötő izotermavonal.

Hőegyensúly van két test között, ha egyik sem módosítja a másiknak hőállapotát. A melegebb test ugyanis meleget ad át a hidegebbnek s azzel maga is lehűl. Ez megszűnik, mihelyt a két test hőállapota egyforma. Pl. hidegebb térből meleg szobába vitt hőmérő higanyfonala magasabbra száll, míg végre megállapodik. Ekkor a higany fölvette a szoba levegőjének hőmérsékletét, H. állott be s ekkor olvassuk le a hőmérőn a higany állását.

Hőegység, az a melegmennyiség mely a 0 C°-ú víz 1 kg.-nyi v. 1 g.-nyi tömegét 1 C°-ra képes fölmelegíteni; az első melegmennyiséget *nagy kalóriának* v. *kilogrammkalóriának*, a másodikat *kis kalóriának* v. *grammkalóriának* nevezik. A tüzelőszerek fűtőértékét abból határozzák meg, hogy hány kalória meleget fejleszt az illető anyag 1 kg.-nyi tömegének elégése. Így pl. 1 kg. feketo kőszén 8000 kalóriát fejleszt; 1 kg. barnaszén 5700 kal.-t; 1 kg. fa 4100 kal.-t. Egy gr. hidrogén Than szerint 34230 nagy kal.-t fejleszt.

Hőelektromosság. Seebeck 1821. észrevette, hogy ha két különböző fém zárt kört képez és az érintkezési (v. forrasztási) helyek különböző hőmérsékletüek, a körben elektromos áram keletkezik. Ha a hőmérséklet-különbség nem nagy, az áram ereje ezen különbséggel arányosan növekszik. A fémek oly sorozatba állíthatók, hogy az áram a sorozatban előbb álló tagtól a hátrább állóhoz halad, ha a két fémet két helyen összeforrasztva, az egyik forrasztási helyet melegítjük. Az áram iránya megváltozik, ha a forrasztási helyet hűtjük.

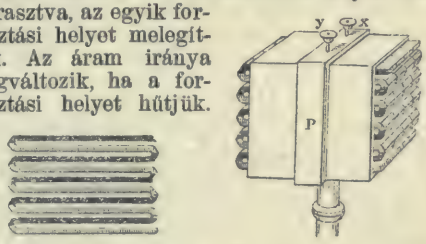

A B

1. ábra. Nobili-féle termo-oszlop. *A* a pálcák elhelyezése és összeforrasztása, *B* az összeállított oszlop.

Az úgynevezett hőelektromos feszültségi sor a következő: bizmut, nikkel, higany, platina, arany, réz, ón, ólom, horgany, ezüst, vas, antimon. Két különböző fémből készült pálca, mely egyegy végével egymáshoz van forrasztva *hőelektromos elemet* vagy *termoelemet* alkot; több ilyen elemnek különnemű végeit összeforrasztva, *hőelektromos* vagy *termooszlopot* kapunk. A pálcákat a forrasztási helyeken kívül szigetelő anyag választja el. Az ilyen oszlop elektromotoros ereje annál nagyobb, mennél messzebb vannak a fölhasznált fémek egymástól a sorozatban

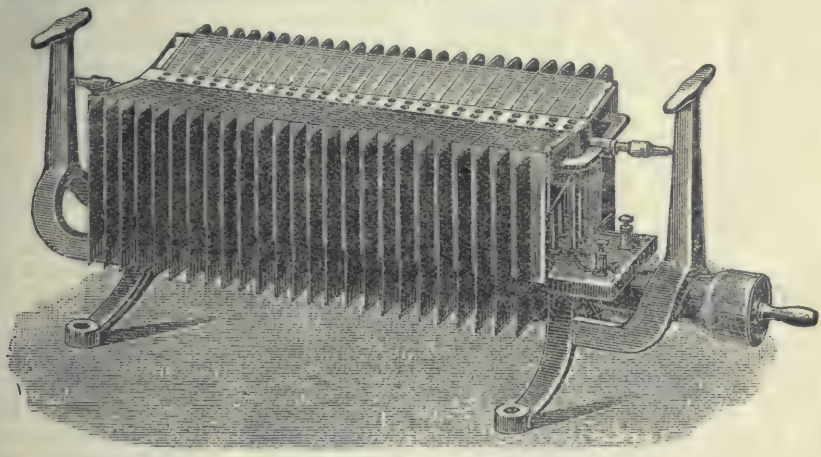

2. ábra. Gülcher termo-oszlopa.

Hősugárzási vizsgálatokhoz általánosan használják a *Nobili*-féle termooszlopot *(1. ábra)*, melyben bizmut- és antimonpálcikák vannak végeiken összeforrasztva és hasábosan elrendezve. A Nobili-féle termooszlop áramát gyakorlati célokra nem lehet használni. Ily célokra is szerkesztettek termooszlopokat (Noe, Clamond stb). Jelenleg leginkább *Gülcher* oszlopát használják *(2. ábra)*. Van olyan, mely 66 elemből áll és közel 4

Volt elektromótoros erejű. A pozitiv elektródok nikkelből való csövek; mindegyik egy Bunsen-lámpát alkot; a negativ elektródok antimont tartalmazó ötvényből állnak s mindegyik a hozzátartozó lámpácska kéményét képezi. Oldalt nagy felületü lemezek vannak sorban elhelyezve s ezek között légáramlás történik, mely hűtésre szolgál. A Gülcher-oszlop árama nem nagyon erős, de igen állandó. Ha hőelektromos elemen át áramot vezetünk, a forrasztási helyek fölmelegszenek v. lehülnek, aszerint, amint az áram a sorban hátrább álló tagtól halad egy előbb állóhoz v. fordítva. Ez az ú. n. *Peltier-hatás.*

Hőelmélet. E névvel a hőtannak két, egymástól lényegesen különböző szakaszát szokták megjelölni. I. *A mechanikai H.* (termodinamika), melynek alapja két tisztán tapasztalati tétel. Első főtétele a munka és hő közötti összefüggést határozza meg. A mechanika azt tanítja, hogy valamely rendszer eleven erejének változása valamely *A* helyzetből más, *B* helyzetig, egyenlő a rendszerre ható erők munkájával s ha az erőknek van erőfüggvénye, akkor az elevenerő változása s így a végzett munka is csak a rendszer kezdet- és véghelyzetétől függ. Ezzel a tétellel a tapasztalat sokszor ellenkezik. Ha pl. nehéz testet leejtünk, úgy hogy kezdetsebessége, tehát elevenereje zérus legyen, ez az állapot ismét beáll, mihelyt a test a földre érkezett, mert ekkor sebessége s így eleven ereje ismét zérus; az eleven erő változása tehát zérus, pedig a testre ható erő, a nehézségerő e közben munkát végzett. De ekkor más változás történt, mert a test fölmelegedett s hogy eredeti állapotába visszatérjen, környezetének bizonyos hőmennyiséget kell átadnia. Valahányszor valamely rendszer bizonyos állapotából kiindulva, bárminő változásokon át eredeti állapotába visszatér s eközben külső erők ellenében pozitiv vagy negativ munkát végez (munkát fölemészt), környezetéből felvesz, ill. annak átad bizonyos hőmennyiséget. A munka átalakul hővé. Idevágó mérésekből kitűnt, hogy 425 grammméter munka átalakulásakor 1 grammkalória meleg keletkezik. Ezt röviden úgy fejezik ki, hogy a *hő mechanikai egyenértéke* 425. Ebben áll a mechanikai H. első főtétele. Az egyenértéket elméleti úton Robert Mayer (1842), kisérleti úton Joule és Hirn határozták meg először.

A második főtétel, mely Sadi Carnot-tól származik (1824) és Clausiustól nyerte mai fogalmazását, az átalakulás *irányát* szabja meg. Clausius szerint a hő magasabb hőmérsékletü testből *magától* átmehet hidegebb testre, vagyis anélkül, hogy erre külső erők munkájára volna szükség, de hidegebb testről melegebbre csak úgy mehet át, ha ezzel egyidejüleg egyéb változások is történnek, ha külső erők végeznek munkát. A tétel levezetésére fölhasználják a Sadi Carnottól kigondolt körfolyamatot. Ezen olyan változások sorozatát értik, melyek révén a rendszer ismét eredeti állapotába tér vissza. Ha a változások sorozata ellenkező irányban is keresztülvihető, a körfolyamat *megfordítható*, ellenkező esetben meg nem fordítható.

II. *A dinamikai gázelmélet.* Alapja azon föltevés, hogy a testek molekulái heves mozgásban vannak, melyek közvetlenül szemmel észre nem vehetők, hanem bennünk a hő érzetét keltik. A molekulák egymásra erőket gyakorolnak, melyek csak igen kis távolságra érvényesülnek. A gázokban ezen erők elhanyagolhatók; az egyes molekulák pályája túlnyomó nagy részében egyenes vonalú. Mozgásuk irányát azonban igen sokszor változtatják, mert egymásba és az edény falaiba ütköznek. E feltevésből kiindulva, a gázelmélet levezetheti a gázokra vonatkozó egyszerű törvényeket, mint a Mariotte-Gay-Lussac, Dalton,

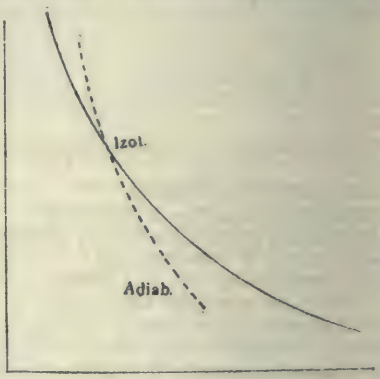

1. ábra.

Avogadro nevéről elnevezetteket (Kroenig, Clausius), valamint a gázok és gőzök eltéréseit ezen elemi törvényektől (Clausius, Van der Waals). A gázelmélet a fizikában nagy fontosságra tett szert.

A testek állapotváltozását igen szemlélhetően lehet rajzban feltüntetni. Ha valamely gáz állandó hőmérséken, azaz izotermikusan terjed ki, akkor nyomása változik. Ha a térfogatot, mint abszcisszát, a nyomást mint ordinátát rakjuk fel, a gáz állapotát egy ponttal jellemezhetjük. Ilyen pontokat folytonos görbével köthetünk össze s ekkor az *izotermikus görbét* kapjuk. *(1. ábra,* kihúzott görbe). Ha a gáz szigoruan követi Boyle-Mariotte törvényét, akkor az izotermikus görbe egyenoldalú hiperbola. Ha a gáz állapota adiabatikusan változik, nyomása gyorsabban növekszik, mint az előbbi esetben s a megfelelő görbe meredekebb; a görbe neve *adiabatikus* görbe *(1. ábra,* pontozott görbe). A Carnot-féle körfolyamatot is föl lehet rajzban tüntetni; az két izotermikus és két adiabatikus görbedarabból rakódik össze *(2. ábra).* AB és CD az izotermikus, BC és DA az adiabatikus darabok. A számítás azt mutatja, hogy az a terület, melyet a négy görbedarab határol, arányos azz a munkával, melyet a gáz az egész körfolyamat alatt végzett.

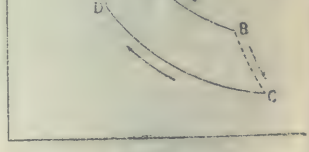

2. ábra.

Irodalom. Weinstein, Thermodynamik und Kinetik der Körper (részletes munka), Braunschweig 1903—1908, 3 köt.; Planck, Vorlesungen über Thermodynamik, Leipzig 1905; Chwolson, Lehrbuch der Physik 1. és 3. kötete (kitűnően tájékoztató tárgyalás), Braunschweig 1902—1905; Jäger, Die Fortschritte der kinetischen Gastheorie, Braunschweig 1906.

Hőérzések. Voltaképen két érzést foglalunk így össze: a hideg- és melegérzést. Mindegyiket külön érzékszervi végkészülék közvetíti, amelyek a bőrben vannak elhelyezve. Ezeket a végkészülékeket, a hideg- és melegpontokat Goldscheider és Blix fedezték fel, akik rájöttek, hogy a bőrnek nem minden pontja érzékeny bárminő behatással szemben; vannak a bőrnek pontjai, ahol csak tapintási érzéseink vannak, valamint olyanok is, ahol csak hideg-, vagy csak melegérzésünk van. A hidegpontok száma a bőr egész felületén kb. 250,000, míg a melegpontoké csak kb. 30,000, tehát a hidegérzésünk sokkal finomabb. Mivel a gyermekek ugyanannyi hideg- és melegponttal birnak, náluk ugyanazon bőrterületre több végkészülék esik, ezért az érzéseik sokkal intenzivebbek. Hogy valamely bőrterületen hideg- vagy melegérzésünk keletkezik-e, az első sorban a végkészülékek hőmérsékletétől függ; ha a környező bőrterület hőmérséklete a végkészülék 0°-ánál (annál a hőmérsékletnél, amely semmi izgalmat sem okoz) nagyobb, úgy melegérzésünk támad és megfordítva. A H.-et sok minden befolyásolja, így az illeszkedés (adaptáció) is; ha jobb kezünket 30°-os, bal kezünket 40°-os vízbe mártjuk s aztán mindkettőt 35°-osba, úgy jobb kezünkkel azt melegnek, a ballal pedig hidegnek fogjuk érezni. A H. annál erősebbek, mennél hirtelenebbül történik a bőr lehütése, illetőleg felmelegítése; ezért van az, hogy a jó hővezető tárgyak sokkal intenzivebb H.-et keltenek bennünk, mint a rossz hővezetők. A H. finomsága a különböző bőrterületeken nem egyforma, míg a karokon, az arcon 0·2°-nyi hőmérsékletkülönbségeket is felismerünk, addig a háton csak kb. 1°-nyi okoz izgalmat.

Höfe, Schwyz svájci kanton járása 33·7 km² területtel, (1910) 5273 lak. 1358-ban Ausztriához, 1396. Zürichhez és 1440. Schwyzhez került.

Hőfejlesztés az embernél és állatoknál, l. *Melegforgalom.*

Höfe-jog, a parasztbirtokra vonatkozó különös örökjog némely német tartományban (pl. Hannoverben), melynek célja a parasztbirtok eldarabolásának megakadályozása.

Höfel, *Blasius,* osztrák grafikus, szül. Bécsben 1792 máj. 27., megh. 1863 szept. 17. Mark Quirinus rézmetszőnek volt tanítványa. Legkorábbi rézmetszeteinek egyike Mária Ludovika magyar királyné megkoronázását ábrázolja. A bécsi kongresszus idején sok arcképet metszett az uralkodócsalád tagjairól és híres személyiségekről. Az 1817. a budai egyetemi nyomda kiadásában megjelent Missale Romanum számára 5, az 1818. megjelent Acta Litteraria Musei Nationalis Hungarici számára 3 képet metszett. Elkészítette Kelemen Imre jogtanár (1814), Simonyi József ezredes, Verseghy Ferenc (1822), Kubinyi Péter (1831) rézmetszetű arcképeit és a Hunyadi Jánost ábrázoló címlapot Kisfaludy Sándor 1816. megjelent drámájához. 1820—38-ig a bécsújhelyi katonai akadémia tanára volt. Itt készített rézmetszetei közül különösen a Fogolymadarakat ábrázoló (1828, Hamilton után) aratott sikert. A litográfia elterjedésével hanyatlásnak induló rézmetszet helyett H. a fametszést kezdte művelni és mindinkább fejlődő saját nyomdájából a képes kiadványok egész sora került ki, így 1842. Pyrker érsek Legenden der Heiligen c. műve. 1838—49-ig Bécsben, azután Salzburgban élt. H., ki Ausztriában a fametszés megújítója volt, sikerrel próbálkozott meg a színes fametszéssel is. E nemben említendő a Zrinyi Miklós kirohanását ábrázoló clairobscur-metszete. V. ö. *Wünsch,* Blasius H. (Wien 1910).

Höfer, 1. *Ferdinand,* francia író, szül. Döschnitzben (Schwarzburg-Rudolstadt) 1811 ápr. 21., megh. Brunoyban 1878 máj. Hányatott ifjuság után, mint orvos, Párisban telepedett meg s 1851—1866-ig ő szerkesztette a Nouvelle Biographie générale c. életrajz-lexikont (46 köt.). Számos természetrajzi kompendiuma közül említést érdemelnek: Histoire de la chimie (1842—43, 2 köt., 2. kiad. 1869); Dictionnaire de chimie et de physique (1846, 3. kiad. 1857); Dictionnaire de médecine (1847); Dictionnaire de botanique (1850) stb.

2. *H., Hans,* osztrák geológus, szül. a csehországi Elbogenben 1843 máj. 17. Eleinte bányahivatalnok volt s mint kezdő geológus Telegdi Róth Lajos m. k. főgeológussal együtt Leobenben tanult. 1879-ben a přibrami s 1882. a leobeni bányászakadémia tanára lett. Rendkívül sokat utazott a föld minden nevezetesebb bányahelyén; azonkívül járt a Spitzbergákon, Novaja-Zemljában s a Pecsora vidékén is. Egyik legismertebb munkája Északamerika petróleumiparáról szól és 1877. Bécsben jelent meg, míg az amerikai szén- és vastelepekről 1878. írt egy terjedelmes művet. Hírnevét azonban főkép Das Erdöl und seine Verwandten (Braunschweig 1888) c. nagy munkája alapította meg, amely azóta számos új kiadást ért meg. Számos osztrák bányászati folyóiratnak munkatársa s több izben szerkesztője is volt. H.-t a magyar geológusok s bányászok is előnyösen ismerik, s mint a *petróleumgeológia atyját* tisztelik egész Középeurópában.

Höffding, *Harald,* dán filozófus, szül. Kopenhágában 1843 márc. 11. Előbb teológiát tanult, később Sören Kierkegaard műveinek hatása alatt a filozófia felé fordult s leginkább a modern angol filozófia hatása alatt korunk figyelemre méltó gondolkodójává fejlődött. Dán nyelven írta: A filozófia Németországban Hegel után (1872); Korunk angol filozófiája (1874, német fordítás 1889); A humán etika alapja (1876, németül 1880); Spinoza élete és tanítása (1877); A lélektan vázlata (2. kiad. 1885, németül 1887, 2. kiad. 1893, egyike a legjobb modern lélektani kézikönyveknek); Etika (1887, németül 2. kiad. 1901); Charles Darwin (1889, magyarra ford. *Zoltán* Vilmos: Darwin élete és tana, Budapest 1908); Sören Kierkegaard mint filozófus (németül 1902); Az újabb filozófia története (ném. 1895—6, 2 kötet, sokat használt, jó kézikönyv); Filozófiai problemák (ném. 1903); Modern filozófusok (1904)

Höfler, 1. *Alois,* német filozófus és pedagógus, szül. a felső-ausztriai Kirchdorfban 1853 ápr. 6. 1878-ban a filozófia és pedagógia magántanára a

bécsi egyetemen, 1903. a prágai egyetemen a filozófia, 1907. a bécsi egyetemen a pedagógia tanára. Érdemei vannak a filozófiai propedeutika és a mat. fizika középiskolai tanítása körül. Főképen pszichológiával foglalkozik. Munkái: Logik (Prága 1890); Psychologie (u. o. 1897); Psychische Arbeit (Hamburg 1894) és jó tankönyvek.

2. *H., Karl Adolf Konstantin von*, lovag, német történetíró, szül. Memmingenben 1811 márc. 27., megh. Prágában 1897 dec. 29. 1838–47-ig a történelem tanára volt a müncheni egyetemen, 1851 óta pedig Prágában. Az 1846-iki politikai bonyodalmak a Konkordat und Konstitutionseid der Katholiken in Bayern (München 1847) c. történeti emlékirat megírására birták. Művei közül említendők: Die deutschen Päpste (Regensburg 1839, 2 kötet); Kaiser Friedrich II. (München 1844); Albert v. Beham und Regesten Papst Innocenz' IV. (Stuttgart 1847); Quellensammlung für fränkische Geschichte (Baireuth 1849–1852, 1–4 köt.); Bayern, sein Recht und seine Geschichte (Regensburg 1850); Lehrbuch der allgem. Geschichte (u. o. 1850–56, 3 köt.); Fränkische Studien (Wien 1852–53); Die Geschichtschreiber d. hussitischen Bewegung (u. o. 1856–65, 2 kötet); Böhmische Studien (u. o. 1854); Magister Johann Hus und der Abzug der deutschen Professoren und Studenten aus Prag (Prag 1864); Barbara, Markgräfin v. Brandenburg (u. o. 1867); Die Zeit der luxemburgischen Kaiser (Wien 1867); Der deutsche Kaiser und der letzte deutsche Papst: Karl V. und Adrian VI. (u. o. 1876); Die romanische Welt und ihr Verhältniss zu den Reformideen des Mittelalters (u. o. 1878); Abhandlungen aus dem Gebiet der slavischen Geschichte (u. o. 1879–83, 5 rész); Papst Adrian VI. (u. o: 1880); Don Antonio de Acuña, genannt der Luther Spaniens (u. o. 1882); Donna Juana, Königin von Leon, Kastilien und Granada (u. o. 1885); Don Rodrigo de Borja (Alexander VI.) (u. o. 1888); Die Ära der Bastarden am Schlusse des Mittelalters (Prag 1891); Monumenta Hispanica (u. o. 1881–82, 2 k.).

Hőfoghatóság *(fajhő, hőkapacitás)*, azon hőegységek (kalóriák) száma, melyek valamely test 1 kilogrammnyi tömegét 0 C°-ról 1 C°-ra melegítik. A H. egységéül a víz H.-át vették s ezt nevezik hőegységnek (l. o.). A H. fogalmára az a tapasztalati tény vezetett, hogy ugyanazon melegmennyiség különböző anyagok egyforma tömegeit nem heviti egyenlő magas hőfokra. A legtöbb testnek sokkal kevesebb meleg szükséges, hogy bizonyos hőfokra fölmelegedjen, mint a víznek. A H.-ot többféle módszerrel mérik. Az egyik a *jégolvasztás* módszere. Egy kg. jég megolvasztásához (ha a jég 0 C°-ú), 80 kalória meleg szükséges. Ha tehát valamely M tömegű, t C°-ú anyagnak H.-a c, és ez m tömegű jeget képes megolvasztani, akkor Mtc = 80 m. A baloldalon álló szorzat kifejezi az M tömegű, t C°-ú és c H.-ú testben rejlő meleget, a jobboldalon álló szorzat a jég olvasztására szükséges meleget. Ha a meleg elszóródását megakadályozzuk, a két hőmennyiség egyenlővé tehető. Ebből c meghatározható. A Lavoisier-Laplace-féle készülékben *(1. ábra)* a fölmelegített test könnyű drótkosárkában van apróra tört jég közé ágyazva. A megolvadt jégből keletkező vizet felfogják és megmérik.

Bunsen jégkalorimétere azon alapszik, hogy a jég nagyobb térfogatú, mint a belőle keletkező víz. Próbacsövet tágabb üvegcső vesz körül *(2. ábra)* s ez alul szűkebb csőbe megy át, mely kétszer van derékszögüleg meghajlítva. A tágabb csőbe kifőzött víz kerül; alsó részét és szűkebb csőszerű folytatását higany tölti ki, mely fölül dugón átszorított vízszintes keskeny csőbe hatolhat. A belső próbacsőbe hűtőkeveréket tesznek, mely a csövet annyira lehűti, hogy a körülötte levő víz ráfagy. A higany a vízszintes csőben kifelé hatol s valahol megállapodik. Ha aztán a próbacsőbe meleg testet tesznek, a jég részben megolvad, a higanyfonál visszahúzódik. Ismerve a meleg test hőfokát, tömegét s azt, hogy bizonyos melegmennyiség a higanyfonál milyen eltolódását okozza, ki lehet pontosan számítani, mekkora az alkalmazott test H.-a.

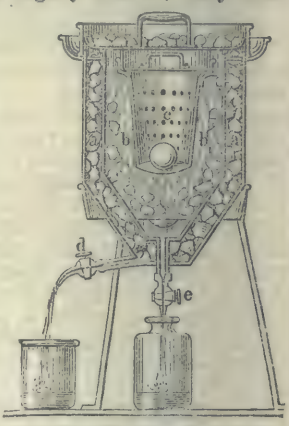

1. ábra. Lavoisier-Laplace jégkalorimétere.

Másik módszer a *keverési* módszer. A meghatározandó H.-ú test bizonyos megmért tömegét magasabb (pl. 100 C°) hőmérsékletre hevítik s aztán megmért tömegű és hőmérsékletű vízbe helyezik. A meleg test lehűl, a víz fölmelegszik s végre valamely közbülső hőfokon beáll a hőmérsékleti egyensúly. Ezen adatokból a H. kiszámítható. Ezt a módszert légnemű testekre is alkalmazták. Meghatározott tömegű és hőmérsékletű gázt állandó nyomással vékony réz- vagy ezüstpléhből való kígyózó csőbe szorítanak, melyet ismert tömegű és hőmérsékletű víztömeg vesz körül. Az áramló meleg gáz átadja melegét a víznek s ennek fölmelegedéséből kiszámítható a gáz H.-a *állandó nyomáson*. Az állandó térfogaton tartott gáz H.-át közvetlenül még nem birták meghatározni, csak közvetve. Ilyen mérésekből kitűnt, hogy állandó nyomás alatt álló gáz, mely tehát kiterjedhet, nagyobb H.-ú, mint az állandó térfogatú gáz. Ez érthető is, mert a kiterjedő gáz a levegőt félrenyomja s így munkát végez, míg az állandó térfogatú gáz nem végez munkát.

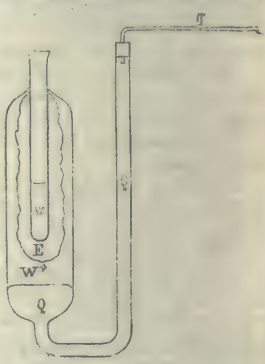

2. ábra. Bunsen jégkalorimétere.

A levegő H.-a állandó nyomás alatt: 0·2377, míg állandó térfogat esetében: 0·1686. A kettő viszonya 1·41 s ez más gázokra is érvényes.

A testek H.-a nem teljesen állandó szám, hanem értéke a hőmérséklettel együtt növekedik. Eközben állandó végső értékhez közeledik. Dulong és Petit azon fontos törvényt állapították meg, hogy a szilárd elemek H.-a fordítva arányos az atómsúllyal, úgy, hogy ezen anyagokra nézve az atómsúly és H. szorzata állandó szám és pedig közelítőleg 6. E szerint az ilyen anyagok atómmelege egyforma. Neumann ezt a törvényt vegyületekre is kiterjesztette és kimutatta, hogy hasonló összetételű vegyületek H.-ai is fordítva aránylanak az atómsúlyokkal és Kopp azt a tételt állította fel, hogy a vegyületek molekuláris melege az alkotó elemek atómmelegének összegével egyenlő. Megjegyzendő, hogy atómmeleg azon hőegységek száma, melyek szükségesek, hogy az egyszerű test atómsúlynyi tömegének hőmérséklete 1°-kal növeltessék. Ezt a számot az atómsúly és a H. szorzata szolgáltatja. A molekuláris meleg a vegyület H.-ának és molekulasúlyának szorzata. A gázok molekuláris melege egyforma, mert Avogadro törvénye szerint minden gáz egyenlő térfogatokban egyenlő mennyiségű molekulát tartalmaz, ha a gázra ható nyomás és a hőmérséklet ugyanaz.

Néhány anyag H.-a:

aluminium	0·214	ón	0·056
kén	0·203	jód	0·054
vas	0·114	antimon	0·051
réz	0·095	higany	0·033
horgany	0·095	platina	0·032
ezüst	0·057	ólom	0·031

Hőfok. Ha valamely hőmérőt hidegebb helyről melegebbre, vagy melegebbről hidegebbre viszünk, a hőmérő folyadékszála (higany, kénsav, borszesz stb.) kiterjeszkedik vagy összehúzódik, míg végre egy pontnál megállapodik. Ez akkor történik, mikor a folyadékszál fölvette a környezet hőállapotát s a szám, melyen a folyadékszál vége megállott, jelzi az illető test (a környezet) hőmérsékletét vagy hőfokát.

Hőforgalom az embernél és állatoknál, l. *Melegforgalom.*

Hőforrás mindaz, ami meleget szolgáltat. Legfontosabb H.-unk a Nap, melynek sugárzó energiája nélkül a földi élet megszünnék. A földi H.-ok közül legfontosabb és legáltalánosabb az égés, vagyis a testeknek oxigénnel való gyors v. lassú egyesülése. A kémiai egyesülés különben általában hőfejlesztéssel jár. Igen jelentékeny és most már sokszorosan felhasznált H. az elektromos áram energiája. Az áram a szilárd vezetőket annál jobban hevíti, mennél nagyobb ellenállást tanúsítanak az árammal szemben. Ezen alapszik az elektromos világítás, fűtés, hegesztés stb. A legmagasabb hőfokokat az elektromos kemencében érték el. Igen általános H. a mechanikai ütés, surlódás, dörzsölés. De míg a vad népek dörzsöléssel gerjesztenek tüzet, a mechanikai munkát szolgáltató gépeknél, járóműveknél stb. a surlódás okozta hő csak veszteség, melyet elkerülni nem lehet, csak csökkenteni. — *H.*, hévforrás v. meleg forrás, l. *Forrás.*

Höganäs, l. *Helsingborg.*

Högauit (ásv.), sárga-rostos nátrolit a Hegau fonolitközeteiben.

Hőguta *(siriasis)* akkor támad, ha az emberi testben a meleg nagyon felszaporodik. Régebben a H.-t és a napszúrást (insolatio) megkülönböztették, újabb vizsgálatok szerint azonban ugyanazon ok, a meleg felszaporodása, okozza. A naptűzés egymagában nem hoz létre napszúrást. A hő megrekedése következtében 42—46°-os testhőmérsékletet is mértek már. A H. vagy a hőmérséklet tetőfokán, vagy órák mulva következhetik be. Leginkább zárt sorban menetelő katonák, azután túlfűtött helyiségben tartózkodó munkások (hajófűtők), szabadban dolgozók, ha erős testi munkát végeznek (aratók), néha a napfürdőzők esnek a H. áldozatául. A beteg eszméletlenül összerogy, majd nyavalyatöréses görcsök, görcsös ásítás, egyes izomrángások, reszketés következik be. A lélegzés vagy nagyon gyors, vagy ritka, 4—70 percenként. Néha heveny zavartság, ködös öntudatállapotok is előfordulnak. Elég gyakoriak azután az agyvelőnek gócbántalmai, amilyen a féloldali bénulás vagy egyes végtagok bénulása, afázia, ataxia stb. A boncolás a koponya belsejében az erekben erős vérteltséget talál, a lágy agyvelőburkok és az agyvelő savósan beszűrődöttek (meningitis serosa), az agyvelő apró vérzésekkel járó gyuladása (enkephalitis haemorrhagica) is gyakori lelet. Európában átlag 11·6% a halálozás, a trópusokban 30—50%-ra emelkedik. A halál rendesen pár órán belül áll be. A javulás lassan következik be s teljes gyógyuláshoz is vezethet. Utóbajokként ideges állapotok, nyavalyatörés, elbutulás ismeretesek. A H. meggátlására a helyiségek szellőzése, naptüzés ellen való védekezés, a meleghez való fokozatos hozzászoktatás, szeszes italok eltiltása szükségesek. A H. orvoslásában fontos szerepe jut az érvágásnak, szívmasszázsnak; sóoldatnak az erekbe való fecskendezése, analeptikumok nyujtása is jó szolgálatot tesz. A beteget nem szabad rögtön elszállítani, egy ideig maradjon fekve.

Högyes *Endre*, orvostanár, szül. Hajduszoboszlón 1847 nov. 30., megh. Budapesten 1906 szept. 8. Orvosi tanulmányait a pesti egyetemen végezte, ahol 1870. orvosdoktorrá avatták. Balogh Kálmán mellett volt tanársegéd az elméleti orvostani intézetben, majd 1872—75-ig a gyógyszertani tanszéken a kisérleti kórtanból magántanári képesítést nyert. 1875-ben Kolozsvárt az általános kór- és gyógyszertan tanára lett. Ő hozta itt létre az orvos-természettudományi társulatot, mely előbb külön, majd az erdélyi muzeum-egylettel fuzionálva működött. 1883-ban az általános kór- és gyógytan nyilvános rendes tanárává nevezték ki Budapestre. A M. Tud. Akadémia 1881. levelező, 1889. pedig rendes tagjává választotta; 1889. az országos közegészségügyi tanács rendkívüli, 1891. pedig rendes tagjává nevezték ki. 1898-ban a miniszteri tanácsosi címet kapta. A Természettudományi Társulatnak alelnöke, a budapesti kir. orvosegyesületben a veszettség tanulmányozására kiküldött bizottságnak elnöke volt. A kormány és a törvényhozás többszörösen megbízta tudományos vizsgálatok végzésével és kiküldetéssel; nevezetesen a veszettségellenes gyó-

gyítási mód tanulmányozásával, a lépfenegyógykisérletek vezetésével, a magyar orvosi oktatásügy reorganizációjával stb. Tanulmányainak eredményeként 1890 ápr. 15-én az ő igazgatása alatt felállították a budapesti Pasteur-intézetet, mely azóta kiváló sikerrel működik. Nagy érdeme H.-nek, hogy a Pasteur-féle veszettségellenes gyógymódot tanulmányai alapján megjavította, egyszerüsítette az oltóanyag készitését és kedvezőbbé tette a gyógyulási százalékot, mint az eredeti Pasteur-féle módszer volt. H.-nek ezt az eljárását most már az egész világ magáévá tette. A *veszettség gyógyításáról* nagyobb tanulmányt irt, melyet a Magy. Tud. Akadémia 1889. a Marczibányi-féle 200 aranyos nagy jutalommal koszoruzott. Nagyszámú, magyarul, németül és franciául közzétett kiváló értekezése és munkája alaposan elvégzett kisérletezések eredményeit tartalmazza. Nagyobb munkái a vese élet- és kórtanára, a fül ivjárataira, az asszociált szemmozgásokra, a hipnózis egyes tüneményeire stb. vonatkoznak és nevét az egész világon ismertté tették. A tudományos társaságokban rendkivül nagy munkásságot fejtett ki, emellett 1888-tól szerkesztője volt az *Orvosi Hetilap*-nak is.

Hőgyész, nagyk. Tolna vmegye simontornyai j.-ban, (1910) 3959 magyar és német lak.; vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Hőhatás (növ.), a növények életének általános feltétele, amennyiben a növény egész élete csak bizonyos határozott hőmérsékleti határok közt folyik le. Ezek a határok különböző növényekre nézve nagyon eltérők. Mint minden életműködésnél, úgy a növény életére nézve is a hőmérsékletnek három kardinális pontját ismerjük, a minimumot, maximumot és optimumot. Az Északi-Jeges-tenger moszatai 0° C alatti hőmérsékletben is nőnek, az édesviziek minimuma 0°, a magasabb rendüek minimuma már magasabb, de a búza és a repce kevéssel 0° feletti hőmérsékletben már csirázni kezd, a bab csak 9°, a sárgadinnye csak 16°-nál kezd nőni. A hőmérsékleti maximum a tengeri moszatoknál nagyon alacsony, az édesvizi moszatoké 16°, a legtöbb szárazföldi növény maximuma 30—45° közt van, csak a pozsgás növények birnak el többet és valószinüleg nőnek is még 50—52° hőmérsékletben. Az erjedő anyagokban a termofil baktériumok még 70°-ot is elbirnak. A kardinális pontok határa különben függ a tápláléktól, a fénytől stb. is. Száraz állapotban pl. a magvak, spórák nagy hőmérsékletet, egészen 100—120°-ot birnak el. Ha a maximumnál magasabbra emelkedik a hőmérséklet, akkor a növény növekedése alábbhagy, megszünik, de a növény élete még nincs veszélyben — a *hőmerevedés* (thermotonus) áll be és végül a halál. A maximum túllépése 1—2°-kal már rövid idő alatt mégis a halált idézi elő; mennél nagyobb mértékü a túllépés, annál hamarább következik be a halál. Ebben a tekintetben nagyok az eltérések: a lóbab 35°, a rozs 44°, más növények 50—52°-on pusztulnak el. Ugyanilyen hatása van a minimum túllépésének is, itt is bekövetkezik a hidegmerevedés, amelyet a megfagyás követ, de itt is nagyok az eltérések. Dúsnedvü növények hamarább fagynak meg, már a jégképződés idején. Kevesebb vizü v. száraz növények igen alacsony hőmérsékletet birnak el megfagyás nélkül, így száraz magvak, spórák egészen —250° C hőmérsékletben tartva öt napig, azután a rendes körülmények közé jutva, csirázni képesek.

Höhlbaum, *Konstantin*, német történetiró, szül. 1849 okt. 8. Revalban, megh. 1904 máj. 2. Giessenben, hol egyetemi tanár volt. Specialista a középkori városok és a Hanza-szövetség történetének terén. Művei: Hansisches Urkundenbuch (1876—96, 4 köt.); Kölner Inventare I. köt. 1531—1571 (Leipzig 1896); Regesten der Erzbischöfe von Mainz (1897); Über die flandrische Hanse von London (1898); Zur Gesch. des nordischen 7 jährigen Krieges (1898); Die Statuten des engl. Stahlhofes der Hansa (1899); Urkunden des Kölner Staatsarchivs (1901); Inventare hansischer Archive des 16. Jahrhunderts (Leipzig 1896—1903, I—II.).

Höhnel *Lajos* lovag, utazó, szül. Pozsonyban 1857 aug. 6. A fiumei tengerészeti akadémiában tanult és 1879. sorhajózászlós lett. 1886-ban Teleki Samu grófot elkisérte afrikai útjában. 1887 jan. indultak ki Zanzibárból és a Kilima-Ndzsarón és Kenián át az é. sz. 5°-ig hatoltak; 1888 márc. 5. felfedezték a Rudolf- és ápr. 20. a Stefánia-tavat és mintegy 230,000 km²-nyi földterületet. 1888 okt. 25. Afrika belsejéből Mombász felé tartottak és visszafelé menet Zeilából Harrarba rándultak el; 1889 máj. hazaérkeztek. H. utazási élményeiről Zum Rudolf-See u. Stefanie-See (Wien 1892) c. földrajzi művében számol be. (Magyarul megjelent ily cimen: A Rudolf- és Stefánia-tavakhoz, Teleki Sámuel gróf felfedező útja Afrika egyenlitői vidékein, Budapest 1892). 1892 nyarán H. az amerikai Cyanler Vilmos Astornak Keniába és a Rudolf-tó tájékára induló expediciójához csatlakozott. 1892 szept. 15. Lamutól a Tanán felfelé mentek s 1892 dec. 5. Hamejetől (Borati) kiindulva, 1893 febr. 10-ig E.-i és K.-i irányba kalandozva felfedezték a Dzsambeni vulkánikus hegyláncot, a Mackenzie-forrásokat, s a Guasszo Nyiro folyását a Lorian-mocsárba való torkolásáig követték. 1893-ban aug. egy orrszarvu H.-t súlyosan megsebesítette és Budapestre visszatérve megoperálták. 1899-ben a király szárnysegédévé nevezte tetett ki. Mint ellentengernagy vonult nyugalomba. Az utóbbi években is kétszer járt Afrikában. Kiadta: Bergprofilsammlung von der Afrika-Expedition des Grafen Samuel Teleki 1887—88 (Wien 1890). V. ö. Földrajzi Közlemények 1890, 498. lap.

Höhscheid, város Düsseldorf porosz kerület solingeni járásában, (1910) 16,088 lak.; számos gyárral, vasöntővel.

Hőhullám, az északamerikai Egyesült-Államokból eredő elnevezés (warm waves), mellyel ott a tovavonuló hőséget és szárazságot illetik. Ez a vándorló barométeres depressziók előoldalán fejlődik és a hideghullám ellentéte. Ember, állat egyaránt megsínyli, a napszúrás ilyenkor gyakori.

Höjer, 1. *Magnus*, svéd történetiró és politikus, szül. 1840 márc. 1. Norrbärkeben (Dalekarlia), megh. 1910 márc. 23. Főbb művei, melyeket svéd nyelven irt: Svédország külpolitikája 1676—80 (Översigt af Sveriges yttre politik, Upsala 1875);

A svéd királyság (Konungariket Sverige, Stockholm 1872—84); azonkívül írt a francia forradalomról és kiadott egy illusztrált világtörténelmet. A parlamentben a radikálisokhoz tartozott.

2. *H., Nils*, az előbbinek mostohaöccse, svéd történetíró, szül. 1853 aug. 17. Irt egy munkát a norvég stortingról (Norges Storting, Stockholm 1882), továbbá a svéd és norvég államszövetségről (Statsförbundet mellan Sverige och Norge, Wisby 1885).

Hőkapacitás, l. *Hőfoghatóság.*

Hőke, kisk. Bihar vm. margittai j.-ban, (1910) 117 oláh lak., u. p. és u. t. Poklostelek.

Hőke *Lajos*, történetíró, szül. Endréden (Somogy vm.) 1813 dec. 15., megh. Csurgón (Somogy vm.) 1891 nov. 20. 1838-ban Pestre a királyi táblához került mint jurátus. 1849-ben írta *Egyetemes Történet, Egyetemes Földrajz, Elemi oktatástan* c. munkáit. 1848. mint nemzetőr vett részt a szabadságharcban. 1850-ben Pest vármegye cs. k. főnökségéhez irodai kiadónak nevezték ki, honnan egy év mulva a fogalmazói szakhoz tették át. 1854-ben áthelyezték megyei titkárnak Szolnokra. Hivatalos teendői mellett élénk figyelemmel kisérte a tanügyet is. Szolnokon töltött ideje alatt írta *Kis Tükör* c. földrajzát és az *Általános földrajzot*. 1864-ben Hont vmegye monográfiájával foglalkozott. 1869-ben Tolna vmegyébe költözött. Itt rendezte jegyzeteit és dolgozott még Hont vármegye monográfiáján is, melyet azonban be nem fejezhetett. Kézirati munkái nagy számmal maradtak. Ezeken felül tudományos, különösen történeti tárgyú tárcacikkei meghaladják az ezret.

Hőkhurut, l. *Szamárhurut.*

Hőkkenősség a. m. csökönyösség (l. o.).

Hőköm Matyi, l. *Babszem Jankó.*

Hőközéppontok, helyesebben *hőszabályozó középpontok*, l. *Melegforgalom.*

Hőlak (azelőtt: *Trencsén-Tepla*), kisk. Trencsén vm. illavai j.-ban, (1910) 2294 tót és magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró és távbeszélőhivatal.

Hőlak-nemsó-ledniczrónai h. é. v. A Máv. Nemsó állomásától Ledniczrónáig terjedő, 17·3 km. hosszú, rendes nyomtávolságú, gőzüzemű h. é. v. Forgalmi kezdőpontja Hőlak-Trencsénteplicz, honnan a Máv. Nemsóig terjedő vonalát pedig használja. Megnyilt 1910 okt. 25. Alaptőkéje 2.331,000 kor. A Máv. kezeli.

Hőlak-trencsénteplicz villamos vasút. A Máv. Hőlak-Trencsénteplicz állomásától Trencsénteplicz községig terjedő, 5·5 km. hosszú, keskenyvágányú villamos üzemű h. é. v. Megnyilt 1909 jún. 27. A Máv. kezeli.

Hölder, 1. *Eduard*, német pandektajogász, szül. Stuttgartban 1847 nov. 27., megh. Baden-Badenban 1911 ápr. 14. 1872. rendkívüli, 1873. rendes tanár lett Zürichben. 1874-ben Greifswaldban, 1880. Erlangenben, 1893. Lipcsében. Főbb művei: Institutionen des röm. Rechts (Tübingen, 1877., 3. kiad. Freiburg 1893); Beiträge zur Geschichte des röm. Erbrechts (Erlangen 1881); Das Wesen der Korrealobligation (Freiburg 1884); Pandekten. Allgemeine Lehren. Mit Rücksicht auf den Zivilgesetzentwurf (u. o. 1886—91). A német polgári törvénykönyvhöz másokkal együtt kommentárt adott ki (München 1900) és annak általános részét írta.

2. *H., Otto*, német matematikus, *H. 1.* öccse, szül. Stuttgartban 1859 dec. 22. 1884-ben Göttingenben magántanár, 1889. Tübingenben rendkívüli és 1896. Königsbergben, majd 1899. Lipcsében rendes tanár lett. Leginkább a függvénytannal, algebrai egyenletekkel s a helyettesítés elméletével foglalkozott.

Hölderlin, *Friedrich*, német költő, szül. Lauffenban a Neckar mellett, 1770 márc. 20., megh. Tübingenben 1843 jún. 7. 1788-ban a tübingeni egyetemre ment, hol Hegellel és Schellinggel ismerkedett meg. Midőn 1793. teológiai államvizsgáját letette, Schiller közvetítésére Charlotte Kalb családjában házitanító lett s ugyanily minőségben később Frankfurtban Gontard kereskedő házába lépett, ahol 1798 őszéig maradt. Gontard felesége iránt szenvedélyes szerelemre gyult s imádottját költeményeiben Diotima néven ünnepelte. H. költészetének legértékesebb terméke lírája: ifjukora óta mohón magába szivta Schiller gondolatlíráját s az ő hangnemében, klaszszikus formákban, de egyúttal romantikus árnyalatokkal fejezte ki rajongását a hellénekért. Előkelő tartalom s ragyogó nyelv jellemzi Hyperion (1797—1799) c. regényét. Kevesebb szerencsével művelte a drámát (Empedokles). Lefordította Sophokles Antigonéját és Oidiposát is. Összegyüjtött lirai műveit Uhland és Schwab adta ki (1826, 4. kiad. 1878); összes műveit pedig a levelezéssel s életrajzzal együtt Schwab K. J. (1846). V. ö. *Litzmann*, Fr. H.'s Leben (1890); *Dilthey*, Erlebnis u. Dichtung (3. kiad. 1911); *Sas* Andor, H. (Egyetemes Philologiai Közlöny, 1911).

Hőléggép (Bénier-féle), oly motor, melynek motorikus erejét a felmelegedett égési termékek nyujtják. A gép teljesen elzárt kályhájában (l. az *1—2 ábrát*) kokszot égetnek, melybe az égés számára szükséges levegőt a vizszintesen fekvő *G* henger dugattyuja nyomja. A benyomott levegő a tüzelő anyagból fejlődött gázokkal együtt erős melegedés folytán tágul s a tűztér felső határát alkotó függőleges mozgású *P* dugattyut felnyomja, melynek mozgását *Z* himba viszi át a forgatóra s a nagykerékre. Midőn a *P* dugattyu már csak néhány milliméterre áll felső váltópontjától, megnyilik a gép oldalán fekvő kiömlőszelep s az égési termények az alatt, míg a dugattyu lefelé jön, a szabadba ömlenek. Midőn pedig a dugattyu alsó váltópontjától 3—4 mm.-nyire áll, a *h* kiömlő szelep bezáródik s megnyilik az a szelep, mely a levegőt a *G* nyomóhengerből a tűzkamrába nyomja. A benyomott levegőnek egy része fölfelé áramlik s a nélkül, hogy a tüzet érintené, felmegy a henger közepén levő körcsatornába s megtölti ott e mellett a dugattyu és henger között levő keskeny üreget is, mely abból származik, hogy a dugattyu alsó része körülbelül 2 mm.-rel vékonyabb, mint a felső része. A gép munkája a tűztéren átbocsátott levegő mennyiségével változik, melyet *L* centrifugális regulátor szabályoz. Ha kevesebb levegő mehet a tűzön át, a munka kisebb lesz s megfordítva. A tüzelőanyagot, melyet diónagyságú egyenletes darabokra tördelve

használnak, külön e célra készített I I_1 készülékkel a gép maga dobja a tűztérbe, mivel azonban a tűzkamrának a bent uralkodó nagy nyomás miatt légmentesen zártnak kell lennie, a kamra nyílása előtt egy vájt S tolattyut mozgat a gép, melyet a fedő a kamara csatornájára szorít. A levegőt nyomó henger dugattyuját F_1 himba mozgatja, melynek ingó pontja a gép alzatán van, felső végét pedig a forgatótengely villásnyomatu F hajtórúddal mozgatja, mely a forgató csapját a felső himba hajtórúdjának feje mellett fogja át, a tolattyut pedig a főtengelyre ékelt excentrikus korong kétkarú emelővel mozgatja hátra, előre pedig két tekercsrúgó húzza. Ugyanily excentrikus korong mozgatja a kiömlő szelepet is, a gép másik oldalán vízszintesen fekvő kétkarú emelővel. E korong mellett két zsinórkerék van a főtengelyen, melyek közül az egyik a regulátort, a másik pedig a kokszmerítő kereket forgatja.

Vazul költségén és *Nagy* Ignác tulajdonos szerkesztése alatt indult meg Pesten. Eleintén majdnem az egész lapot Nagy Ignác és Szilágyi Sándor segédszerkesztő írták. 1852 júliustól Tóth Kálmán volt a segédszerkesztő. Az akkori politikai viszonyok és kényuralom miatt sok zaklatásnak volt kitéve a szerkesztő (ki fogságot is szenvedett) és a kiadó. A szépirodalom képviselői csaknem mindnyájan írtak a lapba. Jókai is munkatársa volt. Nagy Ignác halálával (1854 márc. 19.) a lap egy ideig szünetelt; ápr. 6-tól *Berecz* Károly vette át a szerkesztést, 1856 ápr. 1-től *Tóth* Kálmán, 1861 júl. 1-től *Bulyovszky* Gyula, 1862 nov. 1-től *Balázs* Frigyes szerkesztette. Megjelent hetenként hatszor, 1859 jan. 1-től hetenként háromszor. Megszünt 1864 nov. 10. — 2. *H.*, szépirodalmi hetilap, melyet *K. Papp* Miklós szerkesztett és adott ki Kolozsvárt 1876 szept. 28-tól heti számokban. 1878 dec. 26. megszünt.

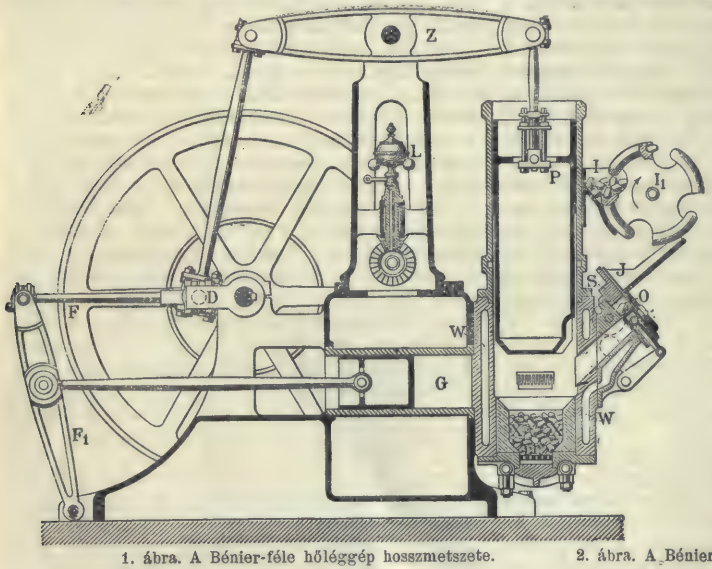

1. ábra. A Bénier-féle hőléggép hosszmetszete.

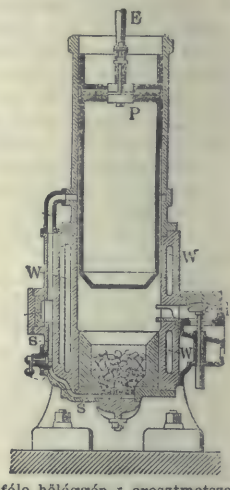

2. ábra. A Bénier-féle hőléggép keresztmetszete

Hölgy, *asszonyhölgy,* régi íróinknál a. m. domina, hölgye valakinek (kedvese v. felesége) s a székely nép néhol még most is így nevezi a menyasszonyt. A XVII. sz. vége felé az irodalmi nyelvben elavult és csak a nyelvújítás korában élesztették fel újra. A H. szó régente hölgymenyétet is jelentett (mint a *menyét* is a *meny, menyasszony* szó származéka; néhol a nép *mönyedasszonynak* is nevezi).

Hölgybéke. A Cambraiban 1529. aug. 5. kötött ú. n. H.-ben I. Ferenc francia király lemondott Olaszországról, de viszont V. Károly kijelentette, hogy Burgundiára emelt igényeit nem érvényesíti s így az francia marad. Míg tehát a béke első része az 1526-iki madridi béke megújítása, a másik a francia uralkodónak tett határozott engedmény volt. H.-nek azért nevezik, mert a békekötésnél V. Károly nagynénje, Margit és I. Ferenc anyja, Savoyai Lujza szerepeltek.

Hölgyfutár, 1. közlöny az irodalom, társasélet, művészet és divat köréből. 1849 nov. 15.

Hölgyharaszt (növ.) a. m. *Athyrium* (l. o.) tulajdonképen az *Athyrium filix femina* (L.) Roth. L. még *Dryopteris.*

Hölgymál (növ.), l. *Hieracium.*

Hölgymenyét, a hermelin (l. o.) népies neve.

Höll *Miksa,* l. *Hell.*

Höllen-Bruegel, l. *Bruegel,* 2.

Höllental, a felső Dreisam völgye a Feketeerdő D.-i részében, Freiburg badeni kerületben. Legvadabb része az 1 km. hosszú Höllenpass, amelyet rendkívül meredek sziklák alkotnak. 1796-ban Moreau a Rajnához ezen a völgyön át vonult vissza. Most vasút vezet rajta keresztül.

Höltövény (Helsdorf, Hechiu), nagyk. Brassó vm. felvidéki j.-ban, (1910) 2817 német, oláh és magyar lakossal, postahivatallal és telefonállomással. Evang. templomában több érdekes régiség van. Régi várát állítólag a német lovagrend építette a XIII. sz. elején, de ez kétséges; a hatalmas vár a krizbai havason épült s donjonja a XVIII. sz. végén még épségben volt.

Hölty, *Ludwig Heinrich Christoph*, német költő, szül. Marienseeben, Hannover mellett, 1748 dec. 21., megh. Hannoverben 1776 szept. 1. 1769 óta Göttingenben teológiát hallgatott s egyike volt a Hainbund megalapítóinak. Szerencsétlen szerelme s tüdővésztől aláásott egészsége mélabús, végtelenül szomorú költeményeket váltottak ki belőle. A korán elhalt költőnek verseit, melyek a német (Lenau) és magyar irodalomra (Ányos) hatottak, Stolberg gróf és Voss (1783), azután Voss életrajzzal (1804), majd K. *Halm* adta ki. V. ö. *Ruete*, H., sein Leben u. Dichten (1883).

Hölvény, kisk. Bars vm. lévai j.-ban, (1910) 394 magyar lak., u. p. és u. t. Nagysalló.

Hőlye (*Anthericum* L., növ.), a Liliomfélék génusza; 70 faja közül a legtöbb afrikai, 2 van Európában és több amerikai. Bojtos gyökerű, hagymás füvek, levelük tőlevél, szálas; viráguk fürtben v. bugában áll, kocsánya vékony, lepellevelei csaknem egyformák, 3—7 erűek, porzószálai szálasak, kopaszak; tokjuk gömbölyded, tompa élű, magvai feketék. A 2 európai: a *liliom H., ágatlan H. (Anthericum liliago* L., homokliliom) virágzata egyszerű fürt, virága csillagosan kiterülő, fehér, bibeszála akkora, mint a lepel, ívesen felfelé görbül. Sziklás, bokros helyen, réten, szikár erdőben nő. Az *ágas H. (Anthericum ramosum* L., sövényvirág) virágzata fürtökből összetett buga, virága kicsi, fehér, belső lepellevelei szélesebbek, bibeszála hosszabb a lepelnél, egyenes. Hegy- és domb-vidéki és síksági növény, sokkal gyakoribb, mint a másik. Mindkettőnek gyökere régen orvosság volt. Most kerti növények, míg több fokföldi H.-faj üvegházi. *H.-fű* hazánkban gyakran az alacsonyabb *Bromus*-ok népies neve.

Hőlyefű (növ.), l. *Hőlye*.

Hölzel *Mór*, szobrász, szül. 1841 jan. 18. Prágában, megh. 1902 júl. 24. Bártfán. Régi fafaragó családból származott s maga is főkép ezt a művészetet űzte kedvteléssel. Tanulmányait a bécsi akadémián végezte, a hatvanas években restaurálási munkákat végzett Győrött és Grácban, *Izsó* Miklós műhelyében dolgozott, végre díszítőszobrászati munkát végzett a máriafalvi templomon és a kassai székesegyház déli kapuján. Erre Trefort Bártfára küldte, hogy a templom belső szobrászati munkáit végezze. Itt aztán állandóan letelepedett s népes fafaragó-iskolát tartott fönn, állami támogatással. V. ö. Művészet, 1903.

Hölzel, *Adolf*, német festő, szül. Olmützben 1853 máj. 18. Kezdetben a könyvkereskedői pályán működött és csak később iratkozott be a bécsi, majd a müncheni művészeti akadémiára. A bajor fensíkról festett tájképeivel lépett föl, míg újabban Dachau környékének motivumait dolgozza föl. Képei: Dachaui parasztnő (München, új képtár); Tavaszi táj (Berlin, nemzeti képtár); Őszi táj (Velence, modern képtár); Éjjel (Stuttgart, képtár) stb. A müncheni szecesszió tagja. 1905. a stuttgarti akadémia tanára lett. V. ö. *Rössler*, Neu-Dachau (Bielefeld 1905).

Hölzl *Ferenc Szeráf*, zeneszerző, szül. 1808 március 14. Malaczkán, megh. 1884 aug. 18. Pécsett, ahol a dóm karnagya volt. Keszler és Seyfried tanítványa volt Bécsben. Sok egyházi zeneművet írt és egy oratoriumot, *Noah* címmel.

Hőmágneses hatás, a Hall-féle tüneményhez (l. o.) hasonló jelenség, melyet Ettingshausen és Nernst észleltek először. Ha ugyanis bizmutlemezen át, hosszirányában melegáramot létesítenek pl. úgy, hogy a keskeny szélek egyikét melegítik, másikát hűtik és egy keresztmetszeten levő két pontot, melyek egyenlő hőmérsékletűek, odaforrasztott drótok segélyével galvanométerrel kötnek össze, ennek tűje nyugalomban marad. Ha azonban a bizmutlemezt erős elektromágnes sarkai közé helyezik, úgy, hogy a mágneses erővonalak a lemezt merőlegesen messék, a galvanométer kiütése állandó elektromos áramot jelez, melynek iránya megváltozik, ha az elektromágnes sarkait vagy a melegáramlás irányát megfordítják. Hasonló, de gyengébb hatást észleltek, ha a lemez anyaga antimon, nikkel, kobalt, tellur volt; igen gyengét, ha a lemez rézből, cinkből, ezüstből v. szénből való. Vas és acél használatakor az elektromos áram ellenkező irányú volt. A melegáramra merőleges irányú elektromótoros erő arányos azon két pont távolságával, amelyekből a drótok a galvanométerhez vezetnek, közelítőleg arányos a mágneses mező erősségével, de nem függ a lemez vastagságától. Ha a galvanométerhez vezető drótokat a lemez hosszirányában levő, tehát különböző hőmérsékletű pontokkal kötik össze s a keletkező hőelektromos áramot alkalmas módon ellensúlyozzák, a mágnes sarkai közé helyezett bizmutlemezben állandó elektromos áram keletkezik, melynek iránya nem változik, ha a mágnes sarkait megfordítják. Az elektromótoros erő ekkor közelítőleg arányos a mágneses mező erejének négyzetével és függ a két pont hőmérsékletkülönbségétől. Ha melegáram helyett a lemez hosszán keresztül elektromos áramot vezetnek és a lemezt a mágnes sarkai közé helyezik, merőlegesen az erővonalak irányára, a lemez szabad oldalsó szélein galvano-mágneses hőmérsékletkülönbség mutatkozik, amennyiben a hőmérséklet az egyik oldalon magasabb, mint a másikon.

Hőmerevség. Bizonyos magasabb hőfokon (békánál 38—40° C-nál, melegvérű állatoknál kb. 45° C-nál) beálló izom- és protoplazma-merevség. A H. fehérjealvadáson alapszik, a H. kifejlődése közben az izom megrövidül és megvastagszik, azaz összehúzódik. — *H.* a növényeknél az időszakonként mozgó v. ingerlékeny növénytagoknak a rendkívül magas hőmérsék okozta mozdulatlansága, amely a plazma merevségén, illetőleg a fehérje megalvadásán alapszik. L. *Hőhatás*.

Hőmérleg, ú. n. érverő (l. o.), v. érkalapács, mely közepén, mérlegrúdhoz hasonlóan, forgathatólag van felfüggesztve. Az egyik golyó melegítésekor a folyadék a másikba megy át s így a golyó lebillen.

Hőmérő (l. a *képmellékletet)*, olyan eszköz, amellyel a testek hőmérsékletét (l. o.) lehet meghatározni. E célra a melegnek azon hatását használjuk fel, hogy a testek térfogatát nagyobbítja, hogy azok a meleg behatására kitágulnak. Erre olyan anyag szükséges, mely legalább bizonyos határok között egyenletesen tágul. Ily anyagok: a kéneső, borszesz, petroleum, tömény kénsav és főleg a gázok. Ez utóbbiak egyenletes kiterjedése biztosítja a legpontosabb H.-t. A közönséges kéneső- v. bor-

szesz-H.-k vékony üvegcsőből állanak, mely alul hengeres edénnyé v. golyóvá tágul. A kénesőnek teljesen tisztának és levegőtől mentesnek kell lennie, a csőnek mindenütt egyenlő tágasságunak s a kénesó fölött légmentesnek. A meleg különböző fokainak meghatározása végett a H.-t skálával (léptékkel) látják el, melynek először két alappontját kell megjelölni. E pontok a *fagypont* és a *forrpont*. Az elsőt úgy nyerik, hogy az elkészített H.-t olvadó jég közé teszik. A kénesó a csőben leszáll és végre bizonyos pontnál megállapodik. Ezt jelölik meg mint fagypontot. A forrpont meghatározása végett a H.-t forró víz gőzébe függesztik s addig hagyják ott, míg a felszálló kénesőoszlop ismét meg nem állapodik. Ez a pont a forrpont. Ezt 760 mm.-nyi normális légnyomásra állapítják meg (normális forrpont). A fagy- és forrpont közötti csőrészt Réaumur szerint 80, Celsius szerint 100, Fahrenheit szerint 180 egyenlő részre osztják s egy-egy ilyen részt neveznek foknak (°). Réaumur és Celsius a fagypontot 0°-kal jelöli, Fahrenheit ellenben 32°-kal. A Fahrenheit-féle skálán tehát a forrpont 212°-kal van megjelölve, míg a Réaumur-félén 80°-kal, a Celsius-félén 100°-kal. A fagypont fölötti fokokat + jellel, a fagypont alattiakat — jellel szokás jelölni. A háromféle fok könnyen számítható át. Ha t-vel jelöljük a fokok számát, akkor:

$t^0\,(C) = \frac{4}{5}\,t^0\,(R) = \frac{9}{5}\,t^0 + 32^0\,(F).$

$t^0\,(R) = \frac{5}{4}\,t^0\,(C) = \frac{9}{4}\,t^0 + 32^0\,(F).$

$t^0\,(F) = \frac{5}{9}\,(t^0 - 32^0)\,(C) = \frac{4}{9}\,(t^0 - 32^0)\,(R).$

A skálát sokszor a fagy- és forrponton túl is folytatják. A kénesős H.-t a fagyponton alul csak körülbelül 35°-ig lehet használni, mert a kénesó —39° C.-nál megfagy; nagyobb hideg mérésére azért borszesz-H.-t használnak. Különböző célokra való H.-k közül a fontosabbak a következők: 1. *Rutherford* maximum- és minimum-H.-je *(1. ábra)* arra való, hogy bizonyos időközben a legmagasabb és legmélyebb hőmérsékletet jelezze. Ezek közös deszkán vízszintes helyzetben vannak megerősítve. A maximum-H. kénesős; a rendesnél kissé tágabb csövében kis acélpálcika fekszik. Ha a kénesó kitágul, maga előtt eltolja a pálcikát, de visszahúzódáskor helyén hagyja s így ez jelzi a maximális hőfokot. A minimum-H.-ben borszesz van s ebben kis üvegpálcika van elhelyezve. Ha a borszesz kitágul, a pálcika mellett elhalad, de visszahúzódásakor magával viszi; ahol megállapodik, ott jelzi a legkisebb hőfokot. 2. Az orvosok által lázbetegeknél használt maximum-H. *(2. ábra)* 34—42° C. közötti hőmérsékletek mérésére való. A skála közepén az emberi test rendes hőmérséklete, 37° C. van feltüntetve s a fokok tizedrészekre vannak osztva. A hengeres edény közelében a csőbe üvegszilánk nyúlik s e miatt a kénesó csak rázással megy vissza. Használat előtt a kénesőt 37° alá kell lerázni. 3. Az angol *Six*-től eredő és róla Six-H.-nek nevezett eszközzel *(3. ábra)* szintén maximális és minimális hőmérsékletek mérhetők. A Six-H. meghajlított üvegcsőből áll, melynek két szára egymással párhuzamos és egy-egy edényben végződő. Az egyik edényben s a megfelelő cső egy részében borszesz van; a cső meghajlított részét kénesó, további részét ismét borszesz, végül a második edényt a borszesz gőze tölti be. Mindegyik csőben a borszeszben üvegtestecske van, melyhez acélrúgó van forrasztva. Ez az üvegtestecskét a csőhöz szorítja. Használat előtt az acélrúgós üvegtestecskéket mágnessel a kénesőig viszik. Ha a hőmérséklet emelkedik, az egyik üvegtest előrenyomul, a másik marad; lehüléskor ez az utóbbi mozdul el s az előbbi marad elfoglalt helyén. A tengervíz hőmérsékletének mérésére a Six-féle H.-t *Miller-Casella* módosította. 4. *Bréguet* H.-je *(4. ábra)* fémből való s igen érzékeny. Három vékony lemez (ezüstből, aranyból és platinából) úgy van egybeforrasztva, hogy az aranylemez van középen. Az összeforrasztott fémek rendkívül vékony fémszalaggá vannak hengerelve. Ezt spirálissá csavarják, melynek egyik vége, *A*, meg van erősítve, míg a másik vége, *B*, szabadon lóg és könnyű, vízszintesen lebegő tűt *(cd)* tart, melynek hegye beosztott körlap fölött mozoghat. Hőváltozáskor a tű elmozdul. A skála tapasztalati úton készül rendes H.-vel való összehasonlítás által. 5. *Hermann* és *Pfister* maximum-minimum-H.-je szintén fémből való *(5. ábra)*. Két különbözően tágúló fémből álló szalag spirálisszerüen van egyik végével a tartóhoz erősítve, míg a szabad vég mutatót mozgat. Ez jobbra és balra egy-egy mutatót tol el, melyek helyükön maradnak, ha a középső visszatér s így az elért szélső hőmérsékletet jelzik. 6. A legpontosabb H.-k a lég-H.-k, melyeknek alapja az a törvény, hogy a gázok nyomása állandó térfogat mellett arányos a hőmérséklettel. Elterjedt és jól használható a Jolly-féle *(6. ábra)*. Szilárd és függélyesen álló állványon az *L* légedény, a *C* kapilláris cső és ennek folytatása, az *A* tágasabb cső a *H* szárnál föl- és letolható vagy az *s* csavarral megrögzíthető. Az *A* cső acélfoglalványban végződik, melyen kettős furatu csap *(R)* van. A foglalványra alulról erős kaucsuk-cső van erősítve, mely a másik oldalon a *B* csővel van összekötve. Ez a kaucsukcső az *A* és *B* üvegcsövekkel együtt alkotja a manométert, mely azonban a *H'* szár segélyével föl- és letolható. Kisérlet előtt az *L* légedényt az acélfoglalatról lecsavarják és száraz levegővel töltik meg. Miután ismét a készülékre csavarták, olvadó jég közé teszik, miáltal a levegő zérus fokra hül le. A manométert a szár segélyével addig emelik, míg a kénesó az *A* csőben az *m* jelig nem emelkedik (sötét üvegpecek). Leolvassák a barométer-állást és a kénesó állását a *B* csőben. Magasabb hőmérsékleten a levegő kitágul s a kénesőt a manométer baloldali csövében lenyomja. A *B* csövet ekkor addig emelik, míg a kénesó ismét az *m* jelig ér. Ekkor is leolvassák a barométer-állást és a kénesó állását a *B* csőben. Ez adatokból ki lehet számítani a hőmérsékletet. 7. *Assmanntól* eredő műszer az *aspiráló H.* Ez a levegő valódi hőmérsékletét adja és akár a napon, akár árnyékban egyenlően mutat. A H. kettős falu, fényesre csiszolt nikkelcsőben van, melyen keresztül óraművel hajtott aspirátor a levegőt bizonyos sebességgel szívja. 8. A mély tengerek vizének hőmérsékletét vagy olyan rendes H.-vel mérik, mely vastagfalu kaucsukcsőbe van zárva s így sokára veszi fel a környező víz hőfokát, de azt sokáig meg is tartja, vagy külön e célra készült

HŐMÉRŐK.

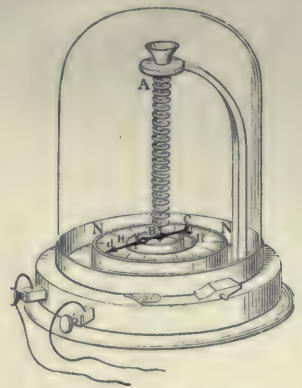

4. Bréguet-féle fémhőmérő.

1. Rutherford maximum és minimum hőmérője.

2 Lázmérő.

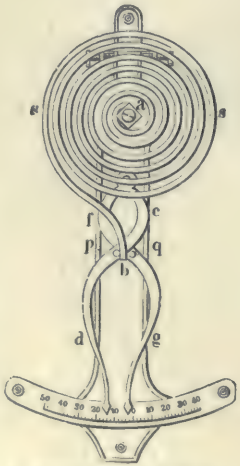

5. Hermann- és Pfister-féle maximum-minimum hőmérő.

8. és 8a. Richter-féle mélységi hőmérő.

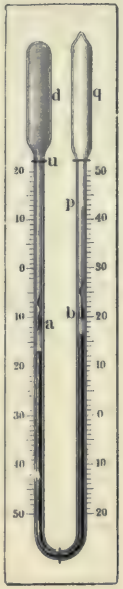

3. Six-féle hőmérő.

7. Megfordítható hőmérő Negretti-Zambra szerint.

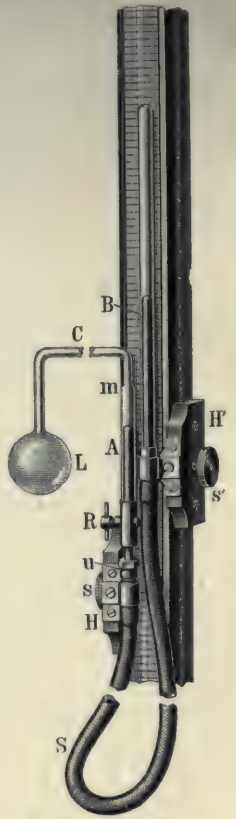

6. Jolly léghőmérője.

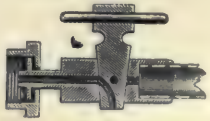

6a. Csap.

H.-kkel. Igen elterjedt a *Negretti-Zambra*-féle megfordítható H., melynek szára a higanyos edényhez közel szűk, aztán erősen meg van hajlítva. Alkalmas szerkezettel a H.-t hirtelen megfordítják, úgy, hogy az edény van fölül (a *7. ábra* ily helyzetben mutatja a H.-t) s a cső lefelé áll. A hirtelen fordulat alkalmával a higanyfonál elszakad s a szárban gyülemlik meg. A fonál hosszából következtetni lehet az illető hely hőfokára, ahol a megfordítás történt. Ezt a H.-t jelentékenyen javította a berlini *Richter (8. ábra)*. A műszer fémrámába van helyezve, melynek külön szerkezetei biztosítják a H.-nek a kellő pillanatban való megfordítását. A *Beckmann*-féle H. alakja a rendestől annyiban eltérő, hogy a kapilláris cső felső vége meg van hajlítva és kis higanytartó edényben végződik. A higany 0°-nál a lépték felső végéig ér; maga a lépték csak néhány fokra terjed és $\frac{1}{100}$ fokokra van beosztva. A készülék kis hőmérsékleti különbségek mérésére való, amilyenek a fagypontcsökkenések meghatározásánál fordulnak elő. Az ú. n. *elektromos* H. az elektromos kisülések okozta meleg meghatározására való. Üveggömbben vízszintes irányban platinadrótspirális van kifeszítve, melynek végei az üveg falán át csavarszorítókkal függnek össze. Az üveggömb alul vékony csővel van összekötve, mely deszkára támaszkodik és végén fölfelé hajlítva, tölcsérszerűleg tágul. A csőben színes folyadék van, alatta a deszkára erősített lépték. A platinadróton át eszközölt kisülés melegíti a drótot, ez pedig a levegőt, amely a folyadékot kifelé szorítja. A gáztörvények alapján a drót fölmelegedése kiszámítható. L. még *Pirométer*.

Hőmérsék, a. m. *hőmérséklet* (l. o.).

Hőmérséklet, a testek melegállapota, tekintettel azon képességökre, hogy más testekkel hőt közölhetnek (l. *Hő*). Két test H.-ét akkor nevezzük egyenlőnek, ha érintkezéskor egymásra sem térfogat, sem melegállapot dolgában nem hatnak. Melegebb test mindig közli melegét a hidegebbel s az átadás mindaddig tart, míg az egyensúlyi állapot, t. i. az egyenlő H., helyre nem állott. Kezünkkel még ilyenkor sem birjuk ezt az egyenlőséget megérezni, ha a két test nem egyforma anyagu; pl. ugyanazon környezetben levő vas, fa, szövet a különböző hővezetési képesség miatt nem érzik egyforma melegnek vagy hidegnek. A H. megítélésére tehát szubjektiv érzetünktől független eszközt használunk (l. *Hőmérő*). A kénesőhőmérő rendesen használt beosztásán kívül az elméleti fizikában fontos szerepe van az ú. n. *abszolut* H. skálájának. Ha t. i. a Celsius-féle skála szerint a fagypont alatt 273 fokot számlálunk, az így elért pont az abszolut nullapont. Ha a Celsius-féle skála szerint valamely test H.-e t^0, akkor $t^0 + 273^0 = T$ ezen test abszolut H.-e. Az abszolut nullapontra (t. i. — 273° C.) a gáztörvények vezettek s ezek az abszolut H. használata mellett sokkal egyszerűbbek és áttekinthetőbbek, mint más H.-i skála használatánál. Gyakorlatilag nem használható ez a skála, mert az abszolut nullapont kisérletileg meg nem állapítható. L. még *Hőmérsékleti szélsőségek a földön*.

Az ember H.-e, csekély ingadozásoktól eltekintve, állandó, kb. 36·5—37°. A 37°-on felüli H. már nem tekinthető normálisnak, bár bizonyos körülmények között (fokozott izommunka, stb.) a H. 37° fölé is emelkedhetik, anélkül, hogy az állapot kóros lenne. A H. bizonyos napi ingadozásokat mutat, amelyek azonban az $^1/_2{}^0$-ot nem igen haladják túl; legalacsonyabb az ember H.-e hajnalban, legmagasabb este. Ez az ingadozás a napi elfoglaltsággal függ össze; éjjeli munkásoknál a H. menete fordított. Nők, gyermekek H.-e általában valamivel magasabb lehet, jellemző a nagy labilitásuk, aránylag csekély ingerekre nagy H.-i ingadozások léphetnek fel. A H. jellemző változásokat mutat a szülés után; a magzat H.-e mindig valamivel magasabb az anyáénál; a szülés után erősen sülyed (1·5—2°-kal), s csak körülbelül 3 nap mulva éri el rendes H.-ét, mely aztán állandóan magasabb 0·1—0·2°-kal a felnőttekénél. A test egyes részei sem egyforma H.-üek, legmagasabb H.-ü az összes szervek között a máj (39°). A H.-et rendszerint a hónaljban mérjük; a mérés mindig 10'-ig tartson, mert ez nem ahhoz szükséges, hogy a hőmérő a hónalj hőmérsékletét fölvegye, hanem ahhoz, hogy a hónalj fölvegye a test belsejének H.-ét. Lehet a H.-et a szájban és végbélben is (gyermeknél) mérni, de itt $^1/_2{}^0$-kal mindig magasabb H.-et kapunk, mint a hónaljban.

H. állatoknál. H. dolgában a magasabbrendű állatok, jelesen az emlősök és a madarak, *állandó hőmérsékletüek*, ellenben a többiek *változó hőmérsékletüek*. A madaraknál és az emlős állatoknál a vérkeringési szervek fejlettsége lehetővé teszi a nagy hőfejlesztéssel járó élénk anyagforgalmat, azonkívül a náluk kifejlődött hőszabályozó berendezések (toll, szőr, a vérerek kitágulása és összehúzódása a bőrön stb.) működése biztosítja az állandó H.-et. Természetesen a változó H.-ü állatok életfolyamatai alatt is fejlődik hő, csakhogy ez a hő a külső H. és a mozgás nagysága szerint rendkívül változó, nyugalomban pedig az átlag lanyhább anyagforgalom és a hőszabályozó berendezések hiánya vagy fejletlensége miatt olyan kicsi, hogy rendesen a környezet H.-ével egyenlő s nyomon követi a környezet H.-beli változásait. *Simpson* mérései szerint a tengeri csillagnál 0·029 C°, a tengeri sünnél 0·00 C°, a tarisznyaráknál 0·034 C°, a remeteráknál 0·12 C° a környező víz és az állat H.-e közti különbség. A rovarok H.-e is nyugalomban a környezet H.-ével egyezik meg; mozgással azonban a rovarok H.-üket nagy fokban emelhetik, pl. az esteli pávaszem hőfoka erős repülés után 7·1 C°-kal emelkedik. A halak, kétéltüek és csúszómászók H.-e, kis eltéréseket nem tekintve, nyugalomban szintén a környezet hőfokával egyezik meg. Az emlősök és madarak kivételével az összes többi állatok H.-ére általános szabály az, hogy testük H.-e a lehetőség szerint mindinkább a környezetéhez igyekszik alkalmazkodni, úgy, hogy a környezet és az állat H. között állandó különbség nincsen.

Az állandó H.-ü állatok sorában a madarak H.-e az emlősöknél általában magasabb, átlag 41 és 42 C° közt változik. Pl. struc 39·5 C°, tyúk 40 C°, saskeselyű 41 C°, papagály 41·1 C°, veréb 41·9 C°, galamb 42 C°, kacsa 42·5 C°, pulyka 42·7 C°, ölyv

43·2 C°, fecske 44·03 C°. Az alsóbbrendű emlősállatoknál, pl. a Csőrös emlősöknél és az Erszényeseknél a hőszabályozó berendezések még nem tökéletesek, ezért hőfokuk még a környezet hőfoka szerint nagyobb ingadozásoknak van kitéve, mint a magasabbrendűeké. A Csőrös emlősöknél (pl. Echidna) az ingadozás 8 C°-ot, az Erszényeseknél 3 C°-ot tehet ki; azonkívül vérereik összehúzódásával és kitágulásával oly kevéssé tudják a hőt szabályozni, hogy pl. az Echidna 35—37 C°-ú környezetben elpusztul. Néhány emlős állat H.-e átlag a következő: teve 36·4 C°, ló 37·6 C°, fehér patkány 37·9 C°, makákó (majom) 38·42 C°, tengeri malac 38·6 C°, kutya 39·2 C°. juh 39·5 C°, nyúl 39·6 C°, kecske 39·8 C°. Általános szabály az is, hogy a kistermetű emlősök H.-e rendesen nagyobb, mint a nagy termetűeké.

Hőmérsékletfelület, a tér egyenlő hőmérsékletü pontjain megy át.

Hőmérsékleti anomália, l. *Izanomálok.*

Hőmérsékleti együttható, valamely elektromos vezető ellenállás-egységének relativ növekedése, ha az illető vezető hőmérséklete 1°-kal emelkedik. A mágnes H.-ja a mágneses nyomaték csökkenése az 1°-nyi hőmérséklet-emelkedés alkalmával.

Hőmérsékleti szélsőségek a földön. A legmagasabb hőmérsékletet a Szaharán észlelték; bár az ilynemű adatok gyakran bizonytalanok, mégis biztossággal föltehető, hogy árnyékban mért +50 fokos hőmérséklet gyakran van ebben a sivatagban. Ehhez közel járnak Arábia sivatagjai és Perzsia déli szegélye, valamint Spanyolország belseje is. Franciaországban az észlelt maximum +41·2 fok, hazánkban +40 fok. A legalacsonyabb hőmérsékletet Szibériában, Verhojanszkban észlelték, a Jana folyó mellett. Itt zérus alatt 72 fokot észleltek. Ugyanazon állomáson nyáron, árnyékban +31·5 fokra emelkedett már a hőmérséklet; a szélsőségek közötti különbség tehát 103 fok. Ugy látszik, ez a hely a hidegségi sark. Másik hidegségi sarkot látszik jelezni a januári izotermák alakja a Hudson-öböl északi részén; sőt Grönlandban végzett kutatásokból az látszik, hogy e több mint ezer méter vastag jégréteggel borított terület közepén is van hőmérsékleti minimum.

Hőmérsékletszabályozó. H.-kat, a központi fűtő-, szellőztető- és vízmelegítő-berendezésekkel kapcsolatban, bizonyos megszabott hőmérsékletnek állandósítása céljából használunk. Helyi fűtőberendezéseken a H.-k alkalmazására nem igen találunk módot. A H.-k rendszerint a meleget szállító anyagnak (gőz v. melegvíz), gázfűtés esetében magának a tüzelőszernek mennyiségét befolyásoló szelepre hatnak s ezt a hatást minden esetben folyadékoknak vagy szilárd testeknek a hőmérsékletingadozás okozta térfogat-, ill. alakváltozása idézi elő.

A Brabbé-Fuess-féle H.-nak *(1. ábra)* P palackja levegőtől megfosztott olajjal van töltve s igen vékony vörösrézcsövön a T tokba zárt D dobozrúgóval közlekedik, amelyet az R spirálrúgó rendes hőmérséklet mellett összenyomva tart, úgy, hogy az L rudazattal kapcsolt S különbzéki szelep két tányérja nyitva van. Amint a P palack környezetében a hőmérséklet emelkedik, a benne levő folyadék kitágul s D dobozrúgót szétfeszíti, mire L rudazat által nyomva, a szeleptányérok a fészek közelébe férköznek s így a szelepen átömlő víz vagy gőz mennyiségét korlátozzák. A készülék érzékenysége a P palack megfelelő méretezésével $\pm\frac{1}{8} \sim \pm\frac{1}{4}$ C°-ig is fokozható. A készülék központi fűtőberendezések fűtőtestjeivel (pl. radiátorok) vagy vízmelegítő-berendezésekkel egyformán kapcsolható. Előbbi esetben P palackot (hőmérő módjára felfüggesztve) a szoba hőmérsékletének tesszük ki, utóbbi esetben ellenben a melegvíztározó kazánban (boyler) helyezzük el, míg az S szelep a fütőtest, ill. a melegvíztározó fűtésére használt médium (víz vagy gőz) mennyiségét szabályozza.

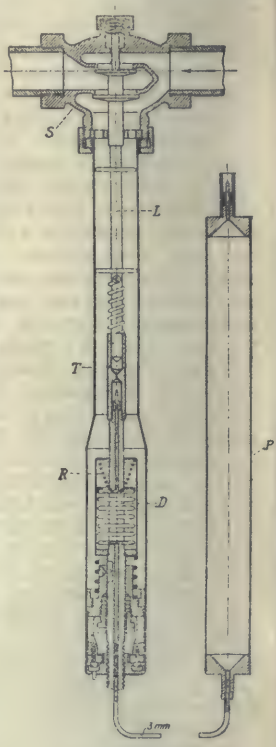

1. ábra. Brabbé-Fuess-féle hőmérsékletszabályozó.

A berlini G. A. Schultze cég gyártotta Closius-féle H. (temperátor) csak abban üt el az előbbitől, hogy a dobozrúgót fémkarikákkal övezett gummitömlő helyettesíti.

A Johnson-féle H. (thermostat, *2. ábra)* nem

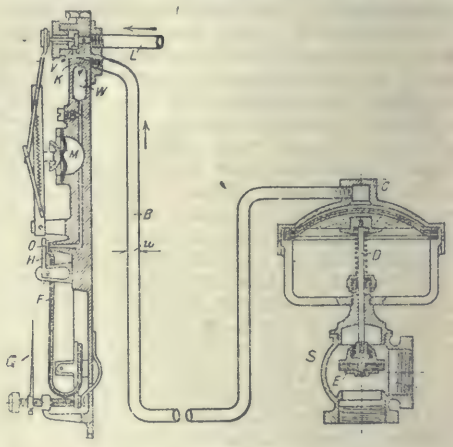

2. ábra. Johnson-féle szabályozó.

közvetlenül, hanem külön kis víznyomású légsűrítőben termelt sűrített levegő közvetítésével befolyásolja a szabályozó szelepet, miközben maga

tkp. relais módjára működik. A hőmérsékleti változásokat felfogó készülék *L* csövön kapja a sűrített levegőt, amely *K* fúraton és *W* kamrán keresztül az *M* membrán alatti térrel, ill. a *H* emeltyüre szerelt *O* szellentyünek tűhegynyi nyílásával közlekedik. Rendes szobahőmérsékleten az *F* kettős fémből álló rúgó *O* szelepet zárva tartja s ehhez képest a kidudorodó *M* membrán a velekapcsolt rúgóval terhelt csuklós emeltyü közvetítésével *V* szelepet leszorítja. Amint a hőmérséklet ½ ~ ½ C°-kal emelkedik, *F* rúgó *O* szelepet megemeli s így a sűrített levegő *M* membrán alul elillanván, a membrán lehanyatlik s *V* szelep

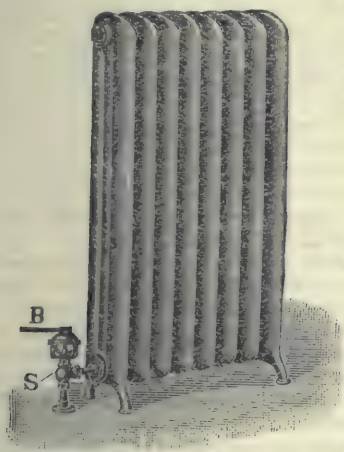

3. ábra. A szabályozószelep elrendezése egy radiátoron.

megnyílik, mire a sűrített levegő *B* csövön a fűtőtest *S* szabályozó szelepének *C* tokba fogott membránjához utat találván, a szabályozószelepet leszorítja s a fűtő médium átáramlását korlátozza. A hőmérséklet kiegyenlítődése után *O* s ezt követőleg *V* szelep újból záródik, míg a levegő *S* szabályozószelep membránja alól *B* csövön s a *V* szelep orsója mentén elillan s a *D* rúgó nyomása alatt a szelep eredeti helyzetébe tér vissza. A készülék érzékenységét a kettős fémrúgóra ható *G* szabályozó csavarjának segítségével lehet befolyásolni. *3. ábránk* az *S* szabályozószelep elrendezését egy radiátoron láttatja.

Hőmérsékletvezetőképesség, olyan együttható, mely meghatározza a sebességet, mellyel valamely melegített test hőmérséklete emelkedik. Ez a hővezetőképesség viszonya a hőfoghatóság és fajsúly szorzatához.

Hömlőcz, kisk. Ugocsa vm. tiszántúli j.-ban, (1910) 314 rutén lak.; u. p. Komlóssellő, u. t. Feketeardó.

Hőmótor, általános értelmezésben mindazok a mótorok, melyeknek hajtóerejét meleg származtatja. Szükebb értelemben azonban a hő-, gáz- és benzinmótorokat értjük alatta.

Hömpöly a. m. görgeteg.

Hömsz *(Hemsz, Homsz)*, város Sziria török vilajetben, termékeny síkságon, közel a Nahr el Aszi (Orontesz) jobb partjához, a körülötte lakó törzsek főpiaca, mintegy 36,000 lak. H. a régiek *Emesa*-ja (l. o.) 1831 júl. 7. Ibrahim pasa itt verte meg Aleppo helytartóját.

Höncz *Kálmán*, orvos, szül. Mateóczon (Szepes vm.) 1865. júl. 8. Orvosi tanulmányait a kolozsvári egyetemen végezte, ahol 1889. orvosdoktorrá avatták. Brandt sebészeti klinikáján volt 1890—1895-ig tanársegéd. Közben 1892. a száj- és fogbetegségek tanulmányozására állami ösztöndíjjal külföldre ment. 1895-ben magántanári képesítést nyert. Irodalmi dolgozatai a sebészetet, fog- és szájbetegségeket tárgyalják.

Hönefos, város Krisztiánia norvég tartományban, (1910) 2683 lak., faiparral. Ismeretes az a két gyönyörű vízesés, amelyeket a Bägna-elv a város mellett alkot s melyeket H.-ról neveztek el.

Höngen, porosz falu az aacheni közigazgatási kerületben, (1910) 7147 lak., kőszénbányászat.

Hönig, *Fritz*, l. *Hoenig*.

Hőnig, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 663 rutén lak.; u. p. és u. t. Pécsújfalu.

Hőnigvár, régi váromladék Sáros vármegyében, máskép Hennighvár, l. *Péch-Ujvár*.

Hönir, a skandináv mitológia alakja, Odin fitestvére. A *Völuspó* c. eddai dal szerint Odin, Lodur (Loki) és H. istenek keltik életre az első emberpárt, Ask-ot és Emblá-t s ez alkalommal H. adja nekik a lelket. Az ázok és vánok békekötésekor H. túszul kerül az utóbbiakhoz. Ő amaz istenek egyike, akik az új világban is uralkodni fognak.

Höntrop, porosz falu az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 5446 lak., kőszénbányászat.

Hőoszlop *(termooszlop)*, l. *Hőelektromosság*.

Höpken, *Anders Johan*, gróf, svéd államférfi, szül. 1712 ápr. 11. Stockholmban, megh. u. o. 1789 máj. 9. Sokat utazott és mint a «kalap-párt» (l. *Hattar)* egyik vezére, 1752. a külpolitika vezetője lett s mint ilyen része volt a Nagy Frigyes elleni háború előidézésében. H.-nek nagy érdeme van a svéd irodalom, tudomány és művészet ápolása körül. A hétéves háború történetére nézve eredeti és becses anyagot tartalmaznak Skrifter címen megjelent iratai (Stockholm 1890—93, 2 k.).

Hőpörsenés, érzékeny egyéneknél nagy melegben, talán a verejték izgató hatására megjelenő ártalmatlan bőrkiütés.

Hörberg, *Per*, svéd festő, szül. Öfra O-ban (Småland) 1746 jan. 31., megh. 1816 jan. 24. Mint paraszt maga kezdett festeni és csak 37 éves korában került a stockholmi akadémiára, melynek 1797. tagja, majd a trónörökös udvari festője lett. Erős fantáziával, bár kezdetleges technikával festette meg vallásos és történeti képeinek százait. Még egyházi képeiben is svéd típusokat alkalmazott és általában a svéd nemzeti festészet egyik úttörője. Művei közül említendők: a finspángi kastélyban levő freskói, melyek a titánok harcát ábrázolják, a gyógyító Krisztus képe a vaeringstadi templomban, a stockholmi muzeumban levő bibliai képei, stb.

Hörcsög *(Cricetus*, állat), a Rágcsálók nemébe, az Egérfélék családjába tartozó emlős állatnem. Az idesorolt fajokra jellemző esetlen termetük, rövid farkuk, mely ritkás szőrrel van fedve, rövid végtagjaik és rendesen nagy pofazacskójuk. Fogazatuk 16 fogból áll; az első zápfogon hat gumó van. Eddig 18 faj ismeretes, melyek Európa és Ázsia mérsékelt égövi részeinek gabonaföldjein

honosak. Magukásta, többkamrájú mély üregekben laknak, melyekben télire nagy készleteket halmoznak össze, ezért károsak. Hazánkban a magasabb hegyvidék kivételével mindenütt gyakori a *közönséges H. (C. vulgaris* Desm.). Hossza 25 cm.; farka 5 cm.; háta világos barnássárga, de szőre feketehegyü; pofája, szemtája és nyaka vörhenyes-barna, torka sárga, hasa fekete, lábai fehérek. Egyébként szine igen változó; van fekete és fehér változata is. Európában meglehetősen elterjedt s nálunk közönséges. Különösen az agyagos talajt kedveli, melybe mély lyukakat váj s külön éléskamrákat is épít, melyekbe néha 50 kg. eleséget is behord. A gabonanemüekben néha igen nagy károkat okoz. Első lábait kéz gyanánt használja s ezekkel viszi táplálékát a szájához. Igen mérges természetü s ha üldözik, az emberrel is szembeszáll. Télen álomba merül ugyan, de azért eleséget hord össze, amit pofazacskójában szállít haza s egyszerre 50 g.-ot is hazavihet. Ellenségei a menyétfélék, a baglyok és ölyvek. Bundáját prémnek használják; évente több mint három millió darabot dolgoznak fel, különösen Németországban, ahol kész bélésekbe varrják össze és így kerül tarka, sárgásfeketés, kékesbarna szőrméje a kereskedelmi forgalomba. Igen olcsó és így alsóbrangú bélelési munkákra használják fel. Október elején nyugalomra tér és febr.—márciusban jön elő; igen szapora; 6—18-at fiadzik. Húsát helyenkint megeszik.

Hörcsögfejű egerek, l. *Egér-félék.*

Hörde, az ugyanily nevü járás székhelye Arnsberg porosz kerületben, (1910) 32,791 lak., szénbányákkal, vaskohókkal, kazán-, gépgyártással és egyéb vasművekkel.

Hörgés *(stertor)* akkor jön létre, ha a légutakat részben folyadék zárja el s a levegő ezen bugyborékolva hatol keresztül. Ha a folyadék csak kisebb tüdőcsöveket töm el, a H. csak a mellkashoz fektetett füllel hallható, ezt szörcsögőzörejnek nevezzük; ha azonban a nagyobb tüdőcsövekben, sőt a gégecsőben is van folyadék, úgy a H. messze hallható. A H. a halál előtt fellépő tüdővizenyő (tüdőödéma) jellemző tünete, azonban kisebb fokban a nagyobb légutak bő váladékkal járó gyuladásánál is előfordul.

Hörghangzás, l. *Bronchophonia.*

Hörghurut, l. *Bronchitis.*

Hörgi lélegzés, l. *Bronchiális lélegzés.*

Hörgő a. m. *bronchus* v. *tüdőcső* (l. o.).

Hörgősség, lovak különös megbetegodése, melynek folytán az állatok kilélegzését sajátszerű sípoló vagy hörgő zörej kiséri. Oka az egyik vagy mindkét hangszalag hüdése. Amint az állat munkát végez s ezzel a gyorsabban keringő vér oxidálására több levegőre van szüksége, a gyorsan áramló levegő az ellazult hangszalagot rezgésbe hozza s ezzel különös zörejt hoz létre. Tovább tartó erős munka közben nehéz lélegzés, majd fuldoklás jelei mutatkoznak s végül az állat meg is fuladhat. Minthogy főkép gyors tempóban történő munka közben áramlik a levegő gyorsan ki és be, a hörgősség is főleg vágtatáskor válik nyilvánvalóvá. A betegség ezek szerint többékevésbbé csökkenti az illető ló munkaképességét s minthogy magától nem is szokott gyógyulni, hanem ellenkezőleg, fokozatosan rosszabbodik, föl ismerése pedig különös gyakorlottságot is igényel, általában szavatossági főhibának (l. *Szavatosság)* szokás tekinteni, több helyütt azonban, így az osztrák polgári törvénykönyv értelmében is, mint a fuladozás (l. o.) egyik alakja szerepel, 15 napi jogi vélelmi határidővel. Újabban *Williams* amerikai állatorvos módszere szerint sokszor sikeresen operálják.

Hörgszűkület, l. *Bronchostenosis.*

Hörk *József (Tamási)*, evang. tanár és író, szül. Likéren (Gömör-Kishont várm.) 1848 márc. 7., megh. Pozsonyban 1910 febr. 16. 1870-ben Budapesten az állami tanárképző intézetben vallástanár-lelkész lett, 1872. a felsőpokorágyi egyházba lelkésszé, 1876. Eperjesre teológiai tanárrá választották, honnan a pozsonyi akadémiába helyezték át. Nagyobb művei: *Katekhetika* (Budapest 1880); *Liturgika* (Eperjes 1882); *A sáros-zempléni ev. esperesség története* (Kassa 1885); *Az ev. Tiszakerület püspökei* (u. o. 1888); *A hős Ketzer András ev. vértanu* (Budapest 1890); *Az eperjesi ev. ker. Collegium története* (Eperjes, 2 füzet 1896 és 1897); *Magyar prot. egyházjog* (1902); *Evangelikus homilétika* (Pozsony 1907).

Hörman *Konstantin*, a bosnyák-hercegovinai országos kormány volt osztályfőnöke, udvari tanácsos, szül. Belovárban 1850. A sarajevói országos muzeum közlönyének (Glasnik zem. museja) megalapítója és tevékeny munkatársa volt. Archeológiával és folklórral foglalkozott. Összegyüjtötte a bosnyák mohammedánok népköltéményeit. Több külföldi tudós társaság tagja.

Hörmann, 1. *Angelika von*, osztrák költőnő, 1863 óta *H. 2.* felesége, szül. Innsbruckban 1843 ápr. 28., Matthias Geiger egyetemi tanár leánya. Művei: Grüsse aus Tirol, Gedichte (1869); Das Nähmädchen (1872); Die Salig-Fräulein, Erzählung in Versen (1876); Oswald von Wolkenstein (1890); Neue Gedichte (1892); Die Trutzmühle (1897); Auf stillen Wegen (1904).

2. *H., Ludwig von*, osztrák író, szül. Feldkirchben 1837 okt. 12. 1878-ban az innsbrucki egyetemi könyvtár igazgatójává nevezték ki. Művei: Frühblumen aus Tirol (Innsbruck 1863); Tiroler Volkstypen (1877); Tirolisches Volksleben (1879); Schnaderhüpfln aus den Alpen (1881); Durch den Arlberg (Zürich 1884); Grabschriften u. Marterln (u. o. 1891); Volkstümliche Sprichwörter und Redensarten aus den Alpenlanden (Leipzig 1891); Wanderungen in Tirol und Vorarlberg (Innsbruck 1895—97, 2 kötet, 2. kiad. 1901—04); Tiroler Volksleben (1909).

Hörnen Siegfried *(Hürnen Seyfried, Szarubőrű* v. *Csontos Szigfrid)*, XV. sz.-i német költemény, l. *Szigfrid.*

Hörnes, l. *Hoernes.*

Hörnle, l. *Hoernle.*

Hörnstein *(Hernstein)*, falu Baden alsó-ausztriai kerületi kapitányságban, 456 lak. Rainer főherceg kastélyával, Rahl és tanítványainak festményeivel. H. vár romjaival (XI. sz.).

Hörnyék, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 573 magyar és német lak.; u. p. és u. t. Sásd.

Hős (eszt.), az eposz és dráma főszemélye, aki körül csoportosulnak az események, ki a cseleke-

detek élén áll, egész akaratát és erejét latba veti eszméi megvalósítására, célja elérésére és diadalmaskodik vagy megbukik. Az eposzi hős inkább az események hatása alatt áll, a sors és nemzete akaratát követi; míg a drámai hős a teljes egyéni szabadság erélyét képviseli. Idő és ízlés szerint a költészeti hősök erényei és hibái is változnak. L. még *Héroszok*.

Hős, mint *színészeti* szakkifejezés a legfontosabb szerepkörök egyikét jelenti. Nem szükségképen a szinmű hősét, amely lehet jellem-, bonvivant- vagy egyéb szerep is, hanem minden olyan szerepet, melynek a férfiasság s az imponáló föllépés a főjellemzője. A hős vagy *apahős* vagy *hősszerelmes*, mindkettőnek értelme benne van a szóban. Az utóbbi a legfontosabb, kivált a régebbi szinpadon, míg a modern drámában kisebb jelentőségű. Az operában a hősnek a *hőstenor* felel meg.

Hősark, a Föld legmelegebb pontja.

Hősávok, néha már tavasszal, sokszor azonban csak július-augusztusban azt lehet észlelni, hogy a gyümölcs- és erdei fák törzsének déli, a naptűzésnek legerősebben kitett oldalán a kéreg, különösen a törzs alsó felében, megreped s a fatestről sávokban leválik; ezek a H. Keletkezésükre nézve több nézet uralkodik; Hartig közvetlen a nap hevének tulajdonítja e jelenséget, melynél a felhevített kéreg nagyfoku kiterjedése okozza ennek leválását a fatestről, Caspary pedig azt hiszi, hogy megelőző fagy idézi elő a H.-at, melynél a kambium megfagyott s e miatt a kéreg a fatesttől elvált; a nedvkeringéstől ekként elzárt kéreg szerinte később a nap hevének hatása alatt gyorsan kiszárad s lerepedezik.

Hőscincér *(Cerambyx heros* Scop., másként *Hammaticherus cerdo* L., állat), a négylábtőizes bogarak csoportjába, a Cincérek (l. o.) családjába tartozó közismert bogárfaj. A test hossza 26—50 mm. Különösen elvénhedt tölgyesekben találni a nyári hónapokban szürkületkor és éjjel; nappal elrejtőzik. Petéit a tölgyfa kérgére tojja s a kikelő lábatlan lárvák a fába furakodnak s abban növekedésük arányában egyre tágasabb csatornákat rágnak, miáltal lényeges kárt okoznak. A kinőtt lárva 7—8 cm. hosszú. Bábja szintén a fában él. A H. teljes kifejlődéséhez öt év kell, ebből a legtöbbet mint kártékony lárva tölti a fában.

Hősdal v. *hősének*, hősök egyes kalandjairól szóló epikus ének, minőket pl. a görögöknél a hőskor aoidos-ai szerzettek s amelyekből azután a nagy eposzok alakultak. Ilyen H.-ok pl. a szerbek epikai énekei is. Arany a Rege a csodaszarvasról és a Keveháza c. költeményeiben mintegy rekonstruálta a magyar H.-t.

Hőség, a levegő hőmérsékletének magas foka. Magyarországon a 30° C. H.-számba megy. Az Alföldön minden esztendőben van egy-két nap, mikor a hőmérő 33—34°-ra emelkedik. A legnagyobb H. hazánkban megközelíti, de nem lépi túl a 40°-ot. Budapesten a legnagyobb H. volt 1892 aug. 16—25., midőn hat napon egymásután 34° fölött állt a hőmérő, sőt a 38°-ot is elérte. A meleg nyári napokat *kánikulának* mondják (l. o.).

Hőskor, valamely nép történetének az a szakasza, mely a tulajdonképeni történelmet megelőzi. Hiteles adatok helyett szájhagyományok, regék őrzik emlékét a nép tudatában. Ezek a H.-t úgy tüntetik fel, hogy az egész nép nagyszerű tetteket visz véghez; azonban a főszerep a hősöké, akik a bátorság, erő és vitézség csodálatos jeleit adják. A H. kezdete a mitikus korba nyúlik fel s a nép legrégibb hősei az istenekkel vannak érintkezésben, sőt tőlük is származnak. L. még *Héroszok* és *Monda*.

Hősköltemény, l. *Eposz*.

Hősköltészet, l. *Epika*.

Hőslevél, l. *Heroida*.

Hősmonda, l. *Monda*.

Hőspektrum. Ha a Nap színképét a hő iránt igen érzékeny műszerre (bolométerre, hőelektromos oszlopra, l. *Hőelektromosság)* vetítik, kitünik, hogy a színkép különböző részeiben a hőhatás más és más. A sárgától az ibolyáig terjedő részben a hőhatás mindig kisebb lesz, míg a vörös felé növekedő. A műszerekkel kimutatták, hogy a spektrum a vörös részen innen még messzire terjed és hogy a legnagyobb hőhatás ezen részben mutatkozik közel a látható spektrum vörös részéhez. Ezt a szemmel nem látható, de hőhatásai révén kimutatható spektrumrészt nevezik H.-nak. A fotográfiai lemezek alkalmas kezelésével sikerült a H.-nak fotográfiai felvétele is és ezen a Fraunhofer-féle elnyelési vonalaknak megfelelő vonalak mutatkoznak. *Langley* körülbelül 600 ilyen vonalat határozott meg. Ha a H.-ot olyan ernyőre vetítik, mely foszforeszkáló anyaggal van bevonva, a foszforeszkáló fény megmarad az elnyelési vonalak helyén, míg a többi helyen megszünik.

Hősszerelmes, l. *Hős*.

Höst, *Jens Kragh*, dán történetíró, szül. St. Thomas szigetén (Nyugat-Indiában) 1772 szept. 15., megh. Islegaard szigetén (Kopenhága mellett) 1844 márc. 26. 1776-ban került Kopenhágába, hol jogi tanulmányainak végeztével államszolgálatba lépett (1800); azonban 1808. a magánéletbe vonult és azóta kizárólag az irodalomnak élt. Mint a skandináv irodalmi társaság egyik megalapítója, a három északi államnak egyesítése érdekében is működött. Főbb munkái: Grev Struensee og hans Ministerium (Kopenhága 1824, 3 köt., ném. Leipzig 1826—27); Napoleons Levnet (u. o. 1810, 2 köt.); egy 1813—16. megjelent háromkötetes munkában dolgozta fel Dánia történetét VII. Keresztély alatt.

Hősugárzás, a hő terjedésének azon módja, midőn az nem részecskéről részecskére halad a testekben, hanem a fény módjára rendkívüli gyorsasággal hatol keresztül a közegeken (pl. levegőn, vízen stb.). A Nap melege is sugárzás útján jut a Földre, anélkül, hogy a levegőt észrevehetőleg melegítené. A hősugarak melegítő hatása csak akkor kezdődik, ha azok vmely testre esnek, mely azokat elnyelni képes. A sugárzó hő egyenes irányban halad a levegőn keresztül, épp úgy, mint a fény az átlátszó testeken. A meleg testből kiáramló hősugarak lehetnek világítók és sötétek. A fűtött, de nem izzó kályha, melegített fémgolyó, forró vízzel telt edény stb. sötét hősugarakat bocsátanak ki; a nap s a lánggal égő testek világítókat. E kétféle sugarakkal szemben a testek nem viselkednek egyformán. Igy pl. az ablak üvege

átbocsátja a nap világító és melegítő sugarait, de a kályha sötét hősugarait visszatartja. A kősólemez ellenben az utóbbiakat is átbocsátja. A hősugarakat tükrök is visszaverik, prizmák, lencsék megtörik, mint a fénysugarakat. Ha pl. két nagy homorú tükröt (l. az *ábrát*), pl. csiszolt sárgaréz- v. ezüstből egymással szemben 5—6 m. távolban föl-

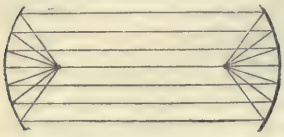

állítunk s arra vigyázunk, hogy a tükrök tengelyei egy vonalba essenek s az egyik tükör gyujtópontjába izzó fémgolyót vagy izzó parazsat, a másikba taplót vagy más gyulékony anyagot helyezünk, azt tapasztaljuk, hogy a tapló meggyulad, mintha tűz közelében volna. Gyujtólencsével a meleg golyónak láthatatlan melegképét idézhetni, melyet hőmérővel vagy radiométerrel szintén ki lehet mutatni.

A testek H.-i v. hőkibocsátó képessége (emisszió) nagyon különböző és lényegesen függ a felület állapotától. Ha a korommal bevont felület emisszió-képességét 100-zal jelöljük, az ólomfehéré 100, a tusé 85, a sima felületé 12. Melloni általában azt találta, hogy valamely fémlap annál több hőt sugároz ki, mennél kevésbbé sűrű a felülete. Öntött fémlap jobb hőkibocsátó, mint hengerelt, kovácsolt vagy csiszolt lap. Ha ilyen csiszolt lapot karcolnak, hőkibocsátó képessége emelkedik, mert kisebb sűrűségű részek kerülnek felszinre. Egyéb testekre is áll, hogy a kisebb sűrűségüek jobb hőkibocsátók, mint a sűrűbbek. A hőátbocsátási és elnyelési képesség különböző testeknél szintén nagyon különböző. L. *Diatermán* és *Kirchhoff-féle törvény*.

Nagymennyiségű izzó hősugárzó anyaggal dolgozó munkások (acélöntő, vasöntő stb.) arcukat a H. ellen aszbeszthálóból vagy dróthálóból készült védősisakkal, testüket pedig bőrköténynyel vagy külön erre a célra készült ruhával védik.

Hőszabályozás, igen bonyolult reflex berendezés a szervezetben, amelynek segélyével az állandó hőmérsékletü állatok testük hőmérsékletét a környezet hőmérsékletétől függetlenül, állandóan ugyanazon a hőfokon tudják megtartani. A H. részben fizikai, részben kémiai folyamatok révén történik, eszerint megkülönböztetünk fizikai és kémiai H.-t. A fizikai H. a hőkiadásokat módosítja: alacsony hőmérsékleten a test felületének kisebbítésével (ránc-képződés, összekuporodás) a hőkiadásokat csökkenteni törekszik, viszont magas hőmérsékleten a képződött verejték elpárolgása által nagy mennyiségű hőt von el a szervezettől. A kémiai H. a szervezetben folyó oxidációs folyamatok növelésével, illetőleg csökkentésével a hőtermelést befolyásolja. A szervezetben folyó életjelenségek mind hőterméssel járnak; ez a hőtermelés annál nagyobb, mennél magasabb a környezet hőmérséklete. Ha a környezet hőmérséklete alacsony, ez a hőtermelés nem képes a hőveszteségeket pótolni, ezért a szervezet a kémiai H. révén annyi hőt termel, amennyi ennek a különbségnek kiegyenlítésére szükséges. Mennél magasabb a környezet hőmérséklete, annál kisebb lesz ez a különbség, végül egy bizonyos hőfoknál (30°, ez a kritikus hőmérséklet) az életjelenségekkel járó hőtermelés éppen egyenlő a hőveszteségekkel; ezen a hőmérsékleten túl tehát a kémiai H. már nem szerepel. Ha a környezet hőmérséklete a kritikus hőmérsékletnél magasabb, úgy az életjelenségekkel járó hőtermelés nagyobb lesz, mint amekkorára a szervezetnek az állandó hőmérséklete megtartása céljából szüksége van; ilyenkor tehát a hőfölösleg leadásáról kell gondoskodni, ami a fizikai H. révén (vízelpárolgás) meg is történik. L. még *Energiaforgalom* és *Melegforgalom*.

Hőszínezés. E névvel a testek azon sajátságát jelzik, hogy a világító és sötét hősugarakat különbözően bocsátják magukon át, tehát úgy viselkednek, mint az átlátszó színes testek, pl. színes üveglapok a fény iránt. A kősó mindenféle hősugarakat egyformán bocsát keresztül; az üveg a világítókat elég jól ereszti át, de a sötéteket már alig. Az átlátszó timsóoldat a hősugaraka majdnem egészen visszatartja, míg a jódnak szénkénegben való átlátszatlan, majdnem fekete oldata a hősugarakat jól ereszti át. Az elnevezés különben erőltetett és nem helyes.

Hőszúrás, az agyvelőben lévő hőközéppont, ill. hőközéppontok kisérleti célokból történő megszúrása állatoknál, amelyet a test hőmérsékletének emelkedése (1—3°) követ.

Hőtan, a fizikának a hőről és különösen azon állapotváltozásokról szóló része, melyeket hőmérsékletváltozások idéznek elő; ezzel szemben a *kalorikának* nevezett rész a melegmennyiség változásait és ennek mérését tárgyalja.

Hőtartalom, az a melegmennyiség, mely valamely hőfokra hevített testben rejlik. Ezt hőmérővel nem lehet mérni, mert ha a hőmérőt a forró vízbe helyezik, az a forráspontot jelzi, akár egy v. tíz v. száz liter vízbe merül is, pedig világos, hogy a száz liter forró vízben több melegmennyiség rejlik, mint egy literben. Mivel azonkívül a különböző hőfoghatóságú testek ugyanazon hőfokra való hevítéskor különböző melegmennyiséget igényelnek, ha mindjárt egyenlő tömegüek is, a H. a tömeg, hőmérséklet és hőfoghatóság szorzatával fejezhető ki. A H.-nak megfelelő az a melegmennyiség, mely az egységnyi tömegű anyagnak szükséges, hogy hőmérséklete 1°-kal emeltessék, az illető anyag hőfoghatósága.

Hötensleben, porosz falu a magdeburgi közigazgatási kerületben, (1910) 5235 lak. Szénbányászat; villamos művek és műszerek gyártása.

Hötting, Innsbruck külvárosa.

Höttingi breccsia (geol.), Innsbruck környékén egy törmelékes kőtelep, mely két alapmorena közé van foglalva, amiért is a benne található, melegebb klimára valló növénylenyomatokkal együtt egy interglaciális kor bizonyítékának tartják.

Hőutóhatás, az a jelenség, hogy fölhevített test lehűléskor nem nyeri mindjárt vissza azt a térfogatot, mely ezen alacsonyabb hőmérsékletnek megfelel, hanem egyes esetekben csak hosszabb idő mulva. Mivel az üveg is így viselkedik, a hőmérők zéruspontja lassú változásoknak van alávetve s ezért időről időre ellenőrzésre szorul.

Hövej, kisk. Sopron vm. kapuvári j.-ban, (1910) 638 magyar lak., postaügynökség, u. t. Kapuvár.

Hövelit (ásv.) a. m. szilvin.

Hőveszteség, embernél és állatoknál a. m. melegvesztés, l. *Melegforgalom*.

Hővezetés, a hő terjedésének az a módja, midőn a hő a testekben részecskéről részecskére halad. A testek nagyon különbözően vezetik a hőt. Míg pl. az egyik végén lángba tartott fémpálca egész hosszában gyorsan felmelegszik, addig fapálca (pl. gyujtó) ujjunkig éghet a nélkül, hogy a meleg tovaterjedését éreznők. Legrosszabbul vezetik a hőt az állat- és növényországból való laza szerkezetü testek, mint pl. fa, hamu, szalma, selyem, tollak, gyapju, szőrme. Jobb hővezetők a kövek, üveg, porcellán. A legjobb hővezetők általában a fémek, de ezek közt is nagy a különbség. H. szempontjából első helyen áll az ezüst, aztán a réz, arany, sárgaréz, cink, ón, vas, ólom, platina, újezüst, bizmut. A szilárd testek H.-e belső és külső. Ha pálcát melegítünk, bizonyos idő mulva a pálca mindegyik keresztmetszete annyi hőt kap a melegebb szomszéd keresztmetszettől, amennyit másik szomszédjának átad s ekkor a pálca melegállapota állandó lesz. Azt a melegmennyiséget, mely az egységnyi keresztmetszetü és egységnyi hosszuságú pálcán az időegységben oly állandó melegállapotnál halad át, melynél a véglapok mérsékletkülönbsége 1° C., belső vezetőképességnek nevezzük. Mivel a testek felülete sohasem képes a hőt teljesen visszatartani, a H. külső is, vagyis a test felülete is ad meleget a környezetnek. A testen áthaladó hőáram tehát csökkenő és csak végtelen vékony rétegre nevezhető állandónak. Ezt igazolja a Despretz-féle kisérlet. Prizmatikus rúd hosszában, deciméternyi távolságokban, mélyedések vannak vájva, melyekbe kevés higany kerül. Ebbe kis hőmérők gömbjei merülnek. A rúd egyik végét láng hevíti. Bizonyos idő mulva a hőmérők higanyfonalai megállapodnak. Az ezeknek legmagasabb pontjait összekötő görbe azt a törvényt igazolta, hogy a hőemelkedések geometriai haladvány szerint fogynak, ha a távolságok aritmetikai arány szerint nőnek. A kristályos testek, melyeknek jegecei nem tartoznak a szabályos rendszerhez, a hőt különböző irányokban különbözően vezetik. Folyékony és légnemü testek általában rossz hővezetők. Ezekben a hő inkább áramlás által terjed, amennyiben a melegített részecskék könnyebbekké lesznek és ezért fölfelé emelkednek, ezzel cirkuláció indul meg, mely a hőt széjjelviszi. A gázok között legjobb hővezető a hidrogén. A mindennapi életben inkább a rossz hővezetőket használjuk, mint a jókat. Ruháink a hideget és meleget egyaránt visszatartják a testtől. Fákat, cserjéket télen szalmával védünk a hideg ellen. Tüzálló szekrények kettős fala között rossz hővezető van. Kettős ajtó és ablak jobban véd a hideg ellen, mint az egyszerü, a közbezárt levegő t. i. rossz hővezető. A laza szerkezetü testeket (szalma, toll, szőrme stb.) főleg a bennök levő sok levegő teszi rossz hővezetőkké. A jólvezetőket is felhasználják pl. a Davy-féle biztosítólámpában. A jólvezető drótszövet, mely a lángot körülveszi, sok hőt von el a láng azon részétől, mely a drótszövettel érintkezik s a bányában levő gyulékony gázok nem gyuladnak meg.

Hővillamosság, l. *Hőelektromosság*.

Hővisszaesés, ellentéte a hidegvisszaesésnek, mikor ősszel megint nyárba illő meleg napok köszöntenek be (vén asszonyok nyara).

Höxter, az ugyanily nevü járás székhelye Minden porosz kerületben, (1910) 7891 lak., cement-, papir-, sörgyártással, vászonszövéssel. Közelében van a Brunsberg, ahol Nagy Károly 775-ben a szászokat megverte. Egy km. hosszú hársfa-sor Korveihez, az egykori híres bencés apátsághoz vezet.

H. P. (*Horse-Power*, ejtsd: horsz paur), angol mérték szerint egy lóerő, a. m. 550 angol lábfontnyi v. 76·1585 méterkilogrammnyi munka másodpercenkint. Angolos kiejtéssel röviden így mondják: *ecs-pi*.

Hpp., l. *Hopp*.

Hrabanus Maurus (*Rhabanus*-nak is irják), a IX. sz. híres tudósa, szül. Mainzban 776 körül, megh. 856 febr. 4. Először a fuldai kolostorban, azután Toursban Alcuinnál tanult. 804. Fuldába tért vissza, ahol a klastromi könyvtárt s az első klastromi iskolát alapította. Ez iskolából kerültek ki Walafried Strabo, Otfried s mások. Innét mellékneve: praeceptor Germaniae. 822. a klastrom apátja lett, 847. mainzi érsek. Számos művében, melyek nagyobbrészt teológiai tartalmúak (Hrabani Mauri opera ed. Colvenerius Coloniae, 1627, 6 foliókötet), többnyire Isidorus Hispalensis és Beda venerabilis nyomán jár. De Universo cimü művében ezek példájára összegyüjti kora tudását. Ő volt az első, aki azt kivánta, hogy német nyelven prédikáljanak s hogy a biblia jobb megértése végett görögül is tanuljanak Németországban. Latin-német glossariuma a szentiráshoz a német nyelv történetére nézve fontos. Azok a filozófiai művek, melyeket Cousin tulajdonít neki s ismertet (Oeuvres inédits d'Abélard), valószinüleg nem tőle származnak. V. ö. *Spengler*, Leben des heiligen H. M. (Regensburg 1856); *Türnau*, Rh. M. der Praeceptor Germaniae (1900).

Hrabovszky (*hrabovai*), 1. *Dávid*, tanár és iró, szül. Felpéczen (Győr vm.) 1804 máj. 8., megh. Bpesten a 60-as évek végén. Nagyobb utazásokat tett Európa különböző részeiben; visszatérve több úri családnál nevelő s egy darabig az esztergomi főgimnázium tanára volt. Egyetlen nagyobb műve *Utazási rajzok* cimen (Kassa 1837) jelent meg. Megirta számos német és francia iró és kitünőség életrajzát a Felső Magyarországi Minerva 1834-iki évfolyamában s néhány cikket a Balatonról s környékéről a Tudományos Gyüjtemény 1827-iki évfolyamában.

2. *H. György*, evang. lelkész és iró, szül. Homok-Bödögén (Veszprém vm.) 1762 márc. 8., megh. Lajos-Komáromban 1825 ápr. 12. A hallei egyetemen két évet töltött, 1786. hazajött s elfoglalta várpalotai lelkészi állását, melyre külföldre menetele előtt megválasztották; 1795. kissomlyói, 1801. lajoskomáromi lelkész és esperes lett. Művei: *Papi tükör*, v. a dunántúli evang. conf. superintendentia prédikátorai (Veszprém 1801); *Sopron vármegye tudósai* (Tudományos Gyüjtemény, 1818); *Brutus Mih. Ján. cs. k. historiografus élete* (1827) Kéziratban: A dunántuli evangelikusok története 1521–1817 (latinul); A kissomlyói evang. ekkl. történetei 1785—1806; Dudich And. pécsi püspök

élete (1821); Gymnasiologia (túl a dunai evang. tanárok, tanítók betürendben); Presbyteriologia (túl a dunai evang. lelkészek betürendes névsora); Annales sui temporis 1784—1821.

3. *H. János*, báró, királyi biztos, altábornagy, szül. Győrött 1779., megh. olmützi fogságában 1852 szept. 18. 1796-ban belépett a magyar testőrségbe, honnét 1797. mint főhadnagyot a 34-ik ezredhez tették át. Részt vett a franciák elleni harcokban. 1809 áprilisban mint kapitány Gravibrodnál, júliusban Sebenicónál tünt ki. 1810-ben kapta a Mária Terézia-rendet, 1813. udvari tanácsos, 1837. altábornagy lett. 1840. a 14. ezred tulajdonosává nevezték ki, 1848. pedig Horvátország és Szlavonia főparancsnokává. Mint ilyent a magyar kormány 1848. királyi biztossá nevezte ki Horvátországba a Jellachich által előidézett zavarok elnyomására. István nádor megparancsolta neki, hogy Jellachichot, mint hazaárulót, fossza meg rangjától. E parancsot nem teljesíthette, az alakuló szerb csapatokat azonban megtámadta és ezért, valamint azon oknál fogva, hogy nem gördített akadályokat a magyar csapatok elé a délvidéki várak operálásánál, haditörvényszék elé állították s 1850. először halálra, felebbezésre pedig 10 évi várfogságra ítélték. Fogságából, melyet neje, szül. Klobusiczky Izabella, vele hűségesen megosztott, nem egész két évet ült le Olmützben. Halála előtt néhány nappal kegyelmet kapott.

4. *H Julia*, özv. *Muntureanu* Györgyné, írónő, szül. 1863 jan. 21. Aradon, H. János kir. hétszemélynök leánya. Hosszabb ideig tartózkodott külföldön, főleg Párisban és Bukarestben, hol férje neves műépitész volt. Férje halála után hazajött s több fővárosi napilapnak és folyóiratnak dolgozótársa lett. Főbb művei: *Keleti Páris* (bukaresti történetek, 1897); *Asszonyszerelem* (1898); *Apró történetek a nagy világban* (1901); *Porcellán-comtessek* (regény 2 kötetben, 1899); *Bilincsek* (regény, 1906); *Női szivek* (1903).

Hrad (cseh), a. m. vár.

Hradec Králové, Königgrätz cseh neve.

Hradsin, Prága egyik része.

Hradszky *József*, történetíró, szül. Krompachon (Szepes vm.) 1827 febr. 20., megh. 1904. nov. 6. Szepeshelyen. 1891-ben iglói plébános és 1893. szepesi kanonok. Önállóan megjelent főbb művei: *A gyakorlati méhészet rövid vázlata, különös tekintettel Dzierzon módszerére* (Pest 1861); *Vándorlások a Szepességen, Szepesvár és annak környéke* (németül is, Igló 1884); *Szepes vármegye a mohácsi vész előtt* (Szepesváralja 1888); *A XXIV királyi plébános testvérülete és a reformatio a Szepességen* (Miskolcz 1895); *A szepesi tiz-lándsások széke, vagy a «kis vármegye» története* (Kassa 1898); Initia Capituli Scepus. (kézirat gyanánt).

Hraftinna, az obszidiánnak Izland-szigeti elnevezése.

Hrajvoron, város, másképp *Graivoron* (l. o.).

Hranić (ejtsd: —ics) *Vladko*, I. Tvrtko boszniai király hadvezére. Tvrtko 1388-ban egész Horvátországot (a mai Dalmáciát és Tengermelléket) elfoglalván, H.-ot oda küldte kormányzónak, vagyis bánnak (1388—89). 1389-ben volt H. a boszniai segédcsapatok vezére a rigómezei véres ütközetben, hol a szultán fiával, Jakubbal állt szemben és hősiesen harcolt. Ugyanezen évben lett usorai vajda. 1390-ben Hum földjét kapta hűbérül, hol majdnem független fejedelemséget alapított. Meghalt 1395 körül, fejedelemségét fiának, Sandaljnak hagyván hátra, aki azt hatalmas hercegséggé tette. L. *Hercegovina*.

Hranilović (ejtsd: —vics) *János*, horvát költő, szül. Kricskében (Dalmácia) 1855 dec. 18. Bécsben Miklosicsot hallgatta. 1878-ban püspöki titkár Körösön, 1886. a püspöki iroda igazgatója. 1889 óta újvidéki plébános és esperes. Számos költeményt, irodalomtörténeti tanulmányt és elbeszélést irt. Legszebb költeményei a Žumberačke elegije és a Svakidanke.

Hrapa aqua, Magyarország középkori vízrajzában a Rába folyó neve.

Hrašćina, adók. Varasd vmegye zlatari j.-ban, (1910) 914 horvát lak.; vasútállomás postahivatallal, u. t. Budinšćina.

Hrašćinski Kraljevec, adók. Varasd vm. zlatari j.-ban, (1910) 1072 horvát lak.; vasútállomás, táviró- és postahivatal.

Hrastelnica, adók. Zágráb vm. sziszeki j.-ban, (1910) 1006 horvát lak.; u. p. és u. t. Sziszek.

Hrastilnica, adók. Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1910) 475 horvát lak.; u. p. és u. t. Križ.

Hrastin, adók. Verőcze vm.-ben, l. *Haraszti*.

Hrastje, adók. Zágráb vm. szentivánzelinai j.-ban, (1910) 1770 horvát lak.; u. p. és u. t. Szentivánzelina.

Hrastovac, adók. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1910) 739 német lakossal; postaügynökség, u. t. Garešnica.

Hrastovica, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 835 horvát lak.; vasútállomás táviróhivatallal, postaügynökség.

Hrastovički Križ, adók. Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 426 horvát lak.; u. p. Gora, u. t. Petrinja.

Hrastovljan, adók. Varasd vm. ludbriegi j.-ban, (1910) 1012 horvát lak.; u. p. Martijanec, u. t. Ludbrieg.

Hrastovsko, adók. Varasd vm. ludbriegi j.-ban, (1910) 955 horvát lak.; u. p. és u. t. Ludbrieg.

Hrboltó, kisk. Liptó vm. rózsahegyi j.-ban, (1910) 556 tót lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Rózsahegyfonógyár.

Hrebinec, adók. Zágráb vm. dugo seloi j.-ban, (1910) 795 horv. lak.; u. p. Božjakovina, u. t. Prikraj.

Hreblay *Emil (polonkai)*, gazdasági író, szül. Kassán 1868. Gazdasági tanulmányainak bevégzése után az Istvántelki kertészeti intézet igazgatója, utóbb a sárosvármegyei gazdasági egyesület titkára lett. 1897. a földmívelésügyi minisztériumban a baromfitenyésztési ügyek vezetőjévé, 1907. Kolozsvármegye, 1910. Sárosvármegye gazdasági felügyelőjévé nevezték ki. Főbb művei: *A baromfihizlalás és a hizott baromfi értékesítése* (Bpest 1900); *Pulykatenyésztés* (1907).

Hreljin *(Piket)*, adók. és polit. község Modrus-Fiume vm. sušaki j.-ban, (1910) 2136 horvát lak., posta- és táviróhivatallal. A község fölött emelkedik egy kopár hegy, melyet H. várának omladékai koszoruznak; a vár közelében kápolna

áll, melyben néha most is tartanak isteni tiszteletet.

Hrgovljani, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 581 horvát, szerb és cseh lak.; u. p. Kapela, u. t. Belovár.

H. R. H., a *His Royal Highness*, a. m. ő királyi fensége, Angliában szokásos rövidítése.

Hrib, adók. Modrus-Fiume vm. čabari j.-ban, (1910) 886 horvát lak.; u. p. és u. t. Gerovo.

Hricsóváralja, l. *Ricsóváralja*.

Hřimaly (ejtsd: hrzsimali), pilseni cseh zenésztestvérek neve: *H. Vojtech* (a. m. Adalbert), szül. 1842 júl. 30., megh. 1908 jún. 17. A prágai konzervatóriumon tanult. 1874-ben Czernovitzban a zeneegyesület és zeneiskola igazgatója lett. Operái: Az elátkozott herceg; A tréfás dudás. — Öcsse: *H. Jan*, szül. 1844 ápr. 13. U. o. tanult, 1862. hangversenymester lett Amsterdamban, 1869. Moszkvában konzervatóriumi tanár. Hegedűétude-öket írt, Mazas híres hegedű-iskoláját javította; könyve: Das Kgl. böhm. Nationaltheater und die böhm. Komponisten (1895).

H. R. I. P. (lat.) a. m. *hic requiescit in pace*: itt nyugszik (békében).

Hrjenov (*Chrjänow*), falu Voronezs orosz kormányzóság Bobrov kerületében, 7401 lak. Itt van Oroszország egyik legnagyobb állami ménese, melyet Orlov Elek gróf alapított.

Hrnjanec, adók. Zágráb vm. szentiványelinai j.-ban, (1910) 2318 horvát lak., u. p. és u. t. Szentiványelina.

Hrodbert, l. *Rupertus*.

Hrolf, l. *Rollo*.

Hrosinkaui hágó, 1. az Északnyugati Kárpátok egyik hágója (543 m.), Ungarisch-Brod és Alt-Hrosinkau morva községek közt. Az országút az Olsava völgyéből a H.-n át a Drietomica völgyébe vezet le s Drietománál a Vág völgyét éri el. — 2. *H.*, 804 m. magas hágó, mely a morvaországi Neu-Hrosinkau községből a Nyugati Beszkidekhez tartozó Javornik-hegységen keresztül a trencsénvármegyei Trencsénmakó (583 m.) községbe vezet s a Becsva völgyét a Kiszucza völgyével köti össze.

Hroswitha, l. *Roswitha*.

Hrsina, adók. Modrus-Fiume vm. vrbovskoi j.-ban, (1910) 436 horvát lak., u. p. Generalski stol, u. p. Bosiljevo.

Hrsovo, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 491 horvát lak., u. p. Rovišće, u. t. Svetilvan-Zabno.

Hrtg. v. *Htg.*, természetrajzi nevek mellett *Hartig* Theodor (l. o.) nevének rövidítése.

Hrtkovci, adók. Szerém vm. rumai j.-ban, (1910) 2518 horvát, német és magyar lakossal, posta- és táviróhivatallal.

Hrubieszów, l. *Grubesov*.

Hrušćica, adók. Zágráb vm. dugoseloi j.-ban, (1910) 1312 horvát lak., u. p. és u. t. Dugo selo.

Hruševszkij, *Michájlo*, kisorosz publicista és történetíró, szül. 1866. Cholmban. Egyetemi tanulmányait Kievben végezte. Itt Dragomanov befolyása alatt fejlődött ki erős ukrajnai meggyőződése. Korán feltűnt történeti munkásságával s 1894. meghívták a lembergi egyetem kisorosz nyelvű történeti tanszékére. H. Dragomanov után az ukrajnista kisoroszok legkiválóbb vezérférfia; ő a mai ukrajnai kulturális élet szervezője s irányítója. Nagy szervező szellemével képes volt az ausztriai és a déloroszországi kisorosz írókat s művészeket egységes szervezetekbe tömöríteni. Rendkívül termékeny író. Főműve a 8 kötetes Isztorija Ukrajinszkoj Ruszji (Az ukrajnai oroszok története, Kiev—Lemberg 1900—1913), mely behatóan és a modern történeti kutatás alapján tárgyalja a kisoroszoklakta egész területnek és népének a multját. (Németül Geschichte des Ukrainischen Volkes I. köt. 1906. Leipzig). Szenzációs hatása volt Ilyusztrovana isztorija Ukrajini (Ukrajna illusztrált története, Kiev 1. kiad. 1911, 2. kiad. 1912) c. munkájának. Említést érdemelnek még: Ocserk isztoriji Kievszkoj zemlyi (Kiev 1891) és Kievszkaja Ruszj (u. o. I. köt. 1911) c. történeti munkái. Elbeszéléseiből önállóan egy kötet jelent meg: Opovidányá (Elbeszélések, Kiev 1904). 1895-től szerkeszti a lembergi Sevesenko Társaság Közleményeit (Zapiski). Életrajzát megírták tanítványai a Naukovyj Zbirnyk c., tiszteletére írt emlékkönyvben (Lemberg 1906).

Hruškovič *Sámuel*, tót egyházi író, evang. szuperintendens, megh. 1748. Sokoldalu irodalmi működése miatt Wallaszky magyar Gellertnek nevezi. 1735-ben kiadta Luther kisebb kátéját, 1745. pedig Tranovszky: Cithara Sanctorum énekeskönyvét, sok eredeti és németből (Luther, Flemming, Gerhardt) fordított énekkel bővítve. H. korának legjobb tót költője. V. ö. *Haan*, Cithara Sanctorum, jeji historii (Pest 1873).

Hruškovica, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 607 horvát lak., u. p. és u. t. Vrbovec.

Hrussó, Kis-Tapolcsányhoz tartozó puszta Bars vmegye aranyosmaróti j.-ban; közelében H. vár romjai. V. ö. *Soós* E., H. vára története, Archaeol. Értesítő 1913.

Hrustin, kisk. Árva vm. námesztói j.-ban, (1910) 1410 tót lak., postahivatal, u. t. Árvaváralja.

Hrvatsko selo, adók. Zágráb vm. topuskoi j.-ban, (1910) 1050 horvát lak., u. p. és u. t. Topusko.

Hrženica, adók. Varasd vm. ludbriegi j.-ban, (1910) 991 horvát lak., u. p. és u. t. Ludbrieg.

H. S. (lat.) a. m. *hic situs*: itt nyugszik.

H. Sm., természetrajzi nevek mellett *Smith* Hamilton (szül. 1776 dec. 26., megh. 1859 szept. 21.) nevének rövidítése. Gerinces állatokról írt művei fontosak.

Hst., természetrajzi nevek mellett *Herbst* Johann Friedrich Wilhelm (l. o.) német zoológus nevének rövidítése.

Hszi-kiang, Dél-Kina legnagyobb folyója; ered Ju-kiang néven Jün-nan tartományban, kanyargós folyás után Hszin-csou városnál fölveszi a Hung-csui-kiangot, Csau-king város után pedig Szan-suinál a Pe-kiangot (a. m. Északi-folyó) s ezen túl Kanton felé folyva Csu-kiangnak, azaz *Gyöngy-folyónak* nevezik; Makaónál ömlik a Délkinai tengerbe. Hajózható Vu-csou-fúig akadály nélkül, efölött azonban sellők vannak, s ezen keresztül csak kisebb csónakok mehetnek.

Hu, *Hugadran* melléknévvel, a régi britek főistene, aki az embereket földmívelésre, jó erkölcsökre és a költészetre tanította.

Hú (arab) a. m. *ő*; a dervisek eksztatikus gyakorlataikban az Allah fogalmának fokozásául *(Ó)* e nevet hangoztatják. L. *Zikr*.

Huacas (ejtsd: uákasz), ős indiánus sirok Peruban, Ecuadorban, Colombiában és Közép-Amerikában.

Huacho (ejtsd: uácso), tengeri kikötő Lima perui departamentóban, 6283 lakossal; szalmakalap- és gyékényfonással. Közelében sófőző telepek vannak.

Huahine, egyike a francia Társaság-szigeteknek a Nagy-oceánban, 172 km.-nyire Taititól, 73 km² területtel, 1700 lak. H.-t egy csatorna két részre osztja: a nagyobbik *H.-Nui*, a kisebbik *H.-Iti*.

Huai-hegység *(Huai-san)*, a Jang-ce-kiangtól É.-ra levő hegylánc a kinai nagy alföld felé. 1898-ban *Cholnoky* Jenő tanulmányozta legelőször, aki fölismerte, hogy ez a Kuen-lün rendszerébe tartozik és pedig a Közép-Kuen-lün folytatása, ÉNy.-DK.-i irányban vágja át az alföldet és a Jang-ce-kiang nankingi kanyarulatánál végződik. Gránit, gnájsz és gyürt, kvarcitpados fillitből áll, legmagasabb csúcsa is alig emelkedik 1000 m. fölé.

Huallaga (ejtsd: uallyaga), a Marañon jobboldali mellékfolyója Peru K.-i részén, Cerro de Pasco város mellett ered, D.-É.-i irányú hosszanti völgyben folyik a Marañon felső részével párhuzamosan, keresztültöri a Cordillera orientalt Pongo (Salto) de Aguirre (v. Huamahuasi) mellett és 1500 m. szélesen torkollik. 1040 km. hosszú, 1·5 m. mély járatu hajók Yurimaguasig felmehetnek rajta, innen 40 km. hosszúságban a sellők miatt hajózhatatlan, azon fölül ismét hajózható. Kisebb, részben hajózható mellékfolyói: Huayabamba, Mayo, Paranapura.

Huallagas, tó, l. *Aullagas*.

Huallatiri (ejtsd: uallyatiri; *Gualateiri, Carangas)*, 6693 m. magas működő vulkán a délamerikai Andokban, Chile és Bolivia határán.

Huamachuco (ejtsd: —csúko), város Libertad perui departamentóban a d. sz. 7° 45′ alatt, (1910) 2990 lak., ezüstbányákkal. Tőle ÉK.-re négy hegy tetején régi város hatalmas romjai vannak.

Huamanga, város, l. *Ayacucho*.

Huamantia, Juarez kerület fővárosa Tlaxcala mexikói államban, Puebla közelében, a mexikó-veracruzi vasút mentén, 14,700 lak.

Huanako (állat), l. *Láma*.

Huancavelica (ejtsd: uankavelika), *Peru egyik departamentója* Junin, Ica, Ayacucho és Lima közt, 23,967 km² területtel, 223,796 lak. Az Andok Ny.-i lánca húzódik végig rajta, itt vannak az Ucayali É.-i forrásvizei. Arany-, ezüst-, réz-, higany-, vas- és ólomércekben gazdag, különösen Santa Ana de Castrovireyna környékén. Kerületei: Tayacaja, Angaraes, Castrovireyna és H. *Főváros* H. a hasonnevű folyó mellett, 3798 m. magasban, 3940 lak., gazdag higanybányái kimüvelésére 1572. alapították.

Huancayo, város Junin perui departamentóban a Jauja (Montará) mellett 3317 m. magasságban. Az 1839-iki alkotmányt itt adták ki.

Huanchaca (ejtsd: uancsaka), helység Potosi boliviai departamentóban, a Cosiño D.-i lábánál 4103 m. magasságban, borax-telepekkel, közelében a pulacayoi gazdag ezüstbányák.

Huanchaco (ejtsd: —csákó), kikötő Peruban, l. *Trujillo*.

Huang-ho, kinai folyó, l. *Hoang-ho*.

Huanka, indiánus törzs, közönségesen *Kersua* néven ismert (l. o.).

Huano, l. *Guano*.

Huantajaya (ejtsd: —haja), bánya Chilében, l. *Iquique*.

Huantajayit (ásv.), viztiszta apró hexaéderek és vékony bevonatok, amelyek ezüstklorid és ezüstklorid-bromid társaságában okkeres kőzeten fordulnak elő; a H. 89% nátriumkloridból és 3—11% ezüstkloridból áll. Vízben elbomlik és az ezüstklorid leválik; innen ered a «lechedor» név, ami annyit jelent, hogy «tejet adó». Lelőhelye Huantajaya Peruban.

Huanuco, 1. Peru departamentója 36,331 km² területtel, 145,309 lak. Nagyobb részét a montañas nevü erdőségek takarják, amelyekben a Marañon és Huallaga forrásvidéke fekszik K.-i határa az Ucayali, gazdag bányákkal. Kerületei: Huamalies, H. és Dos de Mayo. — 2. *H. (San Leon de H.)*, H. perui departamento fővárosa, a Huallaga balpartján 1812 m. magasságban, 5240 lak., cukornád- és kávétermeléssel. 1851-ben alapították bányásziskoláját, közelében aranybányák vannak. H. Viejo, egy régi indiánus város nagy kiterjedésü érdekes romjai 80 km.-nyire vannak Ny. felé, 3644 m. magasságban.

Huanukó (növ.), l. *Kinafa*.

Huaranda, város, l. *Guaranda*.

Huaraz (ejtsd: uaraz), Ankaksz (Ancachs) perui departamentónak és H. kerületnek fővárosa, látogatott fürdőhely, a H. és Quilcay összefolyásánál, 3027 m. magasban, 7646 lak. Temetője körül régi, érdekes reliefekkel ékesített kövekből álló fal fut végig.

Huarte (ejtsd: uárte), *Juan*, spanyol iró, szül. San Juanban (Alsó-Navarra) 1520 körül, megh. 1590 körül. Mint orvos élt Madridban. Van egy nevezetes müve: Exámen de ingenios para las sciencias (Baeza 1575, Madrid 1580 s több izben), mely éles lélektani megfigyelésről tanuskodó gondolatokat tartalmaz. E mű, melyet később átdolgoztak, legújabban az Obras escogidas de filósofos c. vállalatban és a Biblioteca de autores españoles 65. kötetében jelent meg. Több nyelvre le van fordítva. V. ö. *Guardia*, Essai sur l'ouvrage de Juan H. (Paris 1855).

Huascan *(Nevado de H.*, ejtsd: uaszkan), hegycsúcs a perui Ny.-i Cordillerákban, a Rio Huaraz völgyétől K.-re, 6721 és 6668 m. magas hegyekkel.

Huasco (ejtsd: uaszko) v. *Guasco*, kikötő Atakama chilei tartományban, a H. torkolatánál, 600 lak. Freirina és Valleñar departamentók érceinek fő kiviteli helye, vámhivatallal és rézolvasztókkal.

Huascolit (ásv.), ólomszürke, kissé halványabb, mint a közönséges galenit, teljesen homogén tömeg. Ólom-cinkszulfid, képlete (Pb,Zn)S. Lelőhelye Huasco tartományban Ingahuas, Poderosa-bánya Peruban; Morococha Peruban PbS.(Zn,Fe)S összetétellel.

Huaszteka *(Huaxteca)*, indiánus nép Mexikóban San Luis Potosi környékén, mintegy 50,000

fönyi tömegben. Valószínüleg az őslakosság (maya) maradványa, mely az aztékok bevándorlásakor fenntartotta magát. Fajrokonaik a *chiapanekok* (l. o.), sajátságos régi kulturájuk emlékei az ú. n. cuerillos romok. Ügyes fazekasok.

Huavok, a nagy Oceán partjain Oaxa és Tehuantepec közt élő indiánus nép, a nyelvileg idegen mixtekek szomszédságában, mindamellett a maga ősi nyelvét fenntartotta. A H.-at tartják a terület autochton népe, talán az otomik maradványának, mely a navák bevándorlása folytán elpusztult. Csöndes halászok.

Huaxteca, indiánus nép, l. *Huaszteka*.

Huba, a «hétmagyar» egyike, kitől a Szemerenemzetség (l. *Szemere*) származik. Árpád a Névtelen szerint őt, Szoárdot és Kadocsát küldte «a csehek határa felé Nyitra váráig». A szlávok előtt ismeretlen fegyverökkel, a nyillal csakhamar megfutamították az előhadat s a derék sereg ellenében is ki akarták erőszakolni a megáradt Nyitra folyón való átkelést. Negyednapra csakugyan Nyitra várába szorították a «cseheket», kiket másnap ostrom alá fogtak, a várat elfoglalták, Zobort pedig a most róla nevezett hegyen fölakasztották. Elfoglalták a környék minden többi várát is és «azon föld minden hűtlenét vasra verve magukkal vivék». Árpád megkegyelmezett a legyőzötteknek, földeket «ajándékozott» nekik, H.-t pedig «ezen való örömében Nyitra s más várak ispánjává tette és tulajdon földet adott neki a Zsitva vize mellett a Törzsök-erdőig». Igy írja a Névtelen a 33—37. fejezetekben.

Hubafalva, kisk. Nyitra vm. pöstyéni j.-ban, (1910) 750 tót lak.; u. p. Moraván, u. t. Pöstyén.

Hubay *Jenő (szalatnai)*, a legnagyobb hegedümüvészek és pedagógusok egyike, zeneszerző, *Huber* Károly (l. o.) fia, szül. 1858 szept. 15. Budapesten. Már 10 éves korában fellépett a Nemzeti Zenede egy zenekari hangversenyén, Viotti versenyművét adta elő. 1871—75-ig Joachim tanítványa volt. 1878-ban, Liszt ajánlatára, Párisban Pasdeloupnál vendégszerepelt nagy sikerrel, megnyerte Vieuxtemps, Massenet barátságát. 1881-ben kiadta Vieuxtemps hagyatékát. 1882-ben a brüsszeli konzervatórium első hegedütanári tanszékében Vieniavszki utóda, 1886. a pesti Országos Zeneakadémia hegedütanára, atyja utóda lett. 1894-ben feleségül vette *Cebrian* Róza grófnőt. 1907-ben magyar nemességet kapott *szalatnai* előnévvel. 1909-ben a Petőfi-Társaság tiszteleti tagjának választotta. 1912-ben müvészi pályafutásának 40-ik, pedagógiai működésének 30-ik évfordulóján a király udvari tanácsosi méltóságra emelte, a kolozsvári egyetem díszdoktorává választotta, tiszteletére nagy ünnepségek rendeztettek (2 hangverseny a Zeneakadémián, díszelőadás az Operaházban). 1913-ban a Zeneakadémián a *mesteriskola* tanára lett. Vonósnégyes társasága (a H.—Herzfeld—Eldering—Popper, később H.—Kemény—Szerémi—Popper vonósnégyes) a legjobbak közé tartozott. Karnagya volt az országos dalárszövetségnek (1886—89) és a Zeneakadémiai tanárok zenekarának. Tanítványai közül a legnagyobb hírnévre tettek szert: *Geyer* Stefánia, *Szigeti* József, *Vecsey* Ferenc és *Telmányi* Emil. Művei: *Operák: Alienor* (1891); *A cremonai hegedüs* (Coppée szövegkönyvére; pesti bemutatója 1894 nov. 10. volt; az első magyar világsiker: *hetven* külföldi színház műsorán szerepelt); *A falu rossza* (Tóth Ede népszinművéből Várady Antal szövegére 1896); *Moharózsa* (szövegét Ruttkay Rothauser Miksa írta Ouida novellájából 1903); *Lavotta szerelme* (Berczik Árpád és Farkas Imre szövegére 1906); *hegedüversenyek, hegedüdarabok, csárdajelenetek; szimfóniák; dalok*, összesen kb. 120 mű. Új kiadását adta közre a legkiválóbb zenepedagógiai és zenei irodalmi hegedüműveknek. V. ö. *Haraszti* Emil, H. Jenő (1913).

Hubbard (ejtsd: hübbár), 1. *Gustave Adolphe*, francia radikális képviselő, *H. 2.* fia, szül. Madridban 1858 máj. 22. 1885-től kezdve radikális programmal képviselő. Több izben sürgette az állam és egyház teljes elkülönítését. 1895-ben ellenezte Canrobert marsalnak, mint az 1852-iki államcsiny egyik végrehajtójának államköltségen való eltemettetését. Canrobert fia, ki mint hadnagy Algeriában szolgált és kit az is sértett, hogy H. atyját Bazaine-nel hasonlította össze, párbajra hívta ki H.-t, aki mellén súlyosan megsebesült. Mint a hármas szövetségnek heves ellensége, a radikálisokkal Olaszországnak e szövetségből való kiválására törekedett. 1903-ban ő tette azt az indítványt, hogy az általános leszerelést Franciaország kezdje meg, összeköttetésben a többi államokkal. 1888-ban az École des belles mères c. vígjátékot írta.

2. *H., Nicolas Gustave*, francia történetiró és nemzetgazdász, szül. 1828. Fourqueuxben (Seine-et Oise dép.), megh. 1888 febr. 21. Párisban, hol több ujságnak szerkesztője és ügyvéd volt. Főbb munkái: De l'organisation des sociétés de prévoyance et des secours mutuels (1852); Saint-Simon (1857); Histoire contemporaine d'Espagne (6 köt., 1869—83); Histoire de la littérature contemporaine en Espagne (1875).

Hube, *Romuald*, lengyel jogtudós, szül. Varsóban 1803 febr. 7., megh. u. o. 1890 aug. 6. 1829—1831-ig a kánonjog és büntetőjog tanára volt a varsói egyetemen, majd magas államhivatalokat viselt, államtanácsos, szenátor és a szentpétervári akadémia tiszteletbeli tagja volt. A lengyel büntető törvénykönyvet és bünvádi perrendtartást ő dolgozta ki. Számos, különösen a lengyel jogra vonatkozó munkát irt, legnagyobbrészt lengyelül, részben franciául.

Hubeny *József*, erdészeti iró, szül. 1800., megh. Temesvárott 1863 aug. végén. Gyakorlatilag és elméletileg egyaránt képzett erdész volt, ki becses — német nyelvű — irodalmi müvekben értekezett erdészetünk hibáiról s ezek orvoslása módjáról. Legnagyobb műve: Praktische Anleitung zur Commassation der Grundstücke in Ungarn, Croatien, Slavonien (Bécs 1858). V. ö. *Szinnyei*, Term.-tud. Repert.

Huber, 1. *Károly*, hegedümüvész és nagyjelentőségü pedagógus, szül. 1828 júl. 1. Varjason (Temes vm.), megh. 1885 dec. 20. Budapesten. Zenei kiművelését az aradi zenedében nyerte. 1844-ben a pesti Nemzeti Szinház első hegedüse, 1851. a bécsi Hofoper versenymestere, 1852. a pesti Nemzeti Szinház versenymestere, 1865. Doppler Ká-

roly utódja: u. o. másodkarmester és a Nemzeti Zenede tanára, 1884. Liszt felterjesztésére az Országos Zeneakadémia hegedütanára lett. Vonósnégyes-társasága nagy szerepet játszott Pest zenei életében; 1866. az ő kezdeményezésére került színre — megelőzve Bécset — Lohengrin a pesti Nemzeti Színházban. Művei: operák: *Székely leány* (1858), *Víg cimborák, A király csókja* (egyfelvonásos, a Népszínház megnyitására, 1875), *Udvari bál*; 56 férfikar (a nevezetesebbek: *Édes lánykám, A szent honért, Nemzeti zászló, Fohász, Király-induló, Liszt Ferenchez, Talpra magyar);* dalok; hegedüdarabok; hegedüiskola (magyar és német nyelven). Tanítványai közül leghíresebb a fia: *Hubay* Jenő (l. o.).

2. *H. Lipót*, teológiai tanár, bibliku s író, szül. 1861 okt. 24. Zomborban. 1888-ban papnevelő-int. tanulm. felügyelő és teol. tanár Kalocsán, 1907—12-ig a kalocsai érs. tanítóképző int. igazgatója. Munkái: *Synchronistikus Táblázatok az ó- és újszöv. kinyilatkoztatás történelméhez* (2 rész 1892); *Jézus Krisztusnak és apostolainak nyelvéről* (1895); *A Talmud* (1897, a Horvát-alapból jutalmazva); *Drámai költészet és szinház a zsidóknál* (1900); *A Messiás megjelenésének ideje Dániel próféta szerint* (1903); *Legrégibb profán tanubizonyságaink Krisztusról és a kereszténységről* (1903); *Jézus Krisztus születésének esztendeje és a ker. időszámítás* (1904); *A napkeleti bölcsek* (1908) stb. Kéziratban: *A bibliai őstörténelem magyarázata és védelme; Nyolcnapi lelkigyakorlatok.* E Lexikonnak is munkatársa.

Huber, 1. *Alfons*, osztrák történetíró, szül. Fügenben (Tirol) 1834 okt. 14., megh. 1898 nov. 23. Bécsben, hol az egyetemen 1887 óta az osztrák történelem tanára volt. Tagja volt a Magy. Tud. Akadémiának is. Munkái: Die Waldstätte Uri, Schwyz u. Unterwalden bis zur festen Begründung ihrer Eidgenossenschaft (Innsbruck 1861); Geschichte der Vereinigung Tirols mit Österreich (u. o. 1864); Gesch. des Herzogs Rudolf IV. von Österreich (1865); Die Zeit der ersten Habsburger (1866); Rudolf v. Habsburg vor seiner Thronbesteigung (1870); Untersuchungen über die Münzgeschichte Österreichs (1871). Böhmer hagyatékából kiadta a Fontes rerum Germanicarum IV. kötetét (1868., Stuttgart), továbbá a Regesten des Kaiserreichs unter Karl IV. c. kútfőpublikációt tette közzé (Innsbruck 1877, pótkötet 1889). További művei: Studien zur Geschichte Ungarns (1883); Ludwig I. von Ungarn und die ungar. Vasallenländer (1884); Die Gefangennehmung der Königinnen Elisabeth u. Marie und die Kämpfe König Sigismunds mit den Türken (1885). Főműve: Geschichte Österreichs bis 1648. (1—5. köt. Gotha 1885—96), melyet kiegészítenek a következők: Die Kriege zwischen Ungarn u. den Türken 1440—43 (1886); Die Eroberung Siebenbürgens durch Kaiser Ferdinand I. im Jahre 1551 u. Bruder Georgs Ende (1889); Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella 1551 (1891) és a Studien über die finanziellen Verhältnisse unter Ferdinand I. c. értekezések. Pauler művét: A magyar nemzet története az Árpádok korában, a Századokban (1894, 338. l.) birálta. További művei: Oesterreichische Reichsgeschichte. Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechts (Wien 1895, 2. kiad. A. Dopschtól, u. o. 1901); Die Geschichte der Gründung u. Wirksamkeit der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften während der ersten fünfzig Jahre ihres Bestandes (u. o. 1897); Geschichte der Wiener Universität von 1848—98 (u. o. 1898); Österreichs diplomatische Beziehungen zur Pforte, 1658—64. Magyarul megjelent: Ausztria története. Átdolgozta *Baróti* Lajos, átnézte *Pauler* Gyula. V. ö. *Acsády* cikkét a Századokban (1899, 727. old.) és *Károlyi* Árpád emlékbeszédét (Akad. 1912).

2. *H., Eugen*, svájci magánjogász, szül. Stammheimban (Zürich) 1849 júl. 13. 1873-ban a berni egyetemen magántanár, 1880. rendkívüli, 1881. rendes tanár lett Baselben, 1888. Halleban, 1892. Bernben. 1892-ben megbizást kapott a svájci polgári törvénykönyv tervezetének elkészítésére, melyet 1900. be is fejezett és hozzá magyarázatot is irt. A második hágai békekonferencián Svájc megbizottja volt. Főműve: System u. Geschichte des schweizerischen Privatrechts (Basel 1886—93, 4 köt.).

3. *H., François*, svájci természettudós, szül. Genfben 1750 júl. 2., megh. Pregnyben (Genf mellett) 1831 dec. 21. Noha kora ifjuságában elvesztette szeme világát, mégis sokat foglalkozott a méhek biológiájával s e foglalkozásában szolgája, majd neje és fia nagyban támogatták. Megfigyeléseit: Nouvelles observations sur les abeilles (2. kiad. Paris és Genf 1814, 2 kötet) c. művében dolgozta föl. Másik munkája: Mémoire sur l'influence de l'air et des diverses substances gazeuses dans la germination des différentes plantes (Genf 1801). H. a genfi fizikai és természetrajzi társaság megalapítója. — Fia: *Jean Pierre*, svájci természetbuvár, szül. Genfben 1777 jan. 23., megh. Iverdonban 1840 dec. 22. Leginkább a hangyák biológiájával foglalkozott. Idevágó műve: Recherches sur les moeurs des fourmis indigènes (Paris 1810).

4. *H., Hans*, svájci zeneszerző, szül. 1852 jún. 28. Schönewerdben. Zenei tanulmányait a lipcsei konzervatóriumon végezte. Művei Schumann, Brahms és Liszt hatását mutatják. Karműveket, zongoradarabokat irt és két operát: Weltfrühling (1894) és Kudrun (1896).

5. *H., Johannes*, német teológus, szül. Münchenben 1830 aug. 18., megh. u. o. 1879 márc. 20. 1859 óta haláláig a müncheni egyetemen a bölcsészet tanára volt. Philosophie der Kirchenväter (1859) című műve miatt ellenkezésbe jutott az egyh. hatósággal. Munkáját 1860. indexre tették, ő azonban nem vetette magát alá; 1869 óta az ó-katolikusok egyik vezére. További művei: Der Jesuitenorden nach seiner Verfassung und Doktrin, Wissenschaft und Geschichte (1873); Die Lehre Darwins kritisch betrachtet (1871); Der alte u. der neue Glaube. Ein Bekenntniss von D. Strauss, krit. gewürdigt (1873); Die religiöse Frage, wider E. von Hartmann (1875); Zur Kritik moderner Schöpfungslehren (1875); Der Pessimismus (1876) stb. V. ö. *Zirngiebl*, Johannes H. (Gotha 1881).

6. *H., Joseph*, német zeneszerző, szül. 1837 ápr. 17. Sigmaringenben, megh. 1886 ápr. 26.

Stuttgartban. Marx tanítványa volt. Elve, hogy a zeneművek formáját az alapul szolgáló költemény vagy gondolat szabja meg. Az így keletkezett formákat *pszichológiai formáknak* nevezte szemben a lege artis, «architektonikus» formákkal. A hangjegyírásban elvetette a ♯-k és ♭-k előjegyzését. Írt két operát (Libanon rózsája, Iréne) és zenekari darabokat.

7. *H., Ludwig Ferdinand*, német szépirodalmi és politikai író, szül. Párisban 1764 szept. 14., megh. Ulmban 1804 dec. 24. H. szüleivel két éves korában Lipcsébe került, ahol Körnerrel és Schillerrel megismerkedett. Nyugtalan életet élt. Angol s francia hatás alatt néhány drámát s elbeszélést írt; összes műveit nálánál híresebb neje, Georg Forsternek özvegye, Therese (l. *H. 9.)* adta ki értékes bevezető életrajzzal (1806).

8. *H., Rudolf*, osztrák festő, szül. Bécsben 1839., megh. 1896 aug. 28. A bécsi akadémián működött mint tanár és mint állatfestő nagy kedveltségnek örvendett. Ebers egyiptomi regényei számára illusztrációkat készített a Keleten, hol *Lenbach* társaságában tanulmányutat tett. Legszebb tájképei egyikén vágvölgyi motivumot örökített meg.

9. *H., Therese*, német írónő, szül. Göttingenben 1764 máj. 7., megh. Augsburgban 1829 jún. 15. Első férje, Georg *Forster* (l. *Forster, 4.)* 1794. elhunyván, *H. 7.* neje lett, kihez régebbi vonzalom fűzte. Második férje halála után 1819. átvette a Morgenblatt szerkesztését. Elbeszéléseit halála után összegyűjtve fia adta ki 6 kötetben (1830—1833). V. ö. L. *Geiger*, Th. H (Stuttgart 1901).

10. *H., Victor Aimé*, német irodalomtörténész és politikai író, *H. 7.* fia, szül. Stuttgartban 1800 márc. 10., megh. Wernigerodeben 1869 júl. 19. 1843-ban Berlinbe nevezték ki a nyugati nyelvek tanárává. 1845-ben alapította IV. Frigyes Vilmos porosz király megbízásából a Janus c. politikai szemlét, amelyben az evangelikus-konzervativ párt álláspontját védte. 1848. még a konzervativekkel tartott, midőn azonban 1849 után e párt rendi- és magánérdekeket tolt a politikában előtérbe, H. szakított velök, 1851. otthagyta tanári állását s 1852. a porosz államszolgálatot. H. volt az első, aki Németországban a munkásosztály fölemelésére kooperativ szövetkezetek szervezése mellett izgatott, számtalan könyvet, röpiratot írt.

Hubermann, *Bronyslaw*, lengyel hegedűművész, szül. 1884-ben Csensztohovában (Varsó m.). Mihalovicz (Varsó), Lotto (Páris) és Joachim (Berlin) tanítványa volt. 1892-ben I. Ferenc József 1000 forintos ösztöndíjban részesítette, Zamoyski gr.-tól Stradivarius-hegedűt kapott. 1893 óta hangversenyez világszerte rendkívüli sikerrel. Budapesten 1895 febr. 5. játszott először.

Hubert *(Hubertus), szent*, püspök, szül. a VII. sz. második felében hercegi családból, megh. 727. Ifjuságát III. Theodorik és Pipin udvarában töltötte s egészen a világ hiuságának élt; midőn azonban a legenda szerint nagypénteken vadászat alkalmával egy szarvast látott, amelynek agancsai között kereszt volt, megtért s neje halála után a papi pályára lépett, majd lüttichi püspök lett. Az Ardennekben lakó pogányokat megtérítette. A vadászok védőszentje, emléknapja nov. 3. H.-et a veszettség ellen is segítségül hívják. Ekkor vagy stóláját helyezik a megmart emberre v. állatra, v. pedig a megáldott H.-kulccsal kiégetik a sebet. V. ö. *Gaidoz*, La rage et saint H. (1887).

Hubertkulcs, l. *Hubert*.

Hubertusburg *(Hubertsburg)*, egykori választófejedelmi vadászkastély Lipcse szászországi kerületi kapitányságban, Wermsdorf szomszédságában. 1721-ben I. Frigyes Ágost építtette nagy költséggel, 1760. azonban a poroszok nagyobb részét lerombolták. 1840 óta börtönül szolgált, jelenleg őrültekháza és kórház van benne elhelyezve. H. ismeretes az 1763 febr. 15. itt megkötött békéről, amely a hétéves háborunak vetett véget a status quo ante alapján.

Hubertus füve (növ.), l. *Barbarea*.

Hubertus-rend, Bajorország legelső érdemrendje. Alapította 1444. V. Gerhard jülich-bergi herceg a ravensburgi győzelem emlékére, mely Szt. Hubertus napjára esett; 1708 szept. 29. János Vilmos pfalzi választó megujítá a rendet, melyet Miksa József választó, később bajor király 1800 márc. 30. megerősített. A rend ünnepe Szt. Mihály napján van. V. ö. *Leist* Fr., Der königl. bairische Hubertusorden (München 1892).

Hubli, város Bombay tartomány D.-i részében (India), a Goa-Madraszi vasút mellett, 60,214 lak.

Hubó, kisk. Gömör és Kis-Hont vm. putnoki j.-ban, (1910) 343 magyar lak.; u. p. és u. t. Tornalja.

Huc (ejtsd: ük), *Évariste Régis*, francia misszionárius, szül. Toulouseban 1813 aug. 1., megh. Párisban 1860 márc. 26. 1839–52-ben misszionárius volt Kinában és 1844—46. Gabet-val beutazta Mongolországot és Tibetet. Művei: Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine (Paris 1850, 2 köt., 6. kiad. 1878); L'empire chinois (u. o. 1854, 2 köt., 5. kiad. 1879); Le christianisme en Chine (u. o. 1857—59, 4 köt.). V. ö. *Rockhill*, The Land of the Llamas (1891).

Hucbaldus *(Hugbald, Hubald, Ubaldus, Uchubaldus)*, francia zenetudós, a st.-amandi kolostor (Flandria) szerzetese, szül. 840., felszenteltetett 880., megh. 930 okt. 21. Neve nagy szerepet játszott az organum (l. o.) történetében, amelynek primitiv többszólamuságát H. tiszta kvint- és oktáv-párhuzamokká fejlesztette. A kottaírás terén Guido d'Arezzo elődje. Művei: Harmonica institutio; Musica enchiriadis; Scholia musicha enchiriadis. Ezek az első művek, amelyekben többszólamuságról részletesebben esik szó. Ezenkívül verseket írt és szentek életrajzait. V. ö. H. *Müller*, Hucbalds echte u. unechte Schriften über Musik (1884); *Riemann*, Geschichte der Musiktheorie (1898); G. *Jacobsthal*, Die chromatische Alteration im lithurgischen Gesange der abendländischen Kirchen (1897).

Huch, 1. *Friedrich*, német regényíró, szül. 1873. Braunschweigban, megh. 1913. Münchenben. Regényei közül a legelterjedtebb, de nem a legbecsesebb a Pitt und Fox, die Liebeswege der Brüder Sintrup (München 1909, 40. kiad.) című, míg egyéb regényei: Geschwister (1903); Wandlungen (1905); Mao (1907); Enzio, ein musikalischer Roman (1911), bár külső sikerük kisebb

volt, írójuk komoly művészi törekvéseiről tanuskodnak.

2. *H., Ricarda*, német írónő, szül. Braunschweigban 1867 júl. 18. Egyetemi tanulmányokat végzett Zürichben, hol doktorrá avatása után a városi könyvtár titkára lett. Házassága után 1898—1900-ig Triestben élt, később Münchenben s Braunschweigban tartózkodott. Zürichi tartózkodásának idejében írta első műveit: Der Bundesschwur (1891) c. történelmi tárgyú vígjátékát, Evoe (1892) c. drámáját s novelláit: Erzählungen (1897), melyeken a svájci költőknek hatása érzik. Főműve: Erinnerungen von Ludolf Ursleu dem Jüngern (Berlin 1893, 10. kiad. 1908) c. regénye, melyet Vita somnium breve (1902), Von den Königen und der Krone (1904), Die Verteidigung Roms (1907), Michael Unger (5. kiad. 1913) követtek. E műveivel s lirai költeményeivel (Gedichte 1894, Neue Gedichte 1907) H. egyik legkiválóbb képviselője lett a német újromantikának, melynek irodalmi előzm nyeit két mélyreható irodalomtörténeti műben tárgyalta: Blütezeit der Romantik (1902, 3. kiad. 1908); Ausbreitung und Verfall der Romantik (1904, 2. kiad. 1908).

3. *H., Rudolf*, német író, *H. 2.* testvére, szül. Porto Allegreben 1862 febr. 28. Harzburgban ügyvéd. Művei: Mehr Goethe (Berlin 1899); Aus dem Tagebuche eines Höhlenmolches (3. kiad., 1900); Hans der Träumer (1902); Eine Krisis, Betrachtungen über den gegenwärtigen Stand der Literatur (1904); Der Frauen wunderliches Wesen (1905); Komödianten des Lebens (1906); Die beiden Ritterhelme (1908); Familie Hellmann (1909); Die Rübenstädter (1910); Brinkmeyers Abenteuer (1911); Die und Das und Anderes. Kulturbetrachtungen (1912).

Huchard (ejtsd: üsár), *Henri*, francia idegorvos, szül. Auxonban (Aube) 1844 ápr. 4., megh. Clamartban 1910 dec. 11. Orvosi tanulmányait, mint Axenfeld tanítványa, főleg Párisban végezte. 1871. avatták orvosdoktorrá, azután kórházi orvos volt 1892-ig. H. dolgozatai leginkább a neuropatológia körébe tartoznak, igen sokat foglalkozott a szív patológiájával. Fontosabb munkái: La myocardite varioleuse (1871); Traité des maladies du coeur et de l'aorte (1889, 3 kötet, 1900, 3. kiad.). H. tagja volt az Académie de médecinenek, előadásait a Necker-kórházban tartotta. Alapítója és élete végéig szerkesztője volt a Revue clinique et thérapeutique és a Journal des Praticiens-nek.

Huchown (ejtsd: hőcsón) v. *Hugo of Eglinton*, a legrégibb skót költők egyike. A XIV. sz. második felében élt és 1381 körül halt meg. Csak két munkája maradt fenn, az alliteráló sorokban írt Morte Arthure, amely Artus király hadjáratát Róma ellen, Modred legyőzését és Artus halálát tárgyalja és a tizenháromsoros rímes strófákban írt Pystyl of Swete Swsan, amely moralizáló irányú és Szent Zsuzsánna legendáját dolgozza fel. A kortársak H.-t kiváló költőnek tartották és Chaucer, Gower és Lydgate mellé helyezték. Műveit a csatajelenetek eleven rajza és meleg természetérzés jellemzik. V. ö. G. *Neilson*, H. of the Awle Ryale (Glasgow 1902); M. *Trautmann*, H. oder Hugo von Eglinton (Anglia I. évf.).

Huchtenburgh (ejtsd: höchtenbörch), *Jan van*, holland festő, szül. Haarlemben 1646., megh. 1733. Wyck Thomasnak volt tanítványa, Olaszországban és Párisban is dolgozott, 1670. hazatért Haarlembe. 1708—1709-ig Savoyai Eugen herceg kíséretében részt vett hadjárataiban, melyeknek csatáit lefestette és kiadta: Batailles gagnées avec le prince Eugène de Savoye, dépeintes et gravées par J. H. (Haag 1725) c. a. Utóbb főleg Hágában és Amsterdamban élt. Többnyire csata- és vadászjeleneteket ábrázoló festményei néha megközelítik Wouwerman műveit.

Huckarde, porosz falu az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 7312 lak. Kőszénbányászat.

Huckingen, porosz község a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 8262 lak. Műtrágyagyártás.

Hucknall Torkard (ejtsd: hökknel törkerd), város Nottinghamshire angol countyban, (1911) 15,870 lak., szénbányával, gyapjuszövéssel és csipkekészítéssel. Templomában van eltemetve lord Byron. Közelében Newstead Abbey a költőnek egy ideig lakóhelyéül szolgált.

Hu-csou, kinai város Cse-kiang tartományban, a Taihu tó D.-i partjához közel, körülbelül 100,000 lakossal, vidéke termékeny, főleg sok teát szolgáltat, selyem- és íróecsetgyártással, kereskedéssel.

Huculok, a kisorosz nép egyik ága, a keleti Kárpátok hegylejtőin a Tisza, Cseremosz és Pruth folyók felső folyásvidékén. Számuk 220.000-re tehető, ebből 25.000 Máramarosra esik. A H. elnevezést a nép egyáltalán nem ismeri, ez újabbkeletű irodalmi szó s oláh etymon szerint rablót jelent. A H. konglomerát nép, amely a szomszéd népek bujdosóiból, főleg katonaszökevényeiből alakult a XVIII. sz. folyamán, mert a H. területének hozzáférhetetlen hegy-völgyei kitűnő menedékhelyül szolgáltak. A H. az ú. n. hucul-kisorosz nyelvjárást beszélik, amelyben sok régi orosz, magyar, német és oláh elem is van. Fajilag elüt a szomszédaitól, somatológiai tekintetben típusa a keverék népnek. Falvaik hegyoldalakon, tetőkön elszórva sajátos stílusban épültek. Deszkafedelü házaikat felül és oldalt sziklákkal rakják meg, hogy kiállják a szél rohamát. Szintoly különlegesek bizánci ízlésű 2—5 kupolás templomaik különálló harangtoronnyal, csupa zsindelyépítmény. Festői viseletük által kitűnnek a szomszéd szlávok tömegéből. Az osztrák területen levő H. ó-hitüek, a hazaiak egyesültek, azért nálunk hivatalosan meg sem különböztetik a rokon ruténektől. Mese- és mondavilágúk gazdag, zenéjükben ellenben kevesebb önállóság mutatkozik. A hazai H. néprajzát és nyelvjárását *Bonkáló* Sándor írta meg: A rahói kisorosz nyelvjárás leíró hangtana (Gyöngyös 1910) c. munkájában. V. ö. *Kaindl*, Die Huzulen (Wien 1894) és Haus und Hof bei d. H. (u. o. 1897); *Suchevič*, Huculščina (Lemberg 1902); *Vovk*, Materijali do ukrajinskoruskoj etnologiji X. köt. (u. o. 1908).

Hudák *Ede Ágost*, magyar lepidopterológus és pedagógus, szül. Kassán 1822 dec. 20., megh. 1902 máj. 25. 1847—1881-ig Gölniczbányán tanító volt. Gölniczbánya és környéke lepkefaunájának össze-

gyüjtése, valamint évenként rendszeresen vezetett fenológiai feljegyzése által szerzett érdemeket. Tapasztalatait részben a Rovartani Lapok 1886. évfolyamában *Adatok Gölniczbánya lepkefaunájához* c. értekezésében és az Ent. Nachrichtenben (1879) közzé is tette. Gyüjteménye a felkai Tátra-Muzeum birtokában van. V. ö. Magyar Pedagogiai Szemle, II. köt. (1881).

Hudavendikjar, l. *Khodavendikjar.*

Huddersfield (ejtsd: hödderszfild), város Yorkshire angol countyban, (1911) 107,825 lak., filozófiai társasággal, Peel Robert emlékszobrával. H. az angol gyapjuipar (fancy trade) egyik középpontja, különösen sálokat, bársonyt és könnyü posztót készit; vasmüveiben gőzkazánokat, gőzgépeket és hidraulikus sajtót csinálnak.

Huddzset, a mohammedán jogtudományban használt müszó, mely a perrendszerü bizonyítékok egy nemét jelenti. Közönségesen értik alatta a birósági okmányokat, kiadmányokat stb.

Hude, *Hermann von der,* német épitész, szül. Lübeckben 1830 jún. 2., megh. Berlinben 1908 jún. 4. Schirrmacherrel (megh. 1864) a hamburgi mücsarnok és a budapesti vágóhid épitészeti terveit ő készitette. Berlinben főművei a Hotel Kaiserhof és a Lessingtheater.

Hudiksvall, kikötőváros Gefleborg svéd tartományban, (1910) 7733 lak., fürészmalmokkal; kender-, len-, vas-, fa- és főképen halkivitellel.

Hudovernig *Károly,* elmeorvos, szül. Budapesten 1873 szept. 12. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1897. orvosdoktorrá avatták. 1897—1908-ig Laufenauer, majd Moravcsik tanársegédje volt. 1898—99-ig külföldi tanulmányutján az idegrendszer boncatanát, élettanát és betegségeit tanulmányozta. 1907-ben az ideg- és elmebetegségeknek és az idegrendszer betegségei diagnosztikájának magántanárává képesitették. 1908-ban a székesfővárosi Szent János kórház elmeosztályának főorvosa lett. 1913-ban a Duna jobbparti elmebeteg-kórházak igazgatójává nevezték ki. Nagyszámú irodalmi dolgozatai az ideg- és elmeorvoslás körébe vágnak s magyar, német és francia nyelven jelentek meg.

Hudovljani, adók. Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 848 horvát lak.; u. p. Zrinski Topolovac, u. t. Podravski Novigrad.

Hudovo, adók. Belovár-Körös vm. körösi j.-ban, (1910) 713 horvát és szerb lak.; u. p. és u. t. Vrbovec.

Huds., növénynevek után *Hudson* William nevének rövidítése. Szül. Kendalban 1730., megh. mint londoni gyógyszertáros 1793 máj. 23. Flora Anglica-jában (London 1762) több növény leirásával Linnét megelőzte, akinek rendszerét Angliában bevezette.

Hudson (ejtsd: hödszn), 1. New York északamerikai állam *főfolyója,* ered az Adirondack-hegységben 1220 m. magasan, 521 km. hosszú folyás után a New York-öbölbe ömlik New York és Jersey City közt. A Glens vizesésekig sebesen fut, aztán beleér abba a tektonikus árokba, amelyben van a Champlain-tó is és amelyet épen róla neveznek H.-árroknak. Ez É.-D.-i irányú, a new-englandi hegységeket az Alleghanny-hegységtől választja el s igy az egész Appallach-hegyrendszert É.-i és D.-i részre osztja. Troy városnál 245 km.-nyire a torkolatától ismét sellőkön rohan, amelyeknek vizerejét kihasználják, innen kezdve szép mély a völgye, különösen festői a Palisades nevü része. Az apály-dagály 242 km.-nyire, egész Albanyig hatol föl benne, 6 m. mélyen járó hajók New Baltimoreig, 3 m.-esek Troy városig járhatnak rajta. A Cohoesnél beléje ömlő Mohawk folyó összeköti az Erie- és Onondaga-csatornák által az Erie-tóval, a Delaware- és H.-csatorna pedig a pennsylvaniai szénvidékkel, más csatorna a Champlain-tóval s ezért a H.-völgye rendkivül fontos közlekedő út, amely New York kifejlődését lehetővé tette. 1906-ban fejezték be alatta a vasúti alagút készitését, amely New Yorkot Jersey Cityvel köti össze. A H. folyón tette meg 1808. Fulton Róbert az első kisérletet Amerikában kis gőzhajóval. V. ö. *Baccon,* The river H. from Ocean source (New York 1903); *Ingersoll,* Illustrated guide to the H.-river and Catskill Mountains (Chicago 1903).

2. *H., Columbia county székhelye* New York északamerikai államban, a H. partján, a Prospect Hill lábánál, (1910) 11,417 lak., vasmüvekkel, sörgyárral, papiros- és vasúti kerékgyártással. A XVIII. sz. végén, 1784. alapitották és Claverack Landing volt a neve.

3. *H., város* Middlesex countyban Massachusetts északamerikai államban, az Assabet River mellett, (1910) 6743 lak., cipő- és hangszergyárakkal.

Hudson (ejtsd: hödszn), 1. *Henry,* sarkvidéki utazó. 1607. és 1608. angol kereskedők megbizásából Amerikától É.-ra kereste a Kinába vezető utat. 1609-ben Novaja-Zemlyán, majd Észak-Amerika partjain járt, hol a róla nevezett H.-folyót és 1610. a H.-öblöt fedezte föl, itt 1611. lázongó matrózai fiával és hét beteg matrózzal kitették és veszni hagyták. V. ö. *Read,* Historical inquiry concerning Henry H. (Albany 1866).

2. *H., William,* l. *Huds.*

Hudsonit (ásv.), régebben piroxénnek tartották, újabban kitünt, hogy a hastingsithez hasonló amfibol. Lemezes-vaskos, fekete szinü, gyakran bronzesillogásu tömegek a Hudson-folyó közeléből.

Hudson Lowe, l. *Lowe.*

Hudson-öböl (ejtsd: hödszn), nagy öböl, illetőleg beltenger Észak-Amerika ÉK.-i részében Labrador, Keewatin és a sarkvidék szigetei közt, a *Hudson-szoros* (820 km. hosszú és 120 km. széles), a Rowe's Welcome, a Frozen- és Fox-csatornák vezetnek ki belőle az Atlanti-oceánba. A H. területe 1.070,000 km², kb. 1400 km. hosszú és 950 km. széles, az É.-i részein 150 m. mély, partjai meredekek, csak DNy.-on alacsonyak. A James-, Mosquito-, Richmond-, Port-Nelson és a Churchill-öböl tagozzák, továbbá ÉNy.-on a Rankin-, Chesterfield- és Wager-inlet igazi fjordos öblei. Összes szigeteinek területét 80,000 km²-re becsülik, nagyobbak az Agomaska és Charlton. Nagyobb tápláló folyói: Churchill, Nelson, Severn, Albany, Moose, Ruperts, East- Main, Great-Whale stb., amelyek vízterülete összesen kb. 3·6 millió km². Partjai nagyobbára lakatlanok, csak egyes kereskedelmi telepek (fort) épülnek rajtuk egymástól nagy távolságban, ilye-

nek: a York, Churchill, Severn, Albany, Moose, Rupert, Fort George, a hasonló nevű folyókról elnevezve. Ezeket nyáron át leginkább más területekről látják el élelmiszerekkel. Klimája Ny.-on kissé enyhébb, mint K.-en, máj. 20.-ától nov. 20.-áig hajózható az öböl, télen a part mentén 16 km. szélességben befagy; a Hudson-szoros csak júl., aug. és szept. hónapokban hajózható, azontúl jéghegyek zárják el, de erős áramlása miatt sohasem fagy be. A Hudson-öblöt 1610. Henry Hudson födözte föl, a Hudson-szorost 1517. Sebastian Cabot; Button, James, Fox (a XVII. sz.-ban), Middleton és Smith (a XVIII. sz.-ban) voltak ennek a vidéknek átkutatói.

Hudson-öböl melléke v. *Hudson-öbölmelléki tartományok*, egykori neve Észak-Amerika azon részének, amely a Hudson-öböl, Kanada, az Egyesült-Államok, a Nagy-óceán és Alaszka közt elterül és területe közel 8 millió km². 1858-ban Brit-Columbiát és 1870. a Hudson-öböl-társaság fenségi jogainak megszünte után Manitobát, 1882. pedig Asszíniboiát, Albertát, Szaszkacsevant, Athabaszkát és újabban Keewatint elszakították és így az egykori H.-ből jelenleg csak ÉK.-i lakatlan része és Labrador maradt fenn. Sík, számos tóval borított és a nagy hideg miatt lakhatatlan területek, melyeken a vadászat és halászat nyujt az indiánus lakosságnak élelmet. II. Károly angol király 1669. H.-t unokaöccsének, Rupertnek adta (egy része ma is Rupert's Land), de a kanadai franciák is tartottak rá igényt. 1713-ban az utrechti béke az egész területet az angoloknak engedte át. Az általuk alapított prémkereskedelemi társaság 1870-ig gyakorolta ott a felségjogokat. V. ö. *Southesk*, Saskatchewan and Rocky Mountains (1875); *Butler*, The Great Lone Land (1872) és The Great Wild Land (1874).

Hudson-öböl-társaság (ang. *Company of Adventurers of England trading into Hudson's Bay*), 1670. alakult angol kereskedelmi társaság, l. *Chartered Company*.

Hudson-szoros, Észak-Amerika ÉK.-i partján, l. *Hudson-öböl*.

Hudzejliták *(Hudzailiták)*, az észak-arab csoporthoz tartozó törzs, melynek lakóhelyei Mekka környékétől egészen Arábia délnyugati partvidékéig (Tihâma) terjedtek. E törzs igen jeles költőket szolgáltatott az arab irodalomnak. A pogány korból és az iszlám első idejéből való költeményeiket divánba gyüjtötték; egy részét Kosegarten (The Hudsailian Poems. I. köt., London 1854., németre ford. Abicht, Namslau 1879), folytatását Wellhausen (Skizzen und Vorarbeiten, I. füzet, Berlin 1884, részben fordítással) adta ki. Újabban *Hell* erlangeni tanár a kairói könyvtárban a H. eddig ismeretlen költeményeit fedezte fel, melyeknek feldolgozásával foglalkozik.

Hue, *Georges Adolphe*, francia zeneszerző, szül. Versaillesban 1858 máj. 6. A párisi Conservatoireon Reber és Paladilhe tanítványa volt. 1879-ben megnyerte a római díjat. Művei: operák: Le roi de Paris (1901); Titania (1903); Le Miracle (1910); operett: Les plantins (1881); pantomima: Coeur brisé (1886); szimfónia; dalok; kórusok.

Hué (ejtsd: hüé, *Thua-tien*), a francia protektorátus alatt álló Anamnak s az anamita Kokinkinának fővárosa a Truongtien balpartján, mintegy 15 km.-nyire a torkolatától, 50,353 lakossal, durva díszítések és elég csinos inkrusztációk készítésével. A falakkal kerített városban van a külön falakkal körülfogott királyi lakóhely. E két fal közt terül el a tulajdonképeni város, hivatalos épületeivel, iskoláival, kaszárnyáival, arzenáljaival, külön csoportokba foglalt kereskedelmi és iparos városrészével. 1884, illetőleg 1886 óta a franciák egy rezidenst és állandó őrséget tartanak benne. Hanoi-val vasút köti össze.

Hue de Grais (ejtsd: hü dö gré), *Robert*, gróf, német közigazgatási jogi író, szül. Wolkramshausenben (Nordhausen mellett) 1835 aug. 25. 1860. kormányszolgálatba lépett, 1887. belügyminiszteri tanácsos, 1889. Potsdamban kormányzósági elnök lett. Főbb művei: Handbuch der Verfassung und Verwaltung in Preussen und dem Deutschen Reiche (Berlin, 1882, 16. kiad. 1904); Grundriss der Verfassung und Verwaltung in Preussen und dem Deutschen Reiche (7. kiad. u. o. 1902). Másokkal együtt kiadja a Handbuch der Gesetzgebung in Preussen und dem Deutschen Reiche (u. o. 1901-től) c. művet.

Hueffer, *Francis*, német származású angol zenetudós, szül. 1845 máj. 23. Münsterben, megh. Londonban 1889 jan. 19. Londonban, Párisban, Berlinben és Lipcsében tanult. 1869-ben Londonban telepedett le, 1878-ig a Times zenekritikusa volt. Művei: Der Trobador Guillem de Cabestangh (1769, doktori értekezés); The troubadours, a history of provençal life and literature (1878); Richard Wagner and the music of the future (1874); Italian and other studies (1883); Half a century of music in England 1837—87 (1889). Szerkesztette a *Great musicians* c. vállalatot és több operaszöveget is irt.

Huehuetenango, Guatemalában H. departamento székhelye, a Chinaca völgyében, a Rio Chixay forrásvidékén, 16,000 lak., közelében ólombányák és Mams régi indiánus fővárosnak romjai vannak.

Huelva (ejtsd: uelva), 1. *spanyol tartomány* Sevillában, Cadiz, Sevilla, Badajoz, Portugália és az Atlanti-tenger közt, 10,138 km² területtel, (1910) 309,744 (1 km²-re 31) lak. É.-i részét hegyek takarják, Ny.-i és középső része dombos, D.-en sík; a tenger melléke helyenként mocsaras (Marismas). Hegyei: a Sierra de Aracena, de Andevalo, de Aroche, Pelada a Sierra Morenához tartoznak. Az Aracena (1676 m.) vízválasztóul szolgál a Guadalquivir, Guadiana és Odiel közt. Jelentékenyebb ásványvizforrása a Fuente Tintilla. Itt van a világhírű Rio Tinto bánya, továbbá Tharsis, Calañas, Buitron, Poderoso bányák. A halászat az Isla Christinán vagy Higuerán jelentékeny. Legfontosabb iparág a hajógyártás. Járásai: H., Aracena, Ayamonte, Moguer, la Palma, Valverde del Camino. — 2. *H., fővárosa* H. spanyol tartománynak, az Odiel balpartján, vasút mellett, (1910) 28,982 lak., jelentékeny gép- és hajógyártással, márványkidolgozással. Nagy forgalmú tengeri kikötője, mely $^3/_4$ km. széles, halászattal és élénk kereskedelemmel. A város legjelentékenyebb épülete az egykori mecset, jelenleg San Pedro- és egy a XVI. sz.-ból való templom. 1892-ben leplezték

le Kolumbus szobrát. Közelében egy dombon áll a Santa Maria de la Rabida kolostor, amelybe 1484. Kolumbus menekült. H. a rómaiak Oroba-ja.

Huenda, l. *Huronok*.

Hueppe, *Ferdinand*, német higienikus, szül. Heddesdorfban 1852 aug. 24. Magántanár, azután rendkívüli tanár lett a prágai német egyetemen. Több jeles munkát írt a bakteriológia és higiéne köréből; ilyenek: Methoden der Bakterien-Forschungen (5. kiad. 1891); Formen d. Bakterien (1886); Über den Kampf gegen die Infections-Krankheiten (1889); Ignaz Sommelweis (1894); Handbuch d. Hygiene (1899); Der moderne Vegetarianismus (1909); Körperübungen und Alkoholismus (Berlin 1903); Zur Socialhygiene der Tuberkulose (1904); Hygiene der Körperübungen (1910); Wohnung und Gesundheit (1912).

Huercal-Overa (ejtsd: uérkál), járási székhely Almeria spanyol tartományban, a Sierra de las Estancias D.-i lejtőjén, az Almanzaronak ki-kiszáradó mellékvizénél, 15,763 lakossal, akik nagyobbára mezőgazdák.

Huerta (ejtsd: uerta), olyan kert déli Spanyolországban, melyben zöldséget és gyümölcsöt termesztenek.

Huerta (ejtsd: uerta), *Vicente Garcia de la*, spanyol költő és kritikus, szül. Zafrában (Estremadura) 1734 márc. 9., megh. Madridban 1787 márc. 12. Madridban főkönyvtáros volt. Mint író a francia klasszicizmussal szemben az ó-spanyol izlést védelmezte. Drámái közül legjobb a Raquel c. (1778; újabban Ochoa: Teatro español c. vállalatának 5. köt., Paris 1838) tragédiája, mely miatt Oranba számüzték. E tragédiának tárgya ugyanis VIII. Alfonznak a szép zsidó nővel, Rachellel való szerelme. Egyéb művei: Biblioteca militar española (Madrid 1760); Obras poéticas (2 köt., u. o. 1778—79, újabban a Biblioteca de autores españoles 61. köt.); Teatro español (17 köt., u. o. 1785—86).

Huesca (ejtsd: ueszka), 1. *spanyol tartomány* Aragoniában, Franciaország és Navarra, Saragossa, Lerida tartományok közt, 15,149 km² területtel, (1910) 248,257 (1 km²-re 16) lak. É.-i részét a Pireneusok (Maladetta 3404 m., Posets 3367 m. és a Mont Perdu 3352 m.), továbbá a Pireneusok ágai: a Sierra de la Peña (Peña de Oroel 1649 m.) borítják. Folyói, az Aragon, Gallego, Noguera, Cinca, Ségre az Ebróba torkolnak. Ásványvizforrásai: Panticosa, Fuenta de la Cueva és Baño de Alquezar. Járásai: H., Barbastro, Benabarre, Boltaña, Fraga, Jaca, Sarineña és Tamarite de Litera. — 2. *H., fővárosa* H. tartománynak, püspöki székhely, az Isuela völgyében, vasút mellett, 12,626 lakossal. H. legérdekesebb épülete a város legmagasabb részében álló székesegyház (XIII. sz.), az ország gót stílusú templomai közt egyike a legszebbeknek, tiszta alabastromból készített főoltárral (készítette Damian Florent 1520—33.). Egykori egyetemi épületében mutatják azt a termet, ahol II. Ramiro király 16 főnemest fejeztetett le. H., a rómaiak Osca-ja, az itt meggyilkolt Sertoriusnak (Kr. e. 72.) volt székhelye. Az arabok 713. elfoglalták; tőlük 1098. I. Pedro ragadta el; egy ideig Aragonia királyainak is székhelye volt. 1354—1845-ig egyeteme is volt. 5 km.-nyire a Monte-Aragon csúcsán van a le Ermita de San Miguel de Foces kolostor romja, régi sirokkal és festményekkel.

Huescar (ejtsd: ueszkár), járási székhely Granada spanyol tartományban, a Sagra (2398 m.) D.-i lábánál, a Guardal mellett, 955 m. magasságban, 7763 lak., szövőiparral, gabona- és főzelék-termeléssel. Közelében fakad a Fuencaliente, gazdag meleg forrás. A H.-i csatorna, amelyet a Sangonera völgyén át Loreától Murcián át Carthagenáig terveztek, vízhiány miatt csak 28—29 km. hosszú lett és csak a Guardal táplálja.

Huet *Albert*, nagyszebeni királybiró, született Nagyszebenben 1537 febr. 2., megh. 1607 ápr. 23. Bécsbe ment és itt Ferdinánd és Miksa udvaránál megismerkedett a nagy világgal. 1574-ben hazájába visszatérve, 1577. városi tanácsos lett, azután királybiró. Hivataloskodása fontos időbe esik. Báthory Zsigmondnak, az erdélyi fejedelemnek barátja. Midőn Báthory az országot Rudolfnak akarta átadni, részese volt a tárgyalásoknak és midőn Rudolf valóban ura lett Erdélynek, tanácsosa volt az ország igazgatásában. Nem kevésbbé fontos volt tevékenysége a belső ügyekben: hivataloskodása alatt majdnem az összes céhek új szabályzatot kaptak, melynek célja volt az erkölcsök megszilárdítása és a munkásság erősbítése. A törvénytelenül behívott jezsuiták ellen védelmezte a protestáns lelkészeket, valamint nemzetének jogait a nemesség ellen. A szászok első írott törvénykönyvének [Eigen-Land-Recht] jóváhagyására Krakóba Báthory Istvánhoz küldött bizottságnak 1583. tagja volt. Halálakor könyvtárán kívül 2000 frtot ajándékozott a nagyszebeni iskolának. V. ö. *Schaser* J. G., Denkwürdigkeiten aus d. Leben des A. H. Transsylvania (Benigni és Neugeboren, II. 1883); *Henrich*, Erinnerungen an A. H. (Nagyszeben 1847); *Teutsch* Fr., A. H. (u. o. 1875).

Huet (ejtsd: üét), 1. *Conrad Busken*, francia családból származó hollandi író, szül. 1826 dec. 28. Hágában, megh. 1886 máj. 1. Párisban. Teológiát tanult és ennek bevégzése után 1851—62. mint a vallon ref. gyülekezet lelkésze működött Haarlemben, de szabadelvű iránya miatt állásáról lemondott és egészen az irodalomnak szentelte magát. Mint kritikus először teológiai téren lépett fel a Brieven over den Bijbel és Polemische fragmenten c. műveivel, majd a De Gids c. folyóiratban mint irodalmi műbiráló lépett fel és itt éveken keresztül kíméletlenül ostorozott minden középszerüséget, míg 1865. politikai nézetei miatt kénytelen volt a szerkesztőségből kilépni. Egy ideig mint hirlapíró Haarlemben élt, majd átköltözött Bataviába, 1876. pedig Párisba és itt élt haláláig. Szellemes értekezései 25 kötetben összegyüjtve, Litterarische Fantasien en Kritiken c. alatt jelentek meg. Itáliában, Franciaországban és Belgiumban tett utazásainak leírásán kívül művészettörténeti munkát is írt Het land van Rubens (2. kiad., Amsterdam 1881), Het land van Rembrand (Haarlem 1888) címmel. Leveleit felesége és fia adták ki 1899. Haarlemben és ugyanitt jelent meg történeti és elbeszélő műveinek gyüjteménye 13 kötetben Historische en romantische werken en reisherinneringen cím alatt. Életét Jan *ten Brink* (Amsterdam) és A. G. *van Hamel* írták meg (Haarlem 1886).

2. *H., Paul*, francia festő és grafikus, szül. Párisban 1803., megh. u. o. 1869 jan. 9. Tanulmányait Gros történeti festő műtermében végezte, de nem követte mesterét, hanem a természet közvetlen tanulmányozását tűzve ki célul, megalapítója lett a *hangulati tájfestésnek*, amelynek továbbfejlesztéséből keletkezett a barbizoni mesterek által művelt intim tájkép. Korának általános romantikus irányát követve, leginkább zivatarokat, égi háborukat festett, v. az embert a dühöngő elemek közepette. Életében kevés elismerésben volt része, csak újabban kezdenek vele foglalkozni és rámutatni művészetének jelentőségére. Ismeretesebb művei közé tartoznak: A saintcloudi árvíz (Páris, Louvre); Esti zivatar; Rouen látképe; Fekete sziklák; Est az Alpokban stb. Kőrajzokat és rézkarcokat is készített, továbbá igen finom és hangulatos illusztrációkat a Pál és Virginiához és az Indiai kunyhóhoz. V. ö. *Delteil*, Paul H. (Le peintre-graveur illustré. VII. Paris, 1911); René Paul *Huet*, Paul H. (u. o. 1911).

3. *H., Pierre Daniel* (latinosan *Huetius*), francia tudós, szül. Caenben 1630 febr. 8., megh. Párisban 1721 jan 26. 1670-ben Bossuetvel együtt a dauphin tanítója volt. 1689-ben Avranches püspöke, 1699. Fontenay apátja lett. Tagja volt az akadémiának. Főbb művei: Origenis Comm. in Script. 8 (2 köt., 1668); Demonstratio evangelica (Paris 1679); Censura philosophiae Cartesianae (u. o. 1689 és 1694); Alnetanae questiones de concordia rationis et fidei (Caen 1690); Sur diverses matières de religion et de philosophie (Paris 1712, 2 kötet); Traité de la faiblesse de l'esprit (Amsterdam 1723). V. ö. Comm. de rebus ad eum pertin. (önéletrajz, 1718); *Bartholmes*, H. évêque d'Avranches, ou le scepticisme théologique (1850); *Barach*, H. als Philosoph (1862); *Espenberger*, Die apol. Bestrebungen des H. (1905).

Hueter, *Karl Albert Moritz*, német sebész, szül. Marburgban (Hessen) 1838 nov 27., megh. Berlinben 1882 máj. 12. 1865-ben lett Berlinben magántanár. 1868-ban a sebészet rendes tanára Rostockban, 1869. pedig Greifswaldban. H. vitte be a kirurgiába az experimentális és mikroszkópiai vizsgálatokat, új módszereivel és felfedezéseivel bővítette a sebészeti tudományokat. 1881-ben a német képviselőház tagja lett s a haladópárthoz csatlakozott. Nevezetesebb művei: Die septikämischen und pyämischen Fieber (Handbuch der Chirurgie von Billroth); Klinik der Gelenkkrankheiten (1878-ig 2 kiad.); Grundriss der Chirurgie (5 köt., 1892—97-ig Lossen neve alatt 7 kiad. ért). 1871—82-ig szerkesztette Lückevel a Deutsche Zeitschrift für Chirurgie című folyóiratot.

Hufeland, *Christoph Wilhelm*, német orvos, szül. Langensalzában 1762 aug. 12., megh. Berlinben 1836 aug. 25. Jenában és Göttingenben tanult, aztán Weimarban mint gyakorló orvos működött és érintkezett Wielanddal, Herderrel, Goethével, Schillerrel; 1793. Jenában egyetemi tanár, 1798. a porosz király házi orvosa, a berlini Charité első orvosa és a Collegium medico-chirurgicum igazgatója lett. 1809-ben az új berlini egyetemen a patológia és a terápia tanára, 1810. a minisztérium egészségügyi osztályában államtanácsos lett. H. a legkiválóbb orvosok egyike volt; a különböző tudományos irányok összeegyeztetésére törekedett. Nagy érdemei vannak a hullaházak és védhimlőoltás bevezetése körül. Művei: Ueber die Natur, Erkenntnismittel und Heilart der Skrofelkrankheit (Jena 1795, 3. kiad. Berlin 1819); Die Kunst, das menschliche Leben zu verlängern (u. o. 1796, a harmadik kiadástól kezdve Makrobiotika c. alatt jelent meg, magyarra fordította *Kováts* Mihály, Pest 1798, 12 rész, Buda 1825; újabban: *Kemény* Fülöp, Budapest 1887); Ueber die Ungewissheit des Todes (Halle 1791, 2. kiad. 1824); Guter Rat an Mütter (12. kiad. Leipzig 1875, magyarra ford. Óri *Fábián* László: Az anyákhoz való jó tanátsa c. alatt, Pozsony 1802; ford. továbbá *Poor* Imre: Jó tanácsok anyák számára, Budapest 1865); Geschichte der Gesundheit (u. o. 1812, 3. kiad. 1816); Praktische Uebersicht der vorzüglichsten Heilquellen Deutschlands (u. o. 1815, 4. kiad. 1840); Enchiridion medicum oder Anleitung zur medizinischen Praxis, Vermächtnis einer 50-jährigen Erfahrung (u. o. 1836, 10. kiad. 1857); Kleinere medizinische Schriften (u. o. 1822—28, 4 köt., ujabb gyüjt. u. o. 1834). H. adta ki a Bibliothek der praktischen Heilkunde (1799—1835, 84 köt.) c. vállalatot és a Journal der praktischen Arzneiu. Wundarzneikunde c. lapot (1795—1835, 83 köt.) Önéletrajzát Göschen adta ki (Berlin 1863). V. ö. *Augustin*, H.-s Leben und Wirken (Potsdam 1836). Magyarul megvan még tőle: Szegények patikája, ford. *Schedel* Ferenc (Buda 1831).

Hufeland-féle gyermekpor, szénsavas magnézium, gyökönkegyökér-por, ibolyagyökér-por, ánizsmag-por és sáfrány-por keverékéből áll.

Hufnagel, *Jooris*, festő, l. *Hoefnagel*.

Huf van Buren, álnév, l. *Heuff*.

Hug, *Johann Leonhard*, német kat. teológus, szül. Konstanzban 1765 jún. 1., megh. 1846 márc. 11. 1791-ben a freiburgi egyetemen a keleti nyelvek és az exegesis tanára, 1827. freiburgi kanonok. Nevezetes művei: Gutachten über das Leben Jesu v. Paulus (1829) u. Strausz (1841); Einleitung in die Schriften des Neuen Testaments (2 kötet, 1808, 4. kiad. 1847). Kiadta (Hirscherrel) a Zeitschrift f. Theol. (1839—1849).

Húg, ifjabb leánytestvér.

Hugbaldus, l. *Hucbaldus*.

Hugdietrich, a német hősmonda alakja s egy XIII. sz.-i epikai költemény hőse. H., Konstantinápoly ifjú királya, ki rózsás arcával s aranysárga hajával szép leányhoz hasonlít, nőül akarja venni Walgund salnecki király leányát, Hiltburgot, kihez (mivel atyja erős toronyban zárva tartja) csak csellel, leánynak öltözve fér. A róla szóló eposzt kiadta Amelung (Deutsches Heldenbuch III. 1871). A szép mondát egészen önállóan s igen sikerülten feldolgozta Wilhelm Hertz, H.-s Brautfahrt (1863).

Hugenius, *Huygens* Christian fizikus latinosított neve.

Hugenották (franc. *Huguenots*) néven, kb. 1560 óta, a franciaországi reformátusokat értették. A H. név valószínüleg Genfben keletkezett, amikor a genfiek a szavójai hercegek ellen folytatott szabadságharcukban segítségül hívták a helvét szövet-

kezett kantonoknak, az Eidgenossenschaftnak egyikét, a bernieket, kik már ekkor (1535) reformátusok voltak s csak azon egyik feltétel alatt mentek Genf segítségére, ha megengedtetik nekik az evangélium szabad prédikáltatása s a református istenitisztelet tartása. Igy aztán a genfiek előtt az *Eidgenossen* vagy hibásan kiejtve *Eygenots* szó annyit is jelentett, mint református; és minthogy később a reformációnak franciaországi hívei szoros összeköttetésbe jutottak Kálvinnal s a genfiekkel, azért ellenségeik elnevezték őket H.-nak. A H. egyháztörténelmének főbb mozzanatai a következők: Luther vallásjavítási tanai mindjárt az első években ismeretesekké lettek Franciaországban, ahol különben is Vald Péter és a valdensek Luther előtt több mint 200 évvel ugyanoly szellemben és irányban működtek, mint a XVI. sz. reformátorai. Első nemzeti zsinatukat 1559. tartották, amidőn a lutheri iránytól egész határozottan a genfi reformációhoz csatlakoztak, amennyiben a Kálvin egyik tanítványa, Chandieau által fogalmazott hitvallást (Confessio Gallicana-t) fogadták el, az isteni tiszteletet, egyházfegyelmet és szervezetet illetőleg teljesen Kálvin szigorú puritán és preszbiteriális elveit juttatták diadalra. Sok üldöztetés után megengedték nekik, hogy Poissyban (1561 szept. 9. — okt. 13.) vallás-értekezletet tartsanak s ez értekezlet eredménye a januáriusi v. st. germaini ediktum lett, mely a városok falain kívül a H.-nak szabad vallásgyakorlatot biztosított. Mégis Vassy városkában több hugenotta lemészároltatott (1562 márc. 1.) s ez mintegy jeladásul szolgált az első vallási háborura; ezt az amboisei béke zárta be, mely néhány városnak, többek közt Párisnak is kivételével, szabad vallásgyakorlatot biztosított. A második vallásháborut a lonjumeaui béke zárta be, mely főbb vonásokban a januáriusi ediktum pontjait elevenítette fel (1568). Néhány hónap mulva kitört a harmadik háború, az ezt berekesztő st.-germaini békekötés (1570) majdnem teljes vallásszabadságot adott a H.-nak s egyszersmind annak biztosítására több várat engedett birtokukba, pl. La Rochellet. Hogy ezen örökös belháboruknak végét szakítsák, a H. fejének, Navarrai Henriknek eljegyezték IX. Károly nővérét, Margitot. A lakodalmi ünnepély 6-ik éjjelén, Bertalan-napra virradólag (1572 aug. 23—24.) megkezdődött Párisban, azután szerte egész Franciaországban a H. mészárlása (l. *Bertalan-éj*). A H. ezen nagy veszteségük daczára ismét fegyverre keltek vallásuk védelmére s az 1573. megkötött boulognei békével ismét biztosították maguknak azt a jogot, hogy egyes városokban szabadon gyakorolhatták vallásukat; de még öt újabb vallásháború dúlta az országot. 1589-ben Navarrai vagy IV. Henrik — s benne a Bourbon-család — ült a királyi székbe, aki 1598. a nantesi ediktum kibocsátása által a H.-nak, Páris és más négy nagyobb város kivételével, az egész országban szabad vallásgyakorlatot, hivatalviselhetési jogot biztosított, valamint meghagyta kezükön az eddig birt várakat s erődöket. XIV. Lajos hosszú uralkodása alatt (1643—1715) újra minden jogaiktól megfosztattak; a nantesi ediktum eltöröltetett, a dragonyosok erőszakoskodásai, a börtönök s kegyetlenkedések sok ezer hugenottát áttérítettek a kat. egyházba, még többekot — némelyek szerint mintegy 3 milliót — Svájcba, Brandenburgba, Angliába való kivándorlásra kényszerítettek; ismét mások, az ú. n. camisardok a cevennesi bércek között évtizedeken át fanatikus harcot vívtak hitükért. A XVIII. sz.-ban már csak titokban, erdőkben, barlangokban, a pusztákban gyakorolhatták a H. vallásukat; a bujdokló lelkészek közül (Pasteurs du désert), akiket elfoghattak, halállal lakoltak; mignem a század közepén felébredt szabad bölcsészeti irány, még inkább a nagy forradalom, véget vetett a sok zaklatásnak.

Irodalom. Béza, Histoire ecclésiastique stb., 3 köt. 1580; Aymon, Synodes des églises réformées de France, 2 köt. 1710; Thuanus, Hist. sui temporis, 7 köt.; Ranke, Französische Geschichte im XVI. und XVII. Jahrhundert, 3. kiad. 1877; Soldan, Geschichte des Protest. in Frankreich, 1855, 2 köt.; Polenz, Geschichte des französ. Calvinismus, 1857—1869; Hardouin de Péréfixe, Histoire de Henri le Grand, 1676; Puaux, Hist. de la réform. franç., 7. köt. 1859—64; Smiles, The Huguenots, 2. kiad. 1877; Meaux, Les luttes réligieuses en France, 1879; Kervyn de Lettenhove, Les Huguenots et les Gueux, 6 köt. 1885—85; Hugues, Les synodes du désert 3 köt. 1885—87; Marcks, Coligny, I. 1892; Tylor, The H., 1892; The Huguenots and the revocation of the edict of Nantes, London 1895; History of the Huguenot emigration to America, New York 1885; Haag, La France protestante, 10 köt. A Société de l'histoire du protestantisme franc. kiadványai.

Hugenotta-stilus, az építészetnek az az iránya, melyet a Franciaországból kiűzött hugenották honosítottak meg Hollandiában és Németországban s mely a XVII. sz.-ban a hugenották alapította egyes városoknak és városrészeknek megadta különös karakterét. Az alaprajzban és fölépítésben egyszerüség és világosság jellemzi. Ily stilusban épült pl. a mannheimi várkastély, az amsterdami luteránus templom, a potsdami helyőrségi templom stb.

Huggins (ejtsd: höginsz), *William, sir*, asztrofizikus, szül. Londonban 1824 február 7., mh. u. o. 1910 máj. 12. 1862 óta a csillagok színképelemzésével foglalkozott. Előbb 26 kémiai elem színképét tanulmányozta és lerajzolta, azután *Miller*rel együtt 50-nél több csillagnak spektrumát, amelyeket a földi anyagok spektrumával összehasonlított. Megállapította számos ködfoltnak gáznemű halmazállapotát s különösen a hidrogénnek a jelenlétét. Az üstökösök és a protuberanciák spektrumát is tanulmányozta; ő fedezte fel azt, hogy a színkép vonalainak elmozdulásából a csillagoknak a látósugár irányába eső sebességére lehet következtetni. Főbb művei: Spectrum analysis, applied to the heavenly bodies(1866); On the spectra of some of the fixed stars and nebulae (1863—68); Further observations on the spectra of some of the stars and nebulae with an attempt to determine there from wether these bodies are moving towards or from the earth (1868). Feleségével együtt adta ki 1900-ban: Atlas of representative stellar spectra. Összegyüjtött munkái: Scientific papers of Sir William and Lady H. címen jelentek meg (2 köt., London 1899—1909).

Hughenden (ejtsd: hjúendn) v. *Hitchenden*, előbb önálló falu Buckingham angol countyban, jelenleg Chepping Wycombe városhoz tartozik. Nevezetessége szép kastélya, amely lord Beaconsfieldnek szolgált lakóhelyül; ebben van eltemetve, míg a falu templomában márványemléke látható,

amelyet Viktória királynő készíttetett Belt szobrász által.

Hughes (ejtsd: júsz), 1. *David Edward*, a betünyomó távirógép feltalálója, szül. Londonban 1831 máj. 16., megh. 1900 jan. 22. A barndstowni főiskola 1850. a zene, 1851. pedig a természettudományok tanszékére hívta meg, melyről 1853. lemondott, hogy teljesen a betünyomó távirógép szerkesztésének élhessen. 1855-ben publikált találmánya rendkívül nagy sikert aratott. 1878-ban feltalálta a mikrofont, mely egy galvánelem és telefon kombinálásával a leggyengébb hangot is hallhatóvá teszi.

2. *H., Thomas*, angol író és politikus, szül. Donnington Prioryban, Newbury mellett (Berkshire) 1823 okt. 20., megh. 1896 márc. Oxfordban tanult és 1848. ügyvéd lett, de csakhamar teljesen a közügyeknek kezdett élni. Az ú. n. keresztény szocializmusnak és a munkások kollégiumának ő a megalapítója. Első munkája Tom Brown'ts school-days (1856), mely Anglia nyilvános iskoláiról szól. Ennek folytatása : Tom Brown at Oxford (1861). Egyéb művei : Scouring of the white horse (1858) ; Alfred the Great (1869) ; The old Church. 1879-ben *Rugby* néven Tennesseeben angol gyarmatot alapított, amely azonban rövid idő multán megszünt.

3. *H., William Morris*, ausztráliai politikus, szül. 1864 szept. 25. Walesben, hol előbb tanító volt, de kivándorolva Ausztráliába, 1901. képviselő, majd ügyvéd lett. 1904-ben a Watson-féle munkáspárti minisztériumban külügyminiszter, a Fischer-félében pedig (1908) igazságügyminiszter lett.

Hughes-gép, l. *Betünyomó távirógépek*.

Hughes-jelfogó, l. *Átvivő* és *Betünyomó távirógépek*.

Hugi, *Franz Josef*, svájci természetbúvár, szül. Grenchenben 1796 jan. 23., megh. Solothurnban 1855 márc. 25. Solothurnban természetrajzi muzeumot és növénytani kertet alapított ; 1833. tanár lett a solothurni liceumban. Nagyobb utakat tett a Földközi-tenger mellékén. Művei : Über das Wesen der Gletscher (Stuttgart 1842) ; Die Gletscher u. die erratischen Blöcke (Solothurn 1843) ; Die Erde als Organismus (u. o. 1841) és Naturhistor. Alpenreise (u. o. 1830). A Finsteraarhorn egy nyergét róla nevezték el.

Hugli (ang. *Hoogly*), 1. a Gangesz torkolatának legnyugatibb ága, keletkezik a Bagirati és Matabhanga összefolyásából 195 km.-nyire a tengertől, Kalkutta mellett 8—900 m. széles, eddig érezhető a tenger árja rajta. Bejárata iszapzátonyai miatt a hajózásra nézve veszélyes. — 2. *H.*, a hasonlónevű disztriktus (3167 km², 1.049,282 lakossal) *fővárosa* a brit-indiai Bengália tartományban, a H. folyó jobbpartján, 29,383 lakossal. A várost 1537. a portugálok alapították, ma az angoloké.

Hugo, *szentek*, 1. *H.*, heristali Pipin unokája, szül. 680. ; metzi kanonok, később szerzetes, 722. roueni érsek. Megh. 730. Ünnepe ápr. 9. — 2. *H.*, bonnevauxi ciszt. apát, szül. 1120., megh. 1194. Közvetítő volt a pápa és Barbarossa között. Ünnepe ápr. 1. — 3. *H.*, grenoblei püspök, szül. 1053. Erélyesen küzdött VII. Gergely reformeszméi mellett. 1082-ben lemondott püspökségéről és szerzetes lett, 1084. azonban pápai parancsra visszatért egyházmegyéjébe. Megh. 1132. Ünnepe ápr. 1. — 4. *H.*, clugnyi apát, szül. 1024. Semurban. Szt. Odilo vezetése alatt a clugnyi apátságban bencés lett, 1094. apát. 1153-ban részt vett a III. Henrik és I. András magyar király között kötött béke létrehozásában és közbenjárására fogadta be VII. Gergely IV. Henriket a kiközösítés után az egyházba. Ő kezdte meg a clugnyi nagyszerű templom építését. Meghalt 1109. Ünnepe ápr. 29. — 5. *H.*, lincolni püspök, már kora ifjuságában bencés, majd karthausi, a witharni kolostor perjele, végre lincolni püspök. Megh. 1199. Ünnepe nov. 16. — 6. *H.*, vértanú. Megh. 1257 aug. 28. Ünnepe júl. 27.

Hugo (franc. *Hugues*), 1. *a Nagy*, Francia (Isle de France) hercege, Róbert párisi grófnak, Együgyü Károly ellenkirályának fia, megh. 956 jún. Atyja 923. a soissonsi csatában esett el s ezután H. előbb Burgundi Rudolfot, majd 936. Tengerentúli Lajost segítette a francia trónra. 942. fellázadt Lajos ellen, elfogta őt s az utolsó királyi város, Laon átengedésére kényszerítette. De később Nagy Ottó német király 950. Lajos segítségére jött s őt visszahelyezte a trónra. Fiai közül *Capet H.* Francia, *Otto* pedig Burgund hercegségét örökölte.

2. *H. (Capet)*, *Franciaország királya*, *H. 1.* legidősebb fia, az összes francia királyi családok őse (l. *Kapetingek*), szül. 939 körül, megh. 996 okt. 24. ; anyja Hedwig, Nagy Ottó király testvére volt. Az utolsó gyenge Karoling királyok : II. Lothár és V. Lajos idejében ő volt Franciaország kormányzója. V. Lajos halála után a francia seniorok 987. őt választották királlyá s júl. 3. Rheimsben meg is koronázták. Királyi hatalma azonban nagyon csekély volt és sokat kellett küzdenie a lázongó világi és egyházi főurakkal. *Capet* melléknevét a *cappa* nevű egyházi öltönytől kapta, melyet mint a toursi Szt. Márton kolostor világi apátja viselt. V. ö. *Lot*, Études sur le règne de H. C. (Paris 1904).

3. *H., Olaszország királya*, Thietbald provencei gróf fia, megh. Arlesban 947 ápr. 10. Anyai ágon a Karolingoktól származott. 926-ban Rudolf király ellenében olasz királlyá választották. Változó harcok után 933. lemondott Alsó-Burgundról Rudolf javára. Itáliában olyan szigorúsággal és kegyetlenséggel uralkodott, hogy Berengár ivreai őrgróf folkelt ellene és Nagy Ottó király segítségével 945. megfosztotta hatalmától. H. erre fiával, *Lothárral*, ki 931 óta uralkodótársa volt, Provenceba vonult vissza, hol meghalt, mielőtt országát visszafoglalhatta volna.

4. *H., Vermandois grófja*, I. Henrik francia király ifjabbik fia, szül. 1057., megh. Tarsusban (Kis-Ázsia) 1102. Egyike volt az első keresztes hadjárat vezéreinek s nagy vitézséggel harcolt a dorylaeumi csatában (1097), de még Jeruzsálem visszafoglalása előtt hazatért Franciaországba. Hogy fogadalmát teljesen beváltsa, 1102. újból a Szentföldre ment, de Kappadokiában megsebesült és nemsokára meghalt.

Hugo, 1. flavignyi apát, egyházi történetíró, szül. Verdunben 1065., megh. 1140 körül. 1096-ban

a flavignyi kolostor apátja, ahonnan 3 év multán ellenségei ármánykodása miatt távoznia kellett. 1100-ban a pápa követe visszahelyezte állásába, de 1101. újra elűzték. További életfolyásáról nem tudni bizonyosat. Műve: Chronicon Virduneuse seu Flavinia c. (1090—1102) egyh.-tört. szempontból igen értékes. V. ö. *Grignard*, L'abbaye de Flavinia, ses historiens et ses histoires (1886).

2. *H. de Saint-Victor*, híres skolasztikus és misztikus, szül. 1097 körül, megh. 1141. 18 éves korában már szerzetes volt, később a st.-victori kolostori iskolának vezetője haláláig. Az úgynevezett St. Victor-féle misztikus teológia megalapítója volt. Nevezetesebb művei: Eruditio didascalica (6 könyv); De sacramentis christianae fidei (3 könyv); Summa sententiarum; De arca Noe morali et mystica; De vanitate mundi; De arrha animae stb. V. ö. *Mignon*, Les origines de la scolastique et H. (1895); *Kilgenstein*, Die Gotteslehre des H. (1897).

Hugo *Károly*, családi nevén *Bernstein* Hugo Károly, német-magyar-francia drámaíró, szül. Pesten 1806 körül, megh. Milanóban 1877 nov. 14. Sebészetet tanult s megszerezve az orvosi diplomát, mint orvos szolgált 1830. a lengyel forradalom idején a felkelő seregben. Varsó eleste után besorozták az oroszok, majd visszatérhetett Pestre, ahonnan Hahnemann hívására Párisba ment. Itt a színházak fölélesztették gyermekkora óta élő vágyát a drámaköltészet iránt s midőn Németországba költözött, nem kisebb dolgot akart, mint reformálni a német színpadot. Hamburgban nem találván meghallgatást, Bécsbe ment, hogy az udvari színházzal előadassa időközben írt drámáit. Terve itt sem sikerült, de legalább öt drámája közül négyet (Brutus und Lucretia, Das Schauspiel der Welt, Der Stein der Weisen, Des Hauses Ehre) 1844. nyomtatásban közrebocsáttatott (a Calderon csak 1863. jelent meg). Sok túlzás mellett sok fantázia és költői szín volt e drámákban, melyeket ezután magyar színpadokon akart elhelyezni. Visszatért Pestre, megtanult újra magyarul, megírta *Egy magyar király* c. drámáját (1846), melyet Egressy és Szigligeti öntöttek elfogadható formába. Ez, valamint *Brutus*-a, színre is került a Nemzeti Színházban. Ekkor írta Bazancourt egy németre átdolgozott francia novellája után németül legértékesebb drámáját, a maig is műsoron lévő *Bankár és báró*-t (1848, újra 1880), melyet *Falk* Miksa fordított magyarra. H. működése a magyar dráma történetében is nevezetes: a korabeli színi hatásra törekvő irány ellenében tisztább, költői eszközökkel dolgozik s a klasszikus hagyományokat követi. Mivel drámájának idegen forrását szemére vették s egyébként is sokat támadták elbizakodott, gőgös viselkedését, 1847. újra kiment Párisba, kiadott két francia színművet (La comédie infernale, 1850; L'Iliade finie, 1851), de lassanként nagyzási hóbortja és elbizakodottsága valóságos monomániává fajult. Magát a világ legnagyobb lángeszének tartotta, aki hivatva van tanaival az emberiség egész szellemi életét átalakítani (Hugosophia); mint művészt is utólérhetetlennek tartotta magát. Berlinben görögös kosztümben föllépett színpadra s elszavalta darabjait a maguk egészében. Kinevették, ő meg elkeseredésében pamfletszerű könyvében (Das gemassregelte Genie, 1862) élesen kikelt a porosz állam, sőt a király ellen is. A bepörléstől csak elmeállapotának megvizsgálása mentette meg. Azóta sokfelé kóborolt, mindenütt «automimikai» előadásokat tartva, megfordult több izben Pesten is, míg végre Olaszországban telepedett le, ahol épen mikor színpadra készült lépni, hirtelen meghalt. V. ö. *Agai* Adolf, H., Fővárosi Lapok 1877, 265, 273—275. sz.; *Kőrös* Endre, H. Báró és bankárja (1894); *Móczár* József, H. élete és szinművei; *Koni* Ignác és *Császár* Elemér, A bankár és báró forrása. Egy. Phil. Közl. (1899); *Ádám* György, H. élete és művei (1906).

Hugo, *Gustav*, német jogtudós, szül. Lörrachban (Baden) 1764 nov. 23., megh. Göttingenben 1844 szept. 15. A göttingeni egyetemen 1788. rendkívüli, 1792. rendes tanár lett. Hauboldal és Savignyvel H. a történeti iskola egyik megalapítója. Fő művei: Lehrbuch eines zivilistischen Kursus (Berlin 1792—1821, 7 köt.); Zivilistisches Magazin (u. o. 1790—1837, 6 köt.); Beiträge zur zivilistischen Bücherkenntniss der letzten 40 Jahre (u. o. 1828—44, 3 köt.).

Hugo (éjtsd: ügo), *Victor Marie*, francia költő, szül. Besançonban 1802 febr. 26., megh. Párisban 1885 máj. 22. Atyja, H. Sigisbert, Napoleon katonája volt, aki tábornoki és grófi rangra emelkedett; anyja királypárti érzelmü breton nő volt Nantesból, családi nevén Sophie Trébuchet. Atyja a katonai pályára szánta s magával vitte Olasz- és Spanyolországba. Odes et ballades c. első versgyüjteményében (1822—26, 3 köt.) királypárti és katolikus érzelmeinek ad kifejezést, jobbára klaszszikus formákban, de sokszor újszerű, egyéni nyelven. XVIII. Lajos 1000 frank évjáradékot utalványozott ki neki, ami lehetővé tette, hogy már 20 éves korában megnősüljön s oltárhoz vezette unokanővérét, Foucher Adèlet. Fejlődésében jelentősek Han d'Islande (1823) és Bug Jargal (1825) c., a maguk idejében sokat olvasott regényei, melyekben a groteszk és szertelen iránti előszeretete mind világosabban bontakozik ki. Irodalmi hitvallását Cromwell (1827) c. drámájának előszavában fejtette ki (újra kiadta Souriau 1897) s fejévé lőn a cénacle néven ismert irodalmi körből kialakult romantikus iskolának. Az új irányt véglegesen H. Hernani c. drámájának 1830 febr. 26-iki első előadása juttatta diadalra a magát kiélt klasszicizmus fölött.

H. egyéb drámái: Marion Delorme (1829); Le roi s'amuse (1832); Lucrèce Borgia (1833); Marie Tudor (1833); Angelo (1835); Ruy Blas (1839) és Les burgraves (1843) c. trilogia, mely utóbbi oly csúfos kudarcot vallott, hogy a költőnek hosszú időre elment a kedve a színpadtól s csak élete utolsó éveiben tett e téren újabb kisérletet Torquemada (1882) c. irányzatos drámájával. Mind e művek közül valóban életképesnek csupán Hernani és Ruy Blas bizonyult. Sem a jellemfestés, sem a cselekvény bonyolítása nem erős oldala H.-nak. Drámáinak hősei vagy puszta abstrakciók, vagy ügyesen kiélezett ellentétek, de nem igazi húsból és vérből való emberek; a cselekmény hihetetlen fordulataiban pedig több része van a költői képzelet önkényének, mintsem a szereplő személyek elhatározásának és tetteinek. A törté-

neti hűség, melyet H. és köre különösen hangsúlyozott, felszines máznál, puszta külsőségeknél alig egyéb. A belső és külső valószínűtlenségeknek az a halmaza azonban, amelyből egy-egy H.-féle dráma szövődik, kiváló alkalmat ad a költőnek ragyogó nyelvművészete s igaz lirai tehetsége kifejtésére s innen van, hogy darabjai olvasva kedvezőbb hatást keltenek, mint a szinpadon.

H. egyéb, e korszakba eső művei közül említést érdemelnek még: Notre-Dame de Paris (1831) c. regénye, melyben sokszor furcsa, de mindig szines és eleven képet ad a középkor Párisáról; Les derniers jours d'un condamné (1829) és Claude Gueux (1834) c. iránynovellái, melyekben a halálbüntetés ellen száll síkra s főleg lirai gyüjteményei, melyekben tehetsége a legtisztábban ragyog. Ezek: Les Orientales (1828), melyek a görög szabadságharcot s kelet szépségeit dicsőítik; Les feuilles d'automne (1831), melyekben a családi érzelmeknek ad kifejezést s egyben forradalmi gondolatokat is kezd hangoztatni; továbbá Les chants du crépuscule (1835); Les voix intérieures (1837) és Les rayons et les ombres (1840) c. kötetei, melyekben költői tehetsége delelőjére hág s az érzelmek mélysége és igazsága csökkenti rendes hibáit, a túlságos szó- és szinbőséget. Figyelemre méltóak még Le Rhin (1842) c. összefoglalt úti benyomásai is.

H.-t irói sikerei 1841. bevitték az akadémiába, Lajos Fülöp király pedig 1845. pair-ré nevezte ki. Politikai szempontból ez időtájt mindjobban közeledett a liberális felfogáshoz s egy ideig a bonapartistákhoz is közel állott, de mint az 1848-iki alkotmányozó nemzetgyülés tagja, egyelőre a jobb oldalon maradt, mígnem hirtelen elhatározással a szélsőbalhoz csatlakozott s egyike volt a legelsőknek, akiket az 1851 dec. 2-iki államcsiny szerzői számkivetésbe küldtek. H. családjával előbb Jersey szigetén, majd később Guerneseyben és Bruxellesben telepedett meg s csak 1870., a császárság bukása után tért vissza Párisba. Számüzetésében a költő néhány humanitárius irányregényt irt, ezek: Les misérables (1862); Les travailleurs de la mer (1863) és L'homme qui rit (1869). E regények kompozició dolgában meglehetősen gyöngék; sok bennük a valószínűtlenség, a hosszadalmasság és üres szószaporítás; de a hibáikért — főleg az elsőben — bőven kárpótol számos oly részlet, mely epikai erejével, lirai bensőségével, vagy életteljes realizmusával válik ki. E korszak tisztán lirai termésének, melyet Les contemplations (1856) és Chansons des rues et des bois (1865) c. köteteiben gyüjtött össze, legérettebb gyümölcsei azok a költemények, melyeket családi bajai sugalltak. Sok erő van III. Napoleon ellen irányuló és vak gyülölettől izzó szatiráiban is, melyek Les châtiments (1853) c. kötetét töltik meg. Legjelesebb műve azonban a La légende des siècles (1859, 1877 és 1883) c. liriko-epikai ciklus, mely merész, sokszor homályos, de majd mindig megrázó látományok alakjában tárja fel az emberi nem és művelődés egyes korszakait a teremtéstől a végpusztulásig. Ugyancsak a számüzetés éveiben irta William Shakespeare (1864) c. tanulmányát s a később napvilágot látott Le pape (1878), Religions et religion (1879) és L'âne (1880) c. köteteket.

Visszatérve Párisba, 1871. Bordeaux városa képviselővé választotta, de a következő évben, amikor újra választás alá került, a kommün iránt kifejezett rokonszenve megbuktatta. 1876-ban azonban beválasztották a szenátusba. Aggkori munkásságának termékei közül említhetők: L'année terrible (1872, a porosz-francia háboruról); Quatrevingt-treize (történeti regény, 1874); Actes et paroles (1875—76); L'histoire d'un crime (1877, az 1851-iki államcsinyről); L'art d'être grand-père (1877); La pitié suprème (1879, a kommün vádlottjai érdekében) és Les quatre vents de l'esprit (1881). Halála után még számos hátrahagyott műve jelent meg, amelyek, bár sok figyelemreméltót tartalmaznak, új vonással nem egészítik ki irói egyéniségét.

H. a XIX. sz. francia költészetének egyik legkimagaslóbb alakja. Nem valami eredeti gondolkodó, de igen ügyesen válogatja meg azokat a bölcseleti elméleteket, melyek lelki világának leginkább megfelelnek s nagy stilisztikai készségével bámulatosan konkrét képekbe tudja önteni az elvont eszméket. Kiváló nyelvművész, aki valósággal megújította a francia költészet szókincsét, ritmusérzéke pedig oly modulációkat csalt ki a merevnek tartott francia versformákból, aminőkre ő előtte alig volt példa. Tehetségének árnyoldalai: a szokatlan és borzalmas túlságos kedvelése, az ellentéteknek szinte modorossá fajuló kiélezése, a gyönge emberismeret s a hatásvadászat. Összes műveit többször kiadták, legjobb a ne varietur kiadás 82 kis 8-r. kötetben (Paris, 1889 óta). Magyarul megjelentek: Angelo, ford. br. *Eötvös* József (Pest 1836); Bug Jargal, ford. *Deáky* Fülöp S. (Kolozsvár 1837, 2. kiad. 1845); Boldogasszony temploma harangozója, ford. *Pályi* Elek (Kassa 1837); Sár és trón (Ruy Blas), ford. *Nagy* Ignác (Pest 1839); Tudor Mária, ford. *Horváth* Döme (Kecskemét 1850); A Notre-Dame egyház Párisban, ford. *Szalkay* Gergely (u. o. 1858); A századok legendájából, ford. *Szász* Károly (Pest 1862); A nyomorultak, ford. *Huszár* Imre és *Reviczky* Sz. (u. o. 1862); A szép Pécopin, ford. *Mezőfi* Manó (u. o. 1863); Egy halálra itéltnek utolsó napjai, ford. *Zilahi* P. (u. o. 1865); A tenger munkásai, ford. *Szász* Károly (u. o. 1866); Angelo, ford. *Endrődi* Sándor (Budapest 1871); H. költeményeiből, ford. *Szász* Károly (u. o. 1873); 1793., ford. *Áldor* Imre és *György* Aladár (u. o. 1874); Egy bűn története (Vácz 1877); Shakespeare Vilmos, ford. *Ugodi* János (Pápa 1883); A párisi Notre-Dame templom, ford. *M. V.* (Budapest 1888); A nevető ember, ford. *Huszár* Imre (u. o. 1892, 3. kiad. 1897); Egy halálraitélt utolsó napjai, ford. *Andor* Imre (u. o. 1894); Hernani, ford. *Szász* Károly (u. o. 1894, 2. kiad. 1911); Borgia Lukrécia, ford. *Szász* Károly (u. o. 1897); A párisi Notre-Dame templom (u. o. 1898); Ruy Blas, ford. ifj. *Szász* Béla (u. o. 1898); A király mulat, ford. ifj. *Szász* Béla (u. o. 1898); A forradalom, ford. gr. *Kún* István (Kolozsvár 1901); Egy halálra ítélt utolsó napjai, névtelen ford. (Budapest 1903); A nyomorultak, ford. *Salgó* Ernő (u. o. 1910); A kard, ford. *Vértesy* Jenő (u. o. 1911). V. ö. V. H. raconté par un témoin de sa vie (Bruxelles 1863, 2 köt.); Correspondence 1836—82 (Paris 1898); Lettres

à la fiancée (u. o. 1901); Correspondance entre V. H. et Paul Meurice (u. o. 1909); E. *Biré*, V. H. avant 1830 (u. o. 1883); V. H. après 1830 (u. o. 1891, 2 köt.); V. H. après 1852 (u. o. 1894); E. *Dupuy*, V. H. (u. o. 1887); L. *Mabilleau*, V. H. (1893); Ch. *Renouvier*, V. H. le poète, le philosophe (u. o. 1893—1900, 2 köt.); F. *Brunetière*, V. H. (u. o. 1902, 2 köt.); P. *Levin*, V. H. (Koppenhága 1902, 2 köt.); P. *Bastier*, V. H. u. seine Zeit (Leipzig 1908); *Benedek* Marcell, H. V. (Budapest 1912).

Hugonnai *(szentgyörgyi) grófi család*, a Vas vármegyei szentgyörgyi Horváth-családdal közös eredetű. Horváth Zsigmond aranysarkantyus vitéz Hugonna helységére királyi adományt nyerve, 1822 jún. 14. grófi rangot nyert s nevét H.-ra változtatta át. E család sarja *H. Vilma* grófnő, orvosdoktor, szül. 1847 szept. 30. Nagytétényben (Pest vm.). Dr. *Wartha* Vince műegyetemi tanár felesége. Orvosi tanulmányait Zürichben végezte, ahol 1879. doktorrá avatták. Másfél évig a zürichi kórház sebészeti osztályának alsegédorvosa volt. 1897-ben orvostudori oklevelet szerzett a budapesti egyetemen is. Számos jótékonysági és társadalmi egyesület alapításában vezető szerepe volt. Az Országos Nőképző-Egyesület iskolájában hat éven át volt az egészségtan előadója, a Szabad Liceumban pedig nyilvános sorozatos előadásokat tartott. Átdolgozta Fischer-Dückelmann Anna *A nő mint háziorvos* c. művét (2 köt., Budapest 1907), ezenkívül számos szakcikke jelent meg a hirlapokban. — Testvére: *H. Béla* gróf, szül. 1852 máj. 16., 1897. Szatmár vm. főispánjává nevezték ki, mely állásától 1904. vált meg.

Hugo von Montfort, középkori német költő, a Vorarlbergben otthonos montforti grófok sarja, szül. 1357., megh. 1423 ápr. 4. Költeményei többnyire tanító irányuak s művelődéstörténeti szempontból becsesek, mert a szerző bennök korának erkölcseit s szokásait festi. A dalaihoz tartozó zenét egyik hűbérese, Burk Mangolt szerzette. Műveit kiadták Bartsch K. (1880) és Wackernell E. (1881). Róla írt Weinhold H. (1857).

Hugo von Trimberg, középkori német költő, szül. 1230 körül, megh. 1313 után Bambergben, hol 1260 óta magister és rektor volt. Főműve: Der Renner (Bamberg 1833—36), korának egyik legkedveltebb és legelterjedtebb tanító költeménye, melyet már Lessing ki akart adni.

Hugtenburgh, *Jan van*, l. *Huchtenburgh*.

Huguenet, *Félix*, francia színész, szül. Lyonban 1858. Szini pályáját vidéken kezdte, majd Párisba került, ahol különféle szerepkört töltött be, még operettben is énekelt, volt a Comédie-Française, a Vaudeville, a Gymnase-színház tagja. Játékát finom jellemzőkészség és humor tünteti ki. Kiválóbb szerepei: Napoleon (Madame Sans-Gêne), Mouzon (Vörös talár), Roulette (Sire) stb.

Huguenots (ejtsd: ügnó), a hugenották francia neve.

Hugues (ejtsd: ügsz), *Clovis*, francia politikus, szül. Ménerbesben (Vaucluse) 1851 nov. 3., megh. Párisban 1907 jún. 11. Tizennyolc éves korában kezdte ujságírói pályáját s 1871. a La Fraternité c. lapban megjelent cikkéért három évi börtönre ítélték. Miután 1875. kiszabadult, a La Jeune République szerkesztőségébe lépett. Midőn 1877. egy bonapartista lapszerkesztőt párbajban megölt, Nápolyba menekült, de 1878. önként jelent meg az aixi törvényszék előtt, mely őt fölmentette. 1881-ben radikális programmal képviselővé választották s mint ilyen a legszélsőbb balpárthoz csatlakozott és szenvedélyes szónoknak bizonyult. Neje 1884. Morin írót, ki őt becsületében megsértette, a törvényszéki palotában agyonlőtte; az esküdtszék őt is fölmentette (1885). H. versgyüjteményei a következők: La petite muse (1877); Poèmes de prison (1875); Les soirs de bataille (1883); Les jours de combat (1883); Les évocations (1885). Regényei: Madame Phaéton (1888); Monsieur le gendarme (1891). Drámái: Une Etoile; Le sommeil de Danton (1889).

Húgy *(urina)*, a szervezet kiválasztásainak legfontosabbika, amely a szervezet anyagforgalmi végtermékeit vezeti ki a testből. A vesék választják el (l. o.), innen a vizelet a húgyvezetőkön (ureter) át a húgyhólyagba kerül, ahol felgyűlik. Időnként aztán a hólyag izomzatának összehúzódása folytán a húgycsövön át kiürül (l. *Vizelés*). A húgy voltaképen szerves, főleg nitrogéntartalmú anyagok, valamint szervetlen sók vizes oldata; ezeken az anyagokon kívül, amelyek a szervezet anyagforgalmában is részt vettek, a húggyal távoznak el a szervezetből még a véletlenül odakerült, vízben oldható anyagok is (mérgek, gyógyszerek stb.). A húgy mennyisége és összetétele a különböző állatfajoknál rendkívül változó; elsősorban a táplálkozástól függ. A táplálkozás minősége jellemző módon befolyásolja a húgy karakterét; legszembetünőbb különbséget a növény- és húsevő állatok vizelete között látunk: míg azoké nagy mennyiségű, zavaros, lúgos vegyhatású, sok káliumot, foszfátot, karbonátot, hippursavat tartalmaz, addig a húsevők vizelete kisebb mennyiségű, savanyú, tiszta, sok húgyanyagot, több nátriumsót és semmi karbonátot sem tartalmaz. Az ember vizelete, mint mindenevőé, a kettő között átmenetet képez. Napi mennyisége kb. 1500 cm^3, de a vízfelvétel nagysága, valamint a más utakon (izzadás, bélsár stb.) kiadott víz mennyisége szerint nagy ingadozásokat mutat. Melegben, mikor sokat izzadunk, a vizelet mennyisége kisebb, mint hűvös időben. Az egészséges vizelet átlátszó, tiszta (kivételesen lehet benne zavarodás, l. *Húgyüledék*), sárga színű; fajsúlya átlag 1·015—1·020. Mennél nagyobb a vizelet mennyisége, annál világosabb a színe és kisebb a fajsúlya és megfordítva. Kémhatása savi, bár különösen az ebéd utáni vizelet lehet semleges, vagy lúgos kémhatású is. Fagyáspontja kb. —1·5—1·8°. Szaga jellemző, friss állapotban nem kellemetlen, a húslevesére emlékeztető; terpentin beleheléso vagy bevétele után állítólag ibolyaszagú lesz, spárga élvezete után pedig rendkívül büzös, merkaptánszagú. Jellemző spektroszkópikus viselkedése nincsen, a sarkított fény síkját kevéssel balra téríti. A vizeletben oldott szerves anyagok közt legnagyobb fontossággal a húgyanyag (karbamid, ureum) bir, amely a szervezet nitrogéntartalmú anyagainak, a fehérjéknek anyagforgalmi végtermékét képezi. Az egy nap alatt a vizelettel kiürülő húgyanyag mennyisége kb. 35

g. Bizonyos kóros körülmények között a húgyanyag, s vele együtt a kiválasztott nitrogén mennyisége megnagyobbodhat, vagy megkisebbedhet (azoturia, anazoturia). Ezenkívül a vizeletben rendesen előforduló szerves anyagok a következők: húgysav és más purintestek, kreatinin, mint a vizelet festékanyagjai, urokrom, urobilin, uroeritrin, továbbá indoxilkénsav, esetleg glikuronsav, hippursav, az enzimek közül a pepszin stb. A szervetlen alkotórészek közt legnagyobb mennyiségben a konyhasó (naponként kb. 15 g.) szerepel, ezenkívül találunk még kálium-, kalcium-, magnéziumsókat kloridok, szulfátok, foszfátok stb. alakjában. Az összes oldott anyagok napi mennyisége kb. 60—70 g. Kóros v. rendellenes körülmények között még sok más anyagot találunk a húgyban, amelyeknek kimutatása a betegség felismerése szempontjából döntő jelentőségű lehet; így megjelenhetnek a vizeletben fehérje és származékai (albuminuria), vér (hematuria), vérfesték (hemoglobinuria), genny, cukor (glikozuria), acetontestek (acetonuria), epefesték (choluria), cisztin (cisztinuria), alkaptontestek (alkaptonuria) stb. Az álló vizeletben bizonyos idő mulva erjedési folyamatok következnek be, amelyeknek következtében a vizelet húgyanyagja elbomlik és ammonia lesz belőle szabaddá. Ez lúgossá teszi a vizelet kémhatását, szaga kellemetlen lesz, színe világosabb; csapadék is keletkezik benne, amely foszfátokból áll. V. ö. *Spaeth*, Chemische u. mikroskop. Untersuchung d. Harnes (4. kiad., 1912); *Neuberg*, D. Harn etc. (2 kötet, 1911).

Húgy, elavult magyar szó, kódexeinkben a. m. csillag; a kaszás csillagzatot kasza-H.-nak hitták.

Hugyag, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 1108 magyar lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Órhalom.

Hugyany, l. *Karbamid.*

Húgyár vagy *cukros H.* (nem használatos), l. *Cukorbetegség.*

Húgybeszűrődés, l. *Húgycsőszűkület.*

Húgycilinderek, a vese különböző megbetegedéseinél a vizeletben található, mikroszkópikus hengeres képletek, amelyek a vese húgycsatornáiban keletkeznek, s azoknak kiöntvényét képezik. Vannak vér, epitél, hialin, szemcsés, viasz stb. cilinderek; egy ugyanazon cilinder is részleteiben különböző kinézésű lehet. A cilinderek jelenléte a vizeletben a vesemegbetegedés felismerésében nagy szereppel bir. Ezeken kívül még találhatunk a vizeletben más, nyálkából álló cilinderszerű képleteket, ezek az ú. n. cilindroidok, s a veséhez semmi közük sincsen.

Húgycsatornácskák *(tubuli uriniferi)*, a vese állományát alkotó, hámmal bélelt különböző csövecskék, melyek részben a vizelet elválasztására, részben elvezetésére szolgálnak. Bővebben l. *Vese.*

Húgycsepegés, az az állapot, ha a tágult, túltelt hólyagból a vizelet többé-kevésbbé állandóan csepegve távozik. Rendesen húgycsőszűkület, lobos vagy nem lobos prostatamegnagyobbodás v. hólyagdaganat által okozott húgyrekedés következménye vagy gerincvelősorvadás folytán előálló hólyagbénulás eredménye.

Húgycső *(urethra)*, a vizeletnek a húgyhólyagból való kivezetésére szolgáló cső. Mint külön cső csak az emlősökön van meg, a madaraktól lefelé a végbéllel közösen alkotja a kloakát, mely egyúttal az állatok párzási szerve. Emlősökön már a párzás szerveitől is többé-kevésbbé (inkább a női nemben) el van különítve. A női H. rövid, 3—4 cm. hosszú, mintegy kisújjnyi tág egyenes cső, mely a hüvelytornácba nyílik. A férfi-H. ellenben circa 20 cm.-es és három részből áll, amelyek között leghosszabb a hímvesszőben levő ú. n. *barlangos rész.* A H. lefutása S alakú, ami fontos a katéter bevezetése szempontjából. Átmérője változó, szűkületei fontosak, amennyiben kórosan megszűkülve (strictura) a vizelet kiürítésénél szolgálhatnak akadályul. A H. egyúttal az ondó kivezetésére is szolgál. Fontos fejlődési rendellenességei az *epispadiasis* (felülvizelés) és a *hypospadiasis* (alulvizelés), melyek a fejlődés közben való tökéletlen összenövés eredményei.

Húgycsőfisztula, l. *Húgycsőszűkület.*

Húgycsőgyuladás, l. *Gonorrhea.* Húgycsőgyuladást még baktériumokon kívül vegyi- és marószerek és erősebb töménységű gyógyszerek is idéznek elő.

Húgycsőhólyagkő (ném. *Harnröhrenblasenstein* vagy *Pfeifenstein*; lat. *calculus vesicourethralis)*, rendesen hólyagkőből származik, mely a belső húgycsőnyílásban megakadt, de a vizelet lefolyását el nem zárta és e helyen úgy a hólyag, mint a húgycső felé tovább növekedik. A vizelet rendesen vályut szokott benne kivájni; nagyobb része a húgyhólyagban foglaltatik, kisebb a húgycső ú. n. prostata részében. A vizelet fertőzésen alapuló ammoniakális bomlásából származó foszfátcsapadékok reárakódása által oly nagyra is nőhetnek, hogy majdnem az egész húgyhólyagot kitöltik. A tünetek rendesen a vizelet kiürítése körüli zavarokból kerülnek ki, vérzések, húgycsepegés stb. igen gyakran észlelhetők. Felismerésük a kőszonda v. esetleg a hólyagtükrözés útján történik, ez utóbbi eljárással csak akkor, ha a húgycső még kellőképen átjárható és a hólyag ürtere még elég nagy arra, hogy a szükséges folyadékmennyiséget befogadja. E baj gyógyítása csak műtét útján lehetséges. Legcélszerűbb magas hólyagmetszéssel a hólyagot megnyitni és a követ így eltávolítani.

Húgycsőhurut, l. *Gonorrhea* és *Goutte militaire.*

Húgycsőkankó, l. *Gonorrhea.*

Húgycsőkő (ném. *Harnröhrenstein*; lat. *calculus urethrae)*, rendesen a felső húgyutakból lekerült és a húgycső egy szűkebb helyén megakadt kő, mely ezen a helyen tovább nő és a vizelet lefolyását előbb-utóbb megakasztja. Különösen nagyra csak azok a H.-vek nőhetnek, melyek a húgycső valamelyes fejlődési rendellenességéből származó tasakszerű kiöblösödésébe kerülnek. A H. főleg húgykőbántalomban szenvedő férfiaknál fordul elő.

Húgycsőmetszés *(urethrotomia)*, kétféleképen végezhető, belülről kifelé *(u. interna)* és megfordítva *(u. externa)*; idegen testek kivételénél, v. húgycsőszűkületek megszüntetésére használják. L. *Húgycsőszűkület.*

Húgycsősipoly a. m. *húgycsőfisztula*, l. *Húgycsőszűkület.*

Húgycsőszűkület *(strictura urethrae)*, az az állapot, midőn a húgyhólyagból kivezető, rendes körülmények között felnőttnél 12—15 mm. átmérőjű csatorna valamely *heges* folyamat maradandó eredményeképen átjárhatóságát végleg v. igen nagy részben elvesztette. A szorosan vett H. okozói: 1. különböző természetű lobos folyamatok; 2. erőművi (traumatikus) behatások. Az orvosi észlelés alá kerülő szűkületek legnagyobb része az első csoportba tartozik s itt az előforduló okként kimutatható lobos folyamatok a következők: *a)* gonorrheás (kankós) gyuladás; *b)* a húgycső specifikus fekélyei (lágy és kemény fekély); *c)* a húgycső csúzos (uratikus) lobosodásai; *d)* egyéb lobfolyamatok (pl. az igen ritkán előforduló tuberkulózis), vegyi maró szerek által okozott gyuladás stb.

Nagy statisztikai összeállítások alapján mondható, hogy az összes férfiaknál észlelés alá kerülő szűkületek 90—95%-ban a húgycső gonorrheás fertőzésétől erednek. A legrövidebb időköz, mely a gonorrheás fertőzés után a striktura kifejlődéséig, t. i. míg a beteg észreveszi baját, lefolyik, igen nagy tapasztalatu orvosok (pl. Dittel) véleménye szerint két évre tehető, a leghosszabb 36—40 évre. A *b)*, *c)* és *d)* alatt felsorolt okozatok folytán észlelt szűkületek száma igen gyér; a *b)* csoportbeliek leginkább a húgycső külső nyílásában v. a körül fejlődnek. Az erőművi behatások között, amelyek után szűkület fejlődését észlelhetni, mint leggyakoribb ok szerepel az esés a gáttájékra. Az erőművi behatások után v. közvetlenül lépnek fel a H. tünetei, v. pedig igen rövid idővel utána, 3—6 hét mulva, mikor a sérülés hege már kifejlődött és zsugorodott.

A szűkület tünetei átlag lassan fejlődnek, sérülések után sokkal gyorsabban, mint lobos folyamatok következtében. Lassacskán észleli a beteg az ürülésben beálló változásokat és pedig először a vizelet ürülésében, később az ondó kiürítésekor. A vizelet kiürítése egyben mind gyakoribb lesz, erős fájdalmak és görcsök között megy végbe (húgyerőltetés), az egyszer ürített mennyiségek kicsinyek; a húgyhólyagban vizelet marad vissza, melynek mennyisége mindinkább nő és végre, pl. megfázás, erőltetett visszatartás stb. után, a vizelet kiürítése teljesen megakad (retentio urinae, húgyrekedés). Vagy pedig idővel a beteg akaratán kívül időközönként vagy állandóan lecsepeg a vizelet (húgycsepegés, incontinentia urinae, anischuria). E mellett a szűkület felett következő húgyutakban is mindenféle elváltozások fejlődnek, melyek részben csak a vizeletpangás és ennek nyomásának eredményei, ú. m. a szűkület feletti húgycsőszakasz, a húgyhólyag, a vesevezetékek és a vesemedence tágulása; ez utóbbi aztán a vesére is kártékony hatással van. Ezen elváltozások és következményeik sokkal súlyosabb beszámítás alá esnek, ha az ily módon már a normálistól eltérő húgyszervekben valamelyes baktériumos fertőzés tapad meg. Ilyenkor húgycső-, hólyag-, prostata-, vesemedence- és vesegyuladás léphetnek fel egyenként és együttesen; a szűkület mögötti húgycsőrészben gyakran genyesedő gyuladások lépnek fel, melyek következtében a húgycső egy része is elhal és kigenyed, *húgycsősipoly* (fisztula) jön létre. Vagy pedig az ily módon elvékonyodott, szűkületmögötti húgycsőrészlet egy-egy kis helyén a pangó fertőző vizelet beleszivárog a húgycső körülötti szövetekbe (húgyinfiltráció, húgybeszűrődés) és itt igen kiterjedt, veszedelmes genyedéseket hoz létre.

A szűkület felismerésére szolgáló eszköz az ú. n. *gombos* kutató (bougie és boule olivaire); azon gomb átmérője, mely még a szűkületen átvezethető, adja meg a szűkület fokát. A H. helyes kezelésének célja: a húgycső könnyű átjárhatóságának helyreállítása olyan fokig, hogy újból szűkület elő ne állhasson. Erre szolgálnak a) *a vértelen eljárások*; b) *véres műtéti eljárások*. a) alá tartoznak 1. *a tágítás* alkalmas, mindinkább vastagodó, fémből vagy selyemfonatból készült eszközökkel, 2. a szűkület masszálása, 3. a szűkület tágítása elektrolízis útján; b) alá tartoznak 4. a belső húgycsőmetszés (urethrotomia interna), 5. a külső húgycsőmetszés (u. externa), 6. a szűkület kivágása és a hiány pótlása (resectio strictura et plastica), 7. új húgycsőnyílás készítése a gáton (urethrostomia perinealis). Az esetek legnagyobb száma a tágításnak hozzáférhető, amely kellő szakavatottság és türelem mellett igen jó eredményeket ad. A súlyos esetekben a véres műtétek alkalmazandók.

A nők H.-eiről ugyanezek állanak; csakhogy ezek annyira ritkán fordulnak elő, hogy átlag 400 férfira esik 1 nő. A kezelés könnyebb a női húgycső egyszerűbb szerkezete, lefutása és főleg rövidsége folytán.

Húgycsőtakár, l. *Gonorrhea*.

Húgycsőtükör, l. *Uretroszkóp*.

Húgycsőtükrözés, l. *Uretroszkópia*.

Húgycukor, cukorbetegségnél a vizeletben előforduló szőllőcukor, l. *Cukorbetegség*.

Húgyelválasztás, a vese feladata, l. *Vese*.

Húgyelválasztó szervek *(organa uropoetica)*, l. *Húgykészülék*.

Húgyerőltetés *(stranguria)*, görcsös vizelés. Nem különálló megbetegedés, hanem valamely húgyszervi bántalomnak csak egyik tünete. Szűkület mellett és igen heveny hólyaghuruttal szokott fellépni. Fájdalmakkal, görcsökkel és erős ingerléssel jár, e mellett alig pár csepp vizelet ürül; a vizelési időközök ilyenkor igen rövidek. Ideges alapon is felléphet a H.; ilyenkor a vizelet kiürítése fájdalommal nem jár, ellenben az ingerek óránként, félóránként, néha 10 percenként oly elemi erővel jelentkeznek, hogy a betegnek, ha csak maga alá nem akarja bocsátani vizeletét, az ingernek engednie kell. Éjjel, alvás közben e zavaró tünetek szünetelnek, az egész állapot azonkívül a kedélyállapottól is függ.

Húgy- és ivarszervek *(organa urogenitalia)*. Tekintettel a szoros topografikus és fejlődési kapcsolatra, mely a húgyszervek és nemi szervek között van, az anatómia e két szervcsoportot a fenti néven együtt tárgyalja.

Húgyfestékek, azon anyagok, amelyek a húgy színét adják, l. *Húgy*.

Húgyfolyás, l. *Húgytarthatatlanság*.

Húgyfű (növ.), l. *Spilanthes*.

Hugygyó, a hal végbelének nyílása.

Húgyhajtó szerek azok, amelyek a vesét élénkebb működésre késztetve, a vizelet mennyi-

ségét szaporítják. Különbözőképen hathatnak a szerint, amint a normális vizeletelválasztásra egyik v. másik irányban gyakorolnak befolyást. Ez négy tényező kellő együttműködésének eredménye: 1. a vér áramlási sebessége a vesén keresztül; 2. a vér kellő víztartalma (hydraemia); 3. kellő vérnyomás a glomerulusokban; 4. a glomerulusokban átszűrődött folyadék besűrűsödése a húgycsatornácskákban. Minden szer, ami az első három faktort fokozza, a negyediket pedig csökkenti, alkalmas lesz a vizelet szaporítására. Hatásosabbak azok a szerek, melyek két-háromféleképen is hatnak a vesére, amilyenek pl. a *sóshúgyhajtók (diuretica salina)*. Ezek a vér koncentrációját emelve vizet szívnak el a szövetektől annyira, hogy a vér most vízgazdag és híg lesz, s ebből könnyen préselhető át a glomerulusokban víz és abban oldott sók is. Ezenfelül a hydraemiás vér előtt a veseedények jobban kitágulnak, több vér áramlik át rajtuk, ami magában is elősegíti a vizeletelválasztást. Az így a vízzel együtt kipréselt sók tömege pedig megnehezíti a húgycsatornácskákban a víz újra felszívódását és így a vizelet besűrűsödését.

Csípős H. (diuretica acria) neve alatt olyan szereket értünk, melyek kiválasztásuk alkalmával izgatják a vesét, annak ereit erősen kitágítva fokozzák a vizelést. Erősebb adagban v. hosszú időn át alkalmazva ez az izgalom gyuladásig fokozódhatik, fehérje jelenik meg a vizeletben. Akut vesegyuladás esetén tehát ártalmasok. Ilyen a kőrisbogár, a boróka-bogyó, a terpentin, a petrezselyem és sok népiesen használt balzsamos v. illatos növény.

Diuretica cardiotonica. Külön csoportot alkotnak azok a H., amelyeknek megvan ugyan a vese edényeire már korán jelentkező és specifikus tágító és így vizelethajtó hatásuk, de e mellett erélyesebbé teszik a szívműködést, felemelik a vérnyomást és így jobb keringési viszonyokat létesítve, különösen szívbajosoknál, vesebajosoknál kórosan süllyedt vérnyomás esetén lesznek hatalmas, sőt egyedüli vizelethajtók. Ilyenek a koffein, theobromin, theophyllin és készítményeik (diuretin, theocin, agurin), de különösen a digitalis (gyűszűvirág) és a hozzá hasonló hatású héricz, tengeri hagyma, hunyor, koronilla, gyöngyvirág stb.

Vizelethajtókat alkalmaznak mindig, ha a vesék elégtelen működése következtében a kiürülésre szánt anyagok (víz, sók, hugyany, húgysav) felhalmozódnak a szervezetben: így vizenyő *(hydrops*, ezért a H.-et *antihydropica*-nak is nevezik), uraemia, köszvény esetén. Sőt izzadmányok felszívódását, a húgysavas lerakódások oldódását, a vese csatornácskáinak eltömődése esetén azok szabaddá tételét is el lehet velük érni. Ha a csökkent vesemüködés a gyengült szívműködésben leli magyarázatát, legjobb H. lesznek a digitalis-készítmények, mik a vesében a rendes keringési viszonyokat helyreállítják; más esetekben a koffein-csoport tagjai, a sós v. csípős húgyhajtók közül választhatunk az egyén és az eset szerint.

A szénsavdús földes vizek (salvator, borszéki, szántói) v. a lúgos ásványvizek (szolyvai, lipiki, répási, bodoki) és az alkális-konyhasós vizek (bikszádi, sztojkai, málnási) kúraszerüleg jól alkalmazhatók a szervezet átöblítésére, a vizelet higítására és szaporítására és a húgysav oldására.

Húgyhólyag *(vesica urinaria, urocystis)*, a medence elülső felében fekvő ovális tömlő, amely a vizelet gyüjtésére szolgál. Férfiakon citromalakú, felső kihegyezett csúccsal, nőkön inkább gömbölyű. Fala üres állapotban igen vastag, kitágulva vékonyabb; befogadóképessége kb. félliter, de erőszakosan s kóros viszonyok között 2—3 liter is lehet. *Csúcsa* az allantois maradványát tevő szalagba folytatódik, mely esetleg nyitott cső alakjában a köldök felé vezetheti el a vizeletet. *Fenekén* (fundus) nyílik bele a két ureter s itt megy ki a húgycső, melynek nyílását erős gyűrűizom zárja el. A H. betegségeit l. a megfelelő címszók alatt.

Húgyhólyagbénulás *(cystoplegia)*. A húgyhólyag izomzatának bénulása lehet tökéletes (cystoplegia) vagy tökéletlen (cystoparesis). Az első esetben eleinte húgyrekedés (ischuria), később húgycsepegés (ischuria paradoxa) áll be, midőn a húgy önkéntelenül elcsepeg, de a hólyag mindig telve marad. A beteg állandó hólyagingert érez, de rendesen kiüríteni a hólyagot nem tudja. A tökéletlen H. (ú. n. *hólyaggyöngeség)* esetén köhögés, tüsszentés alkalmával egy-két csöpp vizelet távozik, ha azonban a betegek vizelni akarnak, erősen kell szorítaniok, hogy a húgy meginduljon. A H. többnyire valamely középponti idegrendszerbeli bántalom, ritkábban helyi bántalom v. általános erőtlenség tünete. Az orvoslásban a hólyag rendszeres megcsapolása a fontos, azután belsőleg chinin, ergotin, sztrichnin-készítmények és villamos kezelés.

Húgyhólyagbetegségek, mindazon beteges állapotok gyüjtőfogalma, melyekben a vizeletkiürítés körül érez a beteg rendellenességeket. Egyrészük a vese, a prostata, az ondóhólyag és a húgycső bántalmaival függ össze, egy másik részük az idegrendszer zavaraival. Ahol ezen indító okok kizárhatók, ott lehet szó csak *hólyag*-betegségről. A lobos, hurutos bántalmakat előidézhetik mindazon baktériumok, melyek az emberi testben betegséget képesek okozni; fiatal embereknél igen gyakori kórokozó a gonococcus, öregebb egyéneknél a többi genykeltő. Tuberkulózis és szifilis is előfordul a hólyagban. A hólyag jó és rosszindulatu daganatait, a hólyagkőbetegséget stb. külön tárgyaljuk. A hólyagbetegségek gyógyításánál az oki mozzanat megszüntetése a fődolog. Kövek, daganatok eltávolítandók. szűkületek kitágítandók, a beteg vese meggyógyítandó vagy eltávolítandó stb.

Húgyhólyagcsapolás (ném. *Blasenstich*, lat. *punctio vesicae)*, az a sebészi eljárás, mellyel a húgyhólyagból a vizeletet lebocsájtják, ha a húgycső átjárhatatlan katéter számára, pl. elhanyagolt szűkület, prostatatúltengés v. húgykőbeékelődés esetén. Erre egy vékony, erős ívben görbített szúrócsap szolgál, mellyel közvetlenül a szeméremcsont felett, a középvonalban beszúrva, a telt hólyagot könnyen eltalálhatjuk. Ezen eljárást szükség szerint meg lehet ismételni, sőt az általa ejtett nyilást egy bevezetett katéter segítségével nyitva is lehet tartani, ha a húgycső felől fejlődött vizelési akadály nem szűnik meg.

Húgyhólyagdaganatok, mint valamennyi új képlet, lehetnek jó- és rosszindulatuak. Előbbiekhez tartoznak a H. között leginkább a kocsányos vagy széles alappal növő szemölcsös képződmények (papilloma). Ezek vérzéseket okozhatnak, melyek néha életveszélyesek; ha a hólyagszájadékon, vagy ehhez közel ülnek, vizelési zavarokat, húgyrekedést stb. okozhatnak; a hólyag lobos állapotai nem gyógyulnak meg, amíg nincsenek eltávolítva stb. Ez vagy a hólyag megnyitása útján történik, az ú. n. *magas hólyagmetszéssel*, v. alkalmas tükröző eszközt vezetnek be a hólyagba, melynek segítségével a szem vezetése mellett sikerül a képleteket eltávolítani. E szemölcsképződmények nem egy esetben válnak rosszindulatu daganatokká, amidőn a papilloma helyébe a rákos daganat (a carcinoma) lép. Ezek gyógyítása csak beható műtét útján sikerül, ha elég korán jutnak a betegek a sebészhez; de még beható műtét után is gyakoriak a recidivák. Ha ez beáll, vagy az eset már nem operálható, a beteg nagy kínok között, üszkös hólyaglobban és ennek következményeiben pusztul el.

Húgyhólyagfisztula, l. *Húgyhólyagmetszés*.

Húgyhólyaggörcs, l. *Húgyerőltetés*.

Húgyhólyaghurut, *húgyhólyaglob* v. *gyuladás (cystitis)* akkor keletkezik, ha valamilyen kórokozó baktérium a hólyagba jut és ott alkalmas körülmények között gyuladást v. genyedést idéz elő. Férfiaknál leginkább a húgycső hátsó részének és az ahhoz tartozó nagy mirigynek megbetegedéséhez társul, a vesemedence és a vese genyes bántalmai aránylag ritkábban tartják fenn. Nőknél pedig igen gyakori a vesemedencemegbetegedés által előidézett hólyaghurut. A hólyaghurut lehet heveny v. idült. A heveny hólyaghurut tünetei: gyakori, fájdalmas vizelés, sütés vagy vérzés a vizelés végén; a vizelet vagy csak zavaros, vagy genyes, v. véresgenyes. A heveny H. 3–4 nap alatt magától meggyógyúlhat v. pedig a tünetek csak enyhülnek és átmegy az ú. n. idült H.-ba, melynek okaira már reámutattunk. Fenntarthatják ezenkívül a hólyaghurutot húgykövek, hólyagdaganatok, prostatadaganatok, húgycsószűkület stb., szóval mindazok az állapotok, melyek között a vizelet tökéletes kiürítése lehetetlen. Az időnként visszatérő hólyaghurut okai pedig nőknél a vesemedencegyuladás, férfiaknál pedig a prostata és ondóhólyag idült fertőző bántalmainak kiújulásai, mikor is az e helyen fellobbanó gyuladás termékeivel a baktériumok is ismét nagyobb mennyiségben jutnak a húgyhólyagba. Az idült hólyaghurut véglegesen csak a fenntartó ok megszüntetésével gyógyul. Javulást részben gyógyszeres belső kezelés útján, részben hólyagmosások útján lehet elérni.

Húgyhólyaghűdés a. m. húgyhólyagbénulás.

Húgyhólyagkő *(calculus vesicae urinariae)*, l. *Húgykő* és *Húgyhólyagkőbetegség*.

Húgyhólyagkőbetegség *(lithiasis vesicae)*. Ambár csak aránylag ritkán fejlődik magában a húgyhólyagban a kő, mégis ez az alakja a húgykőnek a leggyakoribb, mert a veséből idekerült apró és apróbb kőképződmények e helyen, főleg férfiakban, érik el azon nagyságot, melynél fogva már tüneteket okoznak és a beteget az orvoshoz viszik. Minemüségüket illetőleg l. *Húgykő*. Nagyobb statisztikai kimutatásokból kiderült, hogy a fiatalkoruak (1—16 évig) és a 40-es éveken felül állók között oszlanak meg a húgyhólyagkőben szenvedők. Egyes vidékeken különösen gyakori a H., Magyarországban ilyen vidék a Tisza-Maros szeglet; az ivóvíznek is van állítólag szerepe, így Boszniában a kőbetegség gyakoriságát a talaj és víz mésztartalmával hozták kapcsolatba. Alakjuk szerint az urátkövek sima felületüek, tojásalakuak és színük a világossárgától sötétbarnáig, nagyságuk pedig homokszemtől férfiökölnyiig változik, metszetükön majdnem szabályos koncentrikus rétegzettséget lehet felismerni. Az oxálsavas kövek ritkán érik el a galambtojás nagyságát, felületük egyenetlen, szederszerű, sőt néha tüskés, metszetükön zegzugos réteges rajzolat látható. A foszfátkövek fehéresszürkék, kissé érdes tapintatuak, porhanyóak, alakjuk csak ritkán kerek, metszetükön is csak ritkán lehet szabályos rétegeket felismerni, közepükben gyakran aludt vért, apró idegen testeket vagy pl. másfajta köveket találni. Az igen ritka cystinkövek sárgásbarnák, viaszkos fényüek, felületük szemcsés, az indigokövek kékesfeketék, a xanthinkövek halványsárgák. A kövek igen ritkán egynemüek, rétegeik gyakran a különféle kőképző anyagokból állanak; ezt az ú. n. metszeteken lehet tanulmányozni, sőt igen finom csiszolatokon górcsővel is meg lehet határozni az egyes alkotórészeket, v. vérgennyrögöket és idegentesteket. A kő magját rendesen urát vagy oxalát alkotják, a másodlagos rétegek igen gyakran foszfátokból állanak; ritkábban látni urátokat a foszfátok fölé rakódni. A különböző kőképző anyagokat természetes vegyi vizsgálattal lehet megállapítani. Az egyes kövek rendesen szabályos alakuak, mely a kőképző szerint változik, többes kövek esetén gyakran egymáson csiszolódva, poliedrikus alakuak, leginkább a foszfátok. A kövek lehetnek szabadok, a hólyagban jól mozgathatók, vagy rögzítettek, a hólyag falához hozzánőttek (pl. egy varrat körül fejlődött foszfát). A tünetek, melyeket a hólyagkő okoz, igen változók: kisebb, jól mozgó kövek leggyakrabban a vizelés aktusát megakasztják, sőt teljesen el is zárhatják; nagyobb kövek erősebb mozgásnál vérzéseket okoznak, melyek nyugalomban maguktól eltűnnek; vizeléskor, sőt néha a vizelési közökben a betegek igen nagy fájdalmat éreznek, melyek leginkább a makkba sugároznak ki és legerősebbek, ha a hólyagban hurutos állapot fejlődött ki. E tünetek azonban nem mindenkor annyira jellemzők, hogy a hólyagkőbetegség kórismézét belőlük meg lehetne tenni. Erre szükséges a vizsgálati lelet. Ezen vizsgálat végrehajtására szolgálnak: a végbélen vagy hüvelyen át való kitapintás, főleg gyermekeknél és nőknél, a szonda vizsgálat, a hólyagtükri vizsgálat és végül a Röntgensugaras fényképezés. Belső gyógyszeréssel, ásványvizek itatásával, oldószereknek a hólyagba való fecskendezése által, elektrolizis útján stb. nem sikerült meglevő köveket a hólyagból eltávolítani. Ez csak mechanikai müvi úton lehetséges és pedig vagy aspiráció (l. *Katéter*) útján, vagy húgykőmorzsolás vagy húgykőmetszés útján.

Húgyhólyaglob, l. *Húgyhólyaghurut.*

Húgyhólyagmetszés vagy *hólyagmetszés (cystotomia)*, a hólyag megnyitását célozó műtétek összefoglaló neve. A H. lehet 1. felső v. magas hólyag.metszés (sectio alta v. epicystotomia); 2. alsó hólyagmetszés vagy gátmetszés (sectio perinealis), mely lehet ismét *a)* sectio mediana, középső gátmetszés vagy *b)* sectio lateralis, oldalsó gátmetszés; 3. hüvelyhólyagmetszés.

1. A *felső* vagy *magas hólyagmetszés (sectio alta, epicystotomia, cystotomia alta, cystotomia suprapubica)*. E műtét célja, a hólyag mellső, hashártyától nem fedett falához hozzáférni és ezt megnyitni. Nemcsak mint húgykőmütét a zúzásra nem való esetekben (pl. rögzített kövek) kiváló, hanem a hólyag teljes átvizsgálását, daganatok kiirtását, a vesevezetékek megkeresését, húgyhólyagsipoly képzését stb. lehetővé teszi. A műtétet ma már nem végzik mindig teljes narkózisban, mert a helybeli (ú. n. lokális) érzéstelenítés módszereinek tökéletesbítésével ez elkerülhető. A műtét céljának elvégzése után a hólyagot vagy teljesen bevarrják, vagy a seb alsó zugába vastag kaucsukcsövet helyeznek el, melynek közvetítésével a vizeletet levezetik. Bizonyos bántalmak esetén, pl. prostatatúltengéssel járó teljes vizeletrekedésnél és az ezzel járó kőképzésnél a hólyagnak ezen közlekedését a külvilággal művileg fenntarthatják és az így készített *hólyagsipoly* (fisztula) útján gondoskodnak a vizelet teljes kiürítéséről s e módon a húgykőképződés megszüntetéséről.

2. *Alsó H.* vagy *gátmetszés (sectio perinealis)*, a legrégibb hólyagmetszés, melyet az újabb időben a felső hólyagmetszés nagyjában kiszorított a sebészi gyakorlatból; az oldalsó gátmetszést pedig már egyáltalában nem végzik. Mai nap az alsó kőmetszést kiváltképen akkor végzik, ha öreg férfiakról van szó, kiknél lehetőleg síma gyógyulást akarnak biztositani.

3. *Hüvelyhólyagmetszés (kolpocystotomia* vagy *sectio vesicovaginalis)*, hólyagmetszés a hüvelyen át, természetesen csak nőknél végezhető, nem nagy kövek esetében, kiváltképen azért, hogy a külbőrön egyébként látható heget elkerüljék. Igen nagy köveket itt is zúzni kell, vagy felső hólyagmetszéssel kell eltávolitani.

Húgyhólyagmosás, az az orvosi eljárás, midőn egy erre alkalmas eszközt (katéter) a húgycsövön át a hólyagba vezetünk és ezen csőszerű eszköz segitségével részint a hólyagban pangó vizeletet lebocsátjuk, részint a hólyag felületét a befecskendezett gyógyszeres oldatokkal megtisztítjuk és fertőtlenitjük.

Húgyhólyagrák, l. *Húgyhólyagdaganatok.*

Húgyhólyagsérv *(kystokele, cisztokéle)*. A húgyhólyag azon helyzetváltozásait nevezi így az orvostudomány, midőn a húgyhólyagfal kisebb vagy nagyobb része a sérvkapuk egyikén kiboltosul és így vagy egymagában, vagy a sérv rendes tartalmával együtt a sérvtömlőben találtatik. Leginkább lágyéksérvekbe, ritkábban combsérvekbe kerül bele a hólyag egy részlete. H. keletkezésében szerepe van a prostata-túltengéssel, húgycsőszűkületekkel, terhességgel stb. járó vizeletrekedésnek, hólyagtágulásnak és nehéz vizelésnek, amikor is a hasfal alsó része kitágul az erőltetett vizelés folytán. A baj, ha kisfokú, az indító hólyag-, húgycső- v. prostatabántalom megszüntetésével együtt gyógyulhat; nagyobb H.-nél a sérvet meg kell operálni és a fenti körülményeket is meg kell szüntetni. Aránylag ritka bántalom, leginkább előrehaladottabb korú férfiaknál fejlődik.

Húgyhólyagsipoly, l. *Húgyhólyagmetszés.*

Húgyhólyagszakadás *(ruptura vesicae urinariae)*. A húgyhólyag egyes vagy összes rétegeinek sérülését valamelyes külső vagy belső erőművi behatás folytán, ami mellett a takaró bőr és a bőralatti lágy részek épségben maradnak (subcutan sérülés), nevezik H.-nak. Ez lehet teljes v. részleges, aszerint, amint az erőművi behatás folytán a hólyag összes vagy csupán egyes rétegeiben állott elő a folytonossági hiány. Megkülönböztetik az intraperitonealis H.-t és az extraperitonealis H.-t. Előbbiek gyakoribbak, a húgyhólyag hashártyával fedett felső és hátsó falán, utóbbiak ritkábbak és a hólyag hashártyától mentes elülső falán találtatnak. A H. rendesen shokkal, azaz azon súlyos tünetekkel jár, minőket a hasi szervek sérüléseinél szoktak észlelni. Ehhez hozzájárul még, hogy a súlyos erőművi behatás, mely a H.-t is előidézte, gyakran a medencecsontok, az alsó végtag és a gerincoszlop súlyos sérülésével is járhat. Ha a shokból magukhoz tértek, a legfontosabb tünetek, melyeket a betegeken észlelhetünk: alhasi fájdalom, vizelési inger, mely mellett vizelet nem ürül. A bevezetett katéter rendesen csak pár csepp véres folyadékot hoz a napvilágra. Az intraperitonealis sérüléseknél a hashártyagyuladás tünetei igen gyorsan (8—10 órán belül) fejlődnek ki; az extraperitonealis szakadás után pedig igen gyorsan következik be a fantájék megduzzadása. A baj gyógyitása csak műtét útján lehetséges és pedig a magas hólyagmetszés által. E mellett a mellékserüléseket, a húgybeszűrődést stb. is a sebészet szabályai szerint kell ellátni.

Húgyhólyagtükör, l. *Hólyagtükör.*

Húgyinda, l. *Allantoisz.*

Húgyindikán, nem egyéb mint indoxilkénsav (l. o. és *Húgy*).

Húgyinfiltráció, l. *Húgycsőszűkület.*

Húgykészülék *(avparatus uropoeticus)* az a szervcsoport, mely a vizeletet produkálja, termelése helyéről elvezeti s a szervezetből kiüriti. Ide tartozik a *vese*, mely kiválasztja a vizeletet, a *húgyvezető*, mely a veséből elviszi a hólyagba, a *húgyhólyag*, melyben felgyülemlik s a *húgycső*, melyen át a testből kiürül.

Húgykő, *húgykőbetegség (cisztolitiázis)*. Ha a vizeletben ép vagy kóros viszonyok között jelenlevő kristályos vagy amorf alkotórészek a vizeletből lecsapódnak, a húgyutakban jelenlevő nyálka, vér, vagy idegen testekre reárakódnak és ha e képződmények alkalmas körülmények között bizonyos nagyságot érnek el, H. keletkezik. Egyrészt ismeretlen általános alkati tényezők indítják meg a H.-képződést a vesében, az ú. n. *diatézisek*, melyek közül az ú. n. urát-diatézis bizonyos H.-képződésnél visz szerepet; ellenben az ú. n. xanthin-diatézis, az ú. n. foszfát- v. oxál-

savas-diatézis szerepét a H.-képződésnél nem ismerjük. A vizeletpangásnak biztosan van szerepe ebben, pl. szűkület vagy prostatatúltengés nem fertőzött esetében is. Mindenesetre azonban bizonyos fertőző lobos állapotok egymagukban, melyek a vizelet ammoniás bomlásával és kristályos anyagok kiesésével járnak, képesek kövek képződését megindítani azáltal, hogy a vizelet ezen kristályos bomlási termékei jelenlevő idegen testekre, vér, genyrögök vagy nyálka körül lecsapódnak, vagy másfajta régebbi köveket lényegesen megnövesztenek. Főalkotórészeik és előfordulásuk gyakorisága szerint a következő H.-veket különböztetjük meg: urátok (húgysavas kövek), foszfátok (foszforsavas ammoniák-magnoziából állók), oxálsavas kövek (oxalsavas mészből állók); igen ritkák a cisztin-, xanthin-, indigo- és szénsavas mészből álló kövek. Előfordulásuk szerint pedig ezek lehetnek: vese-, vesevezeték-, húgyhólyag-, húgycsőhólyag- és húgycsőkövek. Nagyságuk változó a homokszemcsétől (húgyföveny, ném. Harngries) a férfiökölnyi, sőt gyakran gyermekfőnyi nagyságig, sőt még nagyobbakat is őriznek kórházak gyűjteményeiben. A húgyföveny is, nagyítóval nézve, már összetett (mikrolithoknak nevezi az orvostudomány, gör. mikrosz a. m. kicsi, lithosz a. m. kő).

Húgykőmetszés *(lithotomia)*, az a véres beavatkozás, melynek segítségével a húgyhólyagban levő köveket elérni, elaprózni és eltávolítani lehet. Az eljárás lényegében hólyagmetszés (l. *Húgyhólyagmetszés)*. A H. története igen érdekes; a legrégibb eljárás *Celsus*-tól származik, az ú. n. kis apparátus, németül: kleine Gerätschaft. Az ú. n. nagy apparátus (németül: grosse Gerätschaft) a XVI. sz.-ból való, feltalálója *Giovanni Romanis*, de ennek *Marianis Sanctus* nevű tanítványáról Mariani-féle metszésnek is nevezték. Ezt az eljárást a *Colot*-család, melynek valamennyi tagja kőmetsző volt, igen féltékenyen őrizte. A kőmetszők nem voltak orvosok, hanem csak ezen egy műtét fogásait sajátították el és titkait féltve őrizve, egy helyről a másikra vándoroltak, úgy mint valamikor a hályogmetszők. A XVI. sz. végén a *Franco* (1560 körül) által feltalált *oldalsó metszés* került előtérbe és csekély módosításokkal a mai korig tartotta magát. A *felső hólyagmetszést* F. *Franco* találta ki és sikerrel hajtotta először végre 1561., de eljárását maga is veszedelmesnek tartotta; kb. 20 év mulva *Rousset* találta ki újból, de csak a modern sebészet fejlődésével jutott az elismerés azon polcára, melyet mint jóformán univerzális hólyagmegnyitó eljárás megérdemel.

Húgykőmetsző, l. *Húgykőmetszés.*

Húgykőmorzsolás, *kőmorzsolás* v. *kőzúzás (lithotripsia, litholapaxia)*, hólyagkövek kiürítése mosással, előzetes zúzás után. Körülbelül 100 év előtt találta ki *Civiale* francia sebész az első kőmorzsoló eszközt; a mai alakú eszközt Huerteloup (1832) szerkesztette, melyet később a zúzó csavarberendezése által tökéletesbítettek. A műtétet ma már csak igen ritkán végzik narkózisban (általános bódításban); rendesen helyi érzéstelenítés elegendő, miáltal a műtét veszélyességéből lényegesen veszített. Továbbá fontos, hogy a követ egy ülésben zúzzák és teljesen mossák ki (litholapaxia). A műtét ezen berendezése *Bigelow* amerikai sebésztől származik, ki a kimosás pontos keresztülvitele végett a róla elnevezett szívókészüléket *(aspirator)* alkalmazta; ez a mai nap is még dívó, teljesen szabatos eljárás, mely még a húgyhólyagtükör alkalmazása által is ellenőrizhető.

Húgykőmorzsoló *(lithotrib* v. *lithotriptor)*, a húgykövek morzsolására szolgáló eszköz, mely két egymásba illő szárból áll; ezek egymásba tolva alkotják azt a katéterszerű eszközt, melyet a hólyagba vezetnek, ha húgykőmorzsolást akarnak végezni. A hólyagban széjjelnyitható és így vele a kő megfogható és rögzíthető. Ezután egy ügyes és erős csavarberendezés segítségével egymáshoz közelíttetnek, miáltal a megfogott kő széttöretik.

Húgykőzúzás, l. *Húgykőmorzsolás.*

Húgylevezető cső *(ureter)*, l. *Húgyvezető.*

Húgymérgezés, l. *Húgyvérűség.*

Húgyömlés (ném. *Harndurchbruch)*, némely gerincvelőbántalom kapcsán észlelt jelenség, mely szerint a vizelet hosszabb időközökben a beteg tudtán és akaratán kívül nagy erővel kilöketik.

Húgyrekedés v. *húgyszorulás* (lat. *retentio urinae)*, l. *Húgycsőszűkület.*

Húgysav, *urinsav, húgykősav*, 2, 6, 8-trioxipurin, acidum uricum

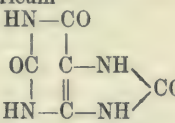

Fehér, mikrokristályos, szagtalan és ízetlen por. Vízben alig oldódik, 1 sr. feloldására 20°-on 40·000 sr. víz szükséges. Forró vízben jobban oldódik. Oldata savanyú kémhatású. Alkoholban, éterben oldhatatlan. Bórsav, foszforsav, tejsavas és ecetsavas alkáliák, főképen pedig piperazin, lysidin, nucleinsav, litiumkarbonát, nátriumhidrokarbonát oldják a H.-at. Ezért főképen a piperazint, lysidint, litiumkarbonátot H.-lerakódások okozta betegségeknél (köszvény) alkalmazzák. A H. kétbázisú sav. Sói (urátok) közül csak a savanyú sók állandók, a normális sók már a levegő szénsavától savanyú sóvá alakulnak. E sók közül vízben csak a szabályos alkáli fémsói oldhatók, az összes többi és pedig úgy a savanyú, mint normális sók, vízben alig oldódnak. A H.-at savanyú oldatban salétromsavval oxidálva, *alloxan, alloxantin, murexid, parabansav, hidurilsav, hugyany, oxálsav* és *széndioxid* keletkezik. Lúgos oldatban és más oxidáló szerek hatására másféle oxidációs termékeket is kapnak. A H. felismerésére az ú. n. *murexid-próbát* használják. A H. tartalmú anyagot néhány csepp híg salétromsavval vízfürdőn szárazra párologtatják. A maradékot kevés híg ammoniával megnedvesítve, gyönyörű bíborpiros színeződés — purpursavas ammonium — keletkezik. A H. a magasabb rendű állatok húgyában fordul elő. Az emlősök vizelete kevés H.-at tartalmaz. Ezek szervezetéből a táplálék nitrogénje főképen karbamid alakjában küszöböltetik ki. Az emberi vizelet 24 órai

mennyisége alig 1 g. H.-at tartalmaz. Nagyobb mennyiségben található a madarak és csúszómászók ürülékében, amennyiben ezek a táplálékkal felvett nitrogént főképen H. alakjában küszöbölik ki szervezetükből. Egyes patológikus képződmények — húgykövek, köszvénylerakódások — főképen kevéssé oldható H.-sókból állanak. Előállítására a kigyó ürüléke v. a guano szolgál, melyből a H.-at nátronlúggal H.-as nátrium alakjában kioldják. Az oldatból sósavval a H.-at leválasztják. E. *Fischer* a H.-at szintézis útján is állította elő. Sói közül fontosabbak: *savanyú H.-as ammonium*. Tűalakú, 1600 sr. hideg vízben oldódó kristályok. A kigyók és madarak ürülékének fő alkotórésze. Néha az emberi húgyból is kiválik kristályos üledék alakjában. *Savanyú H.-as kálium és nátrium* szintén a húgyban található, vízben kevéssé oldódó színtelen testek. A H.-at 1776. *Scheele* fedezte fel a húgyban és a húgykőben. Sajátságait behatóan tanulmányozták *Liebig* és *Wöhler* (1826) és különösen *Baeyer* (1863—64). Szerkezetét 1882. E. *Fischer* állapította meg.

Húgysavas diatézis alatt a köszvényre és a húgykőképződésre való hajlamosságot értjük. L. *Köszvény* és *Húgykő*.

Húgysavas infarctus, téglavörös csikoltság a vesepiramisokban 1—2 hetes csecsemőkben, amely a gyüjtőcsövecskékben felhalmozódó húgysavas ammonia-jegecektől ered. Sokáig azt tartották, hogy csakis akkor képződik, ha a gyermek élve született és lélegzett, de utóbb kiderült, hogy a holt magzatokban is előfordul, bár nagyon ritkán.

Húgysavsók, *urátok*, l. *Húgysav*.

Húgysipoly *(fistula urinaria)*, a vizeletkiválasztó és levezető rendszer valamely pontjának nem természetes és többé-kevésbbé állandó közlekedése a külvilággal. Ez lehet vesemedence-sipoly, húgyvezető-sipoly, húgyhólyag-sipoly a has felé vagy a végbél vagy a hüvely felé és végül a húgycsősipoly a külbőr felé. Részben maguktól keletkeznek, pl. kövek áttörése által (veséből), részben a szülés okozta nyomásos elhalásból (hüvely-hólyagsipoly), részben külső sérülések és műtétek következményei (ez valamennyire áll) és részben genyedés vagy álképletek által előidézett szétesés következményei.

Húgyszervek, l. *Húgykészülék*.

Húgyszorulás vagy *húgyrekedés*, l. *Húgycsőszükület*.

Húgytarthatatlanság, *húgyfolyás*, *vizeletcsurgás* (ném. *Harninkontinenz*, lat. *incontinentia urinae*), így nevezi az orvostudomány azt a kóros állapotot, midőn a vizelet önként távozik, anélkül, hogy a hólyag működését az illető egyén akaratával kormányozni tudná. Okai egyrészt a hólyag helyi, másrészt ideges bántalmaiban keresendők, kizárandó azon H., mely a hólyag erős fokú lobos megbetegedéseivel jár. A H. legtöbbnyire húgyrekedés jele, eleinte csak éjjel észleltetik a baj, későbbi szakában nappal is, különösen emelés, erőltetés, köhögéskor. Más helybeli oka a H.-nak olyan elváltozásokban van, melyek pl. műtétek (alsó kőmetszés) után visszamaradtak és a hólyag záróizmának működésében zavart okoznak; ide tartozik a záróizom öregkori sorvadása, stb. (öreg nőknél gyakori). A H. másik alakja az idegrendszer megbetegedéseihez csatlakozik s a gerincvelői hólyagközéppont (centrum vesico-spinale) zavarára mutat. A H. a legkülönbözőbb húgyszervi bajoknak csak egy *tünete*, a helyes gyógykezelés a központi mozgató ok ellen is kell, hogy irányuljon.

Húgyutak alatt a húgyszervek azon részét értjük, amelyek a vizelet elvezetésére szolgálnak, tehát a húgyvezetőt, a hólyagot és a húgycsövet.

Húgyüledék nyerése céljából a vizeletet csúcsos pohárba öntjük, ahol rövidebb-hosszabb állás után a vizeletben levő nem oldott alkatrészek leülepednek. Sokkal gyorsabban juthatunk H.-hez, ha a vizeletet kicentrifugáljuk. A H.-ről aztán a vizeletet leöntve, azt mikroszkópos és kémiai vizsgálatnak vetjük alá. Állás után minden vizeletben képződik valamelyes laza, felhőszerű üledék (nubecula, felhőcske), amely lényegében kivált nyálkából és hámsejtekből áll. Azonban az egészséges vizeletben is lehet tömegesebb üledék is, pl. a kivált húgysavtól, ha a vizelet elég tömény, savanyú és már kihült. A kicsapódott húgysavnak vörhenyes színe van s így gyakran vérnek nézik a laikusok; az éjjeli vizeletből szokott kiválni az éjjeliedény aljára (sedimentum lateritium). Savanyú vizeletből kicsapódhatnak még húgysavas sók, sóskasav-kristályok, lúgos vizeletből a foszfátok stb. Ha a vizelet már megrothad, újabb üledék képződik benne, amely lényegében magnéziumammoniumfoszfátból (trippelfoszfát) áll. Kóros körülmények között a vizeletnek nagy üledéke lehet (genysejtek, különböző hámsejtek, cilinderek), amelynek mikroszkópos vizsgálata nagy jelentőséggel bir a betegség fölismerése szempontjából. L. még *Húgycilinderek*.

Húgyvérűség *(urémia, ammoniémia, autointoxikáció)*, a ki nem választott húgyalakatrészek visszamaradása a vérben, amelyek azután az egész szervezetet megmérgezik. Mindig bekövetkezik, ha a vesék működése elégtelen. A mérgezést okozó anyagok közt elsősorban a húgyanyag szerepel, amely állítólag szénsavas ammoniává alakul át, ezenkívül bizonyos sók, különösen a káliumsók, talán alkaloidaszerű anyagok (diaminok, ill. leukomainok), savak, aceton stb. Ezzel szemben Traube szerint a H. jelenségeit az agyvelő ödémája, vizenyője, ill. az ezáltal létrejött vérszegénység okozza. A H. főbb jelenségei: a húgykiválasztás csökkenése, fejfájás, aluszékonyság, nyugtalanság, szívszorongás, hányás, hasmenés, bénulások, vakság, görcsrohamok (urémiás görcsök), amelyek az epilepsziás görcsökre emlékeztetnek s végül koma. A H. többféleképen léphet fel s a felsorolt tünetek nem mindegyikét találjuk meg nála. Néha hirtelen lép fel (akut H.), máskor meg lassan fejlődik ki, különösen az idült vesebajoknál; sokszor a legerélyesebb kezelés ellenére is halálra vezet. A H. kezelésénél a kiválasztások előmozdítása a cél. Erre szolgálnak a különböző húgyhajtó s a bélkiválasztást előmozdító hashajtószerek; a bélkiválasztást fokozó fürdők és pilokarpininjekciók, vérkibocsátások stb. Emellett az egyes tüneteket is megfelelő tüneti kezelésben kell részesítenünk.

Húgyvezér *(ureter)*, l. *Húgyvezető*.

Húgyvezető vagy *húgyvezeték* (ureter), a vese kapujából kiinduló szűk cső, mely a hasüregből

a medencébe jut s itt a húgyhólyagba nyílik. Kezdete, a vesemedence, tág, tölcsérszerű s több kiöblösödésből, a vesekelyhekből tevődik össze. A hasüregben a hashártya mögött a nagy ágyékizmon (psoas) halad le, a medencébe való bejutása helyén szöglettörést szenved, s hátulról hajlik a hólyaghoz. Férfiban az ondóvezetékkel, nőben a méh ereivel kereszteződik s igen közel halad el a méh nyaka s a hüvely mellett, aminek nagy orvosgyakorlati fontossága van. A H. hossza 28—30 cm., átmérője $^1/_2$ cm.

Húgyvizsgálat, a húgyban esetleg jelenlévő kóros anyagok kimutatására és mennyiségi meghatározására törekszik, aminek bizonyos betegségek felismerésében, vagy súlyosságának megállapításában nagy jelentősége van. A H. kiterjed a húgynak bizonyos fizikai sajátságára, kémiai összetételére, üledékének mikroszkópos,• esetleg bakteriológiai vizsgálatára.

Huichol (ejtsd: —csol), indiánus nép az utoaztékok ágából, az ú. n. szonorikus nyelvcsalád tagja a kaliforniai öböl vidékén, főleg a mexikói Jalisco tartomány területén, mintegy 6000 főnyi tömegben. Náluk maradt legépebben az ősi kultura emléke, öntözőcsatornáik és gátjaik (pima), a terrasszozott hegyoldalak (tarahumara) még mindig megvannak. Romvárosaik (casas grandes) hirdetik egykori hatalmukat. Kulturájukat jellemzi a peyota-kaktusz tenyésztése, melyből nagy szertartások közben bódító italt főznek. Bár külső életmódjukban alkalmazkodnak a spanyol műveltséghez, sőt nagyjában felvették a kereszténységet is, alapjában ma is ősi vallásukat tartják. Mitoszaik, babonáik az ó-mexikói vallás megértésére nagyon fontosak. Bálványaiknak nyilakat, a napistennek szarvasokat áldoznak, még az emberáldozat emléke is él köztük. Templomaik díszesek, szimbolikus rajzokkal, fogadalmi tárgyakkal tele. V. ö. *Lüneholz*, Symbolisme of the H. (Memoirs of the American Museum of Natural History, New York 1900).

Huicilopocstli (v. *Vichipucli*), a középamerikai aztékok istensége. Temploma Mexikóban állott, a mai székesegyház helyén.

Huile (franc., ejtsd: üjl) a. m. olaj; *H. d'essence*, l. *Illanó olajok*; *H. de noi·ette*, mogyoróolaj; *H. de Provence*, provencei olaj; *H. vierge*, szűzolaj, a legfinomabb olivaolaj.

Huiliche-indiánusok (ejtsd: uilicse), Chiloé-szigetet lakói, nyelvileg ezeket is az araukánokhoz számítják, bár etnográfiailag inkább a tűzföldiekhez tartoznak. A hosszas spanyol uralom eredetiségükben nem sok kárt tett, de megtanulták az állattenyésztést és a földmívelést.

Huilla, város és erősség Angola portugál gyarmatban, 160 km.-nyire Mossamedestől, a Kakulovar mellett, igen egészséges éghajlattal, 18—20° középhőmérséklettel, virágzó állattenyésztéssel. Közelében 1880. a búrok Humpata (São Januario) telepet alapították.

Huillard Bréholles (ejtsd: üijar-bréoll), *Jean Louis Alphonse*, francia történetíró, szül. 1817 febr. 8. Párisban, megh. 1871 márc. 23. Főleg archeológiával foglalkozott és tagja volt az Académie des inscriptionsnak. Főbb művei: Recherches sur les monuments et l'histoire des Normands (1844); La fondation de la maison de Souabe dans l'Italie méridionale (1844); Vie et correspondance de Pierre de la Vigne (1864); Titres de la maison ducale de Bourbon (1866, 1. köt.). Azonkívül 9 kötetben lefordította és kiadta a Grand chronique de Matthieu Paris (1840—1), továbbá a Historia diplomatica Frederici secundi (1852—61, 12 köt.) és Chronicon Placetinum et chronicon de rebus in Italia gestis (1856) c. kiváló forrásgyüjteményeket.

Huisne (ejtsd: üin), a Sarthe 130 km. hosszú baloldali mellékfolyója Franciaországban; ered Orne départementban, K.-nek, majd D. felé folyik, s fölvéve a Chippe, Villette, Arcisse és Méme mellékfolyókat, Le Mansnál torkollik.

Huissier (ejtsd: üiszjé, az ó-francia *huis* szóból a. m. ajtó, *huis clos* a. m. zárt ajtók mögött), szó szerinti értelemben ajtónálló. Eredetileg azok az udvari szolgák voltak, akikre a királyi palota belsejében az ajtók fölötti felügyelet volt bízva. Jelenleg H.-k a szolgák, kik a miniszterek és más magas államhivatalnokok előszobájában időznek és a fogadásra jelentkezőket bejelentik. A törvénykezési nyelvben H. törvényszolga, aki a peres felek részére az idézéseket, az intéseket és általában a birósági kiadmányokat (exploits) kézbesíti. A H.-k testületi szervezettel birnak. V. ö. *Deffaux*, *Harel* és *Colin*, Encyclopédie des H.-s (5. kiad., Paris 1905, 4 köt.).

Huit (ejtsd: üit), *Charles*, francia filozófus, szül. 1845. A párisi katolikus institut tanára. Egész életét Platon művei tanulmányozásának szánta és több munkában összefoglalta kutatásainak eredményét. Ezek: De l'authenticité du Parménide, Platon à l'académie; Le Gorgias; Études sur le banquet; Etudes sur la politique attribuée à Platon (1888); La vie et les oeuvres de Fr. Ozanam (1888); La vie et l'oeuvre de Platon (Paris 1893, 2 köt. Ezt a munkát az akadémia megjutalmazta). A régiek természetfilozófiájáról c. értekezését (1901) is megjutalmazta a francia akadémia.

Huitfeldt-Kaas (ejtsd: witfeld-kósz), *Henrik Jörgen*, norvég történetíró, szül. Krisztiániában 1834 febr. 2., megh. 1905 máj. 18. u. o. 1896. a norvég orsz. levéltár igazgatója lett. Művei: Christiania theaterhistorie (Kopenhága 1876—77); Biskop Eysteins jordebog (den röde bog); Fortegnelse over det geistlige gods i Oslo bispedömme omkring aar 1400 (Krisztiánia 1873—80). Másokkal együtt kiadta a Diplomatarium Norvegicum cimü gyüjteményt (17 köt., Krisztiánia 1861—903).

Huitre (franc., ejtsd: üitr) a. m. osztriga.

Huizinga, *Dirk*, dán fiziológus, szül. Hornban 1840., megh. Groningenben 1904. Amsterdamban tanult teológiát, Groningenben pedig orvostant, azután Deen tanár segéde, majd 1869. utóda lett. Vizsgálta az ozon kémiai és biológiai hatását, egyes gázok befolyását a vér-, geny- és csillósejtekre, dolgozott még a dializált fehérjetesttel, peptonokkal stb.

Huja v. *hujja*, így is *heje-huja*, az öröm felkiáltó szava, vígasság, lakzi. — A hajóvontatóknál az az úttávolság s idő, melyet egyfolytában, pihenés v. etetés nélkül végeznek. Náluk, valamint a halászoknál jel v. vezényszó is a folyamatban levő munka befejezésére v. félbeszakítására.

Hujus (rövidítve *h.* v. *huj.*), a latin hic, hæc, hoc, a. m. ez, birtokos esete. Összetételei *H. mensis*, e hónapban; *H. anni*, ez évben; *H. loci*, e helyen.

Huka, indiai vízpipa, melyet a nargilehtól s a kaliantól a készülék nagysága és díszesebb volta különböztet meg.

Hukbald, a X. sz. első felében orbayi szerzetes volt, kit Hodvard, a rheimsi egyház krónikása szerint (*Pertz*, Monum. III. 384.), a kalandozó magyarok több izben hiába akartak megölni, mert a meztelen barátról a nyilak lepattogtak s még csak bőrét sem karcolták meg.

Huker (holl. *hoeker*), az É.-i és a K.-i öbölben használt, egy fő- és egy jóval kisebb tatárboccal, továbbá egy a szükség szerint ki- és betolható orrmányszárral felszerelt halászcsónak.

Hukó, a dunai galóca (*Salmo hucho* L.) népies neve.

Hu-kou-hszien (*Hukeu*), kinai kereskedő város Kiang-szi tartományban, a Jang-ce-kiang partján. Az 1876 szept. 13.-i angol-kinai szerződés értelmében a külföldieknek csak ki- és berakodni szabad H.-ben, letelepedni nem.

Hulagu, a perzsiai Ilchane mongol dinasztia alapítója, Dzsingiz khán unokája Tului nevű fiától. Uralkodott 1258—65. Bagdadot, a khalifátus székhelyét 1258. elfoglalta. Iszonyú kegyetlenséggel a lakosság nagy részét a khalifával és fiával együtt leölette. A perzsa történetírók túlzott állítása szerint több ember veszett volna akkor el nyolcszázezernél. Iránt meghódítva, az azerbaidzsáni Maraghában, egy Tebrisz közelében fekvő városban székelt. Utolsó éveiben a tudományt és művészetet pártolta. Naszir ed-Din az ő udvaránál írta híres csillagászati művét. V. ö. *Hammer*, Geschichte der Ilchane d. id. Mongolen in Persien (Darmstadt 1842—44, 2 köt.); *Malcolm*, History of Persia (London 1821, 2 köt).

Hulda, *Huldra*, l. *Holda*.

Hulec, l. *Hunn mondák*.

Huligánok. Eredetileg *hooligan* (ejtsd: hulígén), egy 1898. London külvárosaiban felmerült szó, mely hihetőleg valami hasonló nevű egyénről került a köztudatba s amelyet azóta a brutalitás és elvetemedettség kifejezésére használnak. Európa többi nyelveiben is az ily embereket nevezik H.-nak. A H. szó Oroszországba is elszármazott, ahol a pogromokat és más erőszakoskodásokat rendező bandák elnevezésére használják.

Hulin, francia tábornok, l. *Hullin*.

Hulk, l. *Avult-hajó*.

Hull, kisk. Bars vm. verebélyi j.-ban, (1910) 824 tót és magyar lak.. u. p. és u. t. Ohaj.

Hull (ejtsd: höll), 1. *H.* v. *Kingston-upon-H.*, kikötőváros Yorkshire angol countyban, (1911) 278,024 lak., nagy hajó- és gépgyárakkal, olaj- és őrlőmalmokkal, kémiai, kötél-, cukor- és sörgyárakkal. Nagy jelentőségét azonban kereskedelmének köszönheti. Dokkjai (a régiebbek: Queens, Humber, Prince; újabbak: a vasúti, az Albert, a Victoria és az Alexandra) 59 ha.-nyi felületet foglalnak el. Az egykor Wyke nevet viselő város a XIII. sz.-ban jelentőségre nézve Anglia 3-ik kikötője volt és III. Eduárdnak 16 hajót bocsátott a franciák ellen rendelkezésére. Jelenleg beviteli forgalmában a nyers termékek játszák a főszerepet, a többi között hazánkból is, ahonnan az Adria hajói szállítják; nagy mennyiségben szállítanak kikötőjébe fát is Skandináviából és Oroszországból. A kiviteli forgalomban a szén, vas, acél, gazdasági és egyéb gépek, kémiai cikkek, olajok, pamutáruk a főkiviteli cikkek. Az évi bevitel értéke átlag 40, a kivitelé 30 millió £. Rendes gőzhajóösszeköttetésben van az Északi- és Keleti-tengermelléki összes nagyobb kikötőkkel. A város legrégibb része szűk és rendetlen; a nagy piacon áll a nagy Trinity-templom 1312-ből, a High-streeten a városháza. Az újabb városrészek E.-nak és Ny.-nak fekésznek; bennük 3 nagy park terül el. A nagy piacon III. Vilmos emlékszobra látható; ezenkívül Wilberforcenek, a néger-felszabadítás apostolának emlékét, aki H.-ban született 1759., egy oszlop hirdeti. Hajós-, kémiai iskolán kívül H.-nak van muzeuma, botanikus és állatkertje, zene- és tudományos egyesületei és egy új színháza. Az orosz-japán háború alkalmával (1904) H. szomorú nevezetességre tett szert az ú. n. hulli eset révén, amikor is orosz hadihajók a védtelen angol halászhajókat, mert közöttük japán torpedókat gyanítottak, bombázták s többet elsülyesztettek. A balti flotta emez erőszakoskodása miatt kiélesedett angol-orosz konfliktust csak hosszas diplomáciai tárgyalás után sikerült elsimítani. V. ö. *Tindall Wildridge*, H. (1888). — 2. *H., város Quebec kanadai tartományban*, az Ottawa É.-i partján, amely itt hatalmas vízesést alkot, Ottawával szemben, amelynek iparos külvárosát alkotja, (1910) 18,122 lak. 1800-ban Wright Filemon alapította.

Hulla, *holttest*, *holttetem*, *tetem* (*cadaver*), minden emberi és állati test a halál után. Szorosabb értelemben csak az emberi holttestet nevezik H.-nak, az állatok holttestét közönségesen *dög*-nek mondják. Miután a halál nem pillanatnyilag következik be, hanem csak lassanként halnak egymásután a szövetek, a H. fogalmát ép oly nehéz meghatározni, mint a halált precizirozni. A halál után a testen különböző elváltozások jelentkeznek, ezek a H.-jelenségek. Fontosabbak ezek közül a H.-foltok, a H.-merevség és a test kihülése, mind e változások körülbelül 2—4 óra alatt fejlődnek ki, ami különben a külső körülményektől függ. A szívverés megszüntével a vér a nehézkedés törvényénél fogva a legmélyebben fekvő erekbe sülyed le, a test legmélyebb részein (háton fekvő H.-n a háton, hason fekvőn a hason stb.), a gyüjtőerekben gyűlik össze és különböző nagy szederjes foltokat alkot (l. *Hullafoltok*); a fehérje megalvadása következtében a szervek megmerevednek, ezt a H.-merevséget legjobban ismerjük a test izomzatán, de a többi szervek is mind megmerevednek (agyvelő, pankreas, máj, stb.; l. *Hullamerevség*); végül a test 8—12 óra alatt kihül a környezet hőmérsékletére, úgy kívül a test felülete, mint a belső szervek is. A rothadás beállával, ami körülbelül 48 óra alatt következik be, a H.-merevség a fehérje rothadásos bomlása miatt enged, a H. gázképződés miatt felpuffad és büzös lesz, kifejlődnek a beivódásos foltok; ezek különböző nagy, elmosódott határú szederjes foltok, melyek ujjnyomásra nem tünnek el s ha bemetszünk, a szövetek a beivódás helyén vörhe-

nyesre vannak festve; a beivódás úgy jön létre, hogy a vörös vértestekből a hemoglobin kilúgozódik, megfesti a savót s ez a vérfestékes savó megfesti a szöveteket, de más folyadékok is beivódnak a szövetekbe a rothadás alatt, így az epe, a vizelet stb. A rothadás alatt zöldes foltok is képződnek, mert a vérfestékben levő vas a rothadás alatt képződő kénhidrogénnel fekete vaskénegcsapadékká egyesül s ez a szöveteken át nézve zöldes elszíneződésnek látszik. Ha a H.-t meg akarjuk óvni a rothadástól, hűvös, szellős helyen kell tartanunk, egyetlen lepellel letakarva, vagy híg szublimátoldatba mártott kendőkbe burkolva, véglegesen csak úgy tudjuk a rothadást meggátolni, ha a H.-t bebalzsamozzuk s elöljük benne a rothadást okozó mikrobákat. L. *Rothadás.*

Állati H.-k eltakarítását, elföldelését a *gyepmester* végzi, aki az 1888: VII. t.-c. értelmében a H.-kat az ú. n. dögtéren oly mélyen köteles elásni, hogy 2 m. magas földréteg borítsa azokat. Újabban Magyarországon is több helyen H.-égető kemencékben égetik el az állati H.-kat, másutt pedig ipari célokra termokémiai úton dolgozzák fel a H.-kat, ilyen termokémiai intézetet (Otte-rendszerű készülékkel) Budapest székesfőváros is létesített. Úgy a H.-égetőknek, mint a H.-feldolgozó készüléknek az az előnye, hogy a fertőző csirákat ártalmatlanokká teszi. A H.-feldolgozó készülékek a H.-ból enyvet, csontlisztet és trágyát állítanak elő; leginkább elterjedtek a *Rietschel-Henneberg, Hartmann, Podewils* rendszerű H.-feldolgozó készülékek.

Hullaalkaloidák, *hullabázisok* v. *ptomainok,* bázisos vegyhatású, aránylag egyszerű kémiai összetételű anyagok, amelyek az állati eredetű folyadékok és szövetek rothasztó mikroorganizmusok által fentartott szétbomlásakor keletkeznek. A H. a zsírsorozathoz tartoznak, egy részök oxigént egyáltalában nem tartalmaz; egyébként sok hasonlóságot mutatnak a növényi eredetű alkaloidákhoz. A H.-at legelőször Selmi fedezte föl, részletesen Brieger és Gautier foglalkoztak velök. Részben ártalmatlanok, vannak közöttük azonban igen mérgesek is (toxinok). Az eddig ösmert H. közt fontosabbak: kadaverin, patreszcin, marcitin, putrin, viridinin, szepszin, ide sorolja még Brieger a kolint, neurint, muszkarint, a metil-, etil-, butilamint, a neuridint, tetanotoxint, tetanint, mitilotoxint, midatoxint, gadinint, tifotoxint stb. V. ö. *Selmi,* Sulle ptomaine ed alcaloidi cadaverici e loro importanza in tossicologia (Bologna 1878); *Brieger,* Über Ptomaine, 1., 2.. és 3. rész (Berlin 1885—86); A. *Gautier,* Traité de chimie appliquée à la physiologie (1873); *Guareschi,* Einführung in das Studium der Alkaloide (németül Kunz-Krause-tól, 1896—97).

Hullabázisok, l. *Hullaalkaloidák.*

Hullaboncolás, l. *Boncolás* és *Hullavizsgálat.*

Hullacsonkítás v. *halottcsonkítás,* a hulla egyes részeinek meg nem engedett eltávolítása, elvivése v. bántalmazása; büntetendő cselekményt képez. A H. oka részben nemi perverzitás lehet, de történhetik babonából, szokásból, esetleg tudományszomjból.

Hulladék. A nyers anyagok feldolgozása alkalmával képződő H. többnyire az illető nyersanyagnak változatlan része, pl. gyaluforgács, fűrészpor stb.; más esetben oly anyag, melyet a hasznosítandó anyagtól el kell különíteni, avagy olyan is lehet, mely a vegyi folyamatok útján keletkezik a feldolgozott nyersanyagból. A H. igen gyakran jelentékeny részét képezi a nyersanyagnak. Így pl. 100 kg. nyersvasból 70—80 kg. rúdvasat; 100 kg. rúdvasból 45—60 kg. vaspléhet; 1 m^3 fából gyakran csak 0·5 m^3 furnirt; 100 kg. nyersgyapotból 70—80 kg. pamutot; 100 kg. nyerslenszárból csak 9—15 kg. fonható lent nyerünk. Az ipar arra törekszik, hogy a H.-ot, amennyire lehet, kevesbítse, a kikerülhetetlen H.-ot pedig értékesítse. A H. értékesítése a kultura emelkedésével úgy közgazdasági, mint közegészségügyi tekintetben mind nagyobb fontosságra emelkedik. Legfontosabb H.-ok közé a következők tartoznak: A nagy olvasztók salakja, melyet cementre stb. dolgoznak fel. Szénpor, melyet brikett-szénre dolgoznak fel. Fahamu, melyet műtrágyának és hamuzsír gyártására használnak fel. Kohókat és ultramarin-gyárakat elhagyó kénessav, melyet ma már lehetőleg kénsavgyártásra értékesítenek. A szódagyárak H.-anyaga közül fontossággal bir a sósavgáz, mely a ma még dolgozó Leblanc-féle szódagyárakban egyedül tartja a lelket. Ma teljes mennyiségét klórmészre v. tömény sósavvá dolgozzák fel. A klórmész-gyártással kapcsolatosan lép fel a mangánlúg, mely H.-ot regenerálják és újból felhasználják klórfejlesztésre. A szódamaradék évekig csak mint értéktelen H. szerepelt, később a benne foglalt összes ként és meszet értékesítették. A pirit-pörköt, mely a kénsavgyártás H.-a, vas, réz, cink stb. gyártására használják fel. A gázgyártásnál keletkező H.-ot, a gázvizet ammoniák gyártására, a kátrányt pedig mint nyersanyagot egész kémiai gyárak értékesítik. Egyáltalában a régebben értéktelennek tartott és gyakran ballasztot képező H.-ot ma már kiterjedten feldolgozzák, sőt belőlük nagyon értékes anyagokat állítanak elő, mint pl. hamuzsír, kátrányfestékek, enyv, műtrágya, állattakarmány, borkősav stb. A városi H.-ot az emberi és állati ürülékek stb. képezik. Ezeknek gazdaságos értékesítése még mind a mai napig nem sikerült. Több irányú kísérleteket végeztek különösen Németországban, de különösebb sikerrel egyik eljárás sem kecsegtet. Bővebben l. *Szennyvizek.*

Hulladékélesztő, a sörgyárak hulladékanyaga, melyet régebben egyáltalán nem értékesítettek vagy kis mennyiségben a kenyérsütéshez használták (l. *Élesztő*). Tekintve azt, hogy az élesztő sok fehérjét és tápláló sóalkotórészt tartalmaz, újabban a H.-ból különböző fehérjekészítményeket (Bios, Ovos, Carnos, Eurostose, Zymin, Siris, Wuk, stb.) állítanak elő, melyek a húskivonatokhoz hasonló élesztőkivonatok. Újabban a hulladéksörélesztőt alkalmas módon szárítják. A *szárított élesztőt* ma állati és emberi táplálkozásra egyaránt ajánlják, mert emészthető fehérjetartalma az összes növényi takarmányokat felülmulja és 1 kg. szárított élesztő kb. 3 kg. hús tápláló értékének felel meg.

Hulladékfa (helytelenül *feküfa, szedelékfa*), az erdőben elszáradt és kidőlt fatörzsekből nyerhető, csekély értékű tüzifa.

Hulladéksó, l. *Só*.
Hullaégetés, l. *Halotthamvasztás*.
Hullaférgek, l. *Temetők állatvilága*.
Hullafertőzés, a boncolás közben ejtett apró sebek fertőzése, lényegében tehát csak egy formája a sebfertőzésnek. Leggyakrabban egyszerű helybeli genyedés, melyet a genyesztő mikrobák okoznak, így lehet szőrtüszőgenyedés (furunculus), körömméreg (panaritium), kötőszöveti genyedés (phlegmone), ritkán csatlakozik hozzá általános fertőzés (pyaemia v. sepsis). Az idült H. sajátos alakja a hullaszemölcs (verruca necrogenica), vedlő hámmal fedett, sarjszövetből álló, legfinomabb genyes sipolyokkal átjárt idült lobos szemölcs, amelyet sokan gümős természetünek tartanak (tuberculum anatomicum), de mikroszkópiai képe nem felel meg a tuberkulózisnak.
Hullafoltok *(livores)*, rendetlen alakú, elmosódott határú szederjes foltok a hullán; úgy jönnek létre, hogy a halál pillanatában a szív megáll s a vér a holttest legmélyebben fekvő részeiben lévő erekbe sülyed le, ennek megfelelően a H. ujjnyomásra eltünnek s ha bemetszünk, a színtelen szövetekből pontokban serken ki a vér, amelyet vízsugárral le is moshatunk, vagy letörölhetünk; újabb nyomásra a vér megint kibuggyan. A H. a test legmélyebb részein keletkeznek, 3—4 órával a halál után már jól látszanak; 1—2 napon belül a H. helyzete a holttest megfordítására megváltozik. A H. helyzetéből következtethetünk a hulla helyzetére, amelyet a vizsgálat előtt elfoglalt, a holttest vértartalmára és a halál idejére, de csak az esetben, ha a hullajelenségek (elhalványodás, kihülés, hullamerevség) már mind kifejlődtek, mert szívgyengeségben már az előben is keletkezhetnek H. s ezért ezek nem is megbízható jelei a halálnak.
Hullagyalázás, a körülményekhez képest vagy a holtak rágalmazása, illetve becsületsértése fogalma alá esik, vagy mint kihágás büntettetik a kbtk. 54. §-a alapján, melynek értelmében az, aki az 1868. LIII. t.-c. 22. §-ában foglalt intézkedés ellenére a meghaltnak eltemetését erőszakkal v. fenyegetéssel megakadályozza: 600 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő. A H. elkövetése gyakran babonás motivumokból ered.
Hullaház a. m. *halottasház* (l. o.).
Hulla kiásása *(exhumatio*, l. o.), csak az elsőfokú közegészségügyi hatóság engedélyével történhetik, amely hatósági orvos véleménye alapján határoz. Meg kell tagadni az engedélyt, ha a kiásás a közegészségre veszélyes (1876. XIV. t.-c. 118. §. és 1906. 25,857. sz. belügyminiszteri rendelet). Hogy a hulla kiásását milyen esetben rendeli el a büntető bírói hatóság vagy a rendőrhatóság, azt a bünvádi eljárásra és nyomozásra vonatkozó szabályok állapítják meg. L. *Hullaszállítás*.
Hullám, a víz felszinén a víz molekuláinak ritmusos mozgása következtében keletkező vízhalom, amely tovább haladni látszik. Ezt a ritmusos, vagy rezgő mozgást H.-zó mozgásnak nevezzük. A víz molekulái ilyenkor zárt, köralakú pályán mozognak s csak a H. *alakja* halad tovább, de a H.-ot minden percben más és más molekulák teszik össze. A H. tetején a molekulák kissé előre mozognak a H.-mal együtt, de elmaradnak tőle, a H.-hegy hátulsó lejtőjén leszállnak, a H.-völgyben visszafelé haladnak, a H.-hegy elején megint felemelkednek. Szabályos, nyugodt H.-zás idején a molekulák majdnem pontosan körpályán mozognak.
A H. a víz felszine felett elfutó légáramlás surlódása folytán keletkezik. A levegő surlódása következtében a víz szinén levő molekulák forgó mozgásba jönnek, de csak akkor, ha a szél sebessége elérte a 30 cm. másodpercenkénti sebességet. Ekkor megtörik a felületi feszültség (l. o.) és a víz felszinén ú. n. kapilláris H.-ok keletkeznek. Ezek ceruzányi, finom redők a víz felszinén, amelyek kis szellő idején moaré-szerűen borzolják a víz felszinét. A kapilláris H.-ok már ellenállást nyujtanak a szélnek s az most gyorsabb rezgő mozgásra kényszeríti a molekulákat, mert a H.-hegy tetején lök egyet rajtuk. A kapilláris H.-okból lassankint borzolás, majd locsolás lesz s végre kifejlődnek az igazi hullámok. Mindaddig, amíg a szél sebessége nagyobb, mint a körpályán mozgó molekulák sebessége, addig a szél mindig képes előre lökni a molekulákat s a H. aszimetrikus lesz, elülső lejtője meredekebb, mint hátulsó lejtője, sőt annyira részaránytalan lehet, hogy előre bukik (tarajzik). Amíg a szél erősödik, v. olyan erős, hogy a víz belső surlódása miatt a molekulák nem vehetik fel rezgő mozgásukban a szél sebességét, a H.-ok mindig aszimetrikusak, esetleg tarajzók. Ha a szél gyengül, akkor a H.-ok szabályosak, simák. Ezeket a balatoni nép «lógó»-nak nevezi.
A H.-zó mozgás mélyen leterjed a vízbe, de fokozatosan gyengül s a H.-magasság 300-szorosán alul már alig van mozgás. Ha a H.-zó víz molekuláitól leírt pályát orbitoidális körnek nevezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy lefelé az orbitoidális körök átmérője mindig kisebb és kisebb lesz, de az idő, mialatt a molekula orbitoidális pályáját megfutja, ugyanaz.
Ha a H. sekély parthoz közeledik, akkor a fenékhez való surlódás az alsó molekulákat késlelteti, a felsők azonban eredeti sebességükkel végzik körmozgásukat, a H. megint előrehajló, végre átbukó lesz. Ezt a balatoniak *H.-morajlásnak* (a németek Brandungnak) nevezik. Egyik H. a másik után bukik át önmagán s gördül ki tajtékot túrva a homokos partra. Kis morajlás kellemes a fürdőzőknek, de az erős, nagy morajlás veszedelmes a parti hajózásra.
Ha a part nem fokozatosan sekélyesedik, hanem egyszerre, sziklás falaknak ütközik a H., akkor ott megtörik, visszaverődik, a visszaverődő H. a közelgő újabbal egybehalmozódva, hatalmasan felszökkenik s mennydörögve omlik össze. Ezt nevezzük *H.-verésnek*, amely erősen pusztítja a partokat (l. *Tenger*).
A H. hossza (l. *az ábrán: h*) két legközelebbi, ugyanolyan fázisban levő pontnak a távolsága. A H. magassága *(az ábrán: m)*, a H.-hegy *(H)* teteje és H.-völgy *(V)* feneke közt levő magasságkülömbség. Az orbitoidális kör sugara *r*, a H.-ok haladásának irányát *s* nyil, az orbitoidális körön való mozgás értelmét a kis *z* nyilak mutatják. A vízfelszin minden pontja más-más fázisban van, t. i. az orbitoidális körpályának más-más helyén,

amint *A*, *B*, *C*, *D* pontok példaképpen mutatják. Ha mindegyik pont a maga körén egy kis szöggel tovább mozdul (amint a pontozott körsugarak mutatják) *A'*, *B'*, *C'*, *D'* helyzetbe, akkor a H.-alak is előre mozdul, amint a pontozott H.-vonal mutatja. A H. haladásának sebessége (terjedéssebesség)

$$c = \sqrt{gr}$$

ahol *g* a szabadesés gyorsulása, *r* az orbitoidális kör sugara, tehát a fél H.-magasság. Ez a képlet azonban csak elméletileg határtalanul mély vízre érvényes.

A H. hossza és magassága közt levő viszony a H. fejlődésével változik. Eleinte aránylag rövidek és magasak a H.-ok, azután elérik maximumukat, amikor a hosszuk jelentékenyen nagyobbra nőtt, mint a magasságuk, végre a szél elcsendesedése idején a H. hossza többé nem változik, de a magasság folyton csökken. A tengeren rendesen 30-szor olyan hosszú a H., mint amilyen magas. 90 m. hosszú és 3 m. magas H.-ok a rendes, erős széllel keletkezők. A legnagyobb H.-ok, nyilt tengeren, amiről biztos tudomásunk van, nem magasabbak 10 m.-nél, de akkor 300 m. hosszúak. A Balatonon a legnagyobb H. 1 m. magas és 7 méter hosszú.

A víz felszinén keletkező H.-okon kivül még más H.-ok is vannak, mert hiszen minden H.-zó mozgásban a különböző fázisban levő összes szomszédos molekulák összeségét H.-nak nevezzük (hang- fény-, elektromos stb. H.). L. *Hullámmozgás* és *Rezgő mozgás*.

Hullámcsendesítés *olajjal*. Már a régiek ismerték, Aristoteles felemliti az olajnak azon hatását, hogy a háborgó tengerfelületre kiöntve, a hullámzást csendesiti. Franklin volt az első, kiről tudjuk, hogy 1772 óta tudományos alapon kisérletezett e téren. A XIX. sz. vége felé az olaj alkalmazása úgy szirtes kikötőbejáratoknál, mint hajókról a viharos időben fellépő megtörő, átcsapó, felfreccsenő hullámok lesimitására mindinkább elterjedt. Mert az olaj csakis ezeket szünteti meg, nem pedig a hullámzást magát, de éppen az előbbiek veszedelmesek a hajókra nézve s igy megszüntetésük nagy előny és sokszor megmenti a hajót attól, hogy a hullámok rajta átcsapjanak s vízzel megtöltsék. Az olaj hatása abban áll, hogy igen gyorsan elterjed a tengerszinen rendkivül vékony ($^1/_{100.000}$—$^1/_{90.000}$ mm. vastagságú) rétegben. E réteg — Rottok nézete szerint — bizonyos felületi feszültséget idéz elő és megakadályozza azt, hogy a szél a víz szinét felszaggassa és átcsapódó hullámtarajokat idézzen elő. Az olaj alkalmazása kikötőbejáratoknál fecskendőkkel, hajókról pedig akként történik, hogy a szél felőli oldalon valamely kinyujtott rúd végéről egy vitorlavászonból készült és kb. 4 lit. olajjal telített kócot tartalmazó zsák lóg le, mely a hajó dülöngései közben a vizet érinti, különben pedig a szél ereje fröccsenti cseppenként széjjel az olajat. Legjobbak a nehezen folyó olajok, pl. a halolaj.

Hullámelmélet a. m. undulációs elmélet, l. *Fény*.

Hullaméreg, l. *Hullamérgezés*.

Hullamerevség *(rigor mortualis)*, a halál pillanatában az izmok elernyednek, de bizonyos idő mulva kissé megrövidülnek, megvastagodnak és megkeményednek, mint összehúzódáskor, s e miatt a test egészen kemény, merev lesz; ez a H., oka az izmok fehérjéinek megalvadása. A H. a halál után 2—4 órával kezdődik, 24—48 óra mulva teljesen kifejlődött és 72—84 óra mulva oldódik, amit úgy magyarázunk, hogy a kicsapódott fehérje a rothadás miatt feloldódik. A H. a fejen, nyakon és tarkón kezdődik, a lecsüngő állkapocs felhúzódik, az arc merev kifejezést nyer, majd átterjed a merevség a törzsre, a felső s végül az alsó végtagokra A H. oldódása ugyanezt a sorrendet követi. A H. kifejlődése az egyén korától, táplálтságától, a halálnemtől függ, hidegben gyorsabban következik be és nagyon sokáig fennállhat.

Lényeges változások, elmozdulások a H. alatt nem következnek be, de észlelték azt is, hogy a H. a halál után közvetlenül beállott (katalepsziás H.), s a holttestet abban a helyzetben rögzitette, amelyet a halál pillanatában elfoglalt; ezt rendszerint igen nagy testi fáradságok után hirtelen bekövetkező halál kapcsán látjuk, pl. háborúban. Az ilyen H. azonban kétségtelenül ritka, biztos magyarázatát nem tudjuk. A H. a test belsejében levő sima izomzatban is bekövetkezik, sőt az agyvelőben, a májban és többi zsigerekben is azt észleljük, hogy bizonyos idővel a halál után tömöttebbek, merevebbek lesznek, mint az élőben.

Hullamérgezés. Régen tapasztalták már, hogy az emberi és állati hullák a velük foglalkozókat megbetegithetik; ezt a hullákban keletkező méreg, a «hullaméreg» hatásának tulajdonitották. A hullaméreg jelenlétét kisérletileg is kimutatták, amennyiben állati hullarészekből vizes kivonatot készitettek és azt valamely állat bőre alá fecskendezték (Haller Albrecht, Magendie, Gaspard); a kisérleti állat rövidesen elpusztult. Ma már tudjuk, hogy a hullaméreg, mint egységes anyag nem létezik. A hullák mérgező sajátsága abba a mélyreható változásban rejlik, amit azok a bakteriumok hatására a halál után szenvednek. Ilyenkor a hullában egyrészt lúgos hatású, jellemző anyagok, a hullaalkaloidák (l. o.) keletkeznek,

amelyeknek egyike-másika szintén mérges, másrészt pedig a baktériumok mérgeket, toxinokat termelnek, amelyek a legváltozatosabb mérgezési tünetekre vezethetnek. Ezek a mérgek azonban csak akkor juthatnak vészthozó mennyiségben a szervezetbe, ha azokat elfogyasztjuk (romlott hús, kolbász stb.). Az ilyenkor kifejlődő mérgezést l. *Húsmérgezés, Kolbászmérgezés.* A bőr repedésein, sebein beszivárgó méreg rendesen oly csekély mennyiségű, hogy súlyosabb mérgezést nem okozhat, az ilyen úton létre jövő megbetegedések majdnem kizárólag fertőzéses eredetüek, amelyeket a hullában levő kórokozó baktériumoknak a sebbe való átvándorlása okoz. Az ilyen H.-t természetesen nem tekinthetjük másnak, mint többé-kevésbbé súlyos sebfertőzésnek, s a sebkezelés szabályai szerint járunk el vele szemben (l. *Hullafertőzés).* Mivel a kórokozó baktériumok a hullából idővel kipusztulnak, a már régi, előrehaladott rothadásban levő hulla rendszerint sokkal kevésbbé veszélyes, mint a friss, 1—2 napos hulla.

Hullámfelület, l. *Hullámmozgás* és *Huygens-féle elv.*

Hullámfürdő, fürdőberendezés, melyben a beteg testét mesterségesen előidézett hullámok érik, s így utánozzák a tó v. tengeri fürdők hullámverését. Rendesen inga- vagy lapátos kerék hozza mozgásba a fürdőmedence vizét. Egyik pótlása a fürdőben fölakasztott hinta.

Hullámgát, l. *Molo* és *Hullámtörő.*

Hullámhajlás, l. *Hullámmozgás* és *Fényelhajlás.*

Hullámhossz, l. *Hullámmozgás.*

Hullámkacsa vagy *bütykös réce (Tadorna tadorna* L.), l. *Kacsa-félék.*

Hullámlemez, l. *Hullámos lemez.*

Hullámmérő *(elektromos rezgésekhez).* Valamely elektromos vezetőkör rezgésidejét a kondenzátor kapacitása és a vezetőkör önindukciója

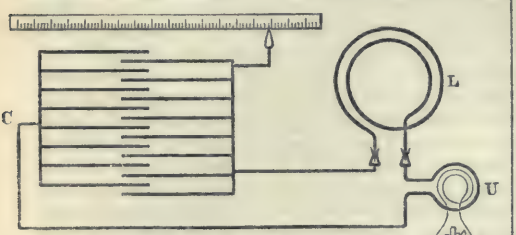

A Dönitz-féle hullámmérő vázlata.

szabja meg. Ha T a rezgésidő, C a kapacitás, L az önindukció, akkor $T = 2\pi\sqrt{CL}$ (l. *Elektromos rezgések).* Hogy valamely vezetőkör periódusszámát meghatározhassuk, ha nem ismerjük a kapacitást és önindukciót, rezgéseket indítunk benne és ezeket átviszszük egy H.-re, vagyis kondenzátorból és önindukciós tekercsből álló vezetőkörre, amelyben ezt a két tényezőt meghatározható módon változtathatjuk. A C kondenzátor kapacitása a lemezek ki- és betolásával folytatólagosan, ugrás nélkül változtatható, az önindukció pedig az L tekercsek kicserélésével ugrásszerüen. Így lehetséges a H. saját rezgési periódusát tetszőlegesen nagyobbítani v. kisebbíteni, míg a meghatározandó vezetőkörével megegyező nem lesz. Ekkor a két rendszer rezonanciában van, amit arról lehet megismerni, hogy a H.-ben gerjesztett rezgések energiája maximumot ért el. Az *ábrán* feltüntetett Dönitz-féle H.-ben a rezgések energiáját Riesz-féle léghőmérőn mérik, amelyre a hullámok az U átvivő segélyével hatnak. Ezek ugyanis fölhevítik a h drótspirálist és vele együtt az azt körülvevő levegőt, mely az U-alakulag meghajlított cső levegőjére nyomást gyakorol. Ha a folyadék a jobboldali csőben legmagasabbra emelkedik, akkor ez a két rezgő rendszer rezonanciáját mutatja, vagyis a rezgések periódusszáma mindkét rendszerben ugyanaz. A hullámhossz a H. minden beállítására skálán leolvasható s mivel a H.-nek megfelelő kapacitása és önindukciója ismeretes, a megmérendő rendszer periódusszáma is meghatározható.

Hullámmozgás *(unduláció),* a rezgő mozgás tovaterjedése részecskéről részecskére, amidőn minden, a tovaterjedés irányában következő részecske valamivel később kezdi rezgését, mint az előtte való (rezgések tovaterjedése). A H. alkalmával végbemenő folyamatok szemléltető képét nyujtja a rengő kalásztenger. Ha nyugvó vízfelületre követ dobunk, az itt lenyomott víz a környező víz nyomása miatt kénytelen ismét fölszállani, de a víz színén nem állapodik meg, hanem még fölfelé folytatja mozgását, míg a nehézségi erő leszállásra nem birja. A vízrészecske tehát föl-alá mozog. A megbontott egyensúly miatt a szomszédos részek ugyanilyen mozgásra kényszerülnek, de annál később, mennél messzebb vannak az először mozgatott részecskétől. Gyürüalakú hullámok terjednek tova a víz felületén. Emelkedések (hullámhegyek) váltakoznak mélyedésekkel (hullámvölgyekkel) s ezek gyorsan haladnak tova, míg a vízrészecskék helyükön végzik a rezgést. Egy *hullámhegy* a rákövetkező *hullámvölggyel* egy egész *hullámot* alkot és pedig *haladó hullámot;* végpontjainak távola a *hullámhossz;* ez azon út, amelyen a H. egy teljes rezgés ideje alatt tovahalad. A kiindulási pont körül alakult hullámok összessége *hullámrendszert* alkot. A kiindulási ponttól vízszintesnek gondolt vízfelületen húzható egyenesek a hullámokhoz tartozó *sugarak.* A nyugvó állapotban ilyen sugáron elhelyezett vízrészecskék a H. alkalmával *hullámvonalat* alkotnak. Az olyan pontok, melyek távolsága egy egész hullámhossz, v. ennek egész számú többszöröse, rezgésükben irány- és sebesség szempontjából teljesen megegyeznek, azaz *fázisuk* egyenlő. A félhullámhossznyi távolságban levő pontok, v. olyanok, melyek távolsága a félhullámhossz páratlan számú többszöröse, *ellenkező* fázisban vannak; az egyik pl. éppen fölfelé készül rezegni, mikor a másik lefelé. Haránt- v. kereszthullám keletkezik, ha a rezgések a terjedés irányára merőlegesek (mint pl. a vízhullámokban), ellenben hosszhullám, ha a rezgések a terjedés irányában mennek végbe (pl. a levegő a sípokban). Ez utóbbiakat longitudinális, az előbbieket transzverzális hullámoknak is nevezik. Ha nyugvó vízfelületre egyszerre két helyen ejtünk követ, két hullámrendszer kelet-

kezik, melyek egymást keresztezve haladnak tova. Az ilyen jelenséget *hullámtalálkozásnak* (interferencia) nevezik. Ahol két hullám egyenlő fázisú helyei találkoznak, magasabb emelkedések és nagyobb mélyedések keletkeznek; a mozgások összegeződve, egymást erősítik. Ahol azonban ellenkező fázisú hullámrészek találkoznak, tehát hullámhegy hullámvölggyel, ott a mozgások egymást lerontják, v. legalább gyengítik. (L. *Fénytalálkozás.)* Ha a rezgés valamely pontból minden irányban egyforma sebességgel terjed tova, a rezgés bizonyos idő mulva gömb felületéig érkezik s ekkor ez a hullámfelület. A Huygens-féle elv szerint a hullám minden pontja hullámkeltőpont és az egyes pontokból kiinduló elemi hullámok közös burkoló felülete a későbbi időre vonatkozó hullámfelület. Ha a kiinduló pont végtelen messze van, a hullámfelület kis részét síknak tekinthetjük s az erre merőleges egyenesek, mint sugarak, a hullám terjedési irányát jelzik. Ilyen síkhullámok segélyével meg lehet magyarázni a hullámok visszaverődését és törését. Ez utóbbi magyarázata a következő: Az *MN* egyenes (l. az *ábrát)* jelezze két különböző sűrűségű közeg elválasztó felületét. Az *Aa*, *Bb* sugárnyaláb ferdén érje a határlapot. A visszaverődő részt most

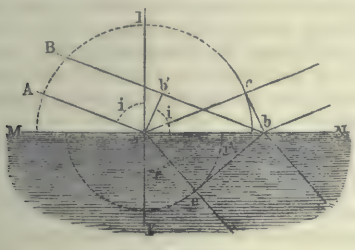

A törés magyarázata.

mellőzve, tekintsük a hullámot, mely az új közegbe hatol be. Mire az *ab'* síkhullám *b'* pontjának rezgése *b*-ig ér, az *a* pont körül az új közegben alakult egy gömbhullám, melynek sugara, *ae* kisebb, mint *b'b*, ha a hullám az új közegben lassabban halad, mint a régiben, ellenben nagyobb, ha az új közegben gyorsabban halad. Az *ae* és *bb'* hosszak úgy aránylanak, mint az illető közegekben való terjedési sebességek. Az *a*-tól *b* felé eső pontok később indítanak hullámot, mint az *a* pont. Az összes részhullámok közös érintősíkja, *be* a megtört hullámot tünteti fel, vagyis a hullám helyzetét az új közegben. Az *ll'* beesési merőlegest megrajzolva, *i* szög a beesési szög, *r* a törésszög; ha ez utóbbi kisebb mint az *i* szög, a törés a merőlegeshez történik, ellenkező esetben a merőlegestől. A hullámnak a két közegben való terjedési sebességét egymáshoz viszonyítva, megkapjuk a második közegnek az elsőre vonatkozó *törésmutatóját*, amely tehát, mint a sebességek viszonya, állandó. Az ábrából látható egyúttal, hogy a törésmutató: $n = \frac{\sin i.}{\sin r.}$ (Snellius-féle törvény). Ha a terjedő hullám olyan felülethez ér, amelyen kis nyílás van, ennek pontjai, mint hullámkeltő pontok, szintén indítanak hullámokat s ez a *hullámelhajlást* idézi elő. Ha pl. fénynyaláb esik kis nyílásra, az ezzel szemben álló ernyőn a nyílás világos foltja mellett sötét sávok rendszere látható, mely a nyílás pontjaiból eredő hullámok találkozásából ered.

Ha hullámrendszer sűrűbb vagy ritkább közeg határához ér, akkor a hullámok visszaverődése következik be és a szemben találkozó hullámok *álló* hullámokat létesítenek. Ezekben minden rezgő részecske egyszerre hagyja el nyugalmi helyzetét és egyszerre ér legnagyobb kilengéséhez. Az álló hullám hossza fele a haladóénak. Az egyes álló hullámokat csomópontok választják el egymástól, vagyis olyan pontok, melyek állandóan nyugalomban maradhatnak. Álló hullámok épp úgy keletkezhetnek keresztrezgésű, mint hosszrezgésű hullámok visszaverődésekor (pl. sipokban a levegő hullámainál), csakhogy az utóbbiakban a csomópontok a legnagyobb sűrűség vagy ritkulás helyei. Ha a H. olyan közegbe hatol, amelyben a terjedés sebessége a különböző irányokban nem egyforma, akkor a gömbhullám helyett elliptikus keresztmetszetü hullám keletkezik. (L. *Kettős törés).* Az álló hullámok formáit illetőleg l. *Húrmozgás.*

Hullamosás, l. *Temetési szokások.*

Hullámos cserépfedél, l. *Hornyolt cserép* és *Cserépfedél.*

Hullámos felhők, néha bizonyos felhőalakok (cirrokumulusz, sztratokumulusz) szabályos, párvonalas sorokban és egyenlő közökben helyezkednek el az égbolton. Ezek a H., melyek *Helmholtz* szerint két különböző sűrűségű és egymás fölött elvonuló légréteg határfelületén keletkeznek.

Hullámos kürtcsiga (állat), l. *Buccinum.*

Hullámos lemez, hullámszerüleg hajtogatott fémlemez. Leginkább 0·5—6 mm. vastag kovácsvas-, acél- és cinklemezt használnak. A hullámozás a lemez teherbirását nagyon fokozza. A hullámok mélységét és szélességét különféle nagyságura készítik. A laposabb hullámú lemezeket leginkább tetők fedésére, a magasabbakat szerkezeti alkotórészül használják. Az elsők szélessége hullámhegytől hullámhegyig mérve 40—230 mm. között, az utóbbiaké pedig 50—200 mm. közt váltakozik, az elsők magassága 15—75 mm., az utóbbiaké pedig 50—200 mm. A H.-eket tengelyirányosan hullámozott hengerpárral, csigákkal vagy sajtókkal készítik. A hullámlemezeket tetők fedésére fedémnek, gördülő redőknek, víztartóknak, hídborításnak stb. használják. (L. *Cserépfedél* és *Fémfedél.)* V. ö. *Landsberg* Th., Die Glas- und Wellblechdeckung (1887).

Hullámos osztóvonal (herald.), l. *Heroldalakok.*

Hullámos papagáj v. *bábapapagáj (Melopsittacus undulatus* Shaw.) a Kakukalakuak *(Cuculiformes)* rendjébe, a Papagájfélék családjába tartozó madárfaj. Feje, begye kénsárga, válla és szárnyfedői zöldessárgák, különben szürke és hátán fekete és sárgás hullámvonalakkal tarkázott. Hossza 18, szárnyh. 9·5, farkh. 10 cm. Hazája Ausztrália. 1840-ben hozták Európába és jelenleg igen elterjedt díszmadár. Könnyen szaporítható. Állítólag párja nélkül nem tud élni.

Hullámos papiros, hullámos felülettel bíró csomagoló papiros, amely törékeny tárgyak csomagolására való. Két rétegből készül, amelyek

enyvvel ragasztatnak össze, az egyiket előbb hengerek közt hullámosítják, a másik pedig simán marad.

Hullámos szövet vagy *fodros szövet*, amelynek felülete nem sik, hanem hullámszerű. Készítése három-féle módon történhetik, t. i. különleges fonalak, szövésmódok vagy kikészítő eljárások alkalmazásával.

Hullámos tekercselés, l. *Dinamoelektromos gépek*.

Hullámtelegráfia, kezdetben a drótnélküli telegráfot nevezték így. L. *Drótnélküli táviró*.

Hullámtér, az ártérnek az a része, mely valamely töltések közé fogott folyónál a meder széle és a töltéseknek vízfelőli éle vagy a töltéseket helyettesítő magas part széle között elterül. Néha H.-nek nevezik a két átellenes töltés közötti egész területet, mely esetben a meder fölötti rész is benn értetődik eme kifejezésben. L. *Ártér*.

Hullámtörés kétféle van. Az egyik az ú. n. *hullám-morajlás* (Brandung), amely akkor keletkezik, ha a hullámok fokozatosan sekélyesedő partra jutnak, a másik a *hullám-verés*, ha a hullámok sziklás partokat érnek, ahol a víz mélysége egyszerre, rohamosan szünik meg (l. *Hullám*). A morajlás csendesen mozgatja a parton a homok- és kavicsszemeket tovább s a part mentén lassankint messze elcsusztatja őket s esetleg a tengeröblök elé *turzást* készít belőlük. A hullámverés roppant ütéseket mér a sziklákra, belepréseli a vizet a repedésekbe, a levegővel együtt, amely aztán a sziklát szétfeszegeti. A megrázott szikla repedéseibe belejutott kavics minden rázkódással mélyebbre és mélyebbre hatol s mint az ék feszíti ki a köveket, amelyek lebuknak a tengerbe s most a hullám ezeket rombolja tovább, darabjait elteregeti a tengerpart közelében. L. *Tenger*.

Hullámtörő, erős töltés, mely a tengeri kikötőkben vagy nagyobb tavak (Balaton) kikötőiben levő hajókat védelmezi a hullámzás káros hatása ellen. A kikötőkben ugyanis a víznek lehetőleg csendesnek kell lennie, hogy az ott horgonyzó hajók a hullámzás folytán egymásnak v. a partfalaknak ne ütődjenek. A H. tehát arra szolgál, hogy elzárja a hullámok elől a kikötőbe vezető utat. A H. (molo) rendszerint a tengerbe v. tóba beépített kőgátból v. falból áll.

Hullámvölgy, l. *Hullám*.

Hullámzás *(fluctuatio)*, sebészi értelemben az a tapintási érzés, amelyet a szervezetben betokolt folyadékkal telt üregek fölött érezhetünk, ha a folyadékot fedő réteg nem túlvastag s ha a folyadék alatt ellenállóbb szövetek vannak (pl. csont). A H. vizsgálatánál úgy járunk el, hogy két kezünk egy-egy v. több újját is rátesszük a vizsgálandó területre s aztán az egyik kezünkkel apró, hirtelen kis lökéseket gyakorolunk rá. Ha a vizsgált helyen folyadék van, úgy az helyéből minden lökés alkalmával kiszorítva, a másik kéz tapintó ujját fölemeli. Az orvosi gyakorlatban igen gyakran használt módszer és főleg a lágy részekben fellépő genyfelhalmozódás (tályog) felismerésére szolgál. Csontokat fedő lágy részeken folyadékfelhalmozódás nélkül is kaphatunk H.-szerű érzést, ez az ál-H. — *H.* hidrográfiai értelemben, l. *Hullám*.

Hullámzó áramok, l. *Váltakozó áramok*.

Hullámzó mozgás, l. *Hullámmozgás*.

Hullaőrzés, l. *Temetési szokások*.

Hullapróba, l. *Halálújítás*.

Hullarablás, a lopásnak minősített esete, mely abban áll, hogy vagy magát a hullát, vagy temetőben a holtak emlékére rendelt vagy holttesten lévő tárgyat lopják el (Btk. 336. §. 2. pont).

Hullaszállítás csak a közegészségügyi hatóság engedélyével történhetik. Az engedélyt egyik járásból a másikba szállításhoz a kiásási hely főszolgabirája, másik törvényhatóság területére a kiásási hely törvényhatóságának első tisztviselője adja. Nem engedhető meg a szállítás, ha azt a hatósági orvos a közegészségre veszélyesnek tartja. Hólyagos himlőben, skarlátban, diftériában, kiütéses tifuszban, kolerában és pestisben elhaltak hulláinak szállítására engedély csak az elhalálozás utáni egy év elteltével adható. Egyéb fertőző betegségben elhaltak szállítását a hatóság, a kellő óvóintézkedések mellett, belátása szerint engedélyezheti. A belügyminiszternek jogában áll veszélyes járványok idején az egész országban vagy egy részében általában betiltani a H.-t. A külföldre történő H. iránt a fennálló egyezmények szerint kell eljárni. Az engedélyt adó hatóság egyúttal «hullaszállító-levelet» is állít ki, mely egy hónapig érvényes. Az emberi hullák és hullarészek szállítását a közegészségügyi törvény (1876. XIV. t.-c.) 123. §-a alapján legújabban az 1906. évi 25,857 sz. belügyminiszteri szabályzat rendezte.

A hullák vasúti szállítását a *belforgalomra* nézve a vasúti üzletszabályzat 44—47. §-aiban és a Vasúti árúdíjszabás I. rész *B* szakasz *B)* fejezetében foglalt határozmányok szabályozzák és pedig előbbiek a hullák *feladása*, *szállítása* és *kiszolgáltatása*, továbbá bizonyos esetekben (a feladási hely temetkező helyére vagy nyilvános felsőbb tanintézetek részére történő szállítások nál) *kivételes eljárás* tekintetében, utóbbiak pedig a *díjszámítás* tekintetében. A *feladás* történhetik gyors- vagy teherárúként, úgyszintén gyorsvonattal is. A hullát a feladási állomáson 6, illetőleg 12 órával előbb be kell jelenteni. A *szállítás* kettős koporsóban, a m. kir. belügyminiszterrel egyetértőleg megállapított H.-i levél (melynek mintája az üzletszabályok mellékletei közt található) hozzáadásával és a vasút által követelhető kisérővel történik. A hullát a rendeltetési állomásról az érkezés után 6 órával *el kell vinni*, különben a hullát a vasút a rendőrhatóságnak adja át. *A fuvardíjat* 4000 kg. után kell fizetni és pedig gyorsárúként való szállítás esetén a közönséges gyorsárú, teherárúként való szállítás esetén pedig a II. darabárúosztály díjtétele szerint. Gyorsvonattal való szállítás esetén a közönséges gyorsárú díjtételei 50%-os pótlékkal felemelve szedetnek. A hullák a *nemzetközi forgalomban* a feltételesen szállítható tárgyak közé tartoznak. A feltételek a következők: *a)* gyorsárúként szállítandók, *b)* a szállítási illetékeket előre kell fizetni, *c)* egy azzal megbízott személlyel kell kisértetni, *d)* a szállítás minden egyes állam területén a fennálló rendészeti törvényeknek és rendeleteknek van alávetve. E tekintetben az jön

különös figyelembe, hogy a hullát minden egyes állam területére nézve, amelyek közt a H.-i levelek kölcsönös elismerése iránt nincs egyezmény, külön-külön H.-i levéllel kell ellátni. A H.-i levelek kölcsönös elismerése iránt egyrészt Magyarország és Ausztria, másrészt Németország közt áll fenn egyezmény, amelynek alapján pl. a magyar illetékes hatóság által kiállított H.-i levéllel közvetlenül történhetik a szállítás Magyarországból Németországba. Magyarországból pl. Olaszországba vagy viszont területenként külön-külön H.-i levélre van szükség.

Hullaszemle, l. *Hullavizsgálat.*

Hullaszemölcs, l. *Hullafertőzés.*

Hullaszerelem, *halottfertőzés (nekrofilia)*, hullákon végzett nemi érintkezés. Mint a nemi életnek szerencsére ritka perverzitása fordul elő, rendesen abnormis szellemi képességű egyéneknél. A magyar büntetőtörvénykönyvben külön intézkedés a H.-re vonatkozólag nincsen, szemérem elleni büntett v. vétség pedig csak élő emberen követhető el, így a H. csakis a sírok megrongálása (420. §.) címén büntethető.

Hullaviasz, *zsírviasz* (lat. *adipocera*, franc. *adipocire*) keletkezik, ha a holttest hosszabb ideig nedves, levegőtől elzárt helyen van eltemetve; kifejlődésére hónapok, évek szükségesek. Először 1786. észlelték a párisi des Innocentes temető tömegsírjainak feltárása és áthelyezése alkalmával. Tömegsírok különösen alkalmasak a H. képződésére, de újabban egyes sírokban is kimutatták, különösen az agyagos talajú temetőkben. Sok esetben a hosszasan víz alatt ázó hullák is H.-szá alakulnak. Az ilyen holttest alakja majdnem a felismerhetésig ép marad, lágy részei keményes tapintatuak, de könnyen vághatók, részben kenőcsszerüen kenhetők, vagy szappanszerüek, homogén szennyes szürkék, vagy szennyes fehérek. Bár a H. egészen egynemünek látszik, benne a szövetek egyes esetekben górcső alatt még felismerhetők, így Kratter a H.-os hullákban még jól felismerhető izomrostokat mutatott ki. Vegyileg a H. szabad zsírsavakból és azok sóiból áll. Hogy vajjon a H. csak a holttest zsírjaiból képződik-e, vagy a fehérjék is H.-szá alakulnak, még nincs biztosan eldöntve.

Hullavizsgálat *(nekroszkopia, obductio)*, 1. talált hullákon, járványos betegség megállapítása céljából, továbbá 2. olyankor foganatosítandó, amikor kétséges, hogy valaki természetes halállal múlt ki; az előbbi a rendőri (1876. XIV. t.-c. 111. §.), utóbbi a bírói H. (l. *Halottszemle*). A H. rendszerint boncolás útján történik. A H.-ot a 78879/87. sz. B. M. és a 78579/89. sz. B. M. rend. szabályozza.

A H. megejtése céljából a már eltemetett hulla is kiásható s ettől csak akkor lehet eltekinteni, ha az adott körülmények között a szemlétől, ill. boncolástól többé eredmény nem várható, v. ha különösen ragály idején a kiásás a közreműködőkre közvetlen veszéllyel járna. A H. a vizsgálóbiró jelenlétében két orvosszakértőnek alkalmazásával eszközlendő. Szakértőül nem alkalmazható az az orvos, aki az elhúnytat a halála előtt megelőzött betegségben gyógykezelte, a vizsgálóbiró rendeletére azonban köteles megjelenni s a betegség lefolyására nézve felvilágosítást adni. A H. a halál okának meghatározását célozza, első sorban tehát a halál közvetlen oka állapítandó meg, pl. szívszélhüdés, elvérzés, megfulás, azután pedig az a külbehatás, az organizmusnak az a megzavarása, mely a halál okát előidézte, pl. lövés, szúrás, ütés stb. A hullán észlelt sérülésekre megállapítandó: idegen kéz okozta-e azokat v. nem; megállapítandó a sérülések elkövetésének eszköze, módja s ideje. Megállapítandó továbbá a sérülésnek természete. Mert a beszámítás és büntetés szempontjából igen fontos, vajjon a sérülés feltétlenül halálos volt-e, vagy csak a sértett egyéni viszonyainál (pl. betegség, a koponya rendkivüli vékonysága) fogva, vagy a sérüléshez esetleg járult körülmények miatt, vagy azért vált halálossá, mert a sértett orvosi segélyben nem részesült, v. az orvos rendeleteit nem tartotta meg. Megállapítandó, vajjon a halál nem oly közbeneső okok folytán következett-e be, amelyek a sérülés nélkül is ugyanabban az időben vagy rövid idő mulva a halált előidézték volna, s igenlő esetben meghatározandó, vajjon a sértés, ha a halál közbe nem jő, mely idő alatt gyógyult volna. Ujszülötteknél azt is meg kell állapítani, hogy a gyermek élve született, érett és életképes volt-e? Mérgezés gyanuja esetében vegyészeti vizsgálat eszközlendő. A védelemnek jogos, de a vádnak is jól felfogott érdeke követeli, hogy miután a H. a főtárgyalásnál nem ismételhető, foganatosításánál a védelem részt vehessen s a bírósági szakértők eljárását saját szakértője által ellenőrizhesse. L. még *Boncolás* és *Boncolási jegyzőkönyv.*

Hullazsír a. m. hullaviasz (l. o.).

Hullin *(Hulin*, ejtsd: üleng), *Pierre Augustin*, gróf, francia tábornok, szül. Genfben 1758 szept. 6., megh. 1841 jan. 9. Párisban. 1789-ben részt vett a Bastille ostromlásában, azután a konventnek lett tagja és egy ideig fogságban volt; 1796 óta Olaszországban harcolt, ahol különösen Massena alatt tünt ki. 1804-ben elnöke volt a hadi törvényszéknek, mely Enghien herceget halálra ítélte, minek jutalmául I. Napoleon bárói, majd grófi rangra emelte. 1806-ban a poroszok ellen küzdött és Berlinben, majd Párisban lett térparancsnok. A 100 nap alatt ő is visszatért s Napoleonhoz csatlakozott, amiért a Bourbonok később számüzték Franciaországból, de már 1819. engedélyt kapott a visszatérésre. Nem sokkal később teljesen megvakult. Midőn Savary Enghien herceg kivégeztetése miatt ellene vádat emelt, H. a maga igazolására az Explications offertes aux hommes impartiaux au sujet de la commission militaire en l'an XII pour juger le duc d'Enghien c. védiratot adta ki (1823).

Hullit (ásv.), bársonyfekete viaszfényü tömegek, amelyek a klorit- (delessit-) csoportba tartoznak. Belfast közelében, Irországban, a bazalt üregeit béleli ki.

Hullóburok v. *hullóhártya (decidua)*, a magzati burkok külső rétege, mely a terhes méh nyálkahártyájából fejlődik (endometrium), s így a burkok anyai részét (velamenta materna) adja. Alacsonyabb rendű emlősökön nincsen meg; ahol megvan, ott több részből áll, ú. m. decidua capsularisból

(reflexa), decidua verából és decidua basalisból (serosina). Decidua vera az uterus falát béleló része, decidua basalis az a hely, ahol a pete megtapad, s a hol a placenta fejlódik, decidua capsularis pedig az embriót körülfogó rész. Minthogy a decidua tulajdonkép a méh megváltozott nyálkahártyája, szerkezetében megtaláljuk ennek a nyomait. A decidua vera két rétegű, felületes rétegében az összenyomott méhmirigyek hézagait kitöltó decidua-sejtek vannak (stratum compactum), mélyebb rétege a váladékpangás folytán tágult mirigyekből áll (stratum spongiosum). A decidua capsularis csak stratum compactumból áll, a decidua basalisban nincs kompakt réteg. Az első elváltozások (duzzadás) minden menstruáció alkalmával megtörténnek (decidua menstruationis), de továbbfejlódés és a leírt részekre való tagozódás csak terhesség esetén megy végbe.

Hullócsillag, l. *Csillaghullás.*

Hullóhártya *(decidua)*, l. *Hullóburok.*

Hullókalapács, l. *Kovácsolás.*

Hulmán *(Semnopithecus entellus* Dufresne, állat), a Cerkófmajmok (l. o.) családjába, a Karcsúmajmok *(Semnopithecinae)* alcsaládjába tartozó majomfaj. Elő-Indiának a legközönségesebb majma. Bundája sárgásfehér, csupasz testrészei sötét ibolyaszinüek. Szemei fölött merev fekete szórök vannak. Homlokát, arca oldalát és állát fehér szórözet veszi körül, melyből kerek fekete arca tünik ki. A felnőtt hím 1·50—1·75 cm. hosszú, melyből 97 cm. a farkára esik. A hinduk szent állatnak tartják.

Hulok *(Hylobates hoolock* Harlan, állat), l. *Gibbon.*

Hulsit (ásv.), apró rombos kristályok és táblás tömegek, fekete, félig fémfényü. Kémiai összetétele igen bonyolódott; víztartalmú vasmagnéziumborát, de kevés ónt is tartalmaz; képlete közel: $10(Fe,Mg)0.2Fe_2O_3.SnO_2.3B_2O_3.2H_2O$. A gránittól metamorfizált mészkóben a Brooks-hegységben, Alaskában.

Hultheimia *Dumort.* (növ.), l. *Rózsa.*

Hultsch, *Friedrich Otto*, német klassz. filológus és archeológus, szül. Drezdában 1833 júl. 22., megh. Dresden-Striesenben 1906 ápr. 6. Drezdában, Zwickauban, majd ismét Drezdában tanárkodott, a Kreuzschuleban, melynek 1868-tól igazgatója volt. Kiváló Polybios-kutató, a régi matematika és metrológia legalaposabb ismerője. Főművei: Griechische und römische Metrologie (Berlin 1862, 2. kiad. 1882); Scriptores metrologici Graeci et Romani (Leipzig 1864—66, 2. köt.); Die Gewichte des Altertums (u. o. 1898); Polybios-kiadása (Berlin 1867—72, 4 köt., 2. kiad. 1888).

Hultzsch, *Eugen*, német orientalista, szül. Drezdában 1857 márc. 29. A keleti nyelvek magántanára volt a bécsi egyetemen, hol Bühler őt az indiai epigrafikába bevezette. 1903-ban a hallei egyetemen lett tanár. Legtöbb cikke az Indian Antiquary-ban jelent meg. Szanszkrit és taminyelvű feliratokat gyüjtött Indiában Madrasz táján. Kiadja az Epigrafia Indica c. vállalatot.

Hum, adók. Zágráb vm. stubicai j.-ban, (1910) 1008 horvát lak., u. p. Gornja Stubica, u. t. Donja Stubica.

Hum, l. *Hercegovina.*

Humájun, a perzsa *humá* szóból, a mi kedvező előjelt mutató madár, különösen a fénix neve. A perzsa monda szerint az, akire e madár szárnyaival árnyékot vet, bizonyára uralkodó lesz. Ezért a H. (a Humá madárhoz tartozó) keleti fejedelmek, különösen a török szultán címezésében és a tőlük eredő parancsok epitetonjaként (pl. a Hátt-i-H.) használják.

Humájun, *Naszir ed-Din Mohammed Gázi*, Babar nagymogul fia, uralkodott 1530—1556. Meghódította Bengáliát és az indek szent városát, Benareszt. 1543-ban fellázadt fivére győztes hadai elől Perzsiába Tahmaszp sahhoz menekült, ki őt példátlan vendégszeretettel fogadta s később hathatósan segítette birodalma visszafoglalásában. H. igen vallásos, tanult fejedelem volt, ki mint atyja, az irodalom terén is működött s bőkezüleg jutalmazta országa jelesebb költőit és tudósait.

Human, három énekesnő neve, testvérek: 1. *Olga*, szül. Szent-Pétervárt 1848 aug. 7., megh. Bpesten 1870 ápr. 11. 1867-ben Hollósy Kornélia ajánlatára a Nemzeti Szinház szerződtette, hol mint koloraturénekesnő nagy sikerrel szerepelt. — 2. *Alexa*, szül. Szent-Pétervárt 1852 április 11. 1869. a pesti Nemzeti Szinház tagja lett. 1876-ban Amerikába költözött, ahol Blum Albin énekes neje lett. — 3. *Eliz*, szül. Szent-Pétervárt 1855 jan. 27. 1874-ben a kolozsvári Nemzeti Szinház tagja, 1880. a budapesti Nemzeti Szinház tagja, 1881. *Szigeti* Imre szinész neje lett. 1888-ban visszavonult a szinpadtól.

Humaniora (t. i. *studia*, lat.), l. *Humanitás.*

Humanismus (lat.), l. *Humanizmus* és *Humanitás.*

Humanisták, l. *Humanizmus* és *Humanitás.*

Humanitárius (franc.), a humanitásra törekvő, vonatkozó; mint főnév: az emberi jogok harcosa; *humanitarizmus*, a humanitáriusok nézete és törekvései.

Humanitás (lat.), emberiesség, az igaz emberinek összhangzatos, minden oldalú kiképzése, a szív és az ész harmonikus egysége. Erre már a rómaiak a görög irodalmat (l. *Filologia)* találták legalkalmasabbnak; ezért Cicero irodalmi, esztetikai műveltséget ért H.-on. A középkorban is humaniorá-knak (studia humaniora) nevezték az irodalmi tantárgyakat, *humanizmusnak* a klasszikai oktatást. A renaissance tudósai *humanistáknak* nevezték magukat. A jezsuiták kollégiumaiban is *H.*-nak nevezték a studia inferiora (a. m. gymnasium) negyedik osztályát, melynek Poëtica neve is volt. A gimnáziumok tanítása ettől fogva alapszik a klasszikusok tanulmányán. Ez irány túltengése ellen, mely üres formalizmussá süllyesztette a tanítást, támadt a reális oktatás, melynek gyümölcse lett később a klasszikus tanulmányoktól független *reáliskola* (l. *Középiskola).* H.-nak nevezik az igazán emberies gondolkodás- és érzésmódot is, mely tudja azt, hogy embertársunkban az embert becsülve becsüljük meg magunkat; csak az igazán humánus gondolkodású ember lehet *altruista.* A humanizmus történetére nézve v. ö. *Geiger*, Renaissance und H. in Italien und Deutschland (Berlin 1881—1883); *Burckhardt*, Cultur der Renaissance (4. kiad., Leipzig 1885. Magyarra ford. *Bánóczi* Jó-

zsef. Akad. kiad. 1895); *Symonds*, A Renaissance Olaszországban (angolból *Pulszky* Károly. Akad. kiadv. 1881); *Voigt*, Die Wiederbelebung des klass. Altertums (2. kiad., Berlin 1880, 2 köt.).

Humanizált nyirok vagy *humanizált anyag*. Ha valakit eredeti tehénhimlővel oltunk, a keletkezett ojtási hólyag nyirokjából emberről emberre is lehet oltani: ez az ú. n. emberi, H. Régibb eljárás, olyan időkben alkalmazták, midőn a tehénhimlőnyirok gyártása még kisfokú volt. Veszedelme, hogy más betegségek, szifilis stb. átojthatók.

Humanizmus, így nevezik az ókori klasszikusok ismeretén alapuló renaissance-kori műveltséget, s ennek ápolói és terjesztői voltak a *humanisták*. L. *Humanitás*.

Humann, *Karl*, német archeológus és mérnök, szül. Steeleben (Rajnai tartomány) 1839 január 4., megh. Szmirnában 1896 ápr. 12. Berlinben az épitészeti akadémiában tanult, 1861. Görögországba ment és Számoszban ásatásokat eszközöltetett. 1864-ben a török kormány kartográfiai munkák végzése céljából Palesztinába küldte, később Fuad pasa bizta meg a keleti Balkán tanulmányozásával topográfiai szempontból. Kis-Ázsiában hasonló munkákat végzett. Mint Kis-Ázsiában működő vállalkozó, ő irányította a német kormány és tudósvilág figyelmét az ott levő antik emlékhelyekre, melyeknek föltárásában is részt vett, aminek jutalmául a berlini muzeumok tiszteletbeli igazgatójává nevezték ki. Pergamonban ásatott (1878—86), a Maeander melletti Magnesiában (1891—94), résztvett az Angora-Nimruddagh-Szendszirlibe küldött porosz expedicióban. Conzeval és Bohnnal kiadta a Die Ergebnisse der Ausgrabungen zu Pergamon (Berlin 1880, 1882, 1888), Puchsteinnal a Reisen in Kleinasien und Nordsyrien (u. o. 1890) c. műveket.

Humánus (lat.), emberi, emberszerető, jóakaró, elnéző, l. *Humanitás*.

Humár a. m. *homár*.

Humatio (lat.) a. m. eltemetés, eltakarítás.

Humb., növénynevek után *Humboldt* Alexander (l. o.) nevének rövidítése.

Humbanigas, Elam királya, kinek segítségével Marduk-pal-idina nevű khaldeusi férfinak (a bibliai Merodach-Buladonnak) Kr. e. 722. sikerült Babilónia trónjára jutnia.

Humber (ejtsd: hömber), a Trent és Ouse angol folyók 60 km. hosszú torkolata, a Spurn Pointnál kezdődik, York- és Lincolnshire közt terjed el. A benne lerakódó iszap az egykori Sunk-Islandet az É.-i parthoz kapcsolta. Partjain vannak Hull és Great-Grimsby nagyobb kikötővárosok.

Humbert, l. *Umberto*.

Humbert (ejtsd: ömber), *Gustave Amédée*, francia jogász és politikus, szül. Metzben 1822 jún. 28., megh. Beauzelleben (Haute-Garonne) 1894 szept. 24. Jogi előadó volt Párisban, majd 1861. a toulousei egyetemen a római jog tanára. 1871-ben a nemzetgyűlésbe választották, 1875. pedig szenátor, 1877. számszéki főügyész lett. 1882-ben rövid ideig igazságügyminiszter volt, de csakhamar visszalépett és a szenátus alelnöke, majd 1890. a számszék elnöke lett. Halála után emlékét egy nagy csalási ügy homályositotta el. Művei: Essai sur les finances et la comptabilité publique chez les Romains (Paris 1887, 2 köt.); Organisation de l'empire romain (u. o. 1892).

Humbert-pör. Franciaországban 1902. folyt ez a bűnpör *Humbert* Frigyesné, Humbert volt francia igazságügyminiszter fiának felesége ellen, aki az újabb idők egyik legnagyobb arányú szédelgését követte el. Humbertné, akit leánynevén *Daurignac* Teréznek hívtak, még férjhez menetele előtt azt a mesét találta ki, hogy egy *Crawford* Henrik nevű amerikai milliomos Nizzában, 1877. kelt végrendeletében száz millió frankot meghaladó vagyonát reáhagyta. Ezzel a mesével azután több millióra menő adósságot csinált ügynököknél, kereskedőknél. Mikor adóssága már jól megnövekedett, egyszerre csak azt a hírt terjesztette el Párisban, hogy Crawford Henrik végrendeletét annak két unokaöccse: Róbert és Henrik megtámadták egy másik végrendelet alapján. Ez új végrendelet szerint az öreg Crawford vagyona kétharmadát unokaöccseire, egy harmadát pedig Humbertné nővérére, Daurignac Máriára hagyta volna. Hosszas huza-vona után azonban, mely csak a hitelezők félrevezetésére volt szükséges, Humbertné azt híresztelte, hogy kiegyezett a két Crawforddal, akik lemondtak 94.000,000 frankról Humbertné javára. Humbertné ezt a vagyont állitólag egy Wertheim-szekrényben helyezte el s tovább folytatta szédelgéseit. Uradalmakat, aranymezőket, hirlapokat vásárolt, előkelő szalont tartott, melyet politikusok is sűrűn látogattak. Mintegy negyven millió frank újabb adósságot csinált. Végre egy ékszerész följelentette s megindult ellene a büntető eljárás. Humberték külföldre szöktek. Rövid idő mulva azonban elfogták őket s kiderült az egész szélhámosság. A legendás pénzszekrény üres volt. Az 1903. aug. havában tartott tárgyaláson Humbertnét és férjét öt-öt évi fegyházra, a két ál-Crawfordot: Daurignac Romaint és Emilt pedig több évi fogházbüntetésre ítélték. A bűnpör a francia kamarát is foglalkoztatta; az ellenzék ki akarta aknázni az ügyet Waldeck-Rousseau miniszterelnök és Vallé igazságügyminiszter ellen, de eredménytelenül.

Humboldt, 1. *Alexander*, báró, német természettudós és utazó, *H. 2.* öccse, szül. Berlinben 1769 szept. 14., megh. u. o. 1859 május 6. 1787. Odera-Frankfurtban, 1788-ban Berlinben az egyetemen technológiával, de a mellett a görög nyelvvel és növénytannal is foglalkozott. 1789-ben Göttingenbe ment, ahol főkép természettudományi tanulmányainak élt. Itt készítette első munkáját: Mineralogische Beobachtungen über die Basalte am Rhein (Braunschw. 1790). 1790-ben Forster Gy. kiséretében Belgiumba, Hollandiába, Angliába és Franciaországba utazott. Ez utazása vágyat keltett benne a tropikus vidékek felkeresésére; előbb Hamburgba ment Büsch kereskedelmi akadémiájára, 1791. pedig a freibergi bányászakadémiára. Freibergben irta Flora subterranea Fribergensis et aphorismi ex physiologia chemica plantarum (Berlin 1793) c. művét is. 1792-ben a frank hercegségek főbányamestere lett. 1793-ban beutazta Felső-Bajorországot, Salzburgot, Salzkammergutot és Galiciát, a sótermelés és a főzés tanulmányo-

zása végett; 1794. Hardenberg miniszterrel diplomáciai küldetésben Frankfurtban járt. Októberben elfoglalta hivatalát és kémiai tanulmányaival foglalkozott, aztán Velencébe, Lombardiába és Svájcba utazott. Ez időben ismerkedett meg Comóban Voltával és Paviában Scarpával, akikkel való érintkezése eredményezte Über die gereizte Muskel- und Nervenfaser (Berlin 1797—99, 2. köt.) c. művét. 1797-ben kilépett az állam szolgálatából, egy ideig boncolástani tanulmányokkal foglalkozva, Jenában élt, majd meteorológiai megfigyelések végett Buchhal Salzburgba ment. 1798. Párisba utazott és Bonpland Aimé botanikussal elhatározta, hogy télre Spanyországba mennek s 1799 febr. Madridba érkeztek. A kormány megengedte neki Spanyolország amerikai és indiai-oceánbeli birtokainak beutazását, sőt tudományos céljai elérésében támogatta is. 1799 jún. 5. Bonpland-nal együtt Coruñába hajózott és jún. 19. Teneriffában kötött ki. Júl. 16. Cumanánál az amerikai partra léptek. Venezuelában való tartózkodásuk után 1800 febr. Caracasba értek; innen a calabotói, fűvel benőtt sivatagokon át az Orinokóhoz jutottak és sikerült neki az Orinokónak az Amazonassal való összeköttetését bebizonyítani. Cumanába visszatérve, Havanába utaztak, ahonnan több hónapi tartózkodás után 1801 márc. Cuba D.-i partján Dél-Amerikába érkeztek és Bogotába mentek, majd Quitóig jutottak. Itt 1802 jún. 23. megmászták a Csimborasszót 5810 m.-ig, Limában pedig a Merkurnak a Nap előtt való átvonulását figyelték meg. 1802 dec. végén Callaótól Guayaquilig hajóztak és 1803 március 23. Acapulcóba érkeztek. Április havában Mexikó városában voltak, ahonnan hosszabb tartózkodás után Guanajuato és Valladolid, Michoacan felé tartottak, megnézték a Jorullo vulkánt és Tolucán át visszatértek Mexikóba. 1804 elején H. Veracruzba utazott, március 7. pedig Havanába hajózott, ahol ismét néhány hetet töltött. Ápr. 29. Filadelfiába és Washingtonba ment; jún. 9. hajóra szállt és aug. 3. Bonpland-nal együtt Bordeauxba érkezett. Párisba érve, nagyszerű gyűjteményeinek és kéziratainak rendezésével foglalkozott. H. ez utazásának főbb eredményei, hogy sok hely fekvését és magasságát meghatározta, továbbá számos új tudományágat (így a növény-földrajzot és összehasonlító klimatológiát) alapított meg. Nyert utazása révén az archeológia, statisztika és népismerettan is. Utazásaik jelentéseit H. és Bonpland egy nagy, részint francia, részint latin nyelven írott műben foglalták össze, mely (6 részben) 30 folio- és quart-kötetből áll. 1805 márc. 4. bátyjához utazott Albanóba, Gay-Lussac-kal együtt a Vezuvra ment, majd vele és Buchhal Svájcon át Berlinbe tért. Műve kiadásával foglalkozva 1827-ig Párisban maradt. Közben 1818. részt vett az aacheni, majd a veronai kongresszuson is. 1827-ben Berlinbe ment s megkezdte kozmográfiai előadásait. 1829 ápr. 12. Rose és Ehrenberg társaságában Miklós cár felszólítására Szibériába indult. Az Uralon át az Altaihoz, sőt egész Kina határáig jutottak. Aztán a D.-i Ural felé menet a Kaspi-tengerhez értek, végül Tulán és Moszkván át visszajöttek. Utazása eredményeit H. kétkötetes munkában foglalta össze. 1830—34-ben ismételten Párisba küldték. Ebben az időben szervezte meg Gauss-szal a földmágnességi állomásokat. Berlinben végleg letelepedve, Kosmosán dolgozott. Nem lévén nős, jelentékeny vagyonát tudományos célokra hagyta. Szobrát 1884. Berlinben a bátyjáé mellé az egyetem előtt állították fel. Az ő emlékére alapították a *H.-alapítványt*, amelyből a kutató utazókat segítik.

H. óriási irodalmi munkásságát nemcsak önálló művek, hanem számos kisebb-nagyobb értekezés, francia és német folyóiratokban megjelent cikkek teszik. Korának legkimagaslóbb természettudósa volt és sokoldalú képzettsége kiváló helyet biztosított neki a természettudományok művelői között. Új tudományágaknak vetette meg alapját, így a klimatológia-, orográfia-, oceanográfia- és növényföldrajznak. Az exakt természettudományoknak majdnem minden ágában újat és érdemeset alkotott. Becsesek levelei is. Főműve: Voyage aux régions équinoxiales du nouveau continent, fait en 1799—1804 (Aimé Bonpland-nal, (nagy kiadás, Paris 1807). E főművével kapcsolatos az Ansichten der Natur (Stuttgart 1808, 2 köt.) Németországban nagyon olvasott műve. Egyéb munkái: Examen critique de l'histoire de la géographie du nouveau continent et des progrès de l'astronomie nautique aux XV. et XVI. siècles (Paris 1814—1834); Fragments de géologie et de climatologie asiatiques (u. o. 1834, 2 köt.); Asie Centrale. Recherches sur les chaines de montagnes et la climatologie comparée (u. o. 1843, 3 köt. 5 térképpel); Reise nach dem Ural, dem Altai und dem Kaspischen Meer (Rose Gusztávtól, Berlin 1837—42, 2 köt.); klimatológiai téren alapvető munkája: Des lignes isothermes et de la distribution de la chaleur sur le globe (Paris 1817). A felsorolt francia művek legnagyobb része német fordításban is megjelent. Németül írta H.: Kosmos, Entwurf einer physischen Weltbeschreibung (Stuttgart 1845—58) című négykötetes nevezetes munkáját (magyarra fordította *Miksits* Imre, Pest 1857), amelyhez H. halála után még egy töredékkötet jelent meg. H. összegyűjtött műveit életrajzzal Hellwald Friedrich adta ki (Stuttgart 1889, 12 köt.).

Irodalom. Bruhns, A. v. H., eine wissenschaftliche Biographie, herausgegeben im Verein mit Avé-Lallemant, Carus, A. Dove etc., Leipzig 1872, 3 köt.; a 2. köt. H. írásainak részletes és áttekinthető jegyzékét tartalmazza Löwenbergtől; Löwenberg, A. v. H.'s Reisen in Amerika und Asien, 2. kiad., Berlin 1843, 2 köt.; Ule, A. v. H., 4. kiad., u. o. 1870; Klencke, A. v. H.'s Reisen, Leben und Wissen, 7. kiad., Leipzig 1882; S. Günther, H. életrajza a Geisteshelden c. gyűjt. vállalatban, 39. köt., Berlin 1900; A. Balogh Pál, H. Sándor és művei, Budapesti Szemle, VIII, IX, X, XII, XV. köt.

2. *H., Karl Wilhelm*, báró, porosz államférfiú, korszakot alkotó nyelvbúvár és jeles esztetikus, H. Georg Alexander kamarásnak, II. Frigyes Vilmos király meghitt emberének legidősebb fia, szül. Berlinben 1767 jún. 22., megh. Tegelben 1835 ápr. 8. Frankfurtban és Göttingenben tanult. Kezdetben jogi tanulmányokkal s Göttingenben főleg ókori tudományokkal és a Kant-féle bölcsészet tanulmányozásával foglalkozott. 1789-ben volt tanítójával, Campeval Párisba utazott, majd a következő telet Weimarban töltötte, hol Schillerrel ismerkedett meg. 1790 tavaszán Berlinbe ment s filológiai tanulmányokra adta magát. 1794 óta

Jenában lakott, ahol élénk eszmecserében állott Schillerrel s később Goethevel. 1797-ben Jenát elhagyván, 1801-ig Párisban lakott, ez idő alatt meglátogatta Spanyolországot is és ott tett nyelvtanulmányainak eredményét: Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelst der baskischen Sprache c. munkájában foglalta össze (Berlin 1821). 1801-ben viszatért hazájába, miniszterrezidens, majd követ volt 1808-ig Rómában, de ezen állása mellett elég ideje maradt tudományos és művészeti tanulmányainak folytatására. 1809-ben megalapította a berlini egyetemet. 1810-ben bécsi nagykövetté nevezték ki, hol hivatalos teendői mellett baszk tanulmányait is folytatta. 1813-ban ő képviselte Poroszországot a prágai békealkudozásokon, melyeknek eredménye lett Ausztria hadüzenete Franciaország ellen. A lipcsei csata után Franciaországba kisérte a főhadiszállást s képviselte Poroszországot 1814. a châtilloni eredménytelen békekongresszuson. 1816 nov. 5. Majna-Frankfurtban a szövetséggyűlés megnyitásán szintén ő volt Poroszország képviselője. A következő évben Londonba ment követül, míg 1819. a kétfelé osztott belügyminisztérium egyik felének vezetését vette át, mely a rendi ügyek intézésével foglalkozott. A karlsbadi határozatokkal megkezdett reakciós fordulat ellen Boyen és Beyme minisztertársaival szövetkezvén, 1819 dec. 31-ikén kelt kabineti rendelettel megkapta elbocsáttatását. Ezzel végképen búcsut vett a közélettől és többnyire tegeli kastélyában élt, hol remek szoborgyüjteménye volt. A mi akadémiánknak is külső tagja volt, tanult is magyarul *Márton* József bécsi egyetemi tanártól s nagy gonddal tanulmányozta *Révai* Miklós műveit. 1884. a berlini egyetem előtt neki és Sándor öcsének emléket állítottak (ülő márványszobor Ottotól).

Irodalmi munkái közül a legelsők összegyüjtve Ästhetische Versuche c. alatt jelentek meg (Braunschweig 1799), ezek Goethe és Schiller néhány művéről való birálatok (a Hermann és Dorotheáról szóló külön is megjelent, 4. kiad. ugyanott 1882). Néhány más jeles esztetikai értekezésén kivül görögből való műfordításokat is adott ki: Aischylos Agamemnonját, Pindaros 2 olimpiai ódáját stb. De legtüzetesebb tanulmányaival az általános és összehasonlító *nyelvtudomány* terén találkozunk. Mintaszerű pl. a Spanyolország őslakóiról a baszk nyelv alapján irt, fönnebb említett műve. Több értekezése a szanszkrit nyelvvel s irodalommal való foglalkozás eredménye (Über d. Dualis, 1828; Über die Ortsadverbien, 1830 stb.). Főmunkája e téren: Über die Kawisprache auf der Insel Java (melyet csak halála után adott ki Buschmann, 1836—40, 3 köt.). Korszakalkotó volt e munkának bevezetése: Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluss auf die geistige Entwickelung des Menschengeschlechts (Berlin 1836, ujra kiadta Pott 1883. terjedelmes bevezetéssel: W. v. H. und die Sprachwissenschaft. V. ö. még *Schasler*, Die Elemente der philosophischen Sprachw. W. v. H.'s, Berlin 1847). H. nyelvfilozófiai műveinek új, diszes kritikai kiadását kommentárral tette közzé Steinthal (H.'s sprachphilosophische Werke, Berlin 1883). Nyelvtudományi kéziratait a berlini királyi könyvtárban őrzik. Mint esztetikai és filozófiai moralista jelenik meg H. egy barátnőjéhez intézett leveleiben (Leipzig 1909). Igen becses H.-nak Schillerrel való levelezése, melyet H. maga adott ki (Stuttgart 1830). Goethevel való levélváltását Bratranek adta ki (Leipzig 1876), Körner K. G.-hoz intézett leveleit Jonas (Ansichten über Asthetik und Literatur, u. o. 1879). Összegyüjtött munkái hét kötetben jelentek meg 1841—52 (Gesammelte Werke). Összes műveinek teljes kiadása (Berlin, Akadémia) folyamatban van. Főbb műveit franciára is lefordították.

Irodalom. Schlesier, Erinnerungen an W. v. H., 2 köt., Stuttgart 1843—45; Haym, W. v. H., Lebensbild und Charakteristik, Berlin 1856; Steinthal, Gedächtnisrede auf W. v. H. an seinem 100-jährigen Geburtstag, u. o. 1861; Challemel-Lacour, La philosophie individualiste, étude sur Guillaume de H., Paris 1869; Bülow Gabriella (H. leánya): W. H. Ein Lebensbild. Mit dessen Briefen, 2. kiad. 1894; Haym, Briefe W. H.-s an H. Nicolovius, Berlin 1894; Tagebuch der Reise W. H.-s nach Nord-Deutschland im Jahre 1776, kiadta Leitzmann, Berlin 1894; Bleyer Jakab, Hazánk és a német filológia a XIX. sz. elején, 1910; Gragger Róbert, H. és a magyar nyelv, Magyar Nyelv c. folyóirat 1911; Rubinyi Mózes, Általános Nyelvtudomány, Budapest 1909, Stampfel-Révai-féle Tudományos Zsebkönyvtár, 192—193

Humboldt-akadémia *Berlinben.* Hirsch Maxtól 1878. alapított olyan tanító intézet, melynek az a célja, hogy azoknak, akik az egyetemet nem látogathatják, v. azt már elvégezték, rendszeres előadás-ciklusok v. más ilynemű eszközök útján alkalmat adjon arra, hogy magukat tudományosan tovább képezhessék és a tudomány haladásával lépést tarthassanak. Az akadémia élén igazgatóság áll. Nálunk a szabad liceum előadásainak van efféle céljuk.

Humboldt-alapítvány, l. *Humboldt*, 1.

Humboldt-áramlat, Peru partján D.-felől E.-nak tartó hideg áramlat, l. *Csendes-oceán.*

Humboldt-folyó *(Humboldt River)*, folyó Nevada É.-amerikai államban, 3 forrásból a Humboldt-hegységben, 480 km. hosszú folyás után a *Humboldt-tóba* (1250 m. magasban. 350 km.² területü) ömlik. Ez a tó a Carson-tóval együtt nagy depresszió (ang. sink). A folyó mentét követi a Central-Pacific vasut.

Humboldt-hegység, 1. a belső-ázsiai Altün-tag láncának egyik ága, a Richthofen (Nan-san) hegységgel párhuzamos, 1880-ban Przsevalszkij nevezte így el. — 2. *H.* (v. *Humboldt range)*, az északamerikai Great-Basin lefolyástalan medencéjének két É.-D. irányú *hegyröge* Nevada államban; az egyik az *East Humboldt range* (Mount Bonpland 3452 m.), a másik a *West Humboldt range* (Star Peak 3026 m.). az előbbi mészkőből, az utóbbi legnagyobbrészt gránitból áll, folyóik mély kanyón-völggyel vágták be magukat. Csak magasabb részeiken van gyér növényzet.

Humboldtilit (ásv.), l. *Melilit.*

Humboldtin (ásv.), l. *Oxalit.*

Humboldtit (ásv.) a. m. *datolit* (l. o.).

Humboldt-öböl, 1. a Csendes ocean 25 km. hosszú, 4 km. széles, 1—4·5 m. mély *öble* Kalifornia É.-amerikai államban, két földnyelv bejáratát 400 m.-re szükíti össze s ezen át 4 m. mély járatu hajók Eurekáig (l. o.) mehetnek föl benne. 1856. fedezték föl aranykeresők. — 2. Holland-Új-Guinea É.-i részén levő *öböl* a Caillié- és Bon-

pland-fokok közt, 11 km. hosszú és 7 km. széles, mellette fekszik Vavah falu. Az öblöt Dumont d'Urville nevezte el.

Humboldt River, l. *Humboldt-folyó.*

Humborg *Adolf*, festő, szül. 1847 jan. 18. Oraviczabányán. Első mestere Komlóssy Ferenc volt Temesváron, azután 1867—72. a bécsi akadémián tanult, majd 1875-ig a müncheni akadémián s 1876. keltett ott először figyelmet *Látogatás a zárdakonyhában* c. képével. 1897-ben átköltözött St. Gironsba, Franciaországba. Képeinek legtöbbje zárdai jeleneteket mutat, egy ilyenre *(Az apáca bírái előtt)* 1888. aranyérmet kapott Londonban. Humoros ízű képei számos reprodukcióban jelentek meg. V. ö. Művészet, 1909.

Humbug (ang., ejtsd: hömbög), a. m. szédelgés, félrevezetés, kérkedés. A szónak eredete bizonytalan. Legvalószínűbb, hogy a to hum (csalni, félrevezetni) és a bug (rémkép, manó) szavakból van összetéve. A szó először 1735 és 1740 között Killigrew Universal Jester-jének címlapján fordul elő, a közhasználatba csak a XIX. sz. elején ment át. — *Humbugger*-nek nevezik azt, aki embertársai rovására jóhiszeműségükkel visszaél.

Hume (ejtsd: júm), 1. *David*, angol filozófus és történetíró, szül. Edinburghban 1711 ápr. 26., megh. 1776 aug. 25. Eleinte jogot tanult, mit megrongált egészsége folytán abbahagyván, Bristolban 1734. a kereskedelem terén tett kisérletet. De csakhamar abbahagyta e nem neki való foglalkozást, Franciaországba ment s ettől fogva teljesen az irodalomnak élt. Három évet töltött Reimsben és La Flècheben és megírta az emberi természetről szóló művét (1738, 3 köt.), amely azonban nem keltett figyelmet. 1741. megjelent Essay-inek első része kedvező fogadtatásban részesült. Sokat tartózkodott külföldön; 1748. Torinóban dolgozta át első művét, de sikert most sem aratott. 1752-ben az ügyvédi kar Edinburghban könyvtárnokává választotta, mint ilyen írta meg Anglia történetét, mely 1751-től 1761-ig 5 kötetben jelent meg. 1763-ban Hertford gróffal, mint követségi titkár, Párisba ment, hol megismerkedett Rousseauval, de barátságuk nem tartott sokáig. 1766-ban elhagyta Párist és visszatért Edinburghba. 1767-ben államtitkárrá nevezték ki, erről az állásáról 1769. betegsége miatt lemondott. Önéletrajzában (megj. magyar ford.-ban a Filozófiai Irók Tára III. köt.-ben) maga mondja, el életének főbb eseményeit. Főbb munkái: Enquiry Concerning Human Understanding (1748); Enquiry Concerning the Principles of Morals (1751); Political Discourses (1752); Dialogues on Natural Religion (1752); History of England (1762); Four Dissertations: the Natural History of Religion; of the Passions; of Tragedy: of the Standart of Taste (1757). Összes filozófiai munkái 4 kötetben Londonban 1874—75. jelentek meg. Magyarul megjelent: Vizsgálódás az emberi értelemről, ford. és magyarázta: *Alexander* Bernát (Filoz. Irók Tára III. k. Budapest 1882, 2. kiad. 1906); Közgazdasági tanulmányok, ford. *Körösi* József (Budapest 1886).

H. az angol empirizmus legélesebb elméjű betetőzője. Elméletének lélektani alapja ez: Kétféle eleme van gondolkodásunknak, benyomások és képzetek. Benyomáson a közvetetlenül a tárgyak által okozott érzeteket, szemléleteket, továbbá az indulatokat, érzelmeket, akarásokat érti; képzeteken ezek emlékezetbeli másolatait. Minden képzet csak benyomás másolata. Minden gondolkodás csak ezek összekapcsolása az asszociáció három elve, a hasonlatosság, tér- s időbeli érintkezés s ok meg okozat elve alapján. A képzeteknek hasonlatosság alapján való társulása a matematikában fontos; de ezek nem mondanak nekünk semmit a valóságról. A képzeteknek térben s időben való érintkezés alapján való társulása tények ismeretéhez vezet. Mindebben nincs semmi problematikus. De ha a képzeteket az ok s okozat elve szerint kapcsolom össze, ha tehát egy tényből egy másikra, tőle különbözőre, a jövőben beállóra következtetek, mely jognál fogva teszem ezt? Honnét ismerjük az oksági kapcsolatokat? Az észből? Pusztán az észből soha sem találnám ki, hogy a puskapor, ha tüzes kanóccal érintem, felrobban. Ezt tapasztalnom kell. De mit tesz az: tapasztalni? Csak annyit, hogy néhány esetben láttam ez említett kapcsolatot. Mi jogosít föl, hogy azt higyjem, hogy ez a kapcsolat ezentúl is fog ismétlődni? Ennek egyedüli alapja a *szokás*. Megszoktam e képzetek kapcsolatát, s *hiszem*, hogy ismétlődni fog. A megszokásból eredő e szubjektiv hitet átvisszük a dolgokra s ő bennük magukban teszünk föl ilyféle kapcsolatot. Ime H. híres tétele az okság fogalmáról, melyről Kant azt mondja, hogy ez rázta föl hosszú dogmatikai álmából (l. *Kant*). Hasonlókép bánik H. a szubstancia fogalmával. «Dolgot» nem veszünk észre, csak benyomásaink vannak. Ezek az elemzések a pozitivizmushoz vezetnek. Csak tényeket ismerhetünk meg; a tények metafizikai értelmezése alaptalan. A képzetek világán kivül nem ismerhetünk meg semmit. Az erkölcstant az indulatok elméletére alapítja, az akarat szabadságát tagadja, de nem az önzésre, hanem a rokonérzésre alapítja az erkölcsöt, amiben a híres nemzetgazda Smith Ádám is hozzája csatlakozott. Mint történetíró gondos oknyomozó módszerével tünik ki.

Irodalom. Burton, Life and correspondence of D. H., London 1846, 2 köt.; Compayré, La philosophie de D. H., Paris 1873; Huxley H., D. H., London 1879; Jodl, Leben u. Philosophie D. H.-s, 1872; Meinong, H.-Studien, 2 köt.; Gizycki, Die Ethik H.-s, 1878; Knight, H., 1887; Orr, David H., 1903. Munkáinak legjobb kiadása Green és Grosetól, 1874—1875, 4 kötet.

2. *H., Hamilton*, ausztráliai utazó, szül. Paramattában 1797 jún. 18., meghalt Yassban 1873 ápr. 19. 1814. felfedezte Berrima kerületet. 1824. Hovellal az első szárazföldi utazást tette Uj-D.-Walesből a mostani Victoria gyarmatba. 1828-ban részt vett Sturt utazásában.

Humectantia (lat.) a. m. nedvesítő szerek.

Hu-men, l. *Bocca Tigris.*

Humerale (lat.) a. m. vállkendő, l. *Amictus.*

Humerus, a felkar, illetőleg a felkarcsont latin neve. Eredetileg *vállat* jelent, de átvitték az elnevezést a felső karra. L. *Csontváz.*

Humidus (lat.) a. m. nedves; *humiditas*, nedvesség.

Humificatio (lat.), l. *Humusz.*

Humiliáták és humiliátusok, a humiliátus-rend tagjai. Ez a rend a XII. sz.-ban alakult egy

jámbor olasz világiakból, illetve vezeklőkből álló testvérületből, amelynek férfi- és nőtagjai családjaikban éltek és gyapjuszövéssel foglalkoztak. Az első humiliátus-kolostort oldradoi Szent János alapította (megh. 1159) Szent Benedek szabályaival és fehér ruhával. A humiliáta-rendet, mely három osztályból állott (1. a világban és házasságban élők; 2. tulajdonképeni szerzetesek és apácák és 3. papok), III. Ince erősítette meg 1201. Miután egy részük a valdensekhez (l. o.) húzott, III. Lucius kiközösítette őket. A XVI. sz.-ban a kolostori fegyelem annyira meglazult, hogy V. Pius a rendet 1571. feloszlatta. A női ág, a humiliáták (első főnöknőjükről [Blassoni Klára] blassonita apácák és fegyelmettartó hospitaliták néven) betegápolással foglalkoztak és még ma is van Olaszországban 5 kolostoruk. Hamuszürke (ol. barettino v. berettino) ruhájukról barettinók v. berettinóknak nevezik. V. ö. *Tiraboschi*, Vetera H. monumenta (1766—1769); *Stefano* a Riv. die scienze teolog.-ban (1906).

Humilis (lat.), alacsony, alázatos; *humiliatio*, megalázás. *Humillimus servus*, alázatos szolgája.

Huminanyagok, a tulajdonképeni humuszt alkotó anyagok, amelyek a hidrogén-, az oxigén-, a nitrogén- és a szénnek kevéssé ismert vegyületei (mint aminó a huminsav, humuszsav), és amelyekhez járulnak még azoknak a növényeknek hamualkotó részei, amelyekből a H. keletkeztek és pedig olyan alakban, hogy a víz által való kimosásuk meg van nehezítve anélkül, hogy a növényektől való felvételük akadályba ütköznék.

Huminit (ásv.), szén-, hidrogén- és oxigénnek a vegyülete, termőhelye Östmark Svédországban.

Humit (ásv.), tulajdonképen egy ásványcsoportnak a neve, amely csoport 3 tagból áll. Régente mint 1., 2. és 3. típust különböztették meg a 3 tagot, mindhármat rombosnak tartották, közös kristályalakra vezették vissza és kémiai tekintetben azonosnak vagy legalább is rokonnak tartották őket. Újabban kimutatták, hogy a három ásvány egy törvényszerű sorozatnak 3 tagját alkotja. Mindhárom tag fluor- és hidroxiltartalmú magnézium-ortoszilikát:

Kondrodit ... $Mg_5(SiO_4)_2(F,OH)_2$ monoklin
Humit ... ... $Mg_7(SiO_4)_3(F,OH)_2$ rombos
Klinohumit... $Mg_9(SiO_4)_4(F,OH)_2$ monoklin.

A kristálytani «*a*» és «*b*» tengely mindhárom ásványnál ugyanaz, míg a függőleges «*c*» tengelyek egymáshoz képest 5 : 7 : 9 arányban állanak. A sorozatnak van még egy tagja, amely kémiailag nincsen megvizsgálva, ez a monoklin prolektit, amely a Ko-bányában (Nordmarken) fordul elő, ennek a függélyes tengelye a «3» arányszámot kapja, tehát a kémiai képlete csakis

$$Mg_8(SiO_4)(F,OH)_2$$

lehet. A H. kristályai lapokban nagyon gazdagok; előfordul szemcsés halmazokban is; sárga, vöröses vagy barna, üvegfényű, átlátszó. A Vezuv bombáiban a fumarolák hozták létre; Ladu-bánya Svédországban; Llanos de Juanar Andaluziában. Az ú. n. leukofönicit olyan H., amelyben a magnéziumot mangán helyettesíti és csakis hidroxilt és semmi fluort nem tartalmaz. Bíbor- v. málnapiros kristályos tömegekben fordul elő Franklin-bányahelyen New-Jersey államban. L. még *Kondrodit*, *Klinohumit* és *Prolektit*.

Hummel *Nep. János*, zeneszerző, szül. Pozsonyban 1778 nov. 14., megh. Weimarban 1837 okt. 17. A zongorázásban Mozart, a zeneszerzésben Albrechtsberger és Salieri volt a mestere. 1804-ben Esterházy herceg zenekarának élén Haydn utóda lett. 1816-ban Stuttgartban, 1820. Weimarban lett karmester. Számos hangversenyturnéján elragadta Európa zenei közönségét. Műveinek száma: 127. Irt 4 operát, 5 balletet, 3 misét, számos kamarazeneművet és zongoradarabot, amelyek közül *h*-moll és *a*-moll versenyművei és *fis*-moll szonátája a legnevezetesebbek. 1829. négykötetes zongoraiskolát adott ki, amely az újabbkori pedagógiának első nagyobb terméke.

Hummel, 1. *Ferdinand*, német zeneszerző és zongoravirtuóz, szül. 1855 szept. 6. Berlinben, ahol zenei tanulmányait végezte. A zeneszerzésben Kiel és Barghiel, a zongorázásban Graban és Rudorff tanítványa. Számos kamarazeneművet, zongoradarabot, kórust (Frau Holle, Hänsel u. Grethel) írt, operákat (Angla 1894, Mara 1893, Ein treuer Schelm 1894, Assarpai 1898, Die Beichte 1900) és zenét színművekhez (Sakuntala 1903).

2. *H., Johann Erdmann*, német festő, szül. Kasselben 1769., megh. 1852 aug. 26. Kasselben tanult, 1792—1809-ig Olaszországban tartózkodott, azután a berlini műv. akadémia tanára lett. Nem annyira festményeivel, mint inkább elméleti tanulmányaival és távlattani tankönyveivel szerzett érdemeket.

3. *H., Karl*, német festő, a magyar születésű H. Nep. János (l. o.) zeneszerző fia, szül. Weimarban 1821 aug. 31., megh. 1906 jún. 16. Prellernek volt tanítványa, 1842—46-ig Olaszországban tartózkodott. Művei — többnyire ideális, stilizált tájképek — a főbb német képtárakban találhatók; legnevezetesebb műve, Armida kertje, a weimari nagyhercegi gyüjteményben van.

Hummer *Nándor*, történetíró, szül. Felsőesztergályon (Nógrád) 1856 jan. 19., megh. Budapesten 1910 ápr. 21. Főgimnáziumi tanár és 1886—1900. a Szent-István-társulat titkára volt. Munkái: *A kereszténység nyomai hazánk mai területén a honfoglalás előtt* (1894); *Tanulmányok a humanizmus korából* (1894); *A szláv kereszténység hazánk mai területén a honfoglalás előtt* (1896).

Hum na Sutli, adóközs. Varasd vm. pregradai j.-ban, (1910) 1296 horvát lakossal; postahivatal, u. t. Pregrada.

Humor (lat.) a. m. nedvesség; a régi orvosi felfogás szerint a szervezet nedvei, amelyeknek minőségétől és keveredésétől függ az ember testi és lelki jóléte (l. *Humorálpatológia*). Innen átvitt értelemben: jókedv, vidámság. — Esztetikai értelemben a nevetségesnek egy változata, melyben a tárgy, komikus vonásai mellett is, esztetikailag jelentős marad. Ezt a korlátoltban, kicsinyesben, értéktelenben rejlő fölényes, fenséges, komoly vagy érzelmes vonásoktól nyeri. A H. tréfa mögé rejtett komolyság (Schopenhauer.) Szinezetre a tréfa derüjéhez állhat közelebb, v. az érzelmes és komoly elem lehet benne túlnyomó

s az érzelem ismét vidámabb, v. keserűbb. Mikes levelein sokféle változatait figyelhetjük meg. A H. nyilvánulásaiban egyéni vonásokat mutat. A költő kedélyétől különböző fokú melegséget s annyi szint és árnyalatot nyerhet, mint a föld mélyéből előtörő forrásvíz tartalmat és ízt a földrétegektől, melyeken áthaladt. A világirodalom nagy humoristái Cervantes, Dickens, Thackeray, a mieink Arany János, Jókai és Mikszáth. A H. elméletírói közt első Jean Paul (1804), a legújabbak egyike Lipps: Komik u. H. (1898).

Humorálpatológia (gör.), a Hippokrates-, Galenus-féle kórtani rendszer, amelynek értelmében a betegségek a szervezet nedveinek megváltozásától, különösen a vérnek rossz keveredéséből erednek, ellentétben a szolidárpatológiával, amely szerint a betegségek alapoka a sejtek megváltozása s azok hibás működésének következménye a betegség (cellulárpatológia). Míg Virchow Rokitanszkyval szemben mereven tagadta, hogy a test nedvei is élnek s bennök is változások következnek be, ma a szerológiai vizsgálatok hatása alatt kétségtelen, hogy a nedvekben is lejátszódnak bizonyos elváltozások, amelyeknek eredménye szintén beteges eltérés lehet. E miatt a mai kórtani magyarázataink tekintetbe veszik a sejtek elváltozásai mellett a nedvek változásait is s mostani felfogásunk mintegy áthidalja a humorál- és szolidárpatológia közti nagy ellentétet.

Humor aqueus (lat.) a. m. csarnokvíz, a szemcsarnokot tölti ki, l. *Szem.*

Humoreszk, humoros elbeszélés, rajz v. vázlat. *Zenei értelemben* szabad formájú, egytételes mű, amelyre nézve nem annyira a humor, mint inkább a szeszély, az ellentétek keresése, a rapszodikusság jellemző. Néha éppenséggel melankóliával és gúnnyal vegyíti a jókedvet. Schumann óta körülbelül ez az értelme.

Humor vitreus (lat.), a szem üvegtestének folyadéka, l. *Szem.*

Humpata *(Saõ Januario)*, önálló búr telep Huilla (l. o.) angolai város mellett.

Humperdinck, *Engelbert*, német zeneszerző, szül. 1854 szept. 1. Siegburgban. A kölni konzervatórium növendéke volt. 1876-ban a Mozart-, 1879. a Mendelssohn-, 1881. a Meyerbeer-ösztöndíjat nyerte el. 1890-ben a frankfurti Hoch-konzervatorium tanára, 1900. a berlini mesteriskola vezetője lett. Világhírre Hänsel und Grethel c. mesejátékával tett szert. (Szövegét H. nővére, Wette Adelheid írta.) Bemutatója Weimarban volt 1893 dec. 23. Budapesten 1895 febr. 2. adták először Ábrányi E. fordításában. 1897 ápr. 12. H. vezérelte a mű budapesti előadását. Többi operái: Die Königskinder (Ernst Rosmer szövegére, mint opera 1908. került szinre New Yorkban, 1912 nov. Budapesten); Die sieben Geislein (mesejáték 1897); Dornröschen (1902); Die Heirat wider Willen (Dumas: Les demoiselles de Saint-Cyr c. vígjátékából 1905). Zenét írt Aristophanes Lysistratájához (1908); Shakespeare A vihar és Téli rege c. szinműveihez. Átdol- gozta Auber: Cheval de bronze c. dalművét és kiadta Bach J. S. praeludiumait és fugáit.

Humphrey (ejtsd: hömfri), a brit Manihiki-szigetek (l. o.) egyike.

Humphreys (ejtsd: hömfriz), 1. *Henry Noel*, angol író és illusztrátor, szül. 1810 jan. 4. Birminghamban, megh. u. o. 1879 jún. 10. Művészi kiképzését a kontinensen nyerte és hosszabb római tartózkodás után adta ki 1840. első művét, Cooke Views in Rome c. gyüjteményének magyarázó szövegét, melyet azután igen sok illusztrált munka követett. Kiemelendők: British Butterflies (1841); British Moths (1843—45, 2 kötet); The Illuminated Books of the Middle Ages (1844—49); Ancient Coins and Medals (1850); The Coin Collector's Manual (1853, 2 kötet); The Coinage of the British Empire (1854); Stories by an Archaeologist and his Friends (1856); Ocean Gardens (1857); The Butterfly Vivarium or Insect-Home (1858); History of the Art of Printing (1867); Holbein and the Dance of Death (1868); Master-Pieces of the Early Painters and Engravers (1869); Rembrandt and his Etchings (1871).

2. *H., William*, amerikai fizikus és meteorológus, szül. 1862 febr. 3. Gap Mills-ben. 1905 óta a washingtoni Weather Bureau «Mount Weather» obszervatóriumának vezetője. Működése főleg a színképelemzés és az aerológia körébe vág.

Humpoletz, város Deutschbrod cseh kerületi kapitányságban, 5884 cseh lakossal, posztószövéssel és sörgyárral, szövő- és földmívesiskolával, földpátfejtéssel. A várostól Ny.-ra fekszik az 1139. alapított seelaui premontrei-rendi apátság.

Humski Druškovec, adók. Varasd vm. pregradai j.-ban, (1910) 1087 horvát lak.; u. p. Huma Sutli, u. t. Pregrada.

Humulén, l. *Komló-olaj.*

Humulus *L.* (növ.), l. *Komló.*

Humusover, Magyarország középkori földrajzában az *Ér* folyó neve, mely Szilágy, Szatmár és Bihar vármegyék területét hasítja és Pocsajnál egyesül a Berettyóval.

Humusz (lat., magyarul *televény*), képződik, ha élettelen növényi v. állati anyagok korhadnak v. rothadnak. A H. képződését *humifikációnak* nevezzük és legjobban a trágyatelepen figyelhetjük meg. A friss szalma, mely az állati ürülékkel a trágyatelepre kerül, csakhamar megbarnul, megpuhul, míg kellő idő elteltével az egész anyag egyszerüen omlóssá válik, a mit a trágya beéredésének neveznek. Hasonló H.-képződési folyamat megy végbe a talajban és az így képződött szerves anyag a H., mely a talajok barnás v. fekete színét okozza. A termékenységükről híres orosz csernoziom-talajokban a H. nem ritkán 12—16%. A mi fekete földjeinkben ennél kevesebb, de megjegyzendő, hogy a talajok termőképessége nem áll mindig a H.-tartalommal arányban. Így a tőzeg- és láptalajok H.-a terméketlen. A H. mi- ősége különböző talajtipusokban különböző. Ma még nem ismerjük, miféle anyagokból áll a H. A régebben feltételezett *humin* és *huminsav*, *ulmin* és *ulminsav*, *krén-* és *apokrénsav* létezését és előfordulását az újabb idők tapasztalatai nagyon megingatták. Vannak szakemberek, kik a H.-vegyületek létezését egyáltalán tagadják és a H.-anyagoknak tulajdonított sajátságokat szerves kolloidszerű anyagok adszorpciós jelenségeinek minősítik. Az kétségtelen, hogy a H.-ban kolloidszerű anyagok előfordulnak, de az is bizonyos,

hogy benne kémiailag ismert vegyületeket sikerült megállapítani. Ezért ma csak annyit állíthatunk, hogy a H. az élettelen szerves anyagok bomlása közben képződött különböző szerves vegyületek keveréke, mely a H.-képződés minőségéhez képes változó összetételű. A gazda megkülönböztet *szelid H.-t* és *savanyú H.-t*. Előbbi a jó szántóföldek tevénye, utóbbi a tőzegekben uralkodó terméketlen és sokszor savanyú kémhatású szerves anyag. A kettő közé helyezhető az erdő H.-a, mely hatásában ugyan gyakran savas jellegű, de azért sok esetben termékeny talajokat alkot. A H. a termőtalajnak becses alkotó része. Egyrészt a talaj fizikai sajátságait javítja, másrészt becses növényi táplálóanyagokat, különösen nitrogéntáplálóanyagot szolgáltat. Volt idő, mikor a H.-nak tulajdonították a gazdasági növények táplálkozásában a főszerepet. Ez volt a *Thaer*-féle *H.-elmélet*, melynek értelmében feltételezték, hogy a gazdasági növények a testök felépítéséhez szükséges szerves anyagot csak a korhadó szerves anyagból, a H.-ból vehetik fel. *Liebig* és kortársai bebizonyították, hogy ez a feltevés helytelen és az ez irányban végzett pontos kisérletek beigazolták, hogy a gazdasági növények a testüket alkotó szerves anyagot mind egyszerű szervetlen vegyületekből alkotják. A H.-ban foglalt nyers tápláló anyagot tehát csak akkor veheti fel a gazdasági növény, ha az a korhadás folyamán egyszerű szervetlen vegyületekre, pl. salétromsav-, foszforsav-, kálium- stb. sókra bomlott. Ezt a bomlást a talajban nagy számmal előforduló H.-t bontó baktériumok idézik elő (l. *Talajbaktériumok*). A H. bomlását külső tényezők, ú. m. nedvesség, hőmérséklet, a levegő oxigénje és a talajban előforduló egyes alkotórészek, különösen a mész, nagy mértékben befolyásolják. Ezért a gazdának módjában áll céltudatos talajmiveléssel és trágyázással a H. bomlását a talajban szabályozni. A talaj H.-mennyiségét pedig istállói vagy zöldtrágyával, vagy más szerves trágyával szaporithatjuk. V. ö. *Cserháti* Sándor, Talajismeret; u. a., Növénytermelés (általános rész II. kiad.); *Sigmond* E., Mezőgazdasági Chemia (Term. Tud. Társulat kiadása 1904); *Wollny*, Die Zersetzung der organischen Stoffe und die Humusbildungen, mit Rücksicht auf die Bodenkultur (Heidelberg 1897); *Romann* E., Bodenkunde (3. kiad. Berlin 1911); *Schreiner* és *Shorey*, Chemical nature of soil organic matter. U. S. Dep. of Agric. Bureau of soils Bull. Nr. 53 és 74.

Humuszelmélet, l. *Humusz*.

Humusznövény a. m. televénynövény, l. *Szaprofita*.

Humusz-szén, olyan barnaszén, amely fából és egyéb humuszt létrehozó növényi részekből keletkezett, pl. a lignit, a basztszén, lápiszén stb.

Humusztalajok, az olyan talajok, melyekben 20%-nál több a humusz, míg a 10—20%-nyi humusztartalmu talajok humuszban gazdag, az 5—10%-nyi humusztartalmuak humózus talajoknak mondatnak. A H. legjellemzőbb képviselője a tőzegből alkotott *láptalaj*, mely főképen a korhadás különféle stádiumában levő szerves anyagból áll. Az ilyen talajok a vizet át nem eresztő altalajon különféle mocsári növényekből, nevezetesen savanyú füvekből (Carex- és Scirpus-fajok) s tőzegmohokból (Sphagnum, Hypnum, Polytrichnum) képződnek; tehát eredeti talajok. Mélységök ½ s 3 méter között váltakozik s az egymásra következő rétegek színe a korhadás foka szerint szürke, barna, fekete. Fizikai tekintetben az jellemzi e talajokat, hogy száraz állapotban nagyon lazák, pornemüek, hogy vizet igen nagy mennyiségben képesek felvenni, ennek folytán felduzzadnak s ingoványt képeznek. Fekete színöknél fogva sok meleget nyelnek el, de minthogy többnyire túlnedvességben szenvednek s a vizet gyorsan elpárologtatják, ami hőveszteséggel jár, ezért hideg talajok. Ezen okokból s mert a láptalajok kevés ásványi anyagot, ellenben sok szabad humuszsavat tartalmaznak, kulturnövények mivelésére alkalmatlanok, minélfogva közönségesen réteknek használtatnak, de mint ilyenek sem értékesek, mert csak savanyú füvekből álló, csekély tápláló erővel biró ú. n. *savanyú szénát* szolgáltatnak. A H. további nemei az erdőkben keletkező *erdei föld*; a folyamok mentén és torkolatánál képződő *berki* és *ligettalajok*, valamint a rónákat borító szelid H. vagy *fekete föld*, minők a magyar alföld déli része, a dél-oroszországi csernozem, Románia alföldje s mások.

Hum varoš, adók. Verőcze vm. slatinai j.-ban, (1910) 763 magyar és szerb lak., u. p. és u. t. Voćin.

Hún, nép, l. *Hunnok*.

Hu-nan (a. m. D.-re a tótól), középkinai tartomány Hu-pé, Kiang-szi, Kuang-tung, Kuang-szi és Kuei-csou közt, 200,500 km² területü, (1910) 20.583,187 lakossal. A tartomány dombos vidék, É.-i részén síkság, itt terül el az 5000 km² területü Tung-ting-tó, amelybe a Juen-kiang, Hsziankiang és a Lo-kiang torkollanak, A tó lefolyása É.-on van Jo-csounál és 10 kilométer után a Jang-ce-kiangba ömlik. A tó vidéke termékeny, rizs, narancs, citrom, finom tea, gyapot, kámfor értékes termesztményei. Erdeje kevés van, egyes részei fátlanok; a vadászat és halászat, marhatenyésztés, a folyókban az aranymosás a lakosság jövedelmező foglalkozásai. Szénbányái 56,000 km² területen évi 600,000 tonna bányászással; réz, cinn, ólom, cinóber stb. bányái híresek. Egyike Kina legtermékenyebb részeinek, hatalmas rizskivitele van. Régebben Hu-kuang néven Hu-pével egy tartomány volt, fővárosa Csang-sa, nevezetesebb városai még: Csang-tő Csönn-csou, Pao-king, Hsziang-tan, Jo-csou stb. Katolikus és protestáns missziói vannak. V. ö. *Lóczy*, Khina (410—413. oldal) és *Richthofen*, China (II. köt. 39. old.) és Letters on China 1870—1871. (Sang-hai 1900).

Huncfut (a német *Hundsfott*-ból) a. m. gazember.

Hundeshagen, 1. *Johann Christian*, az erdészeti tudományok tanára Tübingenben és Giessenben, szül. 1783 aug. 10. Hanauban, megh. 1834 febr. 10. Giessenben. Főbb müvei: Die Forstabschätzung (Tübingen 1826); Encyklopädie der Forstwissenschaften (u. o. 1821—31); Bodenkunde (u. o. 1830).

2. *H., Karl Bernhard*, német prot. teológus, *H. 1.* fia, szül. Friedewaldban, Hersfeld mellett, 1810 jan. 30., megh. Bonnban 1872 jún. 2. Gies-

senben, Heidelbergben és Bonnban volt egyetemi tanár. Egyháztörténeti és egyházpolitikai művei, különösen Beiträge z. Kirchenverfassungsgesch. und Kirchenpolitik, insbesondere des Protestantismus (1864) című munkája, az újabbkori legjelesebb egyháztörténelmi dolgozatok közé tartoznak. V. ö. *Christlieb*, H., eine Lebensskizze (Gotha 1873).

Hundred (ejtsd: höndrd), a középkorban az angolszászoknál a gaunak vagy grófságnak egy része; később e kerület szabad férfiainak gyülését hívták így, mely minden hónapban egyszer ült törvényt.

Hundredweight (ang., ejtsd: höndrdvét), az angol mázsa neve. Angliában = 4 quarter = 112 kereskedelmi font (libra vagy Avoirdupois, l. o.) = 50·82 kg. A kereskedelemben többnyire 50$^3/_4$ kg.-nak veszik. Az északamerikai Egyesült-Államokban = 100 angol keresk. font = 45·36 kg. Régebben *Centweight*-nek (l. o.) nevezték. Innen ered jelzése is: cwt.

Hundrieser, *Emil*, német szobrász, szül. Königsbergben 1846 márc. 13., megh. 1911 jan. 30. Berlinben Siemeringnek volt tanítványa. A Begas-féle realisztikus-dekorativ irányból kiinduló, utóbb egyszerűbb és monumentálisabb művészetének legkiválóbb termékei: III. Frigyes Vilmos bronzszobra a berlini Zeughausban; Luther emlékszobra Magdeburgban; I. Vilmos császár lovasszobrai a Kyffhäuser-emléken és Koblenzben; Berolina szobra Berlinben; Bismarck emlékszobra Mannheimben; Lujza királyné szobra a berlini Nationalgalerieben.

Hundsrück, l. *Hunsrück*.

Hunfalva (Hunsdorf), kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 1265 német és tót lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal, postatakarékpénztár. Hozzá tartozik *Matlárháza* (l. o.) nyaralótelep. Monostorát állítólag a szent sír szabályozott kanonok-rendje részére, 1232. építették (Religio, 1853., 57. sz.). Okleveles nyoma nincs.

Hunfalvi csúcs, a Magas-Tátrának egyik csúcsa (2553 m.), mely a Lomniczi csúcs csoportjában emelkedik s ennek K.-i sarokbástyája.

Hunfalvy, 1. *János*, a magyar tudományos földrajz megalapítója, szül. Nagyszalókon, Szepes vármegyében, 1820 jan. 21., megh. Budapesten 1888 dec. 6. Tanulmányait Késmárkon, Miskolczon s Eperjesen végezte, majd Berlinben és Tübingenben járt az egyetemre. 1846. a statisztika és történelem tanára lett a késmárki liceumon, de a szabadságharcban való részvétele miatt állásától megfosztották és börtönbe zárták. Kiszabadulva 1853. Pestre költözött s Greguss Ágostonnal szerkesztette a Család Lapját, 1866. Pálffy Móric felszólítására a kir. József műegyetem tanára lett; 1870. a bpesti tudomány-egyetem földrajzi tanszékére nevezték ki. Időközben többször utazott külföldön, Hágában, Szent-Pétervárt, Párisban, Londonban, Velencében és Rómában részt vett a nemzetközi statisztikai és földrajzi kongresszusokon. A Magyar Földrajzi Társaság működésében, melynek alapításától (1872) kezdve elnöke volt, tevékeny részt vett, valamint a M. Tud. Akadémiában, a közoktatásügyi tanácsban és a fővárosi képviselőtestületben is. Számos tudós társaság tiszteleti tagjává választotta és a főváros már életében H.-utcának keresztelte el azt az utcát, hol lakóháza volt. 50 kötetre menő művei s tömérdek értekezése nagy hírnevet szerzett számára. Főbb művei: *Egyetemes történelem* (3 köt., Pest 1850); *Magyarország és Erdély képekben* (3 köt., Pest és Darmstadt 1856); *Magyarország természeti viszonyainak leírása* (3 vaskos köt., Pest 1863—65); *Ég és föld, csillagászati földrajz* (Budapest 1873); *Egyetemes földrajz* (3 vaskos kötet, az utolsót Thirring fejezte be, Budapest 1881—89). Ez a mű 5 kötetre volt tervezve, de csak az Európára vonatkozó rész készült el. A II., Magyarországot tárgyaló kötet 56 íven ma is legterjedelmesebb leírása hazánknak. Számos tankönyvet, röpiratot írt s szerkesztette Keletivel az Akadémia nemzetgazdasági és statisztikai közleményeit. Ő bocsátotta közzé és adta ki németül is Magyar László afrikai útleírásait. V. ö. *Márki* Sándor, H. János (Földrajzi Közl. 1889); *Keleti* Károly, H. emlékezete (Akadémiai emlékbeszédek, Budapest 1890).

2. *H. Pál*, az újabb magyar összehasonlító nyelvészet megalapítója, az előbbinek bátyja, szül. Nagyszalókon (Szepes) 1810 márc. 12., meghalt Budapesten 1891 nov. 30. Tanulmányait Késmárkon és Miskolczon végezte. 1838-ban ügyvéd lett, 1842. jogtudományi tanár a késmárki kollégiumnál, 1841. az Akadémia, 1843. a Kisfaludy-társaság tagja, 1849. képviselő. Finn-ugor és török nyelvészettel 1853 óta foglalkozott tüzetesen. 1856-ban indította meg *Magyar Nyelvészet* c. folyóiratát. Regulyval tanulmányozta ennek vogul gyüjteseit s ezeket közösen akarták kiadni. Mikor azonban Reguly (1858) meghalt, H. maga folytatta e vogul tanulmányokat s már 1859. kiadta és magyarázta a teremtésről szóló vogul mondát, mely első eredeti vogul szövegközlés volt s nemcsak nyelvi tekintetben, hanem mitológiai tartalmánál fogva is nevezetes. E tanulmányok eredménye volt aztán az a nagy munka, melyben *A vogul föld és nép* (1864) cím alatt Reguly hagyományainak egy jókora részét kiadta s terjedelmes bevezetéssel s nyelvi fejtegetésekkel kisérte. 1862 óta másfél évtizeden át az Akadémia megbizásából a Nyelvtudományi Közleményeket szerkesztette. E folyóiratban megjelent munkái közül legfontosabb: *A kondai vogul nyelv* (1872) és *Az északi osztják nyelv* (1875). Azontúl már nem igen foglalkozott nyelvészettel; ezt a tért egészen Budenznek és Budenz iskolájának engedte át. Egy évtizeddel utóbb mintegy elkésve adta ki *Nyelvtudomány és Nyelvészet* című füzetét, melyben az újabb nyelvészet s nyelvtanítás tételeit s irányait birálgatta. H. nyelvészeti működése leginkább az összehasonlítás terén mozog. Nem egyszer kellett H.-nak Vámbéryval, ki a magyaroknak a török-tatár népfajjal való rokonságát vitatta, megküzdenie, de a polémia érdeme többnyire, eredménye mindig az ő állításai mellett szól. Ez volt a híres *ugor-török háború*. Főbb művei az emlitetteken kivül: *Aristoteles Poetikája* (Pest 1842); *Egy vogul monda* (u. o. 1859); *Finn olvasmányok* (u. o. 1861); *Utazás a Balt-tenger vidékein* (u. o. 1875); *Magyarország ethnographiája* (u. o. 1876); *A székelyekről* (u. o. 1879) stb.; németül: Die Ungern oder Magyaren (Teschen 1881); Die Rumänen u. ihre Ansprüche (u. o. 1883) stb. Életének utolsó húsz évében nép-

tani s őstörténeti nyomozásainak élt: Anonymus hitelességével, a székely kérdéssel, az oláh nyelv és nép eredetével foglalkozott (*Az oláhok története*, 2 köt., Budapest 1894). E közben fáradhatatlanul résztvett a tudományos és közművelődési intézetek működésében: az Akadémia és Kisfaludy-társaság ülésein, a Magyar Néprajzi Társaságban, melyet ő alapított s a Luther-társaságban, melynek elnöke volt; az evangelikus egyház iskolai ügyeiben s a főrendiház ülésein, melynek élethossziglan kinevezett tagja volt. V. ö. Hunfalvy-Album, H. akadémiai tagságának félszázados emlékére kiadták tisztelői (szerk. *Simonyi* Zs.); emlékbeszédet mondott róla *Márki* S. a Földr. társaságban 1889. s *P. Thewrewk* E. az Akadémiában 1894 végén; *Munkácsi* Bernát, H. Pál emlékezete, Budapesti Szemle 1912 és külön is; *Szily* Kálmán, H. Pál emlékezete, a Magyar Nyelv c. folyó irat 6. kötetében.

Hunfalvy-nyereg, a Magas-Tátra főláncolatának egyik nevezetesebb nyerge, mely a Tengerszem-csúcsot (2508 m.) a Tátra-csúcstól (2555 m.) elválasztja s nehéz átjárót alkot a galiciai Poduplaszki völgyből, illetve a Cseh- és Jeges-tótól a Menguszfalvi völgybe nyíló kis *Hunfalvy-völgybe*, illetve a Békás tavakhoz. A nyereg magassága 2360 m. V. ö. *Muttnyánszky* Jenő, A Tátra-csúcs (Turisták Lapja, 1890).

Hungara, nemzetközi jelzője a Magyarországból kikerült vagy kicsempészett prostituált nőknek. L. *Prostitució*.

Hungaria, Magyarország latin elnevezése, l. *Hungarus*. — *H.* a képzőművészetben Magyarország megszemélyesítése; sisakos, vértes, pajzsos nő alakjában ábrázolják.

Hungaria, a 434. számú kisbolygó neve, melyet *Wolf* fedezett fel 1898 szept. 11. Heidelbergben fotográfiai úton. Azért különösen érdekes, mert rajta kívül csak egy kisbolygó van, melynek közepes távolsága a Naptól kisebb. Ez az Eros (433) kisbolygó, melynek közepes távolsága a Naptól 1·46 Föld-Naptávolság, míg a H.-é 1·94. Az Eros keringésideje 1·76 év, a H.-é 2·71 év.

Hungarian-American Line (ang.), a *Cunard* angol hajóstársaság által a fiume—newyorki viszonylatban magyar kivándorlók szállítása céljából a magyar kormánnyal 1904. kötött szerződés alapján berendezett menetrendszerű járatoknak angol megnevezése.

Hungarian Found (ang., ejtsd: höngerien faund). E cím alatt bocsátotta ki Kossuth Lajos az amerikai papirdollárokat (1, 5, 10, 50, 100 dollár) New-Yorkban 1852 febr. 2. és júl. 1. angol szöveggel s a nagyobb értékek alatt sajátkezű aláírásával.

Hungaricum (lat.), szószerint a. m. ami *magyar* v. ami a *magyarságra vonatkozik*. Különösebben értünk e szó alatt minden olyan nyomtatványt, kéziratot, emléket, melynek magyar vonatkozása van. Ujabban szokásos e szót csak a nyomtatványokra és kéziratokra érteni s itt is kivált az 1711-ig terjedőkre, még pedig úgy belföldiekre, mint a külföldön megjelentekre v. találhatókra. A régi magyar H.-ok bibliográfiái: *Szabó* Károly: Régi Magyar könyvtár 1711-ig (I—III., I—II. köt.); a külföldi H.-oké: gr. *Apponyi* Sándor, Hungarica. Magyar vonatkozású külföldi nyomtatványok (2 köt. 1902). Az elsőhöz a pótlásokat, l. Magyar Könyvszemle és *Sztripszky* Hiador, Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkája I—II. köt.-hez (1912, kőnyomat).

Hungarites Strombecki *Gries.*, alneme és faja az Ammonites génusznak. A középső triaszban fordul elő. Maga a nem, melyből eddig kb. 20 fajt ismernek, már a karbonban veszi kezdetét.

Hungarus elnevezés a Névtelen szerint Hung (Ung) várától van, mivel a szlávok meghódítása után a hét fejedelmi személy Pannoniába bejövén, «ott továbbad időzött, ahonnan minden körülfekvő nemzetek Álmost, Ögyek fiát, hungvári vezérnek s vitézeit hungváriaknak nevezték» (2. és 13. fejezet). A név azonban már jóval előbb ismeretes volt. Jordanis (De rebus Goth. 37.) már a VI. sz.-ból említi, hogy «Hunuguri hinc sunt noti, quia ipsis pellium murinarum venit commercium». Sőt már az V. sz. derekán megtaláljuk az onogurok nevét Priskus Rhetornál, aki szerint más rokon néptörzsszel együtt az avarok által kiüzött délszibériai szabirok szorították ki őket ősi földjükről az Alsó-Volga vidékére. Ismerték a nevet a későbbi bizánci írók is; így pl. a IX. sz.-beli Georgius Monachus, ki minden további felvilágosító megjegyzés nélkül egyszer Ungroi, aztán Unnoi és Turkoi néven említi a magyarokat. A szlávok is ungri, ugri néven ismerték meg a magyarokat s megkülönböztették köztük a fehér és fekete ungrokat. A nyugati írók eleinte avaroknak nevezték őseinket, Regino azonban már az ungri nevet használja. Innen (s nem a Névtelen szójátékától) van az Ungria, Ungaria, Hungaria s Ungern vagy Hungern elnevezés. V. ö. Századok (1905, 69—70, 179, 376—379 l.).

Hungerford, *Margaret*, angol regényírónő, szül. 1855., megh. 1897. Már első műveivel: Molly Bawn (1878); Mrs. Geoffrey (1881); Phyllis (1883) nagy sikert aratott. Regényei könnyű, friss előadásmódjuk és érdekes meseszövésük által tünnek ki, számuk a negyvenet meghaladja. Kiemelendők: A Modern Circe (1888); The Duchess (1891); A Conquering Heroine (1893); A Tug of War (1895); The Coming of Chloe (1897). Magyarul megjelent: Kis hercegnő (ford. *Fái* J. Béla, Budapest 1892); Kis hóbortos (ford. *Szigethyné Szalai* Erzsi, u. o. 1894); Leány-csiny (Pesti Napló 1893. évf.).

Hungrisch. Az utolsó magyar rézdenárt próbaképen II. József császár korában, 1788-ban Körmöczbányán verték EIN HUNGRISCH név alatt, mely azonban forgalomba nem jött. Ezzel a denárverés teljesen megszűnt hazánkban.

Hunka, a Garics-hegység legmagasabb csúcsa (489 m.) Horvát-Szlavonországban, Belovár-Körös vármegyében.

Hunkjar Szkelesszi, a Boszporusz kis-ázsiai partján az Óriás-hegy alján elnyúló festői völgy, egy török császári palotával. Ebben kötötte 1833 jun. 26. Orosz- és Törökország a H.-i szerződést, amely a Dardanellákat az idegen hadihajók elől elzárta.

Hún mondák, l. *Hunn mondák*.

Hunn, nép, l. *Hunnok*.

Hunn betük, l. *Hunn-székely írás.*

Hunnivár, Jordanis által említett hunn helynév, melynek magyarázatában eltérők a vélemények, mivel eredeti kézirat hiányában nem egyforma a szöveg a későbbi időkből származó másolatokban. Régebbi felfogás szerint annyit jelentett a H., hogy «hunn vár», mely az Al-Duna ágai által átszelt Kis-Scythiában feküdt, hol csakugyan volt egy «hunnok várának» nevezett s a VI. sz.-ban már bomladozó félben levő régi erődítmény. Az újabb magyarázatok szerint nem az Al-Duna, hanem a Dnyepr (Danapris) ágai által átszelt vidékről beszélt Jordanes s a Danapris folyóról mondja, hogy ezt nevezték a hunnok (Hunni) Uárnak.

Hunn-magyar írás a. m. *hunn-székely írás* (l. o.).

Hunn-magyar mondák, l. *Hunn mondák.*

Hunn mondák. Három csoportot alkotnak, ezek: a latin, germán és magyar mondák. Az első csoport jobbára legendákból áll, melyek rendszerint valamely galliai vagy itáliai városnak Attila által való feldúlatására vagy csodás megmenekülésére vonatkoznak; ezen legendák a népvándorlás minden borzalmát Attila személyiségével hozzák összeköttetésbe, akit általában «isten ostorának» neveznek. Egészen különbözik ezektől a germán mondák felfogása, melyekben Attila bölcs, hatalmas, gazdag és nagylelkű uralkodó, kinek párját sehol nem lehet találni s aki mellett egészen eltörpülnek a népvándorlás többi nagy alakjai; közülök csak azok emléke maradt fenn a germánoknál, kiket valami módon Attila személyével tudott összekapcsolni a monda, mint berni Detrét, Hermanarichot, a burgund Gundahart stb., a többi pedig, mint a gepida Ardarich, a vizigót Athanarich, Alarich, Ataulf, a catalauni mezőn elesett Theodorich és más germán hősök hagyománya egészen kiveszett. A magyar mondákat csak azon száraz kivonatból ismerjük, melyet a XIII. sz. huszas éveiben állított össze egy névtelen krónikaíró s amely a Kézai- és Márk-féle krónika első részét képezi; egy pár sovány vonatkozás Anonymus művében is található. Irodalmunkban nagy vita folyt arról, hogy egyáltalában lehet-e beszélni magyar H.-ról s magyar hagyományokon alapul-e a krónikák mondai anyaga. *Wenzel* G. (Reguly-Album, 1850), *Toldy* F., *Ipolyi* A. a magyar eredetet vitatták, melybe azonban idegen elemek is vegyültek s ebben *Thierry* A. (Attila-mondák. Ford. *Szabó* K. Pest 1864) sem kételkedett. Ellenben *Hunfalvy* P. (Magyarország ethnographiája, 1876. A székelyek, 1880) német eredetünek tartotta hunn mondáinkat s lehetetlenségnek nyilvánította, hogy nemzeti hagyományaink lettek volna a hunnokról. *Riedl* Fr. (Budapesti Szemle 27. k. 1881) szerint a magyar H. a krónikások által külföldi krónikákból merített könyvmondák. *Marczali* H. (A magyar történet kútfői, 1880 és Budapesti Szemle 25., 1881) a magyar H. alaprészét német eredetűnek tartja ugyan, de ehhez később magyar elemek is járultak. Ezekkel szemben *Gyulai* Pál (Budapesti Szemle 25. és 27. k.) tagadja, hogy a magyar H. csak a német Attila-monda magyarosításai, mert a magyar H.-nak mind felfogása, mind költői alapeszméje más, mint a germán mondáké. *Szász* Károly sem hiszi, hogy latin krónikákból átmehetett volna egy monda a nép tudatába (Világirodalom eposzai, 1882. II.). *Heinrich* Gusztáv (Etzelburg és a magyar hunn monda, akad. székfoglaló 1882), *Petz Gedeon* (A magyar hunnmonda, Budapest 1885) s *Bleyer* Jakab (A magyar hunn monda germán elemei, Budapest 1908) elismerik ugyan, hogy népünknek *volt* hunnmondája, még pedig már ittléte első idejében; csakhogy mind a hunn néppel való rokonságának tudatát, mind a hunnokra vonatkozó mondai hagyományokat itt ez országban vette át a hunnok után itt lakó népektől. E mondák krónikaíróink korában még éltek. Krónikásaink azonban nem tartották fenn mind, mert ők történetet akartak írni s inkább a történeti forrásokat használták, de ahol forrásaik megszűntek, mindig a mondából kértek kölcsön adatokat. A H. azon alakja tehát, melyet a krónikásoknál találunk, a következő forrásokból került össze: 1. külföldi tudós krónikákból; 2. a magyar néphagyományokból; 3. az országban élő német eredetű mondákból (Detre, Kriemhild szerepe), melyek egyrésze a magyar mondakincsbe is átment; 4. a krónikások önkényes változtatásaiból és toldásaiból. Néphagyományunkban egykor nem abban a terjedelemben és alakban élt a hunn monda, minőben a krónikákból ismerjük. De ebben az alakban vált újabb epikánk forrásává (Arany). A magyar hagyományos elemek pedig többfélék. Vannak egyenes hunn-emlékek, mint Bendeguz és Etele neve, mely névalakok csakis magyar-törökfajta népségtől származhatnak; a hunn-magyar eredet mondájának alapja is egy régi hunn monda a csodaszarvasról, míg a Pannónia birtokáért a hunnok és németek közt folyt véres százhalmi, tárnokvölgyi és cesumauri ütközetek, meg Attila flainak viszálykodása, Csaba leveretése s a székelyek menekülése a Csiglamezőre, a Nagy Károly és avarok közti küzdelemnek és az avarok bukásának emlékeit őrizték meg s nyilván azon hunn-bolgár elemtől valók, mely 678 körül költözött be Pannóniába az avarok közé s mely a nyugati és déli határszélek magyarságában és a székelyekben maradt fenn. E hagyományok honfoglaláskori emlékekkel folynak össze; Attila Zovárd nevű kapitánya, kit Itália ellen küld, nem más, mint a 924-iki hadjárat vezére (Liutprandnál Salardus); a Miramammona szultán ellen küldött sereg, mely elkésett a catalauni ütközetből s nem mert hazatérni, az a magyar csapat, mely III. Abderrahman cordovai khalifa megtámadására indult; a keveszói hunn fejedelmi temető Bojta kun-kabar vezér nemzetségének temetkezési helye; ugyancsak honfoglaláskori emlékek befolyása alatt adnak a mondában a hunnoknak hét vezért, akik közt a magyarok hármas fejedelemségének visszhangjául 3—3 testvért, vagyis más szóval három együtt uralkodó fejedelmet találunk s talán az a három személy, kiket a monda Chele flainak mond, egyenesen honfoglaláskori; Kadicsa (Anonymusnál Zuard testvére) bizonyára az, Anonymus még az apját is Chelével egyezően *Hulecnek* nevezi. Hunn mondáink honfoglaláskori emlékekkel átszőtt s az avarok

bukásának hagyományain alapuló eredetét *Thury* József, *dr. Sebestyén* Gyula és *Nagy* Géza vitatta. Mindezek arra a végeredményre vezetnek, hogy a magyar H. egy nagy mondakörnek a töredékei, melyet a magyarság eredeti hunn emlékekből, avar- és honfoglaláskori hagyományokból s hazai, főleg germán eredetü mondákból fejlesztett ki; egy egységes koncepció fűzte mindezeket össze, melynek körvonalai a krónikás száraz kivonatából is fölismerhetők; hunnok és németek harcolnak Pannónia birtokáért, az Attila-fiak viszálykodásai miatt elvesztik a hunnok s idegenek lépnek Attila örökségébe, de a magyarok nem feledkezve meg Csaba végrendeletéről, ismét visszafoglalják, amit apáik bünei elvesztettek.

Hunnok. Ural-altáji nép, mely legelőbb Belső-Ázsia ÉK.-i részeiben, az Amur és Szelenga vidékén tünt föl s onnan nyomult időszámításunk kezdetétől fogva mindinkább nyugat felé. Legelőbb a kinai források szólnak róluk, melyek *hiungnu, hiunjo* stb. név alatt a Kr. e. XII. sz. óta emlegetik őket, mint akik többszörös betöréseikkel (így Kr. e. 1120., 910., 880., 700., 650.) háborgatták az észak-kinai tartományokat, Senszit, Santungot és Csilit. Ellenük építtette a Czin dinasztia alapítója, Sihoang császár Kr. e. 220 felé kétezer km. hosszuságban a nagy falat. Ettől fogva nyugatnak fordult a H. áramlata s Kr. e. 206—174 közt Mautur (Móte, Mete) vagyis Maktur (Hirth Fr. szerint) senjü, ki, mint utódai, a «czemli v. tenkili (azaz tengri) khutu a. m. az ég fia» cimet vette föl, az Orkhon, Tula és Szelenga vidékéről messze kiterjesztette a H. uralmát, úgy, hogy a tonghuk legyőzése után egész Belső-Ázsiát hatalma alá vetette s egyesitette az összes «ijjas» népeket, szám szerint 26-ot s 300 ezer emberből álló hadserege volt. Utóda, Lausang (Kr. e. 174—158) a Felső-Hoangho vidékét is meghódította s kiverte onnan a jüecsiket, kik aztán Indiában az ú. n. *indo-szkitha* birodalmat alapitották. A Kr. e. I. sz.-ban hanyatlani kezdett a hiungnu birodalom, belviszályok törtek ki, úgy, hogy utoljára is kétfelé szakadtak; a déli H. Kinának hódoltak meg; az északi hiungnukat Kr. u. 93. a kinaiakkal szövetkezett mongol nyelvű szienpik szórták szét, egy részüket meghódították, másik rész elhagyta régi földjét, nyugat felé vándorolt. Ez a nyugat felé áramló rész volt az, mely a Kr.u. II. sz. közepe táján *unn, khun, hunk* név alatt tünt föl Európa határszélén, a Kaspi-tótól É.-ra elterülő pusztaságon, hol a finnugor és csuvasos török keverékből álló szkitha-nép maradványait vette föl magába. Legszélső csapataik a déloroszországi roxolánok és basztarnák közé nyomulnak, de csakhamar visszaszoritották őket a gótok, úgy, hogy két századig az örményeken kivül nem igen emlegetik őket. Azonban a IV. sz. dereka felé az amurvidéki zen-zenek (juan-juanok) vagy topok újabb nagy birodalmat alapitottak, mely Koreától egész Uralig terjedt s újabb népmozgalom indul meg Ázsia belsejéből, mely dél és nyugat felé tolta a hunn törzseket. A keletiek, a *fehér hunnok* v. *efthaliták* (szanszkr. Hûna, zend. Hunavô) India felé szorultak s megnyitották az indo-szkitha birodalom második korszakát, míg a nyugati hunnok mindinkább az Alsó-Volga vidékére tolódtak s 350-től kezdve elhatalmasodnak a Kaukázus és a Don-torkolat közt tanyázó masszagéta-alán népség fölött, melyet aztán 370—373. teljesen meghódítottak s velük együtt 375. Balamber v. Balamir vezérlete alatt megdöntötték a keleti gótok dél- és középoroszországi nagy birodalmát. Ezután a nyugati gótokra került a sor, kik 378—381. a római birodalomban kerestek előlük menedéket. A H. egész az Aldunáig nyomultak, innen behatoltak a Magyar Alföldre, sőt mivel Pannóniából 379. a fellázadt gótok ellen kivonták a légiókat, a dunántúli vidék is védtelenül ki lett szolgáltatva nekik. Nagy Theodosius császár azonban évi segélypénzzel a rómaiak szövetségeseinek nyerte meg a hunn fejedelmeket, kik, mint Kharaton, Donát s Uldin, főleg a gótok ellen, jó szolgálatot tettek a birodalomnak. Az V. sz. első tizedeiben három testvér, ú. m. Mundzuk v. Bendeguz, Oktár és Rugha (Rôa, Rugila) uralkodott a H.-on. Legjobban kivált közülük Rugha; az ő udvarában tartózkodott, mint a rómaiak kezese, 423 körül Aëtius, ki ekkor ismerte meg a H. hadi szokásait s Rómába visszatérve is fentartotta velük a barátságos viszonyt. Egy ideig a konstantinápolyi udvarral is jó viszonyban volt Rugha, ki, mint elődei, szintén viselte a római tábornoki cimet s 350 font arany évi segélypénzben részesült. De uralkodása vége felé, midőn két aldunai hunn fejedelem a keletrómaiaknak hódolt meg, felbomlott a jó viszony s már háborúra került a dolog, midőn Rugha 433. (435.) hirtelen meghalt. Mundzuk két fia, Attila és Blêda követte az uralomban azon az óriási területen, mely a Kaspi-tótól a Rajnáig, az Aldunától a Balti-tengerig terjed. Attila halála után (453—454.) felbomlott a nagy barbár világbirodalom. Bár legidősebb fiát, Ellákot jelölte ki utódának, többi fia is (l. *Dengezik* és *Irnák*) osztozkodni akart a hatalomban s felhasználva viszálykodásukat a meghódított germán fejedelmek, főleg Ardarik, a gepidák királya, s a három keleti gót testvérkirály, Valamir, Theodemir és Videmir, fellázadtak s a pannóniai Nedao vagy Netád folyó mellett a velük egyesült svévekkel, rugiakkal és herulokkal együtt, leverték a hunn, alán, skir és szatagár sereget. Elesett Ellák s vele 30 ezer hunn. A legyőzött H., kik tömegesen s állandóan eddig sem tanyáztak hazánkban, az Alduna vidékére s a délorosz pusztaságra vonultak vissza. Amott, Kis-Scythiában, Irnák fensőbbsége alatt H., unugur-bolgárok, alánok, skirek és szatagárok telepedtek meg, a Dnyepr vidékén pedig Dengezik ütötte fel székhelyét, ki most a H. fókirálya lett. Nem kevés számmal voltak olyanok is, kik a keletrómai birodalom szolgálatába álltak. Az Alduna vidékéről nehányszor még háborgatták a H. a szávamelléki gótokat, de Valamir mindannyiszor visszaverte őket. A keleti birodalomba is többször berontottak s egy ilyen alkalommal esett el 464. Dengezik. Azután megkezdődött a délorosz pusztákra való visszavonulás, az Ural vidékéről terjeszkedő ugor-törzsekkel való keveredés és a kisebb hordákra való felbomlás. A VI. sz. első tizedeiben a Kaukázuson áttörve, a keleti birodalom

ázsiai tartományait többször végig dúlják. 520 körül egyik Azovi-tengermelléki fejedelmük, Gorda, a kereszténységre tért s összetörte a régi bálványokat, de testvére, Muager (Magyar ?) vezetése alatt fellázadtak ellene s megölték. A VI. sz. dereka felé két király alatt két nemzetre voltak oszolva, melyek nyelvben, szokásokban s viseletben egyformák voltak egymással. A Maeotistól nyugatra tanyáztak a kuturgurok vagy ulziagirok, K.-re az uturgurok (Jordanisnál szabirok v. hunugurok).

A két testvérnép irtó háborút viselt egymással, de 558. mindegyik az avarok uralma alá került, kik a kuturgurok nagy részét magukkal ragadva, 568–69. birtokukba vették a mai Magyarországot. 580 felé a Volga-vidéki H. az altáji turkok hatalma alá kerültek. A VII. sz. kezdetén a Maeotis körüli H. fejedelme Organa volt, kinek unokaöccse, Kuvrát 630 felé felszabadítva magát az avar uralom alól, egyesítette a Volga-vidéki hunn törzseket, bolgárokat, unugurokat és a korragokat. Így a hunn nemzet lassankint új politikai alakulásoknak ad helyet s részint a bolgárokban, részint a honfoglaló magyarokban (kabar-kun nép), részint az oguztörökökben vagy uzokban (kunok) olvad föl.

Mi volt a hunn nép eredeti nemzetisége: mongol-e vagy török ? nincs eldöntve. Csak annyi bizonyos, hogy az európai H. azt az «r»-ező török nyelvet beszélték, melyből valók a magyar nyelv legrégibb török elemei (pl. ökör, tenger, borju, törökben: öküz, tengiz, bozaghu) s amelynek egyik dialektusa volt a középvolgai csuvasok nyelve. Külsejüket egykorú írók szerint jellemezte a kerek, nagy fej, a mélyen bentülő, apró szem, ritka szakáll, kiálló pofacsont, lapos orr, szennyes bőrszínük s elsatnyult altest mellett erősen kifejlett felső test, széles váll és mell, vagyis a mongol-tatár tipus minden fontos megkülönböztető jegye. Tősgyökeres nomádok voltak, mint a mai kirgizok és kalmikok. Ernyős szekereikkel, hol a nők és csecsemők tartózkodtak, örökké kóboroltak, nyáron barmaikat legeltetve, télen a vizek mellé húzódva. Az éghajlat viszontagságait, éhséget, szomjuságot tűrni megszokták gyermekségüktől kezdve. Mint valamennyi középázsiai nomád, ők is kitűntek a lovaglásban. Életük javarészét lóháton töltötték, ott végeztek mindent, ott tanácskoztak, ott ettek s ittak, ott aludtak, míg a gyaloglásra alkalmatlanok voltak. A lovaglásban való ügyességüket nagy mértékben előmozdította a kengyel használata, mely előbb ismeretlen volt Európában. Főfegyverük a nyíl volt s amellett a pányva, melyet rendkívüli ügyességgel vetettek az ellenség nyakába. A halott vitézt fölszerszámozott lovával együtt temették el s vele együtt sírba tették fegyvereit, mint Attilának aranyos ijját és ékszereit is. Az elhúnyt fölé aztán magas halmot emeltek s fölötte gyásztort, Jordanis szerint *stravát* tartottak. Attila fölött gyászdalokat énekeltek, melyekben elsorolták hőstetteit s fájdalmuknak azzal adtak kifejezést, hogy szkitha szokás szerint hajukat levágták s arcukat felhasogatták. Régészeti hagyatékuk nem sok; a zalamegyei fenéki leletben vannak római és germán emlékekkel vegyesen olyan tárgyak, melyeket nekik lehet tulajdonítani. Az alföldi nagy halmok közül nem egy lehetett hunn fejedelmi sírhalom, de ezeket kirabolták mindjárt a hunn uralom bukása után. A nagyszentmiklósi ú. n. Attila-kincse jóval későbbi időből való.

Irodalom. A főmunka Thierry A., Attila; Attila fiai és utódai, ford. Szabó Károly, 2 köt., Pest 1865; Borovszky S., A népvándorlás kora (Nagy Képes Világtört. IV. k.), Budapest, 401–445. l.; Deguignes, Histoire générale des Huns, des Turcs etc., 3 köt., Paris 1756–58; Hunfalvy P., Magyarország Ethnographiája, Budapest 1876. 109–123. l.; Márki S., Az ó- és középkor tört. (A műveltség könyvtára), Budapest 408–419. l.; Nagy G., A népvándorlás kora (Szilágyi S., A magy. nemz. tört. Milleniumi kiad. I. k. 1895. CCXCVII–CCCXXXIII. l.) és Ethnographia, 1907. 5. és 6. füz.; Pray Gy., Annales veteres Hunnorum, Avarorum etc., Bécs 1761; Vámbéry Á., A magyarok eredete, Budapest 1882, 19–53. l.

Hunnok árka. Így magyarázták a XVIII. sz. második felétől kezdve a háromszéki Réty község határában a Fekete-Ügy folyó mellett vonuló homoktöltést, melynek azonban Hom-árka az igazi neve s nyilván török nyelvű népelemnek nyelvéből fennmaradt elnevezés, a. m. «kum-arka», azaz homok-hát.

Hunnok csatája. Így nevezték el a nyugati népek a véres katalauni ütközetet, hol az Aëtius által vezérelt római világ s a hozzájuk csatlakozó félbarbárok ütköztek össze az Attila körül sereglett egész barbárokkal. Testvérnép testvérnéppel küzdött, mint a nyugati gótok a keleti gótokkal, frank a frankkal. Az eldöntetlenül maradt küzdelem oly elkeseredetten folyt, hogy a monda szerint fölkeltek éjjel halottaikból az elesettek s tovább harcoltak. H.-nak nevezik a németek a lechfeldi v. augsburgi csatát is.

Hunn sír v. *hunn ágy* (ném. *Hünengrab, Hünenbett*), a megalitikus sírok egyik alakja, amely Észak-Németországban és Dániában otthonos. Négyszögű lapos halmok, amelyeket nagy kőtömbökből álló hasonló alaprajzú kerítés vesz körül. A halomban rendszerint több, négy-öt kisebb kőkamra van s mindannyi több temetkezést rejt. A temetkezések kőkoriak. Nálunk különösen az érdi és battai Százhalomról terjedt el az a vélemény, hogy ide temették a potentianai és tárnokvölgyi ütközetben elesett hunnokat. Az ásatásokból azonban kitűnt, hogy e halmok sokkal korábbi időből, a vaskor elejéről (Kr. e. 500 körül) származnak.

Hunn-székely írás *(hunn-szkitha írás).* Középkori krónikáink, Kézai, Márk stb. szerint a székelyeknek különleges írásuk volt, melyet Thuróczi, Oláh M. és Verancsics A. szerint pálcikákra róttak (l. *Rovás)* és kevés betűvel sokat tudtak kifejezni. Ennek a rovásírásnak az *abc*-jét kiadta 1598. *Telegdi* János, de műve csak a dr. *Sebestyén* Gy. által fölfedezett giesseni és hamburgi kéziratos másolatban maradt fenn. A XVII. sz. magyar tudósainál nagyon elterjedtek ezen *abc*-nek kurziv jellegüvé torzított változatai, melyek közül legismertebb a Bél-Dezsericzky-féle. Ilyen kurziv jellegű betükkel készült az udvarhelyi énlakai unitárius templom fölirata is (l. *Énlaka),* mely épp ezért nem számítható a rovásírás hagyományos emlékei közé. Ilyen csak egy volt ismeretes, az 1501-iki csíkszentmiklósi fölirat, de ez is csak két 1750 körül készült másolatban maradt fenn. Ehhez járul egy 1515-iki konstantinápolyi fölirat, melyet

csak nemrégiben fedezett föl Babinger Ferenc, Dernschwam János 1553—55-iki törökországi utazásának az augsburgi Fugger-levéltárban lévő eredeti kéziratában. A föliratot az Ali pasa-féle karaván-szeráj istállófalába épített márványkőről másolta le; azt írja meg benne Keteji Székely Tamás, hogy László király követét, Bélai Barnabást, két évig váratta a szerájban I. Szelim szultán. E felirat után teljesen eldőlt a H. kérdése, melynek eredetiségében sokan kételkedtek, bár voltak, a kik rámutattak a mongolföldi ó-török betűjegyekkel való hasonlóságokra, Sebestyén Gy. pedig bebizonyította, hogy a Közép-tenger mellékén keletkezett rovásírás közös eredetű családjába tartozik, melyből eredt az ó-török írás, germán runa, ó-ital, etruszk, görög-pelazg, föniciai-sémi és iberiai írás. V. ö. *Szabó* K., A régi H.-ról (Budapesti Szemle 1866); *Hodoly* L., A székely v. régi magyar írás eredete (Pozsony); *Moldován* G., A latin, cyrill, dák és székely írásjegyek kérdése a románoknál (Budapesti Szemle 1887, 52. füz.); *Réthy* L., Az ú.n. hunn-székely írás (Archaeologiai Értesítő 1888, 54. füz.); *Fischer* K. A., A hunn-magyar írás és fennmaradt emlékei (Budapest 1889); *Király* P., Researches in Hunno-Scythic. Babylonian and Oriental Record. VI. No. 10. (London 1893); *Nagy* G., A székely írás eredete (Ethnographia 1895, 269 l.); *Borovszky* S., A hunn-magyar rokonságról (u. o. 1894, 101 l.); *Fadrusz* J., Rovásírásunk származása (Budapesti Hirlap 1902 dec. 25.); *Herman* O., Az összám és az ősbetű irodalmunkban (Archaeologiai Értesítő 1903, 250 l.); *Sebestyén* Gy., Rovás és rovásírás (Ethnographia 1903—1904, 1906 - 1907 évf. s külön lenyomatban Budapest 1909, 145 ábrával); *Babinger* Ferenc, Konstantinápolyi rovásírásos magyar nyelvemlék 1515-ből, Sebestyén Gy. gloszszáival (Ethnographia 1913, 129., 139. l.).

Hunn-szittya népek. Az ó- és népvándorláskori lovas nomádok összefoglaló neve, a kikhez számították a hunnokon és szkithákon kívül a parthusokat, alánokat, jászokat, magyarokat, avarokat, bolgárokat, kozárokat és kunokat. E népek azonban különböző eredetűek és nyelvűek voltak: nemcsak turánok (török-tatárok és finnugorok) voltak köztük, hanem kaukázusiak és irániak is, akik azonban összekeveredtek s életmódban, szokásokban, erkölcsben, viseletben hasonlókká váltak egymáshoz.

Húnok, l. *Hunnok*.

Hunold, *Christian Friedrich*, német író *Menantes* néven, szül. Wanderslebenben (Türingia) 1681 szep. 29., megh. Halleban 1721 aug. 6., mint az egyetem magántanára. Számos műve közül nevezetes két regénye: Die verliebte und galante Welt (Hamburg 1700) és Der satirische Roman (1705), melyben a hamburgi erkölcsöket rajzolja. Művei Lohenstein (l. o.) modorában vannak írva. V. ö. H. *Vogel*, Chr. Fr. H. (Menantes) Leben und Werke (Leipzig 1898).

Hunor és Magyar *(Mogor)*, a hunn-magyar eredet mondája szerint az óriás Nimród v. Menroth fiai s a magyarok és hunnok ősei. A monda ebben az alakban annak a régebbi felfogásnak felel meg, mely a magyarokat és hunnokat testvérnépnek tekintette; ez a felfogás később odamódosult, hogy a magyarok a hunnok egyenes ivadékai s ennek megfelelően Árpádot nem Magyartól, hanem Hunortól származtatták. A H. név különben nem a hunn, hanem a hunugur v. hungar névvel függ össze.

Hunse (ejtsd: hönnsze), folyó Drenthe németalföldi tartományban, ered a westdorpi magaslaton, többféle néven folyik tovább, fölveszi a Schuitendiepet, Groningen mellett elfolyva Reitdiep néven az Északi-tenger Lawerzee-öblébe ömlik.

Hunsrück (helytelenül *Hundsrück*), lekopott hegyvidék a porosz Rajna-tartományban a Rajna, Mosel, Saar és Nahe között, a német Pala-hegység egyik darabja; leginkább agyagpalából áll, amelyből erdős kvarcit hátak emelkednek ki. A Rajna, Mosel és Nahe mélyen bevágták magukat s meredek hegyoldalai fölött várak és várromok teszik festőivé vidékét. Legmagasabb pontja az Erbeskopf, 816 m. Völgyei elég termékenyek, gyümölcsöt és szőllőt termelnek főleg. Ottweiler és Saarbrücken mellett kőszenet, Oberstein mellett (Birkenfeld) achátot bányásznak a hegységből.

Hunstanton *(New H.*, ejtsd: hönsztentn), község és gyors fejlődésnek indult tengeri fürdő Norfolk angol countyban, a Wash partján, vasút mellett, (1911) 2510 lak.

Hunt, l. *Hont* és *Hunt-Pázmán*.

Hunt (ejtsd: hönt), 1. *Alfred William*, angol festő, szül. Liverpoolban 1830., megh. 1896 máj. 3. Atyjának, *H. Andrew* tájképfestőnek volt tanítványa és az angol és skót partvidékeken festett sok táj- és tengeri képével a legjelesebb XIX. sz.-i angol tájképfestők sorába emelkedett.

2. *H., James Henry Leigh*, angol író, szül. 1784 okt. 19. Southgateben, London mellett, megh. 1859 aug. 28. Putneyben. Pályáját mint ujságíró és szinikritikus kezdte meg. Radikális eszméinek terjesztésére 1808. az Examiner c. whig-párti lapot alapította. Szabadelvüsége és férfias szókimondása annyira megnyerték Byron, Shelley, Moore és Lamb tetszését, hogy H.-tel szoros barátságot kötöttek. The Story of Rimini (1816) c., Dante és Chaucer hatása alatt irt romantikus eposza nagy sikert aratott. 1821-ben Byron és Shelley meghívására Olaszországba ment és onnan szerkesztette a The Liberal c. szabadgondolkodó folyóiratot (1822—23). 1824-ben Byron halála után visszatért Angliába és széleskörű irodalmi munkásságot fejtett ki. Nagy feltünést keltett: Lord Byron and Some of his Contemporaries (1828) c. műve, melyet Sir Ralph Esher, or Memoirs of a Gentleman of the Court of Charles II. (1832) c. történelmi regénye követett. Christianism (1832) c. reflexióinak köszönhette Carlyle barátságát. Erre számos komoly és komikus költeménye és A Legend of Florence (1840) c. ötfelvonásos drámája következett, amelyet nagy sikerrel adtak elő. Finom művészi kritikát tartalmaznak Imagination and Fancy (1844) és Wit and Humour (1846) c. kötetei. Dacára sokirányú munkásságának, állandóan anyagi zavarokkal küzdött, úgy hogy Dickens 1847-ben javára Ben Jonson Every Man in his Humour c. drámájának két műkedvelői előadását rendezte. H. önéletrajzát (Autobiography, 3 köt. 1850, újabban kiadta Ingpen 1903, 2 köt.) Carlyle

a legkiválóbb hasonló irányú művekkel egyenrangunak tekintette. H. átdolgozta Chaucer műveit (The Poems of Chaucer Modernised, 1841 és 1859) és válogatott szemelvényeket adott ki Beaumont és Fletcher drámáiból (1855). Az Erzsébet-kor irodalmára vonatkozó kutatásainak eredménye: Notices of Wycherley, Congreve, Vanbrugh and Farquhar (1855). Vallásos nézeteit The Religion of the Heart (1853) című művében foglalta össze. Összegyűjtött műveit fia, Thornton H. adta ki (London 1860). Életrajzát megírták: C. Kent (u. o. 1891); C. Monkhouse (u. o. 1893) és R. B. Johnson (u. o. 1896).

3. *H., John*, angol pap és író, szül. Perthben (Skótország) 1827. A presbiteriánus egyházból az anglikán egyházba lépett át. Műfordításai közül kiemelendők: Luther vallásos énekeinek (1847), Goethe, Schiller, Bürger költeményeinek (1861) fordításai. Egyéb művei: Essay on pantheism (1866), amely Rómában az indexre került; Religious Thought in England from the Reformation till the Close of the last Century (1870—73., 3 köt.); Religious Thought in England in the Nineteenth Century (1896); Contemporary Essays (1873); Pantheism and Christianity (1884). — Felesége, *Eliza Meadows Sheppard* (szül. 1845.) tevékeny részt vett férje törekvéseiben és nevét különösen The Wards of Plotinus c. (1881) c., a harmadik századból vett történeti regényével tette ismertté.

4. *H., William Holman*, angol festő, szül. Londonban 1827., megh. u. o. 1910 szept. 7. Tanulmányait a londoni művészeti akadémián kezdte el, de már 1847. barátjával, Millaisszel, majd Rosettivel is szövetkezve 1848. mint *prerafaelita* (l. o.) festők léptek föl az akadémikus irány ellen. H. a szövetség fő elve, a természet teljes tisztelete, mély tanulmányozása, a konvenciók kerülése mellett mindvégig kitartott, míg társai más utakra tértek. Törekvései sok tekintetben érintkeznek a quattrocento olasz művészetével. Jellemző mély vallásossága is, mely realizmusával párosult: éveket töltött a szentföldön, hogy az evangélium eseményeit meggyőzően festhesse. Első művei, Eve of St. Agnes (1847. Keats költeménye után); Rienzi (1848); Keresztény hittérítőket üldöző druidák (1850, oxfordi egyetemi képtár); Valentin és Szilvia (1851. Shakespeare után) után első nagy sikerét a Világ világossága c. megkapó képével aratta (1854., utóbb több ismétlés). Ezt követték: A lelkiismeret fölébredése (1855); A bűnbak; A halál árnyéka (1873. manchesteri muzeum); Krisztus a templomban (birminghami képtár); Menekülés Egyiptomba (liverpooli képtár), stb. Életét és a prerafaelita mozgalom történetét maga írta meg Pre-Raphaelitism and the Pre-Raphaelite Brotherhood c. könyvében (London 1905). V. ö. *Schleinitz* (Bielefeld-Leipzig 1907); *Coleridge* (London 1908); *Williamson* (u. o. 1910) monográfiáit; *Kriesch*, Ruskinről s az angol praerafaelitákról (Budapest, 1904).

5. *H., William Morris*, északamerikai arc- és genrefestő és kőrajzoló, szül. Brattleboroughban (Vermont) 1824., megh. Isles of Shoals-on 1879 szept. 8. Eleinte Düsseldorfban szobrászattal foglalkozott s csak azután ment Párisba Couture-höz festészetet tanulni. Bostonban és Newportban működött. Főbb művei: A hajnali csillag; Az elveszett gyermek; A kis dobos; továbbá számos képmás, melyeket amerikai államférfiakról és tudósokról festett.

Hunte, a Weser baloldali, 188 km. hosszú mellékfolyója Németországban; a Lübbecki-hegységben ered, Oldenburgban Elsfletnél torkollik, 24·5 km. hosszúságban hajózható, a H.-Ems csatorna a Ledával s ezen át az Ems folyóval köti össze.

Hunter (ejtsd: hönter, a. m. vadász), angol vadászló, mely telivér ló, v. telivér ménló keresztezéséből származik. Előállítására erőteljes kancát vesznek igénybe, így nem ritkán clevelandit v. kétszer telivérrel keresztezett kisebb testű clydesdaleit és suffolkit. A H. nagy testű, 163—173 cm. magas, többnyire pej színű, erős, kitartó, különösen vállban és csánkban szabadon mozgó ideális hátasló. A H.-lovak közül legjobb hírűek az Irlandban tenyésztettek, mert a legkitartóbbak és a legbiztosabban ugranak. A közös hadügyminisztérium 1909. több irlandi lovat importált és árverezett el a hadsereg tisztjei között. A nálunk szerzett tapasztalatok szerint az irlandiak rendkívül kellemes, biztosan ugró hátaslovak, melyek kitartása azonban korántsem vesenyezhet a magyar félvérekével.

Hunter (ejtsd: hönter). 1. Kis *szigetcsoport* Tasmania ÉNy.-i partja mellett, a Grim-fokkal szemben; Barren, Three Hummocks, Albatrose és néhány más kisebb szigetből áll, amelyek együttvéve 303 km² területet foglalnak el. — 2. Új-Dél-Wales ausztráliai gyarmat 483 km. hosszú parti *folyója*, amely a Liverpool-hegyláncban ered és Newcastlenél torkollik. Útjából csak 40 km. hajózható.

Hunter (ejtsd: hönter), 1. *Archibald, sir*, angol tábornok, szül. 1856 szept. 6. Londonban. Harcolt Egyiptomban (a mahdi ellen) és Dél-Afrikában. 1899-ben kinevezték Buller főparancsnok táborkari főnökévé a Transzvál elleni háborúban, 1903-ban pedig hadtestparancsnoknak Bombayben.

2. *H., William*, angol orvos, szül. Long-Calderwoodban (Skócia) 1718 máj. 23., megh. 1783 márc. 30. Edinburghban és Londonban tanult, ahol 1746. orvosi előadásokat tartott. Később Hollandiában és Franciaországban tett utazásokat s visszatérve Londonba, mint gyakorló orvos működött. De nemsokára csak szülészeti és boncolástani tanulmányokkal foglalkozott. 1768-ban kinevezték a boncolástani tanszékre rendes tanárnak. H. Haymarketon boncolástani intézetet és muzeumot alapított, ahol előadásait is tartotta. Művei: Medical commentaries (London 1762, német ford. Kühnetől 1784—85, 2 kötet); Anatomy of the human gravid uterus (ang. és lat. Birmingham 1774, London 1775).

3. *H., William Wilson*, angol államférfi és tudós, szül. 1840 júl. 15. Glasgowban, megh. 1900 febr. 8. Londonban, Párisban, Bonnban tanult, 1862. indiai szolgálatba állott, 1871. a statisztikai hivatal igazgatója lett s mint ilyen ő végezte Indiában az első adókivetést. 1882-ben a titkos tanács tagja és a nevelési bizottság elnöke lett. Művei: The annals of rural Bengal (7. kiad., 1897):

Comparative dictionary of the non-Aryan languages of India and High-Asia (1868; 139 dialektus összehasonlító tárgyalása); Orissa: the vicissitudes of an Indian province under native and British rule (1872, 2 köt.); Famine aspects of Bengal districts (2. kiad. 1874); The Indian Mussulmans (3. kiad., 1876); Brief history of the Indian peoples (20. kiad., 1892); Imperial Gazetteer of India (új kiad., 1885—8, 14 köt.); Life of the Earl of Mayo (2. kiad., 1876, 2 köt.); Statistical account of Assam (1880, 2 köt.); England's work in India (10. kiad. 1890); The Indian empire, its peoples, history, and products (3. kiad. 1896); Bombay 1885 to 1890, a study of administration (1892); Life of Brian H. Hodgson, British resident of the court of Nepal (1896); History of British India (1899—900, 2 köt.); The India of the Queen, and other essays (1903). A zonkívül kiadta a The rulers of India c földrajzi gyüjteményt is. V. ö. *Skrine*, The life of Sir W. W. H. (London 1901).

Hunter-féle csatorna *(canalis H.* v. *canalis adductorius)*, a comb alsó harmadán a közelítő s feszítő combizmok között keletkező csatorna, melyen a comb erei mennek át a hátulsó felszínre.

Hunter-féle sanker v. *kemény sanker*, a szifilis kezdete, l. *Szifilis*.

Hunter-szigetek, l. *Hunter*, 1.

Hunt-féle szállító pálya, l. *Szállító berendezések*.

Huntilit (ásv.), állítólag ezüstarzenid, sötétszürke, vaskos, kissé lapítható tömeg. Még közelebbi vizsgálatra szorul. Lelőhelye Silver Islet a Lake Superior mellett.

Huntingdon (ejtsd: hőntingdn), 1. county *(H.-shire)* Angliában, Northampton, Bedford és Cambridge közt, 929 km² területtel, (1911) 55,583 lak. É.-i részét a Fens nevű mocsáros vidék alkotja, D.-i része halmos síkság, amelyet gabonatermelésre és állattenyésztésre használnak. — 2. *H.*, az ugyanily nevű angol county *székhelye*, az Ouse partján, (1911) 4003 lak., gabona- és gyapjukereskedéssel. Szemben vele van *God-manchester* (2000 lak.), amellyel több híd köti össze. H.-ben született 1599. Cromwell Olivér; a ház, melyben született és a Mindenszentek templomában őseinek sírjai még maig is láthatók. — 3. *H.*, az ugyanily nevű county *székhelye* Pennsylvania északamerikai államban, a Juniata balpartján, (1910) 6861 lak., vas-, ólom- és szénbányákkal, vasérc- és gabonakereskedéssel. H. az «álló kő» helyén épült, ahol az indiánok évszázadokon át gyűléseiket tartották.

Huntingdonshire, l. *Huntingdon*, 1.

Huntington (ejtsd: hőntingtn), 1. az ugyanily nevű county *székhelye* Indiana északamerikai államban, a Little River mellett, (1910) 10,272 lak., faiparral, mészkőfejtéssel. — 2. *H., város* Nyugat-Virginia északamerikai állam Cabell countyjában, az Ohio balpartján, (1910) 31,161 lak., vasúti kocsigyártással. — 3. *H.*, helység Long-Islandon New York állam Suffolk countyjában, élénk forgalma van New Yorkkal, nagyszabású téglagyárakkal (évente 30 millió darabot gyártanak), 9483 lak.

Huntington (ejtsd: hőntingtn), *Daniel*, északamerikai festő, szül. New Yorkban 1816 okt. 14., megh. 1906. Morse és Inman tanítványa. 1839-ben Firenzébe ment, utóbb Rómában tartózkodott, majd a new-yorki nemzeti akadémia elnöke lett. Eleinte főleg humoros jellegű genreképeket festett; utóbb vallásos tárgyak ábrázolására adta magát. Számos történeti genre-jelenetet, tájképet és képmást is festett.

Huntley gróf, l. *Gordon*, 1.

Hunt-Pázmán-*nemzetség* ősei, Kézai szerint, Hunt és Pázmán testvérek, kik a Svábföldről mint páncélos vitézek igyekeztek a tengeren túlra (t. i. Sziciliába). Géza vezér azonban itt tartóztatta őket. Ők az első megtelepedett lovagok s mint ilyeneknek, nekik jutott az a tiszt, hogy a Garam vizénél lovaggá üssék Szt. Istvánt. Legvalószinübb, hogy 983. telepedtek le, midőn II. Ottó császár halála eltérítette őket attól a szándékuktól, hogy Sziciliában a szaracénok ellen harcoljanak. A Koppány ellen vívott csatában Szent István oldala mellett harcoltak. A nemzetségnek azonban csak 1206-tól van okleveles nyoma, midőn II. András Sándor comes főpohárnoknak ajándékozta a pozsonyvármegyei Csütörtökhelyet. Sándornak Sebös volt a testvére, kivel atyjuknak, Tamás nyitrai comesnek halála után 1216. az örökségen megosztozott. Sándor 300 márka fejében már 1217. lemondott tisztségéről. 1253 márc. 13. IV. Béla Ivánka fiának, Andrásnak, ki őt 1241. a sajói csatában lovával megkinálta, Ghymes egy részét adta; a másik részt már 1226. megszerezte Ivánka mester, András atyja. A tatárok ellen való harcukat többször említik az oklevelek. 1266. pedig Mária királyné Pozsegában azért ad jószágot Mikének, mert atyja, Mihály, 1266. orosz fogságba jutott. 1271. Joakimot V. István a cseh háboruban szerzett érdemeiért jutalmazta, Ivánka fiát, banai Andrást pedig Erzsébet idősb királyné 1274. azért, mert hozzá turuli fogságában is hű maradt. A nemzetség ugyanakkor kapta Drégely földét, melyet 1285. már mint várat említenek. 1287. Ábrahám fia, Tamás, az esztergomi érsekség jószágait pusztította, amiért 3000 márkát követelt tőle Lodomér érsek. 1292—95. a Hunt-Pázmánok újból pusztították az érsekséget. A nemzetséget az 1494. terjedő oklevelek többnyire birtokszerzései miatt emlegetik; az állítólag róluk elnevezett Hontban s Arad, Bihar, Gömör, Nyitra, Pozsony, Ugocsa stb. vármegyékben 1206—1494. közt összesen 281 birtokuk volt. E nemzetségből váltak ki a Forgáchok, Szuhayak, Födémesyek, Szegiek, Batthyányak, Csalomjaiak, Kőváriak, Cseklésziek (kik közül Bökénynek 1260. III. Béla király unokája, Erzsébet volt a felesége), Bánkiak, Bakosok, Vajdaiak, Keszyek, Fancsikayak, Lázárok, Ujhelyiek, Zoárdffyak s a Szentgyörgyi és Bazini grófok, kik közül különösen ezek s a Forgáchok játszottak nagy szerepet Magyarország történetében. V. ö. *Wertner*, Nemzets. (II. 25—61); *Majláth*, A Hunt-Pázmánok (Turul 1883., 69—77. old.); *Komáromy* A., A H.-nemzetség ugocsai ága (u. o. 1889. évf. 145 l.); *Csoma* József. A H.-nemzetség címere (u. o. 1890. évf. 112 l.); *Bártfai Szabó* László, A H.-nemzetségbeli Forgách-család története (Budapest 1910, a bevezetésben).

Huntsman (ang., ejtsd: hőntszmen) a. m. falkagondozó, vezető, felügyelő. A falkavadászatoknál a H. lóháton dirigálja a falkát. L. *Falkavadászat*.

Huntsman-acél, l. *Vas*.

Huntsville (ejtsd: höntszvill), Madison county székhelye Alabama északamerikai államban, a Cumberland hegység D.-i lejtőjén, (1910) 7611 lak., pamutiparral és szénkereskedéssel. Alabama első fővárosa volt.

Hunya, elavult szó, a. m. birkabőrrel bélelt bunda (tót eredetű).

Hunyad *vármegye*, hazánk királyhágóntuli (erdélyi) részében, a Maros folyó két partján. A vármegyét Ny.-on Krassó-Szörény és Arad, É.-on Torda-Aranyos, K.-en Alsó-Fehér és Szeben vármegye, D.-en Románia határolja; határai nagyrészt természetesek.

Területe 7809 km². H. vármegye hazánk leghegyesebb vármegyéi közé tartozik, melyben az alacsony hullámos domb-vidéktől az örök hóval fedett magas hegységig a hegyképződés minden neme fellelhető. A vármegye domborzatának alapját a folyóvizek adják meg; legészakibb részét a Fehér-Köröstől É.-ra a Biharhegység nyúlványai borítják, melyek a Gajnában (l. o.) érik el legnagyobb magasságukat (1480 m.). Ettől D.-re a Maros völgyéig az Erdélyi Érchegység több csoportja emelkedik, ú. m. a Körösbányai hegység (Magura 904 m.), Csetrás vagy Nagyági hegység (1134 m.) és az Ompolymelléki hegység végső ágai (Vulkán 1264 m.). A Maros völgyétől D.-re a vármegye Ny.-i részeit behálózzák a Pojana Ruszka (1359 m.) kiágazásai, melyek D. felé a Vaskapu-szorosig (656 m.) érnek, K. felé a Sztrigy völgyéig bocsátott dombsorokban végződnek. Ettől K. és D. felé merednek égnek H. vármegye leghatalmasabb hegységei; legdélnyugatibb sarkában a Godján-Szárko hegység néhány magas csúcsa (Vurvu Petri 2195 m., Petreanul 1898 m.) emelkedik, míg a Sebes (Riu mare) völgyétől K.-re húzódik H. vmegye legimpozánsabb s legzordabb hegysége, a Retyezát (2506 m., l. o.), mely 2000 m.-t meghaladó főgerincével, keskeny szaggatott oldalgerincével s mélyre bevágódó völgyeivel a Magas Tátrára emlékeztet. Vele párhuzamosan, a Román-Zsil völgyén túl a Határszéli hegycsoport (1870 m.) kevésbbé zord gerince húzódik, melyen át a Vulkán-szoros meg a Zsil völgye közvetíti az átjárást Románia felé. A Zsil völgyétől K.-re a Paring csoportjának egy része (Mundra 2520, Paring 2076 m.) esik H. vmegye földjére, míg ettől É.-ra a Kudzsiri havasok nagy kiterjedésü csoportja (Surián 2061 m., Batrina 1794 m.) terül szét, melynek ágazatai a Sztrigy és Maros lapályain lapulnak le. Eszerint H. vármegye legnagyobb része hegyes és zord talaj s művelhetőbb területeit a Maros és mellékvölgyei (főleg a szászvárosi, a Sztrigy és Egregy mente) szolgáltatják a vármegye derekán. Innen egészen elzártan az Érchegység gerince mögött fejlődik ki É.-on a Fehér-Körös völgye és D.-en a Romániához csatlakozó Zsil-medence. A Hátszegi medence, meg a Sztrigy és Cserna széles völgye, különösen ott, ahol a Marosba torkolnak, földművelésre alkalmas, terraszos síkságok. A Retyezát, a Vulkán, a Paring és a Godján a Déli-Kárpátok kristályos palákból és gránitból felépített zónájához tartoznak, a Kudzsiri havasok és a Pojana Ruszka fiatalabb, de szintén metamorfikus palákból vannak. Az Érchegység kárpáti homokkőből és eruptikus kőzetekből épült fel (dácit, andezit, bazalt), amely utóbbiak érc-, különösen arany- gazdagságuk miatt jelentősek. A dévai várhegy és az Aranyi-hegy a Maros völgyében szintén eruptikus kőzetekből vannak. A Retyezát, Paring és Vulkán közé befoglalt Zsil- vagy Petrozsényi medence dúsgazdag akvitániai korú kőszenet tartalmaz.

Hunyad vármegye címere.

Folyóvizei közül a Maros Balomirnál a Kenyérmezővel köszönt H. vármegyébe s csak Déván alul kezd szűkülni; e 100 km. hosszú völgy a vármegye legtermékenyebb része s Déváig átlag 5 km. széles, bár 7—8-ig is kiszélesedik a Kenyérmezőn; míg Dévánalul 1—2 kilométernyire is összeszűkül. Balparti jelentékenyebb mellékvizei a Kenyérviz (Kudzsir patak), a Városvíz v. Pecz, a jóval nagyobb Sztrigy (mely a Sebest vagy Riu marét veszi magába), a Cserna vagy Egregy és a Dobra; a jobbparti vizek közül a gyógyi víz leghosszabb. H. vármegye második főfolyója, a Fehér-Körös a vármegye É.-i határán ered s Kristyorig D.-re, onnan nagyobbára Ny.-ra folyik, Baszarabászánál lépve át Arad vármegye földjére. A harmadik vízmedence a Zsilé, mely a Kudzsiri havasokban eredő Magyar-Zsil és a Retyezát D.-i oldalán fakadó s hosszabb Román-Zsilnek Alsó-Barbatyennél való egyesüléséből alakul. Végül a vármegye Ny.-i szélén a Vaskapu-hágó által Hátszeg vidékétől elválasztott s Ny.-ra lejtő Bisztra a Temes mellékvizeihez tartozik. A folyók ilyetén elosztása a H. vármegyei felföldet is széttagolja, oly módon, hogy a külső keretet mindenütt a már említett hegykoszorúk alkotják s a közép felé lankásodó dombvidék hullámzik. Nagyobb állóvizek H. vármegyében nincsenek; néhány kis tengerszem (Zenoga) a Retyezát csoportját ékíti. Ásványos forrásai közül az algyógyi és bábolnai tiszta hévforrás, az alsó-váczai kénes hévforrás, a dévai konyhasós és a boholti savanyuforrás nevezetesek; A.-Váczán, Boholton és Algyógyon kisebb fürdők is vannak.

Éghajlata a lapályos részen mérsékelt, a hegységekben igen zord; a leghidegebb hónap a január (—5·2), a legmelegebb az augusztus (18·0°); a hőmérséklet szélsőségei 34·4 és —20·6 C°. A csapadék évi mennyisége Déván 683, Petrozsényben 1001 mm.

Ásványkincsekben H. vármegye bővelkedik; Nagyág, Nagyalmás (Mindszent), Ruda (12 apostol), Kisbánya (Boicza), Czereczel, Kristyor, Bárbura, Hondol, Tekerő stb. aranybányászata az egész országban elsőrendű. Nagyág tellurércei (nagyágit, sylvanit) a legjövedelmezőbb kincstári bányászat alapjául szolgálnak (1746 óta). A multban virágzott aranymosás azonban teljesen háttérbe szorult. H. vármegye vaskohászata is jelentékeny; legfőbb telepei Gyalár, Govasdia, Pusztakalán, Alsótelek és Kudzsir. Rendkívül gazdagok Petrozsény és környékének (Livazény, Lupény,

Petrilla, Zsilyvajdejvulkán) szénbányái. A kőfejtés is nagy arányokat öltött. Az ásványtermékekkel üzött házi iparból a fazekasság sokfelé foglalkoztatja a lakosságot. Stanizsa, Dupapiatra, Kőboldogfalva malomköveket termelnek, Romoszon gipszet bányásznak, Nagyalmásról a legrégibb kenyérsütőt, az ú. n. cestet, magyarul bujdosó, hordják szét nagy vidékre.

A növényország terményei is sokfélék; a vármegye termő területe 751,064 ha., miből 169,445 ha. szántóföld, 13,787 ha. kert, 96,911 ha. rét, 117,983 ha. legelő, 39 ha. nádas, 383 ha. szőlő és 360,434 ha. erdő; a nemtermő terület 30·181 ha. A földmívelés főbb ágai: a búza (1911) 49,363 ha. területen termeltetett 514,788 q), rozs (6612 ha. termése 77,038 q), zab (11,211 ha., termése 116,280 q), kevesebb kétszeres, árpa, burgonya s igen sok kukorica (59,222 ha., termése 703,817 q). Mindezeket a téresebb völgylapályokon, az erdős hegyhátakon művelik. A Maros terén főleg a Kenyérmező s a Hátszeg-vidék egyes községei kitünő búzát teremnek s amellett sok ott a rozs és a zab. A kukorica megyeszerte elterjedt s a Zsil-völgy koránérő saját kukoricafajt produkál. A vármegye É.-i részében (a régi Zaránd vármegyében) a rozs és zab, az Erdőháton a tavaszi búza tenyészik. A mezőgazdaság szolgálatában áll a H.-vármegyei gazdasági egylet és az algyógyi földmívesiskola. A hegységekben jelentékeny a szilvatermelés, melyből nagymennyiségű szeszt és lekvárt főznek. Gyümölcstermelése virágzó s nagy jövővel kecsegtet. A Fehér-Körös vidéke, főleg a jobbparti völgyekben, fel a Gajnáig, kitünő cseresznyét, meggyet, almát termel. A Marosra néző völgyek (gyógyi) gyümölcsét messze földről keresik; a dévavidéki batulalma, kajszin és őszi barack, a szászvárosvidéki dió (Sebeshely) csemegeszámba megy Budapesten. A Maros jobbpartján (Bokaj, Algyógy, Bábolna, Rápolt), a Sztrigy mellékén (Mácsó, Oklos) híres bor terem. Egész nagy vidékek életforrása azonban az *erdőgazdaság*. Vajda-Hunyad, Déva mögött az Erdőhát 1500 km²-nyi területét a favágás, szenelés tartja fenn. A megye hegyesebb területei kizárólag erdőmívelésre alkalmasak. Az erdőterület a vármegyének majdnem felét teszi s nagy vidékeken egyedüli foglalkozást és jövedelmet nyujt a lakosságnak. Állandó rendszeres erdőgazdaságot a kincstáron kívül a nagy-birtokosok folytatnak, kiknek nagyobb fürésztelepeik vannak.

Állatállománya volt az 1911. évi összeírás szerint: 140,260 drb. szarvasmarha, 10,572 ló, 208 szamár, 9 öszvér, 71,533 sertés, 167,598 juh és birka és 36,665 kecske. A szarvasmarha tenyészirányа az erdélyi magyar faj mellett a pirostarka hegyi faj. A lónevelés emelésére 6 fedeztetési állomás szolgál. Legfejlettebb a juh- és sertéstenyésztés; utóbbinak a nagykiterjedésü havasi legelők nagyon kedveznek. A vadászat a magasabb hegységekben igen gazdag zsákmányt ad.

Lakólnak száma 1880. 248,464 volt, 1890. 268,879, 1900. 303,838 és 1910. 340,135; az utolsó tíz évi szaporulat 36,297 lélek, vagyis 11·9%. Egy km²-re 43 lélek esik s így H. vármegye hazánk ritkább népességü vidékei közé tartozik. Nemzetiség szerint van a vármegyében 52,750 magyar (15·5%), 8101 német, 271,675 oláh (80%), 1024 tót, 606 rutén, 140 szerb és 5674 egyéb, utóbbi leginkább a szépen fejlődő bányavállalatoknál. A magyarság gyarapodása az utolsó 10 év alatt 20,404 (63.1%); szaporodott jobbadán bányavállalatok, városok telepeseiből és tisztviselőiből s a külföldi jövevények beolvadása által. Ezzel szemben az oláhság gyarapodása jóval csekélyebb (14,662 lélek, vagyis 5·7%). Hitfelekezet szerint van 34,668 róm. kat., 60.024 gör. kat., 217,425 gör. kel. (63·9%), 4110 evang., 16,675 ref., 1525 unit., 5679 izraelita és 29 egyéb.

Foglalkozásra nézve ekként oszlik meg a lakosság: (1900) őstermelés 76·5, bányászat 6·4, ipar 7·9, kereskedelem 0·9, közlekedés 1·6, közszolgálatok és szabad foglalkozások 1·9, napszámosok 1·6, házi cselédek 1·5%. A tényleg kereső népesség 154,047 volt, ú. m. őstermelő 121,051, bányászat és kohászat 7,568, ipar 10,566, kereskedelem és hitel 1283, közlekedés 1594, közszolgálat 2192, véderő 1128, napszámos 2591, házi cseléd 4380; az eltartottak száma 149,791. Az őstermelés mellett a bányászat, kohászat és ipar is jelentékeny; utóbbi telepei közül a vasgyárak (Vajdahunyad, Kudzsir, Pusztakalán, Govasdia) jelentékenyebbek; vannak ezenkívül nagyobb fürészárúgyárak és fürésztelepek, vasúti javítóműhely (Piski), stb. A házi ipar egyes cikkei is el vannak terjedve, így a falusi nép házi bodnármunkáival egész Erdélyben házal. A kereskedelem tárgyai leginkább fa és faárúk, kőszén, vasércek és vasárúk, állatok, gyümölcs és gabona; élénkebb marhapiacok: Algyógy, Déva, Hátszeg, Kőboldogfalva, Marosillye, Szászváros, Petrozsény és Vajdahunyad. Az üzleti élet élénkítésére szolgál 34 bank és takarékpénztár és 23 hitelszövetkezet.

Közlekedés. H. vármegyében 309 km. állami és 457 km. törvényhatósági út van. Vasút 3 irányban szeli a vármegyét, ú. m. Zámtól Alkenyérig, mely fővonalból Piskinél a vajdahunyadi és petrozsény-lupényi, Alkenyérnél a kudzsiri vonal ágazik ki, a petrozsényi vonalból pedig Órváraljánál Karánsebes felé ágazik ki egy vonal. E vonalak hossza 314 kilométer, miből 179 km. államvasút. A vármegyében van 40 posta-, 55 táviróhivatal és 415 távbeszélőállomás.

Közművelődés tekintetében H. vármegye örvendetesen fejlődik, de ennek dacára helyzete még mindig nagyon kedvezőtlen; a 6 évnél idősebb népességnek csak 33·9%-a tud írni és olvasni (ennél rosszabb arány csak Máramarosban és Lika-Korbava vármegyében van) és 23,245 tanköteles gyermek nem jár iskolába. H. vm.-ben van 38 kisdedóvó 2216 növendékkel, 261 mindennapi elemi, 188 ált. ismétlő és 15 gazdasági népiskola, 8 iparos- és 1 keresk. inasiskola és 8 polgári iskola, mindössze 27,560 tanulóval (ezek közül 21,444 a mindennapi elemi és 680 a polgári iskolákban), 3 gimnázium (Petrozsény, Brád, Szászváros) 597 tanulóval, 1 reáliskola (Déva) 322 tanulóval, 1 hittud. intézet (Brád) 11 tanulóval, 1 gazd. iskola (Algyógy) 46 és 1 bányászati iskola 23 tanulóval, összesen 526 iskola 30,775 tanulóval. A közmű-

velődési intézmények közül az egész vármegyére kihat a Hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat, melynek dévai muzeuma országos érdekű leleteket tartalmaz.

Közigazgatás. H. vármegye 10 járásra oszlik s 4 rendezett tanácsú város van benne, ú. m.:

Járás, város	Községek száma	Lakók száma 1910	Ebből magyar	német	oláh	Lakóházak száma
Algyógyi	35	24,385	1,075	77	22,933	5,780
Brádi	29	32,653	2,224	580	29,263	7,246
Dévai	56	34,304	6,077	523	27,214	7,750
Hátszegi	67	43,893	2,200	285	40,681	9,117
Körösbányai	35	22,558	927	62	21,305	4,907
Marosillyei	76	39,987	1,817	215	37,609	9,056
Petrozsényi	14	50,015	20,994	3,309	22,378	6,788
Puji	28	16,276	866	84	14,991	3,626
Szászvárosi	34	28,936	1,817	699	26,071	6,835
Vajdahunyadi	50	23,158	2,856	374	19,689	5,150
Déva rtv.	1	8,654	5,827	276	2,417	1,295
Hátszeg rtv.	1	3,124	1,438	136	1,514	591
Szászváros rtv.	1	7,672	2,145	1,294	3,821	1,363
Vajdahunyad rtv.	1	4,520	2,457	187	1,789	876
Összesen	428	340,135	52,720	8,101	271,675	70,080

A vármegyében van 4 rend. tan. város, 11 nagy- és 417 kisközség, továbbá 101 puszta. A községek túlnyomó részben kicsinyek, 2000 lakoson felül csak 19 van, de ezek közül a brádi és körösbányai járásokba tartozók annyira szét vannak a havasokon szórva, hogy a községi élet előnyeiben lakosságukat nem részesíthetik. Legnépesebb Petrozsény 12,193, Petrilla 9271, Déva r. t. v. 8654, Lupény 8034, Szászváros 7672 és Zsilvajdejvulkán 7184 lakossal. Székhelye *Déva*. Az országgyűlésbe H. vármegye 6 képviselőt küld.

Egyházi kormányzatra nézve H. vármegye a gyulafehérvári róm. kat. püspökséghez 16, a lugosi gör. kat. püspökséghez 94, a gyulafehérvári (balázsfalvi) érsekséghez 3, a nagyszebeni gör. kel. metropoliához 255, az aradi gör. kel. püspökséghez 12, a nagyszebeni ág. ev. szász püspökséghez 3, az erdélyi ev. ref. püspökséghez 23 anyaegyházzal, az unitárius püspökséghez 1 leányegyházzal járul. Az izraelitáknak 3 anyakönyvi kerületük van: Déva, Hátszeg, Szászváros.

Törvénykezési tekintetben a kolozsvári kir. itélőtáblához tartozik s törvényszéke Déván székel. Járásbiróságok: Déva, Algyógy, Marosillye, Körösbánya, Szászváros, Vajdahunyad, Hátszeg, Puj (8), a két elsőt kivéve, telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel is fel vannak ruházva. Királyi főügyészsége és sajtóbirósága Kolozsvárott, bányabirósága Gyulafehérvárott. A vmegye az aradi közjegyzői kamara kerületéhez van csatolva, Déván, Szászvároson, Hátszegen, Körösbányán, Marosillyén és Vajdahunyadon kir. közjegyzők székelnek. Ügyvédi kamarája Aradon székel.

Hadügyi beosztása: Az egész vármegye a Szászvároson székelő 64. sorgyalogezredhez s a nagyszebeni hadtestparancsnoksághoz s a Nagyszebenben székelő 23. honvédezred 2. számú zászlóaljához tartozik. Csendőrségi szárnyparancsnokság Déván, szakaszparancsnokság Déván, Hátszegen és Brádon van.

Pénzügyi tekintetben a dévai pénzügyigazgatóság 6 adóhivatallal (Déva, Hátszeg, Körösbánya, Szászváros, Vajdahunyad és Marosillye), 4 pénzügyőrséggel (Déva, Petrozsény, Hátszeg, Boicza) működik. Ipar- és kereskedelmi ügyekben az aradi kamarához tartozik; államépítészeti hivatala Déván székel s a kolozsvári kerületi felügyelőséghez, posta- és távirdaügyekben a kolozsvári igazgatósághoz tartozik. Állami erdőfelügyelősége és áll. erdőhivatala Déván van. Állami méntelepe H. vármegyének nincs; az illetékes teleposztály Homoródon (Nagy-Küküllő vm.) székel; állami állatorvos Déván van s a kolozsvári állategészségügyi felügyelőség alá tartozik. Szőlészeti és borászati tekintetben a nagyenyedi kerületbe van osztva. A Nagyszebenben székelő kulturmérnöki hivatal felügyelete alatt áll. Vulkánon vámhivatala van. A vármegye területén van 27 gyógyszertár, 49 orvos, 3 sebész, 127 szülésznő, 9 kórház 462 ággyal.

Története. H. vármegye már a mai Magyarország megalakulásakor egyike volt az ország legnagyobb törvényhatóságainak. A szászok betelepülése alkalmával jókora termékeny részt lehetett kiszakítani belőle, amelyből Szászvárosszék alakult. Ezt 1876. a megyerendezés alkalmával H. vm. visszakapta s a volt Zarándnak kétharmadrésze is hozzá csatoltatván, most az ország törvényhatóságai közt területre nézve hetedik. A följegyzések s a régészeti leletek tanusága szerint már a magyarok bejövetele előtt lakott és művelt terület volt. Az Aldunáról, a mai Krassó-Szörény vármegyén keresztül a Marmora hegysége nyergén át (amely Vaskapunak nevezetik), előbb a rómaiak, majd a törökök s mindezek előtt nagy idővel görög-macedónok és bolgárok jártak be. A Sztrigy és Városvíz közötti vízválasztó hegységben, erdőség között nagy területen hevernek Gredistye várromjai s mivel óriási kőkockáihoz hasonló kőzet a közelben nem található, a vár története valóságos talány; de a törmelék közt sűrűn talált Lysimachus és Kozon-aranyak nem hagynak fenn kétséget Nagy Sándor utódainak birtoklása felől. Történelmi bizonyosság, hogy a rómaiak Dáciájának fővárosa, Ulpia Traiana, a hunyadmegyei mai Várhely község alatt, Sarmisegetuza dák főváros fölé települt.

A vármegye Árpádházi s általában középkori története még kutatásra vár. IV. Béla Dévánál vívott csatát fiával, István (V.) ifjabb királlyal. A vegyesházakból származó királyok és az erdélyi fejedelmek alatt egyre nagyobb a vármegye szerepe az ország történetében. Ottó királyt állítólag a dévai várban tartotta fogva László vajda. Hunyadi János a vármegyében szervezte hatalmas hadjáratait. A dévai várhoz tartozó és 53 községből álló uradalom birtoklásáért, amelyet Hunyadi 1453. nyert adományul, hosszú ideig versenyeztek az ország hatalmasai. Tatárok, törökök, német szoldos hadak dúlásai sokszor zúgtak át a megyén. 1784-ben a Hora-féle lázadás, 1848—49. az oláh felkelés pusztította főként a magyarságot. Sok csatatér van a vármegye földjén. A *Vaskapunál* Hunyadi János egyik legfényesebb győzedelmét nyerte a törökön. Mátyás idejében Báthory István és Kinizsi Pál a Kenyérmezőn verték tönkre a török sereget, 1849. Déva és Szászváros közt a Sztrigy két partján *Piskinél* fordította meg Bem József a küzdelem sorsát Erdélyre nézve, a több nap óta üldöző Puchner osztrák vezért futásba kergetvén.

H. vm. történelmi szerepet vitt várai Algyógy (1460 óta), Déva (1269.), Hátszeg (Haczak, 1360.), Hunyad (Vajdahunyad, 1364), Illye (Marosillye, 1468), Kolozsvár (1493.) és Váralja (1462).

A vármegyéből több országos szereplésű egyén emelkedett ki. Első valamennyi közt a *Hunyadi* család, aztán *Bethlen* Gábor, Marosillye szülötte, aki a vajdahunyadi vár ÉK.-i részét is építtette, *Barcsay* Ákos erdélyi fejedelem, *Barcsay* Ábrahám a testőríró, báró *Nopcsa* Elek erdélyi kancellár és országgyűlési elnök, *Naláczy* József író stb. Az újabb korban *gr. Kuun* Kocsárd neve emelkedett országos tiszteletre, aki vagyonát nemzeti iskolák céljaira fordította. *Gr. Kuun* Géza nevét tudományos munkálkodása tette európai hírűvé; *gr. Kuun* István költő. *Torma* Zsófia is H. vmegye földjén folytatta az őstörténelemre vonatkozó nagyhírű kutatásait.

A vmegye gazdag arany-, ezüst-, vas- és márványbányáit már a rómaiak is mívelték. Közgazdaságunk jelentős tényezőivé fejlett kőszéntelepei csak a mult század második fele óta vannak mívelésben.

A községnevek túlnyomó része szláv. Elég sok a magyar is, ami összefüggésben áll azzal a körülménnyel, hogy a közép- és nagybirtok magyar kezekben volt. Román elnevezéseket a havasok részeinél találni sűrűbben.

A lakosság nagy arányban román. Ki van mutatva, hogy miként nyomultak le a hegyekből és a hegyeken át a Balkánról a háboruk által elpusztított magyarság helyére. Főként Hátszegvidéken kenézek alatt csoportosultak és nyertek kedvezményeket a királyoktól. Tömegeik és könnyen elsajátítható nyelvök segélyével sokat beolvasztottak a magyarságból, a szászokból és a betelepített német bányászokból is. A mult század 70-es éveiben közel 300,000 lakos közt csak 10,000 volt a magyar. Azóta megfordult az áramlat. A munkások ezreit foglalkoztató kőszénbányák jó iskolák segélyével és főként a székelyek betelepítésével a magyarosodás tényezőivé váltak. Ezt az irányzatot segítik elő az állami és vmegyei hivatalok, nemkülönben a vasutak közkormányzati magyar nyelve, a városok erőteljes fejlődése és mívelődése, valamennyinek alapjául pedig az újonan keletkezett és a régiek közül is megerősödött elemi, közép- és szakiskolák. Most már 340,000 lakos közt 52,000 körül van a magyar; más nemzetiségűek között is mind több a magyarul tudó.

Irodalom. A Hunyadmegyei régészeti és történelmi társulat Évkönyvei; Hunyadmegye története, I. (ókori) kötete; Gaál Jenő, Az aradi keresk. és iparkamara kerületének, vagyis Arad-Békés-, Hunyad- és Zarándmegyék közigazgatási leírása, Arad 1876; Az aradi keresk. és iparkamara jelentései; Téglás Gábor, Az erdélyi Érczhegység övében levő barlangok; u. a, A kőkorszakbeli ember nyomai H. vármegyében, Déva 1877; Torma Zsófia, H. vármegyei neolith-kőkorszakbeli telepek, Kolozsvár 1879; Téglás Gábor, A Retyezát vidéke, Földrajzi Közlemények, 1888. évf.; u. a., Az ősi magyar helynevek s a magyarság pusztulása H. vármegyében, Földrajzi Közlemények 1888. évf.; Ajtai Sándor, H. vmegye faszénfogyasztása és vasipara, Erdészeti Lapok 1891. évf.; Dósa Dénes, A szászvárosi ev. ref. Kún-kollégium története, Szászváros 1897; Csánki Dezső, H.-megye és a Hunyadiak, Századok 1887; u. a., Magyarország történelmi földrajza, V. köt. 1913; Márki, Aradtól Petrozsényig, Arad 1879; Bőjthe Ödön, H. megye Sztrigymelléki részének és nemes családainak története, Budapest 1891; Amlacher Albert, Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Stuhles Broos. Szászváros; Veress Endre, Déva és környéke Castaldo idejében, Kolozsvár 1898. és H.-megyei egyéb történeti értekezései a H.-megyei tört. és régészeti társ. Évkönyveiben; míg H. vm. népköltészetével legbehatóbban foglalkozott u. o. számos tanulmányban Mailand Oszkár.

Hunyad, községek, l. *Bánffyhunyad* és *Vajdahunyad*.

Hunyadcseres. A *Cserisor* címszó alatt jelzett névváltoztatást nem hajtották végre. *Cserisor* kisk. Hunyad vm. vajdahunyadi j.-ban, (1910) 517 oláh lak.; u. p. és u. t. Vajdahunyad.

Hunyadi-*család*. Hazai történetünkben mindenek fölött kimagasló, száv eredetű volachus (vlach, oláh, azaz romanizált illir és trák) család, melynek ősei a Balkán-félszigetről hozzánk lassanként átözönlő vegyes nyelvű (nálunk később elruménosodott) néptöredékek vajdái és kenézei közül valók lehettek s több délszláv és albán fejedelmi családdal rokonságban állottak.

Első ismert őse: *Serb* (Serba, Serbe), aki a XIV. sz. végén a hunyadvármegyei oláhok kenézségét birta. Testvére volt *Radul*, fiai pedig *Radul*, *Magas* és *Vojk* (Vuk, Wayk, Buthi; e név szerb nyelven farkast jelent). Ez utóbb Vojk, mint udvari katona, hű szolgálatai fejében 1409 okt. 18. kapta Zsigmond királytól osztályos atyafiaival

(eredeti) (bővített)

A Hunyadi-család címere.

együtt a család ősi fészékét, Hunyad (Vajda-Hunyad) királyi várát. Innét kimutathatólag 1414 óta már «*Hunyadi*» Vojknak neveztetett. Neje volt a demsusi nemes oláh családból származó *Morsina* Erzsébet, kitől Vojknak következő gyermekei születtek: 1. *Mária* vagy Marina, férjhez ment Argyesi Manzillához, akitől a későbbi hatalmas *Oláh*-család származott; 2. egy ismeretlen nevű leány, aki egy *Székelyhez* menvén feleségül, anyja lett Székely János bánnak és Székely Tamás aurániai perjelnek; 3. *ifj. H. János*, a kormányzó öccse, vitézül harcolt a törökök ellen. Bátyjával együtt Albert király alatt szörényi bán lett. Azután is még többször említtetik; különösen Orsova, Szörény, Miháld és Görény várak védelmében tűnt ki. Megh. 1441. A gyulafehérvári székesegyházban van eltemetve; 4. *id. H. János* (l. o.), aki családjának világraszóló nevet szerzett. Felesége volt *Szilágyi* Mihály huga, horogszegi *Szilágyi* Erzsébet. Fiai: *H. László* és *H. Mátyás* kiben a H.-család magyar királyi trónra jutott. Mátyásnak két feleségétől nem maradván törvényes utóda, a család vagyona és neve természetes fiára, *János* hercegre szállott (l. *Korvin*). Ennek Frangepán Beatrixtől született gyermekeiben, a kiskorú *Kristófban* (megh. 1505.) és

Beatrixben (megh. 1508.) a H.-családnak magva szakadt. Korvin Jánosnak 1504. történt halála után özvegye György brandenburgi őrgrófhoz menvén férjhez, a H. roppant birtokai *idegen* kézre jutottak. A H. *címere* V. László királytól 1453. *megbővíttetett.* Alakja a következő (l. a *két ábrát):* A négy részre osztott jobbra dülő pajzs első és negyedik osztályának kék udvarában van egy fekete holló, mely szárnyait emelgetve, aranygyűrűt tart a csőrében. Ez van az *eredeti* címerben is. A bővítést teszi a pajzs második és harmadik, ezüstfehér mezejében levő vörös oroszlán, mely felkunkorítja farkát, hátsó lábain áll és aranykoronát tart első bal lábával. A pajzsnak tetején áll a felnyúló, kibontott aranyszárnyakkal ellátott koronás aranysisak, melynek két oldaláról arany-kék foszlányok veszik körül a pajzsot. A címerben foglalt hollótól (corvus) a H. mellékneve *Corvinus* v. Corvin (Hollós) lett. Maga H. János, a kormányzó, sohasem élt e névvel. Mátyás királyra már gyakran alkalmazták, törvénytelen fia pedig éppen e név alatt ismeretes. A H.-család leszármazását a következő táblázat mutatja:

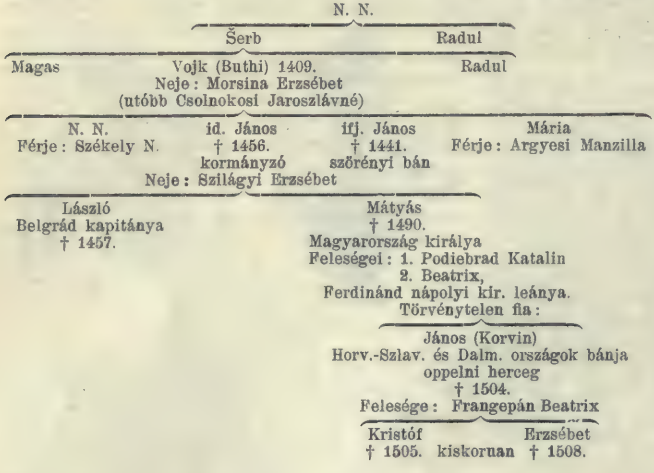

Kiváló tagjai a családnak: 1. *H. János*, Magyarország kormányzója, H. Vojk és Morsina Erzsébet fia. (Az oláhok *Szibinyáni Jánk*-nak vagy *Janku*-nak nevezték.) Születésének helye és ideje nagy homályban van. Némelyek szerint az oláhországi Piatra da Corvo (Hollókő) v. a hunyadvármegyei Hollós nevű várban, mások szerint Hunyadon v. Hátszegen született volna, még pedig, gr. Teleki József szerint, körülbelül 1387. Korán magára vonta Zsigmond király figyelmét (Heltai Gáspár szerint annak a törvénytelen fia lett volna, egy oláh parasztleánytól). 1410-ben a német-római császárrá választott Zsigmondot Frankfurtba kisérte, 1420. részt vett a csehországi husziták elleni háboruban. 1437-ben elűzte Szendrő alól az ostromló török hadat. Zsigmond király ekkor nagy birtokokkal adományozta meg és a kir. tanácsban is helyet adott neki. 1438-ban Albert király öccsével, ifj. Jánossal együtt szörényi bánná s emesi gróffá tette, 1439. pedig többekkel együtt az áldott állapotu Erzsébet királynétól születendő gyermekének gyámjául rendelé ki. Albert halála után (1839) H. egész hatalmát és befolyását fölhasználta *Ulászló* lengyel király megválasztásának érdekében és Szegszárdnál fényes győzelmet nyert Erzsébet királynénak Garai László vezérlete alatt levő seregén. I. Ulászló király ennek jutalmául Nándorfehérvár kapitányává és Ujlaki Miklóssal együtt erdélyi vajdává tette. A mindinkább fenyegetőbben fellépő törökök elleni védelem H. János vállaira nehezedett, ki a beléje helyezett reményeknek dicsőségesen felelt meg; 1441. megzabolázta a Rácországban dúló törököket és Szendrőnél megverte Isák v. Iszhák béget. 1442. szembeszállt Maros-Szent-Imrénél Mezid bég roppant seregével, mely nagy pusztításokat vitt véghez Erdélyben. Az első összecsapásnál a túlhatalommal szemben kénytelen volt visszavonulni. De másodszor is megütközve, nem messze Szebentől, míg a boszura sovárgó törökök csak arra néztek, hogy a H.-val öltözetet, fegyvert és lovat cserélt *Kemény* Simont megöljék: diadalmaskodott rajtuk. Majd betör Oláhországba, hol az oláh és moldvai vajdákat meghódolásra kényszeríti. Nemsokára pedig a II. Murád szultán parancsából megtorlásra siető ruméliai beglerbéget, Seadeddint a vaskapui szorosnál tökéletesen megveri (1442 júl.). Nyomban ismét Oláhországba ütött, előzte a törökökhöz szító Drakul vajdát, helyébe téve Dánt. 1443-ban már támadó hadjáratra indult, az ú. n. hosszú vagy bolgár háborura, mellyel megnyerte egész Európa bámulatát. E hadjárat során, mely H. és I. Ulászló vezérlete alatt ment végbe, H. elfoglalta Nisszát, bevette Szófiát és megverte Murád szultán hadát, Snaim Balkánszoros mellett. E diadalmas hadjárat megrendítette a török hatalmát az egész Balkánon, úgy hogy a siker reményével kerülhetett napirendre H. régi eszméjének megvalósítása: a törököknek Európából való kiveretése. Bár időközben II. Murád szultán 10 évi fegyverszünetet kötött I. Ulászló magyar királlyal: ez mégis engedve Cesarini Julián bibornok és pápai követ izgatásának és látva H. János hallgatólagos beleegyezését, nyomban megszegte esküjét és hadat indított a törökök ellen. A szerencsétlen háboru a *várnai* csatával (1444 nov. 10.) végződött, melyben a királlyal együtt a sereg nagy része is elpusztult. H. János a sereg romjaival Oláhországba menekült, hol Drakul vajda elfogta, de félve a nyugati hatalmak boszujától, csakhamar szabadon bocsátotta. Miután hazatért, az 1445 febr. havában tartott országgyűlés H. javaslatára öt főkapitányra bízta a kormányzást. H. kapta Erdély és a tiszántúli részek főkapitányságát, ki most betört Oláhországba is, hol a hűtlen Drakult fiával együtt elűzve, helyébe az időközben meghalt III. Dánnak Dán nevű fiát tette

meg vajdának. 1446 ápr. a III. Frigyes császár pártján levő *Cilleiek* ellen indult. 1446 jún. 5. a rendek *kormányzónak* választották, hogy a III. Frigyes német-római császár kezében lévő V. László választott magyar király nevében kormányozza majd az országot mindaddig, míg a császártól kikérendő király el nem éri nagykoruságát. Időközben Drakul oláh vajda török segéllyel visszafoglalta országát. De H. 1446 nyarán legyőzte és nagyobbik fiával együtt megölette. Nov. közepén pedig Frigyes császár ellen indított hadat, aki a kis V. Lászlót és több magyarországi várat semmiképp sem akart kiadni kezéből. Már Bécs városát is fenyegette, midőn végre Frigyes fegyverszünetet eszközölt ki. H. gazdag zsákmánnyal vonult vissza. 1447 szept., Héderváry Lőrinc halála után, Buda várát H.-nak adatott át. 1448 febr. V. Miklós pápa arany nyakláncot és hercegi címet adományozott neki, de H. sohasem élt vele. 1448 nyarán új hadikészületeket tett a törökök ellen, melyekről azonban Murád szultánt tudósította az áruló *Brankovics* György szerb fejedelem. Azért 1448 szept. először is ennek országát dúlta föl, Muráddal pedig a Kossova melletti *Rigómezőn* ütközött meg (okt. 17—19.), de Dán oláh fejedelem csapatainak árulása következtében csatát vesztett. A menekülő H.-t elfogta a török, de csakhamar ki tudott szabadulni. Majd Brankovics tartóztatta le és Szendrőben börtönbe vetette. A magyarországi karok és rendek közbenjárására azután mégis szabadon bocsátotta. Hazatérve *Giskra* Jánosnak a felvidéken garázdálkodó huszitái ellen fordult. A cseh vezérrel 1450 márciusában Mezőkövesden fegyverszünetet kötött. Azután pedig Brankovics György szerb fejedelmet fenyítette meg, aki megalázó békefeltételeket volt kénytelen elfogadni. 1450 okt. H. személyesen vezette Pozsonyban a Frigyes császárral való alkudozásokat a kis László király és a korona kiadatása iránt, melyek azzal végződtek, hogy László még Frigyesnél hagyatott, ez utóbbi ellenben H.-t elismerte kormányzónak. Ez alatt Cillei Ulrik többekkel együtt rokonának, V. Lászlónak, szívébe csöpögtette a gyanut, hogy H. trónjára és életére vágyik. Mikor a szövetkezett magyar és osztrák rendek Frigyest kényszerítették V. László kiadására, H. 1453 elején ünnepélyesen lemondott kormányzói tisztéről. A király elfogadta e lemondást, de egyuttal H.-t örökös beszterczei gróffá, az ország főkapitányává, az országos jövedelmek főkezelőjévé nevezte ki és Beszterczevárosával (Erdélyben) adományozta meg. Ugyanekkor a nagy hódító, II. Mohammed lépett a török trónra, ki az egész keresztény világ rémületére 1453. Konstantinápolyt is elfoglalta. H. János emiatt azonnal erélyes hadi készületeket tett s midőn 1454. a törökök előzönlötték Szerbiát, mely ismét adófizető tartományuk lett, H. Szendrőnél legyőzte Firuz béget. Az 1455. országgyűlésen H., megsokalva az ott levő Cillei ármánykodását, minden hivataláról lemondott. De midőn a török újabb fenyegető készülődéseinek hírét vette, kibékült Cilleivel és Garai László nádorral (kinek leányát el is jegyezte László fiának) és elvállalta a fenyegetett délvidék védelmét. Nándorfehérvárt László fia, sógora Szilágyi Mihály és Gúthi-Ország Mihály gondjára bízta, maga pedig, miután 200 hajónyi hajóhadat állított össze a Dunán és a Száván: seregével Szegednél egyesült a *Kapisztrán* János ferencrendi szerzetes által összegyüjtött, főleg parasztokból álló kereszteshaddal és Mohammed ellen indult, s rajta Nándorfehérvárnál fényes diadalt aratott (1456 júl. 21—22.). Kevéssel utóbb H. János, Magyarország és a keresztény Európa nagy kárára, a zimonyi táborban kitört ragálynak áldozata lett. Hű barátjának, Kapisztránnak karjaiban halt meg 1456 aug. 11. Saját kívánságához képest Gyulafehérvárt temették el. Majd egész Európa siratta a hőst, ki magában egyesítette a középkori keresztény lovag jellemvonásait.

H. János hatalmas ősök s a legelemibb tudományos ismeretek nélkül a legmagasabb polcra tudott emelkedni. A mély vallásossággal párosult hazafiság e nagy képviselője nemcsak népének, de családjának is szolgált, amelynek roppant kiterjedésü birtokokat hagyott. Vezéreszméje az volt, hogy Európát a keresztény hatalmak támogatásával megtisztítja a «hitetlen» töröktől. Ezt ugyan nem tudta végrehajtani, de annyit elért, hogy az ozmán hatalmat a Duna vonalától visszaszorította a Balkánig, felszabadította a Duna és Balkán közötti keresztény tartományokat s Magyarországról 70 évre hárította el a török betörés veszedelmét. Ezáltal hazánkat a nyugati keresztény kultúra védbástyájává tette. Ős eredeti tehetségü, született hadvezér volt, ki belátva a banderiális hadnak, az önkéntes nemzeti felkelésnek elégtelenségét és gyakori megbízhatlanságát: *magyar zsoldos* sereget kezdett toborzani, melynek költségét eleinte önmaga, majd az országgyűléstől kivetett adóval fedezte. Igy útját egyengette a honvédelmi rendszer reformjának is. H. *Jánosnak* szobrát (a király költségén készült tíz szobor egyikét) 1903 nov. 24. állították föl a budai halász-bástya alatt, az Albrecht-út fordulatánál. Készítette Tóth István, a talapzatot pedig Schulek Frigyes.

2. *H. János* herceg, Mátyás kir. törvénytelen fia, l. *Korvin.*

3. *H. Jánosné*, l. *Szilágyi Erzsébet.*

4. *H. László*, H. János és Szilágyi Erzsébet idősebb fia, szül. 1433. Erdélyben nőtt fel. Már korán követte apját harcaiba. A rigómezei ütközet után az apja és Brankovics György szerb fejedelem közt kötött szerződés értelmében Szendrőbe ment túsznak. De 1450 közepén már kiszabadult. Már 1452. pozsonyi gróf és főispán, 1453. horvát-dalmát bán. A Szepességben garázdálkodó csehek (főleg Axamith) elleni hadjáratot ő vezette, de csekély sikerrel. Az 1455-iki országgyűlésen apjával együtt lemondott minden hivataláról. Ez évben eljegyezte Garai László nádor leányát, Máriát. Apja halála után *Cillei* Ulrik, ki teljhatalmú kormányzó lett, minden áron tönkre akarta tenni a H.-akat. De H. László már az 1456 okt. tartott futaki országgyűlésen is csak azon feltétellel jelent meg, hogy a számadások nélkül meghalt H. János helyett a királyi jövedelmeket illetőleg sem őt, sem Mátyás öccsét nem fogják felelősségre vonni. Cillei most békülékenynek mutatkozott. Arra kötelezte magát, hogy a

H.-akat megvédi összes birtokaikban, de viszont kikötötte a kezükben levő királyi váraknak átadását. Ezt Nándorfehérvárral, melynek maga H. László volt a kapitánya, kellett volna megkezdeni. Cillei ezt az alkalmat, midőn a király átveszi a várat, a H.-ak elvesztésére akarta felhasználni. De H. László ennek a tervnek nyomára jutott. Azért csak V. Lászlót és Cilleit bocsátotta a várba, a kisérő idegen zsoldosokat, a törvényre hivatkozva, kirekesztette. E miatt a várban Cillei és H. László előbb szóbeli, majd fegyveres harcba elegyedtek, melynek folyamán Cilleit H. berohanó barátai összevagdalták (1456 nov. 9.). A megfélemlített király rokonának haláláért megbocsátott Lászlónak, sőt kevéssel utóbb Temesvárott Szilágyi Erzsébet megnyugtatására meg is esküdött (nov. 23.), hogy a H.-akat nem éri bántódás; őket testvérekül, anyjukat anyjává fogadta. H. László, ki főtárnokmester és az ország főkapitánya is lett, elkisérte a királyt Budára. Itt csakhamar a trónjáért és életéért remegő V. László királyt rábirták a H.-ak ellenségei, hogy a «veszélyes» H.-házat megsemmisítse. Miután H. Mátyást is Budára csalták, 1457 márc. 14. a H.-akat számos barátukkal együtt elfogták. Azt híresztelvén, hogy H. László a királyt 3 nap elteltével meg akarta öletni, a királyi tanács minden törvényes formaság mellőzésével halálra ítélte, mely ítéletet 1457 márc. 16. estefelé a Szt. György-téren végre is hajtották. H. Mátyást csak ifjusága mentette meg e sorstól. László holttestét 1458 tavaszán Mátyás Gyulafehérvárt az apjáé mellé temettette.

5. *H. Mátyás*, H. János és Szilágyi Erzsébet ifjabb fia, l. *Mátyás*, magyar király.

Irodalom. A kézikönyvek idevágó helyei, Teleki József gr., A Hunyadiak kora Magyarországon, I—VI. 1. és X—XII. köt., 1852—57. Az utolsó kötetek okmánytárt tartalmaznak, Teleki munkájának helyrajzi részét Csánki Dezső folytatja, ki Magyarország történelmi földrajza a H. korában cimmel 1913-ig 4 kötetet bocsátott közre. Fejér György, Genus, incunabula et virtus Joannis Corvini de Hunyad, Buda 1844; Chassin, Jean de H., Paris 1859; Pór Antal, H. János, Budapest 1873; Fraknói, A Hunyadiak és a Jagellók kora, u. o., 1896. Egykorú kútfők: Thuróczi János krónikája (Chronicon Ungarorum). A H. korára erős kritikával használandó, de sokat tartalmazó forrás: Dlugoss János, Historia Poloniae ibri XIII. Callimachus Füllöp olasz iró műve (De rebus Vladislai libri III.) az I. Ulászló király alatti eseményekre fontos kútfő. A bizánci irók közül kiválnak: Chalkokondylas, Corpus Scriptor. Hist. Byzant. V. Dukas János; Kritobulos, III. Mohammed élete, magyarra fordította Szabó Károly, 1874, kik a török-magyar háborukról értesitenek. Aeneas Sylvius munkái. Későbbiek és másodrendü fontosságuak: Bonfini Antal, Rerum ungaricarum decades; Heltai Gáspár Magyar Krónikája; Tubero L., Galeotti, Ranzanus, Cortesius, Liszti L., Pethő Gergely, Lucius (De regno Dalmatiae et Croatiae), Veráncsics Antal stb. munkáinak egyes idevágó részletei. A korra vonatkozó okleveleket közlik: Teleki idevágó munkájának X., XI., XII. kötetében; Fejér, Codex Diplomaticus; Hazai oklevéltár; Kercheli, Notit. Praeliminar. stb.; Vitéz János levelei (Joannis de Zredna . . . epistolae), kiadta Fraknói Vilmos, 1878. A magyar költészetben is számos műre akadunk, melyek a H.-akkal foglalkoznak. Ilyenek pl. Nagy-Bánkai Mátyás, ki H. János tetteit énekelte meg a XVI. sz. második felében; Bessenyei György tragédiát irt H. Lászlóról, 1782; Vályi Nagy Ferenc pedig eposzt, 1783; Kisfaludy Sándor H. Jánosról drámát; Pálóczi Horváth Ádám Hunnias cimü eposzt, 1787; Czuczor Gergely is hőskölteményt szándékozott H. J.-ról készíteni, 1830, de csak a 8. énekig jutott. Tőle valók a: H. (Ki áll amott a szirttetőn?); H. és neje; H. halála cimü versek. Vörösmarty Mihály Cillei és a H.-ak cimmel történeti drámát, 1844., Tóth Lőrinc H. Lászlóról szóló tragédiát 1846. irt. Ennek alapján irta Egressy Béni is Erkel Ferenc H. László operájának szövegkönyvét, 1844. H. Lászlóra vonatkoznak még: Petőfi Sándor, A király esküje és Zalár József, H. László c. balladái; Arany János egy ballada-ciklusban akarta megírni a H.-ház történetét. Ebből elkészült: H. csillaga; Both bajnok özvegye; Az egri leány; Szibinyáni Jánk; V. László; Mátyás anyja. H. János szerepéről a szerb népköltészetben v. ö. Radics György cikkét, Bácska 1878. évf. 28. sz.

Hunyadi *Margit*, színésznő. szül. Kisvarsányban (Szabolcs vm.) 1857 febr. 21., megh. Budapesten 1906 aug. 24. 1871-ben lépett szinpadra s különböző vidéki szinpadokon szerepelt, utoljára a kolozsvári Nemzeti Szinháznál, míg az 1896-ban megnyilt budapesti Vígszinház szerződtette tagjai sorába. A vidék egyik legnépszerübb drámai hősnője volt. Irodalmilag is működött: tárcacikkeket irt s egy tört. szinművet *Régi világ* cimmel (1902. adta elő a Vígszinház).

Hunyadiak kora *Magyarországon*. Igy nevezik a kor két vezéralakjáról, H. *Jánosról* (kormányzó 1446—1452.) és H. *Mátyásról* (magyar király 1458—1490.) a magyar történetnek 1440-től 1490-ig terjedő időszakát, mely egyrészt a főnemességnek uralomra jutását, másrészt az önálló nemzeti királyságnak és a hazai renaissancenak fénykorát jelenti. A H.-ra vonatkozó *irodalomra* nézve v. ö. *Hunyadi-család* és *Mátyás király*.

Hunyadi János keserűvíz, a budai Ormezőn fakadó ásványvíz (l. *Ásványvizek* táblázatát). Évente 10 millió palack kerül az egész világon forgalomba.

Hunyadi-levéltár. Előbb a bajor királyi állami levéltárban volt, jelenleg a magyar királyi országos levéltárban őrzik. A levéltár megszerzése végett, mely 584 db. lajstromozott és nagyszámú lajstromozatlan oklevélből állott, már 1877. indultak meg tárgyalások a Magyar Nemzeti Muzeum részéről, mely kézirat- és levéltárából nagyszámú bajor vonatkozású kéziratot és oklevelet ajánlott fel a bajor kormánynak. Akkoriban a tárgyalások eredményre nem vezettek, mert a bajor kormány keveselte a felajánlott anyagot. 1888-ban Thallóczy Lajos újra kezébe vette a tárgyalásokat. A bajor kormány hajlandónak nyilatkozott a cserét eszközölni a Magyar Nemzeti Muzeum említett anyagáért (229 db. kézirat és 266 db. oklevél), továbbá a közös pénzügyminisztérium és a cs. és kir. udvari és állami titkos levéltár bajor anyagáért. 1895-ben megtörtént a csere, s az 584 db.-ból álló lajstromozott része a H.-nak az országos levéltár tulajdonába ment át, mely viszont a Magyar Nemzeti Muzeumot a saját anyaga egy részéből a kettős példányok átengedésével kárpótolta.

Hunyadi Szabó *Ferenc*, l. *Szabó*.

Hunyady-*család (kis-krestyeni nemes, kéthelyi gróf)*. Első ismert őse a hunyadvmegyei *Nagy* András, Majthényi László budai prépost és szerémi püspök tisztje volt, ki 1607. Rudolf királytól cimeres nemeslevelet kapott. A család a XVII. sz. folyamán Bars és Nyitra vmegyében több királyi adományt nyert, igy az előnevet adó Kis-Krestyent is. A családalapító Andrásnak *László* nevü fia a nemesi, *Ferenc* nevü fia pedig (ki 1653 körül Somogy vmegyébe költözött) a későbbi grófi ágnak lett őse. *H. Nep. János* 1753. az előnevet adó Kéthelyet nyeri királyi adományban; 1755. pedig *bárságot* kap. Fia, szintén *H. Nep. János*

1792. magyar, 1797. pedig birodalmi *grófi* rangra emeltetett. Megh. 1821. A család tagjai közül kiválóbbak: *H. László* gróf, a főrendiház tagja, v. b. t. t., szül. Budán 1826 júl. 26., megh. 1898 dec. 30. Eleinte a pozsonyi cs. kir. helytartóság hivatalnoka volt. Az 1848—49. szabadságharcban mint alezredes és a somogyi zászlóalj parancsnoka tünt ki. 1867—72-ig Moson vm. főispánja, 1872—1887-ig több izben volt orsz. képviselő. Battenberg Sándor lemondása után (1886) mint bolgár fejedelmi jelöltet emlegették. Kiadott néhány kisebb politikai és történelmi tanulmányt. — *H. Kálmán* gróf, főrendiházi tag, főszertartásmester, született Bécsben 1830 okt. 13., megh. 1901 máj. 17. 1849-ben mint lovassági kapitány vett részt az olaszországi háborúban. 1856-ban kamarás; 1859. mint alezredes tünt ki Magentánál és Solferinónál. 1866-ban nyugalomba vonult, de már a következő évben a magyar honvédségbe lépett, mint ezredes. 1873-ban főszertartásmester, 1875. vezérőrnagy, 1876. titkos tanácsos, 1880. altábornagy, 1894. lovassági tábornok lett. — *H. Julia* szül. 1831 aug. 26. Első férje volt *III. Obrenovics Mihály* szerb fejedelem (megh. 1868 jún. 10.). Másodszor férjhez ment 1876. *Arenberg* Károly herceghez (megh. 1896 jún. 9.).

Hunyady *Jenő*, matematikus, szül. Pesten 1838 ápr. 28., megh. Budapesten 1889 dec. 26. Felsőbb tanulmányait a József-műegyetemen, majd később Münchenben, Karlsruheban, Berlinben, Párisban és Göttingenben végezte, mely utóbbi egyetemen 1864. doktorrá avatták. Doktori értekezése: Über die fundamentalen Eigenschaften der algebraischen Curven már a kész szakembert árulja el. 1865. lett a budapesti József-műegyetem magán-, majd 1869. rendes tanára. 1873-ban választotta a M. Tud. Akadémia levelező, majd 1883. rendes tagjává, ugyanezen évben ítélte neki oda az akadémia nagy díját is. Különösen geometriai kutatásokkal foglalkozott és kiválóan azáltal tünt ki, hogy azokat a rokonságokat és kapcsolatokat, melyeket a tiszta geometria szemléleti úton derít fel, ép oly tisztán fejezte ki az analitikai geometria módszereivel. A Műegyetemi Lapok egyik alapítója volt. Értekezései bel- és külföldi szaklapokban jelentek meg. Ezek teljes jegyzékét az a nekrolog adja, melyet *König* Gyula az akadémiai Értesítő II. kötetének 1. füzetében írt róla.

Hunyász (növ.), l. *Stachys*.

Hunyor (növ.), l. *Helleborus*.

Hunyorítás, a szemhéjak összeszorítása. Egészséges szemű ember olyankor hunyorít, ha szemét túlságosan erős fény vagy valami belehullott idegen test bántja. Gyuladt, beteg szemek már a rendes világítás ellen is H.-sal védekeznek. Közelátó szemű emberek, ha szemüveg nélkül néznek, azért hunyorítanak, mert így a megszűkült szemrésen át élesebben látnak.

Hunzah *(Chunzach)*, város, Avaria orosz kerület székhelye Dagesztánban. 1863-ban az oroszok által épített erősséggel. Egykoron az avar khánok székhelye volt.

Hunziker, *Otto*, svájci történetíró és pedagógus, szül. Hottingenben 1841 aug. 13., megh. 1909 máj. Zürichben, ahol egyetemi tanár volt. Munkái: Zur Regierung und Christenverfolgung des Kaisers Diocletianus u. seiner Nachfolger (Leipzig 1868); Pestalozzi u. Fellenberg (Langensalza 1879); Gesch. der schweizerischen Volksschule (2. kiad. Zürich 1887, 3 köt.); Bilder zur neuern Gesch. der schweizerischen Volksschule (Zürich 1889); H. Pestalozzi, biographische Skizze (u. o. 1896); Geschichte der Schweizer gemeinnützigen Gesellschaft (u. o. 1897). Szerkesztette a Schweizerisches Schul-Archiv és a Pestalozzi-Blätter c. folyóiratokat.

Huon de Bordeaux, l. *Oberon*.

Huonfenyő (növ.), l. *Dacrydium*.

Huon-öböl, Új-Guinea K.-i partján levő kicsiny tengeröböl a Cretin és Longuevue fokok között.

Hupa, az atabaszkokhoz tartozó indiánus törzsek Észak-Kaliforniában, csupa nyelvileg különálló apró nép (klamath, matha, modok stb.) szomszédságában, lényegileg azonos, de a részletekben mégis eltérő kultúrával. Tápláló szereket gyüjtenek, főleg a makkot zúzzák, de a mozsarat nem ismerik, erre a célra megfelelő sziklamélyedésbe állított, fenék nélküli kosarat használnak. A fazekasmesterséget nem ismerik, kagylóedényeket használnak. Eszközeik alig vannak, mert az obszidiánt a Mount-Sharte körül lakó törzsek drágán árulják. Asszonyaik jól kidolgozott, festett szarvasbőrlepelt és gyümölcshéjakból készült köténytt hordanak. Vallásuk természetimádás, a medveünnepekhez hasonló szarvasünnepeket tartanak.

Hu-pé (a. m. északra a tótól, t. i. Tung-tingtől), középkinai tartomány Ho-nan, Ngan-huéi, Kiang-szi, Hu-nan, Sz'-csuan és Sen-hszi kinai tartományok között, 181,400 négyszögkilométer területü, 28.300,000 lakossal (156 lakos 1 km.²-en), Kiang-szu és Fo-kien mellett a kinai birodalom legsürübben lakott része. Ennek oka az, hogy rendkívül termékeny, hatalmas vizi útjai vannak a Jang-ce-kiangon s a Han-kiangon, s a folyók áradásai termékennyé teszik földjeit. Hegyei É, felé 3000 m.-ig emelkednek. Éghajlata mérsékelt, enyhe, tele rövid és a fagy ritka, nyara hosszú, de meleg (31° fölött). Szén, vas, higany, cinn bányászhatók hegyeiben, földjein tea, gyapot, rizs árpa óriási mennyiségben terem s ezeket el is szállítják. Ipara szintén jelentékeny. Fővárosa s a vicekirály székhelye Vu-csang, a Jang-ce-kiang partján, szemben vele a Han-kiang torkolatánál Han-jang és Han-kou, kissé fölfelé az idegen kereskedelem számára megnyitott Sa-si és I-csang, nevezetesebbek még: King-csou, Huang-csou, Hsziang-jan és Fan-csöng. Katolikus missziója, apostoli vikáriussal, igen régi, a protestáns újabb. V. ö. *Lóczy*, Khina (413—432. old.); *Richthofen*, China (II. köt. 41. old.).

Hupfeld, *Hermann*, német prot. hittudós és orientalista, szül. Marburgban 1796 márc. 31., megh. Halleban 1866 ápr. 24. 1843-ban Gesenius utóda lett a hallei egyetemen. Főbb művei: Ausführl. hebr. Grammatik (Cassel 1841); Über Begriff u. Methode der sog. biblischen Einleitung (1844); Die Quellen der Genesis (1853); Untersuchungen über die Feste der Hebräer (1851—1864., 4 köt.); Die heutige theologische und mythologische Theologie und Schrifterklärung (1861).

Huppert-féle reakció, az epefesték kimutatására szolgál a vizeletben. Úgy járunk el, hogy a

vizeletből mésztejjel üledéket készítünk, leszűrjük s a csapadékot kevés kénsavat tartalmazó alkoholban feloldva forraljuk. Epefestékek jelenlétében a folyadék smaragdzöld lesz.

Hupura, az amerikai farkasodró *(Cercoleptes caudivolvulus* L.) neve. L. *Farkasodró.*

Húr, 1. így nevezzük a rezonátor fölé kifeszített rugalmas szálakat, a húros hangszerek legfontosabb alkotórészét. A vonós hangszereken, a hárfán és a gitáron báránybelekből sodort bélhúrokat használnak, a zongorán, a cimbalmon, a citerán és részben a mandolinon rézből, újabban öntött acélból kovácsolt dróthúrokat feszítenek ki. Minél hosszabb, lazább és vastagabb a húr, annál mélyebb a hang, minél rövidebb, feszesebb és vékonyabb, annál magasabb hangot nyerünk. Mélyebb hangok előállítására be is szokták vonni a húrokat. A bélhúrokat rendszerint ezüstszállal fonják körül (pl. a hegedű *G* húrját, a mélyhegedű és a gordonka *C* és *G* húrjait), a fémhúrokat vastag rézdróttal.

2. *Húr* a *geometriában*, olyan egyenes vonaldarab, melyet valamely görbe vonal vagy görbe felület két tetszőleges pontja határol.

Hura *L.* (növ.), az Euphorbiaceae (Fűtej-félék) család génusza; 2 v. 3 faja Amerika tropikus részén honos egylakú, nagy fa. Legelterjedtebb a *H. crepitans* L. *(sandbox-tree* = porzófa), 9—12 m. magas fa, ágai messzire szétterjednek, levele váltakozó, nyeles, széles. Tokja akkora, mint a narancs és cikkesen elhelyezett résztermésekből áll. Ha megérik, erős csattanással reped fel; porzótartónak használják. Magva jóízű, de hánytató, friss állapotban heves, veszedelmes hashajtó. Hashajtó olajat sajtolnak belőle. Az egész növény mérges tejnedvet tartalmaz. Szép termetéért ültetik az óvilág forró övén is.

Hurban, 1. *Jozef Miloslav*, tót író és agitátor, szül. Beczkón 1817 márc. 19., megh. Hlubokán 1888 febr. 23. Pozsonyi evang. teológus korában Stur befolyása alá került, aki felköltötte benne az erős tót meggyőződést. Eleinte lehetségesnek tartotta a cseh-tót kulturális egység megteremtését s ezért első munkáját: Cesta Slováka ku bratrům slavenským na Moravě a v Cechach (A tót útja a morva- és csehországi testvérekhez, Pest 1841) a közös irodalmi nyelvnek vallott cseh nyelven írta, úgyszintén Nitra c. almanachjának az első évfolyamát (1842), de már a második évfolyamban az önálló tót irodalmi nyelv mellett tör lándzsát ettől fogva tótul ír. Legkiválóbb egyházi író. Az 1846. megjelent Unia čili spojenie Lutheranu s Kalviny v Uhrach (Unio vagy a lutheránusok és kálvinisták egyesülése Magyarországon, Buda 1846) c. munkájával megakadályozta a két protestáns egyház tervbevett egyesülését. A politika mezejére 1848. lépett. Ő szövegezte a liptószentmiklósi gyűlésen a «Mit kíván a tót nemzet» c. memorandumot s ennek a magyar kormány által történt elutasítása után szervezte a tótok fegyveres lázadását. A kormány 1848. a zavarok lecsendesítésére kormánybiztost nevezett ki, de H. társaival együtt korán megszökött. Csehországban és Ausztriában toborzott gyülevész hadával 1848 szept. közepén tört be Nyitrába. Felszólítására mintegy 8000 ember gyült össze, kiket azonban Knöhr vezérőrnagy szétkergetett, mire H. Morvába szökött. 1848 dec. 4. újra betört mintegy 2500, nagyobbára cseh diákokból álló seregével, de megint pórul járt, mert Budatinnál Beniczky és Querlonde az osztrák csapatoktól is segített (Frischeisen ezredes) seregét feltartóztatták, 1849 februárban pedig a felvidéki nemzetőrök kikergették az országból. 1848—49-iki szerepléséért elfogták az osztrákok és törvényszék elé állították, de 1850 nov. 4-én felmentették. H. visszatért plébániájára Hlubokára s szóval meg tollal folyton izgatott a tótok nemzetiségi követelései mellett. Irt több regényt s elbeszélést. Legismertebb a Slovenski žiaci (A tót diákok, 1853) c. Regényei s elbeszélései tárgyát az egykorú társadalmi életből vette s csak azért írta, hogy olvasóiban felébressze s ápolja a tót érzést. V. ö. *Skultety*, Pamiatka dr. Joz. Hurbana (Turóczszentmárton 1888); *Steier* L., A tót kérdés (Liptószentmiklós 1912); A Hurbán-lázadás (Budapesti Hirlap 1909, karácsonyi szám).

2. *H. Vajanský Svetozár*, tót író és publicista, *H. 1.* fia, szül. 1847 jan. 16. Hlubokán. Ügyvéd volt, de 1878 óta kizárólag az irodalomnak él. A legkiválóbb tót írók egyike. A Tatry a more (A Tátra és a tenger, Turóczszentmárton 1879) című verskötetével egyszerre ismertté tette nevét. Irt több kötet lírai s epikus költeményt (pl. Zpod jarma 1884, Verše 1890 stb.). Regényeiben és elbeszéléseiben ügyesen rajzolja a tót értelmiség különböző képviselőit s rámutat a mai tót nemzeti és társadalmi élet árnyoldalaira. Minden művében erős tót meggyőződésről tesz tanuságot. Hű korrajz Koreň a vihonky (A gyökér és hajtása, Turóczszentmárton 1898) c. regénye. 1878-tól szerkeszti a Národnie Noviny tót napilapot (Nemzeti Ujság, u. o.). Összes művei 10 kötetben Turóczszentmártonban 1907—1913. jelentek meg. V. ö. *Asbóth*, H. összegyüjtött munkái, Budapesti Szemle 1909; *Svitil*, H. Vajansky Svetozar, a Světové knihovna 1035. sz. (Prága 1912).

Hurdicium (lat., franc. *hourds)*, elvétve már a rómaiaknál, de leginkább a középkorban a várfalak élén, az őrtornyok tetején alkalmazott fakorlát. Később kőből kezdték építeni s ekkor már *machicoulis* névvel jelölték meg. Átvitt értelemben H.-nak hívták azokat az állványokat is, melyeket ideiglenesen vmely ünnepély, lovagjáték stb. nézői számára emeltek.

Hurdle race (ang., ejtsd: hördl rész) a. m. gátverseny (l. o.).

Hurdwar, l. *Hardvar.*

Hurdy-gurdy (ejtsd: hörde-görde), a forgólant (l. o.) angol neve.

Hure (franc., ejtsd: ür), a francia heraldikában a vadsertés- v. a delfin-fej neve.

Hureaulit (ásv.), monoklin prizmák vagy táblák, rostos vagy szemcsés szövetű gumók; vörösessárga vagy vörösbarna, ibolyás, zsírfényű, áttetsző. Víztartalmú vasmanganhidrofoszfát, képlete $H_2(Mn,Fe)_5(PO_4)_4 + 4H_2O$. Lelőhelye Hureault Limoges közelében, Branchville Connecticutban.

Huret (ejtsd: hüré), *Jules*, francia író, szül. Bologne-sur-Merben 1864. Ujságírói működését az Écho de Paris c. lapnál kezdte meg, ahol mint reporter feltünést keltő munkásságot végzett. Egy

nagy irodalmi körkérdés eredményeit összegyűjtve kiadta Enquête sur l'évolution littéraire (1891) c. kötetben, mely irodalomtörténeti szempontból rendkívül becses. Ezt követte több hasonló műve: Enquête sur la question sociale en Europe (1892), sur le grève et l'arbitrage obligatoires (1901) stb. Később a Figaro dolgozótársa lett. Ebből az időszakból való Tout yeux tout oreilles c. műve. Irt több utirajzot is: En Amérique (1904—05, 2 köt.), En Allemagne (1907—09, 3 köt.).

Huréz, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 600 oláh lak.; u. p. és u. t. Fogaras.

Húrféreg *(Gordius,* állat), a Fonálférgek rendjébe, a Húrférgek *(Gordiidae)* családjába tartozó féregnem. Hazánkban sekélyvizű patakok fenekén, forrásokban, mocsarakban, pocsolyákban mindenütt gyakori. Kifejlődött állapotban édesvízben szabadon él. A petéből kibujó embriók vízi rovarlárvákba *(Chironomus, Ephemeris)* furakodnak s bennök betokozódnak. Tovább csak akkor fejlődnek, ha a fertőzött lárvát valamely vízi ragadozó rovar megeszi. Utóbbinak testüregében élősködve tovább fejlődnek. Ivarérettségüket azonban csak innen kijutva, a vízben érik el. Mintegy 40 faj ismeretes a Föld minden részéből. Legközönségesebb a *vízi borjú (Gordius aquaticus* Duj.), melynek hossza 28—89 cm.

Hurgronje, *Christiaan*, németalföldi orientálista, l. *Snouck Hurgronje.*

Húri, a paradicsom csodaszép szűzei, kiket a korán (LV. szúra) a jámbor igazhitüeknek jutalmul igér.

Hurka, a disznó vastagbeleibe töltött, vágott és fűszerezett hús, keverve tejbe főtt rizzsel és tejbe áztatott zsemlyével, és a szerint, amint vér, máj, köles vagy rizs teszi főanyagát: véres, májas v. kásás H.-nak neveztetik; töltés után az abáló lében főzik, evés előtt megsütik. Eltartani hosszú ideig nem lehet, legfeljebb fagyos téli időben. Megromlott hurkák evésétől óvakodjunk, mert a bennök keletkezett rothadási mérgek gyomorhurutot, sőt halált is okozhatnak (l. *Kolbászmérgezés).* A nálunk *szafaládnak* (franc. *cervelat)* nevezett hentesárú szintén H. Nyers húst (disznó és marha) vagdalnak össze s marhabélbe töltik és kissé füstölik. L. még *Kolbász.*

Hurkagát, hevenyészve készült kisebbszerű töltés.

Hurkaméreg és *hurkamérgezés*, l. *Kolbászmérgezés.*

Hurkatöltőgép, a belek megtöltésére szolgáló készülék, fekvő v. álló henger, melyre egy cső van csavarva a bél megerősítésére. Egy küllőre erősített csavar beszorítja a hengerben lévő hurkatölteléket a bélbe.

Hurkos bársony, l. *Bársony.*

Hurkos öltés (láncöltés), l. *Himzés.*

Hurkos tekercselés, l. *Dinamoelektromos gépek.*

Húrláb a. m. *hegedűláb* (l. o.).

Húrmérő *(kordométer)*, fából vagy fémlemezből készült, skálával ellátott mérőeszköz a húrok vastagságának meghatározására (l. az *ábrát).* A húrokat az *a*-nál torkolló szögbe szorítjuk.

Húrmozgás. Húrnak nevezzük az olyan fonálszerű rugalmas testet, mely kellőleg kifeszítve és két pontban megrögzítve, rezgéseket képes végezni. Ezek lehetnek hossz- vagy keresztrezgések. Az elsők akkor keletkeznek, ha a húrt gyantázott posztóval hosszában dörzsölik. A hang ilyenkor éles, fülsértő és igen magas; zeneileg nem értékesíthető. Keresztrezgéseket végez a húr, ha egy pontban megpengetik, vagy ha keresztben

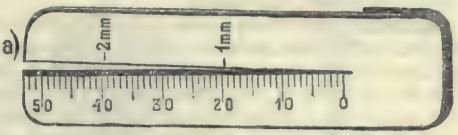

Húrmérő.

vonót húznak rajta végig. Ekkor a húron álló hullámok keletkeznek (l. *Hullámmozgás),* melyek hossza akkora, mint a húré, ha ez alaphangját adja, ellenben a húr hosszának fele-, harmad-, negyed-, ötöd... része, ha felhang keletkezik. Ha az alaphang rezgésszáma *n*, a lehetséges felhangoké $2n$, $3n$, $4n$, $5n$... és ezeket harmonikus felhangoknak nevezik (aliquot hangok). A felhangokat úgy lehet létrehozni, ha a húrt közepében, v. harmad-, negyed-, ötöd... részében alátámasztják, hogy ott csomópont keletkezzék. Az első esetben az alaphang oktávája keletkezik és csak a középen van csomó. Ha a húrt harmadrészében pengetjük meg, az oktáv kvintje keletkezik; a negyedrészében megpengetett húr a második oktávot adja stb. A csomópontok közül elég egyet előállítani (érintéssel v. alátámasztással), a többi magától képződik. Kisérlettel ki lehet mutatni, hogy az alaphangot felhangok kisérik. L. még *Hang* és *Rezgő mozgás.*

Hurmuzaki, l. *Hormuzaki.*

Hurnyázás, l. *Cserzővargaság.*

Hurok, a kisebb madarak, különösen a fenyőmadár, húrosrigó fogására a fákra erősített, lószőrből készült vadfogó eszköz. A madár feje a hurokba kerülvén, ez összehúzódik és kiszabadulását megakadályozza.

Hurokkötő pókok *(Retilariae,* állat), l. *Vitorlás pókok.*

Húrok rezgéstörvényei, l. *Rezgő mozgás.*

Hurokvágány (l. az *ábrát)* segélyével az állomásra érkező vonat szétkapcsolás, tehát minden időveszteség nélkül jut az induló vágányra, úgy

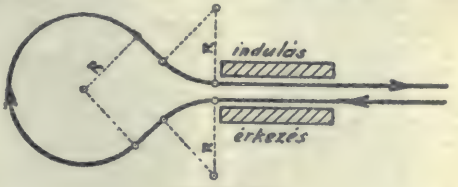

Hurokvágány.

hogy a lokomotiv a menetirányban elül marad, vagyis a vonat úgy fordul meg, mint a lóval vontatott közúti kocsi. Sűrű forgalmú városi vasutaknál, vagy pótkocsival közlekedő elektromos közúti vasutaknál gyakran látunk H.-t, sőt Amerikában azért is használatos, mert a mótorkocsit néha csak egy kontrollerrel (l. *Elektromos vasút)* sze-

relik fel. Budapest elektromos helyi vasútjain ezidőszerint összesen 20 H. van.

Huron, 1. város Dél-Dakota északamerikai államban Beadle countyjában a James mellett, (1910) 5791 lak. — 2. *H.*, város Michiganban, l. *Port Huron*.

Huronit (ásv.), sokáig külön ásványnak tartották; legújabban kimutatták, hogy nagyrészt saussuritté átalakult plagioklász.

Huronok (helyesebben *huenda*), északamerikai, hajdan nagyszámú indiánus néptörzs, az irokézek nyugati ágából, hová nyelvileg is tartozik, a Huron és Ontario-tó E.-i partján s az Ottawa és Szt. Lőrinc-folyam mellékein lakott egész Montrealig. Az 1639-iki számlálás szerint még 20,000-en voltak. Az úgynevezett öt nemzettel 1648—50-ig folytatott háborúkban megfogytak. A harcias népet később a francia hitterjesztők katolikus vallásra térítették. Loretteban, Ontario tartomány Essex countyjában és az indiánus-terület Quapa reservatiójában még mintegy 1000 főre tehető huron él túlnyomólag mint vadász, halász, kisebb fokon földmíves, mert a területükön bőven termő vadrizs (Zizania aquatica) elég táplálékot nyújt. A H. nem építenek sátrakat (vigvam), de hosszú, 50 m.-nyire is terjedő nyerges fedelű házakat egy-egy családközösség számára, egyetlen közös tűzhellyel, külön szobákkal az asszonyok számára. Törzsrendszerük szigorú matriarchatuson alapozott.

Huronok (*Galictis*, állat), a Menyétfélék egyik neme. L. *Galictis*.

Huron-szisztéma, a Föld archaikus vagyis őskorának felső szisztémája, mely az ős-gnájszokra települ, fölötte a kambrium-szisztémabeli palákkal. Főként kristályos palák (csillámpala és fillit) alkotván e szisztémát, *kristályos pala-* v. *őspala*-szisztémának is mondják. É.-Amerikában a Huron-tó vidékén lévén erősen kifejlődve és ott tüzetesen tanulmányozva, ezért a H. név. Bővebben l. *Őskor*.

Huron-tó (ejtsd: júron), az északamerikai öt nagy tó egyike. Ontario kanadai tartomány és Michigan unióbeli állam közt; 1875 km.kerületű, 59,500 km² területű, 150 km. közepes szélességgel, mélysége átlag 230 m., legmélyebb pontja 525 m. ÉNy.-on a sellők miatt hajózhatatlan, de a hajózócsatornákkal körülvett St. Mary's-river köti össze a Superior- és a Michigan-tóval, D.-en a St. Clair folyó vezeti le a vizét az 50 km. széles, sekély, de mesterségesen 6 m. mélyre ásott St. Clair tavon át az 52 km. hosszú Detroit-riverbe, amely az Erie-tóval köti össze. Nagyobb öblei a Saginaw- és Thunder-bai, továbbá a szigetekben gazdag Georgian-bai a North Channel mellett, ezt a Saugeen-félsziget, Great-Manitoulin, Cockburn- és Drumond-szigetek zárják el a tó többi részétől. A beléje ömlő folyók vízterülete 132,000 km², a Nipissing-tó vizét a Franche-river hozza le beléje. E.-i partja kevésbbé lakott, D.-en nevezetesebb kikötők: Alpena, Bay-city, Port-Huron, Goderich, Collingwood stb. A hatalmas tó vize tiszta és rendkívül sok a hal benne, pisztráng és lazac is bőven van, halászata igen fejlett. A tó vize hajózható ápr. végétől dec. elejéig, télen befagy.

Húros hangszerek (l. a *képmellékletet*), mindazok a zenei hang előidézésére szolgáló készülékek, melyeknél kisebb-nagyobb rezonátor fölé korlátlan számú húrt találunk kifeszítve. A H. csoportosítása a húrok egyensúlyi helyzetéből való kitérítéseinek módja alapján történik, minthogy a kifeszített húrt pengetés, gyantázott vonóval eszközölt érintés és kalapáccsal v. verőkkel való ütés rezegteti meg. A H. e hármas osztályozását a következő táblázat tünteti fel:

Vonós hangszerek		Hegedű Mély hegedű Viola alta Viola d'amore Gordonka Gordon
Ujjal (v. plektrummal) pengetett hangszerek	Fogólap nélkül (a balkéz nem rövidíti meg a húrok hosszát)	Hárfa
	Fogólappal (a balkéz a fogólap rovátkáin képezi a hangsort)	Gitár Mandolin Citera
Kalapáccsal ütött hangszerek	Két verővel	Cimbalom
	Mechanizmussal	Zongora

Húros madár v. *léprigó* (*Turdus viscivorus* L.), az Éneklők rendjébe, a Rigófélék családjába tartozó madárfaj. Háta világos olajszürke, farktöve sárgás, hasa fehér, fekete foltokkal. Farka barna, a három külső kormánytoll csúcsa fehér; az alsó szárnyfedőtollak fehérek, a felsők csak fehércsúcsúak. Hossza 27—29, szárnyhossza 15—16, farkhossza 12 cm. Eszak- és Közép-Európa hegyes erdeiben közönséges madár, mely télen seregesen vonul délibb vidékekre, amidőn a sikságokat is felkeresi. Különösen a fagyöngyöt szereti, de egyéb bogyókat s a rovarokat, gilisztákat sem veti meg. Tavasszal fenyőn, tölgy- v. bükkfán fészkel, 3—5 zöldes ibolya vagy barnás petytyes tojást rak. Húsát eszik.

Hurrá, nemzetközi kifejezés a tetszésnyilvánításra. Továbbá hadi kiáltás is, ellenséges csapatok, erődítmények stb. ellen intézett roham alkalmával. Eredetét többféleképen magyarázzák; van oly vélemény is, amely szerint a régi magyar «hajrá» csatakiáltásból eredne. V. ö. *Tóth* Béla, Szájrul szájra (Budapest 1895).

Hurrikán (ang. *hurricane*), pusztító forgószél, mely az Antillák szigetén támad és az Egyesült-Államok D.-i részén vonul el. L. *Ciklon*.

Hurrur, abesszíniai tartomány, l. *Harrar*.

Hurst Castle (ejtsd: hörszt kessl), kastély Southampton angol countyban, 6 km.-nyire Lymingtontól. VIII. Henrik építtette; I. Károlyt kivégzése előtt itt tartották fogva.

Hurtado (ejtsd: urtádó), 1. *H. de Mendoza, Antonio*, spanyol költő, szül. Cáceresben 1825., megh. Madridban 1878. Egyike a kiválóbb legendaíróknak, kit folyékony és mégis választékos verseléséért a maga korában szívesen olvastak. Élete végén meghasonlott vallási meggyőződésével, mit kedveseinek halála látszott előidézni s a spiritizmusba mélyedt, melyből többé nem is birt kibontakozni. Főbb művei: Romancero de Hernán Cortés és Madrid dramático (1870) versenyeznek a nagy Zorrilla és Duque de Rivas alkotásaival. (L. *Körösi* A.: Spanyol téli esték c. művében a Túlvilági monológ fordítását).

HÚROS HANGSZEREK.

Gitár
(6 húros).

Hegedű.

Mélyhegedű
(Brácsa).

Viole d'amour
(7 húros).

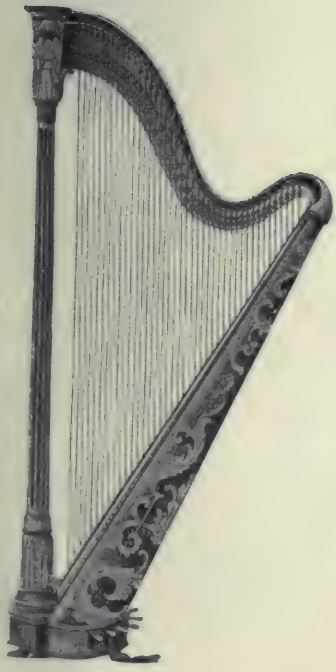

Hárfa
(7 pedállal).

Gordon
(Nagybőgő).

Gordonka
(Kisbőgő).

2. *H. de Mendoza, Desiderio,* spanyol író és államférfiú, l. *Mendoza.*

3. *H. de Toledo, Luis,* XVI. sz.-beli spanyol költő, szül. Toledóban 1530 táján, megh. u. o. 1598 körül. A San Vicente-templomnak 1570 óta papja volt. Prózában lefordította Ovidius Metamorphoseonját s írt számos románcot, pásztor-novellát és drámai elbeszélést, melyeket újabban másoknak tulajdonítanak. Leghíresebb a Palmeirim de Inglaterra (u. o. 1547—48, 2. köt.) c. lovagregény, melyet Morães portugál írónak is tulajdonítottak, de helytelenül, mert ez 20 évvel később tette közzé hasonló című művét. Ezt Cervantes annyira becsülte, hogy Amadis mellé állította. V. ö. *Vasconcellos* Michaelis, Palmeirim de Inglaterra (Halle 1883).

Hurter, 1. *Friedrich Emanuel von,* osztrák történetíró, szül. Schaffhausenben 1787 márc. 19., megh. Grácban 1865 aug. 27. Előbb protestáns pap volt, de azután áttért a katolikus vallásra és 1846. udvari történetíró lett Bécsben. Művei: Geschichte des Papstes Innocenz III. (Hamburg 1834—42, 4 köt., 3. kiad. 1841—43); Geburt und Wiedergeburt. Erinnerungen aus meinem Leben (4. kiad., 1867. 2 köt.), melyben kitérésének történetét mondja el; Denkwürdigkeiten aus dem letzten Decennium des XVIII. Jahrhunderts (Schaffhausen 1840). Geschichte Ferdinands II. u. seiner Eltern (1850—64, 11 köt., u. o., terjedelmes panegirikus az ellenreformáció hősére); Philipp Lang, Kammerdiener Rudolfs II. (u. o. 1851); Zur Geschichte Wallensteins (1855) és Wallensteins vier letzte Lebensjahre (Wien 1862), melyben Wallensteint áruló színében tüntette fel. V. ö. *Schenkel.* Die konfessionellen Zerwürfnisse in Schaffhausen (Basel 1844); H. von *Hurter,* F. v. H. und seine Zeit (Graz 1877, 2 köt.).

2. *H., Hugo Adalbert Ferdinand von,* német kat. teológus, *H. 1.* fia, szül. Schaffhausenben 1832 jan. 11. Rómában tanult, ahol 1855. pappá szentelték; 1857. Ausztriában a Jézustársaságba lépett s 1858. a dogmatika tanára lett az innsbrucki egyetemen. Művei: Über die Rechte der Vernunft und des Glaubens (Innsbruck 1863); Sanctorum Patrum opuscula selecta ad usum praesertim studiosorum theologiae (48 köt., u. o. 1868—85); Series altera, 6 köt., 1884—92); Nomenclator literarius recentioris theologiae catholicae (3 kiad. 1903, 4 köt.); Theologiae dogmaticae compendium (12. kiad. 1909); Medulla theologiae dogmaticae (8. kiad., 1909).

Huruba, az erdélyi népnyelvben s egy-két erdélyi írónál a. m. gunyhó, viskó.

Hurut *(catarrhus),* nyálkahártyák enyhe gyuladása. Váladékképzéssel jár. A váladék minősége szerint megkülönböztetünk *savós* (serosus), *genyes* (purulens), *nyálkás* (mucinosus) s végül a *felhámnak lefoszlásával* (desquammációval) járó H.-ot. A *serosus* H.-nál a vérerek enyhe lobosodás következtében átjárhatókká válnak s a vérsavó egy részét, mely kevés fibrint is ragad magával, átbocsátják; ez az izzadmány a szövetekben vizenyős duzzadást (oedema) okoz. Ha a nyálkahártyán át küszöböltetik ki, a nyálkahártya serosus H.-ját idézi elő, minő pl. a tüdővizenyőnél fellépő H.Vannak H.-ok, amelyeknél főleg fehér vérsejtek v. genysejtek vándorolnak ki a nyálkahártyákon át az erekből, ez a genyes (purulens) H., pl. a kankós H. stb. Ha mechanikus, vegyi vagy más inger a hámot kórosan izgatja, a nyálkamirigyek hámja túlságos mennyiségű nyálkát termel, mely bőven ürül a megtámadott helyről, ilyenkor nyálkás H.-ról beszélünk. Ha emellett a hámsejtek is elfajulva, helyükről leválnak s a váladékkal keverve kiürítteetnek, akkor desquammativ H.-ról beszélünk. Ilyen pl. a croupos tüdőlobnak oldódási (desquammativ) szaka stb. Lefolyására nézve megkülönböztetünk *heveny* (akut) és *idült* (krónikus) H.-ot. A heveny H. tünetei a nyálkahártya vérbősége és duzzadása, pl. a toroknak megvörösödése, fokozott váladékképzés, kisebesedés érzése a nyálkahártyán (pl. az ú. n. porérzés a szem kötőhártyáján) stb. Az idült H. sokkal kevesebb kellemetlen tünetet okoz, de mélyebbre terjedő elváltozásokat idéz elő (pl. zsugorodásokat stb.). Ilyenkor a nyálkahártya többnyire halvány, de duzzadt, ráncai elsimultak, átlátszó sűrű üvegszerű nyálkával fedett, hámja könnyen levakarható s alatta a submucosa (l. *Nyálkahártya)* rostjai láthatók.

A H. okai különbözők; leggyakrabban fertőzéses eredetű, de származhatik mechanikus vagy vegyi ingerektől, erős gőzöktől, meghűléstől is, stb. A H. sokszor lázzal, fejfájással, fülzúgással, forróság érzetével, a szem kötőhártyájának vérmességével stb. jelentkezik, ezt az állapotot H.-os lázas állapotnak (febris catarrhalis) nevezzük. A H., illetve a nátha rendesen ragadós betegség, súlyos alakja az epidémiaszerüen jelentkező orosz nátha (influenza).

Huruth vagy *churuth,* erdélyi örmény eledel, l. *Ángádzsábur.*

Hurutos láz, rosszindulatu fejbetegség, roncsoló orrhurut *(Coryza gangraenosa bovum),* a szarvasmarhák és bivalyok hevenyés, fertőző, de nem ragályos természetü betegsége, amely szórványosan, ritkábban nagyobb számban, mint istállóbetegség észlelhető s a tisztátalan istállókban gyakoribb. Előidéző oka ismeretlen. Kedvezőtlen külső körülmények kifejlődését elősegítik. Magas lázzal, elesettséggel, kábultsággal s főleg a fej, az orr és mellüregei, a szemek és a száj nyálkahártyáinak gyuladásával jár, ami néha a bélcsatorna és a lélegző utak mélyebb részére, sőt a húgy- és az ivarszervekre is átterjed. 3—4 nap alatt e tünetek rendszerint kifejlődnek s a betegek 50—90%-a 4—12 nap, ritkábban 2—3 hét alatt elhull. Összetéveszthető a keleti marhavésszel, ami azonban főleg a bélcsatorna súlyosabb elváltozásaival jár, ellenben a fej nyálkahártyái és a szemek kevésbbé súlyosan betegednek meg. Orvoslása csak tünetei kezelésében állhat.

Hurutos szájgyuladás *(stomatitis catarrhalis),* a szájüreg nyálkahártyájának gyuladása, melyet főként erőművi, hő- és vegyi ingerek (rossz fogak, rosszul készített fogpótlások, forró ételek, dohány mértéktelen élvezete) idéznek elő. A száj nyálkahártya-lobosodása mellett fájdalmak (főként a nyelv szélein) és bőséges nyálkaoldás képezik a főbb tüneteket. Gyógyításánál fősúly helyezendő a bajt okozó ingerek távoltartására (gondos fog- és szájápolás, dohányzástól való tartózkodás).

Hurutpor, *fiakkerpor*, köhögés és rekedtség elleni házi gyógyszer; édesgyökérpor, kén, arab mézgapor, antimonkéneg és cukor keveréke.

Hus, cseh reformátor, l. *Husz*.

Hus, város Romániában, l. *Huși*.

Hús alatt a haránteslkos v. vázizomzatot értjük, járulékos képződményeivel együtt. Úgy, ahogy a hús a kereskedésbe kerül, a tiszta izomzaton (tiszta hús) kívül meglehetősen sok kötőszövetet, ereket, idegeket, inakat, pólyákat, sőt hellyel-közzel csontokat is tartalmaz. Bár a hús értékét ezek a járulékos elemek csökkentik, azért az ú. n. tiszta húsban is van kötőszövet, de ez egyenletes és finom eloszlású. A hús a legdrágább és talán a legértékesebb tápanyagunk; legnagyobb jelentőséggel bir a benne levő nagy mennyiségű fehérje, amelynek kihasználása sokkal előnyösebb, mint a növényi eredetű fehérjéé. A húsban a fehérjén kívül mindazokat az alkotórészeket megtaláljuk, amelyeket az izom- és kötőszövet tartalmazni szokott; ezekből első helyen említjük a zsírt, amely nagy tápértéke miatt bir jelentőséggel, továbbá az ú. n. kivonatanyagokat, amelyek a hús jellemző ízét, az emésztőcsatornára és az idegrendszerre gyakorolt hatását okozzák. A különböző állatrészeknek egymáshoz való viszonya változik az állat fajtája szerint, sőt ugyanazon állatfajnál sem állandó, hanem a tápláltság fokától függ; jól táplált, kövér állatnál a zsír szaporodik meg a víztartalom rovására, azonban a legelhízottabb állat húsában is 50%-nál több a víz. A különböző húsok összetételét l. e táblázaton:

Állat	víz	fehérje	zsír	hamu
Marhahús { kövér	56·20	18·00	25·00	0·80
Marhahús { közepes	71·50	20·10	7·40	1·00
Marhahús { sovány	75·50	20·50	2·80	1·20
I.-rendű borjuhús	71·00	19·95	8·00	1·05
Kecskehús	73·00	20·65	4·30	1·25
I.-rendű birkahús	55·25	16·85	27·00	0·90
I.-rendű disznóhús	57·40	17·65	24·00	0·95
Lóhús	74·20	21·50	2·50	1·00
Nyúl	74·16	23·34	1·13	1·18
Öz	75·76	19·77	1·92	1·13
Tyúk (sovány)	76·22	19·72	1·42	1·37
Pulyka	65·60	24·70	8·50	1·20
Vadkacsa	70·82	22·65	3·11	1·09
Liba (hizlalt)	38·02	15·91	45·59	0·48
Galamb	75·10	22·14	1·00	1·00
Ponty	78·47	16·67	3·73	1·22
Csuka	79·63	18·42	0·53	0·96
Teknősbéka	79·78	18·49	0·53	1·20
Osztriga	87·36	5·95	1·15	2·03
Csiga	80·50	16·34	1·38	1·33
Folyami rák	88·22	16·00	1·01	1·31

A vevő közönség tehát ugyanazért a pénzért annál nagyobb tápértékhez jut, mennél kövérebb húst vesz. Azonban a közönséget nem az ilyen szempontok vezetik, hanem a hús íze és élvezhetősége; ezt pedig lényegében az izomrostok lefutása és finomsága, a kötőszöveti részek mennyisége, elrendeződése és zsírtartalma, valamint a kivonatanyagok adják meg. Mivel ezek a viszonyok a test különböző részein rendkívül eltérők, különösen a nagyobb állatok húsát minősége szerint több osztályra tagolják (a marhahúsnak szokásos felosztását a testtájak szerint az *ábra* mutatja); az egyes osztályok értéke és határa, ezzel együtt természetesen az ára is (l. *Húsforgalom*) vidékek szerint eltérő.

A különböző állatok húsának tápértéke között nincsen olyan nagy különbség, de ízük és a megemészthetőségük meglehetősen eltér egymástól. A leginkább keresett s talán legtáplálóbb húsfajta a szarvasmarha húsa, a *marhahús*. Ezen a címen kerül forgalomba a tehén, ökör, bika húsa, ha azok 3 hónapnál idősebbek. A marhahús sötétpiros, tömött, kemény s jellemző módon van a zsírszövettel átszőve. A fiatal állat (növendékmarha) húsa puha, de kivonatanyagokban szegény s így nem ad jó levest; idősebb állatok húsa pedig szívós kötőszövetet tartalmaz. Legjobb a 2 éves hizlalt ökrök húsa. A *borjuhús* a 3 hónapot még be nem töltött szarvasmarha húsa; legjobb a 2—4 hetes, még szopós borjú húsa; világos színű, puha, könnyen emészthető. A *birkahús* sűrű és finom rostozatu, közepes keménységű, sötétpiros színű, jellemző szagú; a tiszta hús nincsen átszőve zsírral. Ha nem nagyon zsíros, jól emészthető. A bárányok húsa igen puha, könnyen emészthető. A *kecskehús* kb. olyan, mint a birkahús. A *disznóhús* színe világos, bár az állat kora, tápláltsága s a testrész igen nagy befolyással van rá. Finom rostozatu, puha, zsírral dúsan át van szőve. Zsírja fe-

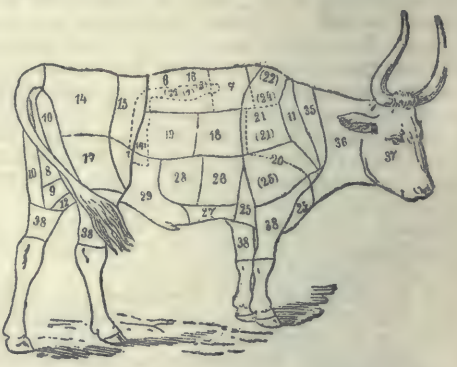

I. *Pecsenyehúsok*: 1—4 vesepecsenye (bélszín), 6 hátszín, 7 rostélyos, 8 felsálszelet, 9 felsálvég, 10 fehér pecsenye, 11 lapocka, 12 lágyhús, végül a rekeszhús. — II. *Leveshúsok*: I. osztályu: 14 fartőhegy, 15 csipőfartő, 16 hátszín, 17 kereszt-fartő, 18 csontos oldalas, 19 vékony hátszín; II. osztályu: 20 vastag lapocka, 21 lapockavég, 22 tarjahegy, keresztarja, 24 tarja; III. osztályu: 25 szegyfej, 26 vastagszegy, 27 szegykötés, 28 vékonyszegy, 29 dagadószegy. — *Egyéb részek*: farok, 35 nyaktő, 36 nyakhús, 37 fejhús, 38 lábszárhús.

hér, puha, könnyen emészthető. A megfőzött disznóhús a legvilágosabb színű az összes húsfajták között. A *lóhús* feltünő sötétvörös s a levegőn állva csaknem megfeketedik. Igen finom rostozatu, kemény, zsírral nincsen átszőve; szaga jellemző. Zsírja puha és aranysárga. Mivel olcsóbb, mint a marhahús, mint annak igen jó pótszere, mindinkább nagyobb tért hódít a nagyobb városok szegényebb köreiben. A *kutyahús* élvezete még igen szűk körre korlátozódik; Európában úgyszólván csak Németország munkás köreiben szokásos, ahol a kutya húsa is a törvény által szabályozott húsvizsgálat alá tartozik. Színe sötétpiros, rostozata finom; puha és kellemetlen szagú. A *házi nyúl húsa* halványpiros, finom rostu, puha; élvezete főleg Franciaországban van elter-

jedve. A *vadak húsa* általában sötét, kevesebb zsírt tartalmaz és szívósabb. Inkább csak élvezeti cikk, amelyet egyesek jellemző izéért kedvelnek. A *házi szárnyasok húsa* kemény, finom rostu, tömött, szine halvány, kevés enyvadó kötőszövetet tartalmaz, igen könnyen emészthető. A *halak húsa* fehér, csak néhány halé (lazac, pisztráng) vörös, ize, szaga az egyes halfajtákra jellemző; változik a táplálkozás, valamint az évszakok szerint. Néha igen sok zsírt tartalmaz s akkor nehezebben emészthető. A halhús (tengeri hal húsa) aránylag sokkal olcsóbb a többi húsfajtánál, úgy, hogy újabban igyekeznek azt a szegényebb néposztály számára is hozzáférhetővé tenni. *A béka, teknősbéka, rák, osztriga, csigák* stb. húsa csak mint csemege szerepel; általában tápértéke csekélyebb, de jellemző izéért s az idegrendszerre kifejtett hatása miatt kedvelik.

Ugyanazon állatfaj húsában is nagy különbségek lehetnek, aminek az oka egyrészt a fajta (rasz), másrészt az állat táplálása, kora, halálának körülményei stb. lehetnek. Az intenzivebb gazdálkodási irány nagy súlyt fektet a gyorsan fejlődő és könnyen hizó fajták tenyésztésére s ebben különösen az angolok értek el szép eredményt. Vannak külön a húsuk kedvéért tenyésztett szarvasmarha- (ökör), birka-, sertésfajták. A táplálkozás módjával is természetesen szorosan összefügg a hús minősége; főleg a jó minőségű száraz takarmány etetése után lesz jó a hús. Egyébként az eledel minemüsége elsősorban a húsban levő zsíron hagy nyomot, mert be van igazolva, hogy a táplálék zsírja minden átalakulás nélkül is le tud rakódni a szervezetben. A kor hatását látjuk az igen fiatal, vagy nagyon vén állat húsán: míg az nagyon vízdús, puha, kivonatanyagokban szegény, addig ez szívós, sokszor csaknem emészthetetlen kötőszövetet tartalmaz, amelyet csak előzetes pácolás útján tudunk élvezhetővé tenni.

A húst csak kevés helyen eszik nyersen (így az északi tenger partján a halat, Németországban a sonkát stb.), hanem megfelelő módszerekkel előkészítik. A hús a konyhaműveletek kapcsán ízletesebb és puhább lesz, azonban az emészthetősége nem javul, sőt rosszabbodik. Ha pl. a nyers marhahúsból megemésztett anyagok mennyiségét 100-ra tesszük, úgy a

főtt marhahúsból	88·4
füstölt «	71·0
füstölt és főtt marhahúsból	60·0

rész emésztődik meg. Ez a viszony azonban a valóságban jobb, mert a húshoz adott füszerek az emésztőcsatornát fokozott munkára serkentik. Hogy a hús az elkészítés által élvezhető legyen, annak első feltétele, hogy a húsnak előzőleg meg kell érnie. A hús akkor érik meg, ha a hullamerevség már lejárt, mert az ezzel kapcsolatos önemésztő (autolitikus) folyamatok a húst lényegesen felpuhítják. Ezt a puhulást elősegíthetjük még megfelelő pácokkal, vagy ha a rothadás meggátlása mellett (jégen) a húst sokáig hevertetjük. Az ekképen előkészített húst már most v. megfőzik, vagy megsütik, vagy párolják. A főzésnél aszerint járunk el, amint ízletes főtt húshoz v. pedig jó húsleveshez akarunk jutni. Az előbbi esetben a már forró vízbe dobjuk be a húst; ilyenkor a perifériás részekben levő fehérje azonnal megalvad s a hús belsejének kilugozását megakadályozza. Ezzel ellentétben, ha jó húslevest akarunk kapni, a húst a vízzel hidegen tesszük föl; ilyenkor a húsban levő kivonatanyagok nagyrésze még a fehérje megalvadása előtt kioldódik. Mivel a hideg vízben a fehérje egy része is oldódik, az ilyen főtt hús nemcsak kevésbbé ízletes, de tápértékéből is veszít valamit. A sütésnél a húst forró zsírba tesszük; ilyenkor a felületen a fehérje hirtelen megalvadván, a húsnedvet visszatartja. A lassan beszivárgó zsír, valamint a sütés kapcsán keletkezett pörkölési termékek a húsnak jellemző kellemes izt adnak. A párolásnál a hús csak a gőz hőmérsékének (100°) van kitéve s vízzel egyáltalában nem szabadna érintkeznie; azonban rendszerint a párolt húst is szokás kevés, forró, füszeres és zsírdús folyadékkal meglocsolni. A kisérletek kimutatták, hogy nagyobb darab hús (3—4 kg.) belsejében még több órás főzés után sem emelkedik a hőmérséklet 100°-ra, sőt az angolosan sült húsoknál még 63—65° fölé sem; tehát még a kellőképen előkészített hússal is juthatnak baktériummérgek a szervezetbe (l. *Húsmérgezés*). A jelzett módokon előkészített hús bizonyos változásokon megy keresztül; szine szürke, illetve fekete lesz, ami a vérfesték (hemoglobin) elbomlásában leli magyarázatát; fehérjéi megalvadnak, a kötőszövet enyvadó alkotórészei pedig felpuhulnak. A hús ilyenkor mindig veszít súlyából, ami jórészt a víztartalma rovására történik; a legtöbbet veszít főzésnél, körülbelül 40%-ot, sütésnél körülbelül 30%, a legkevesebbet a párolásnál, körülbelül 20%-ot.

Mivel a hús nem használható el mindig frissen, gondoskodnunk kell arról, hogy azt hosszabb ideig eltarthassuk anélkül, hogy megromlana. A hús tartóssága különböző külső és belső feltételektől függ. A belső feltételekhez a húsnak vér- és nedvtartalma, levágásának körülményei, valamint az állat egészséges v. beteg volta tartoznak; a külső feltételeket pedig lényegében a különböző rothasztó mikroorganizmusok tevékenysége adja meg. A konzerváló eljárások ezért mind arra törekszenek, hogy a rothasztó mikroorganizmusokat vagy teljesen kizárják, vagy pedig működésüket a lehetőségig korlátozzák. Ezt a célt részint *fizikai*, részint *kémiai* eljárásokkal, v. mind a kettővel egyszerre érik el. A fizikai konzerváló eljárások közé tartozik a *szárítás*. A húst vékony csikokra vágják és megszárítják. Az ekként nyert rendkívül kemény preparátumot Dél-Amerikában Charque, Tassajo, jerked boef néven hozzák forgalomba; hozzánk nem kerül. Európában főleg a tőkehalat (nálunk a Balaton mellett a keszeget, gardát) kezelik hasonló módon. Ugyanígy készül a *húslisztet* (carne pura), amelyet *húskétszersültek* (húsbiszkvit) készítésére is felhasználnak (a húslisztet, v. húskivonatot búzaliszttel pogácsákká gyúrják és megsütik). Az ekként nyert húslisztet nem szabad összetéveszteni az állati hullákból termokémiai intézetekben készített húslisztttel, amelyet csak az állatok táplálására, v. trágyának használnak. Nagyobb elterjedtségnek örvend az előzőleg csiramentessé tett hús *légmentes elzárása*

az ú. n. *konzerv-készítés*. Az eljárást Appert fedezte fel 1809.; lényegében abban áll, hogy a kellőleg megtisztított húst felaprítják, s nyersen, pácolva v. főve bádogdobozokba préselik, a fedőt pedig ráforrasztják. A beforrasztott dobozokat aztán 3—4 óra hosszat túlfeszített vízgőz hatásának teszik ki, mire a dobozok felpuffadnak. Ezután kis lyukat fúrva rajtok, a levegőt belőle kiszivattyuzzák, újból leforrasztják és mégegyszer felfőzik. Ezzel az eljárással bármilyen húsételt, esetleg főzelékek hozzáadásával, hosszú időre tudnak konzerválni, ami a hajók, a katonaság élelmezése szempontjából nagy jelentőséggel bir. A leirt módszeren kivül lehet a húst olajban is konzerválni (olajos konzervek), főleg olajba főtt halakat (szardinia, pisztráng, tonnahal stb.) szokás így eltenni.

A legelterjedtebb konzerválási módszer azonban a *lehütés*, amelynek főelőnye az, hogy emellett a hús teljesen megtartja eredeti, friss karakterét; hátránya, hogy huzamos ideig nem használható, mert a sokáig lehűtve tartott hús a felmelegítése után rohamosan szétesik. Ezen a hátrányon a levegő megszárításával lehet segiteni; száraz és hideg levegőn a hús hónapokig eltartható. Újabban a lehűtés technikája óriási haladáson ment át, ma külön ipar, a hűtőipar foglalkozik vele. A lehűtés konzerváló hatása annyira tökéletes, hogy Amerikából, Ausztráliából ilyen módon hozzák Európába a húst. A kémiai konzerváló eljárások kevésbbé kielégítők s az egészségre sem teljesen ártalmatlanok; ide tartoznak: a *besózás* konyhasóval, salétrommal, amelyeknél főleg a vízelvonás hat, továbbá *dezinficiáló anyagokkal* való kezelés, pl. bórsavval, kénessavval, formaldehiddel stb., valamint a füstölés is. A füstölés egyike a legősibb húskonzerváló eljárásoknak, s a füstben lévő, rothadást gátló anyagoknak (kátrányok, kreozot, fenol, kreozol stb.) köszöni hatását. A füstölésre csak a szárazabb húsfajták vagy húskészítmények alkalmasak, vagy az olyanok, amelyek víztartalmukat könnyen elvesztik.

A hús bizonyos alkotórészeit külön is szokás kereskedésbe hozni, igy a *húskivonatot*, amely nem egyéb, mint szirupsűrűségig bepárologtatott húsnedv, mely a hús ízletes kivonatanyagait tartalmazza, de fehérjét, zsírt, enyvet nem. A húskivonatot Proust és Parmentier állitották először elő 1821., azonban készítése csak akkor vett nagyobb lendületet s csak azután vált Amerika és Ausztrália egyik jelentős iparává, miután Liebig 1857. előállítási módját lényegesen tökéletesbitette. A húskivonat élettani hatása abban áll, hogy a benne lévő kivonatanyagok élénkítik az emésztést, az érverést, izgatják az idegrendszert, kellemes íze miatt a növényi ételek ízének javítására is alkalmas, de maga nem táplál, tehát a húst, vagy általában a fehérjetartalmú tápszereket nem helyettesítheti. A hús, mint minden, ami értékkel bir, hamisításoknak is ki van téve; ennek, valamint a hús jóságának, használhatóságának ellenőrzése a *húsvizsgálat* (l. o.) feladata. V. ö. *König*, Chemie der menschlichen Nahrungs- und Genussmittel (Berlin, 4. kiad. 1913); *Edelmann*, Lehrbuch d. Fleischhygiene (Jena 1907); *Schneidemühl*, Die animalischen Nahrungsmittel (Berlin-Wien 1903); *Ostertag*, Handbuch d. Fleischbeschau (6. kiad. 1910).

Hús a növénytanban főleg a gyümölcsnek puha, nedvdús szövete, l. *Termés*. Az olyan növényrészeket, melyek ilyen szövetből vannak, *húsos*nak (carnosus) nevezik, pl. húsos levél, húsos szár, húsos termés.

Hús, nyomdászati műszó, a. m. betüköz (l. o.).

Húsadó, l. *Húsfogyasztási adó*.

Husajin, adók. Belovár-Körös vm. kutinai j.-ban, (1910) 436 horvát lak.; u. p. és u. t. Kutina.

Husáng (növ.), l. *Ferula*.

Húsaprító gép, l. *Húsvágó gépek*.

Húsárszabás, l. *Húsmérési jog*.

Húsárúk, kereskedelmi cikkek, melyeket az állatvilág szolgáltat; négy főcsoportra oszlanak, ú. m. hentes, mészáros, vadas és szárnyas kereskedések cikkeire, l. *Hús*. — *Cervelat*, húsárú, l. *Hurka*.

Húsbélyegzés, l. *Húsvizsgálat*.

Huschke, *Philipp Eduard*, német jogtudós, szül. Münchenben 1801 jún. 26., megh. Boroszlóban 1886 febr. 8. Göttingenben lett magántanár 1822., rendes tanár 1824. Rostockban, 1827. Boroszlóban. Egyik vezetője volt a porosz ó-lutheránusoknak. Jogi művei közül említjük: Studien des römischen Rechts (Breslau 1830, 1. köt.); Die Verfassung des Königs Servius Tullius (Heidelberg 1838); Über das Recht des Nexum u. das alte römische Schuldrecht (Leipzig 1846); Jurisprudentiae antejustinianeae quae supersunt (u. o. 1861, 5. kiad. 1886); Das Recht der Publicianischen Klage (Stuttgart 1874); Die Lehre des röm. Rechts vom Darlehn (u. o. 1882). Filológiai művei: Die oskischen u. sabellischen Sprachdenkmäler (Elberfeld 1856); Die iguvischen Tafeln nebst den kleinern umbrischen Inschriften (Leipzig 1859); Die neue oskische Bleitafel (u. o. 1880).

Húscukor a. m. *inozit* (l. o.).

Húsdaganat, nagyon ritkán használt kifejezés sarkoma helyett. L. *Sarkoma*.

Husemann, *Theodor*, német farmakológus, szül. Detmoldban 1833 jan. 13., megh. Göttingenben 1901 febr. 13. 1865-ben Göttingenben a gyógyszertan- és méregtanból magántanár, 1873. u. o. a gyógyszertan rendes tanára lett. Sok szakmájába vágó munkát írt és sokat dolgozott az organikus mérgekről. Handbuch der gesamten Arzneimittellehre című munkája (2 köt.) több kiadást ért.

Húsemésztő növények a. m. *húsevő növények* (l. o.).

Húsevés *a zsidóknál*. A zsidók vallástörvénye szerint tilos: 1. azoknak a négylábú állatoknak a húsa, amelyek nem kérődznek és nem hasított patájuak, tov. egyes szárnyasoké és a halaké, melyeknek nincsenek pikkelyeik és úszóhártyáik; 2. amelyek nem metszés által ölettek meg. Tilos továbbá annak a húsnak az élvezete, amelyből a vért el nem távolították és végre, melyet tejjel v. tejtermékekkel készítenek el, valamint I. M. 32_{32} alapján a barom hátuljának az a része, melyen az ú. n. feszítőér átvonul. Egyes zsidó községekben az utóbbi tilalmon úgy segítenek, hogy a feszítőeret kiveszik, amely esetben a tilalom megszünik.

1. Nepenthes (Kancsóka), 2. a virága. — 3. Sarracenia purpurea (Kürtlomb). — 4. Drosera rotundifolia (Kereklev
(Közönséges hízóka). — 8. Dionæa muscipula (Vénusz légyesapója). — 9.

«Húsevő növények» cikkhez.

armattű). — 5. Utricularia vulgaris (Közönséges rence). — 6. Aldrovandia vesiculosa. — 7. Pinguicula vulgaris
ra longifolia (Hosszúlevelű harmatfű). — 10. Darlingtonia californica.

Húsevők *(Carnivora)*, az Emlősállatok egyik rendje. L. *Ragadozók.*

Húsevő növények *(rovarevő, rovarölő, carnivor növények;* l. *a színes képmellékletet)*, olyan növények, amelyek bizonyos szerveikkel apró állatokat, különösen rovarokat (innen *rovarevő* nevük) magukhoz csalogatnak, elfognak, haláluk után részben feloldanak és a feloldott anyagokat magukba veszik. Ezekről 1769. emlékezik meg először az amerikai kutató Ellis, aki a

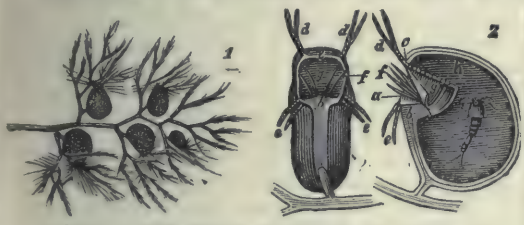

1. ábra. A közönséges rence (Utricularia vulgaris L.). 1. Levélrészlete a varsaszerű hólyagokkal. 2. A hólyag bejárata és hosszanti metszete: *a* a varsa nyílása, *b* alsó ajak, *c* felső ajak, *d* bajuszserték, *e* az alsó ajak sertéi, *f* torokserték, *g* toroknyílás, *h* a toroknyílás felső fala. A hosszában metszett hólyagban egy alsóbbrendű rák van.

Dionaeát figyelte meg. Diderot nevezte el H.-nek. Róth 1782. a Droserát figyelte meg. Behatóan és részletesen ismertette őket Darwin, különösen az 1875. megjelent munkájában. A H. száma kb. 350 faj, amelyek 15 génuszba és a Droseraceae, Utriculariaceae, Sarraceniaceae, Nepenthaceae, Cephalotaceae és Lentibulariaceae családokba tartoznak; a föld minden területén találni egyes képviselőjüket, de mégis inkább a nedves, nyirkos termőhelyeket kedvelik, mint a szárazakat. A H. kitünnek elsősorban azok által a berendezések által, amelyekkel táplálékukat megszerzik és amelyekkel az emésztést (digesztiós mirigyek) végezik. E tekintetben a H.-et három főcsoportba sorolhatjuk aszerint, hogy a rovarok megfogása a levél ragadóssága vagy a sajátságos korsószerű levelek, vermek vagy végül a levelek mozgása, mintegy csapóvas által történik: I. csoport. A *Drosophyllum*-csoport, amelyhez a spanyolországi Dr. lusitanicum tartozik. Ennek levelein széles, kalapgombához hasonló világos rózsaszínű mirigyek és ezek közt apró színtelen mirigyek vannak. A kisebb mirigyek fehérjenemű anyagokkal jutva érintkezésbe, nedvet választanak ki és a nitrogéntartalmú vegyületeket felszívják; a nagy mirigyek ragadós nedvében ragadnak meg a rovarok. II. csoport. A korsós v. a *Nepenthes-Utricularia* csoport, amelyhez a *Nepenthes*, *Sarracenia*, *Darlingtonia*, *Utricularia* (l. a *képmel.)* és a *Cephalotus fajai* tartoznak. Ezeken a levél vagy a levélnek egy része sajátságos tömlőt alkot, a tömlőbe a rovarok könnyen bejuthatnak, ahonnan azonban a tömlő szélén vagy felületén hegyükkel lefelé álló merev szőrök miatt nem szabadulhatnak ki. Az *Utricularia* (l. az *1. szövegábrát)* levélsallangjaiból alakult hólyagok nyilását felülről lefelé függő csapó zárja el. Ezen nálunk is élő vízi növény apró kis rákokat, sőt fiatal hal-ivadékokat fog meg hólyagjaival. A *Nepenthes* korsóinak belső felületén a sejtek citrom- és almasavat és pepszinnemű erjesztőt választanak ki, amelyek a rovarokat megölik, fehérjenemű vegyületeiket oldhatókká alakítják át s azokat a belső felület azután felszívja. A *Sarracenia, Darlingtonia, Cephalotus* (l. a *2. szövegábrát)* tömlői és valószínüleg az *Utricularia* hólyagjai enzimát nem választanak ki, vagyis ezek nem emésztik meg a rovarok fehérjeanyagát; a rovarok ezekben kiéhezés, vagy, mint a *Sarracenián*, megfuladás folytán pusztulnak el, hullájukat fehérje feloldására képes baktériumok bontják szét és az oldatba jutott vegyületet a tömlők falának vékonyfalú sejtjei szívják fel, ezért ezeket Darwin nem *húsevőknek* (szarkofág), de *dögevők-*

2. ábra. Cephalotus follicularis Labill., kancsós levelekkel.

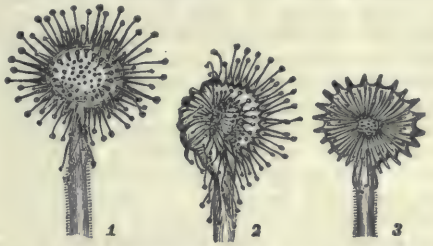

3. ábra. A kereklevelű harmatfű (Drosera rotundifolia L.) levele: 1. teljesen érintetlen állapotban, nyitva; 2. egyik oldalán a lemezre helyezett húsdarabkára boruló nyeles mirigyekkel; 3. a foszforsavas ammonia oldatába való mártás után valamennyi nyeles mirigy begörbült.

nek (nekrofág) nevezte. III. csoport: A *Dionaea-Drosera* csoport, a levelek v. részeik sajátszerű mozgásával fogják meg és tartják fogva a rovarokat. A hazai *Pinguicula* és *Drosera* (l. a *képmellékletet* és a *3. szövegábrát)* levelein még ragadós váladék is van. A *Drosera* (harmatfű) leveleinek szemölcsszerű nyeles mirigyei (tentakulumok) a rovar érintése által ingerelve hajolnak rá a rovarra, a *hizóka*, *Pinguicula* levélszéle görbül befelé. Az amerikai *Dionaea muscipula* és a hazai *Aldrovandia* (l. a *képmellékl.)* a lemez két felének összecsapódásával fogja meg a rovart. A rovarevő növények proteolitikus enzimet választanak ki savak kíséretében, mi által a megfogott rovarok hullájának fehérjéjét megemésztik, amelyet azután felszívnak. A H. autotrofok, mert zöldek, de miután szerves vegyületből is élnek, szaprofitáknak is mondhatók. Kétségtelen, hogy fehérje nélkül is képesek élni, de fehérjevegyületekkel való mérsékletes táplálásra nagyobb mértékben gyarapodtak. Valószínű, hogy a nitrát- és ammonia-vegyületeknél kedvezőbben használhatják fel a fehérjevegyületeket, miért is a táplál-

kozás módjára nézve a heterotrof-pepton növények közé sorolhatjuk őket. V. ö. *Klein* Gyula, A rovarevő növényekről; *Mágocsy-Dietz* S., A növények táplálkozása; *Darwin* Ch., Insectivorous Plants; *Goebel*, Pflanzenbiolog. Schilderungen, I. k.

Húsfogyasztás, l. *Húsforgalom*.

Húsfogyasztási adó, a húsfogyasztás után fizetendő. Mivel a hús elsőrendű életszükségleti cikk, a H. a húsnak az árát mesterségesen megdrágítja s ezzel különösen a szegényebb néposztályok megélhetését megnehezíti. Hazánkban H. alá tartozik a szarvasmarhák, borjuk, juhok, kecskék, bárányok, gödölyék, sertések, malacok és háziszárnyasok húsa. Adóköteles személyek a mészárosok, vendéglősök és egyéb oly iparosok, akik a hússal v. húsneműekkel kereskednek, továbbá oly magánosok, kik húst elárúsítanak. Az adó beszedése céljából az ország beszedési körökre van felosztva. Ezek két csoportra oszlanak: *körülzárt városokra*, mint Budapest és Pozsony és *nyilt községekre*, ahová az ország egyéb területei tartoznak. A nyilt helyek közül rendszerint minden község külön beszedési kört alkot. A kincstár az adó beszedését rendszerint a községre vagy a magánfélre bízza. Ennek módja az, hogy a kincstár a saját részére az illető beszedési körben az előreláthatólag beszedhető adóösszegeknek megfelelő átalányösszegeket köt ki, amelyek fejében a H. beszedési jogát a községnek vagy a vállalkozó magánfélnek engedi át. Az évi adóátalány biztosítása történhetik: a) *megváltás* útján, midőn a kincstár vagy magukkal az illető községekkel, vagy az egyes adóköteles felekkel bizonyos összegben kiegyezik; b) *bérbeadás* útján, midőn a kincstár vagy magukkal a községekkel vagy egyes többet igérő vállalkozókkal haszonbéri szerződést köt és az adó beszedési jogát bérbe adja; végül c) *ráutalás* útján, midőn a megváltás vagy a bérbeadás meghiusulása miatt a kincstár az adószedés jogát bizonyos adóátalány mellett a községre hivatalból átruházza és az adók beszedésére a községet kötelezi. Az adószedésre jogosult az egyes adóköteles felektől a H.-t kétféleképen szedheti be: *a)* az adóköteles féllel történt szabad egyezkedés útján megállapított évi átalányösszegben; *b)* esetről esetre az adótárgy után a törvény alapján járó adóösszegnek behajtása útján. A H. tételei úgy a zárt városokban, mint nyilt községekben különbözők. A nyilt községekre nézve az árszabásnak 3 fokozata van, melynek tételei a 20 ezernél népesebb községekben a legsúlyosabbak, 10 ezernél kisebb községekben pedig a legenyhébbek. A szarvasmarha adótétele pl. a 3-féle árszabásnak megfelelően 10 K 08 f, 7 K 56 f és 5 K 04 f; sertésnél 2 K 52 f, 1 K 90 f és 1 K 26 f. A H. tárgyában az 1887. XLVII. t.-c., tov. az 1892. XVII. t.-c., 1896. XXVI. t.-c. és végül az 1899. VI. t.-cikkek rendelkeznek. A H. bevétele az 1913. évre szóló költségvetési törvényben 8,900,000 K-ra irányoztatott elő. A szárnyas és a vad H.-ját az 1912. XXXVIII. t.-c. Budapest területére megszüntette. A H. több államban mint községi adó szerepel (pl. Franciaországban), nálunk, Ausztriában és Hollandiában állami bevétel.

Húsforgalom. A H. függ a húsfogyasztástól. Több húst fogyasztanak általán az északi népek, kevesebbet a déliek. Nagyobb a húsfogyasztás a városi népességnél, mint a falusinál. A nagy népességű országok fogyasztása is természetesen nagyobb, mint a gyér népességüeké, s némely ország már nem is képes saját hússzükségletét saját állatállománya után fedezni és húsbehozatalra szorul. Ez az eset áll Angolországra nézve is, hová a húst más világrészekből is (Amerikából, Ausztráliából, lehűtve Tellier módszere szerint v. fagyasztva) szállítják. A *húsfogyasztást* az ország lakóira fejenként eső mennyiséggel szokták kimutatni. A statisztika ezen számai nagyon ingadozók és nem teljesen érvényesek, mert a húsfogyasztás számbavétele nem lehet teljes, minthogy a házilag nevelt s leölt állatok (borju, juh, bárány, sertés, malac, baromfiak) a számbavételből kiesnek. Nagy átlagban és legalacsonyabb számokban esik fejenként és évenként az elfogyasztott húsból kgr. (1910):

Egyesült-Államokban	70·1
Nagybritanniában	53·5
Németországban	36·9
Svéd- és Norvégországban	35·9
Franciaországban	34·8
Svájcban	32·0
Belgiumban és Hollandiában	31·5
Ausztriában	29·3
Magyarországban	27·0
Oroszországban	22·9
Portugáliában és Spanyolországban	22·0
Olaszországban	15·0

A *húsárak* a fogyasztás arányában emelkednek, de a népesség szaporodásán kívül behatással vannak a húsárakra: az állategészségügyi állapot, az állatkereskedelem konjunkturái s az országok állatállományának megapadása *(depecoratio*, l. o.). A húsárak alakulását érdekesen tüntetik fel Németország adatai, melyek szerint átlagárak voltak kgr. után pfennigben:

évben	marhahús	sertéshús	borjuhús	juhhús	szalonna
1816—20	47·0	52·6	—	—	—
1830	46·4	55·6	—	—	—
1840	51·8	61·0	—	—	—
1850	58·6	75·0	—	—	—
1860	77·2	88·8	—	—	—
1870	92·4	110·6	—	—	—
1880	115·2	125·2	99·8	109·8	186·4
1890	121·8	128·4	111·0	117·4	174·4
1900	127·2	136·6	127·2	127·0	164·0
1910	159·0	162·0	178·0	170·0	190·0

Budapesten a húsfélék és baromfiak hivatalosan megállapított átlagárai voltak 1911-ben:

marhahús pecsenyének	294 fill.	levesnek	188	fill.	kgr
borjuhús hátulja	282 «	eleje	220	«	«
juhhús	142 «	—	—	«	—
sertéshús	216 «	—	—	«	—
« füstölt	223 «	—	—	«	—
csibe	177 «	—	—	«	drb
kappan, sovány	298 «	hízott	351	«	«
kacsa «	268 «	«	413	«	«
liba «	552 «	«	1021	«	«
pulyka «	574 «	«	744	«	«
szalonna	186 «	—	—	«	kgr.
disznózsír	190 «	—	—	«	«
tej, fölözetlen	26 «	leföl özött	21	«	lit.
vaj, elsőrendű	375 «	másodrendű	285	«	kgr.
tehéntúró	71 «	—	—	«	«
juhtúró	146 «	—	—	«	«
tojás, 100 drb	715 «	—	—	«	«

A H., vagyis a tulajdonképeni húskereskedés a nemzetközi forgalomban élő és leölt állatok, friss

húsok, állati testrészek és termékek be- és kivitelében áll, mit a kereskedelmi szerződések szabályoznak. A belföldi forgalomban a vágóállatok adásvétele szabad alku útján, de a rendezett marhavásárokon és vásártereken az előírt rendtartás mellett bizonyos szokványok követésével, a húsfélék kicsinyben való eladása pedig az ezzel foglalkozó üzletekben vagy vásárcsarnokokban, napi v. heti piacokon történik. Magyar- és Horvát-Szlavonországok húskereskedelmi forgalmát s annak mérlegét az 1911. évben az alábbiakban látjuk:

	Behozatal		Kivitel		
	drb v. q	korona	drb v. q	korona	
Vágóállatok, mindennemű s koru szarvasmarha	8,316	1.339,770	245,132	127.999,409	Beh.: 5·2 millió K, Kiv.: 189·0 « « + 183·8
Juh, bárány, kecske	1,452	19,872	80,573	2.343,349	
Sertés	29,758	3.832,180	301,722	56.819,998	
Ló, vágásra való	5	720	15,305	1.836,600	
Eleven szárnyas	2.405,291	3.578,513	7.234,543	11.334,285	Beh.: 3·8 millió K, Kiv.: 33·7 « « + 29·9
Leölt szárnyas	943	236,944	142,465	22.332,489	
Leölt vad	484	49,152	32,478	2.919,307	+ 2·8
Friss hal	40,175	4.471,496	14,610	2.369,185	— 2·2
Ételszíradékok	17,481	1.812,337	113,761	16.446,136	+ 16·6
Friss húsok	120,251	15 698,629	113,126	17.801,244	+ 2·2
Tojás	16,951	1.563,552	360,333	36.523,777	+ 35·0

Romániából behozható volt 1911-ben a kereskedelmi szerződés szerint 15,000 darab szarvasmarha, 70,000 sertés és 100,000 drb juh levágott állapotban.

Szerbiából behozható volt 1911-ben a kereskedelmi szerződés szerint 15,000 drb szarvasmarha és 50,000 sertés levágott állapotban.

Húsfüstölés, l. *Füstölt hús.*

Húshagyó vagy *húshagyó kedd*, a hamvazószerda (l. o.) előtt való napnak, vagyis farsang utolsó napjának a neve. Hogy a rákövetkező önmegtartóztatásért kárpótolják magukat az emberek, már a középkorban lakomákkal, tánccal, bohózatokkal, álarcos játékokkal és felvonulásokkal ülték meg e napot és a böjtöt nem tartó protestánsok is sokat átvettek e szokásokból. Katolikus országokban e vigadozást kiterjesztették a január 7-étől a böjtig tartó egész időre; ezt az időt farsangnak (l. o.), karneválnak nevezték. Régebben a pár nappal később eső *Invocavit* vasárnap volt a húshagyó, mert ekkor kezdődött a böjt.

Husi (ejtsd: hus), Falciu romániai kerületnek és egy püspöknek székhelye, (1911) 15,605 lakossal, a XV. századból való székesegyházzal, borternelléssel. 1711 július 21. itt kötöttek békét Nagy Péter és Mohammed nagyvezér, melynek értelmében az oroszok Azovot visszaadták a törököknek.

Husiatyn, város, H. galiciai kerületi kapitányság székhelye. Gusjatin orosz várostól a Zbrucz választja el, (1910) 5859 túlnyomó részben lengyelszidó lak., parkettgyárral, tojás- és gabonakereskedelemmel, vámházzal és vesztegintézettel.

Husinetz, község Prachatitz cseh kerületi kapitányságban, (1910) 1564 cseh lak., gyapjuszövéssel, fez-, gyufa- és drótkészítéssel. Husz János szülőhelye.

Húsipar, az emberi hústáplálék előállításával s forgalomba vitelével foglalkozó iparág, mely együtt volt az 1900-iki népszámlálás adatai szerint:

hentesvállalat	5917,	ezeknél segédszemélyzet	5231
mészárosvállalat	10605,	« «	8521
szalámigyárvállalat	36,	« «	993
húskonzervgyárvállalat	10,	« «	233
egyéb hús- és zsírfeldolg.	266,	« «	268
pacal stb. feldolgozó	171,	« «	425
közvágóhíd	101,	« «	418

Időszaki H.-i foglalkozást, t. i. házi henteskedést, téli disznóölést űznek némely oly más iparosok, akiknek a munkája télen szünetel, igy kőmívesek, ácsok s mások.

Húsjuh, l. *Juh.*

Húskémlés, l. *Húsvizsgálat.*

Húskereskedelem, l. *Húsforgalom* és *Húsmérési jog.*

Húsketzersült, l. *Hús.*

Húskimérés, l. *Húsmérési jog.*

Huskisson (ejtsd: hőszkisszn), *William*, angol államférfiú, szül. Birch-Moretonban 1770 márc. 11., megh. 1830 szept. 15. Párisban a Bastille bevételének és a francia forradalom nevezetesebb eseményeinek tanuja volt, sőt a klubokban is szerepelt. 1792-ben visszatért Londonba, 1795. tagja lett a parlamentnek. Előbb másod-államtitkár, majd kincstári államtitkár volt, 1823. a kereskedelmi hivatal elnöke, 1827. pedig a gyarmatok államtitkára lett. 1828-ban a magánéletbe vonult vissza. H. az angol kereskedelmi politika egyik legjelentékenyebb alakja. A gyarmatoknak addig az anyaországra korlátozott forgalmát az összes országok számára megnyitotta s a hajózási törvény rendelkezéseit enyhítette. A Manchester és Liverpool közötti vasútvonal megnyitásakor vasúti szerencsétlenség következtében halt meg. Liverpool polgárai emlékszobrot emeltek neki. Beszédei 1831. jelentek meg 3 kötetben.

Húskivonat, l. *Hús.*

Húskonzerv, l. *Hús.*

Húskorallok (állat), l. *Tengeri rózsák.*

Húslé, l. *Bouillon* és *Húsleves*.

Húslégy *(Sarcophaga carnaria* L., állat), a Kétszárnyú rovarok rendjének Valódi legyek családjába tartozó faj. Hossza 10—15 mm. Feje sárgás, fényes; szívókája szennyes-fehér; csápjai feketék, hengerdedek, bunkósan végződők; szemei nagyok, csupaszok; potroha fekete-fehér kocka-rajzokkal díszítve, végén a hímen fényes; szárnyai nagyok, ezek erezete sötétbarna. Eleveneket szül, vagyis nem petéket, hanem már ezekből kikelt lárvákat, melyeket dögökbe, húsba v. ganéjba rak. Bomló állati anyagokkal táplálkozik és ezért könnyen válik fertőzések, vérmérgezések okozójává.

Húsleves (franc. *bouillon*), rendesen marhahúsból készül, de jó a tyúkhúsból és borjúból készült H. is. A húst sós vízben csontokkal, zöldséggel és füszerrel lehetőleg jól elzárható fazékban (gőzfőzőfazék) főzzük 3—4 órán keresztül. Zöldség a sárga répa, petrezselyem, póréhagyma, zeller, kalarábé, kelkáposzta; füszerek a só, bors, paprika, gyömbér, esetleg sáfrány, paradicsom. Leveshúsok a fartő, vékony hátszin, dagadó, szegy és lapocka. A jó leveshez a húst hideg vízben tesszük fel, hogy az oldható anyagok lassanként feloldódjanak. A fehérje és a hemoglobin barna hab alakjában kiválik, mely azonban nem szedendő le, mert értékes és tápláló és további főzésnél jórészt feloldódik. A forró vízben a fehérjetartalom megalvad, szilárd réteget képez a hús körül és meggátolja a hústartalom feloldódását. Ez esetben jó húst, de kevésbbé tartalmas H.-t kapunk. A jó H. fehérjét, enyvet, zsírt, továbbá sókat, ú. m. káliumfoszfátot, mész- és magnéziumsókat és klórnátriumot tartalmaz. A leves a gyomornak izgató szere, mely előkészíti a többi eledel befogadására. A H.-ek készítésére v. javítására használják a Liebig-féle húskivonatot. A zsírjától, csontjától és inaitól megtisztított húst apróra vagdalják és vízzel péppé zúzva kisajtolják, majd vacuum-üstben pépszerűvé párolják. Lehet ezt füszerrel ízesítve, zselatinnal keverve szeletekre vagdalni. Ezek a H.-táblák, melyeket forró vízben oldva H.-készítésre használnak.

Húsliszt, l. *Hús*.

Húsmérési jog, korábban, mint mészárszéktartási jog, a földesúri jogok közé tartozott. Ma ipartörvényünk (1884: XVII. t.-c.) értelmében képesítéshez kötött szabad ipar. Gyakorlásához iparengedély nem kell, csak iparigazolványt kell váltani s ehhez a képesítést igazolni. A törvény 53. §-a szerint, ha a húsmérés szabad gyakorlása mellett a községnek marhahússal ellátása nem biztosítható, a másodfokú iparhatóság: *a)* a marhahúsmérés szabad gyakorlását megszüntetheti s az ipart számhoz kötheti; *b)* a marhahús árát időnként szabályozhatja *(Húsárszabás)*; *c)* a marhahúsmérés rendes kezelését iparhatóságilag ellenőrizteti. Az 55. § szerint a mészárosok az elkezdett iparüzletet tetszés szerint félbe nem szakíthatják, hanem szándékukat az iparhatóságnak bejelenteni s annak meghagyására az ipart még bizonyos ideig, legföljebb 3 hónapig folytatni tartoznak. A H.-ra vonatkozólag fontos rendelkezéseket tartalmaz a húsvizsgálat (l. o.) tárgyában kibocsátott 54,300/1908. sz. F. M. körrendelet. E szerint azok az üzletek, vásárcsarnokok és fogyasztási piacok, ahol húst árúsítanak, a húsvizsgáló állandó felügyelete alá tartoznak. Minden mészárszékben és hentesüzletben a hús árát fajok és testrészek szerint táblán szembeötlő helyen jelezni kell. Ha a *lóhúst* nem maga a község kizárólag árúsítja, azt csak az állategészségügyi hatóság engedélye alapján lehet kimérni. A lóhúst felirattal megjelölt külön mészárszékben szabad csak árusítani, ahol más állat húsát elárúsítani nem szabad. Vendéglősök, kifőzők lóhúst csak a hatóság engedélyével használhatnak fel, s ezt helyiségükben fel kell tüntetniök. Magánfél 3 kg.-nál több lóhúst egy nap nem vehet. *Borjúhúsként* a 4 hétnél idősebb, 2 hónapnál nem idősebb marhát lehet eladni, v. a 6 hónapnál nem idősebbet, ha csak tejjel táplálták. *Növendékmarha* a szarvasmarha 2 hónapos korától v. elválasztásától kifejléséig (a nyugati fajta 2 éves, a magyar faj 3 éves koráig). Növendékmarhahúst, vagy bivalyhúst csak külön e célra szolgáló, megfelelő előírással ellátott mészárszékben, vagy hatósági hússzékben szabad árusítani. Hússal házalni tilos. Az olyan városokban és községekben, ahol nagyobb a húsfogyasztás, gondoskodni kell, hogy az egészségre nem veszélyes, de csekélyebb értékű ú. n. «nem mészárszékbe való» hús árusítására *hatósági hússzék* állíttassék fel. Ebben mindenki szabályszerűen levágott állatainak testrészeit díj lefizetése ellenében árusíttathatja. Húsárusítók, vendéglősök stb. a hatósági hússzékben nem vásárolhatnak. A hús árát, az okot, amiért szabadszékbe utalták, a hús tulajdonosának nevét, a helyiségben ki kell függeszteni. A rendelet részletesen intézkedik még a húsnemüek és hústermékek elkészítéséről és árusításáról és a hús szállításáról. A rendelkezések megszegése: 15 napig terjedhető elzárással és 200 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő kihágás.

Húsmérgezés, romlott hús élvezete folytán fellépő megbetegedés, amelynek v. az az oka, hogy a húson élősködő baktériumok az embert megfertőzik, v. az, hogy a baktériumok által készített mérgek az embert megmérgezik. Mint azt az újabb vizsgálatok kimutatták, a mérgezést okozó baktériumok a paratifuszbaktériumok csoportjába tartoznak; ezek rendkívül elterjedtek s több állatmegbetegedést is okoznak. Kimutatásuk ezenkívül többször az egészséges állat vérében is sikerült. H.-t tehát nemcsak a romlott hús okozhat; friss és látszólag teljesen egészséges hús is fertőzve lehet, ha az a már életében megfertőzött állattól származik. A H.-sel szemben a hús megsütése sem véd teljesen, mert a hús belsejében ilyenkor a hőmérséklet nem emelkedik 70—80° fölé; a paratifuszbaktériumok ugyan ilyenkor elpusztulnak, de az általuk termelt mérgek (toxinok) nem, ezek a hőmérséklettel szemben rendkívül ellenállók. Igazi védekezés csak a megfelelő húsvizsgálat révén képzelhető, amelynek a baktériumok, ill. az általuk termelt mérgek kimutatására kellene szorítkoznia. A H. szerencsére meglehetősen ritka megbetegedés, száma a vágóhidak rendezésével, valamint az állategészségügy fejlődésével kapcsolatban mindinkább csökken. A megbetegedés lefolyása meglehetősen változatos, sok-

szor csak gyomor-bélhurut képében jelenik meg, máskor meg tifusz-, sőt koleraszerű tüneteket okoz, azonban a gyomor- és bélzavarok mindig feltűnők. Magas láz, hányás, hasmenés, a torok és száj száraz volta jellemzik, amelyhez gyakran sárgaság, néha fehérjevizelés, bőrkiütés is járul. A gyógyulás rendesen 10 nap — 2 hét mulva következik be, de sokkal rövidebb vagy hosszabb időtartamú megbetegedések is vannak. A halálozási szám is rendkívül változó, általában 1—3%-ra tehető. A H. felismerését könnyüvé teszik a megbetegedés körülményei, mert rendszerint mindenki, aki a fertőzött húsból eszik, megbetegszik, viszont mindazok, akik abból nem ettek, egészségesek maradnak. A H.-t nem szabad összetévesztenünk a nem egészen helyesen kolbászmérgezésnek (l. o.) nevezett megbetegedéssel.

Húsmola, l. *Mola.*

Húsolás, *húsoló*, l. *Cserzővargaság.*

Húsos fal a patás állatok lábvégén a bőr irhájának megfelelő szerkezetet tüntet fel, avval a különbséggel, hogy az irha szemölcsrétege itt jóval erősebben fejlődött, nagyobb, hosszabb szemölcsöket formál, melyeken helyenként még másodlagos szemölcsök is emelkednek ki, míg másutt több szemölcs egy-egy sorban lemezzé folyt össze. A pata irharétege füzi a szarutokot a csontváznak a patában foglalt csontjaihoz, másik feladata a szarutok táplálása; miután a szarutokban magában erek nincsenek, annak sejtjeit a pata irhájából kerülő nedvek táplálják. A pata irharétege rendkívül gazdag vérerekben, innen nyeri élénkebb piros, a húsra emlékeztető színét és ezért nevezik az irhát e helyen közönségesen H.-nak, bár izomszövet egyáltalában nincs benne.

Húsos fazekak kifejezés (Mózes II. 16s) onnan ered, mikor a zsidók a pusztában zúgolódtak: «Vajha emésztettünk volna meg az Egyiptom földében, mikor a fazék hús mellett ültünk vala.» A H. alatt nálunk a kormányhatalommal járó hasznot értik.

Húsos gomba (növ., *Clitocybe geotropa* [Bull.] Quèl.), kalapja 11 cm. széles is lehet, csupasz, eleinte boltozott, később gyengén tölcséres, tompa púppal. Fehéressárga v. világosbarna. Lemezei fehérek, később sárgák v. barnásak. Tönkje 16 cm. hosszú is lehet, tömött, fehérhúsú, kívül rostos, alúl mintegy 2 cm., felfelé vékonyodik. A tönk a kalaphoz képest feltünően vastag. Erdőkben terem szeptembertől októberig. Nálunk eszik.

Húsos gombák (növ.), azok a gombák, amelyeknek termőteste többé-kevésbbé lágy és eléggé vastag. Az ehető gombák majdnem mindannyian H. A nem H. termőteste lehet hártyaszerű, fás v. kocsonyaszerű. Fás termőteste van pl. a taplógombának. Ezek nem ehetők.

Húsos hártya, l. *Pata.*

Húsos növények a. m. kövér, pozsgás (succulens) növények, amelyek bőséges vizet tartó és nyálkatartalmú sejtek alkotta szövetektől vastagok és lágyak. Rendesen esetlen alakuak, évelők és a lágyszárú növényekhez hasonlóan, zöld szárnak, kevés parát fejlesztenek és csekély fásodást mutatnak. Életkoruk, mint a fáké, gyakran igen hosszú. Epidermiszük erősen kutinizált, szájnyílásuk bemélyedett stb. Sok vizet képesek raktározni, de igen lassan adják ki. Hazájuk a legmelegebb és a legszárazabb éghajlatu vidék. Kétféle húsos növényt különböztetnek meg: 1. a húsos szárú H.-et, minők a Cactusok, Stapeliák, Euphorbiák; 2. húsos levelű H.-t, minők az Agave, Aloë, Sempervivum (körözsa), Sedum stb. Többnyire xerofiták, de vannak közöttük árnyéki, sőt mocsári vizi növények is (Sedum-fajok). L. *Higrofiták.*

Húsos párta (ném. *Fleischkrone*). A patás állatokon a végtagok bőrének irharétege az ú. n. H.-ban megy át a pata irharétegébe, a pata ú. n. húsos részeibe. A H. tehát a bőr irhájának a folytatása, mely a szarutok leválasztása után a pata felső szélén kb. 1·5 cm. széles duzzanat alakjában különböztethető meg. Felületén nagyszámú szemölcsszerű kiemelkedés tünik elő, melyek a szarupárta megfelelő nyílásaiba mélyednek be, (ezeket a szemölcsöket kanafoknak is nevezik). A «húsos» párta nevét a húshoz némileg hasonló piros színétől nyerte, amit a benne levő sok vérérnek, illetve nagy vérmennyiségnek köszönhet. A párta ezen irharétegében sok idegág is található, innen nagy érzékenysége, melyet egyebek között a lovak ú. n. butacsirájának vizsgálatakor is figyelembe vesznek.

Húsos tinorú, *medvegomba, tinógomba* (*Boletus bovinus* L., növ.). A kalap 3—8 cm. széles, laposan boltozott, halvány-barna v. vörös-barna színű, sima, nedves időben ragadós tapintatu. Karimája éles és gyakran kanyargós. A kalap alján rövid csövek vannak, ezek nyílásai tágak, szögletesek, majdnem sugaras irányban helyezkednek el, sárgásak, később barna színűek. Tönkje 3—6 cm. hosszú, hengeres, kb. 1—1·5 cm. vastag, sima, világos vörös-barna v. sárgás. A spórák portömege barna. Különösen fenyvesekben terem augusztustól novemberig. Közönséges. Ize és illata a gyümölcsre emlékeztet. Jóízű, ehető gomba.

Húsőrlő gép, l. *Húsvágó gépek.*

Hussak, *Eugen*, geológus, szül. a stájerországi Wildonban 1856., meghalt 1911. Lipcsében és Boroszlóban tanult s később Braziliába került, ahol a Servico Geol. e Mineralog. do Brazil geológusa volt. Mint a nagyhírű Rosenbusch tanítványa, főkép kőzettannal foglalkozott. Fontosabb művei: Anleitung zum Bestimmen der gesteinbildenden Mineralien (Leipzig 1885) és Repetitorium der Mineralogie und Petrographie (Breslau (1890).

Hussakit (ásv.), nemrégen Braziliából mint új ásványt irták le, de csakhamar kitünt, hogy nem egyéb, mint Xenotim, mely kevés kénsavmaradékot tartalmaz.

Hussarek von Heinlein, *Max*, lovag, osztrák közoktatásügyi miniszter, szül. 1860. Pozsonyban, 1893. a bécsi egyetemen az egyházjog tanára, 1897. a közoktatásügyi minisztérium osztályfőnöke, 1911 nov. 3. pedig a Stürgkh-kabinetben kultuszminiszter lett. Főműve: Grundriss des österreichischen Staatskirchenrechtes (2. kiad., Leipzig 1908).

Husserl, *Edmund*, német filozófus, szül. Prossnitzban (Morvaország) 1859 április 8-án. 1901 óta Göttingenben a filozófia rendkivüli, 1906 óta rendes tanára. Igen kiváló gondolkodó, ki főleg a

logikában: Logische Untersuchungen c. művével (1900–01, 2 köt.) nagy jelentőségre tett szert. Egyéb művei: Über den Begriff der Zahl (1887); Philosophie der Arithmetik (1891, I. k.). Ujabban kiadja a Jahrbuch für Philosophie und phänomenologische Forschung c. évkönyvet (1913, I., 1—2.), melynek programmcikkében: Ideen zur einer reinen Phänomenologie und phän. Philosophie, a fenomenologiát mint új és filozófiai alaptudományt akarja megalapítani.

Hussowitz, város a morvaországi Brünn kerületi kapitányságban, (1910) 11,003 lak. A morva szövő-fonó ipar egyik jelentékeny helye.

Husszejn, Mohammed próféta unoká a, lásd *Huszejn*.

Husszejn *pasa*, az utolsó algériai dei, szül. 1773. Smyrnában, megh. 1838. a piemonti Alessandriában. 1818-ban lett algériai dei. Minthogy Franciaország nem teljesítette pénzkövetéseléseit, durván megsértette a francia konzult, mire 1830 júl. 5. a franciák megfosztották uralmától.

Husszejn Avni *pasa*, török államférfiu, szül. Doszt-Köjben (Kis-Azsia) 1819., megh. 1876 junius 15. Konstantinápolyban tanult jogot, azután a katonai pályára lépett. Omer pasa alatt ő vezette Kalafatnak és a balkáni szorosoknak a megerősítését. A Montenegro elleni háborúban (1859) egy hadosztályt vezetett, 1869. a krétai lázadást lecsillapította, mire szeraszkier (hadügyminiszter) lett. Protektora, Ali pasa halála után őt is számüzték, de rövid idő mulva, már 1872. Smyrna kormányzójának, 1874. pedig nagyvezirnek nevezték ki. Rossz pénzügyi gazdálkodása folytán 1875. kegyvesztett lett. 1876-ban részt vett Midhat pasával abban az összeesküvésben, melynek következménye Abdul Aziz bukása volt; a szultán megöletését első sorban ő tervezte. Az új szultán, Murad, hadügyminiszterré nevezte ki H.-t, de még ugyanez évben meggyilkolták.

Husszejn Hilmi *pasa*, török államférfiú és iró, szül. 1855. Kemal bejnek, a nagy költőnek, aki Mytilene kormányzója volt, hosszabb időn át titkára volt. 1903 márciusában kinevezték Macedóniába főfelügyelőnek az Ausztria-Magyarország és Oroszország által kivánt reformok végrehajtására. Itt nagy szervező erejéről tett tanuságot. Élénk részt vett Törökország legújabb politikai eseményeiben is. Több izben volt miniszter; 1912. kinevezték Törökország bécsi nagykövetévé. Ebben az állásában a balkáni háború idején értékes szolgálatokat tett hazájának.

Husszejnit-rend, tuniszi érdemrend, melyet Ahmed bej szultán (1837—55) egy osztályban alapított. Kizárólag a tuniszi és külföldi fejedelmek, a tuniszi miniszterelnök és külügyminiszter nyerhetik el. A rendjel kerek, sugaras gyémántokkal ékítve és aranyból készült. Szalagja smaragdzöld, vörös széllel.

Hússzemle, l. *Húsvizsgálat*.

Hús-szín, az a szín, mellyel az emberi testnek, azaz a bőrnek színét a festészet utánozza. E kifejezés a latin caro (hús) szóból származó *carnatio* szónak a fordítása.

Hústejsav a. m. paratejsav, α-etilidéntejsav, különösen a dolgozó izmokban fordul elő; benne van a Liebig-féle húskivonatban is.

Hustings (ejtsd: hösztingsz), az angol parlamenti választásokon az az emelvény vagy szószék, melyen a jelöltek megjelennek és elmondják a választókhoz intézett beszédüket.

Hustopeč, város, l. *Auspitz*.

Husum, az ugyanily nevű járás székhelye Schleswig porosz kerületben, (1910) 9428 lak., élénk marhavásárokkal.

Húsuzsora, a hússzükség kihasználásával a húsárak felcsigázása. A hússzükség oka lehet:

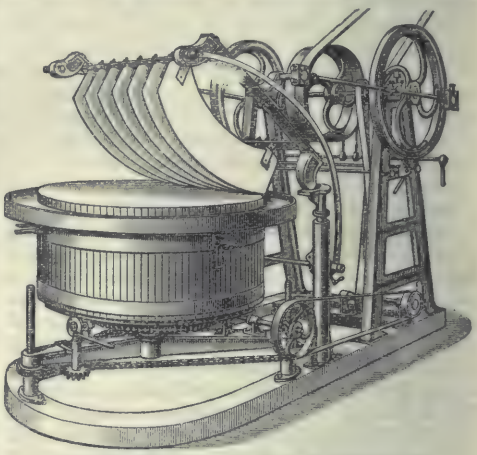

1. ábra. Himbáló bárdokkal dolgozó húsvágó gép.

az állattenyésztés csökkenése takarmányhiány vagy állatjárványok miatt, a húsbehozatal korlátozása a belföldi állattenyésztés érdekében, stb. A H. ellen alkalmazható intézkedések: a hatósági húsvágatás, a húsnak hatósági székekben árusítása, a határnak a húsbehozatal előtt megnyitása, oly szállítási mód, amellyel a hús távoli piacokról is beszerezhető (pl. fagyasztott hús szállítása Argentinából Ausztriába), a fogyasztásban addig nem igen szereplő húsnemek (lóhus, házi nyul, stb.) fogyasztásának fokozása, stb.

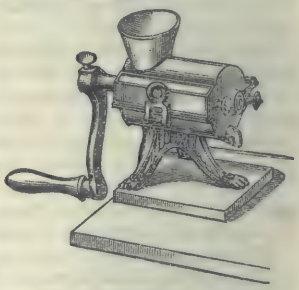

ábra. Húsőrlő gép, zárva.

Húsvágó gépek, a hús felaprózására valók és v. himbálós bárdokkal vagy tokban forgó késes hengerrel dolgoznak. *1. ábránk* a himbáló bárdokkal dolgozó gép (bárdoló gép) képét mutatja. Szerkezete egy forgatható vasdobra excentrikusan megerősített és körben fordítható deszkából és egy keretre erősített himbakéscsoportból áll, melyet két hajtórúd úgy mozgat, hogy midőn a falap fordulni kezd, a kések egy pillanatra egészen felemelkednek, hogy a húst a forgás közben ne surolják. A vágások alatt elkoptatott vágódeszkát egy sróffal megfelelően feljebb lehet állítani, s midőn már teljesen elvékonyodott, könnyen kicserélhető. Haj-

tására $^3/_4$ lóerő elegendő. A *2—3. ábra* leginkább családi tűzhelyeken használatos forgókéses húsvágót (húsőrlőt) ábrázol zárt és nyitott helyzetben. A készülék egy szétnyitható hengerből áll, melynek belseje 4—5 sor sugár irányban elhelyezett késsel van kirakva és e kések között egy henger forog, melyen spirálalakban elhelyezett ellenkések vannak. A durván feldarabolt húst az egyik végén felerősített tölcséren bocsátják be, míg a finomra megvágott hús a gép másik végén nyomódik ki.

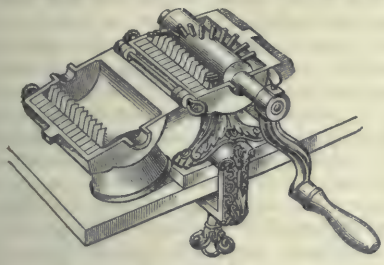

3. ábra. Húsörlő gép, nyitva.

Húsvét (lat. *Pascha*), a keresztény egyházakban Krisztus feltámadásának emlékünnepe. A magyar elnevezés onnan származik, mert a hívők a feltámadás emlékünnepét megelőző böjt után e napon kezdték meg a húsevést. Már a kereszténység első századaiban vita támadt a H. megtartásának ideje miatt, míg abban a niceai zsinat 325. határozatot nem hozott és pedig olyképen, hogy a H. mindig azon a vasárnapon tartassék, amely a tavaszi éjnapegyen utáni holdtöltére következik; ha pedig a zsidók páskaünnepe is e napra esnék, akkor a reá következő vasárnapon. Így a H. mindig márc. 22. és ápr. 25-ike közé esik. (A H. idejének minden évre való kiszámítása annyiban fontos, mert ennek korábbi vagy későbbi megtartásától függ az egész év mozgó ünnepeinek berendezése. Újabban egyházi és világi részen a H. napjának állandósítása van szóban.) A H. kezdettől fogva a kereszténység legnagyobb ünnepe s a megváltás és a feltámadás tekintetéből a hívekre nézve nagy jelentőséggel bir. Azért a H.-ot az arra való előkészületül a nagyböjt, vagyis a magábaszállás és a bűnbánat ideje előzi meg. A H. előtti hetet nagyhétnek nevezzük, a megváltás nagy eseményeinek emlékére. Ennek főnapjai a virágvasárnap, a nagy v. zöldcsütörtök, a nagypéntek és a nagyszombat. A H.-i szertartások központja a feltámadási körmenet, amelyet a nyugati egyházban nagyszombaton este felé, a keletiben H.-vasárnap reggelén tartanak. A hajdani keresztények H. napján e szavakkal köszöntötték egymást: Krisztus feltámadt! amint ez a keleti egyházban még most is dívik. A katolikus egyházban a feltámadás fölötti örömnek mintegy jelszavát az alleluja képezi. A H. napján szokásos bárány, kalács, tojás és másféle eledelek szentelésének jelképi értelme van. A *husvéti bárány* Jézust jelképezi, akinek előképe volt ama bárány, amelyet a zsidók Egyiptomból való kiköltözésük alkalmával ettek; a kalács Jézus feltámadása eseményén alapszik, aki feltámadása után tanítványainak megjelent, a kenyeret megáldá s velök evett; a tojás pedig a belőle kikelő madárral a sírjából feltámadó Krisztust jelenti. Ezzel függ össze a *hímestojás*-készítés is. Régente a H.-vasárnapot követő hét ünnepként tartatott; Mária Terézia országaira nézve XIV. Kelemen pápa 1771. úgy intézkedett, hogy a H. ünnepe csak két napig tartassék. Legújabban X. Pius rendeletére a második napot *(húsvéthétfőt)* csak egyházilag ünneplik. — Zsidó H., l. *Páskaünnep.*

Húsvéti bárány, l. *Húsvét.*

Húsvéti cikk, közkeletü elnevezése *Deák* Ferenc ama cikkének, amely a Pesti Napló 1865 ápr. 16-iki számában jelent meg s amely újra mozgásba hozta az 1861. holtpontra jutott kiegyezési tárgyalásokat. E cikk keletkezésének rúgója a bécsi *Botschafter* c. lap ama megjegyzése volt, hogy «a magyar történelmen végigvonul egy elkülönző vágy». Deák ezt visszautasította, illetőleg arra korrigálta, hogy az elkülönzési vágy tulajdonkép a nemzet jogos önvédelme a százados beolvasztó kisérletekkel szemben. E cikk utóbb Ő Felsége kezéhez is eljutott s messzeható politikai megfontolások kiinduló pontja lett. V. ö. *Kónyi*, Deák beszédei; *Törs* Kálmán, Deák emlékezete.

Húsvéti ciklus, l. *Ciklus.*

Húsvéti gyertya, az a nagy, régente szinte óriási: 60—100 fontos gyertya, amelyet a kat. egyházban nagyszombaton szentelnek s az oltár evangeliumi oldalán tartanak egészen áldozó csütörtökig. E gyertya a ráillesztett öt tömjéndarabbal a feltámadott Jézust jelenti. Használata a VI. sz.-ból származik. L. *Excultet.*

Húsvéti játékok, középkori vallásos szinjátékok, melyeket a húsvéti ünnepek alatt a templom előtt játszottak el, s mint ilyenek a keresztény dráma csirái. Eredetük visszanyúlik a X. sz.-ba, forrásuk a templomi istentisztelet. A papság már régen bizonyos drámai formában jelenítette meg nagy ünnepeken az illető ünnep alapjául szolgáló bibliai eseményt, így húsvét vasárnapján előadták latin nyelven az angyalok és a sírt őrző három Mária páros énekét. Úgy látszik, a X. sz. közepétől kezdve divatba jött, hogy a papok jelmezeket öltsenek magukra; az előbbi jelenetet kibővítve, bemutatták a föltámadás egész történetét. Az ily módon látványos cselekvénnyé alakuló szertartás lassanként kikerült a templomból a templom udvarára, szereplőik közé mindjobban befurakodott a nép, mely végre egészen kezébe kerítette, elvilágiasította, a latin nyelv helyett a nemzeti nyelven játszotta el, s mind több és több komikus elemet vegyített bele, amire a szinjátékban szereplő kenőcsárusok, sírőrző katonák, zsidók és az ördög bőven adtak alkalmat. A legrégibb ilynemű szinjátékoknak csak egyes töredékeit lehet összegyüjteni az ünnepi evangéliumokból és az egyházi himnuszokból és sequentiákból, a XII. sz.-beli latin nyelvű szinjátékok közül azonban már maradt fönn; ugyanakkor kezdtek nemzeti nyelven irni H.-at a franciák, míg a németek egy századdal később. A legrégibb fönnmaradt német H.-szöveg (a svájci Muri-kolostorból) még a korabeli udvari költészet hang-

ján szól, de már a későbbiek egészen népiesek és komikusak; közülük az innsbrucki XIV. sz.-belit szokás a legrégibb német komikus drámának tartani. Vajjon fejlődtek-e nálunk is az istentiszteletből magyar H., nem tudjuk; eddig nem akadtak nyomukra. Az újabb magyar H., az ú. n. passiók, nem önálló fejlődés eredményei, hanem kétségkívül németből kerültek hozzánk, mint a német H. fordításai és utánzatai. V. ö. *Creizenach*, Geschichte des neuern Dramas I. (1893); *Bayer* József, A magyar drámairodalom története, I. (1897); *Abel* J. (Századok 1884).

Húsvéti szentelés, l. *Húsvét*.

Húsvéti szokások, vidám tréfák, amelyek majdnem az egész földkerekség keresztényei közt többékevésbbé el vannak terjedve. Ilyenek a husvéthétfői kirándulás (Emmaus), a némely országokban dívó örömtűz-gyujtás, a húsvéti nyúl, a korbácsolás, a locsolás stb. L. még *Húsvét*.

Húsvéti tojás, népiesen *írott* v. *hímes tojás*, a húsvéthétfői locsolás megváltása, ill. jutalma és sibrikolás záloga, szimbolikus jelképe a tavasznak, a természet újraébredésének s mint ilyen ősidők óta szerepel a tavaszi ünnepeken. Az egyiptomiak, perzsák, kinaiak, az ógermán és ószláv népek tojásajándékkal kedveskedtek egymásnak. Ezt a jelképet átvette a keresztény tradició is, de Krisztus feltámadása szimbolumát látja a H.-ban. Az ajándékul osztott H. rendszerint diszített, festett, karcolt, applikált ornamentikával. V. ö. *Molnár* Viktor, H.-ok (Budapest 1890); *Balázs* M., H.-ok és népszokások (Sepsiszentgyörgy 1902); Informat. Archiv f. Ethnographie 1897. A hazai H. diszitményeivel, technikájával a Néprajzi Értesítő számos cikke foglalkozik.

Húsvéti vita, l. *Húsvét* és *Páskavita*.

Húsvétsziget *(Easter-Island, Rapanui, Vaihu)*. Sala y Gomezzel együtt a legtávolabb keletnek fekvő sziget a Nagy-oceánban, a d. sz. 27° 10′ és a párisi ny. h. 111° 46′ 14″ alatt, 118 km² területtel és 200 lak. Az egész sziget vulkáni kőzetekből áll, bár működő vulkán nincs rajta. K.-i szélén emelkedik a Ranororaka és DNy.-on a Panokau (480 m.) nevű kráter. A partok csak DK.-en alacsonyak. Legjobb kikötő Ny.-on a Cook-öböl. Folyóvize nincs; csak esőtócsái. Az éghajlat egyenletes és egészséges. A talaj termékeny, de fák alig vannak rajta. Az egyedüli emlősök az Európából importált házi állatok. Érdekesek rajta a sziklából kivésett, durva kőemlékek, legalább is száz láb hosszú épületek, homlokzatukon eddigelé ismeretlen föliratos táblákkal, előttük több mint félezer gigantikus szoborral, emberi alakokkal, melyek egy ősrégi kultura néma emlékei. Nagyrészüket láva borítja. A titokzatos emlékek rejtélyének megfejtésére legutóbb két expedició is indult ki, egyiket W. Scoresby Routledge vezetése alatt a British Museum, másikat W. E. Safford vezetése alatt az Amerikai Egyesült-Államok küldték ki. H.-et 1722 ápr. 6. Roggeveen hollandi hajós fedezte föl husvét napján. Lakói egykoron számosabbak voltak, de a rabszolgakereskedők sokat elhurcoltak. 1888 óta Chile a magáénak tartja.

Húsvizsgálat, *hússzemle*, az emberi fogyasztásra szánt húsnak hatósági megvizsgálása közegészségi szempontból. A H. annak folytán, hogy az állat ragályos betegségét felismerhetővé teszi, egyúttal állategészségügyi intézkedés és mert nemcsak az egészségre ártalmas húsnak a fogyasztásból kitiltására, hanem a csekélyebb tápértékű húsnak megjelölésére, a hús osztályozására is kiterjed, a közélelmezés, a piaci rendészet szempontjából is nagy jelentőségű. Közegészségügyi törvényünk (1876. XIV. t.-c.) 13. §-a értelmében «a vágóhidakon és mészárszékekben árulás végett levágandó állat egészségi szempontból előleges szemle alá veendő» és «mindennemű nyilvánosan árúba bocsátott hús szintén vizsgálat tárgyát képezi»; az állategészségügyről rendelkező 1888. VII. t.-c. 14. §-a szerint: «oly községekben, hol a húsfogyasztás jelentékeny, szarvasmarha csak közvágóhídon vágható. Szarvasmarhák vágásánál, juhok, kecskék és sertések leszúrásánál, amennyiben ez mint ipar üzetik, az állat egészségi állapota a leölés előtt és után a hatósági állatorvos által megállapitandó. Hatósági állatorvos hiányában vágási biztos alkalmazandó». A H.-ról részletesen az 54300/1908. sz. F. M. rendelet intézkedik. E szerint: minden törvényhatósági és rendezett tanácsú város *közvágóhidat* tartozik építeni és fentartani; nagy- és kisközség csak abban az esetben, ha a vágóhídi díjakból befolyó jövedelem erre elégséges. Törvényhatósági és rend. tan. városokban akár köz-, akár magánfogyasztásra szánt szarvasmarhát és lovat, úgyszintén a közfogyasztásra szánt juhot, kecskét és sertést közvágóhídon kell levágni, kis- és nagyközségben az utóbbi kisebb állatokat csak akkor, ha a község szabályrendelete megállapítja. Közvágóhíddal ellátott helyeken külön magánvágóhidat csak akkor lehet engedélyezni, ha húskivitel céljára a tömeges levágásra a közvágóhíd nem alkalmas. Lovak vágására, lehetőleg ugyanazon a telepen, külön közvágóhidat kell építeni. Lóközvágóhíd felállítása nem kötelező, lómagánvágóhíd nem engedélyezhető. Ahol külön sertésközvágóhíd nincs, a kisebb (szúró) marhákat legalább külön helyiségben v. külön időben kell leszúrni. A H. a községek feladata. E célból minden kis- és nagyközség *húsvizsgálót* tartozik felfogadni. A városi és községi állatorvos és székhelyén a körállatorvos hivatalból köteles ellátni a H.-i tennivalókat. A községek közös húsvizsgáló alkalmazására szövetkezhetnek. Húsvizsgálónak magán állatorvost v. emberorvost, v. képesített húsvizsgálót kell felfogadni, szükség esetén ilyet kiképeztetni. Külforgalomra szánt húst, valamint lovat általában csak állatorvos vizsgálhat meg. A vizsgálattal meg nem elégedő fél felülvizsgálatot kívánhat. A nem állatorvos húsvizsgálók kiképzésére a nagyobb vágóhidakon állatorvosok tanfolyamot tartanak. Minden közfogyasztásra szánt állatot még levágása előtt *életben kell megvizsgálni*, a szarvasmarhát és lovat akkor is, ha magánfogyasztásra van szánva. Mellőzni lehet az előzetes vizsgálatot *kényszervágás* esetében, amikor az állat a húsvizsgáló megérkeztéig előreláthatólag elhullana, v. közfogyasztásra alkalmatlanná válnék. A levágásra szánt állatot legalább 6 órával a levágás előtt kell a marhalevél bemutatásával a húsvizsgálónak bejelenteni. A rendes vágások

ideje alatt a húsvizsgálónak mindig jelen kell lennie s a levágott állat húsát a levágás után is alaposan megvizsgálni tartozik. A rendelet felsorolja azokat a bántalmakat, amelyeknél: *a)* az egész állati test közfogyasztásra alkalmatlan (lépfene, veszettség, takonykór, keleti marhavész, sertésvész, borsókakór, ha a borsóka a szalonnában is nagy számban feltalálható, stb.); *b)* az egész test közfogyasztásra alkalmatlan, de a zsír feltételesen (kiolvasztva) alkalmas (gümőkór nagyfokú lesoványodás nélkül, bizonyos esetekben a hólyagférgek, trichinák, stb.); *c)* csak az elváltozott húsrészek alkalmatlanok a közfogyasztásra (állati élősdik a zsigerekben, elhatárolt daganatok, szervek sorvadása, stb.); *d)* a hús a közfogyasztásra feltételesen alkalmas, ha a zsír olvasztással, a hús főzés, párolás v. besózás által a közfogyasztásra alkalmassá tétetik. A közfogyasztásra alkalmatlan húst meg kell semmisíteni, a közfogyasztásra alkalmas húst a húsvizsgáló lebélyegzi. Az állatorvos kék, a nem állatorvos húsvizsgáló fekete bélyegző festéket használ. A közfogyasztásra feltétlenül alkalmas húst köralakú bélyegzővel kell megjelölni, a közfogyasztásra alkalmas, de (ize, szaga, soványsága, stb. folytán) csekélyebb értékű húst ugyanilyennel, de a körön kívül négyzetbe foglalt bélyeggel; a növendékmarhák húsát köralakú bélyeggel, amely három mezőre van beosztva, a két szélső mező vonalakkal beárnyalva; a fogyasztásra feltételesen alkalmas húst négyzetalakú, a bivalyhúst hatszögű, a lóhúst hosszukás téglaalakú bélyegzővel kell lebélyegezni. Csekélyebb tápértékű, úgynevezett nem mészárszéki húst csak *hatósági hússzékekben* szabad elárusítani. A rendeletnek a húsárusításra vonatkozó rendelkezéseit l. *Húsmérési jog.*

Husz (helyesebben *Hus*, cseh nyelven a. m. lúd), *Johannes*, csehországi reformátor, szül. Husinetzben (Csehország) 1369., máglyán halt meg Konstanzban 1415 júl. 6. A prágai egyetemen 1398. kezdte meg előadásait, 1401. a bölcsészeti kar dékánja, 1402. a Betlehem-kápolnának is szónoka, majd a királynénak gyóntatója lett. Már ifjú korában beszívta a szabad szellemet részint tanáraitól s főként Wiclifnek már ekkor Csehországban is ismert műveiből; az ő szabadabb szelleme azonban kezdetben nem annyira a hittani tételek reformálására, mint inkább a nép és papság erkölcsi életének javítására irányult. H. nemcsak a király, királyné s a nagy közönség, de még a prágai érsek, Zbinko előtt is nagy kegyben állott. Midőn azonban a király H. buzdítására az egyetemen azt az intézkedést tette, hogy az idegen nemzetiségű (szász, bajor, lengyel) tanároknak az eddigi három szavazat helyett csak egyet, a cseh nemzet tanárainak pedig az eddigi egy szavazat helyett hármat engedélyezett s ennek folytán az idegen nemzetiségű tanárok és tanulók (több ezeren) Prágát odahagyván, a szabad szellemű párt az országban felülkerekedett, ekkor az érsek meghasonlott vele, V. Sándor pápánál bevádolta, viszont H. az érsek ellen emelt panaszt. A pápa a kölcsönös vádaskodásra 1409 dec. 20-iki bulláját adta ki, melyben az érseket feljogosította, hogy Wiclif iratainak és tételeinek terjesztőit kiközösítéssel büntesse s a parochiális és zárdai templomokon kívül más helyeken való prédikálásukat betiltsa. Az érsek ezek folytán H.-ra az átkot kimondta; ez ellen H. XXIII. János pápához felebbezett, de a pápa az érsek eljárását helybenhagyta, H.-t maga-igazolása végett Bolognába idézte, midőn pedig H., a király által is akadályoztatván, ez idézésre nem jelent meg, a pápa őt Colonna bíbornok által ismét kiközösíttette s tartózkodási helyét egyházi tilalom alá vetette. Vencel király azonban igyekezett békés úton elintézni a dolgot; felhívására H. egy hitvallást nyujtott be, az érseknek pedig bizonyítványt kellett volna Husz igazhitűsége felől Rómába küldeni, de ez irat kiállítása előtt meghalt.

A pápa és H. közötti meghasonlás tüze újabb lobot vetett, midőn a pápa a nápolyi király, László ellen keresztes háborúra hívta fel a keresztény világot, mely intézkedését a pápának H., valamint barátja, Jeromos is, mint istentelent megtámadta; a népnek a pápa és a papság elleni gyűlölete egyre fokozódott, még inkább pedig akkor, midőn Angelo bíbornok Prágára kimondta az egyházi tilalmat (interdictumot, 1412). H. ekkor Vencel egyenes kívánságára Prágát odahagyta s ez idő után az őt pártfogoló cseh nemesek birtokain és váraiban tartózkodott. Ekkortájt írta (1413) De ecclesia c. iratát, melyből később az ellene emelt vádpontokat vették; akkor írta egyik főbb hittani művét, melyben már tanítja, hogy a keresztény vallásnak egyedüli forrása a szentírás, habár még akkor távolról sem vonta le ez elvnek minden következményét, így pl. még ekkor az úrvacsorai átlényegülési tant, a szentek tiszteletét érintetlenül hagyta. Zsigmond császár, kit mint a gyermektelen Vencel testvérét, a cseh királyságban utódát, közelről érdekelt ez a mozgalom, a konstanzi zsinaton óhajtotta ezt elintéztetni, azért H.-t ide császári védlevél mellett meghívta. Útjában, melyen három cseh nemes kisérte, minden állomáson prédikált s ajánlkozott, hogy tanai mellett nyilvános szóvitán lándzsát törhessen. Konstanzban, mert nem tartotta magát az egyházi parancshoz, főleg, hogy misét ne mondjon, kezdetben enyhe, később súlyos börtönbe vetették; 1415 jún. 5., 7. és 8-án a zsinat által kiküldött bizottság kihallgatta. Júl. 6. hirdették ki az ítéletet s még aznap a városon kívül felállított máglyán megégették.

Bátran, zsoltárokat énekelve s Krisztust dicsőítve lépett a máglyára. Kivégzése napját Csehországban hosszú időn keresztül mint ünnepnapot megülték. 1903-ban díszes emlékművet állítottak Prágában neve tiszteletére. Összegyüjtött iratai Historia et monumenta J. Hussii et Hieronymi Pragensis címen 1558. adattak ki Nürnbergben; újabban *Palacky* adta ki iratait és leveleit ily cím alatt: Documenta Magistri Joannis Hus vitam, doctrinam, causam etc. illustrantia (1869). V. ö. *Becker*, Hus u. Hieronymus von Prag (1858); *Berger*, J. Hus u. König Sigismund (1872); *Lechler*, Joh. v. Wiclif u. die Vorgeschichte d. Reformation (1873, 2 köt.); *Denis*, Hus et la guerre d. Hussites (1878); *Lechler*, J. Hus (Halle 1892); *Uhlmann* P., Königs Sigismund Geleit für Hus (u. o. 1894).

Huszár, 1. lovaskatona, l. *Huszárok*. — 2. *H.*, sakkfigura, nevezik lónak, ugrónak, sőt kutyának is.

Huszár-*család (mezőkövesdi báró)*. Kövesdi *Boér Ferenc* krasznamegyei főispánnak fia, *Boér József*, ki 1742. királyi táblai ülnök, 1747. pedig Torda vmegye főispánja lett, 1730. mezőkövesdi *H.* néven *bárságot* nyert és így a H.-családot alapította, melynek kiválóbb tagjai: *H. Károly* (1795—1869), ellenzéki követ az 1834. erdélyi országgyűlésen. — *H. Zsigmondot* (szül. 1809.) 1848 őszén a felbőszült nép meggyilkolta Kapjonban. — *H. Sándor* a kolozsvári nemzeti színház intendánsa volt. — *Id. H. Károly* báró, szül. Kolozsvárt 1829 márc. 15., megh. 1895 aug 30. 1847-ben az erdélyi guberniumnál hivatalnokoskodott. Az 1848—49-iki szabadságharcot mint honvéd-huszár főleg Bem alatt küzdötte végig. 1867 óta több izben volt képviselő.

Huszár, 1. *Adolf*, szobrász, szül. Jakabfalván (Zólyom vm.) 1843., megh. Budapesten 1885. Korán magának kellett megkeresnie kenyerét. 1860-ban eljutott Bécsbe s itt Fernkorn, majd Gasser tanítványa lett. 1871-ben Vay Miklós br. műtermébe került. Itt az Eötvös József bárónak Budapesten felállítandó szobrára kitüzött pályázatról értesült, Budapestre jött és pályaművével megnyerte a díjat. Budapestre letelepedve mintázta meg Ferenc József király, Gyulay Ferenc, Izsó Miklós, Toldy Ferenc, Szentpéteri, Deák Ferenc, Barabás és Pulszky mellszobrait és a *Magát muzsikáltató betyárt*, a *Venus és Amor* című márványcsoportozatot, melyet Zichy Jenő gr. rendelt meg nála a magyar főváros számára. Monumentális szobrai közül való a marosvásárhelyi *Bem-szobor*. *Petőfijét* (1882) Izsó mintájának felhasználásával készítette, míg két nagy szoborművét: *Deák Ferenc* és az *aradi vértanuk* emlékét váratlanul közbejött halála miatt másoknak kellett befejezni. H. 1881-től haláláig mint a szobrászat tanára működött az országos mintarajztanodában.

2. *H. Benő*, orientalista és diplomata, szül. Bécsben 1788., megh. u. o. 1850. A keleti akadémia elvégzése után Konstantinápolyba küldték a követséghez. 1823. Metternichet Czernowitzba kisérte, hol Ferenc király a cárral találkozott. 1827. rendkívüli küldetésben a portán járt. 1829—32. Bécsben, Horvátországban és a határőrvidéken működött az illirizmus ügyében. Számos tudós művét (kéziratban) a bécsi császári könyvtárban őrzik.

3. *H. Elemér*, egyházjogi író, szül. 1872 máj. 7-én Budapesten. Felsőbb tanulmányokat végzett Rómában: az Accademia dei Nobilin és a Gregorián egyetemen. Segédlelkész Budapest-Terézvárosban. Művei: *A házassági jogról szóló törvényjavaslat* (1893); *Az egyh. házasság vonatk. a polg. házassághoz* (1894); De potestate Eccl. cca matr. et de jure matr. hung. (1900); Jus matr. hodiernum (1903); *A visitatio liminum* (1904); *A plébános* (1905); *Az olt. szentség az egyházjogban* (1906); *Az egyházmegye látogatása* (1910); *A szenttéavatás* (1911); *Szertartásjog* (1913) stb.

4. *H. Gál*, reformátor, nyomdász és író. Közönségesen *Gál pap*-nak hívták. Születése helyét, évét és előéletét homály takarja, megh. 1575 okt. 23. Magyar lelkész volt Magyaróvárt, mikor Hoffhalter Rafael bécsi nyomdásztól megtanulta a könyvnyomtatást s Óvárt nyomdát rendezett be; ez lett a 2-ik vándornyomda a Ferdinánd alatti Magyarországon. Élőszóval és irodalmi fegyverrel való kettős működése miatt a klérus a szentszék elé idézte meg Gált, mivel tévtanokat terjeszt a nép között. A káptalan pedig Ferdinánd királynál vádolta be engedetlensége miatt. Gált ekkor a kassai városi tanács hívta meg magyar lelkészének, hol őt Veráncsics Antal egri püspök éji homályban elfogatta, hogy titkon Egerbe hurcoltassa; észrevevén a nép a készülődést, Gált kiszabadította, aki másnap álruhában elmenekült Debreczenbe. Itt a város és lelkészek, élükön Mélius Péter, szivesen fogadták a számüzött lelkipásztort. Másfél évig volt itt köztiszteletben, nyomtató műhelyét felállította s nagy szolgálatot tett az egyházi irodalomnak a magyar alföld központján. Mélius első munkáit ő adta ki. 1562 őszén Rév-Komáromban reformátoroskodott, honnan azonban menekülnie kellett s Nagyszombatban és Komjátiban (Nyitra vm.) telepedett le, hol nyugalmas éveket tölthetett, s nemcsak a maga munkáját adta ki, hanem Bornemisza Péter Postilláinak is megkezdette nyomtatását. Élete végén (1574 október 16. után) a virágzó pápai református egyház lelkészévé hivatott meg. H. művei: Latin levele Bullinger Henrikhez, kelt Óvárt 1557 okt. 26., a hazai vallásüldözés rajza (Lampe-Ember, 112—116. l.); *Az Ur Jézus Krisztusnak szent vacsorájáról, kinszenvedéséről és dicsőséges feltámadásáról való prédikációk* (Magyar-Óvár 1558., 4-r., 24. l. Három latin levele a kassaiakhoz (1559—60); *Isteni dicséretek és psalmusok* (ajánlva Méliusnak. Debreczen 1560, előbb aligha lehetett, ez az első dallammal nyomatott ref. énekeskönyv, csonka példány); *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretek és imádságok* (1574., 4-r., 355 levél, kelt Komjátiban 1574 okt. 6.). H. két éneke mai nap is használatban van: a gyülekezeti énekeskönyvben a 71. és 72. dicséret.

Irodalom. Révész Imre, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1862., 4. sz.; Szabó Károly, Századok, 1867., 146. l.; Balogh F., A magyar protestáns egyház történetének részletei, Debreczen 1872. 51. l.; Garádi, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező, 1873, 414. l.; Magyar Könyvszemle, 1881. 246. l.; Kovács János, H. G. életének ismertetése, Hittanszaki Közlöny, XV. évf., 1884., 1—7. sz.; Thuri Etele, H. Gál, Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, 1887, 1—3. sz.; Dr. Komáromi András, Magyar Könyvszemle, 1888., 211. l.; ifj. Kemény Lajos, Történeti Tár, 1894, I.; Ráth György, Két kassai plébános, Századok, 1895.

5. *H. Imre*, író, szül. Tatán 1838 nov. 2. A budapesti egyetemen jogot végzett. 1861-ben Komárom vm. második, majd első aljegyzőjének választották meg, de a provizórium beálltával lemondott. 1866-ban Torontál vm. törvényszéki ülnöke, 1867. pedig főjegyzője lett. 1869-ben a zsombolyai, 1872. és 1875. a billéti kerület választotta meg országgyülési képviselőnek. 1880-ban Párisba kötözött, hol 1885-ig publicisztikai tevékenységet folytatott. 1886 óta a közös külügyminisztérium sajtóosztályában dolgozik. H. egyike a legkiválóbb és legtermékenyebb műfordítóinknak. Németből, franciából, angolból, olaszból és

oroszból közel száz regényt és szinművet fordított magyarra.

6. *H. Károly*, hirlapíró, szül. 1882 szept. 10. Nussdorfban. Tanító volt Bajnán; azután hirlapíró s a Néppárt c. lap szerkesztője lett. Egyik szervezője a keresztényszocialista mozgalomnak és a Népszövetségnek. Munkatársa az Alkotmánynak és szerkesztője a Népujság c. politikai hetilapnak. 1910-ben a sárvári kerületben néppárti programmal orsz. képviselőnek választották.

7. *H. Vilmos*, iró, szül. Munkácson 1872 nov. 15. A gimnázium negyedik osztályából szegénysége miatt kilépett, nyomdászinas, majd szedő és korrektor lett. Ezalatt magánúton elvégezte a középiskola négy felső osztályát, a budapesti és párisi egyetemeken román filológiát, esztetikát és filozófiát hallgatott s doktorátust szerzett. 1898-ban középiskolai tanárrá nevezték ki, 1903. kolozsvári egyetemi magántanár lett s ugyanabban az évben a budapesti műegyetemen bizták meg a francia irodalom előadásával; 1910. cimz. rendkivüli tanár lett. Már 1897—99-ig a «Nemzet» szini kritikusa volt és számos dolgozata jelent meg belés külföldi folyóiratokban, 1908. megalapította a Revue de Hongrie c. francia nyelvű folyóiratot, mely a külföldet a hazai irodalmi, tudományos és politikai viszonyokról tájékoztatja. Ugyancsak ő szerkeszti a Bibliothèque Hongroise c., magyar művek francia fordítását kiadó vállalatot. Művei: La litteratura hungara (Madrid 1895, spanyolul és magyarul); *Rousseau és iskolája a regényirodalomban* (Budapest 1897); *Irma* (Egy költő naplójából, 1900); P. Corneille et le théâtre espagnol (Paris 1900, a francia Akadémia a Saintour-díjjal tüntette ki); Molière et l'Espagne (u. o. 1907, a francia Akadémia a Bordin-díjjal koszoruzta; L'influence de l'Espagne sur le théâtre français. Lefordította spanyolból Castelar: A művészet, vallás és természet Olaszországban (1895) és Cervantes: Az elmés nemes Don Quijote (1900) c. műveit, továbbá több szindarabot és regényt.

Huszárkeszeg, a szólhajtó küsz (*Alburnus lucidus* Heckel) népies neve.

Huszármajom, a Cerkófmajmok egyik neme. Legismertebb a *feketeorrú H. (Cercopithecus patas* Schreb.), mely Nyugat-Afrikában honos, továbbá a *fehérorrú H. (Cercopithecus pyrrhonotus* Hemp. et Ehrenb.), mely Kelet-Afrika középső részein él.

Huszárok, a magyar nemzet sajátságos tulajdonságainak és szokásainak megfelelően lovasított, felfegyverzett és felöltöztetett lovaskatonák. A huszár szó eredetét nem ismerjük. Szalay László történészünk s utána a legtöbb magyar iró s már előbb Nagy Pál és gr. Majláth János a huszár szót *husz* szóból származtatja, azt állítva, hogy e szó 1458 után keletkezett, amikor az országgyülés elrendelte, hogy husz-husz jobbágytelek után egy-egy lovas állíttassék a király seregéhez. Akik ezt állítják, azok legalább is a szó keletkezésének idejére nézve tévednek, mert már egy 1403. kelt okmány egy huszár-kapitányt, továbbá egy valószinüleg a XV. sz. elején irt okmány egy Huszár Imre nevü egyént és végre egy 1432. és 1449. kelt okmány *magyar* H.-at említ. Mivel ezen oklevelekben H. és más gonosztevőkről v. haramiákról van szó, a magyar nyelvkutatók a huszár szót az olasz «Corsar» (lat. cursor), illetőleg szerb «gusar», «husar» szóból vélik keletkezettnek, mely szó szerintök *portyázót, rablót* jelentett volna. De a délszláv gusárokból szervezett katonáknak gyalogoknak kellett volna lenniök. Valószinübb Vámbéry magyarázata, aki a kozárok nevétől származtatja, tekintve, hogy az egész déli határszél hosszában volt a honfoglalástól kezdve egy rokon fajta könnyü lovas nép, a kozároktól elszakadt kun-kabar. (V. ö. Jelentés a M. N. Muzeum 1909. állapotáról. 256. l. Turul 1910. 56 s köv.) Egyelőre a vita még nincs eldöntve s csak azt tudjuk bizonyosan, hogy Mátyás király egy 1481. irt latin levelében állandó seregének könnyü lovasságát már *hussarones*-nek nevezi. Ezek fürge, de rendkivül kitartó és edzett lovakon, másfél ember hosszuságú kópjákkal, görbe kardokkal és fokosokkal harcoltak. Öltözetük igen jól cserzett bőrökből volt készitve. Sarukat viseltek, melyekre a sarkantyút szijakkal felcsatolták; fejüket csúcsban végződő, v. pedig vastag nemezből készült kucsma védte. A stájer rendek már a mohácsi vész előtt horvát és bosnyák zsoldosokból lovascsapatokat alakitottak a török portyázók elleni védelmükre s e lovasok is H.-nak nevezték magukat. A schmalkaldi háború döntő csatájában (Mühlberg mellett 1547.) már magyar H. is harcoltak és ezek fogták el a schmalkaldi szövetség fejét: János Frigyes szász választófejedelmet.

Rudolf király alatt (1576—1608) különösen a *Pálffy-*, *Forgács-* és *Nádasdy*-féle huszár-testületek tüntették ki magukat. I. Lipót alatt, Montecuccoli seregében főleg telek-katonákból és fegyver alá szólított nemes felkelőkből összeállított huszárcsapatok harcoltak a törökök ellen s az akkori katonai irók főleg *Bercsényi* és *Koháry* huszárjait dicsérik, mint rendkivül merész és ügyes lovaskatonákat. 1688. I. Lipót király Czobor Ádám grófnak 1685 óta együtt levő huszár-csapatából 3000 lovasból álló «reguláris» huszár-ezredet szervezteteti, amelynek parancsnokává és ezredtulajdonosává Czobor Ádám gróf tábornokot nevezte ki. Ez az ezred még most is fennáll (a 9. huszárezred). I. Lipót később még négy ilyen reguláris huszár-ezredet szervezteteti és pedig az *Esterházy, Pálffy, Deák* és *Forgács* nevüeket, amelyek közül kettő: a *Deák*-féle (most a 8.) és *Forgács*-féle (most a 3. huszárezred) még jelenleg is fennáll. I. József király alatt mind a király, mind Rákóczi seregeihez szerveztek ugyan több huszárcsapatot, amelyeket azonban a háború befejezése után ismét feloszlattak. III. Károly alatt szervezték: 1733. a báró *Splényi*-féle huszárezredet és 1734. a b. *Havor*-félét (most a 4.), a gróf *Károlyi*-félét (most a 6.) és a báró *Ghylány*-félét. Mária Terézia királynő alatt is állítottak fel új huszárezredeket, még pedig 1741. kettőt: a gr. *Beleznay*-félét (most a 10.) és a herceg *Esterházy* Antal-félét, 1743. a gróf *Kálnoky*-félét (most a 2.), 1756. pedig — a 7 éves háború kitörésekor — a *Jászkun* huszár-ezredet és a *Ferenc császár*-félét (most 1.). Már Károly király a magyar huszár-ezredeken kivül az ország déli határszélein a határőrvidék lakosaiból 3 lovasezredet is szerveztetett: a *bá*

náti, károlyvárosi és *bánáti határőrvidéki* huszárezredeket; Mária Terézia 1762. *székely határőrvidéki* ezredet állíttatott fel.

II. József feloszlatta a déli határőrvidék huszárezredeit, meghagyta azonban a székely határőrvidéki huszár-ezredet, amelyet csakis 1851. alakítottak át sorhuszár-ezreddé. 1798-ban állíttatott fel a jelenlegi 5. és 7. sz. huszár-ezred. Az 1800-iki nemesi felkelés alkalmával a jász-kunok által kiállított nemesek lovas-ezredét a felkelő sereg feloszlatásakor reguláris huszár-ezreddé alakították át, azon megjegyzéssel, hogy ezen, a jász-kunok területén toborzott legénységgel kiegészítendő huszár-ezrednek tulajdonosa mindig a *nádor* lesz (Nádor-H.). Az 1859- és 1866-iki magyarországi önkéntesekből állították fel a jelenlegi 13—16-ik számú huszár-ezredeket. A H. részben már a XVII. sz. vége felé, részben a XVIII. sz. elején a kópja helyett karabélyt és pisztolyokat kaptak. A XVII. sz. végén szervezett huszár-ezredek 3000 lovasból képeztettek; e rendkívül nagy számu lovasok az ezredek vezetését nagyon megnehezítették, amiért is 1701. elrendelték, hogy minden huszár-ezred csakis 1067 főből képeztessék, amelyek 6 *svadront* alkottak; minden svadron 2 századra volt tagozva. 1771-ben rendelték el, hogy valamennyi lovasezred harcosai a gyalogharcra is képeztessenek ki, holott azelőtt csakis a két «Karabinier» (lovasított lövészek) és a 11 dragonyos-ezred képeztettek ki rendszeresen a gyalogharcra. A H. különben már a XVII. sz. óta igen gyakran harcoltak gyalog is, ha a terep- v. egyéb viszonyok azt szükségessé tették. *Jelenleg* a cs. és kir. közös hadsereg huszár-ezredei békében 2 osztályból (1-sö és 2-ik), egy-egy osztály 3 századból (1-sö—6-ik), egy pótkeretből és egy utászszakaszból áll. A huszár-ezredek tisztikarait részint a bécs-újhelyi katonai akadémiából kilépőkkel, részint a mährisch-weisskircheni hadapródiskolában kiképzett hadapródok előléptetésével egészítik ki. A honvédségi huszárezredekről l. *Honvédség*.

Külföldön Báthory *lengyel* király a XVI. sz.-ban szervezett egy huszár-csapatot, amely azonban inkább testőrség volt, mert csakis lengyel főnemesek fiai vétettek abba fel, kik tetőtől-talpig keleti mód szerint vértezetten, nehéz lovakon, súlyos lándzsákkal harcoltak; minden egyes úri lovast négy könnyű lovas (pacholek) kisért a harctérre. Hasonló lovasságot szervezett IV. Iván *orosz* cár is és e lovasokat «guszári»-knak nevezte; ezek a nehéz lovasságként szervezett és alkalmazott csapatok csakis I. Péter cár alatt vetették le a nehéz vérteket s harcoltak H. módja szerint. Thököly szerencsecsillagának letünése után seregének némely részei külföldre menekültek; több magyar huszár *Franciaországba* vetődött, ahol a tiszteket szivesen osztották be a francia könnyü lovassághoz, sok közlegény pedig, épúgy mint a pfalzi háború alatt hadifogságba jutott «császári» H. közül is többen, a francia lovassági tiszteknek lovászai lettek; e katonás, a francia tisztek által igen becsületes, teljesen megbízható és rendkívül jó lovasoknak mondott emberek a magyar H.-at különben is már a hadszinhelyeken való működésökből ismerő *luxemburgi hercegnek*, francia tábornagynak annyira megtetszettek, hogy közülök 200-at zsoldba fogadott s ezekhez magyar tiszteket osztott be. A hadjárat befejezése után e huszárcsapatot feloszlatták, de *Villars* tábornagy rendeletére már 1703. ismét felállították.

A szatmári béke (1711) után sok magyar *kuruc* külföldre ment s ott, főleg *Poroszországban*, *Bajorországban* és *Franciaországban*, hadiszolgálatba léptek. E kurucok szervezték az első porosz és bajor huszár-csapatokat és velök állította fel gr. Bercsényi László Franciaországban a második huszár-ezredet. A Mária Terézia uralkodása ideje alatt vivott háboruk alatt a porosz H. is már majdnem oly nagy hírnevet vívtak ki maguknak, mint aminővel a magyar H. dicsekedhettek; ámde *Ziethen* híres huszárjainak 60—70%-a nem német, hanem magyar lovas volt. Az 1859-iki hadjárat után Viktor Emánuel akkori szárd király Bethlen Gergely grófot, 1848—49-iki honvéd huszár-ezredest bízta meg azzal, hogy magyar lovasokból huszár-ezredet (Usseri di Piacenza) szervezzen; 1860. pedig Garibaldi seregében magyarokból két huszárszázad alakíttatott, melyek főleg a Capua alatt vívott döntő csata alatt tüntették ki magukat. V. ö. Hadtörténelmi Közlemények (1894); *Choppin*, Histoire de la cavalerie des hussards (1891); *Dubuy*, Les hussards (1893).

Huszársapka, a huszárság fövege. A német 1. és 2. testőrhuszárezred és a braunschweigi huszárok sapkáikon elül halálfejet viselnek, annak jeléül, hogy azok viselői kegyelmet se nem adnak, se nem kérnek.

Huszár-tánc, a verbunkos egyik cifrázata. 4/8-os ütemének negyedhangjegyeit sarkantyúpengések hangsúlyozzák.

Huszártorony, magas sátortetőkre v. kontytetőkre (l. *Fedél*) alkalmazott kisebb, karcsú tornyocska, rendesen favázas szerkezetből. Templomokon a lélekharang számára, egyébként a tetőzet díszítésére, szellőző kürtőnek, vagy nyilvános óra elhelyezésére való. A gótikus építészetben igen gyakori.

Huszárzsir *(unguentum hydrargyri mitius)*, 3—5%-nyi fémhiganyt tartalmazó kenőcs. Élősdi állatok (lapostetü) irtására használják.

Huszas, az a pénzdarab, mely a régi pengő forintnak harmadrészét, 20 krajcárt ért. Verése Mária Teréziával kezdődik s az új (osztrák) érték behozataláig tart. Körmöczbányán az utolsó 20-ast 1856. verték. A H. jó anyagánál s kezelhető alakjánál fogva a Balkán-félszigeten, különösen Albániában el van terjedve, hol rendes fizetési eszköz s neve cvanciger. A H. az oláh fejedelemségekben is forgalomban volt s neve az oláh nyelvbe is átment. Az első magyar köriratu H. 1848. K. B. (Körmöczbánya) jeggyel veretett. E pénzfajok a Krisztust tartó Mária képéről *Máriásnak* is hivattak.

Huszejn, Ali khalifa és Fátima második fia. Bátyja, Haszan (l. o.) halála után (669) az Ali családjának hívei őt tekintették a jogos khalifának. Mu'ávija halála után (679) meg is kisérelte trónkövetelésével nyiltan fellépni. Csekélyszámu híveivel Mekkából Mezopotámiába indult, de I. Jezid khalifa seregeitől vereséget szenvedett és 680 okt. 10. Kerbela mellett áldozatul is

esett. A siiták a vallás mártirjaként tisztelik és halálának helyén (Meshed H.) nagy mecsetet alapítottak és azt búcsúhellyé avatták. Halála évfordulója, Muharrem hó 10., gyász- és böjtnapja a siitáknak.

Húszforintos pénzláb vagy *konvenciós pénzláb* alatt értjük az 1748. Ausztriában bevezetett pénzrendszert, mely szerint egy kölni márka színezüstből 20 forintot vertek ki.

Huszita háborúk, l. *Husziták*.

Husziták. A Husz (l. o.) által támasztott mozgalom Csehországban tovább fejlődött, amennyiben annak hívei a börtönben megkérdezett Husz helybenhagyásával felújították azt az ős keresztény szokást, hogy az úrvacsorában a bor v. *kehely* (calix) a laikusoknak is kiosztassék. A H. ugyan elejétől kezdve pártokra voltak szakadva, de a pártokat a közös veszély egyesítette és úgy a császár serege, mint a pápai legátusok által vezérelt keresztesek és zsoldosok ellen oly ritka lelkesültséggel és vitézséggel harcoltak, hogy a 12 év hosszant (1419—32) dühöngő háborúban folyvást övék volt a diadal. De a sokszoros diadal mámorától elkábítva, kezdettek a pártok egymással meghasonlani. Általában két főpárt volt közöttük. A mérsékeltebb párthoz a szorosabb értelemben vett *kelyhesek* (calixtinusok) v. *utraquisták* (sub utraque specie, a. m. két szín alatt vették az úrvacsorát) alkották, kik a kat. egyháztól nem akartak teljesen elszakadni, hanem abba csak a következő javításokat óhajtották behozni: 1. Isten igéje szabadon s a nemzet nyelvén prédikáltassék; 2. az úrvacsora mindkét szín alatt kiszolgáltassék; 3. a papságtól a világi javak vétessenek el s a papság térjen vissza az apostoli szegénységre; 4. a papság közé szigorúbb egyházfegyelem hozassék be. Ellenben a szigorúbb v. radikális párthoz tartozók, a *táboriták* (Tábor hegyétől, melyen a H. magukat elsáncolták s később várost alapítottak), határozott ellentétben voltak a kat. egyházzal, ennek mindama tanításeit, melyeknek igazsága a szentírásból be nem bizonyítható, feltétlenül elvetették, Krisztus közel visszajövetelét várták s magukat az üdvre kiválasztottaknak tekintették. Ezeknek élén előbb a rajongásig lelkes, félszemű Ziska állott, kinek vezérlete alatt irtóháborút kezdtek a németek ellen; annak halála (1424) után pedig a nagyobb rész Prokopius szerzetest választotta vezérül, a kisebb rész pedig Ziska helyét pótolhatatlannak hivén, vezér nélkül harcolt s magukat *árváknak* (orfaniták) nevezték. Hosszas alkudozás után a baseli zsinat a kelyhesekkel az ú. n. baseli vagy prágai kompaktát (egyezséget) a fentebb említett 4 pont alapján megkötötte (1433); de a táboriták ezt az egyezséget, mint Husz szellemének meggyalázását s a reformáció ügyének eláruláját tekintették s a fegyveres harcot tovább folytatták, mignem korábbi bajtársaik, a kelyhesek által Cseh-Bródnál teljesen szétverettek (1434). A' győztes kelyhesek sem maradhattak azonban sokáig békességben s általok választott királyuk, Podiebrád György ellen II. Pál pápa keresztes hadat hirdetett (1465), sőt ellene Mátyás magyar királyt is harcra tüzelte. Podiebrád trónját megvédelmezte, utóda Ulászló pedig a kuttenbergi országgyűlésen (1485) a békét ismét helyreállította az által, hogy mind a kelyheseket, mind a katolikusokat eddigi jogaikban és birtokaikban biztosította. A H.-at a XV. század közepén egészen sajátságos felfegyverzésökkel, felszerelésökkel és harcmódjukkal Európa legkitünőbb katonaságának tartották. A H. csatáik alatt eleinte védő harcot vívtak és pedig számos, néha 3000-nél is több hadiszekérből képezett szekérvár belsejéből. A vasláncokkal egymással összekötött hadiszekerekből képezett védőfal mögött állottak lövészeik, kik a szekérvárat megrohanó ellenséget lövedékekkel fogadták; a szekérvár falaig jutott lovasokat a hadi szekereken álló, kampós lándzsákkal felfegyverzett harcosok sebesítették meg és rántották le a lovakról és a netalán mégis a szekérvárba jutott lovagokat a huszita gyalogosok vasból készített cséplőkkel verték agyon; végül pedig, mikor az ellenséget a szekérvár ismételt megrohanása által már kifárasztották, a H. szekérvárukból kirohantak, vascséplőkkel és kampós lándzsákkal támadták meg ellenfeleiket és üldözés közben kegyetlenül megöltek mindenkit, kit utólértek; egyáltalában kegyetlenséggel és irtóztató pusztításokkal szennyezték be különben teljesen megérdemelt nagy katonai hírnevüket. A H. hadviselését, főleg jellegző hadiszereik alkalmazását a XV. században több állam hadseregeiben, mint pl. Mátyás királyunkéban is, utánozták.

Irodalom. Palacky, Urkundl. Beitr. zur Gesch. Hussitenthums, 2 köt., Prága 1870—74; Krummel, Geschichte der böhmischen Reformation, 1866; ugyanettől, Utraquisten u. Taboriten, a Zeitschrift für historische Theologie folyóiratban, 1871; Bezold, Zur Geschichte des Hussitenthums, 1874 és König Sigismund u. die Reichskriege gegen die Hussiten, 3 köt.; Loserth számos műve, különösen Beiträge zur Geschichte der hussitischen Bewegung, 1890; Raffay, Die Hussiten in Ungarn, Zeitschr. für wissenschaftl. Theologie, 1892, 35. köt. Denis, Hus et la guerre des Hussites, 1878; Budapesti Szemle, új folyam IV.; Theobald, Hussitenkriege; Pubitschka, Chronol. Gesch. d. Böhmen; Wulf M., Hussitisches Kriegswesen, Preuss. Jahrb. 69. köt.; Codex dipl. Lusatiae super., Urkunden des Oberlausitzer Hussitenkrieges, Görlitz 1896—1904; Szerémi és Ernyey, Majthényiak és a felvidék, Budapest 1913.

Huszka, 1. *Jenő*, zeneszerző, szül. 1875 ápr. 24. Szegeden. Zenei tanulmányait (1892—96) az Országos Zeneakadémián végezte. *Hubay* Jenő (hegedű), *Herzfeld* Viktor (zeneszerzés), *Szabó* Xavér (hangszerelés) voltak mesterei. Mint hegedűvirtuóz hangversenyezett Budapesten. Tagja volt Párisban a Lamoureux-zenekarnak. Nagy népszerűségre tettek szert dalai és operettjei: *Tilos a bemenet* (1899); *Bob herceg* (Bakonyi Károly és Martos Ferenc szövegére 1902., Népszínház, színrekerült Bécsben, Olaszországban, Amerikában is); *Aranyvirág* (a Királyszínház megnyitó újdonsága Martos Ferenc szövegére 1903); *Gül Baba* (Királyszínház 1905); *Tündérszerelem* (Népszínház-Vígopera 1907); *Rébusz báró* (Herczeg Ferenc szövegére, 1909. Királyszínház). H. Jenőt a Magyar Színpadi Szerzők Egyesülete alelnökül választotta.

2. *H. József*, iparművész, szül. Kiskunfélegyházán 1854 nov. 22. A József-műegyetemen tanult, ahonnan a rajztanárképző intézetbe lépett át s ott tanári vizsgálatot tett. Nagy munkásságot fejtett ki az etnográfia és a hazai ornamentika irodalma terén is. Cikkei az Archaeologiai Értesítőben, a Művészi Iparban, a Századokban stb. jelentek meg. Önálló művei: *Magyar díszítő styl*

(1885); *Székely ház* (Budapest 1895); *Magyar ornamentika* (Budapest 1898); *Tárgyi etnográfiánk őstörténeti vonatkozással* (u. o. 1898).

Húszlapú vagy *ikozaéder*, az a mértani szabályos alak, amelyet 20 egyenoldalú háromszög határol. A kristálytani lehetséges H. nem szabályos és nem is egyszerű alak, hanem a pentagondodekaéder és oktaéder kombinációja, tehát egyrészt 12, másrészt 8 lapja egyenértékű; 12 lapja egyenszárú, 8 lapja pedig egyenoldalú háromszög. A szabályos H. mint kristályalak nem lehetséges, mert kristálytani paraméterei irracionális számok. A kristálytani H. gyakori kombináció a piritnél.

Huszonegyes, igen elterjedt hazárdjáték, melyet magyar kártyával játszanak. Egy bankár ellenében van öt-hat játékos, a bankárság lehet egynek a joga állandóan, de lehet felváltva minden játékosé. A kártyák értéke: disznó 11, király 4, felső 3, alsó 2, a X.-es, IX.-es, VIII.-as és VII.-es értéke 10, 9, 8, 7. A legjobb érték a két disznó, aztán a 21, 20 és így tovább, 14-nél kevesebb egységgel megállani nem szabad. A bankadó minden játékosnak ad egy kártyát, kik azt megnézve, a bank erejéig tehetnek pénzt, s azután még egy, vagy ha szükséges, több kártyát kérnek. Ha a kapott kártya 2 disznó, az azonnal nyer, mielőtt a bankár is venne lapot. Mikor már minden játékos vett kártyát, a bankár is vesz magának, s nyer az, kinek többje van mint a bankárnak; ha csak annyija vagy kevesebbje van, úgy tétjét veszti. Ha a vett kártyák összértéke több mint 21, azt azonnal ki kell jelenteni s az illető a tétjét elveszti; ez az ú. n. «fuccs». Ha a bankár «fuccsol», valamennyi játékos nyer, kivéve azokat, akik már előzőleg «fuccsoltak».

Huszonötödik paragrafus (25. §), az 1889. VI. t.-cikkben foglalt régibb véderőtörvény 25. szakasza, amely az egyévi önkénteseket a tényleges szolgálati év letelte után tiszti vizsgálat letételére kötelezte, kimondván, hogy azok, akik a vizsgán meg nem felelnek, kötelesek még egy évet szolgálni. A véderőjavaslatnak e szakasza ellen a képviselőházi ellenzék igen heves küzdelmet folytatott. Az új véderőtörvény (1912. XXX. t.-c.) 22. §-a a H.-t eltörölte, amennyiben a tiszti vizsgálat kötelező jellegét megszüntette.

Huszpark, nyaralótelep, l. *Poprád*.

Húszporzósak (gör. *eikosandria* vagy *ikosandria*), a 20 v. többporzós virágok, de a porzó a csésze széléhez nő, különben a porzószál szabad. Linné rendszerében a XII. osztály. Rendjei a termő száma szerint: 1-, 2-, 3-, 4-, 5- stb. termősök.

Huszt, a XVI. században (pl. az Érdy-kódexben és Tinódinál) a. m. eretnek, tulajdonkép huszita.

Huszt (Husztoje), csinos nagyk. Máramaros vm. H.-i járásában, a Tisza partján, (1910) 1965 házzal és 10,292 lakossal (közte 3505 magyar, 1535 német, 5230 rutén; hitfelekezet szerint 1405 róm. kat., 5902 gör. kat., 591 református, 2371 izr.). H. a járási szolgabirói hivatal, gör. kat. és róm. kat. esperesség székhelye; van járásbirósága telekkönyvi hatáskörrel, közjegyzősége, adóhivatala, pénzügyőrbiztosi állomása, csendőrőrse, 2 takarékpénztára, 3 hitelszövetkezete, tejszövetkezete, iparostanonciskolája, polg. fiu- és leányiskolája, bútorgyára, mely 2—300 munkást foglalkoztat, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala, telefonállomása. Nevezetes dombon fekvő régi temploma, melyet 1553 óta a reformátusok birnak, s amely a reformáció előtt a pálosoké volt. H. határa 9653 ha.

H.-nak alapítását legkésőbbre a tatárjárást követő országrendezés idejére tehetjük, amikor legvalószinübben épült vára is. Az 1329-iki privilégium H.-ot a 4 koronavárosnak — melyekhez 1352. M.-Sziget is csatlakozott — főhelyévé tette. A XIV. sz. közepén a Drágfyak Zsigmond királytól adományul kapták. A XV. sz. végén a város újra a korona birtokába került vissza. A várban a XIV. század elején a Kanizsaiakat találjuk. A Wesselényi-féle összeesküvés idejében I. Rákóczi Ferenc hadainak egy része 1670. ott talált menedéket Spork elől. 1703-ban Rákóczi híve, Ilosvay Imre a várba lopódzván, a fizetetlen német őrséget Rákóczi pártjára nyerte, minek folytán H. lett a felvidéki mozgalom főhelyévé. 1706 márc. 18. Rabutin 1705-iki segesvári végzésére az erdélyi bujdosók itt kötöttek szövetséget a magyar urakkal, hogy Ausztriával külön békére nem lépnek és Rákóczit a magyarok is elismerik Erdély fejedelmének. Rákóczi a nemzeti ügy hanyatlásakor 1711 ápr. 27. H.-ra hívta végső tanácskozásra a szövetséges karokat és rendeket, de mielőtt a gyülés összejött volna, megköttetett a szatmári béke, amely fölött alkudozva, Pálffy János a többi vár között H.-nak átadását is kivánta. A béke megkötése után az 1715. XCII. t.-c. Máramaros vármegyét Magyarországhoz visszacsatolván, H. is visszakerült. Mint erődeink általában, H. is leszereltetett és átadatott a lassu enyészetnek. A várat 1723. három villámcsapás érte, ekkor kezdődött pusztulása. A várhegy tövében ma is áll a II. Rákóczi Ferenc lakóházául szolgált régi emeletes épület, amelyet a fejedelem itt tartózkodásának emlékére 1907. emléktáblával jelöltek meg.

Irodalom. Századok 1889. VIII., ahol fel vannak sorolva a Máramaros vármegyére általában vonatkozó munkák; Horváth M., Magyarorsz. tört., VII—VIII; Szilágyi S., Erdélyorsz. tört.

Húsztalléros tánc, a verbunkos egyik változata. Nevét valószinüleg onnan vette, mert a «verbung» élén járó strázsamester husz tallér «felpénz»-t adott.

Huszt-dolhai h. é. v. A Máv. Huszt állomásától a borzsavölgyi gazdasági vasút Dolha állomásáig 3.730,000 kor. épit. alaptőkével, 36·9 km. hosszban épitendő keskenyvágányú, gőzüzemü h. é. v. Az engedélyezési tárgyalást már megtartották.

Huszti, 1. *András* (Endre), tudományos iró, szül. a XVII. sz. végén vagy a XVIII. sz. elején Erdélyben. Tanulmányait Nagy-Enyeden, Kolozsvárt és Odera-Frankfurtban végezte. Hazatérte után, 1733. Kolozsvárt tanár lett, de csakhamar elhanyagolta hivatalát. A felettes református egyházi hatósággal addig makacskodott, míg zsinati ítélettel a református egyház gyülekezetéből ki nem zárták (1742). A nyomorral küzdve halt meg 1755. Kolozsvárt. Kiválóbb tudományos munkái: De Christo primogenito (Frankfurt 1728); Jurisprudentia hungarico-transilvanica (Nagyszeben 1742);

Commentarii de rebus Hunnorum. Megirta Erdély történetét is 1696-ig. E művet magyarul Dienes Sámuel bocsátotta közre: Ó- és Új-Dácia címen (Bécs 1791). V. ö. Budapesti Szemle, VI. 1859; *Szabó* Károly, H. A. elitéltetése (Erd. Prot. Közl., 1878, 1—4. sz.) és *Szász* Domokos (u. o. 5. sz.).

2. *H. György (raszinyai)*. 1532-ben a törökök Horvátországon átvonulva, H.-t is elfogták és Konstantinápolyba hurcolták, hol a főkincstárnok rabszolgája és csibukhordozója lett. Urát követnie kellett a perzsa háboruba. Ez alkalommal egészen az Indus folyamig jutott. 1536-ban a szultán felszabadította és egy ideig szolgálatába vette. Később Egyiptomba került. 1540-ben egy hadi expedicióval bejárta Palesztinát és Arábiát. 1542 körül, 10 évi távollét után, visszajött Zágrábba. Még beutazta Stájerországot és Ausztriát, azután pedig Pozsonyban telepedett le, ahol holta napjáig tartózkodott. H. le is írta utazásait. A leírás kéziratban megvan a római apostoli vatikáni könyvtárban, egy ívrétnyi, 30 levélre terjedő kódexben; az olvasóhoz intézett költeménnyel, továbbá sírverssel és ajánlással van ellátva. Címe: Descriptio peregrinationis Georgii Huszti. Meglehet, hogy a mű sajtó alá készült (v. ö. Magy. tört. tár. Kiadja a M. Tud. Akad., IV. köt.), esetleg meg is jelent. H.-t felemlíti *Istvánffy* Miklós is történeti munkájában.

3. *H. (Szabó) István*, orvos és régi egyházi író, szül. Huszton. Bethlen Katalin udvari orvosa volt, utóbb debreczeni tanár és városi főorvos. Művei részint az orvostudományba, részint a teológiába vágnak; az előbbiek közül említendők: Dissertatio physiologica de corpore hominis automate stb. (Leiden 1693); Diss. de subjecto sanitatis et ejus divisione in elementa (Leipzig 1694); Diss. de prudenti medicamentorum applicatione (Halle 1695) stb.

4. *H. Lovász Sámuel*, l. *Lovász*.

5. *H. Péter*, versszerző a XVI. sz. második feléből; életéről semmit sem tudunk, egy históriás ének maradt fenn tőle, amelynek címe: Aeneis, azaz az trójai Aeneas herceg dolgai, melyben Trója vétele és mulása, trójaiak búdosások Aeneással együtt, hadok Olaszországban és Róma városának eredeti nagy szép díszes versekkel megiratik (Bártfa 1582). A következő században több kiadást ért. V. ö. *Bodnár*, Irod. tört. I. 343.

Husztköz, kisk. Máramaros vm. huszti j.-ban, (1910) 1432 rutén lak.; u. p. Alsószelistye, u. t. Huszt.

Husztót, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 206 magyar lak.; u. p. és u. t. Abaliget.

Husztsófalva, kisk. Máramaros vm. huszti j.-ban, (1910) 888 rutén és német lak.; postahivatal, u. t. Handalbustyaháza.

Huta, l. *Kohó*.

Hutamacska v. *hutabélgörcs*, az ólomkólika népies neve. L. *Ólommérgezés*.

Hutás, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 221 rutén lak.; u. p. és u. t. Alsópagony.

Hutbe, l. *Hatib*.

Hutcheson (ejtsd: höccsisn), *Francis*, angol moralista és esztetikus, szül. Irországban 1694 aug. 8., megh. mint a filozófia tanára Glasgowban 1747. Az erkölcsi érzék (moral sense) fogalma, melyet már nagy mestere, Shaftesbury is használt, ő nála lesz az egész erkölcstan alapjává. Ez az érzék velünk született ösztön, mely csalhatatlanul ítél cselekedeteink fölött; néha hangja elvész, de nem hazudik soha. A szépség ott jelentkezik, ahol egységet a változatosságban tapasztalunk. Az érdeknélküli tetszés gondolatával Kantra hatott, az önzéstelenség etikájával Smithre, Herbartra, Schopenhauerra. Az önzés elleni küzdelmet az erkölcstan és esztetika terén kevesen folytatták annyi erővel és hatással. Főművei: Inquiry into the original of our ideas of beauty and virtue (London 1725); Philosophiae moralis institutio stb. (Glasgow 1745); System of moral philosophy (u. o. 1755). Összes művei 5 kötetben 1772. jelentek meg. V. ö. Th. *Fowler*, Shaftesbury and H. (1882); W. R. *Scott*, Francis H., his life, teaching etc. (1900).

Hutchinson (ejtsd: höccsinszn), Reno county székhelye Kansas északamerikai államban, az Arkansas mellett, (1910) 16,364 lak., sófőzéssel, fa- és szénkereskedéssel.

Hutchinson (ejtsd: höccsinszn), 1. *John*, angol bölcsész és teológiai író, szül. Spennithorneban (York) 1674., megh. 1737 aug. 28. Sommerset herceg minden nagyobb gond nélkül járó s jövedelmes állást szerzett neki a kormánytól. 1724-ben adta ki Moses' Principia című műve első részét, melyben a mózesi kozmogoniát vevén pártfogásába, megtámadta Newton gravitáció-elméletét. Vallásos rendszere leginkább Thoughts concerning Religion c. művéből tűnik ki, melynek vezérgondolata az, hogy a szentírások nemcsak az igaz vallás, hanem minden észszerű bölcselet elemeit is magokban foglalják. Követői *hutchinsoniánusoknak* nevezték magukat.

2. *H. (Hely H.)*, *John*, Donoughmore grófja, angol tábornok, szül. Dublinben 1757 máj. 15., megh. Knocklofty kastélyában 1832 júl. 6. Miután a franciák elleni nagy háborukban, különösen Németalföldön és Egyiptomban (1801) kitűnt, ahol Menou tábornokot hadastul 10,000 emberrel megadásra kényszerítette, a *Lord Knocklofty* címet kapta; azután brit követnek nevezték ki Sándor orosz cár udvarához (1806), kit a francia háboruba is elkisért. A tilsiti béke után H. visszament Angliába. 1813-ban tábornoki rangra emelték.

3. *H., Thomas Joseph*, angol utazó, szül. Stonyfordban (Irország) 1820 jan. 18., megh. irországi birtokán 1885 márc. 23. 1854—55-ben mint orvos vett részt a Niger és Binue folyókra küldött angol expedicióban, azután konzul lett. Művei: Narrative of the Niger-Tshadda-Binuë-expedition (London 1855, 2 kötet); Western Africa (1858); Among the Ethiopians (1861); Buenos Ayres and Argentine (1865); The Paraná (1868); Up the rivers of the Rio de la Plata (1868); Peru (1874); Summer rambles in Brittany (1876) stb.

Hutchinson-féle spirométer, készülék a tüdő levegőbefogadó képességének meghatározására, tkp. gazométer, l. *Lélegzés*.

Hutchinson-féle triasz. Hutchinson angol orvos szerint az öröklött szifilis jellemző tünetei volnának: 1. szaruhártyagyuladás (keratitis parenchymatosa); 2. labirintusmegbetegedés; 3. a

fogváltásnál hibás metszőfogak fejlődése és pedig a Hutchinson-féle fogak vízszintesen rovátkoltak és szabad szélük félholdasan kivájt.

Hutchinsoniánusok, l. *Hutchinson, 1.*

Hutchinsonit (ásv.), rombos lapos prizmák; gyémántfényű, skarlát- v. cseresznyepiros, átlátszó. Kémiai összetétele bonyolódott; alkotórészei: tallium, ezüst, réz, ólom, arzén és kén, képlete közelítőleg: $(Tl,Ag,Cu)_2S.As_2S_3 + PbS.As_2S_3$. Előfordul a fehér dolomitban a Binnentalban Svájcban.

Huth, *Georg*, német linguista, szül. Krotoschinban 1867 febr. 25., megh. Berlinben 1906 jún. 1., mint a keleti nyelvek (tibeti, tunguz) magántanára. Ő fordította tibetiből a Jigs-mednam-mk'á-t (a buddhizmus története Mongolföldön, 2 köt., 1892 és 1896).

Huthwaite, angol város Nottinghamshire countyban, (1910) 5235 lakossal; kőszénbányászat, gyapjuszövés.

Hutia-Conga, a kúszó patkány *(Capromys pilorides* Pall.) neve hazájában, Kuba szigetén. Az irodalomban is e néven ismerik. L. *Kúszó patkány.*

Hutsza (növ.), l. *Scheuchzeriaceae.*

Hutten, *Ulrich von*, a németországi humanizmus egyik képviselője és a reformáció egyik úttörője, szül. lovagi nemes családból a steckelbergi várban 1488 ápr. 21., megh. a zürichi tó egyik szigetén Ufnauban 1523 szept. 1. A fuldai zárdából, hova neveltetés végett adták, 16 éves korában megszökött s az erfurti, kölni, oderafrankfurti egyetemeken humanisztikus tanulmányokkal foglalkozott, majd atyja kívánságára a paviai és bolognai egyetemekre ment, a jogtudományban magát kiképzendő (1512). Itt töltött egyetemi évei után sok különféle viszontagságon ment keresztül, katonáskodott s már ekkor mint több gúnyos tartalmú költemény szerzője hírnevessé lett. 1517-ben visszatérvén Németországba, számos gyalázó és gúnyoló iratot adott ki Ulrik württembergi herceg ellen, ki H. testvérét kivégeztette; másfelől hű bajtársa lett Reuchlinnak Hoogstraten s a kölni Domokos-szerzetesek ellen vívott harcában s része volt az Epistolae obscurorum virorum c. gúnyirat szerzésében; a Trinitas romana című iratában pedig élesen kikel a német nemzetnek a római kúria által való elnyomatása ellen és buzdítja honfitársait a Luther által indított mozgalomhoz való csatlakozásra. Sickingen grófhoz csatlakozott, ennek a birodalom fejedelmei ellen indított harci vállalatát hathatósan támogatta (1522), de annak bukása után menekülni kellett neki is s a zürichi tó említett szigetén szegényen, a szabadság diadalába vetett reményén kívül mindenkitől elhagyatva halt meg. 1889-ben Sickingennel együtt az Ebernburgon szobrot emeltek neki. Műveit kiadta Böcking (7 köt.), költeményeit Münch, dialógusait Strauss Dávid (ném. ford.). Életrajzát megírták *Strauss* Dávid (2. kiadás 1871); *Putz* H. (Neuer Plutarch IV. 1876); *Szamatólski*, H.'s deutsche Schriften (1891); *Reichenbach* (Leipzig, 2. kiadás 1888); *Schott* (Halle 1890); *Poppritz* (Marburg 1893). Hősi életét több költemény és dráma is magasztalja.

Hutter, *Leonhard*, német lutheránus teológus, szül. Nellingenben 1563., megh. Wittenbergben 1616 okt. 23. 1596 után Wittenbergben teológiai tanár volt. Compendium locorum theologicorum etc. (1610) c. művét hosszú ideig feltétlen tekintélyünek ismerték el; ortodox irányú másik főművét is, mely ezen cím alatt jelent meg: Concordia concors, etc. (1614). Minthogy H. a lutheránus ortodox hitvallások legkiválóbb képviselője, azért Hase Károly egyik legjelentékenyebb munkájának, melyben az ó-lutheri igazhitűséget tüntette fel, ezt a címet adta: Hutterus redivivus.

Hutti, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 960 tót lak., köztük ok üveges, ablakos és rostafonó, kik messze földre elvándorolnak; postahivatal, u. t. Liptószentmiklós. Környékén vasbányák vannak.

Hutton (ejtsd: hött'n), 1. *Charles*, angol matematikus, szül. Newcastle upon Tyneben 1737 aug. 14., megh. Londonban 1823 jan. 27. 1772-ben a hídépítésről írt munkát adott ki. 1772—1807-ig a woolwichi katonai akadémiában a mennyiségtant tanította, később pedig az adiscombei angol-keletindiai társaság kollégiumán examinátor volt. A Royal society tagjai közé választotta s annak egyideig titkára is volt. Maskelynevel közösen (1774—1776) ő határozta meg először a Shehallien hegyen a Föld középsűrűségét ingalengések alapján.

2. *H., Edward Thomas Henry*, brit-ausztráliai tábornok, szül. a devonshirei Torguayban 1848 dec. 6. Részt vett az 1879-iki zulu és az 1881-iki búr háborúban; a következő évben a tel-el-kebiri csatában Arabi pasa ellen harcolt, az 1884—85-iki nilusi expedicióban pedig a lovasított gyalogságot vezette. 1896-ban mint ezredes az ausztráliai katonai konferenciákon elnökölt. 1898—1900-ban a kanadai miliciát vezényelte s aztán mint az 1. dandár parancsnoka részt vett a délafrikai háborúban. 1901—1904. az ausztráliai csapatok parancsnoka volt.

3. *H., James*, angol geológus, szül. Edinburghban 1726 jún. 3., megh. u. o. 1797 márc. 26. Szülővárosában, Leidenben és Párisban orvostant tanult s aztán a geológiának szentelte magát. Ő az ú. n. plutonikus iskola megalapítója a geológiában. Főbb művei: Theory of the earth (Edinburgh 1796, 2 köt.); Considerations on the nature, quality and distinctions of coal and culm (1777); On the philosophy of light, heat and fire (Edinburgh 1794).

Huttrop, előbb önálló porosz falu az esseni közigazgatási kerületben, 1908 óta Essen egyik városrésze.

Huttwyl *(Huttwil)*, svájci város az Emmevölgyben (l. *Emmenthal*), 646 m. magasban, (1910) 4220 lak., posztó- és bútorgyárral, cserzőiparral. 1408-ban Bern városába került. 1653. a parasztszövetség itt esküdött össze a városok uralma ellen. Az elnyomott parasztlázadás vezérének, Klaus Leuenbergernek 1903. szobrot emeltek.

Hutyra *Ferenc*, állatorvosi főiskolai rektor, szül. Szepeshelyt 1860 szept. 6. Egyetemi tanulmányait Budapesten végezte, 1883. avatták orvosdoktorrá. 3 éven át Scheuthauer asszisztense volt, 1886. az állatorvosi tanintézeten segédtanárrá, 1888. a

belorvostan és járványtan tanárává nevezték ki. 1889. egyetemi magántanári képesítést szerzett. 1897. az állatorvosi akadémia igazgatójává, 1899. az újjászervezés után az állatorvosi főiskola rektorává nevezték ki, melynek elsőrendű tudományos intézetté való fejlesztését hathatósan elősegítette. Részt vett az újabb állategészségügyi törvények és rendeletek megalkotásában, valamint a vámpolitikai tárgyalásokban. Az Országos Állategészségügyi Tanácsnak és a Magyar. Orsz. Állatorvos-Egyesületnek elnöke. A budapesti VIII. nemzetközi állatorvosi kongresszusnak alelnöke volt s e kongresszusok állandó nemzetközi bizottságának alelnöke. Az állatorvosi szakoktatás és tudomány terén kifejtett munkásságáért 1899. az egyetemi ny. rendkiv. tanári, 1906. a m. kir. udvari tanácsosi címet kapta. 1909-ben a bécsi, 1911. a berlini állatorvosi főiskola tiszteletbeli doktorává, 1910. a Magy. Tud. Akadémia levelező tagjává választottak. Tudományos kutatásainak főtárgya az állati fertőző betegségek oktana és profilaxisa, amiről magyar, német és francia folyóiratokban és könyvekben számos értekezést írt. Gyakorlati jelentőségüknél fogva legfontosabbak a sertésvészről és sertéspestisről szóló kutatásai, mert ezek eredménye a sertéspestis ellen jól bevált védőoltás. Főbb munkái: *A házi állatok fertőző betegségeinek oktana* (Budapest 1888); *Kórbonctani diagnosztika* (1888); *Állatorvosi belgyógyászat* (I. kiad. 3 köt. 1894—98, a II. kiadást *Marek* Józseffel együttesen dolgozta át, 1904); *Törvényszéki állatorvostan* (1905); *Marekkal* együtt írta Spezielle Pathologie und Therapie der Haustiere c. két kötetes nagy művét (I. kiad. 1905, IV. kiad. 1913), melyet lefordítottak olasz, orosz, angol és spanyol nyelvre is. E Lexikonnak is munkatársa.

Hutzler, *Sarah*, német írónő, l. *Kainz*.

Huxl., természetrajzi nevek után *Huxley* Thomas Henry (l. o.) nevének rövidítése.

Huxley (ejtsd: hökszli), *Thomas Henry*, angol természetbúvár, szül. Ealingben, London mellett 1825 máj. 4., megh. Eastbourne-ben 1895 jún. 29. Eleinte orvos volt, de Owen Stanley kapitánnyal Ausztrália északi és keleti forrásvidékei tájékán tett utazása arra késztette, hogy zoológus legyen. Ez utazásának eredménye The oceanic hydrozoa című (1859) híres munkája volt. 1855. H. a Royal Institutionban a fiziológia és a londoni bányász-iskolában az állattan tanára lett. 1862. a Royal College of Surgeons intézetben az összehasonlító boncolástan és a fiziológia tanárává nevezték ki. H. 1855 óta a gerinces állatok és az ember tanulmányozásával foglalkozott. Nagy feltűnést keltett Evidence as to man's place in nature (3. kiad. London 1864) c. műve, melyben kimutatta, hogy az emberszabású majmok sokkal közelebb állnak anatómiai tekintetben az emberhez, mint a többi majmok az emberszabású majmokhoz. Egyéb munkái: Elementary atlas of comparative osteology (London 1864); Lectures on comparative anatomy (u. o. 1864); Lessons in elementary physiology (u. o. 1866., 7. kiad. 1885, magy. ford. *Magyar* Sándor: Előadások az elemi élettan köréből, Budapest 1874); Palaeontologia indica (London 1866); Anatomy of vertebrated animals (u. o. 1871); Lay sermons, addresses (u. o. 1871); Critiques and addresses (u. o. 1873); Physiography (Rudlerrel, 1877); Anatomy of the invertebrated animals (1877); Practical instruction in elementary biology (1875); American addresses (1877); The crayfish (4. kiad. 1884); Introductory primer of Science (London 1880, ném. Strassburg 1890 és 3. kiad. 1895); Science and culture, and other essays (1882); Essays on some controverted questions (1892); Evolution and ethics (1893). Tanulmányainak gyűjteményét *Foster* és *Lankester* Scientific Memoirs of Th. Henry H. címen adták ki (London 1898—1902, 4 köt.; suppl. 1903). Életrajzát megírta fia, Leonard *H.*, Life and letters of Th. Henry H. (London 1900, 2 köt., újabb kiad. 3 köt. 1903). V. ö. *Mitchell* P. E., Thomas Henry H., sketch of his life and work (1900). H. emlékét 1900. Londonban és 1902. Ealingben szobor felállításával örökítették meg.

Huy *(Huywald)*, erdőkkel borított magaslatok Halberstadt felett, a 20 km. hosszú hegyvonulat legmagasabb pontja 311 méter magas, közelében *Huysburg* bencésrendi kolostor romjával.

Huy (ejtsd: hüi, flamandul *Hoey)*, járási székhely Liège belga tartományban, a Maas mellett, (1910) 14,525 lak., igen nagy papirgyárakkal, fémlemezkészítéssel, vasöntéssel, szeszégetéssel, kőbányákkal és Belgium legjelentékenyebb szőllőtermelésével. Fém- és posztóipara a XI. sz.-ig vezethető vissza. Notre-Dame-temploma (XIV. sz.) egyike a legszebb ilynemű épületeknek. Lebeau államférfiú szobrával. Közelében láthatók az 1108. alapított Neuf-Moustier apátság romjai; ebben temették el 1115. Amiensi Pétert. H. fontos erősség volt. 1467-ben a fellázadt liègeiek fosztogatták. A XVI—XVII. sz.-ben felváltva franciák, hollandok és angolok foglalták el. Citadelláját 1715. lerombolták, de 1822. felépítették, 1892. megerősítették.

Huydecoper (ejtsd: hajdekoper), *Balthazar*, hollandi tudós és költő, szül. Amsterdamban 1695., megh. u. o. 1778 szept. 20. Egy ideig törvénybirói tisztet viselt szülővárosában. Különösen az ónémetalföldi nyelv kutatójaként szerzett nevet, kiadva Melis Stoke Rímkrónikáját magyarázó jegyzetekkel. Költeményeket fordított latinból (Horatius Satyráit és Leveleit), franciából (több tragédiát) s maga is írt Achilles címen tragédiát (Amsterdam 1719), mely hosszú időn keresztül nagy becsben állott.

Huygens (ejtsd: hajhensz), 1. *(Hugenius), Christian*, hollandi fizikus, szül. Hágában 1629 ápr. 14., megh. u. o. 1695 jún. 8. Eleinte jogi, később matematikai és fizikai tanulmányokkal foglalkozott. Ismételten volt Angliában és Franciaországban. Az optika neki köszönheti a teleszkópok javítását; ilyeneket ő maga is készített. Tőle ered a fény unduláció-elmélete és a kettős törés magyarázata. 1655-ben fölfedezte a Saturnus legnagyob holdját és kiszámította a keringésidejét; továbbá fölfedezte az Orion ködfoltot. A matematikát is fejlesztette a görbék quadraturájának számításával és egyéb geometriai problémák megoldásával. 1656-ban föltalálta az ingaórát és a rúgós óra szabályozóját. Leírását a Horologium c. kis munkában adta. 1690-ben jelent meg a Traité de la lumière

c. munkája, melyben kifejti a róla elnevezett és máig használt hullám-elméletet. Egyéb munkái: De circuli magnitudine inventa, accedunt problematum, quorundam illustrium constructiones; De Saturni luna observatio nova; De terris coelestibus aearumque ornatu coniecturae. A hollandi akadémia műveit összes levelezéseivel együtt díszes kiadásban bocsátotta közre.

2. *H., Constantyn, Herr van Zuylichem,* hollandi költő, szül. Hágában 1596 szeptember 4., megh. u. o. 1687 márc. 28. Jogot tanult s 62 évig volt az orániai herceg titkára. Egyike volt Hollandia legeredetibb költőinek, noha nyelve ittott nehezen érthető. Kitünő Trijntje Cornelis c. vígjátéka (1657); költeményei: Koronbloemen (Buzavirágok, 1658, bőv. kiad. 1672), legutóbb 1824. jelentek meg. Adott ki latin, olasz, francia verseket is Otia c. (1625). Hagyatékából adták ki a következő műveket: Mémoires (Jorissen, Haag 1883); Musique et musiciens au XVII. siècle (Jonckbloet és Land, Paris 1883). V. ö. *Jorissen,* Const. H. (Amsterdam 1871).

Huygens-féle elv. Ha valamely rugalmas közegnek tetszőleges *A* pontja rezgő mozgást végez, akkor bizonyos idő mulva a közegnek más *B* pontja is ugyanilyen rezgésbe jő. A rezgés a közegben állandó sebességgel halad tova egyenes vonalban. Ha a sebesség minden irányban egyenlő, a rezgő mozgás bizonyos idő mulva valamely gömbfelületig ér s ennek összes pontjai egyforma rezgési állapotban vannak; ezek együttvéve a hullámfelületet alkotják. A H. szerint a hullámfelület minden egyes pontja szintén hullámkeltő pont. Kis idő mulva ezen pontokból apró hullámok indulnak ki, melyek közös burkolója az előbbi hullámfelülettel ugyanazon középponttal bir s annak későbbi helyzetét tünteti fel. Ebből ismét új hullámok indulnak ki, melyek közös burkolója ismét hullámfelület. A rezgés, mely *A*-ból *B*-be jutott, így mint sok rezgő pontból *B*-be érkezett rezgések eredője fogható fel. Az egyenes vonalú terjedés föltevése helyes eredményekre vezet, ha a rezgő mozgás zavartalanul terjedhet tovább. Ha azonban a rezgések útjában valamely akadály van, a helyes eredményt csak a H. alapján kapjuk meg. A H. igen nagy fontosságú a fénytanban. L. *Fényelmélet.*

Huysmans (ejtsd: hajszmansz), 1. *Cornelis,* flamand festő, szül. Antwerpenben 1648., megh. 1727 jún. 1. Fölváltva Antwerpenben és Mechelnben élt. Hatásos, de mesterkélt tájképeket festett, amelyek Európa nagyobb képtáraiban nem épen ritkák. Öccse, *H. Jan Baptist* (1654—1716), bátyjáéhoz hasonló tájképeket festett, miért is műveiket nem egyszer összetévesztik.

2. *H., Joris Karl,* flamand származású francia író, szül. Párisban 1848 febr. 5., megh. u. o. 1907 máj. 12. Elvégezvén a jogot, hivatalnoki pályára lépett s 1897-ig a francia belügyminisztérium szolgálatában állott. Mint regényíró, előbb a naturalista csoport legszélsőbb szárnyához tartozott, majd «megtért», nem minden szinpadi póz nélkül, s azóta a vallásos életet rajzolta Zola aprólékosan részletező modorában. Jeles, de különcködő író, aki éppen ezért a nagy tömeg előtt soha sem volt népszerű. Főművei: Marthe (1876); Les soeurs Vatard (1879); En ménage (1881); mindhárom visszataszító részletekben bővelkedő sexuális történet; A rebours (1884), egy beteges esztéta rajza, mely a szimbolista költői irány kialakulására vet világot; Là-bas (1891), a szatanizmus érdekes hajtása; En route (1895); La cathédrale (1898); Sainte Lydwine de Schiedam (1901, kitünő, de fárasztó korrajz a XIV. sz. életéből); L'oblat (1903, a szerzetesi világból); Les foules de Lourdes (1905, tudatos ellentétben Zola azonos szinterű regényével), az utóbbi öt katolikus szellemben, de sokszor betegesen misztikus irányzattal. V. ö. J. *Lemaître,* Les contemporains I. VII. (Paris 1885, 1899); R. *Doumin,* Les jeunes (u. o. 1896); J. *Sageret,* Les grands convertis (u. o. 1906).

Huyssenit (ásv.), olyan boracit, amelyben a magnézium részben vassal van helyettesítve.

Huysum (ejtsd: hajszőm), *Jan van,* hollandi festő, szül. Amsterdamban 1682 ápr. 15., megh. 1749 febr. 7. Atyjának, *Justus van H.* festőnek (1659—1716) volt tanítványa. Tájképfestőnek indult, utóbb azonban főleg csendéleteinek, első sorban virágképeinek köszönhette hirnevét. Gazdag, színes virágcsokrai, amelyeken a mikroszkópikus finomsággal festett rovarok és lepkék csodálatot keltettek, már H. idejében nagyon kedveltek voltak és nagy árakat értek el. H. művei a nagy képtárakban nem ritkák; a budapesti Szépművészeti Muzeumban edénybe helyezett virágcsokrot ábrázoló képe látható. Sürün másolta műveit bátyja, Jakob van H. (1680—1740).

Huzag, 1. bányamérői mesterszó, amellyel a bányászati tájolóval, fokivvel és zsinórral történő mérésnél az irányokat szokás jelölni. — 2. *H.,* a fegyverek csöveinek belső barázdaszerű bemélyedései. L. *Csavarzat.*

Huzal a. m. drót (l. o.).

Húzás, 1. valamely erőnek húzó hatása. Ha u. i. valamely rúd egyik vége meg van fogva, másik végébe pedig az erő oly módon kapaszkodik, hogy annak iránya a rúd középvonalával egybeesik s a támadó pontot a tartó-ponttól eltávolítja, akkor ez a rúd H.-ra van igénybe véve. — 2. *H.*-nak nevezik a vadászok a szárnyas vadnak esti és reggeli repülését, mikor tartózkodási helyét eledelkeresés végett felcseréli. — 3. *H.,* l. *Sorsolás.*

Húzási jegyzék, l. *Sorsolási jegyzék.*

Húzóbárka, a hajó után kötött, bárkaformára készült faláda, mely halászáskor a kifogott halaknak élve való elrakására szolgál.

Húzódás *féljobbra* v. *balra* (katonai), a menetiránynak 45 foknyi szög alatt való megváltoztatása, mely úgy hajtatik végre, hogy minden katona félfordulatot tesz a megparancsolt oldal felé; *egyenest!* vezényszóra mindenki ismét az eredeti irányban folytatja előnyomulását.

Húzogató farkháló, l. *Varsaháló.*

Húzógyökér, összehúzódása által a növény testét a talajba mélyebbre húzza, különös jelentőségü a csiranövénykéknél és a hagymásnövényeknél (l. az *ábrát*).

Húzóháló, l. *Öregháló.*

Húzópánt, az evező-rúdra alkalmazott füles pánt, amelynél fogva azt vonószegbe lehet beakasztani.

Húzórész, a csigasor zsinegének az a vége, amelyen a húzó erő hat.

Húzott csövek, l. *Cső*.

Húzott párkány, téglából nagyolva kifalazott párkány, melyet vakolattal vonunk be. E bevonás után a párkány pontos szelvényének (profiljának) megfelelően kimetszett bádog-sablónt húzunk végig a még nedves vakolaton s e húzást addig ismételjük, míg a párkány kifogástalan alakját el nem nyerte. A kisebb párkány-elemeket, belső gipsz-profilokat nem falazzuk ki, ezeket tisztán vakolatból vagy gipszből húzzuk. L. még *Párkány*.

Húzóvánkos, a hajó peremére alkalmazott nyerges fa, amelybe az evező belefekszik.

Hüb. v. *Hübn.*, természetrajzi nevek mellett *Hübner* Jakob (megh. Augsburgban 1826.) nevének rövidítése. Lepkékkel foglalkozott.

Hübbe, *Heinrich*, német vízépítő mérnök, szül. Hamburgban 1803 szept. 23., megh. u. o. 1871 jún. 1. Nevezetes érdemei vannak Hamburg kikötőinek kiépítése körül. 1864. porosz államszolgálatba lépett és különösen az Elbe szabályozásán és a Keleti-tenger kikötőinek javításán dolgozott. Művei: Reisebemerkungen hydrotechnischen Inhalts (Hamburg 1844); Beiträge zur Kunde des Flutgebiets der Elbe (u. o. 1845); Erfahrungen und Beobachtungen im Gebiet der Strombaukunst (u. o. 1853).

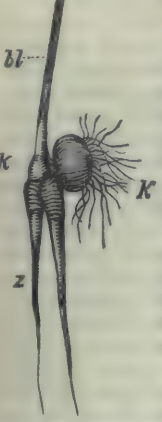

A sáfrány húzógyökerei, *bl* a levél, *k* a fiatal és idős gumó, *z* húzógyökerek.

Hübbe-Schleiden, *Wilhelm*, német utazó, szül. Hamburgban 1846 okt. 20. 1875—77-ig az Egyenlítő alatti Francia-Kongóban, 1896—1897. Brit-Indiában volt. Műve: Ethiopien, Studien über Westafrika (Hamburg 1879). Több gyarmatpolitikai dolgozata jelent meg. Okkultizmussal is foglalkozik, ez irányú műve: Das Dasein als Lust, Leid und Liebe (Braunschweig 1891); 1886—1896. kiadta a Sphinx c. okkultista havi folyóiratot.

Hűbér, *hűbériség*, a társadalom szervezésének az az alakja, amely a fejlődés során mindenütt előáll, midőn a vándorló törzs letelepedik. Az európai állami és társadalmi életben a középkorban fejlődött ki. A H. alapja a föld, célja a fokozottabb védelem. Jogilag a H. a H.-úr és H.-es közti viszony, on épül fel. A H.-úr (seigneur, herceg, gróf, báró stb.) az ingatlan főtulajdonosa, a H.-es (vazallus) az úr által adományozott föld haszonvevő birtokosa. A H.-úr a középkor folyton harcban álló katonája. A vazallus szolgáltatásai kezdetben a katonai szolgálatok fejében járnak. Eleinte a H.-esnek csak saját személyére nézve volt joga a birtokhoz s legfeljebb ha fia is azon H.-úr szolgálatában állott, nyerte ez is folytatólag azt meg, azonban a H.-úr felbonthatta a szerződést s elvehette a birtokot a vazallusától. Később azonban, a Karolingok uralkodása után a IX. sz. vége felé s főleg a X. sz.-ban jogrendszerré alakult át a H.-iség, midőn is a H.-birtok örökölhetővé vált, míg csak a H.-esnek utódai maradtak, sőt a H.-es azt bizonyos megszorítások mellett el is idegeníthette. A H.-birtokkal (beneficiummal) adományozott szabad férfi *hűségi igéretet* (commendatio) tett, ezt tették minden utódai is, mely hűségi fogadalom letétele bizonyos formaságokhoz volt kötve. A hűbérur (senior, dominus) elfogadta e fogadalmat, s erre a H.-es hadi és egyéb szolgálatai, valamint a H.-úr kötelezettségei meghatároztattak. A H.-es egyenesen birtokainál fogva volt köteles a hadba menni s egyáltalában az ú. n. H.-i szolgálatokat teljesíteni. A H.-birtokot a H.-úr beleegyezésével a H.-es részekre osztva *al-H.-be* is adhatta, ezek al-H.-eseknek neveztettek.

A H.-i viszony megállapítása különböző volt, H.-essé avattatott az illető a *zászló* megérintésével (zászló-H.), *gyűrű* vagy *kard* által; papi H.-nél a legrégibb időben gyűrű- és pálcával, a wormsi béke óta (1122) pedig kormánypálcával. A H. egy különleges faja volt az ú. n. *vár-H.*; eme H.-esek tartoztak a H.-úrnak várát őrizni, védeni, ők alkották a *várőrséget*. Uralkodónak várában a várőrség feje őrgrófnak (Burggraf), egyéb uraknál várnagynak (Burgvogt) neveztetett, az őrség várnép (Burgmänner) nevet viselt. A tulajdonképeni *had-H.-esek* mellett volt még egy külön osztálya a H.-eseknek. Ugyanis a legrégibb időktől fogva a fejedelmek, helytartók, egyháznagyok udvaránál találkozunk udvari tisztviselőkkel, kik eleinte valóban tettek szolgálatot, utóbb már csak az udvar fényének emelésére szolgáltak. Nagyobb tekintélyt csakis terjedelmesebb birtoktest birása adott ama korban, amely még az állampolgárságot is csak a birtokhoz kötötte, s ezért e *főudvari tisztek* is hivataluk viseléséért nagyobb birtokok haszonélvezetébe helyeztettek. Így keletkezett az *udvari H.* (Hoflehne), mely utóbb, főleg I. Frigyes kora óta, ugyancsak örökölhetővé vált. A nemességre mind vonzóbbá válván az udvar fénye, tódultak az udvari szolgálatba, hol az udvari szolganépség, amint őket nevezték, *miniszteriálisok* (servi ministeriales) fölött gyakorolták a felügyeletet. Gyakran e miniszteriálisok is uruk engedelmével viszont másokra ruházták át teendőik ellátását, minek fejében aztán ezek is H.-birtokban részesíttettek. Pusztán a *fő-H.-uraság* elismerése okából is keletkezhetett H.-jogviszony, melynek jeléül évente valamely adónemet kellett beszolgáltatni. Előfordult gyakrabban fejedelmi H. is. Mindez elvégre is oda fejlődött, hogy már a X. és XI. sz.-ban alig létezett más alattvalói kötelesség, mint csupán a H.-viszonyból kifolyó, s a H.-úr (souzérain) és az uralkodó (souverain) felőli fogalom teljesen összezavartatott s igen hatalmasnak kellett már lennie annak az úrnak, aki támaszkodva önerejére, merészkedett H.-i alávetettség nélkül megmaradni; a császárok el is követtek mindent, hogy az ily független urakat saját H.-eseiknek megnyerhessék. Tényleg a *korona-H.-esek* Német-, Olasz- és Franciaországban majd minden hatalmat magukhoz ragadtak a királytól. A H.-i állam ilykép annyi kisebb államra tagolva jelentkezett, ahány ily hatalmas herceg v. gróf volt abban, s maga az uralkodó fejedelem

csak első volt eme kis fejedelmek között. A királyság épp ezért mindig védelmére kelt az alsó H.-eseknek a neki közvetlenül alávetett hercegek és grófok ellenében, ott, ahol e hatalmasok a H.-i viszonynak *alattvalói viszonnyá* alakításán munkálkodtak, miért is nem ritkán az alsóbb H.-eseket a főbb H.-urak hatósági köre alól végkép fel is szabadították a királyok (exemtio). Ebből kifolyóan a király s a hatalmasok közt a surlódások napirenden voltak; s végre is a királyság következvén az alsóbb H.-esekkel és a városokkal a H.-iség hatalmának megdöntésére, ez lassanként be is következett.

Magyarországban a H. nem jutott uralomra. Az egy nemzetté alakult törzsek összetartó kapcsa, a királyság nem változott át sohasem fő-H.-úri hatósággá. Azonban a nyugati irányoknak hatását végleg Magyarország sem kerülte ki. A magyarság élete a XVI. sz.-tól kezdve a nyugati H.-i intézmények folytonos meghonosításáról tesz tanuságot. A hatalmas főurak nálunk is nagy kiterjedésű birtokaik felett mindazon jogok gyakorlását egyesitik, melyek a királyságot illetik meg (Csákok, Cilleiek stb.). Hogy a H. ez irányban tovább nem fejlődött, ennek oka az az eltérősége, mellyel, mint ősiség (l. o.), nálunk tovább fejlődött. Az ősiség ugyanis nem ismeri a főnemesek fő-H.-úri állását; nemcsak a főnemes áll közvetlenül a király (később a korona) alatt, hanem a köznemes is. A köznemesség anyagi létét biztositotta az ősiség, mert a birtokot a családhoz kapcsolta s ennyiben az adományi-ingatlan átörökithetőségét a H. elveinek megfelelően megszoritja. A H. továbbfejlődését nálunk az egész ország területét egybefonó közjogi szervezet akadályozta meg.

Hűbéradó. A hűbérúr és hűbérese között a jogviszony kölcsönös s így kétoldalú volt, mert a hűbériség a hűségnek s az ennek fejében nyújtandó jutalomnak és pedig a hűbérúr részéről a birtokadásnak s oltalomnak, a hűbéres részéről pedig a hadbamenésnek s a védelemnek egymás iránti kölcsönössége szerződésen alapulván, tulajdonképeni H.-nak fogalma alá csakis az eshetik, midőn a királyok fő hűbéruraságának elismerése okából keletkezett hűbérnél az elismerés jeléül a fő hűbérúrnak bizonyos adó volt évenként beszolgáltatandó; ilyen lehetett: paripa, falka kutya, vadászsólyom, esetleg bizonyos cselekvények, milyenek voltak pl. a kengyelvastartás ünnepélyes alkalmakkor, a hűbérúrnál megjelenés, a csapat előtt való táncolás, valamely ügyes mutatványnak megtétele, tojásnak, fillérnek átnyujtása. Midőn pedig az állandó hadsereg behozatalával a hűbérestől hadi szolgálatokat többé nem kivántak, életbe lépett bizonyos pénzösszegnek adó gyanánt való lefizetése vagy — s főleg a XVII. sz.-tól — az ú. n. harcparipa-pénznek (Ritterpferdgelder) beszolgáltatása.

Hűbér-bíróság. A hűbérjogviszonyból kifolyó peres és peren kivüli ügyek ellátását a H. eszközölte; ez a hűbérúr udvarában (hűbér-udvar) tartotta üléseit; elnöke volt a hűbérúr, tagjai a hűbértársak, és pedig, ha a peres fél vagy a vádlott vazallus volt, úgy az itélő tagoknak a peres féllel egyenlő rangban állóknak, egyenlő születésüeknek kellett lenniök. A per tárgya lehetett az úgynevezett *felonia* (l. o.). Itélt továbbá e bíróság a hűbérestársnak a hűbérúr ellenében emelt panasza vagy igényei fölött is; meghatározta továbbá a jövőre nézve a hűbéreseket és hűbérurat kötelező szabványokat s gyakran e bíróság az egész hercegségnek vagy grófságnak törvényhozási, biráskodási, kormányzati és hadigazgatási teendőit látta el. A hűbérúr felhivására köteles volt a hűbéres a H.-ban részt venni, illetve ott helyét mint biró elfoglalni. Ez egyenesen a hűbéri tartozások egyike volt. Midőn idővel az állandó hűbérudvarok keletkeztek, a hűbéresnek megszünt az a kötelessége, hogy e bíróságban részt kellett vennie. Az itélkezés, az ügyek ellátása a fennálló *hűbérjog* (l. o.) értelmében történt. A pör eljárását legtöbbnyire a «Fehde» v. «Faida» (l. o.) és a bajvivás (l. o.) alkották.

Hűbérbirtok, l. *Hűbér*.

Hűbéres, l. *Hűbér*.

Hűbéreskü, a hűbéri vagyonnak a hűbéresre szállásakor a hűbéres által leteendő eskü. L. *Hűbér*.

Hűbériség, l. *Hűbér*.

Hűbéri szolgáltatások, l. *Hűbér*.

Hűbéri viszony, l. *Hűbér*.

Hűbérjog. Az a jog, melynél fogva a hűbérúr a tőle függő, tulajdonát tevő földterületet, jószágot vagy pedig hivatalt, tisztséget hűbérül adja; másrészt pedig az a jog, melynél fogva a hűbéres javadalmát tartja és birja, vagyis a hűbéresnek birtokcime. A kisebb hűbéri társadalmak mindegyike saját külön hűbérjoggal birt; szóval annyiféle jog létezett, ahány hűbér, ahány város volt. A szokások közössége hozott ugyan létre ezekben bizonyos hasonlatosságot, de az egész országra kiterjedő egyforma jogrendszer nem létezett. Igy nem is volt tulajdonképeni német v. francia jog, hanem találunk egy tömeg: Volksrecht, Landrecht, Stadtrecht, Hofrecht cimü jogszabványt (ilyen pl. a Sachsenspiegel 1218. és a Schwabenspiegel 1268—1282 közt szerkesztve), vagy Franciaországban egy csomó u. n. coutume-t. Már a XII. sz.-ban keletkeztek az ú. n. Libri feudorum, a hűbérjog-könyvek; ez Lombardiában készült császári rendeletek s feljegyzések alapján a hűbér-udvarok *szokásjogáról* s főleg a milanói szokásjog szerint, mely aztán a többi Európa felének, lehet mondani, törvénykönyvévé is vált. Eme partikuláris jogokból készültek utóbb a hűbérállamok általános jogai s jogkönyvei, ellentétben hazánkkal, hol az általános jog előzte meg a később fejlődött partikulárist.

Hűbérkönyv, a hűbérbe adott birtokok menynyiségének s a hűbéresek neveinek feljegyzésére szolgáló könyv.

Hűbérlevél. A hűbérvagyon a hűbéresre ú. n. invesztiturával ment át, a hűbéres a szokásos formaságok mellett esküt tett s kapta urától a hűbérlevelet (Lehns-Brief), vagyis azt az okiratot, mely a hűbéres és hűbérúr között létrejött jogviszonyt megállapította, melynek értelmében az úr kapta a hűbérszolgálmányokat, jelesül a katonáskodást, fegyverszolgáltatást s udvari szolgálatot, a XVII. századtól fogva pedig csak pénzbeli adózást; viszont a hűbéres az úr részéről az oltalmat s a bérbirtokot haszonélvezetül.

Hűbéröröklés. A hűbérúr a hűbéres elhaltával nem volt jogosítva a hűbérbirtokot magának visszavenni, hanem, nehogy a hűbérrendszer sérelmet szenvedjen, köteles volt azt hűbérül tovább adományozni s azt, hogy a hűbériség a középkor uralkodó intézményévé emelkedett, egyedül az a körülmény teremtette meg, hogy a háboruban részvétel s hűség fejében jutalmul adott birtok a birtokosnak családjában örökössé vált s hogy e tisztségek is, a hercegi s grófi hivatalok, többnyire a családok örökös birtokába mentek át és pedig nemcsak ahivatallal egybekötött hatósági jog, hanem maga a birtok is. É.-Németországban, Dániában, Poroszországban s Lengyelországban pl. az ó-német hűbértörvények, illetve jogszabályok szerint — eltérően a lombard-jogtól, amelynél fogva az oldalrokonok is öröklésre hivatottak voltak — a hűbéres csakis törvényes örököseire hagyhatta a birtokot s ezeket abból végrendelettel ki sem zárhatta, feltéve, ha hűbérképes örökösei voltak, miért is nőkre az át nem mehetett, kivéve a női hűbért. Azt, aki hűbért örökölt, a hűbérjog szerint *hűbéröröks*-nek nevezték, hogy megkülönböztessék az *allodiális* birtok örökösétől. Több egyenlő izen álló rokon létében valamennyien örököltek, de a birtokot szét nem darabolhatták, hanem egyik közülök megvette s a pénzen osztoztak meg s csakis akkor szállhatott vissza a hűbér a dominusra, ha valamennyi hűbérképes utód kihalt. Az ú. n. *paraszthűbéreknél* (feudum rustica, ignobilia), mely nem alapult hadi kötelezettségeken, az öröklés ugyancsak a hűbérrendszer szerint történt.

Hűbérpénz. Midőn a hűbérúr személye változott, hogy a hűbérújítás (renovatio feudi) helyt foghasson, a hűbéres felpénzt adott az új hűbérúrnak, ez a H. (laudemium). Valahányszor öröklés esete következett be, vagy a hűbérúr változott, mindannyiszor újra kellett fizetni. A hűbéresre háruló eme gyakori adózás igen nyomasztó volt, miért is utóbb az államok ezt a terhet meg is váltották, a hűbérúrnak kárpótlása mellett.

Hűbérrendszer, l. *Hűbér*.

Hűbértörvényszék, l. *Hűbérbiróság*.

Hűbérújítás, l. *Hűbérpénz*.

Hűbérúr, l. *Hűbér*.

Hűbérvesztés, l. *Felonia*.

Hübler, *Bernhard*, német egyházjogász, szül. Kottbusban 1835 máj. 25., megh. Berlinben 1912 ápr. 12. 1865-ben Berlinben magán-, 1868. rendkívüli, 1869. Breisgau-Freiburgban rendes tanár lett. 1870-ben a porosz kultuszminisztériumban tanácsos, majd titkos főkormánytanácsos, 1880. az egyházjog rendes tanára lett a berlini egyetemen. Főművei: Zur Revision der Lehre von der rechtlichen Natur der Konkordate (Tübingen 1865); Die Konstanzer Reformation und die Konkordate von 1418 (Leipzig 1878); Eheschliessung und gemischte Ehen in Preussen (Berlin 1883); Kirchenrechtsquellen (u. o. 1888, 4. kiad. 1902).

Hübn., l. *Hüb.*

Hübner, 1. *Alexander*, gróf, osztrák diplomata, szül. 1811 nov. 26. Bécsben, megh. u. o. 1892 júl. 30. Attasé volt Párisban és Lisszabonban, majd főkonzul Lipcsében, 1848-ban pedig Rainer főherceg mellé osztották be Milanóban. A következő évben Schwarzenberg herceg párisi nagykövetté nevezte ki s így az 1856-iki kongresszuson ő képviselte a monarchiát. 1859-ben rendőrminiszter volt a Rechberg-minisztériumban, 1865. pedig vatikáni nagykövet. 1867-ben megvált az államszolgálattól s 1879. tagja lett az urakházának, ahol klerikális szellemben működött. 1888-ban gróf lett. Tudományos és szépirodalmi művei: Sixte-Quint (Paris 1870, 3 köt.); Ein Spaziergang um die Welt (1874 u. o., 2 köt., 7. kiad. 1891 1 köt.; franciául és angolul is megjelent, magyarra *Toldi* László fordította: Séta a világ körül, Budapest 1884); Durch das Britische Reich (u. o. 1886, 2. kiad. 1891; magyar ford.: A brit birodalmon keresztül, Budapest 1892); Ein Jahr meines Lebens, 1848—49 (Leipzig 1891).

2. *H., Emil*, német klasszikus filológus, *H. 6.* fia, szül. Düsseldorfban 1834 júl. 7., megh. Berlinben 1901 febr. 21. Egyetemi tanulmányait Berlinben és Bonnban bevégezve, tanulmányutakat tett Itáliában, Francia-, Spanyolországban, Portugáliában, majd Angol- és Skótországban. 1859-ben a berlini egyetemen magántanár, 1863. rendkívüli, 1870. rendes tanár. Főkép az epigrafikában és a filológia könyvészetében fejtett ki buzgó működést. Kiadta a spanyolországi föliratokat (Inscriptiones Hispaniae) a Corpus inscriptionum latinarum 2. kötetében (1869), az angolországiakat a 7.-ben. Idevágó művei még: Exempla scripturae epigraphicae latinae (Berlin 1885). Megírta a római epigrafikát az Iwan Müller-féle filológiai kézikönyvek sorozatában (2. kiad. 1892). Nevezetesek: Die antiken Bildwerke in Madrid (1862); Arqueologia de España (1889); Römische Herrschaft in Westeuropa (1890). Monumenta linguae Ibericae (Berlin 1893). Bibliográfiai összeállítások: Grundriss zu Vorlesungen über römische Literaturgeschichte (Berlin 4. kiad. 1878); Grundriss zu Vorl. über lat. Grammatik (2. kiad. 1881); Über die griech. Syntax (1883); Bibliographie der class. Altertumswissenschaft (2. kiad. 1889). Egyik szerkesztője volt a Hermes c. folyóiratnak (1806—1881) és az Archaeologische Zeitung-nak.

3. *H., Heinrich*, német festő, *H. 6.* fia, szül. Berlinben 1869 aug. 21. A düsseldorfi akadémián tanult. A berlini szecesszió tagja. Fest képmásokat, tájképeket, intérieurőket és csendéleteket, melyeket mind a színek finomsága és világítóereje tüntet ki.

4. *H., Jakob*, l. *Hüb.*

5. *H., Johann*, német író, szül. 1668 ápr. 15. Türchauban, megh. 1731 máj. 21. Hamburgban. Itt a Johanneum rektora volt. Földrajzi könyvei és bibliai történetei nagyon sok kiadást értek. A XVIII. sz.-ban nálunk is elterjedtek. Így a Kurze Fragen aus der alten u. neuen Geogr. (1693) A Geographicai Tudomány első kezdetei (Hálában 1749) címmel, a Zweimal 52 auserlesene bibl. Historien u. Fragen (1714) Száz és négy válogatott Bibliabeli Históriák stb. (Pozsony é. n.) címmel. Ez utóbbi alapvető mű volt Németországban a bibliai történetek tanítására nézve. H.-re vonatkozik e kifejezés: «Ez a dolog Hübnere», azaz a nyitja; mintegy utalás arra, hogy H. műveiben mindenre van magyarázat. V. ö. *Tóth* B., Szájrúl szájra (Budapest 1895).

6. *H., Julius,* német festő, szül. Ölsben (Szilézia) 1806 jan. 27., megh. 1882 nov. 7. Berlinben, majd Düsseldorfban Schadow W. vezetése alatt, azután Olaszországban tanult. Itt festette Ruthot és Noémit ábrázoló képét (1830, Berlin, Nationalgalerie). 1871—82-ig a drezdai képtár igazgatója volt. A düsseldorfi romantikus történeti irányt követő sok képe közül említendők: A kis Jézus a felhőkön; Az őrangyal (Berlin, Nationalgalerie); Az aranykor; Luther és Eck vitája (drezdai képtár). H. adta ki a drezdai képtár lajstromát (5. kiad. 1880).

7. *H., Karl,* német festő, szül. Königsbergben 1814 jún. 17., megh. 1879 dec. 5. Düsseldorfban Schadownak és Sohnnak volt tanítványa. Szociális célzatú festményei közül említendők: A szilézi takácsok (1845); A vadászati jog (Berlin, Ravené-féle képtár); A kivándorlók (1846, krisztiániai muzeum); A zálogolás (1847, königsbergi muzeum); Menekülés tűzveszélyből (1853); A bűnös nő a templom kapujánál (1867, Berlin, Nationalgalerie).

8. *H., Otto,* német statisztikus, szül. Lipcsében 1818 júl. 22., megh. Berlinben 1877 febr. 3. Egyike volt a német szabadkereskedelmi párt legtevékenyebb tagjainak. 1849-ben Berlinben telepedett le és ott alapította a Statistisches Archiv c. gyűjteményt. Ismeretes 1851 óta évenkint megjelenő Statistische Tafel aller Länder der Erde (Frankfurt a. M., most Juraschek adja ki) c. műve. Egyéb művei közül említjük: Die Banken (Leipzig 1853).

9. *H., Ulrich,* német festő, *H. 6.* fia, szül. Berlinben 1872 jún. 17. Tanulmányait a karlsruhei és a berlini Fehr-akadémián végezte. Csaknem kizárólag tájképeket fest, leginkább a kikötőket szereti ábrázolni. «Nyári nap» c. festménye a karlsruhei képtárban látható. A berlini szecesszió tagja.

Hübnere van a dolognak v. *ez a dolog Hübnere,* l. *Hübner,* 5.

Hübnerit (ásv.), tiszta mangánwolframit, képlete $MnWO_4$, monoklin, izomorf a wolframittal; barnásfekete — halványsárga, átesö fényben rubinpiros — sárga, üveg-gyantafényű, hosszútáblás kristályok. Lelőhelye Silverton Coloradóban; Inverness Co. Nova Scotiában; Adervielle a Hautes-Pyrénéesben; Mammoth-District Nevadában. (L. még *Wolframit.*) A *blumit* nem egyéb, mint H.

Hübsch *Adolf,* zsidó teológus, szül. Szentmiklóson 1830 szept. 18., megh. New Yorkban 1884 okt. 10. 1848-ban a honvédseregbe lépett, hol tiszti rangot nyert. 1858-ban Prágába ment, hol egyetemi tanulmányai befejezése után rabbi és hitszónok volt. 1866 óta a newyorki Ahawat-Cheszed zsidó község rabbija. Egyebek közt sikeresen fáradozott a Hebrew Union College létrejöttén és — mint a sémi nyelvek tanára — szervezésén és felvirágoztatásán. Művei: Die 5 Megilloth nebst d. syrisch. Targum stb. (Prag 1866); Orcho we-Amitecho (német szónoklatgyűjtemény, New York 1868); Gems of the Orient (keleti közmondások angolul, u. o. 1877).

Hübsch, *Heinrich,* német építész, szül. Weinheimban 1795 febr. 9., megh. Karlsruheban 1863 ápr. 3. Számos építménye közül megemlítendők: a műcsarnok és az udvari színház Karlsruheban, az ivócsarnok Baden-Badenben, a katolikus templom Bulachban, a protestáns templom Br.-Freiburgban. Művei: Über griech. Architektur (Heidelberg 1822); In welchem Stil sollen wir bauen? (Karlsruhe 1828); Bauwerke (u. o. 1838, új sorozat 1852—59, 3 füzet); Die Architektur und ihr Verhältnis zur heutigen Malerei und Skulptur (Stuttgart 1847); Die altchristlichen Kirchen (Karlsruhe 1858—63, 10 füz.).

Hübschmann, *Johann Heinrich,* német nyelvbuvár, szül. Erfurtban 1848 júl. 1., megh. Strassburgban 1908. 1877-ben Strassburgban az összehasonlító nyelvészet rendes tanárává nevezték ki. Művei: Ein Zoroastrisches Lied (München 1772); Zur Casuslehre (u. o. 1875); Zur Geschichte Armeniens u. der ersten Kriege der Araber (Leipzig 1875); Die Umschreibung der iran. Sprachen und des Armenischen (u. o. 1882); Armenische Studien (1. köt., u. o. 1883); Das indogermanische Vokalsystem (Strassburg 1885); Etymologie und Lautlehre der ossetischen Sprache (u. o. 1887); Persische Studien (1895); Armenische Grammatik (1897). Fő érdeme, hogy először mutatta ki az örmény nyelv rokonságát a többi indogermán nyelvvel.

Hűdés, önkényesen készült magyar szó, a. m. *bénulás.* — Növénytani értelemben a. m. hidegmerevedés, l. *Hőhatás.*

Hüdéses butaság a. m. *dementia paralytica* (l. o.)

Hüffer, *Hermann,* német jogtudós és történetíró, szül. Münsterben 1830 márc. 24., megh. Bonnban 1905 márc. 15. A bonni egyetemen 1855. magán-, 1860. rendkívüli, 1872. rendes tanár lett. Volt képviselő is. Számos, különösen történelmi és irodalomtörténeti műve közül említjük: Beiträge zur Geschichte der Quellen des Kirchenrechts und des römischen Rechts im Mittelalter (Münster 1862); Österreich und Preussen gegenüber der französischen Revolution bis zum Abschluss des Friedens von Campo Formio (Bonn 1868); Die Politik der deutschen Mächte im Revolutionskrieg (Münster 1869); Der Rastatter Kongress und die zweite Koalition (Bonn 1878—79, 2 köt.); Quellen zur Geschichte des Zeitalters der französischen Revolution (Leipzig 1900-tól); Der Krieg des Jahres 1799 und die zweite Koalition (Gotha 1904, 2 köt.).

Hüg., természettudományi neveknél *Hügel* Karl Alexander Anselm báró (l. o.) utazó nevének a rövidítése.

Hügel, *Karl Alexander Anselm,* báró, német utazó, szül. Regensburgban 1796 ápr. 25., megh. Brüsszelben 1870 jún. 2. 1830—37-ig beutazta a Keletet, Észak-Afrikát, Kelet-Indiát, Uj-Zélandot és a Fokföldet; gazdag gyüjteményeit a bécsi udvari könyvtár és a császári gyüjtemények számára vették meg. Művei: Kaschmir und das Reich der Siek (Stuttgart 1840—42, 4 kötet); Das Kabulbecken (Wien 1851—52, 2 kötet); Der Stille Ozean und die spanischen Besitzungen im Ostind. Archipel (u. o. 1860).

Hüjük *(Üjük, Öjük,* a. m. domb), falu Angora ázsiai-törökországi vilajet Csorum szandzsákjában, 1060 m. magasan. Egy 300 lépés átmérőjü kerek dombon emelkedő régi épület falain hittita

dombormüvek láthatók, továbbá két szfinx-szel díszített kapu. 1835-ban Hamilton fedezte fel.

Hülek, a Névtelen Jegyző szerint Emesének, Álmos anyjának testvére (inkább sógora), Zoárd és Kadocsa atyja.

Hüllen, előbb önálló porosz falu az arnsbergi kerületben, 1903 óta Gelsenkirchen város egyik része.

Hüllmann, *Karl Dietrich*, német történetíró, szül. Erdebornban (Mansfeld m.) 1765 szept. 10., megh. Bonnban 1846 márc. 4. 1797-ben oderafrankfurti, 1808. königsbergi, 1818. bonni egyetemi tanár, hol mint az újonnan alapított egyetemnek első rektora nagy érdemeket szerzett annak szervezése körül. Forrástanulmányain alapuló művei: Deutsche Finanzgeschichte des Mittelalters (u. o. 1805); Geschichte des Ursprungs d. Regalien in Deutschland (Frankfurt 1806); Geschichte des Ursprungs d. Stände in Deutschland (u. o. 1806—1808, 3 kötet, 2-ik átdolgozás Berlin 1830); Geschichte der Domänenbenutzung in Deutschland (Frankfurt 1807); Geschichte des byzantinischen Handels (u. o. 1808); Ursprünge der Besteuerung (Köln 1818); Staatsrecht des Altertums (u. o. 1820); Das Städtewesen des Mittelalters (u. o. 1825—29, 4 kötet); Ursprünge der Kirchenverfassung des Mittelalters (Bonn 1831); Römische Grundverfassung (u. o. 1832); Städteverfassung der Israeliten (Leipzig 1834); Handelsgeschichte der Griechen (Bonn 1839); Griechische Denkwürdigkeiten (u. o. 1840); Geschichte des Ursprungs der deutschen Fürstenwürde (u. o. 1842).

Hüllők (állat), l. *Csúszómászók*.

Hüls *(H. bei Krefeld)*, porosz falu a düsseldorfi közigazgatási kerületben, (1910) 6868 lak. Selyemszövés, bőrgyártás.

Hülsen, 1. *Botho von*, a porosz királyi színházak intendánsa, szül. Berlinben 1815 dec. 10., megh. u. o. 1886 szept. 30. Katonatiszt volt s mint ügyes dilettáns magára vonta IV. Frigyes Vilmos figyelmét, ki 1851. megtette intendánsnak. Hatáskörébe tartozott később a hannoveri, kasseli és wiesbadeni színház vezetése is. Pontos ember, kiváló adminisztráló tehetség volt, de a művészi kérdéseknek nem mindig tudott megfelelni. Iránya komoly és hazafias volt, de félt az újításoktól s az igazi eredeti tehetségeket nem tudta fölismerni. — Neje, *Helene v. H.*, szül. Haeseler grófnő (szül. 1829., megh. Berlinben 1892 máj. 8.). *Helene* név alatt verseket, elbeszéléseket és regényeket írt, melyeket kiváló elbeszélő tehetség jellemez. Ilyenek: Bilder aus der modernen Welt (1884); Einst und jetzt (1885). Férje hagyatékából kiadta: Unter zwei Königen. Erinnerungen (1888). — Legifjabb fia, *Georg v. H.*, szül. Berlinben 1858 júl. 15., apja utóda lett 1903., mint a berlini kir. színházak főintendánsa. 1909-ben *Hülsen-Haeseler* névvel grófi rangot nyert.

2. *H., Christian*, német filológus és archeológus, szül. Charlottenburgban 1858 nov. 29. 1885-ben gimn. tanár Berlinben és Grosslichterfeldében, 1887-től a római német archeológiai intézet másodtitkára. 1880 óta Henzennel és de Rossival kiadja Róma városának latin föliratait (Corpus inscriptionum Latinarum VI., 1882—95). 1909-ben Firenzébe költözött. Önálló művei: Varronianæ doctrinæ quænam in Ovidii fastis vestigia exstent (Berlin 1880); Das Septizonium des Septimius Severus (u. o. 1886); Die Alliaschlacht (Roma 1890); Das Forum Romanum (u. o. 1893); Formae urbis Romae Antiquae (Kieperttel, Berlin 1896); Wandplan von Rom (1901); Das Forum Romanum, seine Geschichte und seine Denkmäler (Roma 1904, 2. kiad. 1905).

Hültl, 1. *Dezső*, építész, szül. Felsőbányán (Szatmár vm.) 1870 ápr. 6. 1906-ban, kitünő képesítéssel, doktori címet szerzett s ő az első építészdoktor Magyarországon. 1910-ben műegyet. magántanárrá lett s 1913. a mű- és díszépítéstani tanszék nyilv. rend. tanárává neveztetett ki. Tervei szerint épültek: az áll. hivatalnokok alapjának eskütéri palotája, a Pajor-szanatórium, a Kalvin-téri Pintér-palota s u. o. a gazdák bizt. szövetkezetének palotája, a mesterutcai felső kereskedelmi iskola, a Kegyesrendiek budapesti székháza stb. Főleg az olasz renaissance-stílussal foglalkozik s Berniniről 1906. hosszabb tanulmányt írt.

2. *H. Hümér*, orvos, *H. 1.* testvérbátyja, szül. Felsőbányán (Szatmár vm.) 1868 júl. 14. Orvosi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, ahol 1891. orvosdoktorrá avatták. Kovács József klinikáján volt tanársegéd és Navratil Imre mellett kórházi alorvos. 1901-ben a sebgyógyítás tanából magántanári képesítést nyert, 1910. a budapesti Szent István-kórház egyik sebészfőorvosává nevezték ki. H. irodalmi dolgozatai a műtősebészet körébe vágnak s külföldi és hazai folyóiratokban jelentek meg

Hülyék, l. *Hülyeség*.

Hülyenéma az olyan egyén, aki az értelem nagymérvű fogyatkozása miatt nem tanult meg beszélni.

Hülyeség (gör. *idiotizmus*). Értjük alatta a gyöngeelméjüség súlyosabb állapotait, melyeknek oka magzati (születés előtti) v. a korai gyermekévekben való agyvelőbetegség. A H. legsúlyosabb fokán néha még az érzékszervi ingerek hatását sem tudjuk biztosan kimutatni. Szellemi működésről pedig szó sincs. A betegek érzelmi világa hiányzik, nem örülnek, környezetükkel nem törődnek, fájdalomra csak ordítozással reagálnak. Cselekedeteik egyszerű kényszermozgásokból állnak, gyakran himbáló, hempergő mozgásokat végeznek, arcukat fintorgatják, kezükkel céltalanul hadonásznak. Arckifejezésük bamba és semmitmondó. Táplálkozásuk gépies, ha éhesek, mindent lenyelnek. Beszélni nem tanulnak, csak egyes önkéntelen és értelmetlen hangokat hallatnak. Járni, állni gyakran nem tudnak, vagy csak ügyefogyottan. Gyakran nyugtalanok, folytonos mozgásban vannak. Testi fejlődésükben visszamaradottak, semmi tekintetben sem tudnak magukról gondoskodni s magukra hagyatva elpusztulnának.

A H. enyhébb fokán a betegek az érzékszervi ingerekre reagálnak, figyelnek valamely hangra, fényre. Ilyen úton azután igen primitív benyomások is keletkeznek, melyeket azonban nem társítanak. Megjegyzőképességük igen gyenge. Alig lehet őket olvasásra megtanítani. Az ór át, az idő

számítást, a pénz értékét nem ismerik. Az észrevevések társítása igen lassú, társításaik egyhanguak. Beszédjük igen fejletlen, szavakban szegény, gyermekes. A beszéd megértése is megnehezített s ezáltal a másokkal való érintkezés is nehézkes. Nem igen játszanak, mert gyorsan kifáradnak. Gondjaik nincsenek, csak a pillanatnak élnek. Cselekedeteiket igen gyakran önzés jellemzi, irigyek, nem hálásak, nem szeretnek senkit. Helytelen bánásmód mellett alattomossá, erőszakossá válhatnak. Tisztátalanok, sokat esznek. A H. e fokán állókat két csoportba szokás osztani: vannak *bambák* (apatiások), felfogásuk nehéz, ügyetlenek, közömbösek és vannak *nyughatatlanok* (eretikusok), ezeknek figyelme tétova, hangulatuk változó, tolakodók, folyton izegnek-mozognak, lármások.

A H. testi tünetei igen változók, a szerint, milyen alapbaj okozta a H.-t. A hülyék gyakran törpenövésüek, gyermekes fejlődésüek, sok rajtuk az elfajulási jel, mozgás- és beszédzavarokban szenvednek, nyáluk folyik, ágyba vizelők. Máskor az előrehaladt agyvelőbántalom tüneteit találjuk, bénulások, zsugorodások, görcsök, nyavalyatörés gyakoriak.

A H. kóroktanában igen fontos szerepe van az örökölt terheltségnek, a szülő iszakosságának, a bujakórnak; a korán szerzett H.-ben pedig a fertőző betegségeknek, szülési fejsérüléseknek. A H. okai lehetnek azután fejlődési rendellenességek, mikrokefália, porenkefália s mások. A pajzsmirigy betegsége alapján fejlődő H.-t l. *Kretinizmus* alatt.

A H. gyógyításáról nem igen beszélhetünk, legföljebb szellemi kiképezhetőségük jöhet szóba. Ezt természetesen csak akkor állapíthatjuk meg, ha már szellemi megnyilvánulások történnek. Es e szerint a betegeknek v. egyszerű ápolásáról v. gyógypedagógiai alapon való neveléséről kell gondoskodnunk. Az ápolást külön erre a célra fölállított «Hülyék intézete» teljesíti, a rendszeres nevelést pedig gyógypedagógiai intézetek. L. *Gyógypedagógia.*

Hűmás a. m. *facsimile* (l. o.); gyakran az *alterego* (l. o.) értelemben is vétetik.

Hüne v. *Heune* (ném., régebben *hiune)* a. m. óriás. A «hunn» népnév — mely talán eredetileg «sötétszínű»-t jelentett — a hunn birodalom későbbi lakóira is átszármazott s a XIII. sz. óta a még általánosabb «óriás» jelentést vette fel. *Hünengrab* a. m. «óriás-sír». Igy nevezi a nép Eszak-Németországban a magas halmokat, melyek többnyire prehisztorikus urnatemetőket rejtenek magukban.

Hüningen *(Grosshüningen,* franc. *Huningue),* város Felső-Elszász mühlhauseni j.-ban, (1910) 3584 lak. Ny.-ra 3 km.-nyire van a német birodalom legnagyobb mesterséges haltenyésztője. H.-t Vauban 1680. fontos erősséggé alkotta, 1796. Abbatucci, aki hősi halált halt és 1815. Barbanègre az osztrákok ellen hősiesen védték, de hosszabb ostrom után 1815. János főherceg mégis elfoglalta és erődítményeit lerombolta. Közelében van Blotzheim kénesfürdő.

Hünkjár (török) a. m. fejedelem, uralkodó. Rendszerint a szultánt nevezik így és a szó eredetére nézve általános vélemény az, hogy a *Hudavendikjár* névnek az összevonásából keletkezett.

Hünten, 1. *Emil,* német festő, szül. Párisban 1827 jan. 19., megh. 1902 febr. 1. Párisban Flandrin Hippolytenak, Anversben Wappersnek és Dyckmansnak, Düsseldorfban Camphausennak volt tanítványa. Részt vett az 1864., 1866. és 1870—71-iki háborúkban és sok csataképben örökítette meg azok eseményeit. A königgrätzi csatát ábrázoló falképe a berlini Zeughaus tábornoktermét díszíti; a berlini Nationalgalerieben van a wörthi ütközetet ábrázoló képe.

2. *H., Franz,* korának egyik legdivatosabb zongorakomponistája, szül. Koblenzben 1793 dec. 26., megh. u. o. 1878 febr. 22. A párisi Conservatoire-on Pradher, Reicha és Cherubini tanítványa volt. Számtalan szalondarabot írt.

Hűség, állandó, tudatos, szeretettel való ragaszkodás azokhoz, kikhez kötelezettségeink csatolnak bennünket, míg a puszta ragaszkodás inkább ösztönszerű, tudattalan. A H.-nek már az őskori eposzokban, Homerosnál, a Mahabharatában és később a keresztény középkorban nagy szerepe volt a költészetben. Az újkor a H.-et gyakran gúnnyal illeti v. világfájdalmat vall a H. eltünte miatt. Annál erősebb az újkor a hűtlenség ecsetelésében.

H. a gyapjuismében az, midőn a gyapjuszálnak egész hosszában mindenütt egyenlő átmérője van. A H. csak viszonylagos fogalom, mert némi vastagságbeli eltéréseket még a leghűbb gyapjuszál is mutat. Hűtlen gyapju változó etetéstől v. betegségtől származik; ilyen továbbá a kétnövésű s a báránygyapju, mert utóbbinak szálai hegyben végződnek. Az igen hűtlen gyapju keveset ér. A gyapju nemcsak a szálvastagsághoz, hanem a hajláshoz, rugalmassághoz, szilárdsághoz és nyujthatósághoz is lehet hű vagy hűtlen. A H.-ből a juhok szakszerű tartására, vagyis a szőrpapillák egyenletes működésére lehet következtetni, továbbá arra, hogy nem érte a gyapjut külső káros befolyás.

Hűségi eskü, 1. az az eskü, melyet némely törvényhozások szerint az államban fekvővagyont szerzett idegenek az államfőnek letenni tartoztak; 2. az az eskü is, melyet néhol trónváltozás esetében az alattvalók az új államfőnek tesznek.

Hűségi igéret, l. *Hűbér.*

Hűségrend, Baden nagyhercegségi érdemrend, melyet Vilmos baden-durlachi őrgróf 1715. alapított. 1803-ban Károly Frigyes őrgróf egy újabb osztályt, a parancsnokit csatolta hozzá, 1840. a rend új alapszabályokat nyert. Ez utóbbi szabályok értelmében a rendet a nagyhercegi ház tagjai, idegen fejedelmek és a legmagasabb államhivatalnokok nyerhetik, ezzel az excellenciás cím is együtt jár. Jelvénye vörös nyolcágú kereszt, sarkain golyókkal, mely utóbbiak, továbbá a korona, a kereszt sarkaiban a két C arany, kerek középpajzsa fehér, az iniciálék benne vörösek, a pajzsban látható hegység zöld, a «Fidelitas» felirat pedig fekete, hátlapja a badeni címert mutatja.

Hűsítő szerek *(refrigerantia),* a mérsékelő orvosszereknek egyik csoportja, melyet a rendellenesen fokozódott (lázas) testhőmérsékletnek csökkentésére használnak. Ide tartozik első sorban a hideg víz (borogatások alakjában, különösen gyer-

mekeknél, továbbá leöntések, fürdők formájában, utóbbi különösen tifuszos betegeknek); továbbá a híg savak (kénsav, citromsav, limonádé alakjában, foszfor-, borkősav), nemkülönben a káliumsók, különösen a kálisalétrom, mely borkővel együttesen használva a hűsítő port (pulvis temperans v. refrigerans) adja.

Hüsten, porosz falu az arnsbergi közigazgatási kerületben, (1910) 6622 lak. Vas-, acél- és villamos művek.

Hű-Szeben, l. *Kisszeben.*

Hűtés, a hőmérsék szándékos csökkentése. Meleg test magára hagyatva lehül, ha nálánál hidegebb környezetbe kerül, mert vezetés és sugárzás következtében veszít melegéből. Nedves testek és folyadékok a párolgás miatt hülnek le, gázak és gőzök akkor, ha a rájuk ható nyomás csökken és kitágulnak. A mindennapi életben sokszor fontos a lehülés szabályozása és főleg gyorsítása. Szilárd test lehülését vízzel való megöntözéssel v. jégbehelyezéssel lehet elősegíteni. Az igen gyors lehűtés merevvé teszi a testeket (üveg, acél) s azért a H. kellő szabályozása igen lényeges körülmény. Folyadékokat úgy hűtenek, hogy fémedények alkalmazásával a hővezetést, a felület nagyobbításával a hősugárzást és légáram segélyével a párolgást segítik elő. Általánosan használt a jéggel való H. Gázokat és gőzöket lehűtés végett csöveken vezetnek át, melyeket légáram hűt le. Ez utóbbi eljárást alkalmazzák a lepárlásnál. Igen erélyes lehűtést lehet elérni, ha a tartóba, melybe a gáz áramlik, permetezővel hideg vizet fecskendeznek. Ha zárt helyiségben, pl. pincében, alacsony hőfokot kívánnak, már az építéskor kell arra ügyelni, hogy a helyiségre az évszakok változása befolyással ne legyen. Nagyobb mérvű lehűtés jéggel érhető el, mellyel a pincével határos helyiségeket megtöltik. Újabban a mesterséges H.-re *hűtőgépeket* (l. o.) használnak.

Hűtlen elhagyás, l. *Házassági jog.*

Hűtlen kezelés (ném. *Untreue*), annak a cselekménye, aki idegen vagyon kezelésével, gondozásával v. felügyeletével megbízva lévén, ebben a minőségében annak, akinek érdekeit előmozdítani kötelessége, tudva és akarva vagyoni kárt okoz. Ha a bűnös az idegen vagyont hatósági megbízás alapján kezeli, H. miatt a bűnvádi eljárásnak hivatalból, különben pedig csak a sértett fél indítványára van helye.

Hűtlen kezelés elleni biztosítás, l. *Biztosítás.*

Hűtlenség alatt a régibb magyar jog szerint *(nota infidelitatis)* az 1723. IX. t.-c.-ben foglalt büntettek értendők. E szerint H.-be esnek: 1. akik nyilvánosan a királynak és koronának közállodalma ellen támadnak és szegülnek; 2. birák, hiteles helyek és személyek, kik hivatalaikkal visszaélve, hiteles pecsét alatt álleveleket költenek; 3. kik hamis pénzt vernek v. használnak; 4. kik rablásra s az ország belső békességének háborítására idegen embereket bérelnek és a hazába hoznak; 5. a nyilvános eretnekek; 6. az ország és kapcsolt részei végvárainak gonoszlelkű elvesztői és eladói; 7. kik a törököknek és más hitetleneknek fegyvert és háború idején eleséget szolgáltatnak; 8. azoknak háborgatói, letartóztatói és kirablói, kik kárhoztatott felekezetüket elhagyván, Törökhonból ezen országba menekülnek; 9. harmincadosok és mások, kik a királyi jövedelmek megrövidítésével nyers arany és ezüst kivitele iránt külföldiekkel szövetkeznek s ilyen aranyat és ezüstöt lopva az országból kivisznek. A H.-nek egyéb régibb (számra 22) eseteit az 1723. évi törvényhozás megszüntetvén, részint nagyobb hatalmaskodásnak (actus majoris potentiae) minősítette, részint halállal, részint enyhébb büntetésekkel sujtotta (1723. X., XI., XII. t.-cikkek). A H.-nek büntetése fej- és jószágvesztés volt; a bünösnek minden vagyona a tett elkövetésével (ipso facto), azaz azonnal és anélkül, hogy arra ítélet szükséges lett volna, a koronára szállt; a H. tehát *háramlási* cím (titulus devolutionis) volt. A bűnös és ártatlan rokonai között a családi örökösödés fonala teljesen megszakadt s azt a királyi kegyelem, melyben a bűnös esetleg részesült, sem állította helyre. Az ősiségi patensek a nemesi jószágoknak a koronára háramlását általában megszüntették. A jószágvesztés mint büntetés btkvünkben többé nem szerepel.

Most érvényes büntetőjogunk szerint (btkv II. rész, III. fejezet, 142—151. §) a H. (mint a német Landesverrat) az állam közbiztonsága elleni bűntett. A törvény a H.-nek két nemét különbözteti meg, az ú. n. *katonai* és az ú. n. *diplomáciai árulást.* Az első fogalom alá vont cselekményeknek lényege abban áll, hogy magyar honos hazája ellen fegyvert fog vagy másképp az ellenséget saját hazája ellen segíti. Külföldiekre a nemzetközi hadi szabályok, az osztrák-magyar monarchia másik államának honosaira azonban — a közjogi viszony által igazolt kivételként — a btkv. rendelkezései alkalmazandók. Az egyes idetartozó esetek: 1. szövetkezés, érintkezésbe bocsátkozás valamely külhatalom kormányával a végett, hogy azt a magyar állam vagy az osztrák-magyar monarchia ellen ellenséges cselekményre birja. Büntetés 10—15 évig terjedhető, ha pedig a hadizenet megtörtént vagy a háború kiütött, életfogytiglani fegyház (142. §). 2. Az ellenség katonai szolgálatába lépés. Büntetése 10—15 évig terjedhető államfogház, ha a szolgálatba lépés a hadizenet megtörténte vagy a háború kiütése után történt. De ha az illető már előbb állott a külföldi hatalomnak szolgálatába, büntetésnek csak akkor van helye, ha kényszer nélkül szolgálatában megmaradván, monarchiánk v. szövetségesünk hadiereje ellen tényleg harcolt. A büntetés 5 évig terjedhető államfogház (143. §). 3. Háború idején az ellenségnek elősegítése, vagy a monarchia v. szövetségese haderejének károsítása. Büntetés életfogytig tartó fegyház (144. §). Büntetés alá esik a büntett elkövetésére létrejött szövetség, sőt — és a büntett súlyát és veszélyességét tekintve, méltán — a büntett elkövetésére intézett nyilvános és egyenes felhívás is, és pedig az utóbbi 5—10 évig, a szövetség pedig aszerint, amint ahhoz előkészítő cselekmény is járult, vagy nem, 5—10 évig, ill. 5 évig terjedhető fegyházzal büntetendő. Mellékbüntetések a hivatalvesztés s a politikai jogok gyakorlatának felfüggesztése. A szövetség büntetlensége iránt a felségsértésnél

(l. o.) megállapított intézkedés, a 142. § esetének kivételével, a H.-re is alkalmazandó. A diplomáciai H.-ről l. *Diplomáciai honárulás* és *Hivatali titok*.

Hűtlenségi per, a hűtlenség miatt folyamatba tett bűnvádi eljárás. 1848 előtti jogunkban nevezetes H. az, amelyet a kormány br. Wesselényi Miklós heves ellenzéki magatartása és a kormányt támadó beszédei miatt 1835 március 18. indíttatott és amely Wesselényinek, akit a perben Kölcsey Ferenc védett, 3 évi börtönbüntetésre ítélésével végződött. Újabbkori történetünkben nevezetes az a H., amelyet a szocialisták vezérei ellen 1871—72-ben folytattak szocialista agitáció és főkép amiatt, mert a párisi Commune leveretésének hírére 1871 jún. 11. gyászfelvonulást rendeztek. Ez a per a vádlottak felmentésével végződött. A budapesti munkások 1911 jún. havában megünnepelték a per negyvenéves évfordulóját.

Hűtő, l. *Hűtőgépek* és *Hűtőkészülékek*.

Hűtőgépek, olyan szerkezetek, amelyekkel mesterségesen alacsony hőfokot lehet előállítani és állandóan fenntartani. A hűtés céljaira főleg három eljárást alkalmaznak: 1. légnemű testeknek, pl. levegőnek kitágulását; 2. szilárd anyagok oldását; 3. folyékony anyagok párologtatását.

Az *első* eljárást követik a *levegő-expanziós* gépekben. Az összesűrített levegő ugyanis kitágulása közben a légnyomással szemben munkát végez s ha erre saját hőkészletét használja fel, tetemesen lehűl. Az ily gépeknek lényegileg három főalkotórészük van, úgymint: egy kompresszor (sűrítő), amelyben a levegőt mechanikai munkával összeszorítják; egy v. több hűtőkészülék, a sűrítés folytán fejlődött hő elvezetésére; végre egy munkahenger, melyben a sűrített és már lehűtött levegő munkakifejtés közben kiterjed s ezzel erősen lehűl. A lehűtés —50, sőt —70 fokra terjedhet. A hűtésnek ezt a módját most már kevésbbé alkalmazzák, mert az egyéb rendszerű gépek felülmulják a levegő-expanziós gépeket. Friss hús, gyümölcs, főzelék stb. eltartására szánt helyiségekben, valamint a szállító hajók hűtőkamráiban a levegővel való hűtést még mindig felhasználják.

A *második* eljárás a fagyasztó szerek, hűtőkeverékek felhasználása. A szilárd test oldása hőt emészt fel s ha ezt a környezetből veszi, ez lehül. A nagy üzemben nem alkalmazzák, de laboratóriumi vizsgálatoknál, valamint háztartási célokra nagyon célszerű.

A most általánosan használt H. a folyékony anyagok párologtatását veszik igénybe. A párolgáshoz szintén hő szükséges és ha a gyorsan párolgó folyadék ezt a környezetből veszi, azt lehűti. Elpárolgásra legtöbbször ammoniákot használnak, bár a kéndioxidot és széndioxidot is alkalmazzák. Régebben az étert is használták, de ezt gyulékonysága miatt kiküszöbölték.

Az elpárologtató gépek lehetnek *kompressziós* és *abszorpciós* gépek. A kompressziós gépek működése megérthető az *1. ábrán* föltüntetett vázlatból. A folyós állapotban levő közeg (pl. ammoniák) spirális csövekkel fölszerelt edényben, az ú. n. *refrigérátorban* v. elpárologtatóban (V) elpárolog és az ehhez szükséges hőt az őt körülvevő sóoldatból vonja el. Sóoldat azért jobb, mint a közönséges víz, mert a fagypont alatt is folyékony állapotban tartható. A sóoldat E-nél ömlik be az edénybe és F-nél távozik; külön szivattyu szorítja a lehűtendő helyiség menyezetén elhelyezett csövekbe, amelyekből felmelegedve ismét a refrigérátorba kerül. Ha a géppel jeget akarnak gyártani, akkor ezen szivattyura nincs szükség, hanem édes vízzel telt cellákat lógatnak a refrigérátorba. Ha a víz megfagyott, a jeget kiveszik a cellákból és ezekbe újra vizet tesznek.

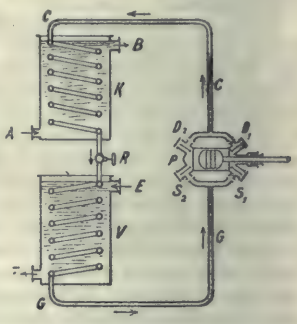

1. ábra. Kompressziós hűtőgép vázlata.

Miután az ammoniák a spirális csőben elpárolgott, a P kompresszor a G csövön át kiszívja és egy másik, a V-hez hasonló spirálcsöves edénybe szorítja. Ez a K kondenzátor, melyben a légnemüvé vált ammoniák a nagy nyomás és a környező hűtővíz hatása alatt ismét folyósodik. Innen a szűk nyílású R szelepen át ismét a refrigérátorba jut, hogy a körfolyamatot újra kezdhesse. Az R szelep arra való, hogy a kondenzátor és refrigérátor között lévő nyomáskülönbség fönntartassék. A P kompresszor önműködő szelepekkel ellátott, kétszeres

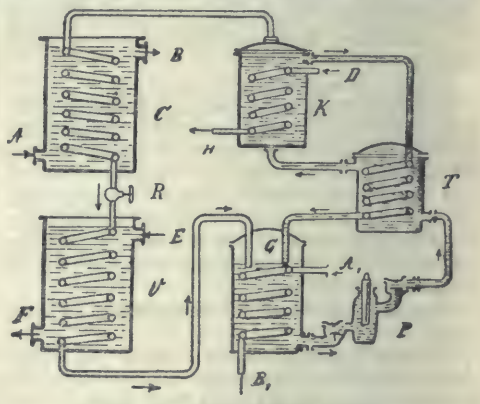

2. ábra. Abszorpciós hűtőgép vázlata.

működésű szívó-nyomó szivattyú, mely az elpárolgott folyadékot a G csövön át szívja és a C-n keresztül nyomja. A kompresszort rendesen gőzgép hajtja.

Az abszorpciós hűtőgép működését a *2. ábrán* látható vázlat magyarázza. A kondenzátor (C), szabályozó szelep (R) és refrigérátor ép úgy működik, mint az előbb leírt esetben. Közegül csakis ammoniák szerepel. Ez a refrigérátorban átveszi a környező sós víz melegét és elpárolog, míg a

sós víz lehül. Az ammoniákgőz csövön át a G elnyelő edénybe (abszorber) jut, ahol vízzel közvetlenül érintkezvén, a víz rögtön elnyeli. A tömény ammoniák-oldatot kis P szivattyú a T edényen át a K kazánba nyomja, hol az oldatból az ammoniákot gőzfűtéssel kihajtják. Innen az ammoniákgőz a kondenzátorba kerül, ott folyósodik és az R szelepen át a refrigerátorba hatol, új körfolyamra. A G elnyelő és K kazán közé iktatott T edény hőmérséklet-kicserélő készülék, melyen a töményebb oldat a kazán felé áramlik, míg a hígabb oldat a kazánból jön vissza, miután az ammoniákot nagyrészt elvesztette. Az áramlás tehát ellenkező irányú; az elnyelőből érkező, alacsonyfokú töményoldat lehűti a kazánból jövő hígabb oldatot s így fokozza ennek elnyelő képességét; a töményoldat viszont előremelegszik a kazán számára.

Ilyen, folytonosan működő abszorpciós gépet először Carré készített 1862.

Irodalom. Behrend, Kompressionskältemaschinen mit flüchtigen Flüssigkeiten, 3. kiad. Halle 1895 és Eis- und Kälteerzeugungsmaschinen, 4. kiad. u. o. 1900; Lorenz, Neuere Kühlmaschinen, 3. kiad. München 1901; Stetefeld, Die Eis- und Kälteerzeugungsmaschinen. Ein Kompendium der gesammten Kälteindustrie, Stuttgart 1901; Göttsche, Die Kältemaschinen, 2. kiad. Hamburg 1904; Lehnert, Leitfaden der modernen Kältetechnik, Leipsig 1905; Zeitschrift für die gesammte Kälteindustrie, München 1904 óta; Schmidt, Principles and practice of artificial icemaking and refrigeration, London 1900; Selfe, Machinery for refrigeration, Chicago 1900; La glace et les industries du froid, Paris, kiadja Perret 1904 óta; Ice and cold storage, London és Ice and refrigeration, Chicago.

Hűtőkemence, l. *Üveggyártás.*

Hűtőkenőcs a. m. ólomkenőcs, l. *Kenőcs.*

Hűtőkészülékek, olyan szerkezetek, melyek segélyével tárgyak hőmérsékletét csökkenteni lehet (l. *Hűtés*). Folyadékok lehűtését gyakran úgy eszközlik, hogy a lehűtendő folyadékot és a hűtővizet ellenkező irányban engedik áramlani. Ilyen működésű a Lawrence-féle hűtő *(1. ábra)*. A lehűtendő folyadék, pl. tej, az *a* edényből a *b* csatornába folyik s ebből finom nyílásokon át a hűtőedény mellső és hátsó falára, honnan ismét csatornába gyűl össze. A hűtővíz ellenben *f*-ből *d*-n keresztül folyik a hűtőbe s innen *e* csövön keresztül távozik, hogy *g*-n keresztül levezettessék. A hűtőfelület hullámos és a hullámok közötti mélyedések keskenyek, miért is az áramlás lassú. Más H.-ben a lehűtendő folyadék csöveken folyik keresztül, míg a hűtővíz ellenirányban áramlik és körülveszi a csöveket. Ilyen a lepárlókészülékeknél használt Liebig-féle hűtő. A Nägeli-féle csöves hűtőkészülékben hosszú, vékonyfalú rézcső ismételten meg van hajlítva, úgy hogy egyenes részekkel biró, kigyózó cső keletkezik. Ennek részeit tágasabb vascsövek veszik körül, melyek egymás között szintén össze vannak kötve. A lehűtendő folyadék *c*-nél lép be *(2. ábra)* a szűk csőbe és *d*-nél hagyja el, míg a hűtő víz *a*-nál lép a tágabb csőbe és *b*-nél hagyja el. A párolgási hideg is felhasználható, midőn a meleg folyadékot alulról fölfelé vízszintes csőrendszerbe vezetik; a legfelső csőre hideg víz csepeg, mely fűrészszerű nyúlványok által szétosztva, minden csövet egyformán nedvesít. Kizárólag a párolgási hideg által működik a Siemens-féle lépcsős hűtő, melyben a meleg folyadék vékony rétegben folyik ferdén álló lépcsőkön lefelé, miközben fúvó erőteljes légáramot bocsát a lefolyó folyadékra. L. még *Alcarrazas* és *Gázgyártás.*

Hűtő keverék, oly anyagok keveréke, melyek az oldási és olvadási meleg felhasználása által nagy hideget képesek létrehozni. L. *Fagyasztószerek.*

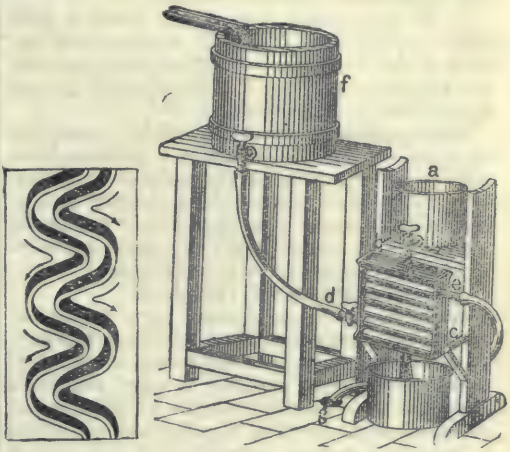

Keresztmetszet. 1. ábra. Lawrence-féle hűtő.

Hűtő korsó, l. *Alcarrazas.*

Hűtőkutató, l. *Pszichrofór.*

Hütteldorf, Bécs XIII. Währing-kerületébe bekebelezett egykori külváros, számos nyaralóval. Innen vezet föl az út a Sophien-Alpera (a bécsiek kedvelt kiránduló helye).

Hüttenberg, község St. Veit karintiai kerületi kapitányságban, a Görtschitz és vasút mellett,

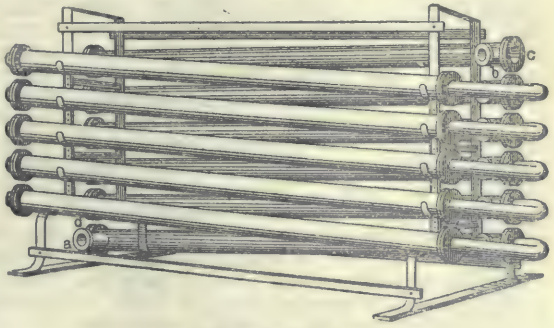

2. ábra. Nägeli-féle hűtő.

2242 lak., műmalommal és fűrészteleppel. Vasércbányáját már 2000 év előtt művelték a H.-i Erzbergben; a nagy mennyiségben termelt vasércet a közeli Löllingben, Heftben, Ebersteinben és Prävaliban dolgozzák föl.

Hüvelvény, Rimainál (vízi hüvelvény) és Jókainál előforduló szó, csodálatos állatfélét jelent.

Hüvely, 1. (lat. *vagina*, gör. *elytron, kolpos*), a női párzási szerv, 7—8 cm. hosszú, 3 cm. széles, rendesen összefekvő falú cső, melynek fala igen tágu-

lékony. A medence alsó felében fekszik; kezdete a szeméremajkak között levő *hüvelytornác*, hol a szűzhártya helyezkedik el; bemenete fölött van a húgycső nyílása. Belső végén belenyúlik a méh hüvelyi része (portio vaginalis uteri), amelyet a hüvelyboltozat vesz körül. A H. falát béleló nyálkahártya erősen redőzött, a redők több szülés után elsimulnak. Falában erős, sima izomréteg van, melynek görcsös összehúzódása, mint kóros jelenség (vaginismus), gátolja a coitust.

2. *H. növénytani értelemben:* lehet a levél része (levélhüvely, l. *Levél*), a hüvelyesek termése (l. *Hüvelytermés*), vagy az edénynyalábokat körülvevő sejtréteg (l. *Edénynyaláb, Edénynyalábhüvely, Endodermisz*).

Hüvelyelőesés v. *hüvelykifordulás (prolapsus vaginae)*, beteges állapot, midőn a medencefenék ellazulása folytán a hüvely kifordul s nyálkahártyája a hüvelytornácban megjelenik. Rendesen méhelőeséssel van egybekötve s idősebb, többször szült nőknél fordul elő, különösen elhanyagolt gátrepedés következményeként.

Hüvelyes csőkötés, l. *Csőkötések*.

Hüvelyesek *(Leguminosae,* növ.), a szabadszirmú kétszikűek családja a Rosales-sorozatban. 10,000-nél több fajával a Fészkesek után a növényország legnagyobb családja. 3 nagy alcsaládra oszlik: a *Mimosoideae* (mimóza- v. érzőkefélék), a *Caesalpinioideae* és a *Papilionatae* (pillangós v. vitorlás virágúak) alcsaládra. A két elsőnek fajai túlnyomóan fák és cserjék s a forró és szubtropikus erdőkben igen jelentékeny mértékben vesznek részt. Az első Európában teljesen hiányzik, a másodikat itt néhány génusz képviseli. A pillangós virágúak többnyire füvek s néhány antarktikus sziget kivételével mindenütt feltalálhatók, ahol virágos növények megélhetnek. A H.-et, noha igen változatosak, *hüvelytermésük* (l.o.) és a magkezdemények elhelyezése igen egységes, természetes családdá teszi. Levelük igen gyakran egyszer vagy kétszer szárnyas, csaknem mindig van 2 pálcája, többnyire váltakozó v. átellenes állású. Virágzatuk többnyire fürt, néha füzér, fejecske vagy buga; a bogas virágzat igen ritka. Virágúk többnyire 5-tagú. A magház felső állású. A porzók száma a legtöbb esetben 10 és vagy szabadok, v. pedig mind a 10 szál (egyfalkásak) v. egynek kivételével (kétfalkásak) rövidebb-hosszabb csővé nő össze. A virágszerkezet az első alcsaládban sugaras, a másik kettőben zigomorf. A Papilionatae alcsalád *pillangós* virágával tünik ki, vagyis: a legfelső, a legnagyobb szirom a *vitorla*, a 2 középső az *evező*, a 2 alsó pedig *csónakká* nő részben v. egészben össze.

A magvaik végett termelt pillangós virágu növények *hüvelyes veteményekk* néven ismeretesek. Ide tartozik a borsó, a lencse, a bab, a lóbab, a szójabab, a közönséges és a szeges bükköny, a csicseri borsó s mások. A H. magvai 44—52% keményítő mellett sok, t. i. 22—35% proteint (legumin) tartalmaznak s nagy tápláló erejüknél fogva emberi és állati táplálékul egyaránt alkalmasak. Szalmájuk értékes takarmány. Növénytermelési tekintetben a H. jelentősége abban nyilvánul, hogy mély gyökérzetükkel főképen az altalajból táplálkoznak, hogy dús levélzetükkel a talajt sűrűn beárnyékolván, azt nagyon kedvező fizikai állapotban és gyommentesen hagyják vissza, minélfogva a hüvelyesek után minden más növény, de különösen a gabonanemüek, jól díszlenek. Kiváló fontosságuk pedig az, hogy a H. nitrogénszükségletüket a légkör szabad nitrogénjéből fedezhetik, s annak tetemes részét gyökereikben a talajban hagyják s ezért (l. *Földoltás*) nitrogéngyüjtőknek mondatnak, míg a többi növények nitrogénfogyasztók. Inkább déli Európában, különösen Spanyolországban termelik nagyban a H.-et, ahol magvaik főeledelül szolgálnak. Nálunk alig megy a szántóföld 1%-ára termelésük.

A H. magvai mint állati takarmány is jelentőséggel birnak; összetételüket jellemzi a sok fehérje (21—25%), továbbá a jelentékeny mész- és foszforsavas sótartalom; keményítőértékük kb. az árpáéval megegyező. Nagy fehérjetartalmuk miatt főképen a nagy fehérjeszükségletü tejelő- és növendékállatok takarmányozására alkalmasak. Minthogy nehezen emésztődnek és a gyomorban erősen megduzzadnak, kis mennyiségben (1000 kg. élősúlyra 3—8 kg.), darálva vagy áztatva és szecskával keverten, sertéssel pedig főzve kell etetni. Leghasználatosabb H. a *lóbab*, a *bükköny* és a *takarmányborsó*, ismeretes továbbá a *csillagfürt* is, melyet azonban mérgező hatása miatt inkább csak haltakarmány gyanánt értékesítenek.

A főzelék-hüvelyesek (paszuly, borsó, lencse) s a takarmány-hüvelyesek (bükköny, kaszanyüg, csillagfürt — Lupinus) főleg a következő betegségekben szenvednek: 1. *Rozsda*. A növények egész földfölötti részén, de leginkább a leveleken, veresbarna, majd sötétbarna foltok láthatók, melyek miatt a növények fejlődésükben visszamaradnak vagy fejletlen magot hoznak. A betegséget rozsdagombák (Uromyces) okozzák. 2. *Liszharmat*. A növények zöld részein piszkos-fehér bevonat támad, amelyben ősz felé fekete szemecskék láthatók; az erősen megtámadott fiatal levelek eltorzulnak, elsárgulnak s helyenkint elszáradnak. E betegséget két liszharmat-gomba (Erysiphe) okozza. Ellene a kénezés használ. 3. *Ragya*. A zöld részeken, de főleg a levelek felső lapján nagy, fehéres, később elszáradó foltok, míg a levelek alsó lapján gyengéd, szürkés por mutatkozik. E betegséget a Peronospora Viciae De By. nevű gomba okozza s ellene a bordeauxi keverékkel avagy mészkénlével való permetezés ajánlható. 4. A Gloeosporium Lindemuthianum Sacc. et Mag. nevű gomba a paszuly hüvelyein barna, mindig egy élénkebb övvel körülvett fekélyeket okoz. E betegséget *fekélykór*-nak nevezik s ez a paszuly legveszedelmesebb betegsége, mely hazánkban is (1895. M.-Óváron) igen károsan lépett föl. Ellene elsősorban az ajánlható, hogy ne ültessük a paszulyt más növény — szőllő, kukorica — közé, hogy a paszulyhoz a levegő jól hozzáférjen, továbbá javasolják a vetőmagnak ammoniákos rézkarbonátoldatban (4·5 l. viz, 42. g. rézkarbonát, 0·57 l. ammoniák) való 1 órai csávázását, a növényeknek pedig mészkénlével való permetezését. Legtöbbet szenved e betegségben a gyalogpaszuly, a felfutó paszulyt kevésbbé támadja meg. 5. A Sclerotinia Libertiana Fckl. nevü gomba a paszuly szárát támadja meg, mely elhalványodik s leve-

lestől elhal. A gomba a szár bélszövetét teszi tönkre s ebben kemény, fekete szemek, a gomba sclerotiumai jelennek meg. 6. *Aranka* (l. o.).

Hüvelyfisztula *(hüvelysipoly)*, a hüvely összeköttetése más üreges szervekkel. Nagy genyes medencebeli gyuladásoknál, a méh függelékeinek genyes lobjánál a hüvely felé történő természetes levezetés támadhat a genynek a hüvelybe történő áttörésével. Gyakoribb a hüvely és vastagbél között támadó sipoly, valamint a szülés alatt támadt hüvelyroncsolódás folytán a hüvely és a hólyag közötti. Ezeknek gyógyítása kizárólag sebészi.

Hüvelygolyók *(globi vaginales)*, a test hőmérsékletén megolvadó zsiradékból (kakaóvaj) készült golyók, amelyekbe különböző gyógyszereket kevernek be. A hüvelybe dugva, a golyó elolvad s a gyógyszer kifejtheti hatását. Hüvely és méhbántalmaknál használják; vannak ezenkívül H., melyek a közösülés előtt a hüvelybe helyezve, a fogamzást megakadályozzák.

Hüvelygörcs, l. *Vaginizmus*.

Hüvelygyuladás, *hüvelylob, hüvelyhurut (kolpitis, vaginitis, elytritis)*, hüvelybetegség, amely rendesen a méh- és a hüvelytornác megbetegedésével együtt jár. A betegség lényegét a hüvely nyálkahártyájának helybeli táplálási zavara képezi, amely vagy fokozott újraképződéssel, vagy a nyálkahártya visszafejlődésével jár együtt; a fokozott elválasztás, a folyás, csak kisérő tünete a táplálási zavarnak. A H. oka igen különböző lehet; első és főrban a fertőzés szerepel, amelyre a tisztátlan újjal (önfertőzésnél), eszközzel való behatolás, pessariumok, bentfelejtett tamponok stb. adhatnak alkalmat, azonban a H. leggyakoribb oka a kankó, amelyet a közösülés alkalmával oda beoltottak. Általános szervezeti betegségek, mint tuberkulózis, vérszegénység, cukorbaj stb. mind H.-sal is járhatnak. A H. megjelenése és lefolyása lehet akut és krónikus. Az akut gyuladás a hüvelyben igen heves viszketés és égés érzésével s lázzal jár, amelyhez még a jellemző, kezdetben nyálkás, majd genyes folyás csatlakozik; ha fertőzéses eredetü, úgy rendesen a szomszédságban lévő szervek (húgycső, méhnyak, végbél) vele együtt betegszenek meg. A közösülés ilyenkor rendkivül fájdalmas, csaknem lehetetlen. A krónikus gyuladás jelei nem igen feltünőek, főtünete az ú. n. fehér folyás (fluor albus). A hüvelynek diftériás gyuladása is előfordul, ez rendkívül nagy fájdalommal, magas lázzal s büzös, cafatos folyással jár. A H.-ok általában jó gyógyulási hajlammal birnak, csak nem szabad azokat elhanyagolni; öblitések, fürdők, esetleg beporozások stb. a kezelés főeszközei.

Hüvelyhurut, l. *Hüvelygyuladás*. — Állatorvostani szempontból l. *Fertőző hüvelyhurut*.

Hüvelyk *(pollex)*, a kéznek az orsócsont felőli ujja. Az emberi kéz H.-e két ujjpercből áll és sajátságos izesülése következtében a többi ujjakkal szembe helyezhető. A majmok H.-e a kézen ugyanolyan működésü, mint az emberé, míg ellenben a félmajmok kivételével az összes többi emlősök H.-e nem helyezhető a többi ujjak ellenében s így nem valódi H. Az ember lábán a H.-ujjnak megfelelő nagy- vagy öregujj *(hallux)* a H.-izmok jelenléte s az izesülés következtében szintén mozgékonyabb a többieknél s ez magyarázza meg azt, hogy egyik-másik ember miért használhatja H. gyanánt. A láb H.-ujjának mozgékonysága legnagyobb a majmoknál, amelyek lábaikat kéz gyanánt használhatják; minthogy azonban a majmok lábcsontjai azonosak az ember lábának csontjaival, a majomlábat nem tekinthetjük kéznek, hanem csak módosult lábnak s így ezek nem négy, hanem csupán csak két kezüek, mint az ember.

Hüvelyk (jele: ″), hosszuságmérték; a tizenkettedes mérték szerint 1 lábnak tizenketted része, mely ismét 12 vonalra oszlik.

Hüvelykagylók *(Solenidae*, állat), a Kagylók *(Lamellibranchia)* osztályában a *Siphoniata* rendnek egyik családja. Teknőjük elől-hátul nyitott, tátongó és hüvelymódra hosszura megnyúlt. Vastag, hengeres, a végén bunkós lábuk, amelyet a héj mellső nyilásán kidughatnak, hathatós fúróeszköz, melynek segélyével a parti nedves homokba rendkívül gyorsan be tudják magukat ásni. A Földközi-tenger partjain Capo di Dio néven ismerik és eszik. Úgy gyüjtik őket, hogy óvatosan közelednek hozzájuk, aztán hirtelenül alájuk ásva, kivetik a lapáttal. Körülbelül 70 élő és 80 kihalt fajuk ismeretes. Az európai partokon legközönségesebb a *késhüvely (Solen vagina* L.), a *kardhüvely-kagyló (Solen cutis* L.) és a *hüvelykagyló (Solen siliqua* L.).

Hüvelyk Matyi (dunántúl *Hökköm Matyi)*, népmesei alak, azonos *Babszem Jankóval* (l. o.). A kistermetü mesealakok tipusához tartozik s az ó-görög *daktiloktól* (a. m. hüvelykujj) kezdve minden európai nép mesekincsében ismeretes; a meséből vitték át a *Göncöl-szekere* (l. o.) csillagzat legkisebb csillagára, amely innen kapta nevét. V. ö. *Gaston Paris*, Le petit poucet et le grand ours (Paris 1875).

Hüvelyk-szakmány (bány.), ha a bányában csak egyes lyukakat kell fúrni a kőzetbe, a tiszt a munkás bérét a lyuk mélysége szerint hüvelyk- vagy centiméterszámra határozza meg.

Hüvelylob, l. *Hüvelygyuladás*.

Hüvelysérv *(enterocele vaginalis)*, akkor jön létre, ha a hüvelyboltozat valami okból mint egy kesztyü ujja kifordul (inversio vaginae) s ebbe a zsákba vékony belek esnek le, úgy, hogy puha, elasztikus daganatot lehet a hüvelyben v. abból kilógva találni. Igen ritka eset.

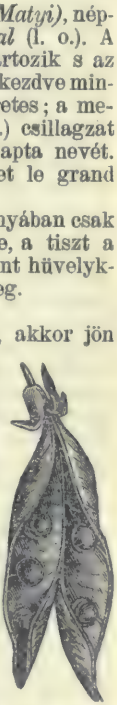

A borsó háti és hasi varratán felrepedt hüvelytermése.

Hüvelytermés *(legumen*, növ.), felső állású egy üregü és egylevélből eredő magházból fejlődő, felnyíló száraz termés, amely megéréskor hasi és háti varratán csúcsától kezdve hosszában felhasad. Ilyen a legtöbb hüvelyes *(Leguminosae)* termése. Ettől eltérő a *cikkes hüvely*, amely nem nyílik fel hosszában, hanem egymás feletti egymagvú rekeszekre, cikkekre oszlik *(Astragalus, Ceratonia)*. A *rámáshüvely* termésfala a hasi és háti varraton a felhasadás után keretként megmarad *(Entada)*. A rendes hüvely felrepedése után az eredetileg egy termőlevél

hosszában kettéválik, a két fél összecsavarodik (l. az *ábrát* a 429. old.) és így szórja szét a magvakat, melyek a hasi varraton vannak felfüggesztve.

Hüvész, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 159 tót lak., u. p. Turina, u. t. Ránkfüred.

Hüvös *(botfai)*, 1. *Iván*, a Budapesti Villamos Városi Vasút vezérigazgatója, zeneszerző, *H. 2.* fia, szül. Budapesten 1877. Tanulmányai végeztével hosszabb külföldi utat tett. Hazatérve, a Budapesti Villamos Városi Vasút szolgálatába lépett s vezérigazgatói állásra emelkedett. Tevékeny munkása a főváros fejlesztésére irányuló közérdekű ügyeknek. Sikeresen munkálkodik a zeneszerzés terén is. Művei: operettek: *Az új földesúr; Katinka grófnő (Béldi* Izor szövegére); *A két Hippolit* (mind a három a Népszinházban került szinre); balletek: *A csodaváza; A havasi gyopár* (mind a kettő Guerra szövegkönyvére; szinre kerültek a budapesti Operaházban; A csodaváza, Siama címmel, a milanói Scalában is.)

2. *H. József*, a Budapesti Villamos Városi Vasút R.-t. elnöke, szül. Nagykanizsán 1848 aug. 5. Jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, 1872. ügyvédi oklevelet nyert. 1879 óta tagja a székesfőváros törvényhatósági bizottságának s mint ilyen csakhamar vezető szerepre jutott és nagy tevékenységet fejtett ki a főváros, különösen pedig a fővárosi közlekedési viszonyok nagyarányú fejlesztésében. Főképen a Józsefváros rohamos fejlődése fűződik az ő tevékenységéhez. Ő alapította *Balázs* Mórral együtt a Budapesti Villamos Városi Vasutat, mely azóta nagy fejlődésnek indult; 1897. ugyanennek a vállalatnak vezérigazgatója, 1907. pedig elnöke lett. Vezetője egyúttal a Ferenc József földalatti vasútnak és a Budapest-szentlőrinczi helyiérdekű vasútnak is. Kiváló és eredményes tevékenységéért 1897. *botfai* előnévvel nemességet kapott, 1904. pedig az udvari tanácsosi címmel tüntették ki.

3. *H. Kornél*, író, *H. 2.* fia, szül. 1875. Budapesten, megh. u. o. 1905. A budapesti egyetemen jogtudori oklevelet szerzett, hajlama azonban az írói pályára vonzotta. Irt kisebb elbeszéléseket különböző szépirodalmi lapokba; a Nemzeti Szinházban nagy sikerrel adták elő *A gyermek* című egyfelvonásos darabját. Hasonló sikert ért el *Barta Tamás* c. 3 felvonásos drámája is, mely u. o. 1905. került szinre.

4. *H. László*, szobrász, *H. 2.* fia, szül. Budapesten 1883. Eleinte festőnek indult s Karlovszkytól, Ferenczytől tanult, de hirtelen áttért a szobrászatra, amelyben főképp Párisban szerzett jártasságot. Ott készült művei csakhamar feltünést keltettek Budapesten, így *Nagy Kristóf* szobra, amely a városligetbe került; *Bárczy* polgármester képmása (Budapest, Népopera); *Beethoven* (u. o., Operaház) stb. *Puccini* zeneszerzőről és *Latham* aviatikusról készült szobraival nagy elismerést aratott.

H. V., a magyar könyvkereskedelemben a *húsvéti vásár* rövidítése.

Hvalinszk *(Chvalynsk)*, H. járás fővárosa, a Volga mentén. Van 17,088 lakosa és 14 gyára; a lakosok földmíveléssel, gyümölcstermesztéssel, halászattal foglalkoznak. Jelentékeny a város gabona-, só-, faggyu- és almakereskedése.

Hvalöer, szigetcsoport a Krisztiánia-fjord K.-i oldalán, 80 km² területtel, kb. 4000 lak., élénk halászattal. Nagyobb szigetek: Kirkeö és Vesterö.

Hvang-ho, kinai folyó, l. *Hoang-ho.*

Hvang-jen, város a kinai Cse-kiang tartományban, kb. 120,000 lak.

Hvar, l. *Lesina.*

Hvei-jüen, kinai város, l. *Ili.*

Hven, Malmöhus svéd tartományhoz tartozó homokos kis sziget a Sundban, 8 km.-nyire Landskronától, 7 km² területtel, (1910) 1300 lak. Itt építtette az 1576. neki adott szigeten Tycho di Brahe az Uranienborg kastélyt és a csillagvizsgálót, amelyben 20 éven át végzett megfigyeléseket. A csillagvizsgáló maradványait 1716. az oroszok rombolták le. H. 1658 óta svéd birtok.

Hverlera (ásv.), fehér v. vöröses agyag, amely szénsav- és kénsavnak a vastartalmú agyagra történt behatása révén jött létre. Lelőhelye Krisuvig Izland-szigetén.

Hversalt (ásv.), Izland szigetén fordul elő és lényegében nem egyéb, mint halotrichit.

Hviezdoslav, családi nevén *Országh Pál*, tót költő és műfordító, szül. Felsőkubinban 1849 febr. 2. Középiskoláit Miskolczon és Késmárkon, a jogot Eperjesen végezte. 1875-ben ügyvédi vizsgát tett, azután 3 évig aljárásbiró volt, majd ügyvéd, 1899 óta kizárólag az irodalomnak él. H. a legtermékenyebb s egyben eddig a legnagyobb tót költő. Eleinte magyarul verselgetett, de barátai megismertették vele (még tanuló korában) Sladkovič műveit s azóta csakis tótul ir. Első munkája: Básnické Prviesenky (Költői Zsengék, Szakolcza 1868) Zbranský álnév alatt jelent meg. Ezután számtalan verse látott napvilágot. Lírai versei pompásan csendülnek s az érzés közvetlenségével magukkal ragadják az olvasót. Igen sok epikus költeményt irt. Legismertebb a Hajnikova žena (Az erdőkerülő felesége, Turóczszentmárton 1866). Említést érdemelnek még bibliai tárgyú epik. költeményei is. Tragédiát is irt Herodes a Herodias (Turóczszentm. 1909) cimen. H. kiváló műfordító. Lefordította Madách Ember tragédiáját (Tragedia človeka, u. o. 1906), Arany balladáit és válogatott lírai költeményeit, Petőfitől néhány költeményt. Ezekért a Kisfaludy-Társaság külső tagjává választotta. Lefordította továbbá Shakespeare Hamletjét (Hamlet 1903) és Szentivánéji álmát (Sen noci svätojanskej 1905), Goethe, Schiller, Mickiewicz, Słowacki, Puskin és Lermontov egyes költeményeit. 1909-ben a tótok nagy pompával ünnepelték meg 60. születésnapját. Művei különféle gyüjteményekben jelentek meg: 1. Sobrané spisy basnické, 4 köt. (Turóczszentmárton, 1892—1909); 2. Básne biblicke (a Světová Knihovná-ban, Prága 1912); 3. lírai költ. a Slov. Pohľady egyes évfolyamaiban. V. ö. a Slovenské Pohľady egyes évfolyamában életrajzát Škultetytől, méltatását P. B. és művei jegyzékét Riznertől.

Hvitling, a merlan *(Gadus merlangus* L.) svéd neve.

H. v. M. v. *H. v. Mey.*, természetrajzi nevek mellett Hermann v. *Meyer* (l. o.) nevének rövidítése.

Hvoscsinszkájá, *Nadjezsda Dmitrijevna*, orosz írónő, l. *Kresztovszkij*.

Hvosztov *(Chvosztov)*, *Dmitrij Ivánovics*, gróf, orosz író, szül. 1757 júl. 19. (ónapt. 7.) Szent-Pétervárott, megh. u. o. 1835 nov. 3 (ónapt. okt. 21.). Drámákat, ódákat és epigrammákat írt. Összegyüjtött müveit maga adta ki 7 kötetben Szent-Pétervárott (1817) s mivel senki sem vásárolta azokat, elajándékozta barátainak s ismerőseinek. V. ö. *Szuchomlinov*, Istorija Rosiskoi Akademii 7-ik köt. (Szent-Pétervár 1885).

Hy, sziget, l. *Iona*.

Hyacinth (ásv.) v. *jácint*, átlátszó narancssárga vagy veres cirkon, amelyet ékkőnek használnak.

Hyacintharara v. *Ara hyacinthina* Spix. (állat), l. *Papagáj-félék*.

Hyacinthe, *Père* (ejtsd: ijasent, eredeti neve *Charles Loyson)*, francia hitszónok, szül. Orléansban 1827 márc. 10., megh. 1912 febr. 9. 1854-ben Nantesben a hittan tanára lett, később Párisban a St. Sulpice-templom lelkésze, majd a karmelitarendbe lépett be, ezt azonban 1869. elhagyta. Nagy híre volt, mint hitszónoknak s mint szabadelvű papnak, ki a pápai csalatkozhatatlanság tana ellen tiltakozott. Szabad szellemű beszédei és iratai miatt a katolikus egyházból kiközösíttetvén, Párist elhagyta, New Yorkba ment, hol nagy ünnepeltetésben részesült, de 1869 végén visszatért Európába. A vatikáni zsinat berekesztése után az ókatolikusok mellett foglalt állást, részt vett azoknak müncheni gyülésén (1871 szept.) s Genfben telepedett le, de már 1874. az ókatolikusokkal meghasonolván, Párisba vonult vissza, ahol 1879 febr. 9. az ú. n. gallikán egyházat megnyitotta s azóta mint ennek igazgatója (rector) működött. Művei egyebek közt: La société civile etc. (Paris 1867); De la réforme catholique, I.: Lettres, fragments, discours (u. o. 1872), II.: Catholicisme et protestantisme (u. o. 1873); L'Ultramontanisme et la révolution (u. o. 1873); Les principes de la réforme catholique (u. o. 1878); Programme de la réforme catholique (u. o. 1879); Liturgie de l'Église catholique-gallicane (u. o. 1879, 4. kiad. 1883); Mon testament (1893).

Hyacinthus, l. *Hyakinthos*.

Hyacinthus *L.* (növ.), l. *Jácint*.

Hyades a. m. *Hyasok* (l. o.).

Hyaena (állat), l. *Hiéna*.

Hyaenidae (állat), l. *Hiéna-félék*.

Hyakinthos (latinosan *Hyacinthus)*, az egyik legkedveltebb régi görög néprege hőse. A délgörögországi Amyklai város környékén, dús termékenységű vidéken termett az a mélabús mese, mely a tavaszi virágzás és a flatalság gyors elmulásának jelképeként H. szomorú sorsát regélte. E mese szerint, mely hamarosan mindenfelé elterjedt, H. Amyklai város ősi királyának, Amyklasnak volt a fia. A ragyogó szépségű ifjuba Apollon isten beleszeretett s amint egyszer diszkoszvetéssel mulatoztak, Apollon rosszul irányított diszkosza a bájos gyermeket megölte. Kedvese kiömlő véréből az isten a sötét gyászszinű H. nevű virágot fakasztotta. (Hogy melyik virág volt ez, azt nem tudjuk; az bizonyos, hogy a jácintra csak tévedésből alkalmazták e görög nevet.) A halálosan sujtó diszkosz a nyári nap perzselő sugarú korongjának volt e mesében a jelképe. A regének természet-szimbolizmusa abból is kiviláglik, hogy a H. emlékére a nyár derekán évenként megült ünnep, a Hyakinthia, H. halálának mint a tavasz mulandóságának szomorú képzetét gyászdalokkal fejezte ki, de az ünnep utolsó napján vidám lakomával ünnepelték H. közeli feltámadását, vagyis azt a gondolatot, hogy a tavasz elmulását hamarosan új tavasz fogja követni. Későbbi görög költők a rege mély értelmét át nem látva, egyszerű szerelmi mesét alakítottak belőle s azt mesélték, hogy Zephyros (a nyugati szél) féltékeny volt Apollonra s mikor látta, hogy H. Apollonnal játszik, szerelmi féltékenységében ő irányította a diszkoszt szerelmese felé, hogy boszut álljon hűtlenségén.

Hyalin a. m. üvegszerű, átlátszó, l. *Hialin*.

Hyalonema (állat), a Kovaszivacsok egyik neme, l. *Hatsugaras szivacsok*.

Hyalos, a görög ὕαλος (üveg) latinos leírása. A belőle képződött szókat, valamint összetételeit l. *Hial* ...

Hyasok, *Hiádok* (a gör. ὗειν, *esik* igéből), a görög mitológiában az eső nimfái, Atlas és Aithra leányai, kik Dionysos dajkálásáért azt nyerték jutalmul, hogy égi jelként a csillagok közé jutottak. Más monda szerint büntetésképen változtak csillagokká, mert testvérük, Hyas halálakor túlságosan bőven hullatták eső-könyeiket.

Hybanthus *Jacq.* (növ.), l. *Ionidium*.

Hybbe (Hibbe, Geib), nagyk. Liptó vm. liptóújvári j.-ban, (1910) 2126 tót lakossal, postahivatal, telefonállomás, u. t. Liptóújvár. Utcái a bibliából vett neveket viselnek, mint Bethlehem, Jeriko, Sodoma stb. Templomában van eltemetve Balassa Bálint báró, kinek nyugvóhelyét Liptó vármegye közönsége és a M. Tud. Akadémia 1898. emléktáblával jelölte meg.

Hybla, l. *Hibla*.

Hybrid (gör.), különböző fajok párosodásából (kereszteződéséből) származó korcsok (bastardok) tudományos neve. — *Embertani* értelemben l. *Korcs*. — *Állattani* értelemben l. *Bastard* és *Keresztezés*. — *Növénytani* értelemben *H.* (bastard, fajvegyülék, fattyunövény), két különböző növénytipus (fajváltozat, faj, génusz) kereszteződésének származéka. Ismételt kereszteződés útján, amelynél a virágot rokon faj vagy fajvegyülék pollenével porozzák be, keletkeznek a leszármaztatott H.-ek, amelyek közt *de Vries* nyomán megkülönböztetik a binér (két szülejü), trimér (három szülejü) stb. H.-et. — Átvitt értelemben H. két v. több állat részeiből összetett alak, pl. az oroszlántestü és emberfejü szfinx, vagy emberfejü, sasszárnyú, oroszlánfarkú bika. — *H. szó* az olyan, amely különböző nyelvek szavaiból van összetéve, pl. telefonhivatal, giroforgalom.

Hybridogamia (gör.), különböző növényfajok virágainak megporzása. L. *Megporzás*.

Hydaspes, görög neve Dzselam (l. o.) folyónak.

Hydathoda (növ.), l. *Hidatódák*.

Hydatid, l. *Hidatid*.

Hydatina (állat), a Kerekesférgek egyik neme. Teste hosszukás, hengeres, lába rövid, szeme nincsen. 8 faj ismeretes. Legismertebb az ú. n.

ezüsthalacska *(H. senta* Müll.), mely állóvizekben, különösen tavasszal, nagyon gyakori; hossza 0·5—0·6 mm.

Hydatis, l. *Hidatisz.*

Hydatogen (gör.), l. *Hidatogén.*

Hydatomorphismus (ásv.), l. *Hidatomorfizmus.*

Hydatopyrogen (gör.), l. *Hidatopirogén.*

Hyde (ejtsd: hájd), város Cheshire angol countyban, (1911) 33,444 lak.; pamutipar, szénbányászat.

Hyde *báró*, l. *Clarendon.*

Hyde Park (ejtsd: hájd park), 158 ha. területű park London Ny.-i részében, a Kensington Gardenstől K.-re; Erzsébet királyné korában még vadászterület volt; jelenleg a város előkelőinek találkozó helye; nagy meetingeket is tartanak benne. — 2. *H.*, város Massachusetts északamerikai állam Norfolk countyjában, vasút mellett, (1910) 15,507 lak., papirgyártással, pamutszövéssel.

Hyderabad, l. *Haiderabad.*

Hyderabad Assigned Districts, l. *Berar.*

Hyder Ali, l. *Hajder Ali.*

Hydnocarpus *Gärtn.* (növ.), a Flacourtiaceae család génusza; 23 faja fa Elő- és Hátsó-Indiában, Szumatrán és Jáván. Levelük rövid nyelű, osztatlan, váltakozó. Viráguk 2 lakú, a csészelevelek szabadok, erősen fedelékesek, porzó 5 v. több. Termésük fel nem nyíló, bogyószerű tok, héja fás, magva számos, szabálytalan alakú, elég kemény héjú. A *H. anthelmintica* Pierre magvait *(krebrao-magvak)* Kinában bőrbetegségek és lepra gyógyítására használják. Ugyanilyen használatuak a nép körében Dél-Indiában és Ceylonban a *H. Wightiana* Bl. és a *H. venenata* Gärtn. magvai; zsíros olajuk a *makulu-* v. *therta*-olaj.

Hydnophytum *Jack.* (növ.), a Rubiaceae család génusza, 30 faja Kelet-Ázsiában, Újguineán és a Fidzsi-szigeteken honos, fán lakó, gumós félcserje. Gumójukat természettől fogva több egymással összefüggő üreg járja át, melyekben hangyák laknak (l. *Hangyásnövények*). Ugyanily hangyásnövények a *Myrmecodia* Jack. fajai is, elterjedésük is körülbelül olyan, mint azoké, de gumójuk tövises v. szemölcsös.

Hydnora *Thunbg.* (növ.), l. *Hydnoraceae.*

Hydnoraceae (növ.), leples virágú növénycsalád az Aristolochiales sorozatban. 2 génusza van: *Hydnora* Thunbg. és *Prosopanche* de Bary, ennek egy faja van *(P. Burmeisteri* de Bary) Argentinában, amannak 8 Afrikában. Húsos, fák és cserjék gyökerein élősködő növények. A gyökérbe hatoló szívójukkal szétágazó földalatti hajtások függnek össze, ezeken fejlődik nagy viráguk, mely előbújik s a talaj fölött nyílik. E hajtásokat Kelet-Afrikában cserzésre használják. Az argentinai faj az ottani pampákon *(Prosopis*-fajok gyökerén) néhol oly tömeges, hogy terméseit hizlalás céljából sertéssel legeltetik le.

Hydnum *L.* (növ.), l. *Gerebengomba.*

Hydor, a görög ὕδωρ (víz) latinos leírása. Összetételekben gyakori, mely összetett szók nagy része *hidr* ... alatt keresendő.

Hydra, l. *Hidra.*

Hydracetin, l. *Hidracetin.*

Hydrachna *C. L. Koch* (állat), az Atkafélék *Hydrachnidae* családjába tartozó állatnem, puha, gömbölyű v. széles tojásforma testtel, hosszú orrmánnyal, rövid lábakkal, melyek közül a három utolsó pár hosszú sörtékkel borított. Fajai a vizeket lakják s a legközönségesebb a piros vízi atka (*H. globosa* De Geer) és a *H. geographica* Müll., melyek mindketten élénk piros színűek, de az utóbbi fekete foltos. A piros vízi atka piros, körtealakú lárvái a vízi bogarakon, tov. a vízi skorpión és a vízi tűpoloskán élősködnek. Ezeket a lárvákat régen külön atkafajnak (Achlysia) tartották.

Hydrachnidae (állat), l. *Atkafélék.*

Hydraemia, l. *Vízvérűség.*

Hydrangea *L.* (növ.), a Saxifragaceae (kőrontófélék) család génusza; 30 faja Ázsia és Amerika mérsékelt részén honos cserje, egyesek fák. Levelük átellenes, épszélű v. fűrészes, osztatlan v. karéjos. Virágzatuk szártetőző összetett álernyő, melynek szélső virágai, v. kerti fajokon minden virága meddő, csészéje pedig sziromnemű. Tokjuk hártyanemű; apró, szárnyas magvakat tartalmaz s a tetején reped fel. A *H. arborescens* L. északamerikai, 1 m. magas cserje, levele tojásdad vagy szívalakú, fűrészes, fonákán puha szőrű. Virágzata 10 cm. átmérőjű, virága meglehetős apró, fehér. Nálunk kertben díszlik. A *H. hortensia* Dc. *(hortenzia,* japán rózsa) nálunk kertben a legismeretesebb H.-faj. Dísze szobáknak, erkélyeknek is. Hazája Japán és Észak-Kina. Egész 2 m. magas, virága fehér, pirosas v. kékes; virágzatában fellevelek nincsenek, néha az egész labdarózsa módjára gömbölyödik. Enyhébb vidékeken a szabadban is kitelel. Kékes virágú fajtája, mely különösen vasvitriolos földben díszlik, a legkedveltebb. A *H. Thunbergii* Sieb. leveléből készíti a japán jóízű *mennyei teá*-ját.

Hydra-rendszer, l. *Hólapda-rendszer.*

Hydrargyrum a. m. *higany* v. népies nevén *kéneső.* H. amidato-bichloratum v. H. praecipitatum album v. Mercurius praecipitatus albus, l. *Merkuriamidoklorid*; H. bichloratum (corrosivum), maró higanyklorid, l. *Merkuriklorid*; H. bijodatum (rubrum), l. *Merkurijodid*; H. chloratum mite sublimatione paratum, l. *Merkuroklorid*; H. chlorat. mite vapore paratum, gőzzel szállasztott merkuroklorid-por, l. *Merkuroklorid*; H. cyanatum, l. *Merkuricianid*; H. jodatum flavum, l. *Merkurojodid*; H. metallicum a. m. fémeshigany; H. nitricum oxydulatum, l. *Merkuronitrát*; H. oxydatum flavum, sárga *merkurioxid*; H. oxydat. rubrum, vörös *merkurioxid*; H. salicylicum, l. *Merkuriszalicilát*; H. subsalicylicum, l. *Merkuriszalicilát*; H. sulfuratum nigrum, l. *Merkuriszulfid*; H. sulfuratum rubrum, l. *Merkuriszulfid.*

Hydrastin, l. *Hydrastis* és *Hidrasztin.*

Hydrastinin, l. *Hidrasztin.*

Hydrastis *L.* (növ.), a Boglárkafélék génusza, 2 faja van, 1 Észak-Amerikában, 1 Japánban. Levele tenyeresen karéjos, rendesen kettő van, virága magános, apró, csillagszerű. Terméscsoportja 1—2 magú bogyókból áll, húsos, a szederéhez hasonló. A *H. Canadensis* L. Kanada és Pennsylvania füve. Csipős, keserű rhizomája officinális (yellow root, radix H.). Amerikában már régi idők óta használják orvosi célra, nevezetesen váltóláz ellen és

vérzéscsillapításra. Főhatóanyaga két alkaloid: *berberin* (4%) és *hydrastin* (1—2%), $C_{21}H_{21}NO_6$, egy harmadiknak (canadin v. xanthopuccin) előfordulása benne kétséges. A két első az idegrendszerre ható, bénító méreg. A gyökérből készült híg kivonatot (fluid extract) újabban kiterjedten használják a nőorvosok és szülészek méhvérzések ellen, minthogy a vérereknek összehúzódását okozza; előnye az, hogy kellemetlen mellékhatásai nincsenek, sőt az étvágyat is fokozza.

Hydrencephalokele v. *hydrocephalokele*, l. *Agysérv.*

Hydria, l. *Hidria.*

Hydro ... (gör.) összetételű szók nagyrészét l. *Hidro ...*

Hydrobata (állat), l. *Vízi rigó.*

Hydrocérames (franc., ejtsd: idroszerám), hűtőkorsók, l. *Alcarrazas.*

Hydrocharis *L., békatutaj* (növ.; lásd az *ábrát*), a Hydrocharitaceae (Békatutajfélék) család génusza; 2 faja van: a *H. asiatica* Miq. keletázsiai, a *H. morsus ranae* L. (vízi kapotnyak, közönséges békatutaj) európai és előázsiai. Vízi növé-

Hydrocharis.

nyek. Az utóbbinak szára a vízen úszik, csomóin a vízbe csüngő gyökerek, a vízen úszó kerekded levelek és a víz fölé emelkedő, fehér, többnyire egyivarú virágok fejlődnek. A porzós virágban 9 porzó, a termősben 6 termő van és mindegyikben még 3 meddő porzószál. A bibe kétosztatu. Mocsarakban, tavakban, árkokban terem. Régen officinális volt, ma itt-ott aquariumban tartják.

Hydrocharitaceae, *Békatutajfélék* (növ.), az egysziküek családja a Helobiae-sorozatban. Csupa vízi növények tartoznak ide, részben a tenger, részben az édes víz lakói. Viráguk rendesen váltivarú, sugaras, 3 tagú, van 3 csészeszerű és 3 sziromszerű lepellevele. Porzó 3 v. hármával 1—5 körben. Magházuk alsó állású 1—6 üregű, a termés sokmagú, többé-kevésbbé bogyószerű. Levelük csavaros állású, örvös v. kétsoros. Virágukat kezdetben 1—2 buroklevél takarja, magános v. álernyőben áll. Nálunk ismeretesebb: *Stratiotes, Hydrocharis, Vallisneria, Helodea,* l. *Átokhínár.*

Hydrochelidon (állat), l. *Halászka.*

Hydrochoerus (állat), l. *Vízi disznó.*

Hydrocoel, a Tüskésbőrűek (l. o.) ambulakrális rendszerének kezdeménye.

Hydrocorae v. *Hydrocorisae* (állat), l. *Vízi poloskák.*

Hydrocorallia (állat), l. *Hidrás korallok.*

Hydrocores (állat), l. *Vízi poloskák.*

Hydrodictyon *Roth* (növ.), a Zöldmoszatok génusza. A *H. reticulatum* (L.) Lagerh. sekély álló vizeinkben néha nagy mennyiségben él. Nevezetes sajátsága, hogy hengeres sejtjei úgy illeszkednek egymáshoz, hogy társulásuk receszerű hálózatot formál.

Hydroecia leucographa (állat), l. *Éjjeli lepkék.*

Hydrogenium a. m. *hidrogén* (l. o.).

Hydroidea (állat), azoknak a Hydrozoáknak (l. *Hydrozoa*) gyűjtőneve, melyeknek *hidroidpolip* alakjuk van. Idetartoznak a Hidra-félék *(Hydraria),* a Hidrás korallok *(Hydrocorallia),* a Csöves polipocskák *(Tubularia)* és a Harangos polipocskák *(Campanularia).* L. még *Hydrozoa.*

Hydrolea *L.* (növ.), a Hydrophyllaceae család génusza 12 fajjal a forró övön. Egyéves v. évelő fűvek, félcserjék. Újabban ismételten gyógyszernek ajánlják őket.

Hydromedusa (állat), a teknősök egy neme. L. *Kígyónyakú teknős.*

Hydromedusae, l. *Hydrozoa.*

Hydrometra lacustris *L.* (állat), l. *Molnárka.*

Hydrometridae v. *Hydromici,* l. *Vízenjáró poloskák.*

Hydromici v. *Hydrometridae,* l. *Vízenjáró poloskák.*

Hydrophiinae (állat), l. *Tengeri kígyók.*

Hydrophil (gör.), l. *Hidrofil* és *Hidrofil növényzet.*

Hydrophilus (állat), l. *Csíkbogár.*

Hydrophis (állat), l. *Tengeri kígyók.*

Hydrophthalmus, l. *Buphthalmus.*

Hydrophyllaceae (növ.), a forrtszirmú kétszikűek családja a Tubiflorae-sorozatban. Mintegy 170 faja van, legtöbbje Észak-Amerikában. Többnyire 1 éves v. évelő fűvek, levelük rendesen csavaros állású, virágzatuk forgószerű. Pártájuk torokpikkelyei, forgóvirágzatuk és magkezdeményeik a Borraginaceae-családdal hozzák őket legközelebbi rokonságba. Ide tartozik a *Nemophila* és a *Phacelia* kerti növény.

Hydrophyllum (növ.), a Hydrophyllaceae család génusza; 6 faja északamerikai évelő fű, levelük hosszú nyelű, lemeze nagy, szárnyasan v. tenyeresen karélyos. Virágzatuk forgó. Tokjuk 1—4 magvú, 2 kopácsú. A *H. canadense* L. hathatós anyagot tartalmaz, mellyel bőrbetegségeket gyógyítanak, állítólag ellenszere a *Rhus toxicodendron* L. és a kígyók mérgének.

Hydroporus, l. *Vízi bogarak.*

Hydropotes (állat), l. *Vízi szarvas.*

Hydrops ascites a. m. *hasvízkórság,* többféle betegség tünete, tulajdonképpen nem egyéb, mint szabadon mozgó folyadék- (savó) gyülemlés a hashártya üregében. Létre jöhet a máj zsugorodásánál (cirrhozis hepatis), a máj egyik vénájának, a vena portalnak eldugulásánál v. ennek valami daganat stb. okozta leszorítása következtében; hasi daganatoknál; a hashártya krónikus gyuladásánál; a gümős hashártya-gyuladásnál; a hashártya rákos megbetegedésénél; továbbá és igen gyakran a H. részjelensége az általános vízkórságnak, mely szív- és vesebajoknak a következménye. A felgyülemlett savó mennyisége változó; lehet olyan kevés, hogy csak bizonyos műfogással ismerhető fel, de lehet sok (akár 20)

liter is, mikor a has elődomborodó gömbszerű, fekvőhelyzetben kiszélesedő, bőre feszes, a köldök elsimult, esetleg ki is dudorodik; a hasban levő folyadék a has ütögetésére érezhetőleg hullámzik; kopogtatva a hasüregnek folyadékkal telt területe felett dobos hang helyett tompát hallunk; a beteg helyzetének változtatásakor a folyadék mindig súlyánál fogva a legmélyebben fekvő területet foglalván el, a tompa kopogtatási hangot adó terület is változik a beteg helyzetének megváltozásával. Igen nagy H.-nál ép olyan hegek keletkeznek a has bőrében, mint a terhességben; némely esetben a hasi vénák a bőrben mint kitágult átkéklő hálózat láthatók; ez az ú. n. Caput Medusae. A H. csak tünet lévén, az orvos tennivalói a szerint irányulnak, hogy mily betegség folytán jött a H. létre.

Hydropteridales, *vizi harasztok (Hydropterides,* növ.), a harasztok sorozata. Vízben élő heterospórás harasztok, melyeknek makrosporangiumában egy makrospóra, mikrosporangiumában számos mikrospóra fejlődik. Két család tartozik ide: a *Salviniaceae* (l. o.) és a *Marsiliaceae* (l. o.).

Hydropterides (növ.), l. *Hydropteridales.*

Hydrosme (növ.), l. *Amorphophallus.*

Hydrotheca, a Tömlőbelűek *(Coelenterata)* közé tartozó hidroidpolipok kemény harangalakú bőrburokja, amely a polipok testét körülveszi s amelybe veszély idején visszahúzódik az állat, l. *Polipok.*

Hydrotherapia (gör.-lat.), l. *Vízzel gyógyítás.*

Hydrous (állat), a *Vízi bogarak* (l. o.) egy neme.

Hydrozoa v. *Hydromedusae* (állat), a Tömlőbelűek *(Coelenterata)* törzsébe, a Csalánzók (Cnidaria) altörzsébe tartozó állatosztály, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajok életében két, látszólag teljesen különböző alakú nemzedék váltja fel egymást; egyik a *hidroidpolip,* másik a *medúza-alak.* A hidroidpolip két rétegből (ekto- és entoderma) és a köztük levő támasztó lemezből álló megnyúlt tömlőt alkot; hátulsó végével idegen tárgyakra tapad, elülső szabad végén levő szájnyílása tapogatókoszorúval van ellátva. A hidroidpolipok a Hydra kivételével ivarszerveket nem fejlesztenek, hanem rendesen ivartalanul bimbódzás útján telepeket hoznak létre. A telepeknek egyes tagjait hidrantoknak nevezzük, melyeknek gyomorüregei a coenosark-nak nevezett csőhálózat közvetítésével összefüggnek egymással. A hidroidpolipok ivartalan úton sarjadzással hozzák létre a medúzákat, amelyek a telepről leválnak, ivarszerveik fejlődnek s a megtermékenyített petékből kis, csillangókkal borított, szabadonrajzó lárva, ú. n. planula fejlődik s ez ismét hidroidpolippá alakul. A medúza-alak harang- v. ernyőalakú s teste vízben rendkívül gazdag kocsonyás anyagból áll. Testének külső domború oldalát exumbrellának, belső homorú részét pedig subumbrellának nevezik. Utóbbinak közepén van a szájnyílás, melynek környéke rövidebb szájcsőbe, v. ú. n. gyomorcsőbe nyúlik meg. Az exumbrella szélén a test külső rétege, az ektoderma gallér módjára tovább terjed s ú. n. fátyolt (velum vagy craspedon) alkot. A fátyol annyira jellemző a hidroid-medúzákra, hogy fátyolos medúzáknak is nevezik. A subumbrella és az exumbrella határán foglalnak helyet a tapogatók és a látásra meg helyzetérzésre való érzékszervek, az ú. n. párkánytestek. A tapogatók száma 4, 8 v. ennek sokszorosa. A herék és a petefészkek a medúza külső rétegéből (ektoderma) fejlődnek.

Sok H.-n a H.-kra jellemző fejlődésmód, vagyis hogy a polip-alak (az ú. n. dajka) ivartalan úton létesíti a medúza-alakot s ez ivaros szaporodással létrehozza a polip-alakot, módosulhat azáltal, hogy v. a medúza-alakok, vagy a hidroidpolip-alakok fejlődése elmarad. Az előbbi esetben csak hidroidpolipok vannak, melyek ivarosan és ivartalanul egyaránt szaporodhatnak, utóbbi esetben pedig csak medúzák vannak s a medúzák petéiből meginl medúzák fejlődnek. A H.-knál tehát ez a négy eset fordulhat elő: 1. A hidroidpolipok időnként váltakozva ivartalanul és ivarosan polipokat létesítenek; 2. a medúzák mindig csak medúzákat fejlesztenek; 3. a hidroidpolipok és medúzák egymással váltakoznak; 4. hidroidpolipok és helyhez kötött medúzák egy telepben egyesítve maradnak. Utóbbi eset fordul elő a Siphonophoráknál (l. *Hólyagos medúzák).*

A H.-k, nehány faj kivételével, valamennyien tengeriek; a medúzák és a Siphonophorák szabadon úsznak, míg a hidroidpolipok helyhez kötött életet folytatnak. Az egyes hidroidpolipok ált. kicsinyek; nehány mm. nagyok, v. hosszúságuk csak a mm. tört részeit éri el. Kivétel a *Monocaulus imperator* nevű H., mely 2 m. nagyságot is elér. A hidroidpolipok alkotta telepek nehány cm. nagyok s csak ritkán érnek el 1 méter nagyságot. A medúzák nagysága néhány mm. és nehány cm. között változik; legnagyobb az *Aequorea forskalea* nevű medúza, melynek ernyője 40 cm. átmérőjű. — Az eddig ismert fajok száma kb. 1200, melyeket hat rendbe osztanak, nevezetesen: 1. rend: Hidra-félék *(Hydraria)*; 2. rend: Hidrás korallok *(Hydrocorallia)*; 3. rend: Csöves polipocskák és virágmedúzák *(Tubulario-Anthomedusae),* pl. idetartozik az *Eudendrium;* 4. rend: Harangos polipocskák és lapos medúzák *(Campanolario-Leptomedusae);* 5. rend: Bunkós medúzák *(Trachymedusae)* és 6. rend: Hólyagos medúzák *(Siphonophora).*

H. (paleont.). A Hidromedúzák a tengervíz fenekén ülő, vagy szabadon úszó, többnyire telepes állatok voltak, dimorf táplálkozó és ivaregyénekkel. Kevés rend egyénei választottak ki a közösülésre alkalmas szénsavas mész- vagy kitin-vázakat. Ide tartozik a *Hydrocorallinae* rend, amelybe a *Millepora* nem tartozik, amelyet régebben korallnak tartottak. Bekérgező v. ágas-bogas telepeket alkotnak. Váza bonyolult, szabálytalanul elágazó mészfonalakból áll. Hazánkban a felső mediterránkori tengerparti képződményekben (lajtamészkő) fordul elő, ma a korallriffek felépítésében szintén részt vesz. Ide tartoznak még a *Tubulariae* rend képviselői, amelyek főleg a krétában és a harmadkorban szerepelnek. Továbbá a *Stromatopora,* amely a palaeozoikumban fordul elő s egész mészkőrétegeket egymaga alkot. A *Campanularia* rendben főleg a palaeozoikumban szereplő *Dictyonema* fontos. Ezzel közel rokon-

ságban álianak a *Graptolithes*-ek, amelyek a palaeozoikumban nagy tömegben éltek s főleg a szilur-szisztemának fontos vezérlő kövületei. L. *Graptolithes*.

Hydruntum, l. *Otranto*.

Hydrus (állat), l. *Tengeri kígyók*.

Hydrus, *kis vízi kígyó*, csillagkép az ég déli felén, 45 szabad szemmel látható csillaggal.

Hydrus, l. *Otranto*.

Hye *(von Gluneck)*, *Anton*, lovag, osztrák jogtudós, szül. Gleinkben 1807 máj. 26., megh. Bécsben 1894. dec. 8. A bécsi egyetemen 1832. rendkívüli, 1842. rendes tanár lett. 1848-ban az igazságügyminisztériumba került, 1867. igazságügyminiszter és egy darabig kultuszminiszter volt. Művei: Die leitenden Grundsätze der österreichischen Strafprozessordnung (Wien 1854); Kommentar zum österreichischen Strafgesetzbuch (u. o. 1855); Sammlung der Erkenntnisse des österr. Reichsgerichts (u. o. 1874—94, 9 köt.)

Hyères (ejtsd: iér), város Var francia dép. touloni járásában, 4 km.-nyire a tengertől, egy 207 m. magaslat D.-i lábánál, vasút mellett, (1910) 11,331, mint község 17,968 lak., déligyümölcs-termeléssel, virágtenyésztéssel, selyemfonással, illatszerkészítéssel, olajpréseléssel. A közeli Salins-Neufs és Vieux-Salins nevű sós lagunákból sót főznek (300 munkás, évi 40,000 tonna termeléssel). H. éghajlata enyhe és egyenletes (évi középhőmérséklet: 15°), látogatott téli klimatikus gyógyhely. Délre a várostól nagy tengeri fürdői vannak. A város egy régi és egy új részből áll; a régi városrész fölött a citadella emelkedik (XIII. sz.) és közöttük a régi falak szép maradványai láthatók. A régi városban vannak a középkorbeli Szt. Lajos- és Szt. Pál-templomok. H. kikötőjét Ny.-ról a Giens félsziget (Kap Estére), K.-ről Kap Bénat és D.-ről a H. szigetek határolják. Területe 150 km.² és a tengeri hajóhad gyakorlatozik benne. A várost Anjou Károly és Massillon egyházi szónok szobra ékesíti. H. helyén a rómaiak Castrum Arcaruma és Olbia város állott; nagyszámú római épületmaradványai igazolják régi eredetét. 1843-ban az ásatások felszínre hozták Pomponiana római város maradványait. Szt. Lajos 1254. keresztes hadjáratáról visszatérvén, H. mellett szállott partra. V. ö. *Denis*, H., ancien et moderne (4. kiad. 1882); *Vidal*, Les climats d'H. et le Sanatorium maritime (1888).

Hyères-szigetek *(Iles d' Hyères)*, Var francia départementhoz tartozó szigetcsoport a Földközitengerben; 3 fő- és 2 kisebb szigetből áll. A főszigetek: Porquerolles, Port Cros és az Ile du Levant. Területük 2600 hektár, 600 lak. Porquerolles 7½ km. hosszú, 2 km. széles, 150 m.-nyi magaslatokkal, erdőborította sziget, van kikötője és világítótornya, a legnépesebb ugyanily nevű helységgel, erősséggel és nagy szódagyárral; Port Cros 4 km. hosszú, 2½ km. széles legmagasabb pontja 207 m., kis kikötővel és erődítménnyel; Ile du Levant földtani szempontból érdekes: gránit, aszbeszt, turmalin stb. található rajta. Egykoron a mai Giens-félsziget, az ókori Pomponiana-sziget, szintén e csoporthoz tartozott.

Hyetometer, l. *Esőmérő*.

Hygiama, l. *Higiama*.

Hygieia (gör., a. m. egészség), a régi görögök istenhitében az egészség megszemélyesítője. Ezért Asklepiosnak, a gyógyítás istenének leányaként szerepel s kultusza is az Asklepios-szentélyekhez fűződött. Jóságos tekintetű fiatal leánynak ábrázolták, kezében császével, melyből kígyó iszik. A rómaiak H. nevét az ő nyelvükön *Salus*nak fordították.

Hygiene *(hygieine*, gör.) a. m. egészségtan (l. o.).

Hyginus, *szent*, pápa, szül. Athénben, pápa lett 139., megh. 142. Egész kormányzása alatt a téveszmék, különösen a gnosztikus Cerdo és Valentin ellen küzdött. Természetes halállal mult ki; de a vértanuk közé sorozták az üldöztetések miatt, amelyeknek Antonius császár alatt ki volt téve. Ünnepe jan. 11.

Hyginus, 1. *Gaius Julius*, római grammatikus Hispániából, mint Augustus császár szabadon bocsátott rabszolgája a híres palatinusi könyvtár felügyelője lett. A legkülönbözőbb tárgyú irodalmi működést fejtette ki. Neve alatt két munka maradt reánk, egy *Fabulae* c. (277 mese és elbeszélés, számos elveszett tragédia meséjét fenntartotta, kiadta Schmidt, Jena 1872) és *Astronomica* c. (Eratosthenes nyomán írt) csillagászati és mennyiségtani tartalmú 4 könyv. Lehetséges, hogy ezek csak kivonatok H. műveiből, kiadta Bunte (Dresden 1875).

2. *H.* (melléknevén *Gromaticus)*, Domitianus, Nerva és Traianus idejében, a táborok erődítéséről írt munkát; kiadta *Gemoll*, De munitione castrorum (Leipzig 1879); Domaszewski (Leipzig 1887).

Hygiopon (gör.), l. *Higiopon*.

Hygrophorus *Fr.* (növ.), a Lemezes gombák génusza. A termőtest és a lemezek húsosak, utóbbiak vastagok, egymástól távol állók. Fátyol nincs. Számos faja közül megemlítendő a *H. olivaceoalbus*, a *H. ficoides*, a *H. caprinus* és a *H. eriiceus*. Ehetők.

Hygrophyták, l. *Higrofiták*.

Hygros, a görög ὑγρός (nedves) latinos leírása. Összetételeit l. *Higro* . . .

Hygroscopus (gör.-lat.) a. m. nedvszívó.

Hykkara, ókori város Szicilia ÉNy.-i tengerpartján, Eryx és Panormos között; romjai Carini mellett. A peloponnezoszi háboruban az athéniek bevették és lakosait rabszolgákul eladták; ezek egy része Athénbe került, köztük volt, mint gyermek, a később híressé vált Laïs hetaira.

Hyksos, nép, l. *Hikszosz*.

Hyla *L.* (állat), l. *Leveli béka*.

Hylaea, Braziliában az egyenlítő táján levő erdővidéke az Amazonasnak (l. *Selvas)*.

Hylaedactylidae (állat), az elől odanőtt nyelvű, tapadó-korongos lábujjú békafélék egyik családja, amelynek fajain az ujjak úszóhártyával függnek egymással össze. Külsőleg varangyszerű. Mintegy 10, az óvilágban élő faja közül legismertebb a *Hylaedactylus baleatus* T., mely Jáva szigetén él.

Hylaplesia (állat), l. *Hylaplesiidae*.

Hylaplesiidae (állat), az elől odanőtt nyelvű, tapadó-korongos lábujjú békafélék egyik családja, melynek tagjainál az ujjak szabadok és egészben

inkább béka-, mint varangykülsejüek. Mintegy 10, a neotrópiai régióhoz tartozó faja ismeretes, pl. a délamerikai *Hylaplesia (Dendrobates) tinctoria* Boie.

Hylas, a kisázsiai bithyniai görög népmondában szépséges királyfi, Herakles kedveltje. Mikor Herakles az argonauták vállalatában részt vett, H. is vele volt. Kios kikötőnél (Bithyniában) az ifju kiszállt az Argo hajóból, hogy vizet igyék, de mikor egy forrás fölé hajolt, hogy belőle merítsen, a forrás nimfái magukkal ragadták a szép ifjut a vízbe. Herakles panaszkiáltásától visszhangzottak ekkor az erdők (H. görögben a. m. az erdő gyermeke), de hiába kiáltotta mindenfelé H. nevét, ez örökre eltünt. A környékbeli nép búshangú népdalaiban H. nevének szólítása refrénként szerepelt s minthogy a panaszdalt az ottani vidék nyelvén bórimosznak nevezték, *Bormos* néven is emlegette a néphagyomány a szomorú sorsú szép ifjut.

Hylastes *Er.* (állat), a Szú-félék egyik neme. Testük többé-kevésbbé nyúlánk, hengerded, színük egészen sötétbarna, vagy fekete. Valamennyien, a lóhereszú *(H. trifolii* Müll.) kivételével (l. *Lóhereszú)*, tűlevelű fák pusztítói. Hazánkban 10 faj ismeretes.

Hyle, a görög ὕλη (erdő, fa, anyag) latinos leírása. L. *Hile.*

Hylesinus (állat), a Szú-félék egyik faja. Kizárólag lomblevelű fák kérge alatt élnek, első sorban kőrisfán és szilfán; kivételesen tölgyön, akácon, sőt almafán is. Az anyajáratok a kéreg alatt jellegzetesek; mindenkor kétkaruak s egy harántfekvő összefoglaló jelre ⌣⌣ emlékeztetnek. Ebből erednek felfelé s lefelé haladólag a lárvák megnagyobbodásával karöltve mindinkább bővülő lárvajáratok. Legismertebbek a nagy- és a kis kőrisfa-szú *(H. crenatus* Fabr. és *H. fraxini* Fabr.). Hazánkban 5 faj él.

Hylidae, l. *Leveli békák.*

Hyllos, a görög hősmondában Herakles és Deianeira fia. L. *Heraklidák.*

Hylobates (állat), l. *Gibbon.*

Hylobius *Schönh.* (állat), tűlevelű fákat pusztító ormányos bogár. Hazánkban legismertebb a nagy és a kis fenyves ormányos bogár *(H. abietis* L. és *H. pinastri* Gyllh.), melyek rendesen egymás társaságában élnek. A nagy ormányos bogár 9—14, a kicsi 7—9 mm. hosszú. Az előbbi szurokfekete, sárgás-szürke pikkelyfoltokkal díszítve, fénytelen; ormánya meglehetős vastag, melyen közvetetlenül a szájzúg mögött kiinduló bunkós végű, térdelt csápja van. A kis ormányos bogár nagyjában hasonló, de van már némi zsírfénye s lábai vörösbarnák. Lárvakorukban lúcfenyő és erdei fenyő öreg tuskóin élnek s így kárt alig okoznak, mint fejlett bogarak azonban a fiatal csemetéket, főleg az erdei fenyőt erősen rongálják.

Hylocomium *Bryol. eur.* (növ.), a lombos mohák génusza. Fajai többnyire az erdőben élnek, az erdő talaját nagy területen ellepik.

Hylodes (állat), a Kétéltüek osztályába, a Békák rendjébe, a Mozgómellű békák *(Arcifera)* csoportjába tartozó békanem, 50 Amerikában (főleg Dél-Amerikában) élő fajjal. Legismertebb az antillai béka *(H. martinicensis* Tschudi), melyet Martinique-szigeten fedeztek fel, de később a környező szigeteken is mindenütt megtaláltak. Hossza 4 cm. Petéit habos anyagba burkolva szárazföldi növényekre rakja és fiataljai a peteburkon belül esnek keresztül az átalakulás egyes szakain. Hazájában «*coqui*» néven ismerik.

Hylotoma *Latr.* (állat), a Hártyásszárnyu rovarok (Hymenoptera) rendjébe tartozó Levéldarazsak *(Tenthredinidae)* családjának egyik neme, melybe mintegy 21 honi faj is tartozik. A csáp három izből áll, az utolsó iz hosszú, a hímen kefés, a nőstényen gyengén bunkós. A nem bélyege még az egyszerű karom és a lábszárak oldalán egy-egy sarkantyutövis. Álhernyóik 18 lábuak. Legismertebb faj a *H. rosae* L., melyet a rózsakertészek sárga színe után «*sárga légynek*» is neveznek. A nőstény a rózsafa fiatal hajtásaiba szép sorban bevágásokat fűrészel s ezekbe egy-egy petét rak, minek következtében a hajtás e helyen elhajlik s megfeketedik. A zöldessárga álhernyók a rózsafa leveleit fogyasztják. Földben gubóban bábozódnak. Másik e nembe tartozó rózsaellenség a *H. pagana* Panz., melynek életmódja a fentebbiével egyezik.

Hylozoismus, l. *Hilozoizmus.*

Hyltén-Cavallius, *Gunnar Olaf*, svéd régiségbúvár és iró, szül. Hönetorpban (Småland) 1818 máj. 18., megh. Sunnanvikban (Småland) 1889 júl. 5-én. H. Stephens G. archeológussal együtt nagy gyüjteményt állított össze Svédország népies irodalmából s idevonatkozólag két nagy munkát adott ki: Svenska folksagor och äfventyr (1. köt., Stockholm 1844—49, 1875, befejezetlen) és Sveriges historiska och politiska visor (1.köt., u.o. 1853, befejezetlen). Van egy Dacke-fejden c. történelmi drámája is. Legnevezetesebb munkája: Wärend och Wirdarne (1. és 2. köt., Stockholm 1864—68).

Hymans (ejtsd: hejmansz), 1. *Henri*, belga művészettörténetiró, szül. Anversben 1836 aug. 8., megh. Brüsszelben 1912 jan. 23. A brüsszeli áll. könyvtár metszetgyüjteményének volt őre, majd az anversi művészeti akadémia tanára. A németalföldi művészet történetére vonatkozó legfontosabb művei: Histoire de la gravure dans l'école de Rubens (Bruxelles 1879); C. van Mander életrajzainak kiadása és fordítása (Paris 1884—85); Nicaise de Keyser (Bruxelles 1891); Belgische Kunst des 19. Jahrhunderts (Leipzig 1906); Antonio Moro (Bruxelles 1910).

2. *H., Louis*, belga iró, *H. 1.* testvérbátyja, szül. Rotterdamban 1829 máj. 3., megh. 1884 máj. 22. Brüsszelben. A történelem tanára volt Brüsszelben (1854) s azonfelül a szabadelvű Étoile belge-t s az Écho parlementaire-t szerkesztette. Művei: Le Rhin monumental (2 köt.); továbbá: Hist. populaire de la Belgique (1860, 18. kiad. 1880); Hist. de Léopold I. (1865); Hist. politique et parlementaire de la Belgique (ez főműve, 3 köt. 1869—70); Hist. parlementaire de la Belgique (1877—83, folytatta *H. Paul)*; La Belgique contemporaine (1884, 2. kiad.) és Bruxelles à travers les âges (1883, 2 köt.).

3. *H., Paul*, belga politikus, *H. 2.* fia, szül. Brüsszelben 1865 márc. 23. Előbb ügyvéd volt, 1900 óta pedig az alkotmánytörténet tanára a

brüsszeli egyetemen; a kamarában a liberális párthoz tartozik. Művei: Frère-Orban (Bruxelles 1906—10, 1—2 köt.), mely felöleli Belgium történetét 1812—70-ig s e tekintetben egyik legkiválóbb munka). Ezenkívül befejezte és kiadta atyjának következő műveit: Bruxelles à travers les âges (Bruxelles 1889, 3. köt.) és Histoire parlementaire de la Belgique 1883—1902 (u. o. 1884—1910, 6—9. köt.) c. műveit.

Hymen, l. *Himen*.

Hymenaea *L.* (növ.), a Leguminosae (Hüvelyesek) család génusza a Caesalpinioideae alcsaládban. 8 faja Amerika forróövi részén honos tövistelen fa, levele 1 pár szárnyból áll, bőrnemű, átlátszóan pontozott, virágzata végálló, sokágú buga és nagy fehér virágai vannak, 5 ülő szirommal, kis bibével; hüvelye hosszukás, gyakran hengeres, vastag bőrnemű v. fás, fel nem nyíló; számos magva lisztes pépben fekszik. Legnevezetesebb a *H. courbaril* L. (lokusztafa, jatahi vagy jutahi, quinapole), 20. m. magas, hatalmas törzsű fa. Fája a kereskedelem *kurbarilfája*, ez kemény, nehéz, barnán erezett, vörös. Nevezetes gyantája a törzséből kifolyó *amerikai kopál* (resina copal vel courbaril), mely lakkok és firnász készítéséhez igen keresett anyag s amellett Braziliában orvosságszámba megy. Színtelen vagy halaványsárga, fénylő, átlátszó, szagtalan, ízetlen. A borostyánkőhöz hasonlít. A fából kiszivárogván, a földben megkeményedik, gyakran 3—4 kg.-os darabokat találnak vénebb fa gyökere alatt. Alkoholban és éterben kissé oldható, illanó és kövér olajban jobban, kivált ha előbb megolvasztották. Az indiánusok mindenféle dísztárgyat csiszolnak belőle, ajakdíszük is ebből készül. Más, *kopált* szolgáltató növények: l. *Trachylobium, Vouapa*.

Hymenaios, l. *Himen*.

Hymenium (növ.) a. m. termőréteg. Az a réteg, amelyben a gombák hyphafonalai a szaporodási sejteket fejlesztik. Az Ascomycetes gombák H.-ában, sűrűn egymás mellett, a spórákat tartalmazó *ascusok* állanak, a Basidiomycetes-gombáknál *bazidiumok*. Vannak azonban a H.-ban meddő hyphafonalak is, az ú. n. *parafizisek*. Az említett gombákon kívül más gombáknak is van H.-jok. A zuzmók termőtestében is megvan.

Hymenolepis nana *Lieb.* (= *Taenia nana*), az emberben élősködő galandféregfaj; 10—15 m. hosszú. Egyiptomban és Sziciliában észlelték.

Hymenolichenes (növ.), l. *Zuzmók*.

Hymenomycetes (növ.), l. *Lemezes gombák*.

Hymenophyllaceae (növ.), a harasztok családja. Két génuszba tartozó 200 faja nagyrészt trópusi hegyvidékek nedves erdeiben epifita. Alsóbbrendű, csekély tagoltságú harasztok. Levélerezetük és szóruszaik helyzete a *Harasztok* II. *mellékletén* látható. Nyugat-Európában a *Hymenophyllum tunbridgense* Sm., Irországban és Norvégiában a *H. Wilsoni*, Ir- és Dél-Franciaországban a *Trichomanes speciosum* van meg közülük, e család egyedüli képviselői Európában.

Hymenophyllum (növ.), l. *Hymenophyllaceae*.

Hymenoptera (állat), l. *Hártyásszárnyuak*.

Hymettos, l. *Himettosz*.

Hymnos, l. *Himnus*.

Hymnus Ambrosianus, l. *Ambrus himnusa*.

Hyodon (állat), l. *Hyodontidae*.

Hyodontidae (állat), a Csontoshalak egyik családja. Egyetlen faj, a *holdszemű-hal (Hyodon tergisus* Les.) ismeretes. Hosszúra nyúlt, két oldalt összenyomott testének színe egyöntetű, ezüstfehér; hossza 30—45 cm.; Észak-Amerika Ny.-i felének folyóiban és nagyobb tavaiban él.

Hyoideus az, ami a nyelvcsonthoz (os hyoideum) tartozik.

Hyomoschus (állat), l. *Patkányőz*.

Hyonetta (állat), l. *Kacsák*.

Hyoscyamin, l. *Hioszciamin, Hyoscyamus* és *Atropa*.

Hyoscyamus *L., beléndek* (növ.), a Solanaceae (Ebszőllőfélék) család génusza; 11 faja a Kanáriszigetektől Észak-Afrikán és Európán át Ázsiáig van elterjedve. Földre terülő v. felálló fűvek. Legközönségesebb a *H. niger* L. (bolondító belénd ek vagy csalmatok, bolondító fű, l. az *ábrát*). Egy vagy két éves. Undorító szagú. Leginkább gazos, szemetes helyeken nő. Hosszú, puha,

Bolondító beléndek, jobbról csészéje és tokja.

kissé ragadós szőrök borítják. Alsóbb levele nyeles, a felsők nyeletlenek és szív alakú aljokkal a szárat félig körülölelik, szárnyasan karélyosak. Virágai egyenként a levelek hónaljában vannak, a bimbós virágzat bekunkorodott, elvirágzás után féloldalú fűzért ábrázol. Csészéjének alsó része kihasasodik, fönt ötfogú, elvirágzás után tovább növekszik s a termést borítja. Pártája tölcséralakú, szennyessárga, finom lilaszínű erek csinosan hálózzák, torka is ibolyaszínű. Termése kétüregű, többmagú tok, megérve a tetején fedőcskével nyílik (kupakos v. csalmástok). Magva a mákéhoz hasonló. Jún.—szept. virágzik. Nagyon mérges, különösen a gyökere meg a magva. Aki megeszi, elszédül, szeme káprázik és elsötétedik, bódulásában elalszik és iszonyuakat álmodik, v. megbolondul; gutaütés és halál lehet a vége. Leghathatósabb orvosság ellene a hányás, azután pedig több ízben kevés erős fekete kávét borecettel kell inni. Minden részében *hyoscyamin* nevű alkaloid van, ezért orvosilag használatos (a részek patikai neve radix, herba vagy folia, semen hyoscyami). Levele és magva kisebb mértékben görcs- és fájdalomcsillapító szer, különösen pedig a friss levelek kivonata (extractum, tinctura et oleum

hyoscyami) görcsös fájdalmak, szamárhurut és idegláz ellen óvatosan használatos. Régen ezzel a fűvel készítették a nem jó hírű *boszorkánykenőcsöt* (boszorkányír). A nyeles levelű *H. albus* L. a tengerpart vidékén nő. Már a régiek használták orvosságnak. Legelőször, a monda szerint, *Herkules* ismerte és ő használta volna. Szárát Görögországnak némely vidékén, mint a dohányt, fogfájás ellen használják.

Hyowa-gyanta, l. *Protium*.

Hypalgesia, l. *Fájdalom*.

Hypanis, ókori neve Bug és Kuban orosz folyóknak.

Hypata, az ókorban az aenianok fővárosa az Oeta hegy alján, ma Ipati v. Neopatra. Közelében sok hunyor (helleborus) termett és melegvízű, gyógyító hatású forrás fakadt. A thesszáliaiak kuruzsló mesterségének híre később főkép e helyhez tapadt.

Hypate (ejtsd: hüpaté), a görög zene rendszerében a legmélyebb hang neve.

Hypatia, Theon matematikus leánya és tanítványa, szül. Kr. u. 355 körül, megh. 415. Alexandriában, az ellene felbőszült keresztény néptömeg meggyilkolta. Athénben filozófiát tanult, később pedig Alexandriában az új-platoni filozófiát és a matematikát tanította. A filozófián kívül H. még a matematika terén is kitünt. H. az eklekticizmus híve volt, amely az új-platoni filozófiát az Aristotelesfélével igyekezett egybekötni. Művei közül semmi sem maradt reánk. Suidas egy magyarázatot említ Diophantos műveihez, egyet pergai Apolloniosnak a kúpszeletekről szóló művéhez és egy asztronómiai Kánont. H. alkalmasint sohasem volt férjnél. Charles Kingsley, angol író, H.-t egy regény, Beer A. pedig egy szomorujáték hősnőjévé tette. V. ö. *Wolf*, H., die Philosophin von Alexandria (Wien 1879) és *Meyer*, H. von Alexandria (Heidelberg 1886.)

Hypecoideae (növ.), l. *Papaveraceae*.

Hyper-, a görög ὑπέρ (fölött, rajta, túl) latinos leírása. Összetételekben gyakori. L. *Hiper*.

Hyperaemia, l. *Vérbőség*. — *H. cerebri*, l. *Agyvelő-bővérűség*. — *H. pulmonum*, l. *Tüdővérbőség*.

Hyperbolos, alacsony származású athéni demagóg, fazekas és lámpagyártó, Kleonnak besúgója volt, majd ennek halála után helyére igyekezett kerülni s ezért a nép szeszélyének és szenvedelmének hízelgő szolgája volt. Aristophanes kiméletlenül szórta gúnyos megjegyzéseit a hadvezérré választott gonosz népvezérre; tehetetlensége különben hamar kiderült az állami életben. Midőn Kr. e. 417. Nikias és Alkibiades közt a pártharcot cserépszavazással kellett eldönteni, a pártok kiegyeztek és H.-t száműzték. 411-ben Samosban gyilkos kéz vetett véget életének.

Hyperboreai nyelvek, l. *Aino nyelv*.

Hyperboreasok, l. *Hiperboreasok*.

Hypereides *(Hyperides)*, a tíz híres attikai szónok egyike, Glaukippos fia, szül. Kollytos demosban Kr. e. 390. Isokrates tanítványa, szellemes, művelt világfi, ügyvédkedéssel egész vagyont szerzett. Eleinte Demosthenes hazaflas törekvéseit támogatta a makedon befolyás ellen, később ellene fordult s vádjával (hogy Harpalostól megvesztegettette magát) élete tragikus fordulatának is előidézője lett. Maga azonban még nyomorultabb véget ért: Antipater hóhérkézre juttatta Kr. e. 322. Pathetikus lendülete és szellemes humora miatt némelyek Demosthenesnél is többre becsülték. Igen átlátszó, tiszta, szerkezete művészi, előadása szellemes és vonzó, de Demosthenes megrendítő ereje nincs meg nála. 77 beszédéből már az ókor csak 52-őt tartott valódinak. Mindezekből csak töredékeink voltak 1847-ig. Ekkor két angol (Harris és Arden) egyiptomi papiruszkötegeken egy teljes beszédet és kettőnek töredékeit találták meg, később mások is találtak, úgy, hogy ma hat beszédünk van tőle csaknem hiánytalanul, nevezetesen egy Demosthenes, egy Philippides, egy Athenagenes ellen, egy Lykophron, egy Euxenippos mellett s a 323. a lámiai háborúban elesettekre mondott gyászbeszéd. Mindezeket kiadta *Blass* (3. kiadás Leipzig 1894). V. ö. *Kiessling*, De Hyperide (Hildburghausen 1737); *Girard*, H. sa vie et ses écrites (Paris 1861); *Schäfer*, Demosthenes und seine Zeit (2. kiadás Leipzig 1885); *Jebb*, The attic orators (London 1876).

Hyperia (állat), l. *Hyperina*.

Hypericum *L., orbáncfű* (növ.), a Guttiferae (Orbáncfűfélék) család génusza; mintegy 200 faja melegebb és mérsékelt tájakon van elterjedve, leginkább az É.-i félgömbön. Többnyire évelő fűvek, félcserjék, egyesek cserjék v. fák. Levelük legtöbbször átellenes, épszélű, nyeletlen v. rövid nyelű, gyakran átlátszóan pontozott. Viráguk többnyire sárga és nagy számmal álernyőket alkot. Termésük ritkán bogyó, rendesen azonban hártyás v. bőrnemű tok. A *H. perforatum* L. (közöns. orbánc-fű, csengő fű) egész 6 dm. magas; levele nyeletlen, hosszas tojásdad, számos átlátszó pontja van. Virága aranyszín sárga. Balzsamos illatu, fanyar, keserű, gyantás ízű. A nép babonás füve (szentiványvirág). Szent Iván éjjelén kell szedni, kisértet és boszorkány ellen véd. Bimbójának kinyomott, lilapiros leve (Szent Iván vére) varázsló szer, különben pedig orvosság. Cserjés, sziklás lejtőkön, ritkás erdőkben található. Számos H.-fajt kertbe lehet ültetni. Mindegyikben több-kevesebb piros festék van, különösen a virág fekete mirigypontjaiban. Ebből főzik a sebre való *szentiványolajat* (oleum hyperici). Borszesszel kivont festékükkel pálinkát színesítenek. A *H. androsaemum* L. (embervérű fű), ha megtörik, piros nedvet ereszt. Orvosságnak és festéknek használták.

Hyperides, l. *Hypereides*.

Hyperina (állat), a Bolharákok egyik alrendje, 70, kizárólag tengeri fajjal. Jellemző reájuk roppant nagy szemük, ami azért feltünő, mert élősdi életet folytatnak. Nagy, jól látó szemük teszi lehetővé, hogy gazdájukat gyakran változtathatják. Ismertebb fajok a medúzákon élősködő *Hyperia medusarum* Müll. és a Zsákállatokban és Bordás medúzákban élő *Phronima sedentaria* Forsk.

Hyperion (gör., a. m. a fenn járó), a titánok egyike, Uranos (az ég) és Gaia (a föld) fia, Helios (a nap), Selene (a hold) és Eos (a hajnal) atyja. Nevének jelentésénél fogva a költők néha Heliosszal azonosították.

Hyperius, *Andreas Gerhard*, német prot. teológus, szül. Ypernben 1511., megh. Marburgban 1564. Marburgban teológiai tanár lett 1541. s itt működött haláláig. De recte formando theologiae studio c. munkája az első hittudományi és methodologiai enciklopédia; másik munkája pedig, a De formandis concionibus sacris etc. c. műve, a XVI. sz. legjobb egyházi szónoklattana, melyet *Achelis* és *Sachsse* fordítottak le német nyelvre Des A. H. Homiletik und Katechetik verdeutscht etc. (Berlin 1901) c. alatt. V. ö. K. F. *Müller*, Andreas H. (Kiel 1895).

Hypermnestra, Danaos (l. o.) egyik leánya.

Hyperoodon (állat), l. *Kétfogú cet.*

Hypha (növ.), a gombának fonálszerű vegetativ eleme, a *mycelium* (l. o.) alkotórésze. L. *Gombák.*

Hypha *Pers.* (növ.), gombagénusz, melynek termőtestét még nem ismerik. Myceliuma lazán összeszőtt, színtelen, pókhálószerű fonalakból, hyphákból áll. Régebbi neve: *Byssus.* Levegőtől elzárt, sötét helyen terem, barlangokban, bányákban stb. Legközönségesebb faja a *H. bombycina* Pers.

Hyphaene *Gärtn.* (növ.), a pálmák génusza; 12 faja afrikai, gyakran elágazó, nagy fa; levélkoronájuk nagy, legyezőalakú levelekből áll. Kevés ágú, 1 m. hosszú virágzatukon nagy, nehéz termések fejlődnek, ezeknek rostos faluk és csonthéjas magvuk van. Legismeretesebb az egyiptomi *H. thebaica* Mart. (dum-, dhuma-pálma), 8—10 m. magas, elágazó. Levele 2 m. hosszú, virága halványsárga v. pirosas; termése almanagyságú, sárgabarna; külső lisztes termésfalát mézeskalács gyanánt eszik. Felső-Egyiptomban gyakoribb, különösen a Nílus mentén. Termését Kairo piacára bőven szállítják. Csontos belső termésfalából olvasót és játékszert, leveléből kosarat, szőnyeget, fonalat készítenek, fáját feldolgozzák. Tenyésztése nehéz és bizonytalan.

Hyphantica sanguinirostris *Gray.* (állat), l. *Szövőmadarak.*

Hyphantornis (állat), a Szövőmadarak egy afrikai neme. L. *Szövőmadarak.*

Hyphasis (ma *Vjasza*), ókori neve az Indus egyik mellékfolyójának, ahol Nagy Sándor indiai hadjárata véget ért.

Hypholoma *Fr.* (növ.), a Lemezesgombák génusza. A kalap húsos, karimáját eleinte hártyás fátyol fűzi a tönkhöz. A fátyol hamar elszakad. Gyűrűje nincs. A spórapor barnásfekete v. barnásviola. Sok faja közül legismeretesebb a *H. fasciculare.* L. *Kénvirággomba.*

Hyphomycetes (növ.), l. *Fonálgombák.*

Hypnal, l. *Hipnál.*

Hypnos (gör., a. m. alvás), a régi görög nép képzeletében az alvás, álom megszemélyesítője, az Éjszaka (Nyx) fia, a Halál (Thanatos) ikertestvére. Allegórikus ábrázolások nagy kedvvel mutatták be H. alakját. Vagy szárnyas, szép ifjunak ábrázolták, kezében mákszállal és szaruval, melyből az álmot szórja, vagy szakállas öregnek, ki jóságosan hinti az alvást a térdén szunnyadók fölé.

Hypnotica, l. *Hipnotika.*

Hypnotismus (gör.), l. *Hipnotizmus.*

Hypnum *Dill.* (növ.), a lombos mohák génusza. Egyetlen faja, a *H. Schreberi* Willd., tömegesen terem az erdő száraz talaján, szárazabb réteken, szalmatetőn. Nagyobb termetű moha. — A fiatalabb kőkorszak *magdalénien* emeletéhez tartozó schussenriedi (Bodentó környékén) kulturrétegben pleisztocén állatok csontjai közt található mohokat Fraas O. mint *H. sarmentosum, H. groenlandicum* és *H. fluitans var. tenuissimum*-ot írta le.

Hypo-, a görög ὑπό (alant, lent) latinos leírása. Összetételekben gyakori, l. *Hipo.*

Hypoaeol hangnem, l. *Egyházi hangnemek.*

Hypocaustum (gör.-lat.), a rómaiaknál divott fűtési berendezés. A fűtés alulról, a padozaton át történt olyformán, hogy a padozat alatti helyiségbe (melyben kőoszlopok v. téglapillérek sora támasztotta alá a padozatot) fölmelegített levegőt bocsátottak, melyet onnan a falakba beépített téglacsövek (tubi, tubuli) segítségével a magasba vezettek. H.-okra mindenütt akadunk, ahol rómaiak laktak; Itáliában főleg a fürdőkben, északabbra a lakóházakban is gyakoriak; az antik légfűtésnek szép példáját látni Aquincumban.

Hypochaeris *L., pelyvahordó* (növ.), a Compositae (Fészkesek) család nyelves virágú génusza; 50 faja a mérsékelt övben elterjedt, rendesen évelő fű, nagyrészük Dél-Amerikában honos. Nálunk a hegy- és dombvidék gyepes, szikár helyein, mezőin, irtásaiban közönséges a *H. radicata* L. (malaclapú). Tőrózsája hosszukás, öblösen fogas, kacuros levelekből áll, szárán rendesen nincs levél. Fészke csupa sárga virágból áll. A *H. maculata* L. (véreslapú) tőrózsája az előbbinél nagyobb, visszástojásdad, gyakran épszélű levelekből áll, melyek barnával vagy sötétpirossal tarkázottak. Az előbbivel együtt fordul elő. Amazt a juh meg a disznó frissen szívesen eszi, emennek levelét Oroszországban főzeléknek készítik el.

Hypochondria (gör.), l. *Hipokondria.*

Hypochorda, entodermából eredő sejtek alkotta sajátszerű köteg, mely némely gerinces állat embrióiban a gerinchúr (chorda dorsalis) és a bél között található. Később elenyészik; jelentőségét nem ismerjük.

Hypocistisnedv, l. *Cytinus.*

Hypoderma, l. *Hipoderma* és *Albőr.*

Hypoderma (állat), a bagócsok v. bögölyök *(Oestridae)* családjába tartozó rovarnem, melynek 7 faja ismeretes. Hazánkban két faja él. Leggyakoribb a bőr kötőszövetében élő marhabögöly *(H. bovis* Latr.). L. *Bögölyök.*

Hypolaïs (állat), l. *Füzike.* Egyes helyeken *kerti gezének* is hívják.

Hyponastia (növ.), az ágak excentrikus vastagodásának az a módja, amelynél az alsó oldal inkább növekedik (Schimper). De Vries és Wiesner szerint a növények szervei alsó oldalának nagyobb mérvű növekedése, ellentétben az *epinastia*-val. L. még *Nastia.*

Hyponomeuta *Latr.* (v. *Yponomeuta*), az apró lepkék csoportjában a *Hyponomeutidae* családnak egyik neme. Karcsú test, vékony fonalas csápok, majdnem egész hosszában egyformán széles szárnyak, melyek közül a mellsők erősen ívelten, a hátsók keskenyek és lándzsaalakuak, a

nem főbb bélyegei. A hernyók társasan, pókhálószerű fonadékban élnek, innen ered «pókhálós hernyók» elnevezésük. Egyes fajok kártevők. Bebábozódáskor gubót fonnak, a gubók csomósan a közös fonadékban nyugszanak. Hazánkban mintegy 11 faj él, közülök legismertebbek: a *pókhálós almamoly (Hyp. malinellus* Z.), melynek hernyói az almafán, s a *pókhálós szilvamoly (Hyp. padellus* L.), melynek hernyói a szilvafán pusztítanak. Hernyóik sárgásak, fekete foltokkal; míg a lepkék felső szárnyai szép selyemfényüek, fehérszínüek s fekete pontokkal tarkázottak, az alsó szárnyak sötét hamvasok. Szárnyterjedelem: 18—22 mm.

Hypophora (gör.), a retorikában az ellenfél állításainak előhozása, hogy aztán mindjárt meg is cáfolja a szónok (ez már *anthypophora).* Ugyanezen műszókat alkalmazták a halmozott szónoki kérdések és feleletek jelölésére is.

Hypophysis (gör.), agyalapi mirigy v. agyvelőfüggelék, l. *Hipofizis.*

Hyposystolia (gör.), l. *Asystolia.*

Hypotheca (gör.-lat.), l. *Jelzálog, Zálog. — Hipothecaria-actio,* jelzálogi kereset; kereset (actio petitoria), mely a zálogjognak érvényesítésére irányul.

Hypotricha, l. *Ázalékállatkák.*

Hypotyposis (gör.) a. m. rajz, terv, vázlat; a retorikában személyek és tárgyak oly élénk festése, hogy a multból vagy a távolból mintegy a jelenbe, a hallgatók vagy olvasók szemlélése elé varázsoltatnak. Ilyen H. pl. a jelenidő mult dolgok előadásánál.

Hypozeuxis (gör.), retorikai alakzat, a zeugma ellentéte; míg a zeugma egy jelzőt, állítmányt stb. vonatkoztat több szóra, melyek nem mind egyeznek vele igazán, addig a H. minden szóhoz sajátos jelzőt, illetőleg állítmányt, határozót stb. tesz; amaz összevon, ez kisebb egységekre bont. Pl. Hulló angyal, tört szív, őrült lélek, vert hadak vagy vakmerő remények (Vörösm.), Szív és pohár tele búval, borral. (Vörösm.).

Hyppolite (ejtsd: ippolit), *Louis Mondastin Floréal,* Haiti köztársaság elnöke, szül. Cap Haitienben 1827., megh. 1896 márc. 24. Port-au-Princeben. Atyja I. Fausztin császár egyik tanácsadója volt. Maga H. a katonai pályára lépett és Télémaque tábornok szárnysegéde volt, midőn Légitime tábornok és Télémaque között kitört a versengés a legfőbb hatalomért. Légitime győzött és ellenfelét agyonlövette, mire H. állt a felkelés élére és legyőzte Légitime-et. Nyomban reá, 1889. elnöknek választották. 1891-ben összeesküvés támadt ellene, melyet azonban (május 29.) vérözönben fojtott el. Egész uralma abszolutisztikus, de e mellett felvilágosodott volt. H.-ot ellenfelei megmérgezték.

Hypsas, folyó, l. *Belice.*

Hypselodont (gör.), l. *Hipszodont.*

Hypsikles, görög matematikus, aki Kr. e. 170 körül Alexandriában élt. Ő a szerzője az Euklides elemeihez csatolt 14. könyvnek, a szabályos polyederekről. *Anaphorikos* c. iratában fordul elő először a sokszögszámok pontos definiciója, a számtani haladvány összegképlete és a körnek 360 fokra való beosztása.

Hypsiprymnodon (állat), l. *Pézsmapatkány.*

Hypsipyle, a régi görög mondában Lemnos sziget királyának, Thoasnak leánya. Mikor a lemnosi nők féltékenységből elhatározzák, hogy a sziget összes férfiait megölik, H. megszegi a határozatot, amennyiben atyját titokban a közeli Chios-szigetre juttatja. Árulása kitudódván, a többi nő bosszuja elől szökni kénytelen; tengeri rablók kezébe jut s ezek eladják őt Lykurgos nemeai királynak. Itt a királyfit kell dajkálnia (l. *Opheltes)* s véletlenségből a gyermek halálát okozza. E miatt halálra ítélik, de fiai, Thoas és Euenos, kiket Iasontól szült, megszabadítják.

Hypsodont (gör.), l. *Hipszodont.*

Hypsophyllum (növ.), a. m. fellevél (l. o.).

Hypudaeus (állat), l. *Pocok.*

Hyraceum (állat), l. *Szirti borz.*

Hyracoidea (állat), l. *Talponjárók.*

Hyracotherium (paleont.), a mai lófélék eocénkorú őse, mely az európai *Pachynolophus*-szal és az amerikai *Eohippus*-szal a *Hyracotherinae* családba tartozik. E génuszok mellső lábain 4, a hátulsókon pedig 3 patás ujj volt, amelyek közül azonban az oligocén, miocén és pliocén időkben élt átmeneti fajoknál a szélső ujjak mind jobban elcsökevényesedtek, úgy hogy végre a pleisztocén és a holocén Equus végtagjain csak egy-egy erős patás ujj maradt meg. L. *Lófélék.*

Hyraldit, l. *Hidrokénessav és sói.*

Hyrax (állat), a szirti borz Hermanntól (1783) származó tudományos neve, melyet újabban a még régebbi (1780) *Procavia* névvel helyettesítettek. Legismertebb faj a fokföldi szirti borz *(Procavia [Hyrax] capensis* Pall.), melyet *daman* néven ismernek. A H. megszárított bélsarát régebben *hyraceum* néven orvosságul használták.

Hyrcanum mare, l. *Hirkánia.*

Hyrkania, l. *Hirkánia.*

Hyrkanus *János (I.)* A Makkabeusok dinasztiájából származó első független zsidó király (Kr. e. 135—105), ki az országot a szirek uralmától megszabadította. Meghódította a Palesztina déli részén lakó idumeusokat, akiket a zsidó vallás felvételére kényszerített. E kényszertérítés miatt és mert a vallást hatalmi célokra használta fel, meggyűlt a baja az ú. n. chasszideusokkal, aminek következtében az ország két nagy pártra szakadt, a farizeusok és szadduceusok pártjára. — *II. H.,* I. H. testvérének fia, szintén judabeli király, aki azonban testvére javára lemondott a trónról és megelégedett a főpapi méltósággal. Nagy Herodes (Kr. e. 47—4) végeztette ki.

Hyrnerius, l. *Irnerius.*

Hyross *Mihály,* pápai prelátus, szül. Oszlányban (Bars vm.) 1823 dec. 17., megh. Beszterczebányán 1908 aug. 2. Pappá szentelték 1847-ben. Az 1848-iki szabadságharcban ő is fegyvert ragadott és mint nemzetőr a Simunich elleni hadjáratban tettleges részt vett; 1849 ápr. 18. Trenk alezredes elfogatta, mire Teschenbe, Olmützbe, végre Pozsonyba vitték, hol haditörvényszék elé állítva, hat heti fogságot szenvedett. 1868-ban beszterczebányai kanonok lett. Több magyar költeményt írt.

Hyrtl *József,* anatómus, szül. Kismartonban, Vas vmegyében, 1811 dec. 7., megh. Perchtolds-

dorfban 1894 júl. 17. Orvosi tanulmányait Bécsben végezte, hol 1833. már a boncolástani tanszék proszektora lett; mint ilyen számos remek preparátummal gazdagította a boncolástani muzeumot. 1837-ben meghívta a prágai orvosi fakultás a boncolástan nyilvános rendes tanárának, 1845. ismét Bécsbe ment, mint az I. boncolástani tanszék igazgató-tanára. Mint ilyen 1874-ig működött, ekkor nyugalomba vonult. Egész vagyonát (körülbelül 300,000 frt) jótékony célra, árvaházakra, ösztöndíjakra hagyta. Nem feledkezett meg magyar származásáról sem és a kismartoni kisdedóvónak 12,000 forintot hagyott. Főbb munkái: Lehrbuch der Anatomie des Menschen, mit Rücksicht auf physiologische Begründung und praktische Anwendung (Wien 1847, 2 köt., számos kiadást ért); Handbuch d. topogr. Anatomie (Wien 1847, 2 köt., több kiadást ért); Vergleichende anatomische Untersuchungen über das Gehörorgan des Menschen u. der Säugethiere (Prag 1845); Beiträge zur vergleichenden Angiologie (Wien 1850); Beiträge zur Morphologie d. Urogenitalorgane der Fische (u. o. 1850) stb. Magyarul megjelent: Az emberbonctan tankönyve, ford. dr. *Folttényi* János és dr. *Rhédey* Antal (Buda 1849); Az ember gyakorlati tájbonctana, orvosnövendékek számára (Sárospatak 1869). 1889-ben a bécsi egyetem árkádjában emléket állítottak neki.

Hyssopus *L., izsóp* (növ.), a Labiatae (Ajakosak) család génusza; egyetlen faja, a *H. officinalis* L., a Földközi tenger mellékén (Svájc, Magyarország és Isztriáig, nálunk mívelve és elvadulva) és Belső-Ázsiában elterjedt cserje, seprősen csoportosuló ágakkal, keskenylándzsás v. szálas, épszélű levelekkel. Bogas virágörvei féloldalú füzért alkotnak. Virága sötétkék, néha rózsaszínű v. fehér. Füve kellemes, fűszeres szagú és ízű, kissé keserű; desztillálással illanó olaj nyerhető belőle. Sziklás helyeken nő. Már a XII. sz. előtt kerti fűszer volt; most néha virágágyat szegélyeznek vele. Cserzősava és illanó olaja révén teája gyomor- és mellbaj, sőt féreg ellen is házi orvosság.

Hystaspes (perzsa nyelven: *Vistaszpa*), I. Dareios perzsa király atyja, ki a hagyomány szerint az indiai brahmánok közt nagy műveltséget szerzett és ezt visszatértekor a méd mágusok között terjesztette. Dareios egyik fiának is H. volt a neve, ki Xerxes kiséretében részt vett a Görögország ellen indított háboruban.

Hysteria (gör.), l. *Hisztéria*.

Hysterium *Tode* (növ.), a tömlős gombák génusza. Termőteste kicsiny, vonalszerű. Számos faja a fák kérgén él.

Hysteron proteron (gör., szóról-szóra: a hátulsó elül), a beszéd rendjének alakzatszerű megfordítása, amikor az író előbb teszi hatás (v. tréfa) kedvéért azt, ami későbbre való, pl. Vergiliusnál: moriamur et in media arma ruamus (haljunk meg és rohanjunk a fegyverek közé), Petőfinél: «üsse agyon férjét és szidja meg istenesen». A logikában hibás bizonyítás, mikor valaki a bizonyítandóval bizonyít. L. *Bizonyítás, Petitio principii* és *Következtetés*.

Hysterophyta (növ.), l. *Hiszterofiták*.

Hystricidae (állat), l. *Gyalogsül-félék*.

Hystrix (állat), l. *Tarajos sül*.

Hythe (ejtsd: haith), város Kent angol countyban, (1911) 6387 lak. Egykor a Cinque ports egyike volt; ma az angol tüzérség gyakorló helye.

I, Í.

I, i (Í, í), a latin ábécének kilencedik, a magyarnak 13. (illetőleg 14.) *betűje*. A görögben *ióta* volt a neve s ez a héber (feniciai) *jod* betű nevéből származott, mely a *j* hang jegye volt; minthogy a régi görögben nem volt *j* hang, a betűt az *i* hangra alkalmazták.

I a római számok közt 1; IV = 4, IX = 9, de IIC = 200, IIIM = 3000.

Római fóliratokban I sokszor a. m. Imperator.

I a jód kémiai jele.

I az anatómiában a metszőfogak (Incisivi) jelölése. A lónál és a sertésnél megkülönböztetnek: I_1, I_2 és I_3, vagyis fogó-, közép- és szegletfogakat; a kérődzőknél I_1, I_2, I_3 és I_4, vagyis fogó-, belsőközép-, külsőközép- és szegletfogakat.

I *hang*, hosszan *í*. Legzártabb a magas hangzók közt (l. *Hangok*). Magas létére mélyhangú szókban is előfordul. Az ilyen vegyeshangú szók nagyrészt idegen eredetűek, pl. *paradicsom, virtus* stb. Egy más részükben az *i j*-hangú csoport elváltozásából támadt: *inkább* a régibb *jonkább*-ból, *iszalag juszalag*-ból, *ihász* némely nyelvjárásban *juhász*-ból, *kiált kajált*-ból stb. Végre némely szókban a finn-ugor alapnyelvnek föltehető mély î hangjából s ilyenkor néha még a magyarban is váltakozik valamely mély hanggal, pl. *tipor* (topog, tapod, toporzékol), *irtás* (ortás), *iránt* (aránt). Ugyanilyen eredetű sok meghonosult török szóban: *disznó, tinó, csikó*. A dunántúli nyelvjárásokban majdnem minden hosszú *í i*-vé rövidül, pl. *víz: viz, hízik: hizik*.

Ia., *Iowa* északamerikai állam nevének rövidítése.

Ía, babiloni főisten, Marduk isten atyja; a tenger ura volt, úgy az égi, mint a földi tengeré. Sumír neve *Inki* volt. Ő a törvények alkotója és egyúttal minden kultura fejlesztője. Mint a bölcseség és művészet istene, az iparosok védőistene is volt. Tiszteletének főhelye Eridu; felesége *Davkina*, a föld és az élet úrnője.

Iakchos *(Jakchos)*, Dionysos (l. o.) az a neve, melyen a titkos szertartásokban, misztériumokban a hívők az istent a közöttük való megjelenésre (epiphania) felszólították.

Ialemos (gör.), Apollon isten és Kalliope múzsa fia, kinek halálát anyja a görög mondai hagyomány szerint az első panaszdallal siratta. Más monda magát I.-t teszi meg a panaszdal feltalálójának.

Iambe *(Jambe)*, a régi görög népmondában Keleos eleusisi király thrákiai származású szol-

gálója, ki a kesergő Demetert, mikor ez leányát, Persephonet keresve, Eleusisba jut (l. *Demeter*), furcsa tréfáival meg tudja nevettetni s rá tudja birni, hogy végre egyék-igyék. A görög népies gúnyverseket (l. *Jambus*), melyek Demeter ünnepén szokásban voltak, a néphagyomány ezért I.-tól származtatta. Az eleusisi misztériumokban *Baubo* (l. o.), a Paros-szigeten tisztelt istennő nevét emlegették I. szerepében.

Iambelegus, l. *Elegiambus*.

Iamblichos, 1. szíriai származású görög regényíró a Kr. u. II. sz.-ban. Irt egy 35 könyvre terjedő regényt Babyloniaka címen, mely Rhodanes és Sinonis csodás kalandokkal átszőtt szerelmi történetét tárgyalta. E munka elveszett, de 16 könyvének tartalmát tudtunkra adja Photios Bibliothekája. V. ö. *Hercher*, Scriptores erotici graeci (Leipzig 1858, I.).

2. *I.*, Nagy Konstantinos korában élt filozófus, a szíriai Khalkiszból való, Porphyriosnak tanítványa s a neoplatonizmus szíriai iskolájának alapítója, megh. Kr. u. 333 körül. I. az újplatoni filozófiát a sokistenség szolgálatába szegődtette, azonfölül beleolvasztotta a keleti babonát, amelyet spekulativ úton akart igazolni. A jóslást és varázslást is szükségesnek tartotta a végből, hogy a lélek újra egyesülhessen az istenséggel. I. csodatevő hírében állott s követői nagy tisztelettel vették körül. Életét megírta Eunapios. Főművéből, mely 10 könyvből állott, megmaradt 5.

Iambus (gör.), l. *Jambus*.

Iamos, az olympiai (Dél-Görögországban) madárjós-családnak, az Iamidáknak mitikus ősatyja, kit Apollon jósisten és Euadne flának mondtak s kiről, mint egyéb törzsatyákról is, azt regélték, hogy csecsemőkorában kitétetvén, két kígyó mézzel táplálta.

Iapetos *(Japetos)*, a görög mitológiában Uranos és Gaia fia, Okeanos leányának, Klymenének (vagy Asiának) férje. Mint Prometheus atyját a görögök a maguk mitikus törzsfájuk élére szokták állítani. Uranos és Gaia többi gyermekével együtt ő is fellázadt Zeus olymposi uralma ellen s büntetésül a Tartarosba került. Atlas, Epimetheus és Menoitios is az ő fiai.

Iapodok, l. *Japyges*.

Iapygia, l. *Japigia*.

Iarbas v. *Jarbas*, Numidia királya, l. *Dido*.

Ias (gör.), a görög nyelv ión nyelvjárásának görög neve. L. *Görög nyelv*.

Iasion v. *Iasios* (gör.), az ókori samothrakei titokzatos Demeter-kultuszban (a misztériumokban) Demeternek, a földmívelés istenasszonyának párja, kiről azt regélték, hogy az istennővel háromszorosan felszántott földön Plutost (a gazdagságot) nemzette. E monda jelképes formában egy ősi képzetet, a föld termékenységének az emberi szaporodással való párhuzamosságát fejezte ki.

Iason *(Jason)*, a görög hősmondában az argonauták vállalatának főhőse, a thessaliai Iolkos város királyának, Aisonnak fia, ki atyja halála után nagybátyjának, Peliasnak gyámsága alá kerül. Nevelője a bölcs kentaur, Cheiron, ki több más hősnek (így Achilleusnak és Heraklesnek) is a nevelője. Míg I. Cheironnál lovagi tanítást nyer, Pelias azt a jóslatot kapja, hogy valaki, kinek csak az egyik lábán lesz cipő, meg fogja őt fosztani hatalmától. Mikor I. hazafelé tart, egy folyón átkelve, elveszíti egyik cipőjét. Mikor így megjelenik Pelias előtt, ez benne látja a jóslatban megjelölt embert s hogy megszabaduljon I.-tól, megbízza, hogy hozza el a kolchisi aranygyapjut. E megbízás végrehajtásáról az *Argonauták* című szól. Útjáról hazatérvén, I. Iolkos urává lesz azáltal, hogy felesége, a Kolchisból magával hozott Medeia rábirja Pelias leányait, hogy öljék meg apjukat. A jolkosi nép nagy szeretettel csüngött Peliason s ezért fényes gyászünnepélyt rendez emlékére, úgy, hogy I. a népszerűtlenség elől Korinthosba menekül. Itt belészeret Kreon király leányába, Kreusába s eltaszítja magától Medeiát, mire ez Kreont leányával együtt megöli. I. és Medeia szerelmi regényét l. részletesebben a *Medeia* című alatt. Medeia szörnyű tette után I. öngyilkossá lesz, más monda szerint hajójának, az Argonak egy lezuhanó gerendája zúzza agyon.

Iatrika (gör.), a gyógyítás tudománya.

Iatrofizika (gör.), ellentéte az *iatrokémiának*: iatrofizikusok az olyan orvosok (Borelli, Bellini [1643—1704] pisai anatomus, Baglivi stb.), akik az életet, betegségeket fizikai folyamatoknak tekintették. Levegőnyomás, nehézség, meleg, villamosság stb. játszották a főszerepet.

Iatrokémia *(iatrochemia, chemiatria,* gör.): iatrokémikusok az olyan orvosok *[Paracelsus van Helmont* (1577—1644) brüsszeli kémikus, Dubois de la Boë *Sylvius* (1614—1672) leideni anatómus, *Stahl* (1660—1734) hallei profeszor stb.], akik az élet-jelenségeket, a gyógyítást vegyi folyamatokra vezették vissza. Élettanukban nagy szerepet játszik a szájnyál, a fehérmáj nedve és az epe. A vegyi folyamatok székhelye a vér. A vérből desztillálódik a «spiritus vitae», ami az idegeket érzékenyekké teszi. A betegségeknek is vegyi magyarázatokat adtak. Gyógyszereik vértisztító, izzasztó, hánytató és hashajtó szerek. Az Offa alba s. Helmentii ammoniumbikarbonát, a Stahl-féle hashajtó pilulák (áloe, rebarbara, vaspor) ebből az időből származnak.

Iatromatematika (gör.), az életjelenségek matematikai és mechanikai magyarázata, az iatrofizikával rokon.

Iatros (gör. ἰατρός a. m. gyógyító, orvos), a híres athéni Aristomachos orvos mellékneve.

Iatrotechnika, gyakorlati orvostudomány, különösen a kézzel végzett (sebészet) beavatkozások tudománya.

Ib., a latin *ibidem* a. m. *ugyanott* rövidítése.

Ibabao, sziget a Filippi-szigetek csoportjában, l. *Samar*.

Ibach, *Johannes Adolf*, a nevét viselő zongoragyár alapítója, szül. 1766 okt. 20., megh. 1848 szept. 14. Zongora- és orgonagyárát 1794. alapította Barmenben. 1834-ben fia, *I. C. Rudolf* belépett a cégbe *(Ad. I. & Sohn)*, akit 1839. másik fia, *Richard* (megh. 1903) is követett *(Ad. I. Söhne)*. A harmadik fiu, *Gustav Adolf* 1862. önálló gyárat alapított. Az I. cég azóta így nevezte magát: *C. Rud. & Rich. I.* C. Rud. 1863 ápr. 26. megh. 1869-ben Richard I. átvette az orgonagyár-

tást, Rudolf fia pedig: *Rud. jun.* a zongoragyárat *Rudolf I. Sohn* címmel. V. ö. a cég történetét: Das Haus I. 1794—1894 (1895).

Ibadan, fontos kereskedő város brit Nyugat-Afrika Nigéria gyarmatának D.-i részén, kb. 80.000, nagyrészt mohammedán lak. A Lagosból kiinduló vasút végállomása.

Ibádhiták (más néven *Bejázi*), a kháridzsita mohammedán felekezet egyik ága, így nevezve 'Abdalláh b. Ibádh-ról, ki II. Merván, utolsó omajjád khalifa idejében élt. A kháridzsiták ez ágának képviselői mai nap Ománban, Zanzibárban, az afrikai Mzáb-tartományban és a Dzsebel Nefusza körül (Tripolisz) élnek.

Ibafa, kisk. Baranya vm. szentlőrinczi j.-ban, (1910) 625 német és magyar lak., postahivatallal; u. t. Almamellék.

Ibafalvi *Tamás*, prépost. 1487—94-ig a gyermek Hippolit (l. *Estei Hippolit*) mellett, mint az egyházi és polgári törvényekben egyaránt teljesen jártas férfiú, az esztergomi érsekség vikáriusa. Érsektartományi zsinatot tartott, melynek határozataiból a fennmaradt töredékeket Péterfi bocsátotta közzé.

Ibagué (ejtsd: ibagé) v. *San Bonifacio de I.*, Tolima colombiai departamento székhelye, a Kombeimba partja közelében, 1280 m. magasban, a Quindiu-hágó felé vezető úton, (1911) 25,787 lak., meleg forrásokkal, kén- és ezüstbányával. 1550. alapították, 1854. Colombia fővárosa volt.

Ibaizabel, Bilbao (l. o.) baszk neve.

Ibalia *Latr.* (állat), a *Hártyásszárnyú* rovarok (Hymenoptera) rendjében a *Gubacsdarazsak* (Cynipidae) családjának egyik neme. Idetartozik a hazánkban is található *I. leucospoides Kochenw. (cultellator* Fabr.). 12 mm. hosszú, fekete színű, csak elülső lába és potroha vörösbarna, utóbbi erősen lapos, ködös szárnya vastag, fekete erezettel. Hasznos, mert a fenyődarázs (Sirex) élősdije, ennek lárvájába rakja petéit s ennek testéből nő fel. Hegyes vidéken, fenyvesekben él. A fenyődeszkákban nyugvó fenyődarázslárvákkal messze elkerül s gyakran megesik, hogy a lakásokban, a meleg szobában búvik elő a feldolgozott fenyőfából.

Ibañez (ejtsd: iványeth), 1. *Carlos, marquis de Mulhacén*, spanyol tábornok és geodéta, szül. Barcelonában 1825 ápr. 14., megh. Nizzában 1891 jan. 29. Résztvett a portugál háboruban. 1853-ban a Spanyolország térképének elkészítésére kiküldött bizottság tagja lett s itt találta meg igazi hivatását (l. *Háromszögelés*). 1870-ben az ő sürgetésére megalakították Madridban a földrajzi és statisztikai intézetet, amelynek elnöke is lett. Munkálkodásának koronája Spanyolországnak Afrikával való háromszögeléses összeköttetése. Erről írt műve: Jonction géodésique et astronomique de l'Algérie avec l'Espagne (Publication internationale). 1876. a budapesti nemzetközi statisztikai kongresszuson résztvett, erről írt jelentése: Reseña de la nueva reunion del Congresso intern. de Estadistica en Budapest. Legnagyobb munkája: Reseña geográfica y estadistica de España; Memorias de Instituto Geografico y Estadistico (8 köt.).

2. *I., Vicente Blasco*, spanyol regényíró, szül. 1867. Valenciában. Radikális gondolkozású és tollú, igen termékeny és népszerű írója a spanyoloknak és szűkebb hazájának, mely képviselőül is választotta. Első művei realisztikusok és antiklerikálisok voltak, amiért is szüleivel meghasonlott és Madridba ment, hol rövid ideig nyomorral küzdött, mert csak 20 duróval hagyta el a szülői házat. Népszerűvé El Conde Garci Fernandez c. tört. regénye tette, mely egyúttal jövőjét is megalapította az egyetemet végzett fiatal embernek. A kiadók ettől fogva szívesen vállalkoztak művei kiadására. 18 éves korában már 6—8 regénynek a szerzője volt. De szociálista iránya és tevékenysége hazája elhagyására kényszerítette. Egy ideig Párisban élt bohême-életet. Itt írta meg La historia de la revolución española c. művét, mellyel még nagyobb sikert aratott, mint az előbbiekkel. Legünnepeltebb műve azonban La Barraca c. regénye, melyet rövid egymásutánban Entre naranjos, Flor de mayo, Cañas y barro, Arroz y tartana, La catedral, La bodega, La fabbrica színes tollal megírt egyházellenes irányú társai követtek. Ujabb regényeiben: La maja desnuda, Los muertos mandan, La casa de todos szakított a realizmussal s a modern romantika mellé szegődött, még pedig nem csekélyebb sikerrel. Keleti úti képeit is nagy szeretettel olvassák.

Ibar, a szerb Morava folyó 240 km. hosszú mellékfolyója, ered az albániai Alpokban a Cljeb (2183 m.) lejtőin, mellékvizei a Szitnica, Raska és Sztudenica, vracsai szorosán át Szerbiába ér, Kraljevónál torkollik.

Ibarra (*San Miguel de I.*), Imbabura ecuadori tartomány székhelye, az Imbabura vulkán lábánál fekvő síkságon, az Ajavi partján, 2225 m. magasban, mintegy 10,000 lak., gyapjú- és gyapotszövéssel. 1597-ben alapították. 1868 aug. 16. földrengés pusztította.

Ibarra, *Joaquin*, spanyol nyomdász, szül. Saragossában 1725., megh. Madridban 1785 nov. 23. Az általa kiadott munkák valóságos remekei a spanyol könyvnyomtatásnak. Nevezetesebb ezek közül: egy biblia-kiadás, egy mozarab misemondókönyv, Don Quixote díszkiadása (2 köt., 1780), Marina spanyol történelme (2 köt., 1780) és Don Gabriel infans Sallustius-fordítása.

Ibbenbüren, város Münster porosz kerületben, 10 km.-nyire Tecklenburgtól, (1910) 7033 lakossal, üveg-, gép-, keményítőgyártással, őrlő- és fürészmalmokkal; szén- és vasércbányával.

Ibbs, város Alsó-Ausztriában, l. *Ybbs*.

I. B. E. A. (ang., ejtsd: ájbié), *Imperial British East-Africa* (Brit-Kelet-Afrika) rövidítése.

Ibérek, az etruszkokkal együtt Kis-Ázsia egykori őslakossága, mely ismeretlen körülmények folytán hazáját elhagyva, Észak-Afrikában és az Ibéri-félszigeten, főleg a róluk nevezett Iberus (Ebro) folyó mentén telepedett le, még az árja bevándorlást megelőző időkben. A mai baszkok a régi I.-nek legalább nyelvileg aránylag legtisztább utódai.

Ibéria, 1. ókori neve *Hispaniának* (l. o.). — 2. *I.*, a bizánci íróknál a *Kyros* (ma Kur) folyómenti vidék a Kaukázusban, a mai Georgia; területét határolja É.-ról a Kaukázus, Ny.-on Kolchis, K.-en Albánia, D.-en Arménia. A természeti határoktól mindenfelől elzárt országnak lakói, az

ibérek földmíveléssel és bortermeléssel foglalkoztak; négy kasztra oszlottak (nemesek, papok és birák, harcosok és földmívelők, királyi rabszolgák). Nevezetesebb városok: Harmosika a Kyros partján, és a Kr. u. VI. sz. óta Tiflisz. I. először a perzsáknak hódolt, azután Nagy Sándornak; a diadochusok idején független volt; Trajanus óta a római birodalomhoz tartozott, Julianus idejében azonban ismét a perzsák uralma alá került. Virágkora a Kr. u. V—VII. sz. volt.

Ibériai-hegyrendszer, a spanyol Mezetának (a. m. magasföld; elpusztult ősrégi hegység) a határa K. felé, ahol a Mezeta apró darabokra törve szakad le az Ebro folyó medencéjére. A fenmaradó magaslatokat, amelyek hirtelentül meredeken végződnek, *parano*-nak vagy *paramérás*-nak nevezik, ezeken pusztaság van, a hegyoldalakon pedig szőllőmívelés folyik. Leghatalmasabb röge a Montes Universales, fontos vízválasztó csomó, ezen ered a Tajo, Guadiana, Jucar. Legmagasabb pontjai a *Moncabrer* (1386 m.) és az *El Carche* (1371 m.).

Ibericum Mare *(Ibéri-tenger)*, a Földközi-tenger legnyugatibb részének latin neve.

Ibéri-félsziget, a Pireneusi-félszigetnek régi neve. L. *Spanyolország*.

Ibéri nyelv a. m. georgiai nyelv (l. o.).

Iberis *L.* (növ.), a Cruciferae (Keresztesek) család génusza; 30 faja a K.-en, Dél- és Közép-Európában honos fű v. félcserje. Levelük osztatlan v. szárnyasan osztott; becőkéjük kerekded v. visszás tojásdad, a szélén keskenyszegélyű, 2 üregű, üregeiben 1—1 mag. Egyes fajok igen szép, igen dús virágú kerti növények, virágzásuk azonban nem tart sokáig (4 hétig). Az egyévesek közül ajánlatos: az *I. amara* L. (kerti tatárvirág, keserű nyélvirág, görhetáska). Rendesen fehér, néha lila, jóillatu virágai dús szártetőző bogernyőben állanak, 2 szirma jóval hosszabb a másik 2-nél. Nyugat- és dél-európai, Horvátországban elvadulva nő. *I. umbellata* L. (krétai mustár), nagyobb az előbbinél, virága különbözően vöröses. Az elsőhöz hasonló az *I. pinnata* L. (görhefű). A kórótermetü évelők közül: *I. sempervirens* L. örökzöld, májusban virágzik, virága fehér. Cseréppe ajánlatos.

Iberit (ásv.), lelőhelye Móntoval Teledo közelében; nem egyéb, mint mállott cordierit.

Ibéri-tenger, l. *Ibericum Mare*.

Iberus, ókori neve az Ebrónak (l. o.).

Ibex (állat), l. *Kőszáli kecskék*.

Ibicuy (ejtsd: —kui), falu Paraguayban, a Sierra Tatuqua lábánál, Villaricától DNy.-ra. Közelében vasbányák és Lopez alapította vaskohók vannak.

Ibidem (lat.) a. m. ugyanott.

Ibididae (állat), l. *Ibiszfélék*.

Ibi-Gamin, a Himalája egyik legmagasabb hegycsúcsa, l. *Nanga Parbat*.

Ibis redibis nunquam per bella peribis (lat.), közmondásos, kétértelmű jóslat, melyet valamely régi orákulum mondott annak, aki megkérdezte, szerencséje lesz-e a háborúban. Jó az értelme, ha a *nunquam* elé tesszük a vesszőt (a. m. elmégy, visszajössz, sohasem veszel el a háborúban); de ha a *nunquam* után tesszük a vesszőt, akkor az az értelme, hogy: sohasem jössz vissza, elveszel a háborúban. A szállóigévé lett *Ibis redibis*-szel tehát efféle kétértelmű beszédet jellemeznek.

Ibisz, l. *Ibiszfélék*.

Ibiszfélék (állat, *Ibididae, Hemiglottides*, batlafélék), a Gémalakú madarak *(Ardeiformes)* rendjének egyik családja. Az I.-et a Kanalasgémfélék családjával egyesítve, a Barázdáscsőrűek *(Plataleae)* alrendjében foglalják össze. Keskeny, sarlóidomú, egész hosszában lefelé hajlott csőrrel, fejük és nyakuk többnyire sűrű tollakkal fedett. Gázlólábaik középhosszuságuak. 28, többnyire melegebb vidékeken, vizek közelében, mocsarakban élő faja ismeretes, melyből hazánkban csak egy alak ismert. Apró vízi állatokkal táplálkoznak. Nevezetesebbek: a *közönséges ibisz* v. *batla (Ibis falcinellus* L.). Gesztenyebarna színű, nyáron vörösesbarna; háta, szárnyai és farka zöldesfényű feketéek, fejeteteje barna, vöröses fémfénnyel. Hosszú szárnya a rövid farkat egészen elfedi. Csőre sötétzöld, lábai zöldesszürkék. A középső lábujj karma belső szélén fésüs. Hossza 50 cm., szárnyhossza 30 cm., farkhossza 12 cm. Hazája a Földközi-tenger környéke, Észak-Afrika és India. Magyarországban, különösen a DK.-i részekben, gyakori. Nálunk is fákon, bokrokon alacsonyan fészkel; ősszel elvonul. A *vörös ibisz (Eudocimus ruber* Linn.) skarlátpiros, az evezőtollak végei feketék. 75 cm. nagy. Közép- és Dél-Amerikában él. Az *egyiptomi ibisz (I. aethiopica* Lath.) fehér, az evezőtollak és csőr végei, valamint csüdje és lába feketék, a szárnyak és a fark violafényben játszó feketeszínű fedőtollakkal vannak díszítve. Hossza 75 cm., szárnyhossza 35 cm., farkhossza 16 cm. Hazája Afrika. A régi egyiptomiak szent madárnak tartották; képe gyakran található régi egyiptomi feliratokon.

Ibiza *(Iviza, Ivica*, az ókoriak *Ebusus*-a), 1. a Balearok nevű spanyol szigetcsoportban a Pityuzok legnagyobbika, 96 km.-nyire a spanyol partoktól, 592 km² területtel, számos öble van, hegyes, legmagasabb csúcsa a Pico de Atalayasa (475 m.). Formenterával (1910) 24,957 lak. — 2. *I.*, a sziget fővárosa, a DK.-i parton épült, 6327 lak., körfalakkal és citadellával. Nueva és del Principal nevű kikötőiből Valenciába rendes hajójáratok közlekednek; a kontinenssel kábel is összeköti.

Iblany, a *jód* rossz magyar neve.

Iblisz (arab), kölcsönszó a görög διάβολος-ból: az ördög neve a koránban.

Ibn *(ebn*, arab) a. m. *fi;* tulajdonneveknél e rövidítéssel: *b.*; pl. *Muhammed b. Abdalláh* a. m. Muhammed, Abdalláhnak a fia.

Ibn Abí Uszeibi'a (vagy *Ibn abí Oszeibi'a) Muvaffak al-dín Abú-l-'Abbász Ahmed b. Kászim*, arab orvos a XIII. sz.-ban, szül. Kairóban, ahol nagyatyja és atyja is az ejjubida szultánok udvarában előkelő orvosi hivatalokat viseltek, megh. 1269. Nevét a híres keleti orvosok- és természettudósokról írt életrajzi szótára örökítette meg, mely *Wüstenfeld* (Geschichte der arabischen Ärzte und Naturforscher, Göttingen 1840) és *Leclerc* (Histoire de la médecine arabe, 2 köt., Paris 1876) munkáinak forrásul szolgált. Teljes kiadását *Müller* Ágost nyujtotta (2 köt., Kairo 1882, Königsberg 1884).

Ibn al-Athír (*Izz al-dín ibn Mohammed*) *al-Dzsazari*, arab történetíró, szül. 1160., megh. 1233. Történelmi munkái között a legnevezetesebb a Kámil (a. m. tökéletes) című, a világ teremtésétől 1230-ig terjedő krónika, keleti kiadásain kívül (először 12 köt., Bulak 1290. hidszra) a *Tornberg* upsalai tanártól eszközölt teljes kiadásban (Ibn el-Athíri: Chronicon quod Perfectissimum inscribitur, 14 köt., Upsala és Leiden 1851—76) hozzáférhető. Ezenkívül nevezetes még I. betürendben szerkesztett életrajzi munkája Mohammed kortársairól (Uszd al-ghába, 5 köt., Kairo 1286. hidszra). A szíriai Atabegekről szóló munkájából Reinaud a Historiens des croisades c. gyüjteményben (Paris 1829) közölt kivonatokat. Az arab irodalomban I. testvérei is nevezetes helyet foglalnak el; ugyanis *Medzsd al-din I.* (szül. 1149, megh. 1210) az iszlám traditióihoz írt szótárt, és *Dhijá al-dín I.* (szül. 1163. megh. 1239) retorikai és szépirodalmi munkák szerzője.

Ibn al-Chatib, l. *Fachr al-dín al-Râzí*.

Ibn al-Fáridh, *Omar*, az arabok híres misztikus költője, szül. 1181., megh. 1234. Kairóban. Költeményeiben allegorikus módon a borról és a szerelemről énekel. Divánját több izben adták ki Keleten és Nyugaton (Roseid Dahdáh, Marseille 1855). Költeményei között a leghíresebb a Hammer-Purgstalltól kiadott és németre fordított misztikus szerelmi dal (Das arabische hohe Lied der Liebe, Wien 1854)

Ibn al-Kiftí, l. *Kiftí*.

Ibn al-Mukaffa', *Abdalláh*, perzsa származású arab író, a párszi vallásban született, az iszlámra áttérésével eredeti Rózbih nevét az Abdalláhval cserélte fel. Ő az arab szépprózairodalom megalapítója azzal, hogy több perzsa munkát (a Kalila va-Dimna mesekönyvet, a pehlevi Khudái-námak című történeteket) arabra fordított. 757-ben Baszrában Almanszúr kalifa haragjának esett áldozatául.

Ibn Arabí, *Muhjí al-din*, híres arab misztikus, szül. Murciában (Spanyolországban) 1165., 35 éves korában elhagyta szülőföldjét és Arábiában, Szíriában, Kis-Ázsiában és Marokkóban sok éven át vándorolt, végre Damaszkusban telepedett meg, hol 1240. szent és csudatevő ember hírében meghalt. Sírja a Szálihijja városrészben a Kásztijunhegy tövében mai napig ájtatos zarándokolók gyülőhelyéül szolgál. Vagy 140, részint prózai, részint költői munkát írt, melyek az iszlám miszticizmusának tetőpontját képviselik. Szól látomásairól, angyaloktól és a prófétától vett sugalmaztatásairól. Legfontosabb munkája: A mekkai kinyilatkoztatások című könyve, misztikus rendszerének enciklopédiája 560 fejezetben. Egy terjedelmes koránmagyarázó munkában ábrándos elméleteit a szent könyvből magyarázza ki. Az iszlám ortodoxiájának sok képviselője tanai miatt eretneknek tartja, de a miszticizmus képviselői szentül tisztelik, ilyenképen él a nép hitében is.

Ibn Arabsáh, *Ahmed b. Mohammed*, arab szépíró, szül. Damaszkusban 1388., megh. u. o. 1450. A Szíriát meghódító Timur I.-t Szamarkandba vitte, ahonnan nagyobb utazásokat tett Mongolországba, Asztrakánba stb. Krimián át Drinápolyba utazott. Munkái közül legismertebbek: Timur története (kiadta Golius, Leiden 1636, franciára ford. Vattier, Paris 1658, latin fordítással kiadta Manger, Leeuwarden 1767—72) és a Kalila va-Dimna c. erkölcstanító meséket utánzó műve. (Fructus imperatorum et jocatio ingeniosorum, 2 köt., arabul és latinul kiadta Freytag, Bonn 1832—1852).

Ibn Báddzsa (az európai irodalomban *Avempace, Avenpace*), *Abú Bekr Mohammed b. Jahja*, e melléknéven: *Ibn al-Szá'igh* (az aranyműves fia) is ismeretes; híres arab orvos és filozófus. A XI. sz. vége felé Saragossában született, ahol már fiatal korában az almoravida fejedelem ottani helytartójának első tanácsadója volt. 1119-ben Sevillában találjuk, később Granadába költözött, majd pedig Fezben telepedett meg és az almoravida fejedelmek kegyében részesült. 1138-ban, némelyek szerint irigykedő orvostársaitól megmérgezve halt meg. Ő volt az első, ki a peripatetikus filozófiát Andaluziában meghonosította. Leghíresebb munkája a Tadbir al-mutavahhid (a magános ember vezetése) címet viseli; benne azt az utat mutatja, melyen haladva, az ember a társadalmi élet akadályai között a spekulativ ismeretek útján öntökéletesítését elérheti, melynek legmagasabb célja az egyéni intellectus egyesülése a νοῦς ποιητικός-szal. V. ö. *Munk*, Mélanges de philosophie juive et arabe (Paris 1859).

Ibn Batúta, *Abú Abdallah Mohammed*, a legnagyobb arab utazó, szül. 1302. Tangerben, megh. Fezben 1377. 1325—49 közt járta be Egyiptomot, Szíriát, Perzsiát, Mezopotámiát, Arábiát, Dél-Afrika keleti partjait, Krimiát, Dél-Oroszországot, Khivát, Bokharát, Khoraszánt, Kandahárt, Delhit, Kinát, India kikötőit, sőt 1352. keresztülhatolt a Szaharán is, egészen Timbuktuig. Munkáját 1855—59 francia fordítással 4 kötetben Defrémery és Sanguinetti adta ki.

Ibn Dászta, l. *Ibn Rószteh*.

Ibn Doreid, *Abú Bekr Mohammed*, arab filológus és költő, szül. Baszrában 838., megh. 933. Filológiai dolgozatai közül a leghíresebb a Wüstenfeldtől (Göttingen 1854) kiadott genealogico-etymologicus munka, ezenkívül egy kisebb munkája (Kitáb al-maláhin), melyben az arab nyelv kétértelmű szavairól szól, kiadta Thorbecke (Heidelberg 1882). Költeményei közül legismertebb a *Makszúra* című tanköltemény, az élet viszontagságairól, a szerencse mulandóságáról; Európában a mult század óta több izben adták ki és fordították.

Ibn el-Heitham, l. *Alhazen*.

Ibn Ezra, 1. igazi neve: *Abraham ben Meir ibn Ezra*, vagyis Abrahám Meir fia, Ezra leszármazottja, zsidó bölcsész. Toledóban született 1119. s valószinüleg 1193. halt meg. Sokat utazott s mint bibliamagyarázó, nyelvtaníró, orvos, matematikus, csillagász és filozófus nagy tiszteletben állott kortársainál. Főleg kommentárjai bibliai könyvekhez s héber grammatikai iratai voltak híresek. Filozófiai műve «Fardes chochma» (a bölcsesség kertje) és más címek alatt is, kéziratban van meg három könyvtárban. Utoljára Narbonneban élt és Spanyolországban utaztában halt meg. V. ö. *Bacher* V., Ábrahám ibn Ezra mint grammatikus (Budapest 1881).

2. *I., Mózes, Ha-szallach*, spanyol zsidó bölcsész, nyelvész és költő, szül. Granadában 1070., megh. 1138 után. Az udvarhoz közelálló előkelő család sarja volt, de élete bolyongásban, boldogtalanul folyt le. Bölcsészeti és retorikai művein kívül két költői munkát hagyott hátra: a *Divánt*, melynek kéziratát a Bodleyana őrzi és a *Tarsist*, amelyben különböző értelmű, azonos szavakkal rímelő epigrammafélék vannak. Kortársai főleg mint vallásos költőt (Ha-szallach) tisztelték.

Ibn Fadhlán (helytelenül *Ibn Foszlán*), *Ahmed*, arab geografiai író, kit al-Muktadir kalifa 921. a volgai bolgárok királyához követként küldött. Utazásáról hazatérve terjedelmes jelentést írt, melyet a Jákút geogr. szótárába felvett kivonatokból ismerünk. A magyarok őstörténetére adatai nagyértékűek. V. ö. *Frähn*, Ibn Foszlans Berichte über die Rassen älterer Zeit (Pétervár 1823); Gr. *Kuun* Géza, Keleti kútfők (A magyar honfoglalás kútfői, Budapest 1898).

Ibn Foszlán, l. *Ibn Fadhlán*.

Ibn Gabirol, l. *Avicebron*.

Ibn Hanbal, *Ahmed*, az iszlám négy ortodox iránya egyikének alapítója, l. *Hanbaliták*.

Ibn Khaldún, *Abdalrahmán al-Hadrami*, az arabok legnagyobb történetírója, Sevillából származó családban szül. Tuniszban 1332. Tuniszban, Fezben, Granadában, Kairóban stb. volt magas államhivatalnok. 1382-ben Egyiptomba tanárrá és a málikiták főkádijává nevezték ki. Miután egy ideig a győzelmes Timur udvarában élt, megh. Kairóban 1406. Munkái közül a leghíresebbek: világtörténeti nagy munkája (7 köt., Bulak 1284. hidzsra), melynek külön is kiadott (Quatremèretől, 3 köt., Paris 1858, Beirut 1882) bevezetésében a társadalom és a művelődés fejlődését magas filozófiai szempontokból tárgyalja; franciára ford. Mac Guckin de Slane (3 köt., Paris 1862); továbbá az ugyancsak de Slane-től kiadott és fordított Histoire des Berbères et des dynasties musulmanes de l'Afrique septentrionale, 2 köt., Alger 1847—51 (fordítása u. o., 4 köt., 1852—56). V. ö. *Kremer* A., I. u. seine Kulturgeschichte der islamischen Völker (Wien, akad. 1879).

Ibn-Khallikán, *Ahmed*, arab történetíró, szül. Arbelában 1211., megh. Damaszkusban 1282. Főmunkája egy életrajzlexikon az iszlám nagy férfiairól; legelőször Tiedemann nyujtott róla átnézetet (Conspectus operis I. de vitis illustrium virorum, Leiden 1809), teljes szövegét előbb *Wüstenfeld* (13 füzetben, Göttingen 1835—50), később Mac Guckin de Slane (Paris 1838—42) adta ki és fordította le (u. o. 1842 és k.).

Ibn Khordadbeh, az arab irodalom legrégibb geográfusainak egyike a IX. sz.-ban, perzsa családból származott; csak nagyatyja tért át az iszlámra. A Dzsabal tartományában (Media) az állami posta főnökévé, majd később a központi postaintézmény tisztviselőjévé nevezték ki, mely minőségében alkalma nyílt a kalifai birodalom földrajzi és statisztikai viszonyait tanulmányozni. Munkáját, melyet 844—848 közt szerkesztett, legteljesebben de Goeje a Bibliotheca Geographorum arabicorum VI. kötetéül adta ki (Leiden 1889).

Ibn-Kuteiba, *Abdalláh b. Muszlim*, arab filológus és történész, szül. Bagdadban 829., megh. 883 és 889 között. Vagy 40 munkát írt, melyek közül a legnevezetesebbek: Adab alkátib, az arab nyelv legfontosabb sajátosságainak összefoglalása (kiadta Grünert, Leiden 1900); egy Kitáb al-ma 'árif (a tudnivalók könyve) c. történelmi kézikönyv (kiadta Wüstenfeld, Göttingen 1850); a régi arab költők életrajzai (kiadta de Goeje, u. o. 1904); Ujún al-akhbár (szépirodalmi munka, kiadja Brockelmann, Berlin 1900 és kk.). A tradiciótudományban is előkelő helye van.

Ibn Rosd, l. *Averroës*.

Ibn Rószteh (helytelenül *Ibn Dászta*), *Abú Ali Ahmed b. Omar*, iszfaháni származású mohammedán geográfiai író a IX. sz. végén és a X. sz. elején. Munkáját, melyben a magyarokról és történetünk legrégibb korszaka szempontjából érdekkel biró egyéb népekről is szól, először *Chwolson* (Szt. Pétervár 1869), majd behatóbb kritikával *De Goeje* adta ki (Bibliotheca Geographorum arabicorum. Pars VII. Leiden 1892). A magyarok régi történetére nézve fontos fejezeteket gróf *Kuun* Géza külön tárgyalta (Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima, Kolozsvár 1892—94); Keleti kútfők (a Magy. Honfoglalás Kútfői-ben, 1898). V. ö. *Edelspacher*, Ibn Dastah (1878).

Ibn Szaúd, l. *Vahhábiták*.

Ibn Szína, arab filozófus, l. *Avicenna*.

Ibn Tofail, *Abú Bekr Mohammed*, arab filozófus, szül. a XII. sz. elején Guadixban, Granada tartományában, megh. Marokkóban 1185. Munkáiban a peripatetikus filozófiát követi; csillagászati művei Ptolemaios rendszerének előbbrevitelét jelzik. Híressé vált Hajj ibn Jakdhán c. filozófiai regénye által, melyben Avicenna módjára egy ember fejlődését vázolja, ki az emberi társadalomtól teljesen elszigetelten, csupán önálló szemlélődés által a legmagasabb ismeret fokára eljut. E munkát, melyet Narboni Mózes héberre fordított, Európában Philosophus autodidactus címen ismerik. Arabul és latinul legelőször Pococke Edward (Oxford 1671 és 1709), újabban francia fordítással L. Gauthier (Alger 1900) adta ki. Németre Eichhorn (Berlin 1782) és Heinck (Rostock 1907), angolra Ockley (1711—1731) fordította.

Ibo, 1. nyugatafrikai *város*, más néven *Ebo*, a Niger-delta szögén, a Nigertől K.-re elterjedt Ibo- vagy Igbo-törzshöz tartozó 6000 lakossal. Pálmaolaj-vásárai nevezetesek. — 2. *I., sziget* és *város* Portugál-Kelet-Afrikában, 2500 lakossal, a helytartó s néhány európai kereskedőház székhelye. A városnak hajdan számos nagyszerű, pompás épülete volt, ezek most mind romokban hevernek. A kivitel kauri-kagylókból és rabszolgákból áll.

Ibogain, a francia Kongo-vidéken honos *Iboga tabernanthe* növény alkaloidája. Halványsárgás kristályok; szesz oldja. Álomkórnál használatos gyógyszer.

Ibolya (*Viola* L., *bibolya* v. *vihola* a Balatonnál, németül *Veilchen*, növ.), a Violaceae család génusza; 300 faja fű v. ritkán félcserje, igen különböző termettel. A legtöbb az É.-i mérsékelt övön és az É.-i félgömb hegyein terjedt el, számos faj a délamerikai Andokban honos, egyesek

Ausztráliában, Ujzélandon és a Havai-szigeteken fordulnak elő. Levelük váltakozó osztatlan, gyakran szív- v. vesealakú, ritkán hasogatott, rendesen pálhája is van. Viráguk (l. az *Ibolyafélék ábráját)* rövidebb-hosszabb levélhónalji kocsányon fejlődik, többnyire 2 előlevél kiséri, zygomorph, 5 tagú, 2 ivarú. Az 5 csészelevél meglehetős egyforma, az alapján 1—1 függeléke van; az 5 szirom közül a legalsó jóval nagyobb a többinél, az alapján rövidebb-hosszabb sarkantyúja van, a porzók nagyon rövidszálúak, a magház 1 üregű, 3 maglécén sok magkezdeménnyel. A bibeszál a végén igen változatosan megvastagodott. A termés 3 kopácsú tok. A tavasszal megjelenő virágok gyakran nagyok, meddők, a későbbiek szirom talanok és kleisztogámok. Az I.-fajok általában könnyen hajlandók a kereszteződésre és sok a keverékfaj. Elterjedt európai fajok: *Viola odorata* L. (illatos I., tavaszi, márciusi v. kék I.), *Viola hirta* L. (szőrös I.), *Viola silvestris* Lam. (erdei I.), *Viola canina* L. (sovány I.), *Viola rupestris* Schm., *Viola tricolor* L. (háromszínű I.), ennek kerti alakja az *Árvácska* (l. o.), stb. A *Viola odorata* kedves illatu, korai tavaszi (febr.—máj.) virág. Cserjésben, erdőben terem. Tarackkal és indával terjed. Levele kerekded-szívalakú, csúcsán szélesen lekerekített, rövidszőrű (ilyen a kocsány is), pálhái tojásdadok, legfeljebb csúcsukon pillásak, virága kék (I.-színű), ritkán fehér, a legnagyobb sziromnak rövid és tompa sarkantyúja van. Gyökerében, tőkéjében, valamint a rokon fajokéban is, hánytató és meghajtó *violin* v. *I.-emetin* van. A savtól piros, az alkáliáktól zöld lesz. A *Viola calcarata* L. havasi növény (l. a *Havasi növények* táblán: 12). Fajain kívül igen sok változatot és fajvegyüléket (hibrid) tenyésztenek kertekben szőnyegkertészeti célokra és levágott virágai miatt kötészeti munkákhoz. Több I.-fajta korai (téli) hajtatása általánosan el van terjedve; erre a célra különösen alkalmasak: *The Czar, Victoria Regina, Hamburger Treib, Kaiser Wilhelm.* Egyes kerti változatok egész éven át folyton virítanak, pl. *Viola odorata semperflorens, Viola italica.* Jellemző kerti alakjai az I.-naka *Viola arborea flore pleno* és a *Viola hederacea* Lab.

Ibolyaemetin, l. *Ibolya.*

Ibolyafa (növ.), a Dél-Ausztráliában honos *Acacia homalophylla* fája, melyet ott Victoria Myallnak hívnak. Igen kemény, nehéz és nehezen hasítható, az *ibolyagyökér* (l. o.) szagával biró fa, melyet pipák és piperetárgyak készítésére alkalmaznak. L. még *Jacaranda.*

Ibolyafélék (*Violaceae*, növ.), a szabadszirmú kétszikűek családja a Parietales sorozatban; 450 faja az egész földön elterjedt, főkép azonban a forró és a mérsékelt övekben. Egyéves vagy évelő fűvek, félcserjék, cserjék, ritkán fák. Levelük rendesen váltakozó és osztatlan, pálhás. Viráguk (l. az *ábrát)* kétoldalas v. sugaras, 5 tagú, csészelevelei szabadok, szirmai közül egy sarkantyús lehet (pl. ibolya), az 5 porzónak nagyon rövid v. semmi szála sincsen s a portokok körülveszik a magházat; számos fajon a két alsó porzónak 1—1 mézfejtő függeléke van, mely benyúlik a szirom sarkantyújába. A magház felső állású, 1 üregű, falán 3 sokmagú magléccel; 3 kopácsú tokká v. pedig kemény, érdes héjú bogyóvá fejlődik. Virágzatuk füzér, fürt, csomó, gyakran azonban levélhónalji kocsányon magánosan v. párosan áll a virág. Egyesek hánytató anyagot tartalmaznak.

Ibolyagyökér, *violagyökér (rhizoma iridis)* néven a nősziromfélék, különösen az Iris florentina és az Iris germanica lehámozott és megszárított gyöktörzsei értendők. A gyöktörzseket Olaszország északi és Franciaország déli részein rendesen ősszel gyüjtik. A földből kiásott 2—3 éves gyöktörzseket gondosan lehámozzák és szárítják. A szárítás előtt még kellemetlen szagú, de a szárítás folytán igen kellemes, ibolyára emlékeztető szaguvá lesz. Legkellemesebb illatú a Livorno környékéről gyüjtött I. Mintegy 10—15 cm. hosszú, 2—3 cm. széles, laposra nyomott, 3—4 izből álló, gyakran oldalágakkal bir, vagy azok nyomai láthatók rajta. Szine fehéres, állománya tömött, kemény, aránylag nehéz. Illatát kámforszerű illóolaj adja (0·8%). Hüvelykujj-alakura kiesztergályozva használják a csecsemők fogzásánál. Először tejben kifőzik, hogy veszitsen rideségéből, majd megszárítják. A fogzás megindulása előtt csecsemőknek szokták adni rágicsálás végett, hogy inyük sorvadása a kemény testhez való nyomás által előmozdíttassék. Kellemes illatánál fogva használata igen kiterjedt. Porát fogporok és más piperecikkek illatosítására használják. — Az I.-ből készül az *iriszolaj* néven ismert, nagyrabecsült illatszer, melyet gőzzel való lepárlás útján nyernek belőle; újabban a borszeszes oldata az illatszer. Az I.-ből továbbá az *iron* nevű illatszert készítik, mely az ibolya illatához közel áll, de nagyon drága, mivel 100 kg. I.-ből csak 8—30 gramm iron nyerhető.

A az ibolya virága hosszmetszetben, *B* a bibeszál gömbszerű vége, *C* a portokoktól körülvett magház.

Ibolyakő és *ibolyamoszat* (növ.), l. *Trentepohlia.*

Ibolyaolaj *(huille antique de Violette)*, illatosított tiszta zsiros olaj, többnyire oliva-olaj, melyet a *Viola odorata* virágaiból Dél-Franciaországban készítenek. Az ibolya illanó olaját mesterségesen is tudják előállítani s ez az *ionon.*

Ibolyapor, porrá őrölt ibolyagyökér (l. o.).

Ibolyaregény *(Roman de la Violette)*, l. *Gerbert de Montreuil.*

Ibolyaszín, a színkép azon színe, mely az irányuktól legjobban eltérített, tehát legerősebben megtört sugaraknak felel meg. A színkép látható részében ezen sugaraknak van legerősebb kémiai hatásuk. Ibolyaszínű festékanyagok gyakran a vörösnek és kéknek keverékei, de vannak tiszta ibolyaszínű kátrányfestékek is, melyeket pl. kelmefestésre használnak. L. *Színkép.*

Ibolyka, név, l. *Magyar személynevek.*

Ibolyka, álnév, l. *Harmath* Lujza.

Iborfia, kisk. Zala vm. novai j.-ban, (1910) 127 magyar lak., u. p. Nagylengyel, u. t. Gutorfölde.

Ibráhim, arab név, a. m. Ábrahám.

Ibrahim, 1. *török szultán* (1640—48), I. Ahmed szultán 3. fia, szül. 1615 nov. 4., megöletett 1648 aug. 12. Bátyját, IV. Muradot követte a trónon, mint Oszmán szultán törzsének utolsó sarja és törzsatyjává lett az utána következő összes szultánoknak. Kegyetlen, kapzsi és költekező fejedelem volt, akit az ulemák és a janicsárok csakhamar meggyűlöltek és midőn az egyházi javakra is adót vetett ki, a janicsároknak járó zsoldot pedig megtagadta, 1648 aug. 8. letették s negyednapra megfojtották.

2. *I. pasa, Egyiptom alkirálya*, Mehemed Ali fogadott fia, szül. 1789., megh. Kairóban 1848 nov. 10. Jeles munkatársa volt atyjának Egyiptom újjászervezésében. Különösen mint hadvezér tűnt ki 1816—19. az arábiai vahabiták elleni háborúban. 1824-ben az egyiptomi flotta főparancsnoka lett s 1825 febr. ő jött 20,000 főnyi sereggel a görögök szabadságharcának leverésére. Hadai végigpusztították Moreát s 1826. elfoglalták a görögök utolsó erősségét, Missolunghit. 1827-ben azonban a nyugati hatalmak közbelépésére el kellett hagynia Görögországot. 1831—33. Sziriában harcolt győzelmesen s megszerezte azt Egyiptom számára. Mikor 1838. újból kitört a háború a törökökkel, bár I. Nisibis mellett győzött (1839 jún. 29.), mégis az angol, orosz és osztrák hajóhad fenyegető fellépése miatt kénytelen volt Sziriáról lemondani. I. ezután birtokaira vonult s mikor Mehemed Ali megbetegedett, 1848 júl. a porta engedelmével átvette Egyiptom kormányzását, de már négy hónap mulva meghalt. Fiai közül *Izmail* lett később Egyiptom alkirálya (1863—79).

Ibrahimijeh, afrikai város az alsóegyiptomi Charkieh kerületben, (1907) 5230 lak., vasúti állomás.

Ibrahim-tó (azelőtt: *Choga-* v. *Kodzsa-tó*), a Viktória-Nyanzától É.-ra fekvő középafrikai tó neve 1908 óta. A tavon keresztül folyik a Nilus.

Ibrány, nagyk. Szabolcs vm. dadai felső j.-ban, (1910) 4658 magyar lakossal; vasúti állomás, posta- és távbeszélő-hivatal.

Ibrányi-család *(vajai és ibrányi)*. Némelyek szerint e régi magyar nemes család törzs-őse egy keresztény hitre tért török pasa volna, ki a Szt.-György, később Ibrány nevü helységben telepedett le. E föltevés azonban nélkülözi a történeti alapot. A valószinüleg már IV. v. Kun László idejében, 1280 körül fennálló családnak nem egy tagja nagy szerepet játszott a magyar közélet terén. *I. Ferenc* alországbiró alapos törvénytudó hírében állott. Midőn 1572. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem és Békés Gáspár között Fogaras vára miatt heves viszálykodás támadt, Békés kérelmére Miksa császár I.-t küldte Erdélybe, hogy mint egyeztető és békéltető biró szerepeljen. Báthory azonban nem engedte meg neki az ügy megvizsgálását, mivel — mint mondá — Erdély igazságos és szakértő birák dolgában nem szorul senkire. Az 1582. VI. t.-c. tanusága szerint az országgyülés részéről azon kitüntető megbizatásban részesült, hogy a Szepességbe küldetett ki a határszélek megvizsgálása végett. *I. László*, a családban e néven negyedik, II. Rákóczi Ferenc bátor ezredese. Elesett az 1707-iki szerencsétlen végü trencséni ütközetben. V. ö. Vajai I. család levéltára (Századok, V. 1871); *Cserghefő* Géza, A Vay és I. családok címerének bővítése 1507. (Turul, V. évf.).

Ibrik (török), szűk és hosszukás nyakú edény, mely főleg vizes edényül szolgál. A mohammedán rituáléban nem kis jelentőségű ez az edény, mely a test tisztántartására való, innen az *ibrikdár* elnevezés is, ami I.-tartót jelent. Ez az udvari hivatalnok a szultán személyes szolgálatára állott.

Ibsen, 1. *Henrik*, norvég drámairó, szül. Skien norvég városkában 1828 márc. 20., megh. Krisztiániában 1906 máj. 23. Atyja kereskedő volt. Családja egy ideig jómódban élt, később, I. 5 éves korában, elszegényedett. A család balsorsa maradandó nyomokat hagyott a gyermek lelkében, a pesszimisztikus világnézet csiráit oltva belé. 16 éves korában Grimstadban gyógyszerészetet kezdett tanulni. Kritikus elméjét hamar munkára ébresztették a kis városok félszegségei. 1848-ban a husz éves ifjú a magyarok és dánok szabadságharcáért lelkesedve, szenvedélyesen izgatott az osztrákok és németek ellen. Látva, hogy honfitársai a dánokat a németekkel szemben magukra hagyják, mély megvetéssel telt el a gyáva, kicsinyes lelkü társadalom ellen. Tanulmányaiban Cicero és Sallustiushoz érve, Catilina nyerte meg legjobban tetszését, mert ez hatalmas ellensége volt az u. n. «jobb társaságnak». Első, Catilina c. drámájában Catilina jellemét úgy fogta fel, hogy annak el kellett buknia saját erkölcsi gyengesége s környezőinek nyomorult gondolkodása miatt s hogy mind a két ok a társadalom romlottságából folyt. E dráma csak még jobban elmérgesítette a társadalommal szemben fennálló viszonyát, de egyéb eredményt nem igen hozott. Alig 30 példány kelt el belőle. 1852-ben Ole Bull meghivta az általa alapított bergeni nemzeti színház igazgatójává és költőjévé. 1857-ben a krisztiániai norvég színház igazgatója lett. 1862-ig maradt ez állásában. Ez idő alatt nősült meg (1858). 1864-ben a krisztiániai színház bukása után külföldre ment s felváltva Rómában, Drezdában és Münchenben lakott. Ez idő alatt látogatta meg Budapestet is. 1891-ben visszaköltözött hazájába és Krisztiániában telepedett le. I. drámáit jellemzi a fennálló társadalmi rend visszaélései ellen föllázadó szellem, az éles kritika, sokszor a maró gúny, amely gyakran ködös, határozatlan légkörbe van burkolva. I. azonban legtöbbször csak rámutat a társadalom megrögzött tévedéseiből, kicsinyességéből fakadó emberi nyomorúságra, szerencsétlenségre. Megdöbbentő igazságokkal gondolkozóba ejteni, a társadalmi konvenciók, önámitás, hamis vallásos felfogás által elhomályositott igazságot feltárni, ez az ő célja. De nem tartja feladatának, hogy a bajok orvoslásának lehetőségére rámutasson. Magasztos optimizmussal bízik a megismert igazság erejében és diadalában. Főbb drámái: Fru Inger til Østrât (Inger asszony, az ösztróti úrnő, 1854); Gildet på Solhaug (A solhaugi lakoma, 1855); Härmän-

dene på Helgeland (A helgolandi hadviselők, 1858); Kjärlighedens komedie (A szerelem komédiája, 1862); Kongsämnerne (A trónkövetelők, 1863, a trónkövetelők az új kor eszméinek képviselői, kiknek minden téren diadalt kell aratniok); Brand (1866); Peer Gynt (1867); Keiser og Galiläer (Császár és Galileus, 1873); Samfundets stötter (A társadalom támaszai, 1877); Et dukkehjem (Nóra, 1879); Gjengangere (Kísértetek, 1881); Vildanden (A vadkacsa, 1884); Rosmersholm (1886); Hedda Gabler (1890); Bygmester Solness (Solness építőmester, 1892); Lille Eyolf (Kis Eyolf, 1894); John Gabriel Borkmann (1896); Når vi döde vågner (Ha mi holtak fölébredünk, 1899). Drámáin kívül sok költeményt és hírlapi cikket írt. E költeményekben, amelyeket Digte cím alatt adott ki 1871., lelkes hangon kel védelmére az északi népek testvériesülésének. Magyar nyelvre lefordították a következő drámáit: Kisértetek, *Malonyai* Dezső, *Rudnyánszky* Gyula (1898), *Császár* Imre (1909); John Gabriel Borkmann, *Jászai* Mari (1898); Vadkacsa, *Gerő* Attila (1899), *Lukács* György (1909), *Mikes* Lajos (1911); Nóra, *Reviczky* Gyula (1892); A népgyűlölő, *Vikár* Béla (1897); A társadalom támaszai, *Lázár* Béla (1899); Peer Gynt, *Sebestyén* Károly (1903); Solness építőmester, *Gömöri* Jenő (1910), *Ábrányi* Emil (1911); A tenger asszonya, *Forbát* Sándor (1910); Rosmersholm, *Lázár* Béla, *Balogh* Vilma (1911); Hedda Gabler, *Lenkei* Henrik (1907), *Telekes* Béla (1912); Ha mi holtak felébredünk, *Görögné Beke* Margit (1912); Kis Eyolf, *Baján* Miksa, *Lándor* Tivadar (1899), *Coulemont* Edith grófnő (1912); A trónkövetelők, *Puskás* Endre; Az ifjúság szövetsége, *Lázár* B. V. ö. *Brandes*, Björnson und I. (1881); R. *Woerner*, Henrik I. (1900).

2. *I., Sigurd*, norvég író és politikus, *I. Henrik* fia, szül. Krisztiániában 1859 dec. 23-án. 6 eves korától szüleivel külföldön tartózkodott s Münchenben és Rómában végezte jogi tanulmányait. Doktori diplomával tért vissza 1884. hazájába, hol négy évig a svéd-norvég külügyminisztérium szolgálatában állott, 1889 óta azonban Krisztiániában mint politikus szóval és tettel a norvég nemzeti propagandának egyik előharcosaként működött. Az egyetemen is tartott politikai és szociális kérdésekről előadásokat. 1902-ben tárcanélküli miniszterré nevezték ki s ez állását 1905-ig viselte, amig Norvégia külön nem vált Svédországtól; 1906. a hágai választott bíróság tagja lett. Művei: Unionen (Kristiania 1891); Maend og magter (u. o. 1894). Ezenkívül írt egy könyvet a norvég konzulátusnak a közös diplomáciához való viszonyáról (1901, dán nyelven). Lefordította tov. atyjának több művét németre.

Ibszampul *(Ipszambul)*, l. *Abu-Szimbel.*

Ibyeter (állat), l. *Khimangók.*

Ibykos, görög lirikus, a dél-itáliai Regionból (Reggio), Kr. e. 530 táján. Vándor életet élt és egy ideig a műszeretó Polykrates szamoszi tyrannus udvarában tartózkodott. A monda szerint az isztmoszi játékokra utaztában rablók ölték meg, de a gyilkosság tanui, a darvak elárulták a tetteseket. (Schiller: Die Kraniche des Ibykus). Sírverse szerint szülővárosában halt meg. A szerelem tüzét és a természet szépségeit kedvesen rajzoló költeményeiből csak töredékek vannak (Bergk, Poetae lyrici Graeci. III. köt.).

I. C. (lat.) a. m. *Julius Caesar*, gyakrabban *Jesus Christus.*

ICA (ejtsd: ika), l. *Jewish Colonisation Association.*

Ica (ejtsd: ika), kisk. Isztriában, a voloscai területben, Abbazia közelében, ahová a tengerpart mentén szép út vezet. Abbazia és Fiume lakóinak és vendégeinek kedvelt kiránduló helye.

Ica (ejtsd: ika), tengermelléki departamento Peruban, területe 22,962 km², 90,962 lak., a folyói Pisco, Ica és Palpa; kitünő szőllő (pallares), pamut, cukornád, indigo és gyümölcs terem itt. Fővárosa Ica (San Geromino de Ica), az Ica völgyében, 7000 lak. Kikötője Pisco. 1563. Valverde néven alapították, 1569., 1647., 1664. földrengések pusztították.

Içа (ejtsd: ica), *Içа Paranna* v. *Putumayo*, az Amazonas 1580 km. hosszú mellékfolyója; Pastótól K.-re a Cocha lagunában ered 2750 m. magasan Colombia államban, átfolyik Ecuador államon, Braziliában São Antoniónál torkollik, 30 nagy mellékfolyója van, 1400 km. hosszuságban hajózható. Reyes Rafael (1876) és Crevaux (1879) ismertették először.

Icacinaceae (növ.), a szabadszirmú kétszikűek családja a Sapindales sorozatban. 110 faja forróövi vidékek fája v. cserjéje, az utóbbi néha felfutó, igen kevés köztük a fű. Legközelebbről az Aquifoliaceae (l. *Magyal)* családdal rokonok, de mindig egymagvú termésük megkülönbözteti őket. Fontosabb génusza: *Villaresia* (l. o.).

Icariens (franc., ejtsd: ikarieñ), *Cabet* (l. o.) francia szocialista követői.

Icaunus, folyó, l. *Yonne.*

Icazbalceta, *Joaquin Garcia*, mexikói történetíró, szül. Mexikóban 1825 aug. 21., megh. u. o. 1894 nov. 26. Egész életét hazája történetének megírására szentelte s e célból főleg Spanyolországban kutatott. Főbb művei: Colleccion de documentos para la historia de Mexico (Mexico, 1858—1870, 3 köt.); Nueva Colleccion (az előbbi okmánytárnak folytatása, u. o. 1889—92, 5 köt.). Ezenkívül írt a mexikói könyvnyomtatás történetéről is. Összes művei 10 kötetben jelentek meg (u. o. 1896—99).

Icce *(itce)*, régebbi ürmérték folyadékok mérésénél = 2 messzely. Értéke körülbelül 0·8 l.-nek felelt meg.

Ichneumon (állat), l. *Ihneumon.*

Ichneumonidae (állat), l. *Fürkésző darazsak.*

Ichneumonida virágok azok, melyeket a fürkészek poroznak be, pl. Listera ovata.

Ichnit v. *állati lábnyomok*, a Föld régmultjában élt állatok lábnyomai. A frissen keletkezett, még lágy üledékes kőzetek felületén az állatok lábnyomait későbbi üledékek megint befödték és azt mint be- és lenyomatot megőrizték. A legelső I.-et Hildburghausen közelében a tarka homokkőben találták. Hazánkban is találtak több helyen I.-eket.

Ichnusza, Szárdinia sziget régi görög neve.

Ichoa, Magyarország középkori vízrajzában a. m. az *Ikva.*

Ichor, a görög mitológiában az istenek vére. Később «életnedv» értelemben is használták e szót.

Ichor (gör.), l. *Ev.*

Ichtalbin, l. *Ichtiol-készítmények.*

Ichtargan, l. *Ichtiol-készítmények.*

Ichthydium, l. *Gastrotricha.*

Ichthyocardia (állat), azon alsóbrendű gerinces állatok összefoglaló neve, melyeknek szíve egy pitvarból és egy kamrából áll és csak vénás vért tartalmaz. Ide tartoznak a Körszájuak *(Cyclostoma)* és a Halak *(Pisces).*

Ichthyocolla, l. *Vizahólyag.*

Ichthyodeae (állat), l. *Kétéltüek.*

Ichthyodontes (gör.-lat.), az ásatag halfőleg cápafogak, melyeket a nép kígyónyelveknek v. madárcsőröknek mond. Régebben babonás emberek epilepszia ellen mint amulettet viselték. Sűrűbben fordulnak elő a felsőeszlergályi és dévényújfalui mediterrán rétegekben.

Ichthyoidea, azon Kétéltüek összefoglaló neve, melyeknek kopoltyúi egész életen át vagy teljesen, vagy legalább csökevényes állapotban megmaradnak. Ide tartoznak pl. az *Amphiuma, Menopoma, Cryptobranchus, Proteus, Monobranchus, Siredon* stb. nemek.

Ichthyol, l. *Ichtiol-készítmények.*

Ichthyologia, l. *Ichtiológia.*

Ichthyophagi, l. *Ichtiofágok.*

Ichthyophis (állat), l. *Coecilia.*

Ichthyophthirius, az Azalékállatkák *(Infusoria)* osztályába, az Egyenlő csillangósak *(Holotricha)* rendjébe tartozó véglénynem. Legismertebb az *I. multifiliis* Fouquet nevű faja, mely különböző édesvízi halak bőrén a hámsejtek közé furakodva élősködik és a megtelepedés helyén fehéres hólyagokat okoz. Teste elliptikus; elülső végén található a kis szájnyílása, innen az állat testén délkörösen, sűrűn álló sorokban csillangók vonulnak végig. Szaporodni akkor kezd, amikor a halak bőrén levő hólyagocskából kiesett. A kiesett állat kocsonyás tokot választ ki és gyors egymásutánban osztódik, úgy, hogy 250 új egyén is keletkezik. A kis állatkák kirajzanak a tokból és újból fertőzik a halakat, különösen a fiatal pisztrángokban tesznek olykor nagy károkat. Az erős halakat azzal szabadíthatjuk meg tőlük, hogy több napra konyhasós vagy metilénkékes vízbe tesszük.

Ichthyornis *Marsh.*, kihalt madárnem, amely a tarajosmellűek rendjén belül az Odontotormae alrendjébe tartozik. A krétakor közepén éltek Észak-Amerikában. Galambnagyságú, erős szárnyakkal. A mellcsont erős tarajjal van ellátva. A csontok léggel teltek. A koponya nagy, a hatalmasan kifejlődött csőrök fogazottak; a fogak külön-külön kis gödrökben (alveola) ülnek. Eddig 7 faja ismeretes, leggyakoribb az *I. victor Marsh.* és az *I. dispar Marsh.* L. *Madarak.*

Ichthyosaurus *König*, ősvilági ragadozó vízi hüllő. A testük hal-, vagyis inkább delfinalakú. A koponya elől a delfinekre emlékeztetően hosszú ormányszerű állkapcsokban végződik. A hosszú, keskeny állkapcsok több apró csontból állottak. A szemüregek nagyok és csontos gyűrűvel voltak ellátva. A gerincoszlop körülbelül 150 előlhátul homorú csigolyából áll, melynek több mint a fele: körülbelül 80, a farkcsigolyákat képezi. Nyaki rész hiányzik. A nagy mellkas nagyban előmozdította, hogy a vízben könnyen alábukhattak. Függélyes farkuszonya volt, mint a cápáknak. A mellső és hátsó pár végtag rövid, evezőszerű, a bőre síma és csupasz volt. Olyan I. példányok is előkerültek már, amelyeknél a kültakarónak bőrfüggelékei is megmaradtak lenyomatok alakjában. Különösen szép bőröstül megmaradt I.-váz van a m. kir. Földtani Intézet muzeumában, amely a németországi Holzmaden liasz-rétegeiből származik. Ezen jól látni a nagy függélyes farkúszót, továbbá a háton egy háromszögletes háti úszót. Ragadozó állat volt, apró halakkal táplálkozott és valószínüleg nem rakott, mint a legtöbb kétéltü és hüllő, tojásokat, hanem eleventszülő volt (képét l. a *Jura-szisztéma* mellékletén). Már a középső triaszban felléptek, majd a jura-szisztémában, nevezetesen a liaszban tömegestül és számos fajjal szerepeltek, végül az alsó krétában kihaltak. Egyes fajok 10 m. hosszúságot is elértek. Gyakoribb fajai az *I. quadricissus, I. communis, I. Quenstedti* stb. Főleg Dél-Németországban, Angliában, kevésbbé Franciaországban és Dél-Amerikában, Ausztráliában, Új-Zélandon fordul elő. Hazánkban gyér nyomait Pécs vidékén lelték.

Ichthyosis, l. *Ichtiózis.*

Ichthyotoxin (gör.), az ángolna-félék (tengeri ángolna, muréna és folyami ángolna) vérében előforduló mérges anyag. Kémiai összetétele még nem teljesen ismeretes; egyelőre a toxalbuminekhez számítják. Pepszinnel, továbbá rothasztással és hevítéssel tönkre lehet tenni. Melegvérű állatok bőre alá vagy vérébe fecskendezve, a lélegzést gyorsítja, később csökkenti, a szív működését bénítja, a vérnyomást fokozza és nagyobb adagban az idegrendszerre bénítólag hat és halált okoz. Ha a bél közvetítésével kerül a szervezetbe, ártalmas hatásai nem nyilvánulnak ily nagy mértékben.

Ichthys, a görög ἰχθύς (hal) latinos leírása. Az ó-keresztény művészetben Krisztus jelképe volt. L. *Hal.*

Ichthysmus v. *ichthyismus* (gör.-lat.), halméreg által történt mérgezés.

Ichtiman, város Bulgáriában, l. *Ihtiman.*

Ichtiofágok (gör.) a. m. halevők, általában azoknak a népeknek a megjelölése, amelyek tenger mellett vagy tavaknak környékén laknak s melyeknek főtáplálékát halak teszik. Szűkebb értelemben véve mégis bizonyos népek azok, melyekre az antik világ az I. elnevezést alkalmazta. Ilyenek voltak: az egyenlítő és a sziami öböl (Sinus magnus) közt elterülő vidéknek partlakói; Gedrosia népei a Vörös-tenger mentén; a perzsa öblöt környékező népek Boldog-Arábia irányában; Trogloditika vidék lakói Afrikában az Arab-öböl nyugati partján és végül Afrika nyugati partlakói a Masitholos folyótól (mai Gambia) délre.

Ichtioftalm (ásv.) a. m. *apofillit* (l. o.).

Ichtiográfia (gör.) a. m. a halak tudományos leírása.

Ichtiol, l. *Ichtiol-készítmények.*

Ichtiolitok (ásv.), hallenyomatokban gazdag palák.

Ichtiol-készítmények, a szénhidrogének kéntartalmú származékai. Tirolban, *Seefeld* mellett bitumenes kőzet (olyan kőzet, mely a földből kiszivárgó, többé-kevésbbé folyós, petroleum-, kátrány- v. aszfaltszerű anyaggal át van ivódva) található, mely őskori halak és más tengeri állatok maradványaiban bővelkedik. E kőzetet száraz ledesztillálásnak vetik alá, amidőn sárgásbarna, fluoreszkáló, átható kellemetlen szagú olajat, az ú. n. nyers ichtiol-olajat (ἰχθύς a. m. hal, oleum a. m. olaj) nyerik, mely 0·87 körüli fajsúlyú és körülbelül 78% szenet, 10—11% hidrogént és ként és 1% nitrogént tartalmaz. A kén valószínüleg merkaptanszerüleg van benne. Hogy az ichtiololajból az I.-et előállítsák, abból előbb *ichtiol-szulfosavat* készítenek olyformán, hogy tömény kénsavval elegyítik, amidőn az egész erősen felmelegszik és kéndioxidgáz fejlődése közben az említett sav képződik. A nyers ichtiol-szulfosavat megtisztítás végett telített konyhasó-oldattal mossák, amely a kénsav fölöslegét és a képződött kénessavat kioldja. Az így előállított ichtiol-szulfosav sötét-barna extraktumhoz hasonló tömeg. Valószínű összetétele: $C_{28}H_{36}S(SO_3H)_2$. Vízben könnyen oldódik, oldata gyengén savanyú kémhatású, tömény sóoldatban azonban oldhatatlan. E sav sói azok, amelyeket gyógyszerül használnak; közöttük a legfontosabbak: *ichtiol-szulfosavas ammonium* (ammonium sulfo-ichthyolicum). Előállítása úgy történik, hogy az ichtiol-szulfosavat nagyon tömény ammonia-oldattal telítik. Sötétbarna, átható szagú és ízű, szirupsűrűségű folyadék; e készítményt röviden *ichtiolnak* (ichthyol) is nevezik. *Ichtiol-szulfosavas nátrium* (natrium sulfo-ichthyolicum). Az ichtiolszulfosavból tömény-nátrium-hidroxid-oldattal készül. Sajátságai hasonlók az előbb említett készítményéihez. Használják továbbá még a *litium*, a *cink*, az *ezüst (ichtargan)*, *vas (ferrichtol)* és a *kéneső* ichtiol-szulfosav sóját is. Az I.-et antiszeptikus és keratolitikus hatásuknál fogva, különösen bőrbántalmaknál, gyógyszerül használják. Hogy kellemetlen szagát tompítsák, csökkentett nyomáson vízgőzzel kezelik v. hidrogénhiperoxiddal oxidálják. E készítmények azonban kevésbbé hatásosak. Csaknem szag- és ízteln készítmények azonban: az *ichtalbin*, melyet ichtiol- és fehérje-oldatból kénsavval választanak le; továbbá az *ichtoform*, melynek előállítására ichtiolszulfosavat formaldehiddel vízfürdőn melegítenek.

Ichtiológia (gör.), az állattannak az az ága, amely a halak életviszonyainak s általában egész természetrajzának ismertetésével foglalkozik. Az I.-val foglalkozó tudósokat *ichtiológusoknak* nevezik.

Ichtiózis *(ichthyosis*, gör.) a. m. *halpikkelykór*. Az emberi bőrnek rendellenes fejlődése, mely a kora gyermekségben kezdődik és energikus kezelés híján az élet végéig tart. A bőr száraz, hámlik; piszkos, vastag kéregnemű hártyákkal v. szarutömegekkel borított, melyek réteges, kockás, pikkelyszerű területeket foglalnak el. Szimmetriásan és a hajlító felületek kihagyásával szokott fellépni; a hajzat és szőrözet satnyult, az izzadási és faggyúmirigyek sorvadtak; a bőr könnyen más bajokat is kaphat ilyenkor, viszketések, reumák, fertőzések léphetnek fel, melyek erősen igénybe vehetik a beteget. A kezelés nehéz és fürdők, lágyító, hámozó kenőcsök használata útján a bőr megpuhítására és vékonyítására törekszik.

Ichtoform, l. *Ichtiol-készítmények*.

Icibu, vagyis egy (ici = 1) bu. Négyszögletű japán ezüstérem. Értéke 1·65 K.

Icica *Aubl.* (növ.), l. *Protium*.

Icilius, római plebeius családnak a neve, mely a patriciusokkal szemben erélyesen védte a plebs jogait. Leghíresebb tagja *Lucius I. Ruga*, Kr. e. 456. a nép tribunusa, kivívta azt a törvényt, hogy az Aventinus-hegyet a plebsnek osszák fel lakóhelyül. Ugyanő, mint Verginia vőlegénye izgatta lázadásra a népet a decemvirek hatalma ellen, s a szabinok ellen kivonult sereget a nép ügyének nyervén meg, ő állapította meg a szenátussal a kibékülés feltételeit.

Icilius, *Quintus*, l. *Guichard*.

Ickelsamer, *Valentin*, az első német nyelvtan szerzője, szül. Rotenburgban, a Tauber mellett, 1500 körül, megh. 1537 után. Szülővárosában iskolamester volt. Főműve a Teutsche Grammatica c. nyelvtana, mely a német nyelvkönyvek legrégibbje (1527 körül készült).

I. C. N., a latin *In Christi Nomine* (Krisztus nevében) rövidítése.

Icolmkill, a Hebridák egyike.

Iconium, Konia (l. o.) város régi neve.

Icosandrus (gör.-lat.) a. m. húszporzós, olyan virágú növény, amelynek 20 v. több szabad porzója a tányér- vagy korongalakú vacok szélén ered. *Icosandria* (a. m. húszporzósak). Linné rendszerének 12.-ik osztálya, főkép rózsafélék alkotják.

Icosium, ókori város Mauretaniában, a mai Alger táján.

I-csang, város Hu-pe kinai tartományban, a Jang-ce-kiang balpartján, 1877 óta az európai kereskedelem számára is nyitva. Fontos kereskedelmi és átrakodóhely, mert a folyó gőzhajókkal csak eddig hajózható. Beviteli cikkei pamutáruk, kiviteli cikkek: tea, selyem, viasz és mosusz. Han-kouval gőzhajójárat köti össze. Lakossága 35,000.

Icsili, Kis-Ázsia D.-i részének egyik vidéke a Gökszu folyamvidékével, egyúttal az Adana vilajet szandzsákja, 14,900 km² területtel és kb. 125,000 lak.

Icsoglán v. *izoglán*, jelentette a török hódoltság idejében az apródot, házi inast.

Icsoufu, város Santung kinai tartományban az Iho mellett. Közelében jelentékeny széntelepek vannak.

Icteridae v. *Csiröge-félék* (állat), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjének egy családja. Nagyság dolgában a varjak és pintyek közt állanak. Csőrük karcsú kúpalakú. Szárnyuk és farkuk közepes hosszú, tollazatuk lágy, színezetükben a fekete, vörös és sárga uralkodik. Emlékeztetnek a mi seregélyünkre. Körülbelül 150 fajuk ismeretes, amelyek mind Amerikában élnek, némely fajuk egész a sarkkörig elterjed. Rovarokkal, csigákkal, gyümölccsel és magvakkal táplálkoznak. Fészkeiket művésziesen készítik, néha telepesen

fészkelnek. Nevezetesebb fajaik: a csiröge vagy Baltimormadár (*I. galbula* L.), feje, nyaka, válla, szárnyai és középső farktollai feketék, alul narancssziníi, szélső farktollai is ilyenek. Zacskóalakú fészkét mohából szövi és az ágakra függeszti. A seregélysármány (*Agelaeus orysivorus* L.) a gabona- és rizsföldeken érzékeny károkat okoz. A gulyamadár (*A. pecoris* Gm.), barnásfekete színű; a legelő jószágot megszállja és az élősködőktől megtisztogatja. Tojásait, mint a kakuk, más madarak fészkébe rakja. A bóbitás sapú (*Cassicus cristatus* Bodd.), fénylő fekete színű, hosszú zacskóalakú fészkeket sző az ágakra.

Icterus, l. *Sárgaság.* — Növénytani értelemben l. *Chlorosis.*

Icterus baltimore (állat), l. *Baltimormadár* és *Icteridae.*

Icticyon (állat), l. *Erdei kutya.*

Ictinia (állat), l. *Sólyomölyv.*

Ictis (állat), l. *Iktis.*

Ictonyx (állat), l. *Zorilla.*

Ictrogen, l. *Lupinosis.*

ICtus, e latin kifejezés rövidítése: *Jure (Juris) consultus,* a. m. jogtudós.

Ictus (lat.) a. m. ütés, csapás; a ritmikában az ütemek *lüktetője,* marcatója. Természetesen az I. az arzisban van.

Icus, sziget, l. *Ikos.*

I. C. W., l. *International Council of Women.*

Icy Cape *(Jégfok),* Alaska ÉNy.-i partjának előhegysége a 70° 15′ é. sz. és 161° 46′ ny. h. alatt. 1778-ban Cook fedezte fel. — Novaja Zemlja É.-i csúcsain is van két I., amelyek a Mauritius Cap-pal a sziget É.-i csúcsai.

Id., *Idaho* északamerikai állam nevének rövidítése.

id., a latin *idem* (l. o.) rövidítése.

id. (idősebb), hat évnél idősebb versenyló rövidített jelzése a versenyprogrammokon.

Íd (arab) a. m. ünnep, az arab ajkú mohammedánoknál a Bairám (l. o.) ünnepek neve.

I. D. A. (lat.) a. m. *Immortalis Dei auspicio* v. *auxilio* (a halhatatlan isten védelme alatt v. segítségével).

Ida, 1. *hegység* a trójai síkság mellett az Adramyti-öböltől É.-ra, most *Kaz Dagh* a neve; a monda szerint Paris itt döntötte el Aphrodite, Hera és Athena közt a versengést. — 2. *Ida* v. *Psziloriti,* 2456 m. magas *hegy* Kréta- v. Kritiszigeten, amelynek egyik barlangjában az idai nimfák Zeust gyermekkorában ápolták és őrizték.

Idabukócz, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 479 tót lak., u. p. Hilyó, u. t. Semse.

Idaho (ejtsd: ejdehó, rövidítve *Id.),* az *Északamerikai Egyesült-Államok egyike,* Montana, Wyoming, Utah, Nevada, Oregon, Washington és Brit-Kolumbia közt, 219,620 km² területtel, (1910) 325,594 lak. (köztük indiánus, kinai, japáni és néger; 1 km²-re jut 1·4 lak.), 20 countyval, Boisé City székhellyel. A Rocky Mountains Ny.-i lejtőjén terül el, tehát egészen hegyes, különösen É.-i szögletében, ahol a Bitter Root-hegylánc húzódik el, legmagasabb csúcsa a Hyndmann Peak (3960 m.). A Nagy-sóstóba torkolló Bear-riveren kívül vizei a Kolumbia medencéjéhez tartoznak; ezek: a Yellowstone park K.-i határán eredő Snake a Boiséval, a Salmonnal és Kooskoskyval, a Spokane és a Clarke Fork. Éghajlata egészséges; Boisé-Cityben az évi középhőmérséklet: 10·4°; a júliusi 22·8°, a januári −2·8°, az esője 354 mm., különösen I. D.-i részén, a magasabb helyek tele igen zord. A területnek mintegy 40%-a rét és legelő, 2%-a szántóföld és 20%-a erdő. Az 1912. évi termés 510,000 acre földön 14·6 millió bushel szemestermény. Az állatállománya igen nagy. Az első telepeseket az arany és ezüst csalta e vidékre és a bányászat maig is a fő keresetforrás; 1911-ben 5·8 millió dollár értékű aranyat és ezüstöt termeltek; azonkívül bányásznak ólmot, ként és szenet. 1910-ben 725 gyártelepe 9909 munkást foglalkoztatott. 1911-ben a forgalomban levő vasutak hossza 3485 km. volt. Egyeteme Moscowban van, 1910-ben 61 tanára, 517 hallgatója volt. Iskoláit 1910-ben 76,168 tanuló látogatta és a tanerők száma 2232 (főleg nők) volt. Törvényhozó testülete 21 szenátorból és 46 képviselőből áll. Elnökét kétévenkint választják. I. része volt az 1803. Franciaországtól megvásárolt Louisianának; 1863. territoriummá és 1890 júl. 3. állammá tették. V. ö. H. *Bancroft,* History of the Pacific States of North Amerika, 26 köt. (S. Francisco 1890).

Idai daktilok, l. *Daktilok.*

Idaios, a görög mondában Dardanos fia, ki Troasban (Kis-Ázsiában) megtelepedvén, a Trója közelében levő Ida hegységnek nevet adott. Kybele ősi ázsiai istenasszony kultuszának megalapítását is tőle származtatták a kisázsiai görögök.

Idalium, hegylánc Ciprus szigetének keleti részében. A hegylánc egyik magaslatán Aphroditénak temploma állott és az istennőt ennek folytán Idalia melléknévvel is illették. A hasonlónevű város a sziget belsejében feküdt és Amatus meg Paphos mellett Aphrodite három szent ciprusi városának egyike volt.

Idánsok, l. *Weismannizmus.*

Idar, város Oldenburg német nagyhercegségben, (1910) 6885 lak., jelentékeny achátiparral.

Idari *Péter,* félreértésből keletkezett név, mely irodalomtörténetünkben egyideig egy XVI. sz.-beli verselő neve gyanánt szerepelt. L. *Selymes.*

Idas, a görög hősmondában Aphareus messeniai királynak fia, ki testvérével, Lynkeus-szal együtt két nagy hősmondai hadi vállalkozásban, a kalydoni vadászatban és az argonauták útjában részt vesz. Marpessát, az akarnaniai Euenos folyam istenének leányát, Poseidon tengeristen szárnyas szekerén elrabolja. Apollon, ki szerelmes a leányba, üldözőbe veszi őket, mire I. az isten ellen irányítja nyilát. Zeus közbelép s Marpessának szabad választást enged I. és Apollon közt. Marpessa ismerve Apollon csapodár természetét, I.-t választja, amiért úgy ő (Marpessa), mint leánya, Alkyone korai halállal múlik ki. I. utóbb a Dioskurokkal összevész s Kastort megöli, amiért a Dioskurok atyja, Zeus őt villámmal sujtja. L. még *Dioskurok* és *Lynkeus.*

Iddingsit (ásv.), valószínűleg mindig az olivinnek mállási terméke. Lemezes szövetű, kitünően hasad egy irányban, a hasadási lapon bronz-fényű: színe barna. Vasmagnézium-kalciumszilikát. A legújabb időben fedezték fel az augitandezitek-

ben (Carmelo Bay Californiában) és a bazaltokban (Böhm. Mittelgebirge).

Idea, l. *Eszme.*

Ideador, l. *Kaleidoszkóp.*

Ideák asszociációja, l. *Eszmetársulás.*

Ideál, *ideális*, l. *Eszmény.* — *I.* a matematikában, l. *Számelmélet.*

Ideális bűnhalmazat v. *eszmei bűnhalmazat*, l. *Bűnhalmazat.*

Ideális gázok. A gázok állapota függ a rájok ható nyomástól, a térfogattól és hőmérséklettől. Ezen *állapotjelzők* között bizonyos törvényszerű összefüggés van, melyet a *Boyle-Mariotte-* és *Gay-Lussac*-féle törvények fejeznek ki. (L. *Állapotegyenlet.)* A valóságos gázok azonban ezen törvényeket nem követik teljesen pontosan, hanem többé-kevésbbé eltérnek tőlük. I. olyanok volnának, melyek ezen törvényeket szigorúan követnék. Ilyen gáz nincsen. Az ideális gázállapotot a nyomás és hőmérséklet közönséges értékei mellett nagyon megközelítik: a hélium, hidrogén, oxigén, nitrogén, nitrogénoxid, szénoxid, valamint ezek keverékei, tehát a levegő is.

Idealitás (esztét.), a művészi alkotásokon nyilvánuló eszményi jelleg.

Idealizálás (esztét.) a. m. *eszményítés* (l. o.).

Idealizmus (gör.). E szónak nemcsak a közönséges, hanem a filozófiai nyelvben is többféle az értelme. Három főszempont jő itt tekintetbe: a metafizikai, az ismerettani s az erkölcstani, mert három főkérdést tűzhetünk ki a filozófiai elmélkedésnek. Milyen a világ? Ez a metafizikai kérdés. Milyenek a világ megismerésének feltételei? Ez az ismerettani kérdés. Melyek az emberi cselekedetek megítélésének főbb elvei? Ez az erkölcstani probléma. Midőn a feleletet keressük, elmélkedésünkben vagy inkább a külső, vagy inkább a belső világ jelenségeiből indulunk ki. Amaz közelebb áll az elfogulatlan, közönséges, a nem filozófiai világnézlethez és korábban lép föl: emez elvontabb természetű és rendszerint amabból fejlődik később. Amaz a realisztikus, ez az idealisztikus irány. De nagyon természetes, hogy az előbb megkülönböztetett három főkérdésre nézve különböző alakot ölt mind az I., mind a *realizmus.* Platon kifejti, hogy nem amit a dolgokban érzékeink segítségével veszünk észre, hanem a dolgok formája, lényege az, ami a folyton változóval szemben igazán létező, állandó, maradandó, változatlan, az *eidosz*, az idea. Platon rendszere az első igazán idealisztikus rendszer a szó szoros értelmében. Az újkorban a test s lélek közt való ellentét induló pontja az elmélkedésnek; aki idealista, a világ mivoltát a lélek analógiájára gondolja. Ezt az I.-t azért *spiritualizmusnak* is nevezik. Leibniz spiritualista. Hegel I.-a azonban ismét hasonlít az ókorihoz: a fejledező, ami benne rejlik, magából kifejlő fogalom, idea, az igazi valóság. Ezt az I.-t újabb időben *abszolutnak* is nevezték. A metafizikai I., mely a világ mivoltát eszmeinek mondja, az ókorban inkább a fogalom analógiája szerint fogta fel ezt az eszmei mivoltot, az újabb korban a lélek analógiája szerint. Ezek a metafizikai I. különböző formái. Ismerettani tekintetben Descartes, Spinoza, Leibniz szerint csak a tiszta észnek belátásában rejlik az igazi tudás; az érzéki tudás alárendelt fontosságú. Ez az ismerettani I. első formája. Ennek megfelelőbb neve azonban *racionalizmus.* Mások azt tanítják, hogy az érzékeknek megjelenő világ, amelynek létében az elfogulatlan, filozófiai elmélkedésektől nem érintett elme vakon hisz, voltaképen nem létezik; hogy ez az érzéki világ csak látszat, csak a mi elménkben van meg; Berkeley azt tanítja, hogy a dolgok nincsenek elménken kívül, isten kelti a dolgok képét az elmében. Ezt az I.-t *szubjektivizmusnak* lehetne nevezni. Fichte I.-a is némileg hasonlít ehhez. Más eredményhez jut Kant, ki lényegileg azt tanítja, hogy az érzékeinknek megjelenő térben és időben levő világ a mi elménk szüleménye, amely azonban úgy keletkezik, hogy az érzékek nyujtotta anyagot saját elménk formái segítségével (tér, idő, kategóriák) formáljuk, egybekapcsoljuk; amit így tehát magunk formáltunk, nem lehet maga a világ, nem is ennek a magában levő világnak, magánvalónak (Ding an sich) hű tükörképe, hanem csak jelenség (Erscheinung, Fenomen), amelytől merőben különbözik a magánvaló, amelyet azonban nem ismerhetünk meg. Ezt az idealisztikus ismerettant *fenomenalizmusnak* is nevezik. A metafizikai és ismerettani I.-tól nagyon megkülönböztetendő az *erkölcsi.* Általánosságban mondhatni, hogy az erkölcstan terén minden azon fordul meg, hogy minő természetüeknek tekintjük azokat az alapelveket, melyek szerint az emberi cselekedeteket megítéljük. Minden oly nézet, mely ezeket az alapelveket az érzékiségtől, az önzés nyersebb v. finomabb formáitól távoltartja, mely nem tekinti őket kívülről ránk tukmált parancsoknak, mely forrásukat az észben, az emberi lélek szabadságában, autonómiájában keresi, enynyiben idealisztikusnak nevezhető. E szempontból tekintve, az ókorban Platon s Aristoteles erkölcstana, habár nem mindig következetesen és tisztán, I.; az újkorban főleg Kantban és Fichteben kulminál az erkölcsi felfogás feltétlen I.-a. Az I. az erkölcsi életben a célokra és motivumokra vonatkozik, nem pedig a célok megvalósításának technikai módjára, nem is az álmokra és képzelődésekre. Valaki lehet nagy idealista és egészen gyakorlati ember, mint pl. más szférában Deák Ferenc, aki a jogból semmit sem enged, de bölcsen megválasztja a jog érvényesítésének módozatait. Van a művészetben, esztetikában is I., amely a realizmussal szemben a szépben s a művészetben nyilvánuló eszmei tartalomnak a legfőbb becset tulajdonítja.

Ideál-politika, l. *Politika.*

Ideálrealizmus, oly filozófiai rendszerek iránya, melyek az idealizmust és realizmust egyesíteni iparkodnak. L. *Idealizmus.*

Idecsfürdő, l. *Alsóidecs.*

Idecspatak, kisk. Maros-Torda vm. régeni felső j.-ban, (1910) 1713 oláh lak., u. p. és u. t. Marosvécs.

Ideg, rendszerint az idegrendszernek perifériás rostjait, illetőleg ezeknek nagyobb, szabad szemmel látható kötegeit jelenti, úgy ahogy azok a testben találhatók. L. *Idegrendszer.*

Idegalkotás, *idegplasztika (neuroplastica)*, elpusztult idegrészek pótlására szolgál. Legrégibb módja az volt, hogy a sérült ideg két csonkjából

lebenyeket készítettek s azokat visszahajtva, egymással egyesítették (Létièvant); azután megkísérelték az ideg két csonkja közti hiányt kiizzított csontcsövekkel vagy catgutszálakból font fonadékkal pótolni, amelyek a középponti csonkból kinövő idegrostoknak a perifériás csonkba való vezetésére szolgáltak. Ujabban az ideg középponti csonkját valamely más szomszédos idegbe szokás bevarrni, beoltani vagy valamelyik szomszédos, nem nagy jelentőségű ideget elvágva, annak perifériás csonkjával összevarrni. Végtagokon, ha a két csonk nincsen nagyon távol, úgy is járhatunk el, hogy a végtag csontjából a hiányzó idegdarabnak megfelelő részt kifűrészelünk s aztán úgy a csontot, mint az idegvégeket egyesítjük.

Idegátmetszés *(neurotomia)*, zsábás (neuralgiás) idegek kifejtése és átmetszése, ha a fájdalmak más eljárásokra megszünni nem akarnak. Rendszerint csak igen futólagos eredményt ad, mert az átvágott ideg csakhamar regenerálódik. Ezért ma már helyette az ideg nagyobb darabjának kimetszését (neurektomia), vagy az ideg kitépését (neurexairézis) végzik. Azonban ha a zsába központi eredetü, ezek az eljárások sem vezetnek sikerre; legújabban a háromágú ideg zsábáinál (amelyek a leggyakoribbak) a Gasser-féle dúcot is kiirtották, sőt az ideg gyökét is kitépték; ez az eljárás a legtöbb esetben eredményre vezet.

Idegbajok, az idegrendszer összes megbetegedései, gyakorlati szempontból elválasztatnak tőlük az elmebajok (l. o.). Az I.-at beosztjuk az agyvelő, a gerincvelő, a környéki idegek bajaira és a pszichoneurózisokra. Az I. tünetei az érzés, a mozgás, a reflexek, az érbeidegzés, a táplálkozás és a ki- meg elválasztás zavaraiban nyilvánulnak meg. Az I. nagy részének kórbonctani alapja ismeretes, egyeseké, pl. a neurózisoké azonban ismeretlen. Az I. okai a terheltség, a mérgezések, a fertőző betegségek, a külső erőművi behatás (trauma), a túlerőltetés és néha pszichikus behatások. Az I. orvoslása gyakran speciális szakértelmet kíván, fölhasználjuk a hidro- és elektroterápia eljárásait, vannak főkép az idegrendszerre ható orvosságaink. Szükség esetén pedig a szuggesztiv terápiát alkalmazzuk (l. *Hipnotizmus*). Az I.-kal az idegkórtan v. idegorvoslás (neurológia) foglalkozik.

Idegbénulás, l. *Bénulás*.

Idegcsomó a. m. ganglion, idegdúc, a perifériás idegrendszerbe iktatott dúcsejtek telepe, az automatikus, részben a szimpatikus idegrendszerhez tartozik. L. *Szimpatikus idegrendszer*.

Idegdaganat *(neuroma)*, tk. tisztán az idegszövetből álló daganatok, de általánosságban ide soroljuk mindazon daganatokat, amelyek az idegeken előfordulnak, tehát az idegek *fibromáit (fibroneuroma), myxomáit* stb. Az I. jóindulatu, borsónyi vagy mogyorónyi, gömbölyded vagy orsóalakú daganat, mely nagyjában rostos szerkezetü és párhuzamos vagy rendetlen lefutású kötegekbe rendeződött idegszálakból áll; ilyenek a végtagok csonkítása után keletkező *amputációs I.-ok*, melyek az átmetszett idegekből keletkeznek, nagyon fájdalmasok, különösen nyomás iránt érzékenyek. Minthogy minden csonkítás után szabályszerüleg fejlődnek, az ideget lehetőleg magasan kell átvágni, hogy a daganat ne kerüljön a csonkba s ne legyen nyomás alatt; elkerülésére különböző idegcsonkításokat alkalmaznak. Az idegek egyéb daganatai rendszerint sokszoros daganatok, nem okoznak súlyosabb tüneteket, az idegek kötőszövetéből fejlődnek, sokszor a bőr elefántiázisával járnak.

Idegdúc, idegsejtekből (dúcsejtekből) álló telep; l. *Idegrendszer, Szimpatikus idegrendszer*.

Idegek, l. *Idegrendszer*.

Idegelektromosság, a működő vagy elhaló idegeken tapasztalható elektromos változás, melyet kezdetben az idegműködés lényegének tartottak. Később azonban kimutatták, hogy adott körülmények között minden szövettől vezethetünk el elektromos áramot. Bővebben l. *Állati elektromosság*.

Idegen az, ami nem belföldi, nem hazai, l. *Állampolgárság, Külföldiek*.

Idegen bűnök, az erkölcstanban azok, amelyeket az követ el, aki másoknak bűnét okozza vagy elősegíti. Rendesen kilencet szokás számlálni és pedig: bűnre tanácsot adni, vétkes dolgot parancsolni, vétekben mással egyetérteni, mást bűnre ingerelni, másnak bűnös cselekedetét dicsérni, másnak bűnét elhallgatni, másnak bűnét elengedni, mást bűnre segíteni, másnak bűnét oltalmazni. Aki idegen bűnbe esik: annak bűntárs v. bűnrészes a neve.

Idegen csapatok, zsoldba fogadott külföldiekből alakított csapatok, milyen pl. a francia *Légion étrangère* (idegen légió, l. o.). Régebben, így az ókorban Karthagóban, a középkorban Velencében, Hollandiában és a Hanza-városokban majdnem az egész hadsereg I.-ból alakult. A legújabb korban főleg csak oly államokban tartanak külföldiekből alakított csapatokat, melyek tengerentúli gyarmatok felett rendelkeznek, ahová az általános védkötelezettségnél fogva a hadseregbe lépő állampolgárokból képezett csapatokat vinni nem lehet, belföldi önkéntesek pedig nem jelentkeznek kellő számban. A XIX. sz. közepéig több európai uralkodó svájciakból alakíttatott magának főleg személye és udvara védelmére hivatott *svájci ezredeket*, melyeket a svájci kantonok a velük kötött szerződések alapján állítottak ki. Franciaországban 1790. 14,000 svájci katona (12 ezredet képezve) állott a király zsoldjában. A pápák a XVI. sz. eleje óta szintén folytonosan svájci csapatokat tartottak zsoldjukban (most már csak 10 tisztből és 110 főnyi legénységből álló svájci testőrcsapat (Guardia Svizzera) őrzi a vatikánt) és a két Szicilia királyai is 1520—1860-ig svájci csapatokkal őriztették magukat Nápolyban a kormányzásuk miatt folytonosan háborgó nép ellen. V. ö. *Mülinen*, Gesch. der Schweizer Söldner bis 1497 (Bern 1887); *Schwarz*, Die Schweizerregimenter in franz. Diensten (Basel 1892).

Idegen ezredek, l. *Idegen csapatok*.

Idegenforgalmi egyesületek *(forgalmi egyesületek*, ném. *Verkehrsvereine)*. Céljuk az idegenforgalmat (l. o.) bizonyos helyen vagy országban, főleg városokban, fürdőhelyeken és nyaralótelepeken előmozdítani. Működésük kiterjed különösen a vasúti, hajó- stb. közlekedés kényel-

messé tételére és egyszerüsítésére, az elszállásolási és élelmezési viszonyok javítására, az ideigeneknek megsarcolás elleni védelmére és díjtalan felvilágosítás nyujtására minden, az idegent érintő ügyben. Az I. rendszerint a pályaudvarokon vagy az illető helység valamely forgalmas pontján irodákat tartanak fenn, ahol az idegen minden szükséges felvilágosítást megkaphat s ahol menetjegyeket, utazási könyveket, ismertető füzeteket stb. is árusítanak. Ujabban körzetekre osztott országos I. vannak a Német birodalomban, Ausztriában (Landesverband für Fremdenverkehr), Svájcban, Franciaországban, Norvégiában stb. Az I.-et részben az illető állam v. tartomány, illetve város és a közvetlen érdekeltség (szállodások, penzió- és fürdő-tulajdonosok) anyagi hozzájárulásaiból, részben a tagdíjakból és önkéntes adományokból tartják fenn. *Hazánkban* az I. célját csak részben szolgáló ú. n. *szépítő-egyesületek* működtek szük körben és kevés eredménnyel. Sokkal jobban megközelítették a célt a Magyarországi és Erdélyi Kárpát-Egyesületek és a Magyar Turista Egyesület, amelyeknek működése különösen hegyi utak, séta-utak és menházak építése, prospektusok terjesztése stb. tekintetében nagy részben pótolta az I.-et. 1911-ben Gálos Kálmán indítványára a székesfővárosi törvényhatóság közgyülése idegenforgalmi állandó bizottság megalakítását határozta el. 1912-ben alakult meg gróf Teleki Sándor elnöklete alatt Kassán a Felsőmagyarországi Idegenforgalmi Egyesület. Ugyancsak 1912-ben alakult Bárczy István elnöklete alatt az Országos Magyar Idegenforgalmi és Fürdőszövetség, amely egyesületek a fent felsorolt célokat vették programmjukba.

Idegenforgalom, országok, városok, vidékek, vagy fürdők és üdülőhelyek utas- illetve vendégforgalma. A rendes lakóhelyén kívül időző ember, vagyis az idegen, tapasztalat szerint könnyebben és többet költ, mint otthon, tehát nemcsak számszerinti, hanem minőségi többletet is képvisel. Ez magyarázza meg az I. nagy közgazdasági jelentőségét. Az I. természetes vagy mesterséges; előbbi a kulturális és gazdasági élet gócpontjain (London, Páris, Lipcse, Róma), gyógyfürdőkben és természeti szépségekben bővelkedő országokban jelentkezik s a közlekedési eszközök tökéletesedésével kapcsolatos utazási kedv fejlődésével, nemkülönben a kedvező gazdasági konjunkturákkal arányban tart lépést. A mesterséges idegenforgalmat kiállításokkal, ünnepélyekkel, kényelmes közlekedési eszközökkel, nagyszabású szórakozó helyekkel, modern szállókkal és vendéglőkkel, tehát jobbadán az ember érzéki világát érintő eszközökkel mozdítják elő az e célra alakult intézmények (egyesületek, szövetségek, utazási irodák, hatóságok). Magától értetődik, hogy ma már a természetes idegenforgalmat a jövedelmezőség fokozása céljából még mesterségesen is elősegítik (pl. a Rivierán levő játékbankok, a kopenhágai Tivoli-mulató, a nagyvárosokban tartani szokott évad-kiállítások, hegyi szállók stb.).

A mult század közepe táján kezdtek nagyobb súlyt helyezni az I. emelésére és e tekintetben mintaképül szolgál Svájc, mely faktorainak legértékesebbjét, a turistát, azaz a szórakozás céljából utazót, évtizedeken át majdnem kizárólagosan önmagának foglalta le. Itt egyesült legideálisabban a természetes és a mesterséges I., úgy, hogy az összes évi bevétel 4—500 millió frankra tehető. Az I. másik nagy vonzópontja, a világvárosoktól eltekintve, mindenkor Olaszország volt; megbízható statisztika híján az idegenek bevásárlásaival együtt körülbelül egy milliárd lirára becsülik az idegenek által évente Olaszországban kiadott pénzösszeget. Az utolsó évtizedekben a többi európai állam is, elsősorban Németország, a skandináv államok és Ausztria, felette eredményes munkát fejtenek ki az I. emelése terén, részben állami, részben társadalmi tevékenység (idegenforgalmi egyesületek, l. o.) útján.

Hazánkban a mult század utolsó évtizedéig vajmi kevés történt e téren. Nehány egyesület (Magyarországi Kárpát-Egyesület, Magyar Turista-Egyesület) fejtett ki ugyan némi propagandát, de ez számottevő befektetési tőkék hiányában csak az országon belül járt kevés eredménnyel. A 70-es években a m. kir. államvasutak Thos. Cook és Fia londoni cégre bízták a vasút városi menetjegyárusítását és utóbb csekély anyagi támogatás mellett ennek a cégnek adtak engedélyt az idegenforgalmi iroda felállítására. De jóval többet ért a M.Á.V. füzet-album- és plakát-propagandája és a Hálókocsi-társaságnak időközben nálunk történt letelepedése. 1902-ben a Cook-cég és a Hálókocsi-társaság idegenforgalmi irodáinak beolvadásával alakult meg az *Idegenforgalmi és utazási vállalat részvénytársaság*, mely a m. kir. államvasutak évi 30,000 koronás segélyével és saját tőkéjével üzleti alapon fejt ki intenziv tevékenységet az I. emelése körül.

Az I.-nak a külföldön elterjedt irodalma van. Nálunk e kérdést inkább hirlapi cikkekben és felolvasásokkal ismertették. Szakmunkák: *Halmos* János és *Almády* Géza, Budapest idegenforgalmának emelése érdekében tett intézkedések ismertetése (1900); *Gálos* Kálmán, A külföld nálunk (1900); *Smialovszky* Valér, A hazai I. (1902); *Fellner* Frigyes, A nemzetközi fizetési mérleg és alakulása Magyarországon (1908).

Idegenjog, l. *Külföldiek, Bevándorlás.*

Idegen légió (franc. *Légion étrangère*), a júliusi forradalom után (1830.) minden nemzetbeli elégületlenekből és politikai menekültekből Franciaországban alakult s első szolgálatait Algeriában tette. 1835-ben a légió a francia kormány engedélyével spanyol szolgálatba lépett és Don Carlos ellen harcolt. 1854. a kormány mind a két ezredet Bazaine alatt a Krimbe küldötte, ahol több ütközetben kitüntek s különösen Szebasztopol bevételekor szereztek érdemeket. 1859-ben Mac Mahon hadtestével Felső-Olaszországban harcoltak, mire 1862. a légió feloszlott. Két év mulva III. Napoleon parancsára újjászervezték s 800 embere részt vett a mexikói expedicióban. A német-francia háború alatt a Loire melletti ütközetekben alkalmazták. Az 1884 dec. 12-iki törvény értelmében az I.-t újra szervezték s most két ezredből (4—4 zászlóalj) áll. — 1803. alakult egy *angol-német légió*, még pedig a feloszlatott hannoveri hadsereg tagjaiból (mintegy 17,000) s *King's German legion* c.

alatt, mint az angol hadsereg egy része, 1805-től kezdve az összes európai harctereken működött, különösen Waterloonál. A légió 1816. feloszlott s tagjaiból állították vissza a hannoveri hadsereget. A krimi hadjárat idejében ugyancsak Anglia alakított egy német légiót a feloszlott holsteini hadsereg tagjaiból, mely azonban a béke megkötése folytán déli Afrikába telepíttetett s csak Angliának a zulu-kafferekkel vívott harcaiban vett részt. V. ö. *Beamish*, Geschichte der königlich deutschen Legion (Hannover 1862); Die deutsche Fremdenlegion in England (Leipzig 1855); *Fieffé*, Histoire des troupes étrangères au service de France (Paris 1854, két köt.); *Grisot* és *Coulombon*, La légion étrangère de 1831 à 1887 (u. o. 1888); *Roqer de Beauvoir*, Légion étrangère (u. o. 1896).

Idegen megporzás, a növények megporzásának (l. *Beporzás)* az a módja, midőn a virág virágpora más virág bibéjére jut (allogamia).

Idegen pénz, az állami számtartásban a vagyon álladékára mennyiségileg ki nem ható átfutó kezelésnek egyik csoportja, az előlegek, ellátmányok és szállitmányok, valamint bizományos fizetések mellett. Az I.-ek csak ideiglenesen vannak e címen az állam birtokában és vagy visszautalványozandók, vagy, ha kiderül, hogy az államot joggal megillető tételről van szó, végleg elszámolandók, amikor is valódi bevételekké lesznek.

Idegen számlára kötött ügyletnek oly ügyleteket neveznek, melyekből nem arra az egyénre háramlik jog és kötelesség, aki az ügyletet de facto végrehajtotta, hanem arra, akinek megbizásából illetve számlájára az üzlet köttetett. I. kötött ügyletekkel lehet hivatásszerüen is foglalkozni, mint azt pl. a bizományosok vagy tőzsdeügynökök teszik.

Idegenszerüség, minden, ami az idegenség benyomását teszi, kivált pedig a nyelv használatában minden, ami valamely idegen kifejezés utánzása s a hazai nyelvszokással ellenkezik. A mi nyelvünkbe legtöbb I. a német s a latin nyelvből került. Az idegenszerű kifejezések lehetnek *jelentéstaniak* s lehetnek *mondattaniak*. Két nyelvnek szavai ugyanis sohase födözik egymást teljesen és nem lehet az egyiknek valamely szavát mindig a másiknak egy bizonyos szavával fordítani. Már pedig a fordító sokszor hajlandó azt a szót alkalmazni, mely rendesen megfelel az illető idegen szónak s nem fontolja meg, vajjon éppen az adott esetben megfelel e neki. Ilyen jelentéstani latinosság pl. *előtr, hadat visel, ív papiros, földabrosz, előítélet* stb., jelentéstani németesség *meg lesz mondva* (már Faludinál előfordul). Ha az I. egy szó keretén kívül egész mondatra terjed, akkor mondattani I. a neve s forrása szintén a fordítás, a kétnyelvű munkálkodás. Pl. mondattani németesség: Valami *alatt* érteni valamit (darunter verstehen), búsulni valami *fölött* (trauern über etwas) stb. L. *Germanizmus, Latinosság, Jövevényszók.* V. ö. *Simonyi* Zs., Helyes Magyarság (Budapest 1903, Nyelvészeti Füzetek 8. sz.); u. a., A magyar nyelv (1905, I. rész, 5. fejezet).

Idegen szók, az idegen nyelvekből átvett szók; l. bővebben *Jövevényszók.*

Idegen testek *(corpus alienum)*, a szervezetbe kívülről bekerülő testek, amelyek rendesen a szervezetben elő nem fordulnak. Az I. mindig veszedelmet rejtenek magukban, mert v. fertőző csirákat visznek magukkal a szervezetbe, vagy ha nem is fertőzöttek, a szervezetbe más úton került baktériumok megtelepedését előmozdítják s így bekerülésük után évek múlva is súlyos gyuladások kiinduló pontját képezhetik. A szervezet egyébként a csiramentes I.-kel szemben is védekezik, körülötttük gyuladás indul meg, amely kötőszövet-képződésre vezet s így az I.-et lassankint kötőszöveti tok veszi körül, belegyógyulnak a testbe. A felszívódásra alkalmas idegen testek (catgut, magnézium-sodronyok stb.) idővel teljesen eltünnek a szervezetből. Az I.-et, ha az különös nehézséggel nem jár, el kell távolítanunk a szervezetből. Fémből készült I. helyzetének felismerésénél nagy szerepet visz a Röntgen-vizsgálat. Különös jelentőséggel birnak a szembe jutott idegen testek, amelyek, ha gyuladást okoznak, mindkét szem látóképességét veszélyeztetik. A szembe jutott vasszilánkok eltávolítására különleges szerkezetü mágneseket használnak (Haab, Hirschberg, Mellinger-féle mágnesek).

Idegen titok megsértése, l. *Titok.*

Idegen-törvény (ang. *alien-bill)*, 1793. hozott angol kivételes törvény, mely az Angliában felmerült s politikai menekültek által szitott üzelmek ellen irányult. Anglia példájára más államok is — így 1830. Franciaország, 1835. és 1865. Belgium, 1848. Svájc — hoztak ily I.-t a politikai menekültek fékentartása céljából.

Idegen vagyon rongálása, l. *Ingatlan vagyon elfoglalása* és *Ingó dolog megrongálása.*

Idegen váltó, l. *Váltó.*

Idegesek oktatása. Az ideges gyermekek tanítása a legújabb időkig, sőt jelenleg is csaknem kizárólag a normális gyermekekkel együtt történt és történik. Csak a gyermektanulmányozás és a gyógypedagógia fejlődésével terelődött a figyelem azokra a gyermekekre, kiknek gyors elfáradása, szórakozottsága, figyelmetlensége, sokszor érthetetlen makacssága és látszólagos hanyagsága valójában idegzetük betegségének tulajdonítható. Az ilyen gyermekek legtöbbször nem is képesek, vagy csak idegrendszerük továbbrombolása mellett tudnak a tananyaggal a rendes iskolában megbirkózni. Az idegbeteg gyermekek tehát különleges egyéni nevelést és oktatást igényelnek. Az orvos és pedagógus együttesen hivatottak megállapitani a képességek harmonikus fejlesztésének elveit. Igen fontos, hogy az ideges gyermekek elméje meg ne terheltessék. Ezért tanításuk mindig szemléltető legyen, abban cselekvőleg is vegyenek részt s a szellemi képzés mellett a testi erők fejlesztésére is a legnagyobb gond fordíttassék; nagy mozgási szabadság, kirándulások, futás, tornázás és különböző sportok üzése, tiszta levegő és kellő nyugalom váltakozzék az elméleti oktatással. Az ideges hajlamú és ideggyenge, de különösen a súlyosabban ideges gyermekek tehát vagy magánoktatásban részesítendők, orvosi felügyelet mellett, vagy e célra berendezett külön intézetekben helyezendők el. Ily intézmény Magyarországon az 1909. évben megnyilt «Ideges gyermekek állami iskolája Budapesten». Ez iskola alsó és középfokozatra

tagozódván, elemi és középiskolai tanulók befogadására van berendezve. Külföldön csupán magánintézetek létesültek az I.-ra, bárha Németországban már egy évtized óta megvan a törekvés, hogy az idegesek részére külön iskolák létesíttessenek. I.-ra alkalmasak az ú. n. erdei iskolák is. V. ö. *Ranschburg* Pál, A gyermeki elme stb. (Budapest 1908); *Vértes* O. József, Ideges gyermekek tanítása (u. o. 1912); H. *Stadelmann*, Schulen für Nervenkranke Kinder (Berlin 1903).

Ideges gyomorgörcs, l. *Gasztralgia* és *Cardialgia*.

Idegesség (lat. *nervositas*), l. *Neuraszténia* és *Hisztéria*. — Esztetikai szempontból az I., mint súlyos kórjelenség, nagyon kivételesen lehet tárgya a művészeteknek. A könnyebb fajaiban rejlő komikumot a vígjáték kiaknázza. A szeszélyességet néha Shakespeare nőalakjaiban mesterien ábrázolja.

Ideéter, avult élettani fogalom, mely szerint az ideg működését a mágneses világéternek egysége járja át s ez mágnességgel befolyásolható. Az elmélet megalapítója Paracelsus, kifejlesztője Mesmer. L. *Mágneses gyógyítás*.

Idegfájdalom (lat. *neuralgia*), l. *Idegzsába*.

Ideggyógyászat, helyesen *idegorvoslás*, l. *Idegbajok*.

Ideggyógyszerek, l. *Idegmérgek*.

Ideggyöngeség, l. *Neuraszténia*.

Ideggyuladás *(neuritis)*, az ideg és burkainak gyuladásos megbetegedése, melynek megnyilvánulása igen különböző. Néha az ideg lefutása mentén szaggató fájdalmak jelentkeznek, az ideg nyomásra érzékeny, máskor mindez hiányzik. A beteg ideg területén érzési és reflex zavarok vannak. Az I. terjedhet egy vagy több ideg területére, sőt az egész testre (polyneuritis). Az I. oka legtöbbnyire fertőző betegség (influenza, torokgyík), mérgezés (szesz, ólom, arzén), külső erőszak (trauma). A Kelet-Ázsiában honos beriberi betegség táplálkozási zavarokon alapuló endémiás I. (l. *Beriberi*). Az egyszerű I. orvoslása olyan, mint az idegzsábáé. Erélyesebb orvoslást kíván az ú. n. polyneuritis, ahol teljes ágynyugalmat, meleg begöngyöléseket, antineuralgikumokat, pilokarpint alkalmazhatunk. Az izzasztás, villamozás óvatosan történjék. A lábbadozás idején enyhe hidroterápiás eljárások, masszázs.

Ideghártya *(retina)*, a szem fényérző rétege. L. *Szem*.

Ideghártya gyuladása *(retinitis)*, leggyakrabban vesegyuladás vagy más fehérjevizelést okozó vesebetegségtől, ritkábban cukorbetegségtől, fehérvérűségtől vagy általános genyvérűségtől (septikaemia) ered. A bujakór is okozhat ideghártyagyuladást és pedig rendesen az érhártya vagy a látóideg gyuladásával együttesen. Ideghártyagyuladás támadhat azáltal is, hogy valakinek a szemét igen erős, vakító fény éri. A beteget látóképességének romlása teszi bajára figyelmessé. A bajt csak szemtükör segítségével lehet megállapítani, amellyel az ideghártyán a gyuladás jelei, izzadmányfoltok és vérzések felismerhetők. A bujakórtól eredő I., ha a beteg idejében fordul orvoshoz, elég jó sikerrel gyógyítható, a vesebetegségtől eredő ideghártyagyuladásoknál a kilátások kevéssé kedvezőek. Az erős fénytől eredő I. legtöbbször magától elmulik.

Ideghártya leválása *(ablatio retinae)* alatt azt az állapotot értjük, amikor az ideghártya a mögötte levő érhártyáról kisebb-nagyobb darabon levált. A levált rész emiatt az érhártya vérétől nem nyer táplálékot és látóképességét elveszíti. Ha az egész ideghártya levált, a szem teljesen vak, ha csak egy része vált le, a szem látóképessége csak a tér megfelelő részében szünik meg. Az I.-ra különösen a nagyfokban közellátó szemek hajlamosak, amelyeken a baj néha magától támad. Máskülönben különösen a szemet érő ütések vagy más sértések okozhatnak ideghártyaleválást. Leválik az ideghártya olyankor is, ha mögötte az érhártyában valamely daganat nő. A bajt kedvező esetekben műtéttel meg lehet gyógyítani, de sokszor minden megkísérelt gyógyító eljárás sikertelen marad.

Ideghűdés, l. *Bénulás*.

Idegkifejtés *(neurolysis)*, akkor válik szükségessé, ha az ideget valamely sérülés után keletkező heg v. csontforradás annyira összenyomja, hogy vezetőképessége megsztünik. Ilyenkor az ideget a hegszövetből ki kell fejteni s a heget ki kell irtani. Az ideg vezetése rendszerint hamarosan helyre áll; ha azonban az idegrostok már elpusztultak, csak 5—6 hónap mulva várhatunk eredményt, amikorra már új rostok nőttek a régiek helyére. Esetleg a kóros idegdarab eltávolítása válhat szükségessé; ilyenkor a kimetszett idegdarabot újjal kell pótolni (l. *Idegalkotás*).

Idegközpont *(centrum nervosum)*, az az idegsejtcsoport, amely nagyjában ugyanazon testi működés kormányzását végzi, l. *Idegrendszer*.

Idegláz, l. *Tifusz*.

Ideglemez, l. *Állati elektromosság*.

Idegmérgek *(nervina)*, olyan vegyszerek, melyeknek támadáspontja az idegrendszer valamely pontja. Aszerint, amint hatásukban az izgalom v. a bódulat nyomul előtérbe, sorozzuk őket az izgatók v. a bódítók csoportjába. Aszerint is csoportosíthatók, hogy mely idegközpontokat vagy idegvégződéseket támadnak meg és milyen sorrendben. Már kicsiny, sokszor milligrammos adagokban hatékonyak, ami úgy fogható fel, hogy a szer bizonyos kémiai rokonság segítségével a megtámadott idegtájakon felhalmozódik. Hatásuk általában múlékonynak mondható, de az életre fontos funkciók megakadása legtöbbször az egész organizmus halálával jár. Kis adagokban leghatékonyabb gyógyszereink.

Idegmérgezések, főképen az idegrendszerre károsan ható mérgek útján támadt megbetegedések, ilyenek az alkoholizmus, opium-, morfium-, kokain-, nikotin-, ólommérgezés.

Idegnyomás, *idegkompresszió*, gyógyító eljárás, mely az idegnek naponkénti leszorításával (pólyák vagy az ujjak segítségével) az ideggel összefüggő izmok bénulását, görcsét vagy remegését szüntetné meg. Elavult eljárás.

Idegnyujtás *(distensio nervorum)*, sebészi gyógyító eljárás, melyet Nussbaum alkalmazott először 1873. Idegfájdalmak (neuralgia) gyógyítására használják úgy, hogy az idegtörzsöt véres úton szabaddá téve, azt lassan, fokozatos erővel

húzzák, mire az ideg megnyúlik. Az idegfájdalmak csakugyan csillapodnak utána egy ideig, de végleges tapasztalataink az I.-ról nincsenek, mert csakhamar a rendszertelen alkalmazás folytán hitelét vesztette és feledésbe ment.

Idegplasztika, l. *Idegalkotás.*

Idegrendszer. Idegrendszerünk a koponyaüregbe zárt agyvelőből, a gerincscsatornában elhe-

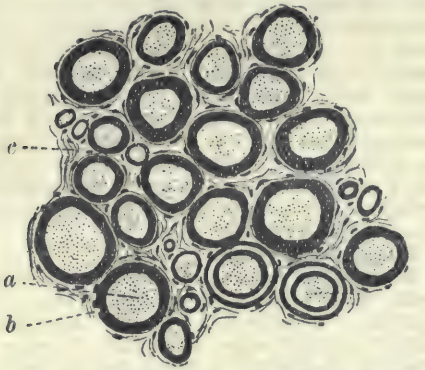

1. ábra. Perifériás idegtörzs keresztmetszete. *a* az ideg tengelyfonala, látható benne a neurofibrillumok keresztmetszete ; *b* a velős hüvely ; *c* az idegeket összetartó kötőszövet.

lyezett gerincvelőből és eme szerveket a test minden részével összekötő perifériás részből áll; az agy- és gerincvelőt együtt középponti I.-nek hívják. A középponti I. szövettanilag főleg *idegsejtekből* áll, míg a perifériás I. leginkább *idegrostokat* tartalmaz. Az idegsejteket és rostokat együttvéve *idegszövet* név alatt szokás összefoglalni; minthogy az idegrostok mindig idegsejtekből indulnak ki, tehát idegsejtnyúlványok, mondhatjuk, hogy az egész I. idegsejtekből és idegsejtnyúlványokból van felépítve. Egyetlen idegsejtet nyúlványrendszerével együtt *neuron*-nak hívunk (Waldeyer 1891). Ha egy ideget (nervus) a testből kipreparálunk s rostjaira szétfosztva mikroszkóp alatt megvizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy minden *idegrost* leglényegesebb, soha sem hiányzó része a belsejében futó tengelyfonál, *tengelyszál* v. *tengelyrostocska* (cylinder axis); ezt a zsír- és fehérjenemű anyagokból (myelin) álló *velőshüvely* veszi körül, melyet még kívülről a hártyaszerű *Schwann-féle burok* (neurilemma) von be. A velőshüvely helyenkint megszakad; e pontok a *Ranvier-féle befűződések.* A kevés kötőszövet az idegrostok között az *endoneurium*; egy idegrostpamatot azután a *perineurium* s végül az egész ideget kívül az *epineurium* kötőszövete takarja be. A kötőszövetben futnak a tápláló vérerek s áramlik a szövetnedv.

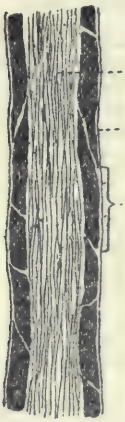

2. ábra. Az idegrost hosszmetszete. *a* a tengelyfonál; *b* a Schwann-féle hüvely; *c* velős hüvely, behúzódások apró részekre tagolják föl (Lautermann-féle tagok).

A tengelyszál maga ismét egynemű anyagba (neuroplazma) áztatott igen vékony (0·0003 mm.) szálacskákból (neurofibrillum) áll. A velőshüvely myelin anyagai éterben oldódnak s egy szarunemű anyagból (neurokeratin) álló szivacsszerű váz marad vissza. A velőshüvely okozza az ideg fehér színét; a velőshüvely nélküli rostok (nervus olfactorius, a legtöbb szimpatikus idegrost, gerinctelenek idegei, stb.) szürkék. Az idegsejtek (cellulae nerveae) v. idegdúcsejtek azon sejtek, melyekből az idegrostok, a tengelyszálak kiindulnak. Hólyagalakú nagy kerek magjuk van, magocskával; alakjuk golyó-, orsó- v. csillaghoz stb. hasonló. Megkülönböztetünk egynyúlványú (unipoláris), kétnyúlványú (bipoláris) és soknyúlványú (multipoláris) idegsejteket. A sejtnek egyik nyúlványa velőshüvelyű idegrost eredéséül szolgálhat, ez a *neurit* v. *axon, tengelyszálnyúlvány*; a többi nyúlvány rendesen hamar elágazik, ezek a *protoplazmanyúlványok, dendritek.* Idegsejtekből álló halmazokat a középponti v. perifériás I.-ben *dúcoknak* (ganglion), különösen a középponti I.-ben *magvaknak* (nucleus) is szokás nevezni. A neurit, a tengelyszálnyúlvány lefutása közben ágakat bocsájt (paraxonok, collateralisok), melyek szomszéd neuronok hasonló nyúlványaival gyakran idegfonatokat (plexus gangliosus) alkotnak. Főleg a nervus sympathicus gazdag ilyen idegháló zatokban. Végül a neurit is végágaira oszlik, mint a protoplazmanyúlvány s *végfát* (telodendron) alkot, mit a fák ágelágazódásaihoz való hasonlósága miatt nevezne k így. Hogy vajjon egy idegsejtnyúlványrendszernek végágai a szomszéd neuronok hasonló nyúlványaiba közvetlenül folytatódhatnak-e (Apáthy, Bethe) v. azokkal csak érintkeznek, még vitás.

3. ábra. A neuron vázlata. I. az idegsejt, *p* dendritek, *a* tengelyfonálnyujtvány; II. az idegrost, *c* oldalnyujtványok (kollaterálisok); III. a végfa (telodendrion).

Az idegrostok és idegsejtek élettani jelentősége. Az idegrostok tengelyszálai ingervezető rostok gyanánt szerepelnek a szervezetben. A vezetés v. a körzettől a középpont felé történik, ilyenkor *centripetális* idegről beszélünk, v. a középpontból a periferia felé, mikor az ideget *centrifugálisnak* nevezzük. Centripetális idegek pl. az érző (szenzorius) idegek, melyek az érző bőrfelületet, érzékszerveket kötik össze az agyvelővel; centrifugálisak pl. a mozgató (mótoros) idegek, melyek a mozgató agyvelőterületeket kötik össze az izmokkal, v. az ú. n. elválasztó (secretorius) idegek, melyek az agyvelőtől a mirigyekhez haladnak.

Az idegrost fő élettani tulajdonságai: 1. az *ingerlékenység* (irritabilitas), vagyis az a képesség, hogy különböző behatásokra (ingerek) a nyuga-

lom állapotából a működés állapotába (ingerület) mennek át. De nemcsak az ingerelt pontja az idegszálnak jön működésbe, hanem az ingerület az izgatott helytől mindkét irányban tovaterjed, az idegnek tehát 2. *ingervezető képessége van.* Az érzőidegek tehát csak azért vezetnek a középpont felé, mert az ingerek a perifériás végükre hatnak be, de képesek volnának az ingerületet ellenkező irányban is vezetni. Az ellenkező állítható a mozgató idegekről, melyek azért vezetnek mindig a periferia, az izmok felé s nem ellenkezőleg, mert az agyvelő indítja őket működésnek. Az idegre izgatólag hatnak, tehát mint ingerek szerepelnek a vegyi anyagok (sók, glicerin, savak, stb.), fizikai behatások, mint hőváltozás, villamáram, vagy mechanikus behatások, mint szúrás, vágás, nyomás, ütés, nyujtás. Az ingernek bizonyos, az ideg individuális állapotától függő sebességgel kell behatnia, hogy működést hozzon létre. Túlsebes vagy ellenkezőleg túllassú behatás esetleg egyáltalában nem izgat. Az *inger* tehát tulajdonképen egy bizonyos sebességgel bekövetkező *változás.* Ezért pl. állandó áram esetleg egyáltalában nem izgat, holott egyes áramcsapások hatalmas ingerek. Az élő szervezet idegeinek viselkedése a különböző erejű áramcsapásokkal szemben gyakorlati jelentőséggel bir; az orvos céljainak megfelelően a Brenner-féle szabályban van kifejezve. Ezzel ellentétben állandó behatások jelentékeny befolyást gyakorolhatnak az idegek *ingerlékenységére.* Az állandó áram pl. állandó tartama alatt nem izgat, de a plusz sark helyén az ingerlékenység csökkent, míg a minusz sark helyén az ingerlékenység nagyobb a rendesnél; az áram megszakítása után ellentétes változások állanak be s végül az állandó árammal átáramoltatott ideg ingerlékenysége egészben órákig növekedett. Hőemelkedés 40—45°-ig fokozza, lehűtés csökkenti az idegek ingerlékenységét stb.

Az idegen a működés állapota hullámszerüleg halad tovább, békaidegen 30, emberidegen mintegy 40 m. másodpercenkénti sebességgel. Az ideg villamáramot fejleszthet (l. *Állati elektromosság).* Valószínű, hogy maga az ingerület, a működés folyamata minden idegben ugyanaz; ha tehát különböző működésű (érző, mozgató, elválasztó) ideget különböztetünk meg, ennek oka csak az ideggel kapcsolatban levő reagáló szervek különbözőségében van. A mozgató ideg egyszerüen azért közvetít mozgást, mert egy mozgató agyvelőközéppontot kapcsol össze egy izommal stb. A mozgató, érző és szekréciós idegeken kívül megkülönböztetünk még *vérérmozgató* (vazomótoros) idegeket, melyek behatására az erek szűkülnek és tágulnak, és *gátló* idegeket, melyek a velük kapcsolatban levő szerv működését csökkentik v. megszüntetik. Pl. a bolygóideg (nervus vagus) izgatására a szívműködés gyengül s végül a szív megáll elernyedt állapotban.

Az idegek v. az agyvelőből térnek ki közvetlenül, az ilyen idegeket *agyidegeknek* nevezzük (cerebrális idegek), vagy az agyból előbb a gerincvelőbe jutnak s abból lépnek ki, ezek a gerincvelői (vertebrális) idegek. A mozgató idegek a gerincvelő mellső, az érző ideggyökerek pedig a gerincvelő hátsó felületén hagyják el a középponti idegrendszert s annak elülső, illetve hátsó szürke szarvával vannak összefüggésben *(Bell-Magendie*-féle törvény). Az ideggyökerek aztán egyesülve és összefonódva alkotják a nyakon a karfonatot, az ágyéki tájon az ágyékfonatot, a medencében pedig az alhasifonatot. Az idegrost, melyet idegsejtjétől, tápláló centrumától elvágunk, elsorvad, ingerlékenysége csökken, majd teljesen eltünik. Az idegben a működés közben rendkívül csekély anyagelhasználás folyik, ezért *az ideg nagyon sokáig birja a működést kifáradás nélkül;* ezzel ellentétben az idegsejtek és izmok anyagforgalma igen élénk, a vérkeringés zavaraival és a kifáradással szemben tehát igen érzékenyek.

Az idegsejtek élettani jelentősége. Az imént elmondottak a neuronnak az idegsejten kívül eső részére, az idegrostokra, idegsejtnyúlványokra vonatkoznak. Az idegsejt úgy van beiktatva az idegrostok útjába, hogy ingerületét mindig a protoplazmanyúlvány felől kapja s az axon felé adja tovább; tehát míg az idegrostban a vezetés kétirányú lehet, *az idegsejtben az ingerület csak egy irányban haladhat át.* Emellett az idegsejt befolyást gyakorol az ingerületek számára, erősségére, *a rajta átmenő ingerületet tehát erősítheti (serkentő hatás) v. gyengítheti (gátlás);* a sejtben, továbbá a sejt életfolyamatai közben oly változások jöhetnek létre, melyek a belőle eredő axont működésre birhatják, vagyis a sejt belső autochton ingerek kiinduló pontja lehet; *az idegsejt tehát automatikus működésre képes.*

Fontos továbbá, hogy az inger a *sejttesten sokkal lassabban halad át,* mint a rostokon. Fentebb már szó volt róla, hogy az idegsejt kifáradással, mérgekkel stb. szemben sokkal érzékenyebb, mint az idegrost. Az idegsejtek óriás tömege alkotja főleg a középponti idegrendszer szerkezetét, l. *Agyvelő, Agyvelőidegek, Agyvelőüregek, Agyvelőburkok, Gerincvelő,* stb.

Ami a finomabb szerkezetet illeti, a középponti I. főképen idegsejtekből, az ezekből kiinduló velős és velőtlen idegrostokból s a középponti I. speciális támasztószövetéből, *neurogliából* áll. A szürke állományokban dominálnak az idegsejtek, míg a velőt főleg velőshüvelyű idegrostok alkotják. A neurogliasejteknek sok, elágazódó nyúlványuk van, melyek egymással összeszövődve szivacsszerű vázat alkotnak s ennek hézagaiban feküsznek az idegsejtek és idegrostok. Az agy és gerincvelő üregrendszerét kibélelő *ependymasejtek,* melyek hengeralakuak s alapjukról hosszú, sokszorosan elágazódó nyúlvány indul ki, szintén a neurogliának módosult alakjai.

A középponti I. működései. Minden középponti I.-i rész három különböző tevékenységre képes általában, ú. m. vezető, reflex és automatikus működésre.

1. A középponti I. egyes részeit egymással s a test mélyében és körzetén fekvő szervekkel, idegvégződésekkel idegpályák kötik össze, melyek az ingerület továbbvezetésére szolgálnak s mint láttuk, részben centripetális, részben centrifugális irányban adják tovább a működést. Hasonló működésű és lefutású idegrostoknak egy bizonyos csoportját nevezzük *pályának* a középponti I.-ben

is. Azért a középponti I. vezetőműködéseit csak a pályák megismerése után lehet megérteni. Ha valamely centrifugális (pl. mozgató) pálya folytonossága valahol megszakad, a középponttól a megfelelő izomba ingerület nem jut, az izom kiesik a középpont, pl. az akarat befolyása alól, s *bénulás (paralysis)* áll elő. A mirigyek működése megszakad a szekréciós idegek átmetszése után. A középpontoktól így elválasztott izmok, mirigyek elsorvadnak. Ha egy centripetális (pl. érző) pálya folytonossága szakad meg, a középpont nem kaphat a megfelelő körzeti szervek felől ingerületeket s *érzéstelenség* (anaesthesis) következik be. Az egyes gerincvelői gyökök átmetszésénél az érzéstelenség jellemző, övszerű területeken jelenik meg a bőrön.

2. Reflexnek nevezzük azt a folyamatot, midőn egy centripetális, a középpont felé haladó ingerület egy idegközéppont, tehát idegsejtek közvetítésével centripetális, a periferia felé haladó idegpályákra tevődik át. A reflexiv tehát centripetális és centrifugális pályából és a kettőt összekapcsoló középpontból áll. Mai ismereteink szerint, legalább magasabbrendű állatokban, reflex idegsejt nélkül nem jöhet létre. Ha a reflexet létrehozó centripetális idegműködés nem jut el az agykéreghez, a reflex tudomásunk nélkül folyik le. A gyomrunkba bejutott tápláló anyagok reflex útján indítják meg a gyomormirigyek működését, a gyomornedv-elválasztást; meleg behatására a bőrerek kitágulnak, ha orrunk nyálkahártyáját idegen test vagy gyuladásos folyamat izgatja, tüszszentés, könnyelválasztás következik be akkor is, ha nem akarjuk vagy ha nem is tudunk mindenről. A pupillaszűkülés fénybehatásra, a köhögés, nyelés, hányás stb. mind ily reflexmozgások.

3. *Automatikus tevékenységről* beszélünk, ha a centrifugális ingerület magából az idegközéppontból indul ki, centripetális ideg közreműködése nélkül; az ingerület tehát ilyenkor magában az idegsejtben keletkezik, reá közvetetlenül ható ingerek, vagy saját életchemizmusa, a benne lejátszódó életfolyamatok révén. Ha a vér oxigéntartalma megfogy, ez ingerlőleg hat a nyúltagyvelő légzőcentrumában foglalt idegsejtekre s légzőmozgások indulnak meg. A reflex mindig öröklött I.-i kapcsolat eredménye s az automatikus működés is. A reflex és automata működések nagy részére azonban akaratunk bizonyos határig gátló befolyást gyakorolhat. A nevelés egyik rendeltetése épen az, hogy megtanuljuk akaratunkat némileg úrrá tenni reflexeink és ösztöneink felett. Az ösztönök tulajdonképpen rendkívül bonyolult összeszövődései reflex, automatikus és tudatos folyamatoknak.

4. Mindazon agyműködések, melyeket előbb meg kell tanulnunk, amelyek tehát *emlékezéshez* vannak kötve, amelyekben a *tudatos érzésnek* van szerepe s az *akarat* befolyása alatt állanak, a nagy agyvelő kéregterületeinek tevékenységét tételezik fel. Állatokon végzett agyvelőkéreg-kiirtások (Goltz és mások), fejletlen agykéreggel, vagy nagyagyvelő nélkül született egyéneken tett megfigyelések és sok egyéb tapasztalat alapján az agyvelőkérget (cortex) kell az érzés, emlékezet, akarat, általában a *tudat* szervének tartanunk, melynek sértésére, hiányai folytán eme működések zavarai következnek be. Eme működéseket szokás lelki (psychikus) tevékenységeknek nevezni. A lélek mivolta metafizikus, teológikus spekulációk tárgya lehet; a természettudomány csak a fentebb említett működések törvényszerűségeinek megállapítását tartja hivatása körébe esőnek.

Minél magasabban áll valamely állat az állatvilág rendszerében, annál súlyosabb következményekkel jár agykérgének megsértése vagy kiirtása. Míg halakon eme operáció semmi észrevehető következménnyel nem jár, békákon a mozgáskezdeményezés bizonyos fokú hiánya megállapítható, de a reflexek gépszerű szabatossággal folynak le; madarak járnak, repülnek, etetéssel életben tarthatók nagyagykéreg nélkül, de minden ösztön, sexuális hajlam, tervszerűség hiányzik. Kutyák járnak agykéregkiirtás után, de minden emlékezetre, megfontolásra, intelligenciára való jelenség nyoma nélkül. Emberen az agykéreg hiányos fejlettsége hülyeséget (cretinismus) idéz elő. A reflexek létrejötte az agykéreg működőképességének befolyása alatt áll. A mozgató agykéregtájékok sértése bénulást okoz. Fritsch és Hitzig, Munk H., Ferrier, Flechsig és mások vizsgálatai igazolták, hogy az agykéregben a tevékenységek bizonyos határig lokalizáltak, területhez kötöttek. Vannak tehát pl. mozgató és érző kéregterületek; az előbbiek az akaratlagos mozgásokat közvetítő pályák kiinduláspontjai, az utóbbiak pedig ama pontok, hol a testperiferiától, érzékszervektől jövő centripetális (érző) idegpályák végződnek.

Mint különös törvényszerűség megemlítendő, hogy az agykéregfelek mindig a *túloldali* testféllel kapcsolódnak, az idegpályák tehát az agyvelőtől a periferia felé v. viszont haladva, valahol útközben, de többnyire már a középponti I.-ben *kereszteződnek*. Ezért pl. jobboldali agykéregsérülés (vérzés) a baloldali testfél mozgás- és érzészavaraival jár; ez a féloldali gutaütés (hemiplegia) oka. Viszont a mozgató kéregtájékok izgatása a túloldali testfél megfelelő izmainak görcsös összehúzódását okozza (Jackson-féle agykéregepilepszia). *A mozgató középpontok* a középponti barázda (sulcus centralis) szomszédságában, főleg előtte vannak elhelyezve; a bőr *érző centrumai* az újabb tapasztalatok szerint ugyane barázda táján inkább hátul, mint elől terülnek el és pedig úgy látszik, az agykéreg legfelületesebb rétegeiben, míg a mozgatóképesség a mélyebb rétegek működéséhez van kötve. Az érző középpontok közelében vagy környékén vannak azok az agykéregmezők, amelyek a megfelelő érzékszerv *érzésemlékképeinek* felraktározására szolgálnak, pl. a halántéki agykéregtáj a *hallási*, a nyakszirt a *látási* emlékképek megőrzése céljából nélkülözhetetlen.

Egyéb képességek lokalizációját illetőleg úgy látszik, hogy a *zenei és matematikai* képességgel az *alsó homloki* tekervény legmellsőbb részeinek fejlettsége függ össze s zenészek és matematikusok fején e tájon, a szemöldökívek külső szélének megfelelőleg, a csont kissé kiemelkedik (Möbius). Az eddig említett kéregterületek között olyan tájékok terülnek el, melyeknek pusztulása semmiféle

kiesést nem okoz a testműködésekben, de amelyek az általános *intelligencia*, az egyes agyrészek működésének egybekapcsolása, az eszmetársítás (asszociáció) szempontjából fontosak (Flechsig). Ilyenek a homloki, fejtetői asszociációs centrumok. A *beszédnél* szereplő centrumokat l. *Beszédzavarok*.

A kisagyvelő a gerincvelőtől a nagyagyvelő felé és viszont haladó pályák közé, mint mellékvezeték van bekapcsolva; hiánya a tudat és intelligencia működésére hatással nincs, de a mozgások gyengék, bizonytalanok; tehát a kisagy a mozgások *koordinálása* (összerendezése) szempontjából jelentős. Az agykéreg alatti, valamint az alsóbb agyrészekben elhelyezett dúcok működés-zavarai is elsősorban a mozgások összerendezettségét bontják meg, vagy kényszermozgásokat okozhatnak. De egyenesen mozgási vagy érzési bénulásokra is vezethetnek a megfelelő pályák folytonosságának megszakítása révén.

Mint nagyjelentőségű tapasztalati adat felemlítendő, hogy az agyvelő részeinek regenerálódó képessége nincsen; elpusztult agyrészek helye kötőszövettel töltődik ki s így begyógyul, de az elveszett agyrészlet, ha még oly kicsiny is az, sohasem pótlódik. Az I.-hez tartozik még a nervus sympathicus is, l. *Szimpatikus idegrendszer*. V. ö. *Edinger*, Vorlesungen über den Bau der nervösen Zentralorgane (Leipzig 1905); *Möbius*, Über die Anlage zur Mathematik (u. o. 1900), s az élettani tankönyveket.

Idegrostok v. *idegfonalak (fibrae nerveae)*, az idegrendszer alkotórészei, hosszúra nyúlt fonalak, melyek az idegsejtet a perifériás munka- v. felfogókészülékkel, v. valamely más idegsejttel kötik össze. L. *Idegrendszer*.

Idegsebészet, a sebészetnek egyik ága, amely újabban mindinkább bővül és fejlődik s amely technikájának nehézsége s a műtét alá kerülő testrészek kényes volta miatt a műtő részéről speciális képzettséget igényel. Az I. körébe tartoznak az agyvelő, a gerincvelő és a környéki idegrendszeren végzendő műtétek.

Idegsejtek, l. *Idegrendszer*.

Idegsorvadás alatt a környéki idegeknek valamely okból (l. *Atrofia)* támadó sorvadását értjük. Legismertebb a hallóideg és a látóideg sorvadása, mindkettő gerincvelősorvadás tünete lehet. Első esetben süketség, másodikban vakság áll be.

Idegszövet *(tela nervea)*, idegsejtekből és idegrostokból áll. Míg az idegrostok alakjában nincsen nagy különbség, addig az idegsejtek igen változatos alakuak lehetnek s alakjuk vagy leírójuk után különböző névvel is birnak: pl. piramissejtek, kosársejtek, Purkinje-, Golgi-féle sejtek, stb. Az idegrostokat és idegsejteket az idegrendszer sajátságos kötőszövete, a glia, v. neuroglia köti össze. L. *Idegrendszer*.

Idegzsába *(neuralgia)*, az érző ideg területére és mentén kisugárzó időszakos fájdalmak, melyeket azonban bőrérzési elváltozások nem kisérnek. A mozgató ideg a fájdalom területén ép marad. Az ideg lefutásában egészében vagy helyenkint (Valleix-féle nyomási pontok) nyomásra érzékeny lehet. Gyakran övsömör kiséri. Az I. tarthat rövid ideig, de éveken át is fennállhat. Az I. oka többnyire valami fertőző bántalom (influenza, bujakór, mocsárláz), ritkábban mérgezés (szesz), cukorbetegség, erőszakos behatás, meghülés. Legismertebb lakjai: az arczsába, a bordaközi zsába, az ülőideg zsábája, a nyakszirti zsába, az emlők zsábája. Az orvoslás diétás étkezéssel, helybeli hőkezeléssel, izzasztással, villamos kezeléssel történik. Nagyon makacs esetekben sós vagy szeszes befecskendezések az ideg mentén, néha idegátmetszés, kimetszés, vagy kiszakítás is szükséges. Bujakór esetén kéneső-bedörzsölések, mocsárláz esetén chinin javalt.

Idei bor v. *új bor*, *murci*, *karcos*. Némely vidéken nagyon kedvelik a kierjedés után még kissé édes szénsavval telített, többé-kevésbbé zavaros, fiatal borokat. Bécs környékén egyes kirándulóhelyeken póznára kitüzött fenyőfaág jelzi azokat a kiméréseket, a hol ilyen borok kaphatók.

Ideiglenes, *ideiglenesség (interim)*, oly intézkedés, mely csak bizonyos időre és más végleges intézkedés létrejöttéig hatályos.

Ideiglenes elismervény az az okmány, mely új értékpapirok kibocsátásánál arra az időre adatik a vevőknek, míg az értékpapir teljes értékét be nem fizették. Az I.-en igazolják a történt befizetéseket s ha azok az ill. értékpapir teljes vételértékét elérték, az I. becserélhető a megfelelő értékpapirra. Részvények kibocsátásánál, ha a részvénytársaság alaptőkéje részletekben fizettetik be, ideiglenes részvényt (Interimschein) bocsátanak ki a vevő nevére kiállítva, mely mindaddig forgalomban marad, míg a teljes részvénytőke befizetve nincs.

Ideiglenes erődítés, l. *Erődítés*.

Ideiglenes gondnok, a cselekvőképtelen fél részére egyes esetekre rendelt gondnok, eseti gondnok, helyesebben ügygondnok (l. o.). L. még *Gondnok*, *Gondnokság*, *Ideiglenes gyám*.

Ideiglenes gyám v. *gondnok*, fontosabb esetekben a gyámhatóság részéről addig az ideig rendelt gyám v. gondnok, míg a nevezett gyám v. gondnok működését megkezdheti.

Ideiglenes nyugdíjazás, l. *Nyugdíj*.

Ideiglenes nyugta, a teljesített fizetésnek ideiglenesen a formaszerű nyugta vagy kötvény kiállításáig történt nyugtázása. A váltóforgalomban pl. akkor fordul elő, ha valaki váltót behajtás végett átvesz, a váltóösszegnek felvételét tehát csak akkor nyugtázhatja, amikor az kezéhez tényleg befolyt.

Ideiglenes részvény, l. *Ideiglenes elismervény* és *Részvény*.

Ideiglenes törvénykezési szabályok, az *Országbirói értekezlet* (l. o.) által alkotott szabályok.

Ideiglenes útlevél (ol. *passavanti)*, hajóokmány, melyet valamely teng. kereskedelmi hajónak külföldön való beszerzése vagy építése esetén az illető kikötőben székelő osztrák-magyar konzulátus a hajóparancsnoknak avégből ad ki, hogy a hajó a hazai lajstromozási okmányba való bejegyzéséig útját feltartóztatás nélkül végezhesse. Az I. a hajónak nevét és nemét, tonnatartalmát, személyzetének számát és a tulajdonjogi viszonyokat feltüntető adatokat tartalmazza. Az I.-et a hajónak az első hazai kikötőbe való érkezése alkalmával az ottani révhivatal bevonja

és a hajó számára a lajstromozási okmányt adja ki. L. még *Útlevél*.

Ideler, 1. *Christian Ludwig*, német csillagász és kronológus, szül. Gross-Bresenben 1766 szept. 21., megh. Berlinben 1846 aug. 10. 1810-től a királyi naptárbizottság tagja volt. 1821-ben egyetemi tanárrá nevezték ki. 1839-ben a berlini akadémia tagjai közé választotta. I. munkásságának főrésze a tudományos kronológia terére esik. Munkái közül nevezetesek: Historische Untersuchungen über die astronomischen Beobachtungen der Alten (Leipzig 1806); Über den Ursprung und die Bedeutung der Sternnamen (Berlin 1809); Handbuch der mathematischen und technischen Chronologie (Berlin 1825—1826, 2 köt., új lenyomat Breslau 1883); Die Zeitrechnung der Chinesen (u. o. 1839).

2. *I., Karl Wilhelm*, német elmeorvos, szül. Bendwischben 1795 okt. 25., megh. Kumlosenben 1860 júl. 29. Berlini egyetemi tanár volt. Több nagy művel gazdagította az irodalmat. Ilyenek: Grundriss der Seelenheilkunde (Berlin 1835—38, 2 köt.); Der Wahnsinn in seiner psychologischen und socialen Bedeutung (Bremen 1848); Lehrbuch der gerichtlichen Psychologie (Berlin 1857).

Idelesz, l. *Ahaggar*.

Idem (lat.) a. m. ugyanaz. *Idem per idem*, ugyanaz ugyanazzal, a definició hibás módja, amidőn ugyanis a meghatározandó fogalom definíciójában a definiálandó fogalom már előfordul; másképen *tautológiának* is nevezik.

Identifikál (lat.), azonosít, két dolgot ugyanolyannak vagy pláne egynek tart. *Identifikáció*, azonosítás.

Identikus, *identitás*, l. *Azonosság*.

Identikus pontrendszer, l. *Egyenes vonal*.

Identikus rím, l. *Rím*.

Identiszkóp, l. *Sztereoszkóp*.

Identitas (újlat.), l. *Azonosság*.

Identitás rendszere, l. *Schelling*.

Idény, azelőtt nagyon elterjedt, bár hibás szó a francia *saison* kifejezésére. Újabban a régi *évad* szóval helyettesítették.

Idény-díjszabás, l. *Díjszabás*.

Idénypiacok, a fővárosi tanács által kijelölt árusítóhelyek, ahol a vidéki termelők kocsijaikon árulhatják a behozott élelmiszereket és pedig június 15-től október végéig, illetve a Rákóczi-téri idénypiacon egész éven át. Ezen I. felett az illetékes vásárcsarnok felügyelője, Kőbányán az előljáróság gyakorolja a vásárfelügyeletet. Elővétel, ismételadás v. földről való árusítás tilos.

Ideográfia (gör.) a. m. *jelképes* v. *gondolatírás*, olyan írórendszer, melynek jegyei nem hangot, hanem fogalmat jelentenek. *Ideogramm* az ilyen fogalomjelző jegynek neve. L. *Írás*.

Ideokrácia (gör.), arisztokrácia, demokrácia stb. mintájára alkotott kifejezés, mely bizonyos eszméknek, erkölcsi követelményeknek az állami uralomban való érvényesülését jelenti. *Ideokrata*, aki az I.-ért küzd. *Ideokratizmus*, az I. rendszere.

Ideológia (gör.), eszmetan. A filozófia történetében főleg a franciák használták e kifejezést, jelezvén vele az eszméknek, mint olyanoknak, illetőleg a képzeteknek elméletét, egészen mellőzvén jogosultságukat v. metafizikai értéküket. A szót *Destutt de Tracy* használta először (Les éléments d'idéologie, Paris 1801—15, 5 köt.). Midőn Napoleon leigázza a szabadságot, az ideológusok lépnek föl ellene s a reakció ellen; Napoleon feloszlatja a politikai tudományok akadémiáját, az ideológusok főfészkét, hogy ezeket a «meddő álmadozókat» tönkre tegye. Azóta kapta e szó azt a gúnyos mellékértelmet, hogy meddő álmadozó politikusokat és reformereket jelent, kik agyrémeket kergetnek. Újabban I. amaz elméleti gondolatok összessége, melyek valamely irányhoz tartoznak, pl. valamely korszak I.-ja stb. A materialista történetfelfogás tanítja, hogy valamely korszak I.-ja a gazdasági viszonyok szüleménye stb.

Ideomótoros mozgások, azok az önkéntelen apró mozgások, melyeket végezünk, midőn oly képzetünk támad, melyet rendesen valamilyen mozgás kisér vagy midőn magát a mozgást képzeljük el.

Id est (lat.) a. m. azaz, annyi mint.

Idétlen szülés, l. *Abortus*.

Idézés (lat. *citatio, in ius vocatio*, ném. *Ladung, Vorladung*), valamely személyhez bíróságtól vagy más hatóságtól intézett az a felhívás, meghagyás, hogy a hatóság előtt meghatározott helyen meghatározott időben törvényes következmények terhével jelenjen meg.

I. *A polgári perben* megidézik a felet, a tanut, a szakértőt, esetleg más személyeket is. Némely külföldi peres eljárásban (pl. német) a fél maga idézi ellenfelét, a mi jogunk századok óta a bíróság útján való idézést ismeri, a Pp. 142. §-a szerint a törvényszéki eljárásban a tanács elnöke a keresetlevélre hozott idéző végzésben felhívja a feleket, hogy a megjelölt helyen, határnapon és órában meghatározott ügyvéd által a perfelvételi tárgyalásra a törvényes következmények terhével jelenjenek meg; a járásbirósági eljárásban a feleket úgy kell megidézni, hogy a per felvételére és érdemleges tárgyalására a törvényes következmények terhével személyesen vagy képviseletre jogosult és igazolt meghatalmazott (bizonyos esetekben ügyvéd) által jelenjenek meg és az ügyre vonatkozó okiratokat, lehetőleg egyéb bizonyítékaikat, nevezetesen tanuikat is hozzák magukkal. Az I. közlése rendszerint írásban, idéző-végzés kézbesítésével (esetleg hirdetmény útján) történik, amely kézbesítésre a rendszerinti kézbesítésnél szigorúbb szabályok vannak megszabva (l. *Kézbesítés*). A meg nem jelenés törvényes következményei különbözők aszerint, amint a fél vagy tanu vagy szakértő nem jelenik meg. (L. *Mulasztás, Tanu, Szakértő*). A járásbirósági eljárásban a felek a bíróság által meghatározott és közzétett rendes törvénynapokon I. nélkül is megjelenhetnek ügyük tárgyalása végett. (Pp. 146. §.) Az I.-sel ellátott keresetlevél kézbesítésével indul meg a per s ezzel állanak be a perindítás hatályai (l. *Per*).

II. *Büntető ügyben* a terheltet megjelenésre rendszerint pecséttel lezárt *idézőlevéllel* szólítják fel. Ha a szabályszerüen idézett terhelt meg nem jelenik és elmaradását figyelemre méltó okkal ki nem menti, *elővezető parancsot* kell kiadni (Bp. 130., 131. §§.), biztosítéka elvész (Bp. 155., 167. §§.). A magánvádló azzal a figyelmeztetéssel idé-

zendő, hogy igazolatlan elmaradása esetében úgy tekintik, mintha a vádat elejtette volna (Bp. 49., 278., 386., 530. §§.). L. *Közvetlen idézés.*

Idézési időköz (ném. *Ladungsfrist*), az az idő, amelynek a peres eljárásban az idézés kézbesítése és a határnap között lennie kell; célja, hogy a megidézett fél a megjelenésre és védelmére kellően előkészülhessen. Az I. szabályainak meg nem tartása a mulasztás következményeinek megtagadását vonja maga után (l. *Mulasztás*). L. még *Perfelvételi időköz, Tárgyalási időköz.*

Idézet, latinosan *citatum*, valamely irodalmi mű egy részletének szószerint való közlése. Írásban rendszerint idézőjelek közé foglaljuk. A közéletben többnyire rövid pár szóból v. egy-két mondatból álló I.-ek divatosak — ezeknek, ha általánosan elterjednek, szállóigék (l. o.) a nevük, — szónokok és szakemberek gyakran élnek hosszabb, egész gondolatsorokra terjedő I.-ekkel, hogy ezekkel állításaikat igazolják vagy megvilágítsák. Tudományos művekben az idézés rendszerint a szerző nevének, műve címének megnevezésével és a lapszám megjelölésével történik, sokszor a lap alján, jegyzetként.

Idézőjel, akkor használatos írásjel, mikor valamely személy szavait változatlanul idézzük, azaz szóról-szóra úgy írjuk le, amint mondotta. Rendes jegye ez: « (a mondat elején) és » (a mondat végén), néha így: , — ‘ v. így is: » — «. *Macskakörömnek* is nevezik. Kiemelés végett nem kell a mondatnak egyes kifejezéseit s a munkák címét I.-ekkel cifrázni, hanem írásban aláhúzni, nyomtatásban pedig dűlt betűkkel kell jelölni. Régebben a németes pazarsággal alkalmazott macskakörmök nagyon elárasztották irodalmunkat. L. *Simonyi* Zs., Az új helyesírás (Budapest 1903, Nyelvészeti Füzetek 5. sz.).

Id. h. a. m. az idézett helyen.

Idhunn, l. *Idun.*

Idiglat (a bibliai *Hidekel*), a Tigris folyam asszir-babiloni neve.

Idill (gör. *eidyllion*: képecske, lat. *idyllium*), az epikus költészet egyik alfaja (rokon az életképpel és a genreképpel), mely akkor fejlődött ki, mikor a társadalmi differenciálódás a bonyolult életviszonyok közt élő úri társadalmat a természet ölén élő emberektől, illetőleg a városi alsóbb néposztályoktól is tetemesen eltávolította s a műköltészet az előkelő közönség számára az egyszerű emberek életéből merített tárgyat és azok patriarchális életviszonyait és erkölcsét, mint a boldog aranykorra emlékeztető kívánatos világot kezdte festegetni. A görög költészetben a Nagy Sándor utáni korban, az ú. n. alexandriai korban alakult ki az I. Megalapítója Theokritos volt, aki a sziciliai görög népköltés pásztori verseiből indult ki s a sziciliai pásztorok életéből rajzolt egyes rövid jeleneteket, melyek üde bájukkal kedves olvasmányai lettek a túlművelt nagyvárosi közönségnek. E pásztori (ú. n. *bukolikus*) I.-eken kívül Theokritos ú. n. *mimikus* I.-eket is költött, melyeknek tárgya a városi alsóbb néposztályok köréből van véve (pl. az alexandriai nők). A bukolikus I.-ek inkább érzelmesek, a mimikus I.-ek genreképszerűek és humorosak. Kiváló I.-költők voltak Bion és Moschos is. A rómaiaknál Vergilius írt bukolikus I.-eket, de ő a pásztori élet álarcába politikai célzatot rejt s ezért az ő I.-költészete nem eléggé találja el a naiv hangot, mely az I. sajátos báját adja. A renaissance utáni költészetben inkább Vergilius, mint Theokritos lett a minta s az európai irodalmakban mindenfelé felvirágzott pásztori költészet affektálta a naivságot. Az antik I. párbeszédéből az olaszoknál kifejlődött a pásztorjáték (Tasso, Guarini, Sannazaro), s ez, valamint a szoros értelemben vett I. sorra fellépett a spanyoloknál (Garcilaso de la Vega), franciáknál (Ronsard, Marot, Fontenelle, Gresset, Bernardin de Saint-Pierre: Pál és Virginia, Chateaubriand: Atala), angoloknál (Spenser, Gay), németeknél (a XVIII. sz. híres I.-költője volt a ritmikus prózájú, érzelmes, de egy kissé édeskés Gessner, akinek nálunk is sok követője támadt; Goethe Hermann u. Dorothea c. idillikus eposzában visszaállította a természetes hangot), nálunk (Zrinyi és Faludi, akik Vergilius követői; Kazinczy, Csokonai Gessner és az olasz I. nyomán, Czuczor: A falusi kisleány Pesten, Petőfi, Arany és kortársaik). A XIX. sz. költészetében az I. sokkal szabadabb forma, tárgyaiban is változatosabb, hangjában természetesebb. I.-nek nevezünk minden olyan költeményt, mely az embert természetes és ártatlan örömei közt ábrázolja. Ily értelemben az I. körébe tartozik a bibliában Ruth költészete és a hindu Sakuntalában a papok és remeték életének rajza is.

Idill-kép, oly kép, amely tájékot, abban embereket és állatokat ábrázol, de úgy, hogy a három közül egyik sem uralkodó eleme az ábrázolásnak, hanem mind a három összhangban és egyensúlyban van egymással.

Idimum, ó-kori római telep Moesiában (a mai Medvedje táján Szerbiában).

Idio... (gör.), görög összetételek kezdő tagja, a. m. *ön-* (saját)...

Idioblaszták a. m. *idioblasztok* (l. o.).

Idioblasztok, 1. *Hertwig* O. magyarázata szerint az idioplazmának (l. o.) azon részei, melyek föltevése szerint az egyes tulajdonságok hordozói. Egyértelmű a Weismann-féle determinánssal. L. *Determinánsok* és *Weismannizmus.*

2. *I.* (növ.), különcködő sejtek; a szövetet alkotó egyenlő sejtek közt a szomszédos sejtektől alaki, tartalmi vagy működésbeli tulajdonságaikban feltűnően eltérő sejtek.

Idiochiron, l. *Idiographum.*

Idiochromás ásványok az olyanok, melyeknek színe az ásványnak magának eredeti tulajdona (pl. az aranyé, ezüsté, a galenité stb.), szemben az olyanokkal, melyeknek színét az ásványba zárt idegen testek okozzák, mely utóbbiak allochromás vagyis festett ásványok (l. *Ásvány*).

Idiociklofán (gör. a. m. önmagától köröket mutató, *idiofán*) köröket az erősen pleochroisztikus ásványok mutatnak, pl. az epidot, a braziliai andaluzit, a cordierit. Ha ezekből az ásványokból az egyik optikai tengelyre merőlegesen lemezt vágunk ki és a lemezt szemünkhöz egész közel tartva a lemezen át a világos égbolt felé tekintünk, akkor szabad szemmel is felismerhetjük a színes gyűrűket. A jelenség oka többnyire ikerösszenövésekben rejlik.

Idioelektrikus testek, az elektromosságot *nem* vezető testek, szemben az *anelektrikus* testekkel, vagyis vezetőkkel. Ez utóbbiakról régebben azt hitték, hogy nem elektromozhatók. A kifejezés elavult.

Idiofán, l. *Idiociklofán.*

Idiographum v. *idiochiron* (gör.-lat.), sajátkezű aláírás; *idiografikus*, sajátkezű.

Idiolatria (gör.) a. m. önimádás.

Idióma (gör.), a. m. nyelvjárás, (sajátos) nyelv. A szó többesi alakján: *Idiomatá*-n a kat. dogmatikában Jézus Krisztus isteni és emberi természetének tulajdonságait értik. L. *Communicatio idiomatum.*

Idiomorf, a kristályos kőzeteknek olyan elegyrésze, amelynek külső alakját az ő tulajdon kristálylapjai szabják ki, vagyis idegen egyének nem befolyásolják az alakját. Szinonim az automorf; l. még *Allotriomorf*, *Xenomorf* és *Hipidiomorf.*

Idiopátia (gör.), valamely testrésznek vagy szervnek saját magából eredő, más szerv állapotától és működésétől független megbetegedése. Rendesen ismeretlen okból támadó önálló szervi betegségek megjelölésére használjuk. Ellentéte a «*szimpátiás*» megbetegedés, mikor a szóban forgó szervi elváltozás csak következménye egy másik, talán idiopátiásan megbetegedett szerv bántalmazottságának. Pl. a zöld hályog (glaucoma) I.-s szembetegség; az egyik szem bizonyos betegségeit követheti a másik szem megbetegedése (szimpátiás megbetegedés). Tágabb értelemben az elsősorban megbetegedett szerv baját mondják idiopátiásnak és a többi szervek bizonyos következményes bántalmát szimpátiásnak.

Idioplazma *(csiraplazma)*, az a föltevéses anyag a csirasejtekben, melyet az egyes tulajdonságok átöröklése okának és közvetítőjének tekintenek.

Idioplazma-elmélet, Nägeli-nek 1884. kifejtett elmélete, mely szerint a csirasejtek protoplazmájának csak egy része foglalja magában azt az anyagot (idioplazma), mely az örökölhető jellemvonások hordozója. Szerinte ez az anyag kis részecskékből, ú. n. *micellákból* áll. A szervezetekben bennrejlő tökéletesedési tendencia irányítja a micellák kombinációját és ez idézi elő az idioplazma változásait. Az újabb vizsgálók szerint az idioplazmát a csirasejtek magjának chromatin állománya foglalja magában.

Idiosyncrasia (gör.), l. *Idioszinkrázia.*

Idioszinkrázia *(idiosyncrasia*, gör.), eredetileg a test, illetőleg a test nedveinek különös, a rendestől eltérő összetételét jelentette; ma a szervezetnek bizonyos anyagokkal, behatásokkal szemben való fokozott érzékenységét, eltérő viselkedését értik alatta, amely jelenségnek okát még nem sikerült kielégítően megm agyarázni. I.-val a mindennapi életben is elég sokszor találkozunk; I.-val magyarázzuk azt is, hogy egyesek málna, rák stb. élvezete után csalánkiütést (urticaria) kapnak, esetleg hánynak, stb. Az I.-nak főleg a gyógyszeradagolásnál van gyakorlati jelentősége.

Idióta (gör.), eredetileg minden egyén szemben az állammal, az ó-kori görög világban pedig mindenki, aki az államügyekben nem vett részt (magánember szemben az államférfiúval, tudatlan a tudóssal, laikus a szakértővel). A rómaiaknál az I. fogalma már határozottan rosszabb értelem felé közeledik. Náluk az I. tudatlan ember, kontár. Napjainkban a. m. korlátolt eszű, szellemileg képtelen, hülye.

Idioterm állatok, azok az állatok, melyeknek hőmérséklete állandó és magas fokú. Egyértelmű a «homoioterm állatok» névvel.

Idiótikon a. m. tájszógyűjtemény, tájszótár, l. *Tájszók* és *Szótár.*

Idiotizmus, l. *Hülyeség.*

Idistavisus a neve Tacitus szerint annak a csatatérnek, hol az ifjú Germanicus K. u. 16-ban Arminiust, a cheruszkok fejedelmét legyőzte. Helyét nem tudják biztosan megjelölni; valószínűleg a Weser partján Minden fölött, a Porta Westphalica közelében volt. Nevét Grimm Jacob az idisekkel hozza összefüggésbe és Idisiaviso-ra javítva azt hiszi, hogy jelentése Walkür-rét.

Idizek (ó-szász *idis*, angolsz. *ides*), a germán mitológia nőalakjai, valószínűleg a házban és ház fölött uralkodó női védőszellemek, hasonlók a *fylgjákhoz* (l. o.).

Idjebu, l. *Jebu.*

Idle (ejtsd: ájdl), város York angol countyban, (1911) 7645 lak., szénbányával és gyapjuiparral.

Ido, világnyelv, l. *Világnyelvek.*

Idokrasz (ásv.), formákban igen gazdag tetragonális kristályok, habitusa rendesen zömök, prizmás. Színe sárga, zöld, barna, fekete, ritkán égkék; üveg-zsírfényű, áttetsző vagy átlátszó. Kalcium-alumo-ortoszilikátnak szokás értelmezni, a képlete $HCa_2Al(SiO_4)_3$. Előfordul kristályos palák repedéseiben: Ala Piemontban, Pfitschvölgy, Zermatt; mészkőben Frugard Finnországban *(Frugardit)*, Amity New Yorkban *(Xantit)*; igen bőségesen Csiklova, Oravicza, Dognácska a Bánságban, Monte Somma *(Vezuvián)*; mállott tufában a Wilui folyóban Szibériában *(Wiluit)*; rudas tömegekben Eger mellett Csehországban *(Egeran)*; vaskos tömegekben több helyen Kaliforniában *(Californit)*; az égkék *Ciprin* nevű I.-t Telemarken közelében rézoxid festi meg. A szemcsés *Kolofonit* Arendal közelében valószínűleg szintén csak I.

Idól (gör. *eidolon*), a. m. kép, alak, tünemény. Keresztény értelemben bálvány. Ebből: *idololatria* v. *idolatria*, bálványimádás; *idologia*, képisme, tanítás a képekről.

Idolopoia (gör.), kép-alkotás, szónoki alakzat, mely abban áll, hogy a szónok elhalt személyeket megszóltat.

Idom a. m. alak, forma: *a)* mint síkbeli alak, azaz ábra, *b)* mint térbeli alak (plasztikai forma), *c)* mint időbeli alak is, pl. versidom a. m. versalak v. szerkezet. L. még *Alak.* — Kristálytani szempontból l. *Kristály.*

Idomacél, l. *Façon.*

Idomár a. m. idomító (trainer). A szót Széchenyi használta először. Utána Jókai használta Lélekidomár című regényében.

Idomeneus, a régi görögök hősmondájában Deukalion krétai király fia, ki (mint Helena egykori kérői valamennyien) résztvesz a trójai háboruban s ott vitézül harcol. Mikor a Homeros

utáni epikus költészet a Trójából hazatérő görög hősök sorsáról énekelt, akkor a többiekéhez (Agamemnon, Aias, Odysseus stb.) hasonlóan az ő sorsát is szomorunak rajzolta. A tengeren vihar lepte meg, rettegésében fogadalmat tett, hogy ami hazájában először útjába fog esni, azt a tengeristennek, Poseidonnak áldozza. Mikor aztán hazájába érve, fogadalma értelmében saját fiát kell föláldoznia és erre az országban halálvész tör ki, a nép I.-t elűzi.

Idomítás (ang. *training*), 1. a testgyakorlatokban a versenyre való előkészülés. L. *Training*.

2. *I. (dresszura)*, vad állatok szelidítése és különös mutatványokra, műmozgásokra való betanítása. Az I. igen régi idő óta űzött foglalkozás. Az állatidomítónak következetesnek kell lennie, szükséges továbbá, hogy az állatpszichológiát ismerje; a vadállatidomító többféle eszközzel ejti hatalmába az állatot: megfélemlítő tekintetével, továbbá erélyes kényszereszközökkel, minők ütés, tűz, villamosság. Az I.-nál a veleszületett rátermettségnek nagy szerepe jut, egyes családok e tehetsége fejlett. A vadállatidomító gyakran lesz foglalkozásának áldozata, elővigyázatlanság avagy a vadállat szokatlan ingerlékenysége sokszor szül veszedelmes helyzetet.

3. *I.* a vadásznak az a munkája, amellyel vadászebét, lovát, menyétjét v. baglyát a vadászat céljaira betanítja. Az I.-nál alkalmazott eszközök közül nevezetesebbek: *Idomító bak*, 3—4 cm. átmérőjű, 12—15 cm. hosszuságú, hengeralakú fadarab, melynek mindkét végét 2—2 drb, 7—9 cm. hosszuságú cövekecske merőlegesen járja át, úgy hogy a henger a cövekecskékben bakalakulag nyugszik, a földet nem érinti s a lőtt vad elhozására betanítandó vizsla által könnyen felemelhető. — *Idomító örv*, a vadászat céljaira betanítandó ebre s nevezetesen vérebre és vizslára alkalmazandó nyakszíj, mely az idomító kezében levő zsinegre v. vezetékre akként van erősítve, hogy tetszés szerint szűkíthető v. tágítható. Makrancos ebek idomító örvét belső, az eb nyakát érintő felületén szögekkel szokás ellátni.— *Idomító zsineg* v. *idomító póráz*, a vadászeb nyakörvére bekapcsolt szíj, zsineg v. láncocska, mellyel az idomító a vadászebet vezeti s a szükséghez képest maga előtt kisebb-nagyobb távolságban haladni, a vadat keresni engedni.

4. Lóidomítás, l. *Lovaglás* és *Training*.

Idomító, *idomítótelep*, l. *Trainer*, *Training*.

Idomszámok *(ábrás számok, figurális számok)* bizonyos magasabb rendű számtani *haladványok* tagjai. Elnevezésük onnan ered, hogy a pontok számát adják oly pontrendszerekben, melyek egyenlő távolságban levő pontokból szerkesztve, bizonyos szabályos idomokat ábrázolnak. Pl. a háromszög-számok egy oly háromszögben adják meg a pontok számát, melyben legfelül 1 pont van, alatta egy sorban 2 pont, egy újabb sorban 3 pont stb. Az első-, másod- és harmadrendű I.:

1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, ...
1, 3, 6, 10, 15, 21, 28, ...
1, 4, 10, 20, 35, 56, 84, ...

Az elsőrendű I. sora megegyezik a *természetes egész számok* sorával; a másodrendű I. a *háromszögszámok* (triangulár- vagy trigonálszámok); a harmadrendű I. a *háromoldalú gúlaszámok* (tetraedrálszámok, szorosabb értelemben vett piramidálszám). A negyed- és magasabbrendű idomszámok szerkesztése csak egy képzelt többméretű térben történhetik. Tágabb értelemben az I.-hoz számítjuk a *sokszögszámokat* (poligonálszám), *gúlaszámokat* (piramidálszám) és a *soklapu számokat* (poliedrálszám) is. A sokszögszámok, melyek a háromszögszámoknak általánosításai, másodrendű számtani haladványok, pl. a *négyzetszámok* (quadratok) rendre az

1, 3, 5, 7, 9, 11 . . . . ,

elsőrendű számtani haladvány első, első két, első három stb. tagjának összegei. Hasonló módon adódnak az

1, 4, 7, 10, 13, 16 ...
1, 5, 9, 13, 17, 21 ...
1, 6, 11, 16, 21, 26 ...
1, 7, 13, 19, 25, 31 ...
1, 8, 15, 22, 29, 36 ...
1, 9, 17, 25, 33, 41 ...
1, 10, 19, 28, 37, 46 ...
1, 11, 21, 31, 41, 51 ...

haladványokból rendre az *ötszögszámok* (pentagonálszám), *hatszögszámok* (hexagonálszám), *hétszögszámok* (heptagonálszám), *nyolcszögszámok* (oktogonálszám), *kilencszögszámok* (enneagonálszám), *tizszögszámok* (dekagonálszám), *tizenegyszögszámok* (hendekagonálszám), *tizenkétszögszámok* (dodekagonálszám) stb. Tehát az egyszerűbb sokszögszámok:

3 szög sz.:	1,	3,	6,	10,	15,	21, ...
4	1,	4,	9,	16,	25,	36, ...
5	1,	5,	12,	22,	35,	51, ...
6	1,	6,	15,	28,	45,	66, ...
7	1,	7,	18,	34,	55,	81, ...
8	1,	8,	21,	40,	65,	96, ...
9	1,	9,	24,	46,	75,	111, ...
10	1,	10,	27,	52,	85,	126, ...
11	1,	11,	30,	58,	95,	141, ...
12	1,	12,	33,	64,	105,	156, ...

Ha e haladványokban újra összeadjuk a tagokat, a 3, 4, stb. oldalú *gúlaszámokat* kapjuk. Végre a *poliedrálszámok* a következő harmadrendű számtani haladványok:

tetraedrál sz.:	1,	4,	10,	20,	35, ...
hexaedrál sz.:	1,	8,	27,	64,	125, ...
oktaedrál sz.:	1,	6,	19,	44,	85, ...
dodekaedrál sz.:	1,	20,	84,	210,	455, ...
ikozaedrál sz.:	1,	12,	48,	124,	255, ...

Az I. feltalálását a pythagoreusoknak tulajdonítják; a legrégibb értekezések e tárgyban Nikomachostól és Diophantostól valók. Általános képleteket az I. kiszámítására Fermat és Pascal állítottak fel a XVII. sz.-ban.

Idomszerek, l. *Alakzó*.

Idomtégla, szitált vagy iszapolt agyagból, saj-

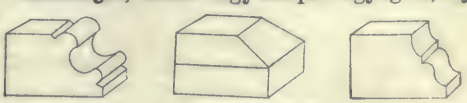

Idomtégla.

tolás útján készül. Párkányok, boltozat-bordák, pillérek, oszlopok, hevederek stb. falazatból való

előállítására, mint *nyerstégla*-architekturát alkalmazzák, utólagos külső bevakolás nélkül. Ez okból esetről-esetre pontos rajz szerint gyártják, de egyes gyakrabban használt profillal bíró I.-t raktárról is szállít a téglagyár.

Idomvas, l. *Hengerelt vas.*

Idonearca (állat), l. *Cucullaea.*

Idothea (állat), az Aszka-félék *(Asellidae)* családjába tartozó ráknem, melynek számos faja az összes tengerekben előfordul. Legismertebb az *I. tricuspidata* Desm.; hossza 2·5—3·3 cm.; az európai tengerek partjain közönséges; számos színváltozata ismeretes.

Idő, az emberi gondolkodásnak az a definiálhatatlan, mert mindennek alapul szolgáló formája, mely szerint képzeteink általában egymásra következnek, azaz rendjükben *előbbet* és *utóbbat* különböztetünk meg. Minthogy ez a rend teljesen független képzeteink tartalmától, az utóbbi, miként a tér, *formai* alkotórésze fölfogásainknak. Kant az időt is szubjektivnak tekintette, tiszta a priori szemléletnek, mint a tért (l. *Kant*). *Mi* fogunk föl mindent az idő formájában, az idő, mellőzve a mi fölfogásunkat, csak a dolgokat tekintve, semmi. Ezzel szemben áll az idő realisztikus fölfogása, mely szerint az idő objektiv módon van és benne folynak le az események. Az idő *folytonos*, miként a tér, azaz, az idő nem áll időpontokból, melyek ép úgy abstrakciók, mint a térpontok, két bármily közeli időpont közt is idő folyik. A térnek három kiterjedése van, az időnek csak egy, ezért vonal alakjában ábrázolható, de ennek a vonalnak az iránya csak egy értelemben haladható át, t. i. a jelentől a jövő felé. Az időbeli jelenségek objektiv sorrendje megkülönböztetendő e sorrend szubjektiv fölfogásától; ez utóbbi lélektani föltételektől függ és egyéni, az előbbi a térbeli jelenségek törvényszerűsége folytán pontosan és egyetemesen határozható meg, ill. mérhető. (L. *Időmérés, Egységes idő, Örökkévalóság, Tartam*). V. ö. *Baumann*, Die Lehren von Raum u. Zeit (1868—69, 2 köt.); *Döring*, Über Zeit und Raum (1884); *Palágyi*, Neue Theorie des Raums u. d. Zeit (1901); *Posch* Jenő, Az idő elmélete (Budapest 1896., németül is megjelent).

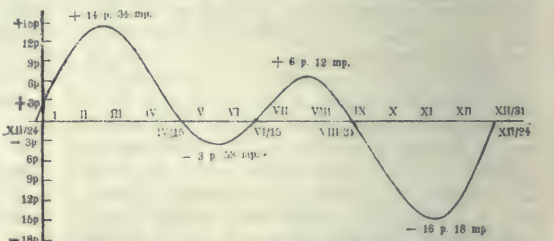

A katolikus egyház az évnek azt a részét, amikor az ünnepélyes esküvők és lármás mulatságokat tiltja: *szentes, zárt időnek* (tempus feriatum seu clausum v. sacratum) nevezi. Ez idő tart advent első vasárnapjától vízkeresztig és hamvazó szerdától húsvét után való vasárnapig. Hazánkban bevett szokás szerint azonban a zárt idő alatt csendes esküvőt is csak püspöki felmentéssel lehet tartani. Azonkívül az egyházi évet három szent időre osztja. L. *Egyházi év.* — *I.* a nyelvtanban, l. *Igeidők.* — *I.* továbbá a. m. *időjárás* (l. o.).

Időbeli, aminek meghatározott helye van az idősorban, tehát minden jelenség, akár testi, akár lelki, I. Az időnek nincsen alávetve pl. az igazság, mert nem ma vagy tegnap igaz és egyáltalán nem vonatkozik az időre. Más az igazság fölfedezése; az I., mert egy bizonyos időpontban történt; de soha sem hittük, hogy mielőtt felfedeztük, nem volt igaz. Ily értelemben mondjuk Istenről is, hogy nem időbeli.

Időbér, 1. ha a bér egysége az időóra (nap, hét, hónap), az ennek alapján fizetett bér az I. (time-wages), l. *Munkabér*.

2. *I.* A vasúti kocsik kölcsönös használata iránt a vasutak közt egyezmény áll fenn. Ez egyezmény értelmében a vasutak a kocsik használatáért egymásnak megtérítéseket adnak. Ezek a megtérítések állanak a kocsibérből és a késedelmi illetékből. Az I. a kocsibérnek egy része, amennyiben a kocsibér a *futás-* és *I.-ből* áll. Az I. egész és félnapok után számittatik s naponként (24 órával számítva) személykocsiknál 2 márka, más kocsiknál 1 márka. Egyebekben l. *Vasúti kocsibér*.

Időbérrendszer, l. *Munkabér.*

Időcsinálás, l. *Esőcsinálás.*

Időegyenlet v. *időegyenlítés*, a közép- és a valódi napidő között levő különbség, mely onnét keletkezik, hogy a Nap az égen nem egyenletesen mozog s így az egyes delelései között eltelő idő nem mindig egyforma hosszú, míg nekünk időmérésre egyenletes időközökre van szükségünk, amelyeket egy képzelt Nap szolgáltat, mely az ég egyenlítőjén egyenletesen mozog. Ha tehát a valódi napidőből, amilyent pl. a napórák mutatnak, vagy amelyet a Nap közvetlen megfigyelése szolgáltat, meg akarjuk tudni a középidőt, amely polgári életünket szabályozza, akkor tekintettel kell lennünk az I.-re. Az I.-et a valódi időhöz hozzá kell adni v. belőle kivonni, aszerint, amint a valódi Nap a képzelt közép-Naphoz képest hátra vagy előbbre van. Négyszer évenként az I. zérussal egyenlő, még pedig április 15., június 14., szeptember 1. és december 24. A legnagyobb eltérések: február 11-én + 14 p. 34 mp., május 14-én — 3 p. 55 mp., július 26-án + 6 p. 12 mp. és november 2-án — 16 p. 18 mp. Az I. lefolyását mutatja a mellékelt *ábra*, melyen az említett szélső értékek jól láthatók.

Időegység, a fizikában a másodperc, a Föld tengelykörüli forgása tartamának $^1/_{86400}$ része. — I. a drámában, l. *Dráma.*

Időelőny. A handicap-versenyeknél a jobb képességű versenyző előnyt ad gyengébb társának. Ez az előny adható időben vagy térben. Különösen az úszóversenyeknél adják az előnyt időben.

Időelőttiség, l. *Kereset, Lejárat.*

Időérték a zenében: 1. a hangjegyek egymás közti érték-viszonya, idő-tartama, ez az ú. n. *relativ tempo.* Megszabja azt, hogy pl. az egész hang kétszer annyi ideig tart, mint a félhang, v. hogy ez utóbbi kétszer olyan értékű, mint a negyedhang stb. 2. A zeneműnek vagy egyes

A M. KIR. ORSZÁGOS METEOROLÓGIAI ÉS FÖLDMÁGNESSÉGI INTÉZET TÉRKÉPES SÜRGÖNYJELENTÉSE

MAGYARORSZÁG IDŐJÁRÁSÁRÓL.

Tegnap este 9h					Ma reggel 7h				Előző 24 órai			
Levegőnyomás 700+ mm.	Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)	Állomás	Levegőnyomás 700+ mm.	Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)	Csapadék mm.	Hőmérs. max.	Hőmérs. min.	Jegyzetek
65·9	12·2	N_3	1	Aknaszlatina	67·7	9·0	N_3	0	3	18	5	
65·7	14·4	N_1	0	Ungvár	67·5	11·0	N_1	0	.	21	7	
67·1	10·0	N_3	2	Késmárk	68·0	11·6	N_2	1	.	17	5	
64·8	12·9	NW_1	0	Losoncz	66·9	11·2	.	0	.	22	5	
				Rajeczfürdő								
67·7	12·0	N_2	0	Ógyalla	69·5	11·8	N_1	0	.	21	8	
66·3	16·0	SE_1	0	Budapest	68·6	14·3	.	0	.	22	9	
68·1	14·1	.	0	Herény	69·7	15·3	.	0	.	22	10	
67·8	16·1	.	0	Keszthely	69·5	15·3	.	0	.	20	10	
67·6	17·2	W_3	0	Pécs	69·3	14·0	.	=	.	20	12	
68·6	16·9	NE_1	0	Zágráb	69·7	16·6	WNW_1	0	.	22	13	
67·5	16·4	.	0	Fiume	69·0	20·6	.	0	.	25	15	
65·8	13·5	NE_1	0	Nyiregyháza	67·9	14·4	NE_1	0	.	21	13	
65·6	13·7	N_1	0	Nagyvárad	67·4	11·9	N_2	0	ny	20	7	
66·6	15·6	NNW_1	3	Turkeve	68·4	13·9	NNW_1	0	ny	19	8	
65·6	14·6	NW_1	4	Szeged	68·3	15·0	N_1	0	ny	20	12	
66·5	13·8	N_1	0	Temesvár	67·3	13·1	NE_3	0	.	22	8	
64·9	13·0	W_1	1	Kolozsvár	66·9	12·1	SW_2	0	2	19	7	
65·0	14·5	NE_2	1	Vajdahunyad	66·6	15·1	N_2	0	ny	21	13	
64·0	11·4	NW_1	4	Nagyszeben	66·5	11·4	NNW_4	0	7	21	8	délben zivatar
61·5	10·4	W_2	•	Botfalu	64·3	10·6	NW_1	1	18	19	8	
680·8	8·6	N_1	1	Tátrafüred	681·3	8·8	S_1	0	.	13	2	
681·1	12·0	N_5	2	Dobogókő	681·5	11·0	NW_4	2	.	15	9	

Jegyzet: A levegőnyomási adatok tengerszínre (Tátrafüred és Dobogókőnél 1000 m. magasságra) és 45 szélességi fokra vannak redukálva.

Tegnap este 9h			Állomás	Ma reggel 7h			Előző 24 órai			
Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)		Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)	Csapadék mm.	Hőmérséklet max.	Hőmérséklet min.	
14·6	N_3	0	Szatmár	15·2	NW_4	0	.	20	8	
15·6	N_1	1	Tarczal	14·0	W_1	0	.	22	8	
14·2	.	0	Eger	12·6	.	0	.	22	6	
15·2	NW_1	1	Rozsnyó	13·2	NW_1	0	.	19	6	
12·0	.	2	Árvaváralja	5·8	N_1	0	.	16	3	
12·5	N_2	0	Selmeczbánya	12·1	NE_2	0	.	18	9	
11·3	W_1	0	Malaczka	14·7	W_1	0	.	22	5	
15·4	NW_2	0	Komárom	13·4	.	0	.	21	6	
14·2	NW_1	0	Magyaróvár	18·0	NW_1	1	.	21	9	
16·2	W_2	2	Sopron	13·6	NW_1	0	.	22	10	
.	.	0	Tapolcza	.	N_1	0	.	13	9	
16·5	NW_1	2	Kaposvár	14·6	NW_1	0	.	21	7	
13·5	NW_2	2	Csáktornya	15·6	NW_2	0	.	21	11	
16·0	.	0	Crkvenicza	18·7	.	0	.	26	12	
13·2	.	0	Eszék	13·8	.	3	.	23	8	
13·4	NE_3	0	Debreczen	14·4	NE_3	0	.	21	8	
15·2	.	0	Kiskartal	14·0	W_1	0	.	21	9	
15·2	N_1	0	Kecskemét	14·0	NW_1	3	.	21	8	
18·2	N_0	4	Orosháza	13 4	N_2	0	.	19	10	
13·9	NE_2	0	Zsombolya	13·2	N_4	0	.	20	9	
14·4	NW_1	2	Nagybecskerek	12·5	NW_1	0	2	20	9	
11·7	NE_1	0	Versecz	14·1	NE_1	0	.	20	7	
14·0	.	2	Homokbálványos	13·9	NE_4	0	2	15	10	
17·0	W_5	0	Orsova	14·4	NW_3	0	.	23	9	
13·0	SW_5	3	Marosvásárhely	13·8	NW_3	1	4	17	8	
14·1	N_3	1	Nagyenyed	15·4	NW_5	1	2	20	9	

Állomás	Csapadék mm.
Felsővisó	.
Nagybánya	ny
Szinérváralja	.
Bustyaháza	.
Huszt	.
Körösmező	.
Munkács	.
Szolyva	.
Beszkid	.
Fenyvesvölgy	.
Nagyberezna	.
Sztropkó	.
Mezőlaborcz	.
Bártfa	.
Kassa	.
Putnok	.
Nagyrőcze	.
Tiszolcz	.
Pohorella	.
Rózsahegy	.
Zólyom	.
Stubnyafürdő	.
Znióváralja	.
Csácza	.
Nagybicsese	.
Vágbeszterce	.
Vágújhely	.
Miava	.
Appony	.
Zsarnócza	.
Aranyosmarót	.
Bakabánya	.
Korpona	.
Balassagyarmat	.
Szécsény	.
Salgótarján	.
Modor	.
Dunaszerdahely	.
Győr	.
Kapuvár	.
Pápa	.
Tata	.
Mór	.
Veszprém	.
Eresi	.
Szentelek	.
Szentgotthárd	.
Muraszombat	.
Nagykanizsa	.

Állomás	Csapadék mm.
Komlósd	.
Mohács	.
Hógyész	.
Paks	.
Siófok	.
Beregszász	.
Vásárosnamény	.
Perbenyik	.
Tokaj	.
Tiszafüred	.
Szolnok	.
Izsák	.
Halász	.
Szabadka	ny
Őrszállás	.
Kula	.
Palánka	.
Püspökladány	.
Békéscsaba	.
Szentes	.
Valkány	.
Aracs	.
Párdány	.
Pancsova	5
Óradna	3
Beszterce	2
Dés	8
Zilah	.
Margitta	.
Csucsa	.
Bánffyhunyad	.
Belényes	.
Vaskóh	.
Borosjenő	.
Arad	.
Lippa	.
Facsád	13
Lugos	.
Karánsebes	.
Resicza	1
Teregova	.
Petrozsény	.
Kőrösbánya	.
Gyulafehérvár	6
Dicsőszentmárton	9
Székelyudvarhely	16
Gyergyószentmiklós	7
Görgényszentimre	ny
Brassó	16

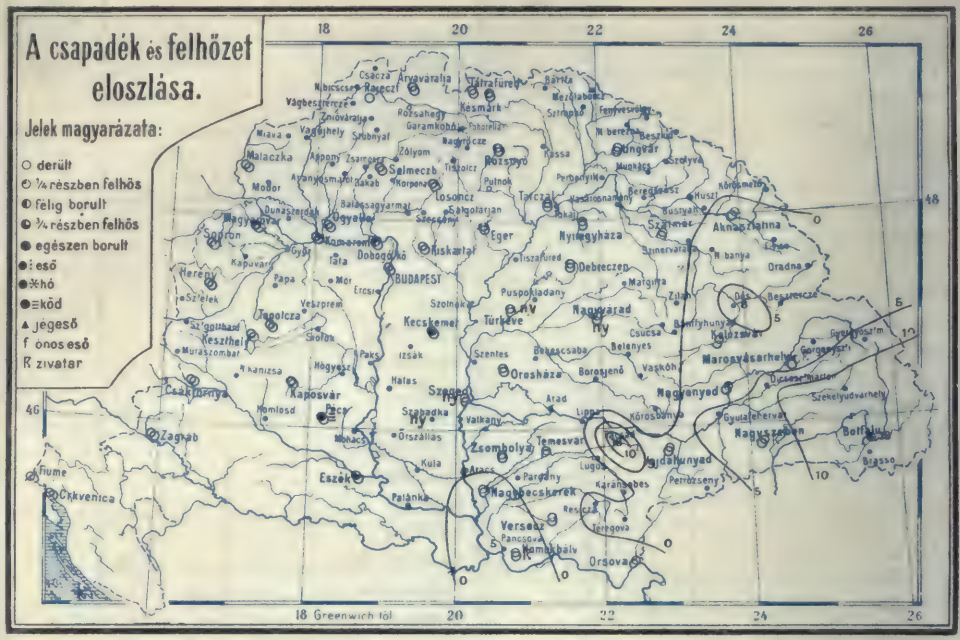

A felső térképen a vonalak (izohieták) azokat a helyeket kötik össze, ahol az előző 24 órai csapadékmennyiség egyenlő; az alsó térképen pedig a vonalak (izothermák) azokat a helyeket kötik össze, a hol a ma reggeli 7 órai hőmérséklet ugyanaz.

Az elmult nap időjárásának áttekintése:

Hazánkban enyhébb és csendesebb lett az idő. Az elmult 24 óra alatt csupán Erdélyben, meg a Délvidéken esett kisebb-nagyobb csapadék. Nagyobb (10 mm.-en felüli) esőt mértek Erdély délkeleti szögében (Botfalu 18 mm.).

A hőmérséklet napi közepe még kevéssel a normális alatt maradt; a maximum 26 C° volt Crkvenicán, a minimum 2 C° Tátrafüreden.

Szélviszonyok a magasabb légrétegekben (máj. 26. d. e. $11^h\ 40^m$):

Magasság:	0 — 300 m.	— 900 m.	— 1250 m.	— 2000 m.	— 2600 m.
Szél:	NW_2; 3·8 $\frac{m}{s}$	NW_4; 6·3 $\frac{m}{s}$	NNW_5; 8·1 $\frac{m}{s}$	NNW_2; 3·7 $\frac{m}{s}$	N_2; 3·7 $\frac{m}{s}$

A M. KIR. ORSZ. METEOROLÓGIAI ÉS FÖLDMÁGNESSÉGI INTÉZET TÉRKÉPES IDŐJÁRÁSI SÜRGÖNYJELENTÉSE

AZ ESTI 8—9 ÉS A REGGELI 7—8 ÓRAI ADATOK ALAPJÁN.

Tegnap este				Állomás	Ma reggel				Előző 24 órai		
Levegőnyomás mm.	Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)		Levegőnyomás mm.	Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)	Csapadék mm.	Hőmérs. max.	Hőmérs. min.
Magyarország											
65·9	12·2	N_3	1	Aknaszlatina	67·7	9·0	N_3	0	3	18	5
67·1	10·0	N_2	2	Késmárk	68·0	11·6	N_2	1	.	17	5
66·3	16·0	SE_1	0	Budapest	68·6	14·3	.	0	.	22	9
67·7	12·0	N_2	0	Ógyalla	69·5	11·8	N_1	0	.	21	8
68·1	14·1	.	0	Herény	69·7	15·3	.	0	.	22	10
68·6	16·9	NE_1	0	Zágráb	69·7	16·6	WNW_1	0	.	22	13
67·5	16·4	.	0	Fiume	69·0	20·6	.	0	.	25	15
67·6	17·2	W_3	0	Pécs	69·3	14·0	.	≡	.	20	12
66·6	15·6	NNW_1	3	Túrkeve	68·4	13·9	NNW_1	0	ny	19	8
65·6	14·6	NW_1	4	Szeged	68·3	15·0	N_1	0	ny	20	12
66·5	13·8	N_1	0	Temesvár	67·3	13·1	NE_3	0	.	22	8
64·9	13·0	W_1	1	Kolozsvár	66·9	12·1	SW_2	0	2	19	7
65·0	14·5	NE_2	1	Vajdahunyad	66·6	15·1	N_2	0	ny	21	13
64·0	11·4	NW_1	4	Nagyszeben	66·5	11·4	NNW_4	0	7	21	8
Ausztria											
68·3	17·6	NNW_1	0	Wien	70·0	14·3	.	≡	.	21	11
70·1	14·4	W_1	0	Prag	71·2	12·2	.	0	.	20	10
68·2	13·2	NW_1	2	Krakau	69·7	11·4	WSW_1	0	.	19	8
64·5	12·0	WNW_2	0	Lemberg	66·3	11·5	NNW_3	0	.	17	8
69·8	14·8	.	0	Feldkirch	69·0	14·3	.	0	.	24	10
69·5	15·0	.	0	Innsbruck	72·1	9·8	.	0	.	24	8
66·9	15·0	NE_1	2	Klagenfurt	69·1	12·8	NE_1	3	.	22	10
68·2	16·6	.	0	Pola	69·3	17·7	.	0	.	23	12
65·5	20·5	NE_4	0	Lesina	67·2	20·5	NE_3	0	.	25	19
Németország											
70·1	17·6	N_1	1	Hamburg	69·9	16·6	WSW_3	3	.		
69·2	14·1	NW_2	0	Swinemünde	69·3	16·6	WSW_4	3	.		
67·4	12·4	WNW_3	0	Neubahrwasser	68·0	14·3	WNW_2	4	.		
65·3	9·9	NW_2	1	Memel	66·8	12·8	WSW_2	1	.		
69·6	17·0	N_3	0	Berlin	70·7	16·5	SW_2	0	.		
66·0	11·4	W_2	3	Skagen	64·7	10·9	W_4	≡	.		
69·9	15·7	SW_1	0	Borkum	70·0	17·6	SE_1	1	.		
69·5	16·8	NE_1	0	Aachen	69·7	16·5	.	0	.		
66·6	10·6	W_4	2	Hannover	68·6	10·0	SW_1	1	ny		
69·6	15·5	.	0	Kaiserslautern	70·4	13·2	.	0	.	23	9

Jegyzet: Minden levegőnyomási adat úgy a táblázatokban, mint a térképeken a tenger színére és a 45 szélességi fokra van redukálva.

«Időjárás» cikkhez.

Tegnap este				Állomás	Ma reggel				Előző 24 órai		
Levegő-nyomás mm.	Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)		Levegő-nyomás mm.	Hőmérséklet C°	Szélirány és erő (1–10)	Felhőzet (1–4)	Csapadék mm.	Hőmérs. max.	Hőmérs. min.
Franciaország és Svájcz											
69·1	15·6	.	0	Zürich	69·9	13·1	E_0	0	.		
66·5	21·0	NNW_2	≡	Brest (St. Mathieu)	66·0	17·0	ESE_2	2	.	23	15
65·0	25·0	ENE_3	0	Ile d'Aix	65·6	17·8	SE_3	2	.	29	16
63·2	22·6	ENE_2	1	Biarritz	65·4	22·6	.	0	.	29	15
66·3	19·9	NE_3	0	Perpignan	65·8	17·0	NE_2	0	.	25	11
67·5	19·4	.	0	Nice	69·4	19·7	.	0	.	23	15
65·3	22·3	NNE_4	0	Clermont	67·4	20·0	S_1	0	.	25	11
68·0	23·0	ENE_2	0	Paris	68·1	18·6	E_3	0	.	25	12
68·8	16·8	ENE_2	≡	Grisnez	68·2	19·6	SE_1	≡	.	21	15
Angolország											
62·7	12·2	WSW_7	2	Stornoway	65·3	10·0	WSW_5	2	1		
67·1	18·9	W_3	2	Malin-Head	69·1	12·8	W_1	3	.		
67·6	11·7	NE_3	≡	Shields	66·6	13·0	NE_3	≡	.		
68·3	12·8	WSW_2	1	Scilly (St. Mary's)	68·6	8·9	.	2	ny		
68·8	13·9	ENE^1	1	Valencia	67·3	15·0	ENE_3	2	.		
				Portland-Bill							
Norvégia és Svédország											
62·3	5·0	W_4	2	Bodő	59·8	5·4	E_1	1	2		
62·3	9·4	.	•	Christiansund	60·1	10·0	W_4	4	7		
64·3	9·7	SSE_4	≡	Scudenes	66·9	9·0	.	≡	.		
64·0	13·0	W_3	1	Stockholm	61·8	14·7	SW_2	4	.		
62·5	11·0	.	0	Hernösand	60·2	8·2	.	3	1		
Olaszország											
67·1	20·8	.	0	Torino	69·5	18·5	.	0	.	22	15
67·5	20·4	NE_3	0	Firenze	69·4	17·6	S_2	0	.	25	12
66·8	16·9	NW_3	0	Pesaro	—	15·5	SW_3	0	.	22	10
67·6	20·5	NW_4	0	Livorno	69·0	20·0	ENE_3	0	.	27	16
66·0	17·6	SW_1	0	Roma	67·4	16·0	N_3	0	.	25	14
65·8	19·3	NE_2	0	Napoli	67·0	18·1	NNE_2	0	.	24	16
63·4	17·6	WNW_6	0	Brindisi	66·6	16·4	WNW_4	0	.	21	9
66·4	25·5	NW_3	0	Cagliari	67·6	16·5	NW_3	0	.	26	10
66·6	15·8	S_2	0	Palermo	66·5	19·2	S_1	0	.	24	13

Jegyzet: Minden levegőnyomási adat úgy a táblázatokban, mint a térképeken a tenger szinére és a 45 szélességi fokra van redukálva.

Tegnap este				Állomás	Ma reggel				Előző 24 órai		
Levegőnyomás	Hőmérséklet	Szélirány és erő	Felhőzet		Levegőnyomás	Hőmérséklet	Szélirány és erő	Felhőzet	Csapadék	Hőmérs.	
mm.	C°	(1–10)	(1–4)		mm.	C°	(1–10)	(1–4)	mm.	max.	min.
Oroszország											
56·9	8·0	NW_2	2	Uleaborg	59·4	9·1	SE_1	3	.		
53·0	3·0	WSW_1	4	Kem	57·5	6·0	NNW_4	4	.		
54·8	11·0	SSW_2	4	Arkhangelsk	55·7	8 9	WNW_3	3	1		
				Kargópol	57·0	9·4	WNW_3	•	5		
58·9	9·9	W_1	4	St. Petersbourg	60·9	10·6	WNW_1	0	.		
60·9	11·1	NW_3	0	Helsingfors	62·7	11·8	NW_3	0	2		
				Reval	63 9	10·8	WNW_0	0	.		
64·6	9·6	N_1	0	Riga	66·0	14·2	NNW_0	1	.		
63·9	12·0	NW_2	2	Vilna	66·3	10·0	NW_2	0	.		
66·9	13·6	N_1	0	Varsovie	68·9	11·3	NNW_1	0	.		
63·6	11·9	NNW_1	1	Pinsk	65·5	10·8	NNW_1	1	.		
				Smolensk							
58·6	16·1	SSE_1	0	Moscou	56·8	14·6	SSE_0	0	.		
59·9	12·9	NW_1	•	Kiev	60·1	12·0	NW_2	2	1		
62·4	12·6	N_0	4	Nemertschi	63·5	12·0	N_2	0	.		
56·9	16·5	N_1	•	Elisabetgrad	56·9	13·5	NW_2	•	ny		
56·8	16·9	ENE_0	1	Charkow	55·4	16·5	E_0	4	.		
60·3	14·8	NNW_3	2	Kichinev	61·4	12·7	NNW_3	2	.		
57·5	16·7	ENE_1	4	Odessa	58·3	14·3	N_3	4	.		
56·1	16·0	SSW_0	4	Sewastopol	55·3	14·8	.	•	4		
Balkán államok											
66·8	11·0	.	4	Serajevo	67·4	9·2	.	1	1	15	7
65·9	14·8	N_3	4	Belgrád	67·7	14·4	.	2	1	20	10
				Vranja							
60·5	14·3	.	4	Bucuresci	63·7	17·4	NNW_3	2	17	25	13
61·3	14·8	NE_1	3	Corabia	65·5	13·4	SW_3	3	2	23	13
60·4	16·4	NE_1	2	Giurgiu	63·6	14·3	.	4	22	23	12
59·7	17·8	WNW_5	3	Braila	62·2	16·4	NW_5	4	.	26	13
59·5	16·8	N_6	4	Galati	61·7	15·7	NW_7	3	.	24	11
57·2	19·4	NNW_5	3	Sulina	58 6	15·3	NNW_7	4	.	24	13
63·4	13·6	WNW_2	4	Sofia	65·2	12·3	WNW_2	0	.	19	10
				Constantinople							
				Andros							
				Corfu							
				Athen							
				Patras							

Jegyzet: Minden levegőnyomási adat úgy a táblázatokban, mint a térképeken a tenger színére és a 45 szélességi fokra van redukálva.

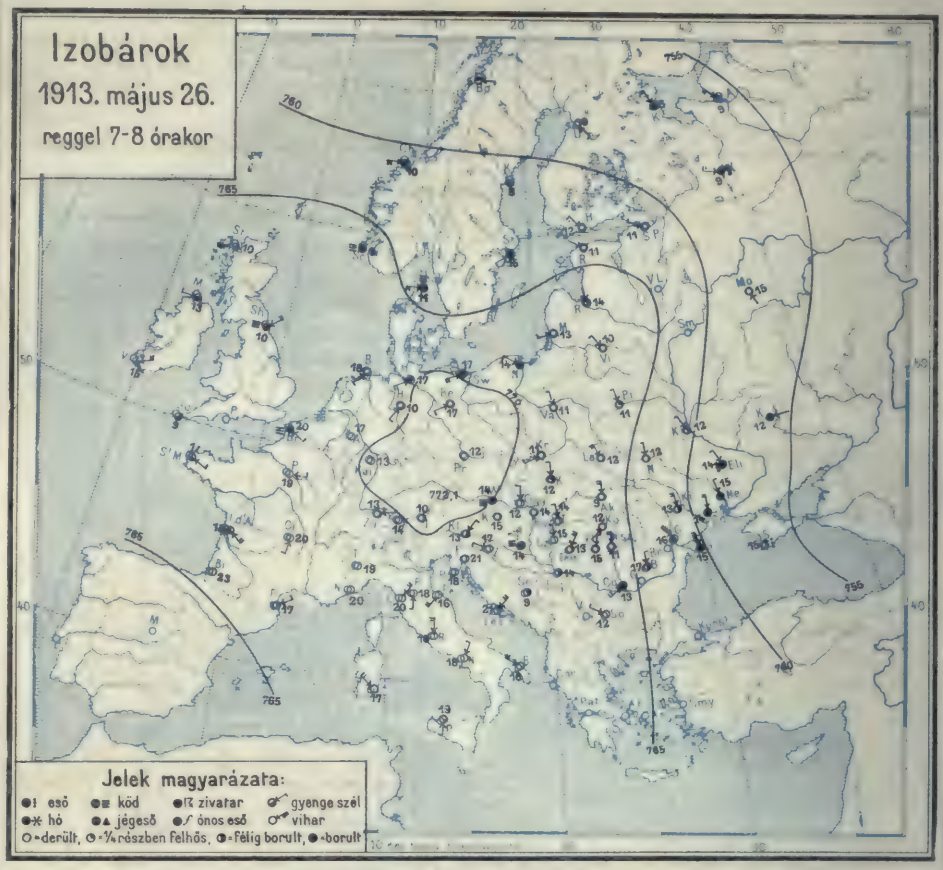

Az izobár vonalak azon helyeket kötik össze, ahol a levegőnyomás egyenlő. Az állomásokhoz írt számok a reggeli hőmérsékletet jelentik C°-ban.

Az elmult nap időjárásának átnézete:

A középeurópai maximum hatása kiterjed a szélső északi és keleti részek kivételével egész Európára, ahol ennek következtében túlnyomóan derült és száraz idő uralkodik. A hőmérséklet emelkedőben van.

Prognozis a következő 24 órára:

További hőemelkedéssel száraz idő várható.

(Sürgöny-prog.: Melegebb, száraz.)

részének gyorsabb vagy lassubb mozgása, ez az *abszolut tempo*. (L. *Hangjegyek* és *Tempo*).

Időérzék, lélektani fogalom, az a képességünk, melynél fogva valamely idő hosszát közvetetlenül (óra nélkül) más időhosszal össze tudjuk hasonlítani és a két időt egymással egyenlőnek vagy egyenlőtlennek mondani. Az objektiv időmérés ezen az I.-en alapszik, mert az objektiv időmérés csak egyenletes mozgás alapján történik, azt pedig, hogy a mozgás egyenletes, az I. alapján mondhatjuk. Hogy ez az I. épenséggel nem csalhatatlan, mindenki abból a saját tapasztalatából tudja, hogy némelykor az idő repülni, máskor pedig megállani látszik. Általában az unalom meghosszabbítja számunkra az időt; hasonlókép a várakozás; ha mulatunk, ha nem gondolunk az idővel, ha az események kergetik egymást, az idő rövidnek tetszik. Az emlékezetben megfordítva történik; az üres, unalmas idő az emlékezetben összezsugorodik, az eseményes kitágul; új benyomások sokasága esetében elcsodálkozunk, hogy csak egy-két napig vagyunk pl. valamely új helyen, az egyhangú élet azután éveket is összelapít. Van *időküszöb*, az az időköz, amelynél kisebb nem ad módot az érzetek széjjeltartására. Ezt kisérletileg próbálták megállapítani és úgy találták, hogy az a különböző érzékszerveknél különböző (hallás: 0·016, tapintás 0·027, látás 0·043 mp.). Az I. fejlődése főleg az utánérzettől függ, úgy hogy utánérzet és I. szorosan kapcsolatosak. V. ö. *Vierordt*, Der Zeitsinn; *Münsterberg*, Beiträge zur experimentellen Psychologie (2 füzet, Freiburg 1889).

Időfelosztás (geológiai), l. *Földtan*.

Időgolyó (ang. *time-ball*), 1—2 m. átmérőjü fonott gömb, melyet magas árbocon elhelyezve bizonyos pontos időben (rendesen a középdélben) onnan leejtenek, hogy így az órákat ellenőrizni lehessen. Először 1833. alkalmazták a greenwichi csillagvizsgálón és használata nemsokára aztán Anglia minden fontosabb kikötőjére kiterjedt, sőt más országokban is használják, így pl. Németországban Kuxhavenben és Swinemündében vannak I.-k.

Időhatározó, l. *Határozó*.

Időjárás (l. a *mellékletet*). A levegő mindenkori állapotát az I. szóval szoktuk kifejezni s midőn száraz v. nedves, meleg v. hideg I.-ról beszélünk, a levegő állapotának egy-egy fontosabb tulajdonságát használjuk az I. jellemzésére, azon hatás szerint, melyet a szerves életre gyakorol. Valóságban az I. felette bonyolult dolog, melyet — hogy kellőképen megérthessük — részletjelenségekre kell bontanunk; ilyenek a szerves élet szempontjából: a hőmérséklet, a csapadék, a szél, a légköri nedvesség, a felhőzet, a verőfény, a légnyomás stb. Ezek a részletjelenségek, másképen meteorológiai elemek a maguk összességében alkotják az I.-t és amint sokféleképen változnak, okozói lesznek a különböző I.-i viszonyoknak. Az egyes elemek nem függetlenek egymástól és az I.-i tanulmányok egyik főcélja, megállapítani a meteorológiai elemek cserehatásait. Tudvalevőleg a szél az, mely bizonyos I.-i viszonyokat visz át egyik helyről a másikra; másrészt pedig érthető, hogy a szél nem egyéb, mint következménye a levegőegyensúly megzavarodásának, vagyis a légáramlás a légnyomás egyenlőtlen eloszlásából ered, mely utóbbi megint visszavezethető arra, hogy a levegő a Föld más-más részein különbözőképen melegedik fel. Az I. bonyolult problémáját tehát elméletileg a következőképen oldhatjuk meg: *a)* meghatározandók a légkör pontos hőmérsékleti viszonyai a Föld minden pontjára nézve; *b)* ebből ismét megállapítandók a légnyomás eloszlása és annak időbeli változásai; *c)* mire ennek következményeként az I.-i viszonyok volnának megfejtendők. A gyakorlatban a meteorológiai elemek kölcsönös hatását az észlelési anyag módszeres feldolgozása által akarják kideríteni. Igy régebben az ú. n. *szélrózsákkal* határozták meg, hogy különböző szélirányoknál milyen az I. Ujabban kiderült, hogy a szélrózsák módszere a szigorú kutatásra nem alkalmas, mert ugyanazon széliránynak még egyazon évszakban is más lehet a hatása, aszerint, amint a szél barométeres minimumhoz vagy maximumhoz tartozik, mert mindkét esetben a szél eredete más-más helyen keresendő. Csak amióta tekintettel vannak a légnyomás eloszlására és amióta felismerték a barométeres maximumok és minimumok fontosságát, sikerült az I. lényegébe jobban behatolni és az összefüggést a légnyomás, szél és a többi elemek között megtalálni (l. *Depresszió*, *Ciklon*). A maximum és minimum elhelyezkedése igen fontos, mert a légnyomás bizonyos sajátos eloszlásának *(I.-i tipus)* megfelel az I. egy bizonyos neme. Az I.-i viszonyokat a meteorológiai állomásokon szokás arra alkalmas műszerekkel megfigyelni és a megfigyelési adatokat feljegyezni. A megfigyelési anyag egyrészt megadja valamely hely I.-i történetét, másrészt pedig alapul szolgál a Föld éghajlati viszonyainak kipuhatolására (l. *Éghajlat*, *Meteorológia*). Az I. ismeretének gyakorlati fontossága újabb időben arra késztette a meteorológiai intézeteket, hogy naponta *I.-i jelentést* adjanak ki. Az adatok gyors beszerzése céljából az egyes meteorológiai központok csereviszonyban állnak és hálózataiknak adatait telegráf útján közlik egymással. Igy fejlődött az *I.-i telegráfia*, melynél nemzetközileg megállapított szkémák szerint számjegyekben (chiffre-ekben) szerkesztik az I.-i táviratokat. A budapesti meteorológiai intézet jelenleg két I.-i jelentést ad ki. Az egyik a hazai, a másik az európai I.-ról ad tájékoztató képet a meteorológiai adatok táblázatszerű összefoglalásával és térképen való feltüntetésével. Igy a hazai jelentéshez mellékelt két kis térkép az előző 24 órában lehullott csapadéknak és a reggeli hőmérsékletnek eloszlását mutatja; az elmult nap I.-ának lefolyását rövid áttekintés ismerteti. A másik, nemzetközi jelentéshez csatolt térkép az európai I.-i helyzetet szemlélteti (szinoptikus térkép). A légnyomás eloszlását ábrázoló görbék — izobárok — 5 mm.-enként vannak meghúzva, a szél iránya és ereje, a felhőzet nagysága, a csapadék nemzetközileg elfogadott jelekkel vannak megjelölve, a hőmérséklet pedig egész számokkal. Egy kisebb térkép az előző est izobárjait tünteti fel. E jelentés szöveges része végül az európai I.-i helyzet rövid vázolását és a következő 24 órára kiadott időprognózist tartalmazza. Az időjárási jelentést kivonatban a fővárosi lapok is közzéteszik.

Időjárás, *Az*, meteorólogiai havi folyóirat, a m. kir. meteorológiai intézet tisztviselőkarának közreműködésével és az intézet támogatásával szerkeszti és kiadja *Héjas* Endre meteorológiai intézeti adjunktus, megindult 1897-ben.

Időjárási jelentés, l. *Időjárás*.

Időjárási oszlop a. m. időjelző oszlop (l. o.).

Időjárási szabályok, a tapasztalásból vagy a

1. ábra. Az óraidőjelzések kiadásának módja.

néphitből merített és a bekövetkezendő időjárásra vonatkozó mondások (parasztregulák), melyek sokszor tudományosan megokolhatók, máskor pedig babonaságon alapulnak. Így ismeretes az a szabály, hogy ha Medárd napján esik, akkor az eső 40 napig tart. Vagy a hírhedt fagyos szentek hatásáról elterjedt hiedelem. Egyes tájakon a népköltészet versekbe foglalta az I.-at, nem ritkán tréfás tartalommal.

Időjárási tipus, l. *Időjárás*.

Időjárási választó, oly magas hegylánc, melynek két oldalán egymástól lényegesen elütő éghajlati viszonyok uralkodnak. A hegység mint éghajlati tényező sokféleképen nyilvánul, egyrészt a szelek ellen természetes védelmet nyujt és bizonyos mértékig a levegő cirkulációját akadályozza, másrészt az eső eloszlására is van hatása. Az I. feltünő példáját adja az Alpok hatalmas hegylánca, midőn a Gotthard-,Brenner- vagy Simplon-szoros áthágása után a középeurópai éghajlatból hirtelen az olasz éghajlat alá kerülünk. Hazánk éghajlatában a Kárpátoknak jut hasonló szerepük, de azt eddig rendesen túlbecsülték, mert az egész hegylánc csekély magassága és aránylag csekély szélessége gyökeres különbségeket kizár. A déli lejtőknek kedvezőbb a helyzetük a nagyobb napsugárzás folytán, de az északi szelek elleni védelem csak nagyon kis távolságra szorítkozik. Télen bizonyos időjárási helyzetben meggátolják ugyan a zordabb levegőnek északról való beáramlását, másrészt azonban az alföldi medence részére a hidegség forrásává lesznek, mert a hegység belső oldalán lehült légtömegek csendes időben súlyuknál fogva víz módjára lefelé gördülnek.

Időjárástan, l. *Meteorológia*.

Időjel, amiből időváltozásra következtetni lehet. Szabadban élő emberek (tengerészek, pásztorok) a felhők alakjából és vonulásából, a szél fordulásából, a levegő átlátszóságából jósolnak időváltozást. Van sok I., mely hagyományszerüen reánk maradt, de kétes értékű, ilyenek: bizonyos testi fájdalmak fokozódása, csatornák büzlése, némely állat viselkedése (leveli béka, fecske, stb.).

Időjelzés. Az I. modern módszerei közül legrégibb a *vezetékes telegrafikus úton* való közzéadás, amely az egyes országokban leginkább el is terjedt. Egyes nagyobb városokban *telefon* útján is közlik az időt. Így pl. Budapesten a Telefon-Hirmondó adja meg az I.-t; Hamburgban egyes előfizetők összeköttetésben vannak a hamburgi csillagvizsgáló intézettel, amelynek vezetékéből automatikusan haladnak ki a telefonjelek, úgy, hogy ennek segélyével az idő percnyi pontossággal megállapítható.

Újabb időben a *drótnélküli telegráf* útján való időjelzés terjed és erre vonatkozólag a nemzetközi óra-idő-konferencia hozott egyöntetü megállapodásokat. A nagy világállomások jegyzékét alább látjuk. A jegyzékben az idő a greenwichi délkör szerint van kitüntetve, amely a magyarországi időhöz képest 1 órával késik; a nap a nemzetközi megállapodás szerint nem kétszer 12, hanem egyszer 24 órára van beosztva.

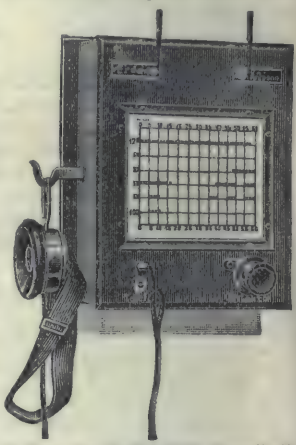

2. ábra. Az óraidőjelző drótnélküli telegráf vevőkészüléke.

Az óraidőt jelző drótnélküli telegráf-állomások jegyzéke:

Páris	0 (éjfél)
San Fernando (Brazilia)	2
Arlington (Északamerikai Egy.-Államok	3
Mogadiscio (Szomáliak földje)	4
Manilla	4
Timbuktu	6
Páris	10
Norddeich	12 (dél)
San Fernando (Brazilia)	16
Arlington (Északamerikai Egy.-Államok)	17
Masszauah (Eritrea)	18
San Francisco	20
Norddeich	22

A mellékelt *1. ábra* mutatja, hogy az óra-I.-eket hogyan adják ki az egyes állomásoknak, a *2. ábra* a készülék rajza.

A körlapok a drótnélküli telegráf óraidőjelző jeleinek vázlatos rajzát tüntetik föl. A rajz szerint az 57. perctől kezdve az 57. perc első másodpercében 1 vonás, második másodpercében 2 pont, harmadik másodpercében 1 vonás, negyedik másodpercében 2 pont, ötödik másodpercében 1 vonás és így tovább folytatólagosan adódnak ezek a jelek, egészen az 50-ik másodpercig. Az 50—55.″-ig csend, az 57—58.″-ig 1 vonás, az 58—59.″-ig csend van, az 59—60.″-ig 1 vonás adódik. Az 57-ik perc mintegy felhívójelül szolgál, az 58. és 59. perc után lefolyó jelzést eléggé megmagyarázza a rajz. Mindegyik állomás az óra-I.-t 2500 hullámhosszal adja meg. A modern drótnélküli állomások általában zenei hangon adják a jeleket. A hang magassága olyan

3. ábra. Drótnélküli telegráf felfogó állomásának antennája (Hannover).

magasra választandó, hogy a légköri zavarok minél kisebb befolyást gyakoroljanak a vevésre. A vevőkészülékek úgy vannak szerkesztve, hogy egyedül csakis a legközelebbi óraidőjelző telegráf-állomás jelére szólalnak meg, ennek folytán más fajta hangokat nem is vehetnek fel és így különösen a háborús időkben leadott titkos táviratok az óraidőjelző vevőállomások által nem vehetők fel. A *3. ábra* mutatja egy ilyen óraidőjelző állomás felfogó antennáját.

I. a tengerészetben. I. van berendezve a legtöbb nagy kikötőben, abból a célból, hogy az ott időző hajók, különösen mielőtt ismét tengerre szállnak, kronométereik «*állását*» a greenwichi első vagy kezdődélkör (közép-)idejével szemben, valamint a kronométerek «*menetét*» is meghatározhassák. «Állás» alatt értendő a kronométer-mutatta idő és a greenwichi idő közti különbözet, amely pozitiv (+), ha a kronométer szerinti időköz hozzáadandó, ellenkező esetben negativ (—). «Menet»-nek nevezik a kronométer állásának napi változását, mely szintén lehet pozitiv v. negativ. Az állást akkép lehet I. útján megállapítani, hogy meghatározott greenwichi időpontokban — többnyire greenwichi déli 12 órakor — a parton bizonyos jól látható jelek adatnak; ha ugyanazon pillanatban pontosan megállapíttatik, mennyi időt mutat a kronométer, akkor a kettő közti különbözet az állás. Ha az állás több egymásra következő napon megállapíttatik, akkor az állás napi változását vagyis menetét ki lehet számítani. Az I.-re szolgáló készülékek különfélék. A legelterjedtebb az *időjelző gömb* (ném. Zeitball), mely egy fel és alá mozgatható, többnyire fekete gömbből áll, valamely oszlop, torony v. más kimagasló építmény felett akkép alkalmazva, hogy a felvont helyzetből az I.-t szabályozó csillagvizsgálóról v. más megfigyelő állomásról villamos úton pontosan az előre meghatározott időpontokban kikapcsolható, amikor is egy ruganyos ütközőre leesik; a leesés kezdete a jelzett időpont. Vannak (Hollandiában és Belgiumban) *jelzőcsapók* is (ném. Zeitklappen), ezek vasrácsműből készült kerek korongok, melyek állandóan függélyesen állanak, az I. pillanatában azonban vízszintes helyzetbe csapódnak le. *Akusztikai eszközök* (pl. ágyúlövés, sípolás) kevésbbé alkalmasak a pontos I.-re, mert a hang viszonylag lassan terjed és a terjedés gyorsasága a légkör állapotától is függ. Mégis számos kikötőben többnyire a delet egy ágyúlövés jelzi, ami azonban csak a közönséges hajóórák igazítására szolgál. Újabban a *drótnélküli telegráfiát* is felhasználják az I.-re, amennyiben 1911 március hava óta a párisi obszervatórium naponta hat általánosan ismertetett greenwichi időpontban drótnélküli távirójelzéseket ad, melyeket az Atlanti-oceánon időző oly hajók, melyek e telegráfiára be vannak rendezve, felhasználhatnak kronométerállásuk ellenőrzésére. Azon kikötők, melyek I.-re be vannak rendezve, a világító tüzek stb. jegyzékében, valamint a hajózási kézikönyvekben fel vannak sorolva.

Időjelző oszlop nyilvános helyeken szokott állani és arra szolgál, hogy az érdeklődő közönséget az időjárásról tájékoztassa. Ehhez képest az I.-on sokféle meteorológiai műszer van felállítva, a levegő nyomásának, hőmérsékletének s nedvességének a mérésére, azonkívül rajta vannak kifüggesztve a meteorológiai központi intézetek időjárási jelentései is, melyek a prognózist és számos európai város időjárási adatait közlik. Sok helyütt az I.-on önműködő műszerek is járnak és rendszerint van rajta pontosan járó óra is, mely szerint a lakosok szebóráikat igazítják.

Időjóslás *(prognosztika).* Igen régi törekvése az emberiségnek a bekövetkezendő időjárásnak a megjóslása. Az ó-kori népek az istenekhez fohászkodtak kedvező szélért hajóik számára, vagy esőért, ha vetéseiket a szárazság pusztította. A középkorban a jövendő időjárást a csillagokból olvasták ki az asztrológia módjára. Az a vélemény, hogy a hold szabályozza időjárásunkat, az új-korban is uralkodott, sőt tanult embereknél is találkozunk vele. Így a *Falb*-féle *kritikus napok* szintén a hold fázisain alapulnak. Mai álláspontján a meteorológia a Hold hatását a légkörre oly mini-

málisnak tartja, hogy az az időjárásban egyáltalán alig mutatható ki. Az a módszer, melyet a gyakorlati meteorológia *prognosztikai* célra jelenleg alkalmaz, az utolsó 2—3 évtizedben fejlődött ki. Voltaképen azon a megfigyelésen alapul, hogy az időjárás egy bizonyos helyen nem független a környezet időjárásától, hogy az időjárás vándorol a maga sajátosságaival együtt, helyről-helyre. Az időprognózis problémája a következő két feladatra bontható: *a)* Ha nagyobb területről, egy egész földrészről, ismerjük a meteorológiai elemek eloszlását, vagyis az *időjárási helyzetet*, meg lehet-e állapítani bizonyos összefüggést az időjárási helyzet és az egyes területek tényleges időjárása között? *b)* Lehet-e egyik időjárási helyzetből az új keletkező helyzetre következtetni?

Az első feladat megoldása könnyebb, mint a másodiké. A tapasztalás u. i. igazolja, hogy az időjárásbeli helyzet egy bizonyos neménck (az időjárási *tipusnak)* mindig megfelel az időjárásnak egy bizonyos neme, hogy valahányszor a meteorológiai elemek bizonyos módon eloszolnak, mindannyiszor valamely helyen ugyanazon időjárási viszonyok következnek be. Prognosztikai szempontból legfontosabb a légnyomás eloszlásának ismerete, mert annak következménye a szél, mely az időjárási állapotok leghathatósabb továbbterjesztője; ismerni kell továbbá, hogy a szelekkel más-más évszakban milyen időjárási tulajdonságok járnak együtt és ismerni kell végre a földrajzi fekvésből eredő helyi hatásokat, melyek az általános időjárási jelleget módosítják. Röviden mondhatjuk, hogy az izobárok iránya és alakja, a barométeres maximumok és minimumok elhelyezkedése és nagysága tipusokat alkotnak, melyeknek határozott időjárási viszonyok felelnek meg. Sokkal nehezebb megmondani, hogy egyik időjárási helyzetből milyen másik helyzet fejlődik, ami pedig a prognosztikának második lényeges feladata, mert ha a jövő helyzetet tudnánk (a hozzá tartozó időjárást ismertnek tételezve fel), biztos prognózist adhatnánk. Hogy célt érjünk, vizsgálnunk kell az egynemü helyzetek átalakulásait. Van Bebber a depressziók vonulási irányát vette vizsgálódásainak alapjául és meghatározta, hogy a téli és nyári félévben milyen körülmények között szoktak a depressziók bizonyos irányban tovahaladni. Ő az Európában leggyakrabban előforduló minimumoknak 5 főútját különbözteti meg. Magyarország időjárására legfontosabbak azok a depressziók, melyek a Földközi-tenger nyugati medencéjéből (a Genovai- és Adriai-öbölből) indulnak ki és télen-nyáron egyaránt hatnak hazánk időjárására. Ha meg tudjuk ítélni, hogy valamely depresszió merre fog vonulni, akkor meg tudjuk mondani, hogy az azt jellemző időjárási állapot mely tájakon fog bekövetkezni. Európában a depressziók majdnem kivétel nélkül nyugatról keletre vonulnak, még pedig nagyjában azt lehet állítani, hogy a vonulási irány télen inkább délkelet, nyáron ellenben északkelet felé hajlik. Általában: ha a minimum centrumából a legsűrűbb izobárok felé egyenest húzunk, akkor a minimum erre az egyenesre merőleges irányban halad tovább, olyképen, hogy a magas légnyomás tőle jobbra fekszik (Ley); a minimum útja a legerősebb szelek irányába esik (Bebber). Legsűrűbben jönnek a minimumok az Atlanti-tenger felől és Európában legelőször a brit szigetek táján jelentkeznek; mélységük, intenzitásuk és gyorsaságuk igen különböző és változik az évszakkal. Átlagos sebességük 27 km. óránkint. A legmélyebbek a tél idejére esnek, amidőn egyáltalán az időjárási tipusok a nagy nyomási különbségek következtében élesebbek. Mivel azonban a légnyomás változásainak törvényei még tökéletlenek és az azokkal járó időjárási változások sincsenek még pontosan kiderítve, a prognózis egyelőre empirikus úton halad és nem is tarthat igényt oly szabatosságra, mint a csillagászat, mely valamely csillag megjelenési helyét és idejét kétségbevonhatatlanul megjósolja. Ekkora megbizhatóságot nem is fog elérni soha. Valószinüsége megközelíti a 90%-ot.

Gyakorlati szempontból az I.-t kétféle irányban alkalmazzák. Először a tengerparton, mint *viharjelzést*, hogy a hajósokat és halászokat a közelgő viharra figyelmeztessék. Másodszor a *mezőgazdaság érdekében*, ahol a szél nem olyan fontos, mint a légköri csapadék és a hőmérséklet, mivel e két utóbbi tényező ismerete a mezőgazdasággal járó munkák okszerű beosztásánál igen hasznos. Magyarországon jelenleg az orsz. meteorológiai intézet ad ki prognózist. 1891. az intézet távirdát kapott, melyen a hazai és külföldi meteorológiai állomások időjárási telegrammjait veszi, 1891 jún. 1. óta pedig időjárási (szinoptikus) térképet (l. *Időjárás)* közöl, melyen a következő 24 órára vonatkozó prognózis is rajta van. A hirlapok útján terjesztett prognózis azonban későn jutván a nagy közönség tudomására, gyakorlatilag értékesíthető nem volt, amiért is 1892 aug. 1. óta a prognózis mint körözvény-telegramm terjesztetik az egész országban. A meteorológiai intézet ugyanis mindennap délben adja fel a prognózist, mely azután a budapesti érték- és gabonatőzsde árjegyzéseivel kapcsolatban az összes telegráfvonalakat bejárja. Egyes táviróállomások azután meg vannak bízva azzal, hogy a prognózist közszemlére kitegyék. E célból időjelzési táblával vannak ellátva, melyekre azokat a felírásokat aggatják ki, amelyek a Budapestről érkezett prognózisban bennfoglaltatnak. Minden táblához ugyanis kifüggesztésre alkalmas lemezkék tartoznak, melyeken az időjárást jellemző kifejezések rajta vannak. A felírások körülbelül kimerítik az időjárás tulajdonságait. Jelenleg több mint 400 táviróhivatal van időjelzési táblával felszerelve. Kérelmezheti különben minden község, hol táviróhivatal van, mivel a prognózist, tekintettel a közérdekre, teljesen ingyen terjesztik.

Időjósló növény *(meteorvirág)*, az a növény, amelyről azt hiszik, hogy leveleinek helyzetváltozásával v. virágjának nyílásával v. záródásával az időjárás bekövetkező változását jelenti be. Voltaképen a leveleknek és virágoknak ez a helyzetváltozása semmi egyéb, mint a már bekövetkezett levegőbeli fény, páratartalom v. hőmérsékleti változások előidézte mozgás, *niktinasztikus mozgás*. Ilyen pl. a körömvirág, Calendula pluvialis, a tyúkhúr, a hajnalka, a varjúfű, a Csabaire vi-

rága. A nép a növények egyéb viselkedéséből is következtet az időjárásra, így azt tartja, hogy ha az ökörfarkkóró nyár végével sarjadzással másodizben egész a hegyéig végig virágzik, nagy tél lesz.

Időköz, l. *Idézési időköz, Perfelvételi időköz, Tárgyalási időköz.*

Időközi jövedelmek *(proventus intercalares)*, az egyházjogban az egyházi javak jövedelme, amely azoknak megüresedésétől kezdve újolagos betöltésükig folyik be. E jövedelmekre több helyen a püspökök s oly javadalmaknál, melyeket pápai kinevezés útján töltenek be, a pápák tartottak igényt. Az I. hovafordítását illetőleg ma sincs általános érvényű kánonjogi rendelkezés. A jövedelem majd a székesegyházat, majd a püspöki utódot illeti, majd valamely egyházi alapba folyik; az alsóbb javadalmakéi pedig a helyettes részére járnak. Hazánkban a megürült püspökségek és apátságok jövedelme századokon át a királyt illette, aki azonban arról a vallásalap javára lemondott. A jövedelemnek kezelésére a káptalan van hivatva, mely a politikai hatóságtól kirendelendő biztossal együtt pontos leltárt készíteni s az I.-ről számadást adni tartozik. A megürült káptalanbeli állások időközi jövedelme $^1/_3$ részben a püspökmegyei alapnak jár, $^2/_3$ rész a káptalanbeli tagok között felosztható. A megürült plébániák időközi jövedelme egészben a helyettest, az ú. n. adminisztrátort, a vallásalap v. más közalap kegyurasága alá tartozó plébániáknál azonban felerészben az illető alapot illeti. Az I.-nek az előbbi javadalmas és utódja között való felosztását illetőleg általános elv, hogy a január 1-től a javadalmas haláláig terjedő időre járó jövedelem a hagyatéknak, a halál idejétől az új javadalmasnak hivatalba léptéig járó jövedelem az adminisztrátornak, a többi az új javadalmasnak jár. A stóla mindig azé, aki a vallási cselekményt teljesítette.

Időközi kamat *(interusurium)*. Ha az adós oly pénztartozását, amely után nem jár kamat, lejárat előtt fizeti meg, ebből a hitelezőre az az előny származik, hogy pénzét hamarább helyezheti el gyümölcsözően (kamatra), semmint azt a lejáratkori fizetés esetében tehette volna. A hitelezőnek ezt az előnyét hívjuk I.-nak (a római jogban: *interusurium, commodum temporis*, a mai kereskedelmi forgalomban: *disconto, rabatt*). I. címén levonásnak csak a felek megegyezése, vagy azt bizonyos esetekre elrendelő jogszabály alapján van helye. Kiszámításának módja igen vitás.

Időközi kormány, a törvényes uralkodónak előzetése után visszatértéig (restaurácio) tényleg fennálló, tehát nem jog- s alkotmányszerű államkormány. Időközi uralkodók voltak pl. I. Napoleon s a tőle Spanyolországban, Olaszországban, Vesztfáliában s egyebütt behelyezett fejedelmek. Hogy az ily időközi állapot jár-e s a restaurált fejedelmet is kötelező mily jogi következményekkel, az több tekintetben vitás. Ha a legitim uralkodó a maga s családja nevében a trónról formaszerüen lemondott, igényei természetesen nincsenek. De máskülönben is, amennyiben az I. állandóságra jutott s tényei államtények jellegével bírnak, az általa teremtett állapotokat és nemzetközi viszonyokat a restaurált fejedelem meg nem történteknek nem tekintheti. Különbséget kell tenni politikai kormány és a szorosabb értelemben vett közigazgatás között. Az I. a politikai kormányt is — tényleg — gyakorolja ugyan, azt azonban a restaurált uralkodó, aki gyakran egészen más, ellentétes politikai elveket és irányokat követ, elismerni nem tartozik. A politikai jelleget nélkülöző közigazgatási s igazságszolgáltatási tények ellenben szabály szerint megtartják érvényöket.

Időközi választás, l. *Képviselőválasztás.*

Időkülönbség, a Föld két helyének helyi ideje közt levő különbség. 12 óra delet számítunk, mikor a Nap valamely hely meridiánjában van, azaz delel; ugyanakkor mindazon pontokon is dél van, melyek ugyanezen a meridiánon feküsznek. E szerint egyforma idejük van mindazon helyeknek, melyeknek geográfiai hosszuságuk ugyanaz. Minthogy a Föld 24 óra alatt fordul meg egyszer a tengelye körül Ny.-ról K. felé, a Nap egy óra lefolyása alatt egy 15°-kal Ny.-abbra fekvő meridiánban delel s az utóbbi meridián ideje annélfogva egy órával van hátra az előbbihez képest. Általában két hely I.-e egyenlő e két hely geográfiai hosszuságkülönbségével időben kifejezve ($15^0 = 1$ óra, $1^0 = 4$ időperc, $1' = 4$ időmperc). A közlekedés viszonyaiban a helyi idők sokfélesége nagy nehézségeket okoz. Ezért az utóbbi években a legtöbb országban egységes, ú. n. zónaidőt vezettek be, mely a greenwichi időtől csak egészszámú órákban különbözik, a helyi időtől azonban nem nagyon tér el. Az egységes idő országok szerint a következőképen van elfogadva:

1. Nagybritannia, Franciaország, Belgium, Hollandia, Spanyolország és Gibraltár: nyugateurópai v. greenwichi idő.

2. Luxemburg, Ausztria-Magyarország, Németország, Dánia, Svédország, Norvégia, Svájc, Itália, Szerbia, Málta, nyugati Törökország, német Délnyugat-Afrika: középeurópai idő, mely a greenwichi időhöz képest egy órával előbbre van.

3. Bulgária, Románia, keleti Törökország, Egyiptom, brit Dél-Afrika s portugál Nyugat-Afrika: keleteurópai idő, mely a greenwichihez képest két órával van előbbre.

4. A kinai partokon, Japánban és Koreában, Ausztráliában, Észak-Amerikában, Hondurasban és Panamában szintén zónaidők érvényesek, melyek a greenwichitől egész órákkal különböznek.

5. Irország, Portugália, Görögország, Oroszország, Kuba, Mexikó, Salvador, Nicaragua, Ecuador, Peru, Brazilia, Chile, Argentina, Paraguay és Uruguay egységes országos időt használnak, mely az illető ország fővárosának helyi ideje.

A következő összeállítás feltünteti a Föld különböző részeiben fennálló I.-et a nálunk is érvényes középeurópai időhöz képest.

A középeurópai időhöz képest az órák előbbre vannak:

Görögország	$0^h\ 35^m$
3. alatti országok	1 0
Oroszország	1 1
Mauritius, Seychellek	3 0
Chagos-szigetek	4 0
India	4 30
Birma	5 30
Straits Settlements	6 0

Kinai partok, Vei-hei-vei, Csingtau, Hongkong, Formosa, Pescadores, Filippi-szigetek, északi Borneo, Labuan, nyugati Ausztrália	7h	0m
Japán, Korea	8	0
Déli Ausztrália, Guam (Marianák)	8	30
Queensland, Ujdélwales, Victoria, Tasmania	9	0
Uj-Zeeland	10	30

Az órák hátrább vannak:

1. alatti országok	1	0
Irország	1	25
Portugália	1	37
Izland	2	28
Horta (Azórok)	2	55
Brazília	3	58
Francia-Guayana	4	29
Ujfundland	4	31
Holland-Guayana	4	41
Uruguay	4	45
Brit-Guayana	4	53
Uj-Skócia (Atlantic-Time), Kanadai tengermellék, Porto-Rico	5	0
Paraguay	5	9
Argentina	5	16
Venezuela	5	28
Chile (Valparaiso kivételével)	5	48
Valparaiso	5	47
Colombia	5	57
New York, Boston (Eastern Time), Quebec, Montreal, Panama	6	0
Jamaika	6	7
Peru	6	9
Ecuador	6	14
Kuba	6	29
Costarica	6	36
Nicaragua	6	45
Salvador	6	57
Chicago, New Orleans (Central Time), Középső Kanada, Honduras	7	0
Mexiko	7	36
Salt Lake City (Mountain Time)	8	0
San Francisco (Pacific Time)	9	0
Alaska (Yukon Time)	10	0
Sandwich-szigetek	11	30
Tutuila (amer. Szamoa)	12	30

A Nagy-Oceánban az I. dátumkülönbségbe megy át.

Időküszöb, l. *Időérzék*.

Időmeghatározás, az a csillagászati művelet, mely a pontos idő ismeretére vezet. Nagyobb városokban és közlekedési csomópontokban gondoskodás történik arról, hogy a közönség a pontos időt megtudhassa ú. n. normálórákról, melyeket valamely központból szabályoznak. A vasutak, távíró, az óraipar és a hajózás céljaira bizonyos időjelek szolgálnak, melyeket valamely e célra külön berendezkedett csillagvizsgáló intézetből táviratilag továbbítanak. Az I. művelete abból áll, hogy alkalmas műszerrel (szextáns, theodolit, passage-műszer, meridiánkör) megfigyeljük a Napnak vagy valamely állócsillagnak magasságát vagy pedig meridián-átmenetét és ebből a megfigyelésből kiszámítjuk azt az időt, amelyet óránknak a megfigyelés pillanatában mutatnia kellett volna, ha jól járna. Ha a megfigyelés meridiánkörön vagy passage-műszeren történt, csillagidőt mutató ingaóra felhasználásával, úgy a megfigyelt óraidő és a csillag rektaszcenziója közti különbség közvetlenül megadja az óra hibáját, az ú. n. óraállást. A látszólag egyszerű műveletet némileg bonyodalmassá teszi, hogy a kiszámításnál tekintetbe kell venni a műszer hibáit, a kollimációt, a tengelyhajlást és az azimut-hibát, amelyeket minden megfigyelés alkalmával külön meg kell határozni. Ha gyakrabban határozzuk meg az óra állását, úgy megtudhatjuk az óra járását, vagyis azt az időt, amellyel az állás naponként változik. Jó óra az, amelynek járása állandó, amely tehát naponként a helyes időhöz képest pl. egy másodpercet siet. Egyenletes járást elérni még a legfinomabb ingaóráknál is igen nehéz és tökéletesen sohasem valósítható meg. Az óra járására befolyással van a hőmérsékletváltozás; a csillagvizsgáló intézetek ingaórái igen pontos hőkompenzációval vannak ellátva, s azonkívül oly helyiségben vannak felállítva, melyben a hőmérséklet lehetőleg keveset változik. Hogy az órát a légnyomásváltozás befolyásától függetlenítsük, v. barométer-kompenzációval kell ellátni v. oly hermetikusan zárt burába elhelyezni, amelyben a légnyomás állandó. Rendesen több órát állítanak fel (ú. n. főórák), melyeket állandóan összehasonlítanak és ellenőriznek. Az ú. n. normálóra rendesen automatikus úton, elektromos kontaktus segítségével továbbítja az időjeleket távolabbi állomásokra. Ujabban a drótnélküli távirást használják fel arra, hogy nagy távolságokra továbbítsanak pontos időjeleket, ami különösen a hajózásra nézve bir rendkivüli fontossággal. Ilyen időjeleket Franciaországban az Eiffel-toronyról, Németországban Nordeichből küldenek szét azon határozatok alapján, amelyeket az e célra 1912 október hóban Párisban tartott nemzetközi értekezlet elfogadott.

A pontos idő jelzése úgy is történhetik, hogy különböző helyeken felállított több órát egy központból elektromosan szabályoznak, úgy hogy ezek az órák a normálórától csak kevéssé térhetnek el. Az inga alsó végén vaslemez, az órászekrény oldalán pedig elektromágnes van elhelyezve akként, hogy a vaslemez az inga legnagyobb kilengése alkalmával közvetlenül az elektromágnes fölött van. Az obszervatórium órája elektromos kontaktussal van ellátva, mely minden második másodpercben záródik és áramot bocsát a többi órák elektromágneseibe, melyek ekkor mágnesessé válnak, az ingát magukhoz rántják és igy kényszerítik az órát arra, hogy úgy járjon, mint az obszervatórium órája. Ily szinkronizált óra van Budapesten a tudományegyetem muzeum-körúti homlokzata előtt elhelyezve; a szinkronizálás az egyetemi csillagvizsgáló órája által történik.

Másik módja a helyes idő továbbításának úgy történik, hogy külön e célra készült óraműveket állítanak fel, melyek önállóan járnak, de időközönként a központi normálórához kapcsolódnak elektromosan, miáltal a helyes időre állíttatnak be. Ilyen rendszerüek pl. a berlini «Normalzeit» társaságtól és a budapesti Telefon-Hirmondó vállalattól üzemben tartott nyilvános és magánórák. L. még *Helyi idő*, *Helymeghatározás*, *Időmérés*.

Időmérés. Bármely tünemény szabályos ismétlődése alkalmas az idő mérésére. Már régtől fogva főleg a csillagos ég látszólagos mozgása, a Napnak, a Holdnak járása voltak azok a jelenségek, melyeket az I.-re felhasználtak. Ha megfigyelték, hogy valamely álló csillag ugyanazon helyről nézve egymásután kétszer ugyanazon helyet foglalja el, pl. egy és ugyanazon fal mögött eltünik, az eközben lefolyt idő a *csillagnapot* és ezzel a *csillagidőt* szolgáltatta. Ha ugyanazt a

jelenséget a Napra nézve figyelték meg, pl. a Napnak két egymásra következő delelése közt lefolyt időt, akkor a *valódi napot* és vele a *valódi napi időt* kapták. A valódi napi időt mutatják a *napórák* (l. o.). A Napnak látszólagos mozgása folytán a valódi nap hosszabb, mint a csillagnap, mert a Nap az állócsillagok között Ny.-ról K. felé tovább halad, ha tehát egyik napon egyszerre delelt is valamely álló csillaggal, másnap már valamivel később jut a meridiánba. De a Nap mozgása nem egyenletes és így a valódi nap hossza sem mindig ugyanaz; legrövidebb szeptember közepén (23 óra 59 perc 39 másodperc), leghosszabb december 23-án (24 ó. 0 p. 59 mp.). Ezen különbözőségnek oka, hogy egyrészt a Föld (és így látszólag a Nap) az ekliptikában hol gyorsabban — perihéliumkor —, hol lassabban — aféliumkor — halad; továbbá, hogy nem az egyenlítőben, hanem az ehhez $23^1/_2{}^0$ alatt hajló ekliptikában mozog.

A Nap delelésének — tehát a nappal közepének — észlelésére a *gnomon*-t használták, megállapítva a függélyesen álló pálca vagy oszlop legrövidebb árnyékát, az órákat *napórákkal* mérték. De mert ezek csak nappal és verőfényes időben voltak használhatók, oly mesterséges berendezésekre gondoltak, melyekkel az időt bármikor meg lehetne mérni, így támadtak a *vízórák* és a *homokórák*, melyeket aztán követtek és kiszorítottak a *kerekes órák*. A XVIII. sz. közepe táján az angol csillagászok a *középnapi időt* vezették be; középnapnak olyan képzelt Nap két egymásra következő delelése közti időt nevezve, mely Nap az egyenlítőben egyenletesen mozog. A valódi Nap a tavasz-napéjegyenponttól kiindulva ahhoz 366·2422 csillagnap mulva tér megint vissza, mialatt éppen 1-gyel kevesebbszer delel, mint az álló csillagok; ezen időtartam — tropikus év — 365·2422-ed része egy középnap; 1 középnap = 1 nap és 3 perc 56·55 másodperc csillagidőben és fordítva 1 csillagnap = 23 óra 56 perc 4·09 másodperc középidőben. A valódi és a középidő közötti viszonyra l. *Időegyenlet*. A középidő teljesen átment a polgári életbe is. A legújabb kor az I. technikáját annyira tökélesítette, hogy ma már a másodperc 1000-ed részeit megmérhetjük.

Időmérték, a verstanban: *a)* a szótagok kimondására szükséges időnek meghatározott tartama; e tekintetben különbséget teszünk *rövid* és *hosszú* szótagok közt, az utóbbiak körülbelül kétszer annyi ideig hangzanak (mă — már); *b)* a ritmus lüktetését szabályozó időtartam, mely különösen a taktusok egyenlőségében és a taktusrészek arányában nyilvánul (l. *Prozódia*). — *I.* a zenében, l. *Tempo*.

Időmértékes prozódia, l. *Időmértékes verselés* és *Prozódia*.

Időmértékes verselés, az a verselő eljárás, mely csak arra néz, hogy a ritmus hosszú és rövid időrészeibe megfelelő szótagok kerüljenek, azzal nem törődik, hogy a ritmus lüktetőibe hangsúlyos szótagok kerüljenek (mint a hangsúlyos verselés). Az ily verselésben tehát a szótagok mekkorasága *(quantitas)* dönt. A verselés e módja dívott a görög költészetben, a rómaiak is ilyen verseléssel tudták előállítani az átvett görög versformákat, valamint a mi költőink is. Költészetünkben kétféle verselés van, t. i. hangsúlyos, azzal írjuk nemzeti versalakjainkat, és I., azzal írjuk az antik és a nyugateurópai versformákat. Fogalomzavar azonban, mikor a versformákat különböztetik meg hangsúlyos és időmértékes formák szerint, mert minden versformában időmérték a ritmus alapja és lüktetők vannak minden taktusban. L. *Hangsúlyos verselés*.

Idő pénz, a «time is money» angol közmondás magyar fordítása.

Időrag, a magyarban a *-kor*, mert legtöbbször ezzel határozzuk meg közelebbről a cselekvésnek idejét, pl. *aratáskor* történt, majd *máskor* elmondom, *5 órakor*. De sokszor más névragok fejezik ki az időt; pl. délben, hajnalban, nyáron, télen, ősszel, tavasszal. (Továbbá névutók: husvét előtt, pünkösd után, dél tájban, este felé.)

Idősbiség (lat. *senioratus*), a hitbizományi utódlásnak az a formája, amely szerint a hitbizománynak az a birtokosa, aki a családban a természetes kort tekintve a legöregebb. Azért *korörökségnek* is nevezik. L. *Hitbizomány*.

Időszak *(periodus)*, kronológiailag az évek, napok bizonyos száma, még pedig két v. több ciklus összekapcsolása, illetve ugyanazon ciklus többszöröse. A nagyszámu I. ismertebbjei és nevezetesbjei: *a)* a *khaldei* I., *Saros*, v. a fogyatkozások periódusa, 223 szinódikus hónapból áll, ez I. leteltével a fogyatkozások napjában ugyanazon rendben ismétlődnek; *b)* az *egyiptomi Sothis* I., 1460 évből áll, az egyiptomiak 365 napos évének a 365 $^1/_4$ napos napévvel való összeegyeztetésére szolgál; *c)* az egyiptomi *Apisz-I.*, 25-éves I., melynek lefolyása után a Hold változásai az egyipt. év ugyanazon napjaira esnek; *d)* *Phőnix-I.*, az egyiptomiak 500-éves ciklusa, mely 20 Apisz-ciklusból áll; *e)* a *husvét* (Victorius vagy Anianus-féle) I., 532 éves I., melynek lefolyása után a Hold változásai a hét ugyanazon napjaira esnek és így a husvétok is körülbelül ugyanazon rendben ismétlődnek (a nap- és a holdkörök, 19 és 28 év, szorzatából keletkezett), a kopt kereszténveknél ma is használatos ezért a husvétok meghatározására; *f)* a *Kallipos-féle* I., 76 év, egy nappal kevesebb, mint a Meton-féle ciklus 4-szerese és a napév és holdhónap pontosabb kiegyenlítésére szolgál; *g)* a *Hipparchos-féle* I., 304 év, a Kallipos-féle I. 4-szeresénél kevesebb 1 nappal és még jobban egyezteti az év és hónap tartamát; *h)* a *julianus* I., melyet Scaliger-us a napkör, holdkör és indikció ciklusa julianus éveinek (19, 28 és 15) szorzatából képezett, hogy a különböző időszámításokat összehasonlíthassa, 7980 évből áll és a Kr. e. 4713. évben kezdődik, mikor egyúttal mind a három ciklusnak is 1-sö éve van; Kr. u. 4714-ben fog ismét újra kezdődni; *i)* *hidszra* (l. o.). Különben össze is cserélik az I.-ot a ciklussal és a különböző ciklusokat is I.-oknak nevezik. L. még *Ciklus* és *Év*.

Időszaki lap az, mely bizonyos meghatározott visszatérő időszakokban, pl. naponkint, hetenkint, havonkint, évnegyedenkint jelenik meg. L. *Hirlap, Hirlapszolgálat* és *Hirlapbiztosíték*.

Időszakos folyó az, amely nem visz állandóan vizet, de medre és folyami képződményei meg-

vannak. A Szahara vádii, az ausztráliai creekek, a pampák folyói a csapadék hiánya miatt időszakosak, némely hegyi folyó pedig vízgyüjtő területének kicsinysége miatt. Különleges I.-k a karsztos területek folyói, amelyek csak akkor kaphatnak vizet, ha a mészkő hasadékai már mind túltelteik vízzel.

Időszakos források az olyan források, melyek csakis a tavaszi hóolvadásból táplálkoznak. Nyár felé elapadnak. Túlnedves években azonban még nyáron is bőven adják a vizet és ezért alpi vidékeken, ahol a túlnedves időjárás egyszersmind rossz termést jelent, az ilyen I.-at *éhségforrásoknak* is nevezik. L. *Forrás.*

Időszakos kút, olyan víztartó, melynek keskeny nyílásán át a víz csak időszakosan folyik ki. Szivornyaszerű cső rövidebb része kis nyílással ellátott golyóval végződik (l. az *ábrát).* Ez alatt tölcsér van, melynek vízszintes csöve a hosszabb szárba torkollik, közel annak alsó nyílásához. Rendes helyzetben a golyó felül van, a hosszabb cső függélyes állású és nyílása alul van. Ha a készüléket megfordítva vízbe merítjük, a golyó megtelik vízzel; erre a golyó nyílását elzárva, az egészet rendes helyzetébe hozzuk. Amint a golyó nyílását szabaddá tesszük, a víz a tölcsérbe s innen a függélyes csőbe kerül, elzárván a levegő útját a golyó felé. A folyás a golyóból csak akkor kezdődik, ha a csőből annyi víz távozott, hogy légbuborékok hatolhatnak a golyóba. Ez aztán ismétlődik s a víz a golyóból csak időközökben folyik ki.

Időszakos kút.

Időszakos mozgás *(periódikus mozgás),* olyan mozgás, melyre nézve meghatározható egy állandó T időtartam, oly módon, hogy a

$$t+T,\ t+2T,\ t+3T$$

időpillanatokban a rendszer (v. mozgó pont) helyzete a t pillanatban elfoglalt helyzettel egybeessék, bármilyen érték is t. Az állandó T időtartam a mozgás *szakasza* (periódusa) és ha a mozgást egy ilyen szakaszban ismerjük, további lefolyása ismeretes, mert ismétlődik. Ilyen I. a hangzó testeknek vagy az ingának mozgása. A fényjelenségeket is az éternek I.-ára vezetik vissza.

Időszámítás *(kronológia),* az a tudomány, mely az időmérésnek egységeit egyenként és egymáshoz való viszonyaikban vizsgálja, valamint azt kutatja, hogy az elmúlt és élő népek a különböző korokban milyen egységeket és miképpen használták fel az időszámításra. Már e meghatározásból kitünik, hogy az I. két részre oszlik: *matematikai* és *technikai* I.-ra; amaz az időmérés egységeit, az ezek meghatározására szolgáló égi tüneményeket állítja össze, emez arra tanít, hogyan osztották be ezen egységek alapján a különböző népek az időt a polgári és társadalmi életben és hogyan kell a különböző népek és korok I.-át egymáshoz viszonyítani és egyiket a másikban kifejezni. A matematikai I. alapja természetszerüleg az égi testek azon mozgási tüneményei, melyekből az időmérés egységei legközvetetlenebbül levonhatók és melyekből az ember tényleg ezen egységeket le is vonta. A nap, hó és főleg az év megállapítása nem volt minden népnél és minden korban pontos és így azonos, még kevésbbé a hold- és napéveknek hossza és azok viszonya a hónaphoz; továbbá nem volt azonos az idő számításának kiindulási pontja — — az ú. n. *éra* — és így ezen egységek használt különböző értékeinek ama népek történelméből való megállapítása, egymásra és a tényleges értékre való vonatkoztatása — tehát a *technikai I.* — tulajdonkép annyiféle és annyi részre oszlik, ahány a történelemben fontosabb szerepet játszott és fejlettebb I.-sal birt nép volt. A nevezetesebb érák, melyek ma is az I. alapjául szolgálnak, az aera vulgaris, a keresztény időszámítás, melynek Kr. születése a kiindulópontja, a zsidó éra, mely a világ teremtésétől számít, a diocletianusi éra (284 aug. 29-től, Diocletianus trónraléptétől számítva), amelyet a koptok s az etiópiai keresztények egyházilag most is használnak. L. még *Éra. Év, Hónap, Kalendárium.*

I. (computatio). A római jog nyomán megkülönböztetendő a természetes és a polgári I. Az utóbbi *(C. civilis)* csak egész napokat számít, úgy, hogy az óra és a perc, amelyben valami történik, nem jő tekintetbe, hanem az a nap, amelyen valami történt, egy egész napnak számítandó; az előbbi *(C. naturalis)* az órát és a percet is tekintetbe veszi. A polgári I. az általános szabály, jogszerzéshez a meghatározott időszak utolsó napjának beállása elégséges; jogvesztéshez az utolsó napnak lefolyása szükséges. Az a nap, amelytől a határidők folynak, a határidőbe be nem számítandó. Másik különbség az ú. n. *tempus continuum* és *tempus utile;* az elsőnél az időszak kiszámításánál a folyó időnek minden része számít; a másiknál azok az időrészek, amelyekben a határidőhöz kötött cselekményt véghezvinni nem lehetett, számításba nem jönnek. A büntetőtörvények alkalmazásánál (btkv 3. §) egy nap 24 órával, egy hét 7 nappal, a hó és az év pedig a közönséges naptári számítás szerint számítandó. Aki tehát pl. 6 hónapi fogházbüntetését febr. 1.-én kezdette meg, az júl. 31., az 5 hónapi fogházbüntetést pedig jún. hó 30. tölti ki. L. *Határidő.* — I. a váltójogban, l. *Váltó.*

Időverseny, l. *Time race.*

Időzárszerkezet a vasúti biztosító berendezések keretében főként oly célból alkalmazható, hogy a központi váltóállító bódéban a váltókezelő a behaladó vonat után túlkorán ne blokkozhassa a bejárati jelzőt, ami olykor a vonat alatt a váltók aláváltását eredményezi. E szerkezetnél u. i. a jelző- és vágányúti-blokk a behaladó vonat által bizonyos időre — 60″ — lezáratik a blokk áramkörének megszakítása útján s ez idő elteltével a légnyomás hatása alatt automatikusan ismét feloldatik. Ez idő alatt a vonat túlhaladja a veszélyes határt. Célja ugyanaz, mint a szigetelt és nyomó-sineké. Az I. alkalmazható egyes távolfekvő váltók biztosítására is, melyek az állítási helytől nem jól láthatók.

Időzés (bány.). A bányavállalkozó kötelessége bányáját vagy kutatását folytonosan munkában

tartani; hogyha azonban a munkának véletlen akadálya keletkezik, melynek elhárítására a vállalkozó nem volt elkészülve és ezt a hatóságnak bejelenti, engedelmet nyerhet a munka szünetelésére s bizonyos határidőig időztetheti vállalatát, l. *Bányahaladék.*

Időzíteni (ném. *tempieren*) a. m. a tüzérségi lövedék gyújtókészülékét úgy igazítani, hogy az a kívánt idő mulva a lövedék robbantó töltését meggyujtsa. Az időzítés az *időzítőcsípővel* (Tempierzange), *időzítőkulccsal* (Tempierschlüssel) és az *időzítővillával* (Tempiergabel) történik.

Időző munka (bány.). A bányahatóságtól időzést nyert vállalatról mondják, hogy időző munkában áll; ami annyit jelent, hogy minden munka szünetel.

Idrac (ejtsd: idrak), *Jean Marie Antoine*, francia szobrász, szül. Toulouseban 1849., megh. 1884 dec. 28. Guillaume, Cavelier és Falguière tanítványa volt; 1873. elnyervén a római nagy díjat, Rómába ment. Két szobrát, a méhtől megcsípett Ámort (1873) és a kaduceus-botot föltaláló Hermest a francia állam megvásárolta. Híres műve: Salammbo szobra, márványkivitelben (1881) a párisi Luxembourg-muzeumban van.

Idrány, kisk. Abauj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 490 magyar lak.; u. p. és u. t. Garadna.

Idrar-n-Deren, a *Marokkói-Atlasz* (l. o.) *hegység* egy részének neve.

Idria, város Loitsch krajnai kerületi kapitányságban, az I. magános völgyében, 333 m. magasságban, (1910) 6090 lakossal, vászonszövéssel, csipkekészítéssel, bányaigazgatósággal, villamos művekkel, csipkeverőszakiskolával. Ismeretes főképen az 1497. fölfedezett és 1580 óta művelt higanybányáiról. A bányák mészkő- és triaszkorú bitumenes palarétegekben vannak. A tiszta higany ritka, cinnóberércekből állítják elő. V. ö. Das K. K. Quecksilberbergwerk zu I. (Wien 1881); *Göbl*, Geologisch-bergmännische Karten mit Profilen von I. (u. o. 1894).

Idria columnaris (növ.), l. *Fouquieraceae.*

Idrialin v. *Idrialit* (ásv.), gumók v. bekérgezések, leveles lágy tömegek; pisztáciazöld, szürkésbarnás fekete, fénytelen zsírfényű. Égéskor és a desztilláció alkalmával finom pikkelyes szalmasárga desztillátumot ad, ez a tiszta I., amelynek képlete közel $C_{30}H_{56}O_2$. Tiszta I.-t egy dolomit repedéseiben találtak sárga v. zöldes, valószínüleg monoklin pikkelyek alakjában. Előfordul Krajnában Idria higanybányáiban. L. *Higanymájérc.*

Idril, l. *Fluorantén.*

Idrisz, l. *Enok.*

Idriszi *(Edriszi)*, *Abú Abdalláh Muhammed, al-Serif al*, arab geográfus az Idriszidák (l. o.) családjából. 1100 körül szül. Ceutában, megh. u. o. 1165 körül. II. Roger sziciliai király megbízásából nagy geográfiai munkát szerkesztett szövegként a király birtokában levő ezüst földabroszhoz. E munkából legelőször Rómában (1592—97) adtak ki egy kivonatot és ennek alapján két maronita tudós, Gabriel Sionita és Johannes Hesronita I. munkájának latin fordítását (Geographia Nubiensis, Paris 1619). A tudomány számára legelőször *Jaubert* francia fordítása (2 köt., u. o. 1836—1840) tette hozzáférhetővé I. munkáját. Egyes részletes fejezetekről külön kiadások és fordítások is megjelentek; így az Afrikáról és Spanyolországról szóló részt Hartmann I. M. (Göttingen 1796., Marburg 1802); a Szíriáról szólót Rosenmüller (Leipzig 1828), majd Palesztinával együtt Gildemeister (Bonn 1885) dolgozta fel; Dozy és De Goeje (Leiden 1866) az afrikai és spanyolországi fejezetet, Amari és Celestino Schiaparelli (Roma 1878) az Itáliára vonatkozót adták ki.

Idriszidák *(Edriszidák)*, arab dinasztia, mely É.-Afrika nyugati részén 791—926. uralkodott. Alapítója az Ali családjának egyik ágából származott *Idrisz*, ki 784. az abbászida khalifa üldözései elől É.-Afrikába menekült és mint Ali ivadéka számos berber-törzstől az igazhitüek jogos imám-jául elismertetett. Az I. afrikai hatalmát a Fátimidák (l. o.) felülkerekedése szüntette meg. Csak kevés parti város maradt még rövid ideig egy-egy idriszida fejedelem birtokában; de ott is csak mint az Omajjádok v. Fátimidák hűbéresei uralkodhattak. Ez uralkodó családból származott *Idrísí* (l. o.) híres geográfiai író.

Idrisz-olaj a. m. *palmarózsaolaj*, l. *Gingerfűolaj.*

Idrizit (ásv.), sárgás-szürke tömött v. kristályos halmazok; a botryogénhez hasonló vas-magnézium-aluminium-szulfát, képlete közel

$$(Mg,Fe)(Fe,Al)_2S_3O_{13}+16H_2O.$$

Termőhelye Idria higanybánya Krajnában.

Idro-tó, a Chiese folyó kiszélesedett medre Brescia olasz tartományban, 368 m. magasan a t. sz. f., 14·1 km² területü, 122 m. mély, halakban gazdag.

Idstedt, falu Schleswig porosz kerületben, 415 lak. Ismeretes azon ütközetről, amelyben Krogh generális dánjai 1850 júl. 24 és 25-én a Willisen porosz generális vezérlete alatt álló németeket megverték. Győzelmük emlékére a dánok 1853. fölállították az ú. n. Flensburgi oroszlánt, amelyet a poroszok helyéről elvittek és Lichterfeldében állítottak föl.

Idumaea, l. *Edom.*

Idumeusok, l. *Edom.*

Idun *(Idhunn)*, a skandináv mitológia nőalakja, a költészet istenének, Braginak (l. o.) neje, az ifjuság istennője. Csodálatos almákat őriz, amelyekből az istenek esznek, hogy örökké ifjak maradjanak. Mikor Thiazi óriás sas alakjában hatalmába ejti I.-t és Thrymheimbe repül vele, az istenek gyorsan megöregednek és azt követelik Lokitól, hogy kerítse ismét elő az istennőt. Loki sólyom alakjában az óriás házába repül, míg ez épp a tengerre hajózott; dióvá varázsolja I.-t s elviszi. Thiazi sas képében üldözőbe veszi, de az istenek tüzet gyujtanak, a sas szárnyai megperzselődnek s most az ázok könnyen megölik őt.

Iduna, *Szász* Póli (Szász Károlyné) írói álneve.

Idus, a római naptárban minden hónapnak közepe; néhányban (márc., máj., júl., okt.) a hó 15. napjára jutott, a többiekben a 13-ikra. Különös jelentőségü *március I.-a* azóta, hogy Brutus és társai Julius Caesart a szabadságnak feláldozták; nálunk fokozott jelentőséget nyert ez a nap 1848 márc. 15-ével való összeesése által.

Idus (állat), l. *Jász.*

Idült betegség, krónikus v. megrögzött betegség, ellentéte az akut betegségnek (l. o.).

Idvezítő v. *Üdvözítő:* Jézus Krisztus.

Idzsmá (arab) a. m. közmegegyezés (consensus ecclesiae), a mohammedán egyház összességének megegyező tana vagy vallásos gyakorlata. Az I. a mohammedán vallástan és törvény legfőbb forrásainak egyike. Magyarázatára nézve eltérő vélemények álltak elő; némelyek Mohammed próféta kortársainak, mások az imámoknak megegyező tanát értik rajta.

Idzuhara, kikötő Cu-sima japán szigeten, meteorológiai állomással; a szabad kereskedelemnek 1899. nyilt meg.

i. e., a latin *id est* (azaz, tudniillik) rövidítése.

Ierne, Irország régi neve, l. *Hibernia.*

i. f., a latin *ipse fecit* rövidítése, a. m. ő maga készítette.

If, sziklás sziget a Marseillei-öbölben, 2 km.-nyire a szárazföldtől. Erősségét I. Ferenc építtette; ebben volt elzárva 1774. Mirabeau és később Égalité Fülöp orléansi herceg. Ismertté tette Dumas, Gróf Monte Christo c. regényével.

Ierten, város, l. *Yverdon.*

Iffezheim, falu Baden nagyhercegség rastatti j.-ban, a Rajna közelében, (1910) 1961 lak. Nevezetesek az itt tartott nagy őszi lóversenyek.

Iffland, *August Wilhelm*, német színész és drámaíró, szül. Hannoverben 1759 ápr. 19., megh. Berlinben 1814 szept. 22. Előkelő szülei akarata ellenére 18 éves korában színész lett. 1796-ban mint a nemzeti színház igazgatója Berlinbe került s 1811. az összes királyi szinpadok főigazgatójává nevezték ki. I. a német színészet történetében kiváltságos helyet foglal el. Színházában kitünő színész-nemzedéket nevelt a klasszikus drámák előadására. Mint drámaíró főként a középfajú drámát művelte; alakjait a polgári életből és családi életből vette. Drámáinak egyrésze, mint Die Hagestolzen, Die Jäger, Der Herbsttag, Der Spieler stb. sokáig műsoron maradt s hatással volt a magyar irodalomra is. Művei: Dramatische Werke (1798—1802, 16 köt.); Neue dram. Werke (1807—1809, 2 köt.); Auswahl (1827—28, 11 köt. és 1844, 10 kötet). V. ö. *Duncker*, I. in seinen Schriften (1859); *Stiehler*, Das I.-sche Rührstück (Hamburg 1898).

Ifjító forrás, a germán mitológia és babona szerint oly forrás, melynek vize öreg és beteg embereknek ismét ifjuságot és erőt ad. A legismertebb ily forrás a skandináv mitoszban Brunnakr, Idun istennő palotájában.

Ifju, valamely politikai párt nevéhez kapcsolva azt jelzi, hogy a pártnak egy része a pártból újítóbb, szabadelvübb, radikálisabb irányban működés végett kivált és külön pártot, vagy párttöredéket alkot. Így alakultak: az I. liberálisok pártja Németországban, az I. toryk Angliában. Az *I. csehek* pártja (l. o.) Gregr vezetése alatt vált ki az azóta ó-cseheknek nevezett pártból. Az *I. törökök* (l. o.) Törökországnak a nyugati intézmények behozatalát sürgető reformpártja. Ugyanilyen pártok keletkeztek a többi keleti népnél is, mint I. perzsák, I. egyiptomiak stb.

Ifju Anglia, a mult század negyvenes éveiben a tory-pártiak egy frakciója, melynek Disraeli és Bentinck lord voltak a vezetői. A mozgalmat Disraeli Coningsby c. regényében jellemezte.

Ifju Ausztria, ezen a néven nevezték az Ifju Németország (l. o.) íróinak azt a csoportját, melynek Anastasius *Grün*, *Lenau*, *Beck* és mások voltak vezető tagjai. Műveik Ausztriában az 1848-iki mozgalmat szellemi tekintetben előkészítették. Ennek az irodalmi iránynak kiváló képviselői voltak: Moriz Hartmann, Alfred Meissner és Hermann Rollett.

Ifju Belgium *(La jeune Belgique)*, egy 1881. alakult belga-francia költői iskola elnevezése, melynek az volt az alapvető tétele, hogy a költészet egyetlen feladata a szenvedélyek rajza. Az irány hivatalos lapja La jeune Belgique, fő képviselői A. Bauwers, F. Mahutte, M. Waller, H. Maubel, V. Gille, J. Gilkin, G. Eekhoud, A. Giraud, F. Nautet. 1895 óta az ifjabb írói gárda egy része kivált s a L'art moderne körül csoportosulva, a francia szimbolistákéval rokon törekvések zászlaja mellé szegődött.

Ifju-csehek, cseh tartományi és osztrák parlamenti párt, mely 1863. a Palacky és Rieger vezetése alatt álló és Csehország önállóságát követelő cseh pártból (l. *Ó-csehek)* vált ki, élén Eduard és Julius Gregrrel, a Narodni Listy szerkesztőjével, mert nem helyeselte Palacky és Rieger pártjának a klerikálisokkal és feudálisokkal való szövetkezését. Minthogy az I. pártja a választójogot és más törekvéseit illetőleg szabadelvű volt s a cseh sajtó és közvélemény nagy részét meg tudta nyerni, 1890. majdnem teljesen kiszorította az ó-cseheket a birodalmi gyűlésből. Programmjuk főleg a nemzeti nyelv teljes elismerését, Csehország függetlenségét, a vasutak decentralizációját, az általános választójog behozatalát, a munkásosztály jóléténck emelését s a hadsereg létszámának csökkentését célozza. E programm alapján támadtak a parlamentben Schönborn gróf igazságügyminiszter ellen, annak 1892. nyelvrendelete miatt, s nagy tüntetéseket rendeztek. Midőn a kormány 1893. Trautenauban német törvényszék létesítését tervezte, a parlamentben olyan obstrukciót rendeztek, hogy a birodalmi gyülést be kellett zárni, Prágára vonatkozólag pedig kivételes intézkedéseket hoztak, melyeket csupán 1895. vont vissza a Badeni-kormány. A helyzet csak akkor változott meg, midőn 1897. az I. kedvező nyelvrendeletet tudtak kierőszakolni a Badeni-kormánytól s az I. vezére, Kramař, a parlament alelnöke lett. Ettől kezdve a kormánypárthoz tartoztak, de azért további követelésekkel álltak elő, melyek azonban a német klerikálisok ellenállása miatt meghiusultak. 1901-től kezdve az újabban keletkező cseh pártok (agráriusok, szocialisták) jelentékenyen csökkentették a párt hatalmát és képviselőinek létszámát, mely azonban így is tekintélyes maradt. V. ö. Max *Menger*, Der böhmische Ausgleich (Stuttgart 1891).

Ifju Európa, politikai társulat, melyet a külföldre menekült Mazzini alapított az 1830. júliusi forradalom után, az európai népeknek a monarchikus államforma alól való felszabadítása érdekében, az *Ifju Olaszország* mintájára, mely később emennek egyik ágát képezte, épen úgy, mint a később létrejött *Ifju Lengyelország*, *Ifju Német-*

ország, *Ifju Franciaország* stb., melyeknek céljai mind azonosak voltak s az egész egy központi bizottság vezetése alatt állott. Valamennyi republikánus alapon álló, titkos társulat volt. Működésüket megbénította az a körülmény, hogy 1836. Svájcból kiutasították őket, minek következtében a köztük levő kötelék felbomlott; a német ág Londonban, a lengyel Frankfurtban, az olasz pedig Olaszországban működött tovább, de működésüket az 1848-iki forradalmak elnyomatása mindenütt megszüntette.

Ifju-kinaiak, azon politikai mozgalom hordozóinak neve, mely 1911. «Az egyesült birodalom pártja» név alatt létesítette azt a politikai pártot, melynek célja Kina európai szellemben való reformálása, azaz felelős minisztérium és alkotmány létesítése s a közigazgatási és pénzügyek európai minta szerint való szervezése. A köztársasági államforma kivívása az I. műve volt.

Ifju-klerikálisok, politikai párt Belgiumban, mely gazdasági követelményeit illetőleg liberális és csupán egy házi és iskola-ügyekben ultramontán.

Ifjukor, l. *Életkor*.

Ifju Magyarország, így nevezte magát a negyvenes évek demokrata és radikális ifjusága, különösen a «tizek» (Petőfi Sándor, Jókai Mór, Tompa Mihály, Lisznyai Kálmán, Pákh Albert, Kerényi Frigyes, Obernyik Károly, Degré Alajos, Bérczy Károly, Páliffy Albert). V. ö. *Toldy* Ferenc, A magyar költészet kézikönyve (Budapest 1876).

Ifju Németország *(Junges Deutschland)*, a XIX. sz. harmincas éveiben Németországban keletkezett irodalmi irányzat elnevezése. Az új irány az irodalom terén küzdött azokért az eszmékért, melyeket ez időtájt különböző forradalmi szinezetű politikai egyesületek hirdettek. Ebben a szellemben működtek Heine, Börne, Gutzkow, Laube és Mundt. Az I. kifejezés Wienbarg Aesthetische Feldzüge, dem jungen Deutschland gewidmet (Hamburg 1834) című könyve nyomán vált közhasználatuvá. Az akkori német irodalomban az I.-irány harc volt a romanticizmus ellen és küzdelem liberális és demokrata eszmékért. A német szövetségtanács 1835. az I. működését forradalmi irányunak minősítette s öt irójának (Heine, Laube, Gutzkow, Mundt és Wienbarg) minden megjelent s később megjelenendő művét is eltiltotta. V. ö. *Proelsz*, Das junge Deutschland (1892); H. H. *Houben*, Jungdeutscher Sturm und Drang (1912).

Ifju Olaszország, titkos politikai társulat, melyet 1831-ben Mazzini alapított 40 éven aluli ifjakból, kik nagyobbára ügyvédek, orvosok, tanárok és tisztek voltak. A párt republikánus alapon állott, de éles ellentétben volt a carbonarikkal, jóllehet ugyanolyan erőszakos eszközökkel dolgozott. E pártnak érdeme az egységes Olaszország kivivásának eszméje. Céljuk kivitele érdekében több alkalommal összeesküvést szerveztek, így 1834. Piemontban, 1844. Nápolyban, de siker nélkül. Később a párt az ugyancsak Mazzini által szervezett Ifju Európa (l. o.) egyik osztályát alkotta. Lapjuk a Mazzini által Genfben szerkesztett La Giovane Italia volt.

Ifju óriások. Jókai Mór Egy magyar nábob c. regényében fordul elő az *ifju óriások* párisi klubja. Ma az I. az irodalom fiatal békétleneit jelenti.

Ifjusági csapatok. Ismételve megkisérelték különböző országokban (Svájcban, Franciaországban stb.), hogy már a serdülő ifjakat katonai szolgálattételre kiképezzék, de az eredmény nem volt valami biztató s így a legutóbbi időkig csakis néhány nagyobb svájci város taníttatta a 14 évesnél korosabb középiskolai tanulókat katonai gyakorlatokra, mely célra kivonuláskor «Kadettenkorps»-okat képeztek. Azonkivül Franciaország némely városában is az önként jelentkező középiskolai ifjakból tanuló-zászlóaljakat alakitottak, melyek bizonyos napokon katonai gyakorlatokat végeztek. A 70-es években Magyarországon is megkisérelték, jelesül Nyitrán *Hollner* Károly nyugalmazott százados, I. alakitását, de minden nagyobb eredmény nélkül. Néhány év óta valamennyi államban ismét új és hovatovább mindig örvendetesebb lendületet vett a tanuló ifjuság katonai kiképzésének eszméje s e célból nálunk honvédtisztek felügyelete mellett ifjusági lövésztanfolyamok alakultak, melyeknek a szükséges fegyverzetet és lőszert a honvédelmi miniszter bocsátja rendelkezésre s azokat még egyébként is támogatja ideális céljaik elérése érdekében. E hivatalos támogatás mellett remélhető, hogy az ügy mihamar a kivánt virágzásnak indul.

Ifjusági egyesületek a rájuk vonatkozó miniszteri rendelet értelmében csakis önművelési, önsegélyezési, testedzési és — bizonyos korlátozással — szórakozási célokra alakulhatnak. Tagjaik csupán az illető intézet növendékei lehetnek s magának az egyesületnek az igazgató v. a tanárok, illetőleg tanitók vezetése vagy felügyelete alatt kell állania. Tanulók az intézeten kivülálló egyesületeknek tagjai nem lehetnek. Vannak az elemi iskolákkal kapcsolatos I. is, amely egyesületeknek a Wlassics miniszter által kiadott alapszabályok szerint csakis az ismétlő tanköteles kort betöltött ifjuság lehet tagja és amelyeknek az a célja, hogy a tanító egész a katonaköteles korig tartsa kezét a volt tanitványain.

Ifjusági előadások, tanulók számára rendezett szinházi előadások, melyek útján a szinház az iskolai oktatás rendszeres munkáját támogatja. Az I.-at rendesen a darabról szóló bevezető fejtegetés előzi meg. Igy rendez többek között a kolozsvári Nemzeti Szinház kb. 12 év óta az ottani tanári körrel egyetértve a tanév folyamán I.-at, melyeken gyakran a környékbeli középiskolák ifjusága is testületileg részt vesz. A bevezető fejtegetéseket a kolozsvári tanári kör több évről ki is adta. 1911 tavaszán a Magyar Tanitók Otthona Budapesten saját helyiségében létesitett szinpadot I. számára.

Ifjusági iratok. Igy nevezzük azon irodalmi termékeket, melyeket szerzőik egyenesen az ifjuság számára irtak azzal a céllal, hogy szórakoztató magánolvasmányt adjanak az ifjuság kezébe, vagy kiegészitsék a szorosan vett iskolai oktatást. Ma a művelt nemzetek általában gazdag és változatos ifjusági irodalommal rendelkeznek, de természetes, hogy az I. között többé v. kevésbbé értéktelen, sőt határozottan káros hatású művek is vannak. Mindez szükségessé tette a kritikát, hogy el lehessen igazodni az I. nagy tömegében

s a jót a rossztól meg lehessen különböztetni. Egyes írókon kívül pedagógiai egyesületek és folyóiratok végezték és végzik az I. megrostálásának fárasztó munkáját, melynek eredményeképen összeállítják az ajánlható I. jegyzékét. A művészi nevelés jelszava alatt megindult törekvések jó hatással voltak napjaink ifjusági irodalmára. A kiadók a legjelesebb, élő írókat és művészeket nyerték meg ifjusági könyvek írására és illusztrálására. Újabban mind népszerűbbé válik az a felfogás, hogy külön ifjusági irodalomra nincs is szükség, hanem csak megfelelő olvasmányokat kell kiszemelni a felnőtteknek való irodalomból az ifjuság számára. V. ö. *Szemák* István, Ifjusági könyvtárjegyzék (Budapest 1912); *Johannesson*, Was sollen unsere Jungen lesen? (Berlin 1911).

Ifjusági irodalom, l. *Ifjusági iratok.*

Ifjusági istentisztelet, l. *Gyermekistentisztelet.*

Ifjusági takarékpénztárak, l. *Iskola-takarékpénztárak.*

Ifjuság katonai nevelése. Az a törekvés, hogy az ifjuságot már iskolaköteles korban kell a katonai szolgálatra előkészíteni, nem mai keletü. A törekvés főleg arra irányul, hogy a test edzése és ügyesítése révén már a besorozott emberanyag az eddiginél alkalmasabb legyen és szolgálati idejét illetőleg esetleg bizonyos kedvezésben részesülhessen. Az I. legrégibb és legszervezettebb alakjában Svájcban fordul elő, ahol az ifjuságot az ú. n. «Kadettenkorps»-okba szervezik, de manapság már nagyon sok más államban is megvan. Újabban főleg Németország és Franciaország buzgólkodnak ezen a téren. Franciaországban ezt az előkészítést nagyrészt egyesületek végzik, melyeket a kormány erkölcsileg és anyagilag is támogat. Németországban az ú. n. Wehrkraft-Bewegung igyekszik az őrszemmozgalom (Pfadfinder) révén hatni. Nálunk az ifjuságnak kiképzése a katonai céllövésben áll előtérben. Az I.-nek külön folyóirata is van, a *Katonás Nevelés.*

Ifju-toryk, az angol tory-párt egy frakciója, mely a lordok házának választások útján való reformját kívánja.

Ifju-törökök, nemzeti alapon álló, alkotmányos életre törekvő reformpárt Törökországban. A párt alapítása III. Szelim szultán idejére esik. A mozgalom először az irodalomban jelentkezett és Sinászi efendi nevéhez fűződik, ki az irodalomról a politikára is átvitte azt. 1876-ban Midhat pasa, az új nagyvezir vezetésével az I. kényszerítették az új szultánt, Abdul Hamidot egy liberális alkotmányterv megvalósítására, azonban pár évvel később a gyanakvó szultán száműzte a nagyvezirt s a mozgalom abbanmaradt, de csupán látszólag, mert az irodalomban annál inkább folytatódott. Külföldön számos politikai folyóiratot adtak ki s ezek közül főleg az Ahmed Riza bey által Párisban kiadott «Mesveret»-nek volt nagy hatása. Ugyanitt jelent meg a «La jeune Turquie» c. lap is. Számos magasrangú tiszt és hivatalnok is csatlakozott a mozgalomhoz s az egész katonaságot meg tudták nyerni eszméiknek. 1908 júl. 3. Niasi bej vezetése alatt katonai lázadás tört ki s midőn a szultán Samsi pasát küldte ellenük, ezt agyonlövette a Szalonikiben székelő «comité-párt» s kivitte, hogy nagyvezirré az ifjutörök Szaid pasát nevezte ki a szultán. 1908 dec. 17. a szultán választások útján összehívta a parlamentet, mely meghozta az új alkotmányt (L. *Törökország története*). A következő évben azonban a reakcionáriusok újból háttérbe szorították az I.-ket, kik most már teljes erővel láttak hozzá céljaik kiviteléhez. 1908 ápr. 15. Mahmud Sefket pasa vezérlete alatt a fölázadt katonaság Konstantinápolyba vonult, a parlament újból összeült s ápr. 27. a szultánt trónfosztottnak nyilvánították. Az új kormány tagjai *Husszejn Hilmi* nagyvezérsége alatt kizárólag I.-ből állottak. Uralomra jutásukkal azonban egyre veszítettek népszerűségükből, főleg az albánokkal és a Kiamil-kabinettel szemben tanusított magatartásuk által. Ez utóbbi váltotta fel ugyanis 1911. az I. kormányát, melyet azonban ők Enver bej felkelése által ismét háttérbe szorítottak s Mahmud Sefketet tették meg nagyvezérnek és a lelőtt Nazim pasa helyett hadügyminiszternek. Azonban már 1913 június 11-én a Párisban székelő ó-török párt által szervezett összeesküvés, melynek a szultán veje is tagja volt, felbérelt gyilkosok által tette el láb alól a nagyvezért, de a további merényletet elfojtották, úgy hogy továbbra is az I. maradtak uralmon. V. ö. *Albert Fua*, Histoire du Comité «Union et Progrès» et du parti Jeune-turc (Suresnes 1912); *A. Sarron*, La Jeune-Turquie et la révolution (Paris 1912); *Farkas* Pál, Staatsstreich u. Gegenrevolution in der Türkei (Berlin 1909); *K. Moro*, Unter jungtürkischer Gewaltherrschaft (Wien 1910); René *Pinon*, L'Europe et la jeune Turquie (Paris 1911).

Ifrid, török eredetü szó, mely főleg a népmeseköltészetben használatos. E szóval egy ördöngös boszorkányt jelölnek, aki többnyire állat vagy szörnyeteg alakjában ijesztgeti a mesehősöket.

Iftár, arab eredetü szó, mely a ramazáni böjtnapot befejező estebédnek az elnevezése. E lakoma a ramazáni harminc nap mindegyik estéjén naplementekor kezdődik. Rendesen ágyúlövéssel vagy mozsárágyúval jelzik ez időpontot és a böjtölő mohammedánok érthető türelmetlenséggel lesik e percet, mely a böjt helyett az éjjeli vidám mulatozást hozza. Híresek a szultáni palota *I.-lakomái*, melyeken számos meghivott vesz mindig részt.

Iftikhár, arab eredetü török szó, a. m. dicsőség, dicsekvés. Különösen ismeretes a *Nisán-i-I.* (Iftikhár-rendjel) elnevezés, mint a török legmagasabb rendjelek egyike. E rendjelt még II. Mahmud szultán alapította és csak a legkivételesebb esetekben fordul elő, hogy a szultán gyöngyökkel és drágakövekkel kirakva adományozza.

Iga, az a készülék, melybe a vonó állatot befogják, ú. m. az ökörnek a járom, a lónak a hám; innét az igavonó vagy igás állat, igás ökör, igás ló elnevezés, de igás lónak többnyire csak a gazdasági munkákra használt lovat nevezik. Átvitt értelemben a. m. elnyomott állapot, szolgaság, hódoltság.

Igal, kisközség Somogy vármegye igali j.-ban, (1910) 2089 magyar lakossal; a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal, kir. közjegyzőséggel, posta- és táviróhivatallal.

Igali *Szvetozár*, gazdasági író, szül. Somberekben (Baranya vm.) 1859 ápr. 13. Müegyetemi és gazdasági akadémiai tanulmányai után gazdatiszt lett. A Magyar Föld-be írt köz- és mezőgazdasági cikkeket, a Herkules-könyvtárban pedig megjelent tőle 1885. *Montpelliertől Budapestig velocipéden* és 1886. *Budapesttől Belgrádig velocipéden* című útleírás. 1892—97-ig a Gazdasági Lapokat szerkesztette, 1894. alapította a Szőlőszeti Lapokat, 1895. átvette a Kert szerkesztését. Később bári (Baranya vm.) birtokán különösen gyümölcsészettel és szőlészettel foglalkozott. 1909. kiköltözött Amerikába, hol Oaklandban (San Francisco közelében) vásárolt birtokán gazdálkodik. Itt 1913-ban alapította, szerkeszti és saját nyomdájában kiadja az amerikai magyarság érdekeit szolgáló Kaliforniai Magyar Farmer című lapját.

Igapó (növ.), Brazilia egyenlítői vidékén oly erdőformáció, melynek fái hónapokon keresztül 3—13 m.-nyire vízben állanak.

Igar, nagyk. Fejér vmegye sárbogárdi j.-ban, (1910) 1930 magyar lak., postaügynökség; u. t. Szilasbalhás.

Igarfa v. *iharfa* (növ.) a. m. juharfa (l. o.).

Igaro, afrikai néger állam a Niger folyó alsó folyásánál. Fővárosa Iddah.

Igás állatok v. *igás marhák*, szemben a haszonállatokkal az erőkifejtés végett tartott állatok, melyeknek legfőbb képviselői viszonyaink között a ló és az ökör, habár igás állatnak a bivalyt, a bikát, a tehenet, a szamarat és az öszvért, északibb vidékeken pedig a rénszarvast is használják. Az I.-nak különösen a mezőgazdaságban van fontos szerepük s az okszerű kezelésnek egyik alapfeltétele, hogy a gazdaságnak annyi igáserő álljon rendelkezésére, mint amennyi az előforduló igás munkáknak a kellő időben való elvégzésére elkerülhetetlenül szükséges. Az igásállatszükséglet a gazdálkodás kül- vagy belterjessége s a talaj és éghajlati viszonyok szerint nagyon eltérő. Külterjes üzemmódnál 40—50, belterjesnél 25—30 katasztrális hold szántóföldre egy kettős fogat szükséges.

Igás gazda v. *telkes gazda*, olyan földmíves, akinek annyi földje van, hogy megművelésére legalább egy fogatra vagy igára van szüksége. Innét két-, négy-, hatökrös gazda.

Igásnap v. *fogatnap*, az egy iga vagy egy fogat által a vezetőcseléddel együtt teljesített munkanap. Ilyen I. alatt mindig egy pár igás állat munkáját értik; ha négyes fogat dolgozik, azt mindig külön említik meg, ú. m. négyes ökör- vagy négyes lófogatnap. *Gyalognap, kézinap* vagy *tenyeres nap* az egy munkás által teljesített egy napi munka.

Igaz *Sámuel*, író, szül. Erdőbényén (Zemplén vm.) 1786 okt. 13., megh. Bécsben 1826 jan. 7. Miskolczon, Lőcsén és Debreczenben elvégezvén tanulmányait, a Tisza-családhoz került nevelőnek. Növendékével Bécsben telepedett meg s a bécsi egyetem magyar nyelvtanárával, Márton Józseffel együtt haláláig nagy buzgalmat fejtett ki a magyar irodalom érdekében. Segített neki Lexikonainak kidolgozásában, majd 1821—24-ig Pánczél Dániellel a Magyar Kurirt szerkesztette. Irodalmi munkásságának legjelentősebb emléke a *Hébe* című almanach, melyet 1822. Zsebkönyv, azután 1826-ig Hébe címmel évenként megjelentetett. A Kazinczytól is pártolt szépirodalmi évkönyv ízléssel és hazafias szellemben volt szerkesztve s Kisfaludy Aurorája mellett a maga korának számottevő almanachja volt. Stevenson német eredetijéből fordított *Kis bibliája* (1820) jelentéktelen. V. ö. *Szeremlei* Barna dolgozatát a Vasárnapi Ujság 1893. évf. 32. sz.

Igazbecsű *(aestimatio condigna)*, a magyar magánjogban az ingó s ingatlan vagyonnak a javak igazi forgalmi értékén alapuló értékmeghatározása. L. *Becsü*.

Igazfalva, nagyk. Krassó-Szörény vm. facsádi j.-ban, (1910) 1989 magyar lak., posta-, táviró- és telefonhivatal.

Igazgatási államadósság, l. *Államadósság*.

Igazgató v. *direktor* (némely iskolánkban *rektor*), oly tanító vagy tanár, aki a tanügyi hatóság részéről valamely tanintézet anyagi és szellemi közvetlen vezetésével van megbízva. Ő hajtja végre a törvényeket és hatósági rendeleteket, ő képviseli a tanintézetet a hatósággal és a közönséggel szemben. A népiskolai I. jogkörét és viszonyát a hatóságokhoz, tanítótársaihoz stb. szabályozzák a vallás- és közoktatásügyi magyar királyi minisztérium által az állami iskolai gondnokságok számára 1909. évi 53,000 sz. a. és a községi elemi iskolák számára 1902. évi 44246. sz. a. kelt rendelettel kiadott utasítások. A főigazgatóságok alatt álló középiskolák I.-inak jogkörét és kötelességeit pedig részint a Középiskolai Rendtartásnak több pontja, de kivált az Igazgató tiszte című fejezet, részint pedig a középiskolai igazgatók számára 1897. kiadott miniszteri Utasítás szabályozza, felekezeti iskoláknál ennek megfelelően az iskolafenntartó testület. Az állami és királyi középiskolák igazgatóját a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére a király nevezi ki. L. még *Főigazgató*.

Igazgatóság, valamely intézet, társulat, hivatal stb. vezetésével megbízott közeg. — I. a vasutaknál, l. *Vasutigazgatóság*.

Igazhitüség *(ortodoxia)*, ellentétben az eretnekséggel és heterodoxiával, a vallási nézeteknek a hivatalosan megállapított vagy az ú. n. hitvallásokban kifejezett tantételekkel való teljes összhangzása. L. *Hit*.

Igazi keletindiai mézga (növ.), l. *Feronia*.

Igazi rózsa (ásv.), l. *Hollandi rózsa*.

Igazi szövőlepkék *(selymérek)*, l. *Fonólepkék*.

Igazi vörös *(rocellin)*, az ú. n. azo-vegyületek csoportjába tartozó kátrányfesték, amelyet az orseille és cochenille nevű festékek pótszerétül használnak.

Igazlátó, *arbiter* és *mediator* néven először Szt. István törvénykönyveiben (II. könyv, 16. cikk) fordul elő; ítélő bíró, ki a törvényesen elrendelt párviadal alkalmával többedmagával a párviadal szabályainak megtartására ügyelt. A párviadalt az ő szavára kezdték s végezték, ítéletet azonban a rendes bíróság mondott.

Igazmondás, az esküdtek I.-a (verdictum, verdikt), l. *Esküdtbíróság*. — I.-ra a felek a bírói eljárásban kötelezve vannak; a Bp. 222. §-a 600 K-ig terjedhető pénzbírsággal bünteti azt a felet

v. képviselőt, aki jobb tudomása ellenére nyilvánvalólag valótlan tényt állít vagy nyilvánvalólag alaptalanul tagad v. hivatkozik bizonyítékra.

Igazmondó, politikai és szépirodalmi hetilap, előbb a baloldal, utóbb a kormánypárt néplapja. Szerkesztette és kiadta *Jókai* Mór. Megjelent Budapesten, hetenként vasárnap 4-rét egy íven 1867 júl. 1-től 1879 márc. 30-ig.

Igazodás, a katonaságnál az arcvonalak vagy az oszlopok éleinek egyenes vonal szerinti felállítása, illetve beigazítása.

Igazolás, I. az *eljárási jogban* (lat. *restitutio in integrum*, ném. *Wiedereinsetzung in den vorigen Stand*), a mulasztás utólagos orvoslásának egyik módja, amelynek az a hatálya, hogy a vétlenül elmulasztott eljárási cselekmény teljes joghatállyal pótolható. A mulasztás orvoslásának másik módja az ellentmondás (l. o.), amelytől az I. főkép abban különbözik, hogy míg az ellentmondással a fél ellentmondó nyilatkozata magában véve orvosolja a mulasztást és visszahelyezi az ügyet előbbi állapotába, addig az I. csak akkor eredményes, ha a mulasztó fél elfogadható mentséget hoz fel és a bíróság ennek alapján tárgyalás után hozott határozatával a mulasztást vétlennek állapítja meg. Az új polgári perrendtartás (1911. I. t.-c.) mind a két orvoslási módot ismeri és a szigorúbb orvoslási módot: az I.-t ott alkalmazza, ahol a mulasztás kevésbbé menthető és következményei nem igen súlyosak, az ellentmondást pedig, mint enyhébb orvoslási módot, ott, ahol a mulasztás menthetőbb és következményei súlyosabbak. Ma még hatályban levő polgári peres eljárásunk, a büntető eljárás és a közigazgatási eljárás csak az I.-t ismeri.

1. *A polgári eljárásban a Pp. szerint* (451—459. §§) akkor lehet a mulasztást I.-sal orvosolni, ha a fél vagy képviselője határnapon önhibáján kívül nem jelent meg vagy záros határidőt önhibáján kívül mulasztott el, de nincs helye I.-nak oly esetben, amikor a törvény kizárja v. meg nem jelenés esetében ellentmondást enged, továbbá, midőn a határnap elmulasztása bírói határozatban kimondandó hátránnyal nem jár (pl. bizonyításfelvétel v. ítélethirdetés határnapjának elmulasztása esetében). Kizárja a tv. az I.-t pl. a felülvizsgálati határnap, az eskü alatti kihallgatás határnapjának, I.-i kérelemre kitűzött új határnapnak ismét elmulasztása esetében, igényperben az igénylő részéről, a kisajátítási eljárásban stb.

2. A Bp. (1896. XXXIII. t.-c. 463—468. §§) szerint a *bünvádi eljárásban* I.-sal az a fél és az a sértett élhet, aki határidőt vagy határnapot a maga vagy képviselője hibáján kívül tudomás hiánya vagy más elháríthatatlan akadály miatt elmulasztott, amennyiben a törvény az I.-t ki nem zárja s a mulasztás az ügy elintézésére lényeges befolyással volt.

3. *I. a közigazgatási eljárásban*, l. *Közigazgatási eljárás.*

4. *I. a közigazgatási birósági eljárásban*, l. *Közigazgatási bíróság.*

5. *I. adó- és illetékügyekben:* 1881. XXXIV. t.-c. 31—33. §§; 1883. XLIV. t.-c. 5. §; 1889. XXVIII. t.-c. 8., 13., 21. §§; *az állami számvitelben:* 1893. XX. t.-c. 136. §; *halászati jog érvényesítésénél:* 1888. XIX. t.-c. 6. §; *ügyvéd elleni fegyelmi ügyekben:* 1874. XXXIV. t.-c. §; *biró elleni fegyelmi eljárásban:* 1871. VIII. t.-c. 55. §; a *Kúria képviselőválasztási biráskodásában:* 1899. XV. t.-c. 44. §.

II. A *telekkönyvi* eljárásban I. az a jogcselekmény, amelynek feltétele alatt előjegyzéssel nyilvánkönyvi jognak mint ilyennek szerzése, átváltoztatása vagy megszüntetése eszközöltetik és melynek bekövetkeztével az előjegyzés hatálya az elrendelése iránti kérvény beadásának időpontjától fogva kezdődik. Az előjegyzés igazolása történik: annak, aki ellen elrendeltetett, a bekebelezésre alkalmas nyilatkozata vagy ellene per útján hozott jogerejű határozat alapján.

III. *I. (verificatio)*, az országgyűlési képviselővé történt választás kifogástalanságának megállapítása, amit a képviselőház a ház alakulásakor osztályai, a ház alakulása után bizottságai (igazolási állandó bizottság, biráló bizottságok) által eszközöl. (L. bővebben *Képviselőház).*

A törvényhatósági bizottsági tagság, illetőleg a községi képviselőség ugyancsak I. alá esik, amit az 1886. XXI. t.-c.-ben (a székesfővárosra nézve: az 1872. XXXVI. t.-c.-ben) és 1886. XXII. t.-c.-ben tüzetesen meghatározott módon a törvényhatóság, illetőleg a község igazoló választmánya teljesít.

Igazolvány *(certificatum)*, tény, viszony, körülmény, kedvezmény bizonyítására szolgáló irat.

Igazolványos altiszt az, aki a hadseregben legalább 12 évig és mint altiszt legalább 8 évig szolgált és magaviseletéről kedvező igazolványnyal van ellátva. Az I.-nek törvénnyel (1873. II. t.-c.) biztosított elsőbbsége van a közszolgálatban hivatalszolgai s alsóbbrendű közhivatalnoki alkalmazásra.

Igaz orosz emberek, orosz nemzetiségi reakcionárius, főleg antiszemita jellegű politikai egyesület, melynek különösen az 1904—06-iki orosz forradalomban embertelen és politikailag is helytelen tevékenységet tulajdonítanak, mely főleg pogromrendezésekben jelentkezett. L. még *Huligánok* és *Pogrom.*

Igazpüspöki (azelőtt: *Biszkupicz)*, kisk. Trencsén vm. báni j.-ban, (1910) 291 tót lak., u. p. és u. t. Bán.

Igazság, gondolatainknak a valósággal való megegyezése, ezért semmi egyébről nem mondhatjuk, hogy igaz, mint gondolatról; minthogy azonban a valóságról is csak érzéki benyomások stb., tehát «gondolatok» útján tudok, ezért az I. nem egyéb, mint gondolatainknak egymással való megegyezése. Ennek a megegyezésnek formai törvényeit foglalja magában a logika úgy, hogy ami a logika törvényeivel megegyezik, igaz, ami ellenkezik, nem igaz. Valami lehet *formailag* igaz, de valójában nem igaz, ha ugyanis csak a logika törvényeivel egyezik meg, nem pedig tartalmilag is gondolatainkkal. Akik kételkednek, hogy I. egyáltalán van-e, azaz, hogy szabad-e bármely gondolatot abban az értelemben igaznak mondani, hogy az igaz gondolat föltétlenül különbözik a nem igaztól, *szkeptikusoknak* mondják. Akik azt mondják, hogy minden I. csak

bizonyos időben, bizonyos fokig, csak bizonyos körülmények közt I., hogy tehát némely I. viszonyos (relativ), azokat *relativistáknak* mondjuk. Ily okoskodások ellen fölhozhatni, hogy a szkeptikusok, relativisták stb. talán maguk magukkal ellenkeznek, mert nem kételkednek a kételkedésben és nem tartják viszonyos I.-nak a viszonyosság elvét. I. jelenti a magyarban az *igazságosságot* (l. o.) is.

Erkölcsi értelemben I. magunktartásának és gondolkozásunk módjának az erkölcsi törvény parancsainak megfelelő volta; a *jogi* vagy *társadalmi I.* csakis az emberi cselekményeket, de nem a gondolkozásmódot s az indokokat is, veszi tekintetbe. Az I. szigorának enyhítése a méltányosság (aequitas). I. alatt érteni szokás továbbá a bírónak sarkalatos erényét, amelynél fogva személyi tekintetek nélkül legjobb tudomása és lelkiismerete szerint jogot és I.-ot szolgáltat.

I. (eszt.), a művészetekben tulajdonképen a valóság hű visszaadása. De valóságon sokfélét érthetünk, a dolgok fölszínét, megjelenési módját, vagy a dolgok velejét, magvát. A naturalizmus a külső megjelenés hiánytalan visszaadására törekszik, az idealizmus a dolgok velejét, való I.-át keresi. V. ö. *Greguss* Rendszeres Széptanát, *Vischer*, *Volkelt*, *Lipps*, *Cohen* nagy esztétikai rendszeres müveit.

Igazságérzet, az erkölcsi igazság követelményei iránt való ösztönszerü készség. Akiben megvan az az eredeti hajlandóság és képesség, hogy igazságot akarjon és igazság szerint cselekedjék, annak van I.-e.

Igazságosság *(igazság* a szó erkölcsi jelentésében) az emberi cselekvésnek a jog és erkölcs normáival való megegyezését jelenti; minden embernek megvan a maga jogköre; ezt kölcsönösen tisztelnünk kell, ez az I. nem egyéb, mint az e tiszteletnek megfelelő cselekvés, illetőleg az a lelki állapot, melyből ily cselekvés fakad. Az erkölcsi jogrend tételes törvényekben nyer kifejezést; így megkülönböztethetünk jogi értelemben vett, törvényes, formai I.-ot és erkölcsi értelemben vett I.-ot, amely természetesen nem mindig megegyező. Ezért mondja a latin szólás: Summum ius, summa iniuria, azaz a törvény betüje szerint vett I. a legnagyobb igazságtalansággá válhatik. Ha a bírónak v. akárkinek módjában van enyhíteni a tételes írott törvény betüjén, akkor ezt a tekintetbe vételét az igazi igazságnak: méltányosságnak nevezzük.

Teológiai értelemben I. (lat. *justitia):* 1. sarkalatos erény, amely másokra vonatkozik és képessé tesz, hogy mindenkinek megadjuk azt, ami őt megilleti. Az embert megillető jogok minemüsége szerint van törvényes (justitia legalis), kiegyenlítő (justitia commutativa) és osztó I. (justitia distributiva). 2. Istennek egyik tulajdonsága, mely szerint nemcsak igazságos biró (justitia judiciaria), ki jutalmazza a jót (justitia remunerativa) és megbünteti a rosszat (justitia vindicativa), hanem minden teremtményének megadja, ami azokat megilleti, kivált az eszes teremtményeknek a természetfölötti kegyelmeket és kegyelemeszközöket, amelyek nekik az örök üdvösség elnyerésére szükségesek. 3. Az Isten törvényeivel egyező életmód. V. ö. *Vermeersch*, Quaestiones de justitia; *Kleutgen*, De ipso Deo; *Palmieri*, De Deo creante et elevante.

Igazságossági elmélet, máskép megtorló elmélet, l. *Büntetőjogi elméletek.*

Igazságszolgáltatás, jogi értelemben l. *Jogszolgáltatás.* Az I. és a *közigazgatás* elkülönítésének nagy elvét, mely azon alapszik, hogy az I.-ban egyedül az igazság tekintetei irányadók, míg a közigazgatásban a célszerűség (opportunitas) szempontjai nyomulnak előtérbe, hazánkban az 1869. IV. t.-c. iktatta törvénybe: «Az I. a közigazgatástól elkülöníttetik. Sem a közigazgatási, sem a birói hatóságok egymás hatáskörébe nem avatkozhatnak.» A későbbi törvényhozás azonban ezen az elven ismételten rést ütött, midőn sok ügyben a biráskodást közigazgatási hatóságok hatáskörébe utalta, pl. községi birósági, mezőrendőri, erdei kihágási ügyekben, a cseléd és gazda, a gazdasági munkás viszonyából felmerült vitás kérdésekben, stb.

I. (eszt.), a költőnek az a joga, hogy az epikus vagy drámai cselekvény folyamán és főleg végén személyeinek sorsát érdemük szerint intézze, jutalmazzon és büntessen. Az olvasó vagy hallgató benne gyökerező igazságérzeténél fogva megütközik azon, ha a jó rossz véget ér s a rossz diadalmaskodik, s minél naivabb, annál erősebben megköveteli a költői I.-t. A nép meséiben, regéiben ezen az alapon áll s a neki szánt termékekben is alkalmazkodni kell felfogásához. A modern irodalom, mely az életet híven akarja tükröztetni, bizony sokszor eltekint a költői I.-tól, melyet az életben sem talál.

Igazságügyi fenség (ném. *Justizhoheit)*, a jogszolgáltatásra, jelesül a polgári és büntető jogszolgáltatásra vonatkozó államhatalom. L. *Birói függetlenség* és *Birói hatalom.*

Igazságügyi Javaslatok Tára, l. *Igazságügyi Közlöny.*

Igazságügyi kezelői tanfolyam, az igazságügyminiszter 43600/911. sz. rendeletével mindegyik kir. itélőtábla székhelyén évenkint hat heti időtartamban létesített tanfolyam, amelynek célja az igazságügyi alkalmazásban álló kezelők (birósági, ügyészségi díjnokok, irnokok, irodatisztek, stb.) és telekkönyvvezetők számára a kezelői működés szempontjából fontos jogi, különösen eljárási és ügykezelési alapismereteket főként gyakorlati és szemléltető alapon megadni. Az I. a kir. itélőtábla elnökének felügyelete alatt áll, ő jelöli ki az előadókat (elnöki titkár, egy biró, egy ügyész v. ügyészségi magasabb kezelő tisztviselő, egy birósági magasabb kezelő tisztviselő), ő határoz a tanfolyamra bocsátás és a tanfolyamon levőknek munkával foglalkoztatása felől stb. I.-ra bizonyos előfeltételek mellett igazolványos altisztet v. igazságügyi alkalmazásban nem álló más jelentkezőt is lehet bocsátani.

Igazságügyi kezelői vizsga, az igazságügyi kezelői tanfolyamot befejező gyakorlati vizsga, amelyet évenkint rendszerint egyszer mindegyik kir. itélőtábla székhelyén külön vizsgáló bizottság előtt lehet letenni, amelynek tagjai az igazságügyminiszter kiküldöttjének elnöklete alatt egy ig.-miniszteri számvevőségi közeg és az igazság-

ügyi kezelői tanfolyam (l. o.) előadói közül az ítélőtábla elnöke által kijelölt három tag. Célja szemléleti úton és kisérletek útján meggyőződést szerezni arról, hogy a vizsgázó az ügykezelés minden ágában jártas és hogy a szabályokat nemcsak ismeri, hanem a gyakorlatban alkalmazni is tudja. A képesítésnek két fokozata van, ú. m. egyszerű és — csak egyhangú határozattal nyerhető — kitünő képesítés. A képesített a vizsga eredményét feltüntető bizonyítványt kap. A visszautasított 6 hó, esetleg 1 év mulva ismételhet. 1914 jan. 1-től kezdve irnokká csak oly díjnok és magasabb állásra csak oly kezelő tisztviselő nevezhető ki, aki az I.-t letette, de az utóbbi szabály alól helyi előléptetésnél a miniszter kivételesen felmentést adhat. I.-ra némely magasabb képesítésű (pl. érettségi vizsgát, telekkönyvi vizsgát tett) alkalmazottak és már kinevezett kezelő tisztviselők tanfolyam hallgatása nélkül is bocsáthatók. 1914 jan. 1-től kezdve telekkönyvi vizsgára is csak azt lehet bocsátani, aki az I.-t már letette.

Igazságügyi kormányzat, az államigazgatásnak tevékenysége a jogszolgáltatás «külső» rendezése és kezelése körül. Az intézkedés maga minden modern államban az államhatalomtól független; arra tehát az I.-nak befolyás nem engedhető (l. *Bírói függetlenség* és *Bírói hatalom*). Az I. élén áll az igazságügyi minisztérium.

Igazságügyi Közlöny, a m. kir. igazságügyminisztérium hivatalos lapja. 1892 jan. 1. óta jelenik meg, kezdettől fogva *Töry* Gusztáv (l. o.) szerkeszti. Az I., mint a legtöbb minisztérium által kiadott hasonló hivatalos lap, az igazságügyminiszter rendeleteinek közzétételére szolgál és fölöslegessé teszi általános rendeleteknek a hatóságok részére külön megküldését. Az I. mellléklapja 1902 óta az *Igazságügyi Javaslatok Tára*, amely az igazságügyminisztériumban v. közreműködésével előkészített törvényjavaslatokat, úgyszintén az országgyülési tárgyalások vonatkozó anyagát időnkint közzéteszi.

Igazságügyi minisztérium, a legfőbb igazságügyi igazgatási hatóság. Élén az igazságügyi miniszter áll. Hatáskörébe tartoznak különösen: a főfelügyelet a kir. bíróságok, továbbá a tőzsdebíróságok, kir. ügyészségek, kir. közjegyzők és közjegyzői kamarák, az ügyvédek, ügyvédi kamarák és a letartóztatási intézetek felett; az igazságügyi törvényjavaslatok szerkesztése és e törvények végrehajtása; a hazai és külföldi bíróságok érintkezésének közvetítése; az igazságügyi hatóságokra vonatkozó gazdasági, pénzkezelési és számadási ügyek; továbbá házassági felmentések, tanusítványok, törvényesítési, kegyelmezési, örökbefogadási ügyek stb. A kir. bíróságok és kir. ügyészségek tagjait és személyzetét részben az igazságügyminiszter nevezi ki, részben kinevezésük végett a királyhoz tesz előterjesztést, a királyi kinevezést pedig ellenjegyzi. Ezeket nem tekintve, az I. a biráskodásra semmiféle befolyást nem gyakorol. Az I.-ban a rendes minisztériumbeli tisztviselőkön felül a kir. bíróságoktól és a kir. ügyészségektől berendelt birák, ügyészek és bírósági hivatalnokok is vannak alkalmazva. Az I. mellett a többi igazságügyi hatóságokra is kiterjedő számvevőség működik.

Igazságügyi minisztérium iparisk olája, az állami javító intézetekben létesített ipariskola; ilyen van az aszódi és a kassai javítóintézetekben.

Igazságügyi orvosi tanács. Az 1890. XI. t.-c. által alapított orvosszakértői testület, melynek hivatása, indokolt szakvélemény nyilvánítása útján, az igazságügyi minisztérium és a bíróságok teendőiben segédkezni. Az I. tehát az igazságügyi kormányzat s a jogszolgáltatás terén mint szakértő közeg működik. A büntető jogszolgáltatás terén különösen hozzá tartozik az eléje terjesztett orvosi szakvéleményeknek felülvizsgálása, amit azelőtt az *országos közegészségi tanács* és a tudományegyetemek orvosi karai, egyéb elfoglaltságuk mellett csak mellékesen, így a büntető jogszolgáltatást ki nem elégíthető módon teljesítettek. Ál Ő Felsége által kinevezett egy elnökből s az igazságügyi miniszter által kinevezett egy alelnökből és legfölebb 20 előadó rendes tagból. A kinevezés 3 évre szól, de újra kinevezésnek helye van. Az I. működése folytonos. Szervezetét, ügyrendjét és eljárási szabályait a 35320/91. sz. I. M. rendelet állapítja meg (R. T. 1133. old.), amelyet egyes későbbi rendeletek módosítottak és kiegészítettek.

Igazságügyi statisztika. Tágabb értelemben felöleli a jogszolgáltatás egész területét s ide sorozandó úgy a kriminális-, mint a polgári törvénykezés legkülönbözőbb ágaira vonatkozó statisztika. Az I. kezdete messze visszanyúlik a multba s különösen az igazságszolgáltatás működésére vonatkozólag s úgy a saját használatra, mint a felsőbb hatóságok tájékoztatására készült feljegyzések s kimutatások régiek. Egy későbbi időpont az, amidőn ezek a kimutatások a nyilvánosság részére is közzététetnek s így a nyert eredmények tudományos következtetésekre is felhasználhatók lesznek. A kriminális statisztika az első, amely kiválik s mindenütt rendszeres adatgyüjtés tárgyává válik (l. *Bűnügyi statisztika* alatt). A polgári törvénykezés statisztikája már nehezebben bontakozik ki s szigoruan megállapított elvei jóformán még nincsenek. Jobbára csak ügyforgalmi statisztika és pedig két részre oszoltan, amelyek közül az első a bíróságok s az igazságügy szolgálatában álló egyéb személyek, mint ügyvédek, közjegyzők stb. személyzeti ügyeit, a másik pedig az ügymenetet, az ügyek különböző nemeit, elintézésük eredményeit stb. tárja fel. Kétségtelen azonban, hogy a polgári törvénykezés statisztikája ebben a formában is elég sok tanulságos magyarázatot rejt magában. Az igazságügyi szervezet változását, a személyzeti viszonyok különböző alakulását lehet megtudni az első részből. Az ügyekre vonatkozó adatokból pedig nem egy következtetést lehet vonni anyagi, közerkölcsiségi, gazdasági, társadalompolitikai stb. irányban. Csak egy pár példát említve, a telekkönyvek tulajdonjogi és jelzálogi bekebelezései nem egy támpontot nyujtanak annak megítélésére, hogy minő kezekbe vándorol át a nemzeti vagyon legtekintélyesebb része: az ingatlan; a cégbejegyzésekből és törlésekből következtetni lehet a kereskedelem

és ipari élet viszonyaira, a sok végrehajtás és csőd nem egyszer jele a válságos gazdasági életnek, az örökösödési eljárás alapján meg tudományos alapot nyerünk a nemzeti vagyon nagyságának és megoszlásának megállapítására.

Mindebből megérthető, ha a modern államok s ezek között mi is súlyt fektetünk az igazságügyi közegek előtt lefolyó perek és perenkívüli cselekmények statisztikai feldolgozására. Nálunk is már évtizedekre visszamenőleg gyűjtenek ily adatokat. Különösen jó az adatszolgáltatás, amióta az 1893. évi XVIII. t.-c. alapján életbeléptetett új sommás ügyviteli szabályzat világosan intézkedik a polgári ügyek lajstromozása felől. A polgári ügyekben való kimutatásokról ez idő szerint a következő igazságügyminiszteri rendeletek intézkednek: 1897. évi 458 sz. IM.-i rendelet szabályozza a házassági perek statisztikai adatgyűjtését; az 1900. évi 41.420 sz. IM. rendelet intézkedik a kir. bíróságok ügyforgalmáról és tevékenységéről felterjesztendő kimutatásokról. Ezenkívül vannak rendeletek, melyek az ügyvédi és közjegyzői kamarák részéről teljesítendő adatgyűjtést szabályozzák s időközben kiadott egyes rendelkezések, amelyek az adatszolgáltatást egyik-másik irányban kissé módosítják.

Az adatgyűjtés az igazságügyminisztérium részéről történik s egyedül a házassági perek azok, amelyek a statisztikai hivatal munkakörébe tartozó önálló adatgyűjtés tárgyát képezik. Az adatok évről-évre a polgári jogszolgáltatásra vonatkozólag is közzététetnek a statisztikai évkönyvekben.

Azt az anyagot különben, amelyet a polgári törvénykezés statisztikája nyujt, 3 részre lehet osztani. Az első az igazságszolgáltatás szerveit, a második a személyzetet s a harmadik az ügyekre vonatkozó eredményeket öleli fel. Ami az igazságszolgáltatás szerveit illeti, ezek a következők voltak 1911-ben:

	Magyarország Fiuméval	Horvát-Szlavonország
Kir. járásbíróság	385	76
« törvényszék	67	9
« Itélőtábla(báni tábla)	11	1
« Kúria (hétszemélyes tábla)	1	1
« ügyészség	65	9
« főügyészség	11	1
« koronaügyészség	1	—
Közjegyzői kamarák	11	9
Ügyvédi «	28	2

A járásbíróságok közül az anyaországban 303, Horvát-Szlavonországban 63, a törvényszékek közül 65, illetve 9 van felruházva telekkönyvi hatósággal.

Áttérve a személyzetre, a kir. Kúrián az elnökön és másodelnökön kívül 10 tanácselnök és 76 bíró van. A kir. ítélőtáblánál 11 elnök, 21 tanácselnök s 225 bíró. A kir. törvényszékeknél 63 elnök s a járásbíróságoknál működő bírákat is beszámítva 2276 bíró. Míg az igazságszolgáltatás természetéhez képest az igazságügyi szervek hosszú időn át állandóak maradnak, a személyzet számában történő változások, az ügyforgalom folytonos gyarapodása stb. folytán elég nagyok a hullámzások. Ami a bírák számát illeti, nálunk különösen az 1893 évi XVII. t.-c. okozott nagy változásokat, amely nagy arányokban szaporította a bírák teendőit. Jellemző, hogy 1889. Magyarországon még csak 1845 ítélőbíró volt, 1902. ellenben 2454 s az utolsó tíz év alatt csak 145-tel gyarapodott meg a számuk; legújabban azonban a bírói létszám nagyobb szaporítás alatt áll. Az ügyészségek személyzetét viszont a bűnvádi perrendtartás növelte meg. 1898-ban még csak 202 ügyész van, 1902. ellenben 247, amely szám azután tulajdonképen állandósult is. Az elég fontos szerepet betöltő segédszemélyzet pedig 1911. következőkép alakult: 1382 volt a fogalmazói és 5174 a kezelőségédszemélyzet száma.

Nagyon érdekesek azok az adatok, amelyek azokról a változásokról adnak számot, melyeken ügyvédi karunk az 1874. XXXIV. t.-c. óta átesett. Volt ugyanis az ügyvédek száma

1875-ben	4245	1895-ben	4560
1885-ben	4385	1901-ben	4873
1890-ben	4487	1911-ben	7168

Feltűnő, hogy az első 25 évben a hullámzás még kis mérvű, az utolsó tíz év alatt azonban hirtelen erősen megnő az ügyvédek száma. Az ügyvédi pályán az utóbbi időben erősen észlelhető megrohanásnak gátat vetett a törvényhozás (1912. VII. t.-c.) amaz intézkedése, hogy az ügyvédek lajstromába való bejegyzéshez az ügyvédi vizsga letételével kezdődő két évi utógyakorlatot kíván, amivel az ügyvédséghez szükséges gyakorlat idejét 5 évre emelte fel. Nem érdektelen az sem, hogy az ügyvédeknek több mint egynegyede, vagyis 1911-ben 2000, a budapesti kamara területén működik. Közjegyző 1911-ben 303 volt az anyaországban.

Az igazságszolgáltatási statisztikának a polgári törvénykezés ügymenetére vonatkozó adataiból legelső sorban a járásbíróságaink s törvényszékeink legnagyobb munkaterhét tevő sommás pereket emeljük ki. Az ezidőszerint is érvényben levő sommás eljárásról szóló törvény 1894 nov. 1. lépett életbe. 1895-ben 427,871, 1901-ben 500,913 s 1911-ben 639,110 ily per érkezett kir. járásbíróságainkhoz, amelyek 61,453 kivételével elintézést is nyertek. A hátralék különben évről-évre növekszik. Értékre nézve 44·1% a 100 koronán aluli per. Figyelemreméltó jelenség, hogy bíróságaink mind nagyobb súlyt fektetnek a perek gyors elintézésére. 1901-ben az egy évnél hosszabb perek még 6%-át tették az összes kereseteknek, 1910-ben csak 2%-át. 1901-ben járásbíróságainknak 65%-a tűzött ki 4 héten alul tárgyalási határidőt, 1911. ellenben 93%-a.

A törvényszékekhez felebbvitt sommás perek száma volt:

	1901-ben	1911-ben
Felebbezés	22,525	38,916
Felülvizsgálat	6,200	9,689
Felfolyamodás	2,387	3,966

Újabb időben mind több ügy kerül felebbvitel alá s az arány az alsófokú ítéletekhez képest ezidőszerint 27·9% a felebbezéseknél s 6·9% a felülvizsgálatoknál az 1901 évi 20·3, illetve 5·7%-hoz képest.

A járásbíróságokra szorítkozva, hatalmas szaporodást találni a telekkönyvi ügyeknél. 1901-ben a járásbíróságoknál 1.050,380 tkvi ügy és per várt elintézésre, 1911. ellenben 1.417,482. Az emelkedés részben összefügg azzal is, hogy mind több

járásbíróság lesz telekkönyvi hatósággal felruházva.

Az 1893. XVIII. t.-c. érdemlegesebb reformjai közé tartozik az egyezségi kisérletnek és a fizetési meghagyásnak beállitása. 1911-ben járásbíróságainkhoz 7371 egyezség iránti kérelem terjesztetett elő s 4807 egyezség jött létre az 1901-iki 5559 kérelem alapján történt 1979 egyezséggel szemben. A kezdetben igen nagy népszerüségnek örvendő fizetési meghagyásoknál azonban fejlődés helyett hanyatlás állapitható meg. Volt ugyanis

	1901-ben	1911-ben
Előterjesztett kérelem	194,618	171,797
Kibocsátott fizetési meghagyás	187,762	166,962
Elrendelt végrehajtás	18,662	17,828

Az előadottakon kívül a kir. járásbíróságok részéről elintézendő volt még 1911-ben 155,997 örökösödési ügy, 421,577 végrehajtási ügy, 74,232 polgári megkeresés és 93,514 vegyes ügy.

A kir. törvényszékeknél a polgári jogszolgáltatásban a felebbvitt sommás ügyek mellett a polgári perek teszik az ügyforgalom legjelentősebb részét. Összesen 189,404 ily per várt elintézésre, közöttük az év folyamán érkezett 30,652 közpolgári, 12,534 házassági, 96,672 váltó, 9238 kereskedelmi per. 75%-a az ügyeknek befejezést is nyert. Telekkönyvi per és ügy 555,988 volt elintézendő, melyből mindössze 4163 maradt folyamatban az év végén. Emellett mint perenkívüli ügy törvényszékeinkhez 2419 csődnyitás iránti kérvény érkezett, amelyek alapján 487 csőd nyittatott, a cégjegyzési ügyeket illetőleg pedig bejegyeztetett 4961 cég és töröltetett 2069.

Minthogy a házassági perek a statisztikai hivatal által teljesített külön adatgyüjtés tárgyát is teszik, ezek köréből nem lesz érdektelen egy pár adatot idézni. Az év folyamán megindított keresetek száma volt az 1901—1905. évek átlagában 5390 s 1911. a számuk már 11,774-re rúgott. A nagy emelkedést az magyarázza, hogy az 1907. XVII. t.-c. a házassági perek kötelező felebbvitelét megszüntette s így az eljárás az egyszerüsités mellett gyorsittatott és olcsóbbá tétetett. Felbontással ért véget 7404 kereset és pedig 70·7%-a hűtlen elhagyás, 18·1%-a házastársi kötelességek súlyos megsértése cimén.

Folytatva a bíróságok ügyforgalmának ismertetését, kiemeljük, hogy a kir. ítélőtáblák munkásságának javarészét a polgári ügyek, illetve ezek között a felebbvitt rendes perek és ügyek alkotják. Az 1911. évben 40,856 ily ügy volt elintézendő. Tárgyalásra várt ezenkívül 6582 sommás per, 44,803 elnöki beadvány és 245 fegyelmi ügy.

A kir. Kúria ügyforgalmát illetőleg utalunk arra, hogy e legfelsőbb birságunknál az 1911. évben 9145 felebbvitt rendes per és ügy s 383 felebbvitt sommás ügy volt elintézendő. Ezenkívül az országos képviselőválasztási jogosultság kérdésében 509 beadvány érkezett s 2991 egyén választói jogosultsága felett hozatott határozat. Az országos képviselőválasztások érvénye feletti biráskodás tárgyában 559 beadvány volt tárgyalandó s 4 kivételével a többi befejezést is nyert.

Ki kell egészitenünk a birságaink ügymenetére vonatkozó eredményeket egy pár adattal, amelyek a büntető ügyek forgalmát világitják meg. Kir. járásbiróságaink az 1911. évben nem kevesebb, mint 377,700 büntetőügyet, kir. törvényszékeink első folyamodásban 34,643 vizsgálóbirói ügyet és 37,788 bünvádi pert, másodfolyamodásban pedig 2678 felfolyamodást és 36,744 felebbezést intéztek el. A kir. ítélőtáblák előtt 13,899, a kir. Kúria előtt 8609 büntetőügy tárgyaltatott le. Röviden utalunk még arra, hogy kir. ügyészségeink az 1911. évben 113,647 bünvádi feljelentést, 100,714 nyomozást és 5033 vizsgálatot, a főügyészségek 7093, a koronaügyészség pedig 4543 büntető ügyet intéztek el. A további részletekbe nem bocsátkozunk, mert *Bünügyi statisztika* alatt a rendszeres kriminálstatisztikai adatgyüjtés eredményei alapján kimerítően tárgyaltuk az ezekből leszürődő tanulságokat.

Befejezésül érintjük még a nemzetközi összehasonlitás kérdését is. A jogszolgáltatási statisztika terén, minthogy a törvénykezés berendezése és tárgyai is országról-országra eltérnek, ez igen nagy nehézségekbe ütközik. A büntetőjog terén még inkább fejlődtek ki az egymáshoz közel álló népeknél rokonvonások, itt még lehet találni sok esetben egyező alapot a különböző adatok viszonyainak egybevetésénél. A polgári törvénykezést illetőleg azonban a fejlődés mindenütt történetileg annyira eltérő, annyira uralkodnak a nemzetek egyéniségét visszatükröző mozzanatok, hogy az összehasonlitásról egyelőre le kell mondani s ezt előmozditani teljesen a jövő feladata.

Igbegbe, a Niger-folyó mellett fekvő Akpoto afrikai néger ország egyik jelentősebb kereskedő városa a Benuének a Niger-folyóba való torkolatánál, kb. 5000 lak.

Igbo, szorgalmas és békés természetü négerektől lakott afrikai vidék a Niger alsó folyásánál, óriási kiterjedésü olajpálma erdőségekkel.

Igdyr, a turkmén nép egyik törzse. L. *Turkmének*.

Ige, az a beszédrész, mely a történést, változást fejezi ki, vagy más hagyományos meghatározás szerint, amely cselekvést, szenvedést vagy állapotot jelent. A mondatot többnyire úgy alakitjuk, hogy a cselekvés haladása az alanynál veszi kezdetét, vagyis az igének alanyától indul ki a cselekvés. Néha azonban úgy fejezzük ki a gondolatot, hogy az alany felé halad a cselekvés máshonnan, mástól. Ilyenkor nem mondjuk, hogy az alany *cselekszik*, hanem hogy *szenvedi* a cselekvést. Tehát kétféle igét különböztetünk meg: *cselekvő* és *szenvedő igét*. Pl. cselekvő van ebben: a tükör visszaveri a fényt; szenvedő van ezekben: a fény visszaveretik a tükörtől, v.: a fény visszaverődik a tükörtől. Az ige a névszóval együtt, amint azt már Aristoteles megállapitotta, a legfontosabb beszédrész s a két kategória formális megkülönböztetése csak kevés nyelvből hiányzik. (L. *Cselekvő ige, Gyakorító ige, Hatóige, Kezdő ige, Müveltető ige, Mozzanatos ige, Személytelen ige, Szenvedő ige, Igeképzés, Igemód, Igeragozás Ikes igék).* — I. teol. értelemben, l. *Isten igéje*.

Igegyök, *igei gyök*, l. *Gyök*.

Igehajlitás a. m. *igeragozás* (l. o.).

Igeidők. Minden igében kifejezhetjük a cselekvésnek háromféle fokát (mint a latinban scribo,

scripsi, scripturus sum): *a) folyó cselekvést*, t. i. azt, hogy a cselekvést még folyónak, be nem fejezettnek gondoljuk, pl.: *Él* magyar, *áll* Buda még! (Kisfaludy K.); *b) befejezett cselekvést*, vagyis azt, hogy a cselekvés folyása megszünt, hogy abba van hagyva, el van végezve, pl.: *Megbűnhődte* már e nép a multat s jövendőt (Kölcsey); *c) beálló cselekvést*, azaz olyant, mely még csak beáll, melyhez csak készülünk, melyet még csak szándékozunk megtenni; pl.: Egész úton hazafelé azon gondolkodám, mikép *fogom szólítani* rég nem látott anyám (Petőfi). Itt *fogok* tkp. annyit tesz, hogy hozzá fogok. A beálló cselekvés kifejezésére van egy egyszerű igealakunk is: *írand*. De ezt az alakot most az élő beszédben már nem használjuk. A *föltétes módban* a befejezett cselekvést úgy mondjuk, hogy a fő igén csak a befejezett cselekvést jelöljük meg, a föltétesség kifejezésére pedig a *van* ige föltételes alakját tesszük melléje: írtam volna. A beálló cselekvésben a *fog* igén jelöljük meg a föltételes módot: *írni fognánk*. A *felszólító módban* a befejezett cselekvés így van: *írtam legyen*; csakhogy ilyen kifejezéseket ritkán használunk.

Némely nyelvek a cselekvés módjain kívül kifejezik igealakokkal a három időt is, vagyis hogy arra nézve, aki szól, a jelenben vagy a multban vagy a jövőben történőnek képzelik a cselekvést (pl. a latinban: scribo, scribebam, scribam), vagy pedig, hogy a jelenben v. multban v. a jövőben befejezettnek gondolják-e (pl. lat. scripsi, scripseram, scripsero). Régi íróink szintén pontosan megkülönböztették a mult időt a *vala* segédigével; pl. a folyó cselekvést így mondták a multban; *ír vala*; a befejezettet: *írt vala*; a beállót: *írni foga*. Azonfelül a multban történt egyes események elbeszélésére mindig az egyszerű *elbeszélő alakot* használták. Pl. «Egy ember nem tanulta vala még meg a halászást» (Pesti Gábor egy meséjének első mondata). — Most azonban a multban történő (a multban folyó) cselekvéseket magunkra nézve befejezetteknek tekintjük s azért a befejezett cselekvés alakját, az *írt* alakot használjuk ezek helyett: *ír vala, íra*. A multban befejezett cselekvést azonban most is szoktuk így kifejezni: *írt vala* v. *volt*. Ha a jelen és a jövő időt akarjuk kifejezni, csak igazi *időhatározókkal* tesszük, pl. a jövőben befejezett és folyó cselekvés: mire majd visszajössz, mindent elvesztettünk (ez befejezett cselekvés a jövőben, tehát a *majd* itt is mind a két igére vonatkozik); a jövőben beálló cselekvés: Fa, levél majd el fog hervadni (Pet.). V. ö. *Szarvas* Gábor, A magyar igeidők (1872); *Gyomlay* Gyula, Az úgynevezett igeidők elméletéhez, Nyelvtud. Közl. (1907-től); *Simonyi*, Tüzetes Magyar Nyelvtan (1895); u. a. A magyar nyelv (1905).

Igék, l. *Ige*. — Frequentativ ige a. m. *gyakorító ige* (l. o.).

Igeképzés. Az igeszók képzésének két főosztálya van: egyik az *igékből* való I., második a *névszókból* való; az elsőre példa *üt: ütöget*, a másikra *bot: botoz*. Az első esetben egyszerűen az alapul szolgáló cselekvés fogalma módosul valamely irányban; a másodikban valamely tárgyhoz vagy személyhez hozzáfűződik a cselekvés, a változás képzete: a névszóból származó ige mindig ama bizonyos tárgyra vagy személyre vonatkozó cselekvést fejez ki.

1. *A cselekvés módosulása* (deverbális I.). Azonegy cselekvésnek különböző árnyéklatai lehetnek *A) mennyiség, B) mód, C) az alanyhoz való viszony* szerint. *A) Mennyiség* tekintetében különbözik a cselekvés aszerint, amint az ige *tartós cselekvést* fejez ki, pl. csörög, vagy pedig csak egy mozzanatát a cselekvésnek, még pedig vagy a beállás mozzanatát, pl. csördül, v. a befejezés mozzanatát, pl. csörren. A tartós és ismételt cselekvés kifejezői a *gyakorító igék*, melyek a magyarban s általában a finn-ugor nyelvekben igen nagy változatosságban fejlődtek ki. Legközönségesebb ezek közül a *-gat, get* képző: csalogat, ütöget, csókolgat, tekinget (ehelyett: tekintget), ereget (ehelyett: eresztget). De előfordulnak még: *-g, -ál él, -gál gél, -dogál degél, -dal del, -dos, -doz, -ász ész*, stb., pl. mozog, zörög (v. ö. mozdul, zördül), dobál, metél, keresgél, taszigál (ehelyett: taszítgál), folydogál, üldögél, furdal, lépdel, mardos, fogdoz, kaparász, legelész, stb. A beállást jelentő, ú. n. *kezdő igék* többnyire ilyen alakuak: fordul, indul, rezdül (v. ö. forog, inog, rezeg). A gyors befejezést jelentő *mozzanatos igék* képzői; *-an en, -int, -ít, -all ell*: rezzen, pattan, csavarint, emelint, vonít, pödörít, fuvall, lövell. — *B) Mód* tekintetében az igealakok aszerint különböznek egymástól, amint többé v. kevésbbé pontosan különbözteti meg valamely nyelv az állítás módjait; l. *Igemód*. — *C) Az alanyhoz való viszony* szerint megkülönböztetünk cselekvő és szenvedő igéket. A *szenvedők* részben valóságos szenvedők, melyek az alanyra kívülről ható cselekvést fejeznek ki, képzőjük *-at(ik) et(ik), -tat(ik) tet(ik)*, pl. a jegyzőkönyv hitelesíttetik. (Ezt a mai élőbeszéd voltaképen csak két kifejezésben használja: születik és dicsértessék.) Másrészt vannak *visszaható igék*, melyek azt fejezik ki, hogy a cselekvés visszahat magára a cselekvőre, vagyis ugyanazon személy a cselekvő s a szenvedő. Képzőik: *-ód(ik) öd(ik), -ódz(ik) ődz(ik), -kod(ik) köd(ik), -koz(ik) köz(ik)*, stb.; pl. húzódik, ütődik, takaródzik, dörgölődzik, rázkodik v. rázkódik, öltözködik, vetkezik v. vetkőzik, bocsátkozik, stb. A cselekvő igéknek egy külön faját teszik a *műveltető igék*, melyeknek képzője *-at et, -tat tet*: járat, kéret, csináltat, emeltet.

2. A névszókból való I. kifejezheti *A)* azt, hogy az alany az illető tárggyal tesz valamit, vele bánik, működik. Ilyenkor a képző rendesen *-l* v. *-z*, de néha *-ász ész, -kod(ik) ked(ik), -koz(ik) köz(ik)*, stb.; pl. dobol, csépel, aranyoz, szennyez (a *-z* képző többnyire valamivel ellátást fejez ki), halász, eprész, betyárkodik, fegyverkezik, stb. — *B)* A második alosztályba azok tartoznak, melyek valamivé *levést* s valamivé *tevést* fejeznek ki; amazok többnyire *-ul ül* s *-od(ik) ed(ik)*, emezek *-ít* képzővel alakulnak, még pedig rendszerint melléknevekből; pl. szépül, javul, nagyobbodik, feketedik, erősödik — szépít, javít, nagyobbít, feketít, erősít. — L. még általánosságban a *Szóképzés* cikket. A részletekről v. ö. *Simonyi* Zs. Tüzetes magyar nyelvtana 1. kötetét (Budapest 1895) és A magyar nyelv, 2. kiad. 5. fejezet.

Igekötő. Az I.-k, vagy ú. n. igeprefixumok az árja nyelvekben nagyobbrészt irányt jelölő helyhatározó szók. A magyar I.-knek nagy része szintén olyan, hogy mindig megtartja egyenes eredeti irányjelentését; pl. átkelni, eléhozni, v. előhozni, visszafordulni, egybegyűlni, összeszedni, szétverni, ellentállani. Az altaji és különösen az ugor nyelvek közül itt leginkább a magyar nyelv (és a vogul) jöhet kérdésbe. A magyar nyelv nem ment annyira az I.-k értékének elváltoztatásában, mint az árja nyelvek; mert emezekben találunk az igével annyira összeforrott I.-ket, hogy első tekintetre alig ismerjük őket meg. Pl. a latin *re, red* (szanszkrit prati) eredeti jelentése «vissza, hátra»: *red-ire* «visszamenni», *re-spicere* «hátra tekinteni»; de olyan igékben, minők *requiescere* «megpihenni», *requirere* «megszerezni», már nagyon elhomályosult a «hátra» jelentés. Azon magyar I.-k, melyek nem láttatják mindig eredeti irányhatározó értéküket, főleg: *be, ki, föl* (ez a három csak aránylag kevés igénél: bemeszelni, kibékülni, fölpofozni), de különösen *meg* és *el*. A *meg* szócska rendesen azt jelenti, hogy a cselekvés nemcsak félig-meddig történik meg, hanem teljesen végbe is megy és valóban befejeződik, úgy hogy semmi sem marad hátra. Pl. *tanulok úszni* és *megtanulok úszni*; *levelet ír* és *megírja a levelet* stb. Néha a befejezést nem a *meg*, hanem az *el* szócskával jelöljük meg. Pl. *elsózza a levest, elromlik* stb.

Igel, falu a trieri porosz kerületben, a Mosel folyó mellett, (1910) 476 lak. Mellette van az *igeli oszlop*, a Secundiniusok családjának $21^1/_2$ m. magas, vöröses homokkőből épült és sok dombormüvel díszített ó-római síremléke, a legszebb római emlék az Alpokon innen.

Igelströmit (ásv.), két különféle ásványt is jelölnek e névvel; újabban csakis az ú. n. vasknebelitet értik alatta; kevés magnéziumot és mangánt tartalmazó knebelit, amelynek helyesebb neve mangánfayalit lenne; képlete

$$(Fe,Mn,Mg)_2SiO_4$$

(l. *Knebelit*); szürkésfekete, szabálytalan, héjas tömegek; élein sárgán áttetsző, üveg-zsírfényű; lelőhelye Vester Silfberget Dalarneban; régebben a piroauritot is értették alatta, amely a szerpentinben ezüstfehér ereket alkot Haaf-Grunay-szigetén Skóciában (l. *Piroaurit*).

Igemód. Ha a nyelvtanban módokról beszélünk, elsősorban azt kell vizsgálnunk, mennyiben jut kifejezésre a nyelvben a logikai ítéletformáknak háromféle módosítása, háromféle érvénye, t. i. a *valóság*, a *lehetőség*, a *szükségszerüség*. Az elsőt és a harmadikat határozókkal vagy egyéb körülírással fejezzük ki (valóban ír, bizonyos, hogy ír; szükségképen ír, okvetetlen ír, kell írnia v. kell, hogy írjon v. kell írjon). De a lehetőségre, melyet egyéb nyelvek szintén csak körülírnak, a mi nyelvünk külön igealakot fejlesztett a *hat* igével való régi körülírásból: írhat. Már most e három ítéletmóddal párhuzamosak az ú. n. I.-ok, még pedig: I. a valóságnak megfelel az egyszerű jelentés, a *jelentő mód* (indicativus); II. a lehetőségnek megfelel a némely nyelvekben meglevő *lehetőség módja* (modus potentialis, concessivus); III. a szükségszerüségnek megfelel a kívánás, a parancsoló mód vagy *fölszólító mód* (imperativus), illetőleg a fölszólításnak többé vagy kevésbbé szigorú vagy enyhe formái. Azonkívül azonban az I.-okhoz számítjuk annak a megkülönböztetését, vajjon az állításnak az illető érvényt föltétlenül megadjuk-e, vagy pedig föltételhez kötjük. Így keletkezik három új mód: IV. *a föltétes jelentés módja* (modus conditionalis, bár ez a név a következő kettőre is ráillik); pl. a finnben: *olisi* a. m. volna, jos *kävisimme* a. m. ha mennénk; V. *a föltétes lehetőség módja*: lehetne, mehetnénk (előfordul erre külön módalak a finn nyelv vepsä dialektusaiban); VI. a föltétes kívánás módja, az *óhajtó mód* (optativus); pl. a finnben: *Käykääme vöhän syrjälle* a. m. mennénk egy kissé félre. A magyarban a föltétes kívánás módja azonos alakú a föltétes jelentés módjával (föltétes módalak), sőt néha a föltétes lehetőség módjával fejezzük ki az óhajtást: ehetném, ihatnám. V. ö. *Simonyi* Zs., A magyar nyelv, 2. kiad. 5. f.

Igenemek (az igének különböző nemei s fajai), l. *Ige*.

Igenév *(participium,* régebben *részesülő)*, a grammatikában az igének azon alakja, mely annak fogalmát mint melléknevet fejezi ki. Eredetileg az I. a legtöbb nyelvben nem egyéb közönséges főnévnél vagy melléknévnél. Viszont sok esetben főnévvé válik, pl. ilyen a csecsemő szóban az *emő* alkatrész, mely *emik* elavult igének igeneve; ilyen az adó, esküvő, temető, melyeknek részesülői természete immár egészen elhomályosult. De voltaképen az I.-ek még most is főnevek, melléknevek vagy határozó szók s csak azért vesszük őket külön beszédrésznek, mert minden igéből képezhetők, mert élénken érezzük bennük a cselekvést s mert az igeragozásban s a mondatszerkesztésben néha különös módon használjuk őket, nem úgy mint egyéb névszókat. A cselekvés fogalma olyan élénk bennük, hogy a melléknévi I.-nél meg is különböztethetjük a folyó, befejezett és beálló cselekvést s az első kettőt néha a határozó I.-nél is. Vannak nyelvek, melyekben a főnévi I.-nek is van befejezett cselekvésü alakja, pl. a latin, a német, a francia.

A főnévi I. az elvont főnevek közé tartozik, mert cselekvést jelent, de a cselekvő személytől elgondolva, elvonva; pl. írni a. m. írás. *A melléknévi I.* háromféle, a cselekvésnek három módja szerint: *a)* a folyó cselekvés igeneve: hervadó virág; *b)* a befejezett cselekvés igeneve: a lehullott levél; *c)* a beálló cselekvés igeneve: a lehullandó, elhervadandó virágok. A melléknévi I.-nél azonban nemcsak a *cselekvő* lehet kifejezve, azaz a cselekvésnek alanya, hanem a *szenvedő* is, azaz a cselekvésnek tárgya, az, aki szenvedi a cselekvést mástól. Pl.: *a)* ivó víz; *b)* a látott jelenet; *c)* az építendő színház. Megjegyzendő, hogy a folyó cselekvésü igenevet rendesen cselekvő értelemben használjuk, az átható igék befejezett cselekvő igenevét ellenben inkább szenvedőben, a beálló cselekvés igenevét egyaránt használjuk cselekvő és szenvedő jelentéssel. A folyó cselekvés igenevét még többféle értelemben használjuk. Jelenthet: *a) eszközt*, mellyel a cselekvést végrehajtjuk: írótoll; *b) helyet*, ahol a cselekvés történik: írószoba; *c) időt*, melyben a cselekvés végbe-

megy: húshagyó kedd (vagy csak húshagyó); *d) elvontan* magát a *cselekvést*: esküvő a. m. esküvés.

A beálló cselekvés igenevéhez többnyire hozzáértjük azt is, hogy *szükségképen* áll be a cselekvés: mulandó dicsőség, amelynek el kell mulni. Néha nem is beálló, hanem folyó cselekvést értünk rajta: állandó, hajlandó. Elvontan a cselekvést fejezi ki ebben: veszendőbe megy.

A határozó I. voltaképen cselekvést jelentő elvont főnév, mint a főnévi I., csakhogy egyszersmind határozó szó, mert csak határozó lehet a mondatban, még pedig állapothatározó. A határozó I. kétféle: az egyiknek *-va ve* a képzője, a másik *-ván vén*. A *-va ve* végűt használjuk mind cselekvő, mind szenvedő értelemmel. Ha cselekvő jelentéssel használjuk, többnyire folyó cselekvést fejez ki, vagyis olyant, mely az állítmányban kifejezett cselekvéssel együtt történik, pl. sírva futnak a fiúcskák (Gyulai); várva vár, kérve kér. Ha azonban szenvedő értelemben használjuk, akkor rendesen befejezett cselekvésre vonatkozik: le van tiltva; akit én szeretek, meg van az szeretve (népdal). A *-ván vén* végű igenevet csak cselekvő értelemben használjuk. Folyó cselekvésre csak olyankor vonatkozik, ha magában foglalja az állítmány cselekvésének okát, pl. több tárgya nem *lévén*, a gyűlés eloszlott. Különben mindig befejezett cselekvést értünk rajta: elvégezvén dolgukat, megpihentek. Így is csak olyankor használjuk, mikor félig-meddig független az állítmánytól, mintha egy mellékmondat rövidítése volna s akkor magának az I.-nek majd mindig van tárgya vagy határozója (az említett példában: dolgukat); sőt néha külön alanya van az I.-nek is, az igének is: szárnyok lévén, elrepültek (Arany J., Rege); főleg ebben a kifejezésben: *egy év mulván* (vagy mulva) visszatértek.

Igenleges, l. *Igenlő* és *Pozitiv*.

Igenlés. Schopenhauer rendszerében alapvető az akarat fogalma. Az akarat a világ lényege, veleje. Minden akarat. Tehát minden akar. Mit akar az akarat? Az akarat élni akar, érvényesülni, akarni. Az élniakarás ezen nyilatkozását nevezi Schopenhauer I.-nek (Bejahung des Willens zum Leben, az élethez való akarat I.-e, v. meg-I.-e), az ellenkezőjét (Verneinung des Willens zum Leben) az élethez való akarat tagadásának. Logikai értelemben is használjuk; az ítélet nem egyszerű egybekapcsolása fogalmaknak, mint a régi logika tanítja, hanem ráhagyása, meg-I.-e az ítélet tartalmának, a képzetnek. Főleg Brentano, Windelband és általában a logikai voluntaristák tanítása.

Igenlő, *igent mondó, ráhagyó*, a logikában újabban műszó gyanánt lefoglalva az ítéletek egyik fajának jelzésére. Az ítéleteket minőség tekintetében állítókra és tagadókra osztjuk; minthogy azonban az állítás fogalmának köre a szükségesnél tágasabbnak látszik (pl. állítom, hogy ez nem igaz), az állító (affirmativ) ítéleteket inkább I.-knek mondjuk.

Igenpataka, kisk. Alsó-Fehér vm. magyarigeni j.-ban, (1910) 804 oláh lak.; u. p. és u. t. Magyarigen.

Igény alatt értjük mindazokat a követeléseket, amelyeket valaki egy konkrét magánjoga alapján harmadik személyek ellen támaszthat. L. még *Igényper* és *Biztosítás*.

Igénybevétel, szilárdságtani műszó, l. *Szilárdság*.

Igénycímer, így nevezik azt az ország címerét, melyet egy uralkodó címerébe befoglal, hogy ez által kimutassa, miszerint az illető országra igényt tart; így pl. Szerbia és Ráma címerei a magyar címerben, mely országok régente a magyar birodalomhoz tartoztak.

Igényper az a per, amelyet a végrehajtási eljárás folyamán a végrehajtáson kívül álló személy a végrehajtató ellen indít a végett, hogy a lefoglalt ingóság a foglalás alól felmentessék. I.-t nemcsak tulajdonjog, hanem minden olyan jog alapján is lehet támasztani, amely (pl. a haszonélvezeti jog) alapja lehet annak, hogy a jogosultnak a dolgát másnak a tartozása miatt el ne árverezzék. Az I. sajátsága az, hogy habár a felperes és a végrehajtást szenvedő közötti jogviszonyra alapíttatik, erre a jogviszonyra a perben hozott ítélet semmi hatállyal, még a praejudicialis ítélet hatályával sem bír; aminél fogva ezek a felek jogaikat egymás irányában a törvény rendes útján érvényesíthetik és az igénylő, ha az egyik I.-ben nyertes is lett, újabb I.-t kénytelen indítani, ha ugyanezt az ingóságot más vagy ugyanaz a végrehajtató újra lefoglalta. Az I.-nek a végrehajtás további folyamára, különösen az árverésre halasztó hatálya van. Hogy ily perekkel a végrehajtást el ne húzzák, ebben a perben az igénylő részéről igazolásnak, továbbá a tárgyalás elhalasztásának, perujításnak nincs helye és a hosszabb folyamatu bizonyítás is meg van szorítva annyiban, hogy az igénylő tanui közül csak azokat lehet kihallgatni, akik a bíróság területén laknak, vagy akiket ő 15 napot meg nem haladó határidőn belül előállít. Két egybehangzó ítélet ellen fellebbvitelnek nincs helye. Az I., tekintet nélkül az értékre, a járásbíróság hatáskörébe tartozik.

Igeragozás *(conjugatio)*, az állítmányi igének módosítása személyek, idők és módok szerint. L. *Személyragok*. Nyelvünket több más finn-ugor nyelvvel együtt kiválóan jellemzi a *tárgyatlan* és *tárgyas ragozás* (v. alanyi és tárgyi, szubjektiv és objektiv ragozás) megkülönböztetése. De a magyar nyelvben maga az alanyi ragozás is két ágra oszlik: iktelenre és ikesre, — a szerint, amint jelen idő egyes 3. személyét az *-ik* rag hiánya v. megléte jellemzi, pl. kér és érik, visz és iszik. Az iktelen igék személyragjai a jelen időben rendszerint 1. *-k*, 2. *sz*, 3. —, ellenben az ikes igékéi 1. *-m*, 2. *-l*, 3. *-ik*. A többes számban mind a kétféle ige személyragja 1. *-unk ünk*, 2. *-tok tek tök*, 3. *-nak nek*. A perfektumban az egyes számban sincs semmi különbség: itt az iktelen igék is *-m*, *-l*-re végződnek az 1. s 2. személyben s viszont az ikes igék sem veszik fel az *-ik*-et a 3.-ban (kértem, kértél, kért: értem, értél, ért). L. *Ikes igék*.

Az alanyi személyragok, mint minden nyelvben, jobbára személynévmásokból erednek. Így az *-m* rag az 1. személy névmásából lett, mert az *én* szó a rokon nyelvek tanusága szerint eredetileg *m*-mel kezdődött (ma is így mondják a cseremiszek: mén, a finnek: minä stb). A többes szám 1. *-nk* ragja (vagyunk, volnánk) még a Halotti

Beszéd idejében *-muk mük* volt (vogymuk, vimádjomuk, ma vagyunk, imádjunk); itt az *m* nyilván az 1. személyt, a *k* pedig a többes számot jelöli, mint a 2. *-tok tök tök* s a 3. *-nak nek k*-ja mutatja. A *-tok tök tök t* hangja nyilván a *te, ti* névmásokra utal. A *-nak nek n*-je mint 3. személy jele megvan az egyes számban is a leszen, megyen, lőn, tőn-féle alakokban, továbbá a fölszólító módban: legyen, írjon, sőt *mondéttán, értin* alakokban a moldvai csángók nyelvjárásában jelentő módban is. A tárgyas ragozásnak 2. személyű tárgyra mutató alakja, kér-lek, nagyon könnyen elemződik: a *-k* az 1. személyű alany ragja, az *l* pedig a 2. személyű tárgyé (azonos az eszel iszol 2. személyű alanyragjával). A 3. személyű tárgyra mutató alakok: várom, várod, várja, várjuk, várjátok, várják. Az utóbbi négyben nyilván a *j*, ill. *-ja já* a tárgyra mutató személyrag; ez legjobban akkor tünik ki, ha összehasonlítjuk a várja és vár s a várjátok és vártok alakokat. A várom, várod alakokban az *m* és *d* előtt elmosódott a tárgyi személyrag.

2. *Az idők és módok képzése.* Az idők és módok kifejezésére hat egyszerű igealakkal rendelkezik nyelvünk, úgymint néggyel a jelentő módban: ír, írt, íra, írand, és kettővel a feltétes és parancsoló mód megkülönböztetésére: írna, írjon; ritkán fordul elő a feltétes módban egy hetedik egyszerű forma: irandana. Van aztán egy csomó összetett igealak: ír vala, írt vala, írt volna, írni fog, írni fogna stb. Az *ír* alak jelentő módot s folyó cselekvést fejez ki, minden külön képző nélkül. De vannak igéink, melyeknek ezt a formáját a többi formától *-sz* képző különbözteti meg: lesz, tesz, vesz, visz, hisz, eszik, iszik, aluszik, fekszik, cselekszik stb. (e helyett: levsz, tevsz stb., mert tiszta tőjük *v*-re végződik: *lev-, tev-* stb., v. ö. levő, tevékeny, cselekvés stb., l. *Szótők).* Két igénknek pedig *gy* képzője van a folyó cselekvésben: *vagyon* és *megyen* (e helyett: valgyon, mengyen). Az *írt, adott* alak a befejezett cselekvést jelenti; képzője magánhangzók után *-tt*, mássalhangzók után *-t*. Ez az alak a befejezett cselekvés igenevéből fejlődött: ők elestek tulajdonkép a. m. ők elesettek (sie sind gefallen, lapsi sunt, el vannak esve). Az *irand*, mely beálló cselekvést jelent, ma majdnem kizárólag az irodalmi nyelvre szorítkozik; nyelvjárásaink közül csak a kalotaszegiben tengeti életét. Régibb forrásainkban, a XVIII. sz. végéig sokszor hosszú hanggal jelenik meg: verénd, lakándol, mondándja stb. Innen származik a beálló cselekvésnek igeneve is: halandó, irandó. Az *íra* alak régente szabályosan használt elbeszélő mult volt. Ma jóformán csak a székely földön közkeletü. Jellemzője *á é*, pl. ir-á-nk, kér-énk stb. Az *á é*-ből csak az egyes 3. személyben lett *a e:* íra, kére; a tárgyas többes 1.-ben pedig *ó ő:* mondók, nézők (eredetileg mondájok, nézéjök, aztán mondójok, nézőjök, t. i. mink). A *tőnek, lőnek*-féle alakok (régebben tének, lének) összevonás útján keletkeztek ezekből: tevének, levének. *Irna* a föltételes mód alakja. Képzője *-ná né* s a magánhangzó itt is olyan változásokon ment át, mint az elbeszélő multban: irnánk kérnénk, írna kérne, írnók kérnők. Ez alaknak teljes megfelelőjét találjuk más finn-ugor nyelvekben is, pl. vogul *kolnēm* halnék, *kolnēn* halnál, *pilnēm* félnék; cseremisz *puném* adnék; finn *lienemme* lennénk stb. A fölszólító mód alakja: írj, fogjon, kérjünk; tehát képzője *j*. Ebből *gy* lett a légy, tégy-féle igékben. A hozz, válasszad, keressük-féle alakokban (vagyis a *z sz s*-hangú igék felszólító módjában) ma nem ejtjük a *j*-t, de ezek kódexeinkben még így fordulnak elő: hozj, válaszjad, keresjök. Még nagyobb változás történt a *t*-végű igetők felszólítójában, mert ezt most részint *ss*, részint *ts* hangcsoport jellemzi: vess, bonts; «hass, alkoss, gyarapíts». Az *ít*-végü igék a palócoknál s az alföldön ilyen felszólítót is képeznek: segíj, tisztíjja, takaríjjon stb. A tanultam vala, tanultam volna, tanultam legyen alakok, mint nyelvemlékeink bizonyítják, régebben így hangzottak: tanultam valék, tanultam volnék, tanultam legyek, s még régebben alkalmasint így: tanult valék, tanult volnék, tanult legyek (mint pl. latinul eruditus eram, eruditus essem, stb). *Írni fog* tkp. a. m. íráshoz fog. V. ö. *Simonyi* Zs., A tárgyas ragozás eredetibb alakjai, Nyelvőr 1912., 1—5. l. és *Melich* János, A magyar tárgyas ragozás, Magyar Nyelv c. folyóirat 1913. s a bennük feldolgozott s hozzájuk fűződő irodalmat.

Igéret, jövőbeli szolgáltatás felajánlása másnak részére; ha ez a tett ajánlatot elfogadja, szerződés létesül. Egyes esetekben teljesítésre kötelez már az egyoldalú, vagyis el nem fogadott I. is, így a díjkitűzés (l. o.) esetében.

Igéret földje, a bibliában Palesztina (l. o.), melyet Jehova a zsidóknak megigért.

Igérvény *(promesse)*, oly írásbeli igéret, melynek vevője, bizonyos díj lefizetése ellenében, egy sorsjegy nyerési eshetőségét egy húzásra megvásárolja. Az I.-nyel tehát a sorsjegy tulajdonosa sorsjegyét egy húzásra bérbeadja. Ha az I.-re bérbeadott sorsjegyet kihúzzák, az I. tulajdonosa kapja meg a nyereményt, de köteles a sorsjegy teljes árát a sorsjegytulajdonosnak, esetleg többet is megtéríteni. Mivel ezek szerint az I.-üzlet lényegben teljesen azonos az egyébként tiltott sorsjáték-üzletfajokkal, az 1889. IX. t.-c. 4. §-ában felsorolja azokat a nyereménykötvényeket, melyek húzásaival kapcsolatban az I. forgalomba hozható. Az I.-ek állandó ellenőrzés alatt állanak és csakis a kölcsönkötvény, ill. sorsjegy kibocsátójának vagy annak megbizottjának üzleti helyiségében adhatók el.

Igérvénybiztosítás az, ha a biztosítás olyképen szól, hogy a biztosított a biztosító társaság nyereségében is fog részesülni. Különösen életbiztosításoknál dívik, amely eseteknél a társaság a biztosítottaknak egy bizonyos kulcs szerint felállított nyereséget igér, de a nyereséget rendesen nem garantálja.

Igézés, bűvös igéknek bizonyos szertartások közt való elmondása, cédulákra vagy más tárgyakra való felírása betegségek vagy sebek gyógyítására, vérzések elállítására, tűzvész elhárítására stb. Az eljárás a primitiv népek azon hitén alapszik, hogy valamennyi betegség megigézésből származik. Az igéző szónak a fenyegető hatalmak és veszélyek feletti erejében való hit majdnem általánosan el van terjedve. A legrégibb

magyar idevágó és betegség-gyógyító ráolvasásokat a XVI. sz.-beli Bornemissza Péternél találjuk. Maga a szó az *igével* való varázst jelenti a magyarban.

Igfon erdeje nyujtott menedéket, a Névtelen Jegyző szerint, Mén Marótnak, midőn Ócsöb és Velek hadai elől Bihar várából feleségével és leányával együtt menekült. Az I. nevét közönségesen Ingoványra (Ingvány) magyarázzák. Úgy látszik, azokat az erdőségeket értették rajtuk, melyek az alföldre jutó Körösök mellett terjedtek el s melyek ingoványos voltáról a Körösök szabályozásáig nagyon sok joggal lehetett beszélni. Ezek az erdők benyultak a Királyhágó, Belényes és Borosjenő alá. Az I. erdőben vadászgatott 1074. Géza vezér is és ide jött hozzá Vilmos szegszárdi apát hirnöke, hogy Vid cselei elől menekülésre nógassa; Szent László is itt vadászgatva bukkant a Körös és Hévjó azon helyére, ahol a mai Várad áll. Rogerius (Siralmas Krónikájában) nem nevezi meg az erdőséget, de három napi járóföldnek mondja. Oklevelekben nincs nyoma az I. v. Igfan elnevezésnek.

Igidi, az ÉNy.-i Szahara (l. o.) homokbuckás része.

Igigi, azok a jó szellemek, akik a babiloniaiak vallásos felfogása szerint, ép úgy mint az Annunaki, az angyalok módjára közvetítő szerepet játszottak az isten és emberek között. Emberi testü és keselyü- v. emberfejü szárnyas lények képében ábrázolták.

Igilgilis, l. *Dzsidzselli*.

Igilium, sziget, l. *Giglio*.

Iglau (csehül *Jihlava*), város, I. morva kerületi kapitányság székhelye, az Iglawa és vasút mellett, (1910) 25,914 tulnyomóan német lak.; posztóiparral, sör-, dohánygyárral, üvegcsiszolókkal, gőzmalmokkal és agyagárú-készítéssel, cipő, fésü, bútor, bőrárúgyárakkal, posztó- és lenkereskedéssel; van ipar- és kereskedelmi iskolája; legjelentékenyebb épülete a gótikus plébánia, a minoritatemplom és a városháza, ahol a város jogait feltüntető, 1389-ből való kódexet őrzik. I. egyike Morvaország legrégibb városainak. 1899-ben fennállásának 1100. évfordulóját ülte meg, állítólag már 799. ezüstbányászata volt; a bányajoga ősrégi. 1436 júl. 5. Zsigmond itt kötötte meg az I.-i egyezményt és ekkor a prágai kompaktákra is megesküdött. I. is meghódolt Mátyás királynak, amiért Podiebrád 1470. ostrom alá is fogta. 1562 körül protestáns jellegü volt, 1623. a nagy kivándorlás után ismét katolikussá lett. A 30 éves háboruban a svédek kétszer szállották meg. 1805 dec. 4. Estei Ferdinánd főherceg itt a Wrede vezérelte bajor csapatokat megverte. V. ö. *D'Elvert*, Gesch. u. Beschr. der Stadt I. (Brünn 1850); *Wurzinger*, Bilder aus Iglaus Vergangenheit (u. o. 1904),

Iglawa, 182 km. hosszú folyó Morvaországban, amelynek határán Grosse-Igel névvel ered; balról az Oslawát, jobbról a Rokitnát veszi föl, a Schwarzawába ömlik kevéssel annak a Thayába torkolása előtt.

Iglesias, az ugyanily nevü járásnak és püspökségnek székhelye Cagliari szárdiniai tartományban, vasút mellett, (1911) 21,531 lak., olaj- és borkereskedéssel, régi körfalakkal és citadellával; környékén, ahol a rómaiak Plumbea és Metalla városokat alapították, igen jelentékeny az ólom- és cinkbányászat.

Iglesias (ejtsd: iglésziasz), 1. *Ignacio*, spanyol drámaíró, ki már közel 20 drámát írt. 1901. Primeros frios c. drámai munkája aratott nagy sikert Barcelonában. Több-kevesebb sikert arattak még a következő, többnyire szociális kérdéseket fejtegető drámái: Los viejos, La reclusa, Fructidor, La madre eterna, La reina del corazón, La juventud stb.

2. *I., Pablo*, spanyol politikus, a spanyol szociáldemokrata párt egyik megalapítója, szül. San-Juan-de-Ferrolban 1850 okt. 18. Eleinte nyomdászinas volt, 21 éves korában a La Emancipacion című szociálista lapot alapította. Midőn a spanyol internacionálét betiltották, I. 1878. megalapította a Partido socialista obrero-t s azonkívül nyomdászszakszervezeteket is létesített. 1882-ben ő szervezte az első nyomdászsztrájkot. 1885-től a párt El Socialista című hivatalos lapját ő szerkeszti. Jelenleg a spanyol cortes egyetlen szociáldemokrata képviselője.

Iglesias de la Casa, *José*, spanyol költő, szül. Salamancában 1743 okt. 31., megh. Carbajosa de la Pagradában 1791 aug. 26. Tanulmányai végeztével pap lett. Már salamancai egyetemi hallgató korában több költői tehetségü fiatal emberrel, így Melendezzel, Jovellanosszal, az ú. n. salamancai iskolát alapította, mely az akkoriban fennálló ó-nemzeti és francia uj-klasszikai iskola jó tulajdonságait egyesítette magában és nagy hatással volt a spanyol irodalomra. I. az iskola legünnepeltebb és legtehetségesebb tagjaihoz tartozott; különösen epigrammái és szatirikus *letrilla*-i (levélkéi) híresek. Művelte a románcot, eklogát és ódát is. Költeményeit először 1793. (Salamanca, 2 köt.) adták ki, azóta számos kiadást értek.

Iglesiasit (ásv.), olyan cerusszit, mely 7% cinkkarbonátot tartalmaz; ebben az ásványban tehát a $ZnCO_3$ izomorf keveredésben a $PbCO_3$-mal rombosan kristályosodik. Lelőhelye Iglesias közelében a Monte Poni Sardinia szigetén és Radzionkau Sziléziában.

Iglic, *ihlic*, a lidérc csallóközi neve. V. ö. *Ipolyi*, Magy. myth. 232.

Iglic (növ.), l. *Ononis*.

Iglic-gyökér *(Radix ononidis)*, az Ononis spinosa L. gyökere; 30—50 cm. hosszú, körülbelül ujjnyi vastag, szívós, görbe, szürke v. barna színü hengeres képletek. Édeses kesernyés ízü, glikozidot, organikus savakat, keményítőt, gyantát és viaszt tartalmaz; a kereskedésbe apró darabokra vagdalva kerül, amelyekből izgató vizelethajtó teát főznek. Alkotórésze a species ad decoctum lignorum s a species diureticae-nek (karlsbadi tea).

Igló (Neudorf, Novaves), rend. tan. város Szepes vmegyében, (1910) 1132 házzal és 10,525 lak. (közte 3494 magyar, 1786 német és 5103 tót; hitfelekezet szerint 7933 róm. kat., 1494 ág. evang., 227 helvét, 661 izr.). I. az I.-i járás szolgabirói hivatalának s járásbiróságnak, bányakapitányságnak, telekkönyvi hatóságnak s közjegyzőségnek székhelye. Van állami tanítóképző intézete, ág. ev. főgimnáziuma, áll. polgári fiú- és 2 felekezeti leányiskolája, áll. faipari szakiskolája, mű-

és gőzmalma, nagy mechanikai szövő-, fadoboz-, szesz-, keményítő-, konzerv-, cementcső- és téglagyára, ruhafestő intézete, villamos világítási telepe, gipszgyára, két kisebb gazdasági gépgyára és vasöntője, valamint három gőzfürésztelepe, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala és telefonállomása. Itt székel a szepesi 16 városi takarékpénztár, a szepes-I.-i takarék- és hitelintézet és több kisebb hitelintézet. I. a Hernád balpartján 458 m. magasságban fekszik, hosszan nyúlik el Ny.-ról K. felé, főutcáján vannak nevezetesebb épületei, köztük a róm. kat. nagytemplom (épült 1260.) és a gótikus városi torony, az evang. templom, a stukko-díszítésű s még a XVI. sz.-ban épült ú. n. Provincia-épület (a szepesi grófság provinciájának székhelye), a városháza, az evang. főgimnázium, a vigadóépület és színház, a bányapolgárság háza, az evang. leányiskola stb. Nevezetes a kassa-oderbergi vasút tápintézete. Határában mintegy 50 kisebb vas- és rézércbánya van; van továbbá haltenyésztője is. A várostól 5 km.-nyire DK. felé fekvő I.-hután a legutóbbi időben csinos nyaralótelep létesült *I.-füred* néven (l. o.). A szepességi 24 plébános testvérülésének 1298. megújított statutumaiban mint «Villa Nova», majd 1312. Róbert Károlynak a szepesi szászok részére V. István által 1271-ben kiadott szabadságlevele megerősítő okmányában «Neudorff» néven a 24 szepesi város közt szerepel. Zsigmond király 1435. megerősíti I. szabadalomleveleit. A felvidéki bányavárosok 1328. Selmeczbánya bányajogában részesülvén, mikor I.-t I. Lajos király 1358. szabad bányavárossá tette, ez is részesévé lett az említett jognak és belépett a felvidéki 7 bányaváros közé. 1414-ben Zsigmond király I.-t és 12 társvárosát a lengyel koronának elzálogosította. A XVII. sz. nemzeti küzdelmei közt a hajdu és kuruc hadak a lengyel hatóság alatt állott városokat sem kímélték. A 360 éven át tartott idegen uralom alól 1772. felszabadult szepesi városok élére az ekkor már legfejlettebb I.-t állították. I. ekkor a 16 szepesi város grófságának székhelyévé lett. II. József rövid időre megszüntette az új grófságot, Szepes vármegyébe olvasztva azt be, de halála után a régi rend helyreállván, I. újra visszanyerte a provinciális székhelyet és vezérlő állását megtartotta egészen az 1876. XXXIII. t.-c. keletkezéséig, amelyik a 16 szepesi városi provinciát megszüntetve, azt Szepes vármegyébe kebelezte.

Igló város címere.

Irodalom. Wenczel G., Magyarország bányászatának kritikai története; Wagner, Analecta Scep. I.; A szepesvármegyei történeti társulat és Magyarországi Kárpát-egyesület évkönyvei; Münnich Sándor, I. város története 1896; Illésy János I. kir. korona- és bányaváros levéltára, Igló 1899.

Iglófüred, Szepes vmegyében, Igló városától DNy.-ra 5 km.-nyi távolban, a régi Iglóhuta helyén keletkezett nyaralótelep, kies fenyves erdők közepett, hidegvíz-gyógyintézettel.

Iglóhuta, Igló rtv.-hoz tartozó telep Szepes vármegyében; u. p. és u. t. nyáron Iglófüred, télen Igló.

Iglóit (ásv.), nem egyéb mint aragonit, amely apró sugaras-rostos gömböket alkot. Igló után kapta nevét. Tulajdonképen felesleges elnevezés.

Igls, falu Innsbruck mellett (l. o.).

Igmánd v. *Vigmán-nemzetség*, 1233—1432 közt Komárom és Veszprém vmegyében virágzott. Már 1233. vigmáni (igmándi) comeseknek említik Vazul fiait, Gergelyt és Habot, s Farkas fiát, András comest, ki rokonaival együtt a Csolt-nemzetségtől 65 márkán vette meg Csolnak (Csanak) helységet. András comesnek II. András 1235-ben Csanakban (Komárom) 5 ekényi földet ajándékozott, mivel hősies részt vett az osztrák háborúban; 1257 jún. 3. osztozás szerint Csanak kétharmadát András comes, egyharmadát pedig a királyi lovászok kapták. András pártütő fiát, Miklóst, IV. Béla megfosztotta Billige és Veseny (Vásony) veszprémvármegyei falvaktól, azonban V. István 1270 szept. 27. visszaadta javait. Ezen Miklósnak fia, András, Lőrincnek testvére, 1280. a kunok ellen viselt háborúban esett el. V. ö. *Wertner*, Nemzets. (II. 388—390).

Igmánd, közs., l. *Kisigmánd, Nagyigmánd.*

Igmándi keserűvíz, l. *Nagyigmánd* és *Ásványvizek.*

Ignác, 1. *antiochiai*, szent, apostoli atya, állítólag János apostol tanítványa. Antiochiai püspök volt s Trajanus császár alatt vértanuságot szenvedett 105—117 között. Hét levelet hagyott hátra, az efezusi, magneziai, trallai, római, filadelfiai, szmirnai hívekhez és az utóbbiak püspökéhez, Polykarphoz. E levelek egy hosszabb és egy rövidebb kiadásban maradtak ránk. A történet-kritika kiderítette, hogy a rövidebb szöveg a hiteles. A többi nyolc levél, mely I. nevét viseli, hamis. A hiteles levelek görög szövege meglelhető az apostoli atyák gyűjteményeiben. V. ö. *Funk*, Opera patr. Apost.; u. a., Die Echtheit der Ignatiusbriefe; *Volter*, Die ignatianischen Briefe (1892) stb.

2. *I., konstantinápolyi*, szent, I. Mihály (Kuropalates) görög császár fia, megh. 878 okt. 23. Örmény Leo alatt a képrombolás ellen küzdött, 846. konstantinápolyi patriárcha lett. Mivel Bardost, III. Mihály császár nagybátyját és miniszterét, feslett életmódja miatt a szent áldozáshoz nem engedte, ez I.-ot a császár által Terebinth szigetére számüzette. Csak Macedoniai Vazul helyezte vissza 867. I.-ot székébe, a 8. egyetemes zsinat pedig ünnepélyesen jelentette ki ártatlanságát és megerősítette állásában.

3. *I.*, l. *Loyola.*

Ignáciusfa, *Ignáciusbab* (növ.), l. *Strychnos.*

Ignafalva (azelőtt: *Ignest*), kisk. Arad vm. borossebesi j.-ban, (1910) 425 oláh lak., u. p. és u. t. Borossebes.

Ignáme (növ.), l. *Dioscorea.*

Ignasino község K.-Szibéria Amur tartományában, kinai területen levő határában gazdag aranytelepek vannak.

Ignatia *L. fil.* (növ.), l. *Strychnos.*

Ignatievit (ásv.), sugaras szerkezetű gömbök és vesealakú tömegek, amelyek fehér homokban találhatók Bakhmutban D.-i Oroszországban.

Ignatius, *Karl Emil Ferdinand,* finn történetíró és politikus, szül. 1837 okt. 27. Poriban, megh. 1909 szept. 11. Helsingforsban. 1870-től a finn statisztikai intézet igazgatója volt. 1877-től kezdve országgyűlési képviselő, 1885. pedig a szenátus tagja lett. E méltóságról azonban az oroszosító rendelet miatt lemondott, de 1905. újra meghívták a szenátusba. Főbb munkái: Finlands historia under Karl X. Gustavs regering (1865); Renseignements sur la population de Finlande (1869).

Ignatjev, *Nikoláj Pavlovics,* orosz diplomata, szül. Szent-Pétervárott 1828 jan. 29., megh. u. o. 1908 júl. 3. 1860-ban pekingi követté nevezték ki. 1863-ban az ázsiai tartományok ügyeinek igazgatója lett s e minőségében kezdte meg pánszlavisztikus törekvéseit a Keleten. 1864-ben Konstantinápolyban lett nagykövet s itteni működése nagyban hozzájárult az 1877.-i orosz-török háború kitöréséhez. Követi minőségében ő szította az 1866.-i krétai felkelést, a görög-bolgár konfliktust s a boszniai felkelést, melyekről oly hamis híreket küldött haza, hogy e miatt a «hazugság atyjának» nevezték el. Az 1877.-i san-stefanoi békeszerződés is javarészben az ő műve volt. Mint a «szláv jótékonysági egylet» elnöke Németország ellen izgatott s a külföldön is erős propagandát csinált a szlávok közt. 1882-ben, egy évi belügyminisztersége után, visszavonult az aktiv politikától.—Testvére, I. *Alexej,* aki több izben belügyminiszter, majd Kiev főkormányzója volt, 1906 máj. 8. politikai merényletnek esett áldozatul.

Ignécz, kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 1915 rutén, német és magyar lak., u. p. Beregrákos. u. t. Szerednye.

Igni et ferro (lat.) a. m. tűzzel-vassal.

Ignipunktura, kóros képződmények elroncsolása v. elsorvasztása belejük szúrt tüzes tűk segélyével. Ha a tű hevítésére galvánáramot használunk, úgy az operációt galvanopunkturának v. elektropunkturának nevezik.

Ignis et aquae interdictio (lat.), szószerint a. m. tűz- és víztől való eltiltás; a rj.-ban a számüzetés egy nemének (exsilium, l. o.) szimbolikus kifejezése.

Ignis fatuus (lat.) a. m. bolygótűz.

Ignis purgatorius (lat.) a. m. tisztítótűz.

Ignis sacer (lat., a. m. szent tűz) v. *Ignis St. Antonii* (Szt. Antal tüze), anyarozstartalmú eledelek élvezete után keletkező krónikus betegség középkori neve. L. *Anyarozs.*

Ignjatovics *Jakab,* szerb regényíró, szül. Szentendrén 1824., megh. Újvidéken 1888. Tanult Váczon és Pesten. 1849-ben Szerbiában volt, azután Párisba ment, belépett az idegenek legiójába és részt vett ennek expedicióiban. 1861. és 1864-ben magyar országgyűlési képviselő volt. Irodalmi érdeme, hogy Atanackoviccsal ő vetette meg az alapját a művészi irányú szerb elbeszélő prózának. Legjobb művei: Milan Narandžić, Večiti mladoženja (Örökös vőlegény); Patnica (A szenvedő asszony) c. regényei, melyek meglepő realizmusról tanuskodnak. Az egykorú szerb lapokban sok kedves és érdekes novellája jelent meg. Narandžić c. regényét a Fővárosi Lapok 1868-iki évfolyama magyar fordításban közölte. Két politikai röpiratot is írt: Ein christliches Wort über die Lösung der orientalischen Frage (Pest 1855) és ugyane tárgyban O istočnom pitanju (A keleti kérdésről, 1875).

Ignobilis (lat.) a. m. nemtelen, közönséges, aljas; *ignobilitas,* aljasság, póriasság.

Ignorabimus (lat.) a. m. sohasem fogjuk tudni. Dubois-Reymondnak Über die Grenzen der Naturerkenntniss című, 1872. tartott értekezése tette közkeletüvé annak a jelzésére, hogy emberi eszünk nem léphet túl a természetismeret határait.

Ignorantia (lat.) a. m. tudatlanság, nem tudás. A római jog alapján a modern jogrendszereknek általános alapelve, hogy *I. iuris nocet,* azaz a jogszabályoknak nemtudásával rendszerint senki sem védekezhetik, míg ellenben a *tényekre* vonatkozó tévedésre *(I. facti)* lehet hivatkozni, sőt rendszerint, mint tévedés (error), a jogügylet megtámadásának alapjául szolgálhat. — *Iusiurandum ignorantiae* a. m. (a korábbi prdts-ban) az az eskü, hogy valaki valamely tényről nem tud.

Ignorantinusok (franc. *frères des écoles chrétiennes* vagy *ignorantins),* keresztény iskolatestvérek, kiknek társulatát *De la Salle* Jean Bapt. rheimsi kanonok alapította. L. *Salle.*

Ignoratio elenchi (lat.), l. *Bizonyítás* (logikai értelemben).

Ignoti nulla cupido (lat.) a. m. nem vágyik az ember arra, amit nem ismer.

Ignotos fallit, notis est derisui (lat.), Phaedrustól való mondás, a. m. az avatatlanokat tévedésbe ejti, az avatottak (hozzáértők) előtt nevetség tárgya.

Ignotus-Veigelsberg *Hugó,* író és szerkesztő, szül. Budapesten 1869 nov. 2. *Veigelsberg* Leónak (l. o.), a Pester Lloyd volt főszerkesztőjének fia. Könyvei s főbb irásai *Ignotus* néven jelentek meg, s ezt váltotta később családi neve mellé polgári nevévé is. Gyermekkorát az Alföldön töltötte, ott kezdte iskoláit is, melyeket Budapesten az egyetem jogi fakultásán fejezett be. Jogi ismereteit nem gyümölcsöztette, hanem 1891. A Hétnek, 1902 óta a Magyar Hirlapnak főmunkatársa lett, majd 1907 óta a modern írók közlönyének, a Nyugatnak szerkesztője. Eleinte inkább csak a szépirodalmat művelte, de mindnagyobb mértékben érvényesíti tehetségét és sokoldalú műveltségét irányicikkekben, társadalmi kérdések megoldását, az írói és művészi szabadság biztosítását követelő kis tanulmányokban. Határozott, a közvéleménnyel gyakran, de megokoltan szembehelyezkedő ítélet, szellemesség és kiváló stílérzék jellemzi irásait. Önálló munkái: *A Slemil keservei* (verses novella, 1891); *Versek* (1895); *Vallomások* (elbeszélések s hangulatok 1895); *Változatok a G-húron* (elbeszélések s hangulatok 1902); *Olvasás közben* (olvasmányai közben felmerülő mindenfajta aforizmás ötlet és elmélkedés, 1906); *Feljegyzések* (novellák és úti- s egyéb elmélkedések, 1910); *Kisérletek* (irodalmi s tudományos tanulmányok és polémiák, 1910); *Szinházi Dolgok* (egy füzet szini bírálat, 1912).

Igor, orosz fejedelmek: *I. Igor* (913—945), a honalapító Rurik fia. Több rablóhadjáratot vezetett a görög birodalom ellen; a drevlianok elleni harcokban vesztette életét. Özvegye, *Olga* készítette elő a kereszténység útját Oroszországban. — 2. *II. Igor (Olegovics)* 1144—46. Trónjától unokaöccse, Izjaszláv fosztotta meg. — 3. *III. Igor*, II. Szvjatoszláv, csernigovi fejedelem fia, szül. 1151., megh. 1202. A polovcok (kúnok) ellen harcolt szerencsétlenül 1185. Hőstetteit és szenvedéseit egy egykorú költő örökítette meg az ú. n. *I.-énekben*. Ennek eredeti kézirata 1812. Moszkva égésekor pusztult el. Egy másolatát *Pekarszkij* adta ki (Szt.-Pétervár 1864).

Igor-ének (oroszul: *Szlovo o polku Igorevé*), Igor (l. o.) hadjáratáról szóló ének, az egyetlen emlék a régi orosz irodalomból, mely némelyek szerint a nép száján keletkezett, mások szerint azonban vmely régi énekes szerzeménye. Az eredeti kézirat, melyet Musszin-Puskin Alekszej egy XIV—XV. sz.-beli kéziratgyüjteményben fedezett fel, a moszkvai 1812-iki nagy tűzvész alkalmával elveszett.

Igorok, helyesebben *igorrótok*, Luzon-sziget (Filippi-szigetek) hegyi népe, mintegy 40.000 lélek. Egyesek tiszta maláji vérnek, mások tagal és kinai vagy japán-kinai keveréknek tartják. Ügyes iparosok és fémkohászok. Természetimádók, kultura és szertartások nélkül. Hisznek a lélek halhatatlanságában, a lélekvándorlásban. Törzsfőik, rendszerint nők, samanizmust is űznek. Peres ügyeiket valóságos istenítéletekkel döntik el. A spanyolok 1660 óta próbálkoztak megtérítésükkel, de sem a térítés, sem a hódítás nem sikerült.

Igrám, kisk. Pozsony vm. szenczi j.-ban, (1910) 615 tót lak.; u. p. Báhony, u. t. Czifer.

Igrec, l. *Igricek* és *Lantosok*.

Igricek, a régi magyar jokulátorok (énekmondók, zenészek, mulattatók) egyik fajtája, nevezetesen az, mely hangszeren játszott. Az *igric*, *igrec* szó szláv eredetü s talán az I. rendje is, az Árpád-királyok idejében, legalább eleinte, idegen muzsikusokból állt. Az I. nem is foglalkoztak énekszerzéssel és nem tévesztendők össze az énekmondókkal, sem a hegedősökkel, lantosokkal, kobzosokkal, mert ők első sorban zenészek voltak s hangszereik is különböztek a magyar hegedőtől és koboztól. E rend a királyi udvartartás köréhez tartozott s eltartására jószágok voltak rendelve. L. még *Lantosok*. — *Igric-készség*, régi kódexeinkben a. m. *hangszer* (trombita, síp, dob, hegedű, lant stb.).

Igriczi, nagyk. Borsod vm. mezőcsáti j.-ban, (1910) 1143 magyar lak.; u. p. és u. t. Mezőcsát. Határában hamvvedreket és bronztárgyakat találtak, melyek a Nemzeti Muzeumba kerültek.

Igriczi barlang, l. *Pestere*.

Igriczke (azelőtt: *Ihristye*), kisk. Trencsén vm. puhói j.-ban, (1910) 194 tót lak.; u. p. Donány, u. t. Puhó.

Igualada, járási székhely Barcelona spanyol tartományban, a Montserrat DNy.-i lábánál, a Noya mellett, (1910) 10.927 lak., pamut- és gyapjuszövéssel, vasöntővel, cementgyárral.

Iguana (állat), l. *Leguán*.

Iguanidae, l. *Leguán-félék*.

Iguanodon *Mant.* Kövült állat (l. az *ábrát*). Az alsó Kréta korban élt Belgiumban, Angliában és Hannoverben vizek közelében. Külsőleg nagyon hasonlított az ausztráliai flahordóra (kenguru), de annál sokkal nagyobb volt: körülbelül 5—6 m. hosszú, de kivételesen 18 m. hosszú is akadt. A koponyája aránylag kicsi. Az állkapcsok elől fogatlanok, hátrább ékalakú, széleiken fürészes fogakkal vannak sürűn benőve. A mellső végtagok sokkal gyengébb kifejlődésüek és rövidebbek, mint a hátulsók, úgy, hogy ezeket a járásnál nem is használta és éppen azért, hogy ezen óriási test mégis egyensúlyban maradjon, a hosszú és erőteljes farok volt erre hivatva, mint a flahordónál. Járás közben csakis a láb 3 ujjára lépett és így a talp nem érte a földet. A hüllők *Dinosauria* rendjének *Praedentata* alrendjén belül az *Ornithopodae* családba tartozik. Növénnyel élt. A német- és angolországi Weald-homokkőben a lábnyomait már régebben megtalálták. Főbb fajai az *I. Bernissartensis Boulenger* és *I. Mantelli Owen*. 1873-ban Bernissart közelében 23, nagyobbrészt teljes I. vázat ástak ki, amelyek a brüsszeli muzeumban vannak felállítva.

Iguanodon.

Iguapé, kikötőváros São Paolo braziliai államban, a tengerrel 2 csatorna köti össze.

Iguarassú, legrégibb városa Pernambuco braziliai tartománynak, az I. folyó mellett, 10 km.-re a tengertől, (1910) 6000 lak., gyapot- és cukorkivitellel. 1534-ben alapították. *Itamarocá* kiváló délig yümölcstermő partmenti sziget is I.-hoz tartozik.

Iguassu *(Iguaçu)*, a Paranának 1300 km. hosszú mellékfolyója Braziliában; ered a Serra do Maron, torkolatánál 1250 m. széles, sok sellője és vízesése miatt nem hajózható.

Iguel (ejtsd: igel), *Charles*, francia szobrász, szül. Párisban 1827 jan. 3., megh. Genfben 1898 jan. 2. Tanulmányait Rude-nél és az École des beaux-arts-ban végezte. Az 1848. évi Salonban tünt fel Krisztus feltámadását ábrázoló dombormüvével. Egyéb szobrai: A vadász; Szent Pál; Szent Péter; Az irodalom; A tudomány; Hugues de Pierre kanonok; Osterwald; Montmollin kancellár (az utóbbi öt a neuchâtel-i gimnáziumban); Rohan herceg (Genfben) stb.

Igumen (gör.), latinosan *hegumenus*, a. m. vezető, vezér, a görög kolostorokban a házfőnöknek, az apátnak neve.

Iguvium (etruszk: *Ikuvio*), jelentékeny ó-kori város Umbriában, ma Gubbio (l. o.). Az ott talált feliratos táblákról l. *Eugubiumi táblák*.

Ihany v. *iham*, fonal v. fűzfagúzs, melyre a halakat kényelmesebb szállíthatás céljából felfűzik

Iharía (növ.), l. *Juharfa.*

Iharkút, kisk. Veszprém vm. pápai j.-ban, (1910) 143 magyar és német lak., u. p. Bakonyjákó, u. t. Városlőd.

Iharos, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1910) 1189 magyar lak., u. p. és u. t. Iharosberény.

Iharosberény, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1910) 1934 magyar lak., posta- és táviróhivatallal.

Ihász, 1. *Aladár*, költő, szül. 1856 aug. 22. Szegeden. Tanulmányai végeztével, mint ügyvéd, Kiskunfélegyházán telepedett meg. 1894-ben Budapestre költözött s a Magyarország c. napilapnak helyettes szerkesztője lett. A következő lírai verses kötetei jelentek meg: *Költemények* (1901); *Újabb költemények* (1908); *Az én szivem* (1913). Számos megzenésített dalát országszerte éneklik.

2. *I. Dániel*, az 1848—49-iki szabadságharc menekültjeinek egyik legnemesebb alakja, Kossuthnak hű barátja és a számüzetésben kisérője, szül. Démen (Veszprém vm.) 1813., megh. Collegno-al-Baraccone-ban 1881 ápr. 10. Jogot hallgatott, aztán az osztrák hadseregbe lépett. 1848. mint főhadnagy átlépett a honvédséghez, hol ezredességig vitte. Bem alatt többször kitünt s később Kossuth Lajos hadsegéde lett. 1849 márc. 17. Bem tábornok I.-t bízta meg a vöröstoronyi szoros védelmével, miután előbb Skariatin ezredes oroszai Vöröstoronyon át Oláhországba üzettek. 1849 júl. 20. Lüders orosz tábornagy Talmácsnál megverte a csekély erővel rendelkező I.-t, aki Kimiennél török katonaság előtt kénytelen volt fegyvereit lerakni. I.-t Viddinbe vitték, ahol a többi magyar menekülő odaérkeztéig ott maradt, utóbb őt is Kutahiába belebbezték. Itt szövődött közte és Kossuth között ama benső baráti viszony, mely nem lazult meg I. haláláig. Hű kisérője volt Kossuthnak Angliában, Amerikában, Olaszországban, ahol az olasz király felszólítására I. az olasz hadseregbe lépett s mint ezredes hősiesen harcolt a brigantik ellen. 1862-ben kilépett a hadi szolgálatból s élte végéig Kossuthtal maradt.

3. *I. Gábor*, nyelvész, szül. Vaszaron (Veszprém vármegye) 1805 január 6., megh. Egerben 1880 szeptember 21. A ciszterci rendbe lépvén, a bécsi Pázmáneumban, utóbb a pesti egyetemen végezte hittani tanulmányait s az ő buzgólkodására alakult meg 1830 máj. 31. a pesti növendékpapok magyar egyházirodalmi iskolája, mely ma is virágzik. Tanárkodott Székesfehérvárott és Pécsett, majd lelkészkedett. 1849-ben tábori lelkész lett; Komáromban kapitulált. Előszállásra visszatérve, plébániáját betöltve találta. Csakhamar a pesti újépületbe vitték vizsgálati fogságba. Két hét mulva Zirczre internálták, ahol 8 évi rendfogságra ítélték s ebből majd egy évet ki is állt. Az apát azután Egerbe küldte a magyar nyelv tanárául. Itt működött hazafias szellemben. 1851-ben az egri egyházmegye papságába lépett át s 1858-tól 12 évig az érseki finevelő intézet igazgatója volt, azután mint hitelemző működött, míg 1875. nyugalmazták. Pesti kispap korában megismerkedvén Révai munkáival, szándéka volt magyar nyelvtant irni Révai szellemében, de magyar nyelven. Előszállási plébánoskodása idején meg is irta és ki is adta munkáját: *Magyar nyelvtan* (Székesfehérvár 1846), mely az iskolákban példátlanul elterjedt és a Verseghy-rendszerű nyelvtanokat végkép kiszorította. I. e munkáját folyton tökéletesítette; életében 20 kiadása jelent meg. A következő kiadások Mayer Alberik, majd Barbarics Róbert átdolgozásában jelentek meg (mintegy 30 kiad.). Egyéb munkái: *Mutatvány a magyar igeképzésből* (Eger 1851); *A magyar mondattan főbb szabályai* (u. o. 1852).

4. *I. Péter*, l. *Melius.*

Ihászi csata. 1849 jún. 27. a Marczaltó (Veszprém) megtámadására sietó Schütte osztrák tábornokot Kmety ezredes az ihászi pusztán megtámadta s két órai heves ágyutűzzel feltartóztatta, de végre is az osztrákok erős lovassága visszanyomta a magyar csapatokat Pápa felé.

Ihering, *Rudolf von*, német jogtudós, l. *Jhering.*

Ihle-csatorna, l. *Plaue.*

Ihleit (ásv.), a grafitba hintett piritből ágas-bogas vesealakú halmazokban virágzik ki; narancssárga, a száraz levegőn meghalványul. A coquimbithez közelálló vasszulfát, képlete:

$$Fe_2(SO_4)_3 + 12H_2O,$$

előfordul Mugrau közelében a Böhmerwaldban. Hasonló anyagot találtak kivirágzás gyanánt krétakori agyagon Webrschan közelében Csehországban.

Ihlet (lat. *inspiratio*; gör. *theopneustia*). A keresztény teologiában az I. azt a természetfölötti befolyást jelenti, melyet Isten az ember lelkére, értelmére és akaratára gyakorol, midőn őt szándékai véghezvitelére felhasználni akarja. A szentírásra vonatkoztatva, I. alatt úgy a kat., mint a protestáns egyházak azt a természetfölötti befolyást értik, mely által a Szentlélek a szentírók értelmét megvilágosította, akaratukat cselekvésre indította és őrködött a felett, hogy a velök közölt, vagy már előbb ismert igazságot tévmentesen irják meg. Ilyképen a keresztények a szentirást Isten művének, tartalmát Isten igéjének tekintik.

I. (esztt.), költőnél vagy művésznél az a többékevésbbé tudattalan állapot, melyben vmely műalkotás eszméje s legfőbb vonásaiban alapterve fogantatik. Kivételesen az alakító folyamat és kisebb műveknél, pl. daloknál a kidolgozás is az I. hatása alatt mehet végbe. Nagyobb műveknél a fogantatás pillanatait a kidolgozás más jellegű művelete követi. A feltalálás nem józan és hideg fontolgatás eredménye. A hangulat és érzés által felizgatott képzeletnek nagy része van benne. Az alkotás heves vágya által elragadott művész lelkében az eszmék és gondolatok mintegy belső erőtől hajtva arra törnek, hogy kapcsolatba lépve, határozott formákat öltsenek.

Ihna, 112 km. hosszú folyó Stettin porosz kormányzóságban, az Enzig-tóból ered és a *Kleine* v. *Faule I.* fölvétele után a Damm-tóba torkollik, 58 km.-nyi hosszuságban hajózható.

Ihne, 1. *Ernst Eberhard*, német épitész, szül. Elberfeldben 1848 máj. 23. Tanulmányait a karlsruhei műegyetemen, a berlini épitészeti akadémián és a párisi École des beaux-arts-ban végezte. A német császár épitőmestere. Az ő műve a berlini Kaiser Friedrich-Museum, a Friedrichshof-, Primkenau-, Hummelshain-kastély, továbbá számos grunewaldi villa és berlini magánház.

2. *I.*, *Wilhelm*, német történetíró, szül. 1821 febr. 2. Fürthben, megh. 1902 máj. 22. Heidelbergben. 1873-ban egyetemi tanár lett Heidelbergben. Főbb művei: Forschungen auf dem Gebiet der römischen Verfassungsgeschichte (Frankfurt 1847); Römische Geschichte (Leipzig 1868—1890, 8 köt.); Early Rome, to his destruction by the Gauls (London 1876).

Ihneumon *(Herpestes,* állat), a Cibetmacskafélék családjába, a Kutyalábuak *(Herpestinae)* alcsaládjába tartozó emlősállatnem. Az eddig ismert 20 élő fajra jellemző, hogy lábujjaik egyenesek, karmaik vissza nem húzhatók. Nagyság dolgában a legnagyobb példányok a kutya, a kicsinyek pedig a menyét nagyságát közelítik meg. Fejük kicsi vagy középnagyságú, arcorruk hegyes, nyakuk rövid és csupasz, fülük kerek és rövid, ötujjú lábaik alacsonyak, törzsük nagyon hosszú és karcsú, farkuk közepes v. hosszú, vastagtövű. Legismeretesebb az *egyiptomi I.* v. a *fáraók patkánya (H. Ichneumon* Wagn.), mely jelentékenyen nagyobb a mi házi macskánknál, amennyiben teste 65 centiméter, farka legalább 45 cm. hosszú, magassága azonban mindössze 20 cm. Gereznája hosszúszőrű, zöldesszürke, fején és hátán sötétebb, két oldalán fakóbb; lába és farkának végpamatja fekete. Hazája Észak-Afrika és Kis-Ázsia. Különösen kedveli a nádasokat; nagyon félénk és óvatos. Kisebb emlősökre, madarakra vadászik, de megeszi a csúszómászókat és férgeket is; a tyúk- és galambólakra nézve veszélyes, különösen pedig azért, mert többet gyilkol le, mint amennyit elfogyaszt; főleg a zsákmány vérét szívja ki, de a tojásokat sem veti meg. A régi egyiptomiak szentnek tartották és emlékeiken gyakran megörökítették. Régen azt hitték, hogy a krokodilusok tojásait pusztítja s hogy az alvó krokodilusok szájába lopódzik be, torkán átrágja magát és szívét széttépi. Elő-Indiában és Ceylonban gyakori az egyiptomi I.-nál kisebb *indiai I.* v. *mungó (H. griseus* E. Geoffr.). Jáva, Szumátra szigetén, a maláji félszigeten és Kokinkinában viszont az indiai I.-nál még kisebb termetü *maláji I. (H. javanicus* E. Geoffr.) él. Az összes I.-fajok között legnagyobb a *rákász I. (H. urva* Hodgs.), amennyiben testhossza 50—60, farkhossza 30 cm.; a Himalájában fordul elő és főleg békákkal meg rákokkal táplálkozik.

Ihrám (arab), a mekkai búcsusok (l. *Haddzs)* zarándoköltönye, melybe a szent területre (l. *Haram)* léptükkor öltözködnek.

I. H. S. (a görög I H Σ helyett a. m. Ies.), Jézus nevének első három betüje, különösen a jezsuiták házain. Sokszor így olvasták: *Iesus Hominum Salvator*, a. m. Jézus, az emberek megváltója.

Ihtiman *(Ichtiman)*, okolija (járás) székhelye Bulgária Tatár-Bazardzsik keletruméliai kerületében, a Topolnica közelében, vasút mellett, (1905) 4749 lak., Mehemed Köprili nagyvezér (1660) alapította fürdő romjaival. A városon át vezet a régi római út a közeli Trajan-kapu felé.

Ihtiszáb, arab eredetü török szó, jelentette azt az adónemet, melyet a municipalitásnak fizettek. Jelentette továbbá azt a hivatalt is, hová ez adókat befizették. Az a tisztviselő pedig, aki ez adót behajtotta: *I. náziri* nevet viselt.

IHVH *(JHVH)*, l. *Adonáj*.

Iivaarit (ásv.), a gránátoknak egyik különös fajtája; gyémántfényü fekete opak szemek az oleolitszienitben. Olyan kalcium-vasgránát, amely igen sok titánt tartalmaz. Lelőhelye Iivaara Finnországban. A gránátok között legközelebb áll hozzája a schorlomit.

Íj v. *nyilazó íj*, távolra ható fegyver, melyel nyilakat lőttek az ellenségre vagy az elejtendő vadra. A bunkó után az emberiség nagy részének legősibb fegyvere. Az íjat eleinte egyszerüen hajlított fából, közönségesen hajlékony fagyökérből készítették, úgy, hogy a két végét *íj-húrral*

1. ábra.

kötötték össze; később ívalakura faragott fából, egymáshoz illesztett két szarvból stb. készítettek íjakat, melyeknél már csakis a húr ruganyossága röpítette el a nyilat. A legegyszerübb, az európai népeknél általánosan elterjedt íj formáját az *1. ábra* mutatja.

2. ábra.

Az ázsiai népek már kezdettől fogva a *2. ábra* szerinti *összetett íjat* használták, a honnan az Afrika partjaira is átterjedt.

Az íj egyik különleges formája a Hátsó-Indiában és Del-Amerikában használatos *golyós íj*, melynek segítségével nem nyilat, hanem galamb-

3. ábra.

tojás-nagyságú agyaggolyókat zúdítanak a cél felé. Ennek egyik formáját a *3. ábra* mutatja.

Majdnem valamennyi régi nép használta az íjat fegyver gyanánt is; így az asszirok, indusok, krétaiak, numidák, szkithák, perzsák, karthagóiak stb. A görögök és rómaiak inkább csak idegen légióikat fegyverezték fel íjakkal. Később Mohammed az íj használatát vallási kötelességgé emelte s ezért a törökök, perzsák és arabok kiváló íjas katonaanyag felett rendelkeztek. Épígy a hunok és mongolok is. A középkorban a magyar harcosok nagy tömege szintén íjjal meg kópjával jelent meg a csatatéren. A germánok ellenben az íjat inkább csak vadászati célokra használták. Az íj segítségével rendszerint nyilakat lőttek ki, melyeket az íjász a *4—5. ábrák* szerinti *tegezben* v. *puzdrában* vitt magával.

Jelenleg már csak sportcélokra gyártanak és használnak íjakat Angliában, Franciaországban,

Belgiumban és legkivált Svájcban. V. ö. *Hansard*, The book of archery (London 1845); *von Luschan*, Über den antiken Bogen; *Demmin*, Die Kriegswaffen in ihrer geschichtlichen Entwicklung (Leipzig 1893); *Jähns*, Entwicklungsgeschichte der alten Trutzwaffen (Berlin 1899).

Ijasfijas (növ.) a. m. sarjas, sarjadzó, különösen ha a sarjak vagy akár a sarj virága és termése szokatlan, nem a rendes helyen jelenik meg.

Íjas puska a. m. *arcubalista* (l. o.).

Íjász, gyalog és lovas katona, kinek főfegyvere a nyíl és íj. Különösen az ókorban szerepeltek és még az újabb római hadviselésben is alkalmazást nyertek (sagittarii).

Ijedősség, l. *Bokrosság*.

Ijedtség, váratlan veszély észrevevése folytán beállott felelem, mely bénítólag hathat egész lelki életünkre, megakaszthatja gondolkodásunk folyamát, rövidebb, hosszabb időre megállíthatja megfontoló és cselekvő képességünket. Az I.-et igen jellemző testi jelenségek kisérik, görcs állhat izmainkba, szivünk verése megakadhat, a halál is beállhat. A veszély érzése hiányozhatik; a váratlan nagy öröm is hasonló rázkódásokat szülhet (örvendetes meglepődés) és egészen hasonló

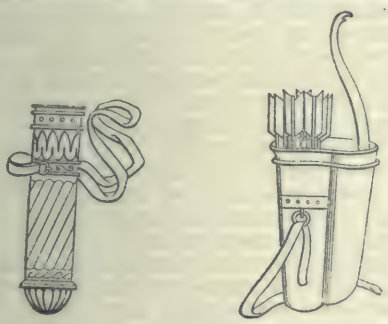

4—5. ábra.

fiziológiai változásokkal járhat. A nagy indulatok mind ragadósak, így az I. is: *páni* félelem. A megijedt tömeg olyan, mint valami rettenetes természeti erő, mindenkit magával ragad és mindenkinek gondolkodó vagy cselekvő képességét leigázza. Az I. hatásai természetesen egyéniek: némelyiknek az erejét az I. végsőkig feszíti, mások meg a mozdulatlanságig megbénulnak; némelyik hamar magához tér, más soká nem tud úrrá lenni indulatán.

Ijesztő mesék, l. *Magyar népköltés*.

Ijesztő színek, l. *Állatok színe*.

Ijjár, a zsidó naptárban a második hónap neve, melyet a szirekkel együtt az asszíroktól kölcsönöztek. E hó 18. napját *lag beómer*-nek hívják, amely a pászka és a pünkösd ünnepe közötti időnek 33. napja.

Íj-kultúra, l. *Ausztráliai és csendeslengeri (oceániai) őskulturák*.

Ijolit, szemcsés eruptiv kőzet, amelynek lényeges elegyrészei nefelin és piroxén, járulékos elegyrészei bőséges apatit, titanit és az iivaarit nevű titánban gazdag gránát. Gránit társaságában az Iivaara-tömzsöt alkotja Észak-Finnországban; Kola-félszigetén lassan eleolitszienitbe megy át.

Ijssel (ejtsd: ájszel), l. *Yssel*.

IK (ném. *Immun-Körper*) szérum, Spengler Károly által készített és forgalomba hozott tuberkulózis-ellenes szérum. A szer értékét illetően eltérők a vélemények; végleges ítéletünk még nem lehet róla, de valószínű, hogy ezzel sem érhetők el jobb eredmények, mint a többiekkel. V. ö. *Spengler* K., Tuberkulose-Immunblut, Tuberkulose-Immunität und Tuberkulose-Immunblut (I.K.) Behandlung. Deutsche med. Wochenschrift 1908, 33. sz.; *Wein* M., A gümőkóros fertőzés megállapítása és gyógyítása antitoxikus szerekkel (Budapest 1912).

Ik, 1. három orosz *folyó*; az első Ufa kormányzóság belebeji járásában ered és 420 km. hosszú folyás után a Kamába ömlik; a második az Ural egyik mellékfolyójának, a Szakmarának jobboldali mellékfolyója, 260 km. hosszú; a harmadik (Fekete-Ik) Tobolszk kormányzóságban ered, a Tobolba ömlik. — 2. *Ik-tó*, Tobolszk kormányzóságban, 67 km² területü.

Ika, l. *Ika vára*.

Ika (ol. *Ica*), község Isztriában, l. *Ica*.

Ika a Maui, sziget, l. *Uj-Zéland*.

Ikafalva, kisk. Háromszék vm. kézdi j.-ban, (1910) 630 magyar lak., u. p. Futásfalva, u. t. Kézdivásárhely.

Ikakó (növ.), l. *Chrysobalanus*.

Ikakószilva (növ.), a Chrysobalanus icaco gyümölcse, l. *Chrysobalanus*.

Ikaria, sziget a Sporádok csoportjában az Égeitengerben Számosztól Ny.-ra, ma Nikaria (l. o.). A monda szerint itt esett a tengerbe a görög mitikus aviatikusnak, Daidalosnak, fia, Ikaros (l. o.).

Ikariai tenger, l. *Ikaros*.

Ikariánusok v. *ikaristák*, *Cabet* (l. o.) francia szocialista követői.

Ikarios, 1. attikai hérosz, Ikaria község mondai őse, ki szívesen fogadja házában Dionysos istent s ezért jutalmul szőllővesszőt nyer tőle. Ilyképen I. Attika szőllőmívelésének mitikus megalapítója, kiről azt regélték, hogy a bortermelést meg akarta kedveltetni Attika pásztornépével, de megjárta, mert mikor borral telt tömlőjéből megkínálta a pásztorokat, ezek lerészegedtek s minthogy a bor hatását nem ismervén azt hitték, hogy I. megmérgezte őket, megölték őt. Testét a Hymettos hegyen elásták s leánya, Erigone, mikor hű kutyája, Maira, kinyomozta I. holttestét, felakasztotta magát. I., Erigone és Maira megdicsőülésük jeléül Bootes, Szűz és Kutya néven a csillagképek közé jutnak, az elvakult pásztornépet pedig Dionysos isten halálvésszel sujtja, leányaikat pedig őrjöngőkké teszi, úgy hogy egymás után felakasztják magukat. — 2. *I.*, Penelopének, Odysseus feleségének atyja.

Ikarizmus, *Cabet* (l. o.) francia szocialista követőinek mozgalma.

Ikaros, a görög mondában Daidalos fia. Atyjával viasszal összeragasztott szárnyakon elmenekül Krétából (l. *Daidalos*) s vakmerő repülésében atyja intelme ellenére oly magasra emelkedik, hogy a nap megolvasztja a viaszt s ő a tengerbe bukik és halálát leli. I. halálának helyén a tenger Ikariai-tenger nevet nyert s a szigetet,

melyen utóbb Herakles I.-nak a partra vetett holttestét eltemette, róla Ikariának (ma Nikaria) nevezik.

Ika vára, más néven a csernátoni csonka torony, Háromszék vmegyében, Csernáton faluhoz félórányira, egy dombon fekszik. E vár voltaképpen csak őrtorony, melyről a történelem egyáltalán nem, hanem csak a rege emlékezik meg. Felső része 1802. földrengés következtében leomlott, de azért a torony még ma is körülbelül 9 ölnyi magasságú; kerülete 12° 3'. Orbán Balázs jóval a XIII. sz. előtt (!) épültnek tartja s az ős-székely várépítészetnek tipikus mintáját látja benne. Képét a Székelyföld leírása III. kötetében közli.

Ikbál, arab eredetű török szó, jelent szerencsét, jó sorsot, kiváló helyzetet. Mint török szó a szultánnak azt a kedvelt feleségét jelenti, aki még nem lett anyává és így a szultánasszony címét még nem viselheti.

Ikcsont *(os sphenoidale)*, helyesen *ékcsont*, a koponyaalap egyik legismertebb szerkezetü csontja, l. *Koponya*.

Ikelemba, a *Kongó* (l. o.) baloldali mellékfolyója.

Iker, l. *Ikerképződés, Ikrek*.

Ikerablak, két, egymás mellé készített ablak, melyet az épület homlokzatán egy kis oszlopocska v. egy 15—20 cm. széles kő v. falazott pillér választ el. L. *Ablak, Kapcsolt ablak*.

Ikerbogyó (növ.), a lonc (Lonicera) termése, amely két magház összenövéséből fejlődik.

Ikercsavarok, a gőzhajók hátsó részén a hosszközépvonaltól jobbra és balra egyenlő távolságban elhelyezett csavarok. L. *Gőzhajó*.

Ikergépek azok, amelyek két teljesen egyenlő szerkezetü gépből közös működés céljából úgy vannak egybekapcsolva, hogy működésük közben egymást támogatják. Egy ikergőzgép pl. két egyenlő gőzgépnek közös forgattyura kapcsolt egyesítése folytán keletkezik és mivel forgattyuik egymáshoz képest 90° alatt állnak, egyik a másikat a holtponton át segíti és a hajtóerők változásai olyan elosztásban vannak, hogy a gép lendítő kerék nélkül is elég egyenletesen bir forogni, bármilyen forgattyuállásból elindul és jobbrabalra egyaránt forgatható, ha vezérműve erre elállítható keretben mozog.

Ikergumó (növ.), a kosborfélék kettős gumója.

Ikergyalu, a kádároknál használt négy kézre járó gyalu, l. *Gyalu*.

Ikerke, *ükörke* (növ.), l. *Lonicera*.

Ikerképződés, a fejlődéstanban, állattanban, növénytanban stb. az a jelenség, ha egyszerre, egymás mellett, állatoknál esetleg egy petéből több fiatal egyén fejlődik. Az I. lehet kettős, hármas stb.

Ikerkristály. Ugyanazon anyagnak kristályai egymással parallel összenőhetnek, ez azonban csak párhuzamos összenövés; az I.-oknál az összenövés nem parallel, hanem szimmetrikus és kristálytanilag meghatározott törvény szerint történik. A legtöbb esetben valamelyik egyenértékű kristálylap az I. két egyénére nézve közös, tehát a két egyén e közös egyenértékű lap szerint szimmetrikus; ezt a síkot *ikersíknak* nevezzük; erre merőleges az *ikertengely*. Az egyszerű kristályból úgy lehet levezetni az I.-t, ha az egyszerű kristályt az ikersíkkal párhuzamosan kettévágjuk és egyik felét a másikhoz képest az ikertengely körül, mint forgatási tengely körül, 180°-kal elforgatjuk: e forgatás csak segítő eszköz, nem pedig természetes folyamat. E forgatásra vonatkozik a *hemitropia* elnevezés. Az *ikertörvény* megjelöli az ikersíkot, ill. az ikertengelyt. Az I. két egyéne egymáshoz képest lehet egymáshoznőtt *(juxtapoziciós)* vagy pedig átnőtt *(penetrációs)* helyzetben. Juxtapoziciós helyzetben vannak pl. a fecskefarkalaku gipsz-ikrek egyénei, míg a fakóércek tetraéderei többnyire penetrációs helyzetben egymáson keresztülnőnek. Az ikerképződés többszörösen ismétlődhetik, aminek révén hármas, négyes stb. többszörös *(poliszintetikus)* ikrek jöhetnek létre. Az ikersík rendszerint valamelyik egyszerű indexű kristálylap szokott lenni; előfordul azonban, hogy az ikersík nem is lehetséges indexű kristálylap, hanem az ikertengely valamelyik lehetséges kristályéllel párhuzamos.

Ikermagzatok, l. *Ikrek*.

Ikerpörölygépek, l. *Gőzhajó*.

Iker-rotációsgépek, l. *Gyorssajtó*.

Ikersík, l. *Ikerkristály*.

Ikerszók, így nevezzük az összetett szóknak, még pedig a mellérendelő összetételeknek (l. *Összetétel)* olyan fajait, amelyek nemcsak jelentésükre, hanem hangzásukra nézve is rokontagokból vannak összetéve: nyal-fal, ken-fen, dúl-fúl, szánom-bánom, csúsz-mász, mézes-mázos, sebbel-lobbal, ia-fia. Az I. képzésének legegyszerűbb módja az *ismétlés* v. *kettőztetés:* jobbanjobban, lassan-lassan, néha-néha, már-már. De legkedveltebb ikerszavaink azok, melyekben egy szó úgy van önmagával összetéve, hogy az egyik tagban némi változtatást teszünk rajta: horgas-horgas helyett azt mondjuk horgas-borgas vagy hóri-horgas, tarka-tarka helyett tarka-barka v. tari-tarka, pirul-pirul, irkál-irkál helyett irul-pirul, irkál-firkál stb. Ilyen ikerítés nyelvünkben legtöbbször három módon történik. Első és legközönségesebb a *hangrendi változtatás*, vagyis mély és magas hangzók váltogatása (a változatlan szó az utótag), pl. lim-lom, gyim-gyom, rissz-rossz, nyifëg-nyafog, kipkëd-kapkod, mende-monda, csür-csavar. A második mód abban áll, hogy csak a *kezdő hangot változtatjuk*, még pedig rendesen úgy, hogy első helyen változatlanul, második helyen pedig *b*-vel kezdve ejtjük a szót (ha magánhangzón kezdődött, ez elé, ha mássalhangzón, helyébe tesszük a *b*-t), pl. ingó-bingó, tarka-barka, csiga-biga, Sándor-Bándor stb. A harmadik mód szerint a változatlan alapszó elé tesszük ugyanazt a szót *tovább képezve* vagy *elváltoztatott végzettel*, többnyire *s*-sel v. *n*-nel, pl. ujdonat-új, telides-teli, véges-végig, unos-untalan, torzon-borz stb. Néha valamely egyszerű vagy összetett szónak két felét úgy alakítja a kiejtés, hogy egymáshoz hasonlókká, tehát ikerszóvá lesznek. A postai recepisz-t pl. népünk rece-fice névvel is illeti. Tolna-Baranya helyett azt mondja: toronya-boronya. V. ö. Ernst *Lewy*, Zur finnisch-ugrischen Wort- und Satzverbindung (Göttingen 1911).

Ikerszülés, l. *Ikrek*.

Ikertengely, l. *Ikerkristály*.

Ikertermés (növ.), oly termés, mely rendesen 2, néha 3—4 termésnek összeforradásából keletkezik, pl. a juharfáé.

Ikertörvény, l. *Ikerkristály*.

Ikerüszög, így nevezi Hazslinszky a Puccinia nevü rozsdagombát, l. *Puccinia*.

Ikervár, kisközség Vas vmegye sárvári j.-ban, a Rába mellett, (1910) 2033 magyar lakossal, igen szép gr. Batthyány-féle várkastéllyal, posta- és táviróhivatallal. Hatalmas villamos áramfejlesztő telepe Szombathely városát és a környékbeli községeket villamos világítással látja el.

Ikervirág (*Synanthia*, növ.), két v. több virágnak különböző módon való összenövése, pl. a szilvafán.

Ikes igék a magyar nyelvben azok, amelyeknek jelentő mód jelenidői egyes számú harmadik személyük «ik» ragban végződik, pl. esz-ik, alsz-ik stb. Ha a magyar nyelvet s ennek törvényeit az életben tanulmányozzuk, a legtöbb magyar nyelvjárásban nyomát is alig fogjuk találni annak, hogy e mintához a népnyelv szorosan alkalmazkodnék. Azt ugyan meg kell engednünk, hogy a régi nyelv a XVII. sz. második feléig pontosan megkülönböztette egymástól az iktelen s az I. ragozását. Még Haller János is azt írja pl. tészesz, lészesz, vészesz; viszont pl. Balassa s Pázmány így szólnak: válol stb. Azonban a XVII. sz. vége óta a legtöbb magyar nyelvjárás már nem különböztette meg az I. ragozását az iktelenekétől s a rendelkezésre állt ragalakok használata a következő módon állapodott meg: 1. Az 1-sŏ személyben az ikes ragozásnak *m*-jét jobbára kerüli az újabb népnyelv, úgy hogy ez a rag (perfektumon kívül) ma már csak a tárgyas ragozásra szorítkozik, pl. eszem azt, kidolgoznám azt, de eszek valamit, dolgoznék, tengődök, fohászkodok, illek, minek veszekedjek? stb. — 2. A második személyben is az iktelenek ragját fogadták el az ikesek, vagyis *sz*-et az ő *l*-jök helyébe, pl. elégedhetsz, bevetődsz, törekedsz, illesz stb. Csak az *sz z s* végű igék nem vették fel a hasonhangú *sz* ragot, hanem megtartották régi formájukat: alszol, fekszel, eszel, iszol, bízol, ütközöl, fogódzol, esel stb. Ez a disszimiláló alak átterjedt az iktelen igékre is és azt mondták: lészel, viszel, gyalázol, hozol, olvasol. Az imperativus második személyében a két alakot különbség nélkül használja a népnyelv ikes és iktelen igékből: törődj és törődjél, adj és adjál stb. — 3. A harmadik személyben csak kevés ige vált iktelenné, pl. a régi lépik, pökik, küzdik, térdeplik helyett ma oz járja: lép, pök, küzd, térdepel. A legtöbb ige megmaradt ebben a személyben ikesnek, sőt igen sok ige csak újabb korban vette fel a harmadik személyben az ik ragot, pl. aszik, mászik, csúszik, úszik, folyik, szopik, hazudik, álmodik, utazik, pipázik, dohányzik stb. (régente asz, mász, hazud stb.). De ez csak a jelentő mód jelen idejére nézve áll. A többi idő és mód harmadik személyében az imént említett igék is a régi ikesekkel együtt az iktelenek analógiáját követték: másszon, csússzon, hazudjon, mászna, csúszna, hazudna stb. stb. Mindezek az adatok a *beszédre* s főleg a népies nyelvszokásra vonatkoznak. Az *irodalom*, tudjuk, Révai óta ismét föléleszteti a régi nyelvszokást, mely pontosan megkülönbözteti egymástól az iktelen s az I. paradigmáit. De mostanában az elmélettel együtt az irodalmi gyakorlat is tágít az iskolai szabályokon s legújabb irodalmunkban mindig sűrűbben találkozunk a «szabálytalan» alakokkal. Csak egynehány írót idézünk: bátya, ne *felejtkezz*! (Arany, Buda halála); Szemeiben rejtett tűz *sugárza* elő; beszélj magyarul, *tanácskozz*, *bíráskodj* magyarul; a dézsmából *teljen* ki a hadi költség (Jókai műveiből); Ne *okoskodj* Pista; *tudakozódj* a pálcától; *csillapodj* Annám; alig *dolgozhat* valamit stb. (Mikszáth K. műveiből.) V. ö. *Simonyi* Zs., Az ikes ragozás története (Nyelvészeti Füzetek 28. sz.).

Ikilik, kis török ezüstérem = 2 piaszter = 42 fillér értékben.

Ikindi (török) a. m. délután, déltől egész napnyugtáig. Jelenti egyúttal a harmadik imádkozás, a délutáni ima idejét is (ikindi namazi).

Ikisima, kis, sűrűn lakott japáni sziget Kiusiu szigettől ÉNy.-ra. Területe 133 km², 36,530 lak.

Ikjee, japáni hosszmérték, l. *Ken*.

Iklad, nagyközség Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. aszódi j.-ban, (1910) 1014 német és magyar lak., vasútállomás; u. p. és u. t. Aszód.

Iklanberény, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 166 magyar lak.; u. p. és u. t. Sajtoskál.

Ikland, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 377 magyar lak.; u. p. Maros-Vásárhely, u. t. Sáromberke.

Iklandani, a ladikot annak végéről ∞ szerüen mozgatott evezéssel hajtani.

Iklód, kisk. Temes vm. buziásfürdői j.-ban, (1910) 722 oláh lak.; u. p. Temesújlak, u. t. Törökszákos.

Ikon (gör. εἰκών) a. m. kép, képmás. A keresztény egyházban a Megváltót, a Szent-Szüzet és a szenteket ábrázoló képek megjelölésére szolgál. Innét származnak: *Ikonográfia* (l. o.); *ikonomachia*, harc a képek fölött; *ikonoklausztosz*, aki a képeket elégeti; *ikonoklasztosz*, aki a képeket üldözi; *ikonolatria*, *ikonomania*, *ikonodulia*, a képek bálványozása, szertelen tisztelete.

Ikonion (lat. *Iconium*), ó-kori város Kis-Ázsiában, a mai Konia (l. o.) helyén.

Ikonoborcok (gör.-orosz) a. m. képrombolók, egy oroszországi szekta neve, mely kerüli a templomokat és istentiszteletét a szabadban tartja.

Ikonográf (gör. a. m. képíró), a pantográfhoz (l. o.) hasonló szerkezet, melynek segélyével a rajzok megfordítva vihetők át a litográfiai kőre, melyről aztán ismét eredeti helyzetben vehetők lenyomatok.

Ikonográfia v. *ikonológia* (gör.), az a tudomány, amely felkutatja, egybegyűjti és azonosítja híres emberek képmását v. azokat a műtárgyakat, amelyeken ilyenek találhatók (érmek, festmények, gemmák, metszetek stb.). Azonfelül az I. tanulmányozza és rendszerbe foglalja a mitológiai alakok, antik hősök, keresztény szentek ábrázolásánál használatos szimbolumokat, attributumokat stb. V. ö. *Visconti*, Iconographie grecque (Paris 1808); u. a., Iconographie romaine (u. o. 1818—20); *Detzel*, Christliche Iconographie (Freiburg 1894—96).

Ikonológia, l. *Ikonográfia.*

Ikonomos *(Oikonomos), Konstantinos*, kiváló újgörög egyházi szónok és tudós, szül. 1780 szept. 6. Caricániban (Thesszália), megh. 1857 márc. 20. Athénben. Szmirnában tanárkodott, Konstantinápolyban lelkészkedett, Gergely pátriárcha megöletése után Odesszába menekült s hosszabb hányódás után 1835. jutott Athénbe. Nyelvészeti műveiben fejtegeti a hellén nyelv rokonságát a szláv nyelvekkel (1828, 3 köt.), védi a helyes — újgörög — kiejtést az erazmusival szemben. Vannak teológiai művei, halotti beszédei és költeményei. Összes művei Athénben jelentek meg három kötetben (1864—60). Életrajzát megírta Tischendorf (Augsburger Allg. Zeit. 1857 ápr. 10.).

Ikonosztász a. m. *ikonosztázion* (l. o.).

Ikonosztázion (gör. a. m. képállvány), a görög szertartású templomokban az ószövetségi sátor kárpitjához hasonlóan, magas, legtöbbször egész a boltozatig érő, képekkel díszített és három átjáróajtóval ellátott vékony, rácsozatos, legtöbbnyire fából készült állvány, mely a szentélyt a templom hajójától elválasztja.

Ikonosztrőf (gör.), készülék, amellyel a képeket fordítva lehet látni. A fényképezés feltalálása előtt ennek segítségével végezték rézmetszők és litografusok a képek pontos másolását.

Ikonotípia (gör. a. m. képnyomat), a mannheimi *Hentschel* J.-től föltalált eljárás könyvnyomdai alnyomatlemezek előállítására s klisék meg nagyobb betűk készítésére, mindenféle maratásnak, vésésnek stb. elkerülésével. Az I.-hoz szükséges anyagok előállítása azonban még a föltaláló titka.

Ikos (lat. *Icus*), sziget az Égei-tenger ÉNy.-i részén, Euboeától É.-ra (ma *Chilidromia*).

Ikozaéder, általánosságban minden 20 oldalú poliéder. Különösen kiemelendő az idetartozó (első faju) szabályos poliéder, a közönséges szabályos v. *Plato*-féle I. Felülete 20 egyenlő oldalú háromszögből áll, éleinek száma 30, csúcsainak száma tizenkettő.

Ikozaedrális szám, l. *Idomszámok.*

Ikozitetraéder (gör.), a szabályos rendszernek egyik holoéderes kristályalakja. Helyesebb neve *deltoid-I.*, mint neve is mutatja, 24 deltoid lap határolja. Parameterviszonya mOm, vagyis a lapok az egyik kristálytengelyt kisebb, a másik kettőt nagyobb, de egymás közt egyenlő távolságban metszik. Miller-féle jele (azaz indexe): (hkk). I-ben kristályosodik a gránát, az analcim, a leucit; némelyek leucitoédernek is hívják. Feles alakja (hemiédere) a *trigondodekaéder.*

Ikra, 1. általában a halaknak a petefészekben v. a petevezetékben, szóval a hal belsejében levő petéjének neve. Összetétele alapjában a madarak tojásainak összetételével egyezik meg. Az évenként lerakott peték száma a fajok szerint igen különböző, az ángolna pl. 300, a pisztráng 500—1000, a lazac 10 ezer, a hering 30—40 ezer, a csuka 100 ezer, a pontyfajok 700 ezer s végre a harcsa, viza és tok több millió petét rak le. Bizonyos halak petéiből az ú. n. *kaviárt* készítik, l. *Kaviár.* Az I. fontos és értékes táplálék. — 2. *I.* v. lábikra, l. *Lábszár.*

Ikracsiptető, fémből, fából, v. nádból való olyan csiptető, amelyikkel a költetés alatt álló ikrák közül a megromlottakat eltávolítják. L. *Halászat.*

Ikragörcs (lat. *crampus*), a lábszár ikraizmának görcse, gyakori ideges egyéneken. Néha fárasztó úszás váltja ki, máskor ok nélkül alvás közben jelentkezik. Kolerásoknak, arzénmérgezetteknek is fájdalmas I.-ei vannak. Leggyorsabban a talpraállás szünteti meg.

Ikrakő *(oolit*, ásv.), ikra — borsónagyságú mészpát-gömböcskékből összeálló mészkő; a gömböcskéket mészpát vagy márga ragasztja egybe; a gömb belsejében gyakran valami idegen anyagot vagy pedig egy kalcitkristályt találunk. Főkép a jura-szisztéma középső részében (dogger v. oolit) hatalmas rétegeket alkot. A *globulitos mészkő*, amely Kinában tekintélyes területet borít be, kambri korú oolit.

Ikrapikk (növ.), l. *Ikravirág.*

Ikrás, a már teljesen ivarérett és a peték lerakására készülő nőstény halnak neve.

Ikrató (növ.), l. *Spergularia.*

Ikravirág, *ikrapikk, lúdfű (Arabis* L., növ.), a keresztesek génusza; több mint 100 faja főkép az É.-i félgömb növénye, számos faj van É.-Amerikában, egyesek D.-Amerikában. 1—2 éves v. évelő fűvek. Levelük többnyire osztatlan. Virágjuk rendesen fehér, de lehet sárgás, rózsaszínü v. kékes. Becőjük hosszú, szálas, lapos, magvai üregenkint egy sorban állanak, kopácsain középér látható. A kaukázusi *A. albida* Stev. és az európai *A. alpina* L. alacsony, sűrű, molyhos tőrózsái kertben sziklacsoportokban igen alkalmas dísz. Szép sárgásfehér virágaik nagy számban fejlődnek, a virágzás meglehetősen tartós. A Gellérthegyen tavasszal az *A. petrogena* Kern. fehér virágú csoportjai díszlenek.

Ikrek (lat. *gemelli*, gör. *didymi*) azok a magzatok, amelyek egyszerre fejlődnek a terhes nő méhében. Többnyire két iker fejlődik együtt, de előfordul, hogy három, sőt négy magzat fejlődik egy terhességben. Ismeretes néhány eset, ahol ötös I. születtek. Gyakoriság tekintetében a viszony kerek számokban a következő: 100 rendes szülésre esik egy kettős iker; 8000-re egy hármas iker; 400,000-re egy négyes iker és 30.000,000 rendes szülésre egy ötös ikerszülés. Az I. vagy egy petéből származnak, amely több csirára oszlott, vagy több petéből, amelyek egyszerre vagy egymás után lettek megtermékenyítve. Az egy petéből származó I. mindig egynemüek és feltünően hasonlítanak egymáshoz minden tekintetben. Ha az I. két petéből származnak, lehetnek különnemüek. Két petéből fejlődő I. gyakoriabbak, mint egy petéből fejlődők. Két petéből fejlődő I.-nél felmerül a kérdés, hogy a két pete egy időben v. egymás után bizonyos időközben lett-e megtermékenyítve. Erre nézve az elfogadott nézet az, hogy az egyszerre való megtermékenyítés mellett nem lehetetlen két petének egymás után való megtermékenyítése sem, amit *superfoecundatiónak* neveznek; ez a két pete azonban egy ugyanazon időben ért meg és vált le a petefészekből, vagyis egy és ugyanazon havibaj idejéből való, de két különböző közösüléskor fogamzott. Arra nézve semmi elfogadható bizonyságunk sincs, hogy már bekövetkezett terhesség után, azaz egy-két hónap-

pal később, semmint az egyik pete a méhbe magát befészkelte volna, újabb fogamzás történhetnék. Az a körülmény, hogy az I. egy vagy két petéből származnak-e, a magzatburkoknak és a lepénynek viszonyaiból ismerhető fel. Egy petéből származó I. egy közös külső magzatburokban vannak és egy magzatlepénnyel birnak. A belső magzatburok mindig külön-külön foglalja magába az I.-et. Két petéből fejlődő I.-nél két külső burok és mindig két lepény van jelen, habár látszólag eggyé vannak is összenőve. Az *ikerterhesség* megismerése nem könnyű. Gyanut ébreszt a has túlságos megnövekedése. Biztosabb jel az, ha két magzatfejet tudunk a terhes nőnél kitapintani. Hármas v. négyes I.-nek megismerése a terhességben még nehezebb és eddig még senki által sem diagnosztizáltatott előre. Az I. születése rendszerint úgy történik, hogy az egyiknek megszületése után előbb a második, ill. harmadik magzat jön és ezután egyszerre válnak le a peték mellékrészei. Az első és második magzat születése között rendszerint csak néhány percnyi vagy órányi időköz telik el, de kivételesen megtörténik, hogy napok mulva fejeződik be az ikerszülés. I.-nél a magzatok fekvése különféle lehet, az esetek felerészében mind a kettő koponyafekvésben születik; az esetek másik felében vegyesen fordul elő koponyafekvés és farfekvés, továbbá koponya- v. farfekvés mellett keresztfekvés, sőt mind a két magzat is keresztirányban fekhetik egymás fölött. Az ikermagzatok halálozása jelentékenyebb, mint az egyedül kiviselt magzatoké.

Ikrek *(Gemini)*, 1. az állatöv 3-ik jegye. — 2. Csillagkép 6 ó. — 8 ó. 20 p. rektaszcenzió és 14° — 36° északi deklináció között; 151 szabad szemmel látható csillag. Két első (másodrendű) főcsillaga a Castor és Pollux, előbbi az ég egyik legszebb, jó távcsővel nappal is szétválasztható kettős csillaga. R-Geminorum hetedrendű érdekes változó csillag ugyanazon spektrummal bír, mint az új csillagok. A csillagzat a Dioskurokat örökíti meg; midőn Castor a harcban elesett, testvére, Pollux, ki Zeustól halhatatlanságot örökölt, halhatatlanságának felével megajándékozta, úgy hogy közösen fél napot a sírban, fél napot az Olympuson töltenek (kelet és nyugvás).

Ikrény, azelőtt önálló község Győr vm. tószigetcsilizközi j.-ban, 1907. önállósága megszünt s a szomszédes *Rábapatonával* (l. o.) egyesült.

Iktár, kisk. Temes vm. temesrékási j.-ban, (1910) 784 oláh lak., u. p. Újjózseffalva, u. t. Nagytopoly.

Iktatás, 1. *(statutio, introductio, immissio*, a.m. *birtokbavezetés)*, a régi magyar jog szerint az ingatlannak szerződés útján való elidegenítésénél (vétel, csere, zálog) és a királyi adománynál szükséges birtokba helyezés. Lényegében nem más, mint a tulajdon átruházása. Az I. a következőképen folyt le: az iktatóparancsot kibocsátó személy, rendszerint a király embere (homo regius) a hiteles hely (káptalan) tanusága mellett a helyszinén, tehát az illető ingatlanon megjelenik, összehívja a szomszédokat, a birtok határait velök bejárja s felszólítja a jelenlevőket, hogy ninesen-e valaki, aki az I.-nak ellent akar mondani és ha nincs, a birtokszerző felet az ingatlan tényleges birtokába helyezi. Ellenmondás esetén az I. megakadván, az ellenmondót a királyi bíróság elé megidézi, hogy ott érvényesítse állitólagos jogait.

2. *I.* irodai ügykezelés értelmében, l. *Iktatóhivatal.*

Iktatóhivatal, a hatóságok kezelési rendszerében az a szerv, amely a hatósághoz címzett beadványokat átveszi, az érkezés keltével ellátja és rovatos számjegyzékbe(iktatókönyv)beírja, vagyis beiktatja. Ugyanannál a hivatalnál az összes beadványokat egyetlen iktatókönyvbe vagy az ügyek egyes csoportjai szerint több iktatókönyvbe lehet vezetni. Az iktatói íveket a hivatalfőnök ellenőrzés okából naponkint aláírja. Az I. személyzete addig nem távozhatik hivatalából, amig a hivatalos órák alatt érkezett beadványokat be nem iktatta. Újabban az iktatói rendszer helyébe sok helyütt a lajstromos kezelési rendszer lépett, I. helyett jegyzői irodákkal (l. o.), ahol az iktatókönyveket helyettesítő lajstromokba nem minden beadványt, hanem csak az ügyet kezdő beadványt iktatják be.

Iktelen igék, l. *Ikes igék.*

Ikterusz a. m. *sárgaság* (l. o.). — Növénytani értelemben l. *Chlorosis.*

Iktinos, görög építész Perikles idejében, az athéni Akropoliszon lévő Partenon építője. Állítólag ő építette Demeter és Persephone eleusisi és Apollon Epikurios bassaei templomát is.

Iktis, a vadászgörény *(Putorius putorius* L. forma *furo* L.) neve Aristoteles és a régi klasszikus írók műveiben.

Ik-tó, l. *Ik.*

Ikua, Marduk isten arannyal, kristállyal és alabastrommal gazdagon díszített szentélye Babilonban.

Ikur, Nippur babiloni város hires és ősrégi Bél-templomának ékírásos neve. E templom az egész ország legkiválóbb, legnevezetesebb és legrégibb szentélye volt, de egyszersmind nevezetes papi iskolának székhelye, gazdag könyvtárral. Politikai tekintetben is fontos gócpont volt, mert itt vette át a király, mint Bél földi képviselője, a papi fejedelem kezéből az uralmat istene kegyadománya gyanánt. V. ö. *Mahler* Ede, Babylonia és Assyria (Budapest 1906).

Ikuvio, l. *Iguvium.*

Ikva, a Répcze baloldali mellékvize Sopron vm.-ben, ered a soproni hegységben Nádasdtól D.-re, eleintén ÉK.-nek folyik, Somfalvánál DK.-re fordul és Sopron városán keresztül folyik, kilép a lapályra s Röjtöknél ÉK.-re fordulva, Endréden alul a Répczébe ömlik. Hossza 50 km. Az I. eredetileg a Fertő-tóba ömlött, de a mult század végén csatornáztatván, a Répczébe vezettetett.

Il, olasz szó, névelő. Az egyes számban három névelője van az olasznak: *il, lo, la*; ezek közül *il* és *lo* (aposztrófálva *l'*) hímnemüek, *la* pedig (aposztrófálva *l'*) nőnemű; pl. *il codice, lo stolto, l'uomo* és *la donna, l'anima.* Származásukra nézve e névelők a latin *ille, illa, illud*-ból keletkeztek; még pedig *il* a latin *ille*-ből, *lo* a latin *illud*-ból és *la* a lat. *illa*-ból. Ez az *il* névelő a bennünket legközelebbről érdeklő Velence-vidéki (és így fiumei) nyelvjárásban *el* változatban hangzik; *el parón* a. m. ol. *il padrone* a. m. a gazda.

I. L. A., l. *International Law Association.*

Ilača, község Horvát-Szlavonországban, Szerém vm. sidi j.-ban, (1910) 1112 horvát-szerb és német lak.; vasúti állomás, u. p. Sidski Banovci, u. t. Tovarnik.

Ilang-Ilang (növ.), l. *Cananga*.

Ilánua v. *Lánun* (spany. *Illanos*), a Filippi-szigetcsoport Mindanao szigetén lakó kalózrablók, a mohammedán malájok utódai, akik Borneóból vándoroltak be és azután a sziget őslakosságával összeelegyedtek.

Ilanz (*Glion*, ol. *Jante*), Glenner járás székhelye Graubünden svájci kantonban, 718 m. magasságban, az Elő-Rajna és Glenner összefolyásánál, (1910) 1148 lakossal, a középkorban a felső Rajna legjobban megerősített helye volt; itt tartotta üléseit a szürke liga (Ligia Grischa). Élénk turistaforgalmú hely, a Lugnetz és Tavetsch völgyek, valamint a Piz Mundaun (2065 m.) felé irányuló kirándulások kiinduló pontja.

Ilat, a nomád népek általánosító elnevezése Perzsiában.

Ilavlya, folyó, l. *Ilovlya*.

Ilberg, *Johannes*, német filológus, szül. 1860 júl. 10. Magdeburgban. 1887 óta lipcsei gimnáziumi tanár. Egyik szerkesztője a Neue Jahrbücher für das klass. Altertumnak. Több jeles dolgozata van Hippokratesről: Studia Pseudohippocratea (Leipzig 1883); Prolegomena critica in Hippocratis operum recensionem novam (u. o. 1894); Das Hipp.-Glossar. des Erotianos (1893).

Ilbesszan a. m. Elbasszan (l. o.).

Ilchester (ejtsd: ilcsesztr), falu Somerset angol countyban, a Yeo vagy Ivel völgyében. Roger Bacon szülőhelye.

Ilcsi (török), l. *Elcsi*.

Ilcsi, város K.-Turkesztánban, l. *Khotán*.

Ildikó, Jordanes gót és Priskos görög történetírók szerint Attila hunn király utolsó neje. A hagyomány szerint Attila a vele töltött nászéjen halt meg Kr. u. 453-ban orrvérzés következtében. A név véletlenül azonos a Kriemhilda név becéző alakjával (Hildico) és ilyen alapon kapcsolatot képezett a burgundi s hunn hősmonda között. A magyar monda Mikolt-nak nevezi.

Ildomos, eredetileg a. m. okos, eszélyes. Ma inkább az illendő értelmében használják, l. *Illendőség*.

Ile (franc., ejtsd: íl, azelőtt: *isle*-nek írták), a. m. sziget.

Ile (gör.) a. m. osztag, általában 200 lovasból álló lovascsapatnak neve a makedonoknál; a spártaiak ile-nek nevezték az egyenlő korú fiukból képezett fiúosztályokat.

Ile Bonaparte, l. *Isle Bonaparte*.

Ileckaja Szaszcsita, város Orenburg orosz kormányzóságban, az Ilek mellett, 11,802 lakossal. A XIII. sz. óta mívelik gazdag sóbányáit. Évi termés kb. 100 millió kg.

Ileckij-Gorodok, város Uralszk orosz kormányzóságban, az Ural és Ilek összefolyásánál, 7277 lakossal.

Ile d'Aix, l. *Aix, Ile d'*.

Ile de Bourbon, l. *Isle de Bourbon*.

Ile de France (v. *Isle de France*, ejtsd: íl dö fransz), 1 régi francia tartomány, melynek Páris volt a fővárosa, l. *Francia* (hercegség).

2. *I.*, sziget, l. *Mauritius*.

3. *I.*, Grönland K.-i partja mellett fekvő legészakibb nagyobb sziget, amelyet 1905. Fülöp orléansi herceg fedezett fel. Legkeletibb pontja, a Fülöp-fok, 77° 38′ é. sz. és 17° 36′ ny. h. alatt van. A szigeten régi morénákat találtak és helyenkénti eljegesedést állapítottak meg.

Ile de Ré, l. *Ré*.

Ile du Levant, a Hyèresi-szigetek (l. o.) egyike.

Ile d'Yeu, sziget, l. *Yeu, Ile d'*.

Ilekhan-féle táblák, bolygók számítására szolgáló csillagászati táblák, melyeket Nasir Eddin szerkesztett a Holagu Ilekhantól alapított (1250 körül) meraghai csillagvizsgálón.

Ilena, bolgár város, l. *Elena*.

Ilenczfalvi Szász *József*, költő, l. *Szász*.

Ileocoecalis billentyű (*valvula ileocoecalis*), a vékonybelet a vastagbéltől elválasztó kettős nyálkahártyaredő, mely a béltartalmat csak apránkint engedi át a vastagbélbe. L. *Belek*.

Ileotyphus, l. *Tifusz*.

Ilerda, ókori város és római gyarmat Hispania Tarraconensisben, a Sicoris folyó mellett (Segre). Caesar a polgárháborúban itt mérkőzött meg győztesen Pompejus legátusaival, Afraniusszal és Petrejusszal Kr. e. 49. Most *Lerida*.

Ilergetek, ókori hispaniai nép az Ebro és Sicoris között, fővárosuk Ilerda (ma: Lerida) volt. A második pún háboruban (Kr. e. 212) Indibilis nevű királyuk Karthago szövetségében tönkre verte Publius Cornelius Scipio seregét, de a rómaiak ellen 205. elesett.

Ile Rousse, *L'* (ejtsd: il'rusz), város Korzika É.-i partján, Calvi járásban, vasút mellett, 1818 lak., szivar- és cukrozott gyümölcsgyártással, kikötővel, hatalmas kútján Paoli emlékszobra (1893); olaj, gyümölcs, gabona, fa és selyem-kivitellel. 1758-ban Paoli alapította, nevét az előtte levő vörös gránitszigetektől nyerte.

Ile Royale (ejtsd: íl roájál), Cap Bretonnak régebbi neve (l. o.).

Ilesa, tartomány és város a brit-nyugat-afrikai Nigéria gyarmatban. Lagos kikötője utján élénk kereskedést folytat.

Ilesit (ásv.), laza kristályos halmazok, amelyek apró monoklin prizmákból állanak. Szép zöld színű, a levegőn vízveszteség folytán megfehéredik. Keserű összehúzó ízű; vízben oldódik. Víztartalmú mangán-cink-vas-szulfát, képlete:

$$(Mn,Zn,Fe)SO_4 + 4H_2O.$$

A vas- és cinkszulfid bomlása révén keletkezik; kis teléreket alkot Hall Valley több bányájában Coloradóban.

Ileum, a vékonybél alsó, nagyobb, mintegy 3—4 m.-nyi része, az ú. n. csipőbél, mely főképen a csípőcsont (*os ilium*) által alkotott árkokban helyezkedik el. L. *Belek*.

Ileus (lat.), súlyos beteges állapot, amely a belek elzáródása következtében jön létre (l. *Bélelzáródás*); főtünetei: bélsár és szelek nem távoznak, igen erős kólikaszerű görcsök, felfuvódás, felböfögés, hányás, csuklás, végül bélsárhányás (l. o.). Az I., ha kellő időben segítség nem jön, rendszerint halállal végződik.

Ilex *L.* (növ.), l. *Magyal*.

Ilfeld, az ugyanily nevű járás székhelye Hildesheim porosz kerületben, (1910) 1825 lak., papír-

gyárral és dongakészítéssel. Régi gimnáziumát Neander, Luther tanítványa, alapította.

Ilford *(Great I.)*, város Essex angol countyban, Londontól ÉK.-re 11 km.-nyire, (1911) 78,205 lak. A hatalmasan fejlődő városnak a mult század 90-es éveiben alig 11 ezer lakosa volt, de Londonnal való kitünő vasúti összeköttetése iparát és kereskedelmét óriási arányokban fellendítette.

Ilfov *(Ilfovulu)*, Romániának egyik termékeny kerülete 5780 km² területtel, (1911) 678,769 lak., székhelye Bukarest.

Ilfracombe (ejtsd: ilfrekum), város Devonshire angol countyban, (1911) 8935 lak., jó kikötővel és tengeri fürdővel.

Ilg, 1. *Albert*, osztrák műtörténész, szül. Bécsben 1847 okt. 11., megh. u. o. 1896 nov. 29., mint a császári ház műtörténelmi gyüjteményeinek igazgatója. Főbb művei: Die Glasindustrie (1874); Geschichte und Terminologie der alten Spitzen (1876); Ornamente für Architectur und Kunstindustrie (1876); Wiener Schmiedewerk des 18. Jahrhunderts (1878); Zeitstimmen über Kunst und Künstler der Vergangenheit (1881); Messerschmidts Leben und Werke (1885); Kunsthistorische Charakterbilder aus Österreich-Ungarn 1893); Leben und Werke J. B. Fischers von Erlach (Wien 1895).

2. *I., Alfred*, abesszíniai államférfi, szül. 1854 márc. 30. Salensteinban (Svájc); mérnöki tanulmányai befejeztével 1878. Abesszíniába ment, hol Menelik tanácsadója s utak, hidak, csatornák, erődítmények, fegyvergyárak, távbeszélők létesítése által az ország egyik vezető embere lett. 1896-ban államminiszter lett s mint ilyen a külügyeket is ő vezette.

Ilgün, székhelye Konia szandzsák egyik kerületének, az anatóliai vasút mellett, 1029 m. magasan fekszik. Nagy karavánszerájjal és pompás mecsettel (1576).

Ilha (portug., ejtsd: ilja) a. m. sziget.

Ilhas do Cabo Verde, l. *Zöldfoki szigetek*.

Ilhavo, város Beira portugál tartomány Aveiro járásában, járási székhely, az Atlanti-oceánnal összeköttetésben levő Aveiro laguna partján, (1910) 8321 lak., halászattal, sófőzéssel. 3 km.-nyire D.-re van a Vista Alegre nevű királyi üveg- és porcellángyár.

Ilhéos (ejtsd: iljéosz, *São Jorgé dos I.*), kikötőváros Bahia braziliai államban, a Cachoeira folyó torkolatánál, kb. 1200 lak. Az 1530. alapított város a jezsuiták alatt gyorsan fölvirágzott, de amikor a hollandusok által elűzettek, hanyatlott, újabban ismét emelkedik gyapot, rizs, kávé és cukornád-ültetvényei folytán.

Ili, 1. *folyó* Középázsiában a kinai Kuldzsa-síkságon ered a Kungesz és Tekesz nevű forrásfolyóinak összefolyásából, az orosz kuldzsai síkságon és Szemirjecsenszk kormányzóságon keresztülfolyva, Iliszknél hajózható lesz és számos ágra oszolva (ezek 13,000 km². területet foglalnak el) a Balkhasz-tóba ömlik, de rendesen csak a D.-i ágában van víz. Mellékfolyói a Kas, Csaryn és Csilik. Hossza 1500 km., vizét a vízben szegény vidék öntözésére használják föl. — 2. *I., kinai tartomány*, 1863 előtt az Isszik-kul területét foglalta magában, de az 1881-i orosz-kinai szerződés értelmében a kinai Ili terület 70,000 km²-rel gyarapodott. Fővárosa *Kuldzsa* (kinaiul *Hvei-jüen*). A tartomány lakói tarancsik, kirgizek, kalmükök, mongolok és kinaiak, akiknek száma a mintegy 70,000 km² területen kb. 70,000-re tehető.

Ilia, a római mondában Aeneas és Lavinia leánya, más változat szerint Romulus és Remus anyja. L. *Rea Silvia*.

Ilia, l. *Elisz*.

Ilia-nemzetség, l. *Elia*.

Iliaca (lat.), az *ilion*, csipő tájékán levő, vele összefüggő képződmény (árok, izom, ér).

Iliaca tabula (lat.), l. *Iliumi tábla*.

Iliacos intra muros peccatur et extra (lat.), Horatius költői leveleiből (Epist. I. 2, 16) való idézet, a. m. Trója falain belül és kívül egyaránt történnek hibák, vagyis egyik fél olyan hibás, mint a másik.

Iliász *(Ilias)*, Homeros (l. o.) egyik nagy hőskölteménye Achilles haragjáról és annak gyászos következményeiről Ilios (Trója) tízéves ostroma alkalmából. — *I. malorum* (régi közmondás), a bajok litániája. — *I. post Homerum*, «Iliász Homeros után», azaz fölösleges dolog.

Iliász-pör, az első plágiumpör irodalmunkban *Kölcsey* és *Kazinczy* közt (v. ö. Kölcsey munkái 3. köt. 187—206 l.). Vályi Nagy Ferenc ugyanis lefordította Homeros Iliászát s Kölcsey fordításának (melyet Kazinczy közölt vele) szerencsésebb helyeit jóhiszeműleg átvette. Mivel Kazinczy elmulasztotta ezt a Vályi-féle posthumus Iliász-fordítás előszavában megemlíteni, Kölcsey plágiummal vádolta az elhúnyt fordítót.

Iliberis, 1. *(Illiberis*, «új város», most *Sierra Elvira*, romjai Atarfe mellett, Granadától Ny-ra), a turdulok ókori városa Hispania Baeticában, a Singulis (Genil) mellett. Nevezetes a Kr. u. 320. falai közt tartott egyházi gyülésről. — 2. *I.*, ókori város Gallia Narbonensisben, a Pyrenaeusok É.-i lejtőjén, a Földközi-tenger partvidékén, ma Elne.

Ilici, l. *Elche*.

Ilicspur *(Ellichpoor, Elicspur)*, Berar tartomány I. kerületének (6794 km²) székhelye, a Parna mellett, kb. 40,000 lak., 20 m. magas körfalakkal, erődítményekkel. Közelében van *Paratwadi* angol helyőrség, *Adzsanta* helység és a hasonnevű hágó, híres sziklaépítményekkel.

Ilidzse, 1. fürdőhely Sarajevo boszniai kerületben, 7 km.-nyire Sarajevótól, vasút mellett, meleg kénes ásványvízforrással, szép parkban fekvő, teljesen modern berendezésü fürdőintézettel és szállodákkal. I.-től 3½ km.-nyire az Igman-hegy alján vannak a Bosznaforrások. 1894 óta lóversenyek tartatnak itt. Már a rómaiak ismerték I. fürdőit. V. ö. *Ludwig*, Schwefelbad I. (Wien 1892).

2. *I.*, l. *Coury-les-Bains*.

Iljcs *(Illics)*, 1. *Jovan*, szerb költő, szül. 1824. Belgrádban, megh. u. o. 1901. 1848-ban a szerbiai önkéntesek soraiban harcolt a magyar délvidéken. Előbb tanár volt, 1858-tól kezdve fontos politikai állásokat töltött be, 1873. államtanácsos lett. Költeményeinek első gyüjteménye 1854. jelent meg (Pesme c.) s ez még a régi pszeudoklasszikus hatást mutatja. Ezután I. egész benső-

séggel a népköltészet felé fordult. Rendkívül értékesek lirai költeményei, melyekben a bosnyák mohammedán poézist utánozta (sevdalinke) és általában (a német Bodenstedt nyomán írt) keleti motivumai (Dahire 1891). A szerb népdalok hatását őrizte meg legnagyobb epikus alkotása is: a Pastori (Pásztorok).

2. *I., Vojiszláv*, szerb költő, az előbbinek fia, szül. Belgrádban 1861., megh. u. o. 1894 febr. 2. Apja mellett kitünő irod. műveltségre tett szert, ami csakhamar költészetén is meglátszott. Szemben a népdalok örökös utánzásával több csint, gondosabb szerkezetet, választékosságot kivánt s ezzel nagy hatást keltett. Ő szabadítja meg a szerb költészetet a romantikusok túlzásaitól. Műveinek teljes kiadását a Knj. Zadruga bocsátotta közzé Belgrádban 1907 és 1909.

Ilik (török) a. m. első. *I.* vagy *Ellák* volt Attila legidősb fia.

Ilim, az Angara jobboldali mellékfolyója, Irkuck orosz-szibériai kormányzóságban az Ilimszk-hegyekben ered.

Ilinci, adók. és pk. Szerém vm. sidi járásában, (1910) 1514 szerb lak., u. p. és u. t. Tovarnik.

Iliniza *(Ilinissza)*, az ecuadori Andoknak egyik vulkánja, kétcsúcsú, 5305 és 5162 m. magasak, a hóhatára 4650 m.-en van.

Iliny, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 264 magyar lak., u. p. Hugyag, u. t. Őrhalom.

Ilion, *Ilios*, ókori város, l. *Trója*.

Ilion, falu New York állam Herkimer county-jában, a Mohawk River és az Erie-csatorna mellett, (1910) 6588 lak.; varrógép (Remington), revolver és mezőgazdasági eszközök gyáraival.

Ilion (többesszámban *ilia*, lat.), a medence főrészét adó oldalsó csontdarab (csipőcsont, os ilium), melyben a bél nagy része (ileum) fekszik.

Ilione, a görög hősmondában Trója királyának, Priamosnak és Hekabenak leánya. Szülei a kis Polydorost a görögök dühe elől megóvni akarván, reá bízzák öccsét, hogy vigye magával Thrákiába, férje, Polymnestor házába. I. a saját fiával, Deipylosszal együtt neveli Polydorost s mindenki, még Polymnestor is Polydorost véli I. gyermekének, míg I. tényleges gyermekét öccsének gondolják. Mikor azután a görögök megvesztegetik Polymnestort, hogy ölje meg felesége öccsét, ez saját fiát öli meg. I. erre férjét megöli.

Ilioneus, Niobe (l. o.) legfiatalabb fia.

Ilios, l. *Trója*.

Ilisszosz, kicsiny, vízszegény folyó Attikában, a Himettoszon ered, Athén mellett folyik el s a Kefizosszal egyesül; történelmileg nevezetes.

Ilithyia, l. *Eileithyia*.

Iliton (gör.), a görög szertartású templomok oltárain az a négyszögű fehér vászonkendő, melyre az áldozati edényeket állítja a misézó pap. Ugyanaz, ami a latin szertartásnál a corporale. A görög szertartásban jelképezi azt a vászonkendőt, amelylyel az Úr Jézus feje volt a sírban külön bekötve. Az I.-ba helyezi be a görög szertartás az Antimenziont.

Iliturgi v. *Iliturgis (Illiturgi)*, ókori város Hispania Baeticában a Baetis folyó (ma Quadalquivir) partján, a mai Andujar közelében. Kr. e. 210. Scipio elfoglalta és földulta; romjain épült Forum Julium,

Ilium, Trója latin neve, l. *Trója*.

Iliumi tábla *(Tabula iliaca)*, kicsiny antik tábla, melyet 1683. találtak Bovillae ókori város romjai közt s mely jelenleg Rómában van, a kapitoliumi muzeumban. A tábla puha márványból (Palombino) készült és a homerosi eposzok rövid kivonatán, apró kis betükkel irott tartalomjegyzékén kívül dombormüben mutatja Trója sorsát (a város pusztulása, Hektor sírja, a hajótábor és Aeneas kivonulása). Szerzőjéül bizonyos *Theodoros* szerepel, alighanem ugyanaz, aki a hasonló, Rómában talált és a párisi éremgyüjteményben őrzött képes krónikát készítette. Azt is tudjuk, hogy az I. tanügyi célra készült, a szemléltetés eszközéül. Nekünk megbecsülhetetlen, mert legalább tartalmilag pótolja a Homeros utáni költőket, kik az epikus ciklust folytatták és Trója sorsának elejtett fonalát felvették. Hasonló képes krónikák másutt is akadnak (a nápolyi Borgia-gyüjteményben, Berlinben, Tarantóban s a római Albani-féle villában), valamennyi úgy látszik képes atlasz volt az alexandriai tanmenet értelmében. V. ö. *Jahn*, Griechische Bilderchroniken (Bonn 1873).

Ilja Muromec, l. *Muromec*.

Ilk, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 1012 magyar lak.; u. p. és u. t. Vásárosnamény.

Ilkeston (ejtsd: ilkesztn), város Derbyshire angol countyban, (1910) 31,673 lak., vasöntéssel, harisnya- és csipkekészítéssel; szép régi templommal, közelében gazdag szénbánya és vashámor.

Ilkley (ejtsd: ilkli), város Yorkshire angol countyban, (1191) 7992 lak., hidegvízgyógyintézettel. Közelében VII. Henrik idejéből való várromokkal.

Ilkó (azelőtt: *Ilykócz*), kisk. Bereg vm. latorczai j.-ban, (1911) 80 rutén lak.; u. p. és u. t. Munkács.

Ill, 1. a Rajna baloldali, 205 km. hosszú *mellékfolyója* Elszász-Lotharingiában.; Bern határán a Glassbergen ered és Wanzenau falunál torkollik, a Vosges-hegység vizeit veszi föl, Strassburgon több ágban folyik át, a rómaiak idejében a város fölött torkolt. Vízkörnyéke 4169 km², a Rajna-Rhône és Rajna-Marne csatornákat táplálja vízzel. — 2. *I.*, a Rajna jobboldali, 75 km. hosszú *mellékvize*, Feldkirch alatt torkollik.

Ill. v. *Ills.*, Illinois (l. o.) északamerikai állam nevének rövidítése.

Ill., állatnevek után *Illiger* J. K. W. (l. o.) nevének rövidítése.

Illa berek, vagy teljesebben *illa berek, nádak erek* (v. *nád a kert*), tréfás szólás az elillanás, kereket-oldás kifejezésére. Igy magyarázzák: fuss v. futott berken, nádakon, ereken át. Emfatikus kihagyásos szólás, melynek első eredeti jelentése: illás, szökés. V. ö. a Magyar Nyelv című folyóirat 1911 évf. 436—444 l.

Illáció-elmélet, a lopásra vonatkozólag ma már nem követett felfogás, mely szerint a lopás nem a dolog *elvételével* (apprehenzió-elmélet, így a magyar Btk. 333. §-a), nem is *elvitelével* (ablációelmélet), hanem *biztonságba helyezésével* van elkövetve, bevégezve.

Illaenus Davisii *Salter*, tipusos trilobita nem és faj a szilurból, l. *Trilobitae.*

Illampu, *hegy* Boliviában, l. *Sorata.*

Illanó, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 395 tót lak., u. p. és u. t. Liptószentmiklós.

Illanó olajok *(párolgó* v. *éterikus olajok;* franc. *huiles d'essence;* ang. *Essential Oils)* néven a legkülönbözőbb testeket foglalják egybe, amelyek csupán abban egyezők, hogy illatosak. Nevüket — a zsíros olajokkal szemben — illanóságuk révén kapták. Az I. legnagyobb része növények, mások élő állatok szervezetének váladékai, vannak azonban mesterséges I. is. A növényekben az I. képződését a napfény és meleg elősegíti, azért a délvidéken tenyésző növények több illanó olajat tartalmaznak, mint az északi vidék növényei. Az északi vidék növényeinek illanó olaja azonban rendesen finomabb, mint a délvidéki növényeké. Az I. képződése még ismeretlen. Egyes I. csak akkor képződnek, ha a növényi részeket szétroncsolják, hogy az addig elkülönített anyagok egymással érintkezni tudjanak. Pl. a keserűmandula szagtalan, ha azonban vízzel szétdörzsöljük, akkor a benne foglalt emulzin az amigdalinra fermentszerüleg hat és átalakul keserűmandulaolajjá, kéksav és cukor képződése mellett.

Az I. előállítására a következő módszereket használják: *Párolás* (destillatio), amidőn az I.-at tartalmazó növényrészeket vízgőzzel ledesztillálják. Az I. a vízgőzzel elpárolognak s a lecsapódáskor a víz és olaj fajsúlya szerint szétválik. Az I. legnagyobb része párolás által készül. *Kivonás* (extractio) az, midőn a növényrészekből az I.-at szénkéneggel, petroleuméterrel vagy közönséges éterrel kioldják. Az oldószert gyönge melegítéssel ledesztillálják és visszamarad az illó olaj. Ezen módszer néhány olajnál jól bevált, de nem alkalmazható oly növényrészeknél, melyek az I.-on kívül zsiradékot és gyantát is tartalmaznak. *Sajtolás* csupán I.-ban bővelkedő növényrészekre alkalmazható. A mesterséges I. a kőszénkátrány termékeiből, némely esetben olcsóbb I.-ból kémiai úton készülnek. A parfüméria céljaira a virágok illanó olaját, vagyis az illatot úgy állítják elő tartós, kötött alakban, hogy a virágokat olajjal vagy olvasztott zsírral kezelik, mikor is ezek az illatot magukba szívják és megkötik (l. *Illatos szerek).*

Az I. folyósak (tulajdonképeni I.), vagy szilárdak (kámforfélék), vagy végül szilárd testeknek folyadékban való oldatai. Az utóbbi esetben erős lehüléskor kiválik a szilárd rész, melyet *sztearoptén*-nek neveznek, a folyósan maradt részt *eleoptén*-nek (elaeopten) nevezik. Alkoholban, éterben, kloroformban, szénkénegben és petroleuméterben valamennyi illanó olaj oldódik, zsíros olajjal és zsiradékokkal minden arányban keverhetők, vízben alig oldódnak, de ez is elegendő, hogy a víznek szagot és ízt adjanak. Rendesen színtelenek, néha színesek, fajsúlyuk 0·8—1·1 között ingadozik. Többnyire magas hőmérsékleten forrnak, azonban már közönséges hőmérsékleten illanók. Papiroson zsíros foltot nem hagynak, tökéletesen elillannak. Könnyen meggyujthatók és nagyon kormos lánggal égnek. Legtöbbje mohón felvesz oxigént, midőn is az I. *meggyantásodnak;* ezen folyamatot a napfény elősegíti. Az I. a fény és levegő behatásától gondosan megóvandók. Az I. egy része a poláros síkot eltéríti.

Az I.-at parfümeriánál, finom szappangyártásnál és likórgyártásnál használják. Az állati eredetü nyers I.-at, mint mosusz, ambra, cibét stb., alkohollal kioldják és ezen kivonatokat közvetlenül felhasználják. A növényeredetü I.-hoz tartoznak a terpentin-, citrom-, narancshéj-, ánizs-, szegfüszeg-, levendula-, rózsa-, narancsvirágolaj stb. Mesterségesen készült I. a citral, kumarin (széna-illat), geraniol, heliotropin, vanilin, ionon (ibolya-illat), nerolin, safrol, terpineol (orgona-illat) stb.

Illapel, város, I. departamento székhelye Coquimbo chilei tartományban, az I. mellett, kb. 5000 lak.

Illat (növ.), a növényekben, különösen a virágokban keletkező, párolgó illanó olaj, tőle az illető növénynek sajátságos íze és I.-a van, azért I.-szernek vagy éteres olajnak (l. pl. *Jázminolaj)* ki is vonják belőle (l. *Illanó olajok, Illatos anyagok, Illatszer-növények, Illatos szerek).* Az I. az óra, évszak, klima, az egyén vagy a virág része szerint is változhatik, néha hirtelen el is enyészhetik, sőt ugyanannak a növénynek egyik része I.-os, másika I.-talan vagy rossz-szagú. A virágok illata a beporzó állatok csalogatására való (l. *Beporzás).* Más növényi részek illata és szaga megvédi a növényt a lelegeléstől is, de nem így a *szénaillat* (l. o.). L. még *Növényillat, Virágillat.*

Illata (lat., szószerint a. m. behozott), a római jogban invecta et I. a. m. azok a dolgok, amiket a bérlő v. haszonbérlő a kibérelt lakásba behozott v. az ingatlanba befektetett. A germán jogok terminológiájában I. a. m. *allata* vagyis a feleség által behozott vagyon, ellentétben a közszerzeménnyel. L. *Dos.*

Illatio (lat.) a. m. következtetés; *illativus*, l. *Beható-eset.*

Illatos anyagok gyüjtőnév alá tartoznak a mesterségesen előállított illatosító szerek. Az I. következő csoportokba oszthatók be: 1. *Alkoholok: Citronellol*, mely a geranium- és rózsaolajban fordul elő, a citronellalból redukció által állítható elő és főleg a mesterséges rózsaolaj készítésére használják. *Geraniol*, melyet palmaroza- vagy citromolajból készítenek, szintén rózsaolaj készítésére használható. *Linacool*, melyet a természetes linaceo-olaj helyett használnak. *Benzilalkohol*, mely kis mennyiségben a jázmin virágában, cananga- és ylang-olajban fordul elő, benzaldehidből állítható elő, melyet a parfümeriában az egyes keverékek illatának a módosítására használnak. A *feniletilalkoholt*, melyet a mesterséges rózsaolaj készítésére használnak fel, fenilecetsavból készítik. *Fahéjalkohol* stirax- és perubalzsamban fordul el. *Menthol*, melyet fodormenta-olaj pótlására használnak. *Borneol*, mely a *Dryobalanops Camphora* fájában vagy a *Blumea balsamifera* olajában fordul elő; kámforból és nátronból állítják elő, Keleten füstölőnek és rituális célokra használják. *Terpineol*, számos éterikus olajban előfordul, terpentinolajból hidratizáció által állítható elő. *Santanol*, Kelet-Indiában szantálfaolajból frakcionált desztilláció által elkülönít-

hető termék, melyet illatmegrögzítő anyagnak használnak. 2. *Aldehidek: Citronellal* a citromolajban fordul elő, mely Eucalyptus maculata var. citroodora-olajból különíthető el. *Citral*, mely az ionon gyártására felhasználható. *Benzaldehid*, mely benzil- vagy benzalkloridból készíthető. *Anizsaldehid*, mely paraoxibenzaldehidből metilezés által állítható elő, különösen szappan-parfümre használják. *Vanilin*, melyet az izoeugenol oxidációja által vagy guajakolból egy aldehidcsoport bevitele által, vagy protokatechualdehid metilezése által állíthatunk elő, a vanilia pótlására szolgál. *Heliotropin* (Piperonal) az izosafrolból oxidáció által nyerhető. *Fenilacetaldehid* a fenilecetsavból redukció által állítható elő. *Fahéjaldehid* benzaldehid és acetaldehidből kondenzálás által állítható elő. 3. *Ketonok: Carvon* a köményolajból különíthető el. *Ionon*, melyet citralból és acetonból kondenzáció által állítanak elő, a mesterséges ibolyaillat alapanyaga. 4. *Fenolok: Carvacrol* a trienti olajból különíthető el. *Timol*, mely mint fertőtlenítő szer is nyer alkalmazást. *Anetol* az ánizsolajból különíthető el. *Eugenol* előfordul számos éterikus olajban, előállítható az izoeugenolból. *Izoeugenol*, a szegfű-parfüm alapanyaga. *Safrol*, melyet heliotropin előállítására használnak. 5. *Oxidok: Cineol* (Eukaliptol) számos éterikus olaj alkotórésze, az Eucalyptus globulus olajából elkülöníthető. 6. *Saveszterek: Ecetsavas etileszter* (Ecetéter) alkoholból, ecetsavas nátriumból és kénsavból állítható elő. *Ecetsavas amileszter* (amylacetat), erjedési amilalkoholból, ecetsavas nátriumból és kénsavból állítható elő. Gyümölcséter (császárkörte) készítésére használják. *Vajsavas etileszter*, alkoholból, nátriumbutiratból és kénsavból állítható elő. Ananász pótlására használják. *Izovaleriánsavetileszter* az alma illatának pótlására szolgál. *Ecetsavas benzileszter* a jázminvirág-olajban fordul elő. Előállítható benzilalkoholból és ecetsavanhidridből, jázminillat pótlására szolgál. *Geranilacetát* geraniolból és ecetsavanhidridből állítható elő. *Linalilacetát* a linalool etilezése által állítható elő, a bergamott-olaj pótlására szolgál. *Bornilacetát* a borneol acetálása által állítható elő, szobaillatnak használják. *Benzoesavmetileszter* (Niobe-olaj) a tubarózsában fordul elő. Metilalkoholból, benzoesavból és kénsavból állítható elő. *Benzoesavbenzileszter* perubalzsamban fordul elő. Benzoesavból és benzilalkoholból állítható elő, a mesterséges mosusz oldószere, a parfümeriában mint rögzítő anyag használatos. *Szalicilsavmetileszter* szalicilsavból és metilalkoholból állítható elő. *Szalicilsavamileszter* (Trefol) erjedési amilalkoholból és szalicilsavból állítható elő. 7. *Laktonok: Kumarin* szalicilaldehidből és ecetsavanhidridből állítható elő. 8. *Kén* v. *nitrogéntartalmú I.: Allilizotiocianát*, mesterséges mustárolaj, főalkotórésze a természetes mustárolajnak, alliljodidból és rodánkáliumból állítható elő. *Nitrobenzol* (Mirbanolaj) benzolból, tömény kénsav és salétromsav keverékéből állítható elő. *Mesterséges mosusz*, trinitrotertierbutiltoluol. Ezen termék acetálása által a ketonmosuszt állíthatjuk elő, melyből aldehid-, cián- v. más csoportnak a bevitele által más-más illatos anyag állítható elő. 9. *Bázikus vegyületek: Antranilsavmetileszter* antranilsavból és metilalkoholból állítható elő. *Metilantranilmetileszter* a mandarinolajban fordul elő. Metilalkoholból és metilantranilból állítható elő. *Indol* indigóból állítható elő, mesterséges jázminolaj készítésére használják.

Illatos cédrusfa, l. *Cupressus*.

Illatos ecet, l. *Acetum*.

Illatos olajok, l. *Illanó olajok*, *Illatos anyagok*.

Illatos porok, l. *Illatos szerek*.

Illatos szerek v. *illatszerek* (franc. *parfumes*) alatt az illatos készítményeket (tulajdonképeni parfümök, bouquets) és a szépítő szereket (cosmétiques) értik. Az I. higító szerekben eloszlatott illanó olajok. A higítás lényeges, mert a legtöbb illanó olajnak magában véve kellemetlen, bódító szaga van. Az I. készítésére eddig mindössze hét virág vált be, úgymint az ibolya, a rózsa, a jázmin, a tubarózsa, a jonquilla, az acacia és a narancsvirág. A virágok illatát zsiradékhoz kötik. Erre a célra két eljárás használatos: 1. *Macerálás*. A friss virágokat olajjal vagy megolvasztott, szagtalan zsírral öntik le, amely illatukat felveszi; a szagtalanított virágok eltávolítása után ezen műveletet mindaddig ismételik, míg a termék erősen illatos lesz. 2. *Abszorpció* (v. enfleurage). A virágokat vékony rétegben hálókra hintik és így két fakeretbe szorított, vékony zsírréteggel bevont üvegtábla v. olajjal telített szövet közé teszik. Hogy a zsiradékot illattal telítsük, bizonyos idő mulva többször egymásután teszünk friss virágokat a régiek helyére. Ezt az eljárást úgy is módosítják, hogy levegőt v. gondosan tisztított szénsavat árasztanak a virágokon át, mely légáramot olvasztott zsíron v. olajon hajtják keresztül, melyek az illatot magukba szedik. Az illattal megtelt zsírt *pomádé*, az olajat pedig *huile antique* néven hozzák a délfranciaországi nagy illatszerkereskedők forgalomba. Ebből készítik az alapesszenciát, melyet, hogy tartóssá tegyék, állati szagos váladékkal (ambra, mosusz, cibét stb.) és ibolyagyökér alkoholos kivonatával keverik. Természetes, hogy ezen megkötő kivonatokból csak keveset vesznek, nehogy a virág eredeti finom illata változást szenvedjen. A forgalomban levő számtalan illatu parfüm úgy készül, hogy a fent felsorolt hét virág esszenciáját egymással keverik és megkötő anyagot tesznek hozzá. Mindama virág után elnevezett parfümöknél, hol a megfelelő virágból alapesszencia nem készíthető, a virágéhoz hasonló szagú illanó olajjal adják meg a parfüm jellegét, míg a parfüm finomságát a hét valódi virágesszencia egyikével idézik elő.

Ide tartoznak még az ú. n. *szilárd parfümök*, rendesen parfümmel telített zsírkőporból és keményítőből készített rudacskák. Továbbá az *illatos porok* (sachets); ezek illatosított ibolyagyökérport, rózsalevelet, keményítőt tartalmaznak. Ilyen porral töltik meg az *illatos vánkosokat*. Parfümmel telített és szövetbe varrt bőrnek *spanyolbőr* (Peau d'Espagne) a neve. A *szagos só* illatosított kénsavas kálium. A *szagos üvegcse* tartalma parfümmel itatott szivacsdarabkák v. aszbeszt. Kevésbbé finom termékek a *mosdóvizek* (Eaux de toilette), *szobaparfümök*, *piperecvetek*, melyek alkoholban oldott illanó olajok. A legismertebb

ILLATSZERNÖVÉNYEK I.

1. Gaultheria procumbens (Télizöld). a, a virág. hosszanti átmetszete, b, porzó.

2. Andropogon nardus. a, Kalászka.

3. Betula lenta. a, porzósvirág, b, terméstobozka.

4. Pelargonium odoratissimum. a, virág.

5. Cananga odorata.

6. Bursera delpechiana. a, virág.

7. Eucalyptus citriodora. a, virág, b, termés.

8. Rosa damascena.

9. Pimenta acris. a, virág.

ILLATSZERNÖVÉNYEK II.

1. Lavandula officinalis (levendula). a, virág.

2. Cinnamomum cassia (kassziafahéjfa). a, virág.

3. Rosmarinus officinalis (rozmaring). a, virág, b, csésze.

4. Citrus bergamia (bergamott). a, termés.

5. Citrus bigaradia. a, termés.

6. Pimpinella anisum (ánizs). a, termés.

7. Pogostemon patchouli. a, virág.

8. Thymus vulgaris (kakukfű). a, virág.

9. Bulnesia sarmientl. a, termés.

10. Sassafras officinale. a, virágzat, b, virág.

mosdóvíz az Eau de Cologne (kölni víz), a szobaparfümök közül a fenyőillat. Ide tartoznak még a füstölő szerek (l. o.).

Illatos vánkos l. *Illatos szerek.*

Illatsó, ájulás, szédülés esetében szagolásra használják. Készül 1 rész szalmiaksóból és 2 rész égetett mészből. Az utóbbit pár csepp vízzel megoltják, majd az egész keveréket éterikus olajokkal megszagosítják.

Illatszer, l. *Illatos szerek.*

Illatszer-növények (növ.; *két képmelléklettel*). Illatszereket túlnyomólag a növényországból nyernek és rendkívül nagy az illatot szolgáltató növények száma. Legtöbb illatot virágokból készítenek, de vannak termések, fák, levelek, kérgek és földalatti részek is, amelyek illatot szolgáltatnak. Az illatszerek természetük szerint lehetnek: olajok (kivált éterikus olajok), balzsamok és gyanták. A legfőbb I. fontosságuk szerint felsorolva a következők: *Rózsa* (l. o.). A rózsaillat, mint *rózsaolaj*, elsőrendű illatszer. Rózsaolajat legelőször Perzsiában készítettek (a IX. sz.-ban) s onnan terjedt el az arabok által Európában. Jelenleg legtöbb rózsaolajat Bulgáriában nyernek, közel 3000 kilót évente. Leginkább a *Rosa centifolia*, *Rosa damascena* (*I. képmelléklet 8. ábra*) és *Rosa moschata* fajokat ültetik. Ujabban Dél-Franciaországban, Grasse városban — egyéb illatszerek mellett — rózsaolajat is készítenek, melyből legújabban a Schimmel & Co. cég (Miltitz, Lipcse mellett) is állít elő évente közel 100 kg.-ot. A rózsaolajon kívül sok *rózsavíz* is készül a rózsa szirmaiból, kivált Egyiptomban; mivel ez a Keleten a rózsaolaj mellett szintén igen kedvelt illatszer. Mivel a rózsavirágban csak igen kevés olaj van és 1 kg. olajhoz 3—4000 kg. rózsaszirom kell, érthető, hogy a valódi rózsaolaj igen drága — 1 kg. 1000 frc-ba kerül — és azért gyakran hamisítják. A valódi rózsaolaj 10° C. mellett megmerevedik, vajszerű lesz és benne finom, tűalakú kristályok láthatók. A rózsaolaj hamisítására szolgál: a *palmaroza-olaj* (v. indiai geraniumolaj, l. *Gingerfű-olaj*), azután a valódi *geraniumolaj* (l. o. és *I. képmelléklet 4. ábra*), valamint az *Andropogon citratus*-ból származó *lemon-olaj* és az *Andropogon nardus* (*I. képmelléklet 2. ábra*) gyökeréből nyert *citronella-olaj* (l. o.), valamint a *Bulnesia sarmienti* (*II. képmelléklet 9. ábra*) fájából, mely a guajakfához hasonló, nyerhető *guajakfa-olaj*. Fontos illatszer a *narancsvirág- (Neroli-, Nafa)-olaj* (l. o., *II. képmelléklet 4.* és *5. ábra*) és az *ibolyaillat*, melyet a szagos-ibolya (*Viola odorata*) «violette de Parme» nevű, halványkék és teljes virágú változatából készítenek, melyet különben az ibolyagyökér (l. o.) illatával is pótolnak. Az erős szagú *jonquilla-t* (l. o.) és az ú. n. *tuberoza-t* (*Polyanthes tuberosa*) szintén nagyban ültetik Dél-Franciaországban illatszer nyerése céljából, nem kevésbbé a szagos *rezedát* és az ú. n. *vanilliát* (*Heliotropium peruvianum*); a valódi *vanilliát* pedig több *Vanillia-faj* (Orchidaceae) terméséből nyerik, mely egészében fűszer is (l. *Fűszernövények*). Ismert illatszerek a *jázminolaj* (l. o.) és a *télizöld-olaj* (oil of Wintergreen, l. *Gaultheria* és *I. képmelléklet 1. ábra*), melyet a *Betula lenta* (*I. képmelléklet 3. ábra*) kérgéből is nyernek. Sok szagos éterikus olajat tartalmaznak az ernyős virágúak, de azok túlnyomólag csak mint konyhanövények szerepelnek és illatszernek legfeljebb az *ánizs* (l. o. és *II. képmelléklet 6. ábra*), a *kömény* (l. o.) és az *ánizskapor* (l. o.) olaját használják. Igen gazdagok szagos anyagokban az ajakosok családjába tartozó növények, így: a levendula (*II. képmelléklet 1. ábra*), a menták, a rozmaring (*II. képmelléklet 3. ábra*), a mézfű, a kakukfű (*II. képmelléklet 8. ábra*) és kivált a *Pogostemon Patchouli* (*II. képmelléklet 7. ábra*), melynek szagos anyaga, a *pacsuli*, azelőtt igen divatos, előkelő illatszer volt. A babérfélék közül a babérfa (l. o.) bogyóiból készül a sűrű, zöld *babérolaj*, a fahéjfák kérgéből és éretlen terméseiből (ú. n. fahéjvirág) nyerik a kellemes illatu *fahéj-* v. *cimetolajat* (l. *Cinnamomum* és *II. képmelléklet 2. ábra*). A Myrtus-félékből nyerik az igen jószagú *szegfűszeg-olajat*, a *Pimenta acris*-tól a *bay-olajat* (l. o. és *I. képmelléklet 9. ábra*), a *myrtus-olajat* (l. *Myrtus*) és az *eukaliptusz*-olajat (l. o. és *I. képmelléklet 7. ábra*). Ujabban a *fehér szandelfa* (*Santalum album*) illatát igen kedvelik s azért nagy ára van, mert Indiában is nagyra becsülik. Grasse-ban a felaprított fából vízzel való lepárlás útján nyerik a szagos olajat, még pedig 25 kg. fából közel 1 kg. olajat. Említendő itt még a *csillagánizs* (l. o.), az *ilang-ilang* (l. *Cananga* és *I. képmelléklet 5. ábra*), a *tömjén* (l. *Boswellia*), a *myrrha* (l. *Commiphora*), a *tolu-* és *perubalzsam* (l. *Toluifera*), a *Bursera delpechiana* (*I. képmelléklet 6. ábra*) fájából nyert *linaloe-olaj*, mely l-linalool mellett geraniolt is tartalmaz és értékes illatszer; az egyes fenyők terpentinjéből nyerhető finomabb olajok és sok egyéb. V. ö. E. *Strasburger*, Streifzüge an der Riviera, 2. kiad. 325—366. old. és L. *Reinhardt*, Kulturgeschichte der Nutzpflanzen, II. köt. 239. old. L. még *Illatos szerek.*

Illava, kisk. Trencsén vm. ugyanily nevű j.-ban, a Vág balpartján, igen szép vidéken, (1910) 2389 tót, magyar és német lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbirósággal, takarékpénztárral, nagy járványkórházzal, villamos közvilágítással, vasúti állomással, posta- és táviróhivatallal, telefonállomással, postatakarékpénztárral. Gróf Königsegg-Aulendorf Aladárnak nagy uradalma van itt, melyhez nagy sörház is tartozik. I. legnagyobb nevezetessége az országos fegyintézet, melyben a 10 évnél hosszabb fogságra itélt fegyenceket tartják, s mely 650 fegyencet fogadhat be. A fegyintézetnek értékes díszműárúk gyártására gyári berendezése van; gyártmányait kizárólag Angliába exportálja. A Vágvölgy várai közül nagy szerepet játszott I., a régi Léva; a XII. sz.-ban a templárius rend lovagjainak volt birtoka, a rend eltörlésével Csák Máté birta, 1312. királyi birtokká lett. 1376-ban Bebek György nyerte ajándékképen a királytól, de Bebek Imre ismét elvesztette. A XV. sz.-ban a husziták pusztították, de Rozgonyi Miklós, Zsigmond király vezére 1432. elfoglalta a várost és földig lerombolta. Ezentúl királyi birtok maradt I., utóbb azonban gyakran cserélt gazdát s 1573. királyi adomá-

nyozás folytán az Ostrosich testvéreknek jutott. Ezek hűtlenségi pöre (1690) után gróf Breuner vette meg a fiskustól, ugyanő a vár felső részét a trinitáriusok zárdájává alakította át, kik azt 1696—1723. zálogul birták, amikor a gróf a birtokot kiváltotta. Ekkor épült a mai kéttornyú templom is. Breuner halálával a birtok a rokon Königsegg grófokra szállott (1690.), kik ma is birják, de a várat a magyar állam vette meg s 1856. fegyintézetté alakította át. I.-t vidékének természeti szépségei miatt számos turista keresi fel s itt székel a magyar turista-egyesület vágvölgyi osztálya is.

Illawarra, 1. kerület Uj-Dél-Walesben, természeti szépségekben gazdag és termékeny, Sydneytől D.-re. — 2. *I.*, város, I. kerület székhelye, gazdag kőszén- és vasérctelepekkel és bányákkal. Sydneyvel élénk kereskedelme van, kb. 8000 lakossal.

Ille (ejtsd: il'), 1. a Vilaine 45 km. hosszú jobboldali mellékfolyója, Franciaország ÉNy.-i részében; Combourgnál ered és Rennesnél torkollik. A 85 km. hosszú Ille-Rance csatorna köti össze a La Manche csatornával.

2. *I.*, város Pyrénées-Orientales francia département Vinça járásában, a Têt jobb partján, 3254 lak. Tornyos várfalakkal, templomának falait (XVII. sz.) márványlapok fedik. Régi vára 1598. ellenállott a franciáknak, de 1640. Condée herceg, 1793. a spanyolok bevették.

Illedelem, l. *Illendőség.*

Ille-et-Vilaine (ejtsd: ill e vilén), francia tengermelléki département a La Manche-csatorna, La Manche, Mayenne, Loire-Inférieure, Morbihan és Côtes-du-Nord között. A régi Bretagne ÉK.-i részéből alakult. Területe 6990 km², (1911) 608,098 lak., 1 km²-re 88 lak. Nagyobbára egyhangú gránitból, St. Malo közelében gnájszból, néhol mészkőből álló vagy alluvium síkság. A legnagyobb magaslat a Morbihan felőli határ közelében a Haute-Forêt (255 m.). Az osztrigatenyésztés főhelyei: Dol, Saint Mélior, Vivier és főképen Cancale. Járásai: Rennes, Fougères, Montfort-sur-Meu, Redon, St. Malo, Vitré. Fővárosa Rennes. V. ö. *Orain,* Géogr. pittoresque du département d'I. (Rennes 1882).

Illegalis (lat.) a. m. törvénytelen, jogellenes; innen *illegalitás,* törvényellenesség.

Illegitimus (lat.) a. m. törvénytelen; innen *illegitim* gyermekek, törvénytelen gyermekek; *illegitimitás,* törvénytelenség.

Illei *János,* író, szül. Komáromban 1725 jan. 3., megh. u. o. 1794 jan. 24. 1743-ban a jezsuita rendbe lépett, s Budán, Győrött, Kassán, Nagyszombatban mint tanár, majd Kolozsvárt mint igazgató működött. Rendjének eltörlése után (1773) egyideig Kolozsvárt maradt, majd 1776-tól Budán szónoklatot tanított, 1780. nyugalomba vonult Komáromba. I. Boetius-fordítással lépett föl. (Boetziusnak öt könyvei a bölcsességnek vigasztalásáról, 1766), melyet erkölcsi tartalma és könnyen folyó Zrinyi-sorai olyan kedvelttét tettek, hogy 1773. új kiadásban is megjelent. Irodalomtörténeti szempontból becsesebbek magyar nyelvű iskolai drámái, három szomorujáték: *Salamon, Ptolomeus* és *Titus* (az utóbbi Metastasióból fordítva) 1767. s egy öreg korában írt bohózata, *Tornyos Péter, fársángi játék* (1789), melyet közvetve v. közvetlenül Molière Bourgeois gentilhommejából alkalmazott, holbergi motivumokkal fölcifrázva, a magyar szinre; benne tehát a legrégibb Molière-fordításunkat birjuk. A gr. Oxenstirn elmélkedés-gyüjteményéből fordított *Különféle elmefuttatások* c. könyve (1790) s latin iskolai drámái, melyek közül egy kezdetleges trilógia Ludi tragici címmel meg is jelent (1791), kevésbbé fontosak. Kimerítő életrajzát *Alszeghy* Zsolt írta meg (1908), a Tornyos Péter forrását *Gragger* Róbert határozta meg a Phil. Közl.-ben (1908, 585—598 l.).

Illékonyság, szilárd v. folyékony testeknek az a tulajdonsága, hogy kémiai bomlás nélkül gőzállapotu testté válnak, mely gőzök lehütés által ismét az eredeti állapotu testté sűríthetők. Aszerint, hogy alacsonyabb v. magasabb hőmérsékleten történik ezen halmazállapot-változtatás, az illető testet könnyen v. nehezen illó testnek nevezzük.

Illem, l. *Illendőség.*

Illenau, országos elmegyógyintézet Achern kerületben, Baden badeni járásában, Achern mellett, 1842. nyilt meg. V. ö. I. in den sechs ersten Jahrzehnten seiner Wirksamkeit (Karlsruhe 1904).

Illenbák, nagyk. Szeben vm. újegyházi j.-ban, (1910) 518 oláh lak., u. p. Márpod, u. t. Újegyház.

Illendő, l. *Illendőség.*

Illendőség *(illem, illedelem),* ami illik, azaz az embernek oly külső magatartása, amilyet a társadalom az illető helyzetben az illető egyénnek v. körnek, rendnek stb. előír. Az I. szabályai tehát változnak és különbözők, korszak, nép, foglalkozás, állás, rang és életkor szerint. A főelv mégis az, hogy külső magunktartása megfeleljen az emberi méltóságnak, hogy tehát beszédünkkel, magunkviseletével ne sértsük másoknak erről való felfogását (főleg ne sértsük a szeméremérzetet), mindenkinek megadjuk külsőleg is azt a becsületet, mely őt megilleti, de viszont megköveteljük a magunkét is. Az I. tehát főkép társadalmi erény, ebben rejlik erkölcsi fontossága is. Az I. az erkölcsiségre való szoktatás, nevelés eszköze s az erkölcsiség külső jeleinek megóvásával némileg gátat épít az erkölcsiség velejének megvédésére. Másrészt ez azzal a veszéllyel jár, hogy a külső formáknak túlságos becset tulajdonítunk s magával a lényeggel nem törődünk. Az I. formái megmerevedhetnek és ekkor elnyomják erkölcsi szabadságunkat. Aki az I. szabályai szerint viselkedik, *illedelmes,* ami e szabályoknak megfelel: *illendő, illő.* A társadalmi életben főleg a nők az I. őrei. Ha tudni akarod, mi illik, nemes nőktől tudakold, mondja Goethe Torquato Tassoban.

Illény, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 1110 oláh lak.; u. p. Fogaras, u. t. Herszény.

Iller, a Duna 170 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Bajorország DNy.-i részében, három kis patakból ered, ezek: *Breitach, Stillach* és *Frettach:* Ulm fölött torkollik.

Illés próféta, l. *Éliás.*

Illés, kisk. Hont vm. korponai j.-ban, (1910) 606 tót lak.; u. p. Istvánháza, u. t. Szentantal.

Illés-nemzetség, l. *Elia*.

Illés, magyar származású ferenc-rendü szerzetes. Hittérítőként a kipcsaki tatár birodalomban működvén, annyira megnyerte az akkori tatár khán elsőszülött fiának, Tini-bégnek kegyét, hogy ennek befolyásos tanácsadója lett. 1340 nyarán mint Tini-bég követe Avignonba ment a pápához és megbízójától ajándékot is vitt. V. ö. *Theiner*, Monumenta Hung. s. ill. I., 627, 639.

Illés, 1. *József (viski)*, jogtörténész, szül. Huszton (Máramaros vm.) 1871 nov. 10. Külföldi tanulmányait a berlini, lipcsei s párisi egyetemen és Londonban folytatta. 1894-ben birósági szolgálatba lépett, 1896. az igazságügyminisztériumba rendelték be és itt 1913. ítélőtáblai bíró lett. Az igazságügyminisztériumban a törvényelőkészítő, majd a közjogi osztálynak volt tagja, segédtagja volt a polgári törvénykönyvet előkészítő bizottságnak is. 1913-ban a huszti választókerületben munkapárti programmal képviselővé választották. 1902-ben a budapesti egyetemen a magyar jogtörténet magántanárává habilitálták. Önálló művei: *Az újkori alkotmányfejlődés elemei; A XV. század második fele és a XVI. század* (Budapest 1898); *Az istenítéletekről* (u. o. 1899); *Az Anjou-kori társadalom és az adózás* (u. o. 1900); *A magyar házassági vagyonjog az Árpádok korában* (u. o. 1900); *A magyar szerződési jog az Árpádok korában* (u. o. 1902); *A törvényes öröklés rendje az Árpádok korában* (u. o. 1904); *Bevezetés a magyar jog történetébe* (u. o. 1910). Ennek a Lexikonnak is munkatársa.

2. *I. Nándor*, erdész, szül. P.-Királyfián (Hont vm.) 1836 máj. 15., megh. Palánkán 1907 máj. 2. A selmeczbányai erdészeti akadémián tanár volt 1868—1872-ig, majd gr. Károlyi Györgynél s herceg Esterházynál működött, mint erdőtiszt. 1880-ban Budapest kerület királyi erdőfelügyelője lett, 1881—1891-ig pedig főerdőtanácsos volt. Résztvett az erdészeti műszótár anyaggyüjtésében s 1863 óta szorgalmas munkatársa volt az Erdészeti Lapoknak. Főbb művei: *Az erdőtenyésztéstan* (1871); *Futóhomok megkötése, befásítása és használata* (1885); *A vadászat kezelése és gyakorlása* (1895); *Vadőr* (1902).

3. *I. (Edvi)*, l. *Edvi Illés*.

Illésfalva (azelőtt: *Illésfalu*), kisk. Szepes vm. lőcsei j.-ban, (1910) 612 tót lak.; u. p. Szepessümeg, u. t. Igló.

Illésháza, kisk. Pozsony vm. somorjai j.-ban, (1910) 571 magyar lak., postaügynökség; u. t. Nagymagyar.

Illésházy, l. *Illyésházy*.

Illés-hegy, magas hegyek idegen nyelvü neveinek magyar fordítása, helyesen csak az illető országban hivatalos néven szabad nevezni ezeket: 1. *Mount Saint Elias*, Észak-Amerika legmagasabb *hegycsúcsa*. — 2. *Hagiosz Iliasz*, a Tajgetosz görög hegyvidék 2409 m. magas *csúcsa*; továbbá így nevezik Euboea v. Evvia-sziget egyik legmagasabb pontját is, 1409 m. magas, a nép *Ochá*-nak is nevezi, az ú. n. *cipollino*-márványt (zöld- és fehércsíkos) bányásszák belőle.

Illéssy *János*, iró, országos allevéltárnok, szül. Kisújszálláson 1861 febr. 12., megh. Budapesten 1905. Önálló művei: *Gróf Koháry István élete és munkái* (1885); *A királyi könyvek* (Petkó Bélával); *Községi kiváltságlevelek jegyzéke* (összeállítva a királyi könyvekből 1898); *Igló kir. korona- és bányaváros levéltára* (1899); *Vásárszabadalmak jegyzéke* (összeállítva a királyi könyvekből, 1900); *A Mikófalvy Bekény-család leszármazása és története* (1902); *Az 1754—1755. évi országos nemzeti összeirás* (1902).

Illésy, 1. *György*, hirlapiró, szül. Mezősason 1832 jan. 14., megh. Pesten 1871 okt. 21. Debreczenben tanult, 1848. honvédnek állt, a szabadságharc után besorozták katonának s négy évig az Este-ezredben szolgált, majd nevelősködött, lapot szerkesztett, egy gőzmalomnál szolgált mint pénztáros, végre feljött Pestre korrektornak és hirlapírónak. Dolgozott a Fővárosi Lapokba, a Sürgönybe és Honba. Költői fordításain kívül feltünt a nép számára irt verses krónikái magyaros, zamatos nyelvükkel. Munkái közül nevezetesebbek: *Országos Kistükör* (1865); *Zrinyi Miklós, Toronyi Tamás, Attila* (1869); *Magyarok atyafisága, Hedvig* (1870); *Nagy Magyarország* (1873). Béranger-fordításai Szász Károlyéval és másokéival 1860., költeményei 1872. jelentek meg. Álnevei: Kunsági, György deák.

2. *I. János*, nagykun-kerületi kapitány, szül. Kisujszálláson 1791., megh. 1867 jan. 16. 1848-ban Jászberény képviselője lett; követte a kormányt Debreczenbe is és 1849 febr. 5-én a honvédelmi bizottmány a jászkun-kerületek kormánybiztosává tette; majd a hétszemélyes tábla birája lett. 1852 máj. vagyona elvesztésére és kötél által való halálra ítélték, mely ítéletet a király vagyonvesztésre és 10 évi várfogságra változtatta. Josephstadtban volt bebörtönözve 1856 dec. 7-ig, amikor kegyelmet kapott. Kiszabadulása után 1861. és 1865. a kunszentmártoni kerület választotta képviselőjéül.

3. *I. Sándor*, altábornagy, szül. Kisujszálláson 1749 márc. 4., meghalt Temesvárt 1823 ápr. 23. 1788-ban mint huszárhadnagy Török-Dubicza mellett nehéz sebet kapott, melyből kigyógyulván, Laudon fővezér mellé került. Résztvett 1794—1801. a franciák ellen vívott küzdelmekben. 1806-ban, a franciáktól megszállott Biberachon keresztül akarván vágni magát, veszélyes sebet kapott; felgyógyulása után a jászkunokból és hajdukból álló ezred szervezésével bízta meg József nádor. Az 1805-iki francia háboru alkalmával részt vett az ulmi és meiningeni ütközetekben; 1813. a drezdai és lipcsei csatákban, majd pedig a király személye mellé rendelték. 1815-ben a francia háború újabb folyamában mint tábornok harcolt. 1820-ban Lembergbe altábornaggyá, majd Temesvára hadosztály-parancsnokká nevezték ki.

Illeszkedés, egyik legfontosabb hangváltozás nyelvünk grammatikai szerkezetében. Az altáji nyelvekben s így a magyarban is egyazon szónak magánhangzói rendesen vagy mélyek vagy magasak, azaz: egy szó kimondása közben nyelvünk megtartja vagy hátsó vagy mellső helyzetét a szónak összes tagjain végig, pl. *háboru, keserü*. A hangrendi következetesség azonban csorbát szenved bizonyos okok miatt. Ilyen ok először is az *idegen szók* átvétele olyan nyelvekből, melyekben nincs meg a hangrendi szabályosság; pl.

templom, pipa. Második az *összetétel*, mely gyakran köt össze ellentétes hangzású szókat: *gazember*, *fő-pap*. Végre néha *egyszerű magyar szókban* is megzavarodik a hangrend, de csak egy bizonyos irányban, t. i. úgy, hogy mélyhangú szókban egy-egy *ë*, *i* v. hosszú *é*, *í* hang támad. Sok köznyelvi mélyhangú szóban az i, ë hang nyilván mély hang átváltoztatása, pl. szilaj (v. ö. szalad). Ezeknek nagy részében, azt sejthetjük, eredetileg a *mély i hangot* ejtették, ugyanazt, mely sok rokon nyelvben maiglan szerepel s mely nem egyéb, mint az ajakgömbölyítés nélkül ejtett *u*. Egyes török eredetű szókban az *i*-nek ez az eredete kétségtelen, pl. disznó, csikó. Számos esetben egészen világos oka van a mély hang magassá válásának s ez az ok nem egyéb, mint egy-egy szomszéd *j* hang hatása. A *j*-t ugyanott artikuláljuk, ahol a magas hangokat, a nyelv háta és a kemény iny közt. Minél zártabb a magas hang, annál közelebb áll a *j*-hez s a legzártabb *i* és a *j* nagyon könnyen átmennek egymásba. Ha már most a *j*-vel mély magánhangzó találkozik, ez könnyen *hasonulhat* a *j*-hez rokon *é*, *i*-féle magas hanggá. Legismertebb példáink erre paraj: paréj, taraj: taréj, ganaj: ganéj. Mikor azután a mély hang az *ë* vagy *é* hangon át közeledik vagy teljesen *i*-vé hasonul, akkor a *j* a szomszéd magánhangzóval kettőshangzóvá (ëⁱ, éⁱ, iⁱ) egyesül s utoljára e kettős hangzó egyszerű hosszu *é*, *i*-vé válik. Igy lesz a paréj-, ganéjból paréⁱ, ganéⁱ s paré, gané. Igy lett az igéknek régi *-ojt* végzetéből előbb *-ëⁱt*, *-iⁱt* s végre *-ét*, *-ít*, p. szabadojt: szabadéjt: szabadijt: szabadét és szabadít; ma is megvannak egymás mellett: szakajt: szakít, hasajt: hasít, sikojt: sikít.

A hangrendnek e megzavarodásait számos esetben ismét kiegyenlíti az I. Ez történt sok rég meghonosult *idegen szóban*, még pedig többnyire úgy, hogy a mély hang győzte le a magasat, akár a hangsúlyos szótagban volt, akár pedig a következőkben. Pl.: pëlyva: polyva, rësta: rosta, bërëna: borona, herzog: hercëg, zucker: cukor. A vegyeshangú *összetett szók* hajlandók az I.-re, mihelyt az egyik vagy mind a két tag jelentése elhomályosodik s ilyenkor az a tag szokott meghódolni, melynek értelme előbb elhalaványodik. Pl. az első tag illeszkedik ezekben: semha: somha, soha, sëhol: sohol (nyelvjárás), napestig: nepestig (Dunán túl s a moldvai csángóknál), sok-ideje: sik-ideje (csángóknál), borstörő: böstörő (több vidéken). Példák a második tag illeszkedésére: jó ember: jómbor, jámbor, id-nap: innep, ünnep, fej-al: fejel (vánkos, nyelvjárásokban). Még inkább alá van vetve az összetételnek második tagja, hogyha *képzővé* v. *viszonyraggá* válik s ilyenkor az I. köznyelvünkben általános szabály. A belől szó a Halotti Beszéd korában még névutó volt, az Ehrenfeld-kódexben már rag s azért illeszkedik: *-belől*, *-balól*, ma: *-ből ból*. Igy lett a *belé*, *rëá* stb. névutókból *-ba be*, *-ra re* s a *hat* és *ség* szókból *-hat het* és *-ság ség*. Több vidéken még ma sem illeszkedik a *-szër* rag s azt mondják: háromszër, sokszër stb. (Göcsejben, Őrségben, az udvarhelyi székelységben stb.). Göcsejben azonfelül még sok más névrag sem illeszkedik: *-vel*, *-hoz*, *-nek* stb. Egy névragunk a köznyelvben sem illeszkedik, a *-kor*, úgy hogy ezt akár névutónak tekinthetnők még. Nem illeszkednek továbbá azok a ragok és képzők, melyekben *é*, *i* hang van, mert ezek a fent említett okokból különben is gyakoriak a mélyhangu szókban; tehát csak *-ért*, *-kép*, *-ként*, *-ig*, *-ni* van változatlan magas hanggal. A *magas hangzók* közt, kiejtésük módját tekintve, külön sort tesznek az ajakgömbölyítéssel képzettek: *ö*, *ő*, *ü*, *ű*. S ezek külön hangsort tesznek az I. tekintetében is, de csak egy esetben: a közvetetlen következő szótagban ugyanis nem tűrik meg e hangok a közép zárt *ë*-t, hanem helyette mindig a hozzájuk rokon *ö*-t követelik. E szerint az olyan ragokat és képzőket, melyeknek magánhangzója mélyhangú tők után *o*, magashangú tők után részint *ë*-vel, részint *ö*-vel ejtjük, a szerint, amint a megelőző szótagban gömbölyítés nélkül vagy gömbölyítéssel ejtett magas hangzó van. Pl.: lábhoz, kézhëz, kőhöz; ágon, égën, földön; háromszor, négyszër, ötször; házatok, szëmëtëk, gyürütök; jártok, kértëk, tűrtök; járok, kërëk, tűrök; járjon, kérjen, tűrjön; aggódol, fekszël, feküszöl; zárkózik, vétkëzik, ütközik.

Irodalom. Lucien Adam, De l'harmonie des voyelles dans les langues ouralo-altaïques, Paris 1874; Balassa József, Egy második hangzóilleszkedés a magyarban, és Hátrahaló hangzóilleszkedés (M. Nyelvőr 14. és 16. köt.): Szabó Sándor, A magyar magánhangzó-illeszkedés, Budapest 1902.

Illesztés, *összeilleszlés*, 1. az ács- és asztalosmunkában gerendák összetoldásánál, pallók és deszkák szélesbítésénél előforduló legegyszerűbb kötés. A gerendák I.-e úgy történik, hogy 2 gerenda egymás meghosszabbításában elhelyeztetvén, simán levágott végük minden más kötés nélkül egymáshoz illesztetik; ez az *egyszerű I.* (l. az *1. ábrát*). Ha az I. helyén a gerendákat vaskapoccsal vagy vaspánttal összekapcsoljuk, akkor a *kapcsos I.-t (2. ábra)* és a *vaspántos I.-t (3. ábra)* kapjuk. Pallók és deszkák szélesbítésénél azoknak hosszoldala lesz simán legyalulva és a deszkák és pallók enyv nélkül vagy enyvvel egymáshoz illesztve. Szorgosabb, finomabb munkánál a deszkák horonnyal és eresztékkel illesztetnek össze; ezt azonban inkább *szádalásnak* hívjuk (l. o.). *Eresztésnek*, összeeresztésnek is mondják ezt a műveletet.

1. ábra.

2. ábra.

3. ábra.

2. *I.* A géprészeknek egymáshoz vagy egymásba I.-e. Megkülönböztetünk mozgó, szilárd és merev I.-t. Mozgó I. az egymáson surlódó tárgyaknak egymásba I.-éhez szükséges. Ilyen pl. a hajtórúdfejeknek a csapjaikra való I.-e, ahol különösen arra kell nagy gondot fordítani, hogy a csésze lehetőleg az egész F felületén érintkezhessen a csap felületével, hogy így az átviendő P erő minél nagyobb felületre osztódjék szét és a p fajlagos nyomás $p = \frac{P}{F}$ lehetőleg kicsiny legyen, nehogy az anyagok mozgás alatt felmelegedhessenek.

3. *I.* (vasút). A vasúti vágányokat 8—24 méter hosszú sínekből illesztik össze. Az I.-nél hevede-

rekkel foglalják össze a síneket. A hevederkötésnek az a feladata, hogy a szomszédos sínvégeket úgy tartsa együtt, hogy azok egymástól sem függőlegesen, sem oldalt el ne mozduljanak, vagyis hogy ilyen lépcsők ne keletkezzenek, sőt, hogy a két sín egymással szögletet se alkosson, hanem hogy még a teher alatt is a két sínvég meggörbülésének sugara lehetőleg ugyanaz legyen. Emellett azonban lehetővé kell tenni, hogy a sínvégek a sínek hossza irányában a hőmérsékletnek megfelelőleg egymáshoz közeledjenek, illetve egymástól távolodjanak. Ezen követelményeknek gazdaságosan megfelelni nem könnyű és ezért állandó a törekvés a sín-I.-ek tökéletesítésére, amely ma még a felépítmény leggyengébb pontja.

Illesztő bak, asztalostól és ácstól használt tartó szerszám, melyen a deszkapadlóhoz szükséges deszkák éllapjait megeresztik. Áll két 70 cm. magas fasatuból, melyek pofájuknál két 4—5 m. hosszú deszkával összekapcsoltak. Az illesztendő két deszkát a pofák közé befogják és eresztő gyaluval meggyalulják. A satu zárására sróf szolgál.

Illesztő kalapács (vasút). Vezetősínek között, váltóknál stb. előfordul, hogy a sínszegeket két sín között, oly szűk helyen kell a talpfába beverni, ahová a felépítményi kalapács ütéseivel beférközni nem lehet. Ilyenkor a sínszeg fejére a hosszukás kétfejű I.-ot állítják és annak felső végére mérik az ütéseket és így viszik át az ütéseket a sínszegre.

Illeték, az állam v. más közjogi testület részéről azoktól az egyénektől beszedett szolgáltatás, akiknek javára v. érdekében az állam különös szolgálatokat teljesít; vagyis tulajdonképpen ellenszolgáltatás, az egyén érdekében teljesített szolgálatok költségének a beszedése és ezért rendszerint az okozott költségek mértékét meg nem haladhatja (illeték-elv), míg az adó, ideértve a fogyasztási adókat, akcizákat is, az állami szükségletek fedezésére szükséges bevételek előteremtésére szolgál, függetlenül attól, hogy az adózó igénybe veszi-e az állam szolgálatait. Az I.-et rendszerint bélyegben szedik be, de a bélyeg csak külső forma, amely nem I.-et, hanem főleg ú. n. forgalmi adót jelent. (L. *Bélyeg.)* A beszedés módja szerint megkülönböztetik a hazai költségvetések alapján: a *bélyeg- és jog-I.-eket.* Az előbbieket rendszerint az okirat (szerződés, nyugta stb.) alapján bélyeg felragasztása útján szedik be, utóbbiakat az I. alapjául szolgáló jogügylet után készpénzben fizetik. Az I. mértéke viszont állandó (fix) összegben, értékfokozat (skála) v. százalék szerint lehet megállapítva. (L. *Illetékfokozat.)* Az állandó I.-et (pl. beadványoknál) rendszerint bélyegben, a százalékos I.-et (pl. adásvételi I.) készpénzben, míg a fokozatos I.-et (pl. nyugtáknál, szerződéseknél) az I. összege szerint hol bélyegben, hol készpénzben kell leróni. Fontosabb az I.-ek megkülönböztetése az I. alapjául szolgáló hatósági cselekmények természete szerint. Az *igazságszolgáltatási* (törvénykezési) *I.-ek* célja különösen a polgári peres és perenkívüli eljárásban teljesített bírói cselekmények költségeinek a fedezése. Ide tartoznak a *telekkönyvi I.-ek* is. A többi I.-ek a *közigazgatási I.-ek* csoportjába tartoznak és ebben a csoportban tovább osztályozhatók (ide tartoznak a hatósági beadványok, kiadványok, bizonyítványok stb.). Az I.-eket az egyes államok törvényei egységes gyűjteményben, az ú. n. bélyeg- és I.-i díjjegyzékben foglalják össze, amely az egyes I.-eket betürendben sorolja fel. Magyarországon az I.-eket az 1850. évi nyiltparancs léptette életbe, az alkotmány helyreállítása után pedig törvényesítettek és az évek során több izben módosíttattak.

Illetékegyenérték, a készpénzben fizetendő illetéknek az a neme, amelyet a jogi személyek, javadalmak, alapítványok, hitbizományok, egyházi és világi községek, egyesületek, intézetek, társulatok és közkereseti társaságok fizetnek ama ingó és ingatlan vagyonuk után, amely birtokváltozás alá nem esik. Az I. tehát e vagyonnál a jogügyletek és a vagyonátruházás után járó illetékek helyét pótolja; mindig 10 évre való érvénnyel szabják ki (utoljára 1908-ban) és a törvényben megállapított százalék ($^2/_{10}$—$^5/_{10}$%) szerint évről-évre úgy, mint az adót, be kell fizetni az adóhivatalba.

Illetékek és díjak, l. *Illeték, Díj.*

Illetékesség (lat. *competentia*, ném. *Zuständigkeit*, fr. *ressort*, ol. *competenza)*, általában jelenti a hatóságok tevékenységének törvényileg meghatározott körét, amelyen a hatóságnak az egyes esetekben való eljárási jogosultsága is alapszik. A külföldi eljárási jogok megkülönböztetik a *tárgyi* (sachliche Zuständigkeit) és a *helyi* (örtliche Zuständigkeit) *I.-et.* A tárgyi I. ismét különböző, egyrészt a hatóságoknak különböző nemei, másrészt az egynemű hatóságokhoz tartozó tárgyaknak különbözősége szerint. Első tekintetben az I. annyiféle, ahányfélék a hatóságok; ily értelemben szólunk pl. bírói, közigazgatási, pénzügyi, katonai I.-ről. A második tekintetben az I. többféleségének az az oka, hogy az egynemű hatóságokhoz tartozó tárgyak különböző minősége, jelesül fontossága szerint nem egyenlő, hanem különböző szervezetü hatóságokhoz utasíttatnak. Igy pl. a bírói I. a szerint különbözik, amint bizonyos ügyek a járásbíróságokhoz, más ügyek a törvényszékekhez tartoznak. A magyar eljárási jog (1911. I. t.-c.; 1896. XXXIII t.-c.) a tárgyi I.-et nem I.-nek, hanem szabatosabban *hatáskörnek* nevezi s ebben az értelemben szólunk pl. egyrészt bírói és közigazgatási hatóságoknak, másrészt járásbíróságoknak és kir. törvényszékeknek hatásköréről (l. *Hatáskör, Bírói hatáskör).*

A helyi I. valamely hatóságnak az egyes esetekben való eljárási jogosultságát jelenti s nálunk az I. műkifejezését csak erre az I.-re szorítják. Az I. a hatáskört feltételezi, vagyis valamely konkrét ügyben illetékes csak olyan hatóság lehet, amely az ügyeknek arra a csoportjára törvényes hatáskörrel bir. Az I.-et rendszerint a terület, a személy lakóhelye határozza meg: a hatóság arra az ügyre illetékes, amely az ő területén merül fel, annak a személynek az ügyében jár el, aki az ő területén lakik. Ez az általános I., de van különös és kizárólagos I. is, amelyet más körülmények, pl. a fél alávetése, állapítanak meg. A *bírói I.*-re nézve l. o.

Illetékességi összeütközés (ném. *Kompetenz-Konflikt)* akkor fordul elő, ha több hatóság, amelyek közül valamelyik illetékes, megtagadja

az ügyben való eljárást (negativ I.), vagy ha több hatóság akar az ügyben eljárni (pozitiv I.). I. csak egynemű, vagyis csak olyan hatóságok között merülhet fel, amelyek az ügyre hatáskörrel birnak, pl. több járásbíróság, több törvényszék, vagy több főszolgabiró között; ha az összeütközés különnemű hatóságok között merül fel, akkor nem I.-i, hanem *hatásköri összeütközésről* (l. o.) szólunk. Az I.-t azok a hatóságok döntik el, amelyek a hatásköri összeütközést. (L. *Hatásköri összeütközés, Bíróság kijelölése).*

Illetékfokozat. Az illeték alapjául szolgáló tárgy vagy jogügylet értéke alapján bizonyos fokozatok szerint fizetendő illeték (l. *Illeték)* kiszámítására a bélyeg- és illetéki szabályokban 3 fokozat van megállapítva; az illetéki díjjegyzékben tételenként fel vannak sorolva az esetek, amelyekben az illetéket az I., II. vagy III. fokozat szerint kell számítani. A fokozatok a következők:

I. fokozat

(váltók, keresk. pénzutalványok stb. számára).

K	K f	K	K f
2—150-ig	—.10	39000	26.—
300	—.20	42000	28.—
600	—.40	45000	30.—
900	—.60	48000	32.—
1200	—.80	51000	34.—
1500	1.—	54000	36.—
1800	1.20	57000	38.—
2100	1.40	60000	40.—
2400	1.60	63000	42.—
2700	1.80	66000	44.—
3000	2.—	69000	46.—
6000	4.—	72000	48.—
9000	6.—	75000	50.—
12000	8.—	78000	52.—
15000	10.—	81000	54.—
18000	12.—	84000	56.—
21000	14.—	87000	58.—
24000	16.—	90000	60.—
27000	18.—	93000	62.—
30000	20.—	96000	64.—
33000	22.—	99000	66.—
36000	24.—	102000	68.—

és így tovább minden 3000 K után 2 K-val több: a 3000 K-n aluli összeg 3000 K-nak számítandó.

II. fokozat

(okiratok, nyugták stb. számára).

K	K f
2—40-ig	—.14
80	—.26
120	—.38
200	—.64
400	1.26
600	1.88
800	2.50
1600	5.—
2400	7.50
3200	10.—
4000	12.50
4800	15.—
6400	20.—
8000	25.—
9600	30.—
11200	35.—
12800	40.—
14400	45.
16000	50.—

16000 K felül minden 800 K után 2 K 50 f fizetendő; 800 K aluli összeg 800 K-nak számít.

III. fokozat

(kölcsönszerződések stb. számára).

K	K f
2—20-ig	—.14
40	—.26
60	—.38
100	—.64
200	1.26
300	1.88
400	2.50
800	5.—
1200	7.50
1600	10.—
2000	12.50
2400	15.—
3200	20.—
4000	25.—
4800	30.—
5600	35.—
6400	40.—
7200	45.
8000	50.—

8000 K felül minden 400 K után 2 K 50 f fizetendő; 400 K aluli összeg 400 K-nak számít.

Illetéktelenség, l. *Illetékesség.*

Illetmény (lat. *competentia),* az az összeg, amelyet az alkalmazottak szolgálati járandóságul kapnak.

Illetőség, község kötelékébe való tartozás, l. *Község.*

Illiberalis (lat.), l. *Liberalis.*

Illiberis, l. *Iliberis.*

Illicite (lat.) a. m. engedelem nélkül, megtiltva; *res illicita*, meg nem engedett, tilos dolog.

Illicium *L.* (növ.), a Magnoliaceae család génusza 7 fajjal, 3 kinai-japáni, 2 keletindiai, 2 északamerikai. Illatos, örökzöld cserjék és kis fák. Virágaik magános, 2 ivarú, takarója sok levelű, befelé fokozatosan válnak szirommá, termésük egymagvú lapos tüsző, mely csillagos (örvös) csoportban áll. A kinai *I. verum* (l. a *Füszernövények* mellékletén) érett termése a *csillagánizs* (l. o.) nevű fűszer. A japáni *I. anisatum* L. (l. religiosum Sieb. et Zucc.) kérgét tömjénnek használják. Ennek tüszője (szikim gyümölcs) könnyen összetéveszthető a csillagánizzsal, de belül világosabb, nem fényes, szagban és ízben különbözik tőle, mérges a pikrotoxinhoz hasonló hatású *szikimin*-tól. Fája (ánizsfa) olyan szagú, mint a csillagánizs, az asztalos és az esztergályos dolgozza fel. E növényt Japánban temetőbe és templom köré ültetik.

Illiez *(Val d'I.,* ejtsd: val dilijé), 22 km. hosszú, a Vièze által öntözött völgy Wallis svájci kantonban a Chablais-hegyek és Dent du Midi (3260 m.) közt. Francia lakossággal. Községei: Champéry (1052 m.) klimatikus gyógyhely, Val d'Illiez és Trois Torrents, állattenyésztéssel, idegenforgalommal. V. ö. *Claparède,* Champéry et le Val d'I. (Genève 1903).

Illiger, *Johann Karl Wilhelm* (rövidítve *Illig., Ill.*), német entomológus, szül. Braunschweigban 1775 nov. 19., megh. mint a berlini zoológiai muzeum igazgatója és egyetemi tanár 1813 máj. 10. A rovarokon kívül még gerincesekkel, nevezetesen emlősökkel és madarakkal is sikerrel foglalkozott. Legnevezetesebb munkája: Magazin für Insectenkunde (6 köt., Braunschweig 1802—7); Prodromus systematis mammalium et avium (Berlin 1811).

Illimani, a délamerikai Andok egyik hegységének neve Boliviában, három örökhófödte csúcsa van: Condor Blanc (6410 m.), Pic Paris és Atchocpaya. D.-i oldaláról a Rio de la Paz ömlik a Benibe, É.-on pedig a Totorapampa-hágó viszi át a Cordillerákon. Az I.-t 1898. La Paz felől megmászta Martin Convay és 6405 m.-re számította a magasságát.

Illimitált (lat.) a. m. határtalan, korlátlan.

Illinois (ejtsd: illinoisz), 1. *folyó* a róla elnevezett I. államban, az Indianából jövő Kankakee és a Wisconsin államból jövő Desplaines-folyónak összefolyásából ered Dresdennél, St. Louis fölött 45 km.-nyire a Misszisszippibe ömlik. Mellékvizei jobbról a Fox, Spoon és Crooked-creek, balról a Vermillon, Mackinaw és a Sangamon. 450 km. hosszú, alsó részében 2·1 m.-re mélyítették s így Lasalleig (330 km.) fölmehetnek rajta a kis gőzösök, innen pedig az Illinois-Michigan-csatorna viszi át Chicagóig, amelynek szennyvizeit ez a folyó viszi a Mississippibe.

2. *I.* (röv. *Ill.* v. *Ills.)* az északamerikai Egyesült-Államok egyike, Kentucky, Indiana, a Michigan-tó, Wisconsin, Iowa és Missouri közt, terü-

lete 146,720 km², (1910) 5.638,591 lak. (109,041 néger). 1810-ben csak 12,282 lakója volt. I. területe a prairiek vidékéhez tartozik, alföld jellegű, a Mississippi és Wabash közti részén 100—250 m. magaslatok vannak, erdőterülete kevés és nagyrészt jó termőföld borítja. A Rock River, I., Kaskaskia az állam belsejében, az Ohio, Wabash és Mississippi a határain folynak, vízi útjai fejlettek, az I.-Michigani, valamint a chicagói csatorna is előmozdítják a hajózást. Éghajlata eléggé szélsőséges, tele igen hideg, nyara forró. Chicago évi hőmérséklete 9·1°, a júliusi 22°, a januáriusi —5°, a szélsőségek —32° és + 42° között ingadoznak, évi csapadékösszege 854 mm. A téli viharok (blizzard, l. o.), valamint a pusztító tornádók gyakoriak. Völgyeiben a sárgaláz állandó. A népoktatást 29,384 tanító látja el, akik 1910-ben 1.002,687 iskolalátogatót oktattak. 631 magasabb tanintézete, 4 egyeteme, 3 protestáns és 4 katolikus püspöksége van. Mezőgazdasága igen fejlett, 1910-ben a farmok 32.522,937 acre területet foglaltak magukba és gabonatermése a 426 millió bushelt meghaladta. Főbb terményeik kukorica, búza, zab, továbbá nagymennyiségű len, dohány, rozs, burgonya, árpa, komló és gyümölcs. Állattenyésztése magas fokon áll, állatállománya 1910-ben 1.655,000 szarvasmarha, 1.232,000 ló, 152,000 ösvér és szamár, 1.232,000 juh, 3·8 millió disznó. Bányatermékei közt a szén az első helyet foglalja el, (1911) 54 millió tonnát termeltek ki, azonkívül nagymennyiségű a bányászott vas-, cink- és ólomérc. 1911-ben 68,305 bányászt foglalkoztatott. Ipari fejlettsége az Egyesült-Államok között harmadik helyen áll. 1910-ben 18,026 ipartelepe volt 561,044 munkással, akik 1548 millió dollár értékű árút termeltek, főbb iparágai: a hús-, ruházati ipar, vasöntés, gép- és acélgyártás, bútor- és malomipar, bor-, sör-, szesz- és kocsigyártás. Vasúti hálózatának hossza 1911-ben 22,800 km., kikötői a Michigan-tó mellett Chicago és Waukegan. Alkotmánya szerint a kormányzót, alkormányzót és az 51 szenátort 4, a 153 képviselőt 2 évre választják; minden 21 éves, 1 évet az államban lakó polgár választó. I. 102 countyra oszlik. Fővárosa 1810 óta Springfield, legnagyobb városa Chicago. 1673-ban franciák alapították az első gyarmatokat, az 1763-iki párisi béke Angliának ítélte. 1775-ben az Egyesült-Államok része lett. 1809 óta territorium és 1818. állam. 1850-ben eltörölte a rabszolgaságot. V. ö. *Breese*, Early hist. of I. 1673—1763 (Chicago 1884); *Moses*, I. historical and statistical (1889—1893, 2 köt.); *Wallace*, History of I. and Louisiana (Cincinnati 1894); *Greene*, The government of I. (New York 1904).

Illinois-Michigan-csatorna, 164 km. hosszú, 11 m. széles hajózható csatorna Illinois északamerikai államban; a Michigan-tavat köti össze az Illinois folyóval, 16 zsilipe van, mélysége 2·13 m. 1836—1848-ig építették, 6 millió dollárba került.

Illipe *König (Bassia* L.), a Sapotaceae család génusza; 30 faja fa Kelet-Indiában és a maláji szigeteken. Levelük bőrnemű, alul molyhosan pálhás. Viráguk apró, kocsányos, csomókban áll az ágak végén, 2 ivarú, csészelevele rendesen 2—2 egy-egy körben, pártája 8—10 (6—12) metszetű, a metszetek számánál 2—3-szor annyi porzóval, mely mind termékeny. Termésük gömbölyded v. tojásdad, 1—3 v. több magú bogyó. A mag kérges héjú, fényes, van hosszú, keskeny köldöke, táplálószövete nincs. Nevezetesebb: az *I. latifolia* Engl. (moa-fa, mahva-fa), *I. butyracea* Engl., *I. malabrorum* König (Bassia longifolia L.), mind a három Kelet-Indiában, az utóbbi Ceylonban is. Bogyójuk a rokon fajokéval együtt ehető, magjukból vajszerű, zöldes v. sárgás, ritkán fehéres, kövér olajat (illipe-, nungon-olaj) sajtolnak, mely ételhez, égetésre, orvosságnak használatos. Az *I. butyracea* olajából növényi vajat készítenek (galamvaj, sheavaj, chooria). Az *I. latifolia* nagy mennyiségben lehulló, kedves illatu virágát ételnek készítik el. Az *I. malabrorum* tartós, kemény fáját felhasználják. Egy faj, a szumatrai *I. pallida* Engl., guttaperchát szolgáltat.

Illipe-olaj, l. *Illipe*.

Illiquid (új-lat.) a. m. nem folyó, a jogi műnyelvben az, ami nem esedékes, ami nincs bizonyítva, nem világos. Ellentéte a «liquid».

Illirek, l. *Illiria*.

Illir félsziget, a Balkán-félsziget hibás elnevezése.

Illir flóravidék (növ.), Dalmát- és Horvátország alacsonyabb hegyterületén, Isztriában Karnioliáig és a Karston át Görz vidékéig terjed. Növényzete a Balkán meg a Kárpátok közé eső területével egyező. Fái közül a keleti gyertyánfa, a török mogyoró, a magyar tölgy, a tompalombú juhar, cserjéi és félcserjéi közül az orgonafa, a csöves mogyoró, a *Rhamnus fallax* Boiss., a *Spiraea cana* W. et K. nevezetes. Jellemző növényszövetkezete illatos ajakosakból, kivált a *Satureia illyricából* és *S. montanából*, meg a *Salvia officinalisból* szövődött bozót, meg a Sesleria-rét (S. elongata, S. tenuifolia). Nagyszámú, szórványosan tenyésző növénye még az I.-en túl Hercegovinában, Boszniában és Szerbiában is nő. L. még *Növényföldrajz*.

Illir háború, l. *Illiria*.

Illiria *(Illyris*, lat. *Illyricum)*, ókori tartomány neve, melynek tágabb és szűkebb jelentése volt. Tágabban minden föld keletre Itáliától és Noricumtól, nemkülönben északra Tesszáliától és Makedoniától egészen az Iszterig (Duna). Szűkebb értelemben jelenti az autariaták és ardiaeusok országát, mely Kr. e. a IV. sz.-ban alakult. Mint közigazgatási fogalom *Illyricum* Kr. e. 168 óta a tengermellék elnevezése Isztriától a Drilonig (Drin), tovább befelé pedig a Savus (Száva) és Drinus (Drina) közé eső föld, tehát körülbelül a mai Bosznia és Dalmácia. Zord országnak írták le, alkalmasabbnak baromtenyésztésre, mint szántásvetésre, melyhez a rómaiak csak bányái miatt ragaszkodtak. Nevét az ország lakóinak egyik főtörzsétől, az *illirektől* vette, egyéb lakói: az *istrii*, japodes vagy *japydes*, a *liburnok*, az antik világ legjobb tengerészei, kiknek Octavianus actiumi győzedelmét köszönhette, s a *delmaták* v. dalmaták, a *taulantii*, a *pirusták*, a *dassareták*. Nevezetesebb városok voltak (északról délnek haladva): Metulum (Möddling), Senia (Zengg), Jadara (Zara), Salonae, Scodra (Skutari) és Olci-

nium (Dulcigno). A tengerpart mellett számos sziget volt, közös néven *liburni szigetek*, jelesül Curicta (ma Veglia), a két Apsyrtis (Cherso és Osero), Arba (Arbe), Issa (Lissa), Corcyra Nigra (Curzola), Melite (Meleda). Görög gyarmatosok vérén kívül kelta és feniciai faj is keveredett az illirek közé, akik kivált a partvidéken nemcsak jó hajósok, de félelmetes kalózok hírére is szert tettek, ámde egységes államot alkotni nem tudtak. Legelébb a szomszéd Makedoniával ütköztek össze. Bardylis nevü fönökük 385. legyőzte Amyntast, de a későbbi makedon fejedelmek (különösen III. Fülöp) már egész I.-nak parancsoltak. Uj hatalmat szerzett honának az ardiaeok merész kalóz-királya, Agron, ki maga is szembeszállott a rómaiakkal: özvegye Teuta királyasszony pedig még követeiket is megölette. Ez idézte elő az *illir háborut*, máskép *kalózháborut* is, melynek végeztével (228.) jelentékeny partvidék került a rómaiak hatalma alá. Róma és I. között ezután is sok háború folyt (168.,153.,145.,49. Kr. e.), míg Augustus Kr. e. 35. I.-t római tartománnyá tette. Ezentúl nőtt műveltségben és vagyonban, termett írókat (Appianus), sőt császárokat (Valens), 324 óta egyike volt a birodalom 4 nagy prefekturájának. Theodosius alatt a nyugatrómai birodalomhoz kapcsolták, 476 óta azonban a bizanci császárok voltak urai. V. ö. *Ducange*, Illyricum vetus et novum (Posen 1746) és *Zippel*, Die römische Herrschaft in I. bis auf Augustus (Leipzig 1877). 1809-ben Napoleon újra önálló állammá alakította I.-t. A párisi béke után Ausztria 1816. királysággá emelte, de Dalmáciát elválasztotta tőle. Ekkor magában foglalta Karintiát, Krajnát, Görzöt, Triesztet s a velencei Isztriát. Területéből I. Ferenc 1822. a magyar tengerpartot Fiuméval, továbbá Horvátországot visszacsatolta Magyarországhoz, 1849. I. Ferenc József ezt a királyságot megszüntette s öt új korona-tartományt alkotott belőle.

Illirizmus, Gaj által a délszlávok között a XIX. sz. első felében (1835—1849) indított mozgalom, melynek célja a délszlávok irodalmi és politikai egyesítése volt. V. ö. *Horváth* M., Huszonöt év története II., 75—82; *Surmin*, Preporod I. II. (Zágráb); *Kulakovski*, Illirizm (Varsó 1894).

Illir nyelv és irodalom, l. *Délszláv nyelvek és irodalmak*.

Illi robur et aes triplex circa pectus erat . . . idézet Horatiusból, l. *Aes triplex*.

Illiteratus (lat.) a. m. tanulatlan, tudománytalan, nem képezett.

Illits *Tivadar*, festő, szül. 1746. Szőregen, megh. 1793 nov. 20. Bács-Petrovoszellőn. Első tanítói ismeretlenek. Ifjúkorában festményekkel díszítette az ó-kanizsai szerb templomot s 1786. a bécsi akadémiára ment, hogy tanulmányait behatóbban folytathassa. Három évvel utóbb Olaszországba, majd Oroszországba ment, hogy a gör. kel. vallásos művészetet tanulmányozza. 1792-ben húsz képet festett a bács-petrovoszellói gör. kel. templomban. Dolgozott a karlóczai székesegyház számára is. V. ö. *Berkeszi*, Temesvári művészek (Temesvár 1910).

Illiturgi, l. *Iliturgi*.

Illkirch-Grafenstaden, falu Alsó-Elszász német birodalmi kerületben, Strassburg közelében, (1911) 6515 lak., vasöntővel, gépgyárral és nagy műmalommal. 1681 szept. 30. itt írták alá a strassburgi kapitulációt, amelynek értelmében Strassburg XIV. Lajos birtokába jutott.

Illmicz, nagyk. Moson vm. nezsideri j.-ban, (1910) 1867 német lak., postahivatallal, u. t. Pomogy.

Illmiczi árpa, l. *Árpa*.

Illo, császári hadvezér a 30 éves háborúban, l. *Ilow*.

Illocska, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 591 német és szerb lak., u. p. Lapáncsa, u. t. Benge.

Illojális (franc. *illoyal*) az, aki a fennálló törvényekkel ellentétbe lép, különösen a király személyével és uralkodó hatalmával szemben; ellentéte a lojális. A latin *legalis* és *illegalis* (törvényes és törvénytelen) szóból veszi eredetét.

Illok, község, l. *Ilok*.

Illó olajok, l. *Illanó olajok*.

Illópatak (azelőtt: *Illova*), kisk. Krassó-Szörény vm. teregovai j.-ban, (1910) 1181 oláh lak.; báró Schlosser Károly barnaszénbányájával; u. p. és u. t. Temesszlatina.

Illora, város Granada spanyol tartomány Montefrio járásában, a Charcón és vasút mellett, (1910) 9725 lak., a Hachuets kénes ásványvízforrással, mór kastély romjaival; közelében van Molino del Rey uradalom, amelyet 1814. a spanyol cortes a wellingtoni hercegnek ajándékozott.

Illő, l. *Illendőség*.

Ills., *Illinois* (l. o.) rövidítése.

Illucz Oláh *János*, hírlapíró, szül. Tokajban 1817., megh. Budapesten 1875 febr. 15. 1843-ban a Nemzeti Ujság munkatársa, 1845. társszerkesztője lett, 1848 ápr. 1-től pedig az év végéig mint önálló szerkesztő folytatta a lapot Nemzeti Politikai Hirlap c. Később az igazságügyi pályára lépett s mint kir. táblai biró halt meg.

Illudálás (lat.) a. m. valakinek kijátszása, esetleg jogaitól való alattomos megfosztása, továbbá kicsúfolás és valamely terv meghiusítása.

Illuderit (ásv.) a. m. zoizit.

Illuminata, l. *Miniatura*.

Illuminatio (lat.) a. m. megvilágítás, kivilágítás (különösen házaké, utcáké valamely ünnep alkalmából); átvitt értelemben a rajzok, a fametszetek színesre festése.

Illuminatorium, l. *Baptisterium*.

Illuminátusok. Négy különböző társaság viselte e nevet: az *alombrádoké* Spanyolországban (l. o.); az entuziászta és vizionárus álmadozókból álló *guerinteké* Franciaországban 1684 körül; a misztikusok által alkotott egyesület Belgiumban, a XVIII. sz. második felében és végre az I.-ok rendje, melyet Ingolstadtban *Weishaupt* Ádám (l. o.) kánonjogi tanár alapított 1776 máj. 1. Ma már közönségesen csak ez utóbbiakat értik az I. elnevezésen. Alapítójuk *perfektibilisták* rendjének nevezte őket, amennyiben ön- és emberismeret által tisztán emberi tökéletességre törekedtek. Az ész uralmának helyreállítása, a vallásos és politikai felvilágosodás volt a céljuk. Eszméiket nem a nép, hanem a műveltek között terjesztették, oly sikerrel, hogy volt idő, mikor 2 ezernél több neves férfiút számíthattak soraikban. A bajor választó-fejede-

lem azonban a közveszélyesnek híresztelt rend feloszlatására 1784 június 22. s ismét 1785 márc. 2-án rendeletet adott ki, melyben Weishauptot számüzte Bajorországból, többeket pedig állásuktól elmozdított. Régebben nagy jelentőséget tulajdonítottak e rendnek s ennek kezét látták működni a francia forradalom egyes mozzanataiban, de ma már nézeteik túlzott voltát általában mindenki elismeri. A rend új alakban, de teljesen a szabadgondolkozó Weishaupt elvei alapján, Drezdában 1896. új életre kelt s Blasewitzben saját háza van, melyben a rend protektorátusa alatt álló «Kosmos» tudományos egyesület is tartja gyüléseit. V. ö. *Engel*, Gesch. des I.-ordens (1906).

Illuministák, «levélfestők», a középkorban egészen a XVII. sz.-ig céhszerüen szervezett könyvmásolók, akik kalendáriumokat, imakönyveket s más effélét másoltak s azokat festett díszítménnyel ékesítve árúba bocsátották. Kivált a könyvnyomtatás feltalálása előtt volt nagy szerepük, amelynek felfedezéséhez azzal a fogásukkal járultak, hogy kapósabb lapjaikat nem kézzel másolták, hanem fordítva belevésték fa- v. fémlemezbe s azt használták színes nyomatok előállítására.

Illustrated London News (ejtsd: illösztréted lönda njúz), a legrégibb angol képes hetilap, amelyet Herbert Ingram nyomdász 1842. alapított. E lapba a legkiválóbb angol művészek, mint pl. Sir John Gilbert, Birket Foster, Millais, Luke Fildes, Herkomer dolgoztak. Az I. mintájára indultak meg a Leipziger Illustrierte Zeitung és a párisi Illustration c. hetilapok is.

Illustration, *L'*, (ejtsd: l'illüsztraszjoñ), 1843 óta Párisban megjelenő, rendkívül elterjedt képes heti lap. Jelenlegi szerkesztője Lucien Marc.

Illustre (franc., ejtsd: illüsztr) a. m. híres, kiváló, nevezetes: *les quarante illustres*, a francia akadémia 40 «halhatatlanja».

Illustrierte Zeitung, a legrégibb német illusztrált hetilap, melyet 1843. Weber J. alapított az angol Illustrated London News mintájára. Az I. különösen művészi kivitelü fametszeteivel tünik ki, melyek közül a jobbak 1879 óta évenként összegyüjtve is megjelennek Meisterwerke der Holzschneidekunst cimen. 1907 óta Otto Sonne szerkeszti.

Illustris (lat.) a. m. fénylő, híres, fönséges, a rómaiaknál a lovagok (equites) díszcíme; Diocletianus és Constantinus rendeletére a legfőbb hivatalnokok címe. Nagy Károly óta a grófok, hercegek, püspökök viselték e címet. Tudósok és professzorok is illették egymást e címmel ilyen formában: *Vir illustrissimus*.

Illusztráció (lat.), tulajdonképen értelmezés, magyarázás; újabban a könyveknek díszítése, a szövegnek értelmezése képekkel. Illusztrált könyv vagy folyóirat az, melynek szövegébe fametszetü, cinkmaratású, vagy egyéb módon előállított dúcok segélyével képek vannak nyomva. A legtöbb festő szívesen foglalkozott I.-val is, így nálunk Zichy Mihály, Székely Bertalan, Liezen-Mayer Sándor, Wagner Sándor, Mészöly Géza, stb.

Illusztrál (a lat. *illustro*-ból), valamit világossá, érthetőbbé tesz; a könyveket képekkel, ábrákkal ellátja, hogy tartalmuk érthetőbb legyen. *Illusztrátor*, festőművész és rajzoló, aki a könyveket képekkel vagy rajzokkal ellátja.

Illuzió (lat.) a. m. csalódás; erkölcsi értelemben, ha valamit, ami nem értékes, értékesnek tartunk. Az esztetikában a művészet sajátos hatása. Miután a művészet vagy a természetet akarja utánozni, vagy egy új világot természetszerüen alkotni, mind a két esetben oda kell hatnia, hogy vagy az utánzást mint eredetit, vagy az újat mint valószerüt élvezhessük. Ebben sajátszerű, magunkról és a való világról való megfeledkezés rejlik; tudjuk, hogy a művészeti alkotás nem a valóság, de olyká vesszük, *mint ha* valóság volna. A lélektanban I.-nak azt a hallucinációval rokon jelenséget nevezzük, amely emlékképeknek a valódi szemléletekkel való olyatén összeolvadásából származik, hogy az egészet valóságos szemléletnek érezzük. I., mikor félhomályban a félelem puskás rablót láttat velünk a távoli kopaszágú fában. A fa igaz szemlélet, a puskás rabló emlékkép, a kettő összeolvadásából származik az I., mint igazi szemlélet. Minthogy minden szemlélettel emlékképek olvadnak egybe, ez rendes jelensége a lelki életnek, mely ilyenkor (a félelem hatása alatt) intenzivebb módon jelentkezik.

Illuzórius (lat.), csak illzióban létező, látszatos, ámító, csalárd.

Illye, nagyk. Bihar vm. nagyszalontai j.-ban, (1910) 2426 oláh és magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélőhivatal. L. még *Kisillye, Marosillye*.

Illyéd (azelőtt: *Illadia*), kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 2046 oláh lak.; posta-, táviró- és telefonhivatal, vasútállomás. L. *Ilyédi vár*.

Illyefalva, nagyk. Háromszék vm. sepsi j.-ban, (1910) 1360 magyar lakossal; népbankkal, postahivatallal, u. t. Uzon. I. a kiváltságos helyek közé tartozott, régi református templomát várfalak övezik. Vidékén barnaszén fordul elő.

Illyefalvi *István*, XVII. sz.-beli egyházi író, a kassai Kisdianum szemináriumbeli filozófus és teologus, később egri kanonok. Polemikus műve: *Bányász Csákánynak Tompítása*, avagy Vásárhellyi Matkó István hazugságának másodszori megtorkollása stb. (1669).

Illyés-*család (sófalvi)*, ősrégi székely nemes család, melyek egyik őse, János 1460. mint erdélyi alvajda említtetik. Az előnevet adó Sófalva birtokot a család 1583. kapta Korond, Parajd és Pálfalva birtokokkal. A család női ágon a székesi gr. Bercsényi családdal rokon. *I. Gerzson* nőül vette Bercsényi Imre egyenes ágon való leszármazottját, Vajda Máriát s vele örökölte a székesi Bercsényi-birtokot, melyet most is az I.-család bir. Gerzson fia *I. János* volt, aki az időközben idegen kézre került Bercsényi-birtokból sokat visszaszerzett. Unokája, *I. István* a régi Marosszék táblabirája s ennek egyik fia, *I. Károly* kuriai biró s kiváló jogász volt, *I. Lajos* pedig jeles közgazdász. A család régebbi tagjai közül nevezetesebbek: *I. Máté*, Báthori Zsigmond ezredese és hadvezére, ki 1585. a fejedelemtől sófalvi, parajdi, korondi és pálfalvi jószágaira nova donatiót nyert; *I. Márton*, Kemény János kapitánya; Márton fia, *I. György*, ki Erdély zavaraiban elvesztette vagyonát. — Nevezetesebb tagjai még a családnak:

1. *I. András*, XVII. sz.-beli egyházi író, erdélyi püspök, szül. Csikszentgyörgyön 1637., megh. Nagyszombatban 1712-ben. Művei: *A keresztyeni életnek példája vagy tüköre* (5 rész, Nagyszombat 1682); *A keresztyeni Jossagos-Cselekedeteknek es a tekelletessegeknek gyakorlatossaga* (3 rész, u. o. 1688); *Megrövidítteté Ige Az az: Predikatios könyv* (3 rész, u. o. 1691) stb. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyházi írók csarnoka.

2. *I. Géza*, orvos, szül. Marosvásárhelyt 1870 máj. 24. A budapesti, berlini és párisi egyetemeken végezte tanulmányait. Majd első tanársegéd lett a sebészeti klinikán és mint ilyen 5 évig működött. 1904-ben az urológiai sebészetből magántanári képesítést nyert. 1905-ben a budapesti poliklinika sebészeti osztályának főorvosa, 1913-ban pedig a székesfővárosi Szt. Rókus kórházban az urológiai sebészeti osztály főorvosa lett, majd egyetemi rk. tanárrá nevezték ki. Irodalmi dolgozatai főleg az urológia és vesesebészet körébe tartoznak, amelyekben új eszmékkel és eljárásokkal gyarapította szaktudományát. Munkái: *Az urológia tankönyve* (Budapest 1906); *A belgyógyászati vesemegbetegedések sebészeti kezeléséről* (u. o. 1908); *A veséköről* (u. o. 1912); *Tapasztalatok a vesesebészet köréből* (u. o. 1913).

3. *I. István*, egyházi író, esztergomi nagyprépost és végszendrői választott püspök, szül. Csikszentgyörgyön 1650 dec., megh. 1711. Irt egyházszónoklati, hitbuzgalmi és egyházi énekköltészeti műveket: *Lelki tej, avagy Catechismus* (Nagyszombat 1686); *Soltari Énekek* (3 részben, u. o. 1693); *Menybevitetett b. sz. Mária congregatiojának eredete* (u. o. 1710). V. ö. *Zelliger* A., Egyh. írók csarnoka.

Illyés *Bálint*, költő és egyházi író, szül. Fehér-Gyarmaton (Szatmár vm.) 1835 okt. 2., megh. 1910 dec. 2. Iskoláit Sárospatakon kezdte meg, de alig volt 13 éves, midőn kitört a szabadságharc s I. felcsapott a «szabadvadász» csapathoz. A szabadságharc után folytatta tanulmányait s a bölcsészeti és teológiai tanfolyam végeztével tanár, majd 1869. a kisújszállási ref. egyház papja lett. A bárándi kerület 1887. és azután több izben függetlenségi és 48-as programmal képviselővé választotta. Művei: *Költemények* (Budapest 1877 és 1907). Egyházi körökben el vannak terjedve egyházi beszédei is: *Temetési és emlékbeszédek* (Debreczen 1873); *Gyászkoszoru* (halotti beszédek, u. o. 1878); *Egyházi beszédek* (u. o. 1878) stb.

Illyésházy-*család*. Régi magyar nemes család, mely leányágon rokonságban volt az Esterházy-családdal. Némelyek szerint a *Salamon*-nemzetségből származó, 1238 körül élt *Illés* lett volna a család őse. Azonban a Nagy Iványtól közölt családfa (Magyarország családjai IV. köt.) a XV. sz. elején Pozsony vmegyében szereplő *Eliást* vagy *Illést* tünteti fel a család törzsének. A család egyes tagjai 1587., 1649., 1678-ban bárói, 1648. és 1687. grófi rangot nyertek. A család nevezetesebb tagjai:

I. István, szül. 1540., megh. Bécsben 1609 máj. 5. Pozsonyban végezte tanulmányait. Majd a hős Pálffy Miklós levelezője lett, kivel együtt hadakozott is. 1572. elvette Szerdahelyi Derzsi István özvegyét, *Annát*, Erdődy Péter horvát bán leányát. 1577. m. kir. kamarai tanácsos lett. Felesége időközben elhalálozván, 1580. második házasságra lépett *Pálffy* Katával, a gazdag *Krusith* János özvegyével. 1582. megszerezte Lika várával Liptó vármegye örökös főispánságát. 1584. magyar kir. tanácsos, majd kir. udvarmester lett. Midőn 1586. Krusith leánya, Dietrichstein Miksáné meghalt, I. királyi adományképen nyerte Krusith jószágait. 1593. ő és ága grófi címet kapott. 1600. megszerezte a nagy trencséni uradalmat és Trencsén vármegye örökös főispánságát. 1603. a király ellen lázító írások terjesztésével vádoltatott. Az idézés elől Lengyelországba menekülvén, javai, a csábrági és vittnyai uradalmak, elkoboztattak. Hazatérve Bocskay pártjához csatlakozott, ki őt elkobzott javaiba visszahelyezte. Érsekújvárt ő mentette meg a töröktől és II. Mátyás trónraléphetésének ő volt legfőbb elősegítője. Az ellene intézett hamis vádból kitisztázván magát, 1608. már jelen volt a koronázási országgyűlésen mint kir. főudvarnok, ugyanott nádorrá választották és ugyanakkor Liptó és Trencsén vmegyék főispánjává nevezték ki, mely vmegyék örökös főispánsága a családnál annak kihalásáig folytonosan megmaradt. A bazini templomban van eltemetve. Gyermeke nem maradt. II. Mátyás király 1611. az özvegyhez intézett leiratában kimondta újra az 1603-iki Istvánffy-féle apokrif ítélet törvénytelenségét. István *naplójegyzeteket* is írt (1592—1603). Kiadta *Kazinczy* G. (Akad. 1863). — *I. Gáspár*, a nádor unokaöccse, Trencsén és Liptó vmegye főispánja volt. 1610 óta Bethlen Gábor hű embere, később hadvezére. 1621-ben megvivta a morva határszélen levő Brumova várát. 1626. Bethlen megbízásából *Mansfeld* gr. segédcsapatait kalauzolta. Utóbb a katolikus hitre tért és a király hive lett. Grófságot nyert. Meghalt 1648. A tudományokkal is foglalkozott. Egy vallásos művet írt (1643), egyet meg fordított (Buest Joachim, Kézben viselő könyv a jó és boldog kimulásról). — *I. Miklós* 1678. grófi címet nyert. 1687-ben a határszéleket vizsgáló bizottságban szerepelt. 1715—23-ig kancellár. Egyik főembere volt a kurucok elleni reakciónak. — Utolsó férfisarja a családnak: *I. István*, szül. Pozsonyban 1762 ápr. 30., megh. 1838 júl. 30. a Bécs melletti Badenben. II. József alatt a *Hóra*-féle pórlázadás leküzdésére küldetett ki. 1786. elvette *Barkóczy* Terézt, kitől azonban nem maradt gyermeke. 1790. az országgyűlésen Trencsén követe. 1792. kir. kamarás. 1797. a trencsén-liptói nemesi felkelés ezredese, 1800 óta e két vmegye főispánja. 1801. titkos tanácsos, 1808. aranygyapjas, 1813. kir. biztos a vízkárok ügyében. Midőn 1822. az adó és újoncok országgyűlésen kívül vettettek ki, lemondott főispánságáról. Az abszolutizmus rendszerének nem tudták megnyerni. 1802—25-ig minden országgyűlésen tevékeny részt vett, pártolva a kisebb nemességet, gyámolítva a jobbágyságot. Az 1825-iki országgyűlés elején főasztalnok lett. Ő is egyike a Magyar Tud. Akadémia alapítóinak; 1830. az igazgató tanács tagja. 1836 óta, uradalmainak vitalitium fejében való átadása után, csallóközi birtokán a nyilvános élettől visszavonulva élt. Birtokait *Sina* báró szerezte meg,

a pozsonyvmegyei uradalom a *Batthyányakra* szállt.

Irodalom. Hormayr-Mednyánszky, Taschenbuch f. d. vaterl. Gesch. 1821.; Felső-Magyarorsz. Minerva, 1828: Uj Magyar Muz. 1856, I. (Podhradszky József); Győri tört. és rég. füzetek, III. (Fraknói, A bécsi béke).; Jászay Pál, A kir. városok szavazatjoga, 1843; Károlyi Árpád, I. hűtlenségi pőre; Szilágyi Sándor, Bocskay és I. I. levelezése (Magy. tört. tár, 1878); I. följegyzéseinek ismertetése, Bpesti Szemle. U. f. III. II. 1865: A gróf I.-ak, Vasárnapi Ujság 1862. 45. és 46. sz.

Illyésmező, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 260 magyar lak.; u. p. Szovátа, u. t. Parajd.

Illyria, *Illyricum*, l. *Illiria*.

Illyricus, *Flacius* (eredetileg: *Vlacich*) Mátyás híres lutheránus teológust nevezték így, mert Istria Albona nevű helységében született, l. *Flacius*.

Ilm, a Saale 120 km. hosszú baloldali mellékfolyója Türingenben. A Türingerwald É.-i oldalán ered a Freibach, Taubach és Lengwitz összefolyásából, Grossheringennél torkollik.

Ilmarinen, finn istenség. Tökéletesen azonos vele névszerint a lapp *Ilmarače* vagy *Ilmariš*, a votják *Inmar*, a zürjén *Jem* (eredetibb alakjában *Jenm*). Az a körülmény, hogy a finn-ugor nyelvcsalád egymástól távoleső tagjainál is megtaláljuk, arra vall, hogy I. a nyelvcsalád népeinek egyik legrégibb isteni neve.

Ilmatar, *Levegőég leánya*, finn istenség. I. szerepe a Kalevalában mint Víz-anyáé s közreműködése a világ teremtésében nem alapszik a néphagyományon, mert itt a teremtés munkáját mindig Väjnämöjnen végzi, ez a Víz-anya szerep tehát Lönrot hozzáköltése az eposzban.

Ilmenau, 1. (*Elmenau*), az Elbe 105 km. hosszú baloldali mellékfolyója, ered a Lüneburger-Heidén, Hoptenál torkollik, Lüneburgtól kezdve hajózható.

2. *I., város* Szász-Weimar nagyhercegségben, (1910) 12,202 lak., porcellán-, üveggyárral, üvegműszerek, játékszerek és papirmasé-áruk készítésével; mechanikai ipariskolával, hidegvízgyógyintézetekkel és szénbányászattal.

Ilmen-hegység, az *Ural-hegység* (l. o.) egy része.

Ilmenit, *titánvas* vagy *kibdelofán*, *crichtonit*, *hisztatit*, *washingtonit*, *uddevallit*, *bazanomelán* (ásv.), izomorf a hematit- és korunddal, romboéderesen kristályosodik, laza szemekben mint ú. n. *iserin* és mint titánvashomok ú. n. *menakkanit*; törése egyenetlen, vasfekete, kissé barnás vagy szürkésbe hajlik, karca feketebarna, át nem látszó, de rendkívül vékony lemezkékben barnán áttetsző. Kémiai tekintetben kissé ingadozó; néha tiszta vastitanát, képlete $FeTiO_3$ (pl. a kibdolofán és a crichtonit), a többiekben több-kevesebb vasoxid van hozzákeverve izomorf módon, az általános képlet: $xFeTiO_3 + yFe_2O_3$, míg lassan átmegy a tiszta hematitba. Kevés magnéziumot is tartalmaz, néha a MgO eléri a 16%-ot (ú. n. pikrotitanit vagy pikroilmenit), ezekben a $MgTiO_3$ molekula van izomorf módon belekeveredve. A kőzetekben az I. könnyen átalakul szürkésfehér finom szemcsés anyaggá, ú. n. *leukoxén*- v. *titanomorfittá*. Vaskos, nagyobb tömegekben található Norvégiában Egersund és Krageröe közelében; apró szemekben benőve számos kőzetben járulékos elegyrész. Másodlagos fekvőhelyen számos homokban, pl. a Balaton partján, Csehországban az Iserwiese és Isergrund homokjában. A mai kohászati eljárások mellett a vas előállítására nem alkalmas érc.

Ilmenorutil (ásv.), régebben egyszerűen vastartalmú rutilnak tekintették, legújabban kitünt, hogy sok niobiumot is tartalmaz. Fekete színű; kristályalakja a rutiléval azonos; képlete közel: $FeO.Nb_2O_5.5FiO_2$. Az Ilmen-hegységben, továbbá Eje és Tvedestrand norvég bányahelyeken fordul elő.

Ilmen-tó, az orosz Novgorod kormányzóságban, 18 m. magasan a Keleti tenger szintje fölött, 2—9 m. mély, 918 km² területű, zavaros vizű, a deltával beletorkolló Lovat, Selon és Mszta folyók táplálják, a Volhov köti össze a Ladogatóval hajózhatólag, halakban igen gazdag.

Ilméri-család, l. *Ürményi*.

Ilminszkij, *Nikolaj Ivánovics*, a kazáni szeminárium volt igazgatója, orientalista, szül. 1822., megh. 1892. 1861-ben a kazáni egyetemen a török-tatár nyelvek rendkivüli tanára lett s főleg annak a célnak élt, hogy a Volgavidék uralaltáji népfajait, a tatárokat, csuvasokat, cseremiszeket, mordvinokat, votjákokat oktassa és térítse. Ő volt a magyar s finn nyelvész-utazóknak szíves tanácsadója. Hálából a Magyar Tudományos Akadémia megválasztotta kültagjának (1888) s a finn-ugor társaság is levelező tagsággal tüntette ki.

Ilmorma, afrikai nép, l. *Galla*.

Ilo, újabb világnyelvi kisérlet, l. *Világnyelvek*.

Iloba (Illoba), kisközség Szatmár vmegye szinérváraljai j.-ban, (1910) 1098 oláh és magyar lakossal. Hozzátartozik I.-bánya-telep, arany-, ezüst- és ólombányákkal. Vasútállomás távíróhivatallal; postaügynökség.

Ilohabad, brit-indiai város, másként *Allahabad* (l. o.).

Iloilo, város, l. *Yloilo*.

Ilok (*Illok*, *Ujlak*), adó- és pol. község Horvát-Szlavonországban, Szerém vm. újlaki j.-ban, a Duna mellett, a járási szolgabirói hivatalnak, járásbíróságnak, adóhivatalnak, közjegyzőségnek székhelye. Lakóinak száma (1910) 4856, akiknek legnagyobb része horvát, azután tót, német és magyar. Van gőzhajóállomása, posta és távíróhivatala, postatakarékpénztára. Itt székel az I.-szerémi borkereskedő részvénytársaság s a járási takarékpénztár. I. a Fruska-Gora tövében, igen szép vidéken fekszik; a község fölött emelkedik a régi híres vár, mely ma Odescalchi Boldizsár herceg tulajdona. A vár már az avarok idejében fennállott; többször változtatta urait, de fénykorát Ujlaky Lőrinc alatt élte, aki ott is van eltemetve. 1526. a törökök elfoglalták s a XVII. sz. végéig birták, amidőn Dünewald tábornok őket elűzte. Ekkor I. Lipót a várat és uradalmat Odescalchinak adományozta, akit 1689. szerémi herceggé nevezett ki. A vártemplom igen régi. A községben levő ferencrendi templomban Ujlaky Lőrinc, Ujlaky Miklós macsói bán és Kapisztrán János siremlékei vannak.

Ilokok, Luzon É.-i részén az Ilocos Norte és Cagayan közti hegységekben az igorrótok szom-

szédságában lakó nép. Szenvedélyes koponyavadászok lévén, az 1880-as években sok kellemetlenségük volt a szomszédos spanyol gyarmatosokkal.

Ilona, név, l. *Magyar személynevek*.

Ilona, l. *Tündér Ilona*.

Ilona (*Helena*), *szent*, Constantinus Chlorus neje, Nagy Konstantin császár anyja. Már férje életében a keresztény hitet vallotta. Jeruzsálemben és Bethlehemben fényes templomokat építtetett, egykorú írók állítása szerint 326. feltalálta a szent keresztet (l. *Kereszt feltalálása*), melynek egyik részét fiának, a császárnak, másik részét pedig Sylvester pápának ajándékozta. Megh. 328., ereklyéit 849. Hautvilliersbe vitték. Emlékünnepe aug. 18.

Ilona, több magyar hercegnő, királyné s egy «boldog»-nak a neve. 1. *I.* v. *Lepa* («a szép»), I. Bélának és Rixának 1050 táján született leánya, 1063—66 közt ment férjhez Zvonimir(keresztény nevén Demeter) horvát bánhoz, ki 1076 októberében már királyi címet nyert. 1078—83 közt az oklevelek fölváltva I.-nak és Lepának nevezik. Zvonimir 1087. gyermekek nélkül hunyván el, polgárháború tört ki. I. testvérét, Szent László hívta segítségül s Horvátország elfoglalására ösztönözte. Szt. László 1091 tavaszán az ú. n. *Had-út*-on csakugyan benyomult, az országot júliusig teljesen elfoglalta s unokaöccsét, Álmos herceget állította élére. I. ekkor valószínűleg hazatért Magyarországba, testvére udvarába, hol ismeretlen időben hunyt el.

2. *I.*, a Nemanjidák ősének, Urosz zagoriai nagyzsupánnak s Annának leánya, 1130 elején kelt egybe a megvakított Béla herceggel, kit börtönéből kiengedve, II. István a maga utódává jelölt ki. A fiatal pár részére Tolnán rendezett be udvartartást s még megérte első fiuk, Géza születésének örömét. II. István halála után (1131 márc. 1.) az urak már ápr. 28. megkoronázták II. Bélát s feleségét, ki kezdettől fogva elhatározó befolyást gyakorolt az ország kormányzására. Vele számos szerb jött az országba; bátyja, Belus, utóbb nagy szerepet játszott a nemzet történetében. I. életének legkiemelkedőbb mozzanata az aradi gyűlés, melyen izgató beszédére 68 főurat koncoltak föl hívei (l. *II. Béla*). A bosznamenti szerbek nem akartak bizanci fenhatóság alá kerülni, a magyaroknak hódoltak meg, mire II. Béla 1137 elején a maga 5 éves fiát, Lászlót tette Bosznia hercegévé, 1138. pedig fölvette Ráma királyának a címét. A krónikák szerint I. ez időtájban húnyt el, az újabb nyomozások szerint azonban túlélte férjét; 1146. Admontba még követséget küldött leányához s helyeselte, hogy kolostorba vonult. V. ö. *Jaksch*, Zur Lebensgesch. Sofias. Mittheilungen d. Inst. f. österr. Geschichtsforschung (1888, Ergänzungsband II., 2. füzet). 1157. azonban fia, II. Géza király már mint halottról emlékezik róla. Gyermekei: II. Géza király, szül. 1130.; II. László boszniai herceg, majd magyar király, szül. 1132.; IV. István király, szül. 1133.; Álmos, született 1134.; Zsófia, 1139-ben Hohenstaufen Frigyes jegyese, utóbb admonti apáca; Gertrud, III. Mscislò lengyel herceg felesége, szül. 1138 táján.

3. *I.*, II. Géza király és Eufrozina orosz hercegnő leánya, 1158 táján szül. s nevét kétségtelenül nagyanyja emlékére kapta. 1174 máj. 12. V. Babenberg Lipót osztrák herceg vette nőül. Három gyermekök: I. Frigyes osztrák herceg; VI. Lipót stájer, majd osztrák herceg és Ágnes. Megh. 1199 dec. 25.

4. *I.* v. *Jolán*, IV. Béla és Laskaris Mária görög hercegnő legifjabb leánya, 1238 táján szül.; 1256. Boleszló kalisi herceg (utóbb lengyel nagyherceg) vette el, kivel nővérénél, Kunigunda lengyel nagyhercegnőnél Krakóban ismerkedett meg. Két leánya volt, midőn 1279. özvegyen maradt. Ekkor nénjével, Kunigundával együtt a klarisszák sandeci zárdájába lépett s oly istenesen élt, hogy utóbb a szentek közé iktatták. 1287 táján a tatárok elől Czorstin sziklavárába menekült s itt halt meg 1298 márc. 6.

5. *I.*, a Szt. Katalin tiszteletére 1240. alapított dömés apácakolostorban élt s boldog Margit királyleány mestere volt. Őt magát is boldognak nevezték. Életrajza báró *Jeszenák* Sándortól (Boldog I. élete, Pozsony 1910).

Ilona-érem, katonai rendjel, melyet III. Napoleon császár I. Napoleon Szt. Ilona-szigetén való fogságának emlékére veretett.

Ilonahal, a selymes durbincs (l. *Durbincs*) népies neve.

Ilonakeszeg, a selymes durbincs népies neve.

Ilona tüze a. m. *Elmo tüze* (l. o.).

Ilonca (*Tortricidae*) néven általában az apró lepkék (Microlepidoptera) egyik családját értjük, melybe sok molynak nevezett pille is tartozik. *Sodró pilléknek* is nevezik őket egyes munkák, némely faj hernyójának ama szokásáról, hogy összesodort és selyemfonalával összekötözött levelekből tanyát készít magának. Nyugalomban háztető módjára álló szárnyai szélükön röviden rojtozottak vagy símák. Keskeny elülső szárnyuk gyakran fémes csillogású, tarka rajzú, a váll táján előre kiugró íveléssel. Hátsó szárnyuk ennél szélesebb s rendszerint halvány színű. Élénk hernyóik 16 lábuak, ketté osztott nyakpajzzsal s apró szemölcsökön egyesével ülő szőrökkel. Többnyire növények levélzetén, de egyesek különféle növényrészek (szár, gyümölcs, gubacs) belsejében élnek s egyszerű gubókba bábozódnak. A bábokat farvégi tüskekoszorú jellemzi. A pillék este s éjjel röpködnek. Legnagyobb részük kisebb-nagyobb mértékben kártékony. Gazdaságilag legfontosabbak: 1. *a szőllőmolyok* (Chlytris [= Cochylis] ambiguella Hübn. és Polychrosis [= Endemis] botrana Sch.); 2. a *szőllőilonca* (Tortrix pilleriana Sch.) és 3. az *almamoly* (Carpocapsa pomonella L.).

Iloncz (azelőtt: *Iláncsa*), nagyközség Torontál vmegye alibunári j.-ban, (1910) 3173 szerb lak., postahivatallal. Az I.-i mocsarat l. *Alibunári mocsár*.

Ilonca, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 4313 rutén és magyar lak., szeszgyárral. Vasútállomás, postaügynökség, u. t. Ilosva.

Ilondapatak, kisk. Szolnok-Doboka vm. nagyilondai j.-ban, (1910) 348 oláh és cigány lak., u. p. és u. t. Nagyilonda.

Ilonokújfalu, kisközség Ugocsa vmegye tiszáninneni j.-ban, (1910) 1443 rutén és német lakossal, u. p. Magyarkomját, u. t. Nagyszőllős.

Ilopango *(Cojutepeque)*, tó Salvador középamerikai államban, San-Salvador várostól K.-re, 9·2 km. hosszú, 7·3 km. széles, több mint 200 m. mély, hegyekkel körülvéve, több szigettel, ezek egyike az 1880 jún. 26.-i földrengés alkalmával keletkezett vulkán. A tó víze keserűsós, helyenként kénes.

Ilorin, nagy kiterjedésű, falakkal és árkokkal körülfogott város Jorubában (Afrika), a Niger mellékvizének, az Azának partján, kb. 70,000 lak., szőnyegszövéssel, fegyver- és bőrkészítéssel.

Ilos, a görög hősmondában Trosnak fia, Assarakos és Ganymedes testvére, Laomedon atyja, Priamos nagyatyja. Egy lovagi versenyen tarka tehenet kapott Phrygia királyától azzal a megbízással, hogy azon a helyen, hol e tehén lefekszik, alapítson várost. Ez a város az ő nevéről *Ilios* (v. Ilion), atyja nevéről pedig *Troja* nevet kap s a trójai háború színhelyéül szolgál. A város szent ereklyéjét, a palladiumot is ő nyerte Zeustól ajándékképpen.

Ilosva (Irsava), kisk. Bereg vmegye felvidéki j.-ban, (1910) 1919 rutén és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye, postahivatallal és postatakarékpénztárral. Ismeretes őstelep, melynek vidékén számos régiséget találtak.

Ilosvai hegység, a Keleti-Kárpátok Erdélyi É.-i határláncolatának tagja, mely a Czibles (l. o.) csúcsából DNy. felé, majd Ny. felé ágazik ki s a Lápos és Nagy-Szamos folyók közeit tölti ki. Magassága az 1000 métert nem haladja meg. Több közlekedési út szeli a hegységet.

Ilosvai Selymes *Péter*, l. *Selymes*.

Ilosvay-*család (nagyilosvai)*, szerteágazott ősi magyar nemes család, Bereg, Bihar, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa vm.-ben. Első ismert őse Tatamér, kinek Bogdán nevű unokáját 1330 után telepítette le Róbert Károly Máramarosban, míg Miklós és Maxim 1330—34 között Beregben telepedtek le. A család a XV. sz.-ban szerezte meg egészen az ilosvai uradalmat, melyre 1460. királyi adományt nyert. V. ö. Magyar Nemzetségi Zsebkönyv. Nemes Családok I. (Budapest 1905) és *Petrovay* György, Az I.-család története (Turul XIV. köt.). E családból származik:

I. Lajos, tudós és politikus, szül. Deésen 1851 okt. 31. A budapesti tudományegyetemen bölcsészetdoktori oklevelet nyert. Mint vegyésznövendék, egy évig Lengyel Béla, 1876—1880-ig pedig Than Károly tanárok segéde volt. 1878-ban megszerezte a középiskolai tanári oklevelet. 1880-ban állami ösztöndíjjal támogatva, külföldi laboratoriumokban dolgozott. Berthelot-val végezte a magas hőmérsékleten keletkező kettős sókról való tanulmányt. 1882-ben a királyi József-műegyetemen az általános kémia helyettes tanára, 1883. pedig rendes tanára lett. 1886—87-től 1891—92-ig az egyetemes osztálynak és vegyészi szakosztálynak volt dékánja; 1893—94-től 1897—98-ig az építészi és mérnöki szakosztálynak volt dékánja. 1900—1901-től 1902—1903-ig a rektori tisztséget viselte. 1891-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, 1905. rendes taggá választotta. A kir. m. természettudományi társulatnak 1906 óta titkára; a m. földtani társulat tiszteletbeli tagja, 1903 óta az orsz. közegészségi egyesület elnöke. Az országos közoktatási és testnevelési tanácsnak rendes tagja, nemkülönben tagja a középiskolai és a polgári iskolai tanárvizsgáló bizottságnak s 1897 óta szerkesztője a M. Chemiai Folyóiratnak, 1906 óta pedig a Természettudományi Közlönynek és a Pótfüzeteknek. Irodalmi tevékenysége kiterjed szakjának tudományos művelésére, népszerűsítésére, de működik irodalomtörténeti s közművelődési téren is. 1901-ben udvari tanácsosi címet kapott. 1910-ben a magyarláposi kerületben országgyűlési képviselővé választották; 1914 jan. 2. a vallás- és közoktatásügyi minisztérium államtitkárává nevezték ki. Népszerű és más munkái közül felemlítjük: *A chemia alapelvei* (A term.-tudom. könyvkiadó vállalat XXX. kötete); *Budapest ásványos vizei és fürdői* (Az Osztrák-magyar monarchia írásban és képben. Magyarország III. kötet); *A tudományos chemia állapota külföldön s hazánkban* (Term.-tudom. Közl.) *A torjai büdösbarlang levegőjének kémiai és fizikai vizsgálata* (Budapest 1895); írta továbbá: A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei c. mű I. köt. 6. részét: *A Balaton vizének kémiai viszonyai* (1898); *Bevezetés a Szerves Chemiába* (1905); *A hidrokénessav néhány alkalmazása* (1909).

Ilova, adók. Belovár-Körös vm. kutinai j.-ban, (1910) 794 horvát és magyar lak.; u. p. és u. t. Kutina.

Ilovac, adók. Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1910) 169 horvát lak.; u. p. Ozalj, u. t. Károlyváros.

Ilovačak, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 543 lak.; u. p. Pokupsko, u. t. Glina.

Ilovlya *(Ilavlya)*, folyó Szaratov orosz kormányzóságban; a Volga partjától 15 km.-nyire ered, a Volga-magaslatok Ny.-i oldalán a Volgával párhuzamosan folyik s Kacsalinszkáján fölül a Donba ömlik.

Ilovski Klokočevac, adók. Belovár-Körös vm. garešnicai j.-ban, (1910) 503 horvát lak.; u. p. és u. t. Hercegovac.

Ilow *(Illo)*, *Christian*, báró, császári hadvezér, megh. 1634 febr. 25. Brandenburgi nemesi családból származott s a 30 éves háború kitörésekor a császári seregben szolgált. Előbb Tilly, majd Wallenstein alatt harcolt s 1625. már lovasezredes volt. Egy gazdag özveggyel való házassága által nagy birtokokat szerzett Csehországban, II. Ferdinánd császár pedig bárói rangra emelte. Wallenstein egyik legbizalmasabb embere volt, ki őt 1633. tábornaggyá nevezte ki. Ő volt a pilzeni reverzális szerzője, melyben Wallenstein tisztjei esküvel fogadtak hűséget vezérüknek (1634 jan. 11.). Ezután továbbra is ösztönözte Wallensteint a császárral való szakításra. De már ekkor el volt határozva Wallenstein letétele és a császárhoz hű tisztek előbb a Wallensteinhez ragaszkodó tiszteket, köztük első sorban I.-ot az egeri várkastélyban tartott esti lakoma alatt legyilkolták (1634 febr. 25.).

Ilsan v. *Elsan*, a német hősmondában mint öreg szerzetes szerepel, ki Berni Detre oldalán győzedelmesen küzd Volker ellen és bozontos szakállával véresre csókolja a szép Krimhildát. A Rabenschlacht c. költemény szerint I.-t Detre megöli mert Helche rábízott fiait nem őrizte gondosan.

Ilsemannit (ásv.), molibdén-érceknek mállási terméke; a wulfenitre és molibdenitre a vasgálicoldat redukálólag hat és I. keletkezik. Víztartalmú molibdénoxid, képlete kb. $Mo_3O_8 + Aqua$. Az I. eddigelé az ásványországnak egyetlen hidrozolja (l. *Gél)*; kriptokristályos kékes-fekete tömeg, a világosságon megkékül; vízben oldódik, az oldat lepárolgásakor sötétkék kristályok válnak le. Baritba beágyazva wulfenit társaságában Karintiában Bleibergben fordul elő; továbbá Freibergben és Niederpötzlben Szászországban.

Ilsenburg, község Magdeburg porosz kerületben, 238 m. magasban, a Brocken lábánál, (1910) 4117 lak., nagy vasművekkel; mint nyári klimatikus gyógyhelyet sokan látogatják.

Ilsing-tó, Livonia orosz kormányzóságban, arról nevezetes, hogy nyáron és ősszel egy kis sziget jelenik meg rajta s azután nem látható, 1849. pedig nem is jött fölszínre. A sziget időszakos fölbukkanása azzal magyarázható, hogy a nyári melegben a sok rothadó növényből mocsárgáz képződik, amely felfújja a sziget alapját tevő turfát s a sziget kiemelkedik. Hidegben a gázok nagy része abszorbeálódik s a sziget így elsülyed.

Ilsvay, a Rátolt nemzetségből származott előkelő család. Őse Loránd nádor fia, Vak Dezső, Unokája volt *I. Leusták*, 1385—90-ig főajtónálló, 1395. nádor, a kunok bírája s fehérvármegyei főispán. Bajmócz vár ura. Fia, *I. György*, 1424. zólyomi főispán.

Iltizám mukáta. A török hódoltság idejében a nagy jövedelmek hűtlen kezelés és lanyha ellenőrzés folytán nevetségesen csekély összegekre olvadtak le. A magyarországi területeken tehát azt rendelte el a török kincstár, hogy az összes jövedelmek adassanak ki: 1. egy-egy évre szabott áron bérbe, ez volt az I.; 2. bizományba a beszedendő jövedelemnek bizonyos százaléka fejében, ez volt az *emanet* és 3. életfogytiglan való bérbe az arra vállalkozónak, ez volt a *málikjáne*. Az I.-t és az emanetet megkaphatta egy-egy hitetlen is.

Iltő (azelőtt: *Iltyó)*, kisk. Arad vmegye máriaradnai j.-ban, (1910) 828 oláh és magyar lakossal; vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Marospetres.

Ilur, Ellora (l. o.) elrontott neve.

Ilva, Elba sziget (l. o.) régi neve.

Ilvait v. *lievrit*, *jenit* (ásv.), rombos, rostozott prizmák, sugaras-rostos halmazok; rideg, egyenetlen törésű, barnás- v. zöldes-fekete, félig fémes fényű, opak, néha igen vékony metszetben kissé áttetsző. Kalcium-vas-hidroszilikát, képlete:

$$H\,Ca\,Fe^{II}_2\,Fe^{III}\,Si_2\,O_9.$$

Előfordul Elba-szigetén (Elba régi neve Ilva) a vasérctelepeken, némely grönlandi szienitben, Izlandon, több helyen Nassauban. Kristálytani viszonyait a magyar kutatók közül Moesz Gusztáv tanulmányozta.

Ilversgehofen, előbb önálló község az erfurti porosz közigazgatási kerületben, 1911 óta Erfurt város egyik kerülete.

Il y a des juges à Berlin (franc. a. m. vannak még bírák Berlinben), szállóige *Andrieux* francia költő verséből, melyben Nagy Frigyes és a sans-soucii molnár anekdotáját írta meg. A versben a molnár, kinek malmát a király el akarja venni, ezt mondja: «Oui, si nous n'avions pas des juges à Berlin». Ennek rövidített alakja a fenti idézet.

Ilyédi vár, Krassó vmegyében a mai Oravicától D.-re feküdt. Az alatta elterülő falut ma *Illyédnek* (azelőtt *Illadia)* hívják. A XIII. sz.-ban épült. Az 1428-iki hadjáratot Zsigmond király egy ideig innen intézte. 1551-ben a török foglalta el. 1595-ben a magyarok visszavették. 1658-ban újra a törökké lett s csak 1717. szabadult fel. V. ö. *Pesty*, Krassó vármegye tört. (II. 224.)

Ilyvó, Lemberg (lengyelül *Lwow)* városának régi neve. A Rákóczi-kor emigránsai is így hívták.

Ilz, a Duna 54 km. hosszú baloldali mellékfolyója Alsó-Bajorországban, Passaunál torkollik.

Ima v. *imádság*, tág értelemben a legfelsőbb lény, Isten iránt való hódolatunk bárminő nyilvánítása. Ebben az értelemben minden vallásos cselekedet ima, tehát az áldozatbemutatás is, az ünneplés, az Isten tiszteletére végzett munka stb. Szoros értelemben az ima a léleknek Istenhez való felemelkedése, mely által az ember a legfelsőbb lény tökélyeit megismeri, előttük tisztelettel meghajol s tőle való feltétlen függését átérzi és bevallja. Módjára nézve kétféle az ima: *észbeli* (mentalis), mely vallásos érzelmektől áthatott gondolkodásban áll, anélkül, hogy szavakban nyilvánulna; *szóbeli* (oralis), melynél az áhítatos gondolkodás szavakban is nyilvánul. Tárgyára nézve: *a)* dicsérő, *b)* hálaadó, *c)* könyörgő, *d)* engesztelő; aszerint, amint Istent az ő tökélyeiért magasztaljuk, vagy neki a vett jókért hálát adunk, v. újabb jótéteményeket kérünk, vagy végre vétkeink bocsánatáért esedezünk. Keresztény erkölcstan szerint az ima szükséges az üdvösségre, mivel Krisztus és az apostolok az imádságot sürgették s példájukkal is ajánlották. A katolikus egyház közelebbről határozza meg e parancsot, megjelölvén hiveinek az imádkozás idejét. E szerint imádkozni tartoznak: Istentisztelet alatt, reggel és este, déli és esti harangszóra, evés előtt és evés után, szükség, különösen életveszély idején. Ugyancsak a katolikus egyház erkölcstana szerint a jó szándék felgerjesztése által minden cselekedet imaszámba mehet s ilykép az egész élet érdemszerzővé válhatik.

Ima-apostolság, imatársulat, mely 1859. alakult meg Annecyben s IX. Pius és XIII. Leo pápa jóváhagyását megnyerve, csakhamar az egész kat. egyházban elterjedt. Célja, apostoloskodni a közös imádság és a jó cselekedetek ereje által. Legjobban el van terjedve e társulat Irországban és a lengyel tartományokban. Jelenleg több mint 20 millió tagja van 50 ezer egyesületben.

Imach, Bélit istennőnek szentelt templom volt Babilon területén.

Imádás, l. *Adoráció*.

Imádkozó gép, Indiában feltalált készülék, egy henger, mely a ráillesztett papirdarabra nyomott imaszavakat sokszor megforgatja. A buddhista lámák ez eszerszer megkezdett és ismételt imától várják az üdvözülést; e célra találták fel e gépet vagy malmot, melyet kézzel, széllel vagy vízzel hajtanak.

Imádkozó sáska (állat), a. m. *ájtatos manó* (l. o.).

Imádság, l. *Ima*.

Imádságbokor (növ.), l. *Abrus*.

Imaginarius (lat.) a. m. csak képzeletben létező, képzelt.

Imaginárius nyereség, rendesen a szállítmánybiztosításnál fordul elő, midőn a biztosított az árú értékén felül a várt nyereséget is biztosítja. Ezt a várt, ill. képzelt nyereséget azonban rendes körülmények között az árú értékének 10%-ánál magasabb összegre nem lehet biztosítani.

Imaginárius számok, l. *Komplex számok*.

Imaginatio (lat.) a. m. képzelődés, képzelet.

Imagines (lat.) a. m. képek, átvitt értelemben azok a viaszból készült képek és álarcok, melyek a régi Rómában az ősöket ábrázolták és az előkelő rómaiak házában az *atrium* egyik kiváló díszét tették. Kis szekrényekben (armaria) függtek a falon, mindenik alatt az elhunyt ős méltóságait és érdemeit jelző táblácskákkal (elogia, tituli), valamennyit lombos szalagok (festonok) kapcsolták össze, melyek egészökben családfát (stemma) alkottak. Ehhez csak a *nobilis*-nek volt joga, akinek ősei közül egy vagy több az elefántcsontszékkel járó méltóságok egyikét (consul, prætor, ædilis) elérte volt; ez volt a *Jus imaginum*, mely magával hozta azt is, hogy a képeket temetéseken, a «pompa funebris» emelésére v. teljes egészökben hordoztathatták, v. élő emberek fejére tehették az álarcokat, kik történetileg korhű ruhába voltak öltöztetve. V. ö. *Friedländer*, Sittengeschichte Roms; *Drygas*, De iure imaginum (Posen és Halle 1872).

Imago (lat.) a. m. kép, képmás.

Imago, a teljesen kifejlődött, szárnyas, ivarérett rovar neve. Az I.-nak nevezett fejlődésbeli szakot a teljesen átalakuló rovaroknál a lárva- és bábszak előzi meg.

Imaház (lat. *oratorium*), oly kisebb egyházi épület, vagy csak valamely épületben levő elkülönített szoba, amely magánájtatosság gyakorlására vagy kivételkép nyilvános, de nem plébániai istentiszteletre van szánva. Lehetnek: 1. *nyilvánosak*, amelyek csak püspöki engedéllyel létesíthetők, 2. *magánoratóriumok*, amelyeket csakis magánosok használhatnak. Ilyeneket állítani oly célból, hogy bennök misézni lehessen, csak pápai engedéllyel lehet. Ezekben csak azok tesznek misehallgatási kötelezettségüknek eleget, akik az engedélyben fel vannak sorolva.

Imakönyv, olyan könyv, melyben imádságok foglaltatnak. Lehet az I. valamely egyháznak v. felekezetnek közistentiszteleti használatra szánt s úgy a lelkész, mint a gyülekezeti tagok által kötelezőleg használt, mert hivatalosan elfogadott könyve, mint pl. a Common-Prayer-Book (l. o.) az anglikán egyházban, vagy készülhetnek az I.-ek oly célból, hogy ahol a lelkészek liturgiai szabadsággal rendelkeznek, mint pl. a magyarországi ref. és evangelikus egyházban, ott ők az izlésüknek leginkább megfelelő I.-ekből mondanak a gyülekezet előtt imádságokat, vagy végre vannak magánhasználatra szánt I.-ek is. Főleg ilyen utóbbit minden nyelven és minden felekezetnél rendkívül nagy számmal találunk.

Imaköpeny (héb. *talisz*), négyszögletü ruhaféle, melyet a zsidók imaközben, rendesen csak a reggeli ima alatt viselnek, hogy megfeleljenek a Móz. IV. könyv 15_{38-40}-ben foglalt parancsolatnak; l. *Cicisz*.

Imám (arab) a. m. elöljáró; a mohammedánok vallásos életében különféle fogalmak jelölésére szolgál. A gyakorlati életben leginkább a mecsetek főtisztviselőjét, imavezetőjét és prédikátorát nevezik I.-nak. A teológiai irodalomban az ortodox iszlám különféle irányzatainak (l. *Fikh*) alapítóit értik alatta. Mint államjogi fogalom az I. szó az egész mohammedán világ vezetőjét, uralkodóját, a próféta utódját (kalifa) jelöli. Az *I.-ság* kérdésén fordul meg a mohammedán felekezetek évezredes harca. Míg a szunniták szerint az I. méltósága az igazhitüek összességének közös elismerésétől függ és ennélfogva az *idzsmá* (l. o.) elvében gyökerezik, addig a siiták szerint az I. joga *örökösödésen*, a prófétától Ali és Fátima ágán való leszármazáson alapszik; ők tehát sem a választott első kalifák, sem az omajjád és abbászid dinasztiák jogosságát nem ismerik el; de ezen tanokkal maguk között is többféle pártra oszolnak. *I.-itáknak* nevezik a siiták azon pártját, melynek tanai szerint az I.-i méltóság egészen a Fátima 11. unokájáig, Haszan al-Aszkeri-ig volt láthatólag képviselve. Ennek fia, Mohammed, a 12. I., már gyermekkorában az abbászida kalifa üldözései elől csudálatos módon eltünt, azóta a Bagdád melletti Számarrában egy földalatti teremben tartózkodik és az idők beteljesedése után mint I. *Mahdi* fog ismét előlépni és mint egyedül jogos uralkodója a mohammedán világ élére állani. A tényleges világi uralkodókat csakis mint az elrejtőző I. helytartóit ismerik el. E tant vallja a siiták túlnyomó része; ezért Tizenketteseknek nevezik magukat. Egyéb siita pártok az alida I.-ok személyére vagy sorrendjére nézve a többség tanaitól eltérnek.

Imámiták, l. *Imám*.

Iman, kereskedelmi város Szibériában, az Usszuri balpartján, a transzszibériai vasút mellett, Vladivosztoktól É.-ra.

Ímán (arab) a. m. hit, hitvallás, a mohammedán vallás tanainak elméleti elismerése és gyakorlati érvényesítése. E fogalom definiciója az iszlám vallástudományának fontos fejezetét teszi, mely körül a különféle dogmatikai irányok képviselői sok vitát folytatnak.

Imandra (*Aver*), 852 km² területü tó Archangelszk orosz kormányzóságban, legnagyobb mélysége 20 m., a Kandalaksai-öbölbe folyik le, nyáron a lappok keresik föl halászás céljából. 230 km. hosszuságú kerületén csak 5 állandó letelepülés van.

Imantophyllum (növ.), l. *Clivia*.

Imaos v. *Imaus* (a szanszkrit *Himavat* elrontása, a. m. «hóban gazdag»), az ókori népek nyelvén a Himalája Ny.-i felének neve, míg K.-i felét *Emodus*-nak nevezték. — *I. scythicus* a mai Tien-san.

Imaoszlop, legkisebb területre szorított, utakon, hidakon v. egyebütt felállított kápolnácska. Rendesen kő- v. fagyökérből v. oszlopból áll, felső részén mélyedéssel, amelyben valamely szentnek képe van elhelyezve. Említésre méltók a középkori gótikus Prediger-Säule Regensburg mellett.

az ú. n. Spinnerin am Kreuz Bécs mellett 1451-ből stb.

Imáret (arab), a mecsetekkel kapcsolatos, rendesen vakuf-ból fentartott jótékony intézetek (kórházak, népkonyhák stb.).

Imari-porcellán, így is nevezik a japáni Hizen-porcellánt, mivel Imari kikötőből hozták a kereskedelembe, l. *Hizen-porcellán*.

Imaszíjak, hivatkozással Mózes II. könyve 3. 16 és V. k. 6, 8 és 11, 18-ra, a zsidók a hétköznapi reggeli imádság alatt a szentírás 4 különféle fejezetét tartalmazó imatokot (aram. *tefillin*) keskeny fekete I.-kal kötik a főhöz s a balkarhoz. A kareusi zsidók az I.-at nem használják.

Imaszőnyeg. A keleti csomózott szőnyegek egy fajtája, amelyen a mohammedánok imájukat végzik. Az I. (perzsául: *dzsanemaz*, törökül: *nemazi*) keletkezése arra vezethető vissza, hogy a mohammedán vallási törvények előírják az imádságnak feltétlenül tiszta helyen való végzését. Azért a mohammedán az I.-et összecsavarva tartja és csak imádkozáskor teríti le. Az I. rajzában benne van a mihráb, egy felül csúcsban végződő fülke rajza, amelynek csúcsát Mekka felé fordítja az imádkozó. Némely I. rajzában három vagy több mihráb is van a család több tagjának használatára. A rajzot rendesen az életfa motivuma egészíti ki, néha egész mecset, néha Mohammed keze van belerajzolva, gyakori a lámparajz, s régi perzsa I.-ekben egy himzett hely szokott lenni, ahová a mekkai szent rögöt helyezi az ájtatoskodó. I.-et minden keleti szőnyegkészítő vidéken csinálnak, de a legértékesebbek a régi perzsa, főleg iszpaháni és a régi gördeszi és kúlai I.-ek.

Imatra, gyönyörű sellő Finnország Viborg kerületében a Vuoxen folyón, amely a Saima-tó vizeit a Ladogába levezeti. A víz 40 m. széles, gránitsziklákkal körülfogott szorosban rohan alá és 325 m. hosszúságban 21 m.-rel jut mélyebbre és ott hatalmas forgót alkot. Vasút visz a közelébe Viborg felől.

Imatra-kövek, kerek vagy pedig korongforma márgakonkréciók, melyek vagy egyenként, vagy

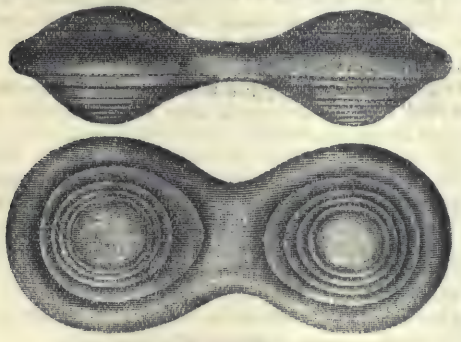

Kettős Imatra-kő oldal- és felülnézetben.

pedig kettesével, hármasával összenőve, homokban v. agyagban képződnek. A rétegességnek megfelelőleg több, de különböző keménységű rétegekből állanak, amelyek közül a keményebbek a korongalakú testek kerületén gyűrűszerűen kiállanak. Tipusosan a finnországi Vuoxen folyó sellőinek parti rétegeiben találhatók (l. az *ábrát*). Ha mészkőben v. dolomitban vékony szarukőrétegecskék vannak behelyezkedve, akkor a folyóban l. alakú kavicsok keletkeznek belőlük. Ilyen nálunk a Duna jelenlegi és pleisztocén kavicsai közt gyakran akad.

Imaus, l. *Imaos*.

Imazsámoly, előtámasszal ellátott térdelő zsámoly, mely a XIV. és XV. sz.-ban jött használatba. A kat. egyházban, a templomokban (sekrestyékben) és házakban egyaránt használják az I.-okat, melyeket olykor értékes faragványokkal ékesítnek.

Imbabura, Ecuador legészakibb tartománya, 10,700 km² területtel, kb. 68,000, nagyobbára földmívelő és állattenyésztő lak. Magas fensíkon terül el, rajta az I. iszapot és forróvizet kilövelő vulkán (4582 m.). Fővárosa: Ibarra (l. o.).

Imbecilis (lat.) a. m. gyenge, különösen szellemre; buta, tompaelméjű.

Imbert (ejtsd: enber), *Hugues*, francia zenei író, szül. Moulins-Engilbert-ben (Nevers mellett) 1842 jan. 11., megh. Párisban 1905 jan. 15. Hegedűt és zeneszerzést tanult; a legelőkelőbb szaklapokba írt, a Kufferath alapította Guide musical-t 1900 óta szerkesztette. Könyvei: Profils (1888 óta 3 köt.); Portraits et études (1894); Symphonie (1891); Médaillons (1902); Brahms (1906, Schuré adta ki); Bizet; Gounod; La symphonie après Beethoven (1900, válasz Weingartnernek).

Imbert de Saint-Amand (ejtsd. enber dö szenamañ), *Arthur Léon*, báró, francia diplomata és író, szül. 1834 nov. 22. Párisban, megh. 1900. u. o. Magasrangú tisztviselő volt a külügyminisztériumban. Főbb művei: Portraits des femmes françaises du XVIII. et du XIX. siècle (Paris 1869); Deux victimes de la commune (u. o. 1871); Souvenirs (u. o. 1872, 2. kiad. 1886); Madame de Girardin (u. o. 1874); Les femmes de Versailles (1875—9, 5 köt.); Portraits des grandes dames (1875, 3. kiad. 1886); Les femmes de Tuileries (1880—99, 16 kötetben).

Imbibitio (lat.) a. m. beivás v. beivódás.

Imboden (*Il Pleun*), Graubünden svájci kanton járása a Rajna két ágának egyesülésénél, 206 km² területtel, (1910) 5917 lak. Kerületei: Räzün kat. és Trins reform. lakossággal.

Imbriani, 1. *Paolo Emilio*, olasz író, jogtanár és államférfi, szül. 1808 dec. 31. a Valle Caudinai San Martinóban, megh. 1877 febr. 3. Nápolyban. Irodalmi munkásságával mint a pisai egyetem jogtanára tűnt fel; 1861. Nápoly közoktatásügyi, földmívelési és kereskedelmi minisztere (segretario generale) lett; azután az ottani egyetemen a bölcseletjog és alkotmánytan tanára, az olasz egység helyreállítása után pedig főrendiházi tagként vett részt hazája közügyeiben.

2. *I., Vittorio*, olasz író, *I. 1.* fia, szül. Nápolyban 1840 okt. 24., megh. Pomigliano d'Arcóban 1886 jan. 1. Tudományos készültségű, de heves és erőszakos kritikai tanulmányairól híres, melyek között legértékesebb a Studi Danteschi c. kötete. 1883-tól kezdve a nápolyi egyetem esztétika-tanára volt. Értékesek még népköltési gyűjteményei (Canti popolari delle Provincie meridio-

nali és La novellaia fiorentina), nemkülönben Esercizi di Prosodia címen megjelent versei.

Imbriani-Poërio, *Matteo Renato*, olasz politikus, *Imbriani* Paolo (l. o.) fia, szül. Nápolyban 1843 nov. 28., megh. u. o. 1901 szept. 13. Ifjú korában Garibaldi alatt szolgált, 1870-től fogva pedig mint radikális politikus tünt ki. 1878-ban alapította az Irredentát, mellyel különösen Ausztriát akarta támadni. Röpiratai szintén nagy hatásuak voltak, így a Haymerle osztrák ezredes ellen mások közreműködésével együtt írt Pro Patria (Bologna 1878) és a L'Italia degli Italiani c. röpiratok. Mint a kamara tagja szintén Ausztriát támadta s ez okból Crispi és Giolitti kormányaival éles ellentétbe került és sikerült neki mindkettőt megbuktatnia.

Imbricatus (lat.) a. m. zsindelyszerű; oly növényszervekről, pl. a rügyről v. pikkelyek helyzetéről mondják, melyeknek széle meg csúcsa egymást háztetőzsindely v. halpikkely módjára borítja.

Imbrijevci, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 402 horvát és szerb lak., u. p. Ruševo, u. t. Čaglin.

Imbrijovec, adók. Varasd vm. ludbregi j.-ban, (1910) 736 horvát lak.; u. p. és u. t. Légrád.

Imbrisimovics de Posega, *Fra Luca*, l. *Lukács atya*.

Imbroglio (ol., ejtsd: imbroljo), szószerint: zavar. A zenében bizonyos ritmikai bonyodalom, mely az ütembeli érzékünket sérti, zavarba ejti. Pl. különböző ütemnemek komplikálása.

Imbrosz *(Imbro, Imrosz)*, kopár sziget az Égeitengerben, 22 km.-nyire Lemnosztól, balra a Dardanellák bejáratától, 255 km² területtel, 9116 görög lak. Legmagasabb hegycsúcsa a Hagiosz Iliasz (597 m.), legnagyobb helysége a parton: Kasztron, 3335 lak.

Imecsfalva, kisk. Háromszék vm. orbai j.-ban, (1910) 422 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Imely, nagyk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 1524 magyar és tót lak., postaügynökség, telefon.

Imeny, a *tantal* rossz magyar neve.

Imer, *Edouard*, francia festő, szül. Avignonban 1820 dec. 25., megh. 1881 jún. 13. Duprénél és Bellynek volt tanítványa. Sokat utazott Európában, Algériában és Egyiptomban. Tájképei közül kiemelendők: A soumabrei tó; A Lerini szigetek; A Juan-öböl; A crozanti romok; A crozanti út; A St. Raphaeli kikötő; A Sault-tó Berryben; Az aiguesmortesi sáncok, stb.

Imeretek vagy *imerek*, a kaukázusi karthvel nép nyugati ága.

Imeretia (egykor *Kolchis*, majd *Lázisztán*), Transzkaukázia vidéke, a mai Kutaisz orosz kormányzóság egy része. Egykoron Georgiától függő saját királyai is voltak; Georgiával 1810. orosz uralom alá került. V. ö. *Brosset*, Histoire de la Géorgie (Szent-Pétervár 1859, 2 köt.).

Imeretinszkij *(Emeretinszkij)*, *Alexander Konstantinovics*, herceg, orosz tábornok, szül. 1837., megh. Varsóban 1900 november 13. Mediatizált fejedelmi családból származik, amely hajdan Imeretiában uralkodott. Mint gárdavezérkari kapitány részt vett a lengyel felkelők elleni hadjáratban s 1869. tábornokká és a varsói katonai kerület kormányzójává lett. 1877-ben a 2-ik gyaloghadosztály parancsnoka volt s szept. 3. Szkobelevvel rohammal vette be Lovacot. Részt vett Plevna ostromában is. A békekötés után a törökországi hadsereg vezérkari főnökévé, majd főhadsegéddé nevezték ki. 1883-ban Varsóban a 6-ik hadtest parancsnoka, 1885. pedig a legfelsőbb hadi bíróság fő-prokurátora lett. 1897. Suvalov utóda gyanánt a varsói kerület főkormányzójává nevezték ki.

Imer-gyökér (növ.), l. *Stratiotes*.

Imhofer *(Inchofer) Melchior*, történetíró, szül. Kőszegen 1585., megh. Milanóban 1648 szept. 28. A Jézus-társaságba lépett 1607 márc. 26. Tanár volt Messinában. 1630-ban Epistola BVM ad Messanenses miatt elöljárói Rómába helyezték át. Itt kezdte megírni hazája egyháztörténetét (Annales Ecclesiastici Regni Hungariae I. köt. 1644), de csak egy kötet jelent meg. Tévesen tulajdonítják neki a Monarchia Solifsorum c. mű szerzőségét, amelyet Scotti exjezsuita írt. V. ö. *Katona*, Hist. Crit. Reg. Hung. 32. k.

Imhoff, *Amalie von*, l. *Helvig*.

Imhoof-Blumer, *Friedrich*, német numizmatikus, szül. Winterthurban 1838 máj. 11. Eleinte kereskedő volt, de aztán klasszikai tudományokkal kezdett foglalkozni. Művei: Zur Münzkunde und Paläographie Böotiens (Wien 1871); Die Münzen Akarnaniens (u. o. 1878); Porträtköpfe auf römischen Münzen der Republik und der Kaiserzeit (Leipzig 1879); Monnaies grecques (u. o. 1883); Die Münzen der Dynastie von Pergamon (Berlin 1884); Porträtköpfe auf antiken Münzen hellenischer und hellenisierter Völker (Leipzig 1895); Kleinasiatische Münzen (Wien 1901—1902, 2 köt.).

Imhotep, egyiptomi isten, kit a görögök az ő Asklepios istenségükkel azonosítottak. I. memfiszi isten, ki azonban csak a későbbi egyiptomi korszakba tartozik. Haladó férfiú alakjában ábrázolják, szűk sapkával fején; egyik kezében a kormánypálcával, a másikban pedig életkulcsot tartva. Más képeken mint ülő férfiút láthatjuk, ölében papirusztekercscsel, elég gyakran íróvesszőt a jobbjában és papirusztekercs a baljában. Ő volt a gyógyító isten és a varázspap, aki a szenvedőknek álmukban jóslatokat mondott; templomában aludtak a betegek, akik az ő segélyével meg akartak gyógyulni.

Imidbázisok, l. *Aminek*.

Imidek, így is nevezik a másodrendű *amideket*, *imineknek* pedig a másodrendű *amineket*; e vegyületek a kétvegyértékű *imido*-gyököt $(NH)^{II}$ tartalmazzák. L. *Amidek* és *Aminek*.

Imidókarbamid a. m. guanidin (l. o.).

Iminek, l. *Imidek*.

Imitatio (lat.) a. m. utánzás; utánzat, főleg iparművészeti, ékszerészeti dolgokban.

Imitatio Christi (lat.), Kempis Tamás könyvének címe, magyarul Krisztus követése.

Imitator (lat.) a. m. utánzó, másoló; *imitál*. utánoz.

Imling *Konrád*, szül. Stoószon (Abauj-Torna vm.) 1840 nov. 26., megh. Budapesten 1913 márc.

27. 1868-ban lett doktor és ügyvéd s Késmárkon működött, 1873. pedig birónak nevezték ki a tornai, 1877. a kassai törvényszékhez, 1881. pótbiróként a budapesti kir. itélőtáblához került. Rendes birává 1886. nevezték ki, majd 1889. törvényelőkészítési teendők teljesítésére és a telekkönyvi betétek szerkesztése fölötti főfelügyelet gyakorlása végett az igazságügyminisztériumba osztották be, ahol 1891. kúriai birává történt kinevezetése után is megmaradt. 1906-ban az igazságügyminisztériumhoz államtitkárrá nevezték ki, mely állásában haláláig működött. Kezdettől (1894) fogva tagja volt a magyar általános polgári törvénykönyv tervezetének előkészítésére az igazságügyminisztériumban szervezett állandó bizottságnak és ebben a minőségében ő készítette el a dologjogi részt a tervezet 1910. évi első és 1913. évi második szövegében. Emellett 1906 óta az igazságügyminiszter helyett ő vezette a bizottság munkálatait. Művei: *A végrehajtási törvény magyarázata* (Bpest 1884, 5. kiad. 1907); *Telekkönyvi rendeletek* (u. o. 1887); *A végrehajtási törvényt módosító és kiegészítő 1908. évi XLI. t.-c. magyarázata* (u. o. 1909). Átdolgozta *Zlinszky* Magyar telekkönyvi rendtartásának 3—6. kiadásait (a 6. kiad.: A magyar telekkönyvi jog, u. o. 1902) és részt vett ugyane szerző Magyar magánjoga 3. és 4. kiadásának átdolgozásában. A *Fodor* Ármin szerkesztésében megjelent Magyar magánjog c. munkában ő írta a szolgalmakról, a zálogjogról és a telki terhekről szóló részeket. A Ráth-féle jegyzetes törvénytárban 1886 óta kommentálta az igazságügyekre vonatkozó törvénycikkeket. Ezenfelül jogi szaklapokban és a napilapokban több százra menő cikke jelent meg, főleg a dologi jog, a telekkönyvi ügy, a törvénykezés és a birósági szervezet köréből. Jogászegyleti előadásai: *Telekkönyvi reformok* (Magyar Jogászegyleti Értekezések, 25. füzet); *Dologjogi nyilt kérdések* (u. o. 149. f.); *A polgári törvénykönyv tervezetéről* (u. o. 179. f.); *A földbirtok mozgósítása* (u. o. 256. füzet); *A magánjog és a büntetőjog viszonya egymáshoz* (u. o., új folyam 13. f.). Ennek a Lexikonnak is munkatársa volt.

Immaculata (lat. a. m. szeplőtelen), kiegészítve *I. Beata Virgo Maria* a. m. szeplőtelenül fogantatott boldogságos Szűz Mária. A kat. egyház régi időtől kezdve hitte, hogy Szűz Mária szeplőtelenül, azaz eredeti bün szennye nélkül fogantatott (sine labe originali concepta), hitcikkellyé azonban e tant csak 1854. IX. Pius pápa emelte. Azelőtt csak az egyház tanítása és a teológusok által ajánlott tétel volt (sententia fidei proxima), de mivel a hívek kegyelettel ragaszkodtak hozzá, szokásba jött, hogy valahányszor valaki ünnepélyes hitvallomást mondott, még külön is meg kellett esküdnie a szeplőtelen fogantatásra. Innét az I.-eskü.

Immanens (lat.), pontosan fordítva: benmaradó. Mint filozófiai műszónak az az értelme, hogy valami magában a dologban v. fogalomban benne rejlik, benne van, benne marad. Így beszélünk I. fejlődésről, melyet nem külső körülmények határoznak meg, hanem magának a fejlődő dolognak mivolta; I. okokról, melyek nem kívülről jönnek, hanem a dolog belsejéből (l. *Determinismus*); Spinoza az Istent ez értelemben a világ I. okának nevezi, mert Isten és a világ egy. I. tudásról is van szó, mint olyanról, mely a dolgot legbensőbb mivoltában fogja föl. I. kritika az, mely a kritizált nézetet, gondolatot nem a mi nézeteinkhez, gondolatainkhoz méri, hanem csak maga magához, vajjon megegyezik-e majd magával, hű marad-e szándékaihoz, feltevéseihez, alapelveihez. Kant azonban más értelemben is használja e kifejezést. Nála I. az értelem ama használata, mely nem lépi túl a jelenségek körét, mely nem transzcendens. — *Immanentia*, a bennrejlés állítása. *Immanentizmus* az immanentia elmélete, valamire (a megismerésre, a lélekre stb.) vonatkozólag.

Immantatio (lat.), az újonnan megválasztott pápának felöltöztetése a pápai ruhákba.

Immanuel, név, l. *Emánuel*.

Immanuel-szinódus. A német uniált országos evangélikus egyházból azok az elemek, amelyek az összes lutheri hitvallásokhoz görcsösen ragaszkodtak, lassanként kiváltak és külön felekezetekben tömörültek, de utóbb ezek közt is meghasonlás támadt. Így 1860. a boroszlói egyetemes zsinaton az egyházra vonatkozó dogmatikai eltérések miatt 7 ó-lutheri lelkész Diedrich jabeli lelkész vezérlete mellett kijelentette, hogy jövőben sem a boroszlói főegyháztanácsot, sem az egyetemes zsinatot nem ismeri el egyházi felsőbbségének s ezek Magdeburgban 1862 júl. 9—11. egyesülve, megalapították az ú. n. I.-t. Immanuelnek (Isten a mi segítségünk) Máté evang. 1,23 alapján nevezték el szinódusukat.

Immaterialis (új-lat.) a. m. anyagtalan; *immaterializmus* a filozófiában az a felfogás, hogy lélek v. szellem nemcsak merőben különbözik az anyagtól, hanem vele ellentétes, nem anyagi, tértelen stb.

Immatriculatio (lat.) a. m. az anyakönyvbe (matricula) való bevezetés, l. *Anyakönyv*.

Immediálfestékek, kéntartalmú festékek, még ismeretlen kémiai szerkezettel. Nagyon állandó festékek és a kelmefestészetben nagyon fontos szereppel birnak.

Immediatizált fejedelmek a német birodalomban azok, akik a birodalmi közvetlenség (Reichsunmittelbarkeit) alapján, bár bizonyos tekintetben a birodalomnak alárendelten, területi szuverénitással birtak, ellentétben a *mediatizált* fejedelmekkel.

Immediatus (lat.) a. m. közvetetlen; innen *immediat bizottság*, az, amely közvetlenül a kormánytól nyert megbízást; *I. parancs* a. m. a fejedelemnek vagy a legfőbb kormányhatóságnak közvetlen parancsa; *I. beadvány* az, amelyet közvetlenül a fejedelemnél v. a legfőbb kormányhatóságnál adnak be.

Immediográfia, újabb autotipiai eljárás, melyet Klimsch és Schumacher találtak fel és abban áll, hogy fényérzékeny zselatinemulzióval vonnak be pl. egy cinklemezt, melyről aztán a szokásos műveletek útján negativot állítanak elő, erről ismét pozitiv lemezt készítenek és ezt maratják. Hasonló eljárás a *paynetipia* és a *direktotipia* is.

Immensitas (lat.) a. m. megmérhetetlenség, végtelenség.

Immenstadt, bajor város a schwabeni közigazgatási kerületben, (1910) 5029 lak., hidegvízgyógyintézettel; kötélgyártás, sajtkészítés.

Immensurabilis (lat.) a. m. megmérhetetlen; *immensurabilitas*, megmérhetetlenség.

Immergéták (lat. a. m. *bemerítők*), a vízbemerítés által való keresztelés hívei.

Immerito (lat.) a. m. érdemetlenül.

Immermann, *Karl Lebrecht*, német író, szül. Magdeburgban 1796 ápr. 24., megh. Düsseldorfban 1840 aug. 25. Hallei diákéveit félbeszakította az 1813. esztendő, melyben mint önkéntes katona végigharcolta a német szabadságharcot, résztvett a belle-alliancei csatában és a győztes német sereggel bevonult Párisba. A háború befejeztével tiszti rangban megvált a hadseregtől, Halleban folytatta tanulmányait s állami szolgálatban különböző német városokban a birói pályán működött. Münsterben megismerkedett Elisa *Ahlefeldt* grófnővel, ki akkor Lützownak, a porosz önkéntes csapatok híres vezérének volt a neje. A grófnő később élettársává lett. Elisával 1836—37-ben Düsseldorfba költözött, hogy ott egy magánáldozatokból létesített szinházat igazgasson. I. e feladatának fényesen megfelelt és a düsseldorfi szinpad az ő vezetése alatt Németország egyik legvirágzóbb szinpadává fejlődött. Ekkor kezdi meg irodalmi működésének — az ifjukori kisérletek után — második, jelentős korszakát. Mint költő a romantikából indul ki, de minél tovább halad irói pályáján, annál inkább közeledik az ifjú Németország íróihoz. Drámaköltészete, mely Shakespeareből merített erős ösztönzéseket, Das Trauerspiel in Tirol (1828) és Merlin (1832) c. műveiben emelkedett legmagasabbra. Regényei közül a legkiválóbb Münchhausen (1838), amelybe beleszőtte Der Oberhof c. vesztfáliai népies elbeszélését is s ez elbeszéléssel a német falusi irodalomnak egyik megalapitója lett; további elbeszélő művei: Die Epigonen (1836); Tristan u. Isolde, Tulifäntchen. Összes művei: Sämmtliche Werke (kiadta Boxberger 1883, 20 köt.), műveinek kritikai kiadását Harry *Maync* rendezte sajtó alá (Leipzig 1907). V. ö. *Freiligrath*, Karl I. (1842).

Immersio (lat.) a. m. bemártás, valamibe való bemerítés. A csillagászatban a. m. belépés.

Immerziós lencse, a mikroszkóp objektivlencséje azon esetben, ha a tárgylemez és a lencse között levegő helyett folyadékcsepp van, amely fokozza az *aperturát* (l. o.) és a mikroszkóp *feloldóképességét* (l. o.). Régebben vizcseppet használtak, de *Abbe* alapvető vizsgálatai óta leginkább az éterikus cédrusolajat alkalmazzák, melynek törésmutatója majdnem megegyezik a tárgylemez és a lencse törésmutatójával. Ekkor előáll az ú. n. *homogén immerzió*, melynek használatakor a fény törés nélkül jut az objektivlencsébe. L. még *Mikroszkóp*.

Immi, így nevezik az *émine* (l. o.) ürmértéket Svájcban.

Immigrans (lat.) a. m. bevándorló, beköltöző; *immigratio*, bevándorlás, beköltözés.

Immigration-Law (ejtsd: immigrésn la, ang. a. m. bevándorlási törvény) jelzés alatt az amerikai Egyesült-Államok bevándorlási törvényét szokták érteni: most az 1907. évi febr. 20-iki bevándorlási törvény van hatályban, amelynek 2. szakasza tiltja bizonyos kategóriákba tartozó egyéneknek (hülyék, gyengeelméjüek, nyavalyatörősek, elmebetegek, szegények, a köz terhére eshető egyének, koldusok, tüdővészesek, ragályos betegek, a keresetképtelenséggel járó betegségben v. testi épség vagy egészséghiányban szenvedők, erkölcsi aljasságot mutató bűncselekmény miatt elitélt v. ily bűncselekmény elkövetését beismerő egyének, többnejüek, anarchisták, stb.) az Egyesült-Államokba való bevándorlását, sőt e törvény 20. szakasza lehetővé teszi, hogy a törvény megsértésével az Egyesült-Államokba érkezett egyének 3 éven belül adminisztratív úton visszaszállittassanak abba az országba, amelynek kikötőjéből elindultak.

Imminens (lat.) a. m. közelálló, fenyegető.

Immissio (lat.) a. m. beeresztés, nőni hagyás; jogi értelemben l. *Iktatás*.

Immobiles res (lat.) a. m. ingatlan dolgok.

Immobilis (lat.) a. m. mozdulatlan, rendíthetetlen, továbbá ingatlan; *immobilizál*, ingóságokat ingatlanokká tesz.

Immoralis (lat.) a. m. erkölcstelen; *immoralitas*, erkölcstelenség.

Immortale Dei (lat.), kezdőszavai XIII. Leó pápa enciklikájának a keresztény államrendről (1885 nov. 1.).

Immortalitas (lat.) a. m. halhatatlanság.

Immortella (növ.), l. *Ammobium* és *Helichrysum*.

Immota fides (lat.) a m. rendületlen hűség, Valerius Flaccus Argonautica című hőskölteménye III. énekének 589. verssorában fordul elő. A braunschweigi Oroszlán Henrik-rend jelmondata.

Immunis (lat.) a. m. köztehertől, szolgálattól mentes; továbbá: nem fogékony. Orvosi értelemben: aki bizonyos fertőző betegséggel szemben fokozott ellenálló képességgel bir. L. *Immunitás*.

Immunis talaj, l. *Homoki szőllők*.

Immunitás (lat.) a. m. mentesség. 1. Jogi értelemben l. *Mentelmi jog*.

2. Orvosi értelemben I. alatt azt a jelenséget értjük, amidőn egy olyan fertőzés, amely azonos körülmények között más, hasonló egyént feltétlenül megbetegítene, valakivel szemben hatástalannak bizonyul. Az I.-t bizonyos, az immunis szervezet nedveiben (vérsavójában) levő anyagok, az immuntestek okozzák, amelyeknek célja idegen anyagok káros hatásának meggátlása, megsemmisítése s igy a szervezet megvédése. Az I. vagy szerzett, vagy együttszületett. A szerzett I. a szervezetnek idegen anyagokkal történt fertőzése nyomán keletkezik vagy immuntesteket tartalmazó vérsavónak mesterséges bevitelével hozható létre; az együttszületett vagy az ellenanyagoknak az anya véréből a magzat vérébe való átvándorlásának v. a méhenbelüli életben kiállott fertőzésnek következménye. Immuntestek, vagy anti- (ellen) testek képződését kiváltó idegen test lehet valamely idegen sejt (idegen versejt, baktérium), idegen fehérje, erjesztő, toxin stb., ezeket antigeneknek nevezzük; ismert kémiai összetételű anyaggal szemben I.-t elérni eddig még nem lehetett. Az immuntestek szigoruan speci

fikusak, azaz csak azt az antigent semmisítik, kötik meg, csak azzal szemben védik meg a szervezetet, amelynek hatására keletkeztek, minden más antigenre teljesen hatástalanok. A különböző antigenekkel szemben keletkezett I. nem egyforma; a fertőzés után csak egy bizonyos idő mulva keletkezik s változó ideig (hónapokig, évekig, esetleg az egész életre) áll fenn; ha a szervezetet ez alatt az idő alatt ugyanolyan fertőzés éri, mint amelyik az I.-t okozta, úgy az gyengébb hatású vagy teljesen hatástalan lesz. Ujabban kiderült, hogy nem minden antigen vált ki I.-t, vannak anyagok, amelyek ellenkezőleg, a szervezet ellenállóképességét a fertőzéssel szemben csökkentik (anafilaxia); ezért ma már általánosságban azokat az anyagokat, amelyek a szervezet reakcióját önmagukkal szemben megváltoztatják, allergéneknek, a szervezet megváltozott reakcióját pedig allergiának nevezzük. Az allergia vagy I.-ban, vagy anafilaxiában nyilvánul meg.

Az I. az utolsó évtizedekben óriási arányú munkásság és kutatás tárgya volt, amely számtalan idetartozó, rendkívül bonyolult jelenséget fedezett fel. Vannak jelenségek, amelyeket eddigelé magyarázni sem tudunk, de a főbb, egyszerűbb jelenségek eléggé kielégítő s tetszetős magyarázatot találnak Ehrlich-féle oldallánc-elméletben. Ehrlich az élő anyagot a komplikált szénvegyületekhez hasonlította, amely maggal és oldalláncokkal bir. Az oldalláncok (receptorok) végzik a táplálékoknak, de a mérgeknek és idegen anyagoknak is a megkötését és feldolgozását; a megkötött méreg aztán megbetegíti a szervezetet; ha a szervezet a betegséget legyőzi, a méreg a receptorral együtt lelökődik s helyébe új képződik, még pedig fölös számmal. A fölösleges oldallánc aztán lelökődnek, ezek lesznek az antitestek s szabadon uszkálva a testnedvekben, az oda jutott mérgeket megköthetik, még mielőtt azok az élősejtekhez juthattak volna. A különböző antitesteket képzelt szerkezetük és hatásmódjuk szerint több csoportba osztják; ezek:

1. Antitoxinok, amelyek a mérgező hatású anyagokkal szemben képződnek. Ilyen mérgező anyagok lehetnek: *a)* baktériummérgek (toxinok, még pedig difteria, tetanus, kolera, tuberkulózis, stb. toxin); *b)* állati eredetü mérgek (pl. a kígyóméreg); *c)* növényi mérgek (ricin, abrin, robin, stb.); *d)* erjesztők (tripszin, pepszin, oltó, stb.; a velük szemben keletkezett antitest az antitripszin, antipepszin, stb.). Az antitoxinok fehérjeszerű testek, amelyek kb. 70°-on elpusztulnak. A toxin és az antitoxin egyesülése szigoruan a mennyiségi viszonyok szerint történik, azaz kétszer annyi antitoxin kétszer annyi toxint is képes megkötni, stb.

2. Agglutininek és precipitinek; az előbbiek a megfelelő baktériumokat vagy vérsejteket stb. összetapasztják; az utóbbiak az antigénként szereplő fehérjét oldatából kicsapják. Ezek is elpusztulnak melegítéskor.

3. A harmadik csoportba már komplikáltabb anyagok tartoznak, amelyek két részből állanak: a szigoruan specifikus hatású, hőálló amboceptorból (azonos a Bordet-féle substance sensibilisatrice-szel) s az 56°-on elpusztuló, nem specifikus komplementből. A komplement minden vérben előfordul s minden komplement mindegyik amboceptor kiegészítésére, komplementálására egyaránt alkalmas. Ezek az antitestek az antigenként szerepelő idegen sejteket (vérsejteket, baktériumokat, sejteket, stb.) feloldják (hemolizinek, bakteriolizinek, citolizinek), vagy megölik (pl. leukocidinek, stb.).

Kevésbbé tanulmányozott antitestek az opszoninok (Wright) és a bakteriotropinok, amelyek a baktériumokat mintegy pácolják, a fagocitózis számára előkészitik.

Ezek az antitestek a megfelelő antigeneket nemcsak a szervezetben, hanem azon kivül is, a kémcsőben is megkötik. Hogy a különböző esetekben az I.-t a leirt antitestek közül melyik, ill. milyen okozza, azt megállapitani nem mindig lehet; valószinű, hogy a diftéria, tetanus stb. ellen a szervezet csak antitoxinok képzésével védekezik, mert ezeknél a baktériumok nem jutnak be a szervezetbe, hanem csak a toxinjuk szivódik fel; míg a kolera, tifusz, stb. agglutininek, bakteriolizinek stb. jelenlétét teszi szükségessé. A tuberkulózis-bacillussal, valamint a staflilokokkuszokkal történt fertőzés leküzdésében talán az opszoninok jutnak nagy szerephez.

Az I. a gyakorlati orvostanban is nagy jelentőségre tett szert, egyrészt, mert sikerült mesterséges immunizálás révén egyes betegségeket leküzdeni, másrészt, mert bizonyos betegségek felismerésére igen értékes módot adott a kezünkbe. A mesterséges immunizálás kétféle lehet: aktiv és passziv. Az aktiv immunizálásnál az illető betegséget okozó baktérium mérgével vagy legyöngitett kulturájával oltjuk be a szervezetet; ilyenkor a beoltott egyén az eredetihez hasonló, de igen enyhe lefolyású megbetegedés árán immunissá lesz; igy történik a himlő, veszettség, marhatuberkulózis, sertésorbánc, tifusz, kolera, pestis stb. elleni oltás (l. a megfelelő betegségeknél). A passziv immunizálásnál a specifikus antitesteket tartalmazó vérsavót (gyógyszérum) oltjuk be a szervezetbe; ezt az eljárást követjük diftéria, tetanus, dizentériánál stb. (l. a megfelelő betegségeket). Az aktiv immunizálást már igen régen ismerték; ősi tapasztalat, hogy bizonyos betegségek (kanyaró, vörheny, himlő, stb.) kiállása rövidebb-hosszabb ideig tartó mentességet biztosit az illető betegséggel szemben; sőt a himlőoltás mai formájának felfedezése is még az I.-tan előtti időből származik.

Az I. jelenségeinek diagnosztikai alkalmazása a Wassermann-reakció (szifilis fölismerésére), a Widal-reakció (tifusz fölismerésére), a Calmette-Pirquet-reakció (tuberkulózis), a Pfeiffer-féle tünemény (kolera) stb. Az idegen fehérjével szemben képződött specifikus precipitint használják az egyes fehérjefajok identifikálására (biológiai reakció), amelynek segélyével kimutathatjuk a hùshamisitásokat, megállapithatjuk bizonyos állatok rendszertani helyzetét, sőt vérnyomok kimutatására, a vér származásának megállapitására is felhasználják *(biológiai vérkimutatás,* l. o.). L. még *Oltás.*

Immunitási egység (rövidítve: *I. E.),* az antitoxinnak azon mennyisége, mely 1 cm³ normál

mérget képes közömbösíteni, hatásában meggátolni. A normál-méreg 1 cm³-jében annyi toxin van, amennyi 100, egyenként kb. 250 gramm súlyú tengeri malacot képes 4—5 nap alatt elpusztítani. Azt a gyógyítósavót, mely 1 cm³-ben egy I.-et tartalmaz, normálsavónak (normálszérum) nevezzük.

Immunizálás, az az eljárás, amellyel valakit valamely fertőző-betegséggel, méreggel szemben immunissá tehetünk. Bővebben l. *Immunitás*.

Immunoterápia, gyógyító eljárás, amely a gyógyulást a beteg aktiv v. passziv immunizálása révén éri el. Bővebben l. *Immunitás*.

Immuratio (lat.) a. m. befalazás.

Immutabilis (lat.) a. m. változhatatlan, megmásíthatatlan: *immutabilitas*, változhatatlanság; ellenben *immutatio*: megváltoztatás, átalakítás.

Imnau, falu Sigmaringen porosz kerületben, az Eyach mellett, 530 lak., vastartalmu ásványvízforrásokkal és fürdőintézettel.

Imola, kisk. Gömör- és Kishont vm. putnoki j.-ban. (1910) 347 magyar lak., u. p. és u. t. Ragály.

Imola, az ugyanily nevű járásnak és püspökségnek székhelye Bologna olasz tartományban, (1911) 35.597 lak., bőr-, fayence-, üveg- és selyemáru-készítéssel: Rocca nevű XIII. sz.-beli városházzal. A falakkal kerített város közelében több ásványvízforrás fakad. I. állítólag a római Forum Cornelii; 1262—92. Bologna, 1424—38. Milano és 1509 után az egyházi állam uralma alatt állott.

Imola, *Innocenzo da* (tkp. *Francucci*), olasz festő, szül. Imolában 1494 körül, megh. 1550 körül. Bolognában és Firenzében tanult, utóbb teljesen Rafael hatása alá került. Képei túlnyomó részben Rafael-féle motivumok többé-kevésbbé hű értékesítésén alapulnak. Nagy számmal találhatók a bolognai képtárban, valamint bolognai templomokban, elvétve külföldi képtárakban is.

Imosarok, l. *Berberek* és *Tuareg*.

Imoski *(Imotski)*, falu, az ugyanily nevű kerületi kapitányság székhelye Dalmáciában a hercegovinai határ közelében, a Vrlika völgye felett, kb. 2000, mint község 41,895 szerb-horvát lak., dohánytermeléssel, kereskedelemmel, régi kastéllyal és ferencrendi kolostorral.

Imp., rövidítése a lat. *imperium*, *imperator*, v. *imperativus* szónak.

Impanatio (középkori lat., a kenyeret jelentő *panis* szótól), Krisztus testének egyesülése az úrvacsoránál megszentelt kenyérrel. Aversai Guitmand említi és hirdeti először e tant, mely Berengar követőitől látszik származni, de határozott szerzőjét nem nevezi meg. Az I. ellenkezik a kat. vallás átlényegülési (l. *Átváltozás*) tanával. A kat. teológusok I.-nak nevezik Luther tanát Krisztus jelenlétéről a kenyér szine alatt.

Impar (lat.) a. m. egyenlőtlen, páratlan; *impari Marte*, egyenlőtlen küzdelemben, egyenlőtlen hadi szerencsével.

Impartialis (új-lat.) a. m. pártatlan; *impartiaux* (franc., ejtsd: eőparsziő), a. m. a párt nélküliek, a francia forradalom alatt a centrumpárt neve a konventben.

Impartibilis (lat.) a. m. oszthatatlan.

Impasse (franc., ejtsd: eőpasz), eredetileg a. m. zsákutca: a kártyajátékban I., ha azon reményben ütünk kisebb értékü kártyával, hogy az utánunk következő játékosok nem tudják így sem felülütni s mi így az erősebb kártyánkat megtakarítjuk.

Impassibilis (új-lat.) a. m. érzéketlen, szenvedélytelen, hidegvérű.

Impasto (olasz), az olajfestményeken a vastagon fölrakott festékréteg.

Impatibilis (lat.), elviselhetetlen, eltürhetetlen.

Impatiens *L. (Balsamina* Gärtn.), *nenyúljhozzám* (növ.), a Balsaminaceae család génusza; 400 faja van (elterjedésüket és morfológiájukat l. *Balsaminaceae*). Nálunk hegyvidéki árnyas erdőkben közönségesebb az *I. noli tangere* L. (üvegszárú nenyúljhozzám, fájtlinka, fájvirág, sárga ibolya). 3—6 dm. magas, egyéves fű, bütykös, bónedvű szára áttetsző. Virága jókora, sárga csészelevelei szirom-szerüek, a nagyobbik közülök sarkantyús. Levele hosszas, tojásdad. Érett tokja érintésre felpattan, kopácsai összezsugorodnak, miközben szögletes, ráncos magvait elszórja. A magyar nevek e sajátságra vonatkoznak. Szára és levele nedvével a gyapjut sárgára festik. Kertjeinkben az *I. balsamina* L. (gavallér-, papucsvirág, íneresztő virág) ismeretes. Levele lándzsás, fürészes, virága fehér v. piros v. más szinü. Kelet-Indiából származik s több kerti változata van, legkedveltebb a telt virágú. Hazájában és Olaszországban sebre való, drága balzsamot készítenek belőle, magvát más fajokéval együtt Indiában eszik, v. olajat sajtolnak belőle. A *Balsamina repens* Moon apró levelü, kúszó szárú, csinos sárga virágú. Ceylonból származik, könnyü termeszteni, virágvederben célszerű.

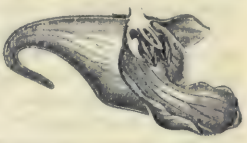

Impatiens virága. (Hosszmetszet).

Impavidum ferient ruinae (lat.), idézet Horatiusból (Carm. III, 3, 7), melyet e szavak előznek meg: *Si fractus illabatur orbis* vagyis: Ha a földkereksége rászakad is, rettenthetetlenül áll a romok között.

Impeachment (ang., ejtsd: impicsment), az angol büntető eljárásban az alsóház által a felsőház előtt valamely parlamenti tag ellen emelt bünvád. Az I.-ben a parlamentnek legfőbb birói hatalma jut kifejezésre. Régente a parlament gyakran élt az I. jogával; a modern időkben csak ritkán fordul elő. Az utolsó nevezetes esetek: Warren Hastings esete 1788. és Melville lordé 1850.

Impedancia (lat.), a vezetőkben mutatkozó látszólagos ellenállás, ha változó áram halad át rajtuk. Ugyanis, ha valamely vezetőn egyenáram halad keresztül, tehát olyan áram, mely irányát nem változtatja, akkor a vezető ellenállása függ annak anyagától és méreteitől és míg ezek nem változnak, az ellenállás állandó értékü, csak a hőmérséklet változása okoz csekély változásokat. Ha azonban a vezetőn váltakozó áram megy keresztül, amely irányát gyorsan változtatja, akkor az ellenállás nagyobbnak mutatkozik, mint amilyen egyenáram esetében volna. Ezt a nagyobb ellenállást nevezik I.-nak, míg a vezető anyagától

és méreteitől függő Ohm-féle ellenállásnak hívják. Az I. oka elsősorban az ú. n. *önindukció*, vagyis azon indukált áramok, melyek a váltakozó áram hatása alatt magában a vezetőben keletkeznek. Ezek gyöngítik az áramerősséget, mert a létrehozó áramokkal ellenkező irányuak. Az áramerősség gyengülése az ellenállás látszólagos növekedését jelenti. Az I. nagysága azonkívül függ a váltakozó áram ú. n. *frequenciájától*, vagyis attól, hogy hányszor változtatja az áram irányát (percenként v. másodpercenként). Mennél szaporább váltakozású az áram, annál nagyobb az önindukció és annál nagyobb az I. L. még *Induktancia*.

Impedimenta, *impedimentum* (lat. a. m. akadály), házassági akadály, l. *Házassági jog*.

Impedimentum publicae honestatis (lat.) a. m. a köztisztesség akadálya. Tulajdonképeni egyházjogi értelmére l. *Házassági jog* (egyházi házassági jog). Átvitt értelemben az 1905. évi választások után, amelyeken a szabadelvű párt kisebbségbe került, a koalició megalakulása idejében *Apponyi* Albert gróf a képviselőház febr. 17-iki ülésén, a felirati vitában mondotta a szabadelvű párttal szemben, célzással az 1904 nov. 18-iki házszabály-csinyre ezeket az azóta politikai közhellyé vált szavakat: «Önök közt és mi közöttünk örökké közöttünk lebeg az I.».

Impegno (olasz, ejtsd: —penyo) a. m. elzálogosítás, kötelezettség, de a tőzsdén kockázatot, felelősséget, a kötelezettségek összességét jelenti.

Impendiosus (lat.) a. m. sok költséget okozó, költséges.

Impenetrabilis (lat.) a. m. áthatolhatatlan, kipuhatolhatatlan; *impenetrabilitas*, kipuhatolhatatlanság.

Impennes (lat.) a. m. szárnyatlanok; régi neve a pingvin-alakú madarak *(Sphenisciformes)* mai rendjének. L. *Pingvin-félék*.

Impensae (lat.) a. m. *beruházás*, szemben az *expensae*-vel, azaz valamely dolog fentartása érdekében tett *kiadásokkal*. — *I. necessariae*, a. m. szükséges. — *I. utiles* a. m. hasznos. — *I. voluptariae* a. m. élvezeti beruházás.

Imperata *Cyr. (ezüstbojt,* növ.), a Pázsitfűfélék génusza; 5 faja az ó- és újvilág forró és szubtropikus vidékein s Európa D.-i részén terem. Az *I. cylindrica* L. (l. arundinacea Cyr.) 6 dm. magas, kozmopolita, összegöngyölödött levelekkel és ezüstfehér, hengerded vastag virágzattal. Jún.—júl. A maláji szigeteken az alangmezők főfüve. Házat fednek vele. Az *I. exaltata* Brogn. (kogonfű) 1 méternél magasabb; a Filippi-szigetek száraz helyein nő, szintén házfedésre használatos, de jelentősebb a papirosgyártásban. Az előbbi faj kerti dísznövény. Mély kövér földet szeret, nálunk takaró nélkül is kitelel. *I. sacchariflora* Maxim., l. *Miscanthus*.

Imperativus (lat.), a felszólító módnak (l. o.) latin nyelvtani neve; l. még *Igemód*.

Imperator (lat.) a. m. parancsoló, a rómaiaknál első sorban az a magasabb fokú hivatal, melynek *imperium* volt a neve s melyet a kúriai gyűlés által hozott törvény (lex curiata de imperio) adott egyes római polgároknak. Az I. háboruban fővezér, békében teljhatalmú bíró, akinek mindenki engedelmeskedni tartozik és aki előtt ennek jeléül a *fasces*-eket úgy hordozták, mint a prétor vagy konzul előtt. — I. továbbá cím volt, melyet a katonák ruháztak a táborban lévő hadvezérre, de mely tüstént megszűnt, mihelyt a sereg Rómába visszaérkezett. — Harmadik értelemben az I. címét élethossziglan tartó jelentőséggel és érvénnyel adták s úgy, hogy az utódokra is átöröklődött. Igy kapta ezt a szenátustól első sorban C. Julius Caesar; igy Augustus, aki után az I. cím lassankint egyértelmű lett a princeps, sőt a császár fogalmával. Származékaiban tehát a többé-kevésbbé korlátlan uralkodót jelenti és ma egyértelmű az uralkodóval. L. még *Cezarizmus*.

Imperatoria *L.* (növ.), l. *Peucedanum*.

Imperatorszkaja-öböl, a Japáni-tenger egyik öble az orosz-szibériai parton, 6 hónapon át be van fagyva.

Impératrice (franc., ejtsd: eñperatriss) a. m. császárné.

Imperceptibilis (lat.) a. m. észrevehetetlen; *imperceptibilitas*, észrevehetetlenség.

Imperfectio (lat.), a menzurális zenében (l. *Hangjegyek*) a hangjegynek olyan értékelése, amelynél fogva nem három, hanem csak két kisebb kótát foglalt magában.

Imperfectum (lat.), nyelvtani műszó. Régente a folyó multat (l. *Igeidők*), újabban inkább a folyamatos cselekvést jelölik vele. A folyó multnak teljes formája eszerint *praeteritum I.*, vagyis befejezetlen mult, folyó mult.

Imperfectus (lat.) a. m. bevégzetlen, nem teljes.

Imperforabilis (új-lat.) a. m. átfúrhatatlan. *Imperforatio* az orvostanban valamely természetes nyílás veleszületett hiányát jelenti, a. m. *atrézia* (l. o.).

Imperforata (állat), l. *Foraminifera*.

Imperia, olasz város Porto Maurizio tartományban, (1911) 18,419 lak. 1908-ban Porto Maurizio és Oneglia városok egyesítése folytán kapta fentebbi nevét.

Imperiál *(imperiális,* lat.) a. m. császári, nagyszerű, díszes. — I. orosz aranyérem, eredetileg 10 rubel értékben. Az 1745. megállapított súlya és finomsága a későbbi idők folyamán kisebbedett. 1817 óta a 15 rubeles érmet nevezik I.-nak, de csak fél, tehát $7^1/_2$ rubeles példányokban verik ki, igy ma általában I. alatt ezt a tulajdonképeni fél I.-t értik. Ennek súlya és finomsága a francia 20 frankosokkal teljesen megegyezik és igy értéke K 19·04. — I. hűsítő ital citromhéjjal, cukorral, eremor tartarival stb.— I. a könyvnyomdászatban a legnagyobb betűfajok egyike; továbbá egy nagy ív papir-alaknak is a neve.

Imperial-bushel, l. *Bushel*.

Imperiál-dukát, l. *Dukát*.

Impériale (franc., ejtsd: eñperiál), a XVI—XVII. sz.-ban alul kiszélesedő, fölül csúcsos kupola elnevezése, mely később átment az ágyak és díszkocsik fölé alkalmazott mennyezetre is. Omnibuszoknak, vasúti kocsiknak tetejét — ha az a közönség számára ülőhelyekkel van ellátva — szintén I.-nak hívják. Egy két személyre való kártyajátéknak is ez az elnevezése, amelyet piquet-kártyával játszanak.

Imperial Federation League (ang., ejtsd: impírjel federésn líg), 1884. alakult politikai társulat, melynek célja volt Angliának és a kolóniáknak szorosabb kapcsolatát létrehozni katonai és politikai alapon. 1893-ban a liga feloszlott s helyére több egyesület lépett, melyek inkább gazdasági alapon óhajtották a kolóniák és az anyaország közötti kapcsot szorosabbá tenni.

Imperial Institute (ang., ejtsd: impírjel insztitjút), l. *Kensington.*

Imperialisták, az imperialisztikus vagyis világuralmi politikát folytató politikusok elnevezése.

Imperializmus (lat.) a. m. világuralmi törekvés, a nagyobb államok törekvése politikai és gazdasági hatalmuknak más országokra, más világrészekre való kiterjesztésére. Az elnevezés a római császárság «imperium»-ából, világuralmi helyzetéből ered s újabban Angliában került forgalomba a Disraeli (lord Beaconsfield) által kezdett annak a politikának a megjelölésére, amely Anglia és gyarmatai kormányzati és vámpolitikai szorosabb egybefüzésével, tengeri uralmának megszilárdításával Anglia nagyhatalmi állásának továbbfejlesztését célozza. Az I. okai nemzetgazdasági természetüek. A nagy ipari államok a feldolgozandó nyersterményekbeszerzésére, másrészt kész ipartermékeiknek elhelyezésére külföldi, tengerentúli piacok meghódítását kivánják s a nagy tőke, amely a saját honában már nem talál elég felvevő képességre, gyümölcsöző vállalkozási alkalomra, természetes terjeszkedési hajlammal keresi fel a gazdaságilag hátramaradottabb területeket. Innen a törekvés gyarmatok szerzésére, a tengeri haderő nagymérvű fejlesztése, a hatalmak versengése kereskedelmi érdekeik megvédésére és befolyásuk kiterjesztésére és e versengésből származó háborus bonyodalmak. Angliának gyarmatpolitikája, a búr háború, Németországnak térfoglalása a délafrikai védterületen, Belgiumnak uralma az afrikai Kongó-államon, az északamerikai Egyesült-Államok háborúja Spanyolországgal a Filippi-szigetek birtokáért, Oroszországnak ázsiai és balkánpolitikája, egyházi protektorátusának kiterjesztése az óhitüek fölé, faji védnöksége a szláv nemzetekkel szemben, az angolok tibeti expediciója, fontos vasutvonalaknak, csatornáknak idegen földön megépítése, maga az orosz-japán háború egyaránt imperialisztikus törekvéseknek a megnyilvánulásai. I. más értelemben a. m. *cezarizmus.*

Imperiáljuh, spanyol merinójuh, mely a királyi juhászatból származik.

Impérial noir, csemegeszőllőfajta, l. *Bellino.*

Imperialquarter, l. *Quarter.*

Imperiál-sajt, francia túlkövér puha sajtféleség, melyet nálunk is kedvelnek, eredeti neve *Gervais.* Az I. olyanképen készül, hogy a tejszin és a teljes tej keverékét langyos melegen beoltják úgy, hogy 24 óra mulva megalvadjon, azután az alvadékot sajtruhába kötik, hogy a savó kicsepegjen, miután az alvadék kenőcsszerű lesz, selyempapirral bélelt formákba helyezik és staniolpapirba csomagolva hozzák a forgalomba. A tehéntej e sajtféleséggel l.-kint 30 fillérrel értékesül.

Imperial Standard (ang., ejtsd: impírjel sztenderd), angol mértékekkel összetéve a mai törvényes mértékeket jelenti. Igy pl. I. S. Gallon, stb. — *I. S. pound avoirdupois*, l. *Avoirdupois.*

Imperium (lat.) a. m. hatalom, a rómaiaknál a legfőbb végrehajtó hatalom az államban, melyet csak azok a polgárok gyakorolhatnak, akik azt a *lex curiata de imperio* által megkapták (királyság idején a rex, köztársasági kormányforma mellett a konzulok, diktátorok és prétorok). A többi magisztrátusok hatálma ezzel szemben nem I., hanem csupán *potestas.* Az I.-ot a hivatalos idő lejártával meg is lehetett hosszabbítani, még prokonzuloknak, proprétoroknak is. Az I. hatáskörét l. *Imperator.* A konzulok és prétorok I.-ára nézve egymás közt bizonyos hatalmi fokozat állott fenn, amazoké *I. maius* volt, emezeké *I. minus.* További fokozatok léteztek az I.-ban a területi illetékességre nézve. Jelesül a prokonzulok (tartományi helytartók) I.-a csakis saját provinciáik határáig terjedt (I. finitum), holott pl. Pompejus I.-a, melyet Cicero javaslatára kapott, nem lévén földrajzi határok közé szorítva, I. infinitum volt.

Impermeábilis (lat., geol.) a. m. átjárhatatlan. Közönségesen a kőzetek impermeabilitását vízre vonatkoztatva értelmezzük, de fennforog a petroleumra vagy földi gázra nézve is. I.-ak a teljesen tömör, likacstalan kőzetek, hacsak e tulajdonságukat sűrű hasadozottságuk (litoklázis) meg nem szünteti. Legimpermeábilisabbak az agyag- és márga-félék, az agyagos vagy márgás homokkövek stb., kűlönösen akkor, ha finom üregecskéik vízzel átnedvesedtek. Ekkor u. i. a kapilláris erők működése oly nagy, hogy a víz v. más folyadék átszivárgását, átfolyását teljesen megakasztja. Az I.-nak ellentéte a permeábilis állapot (l. o.). Az I. kőzetminőségnek nagy szerepe van a hidrogeológiában, valamint a gáz és petroleum geológiájában is.

Impersonalis (lat.) a. m. személytelen.

Impertinens (lat.) a. m. nem hozzátartozó, illetlen, ildomtalan, szerénytelen, goromba; *impertinencia*, gorombaság, neveletlenség; *impertinenciák*, mellékdolgok, melyek nem tartoznak szorosan a dologra.

Impetigo (lat.), ha a bőr külső rétegeibe genyedési baktériumok jutnak, pl. gyermekek arcán piszkos körömmel való vakarás következtében, ezek elszaporodnak, hólyagos kiütést idéznek elő; a hólyagok beszáradva, száraz sárgásbarna, a mézes viaszra emlékeztető pörköket eredményeznek; ezek nagy tömegekbe gyülhetnek és alattuk tovább terjedhet a genyedés, átlörheti a bőrt és bejuthat a mélyebb szövetekbe is. Kezelése igen egyszerű: sokszoros mosással, olajos borogatásokkal stb. leáztatni a pörköket és könnyű kenőcsökkel (gyenge bór, szalicil stb.) megakadályozni újabbak keletkezését, amíg csak be nem gyógyul a terület. Ugyanakkor meg kell szüntetni a visszahatást okozó folyamatot, pl. elpusztítani a tetveket, rendezni az emésztést, stb.

Impetrabilis (lat.) a. m. elérhető, elnyerhető.

Impetrans (lat.) a. m. kérvényező, folyamodó: *impetratus* az, aki ellen hatósági intézkedést kérnek.

Impetuoso. *impetuosamente* v. *con impeto* (ol.), zenei kifejezés, a. m. hevesen, zajosan, rohamosan.

Impetus, *dolus impetuosus* (lat.), az ú. n. *indulatos szándék*, a szándéknak az a foka, melynél a büntetendő cselekményre irányuló elhatározás valamely indulat hatása alatt keletkezett. A magyar Btk. csak az emberölésnél értékeli, annemyiben I. esetében, ha a szándék ugyanazon indulat hevében — mint a Btk. 281. §-a mondja: *rögtön* — meg is valósult: a büntetést jelentékenyen leszállítja. — Zrinyi hadi munkáiban gyakran használja ezt a szót, de más jelentéssel. Nála ugyanis I. a. m. hév, indulat, szenvedély; a támadás I.-a nála a. m. a támadás ereje, hevessége.

Impietas (lat.) a. m. kegyeletlenség, a pietás hiánya, istentelenség.

Impignoratio (lat.) a. m. elzálogosítás.

Impitoyable (franc., ejtsd: eñpitoajábl) a. m. részvéttelen, könyörtelen.

Implacabilis (lat.) a. m. engesztelhetetlen, kérlelhetetlen.

Implacentalia, l. *Aplacentalia*.

Implantatio (lat.) a. m. elültetés, beplántálás, beoltás.

Implicatio (lat.) a. m. belefonás, bonyolítás, összezavarás.

Implicite (lat.) a. m. beleértve, belefoglalva, de ki nem mondva. Ellentéte *explicite*.

Implikációs szövet (ásv.) a. m. írásgránitszövet.

Imploraus (lat.), az, aki bírói segélyt igénybe vesz; ellenfele: *imploratus*; a segély igénybe vétele: *imploratio*.

Impluvium (lat.), a római ház *atriumában* alkalmazott medence, mely a tető közepén felette hagyott négyszögű nyíláson (compluvium) át beözönlő esővíz befogadására szolgált; az I.-ból rendesen földalatti ciszternába vezették le a vizet.

Imponál (lat.) a. m. erős benyomást, hatást gyakorol valakire, tiszteletet ébreszt valakiben.

Imponderabiliák (lat.), súlyamérhetetlen, hipotetikus anyagok, melyek régebben alapul szolgáltak a hő-, fény-, elektromos és mágnesi jelenségek magyarázatára. Az újabb fizika e jelenségeket az éter mozgásaira vezeti vissza és bennük az energia különböző nyilvánulásait látja.

Import a. m. árúbehozatal, l. *Behozatal* és *Kereskedelmi politika*.

Importants (ejtsd: eñportañ, a. m. fontoskodók), nemesi összeesküvőpárt XIII. Lajos korában, melynek célja az volt, hogy Richelieu halála után (1643.) a hatalmat magához ragadja, de rövid idő mulva leverettek. Maga az I. név Retz bíbornoktól származik, aki «Cabale des I.»-nak nevezte a mozgalmat.

Importatio (lat.) a. m. behozatal.

Importunus (lat.) a. m. alkalmatlan, időszerűtlen.

Impositio manuum (lat.) a. m. kézrátétel (l. o.).

Imposito silentio (lat.) a. m. hallgatás, titoktartás föltétele alatt.

Impossibilis (lat.) a. m. lehetetlen.

Impossibilium nulla obligatio est (lat.) a. m. lehetetlenségekre nézve semmi kötelezettség sincs; ami lehetetlen, azt nem kell teljesíteni; *Celsus* római jogásztól származik. Használják így is: *Ad impossibilia nemo tenetur* (vagy *obligatur*).

Impost (középkori lat.), az építészetben vállpárkány v. egyáltalában az a kőréteg, melyen egy boltozat lába közvetlenül nyugszik; ajtók és ablakok szemöldökfája. — *I.* tov. a. m. indirekt adó.

Impostor (lat.), 1. a. m. csaló, aki másokkal valami hamisat elhitet, másokat tévútra vezet. — 2. *Impostores-docti*, az olyan tudósok, kik másoknak oly műveket tulajdonítanak és oly idézeteket helyeznek ajkaikra, miket ezek nem írtak és nem mondtak. — 3. *De tribus impostoribus*, címe egy hírhedt munkának, ismeretlen szerzőtől. Alkalmul megírására valószínüleg a középkor több neves kételkedőjének, de kivált IX. Gergelytől II. Frigyes császárnak nem egészen alaptalanul tulajdonított az a kijelentése szolgált, hogy a három nagy vallásalapító: Mózes, Krisztus és Mohammed csalók voltak. Az 1560 után írt munka 1598. került ki sajtó alól. Tartalma felületes polémia az Isten létezésének bizonyítékai, a kinyilatkoztatás és vallás lehetősége és igazsága stb. ellen, egyszóval a természeti vallásnak ad előnyt a kijelentett vallások felett. V. ö. *Genthe*, De impostura religionum breve compendium (1833); *Weller*, De tribus I.-ibus (2. kiad. 1876).

Impotencia *(impotentia*, lat.) a. m. tehetetlenség, rendesen a közösülési képtelenséget értik alatta, amelynek oka vagy a hímvessző rendellenessége (hipospadiázis, epispadiázis stb.), v. pszichikai hatás (neuraszténia, frigiditás stb.). A pszichikai okokból eredő I. a legtöbb esetben gyógyítható v. javítható megfelelő orvosi (pszichikus) kezeléssel. Némely betegség is relativ I.-val jár, így pl. a cukorbaj. Az I. eddig említett alakjával szemben, amit I. coëundinak, a nép nyelvén pedig a férfierő elgyengülésének neveznek, megkülönböztetjük az I. generandit, amelynél a hímvessző merevedése, valamint a közösülés is rendes, de nemzési képtelenség áll fenn. Az I.-nak ezt az alakját rendszerint előző nemi betegségek (kankó, szifilis) okozzák; az ondó ilyenkor vagy nem tartalmaz ondószálakat, vagy ha igen, azok már elpusztultak; ugyanez az állapot áll elő, ha a vesék huzamosabb ideig vannak röntgensugarak hatásának kitéve. L. *Azooszpermia*.

Impôt unique (franc.), l. *Egyetlen adó*.

Impozáns (franc. *imposant)*, ami hatással van, különösen az érzékekre.

Impr., a latin *imprimatur* (l. o.) rövidítése.

Impraktikábilis (lat.) a. m. gyakorlatiatlan, keresztül nem vihető.

Imprecatio (lat.) a. m. átok.

Impregnáció (lat.), a technikában a. m. telítés, átitatás, l. *Impregnálás*. — A *geológiában* az a folyamat, midőn valamely ásvány, kőzet v. szerves maradvány valami kivülről jövő anyagtól mechanikailag v. kémiailag átitatódik. Igen közönséges jelenség ez a telérek mellékkőzetében. A szerves testeknél a hézagokba szilárd anyag (homok, iszap) rakódik be, v. az átitató oldatból csapadék válik le (kalcit, kovasav, pirit v. markazit), amely a szerves testet teljesen elroncsolja és annak helyét elfoglalja. Az eredeti test külső

alakja többnyire megmarad, de a belső szerkezet elmosódik. Kőzeteknél leggyakoribb az elkovásodás (szarukő-, kovapalakeletkezés), ami gyakran valamely eruptiv kőzet szomszédságára vezethető vissza. Laza homokok és görgetegek kovasavés szénsavas mész-infiltrációra szilárd homokkövekké és konglomerátokká cementálódnak. Az achátokat mesterségesen festik, a festés az infiltráció révén következik be; maga a festés úgy történik, hogy az achátot a festőanyagban főzik. I. alatt nemcsak magát a folyamatot, hanem annak eredményét is szokás érteni; pl. érc-I. a kőzetekben.

Impregnálás (lat., a. m. telítés, átitatás), a technikában szilárd testek átitatása folyadékokkal a tartosság növelésére v. más célból, l. *Telítés* és *Fa*, 2. — Könnyen gyúló anyagok (fa, szövet, papir) tűz elleni megvédésére is alkalmazzák ez eljárást. Egyszerűbb, de csak ideiglenes védelmet nyujtó módja a mésszel v. az impregnáló oldattal való bemázolása a megvédendő testnek; megfelelőbb és hatásosabb eljárás az anyagnak a test likacsaiba való beszorítása mechanikai úton. Ily impregnáló oldatok pl.: a *legnolith* (20% klórmagnézium vízben); a *sponazol* (vízüvegoldat a. m. kovasav mésszel v. súlypáttal és lúggal), a *gautschin* (ammoniumszulfát és ammoniumborát 60 C°-ra hevített faanyagokra), az *imbrasit* (gipsz, mész, sók), a *cellosil*, kovasavas sók és festék keveréke, dr. Plönnis eljárása szerint vízüveg, festék, cement, Görnandt eljárása szerint agyag oldata vízben (szalmatetők részére). A telítési eljárás kétféle, t. i. a *Brinkmann*-féle eljárás szerint szárítják a fát, majd szivattyukkal levegőjét kiszívják, végül a védőanyaggal telítik; a *Nickelmann*-féle eljárásnál ellenben a sóoldattal a fa kazánokban telíttetik megfelelő nyomás alatt, miközben a sóoldat 25—30%-a rakódik le a fára és annak sejtjeibe, azt ellenállóbbá, de egyben nehezebbé is tevén.

Impresario (ol., ejtsd: impreszário) a. m. vállalkozó, olyan színházi igazgató, aki valamely színházat saját vállalatára kibérel, de különösen oly vállalkozó, aki valamely művészt v. művésznőt kisér és annak fellépései alkalmával az anyagi körülményeket közvetíti, alkudozik azokkal, kik a művészt felléptetni óhajtják és általában mint teljhatalmu megbizott és titkár szerepel.

Impressum, a könyvnyomtató cégét és a nyomtatás helyét feltüntető sor az apróbb nyomtatványok alján, az ujságok utolsó és a könyvek első, második v. utolsó oldalán. Az 1848. XVIII. t.-c. szerint: «Mely nyomdatulajdonos bármely nyomtatványra nevét és lakhelyét ki nem teszi, vagy álnevet használ, ha a nyomtatvány sajtóvétséget foglal magában, büntársnak tekintetik; ellenkező esetben 100 frtig terjedhető büntetésben marasztaltatik el».

Impresszió (lat.), a. m. benyomás, hatás.

Impresszionista (franc.), így nevezik a modern festészet egyik iskoláját, mely a régi hagyományokkal szakítva, azoktól merőben eltérő fölfogást állított föl a valóság festészeti utánzásának elvéül. Az I. iskola a valóságnak anyagi mivoltát s a vele belső kapcsolatban levő formákat mellékesnek tekinti; fölfogása szerint a természet anyagi mivolta, az élő lények, a növényi világ és holt tárgyak csak alkalmul, ürügyül szolgálnak, hogy a festő színeiken megfigyelje és visszaadja a fény és a levegő pillanatnyi jelenségeit, a szemre gyakorolt benyomását. E szerint tehát a valóság festészeti utánzásának fő elemei: a szín, a fény és a levegő. Ez okból az irány követői leginkább a szabad ég alatt s nem a szoba egyoldalú világításában szerettek festeni *(en plein air)*. Manet Edouard francia festő volt első hirdetője az új elvnek; 1862. lépett föl először, két festménye, melyet 1865. a párisi Salon biráló bizottsága visszavetett, általános gúny tárgyá volt. E viszontagságok azonban nem ingatták meg, erős meggyőződéstől vezetve tovább dolgozott, végre kivívta elvének elismertetését. Manet mellett hasonló célokat követtek Monet, Degas, Renoir, Pissaro, Sisley. Az irodalomban Zola Emil volt Manet védelmezője s tőle kölcsönözte az elveket, melyeket «L'Oeuvre» című regényének hőse, Claude Lantier hirdet. V. ö. Th. *Duret*, Les peintres impressionistes (Paris 1878); E. *Zola*, Mes haines (u. o. 1878); Richard *Muther*, Geschichte der Malerei im XIX. Jahrhundert; *Lyka* K., A képirás újabb irányai (Budapest); *Lázár* B., Die Maler des Impressionismus (Leipzig 1913).

Impresszionizmus, l. *Impresszionista*.

Imprimatur (lat.) a. m. nyomassék ki. Rövidítve *Impr.* Ezzel a jelzéssel bocsátja a szerző v. szerkesztő, valamint a cenzor a könyvet, hirlapot stb. nyomdába.

Imprimé (franc.), l. *Postai nyomtatványküldemény*.

Improbabilis (lat.) a. m. valószinütlen, elfogadhatatlan.

Improbatio (lat.), helytelenítés, korholás.

Improbitas (lat.) a. m. rosszaság, álnokság, becstelenség.

Improduktiv (lat.) a. m. terméketlen, meddő.

Impromptu (franc., ejtsd: eőprompti) a. m. rögtönzött vers; a latin *in promptu* szóból ered és oly költeményt jelent, melyet a költő nem lassu és érett átérzés után, hanem hirtelen, egyegy ötletének engedve alkot. — *I.* a *zenében* rövid, egytételű, szabadon fantáziáló mű. Nincs szigorú formához kötve, szinte improvizált jellegű. Túlnyomólag mégis dalforma. Schubert és Chopin kezdték; legtöbbször zongoradarab.

Impropériák (lat.) a. m. szemrehányások, vagyis a szenvedő szeretet panasza a keresztfán. A kat. egyházban antifonák (l. o.) és responsoriumok (l. o.), amelyeket nagypénteken a mise előtt énekelnek és pedig régi gregorián dallamra. Csak Rómában a sixtusi kápolnában éneklik 1560 óta az I.-at a Palestrina-féle földolgozásban.

Improvizáció (franc. *improvisation*, ejtsd: eőprovizasziőn) a. m. rögtönzés. Improvizátor, l. *Rögtönző*.

Impsonit (ásv.), terpentinben oldhatatlan aszfalt-fajta. Lelőhelye Impson Valley, Indian Territory.

Impudens (lat.) a. m. szemtelen, szemérmetlen; *impudicitas*, szemérmetlenség.

Impugnatio (lat.) a. m. ostromlás; *impugnál*, kifogásol.

Impulsus (lat.) a. m. lökés, ösztönzés, nógatás. L. még *Erőindítás*.

Impulziv elmezavar, a szellemi elfajulás alapján fejlődő ritka elmebaj, melyben különös hajlamoknak, ösztönöknek engedve, a beteg cselekedetei ötletszerűek, meggondolatlanok, ú. n. kényszerselekedetek. Idetartozik a gyujtogatók, tolvajok, az esztelen állatkedvelők, játékosok, gyermekgyilkosok egy része. Ezek cselekedetük helytelenségének teljes tudatában vannak, de kellő akaratbeli ellenállást nem tudnak kifejteni. Többnyire a serdülő korban fejlődik ki és sok vonatkozása van a hisztériával és nyavalyatöréssel.

Impune (lat.) a. m. büntetlenül.

Impurus (lat.) a. m. tisztátalan, mocskos. — *Impurum* a. m. fogalmazvány.

Imputatio (lat.), a. m. beszámítás (l. o.); a *teológiában* az a tétel, hogy Krisztusnak a keresztfán véghezvitt áldozatát Isten az embereknek beszámítja. *Imputabilitas*, beszámíthatóság; *imputabilis*, beszámítható.

Imradok, l. *Tuaregek*.

Imre. 1. *Szent I.*, Szt. István és Gizella fia, szül. 1007. Neveltetését Szt. Gellért egészen az aszkézis irányába terelte. István kívánságára elvette Kresimir horvát fejedelem, mások szerint a görög császár s ismét más forrás szerint Meskó lengyel herceg ismeretlen nevű leányát, tartózkodó életét azonban ezentúl is folytatta. István szép parainézist intézett fiához; oly fontosnak tartották Szt. István e politikai végrendeletét, hogy századok mulva a Corpus Jurisba is fölvették. I. 1031 szept. 2. vadkanvadászaton nyert sebei következtében váratlanul meghalt. Életének csodás adatait Szt. Imre herceg legendája foglalta egybe. Székesfehérvári sírjához már korán megindultak a zarándoklatok. VII. Gergely pápa őt a szentek sorába iktatta, mire Szt. László a püspökök és az urak jelenlétében 1083 nov. 4. emeltette föl holttestét. A Szt. Imrének tulajdonított csontvázat most a ciszterciták fehérvári templomában őrzik; emlékezetének napja nov. 5. Emlékét az országban máig 12 helység neve őrzi. Legrégibb arcképe az 1031 táján készült palástón még mint gyermeket tünteti föl.

2. *I. király*, III. Bélának és Ágnes (Anna) chatilloni hercegnőnek legidősebb fia, szül. 1174. Német krónikák *Henricusnak*, *Eimricusnak*, de *Emericusnak* is nevezik; ő magát 1199. és 1201. *Hemericusnak*, rendesen azonban *Emericusnak* írja. Perugiai Bernát nevelte. Atyja már 1184. megkoronáztatta s kormányzására bízta Horvát-Dalmátországot. Béla halála (1196 ápr. 23.) után utóda I. lett. 1197. nagyravágyó öccse, András föllázadt ellene, Macseknél (Mački) megverte s 1198. Horvát-Dalmátországnak, mint hercegségnek átadására kényszerítette; amellett Ráma és Chulmia (Halomföld, Hercegovina) hercegének nevezte magát. Mikor a lázadásra újabb pénzt gyüjtött, pénztárnokát, Boleszló váczi püspököt I. 1199 márc. 10. felszólította a sekrestyében őrzött pénztár fölnyitására. Az ellenszegülő püspököt az oltár elől személyesen rántotta le, a sekrestyét pedig feltörette. Még azon év nyarán kitört a lázadás; Andrást ugyan VI. Babenberg Lipóthoz kergette, de a pápa intőlevelére Boleszlóval, sőt magával Andrással is kibékült. A béke értelmében mind a két testvér fölveszi a keresztet, András visszakapja hercegségét s egymás területét az örökli, ki a másiknál tovább él. 1201-ben a kissé megnyugtatott király István ellenében Vulkot segítette Szerbia nagyzsupáni székébe s ez időtől kezdve Imre és utódai Szerbia királyainak nevezték magukat. A bogumil bolgárokon 1202. nyert győzelme után egy ideig a «bolgár király» címet is használta. 1202 nov. 9. ismét keresztes háborúra intette őt a pápa, azonban Bonifác montferrati őrgróf keresztes hadai a pápa tilalmával nem törődve, nov. 24. már rohammal vették be Zárát s átadták a velenceieknek. Ezért a pápa kiközösítette őket, a keresztteseket pedig kárpótlásra és a magyar király megkövetésére utasította; de I. elkedvetlenedve lemondott a szentföldi háborúról. I. és András nem gátolták, hogy Bonifác keresztesei Konstantinápolyt megtámadják, mert a keresztesek növérük, Margit férjét, Izsákot akarták ismét trónra ültetni. 1203-ban a bogumilok Boszniában ismét alávetették magukat a pápa tekintélyének és Imre Ivannitza bolgár cárnak is megengedte, hogy a nyugati egyházhoz való csatlakozás céljából tárgyalásokat kezdjen a pápával. Mikor azonban a cár magyar földre tört, I. elfogatta, de nemsokára ismét szabadon bocsáttatta Leo bíbornokot, kit a pápa koronával, kormánypálcával és a királyi cím megadásával küldött Ivannitzához. A pápától kért ugyan segedelmet, hogy kis fiát, Lászlót megkoronáztassa, másrészt azonban nem tűrte a pápa beavatkozásait. Fia gyámjává öccsét, Andrást tette, kit tíz hónappal azelőtt (1203 okt.) Varasd közelében, kezében a kormánypálcával, lázadó seregének közepéből vezetett ki, hogy Kene (Kneginec) várában fogságra vesse. A pápa I. királyról 1204 okt. 27. már mint néhairól emlékezik meg.

Imre, 1. *János*, kanonok, filozófiai író, szül. Nagyfügeden (Heves vm.) 1790 júl. 28., megh. Pesten 1832 máj. 12. A pesti egyetemen a filozófia tanára volt. Az Akadémiának azonnal annak megalakulása után rendes tagja. Munkái részben latin nyelven vannak írva: Amicum foedus rationis cum experientia, seu: philosophia crisi recentissima deducta (Pest 1818—24). E 4 kötetből álló művére következik a Logica novis curis edita (1824); a Metaphysica pura cum historia eiusdem (1825), a Metaphysica applicata (1825) s az Aretologia (1829). Magyar nyelven: *A gondolkozás tudománya* (a bölcsészetnek első darabja, 1829) és *Az észmérés tudománya* (a bölcselkedés második darabja, 1830), végre tanítványai kezébe adta még *Az ifju bölcselkedő*-t (1830). V. ö. *Szilasy* János emlékbeszédét az Akadémiában.

2. *I. József*, szemorvos, *I. 3.* fia, szül. Hódmezővásárhelyt 1851 dec. 18. 1874-ben tanársegéd lett Schulek tanár szemklinikáján, majd Hódmezővásárhelyt telepedett le, ahol 1885. az ottani kórházban szemosztályt állítottak fel, amelynek 1908-ig főorvosa volt. 1909-ben a kolozsvári egyetem szemészeti tanszékére hívták meg. I. irodalmi dolgozatai a hályog-operálás és trachoma ügyével foglalkoznak.

3. *I. Sándor* (id.), irodalomtörténetíró és nyelvész, szül. Hegyközpályiban (Bihar vm.) 1820 aug. 6., megh. Hódmezővásárhelyt 1900 dec. 21. Nagyváradon és Debreczenben tanult, hol Arany

Jánosnak volt osztálytársa. 1840-ben bevégezve a jogi és teológiai tanfolyamot, három évet töltött Mezőkeresztesen, mint tanító; 1843. tanári állást kapott Hódmezővásárhelyt, melyet megrendült egészsége miatt 1847. a gyomai segédlelkészséggel cserélt fel. Ez időben jelentek meg első irodalmi dolgozatai, ujságcikkek Kossuth Hirlapjában. 1849. a hódmezővásárhelyi gimnázium igazgatójának hívták meg, amelynek értesítőiben több, feltünést keltő dolgozatot közölt. Hunfalvy Páltól a Magyar Nyelvészet munkatársául szólíttatván fel, ott megjelent tudományos dolgozatait a Magy. Tud. Akadémia levelező-tagsággal jutalmazta (1858). 1860-ban a debreczeni kollégiumban a klasszika-filológia tanára lett s két év mulva az ottani akadémiára választották meg a magyar nyelv és irodalom tanárának. Széleskörű, gazdag nyelvészeti és irodalomtörténeti munkássága, melyet egyre fokozódó buzgalommal folytatott, mind több és több elismeréssel találkozott: a kolozsvári egyetem szervezésekor (1872) kineveztetett a magyar tanszékre, 1878. megválasztotta a Kisfaludy-Társaság, 1879. az Akadémia rendes tagjává. 1886-ban nyugalomba vonult Hódmezővásárhelyre. Irodalmi munkássága nagyterjedelmű és változatos, legértékesebbek a régi nyelvemlékek és a nyelvújítás, a népnyelv és népköltészet terén tett vizsgálódásai és azok eredményei. Általában inkább beható tanulmány, a források biztos ismerete, igen nagy adatkészlet s megbízható alaposság teszik műveit számottevőkké, mintsem a szerkesztés és előadás művészete. Fejtegetései gyakran nem elég világosak, rendszeresek és stilusa, bár zamatos és a klasszikusok meg az angol essayisták tanulmányának eredményeként tömör, sokszor nehézkes. A nyelvészet terén nagyobb, egész könyveket kitevő dolgozatai jelentősek: *Magyar mondattan* (1861 s még négyszer); *A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálata* (1873); *Rövid magyar nyelvtan* (1874. s még többször); *A magyar nyelv és nyelvtudomány története I.* (1891) és értekezései közül: *Geleji Katona István mint nyelvész* (1870); *A határozatlan igéről és igenevekről* (hódmezővásárhelyi gimn. ért. 1855—56); *A magyar igealakok* (Magyar Nyelvészet, 1858); *A magyar nyelvújítás története* (Képes irod. tört.). Irodalomtörténeti dolgozatai kisebb-nagyobb tanulmányok és értekezések, melyek közül legbecsesebbek az 1890. önállóan megjelent *A néphumor a magyar irodalomban* és *A középkori magyar irodalom stiljáról*, továbbá *Kazinczy költészete* (Koszorú, 1864); *Az olasz költészet hatása a magyarra* (Budapesti Szemle, 1878); *A dal nyelvéről* (u. o. 1882); *A népdal alkata és képei* (Erd. Muzeum, 1889); *A magyar népdal nemei* (u. o. 1891). Dolgozatainak javarésze összegyüjtve is megjelent a Kisfaludy-Társaság kiadásában: *I. S. irodalmi tanulmányai* (2 köt. 1897).

4. *I. Sándor*, pedagógiai iró, *I. 2.* fia, szül. Hódmező-Vásárhelyt 1877 okt. 13. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárt végezte és filoz. doktori oklevelet nyert, azután Heidelbergben és Lipcsében tanult. 1900—1908-ig a kolozsvári ref. főgimnáziumnak volt tanára, 1908 szept. óta pedig a budapesti áll. polgári iskolai tanitóképző intézet (Paedagogium) filozófiai és pedagógiai tanszékén működik. 1904-ben magántanára lett a kolozsvári tudományegyetemnek, majd 1912. a budapesti tudományegyetemen is habilitáltatta magát. 1913 január óta szerkesztője a *Magyar Paedagogia* c. folyóiratnak. Főbb művei: *Alvinczi Péter kassai magyar pap élete* (Hódmezővásárhely 1898); *Gróf Széchenyi István nézetei a nevelésről* (Kolozsvár 1903); *Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár (1739—1822) gyermekkora és ifjusága* (Maros-Vásárhely 1908); *A nevelés sorsa és a szocializmus* (Budapest 1909); *Nemzetnevelés, jegyzetek a magyar művelődési politikához* (Budapest 1912). Ezenkivül 1897 óta sok dolgozata jelent meg pedagógiai kérdésekről a különböző folyóiratokban. Munkatársa e Lexikonnak is.

Imréd, kisk. Zólyom várm. beszterczebányai j.-ban, (1910) 292 tót lak.; u. p. Tajó, u. t. Beszterczebánya.

Imrédy *Béla (ómoraviczai)*, orvos, szül. Mosonban 1865. 1888-ban Wagner tanár belklinikáján lett gyakornok, utóbb 1890. Kétly Károly tanár mellett második, majd első tanársegéd. 1896-ban a Vöröskereszt-kórház belgyógyászati osztályának főorvosává nevezték ki, 1897-ben a «hasüri szervek betegségei» cimü tanból magántanári képesitést nyert. 1912-ben a Vöröskereszt-kórház igazgatójává választották. I. irodalmi dolgozatai a belgyógyászat körébe vágnak, hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg.

Imreffy-*család (szerdahelyi)*. Régi nemes család, mely rokonságban volt a *Dersffy*-ekkel. Eredete a XIV. sz. végére vihető vissza. Kiválóbb tagjai: *I. Mihály*, megjelent az 1505-iki rákosi országgyülésen. A mohácsi csatában (1526) elfogták a törökök, de Ibrahim nagyvezér csakhamar visszaadta szabadságát. Később I. Ferdinánd király hűsége jutalmául Nádasdy Tamással együtt Buda vára kapitányává tette. — *I. János* (Imrefi néven is szerepel), kivándorolt Erdélybe, hol nemsokára nagy hírre tett szert. 1605-ben Lippára ment Bocskay István egyik csapatával, hogy megfékezze a lázongó rácokat. Báthory Gábor uralkodása alatt (1608—1613) nagy szerepet vitt. 1608-ban ő és Kornis Zsigmond Kassán tárgyalásokat folytatott Illyésházy István nádorral. Az eredmény az volt, hogy Báthory Gábor beleegyezett a bécsi béke föltételeibe, viszont őt is megerősítették erdélyi fejedelmi méltóságában. (V. ö. *Kemény* János Önéletirása, kiadta Szalay László.) I. János *Mihály* nevü fiában a családnak magva szakadt.

Imreg, kisk. Zemplén várm. sátoraljaújhelyi j.-ban, (1910) 566 magyar lak.; u. p. Magyarsas, u. t. Sátoraljaújhely.

Imreh *Sándor*, nyomdász, szül. Nagyesküllőn (Kolozs vmegye) 1830 ápr. 11., megh. 1895 dec. 25. 1848-ban mint honvédhuszár végigküzdötte a szabadságharcot, melynek egyes mozzanatait leírta a Vasárnapi Ujság 1891-iki évfolyamában. 1867 óta a marosvásárhelyi ev. ref. kollégium nyomdájának igazgatója volt; mint nyomdászati szakíró, de különösen mint a Petőfi elesténck közelebbi körülményeit kutató történetiró volt ismeretes.

Imre-hercegfű (növ.), l. *Linaria.*

Imrehor (török) a. m. istálló, lovászmester. A szultáni palotában jelentős állás, mely a janicsár világban még fontosabb volt.

Imrey *Árpád*, költő, l. *Zempléni Árpád.*

Imrikfalva (azelőtt: *Imrichfalu*), kisk. Szepes vm. iglói j.-ban, (1910) 278 tót lak.; u. p. Sztraczena, u. t. Dobsina.

Imrosz, sziget, l. *Imbrosz.*

Imru-ul-Kaisz *(Amrilkaisz)*, iszlám előtti arab költő, Hudzsr arab törzsfejedelem fia. Bújdosó életet élt, amiért is *al-melik al-dalil*-nak (bújdosó király) nevezték. A leghíresebb pogány-arab költők között foglal helyet; egy költeményét a Mu'allakát (l. o.) közé sorolták. A nevén hátramaradt költemények divánját legelőször Mac Guckin de Slane (Paris 1837), később Ahlwardt a Six ancient arabic Poets (London 1870) során adta ki; a költő életrajza keretében németre fordította Rückert (Amrilkais der Dichter und König; sein Leben dargestellt in seinen Liedern, Stuttgart 1843). I. Mu'allakatját magyar fordításban *Jónás* Jánostól birjuk (Nyelvtud. Közl. VII. köt).

Imsovci, adók. Pozsega vm. daruvári j.-ban, (1910) 835 szerb és magyar lak.; u. p. Kreštelovac, u. t. Daruvár.

Imst, város, I. kerületi kapitányság székhelye Tirolban, a Malch-patak mellett, a Gurgl és az Inn völgyeinek találkozásánál, vasút mellett, (1910) 2498 lak., kapucinus zárdával, irgalmasnővérek intézetével és régi várral (Stein am Rofen). Közelében van a Rosengartl-Klamm festői hegyszakadék. 2 km.-nyire D.-re van Brennbichl, az 1854 aug. 9. itt elhunyt II. Frigyes Ágost szász király emlékére emelt kápolnával. K.-re emelkedik a Tschirgant (≥372 m.), Ny.-ra a Mutteltopf (2777 m.) és É.-ra Starkenberg vára (1000 m.).

Imtiáz (arab eredetű török) a. m. kitüntetés, engedély, kedvezmény. Mint török szó a *nisán-i imtiáz* (kitüntetés rendjele), a legnagyobb török rendjelnek az elnevezése, melyet II. Abdul Hamid alapított. A rendjel formája egy arany v. ezüst érem, melynek egyik oldalán a kitüntetettnek a neve áll, a másikán pedig egy mondás, a rendjel viselőjének az érdemei. Magasabb foka gyémántokkal és drágakövekkel van kirakva.

Imuthes vagy *Imunthes*, ó-egyiptomi istenség, tulajdonképen *Imhotep* (l. o.).

Imzigi, a bokorlakó antilóp *(Cervicapra arundinum* Boddaert) neve. L. *Cervicapra.*

In. 1. *In (tendo)*, erős kötőszöveti rostokból álló kötél- vagy szalagszerű képződmény, amely az izmok eredő és tapadó végét köti a csontokhoz. Egyes izmokban közbeiktatott inak vannak (musc. digastricus, az egyenes hasizom inas beiratai). Ha az in igen széles, lapos, *pólyának* (aponeurosis) nevezzük. Igy tapadnak pl. az oldalsó hasizmok. Az inakban kevés ér van, idegekkel sincsenek bőven ellátva. A végtagokon inhüvelyeket, egyes helyeken nyálkatömlőket találunk tapadásuk közelében.

2. *In*, vastagabb kötél vagy zsineg, mely a háló keretét avagy horgoknál azt a részt alkotja, amelyikre a horgot tartó peklét kötik.

In, latin viszonyszó, a. m. -ben és -be; mint igekötő a. m. benn és be.

In, az *indium* kémiai jele.

In absentia (lat.) a. m. távollétben.

Inabstinentia (lat.) a. m. meg nem tartóztatás, mértéktelenség.

In abstracto (lat.), elvont értelemben; ellentéte: *in concreto.*

Inacceptabilis (lat.) a. m. elfogadhatatlan.

Inachos, a középgörögországi Argos város ősrégi mondájában szereplő király, a hasonlónevű folyó istensége, ki a Deukalion-féle vízözön után az argosiakat megtelepítette. Mint folyóistenség Okeanosnak, a tengeristennek és Thetysnek fia; gyermekei Phoroneus és Io (l. o.).

Inachosz, két folyó Görögországban: 1. az Achelousznak jobbparti mellékfolyója Epiruszban; 2. Argolisz legnagyobb folyója Peloponnezusban. Most: Panica.

Inadaequatus (uj-lat.) a. m. hozzá nem illő.

Inaedificatio (lat.) a. m. beépítés, magánjogi értelemben jelenti ingó dolgoknak a telekkel (ingatlannal) való egybekapcsolását beépítés útján. A beépített dolog (anyagszer), mint a telek alkotórésze, azé, akié a telek, akkor is, ha idegen dolgot épített v. építettek be a telkébe. A földtulajdonos, aki az építkezés felől tudott s attól a jóhiszemű építkezőt el nem tiltotta, csakis a földnek közönséges értékét követelheti.

Inaequalitas (lat.) a. m. egyenlőtlenség. A csillagászatban az elliptikus mozgástól való eltérés, különösen a Holdnál. L. *Holdegyenlőtlenségek.*

Inaequipolaritas (lat.), l. *Polaritas.*

Inaestimabilis (lat.), megbecsülhetetlen.

In aeternum (lat.) a. m. örökre.

Inagua *(Henagua)*, a Bahama-csoport két legdélibb szigete: *Nagy-I.* területe 1723 km², 1500 lak., Mathewtown főhellyel, sófőzéssel. *Kis-I.* az előbbitől 15 km.-nyire fekszik; ter.: 94 km². Alacsony, fátlan mészkő- és homok-szigetek, lagunákkal.

Inakceptábilis (lat.) a. m. elfogadhatatlan.

Inakfalva, kisk. Torda-Aranyos vm. felvinczi j.-ban, (1910) 353 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Felvincz.

Inaktelke, kisk. Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, (1910) 706 magyar lak.; u. p. és u. t. Egres.

Inaktiv (új-lat.), a. m. tétlen, tevékenység nélküli. *Inaktivitás*, foglalkozásnélküliség, hivatalnélküliség.

In albis (lat.) tkp. a. m. fehér lapokban. Így nevezik a könyvnek nyomtatott íveit, amidőn azok még nincsenek sem kötve, sem fűzve, hanem csupán egyszer összehajtva.

Inalienabilis (lat.) a. m. elidegeníthetetlen.

Inalkotás, *inátültetés*, *inplasztika*, *intranszplantáció*, bénult, elsorvadt izmok működését pótolni igyekvő operáció. A műtét, melyet Nicoladoni végzett először 1882., lényegében abban áll, hogy a tönkrement, működésre képtelen izom ina helyébe valamely más, kisebb jelentőségű izom inát varrjuk. A műtét v. úgy történik, hogy az elpusztult izom inát egészen lefejtjük s tapadási helyére varrjuk le az ép int (lehágó, aktiv pótlás), vagy pedig az elpusztult izom inát hozzá varrjuk valamely egészséges izom inához (felhágó, passziv pótlás). Ez az utóbbi eljárás azonban nem ad

oly jó eredményeket. A műtétet először lábbénulások gyógyítására használták, később azonban szélesebb körű alkalmazást nyert.

Inalterabilis (lat.) a. m. változhatatlan.

Inám, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 515 magyar lak.; u. p. Ipolykeszi, u. t. Drégelypalánk.

Inama-Sternegg, *Karl Theodor von*, osztrák nemzetgazda és statisztikus, szül. Augsburgban 1843 jan. 20., megh. Innsbruckban 1908 nov. 29. 1867-ben magántanár lett Münchenben, 1868. rendkívüli, 1871. rendes tanár Innsbruckban, 1880 Prágában, 1881. a statisztikai hivatal igazgatójává nevezték ki, egyidejüleg a bécsi egyetemen tiszteletbeli tanár lett. 1884-ben osztályfőnökké és a statisztikai központi bizottság elnökévé nevezték ki; 1905. nyugalomba lépett. 1891-ben az urakháza tagja, 1899. a nemzetközi statisztikai intézet elnöke, 1905. titkos tanácsos lett. Nagy érdemei vannak az osztrák népszámlálások rendezése és eredményük feldolgozása körül. Főbb művei: Verwaltungslehre in Umrissen (Innsbruck 1870); Über die Quellen der deutschen Wirtschaftsgeschichte (Wien 1877); Die Ausbildung der grossen Grundherrschaften in Deutschland während der Karolingerzeit (Leipzig 1878); Deutsche Wirtschaftsgeschichte (u. o. 1879—1901, 3 köt.); Die persönlichen Verhältnisse der Wiener Armen (Wien 1892 és 1899); Staatswissenschaftliche Abhandlungen (Leipzig 1903); Neue Probleme des modernen Kulturlebens (u. o. 1908). Ő szerkesztette 1881 óta a Statistische Monatschrift c. folyóiratot és az Österreichische Statistik, Statistisches Handbuch és Österreichisches Städtebuch c. hivatalos kiadványokat. 1892-ben *Plener*-rel és *Böhm-Bawerk*-kel megalapította a Zeitschrift für Volkswirtschaft, Socialpolitik und Verwaltung c. folyóiratot.

Inambari, délamerikai folyó, a perui Cordillerákon ered, amelyek neve itt Andes de Carabaya; a Rio Amarumayóval (kígyó-folyó) összefolyva Rio Madre de Dios (isten anyja-folyó) néven folyik tovább, a Rio Benivel egyesülve ez utóbbi néven ömlik a Rio Madeirába, az Amazonasz legnagyobb mellékfolyójába. Az I. folyásának ismeretlensége miatt Peru és Bolivia közt határvillongások és viszályok ütöttek ki, de ezeknek (I.-kérdés) döntőbíróság vetett véget 1901 nov. 25. A folyó partvidékén sok a kaucsukfa s ezért ez a terület igen értékes.

Inamovibilis (új-lat.) a. m. el nem mozdítható. *Inamovibilitas*, a hivatalnokok, különösen a bírák elmozdíthatatlansága.

Iná ncs, kisk. Abaúj-Torna vm. szikszói j.-ban, (1910) 907 magyar lak.; u. p. Csobád, u. t. Forró-Encs.

Inánccsy-család, l. *Ebeczky*.

Inánd, kisk. Bihar vm. cséffai j.-ban, (1910) 700 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Cséffa.

In angustiis (lat.) a. m. szorult viszonyok közt, szükségben.

Inanis (latin) a. m. üres; *inanitas*, üresség, semmiség, hiuság. *Inanitio* az orvostanban, l. *Ehezés*. — *Inanitio* a teológiában Krisztus megalázkodásának jelzése, mely szerint a világ üdvözítője, noha örök isteni dicsőséggel és hatalommal birt, az emberiség iránt való szeretetből, emberi testben alászállott e földre, hogy a kereszthalálig hű engedelmességével üdvösséget szerezzen a bűnös emberiségnek.

In annum sequentem (lat.) a. m. a következő évre.

In antecessum (lat.) a. m. régi szokás szerint; továbbá eleve, leszámításra.

Inappellabilis (új-lat.) a. m. nem felebbezhető.

Inapplicabilis (lat.) a. m. nem alkalmazható, hasznavehetetlen (bizonyos célra).

Inarai-tó, l. *Enarei-tó*.

Inárcs, Pest-Pilis-Solt-Kiskún vm. alsódabasi j.-ban fekvő Kakucs községhez tartozó telep, (1910) 636 lak., vasútállomás, postahivatal; u. t. Kakucs.

Inaria, abesszíniai tartomány, másként *Enarea* (l. o.).

In armis (lat.) a. m. fegyverben, harckészen.

Inartikulált (lat.) a. m. artikulálatlan v. tagolatlan, l. *Nyelv*.

Inas, 1. uri háztartásban belső szolgálatot végző férficseléd. — 2. *I.* v. *tanonc*, akit az ipartörvény alapján a kereskedésben vagy iparban szerződtetnek, hogy az illető kereskedelmi vagy iparágat bizonyos, szerződésileg meghatározandó idő alatt megtanulja. Az 1884. XVII. t.-c. (ipartörvény) értelmében tanonc gyanánt csak az vehető fel, aki 12. életévét betöltötte, illetőleg a tanköteles koron túl van. Az I.-ok munkaviszonyát ugyancsak az 1884. XVII. t.-c. szabályozza, mely előírja, hogy I. csak szerződés alapján vehető fel, mely az iparhatóság v. az ipartestület előtt kötendő.

Inas-iskolák, az iparban alkalmazott tanoncok továbbképzésére szolgáló iskolák. L. *Iparostanonciskolák*.

Inaszóbánya, Zagyvarónához tartozó telep Nógrád vm. füleki j.-ban, a salgótarjáni kőszénbányatársaság bányatelepe, (1910) 609 lak., u. p. és u. t. Salgótarján.

Inátültetés, l. *Inalkotás*.

Inauguratio (lat.), a rómaiaknál eredetileg a jóslatra használt madarak megpróbálása, ami nagyfontosságú volt, kivált kétes állami kérdésekben és válságos helyzetekben. Ez az augurok dolga volt (l. o., *Divinácio* és *Haruspex*). Mivel ez mindig kezdetét tette fontos dolgoknak, később a. m. felavatás (épületeknél), beiktatás (hivatalokná), egyetemeken tudósok bevezetése valamely akadémiai méltóságba (ezért a székfoglaló értekezés: *dissertatio inauguralis*). *Inaugurálni* valamit a. m. felavatni, hivatalos állásba vagy méltóságba beiktatni.

In Baccho et Venere (lat.), a. m. borban és szerelemben.

Inbetegségek lehetnek erőművi és fertőzéses eredetűek. Az erőművi (traumás) megbetegedésekhez tartozik az in le-, illetőleg elszakadása, ami különösen egyébként is beteg inaknál váratlan és hirtelen izomösszehúzódás v. az in túlfeszítése miatt következhetik be; továbbá az inak sebeinek elmetszése. Az insértüléseket gondosan össze kell varrnunk, mert különben az illető testrész maradandó bénulása vagy mozgási zavara

marad vissza. A fertőzéses I. voltaképen az inhüvely megbetegedései (l. *Inhüvelybetegségek).*

In bona pace (lat.) a. m. békében, jó egyetértésben.

In bond (ang.) a. m. szabad raktárban levő, t. i. árú, amely nem kerül vámkezelés alá, míg a szabad raktárban fekszik. L. *Bond.*

In brevi (lat.) a. m. röviden, rövid idő alatt.

I. N. C. (lat.) a. m. *in nomine Christi:* Krisztus nevében.

Inca (ejtsd: inka), város, járási székhely Mallorca szigetén, vasút mellett, (1910) 8125 lak., földmíveléssel, bor- és olajtermeléssel; nyaralóhely, közelében Exorca búcsújáró hely.

Incalzando (ol., ejtsd: inkalcando), zenei kifejezés, a. m. siettetve (stringendo).

Incameratio (középkori lat.) a. m. vagyonlefoglalás a kincstár által.

Incandescentia, a. m. fehérizzás. L. *Izzás.*

Incantatio (lat.) a. m. idézés, varázslat.

Incapabilis (lat.) a. m. alkalmatlan, képtelen.

Incapacitas (lat.) a. m. képesség hiánya, pl. a római jogban: öröklési képesség hiánya. Az egyházjogban az egyházirendek felvételére való képtelenség. Az I. dacára történt felszentelés semmis és hatálytalan. Az egyházirend felvételére *képtelenek (incapaces, inhabiles)*: 1. a nem kereszteltek és 2. a nők. A hermafroditákat csak a fi-nem túlnyomó kiképződése esetében lehet felszentelni.

In capita (lat.) a. m. fejenkint, az egyesek száma szerint (ellentéte: *in stirpes*, törzsek szerint).

Incarceratio (lat.), l. *Inkarceráció.*

Incardinati clerici (lat.), l. *Incardinatio.*

Incardinatio (középkori lat.), jelenti a klérikusnak föltétlen, állandó fölvételét valamely egyházmegyébe. — A VIII. sz.-ig az I. annyi mint intitulatio, vagyis a papnak állandó alkalmazása valamely templomnál (titulus), amikor presbyter cardinalis nevet viselt (clerici incardinati v. cardinales). V. Pius a cardinalis elnevezést kizárólag a bíbornokoknak tartotta fönn.

Incarnat (franc., ejtsd: eőkarná), szép vörösfehér márvány, amelyet Franciaországban (dép. Aude, Languedoc) fejtenek. Felhasználták sok középület díszítésére, ú. m. Versailles, Trianon, Louvre.

Incarnatio (a lat. *caro* szóból) a. m. megtestesülés, értvén alatta az isteni örök eszmének, a logosznak v. Krisztusnak emberi testben történt megjelenését. *Festum incarnationis*, Krisztus születésének ünnepe, vagyis karácsony, ami az I. szónak olaszos kiejtéséből származott.

Incarvillea tomentosa *Roxb.* (növ.), l. *Paulownia.*

Incasso (olasz) a. m. készpénzbeli fizetés behajtása. *I.-mandat* az I.-ra való megbízás, különösen váltók behajtásánál. Az e célból váltóra vezetett forgatmányt is I.-forgatmánynak (magyarul meghatalmazási hátirat) nevezik. *I.-provisio* v. jutalék az a díj, amit a követelés behajtásával megbízott egyén vagy üzlet *(I.-Verein)* munkájáért a sikerült behajtások arányában kap. L. még *Behajtás.*

Incastamentum v. *incastratura* (lat.) a. m. ereklyetartó.

In casu (lat.) a. m. az esetben; *in casum*, az esetre; *in casum contraventionis*, áthágás esetében; *in casum necessitatis*, szükség esetére.

Incattus vagy *in causam attractus* (lat.), vádlott, alperes az 1848 előtti törvénykezésben.

Incaustum (középkori lat.), íráshoz használt folyadék, tinta, mely gubacsból és kénsavból készült. E szóból származik a tintának francia *(encre)* és angol *(ink)* neve.

Incaute (lat.) a. m. vigyázatlanul.

Ince *(Innocentius*, a. m. ártatlan), 13 pápa neve.

1. *I.* (I.), szent, (402—417), Illiria püspökeit a pápai fenhatóság elismerésére szorította, tevékeny erélyt fejtett ki a donatisták és pelagiánusok ellen. Alarik gót királynál sikertelenül járt közben békéért. Megujította és szentesítette a papok házasságát tiltó egyházi törvényt. Ünnepe júl. 28.

2. *I.* (II., *Gregorio Papareschi*, 1130—1143), 1130. a bíborosok kisebb, de józanabb része választotta pápává, míg a többiek, számra harmincan, II. Anaklét név alatt Leoni Péter római főnemest emelték a pápai trónra. I. Franciaországba menekült, de miután őt Francia-, Angol-, Németország és a pisai 1134-i zsinat törvényes pápának elismerték, 1136. visszatért Rómába, ahol 1139. a II. lateráni zsinatot tartotta, mely a szakadást pártoló Roger sziciliai királyt, ki Anaklét halála után IV. Viktort választtatta meg ellenpápává, kiközösítette; az egyházi vagyon ellen lázító Bresciai Arnoldot pedig csendre intette.

3. *I.* (III., *Lotario Segni*, 1198—1216), a középkor egyik legnagyobb pápája. 37 éves korában egyhangulag pápává választották 1198 jan. 8 A pápaság alatta emelkedett hatalma tetőpontjára. Gyámja volt II. Frigyesnek, 1198—1208-ig kormányozta a birodalmat és önzetlenül védelmezte a kiskorú király örökségét. A németországi kettős királyválasztásnál sváb Fülöp ellenében Ottó braunschweigi herceg mellett foglalt állást, kit 1209. Rómában császárrá koronázott, de csakhamar kiközösítette őt, mert esküjét megszegte és Sziciliát elfoglalni törekedett, mire a német fejedelmek egy része 1211. az ifjú Frigyesnek ajánlotta fel a koronát, kit 1215. Aachenben királlyá is koronáztak. Nevezetes küzdelme volt I.-nek Földnélküli János angol királlyal, ki a canterbury-i érseknek törvényesen megválasztott Langton Istvánt elismerni nem akarta. A pápa előbb interdiktum alá vetette az országot, utóbb pedig kiközösítette a királyt s alattvalóit a hűségeskü alól feloldozta. Ennek folytán az országnagyok egy része Fülöp Ágost francia királyt hívta meg a trónra, mire János engedett, megígérvén az okozott károk megtérítését s Angol- és Irországot pápai hűbérbirtoknak nyilvánítván. I. mindent átölelő tevékenységéről tanuskodik Frigyes Ágost francia király rendreszorítása, kit törvényes nejének, Ingeburgisnak visszafogadására rábirt; Magyarországon Endre és Imre király testvérek kibékítése; Aragoniában II. Péter megkoronázása; Bulgáriában János fejedelem királlyá emelése stb. Életének méltó koronája az 1215. tartott IV. lateráni zsinat, mely sok nevezetes hitbeli

és fegyelmi határozatot hozott. Megh. 1216 júl. 16. Viterbóban. Nevezetes munkái: De miseria conditionis hum. s. de contemptu mundi libri III.; De s. altaris mysterio libri VI; Dialogus stb. V. ö. *Vargha* Dezső, III. Ince és kora (Esztergom 1894). (III. I. néven ellenpápa volt Landus Sitinus 1178 szept. 26. — 1180 jan. III. Sándorral szemben, ki őt elfogatta és a La Cava kolostorba záratta.).

4. *I.* (IV., *Sinibaldo del Fiesco, Baragna* grófja, 1243—1254). Azon volt, hogy II. Frigyes császárral a békét helyreállítsa, de ez nem sikerülvén, Frigyes hadai elől Genovába, innét Lyonba menekült, hol 1245. egyetemes zsinatot tartott, mely a császárt kiközösítette és letettnek nyilvánította. Frigyes halála után, 1251. visszatért Rómába. Törekvéseit, hogy a sziciliai királyság felforgatott viszonyait rendezze, Manfréd, II. Frigyes természetes fia, meghiusította. Meghalt Nápolyban 1254 dec. 7. Jogi művei közül megemlítendők: Apparatus super 5 libros decretalium és Apologeticus című védelmi irata.

5. *I.*, bold. (V., 1276 jan. 21.—1276 jún. 22.), kora leghíresebb hittudósainak egyike, 1276. lett pápa, de már kormányzása ötödik havában meghalt. Buzgólkodott a görögökkel való egyesülés mellett. Főművei: Comment. in IV libros sententiarum (Toulouse 1652); Comment. in epistolas S. Pauli (Köln 1478). Boldoggá avatták 1898. V. ö. *Turinaz*, Un pape Savoisien (1901).

6. *I.* (VI., *Étienne Aubert*, 1352—1362.). 1352 dec. 18. Avignonban pápává választották. Avignonban székelt. A pápai államot Albornoz bíboros által visszahódítván, helyreállította benne a rendet és a békét; sokat tett az egyházi fegyelem érdekében is. Az egyházi javadalmak osztogatásánál a tudósok mecenásának mutatta magát.

7. *I.* (VII., *Cosimo dei Migliorati*, 1404—1406.). 1404 okt. 17. lett pápa. Az általa helyreállított római akadémiára kiváló tudósokat hívott meg, a nyugati egyházszakadás megszüntetésére irányuló törekvései, főleg Nápolyi László önző politikája miatt, meghiusultak. Megh. 1406 nov. 6.

8. *I.* (VIII., *Giambattista Cibo*, 1484—1492.). Pápává választották 1484 szept. 29. Engesztelékeny jellemű férfiu lévén, a IV. Sixtus alatt felzavart olasz viszonyok rendezésén fáradozott. 1489-ben bullát bocsátott ki a kuruzslók és boszorkányok ellen s megtiltotta a tűzpróbát. Megh. 1492 júl. 25.

9. *I.* (IX., *Giantonio Facchinetto*, 1591 okt. 29. —dec. 30.). Két hónapi kormányzása nevezetesebb események nélkül szűkölködik. Különben tudós férfiú volt, számos teológiai és bölcsészeti értekezést hagyott hátra.

10. *I.* (X., *Giambattista Pamfili*, 1644—1655.). 1644 szept. 15. lett pápává. Uralkodását két esemény teszi nevezetessé: egyik az 1653. kelt Cum occasione kezdetü pápai bulla, melyben Jansenius tételeit kárhoztatta; másik a vesztfáliai béke ellen emelt tiltakozása. Sógornőjének, az uralkodni vágyó Maidalchini Olimpiának nagy befolyást engedett a közügyekre, mi sok baj és perpatvar kútforrásává vált. Megh. 1655 jan. 7.

11. *I.* (XI., *Benedetto Odescalchi*, 1676—1689.), az újabbkori pápák egyik legkitünőbbike. 1676 szept. 21. jutott a pápai trónra. Elfojtani iparkodott a nepotizmust és a simoniát, kárhoztatta a quietizmust, rendbe hozván a pápai kincstárt, a török ellen nehéz küzdelmeket vívó I. Lipót császárt nagy pénzösszegekkel gyámolította. Létre hozta a szövetséget I. Lipót és Szobieszky János lengyel király között, melynek eredménye Bécs felszabadítása 1683 szept. 12., majd a párkányi diadal okt. 28., 1686-ban pedig Budavár visszavétele. Heves harcokat kellett folytatnia a gallikánizmus (l. o.) és XIV. Lajos francia király túlkapásai ellen. Igen elkeseredett volt az ú. n. követségi szabadalmak miatt felmerült vita, melynek végét I. meg nem érhette. Megh. 1689 aug. 11. V. ö. *Bonamici*, De vita et rebus gestis Innocenti XI. (Róma 1776); *Fraknói*, XI. I. pápa és Magyarország felszabadítása a török uralom alól (Budapest 1886); Monumenta Vat. hist. regni Hungar. illustrantia ser. 2. t. 2. (u. o. 1886); *Szemző* László, XI. Ince pápa és a török hatalom megtörése Magyarországon (Budapest 1913).

12. *I.* (XII., *Antonio Pignatelli*, 1691—1700.). 1691 júl. 12. VIII. Sándor utódja a pápai széken. Mindjárt trónralépte után halálos csapást mért a nepotizmusra, semmiseknek nyilvánítván a rokonok részére történt adományozásokat. Kibékült a francia udvarral, miután mind a gall püspökök, mind XIV. Lajos visszavonták mindazt, amit a gallikán szabadságok ügyében 1682. határoztak. Kénytelen volt Fénelon semiquietizmusát kárhoztatni, ki az ítéletnek alávetette magát. Megh. 1700 szept. 27.

13. *I.* (XIII., *Michel-Angelo dei Conti*, 1721—1724.). Pápává választották 1721 máj. 8. Politikai intézkedései közül legnevezetesebb, hogy VI. Károly császárt Nápolyba, mint pápai hűbérbirtokba ünnepélyesen beiktatta és támogatta a törökök ellen való háborút. Megh. 1724 márc. 7.

Ince-in-Makerfield (ejtsd: insz in mekerfild), város Lancashire angol countyban, (1911) 22038 lak., szénbányával és nagy pamutfonókkal.

Incendio (olasz, ejtsd: incsendio) a. m. tűzvész. *Stanza dell' I.* a Vatikánban a Ráfael által díszített négy szoba közül a harmadik, melynek egyik fala a Borgo városrész égését ábrázolja.

Incensatio (lat.) a. m. tömjén-füstölés, a katolikus egyház egyik szertartása, mely szerint istentisztelet alatt megfüstölik az oltári szentséget, ünnepélyes mise alatt pedig az oltárt, a papot, az evangéliumos könyvet, székes- v. társas-káptalani egyházakban még a kanonokokat is. A tömjénfüstölés tiszteletet jelent, kifejezi ezenkívül a közös imában való egyesülés szükségességét is. *Incensorium* v. *incensarium* v. *thuribulum* a füstölő eszköz. L. *Füstölő*.

Incensio lunae (lat.) a. m. újhold, különösen a husvéti v. tavaszi újhold (l. paschalis).

Incerta persona (lat.) a. m. bizonytalan személy. A Justinianus előtti római örökösödési jog szerint I.-t nem lehetett örökösül nevezni, pl. érvénytelen volt az ily intézkedés: örökösöm legyen az, aki temetésemen legelőször jelenik meg, v. a leányom jövendőbeli férje stb. Justinianus érvényesnek nyilvánította az ily intézkedést arra az esetre, ha a bizonytalanság bizonyossággá változik.

Incertum opus (lat.), malterágyba fektetett szabálytalan alakú, terméskövekből készült fal.

Incertus (lat.) a. m. bizonytalan.

Incestuosi liberi (lat.), oly gyermekek, kik vérfertőzésből születtek.

Incestus (lat.) a. m. vérfertőzés.

Inch (ang., ejtsd: incs), az angol hüvelyk neve à 12 vonal (lines, ejtsd: lájnsz). Értéke Angliában 2·53995 cm., az Egyesült-Államokban 2·54 cm. Square (ejtsd: szkver) I. a. m. négyszöghüvelyk (területmérték.

Inchbald (ejtsd: incsböld), *Elizabeth*, leánynevén *Simpson*, angol színésznő és írónő, szül. Stanningfieldben 1753 okt. 15., megh. Kensingtonban 1821 aug. 1. Színésznői pályáját Londonban kezdte, ahol I. színészhez (megh. 1779) ment feleségül, akinek halála után az irodalomnak szentelte életét. Irói hírnevét A Simple Story (1791) és Nature and Art (1796) c. regényeivel alapította meg. Kiadta a The British Theatre, with Biographical and Critical Remarks (1806—1809, 25 köt.) és Modern Theatre (1809, 10 köt.) c. gyüjteményeket is.

Inch Cailoch (ejtsd: incs kélókk), sziget, l. *Lomond.*

Inch Cape Rock (más néven *Bell Rock*, a. m. harangszikla), sziklasziget Skócia keleti partján a Firth of Tay torkolata előtt. A víz rendes állásakor a sziget nem látható, de apály alkalmával több mint 130 m. hosszuságban, 65 m.-nél nagyobb szélességben és csak 1 m. magasságban látható. 1811. a 37 m. magas I. világítótornyot építették rajta.

Inchoativum (lat.), nyelvtani műszó, a. m. kezdő ige, mely a cselekvésnek megkezdését jelöli, pl. lat. senescit a. m. vénül, magy. csendül, mozdul, éled; l. *Igeképzés.*

Inchofer, l. *Imhofer.*

Incidens (lat.) a. m. esetleges, közbejött véletlen. — *I.-szög* a. m. beesési szög (l. o.). — *Incidenter*, mellesleg, közbevetőleg. — *Incidentális ügy*, mellékügy, főleg a polgári perben az, amely már folyamatba tett főügy alkalmából és ezzel kapcsolatban felmerül. Ilyen a mellékbeavatkozás (l. *Beavatkozás)*, a perbehívás, az okirat közösségének, az okiratok, adósságok v. értékek felfedezésének kérdése, a tanuskodás megtagadásának jogosultsága, a tanu birtokában levő okiratoknak fel- vagy fel nem mutatása.

Incidentfeststellungsklage a német polg. perrendtartásban, l. *Megállapítási kereset.*

Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdim (lat.), szálló ige, a. m. a Scyllába esik, aki kerülni akarja a Charybdist, azaz cseberből vederbe. A Scylla és Charybdis Homerosnál félelmes szörnyetegeknek képzelt tengeri örvények, melyek közt Odysseus szerencsésen áthajózott (bár néhány társa odaveszett). A fenti idézet Gualtier Fülöp (Kr. u. 1180 táján) Alexandreiséből van véve, de ott (5, 301) így hangzik: *Incidis in Scyllam cupiens vitare Charybdim.*

Incineratio (lat.) a. m. hamuval behintés, elhamvasztás.

Incipiens (lat.) a. m. kezdő, tanonc; *incipiál*, elkezd.

Incisio (lat.), a bevágás, bemetszés; *incisiv*, bevágó; *incisorium*, a hullafölbontásra való kés, asztal is; *incisura*, kivágás, kivájás. — *Incisum*, közbevetett mondat.

Incisivus (lat.) a. m. metszőfog, l. *Fog.*

Incitabilis (lat.), ingerlékeny, ingerelhető; *incitabilitas*, izgathatóság, ingerelhetőség; *incitativ*, ösztönző, ingerlő; *incitantia* (remedia), ingerlőszerek.

Incivilis (lat.) a. m. illedelmetlen, udvariatlan.

Incl., a lat. *inclusive* (l. o.) rövidítése.

Inclangorium (új-lat.) a. m. csengetyü, mely a harang föltalálása előtt istentiszteletre hivott.

Inclinatio (lat.), hajlás, hajlandóság. I. a fizikában az a szög, mellyel a vízszintes tengely körül szabadon forgatható mágnestü a vízszintes sík alá hajlik, ha forgási tengelye a súlypontján megy keresztül. L. *Földmágnesség, Hajlás.*

Inclinatorium (lat.), a fizikában olyan müszer, mellyel a mágneses *inclinatiót* v. *lehajlást* lehet mérni. L. *Földmágnesség.*

Inclusi v. *reclusi* (lat.) a. m. bezártak, a középkorban bűnbánók, akik teljes visszavonulás céljából cellákba zárkóztak, mindig ugyanazt a ruhát viselték stb. s addig el nem hagyták cellájukat, míg ezt nekik a püspök meg nem engedte.

Inclusio (lat.) a. m. berekesztés, bezárás.

Inclusive (lat.) a. m. bezárólag, befoglalólag.

In coena Domini (lat.) a. m. az Ur vacsoráján; neve egy történeti nevezetességü pápai bullának, mely a nagyobb egyházi fenyíték alá eső büntények jegyzékét foglalta magában és melyet V. Orbán (1364) óta évenkint háromszor, kivált nagycsütörtökön (Coena Domini) ünnepélyesen kihirdettek. Legutolsó alakját VIII. Orbán pápától nyerte 1627. V. Pius pápa 1568. kijelentette, hogy e bulla kihirdetés nélkül is egyházi törvény. A bulla heves ellentállásra talált az európai udvaroknál, azért XIV. Kelemen 1770. a bulla kihirdetését felfüggesztette, IX. Pius pedig 1869 okt. 12. kelt Apostolicae Sedis című konstitucijával hatályon kívül helyezte. V. ö. *Hausmann*, Geschichte der päpstl. Reservatfälle (Regensburg 1868).

Incoercibilis (lat.) a. m. határok közé nem szorítható, zabolátlan. A fizikában régebben e jelzővel látták el azokat a gázokat, melyeket hűtéssel és nyomással nem birtak cseppfolyósítani. Ezért nevezték el össze nem nyomhatóknak vagy állandóknak. Mivel most már minden gáz folyósítható, ezen elnevezésnek nincsen semmi jogosultsága és nem is használják.

Incognito (ol.), l. *Inkognito.*

Incohaerentia (lat.) a. m. összefüggéstelenség.

Incola (lat.) a. m. lakos. *Incolatus*, a régebbi jogi terminológiában a. m. állampolgárság, vagy néhol (pl. Bajorországban) az indigenatusnak (l. o.) megjelölése.

Income bonds (ang., ejtsd: inkőm baundsz), Angliában elterjedt, jelzálogilag biztosított elsőbbségi törzsrészvények, melyek után kötelező kamatfizetés nincs biztositva.

Income tax (ang., ejtsd: inkőm-), az ang. jövedelmi adó neve; tulajdonképeni, de nem helyes neve «property and incomes tax». A XVII. sz.-

ban általános, országos adóként a land-tax szerepelt, mely tűzhelyek után szedetett be 1696-ig, amikor az ablakadó váltotta fel. Az I. először 1798. hozatott be (39. Georg III. c. 13) a háború által okozott költségek fedezésére és az összes jövedelmek megadóztatását célozta. Az alaptörvény 1842-ből való (5. és 6. Victoria c. 35). Az I. az értékpapir-forgalomban is szerepet játszik, amennyiben az állampapirok kamatai és a részvények osztalékai is I. alá esnek, ha ezeket a kamatokat és osztalékokat Angliában fizetik ki. Külföldiek, ha nem laknak Angliában, nem tartoznak ezt az adót fizetni még angol papirok után sem, ha a szelvényekkel együtt valamely angol konzulátus által láttamozott jegyzéket (affidavit) nyujtanak be.

Incommensurabilis (uj-lat.) a. m. összemérhetetlen.

Incommoditas (lat.) a. m. kényelmetlenség; *inkommodál*, terhel, valakinek terhére van.

In communi (lat.) a. m. közösen, együttesen. — *In commune bonum, in communem utilitatem*, közjóra.

Incomparabile (lat., «nem fokozható») az olyan melléknév, melynek nincsen közép- és felsőfokú alakja. Ilyenek pl. minden nyelvben az anyagnevet jelentő mellléknevek pl. *fa, ezüst*, német *hölzern, silbern*. A magyarban ezek a fő- és melléknevek kategóriáinak határozatlan különválását is példázzák. L. még *Kategória*.

Incomparabilis (lat.) a. m. össze nem hasonlítható, kitünő; *incomparabilitas*, össze nem hasonlíthatóság, kitünőség.

Incompatibilis (lat.) a. m. összeférhetetlen, össze nem egyeztethető.

Incompatibilitas (lat.), l. *Összeférhetetlenség*.

Incompetens (lat.) a. m illetéktelen, hozzá nem tartozó; *incompetentia*, illetéktelenség, a törvénykezési nyelvben azon föltételeknek hiánya, amelyektől a hatóságnak stb. bizonyos eljárásra való joga függ, vagyis a hatáskör vagy az illetékesség hiánya.

Incompletus (új-lat.) a. m. nem teljes.

Incomprehensibilis (lat.) a. m. érthetetlen, megfoghatatlan.

In concreto (lat.) a. m. valóságban, egy határozott esetben; ellentéte: *in abstracto*.

Inconformis (új-lat.) a. m. meg nem egyező.

Incongruens (lat.) a. m. nem találó, nem egyező.

Inconsequens (lat.) a. m. következetlen, önmagának ellenmondó; *inconsequentia*, következetlenség, az önmagának való ellenmondás.

Inconsistens (lat.) a. m. állhatatlan, tarthatatlan, össze nem függő; *inconsistentia*, állhatatlanság, tarthatatlanság, össze nem egyeztethetőség.

Inconstans (lat.) a. m. nem állandó, változó.

Inconstitutionnel (franc., ejtsd: eőnkonsztitüszionel) a. m. alkotmányellenes.

In contanti (olasz) a. m. készpénzben.

Incontestabilis (uj-lat.) a. m. nem vitatható, kétségtelen.

In continenti (lat.) a. m. nyomban, azonnal.

Incontinentia urinae (lat.), l. *Húgytarthatatlanság*.

In continuo (lat.) a. m. folytonosan, szakadatlanul.

In contumaciam (lat.), valakinek elitélése, aki per vagy vizsgálat folyamában a megtörtént idézés dacára nem jelenik meg a bíróság előtt, l. *Mulasztás*.

Inconveniens, *inconvenabilis* (lat.) a. m. nem illő, alkalmatlan; *inconvenientia*, alkalmatlanság, hátrány.

Inconvertabilis (lat.) a. m. nem konvertálható, l. *Konverzió*.

Incoronata, dalmát sziget, l. *Isola Grossa*.

Incorporatio (lat.) a. m. bekeblezés. Az egyházjogban valamely egyházhivatal beolvasztása egyházi méltóságba, szerzetes rendbe, káptalanba v. más egyházi testületbe akként, hogy a lelkészetet egy kirendelendő helyettes látja el. Az egyházhivatalnak jövedelmestül beolvasztása: *I. pleno jure*; csak a jövedelemnek beolvasztása: *I. jure minus pleno*. Az elsőt *I. quoad temporalia et spiritualia*, a másikat *I. quoad temporalia*-nak is nevezik. Az I.-val a középkorban is több visszaélés annak megszorítására, majd teljes eltiltására vezetett. Manap csak különös pápai engedéllyel lehetséges.

In corpore (lat.) a. m. testületileg.

Incorrigibilis (lat.) a. m. javíthatatlan.

Incredibilis (lat.) a. m. hihetetlen. — *Incredibile visu* a. m. hihetetlen, ha látja is az ember; nem hisz az ember a szemének.

Incrementum (lat.) a. m. növekedés, a matematikában vmely mennyiség növekedése; ellentéte *decrementum*, fogyás, apadás.

Incriminatio (új-lat.) a. m. bevádolás.

Incroyable (franc., ejtsd: eőnkroajábl), a. m. hihetetlen), így nevezték a direktórium idejében azokat a piperkőcöket, kik eleinte csupán nevetséges öltözködésükkel (bő kabát és inggallér, rövid csizma, bunkós bot stb.) keltettek feltünést, később azonban politikai párttá összeverődve, mint bősz republikánusok szerepeltek s nap-nap után véres verekedéseket rendeztek a royalistákkal a boulevardokon. 1799-ben az I. viselet már letünt, de a név továbbra is megmaradt annak a széles karimáju kalapnak a megjelölésére, aminőt az I.-ok hordtak. A női I.-nak *Merveilleuses* volt a nevük.

Incrustatio, l. *Bekérgezés, Meszesedés*, tov. *Berakott fémmunkák*.

Incsel, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 523 oláh és magyar lak.; u. p. Nagykalota, u. t. Keleczel.

Incselkedő, lakodalmak alkalmával lejtett tánc, különösen Erdélyben dívott, a fejedelmek korában. Külsőségeiben az I. a farkas-bárány játékhoz hasonló: a menyasszony vőlegénye elől menekült, míg táncosát alaposan kifárasztva, el hagyta magát fogni.

Incsontok *(ossa sesamoidea)*, a kéz- és lábujjakon az inak tapadásába beágyazott apró csontocskák.

Incsoport, népies elnevezés a lovak lábain levő inakban gyuladás (l. *Ingyuladás)* folytán fejlődő, igen tömött, majdnem porckeménységü, nem fájdalmas megvastagodások megjelölésére. Az I. az inak mozgását többé-kevésbbé akadályozza és a környezettel való összenövés folytán ínrövidülés-

nek és ezzel mankóállásnak lehet okozója. A megvastagodások körül hevenygyuladásos kiújulások gyakoriak. Utóbbi esetben nyugalom és hideg borogatás, különben pedig masszálás, Priessnitz-borogatás, felszívó kenőcsök bedörzsölése ajánlatos.

Incubatio (lat.) a. m. templom-alvás, az ősrégi görög vallási gyógyítás formája. A gyógyulást kereső valamely hérosz szentélyét kereste fel, az éjt ott töltötte s álmában a hérosz vagy meggyógyította, vagy a gyógyulás eszközét tudomására adta. Legtovább Asklepios szentélye őrizte meg e gyógyító jellegét, l. *Asklepieia* és *Asklepios*.

I., a *zoológiában* a tojások kiköltése vagy a csirának a tojásban való kifejlődési ideje; a *gyógyászatban* a bekövetkezett fertőzés s a betegség kitörése közti idő (az I. stádiuma).

Incubus (lat. a. mi reáfekvő), a latin nép babonájában szereplő gonosz erdei démon, kit néha *Faunus*-szal (l. o.) azonosítottak, ki az asszonyokat álmukban felkeresi s rémes álomképekkel gyötri. (L. még *Lidércnyomás*.) I. alakja még a kereszténység korában sem veszett ki a latin nép képzeletéből; ekkoriban boszorkánnyal szeretkező gonosz szellemnek képzelték.

Inculpatio (új-lat.) a. m. vádolás; *inculpatus* a. m. vádlott.

Incunabula (lat.), l. *Inkunabula*.

Incurabilis (lat.) a. m. gyógyíthatatlan.

In curia (lat.) a. m. nyilvános bíróság előtt.

Incus (lat.) a. m. üllő, l. *Fül*.

Incusi (lat., kiegészítve *nummi*), így nevezik a délolaszországi őskori görög ezüstpénzeket, melyek előoldalukon domboru ábrázolatot, hátoldalukon pedig négyszögalaku mélyedést tüntetnek fel; utóbbi az üllő nyoma, melyen az érem veretett. Ez éremfajok a vésőművészet legrégibb emlékei s gyakran rendkivül szépek. E fajhoz tartoznak a Kr. e. 500. elpusztított Siris s az 510. elpusztított Sybaris érmei is. V. ö. *Luynes*, Choix de médailles grecques (Paris 1840). L. még *Érmek*.

Inczéd, kisk. Vas vm. kőszegi j.-ban, (1910) 835 horvát lak., postahivatal, u. t. Rohoncz.

Inczédi *László*, költő és hirlapiró, szül. Szarvason (Békés vm.) 1855 dec. 20., megh. Budapesten 1902 aug. 10. Jogi pályára készült, de költeményei a fővárosi lapokban tetszéssel találkozván, egészen az irodalomnak szentelte magát. Mint hirlapiró az Egyetértésbe, majd a Budapestbe dolgozott s éles politikai cikkeivel, melyekért államfogságot is szenvedett, nagy tekintélyre tett szert és a függetlenségi párt kipróbált publicistájává emelkedett. E párt sajtó-organumának, a Magyarország-nak, vezetését is rábízta (1894). Hazafias verseiben, melyek előbb a lapokban, 1892. *Versek* c. alatt összegyüjtve is megjelentek, sok a tűz és a költői verve, amellett formájuk is könnyed, művészi. Kötete megjelenésekor a Petőfi-társaság tagjai közé választotta. Szülőházát 1912. emléktáblával jelölték meg.

Inczédy, 1. *József (nagyváradi)* báró, szül. 1688 okt. 2. Zebernyik várában (Borberek közelében), megh. 1750 dec. 7. Marosszentkirályon. 1736-tól Erdély ítélőmestere, 1750. *bárói* rangra emeltetett. Tudománykedvelő ember volt, ki az irói pályán is működött. Lefordította Gerhard János Ájtatos elmélkedéseit és Liliomok völgye címmel ki is adta (Nagyszeben 1745). Ugyanennek a szerzőnek A világ hiuságáról való elmélkedéseit is közrebocsátotta sikerült fordításban (u. o. 1748). V. ö. Siebenbürgische Quartalschrift (VII., 1801). Neje Jósika Judit bárónő volt. Fiai családi nevüket *Josinczy*-ra változtatták.

2. *I. Sámuel (nagyváradi)*, 1848-iki honvédezredes, szül. Kolozsvárt 1811 febr. 1., megh. u. o. 1893 dec. 3. A katonai pályára lépett és a Sándor-ezredben szolgált 1839-ig, amidőn a katonaságot otthagyván, Kolozsvárra költözött. A szabadságharc kitörése után nyomban Bemhez csatlakozott és különösen Piskinél, a medgyesi csatában és Nagyszeben bevételekor tünt ki vitézségével. A szabadságharc lezajlása után az osztrák haditörvényszék alezredesi rangjától megfosztotta és mint közkatonát a császári hadseregbe sorozta. 1850. azonban kegyelmet kapott és szülőföldjére vonult vissza. 1867-ben Alsó-Fehér vmegyében alispánná választották, a honvédség ujjáalkotása után pedig annak soraiba lépett és a honvéd-főparancsnok adlatusa lett.

Inczevölgy, Kiczelhöz tartozó üveggyártelep Bars vm. aranyosmaróti j.-ban.

I. N. D. a. m. *In Nomine Dei* v. *Domini*, Isten v. az Ur nevében.

Ind., az északamerikai *Indiana* állam nevének rövidítése.

Inda *(ostorinda, stolo,* növ.), némely növénynek legalsó levelei tövéből oldalvást kinőtt hajtás, mely a levegőbe fel nem emelkedik, hanem a földön szétterjed.

Indal, kisk. Torda-Aranyos vm. tordai j.-ban, (1910) 753 oláh lak., u. p. Torda, u. t. Tordatúr.

Indali *Péter (Erdélyi)*, pedagógus, szül. Patán (Kolozs vmegye) 1824 júl. 24., megh. Kolozsvárt 1885 júl. 8. A kolozsvári ref. kollégiumban jogot és teológiát hallgatott s aztán tanítóskodott. Az erdélyi ref. egyházkerület által a falusi tanítók számára rendezett póttanfolyamokat ő vezette. 1851-ben Pestre került s a Szőnyi-féle intézetben tanított; 1857. a kolozsvári reform. leányiskola igazgatója, majd főiskolai tanár, 1870. pedig tanítóképzői tanár lett. Művei: *Egészen új szerkezetü abc*, vagyis vezérkönyv az olvasni tanításban és tanulásban (Eger 1852, több kiadást ért); *ABC és olvasókönyv* protestáns elemi iskolák számára (Pest 1854); *Fali olvasó táblák* (u. o.); *Magyar olvasókönyv* a protestáns algimnázium I. és IV. osztályai számára (u. o. 1856—59); *Képes verseskönyv* (u. o. 1858).

Indals-elf, a svéd Stor-tó lefolyása Jemtlandban, 4 vízesése van (mintegy 80 m. magas a legnagyobbik, az ú. n. Eds-fall), 207 km. hosszú lefolyás után Sundsvallnál ömlik a Botteni-öbölbe, mellékfolyói a Långå, Hårka és Ammerå.

Indaminek, azófestékek, melyek a kinonfenilimidből (indoanilinek) v. kinondiimidből (I.) vezethetők le. Az *indoanilinek* úgy keletkeznek, ha kinonklorimid hat dimetilanilinre, v. nitrozó-, v. nitrodimetilanilin fenolra alkalikus oldatban, v. oxidáció által, ha paraamidofenolra és egy primer monaminra alkalikus oldatban alklórsavas nátrium hat. Az *I.* úgy keletkeznek, ha közömbös oldatban para-

feniléndiamint anilinnel oxidálunk v. ha anilinre hat nitrozodimetilanilin. Az indoanilinek gyenge bázisok; kék színüek és savakkal szintelen sókat képeznek. Alkalikus oldatban redukálva leukovegyületekké alakulnak és mint ilyeneket használják fel festésre, mely leukovegyületekből levegő v. káliumbikromát hatására képződik a festék. Az I. is gyenge bázisok, kék v. zöldszínüek. Változékonyságuk miatt nem nyernek alkalmazást a gyakorlatban, de mint közbeeső termékek, a tionin- és szafraninfestékek készítésénél nagyon fontosak. Ide tartozik a *fenolkék*, a *fenilénkék*, a *dimetilfenilénzöld* (Bindschedler-zöld) és a *tolulinkék*.

Indanthren, l. *Indantrén*.

Indantrén *(indanthren)*, kátrányfesték, β-amidoantrakinon és marónátron 250° C-on való összeolvasztásakor keletkezik. Az I. nem egyéb, mint diantrakinondihidroazin, krómsavval gyenge zöldes színű diantrakinonazinná alakul, mely redukáló szerekkel v. napfény hatására ismét visszaalakul I.-vá. Az olvadék két nagyon hasonló festéket tartalmaz, melyek egymástól a hidroszármazékok nátronsóinak eltérő oldhatósága folytán választhatók el. Kék, rézfényű, vízben oldhatatlan tűket alkotnak, mely festék alkalikus redukáló szerekkel (hidroszulfit, cinnoxidul, nátrium) kék, oldható hidroszármazékká alakítható át, mely oldattal a gyapot közvetlenül, csávaszerűen tiszta és szép kék színűre festhető. A vele festett szövet a mosást és fényt kitűnően állja, felülmulja a többi kátrányfestéket. A tipikus I.-nal kapcsolatosan nagyon sok, hasonló jó tulajdonságú festék kerül forgalomba. Megkülönböztetünk 5 csoportot. Az elsőbe tartoznak az *I.-kék* és ennek substituált termékei, pl. *halogén-I.*, *amidooxi-I.* stb. *Flavantrén*, amely ugyanúgy, mint az I., csak valamivel magasabb hőmérsékleten keletkezik és kék redukciós csávája a gyapotot valódi sárgára festi; *pirantrén*, *aurantrén* (antraflavon) stb. A második csoportba tartoznak a *benzantrénből* előállítható festékek, *I.-ibolya*, *nitroviolantrén* (I.-zöld), *izoviolantrén* és a sötétkék színű *ciánantrén*. A harmadik csoportot alkotják a *ciklantrének*, melyek három antrakinon magból tevődnek össze, *I.-bordó*, *I.-vörös*. A negyedik csoportba tartozó, többnyire vörös festékek főképviselője az *angolvörös*. Az ötödik csoportba tartoznak az ismeretlen összetételű *melantrén* (I.-sztirke), *fuszkantrén*, *I.-orange*.

Indaur, l. *Indore*.

Indazin (dimetilpszeudomovein), a szafraninoportba tartozó kátrányfesték, kék színnel oldható vízben és alkoholban.

Indebite (lat.), tartozatlanul, illetéktelenül.

Indebiti solutio (lat.), l. *Indebitum*.

Indebitum (lat.) a. m. nemtartozás, azaz ami tartozatlan. *Solutio indebiti* a. m. tartozatlan fizetés, azaz egy nem létező adóság tévedésen alapuló kiegyenlítése, ami az alaptalan gazdagodás egyik esetét vonja maga után. Az I. a római jogban külön keresettel, az ú. n. *condictio indebitivel* volt visszakövetelhető.

Indecens (lat.) a. m. illetlen, ildomtalan; — *indecentia*, illetlenség, ildomtalanság.

Indeciduata v. *Adeciduata* (lat.), azok az emlős állatok, amelyeknek méhéről szülés alkalmával nem válik le a nyálkahártya egy része, az ú. n. hullóburok (decidua). Az emlősök ezen csoportjának megkülönböztetése rendszertani szempontból már nem egészen kifogástalan. L. *Emlősök*.

Indeclinabile (lat.) a. m. hajtogathatatlan, ragozhatatlan, nem változtatható.

In defectu (lat.) a. m. hiányában.

Indeficienter (latin) a. m. lankadatlanul. Fiume címerének felirata.

Indefinitum (lat.) a. m. határozatlan; *pronomen I.*, határozatlan névmás.

In deinem Lager ist Österreich (ném.) a. m. táborodban van Ausztria. Az osztrákoknál sokat emlegetett és a centralisztikus törekvések jelszavává lett szálló ige, amely Grillparzernek 1848. írt Feldmarschall Radetzky c. költeményéből van véve.

Indek, e néven közönségesen India árja nyelveken beszélő lakóit értjük. Tágabb értelemben ide számítják az ottani nem indogermán nyelvcsaládhoz tartozó dravida, mongol s más nyelvü népeket is. A nyelvek különféleségének szempontjából kiindulva rendesen három osztályba sorozzák őket: az *árja*, *dravida* és *protodravidába*, mely utóbbi India őslakosságának maradványait foglalja magában. De ez a beosztás nem felel meg most a valóságnak. Sokkal megfelelőbb Hellwald felosztása, aki nyolc osztályba sorozza India lakosságát: 1. Az *árja jellegü hinduk*. Ezek a hódító ind nép közvetlen utódai, kisebb mértékben vegyülve a sötétbőrü őslakókkal. Felsőbb kasztokhoz tartozó tagjaik egészen európai, világos arcszinüek. 2. A *maláj tipusú indek* fekete v. igen sötét bőrü, maláj koponyaalkatu és fiziognomiájú emberek. Malabar partjain és Délindiában laknak. 3. *Semita* fajra emlékeztető *hinduk* Észak-India és Nil-Giriben. 4. *Mongol-féle népek* Szikkimben, minők a *lepcsák*. 5. *Indiai zsidók*, még pedig: fehér és fekete zsidók. Az előbbiek meglehetős népes felekezet Kocsinban, az utóbbiak elszórva élnek. 6. A *parszok*. 7. *Mohammedánok*, soknejüségük folytán sok idegen elemet véve magukba, néprajzilag nehezen osztályozhatók. Van bennük sok turáni vér. 8. Az őslakosságból fenmaradt aránylag csekély számú néptöredékek. Más beosztással megkülönböztetjük a *hindukat*, *tibetieket*, *kolariakat*, *dravidákat*. Vallás szerint *hindukat* és *mohammedánokat*. Tudva azt, hogy India lakossága földünk népességének kb. hetedrészét foglalja magában, a sokféle csoportosítás nem felesleges, már csak azért sem, mert e tarka népegyveleget együttesen leírni úgysem lehet.

India őslakossága az ú. n. *kolariak*, földrajzilag három csoportra oszlanak. A keleti csoporthoz tartoznak a *kolhok* (a. m. disznóölő). Csúfnév ez a sertéshúst utáló hinduktól. A nyugati *kolari*-csoporthoz számítják a *baiga* és a *bhil* törzseket. A síkon lakó bhilek összevegyültek az alsóbb osztályú hindukkal. A déli csoportba sorolják a *dzsuangok* Orisszában, a *gadabak* és a *szavarak* Madrasz tartományban.

Cadwell óta két csoportba osztják az összes dravida nyelveket; az elsőbe hat művelt, a másodikba ugyanannyi műveletlen dravida nyelv tartozik.

Az I. általában, kivéve a mongoloid népeket, kasztrendszerben élnek. Az eredeti négy kasztból a mellékkasztoknak egész serege támadt. Ezek külön házassági és étkezési szabályokkal egymástól szorosan elzárt testületekké alakultak. Különösen az étkezési törvények hatnak bomlasztólag a mai ind társadalomra. Senkinek sem szabad olyan ételt elfogadnia, melyet más kasztbeli készített. A kasztokat általában két fő kategóriába osztják; az elsőbe azok tartoznak, melyek kezéből el lehet fogadni az ivóvizet, a másikba az olyanok, melyekéből még italt sem szabad más kasztbelinek elvennie. A négy ú. n. ind kaszt közül, melyek valóságban nem kasztok, hanem társadalmi osztályok voltak, legtisztábban fenntartották magukat a brahmánok vagy panditok Kasmirban; vannak köztük kereskedők, katonák, hivatalnokok. Csaknem mindenütt az ő kasztjuk a legműveltebb osztály. Nagy befolyású az írnokok (kájaszth) kasztja, kik a régi hadi kasztból származtatják magukat. Más nevezetesebb kasztok a banjan, bhat, dzsat és radzsputoké.

Irodalom. Steele, The law and custom of Hindoo castes within the Dekhan Provinces, London 1868; Sherring, Hindu tribes and castes, Kalkutta 1879, 3 köt.; Kitts, A compendium of the castes and tribes found in India, Bombay 1883; Baines, Census of India, u. o. 1891; Sénart, Les castes dans l'Inde. Les faits et le système, Paris 1896; Hopkins, The religions of India, Boston és London 1895; Kern, Manual of Indian Buddhism, Strassburg 1896; Hardy Edm., Indische Religions-Geschichte, Leipzig 1898; Boulger India in the 19. century, London 1901; Dubois Hindu manners, customs and ceremonies, Oxford; Crooke, Natives of Northern-India.

Indelikát (lat.) a. m. gyöngédtelen, nem finom.

Indemnitas, az angol *indemnity* szónak latinosított alakja, l. *Indemnity*.

Indemnity (ang., ejtsd: indemniti), a magyar parlamenti gyakorlatban a kormánynak arra adott törvényi felhatalmazás, hogy az év meghatározott részében — de nem tovább, mint az évi költségvetésről szóló törvény meghozataláig — az előbbi év költségvetése alapján szedje az állami jövedelmeket és fordítsa az állami szükségletekre (l. *Állami költségvetés*). A kormány olyankor szorul I.-re, amikor a jövő évi költségvetést nem tudja a folyó év végére megszerezni. Az angol alkotmányos gyakorlatban I. a kormánynak a törvénnyel ellenkező v. a törvényt felfüggesztő szükségrendeletével történt törvénysértés alól felmentő törvényt jelenti.

Indén: 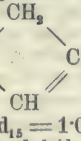 CH. Szintelen, 180 fokon forró folyadék. $d_{15} = 1{\cdot}0002$. Alkoholos oldatban fémnátriummal redukálva *hidrindénné* C_9H_{10} változik. Úgy az I. mint a hidrindén a kőszénkátrányban fordul elő.

Indent (ang.), részletes adatokkal kitöltött megrendelő ív, ill. szerződés, melyet Indiával való beviteli és kiviteli forgalomban használnak az európai kereskedők az indiai importőrökkel. Az *I.* célja a megrendelés teljes precizirozása, nehogy a rendkívüli távolságokra küldött árú átvételének bármi akadálya legyen. A benszülöttekkel az importőr külön számolja el az árút belföldi (indiai) pénznemben.

In Deo consilium (lat.) a. m. Istennél a tanács.

Indépendance Belge, *L'*, (ejtsd: l'eñdepañdañsz belzs), belga hirlap, 1831. alapították *L'Indépendant* címmel. Brüsszelben jelenik meg francia nyelven, III. Napoleon uralkodása idején a legfélelmetesebb ellenzéki ujságok egyike volt.

Independence (ejtsd: —denszi), több északamerikai város: 1. Jackson county fővárosa Missouri államban, Kansas City-villa negyede, (1910) 9859 lak. — 2. *I.*, Montgomery county fővárosa Kansas államban, a Verdigris mellett, (1910) 10,480 lak., terménykereskedelemmel.

Independencia vagy *Fray-Bentos* (l. o.), város Uruguayban.

Independensek v. *kongregacionalisták* néven Angliában és Amerikában az olyan kálvinistákat értik, akik azt az egyházszervezeti nézetet vallják, hogy minden egyes, bármily kevés számú tagokból álló gyülekezet a vallásra tartozó dolgokban minden egyházi és világi hatóságtól teljesen független (independens). Ez irány első magvait *Brown* Robert (l. o.) hintegette el. A XVII. sz. elején az independens szót vették fel. Az újabb időkben az I. inkább kongregacionalistáknak szeretik magukat nevezni. A Cromwell alatt folyt nagy szabadságháború kezdetén az I.-nek úgy számuk, mint tekintélyük jelentékenyen megerősödött s ugyanekkor mások, az ú. n. *levellerek* (egyenlősítők) lelkesen apostolkodtak amellett, hogy az egyház az államtól teljesen különíttessék el, hogy ez utóbbi legyen vallási tekintetben egészen közömbös s adassék teljes vallási és lelkiismeretbeli szabadság. Midőn az 1662. kiadott Uniformitatis acta az összes nonkonformistákra (l. *Dissenters)* súlyos büntetéseket szabott, sokat szenvedtek az I. is s üldöztetésüknek csak az 1689-iki türelmi rendelet vetett véget. V. ö. *Weingarten*, Die Revolutions-Kirchen Englands (1868); *Waddington*, Congregational History (1869—80, 5 köt.); *Barclay*, The inner life of the religious societies of commonwealth (1877, 2 köt.); *Miskolczy* Gáspár, Angliai independentismus (Utrecht 1654, 33 r., 156 lap).

Independentia (lat.) a. m. függetlenség.

Independent Order of Good Templars (ang.), l. *Good Templar-rend.*

Independent Order of Oddfellows (ang.), l. *Oddfellows.*

Ind építészet, l. *Indiai művészet.*

In deposito (lat.) a. m. letétben (megőrzésre).

Indeterminábilis (lat.), meghatározhatatlan; *indeterminációi*, meghatározatlanság, *indeterminált*, meghatározatlan, el nem tökélt.

Indeterminate sentence (ang., ejtsd: inditerminét szentensz) a. m. meg nem határozott tartamu büntetésre szóló itélet, l. *Határozatlan időre szóló elitélés.*

Indeterminizmus (lat.), az akarat szabadságának az a felfogása, mely szerint az ember minden ok nélkül vagy minden ok ellenére határozhatja el magát valamire, tehát annak ellenkezőjére is, amire elhatározta magát. Az I. a filozófiának, főleg a középkorinak egyik centrális és legvitatottabb kérdése. Ellentéte: *determinizmus* (l. o., *Akarat, Szabadság, Szabad akarat).*

Index (lat., többesben: *indices*), szószerint a. m. mutató; továbbá cím, felirat, jegyzék, tartalomjegyzék, lajstrom, névsor, mutatóujj, valamint a főiskolai hallgatók leckekönyve. A római jogi forrásokban: 1. mutató, útmutató; 2. a tartalom rövid *kivonata*. — *I. Florentinus* a. m. a firenzei pandektakéziratban foglalt jegyzéke a római jogászoknak, kik a Pandektákban szerepelnek.

Az *embertanban* két mérhető távolságnak összehasonlítható százalékos viszonyszáma. Egy tört, amelynek nevezője 100 mértékegységre van vonatkoztatva, a két fölvett távolságnak százalékszámát fejezi ki. Pl. a koponya hosszátmérője = a: a koponya harántátmérőjéhez = b, mint 100: I.-hez; $a : b = 100 : I.$ és $I = \frac{100 \times b}{a}$. Az I.-et 1842. *Retzius A.* kezdte használni. Ma nemcsak a koponya, hanem a test minden méretére alkalmazzák. V. ö. *Fürst*, Indextabellen zum anthropometrischen Gebrauche (Jena 1902).

A *matematikában*, ha különböző mennyiségek jelölésére a nagyobb áttekinthetőség kedvéért ugyanazon betüket használjuk, a betük mellé, lent kisebb jegyekkel írva sorszámokat vagy betüket (I.-eket) függesztünk, így jelezve, hogy az egymást követő mennyiségek nem azonosak, hanem nagyságra különbözők. Igy pl. $a_1, a_2, a_3 \ldots a_n$. Ezeket így mondjuk ki: *a* egy I.-xel, *a* kettő I.-xel stb., vagy egyszerüen *a* egy, *a* kettő stb.

A *kristálytanban* I. a paramétereknek a reciprok értéke. Újabban kizárólag csakis az I.-eket használjuk a kristálylapok jelzésére. Szokás őket még Miller-féle jeleknek is nevezni Miller angol mineralógus után, aki az I.-jelzések célszerüségét felismerte.

A *csillagászatban* I. a glóbusok óraközein alkalmazott mutató; továbbá a körosztással ellátott csillagászati műszereknél (szextáns, theodolit stb.) a távcsővel összekötött s azzal együtt mozgó rész, mely a leolvasandó fokok számát mutatja.

Használják az *I.* szót («indexre tenni») az *Index librorum prohibitorum* (l. o.) helyett is.

Index Florentinus, l. *Index*.

Index-hiba, szögmérő műszereknél az index zérus-állásának eltérése a normálistól. Különösen a szextánsnál I. az a rendesen kicsiny szög, a melyet a közvetlenül leolvasott szöghöz hozzá kell csatolni, hogy a szög valódi nagyságát megkapjuk.

Index librorum prohibitorum (lat.) a. m. tiltott könyveknek lajstroma. Igy nevezik azoknak a könyveknek jegyzékét, amelyeknek olvasása a kat. egyház híveinek tilos. A könyvtilalom a reformáció óta nyert nagyobb terjedelmet. Az első *Indexet* (annyiban első, amennyiben a korábbi lajstromokat katalógusoknak nevezik) a római inquizició IV. Pál pápa alatt 1559. tette közzé. Betürendben szerkesztett 3 osztálya volt. Az első magában foglalja azoknak az íróknak neveit, akiknek minden művei el vannak tiltva; a második osztályban egyes tilos művek, a szerzők megnevezésével; a harmadik osztályban névtelen szerzők vannak. Ez az I. tartalmazza továbbá a tilos bibliakiadásokat, valamint 61 könyvkiadónak nevét, akik eretnek könyveket nyomtak. Az I.-ot a trideni zsinat átdolgoztatta s bővítette. Azóta az I. számos új, bővített kiadást ért. Legnevezetesebb XIV. Benedeknek 1758-iki rendelete, mely a korábbi indexkiadások számos hibáját megjavítja s a könyvek megvizsgálása és eltiltása tekintetében követendő eljárást kimeritően szabályozza. XIII. Leo *Officiorum ac munerum* c. konstitucióját aztán a XIV. Benedek-féle szabályokon kivül a többieket hatályon kivül helyezte s újabb szabályzatot alkotott «Decreta generalia de prohibitione et censura librorum prohibitorum» címmel. Ebben pontosan meg van állapítva a tiltott könyvek kongregációjának személyzete s a könyvvizsgálat körüli egész eljárás. A kongregáció elnöke (praefectus) a pápa által kinevezett bíbornok, tagjai pedig bíbornokok, a konzultorok, részint a világi, részint a szerzetes papság köréből véve, továbbá a Magister sacri palatii s végül a kongregáció titkára, aki mindig domonkosrendi szerzetes. A kongregáció feladata: a hitet s a jó erkölcsöt sértő, vagy egyáltalán az egyházra s vallásra nézve káros könyvek megvizsgálása, eltiltása, valamint a proszkribált könyveknek az indexbe való fölvétele s intézkedés megjavításuk érdekében; végül pedig a kongregáció ad engedelmet a tiltott könyvek újolag való kiadására s olvasására. A kongregáció tagjai a legszigorubb titoktartásra vannak kötelezve (lex silentii). Ha a könyv tilalmát elhatározzák, a határozatot a pápa elé terjesztik, majd a szokásos helyeken (S. Maria sopra Minerva, Szt. Péter-templom, Curia Innocentiana stb. kapuján) kifüggesztik. Végül a hiteles, alfabetikus névjegyzékbe, az I.-ba vezetik be. V. ö. *Reusch*, Der Index der verbotenen Bücher (1883—1885); *Hollweck*, Das kirchliche Bücherverbot (1897); *Schneider*, Die neuen Büchergesetze der Kirche (1900); Index librorum prohibitorum (1900, hiv. kiadás); *Hilgers*, Die Indexcongregation (1904); *Vermeersch*, De proh. et censura librorum (1906).

Index number (ang.), l. *Jelző szám*.

Indexre tenni, l. *Index librorum prohibitorum*.

Ind filozófia. A Rigvéda ifjabb dalaiban először fellépő indiai bölcselkedés az *upanisádokban* (l. o.) éri el legmagasabb pontját és a Brahmáról szóló azaz az *örök-egyben, a világszellemben* való szemléletben tetőzödik. Míg az upanisádokban levő tanok rendszertelenek voltak és egymással lépten-nyomon ellentétben állottak, a későbbi idők, eltérőleg a Buddhizmustól és más vallásrendszerektől, hat bölcseleti rendszert alkottak meg, melyek az ortodox brahmanizmussal összeegyeztethetőnek ismertettek el. Ezek kettesével sorakoznak, ú. m. a *Púrva-* és *Uttara-Mimánsá*, *Sánkhya* és *Jóga*, *Nyája* és *Vaisezsika* rendszerek.

A Dzsaimini alkotta *Púrva-Mimánsá* tartalmaz a védákra vonatkozó egyes szemlélődéseket, az ezek által előírt szertartásokat és azon jutalmakat, melyek hozzácsatolódnak.

Az *Uttara-Mimánsát* legtöbbször *Védánta*-nak (a véda végének v. végcéljának) nevezik és fogják fel. Alapítója e bölcseleti rendszernek Bádarájana, kinek munkáját, a Brahma-szutrát, a nagy exegeta Sankara (Kr. u. 800 körül) kom-

mentálta (v. ö. *Deussen* P., Die Sutras des Vedânta nebst dem vollständigen Kommentar des Sankara, aus dem Sanskrit übersetzt; Leipzig 1887). Teljesen az upanisádok alapján tanítja a védánta a saját énünknek a végtelen változhatatlan Brahmával való azonosságát. Nincs semmi más létező ez egyetlenen kívül; a tüneménynek sokasága csak ábránd, csak csalódás *(Májá,* l. o.). A helyes ismeret megsemmisíti ezt az ábrándot, mint ahogy megsemmisül az az ábránd, hogy kígyó van ott, ahol csak egy kötél van a valóságban. Ez az ismeret megszabadít a lélekvándorlástól, e világban való lététől; a megváltás, a Brahmába való bemenetel el van érve. L. még *Advaita.*

A védánta monizmusa ellenében a *Sánkhya-filozófia* hirdeti a dualizmust. A Sánkhya-bölcselet szigorú rendszerbe hozását egy mythusi bölcsre, Kapilára viszik vissza. Az ő 25 alaptételében (tattva) az egyik oldalon áll a lélek (puruzsa) v. inkább az individuális lelkeknek végtelen sokasága. Másikon áll az ősanyag vagyis a természet (prakriti) és a belőle származó további 23 principium (alaptétel). Lélek és természet örökkévalók, de amaz örökké változhatatlan, emez pedig örökké változó. A lélek megismerő, de nem teremtő, ellenben a természet teremtő, de nem megismerő. A minden életet betöltő szenvedés abban áll, hogy nem különbözteti meg a lélektől a természetet. A bölcselet eltünteti ezt az ábrándot és ezáltal megszabadít a szenvedéstől és a lélekvándorlástól.

A *Jóga-bölcselet,* melynek irodalmi megalapozását Patandzsalinak tulajdonítják (Kr. e. II. sz.), a Sánkhya-bölcselet metafizikai alapján tanít, de hozzáadja a személyes istenség (isvara) gondolatával a Jóga gyakorlati tanát, vagyis azt a törekvést, hogy a lélek elmélyedése által mindenféle csodaerőt és megváltást érhet el az ember. E cél eléréséhez ajánlja a lélegzet visszafojtását, különböző testtartásokat, hipnotikus gyakorlatokat stb. Ezáltal nyeri el az ember a 8 természetfeletti képességet, teheti magát végtelen könnyűvé v. nehézzé, kicsinnyé v. naggyá, betöltheti ellenállhatatlanul minden vágyát, uralkodik a test felett, a természet felett, eljuthat bárhová. A Jóga követői (yogin) leginkább Sivának tisztelői, most nem nagyon számosak, de irtózatos önkínzásokat végeznek; egy részök közönséges szemfényvesztő, jövendőmondó, álomfejtő.

Ezek a legfontosabb rendszerek, a többiek jelentéktelenebbek: A Gótama *Nyája-rendszere* első helyen logika. Tana a megismerés eszközeit, sillogizmust stb. részletesen és elmésen tárgyalja. A Kanáda rendszere, a *Vaisezsika* parányelméleten alapuló természetbölcselet.

A hat ortodox bölcseleti rendszeren kívül vannak nagy számban eretneknek tekintett, bélyegzett rendszerek, ilyen a Cárváka (Csarvaka) durva materiális rendszere, a Laukajatija vagy Bárhapatja. Egyedül az anyagot ismeri el létezőnek, mely a négy elemből van összetéve és minden természetfölöttit tagad: az ember végcélja nem más, mint az érzéki élvezet. A védák tanításai szerinte üres, ellenmondó fecsegések. E durva materiális tan a modern anyagelviségnek párja. V. ö. *Regnaud,* Matériaux de la Philosophie de l'Inde (Paris 1876—78, 2 köt.); *Deussen,* Philosophie des Veda bis auf die Upanishads; Philosophie der Upanishads (az Allgemeine Geschichte der Philosophie I. kötetében, Leipzig 1894—99); u. a. Das System des Vedânta (Leipzig 1883); Max *Müller,* The six systems of indian philosophie (London 1899); *Garbe,* Die Sânkhya-Philosophie (Leipzig 1894) és Sânkhya u. Joga (Bühler: Grundriss der indianischen Philologie, Strassburg 1896).

India, 1. Kapuvárhoz tartozó puszta Sopron vmegye kapuvári j.-ban; Kapuvárral lóvasút köti össze. — 2. *I.,* község Horvát-Szlavonországban, l. *Indjija.*

India (l. *a mellékelt két térképet),* már a görögök és rómaiak az Industól K.-re és az Imaosztól (Himalája) D.-re elterülő részét Ázsiának I.-nak nevezték. I. Ázsia DK.-i két félszigetéből és a hozzájuk tartozó szigetcsoportokból áll, egymástól a Bengáliai-öböl választja el. A Ny.-i rész *Elő-I., Brit-I.* v. *Kelet-I.;* a K.-i rész *Hátsó-I.* v. *Indo-Kina.* A szigetcsoportokat *Szunda-, Molukki-* és *Filippi*-szigeteknek (l. o.) hívják. Nyugat-I.-nak hívják a középamerikai szigetvilágot is.

Elő-India vagy Kelet-India.

Felület. Elő-I. (az indobrit birodalom, *East Indies)* csaknem egészen brit birtok, egyenlőszárú háromszögként nyúlik be az I.-i tengerbe, oldalainak hossza körülbelül 3000 km. É.-i része a Himalájára támaszkodik, K.-i részét a Bengáliai-öböl, Ny.-i részét az Arab-tenger vize mossa. Legszélsőbb pontjai D.-en a Komorin-fok (é. sz. 8° 4′ 20″), E.-on a Gilghit-völgy vége (36°), Ny.-on a Monze-fok (66° 38′ Grw.-től K.-re), K.-en Brahmakund (97° 20′). A kinai birodalomtól a Himalája, ÉNy.-on Afganisztántól a Szefid-koh, a Szolimán-lánc, Beludzsisztántól ez és a Hala v. Brahui, ÉK.-en Birmától a Barel, Naga, Patkai stb. hegyek választják el. I. területe (szigetei nélkül) 4,808.400 km², szigeteivel 4,812.300 km.²; ebből nem áll angol adminisztráció alatt 3380 km² portugál és 508 km² francia birtok. Elő-I. 400—1000 m. magas, alacsony partoktól körülfogott fensík, amelyet széles alföld köt a tibet-himalájai hegyrendszerhez. 3 részből áll: *a)* az ÉNy.-on, É.-on és ÉK.-en emelkedő hegyei, *b)* a síksága és *c)* a fensíkja. A Himalája 2500 km. hosszúságban az Industól a Dihongig Elő-I. É.-i határa, D.-i oldala és termékeny völgyei még I.-hoz tartoznak. Számos hágó (a Bara-Lacsa 4944 m., a Mana 7755 m.) vezet át rajta, nagyobb seregeknek azonban járhatatlan. A Himalája Ny.-i végében a Hindukus végső ágai, a Szefid-koh, a Szolimán- és Hala-lánc emelkednek, a Khaibar, Bolan és Harnai-hágókkal. A Gangesz lapálya, «the Plains», az alsó Indus, Gangesz és a Brahmaputra környékét foglalja magában, hossza 2800, szélessége 150—500 km. és területe 775,500 km²; legnagyobb magassága sem éri el a 300 m.-t. A Gangesz és Indus közti vízválasztó 2 részre, a K.-i termékeny és a Ny.-i részre osztja. Ez utóbbi az 5 folyam vidékén termékeny; a Ghara-, Indus- és az Aravalli-hegyek közt elterülő része a Tharr-sivatag, amelyet a tengertől a nagy Kacsi-laguna választ el. A

ELŐ-INDIA.

OROSZ-BIRODALOM
KHINAI BIRODALOM
CSANG TANG
TIBET
KASHMIR
PUNJAB
RAJPUTANA
NEPAL
BHUTAN
ASSZAM
BENGALIA
INDIA
ÉSZAKNYUG. TARTOMÁNYOK
AFGANISZTAN
BELUDZSISZTAN
Kabul
Peshawar
Kasimir (Srinagar)
Lahore
Amritsar
Delhi
Agra
Jaipur
Jodhpur
Ajmere
Bikaner
Lucknow
Allahabad
Benares
Patna
Calcutta
Karachi
Kelat
Kandahar
Multan
Gwalior
Indore
Baroda
Ahmadabad
Dacca
Simla
Meerut
Cawnpur
Dokthol
Hindukus
Himalaja
Kuen-lun
65
70
80
85
90
95
35
30
25

RÉVAI-LEXIKON.

RÉVAI-KARTOGRAFIA.

Gangesz-lapály E.-i részét a Himalájától a Szivalik és Szel (1000 m.) hegyek választják el, mocsaras és Terai nevet visel. A Gangesz-lapálytól a Komorin-fokig elnyúló Dekán fensík (600—1000 m.) magas, az Amamalaiban (2697 m.) kulminál. D.-i szegélye a Vindja (legfölebb 650 m.). A fensíkot a K.-i Ghat és a Ny.-i Ghat és az Aravalli hegység határolják. A Himalája főtömege gránitból, gnájszból, palás kőzetekből áll. A Szellláncot a legkülönbözőbb geológiai (a szilur-, karbon-, triasz-, jura- és kréta-) korszakok képződményei alkotják. A Gangesz-lapály az eocénből való; vastag (néhol 144 m.) alluvium borítja és a Tharr-sivatag sok helyen homokkal fedett. A Vindja-hegység őskőzetekből áll; a Dekán-on a gnájsz alapját óriási kiterjedésben (500,000 km²) trapp borítja; végül a Nilgirri és Animaleh-hegyek gnájszból és porfirból állanak.

Vizei és partjai. I. vizei a Bengáliai-öböl és Arab-tenger környékéhez tartoznak. Főbb folyói: a Himalája É.-i lábánál erednek ezek: a Gangesz, Brahmaputra, Indus és a Szadtlecs; az É.-i fensík vizei a Szabarmati, Mahi, Narbada, Tapti, Mahanadi és Godavari. A Dekán fensíkról jönnek a Kisztra, Gouszar és Kaveri. Legnagyobb tava a (891 km.²) a Csilka-tó Orisszában, a Szambhar sóstó; Kasmirban a Szrinagar és Ular. Elő-I. partjainak hossza 5000 km., de kevés öble, félszigete és szigete van. A Cambayi-öböltől D.-nek huzódó Malabar parton Elő-I. legjobb természetes kikötője előtt az é. sz. 19° alatt egy kis szigetcsoport (Bombay, Szalszette, Basszein, Dharavi, Trombay, Elefanta, Karandzsa) terül el. Elő-I. D.-i csúcsánál Ramesvaram szigetke és Ceylon közt van egy széles homokzátony, az ú. n. Ádám-hídja, mely a Manar-öblöt a Palk-szorostól elzárja. V. ö. *Walther* L. Die Adamsbrücke u. die Korallenriffe der Palk-Strasse (Gotha 1890).

Éghajlat, növények, állatok, ásványok. A Himalájától eltekintve Elő-I. egyike a föld legmelegebb vidékeinek, a Tharrban a hőmérő néha eléri az 50—52°-ot. A meleg nagyobb, de kevésbbé tikkasztó a fensíkokon. Kolombóban a jan. hőmérséklete 26·5° az áprilisé 28·6°, Madraszban 24·7° ill. májusban 30·8°, Goalparában (Asszam) jan. 17·3° és aug. 27·6°. Dardzsilingban jan. 4·9°, júl. 16·7°. Az eső a monszunok járásától függ és egyenlőtlenül oszlik meg. A leggazdagabbak csapadékban a DNy.-i monszunoknak kitett hegyoldalok, itt Cserrapundzsi (1398 m. magas) az a hely, ahol legtöbb eső esik: évenként átlag 12.530 mm.; legkevesebb eső Sind vidékén (Jacobabad 120 mm.) esik. A monszun-esők szabályozzák a föld termékenységét, az esőhiány éhinséggel jár együtt. A ciklonok is óriási károkat és rombolást visznek véghez Elő-I.-ban. A ciklonok legsűrűbben a K.-i partokon és a Gangesz deltája mentén jelennek meg. Az alacsony fekvésű és nedvesebb vidékeken az éghajlat rendkívül egészségtelen; itt van a kolera őshazája.

Az Aravalli-hegyek aljában a maláji és attól D.-re északkinai növények (magnoliák, aucubák, skimniák, Asszamban a tea vadon nő) az uralkodók. A fensíkokon a tropikus Afrika v. a maláji szigetek növényzete van meg. A Dekán-fensík legértékesebb fája a tékfa (Tectona grandis); előfordul a pálmákon és bambuszfán kívül a Shorea robusta, a Cedrus deodora, a Pinus khassiana; a Dalbergia latifolia, a Santalum album, a Tamarix indica, a Dalbergia sissu stb. A Gangesz-delta sűrű dzsungeljeiben a Heretiera littoralis uralkodó. Állatvilágában jellemző ragadozó a tigris, (a Tarai, a Gangesz-delta és a fensíkok dzsungeljeiben). A párduc, a farkas, a hiéna és a fekete medve kártékony vérengzői. Az elefánt, az orrszarvu, a majmok, a vad szamár, a Himalájában a vad juhok és kecskék, az antilopok, szarvasok, szarvasmarhák nagy számban élnek I.-ban. Hüllővilága nagyon gazdag: kígyók (Naja tripudians) krokodilusok (C. porosus és C. biporcatus) és a Gavialus gangeticus tanyáznak itt. Elő-I. ásványi kincsekben felette gazdag, az eddig ismert legnagyobb gyémánt Golkondából való; Gudzseratban onixot és achátot bányásznak. Smaragd, topáz, rubin, szafir, krizolit, jáspis, karneol-granát nagy mennyiségben előforduló drágakövei. Gyöngyhalászat a Cambayi-öbölben, a madurai és travankori parton és Ceylon szigetén van. Szén- és vasércbányászata jelentékeny. Nagyobb széntelepei a Damodan völgye, Szirgudzsa és Csota-Nagpur környéke, a Szatpurai-hegyek és a Narbada völgye, valamint Uarda és Godaveri-völgye. 1910. 123 bányában 12.047.413 tonna szenet bányászott 119,546 bányász, 60 millió korona értékben. Kősó a Sel- v. Kalabagh-láncban, a Pendzsab K.-i részében nagy mennyiségben található (Kheora, Szardi és Uarsa állami sóbányák). Réz-, ólom-, ezüst- és antimonérceket is bányásznak. Aranyat 62·4, ezüstöt 51·4 millió korona értékben exportál. Az aranymosás a Csota-Nagpurban, Asszamban, Szingbumban kevés jövedelmet hajt. Petroleumforrásai a Pendzsabban vannak. India bányatermékeinek értéke 1910-ben 184·8 millió korona volt.

Mezőgazdaság és állattenyésztés. Elő-I. lakóinak nagyobb része földmívelésből él. 1909—1910-ben 222.911,930 acre-nyi terület állott mívelés alatt, míg erdőterület 81.189,511 acre volt. Legtöbb termőföld Bengália, Agra és Madrasz, legtöbb erdeje a Közép-I., Madrasz és Felső-Birma tartományokban van. 1909—1910-ben rizst 78·7, búzát 22·8, egyéb gabonanemüeket 102·2, cukornádat 2·2, teát 0·5, gyapotot 13·2, szövőanyagnövényt 3·6, olajmagot 14·6, kávét 0·9, indigót 0·3 és dohányt 1·0 millió acre-nyi területen termesztettek. Bengália, Madrasz és Bombay tartományok a legtöbbet termesztettek. A britek a csatornák és utak építésével, mintagazdaságok, gazdasági iskolák felállításával a mezőgazdaság és állattenyésztés emelésére sokat tettek. Az állattenyésztés primitivebb, mint a földmívelés, legrégibb háziállata a bivaly; szarvasmarhája a púpos fajhoz tartozik. Az indiai lovak satnyák, ezért az állomány megnemesítése végett fajlovat importálnak. A selyem termelése is alábbhanyatlott.

A lakosság, ipar és kereskedelem. Elő-I. lakossága az 1861. első népszámlálás szerint 196 millió volt. 1881-ben 199·2 és 1901-ben 231·6 millió, míg 1911-ben 244.267,542 a lélekszám (124·9 millió férfi és 119·4 millió nő); az utolsó évtizedben a gyarapodás 12.661,602 volt. Az

egyes tartományok lakosságát az alábbi táblázat tünteti fel:

	1911. évi népszámlálás szerint		
	Területe km²-ben	lakossága	egy km²-re jut
A) Közvetlen brit birtokok:			
Birma	615,519	12.490,217	20
K.-Bengália és Asszam	275,938	34.018,527	123
Bengália	301,129	52.668,269	175
Egyesült tartományok: Agra	216,297	34.624,040	160
Egyesült tartományok: Oudh	62,329	12.558,004	201
Ajmere-Merwara	7,049	501,395	71
Pendzsab	252,748	19.974,956	79
ÉNy.-i tartományok	42,812	2.196,933	51
Brit-Beludzsisztán	119,090	414,412	4
Bombay, Sind és Aden	319,966	19.672,642	61
Közép-tartományok és Berar	260,897	13.916,308	54
Coorg	4,113	174,976	44
Madrasz	368,488	41.405,404	113
Andamanok és Nicobarok	8,172	26,459	3
Összesen	2.854,542	244.267,542	85·6
B) Közvetett brit birtokok:			
Haiderabad	215,015	13.374,676	62
Baroda	21,657	2.032,798	97
Misore	76,554	5.806,193	75
Kasmír (Ladakh, Baldisztán, Gilgit)	210,340	3.158,126	15
Radzsputána	332,607	10.530,432	31
Central India ügynökség	205,812	9.356,980	46
Bombay államok	170,979	7.411,675	43
Madrasz államok	25,919	4.811,841	186
Central Provinces államok	81,089	2.117,002	26
Bengál államok	83,209	4.538,161	55
Egyesült Államok	13,205	832,036	64
Pendzsab	94,983	4.212,794	44
Beludzsisztán	224,929	396,432	2
K.-i Bengália és Asszam	41,564	575,835	14
Szikhim	—	87,920	—
ÉNy.-i tartományok	—	1.622,094	—
Összesen	1.797,262	70.864,995	39·4
Indiai brit birodalom	4.651,804	315.132,537	67·8

Az I.-i brit birodalom lakossága földünk összes lakosságának körülbelül 15%-a. I. hűbér-államai és politikai ügynökségeinek lélekszáma 1911. 70·86 millió volt és így I. összes lakóinak száma 315.132,537 volt. A népességi mozgalom a brit tartományokban (1909) 1000 lakosra 36·7 születési és 30·9 halálozási esetet mutat fel, a pusztító járványok miatt egyes tartományokban a halálozás gyakran meghaladja a születés arányszámát. A kivándorlás csekély, 1909—10-ben csak 11,644 volt. Az összes lakosság közül, beleszámítva a francia és portugál birtokokat is, (1901) idegen születésű volt 641,854. Ezek közül I.-val szomszédos országokban született 386,928, I.-tól távolabb, de Ázsiában 139,221, Angliában 96,653, egyéb európai, amerikai és ausztráliai országokban 10,645, Afrikában vagy a tengeren 8,407. Vallásra nézve a lakosok megoszlása milliókban 1911. a következő volt: hindu 217·6, szikh 3·0, dzsaina 1·3, buddhista 10·7, parszi 0·1, mohammedán 66·6, keresztény 3·9, zsidó 0·02, pogány 10·3, egyéb 0·04. A keresztények közt róm. kat. 1·2, anglikán 0·5, preszbiteriánus 0·05, baptista 0·22, lutheránus 0·16, egyéb protestáns 0·16 és sziriai, örmény és görög 0·57 millió.

Brit-I. lakói fajra nézve is nagyon különböznek egymástól (l. *Indek*). Az egyes népfajok nagy ellentétben élnek és ez egyik oka annak, hogy a kisszámú angol fensőbbség a hatalmas birodalmat meg tudta hódítani. A főbb nyelvcsoportok szerint I.-i nyelveket beszélők: árja-indus 221·16, dravida 56·5, tibeti-birmai 9·56, munda 3·18, sziámi-kinai 1·72, semita 0·04 millió. Egyéb ázsiai nyelveket beszél 0·08, európai nyelveket 0·27, megállapíthatatlan 0·10 millió. Az indus nyelvet összesen 87·14 millió lélek beszéli. A faj-, vallás- és nyelvokozta különbségekhez járul még a foglalkozás szerinti merev elkülönítés, a kasztrendszer is. Az ipar nagyobbrészt házi ipar; a gyáripar lassan fejlődik, főleg a pamutfonás és szövés jöhet számba. 1910-ben pamutgyára 214, jutagyára 35, selyem-, szövet- stb. gyára 15, cukorgyára 22 volt, amelyekben 360 millió korona értékű árut gyártottak. I. közlekedési útvonalainak hossza 1909. 304,037 km., vasúti vonalai 50,384 km., amelyek 1910. 371.576,000 embert és 65·6 millió tonna árút szállítottak. 1910-ben 64,395 postahivatal 944 millió levelet és nyomtatványt, 64 millió csomagot szállított, 7225 távíróhivatala 12 millió táviratot továbbított 116,393 km. hosszú vonalain. I. kikötőiben 8435 járómű fordult meg, 1910—1911-ben 14·98 millió tonna tartalommal. Kereskedelmi mérlegében az 1861-68. évek átlaga szerint a bevitel értéke 745, a kivitelé 884 millió K-t, 1900 — 1911-ben a bevitel 2776, a kivitel 3477 millió koronát tett ki. A bevitel főleg a következő országokból való: Nagybritannia (az összes $^1/_3$-a), Jáva, Belgium, Németország, Északamerikai Egyesült-Államok, Japán és Ausztria-Magyarország (51 millió kor.), a kivitel főleg Nagybritanniába (az összes $^1/_4$-e), Kinába, Németországba, Franciaországba, Japánba, az Északamerikai Egyesült-Államokba, Ceylonba, Olaszországba és Ausztria-Magyarországba (119 millió kor.) irányul. I. külkereskedelmét főképen Bombay, Kalkutta, Raugun, Madrasz, Karacsi és Tukorin kikötők bonyolítják le.

Pénz- és mértékegységei. I.-ban 1835 óta a 10·692 gr. tiszta ezüstöt tartalmazó rupia a pénz egysége. 1 rupia értéke 2·52 kor. 1 r.=16 anna, egyenkint 4 pice, melyek 3 pie-t tartalmaznak. 1 lakh =100,000 rupia, 1 crore = 4 arebs, amelyek mindegyike 25 lakh. A bengáli guz = 36 angol hüvelyk = 91·438 cm. és a birodalom normális hosszmértéke, 1 coss = 2000 yard = 1828 8 m., 1 bengáli beegah = 1600 yard² = 1337·8 km². 1871-ben a kg. állapíttatott meg súlyegységül, de nem igen terjedt el. A mahnd = 40 seer, mindegyike 16 csittak, amelyek 5 tolát tartalmaznak. 1 csittak = 37·324 kg., 1 tola = 11·664 gr. Ezenkívül még több különböző súlyegység használatos egyes tartományokban.

Kormány, közigazgatás és szellemi műveltség. Az angol király *I. császára* (Kaisar-i-Hind, Hindka-Kaisar), akit I.-ban a londoni miniszertanács által 5 évre választott alkirály képvisel, a hatalom székhelye London. Az 1858-iki törvény az angol K.-I.-i társaságnak véget vetett. Brit-I. kormányzására az I.-i államtitkár (Secretary of State for I.) mellett 15 tagú tanács (Council of I.) áll; az alkirály mellett 5 tagú végrehajtó tanács (Executive Council), továbbá egy törvényhozó tanács (Legislative Council). Az I.-i tanács bizottságokra oszlik és testületileg hoz határozatokat. Oly ügyekben, amelyek nagy titoktartást kívánnak (béke vagy háború, a benszülött

fejedelmekhez való viszony stb. kérdésében), az I.-i államtitkár a saját felelősségére intézkedik. Az I.-i tanács intenciói értelmében a helyszinén a legfőbb hatalmat az alkirály kezeli, aki azelőtt Kalkuttában, illetőleg nyáron Szimlában székelt, 1911. azonban I. fővárosa Delhi lett. Az alkirály intézi a pénz-, had-, közmunka-, bel-, földmívelés- és külügyet. Az I.-i helyi kormány csak a legsürgősebb esetben intézkedhetik a maga felelősségére, egyébként határozatai csak a londoni I.-i tanács jóváhagyásával válnak érvényesekké. A madraszi és bombayi (beleértve Szindhet is) kormányzókat (governor) szintén a korona nevezi ki; nekik is az alkirályéhoz hasonló végrehajtó és törvényhozó tanácsuk van. Bengália és az ÉNy.-i tartományok kormányzója (lieutenant-governor) megbizását az alkirálytól kapja és csak törvényhozó tanáccsal rendelkezik. A Középtartományok, Oudh, a Pendzsab, Asszam helytartói (comissioners en chief), valamint a hűbéres fejedelmeknél alkalmazott politikai ágensek egészen az alkirálynak vannak alárendelve. A brit közigazgatási területek igen különböző nagyságuak aszerint, amint az idő folytán alakultak és nem is összefüggőek; sok közülök egészen feldarabolt, számos en- és exclavet foglalván magában. Mindegyik tartomány diviziókra van fölosztva, amelyek élén egy commissioner áll. A diviziók 250 disztriktusra oszlanak, amelyekben a végrehajtó hatalmat egy collector-magistrate v. egy deputy-commissioner gyakorolja; ezek mellett helyen birói hatalmat is gyakorolnak. 601 hűbéres I.-i fejedelem van, akiknek birtoka és hatalma negyedíziglen örökölhető. A Central I. Agency (l. o.) fejedelmei is hűbéresek.

Az igazságszolgáltatás legfőbb fóruma a Londonban székelő titkos tanács. I. legfőbb biráit Londonból nevezik ki, a többi tisztviselőt az I.-i kormány, de csak az anyaországban letett vizsga után.

A független államok: Nepal, Bhutan. A portugál birtokok: Goa, Diu és Damão. A francia birtokok: Pondiseri, Csandernagor, Karikal, Mahé és Yanaon. (L. az illető nevek alatt).

A szellemi műveltség előmozdítására a britek épp ugy törekszenek, mint országuk anyagi erejének gyarapítására. 1858. az iskolákra 630,400, 1909—10-ben 110·1 millió koronát fordítottak. 1901-ben irni, olvasni nem tudó a felnőtt lakosságból 277.728,485 volt és olvasott 14·7 millió férfi és 1 millió nő. 5 egyeteme van (1910): Kalkutta, Madrasz, Bombay, Pendzsab, Allahabad, 4885 hallgatóval. A college-ek száma: 185, 29,187 fiu és 342 leány tanulóval; a felsőbb népiskoláké: 5801 fiuk és 642 lányok számára; népiskola: 107,508 fiuk és 11,762 lányok számára, 3.890,150 illetve 668,969 tanulóval. Az összes tanintézeteinek száma 170,469 volt 6.211,918 tanulóval. Elő-I. híres a művészi palotáiról, mecsetjeiről, templomairól, egyéb épületeiről és régi emlékeiről. Dolmenek, cromlechek vannak a Malabar-parton, Dekánon, Gondvanában, Asszamban; az abui, kadzsrahai, adzsmiri és csittori sziklákba vésett templomok a dzsainák művei. A matrai, benáreszi, bhovanesvari templomok a Brahma-vallásuak épületei; ezekkel egyidejüleg épültek I. D.-i részén az óriási pagodák. A mohammedánok építményei: az adzsmiri Arai-din-ka-Dzshopra, a kutabi mecset, Delhi, Lahore, Agra mecsetjei, a Tadzs, a keleti művészet e panteonja; végül a delhii, agrai stb. császári paloták. A legújabb időben a hirlapirodalom is nagyot haladt. K.-I.-ban körülbelül 726 ujság, 2829 folyóirat stb. jelenik meg. Ezek közül 1107 a benszülöttek (22) nyelvein jelenik meg. 27.36 nyomdájában ezenkivül 12,046 munka, köztük 9934 ind nyelven, látott napvilágot. A vezérszerepet a kalkuttai sajtó viszi. Az ind lapokat, melyek majd mind kormány- és angol-ellenesek, többnyire kövön nyomják és aránylag kevés jelenik meg 2000-nél több példányban.

I. brit államainak bevételei (1910) az 1790, kiadásai pedig az 1776 millió koronát meghaladják; legnagyobb jövedelmet a földadó, vámok, az opium- és só-monopolium s a vasutak hajtanak; a legnagyobb költségbe a hadsereg és a közmunkák kerülnek. A brit-I.-i hadseregben (1911—12) az európai hadcsapatok száma 75,884 főre, a benszülött csapatoké pedig 159,144 főre rugott. A tisztek száma 1461, az altiszteké 29,597 volt és a hadsereg fentartása 1909—10. 442·2 millió koronába került.

Története.

I. őslakói a sötétszínű *dasziuk* voltak, a mai *dravidák* és *szinghálok ősei*. Kr. e. 2000 körül az Iráni-fensíkról *árja* népek költözködtek az Indus és mellékfolyóinak (Pendzsab) vidékére. Itt a pásztoréletről a föld termékenysége miatt áttértek a földmívelésre. Nem alkottak egységes államot, hanem több fejedelem *(rádzsa)* uralma alatt éltek, kik közül egy-egy hatalmasabb *(maharádzsa)* kerekedett a többi fölé. Kr. e. 1400 körül K.-re nyomultak s százados harcokban, melyeknek emlékét a *Mahabharáta* és *Ramajána* nemzeti eposzok őrizték meg, elfoglalták a Gangesz völgyét is. A benszülött lakosság a félsziget belsejébe szorult, vagy szolgasorsra jutott *(szudrák)*. E harcokra a nyugalom kora következett, melynek folyamán a harcias árják életmódja és vallási felfogása teljesen átalakult. A természeti istenségek *(Indra, Agni, Varunas)* kultusza helyébe a *brahmanizmus* lépett, mely komor tanaival, bűnbánó szertartásaival kiölt anépből minden életkedvet. Ekkor alakult ki a szigorú *kasztrendszer* is a papok *(brahmánok)*, katonák *(ksatrija)* és földmívesek, kézmívesek *(vaisia)* osztályával. A papoktól hozott szigorú törvények és a zsarnok uralkodók teljes szolgaságra kárhoztatták a népet. E szomorú tespedésből a királyi házból származó *Buddha* akarta a hindu népet új életre kelteni (Kr. e. 600 körül), a szeretetnek, jócselekedeteknek és egyenlőségnek hirdetésével. Tanai rohamosan elterjedtek, de híveit a brahmánok kegyetlenül üldözték.

I. rendkívüli termékenysége és mesés gazdagsága miatt már az ó-korban ki volt téve a hódító népek támadásainak. *Nagy Sándor* makedon király a perzsa birodalom megdöntése után Kr. e. 326. megjelent az Indus felső vidékén s legyőzvén *Poros* királyt, egész az Indus torkolatáig hatolt. Halála után azonban elvesztek e hódítások s a hindu országok néhány jeles király, *Csandra-*

gupta (316—296) és *Asóka* (269—232) alatt új erőre kaptak. A Kr. e. I. sz.-ban a szkitha eredetű *szakák* nyomultak I.-ba s annak É.-i részei felett uralomra jutottak. A XI. sz.-dal kezdődik I.-ban a *mohammedán* hódítás kora. Perzsa és török származású népek foglalják el előbb az Indus, majd a Gangesz vidékét. A félsziget közepén és D.-i részein benszülött fejedelmek osztozkodtak. 1526-ig hat mohammedán dinasztia uralkodott I. felett. Közülök nevezetesebbek a *Ghaznavidák* (1001—1186), a *Ghoridák* (1186—1206), *Mamelukok* (1206—90), a *Togluk* (1321—1412) és a *Lodhi* (1451—1526) dinasztia. 1526-ban Tamerlán egyik utóda, a mongol *Baber* hódította meg Észak-I.-t. Utódai, a *nagymogulok* Delhiben ütötték fel székhelyüket s időnkint majdnem egész I. felett uralkodtak. A legkiválóbbak voltak *Akbar* (1556—1605), *Dzsihangir* (1605—27) és *Aurangzeb* (1658—1707), kik győzelmes hódításaikkal, jeles törvényekkel és nagyszerű építkezésekkel örökítették meg nevüket. A XVII. sz. végén veszedelmes ellensége támadt a nagymoguloknak a *mahrattok* országában s bár afgán segítséggel visszaverték őket, régi hatalmuk egyre hanyatlott.

Az európai népek közül először a *portugálok* jutottak Afrika megkerülésével I. partjaira (1498. *Vasco da Gama*). A XVI. sz. első felében virágzó gyarmattelepeket alapítottak itt. De a XVI. sz. végén a *hollandiak* és *angolok* majdnem teljesen kiszorították őket. 1600-ban alakult meg az *Angol Keletindiai Társaság*, mely nagy kiváltságokat élvezett (biráskodás, hadseregtartás) s felhasználva az I.-i fejedelmek széthúzását, egyre több hódítást tett a partokon (Bombay, Kalkutta, Madrasz). Az angoloknak veszedelmes versenytársuk támadt a Colberttől alapított *Francia Keletindiai Társaságban*, mely a XVIII. sz. végén lendült fel. A franciák néhány benszülött fejedelemmel szövetkezve egy ideig előnyben voltak, de *Clive* győzelmei (1751—59) az angolok javára döntötték el a küzdelmet. Az 1763-iki párisi béke értelmében a franciák csak *Pondichéryt* és *Csandernagort* tartották meg s az angolok versenytárs nélkül maradtak I.-ban. Ezután (1773) az angol kormány új szervezetet adott a Keletindiai Társaságnak, magának tartván fenn a hadüzenet és békekötés jogát s az I.-i angol birtokok élére egy kormányzót állított. Az első kormányzók, *Warren Hastings* (1773—85), *Cornwallis* (1786—93) és *Wellesley* (1798—1805), kiterjesztették az angol uralmat Bengáliára, a K.-i partokra s győzelmes harcaikkal meggyengítették a *mahrattok* országait s véget vetettek a *majszuri* szultánságnak. A XVIII. sz. első felében az angolok meghódították a Gangesz völgyét (1803. elesett *Delhi*, a nagymogul székhelye), a Pendzsabot és az Indus-torkolat vidékét. Az angol uralom most már egész I.-t behálózta s a megmaradt benszülött fejedelmek különböző feltételek mellett szintén elismerték az angolok fenhatóságát.

1857-ben nagy veszély fenyegette az angolok I.-i uralmát. A benszülött katonák *(szipojok)* fellázadtak s a lázadás egész É.-I.-ra kiterjedt. Az angolok csak nagy erőfeszítéssel és kegyetlenséggel tudták leverni a mozgalmat 1858 végén. A lázadáson okulva, 1858. megszüntették a Kelet-I.-i Társaság kiváltságait s I.-t közvetetlen az angol korona kormánya alá helyezték. A kormányzó ezentúl az *alkirály* címet (viceroy) viseli, I.-t pedig egy államtitkár képviseli az angol kormányban. 1876 ápr. 29. *Viktória* királynő felvette az *I. császárnője* címét (Empress of India). I. birtokának biztosítására az angolok 1876. *Beludzsisztánra* is kiterjesztették befolyásukat, 1886. pedig *Birma* királyságot foglalták el Hátsó-I.-ban. Az ÉNy.-i határon, ahol legközelebb éri az orosz terjeszkedés I.-t, az afgánoktól több értékes területet hódítottak el s legutoljára 1893. *Csitrált* szállották meg, az oroszoktól megszállott *Pamir* közvetetlen szomszédságában.

Tagadhatatlan, hogy az angol kormány 1877 óta nagy tevékenységet fejt ki I. anyagi és szellemi jólétének emelésében, de működését nagyon megbénítják a meg-megújuló elemi csapások (pestis, kolera, éhinség) és a benszülött lakosságnak egyre fokozódó ellenszenve az angol uralom iránt. Az angolok ezért újabb időben a városokban és tartományokban helyi autonómiát léptettek életbe. 1898—1905-ig *Curzon* lord alkirály vezette ügyesen és éréllyel I. kormányát. Ugyanekkor (1902.) *Kitchener* lord vette át az I.-i hadsereg parancsnokságát. Az ő kezdeményezésére indult 1904. egy katonai expedició *Tibetbe*, mely útját egyengeti ez ország teljes megszállásának az angolok által. 1905-ben összeütközés támadt Kitchener és Curzon közt, mert ez utóbbi nem helyeselte teljes mértékben Kitchener katonai reformjait. Utóda *Minto* lord lett (1905—10), aki ellen 1909 nov. sikertelen merényletet követett el néhány elégedetlen benszülött. Minto visszahívása után *Sir Charles Hardinge* lett I. alkirálya. Az ő kormányzósága idejére esett az 1911 dec. 12. Delhiben megtartott fényes koronázó ünnep, melyen az I.-i fejedelmek V. György angol királynak hódoltak *(Durbar)*. E látogatás eredménye volt, hogy I. fővárosa Kalkutta helyett Delhi lett s hogy a benszülött tisztek és katonák is megkaphatják a legnagyobb katonai érdemrendet, a Viktória-keresztet. A rendkívüli szigorú intézkedéseket is lassankint megszüntették, de mindez nem igen használt, mert az alkirály ellen, mikor 1912 dec. 23. Delhibe ünnepélyes bevonulását tartotta, bombamerényletet követtek el, melyben súlyosan megsebesült. Súlyosbítja az angol kormány helyzetét, hogy az eddig lojális mohammedán lakosság is csatlakozik a hinduk elégedetlenségéhez.

II. Hátsó-India.

Hátsó- v. *Utó-I.* v. *Indo-Kina* a legkeletibb fekvésü félszigete D.-Ázsiának. Területe 2.041,000 km², amelynek lakossága 47.225,000, 1 km²-re jut 23 lélek. Ny.-on az Indiai-oceán, amely itt a Martaban- v. Pegui-öblöt alkotja; K.-en a Kinai-tenger határolja, amelynek öblei a Sziami és Tonkingi; ÉNy.-on Elő-I.-val és É.-on Kinával határos. Külön félszigete a Malakka-félsziget.

Az egyedüli független ország a Hátsó-I. középső részét elfoglaló Sziám (l. o.). A Ny.-i rész Birma (l. o.) angol, a K.-i rész Annam (l. o.), Tonking (l. o.), Kambodzsa (l. o.) és Kokinkina (l. o.) francia

HÁTS

95
100
105
110
BIRMA
KHINAI BIRODALOM
TONKIN
SZIÁM
KAMBODZSA
Tonkini-öböl
HAINAN
Paracel szk és zátonyok
Akyab
Ramri
Bassein
RANGOON
Martaban-öböl
Amherst
Ész. Preparis cs.
Déli Preparis cs.
Ész.-Andaman
Közép-Andaman
Andaman-szigetek
Kis-Andaman
Mergui-szigetek
SZIAMI-ÖBÖL
BANGKOK
Ayuthia
Hanoi
Haiphong
Hué
Tourane
Saigon
Mekong-torkolatai
Phu Quoc
Tíz fok-szoros
Nikobar szigetek
Nagy-Nikobar
DÉLI-KHINAI-TENGER
Vanguard zát.
Rifleman zát.
Kota Radja
Georgetown
Pinang
Medan
Pahang
Ész. Natoena szk
Déli Natoena szk
Anambas szk
SINGAPORE
Nias
Egyenlítő
Linga
Sinkep
Pontianak
BORNEO
Padang
Siberoet
Mentawei-szigetek
Sipora
Pageh szk
Palembang
Bengkoelen
Billiton
Engano
INDIAI-OCEÁN
JÁVA-TENGER
BATAVIA
Szunda-szor.
Semarang
Soerabaja
Madoera
Bawean
Keleti hosszúság 105 Greenwich-től.

INDIA.

Singaporei szoros
Mérték=1:3.750.000.
Brit Malakka
SINGAPORE
Singaporei-szor.
Riouw
Bangsang
Rantau
Magyarázat:
Brit birtok
Portugal birtok
Németalföldi bir.
Német " "
Francia "
Egyesült áll. "
Vasút, tenger alatti távíró (kábel),
zátony, szk=szigetek, hg.=hegység, öb.=öböl, szor.=szoros.
A fővárosok alá vannak húzva. Magasságok méterekben.
Jegyzet. A németalföldi birtokok helyneveiben az oe betű u hangot jelöl. Pl.: Soemba, olv. Szumba.
Mérték=1 : 18.000,000.
Kilométer (111·3=1 egyenlítői fok).
FORMOSA (TAI-VAN)
Basi-szoros
Balintang-szor.
Babuyan szk
LUZON
MANILA
Mindoro
Samar
Leyte
Negros
Cebu
Bohol
Panay
Masbate
PALAWAN
MINDANAO
Basilan
Zamboanga
Jolo szk
Szulu-tenger
NAGY- VAGY FÜLÖP-SZIGETEK
NAGY- VAGY CSENDES-OCEÁN
TENGER
Palau szk (Német)
Sansoral szk (Ném.)
Anna sz. (Ném.)
Mariere (Ném.)
Tobi (Ném.)
ÉSZAK BORNEO
BRIT
Sandakan
CELEBESZI-TENGER
Sangir
Talaut szk
Morotai
HALMAHERA (DZSILOLO)
Ternate
Menado
CELEBESZ
Makassar
Banggai
Sula
Mangoli
Obi
Misole
Waigioe
Salawati
Ceram
Ceram-tenger
Amboina
Boeroe
Banda szk
BANDA-TENGER
Kei szk
Aroe szk
Tenimber szk
Délkeleti szigetek
Délnyugati szk
Wetter
Alor
Flores
Soemba
Soembawa
Szavu-teng.
Timor
TIMOR-TENGER
Arafura-tenger
SZUNDA-TENGER
Egyenlítő
Ráktérítő
125
130
135
RÉVAI-KARTOGRAFIA.

birtokok; Malakka (l. o.) részint apró független, részint az angoloknak fensősége alatt álló fejedelmek uralma alatt áll, részint Straits settlements (l. o.) néven közvetetlen angol birtok.

Irodalom. Az Elő-I.-val foglalkozó rendkívül gazdag irodalomból csak a következőket említjük: Financial and Commercial Statistics of British I. (évenként), Kalkutta; Statistical Atlas of I., London 1895; Administration Report of the various Provinces (évenként); The Imperial Gazetter of I., 26 köt., 1886—1909; I. List and I. Office List (évenként); Statistical Abstract for British I. (évenként). Nem hivatalosak: Baden-Powell, Land Systems of British I., Oxford 1892; Chailley, Administrative Problems of British I., London 1910; Curzon, The Place of I. in the Empire, u. o. 1909; Dubois, Hindu Manners, Customs and Ceremonies, Oxford 1906; Forrest, History of the I. Mutiny, 2 köt. Edinburgh 1904; Cities of I., Past and Present, London 1911; Sven Hedin, Overland to I., u. o. 1911; Holderness, Peoples and Problems of I., u. o. 1912; Pierre Loti, I., u. o. 1908; Murray's Handbook for Travellers in I., Ceylon and Burma, u. o. 1911; Risley, The People of I., u. o. 1908; Webber, The Foreste of Upper-I. and their Inhabitants, u. o. 1902; Wilson, Irrigation in I., Washington 1903; Yusuf-Ali, Life and Labour in I., London 1907; Gehring, I. das alte Wunderland und seine Bewohner, Leipzig 1907; Senart, Les castes dans l'I., Paris 1896; Reclus, Géogr. universelle, L'Inde et l'Indo-Chine, 1883; Andrássy Manó, Utazás K.-I.-ban, Ceylonban stb., 1860; R. v. Schlagintweit, Geogr. Schilderungen aus Central-Indien, 1861; Herrmann v. Schlagintweit-Sakünlünski, Reisen in Indien, 1869—1874; Lassen, Indische Altertumskunde, Leipzig 1866, 2. kiad. 4 köt.; Elphinstone, History of India. Hindu and Mahometan periods, London 1905, 9. kiad.; Wheeler, History of India from the earliest ages, u. o. 1868—81, 4 köt. és India under British rule, u. o. 1886; Lefmann, Geschichte des alten Indien, Berlin 1881—90; Hunter, History of British India, London 1899—1900, 2 köt.; Boulger, India in the 19. century, u. o. 1901; Emil Schmidt műve Helmolt Weltgeschichte 2. kötetében, Leipzig 1902. — Hátsó-indiára nézve lásd az egyes idézett országoknál közölt irodalmat.

India apostola, Xaveri Szent Ferenc, l. *Ferenc szentek*.

India-bonds (ang.), l. *Bond*.

India Council Bill (ang.), l. *Council Bill*.

India csillaga, l. *Csillagrendek*, 4.

Indiai baziliszkus (állat), l. *Vitorlás gyík*.

Indiai berzsenyfa (növ.), l. *Caesalpinia*.

Indiai burgonya (növ.), l. *Ipomoea*.

Indiai búza (növ.), l. *Kukorica*.

Indiai császárság, l. *India* (Kelet-India).

Indiai császárság rendjele, l. *Korona-rendek*.

Indiai csillagrend, l. *Csillagrendek*, 4.

Indiai elefánt, l. *Elefánt*.

Indiai farkas *(Canis pallipes* Sykes, állat), a Kutyafélék családjába tartozó emlősállatfaj. A mi farkasunknál jóval kisebb; teljes hossza 1·3 m., melyből a farkra 40 cm. jut; magassága 65 cm. Szürkés, vörhenyes, barnás árnyalattal; a hátán olykor sok fekete keveredik a színébe; hasa szennyes fehér. Ma a Himalájában és Bengáliában honos. Házi állatokban és emberekben nagy pusztításokat okoz. Régen Európában is élt, mert a *Canis optimaematris* Jeitteles és *Canis Edwardsianus* Bourg. néven leírt csontmaradványok ehhez a fajhoz tartoznak. Az ausztráliai kutya, a dingó és az európai bronzkori kutya *(Canis optimaematris)* az I.-tól származik.

Indiai füge (növ.), l. *Opuntia*.

Indiai galamb, *ciprusi* v. *berber galamb*, egész Európában elterjedt díszgalamb, melynek 3 faja van: a nagy francia, középnagy angol és apró német. Tollazata egyszínű, fekete, piros, sárga vagy fehér, fémes zománccal a nyaktájon. Feje rövid, koponyája vastag lapos, csőre rövid vastag, fehér vagy hússzínű, nagy kerek szeme gyöngyszínű, széles szemölcsökkel körítve, orrdudora közepén szétváló.

Indiai gyökér (növ.), l. *Tagetes*.

Indiai irodalom, l. *Szanszkrit*.

Indiai jog, l. *Hindu jog*.

Indiai kaucsuk (növ.), l. *Ficus*.

Indiai Kaukázus, a Hindukus hegység ókori neve (másik neve *Paropamizosz* volt).

Indiai kecskeantilóp, l. *Antilópok*.

Indiai kender *(Indian hemp)*, l. *Apocynum*.

Indiai kopál, l. *Dammarafenyő*.

Indiai koronarend, l. *Koronarendek*.

Indiai Lloyd, az *Indische Lloyd Stoomvaart Maatschappij*-féle hollandi hajózási társaságnak rövid elnevezése. Az I. 1911. alapíttatott és jelenleg négy gőzhajóval rendes járatokat teljesít hollandi és kelet-indiai kikötők között.

Indiai mézga (növ.), l. *Arab mézga*.

Indiai művészet (l. *a két képmellékletet*). India művészetének legrégibb emlékei eltűntek. Tudjuk azonban a nagy hőskölteményekből (Mahabharáta, Ramajána), hogy Indiában már a buddhizmus korát megelőzőleg is igen fejlett művészi élet volt, melyre bizonyára a brahmanizmus nyomta rá bélyegét. A legrégibb fennmaradt emlékek Asóka királyunk, a buddhizmus lelkes hívének korából valók. Anyaguk részben vas (Asóka király oszlopai), részben kő. Stílusuk egyrészt a korábbi faszobrászat és építés magas fejlettségi fokára, másrészt nyugatázsiai (mezopotámiai, asszír, perzsa) hatásokra enged következtetni. Emlékoszlopok (stambha, lat.) tetejükön oroszlánnal v. elefánttal, különösen a Gangesz vidékénláthatók (Delhi, Allahabad, Tirhut, Sankisa stb.). Mellettük a legrégibb ismert emlékek a stupák; buborékot (mulandóságot) jelképező, Buddha emlékére emelt félgömb alakú épületek, melyeket domborúművekkel gazdagon díszített kerítések vesznek körül. A legrégibbek Barahatban, Sanchiban, Buddha Gayában, Amaravatiban stb. láthatók. Az első három még az Asóka-korszakból (Kr. e. III. sz. vége, II. sz. e.) való. A legfontosabb szobrászati emlékek, a sanchii stupa kerítésének kapui, a Kr. e. II. sz.-ban készültek. Az amaravatii szobordísz a Kr. utáni II. sz. végéről való. (Most a londoni British Museumban.) A régi indiai buddhista jellegű művészet legnagyobb számban előforduló emlékei a barlangépítmények: barlangtemplomok (chaitya) és barlangkolostorok (viharas). Az előbbieknek tipusa a hosszukás terem, egyszerű v. csúcsíves, de gerendázott — tehát a faépítésre emlékeztető — dongaboltozattal, félkörívés záródással és két oszlopsorral, melyek az üreget egy fő- és két mellékhajóra osztják. A világosság az ajtó és az esetleg fölötte levő ablaknyíláson át hatol be. Az üreg mélyén a stupaszerű dagop vagy egy buddhaszobor foglal helyet. Nevezetes barlangépítmények láthatók a következő helyeken: Bihar, Udayadzsiri (III—II. sz. Kr. e.), Bhadzsa, Kondane, Bedzsa, Rasik, Pitalkhora, Adzsanta (II. sz. Kr. e.), Karli (I. sz. Kr. e.) stb. A barlangkolostorok egy-egy négyszögű oszlopos középteremből s a körülötte fekvő cellákból állanak. A felsorolt emlékek bizonyos stíluskeveredést mutatnak, melynek alapján az általuk képviselt kort indoperzsa korszaknak is nevezhetjük, azzal a megjegyzéssel, hogy e művészetben az eredeti

indiai nemzeti elem túlsúlyban van. Jellemző sajátosságaik a fafaragásra emlékeztető formák, az epikai jelleg és túltömöttség, az ékítmények (virágok, ékszerek) gazdag alkalmazása, érzéki jellegű modorosság és puha nagyvonalúság az emberi formák ábrázolásában. Az indiai festészet legrégibb emlékei, az adzsantai barlangtemplomok falfestményei (a legrégibbek a Kr. e. II., a legújabbak a Kr. u. VI. sz.-ból), szintén a fent jellemzett művészetet képviselik és ahhoz hasonlóan buddhisztikus tárgyuak. Kr. u. 100 körül terjedt el India ÉNy.-i részén, az egykori Gandharában, a késő görög és római művészet hatása. (A görög művészet Nagy Sándor hódításaival kapcsolatban jutott az Indiával szomszédos területekre.) A görög hatás alatt álló I., az ú. n. Gandhara-művészet, a IV. sz.-ban virágzott. Hatása bizonyos tekintetben érezhető volt a tibeti, turkesztáni (Chotan), kínai, koreai és japáni művészetben is. A VIII. sz.-tól kezdve az I. újra a brahmanizmus jegyében áll. A szobrászat és festészet állandó hanyatlásban van. A hindu vallás sokfejű és sokkarú istenségeinek ábrázolása művészietlen bizarrsághoz és keresettséghez vezet. Az újabb hindu művészet legjelentősebb emlékei a kúp- és piramisalakú tornyokkal ellátott pagodák. A buddhista művészettől átvette a barlangtemplomok formáját, a félkörives záródás és a dagop elhagyásával. (Leghíresebb barlangtemplomok Elefanta szigetén, Ellorában, Badamiban és Mahavellipurban). A barlangtemplomok előépítményeiből fejlődtek ki a sziklából egy darabban kifaragott monolittemplomok (Ellora, Mahavellipur stb.). A hindu templomok, ill. pagodák boltozata mindig álboltozat, ami az épületek külsejének gazdag vízszintes tagolásában is kifejezésre jut. Ez épületeket egyébként is igen gazdag figurális és ornamentális dísz fedi. Stílusuk vidékek szerint jelentős eltérést mutat. Így ÉK.-i Indiában (Orissa, Bhuwaneswar, Kanarak, Dzsaggernaut), ÉK.-i Indiában (Chadzsurao, Gvalior), a Dekánban (Hullabid, Maisur), D.-i Indiában (Dravida stílus. Vellore, Madura, Siringam). A hindu renaissancenak is nevezett újabb hindu művészet mintegy 1000 évig virágzott és átterjedt az Előindiával szomszédos területekre is. Kasmirban görög-római elemekkel vegyült. Nepalban kínai jelleget vett fel. Ceylonban teljesen buddhista jellegű maradt. A Szunda-szigeteken mindkét formájában virágzott és voltaképen Jáva-szigetén, Borobudurban, a Buddha-szobrokkal és domborúművekkel gazdagon díszített stupán (VII—VIII. sz.) érte el legnagyobb tökéletességét. Hátsó-Indiában Birmában, Sziámban és Kambodzsában erősen ékítményes jelleget öltött. Legnevezetesebb emléke Hátsó-Indiában a szobrokkal gazdagon díszített nagy pagoda Angkor-Watban. India nemzeti jellegű *iparművészete* már az árja-hódítás korában virágzott és mindvégig konzervatív maradt. Legnevezetesebb ágai az ötvösség, filigránmunka, selyemszövés, hímzés, tausirozás. A XIII. sz.-ban kezdett elterjedni Indiában a mohammedán művészet. Ebben, az uralomra jutott új dinasztiák szerint, két nagy korszakot különböztethetünk meg. A Patanok korában (1206—1526) az építészet még sokat megtartott a nemzeti jellegű I.-ből, amint Delhiben a Kutub-Minaron (1200 körül) és az ahmedabadi Péntek-Mosén látható. A mogulok korszakának művészete (XVI—XVII. sz.) viszont teljesen az iszlám szellemét viseli magán és udvari jellegű. Irányadó befolyást gyakorolt ez újabb mohammedán építésre a két legnagyobb szellemű nagymogul: Akbar és unokája Dzsehan. Akbar építtette a nagy mosét Futtipur-Sikriben, a «Vörös palotá»-t Agrában, a «Nagy palotá»-t Futtipurban és saját mauzoleumát Sikandrában. Dzsehan építtette a nagy mosét Delhiben, a «Gyöngymosét» Agrában, a nagy palotát Delhiben és a Tadzs Mahal-nak (Világ csodájának) nevezett, saját maga részére emelt nagy mauzoleumot Agrában. Ez utóbbin francia és olasz építészek dolgoztak. A mogulok nagy épületei az iszlám-építés remekeihez tartoznak. Szimmetrikusak, szellősek, nemes arányuak úgy szerkezetükben, mint gazdag díszítésükben. A mogulok alatt a festészet új virágzásnak indult, de egészen perzsa és udvari jellegű volt. Leginkább miniatür-képmások festésében, mondák, hősköltemények stb. illusztrálásában merült ki; nagyon eleven és pompás színeket használt és a kidolgozásban a finomságra fektette a fősúlyt. (Nevezetes festők: Daswanth, Basawan stb.). Egy önállóbb iskola a Radzsputanában nemzetibb irányt követett és sokat megőrzött a régi emlékszerű indiai festészet monumentális felfogásából és vallásos bensőségéből.

Irodalom. Birdwood G. C. M., The Industrial Arts of India, London 1880; Griffiths J., The Paintings in the Buddhist Cave Tempels of Ajanta, u. o. 1896—1897; Grünwedel, Buddhistische Kunst in Indien (Handbücher der Königl. Museen zu Berlin), Berlin 1900; Pouvourville, L'art Indo-Chinois, Paris 1894; Fergusson J. és Burgess G., History of Indian and Eastern Architecture, London 1910; Havell E. B., Indian Sculpture and Painting, u. o. 1908; u. a., The Ideals of Indian Art, u. o. 1911; Smith V., A History of Fine Arts in India and Ceylon, Oxford 1911; Scheltema I. F., Monumental Java, London 1912; Havell E. B., Indian Architecture, u. o. 1913; Burgess G., The ancient Monuments, Temples and Sculptures of India, u. o., I. 1897 és II. é. sz. nélkül; Coomaraswami A., Art and Swadeshi, Madras.

Indiai nyelvek. Tágabb értelemben ez elnevezés India összes nyelveit foglalja magában. De rendesen csak az árja eredetű élő és holt nyelveket értjük alatta. Legrégibb ezek közül az ó-ind, a: az a Rigvéda nyelve, melyből az irodalmilag használt *szanszkrit* keletkezett (l. o.). Ebből az irodalmi nyelvhez közel álló nyelvből alakult már a Kr. e. III. sz.-ban elterjedt, *prákrit*-nak nevezett népnyelv. Egy prákrit dialektusból lett a buddhizmus befolyása alatt a *páli* nyelv. Ugyancsak a prákrit vagy népnyelvből jött létre a Kr. u. X. sz.-ban a *hindui*, mely a modern *hindi*-nek, a nem mohammedán hindosztániak irodalmi nyelvének forrása. Ennek egyik arab-perzsa szavakkal teljes és arab betűkkel írt változata az ú. n. hindosztáni vagy *urdu* (l. o.), Hindosztán mohamedán lakóinak a nyelve.

A többi árja eredetű I. közül említést érdemelnek: 1. a *bengáli* (l. o.) India keleti részében; 2. a *maharatti*; 3. a *gudzseráti* (l. o.); 4. az *orissza* vagy *urija*; 5. a *pendzsabi*; 6. a *szindhi* az Indus folyásának alsó részén. Egészen eltérő jelleget mutatnak a fentebb elsorolt árja nyelvektől Dél-India, a Dekán lakóinak nyelvjárásai; ezeket a dravida-nyelvek (l. o.) vagy dekáni nyelv-

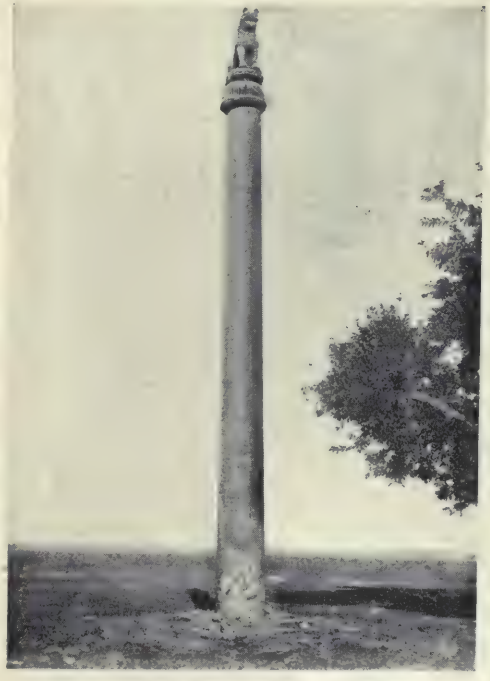

1. ábra. Asoka király oszlopa Lauriya-ban (Bengália).

2. ábra. A nagy

4. ábra. Falfestmény az aj

«Indiai művészet» cikkhez.

a Sanchiban.

3. ábra. Buddha-alak (Takt-I-Bahi).

barlangtemplomokból.

5. ábra. Dombormű az amaravati-i stupáról.

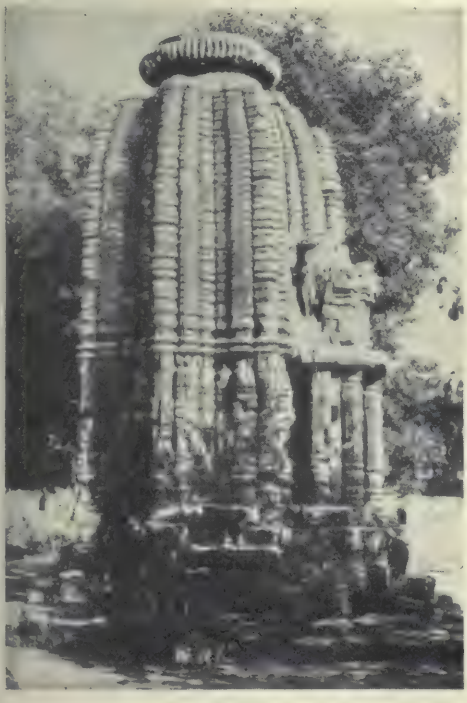

6. ábra. Navagraha-templom (Bod-Orissa).

7. ábra. Miniatür-festmény indoperzsa stílusban.

család névvel szokták jelölni. Ide tartozik a cigányok nyelve is.

Irodalom. Beames J., Comparative grammar of the modern aryan languages of India, Hindi, Panjabi, Sindhi, Guzerati, Mahratti, Oriya and Bengali, 3 köt., London 1872—1879; Hoernle, Comp. grammar of the gaudian languages, u. o. 1880; Pott, Die Zigeuner in Europa und Asien, Halle 1845; Caldwell, Comp. grammar of the Dravidian languages London 1875; Cust, Sketch of the modern languages of the East-Indien, u. o. 1878.

Indiai-oceán, a világtengerek egyike, Ny.-on Afrika, É.-on Ázsia, K.-en a Szunda-szigetek és Ausztrália határolják, D.felé bajos elhatárolni, némelyek az Afrika legdélibb pontját, a Cap Agulhast Tasmania legdélibb pontjával összekötő egyenest szokták határul venni, míg mások a déli sarktérítőt. Területe: 74.039,600 km²-re számítható, tehát csaknem két és félszer akkora területet foglal el, mint Afrika. *Mélységei:* általában kelet felé lejt az I. feneke s a Szunda-szigetek felől jövő hatalmas mélységű kettős árokban éri el legnagyobb mélységét, a Kokosz-szigetektől kb. 1000 km.-nyire 1900. a 18° 6′ déli szél. és 101° 54′ kel. hossz. alatt 6459 m.-nek mérték. Innen D. felé átlag 3—4000 m. mély, Ny.-on pedig 4—5000 m., az Arab-tenger átlagos mélysége rendkívül egyenletesen 3500 m., a Vörös-tenger legnagyobb mélysége igen szabályosan a két part közt középen van mindenütt, legmélyebb pontja 2190 m., a Perzsa-öböl-elöntés nem számítható az oceánhoz, hanem csak a kontinentális talapzathoz, mert mélysége csak 100 m. körül van. *Hőmérséklete* az Atlanti-oceán szintén egyenlítői részeihez képest igen magas, nagy felületeken egyforma, csak az áramlások zavarják meg. A következő kis táblázat az Atlanti-oceán hőmérsékletével hasonlítja össze, mindkettőt az egyenlítő alatt, különböző mélységekben mérve:

Mélység m.-ben	0	50	100	200	400	1000	4000	Fe-nék
Atlanti-oceán								
10° Ny. hossz ...	25·8	19·0	14·0	12·9	8·5	4·4	2·6	2·1
Indiai-oceán								
90° K. hossz ...	28·3	27·5	27·4	14·3	10·3	6·1	1·4	1·2

A legalsóbb vízrétegek nagy hidegsége elárulja, hogy a délsarki Jeges-tenger hideg vize a fenéken akadálytalanul húzódik fel még az Arab-tengerbe is, nincs semmiféle tengeralatti hátság sem az útjában. Az úszó jéghegyek határa kb. a 45° déli szél. alatt van. *Áramlásai:* abban a zónában, ahol a DK.-i irányú passzátszél az uralkodó, Ny.—K. irányú *egyenlítői áramlás* van a déli szél. 3. és 23°-a közt, ez a Rodriguez-szigetek táján két részre oszlik, az egyik ág Madagaszkár K.-i partjai mellett halad D. felé, ez az ú. n. *Madagaszkár-áramlás*, a másik ág Madagaszkár É.-i részénél két ágra oszlik ismét: ezek egyike Afrika K.-i partjai mellett suhan le mint *Mozambik-* v. *Agulhas-áram*, sebessége 1—4 tengeri mérföld óránként és csaknem a Cap of good Hope-ig érezhető; a másik része pedig É.-nak fordul és áprilistől októberig, azaz a DNy.-i monszun idején a Guardafui-fok mellett az Arab-tengerbe s a Bengáli-öbölbe is behatol K.-i irányban haladva; az ÉK.-i monszun idején pedig az utóbbi két nagy öbölben K.-ről Ny. felé kering. A D.-i ágakat Ny.-i, majd Ausztrália partjainál részben É.-ivá váló áramlás, a *nyugatausztráliai áramlás* zárja be áramkörré, az É.-iakat pedig az *északegyenlítői ellenáramlás. Szelei:* Az É.-i passzátszél övét megzavarja Ázsia hatalmas tömege a maga keltette monszunrendszerrel, ekkor nyáron át a tenger felől fúj DNy.-i monszunszél a kontinens felhevített belseje felé, télen fordítva a kontinens belsejéből jő az ÉK.-i szél; hasonló, de kis monszunrendszere van Ausztráliának is ÉNy.-i részén. A déli szél. 10°-a körül az egész évben elég szabályosan megtalálhatjuk a délkeleti irányú passzátot, amelyet a kontinens már nem bir zavarni, ezen alul a nagy légnyomások övét találjuk s ez alatt kb. a 35. szél. foknál a déli sarkot egészen körülövező állandó Ny.-i szélzónát találjuk. *Közlekedés:* A suezi csatorna megnyitása óta a közlekedés az oceánon át rendkívül föllendült. A Vörös-tengerből Colombón (Ceylon) át, a Malakka-úton Szingapuron keresztül mennek a hajók keletkinai, japáni kikötőkbe Hongkong érintésével, v. a Szunda-szigetekre, előindiai kikötőkbe, Afrika K.-i partjaira stb. Az I. fontosabb kikötői ezek: Aden (szén), Karacsi, Bombay, Colombo (szén), Madrasz, Kalkutta, Rangun, Moulmein, Pulo Weih (szén), Penang, Szingapur, Padang, Fremantle (ausztráliai), Albany, Adelaide, Melbourne, Port Louis (Mauritius-szigeten, szénállomás), Tamatave, Port Elisabeth, East London, Port Natal, Lourenzo Marquez, Beira, Dar-esz-Szalam, Zanzibar, Tanga, Dzsibuti. *Története:* Az első földközi tengermelléki nép, amely hajóival ide is eljutott, a föniciai volt. Később Darius, Scylax és Nearchos jártak erre. Kr. u. az első században Hippalasz egyiptomi görög hajós vitorlázott az oceánon. A római birodalom megdőlése után az arabok és abesszíniaiak voltak az I. urai, míg a portugálok Afrika körülhajózása után ki nem szorították őket. Újabban minden nemzet, amelynek Ázsiában gyarmatai vannak, kábelösszeköttetést iparkodik létesíteni; a legtöbb kábel angol kézen van s ezáltal Ausztráliával egyenes összeköttetésük van.

Irodalom. Imray and Jenkins, The Indian Ocean Pilot, 1900; Findlay, The Indian Ocean, 1882; Service hydr. de la marine française Océan Indien, 1887; Boguslawski és Krümmel, Handbuch der Oceanographie, 1884—87, 2 köt.; Waarnemingen in den Indischen Oceaan, 1882, 1889, 1893, a hollandi meteor. intézet kiadása; Schott, Oceanographie u. maritime Meteorologie, a Wissenschaftlichen Ergebnisse d. deutschen Tiefsee-Expeditionban, 1902, 2 köt.; Segelhandbuch u. Atlas d. Indischen Oceans, 1891—92.

Indiai porcellán (virágos porcellán), japáni porcellán, melyet a XVIII. sz.-ban különösen a hollandok nagy mennyiségben szállítottak Európába Indián keresztül. Számos példány maradt fenn; világos alapon sötét levelekkel és tarka virágokkal vannak díszítve. Néha könnyen rajzolt tájképeket is találunk az I.-on, de ezek aztán teljesen japáni jellegüek. Ritkábban fordul elő a festetlen I., melynek felületét domború virágok és levelek borítják.

Indiai posta *(brit-indiai posta)* alatt értjük azt a rengeteg mennyiségű levelezést, amelyet Nagybritannia állami, igazgatási, üzleti és egyéb érdekekből Kelet-Indiával vált és amelynek lehető leggyorsabb szállítására külön vonat- és hajójáratokat tart fönn London, Dover, Calais, Brindisi, Suez és Bombay között. Több ezer zsákot szállítanak e vonalon hetenkint mindkét irányban és gyorsmenetü külön vonat szállítja az anyagot

Francia- illetve Olaszországon át Brindisiig, ill. Brindisiből, ahol a Peninsular and Oriental angol tengerhajózási társaság gyorshajói veszik, ill. adják át. Az angolok e legfontosabb postájuk átszállításáért jelentékeny összegeket fizetnek a franciáknak és olaszoknak és e díjak leszállítása érdekében időközönkint tárgyalásba bocsátkoznak a középeurópai postákkal a német-magyar-balkáni útirány választása végett, melynek tengeri vonala és ennélfogva szállítási ideje rövidebb volna. A szaloniki-i kikötő kiépítetlen állapota és ennélfogva az ottani rakodás bizonytalan volta miatt azonban az angolok ezt a magyar postára nézve anyagi előnyökkel járó útirányt előrelátható-lag csak akkor fogják tényleg használni, amikor a bagdadi, illetve iráni vasutak kiépítésével ez úton nagy időnyereségre tesznek szert.

Indiai répa (növ.), l. *Ipomoea.*

Indiai sáfrány (növ.), a *Curcuma* festéke, l. *Festéknövények.*

Indiai sárga, l. *Kobaltsárga.*

Indiai szigetek, l. *Maláji szigetcsoport.*

Indiai szőnyegek. Indiában a szőnyegkészítést a XI. sz. elején a mohammedán invázió idején az utóbbiak honosították meg. Nagyobb tökéletességre a XVI. sz.-ban jutott az indiai szőnyegkészítés, amikor Akbar császár perzsa mestereket hozatott a szőnyegkészítés fejlesztése céljából. Az ez időből származó I. remek példányai a szőnyegkészítésnek. Legszebb fenmaradt példány az ú. n. Warangul-szőnyeg, amelyen 3.500,000 csomó van, s egy hüvelykre 400 csomó esik. Az e korbeli I. tisztán perzsa rajzuak növényi motivumokkal. A modern indiai szőnyegipar angol és amerikai tőkével nagyiparilag van szervezve. Termékei kevésbbé értékesek. Ismertebb válfajai az Amritszár-szőnyeg (l. o.), Haiderabad, Lahore, Szrinagar-szőnyegek, amelyek jobb minőségüek. Az I. főleg gyapotból, néha vegyesen gyapotból és gyapjuból, a Szrinagar-szőnyegek a legfinomabb tiszta gyapjuból készülnek. A modern I. rajza igen különböző és megrendelésre minden rajz készül. Indiában a szőnyegeket férfiuk és fiuk készítik, eltérően a perzsa és török szőnyegipartól, amely kizárólag nők kezében van.

Indiai szövetek a Kelet-Indiában használatban levő igen kezdetleges szövőszék miatt olyan egyéni jellegüek, amilyenek más szövetek közt nem találhatók. Az I. stílusa évszázadokon át nagyjában ugyanaz maradt. Igen apró mustra futja be az egész felületet, kendőknél a középen kihagyott élénk formákkal körülhatárolt mezővel. A színezés igen tarka, de a mustra kicsisége miatt az egyes szinek nem jönnek tekintetbe s egymást jótékonyan lefokozzák s így az egész igen kellemes és harmonikus színhatást mutat. Az I. gyakran igen nagy finomságuak.

Indiai tenger, l. *Indiai-óceán.*

Indiai tölgyfa (növ.) a. m. *Chrysophyllum glabrum* Jacq. (Sapotaceae), 4·5 m. magas fa Martinique erdeiben. Fája igen kemény, kávéültetvényekben sövénykarónak használatos.

Indiai tüskésfarkú gyík, l. *Tüskésfarkú gyíkok.*

Indiai tűz, a bengáli tűz más neve.

Indiai vadkutya *(Cuon javanicus* Desm. var. *dukhunensis* Sykes, állat), a maláji vadkutya egyik fajtája. Inkább az agárhoz hasonlít, mint a farkashoz vagy a sakálhoz. Teljes hossza 1 m., miből a farkára 20 cm. jut. Bundája rövid, tömött szőrű; barna-, vagy rozsdavörös; hasán világosabb, arcán, fülén, végtagjain és farka végén sötétebb. Elő-Indiában, keleti Tibetben, Nepalban és Asszámban honos. Kisebb-nagyobb csapatokban kóborol. Általános az a nézet, hogy egyáltalában nem, vagy csak nagyon nehezen szelidíthető.

Indiai vallások. India joggal mondható a vallások klasszikus hazájának, mert apróbb felekezeteken kívül 3 nagy vallás vette onnan eredetét: a *védizmus*, *brahmanizmus* és a *buddhizmus* (l. o.). A buddhizmusból válik ki a *dzsainák* felekezete (l. *Dzsaina).* Van az említetteken kívül számos vallásfelekezet. Újabb időben egyistent hirdető vallások is keletkeztek, melyek a különböző vallások követőit szorosabb kapcsolatba hozni törekesznek. V. ö. *Muir*, Original Sanskrit texts (London 1873); *Kaegi*, Der Rigveda u. die älteste Litteratur d. Inder (Leipzig 1881); *Hopkins*, The mutual relation of the four eastes (u. o. 1883); *Dawson* J., Classical dictionary of Hindy mithologie and religion (London 1879); *Barth*, Les religions de l'Inde (Paris 1879); *Wurm*, Geschichte der ind. Religion (Basel 1894); *Oldenberg*, Die Religion d. Veda (Berlin 1894).

Indiai veres fa (növ.), l. *Chukrasia.*

Indiai viadortyúk, a maláji tyúk egyik tájfajtája, melynek három változata ismeretes, ú. m. az *aseel-tyúk*, mely a maláji tyúkhoz leginkább hasonlít, továbbá a fácánbarna *cornwalli viador* és a *soksarkantyús indiai viador*. Az I.-ok sajátságos megjelenésű érdekes állatok, melyeket kakasviadalokra használnak; minthogy tojáshozamuk csekély, gazdasági jelentőségük nincsen.

Indian a. m. pulyka (l. o.).

Indián, l. *Indiánus.*

Indiana (ejtsd: indiene, röv. *Ind.)*, az Északamerikai Egyesült-Államok egyike a Michigan-tó és állam, Ohio, Kentucky és Illinois között, 94,153 km² területtel, (1910) 2.700,876 lak. (60,280 néger). I. egészen sík, a DNy.-i részén vannak kisebb emelkedések. Fővizei a Wabash, amelyik részben a Ny.-i és az Ohio, amelyik D.-i határát alkotja. Klimája szélsőséges, kontinentális. Indianapolis évi középhőmérséklete 12·6°, a januáriusi —2·6°, a júliusi 24·6°, a szélsőségek 41° és —28° között ingadoznak, évi csapadéka 1074 mm. Kulturáját illetőleg 1910-ben 531,459 iskolaköteles volt 17,267 tanerővel, 9 egyeteme, ill. főiskolája 6273 hallgatóval. Egyetemei Bloomington-, Greencastle-, South-Bendben vannak, katolikus és protestáns püspöksége is van. A főfoglalkozás a földmívelés, 1911-ben farmjainak 16.931,251 ha. kulturterülete volt, szemes terményei 155.100,345 bushelt tettek ki, sok burgonya és kevesebb mennyiségű rozs- és árpatermeléssel. Gyümölcstermelése igen magas fokon áll. Állatállománya (1911): 716,997 ló, 445,015 szarvasmarha, 698,532 juh és 1.960,700 disznó. Kiterjedt szénbányái vannak és 1911-ben 14·2 millió tonna szenet termeltek ki. Petroleumtermése 1.695,289 hordó, földgázforrásai Ohióban vannak és 50 várost látnak el. Erdőség az állam területének 30%-át fedi. Ipara jelentékeny, 1909-ben 7969 telep 218,263 munkást fog-

lalkoztatott 579 millió dollár értékű árút termelve, főbb iparágai: a malom-, fa-, húsipar, kocsi-, vaggon-, gép-, bútor- és szeszgyártás, gyapju- és pamutszövés. I. 1816. lett önálló állammá s alkotmánya szerint a kormányzó, alkormányzó, az 50 tagú szenátus 4 évre, a 100 képviselő 2 évre, a birák 6 évre választatnak. Bevételei a kiadásokat fölülmúlják, 92 countyja van s fővárosa Indianapolis. Az első gyarmatosok 1702. franciák voltak, 1763. az angolok élett, 1811. a fellázadt indiánusokat Harrison tábornok legyőzte. V. ö. *W. H. Smith*, History of the state of I. (Indianapolis 1903, 2 köt.); *Ball*, North Western I. from 1800—1900 (Laporte 1901).

Indianait (ásv.), fehér porcellán-agyag, a halloysitek csoportjából; lelőhelye Lawrence Co. Indiana északamerikai államban.

Indianapolis (ejtsd: indienepoliss), Indiana állam fővárosa Marion countyban, a Fall Creeck és a White-river összefolyásánál, (1910) 233,650 lak., vas-, agyagiparral, disznóhúspácolókkal (a közeli szénbányák révén hatalmas ipara van), gabona- és disznókereskedéssel. A kiválóbb épületek: a kapitólium; a Court House; az arzenál; a Propylaeum, a nők irodalmi egyesületének háza; a városi könyvtár.

Indian grass (ang.) a. m. juta (l. o.).

Indian hemp (ang., növ.), l. *Apocynum*.

Indianista, az indiai nyelvek és tudományok kutatója.

Indianit (ásv.), fehéres, szürkés vagy vöröses anortit, amelyben a korundot találják Carnatic lelőhelyen Indiában.

Indian mun, l. *Bazársúly*.

Indiánok, l. *Indiánus*.

Indian red wood (növ.), l. *Chucrasia*.

Indian rubber *(India-rubber*, ang., ejtsd: röbber) a. m. *kaucsuk*..

Indiansummer *(indiánusok nyara)*, Észak-Amerikában a múló utónyár neve, melynek nálunk a vénasszonyok nyara felel meg.

Indian Territory, l. *Indiánus-territorium*.

Indiánus *(indián, indus*, l. *Amerika* cikknél az *Amerikai népfajok* c. *színes képmellékletet)*, az amerikai benszülöttek neve Kolumbus ama téves feltevése alapján, hogy ő Indiát fedezte fel. Az egyes népek, törzsek vándorlásait némileg feltünteti *Martius* nyelvtérképe, mely 1300 nyelvet tüntet föl szétszórt rokonságaival és szójárásaival. Braziliában magában 250 I. nyelv van, az Egyesült-Államok területén 55 I. nyelv 130 dialektussal, Kanadában 12 I. nyelvcsalád 40 nyelvvel, 64 ismert, 72 még be nem osztott dialektussal. Ilyen csoportosítás szerint *Észak-Amerikában* a kenai (athabaszk), algonkin, irokéz, dakota, pani és apalach nyelvcsoportok vehetők fel, a kisebb v. már kihalt törzsek nyelvéről nem is szólván, *Közép-Amerikában:* nahual, taraszko, maya, otomi, kora, truispol, tarahumára, pima, izendal, totonaka, quiche, stb. *Dél-Amerikában* karaib, quechua, muiszka, aimara, pampa, tupi, ges, betoia, guaikuru, stb. nyelvcsoportok.

Az I.-ok lakóhelyek szerinti csoportosítása bizonytalan, mert jó részük ma is kóborol. Pontosabb ennél a kulturakörök szerinti beosztás, bár ez sem a nyelvi, sem a faji rokonságot nem tekinti. Ilyen: a) *Sarki öv*, mint néprajzi körzet, hova az északi athabaszk törzsek tartoznak. b) *Kanadai* gyüjtők és vadászok körzete, hova az athabaszkok tinne ága, naszkapi stb. tartoznak. c) *Atlantikus körzet*, a golf-partok, nagy tavak vidékén és a Mississipi partjain. Utolsó képviselőik az irokézek. Itt fejlődött a nevezetes képírás. d) *Prairie-törzsek*. Nyelvileg és fajilag különböző, bölény, hód, medve stb. vadászó népek. e) *ÉNy. i törzsek* átlagosan halásznépek, a vadászat náluk másodrangú téli foglalkozás. Kulturájuk a szomszéd, velük érintkező törzsekétől erősen elüt; társadalmi tagozódásuk nemesség, köznép, rabszolga, a törzsközötti szövetség, totemizmus, fejlett főnökrendszer stb. anyagi helyzetük folyománya. f) *Oregon-Kalifornia népei*. Bár az előbbiekkel földrajzilag érintkeznek, a művelődésben nem haladnak velük. A jó rézeszközök helyett obszidiánnal dolgoznak, halászattal, vadászattal nem foglalkoznak, beérik az erdei termények gyüjtésével, pedig műizlésük fejlett, bőrmunkák, szövés-fonás terén megelőzik a szomszédságot. g) *Pueblos vidéke*. Új-Mexiko, Arizona, Utah, Colorado fensíkjain nyelvileg aránylag egységes, csak 4 nyelvcsaládra oszlott népek, pl. hopi, moki, keresz stb. Sajátos házépítésük kulcsát adja a történelemelőtti I. építkezésnek. A matriarchatus itt fenmaradt, szertartásos táncaik, a priapus-kultusz és egész vallási életük a földmivelés körül forog *h) Szonora népek*. A kaliforniai öböl sarkától Zakatekas és Zaliskoig terjedő sávon lakó földmíves népek. Ezek közül az északiak juma törzsek, a déliek pima, kahita stb. elemek. Földmivelésük tökéletesebb, mint a *g)* alatt említetteké, mert gátakat, csatornákat építenek, öntözőműveik vannak.

Teljesen különállók a maguk izolált nyelvével és fényes multu kulturájukkal a *középamerikai—mexikói* népek, a mesés *toltek*-ek utódai, a *maya*-k és műveltségük utolsó képviselői, az *aztek*-ek. Fejlett alkotmányos államaik voltak, városaik, melyeknek még romjai is csodálattal töltenek el.

A *délamerikai népek* beosztásánál hasonló elveket követve, felismerjük: *a) A tropikus erdőségek lakóit*. Tarka egymásutánban látjuk a három fönyelvcsalád: tupi, karaiba és aruák törzseit, mind jövevények e területen, melyek az őslakókat elnyomták és bújdosó helotanépekké tették. Gyenge vadászok, a halászatot mindannyian nyíllal üzik, horoghalászat halaik természeténél fogva lehetetlen, de a merítés ismeretes. Mivel sóhiányban szenvednek, zsákmányukat pörkölő aszalással (bukang) konzerválják. *b) Az Antillák* és a szomszéd szigetek lakói az aruák törzséből szakadt kalinák, tainok stb. voltak. Ezek ma mind kipusztultak, csak néger vérrel keverve élnek utódaik az angol Honduras területén. *c) Kelet-Brazília* lakói tupi és ges népek, nomád vadászok. Nyilaik és ijjaik az *a)* alattiakétól különböznek. *d) A Gran-Chaco* legelő- és erdővidékén vegyes nyelvű népek laknak (közéjük nem tartoznak a legújabban beköltözött guanák, terenok az aruák törzséből), például guato, payagua, mind tipikus halászok és nomád lovas népek: toba, lengua stb., a kihalt abiponok utódai. *e)* Némileg rokonok az utóbbiakkal a Rio-Saladotól D.-re eső pampák ugyancsak lovas népei, kik a

kihalt kerandik örökébe léptek, bár kérdés, vajjon rokonaik-e? Ilyenek a puel-cse, tehuel-cse törzsek és az araukánok számos ága. Külön állanak *f)* a *Tűzföld lakói:* pecserák, jaganok, chonok stb. vízi nomádok. Az *a)—f)* csoportig terjedő népeket együttesen *apalach*-I.-ok néven ismerik, mert a róluk nevezett apalach-teát, különböző Ilex-fajok leveleit használják élvezeti szerül.

Önállóan tárgyalandók Közép- és Dél-Amerika kultúrnépei: *a)* Costarica azték nyelvű törzsei, Nicaragua őslakói, a manguek, a szomszéd huëtarok, Honduras izolált nyelvű törzsei: xinca, lenga stb., mindmegannyi etnográfiai határ a dél és nyugat között. *b)* Uj kép nyílik Colombia művelődéskörében, hol ugyancsak határozottan tagolódik a hegység, folyamvölgyek és a tengerpartok vegyes lakossága. A Ny.-i csoport ősnépei, a Cauca aranybányász országa elpusztult, mert a ma ott lakó norik, paucorák s más idegen nyelvű elemek nemrég vándoroltak be s nem részesei a nagy kultúrának, miről a necropolis mumiái, a kastélyromok, országutak beszélnek. A spanyol hódítók e tájon két művelt országot találtak, É.-on a hunzák, D.-en a zipák birodalmát, földmíves és iparűző népek fejlett társadalmát. Mindez elpusztult. Szintúgy eltünt *c)* a *perui népek*, az inkák birodalma, a despota császárság. Óriási erődítvényeinek, állami közmunkáinak romjai között elfajult utódok pusztuló nemzedékei tanyáznak. Tökéletességig fejlesztett csomósírásuk (kipu) feledésbe ment. A műveltség-teremtő kecsuák, karák, a később uralomra vergődött csimuk stb. nyelvileg már elenyésztek.

Az I. világosbarna bőre vörhenyes, de nem vörös. Rézbőrüeknek, vörös bőrüeknek azért nevezték, mert a férfiak harci mezben vörösre festették magukat, egyébként a bőr színe vidékek és fajok szerint változik; helyenként sötét, mint a négeré. A haj durva, merev, keresztmetszete kerek. Szőrzetük gyér, azért jó bajusz- és szakállnövés ritka, különben átlagosan borotválkoznak. Mongoloid arcalkatuk mellett jól fejlett sasorr, kellemes arcvonás, arányosan fejlett, hízásra nem hajlandó erős inu, de gyenge izomzatu test jellemzi. Az I.-ok koponyaalkata általában dolichokefál, brachikefáliát csak a pueblókon észleltek, erre nézve azonban végleges szabályt állítani nem lehet, mert az ősidőktől fogva dívó koponyatorzítás tönkreteszi a számításokat. A I.-ok általában pusztulnak, mindenenekelőtt Észak-Amerika degenerált törzsei, hol a korai házasság, tuberkulózis, malária, szifilis, himlő, alkoholizmus együttesen közreműködnek abban, hogy a különben sem szapora faj még jobban pusztuljon. Forster számításai szerint 60—70 év alatt az I.-ok végleg kivesznek Észak-Amerika területéről. A félvérű (fehér × vörösbőrű) bois-brolés, mesztícek és a zambók (vörös × néger) szintén nem állandók. Az ú. n. rezervációk területén az I.-t zsarolja a kereskedő, üldözi a hatóság, megveti a jenki. Kongresszusi határozatok és törvények védik ugyan egyéni szabadságát, de csak papiron. Létszámuk, minden hivatalos cáfolat dacára, évről évre fogy. Pl. az Egyesült Államokban 20 év alatt 400,000-ről 237 ezerre apadt. A délamerikai viszonyok sem jobbak; itt az I.-ok jó része valóságos rabszolgasorsban él az ültetvényesek haciendáin, és china-, sassaparilla-, kaucsuk-gyüjtők telepein. Mexikó és Guatemala I népe aránylag a legépebb. Az utóbbi lakosságának 95%-a I., más országok hivatalos statisztikái ezt a kedvező arányszámot eltüntetik. V. ö. Annual report of the bureau of Amer. Ethnology (Washington) 27 kötete és 50 kötetnyi külön monográfiája egyes törzsekről és külön kerületekről; *Brehm*, Das Inkareich (Jena 1885); *Ehrenreich* D., Ethnographie Südamerikas (Braunschweig 1904); *Brinton*, The American Race (New York 1891); Martin's Beitr. zur Ethnogr. Amerikas. Seler, Gesammelte Abhandl. I—III. (Berlin 1908). A cambridgei egyetem és a Peabody Museum kiadványai főleg az I. archeológiát művelik.

Indiánus nyelvek, Amerika őslakóitól beszélt nyelvek, l. *Amerikai nyelvek.*

Indiánus tea, l. *Black drink.*

Indiánus-territorium *(Indian Territory)*, eredetileg az indiánusoknak fentartott területe az Északamerikai Egyesült-Államoknak Kansas, Missouri, Arkansas, Texas, Uj-Mexikó és Oklahoma közt, 81,320 km² területtel, (1910) 1.657,155 lak. ÉNy.-i része prairieföld, D.-en a Washita és Ozark hegységek ágai fedik. Legnagyobb folyói: az Arkansas, a Neszkatunga, a Salt Fork, Cimarron, a két Canadian-river a mellékfolyókkal és a Red-river, amely D.-en természetes határa és a Washitát veszi föl. Éghajlata meleg és száraz. A főfoglalkozás az állattenyésztés és a földmívelés. Szénbányái 1902-ben 2·7 millió tonnát termeltek. Az 1837-iki törvény kizárólag az indiánusoknak biztosította, de már 1880. más fajok telepedtek le és 1889. a fehérek számára Oklahomát (101,080 km²) hasították ki belőle. A főbb indiánus-törzsek, melyek nagyobbára kényszer útján telepíttettek ide, a csirokézek (26,000) ÉK.-en, szeminolok (1700) Ny.-on, csikkaszauk (6000) D.-en, csoktauk (10,000) DK.-en, krikkek (8000) középen vannak, továbbá kisebb törzsek a quapauk, csaunik és szenekák, wyandottok, peoriák, ottawák, miamik és a shawneek. Mindezen törzsek saját szokásaik és törvényeik szerint élnek, önálló államterületet alkotva, számos fehérbőrű telepedett meg közöttük; sokan földmívelők. Az Egyesült-Államok a Forts-Gibson erősséget katonailag megszállva tartják a fehérek esetleges védelmére. Talequahban, a washingtoni mintára alkotva, törvényhozó testületük is van; 317 templomuk van, a kereszténység gyorsan terjed közöttük. A csirokik saját nyelvükön ujságot is adnak ki. Főbb helyeik még: Muscogee, Lehigh, Mc Allister, Vinita, Tulfa és Ockmulgee.

Indiarost (ném. *Indiafaser*), Berlinben az *afrik* (l. o.) neve.

Indicatio (lat.) a. m. jelentés, följelentés; az orvostanban javallat, l. *Indikáció.*

Indicativus (lat.), l. *Igemód.*

Indicator (lat.), l. *Indikátor.*

Indicator (állat), l. *Kémmadár-félék* és *Mézkakuk.*

Indicatoridae (állat), l. *Kémmadár-félék.*

Indices (lat.), az *index* (l. o.) többesszáma.

Indicium (lat.), a perben olyan ténykörülmény, amelynek magában véve bizonyító ereje

nincs, de egybevetve a perben jelentkező más körülményekkel, mégis alkalmas arra, hogy a bíró mindezeket a körülményeket egybevetve, a tényállítás valóságára v. valótlanságára alapos következtetést vonjon (1911 : I. t.-c. 273. §). L. *Bizonyítás, Bűnjelenségek.*

Indictment (ang., ejtsd: indaitment), Angliában a büntető vádnak az az esete, amellyel a bűnügy a nagy (vád-) zsűritől az ítélőszékhez tétetik át ítélet végett. A nagy zsüri megvizsgálja a fél felhozott vádiratában (bill of I.) a bizonyítékokat s ha alaptalannak találja a vádat, a vádirat hátsó oldalára feljegyzi: «Alaptalan vád». Ha azonban szerinte a bevádolt egyén elkövette a cselekményt: a vádirat hátsó oldalára azt jegyzik fel: «Alapos vád» (a true bill). A feljelentett ez időponttól kezdve a vád alá helyezés állapotában van (indicted). A nagy zsürinek ez a határozata az I.

Indictio (lat.), a rómaiaknál az a császári rendelet, melyben az adóláb 15 évre kivettetett s melytől az egész 15 évi adóidőszakot I.-nak nevezték el. 312-től kezdve az I.-kör időszámítási határpontul szolgált, melynek kezdete Kr. e. a 3. évre tétetett. E szerint a keresztény időszámítás első éve az I. negyedik évét tette. Ezen az alapon, ha meg akarjuk tudni, hogy időrendszerünk valamelyik éve hányadik évét teszi az I.-nak, amahhoz 3-at kell hozzáadnunk, ezt az összeget 15-tel elosztanunk, a maradvány mutatja az I. évét. Pl. 1913 + 3 = 1916, elosztva 15-tel marad 11, 1913 tehát tizenegyedik éve az I.-nak. Ha semmisem marad, 15 lesz az I. évszáma. A középkorban az I. száma a nyilvános okmányokon hozzácsatoltatott a folyó évszámhoz, de három német kell megkülönböztetnünk. A *görög* v. *bizánci* I. szept. 1-jével kezdődött s ez a gör. kel. egyházban jelenleg is használatban van; a *császári* I. először Bédánál fordul elő s általa vált elterjedtté, ez szept. 15-ével vette kezdetét; végre a *római* v. *pápai* I. (I. romana, pontificalis) Kr. u. 313 jan. 1-ével kezdődött s a római kancelláriában a XIII. sz.-tól kezdve, később pedig az egész nyugaton használatos volt. A régi szokás emlékére az I. jelenleg is naptárainkban, a kortani betük mellett, előfordul.

Indicum (lat.), *Plinius* nevezte így az indigót; most nem használatos.

In diem addictio (lat.), l. *Addictio in diem.*

Indifferencia (lat.), egyértelmű az *indifferentizmussal*, de jelenti a filozófiában azt is, hogy valami fölötte áll a különbségeknek, pl. Isten újplatonikusan sem anyag, sem szellem, hanem valami, ami ezeknek I.-ja. L. még *Schelling.*

Indifferens (lat.) a. m. közönyös, közömbös. A kémiában oly testeket mondunk I.-eknek, melyekre a közönséges vegyszerek hatástalanok v. csak nagyon kis hatást gyakorolnak. I. forrásnak pedig oly meleg forrásvizeket, melyek semmiféle rájuk nézve jellemző sót nem tartalmaznak.

Indifferentizmus (új-latin) a. m. közömbösség, azaz valamely kérdésre vonatkozólag minden állásfoglalástól való tartózkodás, akár mert hiányzik bennünk az illető ügy iránt való érdeklődés (nemtörődömség), akár mert nem tartjuk helyesnek, érdemesnek állást foglalni (megokolt I.). Beszélhetünk vallási, politikai, filozófiai stb. I.-ról.

Indiga *(Indega)*, folyó Archangel orosz kormányzóságban, a szamojédek *Pai-Jagának* nevezik, az Indigi vagy Paijagando tundrákból ered s az Északi-Jegestenger *I.-öblébe* ömlik. Mellette régi csud város romjai vannak.

Indigén, kereskedelmi neve az indulinnak.

Indigena (lat.) a. m. benszülött, honi, honfi, állampolgár, ellentétben a külföldivel.

Indigenatus (lat.) a. m. honfiság, állampolgárság. Nálunk a külföldinek 1848 előtti jogunkban külön törvénnyel kitüntetésképen adományozott magyar állampolgárság, l. *Honfiusítás.*

Indigestio (lat.), l. *Dyspepsia.*

Indigetes (lat. a. m. *belül-hatók)*, a latin nép ősi vallásában fontos szerepü isteni szellemek, melyek az élet egyes ténykedéseiben az embert vezérlik. Minden egyes indiges-nek szigoruan körülhatárolt hatásköre volt s ezért a hívők aggódó félelemmel ügyeltek arra, hogy minden egyes esetben az illetékes indigeshez könyörögjenek oltalomért. Kétes esetekben a pontifexek dolga volt az illetékességet megállapítani. Ép e papok túlzásai, melyek az I. számát végtelenségig szaporították, voltak az okai annak, hogy az I. tisztelete hamarosan üres játéknak tünt fel s ennek következtében már a Kr. e. II. sz.-ban jelentőségét teljesen elveszítette.

Indigirka, folyó Jakuck keletszibériai tartományban, a Sztanovoj felvetődött platóperemen ered és 1400 km. hosszú folyással az Északi-Jegestengerbe ömlik négy ágú deltával. Halban szegény s ezért zord vidéke lakatlan, torkolatához közel van *Ruszkoje Usztye* orosz telep.

Indigitamenta (lat.), római liturgikus irat, mely minden egyes előfordulható esetre nézve megmondta az illető istenség nevét, kitől az illető esetben segítség várható. L. *Indigetes.*

Indiglucin, l. *Indigó.*

Indignatio (lat.) a. m. méltatlankodás, harag, megbotránkozás; a római jogban néha a. m. büntetés.

Indignitas (lat.), szószerint a. m. méltatlanság. I. a római örökösödési jogban az az eset, melyben az örököst a jog *méltatlannak* találja arra, hogy örököljön. Az I. nem gátolta meg az örököst abban, hogy az örökséget *megszerezze* (acquisitio), de az így megszerzett javakat *elvették* tőle (ereptio, bona ereptoria) és pedig bizonyos esetekben a fiscus javára (pl. ha az örökhagyót megölte), v. más harmadik személy javára.

Indigó (növ.), l. *Festék-növények, Indigofera, Indigónövények* és *Isatis;* kinai I., l. *Polygonum.*

Indigó, olyan organikus kék festék, melyet különböző növények nedvéből nyernek. Az I.-festéket már az ókorban is ismerték. *Plinius* is megemlékszik egy *indicum* nevü festékről. *Witt* O. N. szerint a régiek híres bíbora sem volt egyéb, mint I., melyet valamely mulandó piros festékkel átfestettek. Európába először a hollandok hozták a XVI. sz.-ban és lassan felismerve jó tulajdonságait, oly mértékben kezdték alkalmazni, hogy az európai államok kormányai, attól tartva, hogy az egész festőcsülleng-kultura, mely ez időben Európában igen lábrakapott, idővel tönkre jut, az I. behozatalát és használatát eltiltották. Legtöbb I.-t termelnek Bengáliában,

Madraszban, Jáván, Manillán, Közép-Amerikában, Nyugat-Indiában. A különböző I.-fajok között a bengál I.-t illeti meg az elsőbbség. Az I.-t az I.-növényből következőleg nyerik: Mihelyt a termést learatták, friss állapotban berakják az I.-csávába. Az I.-csáva, melyben az I. készül, nagy, cementtel kirakott szobához hasonlít. Minden ilyen csáva előtt van még az említettekkel hasonló területü csáva. Ez rendesen kissé mélyebben van. E két csávát kis csatorna köti össze. Az alacsonyabb csávából a folyadékot rézcsövek egy szélesebb, fönt nyitott cementtel kirakott gyüjtőcsatornába vezetik. A nagy csávákat telerakják I.-növénnyel, azután az egészet bizonyos mélységig fagerendákkal leszorítják s meghatározott magasságig vízzel töltik meg. Csakhamar megindul az erjedés, széndioxid fejlődik és az oldat sárgás, később sötétebb, végül olyan színt ölt, mint amilyen a sötét sör. Ebben a stádiumban az erjedés lassanként megszünik. Ezen folyamatnál az indigofera növényben, még pedig különösen annak leveleiben foglalt *indican* nevü glikozid I.-kékre (a tulajdonképeni festék) és egy cukornemre (indiglucin) bomlik fel:

$$\underset{\text{(Indican)}}{2\,C_{26}H_{31}NO_{17}} + 4H_2O = \underset{\text{(indigókék)}}{C_{16}H_{10}N_2O_2} + 6\underset{\text{(indiglucin)}}{C_6H_{10}O_5}$$

Most a folyadékot a nagy csávából a kis csávába eresztik; ha a lé lehült, akkor néhány csaknem pőre munkás áll bele; a folyadék kötésükig ér. Mindegyiknek hosszú nádbot v. lapát van a kezében; ezekkel oly módon kavarják a folyadékot, hogy minél több levegő érje. A folyadék sárga színe kavarás közben előbb zöldbe hajlik, később az indigókék válik ki belőle. Ha a munkások a csávából kijönnek, egészen kék színüek. Ujabban a kavarást gépekkel is végzik. Az I.-ról, mely finom iszap alakjában leülepedett, a vizet lecsapolják; az I.-pép maga pedig a nagy gyüjtőcsatornán át a tartóba folyik, honnan egy nagy, kovácsolt vasból készített nyitott főzőkazánba szivatytyuzzák át és ebben folytonos kavarás közben főzik. Ennek a kifőzésnek az a célja, hogy az I.-t tisztátalanító szerves és szervetlen anyagoknak egy részét feloldják, s hogy az I.-pépben levő erjedési organizmusokat elpusztítsák. A kifőzött pépet kettős szürőszöveten szürik, majd pedig szürőszövettel bevont szárító lemezeken gőzfütés révén vajállományuvá szárítják, azután sajtolják. A sajtolt I.-t 7—9 cm. vastagságú lemezekké, ezeket ismét kockákra vágják. Ezeket a kockákat szárító kamrákban szárítják s többnyire mangoefából készült ládákban a piacra küldik. A természetes I. I.-kék mellett I.-enyvet, I.-barnát, I.-vereset és hamualkotórészeket is tartalmaz.

Az I.-kék (indigotin) az I.-nak értékes főalkotórésze, ($C_{16}H_{10}N_2O_2$), *Baeyer* Adolf szerint:

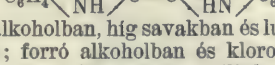

vízben, alkoholban, híg savakban és lugokban oldhatatlan; forró alkoholban és kloroformban, de különösen forró jégecetben, anilinban, nitrobenzolban és fenolban oldható, alaktalan, kék színü por, mely dörzsölve felületén rézvörös fémfényt mutat. Füstölgő kénsavban (nordhauseni kénsavban), de forró koncentrált kénsavban is I.-kékszulfonsavak alakjában kék folyadékká oldódik, melyből az *I.-karmint* készítik. (Az I.-karmin lényegében véve az I.-kék-diszulfósavnak nátriumsója.) Redukáló szerek az I.-kéket I.-fehérré ($C_{16}H_{12}N_2O_2$) redukálják. Ennek összetétele:

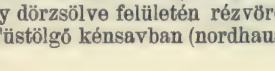

Ez a szürkésfehér, selyemfényü anyag lúgokban, alkoholban és éterben oldódik s a levegőn vagy oxidáló anyagok behatása alatt ismét I.-kékké oxidálódik. Salétromsav, krómsav hatása alatt az I.-kékből *izatin* ($C_8H_5NO_2$) képződik. Kálival desztillálva *anilin* képződik. Az I.-kék gőze sötétbiborveres. Az I. értékmeghatározására számos módszert dolgoztak ki. Ezek közül leggyakrabban használják *Mohr*-nak azt az eljárását, mely a kénsavban oldott I.-nak káliumpermanganáttal való oxidációján alapszik. Az I.-festékeknek alapanyaga az *indol* (C_8H_7N),

melyet *Baeyer* Adolf müncheni tanár az I.-kékből nyert. Amit az I.-csoport elméletéről tudunk, Baeyer és tanítványainak érdeme. *Baeyer* és tanítványai több eljárást fedeztek fel, melyekkel az indigotint mesterségesen elő lehet állítani. A legfontosabbak ezek közül a következők: Indigotint nyerünk: 1. ha az o-nitrofenilpropiolsavat szőllőcukorral lúgos oldatban hevítjük:

(Baeyer szintézise 1880).

2. *Heumann* a fenilglicint,

vagy ennek karbonsavját maró kálival hevíti, az ömlesztéket vízben oldja és a nyert indoxilt a levegőn oxidálja. 3. A *Kalle és Társa* biebrichi gyár *I.-sója* (az ortonitrofenil tejsavmetilketon nátriumbiszulfit vegyülete) lúggal hevítve I.-vá kondenzálódik.

Az utóbbi két vegyfolyamat alapján sikerült a mult század végén I.-t szintétikailag oly olcsón előállítani, hogy ma már ez a *mesterséges I.* nemcsak hogy versenyez a természetes I.-val, hanem a helyzet úgy alakult, hogy a természetes I. teljesen háttérbe szorult. Ez az alakulás *Baeyer* Adolf és tanítványainak tudományos kutatásain kívül két németországi kátrányfestőanyag-gyár céltudatos munkálkodásának köszönhető.

4. A *Badische Anilin- und Sodafabrik* (Ludwigshafen a. Rh.) eljárása a fent említett *Heumann*-féle szintézisen alapszik. A nevezett gyár a naftalinból indul ki, amelyet erős kénsavval higany jelenlétében *ftalsavvá*,

oxidál; ebből *ftalimidet*

készít, amely klórral és nátronlúggal *antranilsavvá*, , lesz. Ez a vegyület klórecetsavval *fenil-glicinortokarbonsavvá*,

alakul át, amely maró nátronnal hevítve *I.*-t szolgáltat.

5. A *höchsti kátrányfestőanyag-gyár* (azelőtt: Meister, Lucius és Brüning, Höchst a. M.) *toluol*ból kiindulva, *o-nitrobenzaldehidet* és ebből I.-t készít. Megjegyzendő, hogy az itt felemlített eljárásokon kívül több más, az I. előállítására alkalmas módszert is ismerünk. A mesterséges I.-t (Indigorein) pép alakjában (többnyire 20%-os) hozzák a forgalomba.

Nagy fontossággal birnak az I.-kéknek szubsztituált termékei, ezek közül legfontosabb a brómindigó, mely ibolyaszínű és a tiszta I.-kéknél is ellenállóbb. Szintén nagyon fontosak az I.-kéknek tri- és tetrabrómszármazékai, melyek *cibafesték* néven jutnak a forgalomba. A természetes I.-kéket rövid idő alatt teljesen kiszorítja a mesterséges I.-kék.

Legújabb időben sikerült festékeket előállítani, amelyeknek szerkezete az I.-éhoz hasonló. Ezeket *indigoidfestékeknek* hívjuk. Ilyen festék pl. a *thioindigo*, amely az indigotin — NH — csoportjainak helyén ként tartalmaz. Felfedezője *Friedländer*. (V. ö. Magy. chemiai folyóirat 1911, 11. és 12. füzet: *Szathmáry* László: Az indigoidfestékek).

I.-festés.

Az I.-festés (kékfestés) hazánk legrégibb iparágainak egyike s jelenleg is oly magas színvonalon áll, hogy jelentősebb gyáraink nem állanak a külföld hasonlónemű gyárai mögött, úgy hogy árúikat a külföldön is keresik.

Az I.-val festett szöveteket azért kedvelik annyira, mivel a szín a fény hatásának, meg a szappanoldatnak teljesen ellenáll és mivel az I. a vele megfestett szövetet külső behatások ellen megvédi. Egyedüli rossz tulajdonsága az, hogy erélyesen dörzsölve, a szövetről leválik. Az I.-festés kétféle azon mód szerint, amely az I. feloldására szolgál: e szerint megkülönböztetjük a csávakéket (Küpenblau) és a szászkéket (Sächsischblau). *Csávakék:* Az I.-t lúgos folyadékban redukáló anyagokkal I.-fehérré alakítjuk át; ebben a csávában a megfestendő textilanyagot áztatjuk, azután a levegőn oxidálni hagyjuk; ekkor a világos színű árú megzöldül, majd megkékül (*elzöldülés*, Vergrünen); ezt a folyamatot többször ismételjük egymás után, mindaddig, míg a portéka a kellő színárnyalatot fel nem vette. A csávát különbözőképen állíthatjuk össze. Általában véve *hideg* és *meleg* (erjedési) csávákat különböztetünk meg. A hideg csávákhoz tartoznak: a vasgálicsáva (Vitriolküpe, cuve au sulfate ferreux, cuve à la cuperose, blue-vat), a cinkpor-csáva, az ónsócsáva (cuve au chlorure stanneux, tinsalt-vat), az arzén- vagy operment-csáva (cuve à l'orpiment, arsenic-vat), a cukor-csáva (cuve à la glucose, sugar-vat), a hiposzulfit-csáva. A meleg csávák a következők: a csülleng-csáva (Waidküpe, cuve de pastel, cuve de vouëde, pastel-vat), a szóda- és a hamuzsír-csáva (cuve à la soude, cuve à la potasse, cuve d'inde, soda- or potash-vat, india-vat) és a húgy-csáva (Urinküpe, cuve à l'urine, urine-vat). Ha csávát készítenek, első sorban az I.-t lehetőleg finom péppé kell őrölni, ami e célra szerkesztett őrlőmalmokon történik.

Festés I.-karminnal (szászkék). I.-karminnal a gyapjut meg a selymet szokták festeni. A festés megsavanyított oldatban történik, melyben a kellő mennyiségű festék is fel van oldva. Az I.-karmin nem ad fényállandó szineket. L. még *Indigó-árúk*.

Irodalom. Persoz, Traité de l'impression des tissus; Bolley, Handbuch d. chemischen Technologie; Die chemische Bearbeitung d. Spinnfasern; Witt O. N., Chemische Technologie d. Gespinnstfasern; Hummel-Knecht, Färberei und Bleicherei der Gespinnstfasern; Antonio Sansone, The printing of cotton fabrics; Schultz G., Steinkohlentheer; Möhlau, Org. Farbstoffe; Julius Zipser, Apparate, Geräthe u. Maschinen der Wäscherei, Bleicherei, Färberei etc.; Mittheilungen des k. k. Technologischen Gewerbemuseums in Wien; Färberzeitung, Dr. A. Lehne; Bulletin de la société industrielle de Mulhouse; Természettudományi Közlöny 1886, 204-ik füzet; Monographie des I., G. v. Georgievics; Ad. Baeyer és H. Brunk (Berl. Ber. 33. különfüzet).

Indigó-árúk. Legfontosabbak a tarkázott pamut-I. Ilyen árúk háromféle módon nyerhetők: 1. A fehér szövetre olyan pépet nyomnak, mely a kifestésnél az indigónak a szövetre való lerakódását megakadályozza (hagyakozó, reservage). A szövetet, melyre a pépet rányomják, előbb meszes vízbe mártogatják, azután a csávában kifestik, végül híg kénsavon keresztülvonszolják és kimosák. Azokon a helyeken, ahol a pép van, a szöveten fehér pecsétek, minták látszanak. Ha a szövetet nyomtatás előtt világoskék színűre festették, akkor ezek az alakzatok is világoskék színűek. 2. A kékre festett szövetre olyan pépet (étető, fosztó szer, enlevage) alkalmazunk, mely az indigót a nyomtatott helyeken kimarja. A folyamat oxidáción alapszik, melynél az indigókék izatinné alakul át. Ilyen oxidáció-szer gyanánt leggyakrabban a krómsavat használják. Az első ilyen eljárás *Thompsontól* származik (1826), ki az indigóval festett szövetet káliumbikromát-oldatba mártogatta, sötét helyen szárította és erre olyan étetőt nyomtatott, mely oxálsavat tartalmazott. *Koechlin* Camille ezt az eljárást következőleg javította (1869): A kék szövetre olyan festéket nyomtatunk, melynek fő alkotórésze káliumkromát és a nyomtatott szövetet meleg kénsavat és oxálsavat tartalmazó oldatba hozzuk. Ezen eljárás gyenge oldala az, hogy a keletkező krómsav, mely az indigót kimarja, a szövetrostra behat, ott oxicellulóza képződik s a szövet szilárdságát csökkenti. Koechlin (1873) ezt az eljárást még abban az irányban is tökéletesítette, hogy indigóval festett portékán étetéssel színes alakzatokat, mintákat is nyomtathatnak. *Brandt* aluminiumklorátot, brómnátriumot, rézszulfidot, jódkáliumot és citromsavat kever össze, ezt a keveréket a szövetre nyomtatja, rövid gőzölésnél beáll a hatás. 3. Ide tartoznak azok az eljárások, melyeknél az indigót a fehér szövetre nyomtatják. Pl. a szövetre nyomtatnak egy olyan pépet, mely az indigófehérnek ónvegyületét tartalmazza. Hasonló ehhez az ú. n. *faïence-kék*. A fehér szövetre vasgálicból és indigóból álló pépet nyomtattak. Ezt a portékát felváltva majd lúgba, majd vasgálicoldatba mártogatták. Az indigókék indigófehérré redukálódott, behúzódott a rostokba és ott a levegőn ismét oxidálódott. Ezeket a szöveteket végül híg kénsavval és vízzel kimosták. Így fehér alapon kék alakzatot nyertek. Jobban célhoz vezet a *Schlieper* és *Baum*-féle eljárás, melynél az indigót nátronlúggal péppé őrlik s

ezt a pépet olyan szövetre nyomtatják, melyet előbb szőllőcukorral preparáltak. Gőzölésnél az indigó indigófehérré redukálódik, mely a szövetbe behatol és ott a szövet mosása és szárítása alatt ismét indigókékké oxidálódik. Ezt az eljárást nagyon jól át lehet alakítani, úgy hogy a kék mellett más színű alakzatokat is nyerünk. 4. A mesterséges indigónak a szöveten való előállítására az o-nitrofenilpropiolsavat és a *Kalle*-féle sót használják. Az utóbbinál az eljárás az, hogy a szövetet az indigósó oldatába mártogatják és nátronlúggal nyomtatják, v. pedig az indigósót nyomtatják a szövetre és ezt lúgon keresztülhúzzák.

Indigódiszulfósav, l. *Indigókékszulfósavak.*

Indigófehér, l. *Indigó.*

Indigofera *L., indigó* (növ.), a Hüvelyesek vitorlásvirágú génusza; 350 faja a forró-övön honos, a legtöbb afrikai. Gumós gyökerű füvek, félcserjék, cserjék, szőrösek. Levelük többnyire páratlanul szárnyas v. ujjasan 3-as, pálhás, virágzatuk levélhónalji, füzér- v. fürt-viráguk rózsaszínű, piros, magháza 1, 2 v. több magkezdeményű; hüvelyük igen különböző alaku. Legnevezetesebbek az *indigó* (l. o.) nevű festőanyagot szolgáltató fajok, így az *I. tinctoria* L. (anil, nil, l. a *Festék-növények* mellékletén), 1·5 m. magas, ágas félcserje. Az egész forró övön és más, melegebb vidékeken, Európában pl. Nápoly mellett sűrűn termesztik. Ugyanilyen elterjedésű és jelentőségű az *I. anil* L., ezt lesimuló szőrözet fedi, hüvelye lapos. Az *I. argentea* L. Egyiptom, Arábia és Kelet-India földjén terem. A himalájai *I.* szép piros virágú díszcserje, 1 m. magas. Elbír erős fagyokat, de jobb télire betakarni. L. még *Indigó-növények.*

Indigófestés, l. *Indigó.*

Indigoidfestékek, l. *Indigó.*

Indigókarmin, l. *Indigó, Indigókékszulfósavak.*

Indigókék *(indigotin)*, l. *Indigó.*

Indigókékszulfósavak *(indigókékkénsavak).* Kettőt ismerünk: a *monoszulfósavat* és *diszulfósavat.* Indigónak v. indigókéknek közönséges kénsavval való hevítésénél kék színű oldat keletkezik (indigókompozitum, indigótinktura, Solutio Indici), melyből vízzel való higításkor indigómonoszulfósav (szulfopurpursav, purpurkénsav, föniceinkénsav, indigópurpur) $C_{16}H_9N_2O_5SO_3H$ csapódik le. Az indigókékmonoszulfósav kékszínű por, mely vízben és alkoholban oldódik, míg savakban oldhatatlan, a gyapjuszövetet pác nélkül ibolyaszínűre festi. Ha indigóra vagy indigókékre füstölgő kénsav hat, akkor indigódiszulfósav keletkezik (indigókénsav, szulfindigósav, cöruleïnkénsav) $C_{16}H_8N_2O_2(SO_3H)_2$, mely vízzel való higítás után is oldatban marad. Ezen oldatból a festék a gyapjura lecsapható és róla szénsavasammoniákkal leszedhető. Az indigódiszulfósavnak alkáli sói gyapju- és selyemfestésre használtatnak (szász kék), azonban nem oly jó kék festést nyujtanak, mint az indigócsáva. Az indigószulfósavak sói alaktalanok, rézszínűek, oldatuk színe kék; alkálisói vízben oldhatók, sókkal azonban teljesen kiválaszthatók. Az indigódiszulfósav nátriumsója

$$C_{16}H_8N_2O_2(SO_3Na)_2$$

indigókarmin, kék karmin, oldható indigókék, cöruleïn, (indigotin), kémiai kék, penséelack, csodakék néven kerül a forgalomba. Indigókarmint használnak a gyapju, elefántcsont, tollak, fa, bőr, czukrászárúk festésére, az aquarell-festészetben és tintagyártásra.

Indigókénsav, l. *Indigókékszulfósavak.*

Indigókeserű a. m. pikrinsav.

Indigolit (ásv.), kék turmalin; lelőhelye Utöszigete Skandináviában és Goshen Massachusetts-államban.

Indigómonoszulfósav, l. *Indigókékszulfósavak.*

Indigó-növények (növ.). Az indigó több növénytől nyerhető, a legfontosabb az *Indigofera tinctoria* (l. *Festéknövények*), melyet Indiában, Jáva szigetén, a Molukkákon és Amerikában termesztenek; de egyéb *indigó*-fajok is adnak indigót, így az *Indigofera anil* (Amerika, Japán és Filippi-szigetek), az *Indigofera disperma*, mely a Jávában termesztett Guatemala-indigót szolgáltatja és az *Indigofera leptostachya*, melytől a Jávában nagyban termesztett Natal-indigó származik. Egyéb *indigó*-fajok alárendeltek. — A *Polygonum tinctorium* (japánul *ai*) Kelet-Ázsiában elterjedt indigó-növény. Az indiai indigó ismerete előtt a Közép-Európában és nálunk is vadon termő *Isatis tinctoria* (ném. *Waid*) szolgáltatott indigóhoz hasonló festéket s ezért e növényt a középkorban Franciaországban és kivált Thüringiában nagyban termesztették. Mint I. említtetnek még: a *Marsdenia tinctoria*, több *Phajus-* és *Calanthe*-faj, több *Crotolaria*-faj, azután az *Asclepias tinctoria*, *Wrightia tinctoria*, *Eupatorium tinctorium*, *Galega tinctoria*, *Sophora tinctoria*, *Polygala tinctoria* stb. A mesterséges indigó Németországban (Ludwigshafen) való gyártása óta a természetes indigó mindinkább csak helyi érdeküvé fog válni.

Indigó-nyomás. Fotografiai másoló eljárás. Indigóvegyület brómszármazékának oldatával szövetet vagy papirt átitatnak és azt rendes negativ alatt napfényen másolják. A fényérte helyeken indigó válik ki és a kimosás után kékszínű tartós kép keletkezik.

Indigóoldat, ecetsavas vagy kénsavas, úgy készíthető, hogy a töménykénsavval készített indigóoldatból a kénsav fölöslegét ecetsavasólommal eltávolítjuk. Gyapotfestésre használják.

Indigópapiros, indigóval festett papiros, mely a klór kimutatására szolgál. Klór ezen papiros színét elszínteleníti.

Indigó-pinty (*Passerina cyanea* Linn.), az Éneklők *(Passeriformes)* rendjébe, a Pintyfélék családjába tartozó madárfaj. Színe kék, szárnyai és farka feketések. Hazája Észak- és Közép-Amerika. Kedvelt díszmadár.

Indigópurpur *(purpurkék, Bolleykék)*, kékszínű festék, mely az indigóból állítható elő, ha azt savanyú kénsavasnátriummal összeolvasztjuk s az olvadék vizes oldatát konyhasóval kezeljük. I. vízben oldható, alkoholban és éterben oldhatatlan I. alatt a föniciai kénsavat is értjük, l. *Indigókékszulfósavak.*

Indigópurpurin, l. *Indigóvörös.*

Indigórubin, l. *Indigóvörös.*

Indigósárga. Indigónak fölös mennyiségű benzoilkloriddal való hevítésekor barna színű, amorf dibenzoilindigó keletkezik. Ha indigót aromás

savhalogénekkel ugyanúgy kezeljük valamely kondenzációt elősegítő fém vagy fémsó jelenlétében, mint a benzoilkloriddal, akkor intenziv sárga kondenzációtermék: l. 3 G. Ciba keletkezik, mely nem alakítható vissza, mint a dibenzoilindigó, nátronlúggal indigóvá. Ezen termékek a csávafestékek jellemző tulajdonságaival birnak és szép sárga színüek. Úgy, mint az indigó, ezek is könnyen átalakíthatók bróm és klór származékaivá. Brómderivátja a *cibasárga G*. Újabban nagyon kiterjedten alkalmazzák.

Indigósó, az ortonitrobetafeniltejsavmetilketonnak biszulfáttal létesített vegyülete, fehér színű kenőcs, melyet a szövetre nyomás után nátronlúggal indigóvá alakítanak át.

Indigószulfósav, l. *Indigókékszulfósavak*.

Indigotin, l. *Indigó*.

Indigótinktura, l. *Indigókékszulfósav*.

Indigóvörös *(indigórubin, indigópurpurin)*, az indigókékkel együtt előfordul az indigóban. Indikánból és izatinkloridból állítható elő.

Indigózafir, a kék zafir kereskedelmi neve.

Indikáció (lat., *javallat, gyógyjavallat*), az orvosi beavatkozás szükségességét és jogosultságát megszabó körülmény. Ha a betegséget fölismertük (diagnózis), fölmerül a kérdés, hogy micsoda orvosi beavatkozás indikált. A betegség okozójának legyőzésére irányuló beavatkozások javallata az I. causalis, ha a betegség okát nem ismerjük, vagy gyógyító beavatkozásokkal meg nem közelíthetjük, vagy ha a betegség egyes tünetei önmagukban is oly nagy kellemetlenséget jelentenek, hogy megszüntetésük a beteg javára van, az orvosi beavatkozás az l. symptomatica alapján a tünetek ellen irányul. Ha életveszedelem tesz valamely beavatkozást szükségessé, ez az I. vitalis, mely minden egyébnél fontosabb. Ha pl. diftériás gyermek a torokban képződött álhártyák következtében fuldoklik, életét intubációval, vagy légcsőmetszéssel mentjük (I. vitalis). Majd szérum-befecskendezéssel a betegség okozói ellen lépünk fel (I. causalis), de esetleg magas lázát valamely lázellenes szerrel csillapítjuk (I. symptomatica). Ha valamely orvosi beavatkozás adott esetben tilos, úgy *kontra-I. (ellenjavallat)* forog fönn. Pl. szívbajos embernek a forró fürdő — kontraindikált.

Indikál, a hivatali kezelési műnyelvben a. m. indexbe vezet, mutatóz, l. *Mutató*.

Indikált lóerő vagy *indikált munka*, a gépek munkakifejtésének összessége, amit a mozgatásukra használt mótorikus anyag kifejteni képes. Ennek a munkának egy részét a gép alkatrészeinek surlódása veszi igénybe és csak az ezen felül megmaradt rész fordítható szerszámgépek hajtására V. ö. *Jalsoviczky*, A gőzgépek szerkezete és kezelése.

Indikán, glikozidszerű anyag, mely az összes indigót szolgáltató növényekből nyerhető; színtelen, keserű, savanyú kémhatású, vízben és alkoholban oldható szirupszerű anyag. Ferment hatásra vagy híg savval való főzéskor egy cukoranyagra *indiglucin* $C_6H_{10}O_5$ és indoxilra C_8H_7NO esik szét, mely utóbbi a levegő oxigénjének hatására indigókékké oxidálódik.

Indikátor (lat.) a. m. jelző. A *kémiában*, különösen a térfogatos analizisben alkalmazott anyagok, amelyek színüket megváltoztatva, a kémiai átalakulás befejeztét megmutatják. — A *technológiában* olyan készülék, melynek segélyével valamely erőgép (mótor) munkahengerében kifejtett munka mennyisége meghatározható. V. ö. *Jalsoviczky*. A gőzgépek szerkezete és kezelése.

Indikátrix (új lat.). Valamely felület alakját egy *P* pont környezetében úgy szoktuk megvizsgálni, hogy a *P* pontban vont érintő síkkal párhuzamosan haladó másik síkkal metsszük s e metszetnek nagyított képét vizsgáljuk. Ha a felületet metsző síknak a *P* ponttól való merőleges távolsága minden határon túl kisebbedik és a metszetet e távolsággal fordított arányban nagyítjuk, akkor ez mindinkább egy kúpszeletbe megy át *(Dupin*-féle kúpszelet). Ez a kúpszelet a felület *P* pontjában az I. A *P* pontot elliptikus, hiperbolikus vagy parabolikus pontnak nevezzük aszerint, amint I.-a ellipszis, hiperbola, ill. két párhuzamos egyenes.

Indikció, l. *Indictio*.

Indikolit a. m. indigolit (l. o.).

Indirekt (lat.) a. m. nem egyenes, közvetett.

Indirekt adó a. m. közvetett adó, l. *Adó*.

Indirekt alkalmazkodás, l. *Közvetett alkalmazkodás*.

Indirekt bizonyítás, l. *Apagóg bizonyítás* és *Bizonyítás*.

Indirekt fejlődés, l. *Átalakulás*.

Indirekt lövés, l. *Direkt lövés*.

Indirekt magosztódás, l. *Magosztódás* és *Fonalas magosztódás*.

Indisciplina (lat.) a. m. fegyelmetlenség, rendetlenség, fejetlenség, ellentéte a disciplínának (l. o. és *Fegyelem*).

Indiscutabilis (lat.) a. m. amit nem lehet v. nem szabad megbeszélni.

Indisputabilis (lat.) a. m. elvitathatatlan.

Indiszkrét (lat.) a. m. meggondolatlan, vigyázatlan (beszélés közben); ellentéte a diszkrétnek. *Indiszkréció*, vigyázatlanság, vigyázatlan vagy tolakodó fecsegés.

Indiszponibilis (új-lat.) a. m. ami felett nem lehet rendelkezni; *indiszponált*, aki egyáltalán v. valamely neki felajánlt tervre nem alkalmas, rossz kedvű; *indiszpozició*, rosszkedvüség, gyöngélkedés, betegeskedés.

Indítás, a jel megadása valamely verseny megkezdésére. A futó- és gyaloglóversenyeknél, az evező- és kerékpárversenyeknél pisztolylövéssel indít az indító. A lófuttatást illetőleg l. *Indulás*.

Indítás után, postai bélyegző annak a levelezésnek a megjelölésére, amely közvetlenül vagy röviddel az illető posta elindítása után került feladásra, hogy a címzett abból a késedelem okát megtudja. Csak arra a levelezésre nyomják, amely a felvevő hivataltól vagy ügynökségtől a feladás napján már nem indítható el.

Indíték, l. *Motivum*.

Indító (ang. *starter*). A versenyrendezőség egyik legfontosabb tisztsége. Az I. jelére (pisztolylövés, zászlóintés) indulnak el a versenyzők. L. *Indulás*.

Indító készülék. A szerszámgép és a közlő tengely közt fekvő közvetítő kerékszerkezet. Ez a készülék arra való, hogy vele valamely mű-

helyben az összes gépeket hajtó főtengelyről a munkát egy-egy gépre szükséges mértékben átvihessék és hogy ezt a gépet a főtengelytől függetlenül szükséghez mérten megállíth ssák és megindíthassák. Az I.-et egyuttal arra is felhasználják, hogy vele a munkagép sebességét a főtengelytől függetlenül megváltoztassák. Szerkezete két csapágyba illesztett rövid tengelyből áll, mely tengelyen a főtengely forgásának átvételére egy laza és egy felékelt szíjkerék van. Ezek mellett van még rajta egy lépcsős szíjkerék, mely a mozgást a szerszámgép hasonló méretü lépcsős szíjkerekére küldi. Ezenkívül a csapágyakra van szerelve a hajtó szíjak áttolására szolgáló villás szerkezet is. A robbanó motorokhoz való I. rendszerint egy légkompresszorból és egy komprimált levegőt tartó tartányból áll, mely olyan alkalmas csapszerkezettel és csőhálózattal van felszerelve, mellyel az indításhoz szükséges nagy nyomású levegőt a gép önmaga képes géphengerébe bevezetni és a kellő lendület elérése után könnyen átváltható a hajtóanyag beboesájtására szolgáló rendes vezérműre. Újabban ezeket a légnyomású I.-eket kézzel hajtható elektromos indítókkal cserélik fel. V. ö. *Jalsoviczky*, Tűzgépek.

Indítóok, l. *Motivum*.

Indítvány (ném. *Antrag*), hatósághoz, testülethez v. személyhez intézett felhívás v. kívánság, hogy megjelölt irányban kivánt cselekményt vigyen végbe. A mi polgári peres eljárásunkban (a német Antrag helyett) kérelem használatos; a bűnvádi eljárásban fontos a kir. ügyész és a sértett fél I.-a. L. *Indítványi bűncselekmények*.

Indítványi bűncselekmények. A bűncselekmények, mint közérdeket sértők, szabály szerint hivatalból üldözendők. Ezzel szemben azok a bűncselekmények, amelyek miatt bűnvádi eljárás csakis a sértett félnek indítványára indítható meg, az úgynevezett I. (Antragsdelikte). Az I. különtartásának indokai egyfelől a bűncselekmény csekély társadalmi jelentősége, másfelől a sértett félnek kimélete. Az indítványt szabályozó főelvek a magyar btkv szerint a következők: Az indítvány szabály szerint visszavonható. Vissza nem vonható indítványra üldözendő bűncselekmények: 1. erőszakos nemi közösülés; szemérem elleni erőszak és megfertőztetés; 2. gyermek-, leány- és nőrablás. Visszavonható indítványra üldözhető bűncselekmények: a hamis vád vétsége; nemi közösülés és természet elleni fajtalanság testvérek között, erőszak esetét kivéve (az indítvány előterjesztésére csak a szülő vagy a gondnok van jogosítva); férjszinlelés; házasságtörés; rágalmazás és becsületsértés magánszemélyek között; könnyü testi sértés; levél- és távsürgönytitok megsértése magánszemélyek által; magánlaksértés vétsége; lopás és sikkasztás házastársak, fel- v. lemenő rokonok, testvérek, v. közös háztartásban élő rokonok között, továbbá ha a lopást ill. sikkasztást a gyámolt gyámja, a gondnokolt gondnoka, a növendék nevelője ellen, vagy a bünös az ellen, akinek szolgálatában, fizetésében áll, v. háztartásában él, v. ez utóbbival közös háztartásban élő rokonok ellen követi el; hűtlen kezelés hatósági megbizás eseteinek kivételével; házastárs, fel- v. lemenő rokon, testvér, közös háztartásban élő rokon, gyám, gondnok, nevelő sérelmére elkövetett jogtalan elsajátítás és csalás, iparvédjegyhamisítás; vagyonrongálás, uzsora és több kihágás. Az indítvány attól a naptól számított 3 hó alatt terjesztendő elő, amely napon az elkövetett bűncselekmény és annak elkövetője az indítványra jogosítottnak tudomására jutott. Az indítvány előterjesztésére jogosítva van a sértett fél. Ha a sértett fél ellen törvényes képviselője vagy gondnoka követ el bűncselekményt, a bűnvádi eljárás hivatalból indítandó meg. Ha a bűncselekmény elkövetésénél többen működtek közre és a bűnvádi eljárás valamennyi ellen csak indítványra indítható meg, az indítványnak az egyik részes ellen történt előterjesztése az eljárásnak valamennyi ellen megindítását, az indítványnak az egyik részes ellen történt visszavonása az eljárásnak valamennyi ellen megszüntetését vonja maga után. Ezt *az indítvány oszthatatlanságának* nevezik.

Indium. Jele *In*, atómsúlya 114·8. Felfedezték *Reich* és *Richter* 1863. spektrálanalizis segítségével. Kis mennyiségben némely cinkszulfidban fordul elő; különösen a freiburgi cinkszulfidban, mely belőle körülbelül egy ezredrésznyit tartalmaz. Ezüstfehér, erősen fénylő oktaéderben kristályosodó s nyujtható fém; izomorf az aluminiummal, rendkívül lágy, kézzel összenyomható és késsel vágható. Papiron végig húzva azon nyomot hágy. Fs.-a 7·12, op.-ja 155° C. A levegőn fényét nem változtatja. Erősen izzítva meggyulad és kék lánggal elég. Híg sósavban és kénsavban lassan oldódik, salétromsav gyorsan oldja. Az indium illó vegyületei a nem világító gázlángot szép kékre festik. Spektrumát egy erős indigókék vonal és egy halványabb ibolyaszinü vonal jellemzi. Vegyületeiben egy-, két- és háromvegyértékü, utóbbi vegyületei a legállandóbbak. Előállítható oxidjából, azt hidrogénnel vagy nátriummal redukálva, vagy pedig elektrolízissel szulfátjából, esetleg forminátjából. Vegyületei közül — melyek az aluminiuméihoz hasonlók — megemlítjük a következőket: Az I.-hidroxid, In $(OH)_3$, mely kocsonyás fehér csapadék alakjában leválik, ha I.-só-oldathoz alkalihidroxid-oldatot elegyítünk; a lúg fölöslegében oldható, ammoniaoldatban azonban nem. Hevítéskor *I.-oxiddá*, In_2O_3, alakul. Az *I.-monoklorid*, InCl, vörös tömeg; *I.-diklorid*, $InCl_2$, fehér kristályos test; *I.-triklorid*, $InCl_3$, keletkezik, ha I.-ot klóráramban hevítünk. Gyöngyházfényü kristályok, vízben sistergés közben oldódik. Az *I.-szulfát*, $In_2(SO_4)_3$, úgy mint az aluminium-szulfát az alkali fémek szulfátjaival kettős sókat — timsókat — alkot, melyek a közönséges timsóval izomorfok.

Individuális (lat.) a. m. egyéni (l. o.).

Individuális nemesség, l. *Nemesség*.

Individuális potencia, némely állat kiváló örökítőképessége, l. *Öröklés*.

Individualitás (lat.) a. m. egyéniség.

Individualizáció (lat.) a. m. egyénülés vagy egyénítés. A modern büntetőjognak egyik alapeszméje, mely szerint a büntettes nemcsak a cselekmény, hanem az ő sajátos egyéni jelleme szerint vettessék alá a megfelelő s a büntető-

jog célját szolgáló elbánásnak. Megkülönböztetünk *a) törvényi* I.-t., amelyet a törvényhozó tart szem előtt, midőn megállapítja, hogy bizonyos bűncselekmények esetében s bizonyos büntettesekkel szemben mily intézkedéseket (büntetés, javító nevelés, gyógyítóintézetbe utalás stb.) alkalmazzon; *b) birói* I.-t.; ezt in concreto a bíróság végzi el, midőn pl. a büntetést a megvont kereteken belül a felmerült cselekmény alapján az elkövetőre kiszabja; végül *c) végrehajtás* során kívánatos I.-t, melyet a büntetés vagy más intézkedés végrehajtói alkalmaznak az elítélt legsajátosabb egyéni tulajdonságai szerint.

Individualizáló stílus (eszt.), egyénítő, az egyéni meghatározottság minden nyilvánulását kifejező előadásmód. Szemben áll vele a faji jellemvonásokat hangsúlyozó, tipizáló eljárás. L. *Jellemzés* és *Típus*.

Individualizmus (lat.), a filozófiában az a gondolat, hogy az egyéniség a fő a világban vagy létezik igazán (pl. Leibniz monászai). Ellentéte az *univerzalizmus*, hogy minden az egészért és az egészben van, az egyes dolgok nem önállóak. Az univerzalizmus vallási formában gondolva: panteizmus (l. o.). A történetírásban az I. az a felfogás, hogy az egyének csinálják a történelmet; az erkölcstanban és a politikában, hogy az egyén semmi egyébnek nem rendelhető alá; a gazdaságban, hogy szabadságot kell adni az egyénnek a gazdasági küzdelemben. Se az állam, se senki ne avatkozzék be az egyén gazdasági dolgaiba (természetesen a jog határain belül). Ellentéte a *szocializmus, kommunizmus*.

I. (eszt.) a modern művészetnek egyik jellemző iránya. Azt követeli, hogy a mű a sajátos művészi egyéniségek kinyomata legyen; a művész a bensőleg átéltet bátran, nyíltan tárja fel. Az erkölcsi téren — s ez is helyet talál a költészetben — az I. azt hangoztatja, hogy az egyénnek jogához tartozik magát tetteiben egyéni sajátosságából kifolyóan, minden sablontól függetlenül elhatározni. Az alapjában egészséges gondolat, mint az I. általában, könnyen az egyén korlátlan tulbecsülésére vezethet. Az I. filozófusa Nietzsche.

Individuatio (lat.) a. m. egyénítés, l. *Principium individuationis*.

Individuum (lat.), l. *Egyén*.

Indjija *(India)*, község Horvát-Szlavonországban, Szerém vármegye rumai j.-ban, (1910) 6004 német, szerb és magyar lakossal. Van takarékpénztára és hitelintézete, gőzmalma, vasúti állomása, posta- és táviróhivatala és postatakarékpénztára. Jelentékeny vasúti csomópont; itt ágazik ki a m. kir. államvasutak budapest-zimonyi vonalából az I.-vinkovcei vonal. Határa igen termékeny.

Ind jog, l. *Hindu jog*.

Ind mitológia az első korszakában úgy jelenik meg, mint a természeti vallás járuléka, amint az a természeti vallás korában kialakult és a védákban, kivált a Rigvéda dalaiban jelentkezik. Ké sőbbi korban az ind háromság, Brahma, Visnu, Síva (mint főistenek) és ezeknek ellenségei (főleg az aszurák, vagy demonok) játszák benne a főszerepet már az epikus korszakban is és kivált az ugynevezett hinduizmusban.

Indoanilinek, l. *Indaminek*.

Indo-ausztráliai népek. Földrajzi fogalomból kialakult gyűjtőnév, a maláji archipelagus őslakóinak Malakka, Szumatra, Borneo, Jáva stb. félreeső hegyeibe szorult maradványai.

Indobrit birodalom, l. *India*.

Indo-európai nyelvek, l. *Indogermánok*.

Indofenolok, a kinonfenilimidből levezethető vegyületek. Előállíthatók fenolonnak kinonklórimidre való hatásakor, vagy pedig paraamidófenolnak valamely fenollal együttes oxidációja által. Az I. alkoholban vörös színnel oldódnak és fenol karakterrel birnak. Alkálisói vízben kék színnel oldódnak. Redukció által színtelen vegyületté (leukovegyületté) alakíthatók. Technikai fontossággal bir az indofenol, naftolkék, az indigóhoz hasonló a száraz pora, alkoholban oldható, vízben oldhatatlan, tűkben szublimálható, savakban színtelenül oldódik, gyümölcscukorral és nátronluggal vagy ónacetáttal hevítve leukoindofenollá (indofenolfehér) alakítható. Ez utóbbi oxidálódik a levegőn indofenollá. Az I. nagyon állandó festékek.

Indofor, kereskedelmi neve az indoxilsavnak, melynek alkalikus oldata a levegő oxigénjének hatására indigókékké alakul.

Indogermanisztika a. m. indogermán összehasonlító nyelvtudomány; Németországban általában az összehasonlító nyelvtudományon is I.-t értenek.

Indogermán nyelvek, l. *Indogermánok*.

Indogermánok *(indo-európaiak, árják)*, amaz őskori népnek neve, amelynek utódai, több külön néppé (ind, görög, itáliai, germán, szláv stb.) alakulva, Európa és Nyugat-Ázsia legnagyobb részét benépesítik s műveltségükkel egész a mai napig az emberiség élén haladnak. Az I. eredetileg egységes nép voltak, amely aránylag kis területen lakott s amelynek tagjai élénk érintkezésben álltak egymással. E nép *őshazájáról* és legrégibb életviszonyairól igen kevés biztos adatunk van. Az őshazát régebben — valószínüleg a bibliai felfogásból indulva ki — *Ázsiában* képzelték; e nézetet látszólag megerősítette az a körülmény is, hogy az indogermán nyelvegységből keletkezett egyes nyelvek emlékei közül a legrégibbek (az ind nép Védái és a Zend-Avesta) ugyancsak Ázsiában jöttek létre. Később is, mikor már helyesebb nyelvtudományi felfogás vált általánossá, az ázsiai őshaza híve maradt a tudósok egy része (Schleicher, Müller Miksa). Mások azonban inkább nyugatra helyezték az I. ősi lakóhelyét, majd az Ural-hegység vidékére (Fick, Höfer, Kiepert), majd Európába (Latham, Benfey, Schrader), Geiger, Hirt, Kossinna egyenesen Németországba, Penka Skandináviába. A kérdést ma sem tarthatjuk még egészen eldöntöttnek. V. ö. *Schrader* O., Reallexikon der idg. Altertumskunde (1901).

Az I. *ősi műveltségéről* és életviszonyairól is nehéz határozott képet alkotnunk. Valószínű, hogy az I. még nem ismerték a fémeket, hogy állattenyésztő nomádok voltak, főbirtokuk nyája volt, a sertést, öszvért, szamarat, macskát nem ismerték; a lovat ismerték, de munkára nem használták és nem ülték; földmívelésük igen csekély jelentőségű lehetett. A családi élet

azonban meglehetősen ki volt náluk fejlődve. Az évet két részre osztották: nyári és téli időszakra. Időszámításuknál nem a nappal, hanem az éj volt az irányadó.

Az *indogermán ősnyelv* eredetileg szintén egységes nyelv volt, mint a nép, mely beszélte. Körülbelül a Kr. e. II. évezred elején azonban már nyelvjárási sajátságok fejlődhettek ki a nyelvterület egyes részein. E dialektikus különbségek idővel mindinkább kiélesedtek s az egységes alapnyelvből külön nyelvek ágazódtak el, amire természetesen nagy hatással voltak a területi viszonyok és történeti események (vándorlások stb.) is. E korszakban, a megoszlás küszöbén, az indogermán alapnyelv a fejlettségnek magas fokán lehetett már: volt arányos hangrendszere, ki voltak fejlődve a fő nyelvtani kategóriák, volt csaknem teljes névszó- és igeragozása (sőt e ragozás sok tekintetben gazdagabb volt, mint a későbbi származéknyelveké), a szó- és igeképzésnek számos eszköze stb. Hogy az *elágazás* maga mikép ment végbe, az sok vitának volt tárgya. 1872-ig Schleicher Ágost családfa-elmélete volt az uralkodó, mely szerint az ősnyelv három csoportra (1. ázsiai v. árja, 2. greko-italo-kelta, 3. szláv-germán) oszlott s idővel ezekből fejlődtek ki az egyes nyelvek. Ez elméletet később Lottner és Curtius módosították. 1872. Schmidt Johannes ú. n. hullámelméletével lépett fel. Ma, főleg Leskien (1876) és Brugmann fejtegetései alapján, egyes indogermán nyelveknek szorosabb egybetartozását legalább is kétségesnek tartjuk s megelégszünk azzal, hogy az ősnyelvnek kilenc külön ágra való oszlását konstatáljuk. E kilenc indogermán nyelvág a következő: 1. az *árja* nyelvág, amely később az *ind* és *iráni*, az utóbbi ismét az *ó-perzsa* és *zend* nyelvekre oszlott; 2. az *örmény*; 3. a *görög*; 4. az *albán*; 5. az *itáliai*; 6. a *kelta*; 7. a *germán*; 8. a *balti-szláv*, 9. a *tochari* nyelvág. Mind e népeknek és nyelveknek az indogermán (szokásos rövidítése: *idg.*) névvel való elnevezése azon alapul, hogy e nép- és nyelvcsalád legkeletibb tagjának az *ind*, legnyugatibbnak a *germán* népet és nyelvet tartották. Az *indogermán* név, melyet először Gesenius használt 1831., ily értelemben jelenleg leginkább el van terjedve, főleg Németországban. Némelyek az *indokelta* elnevezést használták, arra hivatkozva, hogy a kelta nép még inkább nyugatra eső tagja e nyelvcsaládnak, mint a germán népek legnyugatibb csoportja, az angol. Franciaországban az indogermán helyett az *indoeurópai* elnevezés dívik s ezt nálunk is használják. Az angoloknál az *árja* elnevezés van elterjedve, amelyet a németek csak az indo-iráni ágra alkalmaznak.

Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány megalapítójának *Bopp* Ferencet tekinthetjük, bár már ő előtte is foglalkoztak ily irányú tanulmányokkal Jones (1786) és Schlegel Frigyes (1808). Bopp után *Pott* Frigyes Ágost (1802—1887), *Benfey*, *Schleicher* Ágost (1821—68), *Curtius* György (1820—85) építették ki az indogermán nyelvtudomány rendszerét. (V. ö. *Delbrück*, Einleitung in das Studium der idg. Sprachen, 5. kiadás 1906.) Korunkban e tudomány legkiválóbb képviselői: Delbrück, Brugmann, Collitz, Bezzenberger, Hübschmann, Bechtel, Streitberg, H. Pedersen, Hirt, stb. Az indogermán összehasonlító nyelvtudomány eredményeit részletesebben tárgyalja *Brugmann* és *Delbrück* nagy munkája: Grundriss d. vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprachen (2. kiadás 1911). Nálunk Riedl Szende, Mayr Aurél, Petz Gedeon, Schmidt József, Benigny Gyula és mások foglalkoztak indogermán nyelvtudományi kérdésekkel.

Indóház, így nevezték régebben az állomások felvételi épületét, hol az utazó közönség számára és a személyforgalom lebonyolításához szükséges egyéb vasúti berendezések, pénztárak stb. vannak elhelyezve. L. *Állomás*.

Indoin, diazotált szafraninból és β-naftolból előállított kék azofesték, amellyel a csersavval pácolt gyapotárúkat kék színüre festik.

Indok, *indokolás*, l. *Itélet*, *Motivum*.

Indokelták, az indogermánoknak Lassen, Lagarde és Spiegel által használt elnevezése, mely még teljesebben fejezi ki ennek a népcsoportnak v. nyelvének kelettől nyugatig való elterjedését.

Indo-Kina, l. *India* (Hátsó-India). — Francia-I. *(Indo-Chine française)*, l. *Francia-Indokina*.

Indokinai félsziget a. m. *Hátsó-India*, l. *India*.

Indokinai nyelvek, a kinaival nyelvi egységet képező keletázsiai nyelvek. Az ezen nyelveket beszélő népek többsége az előindiai művelődés területén lakik. Az I.-et 3 csoportra osztjuk fel, ú. m.: 1. tibeti, birmán nyelvekre, 2. az ú. n. tai-népek nyelvére (sziámiak és rokonaik) és 3. a kinai nyelvre. E nyelvcsalád ismertető jelei a következők: a gyökszavak egytaguak, a nyelvszerkezet izoláló és a hangsúly többnyire éneklő. V. ö. *Kuhn*, Über Herkunft u. Sprache der transgangetischen Völker (München 1883).

Indokolás (lat. *rationes decidendi*, *motivae*, ném. *Entscheidungsgründe*, *Motive*, franc. *motifs)*, a bírói eljárásban a határozat indokainak vagyis annak az előadása, hogy a bírót micsoda okok indították határozatának meghozatalára. Hazánkban polgári perekre az 1836. XVI. t.-c., büntető perekre az 1840. XII. t.-c. rendelte először, hogy a bíróságok ítéleteiket indokokkal támogatni kötelesek. Ma még (1913) hatályban levő polgári perrendtartásunk szerint minden határozatot indokolni kell, kivéve az idéző-végzést, de az új Pp. egyszerűsítő irányzatának megfelelően nem kívánja meg a mulasztási ítélet I.-át, amely ítéletnek az I.-a már megvan mulasztási ítéletként megjelölésében (ezt az 1912. VII. t.-c. a mai sommás eljárásba is átvette), a végzések közül pedig csak az elutasító végzéseket és azokat kell indokolni, amelyek vitás kérelem felől határoznak: nem kell indokolni a fizetési meghagyást, hirdetményt, rendszerint a peren kívüli eljárás nem ügydöntő végzéseit sem stb. A bűnvádi eljárásban az idéző-leveleket, az alárendelt hatóságnak és közegnek szóló meghagyásokat és az ügyvitelre vonatkozó utasításokat nem kell indokolni. Az I. tartalmára nézve l. *Itélet*, *Bizonyítás*; az I.-ban tett kijelentés jogerejére nézve l. *Jogerő*.

I. a felelős minisztereknek az a közlése, amelylyel az évi állami zárszámadás szerint mutatkozó túlkiadásokat, előirányzat nélküli kiadásokat, bevételi kevesbleteket és a költségvetéssel szemben

mutatkozó egyéb kedvezőtlen eltéréseket megokolják, hogy az országgyűléstől a felmentvényt elnyerhessék. A miniszteréknek ezen I.-ait az állami számvevőszék netáni észrevételeivel együtt zárszámadási jelentésében felvenni és ez úton az országgyűlés elé terjeszteni köteles (1880. LXVI. 27. §-a).

Indol, C_8H_7N v. $C_6H_4\langle^{CH=CH}_{NH}\rangle$, kis mennyiségben az emberi ürülékben, lóvizeletben fordul elő. Mesterségesen előállítható az indigókéknek, izatinnek redukciója által, ortonitrofahéjsavnak alkáliával és vasforgáccsal való összeolvasztása által, dietilortotoluidinnek izzó csövön való átvezetése által, karbostirilnek alkáliával való összeolvasztása által, stb. Nagy, színtelen leveleket képez; kellemetlen az emberi ürülékre emlékeztető szaga, vízben, alkoholban és éterben oldható, 52°-on olvadó és 245° bomlás közben forró anyag. Gyenge savkarakterrel bir, oldata a sósavval megnedvesített fenyőszálkát vörösre festi. Az I. alapanyaga az indigó-csoportba tartozó testeknek és az indigókék, mely I.-ból előállítható, két egymással egyesült I.-magot tartalmaz.

Indolens (lat.) a. m. közönyös, renyhe, petyhüdt; *indolencia*, érzéketlenség, közönyösség, renyheség.

Indoles (lat.), rátermettség. *I. animi*, a lélek természete; *I. morbi*, a betegség minemüsége, jellege.

Indonézia, l. *Maláji szigetcsoport*.

Indonfestékek, a hidrindénnek keton-származékai, $C_6H_4 : C_8H_6$; ide tartozik a *karminsav* is.

Indophor, l. *Indofor*.

Indore *(Indaur)*, a brit-indiai császárság hűbérállama Közép-Indiában, 24,700 km² területtel, (1911) 979,360 lakossal. A Vindja-hegység É.-i ágai takarják és a Csambal forrásfolyói öntözik. A talaj termékeny; búzát, rizst, cukornádat, indiai mákot és pamutot termelnek. Erdői és a dzsungelek értékes fanemekben és vadakban gazdagok. I. hadserege 8590 emberből áll. 1817-ben az angolok hűbéres állama lett. I. nevű fővárosát 1770. Ahelia Bai fejedelemnő alapította a Kan balpartján; (1911) lakóinak száma 68,733, közel $^1/_5$-e mohammedánus. Jelentékenyebb épületei a fejedelmi palota, a felsőbb iskola és gyapotszövőgyára. Közelében van *Mhau* (Mhow) város, a bombay-i hadsereg egyik ezredének székhelye, 36.039 lak.

Indorso v. *indosso* (ol.), *indorsement* (ang.), *endossement* (franc.) a. m. hátirat, forgatmány (l. o.).

Indossament (ol. *indosso)*, l. *Forgatmány*.

Indo-szkithák. Igy nevezik azon részint turáni, részint árja (tokhár) eredetü belső-ázsiai törzseket, melyek a Kr. e. II. sz.-tól kezdve, fölváltva a görögök baktriai uralmát, csaknem ezer évig uralkodtak Baktriában, Kabulban és India É.-i részeiben. Az I. mozgalma a Hoangho-melléki jüecsiktől indult ki, kiknek királyát Kr. e. 165. megölte Laosang hiungan király s a jüecsiket az Ili vidékére szorította, honnan Kr. e. 143. az usziunok nyomása következtében Szogdianába rontanak s kiszorítják onnan a Szakákat, kiket aztán az ászokkal (asioi) és tokhárokkal II. Frahates parthus király fogadott fel szövetségeseiül a baktriai görögök ellen (Kr. e. 127) s mint ilyenek 124. véget vetettek az utóbbiak uralmának. Innen tovább terjeszkedtek India felé s a mai Szeisztánt szállták meg, majd Kr. u. 27. Indiába nyomultak. Nyomukban voltak a jüecsik, akiket a Kusan törzsbeli Kadaphes vagy Kadphises Kozulo (talán a. m. fejedelem) egyesített s megalapította az I. birodalmát, mely a nagy Kániska (Kr. u. 78.) idejében érte el fényének és nagyságának tetőpontját s kiterjedt a mai Kabulra, Gândhârára, Kasmirra, Pendzsabra s India ÉNy.-i tartományaira. Alatta érte el legnagyobb virágzását a graeco-buddhista vagy gândhâra-művészet, valamint a buddhizmus. Utódai (Huviska 130-ig, Vászudéva 178-ig) alatt hanyatlásnak indult az I. birodalom, 178 után pedig, midőn a gupták visszaszorítják a jüecsiket, bomlásnak indult. A fehér hunnok vagy efthaliták emelik föl újra, kik 320 felé nyomulnak be Balkhba s 470 körül Mihirakula (Gollas) Indiára is kiterjeszti hatalmát. De zsarnoksága s a buddhizmus üldözése következtében mind gyülöletesebb lett s végre is megbuktatták. A fehér hunnok uralmának aztán Szogdianában 553. az altáji turkok vetettek véget. A turk hatalom gyöngülésével ismét föléledtek a régi jüecsi kis államok, élükön egy-egy «zavu»- v. «dzsavug»-gal s még a 700 körüli altáji turk föliratok is említik a soghdi «alti csub»-ot, hat csubot vagyis zavut.

Indoxil, l. *Indigó*.

Indoxilkénsav *(uroxanthin, uroglaucin)*, $C_8H_7NSO_4$, előfordul az embernek és kutyának a vizeletében; különösen nagy mennyiségben a lovak és marhák vizeletében fordul elő. A vizeletből nyert indoxilkénsavaskáli színtelen, leveles kristályokat képez, vízben és forró alkoholban könnyen oldódik; vízzel 120°-on könnyebben hígított kénsavval való főzéskor káliumbiszulfátra és indoxilra bomlik. Az I. a szervezetben indolból képződik. 24 óra alatt képződő emberi vizelet 4—19 mgr. indigókéket, a ló vagy marha vizelete több tizedgrammot tartalmaz.

Indoxilsav, C_9H_7NO, az ortonitrofenilpropiol saveszterének kénammoniummal való redukálásakor keletkezik, még pedig mint etilesztere, melyből az I. elszappanosítás által állítható elő. Színtelen kristályokat képez, vízben nehezen oldódik, hevítve indoxilra és szénsavra bomlik, oxidáló szerekkel indigókék, kénsavval kezelve indigókékszulfósav keletkezik belőle.

Indra, ind isten, a védák korában a legünnepeltebb, főképen a harcok istene, ki a kígyóalakú démonok ellen küzd és győzelmével megszabadítja az embereket a vizeknek és napsugárnak földrejutását gátló szellemektől, Vritra- (a betakaró), Susna- (a kiszárító) és Ahi-tól (a sárkánykígyó); I. száll harcra e szörnyekkel, hű szövetségesei a Marutok. Az áldozat kövér falatjaival és kivált a szoma-itallal felfrissülve vívja a harcot. Ő a világ teremtője, fentartója, a mindenség ura, jók jutalmazója, rosszak büntetője. A brahmanizmus későbbi korában neve nagyon elhomályosult.

Indragiri, 1. *folyó* Szumátra szigeten, Padang várostól DK.-re ered, a Szinkara tavon átfolyik,

felső részén Umbiling-nek nevezik, később Kvantan-nak s csak az alsó folyásán nevezik I.-nek. A Lingga-szigeteknél deltával torkollik a tengerbe. — 2. *I.*, a hollandusok hűbéres *fejedelemsége* az I. folyó vidékén Dzsapura és Ringat városokkal; területe 35,800 km², lakosainak száma kb. 70,000.

Indrapeszta, l. *Delhi.*

Indrapura *(Indrapoera)* v. *Gunong Korincsi*, 3766 m. (más mérések szerint 3690 m.) magas vulkán, Szumatra-sziget legmagasabb csúcsa.

Indre (ejtsd: eñdr), 1. a Loire baloldali, 250 km. hosszú *mellékfolyója*, ered a St. Marien (504 m.) hegyen Cher departementban, keresztül folyik a róla elnevezett I. és Indre-et-Loire départamenton, több ágra oszolva torkollik Langeais és La Chapelle közt. — 2. *I., département* Franciaország középső részében Loir-et-Cher, Cher, Creuse, Haute-Vienne, Vienne, Indre-et-Loire között. Berry, Orléannais, La Marche és Touraine részeiből alkották 6905 km² területtel, (1911) 287,673 lak. I. nagyobbrészt sík terület. Éghajlata mérsékelt; Châteauroux évi középhőmérséklete 12°; az évi csapadék mennyisége 586 mm. Járásai: Châteauroux, Issoudun, Le Blanc és Le Châtre. Fővárosa: Châteauroux. V. ö. *Hubert*, Dictionnaire historique, géographique et statistique de l'I. (Paris 1889).

Indre-et-Loire (ejtsd: eñdr e loár), départements Franciaország belsejében Loir-et-Cher, Indre, Vienne, Maine-et-Loire és Sarthe között. 1790. Touraineből alkották és részben Anjou, Poitou és Orléannaisból, területe 6157 km², (1911) 341,205 lak. I. 100—150 m. magasságú síkság; a Loire jobbpartja a soványtalaju Gâtine, a balpartja a Varennes, többi vidéke a Champeigne, a termékeny Véron, Falunières és az egészségtelen Brenne. 3 járásból áll: Tours, Chinon, Loches. Fővárosa: Tours. V. ö. *Bardet*, Orographie et hydrographie du département d'I. (Tours 1886).

Indri (állat), l. *Indri-félék.*

Indri-félék *(Indrisinae*, állat), a Félmajmok alrendjébe, az Egykarmú félmajmok *(Lemuridae)* családjába tartozó majomalcsalád, melyre jellemző, hogy az idetartozó fajok hátulsó végtagja aránytalanul hosszú; a hátulsó lábujjaik tövét kötőhártya köti össze; farkuk rendesen csökevényes, vagy legalább sohasem olyan hosszú, mint a test; fogaik száma 30. Három nem *(Indris, Propithecus* és *Avahis)* ismeretes, melyeknek öt faja egytől-egyig Madagaszkár szigetén él. Nagyszerüen kúsznak, de a földön két lábon állva is apró lépésekkel ügyesen szökdelnek. Legismertebb a *koronás indri* v. *babakotó (Indris brevicaudatus* E. Geoffr.); 85 cm. hosszú testü s e méretből a farkára alig jut 2—3 cm.; fekete, homloka, melle, farka fehér. Madagaszkár-szigeten csoportosan él. Megszelidítve madárvadászatra használják.

Indsil, l. *Indzsil.*

In dubio (lat.) a. m. kétség esetében.

In dubio mitius (lat.), azt az elvet jelenti, hogy kétség esetében enyhébben kell eljárni, pl. enyhébben kell büntetni, bizonyítékok elégtelensége esetében a vádlottat fel kell menteni; *in dubio pro reo* a. m. kétség esetében a vádlottra kedvezőbb felfogás érvényesüljön.

Induciomarus, a gallus trevirek fejedelme, ki Kr. e. 54-ben híveit és az eburónokat Julius Caesar ellen fellázítva, a rómaiakat nagy zavarba hozta. De a következő évben Labienus I.-t legyőzte és megölette.

Indukált áram, l. *Elektromos indukció.*

Indukció (lat., gör. *epagogé)* a. m. bevezetés, behozás, innét ez utóbbi szónak tankönyvekben való helytelen, mert érthetetlen használata; a logikában: az egyesből vagy részlegesből egyetemesre való következtetés. Ha valamely nem (genus) egyes fajtáin egyazon tulajdonságot észlelem s ebből következtetem, hogy e nem minden fajtáin előfordul ez a tulajdonság; vagy ha, mert két jelenséget néhányszor találtam egybekapcsolva, azt állítom, hogy ezek a jelenségek mindig összekapcsolva fordulnak elő, akkor I. útján következtettem. Mely logikai jognál fogva egyetemesitjük az I.-ban az egyes vagy részleges eseteket? Egy esetben világos ez a jog. Ha ugyanis tényleg az összes idevágó eseteket megvizsgáltuk, amit teljes I.-nak neveznek. De ez nem *következtetés*, hanem fölsorolása és összefoglalása az egyes eseteknek, ami azonban ritkán lehetséges. (Nem lehet minden aranyat megvizsgálni, hogy az aranyról valamit mondhassak!) A főkérdés tehát az marad: mely jognál fogva egyetemesitjük részleges tapasztalatainkat? Nyilvánvaló, hogy ennek az a meggyőződés szolgáltatja alapját, hogy ami a természetben történik, szükségkép történik, hogy egyetemes oksági kapcsolat köti össze a természet jelenségeit, hogy ugyanazok az okok ugyanazon körülmények közt ugyanazt az eredményt szülik. Ha *S* oka vagy okozata *P*-nek, mondhatom, hogy ugyanaz az ok ugyanazon körülmények közt ugyanazt az eredményt szülvén, *S* mindig *P*-vel együtt fog megjelenni. Ebből azonban újabb logikai kérdések származnak. Kérdezhetni: 1. Honnét tudjuk az oksági tételt? *Mill* Stuart János azt feleli, hogy ez az általános oksági tétel is a tapasztalatból, I. útján támadt. Ez a következetes empirizmus álláspontja. De akkor az okság tétele maga nem ad föltétlen biztosságot. Mások az oksági tétel forrását nem a tapasztalatban, hanem magában az elmében keresik. Kérdezhetni továbbá 2. mely úton-módon fedezhetem föl a tényleges oksági kapcsolatokat? Mert ez is problematikus. Ha valaki valamely betegségből fölgyógyul, maga a gyógyulás nem utal arra, mely oknál fogva állott be (l. *Ok).* Az I. tehát a részleges oksági kapcsolatok fölfedezésének újabb problémáját hozza szinre. Itt nagy szerepet visz azután a *megfigyelés* és a *kisérlet.* A megfigyelés és kisérlet, továbbá a többi idevágó logikai eljárások segítségével létrejön az *induktiv módszer;* az egyes I.-k útján egyetemes tételekhez jutunk, ú. n. empiriai törvényekhez; ezeket ismét egybekapcsoljuk még egyetemesebb törvényekké; azt a tételt, hogy egyes gázok egyszerű térfogatviszonyok szerint vegyülnek, kémiailag azon általános törvénnyé sikerült egyetemesíteni, hogy a gázok mind ezt a törvényt követik. Az induktiv alapon talált egyetemes tételek azután deduktiv okoskodás (l. *Dedukció)* alapjául szolgálhatnak. A két módszer tehát távolról sem ellenkezik vagy harcol egymással, ellenkezőleg egymást kiegészíti. Ujabb időben főleg *Mill* Stuart János, A deduktiv és induktiv

logika rendszere c. művében (magyar ford. *Szász* Bélától, Budapest 1874) foglalkozott behatóan az I. logikájával. V. ö. *Apelt*, Theorie der Induction (Leipzig 1854); *Sigwart*, Logik (2. kiad.); *Jevons*, Principles of science, 2. kiad.; *Wundt*, Logik, 1894 és *Lotze*, Logik, 2. kiad.

I., fizikai értelemben a. m. gerjesztés. *Elektrosztatikai* I. a. m. elektromos influencia (l. o.) *Elektrodinamikai* I. a. m. elektromos és mágneses I. (l. *Elektromos indukció*). *Radioaktiv* I., l. *Radioaktivitás*.

Indukciós áram, l. *Elektromos indukció*.

Indukciós elektromosság, az indukció által keltett elektromos áram. L. *Elektromos indukció*.

Indukciós elektromótor, l. *Dinamoelektromos gépek*.

Indukciós gép (*indukciós készülék, induktorium, induktor*), minden készülék elektromos áram előállítására indukció útján. L. *Áramgerjesztés, Elektromos indukció*.

Indukciós glóbus, Brandeggertől Ellwangenben szerkesztett glóbus palabevonattal, a geográfiai elemek berajzolására.

Indukciós inga, Waltenhofentől eredő készülék, a Foucault-féle áramok okozta energiafogyasztás kísérleti bemutatására. Rézrúdon függő ívalakú réz-szelet elektromágnes sarkai között lenghet. Amíg az elektromágnest körülvevő drótkerecsek árammentesek, tehát a vasmagok nem mágnesek, az inga sokáig leng. Amint áram halad át a dróttekercsen, tehát a vasmagok mágnesekké lesznek, az inga lengése hirtelen kisebbedik és az inga megáll. L. *Elektromos indukció*.

Indukciós készülék, l. *Elektromos indukció* és *Ruhmkorff-féle induktor*. — *I.* az elektroterápiában használatos rövid ideig tartó, gyorsan váltakozó áramok előidézésére. Lényege az elektromos indukción alapszik. Vasmaggal biró primér tekercscsel s erre ráhúzható szekundér tekercscsel bir. A primér tekercsbe akkumulátor, Daniel-elem stb. áramát vagy megfelelő ellenállásokkal legyöngítve a világítási áramot vezetjük be; a szekundér tekercs áramát a tekercs vagy a vasmag ki-betolásával szabályozhatjuk. Az orvosok számára készített kapcsolótáblák rendszerint fel vannak szerelve I.-kel is.

Indukciós korong, Riesztől szerkesztett készülék, mely két, dróttekercsekkel körülvett szigetelő lemezből állt. Ha az egyik lemez tekercsén leideni palack oszcilláló kisütését vezették át, a másik (indukált) tekercs végein olyan magas feszültség lépett föl, hogy azok között cm.-nyi szikrák ugrottak át. Ez a készülék már szapora váltakozású transzformátor volt; most már nem használják.

Indukciós mérleg, Hughestől szerkesztett készülék a fémek molekuláris szerkezetének megvizsgálására. Négy dróttekercsből áll, melyek mindegyike 100 méter hosszú drótot tartalmaz; ezek páronként egy-egy függélyes helyzetü kartoncsőre vannak szerelve. A két felső tekercs egy óra talapzatán álló mikrofonnal együtt galvántelep áramkörébe van kapcsolva. A két alsó tekercs telefonnal van összekapcsolva. A felső tekercsek drótmeneteit úgy gombolyítják, hogy a rajtok áthaladó áramok az alsó tekercsekben ellentétes irányú áramokat indukáljanak, melyek egymást lerontják s így a telefonban nem idéznek elő hangot. Ha az egyik csőbe valami fémdarabot tesznek, az ebben indukált áram megzavarja az alsó tekercsek áramainak egyensúlyát és a telefonban az óra ketyegése hallhatóvá válik. A készülékkel föl lehet ismerni a fémek molekuláris szerkezetében rejlő különbségeket.

Indukcióvonalak. Ha az elektromosság elektrosztatikai egységét oly gömb középpontjában képzeljük, melynek sugara egységnyi, akkor az elektromos mező erőssége a gömbfelületen szintén egységnyi, ha a tér levegővel van megtöltve. Ha most ugyanazon körülmények között a teret levegő helyett olyan dielektrikum tölti be, melynek dielektromos állandója K, akkor az elektromos mező erőssége a gömb felületén nem egységnyi, hanem értéke $\frac{1}{K}$. Ha végre olyan elrendezést képzelünk, hogy az egységnyi töltést körülvevő egységnyi sugarú gömb belsejét levegő tölti ki, míg a gömböt kívülről körülvevő teret K dielektromos állandójú dielektrikum foglalja el, akkor belülről a gömbfelület minden cm^2-nyi részéhez *egy* erővonal érkezik, míg a gömbfelületről kifelé minden cm^2-nyi területrészből csak $\frac{1}{K}$ számú erővonal indulhat ki. Ezen ugrásszerű változás elkerülése végett az egységnyi töltésből kiinduló erővonalakat a külső térben is változatlanul képzeljük haladni, de ezen vonalakat másként értékeljük. Ezeknek száma ugyanis nem fejezi ki az elektromos mező erősségét, hanem a számot K-val kell osztani, hogy a mező erősségét megkapjuk. Az így értékelt vonalakat nevezik I.-nak. Hasonló a mágneses I. értelmezése.

Induktancia, egy szorzat neve, melynek nagyságától függ a váltakozó áramoknál mutatkozó látszólagos ellenállásnak, az *impedanciának* (l. o.) értéke. Ha π a Ludolf-féle számot (3·1415) jelenti, L az önindukció együtthatója, n a váltakozó áram másodpercenkénti rezgésszáma, akkor $2\pi.n.L$ az I. értéke.

Induktiv (lat.) indukción alapuló. — I. bizonyítás, l. *Bizonyítás*. — I. módszer, l. *Indukció*.

Induktor (lat., *gerjesztőgép*), a mágnes-elektromos és dinamo-elektromos gépeknek azon része, melyben az áramok keletkeznek; turbogenerátoknál az elektromágneseket nevezik így. I.-nak nevezik tágabb értelemben a vezetékek szigetelési állapotának megvizsgálására, valamint a telefonállomások felcsengetésére való készüléket is (mágnes-I.). A Ruhmkorff-féle I. nagyfeszültségű áramnak, főleg elektromos szikráknak előállítására való (szikra-I.).

Indulás (ang. *start*), lófuttatásnál a futás kezdete. Az I.-nál a lovak sorsolás útján kijelölt sorrendben állanak fel az indító-gép előtt olyanképpen, hogy az első számot húzott ló a pálya belső oldalán foglal állást, a többi versenyző pedig sorrendben melléje sorakozik. Az I. úgy történik, hogy amikor a lovak egyvonalban állanak, az *indító* (starter) megnyomja az indító-gép rúgóját, mire a szalag föllebben. Erre a távolabb álló második indító a kezében tartott nagy fehér zászlót

lebocsájtja. Az indítás csak a fehér zászló leeresztésével válik érvényessé.

Indulási jel v. *jelzés*, l. *Indítás*, *Indulás* és *Vasúti jelzések*.

Indulási pénz, az az összeg, amely egy telivérnek egy versenyben való részvételéért fizetendő. Az indulási pénzt megelőzően nevezési díj, majd meghatározott időben bánatpénz fizetendő a telivérért.

Indulat *(affectus)*, azoknak az érzelmeknek a neve, melyek erős akarással kapcsolatosak, tehát cselekvésben iparkodnak kitörni és a gondolkodás folyamára is nagy hatással vannak. Az I.-tól megkülönböztetjük az érzelmet, mely inkább kontemplativ természetü, a szemlélettel kapcsolatos és általában a gondolkodást kiséri. De minthogy gondolkodás és akarás is kapcsolatos, minthogy magát a gondolkodást is erős akarás tárgyává tehetjük, melyet tehát I. kisér, minthogy az érzelem is cselekvésben nyilvánul, I. és érzelem közt nincs éles különbség; az I. rendesen intenzivebb, esetleg összetettebb folyamat. Az I.-okat különböző szempontokból osztályozhatjuk. Wundt megkülönböztet kellemes és kellemetlen (kéj, kin), izgató és hevitő, feszitő és oldó I.-okat; az egyes I. természetesen különböző osztályokba tartozhatik, pl. a harag a kellemetlen és kinos I.-ok közé tartozik, a remény kellemes és feszitő. Lefolyás tekintetében lehetnek az I.-ok pillanatnyiak, lassan kifejlődők, meg-megszakadók. Az ijedtség pillanatnyi, a gond lassan fejlődő, a bosszú esetleg meg-megszakadó. Fizikai hatásukat tekintve, az I.-ok erősitők és gyöngitők (sztenikusok és asztenikusok), az öröm pl. sztenikus, a bánat asztenikus. Lelki hatásukat tekintve, az I.-ok a gondolkodást vagy élénkitik vagy bénitják. A testi kisérő jelenségek igen különbözők; az érverés tempója megváltozik, a véredények kitágulnak vagy összehúzódnak (elpirulás, sápadás), a lélegzés gyorsul vagy lassudik, erősbödik vagy gyengül; ide tartozik a gesztikuláció, mimika stb. Lehmann és James oda hajlanak, hogy ezeket a testi kisérő jelenségeket nem okozatoknak, hanem a lelkiekkel párhuzamosaknak tekintik, amit azzal is támogatnak, hogy tisztán testi változások megfelelő lelkiekkel járhatnak, szeszes italok, ópium, hasis hatása, bizonyos gombák élvezete után beálló dührohamok, agybeteg emberek I.-ai stb. Az is figyelemreméltó, hogy az I. mintegy magamagát növelheti; aki eleinte csak tettetésből dühösködik, kiabál, azután valóban dühbe jön, a siránkozó elbúsul stb.

Indulathangok v. *indulatszók*, oly hangok, amelyekkel az ember az öröm, csudálkozás, félelem, fájdalom stb. érzeteit fejezi ki, pl. ó, jaj, haj, lám, nosza, stb.

Indulatneurózisok *(emóciós neurózisok)*, Berger O. által leírt ideges zavarok, amelyeket heves indulatkitörések és kedélyváltozások kisérnek. Ide tartozik pl. o. a Rosenbach-féle emóciós diszpepszia is.

Indulatszók, l. *Indulathangok*.

In dulci jubilo (lat. a. m. édes örömben, örömmámorban), így kezdődik egy félig németül, félig latinul irt, a XIV. sz.-ból való karácsonyi dal. Szálló igévé vált. A dal az ág. ev. énekeskönyvekben magyarul is megjelent.

Indulgens (lat.) a. m. kiméletes, engedékeny.

Indulgentia (lat.) a. m. elengedés, kedvezmény, kegyelem. A római jogban kül.: császári kegyelem vm. büntettessel szemben. — A kat. egyházjogban I. a. m. *búcsú* (l. o.).

Indulinek, a kinonimid festék-csoportba tartozó kátrányfestékek, melyeknek szerkezete még biztosan nem ismeretes. Készithetők piramidoazovegyületeknek és monamineknek kevés ásványi savak jelenlétében való hevítése által. Megkülönböztetünk *benzol-I.-et*, melyek fenazinból, *roz-I.-et* és *isoroz-I.-et*, melyek naftofenazinból, *naft-I.-et*, melyek naftazinból és *flav-I.-et*, melyek fenantrofenazin és fenantronaftazinból vezethetők le. Benzol-I. és isoroz-I. ibolya, egészen kék szinü nehezen oldható sók. A roz- és naft-I. erős bázisok, melyeknek élénk vörös szinü sói fluoreszkálnak. Amidoazobenzolból és anilinklórhidrátból álló olvadéknak rövid hevitésekor keletkezik egy bázis, $C_{24}H_{15}N_4$, melynek sói közül a vízben könnyen oldható klórhidrát (indamin) a festészetben és nyomtatásban fontos szereppel bir. Az olvadéknak hosszabb és erősebb hevitésekor anilin fölösleggel kékes, vízben nehezen oldható termékek keletkeznek, melyeknek szulfósavai könnyen előállithatók, ezek a gyapjufestészetben birnak nagy fontossággal. Ide tartozik az alkoholban oldható valódi kék (echtblau). Az I. kevésbbé pompás szinü festékek, mint a többi kátrányfesték, de a levegő és fény behatásával szemben a legellenállóbbak közé tartoznak. Alkalmazzák a tinta és lakk készitésénél is. A legegyszerűbb indulin az azodifenilkék (Bengalin, Blackley blue) $C_{18}H_{15}N_3$, mely készithető sósavasanilinnek és amidoazobenzolnak hevitése által. A *nigrozin* (Coupier-kék) sósavas anilinből és nitrobenzolból készithető.

Induló (ol. *marcia*, ejtsd: márcsá, franc. *marche*, ejtsd: márs), olyan zene, amelynek eredeti célja nagyobb embertömeg mozgásának rendezése. Ősrégi. Az ünnepi felvonulásokat már az ókorban zene kisérte; művészibb módon alakult ki az I. a görög tragédiában, ahol a kórus szabályozott léptekkel vonult be és ki, de nem hangszerektől kisérve, hanem énekelve. A katonai I. pontosan csak a XVI. sz. óta mutatható ki, de valószinüleg jóval régibb keletü. Mikor fejedelmek bevonultak a városba, vagy csatába indultak, szóltak a dobok, üstdobok, trombiták, sípok. Nyilván hangszerekkel megerősitett katonadalokból bontakozott ki az I. Formája a müzenében és pedig az operában (Lully), a XVII. sz.-beli zenekari suite-ekben, a zongorairodalomban (Couperin), kezdetben azonos a régi táncokéval. Kétszer 8—16 ütem. Ma rendszerint szélesebb méretü és van egy dallamosabb triója is. A katonai I. dísz-I. (pas ordinaires), gyors-I. (pas redoûblés) és vihar-I. (pas de charge). Van ünnepi, hódolati, templomi, gyász-I. (ez utóbbi marcia funebre, marche funèbre stb.). Az I. lehet valamely több részből álló münek egyik tétele is.

Indulócsarnok. Nagyobb személypályaudvarok felvételi épületének csarnokszerü helyiségei, melyek az induló vonatokhoz vezetnek. Az I. körül helyezik el az elutazó közönség használatára szolgáló helyiségeket.

Indulópont (ném. *Abfahrtspunkt*; ol. *punto di partenza*; franc. *point de partance*; ang. *star-*

ting point), a tengerpart közelében levő és fekvésére nézve pontosan meghatározott azon pont, ahonnan egy hajó útjára indul és ahonnan a hajóhelyzet-számítások kezdődnek. Hasonló ehhez az *érkezőpont*, vagyis azon pont, ahol a hajó egy bizonyos útnak megtevése után áll.

Indulósebesség (ném. *Anfangsgeschwindigkeit*), az a sebesség, amellyel a lövedék a fegyver vagy löveg torkolatát elhagyja.

Indult (a lat. *indulgeo* tőből, mely szelid bánást jelent), a nemzetközi jog műszava annak a távozási engedélynek a jelzésére, amely szerint a kikötőben levő ellenséges hajók szabadon távozhatnak; a távozásra szabott határidő a *délai de faveur*. A hágai második békeértekezlet a délai de faveur kötelező voltát nem ismerte el s ily határidő kitűzését csak ajánlatosnak mondták ki a szerződő hatalmak. L. *Tengeri háború*.

Induno, *Girolamo*, olasz festő, szül. Milanóban 1827., megh. 1891. A milanói akadémián tanult, majd résztvett és megsebesült az 1848-iki harcokban, melyek jeleneteit utóbb sokszor megfestette. Annak idején igen népszerű képei közül említendők: Az ujonc búcsúja; Az udvarias házibarát; A garibaldisták táborozása Capuánál; Leonora d'Este bánkódik Tassóért; Katonai kórház a milanói Casa Boromeóban; A magentai ütközet; Az olasz király bevonulása Velencébe; A Via Appia, stb.

In duplo (lat.) a. m. kétszeresen, kettős példányban.

Induratio (lat.) a. m. megkeményedés.

Indurit, északamerikai füstnélküli lőpor, melyet Munroe állított elő. Úgy gyártják, hogy a száraz lőgyapotot metilalkohollal megtisztítják, a hátramaradt oldhatatlan cellulóz-nitrátot megszárítják és megfelelő mennyiségű mononitrobenzollal keverik, mely robbanó tulajdonságát csökkenti. Azután a port erősen összenyomják és ezáltal kaucsukhoz hasonló anyaggá alakítják, melyet szalagokra vágnak v. szemcsésssé változtatnak, majd ismét összesajtolják és még egyszer szemekre osztják. Végül az így nyert anyagot vízbe teszik, hogy a nitrobenzolt kivonják belőle és a cellulóz-nitrátot megkeményítsék. Az anyag ilyenformán sárgaszínű lesz, elefántcsont módjára megkeményedik és lassan elégő porrá válik. Egyenletes hatásáért dicsérik.

In durius (lat. *in pejus*) a. m. a félnek hátrányára való ítélkezés, pl. az elsőfokú büntető ítéletnek a vádlott hátrányára megváltoztatása.

Indus (*Szindhu*, szanszkrit nyelven a. m. folyó), hosszuságára nézve India legnagyobb folyója (3200 km. hosszú), vízterülete azonban (965,000 km²) a Gangeszénél kisebb. A Himalája mögötti nagy hosszanti völgyben levő Rakasztal tóból ered a Szatledzs és Brahmaputra (itt még Szan-po) forrásaihoz közel. Forrásánál a 6650 m. magas Gangri (Kailasz) hegynél *Szinghi*-nek nevezik; 4000 m. magasban fölveszi a D. felől jövő Gartang-csu folyót, azután Ladakban Lehnél (3430 m.) a Zanszkárt, lejebb pedig a Szuru (Drasz) és Sajok folyókat, itt *Aba-szindnek* (tulajdonképen Szindnek) nevezik. Majd DNy.-i irányt vesz föl s beleömlik a Gilgit és Yazin, azután kilép Pendzsabba és fölveszi egyetlen nagyobb jobboldali mellékfolyóját a Kabult, s a Salt-rangen áttörve beleömlik az öt folyó: Dzselam, Csenab, Ravi (Airavati), Biasz és Szatledzs egyesült ága, az ú.n. Pancsuad. Ezután mindinkább D.-i irányt vesz föl és az Arab-tengerbe ömlik. Tavaszi áradásai lassuak és szabályosak a hóolvadás folytán, de a nyári esőzések idején gyorsan és előre nem is sejtetten árad. Alacsony vízállás mellett 2600 m³ vizet szállít, míg a kétszer olyan széles, de igen sekély Pancsuad 1950 m³-t. A kettő egyesülésénél kissé lejebb áradáskor az I. 10,800 m³ vizet visz. Évente 124 millió m³ szilárd anyagot visz a tengerbe. A folyó vízvidéke és öntözött területe fontos kultúra-centrum. Sikarpur fölött ágazik ki az I.-ból a *Nara* ág, valószinüleg az I. régi medre, ez a Rann of Cutch-be ömlik s ma csak áradáskor van víz benne. Haiderabadnál kezdődik deltája, amely 8000 km² területü, legnagyobb deltaága a *Hadjamro*. Az I. vidékének legnagyobb kikötője Karacsi, ahonnan a Pendzsabba vasút vezet be. Egy helyen Attoknál van hajóhíd az I.-on, de ezt áradás idején 4—5 hónapra elviszik innen, s Quette és Agra felé két vasúti híd hidalja át. 1835 óta hajók is járnak rajta, de hajóforgalma jelentéktelen. V. ö. *Haig*, The I. Delta country; ancient geography and history (1895); *H. G. Raverty*, a Journal of Asiatic Society of Bengal 61. köt.-ben.

Indus, l. *Indek* és *Indiánus*.

Indus, csillagkép az ég D.-i felén, 49 szabad szemmel látható csillaggal.

Indus dió (növ.), l. *Anacardium*.

Indus gubacs (*Gallus indicus*, növ.), l. *Bablah*.

Indusium (*fátyol*, növ.), a harasztok levelein a sporangiumcsoportok (sorus) védelmére szolgáló, rendesen egy-sejtrétegü, hártyás képlet. Ez alsó v. felső állású aszerint, amint a sorusok alatt v. fölött ered. Leggyakoribb a *Polypodiaceae* családban.

Industria (lat.) a. m. tevékenység, munkásság, l. *Ipar*.

Industrial grains (ang., ejtsd: indösztriel gréns), l. *Selyemhernyó*.

Industrial partnership (ang., ejtsd: indösztriel partnörsip), a munkások nyereségrészesedése ipari vállalatoknál, l. *Munkabér*.

Industrial school (ang., ejtsd: indösztriel szkúl) a. m. iparisola, szorosabban kényszernevelő intézet, melybe Angliában eredetileg az elhagyott gyermekeket, újabban oly fiatalkorú büntetteseket utalnak be, kikre nézve a bíróság a büntetés mellőzésével kényszernevelést lát szükségesnek. L. még *Boarding out* és *Reformatory*.

Indusztriális (lat.) a. m. ipari tevékenységet gyakorló.

Indusztriális földek v. *extrasessionalis földek* voltak az úrbéresek kezén lévő azok az ingatlanok, amelyek az úrbéri telek állományához nem tartoztak, hanem külön megmívelés végett adattak át nekik; így rendszerint a szőllők és az irtások. A kerti szőllők (vinae hortenses) azonban, a Bánság kivételével, az úrbéri beltelek alkotórészei voltak.

Indusztrializmus (lat.), l. *Iparrendszer*.

Ind vallás, l. *Indiai vallások*.

Indy, *Paul Marie Théodore Vincent, d'*, francia zeneszerző, korunk legnagyobb zenei lángelméi-

nek egyike, szül. 1851 márc. 27. Párisban. Jogot tanult, résztvett mint önkéntes a német-francia háboruban, tagja, majd karigazgatója lett a Colonne-zenekarnak. 1873-ban a Conservatoire-on *Frank* César vezetése alatt tanult. 1875-ben Pasdeloup bemutatta d'I. Piccolomini-nyitányát, 1882. az Opéra comique Attendez moi sous l'orme c. egyfelvonásosát, 1885. Le chant de la cloche c. karműve megnyerte Páris város zeneszerzési nagydíját. 1887-ben d'I. a Lamoureux-zenekar karigazgatója lett. 1871-ben Frank, Saint-Saëns, Fauré, Castillon, Duparc, Chausson és d'I. megalapították a *Société nationale de musique*-et, amelynek Frank halála után 1890. d'I. lett az elnöke. 1896-ban Bordes és Guilmant társaságában megalapította a világhírű Schola cantorumot és tanít az École des hautes études sociales-on is. Művei: *Operák:* Caradec (1890, Alexandre A. szövegére); Fervaal (1897, a saját szövegére); Medea (1898, zene Catulle Mendès szinműhöz); L'étranger (1903). *Szimfoniák:* Jean Hunyade (op. 5); Wallenstein-trilógia (op. 12); g-dur szimfonia (op. 25); Istar változatok (op. 42); b-dur szimfonia (op. 57); Jours d'été à la montagne (op. 61); fuvósnonett (op. 50). *Kamarazeneművek:* Vonósnégyesek (op. 34, 45); Zongoranégyes (op. 7); Trio (op. 29); Hegedű- és zongoraszonáták; számos zongoradarab; karművek; 1902. megjelent Cours de composition musicale-jának I. kötete. 1906-ban megírta mesterének, *Frank* Césarnak életrajzát.

Indzse Karaszu, folyó, l. *Visztrica*.

Indzsíl (ebből εὐαγγέλιον), a koránban az új testamentum elnevezése; a mohammedánok tana szerint a Pentateuchussal (taurât), zsoltárral (zabúr) és koránnal együtt a négy kinyilatkoztatott könyv egyike, l. *Iszlám*.

Indzsir-Szu, ásványvizes források Baku orosz tartományban a perzsa határhoz közel. Nevük a közelükben levő fügefáktól ered, amelyeket perzsául «indzsir»-nak neveznek.

Inedita (lat.) a. m. kiadatlan irások.

Ineffabilis Deus (lat.), ama bulla neve (illetőleg kezdő szavai), amellyel IX. Pius pápa a Boldogságos Szűz Mária szeplőtelen fogantatásának dogmáját 1854 dec. 8. kihirdette.

In effectu (lat.) a. m. valóban, tényleg, valósággal; *ineffektiv* (új-lat.) a. m. hatástalan.

In effigie (lat.) a. m. képben, l. *Effigies*.

In eminenti (lat.), kezdőszavai VIII. Orbán pápa bullájának (1643 jún. 19.), amelyben Jansen Cornelius «Augustinus» című művét eltiltotta. L. *Jansenizmus* és *Jansen*.

Ineptus (lat.) a. m. alkalmatlan, ügyetlen.

Ineresztő virág (növ.), l. *Impatiens*.

Inertia (lat.) a. m. tétlenség, renyheség, tehetetlenség.

Inesit (ásv.), triklin prizmák, rendesen rostos nyalábok v. sugaras-rostos gömbök, üvegfényű, rózsa- vagy húspiros, a napfényen megfakul. Víztartalmú mangán-kálcium-hidro-szilikát, képlete $H^2(Mn,Ca)_6Si_5O_{19}+3H_{20}$. Mangánbányákban fordul elő: Dillenburg Nassauban, Jakobsberg Wermlandban, Harstigbánya Pajsberg mellett (itt rhodotilit néven). Hazánkban legújabban fejezte fel Krenner József Felsőbányán.

Inessa, város, l. *Biancavilla*.

Inessentialis (lat.) a. m. lényegtelen.

Inessivus (lat.), a névszónak az az esete, mely bennlétet fejez ki (a magyarban, finnben s más uralaltáji nyelvekben), pl. kertben, házban. L. *Névragozás*.

Ineu, hegy, l. *Ünökő*.

In evangelicis (lat.), az evangelikus egyház belső ügyeiben való intézkedés. A külföldi, közelebb a német birodalomhoz tartozó országokban legfőbb fokon az egyház kormányzatát is a fejedelmek gyakorolják, vagyis ők a summus episcopusok, habár nem evangelikus, hanem róm. katolikusok is. Szászországban azonban a törvény rendelkezése szerint mindaddig, míg a király nem evangelikus vallású, az egyházi főkormányzat a kultuszminiszterre (akinek épp azért mindig evangelikus vallásunak kell lennie) és még két más (szintén evangelikus) miniszterre, vagyis az I. megbizott miniszterekre ruháztatott. Hazai evangelikus egyházunkban is a király joga csak a *circa sacra* s nem egyszersmind az *in sacris* ügyekre terjed ki.

Inexact (lat.) a. m. hiányos, nem pontos.

Inexigibilis (új-lat.) a. m. behajthatatlan.

In expensis (lat.) a. m. a költségekben (elmarasztalni).

Inexpressibles (angol, ejtsd: inexpresszibls), a. m. a kimondhatatlanok, Angolországban a nadrág szokásos elnevezése, nem mivel a nadrág illetlen, hanem mivel az ennek kifejezésére szolgáló angol szó (breeches) az egyes számban az alfelet jelenti.

In extenso (lat.) a. m. egész kiterjedésében, teljes, kimerítő.

In extremis (lat., kiegészítve ezzel: *momentis*) a. m. a végső pillanatokban.

Inez de Castro, l. *Castro*, 6.

In facto (lat.) a. m. valóban, tényleg.

Infallibilis (új-lat.), csalatkozhatatlan, tévedéstől ment; *infallibilista*, a csalatkozhatatlansági tan híve, vagy védelmezője. — *Infallibilitas*, l. *Csalatkozhatatlanság*.

Infamia (lat.), l. *Becstelenség*.

Infámis (lat.) a. m. hirhedt, gyalázatos.

Infandum, regina, jubes renovare dolorem (lat.), Vergilius Aeneiséből (II. 3) vett idézet, a. m. kimondhatatlan fájdalmat kell parancsodra fölujítanom, királyné.

Infans (lat.), a római jogban hetedik életévét el nem ért gyermek (kisded). — *I.* vagy *infante*, Spanyolországban és Portugáliában a kir. család hercegeinek és hercegnőinek címe, a trónörökös kivéve, aki Spanyolországban 1388-tól kezdve *Asturia hercege* címet visel, míg a portugál trónörökös 1822-ig *Brazilia hercegének* címezték. Az I. címet a spanyol hercegek akkor is megtartják, ha idegen trónra jutnak.

Infantado *(infantagium)*, a spanyol v. portugál hercegnek (hercegnőnek) már születésekor adományozott birtok neve.

Infantado (spany.), a Negretti-juh megjelölésére régebben használt kifejezés.

Infantado, *Pedro Alcantara de Toledo*, herceg, spanyol grand, szül. 1768., megh. Madridban 1841 nov. 27. VII. Ferdinánd spanyol király 1808. a

gárda ezredesévé s a kasztiliai tanács elnökévé nevezte ki. Mikor a király Napoleon felszólítására trónjáról lemondott, I. is József királyhoz csatlakozott, kit azonban a baylen-i kapituláció után (1808) szintén cserben hagyott s részt vett a franciák elleni felkelésben. 1811-ben a cortes az újonnan felállított spanyol és indiai kormánytanács elnökévé nevezte ki. 1824-ben a hadsereg főkapitánya, majd pedig, mint a reakcionárius párt feje, első államtitkár s a minisztertanács elnöke lett.

Infantagium *(infantaticum*, újlat.) a. m. *infantado* (l. o.).

Infante (spany.), l. *Infans*.

Infanterie (franc.) a. m. *gyalogság*.

Infantia (lat.) a. m. gyermekkor, l. *Kor*.

Infantia Salvatoris (lat.) a. m. az Üdvözítő gyermeksége, címe több latin, arab, szír, apokrif könyvnek, amelyek Jézus gyermekségéről tartalmaznak meseszerű dolgokat.

Infanticida (lat.) a. m. gyermekgyilkos. — *Infanticidium*, l. *Gyermekölés*.

Infantilizmus (lat.), az egész szervezetnek gyermekies fokon való visszamaradása, jellemzi a serdülés késői vagy hiányos jelentkezése. A belső elválasztás (l. o.) megzavarása okozza.

Infarktus *(infarctus*, lat.), orvosi értelemben a test csatornáinak, pl. ereknek, mirigycsöveknek eldugulását nevezik I.-nak. Átvitt értelemben az eldugulás következtében beálló szövetelváltozásokra alkalmazzák az I. elnevezést. A verőerek eldugulása táplálkozási zavart okoz, ha az eldugult ér ú. n. végső verőér, amelynek nincsenek oldalági összeköttetései (collaterálisai), a táplálkozás hirtelen, pillanatnyilag végleg megszünik s ezért az ér ellátta szervrészlet elhal, az elhalás kúpalakú területet foglal el; átmetszetben az elhalt rész ékalakú, a szerv belseje felé tekintő csúcscsal, ahol az eldugult ér fekszik. Az ilyen elhalásos I.-nak két alakját különböztetjük meg: a vérszegény, anaemiás I., és a vérzéses, haemorrhagiás I.-t; lényegileg mindkettő megegyezik, csak abban különböznek, hogy a vérzéses I. területére a szomszédságból vér ömlik, amit leggyakrabban a tüdőben és a bélfodron észlelünk. A bél vérzéses I.-ai azonban teljesen elhalt részletek, következményük rendszerint halálos hashártyagyuladás. A tüdő-I. vérköpést, a vese-I. vérvizelést okoz. L. *Embolia*, *Trombózis*, *Elhalás*. A vese I.-ait l. *Vese-infarktusok*.

Infatigabilis (lat.) a. m. fáradhatatlan.

In favorem (lat.) a. m. javára, hasznára.

Infekció *(infectio*, lat.) a. m. fertőzés, l. *Fertőző betegségek*. — *I. (telegonia, vérfertőzés)*, az öröklésről szóló azon téves hiedelem, hogy az előhasi nőstény-állatnak első termékenyítésére használt hím a későbbi, más hímtől származó utódokra is befolyást gyakorolna. Azok az állattenyésztők, akik az I.-ban hisznek, Lord Marton esetét említik fel, aki arab kancáját először quagga ménnel fedeztette, majd pedig a kanca lecsikózása után arab mént használt a pároztatásra. Az első pároztatásból zebroid basztard-csikó származott, az arab mén után pedig olyan csikó esett, melyen zebroid sávok látszottak. Lord Marton az arab csikó sávozottságát I.-val magyarázta, vagyis annak tulajdonította, hogy a kancának előzőleg quagga méntől volt csikója. Az I.-nak nincsen gyakorlati jelentősége, mivel hasonló esetet mások, pl. az öszvértenyésztők sohasem észleltek. — *I.* (növ.), az élősködő növényeknek a gazdanövény belsejével való egybekapcsolódása.

Infekciós granulómák vagy *fertőzéses sarjképződmények* (specifikus gyuladások) különleges kórokozó mikroorganizmusok szaporodása által keletkeznek. Szerkezetük sok tekintetben megegyezik a gyuladásos sarjszövettel, de eltéréseket is mutatnak fel. Szabad szemmel tekintve ezek a képződmények rendszerint jól körülhatárolható csomókat alkotnak s emiatt legalább külsőleg hasonlóak az igazi daganatokhoz is. Ide tartoznak: 1. a tuberkulum, gümő, amely a tuberkulózis-bacillusok terméke; 2. a szifilises csomók, a gummák; 3. a bélpoklos, leprás granulómák; 4. a sugárgomba által okozott képződmények; 5. a takonykóros; 6. a rinoszkleromás stb. granulómák.

Inferi (lat.) a. m. az alvilág lakói, továbbá maga az alvilág is; *ad inferos*, a holtakhoz, az alvilágba. *Inferiák*, halotti áldozatok.

Inferioritas (lat.) a. m. alárendeltség, alsóbb rend vagy rang, ellentéte: *superioritas*.

Infernalis (lat.) a. m. pokoli, ördögi. *I. lapis*, pokolkő. — Infernale oleum, l. *Jatropha*.

Infertilitas (lat.) a. m. terméketlenség.

Inferum mare, a Tirreni-tenger (l. o.) római neve, ellentétben a *mare superummal*, az Adriai-tengerrel.

Infibuláció (lat.), az ókorban szokásos volt gyermekeknél, részben az onanizálás meggátlására, részben a nemi érintkezés (coitus) megakadályozására, hogy a hímvessző bőrén ezüst tűt szúrtak át és a hosszú tűt karikára hajlítva összeforrasztották. Színészek, énekesek is megtették ezt hangjuknak konzerválására. Afrikai benszülötteknél hasonló operációkat végeznek leányoknál is a szüzesség megóvása céljából. Ezek az operációk az I.-k.

Inficiálás (lat.) a. m. fertőzés, l. *Fertőző betegségek*.

Infideles (lat.) a. m. hitetlenek. L. még *In partibus infidelium*.

Infidelitatis nota (lat.), l. *Hűtlenség*.

In fidem (lat.) a. m. hitelesség okáért, hitelesítésül, másolatoknál szokásos formula.

Infiltráció (lat.) a. m. beszűrődés. Orvosi értelemben az a folyamat, mikor valamely idegen anyag, akár folyadék, akár sejtes tömeg a nyirokutakba, szövethézagokba rakódik le, pl. genyes, eves, savós, véres, rákos beszűrődés stb.

Infiltrációs érzéstelenítés, *infiltrációs anesztézia* (Schleich), a helyi érzéstelenítés egy alakja, l. *Helyi érzéstelenítés*.

Infimus (lat.) a. m. a legalacsonyabb, legalsóbb.

In fine (lat.) a. m. végül.

Infinitezimális geometria, az infinitezimális számítás alkalmazása a geometriára.

Infinitezimális számítás, így hívjuk közös néven a változó mennyiségek növekményeinek összehasonlításából keletkezett *differenciálszámítást* (derivációszámítás, különbözeti számítás), a

differenciálás megfordításával foglalkozó *integrálszámítást* (egészelés) s a *variációszámítást*, mert mindannyian *végtelenül kisebbedő* vagy — mint röviden mondjuk — *végtelen kicsiny* mennyiségekre vonatkozó számításokkal foglalkoznak.

Differenciálszámítás. Ha valamely x változó mennyiség értékét azáltal változtatjuk, hogy az adott x értékhez hozzáadunk h-t, akkor h a *változó növekménye*. Ez nem feltétlenül pozitiv szám, tehát nem jelent mindig nagyobbodást. Ha továbbá $y = f(x)$ az x független változónak valamely függvényét jelenti, akkor az $f(x+h) - f(x)$ különbség a *függvény növekménye*.

A $\triangle x = h$ és a $\triangle y = f(x+h) - f(x)$ növekményének egymáshoz való viszonya, vagyis

$$\frac{\triangle y}{\triangle x} = \frac{f(x+h) - f(x)}{h}$$

a *különbségi hányados*. Az I. azon alapul, hogy a legfontosabb függvényeknél a különbségi hányadosnak véges és meghatározott határértéke van, ha x-nek növekménye minden határon túl a zérushoz közeledik. E határérték az $y = f(x)$ függvény *differenciálhányadosa* az x adott értékére vonatkozólag, vagy más szóval az adott x helyen. Jelei:

$$\frac{dy}{dx}, \quad \frac{df(x)}{dx}, \quad \frac{d}{dx}f(x), \quad y', \quad f'(x).$$

Ha pl. $f(x) = x^3$, akkor

$$\frac{\triangle y}{\triangle x} = 3x^2 + 3x.\triangle x + \triangle x^2$$

s innen $y' = 3x^2$.

Ha x-nek más és más adott értéket tulajdonítunk, az $f'(x)$ differenciálhányadosnak is más és más értéke lesz, úgy hogy $f'(x)$ szintén az x függvénye s mint ilyet $f(x)$ *derivált függvényének* mondjuk. Ha e derivált függvényt újból differenciáljuk, akkor $f(x)$ *másodrendű vagy második differenciálhányadosát* nyerjük, melynek jelei:

$$\frac{d^2y}{dx^2}, \quad \frac{d^2f(x)}{dx^2}, \quad \frac{d^2}{dx^2}f(x), \quad y'', \quad f''(x).$$

Hasonlóképen képezhetjük a második differenciálhányadosból $f(x)$-nek harmadrendű vagy harmadik differenciálhányadosát, stb.

A differenciálhányados fogalmából következik, hogy ha $\triangle x$ s vele együtt $\triangle y$ végtelenül kicsinynyé lesz, akkor $\triangle y$ és $f'(x)\triangle x$ különbsége a $\triangle x$-nél magasabb rendű végtelen kicsinnyé lesz. Rendesen ahelyett, hogy $\triangle x$ és $\triangle y$ *végtelenül kicsinnyé lesznek*, röviden csak azt mondjuk, hogy *végtelenül kicsinyek* s ilyenkor dx és dy-nal jelöljük. Ugyanekkor ahelyett, hogy $\triangle y$ és $f'(x)\triangle x$ különbség magasabb rendű végtelen kicsinnyé lesz, azt mondjuk, hogy dy és $f'(x)dx$ egymástól csak magasabb rendű végtelen kicsiny mennyiséggel különbözik. Képletben $dy = f'(x)dx$, hol a növekmények dx és dy-nal való jelölése már arra figyelmeztet, hogy az egyenlet csak a magasabb rendű végtelen kicsiny mennyiségek elhanyagolásával áll fönn. A dx és dy végtelenül kicsiny növekményeket *differenciáloknak* nevezzük. A függvény differenciálja (dy) a mondottak szerint egyenlő a differenciálhányadosnak s az x független változó differenciáljának szorzatával. Minthogy valamely függvény differenciálhányadosából a függvény differenciálja és fordítva a differenciálból a differenciálhányados közvetlenül felírható, azért úgy a differenciálhányadosnak, mint a differenciálnak képezését *differenciálásnak* (különbzékelésnek) nevezzük.

A differenciálás fogalma két és több független változó függvényeire szintén kiterjeszthető. Ha $z = f(x,y)$ függvényben csak x-et növesztjük, ellenben a másik változó értékét változatlanul hagyjuk, akkor z-t tulajdonképen az egyetlen x változó függvényének tekintjük s mint ilyennek megvizsgálhatjuk differenciálhányadosát. Az így nyert differenciálhányados *z-nek parciális differenciálhányadosa x szerint*, ezt $\frac{\partial z}{\partial x}$-szel jelöljük.

A gömbölyü ∂-k éppen arra figyelmeztetnek, hogy differenciálás közben az y változót állandónak tekintettük. (Ezzel ellentétben az *egy változós* függvények differenciálhányadosában szerepelő egyenes d annak kijelentésére való, hogy ezen úgynevezett *totális differenciálhányados* képezésénél semmiféle megszorítás nem történt.) Ha továbbá z differenciálásánál csak y-t tekintjük változónak és x-et állandónak, ugy a $\frac{\partial z}{\partial y}$ parciális differenciálhányadost nyerjük. A differenciálhányadosokat újból differenciálva

$$\frac{\partial^2 z}{\partial x^2} \quad \frac{\partial^2 z}{\partial x \partial y} \quad \frac{\partial^2 z}{\partial y \partial x} \quad \frac{\partial^2 z}{\partial y^2}$$

másodrendű parciális differenciálhányadosokat nyerjük.

Ismételt differenciálás a harmad- és magasabb rendű parciális differenciálhányadosokra vezet.

A parciális differenciálhányadosokból egyszersmind fontos következtetés vonható $z = f(x,y)$ oly változtatására, melynél úgy x-et, mint *y-t* növesztettük. Ha ugyanis az x-nek és y-nak $\triangle x$ és $\triangle y$ növekményei akként kisebbednek minden határon túl, hogy egy szintén végtelenül kisebbedő $\triangle$ t-hez való viszonyuk abszolut értéke egy bizonyos véges számnál folyvást kisebb marad, akkor a

$$\triangle z = f(x+\triangle x, y+\triangle y) - f(x,y)$$

növekmény és

$$\frac{\partial z}{\partial x}\triangle x + \frac{\partial z}{\partial x}\triangle y$$

közötti különbség a $\triangle$ t-nél magasabb rendű végtelen kicsinnyé lesz, ha csak $\frac{\partial z}{\partial x}$ és $\frac{\partial z}{\partial y}$ az x és y folytonos függvényei. Ha tehát végtelenül kisebbedő növekmények helyett ismét végtelenül kis növekményekről szólunk, úgy magasabb rendű végtelenül kis mennyiségek elhanyagolásával x, y és z végtelenül kis növekményei (dx, dy és dz) között a következő kapcsolat áll fenn:

$$dz = \frac{\partial z}{\partial x}dx + \frac{\partial z}{\partial y}dy.$$

Itt a jobboldalon álló kifejezést *z teljes differenciáljának* nevezzük; a benne előforduló dx és dy az x illetőleg y változók differenciáljai.

A differenciálszámítás legfontosabb alaptétele a *véges Taylor-sor*. Ez egy változós függvény esetében a következő: a k bármely pozitiv egész számú értékénél

$$f(x+h) = f(x) + f'(x)\frac{h}{1} + f''(x)\frac{h^2}{1.2} + \ldots + f^{(k-1)}(x)\frac{h^{k-1}}{(k-1)!} + (f^{(k)}(x) + \varepsilon_k)\frac{h^k}{k!}$$

hol $lim\ \varepsilon_k = 0$, ha $lim\ h = 0$.

Ezen alapszik pl. $\frac{f(x)}{\varphi(x)}$ meghatározása x-nek oly a értékére nézve, melynek behelyettesítése a $\frac{0}{0}$ határozatlan alakra vezet, vagyis abban az esetben, midőn $f(a) = \varphi(a) = 0$. A meghatározás úgy történik, hogy $\frac{f(x)}{\varphi(x)}$ helyett $\frac{f'(x)}{\varphi'(x)}$-be helyettesítjük az $x = a$ értéket, ha pedig igy újból $\frac{0}{0}$ alakot nyernők, akkor $\frac{f''(x)}{g''(x)}$-be helyettesítünk, stb. A véges Taylor-soron alapszik a függvények legnagyobb és legkisebb értékeinek meghatározása is.

A differenciálszámítás a geometriában és mechanikában számos fontos alkalmazást talál. Ha pl. $y = f(x)$ egy görbének (l. az *ábrát*) $x = OM$

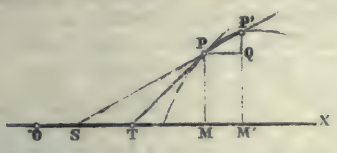

abszcisszájához tartozó MP ordinátáját jelenti, továbbá $\triangle x = MM'$ és $f(x+\triangle x) = M'P'$, akkor

$$\frac{\triangle y}{\triangle x} = \frac{QP'}{PQ} = \frac{MP}{SM} = \text{tg XSP}$$

vagyis a különbségi hányados a PP' szelő és az x tengely által bezárt szögnek tangense. Ha $\triangle x$ minden határon túl kisebbedik, akkor a szelőből érintő lesz és

$$\frac{dy}{dx} = lim\frac{\triangle y}{\triangle x} = \text{tg XTP}$$

A differenciálhányados tehát a P pontban vont érintő irányát határozza meg, mert az érintő és az x tengely által bezárt szögnek tangensével egyenlő. Hasonlóképen egy kétváltozós függvény differenciálhányadosai egy felület érintősíkjának állását határozzák meg. A mechanikában pedig egy pont sebessége egyenlő az útnak, mint az idő függvényének differenciálhányadosával.

Integrálszámítás. Ennek legegyszerübb feladata mindama $y = F(x)$ függvények meghatározása, melyeknek differenciálja valamely folytonos tartományban (l. *Számtartomány*) egy adott $f(x)dx$ differenciállal egyenlő. Ezen függvények összességét $f(x)dx$ *határozatlan integráljának* nevezzük s igy jelöljük: $\int f(x)dx$. Meghatározásukat *integrálásnak* vagy *egészelésnek* mondjuk. Ugyanigy hivjuk az integrálszámítás egy másik műveletét, mely a határozatlan integrálok képezésével szoros kapcsolatban van, t. i. a *határozott integrálok* (l. o.) meghatározását. Ha $f(x)dx$-nek egy bizonyos számközre vonatkozólag van határozott integrálja, akkor az $f(x)$ függvényt e közben integrálhatónak mondjuk. Hogy az integrálhatóságnak mi a szükséges és elégséges feltétele, azt *Riemann* határozta meg először. Úgy $f(x)dx$ határozatlan integráljának, valamint $f(x)dx$ valamely határozott integráljának meghatározását *quadraturának* is nevezzük, ellentétben a tágabb értelemben vett integrálással v. egészeléssel, mely alatt *differenciálegyenletek* (l. o.) megoldása értendő. A legegyszerübb differenciál-egyenleteknek, t. i. az $y' = f(x)$ alakuaknak megoldása azonos feladat $\int f(x)dx$ képezésével.

Variációszámítás. A matematikában gyakran fordul elő, hogy valamely mennyiségnek értéke egy bizonyos függvény alakjától függ; pl. a síknak valamely (x_1, y_1) pontjától annak (x_2, y_2) pontjáig húzott vonalnak ívhossza

$$s = \int_{x_1}^{x_2} \sqrt{1 + y'^2}.dx$$

függ a húzott vonalnak, vagyis az $y = f(x)$ egyenletében szerepelő $f(x)$ függvénynek alakjától. A variációszámítás annak vizsgálatával foglalkozik, hogy ily esetekben a függvény melyik alakja mellett veszi fel a szóban forgó mennyiség (többnyire valamely határozott integrál) a lehető legnagyobb vagy a lehető legkisebb értéket. Ennek meghatározása rendszerint egy vagy több differenciálegyenlet integrálását kivánja.

Története. Az I. módszereinek csirája már az ókorban is megtalálható. Már Archimedes úgy határozta meg az egy görbe vonal által bezárt területet, hogy bizonyos számú trapézszerű részre osztotta, melyek számát minden határon túl növelte, míg szélességüket minden határon túl kisebbítette s velök a meghatározandó területet mintegy kimerítette. E módszert *exhaustiónak* nevezzük. Az a mozgalom azonban, mely a differenciál- és integrálszámításra vezetett, csak a XVII. sz.-ban indult meg. 1635-ben jelent meg Cavalieri híres Geometria indivisibilibus stb. c. művének első kiadása, melyben a síkterületeket végtelenül sok párhuzamos egyenes összességének, a testeket pedig végtelenül sok sík összességének tekinti. A rákövetkező félszázadban számosan foglalkoztak az I. körébe tartozó feladatokkal, igy különösen Fermat és Pascal, végül a differenciál- és integrálszámítás tulajdonképeni megalapitói Leibniz és Newton. A ma használt elnevezések és jelölések Leibniztől valók. Newton mechanikai felfogásból indult ki, a differenciálhányadosokat sebességeknek tekintette s fluxiónak nevezte, magát az I-t pedig fluxió-számításnak. 1696-ban, tehát kevéssel a differenciál- és integrálszámítás feltalálása után, Bernoulli János a matematikusoknak egy variációszámítási feladatot tüzött ki. A feladatot többen megoldották, de csak Bernoulli Jakab, Jánosnak bátyja fejezte ki világosan az efféle feladatok megoldására szolgáló eljárás alapgondolatát s azért ő tekintendő a

variációszámítás megalapítójának. Hosszú ideig az összes variációszámítási problemákat *izoperimetrikus problemáknak* nevezték. Az ily problemák tisztán analitikai megoldására csak Euler talált módot, a variációszámítás mostani módszereit pedig Lagrange alapította meg.

Infinitezimális transzformáció, a transzformáció-csoportok elméletének egyik alapfogalma. Ha pl. az x′ és y′ változókat az

$$x' = f(x,y) \quad y' = g(x,y)$$

egyenletekkel mint x és y függvényeit értelmezzük, akkor ez az egyenletrendszer az x, y és x', y' változók között *transzformációt* (átalakítást) fejez ki, feltéve, hogy az egyenletrendszer x és y szerint megoldható. Ha f és g még határozatlan állandókat (paramétereket) is tartalmaz, akkor ezen egyenletek végtelenül sok transzformációt fejeznek ki, melyek a paraméterek értéke más és más választásának felelnek meg.

Általában, ha a transzformáció-képletek r paramétert tartalmaznak és az illető képletek által kifejezett végtelenül sok transzformáció közül bármelyik kettőt összetéve megint csak az adott alakú transzformációk egyikét nyerjük, akkor e transzformációk összességét *r tagu véges folytonos transzformációcsoportnak*, vagy röviden *r tagú csoportnak* mondjuk.

Jellemezzen az

$$x' = f(x,y\,;\,a) \quad y' = g(x,\,y\,;\,a)$$

egyenletrendszer oly *egytagú* csoportot, mely az *identikus transzformációt* is magában foglalja. Ha a helyébe $a_0 + \delta t$ képlet szerint a δt paramétert vezetjük be és ennek hatványai szerint sorba fejtünk, akkor δt eléggé kicsiny értékeire nézve

$$x' = x + \xi(x,y)\,\delta t + \ldots$$
$$y' = y + \eta(x,y)\,\delta t + \ldots$$

vagyis a

$$\delta x = \xi.\delta t \quad \delta y = \eta.\delta t$$

egyenletek δt-nek első hatványáig terjedő pontossággal megadják x és y változását a szóban forgó transzformációnál. Azért ezekről az egyenletekről azt mondjuk, hogy *infinitezimális transzformációt* fejeznek ki. Az I. egyszersmind magát az egytagú csoportot is teljesen jellemzi.

Infinitivus (lat.), a nyelvtanban igének személyre, számra, módra nem vonatkoztatott alakja, a. m. főnévi igenév, l. *Igenév*.

Infinitus (lat.) a. m. végtelen, határtalan. *Infinitas*, határtalanság, végtelenség; *infinitum*, a végtelen, a határtalan.

Infirmaria (új-lat., franc. *infirmerie*) a. m. kórház, betegszoba (kolostorokban).

Infixum (lat.) a. m. a szótő belsejébe kerülő viszonyító elem, pl. *n* a latin *fundo*-ban a folyó cselekvés jelölésére (a tiszta igető *fud-*).

Inflacionisták (a latin *inflatio*, felfúvódás szóból), így nevezik különösen az északamerikai Egyesült-Államokban azt a pártot, amely a papirpénz bőkezű kibocsátását kívánja. Ezen irány egyik legkiválóbb harcosa Carey (l. o.). Az I.-at itt-ott *expanzionistáknak* nevezik, máskép az irányzatot *fiatizmusnak* is (fiat money), míg azokat, akik a papirpénz korlátolása mellett foglalnak állást, *kontrakcionistáknak*.

In flagranti (lat.) a. m. tetten (érni). L. *Flagrans* és *Tettenkapás*.

Inflammabilis (lat.) a. m. gyulékony, lobbanékony.

Inflammatio (lat.), l. *Gyuladás*.

Inflatio (lat.) a. m. felfúvódás.

Inflexibilis (lat.) a. m. hajtogathatatlan (szó, a nyelvtanban), nem irányítható, rendíthetetlen; *inflexibilia*, hajtogathatatlan szók; *inflexibilitas*, hajtogathatatlanság, kérlelhetetlenség, csökönyösség.

Inflexió (v. *diffrakció*) a. m. *fényelhajlás* (l. o.).

Inflexiós érintő, l. *Domború*.

Inflexiós pont, l. *Domború*.

In flore (*in floribus*, lat.) a. m. virágjában, jólétben, tejben-vajban.

Inflorescentia (lat.) a. m. virágzat (l. o.).

Influenc-gép, l. *Elektromozógép*.

Influencia (új-lat) a. m. behatás, befolyás; a fizikában megosztást jelent. L. *Elektromos influencia, Mágneses influencia*.

Influenza (*orosz nátha*), járványos fertőző betegség, melyre a legtöbb ember hajlamos és mely immunitást (l. o.) maga után nem hagy hátra. Némely I.-járványban a lakosság 40—75%-a megbetegszik. Az I. hirtelen lázzal, esetleg borzongással kezdődik s a láz rendetlen menetü, 38°—40° között ingadozik. A betegség általános tünetei a bágyadtság, étvágytalanság, kedvtelenség, fejfájás, keresztcsonttáji fájdalmak, tagfájdalmak. A többi tünetek esetenként változók, úgy hogy három formáját is szokás az I.-nak megkülönböztetni, ú. m. hurutos, gyomor-, bélzavarokkal és ideges tünetekkel járó alakjait. Az I.-s beteg majdnem mind náthás; légcső-, hörghurut, kötőhártyalob, könnyezés, fénykerülés, más esetekben hányás, émelygés, hasmenés kinozzák a beteget. Gyakori az orr melléküregeinek és a középfülüregnek gyuladása is; valamint heves idegfájdalmak, nyugtalanság, néha görcsök, szédülés, fülzúgás, bódultság, mely utóbbi tüneteket az I.-nak az idegrendszert mérgező hatásának tulajdonítják. Komplikációk gyakoriak s ezek közt különösen félelmes az I.-s tüdőgyuladás. Veszedelmes az I. gümőkóros emberekre nézve, kiknek baját rendesen rosszabbítja; veszedelmes továbbá öreg emberekre nézve is. Az I.-t baktérium okozza, az ú. n. Pfeiffer-féle I.-bacillus. A betegség pár napig, esetleg 1—2 hétig tart és könnyen visszatér *(recidiva)*. Gyógyítása nem sajátlagos, hanem olyan, mint általában a lázas fertőző betegségeké, főként a súlyos tünetek szerint igazodik.

I. az állatorvostanban a lovaknak sajátos, heveny lázas fertőző megbetegedése, mely járványos elterjedésben jelentkezve, majd csak a nyálkahártyáktól borított szervek heveny hurutjában (I. catarrhalis), majd a tüdő és a mellhártya súlyos gyuladásában (I. pectoralis) nyilvánul. A főbb tünetek: kezdetben magas lázzal, erős tompultsággal és szapora érveréssel, a szemek hurutjával, a szemhéjak párnaszerű kidagadásával és a duzzadt kötőhártyák vöröses-sárga színeződésével, a légutak, a gyomor és a belek kisebb-nagyobb fokú hurutjával, a lábakon az inak és az izesülések megdagadásával jár; mindezekhez a súlyosabb esetekben még a tüdők és a mellhártyák gyuladása csatlakozik, vagy pedig ez utóbbi bántalom mindjárt kezdettől fogva fejlődik és a kór-

képet uralja. Az I. catarrhalis többnyire enyhe lefolyású, ellenben az I. pectoralisban a betegeknek 10—15, esetleg még több %-a elhull. Az orvoslásnak szorosan az adott esethez kell alkalmazkodnia. A védekezés céljából ajánlatos minden újonnan vásárolt lovat, főleg I.-járvány idejében, legalább két hétig elkülönítve megfigyelés alatt tartani. Az ember és a lovak I.-ja tüneteikben hasonló, de oktanilag nem azonos betegségek. V. ö. *Hutyra*, Állatorvosi Belgyógyászat (1904).

Influenzabacillus, l. *Baktérium*.

In folio (lat.) a. m. ívalakban, l. *Folio*.

In forma (lat.) a. m. alakszerüen, megszabott alakban; *in forma consueta*, szokásos alakban; *in forma patente*, nyilvánvaló alakban, pl. hirdetmény kifüggesztésénél; *in forma pauperis*, szegényeket illető módon; *in forma probante*, bizonyításra alkalmas jogérvényes alakban.

Információ (lat.) a. m. értesítés, tudósítás, tudatás. L. *Értesítés, Hiteltudósító irodák*. — *Informál*, értesít, tudósít, felvilágosít. — *Informátor*, tanító (házi tanító), értesítő.

Információs per (lat. *processus informativus* v. *processus inquisitionis*), az a vizsgálat, amelyet a római Kúria a püspökségek és a pápa adományozásának fentartott egyházi javadalmak betöltése előtt rendelhet el avégből, hogy a jelölt alkalmasságáról és kinevezése vagy választása szabályosságáról meggyőződjék. Ha a rendelkezésre álló okiratok erre nem elégségesek, megbizottat küldhet a helyszinére (nálunk és Ausztriában a bécsi nuncius szokta az I.-t végezni). Erre Rómában következik újabb megvizsgálás (processus definitivus) és kihirdetés (praeconisatio) útján a pápai adományozás.

Informis (lat.) a. m. formátlan, idomtalan. *Informitas*, formátlanság.

In foro (lat.) a. m. a köztéren, piacon, a törvényszék előtt.

Infractio (t. i. *legis*, lat.) a. m. törvényszegés.

Infralapszáriusok, l. *Predesztináció*.

Infralias (geol.), régibb elnevezése a réciai képződménynek, l. *Triasz*.

In fraudem creditorum (lat.) a. m. a hitelezők kijátszására. L. *Bukás, Csőd*.

In fraudem legis (lat.) a. m. a törvény kijátszására.

Infravörös (a. m. vörösön innen levő). A napnak, valamely világító lámpának *látható* színképe vörös, narancs, sárga, zöld, kék és ibolya színü sávból áll. A színképnek azonban a vörösön innen és az ibolyán túl is van nagy kiterjedésü folytatása, mely nem látható. A vörösön innen eső rész a színképnek I. része, amelynek létezéséről igen érzékeny hőmérőkkel (bolométer, hőelektromos oszlop) lehet meggyőződni. A sugárzás legerősebb hőhatása az I. részbe esik.

Infrequentia (lat.), csekély látogatottság.

Infrigidatio (lat.) a. m. lehülés, lehütés.

Infula (lat.), l. *Föveg*.

In full dress (ang.), l. *Full dress*.

Infundibulum (lat. *infundo:* beöntök) a. m. tölcsér. Az anatómiában így nevezik a harmadik agyvelőgyomor fenekének tölcsérszerü folytatását. A gyógyszerészek I.-nak nevezik a forrázó edényüket, amellyel az infúzumok készülnek.

Infusoria, l. *Azalékállatkák*.

Infusum (lat.), l. *Forrázat*.

Infusum laxativum (mannás szenna-forrázat). Egy rész szennalevelet 8 rész vízzel leforráznak, majd a félóra mulva megszürt forrázatba 2 rész mannát oldanak és újból megszürik.

In futurum (lat.) a. m. a jövőre nézve.

Infúzió (*infusio*, lat.) a. m. beöntés, az orvostanban az az eljárás, amidőn a testüregekbe, a bélcsatornába, a gyüjtőeres rendszerbe (intravénás I.), vagy a bőr alatti laza kötőszövetbe (hipo- v. subdermatikus I. v. hipodermoklizis) nagyobb mennyiségü folyadékot (rendszerint élettani konyhasóoldatot) visznek be, anélkül, hogy azt valamilyen nagyobb nyomás segélyével tennék. A leggyakrabban alkalmazzák a bélbeöntést, a végbélen keresztül (l. *Beöntés*); az intravénás vagy hipodermatikus I. arra szolgál, hogy a test nagy folyadék- (különösen vér-) veszteségeit segitségével hamarosan pótoljuk s így a vérnyomás gyors csökkenésével járó fenyegető veszedelmet elhárítsuk. Az utóbbi esetben az I.-nak természetesen tökéletesen sterilen kell történnie; úgy végezzük, hogy arra alkalmas csöves tűt szúrunk a bőr alá vagy valamelyik gyüjtőérbe, s azon keresztül fecskendezzük be a folyadékot gyenge nyomással. Az I.-hoz használt folyadék mennyisége kb. $^1/_2$—2 l. szokott lenni.

Infuzórium-föld a. m. diatoma-föld (l. o.).

Inda, *kacskanyak* (*Ajuga* L., növ.), az Ajakosak génusza; 50 faja az óvilág mérsékelt övén van elterjedve. Egyéves v. évelő, aljukon gyakran elfásodó füvek, keresztben átellenes, fürészes levelekkel, 2 v. több virágú álörvökkel, a virág ülő, pártája maradó, felső ajka 2-osztatu, kicsi, nem sisakalakú, az alsó sokkal nagyobb, különösen a középső karélya. Az *A. reptans* L. (ostorindás I.) leveles indákat hajt, virága kék. Sebre és belső szakadás ellen használták. Fehértarka *(fol. varieg.)* és sötétborvörös *(fol. purpureis)* kerti alakjai vannak; a kertek nedvesebb helyeire ültetik ki. Az *A. genevensis* L. (közönséges I.) indákat nem hajt, virága nagyobb, sötét azurkék, rózsaszinü v. fehér. Az *A. chamaepytis* (L.) Schreb. (kalinca I., fenyőfü, köszvényfü, szélfü) alacsony, tömötten ágas, gyapjas, alsó levele keskenyszálas, a felső 3 sallangos, virága kisebb, világosabb kék, porzója kopasz, rozmaringillatu. Régen köszvény ellen használták.

Ing, a ruházati iparhoz tartozó iparcikk, mely az emberi test közvetetlen befedésére szolgál. Az ing rendesen széles szabásu, a férfiaknál rövidebb, elől nyilt, hosszú ujjakkal, a nőknél hosszabb és rendesen vagy ujjak nélkül, vagy csak nagyon rövid váll-ujjakkal. Az ing nagy mértékben alá van vetve a divatnak. Készül vagy tiszta lenszövetből, amely a legdrágább és legfinomabb, vagy pamutszövetből. Az ingről legrégibb adataink a VIII. sz.-ból vannak, ahol először történik róla említés és így valószinü, hogy csak akkor kezdették viselni. De hogy mily fényüzéshez tartozhatott ez még a későbbi századokban is, arra nézve bizonyságot szolgáltat az a körülmény, hogy Franciaországban a XV. sz.-ban VII. Károly király nejének volt az első lenvászon inge. — A rendes ruházati tárgyat képező ingen

kívül van még *páncél-ing*, mely védelmi eszközül szolgált s amely acélból v. más fémekből készült; *mise-ing*, mely egyházi célokra szolgál stb.

Inga, legegyszerűbb alakjában finom szálon függő kis súly; általánosabban valamely nehéz test (rendesen alul megterhelt rúd), mely vízszintes tengely körül szabadon lenghet. Ha a szálat súlytalannak képzeljük és a függősúlyt anyagi pontnak, akkor az ú. n. matematikai I. fogalmához jutunk, melyre a számításokat visszavezetjük. Ezt eléggé megközelítjük az ú. n. egyszerű I.-val, amely kis fémgömböt tartó finom szálból áll. Ha az I. nyugalmi helyzetében van, a függőtest súlypontja függélyesen a forgástengely alatt foglal helyet. Ha az I.-t ezen helyzetéből kiemeljük (l. az *ábrán bc*-t) s aztán magára hagyjuk, a nehézségerő gyorsuló mozgással a függélyes helyzetbe tereli vissza; a függő test *ca* íven esik. Nyugalmi helyzetében azonban nem maradhat meg, mert tétlensége miatt a nyert sebességgel tovább leng és lassudóan oly magasságra emelkedik, mint a milyenből kiindult. Az I. ezen mozgását *lengésnek* nevezzük; az egyensúlyi helyzettől való legnagyobb kitérés az *amplitudo* (legn. kilengés). Az I. ezen lengéseit ismétli. A surlódás és levegő ellenállása miatt a kilengések kisebbednek s a magára hagyott I. végre nyugalmi (függélyes) helyzetében megállapodik. Ha a kilengések nem nagyok, akkor az egy lengés megtételére szükséges idő, a *lengésidő* állandó s az I. lengései *izochrónok*, vagyis egyenlő időtartamuak. A lengésidő függ az I. hosszától és a nehezségerő gyorsulásától. A lengésidő 2, 3, 4....-szer nagyobb, ha az I. hossza 4, 9, 16....-szor nagyobb. Ha π a Ludolf-féle szám (3·1415), l az egyszerű I. hossza, g a nehézségerő gyorsulása, t a lengésidő, akkor $t = \pi\sqrt{\frac{l}{g}}$. A függő test anyaga a lengésidőre nincs befolyással. A fizikai I. számtalan anyagi pont merev összefüggéséből származik. A forgási ponthoz közel levő anyagi pontok magukban gyorsabban lengenének, mint a hogyan lenghetnek, míg a távolabbiak lassabban. Kell tehát egy pontnak lennie, mely a többiekkel való merev összefüggésben éppen úgy leng, mint a hogyan lengene, ha ezen helyen egyedül függne valamely finom szálon. Ezt a szükségképen létező pontot a fizikai I. *lengési középpontjának* nevezik. Távola a forgási ponttól az előbb említett redukált hossz. Ha az I.-t ezen pont körül lengetjük, a lengési idő ugyanaz, mint az eredeti forgási pontnak megfelelő. Az ilyen I.-t *megfordítható* vagy *reverziós* I.-nak nevezik. Lényeges, hogy a forgási pont és a neki megfelelő lengési középpont az I. súlypontjától különböző távolságban van. Ha az I. másodpercenként végez egy lengést, akkor *másodperc-I.-nak* hívják. Ha az I.-nak legnagyobb kilengése pillanatában a lengési síkra merőleges lökést adnak, végső pontja a nyugalmi helyzet körül köralakú pályán mozog; ekkor az I.-t *centrifugális* I.-nak nevezik. A körpálya befutására szükséges idő a lengésidő kétszerese, vagyis annyi, amennyi egy teljes lengés megtételére kell. Mivel az I. lengései egyenlő időközüek, kiválóan alkalmasak az idő mérésére. A közönséges életben az I.-t leginkább mint az órák alkotórészét ismerik. Itt az I.-nak kettős szerepe van. A vele összekapcsolt kettős horog és fogaskerekek közvetítésével szabályozza a súly esését, mely az I.-órában a mozgatóerő és lengéseinek tartamával szabályozza az óra járását. Mivel az I. rúdja melegben kitágul, hidegben összehúzódik s így járása változó volna, *rostélyingákat* v. más szerkezetű *kompenzációs* I.-kat (l. o.) alkalmaznak, melyeknek hossza és így lengésideje változó hőmérséklet esetében is állandó. Igen fontos szerep jutott az I.-nak a fizikában, geodéziában, asztronómiában. A nehézségerő gyorsulásának változását, valamint a gyorsulás értékét az I. lengéseiből lehet a legpontosabban meghatározni.

Inga.

Inga *Willd.* (növ.), a Leguminosae (Hüvelyesek) Mimosoideae alcsaládjának génusza; 200 faja Ny.-Indiában, Amerika tropikus és D.-i szubtropikus részén honos fák v. cserjék, levelük szárnyas, de ilyen maga a levélgerinc is; gyapjas szőrű nagy, sok porzós, 1 bibeszálú viráguk gömbölyű ernyőkké vagy gömbvirágzatokká egyesül. Hüvelyük bőrnemű v. kissé húsos, lapos, keskeny, több fajon 4 élű. Többnek hüvelye édes bele miatt kedvelt gyümölcs, ezért termesztik is, ilyen: az *I. Feuillei* DC. (packai) Perubau, az *I. edulis* Mart. (ingasipo, I. espada) Közép-Amerikától É.-Braziliáig, az *I. vera* Willd. Közép-Amerikában és Ny.-Indiában, ennek kérge összehúzó és festőszer, gyümölcsbele étel és hurut elleni orvosság.

Ingaajtó *(lengő ajtó)*, rugóra járó ajtó, mely akár kifelé, akár befelé nyitható. Többnyire belső helyiségekben, szélfogó gyanánt használják.

Ingadozás, l. *Nutatio*.

Ingadozó sor, l. *Oszcilláció*.

Inga espada (növ.), l. *Inga*.

Ingaevones v. *Inguaevones*, a három régi germán törzs egyikének a neve, melyet Tacitus Ingo v. Inguo (Mannus fiának) nevére vezet vissza. E törzshöz tartoztak az Eszaki-tenger parti lakói a Rajna torkolatától a Jüti-félszigetig, névszerint a frizek, chaukusok, angriváriusok, amsivariusok, teutonok stb.

Ingafűrészgép, körfűrészgép, amelynek tengelye emelőkaron van beágyazva, az emelőkar pedig v. föl van függesztve, v. pedig alul van csapon megtámasztva, úgy, hogy a fűrész emelőkarja e csap körül inog. Fa keresztirányú vágásánál (kiszabásnál) használják. Előnye, hogy nem a nagy surlódású fát kell haránt tosan előtolni, hanem a körfűrészt az emelőkar csapja körül elforgatjuk, ami tetemes munkamegtakarítással jár.

Ingamérések, a nehézségerő gyorsulásának meghatározása ismert hosszuságú ingák lengéseiből. Ezen célra v. reverziósingákat használnak (l. *Inga*), melyek hosszát és lengésidejét igen pontosan meghatározzák, v. állandó hosszuságú ingákat, melyek lengésidejét más állomásra vonatkozólag ismerik, ahol a nehézségerőt már meghatározták. V. ö. *Bessel*, Untersuchungen über die Länge des einfachen Sekundenpendels (Ostwald: Klassiker der exakten Wissenschaften, Leipzig 1889); v. *Sterneck*, Der neue Pendelappa-

rat des k. k. militärgeographischen Instituts (Wien 1887).

Ingamérleg, irányzó készülék, amelyen egy dioptrás vonalzó (l. *Dioptra*) irányvonalát alkalmas súlyelosztással, az inga nyugalmi helyzetének megfelelően, vízszintesen rögzítik meg.

Ingamozgás, l. *Bélmozgások*.

Inganno (olasz) a. m. csalás; *per I.*, csalfán. — *I. a zenében*, voltaképen: *Cadenza d'I.*, a megszakított záradék.

Ingaóra, l. *Óra*.

Ingaóra (*Horologium*), csillagkép az ég déli felén, 45, szabad szemmel látható csillaggal.

Ingaquadráns, főleg a ballisztikában a mozsarak irányításánál használatban volt quadráns, azaz fokokra beosztott negyedkör, melyen egy inga mutatta, hogy 0 pontja helyesen van-e beállítva.

Ingás (vasút). A vasúti járóművek a sebességgel fokozódó ingadozás mellett végezik mozgásukat. Ez I.-t részben a vonóerő irányának és nagyságának változása okozza, részben pedig a járóművek futóművének és a pályának egyenlőtlenségei. A kocsik ingadozásait a tér három rendező tengelyének megfelelőleg három különböző névvel jelöljük. A kocsi súlypontján átmenő függélyes tengely körüli I.-okat *kígyózásnak* hívjuk. A pálya irányával megegyező vízszintes tengely körüli mozgást *támolygásnak* nevezzük, a pályára merőleges irányú vízszintes tengely körüli mozgást pedig *bólintásnak*. A pálya irányának egyenlőtlenségei kígyózást okoznak, a pálya felszintjében levő hibák (ülepedések) és az elhasznált sínvégek legörbült végei pedig bólintó mozgást idéznek elő. Ha a két sínszál egymáshoz viszonyítva nincs egyenletes helyzetben, a támolygó mozgás áll be. Mozdonyoknál még a gépezet is idéz elő I.-okat és néha rángatást.

Ingás-elmélet (*pendulációs elmélet*), mely szerint a föld oly lassú, ingaszerű mozgást végezne, melynek következtében a sarkok és az egyenlítő folytonosan helyet változtatnak. Az elméletet Reibisch állította fel, földrajzi és földtani meggondolásokból kiindulva, Simroth pedig állatgeográfiai adatokkal támogatta. Reibisch szerint ezen ingás tengelye Ecuadoron és Szumatrán megy keresztül. A kilengés nagysága 30—40 fokot érhetne el. Ily módon a jégkorszakokat és számos más geológiai, zoológiai és botanikai tüneményt vélnek megmagyarázhatni. V. ö. *Simroth*, Die Pendulationstheorie (Leipzig 1907).

Ingasipo (növ.), l. *Inga*.

Ingatag az, ami nem állandó, ami nem marad meg egy és ugyanazon helyen; az az ember, ki folyton változtatja terveit.

Ingatlan dolog, l. *Dolog*.

Ingatlanforgalmi adó, l. *Vagyonátruházási illeték*.

Ingatlanforgalmi bankok. Azokban az időkben, mikor az alacsony bankkamatláb folytán különösen ingatlanokkal kapcsolatban könnyű a hitelszerzés, a kedvező financiális helyzet kihasználására alakulnak az I., melyek nemcsak ingatlanok vételét és eladását közvetítik, hanem az azokra adott kölcsönök alapján az építkezést is finanszírozzák. L. még *Építőbankok*.

Ingatlanforgalmi illeték, l. *Vagyonátruházási illeték*.

Ingatlan hagyaték. Az örökösödési eljárásról szóló 1894. XVI. t.-c. szerint minden oly esetben, melyben a hagyatékhoz ingatlan is tartozik, az örökösödési eljárásnak hivatalból helye van, ha az örökösök az eljárást három hó alatt nem kérelmezték.

Ingatlanok biztosítása, l. *Biztosítás* (tűzbiztosítás).

Ingatlanság (lat. *bona immobilia*; ném. *Liegenschaft*), a vagyonnak ingatlanból álló része.

Ingatlan tartalék, l. *Biztosítás*.

Ingatlan vagyon elfoglalása, ha jogtalanul történik és az okozott kár 10 K értéket felülmul, a Btkv. 421. §-a szerint a sértett fél indítványára 3 hónapig terjedhető fogházzal s 400 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő vétség. Ugyanitt és ugyanígy bünteti a Btk. az ingatlan vagyon szándékos és jogtalan megrongálását s a földtől el nem választott termék felhasználását. Ha az okozott kár 10 K-t meg nem halad, a cselekmény mint kihágás (Kbtk. 127. §) 8 napig terjedhető elzárással büntetendő. Az 1894. XII. (mezőrendőrségről szóló) törvény szerint a mezei termékek leszedése mezőrendőri kihágás.

Ingatlan zálogjog, l. *Jelzálogjog*, *Zálogjog*.

Ingbert, város, l. *Sankt Ingbert*.

Ingeborg, állítólag I. Ingo svéd királynak leánya, helyesebben unokája, I. Valdemár dán király anyja, II. Géza magyar király sógorasszonya. Hamis az a föltevés, hogy Álmos hercegnek (megh. 1129.) lett volna felesége.

Ingegneri (ejtsd: indzsennyeri), 1. *Angiolo*, olasz költő és író, szül. 1550. Velencében, megh. 1613. Rómában. Sor szerint egymásután a guastalai, urbinoi és savoyai hercegeknek, majd végül Rómában Aldobrandini Cinzio bíborosnak titkára volt. Midőn Tasso 1578. Torinóba menekült, ő szerzett neki menedéket és gondozta a Gerusalemme liberata kiadását is (1581). Önálló művei csak irodalomtörténeti jelentőséggel birnak.

2. *I., Marco Antonio*, olasz zeneszerző, szül. Veronában 1545 körül, megh. 1592 júl. 1. Cremonában, hol 1576. a székesegyház karnagya lett. Ruffo volt mestere, ő pedig Monteverdit tanította. Művei: öt-nyolc szólamú nagyszámú madrigalok (1572 óta), misék (Cantiones sacrae 1576—1591) és a Haberl (Kirchenmusikalische Jahrbücher 1898) felfedezéséig Palestrinának tulajdonított Responsoria hebdomadae sanctae (1588).

Ingelheim (*Ober-* és *Nieder-I.*), két község Rajnai-Hessen hesseni tartományban, egymástól két km.-nyire, a Salzbach mellett. Mindkét községnek élénk kereskedelme van. *Ober-I.* falakkal van körülvéve s a községben régi vár romjai láthatók. Híres kitünő vörös boráról. Lakóinak száma (1910) 3609. — *Nieder-I.* a monda szerint Nagy Károly születéshelye, aki itt 768—774. fényes palotát építtetett. Ebben az épületben, melyet száz márványoszlop és számos olaszországi szobor s mozaik díszített, több nevezetes birodalmi gyülést is tartottak. 1462-ben a mainziak felégették. Romjai most is megvannak. Nieder-I.-ben több nagyobb gyár is van. Lakóinak száma (1910) 3725.

Ingelmünster, község Nyugat-Flandria belga tartomány Anseghem járásában, a Mandel és vasút mellett, (1910) 6891 lak.; gobelinkelme-, csomagoló vászon-, szőnyeg- és csipkekészítéssel. 1794 máj. 10. ütközet volt itt a francia és az egyesült angol-hollandi csapatok között.

Ingelow (ejtsd: indzseló), *Jean*, angol költőnő, szül. 1820. Bostonban (Lincolnshire), megh. 1897 júl. 20. Londonban. Round of Days (1863) c. költeménykötete nagy sikert aratott. Sokat dolgozott különböző folyóiratokba és különösen a tengerről szóló költeményei lettek népszerűekké. Önálló művei közül kiemelendők: Home Thoughts and Home Scenes (1865); Mopsa the Fairy (1867, 5. kiad. 1891) és Little Wonder-Horn (1872) c. költeménykötetei, valamint: Off the Skellings (1873); Fated to be Free (1875); Sarah de Berenger (1880) és Don John (1881) c. regényei.

Ingemann, *Bernhard Severin*, dán író, szül. Torkildstrupben (Falster sziget) 1789 május 28., megh. Soröben 1862 febr. 24. 1842-ben igazgató lett a soröi főiskolán. Szentimentális, naiv költő, a német romantikusok követője. A líral költés terén sok becses művet alkotott, regényei és elbeszélései pedig kincseivé váltak nemzetének. Nevezetesebb munkái: Valdemar den Store og hans Maend (Nagy Valdemár és hősei, verses regény, 1824); Kong Erik og de Fredlöte (Erik király és a kiátkozottak, 1833); Prinds Otto of Danmark og hans Samtid (Otto dán herceg és kora, 1835), regények és Höjmessepsalmer (Zsoltárok, 1825); Morgen- og Aftensange (Hajnali és esti dalok, 1839) hangulatos vallásos költemények gyűjteményei.

Ingena, város, l. *Avranches*.

Ingenbohl, község Schwyz svájci kantonban, a Muota mellett, Brunnentől ÉK.-re, (1910) 3514 kat. lak., híres női kolostorral, ahol ápolónővéreket képeznek ki; nagy idegenforgalommal.

In genere (lat.) a. m. általában; ellentéte: *in specie*.

Ingen-Housz (ejtsd: hausz), *Jan*, hollandi orvos és növényfiziológus, szül. Bredában, Hollandiában 1730 dec. 8., megh. a London melletti Bovordban 1799 szept. 7. 1757-ben mint orvos Bredában telepedett le, azután Londonba ment, ahol oly nagy hírnévre tett szert, hogy 1768. Mária Terézia Bécsbe hivatta és miután ott több főherceget himlő ellen sikeresen beoltott, udvari orvossá nevezték ki. II. József császár is nagy kitüntetésekben részesítette. 1771-ben Londonba ment és ott írta Experiments upon vegetables (London 1779, németül Leipzig 1780) c. művét. I. számos tudományos felfedezéssel gazdagította a tudományt, írt a növények szénsav-asszimilációjáról; ő mutatta ki először, hogy a növények napfénynél oxigént, sötétben szénsavat választanak ki. Tőle származik a fémek különböző hővezető képességének megállapítására szolgáló műszer, továbbá ő használta először a mikroszkópos vizsgálatoknál használatos fedőüveget, a kémiai apparátusokhoz a kaucsukcsöveket stb. Különböző műveit németül Vermischte Schriften címen *Molitor* állította össze.

Ingeniculus a. m. a *Herkules* csillagkép (l. o.).

Ingénieur (franc., ejtsd: eñsseniőr) a. m. mérnök. Népies magyar nyelven *inzsellér*-nek mondják.

Ingenium (lat.) a. m. természetes értelem, tehetség.

Ingenuitas (lat.) a. m. nyíltság, bátorság, őszinteség. A római jogban I. a szabadnak született polgár helyzetét (status) jelenti. *Ingenuus* a. m. szabad, szabadnak született ember.

Ingenuus, Pannonia helytartója, kit illir légiói Kr. u. 258. császárrá kiáltottak ki szerencsés csatái után, melyeket a szomszéd barbárok ellen vívott. Ő az első az ú. n. 30 zsarnok közül, kik Gallienus császár és utódai ellen a trónra vágytak. I.-t azonban még Gallienus Mursánál (Eszék) megverte, mire ő futás közben meghalt (260).

Inger, l. *Ingerelhetőség*.

Inger, néptörzs, l. *Ingermanland*.

Ingerelhetőség *(irritabilitas)*, az élő szervezetnek és részeinek (első- és fősorban az idegrendszernek) azon képessége, hogy bizonyos behatásokra, miket *ingereknek* nevezünk, a nyugalom állapotából sajátos működésüknek megfelelő állapotba mennek át. A nyugvó izom például ingerek befolyása alatt összehúzódik. *Az izom direkt is ingerlékeny*, tehát az idegrendszer befolyásának kizárása mellett is reagál az ingerekre, leggyakrabban azonban ingerét az idegek felől kapja — indirekt ingerlékenység. Az ingerek magában a szervezetben is támadhatnak s közvetlenül az idegrendszer sejtjeire is hathatnak; oxigénhiány a vérben pl. izgatólag hat a nyúltagyvelőben levő lélegző középpontra s légzőmozgásokat indít meg a megfelelő izmokban, ezek a *középponti, centrális ingerek*. Máskor az ingerek a test körzetén elhelyezett ingerfelfogó készülékekre hatnak, ezek a *perifériás ingerek*. Tágabb értelemben ide tartoznak a bélcsatorna, légzőcsatorna, izmok, izületek stb. belsejében elhelyezett idegvégződésekre ható ingerek is. A perifériás ingerek közül legfontosabbak az *érzékszerveinkre ható ingerek*, melyek a rajtunk kívül, a külvilágban történt változásokról adnak felvilágosítást. Azon ingereket, melyek minden ideget izgatni, működésnek indítani képesek, *általános* ingereknek szokás nevezni; ezzel ellentétben az egyes érzékszerveknek vagy idegsejtcsoportoknak meglehetnek a maguk *sajátos* (specifikus) *faj* v. *adaequat* ingerei. A szem adaequat ingere a fény, a fülé a hangrezgés. A bőridegek végződései mechanikai és hőváltozásokkal szemben mutatnak specifikus ingerlékenységet. Általános ingerek a mechanikai, hő, villamos és vegyi ingerek. Középponti, belső ingerek okai pl. az éhség, szomjuság, fáradtság érzésének s általában mindama érzéseknek, melyek nem érzéki benyomás útján jönnek létre, pl. álom és emlékképek, hallucinációk stb. A testünk legkülönbözőbb pontjairól kiinduló minimális ingerhatások összeadódása révén jön létre kellemes vagy kellemetlen közérzetünk, hangulatunk stb. Minden ingernek, hogy egyáltalában inger gyanánt szerepelhessen, bizonyos erősséggel kell behatnia; a leggyengébb ingert, mely bizonyos működést még éppen megindítani képes és amelynél kisebb inger már hatástalan, *ingerminimumnak* vagy *ingerküszöbnek* nevezzük. Az ingerek s a hatások révén beálló érzések közötti összefüggést mennyilegesen, quantitative vizsgálja a *pszichofizika* (l. o.).

Ingerencia (lat.) a. m. beleavatkozás.
Ingerina, l. *Eudokia*, 2.
Ingerküszöb, l. *Ingerelhetőség*.
Ingerlékenység a. m. ingerelhetőség (l. o.).
Ingerlő (esst.), ami érzéki vágyakat kelt. L. *Báj*.
Ingermanland *(Ingria, Isorszkaja zemlya)*, egykori svéd tartomány a Finn-öböl körül, most Szent-Pétervár orosz kormányzóságnak nagy része. Egykori lakói, a finn *inger* törzs, a karéliaiak egy ága volt, napjainkban még mintegy 17,000-en élnek. I. 1617-ben a svédeknek jutott. 1702-ben Nagy Péter cár visszafoglalta és a nystadi békében meg is tartotta.
Ingertelenség *(abirritatio)*, az ingerlékenység hiánya, a szerveknek tompultsága az ingerekkel szemben.
Ingesta (lat.) a. m. bevett tápanyagok.
Ingestion (franc., ejtsd: eñgeszti**o**ñ) a. m. táplálékfelvétel.
Ingflanell, könnyű gyapjuszövet, némileg kallózzák, bogácsolják s nyirják. Utánzatai a *félgyapju I.*, amelynek láncfonala pamut és a *pamutos I.*, amely tisztán pamutfonalból készül.
Inghe, Enghien város (l. o.) flamand neve.
Inghirami, régi toscanai patricius-család Volterrából, nevezetes tagjai:
1. *I., Francesco*, olasz régiségbúvár, szül. Volterrában 1772-ben, megh. Firenzében 1846-ban. 1785 óta a nápolyi katonai intézetben tanult, azután könyvtáros lett Firenzében, ahol a híres Poligrafia Fiesolana nevű könyvnyomdát és kiadóintézetet alapította. Jó tollal írt művei közül megemlítendők: Monumenti etruschi (Firenze 1820—1827, 10 köt.); Galleria Omerica (1831—38, 3 köt., 390 rézmetszettel); Pitture dei vasi fittili (1831—1837, 4 kötet, 400 rézmetszettel); Museo etrusco chiusino (1833, 4 köt., 216 rézmetszettel); Lettere di etrusca erudizione (1838—39). Befejezetlenül maradt a Storia della Toscana c. műve (1841—45).
2. *I., Giovanni*, csillagász, szül. Volterrában 1779 ápr. 16., megh. Firenzében 1851 aug. 15. Firenzében a csillagászat tanára és a csillagvizsgáló intézet igazgatója volt. Művei közül megemlítendők: Effemeridi dell' occultazione delle piccole stelle sotto la luna (Firenze 1809—30); Effemeridi di Venere e Giove all' uso de' naviganti, nel meridiano di Parigi (1821—24); Tavole astronomiche universali portatili (1811); Carta geometrica della Toscana. Része volt a berlini akadémiai csillagtérképek szerkesztésében is.
3. *I., Tommaso*, élt 1470—1516-ig. 1483-tól Rómában mint latin szónok, költő és színész tünt ki. A pápák kitüntetésekkel halmozták el, I. Miksa császártól pedig koronát kapott és *comes palatinus* címet. Csak 7 beszéde maradt reánk.
Ingleby (ejtsd: inglbi), *Clement Mansfield*, angol kritikus, szül. 1823 okt. 29. Edgbastonban, Birmingham mellett, megh. 1886 okt. 5. Londonban. A legkiválóbb angol Shakespeare-kutatók egyike. Főművei: A Complete View of the Shakespeare Controversy (1861); Shakespeare's Century of Prayse (1874) és Shakespeare's Allusion-Books (1874), amely utóbbiban Shakespeare kortársainak nyilatkozatait gyüjtötte össze a nagy drámaíróról. Összegyüjtött tanulmányai halála után Essays (1888) c. jelentek meg.
Inglefield (ejtsd: inglfild), *Edward Augustus, sir*, angol tengernagy, sarkutazó, szül. Cheltenhamban 1820 márc. 27., megh. 1894 szept. 5. Résztvett a sziriai harcokban (1840) és a Parana (Délamerika) melletti tengeri csatában. 1852. felfedező expediciót vezetett az északi sarkra s a 79°-ig jutott el. Azonkívül még két expediciót vezetett Belcher sarkutazó megmentése végett. Ő a hidraulikus kormánykészülék feltalálója. Irodalmi téren is működött. Főmunkája: A summer's search for Sir John Franklin (London 1853).
Inglese (ol.) a. m. angol.
Inglingek, l. *Ynglingek*.
Inglis (ejtsd: inglisz), 1. *Henry David*, angol író, szül. 1795. Edinburghban, megh. 1835 márc. 20. Londonban. Művei *Derwent Conway* álnév alatt jelentek meg. Irói hírnevét Tales of the Ardennes (1825) c. elbeszéléseinek köszönheti, melyekre azután számos utazási műve következett. Kiemelendők: Journey through Norway, Sweden and Denmark (1826); Tour through Switzerland, the South of France and the Pyrenees (1830); Spain in 1830 (1831), amely legjobb műve. Valamennyi munkáját szemléletes előadásmód és könnyű, folyékony stilus jellemzi.
2. *I., John Eardley Wilmot*, brit tábornok, szül. Új-Skóciában 1814 nov. 15., megh. Homburgban 1862 szept. 27. 1857-ben Sir Henry Lawrence tábornok halála után Lakhnauban a fölkelt szipahik által körülzárt európaiak fölött a parancsnokságot átvéve, négyszer verte vissza a fölkelők támadását. Szeptember havában 87 napi ostrom után Outram és Havelock által felmentve, a Colin Campbell vezényelte főseregge egyesült. 1855-ben Kelet-Indiában ezredesi rangra emelkedett és Kalpi mellett harcolt a felkelők ellen. Egyúttal tábornokká s az ión szigeteken állomásozó angol csapatok főparancsnokává nevezték ki.
3. *I., Robert Harry, sir*, brit politikus, szül. 1786 jan. 12., megh. Londonban 1855 máj. 5. 1826-ban képviselővé választották s az antikatolikus táborban küzdött Peel ellen, mígnem 1829. egy oxfordi egyetemi tanszéket nyert. Mint az ortodox egyetem képviselője a parlamentben, továbbra is ellenezte a katolikus és zsidó emancipációt, nemkülönben a gabonavám eltörlését s a parlament reformját. Később a British Association elnöke, 1850. mint Walter Scott utóda, a régiségtan tanára lett a művészetek akadémiáján.
Ingluvies (lat.), l. *Begy*.
Ingman, finn író l. *Ivalo*.
Ingo v. *Ingvo*, l. *Mannus*.
Ingó. 1. Olyan tárgy, mely nem áll erősen, melynek állékonysága (stabilitása) csekély, nem biztos. 2. Olyan dolog v. tárgy, mely állagának sérelme nélkül vihető át más helyre (l. *Dolog* és *Ingóság*) ellentétben az ingatlannal; az 1647. II. t.-c. 125. §. szerint a zálogba adott ingatlanság is I.-nak volt tekintendő.
Ingó-adó, az ingó javak jövedelme után kivetett egyenes adó. Az I.-nak nálunk is alkalmazásban levő neme a tőkekamat- és járadékadó.
Ingó-biztosítás, l. *Biztosítás* (tűzbiztosítás).
Ingoda, kb. 600 km. hosszú folyó Transzbajkália orosz-szibériai tartományban; a Csokondohegyek K.-i lejtőin ered, Nercsinszk fölött az

Ononnal egyesül a Silkává, az Amur fő forrásfolyójává.

Ingodály, kisk. Nagykükülő vm. medgyesi j.-ban, (1910) 227 oláh és német lak., u. p. és u. t. Bólya.

Ingó dolog, l. *Dolog*.

Ingó dolog megrongálása v. *megsemmisítése* vétség, büntetése 3 évig terjedhető fogház és 100—2000 K pénzbüntetés; büntett és 1—3 évi börtönnel és 400—4000 K pénzbüntetéssel büntetendő, ha tanu, szakértő, közhivatalnok vagyonán boszuból követik el; a vétség büntetése alá esik az, aki vallási szertartásra rendelt épületet v. más tárgyat, sírt, síremléket, nyilvános szobrot, könyvtárban, más nyilvános gyüjteményben őrzött tárgyat, levéltári okmányt megrongál, elpusztít v. megsemmisít.

Ingó gépek, l. *Gőzhajó*.

Ingó jelzálog, l. *Jelzálog*.

Ingók biztosítása, l. *Biztosítás* (tűzbiztosítás).

Ingola (állat), l. *Orsóhal*.

Ingoldsby, *Thomas, Barham* (l. o.) angol író álneve.

Ingoli-expedició, 1879, 1895—96, l. *Tengeri tudományos expedíciók*.

Ingolstadt (középkori latin elnevezéssel *Auripolis*), járási székhely és Dél-Németország legerősebb vára a bajorországi Oberbayern kerületben, (1910) 23,745 lak., puskapor-, löveggyártással, ágyúöntővel és kártyakészítéssel; a XV. sz.-ból való érdekes, sírboltokban gazdag gót Mária-templommal, régi kastéllyal és egyetemi épülettel. I.-ot 1250. látták el először erődítményekkel; 1313. pedig Bajor Lajos címerrel és kiváltságokkal. 1472-ben Gazdag Lajos egyetemet alapított benne, amely a kat. világban egyike volt a leghíresebbeknek, midőn tanítványainak száma a 4000-et is meghaladta; az egyetemet 1802. Landshutba és 1829. Münchenbe helyezték át. Az 1539. újból megerősített város 1546. V. Károlynak szolgált táborául; Gusztáv Adolf a 30 éves háborúban eredménytelenül ostromolta. 1743-ban az osztrák örökösödési háborúban a magyar-osztrák hadak elfoglalták. 1800-ban Moreau az erődítményeket lerombolta. De I. Lajos 1830. a várat újra fölépíttette és 1872 után körülötte hatalmas erődöket építettek.

Ingomar, l. *Inguiomerus*.

Ingóság (lat. *bona mobilia*, ném. *Fahrnis*), a vagyonnak ingó dolgokból álló része, különösen bútorok, házi v. gazdasági felszerelés, stb.

Ingot (ang., ejtsd: inggöt), arany- vagy ezüstrúd; továbbá csonka gúla vagy kúpalaku acélvagy folyasztott vastuskó, mely úgy keletkezik, hogy az öntött vasból készített megfelelő alakú formába (a kokillába) a Bessemer, Thomas vagy Martin eljárása szerint v. a tégelyekben gyártott acélt, illetve folyasztott vasat beleöntik. A kokillák konikussága mintegy 2%. Az I.-ból különféle árúkat (lemezt, rúdvasat, idomvasat) hengerelnek vagy kovácsolnak. L. *Vas*.

Ingovány, általában oly lápos terület, melyet laza, tőzegből álló földrétegek fednek s mely emiatt járás-keléskor az ember lába alatt ingadozik. Az ingó földrétegek alatt van a lápvíz, mely magas vízálláskor az alacsonyabb helyeken napfényre jön. Azért az I.-ok egyúttal mocsaras területek. L. még *Láp*.

Ingó zálogjog, l. *Kézi zálog* és *Zálogjog*.

Ingram (ejtsd: ingrem), *John Kells*, angol nemzetgazdaságtani író és filológus, szül. Donegal countyban (Irország) 1823 júl. 7., megh. Dublinban 1907 máj. 1. A dublini egyetemen 1852. az angol irodalom, 1866. a görög nyelv tanára, 1879. könyvtáros lett. Elnöke volt az ir akadémiának. Főbb művei: The Present position and prospects of political economy (1878); History of political economy (1888); History of slavery and serfdom (1895), melyek németül is megjelentek.

Ingratus (lat.) a. m. nem kedves, kellemetlen, hálátlan. — *Ingrata persona*, nem kedvelt személy.

Ingredienciák (lat.), azon alkotó elemek, melyekből valamely keverék áll.

Ingremiatio (új-lat.) a. m. felvétel valamely testületbe (gremium), különösen papi v. szerzetes rendbe.

Ingres (ejtsd: eñgr), *Jean Auguste Dominique*, francia festő, szül. Montauban-ban 1780 aug. 29., megh. 1867 jan. 13. Davidnak volt tanítványa, 1806—24-ig Rómában tartózkodott, ahol utóbb 1834—41-ig a francia akadémia igazgatója volt. Műveinek hosszú sorában mestere klasszicizmusán kívül a római emlékek közvetlen tanulmányozása és az olasz renaissance nagy mestereinek, főleg Rafaelnek hatása mellett olykor a romantikus iskola befolyása is érezhető, pedig I.-nek, mint a szigorú, rajzoló irány vezérének neve jelszava volt a romantikus irány festői felfogásával szemben küzdő konzervativ művészeknek. Tárgyra nézve igen sokoldalú művei közül különösen fontosak: Oedipus és a szfinx; Fürdő nő; Roger megszabadítja Angelikát; Homeros apoteózisa (l. a *képmellékletet*), nagy kompozició, mely eredetileg a Louvre egyik termének mennyezetét díszítette (1824); Cherubini és a múzsa; A Forrás (1842), valamennyi a párisi Louvreban, továbbá: Jupiter és Thetis (aixi muzeum); Szt. Szimforianus vértanusága (autuni székesegyház); XIII. Lajos fogadalma (Montauban, székesegyház) stb. A romantikus, majd a modern irányok felülkerekedésével I. neve sokáig szinte feledésbe merült, újabban azonban igazi értéke szerint méltányolják a nagy művészt, akinek különösen képmásai és rajzai, melyek hosszú sorozatát szülővárosára, Montaubanra hagyta, ahol külön muzeumot létesítettek művei számára, kiváló jellemző erejéről és fölülmulhatatlan rajzoló művészetéről tesznek tanuságot. Az 1911. Párisban rendezett I.-kiállítás valóságos művészeti esemény volt. V. ö. *Blanc*, I., sa vie et ses ouvrages (Paris 1870); *Delaborde*, I., sa vie, ses travaux (u. o. 1870); *Momméja*, I., biographie critique (u. o. 1903); *Lapauze*, I., sa vie et son oeuvre (u. o. 1911).

Ingressus (lat.) a. m. belépés, bemenet.

Ingria, l. *Ingermanland*.

Ingrossatio (új-lat.) a. m. *intabulatio* (l. o.).

In grosso (ol.) a. m. *en gros* (l. o.).

Inguaevones, l. *Ingaevones*.

Inguinalis (lat.), a lágyékon levő, ahhoz tartozó (csatorna, tájék), l. *Lágyék*.

Ingres cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

INGRES JEAN-AUGUSTE-DOMINIQUE: HOMEROS APOTEÓZISA
(PÁRIS, LOUVRE)

Inguiomerus *(Ingomar)*, a cheruszkok fejedelme, Arminius nagybátyja és híve a Germanicus ellen vívott küzdelmekben. Az Idistavisusnál szenvedett vereség után a megsebesült Arminius helyett ő volt a germánok fővezére, de a rómaiak elvonulása után rokonára féltékenykedve, a svévek királyához, Maroboduushoz pártolt át Kr. u. 17-ben: de Arminius csakhamar mindkettőjüket legyőzte.

Ingulec, a Dnyepr 553 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Kerzon orosz kormányzóságban; ered a Nerubaja erdőben Jelisszavetgradtól É.-ra és Kerzon fölött torkollik. Az I. Herodotos művében *Gerrhos* néven található föl.

Ingunar-Freyr, Freyr (l. o.) mellékneve.

Ingur, 150 km. hosszú folyó Kutaisz orosz kormányzóságban, Transzkaukáziában, Szvaneciában ered, kb. 1900 m. magasan, több ágra oszlva ömlik Anaklijánál a Fekete-tengerbe. Plinius *Sigania*, Arrianus *Singames* néven említik.

Ingusok, l. *Csecsenc.*

Ingvért (franc. *cotte de mailles*, ném. *Panzerhemd*), a vértnek illetve páncélnak alsóruha formáju különleges neme. A vért és páncél nevet rendesen egyenlő értelemben használják, de helyesebben vért alatt az egész testet betakaró vasöltözetet, páncél alatt pedig annak csak a felső és alsó testet védő részeit kellene érteni. A vért alak, nagyság és anyag tekintetében a különféle korszakokban és az egyes népeknél soknemű változáson ment át; különösen eltérő az északi és keleti népek vértezete egymástól. Egyes időkben csak a fejet és felsőtestet, később a kart, a combot és a lábszárt is védő mezbe (bőrbe, vasba) burkolták. Főkép *gyürüs*, *pikkelyes* és *lemez-vérteket* különböztetünk meg. A normannok sajátos gyürüs páncélját *Haubertnek* nevezték. A lemezvértek kivált Miksa császár idejében voltak elterjedve, melyek fel- és alátolható, egymást részben fedező sinszerű vaslemezekből állottak. Ezeknek fő alkotó része a mell- vagy I. volt.

Ingwer (ném., növ.) a. m. *gyömbér*, l. o. és *Fűszernövények.*

Ingyenes jogügyletek (másképen: *lucratív jogügyletek*), azok, amelyeknek célja vagyoni juttatás másnak részére anélkül, hogy ez ennek ellenében valamiféle ellenszolgáltatással tartoznék. Ilyenek: az ajándék, az örökösül, hagyományosul való kinevezés.

Ingyenes oktatás, l. *Nepoktatás.*

Ingyen példány, így nevezik azokat a könyv- v. lappéldányokat, melyeket a szerző v. kiadó ismertetés céljából küld meg egyes lapoknak v. személyeknek, hogy azokról ismertetést közöljenek, illetve írjanak. Azokat a példányokat, melyeket ingyen küldenek szét testületeknek vagy egyeseknek, *tiszteletpéldányoknak* nevezik. Vannak még *köteles példányok* is (l. o.).

Ingyuladás, voltaképen az inhüvely gyuladása, l. *Inhüvelybetegségek.* — I. a lovak lábain, főleg a párta- és patahajlító inakban és különösen az első lábakon igen gyakori. Ez inak ugyanis munka közben, főleg vágtatáskor és még inkább ugráskor, továbbá egyenetlen talajon való járás közben sokszoros nyujtásnak, túlfeszítésnek vannak kitéve, mely mechanikai izgatás azután gyuladásra vezet. Sérülés és hibás vasalás alkalmával szintén okozhatja. Első jele a sántítás, amidőn a beteg lehetőleg a pata hegyfali részére helyezi a testsúlyt, hogy a beteg inak feszülését s ezzel a fájdalmat elkerülje. Az inak eközben vastagabbak, melegebbek és fájdalmasak. Tartós v. többször ismétlődő gyuladás végül az in állandó megvastagodására és eltorzulására (l. *Incsoport*) vezet.

Inhaerentia (lat.), filozófiai műszó, jelenti, hogy különbséget teszünk valaminek a tulajdonsága és aközt, aminek van tulajdonsága. Az utóbbit nevezzük általában szubstanciának, az előbbit sajátságnak, tulajdonságnak stb. A kettő közt az I. viszonya áll fenn, a sajátság inhaereál a szubstanciának.

Inhaláció (lat. *inhalatio*) a. m. belehelés, belélegzés, l. *Belélegzési orvoslás.*

Inhampura, a *Limpopo* folyó (l. o.) alsó részének neve.

Inhártya, l. *Szem.*

Inhibitio (lat.) a. m. tilalom. A római jogban *inhibere* a. m. közbelépni, megakadályozni, innen I. v. *inhibitorium* a. m. bírói beavatkozás, hatósági tilalom. *Literae inhibitoriales* (v. inhibitoriaiák) a régebbi perjogokban felsőbirósági közbelépés, mely az eljáró alsóbíróságot a további intézkedéstől eltiltja.

In hoc signo vinces, l. *Hoc signo vinces.*

In honorem (lat.) a. m. tiszteletére.

Inhumanus (lat.) a. m. embertelen, durva, műveletlen.

Inhúzó, az öregháló kezelésénél az a két legény, akik a háló alinát húzzák.

Inhüvely *(vagina tendinum)*, erős kötőszöveti hüvely, nyálkás rétegekkel bélelve. Az inakat veszi körül s azok könnyebb elcsúszását segíti elő. Legtöbb van a kéztőnél, lábtőnél és az ujjakon. Gyuladása az igen fájdalmas inhüvelygyuladás, *tendovaginitis.*

Inhüvelybetegségek, lehetnek az inhüvely sérülései, daganatai, de első és főrban az inhüvely gyuladásai (tendovaginitis) birnak jelentőséggel. Az inhüvely gyuladásai vagy erőműi (traumás) vagy fertőzéses eredetüek lehetnek. Az erőműi inhüvelygyuladás az inak túlerőltetése folytán jön létre. A gyuladás folytán az inhüvely és az in fibrinlerakódás miatt érdes felületü lesz, mozgáskor az érdes felületek egymáshoz dörzsölődnek, ami jellemző ropogással jár (tendovaginitis crepitans). A fertőzéses eredetü inhüvelygyuladások közt első helyen áll az inhüvely akut fertőzése (tendovaginitis phlegmonosa), amely vagy az inhüvelyt érő sebekből következik, vagy a környékén lefolyó fertőzések átterjedése folytán jöhet létre. Mindig súlyos természetü megbetegedés, amely egyrészt rendkívül fájdalmas, másrészt könnyen az in elhalására, bénulásokra és zsugorodásokra vezet, sőt súlyosabb természetü kiterjedt fertőzések kiindulópontja is lehet. Leggyakoribb a kéz ujjainak hajlító inain; gyógyítása a rendes gyuladásellenes kezelésből s az inhüvely korai és nagy kiterjedésü feltárásából áll. Előfordul még az inhüvely kankós fertőzése, amely rendkívül fájdalmas és hirtelen lép fel; a húgycsőkankó következménye. Gyakori még az inhüvely tuberkulózisos, gümős gyuladása, amely a súlyo-

sabb taplós (fungózus) vagy az enyhébb lefolyású savós alakban jelentkezik; rendszerint a szomszédságból (gümős csontgócból) terjed át az inhüvelyre, de előfordul önállóan is.

Inhüvelygyuladás, l. *Inhüvelybetegségek.*

In hypothesi (lat.), l. *In thesi.*

Inia *(Inia geoffroyensis* Blainv., állat), a Cetek rendjébe, a Fogas cetek *(Odontoceti)* alrendjébe, a Folyami delfinek *(Platanistidae)* családjába tartozó emlősállatfaj. 2—3 m. hosszú. Dél-Amerikában a d. sz. 10—17°-a közt ömlő folyóknak majdnem mindegyikében honos. Apró halakkal és vízbe hulló gyümölcsökkel táplálkozik. Húsa kemény, zsírja kevés és bőréből is csak pajzsokat lehet készíteni, ezért nem igen vadásszák.

Iniciálék (lat., l. a *mellékletet)*, kezdőbetük. Általán a nagybetü, mellyel a szó kezdődik, különösen pedig a könyvnek, vagy a könyv valamely szakaszának, fejezetének nagyobb alakú díszes első betüje (l. *Kezdőbetü).* A Gutenberg föltalálta könyvnyomtatás az I.-at is felölelte. Eleintén ugyan kézzel festették azokat a mozgatható betükkel nyomtatott könyvben e célra üresen hagyott helyekre, de később már fa- és rézmetszetü I.-at is csináltak s a könyv szövegbetüivel egyszerre nyomták, legfölebb utólagosan színezve ki azt. A modern könyvnyomdászatban nagyon föllendült az I. használata s a korábbi századok gót- és renaissance-stílü díszítményei nyomán meglepően szép I.-at csinálnak. A *mellékleten* az aláírásoknál a számok a kronologikus sorrendet jelzik. V. ö. *Faulmann,* Die Initialen (Wien 1886).

Iniciális sejt (növ.), oly sejt, melynek folytonos osztódásából egy szövet keletkezik. L. még *Csúcssejt.*

Iniciativa *(initiativa,* lat.) a. m. kezdeményezés, kezdeményezés joga.

Inigiták a. m. jezsuiták, Loyola Ignác (spany. *Inigo)* keresztnevéről elnevezve.

In incavo (ol.) a. m. belül homorú. Így nevezik a kristályt vagy az üveget, amelynek alsó vagy belső lapjára van homoruan vésve valamely diszítmény vagy alakos ábrázolás, s a diszítmény vagy az ábrázolás az üveg másik lapján domborunak látszik.

In infinitum (lat.) a. m. a végtelenségig, aminek vége-hossza nincs.

In integrum restitutio (lat.) a. m. *előbbi állapotba visszahelyezés* (l. o. és *Restitutio in integrum,* továbbá *Igazolás* és *Perújitás).*

Inion, fixpont a koponyán, l. *Koponya.*

Iniquitas (lat.) a. m. igazságtalanság, méltánytalanság.

Initia (lat., az *initium* többese) a. m. az eleje vagy pedig az első része valaminek.

Initiale (lat.), l. *Iniciálék* és *Kezdőbetü.*

Initiativa (lat.), l. *Iniciativa.*

In iure cessio (lat.) a (Justinianus előtti) római jogban a jogátruházás egyik ünnepélyes alakja, mely szinleges per útján ment végbe. Az átruházó a praetor előtt (in iure) beismerte a másik félnek jogát, mire a magistratus azt odaítélte az illetőnek. Az I. alkalmazást nyert tulajdonjog, szolgalom, örökség, gyámság átruházásánál, valamint örökbefogadásnál (adoptio) és rabszolgafelszabadításnál.

Iniuria (lat.) a. m. jogtalanság. A római jogban 1. tágabb értelemben minden jogtalan eljárás, különösen bántalom, megkárosítás (damnum); 2. szükebb értelemben: valaki személyiségének, avagy általános emberi v. polgárjogának, különösen pedig a *becsületnek* megsértése. *Iniuriosus* a. m. sértő, jogtalan. *Iniuriarum agere* a. m. becsületsértés miatt beperelni valakit.

Iniusta possessio (lat.) l. *Justa possessio.*

In ius vocatio (lat.) a. m. perbe hivás. A római jogban I. az ellenfélnek ünnepélyes szóbeli perbeidézése, minek ellenszegülés esetén az volt a következménye, hogy a perbehívó a vonakodó felet erőszakkal a bíróság (praetor) elé hurcolhatta (in ius rapare, manus iniectio).

I. N. J., rövidítése a latin kifejezésnek: *In nomine Jesu* a. m. Jézus nevében.

Injalbert (ejtsd: eñzsalber), *Jean Antoine,* francia szobrász, szül. Béziersben 1845 febr. 23. Tanulmányait a párisi École des beaux-arts-ban végezte. 1874-ben készítette az Orpheus fájdalma c. szobrát, mellyel elnyerte a római nagydíjat. Egyéb művei: Kisértés; Krisztus a keresztfán; Titán; Forrás; A fák múzsája; Molière szobra stb.

Injekció *(injectio,* lat.), folyékony orvosságoknak befecskendezése a testbe, főleg a bőralatti kötőszövetbe, l. *Befecskendezés.*

Injekciós telér, eruptiv eredetü kőzettelér és telérképződmény.

Injektor *(gőzsugárszivattyu* v. *fecskendő, lövellő),* gőzkazánok, lokomotivok táplálására szolgáló készülék. Működése a következő: kúpalakú csővégen át gőz tódul be az I.-ba, mely a csővéget körülvevő üregben légritkulást idéz elő; az ennek következtében benyomuló vízzel a gőz keveredik és a gőzsugár eleven ereje a vizet magával tovarántva, ezt az ú. n. nyomócsőbe nyomja. Az I.-nak dugattyuja, szelepe, általában mozgó alkotórésze nincsen. Az első használható I.-t Giffard Henrik mutatta be 1858. Párisban. Azóta számosan foglalkoztak I.-ok készítésével, így: Krauss (Zürich), Friedmann (Bécs), Körting (Hannover) stb. Az I.-ok két főcsoportra oszlanak, t. i. *szívókra* és *nem szívókra,* az előbbiek nem csak benyomják a vizet a kazánba, hanem föl is szívják néhány méter magasságra. Az *1., 2., 3.* és *4. ábrákon* Friedmann-féle nem szívó I.-t mutatunk be. Rövid leirása ez: *A*-nál ömlik be a gőz, *B*-nél pedig a víz, mely a *D* csappal zárható el. Ha a víz nyomása nagyobbodik és ha az *S* szellentyünél működő kazánnyomást legyőzi, akkor megszünik a *K*-nál való kiömlés is. Először kinyitjuk a *D* csapot és ezzel beeresztjük a vizet, mely *K*-nál kibugyog; azután bebocsátjuk a gőzt, mire erős kifúvás észlelhető; ha ez megszünik, az biztos jele, hogy az I. működik. A szívó I.-oknál egy alkalmazott likas orsón át a gőz előzetesen vékony sugárban ömölve az okozott légritkulás következtében felszívja a vizet. Az I.-ok legjobban a lokomotivoknál terjedtek el, azonban itt erős lökéseknek vannak kitéve, úgy hogy néha meg szokott akadni a működésük. Ez elkerülhető a Gresham és Craven által 1884. évben szerkesztett ú. n. restarting (újraindító) I.-ral.

Injektoremelő, gőz- vagy vízsugárral, légritkított cső segítségével működő emelőgép, mellyel

INICIÁLÉK.

10. Velencei.

3. Virágos gót.

4. Gót.

2. Gót renaissance.

9. Firenzei.

13. Modern.

1 Román

6. Renaissance.

11. Antik.

7. Német renaissance.

5. Virágos gót.

8. Olasz renaissance.

12. Virágos.

rendszerint félig sűrű folyadékot szoktak kisebb magasságra emelni. A trágyalé kiemelésére pl. egy kocsira szerelt hordóból injektorral kiszivattyuzzák a levegőt s aztán az így légtelenített és hermetice elzárt hordóval oda állnak a trágyagödör mellé és a hordó szívócsövét a trágyalébe eresztik s aztán a hordót elzáró szelepet megnyitják. Erre a hordó a külső levegő nyomásának behatása alatt a trágya levét magába szívja. Az evakuálás természetesen más szivattyuval is történhet, bár a közönséges légszivattyuk lassabban dolgoznak.

Injunctio (lat.) a. m. parancs, meghagyás. A római jogban: hatósági meghagyás.

Injuria (lat.), l. *Iniuria*.

Inka, a spanyol hódítás előtt a mai Ecuador, Peru és Bolivia területén levő birodalom uralkodóinak, és az azokkal rokonságban levő vezető családoknak neve, mely az egész birodalomra és annak lakóira átszármazott. A hagyomány szerint az I.-k a nap- és holdisten gyermekeitől: Manco Capactól és Mama Ocllo-tól származtak. Az I.-k a Titicaca-tó vidékéről hatoltak É.-ra s 1487. Huayna Capac alatt már Quitót is meghódították. A birodalom nagyságának megalapítását a hagyomány a kilencedik I. nevéhez, Pachacutec-hez (a. m. a világ rendezője) fűzi. Az I.-k állama teokratikus alapon álló abszolutisztikus monarchia volt, melynek élén az I., a napisten fia, mint legfőbb világi és egyházi hatalom állott. Minthogy a magántulajdon és pénz fogalma ismeretlen volt, a föld három részre oszlott fel, ú. m. a. népre, a papokra és az I.-k családjára eső részekre. A népre eső részt minden évben felosztották a családfők közt, a család nagysága szerint. A földet közösen művelték, sőt a láma gyapját is közösen dolgozták fel. A guano-trágyázás és öntözés már ismeretes volt az I.-k előtt. Főkép kukoricát, mandiokát, burgonyát, babot és tököt termesztettek. A kötelező munka az 50. évig tartott, az öregekről, özvegyekről, árvákról és betegekről az állam gondoskodott. Az államnak nagyszámú hivatalnok alkalmazottja és katonasága volt; a posta is ismeretes volt az I.-k előtt, úgyszintén az írást helyettesítő ú. n. csomóírás vagy quipu. Voltak iskoláik és szórakozóhelyeik, továbbá legelsőrendű országútjaik és kitünő vízvezetékeik. Az ipar terén különösen a szövött ruhák, továbbá különböző edények készítése által tüntek ki. Épületeik közül leghatalmasabb volt az aranyfedelű templom Cuzcóban s az I.-k palotája a Titicaca-tó szigetén. Ismeretes volt előttük a mumia-készítés is. Egyházi szertartásaiknál az I.-k is nagyszámú ember- és állatáldozatot hoztak. A főbenjáró bűnök elkövetőjét megfojtották v. szikláról letaszították. Minthogy *Huayna Capac* I. (1475-től 1525-ig) után a birodalom ennek két fia: *Huascar* és *Atahualpa* közt megoszlott, viszálykodás támadt kettőjük közt, mely azzal végződött, hogy a Quitóban székelő *Atahualpa* Huayna Capac halála után megjelent Cuzcóban, hol a jogos I.-t, Huascart legyőzte. Ekkor jelentek meg a spanyolok, kik véget vetettek az egész birodalomnak.

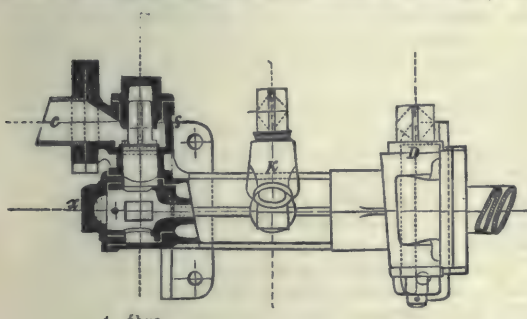

1. ábra.

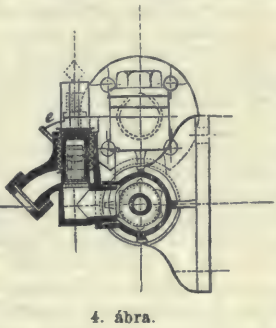

4. ábra.

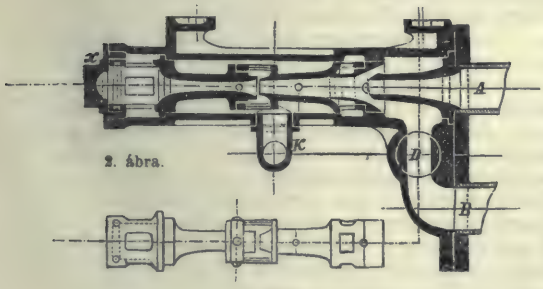

2. ábra.

3. ábra.

Friedmann-féle nem szivó injektor.

Irodalom. Garcilaso de la Vega (anyai ágon az I.-k leszármazottja), Commentarios Reales de los Incas, angolra ford. London 1869, főforrás; Prescott, Geschichte der Eroberung von Peru, német ford. Leipzig 1848, 2 köt.; Markham, Rites and lows of the Incas, London 1873; Brehm, Das Incareich, Jena 1885; Groesbeck, The Incas, the children of the sun, London 1897; Martens, Ein socialistischer Grossstaat vor 400 Jahren, 1895; Cunow, Die sociale Verfassung des Incareiches, 1896.

Inkacsont (lat. *os Incae*), a nyakszirtcsont pikkelyének felső része, ha egy varrattal van leszegve. A varrat minden koponyán megvan a fejlődés korai szakában és kivételesen meg is marad. A perui inkák koponyáin észlelték először (5—6%), innen a neve. Európaiaknál 0·5%-ban fordul elő.

Inka-kakadu (állat, *Cacatua Leadb ateri* Vig.), a Kakuk-alakuak *(Cuculiformes)* rendjébe, a Kakadu-félék családjába tartozó madárfaj, melynek hazája Dél- és Kelet-Ausztrália. Varjunagyságú. Tollazata fehér, gyengén rózsaszínbe játszó, bóbitájának töve skárlát-piros, közepe sárga, hegye fehér. Házakban, de főleg állatkertekben tartják.

Inka-kő a. m. pirit; az inkák régi sírjaiban találták fényes lapokban, valószínüleg tükör gyanánt használták.

Inkarceráció a. m. kiszorulás, kizáródás, a beleknek, belső szerveknek vagy esetleg daganatok-

nak olyan helyzetváltozása, amelyből azok eredeti helyzetükbe vissza nem térhetnek s amelyben táplálkozásukban zavart szenvednek. A hiányos táplálkozású szövetek aztán elhalásnak indulnak s ebből az egyén életét legkomolyabban veszélyeztető állapot jöhet létre. Az I. leggyakoribb a hasüregbeli szerveken; aszerint amint az inkarcerált rész tapintható, látható, külső és belső I.-ról beszélünk. A külső I. a külső sérvek helyén jön létre úgy, hogy a sérvtartalom a sérvkapuban le van szorítva s emiatt vissza nem helyezhető. Ennek oka vagy az, hogy a sérv hirtelen nagyobb tömeggel tódul ki, mint rendesen szokott, vagy az, hogy a sérvben levő belek tartalma (főleg gázok) hirtelen megnagyobbodott vagy végre az, hogy a sérvkapu szűkebb lett, mint azelőtt volt. A sérv-I. első tünete, hogy az eddig visszahelyezhető sérv egyszerre vissza nem helyezhetővé és rendkívül fájdalmassá válik, s amennyiben a kizáródott szerv bél volt, csakhamar bekövetkeznek a bélelzáródás és bélüszkösödés összes tünetei, fenyegető következményeikkel (l. *Bélelzáródás)*. A belső I. vagy valamely belső sérv kizáródása, vagy a bél szögletbe törése, tengelycsavarodása, behüvelyeződése stb. folytán következhetik be (l. *Bélelzáródás)*. Gyakori a végbél kóros képződményeinek (polip, aranyeresecsomó) I.-ja, amely azáltal jön létre, hogy a végbélnyíláson kicsúszó képződményt a végbélzáróizom leszorítja, az megduzzad, lobosodik s többé nem tud a végbélbe visszatérni. Igy záródhatik ki a végbél saját beteg nyálkahártyája, v. a vastagbél maga. Az I.-k gyógyítása csaknem kizárólag operációval lehetséges.

Inkarnáció, l. *Incarnatio.*

Inke, kisk. Somogy vm. csurgói járásában, (1910) 2145 magyar lak., postahivatallal; u. t. Iharosberény.

Inkerman, község Taurisz orosz kormányzóságban, Szebasztopol és a Csernaja torkolata közelében, vasút mellett. Közelében barlanglakások vannak; némelyikében 500 ember is elfér. Szomszédságában Korszun romjai és a Kr. u. 600. alapított Chersones város maradványai. Jelenleg mészköveket törnek belőle. 1854 nov. 5. az egyesült angol-francia hadak itt győzelmet arattak az oroszokon.

Inkey-*család (palini)*. Magyar bárói és nemesi család, mely magát a Dunántúl ismeretes inkei *Loránth*-családdal közös törzsünek tartja s ezért eredetileg Loránth nevet viselt, melyet a XVII. sz. végén az előbb előnevül használt I. névvel cserélt föl. Az okleveles emlékezet a XVI. sz. elejéig nyul vissza. 1724-ben nyeri a család a Palini előnevet. A családból Eduárd tábornok 1856. osztrák bárói rangot nyert, de a bárói ág vele kihalt. Ferdinánd 1875., József pedig 1895. nyertek magyar *bárói* rangot. A család jelenleg két részre, az idősebb vagy iharosberényi és az ifjabb vagy palini ágra oszlik. V. ö. Magyar Nemzetségi Zsebkönyv I. Főrangú családok és Nemes családok I. köt. (Budapest 1888 és 1905). A család Somogy, Zala és Vas vmegyében birtokos. E családból származik:

I. Béla, geológus, szül. 1847 dec. 1. Pozsonyban. Tanulmányait a pesti egyetemen, a pozsonyi jogakadémián és a szászországi Freiberg bányászati akadémiáján végezte. 1891-ben a m. kir. földmívelésügyi minisztérium megbízta őt az agrogeológiai-osztály szervezésével s ekkor mint országos főgeológus a m. kir. földtani intézet kötelékébe lépett, ahonnét 1897. eltávozott; azóta vasmegyei birtokán, Taródházán gazdálkodik, azonban élénk részt vesz a tudományos mozgalmakban. Az 1909. évi budapesti nemzetközi agrogeológiai kongresszus főtitkára volt; a Magyar Tudományos Akadémiának levelező s a Magyarhoni Földtani Társulatnak tiszteleti tagja. 1875 óta 45 kisebb és 5 nagyobb munkával gazdagította a tudományos irodalmat. Főműve *Nagyág földtani és bányászati viszonyai* címen 4 térképpel és 23 ábrával 1885. a kir. magyar Természettudományi-Társulat kiadásában jelent meg; igen nagyértékű művei még: *Mezőhegyes vidéke agronomgeológiai szempontból*, a m. kir. Földtani Intézet Évkönyvének 1896. évi XI. kötetében; *Az erdélyi havasok az Oltszorostól a Vaskapuig* (Akad. Értekezések 1889); De la relation entre l'état propylitique des roches andésotiques et leurs filons minéraux (Comptes rendus congr. géol., Mexico 1907).

Inkeyantalfa (azelőtt: *Antalfalu)*, kisk. Somogy vm. csurgói j.-ban, (1910) 852 magyar lak.; u. p. Inke, u. t. Iharosberény.

Inklináció. l. *Inclinatio.*

Inklinációs szög, l. *Inclinatio.*

Inklinatorium, l. *Inclinatorium.*

Inklinográf, készülék, mely a mágneses lehajlást önműködőleg jegyzi föl.

Inklinométer vagy *hajlásmérő*, oly készülék, mely a hajó oldalhajlásának mérésére szolgál. E hajlások lehetnek időlegesek, midőn a hajó dülöng (l. *Dülöngés)* v. pedig állandóak; utóbbiakat a rakománynak eltolódása v. egyenetlen elosztása a hajó 2 felére, vízbehatolások, vitorlásokon friss oldalszél, hadihajókon a nagykaliberű toronylövegeknek a hajó hossztengelyéből oldalvást való forgatása stb. idézhetik elő. Az állandó hajlás különösen figyelembe veendő, ha a hajóról közvetett tüzelést végzünk. A hajlás mérésére szolgáló I. nagyjában egy súlyos ingából áll, mely mindig függélyesen függ és egy fokokra beosztott körív mentén mozogva, azon a hajlást megmutatja.

Inkognito (lat.) a. m. ismeretlenül, álnév alatt. Uralkodók s uralkodóházak tagjai gyakran I. szoktak utazni. Az I. utazó uralkodónak uralkodói minőségét nem veszik figyelembe és csak magánszemélyt látnak benne. L. *Területenkivüliség.*

Inkompatibilitás *(incompatibilitas*, lat.), l. *Összeférhetetlenség.*

Inkompatibilitási elmélet, Kossuth Lajos összeférhetetlenségi doktrinája az 1849 ápr. 14. függetlenségi nyilatkozatban. A függetlenségi nyilatkozat 2. pontjában kimondatott, hogy a Habsburg-Lotharingiai-ház a magyar nemzet elleni árulása, hitszegése és fegyverfogása által saját kezével szaggatta szét a pragmatika-szankciót, tehát a tróntól megfosztottnak nyilatkoztatták. Kossuth felfogása szerint a függetlenségi nyilatkozat tulajdonkép csak a hirhedt márc. 4-iki összbirodalmi alkotmányra való felelet volt, amely Magyaror-

ságnak a dinasztiával szemben való helyzetét is gyökeresen megváltoztatta és mintegy fölvetette a nemzet és az uralkodóház között az I.-et. Némelyek az I.-et csupán Kossuth személyére vonatkoztatják, aki a függetlenségi nyilatkozatot megokoló beszédében többek közt így szólt: «Velem rendelkezhetik az Isten akármint ez életben. Bocsáthat reám szenvedést. Bocsáthatja reám a vérpadot. Bocsáthatja reám a bürökpoharat vagy a száműzetést. De egyet nem bocsáthat reám sohasem. Azt nem, hogy én valaha az ausztriai háznak alattvalója legyek».

Inkontinencia *(incontinentia,* lat.) alatt azt értjük, mikor valaki nem tudja akarattal visszatartani a székelést (I. alvi s. faecatis) vagy a vizelést (I. urinae); az utóbbinak kétféle alakja van: az egyik, midőn időszakonkint sugárban ürül a vizelet (intermittáló v. aktiv I.), a másik, mikor állandóan csepeg (permanens v. passziv I.), mindkét esetben az akaratnak semmi befolyása sincs reá.

Inkorrekt (lat.) a. m. hibás, helytelen, pontatlan.

Inkő, az öregháló apacsa mellett az inre erősített nagyobb kő, mely az apacsnak a viz fenekén való egyenletes járását szabályozza.

Inkriminál (lat.), vádol, bűnnel terhel.

Inkriminált (lat.) a. m. a vád alapjául szolgáló.

Inkunabula (a lat. *incunabula* a. m. pólya, bölcső, eredet, kezdet szótól), így is *inkunabulum* (hibásan), *palaeotypa* = *bölcső-* vagy *ősnyomtatvány*, minden olyan mozgatható betükkel hártyára v. papirra nyomtatott mű (akár 1 leveles is), mely 1500-ig bezárólag jelent meg; tehát a fatáblás nyomású, ú.n. xylographikus előállitású előbbi könyvek stb. nem tartoznak ide. Ma későbbi nyomtatványt többé nem neveznek I.-nak. E nyomtatványok jelentősége ma kevésbbé tartalmi, inkább művelődés- és nyomdászattörténeti. Értéktük függ elsősorban régiségüktől, továbbá anyaguktól (hártya), képeiktől (fa-, rézmetszet), hogy ú. n. prima ediciók, ritkaságok s végre, hogy rubrikálva és illuminálva vannak-e a régi kéziratok módjára. Korra első a Gutenberg latin bibliája é. n. (Mainz 1450—55). Az első ősnyomtatványok folio-alakuak, a kisebb alakuak később jöttek létre, a németországiak gótbetüsek, a latinbetüsek olasz eredetüek; továbbá az elsők címlapnélküliek, az impresszum, mely gyakran egészen hiányzik, mint a kéziratokban, a mű végén van (colophon); lapszám, lapjelzés (szignatura) szintén későbbi, kezdetben hiányzik a fejezetjelzés, tartalomjegyzék; a kezdőbetüket kézzel rajzolták be, a vonalozást stb. a rubrikátor végezte. A vörös nyomású kezdőbetük már a Fust és Schöffer *Psalteriumá*-ban (1457), sőt feketével az első bűnbocsátó cédulákon (1454—1455) előfordulnak, hasonlóan Gutenberg bibliájában; de csak a XV. sz. 70-es éveiben terjedtek el. A kiadások rendszerint körülbelül 300 példányra terjedtek. A nyomás alatt vagy utóbb néha egy-egy oldalt újra nyomattak, innen az ú. n. páruzamos példányok nagy száma, melyek csak egy-egy levélben térnek el. Az első, sajtóhibákat jelző nyomtatvány 1468-ból való (Basel, Bertholdnál, Gregorii M. *expositio in Jobum)* s az első címlapos könyv Jensonnál jelent meg (Venezia, 1485); a legrégibb képes nyomtatványt Pfister Albert adta (Bamberg, 1461, Boner: *Edelstein).* Ma a Gutenberg 42 soros bibliájának és Psalteriumának ára meghaladja a 120 ezer koronát. Magyar nyelvű ősnyomtatványról egyről tudunk: a Szt. István jobb kezéről szóló oratio és ének (Nürnberg 1484). Ma lappang. Hazai ősnyomtatvány kettő ismert a Hess András nyomdájából: Cronicon Budense (Buda 1473) és Basilius Magnus: Opusculum (u. o. 1473). Legelőször Mattaire irta le az I.-kat (Annales typographici, Amsterdam 1722—1741, 5 köt. és 2 kiegész. Denistől, Wien 1789); utána Panzer (Annales typographici ab artis inventae origine ad annum 1536., Nürnberg 1793—1803, 11 köt.), majd csak 1500-ig pontosan Hain (Repertorium bibliographicum, Stuttgart 1826—1838, két r., 4 köt.); Hain 16,299 I.-t sorol fel, ma kb. 30,000 ismert.

Irodalom. Burger, Hains Repert. bibliographicum. Register, Leipzig 1891; Copinger, Supplement to Hains repertorium bibliographicum, London 1895—1902, 2 rész, 3 köt.; Reichling, Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium bibliogr., München 1905—11, Fasc. 1—6 és Indices; Pellechet Marie, Catalogue général des incunables des bibliothèques publ. de France, Paris 1897—1909, 3 köt.; Burger, Deutsche u. ital. I. in getreuen Nachbildungen, Leipzig 1892 óta stb. Általában minden nemzet igyekszik leírni az ország területén levő I.-kat. Nálunk a Nemzeti Muzeumét Horváth Ignác (Magyar Könyvszemle, 1892—95 évf.), az Akadémiában levőket Hellebrant Árpád (1886), az egyetemi könyvtárét Dedek Cr. Lajos irta le. Utóbbi nem jelent meg. Számuk mindenikben 800—1000 drb.

Inkunábulumok, l. *Inkunabula.*

Inkvizició (lat. *Inquisitio haereticae pravitatis),* egyházi törvényszék, melynek feladata az eretnekek kinyomozása és megbüntetése volt. Az I. nyomai már a keleti kereszténységnél is feltalálhatók (Theodosius, Justinianus), de rendszeres intézménnyé csak a nyugati egyházban fejlődött. Az I. felállitására közvetlenül a Dél-Franciaországban és Felső-Itáliában elharapódzott eretnekségek (albigenses, valdenses) szolgáltattak okot. Először III. Lucius pápa adott ki 1184. rendeletet az eretnekek kinyomozása és büntetése tárgyában, 1215. pedig a *lateráni zsinat* állandó intézménnyé tette az I.-t s azt minden egyházmegyében a püspök vezetésére bizta. IX. Gergely pápa 1232. a *dominikánus* szerzetesekre bizta az új intézményt, amely csakhamar meghonosodott a nyugati keresztény államokban. Franciaországban IX. (Szent) Lajos idejétől kezdve működött az I. s a reformáció idejében új életre kelt (chambres ardentes). Németországban a nép idegenkedéssel fogadta az I.-t s az első főbirót, *Marburgi Konrádot* agyonverte. De az intézmény mégis fennmaradt a reformáció koráig. Angliában a XV—XVI. sz.-ban működött az I. Wikliff hivei ellen. Később pedig VIII. Henrik és Mária idejében. Hazánkban a dél-vidéken elterjedt *patarénok* és *bogumilok* ellen volt szükség az I.-ra, melynek legbuzgóbb birája, *marchiai Jakab* dominikánus, Zsigmond idejében több izben járt hazánkban. Az I. legtovább az olasz államokban, Spanyolországban és Portugáliában állott fenn.

A középkori felfogás szerint az eretnekek, vagyis az egyház tanításaitól eltérők, egyúttal felségsértők is voltak s az ellenük indított eljárás is ennek megfelelő volt. Mindenki köteles volt az eretnekeket följelenteni s bárki tanuskodhatott

ellenük. A feljelentők és tanuk nevét el is titkolhatták a vádlott előtt. Tagadás esetén a kínpadot is lehetett alkalmazni. A végleges ítéletet csak egybehangzó bizonyítékok vagy önvallomás után lehetett kimondani. Az elítélt fellebbezhetett a római szentszékhez. Az I. ítéletei egyházi büntetésekből, súlyosabb esetekben fogság- vagy halálbüntetésből állottak. Az egyházi büntetésekhez tartoztak a kiközösítés s a különféle vezeklések. A fogságbüntetés súlyos volt, mert az elítéltet négy fal közé zárták megbilincselve. A halálbüntetés rendesen a máglyán való elégetésből állott, de kegyelemből sokszor előbb megfojtották az áldozatot és holttestét égették el.

A *spanyol* I. sokban különbözött az Európa többi államaiban működő I.-któl. Itt ez intézmény inkább az államhatalom szolgálatában állott s bizonyos népszerűsége volt, mert első sorban a szinleg megkeresztelkedett zsidók és mórok ellen irányult. Ezeknek megfélemlítésére használta fel Katolikus Ferdinánd IV. Sixtus pápa engedelmével az I. intézményét, melynek 1484. új szervezetet adott. Az új I. feje a *főinkvizitor* lett, aki mellett egy teológusokból és jogászokból kiválogatott tanács állott, melyet a király nevezett ki. Az első ilyen fő-inkvizitor volt a hírhedt *Torquemada* dominikánus. Az újonnan szervezett I. aztán oly kegyetlen szigorusággal fogott munkájához, hogy a pápa mérsékeltebb eljárásra intette. A zsidók és moriszkók kiüzetése után a spanyol I. főtörekvése a protestantizmus elterjedésének megakadályozására irányult. A XVIII. sz.-ban az I. feladata a felvilágosodás eszméi ellen való küzdelem volt, de itt csekély eredményt ért el, mert a Bourbon-uralkodók kormányai azzal ellensúlyozták az I. működését, hogy élére mérsékeltebb vagy éppen a felvilágosodás eszméivel rokonszenvező főpapokat helyeztek. A spanyol I.-t Bonaparte József király törölte el 1808 dec. 4-iki rendeletével. Mikor VII. Ferdinánd 1814. visszafoglalta trónját, újból felállította azt, de az 1820-iki forradalom után végleg megszünt annak működése. Az *autodafé* (l. o.) az I. ítéletének ünnepélyes kihirdetése volt, amikor a felmentettek és halálraítéltek vezeklő ruhában (sanbenito) vonultak fel körmenetben nagy közönség kiséretében. A spanyol I. áldozatainak száma egész fennállása alatt körülbelül 4000-re tehető.

Az I., mint egyházi bíróság, jelenleg is működik Rómában a *Congregatio sancti Officii* neve alatt. Ezt III. Pál pápa szervezte 1542. s azóta csekély változásokkal megőrizte eredeti szervezetét. Tagjai bíborosok, akik mellett több egyházi és világi jogtudós van alkalmazva. Hatáskörébe tartoznak az összes hitbéli és erkölcsi vétségek (eretnekség, hittagadás, két- és többnejűség stb.) elbírálása.

Irodalom. Llorente, Histoire critique de l'Inquisition d'Espagne, Paris 1817, 4 köt., németül is megjelent 1819; Rodrigo, Historia verdadera de la Inquisicion, Madrid 1876, 3 köt.; Hoffmann, Geschichte der Inquisition, Bonn 1877–78, 2 köt.; Lea, A history of the Inquisition of the middleages, New York 1888, 3 köt.; Fredericq, De Geschiedenis der Inquisitie in de Nederlanden, Gent 1892—96, 2 köt.; Tanon, Histoire des tribunaux de l'inquisition en France, Paris 1893; Langlois, L'inquisition d'après de travaux récents, u. o. 1902.

Inkvizició-bizonyítás, l. *Eskü*.

Inkvizitor (lat.), az inkvizició törvényszékének tagja, l. *Inkvizició*.

Inléhes, kecsegehálónál a két tükör között lévő tulajdonképeni háló.

Inlet (ang.), a kisebb öblök neve, kivált Észak-Amerikában.

Inlett *(bettstout,* ejtsd: betsztaut, ang.), sűrű szövésű nyers pamutszövet, erősen irezve, appretanyaggal telítve. Sűrűsége: $\frac{3}{4}$ pro cm. s fonalainak angol finomsági száma $^{14}/_{18}$, kötése háromfonalas sávok.

Inlilki, Nippur babiloniai város ősrégi ékírásos neve.

In loco (lat.) a. m. helyén, annak idején; helyben.

In magnis et voluisse sat est (lat.) a. m. nagy dolgokban elég az akarat is. Propertiusból vett idézet (II. 10, 6).

In majorem Dei gloriam (lat.) a. m. Istennek nagyobb dicsőségére.

In manu (lat.) a. m. kézben.

In margine (lat.) a. m. a szélén.

In medias res (lat.) a. m. a dolgok (események) közepébe, Horatius Ars poeticájából (148) vett idézet; ott t. i. dicséri és követendő példának állítja fel Homerost, hogy nem kezdte a trójai háborut *ab ovo Ledae* (Leda tojásán, azaz Helena születésén), hanem mindjárt az események közepébe ragadja az olvasót.

In medio (lat.) a. m. a közepén.

Inmeghosszabbítás, zsugorodott inak megnyujtására szolgál; úgy végezzük, hogy az inat közepén hosszában kettéhasítjuk, az egyik felet lent, a másikat fent átvágjuk s aztán a két véget újból összevarrjuk. Lehet az inat úgy is meghosszabbítani, hogy mindkét oldalon több, egymással váltakozó, a közepen túl haladó bemetszést ejtünk, mire az in megnyúlik.

In memoriam (lat.) a. m. emlékül.

Inmetszés *(tenotomia)*, izmok vagy inak zsugorodása által okozott zsugorodások megszüntetésére szolgál. Az I.-t inmetsző (l. o.) késsel végezzük. Az I. után a felszabadított testrészt rendes helyzetébe hozzuk s ott rögzítjük (pl. gipszkötéssel). A lóláb, kancsalság, stb. operációja lényegében legtöbb esetben nem más, mint I. L. még *Inmeghosszabbítás*.

Inmetsző *(tenotom)*, hosszú karcsú nyéllel biró, sarlóalakú kés, mely az inak bőralatti (szubkután) átmetszésére szolgál, l. *Inmetszés*.

In mora (t. i. *esse*, lat.) a. m. késedelemben lenni.

Inn (angol) a. m. korcsma, vendégfogadó; *inn-keeper*, fogadós, korcsmáros.

Inn (latinul: *Aenus*), a Duna jobboldali mellékfolyója, Graubünden svájci kantonban ered a Pic Longhinon 2480 m. magasan, a Sils-, Silvaplana-, Campfer- és St.-Moritz-tavakon átfolyva, a Felső- és Alsó-Engadin-völgyeken siet keresztül 1811—1019 m. magasságban; majd a 8 km. hosszú finstermünzi szurdokkal Tirolba ér és ezentúl K.-i és ÉK.-i irányú völgyben folyik, ennek a völgynek szűk felső részét nevezik *Oberinntal*-nak, alsó részét pedig *Unterinntal*-nak, ahol már lankásabbak a lejtők. Landeck alatt legerősebb az esése; 3·5 m. 1 km.-en. Kufsteinnél tör át 487 m. magasban az északtiroli Mészkőalpokat, Rosenheim alatt a bajor fensíkra ér ki és Passaunál

torkollik 287 m. magasan, 274 m. szélességben. Mellékfolyói közül nevezetesebbek: a Mangfall (a Tegern-tóból), Alz (a Chiem-tóból) és a Salzach. Hossza 510 km. Az Inn torkolatánál ennek vízmennyisége nagyobb, mint a Dunáé, de nagy esése miatt hajózhatatlan. A róla elnevezett *Innviertel* a teschení békében (1779) Bajorországtól Ausztriához került, de a bécsi béke (1809) ismét Bajorországhoz csatolta, 1816. pedig végleg Ausztriáé lett.

In natura (lat.) a. m. természetben, valójában, úgy amint van; pl. gabonát adományozni I., a. m. magát a gabonát, nem a pénzértékét.

In necessariis unitas, in dubiis libertas, in omnibus autem caritas (lat. a. m. a szükségesekben egység, a kétségesekben szabadság, mindenben pedig szeretet), főként a protestánsok által Augustinusnak tulajdonított s gyakran idézett mondás; ez azonban téves dolog, mert e mondat némileg módosított alakban először Francke Gergely odera-frankfurti teológiai és görög nyelvtanár (megh. 1651) egy traktatusának záradékaképen látott napvilágot. Mások szerint meg Rupertus Meldenius 1627 után Majna-Frankfurtban Paraenesis votiva etc. cím alatt megjelent művében fordul először elő e mondás.

Innep, l. *Ünnep.*

Inner-Rhoden, kanton, l. *Appenzell.*

Innervatio (lat.), l. *Beidegzés.*

Innes, *George*, amerikai tájfestő, szül. Newburghban (Hudson) 1825 máj. 1., megh. Skóciában 1894 aug. 3. Rövid ideig Regis Gignoux tanítványa volt, azután önműveléssel képezte magát. Több izben tartózkodott Európában. Eleinte a részletező, síma kidolgozás híve volt, később egyre szélesebben festett. Képei: Amerikai napkelte (e műve, melyet az 1867-iki párisi világkiállításra küldött be, tette nevét Európaszerte ismertté); A római Szt. Péter-templom a Tiberiusról nézve; Nyári délután; A Niagara-vízesés; Téli reggel Montclairnél; Az Árny és a Halál völgye; Napkelte (a müncheni új pinakotékában) stb.

Innichen, község Lienz tiroli kerületi kapitányságban, 1175 m. magasságban a Sextental és Pustertal találkozásánál, a Sextenbachnak a Drávába való torkolatánál, 1017 lak., a XIII. sz.-ból való szép román templommal, ősrégi portáléval és sírkápolnával, amely a jeruzsáleminek utánzata, ferencrendi zárdával. Környékét a Sextental dolomitjai széppé teszik; nyaralóhely. Közelében, 1315 m. magasban van Wildbad-I., látogatott fürdőhely, vas- és kéntartalmú ásványvízforrással. I. mellett K.-en a Helm (2434 m.), D.-en a Dreischusterspitze (3162 m.) és a Haunold (2907 m.) emelkednek.

Innocent *Ferenc*, festőművész, szül. Budapesten 1859 jan. 28. A képzőművészeti főiskola elvégzése után államköltségen hosszabb külföldi tanulmányúton volt. Ez időre esnek: *Antonius beszéde Caesar holtteste fölött*, *Pietà* (mely a Műcsarnokban egyházfestészeti pályadíjat nyert), *Cenci Beatrix* c. nagyobb kompozíciói. Későbbi művei közül külföldön is közismertek következő genreképei: *Mese*, *Aennchen* v. *Tharau*, *Madrigal*, *Evchen*, *Vasárnap reggel*, *Fátyoltánc*, *A boszorkány*, *Brigitta*, *Chrysanthemum*, *Rabnő*, *Ifjuság*, *Ave Maria*, *Cantilena*, *Pók* stb. Mint arcképfestő feltünést keltett női hasonmásaival. Templomi freskók, oltárképek festésével és restaurálásával is foglalkozott. A budapesti II. ker. áll. főreáliskolában rajztanár, középiskolai igazgatói címmel.

Innocente (ejtsd: —csente) a. m. ártatlan; zenei jelzésképen: mesterkéletlen, naiv.

Innocua colubrina (állat), a méregnélküli kígyók gyüjtőneve.

Innominat contractus, contractus innominati (lat.), l. *Facio ut des.*

In nomine (lat.) a. m. nevében, megbízásából. *In nomine Dei* vagy *Domini*, Isten v. az Úr nevében.

Innovatio (lat.), eredetileg a. m. megújulás, ezért különösen fáknak, az évelő növényeknek évi v. új hajtása, új fakadása.

Innovationalis hajtások (növ.), a hosszabb élettartamú növényeken, vagyis azokon keletkeznek, amelyeknek szára, mint földalatti szár, több tenyészeti időszakon át él, de ez minden tenyészeti időszakban a föld fölé lombos hajtásokat hajt. Ezeket a hajtásokat nevezik megújító vagy innovationalis hajtásoknak.

Innovecz-hegység, a tágabb értelemben vett Kis-Fátra hegycsoport egyik tagja, mely Trencsén és Nyitra vmegyékben, Trencséntől D. felé mintegy Galgóczig terül el s a Vág folyót balfelől szegélyezi. A hegység É.-i határa a jasztrabjei hágó, mely azt a Sztrazsó csoportjától választja el. Az I. főgerince É.-ról D. felé húzódó, kevéssé tagolt láncot képez, melynek jelentékenyebb emelkedései a Jávorhegy (746 m.), Innovecz (1042 m.), Jakubova (909 m.), Ptácsi vrsek (975 m.), Panska Javorina (943 m.), Bezovecz (741 m.) és Marhat (749 m.). A főgerinchez mellékágak csatlakoznak, melyek a Vág felé rövidebb, helyenként festői sziklacsoportozatokkal (Beczkó) végződnek, a Bebrova (Nyitra) völgye felé jóval hosszabbak. Geológiailag az I.-ben a gnájsz uralkodik, mely gyakran csillámpalába megy át, D.-en gránit is lép fel; e kristályos magra triaszkori mészkő, dolomit és jura rétegek, ezek fölött neogén homok és agyag települ.

Innsbruck, Tirol fővárosa, a helytartó és a többi tiroli főhatóságok székhelye, az Inn és Sill összefolyása közelében, az Inn mindkét partján, igen szép fekvéssel, hegykoszorúzta (Solstein 2641 m., Brandjoch, Frauhitt 2272 m., Hoher Sattel, Serles-Spitze, Patscher Kofel 2248 m.) széles és igen szép völgyben, (1910) 53,194 lak., üvegfestőgyárral, pamut-, gyapjuszövéssel, bársony-, szalmakalap-, bútor-, gépgyárakkal, harangöntéssel és pótkávékészítéssel. A várost a balparton épült Mariahilf és St. Nikolaus városrészekkel 3 vashíd köti össze. Külvárosai: Hötting és Mühlau. Legérdekesebb épülete a renaissance izlésű franciskánus- v. udvari templom (1553—63-ig épült), amelynek középső hajójában Miksa császár remek síremléke áll (bár eltemetve Bécs-Újhelyt van); a márványszarkofágon a császár térden állva van ábrázolva; a szarkofág körül 28 vasból öntött, híres fejedelmeket és fejedelemnőket ábrázoló alak áll; a szarkofág oldalain 24 márvány relief (20 Colinstól való). Az úgynevezett ezüstkápolnában van szűz Mária ezüst szobra s II.

Ferdinánd főhercegnek és első nejének, Welser Filippinának síremléke. A templomban Hofer András síremléke, valamint Speckbacher és Haspinger szobrai láthatók. 1654 nov. 3. ezen templomban lépett a kat. vallás kötelékébe Krisztina svéd királyné. A kapucinus-kolostor (1594) az első ilyen kolostor volt Németországban. A császári palota 1766—70. lett újjáépítve, közelében a szinház. A Fürstenburgon látható az ú. n. «Goldenes Dachl», késői gót erkély erősen megaranyozott rézfedéllel, amelyet 1425. «üres zsebü» Frigyes építtetett. A tartományi muzeum, a Ferdinandeum, különösen tiroli régiségeken és történelmi emlékeken kívül a Tschager-féle képtárral. A főutcában, a Mária Terézia-úton áll a bajorok és franciák elleni küzdelem emlékére 1706. fölállított Annasäule, az utca D.-i végében az a diadalkapu, amelyet 1765. akkor állítottak föl, midőn Mária Terézia és férje Ferenc II. Lipót esküvője alkalmából a városba bevonult; a Margit-téren látható a Rudolf-kút. Az Iselbergen van Hofer Andrásnak 1893. fölállított pompás emlékszobra. I. egyetemét, a Lipót Ferenc-egyetemet 1677. I. Lipót alapította, 1857. a teológiai, 1869. pedig az orvosi fakultással bővült, 1912-ben 139 tanára és 1357 hallgatója volt. I. közelében van Wilten v. Wittau, gazdag premontrei apátság, a templombejárat mellett Haimon és Thyrsus óriások szobraival, D.-re ettől az Isel (l. o.), egy órányira a híres Ambras (l. o.) kastély. A legszebb kiránduló hely a Lanser Köpfe (931 m.) nevü hegy, a Lanser See fürdővel, Igls (870 m.) kedvelt nyaralóhely 264 lak. I.-nak több középiskolája, tanító- és tanítónőképzője, felső-ipariskolája, kereskedelmi akadémiája van.

I. az ókorban Oeni pons v. Oenipontum. I.-ot először 1028. említik, ekkor még Wiltenhez tartozott, 1232. városi jogokat nyert; Tirolnak Ausztriával való egyesítése után (1363) a tiroli fejedelmeknek volt 1665-ig székhelye. 1809-ben a franciák a bajorokkal több izben elfoglalták, de a tiroliak őket mindannyiszor megint elűzték; különösen heves küzdelmek folytak az Innen átvezető fahidért, amelynek helyébe 1871—72. vashidat építettek. 1904 nov. 3—4. véres zavargások voltak az egyetem olasz jogi fakultásának megnyitása alkalmából. 1906 máj. 20. avatták fel Észak-Tirol első evangélikus templomát. V. ö. *Probst*, Gesch. d. Universität zu I.; *Hirn*, I.-s historischer Boden (Wien 1896); *Unterkircher*, Chronik von I. (I. 1897).

Inns of court (ang., ejtsd: inns avkórt), jogtudós testületek Angliában, amelyek ügyvédi gyakorlatra jogosultságot adhatnak. Négy I. van, ú. m.: the Inner Temple; the Middle Temple; Lincoln's Inn és Gray's Inn. Az ezekkel összefüggő jogi iskolák Inns of Chancery.

In nuce (lat.) a. m. dióhéjban, röviden, összevonva.

Innuit, l. *Eszkimók*.

Innung, az ipar testületeinek, valamint a régi céheknek is német neve. L. *Ipartestületek*.

Inn-völgyi marha, Tirolban, az Inn folyó felső völgyében (a svájci határtól Innsbruck városig) tenyésztik az oberinntali borzderes marhát (brachyceros), míg az Inn folyó alsó völgyében pirostarka svájci marhával úznek keresztezést. Az I. a tiroli borzderes marhák között a legkisebb testü fajta, az átlagos tehénsúly 325 kg.; világosabb sárgásszürke borzderes, a bikák sötétebb feketés barna színüek. Kiváló tejelő fajta, az évi tejhozam 1600—2500 l. között változik, sőt intenziv takarmányozás esetében nagyobb értéket is elér; az ökrök igázásra alkalmasak; a hizodalmasság közepes. Ujabban a tiroli borzderesmarha-tenyésztő egyesület a tiroli borzderes marhafajtákat, minők az oberinntali, lechtali, etschtali és wipptali marha, egyöntetüvé igyekszik tenni és a nagyobb testü, sötétebb színü, nemes, jól tejelő tiroli szürke-barna marhafajtát akarják kitenyészteni. Az I. nálunk is ismeretes, jól honosuló fajta, melynek tenyésztésével több uradalom foglalkozik; e fajta a közös tenyésztésben is használatos az ország északkeleti részében (Máramaros vm.), ahol a mokány marhát nemesíteni hivatott.

Innyomó, a csiga derékfájába keresztbe dugott husáng, amelynél fogva a halász a csigát lenyomja.

Innyujtófü (növ.), a Gratiola officinalis, Lisimachia nummularia vagy más olyan növény népies neve, amelynek szárát megszakítva, az edénynyaláb (in) nem szakad el, hanem kihúzódik belőle, mint az útilapu leveléből.

Ino, a régi görög hajósok istenvilágának egyik alakja, jóságos, szép istennő, a ringó habok megtestesülése, kihez viharban segitségül kiáltottak. Másik neve *Leukothea* (a. m. fehér istennő). E kettős nevéhez az a mitosz fűződik, hogy Ino Kadmos thebai királynak leánya volt, ki mint Athamas második felesége mostohagyermekeivel igen gonoszul bánt s utóbb férje üldözése elől fiával, Melikertesszel a tengerbe vetette magát. Azóta tengeri istennővé lett és azóta vette föl a Leukothea nevet, fia pedig Palaimon nevet nyert. Istennői ténykedésében annak a kegyetlenségnek, melyet e mitosz említ, semmi nyoma; ő a bajban levő hajósok védő szelleme, kiről Homeros a szép regét meséli, hogy Odysseust fátyolával kiszabadította a hullámokból.

Inó (azelőtt: *Ineu*), kisk. Szilágy vm. zsibói j.-ban, (1910) 813 oláh lak., u. p. és u. t. Szamosudvarhely.

Inocarpus *Forst.* (növ.), a Hüvelyesek génusza; 3 faja fa, 2 gujanai, ezek közül a *I. Bocoa provacensis* Aubl. (bokófa, cocofa) kemény, nehéz, világos sárga, sötét barna gesztü fájával tünik ki, francia műasztalosok használják fel. Az *I. edulis* Forst. az indiai és csendes-oceáni szigeteken honos, diónagyságú magvai *(ratta)* a szigetlakóknak mindennapi táplálékul szolgálnak.

Inocellia *Schneid.* (állat), a *Recésszárnyú* rovarok (Neuroptera) rendjében a *Sialidae*-családnak egyik neme. *Brauer* F. szerint az *I. crassicornis* Schum. hazánkban is előfordul. A hím 10 mm., a nőstény 15—17 mm. hosszú, fekete, a szárnyai szintelenek, a szárnyjegy vörösbarna, a lábai sárgásbarnák, feje négyszegletes, csápjai vastagok, homlokán pontszemek nincsenek, az előtor alig kétszer oly hosszú, mint széles (tevenyak), a nőstény hosszú tojócsővel. E fürge rovarok a szúnyogok s legyek nagy ragadozói. Hátraszegezett nyakkal lesik az alkalmas pillanatot, hogy prédájukra csaphassanak s annak vérét ki-

szivják. Karcsú lárvájuk a fakéreg (tölgyfán) repedéseiben, ennek zuzmója s mohája között tanyázik s vadászgat.

Inoceramus *Sow.* (paleont.), az Aviculidae családhoz tartozó kövült kagylónem. A teknői tojásdadok vagy harántul megnyúltak, egyenlőtlenek, többnyire koncentrikusan hullámosak. A triaszkortól a krétakorig élt. *I. Crispi* a felső kréta (Gosau) ismert vezérkövülete.

Inoculatio (nőv.), l. *Oltás.*

Inoffenziv (új-lat.) a. m. nem sértő, békés.

Inolit (ásv.), mésztufaféleség.

Inopportunus (lat.) a. m. alkalmatlan, kényelmetlen.

In optima forma (lat.) a. m. a legjobb alakban; úgy, ahogy illik.

In originali (lat.) a. m. eredetiben.

Inota, nagyk. Fejér vm. székesfehérvári j.-ban, (1910) 1141 magyar lak., u. p. és u. t. Várpalota.

Inovecz, hegység, l. *Innovecz-hegység.*

Inowrazlaw v. *Jungbreslau, Hohensalza* (l. o.) porosz város régi lengyel neve.

Inozinsav, $C_{10}H_{13}N_4PO_8$, amorf por, sósavas oldata a poláros fényt balra téríti. Liebig fedezte fel, húskivonatokból állítható elő. A legújabb vizsgálatok szerint egyszerű nukleinsavnak tekinthető, mely hasadáskor foszforsavat, hipoxantint és pentózét (l. *Xilóze)* ad. Sói, különösen bariumsója vízben oldhatatlan. Állítólag hatással van a vérnyomásra.

Inozit, *hexaoxihexahidrobenzol, hexaoxicikloheхán* $C_6H_6(OH)_6$. Tapasztalati képlete $C_6H_{12}O_6$ egyező a hexózék képletével; a természetben elterjedten található. A növényekben — így pl. a rizskorpában, a zöld borsóban és lencsében stb. — rendszerint a bomlékony I.-foszforsav kalcium- és magnézium-sója alakjában, melyet *fitinnek* (phytin) neveznek. Előfordul a szívizomban, a tüdőben, a májban, az izmokban *(izomcukor)* stb. A természetes I., vagy más néven *fazeomannit* optikailag inaktiv. Két molekula vízzel nagy, a levegőn szétmálló rombos prizmákat alkot. Vízmentes I. 220°-on olvad. 10 s. r. vízben oldódik. Íze a cukrokhoz hasonlóan édes. Nem erjeszthető. Fehling-oldatot nem redukál. Identikus az I.-tal a *dambóz*, melynek dimetilétere, a *dambonit* $C_6H_{10}O_4(OCH_3)_2$ az afrikai gambon-kaucsukban található. Az I. metilétere a *pinit* $C_6H_6(OH)_5{-}OCH_3$, mely a *pinus lambertina* gyantájában, továbbá a madagaszkári kaucsukban található, úgyszintén a *quebrachit*, mely a quebracho-kéregben fordul elő. A pinitből, azt jódhidrogénsavval melegítve, *jobbraforgató I.* (β I.), a quebrachitból ugyane körülmények között *balraforgató I.* (α I.) keletkezik.

Inozuria, ritka anyagforgalmi rendellenesség, amelynél inozit (l. o.) van a vizeletben.

In parenthesi (lat.-gör.) a. m. közbeszúrva, mellékesen.

In partibus infidelium (lat.) a. m. a hitetlenek tartományaiban. A XIII. sz. óta oly kat. püspökök címe, akiknek nincs megyéjük, hanem oly tartományról nyerik címüket, mely a hitetlenek kezén van. A nunciusok rendesen I. érseki címet kapnak. Ezáltal fönntartatik a régen virágzott egyházak emléke. XIII. Leó óta (1882) e cím nincs használatban, hanem egyszerűen *címzetes* püspököknek mondatnak.

In pejus (lat.), l. *In durius.*

In perpetuam rei memoriam (lat.) a. m. a dolog örök emlékére.

In perpetuum (lat.) a. m. örökre.

In persona (lat.) a. m. személyesen.

In personam actio (lat.), l. *Actio.*

In petto (olasz) a. m. a kebelben (kiegészítendő azzal: bezárva, s tudtul még nem adva), pl. cardinalis in petto. Szóbeszédben I. a. m. szándékában van, készen van.

Inplasztika, l. *Inalkotás.*

In pleno (lat.) a. m. az egész testület előtt, nyilvánosan.

Inpók, állatok, főleg lovak lábain, valamely in mentén az inhüvely kitágulása folytán keletkező, savóval telt, puha daganat. Többnyire az in vagy inhüvely krónikus, ritkán hevenyes gyuladásának (l. *Ingyuladás)* következménye, ez utóbbi pedig igen megerőltető munka, esetleg külső sérülés folytán fejlődik. Az I. többnyire csak friss gyuladás esetén okoz sántítást, míg különben inkább csak szépségi hibát. Rendszeres orvoslással (Priessnitz-borogatás, nyomókötés, masszálás, esetleg csipós kenőcs bedörzsölése; hevenyes gyuladás ellen hideg borogatás és nyugalom) a nem túlságosan régi I.-ok sokszor tetemesen kisebbíthetők, de a visszaesésre később is nagy a hajlamosság.

In pontificalibus (lat.) a. m. teljes főpapi díszben, kiválóan ünnepélyes öltözetben.

In praefixo termino (lat.) a. m. a kitűzött határidőben.

In praesentia (lat.) a. m. a jelenben. *In praesenti casu*, az adott esetben.

In praxi (uj-lat.) a. m. gyakorlatban, a közönséges életben.

In pristinum statum (lat.) a. m. az előbbi állapotba.

In promptu (lat.) a. m. készenlétben, kéznél, ebből lett a francia *impromptu* (l. o.).

In puncto (lat.) a. m. a pontban, valamire vonatkozólag, valamire nézve; *I. puncti* v. *sexti*, a hatodik parancsra, t. i. a szemérmességre vonatkozólag.

In puris naturalibus (lat.) a. m. tiszta természeti állapotban, azaz egészen meztelenül, minden ruha nélkül.

Inquilinae (lat.), az állattanban a. m. lakbitorlók, így nevezik általában a más állatok testében v. fészkében (pl. a hangyák bolyában) élő idegen állatokat. Így nevezik azon hártyásszárnyú, tojócsővel ellátott rovarokat is, melyek a gubacsdarázsfélékhez tartoznak, de nem készítenek gubacsokat, hanem petéiket más fajok gubacsaiba rakják le. Lakbitorló a *Fireasfer* nevű halacska is, mely a tengeri ugorkák belében él. L. még *Szimbiózis.*

Inquilinus (lat.) a. m. lakótárs, bérbenlakó, zsellér; *inquilinatus*, a bérbenlakók vagy lakótársaknak jogviszonya. L. még *Colonus.*

Inquirál (lat.-ból) a. m. nyomoz; *inquisitorius per*, nyomozó per, ellentétben az accusatorius vagyis vádperrel; *inquirens*, vizsgáló biró.

Inquiry (ang., ejtsd: inkvájri) a. m. nyomozás, vizsgálat; különösen hatóság vagy bizottság nyo-

mozó eljárása meghatározott, a törvényhozás által szabályozandó kérdések felvilágosítása érdekében. Angliában az I. a parlamentnek százados gyakorlata. A parlament által kiküldött bizottság (Committee of I.) bárkitől, magánosoktól és hatóságoktól felvilágosításokat követelhet s viszont mindenki kívánhatja, hogy a bizottság őt meghallgassa. A parlament mellett a kormány is ily bizottságot hí össze (royal commission of I.).

Inquisitio (lat.) a. m. vizsgálat. L. *Inkvizició*. — *Inquisitio elve* a jogban, l. *Nyomozási elv*.

Inquisitori di stato (olasz) a. m. államinkvizitorok, tagjaik száma szerint Dieci (tíz) néven is, 1310 óta a legfelsőbb igazságszolgáltatási hatóság volt Velencében.

Inrándulás, népies elnevezés, l. *Rándulás*.

Inreflex, az a mozgási jelenség, midőn valamely izom inának megütésére az izomban összehúzódás támad. Igy ismeretes, hogy a térdkalács alatti in megütésére a lábszár kileng. Ezt a kilengést *térdreflexnek* nevezzük. Az Achilles-in megütésére a lábikraizom húzódik össze s a lábfej kifeszül, ez az *Achilles-I.* Mindkettőnek elváltozása vagy hiánya a gerincvelő megbetegedéseiben lehet fontos. Még sokféle inreflexe van az emberi testnek, melyek azonban kevésbbé fontosak.

In rem actio (lat.), l. *Dologi kereset*.

I. N. R. I. (lat.) a. m. *Jesus Nasarenus Rex Judaeorum*: Názáreti Jézus, a zsidók királya. — Mint a carbonarik jelszava: *Justum necare reges Italiae*, igazságos dolog megölni Olaszország királyait.

Inro, japáni orvosságos szelence, rendszerint több egymásba illesztett kisebb szelencéből áll, melyeket az oldalukon áthúzott zsinór tart össze. Legtöbbször lakkozott fából, ritkábban porcellánból vagy elefántcsontból is készül s díszesen faragott gomb erősíti az övhöz.

Inrotulatio v. *irrotulatio* (lat.) a. m. becsomózás (l. o.).

In saldo (ol.) a. m. egyenleg (l. o.).

Insalláh (arab), helyesen: *in sá-Alláh*, azaz: ha Alláh (úgy) akarja; a jövőre vonatkozó minden elhatározását e szavakkal kiséri a mohammedán ember. E csoportba tartozik *Másalláh*, helyesen: *má sá-Alláh*, azaz: amit Alláh akar, ahogy Alláh akarja; az isteni akaratba való belenyugvásnak, úgymint a csodálkozásnak is kifejezője.

In salvo (lat.) a. m. biztonságban.

In-san *(Yin-san)*, hegység Mongolország DK.-i részében, 30—40 km. széles, 1530 m. magasságig emelkedik, Ny.-on Muni Ula, K.-en Szirunbulikhegységnek is nevezik. 1872-ben Przsevalszkij utazta be.

Insania (lat.) a. m. őrültség, esztelenség.

Insatiabilis (lat.) a. m. telhetetlen.

Inscriptio (lat.) a. m. felirat (l. *Epigrafika)*; beírás, a tanulók bejegyzése valamely iskolába. Jogi értelemben l. *Beírás, Érdemdíjazás*.

Inscriptiones tendineae (lat.) a. m. *inas beiratok* izmokban, pl. az egyenes hasizomban. Fejlett hasizmok mellett ennek nyomait a bőrön át is meglátni.

Insecta (lat.), l. *Rovarok*.

Insectivora (lat.) a. m. rovarevők, az emlősállatok egyik rendje, l. *Rovarevők*; I. a botanikában, l. *Húsevő növények*.

Inség. Tökéletlen közlekedési eszközök és fejletlen termelési viszonyok régebben igen gyakran pusztító I. kitörését okozták. Franciaországban pl. volt a X. sz.-ban 10, a XI. sz.-ban 26 I. Még a XVIII. sz.-ban is voltak nagyobb I.-ek, az 1709., 1723., 1736., 1754., 1761., 1771., 1775., 1776., 1788—89. években. A mult században majdnem mindenfelé súlyosabb I.-ek voltak az 1811—12., 1816—17., 1845—46., 1852—53. években. Hazánkban is ez években, továbbá 1863. és 1873. nagy drágaság uralkodott és az 1891—92-iki tél, a felvidéken a burgonyatermés silánysága ismét fölelevenítette az I. rémét. Az I.-ek leküzdésére egyedül a piac mennél bőségesebb ellátása alkalmas, tehát tartózkodás az árak erőszakos lenyomásától, esetleges beviteli vámok eltörlése és a gabonának más célra, mint élelmezésre használatának megakadályozása. Gyakran az állam segítő fellépése és a szegények számára inségmunka biztosítása válik szükségessé. L. még *Drágaság, Éhinség* és *Inségkölcsön*.

Inséggyökér (növ.) a *Dioscorea* (l. o., Helmia Kunth) gyökere.

Inség-kölcsön. Azokat a kölcsönöket nevezik így, amelyeket általános terméketlenség v. nagy elemi csapások esetében az állam kamat nélkül, v. igen alacsony kamatlábra ad a szegényebb rendű lakosságnak. A kölcsönt apró részletekben, rendesen az adóval együtt szedik be. Nálunk is többször volt I., így pl. 1859. és újabban is. Az inséges állapotok állami felsegélyezésének egyik legújabb törvényhozási példája az 1912. LVI. t.-c., mely a Kecskemét városban földrengés által okozott károk helyrepótlására állami kedvezményeket állapít meg. (200,000 korona rögtöni segély, 512,000 korona segély a templomok felépítésére, 6.000,000 koronáig terjedő 1%-os állami I.)

Insensibilis (lat.) a. m. észrevehetetlen, érezhetetlen.

Inseparabilis (lat.) a. m. elválaszthatatlan, el nem különíthető.

Inséparables (állat), l. *Agapornis*.

Inseratum (lat.; ném. *Inserat*; franc. *annonce*), hirlapi hirdetés, l. *Hirdetés*.

Insertio (növ.), l. *Levélállás*.

Insessores (lat.) a. m. fészeklakók (l. o.).

In sich-üzlet, a tőzsdén ha ználatos kifejezés; értik alatta a bizományosok «kompenzáló», kiegyenlítő eljárását abban az esetben, ha hozzájuk ugyanazon időben két ellentétes, azonos összegre szóló ügylet megkötésére vonatkozó megbízás érkezik. Pl. A. megbízza X. bizományost, hogy vegyen számára 2 kötés Rimamurányit, ugyanekkor A. 2 kötés Rimamurányi eladásával bízza meg őt. Ebben az esetben tehát «saját magával», a piac igénybevétele nélkül intézheti el a bizományos mindkét megbízást. *In sich* manipulációkról beszélünk akkor is, ha a két ellentétes megbízás összetalálkozása *nélkül* a bizományos nem hajtja végre a piacon a megbízást, mert meggyőződése, hogy rövid időn belül a megbízóra nézve kedvezőtlen irányzat keletkezik. Ilyenkor tudósítja a megbízót, hogy a megbízást végrehajtotta és megne-

vezi az eladási v. vételárt. Ha spekulációja beüt, úgy rövid idő mulva tetemesen olcsóbban vásárolja be aztán az árút, illetve drágábban adja el. A vázolt eljárás ellenkezik az üzleti tisztességgel, mert a közönség nagy károsításával jár; amellett az így működő bizományos is a leggyakrabban pórul jár, mert elhibázott spekulációi folytán végre is rajtaveszt.

Insidiae (lat.) a. m. leskelődés, áskálódás; *insidiosus*, áskálódó, leskelődő, cselszövő; *insidiatio*, leselkedés, üldözés, továbbá elcsábítás.

Insignia (lat.), jelvények, különösen koronázási jelvények.

Insimulatio (lat.) a. m. gyanusítás, vádolás.

Insinuatio (lat.) behízelgés, besúgás, ráfogás; jogi műnyelven a. m. kézbesítés, bejelentés.

Insipidus vagy *insipiens* (lat.) a. m. oktalan, botor, izetlen.

Insociabilis (lat.) a. m. összeférhetetlen, nem társaságba való.

Insolatio a. m. napsugárzás, napsütés. Mértéke általánosságban azon hőegységek száma, melyeket a területegység az időegységben kap, ha a sugarak függőlegesen ráesnek. Az I. problémája a következőkből áll: Meghatározandó, mennyi melegmennyiség érkezik a légkör felső határához, mennyi marad ebből a légkörben és mennyi jut a Föld felszinéhez. A légkör felső határához 1 perc alatt 1 cm^2 területre eső melegmennyiséget *szoláris állandónak* mondják és annak pontos meghatározása elsőrendű asztrofizikai és meteorológiai feladat. A szoláris állandót jelenleg 2 gr. kalóriára becsülik. *Langley* a bolométerrel hosszú éveken át végzett megfigyelései révén arra az eredményre jutott, hogy a levegő a különböző hullámhosszal biró sugarakat különböző mértékben bocsátja át. És pedig a napsugár, midőn a levegőn áthatol, kétféle gyengülést szenved, egyrészt elnyeletés (abszorpció), másrészt szétszóródás (diffuz visszaverődés) következtében. Az elsőt a levegőben jelen levő széndioxid és vizgőz okozza, mely leginkább a hosszú hullámú (vörösöntúli) sugarakat nyeli el (Paschen), míg a másik veszteséget parányi porszemek, tisztátlanságok, felhők idézik elő, melyek túlnyomóan a rövidhullámú ibolyántúli sugaraktól vonnak el több energiát (Rayleigh). Az I. meghatározására szolgálnak különböző szerkezetü aktinométerek (Pouillet, Crova, Violle, Chwolson), pirheliométerek (Pouillet, Angström) és Langley bolométere. Az I.-nak van napi és évi menete. Ha a sugár útja hosszabb (alacsonyabb a Nap állása) és a levegő párásabb, az I. erőssége csökken. Montpellierben 10 évi átlag szerint 1 cm^2 területre a déli órákban körülbelül 1 kalória sugároztatik percenkint, az összes évi napsugárzás a területegységre 72,000 kalóriára becsülhető; ez a hőmennyiség elegendő volna egy 10 m. vastag jégréteg megolvasztására. Az I. tartamát a napfénytartammérővel mérik.

Az I., mint geológiai tényező, a kőzetek elmállásában visz fontos szerepet. A nap intenziv hősugárzása által a kőzetek kiterjednek, a rákövetkező éjjeli hőmérsékletcsökkenés által pedig összehúzódnak, aminek ismételt megtörténte folytán a kőzet el is repedhet. Igy pattogzanak szét a libiai sivatag kaviesai. Az I. a sósvizek (tavak és tengeröblök) szokatlan felmelegedését is okozza, hogyha ezeknek sűrűbb vize a felszinen elhelyezkedő könnyebb édesvízi réteg által az éjjeli lehüléstől védve van. Ilyenek a szovátai *meleg sóstavak* (l. o.) és I. okozta jelenség a Földközi-tenger 12·7C°-ú fenéktemperaturája is. — Az I.-nak az orvostudományban is nagy jelentősége van, l. *Napfürdő* és *Napszúrás*.

Insolens (lat.) a. m. szokatlan, átvitt értelemben: illetlen, túlkapó, kikapó viselotü.

In solidum (lat.) a. m. egyetemlegesen; egy mindnyájáért, mindnyájan egyért, l. *Egyetemlegesség*.

Insolubilis (lat.) a. m. felbonthatatlan.

In solutum datio (lat.), l. *Datio*.

Insolvens (új-lat.) a. m. fizetésképtelen; *insolventia*, fizetésképtelenség. L. *Csőd*.

Insomnia (lat.), l. *Álmatlanság*.

In spe (lat.) a. m. reménybeli, jövendőbeli.

In specie (lat.) a. m. különösen, részletesen, egyenkint véve.

Inspecteur (franc., ejtsd: eñszpektőr) a. m. felügyelő. A német és francia hadseregben az egyes fegyvernemek egységes kiképzésére és folytonos harcképességére, tov. várak jókarban és folytonos védelemre kész állapotban tartására és végre hadi intézetek helyes vezetésére felügyelő magasabb rangú tábornokok. Az osztrák-magyar hadseregben a különféle fő- és segédfegyvernemeknek, tov. a katonai intézeteknek vannak felügyelői, kik mind magasabb rendfokozatu tábornokok. Azonkívül vannak még ú. n. *hadseregfelügyelők* (l. o.).

Inspectio (lat.) a. m. szemle, felügyelet.

Inspectio ocularis (lat.) a. m. birói szemle.

Inspektor *(inspector*, lat.) a. m. felügyelő; jószágfelügyelő.

Inspersio (lat.) a. m. behintés.

Inspiráció *(inspiratio*, lat.) a. m. belélegzés. — I. teologiai értelemben, l. *Ihlet*.

Inspiracionisták, vagy a belső világosság hivei, azok a rajongók, kik a XVII. sz. végén Németországban, aztán az északamerikai szabad államokban külön felekezetet alkottak azon elv alapján, hogy egyesek a szentíráson kívül még közvetlenebb isteni ihletettségben (inspirácio) is részesülnek, akiknek, mint a Szentlélek eszközeinek, kijelentései kötelező érvényüek a hivő tagokra nézve. Sok viszontagsággal teljes történetüket megírta *Goebel* M., Gesch. d. wahren Inspirationsgemeinden v. 1688—1854 (Zeitschr. f. histor. Theologie 1855—57) és *Knortz*, Die wahre Inspirationsgemeinde in Iowa (Leipzig 1896).

Inspirál (lat.) a. m. sugall, tanácsol, lelkesít.

In spiritualibus (lat.) a. m. lelki ügyekben. Használatos a kat. egyházban, amikor valamely javadalmas gyógyithatatlan betegsége vagy meggyengült lelki erői miatt segédet (administrátor) kap, ki a lelkészi teendőket végzi helyette. — *In materialibus* a. m. anyagi ügyekben.

I. N. S. T. (lat.) a. m. *in nomine sanctae trinitatis*: a szentháromság nevében.

Instabilis (lat.) a. m. nem állandó, változékony. — *Instabilitas*, állhatatlanság.

Instál, a latin *insto* után, melynek egyik jelentése a. m. kér, sürget, a magyar nyelvbe átment szó, tehát a. m. valakit valamire kér.

Installáció *(installatio,* középkori lat.), hivatalba, különösen közigazgatási főhivatalba, pl. főispáni, alispáni hivatalba ünnepélyes beiktatás. Egyházjogi értelemben egyházjavadalomba való beiktatás, az egyházjavadalomnak ünnepélyes elfoglalása. Különben általában *institutio realis*-nak mondják s főleg kanonokságoknál nevezik I.-nak, míg püspöknél, apátoknál inthronisatiónak, plébániáknál investiturának.

Instáns a. m. kérvényező, folyamodó.

Instáns emelkedés, l. *Emelkedés és süllyedés.*

Instantia (lat.) a. m. kérvény, folyamodvány; továbbá az egyes hatóságok, melyek egymáshoz alsó és felsőbb hatóság viszonyában állanak. Igy pl. az első folyamodású v. első fokú bíróság a. m. első I., a másodfokú bíróság a. m. második, a harmadfokú bíróság a. m. harmadik I. L. még *Ab instantia absolutio.*

In statu quo ante (lat.) a. m. előbbi állapotban; békekötéseknél használni szokott kifejezés, mely a háború előtt fennállott állapotnak fenntartását jelenti.

Instauratio (lat.) a. m. megújítás; innen *instaurálni,* valamit újra régi állapotába visszahelyezni.

Inster, folyó Poroszországban. Hossza 75 kilométer, az Angerappal egyesülve nevük *Pregel* lesz (l. o.).

Insterburg, az ugyanily nevű járás székhelye Gumbinnen porosz kerületben, (1910) 31,627 lak., gabonakereskedéssel, nagy tartományi ménessel; szövő-fonó ipar, gép- és sörgyártás.

Instigatio (lat.) a. m. felbujtás; *instigante diabolo,* az ördög sugalmazására.

Instillatio (lat.) a. m. becsepegtetés (l. o.).

Instinctus (lat.) a. m. ösztön (l. o.). — *Instinctive,* ösztönszerűleg.

In stirpes (lat.), törzsek szerint való örökösödés, l. *Öröklés.*

Institor (lat.) a római jogban a. m. üzletvezető, akit valamely üzem tulajdonosa az egész üzlet élére állított, avagy bizonyos azzal összefüggő egyes ügyletek megkötésével bízott meg. Az I. által kötött jogügyletek az üzlettulajdonost kötelezték; az a kereset, amellyel ezt érvényesíteni lehetett, az *actio institoria.* V. ö. *Kiss* Géza, Kritikai észrevételek a római jogképviselet kifejlődéséhez (Budapest 1906).

Institoria actio (lat.), l. *Institor.*

Institoris, l. *Mosóczi.*

Institut catholique (franc.) a neve az 1880 márc. 18.-iki törvény óta az 1875. alapított két kat. egyetemnek Párisban (teol., jogi és bölcs.) és Toulouseban (teol. és bölcs. fakultással). Hasonló intézetek (Facultés libres [catholiques]) az angersi, lillei és lyoni az összes fakultásokkal. Az 5 intézetet önkéntes adományokból tartják fenn (X. Pius 1907. százezer frankot adományozott a párisi intézetnek). A tanulóknak, a teol., kánonjogi és bölcs. szakok kivételével, az állami egyetemen kell megszerezniök az egyetemi fokozatokat.

Institut de droit international (franc.), a nemzetközi jog fejlesztésére alakult szabad egyesület. L. *Nemzetközi egyesületek.*

Institut de France (franc., ejtsd: eñsztitü dö fraüsz), l. *Akadémia.*

Institut général psychologique (ejtsd: eñsztitü zsenerál pszikolozsik), Párisban 1900. alapított intézet, mely a lélektani kutatások terén lehetővé kívánja tenni a nemzetközi együttműködést s a szétszórt törekvéseknek központot akar adni. Az egyes csoportok munkálatai a havonként megjelenő Bulletin de l'Institut psychologique c. társulati folyóiratban jelennek meg.

Institut international de la Paix (franc., ejtsd: eñsztitü eñternaszionál dö la pé), l. *Békeakadémia.*

Institutio (lat.) a. m. elintézés, terv, tanítás; *institutum,* intézmény. Az egyházjogban *I. canonica (collatio tituli seu officii, I. tituli collativa),* az egyházi hivatal viselésére való jogosítványnak megadása. A püspöki s egyéb magasabb javadalmaknál *confirmatio*-nak, alsóbb javadalmaknál *approbatio*-nak nevezik. Az I. joga a püspökökre, a püspöki hatalom alól kivett prelátusokra és a rendvezérfőnökökre nézve a római szentszéket, némely prelátusra nézve az érseket, minden egyéb javadalomra és hivatalra nézve a püspököt illeti. A római szentszéktől függő I.-t a kijelöltnek alkalmas volta körüli nyomozás, ú. n. processus informativus előzi meg, amit a pápai követ (nuncius), esetleg valamely azzal megbízott érsek v. püspök eszközöl, ezt követi Rómában a végleges eljárás (processus definitivus), vagyis a vonatkozó irományoknak pápai megbízásból néhány bíbornok által átvizsgálása, mire, ha nehézség nem forog fenn, titkos konzisztóriumban történik az úgynevezett praeconisatio és a megerősítő okmány kiadása. Hazánkban a király által kinevezett püspök már az I. előtt nemcsak püspöki öltönyt visel s az országgyűlésnek tagja, hanem teljes főpapi joghatóságot gyakorol s a püspöki jövedelmeket húzza.

I. a római jogban: 1. *I. heredis* a. m. örökösnevezés; 2. *I.* = eruditio a. m. tanítás, kiképzés; innen: *Institutiones* a. m. valamely tudomány alaptételeibe való bevezetés, első oktatás. Ez a cím volt a klasszikus római jogászok korszakában használatos rövidre fogott római jogi tankönyvek megjelölésére. Legnevezetesebb ezek között *Gaius* (l. o.) híres tankönyve. Azokat az előadásokat, amelyek a justiniánusi I.-kat taglalták, szintén I.-knak nevezték, ennek alapján hívták később I.-knak a római jog alapelveit és történelmét tárgyazó előadásokat, szemben a «Pandektákkal», amelyek a tételes jogként szereplő római jog beható dogmatikai feldolgozását adták. Erre nézve l. közelebbről *Római jog* alatt. 3. *I.* a. m. intézmény, jogintézmény.

Institution of Naval Architects (ang.), hajóépítőmesterek, magasrangú tengerésztisztek és hajótulajdonosok társulata Londonban. Hasonló célból Németországban is alakult egy hajóépítészeti műszaki társulat (ném. Schiffbautechnische Gesellschaft).

Institutum judaicum, másképpen *zsidómisszió.* Egyetemi szemináriumok protestáns teológusok részére azzal a céllal, hogy őket a zsidók megtérítésének munkájára kiképezzék. A legelső intézményt Callenberg, hallei tanár alapította 1724. Utána Delitsch Ferenc Lipcsében és Strack Hermann Berlinben. A berlini és lipcsei I. előadá-

sokat tart az újszövetségi teológiából, vonatkozással az ószövetségi messiás-jövendölésekre. Előadásokat tartanak továbbá a rabbinikus irodalomról és olyan műveket adnak ki, amelyek a térítést előmozdítják. Igy kiválóbb kikeresztelkedett zsidók életrajzát s az újszövetség héber és zsargon fordítását stb. A berlini I. adta ki Strack Bevezetés a talmudba c. művét és misna-fordítását.

Instructio (lat.) a. m. tanítás, oktatás, utasítás; jogi műnyelven a pernek az arra kirendelt bíró által vezetése, l. *Pervezetés*. — I. a gazdaságban, l. *Felszerelés*.

Instruktor (lat.) a. m. tanító, oktató. A közönséges nyelvhasználat rendszerint ezzel a kifejezéssel jelöli a házitanítót, aki a gyenge tanulót a készülésben támogatja.

Instrumentáció, l. *Hangszerelés*.

Instrumentalis (lat.), a grammatikában a. m. *eszközhatározó* (l. o.).

Instrumentális zene, l. *Hangszeres zene*.

Instrumentum (lat., ol. *stromento*), szerszám, különösen hangszer, vagy tudományos vizsgálatokra és megfigyelésekre szolgáló eszköz. — I. a zenében, l. *Hangszer*. — I. a jogtudományban: jogügyletekről szóló okirat.

Instrumentum pacis (lat.) a. m. a béke eszköze, l. *Csóktábla*.

Insua, sziget, l. *Caminha*.

Insuberek *(Insubres)*, erős gall nép Gallia Transpadanában, mely először jött át az Alpokon és Kr. e. 396. az etruszkokat legyőzvén, Felsőltália Ny.-i felét elfoglalta. Fővárosuk Mediolanum (Milano) volt. A rómaiak Kr. e. 222. erős küzdelem után alattvalóikká tették s területükön Cremona és Placentia (Piacenza) nevű gyarmatukból ellenőrizték őket. A második pún háborúban (218) Hannibalhoz csatlakoztak s csak 191. hódoltak meg végkép a rómaiaknak.

Insubordinatio (lat.), l. *Inszubordináció*.

In subsidio (lat.) a. m. szükség esetében, másodsorban.

In succum et sanguinem vertere (lat.) a. m. vérré válni.

Insufficientia (lat.) a. m. elégtelenség, különösen az adós vagyonáé arra, hogy a hitelezőket kielégítse, l. *Csőd*. — *I.* az orvostanban valamely szerv ki nem elégítő működését jelenti, így pl. szív-I. a szívműködés elégtelen volta, vese-I. a veseműködés (vizeletkiválasztás) elégtelen volta stb.

Insufficientia internorum (lat.), a két szem úgynevezett belső összetérítő-izmának gyengesége, amely különösen közellátó emberek szemén fordul elő és közelre nézéskor, írás-olvasáskor a szemek gyors kifáradását okozhatja. Ha a baj nagyobb fokot ér el, szédjeltérő kancsalság fejlődhetik belőle.

Insufflatio és *insufflator* (lat.), l. *Befúvás*.

Insula (lat.) a. m. sziget; a régi rómaiaknál egy vagy több ház, melyek körül út vitt; Rómában nagyobb, rendesen több emeletes mellékhelyiségek nélkül való ház, melynek egyes részeit bérbe adták. Innen *insularius*, bérház lakója vagy az a rabszolga, aki az I. fölötti felügyelettel, a bérbeadással és a bérletdíj beszedésével volt megbízva.

Insulae Diomedae, a Tremiti szigetek ókori neve.

Insula Herculis, l. *Asinara*.

Insula leporum, l. *Nyulak szigete*.

Insula nata (jog), l. *Egyesítés*.

Insula Reilii, l. *Agyvelő*.

Insularius (lat.), l. *Insula*.

Insulinde, l. *Maláji szigetcsoport*.

Insultatio (lat.) a. m. sértő megtámadás, sértés, meggyalázás.

In summa (lat.) a. m. egészben, összevéve; annyi is mint egy szóval.

Insurgens (lat.) a. m. felkelő, lázadó; 1848 előtti honvédelmi rendszerünkben a felkelő nemesség tagja. L. *Felkelés, Insurrectio*.

Insurrectio (lat.) a. m. felkelés. A régi Magyarországban így nevezték az összes nemeseknek az ország védelmére való hadbavonulását: a nemesség egyetlen közterhét alkotó általános és személyes honvédelmi kötelezettségnek teljesítését. Az állandó hadsereg intézményének kifejlődésével, miként a bandériumok (l. o.) állítása, úgy a bandériumoknak elégtelensége esetén elrendelhető I. is jóformán elavult; a napoleoni háborúk korában még egyszer, utóljára folyamodtak hozzá, de 1809 nyarán a Győr alatt táborba gyűlt utolsó nemesi felkelést Beauharnais Jenő olasz alkirály könnyű szerrel szétverte (l. *Győri csata*, 1). I. jelent továbbá lázadást, felkelést: a nemzetnek vagy a nemzet egyes részeinek a tételes közjogba ütköző önsegélyét is.

In suspenso (lat.) a. m. függőben, bizonytalanul, bizonytalanságban.

Inszcenál (ném.-lat.), a színpadra (scena) visz, valamely színdarabot az előadásra előkészít.

Inszedő, a halászbokorban az a legény, ki a hálónak a vízből való kiszedésekor s a hajóba való betakarításkor az alint rendberakja.

Inszektológus a. m. rovarismerő. Egyértelmű az *entomológus* névvel.

Inszinuáció, l. *Insinuatio*.

Inszubordináció *(insubordinatio*, új-lat.), a katonaságnál a függés (szubordináció) elleni kihágás v. bűntett; elköveti tehát az, aki előljárósága szolgálati parancsát nem teljesíti és felebbvalói iránt nem viselkedik a szabályzatok értelmében tartozó tisztelettel és engedelmességgel. Az I.-nak valamely csapatban v. hadseregben való elharapódzása nemcsak annak katonai értékét csökkenti, hanem az államra és az egyes állampolgárokra nézve is, még békében is, veszedelmessé válhat, amiért is az I.-nak minősítendő kihágásokat és büntetteket lehetőleg szigoruan kell megtorolni s e tekintetben elnézés semmi szín alatt sem gyakorolható, de másrészt, hogy I. elkövetése elő ne idéztessék, az előljárók és felebbvalók által elkövetett visszaéléseket is szigoruan meg kell büntetni s az igazságos jogszolgáltatás e tényét az alárendeltek előtt nem szabad eltitkolni.

Inszultálás, l. *Insultatio*.

Inszurrekció, l. *Insurrectio*.

Intábla, peremes deszka, amelyen a fenékhorgot kihányásra elrendezik.

Intabulatio (új-lat.) a. m. betáblázás, táblára való bejegyzés, nálunk telekkönyvi bejegyzést jelent.

Intactus (lat.) a. m. érintetlen, tiszta, ártatlan; csapatokról: még meg nem ütközött, ép.

Intaglio (olasz, ejtsd: intalyo), faragvány, vésett, faragott mű; különösen homorú vésetü gemma, drágakő, vagy kristály. L. *Gliptika.*

Intaphernes, egyike ama 7 perzsa főúrnak, kik Kambyses halála után a mágus ál-Smerdist megölték és a perzsa trónra Dareiost juttatták (Kr. e. 521). De I. csakhamar ezután elvesztette életét, mivel Dareios szolgáival kegyetlenül bánt el.

Intarzia *(intarsia,* olasz) alatt a fának berakott fával való díszítését értjük (tarsia in legno); az egyéb anyagokkal (kő, fém, csont stb.) berakott díszítés neve: *marqueteria* (l. o.). Az I. különösen a XIV. és XVI. sz.-ban volt gyakori, Olasz- és Németországban virágzott leginkább. A berakott részek v. egy felületet képeznek az alapsíkkal v. kiemelkednek abból, ezt az utóbbi, ritkább eljárást *I.-reliefnek* nevezik. A régi I. úgy készült, hogy a művész a díszt szabad kézzel, késsel metszette ki vékony falemezekből és egyenként helyezte bele a kimélyített alapba. A modern eljárást l. *Berakott munka.* Világos minta sötét alapban: *pozitiv I.*; sötét minta világos alapban: *negativ I.*

Az I.-t már az egyiptomiak, görögök, rómaiak és bizánciak is alkalmazták bútorok díszítésére, de ezekből alig maradt fenn valami. Az I. tulajdonképeni virágkora a XIV. sz.-ban kezdődik, még pedig Olaszországban. A zárdákban üzik és templomok kórusában alkalmazzák. Siena és Orvieto a kezdeményezők. A dísz ritkán geometriai, élénk és szép vonalú, kerüli a nagyobb zárt síkokat, a fák csak kevéssé vannak rajzolva v. egyáltalában nem, a halványsárga és sötétbarna szín a leggyakoribb. Csak a XV. sz. vége felé kezdődik a távlati dísz és a tájképek, de igen soká megőrzik az I. zavartalan síkhatását. Toscanában és Lombardiában jutott legnagyobb tökélyre az I. Legjobb mesterek: Fra Damiano da Bergamo, Giovanni da Verona, Baccio d'Agnolo. Többnyire a XVI. sz.-ban éltek, a XVII. sz.-ban az I. művészet hanyatlásnak indul. V. ö. *Scherer,* Technik und Geschichte der I. (Leipzig 1891); *Teirich,* Ornamente aus der Blütezeit der italienischen Renaissance (Wien 1876); *Forcella-Beltrami,* La tarsia e la scuttura in legno (Milano 1895).

Intarzia-festés, a drága és veszödséges intarzia (l. o.) utánzása falapokra. Ragasztó anyaggal kevert vízfestékkel festik s a faanyag díszét, színeit s az I. síkhatását utánozzák.

Integer (lat.) a. m. tiszta, mocsoktalan; *I. vitae,* tiszta életü, különösen a Horatius-féle *I. vitae scelerisque purus* (Carm. I. 22.) verssor által lett közkinccsé, a. m. tiszta életü, ment a bűntől, a becsületes ember jelzője.

Integrál. Valamely

$$\int f(x)\,dx$$

határozatlan I. alatt azon függvények összessége értendő, melyeknek differenciálhányadosa f(x). Ha ily függvény egyáltalában létezik, akkor végtelenül sok van. Ha egy közülök F(x), akkor összességüket az

$$\int f(x)\,dx = F(x) + C$$

képlet adja, hol C egy határozatlan állandó. Minthogy ezen állandó az összeadás műveletével van F(x)-hez csatolva, azért *additiv állandónak* is nevezik. Ha f(x) algebrai függvény, akkor I.-ját *Abel-féle I.-nak* mondjuk. — *Határozott I.* (l. o.).

Integráló tényező, az a függvény, mellyel egy

$$X(x,y).dx + Y(x,y).dy$$

alakú kifejezést meg kell szorozni, hogy teljes differenciállá (l. *Infinitezimális számítás*) legyen.

Integrálszámítás, l. *Infinitezimális számítás.*

Integráns (lat.) a. m. lényeges, valamely dolognak teljességéhez lényegesen hozzátartozó.

Integripalliata (állat), azok a kagylók, melyeknek köpenye épszegélyü. L. *Kagylók.*

Integristák, spanyol klerikális párt, melyet Candido *Nocedal* alapított 1872., midőn különvált a karlistáktól.

Integritas (lat.) a. m. épség, teljesség; teológiai értelemben a szentirás ama tulajdonsága, hogy sem hozzáadni, sem belőle elvenni, sem megváltoztatni nem szabad.

Integritási tartomány, fogalmi összefoglalása mindama mennyiségeknek, amelyek a megadott C_1 C_2, . . ., C_r mennyiségek egész számú együtthatókkal biró racionális egész kifejezései. E fogalomalkotás, valamint elnevezése is *Kroneckertől* származik.

Integritati et merito (lat.), az osztrák Lipót-rend jelmondata, a. m. «a derékségnek és az érdemnek».

Integumentum (lat.) a. m. boríték, burok, takaró, l. *Bőr, Köztakaró, Magkezdemény.*

Intellektuális (lat.), l. *Intellektus.*

Intellektuális közokirathamisítás. I.-t követ el az, aki szándékosan közreműködik arra, hogy valaki jogainak v. jogviszonyainak lényegére vonatkozó valótlan tények, körülmények v. nyilatkozatok vezettessenek be a nyilvános könyvbe v. más közokiratba. A büntetés egy évig terjedhető fogház, de ha valaki e cselekményt azért követi el, hogy ezáltal magának v. másnak jogtalan hasznot szerezzen: öt évig terjedhető börtön.

Intellektualizmus (lat.), *intellektus* az akarattal ellentétben elménk *megismerő,* értelmes tevékenységének jelzésére használtatik. Ebből kifolyólag I.-nak nevezzük azt a filozófiai fölfogást, mely elménk értelmi működését helyezi előtérbe vagy tekinti természetünk ősi vonásának. Igy pl. I. a lélektanban jelenti az összes lelki jelenségeknek az értelemből való leszármaztatását (pl. *Herbert);* az etikában az erkölcsi normákat nak a megismerő gondolkodásból való levezetését (pl. *Sokrates* és más módon *Spinoza);* az ismerettanban I. ellentéte a szenzualizmusnak (l. o.). Ez az ellentét végig húzódik a filozófia történetén.

Intellektus (lat.) a. m. értelem (l. o.); *intellektuális,* ami az ember lelki tevékenységében nem az érzelemre vagy akaratra, hanem az értelemre, a megismerésre vonatkozik. *Intellektuális szemlélet* a legfelső igazságoknak az érzéki látáshoz valamikép hasonló közvetetlen megismerése.

Intelligencia (lat.), értelmesség; ami az embert az állattól megkülönbözteti; szükebb értelemben: az értelmesség magas foka, a gazdagon ki-

fejlett értelmiség. Átvitt értelemben: középértelmiség, az intelligens emberek összessége.

Intelligens (lat.), értelmes, okos.

Intelligenza (ejtsd: intellidzsenca), régi olasz allegóriai tanítóköltemény kilences versszakokban (rímei: a b a b a b c c b, vagyis az ú. n. nona rima). Szerzője *Compagni* Dino (l. o.). Legelőször 1847. közölt belőle mutatványt Trucchi F. Poesie inedite di dugento autori című gyűjteményében (Prato 1847, I.); teljesen Ozanam A. F. közölte Documents inéd. pour servir à l'hist. littér. de l'Italie (Paris 1850) c. alatt. A mű irodalmi körökben nagy vitát keltett, melyben megállapították, hogy az I. költői szempontból nem nagyon értékes, de tartalma változatosságánál fogva igen érdekes. Legutóbb Gellrich P. adta ki (Breslau 1883).

Intelligibilis (új-lat.), amit csak értelem (nem az érzékek) útján ismerünk meg. Ebből: I. a. m. érzékfölötti. Kant első kritikai munkájának címében előfordul ez az ellentét: *mundus sensibilis*, az érzékek útján megismerhető világ (a jelenségek világa) és *mundus I.*, az értelem útján megismerhető világ (a való világ). L. *Kant.*

Intemperantia (lat.) a. m. mértéktelenség.

Intempestivus (lat.) a. m. időszerűtlen, nem idején való.

Intenció *(intentio*, lat.), 1. szándék, cél; sűrűn használt szó, valamely cselekedet, nyilatkozat igazi motivumának, céljának jelzésére; átvitt értelemben: a jel rámutat a jelzettre, magában foglalja a jelzett gondolatát, a jel intencionális.

2. *I.* a rj. perben a formuláris eljárásban a formulának (l. o.) az a része, mely a felperes követelését tartalmazza.

3. A katolikus egyházban *I.-nak* nevezik a misedíjat, t. i. a szándékot, amelyre a szt. misét mondani kell.

Intencionalizmus (lat.), az a tan, hogy a cselekményt, még a gonoszt is, a szándék után kell megítélni, vagyis hogy a cél szentesíti az eszközöket.

Intencionista, rokon értelmű az impresszionistával, olyan festői stílus követője, ki azt tartja, hogy nem kell a részletekbe mélyednie, hanem csak a világ felszínét, a tárgyak lelkét vászonra vetni. Újabban I.-nak nevezik magukat azok a festők, akik az *impresszionizmust* lejártnak tekintve, nem a jelenségek hű képét v. benyomását festik, hanem azokat valamely felvett szándék értelmében teljesen átalakítva, a valóságtól nagyon eltérően adják elő.

Intendál (lat.) a. m. valamire céloz, törekszik.

Intendáns (új-lat.) a. m. felügyelő, sáfár, valamely közintézet, főkép az állami, királyi s néha a városi színházak legfőbb hivatalnoka. Szerepe inkább ellenőrző, mint vezető. A francia közigazgatásban gyakran alkalmazott cím. A magyar állami színházaknál 1902-ig szerepel az I., azóta betöltetlen. Katonai értelemben l. *Hadbiztos.*

Intendantura (új-lat.), a katonaságnál a. m. hadbiztossági kar (l. o.).

Intensio (lat.) a. m. feszültség, használják a belső erélyes munkásság megjelölésére, ellentétben az *extensio*-val, ami eredetileg nyujtást, térbeli kiterjeszkedést jelent. — *Intensitas*, valamely ágens hatásának foka, ereje; pl. a fény, a hang, a mágnesség, elektromos áram intenzitása. — *Intensiv*, l. *Intenziv.*

Intensivum (lat., indogermán nyelvészeti műszó), az igének intenziv cselekvést kifejező alakja (pl. a szanszkritban, de a héberben is az ú. n. *piel).*

Intentio (lat.), l. *Intenció.*

Intenzitás *(intensitas*, lat.), l. *Intensio.*

Intenzitási tényező. A testek azon képességét, hogy munkát végezhetnek, energiának nevezzük. Ha *p* súlyú test a földszint fölött *m* magasságban van, helyzeti (potenciális) energiával bir, melynek mértéke a *pm* szorzat, mert tapasztalás szerint ezzel arányos az a munka, melyet a súly végezhet, ha az említett magasságból a föld színéig süllyed. Az energiát feltüntető szorzat két tényezőből áll. Bármekkora is a súly, ha a föld szinén van, munkává alakítható energiája nincsen. Ezzel csak akkor rendelkezik, ha bizonyos magasságra van emelve a föld szine fölé. Az első tényező (a súly) az energia ú. n. *tartalmi* tényezője, a második (a magasság) a potenciális vagy *intenzitási* tényezője. Az energiának minden, eddig jól ismert faja két ilyen tényezőre bontható fel. A tartalmi tényező legjellemzőbb sajátsága, hogy értékének különfélesége valamely rendszerben nem idézhet elő változást.

Intenziv (lat.) a. m. belterjes, befelé terjedő, mélyreható. Ellentéte: *extenziv* a. m. külterjes, kifelé terjeszkedő, nem mélyreható. Közgazdasági értelemben: I. művelés a termelő üzemnek, földbirtoknak, gyárvállalatnak, vasúti vonalaknak stb. nagy tőke v. nagy munkaerő befektetésével mélyebb, eredményesebb kiaknázása. Az extenziv művelés ezzel szemben nem aknázza ki teljesen a termelőképességet, mert tőkében v. munkaerőben szegény vagy a termékek értékesítése nehéz és nem birja meg a nagyobb befektetést stb. A népesség szaporodása, a gazdasági műveltség emelkedése az extenziv gazdálkodásról az I. gazdálkodás felé vezet. — *I. fény*, erős vagy éles világosság.

Inter (lat.), közt, alatt, közben; összetételekben: közbe ... *Inter absentes*, a távollevők között.

Interamna, két város a régi Itáliában: 1. Umbriában a Nera (a Tiber egyik mellékfolyójának) mentén, állítólag Tacitus császárnak és a hasonnevű történetirónak szülőhelye; most: *Terni.* — 2. Latiumban a Liris (Garigliano) folyó partján *(I. Lirenas).* Romjai (Termini) ma is hajdani terjedelméről tanuskodnak (ma *Luccasina-Lirinas).*

Inter arma silent leges (lat.) a. m. a háború alatt hallgatnak a törvények, idézet Cicero: Pro Milone beszédéből (IV. 10.). Ez idézet szerint képződött ki: *Inter arma silent Musae:* háború alatt hallgatnak a múzsák.

Intercalaris (lat.) a. m. közbeiktatott; *annus I.* szökő év; *dies I.*, szökő nap. — Proventus I., l. *Interkalare* és *Időközi jövedelmek.*

Intercellularis (nőv.) a. m. sejtközötti, sejtközbeli.

Intercelluláris anyag, l. *Sejtközötti állomány.*

Intercelluláris folyadék, oly folyadék, melyben sejtek vannak, pl. a vér vagy a nyirok plazmája.

Intercelluláris növekedés (növ.), az intercelluláris anyagoknak (pl. sejtfal) térfogati gyarapodása.

Intercelluláris üreg (növ.), l. *Sejtköz.*

Intercessio (a lat. *intercedere*-ből: közbelépni, beavatkozni) a római jogban a. m. 1. idegen kötelembe való beavatkozás, azaz vm. idegen adósságnak jogügylet útján elvállalása, akár *a)* «cumulative», azaz oly módon, hogy azért elsősorban az eredeti adós marad kötelezve (ide tartozik a *kezesség*, *fideiussio*, összes mellékalakjaival), akár *b)* «privative», azaz úgy, hogy az adós szabadul kötelezettségétől (*novatio* válfajai: a delegatio és expromissio). A *Senatusconsultum Velleianum* (46. Kr. u.) a nők I.-ját általában (tehát nemcsak a kezességet) betiltotta és (ellentétben a *Senatusconsultum Macedonianum* esetével) az ily I.-ból még naturális obligatio se keletkezett. *I. tacita* az, ha kifelé mint saját érdekében vállalt kötelezettség jelentkezett. 2. I. a római közjogban a. m. vm. hatóság közbelépése, pl. a magistratusé, ha kollégája ok nélkül eltért a kiadott edictumtól, v. a perrendtartásban a felebbezési forum beavatkozása. — *I.* a katolikus egyházban: a szentek közbenjárása.

Intercessio Christi (lat.), l. *Közbenjárás.*

Intercidona, a régi itáliai népek egyik női istensége, ki Deverrával együtt megvédi a gyermekágyas asszonyt Silvanusnak, az erdő vad démonának gonosz támadásaitól.

Intercisa, l. *Dunapentele.*

Intercisio (lat.) a. m. bevágás, megszakítás, közbeszúrás, közbeszúrt mondat.

Inter-Colonial-Time (ang.), egységes idő, mely a greenwichihez képest 4 órával hátrább van és Brit-Észak-Amerikában, Újbraunschweigban, Újskóciában és Prince Edward Islandban érvényes.

Intercolumnium (lat.) a. m. oszlopköz, vagyis az oszlopoknak egymástól való távolsága, oszloptengelytől oszloptengelyig mérve.

Intercostalis (lat.), bordaközötti, ami két borda között van (izom, ér, ideg).

Interdictio (lat.) a. m. eltiltás.

Interdictio (v. **interdictum**) **ignis et aquae** (lat.) a. m. valakinek a tűz és víz használatától való eltiltása. L. *Ignis et aquae interdictio.*

Interdictum (lat. *interdicere*-ből) a. m. tilalom. I.-oknak nevezték a római jogban azokat a praetori parancsokat, rendeleteket, melyeket ez részint egyes individuális esetekben adott ki (I. repentinum), részint már az edictumban előre bejelentett (I. propositum) és kivánatra alkalmazott (I. redditum), s melyek engedetlenség esetén különleges birói eljárást eredményeztek. I. restitutorium, exhibitorium, v. prohibitorium volt a neve, aszerint, amint valaminek kiadását, felmutatását v. abbanhagyását parancsolta meg. Különösen fontosak voltak a *birtok védelmét* szolgáló I.-ok, melyeknek egész rendszerét a praetori jog fejlesztette ki. L. még *Egyházi büntetések.*

Inter duos litigantes tertius gaudet, latin közmondás, a. m. két civakodó között örül a harmadik.

Interes, régi s népies neve a kamatnak, a latin *interesse*-ből.

Intéressant (franc., ejtsd: eñteresszañ) a. m. érdekes, minden, ami a közönségestől elüt, meglep és vonz. L. *Erdekes.*

Interesse (lat.) a. m. 1. jelen lenni, résztvenni; 2. valamibe beleelegyedni; 3. különbözni; 4. érdekkel birni valami iránt. Ez utóbbi jelentésén alapszik az I. fogalma a római jogban, hol *id quod interest* jelenti azt a vagyonilag kifejezhető egyéni érdeket, amelyet valaki azáltal szenved, ha az, akivel vm. szerződést kötött, ebből folyó kötelezettségét nem, vagy nem kellően teljesíti. Az ily *szerződésszegés*-nek következménye volt az, hogy a szerződésszegő köteles megtéríteni az okozott kárt, legyen az nyilvánvaló vagy pozitiv kár, avagy elmaradt haszon (damnum emergens és lucrum cessans). L. még *Érdek.*

Interfascicularis cambium (növ.), a kambiumgyűrűnek az a része, mely az egyes különálló edénynyalábok fa- és háncsrésze közt levő fascikuláris kambiumát összeköti és így egy teljes gyűrű jön létre, — ez tehát az elsődleges bélsugarak egy rétegének osztódásából keletkezik. L. *Edénynyaláb (4. A ábra cb).*

Interfectio (lat.) a. m. megölés.

Interferencátor, készülék, mellyel a nap és hold okozta dagályhullám interferencia-görbéjét lehet megállapítani s melynek segélyével ki lehet számítani a dagály és apály idejét, valamint a vízállás magasságát. A műszert Faidiga szerkesztette Triesztben. Ugyanazon célt szolgálja Thomson Harmonic analyzerje.

Interferencia (új-lat.), a rezgő mozgásból fejlődő és találkozó hullámoknak egymásra való kölcsönös behatása. Ez a találkozó hullámok kölcsönös fekvése szerint különböző. Ha a találkozó hullámok hegyei egybeesnek, akkor egymást erősítik; az eredő hullám kilengései a találkozók összegezéséből erednek s így nagyobbak, mint a találkozó hullámoké. Ha azonban hullámhegy hullámvölggyel esik egybe, akkor egymást gyöngítik s ha a kilengések egyformák voltak, egymást lerontják. A fényhullámok találkozása egy pontban olyan világítást okoz, mely nem egyenlő a két fényhullám okozta megvilágítások összegével. Ernyőn pl. világos és sötét csíkok rendszere áll elő, de csak azon esetben, ha két közelfekvő pontból v. részből egyenlő rezgési állapotú, vagyis egyenlő fázisú hullámok indulnak ki. L. *Fresnel-féle tükörkisérlet*

Interferencia-cső, rendesen fémből készült cső, mely két ágra oszlik, melyek ismét egyesülnek és egy csődarabban végződnek. A két ág hossza egyenlő, de az ágak kihúzásával hosszuságuk megváltoztatható. Ha a cső egyik vége előtt hangzó test van, pl. hangvilla vagy síp, a hanghullámok az elágazó cső mindkét ágában terjednek és a közös csőrészben találkoznak s egymást vagy erősítik, vagy lerontják. Erről forgó tükörrel és lángmanométerrel lehet meggyőződni. L. *Hang.*

Interferenciális refraktor, Jamintől eredő készülék két fénysugár útkülönbségének meghatározására, melyek különböző közegen haladtak át. Két planparallel vastag üveglemez úgy van egymással szemben elhelyezve, hogy majdnem párhuzamosak (l. az *ábrát*). Az *L* fényforrásból kiinduló sugár az első *(A)* lemezen visszavert és

megtört sugárra bomlik. A lemezben való törés után a sugár a lemez hátsó lapján visszaverődik és a közvetlenül visszavert sugárral párhuzamosan halad a másik lemez felé. Itt ismét visszaverődés és törés következik be. Az ábrán feltüntetett sugarak közös érkeznek az *F* nagyítóval fölfegyverzett szembe s itt találkoznak. Homogén (egyszínű) fény esetében a látómezőben sötét sávok mutatkoznak.

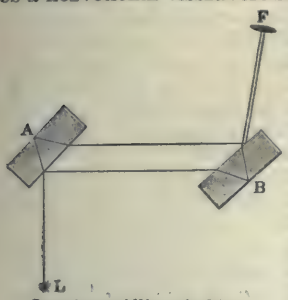

Interferenciális refraktor.

Interferencia-színek, l. *Állatok színe.*

Interferencoszkóp, sík fenekű üvegkád, melybe vizet öntenek. Ha ebben valami módon hullámokat keltenek, az ezek találkozásából eredő jelenségeket alulról történő megvilágítással ernyőre lehet vetiteni.

Interferométer (v. *interferencrefraktométer*), *Michelsontól* eredő műszer a fényhullám hosszának mérésére. A Newton-féle színüvegnél a színes gyűrűk ékalakulag vastagodó közeg elülső és hátsó felületén visszavert sugarak találkozásából keletkeznek. Ilyen színes gyűrűk planparallel réteg használata mellett is keletkezhetnek, ha összehajló sugarak esnek reája, melyek egy messzelátó gyújtópontjában egyesülnek; a sugarak közötti útkülönbség annál nagyobb lesz, mennél jobban távolodnak a sugarak a messzelátó tengelyétől. A réteg vastagságának növelésekor a színes gyűrűk sűrűbben sorakoznak s a centrumban eltűnnek. Az egy helyen áthaladó gyűrűk számából következtetni lehet a hullámhosszak számára, amelyekkel a réteg vastagsága növekedett. Az *ábra* feltünteti a készülék szerkezetének elvét. Az *L* fényforrásból kiinduló fénysugár az *aa'* átlátszó üveglemezen átmenő és visszavert sugárra bomlik. Az első az *AA'* tükörre esik, amelytől visszaverődés után ismét az *aa'* lemezre jut s itt újra visszaverődve az *F* messzelátóba kerül. Az *L*-ből kiinduló és az *aa'* lemeztől visszavert sugár az *aa'*-val egyenlő vastag, egyenlő helyzetü lemezen hatol át *(bb')*, rásik a *BB* tükörre s onnan szintén a messzelátóba kerül itt az előbb említett sugárral találkozik, mely látszólag *(A) (A')*-ből indul ki, vagyis egy olyan planparallel lemez elülső lapjától, melynek hátsó lapja *BB*.

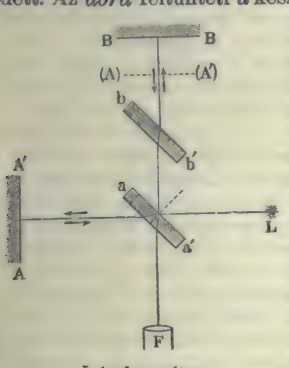

Interferométer.

Interglaciális (lat., geol.) néven azon lerakódásokat értjük, melyek a több izbeni pleisztocén eljegesedés között keletkeztek, l. *Jégkorszak.*

In tergo (lat.) a. m. hátul.

Intérieur (franc., ejtsd: eñteriőr) a. m. belseje valaminek; az építészetben és festészetben rendesen valamely szobának a belseje, vagy annak rajzolt perspektivikus képe (tableau d'intérieur).

Interim (lat.) a. m. ideiglenesen. Mint műszó vallási és politikai állapotoknak ideiglenes rendezése, mely a végleges rendezésig érvényes. Különösen értik ez alatt a vallási kérdések ideiglenes rendezésének három kisérletét, ú. m. a regensburgi, az augsburgi és a lipcsei I.-et. A *regensburgi* I. az 1541-iki egyezkedés céljából összegyűlt katolikus és protestáns teológusok tanácskozásainak szolgált alapul. Néhány hittani kérdés felett megegyeztek, de az úrvacsoráról szóló tan megakasztotta az egyezségi munkálatot. A schmalkaldi háborúnak diadalmas bevégzése után a császár az augsburgi birodalmi gyűlésből (1548) egy kis bizottságot küldött ki ideiglenes hitszabályozó javaslat készítésére; a bizottság erősen katolikus szellemü javaslatot készített s mindössze csak a két szín alatti úrvacsorázást és a papházasságot vélte megengedhetőnek. Ezt a szabályzatot is, mely *augsburgi* I. nevet visel, csak a protestánsokra nézve tette a császár kötelezővé, de ezek között is mindenfelé, úgy a népnél, mint a lelkészeknél, nagy ellenzésre talált. Ezért az új szász választó-fejedelem, Móric, megbízta a szász protestáns teológusokat, főként Melanchtont, hogy a meisseni és naumburgi katolikus püspökökkel tanácskozva, készítsenek egy más hitszabályozó dolgozatot. Ezt *lipcsei* I. néven ismeri a történelem, mely a hitcikkekben, kivéve, hogy a 7 szakramentumot meghagyja, teljesen protestáns szellemü, de az egyházi szertartásokat és kormányzatot illetőleg azon indokolással, hogy ezek közömbös dolgok (Adiafora, l. o.), jelentékeny engedményt tesz a katolikusoknak.

Interim fit aliquid (lat., tkp. interea fiet aliquid, Terentius Andria II. 1.) a. m. közben történik valami.

Interimisticum (új-latin kifejezés a lat. *interim*-ből) a. m. ideiglenes rendelkezés v. intézkedés valamely hivatalos hatóság részéről.

Interimjegy a. m. ideiglenes elismervény.

Interimkabát, a német hadsereg tisztjei viselik szolgálaton kívül és az ú. n. «kis szolgálatban»; a rendes egyenruházati kabátnál egyszerűbb.

Interjectio (lat.) a. m. indulatszó.

Inter jocos et seria (lat.) a. m. tréfa és komolyság között.

Interju, l. *Interview.*

Interkaláre (lat.), időközi jövedelem, a közhivatal megüresedésétől újra betöltéséig eső időre járó hivatali illetmény, amelyet tehát az állam vagy más hatóság a hivatal üresedésben létével megtakarít. Az egyházi javadalomra nézve l. *Időközi jövedelmek.*

Interkaláris *(intercalaris,* lat.) a. m. közbeiktatott.

Interkaláris bevételek, l. *Interkaláre* és *Időközi jövedelmek.*

Interkaláris csontok *(ossa intercalaria)*, a koponya varratainban előforduló apró csontok. Különösen gyakoriak a lambdavarratban.

Interkaláris növekedés, l. *Növekedés.*

Interkonfesszionális *(interconfessionalis,* újlat.), felekezetközi, a felekezetek egymáshoz való viszonyára vonatkozó, e viszonyt szabályozó, pl. törvény. A felekezetközi viszonyokat szabályozó jogtételek összessége: *interkonfesszionális jog.*

Interkonfesszionalizmus a. m. felekezetköziség. Szemben a konfesszionalizmussal, mely a dolgokat, embereket, tényeket egy felekezet nézőpontjából szemléli és értékeli és szétválasztó jellegű, az I. a felekezeti különbségek kiküszöbölésével az emberiség egyetemes érdekeire való tekintetből az egyesítésre, a közös célok előmozdítására törekszik. Nagy szerepe van főleg az oktatásügyben (interkonfesszionális iskola). Az I. nem tévesztendő össze a felekezetnélküliséggel (ném. *konfessionslos),* mert az I. az illetőnek felekezete mellett csak türelmességet parancsol a többi felekezetekkel szemben.

Interlaken (a latin *inter lacus*-ból ered, a. m. tavak között), I. járás székhelye Bern svájci kantonban, az Aare balpartján, 568 m. magasságban, a Brienzi-tó DNy.-i végében és 3 km.-nyire a Thunitótól, mellyel csatorna köti össze; Aarmühlét is beleszámítva (1910) 3747 lakossal, likőr- és parketta készítéssel. A környéke egyike a legkeresettebb klimatikus gyógyhelyeknek (tüdő- és idegbajosok részére) és nyaralóknak, kiinduló pontja a Berner-Oberland számos turistaútjának, gyönyörű kilátással a Jungfraura. Legkedveltebb kirándulóhelyek: a kis Rugen, a Grindelwald jégárjai, a Lauterbrunnen völgy 20 vízesése, Mürren, Hohbühl, Abendberg, a Lütschin völgyei, Heimwehfluh (676 m.), a Schynige Platte, Sankt Beatenberg (1148 m.) stb. A Thuni és Brienzi tavak közti medence, a jól termő Bödeli sík községei kedvelt nyaralótelepek. A középkorban a Szent Ágoston-rendieknek itt kolostoruk volt (alap. 1130., megszünt 1528). V. ö. *Delachaux,* Der klimatische Luftkurort I. (I. 1885); I. und Umgebungen (Zürich 1896).

Interlinearis (lat.) a. m. a sorok közé írt v. nyomtatott; *interlinearversio,* az eredeti szöveg sorai közt levő szószerinti fordítás, a. is m. *interpolatio.*

Interlocutum (lat.), l. *Közbenszóló határozat.*

Interludium (lat.) a. m. közjáték, l. *Intermezzo.*

Intermaxilla *(os intermaxillare, os praemaxillare), állközti csont:* a két felső, jobb és bal állkapocscsont (maxilla) közé ékelt keskeny csont, melynek területén fejlődnek a metszőfogak. Az emberben összeforrad a felső állcsonttal, állatokon a legtöbb esetben különváltan marad.

Intermède (franc.), l. *Entremes.*

Intermediér kőzetek azok az eruptiv kőzetek, amelyeknek kovasav- (SiO_2) tartalma körülbelül 50–68% között ingadozik; ásványtani tekintetben egyrészt a kvarc, másrészt az olivin hiánya jellemzi őket. Szinonim a neutrális-kőzet név. I. a szienit, diorit, trachit, andezit.

Intermedium (lat.) a. m. közbeeső idő, két határidő közti időköz.

Intermezzo (ol., ejtsd: -medzo, lat. *intermedium)* a. m. közjáték. A XVI. sz. végén Olaszországban tragédiák, később komoly operák felvonásközeiben gondoskodtak mulattató zenei közjátékokról. Kezdetben ezek egyszerű madrigálok (l. o.) voltak, esetleg váltakozva instrumentális számokkal. Utóbb a felvonásközöket is szinjáték töltötte be; minden felvonás után más — mitológiai tárgyú — I.-t adtak elő. Ezek az I.-k eredetileg nem függtek össze egymással, utóbb azonban létrejött köztük az értelmi kapcsolat és egyik folytatása lett a másiknak. Most voltakép két darabot adtak elő: a tulajdonképenit, amely a felvonások keretében játszódott le, és azt a másik — legtöbbször tréfás, parodisztikus jellegű — darabot, amely a felvonásközöket töltötte be. Ez utóbbinak, vagyis az I.-knak, kiválásából, önállósulásából lett a *vígopera* (opera buffa). Ma I. alatt felvonásközi vagy két jelenet közti zenét értünk.

In termino (lat.) a. m. a megszabott határidőben.

Intermissio (lat.) a. m. félbeszakítás, abbahagyás, megszakítás.

Intermittáló források (geol.) a. m. szakaszos források (l. o.).

Intermittens (lat.) a. m. félbenhagyó. Orvosok rövidítve használják a *febris I.* helyett, l. *Malária* és *Láz.*

Intermundia (lat., gör. *Metakozmia)* a. m. világközök, Epikuros kozmológiája szerint a különböző világok között bizonyos közbeeső térségek, ahol az istenek laknak, gondtalanul élnek, de az emberek dolgaiba nem avatkozhatnak.

Internacionále *(Internationale,* új-lat.). E név alatt szerepelt az a félelmetes hírű szövetség, mely a szocialisztikus eszmék terjesztését és gyakorlati keresztülvitelét tűzte ki célul és melynek tulajdonképeni angol neve *International Working Men Association,* a munkások nemzetközi egyesülete. Alapítását az 1863. Brüsszelben tartott demokrata gyűlésen pendítették meg, melyhez Garibaldi küldte szét a meghívókat. Ott határozták el egy nemzetközi gyülekezetnek megtartását Lengyelország érdekében. A gyülekezet megtartatott 1864 szept. 28-án Londonban; jelen voltak Marx, Mazzini, Wolff stb. Itt határozták el az I. alapítását. Mazzinit akarták a szövetség fejévé tenni és őt bízták meg a programm szerkesztésével. Azonban a kommunisták Marx vezetése alatt többségben voltak és a szocialisztikus bélyeget nyomták a társulatra. A szövetség manifesztumot bocsátott ki, mely egészen Marx tanain alapszik. A mai helyzetet a magántőke uralmára vezeti vissza, mely megszüntetendő, ez pedig csak a világ összes munkásainak egyesülése által érhető el; ezért az I. harci jelszava: Világ proletárjai, egyesüljetek! Az I. élén állott a főtanács, melynek lelke csakhamar Marx lett, ki tulajdonképen a német csoport főtitkára volt. Az I. minden országban szervezett egyesületeket, évenkint kongresszusokat tartott, így Genfben, Lausanneban, Brüsszelben, Baselben, Hágában, melyeken megvitatták a társadalmi reform összes kérdéseit, tehát nemcsak a gazdaságiakat, hanem a vallásiakat, közoktatásügyieket, hadügyieket stb. Az I. törekvései és jelszavai oly félelmetesek voltak, hogy az csakhamar a békés polgárok réme lett. A francia-német háború alatt az I. több helyen társadalmi

forradalmat akart előidézni és a párisi kommünben elveinek rövid győzelmét ünnepelte. De a háború befejezésével csakhamar hanyatlásnak indult. Az angolok, miután Marx veszélyes törekvéseit látták, kiléptek, Franciaországban pedig megtiltották a tulajdonjog ellen irányuló nemzetközi egyesületben való részvételt. Hozzájárult, hogy Bakunin fölvételével ennek befolyása és azzal az anarchikus elem lábra kapott, az I. szervezete megbomlott. Bakunin Bernben 1868. alakította meg a szociáldemokraták nemzetközi szövetségét, de ennek csoportjai tagjai voltak az I.-nak s a csoportok autonomiájáért küzdöttek. Mikor a centralisták győztek, Marx keresztülvitte, hogy a főtanács székhelyét áttették New Yorkba, ami a fennforgó körülmények között az I. csendes kimulását jelentette. 1876-ban formailag is kimondatott a feloszlatása. Az I. alapszabályaiból és ügykezelési szabályaiból *hivatalos* magyar kiadás is készült; megjelent 1872. Pesten. — A «vörös internacionále» elnevezés a nemzetközi szociáldemokráciát illeti. Erre a mintára készültek a «fekete internacionále» és a «zöld internacionále» elnevezések. Előbbi a klerikális nemzetközi törekvések jelzésére, utóbbi a római nemzetközi mezőgazdasági intézetre vonatkozik.

Internacionális *(internationalis,* új-lat.) a. m. nemzetközi.

Internacionalizmus *(internationalismus,* újlat.), l. *Nemzetköziség.*

Internálás (új-lat.), az ország belsejébe vagy meghatározott helyre, különösen erődítményhe utasítás; politikai szökevényekre, de még semleges területre átlépett csapatokra is alkalmazott büntetés a hadviselő hatalmak részéről. L. még *Belebbezés* és *Semlegesség.*

International Council of Women (rövidítve: *I. C. W.*, ang.), a nőegyesületeknek a washingtoni nemzetközi feminista kongresszus (1888) alkalmával alakult nemzetközi szövetsége, mely a nők egyetemes érdekeit szolgálja és minden államban nemzeti szövetséggel *(Conseil national)* rendelkezik. Elnöke: Lady Aberdeen; az 1904. csatlakozott magyar szövetségé: Rosenberg Auguszta.

Internationale, l. *Internacionále.*

Internationale kriminalistische Vereinigung, l. *Nemzetközi büntetőjogi egyesület.*

Internationale Musikgesellschaft *(Société Internationale de Musique),* nemzetközi zeneegyesület, amely kapcsolatot van hivatva létesíteni az egész világ zenetudósai között és a zenetudományi kutatások eredményeinek egységes publikálását tűzte ki céljául. 1899-ben alakult meg a Breitkopf és Härtel cég kezdeményezésére, Zeitschrift-et, Sammelband-okat, Beiheftet ad ki. Francia szakosztálya 1907 óta külön Bulletint bocsát ki (Ecorcheville szerkesztésében) és a Revue musicale de la S. I. M. című kitűnő szaklapot. Kongresszusokat tartottak: 1904 (Lipcse), 1906 (Basel), 1909 (Bécs).

International Law Association *(I. L. A.,* ang.). A nemzetek törvényeinek reformálása és kodifikálása érdekében Elihu Burrit kezdeményezésére 1873. Brüsszelben alapított egyesület. Széles körben igyekszik a nemzetközi jogot népszerűsíteni és a választott bíróságok elvét érvényre juttatni. 1873 óta évenként más-más városban tartja nemzetközi összejöveteleit (1908. Budapesten ülésezett).

International Mercantile Marine Company (ang.), amerikai hajózási társaság 6 ikercsavaros gőzössel, 69,212 össztonnatartalommal, mely amerikai és európai kikötők között rendszeres járatokat tart fenn.

Internátus (lat.), olyan intézet, melyben a növendékek lakást és élelmezést kapnak, felügyelet alatt állnak s esetleg oktatásban is részesülnek. Az I.-ok nem pótolhatják ugyan a családi nevelést, de ha a gyermek bármi oknál fogva nem élvezheti a jó családi nevelés áldásait, a helyesen vezetett I. alkalmas kisegítő eszköz. Vannak magán- és nyilvános I.-ok. A javitóintézetek, gyengeelméjü gyermekek, vakok és süketnémák számára felállított intézetek, árvaházak stb. mellett az I. megszokott intézmény, de némelyik mellől el sem maradhatna. Az állami tanítónőképző intézeteknél nálunk a törvény elrendeli az I.-t. Sok tanítóképző intézet, a vidéki felsőbb leányiskolák és más tan- és nevelő intézetek mellett is találunk I.-okat. L. még *Intézet.*

Internodium (növ.) a. m. szártag (l. o.).

Internum (lat.) a. m. belső; valamely személynek, testületnek, hatóságnak fenntartott, az érdekelt körön kivül állók előtt titokban tartott ügy. — *De internis non iudicat praetor* a. m. a bíró a szándékot nem vizsgálja.

Internum Mare, a Földközi-tenger latin neve.

Internuncius (lat.), pápai másodrangú követ; elsőrangú államoknál a pápát nuncius, kisebb rangú államoknál I. képviseli. Azelőtt az osztrák követet a portánál I.-nak nevezték, mert a folytonos és csakis fegyverszünetek által félbeszakított háborúskodás alatt Ausztria a portánál nem állandó követet, hanem csak ideiglenes ügyvivőt tartott.

Interparlamentáris csoport *(magyar).* Alkotják a magyar törvényhozás mindkét házának azok a tagjai, akik egyúttal tagjai az interparlamentáris uniónak (l. o.). A magyar I. létszáma nagyon ingadozó. Az 1890-es évek elején alig volt több 50—60 tagjánál; később 1896. Széll Kálmán elnöksége alatt megkétszereződött ez a szám. Apponyi gr. képviselőházi elnöksége alatt 303 főrend és képviselő tartozott a magyar csoport kötelékébe. 1910-ben: 165 tag (122 képviselő, 41 főrend, 2 választott). Az interparl. uniónak 1912. Évkönyve szerint: 39 főrend, 197 képviselő, 6 volt képviselő, összesen 242. A magyar I. elnöke *Apponyi* Albert gróf, alelnöke *Berzeviczy* Albert, titkára *Dessewffy* Arisztid.

Interparlamentáris konferenciák. A különböző államok törvényhozásainak nemzeti interparlamentáris csoportjai 1889-től fogva rendesen évenként más-más fővárosban ülnek össsze nemzetközi tanácskozásra; ezek az I. Az eddigiek sorrendje a következő: I. Páris 1889., II. London 1890., III. Róma 1891., IV. Bern 1892., V. Hága 1894., VI. Brüsszel 1895., VII. *Budapest* 1896., VIII. Brüsszel 1897., IX. Krisztiánia 1899., X. Páris 1900., XI. Bécs 1903., XII. St. Louis 1904.,

XIII. Brüsszel 1905., XIV. London 1906., XV. Berlin 1909., XVI. Brüsszel 1910., XVII. Genf 1912., XVIII. Hága 1913. Az I. látogatottsága állandó növekedést mutat; tagjait rendszerint az illető kormányok is üdvözlik és az államfők fogadják. Reánk különös fontosságu a VI. konferencia, ahol Jókai, Apponyi és Pázmándy felszólalásai után a Magyarország ellen irányuló román nemzetiségi kérdést levették a napirendről; továbbá a VII. budapesti konferencia, amelyen elfogadták Berzeviczy Albertnek tervezetét az állandó választott bíróság részére és amelyen megjelent az orosz külügyi hivatalnak képviselője, Basily is, hogy a cárnak személyesen tehessen jelentést a tárgyalásokról. Az 1913-iki konferencián elfogadták Berzeviczy Albertnek a magyar csoport nevében előterjesztett javaslatát a 3-ik hágai békeértekezlet összehívását illetőleg. V. ö. Comptes-Rendus des Conférences Interparlamentaires 1896—1908 (Christiania 1909).

Interparlamentáris Unió. Randal, Cremer és Passy kezdeményezésére alakult 1889. Párisban. Célja a legutóbb 1912. módosított alapszabályok 1. pontja értelmében: a parlamenteknek nemzeti csoportokba szervezett tagjait olyan közös működésre egyesíteni, hogy az illető államok akár a törvényhozás, akár nemzetközi szerződések útján érvényre juttassák azt az elvet, amely szerint a népek közt felmerülő viszályokat választott bíróság útján intézzék el. Tágabb értelemben az I. tevékenysége kiterjed az egész nemzetközi népjogra és a békemozgalomra. Székhelye: Brüsszel, főtitkára 1908-ig a svájci Albert *Gobat* volt, most Christian *Lange*. 1912-ben 21 parlament részéről 3640 tagja volt (Magyarország részéről 242); ezidőszerint közel 5000 tagja van. 1910 óta a legtöbb kormány anyagilag is támogatja. 1911-ben bevételei 83,358 frankra rúgtak (Magyarország részéről 3150 fr.). Az I. szervei: *a)* az interparlamentáris konferenciák (l. o.); *b)* az interparlamentáris tanács *(conseil,* melynek magyarországi tagjai ezidőszerint Apponyi Albert gr., illetőleg Berzeviczy Albert és Miklós Ödön); *c)* az interparlamentáris iroda *(bureau).* Az I. kiadványai az Annuaire c. évkönyvek és a Documents Interparlamentaires c. közlemények. 1907-ben egy skandináv I. is alakult, mely a dán, norvég és svéd interparlamentáris csoportokat foglalja magában és évenként külön értekezleteket is tart. (L. *Békemozgalom).* V. ö. Chr. *Lange,* Union Interparlamentaire (Bruxelles); L'Union Interparlamentaire (u. o., francia és német); L. *Quidde,* Zur Organisation der Interp. Union (Berlin 1911).

Interpelláció (lat.), a *parlamenti testületekben* azoknak egyes tagjai által a kormányhoz intézett kérdés felvilágosítás nyerése céljából. Ahol a képviselők I.-joga el van ismerve, a kormány az I.-ra válaszolni tartozik; a válasz természetesen az is lehet, hogy a kormány a kért felvilágosítást megtagadja. Magyarországon a kormányhoz felvilágosítás nyerése céljából intézendő kérdésekre való jogot az országgyűlés két házára nézve az 1848. III. t.-c. 29. §-a, a delegációra nézve az 1867. XII. t.-c. 39. §-a állapítja meg. Részletesen a házszabályok, illetve a delegáció ügyrendje intézkedik. — A *magánjogban* az I. felhívás, jelesül az adóshoz intézett felhívás, megintés, hogy fizessen. Az adós késedelme (mora in solvendo) rendszerint csak az I.-val veszi kezdetét, de ha a teljesítés idejét törvény v. szerződés v. végrendelet meghatározza, a késedelem önmagától, I. nélkül is beáll, mihelyt az adós a meghatározott időben nem teljesít. Ezt így fejezik ki, hogy «dies interpellat pro homine». — Az *egyházjogban* I. a keresztény hitre áttért házasfélnek ősi — nem keresztény — hitében megmaradt házastársához intézett felhívása: akarja-e a keresztény hitre áttért féllel a házas együttlétet «absque contumelia Creatoris», azaz úgy folytatni, hogy minden csábítási fondorlatról határozottan lemond. Ha a felhívott fél a kitűzött határidő alatt nem, v. tagadólag válaszol, a keresztény fél új házasságra léphet és ekkor az előbbi házassági kötelék felbomlik.

Inter pocula (lat.) a. m. a serlegek közt, ivás közben.

Interpolatio (lat.) a. m. beszúrás, betoldás, beékelés. A római jogi forrástanban mint műkifejezés a. m. *Emblemata Triboniani,* azaz a justinianusi törvényelőkészítési bizottság által a forrásokon eszközölt módosítások. A németek hangyaszorgalmú munkalkodásának eredményét legpontosabban az a *Mommsen* által alapított Index Digestorum tünteti fel (Berlinben), amelynek alapján (jelenleg *Kübler* szerkesztése mellett) a Vocabularium Iurisprudentiae Romanae készül (ma épp fele van meg).

I. a klasszikus szövegben oly szó, mondat v. hosszabb részlet, melyről a szövegkritika kimutatja, hogy eredetileg nem volt benne az író műveben, csak később került bele, többnyire úgy, hogy a leíró a kézirat szélén talált magyarázatot bevette a másolt szövegbe. Szándékosan is történtek ilyen beszúrások. *Interpolator* az, aki az ilyen beszúrást, hamisítást végzi.

I. a matematikában az az eljárás, melynek segítségével valamely sornak két tagja közé olyan új tagokat iktatunk be, amelyek ugyanazt a szabályszerűséget tüntetik fel, mint az eredeti sor tagjai. Az I.-nak különösen a csillagászatban van fontos szerepe, mert ott gyakran valamely égitestnek bizonyos időközökben elfoglalt helyeiből egy közbeeső időben elfoglalt helyét kell kiszámítani. Egyszerű I.-kat a logaritmus-táblák használatánál is sokszor alkalmazunk.

Interpositio (lat.), közbeállítás. Valamely szónak két összetartozó közé való állítása. *Interponál,* közbeállít.

Interpres (lat.), a. m. magyarázó, tolmács. Innen: interpretál, megmagyaráz, földerít. — *Interpretatio,* l. *Értelmezés, Hermeneutika* és *Törvénymagyarázat.*

Interpunctio (lat.) a. m. pontozás; l. *Írásjelek.*

Interregnum (lat.) a. m. uralomköz, trónüresség. A német történetben különösen a IV. Konrád császár halálától habsburgi Rudolf trónralépéséig, 1254—1273-ig tartott időköz, mely alatt Hollandi Vilmost, Kasztiliai Alfonzt és Cornwallis Richárdot császárrá választották ugyan, de tényleges uralmat nem gyakorolhattak.

Interrex (lat.), szószerint: közbeeső király; különleges hivatal (magistratus) a régi Rómában.

A királyi szék üresedése idejére választották, még pedig a szenátorok közül. Működése 5 napig tartott, ha azalatt királyt nem választottak, 5—5 napra másik l. követte, mindaddig, míg a királyi széket be nem töltötték. A köztársaság idejében is találunk olykor I.-et, azon esetre, ha a konzulok működése lemondás vagy halál által évközben megszakadt és diktátort nem választottak.

Interrogatio (lat.) a. m. kérdés. *I. in jure*, a római jogban a magisztrátus (praetor) előtt feltett kérdés a perbeli ellenfél passziv legitimációjának tisztázása céljából. Ezen alapultak a római jog történelmének korábbi folyamán az *interrogatoriae actiones*, mint külön keresetek, melyek azonban csakhamar elavultak. *Interrogatoria* a. m. kérdőpontok.

Interrogativum (lat.), a nyelvtanban a. m. *kérdő*, pl. *pronomen I.:* kérdő névmás.

Interruptio (lat) a. m. meg-, félbeszakítás. — *I. praescriptionis*, az elévülés félbeszakítása.

Interseptum (lat.) a. m. választófal, sövény, rekesz.

Interstitium (lat.), a. m. köz, időköz; az egyházjogban különösen az az időköz, amelyet az egyes rendek felvétele között meg kell tartani. A szubdiakonatus, diakonátus és a preszbiteri rend között egy évnek kell közbeesnie, mi alól azonban a püspök felmentést adhat ugyan, de soha ugyanaz nap két rend fel nem vehető; kivétel a püspöki rend, mely a preszbiteri renddel egy napon feladható. Az alsóbb rendek felvétele I.-hoz nincs kötve. A püspökök az időközök megtartása alól pápai engedéllyel (breve extra tempora) fel szoktak mentetni. Hazánkban e felmentések az ú. n *öt évi engedélyekkel (facultates quinquennales)* adatnak a püspököknek. *I.* orvostudományi értelemben: a sejtek közötti állomány, az egyes szervekben levő kötőszövet. *Intersticiá/is* mindaz, ami az I.-ra vonatkozik; intersticiális lob v. gyuladás az I.-ban lefolyó gyuladás, amely bizonyos jellemző sajátságokkal bir (szövetszaporodás, később zsugorodás, stb.).

Interszertál, a porfiros kőzetek némelyikének tipikus szöveti alakja. A kőzet tömött mikroszkopikus alapanyagból áll, amelyben sűrűn vannak behintve a mikroszkópos, de nagyobb kristályok; maga az alapanyag félig kristályos, félig üveges és mennyiségre nézve annyira a nagy kristályok mögött marad, hogy épen csak mint valami ragasztó anyag a nagy kristályok közötti zugokat és hézagokat tölti ki. I.-szövete van a diabáz- és melafirnak.

Intertrigo (lat.) a. m. kipállás. A bőrnek összefekvő részein, pl. kövér emberek lelógó emlői, hasa, combhajlása bőrén az állandó meleg vérbőséget, ez fokozott izzadást, ez viszont a hám fellazulását, baktériumok elszaporodását, a bőr kipállását, sőt kifekélyesedését okozhatja. Tisztaság, szárító porok és kötések közbehelyezése, esetleg gyenge dezinficiálás hamar megszüntetik a bajt.

Interurbán (a latin *inter:* között és *urbs:* város szókból) a. m. városok közötti.

Interurbán telefon vagy *helyközi telefon*, l. *Telefon*.

Interurbán vasutak, nagyobb városok közötti közvetlen személyforgalomnak lebonyolítására szolgáló, rendesen villamos gyorsvasutak, mint pl. a tervezett budapest—bécsi villamos gyorsvasút és a forgalomban levő köln—bonni vasút. L. *Városi vasutak*.

Interusurium (lat.), a római jogban a. m. időközi kamat (commodum seu usurae medii temporis seu commodum repraesentationis).

Intervallum (lat.) a. m. köz, időköz; l. még *Térköz, Hangköz*. Orvostudományi értelemben I. a betegségek lefolyásában az az időköz, melyben a betegség tünetei ideiglenesen eltüntek, pl. az elmebetegek *lucidum intervallum* idején épelméjüeknek látszanak.

Intervallum-operáció v. *rohamközti műtét*, a gyuladásos féregnyulvány eltávolítása rohammentes időben. Ezzel szemben áll a roham alatti korai műtét, midőn az eltávolítást a roham első 24 v. 48 órájában végezzük, l. *Vakbélgyuladás*.

Intervenció (lat. *interventio;* franc. *intervention)* a. m. közbelépés, beavatkozás. A nemzetközi jogban az I.-nak két fajtáját ismerik, a barátságos közbelépést és az önkényes beavatkozást. Hogy valamely állam más államnak ügyeibe önkényesen beavatkozhassék, ez elismerve nincs; a történelem azonban ily beavatkozásnak sok esetét mutatja. Így avatkoztak be pl. az európai nagyhatalmak Törökország ügyeibe, Egyiptom ügyeibe. Az I.-nak másik fajtáját megengedettnek kell tekinteni a hágai békeértekezletek óta. L. *Bons offices, Monroe-elmélet*.

Interveniál (lat.) a. m. közbejő, közbenjár, közreműködik, beavatkozik, l. *Beavatkozás* és *Intervenció*.

Interversio (lat.) a. m. sikkasztás (l. o.).

Interview (ang., ejtsd: intervjú) a. m. összejövetel, megbeszélés, látogatás, hirlaptudósítók párbeszéde szereplő egyénekkel közérdekű dolgokról oly modorban, hogy nyilvánosság elé is kerülhet. Az ilyen hirlaptudósító neve angolul *interviewer*. Az I. intézménye angol és amerikai lapoktól ered, ma már az összes számottevő ujságoknál szokásban van.

Inter vivos (lat.), életben, valakinek még életében, élők között.

Intés, *megintés* (lat. *interpellatio*, ném. *Mahnung)*, a hitelező részéről az adóshoz intézett felhivás, hogy kötelezettségét teljesítse. L. *Interpellácio. Késedelem, Lejárat*.

Intestabilis (lat.), a római jogban a. m. 1. oly egyén, ki tanuzásra nem képes; 2. aki végrendeletet nem alkothat.

Intestatus (lat.), a római jogban, aki végrendelet nélkül halt meg. *Intesta successio* a. m. törvényes örökösödés, mely végrendelet (v. örökösödési szerződés) hiányában nyer alkalmazást. *Intestato*, végrendelet nélkül. L. *Örökösödés*.

Intestinum, a bél latin neve, l. *Belek*.

Intézet. Sok jelentésű szó. Pedagógiai értelemben véve rendszerint *internátust* (l. o.) jelent. A gyermekeknek I.-ekben való elhelyezése főleg a XVIII. sz. végén s a XIX. sz. elején volt divatos. Az I.-ek klasszikus hazája Svájc, ahol a nevelőintézetek többnyire nemzetközi jellegüek. Anglia és Franciaország nevelésügyében az I.-ek mindig előkelő helyet foglaltak el, de ma már ott sem oly népszerüek, mint régebben voltak.

Intézkedés, elrendezés, beosztás, rendelkezés, l. *Diszpozició.*

Intéző v. *intéző gazda*, tiszti kezelés alatt álló birtokoknál egyes gazdaság vagy gazdasági kerület önálló kezelésével megbízott gazdatiszt.

Intézvény, a váltó kiállítójának, a kibocsátónak váltónyilatkozata. A váltóban u. i., amely rendes alakja szerint utalvány, a kibocsátó első sorban nem maga igér fizetést, hanem mást utasít a fizetésre. (Fizessen ön X. Y.-nak stb. . .) Ez a máshoz intézett felszólítás, hogy az egy harmadiknak fizessen: ez az I. Az, akihez a kibocsátó (intéző) a váltót címezi, a felszólítást intézi, akinek tehát fizetnie kell: *az intézvényezett.* (Ha a váltót aláírja s ezáltal a fizetési felszólítást elfogadja: elfogadóvá válik). Az, akinek részére, v. rendeletére fizetni kell: *az intézvényes*, v. rendelvényes. Az utalvány alakú, I.-t tartalmazó váltó: *intézvényezett váltó*, v. egyszerüen I., váltótörvényünk szerint: idegen váltó (németül: gezogener, trassierter Wechsel, Trasse); ezzel szemben áll a kötelezvény formájú, a gyakorlatban nem igen szereplő saját váltó, amelyben nincs I., hanem a kiállító önmaga igéri a fizetést. *I. tehát annyi is, mint váltó, idegen váltó. Intézvényezett saját váltó* az olyan utalvány formájú (I.-ezett idegen) váltó, amelyben a kibocsátó önmagát nevezi meg I.-ezettnek, önmagát utasítja a fizetésre. Ilyenkor a kibocsátó voltaképen maga vállal fizetési kötelezettséget, mint a saját váltónál, csakhogy nem ennek a formájában, hanem az idegen váltó forgalomképesebb alakjában. Váltótörvényünk szerint intézvényezett saját váltónak akkor van csak helye, ha a váltót nem a kiállítás helyén kell fizetni. L. még *Váltó.*

In thesi (lat.) a. m. általánosságban; ellentéte: *in hypothesi*, a fennforgó esetben.

Inthronisatio (lat.), az új pápának trónfoglalása (cathedra Petri), püspököknél és apátoknál a javadalomba való beiktatás, installácio.

Intibuca, kerület Honduras középamerikai köztársaságban. Fővárosa I. v. La Esperanza, 1600 m. magasságban, 11,453 indiánus lak.

Intim (lat. *intimus*, l. o.), a modern művészet egyik jelszava, mely a természetbe való legnagyobb fokú elmerülést jelenti. *Paysage intime* a. m. bensőséges érzéssel és hangulattal teli táj; *roman intimiste*, oly regény, melynek tárgya a lelki élet.

Intimatum (lat. szószerint a. m. közlemény), a féllel közölt hatósági rendelkezés.

Intimus v. *intim* (lat.) a. m. belső, meghitt. *Intimitas*, bizalmasság. *Intimatio*, bizalmas közlés, különösen a hatóságok egymáshoz intézett átiratai.

Intitulatio (új-lat.) a. m. címezés, könyvnek felírással való ellátása.

Intolerabilis (lat.) a. m. elviselhetetlen, türhetetlen. *Intolerans*, türelmetlen máshitüekkel v. más nézetüekkel szemben; *intolerancia*, türelmetlenség.

Intonáció, *intonálás* (lat. *intonatio*). 1. A gregorián énekben a pap bevezető éneke antifonáknál, zsoltároknál stb. Az I. megállapítja a hangnemet, amelyben a dallam mozogni fog; különbözik nagyobb és kisebb ünnepnapok és hétköznapok szerint. 2. Általánosságban I. annyit is tesz, mint megkezdés. Pl. a pap intonálja, vagyis kezdi a Gloriá-t. 3. XVI—XVII. sz.-beli egyházi hangszeres előjátékok neve, főként orgonadaraboké. 4. Egy hangszer elkészítésénél a különböző fekvések, regiszterek szinbeli kiegyenlítése, az utolsó csiszolás, a végső szabatos beállítás, sípok, kalapácsok stb. pontos revíziója. 5. Éneknél (de hangszeres játéknál is) a hangmagasság megadása, eltalálása. Beszélünk tiszta és nem tiszta I.-ról, utóbbi a disztonálás v. detonálás.

Intonáló vas, szerszám, mellyel az orgonagyárosok dolgoznak. Egyik vége késalakú; ezzel tágítják az orgona hangolása közben az ajaksípok bevágásait.

Intoxicatio (lat.-gör.), l. *Mérgezés.*

Intő eljárás (ném. *Mahnverfahren*), a német birodalmi perrendtartásban a világos követelések gyors behajtására irányuló oly perenkívüli eljárás (az osztrák perrendtartásban Mandatsverfahren név alatt), mint a mi jogunkban a *fizetési meghagyás* (l. o.).

Intőgyík, l. *Varanus.*

Intő jelzések (ném. *Winksignale*), hajón szemafórokkal v. lobogókkal v. pusztán a karokkal is, l. *Hajójelzések.*

Intő lövés (ném. *Preischuss*; ol. *tiro d'intimazione*; franc. *coup de semonce*; ang. *gun fired to hail a ship*), vak ágyúlövés, melyet háború idejében hadihajók felszólításképen más, kivált kereskedelmi hajók ellen intéznek, hogy azok lobogójukat mutassák (felvonják), v. hogy megálljanak azon célból, hogy a hajókat átkutatni lehessen. Ha az első I.-nek foganatja nincs, ugy a második I. már éles tölténnyel adatik, anélkül azonban, hogy az kárt okozzon.

Intőrák *(Gelasimus*, állat), a rövidfarkú, tízlábú rákok *(Decapoda, Brachyura)* rendjébe tartozó ráknem.

Intőtáblák (vasút). Az útátjáróknál, ahol a közutak a vasúti pályatesten pályaszinében haladnak át, figyelmeztetésül I. helyezendők el. Ezeknek a szövegét a sorompókkal ellátott útátjárókra nézve keresk. miniszteri rendelet állapította meg. A sorompó nélküli helyi érdekű vasúti útátjáróknál pedig az ezen vasutakra érvényes irányadó alapelvek szerint a felírás egyszerüen: Vigyázz, ha jön a vonat.

Intra, város Novara olasz tartományban, (1911) 8377 lak., selyem- és pamutfonással, üveg- és bőrkészítéssel, kikötővel.

Intractabilis (lat.), olyan személy v. állat, mellyel bajos elbánni, mely kiállhatatlan, csökönyös, nyakas; továbbá átvitt értelemben az íróra nézve oly tárgy, melyet vagy épenséggel nem, vagy csak fátyolozottan dolgozhat fel.

Intrada, l. *Entrata.*

Intradae jus (lat.) a. m. belépés joga. Az uralkodóknak joga, mely szerint alattvalóiktól a terület első látogatása alkalmával ünnepélyes fogadtatást követelhettek.

Intra dominium (lat.), l. *Dominium.*

Intrados (spanyol), boltozatoknál a bolthajtás belső, homorú felülete, l. *Boltozat.*

Intramolekuláris lélegzés az, amidőn valamely szövetben oxidáció és szénsavtermelés tör-

ténik a körlevegő oxigénjének kizárása mellett, nyilván más, oxigéndús molekulák rovására. I.-t látunk pl. az oxigénmentes atmoszférában működtetett izomnál. Tapasztalható zárt helyen a növé nyeknél is.

Intra muros (lat.) a. m. a falakon belül; azért *intramuranus* az, ami falakon belül fekszik v. történik, következőleg *intramurana executio*, a halálra ítéltnek a falakon belül való kivégeztetése, mely a nagy közönség kizárásával történik. L. még *Peccatur extra et intra muros.*

Intransigens (lat.) a. m. engesztelhetetlen, kibékíthetetlen. A szélsőséges politikai irányok és pártok megjelölésére használják. I. pl. a kommunizmus felé hajló radikálisok pártja Franciaországban.

Intransitiva (lat.), az ú. n. át nem ható, v. benható v. tárgyasan nem ragozható *ige* (l. o.).

Intransportabilis (lat.) a. m. nem szállítható.

Intraselectio (lat.), a szervezeteken belül észlelhető szelekciós folyamatok összefoglalása. *Roux* vizsgálatai szerint a különböző fajok és egyének közt folyó küzdelemhez hasonlóan a szervezetek testét alkotó részek között is hasonló belső küzdelem folyik. Az egyik résznek gyarapodása, ill. csenevészesedése egy másiknak gyarapodását, ill. csenevészesedését vonja maga után. Az a számtalan sejt, amelyből a szervezet áll, táplálékért és helyért folytonos küzdelmet folytat egymással s ebben a küzdelemben azok a sejtek és szervek, melyek egyéni kiváltságuknál fogva a táplálónedvből legtöbbet szívnak magukba, vetélytársaik felett győzedelmeskednek. A szervezet részei között lefolyó s csak mikroszkóppal látható belső harcnak eredményeként a szervezet szervei s velük az egész szervezet lassan, de szakadatlanul változik és erősödik. *Weismann* az I. gondolatát még tovább fűzte, amennyiben szerinte a küzdelem már a csirasejtekben is megvan ama föltevéses, legkisebb részek (biophorok, determinánsok, idek) között, melyektől az egyes tulajdonságok kifejlődése függ (l. *Csiraplazma* és *Weismannizmus*).

Intratelluri (geol.) a. m. föld alatti, földkéregalatti (kőzet, anyagok vagy állapotok).

Intratelluros kristályosodási időszak, a magma megmerevedési folyamatának az az időszaka, amely az erupciót megelőzi; ebben az időszakban a kristályosodás nagy nyomás alatt vízgőz jelenlétében és lassú kihülés mellett történik.

Intravillán (új-lat.) a. m. belsőtelek, valamely városnak belső területe, l. *Beltelek.*

Intreccio (ol., ejtsd: intreccso) a. m. intrika, fondorlat, kisebb szindarab neve is.

Intrika (ol. *intrigo*) a. m. ármány, cselszövény, fondorlat (l. o.) *Intrikus*, a cselszövő, ármánykodó, általában a gonosz ember szerepköre a színészetben. Az ármány rendesen a darab hőse ellen folyik, bár néha maga az intrikus a darab hőse (III. Richárd). A régi színészetben az intrikus még tipikusabb fogalom, mint a hős, szinpadi maszkja is állandó: külsőleg is rút, gyakran vörös szakállal, az újabb drámában az intrikus sokkal egyénibb s átmegy a jellemszerepek körébe.

In triplo (lat.) a. m. háromszorosan, három példányban.

Introdukció (lat. *introductio*; olaszul *introduzione*) a. m. bevezetés. A zenében v. megnyitója egy egész műnek, ilyenkor egyértelmű a nyitánynyal (ouverture-rel), v. — és ez a gyakoribb értelme — bevezet egy tételt, pl. szimfóniákban, szonátákban I. egy főtémát megelőző rövid Largo, Adagio stb.

Introite, nam et hic Dii sunt (lat.), lépjetek be, itt is istenek vannak; Heraklitos szavain alapuló mondás, fenmaradt Aristoteles De partibus animalium I., 5.

Introitus (lat.) a. m. bekezdés, bevezetés, szószerinti értelemben belépés; a mise kezdete. L. *Mise.*

Introrsus (lat.) a. m. befelé levő vagy forduló; *antherae introrsae* a botanikában: belső oldalán nyíló portok.

Intruzió (*intrusio*, lat.), az a geológiai folyamat, amidőn az izzó magma a föld mélyéből a szilárd kéregbe betódul és ott megmerevedik. L. még *Intruziv kőzetek.*

Intruziv kőzetek azok az eruptiv kőzetek, amelyek a mélységben merevedtek meg, tehát folyékony állapotban a föld felszínére ki nem jutottak; tipikus szemcsés szövetük van. Kristályosodásuk nagy nyomás alatt, lassú lehülés mellett és vízgőz jelenlétében történt, tehát az egész magma nyugodtan tudott kikristályosodni. Kőzetüveget egyáltalában nem tartalmaznak. I. a gránit, szienit, diorit.

Intsia *Thouars* (*Afzelia* Sm., növ.), a Hüvelyesek génusza a Caesalpinioideae alcsaládban; 10 faja Ázsia és Afrika tropikus részén tövistelen fa, levelük párosan szárnyas, bőrnemű, hüvelyük vastag, bőrnemű v. csaknem fás, belül rekeszes vagy péppel töltött. Az *I. bijuga* O. Ktze. az *újguineai fát (vasfa)* szolgáltatja, igen kemény, erős bútorfa. Magva ehető. Elterjedt a Seychelles-szigetektől Polinéziáig.

Intubáció (lat. *intubatio*, franc. *tubage*), oly eljárás, amellyel a felső légutak szűkülete esetében a lélegzést szabaddá tehetjük. Régente e célból csakis a légcsőmetszés állott rendelkezésünkre, míg az I.-val vértelen úton ugyanazt érjük el. Ugyanis a szájon át 4 – 6 cm.vastag fém, kaucsuk, ebonit stb. csövet vezetünk be megfelelő műszer segítségével a gégébe, amelyet a reáerősített fonal segítségével igen könnyen eltávolíthatunk a gégéből, ha a szűkületet okozó megbetegedés meggyógyult. Ilyen megbetegedés elsősorban a diftéria. Az I. gondolata Bouchut párisi orvostól eredt, de az eljárást voltaképen O'Dwyer newyorki orvos dolgozta ki és adta át a mindennapi orvosi gyakorlatnak. Az intubált csövet azután a betegség lezajlása után el kell távolítani (extubáció). Az I.-t néha rövid időre s azért alkalmazzák, hogy a gégében keletkezett álhártyákat szétroncsolják (écouvillonage).

Intuició (*intuitio*, lat.) a. m. szemlélet; a filozófiában ama felfogás neve, hogy közvetetlenül (úgy mint a szemmel a külső dolgokat) ismerhetünk meg bonyolódott viszonyokat, dolgokat, ill. igazságokat, még pedig egyszerre, mintegy közvetetlenül. Mondhatni, hogy minden nagy fölfedezés, gondolat csirája ily I. A nagy tehetségben megvan az I. ereje. Némelyek szerint I. útján

ismerhetünk meg érzékfölötti igazságokat stb. Ehhez hasonló az intellektuális szemlélet (l. *Intellektus*). Az I. ellentéte a diszkurziv ismeret, melynek logikai kapcsolatát tudatosan gondoljuk. Ebből: *intuitiv*, közvetetlenül megismerő, belsőleg szemlélő; intuitiv igazság, melyhez ily módon jutottunk.

Intuicionizmus, az angol filozófiában az a tan, hogy a jó és rossz fogalma velünk született, úgy hogy csak rájuk kell eszmélni, közvetetlen intuicióban felfogni. L. *Intuició*.

Intumeszcencia *(intumescentia,* lat.) a. m. duzzadás, a lob egyik jelensége. L. *Gyuladás*. — *I.* (növ.), voltaképen hipertrófia, amely a növények elsődleges szöveteinek, kivált az epidermisz vagy az epidermisz alatti sejtjeinek nagyobbmérvű növekedése által jön létre kis szemölcsszerű kiemelkedések alakjában. Az I. keletkezése összefügg a nagyobb vízfelvétellel és korlátolt párolgással.

In turno (lat.) a. m. körben, körül.

Intusszuszcepció *(intussusceptio,* lat.), l. *Bélbetüródés*.

Intybus (növ.), l. *Cichorium*.

Intze, *Otto*, a legkiválóbb német vízépítő mérnökök egyike, szül. Laageban (Mecklenburg-Schwerin) 1843 máj. 17., megh. Aachenben 1904 dec. 29. A műegyetemet Hannoverben végezte, Hamburg város szolgálatába lépett, majd 1870 az aacheni műegyetemen tanár lett. 1898-ban kinevezték a porosz urakháza tagjává. I. hosszú időn keresztül a gáztartók és víztornyok elméletével foglalkozott, majd később, mikor a vízierők kihasználása Németországban intenzivebb stádiumba jutott, e téren úttörő munkát végzett. Több nagy völgyzárógát tervezésénél és építésénél működött közre, mint szakértő. Művei közül felemlítendők: Das Wasserwerk der Stadt Düren und neuere ausgeführte Wassertürme, Öl- und Gasbehälter (Berlin 1886); Die bessere Ausnützung des Wassers und der Wasserkräfte (u. o. 1889); Bericht über die Wasserverhältnisse Ostpreussens (u. o. 1893); Die Wasserverhältnisse Ostpreussens (u. o. 1894); Bericht über die Wasserverhältnisse der Gebirgsflüsse Schlesiens (u. o. 1899); Über die Wasserverhältnisse im Gebirge (Hannover 1900).

Intze-tartány, víz vagy más folyadék tárolására szolgáló, Intze tanár rendszere szerint készülő tartány. Lehet egy- v. kétrészes és leginkább hengerelt vasbádogból készül. Előnye a régebbiekkel szemben az, hogy az alátámasztás és a szerkezeti elrendezés helyes megválasztása következtében a fellépő erők célszerűbben oszlanak meg, minek folytán kivitele olcsóbb.

Inugrálás *(subsultus tendinum)*, az inak (különösen a végtagok inainak) gyors, remegő mozgásai, melyeket az izmok rövid ideig tartó akaratlan összehúzódásai okoznak. Különösen tifusznál, ólommérgezésnél, stb. fordul elő.

Inuit v. *innuit*, l. *Eszkimók*.

Inula (növ.), l. *Orvénygyökér*.

Inulin *(helenin, dahlin, synantherin)*:

$$C_6H_{10}O_5$$

a keményítőhöz hasonló szénvegyület, mely a Fészkesvirágúak (Compositae) rendjébe tartozó számos növény gyökerében, illetőleg gumójában előfordul. Igy különösen a Taraxacum, Cichorium stb. növények gyökereiben, a Dahlia gumóiban. Tisztán előállítva fehér keményítőhöz hasonló por, se íze, se szaga. Forró vízben könnyen oldódik, kihüléskor keményítőlisztheż hasonló poralakban kiválik, a víz elpárologtatása után mint gummiszerű anyag marad vissza. Alkoholban és éterben oldhatatlan; 165°-on olvad; jód sárgára festi, vízzel 100°-on gyümölcscukorrá (levulóz) alakul, fermentanyagok alig változtatják, salétromsav oxálsavvá oxidálja. Vizes oldata a poláros fény síkját balra fordítja. Technikai előállítása szempontjából csak a dahlia és georginagumók jönnek számításba. Az I. előállítása végett a gumókat szétvagdalják, mésztej hozzáadásával gőzölik és préselik. A nyert szörpöt derítik és hűtőbe viszik, ahol hófehér tömeggé merevedik. Centrifugálják, mossák, forró vízben oldják. Ezen oldatát felhasználják a gyümölcscukor (levulóz) előállítására olyképen, hogy ezen oldatát higított kénsavval kezelik. Az oldatot vacuumban bepárologtatva készítik a gyümölcscukrot. Újabb időben a gyümölcscukrot a diabetikus betegeknek is ajánlják. Az I. tartalmu növényrészek, így az *Inula helenium* (ettől ered ez anyag neve) gyökere mint *alant-* vagy *örvénygyökér* orvosságul szolgál, a *Helianthus tuberosus* földalatti gumói pedig, mint *csicsóka* vagy *édes krumpli* táplálékul és takarmánynak használhatók, s azonkívül belőlük igen tiszta szesz nyerhető.

Inunctio (lat.) a. m. bekenés. Az orvostudományban igen fontos alakja úgy a bőrbetegségek helyi, mint általános betegségek a bőr útján való kezelésének. Ősi eljárás pl. a sziflisnek higanykenőccsel való gyógyítása, amelynél azonban első sorban nem a bőrön át behatoló, hanem a párolgó higanygőzöknek a lélegzés alatt bejutó része hat. L. *Kenőkúra*.

Inundatio (lat.) a. m. kiáradás, l. *Árvíz* és *Elárasztás*.

In usu (lat.) a. m. használatban, használatra.

In usum Delphini (lat.), l. *Dauphin*.

Inuus, a magót *(Macacus inuus* L.) régebbi génusneve. L. *Magót* és *Makákó*.

Inv., a latin *invenit* (l. o.) rövidítése.

Invagiatio (lat.), l. *Behajtás*.

Invaginació *(invaginatio,* lat.), l. *Bélbetüródés*.

Invalentia (lat.) a. m. gyöngeség, erőtlenség; *invaleszkál*, erőre kap, megerősödik.

Invalidatio (lat.) a. m. hatálytalanítás, érvénytelenítés. Az 1848 előtti magyar magánjogban az örökvallás felbontása, amelyet a jogközösségben levő rokonok: sérelemből (ex praejudicio) és elmulasztott megkinálásból (ex neglecta praemonitione), a jogközösségben nem levő rokonok, a szomszédok és határosok el nem fogadott felszólításból (ex non observata admonitione) követelhettek, l. *Örökvallás*.

Invalidus (lat.) a. m. erőtlen, rokkant, szolgálatra képtelen katona. *Invalidusok háza* oly menedékház, ahova rokkant katonákat ingyen vesznek föl teljes ellátásra, sőt, ha szükséges, gyógyításra is. L. *Rokkant*.

Invar, a melegben alig kiterjedő nikkelacélötvény. Mérőeszközök gyártására használják.

Invariabilis (új-lat.) a. m. változhatatlan.

Invariábilis zóna (geol.), vagyis a földkéreg *neutrális* zónája, ahol az állandóan egyforma temperatúra az illető hely levegőjének évi középhőmérsékletével megegyezik.

Invariáns (új-lat.), a *formális algebrának* egyik alapfogalma; elmélete olyan algebrai alakok sajátságaival foglalkozik, melyek a változók lineáris transzformációinál változatlanok maradnak. *Algebrai alakon* oly többtagut értünk, melynek minden egyes tagjában a kitevők összege ugyanaz. Ha ez az összeg 1, 2, 3, 4 stb., az alak *elsőrendű* (lineáris), *másodrendű* (quadratikus, négyzetes), *harmadrendű* (kubikus, köbös), *negyedrendű* (biquadratikus) stb. Ha pedig, a változók száma 2, 3, 4 stb., a *binaer*, *ternaer*, *quaternaer* stb. alakokat nyerjük. Pl.

$$ax^2 + 2bxy + cy^2$$

egy *quadratikus binaer* alak. Ha ezt alávetjük a homogén lineáris átalakításnak, melyben u és v az új változók, akkor az

$$Au^2 + 2Buv + Cv^2$$

transzformált alakot nyerjük. Valamely algebrai alak vagy pedig több alakból álló rendszer együtthatóiból képezett, minden egyes alak együtthatóiban külön-külön homogén, racionális egész kifejezés neve I. (vagy hiperdeterminánsa), ha csak egy állandó tényezővel változik meg, midőn az eredeti alakok együtthatói helyett a lineáris átalakítással transzformált alakok együtthatóiból képezzük.

Az I.-okon kivül az algebrai alakok elmélete még számos más *I. jellegü kifejezéssel* (concomitans) foglalkozik. Az I. utan a legegyszerübb ily kifejezések a *kovariánsok*, melyek az I.-októl csak annyiban különböznek, hogy a változókat is tartalmazzák.

Az I.-októl és I. jellegű kifejezésektől nem kívánjuk meg, hogy egész kifejezések legyenek. A racionális törtek közül különösen fontosak az *abszolut* I.-ok. Valamely alaknak v. valamely több alakból álló alaprendszernek racionális I.-ai között mindig találhatók véges számmal olyanok, melyekből valamennyi többi mint azoknak racionális függvénye fejezhető ki. Hasonlóképen az I.-ok elméletének *alaptétele* szerint valamely alaknak vagy alakrendszernek szorosabb értelemben vett I.-ai bizonyos véges számú I.-ból szorzás és összevonás által nyerhetők.

Az I.-ok elmélete fontos algebrai alkalmazást talál a *kanonikus alakok* elméletében.

A formális algebrában használt I.-ok és I. jellegű kifejezések mélyebb vizsgálatnál csak mint különös esetei tünnek fel annak az általánosabb fogalomnak, melyet a transzformáció-csoportok (l. *Infinitezimális transzformáció)* elméletében I.-nak neveznek. Az $x_1, x_2, \ldots, x_m : y_1, y_2, \ldots, y_n$ valamely függvénye egy transzformáció-csoporttal szemben I., ha alakja nem változik, a csoport bármely transzformációját alkalmazzuk is az x és y változókra. Ha a mondott függvény még az y-oknak az x-ek szerint vett differenciálhányadosait is tartalmazza, akkor *differenciál-invariánsnak* neveztetik.

Az algebrai alakok I.-ának elméletét Boole, Cayley, Sylvester, Hermite és Aronhold alapították meg, kiknek nyomdokaiba Clebsch és Gordan léptek. Az újabb matematikusok között Hilbert az I.-ok elméletének legkiválóbb művelője.

Invariata confessio (lat.), l. *Ágostai hitvallás.*

Invasio (lat.) a. m. beütés, ellenséges betörés valamely idegen tartományba, különösen az olyan, amely nem tartós meghódítás, hanem csak muló cél elérése végett történik.

Inváziós betegségek, nem igen használatos szó, a. m. magasabb rendű paraziták (fergek, sugárgomba stb.) útján okozott betegségek.

Invecta et illata (lat.), a haszonbérlő és bérlő által a bérlemény területére tartós használat végett hozott dolgok. A bérlőnek a bérleti szerződésből származó követelése erejéig a bérlemény területén létező I.-n törvényes zálogjoga van.

Invectiva (lat.) a. m. támadó beszéd, sértő nyilatkozat.

Invenit (lat., rövidítve *inv.)* a. m. feltalálta; metszeteken és litográfiákon a kép egyik sarkában a festő neve elé szokták tenni, annak jeléül, hogy a metszet eredetijét ő szerezte.

Inventarium (új-lat.) a. m. leltár. — *Inventarii beneficium*, a leltárjog kedvezménye, l. *Beneficium inventarii.*

Inventio (lat.) a. m. 1. *feltalálás*, a retorikában az a művelet, mellyel az író művének tartalmát kigondolja, anyagát összegyüjti és kiválogatja. Mint ilyen művelet megelőzi az elrendezést vagy szerkesztést (dispositio). A retorikák az I. fejezete alatt két pontról szoktak értekezni, ú. m. a *tételről* és az *anyag feltalálásáról.* Mondanivalóit az író részint szelleme kész tartalmából meríti (meglevő ismereteiből, képzeletéből [szemléleteiből], meggyőződéseiből, indulataiból), részint újonnan szerzi be (tapasztalásból, mások közléséből, írott adatokból vagy emlékekből, pl. a történetíró); ez elemeket aztán gondolkodása és képzelete munkájával e fennforgó esethez képest állítja össze. Az anyag feltalálása mellett igen fontos az anyag kiválasztása is, mert egy-egy tárgyról nem adja elő az író az összes mondhatókat, hanem csak azt, ami szükséges. A kiválasztást az ítélet és az izlés ellenőrzi. A feltalálás szempontjait (az anyaggyüjtés forrásait) a régi rétorok az ú. n. okhelyek tanában (topika, heurisztika) tárgyalták a tárgyak különféle fajtái szerint. Újabb elméletek nem a tárgyak, hanem inkább a célok topikáját tanítják. 2. *Lelemény*, ez értelemben a gyors és gazdag feltalálást vesszük, ami egy-egy költőnél, írónál, vagy egy-egy műben nyilatkozik. A leleményben megtetszik az író eredetisége. L. még *Feltalálás, Gondolkodás.* — A *zenében* Bach J. S. által szerzett 2–3 szólamú zongoradarabok ellenpontozott stílusban.

Inventura (új-lat.), leltár felvétele, különösen kereskedő részéről.

Inverarit (ásv.), erősen mágneses vaskos tömegeket alkot; kémiailag a pirrhotin és pentlandit között foglal helyet, vagyis nikkelvasszulfid. Inverary Castle közelében Skóciában fordul elő.

In verba magistri jurare (lat.), l. *Jurare in verba magistri.*

Invercargill, kikötőváros Otago újzélandi tartományban, a New-river torkolatánál, vasút mellett, 9945 lak., nagy kivitellel.

Inverleith, város, l. *Leith.*

Inverness, 1. county *(I.-shire)* Skócia É.-i részében, Skye szigetét és a D.-i Hebridákat is beleszámítva 11,021 km² területtel, (1911) 87,270 lak., akik nagyobbára gael nyelven beszélnek. A zord klimáju, erdőborította, hegyesvölgyes county folyókban és tavakban igen gazdag. A lakosság szegény s leginkább halászatból és pásztorkodásból él. — 2. *I.*, az ugyanily nevű skót county *fővárosa*, (1911) 22,216 lak., fűrészmalmokkal, hajó-, sör-, bőrgyártással és posztószövéssel; jelentékeny halászattal és tengeri kereskedéssel. Közelében van a Cullodeni síkság, amelyen 1746. Stuart Eduárd Károly csatát vesztett.

Invernessshire, l. *Inverness*, 1.

Inverse (franc. ejtsd: eñversz), kártyaműszó, l. *Trente et quarante.*

Inversio (lat.), l. *Inverzió.*

Invertált lángzók, l. *Gázlángzók.*

Invertáz, a növény sejtjének az az enzimje, amely a disaccharidokat monosaccharidokká alakítja át, pl. a nádcukrot dextrózzá és levulózzá.

Invertcukor, egyenlő súlyú szőllő- és gyümölcscukor elegye, mely a nádcukorból híg savak behatására, víz felvétele folytán, képződik:

$$C_{12}H_{22}O_{11} + H_2O = 2C_6H_{12}O_6.$$

Sűrű szirupállományú; idővel belőle a szőllőcukor kikristályosodik. A poláros fény síkját balra fordítja.

Invertebrata (új-lat.) a. m. gerinctelen állatok.

Invertin, a sörélesztőben levő élesztő, melynek az a tulajdonsága van, hogy a nádcukrot invertcukorrá változtatja át.

Invertoke-bai. l. *Hamilton Inlet.*

Inverz függvények. Ha $y = f(x)$ az x-nek függvénye, akkor x viszont y függvényének tekinthető, $x = \varphi(y)$, ha t. i. y-hoz tartozónak tekintjük az x azon értékeit, melyeknél $f(x)$ az illető y-t adja. Ily értelemben $x = \varphi(y)$ és $y = f(x)$ *inverz* függvények, egyik a másiknak megfordítottja. Pl. $x = a^y$ és $y = {}^a\log x$.

Inverzió (lat. *inversio*, gör. *anastrophe)* a. m. elfordítás, a *nyelvtanban* és a *stilisztikában* a szók közönséges rendjének megváltoztatása s egy-egy szónak különleges elhelyezése. Pl. anyám édes, e helyett édes anyám. Az I. rendszerint értelmi v. érzelmi nyomaték, sokszor a ritmus kedvéért történik. Rendkívül elterjedt a latin nyelvben, de a magyar költői nyelvben is régi idő óta használatos. Pl. Aranynál: Egy öreg karszékbe úr magát vetette.

I. a zenében, l. *Megfordítás.*

I. a *meteorológiában*, a szabad légkör függőleges hőcsökkenésének megszünése vagy részben hőemelkedésbe való átmenete. L. *Aerologia.*

I. alatt értjük a *kémiában* azt, hogy higított sav v. élőélesztőben előforduló ferment (invertin) hatására egy jobbra forgató nádcukoroldat balra forgatóvá lesz, ami az által következik be, hogy a nádcukor egy molekula vízzel az elemeit felvéve, egy molekula szőllőcukorrá és egy molekula gyümölcscukorrá alakul, mely utóbbi oly erősen balra forgató, hogy a szőllőcukor jobbra forgatása számításba sem jön. A szőllőcukor és gyümölcscukor keverékét *invertcukor*-nak (l. o.) nevezik.

I. az *orvostanban* valamely szerv kifordulása, pl. a méhé, vastagbélé stb. A szerv rendellenes, fordított fekvését is jelenti, pl. situs inversus az az állapot, midőn minden szerv, amelynek baloldalt kellene lennie, a jobb oldalon van és megfordítva.

Inverzor (új-lat.) a. m. áramfordító (l. o.) vagy girotrop.

Investigatio (lat.) a. m. nyomozás (l. o.).

Investigator-szoros, az Indiai-óceánból a St. Vincent-öbölbe vezető tengerszoros a Kenguru-sziget és Ausztrália York félszigete között.

Investitio (lat.) a. m. beruházás (l. o. és *Állami költségvetés).*

Investitura (lat.), hivatalnak, birtoknak adományozása, a középkorban különösen a hűbéri birtokba való ünnepélyes beiktatás (Belehnung). Az egyházjogban a községek v. a káptalan által választott püspök megerősítésének és beiktatásának joga. Az a kérdés, hogy kit, s minő jelvények használatával illet meg az egyházi javadalomba való beiktatás joga, a középkorban a pápák s a világi uralkodók, különösen a római-német császárok között hosszas vitának és küzdelemnek volt a tárgya (I.-harc). A császárok a magasabb egyházi javadalmakat (érsekségek, püspökségek, apátságok) hűbérekhez hasonló módon adományozták. Ez ellen a XI. sz. közepe óta a pápák erélyes küzdelmet indítottak s az I.-kérdés az V. Henrik császár s II. Calixtus pápa között kötött wormsi konkordátummal nyert megoldást. E szerint az I.-t a javadalommal járó lelki jogosítványokra nézve a pápa vagy az ő megbizottja, míg a javadalommal egybekötött világi természetü jogosítványokba a császár vagy ennek biztosa a világi hatalom jelvényének, a skeptrumnak átadásával eszközli.

Investment Trust (ang.), l. *Trust.*

Inveteratio (lat.) a. m. elévülés (l. o.).

Invicem (lat.) a. m. fölváltva, kölcsönösen.

Invidiosus (lat.) a. m. irigy, gyűlölködő.

Invincibilis (lat.) a. m. legyőzhetetlen.

In vino veritas (lat.) a. m. borban az igazság, azaz: a részeg kimondja az igazat (Alkaios görög költőnél fordul elő).

Inviolabilis (lat.) a. m. sérthetetlen.

Invisibilis (lat.) a. m. láthatatlan.

Invitál (lat.) a. m. meghív; *invitáció*, meghívás.

Invita Minerva (lat.) a. m. Minerva akarata ellen; a szükséges kellékek nélkül, képesség s ügyesség nélkül (valamihez fogni). (Cicero: De Officiis I. 31., 110.; Horatius: Ars poetica 385.)

Invitatorium (lat.) a. m. felhívás: a breviariumban (l. o.) a Matutinum kezdetén imádkozni szokott 94. zsoltár (Venite exultemus Domino stb.), amely minden szakasz után hosszabban és rövidebben ismételt antifonájával, mely az ünnepek szerint változik, Isten dicsőítésére hív fel.

Invocatio (lat.) a. m. segedelemkérés, jelesül eposzok elején az istenséghez, a múzsához, általában felső lényekhez intézett fohászkodás, hogy a költőt támogassák megkezdett művében.

Invocavit (lat.), böjt első vasárnapjának neve, a 90. zsoltár 15. versének e szavaitól: I. me (a Vulgata szerint clamabit ad me) et ego exaudiam

eum, amivel e napon a szent mise kezdődik. L. *Mise.*

Invoice (ang., ejtsd: in vajsz) a. m. faktura, részletes áruszámla.

Involució *(involutio,* lat.), 1. az előrehaladt kor okozta visszafejlődés. Ellentéte az *evolució.*

2. *I.*, a projektiv geometriának egy, már *Desargue*-nál (1639) előforduló fontos fogalma. Ha valamely egyenesen P és Q két pont van adva, akkor azon pontpárok összessége, melyek P és Q-hoz harmonikus fekvésüek, a pontpárok egy I.-ját alkotja. Az egyenesnek minden A pontjához egy és csakis egyetlenegy olyan tulajdonságú A' pont tartozik, hogy az A, A' pontpár a P, Q pontpárhoz harmonikus fekvésű legyen. Éppen így A'-hoz az egyetlen A ilyen pont tartozik. Ilyformán az egyenes pontjai között I.-s kapcsolat áll fönn, melynek minden A pontjához egy teljesen meghatározott A' pont tartozik olykép, hogy viszont A'-nak A a hozzátartozó pontja. Ha A pont összeesik P-vel (Q-val), akkor A' is összeesik azzal s akkor a P és Q pontok mindegyike önmagának felel meg s azért őket az I. *kettőspontjainak* hívjuk. Ha megfordítva az egyenesen A, A' és B, B' két pontpárt veszünk fel, ezzel mindig meg van határozva a pontpárok egy I.-ja, mely hozzátartozik mindkét adott pontpárhoz. Ezen I.-nak minden más pontpárja meghatározható, ha az egyenesen kívül felveszünk egy tetszőleges C pontot s a C, A, A' és C, B, B' által meghatározott két kör másik D metszési pontját megkeressük s akkor megszerkesztjük mindama pontpárokat, melyekben az egyenest a C és D pontokon átmenő körök metszik. Ha a körök között olyanok is vannak, melyek az egyenest érintik, akkor az érintési pontok az I. kettőspontjai és az I.-t *hyperbolikusnak* nevezzük. Ha nincs érintő kör, akkor az I.-nak nincsenek reális kettőspontjai s akkor *elliptikus* a neve.

Involuciós alak (növ.), a baktériumtenyészetekben a kedvezőtlen életfeltételek alatt fejlődött rendkívül nagy v. rendkívülien alakult sejtegyedek. Ilyen I.-ok keletkeznek az egysejtü moszatok, élesztősejtek, gombaspórák sorában is.

Involuciós reciprocitás, l. *Reciprocitás.*

Involucratus (lat.) a. m. körülgallérozott. *Involucrum*, l. *Gallér.*

Involvál (lat.) a. m. magában foglal, vele értetődik.

Involventia (lat.), l. *Lágyítószerek.*

Invulnerabilis (lat.) a. m. sebezhetetlen.

Íny v. *foghús (gingiva)*, a száj nyálkahártyájának az állkapcsok fogmedri nyujtványait borító része, amely keskeny hídak alakjában a fogak közé is beterjed. Megkülönböztetünk rajta nyelvi és ajaki felületet, ínyszegélyt s a fogak közti ínyszemölcsöt. Az ép foghús színe piros, összeállása eléggé szívós, az alatta lévő csonthártyával szorosan összefügg. Az egészséges íny nem nagyon érzékeny, azonban ha megbetegszik, igen fájdalmas lehet. Betegségei egyébként nem önállóak; vagy a száj nyálkahártyájának általános gyuladásában vesznek részt (l. *Szájbetegségek*), vagy a fogak, illetőleg a fognyujtvány csonthártyájának betegségeivel függnek össze (l. *Fogbetegségek*).

Ínyfisztula, l. *Fogbetegségek.*

Ínyhang. Mikor az énekes a hangot nem normálisan födötten s egyenes sugárban bocsátja ki szájüregéből, hanem előbb annak kettős falához engedi ütődni, I.-ról beszélünk. A hang így elveszti gömbölyüségét, kellemes csengését. — I. a nyelvtanban, l. *Hangok.*

Inyorica (növ.) a. m. *camelina* (l. o.).

Ínysorvadás, az íny zsugorodása, mely a fogak elvesztésének vagy a fogmedernyujtvány felszívódásának (öregeknél) természetes következménye, azonban előfordulhat különböző megbetegedések kapcsán is.

Inzersdorf *(I. am Wiener-Berge)*, falu Hietzing alsó-ausztriai kerületi kapitányságban, 3 km.-nyire Bécstől, 5169 lak., téglagyárral és agyagáru-készítéssel, konzervgyárral, ideggyógyintézettel. 1890-ben I.-nak a Wienerbergen fekvő É.-i része Bécs X. kerületébe kebeleztetett.

Inzersdorfi rétegek (geol.), a bécsi neogén medencében fellépő pliocénkorú congeriás rétegek (pontusi rétegek) lokális elnevezése.

Inzsellér, a franc. *ingénieur* magyaros kiejtése, a. m. mérnök.

Io, a görög mitológiában az argoszi Inachos folyóistennek szép leánya, kibe Zeus belészeret. Ezért a férje szerelmei miatt sokat szenvedő Hera féltékenységében tehénné változtatja s a sokszemü Argos-szal őrizteti. De Zeus parancsára Hermes megöli Argost. Io ekkor sem menekül meg Hera haragjától, mert ez ekkor meg darazsat küld rá, mely megőrjíti. Azóta Io mindenfelé bolyong, az egész világon végigszáguld, végre is Euboia-szigeten (más monda változat szerint Egyiptomban) visszanyeri emberi alakját. Ekkor végre közeledhetik hozzá Zeus és Epaphost, Danaos és Aigyptos atyját nemzi vele. A képzőművészet szivesen foglalkozott Io alakjával s többnyire szarvakkal ellátott szűznek ábrázolta. A modern korból híres Correggiónak a berlini Friedrich-muzeumban levő képe, melyen Zeus felhőbe burkolva öleli Iót. Hogy az Io-mondának a keringő és alakját változtató hold jelképéül való magyarázása helyes-e, az igen valószinütlen.

Io., rövidítése *Iowa* északamerikai állam nevének.

Iobates, a görög hősmondában Bellerophon (l. o.) apósa.

Iokaste *(Jokaste)*, a görög hősmondában Menoikeus leánya, Laios thebai király felesége, Oidipus anyja. Sorsát illetőleg l. *Oidipus.*

Iol, föniciai gyarmatváros Mauretániában, másik nevén *Caesarea* (l. o.), ma Cherchel.

Iola, főváros Kansas északamerikai állam Allen countyjában a Neosho River mellett, 5791 lak., gazdag földgázforrásokkal, agyagiparral.

Iolaos *(Jolaos)*, a görög hősmondában Herakles testvérének, Iphyklesnek fia, Herakles hűséges kisérője és kocsihajtója, ki barátjának halála után ennek fiait, a Heraklidákat Eurystheus ellen védi s eközben halálát leli. Thebában sírját mint szentélyt nagy tisztelettel vették körül s a jóbarátok ennél a sírnál esküdtek egymásnak örök hűséget.

Iole *(Jole)*, a görög hősmondában Eurytos oichaliai király leánya, kit Herakles Oichalia el-

pusztítása után magával vitt. Deianeira, Herakles felesége, féltékennyé lesz reá s hogy férje szerelmét visszaszerezze, Heraklesre adja a Nessos-ruhát. Ilyképen I. saját vétke nélkül Herakles halálának okozójává lesz (l. *Herakles*). Herakles utolsó percében I.-t feleségül adja fiának, Hyllosnak.

Io-lepke, l. *Nappali pávaszem.*

Iolit (ásv.), kék cordierit.

Iolkos, ókori város Tesszáliában, a pagasaei tengeröböl mellett, hajdan Pelias és Iason székhelye, melynek kikötőjéből indultak az argonauták a kolchisi hadjáratra. Romjaiból keletkezett Kr. e. 290. Demetrias.

Ion, a görög ősmondában az ión (jón) törzs mondai névadó őse, heros eponymos-a. Az athéni nép, mint az ión törzs leghatalmasabb ága, a maga mondabeli királyával, Erechtheus-szal hozta őt kapcsolatba, amennyiben azt regélte róla, hogy Erechtheus leányának, Kreusának fia volt, ki őt Apollon istentől szülte. Kreusa a férje, Xuthos haragja elől gyermekét egy barlangba helyezi, honnan Apollon magával viszi és a maga szentélyében, Delphiben felneveli. Itt utóbb Xuthos megtalálja a gyermeket, kinek kilétéről sem ő, sem Kreusa mit sem sejt, s házába veszi. Kreusa látva férjének a gyermek iránti szeretetét, azt hiszi, hogy a gyermek talán férjének természetes gyermeke s meg akarja Iont mérgezni. Ekkor Apollon az anyát és fiát megismerteti egymással. (E drámai mondát Euripides és a német Schlegel is a szinpad számára feldolgozta). Utóbb Ion Attika királyává lesz s a négy fia nevéről elnevezett négy kerületre (phyle) osztja fel az országot.

Ion, görög író és költő a Kr. e. V. sz.-ban Kiosz szigetéről. 452-ben nyertes lett a drámai versenyen. Periklesszel való viszálya miatt elhagyta Athént, csak 429., Perikles halála után tért vissza. 422-ben meghalt. Írt történelmi munkákat, lírai és drámai költeményeket; mindezekből csak gyér töredékek vannak (Müller, Fragmenta histor. Graec.; Bergk, Poetae lyrici Graeci; Nauck, Tragicorum gr. fragmenta). V. ö. *Pecz*, A görög tragédia (176. l.).

Ion az elektrotechnikában, l. *Ion-elmélet, Ionok* és *Ionok vándorlása.*

Ión *(jón)*, görög néptörzs, l. *Iónok.*

Iona (ejtsd: ájone, *Ey-Colum-Kil* a. m. Columba cellájának szigete, régebben *Hy* vagy *Hie)*, Argyll skót countyhoz tartozó sziget Mull-szigetnek DNy.-i végében, 8 km² területtel és 250 lak., akik nyomorult viskókban laknak. A lapos szigeten sok a történelem előtti időkből fenmaradt régiség. Hajdan Skócia, Irország és Norvégia királyai ide temetkeztek. Macbeth volt az utolsó király, kinek tetemét ide hozták. Régi klastroma a középkorban egyike volt a leghíresebb szerzetes-iskoláknak.

Ion-elmélet. Régebben azt tételezték fel, hogy az elektrolizis alkalmával az elektromos erő a molekulákat ellenkező töltésű alkatrészeikre (Faraday szerint ionokra) szakítja szét. Ezzel nem volt összeegyeztethető az a tény, hogy már a legcsekélyebb elektromos erő is képes elektrolizist, vagy legalább galvánpolarizációt létesíteni. *Clausius* azért (1857) azt a föltevést állapította meg, hogy az oldott molekulák *igen csekély*, esetleg mérhetetlen kis törtrésze az atomok heves rezgő mozgására ionokra bomlik szét. Ezen szabad ionok és a bomlatlan molekulák között dinamikai egyensúly jön létre. Az elektromos áram vezetését csak a szabad ionok közvetítik; a pozitiv ionok a katódhoz, a negativ ionok az anódhoz vándorolnak; az elektródokon kiváló ionok állandóan pótoltatnak. Három évtizeden át folytatott vizsgálódásokra, új fölfedezésekre volt szükség, hogy a Clausius-féle nézet tovább fejlesztessék. Ezek kiinduló pontja *Van't Hoff*-nak az a megfigyelése, hogy a gáztörvények az oldatokra is alkalmazhatók, ha a térfogaton az oldat térfogatát és a nyomáson az ozmózis-nyomást értjük. Az ozmózis-nyomással kapcsolatban áll az oldatok fagyáspont-csökkenése, forráspont-emelkedése. Az oldatok törvényei azonban csak a nem elektrolitikus (az áramot nem vezető) folyadékokra érvényesek, míg az elektromos áramot vezető oldatok, az elektrolitek, a törvényektől eltérnek. Ezek alapján azután *Arrhenius* odamódosította Clausius elméletét, hogy minden elektrolit vízben való oldásakor *mérhető mennyiségben* bomlik ionjaira s az áram vezetését csakis a szabad ionok közvetítik, tehát csak olyan oldat vezeti az elektromos áramot, mely szabad ionokat tartalmaz. A gáz-ionokra nézve l. *Katódsugarak, Légköri elektromosság.*

Ión építészet, a klasszikus görög építészetnek egyik neme, mely a Kis-Ázsiában és az Ión-szigeteken lakó görög törzseknél ázsiai — különösen pedig perzsa — befolyások alatt fejlődött ki. L. *Görög művészet, Oszloprendek.*

Ión hangnem, l. *Egyházi hangnemek.*

Ionia, l. *Iónok.*

Ionia (ejtsd: ájonia), Michigan északamerikai állam I. countyjának *székhelye*, a hajózható Great-river mellett, 5209 lak., faiparral, fegyintézettel.

Ionicus (lat.), l. *Ión versmérték.*

Ionidium *Vent.* (növ., Hybanthus Jacq.), a Violaceae (Ibolyafélék) család génusza; 50 faja közül a legtöbb amerikai, a többi Afrika, Ausztrália és Ázsia között oszlik meg, tropikus és szubtropikus tájak lakói. Többnyire füvek, félcserjék. A *I. ipecacuanha* (L.) Taub. délamerikai. Fehér, erősen undorító, hánytató gyökere a *radix ipecacuanhae albae lignosae*, melyet úgy használnak orvosságnak, mint az igazi ipekakuanhát. Hatóanyaga az *emetin.*

Ión iskola, az első rendszeresebb s tudatosabb görög természetbölcselők neve, kikhez Thalest, Anaximandert és Anaximenest számítják. Mindhárman keresik az ősanyagot, melyből minden lett. Abban is megegyeznek, hogy anyagot és életet egynek vesznek, amiért hilozoistáknak is neveztetnek. L. *Hilozoizmus.*

Ionit (ásv.), fosszilis hidrokarbon vegyület, amelynek pontos kémiai összetétele ismeretlen; többékevésbbé tiszta állapotban az Ione Valley melletti lignitben Kaliforniában fordul elő. Barnás-sárga földes tömegeket alkot.

Ionium. Abból a tényből, hogy a rádium az uránércekben mindig egyenlő mennyiségben fordul elő, azt következtették, hogy a rádium az urániumból keletkezett, tehát hogy ennek bomlási terméke. Mivel az uránium atómsúlya 238,

ami 12-vel több, mint a rádiumé, föltehető, hogy három héliumatómot (úgynevezett α-részeket) vesztett el. Ebből ismét az következnék, hogy az uránium és rádium között még két közbenső állapot, illetve bomlási termék van. Az úgynevezett urán-X-et, mint közbülső fokozatot, már biztosan kimutatták; az ennek megfelelő anyag atómsúlya 234. Legújabban *Boltwood* még a második közbülső terméket is kimutatta s ennek az *I.* nevet adta. Ha a bomlásról való föltevés helyes, akkor az I. atómsúlyának értéke 230 volna; ezt eddig még nem sikerült megállapítani. L. *Radioaktivitás.*

Ionizáció *(ionizálás).* A száraz levegő rendes körülmények között rosszul vezeti az elektromosságot. Bizonyos behatásokra azonban a levegő vezetővé válik és ezt az állapotváltozást nevezik a levegő I.-jának. Ha valamely térbe mindkét fajta elektromosság áramlik, akkor ott a pozitiv és negativ töltésű test egyaránt elveszti töltését. Ilyformán ionizált levegő, mely egyenlő számú pozitiv és negativ elektromos ionokat tartalmaz, élénken izzó testek felületén, lángok közelében is keletkezik, valamint akkor, ha a levegőn Lénárd-, Becquerel-, Röntgen- és rádiumsugarak hatolnak keresztül; a levegő akkor az elektromosság vezetőjévé lesz. Ha pl. ionizált levegő van két fémlemez között, melyeknek egyike pozitiv, másika negativ elektromos töltésű, akkor a levegő pozitiv ionjai a negativ töltésű lemez felé haladnak, míg a negativ ionok ellenkező irányban. A lemezeken elvesztik töltésüket, de ezzel a lemezek töltését részben közömbösítik. Ha most a lemezek potenciálkülönbségét valamely galvántelep sarkaival való összekapcsolás által állandóan fenntartjuk és az ionok pótlásáról gondoskodunk, állandó elektromos áram keletkezik, melyet a vezetékbe kapcsolt galvanométerrel mérni lehet (l. erről *Radioaktivitás).* Ha a potenciálkülönbséget növeljük, az áram ereje nem növekedik az Ohm-féle törvény értelmében, hanem határértékhez közeledik, melyet *telítő* áramnak neveznek. Magára hagyatva, az ionizált levegő lassanként elveszti vezetőképességét; az ellenkező töltésű ionok egyesülnek. (L. még *Légköri elektromosság.)*

Ión köztársaság, l. *Ión-szigetek* és *Hét szabad ión sziget köztársasága.*

Ión nyelvjárás, l. *Görög nyelv.*

Ionok, Faraday elnevezése szerint azon alkotórészek, melyek elektroliziskor az elektródokon kiválnak. Az áramforrás pozitiv sarkával összekötött elektródon, az ú. n. *anódon* kiváló iont *anionnak*, a negativ sarkkal összekötött elektródon, a *katódon* kiválasztott iont *kationnak* nevezik. Az anion negativ, a kation pozitiv elektromosságú. Ugyancsak I.-nak nevezik azon alkotórészeket, melyekre a levegő, a légköri elektromosságra vonatkozó mostani nézeteink szerint, felbomlik s amelyek a levegő elektromos vezetőképességét okozzák, ha az ultraibolya sugarak, Röntgen-sugarak, vagy radioaktiv anyagok sugárzásának hatása alatt áll.

Ionok *(jónok)*, a három görög törzs között a legkiválóbb, melynek eredetét a monda Ionra, Xuthos fiára vezeti vissza. Attika területén üt e törzs állandó tanyát, de jelleme főleg a kisázsiai partokon fejlődik ki, ahol Athén gyarmatai önálló községekké alakultak át és az *ión városok szövetségében* egyesültek. Ezek a következők: Lydia szomszédságában Phokaia, Erythrai, Klazomenai, Teos, Lebedos, Kolophon és Ephesos; Karia mentén Priene, Myus, Milétos; a parthoz közel eső szigetek: Samos és Chios. Később (Kr. e. 700 körül) az aeol Smyrna is az I. szövetségéhez csatlakozott s e községek területei alkották a tulajdonképeni *Ioniát*, melynek kedvező helyzete, klímája és termékenysége világtörténeti jelentőségre emelte lakosait, sőt az anyaországra is nagy hatással volt tudományos munkássága. Minden város demokrata szervezettel önállóan vezette ügyeit, de évenként egyszer összejöttek Mykale hegyfokánál és szövetséges ügyeik megvitatása mellett megülték a *Panionion* ünnepet. Nagy gyarmatosító politikájuk már a VIII. és VII. sz.-ban Kr. e. az egész Földközi-tengert átölelte; ión telepek voltak a Hellespontos mentén Abydos és a Lampsakos, a Propontisban Kyzikos és Byzánc, a Fekete-tengeren Sinope, Pantikapaion, Odessos stb.; később Alsó-Itáliában Elea, Rhegium, Cumae; Sziciliában Leontinoi, Catana, Tauromenium, Zankle, Himera; voltak továbbá gyarmatok Sardiniában, Corsikában és Galliában (Massilia). Az I. Lydia nagy királyaitól, Gygestől és Kroisostól sokat szenvedtek, fenhatóságuk alá kerültek, majd Kyros idejében (Kr. e. 546.) a még nyomasztóbb perzsa iga alá jutottak. E tűrhetetlen nyomás idézte elő Kr. e. 500. az ión lázadást (l. *Görögország története*, VIII. köt. 708. l.), mely az I. vereségével és Miletos elpusztulásával (494) végződött s kénytelenek voltak hajóhadukkal Dareiost és Xerxest az anyasággal szemben támogatni. Csak a görögök nagy győzelmei, főleg Mykale mellett (479), hol az I. átvonultak vérrokonaikhoz, továbbá Kymon diadala az eurymedoni csatában (466) vetettek véget a kisázsiai görög partvidékeken a perzsa fenhatóságnak. Az I. ezután Athén tengeri szövetségéhez voltak kénytelenek csatlakozni; lassanként elenyészett az ellentét köztük és a szomszéd aeol és dór lakosság között. Athén bukása után az ión városok Antalkidas békéje alapján (387) ismét a perzsák hatósága alá kerültek, Nagy Sándor pedig Makedoniához csatolta őket. Róma uralma alatt csak mint fontos kereskedelmi helyek és mint a tudomány és művészet otthonai voltak nevezetesek. Bármily puha, élvvágyó és könnyelmű volt is az I. jelleme, mégis a legelevenebb, a legtevékenyebb és legfogékonyabb volt a görög törzsek között. A I. földje adta Görögországnak Homerost, Anakreont, az első filozófusokat és történetírókat, Hippokratest, nagy festőket és építészeket.

Ionok vándorlása. Ha elektromos áram valamely elektroliton halad át (l. *Elektrolízis)*, az elektromos vezetés abban áll, hogy a kationok pozitiv töltéseikkel a katód felé, az anionok negativ töltéseikkel az anód felé mozognak. Az áram erősségét az összes (pozitiv és negativ) elektromosság határozza meg, mely az elektrolit keresztmetszetén másodpercenként áthalad. Az elektrolizis tartama alatt a kétféle ion az egész folyadékon át egymással ellenkező irányban vándorol. Az elektrolit tehát belsejében változatlan marad. Az elektródok közelében már másként áll

a dolog. A katód közelében a folyadék kationban gazdagodik, az anód közelében anionban gyarapodik. Ha a kétféle ion egyforma sebességgel haladna át a folyadékon, a két oldalon a gyarapodás az *egyenértéksúly* (l. o.) ugyanannyiszorosa volna. *Hittorf* (1853), *Kohlrausch F.* és mások vizsgálataiból azonban kitűnt, hogy az elektródok közelében koncentráció-változás áll be, tehát a gyarapodás, illetve fogyás a két elektródnál nem egyforma; az ionok vándorlási sebessége tehát nem egyenlő (l. *Elektrokémia).*

Ionon, az ibolya illatához hasonló szagú anyag, mely a citralból (l. o.) és még inkább a lemonolajból (l. *Illatszernövények)* készül.

Ionopolis, ókori város a kisázsiai Paflagoniában, a Fekete-tenger partján. Régi neve Abonuteichos; ma Ineboli. Antoninus Pius császár idején nagytekintélyű jóslóhely.

Ión stilus, l. *Görög művészet, Oszloprendek.*

Ión-szigetek, Görögországhoz tartozó szigetcsoport az Ión- és Földközi-tengerben Albánia és Görögország Ny.-i partjai mellett. 7 nagyobb szigetből: *Korfu* v. *Kerkyra, Paxo, Leukasz, Ithaka* v. *Theaki, Kefallenia, Zakynthosz* v. *Zanthe* és *Kythera* vagy *Cerigo* és több kisebb szigetből áll. Területe 2345 km² s lélekszáma 254,494. A szigetek éghajlata nagyon szelid, a föld termékeny, csak vízben szenved szükséget. A főbb termékek: aprószőllő, bor, olaj és déligyümölcsök; erdőkben nagy a hiány; a juh- és kecsketenyésztés az állattenyésztés egyedüli ágai. A kereskedelem és halászat virágzó. A lakosok jó része még most is olaszul beszél; anyagi műveltség tekintetében Görögország többi részeit fölülmúlják. Magyar, osztrák, olasz és görög gőzhajó-vállalatok járatai őket egymással, az anyaországgal és a külfölddel összekötik. 4 nomoszra oszlik: Kerkyra (99,571 lak.), Kefallonia (71,235 lak.), Leukasz (41,186 lak.) és Zakynthosz (42,502 lak.).

Történetük. Az ókorban a hét ión-sziget mindegyike külön kis államot alkotott Leghíresebbé vált közöttük a kis *Ithaka*, Homeros szerint Odysseus szülőhazája. A görög történelemben nagyobb szerepet csak *Korkyra* (Korfu) játszott, melyen a korinthosiak alapítottak virágzó gyarmatot. A többi görög államokkal együtt az I. is római fenhatóság alá jutottak a Kr. e. I. sz.-ban. A római birodalom kettéosztásakor 395. Kr. u. az I. a kelet-római birodalomhoz kerültek. 1147-ben a nápolyi normannok foglalták el az I.-et, kiktől 1401. a velenceiek vásárolták meg. A majdnem négyszáz évig tartó velencei uralom alatt az I. nem igen fejlődtek, mert a kapzsi kormányzók és hivatalnokok nagyon kizsákmányolták. 1797-ben, amikor Napoleon véget vetett a velencei köztársaságnak, az I. francia uralom alá jutottak. De már 1799. az egyesült orosz és török hajóhad elfoglalta a franciáktól s Pál cár kezdeményezésére *Hét szabad ión sziget köztársasága* néven külön állammá alakultak (l. o.). 1814-ben a franciák lemondtak az I.-ről s ezek 1815. Anglia protektorátusa alatt ismét önálló köztársasággá alakultak. 1818-ban életbe lépett az új alkotmány s az angolok sokat tettek e szigetek szellemi és anyagi jólétének emelésére. De a lakosság mégis elégedetlen volt az angol uralommal s a Görögországgal való egyesülést kívánta. Végre 1863., amikor I. György lépett Görögország trónjára, az angolok az új uralkodó kedvéért lemondtak az I. birtokáról és átengedték azokat a görög királyságnak (1863 nov. 4.). A hivatalos átadás azonban csak 1864 máj.-ban történt meg. V. ö. *Riemann*, Recherches archéologiques sur les îles Ioniennes (Paris 1879, 3 részben); *Rodocanachi*, Bonaparte et les îles Ioniennes 1797—1816 (u. o. 1899).

Ión-tenger (a görögöknél: *Otrantói-szoros)*, a Földközi-tengernek Albániától és Görögországtól Ny. felé, Calabriától K. felé eső része, az *Ión-szigetekkel*, öblei: Tarentói-, Patraszi-, Korinthoszi-, Árkádiai- és Artai-öblök. A I.-ben van a Földközi-tenger legnagyobb mélysége: 4404 m.

Iontophoresis, gyógyító fölhasználása annak a ténynek, hogy a villamos áram lényegét másodosztályú vezetőben — aminő az emberi test is — az ionok vándorlása teszi. Az emberi testre helyezett különböző oldatokkal itatott elektródokból a különböző ionok a testbe hatolnak (és különböző ionok a testből kilépnek). Az anódról a szervezetbe vihető a cink, a réz, a vas stb., a kokain, a sztrichnin, az adrenalin stb.; a katódról a bróm, a jód, a szalicilgyök stb. Gyógyításban különösen a cinkionok I.-ével értek el eredményt szaruhártya-fekélyek, trachoma, húgycsőgyuladások, méhbelhártyagyuladások stb. kezelésében.

Iontotherapia, gyógyítási elv, mely a szabad ionokban keresi a gyógyító hatás hordozóit, különösen kalcium-, magnézium-, nátrium- és cink-ion birnának nevezetes élettani és gyógyító hatással, bár voltaképen minden vegyi úton létrejövő gyógyszerhatást ionok szereplése réven létrejöttnek kell gondolnunk, mert a kémiai reakciókban ionok vesznek részt. L. még *Iontophoresis.*

Ión versmérték *(metrum Ionicum)*, négytagú verslábakból álló antik versforma, melyben az egyes lábak egy pár rövid és egy pár hosszú szótag összetételéből keletkeznek; a szerint, a mint a rövidek vagy a hosszuk vannak elől, a) *Ionicus a minori* (⏑ ⏑ — —), illetőleg b) *Ionicus a maiori* (— — ⏑ ⏑) a nevök. Amaz a *galliambus*, ez a *sotadesi vers* alapja (l. o.). Mindkettő igen ritka. Az előbbiben van írva Horatiusnak Miserarum est neque amori kezdetü ódája (3, 12) s a mi Földink menyegzői verse: Örömömnek | gyönyörü haj | nala tetszik.

I. O. O. F., l. *Oddfellows.*

Iophon, Sophokles (l. o.) fia, szintén tragikus költő, a Kr. e. V. sz. második felében. Mondják, hogy apját öreg korában gyengeelméjüség miatt gyámság alá akarta helyeztetni. Sophokles a bírák előtt részleteket olvasott fel akkor írt drámájából (Oedipus Kolonosban), mire a bírák megfeddették I.-t és elutasították.

Ios, kis sziget a Kikládok csoportjában Naxos és Thera között, ma Nio.

Iota, az *i* betü görög neve. *Egy I.-t sem enged:* semmit sem enged (pl. a 48-ból).

Iotacizmus az *i* hang erős hangoztatása kivált két hangzó közt (pl. Troïa: 3 szótag. Magyar kopia = kopja). Néha egyértelmű az *itacizmussal* (l. o.).

Iowa (ejtsd: ajova, röv.: *Ia* v. *Io.*), az Északamerikai Egyesült-Államok egyike, Wisconsin, Illinois, Missouri, Nebraska, Dakota és Minnesota közt, 145,099 km² területtel, (1910) 2.224,771 lak. (15,078 néger). I. sík prairie-vidék, amelyen át egy alacsony földhát, a Mississippi és Missouri vízválasztója vonul végig, D.K-i lejtője hosszabb, mint a DNy.-i. Részben tölgyerdők borítják, alapközete paleozoos korbeli. A Missouriba kis folyók folynak, a Mississippi mellékvizei jelentősebbek, köztük a legnagyobbak Des Moines és a Red Cedar. Az éghajlat mérsékelt kontinentális; Des Moinesben az évi közép hőmérséklet 9·2°, legnagyobb hideg −40°, a legnagyobb meleg a 42°-ot eléri. A július átlagos hőmérséklete 23·6°, a januáriusé —8·1°, a csapadék évi mennyisége 822 milliméter. A főfoglalkozás a földmívelés. 1910-ben a farmok 29·5 millió ha. kulturterülete 432 millió bushel szemesterményt szolgáltatott. Gyümölcstermése jelentékeny. Állatállománya 1910. 1.447,000ló, 3.611,000 szarvasmarha, 754,000 juh és 6.485,000 disznó. A szénbányászat folyton nagyobb mértéket ölt. 1902-ben 5·4 millió tonna szenet bányásztak; jelentős még az ólombányászat (Dubuque és Buena Vista). Ipara igen fejlett és 1910. a termelt áruk értéke 259.238,000 dollár volt. Iskoláiban 1910. 24,909 tanító 510,611 tanulót tanított, 25 főiskolája volt, főbbek a Cornell College Mount Vernonban, a Drake-egyetem Des Moinesben, az állami egyetem I.-ban, a mezőgazdasági főiskola Amesban. Vasutainak hossza 1910-ben 23,475 km. I. 99 countyra van fölosztva; fővárosa Des Moines. A kormányzót, a 100 képviselőt 2, az 50 szenátort 4 és a főtörvényszék bíráit 6 évre választják. A szeszes italok elárusítása el van tiltva. I. eredetileg Louisianához tartozott. 1763-ban a franciák Spanyolországnak engedték át, 1800. visszanyerték és 1803. eladták 80 millió frankért az Egyesült-Államoknak. 1832-ben a Black-Hawk nevű háború dúlt a fehérbőrűek és indiánusok közt. 1838-ban területiummá és 1846. állammá lett. V. ö. *Gue*, History of I. (New York 1904).

Iowa City (ejtsd: ajova sziti), Johnson county székhelye Iowa északamerikai államban, az Iowa River magas partján, 7987 lak., gyárakkal, élénk terménykereskedéssel; állami egyetemmel (163 tanár, 1442 hallgató, 68,000 köt. könyvtár). 1855-ig Iowa állam fővárosa volt.

Iowa River, a Mississippi Ny.-i mellékfolyója Iowa államban az északamerikai Egyesült-Államokban. 480 km. hosszú. Baloldali mellékfolyójával: a Red Cedarral együtt vízi erejét használják ki.

Iowa-szinódus. Észak-Amerikában 1848-tól fogva különböző lutheri egyházfelekezetek keletkeztek. Igy a porosz ó-lutheránusokból a Buffalo-szinódus; a szász lutheránusokból a Missouri-szinódus, s mint e két ellenséges fél között közvetítő, a bajor lutheránusokból az I., amelyet azonban a másik két szinódus eretneknek bélyegezett, mivelhogy az utolsó dolgokra vonatkozó dogmatikai kérdéseket nyílt kérdésnek minősítette. V. ö. A. *Zahn*, Abriss einer Geschichte der evangelischen Kirche in Amerika im 19. Jahrhundert (1889); E. J. *Wolf*, The Lutherans in America (1889).

Ip, *ipamuram*, a családban a férj számára a feleségének, a feleség számára a férjnek apját jelenti. Más neve *após*.

Ipacsfa, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 417 magyar lak.; u. p. és u. t. Harkány.

Ipadu (növ.), l. *Erythroxylon*.

Ipar (*industria*), az a termelési ág, mely a nyers termelés útján előállított anyagokat átalakítva, emberi szükséglet fedezésére alkalmassá teszi. Az I.-ban a *munka*, a nyerstermelésnél a *természeti erő*, a kereskedelemnél pedig a *tőke* a főtényező. Az őstermelésnél a természet uralkodik az ember, az I.-nál ellenben az ember uralkodik a természet felett. Az I.-i tevékenység terén az emberi ész, leleményesség és számítás sokkal jobban érvényesülhet, mint pl. a mezőgazdaság körében. A munkamegosztás sokkal inkább alkalmazható az I.-ban, az I.-i munkás ennélfogva egyrészt függőbb helyzetbe jut a termelés egészével, de függetlenebb a munkaadóval szemben, mint a mezőgazdasági munkás. Az I. jelentősége gazdasági, művelődési és politikai tekintetben egyaránt megmérhetetlen. I. nélkül a mezőgazdaság sem fejlődhetik kellőleg, a gazdasági élet nélküle nagyon egyoldalú és tökéletlen. A városi életnek és ezzel a kulturális élet fejlődésének alapját az I. képezi. Politikai szempontból nagy fontossága van, mivel az erős középosztályt voltaképen az I. teremti meg és a haladás szellemét az oltja a társadalomba. Az I.-nak vannak hátrányai is, melyek részint annak természetében gyökereznek, részint helyes szervezkedés és észszerű I.-politika mellett csökkenthetők v. teljesen elháríthatók. Gazdaságilag hátrányos az I.-i fejlődésnél az, hogy a vidéki lakosságot a városokba terelvén, megélhetését az illető I.-ág sorsához köti és ennélfogva sokszor válságoknak teszi ki. Az egyoldalú, zárt, egészségtelen helyeken folytatott I.-i munka mellett a lakosság könnyen elcsenevészedik. A sűrű iparos népesség nyugtalan természetű, helyzetével könnyen elégedetlenné válik és a társadalmi forrongások kiszámíthatatlan anyagát képezi.

Az I.-nak különböző nemei: a *gyár-I.*, a *kézmű-I.*, a *házi-I.* és a *vándor-I.* A gyár-I.-nál alkalmazható leginkább a munkamegosztás, mert az tömegtermeléssel foglalkozván, az egyes apróbb kész munkák teljesítésére gépeket használ. Az újabbkori haladás ellenállhatatlanul a gyár-I. fejlődésére vezet, mely leginkább nagy vállalatok útján megy végbe. Az I.-i munkásmozgalmak leginkább a nagy I.-i vállalatok keretében keletkeznek és zajlanak le, jóllehet újabban ugyanezeket a mozgalmakat a kis-I. munkásai is bőven szolgáltatják, melyek ugyancsak tagjai a szakszervezeteknek. Az I.-i munkás a nagy-I.-ban ugyanis egyéniségét legnagyobbrészt elveszti és egyszerű elemmé alakul át, mely könnyebben kezelhető, mint a kézmű-I.-i segédmunkás, aki legnagyobbrészt csak gazdaságilag megoszlott munkát végez, mely egész termelvényeket állít elő, amelynek termelésében örömet is találhat. A kézmű-I.-ban foglalkozók sokkal kevésbbé egyoldalu munkát végeznek és némely helyütt még mindig patriarchálisabb viszonyok közt élnek, mint a gyári munkások. A gyári és a nagy-I., a kézmű-

és a kis-I. mindinkább azonos fogalmakká lesznek. Mindazon előnyök és hátrányok, melyek a nagy és kis vállalattal kapcsolatosak, jelentkeznek tehát ezeknél is. A kis-I. természetes körén kívül, mely főleg az egyéni ízlés, a művészeti igény kielégítésére és a javítások eszközlésében áll, folyton szűkebb térre szorul és sok ágában a nagy-I. versenyével szemben nem képes magát fenntartani. Némely I.-ágban a kis-I. kapcsolatba hozható a gyár-I.-ral, midőn valamely gyári részmunkás van hivatva azt teljesíteni. Mindazonáltal nagyon téves felfogás, hogy a kis-I. a gyár-I. mellett egyáltalán nem állhat meg. Az csak azokra az I.-ágakra nézve áll, melyek tömegtermelésre vannak utalva, de nem azokra, melyekben az egyéni munka bir döntő jelentőséggel. A modern termelési technika eltolódásokat eszközölt e részben, a hatalmasan fejlődő gyár-I. mellett kis-I.-i ágak egész sorozata létesült és fejlődik. A házi-I. (l. o.) szintén szerves összeköttetésben állhat a nagy-I.-ral, midőn az I.-cikkek bizonyos alkotórészeinek elkészítésére, esetleg valamely mellékes gyári munkának teljesítésére van utalva. De a házi-I. nagy vállalat keretében gyári központ nélkül is fennállhat, midőn azonban kereskedelmi vezetés alá kerül. A gyár-I. az újabb kor szülötte. Hatalmas lendületet azóta vett, mióta az erőgépek alkalmazásával a gépmunka olcsóbb lett és a technika minden irányban fejlődött. A jövő az I. terén ezen alakulásé. Hátrányai mellett, melyek ellen küzdeni az I.-politika feladata, igen nagy és a belterjes mívelődés szempontjából eléggé meg nem becsülhető előnyei vannak, melyek közt első helyen áll a nemzet gazdasági életének arányos, biztosítottabb haladása, a természet szeszélyeitől való nagyobb függetlensége és ébersége. A szabad mozgást ez az I.-i alakulat nem nélkülözhetvén, a céhekbe sohasem volt beszorítható, sőt azt is az ő hatásának kell nem kis részben tulajdonítani, hogy a kézmű-I. szintén kibontakozott a céhszervezet lenyügöző kötelékeiből. A céhek helyére részint a szabad I.-társulatok, részint a szabályozott, de a termelést nem akadályozó I.-testületek léptek a kézmű-I. körében. A gyár-I. ezekbe sem kényszeríthető bele. A gyár-I. fejlesztése elsőrangú érdeke minden államnak, mert munkástömegek állandó lekötésére csak ez alkalmas, ezáltal pedig növeli az ország fogyasztóképességét és mint ilyen, hathatós támogatójává válik a mezőgazdaságnak. Fontos azért is, mert alkalmas eszköze a nagy adóalanyok teremtésének és a fogyasztási adóbevételek növelésének, a közlekedési vállalatok alimentálásának stb. E mellett a gyár-I. hatalmas kultur-tényező, mert az abban elhelyezést találó hivatalnok, művezető, előmunkás és munkás mind kultur-elem.

Iparadó általában véve az ipari foglalkozások jövedelme után fizetendő. Legtágabb értelemben ez adónem alá tartoznak az összes ipari foglalkozások a kézmű-, továbbá házi- és gyári ipar, a nagy- és kiskereskedés, szállítás, biztosítás és egyéb vállalkozások köréből. Az I.-t vagy a hozadék után v. bizonyos külső ismérvek alapján vetik ki. A hozadék megadóztatása esetében leghelyesebb a valóságos keresetet tenni adóalappá, ami különösen a könyveket vezető foglalkozásoknál lehetséges. Könyvvezetés hiányában azonban meg kell elégedni a hozadék megbecslésével, ami külső ismertető jelek alapján történhetik. Ily külső ismérvek: az álló és a forgó tőke nagysága, a munkások száma és bére, az üzlet helyének nagysága (kis város v. nagy város) stb. A hozadék alapján azután a meghatározott kulcs szerint kivetik az adót. Az I.-t olykor tarifaszerűen vetik ki egyes foglalkozások után (haz nkban pl. a házalók kereseti adója), midőn egyes külső ismérvekhez (a segédek száma, az ipar helye stb.) egyszerűen a megállapított adótételt alkalmazzák. Az I. körében fordul elő az az eljárás, hogy a hasonló foglalkozásuakból kerületek szerint adótársaságokat alakítanak, ezeknek adóját közepes mérték szerint főösszegben előre meghatározzák és azután az adótársaságokra bízzák, hogy az adót az egyes adókötelesek között felosszak (l. *Kontingentálás*). Ilyen adókivetési eljárással találkozunk Poroszországban és Ausztriában. Hazánkban az általános kereseti adó az I.-nak felel meg.

Iparalap, az ipartörvény rendelkezései ellen vétókra kirótt birságokból alakuló alapok, melyeket a vármegyék és önálló törvényhatóságú városok külön I. v. ipariskolai alap gyanánt kezelnek és melyek kizárólag az iparos- és kereskedőtanonciskolák segélyezésére fordíthatók. Az I. a kereskedelemügyi és vallás- és közoktatásügyi miniszterek közös felügyelete alatt áll s minden segély, mely ebből megszavaztatik, ezeknek jóváhagyását igényli.

Iparállam elnevezéssel jelzik a közgazdasági irodalomban az olyan államot amely állam lakóinak többsége iparral és kereskedéssel foglalkozik. Ezzel szemben agrár- v. földmívelő állam az olyan, amelyben a lakók többsége a földmívelésből él. Egyes közgazdasági írók szerint a nemzetgazdaság legmagasabb fejlődése a földmívelés, az ipar és a kereskedelem összhangzó magas fejlettségében áll. Más közgazdasági írók szerint az egyoldalú I. az állam közgazdasági létének legmagasabb fejlődési foka, amelyben a földmívelés érdekeit áldozatul hozzák. A földmívelés termékeit védő behozatali vámokat megszüntetik, hogy a szaporodó népességet, amelyet a belföldi termelés már élelmi cikkekkel ellátni nem képes, külföldről hozott élelmi cikkekkel láthassák el, amit az állam iparcikkeivel azok árán vásárol meg. Ezt a tant azzal támogatják, hogy a mezőgazdasági termelés a földterület korlátoltsága folytán bizonyos határon túl nem fejleszthető, míg az ipari termelésnek ilyen korlátja nincsen. Anglia, Belgium, Hollandia, Svájc és a Németbirodalom az I.-ok sorába, Franciaország, Magyarország, Oroszország, Olaszország stb. a földmívelő államok sorába tartoznak.

Iparbankok, oly pénzintézetek, melyek az ipari vállalatok finanszirozására alakultak. Foglalkoznak iparvállalatok önálló alapításával, az alapításban való részvétellel, mint Crédit mobilier (l. o.) és az iparosok hiteligényeinek a kielégítésével.

Iparbíróság. l. *Ipari bíróság*.

Iparbizottságok, rendesen az ipartörvény alapján munkaadók és munkások között felmerülő vitás ügyek elintézésére szervezett *békéltető bizott-*

ságokat (l. o.) értik alatta. Ezenkívül vannak I. egész külön egyes vármegyékben, melyek a helyi ipar fejlesztésére szolgáló javaslatok tételére hivatottak; működésük azonban teljesen meddőnek bizonyult.

Iparcsarnok, oly hely, melyben időleges vagy állandó ipari kiállítások szoktak rendeztetni, rendszerint közvetlen eladási célzattal. Az I. intézménye különösen Németországban és Svájcban van nagyon elterjedve, míg Magyarországon alig.

Iparegészségügy, l. *Ivari egészségügy*.

Iparegyesület. Az *országos I.* keletkezése arra a mozgalomra vezethető vissza, melyet almási *Balogh* Pál 1841 elején az akkori Pesti Hirlapban egy hasznos ismereteket terjesztő társaság létesítése érdekében megindított. Az előkészítő társaság Kossuth Lajost bízta meg az I. előrajzának kidolgozásával. Ez előrajz szerint az I. célja: hasznos ismereteket terjeszteni a nép minden osztályában, kivált pedig a műiparos-osztályban. Az egyesület ezt a célt könnyen érthető, népszerű nyelven írt, tanulságos és a gyakorlati élet szükségleteinek lehetőleg megfelelő munkák kiadása, az előadott tárgyak könnyebb felfogását és használhatását elősegítő rajzok s az ipar és kézművek haladását és tökéletesítését lehetőleg előmozdító egyéb módok által kívánja elérni. Az első felhívás aláírói voltak: *Luka* Lajos ideiglenes elnök, *Vajda* Péter titoknok, továbbá *Lukács* Móric, *Trefort* Ágoston, *Eötvös* József, *Kossuth* Lajos, *Schedel* Ferenc, *Benyovszky* Péter, *Zsivora* György, *Császár* Ferenc, *Balogh* Pál, *Simon* Flórent, *Almásy* Pál, *Eötvös* Dénes, *Antal* Mihály, *Ráday* Gedeon. Az első munkálati tervet Kossuth, Balogh Pál, Szentkirályi és Eötvös József dolgozták ki. Ennek főbb pontjai a következők: ismereteket terjeszteni szóval (előadások) és írásban (folyóirat, szakkönyvek), fiókegyletek alakítása, iparstatisztika, évkönyv, kiállítások, olvasóterem, szerszám- és gépminta-gyűjtemény, szakiskolák. Érdemes fölemlíteni, hogy Kossuth a fogságából való kiszabadulása alkalmából Wesselényi Miklóstól és barátaitól kapott 5000 frtos adományt az I. céljaira ajánlotta föl. Az első közgyűlésen, mely 1841 nov. 13—14. tartatott meg, 9400 frt tőkealapitványt, 404 frt adományt és 1260 pengő frt biztositott évi díjat jelentettek be. Ugyanekkor elnökké *Batthyány* Lajos grófot választották meg, igazgató *Luka* Lajos, aligazgató *Kossuth* Lajos lett.

Az egyesület csakhamar megteremtette az első kiállításokat s a célok támogatásával megkezdte a mesterinas-iskolák felállítását; ezekre nézve részletes tervezeteket és tanterveket dolgozott ki. 1845-ben nyilt meg az első ilyen iskola, melynek 124 növendéke volt, a második évben 127, a harmadikban 144 növendék volt; a látogatottság évről-évre csak csekély emelkedést mutat. Az említett kiállításokból folyt a védegylet eszméje (l. *Honi iparvédegylet*). Egyidejűleg létesítette az I. a *magyar kereskedelmi részvénytársaságot* és a *gyáralapító részvénytársaságot;* egyikkel az exportot akarta rendszeresíteni, a másikkal új ipartelepeket létesíteni; létesítette továbbá az *iparműtárt* (árúcsarnok), mellyel a raktárszövetkezetek első mozgalma volt kapcsolatban. A *magyar tengerhajózási társaság* eszméje is az I.-ből indult ki, de ez sem tudott kellőképen érvényesülni.

1845-ben megindította és 1848 végéig fenntartotta a *Hetilapot*, népszerű könyvtár létesítését kezdeményezte, iparos-naptárt adott ki, megkezdte a mesterszavak magyarosítását, ipariskolai tankönyveket bocsátott közre, megkezdte az iparstatisztika szervezését, létesített egy technológiai gyűjteményt, megkezdte az iparosok gyakorlati segélyezését pénzáldozatokkal, a technikai pályára lépő fiatalokat ösztöndíjakkal küldötte külföldre, rendezett ismeretterjesztő szakfelolvasásokat, megvetette egy szabadalmi törvény alapját s igen szép messzeható programmot állapított meg úgy a törvényhozás által az ipar érdekében teendő intézkedésekre, mint a társadalmi tevékenységre nézve. Mindezeknek kifejlését azonban megakasztotta a szabadságharc. Az I. első igazgatója *Kossuth* volt. Utódai az igazgatói állásban *Wargha* István és *Fényes* Elek voltak, jobb keze a munkában *Csanády* Ferenc jegyző, később miniszteri tanácsos a kereskedelmi minisztériumban. Elnöke végig *Batthyány* Lajos volt.

A szabadságharc után pihent az egyesület, míg 1850 nov. 30. politikai biztos jelenlétében megtartotta fölosztó ülését. 1867 szept. 15. újra alakult az I., mint *Országos Magyar Iparegyesület*. 1880-ban az iparosság két táborra szakadt ugyan s a régi egyesülettel szemben *Általános magyar iparegylet* címen egy másik országos jellegű egyesület jött létre, de a két egyesület 1882 ápr. 16. *Országos Iparegyesület* címen egyesült.

Az egyesület ipari szaklapot alapított, mely magyar nyelven kezdetben *Anyagi Erdekeink*, később (1880 óta) *Magyar Ipar* (egyidejűleg németül Industrie-Zeitung f. Ungarn) cím alatt a tagoknak ingyen jár. A lap 1897 óta hetilap lett, szerkesztője *Gelléri* Mór. Az I. elnöke 1880-tól haláláig *Zichy* Jenő gróf és igazgatója, lelke *Mudrony* Soma volt, kinek 1897. bekövetkezett halála után az egyesület igazgatójává *Gelléri* Mórt választották meg. Zichy halála után *Matlekovics* Sándor lett az I. elnöke.

Iparengedély, l. *Iparjog*.

Ipar- és kereskedelmi alap *(Országos)*, az a pénzalap, melyet eredetileg Baross Gábor kereskedelemügyi miniszter 1890. létesített, hogy általa újabb iparfejlesztési eszközt teremtsen, később azonban a törvényhozás 15 millió K.-t szavazott meg (1904) erre a célra; az alap rendeltetése az, hogy ujonnan létesítendő v. már létező hazai ipars kereskedelmi vállalatok segélyezésére szolgál. Ezen alap vagyonát képezik a 15 millió állami dotáción kívül magánadományok, büntetés- és birságpénzek, melyeket törvény v. rendelet ezen alapra fordítandóknak kijelöl s különösen szabályellenesen v. engedély nélkül foganatosítandó vasúti építkezések után kirótt birságok; a kereskedelmi miniszterrel v. alantas hatóságaival kötött építési s más vállalati szerződésekből folyó bánatpénzek, kötbérek s birságok.

Ipar- és kereskedelmi kamara, l. *Kereskedelmi és iparkamara*.

Iparfejlesztés, l. *Iparpolitika*.

Iparfelügyelet, az iparügyekre vonatkozó törvények és rendeletek végrehajtásának ellenőrzése és az iparfejlesztés előmozdítása. Az I.-et a kereskedelmi miniszter az 1893. XVIII. t.-c. értelmében *iparfelügyelők* által gyakorolja, akik a kereskedelemügyi miniszternek alárendelt államhivatalnokok, gyakorolják a gyárvizsgálatot, közreműködnek az iparfejlesztés körül, e végből a kerületükben levő ipari tanműhelyeket és az alsó fokú ipari tanonciskolákat időnként megvizsgálják, az iparvállalatoknak nyujtott államsegély felhasználását, az állami kedvezmények fejében kikötött feltételek teljesítését ellenőrzik, a házi ipar fejlesztése körül eljárnak. Megbízhatók azzal, hogy a munkaadóknak vagy a munkásoknak munkabérmozgalma esetén az ipartörvényben meghatározott tárgyalást vezessék. Telepengedélyeknél a helyszini tárgyalásra mindig meghívandók. Eljárásukat és szervezetüket főként a 17001/901. a. kelt utasítás szabályozza. L. még *Balesetelhárítás*.

Iparfelügyelő, l. *Iparfelügyelet, Gyárfelügyelő*.

Ipargazdaság, v. *gyári gazdaság*, a közgazdasági életnek az az alakulata, mely az ipari fejlődésre van alapítva, ellentétben a mezőgazdasági alakulattal. Egyoldalú gazdasági rendszer ez is, támaszkodva a hatalmas nagy gyáriparra.

Iparhatósági engedély, l. *Iparjog*.

Iparhatósági igazolvány, l. *Iparjog*.

Iparhatósági megbizottak, az elsőfokú iparhatóság területén, illetőleg a szolgabiró székhelyén évenkint választott iparosok, kik az elsőfokú iparhatóságot működésében, a törvény által megállapított esetekben támogatják. Feladatuk főkép: az iparlajstromok, a tanonciskolák ellenőrzése, a gyárak és a műhelyek megszemlélése. Minden elsőfokú iparhatóság mellé legalább 20 — kivételkép, ha a helyben lakó iparosok száma 100-nál kisebb, 10 — megbízott választandó. A megbizottak választása a miniszter határozata alapján csak oly iparhatósági területeken maradhat el, ahol a helyben lakó iparosok száma 50-nél kevesebb. A reája eső választást csak az utasíthatja vissza, aki egy éven át mint megbízott már működött. A teendőit nem kellően teljesítő megbízott 200 koronáig terjedhető birsággal sujtható. (1884. XVII. t.-c. 167—174. §.).

Iparhatósági telepengedély, l. *Iparjog*.

Iparhatóságok, az 1884. XVII. t.-cikk szerint elsőfokban: községekben a szolgabiró; rendezett tanáccsal biró városokban a városi tanács; törvényhatósági joggal felruházott városokban a rendőrkapitány; Budapesten a kerületi elöljáróság; — másodfokban: vármegyékben az alispán; törvényhatósági joggal felruházott városokban a tanács; — harmadfokban: a kereskedelmi miniszter. Az elsőfoku I.-nál az eljárás szóbeli, de jegyzőkönyv vezetendő. A határozat szóval kihirdetendő s kivánatra irásban is kiadandó. A felfolyamodás beadásának határideje 15 nap. A felfolyamodás mindig az elsőfokú hatóságnál adandó be s kivételes esetektől eltekintve — ilyen különösen az, ha a végrehajtás azonnal foganatosítása köztekintetekből szükséges — halasztó hatállyal bir. Kihágási ügyekben a rendőri büntető eljárási szabályzatot (65000/909. B. M. rend.) kell alkalmazni. Az iparos és a segéd közötti munkaviszonyból származó vitás ügyekben (1884. XVII. t.-c. 176. §.) az I. érdemi határozata ellen közigazgatási úton nincs felebbvitel, hanem a határozattal meg nem elégedő fél 8 nap alatt a rendes bíróságnál keresheti orvoslást.

Ipari anyagok vizsgálata, l. *Anyagvizsgálat*.

Ipari baleset, l. *Baleset* és *Balesetelhárítás*.

Ipari békéltető és választott bíróság feladata az, hogy a munkaadók és munkások közti ellentéteket kiegyenlítse és az ipari munka terén a békét helyreállítsa. Az ipartörvény (1884. XVII. t.-c.) 163. §-a értelmében az iparhatóság, mihelyt értésére jutnak oly összebeszélések, melyekkel az iparosok azt célozzák, hogy üzletük félbeszakítása, vagy a munkások, illetőleg segédek elbocsátása által ezeknek terhesebb munkafeltételeket szabjanak, különösen bérüket leszállítsák; vagy amelyekkel a munkások, illetőleg a segédek arra törekednek, hogy közös munkaszünetelés által a munkaadókat magasabb bér megadására kényszerítsék és általában tőlük jobb munkafeltételeket csikarjanak ki, ezeknek a surlódásoknak megszüntetésére békéltető bizottság alakítását rendeli el, illetőleg a testülethez tartozó iparágaknál a testület békéltető bizottságát eljárásra utasítja. A békéltető bizottság az illető iparág önálló iparosai és segédei által külön-külön választott hat iparosból és hat segédből áll; elnöke az iparhatóság elnöke. A bizottság a megválasztás után azonnal összeül és a békéltetés iránt tanácskozik. A külföldi törvényhozások az I. tennivalóit némi összefüggésbe hozzák az ipari biráskodás intézményével. Részben követi ezeket a nálunk a kereskedelemügyi minisztériumban készült és az 1909. évben közzétett ipartörvény tervezete is, amely ily ügyekben békéltető és választott bíróság felállítását tervezi. Sőt egyes iparvállalatoknál, üzemeknél és szolgálati ágakban a munkaadók és alkalmazottak közt támadt surlódások elintézésére döntő bíróság felállítását tervezi, amelynek elnöke a kir. ítélőtábla elnöke vagy egyik tanácselnöke, tagjai pedig: egy ítélőtáblai biró, az iparbíróság elnöke, valamint a munkaadók és az alkalmazottak által választott két-két tanácstag. L. még *Békéltető bizottságok*.

Ipari betegségek, l. *Iparokozta betegségek*.

Ipari bíróság, oly különös bíróság, amely az ipari munkaviszonyból a munkaadók és alkalmazottak közt származó perek elintézésére van hivatva. Az első ilyen bíróságokat *Franciaországban* Lyonban állították fel *(Conseil des prud'hommes)* 1806-ban. Az 1907. évi március 27. napján kelt törvény az egész intézményre vonatkozó joganyagot kimerítően szabályozta. Az I. tagjait a munkaadók és alkalmazottak szakma szerint csoportosított választó testületei választják, elnökét és alelnökét pedig a tagok maguk közül választják évről-évre felváltva munkaadók és alkalmazottak közül. Miután ez a francia minta *Németország* Rajnamenti vidékein, ahol a francia törvény uralkodott, gyökeret vert, lassanként az I.-ok itt is elterjedtek. Az egész Német birodalomra kiterjedőleg azonban csak az 1890. évi július 29-én kelt törvény szabályozta az I.-okat (Gewerbegerichte). Az 1901. évi

június 30-án kelt törvény reformálta ezt az intézményt és az 1904. évi július 6-án kelt törvény kiegészítette ezt a szervezetet a kereskedői bíróságokkal (Kaufmannsgerichte), amelyek a kereskedők és alkalmazottaik közti jogviták elintézésére vannak hivatva. A német I. épúgy, mint a francia, nincs kapcsolatban a rendes bírósági szervezettel, hanem lényegében községi intézmény. Ülnökeit felerészben a munkaadók, felerészben az alkalmazottak választják; elnökét pedig a városi tanács, a község képviselete vagy az ipari bíróságot fenntartó községek kötelékének képviselete választja. *Ausztriában* az 1896. évi november 27. napján kelt törvény szervezte az I.-okat, amelyek itt is lényegileg községi intézmények. Ülnökeit felerészben a munkaadók, felerészben a munkások választják, elnökét és helyettesét pedig az igazságügyminiszter nevezi ki a bírói tisztségre képesített bírósági hivatalnokok közül. *Hazánkban* ezidőszerint nincsenek még külön I.-ok. Az 1840. évi XVI. t.-c. 32—34. §-ai, valamint az 1840. évi XVII. t.-c. 7. §-a tartalmaztak ilynemű szabályozást. Az ipartörvény (1884. XVII. t.-c.) 176. §-a értelmében az iparosok és a tanoncok, segédek vagy munkások között felmerülő vitás kérdéseket az elsőfokú iparhatóság, illetőleg az ipartestület békéltető bizottsága dönti el és a határozattal meg nem elégedő félnek jogában áll igényeit a törvény rendes útján érvényesíteni. (L. *Békéltető bizottságok.)* Tervbe van véve, hogy az I.-ok felállítása tárgyában törvényhozási intézkedés fog nálunk is történni. V. ö. Az új ipartörvény-tervezet jogi főkérdéseinek jogászegyleti tárgyalása, II. füzet: Az ipari bíráskodás (Magyar jogászegyleti értekezések 1909. évi 298. szám XXXIX. kötet II. füzet).

Ipari culpa *(culpa* lat. a. m. gondatlanság), az iparűzés közben tanusított gondatlanság, szabályok elmulasztása, stb., amely halált v. testi sérülést okozott. L. *Baleset, Munkásbiztosítás.*

Ipari egészségtan, az egészségtannak az iparral, az ipari megbetegedésekkel, illetőleg azok elkerülésével foglalkozó része. L. *Iparokozta betegségek.*

Ipari egészségügy, *gyári egészségügy*, azon intézkedések, melyek az iparban alkalmazottak egészségi viszonyainak rendezését és javítását célozzák. Az erre vonatkozó szabályok részben az ipartörvényben, részben az iparfelügyelőkről szóló törvényben, túlnyomó mértékben azonban az ezek alapján kiadott kormányrendeletekben birják alapjukat.

Ipari egyesületek azok a szabad egyesülések, melyeket iparosok, gyárosok gazdasági érdekeik képviseletére alakítani szoktak. Ilyen I. vannak: általánosak, melyeket az iparosok szakmákra való tekintet nélkül az ipar egyetemes érdekeinek védelmére alapítanak, és szakok szerinti I., melyek vagy csak egy, vagy rokonszakmák képviselőit egyesítik. Mindkét fajta ily I. nálunk elég erősen vannak képviselve; az első csoportba tartozó két legerősebb ipari szervezete az országnak a Magyar Gyáriparosok Orsz. Szövetsége és az Országos Iparegyesület (l. *Iparegyesület)*; az utóbbi csoportba tartozólag csaknem minden fontosabb ipari szakmának van már külön ipari képviselete. Az I. különösen Németországban birnak nagy elterjedtséggel és széleskörű szervezetekkel.

Ipari és kereskedelmi alkalmazottak biztosítása, l. *Biztosítás* (csoportos életbiztosítás), *Szociális biztosítás* és *Munkásbiztosítás.*

Ipari és kereskedelmi könyvek, l. *Uzleti könyvek.*

Ipari és kereskedelmi növények. Az ipar számára fontos nyers terményeket szolgáltató növények, az ipari növények, egyuttal többnyire kereskedelmi növények is, mivel a nyers anyagokat rendesen nem ott dolgozzák fel iparilag, ahol nyerik. Az iparilag és kereskedelmileg fontos növények száma rendkívül nagy; főfontosságuak a következők:

1. A *gabonanemüek*, első sorban a *búza*, melynek a Földön összesen termelt mennyisége 1000 millió q körül ingadozik, ugyanannyi a *kukorica* mennyisége, felényi a *rozs-* és *árpáé*; ezek mint főtáplálékok és mint a malomiparnak, a keményítő-, sör- stb. gyártásnak anyagai fontosak. A *rizs* a délvidékre, különösen Ázsiára hasonló fontosságú, mert ott 750 millió ember főleg rizsből táplálkozik; a termesztett mennyiség az egész Földön 1200 millió q, ebből Indiában 250 millió q s ennek értéke 7000 millió K-ra tehető.

2. A *burgonya*, mely fontosság tekintetében közel áll a gabonanemüekhez, mert mint táplálék és a keményítő-, krumplicukor- és szeszgyártás szempontjából egyaránt főfontosságú. Európában és Észak-Amerikában termesztett mennyiségét 2000 millió q-ra becsülik. Németországban 663 gyárban készítenek burgonyakeményítőt s nálunk majdnem minden faluban főznek szeszt a burgonyából.

3. A *rostnövények*, kivált a *gyapot*, melyből az egész Földön 33 millió q-t termesztenek; 3200 millió K értékben. Más fontos rostok a *len, kender, juta, kókuszrost* stb. (l. *Rostnövények).*

4. A *fák*. A *fa* ősidőktől kezdve egyik legfontosabb terménye a növényvilágnak, melyet sokféleképen használnak s úgy iparilag, mint kereskedelmileg igen fontos. L. erre nézve: *Fa, 2.*

5. A *kaucsukot* és a vele rokon természetü anyagokat *(guttapercha, balata)* szolgáltató növények (l. *Kaucsuk-növények)* az iparnak jelenleg nélkülözhetetlen árút szolgáltatnak, mert a *vulkanizált* és a *szarusított* kaucsuk (Hartgummi, ebonit) mindinkább fokozódó alkalmazása oly nagymérvű, hogy a kaucsuk alig nyerhető elegendő mennyiségben, így az ára újabban megkétszereződött. Kaucsukot jelenleg összesen egy millió, gutta-perchát pedig 0·3 millió q-t termelnek.

6. *Cukornövények*, ilyenek első sorban a *cukornád* és a *cukorrépa* (l. o.). 1906-ban a nád- és répacukorból összesen 142 millió q-t termeltek (az elsőből 73, az utóbbiból 69 millió q-t). A répacukor gyártásában Németország 23 millió q-val első helyen áll; Magyarországra vonatkozólag l. *Cukor.*

7. *Olajnövények.* Nálunk a legfontosabb a *repce* (l. *Káposzta* alatt), melynek olaját kenőolajnak, a szappangyártásban s egyébként iparilag felhasználják. Déli vidékeken, különösen Dél-Európa-, Észak-Afrika- és újabban Kaliforniában, az *olajfa (Olea)* nagyfontosságú, melynek olaja először

mint ételolaj (táblaolaj) szerepel, azután mint kenőolaj (faolaj) és végre az olajszappan gyártásában, melyet kivált Marseilleben és Velencében készítenek. Dél-Ázsiában és egyebütt a *szézam (Sesamum indicum)* szerepel mint fontos olajnövény s ez egyszersmind a legrégibb olajnövény is. Terménye ételolajnak és ipari célokra való. Németországba 6 millió q-t visznek be belőle, 15 millió márka értékben. Újabban a *kókuszdiók* (l. *Kókuszpálma)* nyertek nagy jelentőséget, amennyiben szárított magvaiból, melyek «kopra» néven kivált a Csendes-tenger szigetein fontos kereskedelmi cikkek, a *kókuszzsír* készítik, mely «kunerol», «palmin» s más neveken az állati zsír pótlására való. Említendő továbbá a *lenolaj*, mely mint gyorsan száradó olaj fontos ipari alkalmazásban részesül; továbbá a *földimogyoróolaj* (l. *Arachis)*, valamint a *gyapotmagolaj* (l. o.) és sok egyéb.

8. *Gyantanövények* (l. *Gyanták).*
9. *Festéknövények* (l. o.).
10. *Cserzőnövények* (l. o.).

Inkább kereskedelmi fontosságuak a következők: a *kávé*, melyből összesen 10 millió q-t termelnek, legtöbbet Amerikában, különösen Braziliában (7 millió), s ott Santos a főkikötője a kávékivitelnek; a *tea*, melynek mennyiségét nehéz megtudni, mivel Kina és Japán rendkívül sok teát fogyaszt. A világforgalomba 20 millió q kerül, legtöbb Kinából és Japánból (7·2 millió), a többi Indiából (Assamtea), Ceylonból és Jávából; a *füszernövények* (l. o.); *konyhanövények* (l. o.); a *dohány*, melyből 5·5 millió q-t termelnek összesen, kivált Észak-Amerika egyesült államaiban (Magyarországot illetőleg l. *Dohány* és *Dohányjövedék);* a *komló*, melyből több mint egy millió q-t termelnek, legtöbbet Németországban és Csehországban (Saaz város vidékén); a *gyümölcsök*, melyek közül világfontosságuak a *citrom*, a *narancs*, melyből csak az Azori-szigetekről, ahol a legjobb narancs terem, évente 700 millió darabot visznek Londonba; a *füge* (l. o.), a *datolya* (l. o.); de nagy kereskedelmi fontosságuak még az *alma*, a *körte*, az *aszalt szilva*, a *szőlő*, *mandola*, *mogyoró* és sok egyéb.

Ipari és kereskedelmi oktatási tanács. Az *Országos ipari és kereskedelmi oktatási tanács* az ipari és kereskedelmi oktatás felügyeletére és szervezésére a kereskedelmi és vallás- és közoktatásügyi miniszterek által közösen alkotott tanács. Eredetileg csak iparoktatási tanács volt, 1892 aug. 24. kelt szervezettel, új szervezetét 1900 aug. 9. kapta, mellyel a tanács I.-csá alakult át és munkaköre az iparoktatáson kívül a kereskedelmi oktatásra is kiterjesztetett. A tanács, amely a kereskedelemügyi és a vallás- és közoktatásügyi miniszterek véleményező szerve, külön ipari és külön kereskedelmi oktatási szakosztályból áll. A tanács elnöksége, amely elnökből, másodelnökből, alelnökből, titkárból és négy előadóból áll, mindakét szakosztályra nézve közös. Az elnököket a király, a titkárt és két előadóját a kereskedelemügyi, a másik két előadót a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezi ki, valamennyit hat évre. A tanácsnak mindakét szakosztálya 30—30 tagból áll, akiket mindegyik szakosztályban felerészben a kereskedelemügyi, felerészben a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevez ki hat évre, iskolaügyi és gyakorlati szakférfiak sorából. Az elnököknek ezenkívül joguk van a tanácson kívül álló szakértőket is felkérni közreműködésre.

Ipari forradalom, l. *Angol ipari forradalom.*

Ipari gazdaság v. *gyári gazdaság*, l. *Ipargazdaság* és *Gazdálkodási rendszerek.*

Iparigazolvány, l. *Iparjog.*

Ipari kedvezmények. Az 1881. XLIV., majd az 1890. XIII. és 1899. XLIX., legutóbb pedig az 1907. III. t.-cikkben a hazai iparnak biztosított *állami kedvezmények*, melyek leginkább adó- és illetékmentességből állanak. Az 1907. évi törvény lényeges haladást jelent az előbbiekhez képest, amennyiben felöleli a gyáripar mellett a kézműés a háziipart is, módot ad a vidéki városok nagyobb arányú iparfejlesztésére, bevonván az iparpolitikai tevékenységbe a községeket és törvényhatóságokat is és rendezi a közszállítások ügyét is. A törvény szerzője Szterényi József. Az I. alatt rendszerint csak az adó- és illetékmentességet értik. L. *Állami kedvezmények.*

Ipari kihágások, az ipartörvénynek a törvény által kihágásnak minősített megszegései. 100 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő kihágást követ el: *a)* aki engedélyhez nem kötött ipart önállóan üz, anélkül, hogy iparigazolványt váltott volna, vagy képesítéshez kötött ipart képesítés, vagy képesített egyén alkalmazása nélkül; *b)* aki olyan iparban, amelyben hatósági árszabás van, a hatóságilag megszabott díjnál magasabbat szed. 40 K—400 K-ig büntetendő: *a)* aki a törvénynek a segédek, tanoncok és gyári munkások felvételét, alkalmazását, a velük való bánást szabályozó rendeleteit áthágja: *b)* aki a munkások bérét árúcikkben szolgáltatja ki; *c)* aki segédet előbbi szolgálata megszűnésének igazolása nélkül felfogad; *d)* aki cégén, nyomtatványain, v. hirdetéseiben oly jelzőket, adatokat használ, amelyek a valóságnak meg nem felelnek. 200—300 K-ig büntetendő: aki engedélyhez kötött ipart engedély nélkül, illetőleg telepengedélyhez kötött ipart telepengedély nélkül folytat, olyan ipart, amelynek megszüntetését be kell jelenteni, bejelentés nélkül megszakít stb. Azt a segédet v. gyári munkást, aki munkájából jogtalanul kilép, az iparhatóság visszahozathatja s ezenfelül 40 K pénzbüntetéssel büntetheti. A segédek, tanoncok és gyári munkások felvételét, alkalmazását és a velök való bánásmódot szabályozó s a segédszemélyzet iskolai oktatására vonatkozó törvényes rendeleteknek súlyosabb v. ismételt megszegése esetében az iparos tanonctartási, a gyáros fiatal munkások alkalmazásának jogától egy évre megfosztható. A csak engedély mellett felállítható telepeken bizonyos esetekben, különösen közbiztonsági, közegészségi és tűzrendőri szabályoknak súlyos megsértése esetében az üzlet egy évig megszüntethető. Összebeszélések, amelyekkel az iparosok azt célozzák, hogy a munkásoknak üzletük félbeszakítása, v. a munkások elbocsátása által terhesebb feltételeket szabjanak, v. amelyekkel a munkások közös munkaszüneteléssel béremelést, jobb munkafeltételeket akarnak kicsikarni, jogérvénnyel nem bírnak. Ha az iparhatóság ilyen össze-

beszélésről értesül, a békéltető eljárást megkezdi. Aki az ilyen összebeszélések létesítése céljából a munkaadókat v. a munkásokat szabad akaratukban fenyegetéssel v. bántalmazással akadályozza, 600 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel és 30 napig terjedhető elzárással büntetendő. A pénzbüntetések közigazgatási úton, a közadók módjára hajtatnak be, az elkövetés helyének községi pénztárába folynak s ipari, esetleg kereskedelmi oktatási célokra fordítandók. Az iparűzés jogát büntetésként sem bírói ítélettel, sem közigazgatási határozattal senkitől megvonni nem lehet. Fogadók, korcsmák, stb. tartása, a kéményseprés, a zsibárúskodás, a robbanószerek készítése és árusítása, a cseléd-szerzés jogától az iparhatóság megfoszthatja azt, aki közerkölcsiség és közrendészet szempontjából megbizhatatlan. (1884. XVII. t.-c. 155—165. §.) A törvényen kívül az egyes iparrendészeti kormányrendeletek és szabályrendeletek is állapíthatnak meg kihágásokat.

Ipari megbetegedések, l. *Iparokozta betegségek.*

Ipari munkás, az ipari üzemben alkalmazott segédszemély, aki lehet vagy napszámos vagy iparossegéd, ill. a törvény szempontjából ezzel egyenlő elbírálás alá eső gyári munkás. A különbség köztük csak az, hogy az iparossegéd kisipari alkalmazott, a gyári munkás ellenben nagyipari. Az I. jogviszonyait az ipartörvény szabályozza, nálunk az 1884. XVII. t.-c.

Ipari munkásügy, l. *Munkáskérdés.*

Ipari növények, l. *Ipari és kereskedelmi növények.*

Ipari növénytan, a növénytannak az a része, mely az iparban használatos növényekkel foglalkozik.

Ipari részvények, általában részvénytársulati alapon szervezett iparvállalatok részvényei. Különösen I.-nek nevezik azokat a részvényeket, amelyeket egy ipari vállalat, részvénytársasággá való átalakulásakor, a természetbeni szolgáltatások ellen, készpénzfizetés nélkül ad az illető részvényeseknek.

Ipariskolák, a szakoktatás körébe tartozó intézetek, melyekben iparosok képeztetnek, illetőleg neveltetnek. L. *Iparoktatás.* — I. a javítóintézetekben, l. *Javítóintézetek.*

Ipari statisztika, az a felvétel, mely az iparral foglalkozó népesség számát, munka- és egyéb viszonyait, az ipari üzemek termelését és általában az ipar alakulására, helyzetére és viszonyaira vonatkozó adatokat gyűjti és feldolgozza. Az iparilag fejlett államok e célra külön iparstatisztikai hivatalokat létesítettek. Nálunk részben a kereskedelemügyi minisztérium iparfejlesztési osztálya, részben az országos központi statisztikai hivatal végzi az idevágó munkálatokat. A legjelentősebb I.-i munkálat volt nálunk eddig az 1901-ben 20 kötetben megjelent termelési statisztika, melyet Szterényi József szerkesztett, mely részletes, helyszini felvételek alapján készült. Nevezetesebb I.-i munkák még nálunk az évenként kiadatni szokott Balesetstatisztika és a 3—4 évi időközökben kiadásra kerülő Ipari üzem-statisztika.

Ipari szakiskolák, l. *Iparoktatás.*

Ipari szakoktatás, l. *Iparoktatás.*

Ipari szakszervezetek, l. *Munkásszervezetek.*

Ipari tanfolyamok, l. *Iparoktatás.*

Ipari tanműhely, régebben fennállott, kizárólag gyakorlati tanítást nyujtó ipariskolák, melyek azonban az idők folyamán megszüntek, illetőleg átalakultak kézműves-iskolákká (l. *Iparoktatás).*

Ipari tartaléksereg. Ez alatt relativ túlnépességet kell érteni, vagyis nagyobb népességet, mint amennyinek jó megélhetést biztosítani lehet. Ennek okát a szocialista közgazdaságtan megalapítója, *Marx* Károly szerint abban kell találni, hogy a termelési eszközök kevesek birtokában vannak s a termelő munka nem az emberi szükségletekhez, hanem az eladási lehetőségekhez igazodik. Malthus szerint az emberi nem szaporasága mindig nagyobb, mint a mindenkori élelmiszerkészlet növekedése. Míg tehát Malthus ezt természettörvénynek tartja, addig Marx csak a mai tőkés termelési rendszert okolja ezért.

Ipari törvények, azoknak a törvényeknek gyüjtőfogalma, melyek az iparra vonatkozó rendelkezéseket tartalmazzák; rendesen ipari törvényhozásnak szokás nevezni. L. *Iparjog* és *Ipartörvény.*

Ipari törvényhozás, l. *Ipari törvények.*

Ipari tulajdon az iparosnak (kereskedőnek) találmányi szabadalma, ipari mustrája és mintája, gyártmányának vagy árúinak védjegye, kereskedelmi neve, szóval joga az ipari értékű testetlen javakon. Az I. védelmére Belgium, Brazilia, Spanyolország, Franciaország, Guatemala, Olaszország, Németalföld, Portugália, Salvador, Szerbia és Svájc Párisban 1883 márc. 20-án nemzetközi egyezményt kötöttek, kimondván, hogy ez országok kormányai az I. védelme céljából Unióvá (egyesületté) alakulnak. Az Unióhoz tartozó államok alattvalói, ill. lakosai az Unió bármely államában a találmányi szabadalmak, ipari mustrák stb. tekintetében ugyanazokat az előnyöket élvezik, mint az állam saját honosai; azokkal egyenlő védelemben részesülnek, azonos jogorvoslatokkal élhetnek. Aki a szerződött államok egyikében szabadalmat, mustrát vagy védjegyet bejelent, bizonyos határidőn belül a többi államban is elsőbbséget nyer annak bejelentésére. A származási országban bejegyzett védjegyet az Unió többi államában is be kell jegyezni és megoltalmazni. A kereskedelmi név, bejegyzés nélkül is, minden Unióbeli államban védelemben részesül. «Az ipari tulajdon védelmére alakult nemzetközi Unió irodája» címmel, a szerződő államok költségére, a svájci szövetség kormányának fenhatósága alatt nemzetközi iroda szerveztetett. Az egyezményt több pótegyezmény módosította. Fontos ezek közt a Madridban 1891 máj. 14. létrejött megállapodás a védjegyek nemzetközi bejelentéséről, amely szerint a szerződő államok alattvalói a védjegyeknek oltalmát, azoknak a berni nemzetközi irodában eszközölt s a származási ország hatósága által közvetített bejelentése által, valamennyi országban biztosíthatják maguknak. Az 1908. LII. t.-c. alapján az Unióba Magyarország is belépett. Ezenkívül Magyarország és a Németbirodalom közt 1908 nov. 15. külön egyezmény létesült az

I.-jogok kölcsönös oltalma iránt. Ezt az 1908. LIV. t.-c. cikkelyezte be. A párisi Unio-egyezménynek, továbbá a madridi megállapodásnak 1900. Bruxellesben és 1911. Washingtonban átvizsgált szövegét az 1913. VIII. t.-c. iktatta az ország törvényei közé.

Ipari üzem, az a vállalkozás, mely valamely iparággal gyakorlatilag foglalkozik. Az I. rendszerint három válfajra tagozódik: kisipari vagy kézműipari, középipari vagyis olyan, mely már gépekkel és több munkással és nagy- v. gyáripari, mely a magyar törvény szerint vagy gépekkel, vagy 20-nál több alkalmazottal dolgozik.

Iparjog. 1. Az iparűzés feltételeit meghatározó jogszabályok. Az I. főforrása hazánkban az 1884. XVII. t.-c., az ipartörvény. Ennek főelve: az iparszabadság. Minden nagykorú vagy nagykorunak nyilvánított egyén a törvény korlátai között bármely iparágat, ideértve a kereskedést is, szabadon gyakorolhat. Kiskoruak életkoruk 18. évének betöltése után az atyának, illetőleg a gyámnak gyámhatóságilag jóváhagyott beleegyezésével önállóan űzhetnek ipart s ezáltal teljeskoruakká válnak. Jogi személyek szintén szabadon űzhetnek ipart, de üzletvezetőt kell állítaniok. Az ipar megkezdéséhez és gyakorlásához *engedély* — rendszerint — nem szükséges s elegendő az iparhatósághoz írásban intézett bejelentés, melyben a bejelentő igazolni tartozik, hogy az ipar önálló gyakorlására megszabott kellékeknek megfelel. Tartozik továbbá, ha oly mesterségről van szó, amelynek elsajátítása hosszabb gyakorlatot igényel (ú. n. képesítéshez kötött mesterség), tanoncbizonyítványát bemutatni s két évi gyakorlatot igazolni. A bejelentés elintézéséül *iparhatósági igazolványt*, *iparigazolványt* kap, mely meg nem tagadható s 3 nap alatt kiszolgáltatandó, különben a bejelentő iparának űzését megkezdheti. Képesítéshez kötött mesterséget az is űzhet, akinek képesítése nincs, ha üzletében a megkívánt képesítéssel bíró s az ipar önálló gyakorlatára jogosított egyént alkalmaz. Rendőri s közbiztonsági tekintetek némely iparágnak *engedélyhez* kötését teszik szükségessé. Ezek nálunk: *a)* fogadó, vendéglő, korcsma, sör- és kávéház, pálinka- és kávémérés tartása; *b)* a zsibáruskodás; *c)* foglalkozásközvetítés és cselédszerzés; *d)* kéményseprés; *e)* rendes járatu időhöz kötött személyszállítás; *f)* azok ipara, kik közhelyeken a közönség számára személyszállító eszközöket készen tartanak, s a hordár- és bérszolgaüzlet; *g)* az építőmester ipara; *h)* mérges anyagok és gyógyszerek készítése s gyógyszerfélékkel való kereskedés; *i)* robbanószerek készítése s azokkal való kereskedés. A közbiztonság, közrend s a közönség érdekei ezeknél az iparágaknál némely kivételes intézkedéseket tesznek szükségessé; ilyenek jelesül azoknak engedélyhez, számhoz kötöttsége, díjszabások, biztosíték, rendőri felügyelet. Ha továbbá valamely iparágnak gyakorlása oly üzlettelepek felállításával jár, amelyek fekvésük vagy az üzlet minősége által a szomszéd birtokosokat vagy lakókat, v. a közönséget háborgatják, megkárosíthatják vagy veszélyeztethetik, ily telepeknek felállításához a törvényben előírt eljárás mellett nyerendő *iparhatósági telepengedély* szükséges. Az iparos halálával az üzletet özvegye folytathatja. Özvegy nem létében az üzlet a kiskorú gyermekek vagy unokák javára folytatható.

Az iparűzési jogtól senki, sem bírói ítélet, sem közigazgatási határozat által meg nem foszthető; kivéve engedélyhez kötött némely iparágat. Az I.-ot az ipartörvényen kívül még több törvény és rendelet szabályozza. Nevezetesen az 1893. XXVIII. t.-c. az ipari és gyári alkalmazottak baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőkről; az 1907. XIX. t.-c. az ipari és kereskedelmi alkalmazottaknak betegség és balesetre való biztosításáról; az 1891. XIII. t.-c. az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről; az 1907. III. t.-c. a hazai ipar fejlesztéséről stb.

2. I. alatt értjük az iparűzésre való jogosultságot is. Ebből a tekintetből meg kell különböztetni a *személyes*, a *reál* és a *gyökös* I.-ot. A *személyes* I. csak azt illeti meg, aki ezt a jogot elnyerte, másra át nem ruházható. A *reál* I.-ot ellenben annak tulajdonosa akár élők közt, akár halál esetére másra átruházhatja. Különösen a kéményseprési és a gyógyszerészeti ipar körében vannak ilyen reál I.-ok. A *gyökös* I. a reál I.-nak az a válfaja, ahol az I. valamely ingatlan tulajdonához van kötve, úgy hogy az ingatlan mindenkori tulajdonosa az iparjogosult. Az ipartörvény 23. §-a szerint — az iparszabadság elvének megfelelően — új reál I.-ot többé engedélyezni nem lehet; a régiek megmaradnak, de mások iparűzési jogát nem korlátozhatják.

Iparkamara, l. *Kereskedelmi és iparkamara*.

Iparkiállítás, l. *Kiállítás*.

Iparkihágások, l. *Ipari kihágások*.

Iparlajstrom, az iparbejelentések, telepengedélyek s az ipar álladékában történt változásoknak bejegyzésére szolgáló lajstrom, melyet az elsőfokú iparhatóság vezet.

Iparlovag, bizonytalan foglalkozású ember, aki főkép mások rászedéséből él és állítólagos nagy állásával és előkelő származásával, hangzatos címekkel stb. ámítja a világot. Manapság *aviatikus*nak is hívják.

Iparmuzeumok, l. *Iparoktatás*.

Iparműtan *(technológia)* a különféle használatu tárgyaknak a természeti produktumokból és a félgyártmányokból való készítését és készítésük eszközeit tanítja s feloszlik *kémiai* és *mechanikai* I.-ra. Az első szól a munkadarab alakváltoztatásának módjairól, jelesen a *meleg* (kovácsolás, hengerlés stb.) és a *hideg* (esztergályozás, fúrás, vésés stb.) úton való megmunkálásról; a *kémiai* technológia pedig a munkadarab kémiai átalakítását (erjedés, fehérítés, ércek színítése stb.) tárgyalja. A legtöbb technológiában a mechanikai és kémiai technológiát együtt találjuk, mert a kémiai technológia a mechanikai technológiától nem mindig választható el (pl. fémolvasztás, üveg- és agyagárúk készítése, aranyozás stb.).

Irodalom. Technológiai szakmunkákban különösen a német és a francia irodalom gazdag. Enciklopedikus alakban legterjedelmesebb Prechtl Johann Joseph 25 kötetes műve: Technologische Encyklopädie, Stuttgart 1850 és a Karmarsch und Heeren's Technisches Wörterbuch, 3. kiadás, 11 kötet, 1876—1892. Kiválóbb munkák még Fischer Hermann, Handbuch der mechanischen Technologie, 3 kötet, Leipzig 1888—1905; Wagner Rudolf, Handbuch der chemischen Technologie, Leipzig 1880; Dammer, Handbuch der chemischen Technologie, 1895—98, 5 kötet Lueger, Lexikon der gesamten

Technik und ihrer Hilfswissenschaften, 2. kiad., 1904—06, 4 kötet; Illustriertes technisches Wörterbuch in sechs Sprachen, Deinhardt und Schlomann, München 1906; Poppe, Geschichte der Technologie, Göttingen 1907—11, 3 kötet; nagyszabású vállalat Hartleben Chemisch-technische Bibliothek-je. Magyar nyelven általános technológia nem jelent meg. Kerpely Antal: A vaskohászat c. munkája(Selmeczbánya 1873) csakis a vas technológiáját s ennek is a vas gyártásáról és a félgyártmányok készítéséről szóló részét tárgyalja; Wartha Vince, Chemiai technologia, 1906; u. a., Az agyagipar technológiája, 1892; Rejtő Sándor, Az elméleti mechanikai technológia néhány alaptétele, 1896; Dömötör Pál, Fémipari technológia, Budapest 1911. és A vasöntő, 1912.

Iparművészet, a mult század folyamán keletkezett újabb fogalom és újabb szó; az ú. n. nagy művészetekkel, t. i. az építészet, szobrászat és festészettel mintegy ellentétben a kisebb, vagy másként díszítő művészetek megjelölésére szolgál, azoknak nagy csoportját foglalja magában. Az I. fogalmában össze van kapcsolva az ipar és a művészet fogalma. Az I. a használati tárgyat hozzáillő szép formákkal, ékítményekkel és szinekkel nemesíti, ennélfogva megkülönböztetjük egyfelől az iparitól, másfelől a művészettől. Nem lehet azonban szigoruan megvonni a határt, mely az I.-et elválasztja egyfelől az ipartól, másfelől meg a művészettől. Az I. ágai anyaguk szerint csoportosítva ezek: 1. szövés (textilis művészet), 2. agyag- (keramika), 3. üveg-, 4. fa-, 5. csont-, 6. fémművesség. Az utóbbi a fémek sokféleségénél és azok sokféle alkalmazhatóságánál fogva több csoportra oszlik. Ilyenek: *a)* A kovács és lakatos. *b)* Bronzművesség. *c)* Ékszerészet. *d)* Ötvösség. A díszítéssel foglalkozó I. főbb ágai: 1. Zománc. 2. Mozaik. 3. Intarzia. 4. Niello. 5. Maratás és vésés. 6. Lakk és egyéb festés. 7. Üvegképek és egyéb díszítmények. További anyagok: a bőr, papir, toll, kagyló, kő, stucco stb. Az I. körébe szokás sorolni az irást, a könyvnyomtatást és az ú. n. grafikai, azaz sokszorosító művészeteket is. Ezek: a rézmetszés, rézmaratás, acélmetszés, fametszés, könyomat, fénykép, cinkmaratás stb. Az I. egyes ágainak ismertetését l. a megfelelő cikkekben.

Irodalom. G. Semper, Der Stil, Frankfurt a. M. 1860; u. a., Stil in den tektonischen u. technischen Künsten, 2. kiad., München 1879; Bucher, Geschichte der technischen Künste, Stuttgart 1875—93, 3 kötet; u. a., Die Kunst im Handwerk, 3. kiadás, Wien 1888; Labarte, Histoire des arts industriels, 2. kiad., Paris 1872—75, 3 kötet; Falke, Geschichte des deutschen Kunstgewerbes, Berlin 1889; Hirth, Formenschatz, Leipzig 1877; Bosc, Dictionnaire de l'art, de la curiosité et du bibelot, Paris 1883; Kronthal, Lexikon der technischen Künste, Berlin 1898—99, 2 kötet; H. Mayeux, La composition décorative, Paris 1884; Wessely I. E., Das Ornament u. die Kunstindustrie in ihrer geschichtlichen Entwickelung, Berlin 1878; F. Edward Hulme, Principles of ornamental Art, London; Sponzel, Monographien des Kunstgewerbes, Leipzig; Meller Simon dr., A modern I., Budapest 1902; Ráth György, Az I. kézikönyve, u. o. 1903. — *Folyóiratok.* Magyar I., Budapest; The Studio, London; Revue des arts décoratifs, Paris; Art et décoration, u. o.; Die dekorative Kunst, München; Deutsche Kunst und Dekoration, Darmstadt; Kunst u. Kunsthandwerk, Wien.

Iparművészeti iskola. Az *Orsz. m. kir. iparművészeti iskolát* Budapesten Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi miniszter szervezte. Célja a hazai iparosok müizlésének fejlesztése s a fogyasztó közönséggel a hazai termékek megkedveltetése volt. E célt szolgálták egymásután megnyilt mintázó, ötvös, fametsző, festészeti, rézmetszési stb. szakosztályai. Igazgatója 1896-ig Keleti Gusztáv volt, tanári karában pedig a régibb művészi nemzedék számos jeles tagja működött. 1896-ban az intézet, az iparművészeti muzeummal együtt, az Üllői-úton levő új palotába költözött Fittler Kamill igazgató vezetése alatt. Ez időtől kezdve oktatási köre kibővült, tanító személyzete pedig megnövekedett. A régibb imitativ tevékenységgel szemben önálló iparművészeti tervezők kiképzése lett a cél. Feloszlik egy hároméves középiskolai s egy kétéves főiskolai tanfolyamra; az előbbi tanfolyamon végbizonyítványt, az utóbbin szakoklevelet nyernek a hallgatók. A növendékek száma megközelíti a hatszázat. Fittler Kamill halála óta (1910.) Czakó Elemér az intézet igazgatója.

Iparművészeti muzeum, l. *Országos magyar iparművészeti muzeum.*

Iparművészeti társulat, l. *Országos magyar iparművészeti társulat.*

Iparokozta betegségek v. *iparibetegségek* (l. az *Iparokozta betegségek kimutatása* c. mellékletet). A különféle ipari foglalkozások mind több-kevesebb veszélyt rejtenek magukban, amelyek a foglalkozást üző egyén egészségére, sőt életére káros befolyással lehetnek és részben vannak is. A foglalkozásból eredő *balesetek* a munkások testi épségét fenyegetik, sőt életüket is képesek kioltani, azonban a legtöbb baleset — ha nem is okoz közvetlenül halált — rövidebb-hosszabb ideig tartó betegséget vagy legalább is munkaképtelenséget idéz elő, ami közgazdasági tekintetben állandó veszteséget jelent.

A foglalkozások által okozott különféle *betegségek*, amelyek szervi bajokban, az idegrendszer betegségeiben, kimerülésben, a test elferdüléseiben, mérgezésekben, fertőzésekben stb. nyilvánulnak, ugyancsak hosszabb-rövidebb ideig tartó munka- és keresetképtelenséget, sőt nem ritkán korai halált is okozván, szintén jelentékeny nemzetgazdasági veszteségek forrásaivá válnak.

Ezért az egészségtannak egyik fontos feladata az iparegészségügyi viszonyoknak, az I.-nek kutatása és felderítése. Az *ipari egészségtan* az általános ipari viszonyok-, a feldolgozott anyagok-, a gyári és műhelyviszonyok-, a faji, éghajlati befolyások-, valamint az életmód behatásainak rendkívül sok- és különfélesége folytán ma már az orvostudományok összes ágaival szoros kapcsolatban van, azonkívül felöleli az ipari foglalkozásra utalt egyének életmódjának és életviszonyainak összes jelenségeit.

Az ipari betegségek főbb okai: a) *túlerőltetés*, az egész testé, vagy egyes részeié; okai a kellő pihenés nélküli, túlhosszú munkaidő, a munkaközi pihenés hiánya, túlerős munka, mely az egyén szervezete fejlettségének nem felel meg. Kiterjedhet egyes mozgási vagy az érzékszervekre, az egész idegrendszerre, légzési vagy vérkeringési szervekre, mint a tüdőre, szívre stb.

Bizonyos állandó testtartások is képesek káros behatással lenni, pl. az ülő életmód székrekedést, a hajlott testtartás szűkmellüséget okozhat, vagy a gerincoszlop elferdüléseit, amint a cipészek- és szabóknál látható; a folytonos álló helyzetben végzett munka lúdtalpat, dongalábat okoz, mint a pincéreknél, sütőknél stb.

b) *Különös káros hatások vagy anyagok behatása*, mint a mérgek, fertőző anyagok, por,

gáz, gőzök behatása a szervezetre. Ilyenek a heveny és idült mérgezések, ólom (l. *Ólommérgezést)*, higany, réz, arzén, foszfor stb. behatása folytán, melyek a legkülönfélébb szerveket, izmokat, izületeket, csontokat, idegeket, vérereket, mirigyeket, az emésztőszerveket stb. támadják meg. A fertőzések között első sorban a gümőkór okoz nagyobb számú megbetegedést, ami főleg a betegekkel zárt helyen való szoros együttartózkodás folyománya; a lépfene a rongygyüjtőket és válogatókat, papirgyári munkásokat, timárokat támadja meg; a szifflis terjedését főleg az üveggyári munkások közt látni a közösen használt fúvó közvetítésével.

A gyári munkások között az egészségtelen *ivóvíz* terjesztheti a hastifuszt, maláriát, bélhurutot stb.

A *por* (l. *Porbelélegzési betegségek)* a légzőszerveket támadja meg oly iparágakban, melyekben nagyobb mennyiségben kerül a levegőbe, mint kőfaragók, kőmívesek, köszörűsök munkájában, üveggyárakban, cementgyárakban, a szövőfonóiparban, dohánygyárakban, a vas- és fémipari, a faipari csiszolómunkáknál, malmokban, rongyosztályozókban stb.

Ártalmas *gázok* és *gőzök* a bányákban, kutakban, mély pincékben, gázgyárakban, a vegyi gyárakban, szeszgyárakban stb. fenyegetik a munkások életét, mint a széndioxid, szénoxid, ammoniák, kénhidrogéngáz, különféle savgázak stb.

c) *Különféle kedvezőtlen tényezők behatása,* mint túlmagas vagy alacsony hőmérsék, túlmagas vagy alacsony légnyomás, zárt és túlzsúfolt helyiségek szennyezett levegője, nedvesség, túlkevés vagy sok világosság, nagy zaj általában egészségtelenné tehetik a műhelyeket és gyárakat. Túlmagas hőmérsék káros hatásának vannak kitéve a munkások öntődékben, cukorgyárakban, üveghutákban, továbbá a fűtők, kovácsok stb. Alacsony a hőmérsék a hűtőhelyiségekben, télen a szabadban űzött munkáknál stb. Zsúfoltak a helyiségek a szövőgyárakban, ahol a gépek sűrűn egymás mellett vannak felállítva, nyomdákban, kis ipari műhelyekben; egyéb okokból rossz a levegő a bányákban, pincékben stb., az erős fény az öntőket, fűtőket bántja, a világosság hiánya pedig a pinceműhelyben, bányákban állandó jelenség; nagy zaj főleg a szövőgyárakban, kovácsműhelyekben terheli a munkások hallószervét.

d) A munkával s a műhellyel kevésbbé vannak összefüggésben, hanem inkább az életmódból, *szociális jellegű* okokból folynak azok a bántalmak, amelyeket az egészségtelen lakás, a hiányos, vagy célszerűtlen táplálkozás, ki nem elégítő ruházat, iszákosság stb. okoz. Ezek gyakran a munkások értelmi viszonyainak alacsony voltából folynak, mint pl. a test tisztántartásának, a testedzés- és testnevelésnek, a fertőző betegségektől való védekezés ismereteinek hiányából.

e) *A balesetek,* melyek nagy része különleges ipari természetü, a védőkészülékekkel el nem látott, vagy el nem látható gépek által okoztatnak, továbbá a célszerűtlen műhelyi berendezések folyományai; továbbá a közlekedés, szállítás közben történnek, melyek előre nem láthatók s el nem háríthatók, hanem csak a gondos vigyázattal kerülhetők el.

A *balesetek* a faiparban, a vas- és fémiparban a gépek által, kő- és földbányákban a beomlások és robbantások következtében, a bányákban a robbanások folytán, azonkívül a közlekedési szolgálatban történnek nagyobb számban.

A *balesetvédelemnek* két ága a *baleset ellen* való védelem és a balesetek káros *következményei* ellen való védelem, vagyis a *balesetbiztosítás* (l. *Munkásbiztosítás).*

A magyarországi törvényszerű munkásvédelem a következő törvényekben van körülírva:

1. az 1884. XVII. t.-c.-be foglalt ipartörvény;

2. az 1891. XIII. t.-c., mely az ipari munkának vasárnapi szüneteléséről szól;

3. az 1893. XXVIII. t.-c. az ipari munkások baleset elleni védelméről és az iparfelügyelőkről;

4. Az 1907. XIX. t.-c. az ipari és kereskedelmi alkalmazottak betegség és baleset esetére való biztosításáról;

5. az 1911. V. t.-c. a fehér vagy sárga foszforral való gyujtógyártás eltiltásáról;

6. az iparüzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról szóló 1911. XIX. t.-c.

Ide sorolható még a hazai ipar fejlesztéséről szóló 1907. III. t.-c. is, mely szerint a gyárak által épített, a közegészségügyi követelményeknek megfelelő munkáslakások adómentességben részesíttetnek.

Az állati szőrnemüeket feldolgozó ipartelepek munkásainak védelmét az 1905. évi 18.848. sz. a. kelt kereskedelemügyi miniszteri szabályrendelet, míg a zsákkölcsönzéssel foglalkozó ipartelepeken alkalmazott munkásokét az 1911. évi 9282. sz. a. kelt rendelet szabályozza.

Az 1899. évi 24.929. sz. a. kelt belügyminiszteri rendelet a sárga foszforral készült gyujtók gyártásában alkalmazott munkások egészségének védelmét, tehát a *foszfornekrózis* elhárítását célozza. Ez a rendelet azonban az 1911. V. t.-c. életbelépte óta, mely tudvalevőleg hazánkban is eltiltja a foszforos gyujtók gyártását, tárgytalanná vált.

A munkások egészségének és jólétének emelésére szolgálnak a *munkásjóléti intézmények* (l. o.), melyek a következők: ingyenes, vagy olcsó, egészséges munkáslakások (l. o.) és közös hálótermek, ú. n. munkáskaszárnyák, munkáskolóniák és munkáskertek; tűzifával és világítóanyagokkal való ellátás, étkezőhelyiségek, gyári konyhák és kifőzések, gyári fürdők, iskolák, kisdedóvók, szoptatószobák, orvosi rendelés és gyári kórházak; fogyasztási szövetkezet; nyugdíj, aggkori biztosítás; nyereményrészesedési jutalék; munkáskönyvtár, kaszinó, takarékegylet stb.

Az iparegészségügy gondozását, tehát az iparban alkalmazott munkások egészségének védelmét, mint a munkásvédelemnek egyik jelentős részét, a balesetvédelemmel együtt a kir. iparfelügyelőkre bízza az 1893. XXVIII. t.-c., míg az ipartelepek részéről a környező lakosság egészségére való káros hatásoknak elhárítása az 1876. XIV. t.-c. értelmében a közegészségügyi hatóságok feladata.

Az iparfelügyelők hatásköre általában a gyáripari telepekre terjed ki, tehát mindazon iparte-

IPAROKOZTA BETEGSÉGEK KIMUTATÁSA.

Ártalmas tényező		Foglalkozás	Ártalom	Elhárításának módja
a) Szük térség, zárt helyiség, elégtelen, rossz levegő.		Műhelyek, bányák, alagutak.	Vérszegénység, görvélykór, gümőkór.	Egészségügyi szabályzat a műhelyekre, bányák stb.-re nézve, szellőztetés.
b) Erőltetett testtartás, ugyanazon izmok állandó foglalkoztatása.		Cipészek, szabók, bányászok, írók, szedők, zongoraművészek, sütők.	Vérkeringési s emésztési zavarok, csontgörbülések, bőrkeményedések, izületi gyuladások, görcs, zsugorodás.	Munka s pihenés észszerű váltakozása s megfelelő orvosi kezelés.
b) Foglalkozás apró tárgyakkal.		Órások, ékszerészek, vésnökök, szedők.	Közellátás (myopia) s egyéb látószervi bajok.	Munka s pihenés észszerű váltakozása s megfelelő orvosi kezelés.
c) Erős meleg, erős fény.		Kovácsok, fűtők, fémöntők, üveghutabeli és cukorgyári munkások.	Égetés, látási zavarok.	Bőséges szellőztetés, illetőleg szemvédő készülékek, ártalmatlan italokról való gondoskodás.
d) Pornemü anyagok	ásványiak	Kőfaragók, kőmüvesek, köszörűsök, porcellán-, üveg- és drágakőcsiszolók, fazekasok, cementgyári munkások stb.	Kőporlerakódás a tüdőben, tüdőhurut, tüdőgyuladás, tüdővész.	Por támadását gátolni; bőséges szellőztetés, főképen a por keletkezési helyén alkalmazott exhaustorral; munkások ellátása nedves szivacscsal, álarccal.
	ásványiak	Fémesztergályosok, kovácsok, lakatosok.	Fémporlerakódás a tüdőben, tüdőgyuladás.	
	növényiek	Szénnel foglalkozók.	Szénlerakódás a tüdőben, tüdőhurut.	
	növényiek	Szövőiparosok.	Tüdőhurut.	
	növényiek	Dohánygyári munkások.		
	növényiek	Molnárok, sütők stb.		
	növényiek	Rongyosztályozók	Fertőzés.	
	állatiak	Kefekötők, szűcsök, kalaposok, csont- és gyöngyház-esztergályosok.	Tüdőhurut.	
e) Gázok	szénsav	Borpincékben, sörfőzőkben, zárt kutakban, bányákban, csatornákban.	Eszméletlenség.	Bőséges szellőztetés s megfelelő orvosi eljárás.
e) Gázok	szénoxid	Gázgyárakban, bányákban, fehérneműtisztitókban.	Fejfájás, hányás, eszméletlenség.	
e) Gázok	klór	Gyors vászonfehéritésnél, klórmészgyártásnál.	Tüdőhurut, tüdőgyuladás.	
e) Gázok	sósavgáz	Szódagyárakban, üveggyárakban és fazekasok műhelyeiben.		
e) Gázok	kénhidrogén	Csatornákban, pöcegödrökben stb.	Ájulás, esetleg rögtöni halál.	
e) Gázok	ammoniák	Világitógáz előállitásánál, festékgyártásnál, mühéggyártásban.	Izgatja a tüdőt; hurutot, sőt gyuladást okoz.	

Ártalmas tényező		Foglalkozás	Ártalom	Elhárításának módja
f) Mérgező anyagok	ólom	Bányászok, betüöntők, szedők, festők, ólomfehér-, továbbá mennige-gyári munkások.	Étvágytalanság, kólika, székrekedés, szegély a foghúson, reumaszerű fájdalom, görcs.	Feltétlen tisztaság, ólomgőz elvezetése, vízpermetezés alkalmazása, bő szellőztetés (exhaustor), kéz bezsírozása, álarc viselése, száj-, kéz- és testmosás (fürdő), külön étkező hely, ruhaváltás; a munkások gyakori felváltása a veszedelmes helyeken; orvosi ellenőrzés.
	kéneső	Kohómunkások, s hőmérőkészítő munkások, kalaposok, bányászok (kevésbé).	Nyálfolyás, szájhurut, fogak lazulása, gyomor- s bélhurut, reszketés, elmezavar.	L. mint fent, továbbá hüvös munkahelyiség, sima, nedves padlóval. Tükörkészítésnél a dörzsölés ne kézzel történjék.
	foszfor	Fehér foszforral dolgozó gyufagyárakban*).	Fogfájás, fogak lazulása, állkapocs üszökje.	Szellős, nagy helyiség, feltétlen tisztaság. Ruházkodás, mosdás, étkezés, mint fent, orvosi vizsgálat.
	arzén	Kohóbeli munkások, arzénfesték-, virág- és papirral foglalkozó munkások.	Fejfájás, agybeli nyomás, gyomorfájás, szájfekélyek, kiütések.	L. mint fent. Szájmosásra friss vasoxidhidrát.
g) Fertőző anyagok, élősdiek.	gümőkór	A zsúfolt helyiségekben üzött foglalkozások.	A különféle szervek gümőkórja, főleg a tüdőgümőkór.	Egészséges, szellős, tiszta, téres helyiségek.
		Betegekkel való együttdolgozás.		Betegek elkülönítése, köpőcsészék stb.
	lépfene	Timárok, mészárosok, vágóhidi munkások, rongyválogatók.	Fertőzés a bőrön vagy a tüdőben	Ovatosság a munkában, a bőrsértések elkerülése. Respirator.
	bujakór	Üvegfúvók.	Szájbujakór.	Külön fúvók használata.
	különféle fertőző anyagok	Mosónők.	Különféle fertőző betegségek.	A szennyes ruháknak nedves állapotban való kezelése.

*) A foszforos gyujtógyártás már a legtöbb államban el van tiltva; legutóbb már hazánkban is eltiltatott az 1911 : V. t.-c.-el.

pekre, amelyeken elemi erővel hajtott gépek vannak használatban és illetve amelyeken, ha motorikus erővel hajtott gépek nincsenek is, állandóan 20-nál több alkalmazott van. A kisipari telepek általában ki vannak véve az iparfelügyelet hatásköre alól, egyes iparágak azonban, mint pl. a robbanószergyárak, agyagárúégető kemencék, ásványolajfinomítók, faggyuolvasztók, fémöntődék, gyúszergyárak, len- és kenderáztatók, pörkölőkemencék, rongygyüjtő és osztályozók, vegyészeti gyárak, továbbá a nyomdaipar s a zsákkölcsönzőtelepek az iparfelügyelők ellenőrzése alatt állanak, minden tekintet nélkül akár berendezésükre, akár alkalmazottaik számára.

Iparoktatás, az iparosoknak oktatás útján való képzésére vonatkozó intézmények közös elnevezése, mely alatt ezúttal az e tekintetben fennálló rendszereket is értjük. Mint minden ipari téren, úgy e tekintetben is Angolország viszi a vezérszerepet, ahol az I. rendszeres szervezése a legrégibb. Itt azonban ez nagyobbára magántevékenységben nyilvánul, minthogy az angol ipar már oly magas fokon áll, hogy az állam nem érzi többé a munkásképzés kötelességének szükségét, hanem áthárítja ezt az érdekeltségre. Innen van, hogy egész Angolországban alig van néhány állami jellegű ipariskola, hanem annál több magániskola. E rendszerhez közel áll Franciaország is, mely azonban már közeledett az állami, illetőleg départementi rendszerhez, t. i. elismerte, hogy az I. fontos állami feladat és így részben az állam, részben az egyes département-ok terhére tart fenn nagyobb szabású iparoktatási intézeteket. Az I. azon alakjában, melyben ma a legtöbb európai államban fennáll, Belgiumból ered, ahol először tettek kisérleteket, rendes iskolákkal — elméleti s gyakorlati oktatás útján — szervezni az iparosképzést. Ennek rendszerét fogadták el egymásután Németország különböző államai, majd Ausztria és ennek alapján állunk mi is Magyarországon. Ausztriában báró Dumreicher vallás- és közoktatásügyi osztályfőnök, Magyarországon Szterényi József volt kereskedelemügyi államtitkár nevéhez fűződik az I. megteremtése. Az említett rendszer keretében az a két elv versenyez egymással: nyujtsa-e az ipariskola csak az elméleti oktatást, vagy az elméleti és gyakorlati oktatást is? Előbbi elvet fogadták el — Szászország kivételével — a német államok, ahol egyes iparágak kivételével csak elméleti képzésre szorítkozik az I., utóbbi elv alapján áll Szászország és leginkább Ausztria, mely ezt eddig a lehető legtökéletesebb módon érvényesítette, ugyanekkor kimondván azt is, hogy az I. első sorban állami feladat. Németország egyes államai sem fogadták el feltétlenül az előbbi elvet, mert jóllehet a fősúlyt a gyakorlatban elhelyezett tanoncok és segédek elméleti- és rajzoktatására fektetik, mindazonáltal kénytelenek voltak gyakorlati oktatásra berendezett ipariskolákat is létesíteni, nevezetesen a műiparra, szövő-, óra-, faragászati- és vasiparra. Legmagasabb fokon áll az I. egész Németországban Württemberg királyságban s Baden nagyhercegségben, aránylag legalacsonyabb, de még mindég igen magas fokon pedig Poroszés Bajorországban. Az ipariskolák száma Ausztriában igen tekintélyes. Az I. Ausztriában eredetileg meg volt osztva a kereskedelmi és vallás- és közoktatásügyi minisztériumok között; de mert ez nehezítette a fejlődést, 1882 óta az utóbbi minisztérium ügykörébe osztatott be, az új munkaügyi minisztérium létesítése óta pedig ehhez került; míg 1882. az erre fordított összköltség 16,537 frt volt, ma már meghaladja ez a költség a 15 millió koronát. V. ö. *Szterényi* József, Az I. külföldön.

Magyarországon az I. a legutóbbi évekig csak kisérletezés tárgya volt, megállapodott alapelvek és rendszer nélkül. Éveken át csak két intézet képviselte ezt nálunk: a kassai és budapesti középipariskolák, mert ezeken kívül a volt földmívelés-, ipar- és kereskedelmi minisztérium csak a háziipari jellegű, rövidebb tartamú tanműhelyekre fektette a fősúlyt, melyek azonban alig hagytak nagyobb nyomokat hátra, míg a vallás- és közoktatásügyi minisztérium még szerencsétlenebb kisérleteket tett a polgári és felső népiskolákkal v. tanítóképezdékkel kapcsolatos ipari tanműhelyekkel, amelyek már szervezetüknél fogva sem válhattak be. Az előbb említett háziipari tanműhelyek túlnyomó részét az 1885-iki országos kiállítás után a kormány pénzügyi okokból beszüntette, az utóbb nevezett tanműhelyek fokozatosan önmaguktól szűntek meg, nem kapván elég növendéket. Hosszabb, évekre terjedő tárgyalások után 1892. végre megállapodás jött létre az I. tekintetében Baross Gábor, illetve Lukács Béla kereskedelmi és gróf Csáky Albin vallás- és közoktatási miniszterek között, melyek szabályozták az egész iparoktatást. E megállapodások lényegesebb részei a következők: az I. továbbra is megosztva marad az említett két miniszteri tárca között, még pedig olyképen, hogy a népoktatási intézetekkel kapcsolatos ipariskolák, továbbá azok, melyekben az elméleti irány túlnyomó, az iparművészeti iskola és muzeum a vallás- és közoktatási minisztérium főhatósága alatt maradnak, ellenben a kassai gépészeti középipariskola, a budapesti állami ipariskola, a technológiai iparmuzeum és mindazon intézetek, melyekben a gyakorlati irány a túlnyomó, végül az önálló nőipariskolák a kereskedelmi minisztériumhoz tartoznak; ugyanekkor rendezték a felügyelet módját is, mely szerint mindkét minisztérium részéről az ország összes iparoktatási intézete fölötti felügyeletet egy-egy központi miniszteri közeg gyakorolja, mint miniszteri biztos, és pedig egyrészt mindegyik a saját minisztere alatt álló iskolák fölött minden irányban, másrészt a vallás- és közoktatási miniszteri biztos felügyeli a kereskedelmi minisztérium iskoláinak elméleti oktatását, a kereskedelmi miniszteri biztos pedig a vallás- és közoktatási minisztérium iskoláinak gyakorlati oktatását, mely felügyelet alól csak a kassai s budapesti állami ipariskolák, a budapesti technológiai iparmuzeum, a budapesti iparművészeti iskola és muzeum vétettek ki, melyek közvetlenül állnak az illető minisztérium alatt; végre ugyanekkor szerveztetett az országos I.-i tanács. (L. *Ipari és kereskedelmi oktatási tanács.*)

Ekkor kezdődik a nagyobb szabású mozgalom az I. terén, mely a vallás- és közoktatási minisz-

térium körében az iparos-tanonciskolák ügyének rendszeresebb fejlesztésében, a kereskedelmi minisztérium körében az egész szakoktatás szervezésében, rendezésében, a régi iskolák újjászervezésében és nagyobb számú, a kor színvonalán álló ipari szakiskola létesítésében nyilvánul. A kereskedelmi minisztérium ügykörébe tartozó I. nagymérvű fejlődését leginkább igazolja az erre fordított költség, mely 1891 óta következő emelkedést mutat: 1891. volt kerek összegben 65,000 frt, 1892 ben 80,000 frt, 1893-ban 184,000 frt, 1894-ben 230,000 frt, 1895-ben 290,000 frt, ma azonban már túlhaladja az 5 millió K-t. Maga az I.-i rendszerünk az ausztriai elvet követi: a tanoncoktatáson kívül az elméletet magában az iskolában köti össze a gyakorlattal. Vannak *iparos- és kereskedőtanonciskoláink*, melyek az ipartörvény értelmében kötelezők minden tanoncra (l. *Iparostanonciskolák* és *Kereskedőtanonciskolák*), vannak továbbá *iparos-segédeket továbbképző tanfolyamok*, melyeket önkéntes jelentkezés alapján szerveztek, rendesen más intézetekkel kapcsolatosan. Ezen tanfolyamok rendesen csak a téli hónapokra terjednek ki s nem állandók, miért is számuk nagyon változó. Az I. második csoportját az ú. n. *kézművesiskolák* képezik, melyek a kereskedelemügyi minisztériumhoz tartoznak; ezek kizárólag gyakorlati jellegű munkásképző intézetek, túlnyomóan a háziipar szolgálatában, melyek elméletből csak a szakirányú tanonciskolák anyagát dolgozzák fel; tanulóitól *négy osztályú elemi* iskola végzését kívánják; ilyen iskolák vannak: a *kosárfonóiparra* Békésen, Belluson és Tokajon; a *gyermekjátékiparra* Hegybánya-Szélaknán; a *csipkeverésre* Körmöczbányán (fiókok: Jánoshegy, Jánosrét, Kékellő és Kunosvágása községekben) és Óhegyen. Ezek az iskolák rendszerint három évi tanulási idővel birnak; további fokozata az I.-nak az *ipari szakiskolák*, melyek kivétel nélkül a kereskedelmi minisztérium alatt állanak a különböző iparágakra kiterjedőleg, elméleti s gyakorlati oktatással, melyek különösen 1892 óta szerveztettek szélesebb alapon és nagyobb szabásuan, teljesen korszerüen berendezve. Ezek az I. legfontosabb részei, céljuk az ipar részére előmunkások és segédek képzése; ezek a szakiskolák következők: 1. *a fémiparra:* Beszterczebányán, Gölniczbányán, Fiumében (hajógépészetre), Debreczenben, Miskolczon, Pécsett és Pozsonyban; végül Budapesten a mechanikai és órásipari szakiskola; 2. *a faiparra:* Brassóban, Eperjesen, Homonnán, Iglón, Szatmárnémetiben, Szegeden és Újpesten; 3. *a fa- és fémiparra:* Aradon, Győrött, Kolozsvárott, Marosvásárhelyt, Nagy-Váradon és Temesvárt; 4. *a szövő- és kötő-szövőiparra:* Késmárkon, Nagydisnódon; 5. *az agyagiparra:* Ungváron; 6. *a kőiparra:* Zalatnán (állami kőfaragó- és kőcsiszoló-ipari szakiskola); 7. *a kő- és agyagiparra:* Székelyudvarhelyen; végül 8. a *cipésziparra*: Nagyszebenben.

Az ipari szakiskolák felvételi föltétele két középiskolai osztály sikeres elvégzése, a tanítási idő 4 év, kivéve a szövőiskolákat, ahol 3 év. Az ipari szakiskolák tagozatához szokás számítani *a nőipariskolákat* is, melyekhez szintén elemi iskolai végzettség a felvételi feltétel. Ilyenek: az állami nőipariskola Budapesten (három intézettel) és államilag segélyezett nőipariskolák Kolozsvárott, Sepsiszentgyörgyön, Szegeden, Miskolczon, Debreczenben, Nyiregyházán, Kézdivásárhelyen és Marosvásárhelyen. A külföldön más szakmákra is vannak ipari szakiskolák, így pl. Németországban vannak *aranymívesszakiskolák*, tímáriskolák, Ausztriában sokszorosító ipariskolák stb. Az I. felsőtagozatát képezik a *felső ipariskolák*, melyeknek célja az általuk képviselt iparágakban művezetők, kisebb gyárak számára üzemvezetők és önálló mesterek képzése. Ilyen intézet 4 van. Nevezetesen: Budapesten gépészeti, fémvasipari, vegyészeti és faipari szakosztályokkal, Kassán gépészeti szakosztállyal, Szegeden gépészeti és elektrotechnikai szakosztályokkal és végül egy felső építő ipariskola Budapesten. Ezeknél az iskoláknál a felvétel feltétele 4 középiskolai osztály sikeres elvégzése és egy évi előzetes ipari gyakorlat, valamint a felvételi vizsga sikeres letétele; az oktatás épen úgy, mint az ipari szakiskolákban, elméleti és gyakorlati (műhelybeli), mely utóbbit az építőiparnál négy félévi külső kőműves gyakorlat helyettesíti; a tanítás ideje 3 év. A felső ipariskolák egy évi önkéntességi jogot adnak végzett tanulóiknak. Ugyancsak az I. körébe tartoznak a *technológiai iparmuzeumok*, melyeknek célja az ipart szemléltetés útján, valamint gyakorlati és elméleti tanfolyamok útján fejleszteni; e tanfolyamokra önálló mesterek, segédek és gyári munkások vétetnek fel; az egész országra kiterjedő ily rendelkezéssel bir a budapesti technológiai iparmuzeum, mely mint a kereskedelmi minisztérium szerve a kisiparosok részére engedélyezni szokott gépek beszerzésével is meg van bízva és egymaga több mint száz tanfolyamot rendez évenként országszerte; ezenkívül létezik még a kolozsvári I. Ferenc József iparmuzeum, valamint a Székelyföldi iparmuzeum Maros-Vásárhelyt. Az I. fontos szervei még az úgynevezett *szaktanfolyamok*, melyek az ipari szak- és felső ipariskolákon, rendszerint a téli hónapokban munkások és iparossegédek, részben mesterek részére is rendeztetnek; ily tanfolyamok — állandó jelleggel — rendeztetnek: a gőzkazánfütők és gőzgépkezelők, elektrotechnikusok, építőiparosok, kocsigyártók részére; változólag pedig más iparágak számára is. Az I. hazai történetét és állását 1896-ig az ezredéves kiállítás alkalmából külön munkában: «Az iparoktatás Magyarországon» feldolgozta a magyar I. megteremtője, Szterényi József, azóta ennek a munkának folytatásaként a kereskedelmi minisztérium «I.-i Évkönyv» c. ad ki ismertető munkákat. A külföldi I.-sal való összehasonlítást v. ö. *Szterényi* József, Az I. Magyarországon és a külföldön (1904).

Iparoktatási főigazgató. Az ország területén fennálló iparoktatási intézetek fölötti felügyeletet úgy a kereskedelemügyi, mint a vallás- és közoktatásügyi miniszter egy-egy I. által gyakorolja. A kereskedelemügyi miniszter által kinevezett kir. I. közvetlen felügyelete alatt állanak: a felső ipariskolák, iparszakiskolák, kézműves iskolák, önálló női ipariskolák és szaktanfolyamok, míg a vallás- és közoktatásügyi miniszter által kine-

vezett főigazgató felügyelete alatt állanak: az iparos és kereskedő tanonciskolák, a kereskedősegédek továbbképző tanfolyamai és a tanonciskolai tanítók képzésére szervezett tanfolyamok.

Iparoktatási tanács, l. *Ipari és kereskedelmi oktatási tanács.*

Iparos, l. *Iparjog.*

Iparossegéd, a tanonciskolát szabályszerűen befejezett iparostanonc, aki ennek alapján munkakönyvet kap. Az I. munkaviszonyát az 1884. évi XVII. t.-c. (ipartörvény) szabályozza. L. *Ipari munkás.*

Iparossegédek továbbképző tanfolyama, oly iparoktatási intézmény, mely rendesen az év téli hónapjaira berendezve, az iparossegédek szakszerű továbbképzését célozza. Ezen tanfolyamok Budapesten a technológiai iparmuzeumban vannak berendezve, nagyobb vidéki városokban rendesen más iskolákkal kapcsolatosak. Az oktatás itt rendszerint a vasár- és ünnepnapok délelőtti s a hétköznapok esti óráira van berendezve. A tanterv általános része felöleli a magyar nyelvet, gyakorlati számtant és mértant, egyszerű kereskedelmi és műhelyi könyvvezetést, ábrázoló mértant, szabadkézi- és szakrajzot, szakszerű része azonban iparágak szerint különböző. Míg a közismereti tárgyak közösek valamennyi szakbeli tanulóra nézve, a szakrajz iparáganként, illetve csoportonként elkülönítve történik. Az ily tanfolyamok a kereskedelmi miniszter főhatósága alá tartoznak.

Iparostanonc, l. *Inas.*

Iparostanonciskolai tanítói tanfolyamok. Céljuk: megfelelő előkészültségű tanítóknak és gyakorlati iparosoknak a hazai iparostanonciskolák általános és szakirányú oktatásának fejlesztése érdekében és ezen intézmények igényeinek megfelelő, módszeres kiképzése. Az I. kétfélék: ú. m. *a)* rajztanítók és *b)* a közismereti (reáltárgyak) tanítói képzésére irányulók. A rajztanítói tanfolyamok valamely, az illető szakmát képviselő megfelelő magasabb fokú ipariskolával, a közismeretiek pedig valamely felső kereskedelmi vagy polgári iskolával kapcsolatosan a nagy szünidők tartama alatt szerveztetnek. Az I.-t sikerrel végzett tanítók iparostanonciskolai tanítóságra jogosító bizonyítványt kapnak.

Iparostanonciskolák. Az 1884. XVII. t.-c.-ben foglalt ipartörvény értelmében (80. §.) «oly községben, ahol legalább 50 tanonc van és ezek számára külön iskola nincs, köteles a község a tanoncok tanításáról külön tanfolyam berendezése által gondoskodni». A tanonc mindaddig, míg tanideje tart, köteles ily iskolába járni. Az I. rendszerint három évfolyamból állanak. Szorgalmi idő tiz hónapon legalább heti 7 óra; olyképen, hogy hetenként két köznapon 2—2 órát elméleti tárgyakra s vasárnap 3 órát rajzra fordítanak. Budapesten és nagyobb vidéki városokban az általános I.-on kívül más szakszerű I. is vannak, melyekbe egy-egy iparág inasait csoportosítják. Az 1911—1912. tanévben az ország területén 622 iparostanonciskola állott fenn, 2570 tanítóval és 125,657 tanulóval; a fenntartási költségek 2.809,405 K-át tettek ki. L. *Iparoktatás.*

Iparostanoncoktatás, l. *Iparoktatás, Iparostanonciskolák.*

parostanoncotthon, l. *Tanoncotthon.*

Iparpapirok, l. *Ipari részvények.*

Iparpártolás, ellentétben az iparfejlesztéssel, mint állami feladattal, a társadalom ama törekvése, hogy szükségleteinek kielégítésénél a hazai ipari termelést vegye igénybe. Ez a törekvés a Honi iparvédegylet (l. o.) alapításával veszi nálunk kezdetét, de komolyabb, eredményeiben jelentősebb mértékre nem tud emelkedni.

Iparpatronok alatt az iparban használatos robbantó patronokat, pl. komprimált lőgyapotot stb. értjük.

Iparpolitika, azon szabályok összessége és az ezek alapján folytatott törvényhozási és kormányzati tevékenység, melyeknek célja a belföldi ipar *védelme* és *fejlesztése*. Az I. feladata tehát a termelés ezen főágának a többi termelési ágakkal való párhuzamos haladását lehetőleg biztosítani. Eszközei és irányzata korszakok és nemzetek szerint nagyon különbözők. Az ipar fejlesztésével rendszeresen akkor kezdtek foglalkozni, midőn a gazdasági élet szabályozását általában az állam feladatai közé sorozták. Mint ez időben minden állami befolyás alatt álló intézmény, az ipari szervezet is privilégiumok útján állapíttatott meg (l. *Céh*). A céhrendszer az ujabbkori haladás mellett nyügnek bizonyult. Angliában legelőbb szüntették meg, Franciaországban 1776. Turgot kisérlette meg eltörlését, de csakhamar visszaállíttatván, hatálya végleg 1791. szünt meg. Poroszországban 1810. hozatott be az *iparszabadság*. Ausztriában és nálunk 1859., de a kényszertársulás elve hazánkban egész 1872-ig volt alkalmazásban, midőn a VIII. t.-c. a teljes iparszabadságot léptette életbe. De valamint Németországban és Ausztriában, úgy nálunk is az iparszabadság nyomán szabadosság kapván lábra, az érdekeltek közhangulatának engedett a törvényhozás, midőn az 1884. évi XVII. t.-c. által a szabad mozgásnak az ipar terén való megóvása mellett a szabadosság terjedésének lehetőleg útját állani igyekezett.

A I. egyik fontos eszköze a *vámvédelem*, melyben a belföldi ipar termelését a külföldi ipar versenyével szemben igyekeznek részesíteni. A szabad kereskedelmi rendszer hívei a vámvédelem alkalmazását a tudományban határozottan elítélték, de nem hiányoznak oly kiváló nemzetgazdák sem, akik annak tudományos alapot törekedtek szerezni; így pl. Amerikában Carey Henrik, Németországban List Frigyes és mások. Tény azonban, hogy az ipar haladásának kezdetleges stádiumaiban a vámvédelmet minden egyenletes fejlődésű közgazdasággal biró állam alkalmazta. Angliában már a Tudorok alatt, később a XVI. és XVII. sz.-ban még inkább alkalmaztak oly rendszabályokat, melyeket azután merkantilista jellegüeknek neveztek el. Franciaországban Colbert (l. o.) a merkantilizmust a maga teljességében alkalmazta és a francia ipar fejlesztését közgazdasági és pénzügyi politikájának főelvévé tette. Halála után azonban, főleg a nantesi ediktumnak 1685. történt visszavonásával, minek következtében az ország legértelmesebb iparosai közül több százezer protestáns vallású vándorolt ki Angliába, Hollandiába és Brandenburgba, utódai művét legnagyobb részt ismét semmivé tették. Németország-

ban a mult század folyamán, a harmincas és negyvenes években, mindig több német állam hozzájárulása útján keletkezett Zollverein is védvámos gazdasági politikát folytatott, melyre *List* Frigyes közgazdasági iratai és agitációi nagy befolyással birtak. Hazánkra is hatást gyakoroltak List eszméi és az érdekeinkkel ellentétes irányban kezelt harmincad-rendszer iránt mutatkozott ellenszenven kívül főleg azoknak tulajdonítható a védegyleti (l. *Honi iparvédegylet)* mozgalom, melynek célja az volt, hogy ha már törvény által nem védhető meg a magyar ipar, a honi iparcikkek fogyasztását minden hazafi azáltal biztosítsa, hogy házának küszöbén állítja fel a vámsorompót. A hatvanas évek alatt a vámvédelem eszméje Közép- és Nyugat-Európában is vesztett varázserejéből, míg újabban a törvényhozások, az egy Anglia kivételével, annak mint iparfejlesztési eszköznek is nagyobb fontosságot tulajdonítanak. A védvámok mellett az I. céljainak megvalósítása szempontjából mindenütt nagy súlyt fektetnek az iparoktatásra, melynek a kiváló közgazdasági írók legtöbbje kellő szervezés mellett nagyobb fejlesztő hatást tulajdonít, mint a vámvédelemnek.

Sok helyen újabban is, épp úgy mint Franciaországban Colbert korában, ezen általános hatással működő tényezőkön kívül az adómentességgel, jutalmakkal, pénzbeli támogatással, kamatnélküli kölcsönökkel, állami, hatósági és más közszállítások biztosításával is támogatni törekszenek az ipar fejlődését. Nagy Péter ideje óta Oroszországban követtek el ez úton mindent az orosz ipar emelésére. Hazánkban az I.-nak ezt a módját az 1881. XLIV. t.-cikkel vették gyakorlatba, melyet az 1889. XIII., majd az 1900. XIII. és a jelenleg is érvényes 1907. III. t.-c. követett. (L. *Állami kedvezmények.)*

Hogy az államhatalomnak ilyen irányú működése jogosult, sőt elengedhetetlenül szükséges, az ma már minden vitán felül álló gazdaságpolitikai tétel. Különösen kétségtelen ennek a tételnek helyessége Magyarországon. A földmívelés egymagában nem képes a folytonosan szaporodó népesség számára elegendő keresetforrást szolgáltatni, mert a mezőgazdaságban foglalkozást találó munkaerő mennyisége nem emelkedik a munkásanyag növekedésével arányosan, sőt a modern gazdálkodás egyre több munkaerőt tesz fölöslegessé. Ezenkívül a mezőgazdasági munka az évnek csak bizonyos részében ad foglalkozást, s akkor sem nyujt annyi keresetet, amennyi a kényszerítő munkátlanságban eltöltött többi időn át a megélhetésre, a családfentartásra elegendő. Az ipari foglalkozás ellenben, leszámítva egyes iparágakat, állandó, bár a géptechnika tökéletesedése az iparban is időről-időre az emberi munka bizonyos mennyiségét fölöslegessé teszi. A mezőgazdaság egymagában nem akadályozhatja meg azt a természetes folyamatot, amely a népesség szaporodásával együtt az elszegényedést növeli s amely a munka és kereset nélkül maradt munkásfölösleget kivándorlásra kényszeríti. Erre csak fejlett és virágzó ipar képes. De magának a mezőgazdaságnak is érdeke az I., amely az ország nyersterményeinek a belföldön való elfogyasztását és feldolgozását egyre nagyobb mennyiségben teszi lehetségessé s így az ország mezőgazdasági termelését a külföldi államok fogyasztásától mindjobban függetleníti. Az egyoldalú mezőgazdaság mellett a nemzeti vagyon emelkedése igen lassú, már csak azért is, mert a mezőgazdaság aránylag igen nagy tőkéket tart lekötve, aránylag igen kis kamatozással, holott az iparban lekötött tőke aránytalanul nagyobb kamatozással gyarapítja a nemzeti jövedelmet és emeli az adóalapot. A szüntelenül és mind rohamosabban emelkedő állami szükségletek fedezetét a mezőgazdaság nem teremtheti meg; ebből következik, hogy az ipar fejlődése a nemzeti vagyonosodáson, az állam pénzügyi konszolidációján kívül az állam politikai erejének és kulturális haladásának is elengedhetetlen föltétele.

Az irányelveket vizsgálva, a hazai I. arra az eredményre jutott, hogy az állami I. szempontjából első sorban a gyáripar veendő figyelembe, mert a munkástömegek számára ez teremt nagy mértékben munkaalkalmat, de e mellett a kézműipart sem hanyagolhatja el, különösen nálunk, hol a kisiparosok a városi lakosságnak jelentékeny kontingensét adják s az iparral foglalkozó népességnek is nagy százalékát teszik. Figyelmet érdemel továbbá a háziipar is, melynek jelentősége főképen a mezőgazdasági népesség téli foglalkoztatásában mutatkozik.

Az I. átültetése a gyakorlatba a tulajdonképeni iparfejlesztés. Annak egyik hathatós eszköze gyanánt a közvetlen *állami támogatás* említendő első helyen, mint olyan, amelynek az Ausztriával való gazdasági viszonyunk mellett fokozottabb jelentősége van, annyira, hogy ezt még azok is kénytelenek elismerni, akik különben az állami segítséggel való mesterséges iparteremtéstől elvileg idegenkednek. A pénzbeli támogatás mellé sorakoznak a már említett *adó- és illetékmentesség* alakjában nyujtott *állami kedvezmények*, amelyekről külön törvény rendelkezik (l. *Állami kedvezmények, Ipari kedvezmények).* Hathatós eszközök tov. a *közszállítások*, a *tarifakedvezmények*, azután a *műszaki személyzet* és *munkástörzs nevelése*, valamint a *kivitelt* előmozdító intézkedések. Mindezek az eszközök — leszámítva a közszállításokban való részeltetést — a *gyáripar* fejlesztésére szolgálnak. A kézműipar támogatására az állam kevesebb eszközzel rendelkezik s ezeknek segítségével is csak egy részét a kisiparnak lehet mint ilyent fentartani. Egyes kisipari ágak mindenesetre el fognak tünni a fejlődés rendje szerint, nem lévén mód a gyáripar növekvő versenyével szemben való megoltalmazásukra; ezeknél legfeljebb arra lehet gondja az iparfejlesztő tevékenységnek, hogy a megfelelő gyáripari ágaknak itthon való felkarolása révén az eddigi önálló kismesterek, ha önállóságuk elvesztésével is, mint gyári munkások, megmenthessék exisztenciájukat. Más kézműipari ágak a műipari irányban való fejlődés útján, a szakoktatás emelésével, mások ismét azáltal menthetők meg az elpusztulástól, hogy gépek és munkaeszközök megszerzésének megkönnyítésével, az ezekkel való bánásmód elsajátításának előmozdításával, valamint szövetkezetek alakításának elősegítésével s erre való serkentéssel a gyár-

szerű tömegtermelés előnyei részükre biztosíttassanak. Az ipar harmadik tagozatának, a *házi iparnak* fejlesztésére leginkább megfelelő tanfolyamokkal és az értékesítés szervezésével van módjában az államnak közrehatnia.

Általános feltételei az ipar boldogulásának továbbá a jó ipari közigazgatás, a gyors és olcsó közlekedés, a posta és táviró megbízhatósága és rendezett hitelviszonyok.

Az egyes iparfejlesztő eszközök eddigi alkalmazását s általában az állami I. eddigi eredményeit szemügyre véve, az ipar felkarolásának első nyomait már az alkotmány visszaállítása után alakult első kormányok működésében megtaláljuk. Így már 1868. az akkori kormány bizonyos, bár jelentéktelen összeget fordított a háziipar, majd a kézműipar céljaira is. 1868-tól 1880-ig összesen 416,414 K szerepelt ezen a címen az állami kiadásokban. A gyáripar támogatása 1881. kezdődött, amikor az eddig csupán a háziiparnak jutott pénzsegítséget is kiterjesztették a gyáriparra, de csak kisebb összegek képében. Erősebb lendülettel az I. 1889. indult meg, amikor az addigi földmívelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium kettéosztásával s a közlekedésügyi minisztérium megszüntetésével, a külön szervezett kereskedelemügyi minisztérium hatáskörében egyesítették az ipari, kereskedelemügyi és közlekedésügyeket. *Baross* Gábor, az első kereskedelemügyi miniszter és Wekerle Sándor akkori pénzügyminiszter, később miniszterelnök nevéhez fűződik az I. új korszaka, amelyben, az eddigi iránytól eltérően, a gyáripar fejlesztése került előtérbe.

Az állami áldozatok útján való iparalapítások *eredményei* csak 1890-től állanak rendelkezésre, mert a korábbi évekről nincsenek megbízható adatok. Ez anyagot feldolgozta az újabb magyar I. megteremtője, *Szterényi* József volt kereskedelmi államtitkár következő munkákban: Emlékirat az iparfejlesztésről (1904); Emlékirat a hazai kis- és gyáripar fejlesztéséről (1809); Die ungarische Industrieförderung (1912); Die ungarische Industriepolitik (1913).

A *közszállításoknak* a hazai ipar részére való biztosítása szintén közvetlen eszköze az I.-nak. Erre nézve rendelkezik az 1907. III. t.-c. és ennek alapján kiadott külön szabályzat, amely minden állami és közhatósági beszerzésre nézve kötelező.

Hathatós eszköze a I.-nak a *tarifapolitika* is, de ezen a téren nagyon jogosult a panasz, hogy a vasút financiális érdekei a díjszabásokban nagyon is dominálnak az ipari érdekek fölött, amelyeket a vasutak szolgálni hivatva vannak.

A *kivitel* emelése a gyáripar fejlesztése szempontjából azért fontos, mert a gyárak termelése nem szorítkozhatik csupán a belföldi fogyasztás ellátására – ámbár első sorban az ország szükségletei jönnek figyelembe — hanem külföldi piacokra is van utalva. V. ö. *Szterényi* Józsefnek Emlékirat a kivitelről c. munkáját (1905).

A *műszaki személyzet* és *munkástörzs* nevelésére az iparoktatás van hivatva, amely az utóbbi évtizedekben rohamosan fejlődött (l. *Iparoktatás*). Az I.-nak szükségszerű kiegészítője a helyes *szociális politika*, amely a munkásosztály érdekeinek, jogainak védelmére és helyzetének javítására mindazt megteszi, ami az állami tevékenység körén belül megtehető.

A *kézműipar* érdekében alkalmazható eszközök közül a *szakképzettség* emelése a legfontosabb, amelynek eszközei a különböző ipariskolákon kívül a *mestertanfolyamok*. Úgy ezeknek, mint a munkagépek és eszközök adományozása és szövetkezetek támogatása révén a kézműiparnak nyujtott segítség csak 1899 óta lett számottevő; csak ezóta igyekszik az állam helyrehozni azt a mulasztást, amely a gyáripar egyoldalú protegálása mellett egész kézműipari ágakat pusztulni engedett.

Az állami I.-ra nézve 1904 óta határozott irányelvek állanak fenn, melyek az ú. n. *iparfejlesztési emlékiratban* lefektetett programmban jutnak kifejezésre.

Ipar-rajziskola, az ipariskolák egyik faja, melyben részben iparos-tanoncok, részben segédek és önálló mesterek a szabadkézi, mértani és szakrajzban, valamint az egyes szaktárgyakban nyernek oktatást. A legnagyobb ilynemű iskola hazánkban a fővárosi ipari rajziskola Budapesten, melyet a székesfőváros tart fenn. Sokkal kisebb keretben mozognak a vidéki rajziskolák, melyek rendszerint ipari szakiskolákkal kapcsolatosak.

Iparrendszer *(industrialismus)*. A régibb nemzetgazdasági írók gyakran e nevet adták azon rendszernek, melyet Smith Ádám alapított és mely az emberi munkára, mint a gazdagság főforrására van fektetve.

Iparstatisztika, l. *Ipari statisztika*.

Iparszabadság, mindenkit megillető jog arra, hogy bárminő ipart önállóan üzzön, anélkül, hogy vm. előfeltételeket kellene teljesítenie. Különösen a korábban felállított céhrendszer kényszerétől való szabadságot értik I.-on. Ellentétben áll vele a különböző korlátokhoz kötött iparűzési jog, különösen a képesítéshez és az engedélyhez kötött iparok. L. *Engedélyhez kötött ipar*, *Iparjog*, *Iparpolitika*, *Ipartestületek*.

Iparszerű bűncselekmények, az ú. n. kollektiv bűncselekményeknek egyik faja. Jellemző ismérvük egyrészt a bűncselekmény gyakoribb ismétlésére irányuló szándék, másrészt oly célzat, hogy az ismétlés által a bűnös jövedelmi forrásául szolgáljon. L. még *Kollektiv bűncselekmények*.

Iparszövetkezetek, l. *Szövetkezetek*.

Ipartanács. Az 1884. XVII. t.-c. (ipartörvény) értelmében minden törvényhatóság I.-ot alakit, melynek feladata véleményt adni mindazokban az iparügyi kérdésekben, melyekre nézve a másodfoku iparhatóság hozzájuk fordul. Az I. az alispán, illetőleg polgármester elnöklete alatt felerészben a közigazgatási bizottság, felerészben az ipar- és kereskedelmi kamara által választott 4 rendes és 4 póttagból áll. A választást visszautasítani nem lehet. — *Országos I.* a kereskedelmi miniszter által 1890-ben szervezett, 1908. pedig külön törvénnyel újjáalakított véleményező testület, mely áll magából az egész I.-ból, melybe a képviselőház és főrendiház is választ tagokat, melybe a kereskedelemügyi miniszter nevez ki 30 tagot, míg az általa kijelölendő országos jellegű ipari, kereskedelemügyi- és munkás-egyesületek is

választanak 30 tagot, az I. ezenkívül ú. n. állandó bizottságból áll, melynek tagjait a tanács tagjai sorából a kereskedelemügyi miniszter nevezi ki. Az állandó bizottság három osztályból áll: ipari, kereskedelmi és munkásügyi. Az Országos I. elnöke a kereskedelemügyi miniszter, az állandó bizottság elnöke Wekerle Sándor. Ötvenezer koronát meghaladó ipari segélyezéseknél az 1907. évi III. t.-c. kötelezőleg írja elő az I. meghallgatását.

Ipartársulatok az iparosoknak közös érdekeik előmozdítására alakult s az érdekeltek szabad elhatározásán nyugvó, de az ipartörvény alapján álló egyesületei. Az I.-ba (ellentétben az ipartestületekkel) való belépésre senki sem kényszeríthető. Az I.-nak alapszabályokkal kell bírnia, melyek semmi olyat sem tartalmazhatnak, ami az egyes tagokat az ipartörvény alapján őket megillető jogok tetszés szerinti gyakorlatában megszoríthatná v. akadályozhatná. Az I. az iparhatóság felügyelete alatt állanak.

Ipartelepbiztosítás, l. *Biztosítás* (tűzbiztosítás).

Ipartestületek. Az 1884. XVII. t.-c. szerint törvényhatósági joggal felruházott s rendezett tanáccsal bíró városokban, vmint oly községekben, amelyekben a képesítéshez kötött mesterséggel foglalkozó iparosok száma legalább 100-ra megy, az érdekelt iparosok kétharmadának kívánatára, az ipar- és kereskedelmi kamara meghallgatásával s a törvényhatóság hozzájárulásával, az iparhatóság által I. alakítandók. Más helyeken az iparosok kívánatára a kereskedelemügyi miniszter esetről esetre I. alakítását megengedheti. Az I. tagjai mindazok, kik képesítéshez kötött ipart üznek. Kereskedők, gyárosok, részvénytársaságok a testületbe nem kényszeríthetők. Az I. célja az iparosok között a rendet és egyetértést fentartani, az iparhatóságot támogatni s az iparosok érdekeit előmozdítani. Egyik fontos teendője az iparosok és a tanoncok v. segédek között felmerült vitás kérdések elintézése, ami a kebelében alakult ú. n. békéltető bizottságnak hatáskörébe tartozik.

Ipartörténet, az ipar fejlődését és történetét tárgyazó tudományág, mely a nagyobb ipari multtal bíró államokban már igen magas szinvonalon áll s mélyreható kutatásokat végez. Magyarországon Ipolyi Arnold püspök volt tulajdonképeni első komolyabb művelője az I.-nek; később különösen Szádeczky Lajos egyetemi tanár foglalkozott ezzel és legújabban Studinka György, aki különösen a felvidéki ipar multját kutatja és Ipartörténeti Könyvtár címen bocsátja kutatásai eredményét közre.

Ipartörvény, az a törvény, mely az ipar gyakorlására és annak feltételeire módozataira vonatkozó rendelkezéseket, nemkülönben az iparos (kereskedő) és alkalmazottai közötti jogviszonyt szabályozza. Nálunk az első I. az 1840. XVII. t.-c. volt; ezt követte az 1872. VIII. t.-c., majd a ma is érvényben lévő, de csaknem minden részében teljesen elavult 1884. XVII. t.-c. Az ellen már 1885-ben megindultak a panaszok és azóta szüntelen követel az iparosság egy új, modern I.-t. Ennek a követelésnek végre eleget tett a Wekerle-kormány, mely megbízta a törvény tervezetének elkészítésével Szterényi József kereskedelmi államtitkárt, aki előbb egy 10 kötetre terjedő anyaggyűjteményt adott ki, feldolgozva abban a hazai és külföldi ipari törvényhozás anyagát, majd a vonatkozó hazai joganyagot «az I. módosítása» címén és ennek befejeztével kiadta magát az új I. tervezetét is 1909-ben ugyanazon címen tizenegyedik kötet gyanánt. A beállott kormányváltozás miatt ez a tervezet azonban nem került törvényhozás elé. Az a javaslat hat címből és XLI fejezetből áll és teljes ipari kódex kívánt lenni. Felölelte az iparűzési jog megszerzésének feltételeit, az ipar gyakorlását és megszünését, az iparoktatást, az egész munkásvédelmi anyagot, ideértve a munkaviszony szabályozását, a munkaidőt, üzleti záróórát, az iparban alkalmazottak egészségügyi védelmét, a munkaközvetítést, a sztrájk és kizárás ügyét a békéltetéssel, az ipari szervezeteket, a munkáskamarákkal, az ipari és kereskedelmi bíráskodást. Külön két kötetben jelent meg utóbb az ezen törvényjavaslatra adott érdekeltségi vélemények anyaga. L. még *Iparjog.*

Iparűzési jog, l. *Iparjog.*

Iparvágányok, a vasutakból kiágazólag egyes gyárakba, ipartelepekre vezetett vágányok, melyek kizárólag magánhasználatra vannak szánva. E vágányok engedélyezése mindig a kereskedelemügyi miniszter hatáskörébe tartozik. Ezek engedélyezésénél fontosságuk szerint, de kivált hogyha azok idegen területeket, utakat, vagy vízfolyásokat is érintenek, előzőleg szintén közigazgatási bejárást kell tartani; ellenben, hogyha e vágányok magán- v. közérdekek érintése nélkül vezethetők, az építéshez az engedélyt rendszerint már előzetesen is megadják. Az üzleti feltételek a vágányok használatba vételének engedélyezhetése céljából mindig megtartani szokott műtanrendőri bejárás alkalmával állapíttatnak meg. E vágányok engedélyezése tehát látszólag könnyen megy; de a valóságban igen sok nehézséggel jár, mert a csatlakozó vasút, valamint az érintett v. átmetszett köz- és magánterületek tulajdonosai gyakran igen sok feltételhez kötik a csatlakozásba való beleegyezésüket. A Máv. által kezelt I. hossza az 1911. év végén 335·8 km. volt.

Iparvállalati értékek, a tőzsdén összefoglalása első sorban mindama vállalatok részvényeinek, melyek ipari termeléssel foglalkoznak, továbbá ugyane vállalatok elsőbbségi és egyéb kötvényei. Különösen a nagy ipari vállalatok részvényei azok, amelyek a spekuláció élénk érdelődésének tárgyai, mivel kedvező konjunktura, a vállalat technikai haladása, valamint a koncentrációs mozgalom sikere esetén alapos kilátás van úgy nagyobb és fokozódó osztalékra, mint pedig gyakran rövid idő alatt aránylag elég jelentékeny árfolyamnyereségre is. Ez okok magyarázzák azt a jelenséget is, hogy az I. biztosság és szolidság tekintetében az utóbbi időkben szintén kedvező irányban fejlődtek, amely tény viszont azt eredményezte, hogy a (rendszerint kartelli, köteléki viszonyban álló) nagy iparvállalatok részvényei újabban az állampapirok veszélyes versenytársaiként szerepelnek a pénzpiacon.

Iparvasutak, a személyszállítás kizárásával csakis ipari, bánya- stb. termékek szállítására

használt vasutak. Az I. fogalma törvényes intézkedéssel mindezideig nincs szabatosan megállapítva, mindazonáltal e fogalomkörbe tartoznak a gazdasági, mezei, erdei, gyári és bányavasutak is, amelyek kizárólag az illető célra és csakis magánhasználatra épülnek. Lehetnek kézi-, ló-, gőz- v. villamos erőre is berendezve. Engedélyezésük a «Közigazgatási bizottságnak a közmunka- és közlekedésügyi m. kir. minisztérium hatáskörét érintő» rendeletben van szabályozva s az engedélyezés céljából szükséges hivatalos eljárásokat a közigazgatási bizottság tartja meg, de az engedélyokiratot a miniszter állítja ki. Ha ezek a vasutak idegen területet, közutakat, vízfolyásokat nem érintenek: akkor nem szükséges az építési engedélyért a hatósághoz folyamodni, hanem az építést az alispáni hivatalnak egyszerűen be kell jelenteni. Kisebb I. (különösen mezei és bányavasutak) lehetnek *hordozhatók* is. Ezeket sínpáronként talpfáikra leszögezve oda tolják, ahol a vágányra a terméyek betakarítása végett szükség van.

Iparvédegylet, l. *Honi iparvédegylet.*

Iparvédjegy-oltalom, l. *Védjegy.*

Ipecacuanha (növ.), l. *Uragoga* és *Ionidium.*

Ipeh, pénz, l. *Dong.*

Ipek (szerbül *Pecs*), 1913-ig Kosszovo török vilajet székhelye, a Bisztrica mellett, Novibazár határa közelében az É.-albániai alpok DK.-i lábánál, kb. 20,000 lak., akik dohány-, gyümölcs- és selyemtermeléssel foglalkoznak. Kolostora 1690-ig a szerb patriarcha székhelye volt. Az 1912—13-iki balkáni háború után a Szerbia és Montenegró közt kötött határegyezmény értelmében I. Montenegróé lett.

Ipekakuanha (növ.), l. *Uragoga* és *Ionidium.*

Ipekakuanha-gyökér, l. *Uragoga.*

Ipeki érsekség, l. *Pétyi érsekség.*

Iphianassa, l. *Iphigeneia.*

Iphigeneia (latinosan *Iphigenia*, a legrégibb költészetben *Iphianassa*), a görög mondában Agamemnon és Klytaimnestra leánya. Mikor a Trója ellen készülő görög hajóhad Aulis kikötőből szélcsend következtében nem tud elindulni, Kalchas jós kijelenti, hogy a szélcsend mindaddig nem ér véget, míg a görögség fővezére, Agamemnon saját leánya feláldozásával ki nem engeszteli Artemist, kit az istennőnek szentelt szarvas megölésével megsértett. Agamemnon hosszú habozás után beleegyezik a szörnyű áldozatba s azon ürügy alatt, hogy Achilleusszal való menyegzőjét fogják Aulisban megtartani, elhozatja hazulról I.-t a táborba. A feláldozás pillanatában azonban Artemis istennő megengesztelődik; a leány képében a görögök egy szarvastehenet áldoznak fel s magát I.-t az istennő elragadja, Taurisba viszi s ott a maga papnőjévé teszi. Taurisban I.-nak az a tiszte, hogy minden oda vetődő idegent fel kell áldoznia. Mikor azután Orestes, I. testvére, Taurisba jön, hogy egy jóslat parancsára az istennő képét onnan elhozza, I. már-már testvérét is feláldozza, de ekkor a két testvér felismeri egymást s Artemis képével együtt megszöknek Taurisból. Ezalatt Elektra, Orestes és I. testvére azt hallja, hogy Artemis papnője Orestest feláldozta. Midőn tehát találkozik I.-val, kiben természetesen ő sem sejti megöltnek vélt nővérét, őt meg akarja vakítani, de akkor kiderül minden s a három testvér hazatér Mykénébe. Az I. név eredetileg Artemis jelzője volt s csak később alkották belőle Artemis papnőjét. Képzőművészek és költők egyaránt sze-

Kalchas feláldozni készül Iphigeneiát. Balra a kesergő Agamemnon.

rették I. mondáját. *Ábránk* Timanthes híres képének Pompejiben talált s a nápolyi muzeumban őrzött kópiáját mutatja. Az antik drámairók (Aischylos, Sophokles, Euripides) után az újkorban Racine és Goethe írtak I.-drámát, Gluck két operájának tette tárgyává. V. ö. *Thümen*, Die Iphigeniensage in antikem u. modernen Gewande (2. kiad., Berlin 1895).

Iphigenia, l. *Iphigeneia.*

Iphikles, görög hérosz, Amphitryon és Alkmene fia s ilyképen anyai részről Herakles testvére. Herakles több vállalatában részt vesz.

Iphiklos, a görög hősmondában Phylakos fia, Podarkes és Protesilaos atyja. Mint híres futó a Pelias emlékére rendezett halotti játékon a versenyfutásban győz. L. még *Melampus.*

Iphikrates, athéni hadvezér, alacsony eredetből már 20 éves korában vezérévé küzdötte fel magát a korinthosi háborúban (Kr. e. 395—387) Spárta ellen toborzott athéni segédcsapatoknak. Szervezett egy új csapatnemet, az ú. n. *peltasztákat*, kik kerek pajzsot, lenből készült lábvértet és páncélt, hosszú lándzsát, nagy kardot viseltek s erős fegyelemben kiképezve még a spártai falanxszal is sikeresen megküzdöttek, így 390. Sikyon mellett, mi által I. ura lett az Isthmos vidékének, de honfitársai cserbenhagyták az Argosszal kitört viszályában. Ezért 1200 peltasztával a Hellespon-

toshoz vonult, hol a spártai Anaxibiost Abydos mellett (389.) legyőzte; Antalkidas békéje után pedig a thrákok ellen vonult s Kotys királyt szorongatta, de vele szövetséget kötve, leányát feleségül vette. Résztvett Pharnabazos sikertelen egyiptomi hadjáratában, mikor az elpártolt tartományt vissza akarta foglalni (379.). Athénbe visszatérve (374.), Chabriasszal és Kallistratosszal együtt egy hajóhad vezérletével bízták meg, mely a spártai Mnasippostól szorongatott Kerkyrát felszabadította. Hazája Epameinondas ellen a spártaiak segítségére küldte 369., de kerülte a nyílt csatát. A szövetséges háború elején 357-ben 60 hajóval a Charestől vezetett hadhoz csatlakozott, de ennek parancsát, hogy a chiosi csatornában a viharos tengeren csatát vívjon, nem merte teljesíteni. Ezért árulással vádolták és a vezérlettől megfosztották; a háború után pedig pénzbírsággal sujtották, mire Thráciába vonult vissza, hol 353. meghalt. V. ö. *Rehdantz*, Vita Iphicratis, Chabriae, Timothei (Berlin 1845).

Iphitos, a görög mondában Eurytos oichaliai királynak a fia, ki Herakles vad dühének áldozatul esik, amennyiben ez Eurytos szószegése miatt ártatlan fiát, I.-t a mélységbe tasztítja. L. *Herakles*.

I. p. i. (lat.) a. m. *In partibus infidelium* (l. o.).

Ipiales, város Colombia köztársaság Cauca államában, a Rio Males vidékén, a Bogota-Quitói úton 3081 m. magasságban, 12,000 lak.

Ipidae (állat), a Szú-félék *(Bostrychidae)* régi, de újabban ismét használatos neve. L. *Szú-félék*.

Ipo-antiar (növ.), az *Antiaris toxicaria* (l. o.) tejnedvéből készített hirhedt nyílméreg, melyet *upasz-antiar*-nak is neveznek.

Ipofa (növ.), l. *Antiaris*.

Ipoly, a Duna baloldali mellékfolyója, ered Nógrád vármegye legészakibb részében, az Ipoly hegy (1058 m.) aljában, nagy kanyarulatokkal egészben véve D. felé folyik, Kálnón alul szélesebb völgybe lép és DNy. felé fordul, Szécsény-Kovácsinál Ny.-ra kanyarodik s Balassagyarmat és Ipolyság érintésével, Szete mellett D. felé fordul, majd Ipolyszalka mellett DK.-re irányul s Helemba és Szob közt a Dunába ömlik. Az I. vízkörnyéke Nógrád és Hont vmegyék nagyobb részeire terjed ki, vízmennyisége azonban nem nagy és száraz nyáron majdnem egészen kiapad. Hossza mintegy 212 km., forrásainak távolsága torkolatától 100 km. Egész esése mintegy 595 méter. Nagyobb mellékvizei: jobbfelől a Tiszovnyik (Rárosmulyádnál), Kürtös patak (Szelesténynél), Korpona (Ipolyságon alul), Selmecz (Gyerken alul); balfelől a Lókos patak (Nagycsalomjával szemben).

Ipoly *Sándor*, festő, szül. 1858. Budapesten, megh. 1902 nov. 30. u. o. Előbb a mintarajziskolába járt Budapesten, aztán Berlinben fametszéssel foglalkozott, végre Párisban fejezte be tanulmányait. Onnan küldte a Műcsarnokba első képeit, a *Családi boldogság*-ot és a *Délután*-t. Hazatérve Benczúr mesteriskolájában nagyméretü kompozíciókon dolgozott, ilyenek: *Dante álma* (1895), *Erkel Ferenc géniusza* (1897); *Krisztus az apostolok közt* c. képét megvette a király. V. ö. Művészet (1903).

Ipolybalog, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban. (1910) 642 magyar lak.; postahivatallal, u. t. Drégelypalánk.

Ipolybél (azelőtt: *Bél*), kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 509 magyar lak.; vasútállomás, postaügynökség, u. t. Ipolypásztó.

Ipolyberzencze, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 417 tót és magyar lak.; vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Ipolybeszterce, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 219 tót lak.; u. p. Málnapatak, u. t. Ipolyberzencze.

Ipolybolyk, község, l. *Bolyk*.

Ipolydamásd, kisk. Hont vm. szobi j.-ban, (1910) 604 magyar lak.; postaügynökség, u. t. Szob.

Ipolyfödémes, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 562 magyar lak.; u. p. Ipolynagyfalu, u. t. Drégelypalánk.

Ipolygalsa, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 536 magyar lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Losoncz.

Ipolyharaszti, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 168 magyar lak., u. p. és u. t. Balassagyarmat.

Ipolyhidvég, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 911 magyar lak., u. p. és u. t. Drégelypalánk.

Ipolyi, 1. *Arnold*, püspök, történetíró, szül. Ipolykeszin (Hont vm.) 1823 okt. 18., megh. Nagy-Váradon 1886 dec. 2. Pappá szenteltetvén 1847., rövid ideig segédlelkész volt Komáromszentpéteren, majd Pálffy Lipót gróf udvari káplánja és gyermekeinek nevelője, 1849. zohori, 1859. törökszentmiklósi plébános. 1862-ben Kubinyi Ferenc és Henszlmann Imre társaságában a korvinák felkutatása érdekében Konstantinápolyba utazott, mely útját fényes siker koronázta; 1863. egri kanonok, 1869. a budapesti központi papnevelő kormányzója. Később alelnöke a Szent István-társulatnak, elnöke az Akadémia második szakosztályának és a történelmi társulatnak, mely utóbbi főképpen neki köszöni megalakulását. Utazásai alkalmával számos műkincset szerzett, melyekből igen sokat az Akadémia képtárának és a Nemzeti Muzeumnak ajándékozott. 1871 szept. 23. beszterczebányai, 1886. febr. 18. nagyváradi püspök lett. Mindkét helyen az iskolaügy szervezése, főleg a nevelés emelése, a magyar közművelődés, az ipar és művészet fejlesztése körül hervadhatatlan érdemeket szerzett magának. Irodalmi munkássága: Növendékpap korában írta: *Vallás és művészet; A magyarok ősvallása* című értekezéseit. További művei: *Magyar Mythologia* (1854., Csengery Antal részéről éles kritikában részesült, I. később az összes példányokat megsemmisítette); *Deákmonostori XIII. sz.-i román bazilika* (1860, akad. székfoglaló-értekezés); *A középkori emlékszerü művészet története Magyarországon* (1863); *Az egri megye régi székesegyháza* (1865); *Beszterczebánya város műveltségtörténeti vázlata* (1867—75); *Magyar mű- és történeti emlékek kiállítása* (1876); *Veresmarty Mihály élete és művei* (1879); *A magyar szent korona és a magyar koronázási jelvények műtörténeti leírása* (1885). V. ö. *Zelliger* A., Egyházi írók csarnoka: *Fraknói* Vilmos emlékbeszéde

(Akad. Evkönyv XVII. köt.); Életrajza *Pór* Antaltól (Pozsony 1886).

2. *I. Gáspár*, prépost, főesperes, szül. Szalkán, megh. 1762 dec. 30. Halála után testét láncokkal körülfonva és szegekkel át meg átszúrva találván, azt állítják, hogy ő volt az utolsó magyar aszkéta. Egy kéziratban maradt művét az esztergomi főegyházmegyei könyvtárban őrzik. Címe: Neiner Bálint Világ-zsibvásárja, fordíttatott Ipoly Gáspár által. 1761.2-r. V. ö. *Zelliger* A., Egyházi írók csarnoka.

Ipolyi-Keller *Gyula*, gazdasági szakíró, szül. 1869. Gyulán. Hazai és külföldi gazdasági tanulmányai után 1896. a kassai gazdasági tanintézetnél segéd, 1897 óta pedig a földmívelésügyi minisztériumban a népies gazd. előadások és a gazd. háziipar szervezője, majd a népházak és gazd. munkásházak létesítési ügyeinek referense volt. 1911-ben gazd. akadémiai igazgatóvá neveztetett ki, szolgálati körében való meghagyással. A munkásjóléti és háziipari ügyek központi szolgálatából 1913. a minisztérium nagyváradi kirendeltségének élére került. A gazd. szaklapokban megjelent cikkein kívül megírta Magyarország mezőgazdasági szakoktatásának állapotát 1902-ben; további művei: *Mezőgazdasági háziipar* (1903); *Gazdasági munkásügy és szociálpolitika Magyarországon* (1910). Munkatársa e Lexikonnak is.

Ipolykér, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 340 magyar lak., u. p. Ipolyvarbó, u. t. Orhalom.

Ipolykeszi, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 449 magyar lak., postaügynökség, u. t. Dejtár.

Ipolykiskeszi, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 548 magyar lak., u. p. és u. t. Ipolypásztó.

Ipolymagyari, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 798 tót és magyar lak., u. p. Ipolyróna, u. t. Csehberek.

Ipolynagyfalu, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 398 magyar lak., postahivatallal, u. t. Drégelypalánk.

Ipolynyék, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 1759 magyar lak., postahivatal, u. t. Drégelypalánk.

Ipolynyitra, kisk. Nógrád vm. füleki j.-ban, (1910) 453 magyar lak., u. p. és u. t. Losoncz.

Ipolypásztó, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 1161 magyar lak., vasuti állomás, posta- és táviróhivatal.

Ipolyróna, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 305 tót és magyar lak., postahivatal, u. t. Ipolyberzencze.

Ipolyság, nagyk. Hont vm. ipolysági j.-ban, az Ipoly folyó mellett, (1910) 4206 magyar lakossal; a vármegye törvényhatóságának, a járási szolgabirói hivatalnak, kir. törvényszéknek, járásbíróságnak és adóhivatalnak, államépítészeti hivatalnak, kir. közjegyzőnek, kir. pénzügyigazgatóságnak, pénzügyőrbiztosi állomásnak és csendőrszárny- és szakaszparancsnokságnak székhelye; van takarékpénztára, Népbank, Gazdasági és Iparbank, szövetkezet, ker. erdőgondnoksága, kir. iparfelügyelősége, kir. tanfelügyelősége, máv. osztálymérnökség, kir. állattenyésztési, gazdasági felügyelőség, ker. munkáspénztár, állami főgimnázium és leányiskola, alsófokú ipariskola, vármegyei muzeum, többféle egyesülete, kaszinó- és népkönyvtára, sporttelepe; szesz- és téglagyárak, fatelepek, vasúti állomás, kincstári posta-, távbeszélő- és táviróhivatal és postatakarékpénztár.

Ipolyszakállos, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 1117 magyar lak.; vasúti állomás, posta-, távbeszélő- és táviróhivatal.

Ipolyszalka, kisk. Hont vm. szobi j.-ban, (1910) 1590 magyar lak., postahivatal, u. t. Szob.

Ipolyszécsénye, kisk. Hont vm. ipolynyéki j.-ban, (1910) 503 magyar lak., u. p. Ipolynagyfalu, u. t. Drégelypalánk.

Ipolyszele, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 399 tót és magyar lak., vasúti állomás táviróhivatallal, postaügynökség.

Ipolyszög, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 332 magyar lak., u. p. Balassagyarmat, u. t. Dejtár.

Ipolytarnócz, kisk. Nógrád várm. szécsényi j.-ban, (1910) 854 magyar lak., vasúti állomás, táviróhivatallal, u. t. Litke.

Ipolytölgyes, kisk. Hont vm. vámosmikolai j.-ban, (1910) 510 magyar lak., postaügynökség, u. t. Vámosmikola.

Ipolyvarbó, kisk. Nógrád vm. balassagyarmati j.-ban, (1910) 663 magyar lak., postahivatallal, u. t. Őrhalom.

Ipolyvecze, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 943 magyar lak., vasúti megállóhely, postaügynökség, u. t. Drégelypalánk.

Ipolyvidéki nyelvjárás, a nógrádi és hontvármegyei *palóc nyelvjárás* (l. o.).

Ipolyvisk, kisk. Hont vm. ipolysági j.-ban, (1910) 1000 magyar lak., vasúti állomás, posta- és táviróhivatal.

Ipomoea *L (Batatas Choisy*, növ.), a Convolvulaceae (Szulákfélék) család génusza; 30 faja a föld forró és melegebb vidékein van elterjedve (Európában 2). Füvek v. cserjék, gyakran felfutók. Levelük osztatlan, szívalakú, különféleképen karélyos. Viráguk jókora nagy; pártája harang- v. tölcséralakú, redős, karimája 5 karélyú; porzói nem nyúlnak ki a pártából; magháza 2—4 üregű, 4 magú. Termésük tok. Az *I. b tatas* Lam. (indiai, édes répa vagy burgonya, batatasz, kamota) felfutó, szára 1½—2 m. magas, virága 5 cm. hosszú, belül bíborpiros, kívül vörös sávos. Egyike a legfontosabb forróövi eleségnövényeknek, hazája talán Közép-Amerika, de minden alkalmas trópusi és szubtrópusi vidéken termesztik, Európa legdélibb részén is, igen általánosan az Egyesült-Államok DK.-i államaiban. Gumói szolgáltatják ehető részét. Kúszó gyökerének ágai húsos gumókká vastagodnak; a gumó többnyire henger- v. orsóalakú, fehér vagy piros, belül sárgásfehér, édes. 25 kg. súlyra is megnőhet, de rendesen 1·5—6 kg. nehéz. Izét és színét tekintve, sok fajtája van. Alkotó részei: 1—1·5% fehérjenemű anyag, 9—15% keményítő, 3·6—10% cukor, 0·5% cellulóz, 0·2—0·3% zsiradék, 3% só s 79—67% víz. Gumója nagyon tápláló, könnyen emészthető és egészséges, csaknem oly sokféle módon készíthető el,

mint a burgonya, de az íze jobb. Rendesen vajban pörkölve, de főve, sőt nyersen is eszik, salátának s cukorba főzve is kedvelik. A felreszelt gumókból kenyeret sütnek; fiatal levelei zöldségnek jók. Erjesztés útján Nyugat-Indiában *mobby* (portugál nyelven marmóda) nevű jóízű szeszes ital készül a gumóból. A marhának is jó takarmány. A gumók melegházakban teleltetnek át s márciusban v. áprilisban itt kicsiráztatják azokat. A kicsirázott gumókat darabokra vagdalva eldugványozzák s ha a hajtás már 10—12 cm. hosszú — úgy májusban — 60—65 cm. távolságban a szabadba ültetik. Szétterjedő szárait, hogy gyökeret ne verjenek s ezáltal a gumók fejlődését ne akadályozzák, fel kell kötözni. A gumók a burgonyaszedés idején szoktak megérni s akkor szedik ki. Száraz homokban januárig eltarthatók. Vannak sárga, fehér és vörösgumójú fajták. — Az *I. chrysorrhiza* Soland. (kumaranövény) Új-Zéland régóta kultivált növénye. Egyes I.-fajok kerti növények, így az *I. violacea* L. (hajnalka, hajnalika, gyöngyszulák, perkáta) a leggyakoribb dísz, egynyári; szirma tölcséralakú, kívül fehér, belül rózsaszín, egészen rózsaszín, kéklila, piros vagy vérszínű, sötétlila, sőt háromszínű is. Levele szívalakú. Háládatos virág, júliustól szeptemberig kora reggel virít, 9—10 óráig marad nyitva, borus időben tovább is. Májusban vetik v. cserépben üveg alatt nevelik fel, ezután a palántáját jó meleg helyre ültetik. Falra, folyosóra, lugasra, hiányos lombú bokrokra, sőt kertben piramis módra összeállított rudakra is futtatják. *I. purpurea*, l. *Pharbitis*.

Ipp, kisk. Szilágy vm. szilágysomlyói j.-ban, (1910) 1526 magyar és oláh lak., vasútállomás, postahivatal, u. t. Szilágyzovány.

Ippri posztó, így nevezték nálunk a XIV. sz.-ban a flandriai Ypres városban készült híres vörös skarlátot.

Ips, város Alsó-Ausztriában, l. *Ybbs*.

Ips (állat), l. *Szú-félék*.

Ipse (lat.) a. m. ő maga; *I. dixit*, ő maga mondta; *I. fecit*, ő maga csinálta; *ipso facto*, maga a tett által; *ipsissima verba*, saját tulajdon szavai.

Ipso jure (lat.) a. m. magának a jognak erejénél fogva. Ezt a kifejezést használják annak a megjelölésére, hogy valami jogkövetkezmény a félnek minden külön jogcselekvénye nélkül bekövetkezik. Pl. a teljeskoruság a 24. életév betöltésével, az öröklés a halál beálltával I. bekövetkezik.

Ipsus, régi vár és város Kis-Ázsiában (Frigia). Az itteni síkságon folyt le Seleukus, Lysimachos, Kassander és Ptolemaios győzelme (Kr. e. 301.) Antigonos felett, mely győzelemnek eredménye Nagy Sándor birodalmának feloszlása volt (l. *Diadochok*, *Antigonos* és *Demetrios*, *3.)*.

Ipswich, 1. *Suffolk* angol county *fővárosa*, (1911) 73,939 lak., gazdasági gép-, szappan-, papír- és sörgyártással, muzeummal, nyilv. könyvtárral s több parkkal. — 2. *I., város* Massachusetts északamerikai állam Essex countyjában, 5 km.-nyire az Atlanti-oceántól, az I. mellett, 4658 lak., cipógyárakkal, pamut- és gyapjufonókkal. — 3. *I.*, Queensland ausztráliai gyarmat W. Moreton kerületének székhelye a Brisbaneba ömlő Bremer és vasút mellett, 8000 lak., pamutfonókkal és szénbányával.

Ipszambul, sziklatömeg a Nilus Ny.-i partján, két sziklatemplommal. Ez a neve helytelen francia följegyzésből eredt, helyesen Abu-Szambul v. *Abu-Szimbel* (l. o.).

Ipszara *(Pszara*, az ókorban *Psyra)*, Dzsezairi Bahri Szefid török vilajet egyik szigete az Égeitengerben, 18 km.-nyire Kiosztól, területe 90 km². (Anti-Pszara és a hozzátartozó többi szigetekkel 97 km²), 800 lak. A sziklás, 1566 óta török birtokban levő I. lak. 20,000 volt a görög szabadságharc kitörése előtt, de 1824. Topal pasa nagyrész leölette, részben elűzte őket.

Ipszilon, l. *Y*.

Ipszilonisták és *jottisták* harcának nevezzük azt a vitát, mely Révai Miklós és Verseghy Ferenc közt indult meg arról, hogy melyik helyesírás megfelelőbb: *tartya* (így írt Verseghy) v. *tartja* (így írt Révai). Az I. a szavakat a kiejtés után írták *(fonétikus írás*, l. o.), míg az ú. n. *jottisták* a szóelemzést fogadták el a helyesírás alapjául, l. *Helyesírás*.

Ipurina, délamerikai nép az arovakok ágából, l. *Amerika* cikknél az *Amerikai népfajok* színes képmellékleten.

Iput, a Szosnak, a Dnyepr egyik mellékfolyójának 370 km. hosszú mellékvize; ered Szmolenszk kormányzóságban, Mohilevben a Gomellel szemben torkollik; áradásaival tavasszal messze elönti lapos partvidékét.

i. q., a latin *id quod* (az, ami) rövidítése; *i. q. e. d.* a. m. *id quod erat demonstrandum* (az, amit be kellett bizonyítani).

Iquique (ejtsd: ikike), fővárosa I. departamentónak és Tarapaca chilei tartománynak a Nagyocéán partján, egészen kopár vidéken, az ivóvizet 160 km. távolságból a Kordillerákból vezetik ide, 40,171 lak., biztos kikötője Pisagua; közelében a Tamorugali-pampán nagy salétromtelepek, Huantajayában ezüstbányák vannak. A salétromkereskedelem központja és feldolgozásával I. mellett 12,000-nél több munkás foglalkozik. A kivitele főleg salétrom, jód, ezüst. 1879 máj. 21. és júl. 10. tengeri ütközet volt itt perui és chilei hajók között. I.-ben gyakoriak a földrengések (1868., 1877.).

Iquitos (ejtsd: ikitosz), kikötő, Loreto perui departamento fővárosa az Amazon mellett, a Rio I. torkolatánál, 20,000 lak., gépjavító műhellyel; szárított hal- és dohánykereskedéssel, élénk hajóforgalommal.

I. R., a német császár neve után: *Imperator Rex* (Császár [és] Király).

Ir, az *iridium* kémiai jele.

Ira v. *Eira*, ókori erősség Peloponnezusban, Messzenia ÉNy.-i részén, 1388 m. magas hegyen, melyben a II. messzeniai hadjáratban Aristomenes 11 évig tartotta magát a spártaiakkal szemben.

Ira Aldridge, színész, l. *Aldridge*.

Iráde (török) a. m. akarat, rendelet, parancs. Lehet az I. isteni parancs, birói itélet és ha a padisahtól jön, szultáni rendelet. Újabb időkben a szultáni kinevezések és megbízások is I. nevet viselnek és ma már tágabb jelentésű e szó, mint volt régebben.

Ira furor brevis est (lat.) a. m. a harag percig tartó őrültség, Horatius Epistoláiból vett idézet (I. 2, 62).

Irak néven az arabok a Perzsa-öböltől É.-ra és Ny.-ra fekvő két tartományt neveznek; e két tartomány az *I. el Adzsmi* és az *I. el Arabi*. Az első Perzsia legfontosabb tartománya, amennyiben itt vannak Teherán és a birodalom egyéb legfontosabb városai (Bagdad, Baszra, Mecsed-Ali). I. el Arabi Mezopotámiának egy része, az Eufrát és Tigris alsó folyásának környékét foglalja magában Bagdad és a Perzsa-öböl közt; megfelel körülbelül az ókori Babiloniának és Khaldeának. Az itt levő körülbelül 100 arab nomád törzs tagjai nagy nyomorúságban élnek. Főbb törzsek: a beni-hakim, beni-sammar, beni-lam, delim, montefik, zobeïd, kazail.

Iralás, a gyógyító bűvölés vagy varázslás, más szóval *kuruzslás* (l. o.) egy neme s leginkább az ú. n. *javasok* (l. *Javas*) foglalkozása.

Irály, hibás alkotású szó, l. *Stilus*.

Iramszarvas *(rénszarvas* a. m. *Rangifer tarandus* L., állat), l. *Tarándszarvas*.

Iramzuzmó (növ.), l. *Rénzuzmó*.

Irán *(Eran*, az ókorban *Ariyana* v. *Aryana)*, 2·7 millió km² területű fensík Ázsiában, az Indus, Tigris, a Kaspi-tenger, Turán, a Perzsa-öböl és az Arab-tenger közt, magában foglalja Perzsiát (ennek I. a hivatalos neve), Afganisztánt, Kafiriszántot és Beludzsisztánt. A fensík közepes magassága körülbelül 1200 m.; egyes völgyei elérik a 2400—2500 m.-t. Vizei az Indiai-oceánba, a Kaspi-tengerbe, az Aral-tóba torkolnak és 1.400,000 km² területről lefolyástalan vidékekre ömlenek. Az árja nép lakja. V. ö. *v. Gutschmid*, Geschichte Irans von Alexander d. Gr. bis zum Untergang der Arsakiden (Tübingen 1888).

Irániak v. *erániak*, iráni nyelveket beszélő népek, mint az indogermán nyelvtörzsnek árja ágai. Ilyenek a tulajdonképeni *perzsák*, a Kelet-Indiában elszórtan élő *parszok*, az afganisztáni *szártok*, a khivai, bukharai stb. *tadzsik*, a kaukázusi *kurdok, lurok, afgánok, ossziétek* és *tadok*; a pamiri fensíkon élő *guránok, golcsák*, sőt némelyek szerint az *örmények* is. Az ókorban a régi pártusok, perzsák, médek, szarmaták, szkithák birodalma, Gedrozia, Karmania, Frigia, Kappadokia stb. kisázsiai tartományok mind az I. hatalmában voltak. A mai iráni népek fajilag már nem tiszták. Az igazi iráni tipus dolichokefál sötét testszínnel, az ossziétek már brachikefálok, határozottan fehér bőrűek. V. ö. *Spiegel*, Eranische Altertumskunde (Leipzig 1871—78).

Iráni dinasztia, l. *Szeldzsukok*.

Iráni nyelvek. Azokat az élő és holt, egymással közeli rokonságban álló nyelveket, amelyek az indogermán vagy indokelta nyelvcsaládhoz tartoznak és legközelebbi rokonai az ó-ind nyelvnek, nevezik I.-nek. Ide tartozik a *zend*- v. *ó-baktriainak* elnevezett nyelv, az Avesztának nyelve. Ez két dialektusban is fönmaradt. A régibb dialektust a *Gáthák* nyelvének nevezik, u. i. a régies formákban bővelkedő vallásos énekek ezen a nyelven vannak írva. A közönséges zend valamivel újabb s nyelvtani szerkezetében sok egyezést mutat a szanszkrittal, különösen a védák nyelvével, de azért nem mondható ind dialektusnak, mert hangtana és szókincse önálló, bár rokon nyelvre mutat. Ide tartozik az *ó-perzsa* is, a Kr. e. IV. sz.-ig visszamenő ékiratok nyelve, mely époly régi, mint a zend. Az ó-perzsa a nyugati, a zend a keleti Irán nyelvjárása. A *pehlevi* v. *középperzsa*, sémi elemekkel telített irodalmi nyelv, a szasszanidák udvari idiomája, kik a Kr. u. III. sz.-tól az arab hódításig (VII. sz.) uralkodtak. Kevéssel fiatalabb a *pazend* v. *parszi* nyelv, mely az új-perzsával közel rokon s kevés sémi elemet tartalmazó írott nyelv. Végül az *új-perzsa* legrégibb alakja, a nagy perzsa epikus: Firduszi (l. o.) nyelve (Kr. u. 1020.), melyben még alig van arab szó. Firduszi után az arab szavak mind jobban elterjednek az újperzsában. Az új-perzsával szoros rokoni viszonyban vannak a *kurd* szójárások és a *beludzsi* nyelv Beludzsisztánban. Ehhez a nyelvcsaládhoz számítják a Kaukázusban élő *ossziétek* nyelvét és az *örményt*. Az utóbbinál közelebb rokon az *afgán* v. *pustu*, mely szókincsére nézve összekötő kapcsot képez az iráni és indiai nyelvek közt. V. ö. *Spiegel*, Vergleichende Grammatik der altiranischen Sprachen (Berlin 1882); *De Harler*, Manuel de la langue de l'Avesta (II. kiad., Paris 1882); *Horn*, Grundriss der neupersischen Etymologie (Strassburg 1893); *Geiger* és *Kuhn*, Grundriss der iranischen Philologie (u. o. 1895); *Bartholomae*, Altiranisches Wörterbuch (u. o. 1905).

Irany, a *tellur* rossz magyar neve.

Irány. Már a közéletben is két egyenközü egyenes vonalról azt szoktuk mondani, hogy ugyanazon I.-uk van. A *geometriában* két egyenközű egyenesnek egy végtelenben levő közös pontot tulajdonítunk s e pontot nevezzük az illető egyenesek I.-ának.

I. (ném. *Kurs* v. *Kompasskurs)*, a *tengerészetben* a tájoló szerinti világirány, amelyben a hajó halad. Az I.-t többnyire északtól és déltől kelet és nyugat felé számítják és fokokban v. pedig vonalkákban (ném. Strich) és azoknak részeiben fejezik ki (1 vonalka = 90° 1/8-ad részével, tehát = 11° 15′). Az osztrák-magyar, német, olasz és hollandi hadtengerészetben az I. északtól kiindulva, kelet, dél és nyugaton át 0°-tól 360°-ig számíttatik. Aszerint, hogy a valódi v. földrajzi délkörtől indul ki a számítás v. pedig a magnetikus délkörtől, *valódi* és *magnetikus* I.-t különböztetünk meg. A kettő közötti szögkülönbözet, a *magnetikus deklináció* vagy *eltérés*, többnyire ismeretes, mert a tengeri térképeken (l. *Hajózási műszerek*) fel van tüntetve. Ha ez adatok meg nem bízhatók vagy ismeretlenek, akkor az eltérés asztronómiai vagy terresztrikus megfigyelések által, v. pedig a *deklinatorium* nevű műszerrel határozható meg; így a magnetikus I.-ból a valódit s viszont könnyen ki lehet számítani (irányhelyesbítés). Azonban azon I., melyet a hajó a tájoló szerint betart, ha ezen tájoló nem pörgettyüs (gyroscop-)tájoló, hanem iránytüs, a magnetikussal csak kivételesen egyezik meg, mivelhogy a tájoló iránytűjét a kizárólag vas- és acélból épült modern hajó vaskomplexuma a magnetikus észak-déli irányból elhajlítja. A *tájoló szerinti kormányzott* v. *hajóirány* (ném. Kompass-

kurs, Schiffskurs v. gesteuerter Kurs) a *deviáció* v. *elhajlás* mérvében tér el a magnetikustól. Az elhajlás változó, azaz minden I. számára más-más és főleg a földrajzi szélességgel is változik; nagyságát és előjelét (pozitiv v. negativ) megállapítják és táblázatokban v. görbékben *(elhajlási táblázat,* illetve *görbe,* ném. Deviations-Tabelle, ill. *Kurve)* kimutatják, úgy hogy mindig könnyen számításba vehető. Ha a valódi I.-t, melyben a hajó halad, a földgömb felületére felrajzolnók, egy görbe keletkeznék, mely az egymásután következő összes délköröket azonos szög alatt metszi és a sarkhoz folyton közeledik, anélkül, hogy azt valaha elérné; ezen útvonal a *loxodroma.* Oly térképeken, melyek Mercator vetítése szerint vannak szerkesztve, a loxodromák mind egyenes vonalakat képeznek; ez oknál fogva a tengeri térképek majdnem kivétel nélkül Mercator-féle térképek. A loxodroma 2 pontja között megtett hajóutat *távolságnak* nevezzük és tengeri mérföldekben (1 teng. mf. = 1852 m.) fejezzük ki. Ha a hajó egyenest északi vagy déli I.-ban halad, akkor a távolság egyenlő a hajóhelyzetek földrajzi szélességeinek különbözetével. Valódi keleti v. nyugati I.-nyal a hajó egy szélességi körön halad; ha ez az egyenlítő, akkor a megtett távolság egyenlő a 2 hajóhelyzet földrajzi hosszuságának percekben kifejezett különbözetével; ha a hajó más szélességi körön halad, akkor a távolságot megszorozzuk a földrajzi szélesség székánsával s így kapjuk a hosszusági különbözetet. Minden más I.-nyal a hajóhelyzet változását úgy szélességben, mint hosszuságban kiszámíthatjuk a valódi I.-ból és a megtett távolságból, még pedig az alább ábrázolt derékszögű háromszögből *(irányháromszög,* ném. Kursdreieck) a síkháromszögtan tételeivel, ha d a távolság, α az I., $\Delta\varphi$ a szélességi különbözet, a a hosszeltérés, melyből a hosszusági különbözetet a fentebb említett módon számítjuk ki. Az indulási és érkezési pont v. 2 egymást követő nap déli 12 órája között (tehát 24 óra alatt) egyenes vonalban megtett utat az *általános I.*-nyal és *általános távolsággal* fejezzük ki (ném. Generalkurs és Generaldistanz). Mind eme számítások a hajózástan (l. o.) részét képezik.

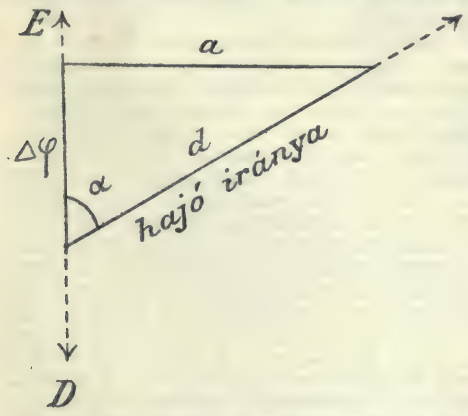

I. a *katonaságnál:* az az egyenes vonal, melyben vmely katona vagy csapat szárnyembere halad, miközben a csapat arcvonalának mindig merőlegesnek kell maradnia az I.-vonalra. I.-nak v. I.-vonalnak nevezik továbbá azt az egyenest is, amely valamely lövőfegyver (ágyú, puska) csöve irányában a célpontig képzelhető. — *I.-szög,* az a szög, amelyet a lövőfegyverek (ágyúk, puskák stb.) csőtengelye az I.-vonallal alkot. A lőtávolság annál nagyobb, minél nagyobb az I.-szög, de ez csak addig áll, mig az I.-szög nem 40—43°; ha ennél nagyobb, akkor a lőtávolság ismét kisebb lesz; 90° I.-szöggel kilőtt lövedék oda esik vissza, ahonnan kilőtték. Ha az I. a vízszintes I. fölé esik, akkor azt *emelő* I.-szögnek, ha a vízszintes I. alá esik, akkor *süllyesztő* I.-szögnek nevezik.

I. a művészetben. A stílusnak, a művészi ábrázolás módjának nagy ellentéte a realizmus (naturalizmus) és idealizmus. Az első az igazságnak, az utóbbi a szépnek, helyesebben a valóságon fölülemelkedésnek elvét hangoztatja. Az a tényleges valónak lehetőleg hű visszaadása, ez stílszerű átalakítása. Ezek a szélsőségeikben ellentétes I.-ok az őket jellemző sajátságok letompításával egymáshoz közeledhetnek. (Hiszen a realizmus sem lehet el a valóságon végrehajtott bizonyos változtatások nélkül.) Mindezek az I.-ok jogosultak s a művészetek történetében egymással váltakozva sokszorosan érvényesültek. Ujabb időben a valóság felé forduló éles figyelem a realizmusnak és pedig szélső formájának, a naturalizmusnak kedvezett, de a fantázia lassan megint vissza kezdi foglalni a teret. A szimbolikus, misztikus, fantasztikus I. megerősödése tanuskodik erről. Egy másik I.-ellentét a klasszicizmus és romanticizmus. Lásd e címszók, továbbá *Eszményítés* és *Realizmus* alatt.

Irányakna (bány.), így nevezik nagyobb bányavállalatoknál a szállító és vízemelő főaknát, mely mindig függőleges.

Iránycső (bány.), a földfúrás megkezdésekor a fúróaknába pontosan függőlegesen beállított cső, mely a fúrás kezdetén a fúró vezetésére szolgál. L. *Földfúrás.*

Irány-díjszabás, l. *Díjszabás.*

Irányi, 1. *Dániel,* politikus és publicista, szül. Toporczon (Szepes vármegye) 1822 febr. 24., megh. Nyiregyházán 1892 nov. 2. Középiskolai tanulmányainak végeztével Pesten jogászkodott és szorgalmas publicisztikai munkásságot fejtett ki, amely Kossuth barátságát megszerezte neki. 1848-ban az első népképviselőházban a főváros lipótvárosi kerületét képviselte s mert a szabadságharc ügyének tántoríthatatlan híve volt, a felvidék egyik kormánybiztosául küldte ki őt a honvédelmi bizottmány. Az orosz betörés ellen szervezte a felvidéki vármegyék felkelését, utóbb tagja lett a forradalmi vésztörvényszéknek; Világos után — in contumaciam halálra ítéltetvén — külföldre menekült s egyike lett a magyar emigráció legbuzgóbb tagjainak. Számos cikket írt Magyarországról a francia, olasz és belga ujságokba s emlékiratai és jegyzetei alapján egy párisi barátjával, Chassinnel megírta a magyar függetlenségi harc történetét: Histoire politique de la révolution de Hongrie címen. Magyar nyelven a legérdekesebb történeti munkája az 1868. Honvédalbumban jelent meg *(Női jellemvonások*

a szabadságharc idejéből). Az alkotmányos korszak beköszöntésével 1868. I.-t is képviselővé választották s egyike volt amaz engesztelhetetleneknek, akikből épen az ő vezetése alatt utóbb a szélsőbal, majd a függetlenségi párt fejlődött ki. I. nemcsak közjogi téren volt radikális, hanem az egyháznolitikában és a választójog követelésében is. Szinte évről-évre megismételte indítványát a polgári házasság törvénybe iktatására. Nemes, szabadelvű felfogása, széles műveltsége és feddhetetlen jelleme miatt nemcsak a szorosabb értelemben vett hívei körében volt népszerű, hanem ellenfelei előtt is nagy tiszteletnek örvendett. Temetését a képviselőház költségén rendezték és érdemeit a Ház jegyzőkönyvébe iktatták. Síremlékét 1901. leplezték le a Kerepesi temetőben, szobrát pedig a kormány jelenlétében 1904-ben.

2. *I. István*, l. Dániel testvérbátyja, szül. Abos on (Sáros) 1816 dec. 26., megh. Eperjesen 1884 nov. 20. 1848-ig ügyvéd és váltójegyző volt Eperjesen. Az 1848—49-iki szabadságharcban mint hadbiró szolgált az első hadtestben és több ütközetben részt vett. Buda ostrománál egyike volt az elsőknek, akik máj. 21. a várfalat megmászták s a nemzeti lobogót kitűzték, amiért is még aznap ott a helyszínén vitézségi érmet kapott. A szabadságharc leveretése után több izben fogságra vetették. Hogy öccse könnyebben menekülhessen, Dánielnek vallotta magát, mint ilyent halálra is ítélték és csak gróf Szirmay Tamás közbelépése folytán maradt el a végrehajtás. Hosszabb fogság után büntetésből besorozták, majd (ezt a büntetést elengedvén) az ügyvédség gyakorlatától eltiltották. 1860-ban Sáros vármegye főszolgabirája, 1867. tanár lett az eperjesi jogakadémián. A bíróságok szervezésekor (1872) kir. törvényszéki bírává nevezték ki. Benső barátság füzte Kerényihez és Tompához. V. ö. *Lévay-Latkóczy*, Tompa, Kerényi és Irányi István levelezése (Sárosmegyei Közlöny 1892).

Irányítás, csapatoknak vagy javaknak menetlevél, ill. menettervek felhasználásával való elindítása valamely meghatározott helyre.

I. a *postaküldeményekre* és *táviratokra* nézve. A feladó részéről az *útirány megjelölésének* csak az Európán túli forgalomban van helye és értelme az útirányok díjkülönbsége és egyéb előnyei v. hátrányai miatt. Itt követik is a feladó ebbeli rendelkezéseit, amelyet a csomagok szállítólevelére, illetve a táviratlap szélére írt (via . . .). Hogy milyen útirányok állanak rendekezésre, azt a hivatalos postai, illetve távirdai tarifák és üzletszabályzatokban találjuk. Az *I.* a posta belszolgálatában és kivált a levélpostára vonatkozólag, hogy t. i. a levelezés milliói úgy a belföldön, mint az egész földkerekségen a legrövidebb idő alatt jussanak rendeltetésük helyére, a posta működésének egyik legfontosabb része, amely az avval megbízott személyzettől nemcsak a geográfiának legrészletesebb, hanem egyúttal a közlekedési vonalak és eszközök, valamint ezek menetrendjének legalaposabb ismeretét tételezi fel, ami csak évekig tartó folytonos tanulmány útján sajátítható el, úgy hogy a nagy levélspediciók, valamint a vasúti mozgó- és kalauzposták számára e célból a személyzet különleges kiképzésben részesül.

Irányító akna, l. *Akna*.

Irányító cella, l. *Áramirányító*.

Irányító készülék v. *irányzó készülék*, ill. *lövegirányzék*. A lövegeknél a cső a cél eltalálásához szükséges helyzetet az irányzással kapja; ez magassági és oldalirányzásra oszlik. Az irányzás kétféle lehet: közvetlen v. közvetett. Előbbinél a látható céltárgyat a megfelelően beállított I.-kel célba vesszük, vagyis a csövet, a puskához hasonlóan, oldal- és magassági értelemben egy-

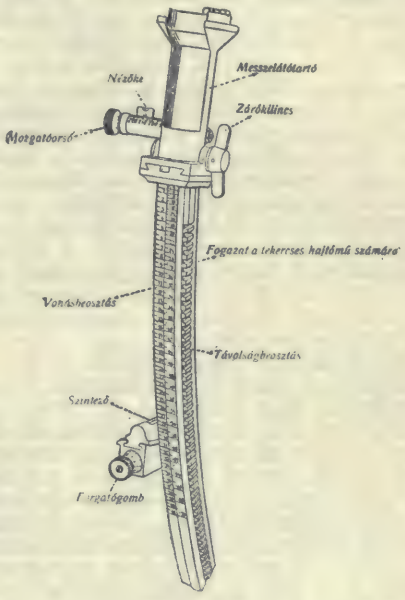

Irányító készülék.

szerre igazítjuk. Ha a cél a löveg mellől nem látható, akkor közvetett irányzást kell alkalmaznunk, melynél az oldalirányban való beállítás nem a célra, hanem vmely más látható pontra történik. Az irányzás az I. segítségével történik. Ennek alakját a mellékelt *ábra* mutatja. Vannak *pálca-* és *ívelt* I.-ek, melyek szintezővel (Libelle) is összeköthetők. Az irányzás rendszerint a *lövegmesszelátó* (l. o.) segítségével történik. A közvetett irányzáshoz azonkívül még irányzó ív (Richtbogen), *negyedlő* (l. o., Quadrant) és *üveg-szögmérő* (Richtkreis) is szükséges.

Irányjelzők (vasút), l. *Helyhez kötött jelzők*.

Irányköltészet neve alatt foglaljuk össze azokat a költői műveket, melyek az esztetikai hatás mellett más, erkölcsi vagy gyakorlati hatásra is törekszenek. Többnyire a regényt használják a költők ily célra. Az I.-ről l. még az *Irányregény* címszó alatt.

Iránypont, l. *Elemi projekció-módszerek*.

Irányregény, irányzatos, tendenciózus költemény, dráma stb., oly regény, illetőleg költői mű, melynek a költői célon kívül más rendeltetése is van: valamilyen időszerű politikai, társadalmi, erkölcsi v. vallási érdeket szolgál. Hogy művészi hatású legyen az I., a kétféle célját összhangba kell hozni az írónak s az irányzatosságnak nem szabad

háttérbe szorítani a költői érdeket. I.-ek irodalmunkban Dugonics Etelkája, mely II. József abszolutisztikus intézkedéseit támadja s Eötvös Józseftől a Falu jegyzője és Magyarország 1514-ben, melyek a jobbágyság felszabadításának eszméjét hirdetik.

Irányszabályozás (vasút). A vasúti vágányok nem maradnak meg állandóan kiszabályozott helyzetükben. Az alépítmény egyenetlen ülepedése, továbbá a járóművek hatása következtében irányhibák keletkeznek. Egyenesekben a járóművek ingásai, ívekben pedig oldalerejük folytán kilökődések, könyökök keletkeznek különösen az ívek elején. Ezért a vágányok, különösen az íves vágányok állandó felügyeletet és időnként szabályozást igényelnek. A szabályozást a felépítményi munkáscsapatok végezik, a kavicsot eltávolítva, vasrudakkal tolják helyükre a síneket a talpfákkal együtt. Egyenesekben az előmunkás szabad szemmel irányozza a sinek mozgatását. Ívekben állandó húrhosszal kihúzott zsinórra mért nyílmagasságok segélyével ellenőrzik a görbület egyenetlenségét. Nagyobb vágánytorzulások esetén az íveket mérnökileg tűzik ki, 20—40 méterenként elhelyezett karókba vert szegekkel jelölve meg a vágány tengelyét.

Irányszázalék, l. *Mutatószázalék.*

Irányszög, l. *Irány* és *Koordináták.*

Iránytalan tű, l. *Asztatikus.*

Iránytáró (vasút). Az alagutak építésénél valamennyi munkát megelőzőleg előre hajtott, négyszögű keresztmetszetű, mintegy 4—6 m² nagyságú nyílás, mely kiinduló pontja az alagút-építés egyes részleteinek. Az I. pontosan az alagút tervezett irányában készül és egyebektől eltekintve az alagút előrehaladási irányának folytatólagos kijelölésére szolgál. L. *Alagút.*

Iránytestecske, l. *Centrosoma.*

Iránytű, *tájoló, delejtű, mágnestű* (olaszul *compasso, bussola*), függélyes, finom csapon szabadon lengő megmágnesezett acéltű, amely mindig a mágneses déllő irányába helyezkedik. Mindig zárt, üveggel lefedett, rendesen kerek dobozban van, hogy a levegő mozgása ne háborgassa. Minthogy a mágneses déllő nem nagyon tér el a valóságos déllőtől, tájékoztatóul szolgálhat igen sok esetben. Állítólag erre a célra használták már a kinaiak Kr. u. a II. században (Klaproth). Nem biztos, hogy hozzánk a kinaiaktól v. az araboktól származott-e s bár a XII. sz.-ban már használták olyan szekereken, amelyeken a császárok utazták be birodalmaikat, mégis Gioja Flavio (mások szerint Giri v. Gira) nevű olasz hajóst tartják feltalálójának, illetőleg aki először használta volna (a XIV. sz. első felében). A *mérnöki gyakorlatban* vagy kerek dobozban van, amikor a doboz kerületén teljes 360°-os szögosztás van, vagy pedig csak hosszukás, esetleg csőalakú szekrénykében, amikor csakis az illető műszernek, amelyre az I. alkalmazva van, a mágneses déllőbe való állítására szolgál (l. *Tachimetria*). Az előbbi esetben vele vízszintes szögeket mérhetünk, t. i. a szög két szárának a mágneses déllőtől való elhajlását határozhatjuk meg. Különösen ott van nagy használhatósága, ahol nem lehet több irányban látni, mint pl. erdőben, bányában stb. Használata a mérnöki gyakorlatban igen régi s hogy nem évült el teljesen a teodolit mellett, azt annak köszönheti, hogy kezelése igen egyszerű és azonkívül minden irány meghatározása független az előbbitől, tehát a hibák nem halmozódnak fel. Az I.-t használják a geológusok és bányászok is. Ez utóbbi célra az I.-n még a mágnesezett acéltűt hordó szögre egy kis inga is van felszerelve, mely, ha az I.-t magában foglaló tokot keskeny oldalára állítjuk, szabadon lenghet és amely egy, a lengési körön 180°-ra beosztott félíven a tok alsó élének eltérését a vízszintestől jelzi. Ez a *klinométer* (l. o.) legegyszerűbb kiadása. Így határozza meg a geológus az I. tokja oldalsó élének a víz lefutásának irányában való reáhelyzésével valamely hajlott lapu réteg hajlásának vagyis *dülésének* fokát; azt a világtájt pedig, amerre a dülés irányul, a dülés *irányának* mondjuk. L. még *Bányászati tájoló.* — *I.* a tengerészetnél, l. *Tájoló.*

Iránytű v. *Pyxis*, csillagkép az ég D.-i felén, 37, szabad szemmel látható csillaggal.

Irányváltó szerkezet, a gépek forgásirányának megváltoztatására szolgál. Megkülönböztethetünk kézi és automatikus irányváltókat. Előbbieket kézzel kell kormányoznunk, utóbbiak azonban az irányváltást emberi beavatkozás nélkül önműködően elvégzik.

Irányvonal, l. *Elemi projekció-módszerek.*

Irányzás alatt azt az eljárást értjük, mellyel valamely löveget (ágyú, mozsár stb.) oly helyzetbe hoznak, hogy lövéssel v. hajítással a céltárgy eltaláltassék.

Irányzat *(tendencia)*. Minden cselekvésnek van célja, de ha a közelebbi célon kívül mást is el akarunk vele érni, akkor I.-ról beszélünk. Így az az I.-os regény, dráma, mely amellett, hogy regény, dráma, még egy külön politikai, társadalmi stb. cél szolgálatában áll, pl. Eötvös, A falu jegyzője. A *burkolt* célú beszéd, cselekvés is I.-osnak mondható.

I. tőzsdei értelemben nem más, mint egy bizonyos tőzsdei cikk iránt érdeklődőknek oly magatartása, amely az illető árú vagy értékpapir árfolyamára aznap *döntő* befolyást gyakorol. Ha a cikk iránt nagyobb a kereslet, mint a kínálat, úgy *szilárd* I.-ról, ellenkező esetben *lanyha* hangulatról olvasunk. Ha a kereslet és kínálat körülbelül kiegyenlítik egymást s a forgalom korlátolt keretek között mozog, úgy *nyugodt*, v. csendes *I.*-ról számolhatunk be. Ha a tőzsde közönségének figyelme a cikk felé terelődik, *élénkebb* lesz az üzlet, míg az érdeklődés teljes hiánya *üzlettelen* jelzőt kap. Ha az érdeklődők várakozó álláspontra helyezkednek, úgy tartózkodó az I. Ilyenkor rendesen sem a vevők, sem pedig az eladók nem mernek még spekulációba bocsájtkozni s várják a konjunktura-változást, v. legalább annak egy jelét, hogy az üzlet kivitelébe foghassanak.

Irányzatosság, l. *Irányzat.*

Irányzék, *puskáknál* a cső hátulsó részére alkalmazott célzó készülék, melynek magasabb v. alacsonyabb helyzetbe hozható bevágását a lövész a célgömbbel (légy) és a célba veendő tárggyal egy egyenes vonalba hozza. *Lövegeknél* az I. (ném. *Geschütz-Aufsatz*) a cső hátulsó vége közelében levő csatornába dugható, a cső pedig a lövegtalp alkotó-

AZ IRÁS FEJLŐDÉSE.

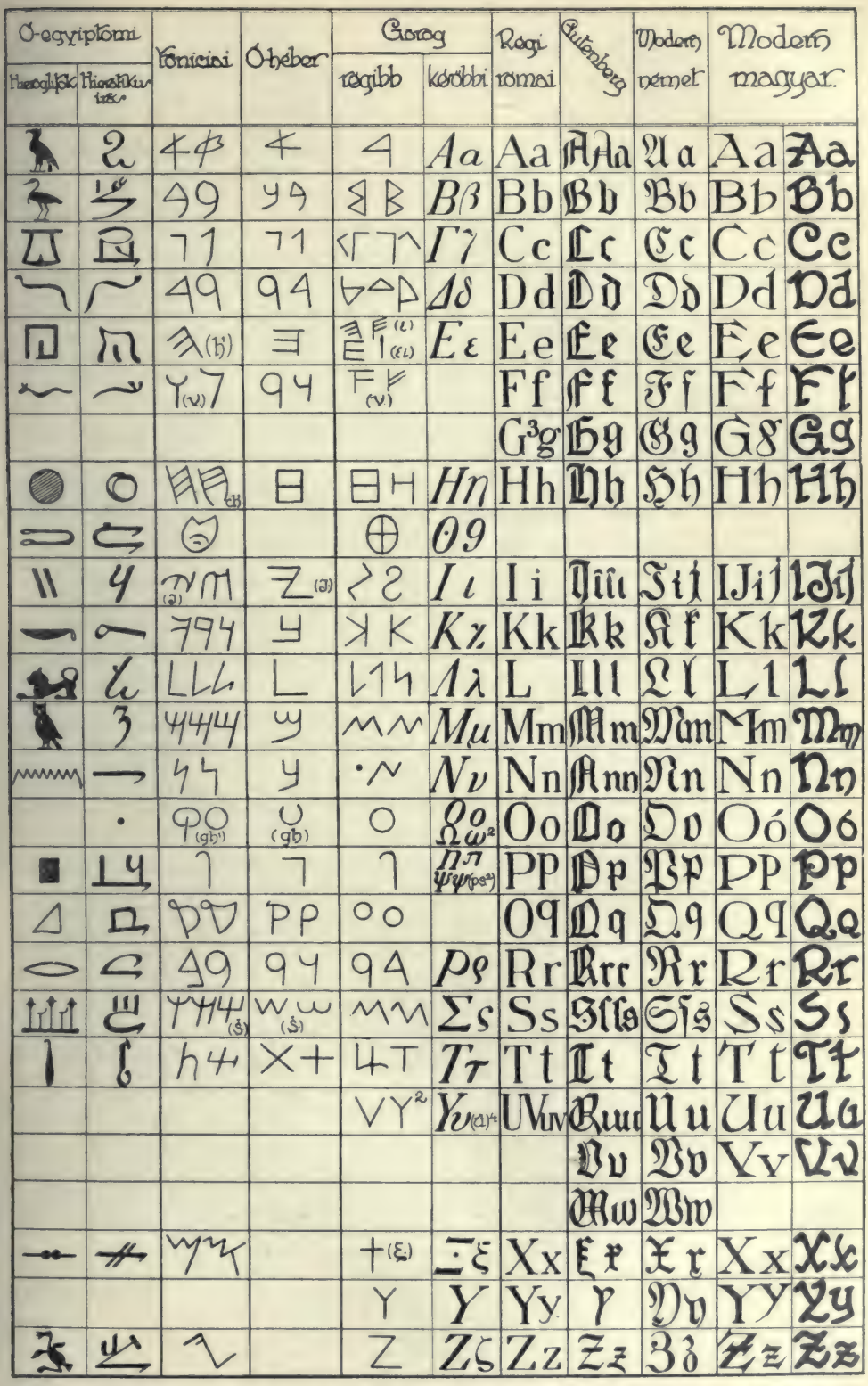

[1] Gyönge hehezethangok, azért alkalmazták a görögök magánhangzókul. — [2] Később alkotott betük. — [3] A C-ből alkotva.
[4] A görög ábécének utolsó betüi, Φ, X, Ψ, Ω, melyeket a görögök maguk alkottak, nem mentek át a latin ábécébe.

részét képező iránygéppel hozható a szükséges irányszögnek megfelelő helyzetbe. Igen nagy távolságra való lövésnél, továbbá indirekt lövés alkalmazásánál I.-ul a libella negyedlőt alkalmazzák, melynél a libella (szintező) egyik vége egy fokokra osztott negyedkör központjára esik, másik végére alkalmazott noniusával pedig azt a szöget mutatja, melyet a cső tengelye a vízszintes iránnyal képez.

Irányzó, a tüzérségnél az az altiszt, aki a lövegeknél a kiadott intézkedés szerint a célzást végzi.

Irányzó dorong, l. *Lövegszerelék.*

Irányzó eszközök, l. *Irányító készülék.*

Irányzó készülék, l. *Irányító készülék.*

Irapuato, város Guanajuato mexikói államban, 1797 m. magasban, vasút mellett, (1910) 21,469 lak., szalmafonással.

Írás (l. a *mellékletet*), azok a látható jelek, amelyek az egyes szavakat vagy egyes hangokat szemünk elé állítják. Az I. feltalálása a legrégibb időkbe esik és egyidejű a rajzolás első kezdeteinek feltalálásával, melyeknek nyomára már a kőkorszakban is rá lehet akadni. A szorosabb értelemben vett Í. alakjának a *fogalom-I.* vagy az ideográfia tekinthető, amely a tárgyakat bizonyos jelek által állítja elénk és ekként közvetetlenül hat az értelemre. Ehhez tartozik aztán a tulajdonképeni *kép-Í.*, amely csak az érzékeink körébe eső, megfogható tárgyakat állítja elénk és amely a képeket nagyon is megrövidítve v. egészük helyett csak egyes jellemző részeiket ábrázolja; továbbá a *szimbolikus Í.*, amely nem érzékelhető tárgyak fogalmait érzékelhető tárgyakkal való hasonlóságuk alapján az utóbbiak képeivel állítja elénk. Ide tartozik mindenekelőtt az emlék-Í.-ul használt legrégibb hieroglifikus Í. (l. *Hieroglifok);* továbbá a már Kr. e. a harmadik évezredben a kínaiak között elterjedt kép-Í., amelynek helyébe a lassanként mindinkább tovább fejlődő rövidítés útján végre egy még most is használatban lévő *szó-I.* lépett, amelyben minden szónak külön jele van. Ezeket az egyes jeleket aztán a rokonhangzású szók jelölésére kezdték alkalmazgatni és a fogalom közelebbről való meghatározása céljából úgynevezett csoportjegyet alkalmaztak (rébusz-Í.).

További fejlődésében a szavaknak jelek útján való ábrázolása a *hang-* vagy *fonétikus Í.-hoz* jutott, amely az egyes szóelemeket (hangokat) külön-külön jeggyel jelöli. Ez az Í. lehet vagy szótag-Í., amelyben egyes jegyek segítségével egész szótagokat jelölnek, vagy (betű-) hang-Í., amely minden egyes, szót alkotó hangot külön jeggyel ábrázol. A régi hieroglifikus Í.-tól a *szótag-Í.-hoz* és innen a tiszta *hang-Í.-hoz* már a régi egyiptomiak is eljutottak; általános használatba az utóbbi Í. azonban csak a IX. sz. táján a feniciaiaknál jött, akik betűjegyeikkel (valószínűleg 22 ilyen jegyük volt) nyelvük minden szavát kifejezhették. A tudósok legjava az *ék-Í.-ban* mezopotámiai találmányt lát, amely kép-Í.-ból szótag-Í.-sá és a régi perzsáknál kezdetleges hang-Í.-sá önállóan fejlődött. A feniciai ábécének a szótagok jelölésében az a sajátsága van, hogy csak a mássalhangzókat tünteti fel, a magánhangzókkal való kiegészítést pedig az olvasóra hagyja. A feniciai ábécé eljutott a többi szemita néphez is és csekély eltéréssel belőle keletkeztek az arámi-szír, a héber és arab ábécé, amely utóbbit aztán a perzsák, afgánok, hindusztánok és törökök is elfogadtak. A szírből fejlődött ki az ujgur, ebből a mandzsu s így a feniciai abécé Ázsia EK.-i partjáig eljutott. A régibb arámi-szír ábécéből fejlődött Irán zend és pehlevi ábécéje, a régi szanszkrit ábécé viszont a páli és a legtöbb ind nyelv ábécéjének szolgált alapjául. Hogy a görög ábécé a feniciaiból van átvéve, az már a betűknek részben hasonló megnevezéséből is kitűnik, továbbá a legrégibb görög betűjegyek alakjából s abból, hogy a görögben elő nem forduló feniciai mássalhangzókat a görögök magánhangzókul alkalmazták. Kitűnik ez még abból is, hogy a görög ábécét, épp úgy mint a többi szemita ábécét, eleinte jobbról balra írták; később felváltva jobbról balra és balról jobbra (bustrophedon) volt szokás írni s csak aztán honosult meg a balról kezdődő Í. A görög magánhangzók különbözősége okozta, hogy pontosabban jelölték meg az ε és η hangokat, a hosszú é jelölésére a régi hehezetjelt (H) használván fel; a hosszú ó jelölésére pedig a rövid o-t alkalmazták, két vonást csatolván hozzá (Ω). Még e fejlődés bevégződése előtt a latinok, etruszkok és más itáliai népek elkölcsönözték a görög ábécét. A legrégibb római ábécé 20 jegyből állott, amelyek közt még számos feniciai van (H, K, Q), és csak később bővítették a szükséghez képest más jegyekkel. A római ábécé utóbb az európai népek korábbi Í.-módjait is kiszorította, így pl. a germánok runáit. A görög ábécéből fejlődtek később a következő Í.-ok: a *gót*, az *örmény*, a *georgiai*, a *kopt* (Egyiptom) és a *cirill* a szláv népeknél. Az utóbbiból származott az *orosz* Í., amelyet a délszlávok is használnak. A latin Í. eredeti alakja az idő folyamán számos változáson ment át, így pl. különválasztották az u-t és a v-t; főként Német- és Angolországban az egyszerű V-ből W-t képeztek és így két új betű állott elő; a németek használatba hozták az ä-t, ö-t, ü-t. A könyvnyomtatás meghonosulása idejekor divatozó gót v. fraktur Í.-t csak Németországban, továbbá részben Dániában, Svédországban és Finnországban őrizték meg; a többi országban a római antiqua betükhöz tértek vissza. L. még *Paleográfia, Betük* és *Helyesírás.*

Irodalom. Kirchhoff, Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets, 4. kiad., Berlin 1887; Brugsch, Über Bildung und Entwickelung der Schrift, Berlin 1868; Wuttke, Entstehung der Schrift, Leipzig 1872, hozzávaló ábrák 1873; Lenormant, Essai sur la propagation de l'alphabet phénicien, 2. kiadás, Paris 1875, 2 kötet; Alphabete des gesammten Erdkreises aus der k. k. Hof- und Staatsdruckerei in Wien, 2. kiad., Wien 1876; Faulmann, Das Buch der Schrift, valamennyi nép ábécéje, u. o. 1880; u. a., Illustrierte Geschichte d. Schrift, u. o. 1880; J. Taylor, The alphabet, an account of the origin and development of letters, London 1883, 2 kötet; Berger, Histoire de l'écriture dans l'antiquité, Paris 1892, 2. kiad.: T. de Lacouperie, Beginnings of writings in Central and Eastern Afrika, London 1894; J. Müller, Handbuch der klassischen Altertumswissenschaft, I. k. 1892, 2. kiadás.

Írásbeliség, a peres eljárásnak az az alapelve, amely szerint a felek a pernek egész anyagát meghatározott számú periratokban v. jegyzőkönyvben adják elő és a bíróság csak azt veheti ítéletének alapjául, amit a felek írásban adtak elő (quod non est in actis, non est in mundo a. m. ami nincs az

iratokban, az nincs a világon). Az eljárás helyes berendezésének meg nem felelő Í. elvét majd mindenütt a szóbeliség váltotta fel, nálunk is csak a ma még hatályban levő rendes eljárásban van meg, de sommás eljárásunk és az új perrendtartás (1911. I. t.-c.) már egészen a szóbeliség elvét valósítja meg. L. *Per, Perirat* és *Rendes eljárás.*

Írásbetü (ném. *Schreibschrift, Kanzleischrift*), a könyvnyomdászatban az a dűlt betűfaj, mely a szép formáju kézi írást utánozza. L. *Betünemek.*

Írásdij, a kir. közjegyzők részére okiratok, tanusítványok és kiadványaik után jár a különben felszámítható díjakon felül. Az Í. sorok és lapok szerint van megállapítva. Hasonló módon van Í. megállapítva a Németbirodalomban és újabban Ausztriában is. Í. a birósági másolók munkájának díjazása is.

Írásérc vagy *trástellur, szilvanit, aurotellurit* (ásv.), igen változatos monoklin kristályok, melyek egy síkban elhelyezkedve az írásra emlékeztető szövevényes alakzatokat mutatnak, innen ered az elnevezése (aurum graphicum); lágy, de vékony lemezei törékenyek, világos acélszürke — ezüstfehér — sárgás, fémfényű. Arany-ezüst-tellurid, az arany és ezüst aránya ingadozó. Erdélynek egyik legbecsesebb ásványa (latin neve sylvanit Transsylvania után), Offenbányán és Nagyágon a propilit repedéseiben kvarc és természetes arany társaságában fordul elő; egyéb lelőhelyei: Calaveras Kaliforniában, Cripple Creek Coloradóban, Kalgoorlie Ausztráliában. Igen becses arany- és ezüstérc.

Írásgránit *(betügránit)*, nagyszemű gránitok, ú. n. pegmatitok, amelyek teléreket vagy kisebb tömzsöket alkotnak; a nagy földpátszemeket számos orsó- v. rúdalakú kvarcegyén növi át, amelyek a földpát hasadási lapjain a héber betükre emlékeztető alakzatokat mutatnak. Minden gránitvidéken találhatók.

Íráshiba a birói határozatban, l. *Itélet.*

Írásjelek, az írásban a mondatok elkülönítésére és a hang emelkedésének s ereszkedésének megjelölésére szolgálnak *(interpunctio)*. A mai Í. lényegükben Aristophanes alexandriai grammatikustól erednek; de Nagy Károly idejében csaknem egészen feledésbe merültek, úgy, hogy Warnefried és Alkuin szinte újból kénytelen voltak alkalmazásukat megkezdeni. A középkor végén a velencei könyvnyomtatók is szaporították őket és szabályozták használatukat. Az Í. magyar alkalmazására v. ö. *Simonyi* Zs., Az új iskolai helyesírás (Budapest 1903).

Írásmagyarázat. l. *Exegezis.*

Írásmegsemmisités. Az Í. történhetik mechanikai és vegyi úton. Mechanikailag az írás radirozással v. borotválással távolítható el, vegyi úton pedig az íráshoz használt festőanyag színtelenítésével. A mechanikai úton eltávolított szöveg igen ritkán idézhető vissza, hacsak nem valamelyes kemény ceruzával eszközöltetett az írás; ekkor ugyanis a hátlapon tükörírásban megmarad az eredeti írás, amely fényképezve még olvasható. A vegyi úton eltávolított írás előidézhető, ha a használatban volt tinta vasat tartalmazott. Ekkor ugyanis tanninoldattal való kezelés útján a volt szöveg olvashatóvá válik. Sőt vannak esetek, ahol vegyi kisérlet nélkül fényképezéssel idézhetjük elő a szemmel nem látható szöveget.

Írásmű, így nevezzük az összes írásos fogalmazványokat és pedig mind a köznapi élet irományait, a bizalmas és üzleti leveleket, az ügyiratokat, hivatalos iratokat, mind az irodalom prózai és verses termékeit. Fölosztani ép ez alapon lehet őket köz- és magánéleti ügyiratokra és irodalmi termékekre; ez utóbbiakat általánosabb tartalmuk, vagy legalább művészibb formájuk, egyáltalán maradandóbb értékük különbözteti meg. Az irodalmi műveket pedig felosztjuk elméleti, gyakorlati és költői irodalomra. A két előbbi együttvéve a prózai irodalom, tárgyuk a valóság, formájuk többnyire kötetlen. Az elméleti művek közé tartoznak a tudományos munkák és értekezések, a gyakorlatiak közé a beszédek, irányművek (vezércikkek stb.), a költői művek közé a verses költészet és a prózai szépirodalom termékei.

Írásszakértők a. m. *írásvizsgálók* (l. o.).

Írás-tellur a. m. írásérc (l. o.).

Írástudók (héb. *szóferim* a. m. írók, írással elfoglalt magasabb hivatalnokok) alatt főleg a második zsidó állam fennállása idejében élt szentírásmagyarázókat értik. Sorukat Ezra (l. o.) és a Nagygyülekezet (l. o.) kezdik meg. Abban látták feladatukat, hogy a zsidó vallás törvényeinek a szelleme a köznapi élet minden megnyilatkozásában észrevehető legyen és ezért sok olyan új intézkedést is foganatosítottak, amelyben a zsidó vallás szóbeli hagyományait juttatták érvényre. Az újszövetségben Í. és farizeusok mint szinonim fogalmak szerepelnek.

Írásvizsgálat, l. *Grafológia.*

Írásvizsgálók feladata véleményt adni abban a kérdésben, vajjon valamely írás vagy aláírás egy meghatározott személy kezétől származik-e vagy sem. A vélemény alapját az írásösszehasonlítás képezi, a kérdéses írásnak összehasonlítása oly írással, amelyről kétségtelen, hogy az a meghatározott személytől ered. Ebből a célból az illetőtől próbaírás követelhető. Az Í. úgy polgári, mint büntető perekben vehetők igénybe. Véleményüknek elfogadása a biró szabad belátásától függ. Hogy az érvek, melyeket az Í. véleményök támogatására felhoznak, a birói meggyőződés megérlelésére befolyással lehetnek és vannak, az kétségtelen. De nem szabad feledni, hogy ez a legbizonytalanabb bizonyítási eszközöknek egyike. A tévedéseknek lehetősége sehol sem oly közelfekvő, mint itt s annál nagyobb, minél inkább meg vannak az Í. győződve csalhatatlanságukról. V. ö. *Pinterits*, Írásvizsgálat (1910).

Iratos a. m. tarka, de tkp. mesterséges metszetekkel, iratokkal felcifrázott, ékesített vagy festékkel rajzolt.

Iratosi *T. János*, ref. lelkész, író, szül. 1576., megh. Sátoraljaújhelyen 1648 vége felé. 1646-ban részt vett a szatmárnémetii nemzeti zsinaton. Művei: *Halotti prédikáció* (Bártfa 1624); *Patika szerszámos bolt* (Perkinsus V. után ford., Lőcse 1637., II. kiad. u. o. 1641); *Az emberi élet boldogul való igazgatásáról* (Perkinsus V. után ford., u. o. 1637., II. kiad u. o. 1641). Ez utóbbinak előszavában érdekes adatok vannak a magyarországi reformáció történetéről.

Irattár, a hatóságok kezelési rendszerében az a szerv, ahol a hatóságnál folyamatba tett vagy elintézett ügyek iratait őrzik. Újabban sok helyütt szétosztott I.-akkal találkozunk, minden ügykörnek (osztálynak, bírósági irodának) külön irattára van, amelyben a folyamatban levő ügyek iratai vannak, a közös-I.-ba pedig a befejezett ügyek kerülnek. Az I. az iratok egy részét örök időkig őrzi, másokat az elévülési határidőig, a jelentéktelen iratokat pedig ennél rövidebb idő elteltével kiselejtezheti (l. *Selejtezés)*.

Irattárjog, helyesebben *levéltárjog*, l. *Archivjog*.

Iravadi *(Irravaddi, Ava)*, Hátsó-India egyik nagy folyója; ered Észak-Birmában a Tibetből jövő Malikha és Nmaikha folyók összefolyásából; jobbról a Mogungot, balról a Tapenget veszi föl, majd a Mjitugit és a Patkoi hegységből jövő legnagyobb mellékfolyóját, a Chindvint s a Pegu-öbölbe ömlik. Deltája Taravadinál (145 km.-nyire a tengertől) már elkezdődik, területe ennek 46,000 km². Márciusban árad, október táján apad rendszerint, Bhamóig hajózható körülbelül 1000 km. hosszúságban. Torkolati ágai közül a *Rangun* és a *Bassein* hajózhatók. V. ö. *Roux*, Aux sources de l'Iraouaddi (1897); *Henrik orléansi herceg*, Du Tonkin aux Indes (1898); *Gordon* R., Report of the Irrawaddy river (4 köt., Rangoon 1879—1880).

Irazu, vulkán, Costa Rica egyik legmagasabb hegycsúcsa (3505 m.), Cartago mellett, ahonnan mindkét világtenger látható.

Irbid, székhelye Szíria ázsiai török vilajet (Hauran szandzsák) Adzslun kerületének, a Jordán és a Hauran-hegység közti 530 m. magas fensíkon, 1300 lak., ókori romokkal. I. a bibliabeli *Beth Arbel* és Eusebius *Arbelá*-ja.

Irbisz, a hópárduc népies neve. L. *Hópárduc*.

Irbit, város, I. járás székhelye Perm orosz kormányzóságban, az Ural ázsiai lejtőjén, az I. és Nica összefolyásánál, 21,500 lak., nagy vásárokkal, amelyeket a birodalom minden részéből körülbelül 80,000 kereskedő keres föl és a forgalom értéke 36 millió rubel, a legjelentékenyebb cikkek: a kézműárúk, tea és prémek, edények, gyógyszerek, és gyapjuárúk. I.-ből a Tobol, Ob és Irtis-melléki helységekbe hajójáratok vannak. 1633-ban alapították.

Irchel, 696 m. magas hegy Zürich svájci kantonban, az Alpok homokkőzónájának (= molassz) egyik darabja.

Ir csipke. A XVIII. sz.-ban Irországban jó minőségű vert csipkét készítettek. Azt, amit ma I.-nek nevezünk, csak 1846 óta készítik. Az akkori éhinség idejében Lady de Vere kezdeményezésére kezdette a nép ezeket a komplikált horgolt csipkéket készíteni. Kis pertlikből és szalagocskákból összevarrt csipkéket is I.-nek neveznek, de ezek nem irországi eredetüek.

Irdaló, egyenes, árszerű szerszám, gyakran fanyélben v. pedig állványon megerősítve. E szerszámmal rajzolják ki a gép-, vas- és faiparban a megmunkálás határait.

Ireg *(Irig)*, adó- és pol. közs. Horvát-Szlavonországban, Szerém vm. I.-i j.-ban, (1910) 5445 szerb és magyar lak., kik bortermelést és selyemtenyésztést űznek. I. a járási szolgabirói hivatal, járásbíróság és közjegyzőség székhelye; van posta-, távbeszélő- és táviróhivatala, postatakarékpénztára. A középkorban Irugh név alatt mint város említtetik; 1225. pálos kolostor alapíttatott itt, melyet 1539. a törökök teljesen elpusztítottak.

Irek, kelta eredetü nép, l. *Irország*.

Ireland, sziget, l. *Bermudas*.

Ireland (ejtsd: airlend), *John*, r. kat. érsek Saint Paulban (Minnesota), az amerikánizmus (l. o.) egyik főhíve. Szül. 1838 szept. 11. Burnchurchben (Irország). Műve: The Church and modern society (1903).

Irén, *Piriska* v. *Piroska*, Szt. László király és rheinfeldi Adelhaid leánya, szül. 1088 táján, megh. Bythiniában 1134 aug. 13. Komnenos János herceg, később II. János néven (1118—43) görög császár 1108. vette feleségül. I. építtette a középkori Bizánc legtöbb templomát és kolostorát a Mindenható (τοῦ Παντοκράτορος) dicsőségére. Egyik temploma, a mai Seirek-Klisze-Dzsámi előtt áll I. császárné faragott koporsója, melyet most víztartónak használnak. A templom közelében egy kis nyolcszögletü épület I. kolostorának könyvtárául szolgált. Fiai: Elek (szül. 1106., megh. 1141.); Andronikos (megh. 1142); Izsák; I. Mánuel (szül. 1122., megh. 1180 szept. 23.), atyja halála után 1143 ápr. 8-tól Görögország császára; leányai: Mária (egy norman kalandornak, Roger bizánci Caesarnak felesége); Anna (Kontostephanos István tengernagy neje); Theodóra (Anemas Manuelné) és Eudókia (Vatatzes Theodorosné). V. ö. *Chalandon*, Jean II. Comnène et Manuel Comnène (Paris 1912). L. még *Irene*.

Irenaeus *(Irenaios)*, *szent*, görög egyházatya, szül. Kis-Ázsiában 135—140, megh. 202 körül. 177-ben Lyon és Vienne püspöke lett. Küzdött a gnosztikusok ellen s az I. Viktor pápa és az ázsiai egyházak között kiélesedett husvéti vitakérdés békés megoldásán fáradozott. Számos irata közül csak főmunkája: Adversus haereses lib. V. maradt fenn régi latin fordításban, melyet már Tertullianus használt. V. ö. *Ziegler*, Irenaeus, der Bischof von Lyon (Berlin 1871); *Kunze*, Die Gotteslehre d. I. (Leipzig 1891); *Klebba* E., Die Anthropologie des h. I. (Münster 1895); *Dufourq*, Les Saints (1904) és La pensée chrét. (1905). — Egy másik *I.* szír püspök volt s mint vértanu halt meg Diocletianus alatt. Emléknapja márc. 25.

Irendik-hegység, az *Ural* (l. o.) egyik része Oroszország és Ázsia határán.

Irene, l. *Eiréné*.

Irene, 1. *bizánci császárnő* (797—802.), IV. Leo császár neje. Uralomra vágyó érzéki asszony volt, aki kiskorú fia, VI. Konstantinosz (780—97) nevében vezette a birodalom kormányát. Ő vetett végett az ú. n. *kép ombolásnak* a második nicaeai zsinaton (787). Az arabok ellen szerencsétlenül harcolt s évi adófizetéssel vásárolta meg tőlük a békét. Pazarló és kegyenc kormánya ellen 790. a hadsereg fellázadt s fiát önálló uralkodónak kiáltotta ki. De I. 797. legyőzte ellenségeit s tulajdon fiát megvakíttatva, maga vette át az uralkodást. A kormányt most is kegyenceire bízta s még pazarlóbb életet folytatott. 802-ben *Nikeforosz* kincstartó az általános elégedetlenség élére állott s I.-t

megfosztotta trónjától, ki Lesbos szigetén számüzetésben halt meg 803. A keleti egyházban mint szentet tisztelik.

2. *I., német királyné*, Angelos Izsák bizánci császárnak leánya, Hohenstaufi Fülöp, német király neje. Mint Tankred sziciliai király fiának, Rogernek jegyese került 1194. VI. Henrik császár fogságába, ki őt, miután a kat. hitre térítette, öccsével, Fülöppel házasította össze. Kitünt bájos szeretetreméltóságával s Walter von der Vogelweide őt «tövisnélküli rózsának és epe nélküli galambnak» nevezte. Meghalt nemsokára férje meggyilkoltatása után (1208 aug. 27.).

Irene pellucida (állat), l. *Campanulario-Leptomedusae*.

Irenika (gör.), békehittan, ellentéte a vitázó hittannak, polemikának (l. o.), amennyiben a különböző vallásfelekezetek hitágazataiban a közös tanokat kikeresi s ezen az alapon a hittani különbségek kiegyenlítésére és a vallásfelekezetek egyesítésére törekszik.

Iresine *L.* (növ.), az Amarantaceae (Disznóparéjfélék) család génusza; 18 faja Amerika tropikus és szubtropikus részein honos fű v. félcserje. Két faja állandó szép vörös színe miatt a kertészetben jelentős, különösen más fehér, sárga v. tarka lombú növényekkel vegyest virágágyba v. virágszőnyegbe gyakran ültetik. Az *I. Herbstii* Hook (Achyranthes Verschaffeltii Lem.) mintegy 3 dm. magas, levele kerekded, a teteje csorbított, a színe sötétpiros, fémesen csillogó, a visszája eleven karmazsin-piros. Van zöld levelű, de sárgával erezett fajtája is. Az *I. Lindeni* Vanh. levele hosszasláncdzás, olyan színű, mint az első, de piros erezete jobban előtünik (világosabb). Magasabb és bokrosabb is. Meleg helyen teleltetik, de nyárra kiültetik. Dugványról könnyen szaporítható. A kertészektől *I. Wallisi*-nak nevezett faj minden részében kisebb, levele kicsi, kerek, színe sötétvörös, bronzfényű, szőnyegnek kiválóan alkalmas.

Ireton (ejtsd: eirtn), *Henry*, angol hadvezér, szül. Hottingham mellett 1611 nov. 3., megh. Limerickben 1651 nov. 26. Az angol polgárháború folyamán a parlamenti seregben harcolt s a naseby-i csatában (1645) a balszárnyat vezette. Ezután nőül vette Cromwell egyik leányát s tagja volt azon törvényszéknek, mely I. Károlyt halálra ítélte. 1650—51-ben a felkelő irek ellen harcolt s Limerick bevétele után nemsokára meghalt. A Stuartok restaurációja után holttestét kiásták és a bitófa alatt temették el.

Ir farkaseb, az agárfélék csoportjába tartozó kutyafajta. Régebben Irországban nagyon közönséges volt s bátorsága és nagy ereje miatt farkasvadászatra használták; ma Angliában és Skótországban tenyésztik. L. *Kutya-félék*.

Ir fürdő, l. *Fürdő*.

Irgalmas barátok v. *mizerikordiánusok* (lat. *Fratres misericordiae*, Franciaországban *Frères de la charité*, Olaszországban *Fate ben fratelli*), eredetileg világiakból álló, betegek ápolására és szegények gyámolítására alakult egyesület, melynek alapítója *istenes Szent János* volt (Juan de Dio, Johannes Ciudad, Joannes de Deo); szül. Montemor portugál városban 1495.; miután 1529. fogadást tett, hogy Istent az ő szegényeinek gondozása által szolgálni fogja, megtakarított fillérein 1540. Granadában házat bérelt, ebbe szegénysorsu betegeket vett fel s őket összekéregetett alamizsnából ápolta. Innét mellékneve *de Deo*, melyet a tuyi püspök adott neki, minthogy jótékonysága által Isten irgalmasságát utánozni törekedett. Megh. 1550., szentté avatták 1690. Ünnepe márc. 8. Halála után társulata igen elterjedt, mire V. Pius pápa 1572. megerősítette azt és szerzetesrenddé emelte. A tagok a rendes fogadalmakon kívül ingyenes betegápolásra kötelezik magukat, de az egyházi rendeket, bizonyos számú kórházi papon kívül, nem veszik fel. Ruhájok fekete, ugyanilyen színű vállruhával, derekukon szíjat viselnek. Magyarországba Szelepcsényi György primás hozta be őket 1696., Pozsonyban rendezvén be számukra az első kórházat. Hazánkban 13 kórházuk van.

Irgalmas nénék (franc. *Filles de la charité* v. *de la miséricorde*), a keresztény szeretet leányai, vagy mint őket a nép ruházatukról nevezi, *szürke nénikék*. E kongregációt paulai Szent Vince alapította, ki 1617. Keresztény szeretet-társulat cím alatt egyesületet létesített, melynek nőtagjai a betegeket felváltva látogatták és ápolták. Mikor e társulatok igen elszaporodtak, valamennyinek vezetését lelki leányára, *Le Gras*, született *Marillac* Ludovika asszonyra bízta. Szabályzatukat IX. Kelemen pápa erősítette meg 1668. Az I., kik csak egyszerű, egy-egy évre kötelező fogadalmat tesznek, kezdetben csak házi betegek ápolásával foglalkoztak, nemsokára azonban az alapító reájuk bízta az általa alapított lelencházat, a szegény aggok ápolóintézetét, a gályarabok kórházát, a szegényebb sorsu leánykák oktatását és nevelését, sőt a harctérre is elküldte őket ápolni a sebesült katonákat. Idővel egész Európában, sőt Amerikában és Afrikában is elterjedtek. Magyarországon Hám szatmári püspök telepítette meg őket 1846. székhelyén, Szatmárt. Két anyaházban neveltetnek, Szatmárt és Budapesten (előbb Grácban).

Irgalmasság *(misericordia)*, az az erkölcsi erény, mely az akaratot hajlandóvá teszi arra, hogy mást szükségében megsegítsünk.

Irgiz, 1. a Volga baloldali *mellékfolyója*; ered Szamara orosz kormányzóságban az Obscsej-Szürt lejtőin, Nikolajevszknél hajózhatóvá lesz és Volszkkal szemben torkollik 960 km. folyás után. — 2. *I.*, 430 km. hosszú *folyó* a Kirgiz pusztákon, az Axalan-tóban, illetőleg mocsarakban vész el.

Irha *(cutis)*, l. *Bőr*.

Irhás bőr (ném. *Sämischgares Leder*, franc. *peau à la chamois*), halzsírral cserzett bőr. Ennek a bőrnek gyártására délamerikai marhabőrök, ú. n. vadbőrök, továbbá különböző vadak (szarvas, őz, zerge) bőre, úgyszintén ürü-, juh-, borju- és kecskebőrök is szolgálnak. Az I.-nek rendszerint nines barkája. Sárga színű, puha, bolyhos, igen nyulékony bőrfaj, melyből ruhadarabokat, főleg kesztyüt, nadrágot, nadrágtartót, zacskókat, sebészeti kötelékeket, szíjakat, zongorabőrt stb. készítenek. Ez a bőrfaj mosható, azért *mosóbőrnek* is nevezik. A vékonyabb bőröknek néha meghagyják barkáját s ekkor, ha női cipő vagy kesztyü készül belőlük, húsos részükkel kifelé vannak fordítva. — A nyers bőr előmunkálatai olyanok,

mint a timárságnál. A barkának eltávolítása azonban olyan művelet, melyben az I. elkészítése a többi bőrfajokétól eltér. A bőröket 35 C° meleg korpás csávába lökik; innen kivéve, kifacsarják, megtisztítják. Kicserzés, megitatás végett a bőröket asztallapra terítik s halzsírral bekenik, ezután gomolyába összegyűrve, 2—3 óráig ványolják; a ványolt bőröket a levegőn felakasztják. E műveleteket, t. i. az olajozást, ványolást és a levegőn való felakasztást addig ismétlik, míg elég zsiradékot felszívtak. Hogy az irhát halzsírral tökéletesen telítsék, e végből a bőröket a szárító kamrában, a hol körülbelül 60 C°-nyi hőmérséklet uralkodik, egymás tetejébe rakják, miáltal az erjedés, fűllesztés egy neme következik be. A folyamatot a bőröknek többszörös szellőztetése által szabályozzák. A zsír teljes behatását jelzi az a sárga szín, melyet a bőrök öltenek. A zsiradék egy része azonban a gyártás e szakaszában nincs lekötve. Ennek egy részét a szinelővassal, a legnagyobb részét azonban utókezeléssel távolítják el, amely abban áll, hogy a bőrt ismételten meleg szóda- v. hamuzsíroldattal kallózzák, géppel kifacsarják és nyujtják (zsirtalanítás). A zsírt, melyet ez eljárással nyernek, *dégras* (irhazsír) elnevezés alatt hozzák a forgalomba. A zsírtalanított bőröket szárítják, aztán a nyujtókaszán megmunkálják, hogy simulékonyságukat ismét visszanyerjék s befejezésül horzsakőporral dörzsölik le. Ezeket a bőröket meg is festik. A festést kétféleképen végzik: 1. a festéket (vasokrát, krómsárgát, krétát) vízzel péppé keverik s ezt a keveréket a bőrbe dörzsölik; 2. a bőrt a festék oldatába mártogatják.

Irhazsír, l. *Dégras*.

Irhócz (azelőtt: *Irholcz*), kisk. Máramaros vm. taraczvízi j.-ban, (1910) 3150 rutén, német és magyar lak., postahivatallal és postatakarékpénztárral, u. t. Taraczköz.

Iri, az *Eurótasz* görögországi folyó (l. o.) mai neve.

Iria, ókori város: 1. Liguriában, a Padus jobb partján. — 2. *I. Flavia*, Hispania ÉNy.-i részén, az Atlanti-oceán partján.

Iriarte (*Yriarte*), 1. *Juan de*, spanyol filológus, szül. Orotavában (Tenerife) 1702. dec. 15., megh. Madridban 1771 aug. 23. 1732-ben a kir. könyvtár könyvtárnoka lett; 1743. a kir. akadémia tagjává választották. Irt latin és spanyol epigrammákat és egyéb nemű költeményeket, melyek Obras sueltas cím alatt jelentek meg (Madrid 1774, 4 köt.). Nevezetes I.-nak a kir. könyvtár görög kéziratairól készített katalógusa (1 köt., u. o. 1769). Spanyol epigrammái újabban a Biblioteca de autores españoles 67. kötetében jelentek meg (u. o. 1878).

2. *I., Tomás de*, spanyol költő, *I.1.* unokaöccse, szül. Santa Cruzban (Tenerife) 1750 szept. 18., megh. Madridban 1791 szept. 17. Szülővárosában és Madridban végezte tanulmányait. Tizennyolc éves korában irta *Tirso Imareta* anagramm alatt Hacer que hacemos (Madrid 1770) c. vígjátékát, később El filósofo casado, El señorito mimado (1778), La señorita mal criada (1778) c. vígjátékokat. Nagyobb népszerűségét I. eredeti meséinek: Fabulas literarias-ainak (1782) köszönheti. E mesék számos európai nyelvre is le vannak fordítva. Néhány magyarul is megvan. I. művei (Madrid 1805) 8 köt.-ben jelentek meg.

Iriartea *Ruiz et Pav.* (növ., mankópálma), magas karcsú pálma. Törzse sima v. gyűrűs, hengerded, némelykor a felső része feldagad; gyakran hengeres támasztógyökerek kúpalakú csomójából emelkedik. Levele nagy, szárnyas, virágzata lecsüngő, virága 1—2 lakú, termése gömbölyded v. tojásforma, egymagú. 10 faja Amerikában az északi szélességnek 15. fokától Colombiáig és K.-re az Amazon vidékén át az Orinokóig van elterjedve. Az *I. exorrhiza* Mart. (zamorapálma, paxiuba) a tropikus Amerikában 15—20 m. magas fa, virága sárga, bogyója zöld v. zöldbarna, néha csaknem fekete. Fája kemény, sokfélére felhasználják, készül belőle esernyőnyél is és az indiánusoknál hangszerek. Az *I. ventricosa* Mart. 25—32 m. magas. Rendes földbeli gyökere elhalván, a közepétől kezdve felfuvódott törzset mintegy mankón tartja a 2—3 m. hosszú támasztó léggyökér. Fáját felhasználják. Az *I. setigera* Mart. csak 4—5 m. magas. Több fajt pálmaházban ápolnak.

Iricurana (növ.), l. *Alchornea*.

Iridaceae, *Nősziromfélék* (növ.), az egyszikűek családja a Liliiflorae sorozatban, melynek fajai legnagyobb számmal Dél-Afrikában, Amerika tropikus és szubtropikus részén és a Földközi-tenger környékén vannak elterjedve. A többi földrész Iridaceákban szegénynek mondható. Gumóval, rhizomával v. hagymagumóval évelő füvek, egyesek alacsony félcserjék. Levelük szálas v. kardalakú, épszélű, 2 sorban áll, a tövén hüvelyes. Nagy virágúk sugaras v. zigomorf, 2 ivarú, rendesen szép színes lepellevelei 3-asával 2 körben állanak s tövükön szabadok v. rövidebb-hosszabb csővé nőttek össze. Porzójuk 3, csak 1 körben (megfelel a külső körnek). Magházuk az esetek legtöbbjében 3 üregű, mindig alsó állású, a bibeszál ágai gyakran sziromnemüek. A termés tok. Nevezetes génuszai: *Crocus, Iris, Gladiolus*.

Iridektomia (gör.), a szivárványhártya egy darabjának kimetszése. Ezt az operálást vagy a látás megjavítása végett végzik olyankor, ha a pupillát (szembogarat) valamely homály takarja el, vagy pedig bizonyos szembetegségek, különösen az ú. n. zöld hályog (glaukoma) meggyógyítása céljából. A kimetszés helyén a szivárványhártyában nyílás marad vissza, amely, úgy mint a szembogár, feketének látszik (coloboma iridis).

Irideremia (gör.), a szivárványhártyának világra hozott teljes hiánya, l. *Aniridia*.

Iridin, $C_{24}H_{26}O_{13}$. Az *iris florentina* gyökerében előforduló glikozida. 208°-on olvadó, finom fehér tűk. Vízben alig, forró alkoholban könnyen oldódik. Éterben és kloroformban oldhatatlan. Híg alkoholos kénsavval főzve hidrolizál és szőllőcukor meg *irigenin* $C_{18}H_{16}O_8$ keletkezik. Az I. előállítására az ibolyagyökér porát alkohollal kivonják, majd e kivonatot langyos vízzel meghígítva, aceton és kloroform elegyével összerázzák. Egy idő mulva az alsó vizes rétegből az I. fehér amorf tömeg alakjában kiválik. Tisztítás céljából forró, híg alkoholból átkristályosítják.

Iridium (ásv.), kocka és oktaéder kombinációjában kristályosodik, kristályai igen aprók és igen ritkák, többnyire csak legömbölyödött szemek.

Úgy látszik, hogy az I. dimorf, mivel az ozmiridium és az iridozmium hexagonális, ezüstfehér, felületén sárgás, belsejében szürke, erősen fémfényű. Tiszta I., kevés platina- és palladiumtartalommal. A platina társaságában fordul elő Nisne Tagilszk és Nevjanszk környékén az Uralban; Ava mellett Birmában. A braziliai platin-I. (helyesebben I.-platina) több mint 50% platinát tartalmaz.

I és vegyületei. Az I. a platina-csoporthoz tartozó fémes elem. Kémiai jele Ir, atomsúlya: 193·1. Tiszta fehér, igen kemény és rideg fém. Fajsúlya 22·4, olvadáspontja 2300°. Elektromos ívfényben gőzzé alakul. Tömör állapotban a királyvíz nem oldja, a finom eloszlású I. — az ú. n. *I.-korom* — királyvízben oldható. Az I.-korom a platina-koromhoz hasonlóan felületén oxigént sűrít meg, ezért oxidációt elősegítő hatású. Mivel 70—75% platinával készült ötvözete a kémiai hatásoknak jobban ellenáll, mint a tiszta platina, kémiai eszközök készítésére használják. Hasonló ötvözetből készül az aranytollak hegye. Az I. a természetben a platina kisérője. A platinaércek rendszerint kevés I.-ot tartalmaznak, kivéve a *platin-I.*-nak nevezett ércet, melynek I.-tartalma 70%. Ha a platina-érceket királyvízzel kezelik, az I. az ozmiummal együtt oldatlanul marad. A maradékot feltárás céljából klórgázarámban konyhasóval együtt hevítik s ekkor az ozmium tetroxid alakjában elillan, az I.-kloridnak pedig nátriumkloriddal alkotott oldható kettős sója keletkezik. Ez utóbbit feloldva, az oldatból szalmiákkal *ammoniumkloroiridátot* $(H_4N)_3IrCl_6$ választanak le, melynek hevítésekor fém-I. keletkezik. Az I. mint alkotórész két-, három- és négyvegyértékű lehet. Mint három- és négyvegyértékű alkotórész képez állandó vegyületeket. Finom eloszlású I. a levegőn hevítve *iridooxiddá* Ir_2O_3 alakul, mely 800°-on I.-ra és oxigénre esik szét. *I.-trihidroxid* $Ir(OH_3)$ sárgás-zöld csapadék, mely levegőn gyorsan indigókékszínű testté, *I.-tetrahidroxiddá* $Ir(OH)_4$ oxidálódik, ez pedig hevítéskor a fekete színű *iridioxiddá* IrO_2 változik. A finom eloszlású I. királyvízbeni oldásakor *hidrogénkloroiridát* H_2IrCl_6 keletkezik, mely feketeszínű és kálium-, valamint ammoniumsója vízben kevéssé oldódik. Az I.-tetrahidroxid sósavas oldatát kénessavval redukálva, *I.-triklorid* ICl_3 keletkezik, mely három molekula sósavval egyesül H_3IrCl_6 összetételü komplex sóvá, melynek sói zöldesbarna színüek. Az I. kénnel a következő összetételü vegyületeket adja: IrS, Ir_2S_3 és IrS_2. Hogy a platinaércek királyvízben való oldásakor két fém marad vissza, azt 1804. *Tennant* ismerte fel. Ezek egyikét, mivel sokféle színű sókat alkot, I.-nak nevezte el.

Iridociklitisz (gör.), a szivárványhártya és sugártest együttes gyuladása.

Iridodializis (gör.), a szivárványhártya leszakadása ütés következtében.

Iridodonezis (gör.), a szivárványhártya rezgése, mely akkor áll be, ha a szemből kivették a hályogos lencsét, v. a helyéről elmozdult a lencse, tehát nem támaszkodhatik rá a szivárványhártya.

Iridokorioiditisz (gör.), a szivárványhártya és érhártya együttes gyuladása.

Iridooxid, l. *Iridium.*

Iridoplegia (gör.), a szivárványhártya bénulása, mely miatt a szembogár nem bir a világosságon megszűkülni, tág marad, úgy hogy a szem könnyen káprázik. A baj különösen az agyvelő és gerincagy bizonyos betegségeiből eredhet, de olyankor is létrejöhet, ha a szemet erős ütés éri.

Iridotomia (gör.), a szivárványhártya behasítása, olyan esetekre való operálás, hogyha hályogoperálás után a szivárványhártya nyílása elzáródott, úgy hogy uj nyílást kell vágni.

Iridozmium (ásv.), rendesen ellapult szemek, ritkán hatszöges prizmák; kristályai a romboéderes osztályba tartoznak és a véglappal párhuzamosan kitünően hasadnak. Kissé lapítható, fémfényű, opak, ónfehér vagy világos acélszürke. Iridium- és ozmiumnak izomorf keveréke. Ide tartozik a newjanskit és a sysserskit is. Előfordul az Ural-hegységben, Dél-Amerikában, Californiában, Új-Dél-Walesben Ausztráliában.

Irig, község, l. *Ireg.*

Irigenin, l. *Iridin.*

Irigység, másnak örömén érzett fájdalmunk, amivel rokon érzés, ha másnak fájdalmán örömet érzünk (káröröm). Ha ez az érzelem az ellen fordul, aki örömet érez, gyűlöletté válik; ha inkább a tárgy felé fordul, amely másnak örömet okoz, másnak javára szolgál, I. a szó szükebb értelmében.

Irihu, folyó, l. *Benue.*

Iringó (növ.), l. *Eryngium.*

Iriny, kisk. Szatmár vm. nagykárolyi j.-ban, (1910) 774 magyar lak., u. p. Érdengeleg, u. t. Piskolt.

Irinyi, 1. *János*, a gyujtó föltalálója, született Nagy-Létán (Bihar) 1819., megh. Vértesen (Bihar vármegye) 1895 dec. 17. Nagyváradon s Debreczenben végzett tanulmányai után Berlin és Bécs egyetemein tanulta a kémiát. 1836-ban tanárának, Meissnernek egy meghiusult kisérlete (a kénvirággal dörzsölt ólomoxid meggyujtása) vezethette arra a gondolatra, hogy kén helyett gyujtásra foszfort használjon s még aznap elkészítette az első foszforos gyujtókat. Találmányát 60 frton vette meg Römer István, 1840. azonban Pesten a Tajnay-házban maga is gyujtógyárat alapított, körülbelül akkor, mikor Darmstadtban Moldenhauer is megalapította a maga gyárát. I. gyára 1848-ig működött. Első munkája (Über die Theorie d. Chemie im Allgemeinen u. die der Schwefelsäure insbesondere) Berlinben 1838. jelent meg. Nagyváradon 1847. 200 lapon adta ki *A vegytan elemei*-nek első füzetét, mely azonban csonkán maradt. 1849-ben Kossuth a nagyváradi lőporgyárnál s ágyúöntésnél alkalmazta; neki s Lukács Dénesnek köszönhette Nagyvárad a magyar Birmingham nevet. A szabadságharc után egy ideig számvevője volt a debreczeni István-gőzmalomnak; különben otthon kisérletezett bácsiszérüi pusztáján. 1868—72 «árvaszolgabiró» volt Biharban. Azóta mint a debreczeni István-malom igazgatója működött. V. ö. *Márki*, Egy elveszett föltaláló (Pesti Napló 1884., 343.); Debreczeni Ellenőr (1884., 246. sz.); *Hankó* Vilmos, A foszforos gyujtóról és feltalálójáról (Vasárnapi Ujság 1910. évf. 51. sz.).

2. *I. József*, író és politikus, szül. Albison (Bihar vm.) 1822., megh. Pesten 1859 febr. 20. Nagyváradon és Debreczenben tanult, majd Pesten megszerezte az ügyvédi oklevelet. Közben nagyobb utat tett külföldön s onnan centralisztikus elvekkel eltelve érkezett haza. Pesten mint hirlapíró működött, előbb a Pesti Hirlapnál, hol a külföldi rovatot vezette, majd a Pesti Naplónál és a Magyar Sajtónál s 1848. követté választatván, tevékeny részt vett az országgyűlés munkálataiban. 1848 okt.-ben Párisban Teleki László mellett a magyar követségen dolgozott mint követségi tanácsos, de az 1849 ápr. 14-iki függetlenségi nyilatkozat után haza sietett. A szabadságharc után csak Haynau kegyelme mentette meg a bitótól; egy ideig Biharban húzta meg magát, majd Pesten élt. Dolgozott a hirlapokba s erejét mindinkább a szépirodalom művelésére fordította. Ifjú korában Vörösmarty hatása alatt irt, de soha ki nem adott drámáját, *Orlay-ház*, követte két regénye, *Béla* (1853) és *Dicső napok* (1857); lefordította id. Dumastól *A gyöngyös hölgyet* (1860) és Beecher Stowe híres művét: *Tamás bátya kunyhója* (1853). Nagy figyelmet keltett a maga idején külföldi útjának benyomásait megörökítő kétkötetes munkája, *Német-, francia- és angolországi útijegyzetek* (1846), valamint az 1848-iki országgyűlés előtt megjelent röpirata, *Az országgyűlés rendezéséről* és közjogi tanulmánya, *Az 1790 91-iki vallásügyi törvény keletkezésének történelme*.

Iris, a régi görögök képzeletében a szivárvány megszemélyesítője, bájos fiatal leány, rövid, szivárványszínű ruhában. A szivárvány gyors feltünése I. fürgeségének képzetét kelti, ezért ő az istenek hírvivője, kit ép úgy, mint férfi-mását, Hermest, szárnyasan s hirnöki bottal képzeltek el és ábrázoltak. Utóbb Hermesszel akként osztozik hivatásában, hogy Hermes Zeusnak követe, ő pedig Heráé.

Iris, ókori folyó neve Kis-Ázsia (Pontusz) É.-i részén, ma Jesil-Irmak.

Iris *L., nőszirom, kardliliom* (növ.), az Iridaceae család génusza; mintegy 180 faja az É.-i félgömb melegebb tájain van elterjedve úgy az ó-, mint az újvilágban. Rhizomával évelő füvek. Levelük kardalakú v. szálas, hüvelyeik egymásra borulók, viráguk szép, nagy, 6 színes lepellevele van, ezek a tövükön rövid csővé nőnek össze, a 3 külső hátragörbül, a 3 belső felálló és harangalakúvá borul össze. A 3 porzó szabad. Bibeszáluk ágai sziromszerüek s innen a Diószegiék adta elnevezés, a *nőszirom*. A magház 3 üregű, 1 vagy több buroklevél takarja. Hazánkban számos faj (mintegy 14) nő vadon, így pl. vizparton, sekély álló vízben, árkokban a sárga virágú *I. pseudacorus* L. (sárga- v. vizi liliom, sásliliom), az Alföld homokján a szintén sárga virágú *I. arenaria* W. K. (homoki nőszirom), főkép dombvidéken sziklás, napos, meszes helyeken az *I. pumila* L. (leányliliom), virága sötétibolya, ritkán halványkék v. halványsárga és mások. Számos európai fajnak, így az *I. florentina* L. és az *I. pallida* Lam. csipős rhizomája (ibolyagyökér) orvosság (radix iridis) volt; K.-en csipős nedvénél fogva az arcbőr pirosítására használják. Számos I.-faj kedvelt, díszes kerti virág; így pl. a következők: *I. anglica* Hort. (= I. xiphioides Ehrh.), *I. hispanica* Hort. (= I. Xiphium L.), *I. persica* L., *I. germanica* L., *I. versicolor* L., *I. variegata* L., *I. Kaempferi* L., *I. Kaempferi* Hort., *I. Korolkowii* Reg. Szaporításuk közönségesen tőkéről (rhizoma) történik; csak a hibrid-létesítéskor vetik a magvait.

Irish bank (ang., ejtsd: ájris benk, a. m. ir földsánc, bástya), mint sport-műszó egy mesterséges akadály neve, amelyet legelőször Irországban alkalmaztak az ú. n. steeple-chase-ekben. Az I. alacsony, többnyire $1-1^1/_2$ m. magas töltés vagy gát, amelyet mindkét oldalról árkok szegélyeznek. A versenyző lovaknak az innenső árkot, majd a földhányást és ennek túlsó lejtőjén a másik árkot egyszerre kell átugraniok.

Irish stew (ang., ejtsd: ájris sztyú), irlandi párolt hús; eredetileg ir nemzeti étel, mely káposzta, kel, burgonya, vereshagyma és birkahús keverékéből készül párolás által, kellően fűszerezve.

Irisz, anatómiai értelemben a szem szivárványhártyája (l. *Szem*). Az optikában I.-nek nevezzük (tkp. iris diafragma) a szabályozható fényrekeszeket, amelyeknek nyílása a pupillához hasonlóan hol szükebbre, hol tágabbra állítható.

Iriszhasadék, l. *Szivárványhártyahasadék*.

Iriszkóp (gör.), szappanoldattal bevont s aztán bőrrel ledörzsölt tükör fekete üvegből. Ha ilyenre üvegcsövön keresztül ráfújnak, a Newton-féle színes gyürükhöz hasonló jelenség látszik.

Iriszkövek, szivárványszinekben játszó hegyi kristályok. A színjátszás onnan származik, hogy az ékkövet finom repedések járják át. Mesterségesen úgy utánozzák, hogy az ékkő hátlapjára színes lemezeket ragasztanak vagy pedig azt befestik. A finom repedéseket mesterségesen is elő lehet idézni.

Irisznyomat, a könyvnyomdászok így nevezik a színes nyomásnak azt az ágát, midőn a különböző szineket olyképen nyomják egymás mellé, hogy azok mintegy egymásba olvadva, egymásnak árnyalatát képezik.

Iriszolaj (növ.), l. *Ibolyagyökér*.

Iriszpapiros, a mázolt papirosoknak az a csoportja, amely szivárványszinű, egymásba futó sávos mintázatu.

Irit (ásv.), az Ural platina-homokjában fordul elő, külön ásványfajnak tartották, de újabban kimutatták, hogy ozmiridiumnak és kromitnak az elegye.

Iritisz, l. *Szivárványhártyagyuladás*.

Irizálás, a szivárvány színeiben játszás az olyan ásványokon észlelhető, melyek finom repedésekkel, hasadékokkal vannak tele. A színjáték onnan van, hogy a repedésekben levegő van, a repedések falán fénytörés, visszaverődés, teljes visszaverődés és szinszóródás áll be. Mennél finomabbak a repedések, hasadások, annál elevenebben, élénkebben irizál az illető ásvány. Szépen irizál némely kvarc (irisz), nemes opál stb. Mesterségesen is elő lehet idézni az I. tüneményét, ha fém-, üveg- vagy más felületet valami anyaggal rendkivül finoman bevonunk. Így szokás a fémeket galván úton festeni.

Irizáló felhők, ritkán látható felhők, melyeknek alja vagy széle gyöngykagylóra emlékeztető színekben fénylik. Európában úgylátszik csak északi tájakon (Norvégia, Anglia) fordul elő és pedig a téli évszakban, a nappali órákban. Magasságukat 100 km.-nél többre is becsülik. Keletkezésük még tisztán kiderítve nincsen, a színek valószínüleg fényelhajlástól erednek. Irizáló jelenséget azonban már cirrusz- és cirrokumulusz-felhők szélein is vettek észre.

Irizáló üveg, a régi, sok alkaliákat tartalmazó üveg a földben v. a légkörnek behatása által elmállott és felülete irizáló, azaz szivárvány-színü fényt nyert (ókori üveg). Mesterségesen jelenleg aképen készítik, hogy a gyöngén izzó üvegtárgyakat ónsó gőzének teszik ki. Ha színes, sötétszínü üveget tesznek ki az ónsó gőzének, fémfényü üveget (lüszteres üveget) nyernek. Ezen eljárás szerint készítik a fémfényü üveggombokat és gyöngyöket is. A mesterségesen készített I. *Zahn* György zlatnói üveggyáros találmánya, melyet először az 1873. évi bécsi kiállításon mutatott be.

Irk *Károly*, vegyész, szül. 1882. Brassóban. A budapesti tudományegyetemen filoz. doktori oklevelet nyert. 1907—1909-ig tanársegéd volt a kolozsvári m. kir. gazdasági akadémia kémiai tanszékén, 1909-től a kolozsvári gyógynövénykisérleti állomás vegyésze. Kémiai irodalmi munkássága a tápszer- és agrikultur-kémia körébe tartozó kérdéseket, főképen pedig az éterikus olajokra vonatkozó vizsgálatokat tárgyalja. A különböző magyar és német szaklapokban sok dolgozata jelent meg az éterikus-olaj-tartalmú növények feldolgozásáról, ipari és közgazdasági jelentőségéről.

Irka, az írás tanításához való füzet, melynél különösen az alak, a papir színe, a vonalak távolsága fontos. Mindezt rendeletileg szabályozzák, l. *Iskolai egészségügy*.

Irkaipij, fok a Csukcsok félszigetén, 68° 50′ é. sz. és 180° k. h. alatt.

Irkut, az Angara 320 km. hosszú mellékfolyója Szibériában; a Szajáni hegyekben ered a Fehér- és Fekete-I. összefolyásából, Irkutszk várossal szemben torkollik.

Irkutszk, 1. *orosz főkormányzóság* Kelet-Szibériában, magában foglalja Jenisszejszk, I. kormányzóságokat és Jakutszk területet, I. fővárossal. Területe 7.271,642 km², 1.849.600 lak. — 2. *I., orosz kormányzóság* Jenisszejszk, Jakutszk, Transzbajkália és a kinai birodalom közt 1.124,897 km² területtel, (1910) 674,900 lak. I. főképen DNy.-i szögletében hegyes. Kina felőli határán a Szajáni hegység NyÉNy.-ról KDK. felé húzódik, legmagasabb csúcsa a gleccserekkel takart Mungu-Szardik (3490 m.). Vizei a Jenisszej és Lena vízgyüjtőjéhez tartoznak. A Bajkál-tó ENy.-i része I.-hoz tartozik; hegyi tavai közt a 16 km. hosszú Toto Aszgula a legnagyobb. Földtani tekintetben régi képződményekből és vulkánikus kőzetekből áll, hasznosítható ásványi termékei az arany Biriussza, a vas az Irkut és a Bjelaja, a grafit (Alibert) a Bjelaja és az Oka völgyében. A Szlyuyanka körül lapis-lazulit találnak. Éghajlata zord, az évi középhőmérséklet —0·5°, a nyári 16·3°, a téli —18·5°. A terület legnagyobb részét erdők takarják; termékeny a földje az Angara és Lena völgyében. Allattenyésztése virágzó. A halászat és vadászat még mindig jövedelmező foglalkozás. Lakosai szibériai benszülöttek, köztük a legszámosabbak a burjatok, vannak jakutok és tunguzok is; a többiek oroszok és lengyelek; köztük sok száműzött. Ipara csak I. városában van, kereskedelme élénk. Legfontosabb utai a nagy szibériai út, a Lena, Angara és a Bajkál-tó. A kormányzóság járásai: Balaganszk, Verholenszk, I., Kirenszk és Nizsnej-Udinszk. (V. ö. *A. Lütschg*, Wegweiser auf der grossen Sibirischen Eisenbahn, Berlin 1901). — 3. *I., fővárosa* I. kormányzóságnak az é. sz. 52° 17′ és a k. h. 104° 22′ alatt, az Angara partján, az Irkut torkolatánál, a főkormányzó és egy érsek székhelye, (1910) 85,860 lak., számos gyárral, amelyek közt a posztó-, szesz-, porcellán-, téglagyárak a legfontosabbak; élénk átmeneti kereskedelemmel, 25 templommal, közép- és több főiskolával. Számottevő tudományos élettel. Az 1858-iki aiguni szerződés emlékére épített diadalkapun e felirat olvasható: Az út a Nagy-oceánhoz. I. 1652. alapíttatott. Vasútvonalai Európával, Vladivosztokkal és Port-Arturral kötik össze.

Irland, l. *Irország*.

Irlandi ló, Irországban tenyésztett, nehéz ugrásokra és vadászati célokra generációkon át nevelt nehéz és erős vadászló. Rendszerint csak három éves korukban törik be, addig fejlődni hagyják.

Irlandi moha (növ.), l. *Carragaheen*.

Irlandi vászon, igen finom fonalu, tisztán lenből készült vászon.

Irmák (török) a. m. folyó, főleg összetételekben fordul elő, pl. *Kizil-irmák*.

Irmãos (ejtsd: irmaunss), *Serra dos dous-*, (a. m. a két testvér hegye), a braziliai lekopott őshegység 250 km. hosszú része, a Rio San Francisco és a Parnahyba közti vízválasztó.

Irmei *Ferenc*, író, szül. Pesten 1846 jún. 29., megh. 1907 febr. 12. Iskoláit Budapesten végezvén, a bécsi egyetemen volt hallgató. Hazatérve előbb a Fővárosi Lapoknál dolgozott, 1873. tanári állást vállalt s előbb a belvárosi főreáliskolában, majd polgári leányiskolában működött. Kritikai és műtörténeti dolgozataiért a Petőfi-Társaság megválasztotta tagjának. Önálló művei: *Az aranypróba* c. dráma (1879) és *Juvenális* c. monográfia (1879 és 1889).

Irmesfa (növ.), l. *Gyertyánfa*.

Irmin *(Irmino)*, a germán mitológia alakja, eredetileg alkalmasint a zivatar démona. Ő tőle vehette nevét a Tacitus említette *Herminonok* (l. o.) törzse. Az I. név talán a. m. előtörő s így a villámra célozhatott. I.-nek volt szentelve a régi íróknál említett *Irminsûl* nevü fa vagy oszlop.

Irmisch, *Johann Friedrich Thilo*, német botanikus, szül. 1816 jan. 14. Sondershausenben, megh. 1879 ápr. 28. u. o., ahol 1844 óta gimnáziumi tanár volt. A növényalaktan úttörői közé tartozott. Főműve: Zur Morphologie (Berlin 1850); Beiträge zur Vergleichenden Morphologie (Halle 1854—63).

Irmologion (gör), görög szertartású hangjegyes templomi könyv, mely az énekek dallamát tartalmazza, a bizánci görög kultúra által használt nyolc hanglépcső alapján készült és templomi cé-

lokra első izben Damaszkusi Szt. János által alkalmazott rendszer szerint.

Irmosz (gör.), a görög szertartású istenitiszteletben a kánon kilenc énekcsoportozatában az első versszakaszoknak neve, melyeket a kar énekelve végez, míg a többi szakaszokat csak olvasva recitálja. Nevét ειρμος = sor, füzér, görög szótól vette, amennyiben az egyes éneksorozatnak élén állván, az utána következő 4, vagy 5, szakaszt magához csatolja és azokkal együtt egy-egy füzért alkot.

Irnák, Attila legkisebb fia, kit mindegyiknél jobban kedvelt, mert azt jövendölték a jósok, hogy ő tartja fenn Attila nemzetségét. A hunn birodalom bukása után az aldunai síkságra vonult vissza, hol a hunnokon kívül szatagarok, skirek, alánok s azon unugur-bolgárok tartoztak uralma alá, kik a 457 körüli keleteurópai népmozgalmak következtében kiszorultak az Alsó-Volga vidékéről s már az V. sz. utolsó harmadában föltűnnek az Al-Duna vidékén és háborgatják a kelet-római birodalmat. A bolgárok fölötti uralmát az ó-szlovén nyelvű ó-bolgár fejedelmi lajstrom említi, mely Irniknek nevezi s idejét (egyenes ivadékait is beszámítva) 150 évre, 464—614-ig teszi, midőn a bolgárok fölötti uralom a Dulo-dinasztia egy másik, Kuvrát által alapított ágazatára ment át.

Irnerius *(Yrnerius, Hirnerius, Hyrnerius, Guarnerius, Gernerius, Warner, Werner,* élt kb. 1050—1130), kezdetben Ravennában, majd Bolognában a szabad művészeteknek, majd ez utóbbi egyetemén a római jognak tanára. Ő volt a híres bolognai *glosszátori* jogi iskola megalapítója (l. *Glossza, Glosszátorok).* Neki tulajdonított művek: Quaestiones de iuris subtilitatibus (1. kiad. Fitting, Berlin 1894); Formularium tabellionum (kiad. Palmieri, Bologna 1888) és Summa Codicis (kiad. Fitting, Berlin 1894). V. ö. *Savigny,* Geschichte des röm. Rechts im Mittelalter (2. kiad., 1834—51, 3—5. köt.); *Fitting* bevezetése a fent id. kiad.-ban és Die Anfänge der Rechtsschule zu Bologna (1888); *Esmein,* Cours élémentaire d'histoire du droit français (4. kiad., 1901); *Berta,* L'opera d'Irnerio (Turin 1896).

Ir nyelv és irodalom. Az ir nyelv a kelta nyelvcsoport gael, vagyis nyugati ágához tartozik. Fejlődésében három korszakot különböztetünk meg, az ó-ir (750—1000), a közép-ir (1000—1500) és az új-ir korszakot (1500—napjainkig). Írásjegyeik a rómaiak, de sajátszerű alakban, amelynek meghonosítását Szt. Patriknak tulajdonítják. Irodalmi emlékeik közül kiemelendők egy Szt. Patriknak tulajdonított himnusz, az ir hősmonda prózai és költői feldolgozásai, számos prózai legenda és bibliai tárgyú költemény, régi ir törvénykönyvek rövid tételekben, kimerítő glosszákkal. Ezekhez csatlakoznak külföldi mondáknak ir feldolgozásai, mint Trója pusztulása és Nagy Sándor története. Az ir költészet nevezetes tulajdonsága a rimnek igen korai használata. Az új-ir nyelv mintaszerű képviselője Geoffrey Keatings (szül. 1570), aki megírta Irország történetét: Forus Feasa ar Eirinn. A bibliát a XVII. sz.-ban Bedel püspök fordította le. Midőn a boynei csata (1690) után Irország szabadsága és jóléte tönkre jutott, a bárdok is, akik addig a nemzeti önállóság életszi voltak, elhallgattak. Az utolsók egyike Tuslogh Carolan volt (szül. 1670., megh. 1737.); költeményeit más bárdok dalaival együtt kiadta Thurlory Haraiman (Irish Minstrelsy or Bardic remains of Ireland, 2 köt., Dublin 1831). Kiváló érdekűek továbbá az ú. n. Ossziáni dalok, az ir költészet legszebb termékei. E költeményeket Macpherson adta ki (The Works of Ossian 1765) és a homeri kérdéshez hasonlóan ezek is sok vitára adtak alkalmat, amelynek végeredménye az, hogy Macpherson irországi kútfőkből merített ugyan, de a nép ajkáról ellesett dalokon sokat simított. Az irül beszélők száma már a XVII. sz. óta egyre fogy: 1861. $1^1/_2$ millió, 1871-ben 800,000 és 1891. csak 680,000 ember, vagyis Irország lakosságának $14^1/_2$ százaléka beszélt irül. Az ir nyelv művelésére alakult újabban a Gaelic Union for the Preservation and Cultivation of the Irish Language. V. ö. *O'Curry,* Lectures on the Manuscript Materials of Ancient Irish History (Dublin 1878); *D'Arbois de Jubainville,* Essai d'un Catalogue de la littérature épique de l'Irlande (Paris 1883); *Ascoli,* Glossarium palaeo-hibernicum (Archivio glottologico italiano, 6. köt.); *Foley,* English-Irish Dictionary (Dublin 1855); *O'Reilly,* Irish-English Dictionary (u. o. 1864); *Zeuss,* Grammatica Celtica (Berlin, 2. kiad. 1871).

I. R. O. Angliában az adóhivatal *(Inland revenue office)* rövidítése.

Író, l. *Irodalom* és *Írók egyesülete.*

Író, a tejszín, illetőleg a tejföl köpülésekor a vaj kiválása után visszamaradó folyadék, mely édeses v. kellemes hűsítő savanykás ízű aszerint, amint édes vagy savanyú tejszínből, illetőleg tejfelből nyerik. Az író összetétele leginkább a lefölözött tejéhez hasonlít, fajsúlya 1,032—1,035, átlagban 9·9% szárazanyagot, 4·0% fehérjét, 1·1% zsírt, 4·0% tejcukrot, 0·7% hamut és 9·2% keményítőértéket tartalmaz; a savanyú író a cukortartalom rovására tejsavat is foglal magában. Az írónak enyhe hashajtó hatása van; emberi eledelül, továbbá sertések, ritkábban borjuk takarmányozására használják, némely helyen sajtot is készítenek belőle.

Íróarany, így nevezik azt a ragasztószerrel összekevert finom aranyport, melyet festésre, írásra, aranyozásra s más effélére használnak. Készítik az összedörzsölt aranyfüstből vagy pedig aranyoldatból, salétromsavas kénesőoxidullal vagy klórantimonnal kiejtett aranyporból, melyhez gummit kevernek. Az I.-at kagylóban (kagylóarany) vagy porcelláncsészécskében árusítják.

Iroda, írásmunka teljesítésére szolgáló helyiség; de egyszersmind üzleti szempontból főleg írásbeli munkával foglalkozó bizonyos személy tevékenységének összessége. Ily értelemben szólunk *ügyvédi* I.-ról, *közjegyzői* I.-ról stb. Bíróságoknál és hatóságoknál I. elnevezés alatt a kezelési tennivalókat végző hivatalokat, az iktató, a kiadó és az irattári hivatalokat, újabban még a főlajstrom-I.-t, közös I.-t, és a külön I.-kat (l. *Ügyvitel)* szokás összefoglalni. Az I. élén nagyobb hatóságnál irodaigazgató áll, többi személyzetét irodatisztek, irnokok, díjnokok alkotják. Különös szervezettel bir a *telekkönyvi* I., amennyiben a rendes I.-i teen-

dókön kívül a telekkönyvi hatóság végzéseinek a nyilvánkönyvben való foganatosítását, tehát a telekkönyv tulajdonképeni vezetését is teljesíti. L. még *Jegyzői iroda.*

Irodagyakornok az, aki a kezelési szakban előkészítő szolgálaton van. Némely helyen a díjnokok elnevezése.

Irodaigazgató, a hivatal kezelőszemélyzetének főnöke. I., illetőleg segédhivatali igazgató és főigazgató van a társasbíróságok kezelőszemélyzete élén. Hatásköre azonban a telekkönyvi iroda személyzetére ki nem terjed. Hatásköre a felügyelet gyakorlásán felül a gazdasági és pénzkezelési ügyekre terjed ki.

Irodai gépek, oly gépek és készülékek, melyek arra valók, hogy az irodában előforduló munkák technikai részét velük gyorsabban végezhessék. Ilyenek:

Csekkellenőrzőgép, az okiratokon domború nyomású v. apró lyukakból alkotott számokkal elváltoztathatatlanul jelzi a kívánt számcsoportot, ha billentyűit egymásutáni sorrendben lenyomjuk. Értékpapirok, utalványok, sorsjegyek összegeinek és sorszámainak ellenőrző jelzésére használják. (Cheque protektor.)

Ellenőrző időjelző óra, az irodába v. a munka helyére jövők számának és érkezésük pontos idejének feljegyzésére szolgál, úgy, hogy bármikor megállapítható, ki mikor érkezett és mikor távozott. Nagy irodákban és munkahelyeken használják. Legelterjedtebbek a villamos üzemüek, melyek távolabb eső helyeken is jelzik a szükséges adatokat.

Fűzőgép, két v. több lap összefűzésére, lemez v. huzalkapcsokkal működik Van olyan is, amely tekercselt huzalból önmaga hajlítja a fűzésre alkalmas kapcsokat és 50—60 lapot fűz egyszerre. Elterjedtek a fogóalakuak, melyek kapcsok nélkül működnek; ezek a papirosból nyelvalakuan kivágott részeket egymással fűzik össze.

Írógép (l. o.).

Írónhegyezőgép, az írónnak önműködő hegyezésére. Vagy tárcsaalakuan elhelyezett 6 kés faragja v. végnélküli csigaalakú marók esztergályozzák az írónt. Elterjedtek az Avanti, Jupiter, Courant.

Levélbélyeg-ragasztógép. Arra való, hogy a tekercsben levő levélbélyegeket önműködőleg nedvesítse, levágja és felragassza és az elhasznált bélyegek számát feljegyezze. Megkönnyíti az ellenőrzést és sokkal gyorsabb, mint a kézimunka. Egyes gépek több különböző értékű bélyeg, más gyártmányok csak egyértékű bélyeg befogadására alkalmasak. Ismertek a Proko és a Multipost.

Levélboríték-címzőgép. Tömeges levelek és nyomtatványok gyors címzésére használják. Működésük közben egy végtelen láncszerkezet a fémlemezekre domboruan nyomott v. erre a célra készült érzékeny papirosokra perforált címeket tetszőleges sorrendben egy tartályból a nyomatási helyre és a megtörtént lenyomás után egy másik tartályba viszi. A címzőgépek különböző kivitelben, villamostüzemre is készülnek és úgyis használhatók, hogy ugyanazt a címet tetszőleges mennyiségben egymásután nyomják. Nálunk kevésbbé használják, míg külföldön nagyon elterjedtek. A legismertebb az Adressograph és az Adrema.

Levélborítéknyitó, az érkező levelek borítékait gyorsan és a tartalom megsértése nélkül felvágja.

Levélboríték-zárógép. Tömegesen elküldendő levelek borítékainak önműködőleg történő nedvesítésére és leragasztására használják (Merkur). Legtöbbször kombinálva van vele a

levélhajtogatógép. Ennek célja, hogy az iratokat tetszőleges alakuakra összehajtogassa, a mellékleteket hozzáadja, a borítékba berakja. E gépek villamos üzemre is berendezhetők és nagy precizitással rendkívül gyorsan dolgoznak. Legismertebbek a Hansa, Express.

Levelező (diktáló) gép (Diktafon, Parlofon, Parlográf, l. *Levelező gép*).

Lyukasztógép. Tetszőleges mennyiségű lapokat egy vagy több helyen átlyukaszt. A lyukak egymástól való távolsága szabályozható. Értékpapiroknak s beváltott takarékpénztári betétkönyvecskéknek a forgalomból kivonásakor, úgyszintén a levélgyüjtő mappákhoz használják.

Másológép és másóprés főleg kereskedelmi irodákban használatos. A másolható tintával, v. géppel másolható színű festékszalaggal írt iratoknak nedves úton 1—2 példányban történő másolására szolgál. A másóprés használatánál az iratok fölé egy vékony, úgynevezett másolópapirt és erre nedves gummi- v. vászonlapot helyezünk. A másológépek önműködőleg nedvesítik a tekercsben levő papiros megfelelő részét, önműködőleg továbbítják a másolandó iratokat, levágják az elhasznált másolópapirost, szárítják a nedves másolatokat és lyukasztják. Beállíthatók egy levélnek többszöri másolására is. Nagy forgalmú irodákban ezen gépeket kis villamos motorokkal működtetik. Az Angliából származó Roneo másológép glicerinnel preparált papirost használ a vízzel nedvesített helyett; ez, a Soenneken-féle, a Viktoria, a Norton vannak elterjedve.

Pénzkifizetőgép célja tetszőleges összegek kifizetését meggyorsítani. A tartályokba helyezett különböző ércpénzekből a gép a tetszőlegesen meghatározott mennyiséget adja ki és azt fel is jegyzi. Billentyük lenyomása által gyorsan és megbizhatóan működik. Különösen alkalmas nagyobb számú munkások bérének kifizetésére. Legismertebb a Biernatzki-féle.

Pénzosztályozógép rendeltetése az összegyülemlett ércpénznek a különböző értékűekre való szétválasztása. A gép szitaszerű berendezésen alapszik és legtöbbnyire kapcsolatban áll vele a

pénzszámoló és csomagológép. Az értékük, illetve nagyságuk szerint külön választott ércpénzt 50 vagy 100 darabonként megszámolja és tekercsekbe csomagolja s jelzi, hány csomagot készített. E gépek főleg villamos üzemüek.

Sokszorosítógép (l. o.).

Számológép (l. o.).

Számozógép, tetszőleges számokat egyszer v. többször és egymásutáni sorrendben nyomtat. Könyvek lapszámozására és ügyiratok folyó sorszámozására használatos.

Irodalmi, az irodalomban helyén levő, hozzá tartozó, vele összefüggő, pl. I. izlés, I. forma, I. ember, I. társaság stb. — *I. nyelv* a népnyelvvel szemben egy, történetileg alakult közös idióma, mely többnyire a különböző nyelvjárásokból ke-

IRÓESZKÖZÖK.

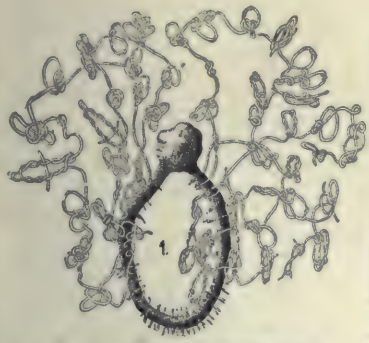

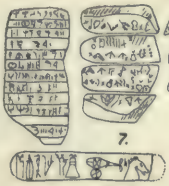

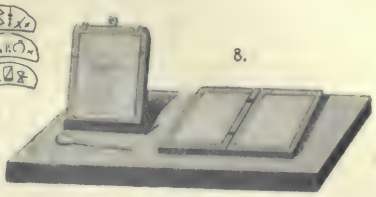

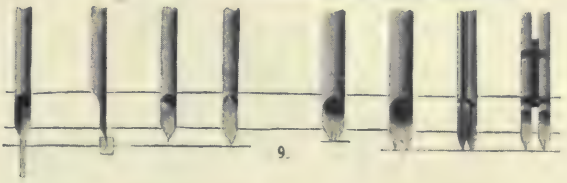

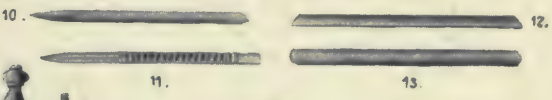

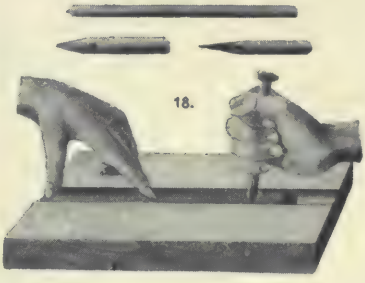

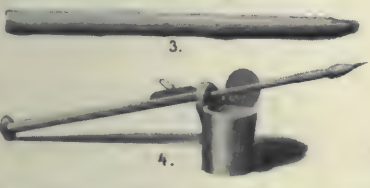

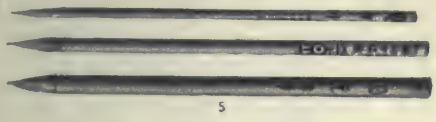

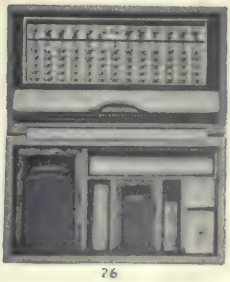

1. Fonálirás. — 2. Ékirás kövön. — 3. Ecset papirusgalyból. — 4. Kínai irókészülék. — 5. Japán ecsetek. — 6. Egyiptomi íródiákok. — 7. Egyiptomi agyag irótáblák. — 8. Római viasztáblák. — 9. Minták Roszberg utasításából a lúdtollak metszéséhez. — 10. Lapos nádtoll. — 11. Marokkói toll. — 12. és 13. Bambusz-vesők agyagtáblákhoz. — 14. Ónvessző. — 15. Indiai acélvéső íráshoz. — 16. Stilus viasztáblákhoz. — 17. Szumatraiak stilusa. — 18. Senefelder-féle toll gyártása. — 19., 21. és 22. Nádtollak. — 20. Római nádtoll. — 23. Lúdtoll. 24. Az első töltőtoll. — 25. Szélesvégű tollak: *a)* a 15., *b)* a 17., *c)* a 19. századból. — 26. Japán írószekrény.

letkezett. Az I. nyelv az egyes nyelvjárásoknál gazdagabb, s részben konzervatívebb, mert a régi nyelvből sok formát megőriz; részben pedig újítóbb, mert a nyelv legnagyobb művészei, költők és prózaírók gyarapítják. — *I. hagyomány* az irodalom életét szabályozó erők egyike (Beöthy Zsolt), s azt a hatást értjük rajta, melyet a meglévő irodalom, mint mintakép, a maga anyagával, szellemével, formáival az újabb írókra tesz.

Irodalmi egyezmény, l. *Berni egyezmény* és *Szerzői jog*.

Irodalmi hagyomány, l. *Irodalmi*.

Irodalmi nyelv, l. *Irodalmi*.

Irodalmi tulajdon, l. *Szerzői jog*.

Irodalom *(litteratura)*, az emberi szellem élő szóval előadott v. írásba foglalt műveinek bizonyos összessége (Beöthy Zsolt meghatározása). Bizonyos összessége, mert nem tartozik az I. fogalmába minden írott mű, csak az, mely az olvasók nagyobb köréhez maradandó hatással kíván szólani. Noha az I.-nak nem lényeges jegye az írásba foglaltság, mert beletartozik a népek iratlan ősköltészete s a mai népköltés is, sőt virágozhatott az I. az írás feltalálása előtt is, de ez az írásba nem foglalt I. egyrészt csak a költészetre szorítkozik, másrészt az I. fejlődésének igazi alapja *az írás*, mely megadta a prózai I. létfeltételeit, s a könyvnyomtatás, mely azokat kifejlesztette. Az I. fogalmát a fentebb adott tágabb értelemmel szemben rendszerint szorosabb értelemben szokás használni s a nemzetek *egyetemes irodalmán* kívül beszélnek azok *nemzeti irodalmáról*. Míg az előbbi fogalom kiterjed az irodalmi jelenségek minden körére, tehát az ismeretterjesztő, szaktudományi munkákra is (teológia, jogtudomány, orvostan, természettudományok stb.), melyeket Wordsworth *Books of knowledge* (ejtsd: buksz af naulidzs) neve alatt foglal össze, az utóbbi csak azon műveket foglalja egybe, melyekben legkiválóbban nyilatkozik a nemzet szelleme, melyek az ember egész lelki világára hatnak. Ide sorozzák a Wordsworth-tól *Books of power*-nek (ejtsd: pauer), ható könyveknek nevezett műveket, első sorban a költészetet, azután a szónoklatot, essay-irodalmat, történetet. Aszerint, amint az egész emberiségnek v. egy nemzetnek ilynemű szellemi munkásságát értjük, beszélünk világ-I.-ról v. egy nemzet irodalmáról; szólhatunk továbbá egy-egy kor irodalmáról (pl. a protestáns kor irodalma), végül formai és tárgyi csoportok szerint költői I.-ról, a tudomány egyes ágainak irodalmáról, hírlap-I.-ról stb. Más értelemben használjuk a szót, ha egy-egy kérdés irodalmáról beszélünk; ekkor az azzal a kérdéssel foglalkozó könyvek, dolgozatok összességét értjük, s *repertóriumnak* is nevezzük. Ilyen I. rovat van e Lexikonban egyes nagyobb cikkek alján. Az egyetemes I. jelentősége abban áll, hogy a legszembetűnőbben juttatja kifejezésre egy-egy nemzet szellemi tevékenységének, műveltségének összességét, a nemzeti I.-é pedig, hogy legtisztábban fejezi ki a nemzet érzés- és gondolatvilágát. — Az egyes nemzetek irodalma nem fejlődött elszigetelten, hanem más nemzeti irodalmak hatása alatt; különösen a fejlettebb irodalmak hatnak a náluk kevésbbé fejlettre (a görög a latinra, az antik irodalmak a modernekre, a francia a németre, a nyugateurópaiak a magyarra, a magyar az oláhra) s e kapcsolatok, a nagy irodalmak hatása egymásra adja a Goethe értelmében vett világirodalmat. — *I.-történet* az a tudomány, mely az I. életét, fejlődését vizsgálja, megállapítja és rendbe szedi a tényeket, ismerteti az alkotásokat, kinyomozza az irodalmi jelenségek okait és összefüggését, megkeresi az irodalmi életet teremtő, szabályozó erőket és kutatja azok működését, kapcsolatba állítja a mű ver szerzője egyéniségével. Ennyiben a történeti tudományok közé tartozik, s a többi társától (pl. politikai történet) főképen abban különbözik, hogy az emberi lélek termékeivel foglalkozván, legfőbb gondját a művek elemzésére fordítja s pszichológiai módszerrel dolgozik. De az I.-történet másfelől értékelő tudomány: célja az irodalmi jelenségek ismertetésén és megértetésén kívül azok esztétikai értékének megállapítása. Újabban mind nagyobb önállóságra emelkedik az I.-történetnek egy ága, pontosabban szólva, módszere: az *összehasonlító I.-történet*, mely egyes íróknak és irodalmaknak egymásra tett hatását vizsgálja s az átvételek mértékét és jelentőségét iparkodik megállapítani. L. *Világirodalom* s az egyes nemzeti irodalmakról szóló cikkeket, hol a megfelelő bibliográfiai adatok is föltalálhatók.

Irodalomtörténet, l. *Irodalom*.

Irodatiszt, a X. fizetési osztályba sorozott kezelő tisztviselő, munkaköre az iroda vezetése, irodaigazgatói tennivalók, esetleg másolás. Újabban irodafőtiszti állást is szerveztek.

Íróeszközök vagy *írószerek (képmelléklettel)*. Az írás mesterségének első eszköze valószínűleg a fonál volt; a kínaiak már öt-hatezer évvel ezelőtt rendesen használtak bélből hasított vékony szalagokat, melyeken bizonyos számú és alakú csomóval és hurokkal jelezték a különböző betűket és fogalmakat (l. *Csomózott írás*). A fa és valami vágószerszám lehetett az írás fejlődésében a második állomás (l. *Rovásírás*). Ezt követhette a kőtábla és véső, melynek segítségével fogalomírást létesítettek, mely csak nagysokára fejlődött a betűírásig. A kínaiak később a kőtábla helyett fényesített bambuszlapot és ércvésőt használtak. A bambuszlapot azután felváltotta a vászon- és selyemlap, melyre tussal és sajátságos ecsetekkel festették írásjeleiket. Ecsetjeiket eleinte úgy készítették, hogy fapálcák végeit addig kalapálták, míg az egyes rostok külön nem váltak; csak később, mikor már a papirost is feltalálták, gyártottak szőrből ecsetet. Az egyiptomiak, kiknek írása a kínaiakéval párhuzamosan fejlődött, később papiruszra írtak. Ez úgy készült, hogy a papirusznövény belét vékony szeletekre vágták. Ezeket a szeleteket egymás mellé rakták s az így nyert rétegre keresztirányban újabb hánccszeleteket tettek s az egészet, erős enyves folyadékkal kezelve, összesajtolták. Íróeszközül a papiruszbokor gallyacskáiból kínai módra készült ecsetet használtak. A babiloniak, az asszírok s más népek is nedves agyaglapokra rótták írnivalójukat (l. *Ékírás*). A görögök és rómaiak fatáblákra írtak, melyeket viasszal vontak be s írásjeleiket a *stylus*-nak nevezett vesszővel rótták a viaszrétegbe. A papirusz és pergamen beho-

zatalával a festőanyag átvitelére a mai tollhoz hasonló, nádszálból faragott eszközt használtak, ami mellett már ekkor használatban voltak bizonyos primitiv fémtollak is. A nádszálból készült íróeszköz egészen a XVI. sz.-ig használatban volt, amikor a lúdtollat kezdték alkalmazni. A lúdtollat a legkülönbözőbb formában faragták s rövid idő alatt közhasználatuvá lett. Faragása külön mesterség lett s Rossbergnek 1793. az írás mesterségéről kiadott munkájában bő utasítás van a lúdtoll metszésére és faragására. Lúdtollból már ekkor készítettek a mai töltőtollhoz hasonló íróeszközt fémtintatartóval, amelyet önmagától író tollnak neveztek. A XVIII. sz.-ban kezdtek fémtollakat készíteni, de ezek eleinte inkább különlegességek voltak, mint használati cikkek. Az első acéltollat Senefelder Alajos készítette 1796. oly módon, hogy órarugót görbített meg, ennek közepét meghasította s tollformára kihegyesítette. Rendeltetésének valóban megfelelő fémtollat Arnaux francia műszerész készített a XIX. század elején. Az ő nyomán haladtak az angolok s később a nemetek. Az írótollak gyártása ma már virágzó ipar a legtöbb országban. A toll mellett nagyon elterjedt íróeszköz az irón, ami római találmány. Megfelelő foglalatban ólomrudacskákat helyeztek el s ezzel vonalazták meg a rómaiak az íráshoz használt pergament. Csak később alkalmaztak grafitot az ón helyett. A legrégibb fenmaradt, grafit irónnal írt munka Theofil vesztfáliai szerzetes technikai műve a középkorból. 1565-ből való az első irónrajz. A grafit irónokat eleinte asztalosok készítették. Faber Lothar az irónipart gyáriparrá emelte s a mult század közepe óta ez az iparág rohamos fejlődésnek indult. Az acéltoll és irón mellett az újabb időben legfontosabb íróeszköz az *írógép* (l. o.), mely egyre nagyobb tért hódít. Az I. *pedagógiai* fontossága abban van, hogy nagyon befolyásolják az iskolának az írás tanításában elérhető eredményét. Az írás tanításánál eddig általánosan használt palatáblát és palavesszőt, az írásjelek szemrontó halványsága miatt, számos iskolaorvos és pedagógus ártalmasnak tartja. Sok helyen sikerrel kisérletezték azzal, hogy a tanulókkal mindjárt papiroson kezdik meg az írás tanítását. Tanulók számára egészségi szempontból legajánlatosabb a fehér, kellő vastagságú s egyenes vonalozású papiros, kerek v. hatszögletes, középvastagságú, a mutatóujjnál másfélszer v. kétszer hosszabb fatollszár s állandóan egyforma toll használata.

Íróezüst, így nevezik azt a ragasztó szerrel összekevert finom ezüstport, melyet festésre, írásra s más efélére használnak. Készítik az összedörzsölt ezüstfüstből, vagy pedig az ezüstoldatokból kicsapott ezüstporból, melyhez gummit kevernek. Az I.-öt kagylóban (kagyló-ezüst), vagy porcelláncsészécskében árusítják.

Írógép (l. *a képmellékletet*), oly gép, melynek billentyüit leütve, az ezekkel összekötött betük egymás mellé sorakozva, a kívánt betük, ill. szavak képét a papirosra nyomják. Az I. főbb alkatrészei: a váz, a betübillentyük, összekötőkarok és emeltyük, betükarok, betük v. betükorong, festékelő szalag vagy párna, a papirost vivő kocsi a hengerrel.

Az I. olyképen működik, hogy a teljes, fél- v. részkörben elhelyezett, a billentyük lenyomása által mozgásba hozott betük sugarakként a kör középpontjára ütnek, amely pont felett, alatt v. előtt az írófelület betühelyről-betühelyre tovamozog.

Megkülönböztetünk *teljes billentyüzetü* és *átváltós* I.-eket. A *teljes billentyüzetü* gepeknél minden betünek külön betükarja és így külön billentyüje is van. Ezeknél a gépeknél a betükosár szilárdan egy helyben marad, a kocsi is csak jobb és bal irányban működik. *Átváltós gépeknek* nevezzük azokat, amelyeknél két v. több betü van egy betükaron v. korongon, s így egy betübillentyüvel több, ugyanazon a karon levő betüt lehet működésbe hozni. Az illető betükaron levő második, ill. többi betü csak az átváltóbillentyük lenyomása után hozható működésbe. Az átváltó-billentyü lenyomásakor a kocsi megy előre v. hátra, felfelé v. lefelé (Remington, Underwood, Oliver, Adler,) avagy a betüszerkezet emelkedik v. süllyed (Remington Sholes, Monarch, Yost, Hammond, Pittsburg) avégből, hogy a többi sorokban levő betü jusson a henger érintkező pontjához.

Az átváltós és teljes billentyüzetü gépek szintén két főcsoportra oszlanak, ú. m. *fedett (vak) irásuakra* és *látható (visible) irásuakra*. A *fedett irású* gépeknél az irás csak akkor látható, ha a gép kocsiját v. hengerét felemeljük, v. a szalag tartóját elmozdítjuk. Teljes billentyüzetü fedett irású gép a 4-es Smith Premier, a Caligraph, stb.; egy átváltós fedett irású gépek a 7. és 9. modellü Remington, Densmore, Fox, stb. *Látható irású* gépek azok, amelyeknél a betü lenyomata azonnal, a betünek a papirral való érintkezése után állandóan és közvetlenül, minden korlátozás nélkül látható, tehát a megirt szöveg teljesen olvasható anélkül, hogy a gép kocsiját v. hengerét felemelnők, avagy más szerkezetet működtetnénk. Átváltós, látható irású gépek pl. az Underwood, Monarch, az új Remington, Yost; több váltóju látható irású gép az Adler, Courir, stb. Egyes gépeknél az irás csak részben látható (Oliver, Hammond). Az első látható irású gépek az egyszerü átváltós Franklin, a duplaváltós Williams és a teljes billentyüzetü Bar-Lock voltak.

Az átváltós gépek lehetnek *betükarosok* v. *betükorongosok*. A *betükaros* gépeknél a betük egyenkint mozgatható, önállóan ágyazott karokra vannak erősítve, míg a *betükorongos* gépeknél a betük hengeren v. félköralakú korongon vannak elhelyezve. Ezek a hengerek v. korongok többnyire kaucsukból (Hammond, Blickensderfer), alig egy-két gépnél (Crandal, Mignon) fémből készülnek. A betükaros gépek fokozott munkabirásuk révén jobban el vannak terjedve. Teljes billentyüzetü gépek között nincs betükorongos.

A legtöbb I. betüi az előttük v. felettük elhúzódó festékszalagra ütve, ettől kapják a festéket. Alig néhány gépnél van festékelő párna v. karika alkalmazva. Ilyenek a teljes billentyüzetü és átváltós Yost és kettősváltójú Williams, melyeknek párnái egyhelyben nyugodnak, míg a kettősátváltóju Blickensderfer, Sun és Fitsh festékelő karikái a leütés után forognak. A legtöbb I. többszinü festékszalag használatára van berendezve; erre

1. Egyátváltós, betükaros gép szem előtt levő (látható) irással.

2. Gorin-féle tizedestabulator. (Számoknak egymás alá irására.)

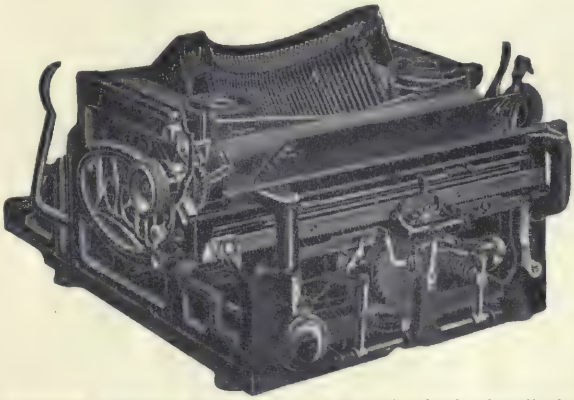

3. Egyátváltós, betükaros gép szem előtt levő (látható) irással. Hátulról nézve.

4. Átváltó nélküli, teljes billenty

5. Egyátváltós betükaros gép,

6. Irógéppel egyesí

ű, betűkaros gép látható írással.

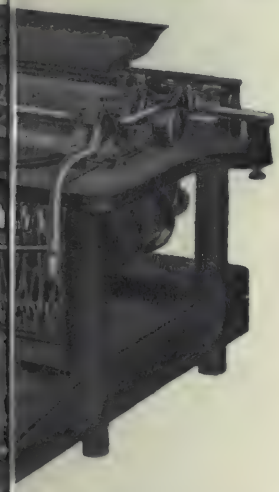

tt, nem látható (vak) írással.

számológép.

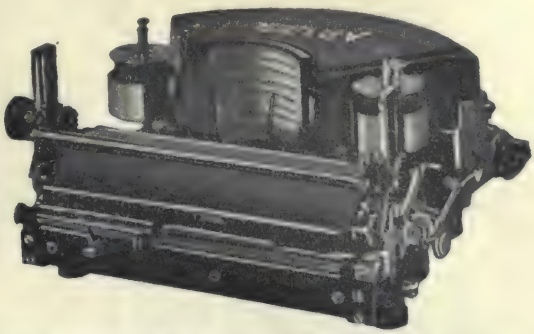

7. Több átváltójú betűrudas gép látható írással. Hátulról nézve.

8. Egyátváltós, betűkaros gép szem előtt levő (látható) írással.

9. Kettős (dupla) átváltós, hajlított betűkaros gép látható írással.

szolgáló emeltyük segélyével a tetszőleges szín beállítható.

Az I. betübillentyüinek beosztása nem az abc sorrendjének megfelelő, hanem a betük hangtani gyakoriságuk szerint vannak egymás mellé helyezve. Ezt a beosztást, melyet *universal keyboardnak* (billentyüzetnek) neveznek, először a Remington-gyár alkalmazta és 1888. az amerikai Torentóban megtartott gépíró-kongresszus ezt a beosztást fogadta el; ma, néhány gép kivételével, az összes gyárak alkalmazzák. Az ettől eltéró beosztások *(ideal klaviatura)* a szedőszekrényben használatos elhelyezést vették alapul (Hammond, Courir, Polygraph, Blickensderfer).

1. ábra. Hammond-Multiplex írógép. Két különböző betüfaj (pl. cirill és latin) irására berendezve.

A modern I.-ek tizedes tabulatorral v. rovatbeállítóval (Colonensteller) vannak felszerelve. Ezek a számjegyek egymás alá irásának megkönnyítésére és gyorsítására szolgálnak. A legelterjedtebb tizedes tabulator a Gorin-féle

Vannak olyan kettős átváltójú gépek, melyeknek kocsija használaton kivüli állapotban elhajlítható, ami által a gép kevés helyet foglal el. Ezek rendszerint könnyebb anyagból készülnek, súlyuk 3—4 kg. és igy utazásra elvihetők. Ily úti gépek az Erika, Perkeo, Stoewer-Elit, stb.

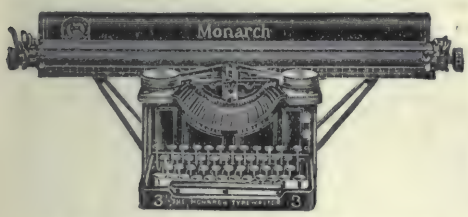

2. ábra. Monarch írógép 80 cm. széles kocsival.

Az I.-ek betüi a legkülönfélébb alakuak és nagyságuak. Egyes gépek berendezése olyan, hogy egyszerre két elütó nyelvhez alkalmas betükkel használhatók, pl. latin és cyrill betükkél. Ilyen az Adler-Special, Ideal-Polyglott, Hammond-Multiplex *(1. szövegábra)*. Viszont másoknál a betük és billentyüzet könnyedén kicserélhetők (Adler, Mercedes, Mentor, Blickensderfer, Hammond).

A rendes alakú papiroson való irásra minden I. alkalmas; a nagyobb méretü papiroshoz különleges kocsiju gépek készülnek, melyek 100 cm. szélességig terjednek *(2. szövegábra)*. I.-pel egyszerre 2—20 példányt irhatunk, ha vékony papirlapok közé festékelő papirost (carbon) helyeztünk. A gépirás a használt festékszalagnak v. párnának

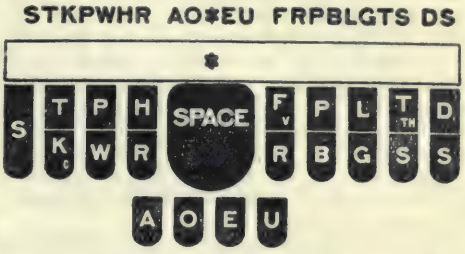

3. ábra. A Stenotype gyorsirást iró gép betübillentyüzete.

megfelelően nedvesen másolható, hektográfia v. litográfia útján sokszorosítható. A géppel irott viaszmatrica (stencil) segélyével a sokszorosító készülékek (l. *Sokszorosítógép)* útján a gépirás mintegy 1000 példányban sokszorosítható.

Ma már nemcsak a rendes iráshoz való, hanem

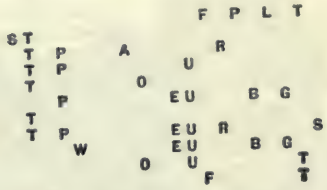

4. ábra. A Stenotype írásmódja. Egy-egy szó egy sorban.

a legkülönbözőbb célokat szolgáló I.-eket ismerünk. Ilyenek a Kölnben konstruált *szótag-I.*, a Brakelsberg-féle *csoport-I.*, a *számológéppel kapcsolatos I.*, a *titkos irású gép*, továbbá a *sztenografáló I.*, melynek különböző tipusaival régóta kisérleteznek; legmegfelelőbb eddig az amerikai

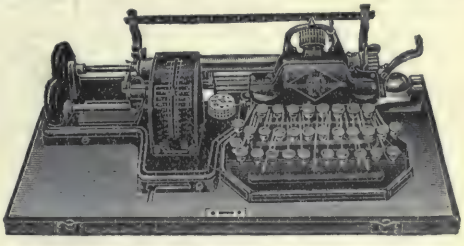

5. ábra. Noco-Blick hangjegyeket iró gép.

Stenotype elnevezésü gép *(3. és 4. szövegábra)*; a *könyvbeiró gép*, mely arra szolgál, hogy bekötött könyvekbe irhassunk s azon alapszik, hogy — ellentétben a többi I.-pel — ezeknél nem a papiros halad, hanem a gép mozog a kinyitott könyv felett; legelterjedtebb az Elliott-Fischer-féle; a *vakok különleges I.-e* (Picht-féle), mely a Braille-irásjeleket préseli v. szurja a papirosba; a Noco-Blick elnevezésü, Blickensderfer-féle *hangjegy-I.*

(5. szövegábra), mellyel az öt alapvonal és az összes hangjegyek, valamint a szöveg is írhatók. A *hang után író gép* állandó kisérletek tárgya; elve az, hogy egy membrán a hang rezgésének megfelelően villamos áramot kapcsol, minek megtörténte után az illető betü lenyomódás v. fényképezés útján a papiroson látható lesz.

Az I., illetve a billentyük működésbe hozásának különleges módját tekintve megkülönböztetünk: *a) villamos I.-t*, melyből többféle ismeretes, de a gyakorlatban egyik sem mutatkozott megbizhatónak; a Klacko (Riga) által szerkesztett berendezés *(6. szövegábra)* bármely I.-re rászerelhető és mint távolba író gép is használható; *b) pneumatikus I.-t*, mely szintén komplikált szerkezetü lévén, ép oly kevéssé tud a gyakorlati követelményeknek megfelelni, mint a villamos I. Legismertebb a Soblik-féle.

Történeti adatok. Az első hiteles adatot a kézzel való írásnak mechanikai irással való pótlásáról 1714 ismerjük, amikor Henry *Mill* Angliában

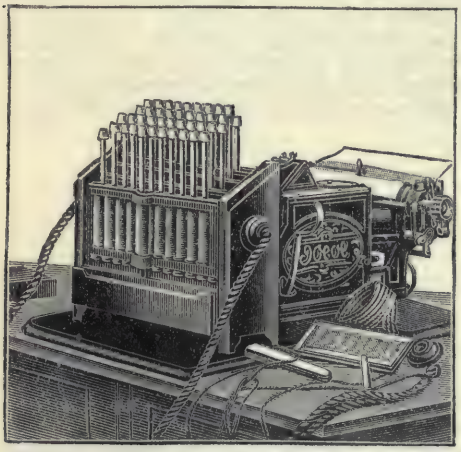

6. ábra. Klacko-féle villamoskészülék, mellyel távolról is működésbe hozható az az írógép, melyre szerelve van.

ilynemü készülékére szabadalmat kért. 1779-ben a magyar *Kempelen* Farkas konstruált Bécsben I.-et barátja vak leánykája részére. Később *Burt* Amerikában, 1833. pedig *Progrin* és 1843. *Foucault* Franciaországban, ugyanez évben Charles *Thurber* Amerikában, majd 1849. a francia *Pierre*, 1855. Alfred *Bach* Angliában és 1868. John *Bratt* Amerikában kisérleteznek főleg a vakok részére szolgáló és a tollat helyettesítő gépekkel. E téren legsikerültebb volt a kopenhágai Malling *Hansen* által szerkesztett ú. n. írógolyó. Nagy érdeklődést keltett az 1867. Amerikában szabadalmazott I., melyet Latham *Sholes* nyomdász Charles *Glidden* mechanikussal egyetemben készített. Ezt James *Densmore* és G. W. N. *Yost* közreműködésével annyira tökéletesítették, hogy 1869. a *Remington and Sons* fegyvergyár az I.-ek gyártását megkezdte, amelyek *Remington* elnevezés alatt csakhamar elterjedtek. Az első I.-ek csupán nagy betüket irtak, de *Yost* kiválván a Remington-gyárból, a nagy és kis betüket író Caligraph-, majd 1880. a Yost-gépet szerkesztette. Csakhamar követték *Densmore* és *Sholes* is, kik az első átváltós I.-eket alkották. A 80-as években megjelent James B. *Hammond* betükorongos gépe, mely ismét újabb I.-ek mintájául szolgált. Ezután kerültek piacra a látható irású gépek és ma már mintegy 180-féle I. ismeretes.

A mult század kilencvenes évei elejéig csak Amerikában gyártottak I.-eket; ekkor Németországban is kezdtek I.-eket gyártani, s ma már Németországban 20 különböző I. készül. Európában ezenkivül csak Franciaországban és Bécsben van I.-gyár. V. ö. *Szabó* Imre tanulmányát a Magyar Kereskedő Könyvében; *Müller*, Schreibmaschinen u. Schriften-Vervielfältigung; *Bughagen*, Der perfekte Maschinenschreiber; *Pittmanns*, Shorthand and Typewriting Year Book; *Stillcke*, Zur Methodik des Maschinenschreibens.

Írógörcs (gör. *mogigraphia, graphospasmus, cheirospasmus*), a foglalkozási neurózisok egyik alakja. Sokat író ideges embereken a kéz izmaiban görcsös állapot keletkezik, melyet élénk fájdalom kisér. A beteg eleinte csak hosszabb irás után fárad ki s akkor kap görcsöt, később a toll megragadása is már kiváltja. Orvoslása a kéz pihentetésében és az idegesség gyógyitásában áll. Használ a balkézzel való irás is s így a beteg a kifáradás elkerülésére hol jobb, hol bal kézzel irhat. Célszerű az írógépen való irás is. Az I. elkerülésére szolgál a Nussbaum-féle bracelet s a Breymann-féle tolltartó.

Írói és művészi jog, l. *Szerzői jog*.

Írók egyesülete az írók érdekeinek megvédésére alakul. Párisban az irók és kiadók a szerzői jog megvédésére nemzetközi egyesületet alkottak 1878. e cimen: Association littéraire et artistique internationale. Bécsben Concordia cimen a hirlapíróknak van egyesületük. Magyarországon irók és hirlapírók együtt *Otthon* és *Budapesti Ujságírók Egyesülete* (l. o.) cimen alakitottak egyesületet, mig a drámairók érdekeit szolgálja a *Magyar szinpadi szerzők egyesülete* (l. o.). L. még *Magyarországi hirlapírók nyugdijintézete, Magyar irók segélyegylete, Magyar szakirók egyesülete, Országos Pázmány-Egyesület, Vidéki hirlapírók országos szövetsége*.

Irokézek *(hodenozauni*, vagyis a hosszú ház népe), hatalmas indiánus nyelvcsalád Észak-Amerikában, New York állam területén és a Szt.-Lőrinc folyam vidékén két csoportra oszolva. Az ú. n. öt nemzetet foglalta magában, ú. m.: a mohavk, oneida, onondaga, cayuga- és szeneka-nemzetet, az Ontario-tó D.-i részén, a Ny.-i ág a viandok, a huronok (l. o.) és az anandárok az Erie-tó É.-i oldalán továbbá az andasztok (guyandot) és erigák (cat nemzetség) az Erie-tó D.-i részén. Az öt nemzet szövetkezete az európaiak odaérkezése előtt hatalmas volt, de a rokon és idegen törzsekkel folytonosan háboruskodott. A földmivelésben és fegyverkészitésben előrehaladott. Részvételük az angol-francia háboruban nagyon fontos volt. 1714 és 1715-ben e konfederáció felvette magába mint hatodik nemzetiséget a tuskarorák, egykor szintén irokéz-törzs, maradványait. Az öt nemzet utódai felső Kanadában, New York államban és az ú. n. rezervációkban laknak, Ny.-ra a Mississippitől, számra 60,000 lélek. Teljesen kihaltak az

attionandárok, eriek, nottowayok és andantok. Az I. nyelvét *Cuoq* abbé dolgozta fel lexikonilag (Montreal 1882); *Donaldson*, The six Nations of New York (Washington 1892); *Canfield*, The Legends of the Iroquois (New York 1902).

Írókréta, finom porrá tört vagy őrölt és gondosan megiszapolt kréta-kőzet. A kréta finom pora a vízben lebegve marad és a tejnemű folyadéknak üledékéből alakítják (rendesen egy kevés ragasztó anyagnak hozzáadásával) az írókréta-darabokat. L. *Kréta*.

Írók segélyegylete, l. *Magyar írók segélyegylete*.

Iron, nép, l. *Osszéták*.

Iron, $C_{15}H_{30}O$, előfordul az ibolya gyökerében és virágjában, könnyű olaj, fs. 0·939, 20° C.-on; 16 mm. nyomáson 144°-nál forr. A poláros fény síkját jobbra forgatja. Alkoholban és éterben jól, vízben alig oldódik. Az I. úgy viselkedik, mint egy keton. Mesterséges előállításának vizsgálatai közben kapták az ionont.

Iron, *Ralph*, álnév, l. *Schreiner*.

Irón, l. *Grafit*.

Ironbark (növ.), a vörös Eucalyptus-fák egyik fajtája az Ausztráliában termő *Euc. crebra*-tól.

Ironga *(talajegyengető, talajsimító, rónázó)*, a talaj felületének egyenletesebbé tételére, kis mértékű tömörítésére és keverésére, továbbá rögök szétzúzására szolgáló, fogatos erővel vontatott mezőgazdasági eszköz. Lényeges alkotó része egy v. több sorban egymás mögött elhelyezett és alsó oldalán legömbölyített fa- vagy vasgerenda, melynek elülső oldala a talaj hatásosabb tömörítése céljából a menetirány felé előrehajló munkafelülettel bír. Minthogy az I. munkaközben haladó mozgást végezvén, a talaj felületén elcsúszik, a kiemelkedő talajrészeket és rögöket részint nyomás, részint lökés által szétzúzza, azonfelül a fellépő súrlódás folytán a meglazított és egyengetett talajfelületet keveri is. Az I.-t a szántóföldön különösen vetés előtt és vetés után alkalmazzák, használják azonfelül poralakú trágya elkeverésére, továbbá mezei utak javítására és járhatóvá tételére is.

Ironia (gör. *eironeia*), látszatos jóhiszeműség a beszédben, midőn mintha tudatlanok volnánk a kérdésben, valakinek nézetét, álláspontját helyeseljük, de úgy, hogy ezzel az annál furcsábbnak tünjék fel. A közbeszédben is lépten-nyomon találkozunk I.-val, amikor látszólag épen ellenkezőjét mondjuk annak, amit értünk és értetni akarunk. («No hiszen szép!» «Ez derék, dicső művészet», «Jó madár», «Te gyönyörüséges!») Az I. az ellentét erejével hat s a látszatos beleegyezés voltaképen kigúnyolása az ellenfél gondolkodásának. Az I. azonban a gúnynak finomabb nemei közé tartozik. Nagy szerepe van a költészetben, a szépirodalomban és a retorikában. A komikus és a humoros író igen gyakran I.-val dolgozik. Az I.-ban mintegy utánozzuk annak a gondolkodása módját, akit gúnyolunk. De nyilatkozik I. a tragikumban is, mikor a bukó hős belátja, hogy épen az ő törekvései idézték elő a katasztrófát. Ilyenkor mintegy a végzet üzi gúnyját a hőssel, mintha mondaná: ime, ezt akartad, elérted. A túlságba vitt (és keserű) I. a *szarkazmus*. Az I. megértése bizonyos fokú műveltséget és tárgyismeretet kíván s azért csekélyebb értelmiségű közönség előtt az I. nemcsak kárba vesz, hanem a félreértés miatt egyenesen az íróra vagy szólóra nézve lehet káros.

Iron Mountain (ejtsd: ájrn mauntin), 1. *város* Michigan északamerikai állam Dickenson countyjában, a Menominee partján, (1910) 9216 lak.; gazdag vasércbányákkal. – 2. *I., falu* Missouri északamerikai államban, nevét a közeli 327 méter magas *porfir-hegytől* nyerte, melyben számos vasércér van (70% tiszta vastartalommal).

Iron sand (ang., ejtsd: ájrn-szend, a. m. vashomok), vastartalmú homok és homokkő.

Iron-stone (ejtsd: ájrn-sztón) v. *ironstone china*, így nevezik az angolok a kemény- vagy földpátos kőedényt.

Ironton (ejtsd: ájrntőn), Lawrence county székhelye Ohio északamerikai államban, az Ohio mellett, (1910) 13,147 lak., vaskohókkal, vasiparral, vasérc- és szénbányákkal. 1840-ben alapították.

Iron wood (ang., növ.), l. *Vasfák*.

Ironwood (ejtsd: ájrnvudd), város Michigan északamerikai állam Gogebic countyjában, (1910) 12,821 lak., vasércbányával.

Írópala, olyan agyagpala, amelyet az igazi és álpalásság folytán szép szabályos prizmatikus darabokra lehet hasogatni; nedves állapotban könnyen lehet belőle az I.-vesszőket kihasogatni. Abból a palából, amelyet csakis egy irányban lehet hasogatni, magát a palatáblát készítik. A két irányban hasadó I. rétegeket szokott alkotni a közönséges agyagpalában. A legjobb minőségű I.-t a Thüringiai-erdő DK.-i részén fejtik; ezek az I.-k szilurkoruak. A frissen fejtett követ feldolgozásáig nedves pincékben őrzik. Újabban a palát gépekkel fűrészelik és hengeresre lecsiszolják. Kevésbbé jó minőségű I. még számos helyen fordul elő; általában devon- és kulmkoruak.

Iroquois (franc., ejtsd: irokoá, angol kiejtés szerint: irrekvoi), francia és angol elnevezése az irokézeknek (l. o.).

Irország *(Ireland, Erin*, az ókorban *Hibernia*, térképét l. *Nagybritannia* cikknél), a Brit-szigeteknek és az Egyesült királyságot alkotó három országnak egyike, Nagybritanniától Ny.-ra, amelytől az Északi-csatorna, az Ir-tenger és a Szt. György-csatorna választja el. Legészakibb pontja a Malin Head, a legdélibb a Mizen Head; területe, a szigeteket is beleszámítva, 84,251 km².

Felülete. I. egykor kétségtelenül össze volt kapcsolva Angliával és régibb geológiai korszakban képződött, mint emez. I. alacsony föld; közepes magassága mintegy 150 m. Közepe átlag 75 m. magas síkság, amely K.-en és Ny.-on a Dublini-öböltől a Galwayi-öbölig nyúlik. A fontosabb hegycsoportok rajta a következők: Down countyban a Mourne- és a Carlingfordi-hegyek. Az Északi-csatorna mentén, a Belfasti-öböltől É.-ra az Antrim-fensík terül el. Donegal, a sziget legészakibb countyja, hegyes fensík, amelyet ÉK.—DNy.-i irányt követő völgyek szakítanak meg. A Clew-öböltől D.-re terjeszkedik a Murrisk-csoport. Galway magaslatait Twelve Pinsnek vagy Connemarai-hegyeknek hívják s ezek a Slieve Partry

vagy Ioyce's Country nevű fensíkot szegélyezik. Kerry és Cork countykban a Macyillycuddy's Reeks-csoport, Waterfordban a Knockmeiledown, a Monavullagh és a Commeragh-hegyek, Tipperaryban a Galtymoreiek és a Silver Mine Mountains, a sziget DK.-i részében a Black Stairs és a Leinster csúcsai emelkednek s végre Wicklow county Dublintól D.-re nem egyéb, mint egy lapos, nagyobbára gránitból álló hegytömeg. I. hegyei közül jelenleg egy sem éri el az örökös hó határát; egy előbbi geológiai korszakban azonban a grönlandiakhoz hasonló gleccserek takarták.

A partok és vizek. I. K.-i oldalán a partok laposak és zátonyosak, a nyilt tenger felől azonban tele vannak apró szigetekkel tarkított keskeny, fjordszerű öblökkel és szorosokkal. DNy.-i szögletétől a középen keresztül az É.-i partig húzódó emelkedések és földhátak szolgálnak vízválasztóul az Ir-tenger és az Atlanti-oceán vízkörnyéke közt; ez utóbbiak mindegyikéhez 8—9 jelentékenyebb folyóvíz tartozik. A Ny.-i lejtő vizei: a Finn és Mourneból eredő és a Deele-lel erősbült Foyle, a Swilly, az egész tósort alkotó Erne, a Moy, a Galway, I. legnagyobb folyója, a Shannon, a Cashen és a Maine; a K.-i lejtőé: a Bandon, a Lee, a Blackwater, a Suir, a Barrow, a Slaney, az Avoca, a Liffey, a Boyne és a Bann. Tavakban is nagyon gazdag I. s ezeknek területe mintegy 1600 km². Ezek közül nyáron a legtöbb kiszárad s a mocsaras kigőzölgések az egész környéket egészségtelenné teszik. A Lough Neagh, a Britszigetek legnagyobb állóvize, az Alsó- és Felső-Erne, az Allen, Ree, Derg a legjelentékenyebbek, a Killarneyben levők pedig a legszebbek. A kiszáradt tavak mentén roppant kiterjedésű tőzegterületek feküsznek, melyek legnagyobbrészt kiaknázatlanul hevernek.

Éghajlat. Fekvésénél és az uralkodó Ny.-i és DNy.-i szeleknél fogva I.-nak éghajlata oceáni. A leghidegebb hónap átlagos hőmérséklete 5, a legmelegebbé 25°. Az évi esőmennyiség 700—1200 mm. között váltakozik. E nagy nedvesség az oka, hogy a búzát sohasem aratják le szeptember előtt, de néha csak október közepén s hogy a réteket mindig zöld fűlepel takarja és ez szerezte meg neki a Zöld sziget nevet. Flórája és faunája Nagybritanniáéval azonos. Egykor nagy erdők takarták I.-ot, jelenleg erdeje alig van. Faunájában hajdan nagy szerepet játszhatott az óriási I.-i szarvas, melynek csontváza sehol oly nagy számban nem található, mint itt.

Termékek. A) *Ásványország.* Grániton kívül mészkő, márvány, bazalt, kő- és barnaszén, vasérc elég gyakori. Réz- és ólomérc, arany-, ezüst-, antimon-, mangánérc már csekélyebb mennyiségben fordul elő. B) *Növényország.* A föld, a nagykiterjedésű tőzegterületeket, tavakat, sziklás helyeket stb. leszámítva, termékeny; a földmívelés mégsem intenziv. Ennek okai a birtokviszonyok. A kat. irek elleni irtóháború óriási jószágkobzásokkal járt karöltve, ezért az ingatlan tulajdonjoga csaknem egész I.-ban Erzsébet, Cromwell, III. Vilmos korából való ajándékozásokból származik és mivel a birtokokat mindig a legidősebb fiu örökölte, a nagybirtok egy kézben maradt, míg az amúgy is kevés parasztbirtok szétforgácsolódott. Kapott ugyan bérletet a paraszt a nagybirtokostól, de a kedvezőtlen bérleti viszonyok helyzetét még siralmasabbá tették. A nagymérvű ir kivándorlás oka itt keresendő. Lényegesen javult az ir paraszt helyzete az 1881. évi Land Act, majd az 1903. évi Land Purchase Act kibocsátása által, mely a földszerzést megkönnyítette s a bérleti viszonyt igazságosabb alapokra fektette. Az ir paraszt ezek szerint 68½ év alatt 3%-os amortizáció mellett földhöz juthat s a fel nem mondható bérlet is sokat lendít különben sanyarú helyzetén. A Land Purchase Act áldásos hatása már érezhető, mert a 90-es évek 500.000 földbirtokosával szemben ma már 607,960 a birtokosok száma, kiknek legnagyobb része 5—30 acre földdel rendelkezik. Egyébiránt a birtokosok számának megoszlása a következő volt 1911-ben:

1	acren aluli		birtokos	... ...	86,906
1—5	«	«	«	... ...	62,354
5—15	«	«	«	... ...	154,354
5—30	«	«	«	... ...	136,339
30—50	«	«	«	... ...	76,384
50—100	«	«	«	... ...	58,979
100—200	«	«	«	... ...	22,789
200—500	«	«	«	... ...	7,745
500-on felüli			«	... ...	1,610
				Összesen	607,960

Az összes művelés alatt álló terület 14½ millió acre s 1912. termett rajta 207 ezer quartel búza, 852 ezer quartel árpa, 6.073,000 quartel zab, 3·7 millió tonna burgonya és 5·2 millió tonna cukorrépa. C) *Államország.* Az állattenyésztés állapotát a következő számok mutatják: 1911. volt 617,532 ló, 4.848,498 darab szarvasmarha, 3,828,829 juh és 1.323,957 darab sertés. Fontos a halászat is; 1912. a fogott tengeri halak értéke 296,600 font sterling volt. Halászattal 27,758 ember foglalkozott.

Lakosság, ipar és kereskedelem. I. lakossága 1801—41-ig szaporodott, azóta azonban állandóan fogy. 1841-ben volt 8.175,124, 1911. pedig már csak 4.390,219 s 1901 óta 1·5%-kal fogyott. A lakosság megoszlását az egyes countyk szerint a következő tábla mutatja:

A county neve	Területe km²-ben	A lakosok száma 1911-ben	Fogyás 1901-hez viszonyítva %-okban
Carlow	896	36,252	— 0·4
Dublin	918	477,196	+14·3
Kildare	1,693	66,627	+ 4·8
Kilkenny	2,063	74,962	— 5·3
Kings	1,999	56,832	— 5·6
Longford	1,090	43,820	— 6·1
Louth	818	63,665	— 3·3
Meath	2,347	65,091	— 3·6
Queens	1,719	54,629	— 4·9
Westmeath	1,835	59,986	— 2·7
Wexford	2,333	102,273	— 1·8
Wicklow	2,024	60,711	— 0·2
Leinster tartomány ...	19,735	1.162,044	+ 0·8
Clare	3,351	104,232	— 7·2
Cork	7,485	392,104	— 3·3
Kerry	4,799	159,691	— 3·6
Limerick	2,755	143,069	— 2·1
Tipperary	4,297	152,433	— 4·9
Waterford	1,868	83,966	— 3·9
Munster tartomány ...	24,555	1.035,495	— 3·8

A county neve	Területe km²-ben	A lakosok száma 1911-ben	Fogyás 1901-hez viszonyítva %-okban
Antrim	3,084	193,864	— 1·1
Armagh	1,328	120,291	— 4·1
Belfast C. B.	—	386,947	+10·8
Cavan	1,932	91,173	— 6·5
Donegal	4,844	168,537	— 3·0
Down	2,478	204,303	— 0·8
Fermanagh	1,851	61,836	— 5·5
Londonderry	2,113	14 ,624	— 2·3
Monaghan	1,294	71,455	— 4·2
Tyrone	3,264	142,665	— 5·3
Ulster tartomány	22,188	1.581,696	— 0·1
Galway	6,361	182,224	— 5·4
Leitrim	1,588	63,582	— 8·3
Mayo	5,506	192,577	— 3·5
Roscommon	2,459	93,956	— 7·7
Sligo	1,869	79,045	— 6·0
Connaught tartomány	17,773	610,984	— 5·6

Az összes lakosságból volt 2.192,048 férfi és 2.198,171 nő. Foglalkozás szerint volt (1901) értelmiséghez tartozó 141.134, szolgálatban levő 170,749, kereskedő 111,143, mezőgazda 780,867, iparos 613,397, határozatlan v. nem termelő 2.572,929. Vallás szerint az összes lakosságból 3.242,670 (73·9%-a) r. kat., 440,525 presbiteriánus, 62,382 metodista, 9138 independens, 8123 baptista és 5101 zsidó. A születések száma 101,758 (ebből törvénytelen 2801, a legtöbb Ulsterban), a halálozások száma 72,475, a házasságoké 23,473. Hogy a születések nagyobb száma dacára I. lakossága fogy, annak a kivándorlás az oka. 1841—1911-ig összesen 3.737,822-en, 1912-ben pedig 49,280-an vándoroltak ki, még pedig nagyobbára az Északamerikai Egyesült-Államokba. Az ipar a szomszédos Nagybritanniáéhoz képest csekély; csakis Ulster tartományban, Belfasttal mint középponttal és Dublinban meg környékén virágzó. Jelentősebbek: a szövő-fonóipar, gép- és hajógyártás, sör- és szeszgyártás. A kikötők hajóforgalma élénk. A legfontosabbak: Belfast, Cork, Dublin Kingstownnal, Wicklow, Wexford stb.

Műveltségi állapotok. A népoktatás 1892 óta kötelező és ingyenes és a Commissioners of National Education in Ireland című testület felügyelete alatt áll. 1913. a népiskolák száma 8289 volt s ezek közül róm. kat. jellegű 4360. A felsőbb nép- és ipariskolákon, továbbá a szakiskolákon kívül 283 gimnáziuma, 96 technikai iskolája és 3 egyeteme van I.-nak. Az egyetemeket nők is látogathatják. A tudományos egyesületek és muzeumok a legszámosabbak Dublinban. A vallásos ellentétek I.-ban jelentékenyek. A róm. kat. egyház élén áll 4 érsek (Armaghban, Cashelben, Dublinban és Tuamban) és 23 püspök. Az anglikán egyház 1869. elvesztette állami jellegét; van 2 érseke, 11 püspöke és 1700 papja.

Alkotmány és kormány. I.-ban a végrehajtó hatalom élén a Dublinban székelő alkirály és főkormányzó (Lord Lieutenant-General) áll, kinek első titkára, egyszersmind a titkos pecsétőr, a közigazgatási teendőket végzi. Mind az alkirály, mind a Chief Secretary a londoni minisztériumnak van alárendelve, azzal együtt változik. Az alkirálynak 20,000 font évi fizetése és egész udvartartása van; ez áll a főudvarmesterből, főkamarásból, a szt. Patricius-rend kancellárjából, a rend asszisztenséből és az Ulster King of Armsból (címerkirály). Az igazságügyi osztálynál a főtisztviselők a lord kancellár, a Lord Justice of the Court of Appeal, a Master of the Rolls, a kincstári bíróság lord bárója, az I.-i admiralitási főbíró, a főügyész (Attorney General) és a Solicitor General. A brit parlament felső házában I.-ot 28 képviselő peer, 2 herceg, 10 marquis, 62 earl, 37 viscount és 64 báró, alsó házában pedig 103 képviselő (85-öt a grófságok, 16-ot a boroughk és 2-t a dublini egyetem választ) képviseli. Nagybritanniához való közjogi viszonyát l. *Nagybritannia* alatt. A régi tartományi felosztáson kívül fennáll a grófságokra való beosztás (l. föntebb). Minden grófság élén áll egy, az alkirálytól kinevezett lieutenant; a közigazgatással az ugyancsak kinevezett sheriff van megbízva, akinek segédkezik a 23 tagból álló nagy jury. Ezekhez járulnak még a békebirák (Justices of the Peace). Míg Angliában és Skóciában a helyi adminisztráció képviselőit választják, I.-ban kinevezik. A legfőbb ítélőszék a High Court of Justice 4 osztállyal és a Court of Appeal. Az ir alkotmányt lényegesen módosító Home Rule törvényjavaslatot az angol alsóház már két izben letárgyalta és elfogadta. Ha a felsőház is elfogadja, I. külön parlamentet kap s körülbelül olyan közjogi kiváltságokat, mint a minőket nálunk Horvátország élvez.

Története.

I.-nak az Ó-korban *Ierin, Ivernia, Hibernia* volt a neve, lakói pedig kelta-gael származású *skótok* voltak. Ezek törzsekben éltek; volt egy főkirályuk *Tara* székhellyel, kinek négy kisebb király volt alárendelve (Ulster, Leinster, Munster és Connaught). A kereszténység az V. sz. közepe táján kezdett köztük terjedni s a hagyomány szerint *Szent Patrik* (Patricius) volt I. megtérítője s később védőszentje. A későbbi századokban annyira fellendült itt a keresztény hitélet, hogy számos buzgó szerzetes ment innen Német-földre, mint hittérítő. Ezek a híres skót-barátok, mint *Kolumba, Gallus, Kilián* stb. Az ir egyháznak azonban kezdetben más szervezete és szertartásai voltak, mint a római egyetemes egyháznak. A VIII. sz. vége óta I. is ki volt téve a *normannok* támadásainak s 852. Dublin székhellyel egy normann királyság alakult. A X. sz.-ban ezek is keresztények lettek és az irek közé olvadtak. Az eddig különálló ir egyház 1152. egyesült a római egyházzal. IV. Hadrianus pápa új szervezetet adott neki s az *armaghi* érseket tette meg I. primásának. De ez az egyházi egyesülés az *angol hódítást* vonta maga után. *II. Henrik* angol király, kinek a pápa a szigetet hűbérül adta, 1170—1175. meghódította a sziget keleti felét, míg a nyugati rész megmaradt a főkirály és a törzsfőnökök uralma alatt. Az angol kormányzó székhelye Dublin lett. Az angolok meghonosították itt a *hűbérrendszert* s a benszülöttektől elvett földeket angol bárók kapták meg. A XIII. sz. óta külön parlamentje is volt I. angol részének. A függetlenül maradt ir törzsfőnökök örökös civódásai csak megkönnyítették az angolok terjeszkedését. *VII. Henrik* 1494. a túlságosan önálló

ir parlament hatáskörét lényegesen megnyirbálta, fia *VIII. Henrik* pedig 1542. felvette az *I. királya* címet. Ez a zsarnok uralkodó Angliába behozott egyházi reformjait I.-ra is ki akarta terjeszteni. De az irek hívek maradtak a kat. hithez és egyházhoz s a nemzeti gyülölségen kívül most már a vallási ellentét is az angolok halálos ellenségeivé tette őket. *Erzsébet* uralkodásától kezdve az angolok valóságos irtó politikát folytattak a kat. valláshoz ragaszkodó irek ellen, sok ezeret kivégeztek közülök, birtokaikat elkobozták s *Ulsterbe* angol és skót lakosságot telepítettek. Sok ezer ir kivándorolt hazájából s idegen államok hadiszolgálatába állott. Az otthon maradt lakosság teljes rabszolgasorsra jutott, sem politikai jogai nem voltak, sem vallását nem gyakorolhatta szabadon. Mint nyomorult bérlők tengődtek a tőlük elvett és az angoloknak adományozott földbirtokokon. Természetes, hogy elkeseredésükben többször fellázadtak (1598–1603, 1641, 1649–51), de minden felkelésük után még keservesebb lett a sorsuk. Utoljára 1689. fogtak fegyvert az elűzött II. Jakab mellett, ki meg is jelent köztük, de a *Boyne* folyó mellett vereséget szenvedett (1690 júl. 1.). Az angolok most is kegyetlen boszút állottak rajtuk s megint sok ezer ir hagyta el hazáját. Most már minden birtokukat elvesztették. Az anglikán papság óriási birtokokhoz jutott s az irek még tizedfizetésre is voltak kötelezve. Az irek elégedetlensége a XVIII. sz. folyamán titkos társaságok (*White boys, Hearts of oak* stb.) alapításában nyilvánult, melyeknek tagjai időnkint véres boszút állottak elnyomóikon. A politikai elnyomással együtt járt I. gazdasági elnyomása, úgy hogy az angol lakosság is felszólalt ez ellen, mire az angol kormány a XVIII. sz. végén enyhébb politikát kezdett. 1782-ben az ir parlament nagyobb önállósághoz jutott s a Habeas Corpus-törvényt kiterjesztették I.-ra is. De mindez nem elégítette ki az ireket. Nagy nemzeti szövetséget (*United Irishman*) létesítettek s I.-ot független köztársasággá akarták tenni. A francia köztársaság felhasználva ezt az elégedetlenséget, többször tervezett I.-ba betörést, de sikertelenül. Az angol kormánytól feloszlatott nemzeti szövetség 1798. nagy felkelést tervezett, de az angolok ezt még csirájában elfojtották. Erre 1801. megszüntették az önálló ir parlamentet s azt az angolba olvasztották, de az ireknek némi politikai jogokat adtak.

Az irek ezután a kat. vallás egyenjogusítását akarták kivívni. A mozgalom élére *O'Connel* (l. o.) állott s az angol parlament liberális többsége hosszú harcok után 1829. törvénybe foglalta a *katolikusok emancipációját*. Most O'Connel új szövetséget alapított az Angliával való unio felbontása végett (*Repeal association*). Az izgatottság megint oly fokra hágott, hogy az angol parlament I.-ban szigorú intézkedéseket léptetett életbe, de egyúttal könnyített az egyházi tized fizetésén s néhány anglikán püspökséget beszüntetett. 1845-ben és 1846-ban a rossz termés miatt rettenetes éhinség támadt I.-ban. Körülbelül 2 millió ember pusztult el v. vándorolt ki Amerikába. Az 1848-i forradalmak hatása alatt *Az ifjú I.* szövetség keletkezett, mely az Angliától való elszakadást írta zászlajára. Az angol kormány azonban minden felkelést elfojtott, mire 1861. az Amerikába költözött irek alkották meg a *féniek* szövetségét, mely aztán I.-ban is kezdett működni. Az 1868. kitört forradalom azonban megint csak nem sikerült s az angol kormány szigorú megtorlását vonta maga után. A további elégedetlenségnek elejét akarván venni, az 1868. uralomra jutott *Gladstone*-kormány az irek sorsán több üdvös törvénnyel segített. Igy 1869. megszünt I.-ban az anglikán vallás állami jellege, javait pedig kulturális és humánus célokra fordították. 1870-ben az irek földbirtokot is szerezhettek. Az irek azonban nem adták fel az önállóságukért megindított küzdelmüket s önálló minisztériumot és parlamentet követeltek (*Home rule*). Az angol parlamentben erős pártot alkottak, melynek élén 1880 óta *Parnell* (l. o.) állott. A kívánságaikat megtagadó konzervativ kormányok ellen örökös obstrukciókat rendeztek s meg-megújultak a politikai gyilkosságok is (*Cavendish* ir kormányzónak és titkárának *Burke*-nek meggyilkolása Dublinban 1882 máj. 6). *Országos liga* alakult az angol birtokosok ellen s *bojkottal* igyekeztek őket I. földjéről kiszorítani. Később a *Nemzeti Liga* folytatta a gazdasági és politikai küzdelmet az angol uralom ellen. Eközben az irek a parlamentben oly tekintélyes párttá növekedtek (1885-ben 86 tag), hogy nélkülök sem a konzervativ, sem a liberális párt nem szerezhetett állandó többséget. 1886-ban tényleg az ő segitségükkel buktatták meg a liberálisok Salisbury kormányát. Ekkor a hatalomra jutott Gladstone teljesíteni akarta az irek régi vágyát s az alsóház elé terjesztette az ú. n. *home rule*-javaslatot, mely I.-nak külön parlamentet és minisztériumot biztosított a birodalmi egység fentartásával. E javaslat ellen magában a liberális pártban is ellenzés támadt, mert féltették tőle az angol birodalmi egységet. Ezért 1886 jún. 7. az alsóház többsége elvetette ezt. 1890-ben szakadás állott be az irek pártjában. Parnellt botrányos házasságtörési pere miatt híveinek nagy többsége elhagyta (antiparnelliták). Ezek vezére előbb *Mac Carthy*, majd *Redmond* lett. Parnell halála után azonban az egység ismét helyreállott (1891). 1892-ben újból Gladstone került a kormány élére s 1893. keresztülvitte az alsóházban a home rule megszavazását, de a lordok háza 1893 szept. 7. visszavetette azt. A következő konzervativ kormányok (Salisbury, Balfour) annyit tettek I. érdekében, hogy némi autonómiát engedélyeztek az ir grófságokban és azok kerületeiben. 1903-ban pedig oly törvényt fogadtattak el, hogy az eladó birtokokat az állam vásárolja össze s azt méltányos áron adja el az eddigi bérlőknek. Mikor 1905. ismét a liberálisok kerültek uralomra, az irek reménységei újból emelkedtek. Az *Asquith*-kormány az 1910-iki választások óta (274 liberális, 273 unionista, 83 ir nacionalista, 41 munkáspárti) az irek támogatása nélkül nem tarthatja fenn magát. Azért 1912 áprilisban az alsóház elé terjesztette a home rule-javaslatot. E szerint I.-nak felső- és alsóházból álló parlamentje lesz, külön minisztériummal. Az alsóháznak 103 tagja lesz, a felsőnek (Törvényhozó Tanács) 48—60. Ez utóbbinak az alsóházzal szemben felfüggesztő vétójoga van. Emellett I.

továbbra is küld képviselőket a közös (angol) parlamentbe, hol a birodalmi közös ügyeket (hadsereg, tengerészet, külügy) intézik el. Az alsóház 1913 jan. 16. véglegesen elfogadta a javaslatot, de a felsőház jan. 30. elvetette. Másodszor ez év júl. 7. szavazta meg az alsóház a home rule-t 352 szavazattal 243 ellen, a felsőház azonban júl. 15. 302 szavazattal 64 ellen újra elvetette. A javaslat a felsőház ellenzése dacára is, a lordok megreformált vétójoga szerint két év mulva törvényerőre emelkedik s az irek régi óhajtása teljesülni fog. Ámde a protestáns lakosságú *Ulster* nem akarja az ir parlamentet, mert fél a kat. többség elnyomásától. Azért 1913 nyarán *Carson* képviselő és *Albercorn* herceg vezetése alatt forradalmi mozgalom indult meg itt, mely külön kormányt és hadsereget szervez a törvény életbeléptetése ellen. (L. még *Nagybritannia* története).

Irodalom. Hull, The physical geology and geography of I., 1879 és 1891; Sir H. Plunkett, Ireland in the new Century, London 1905; Paul Dubois, Contemporary Ireland, Dublin 1908; Morris W. O. C., Ireland, Cambridge 1910; S. Rosenbaum, The Case for the Union, London 1912; P. Wilson, The Beginnings of modern Ireland, u. o. 1912; Murray's, Handbook for travellers, u. o. 1912; J. L. Amerry, Union and strength, u. o. 1912; Richey, A short history of the Irish people, Dublin 1887; Bagwell, Ireland under the Tudors, London 1885—90, 3 köt.; Hassenkamp, Geschichte Irlands von der Reformation bis zu seiner Union mit England, Leipzig 1886; Lecky, Ireland in the XVIII. century, London 1892, 5 köt.; Morris, Ireland 1798—1898, u. o. 1898; Ingram, Critical examination of Irish history, u. o. 1902, 2 köt.; Joyce, Social history of ancient Ireland, u. o. 1903, 2 köt.; Morgan, The new Irish constitution, u. o. 1912; Dubois, L'Irlande contemporaine et la question irlandaise, Paris 1897.

Iros, az Odisszeában szereplő szemérmetlen koldus, kit Odisszeus (szintén koldus-alakban) ökölharcban legyőz.

Irós tészta, a vajas tészta (l. o.) régi neve.

Irósvaj, l. *Vaj*.

Irószerek, l. *Íróeszközök*.

Irota, kisk. Borsod vm. edelényi j.-ban, (1910) 338 tót és magyar lak.; u. p. Lak, u. t. Királykút.

Iro-tó, afrikai tó, 18 km. hosszú, 9 km. széles. 1903-ban Chevalier kutatta át vidékét.

Írótoll, leginkább középkeménységű 0·2—0·24 mm. vastag acéllemezből készítik. A további munkába csak akkor fognak, ha a mérőeszközön az acéllemez egynemű vastagságáról meggyőződtek. Vizsgálat után az acéllemezt oly széles szalagokra vagdalják, hogy abból két sor, heggyel egymás felé fordított s a toll síkba kiterített alakjának ⟨——⟩ megfelelő idomokat rajzolhatnak ki. Ekkor az anyagveszteség mintegy 25%-ra rúg. A kisajtolt lapocskákat ismét sajtóba fogják, mely a hegyes végét kilyukasztja és két oldalát bemetszi. Ezután a lapokat tokos kemencében, lágyítás céljából, vörös izzásig felmelegítik és felszínébe díszítményeket, a gyár jegyét vagy más effélét sajtolnak. Ezt a műveletet követi a meghajlítás, mely után a tollakat a tokos kemencében újból a vörös izzásig hevítik fel és olajfürdőben megedzik. A tollakra tapadt olajat fűrészporral itatják fel, mely után forgódobokban homokkal való tisztítás és ezután a toll hegyének kiköszörülése következik. Az utolsó művelet a kemény acéltollaknak kilágyítása (kékre, sárgára, violaszínűre stb.), a toll hegyének bemetszése és az egész toll befirniszelése v. lakkozása. Manapság az itt leírt műveletek legtöbbjét automatikusan mozgó gépekkel végeztetik.

Irott hitbér *(dos scripta)*, a törvényes hitbér (l. *Hitbér)* szerződéses utánképzése. Ha a felek mást nem határoznak, az I. oly adományt jelent a férj, vagy reá való tekintettel más valaki részéről a feleség javára, mely a házasság elhálása alapján jár a házasság megszünésekor, ha a nő a házassági hűséget meg nem szegi. Ha a feleség, vagy erre való tekintettel más tesz ily adományt a férj javára, úgy ez viszonthitbér (contrados). Ha az I.-t jegyes, vagy házastárs rendeli, a szerződés érvényességéhez közjegyzői okirat kell. Az I. szólhat pusztán túlélés esetére is. Az I. mellett a törvényes hitbért nem lehet követelni. A nőnek a férj javaira megtartási joga van, amíg az I.-re nézve ki nem elégítik.

Irott jog a. m. tételes jog, vagyis a jogalkotó hatalom által kötelezőnek kijelentett jog, szemben a szokásjoggal.

Irottkő v. *Vitom*, a Kőszegi-hegységnek s általában a Dunántúlnak legmagasabb emelkedése, 883 m., Vas vármegyében Lékától D.-re, Kőszegtől 3 óra alatt érhető el. Tetején a magyar turista-egyesület vasvmegyei és kőszegi osztályai messzelátót építettek. Az I. nevét azon régi időből való felírásból vette, mely a tető szikláin látható. Az I.-től É. felé herceg Esterházy-féle vadászkastély s az ú. n. Stajor-házak (erdészlak és majorság) vannak, amelyek kedvelt kirándulóhelyek.

Irracionális (lat.) a. m. okszerűtlen, észszerűtlen. Matematikai értelemben l. *Irracionális szám*.

Irracionális szám *(végszerűtlen szám)*, a matematikában az egységgel összemérhetetlen, vagyis olyan számot jelent, melynek értékét nem tudjuk teljes pontossággal kifejezni, hanem csak megközelítőleg, még pedig egy végtelen (de nem szakaszos) tizedes tört alakjában. Erre könnyen találunk példákat az olyan pozitiv egész számok négyzetgyökeiben, amelyek nem fejezik ki valamely egész számnak a négyzetét. Ilyenek pl. $\sqrt{2}$, $\sqrt{3}$, $\sqrt{5}$, $\sqrt{6}$, stb. Ezekből a négyzetgyököt csak megközelítőleg fejthetjük ki. Irracionális a Ludolf-féle szám: $\pi = 3{\cdot}141592\ldots$ is. Általában, ha a nem teljes *n*. hatványból *n*. gyököt kell vonnunk, *irracionális* számhoz jutunk. Ezekkel szemben a pozitiv és negativ egész, meg tört számokat *racionális számoknak* hívjuk. A pozitiv és negativ egész, tört meg I.-okat közös néven *valós* (reális) *számoknak* nevezzük. Ezekkel szemben állanak a *képzetes* v. *imaginárius számok*, amelyek akkor jönnek létre, ha negativ számból páros gyököt kell kifejtenünk.

Irracionalizmus (lat.), észellenesség, ész nélkül valóság. A materialisztikus világfelfogás, pl. amely esztelen anyagra vezet vissza mindent, I. Schopenhaueré is az, mert nála az esztelen akarat minden.

Irradiáció *(irradiatio)* a. m. szétsugárzás, optikai jelenség, csalódás, mely a pontatlan alkalmazkodás eredménye. Ha ugyanis valamely tárgy széléről jövő sugarak szórt köröket képeznek az ideghártyán, úgy az ember hajlamos az elmosodó határszegélyt a látótér azon részéhez számítani amelynek izgalma a legerősebb s így az annak megfelelő tárgyat nagyobbnak látjuk. Ezért tü-

nik fel nagyobbnak a fehér minta fekete alapon, mint az ugyanolyan fekete minta fehér alapon, ezért látjuk a csillagokat a valóságnál nagyobbaknak, stb. — I.-nak nevezzük még a fájdalom kisugárzását valamely ideg mentén; az ilyen fájdalom oka mindig centrálisan fekszik.

Irravaddi, folyó Hátsó-Indiában, l. *Iravadi.*

Irreális (lat.), a reálisnak ellentéte, valótlan.

Irredemtus (lat.) a. m. meg nem váltott. A jászok és kunok kerületében 1745 óta különbség támadt a *redemtus* és I. lakosok között, kik közül amazok az 1702. I. Lipót által 500,000 frton elzálogosított kerület kiváltásához pénzzel járultak, az I.-ok pedig nem. Amazoknak s utódaiknak a kerületi viszonyokban előkelőbb állásuk volt.

Irredenta (ol.) a. m. meg nem váltott, fel nem szabadított, l. *Italia irredenta.* — *Román I.*-nak nevezik a *dákoromanizmust* (l. *Dákoromán*), amely az összes románlakta területeket Romániával akarná egyesíteni.

Irreformabilis (lat.) a. m. javíthatatlan.

Irregularis (lat.), l. *Szabálytalan.*

Irreguláris csapatok, annakelőtte a törvényileg megszabott kereteken kívül álló csapatok, melyek rendszerint csakis a háború tartamára bizonyos célra toboroztattak, illetve állíttattak ki. Ilyenek voltak pl. a hétéves háborúban a huszárok és horvátok, Törökországban az arnauták, basibozukok, kurdok, Oroszországban a kalmükok, tatárok, baskirok stb. Ez utóbbiak később a kozákok gyűjtőneve alatt egybefoglaltattak.

Irregularitas (lat.) a. m. szabálytalanság. A katolikus egyházjogban azok az okok, amelyek az egyházi rendnek felvételét nem ugyan érvénytelenné, de törvénytelenné teszik, vagy gyakorlását tiltják. Az I. dacára előleges felmentés nélkül felszentelt a felvett renddel járó működéstől és felsőbb rendek felvételétől mindaddig elzárva marad, míg felmentést nem nyer. A felmentést rendesen a pápa adja. Az I. kétféle: *ex defectu* és *ex delicto*, aszerint, amint kánonjogi kellék hiányából, vagy vétségből származik; *totalis*, vagy *partialis* aszerint, amint valamennyi, vagy csak bizonyos egyházi rend felvételére vonatkozik; *perpetua*, vagy *temporalis* aszerint, amint állandó, vagy idővel magától elenyészik, pl. a korhiány. I. *Ex defectu* szabálytalanságot okoznak a következő fogyatkozások: 1. *defectus aetatis* (korhiány), a püspöki rendre betöltött 30, a preszbiterire megkezdett 25, a diakonátusra megkezdett 23, az aldiakonátusra megkezdett 22, az alsóbb rendek felvételére 12, a tonzurára 7 éves életkor igényeltetvén; 2. *defectus natalium* (törvényes származás hiánya); 3. *defectus corporis* (testi épség hiánya), oly testi fogyatkozások, melyek a papi szolgálat teljesítését akadályozzák, vagy az illetőt undor vagy gúny tárgyává tennék; 4. *defectus animi* (lelki épség hiánya), jelesül elmebetegek és bárgyu eszüek; 5. *defectus lenitatis* (erkölcsi épség, vagy szelidség hiánya), így pl. a katonák, bírák, ügyészek, tanuk, kik végrehajtott halálbüntetéssel végződött perben részt vettek; hóhérok; metszéssel vagy égetéssel üzött sebészi műtét; 6. *defectus sacramenti* (szentség hiánya), ide tartoznak az ú. n. bigamia successiva — másodizben kötött házasság — és a bigamia interpretativa — özvegy asszonnyal, vagy elesett személlyel kötött házasság, sőt hűtlen feleséggel folytatott közösülés esetei; 7. *defectus fidei* (hit hiánya), jelesül a neofiták (újonnan áttértek) és a «Clinici» (kik csak életveszélyes betegségben vették fel a keresztséget); 8. *defectus scientiae* (az előírt ismeretek, képzettség hiánya); 9. *defectus libertatis* (önrendelkezés hiánya), jelesül: házasok a házastárs, a rabszolgák uruknak beleegyezése nélkül; számadási teher alatt levő tisztviselők, gyámok, gondnokok; 10. *defectus famae*, a jó hírnév, becsület hiánya. II. Az *I. ex delicto*, vagyis büntettből, a következők: emberölés (homicidium voluntarium), csonkítás (mutilatio), eretnekség (haeresis), hithagyás (apostasia), hitszakadás (schisma), szentségarulás (simonia), a keresztséggel való visszaélés (abusus baptismi, t. i. a keresztségnek föltétlen megismétlése), a felszenteléssel való visszaélés (abusus ordinationis, pl. aki álnév alatt szenteltetni föl magát), a rendek gyakorlatával való visszaélés (abusus ordinis, pl. aki föl nem vett renddel járó teendőket gyakorol), a házassággal való visszaélés (abusus matrimonii, pl. aki ünnepélyesen letett szerzetesi fogadalom után házasságot köt és azt végrehajtja), végül, ha valaki püspökét kegyetlenül megsérti.

Irrelevans (lat.) a. m. lényegtelen, mellékes.

Irreligiositas (lat.) a. m. vallástalanság.

Ir rendszer, l. *Szabadságvesztésbüntetés.*

Irreparabilis (lat.) a. m. többé jóvá nem tehető, kipótolhatatlan.

Irresistibilis (új-lat.) a. m. ellenállhatatlan.

Irresolutus (új-lat.) a. m. határozatlan.

Irrespirabilia (lat.), mindazon gázok, amelyek belélegzésre alkalmatlanok; első sorban (szoros értelemben vett I.) azok, amelyek heves izgató tulajdonságaik folytán görcsös köhögést és a hangrésnek görcsös elzáródását okozzák (klór-, bróm-, kéndioxid- stb. gáz); de tágabb értelemben minden olyan gáz, amely negatív értelemben okozza a halált (mert nem nyujt oxigént a szervezetnek), vagy pedig magában véve is mérgező (az elsők közül a nitrogén, hidrogén, bányalég, az utóbbiak közül a kénhidrogén, a kéksav, szénsav, arzénhidrogén stb.).

Irresponsabilis (új-lat.) a. m. nem felelős.

Irreverzibilis reakciók, egyirányú vagy teljes reakciók, melyek egyirányban folynak le, vagyis a reakció folyamán keletkező termékek egymásra hatása útján az eredeti termékek nem állanak elő. A tömeghatás törvénye értelmében (l. *Egyensúly*) mindazok a reakciók gyakorlati szempontból teljesnek tekinthetők, melyekben a keletkező termékek egyikének koncentrációja valami oknál fogva nagymértékben megcsökken. Ilyen ok lehet, hogy a keletkező anyag kevéssé oldódó csapadék, gázalakú test, mely a rendszerből eltávozik; illékony folyadék, mely melegítéssel a rendszerből eltávolítható stb.

Irrevocabilis (lat.) a. m. visszavonhatatlan.

Irrigatio (lat.) a. m. nedvesítés, öntözés.

Irrigátor, l. *Csőre.*

Irrisio (lat.) a. m. gúny, kigúnyolás, kinevetés.

Irrisor (állat), l. *Kúszó bankák.*

Irritabilis (lat.) a. m. ingerlékeny, érzékeny; *irritabilitas*, ingerelhetőség; *irritantia*, izgatószerek; *irritál*, ingerel, zaklat, boszant.

Irritatio voti (lat.), az egyházjogban a szerzetesi fogadalomnak (votumnak) érvénytelenítése azon személyek által, kiknek a fogadalmat tevők személyükre, vagy a fogadalom tárgyára nézve alávetvék, vagy akiknek jogait a fogadalom sérti.

Irrogatio *poenae* (lat.) a. m. büntetés kiszabása.

Ir-római fürdő, l. *Fürdő*.

Irrupció *(irruptio*, lat.; geol.) a. m. intruzió (l. o.).

Irruptiv kőzetek a. m. intruziv kőzetek (l. o.).

Irsa, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. monori j.-ban, (1910) 6123 magyar lak.; vasúti állomás, posta-, távbeszélő- és táviróhivatal. Hozzá tartozik Mikebuda puszta, ahol számos régiséget ástak ki.

Irsai *Artur (szemlőhegyi)*, orvostanár, szül. Budapesten 1855 márc. 2. Mint tanársegéd működött Korányi Frigyes tanár klinikáján, ahol 1883—1913-ig a gégeambulatóriumot vezette. 1885-ben az orr- és gégetükrözés magántanárává képesítették. 1890-ben a székesfővárosi Szt. János-közkórház gégészeti osztályának rendelőorvosává, majd a Szt. Margit kórház felépítésekor 1897. e kórház vezető főorvosává nevezték ki. 1912 óta a székesfővárosi Dunajobbparti közkórházak helyettes igazgatója. 1906. magyar nemességet kapott. I. nagyszámú tudományos dolgozatai a belgyógyászat, de főleg a gégeorvoslás körébe vágnak s hazai és külföldi szaklapokban jelentek meg. Önállóan megjelent munkái: *Utmutató az orr- és gégetükrözésben* (Budapest 1892); *Az énekhang élet- és egészségtanáról* (u. o. 1893); *A Korányi-féle gégészeti ambulatorium 10 éves fennállása alkalmából készült dolgozatok* (u. o. 1893). Szerkesztette: *Dolgozatok a székesfővárosi Szt. Margit közkórháznak tíz éves jubileuma alkalmából* (u. o. 1907).

Irschick, *Magda*, német színésznő, szül. Bécsben 1853 júl. 10. 1877-ben nőül ment *Perfall* Anton báró íróhoz. Különböző német szinpadokon szerepelt s több izben vendégszerepelt Amerikában, 1882. egész társulatot szervezett hasonló célra. Újabban visszavonult a szinpadtól. Kitünő tragikának tartották s főleg klasszikus szerepekben (Medea, Judith, Thusnelda, Stuart Mária stb.) aratott nagy sikert.

Irtás alatt valamely terület fás növényzetének végleges eltávolítását értjük, szemben a favágással (l. o.) v. fadöntéssel, amelyek rendszerint erdőgazdasági műveletek, tehát az erdő felújításával kapcsolatosak. Az I. célja ellenben eddigi erdőterületnek mezőgazdasági célokra való alkalmassá tétele (irtványföldek). Az I.-nál a fatörzsek tuskói és gyökerei is eltávolíttatnak, ami kézi erővel v. különféle irtógépekkel (l. o.) történik. I. célszerűen csak mezőgazdasági használatra állandóan alkalmas talajokon végezhető. A *feltétlen erdőtalajon* (l. o.) az I.-t az erdőtörvény tiltja. L. *Erdőta aj*.

Irtásfalu (azelőtt *Lázur*), kisk. Arad vm. nagyhalmágyi j.-ban, (1910) 1054 oláh lak., u. p. és u. t. Halmágyesűcs.

Ir-tenger *(Irish-Sea)*, Irország és Nagybritannia közt; É. felé a St. Patrick és az Északi-csatorna, D. felé pedig a St. Georges-csatorna vezetnek ki belőle az Atlanti-oceánba. Átlagos mélysége 150 m., csak az Északi-csatornában ér le 263 m.-ig. Nyugodt, csendes a vize, csak a csatornákban áramlik veszélyesen, két nagyobb szigete az Isle of Man és Anglesey. Hossza 320 km., szélessége 230 km.

Irtis *(Irtys*, kalmükül: *Ercisz)*, az Ob baloldali mellékfolyója; az Altáj hegység DNy.-i lejtőin ered *Fekete I.* néven; az Usztkamenogorszk mellett a szibériai steppékre lép ki, a Kirgiz- és Baras-steppék közt folyik végig és Tobolszk alatt Szamarovnál torkollik 1830 m. szélességben. Hossza körülbelül 3700 km., vízterülete 1.676,000 km². Az év nagyobb részében jég borítja s akkor csak szánkón közlekednek rajta, máskülönben Szemipalatinszktól kezdve gőzhajó jár rajta. Nevezetesebb mellékfolyói jobbról: Buchtarma, Om, Tara, balról: Isim, Tobol, Konda Tobolszk. I. mellett állott egykor egy vár: *Szibir*, innen nyerte a nevét az egész tartomány.

Irtis-tatárok, l. *Szibériai tatárok*.

Irtóeke *(exstirpator)*, sorbavetett növények sorai között növő gyomnak irtására és a termőtalaj felső rétegének forgatás nélküli porhanyítására szolgáló készülék, l. *Ekeszerű gépek* és *Weeder*.

Irtógép, a mezőgazdaságban és erdészetben használt oly készülék, mely kivágott fák törzsének és gyökerének a földből való kihúzására szolgál. Lényeges alkotórésze egy függőleges tengely körül lassan forgó, egy helyben rögzített s géppel vagy igavonó állatokkal hajtott drótkötéldob, melynek sodronykötelét egy vagy több csigapár áttétellel a kihúzandó fatörzshöz vezetik és hozzáerősítik úgy, hogy azt a kötéldob forgása közben fellépő nagy vonóerő a földből kihúzza. Erdőirtásoknál és egyes szántóföldeken a nagymennyiségben előforduló fatörzsek tömeges eltávolításánál jó szolgálatot tesz.

Irtókapa, mezőgazdasági kézi eszköz, mely fanyélre felszerelt széles, erős, csákányszerű művelővasával fák, bokrok irtására, gyökerek kivágására és kisebb köveknek a talajból való kiásására szolgál.

Irtvány a. m. irtvány.

Irtózatos (esst.), a félelmetesnek magas foka, a *borzasztónak* rokon faja. Ettől különbözik, amennyiben hatásába utálat is vegyül. A megirtózást és iszonyodást keltő esztetikai érzékünket bántja. Ezért a művészetek körében nincs helye.

Irtványok vagy *irtásföldek* alatt a volt úrbéresek által a határbeli közös földek erdős, cserjés, bokros részeiből saját szorgalmukkal művelhető állapotba helyezett területeket értjük, amelyek után rendszerint terhesebb szolgálmányokkal adóztak a földesúrnak, mint az úrbéri földek után. I.-at azonban nemcsak az ugyanahhoz a határhoz tartozó úrbéresek, hanem sokszor a földesúri hatóság alatt nem állott szabadosok, v. más község lakosai is birtak. Az I.-on fekvő tartozások az úrbériség megszüntetésével (1848. IX. t.-cikk) el nem enyésztek, hanem amennyiben az 1848 január 1. előtt keletkezett I.-at a földesúr

vissza nem válthatta, az azokon fekvő tartozásokat a birtokosok az 1871. LIV. t.-c. szabályai értelmében esetleg állami közvetítéssel megváltani voltak kötelesek. Az 1848 jan. 1. után a volt földesúr beleegyezése nélkül keletkezett I.-at pedig az idézett törvény értelmében foglalásoknak kellett tekinteni, míg az 1848 jan. 1. után a volt földesúr beleegyezésével keletkezett I.-ra a szerződés határozatai az irányadók. Tehát az utóbbiak már tisztán magánjogi jogszabályok alá tartoznak.

Irtványos, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 410 tót lak.; hozzá tartozik Módertáró bányatelep; u. p. Alsóhámor, u. t. Hodrusbánya.

Irun, város Guipuzcoa spanyol tartományban, a Bidassoa balpartján, a francia határ mellett, (1910) 10200 lak., vámhivatallal, bőrcserzéssel; közelében vasasvízforrással és vasércbányával. D.-en fekszik a La Haya (987 m.) hegy, K.-re a San Marcial nevű domb, melyen véres harcok folytak a franciák és spanyolok, továbbá a carlista és a királyi csapatok közt.

Irva-olvasás, l. *Olvasás.*

Irvine (ejtsd: örvin), város Ayr skót countyban, (1911) 10,180 lak., muszlinszövéssel, hajógyárral, vasművekkel, szén- és vaskereskedéssel.

Irving (ejtsd: örving), 1. *Edward*, az irvingiánusok (l. o.) alapítója, született Annanban (Skócia) 1792 aug. 4., megh. Glasgowban 1834 dec. 7. Tanulmányai végeztével, 1819. Glasgowban lett segédlelkész. 1822-ben Londonba hívták meg s 1825 végén az Ur Jézus második személyes eljöveteléről való nézeteit kezdte terjesztgetni, melynek közeli voltában erősen hitt. E tan terjesztése céljából egy spanyol művet fordított le angolra. I.-nek e műhöz írt előszava irodalmi alkotásainak egyik legkiválóbbika. 1828-ban jelent meg Homilies on the Sacraments c. műve. Most már elkezdte kidomborítani a Krisztus inkarnációjáról való nézeteit, erősen hangsúlyozván azt a tant, hogy ő egy mivelünk az emberiség minden tulajdonságaira nézve. Ebből aztán az eretnekség vádját emelték ellene, mint aki Krisztus természetében bűnösséget is feltételez s mint eretneket hosszas tárgyalások után 1833. megfosztották lelkészi állásától. De mert gyülekezetének többsége ragaszkodott hozzá, lassankint egy új egyháztest keletkezett körülötte, mely *irvingizmus* nevet vett fel, jóllehet ő valóban keveset tett annak fejlesztésére. Életrajzát legrészletesebben megírta *Oliphant* asszony: Life of Edward I. (London 1862, 3. kiadás 1865). V. ö. *Carlyle*, Reminiscences; *Kolde*, Edward I. (Leipzig 1901).

2. *I., Henry, sir*, angol színész, szül. Keintonban (Somersetshire) 1838 febr. 6., megh. Bradfordban 1905 okt. 13. Tizennyolc éves korában lépett fel először a színpadon. 1866-ban Londonban a St. James-színház tagja lett, melyet 1870. az ottani vaudeville-színházzal, 1871. pedig a Liceum-színházzal cserélt fel. 1874 óta I. dicsősége magaslatán állott mint Shakespeare-színész. Legnevezetesebb szerepei Hamlet, Macbeth, Othello és III. Richárd voltak. Ezek az alakítások szerezték meg számára a világhírt s hazájában az elismerést, melynek egyik jele volt az, hogy Viktória királynő 1895. lovagi rangra emelte. 1883—1884-ig a saját szini társulatával bejárta az Északamerikai Egyesült-Államokat. Ez utazására vonatkozó emlékeit titkára, Hatton: Henry I.-s impressions of America (2 köt., 1884) címmel kiadta. Hamvait a Westminster-apátságban helyezték el. V. ö. *Archer*, Henry I. (London 1885); *Hiatt*, Sir Henry I. (1899); *Brereton*, The Lyceum and Henry I. (1903).

3. *I., Washington*, a legkiválóbb amerikai írók egyike, szül. 1783 ápr. 3. New Yorkban, megh. 1859 nov. 28. Torrytownban New York mellett. Hiányos iskoláztatását széleskörű olvasmányaival pótolta és különös szeretettel merült el az angol irodalom tanulmányozásába. Neve világhírűvé lett a History of New York by Diedrich Knickerbocker (1809) c. műve által, amely az amerikai viszonyok humoros paródiája és igen sikerült szatirikus képeket tartalmaz New York történetéből. 1815-ben Angliába ment és csak 17 év mulva látta viszont hazáját. Angolországi tartózkodásának terméke, I. főműve: The Sketch Book, amely 1819—20-ig hét füzetben jelent meg. E vázlatkönyv humoros, szentimentális és romantikus rajzokat, elbeszéléseket és útleírásokat tartalmaz; közülök különösen Rip van Winkle és The Legend of the Sleepy Hollow arattak óriási sikert. A Sketch Book folytatásai a hasonló tartalmú Bracebridge Hall (1822) és Tales of a Traveller (1824). I. 1826. Spanyolországba ment, az Amerika felfedezésére vonatkozó eredeti okmányok és kéziratok tanulmányozására. Tanulmányainak eredménye a ragyogó stílusú Life and Voyages of Columbus (1828) c. történelmi regény, a regényes Chronicle of the Conquest of Granada (1829), Voyages of the Companions of Columbus (1831) színpompás történeti képek, amelyek megelevenítik a mult szellemét és annak alakjait szemléletesen állítják az olvasó elé. Még ezeknél is értékesebb: The Alhambra or the New Sketch Book (1832), amely I. útinaplójának keretében számtalan régi mondát és legendát tett halhatatlanná. 1829—32-iki angliai tartózkodása alatt látogatott el Newstead Abbeybe, amelyet hasonló című vázlatában örökített meg. 1832-ben Amerikába tért vissza. Későbbi művei közül kiemelendők: Tour on the Prairies (1835), Astoria (1836), Adventures of Captain Bonneville (1837), az amerikai életnek és viszonyoknak mesteri rajzai; a romantikus Legends of the Conquest of Spain (1835), a Moorish Cronicals (1847) és Mahomet and his Successors (1849—50), valamint a vonzóan megírt Life of George Washington (1855—59), mellyel egyidejűleg írta meg Oliver Goldsmith életrajzát (1849), az angol irodalom legbájosabb biografiáinak egyikét. I. műveit stílusának szépsége, kedélyének melege, alakjainak szeretetreméltósága és humorának keresetlen finomsága jellemzi. Ő az elbeszélő próza első klasszikus művelője az amerikai irodalomban. V. ö. *Pierre Irving*, Life and Letters of Washington I. (London 1862—64, 4 köt.); *Ch. D. Warner*, Life of Washington I. (Boston 1881); *Dall*, Washington I. (New York 1879),

Irvingia *Hook fil.* (növ.), a Simarubaceae család génusza; 4 faja van, 2 tropikus afrikai, 2 ma-

lakkai és kokinkinai. Fák, bőrnemű, kopasz levelekkel, kis, illatos, 2 ivarú virágokkal laza bugákban, nagy, hosszukás, vastaghúsú, 1 üregű, 1 magú csonthéjas terméssel. Az *I. gabonensis* Baill. (I. Barteri Hook. f., obafa) nyugatafrikai (Lagosztól Gabonig), 30 m. magas, szürkekérgű, nagy koronájú fa. Mandolaizű magvának zsiradéka a *dikazsír* (l. o., adika-zsír). Az I.-fajok terméshúsa és magva ehető, kemény fájukat főkép cölöpnek használják.

Irvingiánusok v. *irvingiták*, tagjai a *Szent katolikus apostoli egyháznak* (Holy Catholic Apostolic Church). Az I. nevet *Irving* Edward (l. o.) lelkésztől kapta. Tanaik: az apostoli korszak csodái és misztériumai nem esetlegesek, hanem lényegileg hozzá tartoznak az Isten által istenileg alkotott egyházhoz, melynek főfeladata abban áll, hogy előkészítse a népet Krisztus második eljövetelére. Ez eljövetel elmaradása azután szakadásra vezetett: Geyer (Berlin 1862) alapította az «Általános ker. apostoli misszió»-t, 1878. pedig Braunschweigban «Újapostoli község» (Új-I.) alakult. Az I. Angolországban, Skóciában és Ir-, Porosz-, Francia-, Oroszországban, Svájcban, Belgiumban, Svédországban és Dániában, Kanadában, az északamerikai Egyesült-Államokban, Jávában, Ausztráliában alakítottak egyházközségeket. Számuk jelenleg 50 ezerre tehető, de mindinkább fogyóban vannak. Az irvingianizmus történetét legrészletesebben *Miller* Edward írta meg: The History and Doctrine of Irvingism (2 köt., London 1878) c. alatt. V. ö. *Richthofen*, Die apostolischen Gemeinden etc. (Augsburg 1884). L. még az *Irving* Edward cikk végén felsorolt irodalmi műveket is.

Irvingit (ásv.), a véglap szerint jól hasadó litium-csillámfajta, nagy lemezekben egy pegmatitban fordul elő. Szürkés-, sárgás- vagy rózsásfehér, rugalmas, könnyen olvad. Lelőhelye Wausau Wisconsinban.

Irvingiták, l. *Irvingiánusok*.

Irvington, város New Jersey északamerikai állam Essex countyjában, 5255 lakossal, fejlett iparral.

Irwell (ejtsd: őrvell), a Mersey 48 km. hosszú jobboldali mellékfolyója Angolországban, Flixtonnál torkollik, a mellette fekvő Manchester iparára és kereskedelmére nézve jelentős.

Is, ó-kori város Babiloniában az Euphrates partján, más néven Charmande; ma Hit.

Isa (iśá), Ibn Roszteh szerint a kazar király, a legfőbb kormányzó és fővezér neve, ki a vitézekkel s előkelőkkel együtt zsidó hitet követ. A khagan, kinek helytartója, csak névleg hatalmasabb nála. Kuun Géza szerint (Relationes, I. 213) az isa (Ibn Foszlánnál bhu) méltóság megfelel a magyar gyulának (γυλᾶς), csakhogy ez a legfőbb bírót, amaz pedig a legfőbb hadvezért jelenti; e részben tehát a magyar kendével hasonlítható össze. A magyar helynevek közt, úgy látszik, Isaszeg is ennek a méltóságnak emlékét őrzi. Isa az ősmagyar nyelvben «valóban», «bizony» értelemben szerepelt, így különösen a Halotti Beszédben, s nem lehetetlen, hogy összefügg az Izé fogalmával. A japán császár ma is az Ise templomában hódol ősei emlékének.

Isaac, *Heinrich (Isaac, Izac, Ysach, Yzac, Olaszországban így is: Arrigo Tedesco, Arrhigus)*, németalföldi zeneszerző, a XVI. sz. legnagyobb ellenpontmestereinek egyike, Josquin kortársa, szül. 1450 körül, valószínűleg Flandriában, megh. 1517. Firenzében. 1480 után Lorenzo Magnifico de Medici szolgálatába szegődött, akinek halála után I. Miksa császár udvari karnagya lett. Műveinek kéziratát a müncheni udvari könyvtár őrzi. Irt miséket, motettákat, dalokat.

Isaacs, *Rufus Daniel, sir*, angol jogász és politikus, szül. 1860 okt. 10. Londonban. Bankár, majd ügyvéd volt ugyanott. 1904-ben liberális programmal az alsóház tagja lett. 1910-ben államügyész, majd főállamügyész (attorney general) lett Asquith kabinetjében. 1913-ban a parlamentben támadásokban volt része, mert a kabinet néhány tagjával együtt a Marconi-társaság részvényeiből vásárolt. Az ügyet parlamenti vizsgálóbizottság tisztázta. Még ugyanebben az évben kinevezte a király Nagy-Britannia lord-főbirájává (lord chief justice). I. főképen mint büntető jogász és törvényszéki szónok szerzett hírnevet.

Isabeau (ejtsd: izabó), francia királyné, István bajor herceg leánya, VI. Károly király neje, szül. 1371., megh. Párisban 1435. Mikor férje, kivel 1385. kelt egybe, 1392. megőrült, sógorával, Orléansi Lajos herceggel együtt ő vette át Franciaország kormányzását. Lajos meggyilkolása után (1407) Burgundi János herceget részesítette kegyeiben. 1417-ben ellenségei Toursban fogságba vették, de innen kiszabadulva teljesen a burgundiakhoz pártolt át. Bosszuból oly szerződést kötött Troyesben V. Henrik angol királlyal, mely szerint saját fiának, Károlynak kizárásával a francia trónt az angol királynak biztosította (1420). Férjének és V. Henriknek halála után azonban minden befolyását elvesztette. V. ö. *Thibault*, I. de Bavière, reine de France (Paris 1903, I. köt.).

Isabel (vagy *Mahaga*), az angol Salamon-szigetek egyike, területe 5990 km². ÉNy.-on Choiseul-, DK.-en a Manning-szigetekkel szomszédos. Kikötői Praslin, Estrella és S. Georg. Melanéziaiak lakják. 1899-ig Németországé volt, amely ekkor átengedte Angliának.

Isabela, 1. *(Izabella)*, sziget, l. *Basilan*. — 2. *I.*, fürdőhely Spanyolországban, l. *Sacedon*.

Isabey (ejtsd: izabé), 1. *Eugène*, francia festő, *I. 2.* fia, szül. Párisban 1804 júl. 22., megh. 1886 ápr. 27. Atyjának volt tanítványa, utóbb azonban főleg tengeri és genreképeket festett, amelyekben — a francia romantika hatása alatt — kápráztató színhatásokra törekedett. Kiemelendők: A huszárok bravurja Texelnél (1839, versaillesi muzeum); I. Napoleon hamvainak hazaszállítása; Szertartás a delfti templomban; IV. Henrik házassága; Ruyter és William de Witt elutazása (1850. Páris, Musée du Luxembourg); Az Emily hajó pusztulása stb.

2. *I., Jean Baptiste*, francia festő, szül. Nancyban 1767 ápr. 11., megh. 1855 ápr. 18. David tanítványa volt. Mint I. Napoleon, XVIII. Lajos és Lajos Fülöp udvari festője, Európa uralkodóiról sok képmást festett. Ismert képén a bécsi kongresszuson résztvevő uralkodók és államférfiak képmásait egyesítette.

Isaccea *(Iszakcsa)*, város a román Dobrudzsában, Tulcea kerületben, (1912) 4048 lak. Dareios itt verette a hidat az Isteren keresztül; 1829. itt keltek át a Dunán az oroszok s lerombolták I. erődítményeit.

Isaeus, l. *Isaios*.

Isagila, Babilon város ősrégi temploma. Eredetileg Marduk istennek szentelt áldozati és istentiszteleti hely volt, utóbb azonban itt imádták nejét Zarpánitát és atyját Íát, valamint fiát Nébót is. Az egész épületcsoport több részből állott, amelyeket közös fal vett körül. A közepén hétemeletes, lépcsőzetes épület, a Zikúrat emelkedet. A szentek szentjében, mely a Parakku nevet viselte, az év elején, a Zakmuk-ünnepen az istenek összegyűltek, hogy Marduknak hódolatukat bemutassák. Az Isán Amrán nevű romhalom jelöli meg azt a helyet, ahol egykor ez a templom állott.

Isagoras, a peisistratida Hippias elűzetése után Kr. e. 508., mint az athéni arisztokrata párt vezére a spártaiak támogatásával a demokrata pártot Kleisthenes vezérükkel együtt elkergette és pártja élén maga akarta kormányozni a várost. De a nép ostrom alá vette az Akropolison, mire I. 3 nap mulva kénytelen volt a spártaiakkal elvonulni és számüzetésben halt meg.

Isaios *(Isaeus)*, a tiz attikai szónok egyike, athéni beszédíró és ékesszólástanító Kalkiszból (Euboea) Kr. e. 400—340 között. Fennmaradt 11 beszéde jórészt hagyatéki pörökre vonatkozik, s így fontos az attikai magán- és családjog ismeretére. Stílusának páthosza és költőisége Isokrates hatására vall, a meggyőzés ereje azonban hiányos. Kiadta *Schömann* kommentárral (Greifswald 1831); *Scheibe* (Leipzig 1874); *Buermann* (Berlin 1883). V. ö. *Blass*, Die attische Beredsamkeit (2 köt., 2. kiad., Leipzig 1892); *May*, Étude sur les plaidoyers d'Isée (Paris 1876).

Isajlović *Demeter*, szerb író, szül. Dáljában (Verőcze) 1783 nov. 10., megh. Belgrádban 1840-ben. 1808—14. tanár a karlóczai szerb gimnáziumban, 1814—30. tanár Zomborban. 1830-ban Belgrádba ment mint a nemzeti iskolák igazgatója és Milos fejedelem gyermekeinek nevelője. A nemzeti nyelv irodalmi használatáért folyó harcban az újítók mellé állott. Munkái: egy szerb-latin-német szótár (1828) és egy szerb keresk. történet (Buda 1816).

Isambert (ejtsd: izanber), *François André*, francia jogtudós, szül. Aunayben (Eure-et-Loire) 1792 nov. 28., megh. Párisban 1857 ápr. 13. Ügyvéd, majd 1830. semmítőszéki tanácsos és képviselő lett. 1848-ban a februári forradalom után a nemzetgyűlésbe is beválasztották. Művei: Recueil complet des lois et ordonnances à compter du 1er avril 1814. (Paris 1820—30, 17 köt.); Recueil général des anciennes lois françaises depuis l'an 420 jusqu'à la revolution de 1789 (másokkal, u. o. 1821—33, 29 köt.); Annales politiques et diplomatiques (u. o. 1823, 5 köt., 2. kiad. 1826); Essai historique sur l'étude du droit naturel, du droit publique et du droit des gens (u. o. 1826); Code électoral et municipal (2. kiad. u. o. 1831, 2 köt); Histoire de Justinien (u. o. 1856, 2 kötet).

Isán Amrán, azon babiloni romhalomnak a neve, mely az egykori híres Marduk-templom helyét jelöli meg.

Isán il-ahamar («vörös halom»), az ókori Babilon területén emelkedő romhalmok egyike.

Isán il-aszvad («fekete domb»), azon romhalmok egyike, melyek az ókori Babilon területén emelkednek.

Isar *(Isaurus, Isura)*, a Duna jobboldali mellékfolyója; ered a Spekkarspitze közelében Tirolban s a Mészkő-Alpokat a scharnitzi szurdokkal áttörve Bajorországba ér, majd ismét 7 m.-nyire összeszűkül és 8 m. magas vízesése van; ezt a hegyvidéket róla nevezik Isarwinkelgebirge-nek. Az Erdinger-Mooson keresztülfolyva, Deggendorf alatt Isarmündnél torkollik 352 km. hosszú folyás után. Mellékfolyói: a Riss, Achen, Walchen, Jachen, Loisach és Amper. A bajorok nemzeti folyójuknak tekintik, Münchenen s az egész Bajorfensikon keresztülfolyik.

Isaria (növ.), a *Cordyceps* (l. o.) konidiumos alakja. Mintegy 100 faja ismeretes. Egy részük állatokon élősködik. Ilyen az *I. eleutheratorum*, bábokon és bogarakon, az *I. arachnophila*, pókokon, az *I. lecanii-ola*, pajzstetveken

Isastraea helianthoides *Goldf.* (paleont.), a felső jura (oxford) szirtes korallpadjainak egyik legjellemzőbb faja. A Jura-hegységben Észak-Franciaországban és az angol jurában gyakori.

Isaszeg, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vmegye gödöllői j.-ban, (1910) 4120 magyar és tót lakossal; vasúti állomás, posta-, távíró- és telefonhivatal.

I. mint csatahely első izben 1267-ben szerepelt; itt verte le V. István atyjának, IV. Bélának seregét. 1849-ben pedig itt vívta ki a magyar honvédsereg egyik legfényesebb győzelmét az osztrák sereg felett. A kápolnai csata után Windischgrätz a támadólag fellépő magyarokkal szemben Pest és Komárom megvédése céljából serege zömével a gödöllői állásba húzódott vissza. A támadólag előnyomuló Görgey a VII. hadtestet a pesti fővonalra, a másik 3 hadtestet pedig Klapka alatt az osztrák jobboldal megkerülésére Tápióbicskére rendelte. Az osztrák hadtestek ápr. 6. d. e. 11 óra tájban értek kijelölt helyükre s épp főzéshez fogtak, amidőn hátvédeik a magyarok által megtámadtattak A Gáspár vezette magyar VII. hadtest ugyanis déli 12½ órakor Bagnál Schlick utóvédére bukkanván, a vázlaton látható módon harchoz fejlődött. Gáspárral szemben az osztrák III. hadtest Lobkowitz-hadosztálya fejlődött fel Besnyő tájékán. Gáspár csakhamar beszüntette támadó előnyomulását, mire e szárnyon a harc — néhány lovasrohamtól eltekintve — álló jelleget öltött. Ezalatt az I.-nél állást foglalt Jellachich-hadtest biztosítására a Király-erdő K.-i, illetve D.-i szegélyén visszahagyott Rastič és Gramont dandárok ellen Damjanich (III.) és Klapka (I.) I.-re, míg Aulich (II.) általános tartalék gyanánt Dánya felé nyomult előre. Damjanich és Klapka d. u. 1½ órakor nagyobb nehézség nélkül visszanyomták Jellachich utóvéddandárait, midőn azonban Klapka az élen levő Zákó-dandárral a Király-erdő Ny.-i szegélyén fejlődött, Jellachich a Schulzig-hadosztály két dandárával támadást intézett ellene. E támadást a Zákó-dandár nem birta ki s rövid védekezés után hátrálni kezdett, a mögötte levő Bobich-dandárt is magával rántván. Jellachich azonban a nyert előnyt nem

aknázhatta ki, mert időközben Damjanich is kibontakozott az erdőből és Zákó támogatására a Kiss Pál-dandárt rendelte ki. Miután azonkívül időközben a többi magyar dandárok is kibontakoztak, Jellachich egész hadtestét a Rákos jobbpartján elterülő magaslatokra vonta vissza. Most ért csak Görgey a csatatérre és a II. hadtestet is útnak indította Dányról I.-nek. Ezen hadtest közbelépésére már nagy szükség is volt, mert Windischgrätz, miután Gáspár a támadás folytatásával felhagyott, csak a Lobkowitz-hadosztályt hagyta vele szemben, míg a Liechtenstein-had-

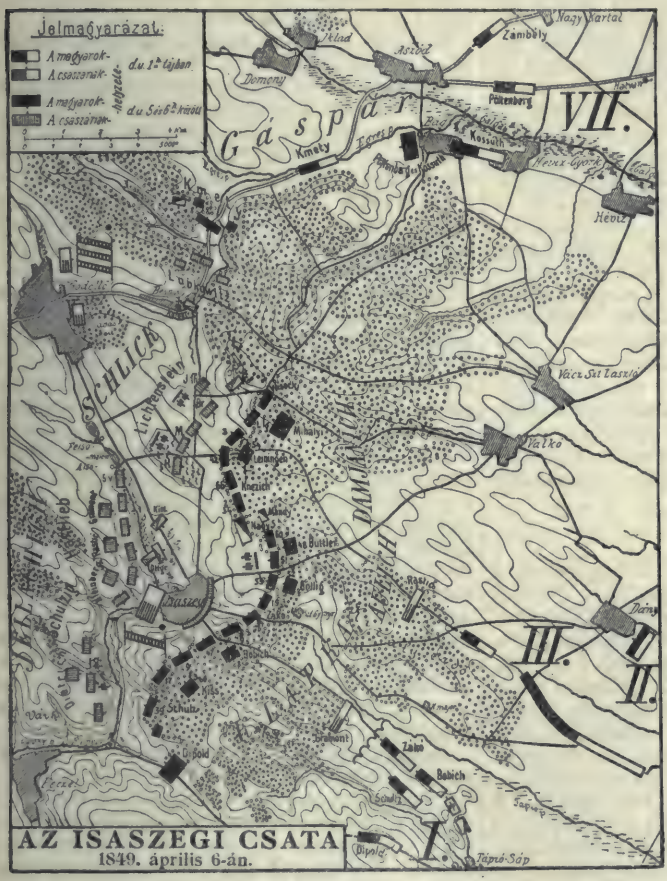

helységbe, majd a Rákos jobbpartján fekvő magaslatokra is felhatoltak. Jellachich ezt már nem várta be, miután már előbb elrendelte volt a visszavonulást Gödöllő felé. Míg Klapka és Aulich hadteste este 8 óra tájban az említett magaslatokon tábort ütött, addig a másik szárnyon Damjanich és Liechtenstein között a harc egészen éjjeli 11 óráig tartott s csak ekkor rendelte el Liechtenstein is a visszavonulast, miután csak most értesült Jellachich csapatjainak elvonulásáról. Windischgrätz a győzelem biztos reményében távozott el d. u. 5 óra tájban a csatatér jobbszárnyáról Gödöllőre s nagy volt a megdöbbenése, midőn este 9 óra tájban Jellachich visszavonuló csapatjaival odaérkezett. Ily körülmények között az osztrák fővezér seregének Pest felé való visszavonulását rendelte el s így a győzelmesen tovább előrenyomuló magyar hadsereg ápr. 7. Gödöllőt már üresen találta. Az osztrákok veszteségét némelyek 600, mások 1500 emberre becsülik; a magyarok 800—1000 embert vesztettek. 1901 szept. 8. az elesett honvédeknek emlékszobrot állítottak. V. ö. *Breit*, Magyarország 1848—49. évi függetlenségi harcának katonai története, II. köt.

Isatis *L.*, *csülleng* (növ.), a Keresztesek génusza; 50 faja legnagyobbrészt a Földközitenger K.-i környékén van elterjedve. Egyéves, vagy évelő fűvek. Termésük 1 üregű, 1—2 magú, szárnyas csüngő becőke. Az *I. tinctoria* L. (festő csülleng, festőfű, repceindigó, l. a *Festéknövények* mellékletén), 50—120 cm. magas, 2 éves növény, kékes deres. Levele szíves vállal szárölelő. Fürtben álló sok sárga virága van, becőkéje lapos, kerülékes v. tojásdad, 1 magú, a mag helyén kidudorodik. Leveleiből *indigót* nyernek. L. *Indigónövények*.

Isaura, l. *Isauria*.

Isauria, kicsiny ország az ó-kori Kis-Ázsiában, Lykaonia, Pisidia, Frigia és Kilikia között; lakói félelmes kalózok, a kilikeknek bűntársai. Fővárosuk, *Isaura*, veszedelmes rablófészek volt, mely még Rómával is szembeszállott. Servilius nagyot rontott I.-n (78., azért Isauricus), de a döntő csapás Pompejustól jött (67). De azért az izaurok megmaradtak rablóknak, akik egyes főnökök (zsarnokok) körül tömörülve rémei voltak a szomszédoknak is, de egymásnak is. Gallienus idején Trebellianus a többi zsarnok fölé emelkedik, de elesik és Róma igazgató keze nehezedik a zordon országra. Probus elválasztja I.-t Kilikiától, Diocletianus óta a kilikiai legatus alá

osztályt a Vadaskerten át Damjanich jobboldalába vezette, minek folytán ez ismét a Király-erdőig volt kénytelen visszahúzódni. Erre Görgey a II. hadtest Mihályi-dandárával megerősített Damjanichot halogató harcra, az említett hadtest zömét és az I. hadtestet pedig támadó előnyomulásra utalta. Eközben Windischgrätz az Ottinger- és Kisslinger-lovasdandárokat a szintén lovasságból álló magyar közép megtámadására utasította, de ez Nagy Sándor ellenrohamai és Aulich tüzérségének hathatós tüze folytán sikerre nem vezetett. Most aztán Aulich és Klapka csapatjai indultak rohamra és csakhamar benyomultak az égő I.

kerül Tarsus székvárossal. Utóbb Keletrómához csatolják, melynek dinasztiát ád (717. III. Isauri Leo). A modern korig fennállottak és ma is lakottak: Palaea Isaura (Zengibar-Kalesszi), Listra (Katin-szeráj) és Isaura Nova (Dinorna), melynek romjait 1901. a Dorla melletti síkságon fedezték fel.

Isauricum (t. i. *tributum*, lat.), hadi sarc, melyet a kelet-római császárok fizettek az isauroknak, *Isauria* (l. o.) lakóinak azért, hogy betöréseik alkalmával a birodalom területét megkíméljék.

Isauricus, Publius Servilius kitüntető jelzője, szintúgy *Zenon* és *III. Leo* görög császároké.

Isaye *(Ysaye), Eugène*, a jelenkor legnagyobb hegedűművészeinek egyike, szül. 1858 júl. 16. Liègeben. A liègei konzervatoriumon kezdte zenei tanulmányait, amelyeket Brüsszelben Vieuxtempsnál fejezett be. Hangversenykörutakon lett ismertté a neve. 1883-ban Párisban telepedett le, 1886. a brüsszeli Conservatoire első hegedűtanára lett és megalapította világhírű vonósnégyestársaságát. 1894-ben leköszönt tanári állásáról és csak az általa alapított zenekar: a *Société des concerts Ysaye* karnagyi állását tartotta meg. 1898-ban New Yorkba hívták meg a filharmóniai társaság élére, Seidl helyébe. I. a meghívást nem fogadta el. Művei: 6 hegedűverseny, változatok Paganini egy témája felett. I. előadásának sajátosságai: magával ragadó, izzó temperamentum, nagyszerű lendület, gazdag kifejező erő és kivételes virtuózkészség. I. sokszor koncertezett Budapesten is, 1907. *Gönczy* Mórral szövetkezve előadta Beethoven összes hegedű-zongora szonátáit.

Isbjörn-expedició, l. *Tengeri tudományos expedíciók*.

Isboset, Saul fia, l. *Saul*.

Isca Silurum, l. *Caerleon*.

Ischaemia (gör.), helybeli vérszegénység a keringés helybeli akadályai miatt, pl. a verőerek összehúzódása, összenyomatása, rögösödése, vagy bármely okból eredő elzáródása következtében. Az I. következményei attól függenek, hogy vannak-e az elzárt érnek collateralis, oldalági összeköttetései, mert ez esetben a keringés ezeken át egyenlítődik ki; ha végerek záródnak el, az I. következménye ischaemiás elhalás. L. *Infarktus*.

Ischia (ejtsd: iszkia), Nápoly olasz tartományhoz tartozó sziget a Nápolyi-öböl bejáratánál. Területe 46 km². Lakóinak száma (1911) 26,891. A vulkánikus talaju sziget földje termékeny; igen jó bort és gyümölcsöket terem; a halászat, az agyagedénykészítés és szalmafonás is sok embert foglalkoztat. Melegfürdői híresek; a leglátogatottabbak Casamicciolában (l. o.) vannak; ismeretesek Lacco falu környékén a gőzfürdők (stufe). I.-n, melyet a görögök *Pithecusa*-nak a rómaiak *Aenaria*-nak hívtak, az első telepesek eubeaiak voltak; azonban ezeket, valamint a Hiero szirakuzai királytól kiküldött gyarmatosokat az Epomeo lávája elűzte. 1301. volt e tűzhányónak utolsó kitörése. Különböző sorsfordulatok után I. a Pescara-család birtokába jutott. Földrengések gyakran fordultak elő rajta: 1828., 1832., 1881. és 1883 júl. 28-án; ez utóbbi volt a legpusztítóbb; Casamicciola, Forio, Lacco Ameno elpusztultak és 2313 ember vesztette életét. A fővárosa I. a K.-i parton, (1911) 7159 lak., püspökséggel, pompás székesegyházzal, kastéllyal és tengeri fürdővel.

Ischiadicus *(nervus I.)*, ülőideg, az alsó végtag főidege. a test legerősebb idege. Hátul lép ki a medencéből, itt kisujjnyi vastag, lehalad a comb hátulsó felszínén, azután ellátja az egész lábszárat és lábfejét. Gyakran előforduló, olykor igen súlyos megbetegedése az *ischias* (l. *Ülőidegzsába*).

Ischias (gör. ejtsd: iszkiász), l. *Ülőidegzsába*.

Ischion (gör.), latinul ischium, az ülőcsont neve.

Ischiopagus (gör.), az az ikertorzképződés, midőn a két iker a medencéjével nőtt össze.

Ischl, község Felső-Ausztriában, Gmunden kerületi kapitányságban, a Traun és az I. alkotta félszigeten, 468 m. magasban, vasút mellett, (1910) 10,188 lak., sófőzőkkel, amelyekhez a sós vizet a közeli I.-i sóshegyből és Hallstattból vezetik csövekben. Jelentőségét I. szép fekvésének és 1822 óta ismeretes fürdőinek (sós-, iszap-, kén-, fenyő-, sós-gőzfürdők és hidegvízgyógyintézetek) köszöni; gyorsan emelkedett 1856 óta, amidőn az uralkodó család rendes nyaralóhelyévé tette. Gyönyörű parkjai vannak, amelyek közt a legszebb az uralkodó nyaralója körüli és a traunmenti Sophien-Esplanade, a Hygieia kis ércszobrával és a Rudolfsgarten, néhai Rudolf trónörökös szobrával. A számos nyaralón kívül kiválóbb épületei az 1877—80-ig restaurált plébánia-templom; a kaszinó, hangverseny-, olvasó- és társalgótermekkel; a muzeum és Wirer von Rettenbach orvos hatalmas mellszobra. A király 80-ik születése napján 1910 aug. 18. emlékszobrát leleplezték, ő Felsége vadászruhában van ábrázolva, amint egy sziklán áll és az elejtett szarvasra tekint. Környékének szebb pontjai a Karolinen-Panorama, a Sophien-Doppelblick, a Dachstein-Aussicht és a Syriuskogel (598 m.) a Ferenc József-kilátótoronnyal, a Hundskogel és a Schaafberg, melyre 1893 aug. óta fogaskerekű vasút visz fel. D.-re a Traun mellett fekvő Lauffen is I.-hez tartozik, ez a Salzkammergut legrégibb községe (1282), szép templommal, 458 lak. V. ö. I. und seine Umgebung (Gmunden 1896); *Mayer*, Bad I. (u. o. 1897).

Ischli klauzula elnevezés alatt lett ismertté egy, a monarchia két állama között fennforgó vám- és kereskedelmi kérdések szabályozását tárgyaló törvényjavaslatnak 5. §-a. Amidőn u. i. a két kormánynak a jelzett kerdések szabályozására vonatkozólag 1898. létesített megállapodásai a Reichsrathban folyó obstrukció következtében nem emelkedhettek törvényerőre, a magyar kormány egy törvényjavaslatot készített, amelynek alapján ezek az ügyek az 1867. XII. t.-c. 68. §-a értelmében, *tehát egyoldalulag* lettek volna rendezendők. Egyszersmind ama cél által vezéreltetve, hogy az ország legvitálisabb gazdasági érdekei a jövőben se legyenek a Reichsrath obstrukciós pártjai szeszélyeinek kitéve, ugyanezen törvényjavaslat 5. §.-a kimondta, hogy amennyiben a vám- és kereskedelmi viszonyok kérdéseire nézve a két állam között 1903 dec. 31-ig se jönne létre az 1867. XII. t.-c.-ben előírott módon (t. i. rendes törvényhozási úton) a

megállapodás, azért, hogy a kérdések rendezés nélkül ne maradjanak, mindezen ügyekre nézve *ideiglenesen, a magyar törvényhozás további intézkedéséig* a jelen törvényben foglalt határozmányok maradnak érvényben. Az I.-nak tervezője Lukács László akkori magyar pénzügyminiszter volt. A Bánffy-kormányt emiatt az ellenzék az ország gazdasági függetlenségének elárulásával vádolta és kíméletlenül támadta.

Ischuria (gör.), l. *Húgyhólyagbénulás.*

Isdegerd, perzsa királyok, l. *Jezdegerd.*

Isebel, l. *Jezabel.*

Iseghem (ejtsd: izehem), város Nyugat-Flandria belga tartomány Roesselare járásában, a Mandel mellett, (1910) 12,814 lak., lenfonással, vászonszövéssel, csipkekészítéssel és posztószövéssel.

Isegrim (középfelnémetül *isengrim*), régi német férfinév, mely 1100 körül a német állateposzban a farkas nevévé lett. — *Isengrimus* a címe egy XII. sz.-i, rímes hexaméterekben írt latin költeménynek, melyben egy flandriai származású költő az állatmondának egyes részleteit meséli el. Kiadta Voigt (Halle 1884).

Isel, 1. a Dráva 55 km. hosszú baloldali mellékfolyója, ered a Gross-Venediger hegyen. Lienznél torkollik. — 2. *I.*, 750 m. magas *hegy* Tirolban Innsbruck mellett, szép sétahelyekkel, katonai célövőkkel, a tiroli Kaiserjäger-regiment muzeumával és az 1893 szept. 28. leleplezett Hofer Andrásszoborral (Nattertől).Itt csatáztak a tiroliak a bajorok ellen Hofer vezérlete alatt, míg le nem győzettek.

Iselin, *Isaak*,német filozófiai író, szül. Baselben 1728 márc. 17., megh. u. o. 1782 jun. 15. Filozófiai, történeti, pedagógiai műveket írt: Geschichte der Menschheit (5. kiadás 1786); Vermischte philosophische Schriften (1770, 2 kötet); Ephemeriden der Menschheit (1776—1782, 7 kötet). Pedagógiai műveit és levelezését kiadta Göring (1884).

Iselle, l. *Simplon.*

Iselsberg, 1204 m. magas hágó a Magas-Tauern hegységben, amelyen Dölsachtól Winklernbe, a Pusterthal folytatásából, a Dráva felső völgyéből a Möll völgyébe visz át az országút.

Isenacum, Eisenach új-latin neve.

Isenit, a Westerwaldban az Eis (Isena) folyó mentén előforduló bazaltoid külsejű, olivin-tartalmú amfibol-biotitandezitok.

Iseo-tó (*Lago d'Iseo* v. *Sebino*, lat. *Lacus Sebinus*), tó az Alpok D.-i lábánál, glaciális eredetű, sziklamedencés, melyet hajdani moréna is duzzaszt. Az Oglio folyó folyik át rajta. 185 m. magasan fekszik, 25 km. hosszú, 5 km. széles, 251 m. mély, 61 km² nagyságú. Környéke festői, közepén sziget van. DK.-i partján van I. falucska, továbbá Lovere, Pisogne és Sarnico. E legutóbbiról és Iseoról szárnyvasút visz a Brescia-Bergamo közti vasúthoz. Sarnico, Iseo és Lovere közt gőzösök is járnak.

Iser (cseh. *Jizera*), az Elbe jobboldali mellékfolyója Csehországban, az Iser-hegységben a Tafelfichtén (1124 m.) ered; fölvéve a Kis-I.-t, később pedig a Kamnitzot, Tauschimnál torkollik. Hossza 122 km., hajózhatatlan.

Iséran, *Mont* — (v. *Col d'I.*), 2769 m. magas hágó a Grajusi-Alpokban, Savoy francia départementban, a felső Isère (Tarentaise) és az Arc (Maurienne) vízvidékét köti össze.

Isère (ejtsd: izér), 1. a Rhône 290 km. hosszú baloldali *mellékfolyója*; ered a Mont-Iséranon 2400 m. magasban, felső része a Tarentaise-völgy, Fort Barrauxnál a róla elnevezett départementba lép, Grenoble fölött átfolyik a szép Graisivaudan völgyön és Valence fölött torkollik Drôme départementban; mellékfolyói az Arc, Bréda és Drac. — 2. *I., département* Franciaország DK.-i részében, Savoie, Aine és Hautes-Alpes départementok, a Drôme, Ardèche, Loire és Rhône folyók között, 8235 km² területtel. I. a Dauphiné Graisivaudan, Viennois és kisebb részben Diois és Gapençais nevű részeiből alakíttatott, (1911) 555,911 lak, 1 km²-re 68. Legmagasabb hegye a Pelvoux a Meije-zsel (3987 m .), a Grandes-Rousses (3473 m.). Folyóvizei a Rhône környékéhez tartoznak; ezek a Guiers, a Bourbe, a Gère és az I. a Drac-kal. Lakói mezőgazdasággal, gyümölcstermeléssel és állattenyésztéssel foglalkoznak, a selyemhernyótenyésztés is gazdag jövedelmi forrásuk. Az ásványország termékei: vasérc (Allevard, Saint-Quentin és Verpillière), kőszén (Mure és Bourg-d'Oisans), márvány (Echaillon). Allevardban és Uriageban gyógyfürdők is vannak. Járásai: Grenoble, St-Marcellin, La Tour-du-Pin és Vienne; fővárosa Grenoble.

Isère, *Colombat de l'*, francia orvos, l. *Colombat.*

Iser-hegység, a Szudeták egy része, Liegnitz porosz kerületben és Csehországban. Gnájszból és csillámpalákból felépült őshegység, 4 csaknem párhuzamos láncból áll, ezek a következők: *Hoher Iserkamm* (Tafelfichte 1124 m. és a Hinterberg, 1126 m. magas, a hegység legmagasabb pontjai). *Mittlerer Iserkamm*, *Welscher* vagy *Wohlscher Kamm* (Sieghügel 1125 m.) és a *Kemnitzkamm*, amely a legalacsonyabb. Az I. zord, nagyobbára erdős és gyér lakosságú.

Iserin (ásv.), legömbölyödött szemekben előforduló *ilmenit* (titánvas), mely folyók homokjában helyenként található. Nevét az Iserwiese (Riesengebirge) után kapta; még nagyobb tömegben fordul elő Kanadában a Moisie-folyónak a Szent-Lőrincbe való torkolatánál.

Iserit (ásv.), az Iserwiese (Riesengebirge) iserinszemecskéi között fordul elő; barna szemecskék, melyek vékony szilánkokban sárgák; kristályalakja a rutiléval egyezik meg; vastitanát, képlete $FeTi_2O_5$. Lehetséges, hogy nem egyéb, mint ilmenittel elegyedett rutil; ekkor a nigrinhez lehetne csatolni.

Iserkamm, l. *Iser-hegység.*

Iserlohn, az ugyanily nevű járás székhelye Arnsberg porosz kerületben, (1910) 31,274 lak., régi és igen jelentékeny fémiparral és különösen tűgyártással; nagy galmáj-bányákkal; I. Vilmos császár érczobrával; fémipar-iskolával; közelében a Dechen-barlanggal. Néhány évvel ezelőtt a földalatti bányák miatt a város egy része lesüllyedt.

Isernia, az ugyanily nevű járás székhelye Campobasso olasz tartományban, (1911) 9720 lak., vászonszövéssel, agyagiparral és pergamenkészítéssel. I. a régiek *Aeserniája*; több ízben nagy károkat szenvedett a földrengésektől.

Is fecit cui prodest v. *cui bono* (lat.) a. m. az tette, aki hasznot húzott belőle, v. akinek hasznára van.

Is. Geoffr., természetrajzi nevek mellett *Geoffroy Saint-Hilaire* Isidore (l. o.) nevének rövidítése.

Ishpeming, város Michigan északamerikai állam Marquette countyjában, a Michigan mellett, (1910) 12,448 lak., vasércbányái nevezetesek.

Isidorus, 1. *Hispalensis (sevillai Izidor), szent*, egyházi író, szül. Cartagenában, megh. 636-ban. Ünnepe ápr. 4. 600 körül sevillai érsek lett. Rendkivüli irodalmi munkásságot fejtett ki; Originum s. etymologiarum lib. XX. című főmunkája rövid enciklopédiája az összes tudományoknak, melyben főleg a római korról közöl régiségtani adatokat. Teológiai munkái közül nevezetesebbek: L. L. III. sententiarum s. de summo bono, és L. L. II. de ecclesiasticis officiis; De regibus Gothorum, Vandalorum et Suevorum. Ezenkívül tovább folytatta az egyházi íróknak Szt. Jeromos által megkezdett és Gennadius által megtoldott sorozatát. Sokáig neki tulajdonították az *Álizidori gyüjtemény*.

2. *I. Mercator*, l. *Álizidori gyüjtemény*.

3. *I. Pelusiota (pelusiumi Izidor), szent*, szerzetes, szül. Alexandriában 370 körül, egy Pelusium melletti kolostor apátja volt Alsó-Egyiptomban. Megh. 440. Exegetikai és erkölcsi tartalmu levelei, számra 2012, korára gyakorolt nagy befolyásáról tanuskodnak. V. ö. *Glück*, Isidori Pelusiotae summa doctrinae moralis (1848); *Turner*, Journal of Theol. Studies 6 (1905).

4. *I.*, görög származású moszkvai metropolita, megh. 1463. Rómában. Mint kiváló képzettségü teológus, 1433. a bazeli zsinaton résztvett a görög és római egyház egyesülése iránt tartott tárgyalásokon. 1437-ben orosz metropolita lett. 1438-ban a ferrarai és firenzei zsinatra ment s ott annyira ajánlotta az uniót, a római és görög egyházak egyesülését, hogy II. Jenő pápa bíborosnak és legatus a latere-nek nevezte ki. Visszatértében Budán keresztül utazott Oroszországba. Budáról 1440. levelet irt haza, melyben az unió létrejöttét hirdeti híveinek. De Moszkvába visszaérkezvén, az unió kihirdetése után kénytelen volt elmenekülni Rómába, mert az oroszok hallani sem akartak az unióról. Rómából többször Konstantinápolyba utazott a római egyház ügyeiben. Mikor a törökök 1453. elfoglalták Konstantinápolyt, az akkor ott tartózkodó I.-nak sikerült a törökök elől Itáliába menekülni, hol a pápa a konstantinápolyi patriárcha címmel tüntette ki és kinevezte a bíborosok dékánjának.

Isim, 1. *(Izel, Ezel)*, az Irtis baloldali *mellékfolyója*, ered az akmolinszki kormányzóságban Középázsiában, 1675 km. hosszú, Uszt-Isimszknél torkollik.

2. *I.*, város, I. járás *székhelye* Szibéria Tobolszk kormányzóságában, az I. balpartján, 7500 lak., faggyuolvasztókkal, rozskereskedelemmel, decemberben nagy vásárokkal.

Isinda, 1. ó-kori város Kis-Azsia déli partján, Lykiában Antiphellostól nyugatra; maradványait Bellenklu falu mellett találták. — 2. *I.*, Pizidiában a Taurusz-hegység mellett; romjai Jazür közelében.

Isinglass (növ.), a japáni *agar-agar* egyik neve.

Isingrin, valamely magyar monostori v. káptalani felsőbb iskolában (talán Kalocsán v. Pécsváradon) a XI. sz. első felében számtant és bölcsészetet tanított. Mások szerint püspök volt. Ő kérte Szent Gellértet, kivel gyakran érintkezett, írná meg a három ifjú énekének magyarázatát, melyet aztán a szent püspök részletekben küldött meg neki, 1046. történt vértanusága miatt azonban művét be nem fejezhette. Más I. lehetett az, ki a salzburgi Szent Péter-kolostor tagja s 1072—1090. közt admonti apát volt. V. ö. *Karácsonyi*, Szent Gellért (199—201).

Isis, l. *Izisz*.

Isis (állat), l. *Kéregkorallok*.

Isis nobilis (állat), l. *Korallok*.

Iskariotes (héber) a. m. a karioti ember, Judásnak, Jézus árulójának melléknéve.

Iskátulya v. *skatulya*, a. m. doboz.

Iske, kisk. Ung vm. nagykaposi j.-ban, (1910) 278 magyar lak., u. p. és u. t. Vaján.

Iskola (lat. *schola*), az az intézmény, melynek célja az ifjuságnak tömeges kiképzése. Ma megkülönböztetünk nevelő I.-t és szak-I.-t. Amannak feladata a nevelés, az általános műveltség közvetítése, emezé pedig az, hogy szakismeretek tanítása útján valamely meghatározott életpályára készítsen elő. A mai kulturállamokban fejlett és elvszerüen tagolt I.-ügyet találunk, melyet össze sem lehet hasonlítani a középkori és ókori kezdetleges állapotokkal. Mindazonáltal a kulturállamok sem mind fordítanak az I.-kra annyi gondot, amennyit kellene.

Magyarország I.-ügye sokkal lassabban fejlődött, mint a nyugati nagy nemzeteké. Először a reformáció adott neki nagyobb lendületet. Igen nevezetes szerepet játszott a magyar közoktatásügy történetében Mária Terézia, aki az 1777. kiadott *Ratio Educationis* c. királyi rendelettel állami üggyé tette a közoktatást. A protestánsok azonban nem ismerték el az oktatásügynek ezt a rendeleti úton való rendezését. Mai I.-inknak legnagyobb része állami törvényhozás útján van szervezve. Jelenlegi I.-rendszerünkben három nagy tagozatot lehet megkülönböztetni. Az alsó tagozathoz tartoznak a kisdedóvó-intézetek, melyek 3—6 éves korig nevelik a gyermekeket, továbbá az elemi nép-I.-k, melyeknek V. és VI. osztálya már a középső tagozatba esik. A középső tagozatba soroljuk ugyanis mindazon I.-kat, melyek az elemi nép-I. IV. osztályából veszik növendékeiket. Ilyenek a négy- vagy nyolcosztályos gimnáziumok és reál-I.-k (a tulajdonképeni közép-I.-k), a hatosztályos felsőbb leány-I.-k és polgári fiu-I.-k, valamint a négyosztályos polgári leány-I.-k. Az elemi nép-I. VI. osztályához kapcsolódnak a felső nép-I.-k (a leányok számára két, a fiuk számára három osztállyal) s a háromosztályos gazdasági ismétlő-I.-k, iparos- és kereskedő-tanonc-I.-k. A közép-I.-k, felsőbb leány-I.-k és polgári I.-k IV. osztályára támaszkodnak a négyosztályos tanító- és tanítónőképző intézetek, az óvónőképzők (két osztállyal), a háromosztályos felső kereskedelmi I.-k, felső ipar-I.-k s az iparművészeti I. I.-rendszerünknek felső tago-

Homlokzat.

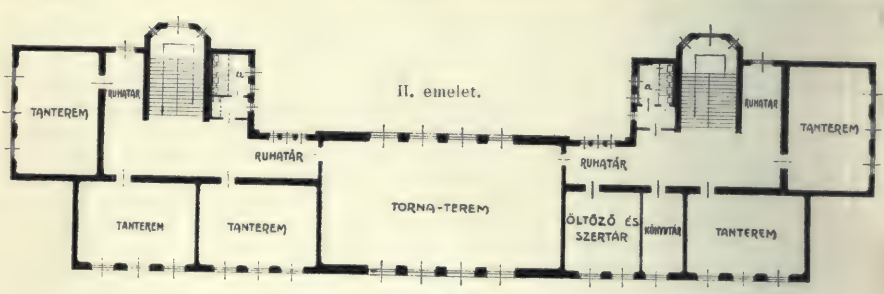

Földszint.

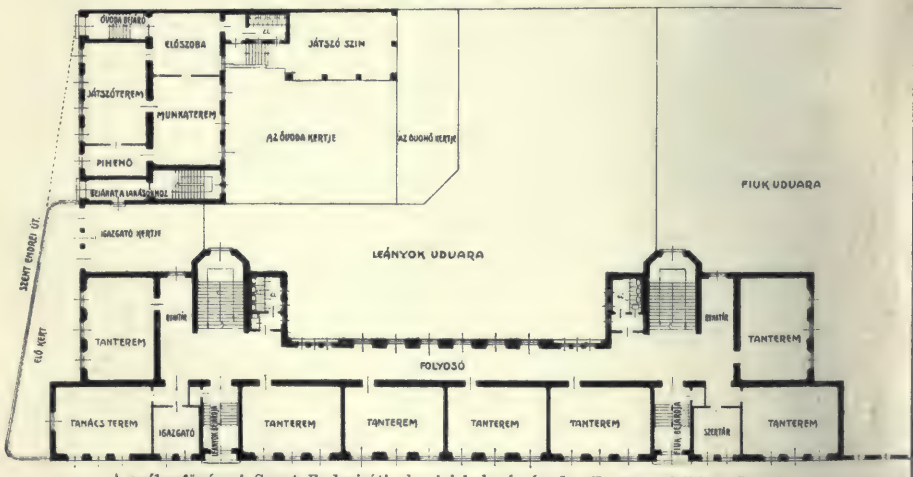

A székesfővárosi Szent Endrei-úti elemi iskola és óvoda. Tervezte Hikisch Rezső.

«Iskola-épületek» cikkhez.

Homlokzat.

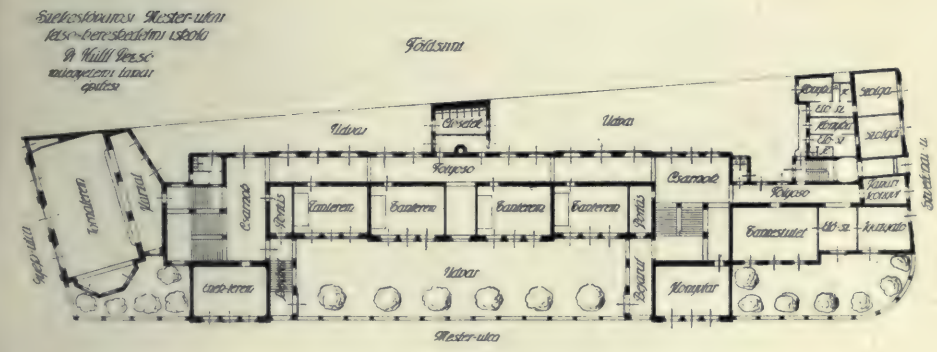

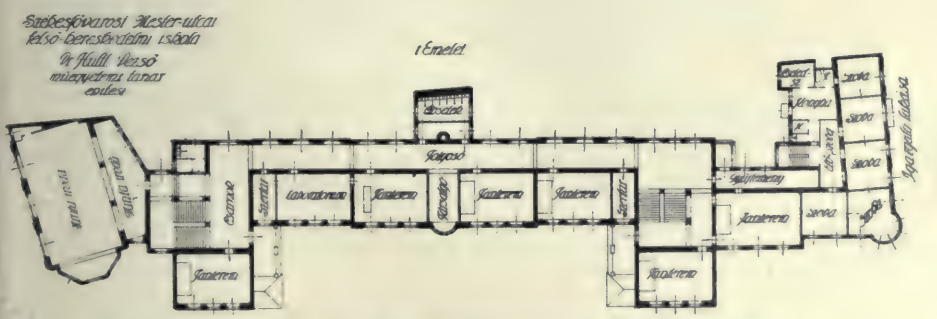

A székesfővárosi Mester-utcai felső kereskedelmi iskola. Tervezte dr. Hültl Dezső.

zatát a tudományegyetemek és jogakadémiák mellett a műegyetem, állatorvosi fő-I., bányászati és erdészeti akadémia, rajztanárképző s a gazdasági akadémiák teszik, melyeknek hallgatóságát a közép-I.-k érettségizett növendékei szolgáltatják. E fő-I.-kon a tanulmányi idő átlag négy évre terjed, a gazdasági akadémiákon csak kettőre. A felső tagozathoz tartoznak még a szintén két évfolyamos kereskedelmi akadémiák és a keleti akadémia, végül a polgári I.-i tanító- és tanítónőképző intézetek, mely utóbbiak a tanító-, illetőleg tanítónőképző intézetek végzett növendékeit képezik tovább.

Iskolaadó, a község által fentartott népiskolák terheinek fedezése végett a község polgáraira és birtokosaira kivetett adó, amely az állami egyenes adók 5%-át nem haladhatja meg. Az I. alól az állami, törvényhatósági hivatalnokok, katonatisztek stb., valamint azok a községi lakosok és birtokosok is mentesek, akik saját hitfelekezetük iskolájának fentartásához egyenes adójuk legalább 5%-ával hozzájárulnak.

Iskolabetegségek, l. *Iskolai egészségügy.*

Iskolabiztosítás, l. *Munkásbiztosítás.*

Iskolaegészségügy, l. *Iskolai egészségügy.*

Iskolaegészségügyi felügyelet a népiskoláknál a hatósági orvosok dolga; középiskolák iskolaorvossal bírnak. L. *Iskolaorvos.*

Iskolaegyesület, l. *Országos Magyar Iskolaegyesület.*

Iskola-épületek (l. *a képmellékletet).* Az ókori kultúrnépek a szabadban tanítottak. Ezen, az egészségre igen előnyös módszer Európában, a klimatikus viszonyok miatt, nem terjedhetett el s így az oktatás zárt termekben történik. Régente az I.-re nem fordítottak különös gondot, de újabban nagy haladás tapasztalható ezen a téren, főleg Budapesten, ahol Bárczy István polgármester közoktatási politikája s a város áldozatkészsége nem remélt fellendülést idézett elő.

A modern iskolaépítkezés 1. *folyosós*, 2. *középfolyosós*, 3. *centrális* v. 4. *pavillonrendszert* követ.

1. *Folyosós rendszer* a legcélszerűbb, mert a tantermek a hosszú folyosó egyik oldalán helyeztetnek el s így a folyosó világos, a gyermekek a szünetek alatt, míg a tantermeket szellőztetik, ide vonulhatnak.

2. *A középfolyosós rendszer* gazdaságosabb, mert a folyosó mindkét oldalán vannak termek s így az iskola kisebb területen épülhet fel. Hátránya, hogy a folyosó rendszerint sötét, bár lépcsőházak, világító-folyosók stb. beiktatásával e baj mérsékelhető.

3. *A centrális rendszer* abban áll, hogy az összes tantermek egy közp. csarnok, gyakran a beüvegezett udvar körül csoportosulnak, de a nehézkes szellőztetési és tökéletlen világítási viszonyok miatt e rendszer általánossá nem válhatott.

4. *Pavillonrendszer.* Többnyire csak főiskoláknál szokásos, mert az egységes felügyelet itt alig vihető keresztül s a pavillonok között való közlekedés nehézségekkel jár.

Az iskolaépítkezéseknél újabban a részletekre is kiterjedő olyan szabályok alakultak ki, amelyek a pedagógiai, egészségügyi, tűzbiztonsági stb. követelményeket tartják szem előtt. Ezeknek helyes alkalmazása az építész speciális szaktudását teszi próbára. A csatolt *képmelléklet* a folyosós rendszer szerint épített elemi és felsőbb kereskedelmi iskola alaprajzait és a homlokzatok fényképfelvételeit tünteti fel. Az első 1911., az utóbbi 1913. épült fel L. még *Iskolai egészségügy.*

Iskolaév, az évnek az a része, mely a tanítás idejét foglalja magában. Kezdete és vége a különböző országokban különböző időpontokra van téve. Pedagógiailag leghelyesebb, ha az I. a nyárhoz igazodik, mint nálunk.

Iskolafelügyelet, l. *Állami iskola-felügyelet.*

Iskolafentartó, az a testület, jogi személy vagy magánegyén, akinek a törvényes feltételek megtartásával joga van kisdedóvókat, vagy iskolákat felállítani és fentartani. Ily I.-k nálunk Magyarországon az állam, a hitfelekezetek, a törvényhatóságok, községek, társulatok és egyesek. Ezek tanintézeteik költségeit v. teljesen maguk fedezik, vagy pedig e célra államsegélyben is részesülnek.

Iskolahajók (ném. *Schulschiffe*, ol. *navescuola*), oly hajók, melyeken a tengerésztiszti pályára készülő ifjak és köztengerészek elméleti és gyakorlati kiképzést nyernek. I. úgy a haditengerészeti legénységi (altiszti), mint a keresk. tengerésztiszti és legénységi állomány nevelésére szolgálnak. Ez az intézmény jelenleg a legtökéletesebben Németországban van szervezve, hol a nagy hajózási társaságok két modern vitorlás iskolahajó fölött rendelkeznek, melyeken a hajópródok teljes gyakorlati és elméleti oktatásban részesülnek. Legközelebb az Osztrák Lloyd szintén fog vitorlás (esetleg gőzerőre berendezett) iskolahajót üzembe állítani a tiszti személyzet gyakorlatibb irányú kiképezhetése végett s ez intézménynek létesítése nálunk is tárgyalás alatt áll.

Iskolai alapítványok, tágabb értelemben mindazok az alapítványok és ösztöndíjak, melyeket testületek vagy magánosok ideiglenesen vagy örök időkre szerveznek tanügyi célokra. Szorosabb értelemben azok az alapítványok és ösztöndíjak, melyeket állami intézkedés, adomány, örökség, vagy megbízás folytán korlátlanul vagy bizonyos korlátozásokkal a vallás- és közoktatásügyi illetőleg az a minisztérium kezel, melynek hatáskörébe tartozó iskola javára szolgál az alapítvány.

Iskolai alapvagyon, a fekvő birtokból és készpénzből álló azon vagyon, melyet a népiskolai közoktatást szabályozó 1868. XXXVIII. t.-c. értelmében minden községnek alkotnia kell s melynek jövedelméből községi iskolát kell felállítania és fentartania.

Iskolai betegségek, l. *Iskolai egészségügy.*

Iskolai bizonyítvány, az a hiteles okmány, melyet a nyilvánossági joggal felruházott iskolák növendékeik számára kiállítanak. Van osztálybizonyítvány, érettségi bizonyítvány (egyes iskolafajoknál végbizonyítvány) és abszolutórium, ez utóbbi az egyetemi vagy az ezzel egyenrangú akadémiai tanfolyamok teljes bevégzését igazolja. Az I.-ban a növendék személyazonosságára vonatkozó adatokon kívül az illetőnek erkölcsi magaviseletére és előmenetelére vonatkozó jegyek is szerepelnek. Az elemi iskolákra nézve l. *Végbizonyítvány.*

Iskolai csapatok, l. *Ifjusági csapatok.*

Iskolai dráma, a művészi drámával szemben a szinműirodalomnak az a faja, melyet a középkor vége óta az iskolában műveltek: tanárok irták s tanítványaikkal adatták elő latin nyelven, hogy a tanulók a latin nyelvbe begyakorolják magukat. Eleinte Terentius és Plautus darabjait dolgozták át, mint Vitalis és Hrotsvitha, s Vergilius egyes szakaszait dramatizálták, majd maguk készítettek a bibliából s az ókori történetből oktató és erkölcsi irányú darabokat, melyeknek legismertebb példája Reuchlin Hennója (1497). A Németországban már korán kifejlődött I.-t a reformátorok arra használták, hogy velük tanaikat hirdessék és népszerüsítsék, ezért német nyelvüekké tették, közelebb hozták az élethez s mind jobban elvilágiasították. Új lendületet adtak az I.-nak a jezsuiták, akik fényes kiállításban pompás díszletekkel és kosztümökkel hozták szinre többnyire vallásos tárgyú darabjaikat, amelyekbe azonban mind több és több történeti elem vegyült, sőt utóbb művészi drámák átdolgozása is sorra került (Molière, Metastasio, Holberg). Nálunk az I. vallásos és tanító célzatán kívül nevelő szerepet is kapott: a főbb szerepeket jutalomképen a legkiválóbb tanulókkal játszatták el s maga az I. arra szolgált, hogy a diákok hozzászokjanak a biztos föllépéshez és szavaló ügyességre tegyenek szert. A XVIII. sz. közepe óta az I. mind jobban vesztett jelentőségéből, de szerzetes intézetekben nyoma van ma is.

Irodalmunkban az I.-t a németországi akadémiákra járó prot. ifjaink honosították meg a XVI. sz. közepén, a németajkú evangelikusok az I. történeti formáját (Bártfán 1553.), a református magyarok a polemikusat, így már Sztárai Mihály, az első magyar nyelvű I. szerzője ily dramatizált szatirákat irt A papok házassága (1550), Az igaz papság tüköre (1559) címmel a katolicizmus ellen a protestantizmus javára. Előadták-e valóban ezeket s a többi hasonló dramatizált hitvitákat, csak gyanítjuk; a magyar I. föllendülése nem is a protestánsok, hanem a katolikusok, illetőleg a jezsuiták érdeme, akik már 1601-től kezdve hoztak szinre nálunk egyelőre még latin (elvétve már a XVII. sz.-ban magyar) I.-kat. A XVIII. sz. folyamán alakult ki és emelkedett virágzásra a magyar I., mikor a piaristák már korán magyar nyelvű előadásokkal mulattatták iskoláik közönségét. Követték őket az I. elmagyarosításában a jezsuiták, a minoriták nagy számú misztériumdrámájukkal, a pálosok, akik a piaristákhoz hasonlóan mind több és több bohózatos tárgyú I.-t hoztak szinre. A reformátusok is föleleventették régi hagyományaikat, de jórészt csak a bohózatos német s még komoly tárgyú drámáikat is mulattató hatásuvá tették a beleszúrt anakronizmusokkal. Ilymódon a XVIII. sz. közepe felé jóformán minden magyar gimnáziumban évenként, sőt néhol többször is adtak elő I.-kat, melyeknek szövegét rendszerint a poétikai osztály tanára készítette s ő is tanította be. Az I.-k egy része nyomtatásban is megjelent, legkiválóbb drámaírók Illei János, Kunits Ferenc, Kozma Ferenc, Kereskényi Ádám, Faludi Ferenc jezsuiták, Pállya István, Banyák Bernát, Dugonics András piaristák s a pálosok drámáinak másolója, Táncz Menyhért. A katolikus I.-k legnagyobb része fordítás latinból, a protestánsokéi jobbára eredetiek, de csekélyebb műbecsüek. Az I.-knak nálunk az a nagy irodalomtörténeti jelentőségük van, hogy midőn 1790 táján szervezni kellett az első magyar szintársulatot, a szerzetes I.-k szerzői, akik begyakorolták magukat a drámaírásba, látták el eredeti és fordított szinművekkel a műsort és a főiskolák szinjátszó ifjai lettek az első magyar szinészek. A világi szinészet megalakulásával az I.-k elhanyatlottak s a kormány 1794. be is tiltotta az I.-k előadását, e rendeletnek azonban nem volt teljes sikere. Elvétve még manap is vannak I.-i előadások.

Irodalom. Riedel, Schuldrama und Theater, 1885; I. Zeidler, Studien zur Gesch. d. Jesuiten-Komödie, 1891; Creizenach, Gesch. d. neuern deutschen Dramas; Bayer József, A magyar drámairodalom története, 1897; Prónai Antal, A piaristák isk. szinjátéka Pesten, 1891; I.-k modern kiadása a Heinrich-féle Régi Magyar Könyvtár köteteiben.

Iskolai egészségügy *(iskolai hygiene)* mindazokkal a berendezésekkel, szabályokkal és intézkedésekkel foglalkozik, amelyek az iskolás gyermekeknek és a tanító személyzetnek az iskolában való tartózkodást, a tanítást egészségessé és kellemessé teszik s amelyek az iskolábajárás által okozott, illetőleg azáltal előmozdított vagy továbbterjesztett betegségek leküzdésére v. megelőzésére szükségesek. Az I. felügyeletére külföldön már sok helyütt külön iskolaorvosokat alkalmaznak; nálunk a kérdés még rendezés alatt áll (l. *Iskolaorvos*). A népiskolák egészségügyi felügyelete a hatósági orvos teendői közé tartozik. Az I. szempontjából fontosak főképen: az iskola épülete és berendezése, a tanítás rendszere, továbbá azok a betegségek, melyek az iskolával, illetőleg az iskolai munkával állanak kapcsolatban.

1. Az iskola épületénél az egészség szempontjából arra kell törekedni, hogy az száraz, tiszta legyen és lehetőleg emelkedettebb helyen, szabadon feküdjék, elegendő szabad tér tartozzék hozzá (játszótér). Az iskola környéke is lehetőleg tiszta és zajtalan legyen; a környező házak, ha csak lehet, ne álljanak közelebb hozzá, mint magasságuk kétszerese, mert csak így lesznek a földszinti tantermek elég világosak. Az épület homlokzata legcélszerűbben északnak tekint, a bejárat elegendő tág, a lépcsőház széles, biztos és kényelmes legyen, a folyosók nagyok és világosak. A tantermek hossza 10 m.-nél nagyobb ne legyen, mert különben a hátul ülők nem tudják a táblára irottakat elolvasni. A terem magassága kb. 4 m. legyen, a mélysége legföljebb 7 m. A tanteremben elhelyezett gyermekek mindegyikére legalább 1 m^2 padlófelület s 4—5 m^3 levegő jusson (óránkénti háromszoros levegőmegújítást számítva). A terem falait legcélszerűbb bemeszelni, mert az olcsó, egészséges és gyakran megújítható. A mész szemet bántó fehérségét kevés kék vagy barna festék hozzákeverésével lehet enyhíteni. Célszerű az oldalfalakat fejmagasságig olajfestékkel bevonni, hogy azok lemoshatók legyenek. A padlózat is olyan legyen, hogy a piszkot és a nedvességet ne vegye magába; a legcélszerűbbek a különböző linoleum, beton, aszfalt padlózatok, de a fapadlózat is használható, ha forró lenolajjal vagy viasszal van beitatva. A

tanulók felső ruháikat lehetőleg ne hozzák be a tanterembe.

A tanterem természetes világosságát az ablakok adják. Ezek a lehetőségig nagyok (a szabad ablakfelület legalább $^1/_5$-e legyen az alapnak) és a mennyezethez közel legyenek; a tanulókat úgy kell ültetni, hogy a világosságot balról kapják. Közvetlen napfény ellen vászon függönyökkel védekezünk. A mesterséges világításnak eléggé intenzivnek, egyenletesnek kell lennie, a levegőt nem szabad megrontania. A világosságnak a tanterem minden helyén olyannak kell lennie, hogy a tanuló még apró nyomtatást is könnyen olvasson 30 cm. távolságból, vagy hogy legalább 10 métergyertya-fény álljon rendelkezésére. A hőmérsékletnek is egyenletesnek kell lennie (kb. 18°); a fűtés olyan legyen, hogy sem piszokkal, sem a levegő megrontásával ne járjon. Legcélszerűbb a központi fűtés. A kályharendszernél a kályhákat lehetőleg úgy kell elhelyezni, hogy azokat kívülről, a folyosó felől lehessen fűteni. Célszerűek a köpönyeges kályhák, amelyeknek köpönyege alá friss levegőt vezethetünk. A szellőztetésre is nagy gondot kell fordítani, mert a tantermek levegője a léiegzés, bőrpárolgás, tisztátlan, nedves ruházat stb. következtében hamarosan kellemetlen szagú lesz, megromlik. (Módjait l. *Szellőztetés*). A tantermeket naponként gondosan ki kell tisztítani, a port letörölni, a padlózatot lesöpörni s felmosni vagy legalább is nedves ruhával feltörölni. Fontos különösen az alsóbb néposztályok gyermekeire nézve az iskolafürdők intézménye, melyeket a külföldön már sok helyen régóta kultiválnak. Az iskola tisztaságához tartoznak az árnyékszékek, amelyek azonban rendszerint az iskola legsötétebb pontjai, a használhatatlanságig piszkosak s állandóan émelyítő bűzzel fertőzik meg a környéküket. Pedig, hogy a sokat használt árnyékszékeket is tisztán lehet tartani, arra példák az utcai árnyékszékek.

Az iskola felszerelésének leglényegesebb része az iskolapad, amelyben a tanuló iskolai idejének javarészét tölti. A padot tehát úgy kell szerkeszteni, hogy a tanulónak megfelelő legyen s e végre a következők jönnek tekintetbe: 1. a pad differenciája, amin az asztallap szélének az üléstől való függőleges távolságát értjük. A differencia csak valamivel legyen nagyobb, mint az ülőgumóknak a könyöktől való távolsága. Ha a differencia túlnagy, úgy a tanuló kénytelen az íráskor vállait emelni, oldalra fordul, csak jobb könyökét teszi föl az asztal lapjára, ami a gerincoszlop elgörbülésére vezet. Ha a differencia túlkicsiny, a tanulónak nagyon előre kell görnyednie; 2. a pad distanciája, amin az ülés elülső s az asztal hátsó széle közti vízszintes távolságot értjük. Ha ez pozitiv, az asztal hátsó széle az ülés elé esik s a tanulónak íráskor előre kell görnyednie. Az egészségtani szempontnak a negativ distancia felel meg, amely kényelmes egyenes ülést biztosít. Az ilyen padban azonban nem tud a tanuló felállani, ami azonban a gerincoszlop elferdülésével szemben mindenesetre kisebb baj. Egyébként vannak negativ distanciájú padok, ahol ez is elérhető; így pl. a Fahrner-féle pad asztallapja felhajtható, a Kuntze-félé-é összetolható, a Kaiser-félénél pedig az ülés mozgatható, stb.; 3. az ülés magassága olyan legyen, hogy a térd derékszögben való hajlása s az alszár függőleges állása mellett a láb egész talpával a padlón nyugodhassék; kb. $^2/_7$-ét teszi ki a testhossznak; 4. az ülés szélessége a testhossz $^1/_5$-e; 5. a pad támlája a hát alakjához igazodjék; 6. az asztallap kb. 40 cm. széles és lejtős legyen. Egészében a pad méretei igazodjanak a testnagysághoz. A helyes testtartás érdekében célszerű az iskolapad asztalát ülőrészével szilárdan összekötni; de az egész pad a tisztogatás érdekében helyéből könnyen elmozdítható legyen.

A taneszközök szintén kiváló figyelmet érdemelnek az I. szempontjából. Hogy a tanuló szemeit minél kevésbbé erőltesse, a tankönyvekhez fehér, kissé sárgásba játszó, sima, erős papirt, éles betüket, egyenletes, fekete nyomdafestéket kell használni; a betük magassága legalább 1·5 mm., a betüköz 0·5 mm., a sorköz 2·6 mm. legyen, a sor hossza pedig kb. 10 cm. Az irópapir fehér, kissé sárgás, síma és elég vastag legyen, a tinta pedig egyenletes és fekete. Az írás a célszerütlen, rossz padokban nagyon káros lehet a gyermekek szervezetére, különösen a szemre és a testtartásra; mivel pedig a legjobban szerkesztett padok sem biztosítják írás közben a gyerek helyes testtartását, az I. szempontjából jobbnak tartjuk az álló írást, amelynél a gyerek magától is egyenesebb testtartást foglal el.

2. Ami a tanítás rendszerét illeti, I.-i szempontból arra kell törekednünk, hogy a gyermek túlerőltetését elkerüljük s hogy a tanítás mellett pihenéséről s testi neveléséről is gondoskodjunk. Az iskolázás kezdetét az 1868. évi magyar népiskolai törvény a 6. év végére tette; külföldön is hasonlóképen van. Kivételt kell tennünk a testileg v. szellemileg gyengén fejlettekkel. Az órarendet úgy kell összeállítani, hogy az egymást követő órák a gyermek figyelmét különböző irányban és különbözőképen kössék meg; a nehezebb tantárgyak az első órákat képezzék, mikor a gyermek még szellemileg friss. Az egyes órák között legalább 15 perces szüneteket kell hagyni. Ma már általános a panasz, hogy az iskola a gyermekeket túlterheli, aminek egyrészt a tantárgyak s az anyag sokaságában, másrészt az otthoni tanulás túlságos igénybevételében van az oka. Mivel a gyakorlati élet a természettudományok és a modern nyelvek intenzivebb művelését tette szükségessé, viszont a régi anyagot a konzervativebb körök egészében kívánták meghagyni, a tananyag tényleg annyira megnagyobbodott, hogy nagyon kérdéses: vajjon sikerül-e majd olyan pedagógiai módszert találni, amely a házi feladatok nyomasztó terhét megkönnyíti. Ezzel szemben az is bizonyos, hogy a gyermekek túlterhelésének sok esetben a szülők az okai, akik gyermekeiket hiúságból szellemi képességeiknek meg nem felelő tanulmányokra kényszerítik; zene v. nyelvtehetséggel nem biró gyermekeiket zongora- v. nyelvleckékkel terhelik, stb.

Hogy a gyermek fejlődése természetes és egészséges legyen, szellemi és testi képességének összhangzatos fejlesztéséről kell gondoskodnunk. A test fejlesztésének egyik fontos eszköze a torná-

zás, amelynek céljaira minden iskolának megfelelő berendezésű, egészséges (s nem pincében levő) tornateremmel kell birnia. Célszerű, ha az időjárás és a helyi viszonyok megengedik, hogy a tornaórát a szabadban tartsák meg. Igen egészséges és helyes a tornaórákon kívül hetenkint egy-egy félnapot is testedző, egészséges tornajátékokra v. sportra fordítani. Újabban az iskolákban külön napokat szentelnek a szabad természet megismerésére, ami amellett, hogy a gyermek szellemét is neveli, testi egészségére nagyon jó hatással van. Az újabban kezdeményezett erdei iskola (l. o.) a városok elcsenevészedett gyermekei számára valóságos áldás. Az I.-gyel összefüggnek a szünidei gyermektelepek (l. o.) is.

3. Az iskolázás bizonyos megbetegedésekre ad alkalmat: 1. általános táplálkozási és vérkeringési zavarok léphetnek fel az életmódnak az iskolázással kapcsolatos megváltozása folytán a helytelen ülés, testtartás stb. miatt. Ezek azonban rendszerint maguktól elmúlnak; gyenge gyermekeknél azonban állandó jelleget ölthetnek. 2. A gerincoszlop elferdülései a rossz iskolapad s a helytelen testtartás következményei (l. *Gerincoszlopelferdülés*). 3. A szem fénytörése is megváltozhatik; a statisztika szerint ugyanazon iskolában osztályról-osztályra nagyobb a közellátók száma, a közellátás (miopia) foka évről-évre, osztályról-osztályra növekszik, s városi iskolákban több a közellátó, mint falun. Ujabban a közellátóság létrejöttében az iskola szerepét tagadják. 4. Állítják, hogy az iskola elmebetegségek kifejlődésére ad alkalmat, ez azonban így nem áll. Való, hogy öröklött hajlam esetén a csirájában már meglevő elmebetegség a tanulmányokkal való túlerőltetés kapcsán tör ki; valamint idegesség is sokszor tapasztalható az iskolás gyermekeknél. 5. Külön beszámítás alá esnek a ragályos (gyermek-) betegségek, amelyeknek egyik fő terjesztő eszköze az iskola. L. *Fertőző betegségek*.

Irodalom. Baginszky, Handbuch der Schulhygiene, 3. kiadás, 1898—1900, 2 kötet, Stuttgart; Janke, Grundriss der Schulhygiene, 2 köt., Hamburg, 1901; Wellmer, Encyklopädisches Handb. d. Schulhygiene, Wien 1904; Burgerstein u. Netolitzky, Handb. d. Schulhygiene Jena 1902, 2 köt.; Kotelmann, Schulhygiene, München 1904; Baur, D. Hygiene des kranken Schulkindes, Stuttgart 1903; Griesbach, Der Stand der Schulhygiene in Deutschland, Leipzig 1904; Hinträger, Die Volksschulhäuser in der versch. Ländern, Stuttgart 1895—1904, 3 részben; valamint az egészségtani tankönyvek idevágó fejezetei.

Iskolai hatóságok, l. *Népiskolai hatóságok*.

Iskolai kirándulások, egy-egy iskola tanítványainak csoportos kirándulásai tanítók vezetésével. Az I. a nevelésnek és földrajzi, természetrajzi stb. oktatásnak régóta ismert, de még nem eléggé használt eszközei. Minél gondosabban készülnek el reá a résztvevők, hogy a célt megismerjék és elérni törekedjenek, minél természetesebb az érintkezés vezetők és tanulók között, minél kevesebb költségbe kerülnek, hogy emiatt a szegénysorsuak el ne maradjanak, az I. jó hatása annál nagyobb. Hazánkban most erősödnek a törekvések, hogy az I. rendezői egymással érintkezve főként az elszállásolás ügyét könnyitsék meg. E tekintetben jó szolgálatot tesznek a turistaegyesületek. Budapesten a Magyar Tanítók Turista Egyesülete évek óta foglalkozik vidéki iskolák tanulmányútjainak rendezésével; programmot készít, szállásról gondoskodik. V. ö. *Nagy József*, A tanulmányi kirándulások szervezéséről (Debreczen) és *Romhányi Sándor*, Vezérfonal I. rendezéséhez (Budapest 1912).

Iskolai könyvtárak. Hazánkban a középiskolák és különböző szakintézetek mind könyvtárakkal vannak felszerelve, a népiskolákat pedig hivatalból látják el könyvtárakkal. Az I. kétféle: ifjusági és tanári v. tanítói könyvtárak. Némely régi középiskolánk nagy és értékes tanári könyvtárral dicsekedhetik. Az ifjusági könyvtárakat minden elemi iskolában osztályok vagy a tanulók életkora szerint tagolják illetve tipusokba osztják, ami igen célszerű eljárás. Az I. között kell megemlíteni a legtöbb középiskolában fennálló segélyegyleti könyvtárakat, melyek tankönyvekkel látják el a szegény tanulókat. Minthogy az iskolai ifjusági könyvtár szolgáltatja a tanulók magánolvasmányainak legnagyobb részét, e könyvtár állományának pedagógiai szempontból való összeválogatása elsőrendü fontosságú kérdés. Épen ezért újabban az iskolai hatóságok hivatalos könyvjegyzékkel igyekeznek szabályozni a könyvek beszerzését. Ilyen jegyzéket készített nálunk *Szemák* István, *Ifjúsági könyvtárjegyzék* cimen.

Iskolai nevelés, a házi nevelésnek kiegészítője. Vannak ugyan, akik azt hangoztatják, hogy az iskolának csak ismereteket kell közölnie, a nevelést egészen a családra kell bízni, ez a felfogás azonban már csak azért sem helyes, mert az iskolai élet, mint minden társas együttlét, az intézők akarata nélkül is nevelő hatással van azokra, akik ebben a társas életben résztvesznek. Az igazmondáshoz, rendhez, tisztasághoz való hozzászoktatás stb., ami nélkül az iskola el sem képzelhető, mind nevelő mozzanat. *Herbart* (l. o.) volt az, aki különösen kiemelte az I. fontosságát s mindenben, magában az oktatásban is a nevelő szempontokat érvényesítette. Az ő fellépése óta beszélünk nevelőiskolákról, melyekben a nevelés a legfőbb szempont és szakiskolákról, melyekben valamely életpályára való kiképzés a cél.

Iskolai sportegyesületek, 1912 óta középiskoláinkban alakított ifjusági egyesületek, melyek orvosi és tanári ellenőrzés mellett a testedzés ügyét szolgálják. Az I. létesítése lehetővé tette, hogy a középiskolai ifjuság, távoltartva a felnőttek sportegyesületeitől, a maga körében fejleszthesse magát a sport különböző ágaiban. I. majdnem minden középiskolában vannak s az országos tornaversenyeket most az I. versenyei helyettesítik. Az I. tagjai nem vehetnek részt a felnőttek sportversenyein.

Iskolai szertárak, az egyes iskolákkal kapcsolatban fennálló gyüjtemények, melyek tanszereket és szemléltető eszközöket foglalnak magukban. A középiskolákban szakok szerint vannak szervezve: természetrajzi, fizikai, földrajzi stb. szertár. Újabban filológiai szertárak is vannak a klaszszikus nyelvek tanításához. A közép-I. berendezésére és fejlesztésére a vallás- és közoktatásügyi miniszter Útmutatásokat adott ki.

Iskolai szünidő, az évnek az a hosszabb vagy rövidebb ideig tartó része, mikor a tanítás szünetel. Tartama és elosztása nemzetek, felekezetek,

vidékek és iskolafajok szerint nagyon változó. A leghosszabb I. minálunk igen célszerüen a legmelegebb két nyári hónapra, júliusra és augusztusra van téve. A tanév folyamán az iskolai szünetek a különféle egyházi, nemzeti és helyi ünnepekre esnek. A karácsonyi és husvéti ünnepekkel kapcsolatban hosszabb, tiz napra v. két hétre terjedő évközi szünet van szokásban, sőt néhol pünkösdkor is többnapos szünetet adnak. Ahol különféle vallású tanulók látogatják ugyanazon iskolát, ott a különböző időpontra eső egyházi ünnepek nagy száma igen megrövidíti a szorgalmi időt. Az állami iskolákban a szüneteket a miniszteri rendtartás állapítja meg.

Iskolai takarékpénztárak, l. *Iskola-takarékpénztárak.*

Iskolakert. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a polgári községek számára a népiskolai közoktatást rendező törvények végrehajtása tárgyában kiadott utasításában elrendeli, hogy a község köteles az iskolának kertül alkalmas és bekerített telket (ha lehet, legalább 2 holdat) és a gyermekek létszámához mért nagyságu testgyakorlóteret adni. Noha e rendeletben nincs megmondva, hogyan kell ezt az I.-et a tanításban értékesíteni, mégis tévedés volna azt hinni, hogy az I. kizárólag gazdasági kisérletekre használandó. Az I.-nek az a célja, hogy megismertesse és megszerettesse a gyermekkel a hazai természetet, kifejlessze a gyermekben a szép és a rend iránti érzéket, a munkában való gyönyörködést s végül a népjólétre is üdvösen hasson. E céljához képest kivánatos, hogy minden I.-ben legyen: 1. egy mező, amelyből mindenik felsőbb osztályú tanuló számára egy-egy ágy kihasítandó; 2. faiskola; 3. veteményes kert; 4. virágágy; 5. faluhelyen méhes; 6. ha a helyi viszonyok úgy kivánják, a selyemhernyó tenyésztésére berendezett kis veranda.

Iskolakötelezettség, l. *Tankötelezettség.*

Iskolalátogatók, oly egyének, akik a vallás- és közoktatásügyi miniszternek az 1912. évi 100,000 sz. a. kelt rendelettel kiadott szerv. szab. és utasítás értelmében v. *kinevezés* v. *megbizás* útján működnek.

Iskolalovaglás. Napi gyakorlatok a lovasnak a lovaglásban tökéletesítésére és a paripának szoktatása a fokozatosan betanítandó *segélyadásokra*; ilyenek: a fej tartása, a nyak elhajlítása, a vállapok beállítása, a far aláhajlítása, hogy a galoppbaugráshoz (jobb- vagy balkézre) a ló megfelelő állásba, a lovas testsúlya pedig az ellenkező oldalra helyeztessék. Mindez eleinte helyben kezdendő s aztán átmenetileg lépésből s ügetésből gyakorlandó. Ugyanigy helyből (állásból) a kantár és lábszárak segítségével szoktatandó a paripa a hátralépésre, oldalmenetelekre, a sarkon hirtelen megfordulásra stb. Ez utóbbi, ha jól sikerül, a ló legfőbb tökéletesítése. A ló ily betanítását csak perfekt lovas (a lovaglás tanára) végezheti.

Iskolanének, ama nőszerzetek tagjai, akik tanítással foglalkoznak. L. *Iskolatestvérek.*

Iskola-nyereg, l. *Nyereg.*

Iskolaorvos, az iskolás gyermekek egészségügyi felügyeletével és ellenőrzésével foglalkozik. Az I.-ok kérdése még nincs véglegesen rendezve; a népiskolák egészségügyi felügyelete a hatósági orvosok teendői közé tartozik. Valamivel jobbak a viszonyok a középiskolákban, ahol az iskolaorvosi teendőket az egészségtan tanításával is megbizott, külön tanfolyamokon képesített orvos látja el (Magyarországon 1885 óta), bár ennek a hatásköre sem megfelelő. I.-i és középiskolai egészségtantanári tanfolyamot minden őszi félévben tartanak, a vezetésével a tudományegyetem egészségtan-tanára van megbízva; a résztvevők vizsgát tesznek és képesítő oklevelet kapnak. A tanfolyam hallgatása kötelező; résztvevőket az orvoskari dékán vesz fel korlátolt számban.

Iskolareform. Külföldön, kivált Németországban újabban nagy hullámokat vet s nálunk is észlelhető az a szellemi mozgalom, mely a tényleges iskolarendszernek az egész vonalon v. csak egyes pontokon való megváltoztatását irta jelszóul zászlajára. A jelenleg fennálló iskolarendszereknek mindenesetre sok fogyatékosságuk van s helytelen dolog minden újítás elől mereven elzárkózni, de viszont a meglévő intézményekben is meg kell látni és el kell ismerni ajót s a javítás vágyának nem szabad a rombolás szenvedélyévé fajulnia. Az I. komoly problémájának megoldását különben az is megnehezíti, hogy még a legfőbb szempontokra nézve sincs a kérdésben megegyezés. Mindazonáltal Németországban a középfokú oktatás terén már több úgynevezett reformiskolával kisérleteznek. Nálunk leginkább a középiskola reformja van napirenden, de szó van a polgári iskola és felsőbb leányiskolák reformjáról is. A közoktatásügyi miniszterium már két izben hivott össze szaktanácskozást az egységes, ill. egységes jogosítású középiskola ügyében, de a vélemények elágazása miatt a reform nem jött létre. 1913 okt. Jankovich Béla miniszter indította meg újból a középiskola reformját. A Társadalomtudományi Társaság is rendezett a középiskoláról egy vitaciklust, melynek célzata főleg a klasszikus nyelvek tanításának háttérbe szorítására s a természettudományi oktatás kiterjesztésére irányult. V. ö. Az egységes középiskola ügyében tartott miniszteri értekezlet jegyzőkönyve (Budapest 1892); Az egységes jogositású középiskola ügyében tartott miniszteri értekezlet jegyzőkönyve (u. o. 1906); A középiskola reformja. Vita a középiskolai kérdésről. Rendezte a Társadalomtudományi Társaság (u. o. 1906).

Iskola-statisztika, l. *Tanügyi statisztika.*

Iskolaszék az a hatóság, amely által úgy a polgári, mint a felekezeti község is gyakorolja törvényesen biztosított befolyását az általa fentartott népoktatási tanintézetre. Az I. szervezetét, hatás- és jogkörét a népiskolai hatóságokról szóló 1876. évi XXVIII. t.-c. szabályozza. Budapest székesfőváros I.-einek szervezetéről külön intézkedik. Az I. ügyrendjét és hatáskörét részletesen és pontosan szabályozza a vallás- és közoktatásügyi miniszternek 1902 okt. 21-én 44,246 sz. a. kiadott utasítása a polgári községi I.-ek számára az 1868. évi XXXVIII. és az 1876. évi XXVIII. t.-cikkek végrehajtása tárgyában.

Iskola-takarékpénztárak. A takarékosság iránti érzék felkeltésére, különösen a mult században, rendkívül elterjedt az ú. n. I. alapítása. Az I.-ban a gyermekek a tanító vezetése mellett kü

ön takarékcsoportot alkottak olykép, hogy a tanító naponkint v. hetenkint átvette a tanulóktól a betéteket s azt egy nagyobb összegben elhelyezte valamely takarékpénztárban kamatozásra. A gyermekek vagyoni helyzetének különbözősége folytán előállt erkölcsi hátrányai azonban erősebbek voltak, mint előnyei s ezért ez intézmény jóformán mindenütt megszünt.

Iskolatársak szövetkezete. Újabban Angliában és Németországban több rendbeli szövetkezet alakult egy-egy középiskola végzett növendékei sorából. A szövetkezés tagjai az intézethez való ragaszkodásukat azzal tanusítják, hogy az életbe kilépve is ápolják az iskolában kötött barátságot és az összetartozás érzetét. Hogy pedig intézetük iránt érzett hálájuknak külsőleg is kifejezést adjanak, segélyegyesületet alapítottak I. néven, melynek célja: az iskola összes volt tanítványait egy társulatba gyüjteni és az iskolának szegény, de szorgalmas tanítványait, nemkülönben az intézetből kikerült főiskolai hallgatókat erkölcsileg és anyagilag támogatni. Magyarországon az első I.-t a budapesti V. ker. főreáliskola volt tanítványai alapították *Hofer* Károly igazgató (l. o.) tiszteletére, akinek nevét viseli a szövetkezet. V. ö. *Beke* Manó cikkeit a budapesti V. ker. reáliskola 1890—91. s köv. értesítőiben. Ugyanott az I. alapszabályai is megtalálhatók.

Iskolatartási jog, testületeknek és magánosoknak az a joga, hogy tanításra szolgáló intézeteket felállíthatnak és fentarthatnak. Nálunk az I. az államon kivül az egyéb köztestületeket (törvényhatóság, község stb.), felekezeteket és magánosokat is megilleti (középiskolákra nézve: 1868. XLIV. t.-c. 26. §., népiskolákra nézve: 1868. XXXVIII. t.-c. 10. §., kisdedóvókra nézve: 1891. XV. t.-c. 3. §.). A nyilvános iskola felállítása magánosoknál rendesen hatósági engedélytől függ, testületeknél pedig csak a felállítás bejelentése kötelező.

Iskolateher, a községeket terhelő az a kötelezettség, hogy ott, ahol a hitfelekezetek nem tartanak fenn megfelelő népiskolát, valamint egyéb a törvényben meghatározott esetben is, a község köteles a szükséges népoktatási tanintézeteket felállítani (1868. XXXVIII. t.-c. 23. §.). Az iskolakötelesek számától és a község nagyságától függ, hogy milyen népiskolákat köteles a község fentartani. Hasonló kötelezettség terheli a községet kisdedóvók és iparos- (kereskedő-) tanonciskolák fentartása tekintetében is.

Iskolatestvérek, azoknak a szerzetesrendeknek vagy társulatoknak férfi- és nőtagjai, kik az ifjuság nevelésével és tanításával foglalkoznak. Ilyen *férfitársulatok:* 1. Ignorantinusok. Hazánkban I. néven ismeretesek. 2. Lamennais I. (Frères de l'instruction chrét.) 3. Le Puy-I. 4. Delamarre alap. I. 5. Mertian Jenő al. I. 6. Xav. szt. Ferencről nev. I. 7. Szt. Gáborról nev. I. 8. Tilburgi I. 9. Keresztény testvérek (christian Brothers). 10. Szt. Alajosról nev. I. 11. Patricius testvérek (Brothers of St. Patrick) stb. *Nő-társulatok:* a bajor szegény iskolanénék, a ruillei iskolanénék, a roueni iskolanénék, Szt. András nővérei vagy a kereszt leányai, Szt. Krisztina nővérei, az Angolkisasszonyok, Mi Asszonyunk leányai, a jó Üdvözítő nővérei, Orsolyaszűzek, Klarisszák, Szt. Vince leányai (szürke-nénék), Sacré Coeur stb.

Iskolázás, az erdei csemetéknek 1—2 éves korukban való átültetése tágabb hálózatban, a kellő növőtér nyujtása s ezzel erőteljesebb fejlődés elérése végett. Történik kézzel v. Hacker-féle iskolázógép segélyével. L. *Átültetés.*

Isla *(Magyar-Isla),* fürdőhely, l. *Alsósebes,* 2.

Isla, *José Francisco de,* spanyol szatirikus iró, szül. Vidanesben (León) 1703 márc. 24., megh. Bolognában 1781 nov. 2. Már gyermekkorában feltünést keltett éleselméjüségével; később a j ezsuiták rendjébe lépett, Segoviában, Santiagóban, Pamplonában filozófiát és teológiát tanított s kitünt mint egyházi szónok. A jezsuitáknak Spanyolországból való kiűzése után Olaszországba ment, ahol meg is halt. I. Cadahalso (l. o.) mellett a XVIII. század spanyol irodalmában az egyedüli prózában iró szatirikus. Legbecsesebb szatirikus műve: Historia del famoso predicador Fray Gerundio de Campazas (Madrid 1758, újabb kiadásai közül legjobb a Lidforsé, 2 köt., Leipzig 1885), a korabeli rossz egyházi szónokok ellen ugyanolyan hatásu volt, mint Cervantes Don Quijote-ja a lovagregények ellen. E korrekt és világos stilusú, noha itt-ott nehézkes és kissé egyhangú szatirát, melyet I. *Don Francisco Lobon de Salazar* névvel adott ki, az inkvizició elkoboztatta. Második része csak 1770. jelent meg. A későbbi kiadásokban a mű egy harmadik résszel van megtoldva, melynek címe: Coleccion de varias piezas relativas á la obra de Fray Gerundio. Említést érdemelnek I.-nak korábbi szatirikus művei is: La juventud triunfante (1727); Dia grande de Navarra (Madrid 1746). Irt egy Compendio de la historia de España c. munkát is (u. o. 1769) s lefordította Lesage Gil Blas-ját (csak halála után jelent meg, 7 rész, 4 kötet, u. o. 1797 és más izben), mely fordításában I. azt a később annyi vitára alkalmat adó véleményt állította fel, hogy Lesage egész regényét egy spanyol iró után irta. (V. ö. *Franceson,* Essai sur la question de l'originalité de Gil Blas, Leipzig 1857.) Ugyancsak halála után adták ki Cartas familiares-eit (6 köt., Madrid 1790) és a Rebusco de sus obras literarias-t (2 köt., u. o. 1797). I. válogatott művei megvannak Rivadeneyra Biblioteca de autores españoles c. gyüjteményének XV. kötetében (Monlautól, aki u. o. I. életrajzát is megirta, Madrid 1850). V. ö. *Goudeau,* Les précheurs burlesques en Espagne (Paris 1891).

Isla Cristina, l. *Ayamonte.*

Island, l. *Izland.*

Islas de las Perlas, l. *Gyöngyszigetek.*

Islas de Lobos, l. *Lobos.*

Islas Malvinas, spanyol neve a Falkland-szigeteknek (l. o.).

Islay (ejtsd: ájle), Argyll countyhoz tartozó egyik *szigete* a déli Hebridáknak; a Jurától az I.-Soundszoros választja el, területe 606 km², 6857 lak. A Loch Andail-öböl mélyen nyúlik bele. Legnagyobb magaslata a Beinn Bahn (470 m.). Vas-, réz- és ólomércei vannak. Sok whiskyt készítenek rajta. Főhelye Bowmore, a Loch Andail mellett.

Isle (franc., ejtsd: íl), az *île* (sziget) szó régies irásmódja.

Isle (ejtsd: il), 1. a Dordogne jobboldali mellékfolyója Haute-Vienne, Dordogne és Gironde francia départementokban, ered Nexontól DK.-re, fölvéve balról a Dronnet, jobbról a Haute-Vézéret, 235 km. folyás után Libourne mellett torkollik, 143 km. hosszban hajózható.

2. *I. (L'I.)*, város Vaucluse francia département Avignon járásában, a Sorgue és vasut mellett, 6514 lak., selyemmotolákkal és fonókkal.

Islebia, Eisleben város latin neve.

Islebius, teológus, l. *Agricola, 3.*

Isle Bonaparte, 1809—1814 között *Réunion* sziget (l. o.) neve.

Isle de Bourbon (ejtsd: il dö burbon), a francia forradalom előtt és 1814—1848 között *Réunion* sziget (l. o.) neve.

Isle de France (ejtsd: il dö franßa), 1. l. *Ile de France.* — 2. *I.*, l. *Mauritius.*

Isle des Pins (ejtsd: il dé peñ, a. m. a fenyők szigete), francia sziget Új-Kaledoniától DK.-re. Területe 151 km², kb. 600 lak. Fegyencek deportáló helye.

Isleworth (ejtsd: ajlvörth), város Middlesex angol countyban, a vele egyesített Heston várossal együtt (1911) 43,316 lak., nagy zöldséges kertekkel és számos nyaralóval.

Islimje, ruméliai város, l. *Szlivno.*

Isling, oly zsineg, melynek segélyével a hálót az inakhoz avagy fakeretekhez kötik. — *I.-tű*, nagyobb fajtájú hálótű.

Islington (ejtsd: iszlingtn), London (l. o.) egyik É.-i városrésze, (1911) 327,423 lak., zongora-, kémiai- és vasdrótgyárakkal.

Islóg, a legsajátszerűbb szkitha ruhadíszítés volt s abban állott, hogy a ruhát sávosan díszítették fel különféle felvarrott aranylemezzel és pitykével. Ezek alakra nézve kisebb-nagyobb kerek, csillag- és félhold-alakú lemezek voltak (az utóbbiak különösen a perzsa ruhaviseletben terjedtek el), olykor kivert emberi vagy állati főt, sőt egész alakokat is ábrázolnak. Ily arany- v. ezüstlemezekkel díszítették a bőrövet és a süveget is. A IX—X. sz.-beli ú. n. ósmagyar leletek közt hazánkban is, Oroszországban is találtak ilyen süvegdíszítő lemezeket.

Isluga, vulkán a délamerikai Andokban Chile és Bolivia határán, 5486 m. magas. Oldalán van 4267 m. magasban *I. falu*; D.-i lábánál visz el a Pichuta-hágó.

Isly, folyó Marokkó algeri határán, híres *Bugeaud* francia marsall 1844 aug. 14.-i győzelme miatt. A csata Usda mellett folyt le, a marokkói hadsereget leverték s a marsall az I.-i hercegi címet nyerte győzelmével.

Isma, a Pecsora 626 km. hosszú mellékfolyója Vologda és Archangelszk orosz kormányzóságokban; a Timan-hegységben ered és Uszt-Isma alatt torkollik.

Ismael, l. *Iszmaél.*

Ismene, a görög hősmondában Oedipus (l. o.) leánya, Antigone testvére.

Ismenos, ókori patak neve Beociában, mely Thebae területén fut végig.

Ismerd meg tenmagadat, l. *Gnóti szeautón.*

Ismeret, általában az értelemnek a való felfogására irányuló munkájának eredménye, ennyiben egyértelmű a tudással. Az I. adaequat, igaz, ha megfelel a valóságnak, ellenkező esetben nem igaz, inadaequat. Az I. mivoltával, nevezetesen azokkal az elmebeli forrásokkal, melyekből ered, azokkal a határokkal, melyekig terjedhet, azzal a bizonyossággal, mellyel megnyugtathat, azokkal a fokozatokkal, melyeken áthalad, azokkal a fajtákkal, melyekre oszlik, foglalkozik a filozófia (l. o.), amelynek eme részét *I.-tannak* (gnoseologia) nevezik. Az I.-tan tehát belevág főleg a lélektanba és logikába. E kérdések minden tudományt érdekelnek, mert minden tudomány tudást, I.-et keres; innét származik az a szoros kapcsolat, mely az egyes tudományokat a filozófiával egybekapcsolja; valamennyi számára végzi a filozófia az I. vizsgálatát s valamennyitől tanul, hogy az I.-nek más-más téren nyilvánuló sajátosságait megértse.

Ismeretlen, a matematikában olyan érték, melynek nagyságát nem ismerjük, de vonatkozását más értékekhez megadjuk és éppen e megadott vonatkozásokból határozandó meg az I. Mint I. szerepelhet valamely matematikai problémában egy szám, mely azoknak a kapcsolatoknak alapján, melyek közte és más számok közt fennállanak, kiszámítható. Geometriai feladatokban az I. nemcsak számítás, hanem szerkesztés segítségével is meghatározható.

Ismerettan *(gnoseologia)*, l. *Ismeret.*

Ismerettár, az emberi ismeretek összefoglaló, rövidített áttekintése; lehet rendszeres, az ismeretek belső összetartozása szerint csoportosítva, vagy az egyes ismeretek könnyebb megtalálása céljából a címszók betürendje szerint elrendezve. Ma enciklopédiának, lexikonnak nevezik. L. *Enciklopédia.*

Ismertető jelek. Az ókorban, de még a középkorban is, midőn a katonaság ruházata és felszerelése még nem volt oly egyöntetű, hogy barát és ellenség egymást könnyen felismerhette volna, minden hadseregen belül különféle jelszavakat, vagyis I.-et használtak. Az I. különös alfaja a *hadige* (l. o.) volt. Várakban és az őrszolgálatban még jelenleg is használnak I.-et, az úgynevezett *jelszót* és *jelhangot*. Harcközben, döntő támadás előtt a régiekhez hasonlóan még most is különféle harci jelszavakat (l. *Harci jelszó*) használnak. A görögök a harc kezdetén «Alala, alala!», a rómaiak «Feri, feri!» (üsd, üsd!) kiáltást hallattak. A görög császárok alatt «Christe boethei!» (Jézus segíts!), a keresztes háborukban «Deus le vult» (Isten úgy akarja!) harci jelszavakat használták.

Ismertető színek v. *cégér-színek*, l. *Állatok színe.*

Ismérv, rosszul alkotott szó e helyett: ismertető jel, az, amiről valamire ráismerünk, valamit megjegyzünk. Filozófiai tekintetben fontos, hogy mely ismertető jelről ismerünk rá az igazságra, mely biztos alapunk van az igazságnak a tévedéstől való megkülönböztetésére. L. *Kriterium.*

Ismétlés, az az eljárás, melynek segítségével a tanítás útján nyujtott ismereteket a tanuló számára maradandóan biztosítani akarjuk. Az I. lényege abban áll, hogy a tanult dolgot más alakban és új vonatkozásokban tárgyaljuk. Az I.-nél fő-

dolog, hogy nemsokára az első elsajátítás után következzék, ne pedig később, mikor már az ismétlendő képzetek v. képzetsorok egészen elhalványultak az emlékezetben. Azért helyes az az eljárás, mely a tanítási órát rendesen az elmult órán tanítottak I.-évvel kezdi, feltéve természetesen, hogy az ujonnan tanítandó dolog a réginek folytatása. L. még *Eszmetársulás*.

Ismétlő fegyver, oly kézi lövőfegyver, mely agyában vagy csöve alatt több töltény elhelyezésére alkalmas kamarával van ellátva; a fegyver oly természetü, hogy a gépezet egymásután tolja a töltényeket a csőbe, úgy hogy külön megtöltés nélkül annyiszor lehet lőni, ahány töltény van a kamarában. Az európai hadseregek ma már általában I.-ekkel vannak felszerelve; ilyen nálunk a Mannlicher mintájú ismétlő puska, a franciáknál a Lebel-féle fegyver stb. L. *Lövőfegyverek*.

Ismétlő hajó (ném. *Repetiteur*; ol. *ripetitore*; franc. *répétiteur*; ang. *repeater*), oly hajó, mely a hajóhad vagy a hajóraj parancsnokának jelzéseit (parancsadásait) a távolabb levő hajók számára ismétli és mint ilyen a könnyebb láthatóság végett a hajók alakzatán kivül tartózkodik.

Ismétlő iskolák, a népoktatási törvény alapján szervezett intézmény, melynek célja az ifjuságot élete 15. évéig a legszükségesebb elemi ismeretekben oktatni. Fontossága tulajdonképen csak kisebb helyeken van, ahol az elemi iskola elvégzése után az illetőknek nincs módjukban tovább tanulni. Az órákat többnyire este tartják, innen az *esti iskolák* elnevezés. Az oktatás hetenként télen öt, nyáron két órára terjed, melyet az 1868. évi XXXVIII. t.-c. értelmében minden tanköteles koron túl levő gyermek (fiú s lány) 15. éve betöltéséig köteles látogatni. Ugyanezen intézkedés csaknem minden külföldi államban megvan, sőt Németországban a 18 éves életkorig. Itt «Sonntags-Unterricht»-nak nevezik ezt.

Ismétlő jel, a zenében arra utal, hogy a darabnak valamely része megismétlendő. Leghasználtabb a következő: . Ismétlést jelez a *Dal segno* (l. o.) is.

Ismétlő kör, l. *Repeticiós kör*.

Ismétlő lövegek azok, amelyek lehetőleg nagy számu lövedéket lehetőleg kicsiny időközökben képesek kiröpíteni. Általában véve több csőből állanak, melyek közös ágyútalpon nyugosznak és vagy egyszerre vagy hirtelen egymásután szórják a lövedékeket, miért is golyószóróknak is nevezhetők. Ujabban ez elnevezést a francia hadseregben, sőt egy ideig a magyar honvédseregben alkalmazott mitrailleuse-ökre alkalmazták.

Iso ... (latinos leírása a görög ισο ... előszócskának, mely ἴσος-ból származik s hasonlót, egyenlőt jelent), összetételekben gyakori. L. *Izo ...*

Isoëtaceae, *Durvafüfélék* (növ.), az edényes virágtalanok legmagasabb rendű családja; mintegy 60, az *Isoëtes* L. génuszba tartozó faja tropikus és mérsékelt tájakon honos fű. Leveleik hosszuak, kihegyezettek, lemezesen nem terülnek ki s földalatti gumószerű törzsről tőrózsaszerűen emelkednek. Törzsük, amennyiben kambiumgyűrűvel másodlagosan vastagodik, a Gymnospermákéhoz és a kétszikűekéhez hasonlítható. Tudományos tekintetben nevezetes család, de gyakorlati jelentősége nincs. Az *Isoëtes lacustris* L. (tavi durdafű) magyarországi előfordulása igen valószinütlen.

Isoëtes *L.* (növ.), l. *Isoëtaceae*.

Isoeugenol, l. *Illatos anyagok*.

Isoglan v. *izoglán*, l. *Icsoglán*.

Isokrates, a 10 attikai szónok egyike, az ékesszólás leghíresebb tanítómestere, Prodikos és Gorgias szofiszták tanítványa, Kr. e. 436—338-ig élt. Gyönge szervezete nem birván meg a nyilvános szereplést, szónoki iskolát nyitott, melyből a legjelesebb szónokok kerültek ki. Tanításának célja a forma tökéletessége volt, a tartalmat mellékesnek tekintette. 98 éves korában a chaeroneai vereség miatt elkeseredve hazája jövőjén, önként éhhalállal vetett véget életének. A neki tulajdonított 60 beszéd közül 21 maradt fenn, részint törvényszékiek, részint politikaiak. Mindezeket fárasztó műgond jellemzi. A híres Panegirikos-on, melyben a görögöket a perzsák ellen buzdítja, 10 évig dolgozott. Életének főeszméje Görögországnak Athén vezérlete alatt való egyesítése és hatalmának kiterjesztése volt. Később belátta, hogy ez utópia s a jövő a makedon uralomé. Ábrándos politikájában sok volt a hiuság és öntömjénezés. Fődolog nála a szép és jó hangzás, a tudós tanulmány. A formális szempontból tökéletes attikai prózát ő teremtette meg s hatott vele Demosthenesre, Ciceróra s általuk a művelt világra. V. ö. *Blass*, Die attische Beredsamkeit (Leipzig, 2. kiad. 1892); kiadásokat adtak Baiter (Paris 1846); Benseler-Blass (Leipzig 1882, 2 köt., 2. kiad.); Schneider (u. o. 1886, 2 köt., 3. kiad.). Magyarra fordították *Molnár* János (1783); *Schedel* Ferenc (1822 egy beszédét); *Szabó* István, I. négy beszéde (kiadta a Kisfaludy-Társaság, 1846).

Isola (ol., ejtsd: izola) a. m. sziget.

Isola, város Capo d'Istria istriai kerületi kapitányságban, (1910) 9361 lak., tekintélyes plébániatemplommal, a mellette levő magaslat csúcsán régi falakkal és tornyokkal; a prosecco d'I. nevü édes fekete bora ismeretes.

Isola Bella, a Borromei-szigetek (l. o.) egyike.

Isola della Scala, község Verona olasz tartományban, (1911) 6666 lak., kötélgyártással. 1799 április 5. a Kray vezérlete alatt álló osztrákok győzelmet vívtak itt ki Scherer francia csapatain.

Isola del Liri *(Isola Presso Sora)*, város Caserta olasz tartományban, (1911) 8591 lak., posztószövéssel, vasöntővel és papirgyárral; ezt a Liri vize hajtja, amely itt nagy esést alkot.

Isola Grossa *(Isola Lunga, Dugi Otok)*, Zara dalmát kerületi kapitánysághoz tartozó hosszukás sziget a dalmát partok közelében; 118 km² területtel, 3853 szerb-horvát lak. A mészkősziklákból álló sziget legnagyobb emelkedése a Velestraza (347 m.). Szőllő és déli gyümölcs-termeléssel, halászattal; főhelye: Sale világítótoronnyal, tőle K.-re *Eso* sziget (172 km²) halászattal, 2129 lak., DK.-re a hosszukás Incoronata-sziget (34 km²) 750 m. magaslattal, 40 lak., sajtkészítéssel.

Isola Lunga, sziget, l. *Isola Grossa*.

Isola Madre, a Borromei-szigetek egyike (l. o.).

Isolani *(Isolano)*, *Johann Ludwig Hektor*, gróf, császári hadvezér, szül. 1586., megh. Bécsben 1640. Cyprusi családból származott, mely Itáliában telepedett le. A 30 éves háboruban egy horvát ezred élén harcolt a császári sereg soraiban. Különösen mint vakmerő lovasvezér tünt ki s 1632. az összes horvát csapatok parancsnoka lett. 1634-ben ő is részt vett Wallenstein megbuktatásában, amiért jutalmul grófi címet és több uradalmat kapott. V. ö. *Ballagi* A., Wallenstein horvát karabélyosai.

Isolda, András nápolyi herceg magyar dajkája és nevelője, ki neveltjével Nápolyba is elment Johanna mellé. Tanuja volt az 1345 szept. 18-iki éjszakán Aversában történteknek. A hű dajka a szerzetesek templomába vitette András holttestét s ott virrasztott mellette reggelig. Óvatosságból, hogy más ne értse, csak András hű katonáinak beszélte el magyarul a történteket. Hűségét 30 arany-uncia évi díjjal akarták meghálálni. V. ö. *Pór*, N. Lajos kir. 106 skk. 126.; *Buday* F., Polg. Lex. II. 196.

Isolde, Marke király felesége és Tristan kedvese, l. *Tristan*.

Isolepis gracilis *Nees* (növ.), l. *Scirpus*.

Isonandra *Hook* (növ.), l. *Palaquium*.

Isonzo (ó-kori *Sontius, Soča*), 128 km. hosszú folyó Görz-Gradiska osztrák tartományokban; ered a Juli-Alpokban a Trenta-völgyben 816 m. magasan, majd Görz város mellett elfolyva *Sdobba* néven, 8 km.-nyire Monfalconetól, a Trieszti-öbölbe ömlik. Mellékfolyói az Idria és Wippach balról, a Torre a Natisonevel jobbról. Az I. arról nevezetes, hogy a rómaiak óta nevezetes változásokat szenvedett folyása, Czörnig szerint a következőképen: először a Natisone önálló folyó volt, amelynek felső része a mai I. felső folyásában látható még. Ez Aquileján alul torkollott és Strabo szerint addig hajózható volt. 585-ben Kr. u. hegyomlás következtében felső folyásától elzáródott s a felső részt azontúl az I. vezette be, amely azelőtt egy tavat táplált s ez a tó földalatt folyt le a tengerbe. A felső vidékén megváltozott I. nagyobb görgetegeket hozott most már magával, mint azelőtt s a tó földalatti folyását eldugaszolta, amire ez felduzzadt és a Natisonevel (a mai Torre s csak ennek mellékfolyója a Natisone) alsó folyásánál egyesülve először Aquilejánál ömlött a tengerbe, majd a kis Sdobba folyó medrét fölhasználva, abban ömlött a tengerbe. V. ö. *Gumprecht*, Der mittlere I. u. seine Verhältniss zum Natisone (Leipzig, 1886); *Czörnig*, Der I. als der jüngste Fluss Europas (Mitt. der k. k. Geogr. Ges. in Wien, 1876, XIX.).

Isopoda (állat), l. *Ászkafélék*.

Isopren, l. *Izoprén*.

Isoptera (állat), l. *Termeszek*.

Isopyrum *L.* (növ.), a Ranunculaceae család génusza; 17 faja többnyire ázsiai, de az *I. thalictroides* L. (galambvirág, galambfű) kedves tavaszi, fehérvirágú, de hamar hervadó növényünk. Lombos erdőkben nő.

Isorok, Ingria, oroszosan Izhorszkaja zemlja finn származású lakói a Neva mellékén.

Isosporeae (növ.), l. *Egyféle spórájuak*.

Isota *(Isotta)*, *Nogarola Veronensis*, híres humanista nő, az Apponyiak egyik ősanyja, ősrégi családból. Apja *Nogarola* Lénárt, anyja Blanca a padovai Borromeok családjából. Testvérével, *Zeneverával* együtt a család büszkesége. Özvegyen maradt anyjuk minden idejét gyermekeinek szentelte, a legkiválóbb tudósokkal taníttatta őket. Első fellépésük 1434-re esik. 1438-ban Veronából a pestis elől Velenczébe menekültek, hol 3 évig tartózkodtak. Zenevera még 1438. férjhez ment Brunoro Gambara veronai nemeshez s abbahagyta az írást. I. 1441. Veronába visszatérve teológiai tanulmányokra adta magát. 1450-ben Rómába zarándokolt és V. Miklós pápa előtt szónokolt. Meghalt 1466., a veronai Szent Szüz templomában temették el. Irt sok levelet, verset, beszédeket, teológiai műveket. Gróf Apponyi Sándor, kinek nagyanyja Nogarola Teréz grófnő volt, Ábel Jenővel összegyüjtette I. összes műveit és kritikai díszkiadásban 2 kötetben közzétette ily címen: Isotae Nogarolae Veronensis opera quae supersunt omnia. Accedunt Angelae et Zeneverae Nogarolae epistolae et carmina (Wien, 1886). V. ö. *Ábel* Jenő akadémiai székfoglalóját (Budapest, 1885) és a Geiger-féle Vierteljahrsschrift für Cultur u. Litteratur d. Renaissance-ban megjelent értekezését.

Isouard (ejtsd: izuár), *Niccolò (Niccolò de Malta)*, francia zeneszerző, szül. 1775 dec. 6. Malta szigetén, megh. 1818 márc. 23. Párisban. Nápolyban Sala és Gugliemi tanítványa volt. 1795 otthagyta polgári foglalkozását, a bankhivatalnokságot és a jeruzsálemi Szt. János templom orgonása lett; később a máltai lovagrend karnagya. A lovagrend feloszlatása után I. 1799. Párisba ment és operáival nagy sikereket aratott. Művei: L'avviso ai maritali (1794); Michel Ange (1802); Cendrillon (1810); Le billet de lotterie (1810); Jeannot et Colin; Joconde. Operáinak száma kb. 50. Egyéb művei: misék, motetták, kantáták, dalok.

Ispácza (azelőtt: *Spácza*), nagyk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 1741 tót és magyar lak., posta- és távbeszélő-hivatal.

Ispán, a *comes* és szláv *zsupán* magyar neve; oklevelekben 1269. fordul elő először. Nemcsak a vármegyék élén állókat, hanem egyéb tisztviselőket is neveztek I.-oknak; pl. külön I.-juk volt az árpási besenyőknek, az erdőknek, sőt utóbb akasztó-I.-ról is van szó. Középkorbeli kódexek espán, hyspan, hispány, ispán, span alakban s quaestor, praefectus, praetor, quaestitor, vicarius domini, subdominus, az oklevelek s törvények pedig comes jelentésben használták; sőt összetéve is, mint nádor-I. A vmegyék élén III. Béla korában 72 I. állt. A király akaratát ők hajtották végre és csatába ők vezették a fegyveres erőt. Tized és pénzügy tekintetében már kezdetben bizonyos hatóságot gyakoroltak a nemesek területein is, úgy, hogy a nemzetségi és királyi birtokok az ő személyükben egyesültek. De nem minden I.-nak volt ilyen terjedelmes végrehajtó hatalma és legalább egész rendszeresen nem is Szt. István szabta meg, melyik I. mely nemes területen legyen illetékes. Ezt az illetékességet csak a vármegye intézményének kifejlődése után lehetett szabatosabban megjelölni, mikor ebben a tekintetben egyes I.-ok egymással

összeütközésbe jöttek. Pór Antal az I.-ok hivatalos arisztokráciájából származó, de hivatalt már nem viselő comeseket tartja a tulajdonképeni grófoknak. Bővebben l. *Comes*, *Alispán*, *Főispán*, *Gróf*.

Ispánk, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 236 magyar lak.; u. p. és u. t. Őriszentpéter.

Ispánlaka (Spánlaka), kisk. Alsó-Fehér vm. marosújvári j.-ban, (1910) 1114 oláh lak. I. az erdélyi részek leggazdagabb bronzlelőhelyeinek egyike. 1887 aug. 27. szántás közben mintegy 8—10 q. bronztárgy került napfényre (kardok, fibulák, kalapácsok, török, sarlók stb.). Legtöbb jutott a nagyenyedi Bethlen-főtanoda birtokába, a budapesti Nemz. Muz. is szerzett egy kollekciót. Az alsófehérvármegyei történelmi és régészeti társulat muzeuma (Gyulafehérvár) is osztozott, sőt egy nagy részt magánüzérkedés útján a bukaresti muzeum vásárolt meg.

Ispánmező, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 1504 oláh és német lakossal, postaügynökség, u. t. Retteg.

Isparta, város, l. *Iszbarta*.

Ispica, *Valle d'*, l. *Spaccaforno*.

Ispirescu, *Petru*, román író, szül. Bukarestben 1830., megh. u. o. 1887. Legnevezetesebb műve: Basmele Românilor (A románság meséi); e meséket a nép ajkáról gyüjtötte, de művészi formát maga adott nekik. Egyéb művei: Pilde şi ghicitori; Isprăvile şi viaţa lui Mihaĭ Viteazul; Din poveştile unchiaşuluĭ sfătos; Jucări si jocurĭ de copiĭ, stb.

Ispita, a halbárkának olyan rekesze, melybe a megbágyadt halakat rakják.

Ispotály a. m. kórház.

Israel, l. *Izráel*.

Israel *Dániel*, festő, szül. Magyarországon 1859., megh. Bécsben 1901 ápr. 24. A bécsi képzőművészeti akadémián tanult, később Münchenben Herterich, majd Seitz tanítványa lett. Első tanulmányútja 1885. Boszniába vezette s ettől fogva legnagyobb előszeretettel kisméretü keleti tárgyú képeket festett. Később megfordult Konstantinápolyban, Egyiptomban és Palesztinában is. Többnyire miniatür-képeket festett, mert rövidlátása nagyobb festmények készítésében megakadályozta.

Israëls, *Jozef*, hollandi festő, szül. Groningenben 1824 jan. 27., megh. Hágában 1911 aug. 12. Először Krusemann tengerképfestő tanítványa volt Amsterdamban. 1845-ben Párisba ment, hol kezdetben Picotnál, majd Delarochenál tanult. 1848-ban visszatért Amsterdamba és eleinte divatos történeti képeket festett. Legismertebb ezek közül: Orániai Vilmos ellenszegül a spanyol király rendeletének. Súlyos betegsége után Zantwoorth falucskában keresett üdülést; itt nyilatkozott meg előtte a hollandi természet és itt kezdett érdeklődni a hollandi népélet iránt. Mint ezen tárgykörök festője lett azután I. a mult század németalföldi képírásának egyik legjelentékenyebb mestere. Ilynemű művei: Gyermekek a tengerparton; Est a tenger mellett; A falu szegényei; A hajótörött; Egyedül a világon (a haarlemi muzeumban); Varróiskola; Két öreg barát stb. A *Szépművészeti Muzeumban* két festménye látható: A katwyki árvalányok (a művész korai éveiből) és a Szomszédok. Mint rézkarcoló is számos kiválót alkotott, továbbá írt egy illusztrált útirajzot (német fordításban: Spanien. Eine Reiseerzählung, Berlin 1900). V. ö. *Liebermann*, Jozef I., kritische Studie (Berlin 1901); *I. Veth*, Jozef I. und seine Kunst (Amsterdam és Leipzig 1906); *Dake*, Jozef I. (Berlin 1910); *Hubert*, The etched work of J. I. (London 1910).

Issa, ó-kori sziget neve az Adriai-tengerben, ma *Lissa*.

Issákhár, l. *Isszákhár*.

Issekutz, 1. *Győző*, politikus és jogi író, szül. 1855 aug. 13. Erzsébetvárosban ősrégi patricius családból. Tanulmányai végeztével szülővárosában ügyvéd lett s a megyei életben csakhamar vezető szerepre emelkedett. 1892 óta országgyülési képviselő. Nemzeti párti programmal került a parlamentbe. Később tagja volt a szabadelvü pártnak s az alkotmánypártnak, majd ennek feloszlása után a nemzeti munkapárthoz csatlakozott. A nyolcvanas években, a büntető törvény életbeléptetése idején, e tárgyról több értékes dolgozata jelent meg jogi szaklapokban, 1892 óta a sajtóban főleg politikai és közjogi kérdésekkel foglalkozott. Önállóan megjelent tanulmányai: *Választójogreform* (1910); *Nemzeti politika és választójog* (1913).

2. *I. Hugó (marosvásárhelyi)*, gyógyszerészdoktor, egyetemi magántanár s a kolozsvári egyetemi gyógyszertár vezetője, szül. Székelyudvarhelyt 1855 jún. 19. A kolozsvári egyetemen gyógyszerészdoktori oklevelet s 1892-ben magántanári képesitest nyert. Első önálló kémiai dolgozata: *Tanulmányok a naftalinnak többszörös helyettesítés által nyert származékairól* (1882.), amelyet több értekezése követett a kémiai és gyógyszerészeti szaklapokban. Egyéb munkái: *Gyógyszerisme* (magyarázó szöveggel a magyar gyógyszerkönyv 2. kiadásához, Kolozsvár 1895, *Jakabházi* Zsigmonddal és *Nyiredi* Gézával együtt irta); *Uj eljárás üreges végbélkúpok előállítására* (1906, *Jakabházi* Zsigmonddal együtt irta); *A végbélkúpokban különböző módon elhelyezett ugyanazon hatóanyagok helyi vagy általános hatása különböző-e?*

Issel, több *folyó* Hollandiában, l. *Yssel*.

Issoire (ejtsd: iszoár), város, járási székhely Puy-de-Dôme francia départementban, az Allier balpartja közelében, vasút mellett, (1911) 5658 lak., szalmakalap-fonással, gyapjuszövéssel, gazdasági gépgyártással, len- és borkereskedéssel. Szt. Pál temploma a XI. sz.-ból való, amikor még Iciodorum volt a város neve. 1577-ben a vallásháborúk idejében Anjou herceg dúlta föl.

Issoudun (ejtsd: isszudőn), járási székhely Indre francia départementban, a Théals és Jean-Varenne patakok összefolyásánál, vasút mellett, (1911) 13,709 lak., litográfkőbányával; pergamentgyártással, rézöntéssel, fémárúgyártással, durva posztókészítéssel. A Tour-Blanche nevü tornya a XIII. sz.-ból való.

Issus, l. *Isszosz*.

Issy *(I. les Moulineaux)*, város Seine francia département Sceaux járásában, részben a Szajna balpartján, (1911) 23,175 lak., festék-, lőpor- és

fegyvergyártással, viaszkos vászon-, selyemszövéssel, olaj- és petroleum-finomítókkal, mész- és cementgyárakkal. Az I. erődöt 1871. a németek erősen megrongálták és egy ideig megszállva is tartották. 1815 júl. 3. Blücher és Davout itt megütköztek és ezután Páris városa meghódolt.

Isszákhár *(Jisszáchár, Issákhár)*, Jákobnak és Leának fia, az ugyanilyen nevű törzs ősatyja. I. törzse Palesztina É.-i részén lakott s I. Jerobeámtól kezdve Izráelhez tartozott.

Isszet, a Tobol 450 km. hosszú baloldali mellékfolyója. Jekaterinburg közelében az I.-koje tóból ered, Jalutorovszk mellett torkollik. Mijasz nevű mellékfolyójának, valamint magának az I.-nek a völgyében is sok az arany- és vasérc, továbbá a márvány és mész.

Isszetszk, orosz gyárváros, l. *Verchnee-Isszetszk*.

Isszik-kul (a. m. meleg-tó, másként *Tusz-kul* a. m. sós-tó, mongolul *Temurtu-nor* a. m. vas-tó, kinaiul *Se-hai* a. m. meleg-tó), tó Szemirjecsenszk tartományban, az orosz-turkesztáni kerületben, a Terszkei-Alatau és Kungei-Alatau közt. Területe 5780 km², Berg (1903) mérései szerint 1574 m. magasban fekszik és 425 m. mély. Vize sós, mert lefolyástalan, halakban gazdag, sohasem fagy be. Körülbelül 1900 óta az azelőtt állandóan süllyedő tószín ismét emelkedni kezd, talán a csapadék növekedése folytán. Vidéke állandóan földrengések színhelye és tektonikus okok miatt meleg még télen is a vize. Mellék-, illetőleg tápláló vizei: az Ak-szu, Tiub és Dzsirkalan. Jelenleg orosz birtok. Legnagyobb helység a partján Karakol v. Przsevalszk. V. ö. *Berg*, Der See I. (Semlewjedjenie, 1904 Moszkva, oroszul); *Gourbet*, Bulletin de la Societé de Géogr. (Marseille 1909).

Isszosz *(Issus)*, ó-kori város Ázsiában (Kilikiában), a róla elnevezett tengeröböl mellett (I.-i, most alexandrette-i, iszkenderuni öböl). Nagy Sándor előtt virágzó város volt, de mikor Nagy Sándor Alexandriát megalapította, ez a versenytárs csakhamar elnyomta I.-t. Kr. e. 333. itt győzte le Nagy Sándor Darius királyt.

Istác (növ.) a. m. *Armeria* (l. o.).

Istaevonok *(istaevones, istvaeones*, lat.), a germán törzsek egy nagyobb csoportjának neve, mely nagyjában a későbbi frankok összességét jelölte. A név egy Istvaz nevű ős utódjait jelölte és Wodannak lett volna a mellékneve.

Istálló (vel. *stalo*, ol. *stalla*), 1. a házi állatokat magában foglaló fedett helyiség, épület, mely azokat az idő viszontagságai ellen megvédi s célszerű beosztásával azok etetését, ápolását és felügyeletét biztosítja. Az elhelyezendő állatok fajtája szerint megkülönböztetünk ló- és marha-I.-t. A birka-I.-t akolnak (juhakol), a sertés-I.-t ólnak vagy szállásnak, a baromfi- és kutya-I.-t ólnak nevezzük. Az I. mérete, beosztása és elrendezése a benne elhelyezendő állatfajtáktól, azok korától s a gazdasági céltól függ. A gazdasági I.-kon kívül vannak luxus-I.-k. Általános szabály, hogy az épület egészséges, száraz, szellőztethető és világos legyen s csak a ló-I. kívánja meg a homályt. Célszerű, ha az anya-, a növendék- és a beteg állatok elkülönítve tarthatók s ha a takarmánykamra a közelben van, anélkül, hogy azt az I. göze átjárná. Az I. berendezésének

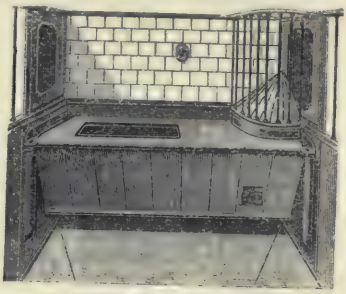

Lóistálló takarmányasztallal.

főbb részei: az állások, ezek alja a hidlás, a híg ürüléket elvezető csatorna, a takarmány befogadására a jászol, az állásfák, szerszámoszlopok stb., amik az egyes állatfajok és az építés kiviteli módja szerint különböznek. A különböző modern I.-k és berendezések építése speciális szak-

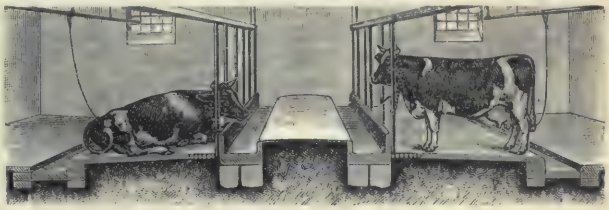

Tehénistálló hollandi felállítási módszerrel.

tudást igényel s az erre vonatkozó szabályok a vonatkozó gazdasági szakkönyvekben részletesen feltalálhatók.

2. *I.*, állandóan használt rövidített neve a *verseny-I.-nak*; értjük pedig alatta kizárólag v. *a)* az illető tulajdonos összes versenylovait, vagy *b)* azon versenylovakat, melyek egy trainer gondozására vannak bízva, bárha több is azoknak tulajdonosa. Az egyes tulajdonosok nagyobb, önálló, nemkülönben minden trainer I.-jánál annak gondozása, szakavatott sikeres vezetése és okszerű kihasználhatásának céljából külön személyzetet alkalmaznak. Ehhez tartozik: a *manager*, a *trainer*, az *I.-*, az *abrak-* és *lovászmester*, továbbá a *jockeyk*, *I.-fiúk* és *I.-gyerekek*.

Istállófiú (ang. *apprentice*), az a belföldi lovagló-engedelemmel bíró istállógyerek, aki klaszszikus versenyek kivételével minden versenyben súlyengedményt élvez. Három győzelemig $3^1/_2$ kg., ötven győzelemig $2^1/_2$ kg. az engedménye. Azontúl engedményt többé nem kap.

Istállófogadás, az a totalisateur- (nem bookmaker-) fogadás, amelyet egy bizonyos (akár galopp-, akár ügető-) versenyben egy tulajdonos több induló lovának egyikére kötnek. Az I.-okra mindenhol külön s más-más tartalmú, de lényegileg legtöbbnyire egybehangzó szabályok érvényesek.

Istállógyerek az, aki valamelyik belföldi versenyistállóhoz van legalább is 4 évi tanulási időre szerződve, amelynek elteltével *istállófiú* lesz s rendes lovaglási engedélyt kap.

Istállólégy *(Stomoxys calcitrans* L., állat), házakban és istállókban a közönséges házi légy (Musca domestica L.) társaságában igen gyakori. Hamuszürke, torán hosszantfutó fekete csíkokkal. Nagysága olyan, mint a házi légyé. Érdekes, hogy a falon fejjel felfelé ül, míg a közönséges házi légy leginkább lefelé. Szúrása emberre, állatra igen fájdalmas. Rokona és hozzá igen hasonló az Afrika forró égöve alatt élő ú. n. *csecse-légy* (l. o.).

Istállótárs, gyakran használt sportkifejezés; azon versenylovak (sík-, gát-, akadály- és ügetőversenyló) gyüjtőneve: *a)* amelyeknek egy tulajdonosuk van, vagy hivatalosan bejegyzett társas tulajdonban állnak; *b)* amelyek egy és ugyanazon trainer gondozására vannak bízva.

Istállótrágya, az istállón tartott gazdasági házi állatok híg és szilárd ürülékének keveréke az alomszalmával, melyet a földek termőerejének pótlására használnak. Minthogy az I.-t nem lehet naponkint a földekre kihordani, a kihordásig kezelésre szorul. A kezelés helye a trágyatelep az istálló közelében, hova az I.-t naponkint kihordják s egyenletesen elterítik. A kezelés elve: az I.-t keresztül vezetni egy erjedésen, de tartalmának lehető vesztesége nélkül; erre szolgál a telep berendezése. A telep alapjának, fenekének vízhatlannak kell lennie, oldalfalazatainak az udvari vizeket nem szabad a telepre engedni, sem a trágya levét kiengedni, ennek, valamint az istállói híg ürülékeknek felfogására szolgál a telep trágyalé-kútja, amiből a telepet időnkint megöntözik. Kívánatos, hogy a telepen az anyag tömött állapotban tartassék, mi okból a pihenő állatokat időnkint a telepre hajtják. Egyenletes elterítés, időnkénti megöntözés trágyalével, tömött állapotban való tartás létrehozza az I. rendes megérését, aminek a jele az, hogy az alomszalma szálai még felismerhetők, de érintésre szétmállanak. Az ilyen trágya kész a kihordásra s legjobb azt a földön azonnal szétteríteni s mielőbb alászántani. A rosszul kezelt I.-ban nagy a veszteség annak becses anyagából, a nitrogénből, mely ammonia alakjában elillan; ezt kell lehetőleg megakadályozni, amit el lehet érni gipsz v. szuperfoszfátgipsz felszórásával már az istállóban, továbbá a trágyatelep földdel való betetőzésével, a kiszáradás és a kiázás ellen való megvédésével. Mind a kiszáradt, a penészes, mind a kiázott sajtos I. nitrogéntartalma nagyrészét elvesztette (denitrifikáció). A jól kezelt I. legjobb és legáltalánosabb utánpótló szer; tartalmán kívül jól hat a talaj fizikai tulajdonaira s minden növény alá legjobban megfelel. A ló és juh trágyája szárazabb, gyorsabban és erősen erjedő, a sertésé vizes és lassú hatású; legjobb a gazdaságban az állatok trágyáját egy telepen kezelni a szarvasmarha-trágyával. Jól kezelt I.-ból kat. holdra 100—130 q.-t gyenge, 150—200 q.-t közép, azonfelül erős trágyázásnak mondunk s ennek mértéke a talajok s növények szerint változik. A szántóföldön a kihordott trágyából az első évben kihasználódik 50%, a második évben 30% s a harmadik évben 20%. Kötött talajban tovább, a laza talajban rövidebb ideig van a trágyának hatása. V. ö. *Balás Á.*, *Cserháti* S., *Réti* J. és számos más író idevágó munkáit.

Istállótulajdonos, rövidített neve a *verseny-I.-nak*, akinek olyan lovai (legtöbbnyire angol telivér és félvér) vannak, amelyeket akár a saját neve, akár pedig hivatalosan bejegyzett álnév alatt futtatni szokott. Az I.-nak önként érthetőleg nem kell szükségképpen tenyésztőnek is lennie (viszont a tenyésztő sem mind I.), bárha a nagyobb versenyistállók tulajdonosai rendszerint egyszersmind tenyésztéssel is foglalkoznak. Az I. jogait és kötelezettségeit a versenyszabályok írják elő. Az osztrák-magyar monarchia versenypályáin kiválóbb szerepet vitt vagy jelenleg vivő I.-ok a következők: Blaskovich Ernő, gr. Hunyady Imre, Péchy Andor, Mauthner Viktor, Dreher Antal, b. Springer Gusztáv, b. Üchtritz Zsigmond, gr. Batthyány Elemér, Baltazzi Arisztid, Baltazzi Alex, Szemere Miklós, Jankovich-Bésán Gyula, b. Rothschild Alfonz, gr. Wenckheim Dénes, herceg Festetics Taszilo, Egyedi Arthur és Lajos, Dávid Emil, Lubomirsky herceg, Mr. Redgrey.

Istállózás, az állattartás azon neme, melyben az állatok, kivált a szarvasmarha nyáron át is az istállóban tartatik. Az I. tehát ellentéte a legeltetési rendszernek. Az I. előnyei szemben a legeltetéssel, hogy az állatok egyenletesebb takarmányozásban részesülnek, a takarmánytermő területek, minthogy tiprásnak alávetve nincsenek, jobban kihasználtatnak s hogy az I. mellett több trágya nyerhető, de hátrányai, hogy az I. az állattartási költséget fokozza s az állatok fejlődésére és egészségére hátrányos befolyással van. Az I. ennélfogva főképen csak belterjesebb viszonyok között van helyén, ott, ahol a föld drága, a munka s a tőke olcsó s az állatok nem tenyésztés céljából, hanem tej, hús és zsír nyerése végett tartatnak.

Istamét v. *istimét*, *üstemét* (német. *Stamett*, ol. *stametto)*, a XVI. és XVII. sz.-ban finom posztószövet.

Istáp, a halászatban az öregháló két végén alkalmazott vezérfa, mely tavakban egyszerű, folyókba szánt hálóknál ellenben alsó végén súlyokkal van terhelve.

Istápfű (növ.), l. *Solidago*.

Istar, babiloni istennő, Anu leánya, de egyúttal Szin-é is. Mint Anu gyermeke Szin és Samas testvére, akikkel együtt egy istenhármaságot alkot. Mint Szin leánya Samas testvére és felesége és mint ilyen ugyanazt a szerepet játssza, mint Isis Osirisszel szemben az egyiptomiak mitológiájában. Ő a megszemélyesített nőiesség és éppen ezért a szerelem istennője, de a szabad és zabolátlan szerelemé is; ő a vadászat és harc istennője is. Tiszteletének főhelyei: Uruk Dél-Babiloniában, Akkad Észak-Babiloniában és Ninive Asszíriában. I. azonos a bibliai *Astóreth*-tel és a himjar *Athtâr*-ral.

Istel, *Edgar*, német zeneszerző és zenei író, szül. Mainzban 1880 febr. 23. Volbach és Thuille tanítványa. Münchenben filozófiai és zenei tanulmányokat végzett és filoz. doktorátust nyert. Könyvei: Rousseau als Komponist sein. lyr. Szene «Pyg-

malion» (1900); Das deutsche Weihnachtsspiel (1900); R. Wagner im Lichte eines zeitgenössischen Briefwechsels (Esser levelei Frz. Schotthoz, 1902); Die Entstehung d. deutsch. Melodramas (1906); Peter Cornelius (1906); Die Komische Oper (1906); Die Blütezeit d. mus. Romantik (1908); Musikdramatiker der Romantik (1908); Das Kunstwerk R. Wagners (1909). Kiadta Cornelius P., Hoffmann E. Th. A., Dittersdorf iratait; zeneművekhez magyarázatokat írt. Szerzeményei: Der fahrende Schüler (1906), Des Tribunals Gebot (operák); Singspiel-Ouverture; karénekművek, dalok.

Isten. Az I. tökéletes *fogalmát* megalkotni lehetetlen. Bármikép gondoljuk is el őt magunknak, minden gondolatunk kevesebb, csekélyebb nála, mert I. végtelen, a végtelen pedig korlátolt ész által föl nem fogható s kimerítőleg ki sem fejezhető. De nem is szükséges az I.-i lénynek kimerítő, tökéletes ismerete. Elég, ha tudjuk róla, hogy ő önmagától való, végtelen tökéletességű valóság és végső oka, teremtője minden létezőnek. Az I.-fogalom az emberiség történelmében különféle alakban mutatkozik. (L. *Fetisizmus, Monoteizmus, Panteizmus, Politeizmus.)* Az egy I.-ben való hitet (monoteizmus) a zsidó nép a körülötte lakó népek sok I.-ben való hitével szemben (politeizmus) élesen kifejtette és formulázta. Az egy I.-ben való hitet vallja a kereszténység és a mohammedánizmus is.

I. *léte* a puszta ésszel is bizonyítható. A gondolkodás története egész sereg *I.-bizonyítékról* ad számot. A legismertebb közöttük: 1. a *kozmológiai*, mely a világból, mint okozatból, I.-re, mint okra következtet; 2. a *teleológiai*, mely a világ célszerű rendjét a véletlenből leszármaztathatatlannak mondván, egy rendező, legfelső intelligencia létét teszi föl, kitől a világ célszerű rendje származik; 3. az *erkölcsi bizonyíték* (arg. ethicum), mely így alakul: Van lelkünkben erkölcsi törvény, melynél fogva különbséget teszünk a jó és rossz között s amely szerint a jót cselekednünk, a rosszat kerülnünk kell. A jót cselekvőre jutalom, a rosszat tevőre büntetés vár. Ezt a törvényt egyetemesnek, változhatatlannak ismerjük, melyet sohasem szabad megsérteni s melyet semmi hatalom el nem törülhet. Megtartásának tudata vígasszal tölt el, áthágása gyötrelmet, lelkifurdalást okoz. Létezését nem az észnek köszöni, hanem az ember már magával hozottnak érzi s törvényei ellen, fájdalom, gyakran, de hiába tusakodik. Az ész megismeri úgy az elméleti, mint a gyakorlati igazságokat, de nem teremti azokat; nem lehet törvényhozó saját akaratára nézve. Törvényt csak feljebbvaló adhat, ember pedig nem lehet feljebbvaló és alattvaló egyszersmind; a törvényhozó, ki az erkölcsi törvényt a szivekbe oltá, az I., ki a valóságban létezik; 4. az erkölcsi bizonyítékot kiegészíti az emberi léleknek az az erős, sőt kiolthatatlan vágya, hogy tökéletes igazságszolgáltatás, jusztifikáció legyen, hogy a bűn az erény fölött ne diadalmaskodjék s a jó megkapja jutalmát. Ezt az igazságszolgáltatást csak a keresztény fogalom szerint legtökéletesebb — mert mindenütt jelenlevő, mindentudó, mindenható, legszentebb, legbölcsebb, legjóságosabb — I.-től várhatjuk. — Hogy I.-t az elsorolt útakonmódokon az ész természetes világánál megismerhetjük, a katolikus egyház is hirdeti s helytelenít minden oly felfogást, mely az észnek ezt az erejét tagadná.

A teológusok a puszta ész mellett az I.-megismerés második forrásának a rendkívüli I.-i kinyilatkoztatást tartják, amennyiben I. magát, tökéletességeit és terveit próféták és I.-i cselekedetek: csodák és jövendölések útján megismerteti. Erről mondja Szt. Pál apostol: Sok rendben és sokféleképen szólván hajdan I. az atyákhoz a próféták által, legutóbb e napokban Fia által szólott hozzánk. (Zsid. I., 1. 2.).

A keresztény tanítás értelmében az I. *egy* lényegében, *három* személyében: Atya, Fiu, Szentlélek, vagyis az egy I.-i lényeg három különböző I.-i személyben él; az I.-i személyeknek minden valóságos különbsége mellett azonban a lényeg és természet mégis csak egy és egyetlen. L. *Szentháromság.*

Isten abroszkája (növ.), l. *Potentilla.*

Istenanya, *Istenszülő* (lat. *Mater Dei)*, bold. szűz Máriának neve, mint Jézus Krisztus, Isten fia anyjáé.

Istenátkozta tüske v. *tövisk* (növ.), különböző szúrós növény népies neve: a Xanthium spinosumé Dunántúl, az ördögszekéré (Eryngium campestre), sőt a vadrózsáé is.

Isten báránya, l. *Agnus Dei.*

Isten báránya *(agnus Christi,* növ.) a. m. *paleae haemostaticae*, l. *Harasztszőr.*

Isten barátjai (ném. *Gottesfreunde)* nevet viseltek a XIV. sz. első felében a Rajna vidékén, Svájcban és Svábországban elterjedt vallásosmisztikus szövetségnek tagjai, akik az igazi, benső kereszténység gyakorlására és mélyítésére törekedtek. Nevezetesebb képviselői: Eckhardt, Tauler, Seuse Henrik stb. V. ö. *Böhringer*, Die deutschen Mystiker (1878); *Jundt*, Les amis de Dieu au XIV. s. (1879).

Istenbéke *(pax dei, treuga Dei)*, az egyház által megjelölt bizonyos napokon (ünnepnapokon, a hét bizonyos napjain) a középkori igazságszolgáltatás rendes eszközének, a magánharcnak felfüggesztése. Az I. útján a félművelt germán népek folytonos ellenségeskedése, sok tekintetben az ököljog uralma némileg enyhült.

Isten bogárkája (állat), a katicabogárnak egyik népies elnevezése. V. ö. *Chyzer* Béla, A katicabogár a magyar gyermekköltészetben (Rovartani Lapok 1885, 211. lap). L. *Katicabogár.*

Isten búzája (növ.), l. *Ranunculus.*

Isten dárdája, l. *Ansgar.*

Istenek alkonya, l. *Ragnarok.*

Istenek eledele, l. *Ambrózia.*

Istenes János, l. *Irgalmas barátok.*

Istenesség, a jámbor, erényes, istenfélő élet; a maga teljében nem egyéb, mint a léleknek vallásos és erkölcsös élete; más szóval *isteni félelemnek* is nevezik, melyet a bölcseség kezdetének mondanak (Zsolt. CX. 9).

Istenia, *abruta, seprőruta* (növ., *Artemisia abrotanum* L.), cserjéstövű és sallangos levelű ürömfaj, levélsallangja keskeny, szálas, szára 0·3—1 m., virága sárgás, nálunk kertben és temetőben ősz felé és őszkor virít. Hazája Kis-Ázsia

és Európa D.-i része. Szára és levele fűszer, különben az egyszerű, nem rikító szépségű kerti virágok egyike, melyet a magyar nép kellemes citromillatáért szívesen ültet. A Sárközben talizmánnak is tartja a nép, ha gyermek vagy menyasszony egy darabját magánál tartja. L. még *Artemisia*.

Isten haragja, a nép ajkán a. m. menykő, villámcsapás.

Isteni félelem, l. *Istenesség*.

Isten igazságossága, l. *Igazságosság*.

Isten igéje, Istennek szava, beszéde, kijelentése, s minthogy Istennek az ótestamentumi prófétákhoz és szentírókhoz, majd az újszövetségben az evangelistákhoz, apostolokhoz intézett kijelentései a bibliában foglaltatnak, innen I.-n az ó- és újtestamentumi könyvek tartalmát értik. De van az igének más értelme is. A héber *dabar* szó jelent beszédet, de egyszersmind eszmét is; az Alexandriában élt zsidók Krisztus ideje körül a görög *logosz* szónak is ezen kettős értelmet adták: szó, beszéd, idea; majd az ideát Plato értelmében vették, mely által a világ teremtetett, s így Krisztust nevezték logosznak, Isten fiának. Így azután a magyarban is az ige alatt értendő Krisztus is.

Isteni jog *(ius divinum)*, a katolikus egyháznak a szentíráson és a hagyományon alapuló joga, amelyen az egyházalkotmány alapul és amely eredeténél fogva változhatatlan.

Istenillat (növ.), l. *Diosma*.

Istenimádó sáska (*Mantis religiosa* L., állat), l. *Ajtatos manó*.

Isteni szeretet oratoriuma, vallási társulat, melyet Olaszországban a XVI. sz. közepe táján több oly magas állású katolikus egyházi férfiú alapított, kik hívek akartak a katolikus egyházhoz maradni, de a humanizmus színe alatt diadalra akarták juttatni a lutheri vallásjavításnak némely tantételét. E társaság tagjai voltak Contarini Gasparo, Sadoletus Jakab, Morone János, Reginaldus Polus stb. IV. Pál pápa szétrobbantotta a társulatot.

Isteni szeretetről nevezett kongregációk tanítással és betegápolással foglalkoznak. *Férfi-ág:* 1. Rosminianusok (papi kongr.); 2. Hippolytus-testvérek; 3. Genti testvérek; 4. Irgalmas barátok (l. o.); 5. Hospitaliták (l. o.); 6. Az isteni szeretet társasága (S. D. Ch. a. m. Societas divinae charitatis), papokból és világiakból. *Női ág:* 1. Az isteni szeretet nővérei vagy a szepl. fogant. boldogságos szűz Mária leányai; 2. Canossai nővérek; 3. Tilburgi irg. nővérek; 4. Názáreti nővérek; 5. Genti nővérek; 6. Loverei nővérek (Suore della Carità) stb. V.ö. *Buchberger*, Kirchenlexikon, II. 656.

Isteni szolgálat, *isteni tisztelet* v. *kultusz* (lat. *cultus*), összessége a külső istentisztelet meghatározott alakban végbevitt cselekedeteinek. Az I. tárgya tulajdonképpen és első sorban csak Isten; kivülle, de nem mellette és még kevésbbé fölötte tiszteli a kat. egyház Isten barátait, a szenteket is, kivált a boldogságos Szűz Máriát, mert Isten szeretete és jósága csodálatosan nyilatkozott meg bennük. A kat. I. középpontja a *szentmise áldozat*, melynél Krisztus megváltói művét újítja meg a pap a hívek imádságától kisérve. Az I.-hoz számítjuk még a különféle imádságokat, ájtatossági gyakorlatokat: *vecsernyéket, litániákat, szt. olvasót, keresztúti ájtatosságot, szentsírlátogatást* nagypénteken, *májusi ájtatosságot, körmeneteket, búcsújárásokat* stb. — Prot. szempontból az I.-nak középpontja az ige hirdetése, a prédikálás, amely körül csoportosulnak a gyülekezeti éneklés, imádkozás és alkalmilag egyéb liturgiai tények, pl. az úrvacsoraosztás. Az I.-ról a teológiai tudományok között az egyházszertartástan (liturgika) tanít. L. még *Liturgika* és *Vallás elleni bűncselekmények*.

Istenítéletek (középkori *ordáliák*, az angolsz.: «*ordâl*», ném. *Urtheil*, lat. *Dei judicia*). Már az ó-kor különböző népeinél megtaláljuk az I. nyomát. Ósrégi formaszerű bizonyítási mód s általában azon a föltevésen alapult, hogy az Isten, mint legfőbb igazság, mindig megsegíti a jót és igazat. A bizonyítási eljárás az ó-korban s a középkor elején még a legalacsonyabb fokon állott, bonyolultabb ügyekben tehát a biró megakadt s az ügy elbirálását egyenesen az Istenre bízta. Nem egyházi intézmény általában, — sőt az egyház szakadatlanul ellenezte, — némely fajában azonban az egyház is elfogadta azután, mert nem volt képes tiltakozásai ellenére a peres eljárásból kiküszöbölni, miért is bizonyos vallási formákkal vette azokat körül. Az ó-szövetségi szentkönyvekben: Mózes «keserűvízpróbája» és a sors-vetés; — a régi görögöknél Sophokles Elektrájában és Antigone-jában a tűzpróba; a régi rómaiaknál, Tacitus-nál a sorsvetés fordult elő. A tüzesvas-próbák eredete Kelet-Indiára vezet. A *középkorban* a germán népeknél, ha alperes esküre nem volt bocsájtható, vagy ha felperes erősebb bizonyítékokra hivatkozott, I.-kel kellett a pert a biró rendeletére eldönteni. Ez kétoldalú v. csak egyoldalú volt. *Kétoldaluak* voltak: a *bajvívás* (l. o., *pugna*) és a *keresztpróba (judicium crucis)*, amelynél mindkét per-félnek egy kereszt előtt kiterjesztett karokkal kellett állania s akinek karja előbb hanyatlott le, az volt a pervesztes. Ez a próba helyettesítette a bajvívást azoknál, akik nem voltak harcképesek. Hazánkban ez nem volt gyakorlatban.

Az I. többi faja mind *egyoldalú* volt, annak csak az egyik fél vettetvén alá. Ezek voltak a különféle *próbák*. Némely jogtörténetiró ezek közé sorolja az *esküt* is, minthogy azonban ez nem volt *istenítéleti próba*, e helyütt való tárgyalásának nincs helye.

E *próbák* voltak: 1. A *tűzpróba (judicium ignis)*. A vádlottnak tűzbe kellett tennie a kezét, v. égő farakáson ment keresztül *viaszos* ingben, vagy bekötött szemmel tüzes ekevasak között — 9 lépést téve — lépkedett végig vagy izzó vaskeztyűt húzott a kezére. A próba eredményénél az volt a határozó, jelentéktelen volt-e az égés vagy súlyosabb. *Hazánkban* leginkább a *tüzesvas-próba* volt elterjedve, de a papok maguk helyett másokat küldhettek a próbára. A vádlottnak 1 darab 1—3 fontnyi izzó vasat kellett puszta kézzel vinnie 9—12 lépésnyire. Előzően az egyháznál 3 napig böjtölt; próba előtt a pristald jelenlétében a pap vitte a vasat a tűzhöz; ima és

szentelés után tétetett a vas a tűzbe, azután mise alatt a vádlott áldozott s ha a tett kérdésre ártatlannak mondta magát, hordoznia kellett az izzó vasat a mondott távolságig. Erre jött a kéz bekötése, a kötelékre a káptalan pecsétje és ha 3 nap mulva felbontásnál a kéz megégve találtatott, a fél elítéltetett. Öreg vagy beteg vádlott helyett más vitte a vasat. Szent László alatt érte el ez a középkori magyar istenítélet virágzó korát, utána már csakis jelentékeny megszorítással gyakoroltattot. Az 1279. évi nemzeti zsinat pedig Fülöp fermói püspök, pápai legátus kezdeményezésére eltiltotta a papságot az ordaliákban való részvételtől s így lassankint megszűnt a tűzpróba is. A II. Endre korabeli *Váradi Regestrum*-ban felsorolt 389 istenïteleti eset közül 300-on felüli peresetben alkalmazták a tüzesvas-próbát.

2. A *vízpróba (judicium aquae)*. Ennek is két neme volt. Egyiknél a forró, másiknál a hidegvizet használták. A *forróvíz-próbánál* az üstből, melyben a víz forrott, gyűrűt, követ v. valamely más tárgyat kellett csupasz karral kihúzni. A *hidegvíz-próbánál* a vádlottat, kezeit és lábait összekötve, folyóba vagy tóba vetették, derekán hosszú kötéllel. Ha elmerült, ártatlan volt, ha a vízszinen fenmaradt, bűnösnek ítéltetett. Az volt ugyanis a hit, hogy a *boszorkányok, bübájosok* testük természetes súlyát elvesztik s így leginkább a boszorkány-pereknél volt ez használatban, mert azt hitték, hogy az ördögtől megszállott boszorkányok parafa módjára úsznak a vizen. *Hazánkban* Szent László és Kálmán királyok törvényei bőven tanuskodnak a *vízpróba* használatáról. Hazai törvényeink mindkét *vízpróbánál* azt rendelik, hogy az ítéleteknél mindig jelen legyen három tanu, akik hit alatt bizonyitsák az ártatlanságot vagy a bűnösséget.

3. A *mérleg-próba*. Ez is boszorkány-perekben volt használatos s abból a hitből eredt, hogy az ördöggel cimboráló boszorkányok elveszitik természetes súlyukat, ennélfogva akit megmértek és könnyűnek találtak, azt elítélték. Hazánkban is alkalmazták.

4. A *szent-falat próbája (judicium offae)*. Átkozódások közt kellett lenyelni egy falat megszentelt *kenyeret* vagy *sajtot*. Ha a falat a torkán akadt vagy reá mindjárt beteg lett a terhelt, akkor elítéltetett. Főleg tolvajokkal szemben használták. *Hazánkban* a boszorkánysággal vádolt és egy becsületes nő mindketten vajas kenyeret nyujtottak kutyának, ha ez nem nyult a vádlott kenyeréhez, a boszorkányság beigazolódott. Ez *utóbbi* helyébe lépett később:

5. Az *úrvacsora vagy áldozás próbája (purgatio per eucharistiam)*. Ez főleg papokkal szemben alkalmaztatott, abból indulván ki, hogy aki bűnös létére veszi magához a szentostyát, az nyomban meghal.

6. A *sors-vetés* próbája. Már a Szentirásban találjuk nyomát (Józsue könyve VII. f. 1., Királyok I. könyve), főleg tolvajlásnál használtatott. Két vesszőt tettek az oltárra, egyikre keresztet róttak, azután mindkettőt kendőbe takarva oltárra tették. Ekkor a pap vagy fiatal gyermek kivette az egyik vesszőt, ha a *keresztes* jött ki, a vádlott ártatlannak ítéltetett. Egyik neme volt ennek a *könyves sors-vetés*. A régi görögök Homerost, a rómaiak Vergiliust nyitották fel hirtelen s a szóban forgó kérdés *igen*-je vagy *nem*-je közül a kinyitott helyen talált mondatok szerint *döntöttek*. A kereszténység korában már ez a könyv a szentírás volt. Végül:

7. A *ravatal-próba, holttest próbája vagy temetrehívás*. Külföldön csak szórványosan találkozunk vele, nálunk már a törvényes gyakorlat alapján lép föl s még a XVIII. sz.-ban is használatos, mint *ősmagyar* istenítélet. Mikor erőszakos halál esetében a nyomozás eredménytelen volt, akkor a kiterített halotthoz rendelték a gyanusakat, kik eskü vagy átkozódás között megérintették annak sebét v. köldökét és akinek érintésére a halott megmozdult, színében változott vagy sebe vérzeni, szája tajtékozni kezdett, azt tartották gyilkosnak.

Aki az istenítéleti próbákon legyőzetett, nemcsak ügyét veszítette el, hanem rettenetesen bűnhődött is. Hazánkban eleinte minden székesegyház istenítéleti hely volt, de Kálmán király már csak a püspöki székesegyházakra szorította. Okleveles adataink vannak a Váradon, Esztergomban, Kolozsvárott, Budán és Aradon tartott tüzesvas-próbákról.

A népeknek — kivétel nélkül — az istenítéletekhez való ragaszkodása mutatja, hogy az *ordalia* az isteni félelelem alapján épült intézmény volt; főleg, mert okleveleinkből számtalan esetet tudunk a *sérelem nélkül* lefolyt vashordozásról. Az egyház nem bírója, hanem csak szertartásmestere volt az I.-nek s ezek ellen, mint istenkisértés ellen, mindig határozottan állást foglalt és küzdött is.

Irodalom. Pesthy, A perdöntő bajvivások; Séda, A párbaj; Palugyay, Magyarország leirása (Nagyváradnál); Regestrum Varadiense; Hilse, Das Gottesurtheil der Abendmalsprobe; Zwicker, Über die Ordale; Majer, Geschichte der Ordalien; Grimm, Deutsche Rechtsalterthümer; Unger, Der gerichtliche Zweikampf; Dahn, Zur Geschichte der germ. Gottesurtheile; Pfalz, Die germ. Ordalien; Patetta, L'ordalie. Turin 1890; Glotz, L'ordalie dans la Grèce primitive, Paris 1904. — Fesaty freskói a budapesti büntető törvényszék esküdtszéki termében; vázlatai az igazságügyi miniszter várótermében.

Isten kardja a. m. *Attila kardja* (l. o.).

Istenkáromlás *(blasphemia)*, a régi jogokban mint Isten ellen irányzott súlyos sértés, ma mint az állampolgárok vallásos érzülete ellen elkövetett deliktum esik büntetés alá. A magyar Btk. 191. §-a értelmében az I. vétségét az követi el, aki valamely gyülekezeten nyilvánosan szóval, vagy nyomtatvány, irat, képes ábrázolat terjesztése vagy közszemlére kiállítása által Isten ellen intézett gyalázó kifejezések által közbotrányt okoz. V.ö. *Angyal:* Az istenkáromlás című tanulmányát.

Isten kegyelme (növ.), l. *Gratiola*.

Isten kegyelméből, l. *Dei gratia*.

Istenke kalácsa, a világító hold; a kis gyermekeket ámítják vele.

Isten kenyere (növ.) a. m. *Chenopodium botrys* L.

Isten képmása (lat. *imago, similitudo Dei*) névvel illeti a szentírás: 1. *az istenség* 2. *személyét* (Kol. 1, 15.; Zsid, 1, 3.), Jézus Krisztust, ki az Atyának tökéletes képmása; 2. az *embert*.

Ő I. (imago) természetes és Isten hasonlatossága (similitudo) természetfölötti okokból. Természete szerint I. lelke miatt, amely értelme, szabad akarata és halhatatlansága folytán Istenhez hasonló. A kegyelem állapotába való felemelés és az örök dicsőségbe való belépés fokozzák az emberben az I.-t (erre használják az egyházatyák rendesen a similitudo kifejezést). I. az emberben tehát háromféle: természetbeli, kegyelembeli és dicsőségbeli képmás (imago naturae, gratiae, gloriae).

Isten korbácsa (növ.), l. *Reseda.*

Isten lazaca (*Lampris luna* L., állat), l. *Lampris.*

Istenmezeje, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 1178 magyar lak., u. p. Váraszó, u. t. Pétervására.

Istennyila, a magyar nép szólásában a. m. *villám*, amelyet népünk még *isten haragjának* is nevez. Az ezen szólások alapját alkotó mitológiai képzetről l. *Égi háború.* — I., mint ásvány, l. *Belemnitek.*

Istennyilafű (növ.), l. *Orobanche.*

Isten országa *(regnum Dei)*, bibliai fogalom különféle értelemben és pedig jelenti: 1. az univerzumot, 2. Izráel népét, 3. a messiási uralmat, 4. a keresztény egyházat, 5. a kiválasztottakat, 6. a mennyországot.

Isten ostora *(Flagellum Dei).* A nyugati népek Attilát értik ezen elnevezés alatt, melynek eredetét különbözőkép adják elő a legendák. Egyik csoportba tartoznak azok, melyek majd Szt. Benedeknek, majd pedig egy a katalauni ütközet előtt elfogott champagnei remetének tulajdonítják; a másik csoport szerint magától Attilától származik. Ez utóbbi csoportba tartozik a magyar változat is, amely szerint Attila a hunnok királyának, a földkerekség félelmének, a világ pőrölyének és I.-nak neveztette magát alattvalóitól. Thierry A. (Attila-mondák, 16. s köv. l.) bibliai eredetre vezeti vissza az elnevezés eredetét, melyet a román népek alkalmaztak Attilára. De sokkal valószínűbb, hogy az ázsiai nomád népszichológiából fakad az elnevezés, amire nézve egyfelől a magyar Lél-monda, másfelől Dzsingiz khánnak a bokharaiakhoz intézett híres mondása vet világot. Lél vezér ugyanis ezt mondta a német császárnak: «Mi a mennybeli isten bosszuja vagyunk, kiket a ti ostoraitokul rendelt.» Dzsingiz khán szavait pedig perzsa írók után így idézi Vámbéry Á. Bokhara történetében (I. k. 152. l.): «Kérditek, ki vagyok én, hogy ily módon beszélek hozzátok? Nohát tudjátok meg, hogy én I. vagyok. Ha nem vétkeztetek volna, isten bizonyára nem küld vala a ti büntetéstekre».

Istenség, l. *Isten.*

Istensegíts *(Csibeny)*, bukovinai csángó telepes község a serethi közigazgatási kerületben, (1910) 2992 lak., akik közül mintegy 360 család, kb. 1300 lélekkel, csángó eredetü.

Isten szakálla, az árvácska, meg az *Arum maculatum* népies magyar neve.

Isten szeme, 1. a magyar népnél (különösen Szegeden) a felhőkön átkandikáló kék ég; — 2. a művészetben a misztikus △, glóriával körülvéve.

Istentagadás, l. *Ateizmus.*

Isten tehénkéje (állat), a katicabogárnak *(Coccinella)* egyik népies elnevezése, l. *Katicabogár.*

Istentisztelet, azoknak a benső és külső cselekedeteknek összessége, amelyekkel Isten, mint az összes teremtmények legfőbb oka és végcélja iránt való hódolatunkat és alávetettségünket kimutatjuk. Az I. tisztán *benső* v. egyúttal *külső* is, amennyiben amaz külső cselekedetekben nyilvánul (l. *Isteni szolgálat); közvetetlen*, amennyiben egyenesen irányul Istenre (imádás), v. *közvetett*, amikor nem egyenesen vonatkozik reá (pl. szentek tisztelete által); *nyilvános* és *magános*, *rendes* és *rendkivüli*, amennyiben cselekedeteit rendesen (pl. az imádságot) v. csak különös esetekben kell végezni (pl. áldozat, fogadalom, eskü). Ellentétei: bálványozás, hittagadás, Istenkáromlás, szentségtörés, simonia, hamis eskü, esküszegés, babona. — Prot. álláspontonaz I. szoros összeköttetésben van a vallással, amennyiben, ha ez az embernek egész benső élete az Istennel való személyes közösségben, akkor az I. nem más, mint ezen életnek szent és ünnepélyes formában való kinyilatkoztatása. A protestáns felfogás nem igen tesz különbséget az I. és az isteni szolgálat (l. o.) szavak között.

Istentisztelet háborítása, másként vallási szertartás megakadályozása vagy megzavarása, régen mint *turbatio sacrorum* (l. o.) esett büntetés alá. A magyar Btk. értelmében az követi el az I. vétségét, aki az állam által elismert vallás szertartását erőszakkal megakadályozza v. megzavarja (Btk. 190. §. második fordulat). L. még *Vallás elleni büncselekmények.*

Isten útja, l. *Hadak útja.*

Ister (gör. *Istros*), eredetileg az egész Duna folyónak ó-kori elnevezése, később az Aldunának neve Pannonia és Moesia közt, míg az egész folyót *Danubiusnak* vagy Danuviusnak nevezték, l. *Duna.*

Istesso (ol., ejtsd: isztesszo) a. m. ugyanaz; mint zenei kifejezés a *tempo* szóval kapcsolatban fordul elő: *l'istesso tempo*, ami annyit tesz, hogy egy korábbi tempo újra veendő.

Isthmia, l. *Isztmusi játékok.*

Isthmionikes (gör.) az isztmusi játékok (l. o.) győztes versenyzőjének neve.

Isthmos, l. *Isztmus.*

Istichar, l. *Perszepolisz.*

Istip, város, l. *Stiplye.*

Istle *(Ixtle*, növ.), az e név alatt az európai kereskedelemben szereplő árú túlnyomólag több *Bromelia*-faj leveleiből nyert rost, melyet különben bromelia-, ananász-rost és részben *silkgrass* (ang.) néven említenek. I. név alatt egyébként az *Agave heteracantha* rostját is értik.

Istmo, állam, l. *Panama.*

Istóczy *Győző*, politikus, szül. Szentkereszten (Vas vm.) 1842. Jogi tanulmányokat végzett, majd vármegyéjében volt szolgabiró, 1872. pedig Deák-párti programmal képviselő. A fuzió után csatlakozott a szabadelvű párthoz, amelyből azonban később kilépett és nyiltan hirdette az antiszemitizmust mint politikai programmot. Utóbb egy párttöredék képződött I. személye körül, amely az ő ú. n. *palesztinai* beszédének hatása alatt az épp akkor nagy hullámokat verő tiszaeszlári pörrel kapcsolatban nagy antiszemita gyülést akart tartani, amelyet azonban a kormány betiltott. I.

számos antiszemita röpiratot írt, szerkesztette a zsidóellenes *Füstölő* c. élclapot, lefordította Flavius Josephus könyveit. Utóbb azonban egészen elcsöndesedett.

Istók *János*, szobrász, szül. 1873 jún. 15. Bácsfaluban (Brassó vm.). Előbb Köllő Miklósnál, majd néhány éven át Stróbl Alajosnál tanult Budapesten s már mint mesteriskolai növendék egész sor díjat nyert monumentális szoborpályázatokon. Kivitelre került művei közül felemlítjük Széchenyi Ferenc gr. (Budapest), Csányi Károly (Zalaegerszeg) szobrát, Berzeviczy A., Szilágyi Dezső, Bubics Zsigmond mellszobrát. Plakettművészettel is foglalkozott, ily művei: Antal Gábor plakettje, a Corinthian-díj stb.

Istoly (ném. *Stollen)*, bányász-műszó, vízszintes irányban vezetett alagútszerű üreg, amely a meddő kőzeten keresztül vezet a tárnákhoz, ahol a termő kőzet fel van tárva. Az alagút üregének kiásását is I. előzi meg.

Istráng, *estráng* (a német *Strang* szóból) a. m. kötél, különösebben az a kötélpár, mellyel a lovat a kisafához befogják, hogy a kocsit húzza.

Istria, félsziget, l. *Isztria*.

Istrijanin Konzul *István*, régi horvát protestáns egyházi író, szül. Buzetben (Pinquente) Isztriában 1521., megh. Németországban 1580 körül. Keresztély württembergi fejedelem és báró Ungnad Iván, a horvát határőrvidék volt generálisa támogatásával Urachban, később Tübingenben glagolita és cirill betükkel felszerelt nyomdát rendezett be, melyben az általa és társai (Dalmatin Antal és György) által horvát nyelvre lefordított egyházi könyvek készültek (katekizmus, biblia stb.). Ez a nyomda I. halála után Grácba került, onnan pedig II. Ferdinánd császár 1621. a római hitterjesztő kongregációnak ajándékozta. V. ö. *Kukuljević:* Glasoviti Hrvati (Zagreb 1886. 98—125. l.).

Istripolis, Pozsony régi latin neve.

Istros, l. *Ister*.

Isturiz, *Francisco Xavier de*, spanyol államférfiu, szül. Cadizban 1790., megh. 1871 ápr. 16. Részt vett az 1820-iki felkelésben s 1823. a cortez elnöke lett. A reakció győzelme után azonban halálra ítélték, de megmenekült s csak VII. Ferdinánd halála után térhetett vissza Spanyolországba. Ezóta vezérszerepet vitt a pártok küzdelmeiben s rövid időre két izben volt miniszterelnök (1836 és 1846). Ezután mint diplomata szolgálta hazáját 1864-ig, amikor nyugalomba vonult.

Istuvegu, méd király, l. *Astyages*.

Istvaeones, l. *Istaevonok*.

István *vértanu, szent*, az első hét diakonus egyike, kiket a hívők Kr. u. 36. az apostolok segédeivé választottak, főkép a szegényügy intézésére. A jeruzsálemi gör. nyelvű zsinagóga elüljáról a szanhedrin elé állították s midőn itt is nyiltan hirdette Jézus istenségét, a csőcselék megrohanta, kihurcolta a városból s agyonkövezte s így a keresztény vallás első vértanuja lett 37-ben. A kapu, melyen I. végső útjára indult, Jeruzsálemben ma is I.-kapu nevet visel. Ünnepe dec. 26. A képzőművészet több jeles műben megörökítette I.-t. Így Rafael (a Vatikánban), Giulio Romano (a genovai Santo Stefanóban).

István *(Stephanus)* névvel 10 *pápa* kormányozta a katolikus egyházat. 1. *I. (szent*, 253—257.). Vértanui halállal halt meg 257 aug. 2., amikor emléknapját is üli az egyház. Pápaságát az eretnekek keresztelésének érvényes v. érvénytelen volta felől támadt vita tette nevezetessé, melyben I. az ázsiai és afrikai püspökökkel szemben azt vitatta, hogy az eretnekektől kiszolgáltatott keresztség, ha az a rendes formák szerint történik, igen is érvényes. — 2. *I.* (II.), 752 márc. 27. választatott pápává, de megválasztatása után 3. vagy 4. napon hirtelen meghalt, mielőtt püspökké szentelték volna, azért a történetirók, bár jogtalanul, a pápák névsorából rendesen kihagyják. — 3. *I.* (III., rendesen II., 752—757.). Pápaságának nevezetes eseménye: az egyházi állam megalapítása Pipin frank király által 755-ben. (L. *Egyházi állam.)* — 4. *I.* (IV., rend. III., 768—772.), 769. Rómában zsinatot hivott össze, amelyben jóváhagyta a szentek képeinek használatát és tiszteletét. — 5. *I.* (V., rend. IV., 816 jun. 24—817 jan.). Rövid kormányzása alatt semmi nevezetes dolog nem történt. — 6. *I.* (VI., rend. V., 885—891.). A pápai széknek jogait sikeresen védelmezte meg Photius szakadár patriárcha ellenében, kit Leo császár, meggyőződést szerezve hamisságáról, 886. patriárchai székétől megfosztott és kolostorba zárt. (L. *Photius.)* — 7. *I.* (VII., rend. VI., 896—897.). Említendő a Formosus pápa (l. o.) holttestével elkövetett embertelensége. A felizgatott nép e miatt nemsokára börtönbe dobta, ahol megfojtották. — 8. *I.* (VIII., rend. VII., 929—931.). Szelid és jámbor férfiú volt, de nevezetest a történelem nem jegyzett fel róla. — 9. *I.* (IX., rend. VIII., 939—942.). Alberich fölizgatta ellene a népet, mely őt arcában annyira eléktelenítette, hogy többé nyilvánosan mutatkozni nem mert. — 10. *I.* (X., rend. IX., 1057 aug. 2—1058 márc. 29.). Küzdött a szimonia, a papok konkubinátusa ellen.

István, több magyar és külföldi király és fejedelmi személyiség neve:

1. *Szent I., Magyarország első királya*, Géza vezér és Sarolta, mások szerint Adelhaid lengyel hercegnő fia; Esztergomban a szobát, melyben állítólag született, kápolnává átalakítva most is mutogatják. 975 táján, tehát már kereszténynek született, mert szülei még 974 táján fölvették a keresztséget. I. 995. feleségül vette II. Henrik bajor herceg leányát, *Gizellát* (l. o.), két év mulva pedig atyjának halála (997) után ő lett a nép vezére. E miatt *Koppány*, maga is követelvén a vezéri hatalmat, Somogy vidékéről Veszprém tájára tört; de a szerencse I.-nak kedvezett. Kivégeztette Koppányt s elrendelte, hogy Somogy népe büntetésül tizedet adjon a *Pannonhalmán* még atyjától alapított Benedek-rendi kolostornak. A papok csak tolmács segítségével s így tökéletlenül terjeszthették a kereszténységet, mégis sok ezren keresztelkedtek meg és I. megkezdhette a magyar egyház szervezését. A tervezett 12 püspökségből uralkodása végéig tizet állított fel s valamennyit az esztergomi érsek hatósága alá rendelte. *II. Szilveszter* pápa helybenhagyta intézkedéseit, nagy függetlenséget biztosított neki az egyház ügyeinek vezetésében s koronát küldött neki, mellyel 1001 aug. 15. v. 17.

királlyá koronáztatta meg magát. Az egyházi és világi urak gyűlésén világi törvényekkel egészítette ki az egyháziakat. Ez első törvények főképp a gyilkosságot, hitszegést, fajtalanságot, nőrablást, a rabszolgának ura akarata ellen való felszabadítását, a lopás «rettentő és ocsmány vétkét», a rablást, szóval a vagyon ellen elkövetett vétségeket, a bűbájosságot kívánták korlátozni s követelték a vasárnap megülését, a böjt s egyáltalában az egyházi törvények megtartását. Az utolsó magyar törzsfőnököket, saját nagybátyját, *Gyulát*, majd *Ajtonyt* leverte s területüket szorosabban csatolta az anyaországhoz. Már előbb elrendelte, hogy legalább is minden tíz falu építsen egy templomot, melynek látogatásáról erélyesen intézkedett. Pannonhalma, Pécsvárad, Tata, Oroszlános, Zoborhegy, Szalavár, Veszprém, Bakonybél szerzetesei lettek apostolai az új iránynak; olyan korszak, melyben Magyarországnak egyszerre hét szentje (István király, Imre herceg, Mór és Gellért püspökök, Zoërárd, Benedek és Günther remeték) adott példát istenes életre, míg az *ispánok* (l. o.) a magyarságot a nyugati értelemben vett állami élettel akarták megbarátkoztatni. Körülbelül 45 ilyen ispán volt, kik ugyanannyi *vármegye* élén állottak. Új székes városában, Fejérvárott, a királyi nagyszerű bazilikát építtetett s káptalant és iskolát állított. A várak, falvak népességét beköltözők is emelték. Országát «a régi és mostani királyok», különösen a frankok példájára szervezte. Első sorban udvartartását rendezte. A királyi tanács tagjai a nádor, udvarbíró, kincstárnok, jegyző (kancellár) s más egyházi és világi méltóságok voltak. Az összes szabadok évenkint egyszer megjelenhettek és szólhattak azokon a törvénynapokon, melyeken a király személyesen szolgáltatott igazságot. Pénzrendszerül a bajort fogadta el, hogy megszorítsa a csereberét. Az első vásárok tartását ő rendelte el.

I. barátságos viszonyban állott *Bizanccal* és *Velencével*. Boleszló *lengyel* herceget kiverte országából (1018 táján), de azután szövetkezett vele Oroszország ellen; 1030. pedig II. Konrád németrómai császárt nemcsak visszaszorította, hanem Bécset is elfoglalta, mire a határvillongásokat kezdő Henrik bajor herceg felkereste I.-t s vele békét kötött (1031), mintegy 20,000 km² területet (Bécset is) átengedvén Magyarországnak. Az ország erejét nagyon növelte a honvédelem szervezése. A nemesi felkelést, a várkatonaságot s a bevándorló lovagságot I. már fölhasználta harcaiban. A háboruskodás mellett is egyre szelidültek a nemzet erkölcsei s kezdett a társadalom átalakulni. A régi törzs- és nemzetségfők s a szabadok ivadékainak földközössége voltakép sohasem tűnt el egészen, de ezek is mind nagyobb kedvvel fogadták el a tulajdon földbirtokot. Más természetűek voltak az egyházi birtokok s ismét mások azok, melyeket a várjobbágyok örökjoggal, a várnépek életfogytig, az udvarnokok és cselédek pedig úgy nyertek, hogy a földdel együtt őket magukat is oda lehessen adományozni. A rabszolgák fölszabadítását a törvény csak I. uralkodásának utolsó éveiben engedte meg. Szt. I.-nak több gyermeke volt, de csak *Imre* (l. o.) a teljesen történeti alak. Hozzá írta hitelökben többször megtámadott intelmeit s őt akarta utódává tenni, midőn a herceg, alig 24 éves korában, 1031 szept. 2. váratlanul elhúnyt. Most már csak unokatestvéreire, Vászolyra és fiaira, valamint Szár Lászlóra és fiára (Bogyoszlóra) gondolhatott; ő azonban nővére fiát, Orseolo Pétert fogadta fiává, Vászolynak pedig, ki a királyságra tört s három összeesküvő főúrnak kiszúratta szemeit, míg fiait (Andrást, Bélát és Leventét) száműzte s a király ellen való összeesküvés ellen szigorú törvényt hozott. Utódául Pétert ajánlván az uraknak, 1038 aug. 15., Nagyboldogasszony napján halt meg. Székesfehérvárott, fehér márványkoporsóban temették el s a nemzet — a krónikák szerint — 3 évig gyászolta. A magyar nemzet utóbb minden jóravaló intézményt az ő korára vitt vissza. Alkotmánya nem egy napon született s nem oly törvényhozó működés eredménye, melynek célja az lett volna, hogy a régi állapotokat minden irányban teljesen fölforgassa; csak egyes eszmék, intézmények átültetéséből állt, melyeket azután a nemzeti élet fejlesztett ki. Csupán 3 intézkedés határozottan az övé: 1. a magyar monarchiának megadta külső keresztény, frank formáját; 2. szervezte a kir. birtokokat a vármegyékben; 3. a földbirtokot, a magántulajdont oltalmazta. S mindezt nem erőszakosan. 1083-ban VII. Gergely őt és fiát, Imrét a szentek sorába iktatta s a magyar nép ez időtől fogva kegyelettel üli meg a szent király testének felemeltetése napját, aug. 20-ikát. Emlékszobra Budapesten a Halászbástyán áll s Strobl és Schulek műve. Az ezredévi budapesti emléken Szt. I. szobrát Senyei Károly készítette. Jobbkezét (l. *Szentjobb*) a budapesti királyi Zsigmond-kápolnában, hermáját a zágrábi érseki székesegyházban őrzik. «Szt. István koronájának országai» gyűjtőnév alatt a magyar államot értik. Koronája, palástja, kardja, országalmája, cipője a koronázás szertartásának elengedhetetlen kellékei.

Irodalom. Szt. I. nagyobb és kisebb legendája, l. Hartvik név alatt; Szt. I. törvényei a Corpus Jurisban; Oklevelei főkép Wenzelnél (Árpádk. Uj okm.) és Fejérnél (Cod. Dipl.); Horváth, Magyarország tört., I. 163—253; u. a., A kereszténység történetének megalapítása Magyarországon, 103—323; Szalay, I., 67—131; Pauler, A magyar nemzet története, I. 26—100; Pray, Diss. hist. crit. de sacra dextera divi S. Stephani, Bécs 1771, 4-r. 112 lap; Pór Antal, Szt. I. élete, Pest 1871; Szabó K., Igaz-e, hogy a kárpátalji felföldet nem Árpád, hanem szt. I. foglalta el? Századok 1868; Ipolyi, A magyar szt. korona története; Marczali, A millennáris történelem I. 233—311., számos képpel; Fejérpataky, A pannonhalmi apátság alapító oklevele, Budapest 1878; Karácsonyi, Szt. I. oklevelei, u. o. 1892; u. a., Szt. I. élete, 1906; Nagy Géza, Szt. I. családi összeköttetései, Turul 1906; Karácsonyi, Szt. I. anyja, I. atyja, új eredmények, u. o.; Nagy G., Szt. I. vérsége és a magyar kútforrások, u. o. 1907; Foerk, A kalocsai Szt. I. templom érseki sírja, Arch. Ért. 1911; Xantus János, Angol-szász hercegek Szt. I. udvarában, Századok 1878, 667. l.; Kropf, Kik voltak az angol-szász hercegek Szt. I. udvarában? u. o. 1887, 783. l.; Horn, Saint-Étienne, 2. kiad. Paris 1899. A rá vonatkozó egyéb irodalom Petrik könyvészetében, Szinnyei Repertoriumában és Mangoldnál, Hadtört. Közl. 1890, 578—580.

2. *II. I.*, Kálmán királynak s Buzilla nápolyi hercegnőnek 1101. Lászlóval együtt született ikerfia volt. Atyja 1116 febr. 3. elhúnyván, az ország a még gyermek I.-t koronázta királlyá. Falieri Ordelafo velencei doge éppen ez időben hódoltatta meg Arbet és Zárát, Spalatóból pedig elűzte a magyarbarát Manasses érseket. A magyarok 1117. Záránál megverték s megölték Ordelafót, de magát a várat most sem foglalták el, sőt öt évre

fegyverszünetet kötvén, Dalmáciát egye'őre Velence uralma alatt hagyták. Hadjáratok folytak az ország nyugati határain is. Magyarbródnál a csehek győztek (1116) és Babenberg Lipót osztrák herceg és szövetségese, II. Borzsivoj cseh herceg a mai Kismartont és vidékét dúlta, égette. A magyarok az örökös vereségeket a király hirtelenkedésének tulajdonították s 1123., midőn az elűzött Jaroszláv lodoméri herceg visszahelyezése érdekében hadat vezetett Vladimir nagyfejedelem ellen, fellázadtak és hazatértek. Ellenben szívesen követték őt 1124. Dalmátországba, azonban azt a velenceiek már 1125. ismét visszafoglalták. A zsoldos besenyőkben bízva, a király 1126. már Lengyelországban pusztított, majd a lázadó Álmos herceget befogadó Görögországra rontott, Nándorfehérvárt bevette s köveiből Zimonyban építtetett új várat. Győztesen hatolt előre egészen Filippopoliszig, hová a császár zárkózott, de a várakozást megúnva, I. hazatért. Álmos e közben (1127 szept.) meghalt, de János császár Karassónál Haram (a mai Újpalánka) táján 1128. döntő győzelmet nyert a betegsége miatt távol levő király német vezérén, *Stefelen*, bevette Haram várát s a Szerémséget Zimonnyal együtt elfoglalta. 1129-ben I. visszavette a Szerémséget, mire a két uralkodó Barancsnál személyesen találkozott s békét kötött. I. nagy betegen tért haza s az urak egy része már nővérének, Zsófiának fiát, Sault, a másik pedig Iván vagy Bars ispánt (l. *Borics)* akarta utódává tenni. I. azonban meggyógyult s Iványt lefejeztette, Barsot pedig száműzette; ellenben megkegyelmezett a megvakított Béla hercegnek, kinek életbenmaradásáról csak most értesült. Összeházasította a szerb *Ilonával*. Meghalt 1131 márc. 1. Szerzetes ruhában, Váradon temették el. Családi viszonyairól v. ö. *Wertner*, Árpádok 228—242., legújabb története *Paulernál*, I. 292—309; *Fejérpataky*, Oklevelek II. István korából (Budapest 1895); *Chalandon*, Jean Comnène et les Hongrois (Les Comnènes, II., Paris 1912, 53—63).

3. *III. I.*, II. Géza és az orosz Fruzsina fia, 1147 nyarán született s VII. Lajos francia király volt a keresztapja. Atyja 1162 máj. 31. elhúnyván, őt koronázták királlyá; azonban száműzött nagybátyja, I. görög hada elől III. I. Ausztriába futott. Az ország nem IV. I.-t, hanem bátyját, II. Lászlót ismerte el királynak, ki azonban már 1163 jan. 14. meghalt, IV. I. pedig jún. 19. Székesfehérvár mellett döntő csatát vesztett s futásközben Diósnál fogságba esett; de III. I. szabadon bocsátotta. Mánuel sem segítette már IV. I.-t, sőt III. I. öccsének, (III.) Bélának el is jegyezte saját leánykáját, Máriát; 1164. azonban ismét beavatkozott IV. I. javára, ki hűbérül igérte oda Magyarországot. A délvidék egészen Bácsig meghódolt már, midőn III. I.-nak segítségére jött sógora, II. Vladiszláv cseh király. A nagyobb erővel Mánuel nem ütközött meg s visszavonult, de vezére, Dukasz János, fegyveresen hódoltatta be Dalmácia 57 városát s IV. I. hirtelen halála (1165 ápr. 11.) után a császár Zimonyt is elfoglalta. Júliusban békét kötött III. I.-nal, ki újból biztosította számára Dalmáciát s a Szerémséget. Mánuel a háború után azonnal utódává nevezte ki Máriát s vőlegényét, Bélát, mire a magyar elégedetlenek arra kérték, segítse Bélát a magyar trónra is. Igy reménye nyílt, hogy Magyarországot perszonális unióval csatolhatja a birodalomhoz. A fondorlatokról értesülve, III. I. már 1166 elején a Szerémség visszafoglalására indult s *Dienes* ispán (l. o.) vezetése alatt fényes győzelmet aratott, amit azonban Kontosztefánosz Andronikosz 1167 jún. 18. a zimonyi győzelemmel torolt meg. Mánuel diadalmenettel tért vissza Bizancba, de lebontatta Zimony falait, katonailag feladta a Szerémséget s egyelőre nem gátolta, hogy III. I. Dalmáciában újra hódoltatott. A király Esztergomban 1172 márc. 4. hirtelen halt meg. Feleségétől, Ágnes osztrák hercegnőtől született fia kiskorában elhúnyt. V. ö. *Chalandon*, Les Comnènes (Paris 1912, II. 399—415, 469—492).

4. *IV. I.*, II. Béla és Ilona fia, szül. 1132. vagy 1133. 1154-ben Mánuel görög császárhoz menekült s még abban az évben vele együtt harcolt hazája ellen. 1145 táján nőül vette I. Mánuel unokahugát, Komnenosz Máriát, kitől állítólag egy Izsák nevű fia maradt. Mánuel segítségével 1163 jan. 27. végre magyar király lett, de már 1165 ápr. 11. meghalt. Eletének erről a részéről l. fennebb, III. I.-nál.

5. *V. I.*, IV. Béla és Laskaris Mária fia, 1239. született. Atyja 1245 aug. 20. királlyá koronáztatta és Szlavonia, 1254. pedig Stájerország hercegévé tette, de atyja csakhamar megveretvén, örökre lemondott Stájerországról. Ehhez járult, hogy 1262. Horvát- és Dalmátország hercegségét is IV. Béla kedveltebb fia, Béla herceg kapta, mire I. a tiszai részek élén fegyvert fogott. 1265 márc. atyján Isaszegnél győzött, mire a márc. 28. kötött békében visszanyerte a tiszai és az erdélyi részeket, és pedig teljes felségjogokkal. IV. Béla halálával (1270 máj. 3.) végre V. I. lett az egyedüli király. Első sorban a királyi jogok visszaszerzésén dolgozott, majd visszakövetelte a magyar korona kincseit, melyekkel nénje, Anna, atyjuk halálakor Ottokárhoz menekült. Okt. 16. személyesen találkozott Ottokárral s fegyverszünetet kötött vele, de ezt Ottokár megszegte, Pozsonyt már 1271 ápr. közepén bevette s máj. 9. Pozsony közelében magát V. I.-t is megverte s a Rábcza mögé szorította. De a magyarok is Brünnig pusztítottak s visszavették Ottokár minden hódítását, mire júl. 2. a hadakozó felek Pozsonyban békére léptek. Mindkét fél megmaradt a IV. Béla korabeli határok közt. 1272 jún. 24. Bihácson értesült, hogy a kiséretében levő kis László herceggel Joakhim tótországi bán eltünt. A bánt üldözőbe vette, de a felindulás beteggé tette. Hadai sem boldogultak a kapronczai vár ellen, hová Joakhim rejtette a királyfit. A király betegen tért haza s a Csepel-szigeten már aug. 6. meghalt. Eltemették a Nyulak-szigetén, melyet hugáról, Margitról, Margit-szigetnek kezdtek nevezni. Felesége kb. 1255 óta Köteny kun király rokona (nem leánya), Erzsébet volt. Gyermekeik: Katalin, Dragutin szerb király neje; Mária, Anjou Károly nápolyi király felesége; Anna, II. Andronikosz görög császár neje; Erzsébet, apáca; IV. László, magyar király; András (megh. 1277.) és egy leány, ki Szvetoszláv Jakab bolgár despotának volt jegyese v. neje.

6. *I., Posthumus*, II. Andrásnak és Beatrix estei őrgrófnőnek 1236. Werdában atyja halála után

született fia. IV. Béla sohasem ismerte el testvérének s nem gondoskodott róla. Velence az 1245 aug. 6. kötött békében szintén kijelentette, hogy nem támogatja tovább és nem tűri meg területén. Anyja még abban az évben meghalt. I. már 1243 óta nagybátyja, VII. Azzo herceg ferrarai udvarában növekedett. Majd Ravenna urához, Traversari Péterhez menekült s feleségül vette ennek leányát, Erzsébetet. II. Frigyes pármai csatavesztése után mostoha nénjének, Jolánnak, I. Jakab aragóniai király feleségének udvarában telepedett le. 1263-ban I. nevű fiuk született, de pár hét mulva meghalt. Ekkor Velencében telepedett meg, hol *Morosini* Tomasinát vette nőül s ennek vagyona és összeköttetései révén ismét ő lett Ferrarában az Azzo-ellenes párt jelöltje. De Azzo halála után Obbizo I. Károly nápolyi királlyal szövetkezett s őt 1261 táján a Traversariakkal együtt száműzte. Mostantól fogva Szlavonia hercegének címeztette magát, 1271. pedig V. I. ellen Ottokárral szövetkezett, ki az elégedetleneknek őt ajánlotta magyar királyul. Részt is vett Ottokár hadjáratában, az 1271 jan. 3. kötött pozsonyi békében azonban a cseh király lemondott ügyének támogatásáról. Csalódva tért vissza Velencébe, hol 1271. meghalt. Fia *III. András* néven utóbb Magyarország királya lett. V. ö. báró *Nyáry* Albert, Posthumus I. és az estei örökség (Modena 1863) és Századok 1869, 378—396; *Wertner*, Árpádok 546—560.

7. *I., magyar királyi herceg*, I. Károly királyunk legifjabb fia, szül. 1332 aug. 20., megh. 1354 aug. 9. Nevelője Wilyelmowi László volt, a Lajos udvarához jött külföldi tudósok egyike. Máriával, Johanna hugával, 1343. kötött eljegyzését a hirhedt nápolyi udvar hamar megsemmisítette. András herceg haláláért kárpótlásul hasztalan követelte Nagy Lajos királyunk ez öccse számára Szicilia kormányát, óhaja teljesítetlen maradt. Lajos király Bajor Lajos császárral Bécsben 1345. kötött szövetségének egyik megpecsételése volt azon eljegyzés, melyből később csakugyan házasság lett: István és Margit, az említett két fejedelem testvére, illetve leánya jegyesek lettek. 1349-ben a Szepesség és Sáros vmegye ura, külön udvartartást visz, mint az Anjou hercegeknél szokásban volt; 1351. Erdély fejedelme; majd 1353. Tót- és Horvátország hercege volt s e tartományokat bánok segítségével üdvösen kormányozta haláláig. János nevű fiút és Erzsébet nevű leányt hagyott hátra. János Tótországot örökölte anyja gyámsága mellett, de korán meghalt 1360.; Erzsébet osztrák Albert felesége lett. V. ö. *Katona*, Hist. Crit. IX. 265., 419., 587. X. 70.; *Fejér*, Cod. Dipl. IX. 1., 46., 6., 43.; Anj. Okmt. V. 450., 463.; *Pór*, Nagy Lajos király 246., 524., 606. old.

8. *I., nádor, osztrák főherceg és magyar királyi herceg*, József nádor és Hermina anhalti hercegnő fia, szül. Budán 1817 szept. 14., megh. Mentoneban 1867 febr. 19. A magyar nemzet rokonszenvét, miként atyja, ő is kiváló mértékben birta. 1838-ban a budapesti árvíz alkalmával nagy tevékenységet fejtett ki a nyomor enyhítése végett. 1843 dec. 9. Csehország polgári kormányzójává neveztetett ki s e tisztet viselte 1847 jan.-ig, amidőn Magyarország királyi helytartójává neveztetett ki. Pest vmegye főispáni székébe Ferenc József főherceg iktatta őt be (okt. 16.). Körutazása és hazafias beszédei által I. teljesen megnyerte a nemzet bizalmát s így 1847. az országgyűlés elhúnyt atyja helyébe nádorrá választotta (nov. 12.). Ez állásában az 1848. márciusi események rendítették meg, amidőn az uralkodóházzal is összeütközésbe jött, ő nyujtván át a királynak küldöttség élén a magyar országgyűlés feliratát, melyhez állását is kötötte; mint királyi helytartó bizta meg gróf Batthyány Lajost a minisztérium alakításával, később pedig elfogadta a magyar országgyülés felszólítását, hogy álljon a Jellachich ellen küldendő magyar hadsereg élére. E had vezérletét ténylegesen nem vette át. Szept. 22. éjjel királyi rendeletre titkon elhagyta Magyarországot és 25. beadta lemondását. Ezután mint kegyvesztett Németországban Schaumburgban (Nassau), anyja után örökölt birtokán élt visszavonultan, főleg geológiával és ásványtannal foglalkozva. 1858-ban kibékült Ferenc Józseffel. Életrajza a magyar nyelven megjelent számos emlékfüzeten kívül legbővebben van az Erzherzog Stephan von Oesterreich (Wiesbaden 1868) című műben. Jóakaró férfiu volt, de sokkal gyöngébb, semhogy rendkívüli nehéz állásának megfelelhetett volna.

9. *I., angol király* (1135—54.), a Blois grófok családjából. Anyja Adél, Hódító Vilmos angol király leánya volt s ezen a réven jutott gyermektelen sógorának, I. Henriknek halála után az angol trónra. Egész uralkodása az I. Henrik leánya, *Matild* elleni küzdelmekben telt el. Végre is kénytelen volt ennek fiát, *Anjou Henriket* utódjának fogadni.

10. *I. Tamás, bosnyák király* (1444—61.), Osztója I. király törvénytelen fia. II. Tvrtkó halála után (1444 febr.) választották meg a bosnyák főurak királyá. Mint Hunyadi János szövetségese harcolt Brankovics György szerb deszpota, később a Cillei család ellen. Felesége *Katalin*, Vukcsics István bosnyák főúr leánya volt. A trónon fia, *Tomasevics* I., az utolsó bosnyák király követte.

11. *I. I., horvát király* (1035—58.), Szurinja Szvetoszláv horvát főúr fia. Felesége *Hvela*, Péter magyar király nővére volt. A trónon fia, *Kresimir Péter* követte. Ennek unokaöccsében, *II. I.*-ban (1089—91.) kihalt a horvát nemzeti királyok dinasztiája.

12. *III. I., a Nagy, Moldva fejedelme* (1457—1504.), II. Bogdán fejedelem fia, szül 1435 körül, megh. 1504 júl. 2. 1457 ápr.-ban elűzte Péter Áron fejedelmet Moldva trónjáról, melyet majdnem 50 évig birt. Mint kiváló hadvezér és államférfiú a három nagyhatalom (Magyar- és Lengyelország és a Török-birodalom) közé ékelt országának függetlenségét megóvta és a virágzásnak magas fokára emelte. 1467 dec. Bája mellett véres csatát vívott Mátyás királyunkkal, ki ez ütközetben meg is sebesült. 1475 jan. nagy győzelmet vivott ki az országába tört Szulejmán pasa serege fölött. Később már elhagyta hadi szerencséje a törökökkel szemben s 1489. elvesztette Kilia és Akjerman várakat, de a lengyelekkel ezután is szerencsésen harcolt. Ő alapította 1470. a radautzi

püspökséget. V. ö. *Jorga*, Istoria lui Stefan cel Mare (Bukarest 1904).

13. *I. Dragutin, szerb király* (1277—1281), I. Urosz I. fia, szül. 1253., megh. 1314. Felesége *Katalin*, V. I. magyar király leánya volt. Rövid uralkodás után öccse, II. Urosz (Milutin) űzte el a trónról. I. ekkor sógorához, IV. László magyar királyhoz menekült, ki őt a Szerémség és a macsói bánság kormányzásával bízta meg. 1291-ben a kat. hitre tért és üldözte a bogumilokat.

István *nádor*, Erne bán fia az Ákos-nemzetségből, 1281 máj. 11. IV. Lászlótól a borsodvármegyei Olaszi-egyházat kapta. Akkor már Borsod és Gömör vármegyék főispánja volt. 1282-ben résztvett a kunok ellen a gömöri Gede vára ostromában s 1284. a vasi borostyánkői harcban. A lázadó Finta nádor (l. o.) ellen való hadjáratban Szukai Alberttel együtt fogságba jutott s a nádor csak 60 márka váltságdíj fejében bocsátotta szabadon. 1293—94-ben ő volt a királyné tárnokmestere. 1294-ben Vencel krakói és sandomiri hercegtől (a morva őrgróftól) hű szolgálatai jutalmául a sandomiri wirwitzyi (wierzbicai) uradalmat kapta. 1298—1301-ig országbíró volt s ő javasolta 1298. a Vencel cseh trónörökös és Erzsébet (III. András leánya) közt való házasságot. III. András halála után része volt a magyar rendeknek abban a határozatában, hogy királynak Szt. István véréből való fejedelmet válasszanak meg s hogy a trónra I. Vencel cseh és lengyel király fiát, Lászlót (Vencelt) hívják meg. Vencel trónra jutván, őt tette meg nádornak, de 1307 okt. 10. a Rákoson ő is Károly Róbertet ismerte el királynak. 1315 táján halt meg. Nejétől, Katalintól született fiai: I., János, Jakab, László, Gergely, Fülöp, Miklós, kik 1318. Kopasz nádor lázadásában résztvevén, javaikat elvesztették s ők maguk külföldre menekültek. V. ö. *Wertner*, Stephanus Ungarus, Századok 1907., 481—489.

István *Vilmos*, püspök, szül. Zalaegerszegen 1849 jún. 22., megh. Szombathelyt 1910 dec. 25. Pappá szentelték 1874 aug. 12. Szombathelyt püspöki titkár, teol. tanár, 1896. apátkanonok lett. 1898-ban fölsz. segédpüspök. Hidasy halála után káptalani helynökké választották, 1901 nov. 1. óta szombathelyi püspök haláláig.

István bácsi, *Mayer* István (l. o.) írói álneve.

Istvánd (azelőtt: *Stefuró*), kisk. Sáros vm. girálti j.-ban, (1910) 137 rutén és cigány lak., u. p. és u. t. Margonya.

Istvándi, nagyk. Somogy vm. barcsi j.-ban, (1910) 1189 magyar lak., postahivatal, u. t. Darány.

Istvánfalva, kisk. Krassó-Szörény vm. lugosi j.-ban, (1910) 435 német lak., u. p. és u. t. Daruvár.

Istvánffi *Gyula (csíkmadéfalvi)*, botanikus, szül. Kolozsvárt 1860 ápr. 5. Kolozsvári és bonni egyetemi tanulmányai után 1881. bölcsészetdoktor, 1883. magántanár lett Kolozsvárt, ahol a növénytani tanszék tanársegéde, közben Münsterben (1885—87) Brefeld (l. o.) segédje és munkatársa volt. 1889-ben a budapesti muzeum növénytani osztályának vezetője, 1892. budapesti egyetemi magántanár, 1897. kolozsvári ny. r. tanár. Mint ilyen újjászervezte a növénytani intézetet és növénykertet. 1898-ban kidolgozta a központi szőlészeti kísérleti állomás tervezetét, melynek igazgatójává neveztetett ki. Tervei szerint épült fel 1904. a budapesti szőlészeti kísérleti állomás és ampelológiai intézet (l. *Szőlészeti állomás*), mely világhírre tett szert. I. sokoldalú tudományos és népszerűsítő irodalmi működést fejtett ki, melynek elismeréséképen 1901. a M. Tud. Akadémia, majd több külföldi tudományos társulat tagjává választotta. A francia tud. akadémia Thore-díját két izben (1902 és 1905) nyerte el. Dolgozatai 1886-ig *Schaarschmidt* családi neve alatt jelentek meg, amikor is nagybátyjától adoptáltatván, az I. nevet vette fel. Irodalmi működéséről 150-nél több eredeti értekezés tanuskodik, melyek a hazai és külföldi szakfolyóiratokban jelentek meg. Irányuk főképen morfológiai, algológiai, gombászati, szőlészeti, patológiai, tudománytörténeti, ez utóbbi irányú nagy műve a *Clusius codex mykológiai méltatása* (1899—1900, 91 színes táblával), melyet a francia akadémia elismeréssel tüntetett ki. *A Balaton moszatflórája* (A Balaton tudományos tanulmány. eredményei II. köt., Budapest 1897); *A magyar ehető és mérges gombák könyve* (42 táblával, u. o. 1899). Szerkesztette és kiadta a m. kir. *Ampelológiai Intézet Közleményeit* (I—IV, 1901—1913), az intézet *Évkönyveit* (I—IV, 1906—1910), az Annales de l'Institut Ampelologique Roy. Hongr. I—IV. (1901—1913).

Istvánffy-*család (baranyavári és kisasszonyfalvi)*. Ismeretlen eredetű baranyai nemes család (L. Nagy Iván cikkét: Turul I. évf. 111. l.). A legelső I., kiről a történelem említést tesz, *I. István*, 1474. Boroszlóban Mátyás király alatt küzd a csehek és lengyelek ellen. II. Ulászló 1508. őt szemelte ki gyermekeinek, Annának és Lajosnak nevelőjéül. — *I. János*, királyi udvarnok, a mohácsi ütközetben esett el 1526. — *I. Pál* (valószínüleg Kisasszonyfán szül.), Baranya vármegyei alispán, előbb Pécsett, majd a páduai egyetemen végezte tanulmányait. Mohácsnál 1532. elfogták a törökök és csak nagy váltságdíj lefizetésével szabadulhatott meg. Míg János király élt, ennek volt híve, azután pedig I. Ferdinánd embere lett. Megh. 1553. I. Pál az elsők egyike, kik irodalmunkban meghonosították a verses novellát. Petrarca latin műve után szabadon kidolgozta a Boccacciónál is előforduló «Volter és Grizeldisz» történetét (Historia regis Volter), mely háromféle kiadásban maradt reánk. (Legelterjedtebb a Brewer Lőrincé, Lőcse 1629.) Nyelve és verselése eléggé hangzatos és folyékony. V. ö. Gr. *Kemény* József, I. Pál emlékezete (Uj Magyar Muzeum, 1858. I.). — Gyermekei közül kitüntek: *I. István*, 1573. hadnagy a kanizsai várban; 1583. Veszprém vármegye alispánja és Veszprém várának kapitánya. — Testvére:

I. Miklós, híres államférfi és történetíró. Szül. 1535., mások szerint 1538. Megh. Vinicán, Varasd megyében, 1615 ápr. 1., ahol el is van temetve. Tanulmányait a pécsi iskolán, majd a páduai, bolognai és gráci egyetemeken kitünően végezte s főként a nyelvekben nagy jártasságra tett szert. Idehaza eleintén hadi pályára lépett. Egy ideig Zrinyi Miklós, a szigetvári hős, volt vezetője és mestere. Később mint Oláh Miklós esztergomi érsek titkára magára vonta Miksa király figyelmét, ki őt csakhamar a kancelláriában alkalmazta (1572). Ekkor

már többször részt vett kényesebb diplomáciai feladatok megoldásában is. II. Rudolf alatt 1576. királyi tanácsos, 1581. alnádor v. nádorhelyettes lett s mint a protestantizmus és a Bocskay-féle mozgalom ellensége intézte a közügyeket. 1608-ban az 1564 óta elárvult nádori szék betöltése végett egybehívott nádorválasztó gyűlésen nagy ellenfelét, a protestáns Illyésházy Istvánt választották meg; ő pedig csak főajtónálló lett. E miatt roppant felindulás fogta el s szélhűdés érte. Erre visszavonult a közélet teréről. I. nagybecsű könyveit a zágrábi jezsuitáknak hagyta; a rend eltörlése után a pesti egyetemi könyvtárba kerültek. Nagy történeti művét aggkorának feltétlen bizalmasa, Pázmány Péter adta ki Kölnben 1622. (Későbbi kiadásai e munkának megjelentek 1662., 1685., 1724., 1758.) A 34 könyvből álló munka címe: Nicolai Isthvánfi Pannonii historiarum de rebus ungaricis libri XXXIV. A két alapelv, melyek vörös fonalként húzódnak végig a művön: feltétlen hűség a Habsburg-ház iránt s mélységes ragaszkodás a római katolikus egyházhoz. I. félbeszakadt tárgyalását utóbb *Timon* és *Kazy* jezsuiták folytatták sokkalta csekélyebb sikerrel. Magyarra fordította 1629 körül *Thalliay* Pál (megvan kéziratban a budapesti egyetemi könyvtárban) és még *Vidovich* Gy. 1867. I. még megírta *Forgách* Ferenc nagyváradi püspök és történetíró életét is. E munka ki van adva Kovachich Scriptores rerum hungaricarum minores című gyűjteményében. V. ö. *Flegler*, A magyar történetirás története; Felső-Magyarországi Minerva 1828. *(Kovacsóczy)*; *Hormayr-Mednyánszki*, Taschenbuch f. vaterl. Geschichte (1812); Vasárnapi Ujság, 1857., 29. sz.; Századok, III., 1869; *Kerékgyártó* Árpád, I. M. Historiája ismertetése és birálatáról (Irodalomtört. Közl. II. 1893).

Istvánffy *Gyula*, író, szül. 1863 nov. 20. Miskolczon. Polgári iskolai igazgató szülővárosában. Irásaiban főképpen a palóc népélettel foglalkozik. Hirlapi cikkein kívül több önálló műve jelent meg, melyek közül nevezetesebbek: *Palóc mesék a fonóból* (1890); *Palóc néprajzi tanulmányok* (1894); *A matyó nép élete* (1897).

Istvánfölde (azelőtt: *Istvánföld)*, nagyközség Torontál vmegye módosi j.-ban, (1910) 2415 német lakossal, posta- és telefon-hivatallal.

Istvánháza, kisk. Alsó-Fehér vm. marosújvári j.-ban, (1910) 474 magyar lak., u. p. Magyarbükkös, u. t. Marosbogát.

Istvánhegy, előbb önálló kisk. Krassó-Szörény vm. temesi j.-ban, 1907. önállósága megszünt s *Kavarán*-nal (l. o.) egyesült. A brassói bánya- és kohórészvénytársaságnak itt gazdag mésztelepei vannak.

Istvánhuta, bányatelep, l. *Kluknó*.

Istvánkirályfalva, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 351 tót lak., u. p. Gidrafa, u. t. Modor.

István köve, vérvörös foltokkal tarkázott kalcedon.

Istvánlak, kisk. Pozsony vm. nagyszombati járásában, (1910) 476 tót lakossal; u. p. és u. t. Bélaház.

István-rendek, l. *Rendjelek* és *Szent István-rend*.

Istvánszabadja, kisk. Nyitra vm. privigyei j.-ban, (1910) 1035 tót lak., u. p. és u. t. Nyitranovák.

Istvántelek, l. *Rákospalota*.

Istvántelke, kisk. Zemplém vm. varannói j.-ban, (1910) 226 tót lak., u. p. és u. t. Tavarna.

Istvánvágás, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 214 tót lak., u. p. és u. t. Hedri.

Istvánvölgy (Hajdusicza), kisközség Torontál vmegye bánlaki j.-ban, (1910) 1719 német, tót és magyar lakossal, vasúti állomás, posta-, telefon- és táviróhivatal.

Iswolski l. *Iszvolszki*.

Isyllos, Epidaurosból való görög költő Kr. e. 280 táján. Epidaurosi ásatások folyamán újabb időben került napfényre egy pár kőbe vésett költeménye, nev. egy paeanja Apollonra és Asklepiosra. V. ö. *Wilamowitz*, I. von Epidauros (Berlin 1886).

Ízsá, Jézus neve a koránban, a mohammedánok közt gyakori személynév. A kereszténységet *Iszevi*, azaz *Jézust vallóknak* is szokták nevezni.

Isza bég *(Gázi)*, a török történetírók szerint Bosznia harmadik mohammedán kormányzója. Hogy melyik évben lett I. kormányzónak kinevezve, az meg nem állapítható. 1454-ben már ott volt, mert ő adta hírül II. Mohammed szultánnak Brankovics György szerb fejedelem halálát s mint Szerbia ismerője, ő vezette útmutatóképen a török sereget Szerbia felé. 1463-ban Üszkübbe helyezték át s helyébe kormányzóképp Boszniába Minnetzáde Mehmed bég jött. I. sokat tett Sarajevo városáért; mecsetet, vendégfogadókat, vásárcsarnokokat emelt, melyeknek nyomai most is megvannak, valamint gazdag alapítványokat tett kegyes célokra. Ezen alapítványok egy része ma is fennáll s a sarajevoi vakufbizottság kezeli.

Iszák, tarisznya, különösen nyeregre való. Régebben csak a két részből álló tarisznyát hítták így, melynek egyik része elül, másik része hátul lógott (déli szláv *bizag*, középlatin *bisaccia*, *bisaccus*, vagyis *bi-saccus*, kettős zsák. V. ö. *Szarvas* G., Iszákos, Magyar Nyelvőr 1877, 99). Az *iszákos* embert azelőtt tréfásan *bor-iszáknak*, vagyis borzsáknak nevezték, utóbb aztán a nyelvérzék e szót az *iszik* igével kapcsolta össze. L. még *Szák*.

Iszakcsa, város Romániában, l. *Isaccea*.

Iszákosok menházai néven ismeretesek az iszákosok gyógyítására berendezett kórházak. A szeszes italokat teljesen elvonják a betegtől, hónapokon át ottmarad, megfelelő diéta mellett testileg megerősödik s kibocsátása után is az intézmény felügyelete alatt marad. Németországban a szokványosan iszákost gondnokság alá helyezik és akarata ellenére is az I.-ban elhelyezik. Az első ilyen intézmény Lintorfban 1851. épült. Hazánkban 1910. Rákospalotán nyilt meg *Rákospalotai gyógyítóház* címen az első I.

Iszákosság, az italok, illetőleg a szeszes (alkoholos) italok mértéktelen élvezete. Aki rendszeresen iszik szeszes italt, még nem iszákos; I. a szeszes itallal való rendszeres visszaélést jelent, azaz *alkoholizmust* (l. o. és *Szeszmérgezés*).

Iszalag (növ.), l. *Bércse*.

Iszalagélősködő (növ.), l. *Élősködő növények*.

Iszalagnövény *(planta scandens, felfutó növény, kacsnövény)*, általában vékonyabb és gyengébb száru, magasra nyúló növény, mely egyenest meg nem áll, hanem bizonyos módon vagy bizonyos szervek segítségével idegen tárgyakra fut, támaszkodik vagy csavarodik. Az I. lehet fűnemű v. fás. A folyóka, kabakbogyó, komló, paszuly, hajnalka fűnemű; a lonc, szőllő, iszalag, borostyán fás. A meleg tartományok fás I.-eit közönségesen *lianák*-nak nevezik. Az I. főleg a tropikus vidéken sok, a mérsékelt és hideg vidéken nagyon fogy v. egy sincs. A magyar a pars pro toto alapján egy I.-t kiválóan iszalagnak (l. *Bércse*) nevezett. V. ö. Ch. *Darwin*, Movements and habits of glimping plants (London 1875).

Iszalagpáfrány (növ.), l. *Lygodium*.

Iszap, álló vagy lassan folyó vízben leülepedett igen finom szemcséjű képződmény. Az I.-ot alkotó finom kőzetliszt szemcséinek nagysága kisebb 0·01 mm.-nél. Féleségei: *tavi I.* (Gyttja), tiszta, oldott humuszanyagokat nem tartalmazó tóvízben képződik; *tavi kréta*, finom szemcséjű, igen apró szénsavas mészkristályokat tartalmazó tavi lerakódás; *diatomaföld*, apró Diatomeák maradványait magábazáró I.; *folyó-I.*, lassan folyó vizek medreiben, árterületeken, deltákban lerakódó finom szemcséjű képződmény, mely igen sokféle ásvány legfinomabb lisztjének keveréke; *tengeri I.*, a folyók legfinomabb hordalékából és a hulló porból a tenger fenekére rakódott képződmény.

Iszapcsiga *(Limnaea*, állat), a vízi tüdőscsigák egyik neme. L. *Vízi tüdőscsigák*.

Iszapeső, az oly piszkos, zavaros eső, melynek vizében sok a finom porszerű ásványi anyag. Ez mint porfelhő lebegett a légkörben és az esővíz verte le. Akárhányszor vulkáni kráterből kitörő igen finom hamura vezethető vissza. A hamut ugyanis felkapta a szél, elvitte nagy messzeségekre s ott az esővel került a földre. Így legutóbb a Vezuv 1906-iki kitörése után az Adria K.-i partján figyeltek meg ilyen I.-t. Az Izland-szigetén történő vulkáni kitörések után Skandináviában többször észleltek I.-t.

Iszapfogó, oly gödör v. árok, melynek célja, hogy a lejtős területeken, kivált szőllőknél, a záporesők alkalmával keletkező iszapot felfogja. A felfogott iszapot visszahordják a szőllő barázdáiba v. az eső folytán keletkezett vízmosásokat töltik be vele.

Iszapfürdő, l. *Ásványvizek*, *Fürdő* és *Gyógyhelyek*.

Iszaphal (állat), l. *Iszaphal-félék*.

Iszaphal-félék *(Amiidae*, állat), a Vérteshalak egyik családja. Egyetlen nem és egyetlen faj, az amerikai iszaphal *(Amia calva* L.) ismeretes. Körülbelül alakja a mi lápi pócunkhoz hasonlít. Teste megnyúlt, hátrafelé kétoldalt összenyomott; kormányúszója lekerekített. Színe sötétszürkésbarna, világosabb márványfoltokkal; úszószárnyai vörösesbarnák fekete pontokkal. Az Északamerikai Egyesült-Államok édesvizeiben honos. Hossza 60 cm. Húsát a négerek csemege gyanánt eszik.

Iszaplégy, l. *Méhmajmoló légy*.

Iszapolás. 1. *I. (beiszapolás, feliszapolás)*. A folyóvizek mindig több-kevesebb hordalékot visznek magukkal, melynek tovagörgetésére (kavics, homok) v. lebegtetésére (iszap) bizonyos minimális sebességre van szükség. Ha a sebesség bármi okból ennél kisebb lesz, a víz a magával vitt hordalékot fokozatosan leejti. Először a durvább részek rakódnak le, azután a finomabbak (iszap). Így pl. a töltések közé fogott folyóknál az árvíz a hullámtéren a nagyobb súrlódás és akadályok következtében lassabban folyik, mint a mederben; ezért a hordalék egy része a hullámtéren lerakódik és pedig a durvább részek mindjárt a meder szélén, a finomabbak távolabb. Mivel a meder szélén lerakott hordalék aránylag több, mint a tovább vitt iszap, közvetlenül a meder mellett a partok mindig magasabbak, mint az ártér távolabbi részei. Mivel a lerakott iszap rendszerint igen jó trágyázó anyag, az I.-t gyakran felhasználják trágyázási célokra.

Másik gyakorlati alkalmazása az I. jelenségének a *sankolás* (kolmáció, az olasz *colmata* a. m. gát, gátolás szóból, németül *Kolmation)*. Ez abban áll, hogy hasznavehetetlen, mocsaras területekre, melyeket valami okból nehéz vagy költséges volna lecsapolni, iszapos vizet vezetnek és a víz sebességének csökkentése által az iszapot ott lerakatják. Ha a víz elég hordalékot visz magával, a területek esetleg már néhány év alatt annyira felmagasbodnak, hogy mezőgazdasági művelésre alkalmassá válnak. A sankolás által görgeteges vagy kavicsos területek minősége is gyökeresen megjavul. A sankolást állítólag a híres olasz fizikus: Torricelli találta fel. A sankolást eddig legnagyobb mértékben Olaszországban (Toscanában), de azután Franciaországban is (a Var, Durance és Isère folyók mellett) kiterjedt mértékben és sikerrel alkalmazták.

2. *I.* Így nevezzük azt a műveletet, amelynek célja a különböző nagyságú, avagy különféle fajsúlyú darabocskákból álló elegyekből az egyes elegyrészeket egymástól elkülöníteni. Az I.-t úgy végzik, hogy az illető anyagot folyadékkal, rendesen vízzel felkeverik és rövidebb-hosszabb idei állás után a zavaros folyadékot az üledékről leöntik vagy más módon távolítják el. A nagyobb szemű vagy nagyobb fajsúlyú darabkák természetesen gyorsabban ülepednek, mint a finomabb, illetőleg kisebb fajsúlyú darabkák, miáltal ezek egymástól elkülönülnek. Az I. különféle iparágakban nagy fontosságú. Így az esetben, ha ércekben szegény kőzetekből fémet állítanak elő, a porrá zúzott kőzetet előbb iszapolják, hogy a nem fémtartalmú részeket lehetőleg eltávolítsák. A festék- és agyagiparban, valamint a különféle köszörülő- és csiszoló-porok gyártásánál is fontos szerepe van. A kémikus a termőföld fizikai összetételének a megállapítása végett a földet kellő berendezésű készülékben iszapolja, hogy az elegyrészek (homok, agyag stb.) mennyiségéről és annak finomságáról tudomást szerezzen.

Iszapos tőzeg, a tőzegtelepek aljából kiemelt s már iszappal keveredett tőzeg (Baggertorf v. Schlammtorf), amely a kiemeléskor pépszerű, de kiszáradás után összeáll és kemény lesz, l. *Tőzeg*.

Iszapsás (növ.), l. *Palka*.

Iszapszedő (bány.), a földfúrásnál alkalmazott szerszám, mellyel a fúrólyukban meggyülemlett iszapot kiszedik, l. *Földfúrás*.

Iszapszér (bány.), az ércek előkészítése közben a legfinomabb iszap földolgozására szolgáló szér, l. *Ércelőkészítés*.

Iszapszivattyu, l. *Szivattyu*.

Iszaptalajok, tófenekek, árterületek, mocsaras vidékek talajfajtái. Igen finom szemcsékből állván, kötöttek. Vannak meszes, vasas, sós és tőzeges változatai. Mezőgazdasági értékük ezek szerint változik is. Legkisebb értékű a sós (szikes v. székes) iszaptalaj, mely a zord klímájú területek sóstavainak és mocsarainak fenekét alkotja. I. még a svéd-norvég *Mo*-talajok, a *Mjele*, *Mjöller*, *Foorjord* stb., a németországi *Marschboden*, *Aueboden*, *Flussmarschen*, az amerikai *Black-alkali*.

Iszapvulkánok (geol.), az olyan finom iszapból álló alacsony, kerek v. ovális kúpok, melyeknek anyaga a mélyből felszálló gázok bugyborékolása által kevés talajvízzel együtt a felszinre sodortatik. A felhajtó gáz forróvízgőz, metán v. szénsav lehet. A kúpok többnyire csak nehány, esetleg 10 m.-esek, ritkábban bizonyos vidékeken 100 m.-nél is magasabbak. Tetejükön rendesen kis horpadás látható, amelyben a gáz csendesen fortyog és amelyből kevés víz szivárog elő. Néha a felgyülemlett gáz hirtelen kitörése miatt erősebb iszapömlések is tapasztalhatók. Nálunk ilyen a kovásznai Pokolsár, mely néha kemény télen, mikor a felszini fagyott föld a szénsavgáz rendes eltávolodását megakadályozza, exploziószerüen veti fel a vizet keverve iszappal, amellyel valósággal elönti a kovásznai piacteret. Bakuban metángáz okozza az I.-at, ezeknek vize gyengén sós. Tipusos I. vannak Szicilia szigetén (ahol Macalubá-nak nevezik), továbbá a Mississippi deltáján, Trinidad-szigetén, Jáván, többnyire petroleumforrások kiséretében. Még a sziciliaiaknál is szebbek a Romániában Berca és Beciu községek határában (Buzeu-megyében) lévők. És igen nevezetesek az erdélyiek is, amelyek a Mezőség, valamint az erdélyi medence déli részében többékevésbbé megközelítik a típust. Legszebbek a Rüsz határában előfordulók, amelyek, úgy mint a többiek Erdélyben, metángáz felszállása folytán keletkeztek. Az I. rendesen tektonikai vonalakra helyezkednek el. Az Apennin argila scagliosa-t, sőt némelyek még a flishomokkő-formációt is harmadkori I. eredményének tartják. Teljesen téves és ma már kiküszöbölt ama régi nézet, mely az I.-at igazi vulkánoknak tekintette és a Föld hevenfolyó belsejével, a *földtüzzel* hozta kapcsolatba.

Iszapzsázsa (növ.), l. *Roripa*.

Iszbarta, Kónia ázsiai török vilajet egyik szandzsákjának fővárosa (hivatalos neve Hamidabad = Hamidváros), 920 m.-nyi magasságban, az Ak-Dagh É.-i tövénél, az Egherdir Göl és Buldur Göl tavak között, kb. 33,500 lak., sok mecsettel, több görög és örmény templommal. Kis-Ázsia belsejének egyik legjelentékenyebb kereskedelmi városa. I. az ókori *Baris*, a bizanci uralom egyik híres püspöki székhelye volt.

Iszeví, l. *Iszá*.

Iszfahán, perzsa város, l. *Iszpahán*.

Iszjum *(Izjum)*, város, I. járás székhelye Karkov orosz kormányzóságban, a Donec partján, 13,500 lak. A járásban nagyszabású juhtenyésztés.

Iszka, kisk. Máramaros vm. ökörmezői j.-ban, (1910) 922 rutén és német lak., postahivatal, u. t. Ökörmező.

Iszkába v. *eszkába*, az ácsmunkában horoggal ellátott kisebb fadarab, melyet két összetoldandó gerenda illesztése fölé helyeznek és alsó horoglapján ékekkel ez utóbbiakhoz szorítanak, hogy vele a gerendákat összekössék. Az I. rendesen kemény fából készül és körülbelül négyszer olyan hosszú, mint az összekötendő gerendák magassága. Ezen igen szilárd I.-s kötéshez csavarok vagy szögek nem szükségesek s az összekötendő gerendák eredeti hosszuságukból mit sem veszítenek. — *I.* a ladik oldal- és fenékdeszkáinak egymáshoz való erősítésére szolgáló vaskapocs. L. még *Eszkába*.

Iszkander v. *Iszkender*, a Keleten Nagy Sándor elnevezése.

Iszkander, *Hercen* Alexander (l. o.) orosz író álneve.

Iszkanderije, l. *Alexandria*.

Iszkanderun, l. *Alexandrette*.

Iszkardo, Baltisztán fővárosa, l. *Szkardo*.

Iszkaszentgyörgy, nagyk. Fejér vm. székesfehérvári j.-ban, az Iszkahegy tövében, (1910) 1358 magyar lak., u. p. és u. t. Moha.

Iszkémia, l. *Ischaemia*.

Iszkender, *Komócsy* József (l. o.) írói álneve.

Iszkender bej *(Muhamet I. Illahim bej)*, szül. Besszarábiában 1810 körül tatár eredetü családból, megh. Konstantinápolyban 1864. Atyja, *Illinsky* gróf, Lengyelországban nagybirtokos volt, de az 1831. évi lengyel forradalom leveretése után mindenét elvesztette. I. ettől kezdve részt vett több ország szabadságharcában, igy 1848—49-ben Magyarország függetlenségéért is harcolt. Ezután török földre menekült. Omer pasa mellett később részt vett a boszniai, montenegrói és a krimi háborúban s Eupatoriánál megsebesült. Mindvégig török szolgálatban maradt, ahol ezredesi rangra emelkedett.

Iszker (az ókorban *Oskos)*, a Duna kb. 300 km. hosszú jobboldali mellékfolyója; a Rila-hegységben ered, a szófiai síkságon több ágra oszlik szét, de ismét egyesül és a Balkán-hegységen áttör 74 km. hosszú szurdukkal, amelyben a szófiaplevnai vasúti vonal is halad. Az I. Gigen mellett torkollik.

Iszker *(Szibir)*, régi város az Irtis mellett. 1500 körül Tjumen tatár fejedelem alapította, 1590. orosz kézre jutva szétromboltatott. 1745-ben végleg eltünt a föld színéről. V. ö. *Dmitrijev*, I. az Irtis mellett (Kazán 1900, oroszul).

Iszkiász, l. *Ülőidegzsába*.

Iszkimid, város, l. *Iszmid*.

Iszkiopagusz (gör.), l. *Ischiopagus*.

Iszkodra, l. *Szkutari*, 1.

Iszkudar, l. *Szkutari*, 2.

Iszlám (arab), szószerint: «odaadás», az a tény, hogy az ember magát istennek odaadja; igy nevezte Mohammed az általa alapított új vallást. Ennek legfőbb dogmája az egyetlen egy és mindenható istenben (Alláh) való hit, akit Mohammed az *irgalmasnak* és *könyörületesnek* (al-rahmán al-rahím) nevez, aki az emberek sorsát és tetteit örök határozatával (kadar) igazgatja, akaratát az em-

berekkel próféták által tudatta, kiknek sorozatát, mint a legutolsó kinyilatkoztatás közlője, Mohammed, «a próféták pecsétje» zárta le. Az I. a túlvilági életben való hitet is követeli, hitet a jó cselekedetek jutalmazásában a paradicsomban (dzsennet) és a rosszakért való bünhödésében a pokolban (dzsehennem); ezzel kapcsolatban a holtak feltámadásában és a végső ítéletnapban való hitet is követeli vallóitól. Mohammed, aki küldetését nem korlátozta csupán csak az arabokra, hanem úgy lépett fel, mint isten küldötte az egész emberiséghez («a fehérekhez és feketékhez»), Ábrahám tiszta vallása helyreállítójaként akart szerepelni és tanait a zsidók és keresztények szentiratainhoz kapcsolta. E könyveket (felsorolása szerint három, ugyanis: *al-taurát* a tóra, *al-zabúr* a zsoltár, *al-indzsíl* az evangélium) szent kinyilatkoztatásnak tekinti az I., sőt azt mondja, hogy bennük Mohammed személyleírása és küldetése is foglaltatik; csakhogy a zsidók és keresztények e könyveket meghamisították és félremagyarázták. A kereszténység tanai közül különösen Jézus isteni természete, az Isten atyasága ellen fejt ki éles ellentmondást; a zsidó tanok közül különösen a ceremóniákat ellenzi, melyek közül azonban számos törvényt és tilalmat átvett, így pl. a disznóhús tilalmát, melyet még a bor tilalmával megtoldott. Mohammed tanait pályája fejlődésével fokozatosan fejtette ki. Intézményeivel kezdetben sok engedményt tett a medinai zsidóknak, kiket az I.-nak megnyerni óhajtott (nagy bőjt az 1. hónap 10. napján, l. *Ásúra*, imádkozás iránya Jeruzsálem felé, l. *Kibla)*; a zsidók ellenkezése azonban az engedmények visszavonására birta őt. Általában nem volt kifogása az ellen, hogy a régi kinyilatkoztatott könyvek birtokosai (ahl al-kitáb), azaz: a keresztények és zsidók (később a perzsa tűzimádókat és a mezopotámiai szábiusokat is e csoporthoz számították) a mohammedán államban türelmi fejadó (dzsizja) szolgáltatása ellenében vallásukat háborítlanul gyakorolják; csakis a bálványimádó pogányokat kell az I. elfogadására erőszakos hatalommal kényszeríteni.

Az I. rendszere az igazhitüre a következő kötelességeket rója: 1. vallást, hogy nem létezik más istenség, csakis Alláh és hogy Mohammed Alláh követe (lá iláha ill 'Allah, Mohammed raszúl Alláh); 2. naponta ötszöri imádságot (szalát); 3. a szegényeknek rendelt közadó teljesítését (zakát) a kincstár számára; 4. a ramadhán havi bőjtöt; 5. a mekkai zarándokolást (l. *Haddzs)*. E kötelességek rituális részét mindenféle ceremóniák kisérik (pl. az imát a mosakodás, a muézzin hirdetése előzi meg stb.), melyeknek módozatait az I. törvénye pontosan kifejtette. Az I. fejedelmének kötelessége a *dzsihád*, azaz a vallásháború a hitetlenek ellen azzal a céllal, hogy az igazhit fenhatóságát terjessze. Az I. *erkölcstana* a zsidóság és kereszténység erkölcstanától lényegében nem különbözik; azokból van merítve. Ellentétben a pogány arabság törzsrendszerével, mely a szüntelen belső harcokat élesztette, a bosszuállást fejlesztette, Mohammed az I. által a törzsrendszertől emelt választófalakat lerontani óhajtotta és az I.-ot való emberek egyenlőségét emelte elvvé. Kárhoztatta a pogány barbarság (dzsáhilijja) számos embertelen szokását és minden téren szelidséget és józan mérsékletet hirdetett. A borivást és a szerencsejátékokat megtiltotta, a korlátlan soknejüséget mérsékelte, amennyiben négyre szabta a törvényes hitvestársak számát. A házasság felbontásának módozatait is szabott törvényekkel határozta meg. Az aszketikus életmódot és minden túlzást a világi javak kerülésében visszautasít; a nőtlenséget tanaival ellenkezőnek mondja. Az asszony jogi helyzetét is magasabb fokra emelte, mint amelyen a pogány arabság idejében állott.

Az I. legfőbb forrása a *korán* (l. o.); a mohammedán ember kötelessége e könyvet isteni kinyilatkoztatásnak hinni. Ezenkívül tekintéllyel birnak azon tanító mondások, melyeket a próféta halála után mint tőle eredőket terjesztettek, továbbá a próféta és társai cselekedeteiről és a vallásgyakorlat terén érvényesült szokásaikról szóló tudósítások, melyek az I. hagyománya (l. *Hadíth, Szunna)* tartalmát teszik. Törvényforrásul tekintik ezeken kívül a Consensus ecclesiae-t is (l. *Idzsmá)*. Ezen elsőrendű forrásokhoz a tudós iskolákban később még egy spekulativ elem is járult, t. i. az analógia és következtetés (kijász), melynek segítségével az írott és a hagyományos források hézagait kiegészítik. E források felhasználására nézve részletes esetekben a lényeget nem érintő némi eltérés mutatkozott az I. második századában kifejlődött mohammedán teológiai iskolákban. Ez eltérések teszik alapját a négy ortodox *iskolairánynak* (madzsáhib), melyeket csak tévesen szoktak szektáknak nevezni (l. *Fikh)*. Míg ez iskolairányok a törvényforrások alkalmazásának módozataiból álltak elő, a keleti kereszténység dogmatikai vitáinak befolyása és a racionalizmus támadása az eredeti ortodoxizmustól eltérő dogmatikai irányok fejlődésére szolgált alkalmul. Az isteni decretum absolutum (kadar) ellenében az ember szabad akaratát tanították (kadariták); a koránra vonatkozó azon tan ellenében, hogy a szent könyv öröktől fogva létezik és nem *időben* keletkezett, a *mu'taziliták* (l. o.) nevén ismert racionalisták körében azt tanítják, hogy a korán *teremtve van*; ugyanők az isteni attributumokról szóló ortodox tant az isteni lény szellemi fenségével és oszthatatlan egységével összeférhetetlennek mondották. Felemlítendők még a *murdzsiták* (l. o.), kik már az omajjád uralom alatt azzal a tannal álltak elő, hogy a gyakorlati törvények megszegése miatt nem kárhozik el a muszlim, ha különben a hit sarkalatos tételeit elismeri és érvényesíti. A racionalizmus és az ortodox tan között közvetítő formulát a X. sz. elején *Al As'arí* alkotott; e formulázás teszi azóta az I. egyházának elismert dogmatikai szimbolumát. Az ortodox dogmatikusok *as'ariták*, ellentétben a *mu'tazilitákkal*. Ujplatonikus befolyások mellett a keleti, nevezetesen ind (buddhista) hatások a miszticizmus kifejlődését mozdították elő, mely a szúfí-k (l. o.) tanaiban jutott kifejezésre. E tanok végső következményeikben egészen a panteizmusig nyomultak elő, a buddhizmus nirvána-eszméjét sajátították el, az I. törvényéből teljesen kivetkőztek és már csakis külsőleg állanak az I. alapján, melynek ortodox képviselői e tanokat a legszélsőbb eretnekségnek mondják.

A felsorolt irányzatok nem nyujtottak alapot szkizmatikus *szekták* alakulására. Ilyenek nem rituális és dogmatikus kérdésekből s vitákból nőttek ki, hanem az államjogi harcok következtében támadtak. Első sorban az *imám*-i (l. o.) méltóság adott okot azon szkizma keletkezésére, mely az I.-ban *szunniták* (l. o.) és *siiták* (l. o.) között fennáll. Ezek nem ismervén el a nagy mohammedán egyház kalifáit, titkos propagandával a próféta leszármazói közül való imámok javára törekedtek a trónt megszerezni, ami által a kalifátus története folytonos belső lázadások láncolatává lett, melyek folytán a siita propagandának sikerült is hébe-korba a saját hitvallásának megfelelő dinasztiákat alapítani az I. különböző részein; ilyenek pl. az Idriszidák (l. o.), Fátimidák (l. o.). A siiták felekezetéből *tulzó* pártok (ghulát) is ágaztak el, melyeknek körében az imámokat az emberek fölé emelve, isteni jelleggel ruházták fel és az istenség inkarnációjának mondták. Ilyen pl. az *Aliiláhi* szekta, melynek neve is arra mutat, hogy hitvallása szerint Ali nem ember, hanem Isten. A siita-tan ily túlzásának következménye, hogy a drúzok (l. o.) Hákim fatimida kalifát az istenség megtestesülésének hiszik. Ritus tekintetében csak csekély eltérést mutat a siita I. az általános ortodox egyháztól (l. *Siiták*). Helytelen azon nagyon elterjedt nézet, hogy a szunnitáktól a szunna (hagyomány) elvetése által különböznek. Náluk is nagy tekintélye van a szunnának, csakhogy csakis oly tudósításokat ismernek el valódiaknak, melyek az ő imámjaik tekintélyére támaszkodnak. Az államjogi alapon keletkezett szkizmatikus pártok között felemlítendők még a *kháridzsiták* (l. o.), kik az Ali és Mo'ávijja közötti harcban mindkettőtől elpártoltak és az imámi méltóság betöltésére nézve mindkét felekezettől eltérő tant vallanak.

Mig az I. lényege a *kívülről* reáható befolyások által már korán módosult, alapeszméinek *belső* módosulására az általa meghódított népek régi hagyományai is nagy befolyással voltak. Az I. e régi hagyományokat s gyakorlatokat legfeljebb a vallás hivatalos nyilvánulásából birta távol tartani; annál erélyesebben érvényesültek és érvényesülnek folyton a népies vallásban, úgy hogy az egységes egyházi vallás mellett az I. kutatójának a mohammedán tartományok *népies vallására* is ügyet kell vetnie. Ennek nyilvánulására leginkább a szentek (vali) kultusza és a vele kapcsolatos búcsuk, népünnepek stb. nyujtanak alkalmat. A népies vallás e nyilvánulásai ellen, melyek nem ritkán kerek ellentétben állanak az I. monoteisztikus fogalmával, az ortodox tekintélyek gyakran emeltek szót; ők azonban csakis mérsékelni, nem kiirtani óhajtották a szentek kultuszát. Élethalálharcot ellene csak a mult század végén a *Vahhábiták* (l. o.) folytattak, kik az I.-ot mindentől meg akarták tisztítani, ami az ős-szunnával nem egyezik. Még Mohammed sírjának tisztelete ellen is szenvedélyes háborut viseltek.

Az I. a VII. sz.-ban apró kezdetből indulva, a kard erejével bámulatos gyorsasággal tette meg hódító útját Ázsiában, Afrikában és Európában. Jelenleg körülbelül 224 millióra tehető híveinek száma. Az afrikai négerek között még folyton terjed és itt sikeresen versenyez a keresztény missziókkal (Ed. Montet, Les missions musulmans au XIX. siècle, Revue de l'Histoire des Religions XI. köt., 1885. 259—285. l.; u. a., La propagande chrétienne et ses adversaires musulmans, Paris 1890; Haines, Islam as a missionary religion, London 1889). Amerikában az I.-ra tért keresztény, Mohammed Alexander Russel *Webb* az amerikai kereszténységre is kiterjesztette a mohammedán propagandát (Islam in America, New York 1893) és e célra külön folyóiratot is adott ki: The Moslem World, to spread the light of Islam in America (Budapesti Szemle LXXX. kötet, 45—60 l.). Még Angliában (különösen Liverpoolban) is akadt propagandája az I.-nak, melynek élén, mint imám, Abdalláh néven M. H. Quilliam áll.

Az I. hívét helyesen *muszlim* (moszlim)-nak hívják, arab többesszámban *muszlimûn-în;* a *muzulmán* a muszlim szó perzsa többesének (muszlimán) téves alkalmazásából eredt. Nyelvünkben e szóból származtak a *buzurmán, böszörmény* elnevezések is. L. *Böszörmény.*

Irodalom. Dozy, Het Islamisme, Haarlem 1863, francia ford. Chauvin, Essai sur l'histoire de l'Islamisme, Paris 1879; Kremer Alfred, Geschichte der herrschenden Ideen des Islam, Leipzig 1868; U. a. Culturgeschichtliche Streifzüge auf dem Gebiete des Islam, u. o. 1873; U. a., Culturgeschichte d. Orients unter den Chalifen, 2 köt., Wien 1875—77; Vámbéry, Der Islam im neunzehnten Jahrhundert, Leipzig 1875; Goldziher, Az I., tanulmányok a mohammedán vallás történetének köréből, Budapest 1881; U. a. Előadások az I.-ról, u. o. 1912; Hughes, A dictionary of Islam, London 1885; Enzyklopädie des Islam (szerkesztí M. Th. Houtsma, Leiden, 1908 óta folytatódik); Sell, The faith of Islam, Madras 1886; Goldziher, Muhammedanische Studien, 2 köt., Halle 1889—90. Az iskolairányokról és szektákról: Sahrasztáninak Curetontól kiadott munkája, London 1848, német ford. Haarbrückertől, Religionsparteien und Philosophenschulen, 2 köt., Halle 1850—1851; H. Steiner, Die Mu'taziliten oder die Freidenker im Islam, Leipzig 1865; Goldziher, Die Zâhiriten, ihr Lehrsystem u. ihre Geschichte, Leipzig 1884; Snouck Hurgronje, De Islam, a Gids hollandi Szemlében 1886; T. W. Arnold, The preaching of Islam, 2. kiad. London 1913; M. Hartmann, Der Islam, Leipzig 1909. Az I. kutatásának szolgálnak az 1910 óta C. H. Beckertől szerkesztett Der Islam; továbbá 1913 óta a Kampffmeyertől szerk. Die Welt des Islams c. folyóiratok. Lásd az irodalmat még azon cikkeknél is, melyekre itt utaltunk.

Iszlám művészete, l. *Arab művészet.*

Iszlimje, l. *Szlivno.*

Iszling a. m. nádból v. kukoricaszárból összerótt kisebb hajlék, kunyhó.

Iszló, kisk. Maros-Torda vm. nyárádszeredai j.-ban, (1910) 449 magyar lak., u. p. Székelyhodos, u. t. Nyárádszereda.

Iszmaél, Judától délre lakozott nomád nép; az izraelita elbeszélések szerint I. Ábrahámnak Hágártól született fia, 12 nomád törzs őse.

Iszmaeliták vagy *szerecsenek* (szaracénok, l. *Szaracén* és *Szerecsen*), Magyarországban az Árpádok korában benlakó bolgár mohammedánok. I. a XI. sz. végén már csoportosan laktak az ország déli részén; Szent László (1092. évi törvényeiben I. 9.) szigoruan bünteti azokat az iszmaelita kereskedőket, kik a keresztelés után is visszatérnek régi vallásuk szokásaihoz. Kálmán 1100. (I. 46.) megújítja ezt a törvényt s meghagyja, hogy az iszmaelita ne adhassa iszmaelitához a lányát, hanem csak magyarhoz és hogy az I. falvanként közösen építvén keresztény templomot, a faluban csak egyik felök maradjon, a másik pedig (mely nem akart megkeresztelkedni),

költözzék máshova. Iszmaelita vendégségben csak disznóhúst volt szabad enni stb. A térítés azonban nem sikerült. A későbbi királyok sem a kereskedésben, sem a földmívelésben nem gátolták az I.-at, kik különben mint katonák is szolgáltak. II. Géza 1161. Barbarossa Frigyes segítségére 500 «szerecsen»-t küldött. Jakut Aleppóban 1220 táján magyarul beszélő moszlimekkel találkozott. Ezek szerint magyar őseiket hét bolgárországi ember térítette át az iszlámra, melynek törvényei tanulására mentek ők is Aleppóba. Szakállukat csak azok borotválták le, kik a hadseregben szolgáltak, de valamennyien magyarosan öltözködtek. Az ország határán 30 kisebb városban éltek; városaikat azonban a magyar királyok nem engedték körülkeríttetni, hogy egykönnyen fel ne lázadjanak. Az 1222. XXIV. t.-c. kizárja őket és a zsidókat a pénzügyi, só- és harmincados kamaragrófságokból. II. András ezt a tilalmat 1232. a beregi erdőben megismételte. Megtiltotta, hogy a magyarokkal egyformán járjanak, keresztény szolgát tartsanak, vegyenek s eltiltotta a keresztények és mohammedánok közt való házasságokat. Részben I. verték a magyar királyok pénzeit is; a IV. Béla előtt való időkből 13 ilyen magyar éremveret ismeretes. Még Nagy Lajos idejében is a valaha kétségtelenül mohammedán Szerecsencsalád tagjai a kamaragrófok, a sóbányák és harmincadok bérlői s a szerecsenfej (az ő címerök) előfordul Lajos több pénzén, mint veretési jel. Három szerecsenfő volt különben Besszarábia címere is. V. ö. *Jerney*, A magyarországi I.-ról, Tudománytár, XV.; *Hunfalvy*, Etnographia, 332—339 l.; *Réthy*, Magyar pénzverő I. és Besszarábia, Arad, 1880.

Iszmail *(Szmeril, I.-Tucskov)*, város Besszarábia orosz kormányzóságban, a Kilia Duna-ág balpartján, járási és püspöki székhely, (1910) 44,290 lak., élénk gyümölcs- és gabonavásárokkal. I. régebben török vár volt, amelyet 1770., 1790. és 1809. az oroszok elfoglaltak; 1790. Szuvarov 3 napon át ölette a foglyokat, asszonyokat és gyermekeket. 1812-ben Besszarábiával orosz kézre jutott. Ekkor a várat lerombolták és egy új várost, Tucskovot alapították. 1856-ban Romániához és 1878. ismét Oroszországhoz került.

Iszmail, 1. *egyiptomi alkirály* (1863—79), Ibrahim alkirály második fia, szül. Kairóban 1830 dec. 31., megh. Konstantinápolyban 1895 márc. 2. Tanulmányait Párisban végezte s nagybátyjának, Szaid pasának halála után 1863 jan. vette át Egyiptom kormányát. Mint liberális szellemű uralkodó sok üdvös reformot létesített, de nyomasztó adókkal terhelte népét. A török portának tett szolgálataiért 1867. megkapta az *alkirályi (khedive)* címet, miután már előbb behozta annak engedelmével az elsőszülöttség rendje szerint való trónörökösödést. Uralkodásának legnevezetesebb eseménye a szuezi csatorna ünnepies megnyitása volt (1869 nov. 16.). Ezután még több jogot szerzett a szultántól s 1873. bizonyos adófizetés kötelezettsége mellett majdnem független uralkodója lett Egyiptomnak. Pazarlásaival azonban annyira tönkretette országának pénzügyeit és hitelét, hogy a nyugati hatalmak közbelépésére a szultán őt 1879 jún. 26. lemondásra birta. I. ezután egyideig Nápolyban tartózkodott, majd Konstantinápolyba ment és emirghiani palotájában (a Boszporus mellett) töltötte utolsó éveit.

2. *I. pasa*, l. *Kmety*.

Iszmail Hakki bej, *Babanszadeh*, török politikus, szül. Bagdadban 1869. Fiatalon munkatársa lett az Ikdam-nak s egyúttal a külügyminiszteri sajtóirodában működött. Az 1908-iki forradalom után ő szerkesztette az ifjú-törökök lapját, a Tanin-t s egyszersmind Bagdad képviselője lett a kamarában. 1911 márciusban közoktatásügyi miniszter lett, de már májusban visszavonult. Műve: De Stamboul à Bagdad. Notes d'un homme d'État turc (Paris 1911).

Iszmailia, 1. *város* a Szuezi-földszoroson a Szuezi-csatorna és a Timszah-tó partján, vasút mellett, 10,373 lak. — 2. *I., Kairo* (l. o.) egyik *városrésze*. — 3. *I.* a. m. Gondokoro (l. o.).

Iszmá'iliták, l. *Asszaszinok*.

Iszmid *(Iszkimid, Isznikmid)*, város, I. szandzsákság, a görög metropolita és az örmény érsek székhelye Konstantinápoly török tartományban, a Márvány-tenger kisázsiai partján, mintegy 20,000 lak., köztük sok keresztény; hajó-, fez- és posztógyárral; Abd-ul-Aziz egykori, düledező palotájával. Az amfiteatrumszerűen épült város fölött emelkedő dombon még láthatók falak és tornyok romjai, amelyek Bitinia egykori híres fővárosának akropoliszát alkották. I., a régi *Nikomedia*, Kr. e. 264. I. Nikomedestől, Bitinia királyától alapíttatott és 6 században át Kis-Ázsia egyik legvirágzóbb városa volt. III. Nikomedes a rómaiakra hagyta. Hadrianus és Diocletianus császárok hosszabb ideig laktak itt. 358-ban földrengés pusztította, de Justinianus újra fölépíttette. 1331. Akcse Koesa, a törökök vezére elfoglalta a bizanci császároktól. A karloviczi béke után ide internálták Thököly Imrét, aki itt is fejezte be életét és az itteni keresztény temetőben temették el. Hamvait 1906. innen hazahozták és a késmárki új ev. templomban helyezték el.

Iszmir, Szmirna (l. o.) török neve.

Isznik, falu Khodavendikjár kis-ázsiai török vilajetben, a 34 km. hosszú és 13—14 km. széles I.-Göl partján. I. az egykori Nicaea (l. o.). A düledező «zöld mecset» a szeldzsuk művészet remeke. Régi szinház, városfalak és vízvezeték romjai láthatók.

Isznik-göl, tó, l. *Askania*.

Isznikmid, város, l. *Iszmid*.

Iszonyat, a félelemnél erősebb foka annak az indulatnak, melyet ellenségünk vagy oly valaki iránt érzünk, kit erkölcsi meggyőződésünknél fogva gyűlölnünk kell. A gyönge érzésű pl. iszonyodik a vértől, a becsületes ember a gaztól; az I.-ban rendszerint valami meglepő is foglaltatik, a gonoszság oly foka, melyet el nem tudtunk képzelni.

Iszpahán *(Iszfahán)*, város Irak-Adzsemi perzsa tartományban, a Zenderud partján, 1585 m. magasban, több karavánút találkozásánál, 80,000 lak., selyem-, pamutkelme, bársony, posztó, vas-, acél- és bronzfegyverek, puskapor, ékszerek, fehér musszlin, nyereg, lószerszám, papir, üveg és famozaik készítésével. I. környékén gabonát, mákot és gyümölcsöt termesztenek. I. a Ptolemaios említ-

tette *Aspadana* és már a II. sz.-ban fennállott. Abbasz sah (1589—1627) uralma alatt Perzsia fővárosa volt és 162 mecset, 48 kollégium, 1802 karaván-szeráj, 273 nyilvános fürdő és több mint 38,000 palota és házból állott a város; lakóit 800,000-re becsülték. 1722-ben az afgánok Mir Mahmud vezérlete alatt elfoglalták és elpusztították és így gyorsan hanyatlott. Földrengések is gyakran okoztak pusztítást; kiválóbb emlékei: a Zenderudon átvezető híd, a Csehar-Bagh palota- és parkcsoport, szép fasorokkal, épületmaradványokkal, amelyek közt kitünik az anyakirálynő kollégiuma, a Csihul-szutun (40 oszlop), a Hast-Bihist (8 paradicsom) most is bámulatra ragadnak; a kettős árkád-sorral övezett, de most egészen elhagyatott Maidan-Sah nevü 600 m. hosszú és 215 m. széles tér, amelyen a népünnepeket tartják. Itt állanak a Mezdsid-i-Sah, a Kelet egyik legpompásabb mecsetje, továbbá a nagy Lutf-Ollah mecset. Az új I. utcái keleti jellegüek, szűkek és piszkosak; 5 km. hosszú bazársora van. D.-re van Dzsulfa nevü külvárosa, az örmények (mintegy 2000) városrésze 10 templommal és 2 apácakolostorral; az örmény püspök székhelye.

Iszpahán, felszőrből készült fésüsgyapju fonal s cérna, amely paszomántokhoz és szőnyegekhez használatos.

Iszpendzse (a perzsa eredetü pendzsik a. m. ötöd szótól), kétféle török fejadó, amelyet a török hódoltság idején hazánkban is szedtek. Eleinte a török harcosok fizették ezt a császárnak hadifoglyaik után; egy-egy fogoly után egyszer s mindenkorra le kellett fizetniök a fogoly értékének egy ötödrészét. Később a hódoltságok lakosai a rabszolgaság váltságdíjául évi adót fizettek e címen a szandzsákok pasáinak.

Iszperik, l. *Aszparuk*.

Iszpravnik, az oroszoknál: járási előljáró vagy rendőrfőnök. Hazai orosz népünk a járásbirót mondja I.-nak.

Iszrael, l. *Izrael*.

Isztambul, l. *Konstantinápoly*.

Isztambul Bogazi, l. *Boszporusz*.

Isztambul efendiszi, törökül szószerint a. m. *Isztambul efendije*. Régebben a török főváros főbirájának volt a hivatalos neve.

Isztáncs, kisk. Zemplén vm. gálszécsi j.-ban, (1910) 443 magyar és tót lak.; u. p. és u. t. Upor.

Isztandia, sziget, l. *Dia*.

Isztanköi, Kosz sziget (l. o.) török neve.

Isztebne, kisk. Árva vm. alsókubini j.-ban, (1910) 441 tót lak.; vasútállomás, u. p. és u. t. Árvanagyfalu.

Iszter, l. *Ister*.

Isztimér, kisközség Fejér vm. móri j.-ban, (1910) 1193 német és magyar lakossal; postahivatallal, u. t. Fehérvárcsurgó. Határában jó bor terem.

Isztina, kisk. Nagy-Küküllő vmegye medgyesi j.-ban, (1910) 623 oláh és cigány lak.; u. p. Mihályfalva, u. t. Bólya.

Isztmus *(Istmos)*, általában a. m. földszoros, de az ókorban különösen a Korintus mellett lévő földszoros, mely jelenleg már a Korintusi-csatorna folytán megszünt, de az ó-korban a Peloponnezust összekötötte a görög szárazfölddel. Legkeskenyebb helyén 6·34 km. volt, legnagyobb emelkedése, mint vízválasztó, 78 m. Itt volt Poseidon temploma és ugyanazon istennek maig fennálló fenyőligetében az *isztmusi játékok* színhelye. Már az ó-korban tettek kisérleteket az I. átmetszésére, kivált Nero alatt, kinek korából 120 m. mélységü 32 próbafúrás nyoma maradt reánk. Ezen kisérletek a kemény krétatalajban kudarcot vallván, kocsipályát (diolkos) vezettek át a szoroson, mellyel terheket, sőt kisebb hajókat is szállítottak. Egyúttal erődítéssel is ellátták, mely eredetileg még Xerxes ellen készült, de melyet megfelelő javításokkal a keletrómai császárok és velencések is használtak. A falnak egy részéhez támaszkodott Poseidonnak szentélye, melyet a Korintusi-csatorna ásásával párhuzamosan szintén feltártak s mely 5 km.-nyire a Korintusi- és 1 km.-nyire a Saroni-öböltől váralaku erődítvényt alkotott. Modern átvágását illetőleg l. *Korintusi csatorna*.

Isztmusi játékok *(Isthmia)*, a görög nemzeti játékok egyike, mely fontosságra nézve mindjárt az olimpiai versenyekre következett és melyet minden olimpiásznak első és harmadik esztendejében Poseidon isten tiszteletére és ugyanannak isztmusi fenyőligetében ünnepeltek. Az első év nyarától a harmadik év tavaszáig terjedő köz *isthmias* nevet viselt, *trieterisnek* tekintették és kettőt számítottak belőle egy-egy olimpiászra. Az I.-at állítólag feniciai kereskedők alapították Melkart-nak vagy Melikertes-nek, Ino fiának tiszteletére, később az iónok Theseus illetőleg Melkart helyébe Poseidont tették és az ő tiszteletére tartották Kr. e. 582 óta az ünnepélyeket, melyeket kivált az I.-at vezető Korintus mesés gazdagsága ruházott fel pazar fénnyel. Leginkább a perzsa háboruk után volt ez így, a peloponnezusi háboruk után némi hanyatlás következik, melyet csak az achájai szövetség idejében és különösen Nero alatt követ egy másodvirágzás. A nagy versenyjátékok hármas jellege: gimnikus, lovagló és zenei verseny, itt is megvolt. A játékok magvát a következő versenyek tették: versenyfutás a sztadionban és 7 sztadiumos hosszverseny, birok és öklözés, versenykocsizás négyes fogatokkal és lóverseny, költemények recitálása és zeneművek előadása. A díj a nemzeti játékok nagy elvéhez képest egyszerű koszorú volt zellerből, később fenyőből. Ünnepélyes megerősítés céljából nem egyszer itt hirdettek ki nemzetközi szerződéseket. Jellemzetes volt a játékok ideje alatt fennálló *istenbékéje* (isztmikai szpondai), melyet azonban korántsem tartottak meg olyan következetesen, mint az olimpiai játékok alkalmával.

Isztolna, kisk. Kolozs vm. gyalui j.-ban, (1910) 247 oláh lak.; u. p. és u. t. Gyalu.

Isztragorr (növ.), l. *Pelargonium*.

Isztrákos, kisk. Bihar vmegye magyarcsékei j.-ban, (1910) 574 oláh lak.; u. p. és u. t. Drágcséke.

Isztrandzsa v. *Sztrandzsa*, gnájszból és gránitból álló hegység a Fekete-tenger, a Thrák-medence és a Marica folyó közt, a Rhodope-őshegység egyik darabja. Legmagasabb pontja, a Böjuk-Magiada, 1035 m. magas.

Isztria *(Histrien, Histerreich, Histria*, l. térképét *Karintiánál)*, őrgrófság: Trieszt, Görz, Krajna, Fiume, Horvátország és az Adriai-tenger közt; Görz-Gradiscával és Trieszt városával

együtt az osztrák tengerpartvidéket alkotja és a birodalmi tanácsban képviselt országok és tartományok egyike, a hozzátartozó szigetekkel együtt 4956 km² területtel, (1910) 403,261 lak.; az utóbbi 10 év alatt 17% szaporodást mutat fel; a lakosság nagyobbrészt horvát, szerb, majd egyharmada olasz és latin, kisebb számban német, szlovén és cseh. I. nagyobb része félszigetként nyúlik be a tengerbe, legdélibb pontja a Punta di Promontore, a legnyugatibb a Punta di Salvore. A partok hossza 430 km., számos öböllel, legnagyobbak a Trieszti és a Quarnero, kisebbek a Muggiai, Capodistriai, Piranói, Porto Quieto, Canale di Leme, a Polai, a Medolinói, Arsa, Rabaz, Fianonai és Voloscai. A Ny.-i partok mellett lakatlan kis sziklaszigetek (Scoglie), továbbá a Brioni-szigetek, a Quarneróban pedig Veglia, Cherso, Lussin, Plaunich stb. terülnek el. A Karszt borítja és a legmagasabb csúcsa a Monte Maggiore (1399 m.). Vizei a Quieto, Arsa. A félszigeten, a K.-i part közelében van a Cepich-, és Chersón a Vrana-tó.

Meleg éghajlata van, hó ritkán esik, már februárban kezdődik a tavasz; Pola évi középhőmérséklete 15° C., csapadéka kevés, évi átlaga 300 mm. A száraz hideg bóra és a meleg, esős scirocco gyakran érezhető. A D.-i csúcson a malária nem ritka. Sziklás talaja miatt mezőgazdasági terméke kevés. Déligyümölcs, olajfa, fügefa, és eperfa sok van; bort sok helyen szüretelnek és pedig főképen könnyű vörös bort Capodistria, Muggia, Isola, Parenzo, Dignano mellett. I.-ban barnaszén van Albona és Pinquente mellett; épületkőfejtése nagyszabású; Venezia palotái nagyobbára I.-i kövekből épültek. Az állattenyésztés nem jelentős. Jövedelmezőbb a halászat (tinhalat a szigetek mellett, szardellát Sansego mellett sokat halásznak) és a tengeri sófőzés (Capodistria és Pirano). Az ipar leginkább csak háziipar (szövő- és szeszipar), fontossága csak a hajógyártásnak van. Az osztrák-magyar monarchia hadihajói túlnyomóan Polában készülnek. Fontos a kereskedelme; I.-ban és a hozzátartozó szigeteken kb. 80 kikötőhely van, amelyek közt Polának mint hadi kikötőnek, Piranónak, Rovignónak és Lussinnak van jelentősége. Közigazgatási tekintetben I. az osztrák tengerparthoz tartozik, külön tartománygyűlése van 33 tagból és ennek székhelye Parenzo. A birodalmi tanácsba I. öt követet küld. I. címere arany kecske kék mezőben, színei: sárga, piros és kék. Az önálló törvényhatósági joggal biró Rovignón (1910, 12,326 lak.) kívül hét kapitányságra oszlik; ezek:

A ker. kapitányság neve	Lakóinak száma (1910)	A járások száma
Capodistria	90,199	3
Lussin	21,082	2
Mitterburg, Pisino	48,290	2
Parenzo	61,221	3
Pola	94,941	3
Veglia	21,286	1
Volosca	53,916	2

Története. I.-t az ókorban az illir eredetű *iszter* nép lakta, mely Kr. e. 177. került római uralom alá. Augustus idejétől kezdve nyugati fele Itáliához, keleti fele pedig Illyricum tartományhoz tartozott. A népvándorlás vége felé horvát és szlovén törzsek szállották meg I. É.-i és K.-i részét. Nagy Károly a frank birodalomhoz csatolta I.-t, s annak felbomlása után az olasz királysághoz került. Nagy Ottó 951. a bajor hercegséghez kapcsolta, majd 976. a karantán hercegség alkotó része lett. 1061-ben önálló őrgrófság lett s 1173 óta az andechsi grófok birták. 1209-ben az aquilejai patriarcha szerezte meg I. birtokát. Ezután a velenceiek foglalták el I. legnagyobb részét s csak É.-i és K.-i szélei maradtak meg a *görzi* grófok birtokában, kiknek kihalása után 1500. a Habsburg-család örökségébe jutottak. I. velencei részeit Velencével együtt 1797. a campoformioi békében II. Ferenc császár kapta meg kárpótlásul az elvesztett Belgium és Milano fejében. De már az 1805-iki békében le kellett mondania a császárnak egész I.-ról, mely 1814-ig a francia *illir tartományok* kiegészítő része volt. 1814 óta az osztrák császárság egyik koronaországa I. s Trieszttel és Görz-Gradiscával együtt egy helytartóságot alkot *(Küstenland)*, de 1867 óta külön tartománygyűlése (Landtag) van. I. újabb időben az olasz és szlovén nemzetiségek heves harcának a színhelye, mely 1895. a tartománygyűlés feloszlatását vonta maga után. Az I.-i szlovének krajnai testvéreikkel együtt a délszláv trialisztikus politikai törekvések buzgó harcosai.

Irodalom. Istria, Hist., geogr. u. stat. Darstellung, Triest 1863; Stache, Übersicht der geol. Verhältnisse d. österr. Küstenländer, 1889; Az osztrák-magyar monarchia írásban és képben 10. köt.; Combi, Istria Studi storici e politici, Milano 1886; Benusi, L'Istria sino ad Agosto, Triest 1883.

Isztriai herceg, l. *Bessières.*

Iszvolszki *(Iswolski), Alexander Petrovics*, orosz államférfiu, sztl. 1856 márc. 18. Moszkvában. Diplomáciai pályáját 1888. a Vatikánnál kezdte meg, ahol 1896-ig képviselte Oroszországot. Mint nagykövet több európai államban s Tokióban is működött. 1906 májusában külügyminiszter lett. Ebben az állásában főképpen az Angliával való jóviszony fentartásán munkálkodott. Nagy része volt abban, hogy 1909 februárjában Törökország és Bulgária között a kártérítés kérdésében támadt viszály békés elintézést nyert; az annexiós válság idején Ausztria-Magyarország és Szerbia között fennállott háborus feszültség eloszlatásához szintén nagyban hozzájárult. 1910 szept. 27., lemondása után párisi nagykövetté nevezték ki. A balkáni háború idején nagy diplomáciai tevékenységet fejtett ki a hármas entente érdekeinek képviseletében.

Iszvornik, l. *Zvornik.*

It., a latin *item* (l. o.) rövidítése.

Itabira do Matto-Dentro, város Minas Geraës braziliai államban, 5000 lak., jelentéktelen aranymosással, közelében vaskohóval.

Itabirit vagy *vascsillámpala* (ásv.), vascsillám (hematit) és kvarc elegye, palás szövettel. Kvarcban gazdag, szegény, sőt attól mentes rétegek váltakoznak egymással. A járulékos elegyrészek száma nagy; az afrikai és braziliai I.-ek aranyat is tartalmaznak. Európában nem sok helyen fordulnak elő, még leggyakoribbak Észak-Norvégiában. Legtipikusabban vannak kifejlődve Braziliában és Afrikában az Aranyparton. Az I.-ek kizárólag erősen gyűrt hegységekben fordulnak elő.

Itacizmus, a görög nyelvnek a mai görögök beszédje szerint való ejtése, mely szerint pl. az *éta* (η) betü (de sok más is) *i*-nek hangzik. Ezt a kiejtést Reuchlinizmusnak is nevezik, mert Reuchlin (l. o.) ezt pártolta, míg ellenfele, Erasmus (l. o.) az iskolákban ma is dívó erasmusi kiejtésnek, az étacizmusnak (l. o.) a képviselője. *Itacisták*: Reuchlin követői.

Itagaki, *Taisuke*, gróf, japáni államférfiu, szül. 1837. Tosában. 1881-ben megalapította Japán első politikai pártját, a liberális pártot. 1898-ban Okuma gróffal együtt az első parlamentáris kormányt alakították, mely azonban néhány hónap mulva megbukott.

Itajahy, *folyó*, Brazilia Santha Katharina államában ered az I. do Norte és I. do Sul összefolyásából, fölvéve jobbról az I. Mirimet, *I. kikötő* mellett az Atlanti-oceánba torkollik.

Itakolumi, l. *Espinhaço*.

Itakolumit, homokkő, amely lényegében kvarcszemekből áll, a kvarc mellett még muszkovitot, kloritot és földpátot tartalmaz. A kvarcszemek csipkés szélüek és egyik szem mintegy izületekkel kapaszkodik a másikba, aminek folytán a kőzet kissé hajlítható. Az I. több helyen palás kvarcitba megy át. Az őspala szisztémában (a huronban) fordul elő: Carolina, Georgia, India, Ural, és főkép Brazilia, ahol nagy hegységeket is alkot (Itakolumi) és ugyanitt aranyat, piritet, arzenopiritet, hematitot, magnetitet és gyémántot is tartalmaz.

Itakonsav, metilénborostyánkősav:

$$HO{\cdot}CO{\cdot}C{:}(CH_2){\cdot}CH_2CO{\cdot}OH.$$

161°-on olvadó rombos oktaéderek. 17 s. r. vízben oldható. Keletkezik citrakonsav-anhidridből, azt 3—4 s. r. vízzel 150°-on melegítve. Ha citromsavat 175° fölött melegítünk, I. és a vele izomer citrakonsav keletkezik.

Ital, voltaképen minden folyékony tápanyag. Főalkotórésze a víz s valóban, a tiszta víz elegendő is volna az I.-ok feladatának betöltésére, azaz hogy a kiválasztások által a szervezet leapasztott víztartalmát kiegészitse s a szomjuság érzését is elnyomja. Azonban az I.-ok jó része mellékcélokat is szolgál, igy az idegrendszer izgatását, a táplálkozást, esetleg gyógyszerek bevitelét; ennek megfelelően igen sokféle I. van.

Itala, a szentirás legrégibb latin fordítása, l. *Biblia*.

Italadó, l. *Boradó, Söradó, Szeszadó*.

Italhamisitás, l. *Borhamisítás*.

Italia (oszkus nyelven *Vitellium*), eredetileg csupán legdélibb csúcsa annak a nagy félszigetnek, mely az Alpok, a Tirrheni-, Sziciliai- és Adriai-tenger között elterülvén, első telepeseit Görögországból kapta, miért is déli része *Magna Graecia* nevet viselt. A görögök terjesztették ki az I. nevet nyugatról keletre Poseidoniától Tarasig, a rómaiak a Macra és Rubico folyókig, Augustus a Pó folyón túl az Alpokig. Költői elnevezései: *Hesperia* (napnyugat országa a görögökre nézve), továbbá *Ausonia* (Opica) és *Oenotria*. *I. őslakossága* az ó-kori néprajz legnehezebben megoldható feladatainak egyike. Őslakói voltak délen a messzapok és iapodok; középen az umbriaiak, oszkusok, szabinok és latinok; nyugaton az etruszkok és északon az umbriaiak; a VI. sz. óta egyre lefelé szorítják őket a kelták, kik a tengertől Ny.-ra magukba olvasztják a ligurokat. Az umbriai törzs déli ágához tartoztak az ausonok, opikok, aurunkok, volszkok és equek; a szabinok vagy szabellokhoz a picenek (az Adria mentén Anconától délre), a pelignok, a marsok. A latinok (l. o.), kik később Róma útján világuralomra jutottak, eredetileg egészen jelentéktelen népecske voltak; 450 óta a szamnitok terjeszkednek a nyugati parton. Az oszkusokkal való keveredésükből erednek a kampánok, Alsó-I.-ban lucanok neve alatt elfoglalták a régi Oenotriát: délen laknak a görög telepeseket uraló bruttiak. A későbbi Illiriából Alsó-I. K.-i részére átszármaztak az iapigok, apulok, dauniak, calabrok, messzapok. Mindezen törzsek *nyelvileg* három főcsoportot alkottak: az iapigokét, az etruszkokét és az italokét, mely utóbbi viszont latin és oszk-umbriai ágra szakad. Az itt jelzett népek és törzsek kezében I. *térképe* következőképen tagozódik: *Felső-I.* (az Alpoktól a Macráig és a Rubiconig): *a) Liguria*, az ugyanilynevű tengeröböl mellett; városok: Nicaea (Nizza), Genua, Dertona (Tortona); *b) Gallia cisalpina* 222 óta provincia és a Po két oldalán cis- és transpadana; városok: Augusta Taurinorum (Torino), Augusta Praetoria (Aosta), Mediolanum (Milano), Brixia (Brescia), Cremona és Verona. Délre a Pótól Parma, Mutina (Modena) és Ravenna; *c) Venetia* (az Athesis és Timavus közt), városok: Patavium (Padova) és Altinum (Altino); végül *d)* a Timavustól keletre terjedő *Isztria* (l. o.). *Közép-I. a) Etruria* (equek, hernikek, volszkok és aurunkok); *b) Umbria; c) Picenum; d) szabinok* (Cures, Fidenae, Reate, Crustumerium, Corniculum, Collatia), vestinok, marrucinok és pelignok földje; *e) Samnium; f) Latium. Alsó-I.* főbb vidékei: Apulia, Calabria (máskép Japigia, l. o.), Campania, Lucania. Mindezen országok és népek eleinte városrendszernek hódoltak, miglen sikerült Rómának (l. o.) felülkerekedni és a latinok (l. o.) törzsét uralkodóvá tenni. Róma világuralma közben az itáliai törzsek v. beolvadtak v. elpusztultak, de a római birodalom romjain a nyelvjárásokban újból feltámadtak és modern gyökérhajtásokra tettek szert (l. *Olaszország*). V. ö. *Micali*, Italia avanti il dominio dei Romani (1810) és ugyancsak az ő 3 kötetes nagy műve: Storia degli antichi popoli Italiani (1832); *Jung*, Grundriss der Geographie von Italien (München 1897); *Helbig*, Die Italiker in Poebene (Leipzig 1879); *Sergi*, Origine e diffusione della stirpe mediterranea (Róma 1895) és u. a. Arii et Italici (Torino 1898).

Italia farà da sè (olasz) a. m. Olaszország maga elvégzi (t. i. nem vár külföldi segélyt); Mundt T. szerint (Italienische Zustände I. 58) Károly Albert szavójai királytól és Gioberti Vincenzótól származó jelszava az olasz szabadságharcnak 1849 óta.

Itáliai nyelvek, az indogermán nyelvtörzsnek egyik ága (l. *Indogermánok*). E nyelvek Közép-Itáliában voltak elterjedve. Megkülönböztetjük az *oszkus-umbriai* csoportot, melyhez tartoznak: az oszkus (a szamniták nyelve), az umbriai, a volszkus és a szabellus (marsus, paelignus, marrucinus, vestinus) nyelvjárások és a *latin-ialiszkus csopor-*

tot, melyhez tartoznak a latin dialektusok és a faliszkus nyelv. Az első csoportbeliek a régebbiek, a győzelmesen terjeszkedő latin mind szűkebbre szorította őket. A rómaiak elönyomulásával a latin lett egész Itália, majd a provinciák nyelve is; belőle alakultak az új-latin v. román nyelvek. V. ö. *Deecke*, Die italischen Sprachen (Strassburg 1888); *Planta*, Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte (u. o. 1892—97, 2 köt.); *Conway*, The Italic dialects (Cambridge 1897, 2 köt.); *Buck*, A grammar of Oscan and Umbrian (Boston 1904).

Italia irredenta (ol. a. m. a meg nem váltott Olaszország), annak az olasz politikai mozgalomnak a jelszava, melynek célja, hogy az Olaszországon kívül olaszoktól lakott területeket az Olasz-királysághoz csatolja. I.-hoz számítják e szerint Dél-Tirolt (Trentino), Görzöt, Triesztet, Korzikát, Nizzát, a svájci Tesszin kantont, Fiume vidékét, sőt még Dalmáciát is, melyben ugyan az olasz lakosság nagyon csekély, de századokon át Velence birtoka volt. Az irredentista mozgalom különösen 1878. támadt fel újra, amikor Ausztria-Magyarország Bosznia-Hercegovina megszerzésével az Adriai tengeren még jobban megerősítette állását. A mozgalom élére Garibaldi állott s hívei a radikális, szocialista és republikánus pártokból kerültek ki. 1882-ben a trieszti irredentisták Ferenc József császár ellen merényletet is terveztek, de a terv kitudódott s a főbűnösök, Oberdankot kivégezték. Mióta Olaszország a hármasszövetség tagja, azóta az olasz kormányok megtagadnak minden közösséget e mozgalommal szemben s hivatalosan már többször elitélőleg nyilatkoztak róla. V. ö. *Haymerle*, Italicae res (Wien 1872).

Italica, ó-kori római város Hispania Baeticában, a Baetis jobb partján, szemben Hispalissal (Sevilla); Trajanus császár szülőhelye. A várost Scipio Africanus alapította 270. Kr. e.

Italica, l. *Italique*.

Italicus, Arminius unokaöccse, Flavus fia, l. *Flavus*.

Italióták, az ókorban Nagy-Görögország (Alsó-Italia és Szicilia) görög lakói.

Italique v. *Italica*, a könyvnyomdászatban a latin betűknek dült alakja; föltalálta Manutius Aldus. Mínálunk inkább *kurzivnak* (l. o.) hívják.

Italmérés, l. *Italmérési jövedék*.

Italmérési adó, l. *Italmérési jövedék*.

Italmérési jövedék. Az 1899. XXV. t.-c. értelmében az italmérés részint erkölcsi, részint pénzügyi szempontból egyedárúság. E szerint bornak, bormustnak, gyümölcsbornak, sörnek és égetett szeszes italoknak kimérése és kismértékben való elárusítása, valamint az égetett szeszes italoknak nagyban való eladása fölött kizárólagosan az állam rendelkezik. E jog folytán a kiméréssel és eladással csak az foglalkozhatik, aki erre a pénzügyi hatóságtól engedélyt nyer. Kicsiben való eladás (kimérés) alatt: *a)* bornak, bormustnak és gyümölcsbornak 50; *b)* szesznek és abból készült közönséges pálinkának 100; *c)* egyéb égetett szeszes italoknak és sörnek 25 literen aluli eladása értendő. Az ezt meghaladó mennyiségek elárusítása már nagyban való eladás. A kicsiben való eladás nemei: a korlátlan kimérés (korcsma), a korlátolt kimérés és a kismértékben való elárusítás. Az italoknak akár nyilt, akár zárt edényekben való elárusítása a korlátlan kimérés fogalma alá esik. Kismértékben való elárusítás csakis a zárt edényekben és az üzleti helyiségen kívüli fogyasztásra szóló eladást jelenti, míg a korlátolt kimérés a poharazást legfeljebb egy deciliteres mennyiségben, az utcára való kimérést és a palackbor- és palacksörkimérést foglalja magában. Az említett italmérésekre és eladásra az engedélyt a fél kérelmére az üzlet helye szerint illetékes pénzügyigazgatóság adja meg, amely az engedély megadása előtt az illetékes közigazgatási hatóság (rendőrkapitány, polgármester, főszolgabíró) véleményét kéri ki. Az engedélyt sem másra átruházni, sem haszonbérbe adni nem szabad. Az engedély megszünik: lemondás, elhalálozás és az engedélynek elvonása esetében. Az engedélyes elhalálozása esetében az ő özvegye v. együtt élt családtagjai az üzletet új engedély nélkül is folytathatják. Minden korlátlan v. korlátolt kimérő és kismértékben elárusító az engedély után a kincstárnak évenkint italmérési illetéket tartozik fizetni. A nagyban való eladás után ellenben külön illeték nem jár. Az illeték fix összegben van megállapítva és az üzletek terjedelméhez képest Budapesten hét, másutt öt osztályba soroztatott. Budapesten a korlátlan kimérők illetéke 1400, 1000, 600, 400, 200, 100 v. 60 K.-t tesz ki. Másutt a legmérsékeltebb tételek 100, 80, 60, 40 v. 20 K-t tesznek ki. A korlátolt kimérők és kismértékben elárusítók a korcsmákra meghatározott illetékeknek bizonyos hányadrészét ($^4/_5$, $^3/_5$, $^1/_2$, $^2/_5$, $^1/_5$, $^1/_{10}$) fizetik. Az erről szóló pénzügyigazgatósági határozat ellen 8 nap alatt az illeték kivetésére alakított felszólamlási bizottsághoz lehet felebbezni, ha pedig ez a bizottság törvény ellenére járt el, végső fokban a pénzügyminiszter döntését lehet kikérni. A korlátlan kimérések után, községenkint minden 500 lélekre számítva, bizonyos legkisebb összegnek kell esni italmérési illetékre; ha ez az összeg a jegerőssé vált osztályozás után el nem éretnék, az egyes üzletek után az illetéket arányosan felemelik. Engedély nélküli italmérés v. a szabályok súlyosabb megsértése jövedéki kihágás, amely 2—200 K pénzbüntetés alá esik és az engedély elvonását is vonhatja maga után. A kimérési üzletek rendőri és orvosrendőri felügyelet alatt állanak. Az italmérési illeték összegét az 1913. évre szóló költségvetési törvény 5 millió koronában irányozta elő.

Italmérés vagy korcsmáltatás joga *(jus educilli)* a volt földesurakat illető ú. n. kisebb királyi haszonvételek közé tartozott s a földesúrnak kizárólagos jogot biztosított mindennemű szeszes italoknak álló és üló vendégek számára kisebb mértékben is kimérésére s ebből a célból korcsmák és vendégfogadók nyitására. Közbirtokosságokban ez a jog a közbirtokosokat illette, akik azonban azt csak közösen gyakorolhatták (1836: XII. t.-c. 21. §). Az italmérési jogot szabad királyi és szabad kerületi városokban és némely szabadalmas mezővárosban a város közönsége gyakorolta. A földesurakat illető italmérési jog (közönségesen ú. n. regálé) a volt úrbéreseket nem gátolta bortermésüknek nagyban való érté-

kesítésében, sőt az ú. n. *úrbéres bormérés*-nél fogva minden jobbágyközségnek jogában állott, ha az úrbéreseknek a község határában saját szőllőjük volt, Szent-Mihály naptól Szent-György napig, máskülönben Szent-Mihálytól karácsonyig, egy vagy több helyen akár a határban termett, akár más határbeli bort méretni; de ez a jog nem az egyes jobbágyokat, hanem a jobbágyközséget illette, amely azt rendszerint bérbeadás útján gyakorolta. A szőllőhegyekben szerteszét lakó szőllősgazdák azonban még az úrbéri bormérés idején kívül is szőllőmunkásaik számára a szőllőmunka ideje alatt maguk is mérhettek bort (1836: VI. t.-c. 2. §.) A volt földesurakat illető italmérési jogot s a volt jobbágyközségeket illető úrbéri bormérést (valamint a bármi címen gyakorolt italmérést) a törvényhozás kártalanítással megváltotta (1888: XXXV. és XXXVI. t.-c.) A megváltás kamatozó kötvényekkel (regálékártalanítási kötvények) történt. Az úrbéri bormérésért adott kötvényeket a volt úrbéresek összessége javára kötményezték, de a politikai községnek adták át a királyi Kuriának 51. számú döntvényénél fogva. Megoldásra váró kérdés az, vajjon ezekre a kötvényekre s azok használára a volt úrbéresek jogutódainak van-e igényük.

Italograeci (lat.) azaz *itáliai görögök*, a róm. kat. egyházzal egyesült görögök Itáliában. Már Krisztus előtt görög telepesek vándoroltak be Itáliába; tőlük kapta Itália déli része a *Graecia magna* elnevezést. A középkorban is sok görög Itáliában keresett új hazát. Ezek a görögök az ú. n. I. Ma 50,000 főre becsülik őket, míg némelyek csak 15,000 főre. V. Sixtus pápa (1585—1590) óta elfogadták az uniót a róm. kat. egyházzal. Latin diöcezánus püspököknek vannak alávetve, de meghagyták nekik a görög papokat, a görög szertartást és 3 fölszentelt püspököt (egyet Rómában, egyet Calabriában és egyet Sziciliában).

Italus, az itáliai népek ókori mondájában D.-Itália ősi királya, kiről Itália a nevét kapta.

Itamaracá, sziget, Pernambuco braziliai államhoz tartozik, az Iguarassu kis folyó választja el a kontinenstől, területe 90 km²; pamut-, cukornádtermeléssel és tengeri sófőzéssel.

Itambe, a *Serra do Espinhaço* egyik hegycsúcsa Minas Geraës braziliai államban.

Itapalma (növ.), l. *Mauritia*.

Itapicuru (ejtsd: —kuru), 1. *folyó* Bahia braziliai államban, ered a Serra da Desordemen, felső folyása mellett 35—41°-os meleg források vannak, 660 km. hosszú folyás után az Atlanti-oceánba torkollik. *I. grandeig* hajózható. — 2. *I. mirim, folyó*, Maranhão braziliai államban ered a Serra do Itapicurun, balról beléje ömlik az Alpercatas; 1000 km. folyás után az Atlanti-oceán São-José öblébe ömlik. 70 km.-nyire fölfelé I. mirim helységig hajózható gőzösökkel.

Itasca, tó Minnesota északamerikai államban, 467 m. magasan, azt hiszik, hogy a Mississippi forrásai ebből nyerik vizüket.

Itatás, t. az, midőn a házi állatnak ivóvizet adnak. Az állatra nézve legelőnyösebb, ha akkor iszik, midőn szomjas, de ezt főleg csak a víz közelében szabadon tartózkodó állatok tehetik; többnyire azonban naponta 2—3-szor bizonyos órákban itatják meg őket és pedig vagy etetés előtt, vagy etetés után, de puffasztó zöld takarmány után nem célszerű mindjárt itatni. Az állatok I.-ára csak oly vizet kell használni, melyet az ember is elég jónak talál, az ivóvíz mennyiségét pedig az állat ösztönére kell bízni. Nyáron rendesen a kútnál, folyóból v. tóból, télen gyakran az istállóban itatják az állatokat. Luxus-istállókban néha födéllel biró olyan önműködő itató-készülékeket alkalmaznak, melyeket az állatok ajkaikkal nyitnak fel s akkor isznak belőlük, midőn szomjasak. Az ilyen itatóberendezést különösen fejős tehenek istállójában célszerű létesíteni, mivel a tejhozamra előnyös hatást fejt ki. Egészségi szempontból kívánatos, hogy az ivóvíz ne tartalmazzon mérgező vegyi anyagokat (ólom, arzén, cink, vas, szerves anyag, rothadási termék), továbbá pathogen bakteriumokat v. állati élősdieket, legyen 9—12 C° hőmérsékletü és izletes (elnyelt gáz, sótartalom), végül álljon elegendő mennyiségben a rendelkezésre. Az állatok által ivott víz mennyisége a takarmánnyal bekebelezett szárazanyag mennyiségétől és a takarmány víztartalmától függ. A száraz takarmánnyal etetett ló naponta 20—30 l., a szarvasmarha 30—50 l., a juh 1·5—3 l. és a sertés 9—12 l. vizet iszik; vízdús, pl. zöldtakarmány etetésekor az állatok jóval kevesebbet isznak. — 2. L. *Etetés-itatás*.

Itatiaia, a Serra do Mantiqueira 2712 m. magas hegycsúcsa Braziliában Rio-de-Janeiro, São-Paulo és Minas-Geraës államok határán.

Itató ólom (bány.). Az ércek ezüsttartalmát oly módon határozzák meg tűzi úton, hogy az ércet és ólmot együvé olvasztják — ólomba itatják, — az ezüst egyesül az ólommal, melyet azután az üzőkén leűznek, hogy a tiszta színezüst szemecskét megnyerhessék.

Itatóspapiros, len- v. pamutrongyokból, avagy ezek keverékéből készült enyvezetlen és tömörítetlen laza papiros. Értéke vízszivóképességétől függ. Ezt a tulajdonságát olykép állapítják meg, hogy egy keskeny, hosszú, szabadon lelógó sáv végét vízbe mélyesztik s lemérik azt a hosszt, ameddig a víz felszivódott.

Itava (*Etawa*), a brit-indiai északnyugati tartományok Agra diviziójának egyik kerülete, 4384 km² területtel, (1910) 837,200 lak. (94% hindu). Fővárosa I. a Dzsamna balpartja közelében, vasút mellett fekszik, 39,500 lak., nagy szentségü hindu templommal, egykor fontos erősség volt.

Itce, l. *Icce*.

Itchen (ejtsd: iccsen), angol város Southampton countyban, Southampton város közelében, melynek egyúttal külvárosa is, (1911) 19,487 lak.

Itea, kikötőváros a korintusi öböl északi partján, Amphissa város közelében.

Itebő (ma *Alsóittebe* Torontálban), a legszentebb Megváltóról nevezett előbb bencés, utóbb világi prépostság és társaskáptalan székhelye. Egy 1221. évi oklevél szerint fekete barátjai (bencések) kelyhekből, keresztekből, szentedényekből és egyéb ékszerekből hamis pénzt veretlek s a prépostság javait eltékozolván, a kolostorból megszöktek. Dezső csanádi püspök világi prépostsággá alakította át I.-t s így III. Honorius pápa saját kifeje-

zése szerint, ebből a rablóbarlangból ismét imádságok helye, istenháza lett. Oklevelesen ismert prépostja C. és Mihály, egyúttal csanádi főesperesek voltak. Mihály 1233 aug. 20. jelen volt, midőn II. András megfogadta az egyház jogainak megtartását. 1239-en túl oklevelesen nincs nyoma ennek a prépostságnak, mely a társaskáptalannal együtt azontúl Csanádon folytatta működését. V. ö. *Pesty*, Az I.-i prépostság (Századok, 1875); *Szentkláray*, Csanád-egyházm. plébániák története I. 15—20.

Itélet. 1. *I.* (lat. *iudicium, propositio*), a logikában két fogalomnak *egy* tudatban való összefoglalása, illetőleg, minthogy ez többféle módon történhetik, az összefoglalásnak az az eredeti, másra vissza nem vezethető módja, melynél fogva ezt az elmebeli összefoglalást objektive érvényesnek gondolom. Ez tulajdonkép a gondolkodás legfőbb funkciója. Azt a fogalmat, amelynek így valami jegyet tulajdonítok, külön névvel jelöljük, ez az *alany*, szubjektum, míg amit az alanynak tulajdonítunk, tulajdonítmánynak vagy állítmánynak nevezzük. Az I. szóban való kifejezése mondat. Innét van, hogy a mondatban alanyt és állítmányt különböztetünk meg. Az I.-eket több szempontból lehet beosztani. Van *igenlő* és *tagadó* I. Ez az I.-ek *minősége*. Vannak *egyetemes* (universalis) I.-ek (minden ember halandó) és *részleges* (particularis) I.-ek. Ez az I.-ek *mennyisége*. E két beosztás kombinációjából származik négy fajtája az I.-eknek: egyetemesen igenlő és tagadó, részlegesen igenlő és tagadó I. Ha az I.-ben az állítmánynak az alanyhoz való viszonyát tekintjük, akkor vannak I.-ek, melyekben az állítmány föltétel nélkül, vagy föltétellel kapcsoltatik, vagy pedig olykép, hogy az állítmányok egy sorozatából az egyik megilleti az alanyt a többiek kizárásával; ezek a *föltétlen* (kategorikus), *föltétes* (hipotetikus) és *szétválasztó* (diszjunktiv) I.-ek. Ebben van az I.-ek *relációja*. Ha az I.-ben kimondott kapcsolatot ténylegesnek, kérdésesnek vagy szükségesnek tudom, keletkezik az *állító* (asszertorikus), *kérdéses* (problematikus) vagy *szükséges* (apodiktikus) I., s ez az I.-ek *modalitása*. E négy szempont megkülönböztetését, ezzel a rendszerességet Kant állapította meg; a modern logikusok kimutatták e beosztásnak részint hiányos, részint téves voltát. Nincsen pl. benne a *leíró* és *elbeszélő I.*, *kollektiv I.*, *személytelen* stb. I. Kanttól származnak még ma is igen elterjedt nevek egyéb megkülönböztetések jelzésére. Így különbséget tesz *analitikus* (elemző) és *szintetikus* (összetételező) I.-ek közt. Azonkívül vannak *a priori* I.-ek, melyeket nem a tapasztalatból merítünk; és *a posteriori* I.-ek, melyek a tapasztalatból erednek. Ha két I. közül az egyik ugyanazt igenli, amit a másik tagad, e két I. egymásnak ellentmondó; ha két I. e tekintetben a legmesszebbre távozik egymástól, akkor ellentéteseknek nevezzük. *Összetett itéletek* egyszerű egymás mellé v. alárendelt I.-ekből állanak. Ettől különbözik az a viszony két I. közt, melynél fogva az egyik a másiknak alá van rendelve. Az I. elmélete az újabb német logikákban beható vizsgálatok tárgya. V. ö. főleg *Lotze*, *Sigwart*, *Wundt* és *Erdmann Benno* és legújabban *Windelband* rendszeres logikával foglalkozó müveit.

2. *I.* (lat. *sententia*, ném. *Urteil*, franc. *jugement*, ol. *sentenze*), a birói eljárásban a jogvitát elöntő határozat. L. *Végzés*.

I. A polgári peres eljárásban a Pp. szerint az *I.-ek nemei:* a vég-I., amelyet akkor hoz a biró, ha a per érdeme végeldöntésre alkalmas; az elkülönített vég-I., amellyel egy eljárásba egyesített több per közül egyet vagy többet döntenek el; a rész-I., amely egy keresetlevélben érvényesített több követelés közül egyről vagy a követelés egy részéről dönt; a közbenszóló I., amely a követelés alapja és mennyisége szerint elkülöníthető vitáknál az alap fennállását előzetesen megállapítja, a tárgyalás a mennyiségre nézve csak ennek a jogerőre emelkedése után lévén folytatható. *Az I. tartalma* vagy az alperesnek kötelezése, marasztalása, megállapítási perben a jogviszony megállapítása, v. a felperes elutasítása, de lehet az I. a kereset egy részében marasztaló, más részében elutasító; a marasztalás a kérelmen túl nem terjedhet (ne ultra petita), de a perköltségről kérelem nélkül is határoz. A kötelezettség teljesítésére határidőt kell szabni (l. *Teljesítési határidő*). *Az I. kihirdetése* a tárgyalás határnapján vagy azonnal kitűzendő más határnapon történik az I. rendelkező részének felolvasásával s az indokok lényegének szóbeli előadásával. *Az I. közlése* a járásbirósági eljárásban a kihirdetéssel, de ha a fél a tárgyaláson nem volt jelen, a törvényszéki s a felsőbiróság előtti eljárásban pedig mindig, kézbesítéssel (l. o.) történik. Az *I. írásba foglalása* sürgős, járásbiróságnál 3, törvényszéknél 8 nap alatt, ha pedig a kihirdetést elhalasztották, a kihirdetés előtt meg kell történnie; az írásba foglalt I.-nek tartalmaznia kell: 1. *fejezetet*, vagyis annak a kijelentését, hogy Ő felsége a király nevében hozták, a biróság, a felek és képviselőik, a pertárgy megjelölését, a tárgyalás befejezésének és az I. hozatalának a napját; 2. *rendelkező részt*, vagyis a biróság határozatát, elkülönítve az indokolástól; 3. *indokolást*, amelyben elő kell adni *a)* a tényállást, t. i. azt, hogy mi történt a perben: mit kértek, adtak elő a felek, mi volt a bizonyítás eredménye és azt, hogy a biróság milyen tényeket és mi okból állapított meg valóknak; *b)* a jogi döntés indokait. Az *I.-et aláírják* a meghozatalában résztvett birák. Az *I. kijavítása*, t. i. név, szám, számadási s más efféle nyilvánvaló hibáinak a kijavítása, bármikor hivatalból tárgyalás nélkül is megtörténhetik annál a biróságnál, ahol a hiba történt; a biróság kijavító végzését a fogalmazványon s lehetőleg a kiadványokon is fel kell jegyezni. Az *I. kiigazítása* csak a fél kérelmére akkor történhetik, ha az I.-i tényállásban más hiba, hiány, ellentmondás, homályosság fordul elő; a kérelemről a biróság tárgyaláson határoz, csak azoknak a biráknak a részvételével, akik az I. hozatalában résztvettek: a kiigazító határozatot is fel kell jegyezni. Az *I. kiegészítése* a fél kérelmére akkor van helyén, ha a biróság a kereseti kérelem vagy ellenkérelem valamelyik részéről, vagy a perköltségről nem intézkedett, a végrehajthatóságról nem határozott; a biróság tárgyalás után I.-tel határoz. Az *I. jogereje*, l. *Jogerő*. Az *I. hatálya*. Az, amit az I. megállapít, az eredeti peres viszony helyébe

lép és megáll még akkor is, ha a valóságos joggal ellenkeznek; de az I. nem létesít új jogot, hanem csak megállapítja valóknak a már meglevő tényeket és kimondja a belőlük folyó joghatásokat, az I. tehát csak kijelenti a jogot (deklaratív hatály, declaratoria sententia), de bizonyos esetekben maga az I. olyan új jogi tény, amely addig fenn nem állott új jogi hatásokat létesít, pl. a gondnokság alá helyező, házasságot felbontó I. (konstitutív hatály). *Külföldi I. érvényessége* tekintetében a Pp. az eddiginél szigorubb szabályokat állít fel és nemzetközi szerződés hiányában nem ismeri el érvényesnek a külföldi I.-et, ha 1. az azt meghozott bíróság a magyar törvény szerint nem volt illetékes; 2. a meg nem jelenés alapján marasztalt magyar állampolgárt nem saját kezéhez v. nem belföldi bíróság útján idézték; 3. a perből szabálytalanul kizárták; 4. a magyar állampolgár személyi állapotát tárgyazó, pl. házassági perében; 5. ha az I. hazai jogerős I.-tel, a közerkölcsiséggel vagy hazai törvény céljával ellenkezik; 6. ha az illető állammal a viszonosság nincs megállapítva. *Az I. előzetes végrehajthatósága*, l. *Előzetes végrehajthatóság* (Pp. 387—415. §§.). A ma még (1913) hatályban levő rendes eljárás több tekintetben eltérő szabályokat tartalmaz; ismer *feltételes I.-et* is, amely szerint a per eldöntése a félnek az I.-ben odaítélt eskü (l. o.) letételétől vagy le nem tételétől függ. Mai sommás eljárásunkban az I. szabályozása a Pp.-éval nagyrészt megegyezik.

II. A büntető eljárásban I.-tel határoz a bíróság az ügy érdemében, kivéve, ha az eljárást a főtárgyaláson szünteti meg a vádlott halála vagy a vád elejtése v. át nem vétele miatt, úgyszintén az elkobzás és megsemmisítés kérdésében és összbüntetés esetében is. *Az I. tartalma:* 1. a fejezet, az ügy természetének megfelelő eltéréssel oly adatokkal, mint a polgári eljárásban, továbbá az ítélőbiráknak, a vádlónak, a védőnek s a jegyzőkönyvvezetőnek a megnevezésével; 2. a rendelkező rész, amely a vádlott személyes viszonyait, a vádbeli cselekmény megnevezését, a vádlott elítélését v. felmentését, a bünügyi költségről való rendelkezést tartalmazza; 3. elítélés esetében tartalmazza még a bűncselekmény megkülönböztetésére s a büntetési tétel alapjául szolgáló körülmények kiemelését, a §-ok idézésével a minősítést és a büntetést, pénzbüntetés esetében rendelkezést annak az átváltoztatásáról, a vizsgálati fogságnak v. előzetes letartóztatásnak beszámítását; 3. az indokolás, amelyben ki kell fejteni, hogy a bíróság mily tényeket mi okból tart bebizonyítottaknak vagy be nem bizonyítottaknak és fel kell sorolni a jogi kérdés eldöntésének okait: elítélés esetében meg kell jelölni az enyhítő és a súlyosító körülményeket. *Az I. kihirdetése* rendszerint azonnal a rendelkező rész felolvasásával nyilvánosan történik; ha a vádlott nem jelent meg, vagy elővezetik v. megkeresett v. kiküldött biró hirdeti ki előtte az I.-et; felmentő I. kézbesítéssel is közölhető.

Itéleterő, *ítélőképesség*, logikai értelemben elméknek ama sajátossága, hogy logikai ítélet formájában kapcsolja egybe fogalmait. A közönséges nyelvben azt az adományt értjük rajta, hogy valaki helyesen tud ítélni, judiciuma van, azaz a dolog számára, melyben ítéletet mond, megtalálja a helyes szempontokat, az egyes eset számára az általános szabályt, mely arra illik.

Itélet kijavítása és kiigazítása, l. *Itélet.*

Itélet napja. A kereszténység hitvallásának egyik tétele a feltámadás hite (l. *Feltámadás)*, ezzel szoros kapcsolatban az I.-nak vagy az utolsó ítéletnek hivése. Az apostoli hitvallásnak egyik pontja idevonatkozólag így szól: Hiszek a Jézus Krisztusban, aki «lészen eljövendő ítélni eleveneket és holtakat». Krisztus eljövetelét különös jelek fogják megelőzni, ugyanabban az emberi testben jelenik meg, melyben a földön járt, csakhogy dicsőségtől, diadaltól s mennyei seregektől környezve és ekkor veszi el kiki érdemei szerint az örök jutalmat vagy az örök büntetést.

Itélkezési statisztika, l. *Bünügyi statisztika* és *Igazságügyi statisztika.*

Itelmek, ázsiai népfaj, l. *Kamcsadálok.*

Itélőbiró. Ez általánosságban használt elnevezés alatt birói szervezetünkben a kir. Kurián, a közigazgatási bíróságnál, a kir. itélőtáblán, a kir. törvényszéknél és a kir. járásbíróságnál alkalmazott elnök, másodelnök, tanácselnök, biró és albiró értendő (1891. XVII. t.-c. 64. § és 1896. XXVI. t.-c. 2. §).

Itélőképesség, l. *Itéleterő.*

Itélőmester (lat. *protonotarius)*, a régi magyar jogban az ország legfőbb bíráinak (nádor, országbiró, kancellár, személynök) előbb segédei, később itélőtársai, sőt helyettesei is. Nagy jelentőséghez jutottak a legfelsőbb királyi bíróságoknál, mert ők készítették elő az ügyeket, ők adták elő és az ítéleteket is ők szerkesztették meg; innét származott magyar nevök.

Itélőtanács, a társas bíróságoknál az ítélőbirák meghatározott számából alakított az a tanács, amely a tanácsülésbe tartozó határozatok, különösen az ítéletek hozatalára van hivatva. Az elintézendő ügyek különbözőségéhez képest van elsőbirósági, fellebbezési és felülvizsgálati tanács, főtárgyalási tanács. L. *Itélet, Tanács* és *Birói szervezet.*

Itélt dolog (lat. *res judicata)*, jogerős birói ítélettel végleg eldöntött jogviszony, amely új ítélet tárgya nem lehet, l. *Jogerő.*

Item (lat.) a. m. éppen így, hasonlóképen, továbbá, úgyszintén. Rövidítése *It.*

Ite, missa est (lat.). E szavakkal bocsátja el a pap a híveket a szt. mise végén. Jelentése ez: menjetek, megvan a mise. *I.* helyett adventben és nagyböjtben a XI. sz. óta Benedicamus Domino (l. o.), a halottakért való misében a XIII. sz. óta Requiescant in pace (l. *Requiem)* használatos. L. *Mise.*

Itenez, folyó, l. *Guaporé.*

Iter (lat.), út, utazás; *servitus itineris*, a jog, másnak a birtokán átjárni.

Iterativum (lat.) a. m. ismétlő, l. *Gyakorító ige.*

Itész, *itészet*, l. *Kritika.*

Ithaca (ejtsd: —ka), Tompkins county fővárosa New York északamerikai államban, a 61 km. hosszú, $6^1/_2$ km. széles Cayuga-tó D.-i végében, (1910) 14,802 lak., papirosmalmokkal, gyapjufonók-

kal, gépgyártással. 1868 óta itt van Amerika leghíresebb főiskolája ‚a *Cornell-University* 627 tanárral és 4412 hallgatóval; a rendes tantárgyakon kívül földmívelést, mechanikát és hadi tudományokat is tanítanak. Közelében van a 65 m. magas Taughanic Fall vízesés.

Ithaka *(Ithaki, Thiaki)*, az ión szigetek egyike; 97 km² területtel, 11,497 lak. A hosszukás mészkősziklákból álló sziget közepén az Aetoszhegy emelkedik,amelyen a néphit szerint Odysseus várának maradványai terülnek el. É.-i részének legmagasabb hegycsúcsa a Neritosz (Anoge 807 m.). A száraz, meleg klimájú sziget főtermékei az aprószőllő, olaj és bor. Azonkívül fontos foglalkozás a halászat és hajózás. Főhelye a Moloi-öböl partján fekvő *Vathi* v. Ithaki, püspöki székhely, 5724 lak. Ezenkívül a legfontosabb hely Exogi (Oxoi). Közigazgatási tekintetben a sziget Leukas nomoszhoz tartozik. A török- és kalózháboruk idejében lakossága egészen elpusztult s csak amikor a velenceiek uralma alá került, akkor népesült be újra. Homeros helyrajzi adatait illetően eltérők a vélemények. Vannak, akik azt hiszik, hogy Homeros csak hallomás után alkotta meg képzeletből a sziget képét. Ezzel szemben egyes tudósok (Leake, Partsch, Hugo Michael stb.) felismerni vélik a szigeten a homerosi helyeket; mások pedig (Dörpfeld, Cauer, Drerup stb.) azt sejtik, hogy Homeros Ithakáját Leucas szigetén kell keresni.

Ithome, 802 m. magas hegy az ó-kori Görögországban (Messzenia). Rajta ilyen nevű vár állott, mely a messzenei háborúban nagy szerepet játszott. Az emlékezetes háború első korszakában (743—724) Aristodemos teljes tíz évig hősiesen védelmezte ezt a várat a spártaiak ellen, míg az utóbbiak végre is elfoglalták és lerombolták, de csakhamar újra felépítették és akropoliszul (fellegvárul) szolgált a hegy lábánál elterülő 370. alapított *Messzene* városnak, melynek romjai Mavromato közelében láthatók. A falutól negyedórányira van az *árkádiai kapu*, nagy darabon megfigyelhetők a falak is, melyek helyenkint tornyaikkal 8 m.-nyire állanak ki a földből és felvonulnak egészen a *Vurkano*-kolostorig (ma a hegyet magát is így hívják) s a tulsó oldalon a lakoniai kapuval végződnek. A hegyen Zeusznak (Z. Ithomatasz) híres oltára állott.

Ithyphallikus vers *(metron Ithyphallikon)*. Így nevezték a görög költészetben a (teljes) trochaeusi tripódiát (hármas trochaeust), mert ez a vers rendes alkotórésze volt a Bacchus ünnepein a phallus körülhordozása alkalmával zengett énekeknek. Állítólag Archilochos találta fel. Rendesen záradékul szerepel, többnyire daktilusi v. anapaestusi rend után (⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ ⏑ — ⏑ —).

Ithyphallos, l. *Phallos.*

Ithyphallus (növ.), l. *Szömörcsög.*

I'timad ed-dáulet (arab) a. m. a birodalom támasza. Perzsiában a főpecsétőr és a birodalmi kancellár neve.

Itinerarium (lat.), 1. a. m. útikönyv, útikalauz. A rómaiaknál háromfélék voltak: írottak (itineraria scripta), vázlatosak (adnotata) és képesek (picta), valamennyi felméréseken alapszik és a római császárok korából való, mikor a posta- és közlekedésügy nagyobb lendületnek indult. Az itineraria scripta valóságos útikalauzok, még pedig szárazon és vizen. Nincsen bennök egyéb az állomások nevénél és a távolság megjelölésénél. Ilyenféle I.-ok a következők, melyek reánk maradtak: 1. a *két I. Antonini* (melyet Antoninus Pius császárnak tulajdonítanak, de mely későbbi korból való): a nagyobbik és a kisebbik. Amaz a szárazföldre, emez a tengerre vonatkozik; az első mérföldek szerint, az utóbbi stadiumok szerint számított távolságméréssel. 2. *I. Hierosolymitanum* v. *Burdigalense* (a IV. sz.-ból), a Burdigalából Hierosolymába és Herakleiából Mediolanumba vezető útvonalat tartalmazza, még pedig nagyon pontosan és részletesen. 3. *I. Alexandri*, Nagy Sándor perzsa hadjáratának útvonala. A főforrás Arrianus története. Az *I. pictum* legkiválóbb divatja a római világposta idején volt; 230 körül készült, talán Alexander Severus alatt, annak az egyetlen példánynak eredetije, melyet tulajdonosáról, *Peutinger* Konrád, befolyásos és tudós augsburgi polgárról (élt 1465—1547) *Peutinger-féle táblának* (Tabula Peutingeriana) neveztek el. Ezt a másolatot, mely jelenleg a bécsi udvari könyvtárban van, 1714. találták meg és rájöttek, hogy 1215. készült és 12 pergamenlapon mindazon vidékeket és országokat mutatja, melyek a római világbirodalomhoz tartoztak, Hispania és Britannia kivételével, melyek úgy látszik, már az eredetiről is elvesztek. Sem az országok alakja, sem a földrajzi kiterjedés nincsen kifejezve és feltüntetve; az egész félig postatérkép, félig «orbis pictus», megvan rajta az állomások távolsága, hol az egyes városok mellett először találni a térképeken szokásos, nagyságot jelentő jegyeket. Az antik telepek azonosítására nézve nagyfontosságú. V. ö. *Katancsich*, Orbis antiquus (Budae 1824); K. *Miller*, Die Weltkarte des Castorius, genannt die Peutingersche Tafel (Ravensburg 1888).

2. *I.* A katolikus egyházban neve annak az imádságnak, amelyet a papság útrakelés előtt szokott mondani.

3. *I.*, orvosi értelemben a. m. vájt kutató, főleg hugycsőműtéteknél, kőmetszéseknél használt, a hugycsőbe bevezethető eszköz, mely egyik oldalán vájuval bir a kés vezetésére.

Itinerarstadium (lat. a. m. lépésstadium), útmérésnél használt, 240 lépésből álló ó-görög hosszmérték: 148–157 m., míg a lábstadium hosszabb: 177—198 m. L. *Stadium.*

Itio in partes (lat.) a. m. pártokra oszlás.

Itiri *(Ituri)*, a Kongo mellékfolyója, l. *Aruvimi.*

ITO, *itoizmus*, l. *Jewish Territorial Organization.*

Ito, *Hirobumi*, herceg, japáni államférfi, szül. 1840. Tsukarimurában, Choscu tartományban, megh. 1909 okt. 25. Karbinban. Jóllehet paraszt származású volt, kitünő képzettséget nyert. 1863-ban Európában, 1871. az Egyesült-Államokban, 1882. ismét Európában tartózkodott. 1878-ban belügyminiszter volt s 1890. az ő tervei alapján jött létre a japáni alkotmány, melynek megalkotásánál a porosz alkotmányt vette mintaképül. 1886., 1892., 1898. és 1900-ban miniszterelnök volt. 1901-ben újból Európában járt s előkészítette az 1902-iki angol-japáni szövetséget. 1905-

ben ő hozta létre a Korea és Japán közti szerződést s ettől kezdve ő volt Korea első kormányzója. Midőn 1909 okt. Karbinba utazott, hogy a mandzsuriai vasutakra vonatkozólag Kokovcev orosz pénzügyminiszterrel a tárgyalásokat befejezze, odaérkezésekor a pályaudvaron egy koreai agyonlőtte. V. ö. *G. T. Ladd*, In Korea with Marquis Ito (London 1908).

Iton (ejtsd: itoñ), az Eure baloldali mellékfolyója Orne és Eure francia départementokban; ered a Perche dombvidéken, Damville és Evreux közt 7 km.-nyire a föld alatt eltünik, 118 km. folyással Louviersnél torkollik.

Itri, város Caserta olasz tartományban, (1910) 7168 lak. Fra Diavolo működésének egyik színhelye volt.

Itrol, *ezüstcitrát, citromsavas ezüst*: $(C_6H_5O_7)Ag_3$, nátriumcitrát oldatából ezüstnitrát hatására válik ki. Fehér, szagtalan por; világosságon bomlik. Víz kissé oldja. Sebkezelésben antiszeptikum; oldatát (0·2%) idült kankónál használják.

Itsibu, japáni pénzegység, l. *Bu*.

Itt állok, másként nem tehetek, Isten engem úgy segéljen, Ámen! Ezen — azóta sokak által s gyakran ismételt — szavakkal végezte be Luther a wormsi birodalmi gyülésen reformátori tanainak védelmezésére tartott beszédét (l. *Luther*) 1521 ápr. 18. Ujabbkori kutatások szerint azonban Luther az akkori szójárás szerint csak enynyit mondott zárószavak gyanánt: Uram segíts! Ámen (Gott helfe mir, Amen!). V. ö. *Hundeshagen* és *Riehm* a Theologische Studien und Kritiken-ben (1869, 3. füz.); *A. Wrede*, Deutsche Reichsakten unter Kaiser Karl V. (2 köt., Nr. 80., Gotha 1896).

Ittasság, l. *Szeszmérgezés*.

Ittenbach, *Franz*, német festő, szül. Königswinterben 1813 ápr. 18., megh. 1879 dec. 1. A düsseldorfi akadémián Hildebrandtnak és Schadownak volt tanítványa. A Rajnavidék templomai számára festett fal- és oltárképei által korának legkedveltebb szentképfestői közé tartozott, kinek Madonna-képei reprodukciókban nagyon elterjedtek.

Itterbit (ásv.) a. m. gadolinit.

Itterbium, a ritka földek fémeihez tartozó elem, melyet Marignac 1878. az ú. n. erbinföldekben előforduló elemek nitrátjainak frakcionált kristályosításával állított elő; jele Yb, atomsúlya 173, vagyis a ritka földek fémei között a legnagyobb atomsúlyú.

Ittl, a *Volga* tatár neve.

Ittnerit (ásv.), szemcsés gumók vagy átlátszó dodekaéderek, kékes- vagy hamuszürke, gyantafényű. A haüynnek zeolitszerű átalakulási terméke, amely körülbelül 10% vizet tartalmaz. Egy leucitfonolit-telérnek elegyrésze Oberbergen közelében a Kaiserstuhl-hegységben Badenben.

Ittrialit (ásv.), amorf vaskos tömeg, üveg-zsírfényű, friss törési lapon olajzöld, de felületén megváltozik narancssárgára. Átlátszó, de gyakran telve van zárványokkal. A torium- és ittriumfémeknek szilikátja. Több kilónyi darabokban találják Texasban a Llano Co.-ban.

Ittrium *(yttrium)*, nagyon ritka fémes elem; jele Y, atomsúlya 99·8. A gadolinit ásványban Gadolin fedezte fel 1794-ben. Háromvegyértékű. Oxidja Y_2O_3 színtelen, a sói is színtelenek.

Ittriumpát a. m. xenotim.

Ittrocererit (ásv.) a. m. *ittrocerit* (l. o.).

Ittrocerit (ásv.), kristályos szemcsés halmazok és bevonatok; ibolyaszkék, szürke, fehér, üveggyöngyházfényű. Pontos kémiai összetétele ismeretlen; a kalciumnak, cerium- és ittriumcsoportnak fluoridja. Ritka ásvány, lelőhelye Finbo és Broddho Fahlun közelében Svédországban; Amity New York államban.

Ittrogummit (ásv.), a cleveitnek a végső bomlási terméke; gyémántfényű, sárga-fekete színű, A fekete opak kleveit és a mézsárga I. között mindenféle átmenet ismeretes. Kémiai összetételére nézve az ittriumnak és urániumnak hidroxidja, pontos képlete ismeretlen. A cleveit társaságában fordul elő.

Ittroilmenit (ásv.), egyrészt az ittrotantalitot, másrészt a samarskitot is jelenti.

Ittrokalcit (ásv.) a. m. *ittrocerit* (l. o.).

Ittrokolumbit (ásv.) a. m. *ittrotantalit* (l. o.).

Ittrotantalit (ásv.), rombos prizmák és táblák; kagylós-egyenetlen törésű; bársonyfekete és akkor félig fémesfényű, v. pedig barnás-sárgás és akkor üveg-zsírfényű. Az ittrium- és erbiumnak pirotantalát- és niobátja, képlete $Y_4(Ta_2O_7)_3$, az ittriumot erbium és cerium helyettesítheti, azonkívül tartalmaz még kalciumot, vasat, kevés uránt, wolfrámot és ónt. A 4—6% víz másodlagos eredetü. Itterby, Finbo és Rorarfvet a lelőhelyei Svédországban.

Ittrotitanit v. *keilhauit* (ásv.), monoklin, izomorf a titanittal; üveggyantafényű, barnás-fekete, szilánkokban barnásvörös. Izomorf keveréke a $CaTiSiO_5$ (titanit) és $(Y,Al,Fe)_2SiO_5$ molekuláknak. Norvégiában Arendal és Kragerő között számos ponton a vörös földpátban fordul elő.

Ittvarnok, község, l. *Törzsudvarnok*.

Ittvarnoki lecsapoló társulat. Alakult 1894. oly célból, hogy a Torontál vármegyei Ittvarnok község határában levő, 2289 kataszt. hold terjedelmű vizes területet lecsapolja. Van 19·2 km. hosszú csatornahálózata, 4·6 km. töltése és egy szivattyu-telepe. Beruházása 44,000 K.

Itu *(Ytu)*, város Sao Paulo braziliai államban, a Tieté egyik vizesésénél, 6000 lak., nagy templommal, Ferencrendi-zárdával, vas és bronzöntödékkel, gyapotgyárakkal és kávéültetvényekkel.

Ituraea, ó-kori vidék Elő-Ázsiában, ÉK.-re Palesztinától. Az izraeliták honfoglalásakor arab törzs lakta, mely állítólag *Jeturtől*, Iszmail fiától származott, sátrak alatt lakott v. barlangokban tanyázott. Lakói hosszas küzdelmek után vallásilag teljesen beolvadtak az izraelitákba, de azért még Cicero idejében is nagy barbárok és rablók voltak, akik a Libanonig hatolva, komolyan fenyegették a feniciai közlekedési vonalat és akiket Pompejus csak rendszeres háborúval törhetett meg. Fülöp, Herodes fia I. és Trachonitis tetrarchája volt, halála után I. a római birodalomhoz került, majd Herodes Agrippa keze alá, utoljára Claudius alatt (Kr. u. 49.) végleg Szíriához csatolták. Jelenleg Dzsebel-Hauran.

Iturbide, *Agustin (Augustin) de, Mexikó császárja* (1822—23.), szül. Valladolidban (Mexikó)

1783 szept. 27., kivégezték Padillában 1824 júl. 19. Mikor 1810. a mexikóiak a spanyol uralom ellen felkeltek, I. mint a spanyol királyi csapatok vezére, rövid idő alatt leverte a lázadást. 1816-ban az északi sereg, 1821. pedig az egész spanyol haderő fővezére lett. De ekkor váratlanul a felkelőkhöz csapott át, 1821 szept. elfoglalta a fővárost s az ideiglenes kormány élére állott. Hívei ezután 1822 máj. 18. császárrá kiáltották ki s I. mint *I. Agoston* el is foglalta Mexikó trónját. Uralma azonban egy évig sem tartott, mert már 1823 márc. 19. kénytelen volt lemondani. A kongresszus évi díjat szavazott meg neki és Itáliába számüzte. Hívei most ellenforradalmat terveztek, mire I. 1824 júl. újból megjelent Mexikóban. De ekkor már a mozgalmat elfojtották, I. fogságba került s haditörvényszéki ítélet alapján főbe lövetett. Utódai Miksa császártól hercegi címet kaptak s többnyire Párisban élnek.

Ituri, a Kongó mellékfolyója, l. *Aruvimi*.

Ityś *(Ityłos)*, Aedon fia, l. *Philomela*.

Itz, a Majna 80 km. hosszú mellékvize, Breitengüsbachhal szemben torkollik.

Itzehoe (ejtsd: —hó), Steinburg járás székhelye Schleswig porosz kerületben, (1910) 16,547 lak., cukorfinomítással, cement-, szappan-, cikória-, szivar-, sörgyártással, vasöntővel, szeszfinomítással; élénk forgalmú kikötővel és kereskedéssel. A XII. sz.-ban a holsteini grófoknak volt székhelye. A 30 éves háboruban a svédek több izben elfoglalták. 1835—64-ig itt tartották üléseiket a holsteini rendek.

I. U. D. (lat.) a. m. *Juris utriusque Doctor* (l. o.).

Iulis, város, l. *Kea*.

Iulus *(Julus)*, Róma keletkezésének mondájában, melyet a latin történészek és költők alkottak, ez a második neve Aeneas fiának, Askaniosnak (l. o.). A Julius-nemzetség (l. o.) ősét tisztelte benne.

Iung, *Henri Félix Théodore*, francia hadvezér, l. *Jung*.

Ív, 1. *a geometriában* valamely görbe vonal két pont határolta darabja. Ennek hosszusága mindig nagyobb, mint a két pont közé eső egyenesé (húré). Úgy mint az egyenes vonalú köznél, itt is azzal a követeléssel találkozunk, hogy az ív hosszuságát egy mérőszámmal jellemezzük. Gyakorlatilag valamely ívet úgy mérünk meg, hogy egy hajlítható mérőszalagot lehetőleg szorosan hozzáilleszt tünk az ívhez és azután a mérőszalagról olvassuk le az ív hosszuságát. Könnyű belátni, hogy ez az eljárás nem vezet egészen pontos eredményre. Ilyenekhez számítás útján jutunk.

A kör és egy tetszés szerinti körív hosszuságát már az elemekben határozzák meg. Az $y = f(x)$ egyenlet által jellemzett görbe valamely s ívének hosszusága ily módon állítható elő:

$$s = \int_{x_0}^{x_1} \sqrt{1 + [f'(x)]^2}\, dx,$$

hol $f'(x)$ az $f(x)$ függvény differenciálhányadosát, x_0 és x_1 pedig az ív kezdő- és végpontjának x-koordinátáit jelentik.

2. *Ív* az *építészetben* oly szabályos és szimmetrikus görbe vonal, mely szerint egy falnyílás

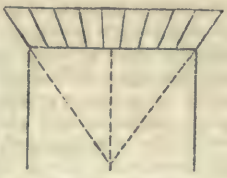
1. ábra. Vízszintes ív.

2. ábra. Félkörű ív.

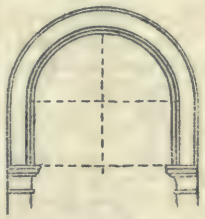
3. ábra. Félkörű ív, melynél a váll-magasság az ív középpontjánál mélyebben van.

4. ábra. Lapos körszelet-ív.

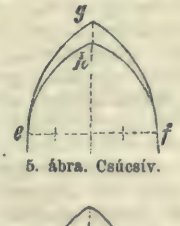
5. ábra. Csúcsív.

6. ábra. Lándzsaalakú ív.

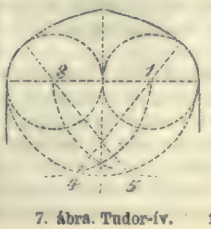
7. ábra. Tudor-ív.

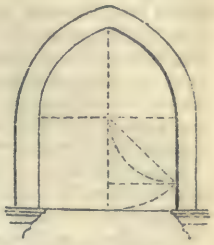
8. ábra. Csúcsív.

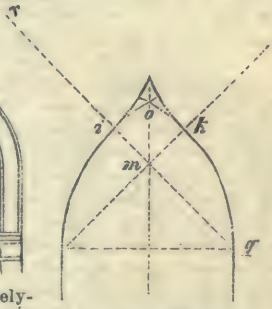
9. ábra. Szamárhátalakú ív.

10. ábra. Kosárív.

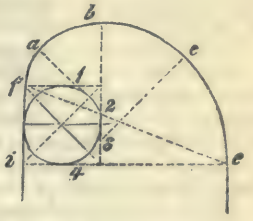
11. ábra. Hattyunyakalakú ív.

12. ábra. Félkörívés patkóalakú ív

felső része faragott kövekkel átboltozható. A boltozat ívét, hajlását egy, a tengelyére merőleges sík metszése adja. Az átboltozandó két falpillér egymástól vett távolságát ívköznek, az ív legfelső pontját tetőpontnak v. záradéknak, azt a pontot, amellyel az ív a falpillérekre támaszkodik: vállpontnak, s a vállpont szintjétől a tetőpontig mért függőleges távolságot ívmagasságnak nevezzük.

Az ív általános alakja a félkör v. annak egy része (ívszelet, szegment), a félkörnél magasabb ívet emelt ívnek, az alacsonyabbat nyomott ívnek nevezzük. A gótikában használt *csúcsív* két egymásnak dőlt ívszeletből áll s így csakis az építészetben, átvitt értelemben nevezhető ívnek.

Az ívek alakjai (l. az *ábrákat*):

1. *Lapos ív* (körszelet), mely majdnem vízszintes is lehet; 2. *félkörű ív* (a vállpontok szintje,

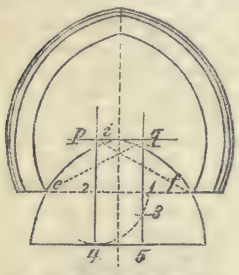

13. ábra. Csúcsíves patkóalakú ív.

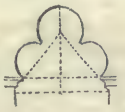

14. ábra. Lóherealakú ív.

15. ábra. Csúcsíves karélyos ív.

esztétikai okokból, többnyire a körív középpontjánál mélyebbre veendő). Leginkább a római és román stílus alkalmazta; 3. *kerülékes ívek*, 3 v. több görbületi középpontból és körív-részekből szerkesztett ellipszis-szerű ívek. Ilyen pl. a kosárív, tojásgörbe, hattyunyakalakú ív stb.; 4. *geometrikus ívek*, ilyen az ellipszis (egy henger és sík ferde metszése); 5. *az emelt ívek*, ilyen az álló tojásív, a patkóalakú ív, a csúcsív stb. 6. Az egyes építészeti stílusokat jellemző egyéb különleges és szerkezetileg többé-kevésbbé kifogásolható ú. n. ívek, amelyek azonban nem valódi ívek. Ilyenek a szamárhát-, karélyos ívek,

16. ábra. Perzsa ív.

lóherealakú ívek, perzsa ív stb. Az angol építészetben előforduló Tudor-ív csúcsíves kosárív. Boltozás szempontjából az emelt ívek (csúcsív stb.) kisebb, a nyomott ívek nagyobb oldalnyomást okoznak. A hattyúnyakú ívet akkor használjuk, ha a két váll nem fekszik ugyanabban a magasságban. Kőből és téglából falazott íveknél az álló (sugaras) hézagok síkjának iránya mindig a görbületi középpontba fut. Az egyes ívek szerkesztése a geometriai, illetőleg építészeti szakművekben (középítéstan) található fel.

3. *Ív a zenében* több értelmű. Mint *legato ív*: ⁀ arra utal, hogy az alatta álló hangokat egymásba kell fűzni. Kötött, nem szaggatott játékot kíván. De ugyanilyen formájú ív jelzi azt is, hogy két azonos magasságú hang — amely az ív alatt áll — nem ütendő meg külön-külön; csak *egyet* ütünk és a hangot — mint mondani szokás — «kitartjuk», «fekve hagyjuk». A *nyugvó jel* (l. o.) is egy kis ív ponttal 𝄐

4. *Ív* (elektromos), l. *Elektromos ív*.

5. *Ív*, l. *Papiros*.

Iva, *ivafa*, XIII. sz.-beli okleveleinkben előforduló fanév. Vagy az ó-szláv *iva* (fűzfa) vagy az ó-német *îwa* (tiszafa, a mai ném. *Eibe*); az utóbbi föltevés mellett szól a baranyai *Ibafa* helység neve.

Ivachnófalu, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 296 tót lak., u. p. és u. t. Liptótepla.

Ivácskó, kisk. Szatmár vm. erdődi j.-ban, (1910) 534 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Alsóhomoród.

Ivád, kisk. Heves vm. pétervásári j.-ban, (1910) 383 magyar lak., u. p. Mátraballa, u. t. Pétervására.

Ivadék a. m. *utód*. — *I.* a lótenyésztésben: telivér ménnek vagy kancának a leszármazottja. Magyarországon a legértékesebbek Kincsemnek az I.-ai, amelyek közül való *Mici* is, az utolsó évek legjobb kancája. — *I.*, tógazdasági gyakorlatban továbbfejlesztésre használt apró pontyok, amelyeket koruk szerint egy v. kétnyarasnak is mondanak.

Ivadékcsere *(nemzedékváltozás* v. *nemzedékváltás, metagenesis)*, az állatok szaporodásának az a módja, melynél egy faj szaporodása alkalmával több szaporodásmód ritmikusan ismétlődik. Az igazi I.-nél az ivaros nemzedék után egy vagy több ivartalanul (oszlás v. bimbódzás útján) szaporodó nemzedék következik. I. fordul elő pl. a Tömlősök (Coelenterata) körébe tartozó Hydrozoáknál, melyeknél a polipok ivartalan szaporodással hozzák létre a meduzákat, melyek azután ivaros úton létesítik a polipokat; a Hydrozoáknál tehát a polip- és meduza-, vagyis az ivartalan és ivaros nemzedék szabályszerüen váltakozik egymással. A biológusok egy része I.-nek nevezi azt a szaporodásmódot is, melynél az ivaros nemzedék után egy vagy több szűzszaporodás (parthenogenesis) útján keletkezett nemzedék következik; utóbbi szaporodásmódot *heterogonia* (l. o.) néven meg szokták különböztetni az I.-től.

I. (növ.), az eltérő szaporodással biró ivadékoknak szabályszerű váltakozása, egymásutánja. Legtisztábban nyilvánul ez meg az Embryophyta asiphonogamák (Engler) csoportjában. És pedig a mohoknál a spórából fejlődő ivadék a proembrionális (ivaros, gametophita), amely száras leveles és amely a hím és női ivarszerveket fejleszti. Ez utóbbi petesejtjének megtermékenyítéséből keletkezik az embrionális (ivartalan, sporophyta) ivadék, amely egyszerűbb, az anyanövénnyel összefügg és a spórákat fejleszti. A harasztféléknél a proembrionális ivadék csak telepszerű és az embrionális a fejlettebb száras leveles alak, amelyen fejlődnek a spórák. Az Embryophyta siphonogama (Engler) vagyis a virágos növények proembrionális ivadéka egészen fejletlen és csökevényes és a magkezdeményben (sporangium) marad elrejtve.

Ivadékgondozás *(neomelia)*, a szülőknek az utódok fenmaradásának biztosítása érdekében kifejtett tevékenysége. Már a pete- és magzatburkok kifejlesztése, a petéknek kedvező helyre

való lerakása is I. Természetesen az I.-nak feltünőbb példáit találjuk azoknál az állatoknál, melyek ivadékukat különös berendezésű zacskókban (költőzacskókban), v. bizonyos szerveikben (pl. a kagylók kopoltyulemezükben, bizonyos halak szájukban stb.) magukkal cipelik, továbbá a magasabbrendű állatoknál, amelyek utódaikat hosszú időn keresztül védik, etetik, gondozzák. Az utódok gondozása rendesen a nőstény feladata, de vannak állatok, melyeknél csak a hím teljesíti ezt, pl. a csikóhal, bábabéka stb. A legtöbb madárnál és sok emlősnél mindkét nem közösen vesz részt az I.-ban.

Ivadékkönyv, neve általában mindazon rendszeresen vezetett lajstromoknak és jegyzékeknek, amelyekbe az egyes, tiszta állatfajokat tenyésztők a nyert ivadékokat törzsek szerint nyilvántartani szokták. A ló- (főleg az angol telivér-) tenyésztés I.-einek hiteles gyüjteménye alkotja a méneskönyvet.

Ivadékrendek, a kezdetleges müvetségü néptörzsek társas intézménye, amely abból áll, hogy az egy generációba tartozó férfiak külön-külön (ifjak, harcosok, vének, nősek, nőtlenek) kasztszerü szervezetekbe állnak össze, klubházakat látogatnak s hagyományszerü titkos ceremóniákkal védik az egy-egy kaszthoz tartozók közös érdekeiket. Átalakító hatásukat a családszervezetre s az ősállapotu törzsek államrendjére l. *Család*. V. ö. H. *Schurtz*, Altersklassen u. Männerbunde (Berlin 1902).

Ivadékváltozás, l. *Ivadékcsere*.

Ivadékverseny, egy neme a lóversenyeknek, melybe a tenyésztők már vemhes kancáik *leendő csikait* nevezik. Ellés után a csikók bejelentendők, melyek aztán 3 éves korukban futnak.

Ivain, l. *Iwein*.

Ivain (növ.), l. *Achillea*.

Ivajlo *(Lachanas), bolgár cár*. 1277 körül, mikor Bulgáriában a beteg Asjen Konstantin és Mária cárné uralkodtak, fellépett ez az I. nevü, a görögök által *Lachanasnak* nevezett kalandor, mint trónkövetelő. 1277 telén Asjen Konstantin cárt megverte és megölte, mire a cári címet felvette. Mária özvegy cárné, kit nemcsak I., hanem a bizanciak is fenyegettek, hogy fiának trónját megmentse, nőül ment I.-hoz (1278). Már 1278. elesett a kalandor I. a tatárok ellen vívott csatában, mire bizanci segítséggel III. Asjen János, Mihály bizanci császár veje került a bolgár trónra. Mária özvegy cárné bizanci fogságba esett és ezentúl nyoma vész.

Ivalo, *Santeri*, eredeti nevén: *Ingman*, finn iró, szül. 1866. jun. 9. Sodankylä-ben. Történeti tanulmányokat tett s első munkáit e szak köréből irta meg. Főszerkesztője volt a Päivälehti c. újfinn napilapnak, melyet a cenzura megszüntetett, valamint a Nuori Suomi (Új Finnország) c. évkönyvnek, amely most is megjelenik s a modern finn íróktól közöl cikkeket. A finn országgyülésnek is tagja. Mint szépiró azok közé tartozik, akiktől Finnországban az 1900-as években a realisztikus irány győzelme eredt. Egyik, 1895-ben megjelent regényében (Korának mostohagyermeke) a lélektani jellemzés megkapó erőt mutat. Ujabban a történeti tárgyak felé fordult és Iuho Veisanen (1893) c. művével nagy sikert aratott. Hasonló tárgyuak: Margareeta (1898), Anna Fleming (1898) és Tamás püspök (1901). Kiváló regénye a Rengeteggel való harc (1909). Színdarabokat is irt.

Iván (oroszul a. m. *János*), több orosz nagyfejedelem és cár neve. Nevezetesebbek:

1. *I. I. Danilovics*, melléknevén: *Kalita* (1328—1341). Előbb vladimiri és nizsni-novgorodi fejedelem volt, majd bátyjának, Györgynek halála után a tatár khán őt tette meg Moszkva nagyfejedelmének. Egész uralkodása rokonai, a *tveri* orosz fejedelmek elleni harcokkal telt el.

2. *II. I. Ivanovics*, a *Jóságos* (1353—1359), *moszkvai nagyfejedelem*, az előbbinek fia. Bátyjának, *Gógös Simonnak* halála után foglalta el a trónt; erélytelen uralkodó volt.

3. *III. I. Vasziljevics*, a *Nagy* (1462—1505), Vak Vaszilij moszkvai nagyfejedelem fia, szül. 1440 jan. 22., megh. 1505 okt. 27. Hosszú harcok után 1478. véget vetett a hatalmas novgorodi köztársaság függetlenségének s országához csatolt több kisebb orosz fejedelemséget (Tver, Rosztov stb.). Felhasználva a tatár birodalom felbomlását, 1480. függetlenítette országát a tatár uralom alól. Uralkodása végén a litvánokkal keveredett háborúba s azoktól is visszafoglalt sok orosz földet. I. kiváló diplomata is volt; összeköttetésben állott Velencével, Mátyás királyunkkal, sőt a pápával is. Olasz tüzéreket és építőmestereket hozatott országába s görög tudósokat fogadott udvarába. I. felesége *Palaiologos Zsófia*, az utolsó bizanci császár unokahuga volt s neje révén a bizanci kétfejü sast tette Oroszország címeréhez. Ő nevezte magát először egész *Oroszország uralkodójának*.

4. *IV. I. Vasziljevics*, a *Rettenetes* (1533—84), az előbbinek unokája, szül. 1530 aug. 25., megh. 1584 márc. 17. Kezdetben anyja gyámsága alatt állott és sokat kellett türnie a bojárok hatalmaskodásait. 1547-ben koronáztatta meg magát s a régi császárok példájára a *cár* nevet használta. 1552. elfoglalta Kazánt, 1554. pedig Asztrakánt s így véget vetett a tatárok európai uralmának. A bojárok folytonos lázongásait és árulásait véres kegyetlenséggel fojtotta el, bár nem volt az a vérengző zsarnok, amilyennek a hagyomány tartja. Országának a Balti-tenger felé is utat akart nyitni, azért Livland elfoglalását tervezte, de Báthory István lengyel király visszafoglalta azt I.-tól, ki 1582. a pápa követének, Possevinonak közbenjárására fegyverszünetet kötött Báthoryval. I. igen sok német művészt, kézművest hívott országába, az angolokkal pedig 1553. kereskedelmi szerződést kötött. Szibéria meghódítása is I. uralkodásának vége felé kezdődött meg. A trónon második fia, *Feodor* követte, mert első fiát, *Ivánt* haragjában megölte (1581).

5. *V. I. Alekszejevics* (1682—89), Alekszej cár második fia, Nagy Péter mostohabátyja, szül. 1666 aug. 27., megh. 1696 jan. 29. Atyja halála után a strelicek öccsével, Péterrel együtt kiáltották ki cárnak, de a gyengeelméjü I. már 1689. kénytelen volt az uralkodást átengedni Péternek s ő maga csak a cári címet tartotta meg. Ifjabbik leánya volt *Anna* cárnő (1730—40).

6. *VI. I. Antonovics* (1740—41), Antal Ulrik, braunschweigi herceg és Anna mecklenburg-schwerini hercegnő fia, szül. 1740 aug. 24., megh. 1764 dec. 5. Nagyanyja *Katalin*, V. I. idősebbik leánya volt s e rokonság folytán jelölte őt ki Anna cárnő örökösének. 1740 okt. 28-án két hónapos korában kiáltották ki cárnak, de már 1741 dec. megfosztotta őt a tróntól *Erzsébet*, Nagy Péter ifjabb leánya. Ezután több helyen tartották fogva, 1756 óta Schlüsselburgban. Itt ölte meg őt az a két tiszt, akinek őrizetére volt bízva, amikor a fogságból ki akarták szabadítani.

Iván, 1. *ispán*, 1130., midőn II. István betegen tért haza a görögök ellen viselt háborúból, azon mesterkedett, hogy valamiképen magát tegye az ország királyává. Bars (Boris?) ispán viszont a maga javára kereste a koronát. II. István azonban jobban lett s I.-t elfogatta és kivégeztette.

2. *I. deák*, 1482. Mátyás királynak Oroszországba III. Iván cárhoz küldött követe, szövetséget ajánlott a cárnak, ki azt el is fogadta. A szövetséglevelet Vilnában cserélték ki. A cár I. deákkal Kuricint is leküldte Magyarországba, hogy személyesen üdvözölje a királyt. Másodszor 1487. járt a cárnál, akit biztosított, hogy Mátyás szorosan ragaszkodik a szövetséghez. A cár 1488 júl. 29. kegyesen bocsátotta el Kuzminszky Fedeccel s kézműveseket, ötvösöket, ágyúöntőket s építőket kért a királytól. I. követségének mellékes célja állítólag az volt,hogy visszahívja a Nagy-Bolgárország délnyugati határán lakó magyarokat. Ez az I. 1511. még az aradvármegyei szerb Jaksicsok tisztje volt. V. ö. *Géressy* Kálmán, a Századokban (1879, 209—249); *Márki*, Az oroszok hazánk történetében; Földrajzi Közlemények (1882, 347—348.) és Erdélyi Muzeum (1893, 556—9.).

Iván, kisk. Sopron vm. csepregi j.-ban, (1910) 1784 magyar lak.; posta-, táviró- és telefonhivatal, vasútállomás.

Ivánbattyán, kisk. Baranya vm. siklósi j.-ban, (1910) 407 német és magyar lak.; u. p. és u. t. Villány.

Ivan-brijeg, adók. Verőcze vm. szlatinai j.-ban, (1910) 179 német és horvát lak.; u. p. és u. t. Szlatina.

Ivanci, község, l. *Ivanec*.

Ivančice, *Eibenschitz* város (l. o.) lengyel neve.

Iváncsa, nagyk. Fehér vm. adonyi j.-ban, (1910) 1725 magyar lakossal, postahivatallal és postatakarékpénztárral.

Ivancsics *János*, filozófiai író, szül. Komáromban 1722. nov. 25., megh. 1784 júl. 17. 1762-ben bécsi egyetemi tanár, 1774. esztergomi kanonok. Bölcsészeti munkái: Institutiones logicae (u. o. 1757); Institutiones metaphysicae (u. o. 1763). Irt ezenkívül mennyiségtani és fizikai munkát is. V. ö. *Zelliger* Alajos, Egyházi írók csarnoka.

Iváncz, kisk. Vas vm. körmendi j.-ban, (1910) 972 magyar lak.; posta- és távíróhivatallal.

Ivánd (azelőtt: *Ivánda*), nagyk. Torontál vm. párdányi j.-ban, (1910) 1477 szerb és német lak., posta- és távbeszélőhivatallal és postatakarékpénztárral. A községben keserűvízforrás fakad. L. még *Körösivánd*, *Zalaivánd*.

Ivándárda, kisk. Baranya vm. baranyavári j.-ban, (1910) 1375 német, magyar és szerb lak.; u. p. Baranyavár, u. t. Főherceglak.

Ivan-dol, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 418 horvát és szerb lakossal; u. p. és u. t. Pozsega.

Ivanec v. *Ivanci*, adók. Horvát-Szlavonországban, Varasd vm. I.-i j.-ban, (1910) 4736 horvát lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye, járásbírósággal és adóhivatallal; van vasúti állomása, posta-, táviró- és távbeszélő hivatala, postatakarékpénztára. I. a Bednja folyó mellett, az Ivanscsica hegység tövében fekszik; környékén jelentékeny barnaszén- és galmájbányászat folyik s a horganyfémolvasztás is jelentékeny. I.-ben a XII. sz.-ban megerősített kolostor volt, mely a templárius lovagok kezében volt. A XIV. sz.-ban IV. Béla elfoglalta s 5000 aranyért a Peteva-családnak zálogosította el. A XV. sz.-ban Korvin János birta. Innen mászható meg az Ivanscsica (1061 m.), melyről igen szép kilátás nyílik.

Ivaneci hegység, l. *Ivanscsica*.

Ivanečka-Kamenicka, adók. Varasd vm. ivaneci j.-ban, (1910) 2676 horvát lak.; u. p. Ivanec, u. t. Lepoglava.

Ivanečka Kaniža, adók. Varasd vm. ivaneci j.-ban, (1910) 1337 horvát lak.; u. p. és u. t. Ivanec.

Ivánegerszeg, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 485 magyar lak.; vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Hegyfalu.

Ivánfalva, 1. kisk. Vas vm. muraszombati j.-ban, (1910) 286 vend lak.; u. p. Ferenczlak, u. t. Muraszombat. — 2. *I.* (most *Aranyosivánfalva*), kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 1060 lak.; u. p. és u. t. Alsójára. L. még *Oláhivánfalva*, *Szászivánfalva*.

Ivánfenéki ármentesítő és belvízszabályozó társulat. Alakult 1895. a részekre szakadt *Debreczeni társulatból*. Árterülete, melyet 42·875 km. hosszú töltés véd a Sebes- és Hármas-Körös kiöntéseitől, 70,714 kat. hold terjedelmű s D.-ről a Sebes- és Hármas-Körös, Ny.-ról és É.-ról a Hortobágy-csatorna, K.-ről az ivánfenéki és berettyói lapály között vont mesterséges vonal határolják. Székhelye Gyoma. Belső vizeit 130 km. hosszú csatorna-hálózat, számos zsilip és egy szivattyutelep vezeti le. Befektetése az ármentesítésre 3.181,232·12 K, a belvízrendezésre 1.105.576·93 K, összesen 4.282,809·05 K.

Ivánffy, *Greizinger* Iván (l. o.) zeneszerző álneve.

Ivánfi, 1. *Ede*, kegyesrendi áldozópap, szül. 1821 ápr. 21. Somorján (Pozsony vm.), megh. Magyaróvárott 1900 jan. 28. Tanár volt Debreczenben, Máramarosszigeten, Temesvárt stb., igazgató Sátoraljaújhelyen és Magyaróvárt. Irodalmi munkássága: *Dunántuli tájrajzok* (1863); *Csallóköz és egy kis böngészet Somorja levéltárában* (1869); *A magyar birodalom cimerei és szinei* (1870); *Sátoraljaujhely vázlata* (1874); *Titel mint prépostság, káptalan, hiteles hely és vár* (12 rajzzal 1877); *Keve vármegye emléke* (1872) stb.

2. *I. Jenő*, a Nemzeti Szinház tagja, szül. Szeghalmon 1863 okt. 6. A sziniiskola elvégzése után 1884. a kolozsvári, majd 1894. a budapesti Nemzeti Szinház tagja lett. Eleinte szerelmes, majd jellem- és intrikus szerepeket játszott s mint rendező is kitünt. Behatóan tanulmányozta a külföldi szinészetet. Irodalmilag is működik:

Abonyi Árpád társaságában írt egy drámát *(Samil,* szinrekerült Kolozsvárott), több klasszikus szinművet fordított franciából és németből. Írt továbbá verseket és dramaturgiai tanulmányokat. Kiválóbb szerepei: III. Richárd, Shylock, Tartuffe, Holofernes, Oedipus király stb.

Ivangorod, 1. erősség Lublin orosz-lengyel kormányzóságban, a Vieprzs és Visztula összefolyásánál. A 100,000 embert befogadó nagyszabású erődítmények, amelyek Varsó, Novo-Georgievszk és Breszt-Litovszkkal a lengyel várnégyszöget alkotják, 1842. épültek. Különös jelentősége van Németország- és Ausztria-Magyarországgal vívandó háború esetében. — 2. *I.*, Narva (l. o.) külvárosa.

Ivánháza (azelőtt: *Ivanócz)*, kisk. Trencsén vm. trencséni j.-ban, (1910) 911 tót lak.; u. p. és u. t. Melsicz.

Ivanhoe (ejtsd: aiven-hó), Walter Scott ily című regényének hőse.

Ivanić-grad *(Ivanicsvár)*, sz. kir. város Horvát-Szlavonországban, Belovár-Körös vmegye čazmai j.-ban, (1910) 1029 horvát lak. I. a Lonja folyó mellett fekszik s hajdan Horvát-Szlavonország egyik erőssége volt. Már a XII. sz.-ban létezett Nova villa Ivanch név alatt és sorsa az Ivanics-klastroméval (l. *Ivanić-Kloštar)* egyező volt; 1567. a zágrábi tartománygyűlés elrendelte a város megerősítését s ennek folytán I. a törökök támadásaival dacolt. Az erősség a mult század közepén megszűnt. Van posta-, táviró- és távbeszélő hivatala s postatakarékpénztára. Határa csak 45 ha.

Ivanička Lonja, adók. Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1910) 381 horvát lak.; u. p. és u. t. Ivanić-grad.

Ivanić-Kloštar *(Ivanics-klastrom)*, politikai község Horvát-Szlavonországban, Belovár-Körös vm. čazmai j.-ban, (1910) 1481 horvát lak., nagy ferencrendi kolostorral. Régi nevezetes hely, mely a XII. sz.-ban Villa Ivanch név alatt említtetik; 1226. a zágrábi püspök a most is fennálló plébániatemplomot építtette; 1382. lázadás ütött ki Mária királyné és anyja ellen, kik 1386. itt fogságba kerültek. 1387-ben azonban a felkelők vereséget szenvedtek, I. elpusztult s kiváltságait elvesztette. 1407-ben Zsigmond király s 1438. Albert király új szabadalmakkal ruházták fel. A török uralom alatt is sokat szenvedett. 1746-ban a határőrvidékhez csatolták.

Ivanjski Bok, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1910) 514 szerb lak.; u. p. és u. t. Šaš.

Ivánka-család *(draskóczi és jordánföldi)*, először a XIII. sz.-ban tünik fel Turócz vm.-ben, hol Draskócz községben a mai napig Jordán-patak mellett fekvő Jordán-föld nevezetü birtokban IV. Béla király új adománylevelével 1262. Ivanch fiai megerősíttetnek. IV. Béla egy második adománylevele is fenmaradt (1266) *Miklós* és *Drask* testvéreknek. A családi hagyomány szerint az első adománylevelet, mely a tatárjárásban elpusztult, II. András adta, kivel a család első őse, *Erden*, vagyis *Endre*, Ivanch atyja, 1218. a Szentföldön járt s visszatérve a turóczi birtokot kapta. E keresztes hadjárat emlékére birtokán a patakot Jordánnak, földjét *Jordán-földnek*, erdejét Cedrusnak, az általa alapított templomot Szt. Ilona templomának nevezte el s mindezen helynevek mai napig fenmaradtak. Az Ivánkák udvari szolgálatban lévén, később is különböző birtokokat szereztek, így Mária királyné idejében *I. István* Halapot nyerte Nógrádban, II. Ulászló pedig 1507. újra megerősíti őket Draskfalva és Jordán-föld birtokában. Korvin Mátyás alatt Turóczi *I. Lamberg* és *Benedek* a követek között voltak, kik Frigyes császárhoz a korona visszaszerzésére küldettek. Turóczi *I. Dénes* a zniói uradalmat a premontrei szerzetnek elzálogosította, ez uradalom a jezsuitáké lett, jelenleg pedig a kat. tanulmányi alap tulajdona. Az I.-család hiába igyekezett visszaváltani. Az I.-család egyik ága Abaujba származott el, egy másik ága a XVIII. század végén Nógrád és Hont vmegyékbe vonult át s itt felvirágzott. V. ö. *Nagy* Iván, A Draskóczi és Jordánföldi I.-család törzs ősei (Turul XIII. köt.). — Nevezetesebb tagjai a családnak:

1. *I. Imre*, szül. Felsőszemeréden (Hont vm.) 1818 dec. 9., megh. Besnyőn (Pest vm.) 1896 júl. 27. 1848-ban honvéd-százados és gr. Batthyány Lajos miniszterelnök titkára volt. 1848 aug. 17-én honvédőrnagy s a dunáninneni nemzetőrök parancsnoka lett s Pákozdnál megverte a horvátokat. Okt. 12. honvédezredessé s a magyar fősereg jobbszárnyának parancsnokává nevezték ki. Ezután Kossuth ultimátumával Windischgrätzhez küldetvén, visszatérése alkalmával Jellachich elfogta s Königgrätz várába zárták. A forradalom után, 1850. kegyelmet kapott és gazdaságára vonult vissza. 1861-ben képviselőnek választatván, a határozati párthoz csatlakozott s ettől kezdve (1865—92.) minden országgyűlésnek s a delegációnak tagja volt s Tisza Kálmánhoz csatlakozott. A magyar északkeleti vasutat ő építtette s annak államosításáig (1891) vezérigazgatója volt. A magyarországi szabadkőművesek nagymestere, valóságos belső titkos tanácsos és 1895 óta a főrendiház tagja volt.

2. *I. Sámuel*, zenepedagógus, szül. 1826. Belényesen (Bihar), megh. 1884. Sárospatakon. 1860-ban a sárospataki főiskolán lett ének- és zenetanár. Nevezetesebb művei: *Vezérkönyv és partitura* (1867); *Karénektár* (népkarok használatára 1868); *Egyházi énektár* (1871); *Temetési énektár* (1869); *Szemle a ref. énekes könyv felett* (1877), mind Sárospatakon. Folyóiratokban számos dolgozata jelent meg.

3. *I. Zsigmond, I. 1.* testvérbátyja, szül. 1817. jun. 8., megh. 1902 dec. 26. Felsőszemeréden. 1848—49-ben országos képviselő, Világos után Kossuthtal Viddinbe, Konstantinápolyba menekült s innét Párisba ment. Hazatérvén 1861. újra képviselővé választották s 1865—78-ig a Deák-párt soraiban az országgyűléseken tevékeny részt vett.

Ivánkafalva (azelőtt: *Ivánkofalu)*, kisk. Turócz vm. stubnyafürdői j.-ban, (1910) 224 tót lak., postaügynökség; u. t. Tótpróna.

Ivánkaföld, kisk. Turócz vm. turóczszentmártoni j.-ban, (1910) 62 tót lak.; u. p. és u. t. Turóczszentmárton.

Iványkovits *János*, rozsnyói püspök, szül. Szegeden 1846 dec. 24., megh. Dunakeszi-Alagon 1910 márc. 31. 1885-ben szeged-rókusi plébános, 1887. orsz. képviselő, 1893 jan. 1. óta osztálytaná-

csos a vallás- és közoktatásügyi minisztériumban, 1895. c. püspök, 1896 nov. 22. rozsnyói m. püspök. 1904-ben lemondott a püspökségről. Munkái: *Kat. szertartástan; Egyháztörténelem*; *A szeged-alsóvárosi Mátyástemplom története*; *Imakönyv* (a középiskolai ifjuság számára); *Kat. erkölcstan.*

Ivankovo, adó- és pol. község Szerém vm. vinkovcei j.-ban, (1910) 2818 horvát és német lak., vasútállomás, posta-, táviró- és távbeszélő hivatal.

Ivanov, *Dežman* Milivoj (l. o.) horvát író álneve.

Ivanov, *Mihail Mihajlovics*, orosz zeneszerző és kritikus, szül. 1849 szept. 23. Moszkvában. Csajkovszki, Dubuc és Sgambatti tanítványa, a Novoje Vremja zenekritikusa. Nevezetesebb művei: A Potemkin-ünnep (opera 1888); Putjatisna Sabawa (opera 1889); A büszke (opera); Savonarola; Suite champêtre (zenekari darabok); A vesztaszűz (balett); Májusi éjszaka (szimfónia). Tanulmányt írt Puskin viszonyáról a zenéhez (1900).

Ivanovci, adók. Verőcze várm. eszéki j.-ban, (1910) 741 horvát lak.; u. p. és u. t. Valpó.

Ivanovi öböl, Archangel orosz kormányzóságban, az Északi Jeges-tenger mellett, a K.-i Nokujev-tengeröböl DNy.-i része.

Ivanovo polje (Johannesdorf), Daruvárhoz tartozó telep Pozsega horvát-szlavon vmegye daruvári j.-ban; üveggyár.

Ivanovo-Voznjeszenszk, város Vladimir orosz kormányzóságban, az Uvod mindkét partján, vasút mellett, (1910) 107,706 lak., jelentékeny pamutiparral, gép- és kémiai gyárral, számos középiskolával.

Ivanscsica, a Dráva-Száva közti Alpok egyik tagja Varasd vármegyében. A hegység a Krapina és Bednja forrásvidékétől a Lonja-forrásig terül el s Ny.-K.-i irányban húzódó főgerincből áll, melyet egy mély horpadás két szakaszra oszt, a Ny.-i (Krapina fölött) 847 m. magas, a K.-i (az Ivanscsica Ivanec felett) 1061 m. Az I. hallstadti mészből és felső triászképletekből épült fel, melyeket helyenkint trachit tör át. É. felé mediterrán és szarmátrétegek lépnek fel. A hegységben barnaszén- és horganyérctelepek vannak s a bányászat jelentékeny.

Ivanska, adók. Horvát-Szlavonországban, Belovár-Körös vm. belovári j.-ban, (1910) 1313 horvát lak., postahivatallal és postatakarékpénztárral.

Iványi, kisk. és gyógyfürdő Bereg vm. latorczai j.-ban, (1910) 858 rutén lak.; u. p. Beregrákos, u. t. Munkács. L. még *Balogiványi, Drávaiványi.*

Iványi *Ödön*, író és hirlapíró, szül. Nagyváradon 1854 nov. 18., megh. u. o. 1893 okt. 19. Papi pályára készült, de csakhamar elhagyta s hirlapíróvá lett. Több vidéki lapnál dolgozott s a Nagyvárad c. lapot, melyet 1890-től szerkesztett, a virágzás magas fokára emelte. A tehetséges írót, aki mint elbeszélő igen szép jövővel biztatott, tüdőbaja korán sírba vitte. Első novellás kötetei nem keltettek feltűnést, csak a harmadik, *Első könyv* c. (1883). Ezt követte a *Tárcák* (1888), megkapó rajzok a betegszoba világából s nagysikerű társadalmi regénye, *A püspök atyafisága* (1890 s újra 1905); közvetetlenül halála előtt jelent meg *Apró regények* c. kötete (1893). V. ö. Lázár Béla tanulmányát (A tegnap, ma és holnap, 1900) s Mikszáth Kálmántól irt életrajzát regénye II. kiadása előtt.

Iványi-Grünwald *Béla*, festő, szül. 1867 máj. 6-án Somogysomban. Eleinte Budapesten tanult Székelynél és Lotznál, 1886. Münchenben, 1888—1891-ig Párisban folytatta tanulmányait s innen küldte Budapestre első képét *Esti hangulat* cimmel. 1892-ben megkapta a Műbarátok ösztöndíját s ezzel Münchenbe ment, ahol a millennáris kiállításra megfestette *IV. Béla hazatérése* és *A pásztoroknak megjelenik az angyal* c. képeket. 1896-ban visszatért Magyarországba, még pedig Nagybányára s ott Hollósyval, Ferenczyvel, Rétivel és Thormával megalapította a ma is virulo *nagybányai művésztelepet* (l. o.). Az új környezet nagy hatással volt I.-ra, egymás után készültek hangulatos, erőteljes színű képei, amelyek nagyobbára nagybányai motivumokat mutatnak. Igy keletkeztek az *Est a karámban* (1897); *Isten kardja* (1899); *Bércek közt* (1900); *Átatás* (1901); *Ruhaszárítás* (1902) c. festményei (valamennyi a magyar állam tulajdonában). 1904-ben megkapván a Fraknói-díjat, Rómába ment, ahol két évet töltött s munkálkodásáról 1906. számolt be a Nemzeti Szalonban rendezett gyüjteményes kiállításon. Művészi felfogása közben nevezetes változáson ment át: a naturalizmust elhagyva, dekorativ, stilizáló irányban fejlődött s ennek első gyümölcse a Révai-villa (Budapest) számára készült igen nagyméretü panneau. E stílusváltoztatással kapcsolatban elhagyta a nagybányai telepet s Kecskemét városa meghívására szervezte ott a művésztelepet, amelynek máig is vezetőmestere. Ott készült *Kecskeméti kofák* c. festménye 1912. megkapta a Műcsarnokban a 4000 K-s Társulati díjat. I. mint grafikus is szerepelt, igy részt vett Kiss József költeményeinek illusztrálásában. V. ö. *Malonyay*, A fiatalok.

Iványos, kisk. Sáros vm. bártfai j.-ban, (1910) 236 tót lak., u. p. és u. t. Magyarraszlavicza.

Ivaolaj, az Achillea moschata-ból készíthető zöldeskék éterikus olaj. *Ivalikőr* készítésére használják.

Ivar (lat. *sexus*) a. m. nemi jelleg. *Ivarszervek* a. m. nemi szervek.

Ivarcsere (növ.), l. *Heterogamia.*

Ivarérettség, az ivarszerveknek oly fokú kifejlődése, hogy nemzésre alkalmasak. L. *Serdülés.*

Ivari dimorfizmus, l. *Dimorfizmus.*

Ivari díszítő színek, l. *Állatok színe.*

Ivari jellegek, l. *Nemi különbségek.*

Ivari kiválogatódás *(selectio sexualis)*, *Darwin* kiválogatódási elméletének egy része, melynek a létért való küzdelemben nem hasznos másodlagos ivari jellemvonások (l. *Dimorfizmus)* (szépség, színpompa, szép hang stb.) kialakulását igyekezett megmagyarázni. A másodlagos ivari jellegek első sorban a hímek sajátjai s Darwin szerint ezek úgy keletkeztek, hogy a nőstények mindig azokat a hímeket részesítették előnyben, melyek a másodlagos ivari jellegek dolgában társaikat felülmulták s igy a nőstények válogató tevékenysége tenyésztette ki fokozatosan a másodlagos ivari jellegeket. Ma az I. tanának már kevés hive van, mert a másodlagos ivari jellegek kifejlődését inkább a here és petefészek belső el-

választásával magyarázzák. L. *Másodlagos ivari jellegek.*

Ivari termékek, peték és hímcsirasejtek (ondósejtek) összefoglaló neve.

Ivarjelleg, a hím- és a nőstényállat közötti különbség, mely egyrészt az ivarszervek eltérő bonctani szerkezetén (elsődleges I.), másrészt pedig a testalkatban és élettani sajátosságokban nyilvánul (másodlagos I.). A madarak hímje a nősténytől tollazatának élénkebb színében feltűnően különbözik. A gazdasági háziállatok hímje rendszerint termetesebb a nősténynél, a test tagoltsága feltűnőbb, az elülső testrész fejlettebb, a szervezet, különösen a szilárd szövetek (csont, in, bőr) durvábbak, az izomzat és a védőszervek (szarv, agyar stb.) fejlettebbek, az anyagcsere élénkebb, a mirigyek váladéka koncentráltabb, továbbá a hím szilajabb, változékonyabb és valamivel lassabban fejlődik a nőstényénél. A hímállat lassabban fejlődő jellemvonása már a magzatkorban is kifejezésre jut, mivel az anyaállat hímmagzatját néhány nappal később elli, mint nősténymagzatját. Állattenyésztési szempontból az I.-et figyelemben kell részesíteni, mivel az I.-et nélkülöző állatok, pl. a tehénkinézésű bika, a szervezet e hibáját az utódokra átörökítik.

Ivarmegoszlás (növ.) a növényekben különböző lehet a beporzás (l. o.) érdekében. A virág lehet hímnős v. kétivarú (jele: ☿, monoklin), ha úgy a porzó, mint a termő jelen van, vagy csak egyik fejlődik ki, amikor a virág egyivarú, és pedig vagy hím (jele: ♂) vagy nő (jele: ♀). Egylaki az a növény (monöcia), melyen ugyanazon egyénen ♂ és ♀ virág van (tengeri); kétlaki az, amelynek külön ♂ és ♀ (diöcia) egyénei vannak (kender). Poligám növények egy- és kétivaruak. És pedig az Astrantia egyénei ♂ és ☿ viráguak (andromonöcia), a Parietaria egyénei ♀ és ☿ viráguak (gynomonöcia), a Dryas külön ♂ és ☿ egyénekkel bír (androdiöcia), a kakukfű ♀ és ☿ egyénekkel bír (gynodiöcia), a juhar ♂, ♀ és ☿ egyénnel is bír (triöcia).

Ivarmirigyek *(gonádok)*, a petét termelő petefészek (ovarium) és a hímcsirasejteket fejlesztő herék (testis) összefoglaló neve. L. *Here, Petefészek, Nemi szervek* és *Szaporodás.*

Ivaros szaporodás, az állatok és növények általános szaporodási módja a ritkábban előforduló egyszerű oszlással, bimbózással szemben. Lényege az, hogy a szaporodás az illető lény erre a célra kijelölt sejtelemei útján történik. E sejtelemek a *csirasejtek.* Az I. lehet egyivaros vagy kétivaros. *Egyivaros* (monosexualis) szaporodás pl. a spórák útján való fejlődés, v. a szűznemzés; *kétivaros* (bisexualis) szaporodáshoz hím- és női csirasejt (pete és ondószál) egyesülése szükséges. Ez az egyesülés a *termékenyítés.* Általában minden élőlény egyféle módon szaporodhatik, de vannak ez alól kivételek. Pl. némely állat bisexualisan és szűznemzéssel is fejlődhetik. Egyes növények sexualisan és anélkül is szaporodhatnak (digénfejlődés, digenesis).

Ivarsejtek a. m. *csirasejtek.* L. *Csiraplazma* és *Ivaros szaporodás.*

Ivarszervek *(organa genitalia)*, a fajfentartást szolgáló szervcsoport. L. *Nemi szervek.* — *I.* (növ.), a virágos növények virágjában a virágport (pollen) termelő hím porzók és a virágpor felvételére alkalmas bibével ellátott női termők. A virágtalanok hímivarszerve az antheridium (l. o.), női ivarszerve az archegonium (l. o.) és oogonium (l. o.).

Ivartalan szaporodás *(monogonia)*, a szaporodásnak az a módja, melynél az új állat vagy növény nem petéből, hanem az anyaszervezet testének egy leváló darabjából, vagy e célra megnövekedett részéből fejlődik. Féleségei: 1. Osztódás (divisio és schizogonia). 2. Bimbódzás (gemmatio). 3. Vesztegló csirákkal (gemmulae) való szaporodás. 4. Spóraképzés (sporogonia). L. még *Szaporodás.*

I. (növ.), a szaporodásnak az a neme, amelyben a növény testéről sejt vagy sejtek válnak le, amelyek minden további nélkül, legfeljebb bizonyos ideig tartó nyugalmi idő után képesek sarjadzani és tovább fejlődni. Az anyanövény különleges növekvésbeli törvényességét és alaki sajátságait az I. átviszi az újonnan fejlődött ivadékokra. Az I. (monogén, vegetativ) céljára különösen az alsóbbrendűek sajátlagos sejteket, konidokat stb. fejlesztenek, míg a kormofiták egyes hajtásrészletei, rügyei stb. szolgálnak az I.-ra; ez utóbbi formát nevezték ezelőtt különlegesen vegetativ szaporodásnak. Az I. ellentétben áll az ivaros szaporodással.

Ivarváladék, az ivarszervekben keletkezett váladék, amely az ivartermékek valamelyikét tartalmazza. Az I. rendszerint nem egységes, hanem több mirigy váladékának keveréke, amelyek mind a megtermékenyítés érdekében működnek. Csak a férfi I. látható, mert csak az kerül ki a szervezetből, ez az ondó (sperma).

Ivarvesztés (növ.) a. m. *apogamia*, vagyis a növény ivarszerveinek ki nem fejlődése, működésre való képtelensége, amit azután más szaporodási mód pótol. De Bary három lehető esetet különböztet meg: apogenia a két ivarszerv, apogynia a női és apandria a hím ivarszerv működésbeli elmaradása. Az I.-sel ellentétben áll az *aposporia*, amidőn az ivaros ivadék, a gametofita nem a spórából fejlődik ki, hanem a sporofita levelének más sejtjeiből, még pedig v. a meddő sporangiumokból és pedig v. a nyeléből v. a falából (soralis aposporia), v. pedig közvetlen a levél hegyéből, illetőleg a levélhegy közeléből (levélhegyi aposporia).

Ívás, a halak párzása, l. *Halívás* és *Halászat.*

Iváskófalva, kisk. Bereg vm. felvidéki j.-ban, (1910) 348 rutén lak., u. p. Hátmeg, u. t. Szentmunkács.

Ívberakó készülék. A könyvnyomtatásban a nyomásra kerülő íveket többnyire női munkások vezetik a gyorssajtó nyomóhengerének ívfogóihoz. E költséges és lassú munkaerőt régóta próbálják megfelelő szerkezettel pótolni. A legrégibb ilyen szerkezet, az *Ashley-féle*, még 1875-ből való. A sokféle szerkezetű készülékek között nálunk a legismertebb a Kleim és Unger-féle *Universal*, a lipcsei gyártmányú *Rotary-féle*, a König és Bauer-féle *Dux* és az augsburgi gépgyárnak *Augusta-féle* I.-e, melyek azonban még mindig nem tökéletesen megbízhatók.

Ive, *Antonio*, olasz folklorista és nyelvész, szül. Rovignóban (Isztria) 1851. A bécsi egyetemen vó-

gezte a filológiát. 1882-ben bécsi egyetemi magántanár, 1894. a gráci egyetemen az olasz nyelv és irodalom tanára lett. Főbb művei: Canti popolari istriani raccolti a Rovigno (Torino 1877); Fiabe popolari rovignesi; Raccolta di proverbi istriani; Prose genovesi. Nyelvészeti szempontból becsesek: L'antico dialetto di Veglia (Archiv. glott 9. 1885—86); Saggi di dialetto rovignese (1888) és I dialetti ladino-veneti dell'Istria (Strassburg 1900). Ő fedezte fel Párisban 1879. Fioravante kéziratát.

Ivekovics *Ottó*, horvát festő, szül. Klanjceban 1870-ben. Tanulmányait Bécsben kezdte meg Eisenmengernél, Münchenben és Karlsruhéban folytatta. Ő festette többek között a Svačic Péter halálát ábrázoló képet.

Ívelt páncélos tarisznyarák, l. *Tarisznyarák*.

Ívelt tarisznyarák, l. *Tarisznyarák*.

Ivens, *Robert*, portugál Afrika-utazó, szül. 1850 jan. 12. Miguel Azori-szigeten Punta Delgadóban. 1877-ben Serpa Pintót elkisérte Benguelából Pretóriába. 1884—85. Capellóval Mossamedestől a Zambézi torkolatáig utazott. Capellóval írt művei: De Benguela à Yacca (Lisabon 1881, 2 köt.); De Angola à Contracosta (u. o. 1886, 2 köt.).

Ivernia, l. *Hibernia*.

Iverniai-oceán *(Oceanus Ivernicus)*, a Britannia és Ivernia (Irország) közötti tengernek ókori latin neve.

Íves állvány a. m. boltozó állvány (l. o.).

Íves fűrész, az a fűrész, melynél a fogcsúcsok alapvonala görbe. Ilyen a harántmetszésre használt harántvágó Í. és néha a rácsfűrészek pengéi is. Ha az ív teljes kör, körfűrésznek mondjuk.

Ives-nyomás (ejtsd: ejvsz—), az amerikai Ives által föltalált eljárás nyomólemezeknek gelatine-reliefről való készítésére. A gelatine-lemez képét szemcsés papirosra átnyomják, ezét pedig litográfiai sajtón való nyomás végett kőre vagy cinklemezre viszik át. A cinklemezt maratással könyvnyomó sajtón nyomásra is alkalmassá tehetik.

Ívezet, l. *Ív* és *Árkád*.

Ívfény, l. *Elektromos világítás*.

Ívfénylámpa, l. *Elektromos világítás*.

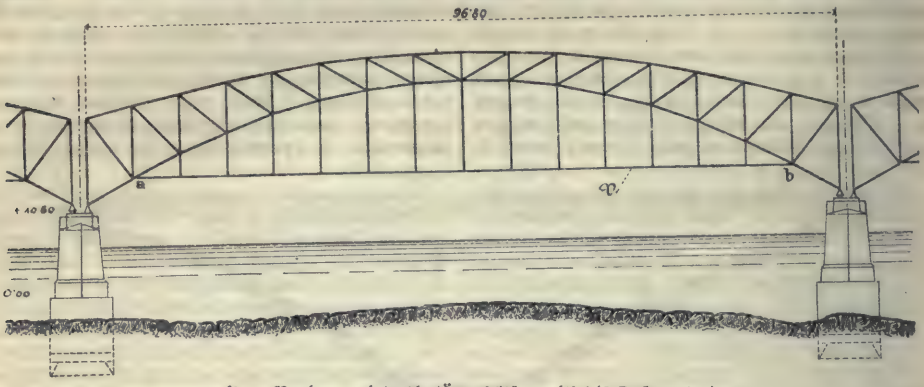

1. ábra. Vonóvasas ívtartó. (Összekötő vasúti híd Budapesten).

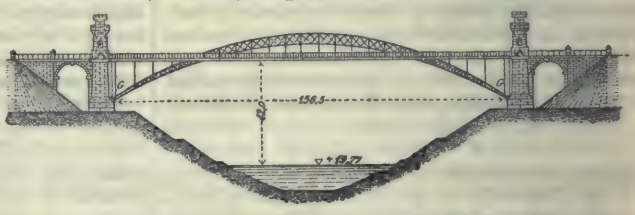

2. ábra. A grünenthali Vilmos-csatorna-híd. (Németország).

Ívhíd az olyan híd, melynek hidaló szerkezetét ívtartók képezik, vagyis olyan tartók, amelyek az alátámasztásaikra a nyílásból kifelé irányuló ferde nyomást gyakorolnak. Az Í. szerkezete a pilléreket (hídfőt) tehát nemcsak függőle-

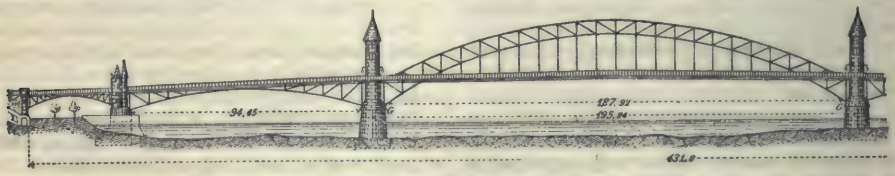

3. ábra. A bonni Rajna-híd.

ges irányban terheli meg, hanem vízszintes irányban is (eltolásra, döntésre) megtámadja. Az ívtartók a végeiken (a vállakon) vagy egész lapjukkal támaszkodnak a pillérre (hídfőre) v. pedig csuklókban; az utóbbi esetben némelykor még az ív tetőpontjában is van csukló, úgy hogy ekkor az ívtartó két darabból áll, amelyek a középcsuklóban egymásra támaszkodnak, a vállcsuklókban pedig az alátámasztásokra. E megtámasztási módok

szerint nevezzük az I.-at: 1. lapokra támaszkodónak; 2. kétcsuklósnak v. vállcsuklósnak és 3. háromcsuklósnak. Így pl. a budapesti Margithíd tartószerkezete lapokra támaszkodó ívekből áll, míg az 1900-ban elkészült, a Margitszigetre vezető szárnyhídnak ívei nem lapokra, hanem csuklókra támaszkodnak, tehát vállcsuklós ívek. Hasonlóan kétcsuklósak a szegedi közúti híd (1881—83) tartó-ívei, melyek közül a legnagyobbak 110 m. nyílásuak.

Az Í.-akon a hídpálya rendszerint az ívszerkezet fölé van helyezve, úgy hogy a hídról teljesen szabad a kilátás. Ezen megoldás csak oly esetben lehetséges, midőn nagy a *szerkezeti magasság*. Újabban gyakran építenek olyan íves tartót,

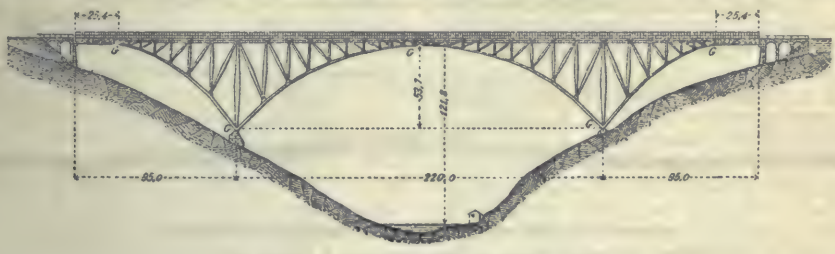

4. ábra. A viaur-i viadukt. (Franciaország).

mely nem ferde, hanem épúgy, mint a gerendatartó, függélyes nyomást gyakorol a támaszokra. *Ez a vonóvasas ívtartó (1. ábra).* A vonóvasas ívtartó esetében a ferde ívnyomás vízszintes összetevőjének fölvételére az ívtartó két szélső csomópontját *(a, b)* vízszintes rúd *(v)*, az ú. n. *vonóvas* köti össze s amint a terhelés az íves tartót szét akarja nyomni, ennek a vonóvas áll ellen, úgy hogy a támaszokra csak függőleges erő fog átadódni. Az *1. ábra* azon vonóvasas ív képét mutatja, mely a budapesti új összekötő-Dunahíd főtartóját alkotja.

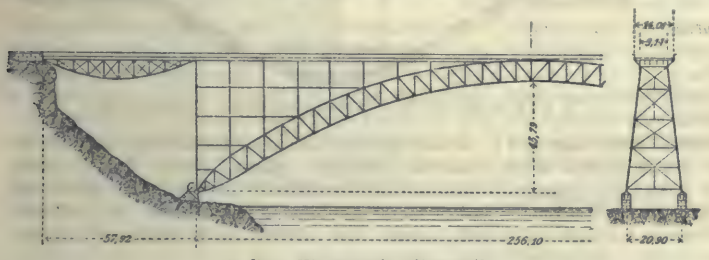

5. ábra. Niagara-híd Cliftonnál.

Az Í.-ak vasból vagy vasbetonból (l. *Vasbetonhíd*) épülnek. Említésre méltó I.-ak Németországban a Vilmos-csatorna fölött épült *grünenthali (2. ábra)* és a *levensaui* hidak, továbbá a *nagy Rajna-hidak Bonn- (3. ábra)* és *Düsseldorf*-nál, nemkülönben a *müngsteni* viadukt. Franciaországban nevezetes a *viaur*-i viadukt *(4. ábra)*, valamint a III. Sándor-híd Párisban (3 csuklós). A legnagyobb Í. jelenleg (256 m.) az új Niagara-híd Clifton-nál *(5. ábra)*.

Ivigtit (ásv.), nátrium-aluminiumszilikát, talán a tömött csillámok közé sorozandó. Halványzöld szemcsés erek a vaskos krizolitban. Lelőhelye Ivigtut, Grönlandon.

Iviza, spanyol sziget, l. *Ibiza*.

Ívjáratok és az *otolitzsákok* a belső fül alkotórészei, azonban a hallással semmiféle összefüggésben sincsenek. A fiziológiai kísérletek, valamint a klinikai megfigyelések minden kétséget kizáróan bebizonyították, hogy az Í. és az otolitzsákokból kiinduló centripetális idegek az idegcentrumokhoz olyan érzéseket vezetnek, amelyek a fej helyzetének és helyzetváltozásainak megérzésében, valamint más szempontokból is elsőrangú jelentőséggel birnak. Az anatómiai viszonyokból látjuk (l. *Fül)*, hogy mindkét oldalon a 3 ívjárat a tér három, egymásra merőleges síkjában van elhelyezve; ha a fej valamelyik sík irányában forgó mozgást végez, úgy az azonos síkban levő ívjáratban az endolimfa (l. *Fül)* tehetetlensége folytán áramlani kezd s ezáltal a léceken (crista) levő szőrsejteket, melyek az idegek végkészülékeit képezik, ingerli. Az otolitzsákokban levő végkészülékeket a fej egyenes vonalban való kimozdulása hozza izgalomba, a benne fakadó érzések arról adnak felvilágosítást, hogy a fej helyzete (ill. az egész testé) a függélyeshez milyen viszonyban van. Az érzések létrejöttében a hallófoltokat borító kocsonyás sapkába ágyazott fülköveknek v. fülhomoknak (otolith) van szerepük, ugyanis a fej minden helyzetében más és más lesz az a nyomás, amit a hallófoltokat borító szőrsejtekre kifejtenek és a négy otolitzsákban (2 utriculus és 2 sacculus) létrejövő ezen nyomásváltozások kombinációja eredményezi a helyzet megérzését.

Az Í. különösen a madaraknál vannak jól kifejlődve s ezek közt is a jó repülőknél, amelyek a térbeli tájékozódásnál főleg arra vannak utalva. A kísérletek is (amelyek az Í. kiirtásában, vagy izgatásában állottak) nagyobbrészt madarakon, galambokon történtek. Az Í. kiirtását követő tünetek lényegében 1. az izomerő, tonus csökkenésében (főleg a nyakizmoknál) és 2. a mozgások inkoordinációjában állanak. Az egyes Í. más és más izmokkal (főleg a szemizmokkal) vannak összefüggésben; az «asszociált» szemmozgásokat — azaz a két szem együttes, célirányos kimozdulását — is az Í. kormányozzák. Az Í. izgalma okozza azt, hogy a testnek függőleges tengely körüli forgásakor a szemek kitéréseket végeznek,

hogy a forgatás befejezése után szédülünk; ugyancsak ezzel magyarázzuk a galvanikus szédülést (l. o.) is stb. A siketnémáknak kb. felénél az Í. és az otolitkészülék is hiányoznak; ezeknél az említett jelenségek elmaradnak. Az otolitkészülék szerepét is jól megfigyelhetjük az ilyen siketnémákon: ha fürdés közben fejüket vízbe mártják, egyáltalán nincsen fogalmuk testük helyzetéről, nem tudják, merre van fölfelé, merre lefelé s azt hiszik, hogy megfuladnak, még akkor is, ha hátuk a víz fölött van. A vízben ugyanis a nehézségi erő hatása a testre elenyésző s így elesnek az ezáltal okozott izomérzések, amelyek a test helyzetéről egyébként fölvilágosítást adnak. Ilyenkor a tájékozódás csak a látási érzések és az otolitkészülék révén lehetséges; ha a víz alá merüléssel a látást is kirekesztjük, teljesen az otolitkészülékre vagyunk utalva.

Ívjel, a nyomdász és könyvkötő tájékozására való, minden nyomtatott ív 1. és 3. oldalán. Az ív 1. oldalán balról a szöveg alatt a könyv címe vagy a szerző neve, jobbról az ív száma; az ív 3. oldalán már csak az ívszám van csillaggal nyomtatva, a könnyebb hajtogatás céljából. Az I. arra való, hogy úgy a nyomdász, mint a könyvkötő a műhelyeikben felhalmozott többféle könyvek íveit össze ne keverhessék és a fűzésnél könnyen eligazodhassanak a munkások. *Normának* v. *signaturának* is nevezik.

Ívköz, az ívszárak két legalsó pontja között mért legrövidebb távolság.

Ívlámpa, l. *Elektromos világítás.*

Ívláng v. *lángív*, l. *Elektromos ív.*

Ívliliom (növ.), l. *Cyrtanthus.*

Ívlövés (ném. *Bogenschuss*) az, amellyel a lövedék *erősen hajlott* pályán repül a cél felé, amelyre a lövedék mintegy lezuhan.

Ívmagasság, az ív tetőpontja és az ív vállpontjait összekötő vonal között mért függőleges távolság, l. *Ív.*

Ívmérték, a szög abszolut mérőszáma, melyet úgy nyerünk, hogy a szögnek mint középponti szögnek megfelelő körív hosszuságának viszonyát meghatározzuk a sugárhoz, amellyel e körívet leírtuk. A derékszögnek Í.-e $\frac{\pi}{2}$, az egyenesszögé π, a teljes szögé 2π.

Ivo, 1. *(St. Yves), szent, Helori*, a jogászok védőszentje, szül. Bretagneban 1253 október 17., megh. 1303 máj. 19. A rennesi, később a tréguieri egyházmegyének ügyvivője volt. Szentté avatta VI. Kelemen 1347. Emléknünnepe máj. 22.

2. *I., szent*, chartresi püspök, szül. Beauvais környékén 1040 körül, megh. 1117 dec. 23. Neslei kanonok volt, később a quentini zárda prépostja, 1090. chartresi püspök. Ünnepe máj. 20. Két egyházjogi gyüjteménye van: *Decretum* (16 könyv) nagyobbrészt Burchard-féle gyüjtemény (l. *Burchard dekrétuma*); *Panormia* v. *Pannonia* (8 könyv, anyaga pápai ügylevelek, Collectio Anselmi és a luccai Anselm-féle gyüjtemény).

Ivócsésze. Lovas nomád népek szokása, hogy legszükségesebb eszközeiket öveikbe dugva, vagy arra csatolva mindig magukkal hordják. Így a szkithák övükre csatolva viselték mindig az ivócsészéjüket is. E csészék rendesen fémből készültek és szíjcsattal voltak ellátva, hogy felfűzhetők legyenek az övre. A monda szerint ilyen arany csésze esett le egykor az égből s Herakles is ilyent hagyott fiára, Skythesre s azért hordanak Herodotos szerint (IV. 5 és 10) a szkithák máig is ilyeneket az övükön. A nagy-szentmiklósi leletben több ily arany ivócsésze fordult elő, melyek igazolják Herodotos előadását. L. még *Csésze* és *Edények.*

Ívóhely, a vizeknek olyan része, ahol a halak ívnak.

Ivoirit-nyomat (ejtsd: ivoarit, a franc. *ivoir*-ból a.m. elefántcsont), litográfiai nyomat elefántcsont-utánzatra.

Ivoja (növ.), l. *Vaccinium.*

Ivókúra alatt olyan gyógymódokat értünk, melyek nagyobb mennyiségű folyadék elfogyasztásával járnak. Ásványvizekkel, tejjel, savóval, sóoldatokkal, teákkal végeznek I.-kat, melyekben nagy szerepet játszik a nagy folyadékmennyiség. Rendesen üres gyomorra reggel és délután 5—6 óra között, néha este lefekvéskor itatjuk meg a 150—500 cm^3-nyi folyadékot. Ilyenkor a gyomor befogadó képessége legnagyobb, a sóoldatok közvetlen érintkezésbe jöhetnek a beteg nyálkahártyájával és a felszívódás a legélénkebb. Utána $^1/_2$—1 órás sétát szoktak előírni. L. *Ásványvizek.*

Ivókürt, állatszarvakból készült, vagy azok formáját utánozó ivóedény. A görögöknél, majd a régi germánoknál is használták. A középkorban díszes ötvösművekbe foglalják és többnyire architektonikus lábakra helyezik. Kiváló elefánt- v. rozmár-agyarból is gyakran készült faragott dísszel. Később magát a kürtöt ezüstből v. üvegből készítették. A jászberényi muzeumban őrzött ilyen I.-höz fűződik a Lehel-kürtje (l. o.) elnevezés.

Ivory (ejtsd: ájvori), *James*, angol matematikus, szül. Dundeeban 1765., megh. Londonban 1842 szept. 21. Teológiát tanult, de később egy dundeei iskolában a matematika és fizika segédtanítója lett. Miután Douglastownban egy lenfonó vezetője volt, a marlowi (később a sandhursti) katonakollégiumon tanár lett; 1815. fogva a Royal Society tagja volt. Róla van elnevezve egy redukció-tétel, melynek értelmében egy adott ellipszoidhoz egy másik, vele konfokális ellipszoid szerkeszthető, amely valamely külső pontra nézve az előbbivel equipotenciális. I. a kapilláris depresszióra nézve is eszközölt méréseket.

Ivó szökőkút. Egészségügyi szempontból a legkifogástalanabb ivóvízszolgáltató készülék, melynél az egészségi szempontból annyira káros láncrafüggesztett bádogpoharak nyilvános ivóvízkutaknál teljesen mellőzhetők. Szerkezete, mint *ábránk* mutatja, egy embermagasságig felnyúló vízvezető cső, mely a vizet bizonyos kis nyomás hatása alatt nyilásából 5—6 cm. magasságra ereszti fel, úgy hogy az onnan közvetlenül iható, anélkül, hogy az ember szája a csövet magát érintené. Pályaudvarokon, utcákon kiválóan használható.

Ívó-tó, l. *Halászat.*

Ivóünnepek, l. *Lakmározás.*

Ivóvíz, az ivásra használt víz, amely az ember életének egyik legfontosabb egészségügyi

tényezője. A jó I. első feltétele, hogy az egészségre közvetlenül kártékony alkotórészt (nehéz fémsókat, pl. ólmot) vagy betegséget okozó baktériumot ne tartalmazzon, továbbá kellemes ízűnek és üdítő hatásúnak kell lennie. Nemzetközileg elfogadott egyezmények alapján jónak tartjuk az I.-et, ha annak 1. színe nincsen, 2. átlátszó, 3. szagtalan, 4. kellemes, üdítő ízű, 5. hőmérséklete állandó (10—12° C.), 6. keménysége legfeljebb 20 német keménységi foknak felel meg s kalcium-, magnéziumtartalma ennek megfelelő, 7. összes szilárd alkatrészei 1 l.-ben legfeljebb ½ g.-ot tesznek ki, 8. az a 1 l.-ben levő szerves anyagok oxidálására legfeljebb 2·5 mg. oxigén kell, 9. ammonia, salétromossav, kénsav, vas legfeljebb nyomokban legyenek jelen, 10. salétromsav, klór legfeljebb 20—20 mg. legyen 1 l.-ben, 11.

Ivó szökőkút.

kötött szénsavtartalma annyi legyen, hogy a kalcium, magnézium legnagyobb részét lekösse, 12. kémhatása semleges legyen, 13. baktériumtartalma ne legyen több 50-nél 1 cm³-ben. A 9. pontban említett alkotórészek maguk nem ártalmasak kis mennyiségben, de mivel szerves anyagok bomlása révén keletkeznek, a víz fertőzött voltára mutatnak. Ahol nem lehet a felsorolt követelményeknek megfelelő vízhez jutni, ott a meglevő, ivásra nem alkalmas víz javítására szorulunk. Ez történhetik 1. a zavaros víz megszűrése által, a mikor a szűrő egyszersmind a baktériumokat is visszatartja. Ilyenek a Berkefeld-féle infuzoria-földből készült szűrő, a Pasteur-Chamberland-féle porcellán-szűrő, a homokból készült Delfin-szűrő. A szűrő annál kevesebb vizet ad, mennél jobban tartja vissza a baktériumokat; idővel azonban a baktériumok a szűrőn átnőnek s a szűrt vízben több lesz a baktérium, mint a nem szűrtben. 2. Forralással (baktériumok elölése); ide tartozik a víz átdesztillálása is, amit különösen az oceánjáró gőzösökön alkalmaznak. A nyert I. azonban nem kellemes ízű. 3. A kémiai vízjavítás az I. szempontjából nem igen jöhet számba; kivételt talán csak a hidrogénszuperoxidos és az ozonos eljárás képez, amely a víz ízét nem változtatja meg. Ide tartozik a víz vastalanítása is. L. még *Víz*.

Ivrea *(Eporedia)*, az ugyanily nevű járásnak és püspökségnek székhelye Torino olasz tartományban, (1911) 11,735 lak., selyem- és pamutfonással, vászonszövéssel, bortermeléssel, sajt- és marhakereskedéssel. I. fővárosa volt az ugyanily nevű őrgrófságnak, amelyet Nagy Károly alapított s II. Henrik a német birodalomba kebelezett be; 1248. II. Frigyes I.-t Tamás szavójai grófnak adományozta. A franciák 1554., 1641. és 1704. elfoglalták.

Ivrea-vonal, a keleti és nyugati Alpok választóvonala, amely Ivreától kiindulva, az Albulán keresztül a Vorder-Rhein völgyébe vezet.

Ívrét a. m. *folio* (l. o.).

Ivry. 1. *I.-la-Bataille*, község Eure francia département Evreux járásában, az Eure egy szigetén és a folyó balpartján, vasút mellett, (1911) 1203 lak. Emlékoszlop áll a csatatéren, ahol IV. Henrik 1590 márc. 14-én a liga seregein győzelmet aratott. — 2. *I.-sur-Seine*, falu Seine francia département Sceaux járásában, a Párist övező régibb erődítmények közelében, a Szajna balpartján, (1911) 38,307 lak., jelentékeny sörgyártással, kaucsuk-, papiros-, kötél-, orgona-, porcellán- és keramitgyártással. Az I.-i erőd 1870. sértetlen maradt.

Ívsor, l. *Árkád*.

Ívtartós járgány v. *hídjárgány*, l. *Járgány*.

Ívtornác, l. *Árkád*.

Iwatake (növ.), a *Gyrophora esculenta* zuzmó japáni neve. Japánban eszik, sőt külföldre is szállítanak belőle.

Iwein (franc. *Ivain*), Artus (l. o.) asztalkörének egyik lovagja, kinek kalandjait Chrestien de Troyes 1170 körül, egy reánk nem maradt breton monda alapján Le chevalier au lyon c. epikai művében elmondotta. Chrestien költeményét Hartmann von Aue szabad átdolgozásban német földre átültette.

Iwonicz (ejtsd: ivonics), falu és fürdő Krosno galiciai kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 2879 lengyel lak., jód- és brómtartalmú sósvízforrásokkal, petroleum nyomai is vannak. A fürdő a falu mellett, fenyőerdők közt épült.

Ixelles (ejtsd: isszell), Brüsszel (l. o.) DDK.-i külvárosa. Itt van a hadi iskola.

Ixia *L.* (növ.), az Iridaceae (Nősziromfélék) család génusza 25 délafrikai fajjal. Levelük szálas v. kardalakú, a szár tövén csoportosul, viráguk lepellevelei alul többé-kevésbbé hosszú csővé nőnek össze, igen szép színűek; piros, rózsaszín, sárga, kék, sötétbíborszín lehet a színük, belül gyakran pettyesek. Több fajt és változatot kultiválnak közülök dísznövények gyanánt, főleg a következőket: *I. speciosa* Andr., *I. maculata* L. és *I. Viridiflora* Lam. Nagyban termesztik az

I.-kat Hollandiában. Szépvirágú hagymás növények, melyek nálunk május és június hónapokban virítanak.

Ixil, a maya-indiánusokhoz tartozó guatemalai bennszülött néptörzs, Sierra Madre hegyei közt, mintegy 12,000 főnyi tömegben.

Ixion, a görög mitológiában Phlegyas fia, a lapithák királya. Apósának Deioneusnak nem adta meg a megigért jegyajándékot, s mikor ez követelése biztosítására veje lovait lefoglalta, I. barátságot színlelve, őt magához hivatja és tűzes verembe veti. Szörnyű tette megőrjíti, de Zeus feloldja bűne alól és mint kedvencét az istenek lakomájához is meghívja. Itt szerelemre gyullad Hera iránt. Zeus, hogy I. kedvében járjon, egy felhőt Hera formájára alakít s ettől a felhőtől (gör. *Nephele*) I. a kentaurosokat nemzi. Midőn azonban kérkedik az állítólagos Hera kegyével, Zeus a Tartarosba (az alvilágba) taszítja s azóta egy örökké forgó tüzes szekérhez kötve I. egyike az alvilág híres bűnhődőinek, akárcsak Tantalos, a Danaidák stb. s velük együtt a költészetnek, képzőművészetnek kedvelt motivuma.

Ixionolit v. *ixiolit* (ásv.), feketés v. acélszürke, félig fémfényű rombos prizmák; vasmangánniobát-tantalát a kolumbithoz hasonló összetétellel, de ennek alkotórészein kívül még ónt is tartalmaz. Lelőhelye Skogböle Finnországban.

Ixodes (állat), l. *Kullancs*.

Ixora *L.* (növ.), a Rubiaceae család génusza; 150 faja mindkét félgömb forró övén van elterjedve. Cserjék v. kis fák. Az *I. coccinea* L. és az *I. stricta* Roxb. Kelet-Indiában és a maláji szigeteken honos cserje, sok virágú, végálló, szép álernyővel. Mindkettőt gyakran kultiválják üvegházban.

Ixtaccihuatl (a. m. a fehér asszony), kialudt vulkán közel Mexikó városához; örökhófödte, 5286 m. magas, a mellette levő Popokatepetl-lel 3700 m. magas hágó köti össze. Anyaga leginkább amfibolandezit; gleccserei vannak. É.-i lábánál visz át az út Pueblától Mexikó felé 3100 m. magasban.

Ixtle (növ.) a. m. *Istle* (l. o.).

Iyngipicus (állat), a harkályfélék egy neme, amelynek fajai Kelet-Ázsiában és Afrikában élnek.

Iynx, a görög mitológiában Pan és Echo (más monda szerint Peitho) leánya, ki a Zeus és Io közötti szerelmi viszonyt közvetítette s kit ezért Hera boszuból a nyaktekercs (gör. iynx) nevű madárrá változtatott, melyet szerelmi varázslatokra használtak a görögök.

Iynx torquilla *L.* (állat), l. *Nyaktekercs*.

Íz, 1. a. m. tag, rész.

2. *Íz (gradus)* alatt rokonoknál a távolsági fokot értjük. Az ízek kiszámítására nézve a római és a kánoni jog nyomán kétféle rendszer alakult ki. Az egyenes ágon rokonoknál mindkét rendszer szerint az a szabály, hogy annyi az íz, ahány a nemzés: «Tot gradus, quot generationes». A gyermekek és a szülők tehát első ízben, az unokák és a nagyszülők másodízben rokonok egymással stb. Az oldalágaknál a római jog ugyanezt a szabályt követi. A kánoni jog azonban az ízek kiszámításánál csak az egyik vonal és pedig, ha a két vonal nem egyenlő, a hosszabb vonal nemzéseit veszi tekintetbe, úgy hogy a kánoni jog szerint az oldalági két rokon oly ízben rokon egymással, amely ízben azoknak egyike rokon a közös törzsfővel, és pedig egyenlőtlen vonalaknál az, aki a közös törzstől távolabb áll. Az íz-számítást a következő képlet teszi szemlélhetővé, amelyben A és B a szülők, C és D gyermekeik, E és F unokáik:

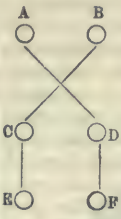

C és D első ízben, E és F másodízben rokonok A és B-vel. Egymásközt a római jog szerint C és D a második, E és F a negyedik, E és D v. F és C a harmadik ízben: a kánoni jog szerint ellenben C és D az első, E és F a második, E és D v. F és C szintén a második ízben rokonok. A kánoni jog tehát az oldalrokonokat közelebbi íz-rokonságba hozta egymással. Nálunk a kánonjogi számítás érvényes; a keleti egyesült és nem egyesült egyházakban a római.

3. *Íz* botanikai értelemben, l. *Szártag*.

4. *Íz*, l. *Izérzés*.

5. *Íz*, hűsös és leveses gyümölcsöknek cukorral való összefőzése által készül. Van barack-, szilva-, narancs-, birs-, málna-, ribiszke- stb. íz. Igen tápláló és az emésztést előmozdító táplálék.

6. *Íz*, némely nyelvjárásban a. m. süly, szájsüly; aztán szitkozódásban: egyen meg az íz, a. m. egyen meg a fene.

Iza, kisk. Máramaros vm. huszti j.-ban, (1910) 2842 rutén és német lakossal.

Iza, a Tisza baloldali mellékvize, a Radnai havasokban a Batrina alatt ered s ENy.-ra folyik a Tiszával párhuzamosan, mellyel Máramaros-szigeten alul egyesül. Hossza mintegy 80 km.

Izabella, 1. Anjou Károly nápolyi király és Beatrix provencei őrgrófnő leánya, 1264 táján született. 1270-ben már jelképileg László magyar herceggel (a későbbi IV. Lászlóval) egybekelt s neveltetés végett V. István udvarába küldték. 1272-ben a trónra lépő László már nejének nevezte. 1276 végén kezdte használni a magyarok előtt kedveltebb Erzsébet nevet. Atyja és a pápa továbbra is I.-nak nevezték. 1275-ben a szokott királynéi javakon felül a Szepesség jövedelmét kapta. Ura mindjobban ráunt s 1286 végén a Margit-szigeten kolostorba küldte s ott fogolyként tartotta. A bíbornokok kollégiuma 1287 aug. 2. felszólította Ladomér érseket, hogy szabadítsa ki és helyeztesse vissza jogaiba a királynét. Ezt az érsek meg is tette. 1288 márc. 21. kibékült a király Ladomérral, maga a királyné azonban továbbra is Esztergomban maradt, még férjének 1290 júl. 10-én történt meggyilkoltatása után is. Csak 1300 júliusában tért vissza Nápolyba, hol a domokos-rendiek S.-Pietro-zárdájában végezte életét.

2. *I. királyné*, Szapolyai János magyar király neje (I. Zsigmond lengyel király s az olasz Bona Sforza leánya), szül. Krakóban 1519 jan. 18., megh. Gyulafehérvárt 1559 szept. 15. Húsz éves korában jegyezték el Krakóban János király követei, kik a Székesfehérvárra kiüzött koronázó országgyűlésre kisérték, ahol 1539 márc. 2. a fehérvári nagytemplomban történt megkoronázása és össze-

esketése az öregedő János királlyal. Mintegy másfél évig élt a királyi pár boldog házasságban, midőn János király 1540 júl. 22. Szászsebesen megh. A haldokló király hitvese és két hetes fia gyámjává Fráter Györgyöt (l. o.) és Petrovics Pétert nevezte ki kormányzói hatalommal. Az erdélyi három nemzet hűséget esküdött a királynénak és fiának, a nemzeti párti magyar rendek a Rákos mezején tartott országgyűlésen a csecsemő *János Zsigmondot* királlyá választották s nagykorúságáig az ország kormányát a királynéra s főbb tanácsosaira bízták. I. Ferdinánd, az ellenkirály, a váradi béke (1538) végrehajtását követelte, mely szerint Magyarország János király halálával egészen az ő kormánya alá volt bocsátandó, még akkor is, ha fia maradna. Ferdinánd Buda vára ostromlására sereget küldött Vels Lénárd vezérlete alatt, amely azonban 1540 őszén hiába ostromolta a várat. I., hogy Fráter György türhetetlen gyámsága alól szabaduljon, kész lett volna a várat átadni a németeknek, de Fráter György a fondorlatokat meghiusította. Ferdinánd 1541 tavaszán Roggendorf által vivatta újra Budát, de hiába. A vár felmentésére maga Szulejmán szultán érkezett nagy sereggel (1541 aug. 26.), aki a királyfit óbudai táborába lekérette a királynétól s a várat (1541 aug. 29.) csellel hatalmába vette addig, míg a királyfi felnő, mert ily fontos várat — úgymond — nem lehet gyönge női kézen hagyni. I. fiával és gyámjaival Lippára, majd az erdélyiek meghívására Dévára s 1542 elején Gyulafehérvárra költözött. Miután Budavára török kézre jutott, maga is hajlandóságot mutatott a Ferdinánddal való kiegyezésre. Ferdinánd biztosai 1549. Oppeln és Ratibor sziléziai hercegségeket ajánlották fel a királyfinak lakóhelyül és kárpótlásul Erdélyért, a királynénak pedig 100,000 arany frtot jegyajándéka fejében. I. azonban nem volt hajlandó a cserére s a törökhöz fordult védelemért. De Fráter György attól félvén, hogy Erdély is Magyarország sorsára, vagyis a török hatalmába jut, haddal ment Váradról a királyné ellen s őt és Petrovicsot Gyulafehérvárt ostrom alá fogta s békeszerződésre kényszerítette, a segítségére rendelt moldvai és oláh vajdákat pedig s a budai basát a határszélekről visszaverte. I. kénytelen volt tűrni Fráter György gyámkodását. 1551 júl. 19. Gyulafehérvárt megkötötte a szerződést Ferdinánddal Erdély átengedése iránt a fenti föltételek mellett, melyek ellenében a szent koronát Nagyenyed mellett átadta Ferdinánd biztosainak. I. aztán fiával a Keszesen át elhagyván Erdélyt, Kassára ment, melyet a 100,000 frt lefizetéséig zálogba nyert a királytól. De miután 1552 elején a két sziléziai hercegséget átadták biztosainak, I. végleg elhagyta hazánkat és márc. 12. bevonult fiával Oppeln várába. Csakhogy ott semmit sem talált abból, amit neki igértek s ezért ötheti tartózkodás után I. fiával kiment Lengyelországba s ott előbb Varsóban, később Piotrkówban, majd a magyar határszéli wisznici várban lakott, fentartván az összeköttetést úgy a törökkel, mely miatta Ferdinánd ellen háborút indított, valamint magyar párthíveivel, akik Erdélybe visszakivánták. Az erdélyi rendek 1556 elején tartott országgyűléseiken elhatározták I. s fia visszahozását s küldöttséget indítottak érte Ilyvóba (Lemberg). Erre I. 1556 okt. 22. királyi pompával megtartotta bevonulását Kolozsvárra, ahol november 25-ére országgyűlést hívott össze, amelyen a rendek neki újra hűségot esküdtek, 16 éves fiát az ő gyámsága alatt hagyván nagykorúságáig. Erdély különválása az anyaországtól ekkor vált véglegessé. De I. mindössze három évig élt és uralkodott még Erdélyben. Uralma nem volt békés és nyugodt, mert az uralkodásra vágyó Bebek Ferenc, Kendi Ferenc és Antal politikai cselszövényeket folytattak ellene az Erdély felett fenhatóságot gyakorló szultán udvarában, mignem I. ezeket Gyulafehérvárott kivégeztette. I. főtörekvése arra irányult, hogy fiának az erdélyi fejedelemséget biztosítsa. Gyulafehérvárott a székesegyházban temették el 1559 okt. 8., ahol díszes márvány szarkofágja áll, felette művészileg kifaragott fekvő szobrával.

Irodalom. Brutus Mihály, Forgách Ferenc közel egykorú történetírók munkái; Istvánffi Miklós és Bethlen Farkas története. Az újabbak közül: Budai Ferenc, Magyarország polgári historiájára való Lexikon; Horváth Mihály Magyarország története és Fráter György élete. Szalay László, Szilágyi S. és Kőváry L. Erdély története. Speciális munkák: Szádeczky Lajos, I. és János Zsigmond Lengyelországban 1552—1556, Budapest 1888; Veress Endre, Erdély fejedelmi interregnuma (I. királyné Liptómariai működése 1551—56) Budapest 1899; I. királyné életrajza, u. o. 1901. a M. Tört. Életrajzok sorozatában; I. Regina d'Ungheria, Roma 1903.

3. *I. főhercegasszony, Frigyes* főherceg (l. *Frigyes*, 2.) neje, *Croy-Dülmen* Rudolf herceg leánya, szül. Dülmenben 1856 febr. 27. Férjével 1878 okt. 8. kelt egybe. Élénk részt vesz a magyar társadalmi mozgalmakban, fővédnöke a magyar háziipari termékeket értékesítő egyesületnek; nagykeresztese az Erzsébet-rendnek.

4. *I. I., Kasztilia királynője* (1474—1504), II. János király leánya, szül. 1451 ápr. 22., megh. 1504 nov. 26. Aragoniai Ferdinánddal kötött házassága által (1469) előkészítette Aragonia és Kasztilia egyesítését a *spanyol királyságban*. Bátyjának, *IV. Henriknek* halála után (1474) lépett Kasztilia trónjára s 1479. férjével együtt felvette a spanyol királyi címet. Nagy része volt Granada elfoglalásában s férje oldala mellett kiváló részt vett Spanyolország hatalmának emelésében. Ő volt Kolumbus Kristóf pártfogója s ő tette lehetővé annak világraszóló felfedező utazását (1492). Öt gyermeke közül három leánya élte túl: *Katalin*, VIII. Henrik angol király első felesége, *Johanna*, Szép Fülöp, I. Miksa császár fiának felesége és *Mária*, Nagy Emánuel portugál király felesége. V. ö. *Balaguer*, Los reyes Catolicos (Madrid 1894).

5. *II. I. Mária Lujza, Spanyolország királynője* (1833—68), VII. Ferdinánd idősebbik leánya, szül. 1830 okt. 10., megh. Párisban 1904 ápr. 9. Minthogy atyja 1830 márc. megváltoztatta az ú. n. *száli-törvényt*, mely a nőket kizárja a trónöröklésből, 1833 szept. 29. ő követte atyját a trónon, anyjának, Mária Krisztinának gyámsága alatt. Uralkodásának első évei a trónöröklésből kizárt *Don Carlos* híveivel, a *karlistákkal* való küzdelemben teltek el. 1843 nov. 8. nagykorúnak nyilvánította őt a cortes, 1846 okt. 10. pedig nőül ment unokatestvéréhez, *Assisi Ferenc* infánshoz. I. szinlelt vallásos érzelmei mellett nagyon érzéki természetü volt s végre is kegyenceinek gyalá-

zatos uralma keltette fel ellene 1868 szept. azt a forradalmat, amely őt trónjától megfosztotta. A trónról azonban csak 1870 jún. 25. mondott le forma szerint, fiának, *XII. Alfonznak* javára. Alfonznak 1875. történt trónrajutása után visszatért Spanyolországba, de igen sokat tartózkodott Párisban, ahol meg is halt. Leányai közül *Izabella Franciska* (szül. 1851) Gaëtano girgenti-i gróf özvegye, *Maria della Paz* (szül. 1862) Lajos Ferdinánd bajor herceg neje, *Eulália* (szül. 1864), Antal gallierai herceg neje.

Izabella-fakó, l. *Fakó.*

Izabella-rend. 1. *Szt. I.*, portugál érdemrend, alapította VI. János portugál régens-herceg 1801 nov. 4. — 2. *Katolikus I.*, spanyol érdemrend, melyet VII. Ferdinánd 1815 márc. 24. Szt. Izabella, portugál királyné tiszteletére alapított. Három osztálya van: nagykeresztesek, parancsnokok és korlátlan számú lovagok.

Izabella-sziget, l. *Basilan.*

Izabellaszín, fakó, sárgásbarna szín, mely nevét a hagyomány szerint Izabella spanyol hercegnőtől, II. Fülöp leányától, Németalföld helytartónőjétől kapta, ki fogadást tett arra, hogy addig, míg férje, Albrecht osztrák főherceg Ostendét be nem veszi, nem fog inget váltani. Az 1601. kezdődött ostrom három évig tartott.

Izabella-szőllő, az amerikai szőllőfajtákhoz, a V. Labrusca családba tartozik. Ez a legrégibb amerikai fajta Európában. 1820 körül hozták át. Kékesvörös, erősen harmatos vastag héjú bogyói húsosak és sajátságos ízüek s ezt némelyek poloska-íznek, mások róka-zamatnak nevezik. Sokan mint asztali szőllőt kedvelik, szórványosan valamennyi borvidéken előfordul, de nagyban nem szokták ültetni. A sajátságos mellékíz a borán is érezhető, de később többszöri fejtés után egyre gyengébb lesz. Van egy fehér változata is.

Izachár, l. *Isszákhár.*

Izagoge (gör.) a. m. bevezetés, beavatás valamely tudományba; *izagogika*, bevezető tudomány.

Izakcsa *(Iszakcsa)*, város Romániában, l. *Isaccea.*

Izakonyha, kisk. Máramaros várm. izavölgyi j.-ban, (1910) 2081 oláh és német lak.; u. p. és u. t. Dragomérfalva.

Izalco, vulkán San-Salvador középamerikai államban, 1798-ban keletkezett, mai napig is élénken működik, 760 m. magasságra emelkedett már. 455 m. magasságban van rajta *I. falu.*

Izallobárok, görbék rendszere, mely a légnyomás változását bizonyos időközben szemlélteti. Az I. tehát azokat a helyeket kötik össze, amelyeken a barométer az utolsó 24 órában, esetleg rövidebb időtartamban ugyanannyi mm.-rel emelkedik v. süllyed. Újabban az I.-nak az időprognosztikában veszik hasznát. Ugyanily módon szerkesztenek *izallotermákat* is, mikor azokat a helyeket kötik össze, melyeken a hőmérséklet pl. tegnapról mára ugyanannyi fokkal változik.

Izallotermák, l. *Izallobárok.*

Izamal, kerületi székhely Yucatan mexikói államban, 4000 lak., nagy évivásárokkal. Közelében egy ó-indiánus város romjai láthatók.

Izametrálok (gör.), a föld térképén azon helyeket kötik össze, amelyeknél az egyes hónapok eltérései a normális értéktől egyenlők.

Izanagi és Izanami, l. *Japáni mitologia.*

Izandula *(Isandhlvana)*, helység a Délafrikai Unió Natal gyarmatában, a Buffalo balpartján. 1879 jan. 22. Chelmsford angol generális egy csapatát (1600 embert) itt a zulu-kafferek egészen megsemmisitették.

Izanemonok, az egyenlő átlagos szélerősségü helyeket összekötő görbék.

Izanomálok (gör.). Dove és Spitaler az izotermák alapján kiszámították minden szélességi kör átlagos hőmérsékletét. *Hőmérsékleti anomália* azon eltérés, mely vmely hely valóságos hőmérséklete között és azon hőmérséklet között mutatkozik, amely azt földrajzi szélességénél fogva megilletné. Ezen anomália lehet + vagy —, aszerint, amint valamely hely melegebb v. hidegebb a szélességi kör hőmérsékleténél. Ha az egyenlő anomáliákat összekötjük, kapjuk az I.-at, melyek áttekinthetővé teszik azt, hogy mely helyeknek van melegtöbbletük, illetőleg melleghiányuk. Az I. egészben igazolják a szárazföld és a tenger különböző viselkedését a napsugárzással szemben.

Izapoklinek, oly görbe vonalak, melyek azokat a helyeket kötik össze, melyeknek földmágnességi lehajlásuk (inklináció) egyenlő eltérést mutat az illető szélességi kör átlagos lehajlásától.

Izasópatak, kisk. Máramaros vm. izavölgyi j.-ban, (1910) 821 oláh és német lak.; u. p. Szurdok, u. t. Aknasugatag.

Izaszacsal, nagyk. Máramaros vm. izavölgyi j.-ban, (1910) 3040 oláh és német lak., postaügynökség, u. t. Dragomérfalva.

Izatin, $C_8H_5NO_2$ vagy $C_6H_4\begin{matrix}CO\\N\end{matrix}\!\!>\!\!CH$, ortonitrofenilpropiolsavból alkáliák hatására v. indigóból salétromsav hatására keletkezik, sárgás-vörös színű fényló kristályokat képez és hideg vízben alig, forró vízben, alkoholban és éterben jól oldódik. 200°-on olvad és szublimálható. Gyenge egybázisú sav, híg salétromsavval nitroszalicilsav, alkálival való főzéskor *I.-sav:*

$$C_8H_7NO_3 \text{ vagy } C_6H_4\begin{matrix}CO.OOH\\NH_2\end{matrix}$$

keletkezik, melynek vizes oldatából melegítve I. válik le. Foszforklorürrel és foszforral indigókék keletkezik belőle. L. *Indigó.*

Izatinsárga, az izatinhidrazonszulfósavnak a nátriumsója, a gyapjut és selymet savanyú fürdőben zöldessárgára festi.

Izba (orosz) a. m. szoba, más szláv nyelvekben csak eredeti értelmében használatos, az oroszban átvitt értelemben fából épült paraszt lakóház. Régebben a cári palota törvénykező helyiségét hívták I.-nak, a XVI. sz. táján pedig a doni kozákok hadi parancsnokságának helyiségét, irodáját (vojszkája I.). *Szbornájá I.* a parasztközségek gyülekező helyisége.

Izbég, Szentendre rt. városhoz tartozó nyaralótelep Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.-ben, (1910) 821 lak., postaügynökség; u. t. Szentendre.

Izbiste, nagyk. Temes várm. fehértemplomi j.-ban, (1910) 3717 szerb, német, magyar és cigány lak., posta- és távbeszélő hivatal.

Izbonya, kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1910) 129 rutén lak.; u. p. Szarvasháza, u. t. Alsóvereczke.

Izbugya, kisk. Zemplén várm. nagymihályi j.-ban, (1910) 507 tót és magyar lak.; u. p. és u. t. Nagymihály.

Izbugyabéla, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 493 rutén lak.; u. p. és u. t. Izbugyaradvány.

Izbugyarabócz, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 409 tót és cigány lak., u. p. és u. t. Izbugyaradvány.

Izbugyaradvány, kisk. Zemplén vm. mezőlaborczi j.-ban, (1910) 572 rutén, német és magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Izbugyarokitó, kisk. Zemplén vm. homonnai járásában, (1910) 322 rutén lakossal, u. p. és u. t. Koskócz.

Izbuk *(Dagadóforrás)*, Kalugyer biharvmegyei község határában, a Monna-hegységben fakadó időközi v. intermittens hideg forrás. A forrása mély sziklatüregből hosszabb-rövidebb időközökben fakad, mialatt a mélységben zúgás hallatszik; akkor a belső medence vízzel egészen megtelik s a víz vízesés alakjában folyik le. Az egész tünemény csak néhány percig tart. A környék népe gyógyító erőt tulajdonít a forrásnak. A román nyelv I. néven nevezi a bő vízzel feltörő (ú. n. Vaucluse) forrásokat, ha nem időközösek is. V. ö. *Roztosnik*, Földt. int. évi jelent. 1912-ről.

Izdenczy-család *(monostori és komlósi)*, felsőmagyarországi régi család, melynek korábbi nemzedékrendjéről és történetéről nem igen tudunk bizonyosat. Némelyek a család egyik ágát az Aba Sámuel korában élt *Márkig* tudják visszavezetni. Nagy Iván (Magyarország családjai V. köt.) csak töredékes adatokat közöl. Említésre méltó: *I. József*, szül. 1733., megh. 1811., a magyar királyi udvari kancelláriai referendáriusa, államminiszter, a Szent István-rend vitéze, ki 1805. *bárói* rangra is emeltetett. I. mint politikai író szolgalelkű, aulikus szellemben működött. 1790-ben jelent meg Irrthümer in den Begriffen der meisten Ungarn c. munkája, mely a magyar közjog alapelveit meg akarja hamisítani badar és rosszakaratu érvelések segítségével. Etwas vom Werbőcz c. röpiratában csúfolja, rágalmazza Verbőczy Istvánt és nagy művét, a Tripartitumot. Bizonyítása hemzseg a meghamisított történeti adatoktól. 1791. megjelent tőle a Gespräch zwischen einem durch Ungarn reisenden Fremden u. einem unparteiisch denkenden Ungarn. I. helyesli a «császár» minden alkotmányellenes cselekedetét, de képtelen vádakkal illeti a «lázongó» nemzetet. A Két miniszternek egymással közlött gondolatai című szabadszellemű munkát tévesen tulajdonítják I.-nek. V. ö. *Ballagi* Géza, A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig (Budapest 1888). — A család *bárói* ága 1868. halt ki, *nemesi* ága Trencsén vármegyében él.

Izdoba, kisk. Abauj-Torna vm. kassai j.-ban, (1910) 368 tót lak., u. p. és u. t. Kassa.

Izebel, l. *Jezabel.*

Ized, új-perzsa nyelven a. m. isten. A parszoknál az alsóbb rendű jó szellemek, a zend Jazaták közös neve. Vannak földi és mennyei I.-ek. Ilyenek a tűz, a nap, a föld szellemei. Számuk 28-ra tehető, főnökük Zoroaszter (Zarathustra). — *Izedizmus*, a dualisztikus parszi vallásnak az a változata, hol Arimánt, a gonoszság jelképét, hatalmasabbnak tartják a jó istennél, Ormuzdnál.

Izegér, helyesebben *izületi egér* (mus articularis), l. *Arthrolith.*

Izék, az a takarmánymaradék, amit az állatok a jászolban v. rácsban hagynak és már nem esznek meg. A jó takarmányból kevés I. marad. Sokat izékelnek az állatok, ha egyszerre sok takarmányt tesznek eléjük s ezért inkább többször, de kisebb adagokra kell az etetést berendezni.

Izel, folyó, l. *Isim.*

Ízelt állatok *(Articulata, Arthrozoa)*, Cuvier rendszerében az egyik nagy állattörzs neve, melyet rovarokra (Insecta), pókfélékre (Arachnoidea, rákfélékre (Crustacea) és gyűrűs férgekre (Annelida) osztott fel. Jellemző, hogy testük ízekből, szelvényekből áll.

Ízelt bibeszálasak (növ.), l. *Arthrostylae.*

Ízeltlábuak *(Arthropoda, Condylopoda,* állat), az állatországnak fajokban leggazdagabb állatköre. Kétoldali részarányos gerinctelen állatok. Testük jól felismerhető ízekre, szelvényekre van osztva; ebben a jellemvonásukban megegyeznek a Gyűrűs férgekkel (Annelida), csakhogy míg a Gyűrűs férgek ízeinek függelékei sohasem izéltek, addig az I. ízeinek egyes függelékei (végtagjai) mindig izéltek. Utóbbi jellemvonás annyira jellemző, hogy innen származik az I. neve is. Az I. további jellemző tulajdonsága, hogy az ízek nem egyformák, hanem különbözők (heteronomok). Az ízek különbözősége csak az alsóbbrendű I.-on nem szembetünő (pl. Százlábuak, Peripatus), a többieknél annyira kirívó, hogy rajtuk éppen ezért több testtájat lehet megkülönböztetni. A test elülső részén többnyire több szelvény egybeolvad és a *fejet* (caput) alkotja, a többi szelvények pedig úgy csoportosulnak, hogy a fej után sorjában a *tort* (thorax, pereion) és a *potrohot* (abdomen, pleon) lehet megkülönböztetni. Némely I.-on (pl. rákokon) a fej és a tor egybeolvad és *fejtort* (cephalothorax) alkot, másokon (pl. skorpió) a tájak száma megszaporodik, amennyiben a potroh két részre: tulajdonképeni potrohra és *utópotrohra* (postabdomen) tagolódik. Végül némelyeknél (pl. az atkáknál) a külső izeltség és testtájakra tagolódás elmosódik. A fejen vannak a szemek, a tapogatók és a szájszervek s belsejében van elrejtve az idegrendszer középponti része: a garatideggyűrű; a toron találjuk a fő helyváltoztatási szerveket: a szárnyakat és a végtagokat, melyek járásra, ugrásra, futásra, ásásra, húzásra, úszásra stb. szolgálnak; a potrohon a pókoknál és rovaroknál nincsenek végtagok, a rákokon pedig különböző célra: lélegzésre, közösülésre, a peték tartására, úszásra stb. való végtagok találhatók. A testtájak nemcsak külső alakjukban, hanem a rajtuk levő izelt végtagok élettani működésében is különböznek. A fejhez számítjuk mindazokat a szelvényeket, amelyeken tapogatók, csápok és szájszervek találhatók, a torhoz a helyváltoztatásra való végtagokkal ellátott szelvényeket, a potrohhoz pedig a különböző élettani célra való, rendesen kicsiny állábakkal (pedes spurii) ellátott v. éppen végtagnélküli szelvényeket számítjuk. Jellemző az I.-ra a chitinből álló külső váz is, melyet bőrük külső, egyrétegű hámja választ el. A chitin-váz némelyeken

vékony, másokon tetemesen megvastagodik és mészsók lerakódásától nagyon kemény (pl. rák); védelemre és az izmok odatapadására való. Minthogy a kemény chitin-váz a testet teljesen körülburkolja, lehetetlenné teszi a test növekedését. Utóbbinak lehetővé tételére szolgál a *vedlés*, vagyis az a folyamat, amikor a régi kemény chitinburok megreped és az alatta levő még lágy, plasztikus chitin-burok bizonyos fokú növekedését engedi meg.

A belső szervek elrendezésében is az I. élesen különböznek a többi állatoktól. Testük közepén húzódik végig a bélcső, felette a hátoldalon van a szív (hátedény) és alatta a hasoldalon az idegrendszer. Az *idegrendszer* garatideggyűrűből és hasdúclánchól áll. A garatideggyűrűt egy pár garatfeletti és egy pár garatalatti dúc alkotja, melyeket idegeresztékek gyűrű alakban kapcsolnak egybe. A garatalatti dúccal áll kapcsolatban a hasdúclánc, melyet a szelvények számával egyező és szintén idegeresztékekkel egybekötött idegdúcpárok alkotnak. A kifejlődött I.-nál rendesen a hasdúcláncot alkotó idegdúcpárok nem rendezkednek el az ősi szelvényezettségnek megfelelő módon, hanem különböző fokban összeolvadnak egymással; a pókoknál és tarisznyarákoknál pl. a hasdúcláncolat összes dúcai egyetlen nagy dúctömeggé olvadtak. Az *érzékszervek* általában fejlettek. Legjobban ismerjük a szemeket, melyek az I.-nál két típus szerint vannak kifejlődve. Vannak ugyanis egyszerű szemeik (stemma ocellus) és összetett szemeik (l. *Szem*). A tapintóérzék szervei a tapogatókon, szájrészeken és csápokon találhatók. Ugyanitt vannak elhelyezve azok az érzékszervek, melyeket az ízlés és szaglás szerveinek tartanak. A helyzetérző érzékszervek, melyeket régebben általában hallószerveknek tartottak, rendesen a fejen és a potrohon fordulnak elő. Hallószerveket csak némely rovarokon (pl. szöcskéken stb.) ismerünk (l. *Hallószerv*). A *bél* három részre: elő-, közép- és utóbélre tagolódik; az elő- és utóbelet rendesen chitinhártya béleli, mely a vedléskor szintén megújul. A bél hossza és szerkezete az I. változatos táplálkozásmódjának megfelelően, részleteiben nagyon különböző. A bélbe összefüggő mirigyek közül fontos szerepe van a nyálmirigynek és a középbéli mirigynek; utóbbinak feladata (pl. a ráknál) az emésztő nedvek elválasztása, a megemésztett anyag felszívása, tartalékanyagok raktározása, mérgek visszatartása stb.; a rovaroknál és a legtöbb többi I.-nál a középbelet kibélelő hám választja el az emésztőnedveket. Az *érrendszer* legállandóbb része a hátoldalon levő *szív*, mely a testüregtől többé-kevésbbé elhatárolt szívüregben foglal helyet és a vért a testüregből az oldalán levő réseken keresztül kapja. A rövidtestű I.-nál a szív zacskóalakú, a rovaroknál hosszura nyúlt tömlőhöz hasonlit és több kamrára van osztva. Az érrendszer maga nagyon különböző fejlettségű; némelyeknél jól fejlett osztóereket, hajszálereket és gyüjtőereket találunk, másoknál pedig a vér a szívből közvetetlenül a testüregbe jut. A szívben (hátedényben) a vér hátulról mellfelé kering. Lélegzőszervül kopoltyúk (Branchiata) és tracheák (Tracheata) szolgálnak; vannak azonban olyan I. is, melyek bőrükön keresztül lélegzenek. Kiválasztószervként szerepelnek az alsóbbrendüeknél (Peripatus) a szelvényszervek, a rákoknál a héj- és csápmirigyek (ú. n. zöldmirigyek), a pókoknál a coxalis mirigyek, az alsóbbrendű rovaroknál (Thysanura) és százlábúaknál a fejmirigyek, a rovaroknál és százlábúaknál általában a bélcsőbe ömlő Malpighi-edények. Szaporodásuk ivaros. A kacslábú rákok kivételével váltivarúak. Számos ízeltlábú (pl. rák, rovar) szűznemzéssel és pedogenezissel szaporodik. A fejlődés v. direkt, azaz a petéből kikelő állat hasonlít szüleihez v. pedig átalakulással (metamorfózis) történik, azaz a petéből kikelő állat szervezete lényegesen eltér szüleiétől és átalakuláson (lárva, esetleg báb) keresztülmenve éri el szülei alakját.

Az I. száma rendkívül nagy; körülbelül 400,000-re becsülik a fajok számát. Előfordulnak a szárazföldön, a tengerben, az édesvízben, szóval mindenütt, ahol élet lehetséges. A sarkvidékek felé változatosságuk és számuk csökken, míg az egyenlítő felé alakokban gazdagabb, nagyobb és díszesebb fajokat találunk. Élhetnek szabadon v. élősködhetnek. Az ember és a természet háztartásában igen nagy szerepük van, amennyiben egyesek nagyon károsak, mások pedig nagyon hasznosak. A rovarok különösen a növények megtermékenyítése által rendkívül fontosak.

Rendszertani beosztásuk:

I. *Altörzs: Kopoltyúsak (Branchiata):* 1. osztály: Rákok *(Crustacea)*.

II. *Altörzs: Légcsövesek (Tracheata):* 2. osztály: Őslégcsövesek *(Protracheata)*, 3. osztály: Százlábúak *(Myriapoda)*; 4. osztály: Rovarok *(Insecta, Hexapoda)*; 5. osztály: Pókok *(Arachnoidea)*.

Őslénytani szempontból a *Branchiata* altörzs *Crustacea* (Rákok) osztályának *Entomostraca* alosztályában felemlitendők a *Cirripedia* rendbe tartozó *balanusok*, a melyek a hazai mediterránkori tengerparti üledékekben igen elterjedtek. Az *ostracodák* a hazai harmadkori (tengeri elegyes édesvizi) rétegekben rendkívül gyakoriak. Éppen a hazai kövült ostracoda-anyag alapján indult meg újabban a kövült ostracodák modern módszerekkel való tanulmányozása (Méhes, Zalányi). A Phyllopodák közül a kövült *estheriák* játszanak szerepet a régi elegyes és édesvizi üledékekben. Különösen fontosak a *trilobiták*, amelyek a régibb palaeozoikumnak (kambrium, szilur, devon) legfontosabb vezérlő kövületei. (L. *Trilobita*). A *Malacostraca* alosztályban különösen a *Decapoda* rend fontos. Ide a hosszufarkú és rövidfarkú rákok tartoznak, amelyek főleg a németországi (solenhofeni) litográf-palában, s különösen az utóbbiak a hazai eocén és mediterrán rétegekben gyakoriak (Kis-Svábhegy, Mátyáshegy, Rákos). A második, a *Tracheata* altörzs a paleontologiában kevésbbé fontos, mert az egyénei ritkán maradtak meg kövesülve. Ide tartoznak a *százlábuak*, a *pókfélék* s a *rovarok*, amelyek főleg a solenhofeni jura-rétegekből, a samlandi oligocénkorú borostyánkőben zárvány gyanánt, az oeningeni miocén édesvizi rétegekből s a radoboji miocén üledékekből ismeretesek. A rákfélék a kambriumtól, a tracheáták a szilurtól kezdve maig élnek.

Ízeltpotrohú pókok *(Arthrogastra,* állat), a pókok egyik rendje. Jellemző reájuk, hogy potro-

huk izelt vagy részekre tagolt: fejtoruk néhány szelvénye önálló, a többiekkel nem olvadt egybe; négy járólábuk első párja tapogatószerű. Öt alrendbe osztják őket. Ezek: 1. Hengerpókok vagy rovarpókok *(Solifugae* v. *Solpugae)*; 2. Ostoros skorpiók *(Pedipalpi)*; 3. Skorpiók *(Scorpionina)*; 4. Álskorpiók *(Pseudoscorpionina)* és 5. Kaszáspókok *(Phalangina)*. L. még *Pókok*.

Izenet, l. *Üzenet*.

Izerin (ásv.) a. m. *iserin* (l. o.).

Izerit (ásv.) a. m. *iserit* (l. o.).

Ízérzés (lat. *gustus)*, a szájüreg bizonyos részeinek oldott anyagok révén történő izgatása által előidézett sajátságos érzés. Bizonyos oldott anyagok az ízérző v. nyelvgarati idegnek (nervus glossopharyngeus) végkészülékeit működésre képesek indítani; e végkészülékek (ízlőkelyhek v. ízlőbimbók) főleg a nyelv hátsó részének és szomszédságának (lágy szájpad, gégefedő, nyelv széle) nyálkahártyájába vannak beágyazva, ezek tehát az *ízlelés vagy ízlés szervei*. Ezeknek leglényegesebb elemei a karcsú, a mag helyén kissé megdagadt, s felül heggyel végződő *ízlősejtek* s az ezeket körültakaró támasztósejtek. Az ízlő sejtekhez tapadnak a nervus glossopharyngeus végágai.

Ismeretes, hogy csak bizonyos oldott anyagoknak van íze, másoknak nincs. A vegyi szerkezet és az íz között az összefüggés általában ismeretlen s csak némely anyagra nézve állapítható meg némi törvényszerűség. Az alap-Í.-eknek általában a következőket fogadják el: édes, keserű, savanyú, sós; ezek azonban nem merítik ki az Í.-ek féleségeit s közöttük mindenféle átmenet lehetséges. Tapintás- és szagérzéseket az Í.-ekkel gyakran összetévesztünk, vagy egybeolvasztunk; a csípős vagy pl. összehúzó íz tulajdonképen tapintásérzés s a háromágú ideg végződéseire gyakorolt hatás váltja ki. Aromás íze gyümölcsöknek, bornak tulajdonképen az ízhez csatlakozó szagérzés.

Ízes anyagok íze a koncentráció arányában erősödik. 1 g. chinint 33 liter vízben oldva, az oldat még keserű; e határa az izhatásnak kénsavnál 1 : 10,000, konyhasónál 1 : 1600; cukorra 1 : 90. Ennél hígabb oldatok ízét már nem tudjuk megállapítani. Savak általában savanyú, sók többnyire sós, alkaloidok keserű ízűek. Úgy látszik, hogy az Í. létrehozásában az oldott anyagok ionjainak van lényeges szerepük. Az ízmegkülönböztető képességet elősegíti a gyakorlat, továbbá az, ha az ízanyag az ízérző nyálkahártyának lehető nagy felületével érintkezik; kedvező továbbá, ha az ízanyag soká érintkezik a nyálkahártyával, hogy az ízlőbimbókba jól beivódhassék; még ennél is jobban elősegítőleg hat tehát, ha az ízanyagokat a megfelelő helyekre dörzsöljük. Ezért gyakorlott borvizsgálók pl. nyelvükkel szétdörzsölik a szájpadon a megítélendő folyadékot. Feltünő a látásérzések hatása is; behunyt szemmel a borok s a legtöbb étel ízét nehezen tudjuk megkülönböztetni. Viszont tompítják az Í.-t a száj- és nyelvnyálkahártya gyuladásos folyamatai, a folyadéknak szokatlan hőmérséklete stb. Érzéstelenítő szerek az Í.-t megszüntethetik. Némely anyag vagy bizonyos keverékek időbeli sorrendben többféle Í.-t okoznak, pl. előbb megízlelve édeses ízűek, mely lassan keserűbe megy át. Úgy látszik, hogy a keserű íz érzése lassabban következik be, ez a jelenség oka; viszont különösen a keserű Í. sokáig megmaradhat mint *utóíz*. Ellentétes Í.-ek egymás hatását elősegíthetik.

Étlapok, ételsorrendek megállapításánál ilynemű régen bevált tapasztalatok lényeges szerepet játszanak. Sajt állítólag elősegíti a bor ízének megérzését, só az édes és savanyú anyagokét stb.

Állandó áram a nyelven átvezetve a plusz sarkon savanykás, a minusz sarkon fémeslúgos ízt okoz *(galván íz)*. V. ö. *Klug* Nándor, Az érzékszervek élettana (Budapest 1896); *Nagel*, Handbuch d. Physiologie (1905).

Izetionsav, etilénhidrin-szulfonsav, oxetil-szulfonsav, ethanol (1)- szulfonsav (2):

$$CH_2(OH).CH_2.HSO_3.$$

Az etilkénsavval izomer szénvegyület. Képződik a borszeszből, úgyszintén éterből kéntrioxid hatására keletkező etionsavnak vízzel való főzésekor. Színtelen szétfolyó kristálytűk. Sói oldhatók és kristályosíthatók.

Izgalmi tünetek, l. *Agyvelőbetegségek*.

Izgalomvezető köteg, *His-féle köteg* v. *izgalomvezető rendszer (Aschoff-Tawara-féle rendszer)* a szívben az a sajátságos szerkezetű, kötőszövetbe ágyazott izomrostcsomó, mely a bal pitvar hátsó falától indul ki, s a szívsörénybe lépve, a szívgyomrok közt jobb és bal szárrá ágazik szét. A két szár a megfelelő oldali gyomrok izomszemölcseivel s a szív belső burka alatt lévő Purkinje-féle hálózattal függ össze. A bal pitvarból kiinduló izgalmat vezeti a szív izomzatához, egyébként önálló izgalmak is fejlődhetnek benne.

Izgár, kisk. Krassó-Szörény vm. boksánbányai j.-ban, (1910) 1257 oláh és magyar lak., u. p. és u. t. Krassóvermes.

Izgatás. Két kérdésnek van itt különös fontossága. Az egyik a nyilvánosság fogalmának, a másik a büntetendő tényálladéknak olyatén meghatározása, mely a bűnösséget valóban veszélyes I.-okra szorítja, a gondolat- és véleményszabadság nagy horderejű vívmányát biztosítja s elejét veszi annak a lehetőségnek, hogy I. ürügye alatt büntetéssel sujtsák a jogosult tudományos bírálatot s békókba verjék az igazságot kutató emberi szellemet. A magyar btkv az első kérdést akként oldotta meg, hogy nyilvános csak az az I., mely *a)* gyülekezeten nyilvánosan szóval vagy *b)* nyomtatványnak, iratnak, képes ábrázolatnak terjesztése v. közszemlére kiállítása útján történik. A büntetendő tényálladékokat egyebekben a törvény következőkkel határozza meg:

1. Egyenes felhívás bűntett v. vétség elkövetésére. Természetesen csak az alatt a feltétel alatt, hogy a felhívás eredménytelen maradt, mert ha a bűntett v. vétség elkövettetett, az izgató mint felbujtó büntetendő. 2. Egyenes felhívás intézése vagy terjesztése engedetlenségre a törvény, a hatóságoknak törvényes hatáskörükben kiadott rendelete, meghagyása, határozata ellen. 3. Valamely osztálynak, nemzetiségnek v. hitfelekezetnek gyülöletre I.-a a másik ellen; I. a tulajdon vagy a házasság jogintézménye ellen. 4. Megtámadása: *a)* a király személye sérthetetlenségé-

nek. *b)* a trónöröklés törvényes rendjének, *c)* az alkotmányos államformának, *d)* a törvény kötelező erejének. 5. Lázítás: *a)* az alkotmány egyes intézményei, *b)* a monarchia másik államával fennálló kapcsolat, *c)* a magyar államot alkotó országok közt fennálló államközösség, *d)* a királynak, az országgyűlésnek, az országgyűlési bizottságoknak v. a közösügyi bizottságnak törvényes joga ellen. 6. *a)* Magasztalása a törvény által büntettnek v. vétségnek nyilvánított cselekménynek, *b)* valamely büntett v. vétség elkövetőjének annak elkövetése miatt földicsérése v. kitüntetése.

Az 1848-iki törvényhozás az I.-t, mint általában a sajtó útján elkövetett bűncselekményeket (a törvény által ú. n. sajtóvétségeket) a sajtótörvényben (1848. XVIII. t.-cikk) szabályozta. Az I.-t azonban nemcsak sajtó útján lehet elkövetni. A sajtótörvény vonatkozó §-ai a magyar btkvek életbeléptetésével hatályukat vesztették.

Izgató anyagok, olyan anyagok, amelyek bevéve, a szervezetet, illetőleg az idegrendszert izgatják. Ilyen hatásuk van elsősorban bizonyos gyógyszereknek (l. *Izgató szerek)*; továbbá sok fűszernek, élvezeti szernek. Az I.-nak tartott élvezeti szerek egy része (alkohol) azonban tulajdonképen bódító szer, az izgató hatása csak látszólagos.

Izgató borogatás a. m. fölmelegedő borogatás, Priessnitz-borogatás (l. *Borogatás).*

Izgató szerek *(excitantia, analeptica, stimulantia)*, oly gyógyszerek, amelyek a középponti idegrendszerre és a szívre gyakorolt ingerlő hatásuknál fogva, elerőtlenedett állapotokban, ájulások (collapsus) alkalmával, nagy vérzések után jótékonyan, sőt olykor életmentőleg hatnak a szervezetre. Hatásuk azonban múló lévén, huzamos ideig tartó elgyengüléseknél nincs helye alkalmazásuknak, hanem leginkább szívgyengeség miatt beállott hirtelen életveszedelmekkor, pl. mérgezések alkalmával. Legközönségesebb I. az éter, a borszesz (mint cognac, pálinka, pezsgő, rum stb.), a mosusztinktura, a kámfor, a tea, kávé és coffein, ammoniaksók. A szesznek, éternek csak kezdetben van izgató hatása, később bódítják a központokat, ami nagy adagok nyujtásakor megfontolandó. — I.-nek *(acria, irritantia)* nevezik még azokat is, amelyek az alkalmazás helyén v. kiválasztódásuk útjában a szöveteket izgatják. Ilyenek a hólyaghúzók, bőrvörösítők, marószerek, némely érzéstelenítő (anaestetica dolorosa), hánytató, hashajtó és vizelethajtó szer.

Ízhártya vagy *üzületi hártya, tok, (membrana synovialis)*, l. *Ízület.*

Izidda, a babiloni Borzippa város szent temploma, ahonnan újév napján szent bárkán Nébo istent vitték Isagillába.

Izidor, l. *Isidorus* és *Álizidori gyüjtemény.*

Izisz, egyiptomi istennő, Ozirisz testvére és neje, Hórusz anyja. Ő «a nagy, az isten anyja, az ég úrnője, az istenek királynője; ő a gyönyör és az öröm, valamint a szerelem és a szeretet úrnője, a fenséges istennő, ki a Nilus dagályát idejében létesíti». I. tehát a mindent átölelő, mindent befogadó, a mindent szülő, tápláló és megvédő istenség, mely még a halotti álmukat alvó embereket is új életre tudja kelteni és a kozmosz minden részét a maga összefüggésében megtartja. Az ábrázolásokon istennő alakját ölti, fején tehénszarvakkal, azok között a napkorong és ezen egy trónszék foglal helyet.

Izjum, város, l. *Iszjum.*

Izland *(Iceland)*, sziget az Atlanti-oceán és az Északi Jeges-tenger szélén az é. sz. 63° 24′ és 66° 33′ és ny. h. 13° 20′ és 24° 30′ közt, összesen 104,785 km² területtel, amelyből mintegy 42,000 lakható. Partjait, főképen ÉNy.-on, számos fjord teszi szakadozottá, míg D.-en a lávaömlések a fjordokat eltüntették. I. felülete K.-ről Ny. és főképen DNy. felé lejtősödő, 470 m. átlagos magasságú vulkáni képződésű kőzetekből álló magas fensík, helyenkint 2000 m. magasságig emelkedő bazaltsziklákkal. D.-i szögletében I. legmagasabb hegycsúcsa, az Oraefa-Jökull (1955 m.), K.-i partján a Bulandzsfündr (1060 m.) és Dyrfjöll (1128 m.), ÉNy.-i részen a Glamu-Jökull (901 m.) és Ny.-on a Snaefells Jökull (1433 m.) emelkedik. A Vatna Jökulltól Reykjanes-fokig a D.-i part mentén húzódó hegylánc az I.-i vulkánok tengelye; ebben a legmagasabb csúcs az Eyjafjalla Jökull (1700—1818 m.), melytől É.-ra fekszik I. legismertebb tűzhányó hegye, a Hekla (l. o.). Az örökös hó határa e hegyeken 860—870 m.-nyi magasságban van. A gleccserek sok helyen, pl. a Skrid jöklar DK.-en, a partok közeléig érnek s óriási homokos-kavicsos mezőkben végződnek, melyeken nincs semmi növényzet s az ÉNy.-i szelek minduntalan felkavarják. A vulkánok közelében fekvő lávamezők közül legnagyobbak a Thingvalla, Odada Hraun, ez utóbbin terül el az Askja nevű kráter (58 km²), fenekén meleg vizű tóval. I. folyói között legnagyobbak a Thorse, amely a Hekla környékének vizeit és az Olfusa, amely a gejzirek lefolyásait veszi föl; továbbá a Skjalfjandifliot, Lagarfliot és Jokulsa, mely utóbbin I. legszebb, Dettifosnak nevezett vízesése zuhan alá a 60 m. mélységbe. Tavai a Thingvalla DNy.-on, a Myvatn É.-on és a Diupalon, amely a tenger áradásával árad és apadásával apad. I.-ot híressé teszik meleg forrásai, amelyek oly számosak, hogy vizük télen is meleg patakká alakul; köztük a legismeretesebbek a Blafellhegy D.-i részén levő gejzirek. Az éghajlat enyhébb, mint a sziget nevéből következtetni lehetne; de nagyon ingadozó. Reykjavikban az évi középhőmérséklet 4·5°, Akreyriben 6·5°; a legmelegebb hónap (júl.) 13·5° mindkét helyen, a leghidegebb hónap (febr.) —2·1°, illetőleg —6·2°. ÉNy.-on azonban a partok mellett a jég néha csak aug. végével olvad el teljesen. Flórája részint grönlandi, részint skandináviai fajokból áll; a fák száma nagyon csekély, ami főleg a nagy szélviharoknak tulajdonítható. Egykor gabonát termeltek rajta a lakosok, de most csak a D.-i vidékeken találni igen kevés rozsot és árpát; a fő kenyértermék az ugynevezett sand havre, strand hvede és az izlandi zuzmó; zöldséget is termesztenek. A kenyér mégis ritka. E helyett a nagy kiterjedésü legelők virágzó állattenyésztést tesznek lehetővé; legtöbb a juh és tehén; a lovak kicsinyek, de gyors futók; az 1770. importált rénszarvasok a sziget lakatlan részeiben tanyáznak. A fauna fajokban szegény, de egyebekben gazdag, különösen madarakban és rovarokban. Emlős csak

kétféle van, az északi róka és az izlandi egér (Mus islandicus Nils). Tőkehal- és heringhalászattal a lakosságnak körülbelül 12%-a foglalkozik. A sziget hegyeiben ezüst-, réz-, vas- és ólomérceket találtak, de tüzelő anyag hiányában nem bányásszák; egyedül az oly ritka izlandi pátot keresik az Eski-fjördr É.-i oldalán s a K.-i part közepén és ként bányásznak Krisuvik környékén.

Lakosság, ipar és kormányzás. A lutheránus vallást követő lakosság száma (1910) 85,188, akiknek nagyobb része állattenyésztő. Az ipar egészen primitiv, minden család a maga mesterembere és ipari szükségleteit ki-ki maga látja el. A külkereskedelemnek (1912-ben a bevitel 31,350 £., kivitel 269,890 £.) fő tárgyai a kivitelnél: halak és halanyagok, besózott juhhús és gyapju, gyapjuharisnyák és keztyük, tollak és lovak. A bevitel főcikkei: gabona és őrlemények, sör, pálinka, só, tea, cukor, fűszerek, dohány, papir, üveg és vas- és réziparcikkek. 1908 óta külön alkotmánya van, amely szerint Dániával csak perszonális unióban van s belügyeinek intézéséről maga gondoskodik, míg a legfőbb kormányzás a Reykjavikban lakó I.-i születésű miniszter kezébe van letéve. A törvényhozó testület (Althing) két házból áll; a felsőházban 7 kinevezett és 7 választott, az alsóházban 26 választott tag ül. Közigazgatási szempontból két tartományra oszlik: D.-i és Ny.-ira (Sudur-, Vestur-Umdaemid) Reykjavik székhellyel, 14 syslurral (járással) és 103 hrepparral (községgel) és É.-i és K.-ire (Nordur-, Austur-Umdaemid) Fridriksgafa székhellyel, 7 syslurral és 66 hrepparral. Jelentékenyebb helysége még Hafnarfjord. 1882 óta a községi tisztviselők választásában a nőknek is van választójoguk.

Története. I. első lakói kelták voltak. 850 körül svéd és norvég normannok fedezték fel újra és szállották meg. Ők nevezték el I.-nak (Jégsziget) a partjait övező jégtorlaszokról. A norvég Ingolf Arnarson alapította 874. a sziget fővárosát, *Reykjavikot.* 930 körül egy köztársasági állam alakult itt ki, melyben norvég mintára az egyes községek képviselőiből alakult gyülés, *althing* gyakorolta a törvényhozást. A keresztény vallás 1000 kör. terjedt el s az althing azt hivatalosan is elfogadta. 1056-ban keletkezett a *skalholti*, 1106. a *holari* püspökség. I.-iak fedezték fel Grönlandot s itt telepeket alapitottak. A XI—XII. sz. folyamán I. nagy virágzásnak indult, de mikor a régi egyenlőség rovására főnemesi osztály keletkezett, ezeknek civódása maga után vonta a sziget hanyatlását. 1262-ben *Hakon* norvég király foglalta el, 1380. pedig Norvégiával együtt *dán* uralom alá került. Ezóta egyre szegényedett, a sok elemi csapás (földrengés, tűzhányók kitörése), járvány nagyon megfogyasztotta I. lakosságát. III. Keresztély behozta a reformációt, bár nem minden ellenállás nélkül. Kereskedelme a dánok kezébe került; marhatenyésztés helyett a bizonytalan halászat lett a lakosság főfoglalkozása. Az 1807—1814-iki dán-angol háboruban I. némi önállóságra tett szert s 1809. néhány hónapig egy dán kalandor, *Jürgensen* (l. o.) csapott fel I. királyának. 1814-ben ismét visszakerült Dániához. Ezóta az I.-ak közt is nemzeti mozgalom támadt, melynek célja az önálló alkotmányosság elérése volt. A mozgalom élén *Jon Sigurdson* állott. E mozgalom hatása alatt 1843. visszaállitották az althingot, szabaddá tették a kereskedelmet s egyéb üdvös reformokat hoztak. De mindez nem elégitette ki az I.-iakat, akik most már teljes önállóságra törekedtek s Dániával csak perszonál-unióban akartak élni. Hosszas küzdelmek után 1874. oly alkotmányt kaptak, mely szerint egy 36 tagból álló althing hozza a törvényeket, szavazza meg az évi költségvetést és felelősségre vonhatja a dán kormány egyik tagját, ki egyúttal I. minisztere is. Az alkotmányos küzdelmek azonban még ezzel nem értek véget. Az önállóságra törekvő párt élére 1885. *Gudmundsson* tanár állott, ki 1902. kivívta, hogy I. minisztere benszülött legyen és Reykjavikban tartózkodjék. Ugyanekkor az althing tagjainak számát 40-re emelték fel s felső- és alsóházra osztották. Az első benszülött miniszter *Hannes Hafstein* volt, ki 1904 febr. foglalta el hivatalát. Mikor Norvégia 1905. elvált Svédországtól, I.-ban újabb dánellenes mozgalom támadt. 1907 nyarán maga *VIII. Frigyes* dán király látogatta meg I.-ot Christensen min.-elnök kiséretében s tárgyalásokba bocsátkozott a mozgalom vezetőivel. A tanácskozásokat 1908. fejezték be Kopenhágában s a következő tervben állapodtak meg: I. önálló ország, melynek közös királya van Dániával, kap legfelsőbb törvényszéket, kereskedelmi lobogót. A dán királynak civillistát fizet, külügye és hadügye közös Dániával. Ez az alkotmánytervezet azonban nem valósult meg, mert az 1908 őszén megválasztott althingban az ellenzék jutott többségre s bizalmatlanságot szavazott Hafstein miniszternek, ki erre 1909 márc. lemondott. Utóda *Björn Jonsson* lett, a dánellenes párt eddigi vezére. Az I.-iak elszakadási törekvéseivel szemben *Zahle* dán miniszterelnök 1910 febr. erélyes hangon védte Dánia jogait. Az ellentétek elsimítására Jonsson Kopenhágába utazott, de az I.-iak mozgalmát kicsinylő megjegyzésével elvesztette amúgy is fogyó népszerűségét s az althing 1911 febr. neki is bizalmatlanságot szavazott. Utóda *Christian Jonsson* lett, ki néhány radikális hivével erősítette meg a dánbarát pártot, de így is csak 13 szóval 12 ellen kapott bizalmi szavazatot. 1911 máj. az althing megadta a nőknek is a választójogot s Reykjavikban egyetemet állított fel azzal a feltétellel, hogy I.-ban hivatalt csak azok viselhetnek, akik itt szerzik oklevelüket.

Irodalom. Bisiker, Across Iceland. London 1902; Thoroddsen, Islands kultur, Kopenhága 1902; Hermann Paul, Island in Vergangenheit und Gegenwart, Leipzig 1907; Gudmundsson, Island am Beginn des XX. Jahrhunderts, Kattowitz 1904; Maurer, Die Entstehung des isländischen Staates und seiner Verfassung, München 1852; u. a. Zur politischen Geschichte Islands, Leipzig 1880; Thoroddsen, Geschichte der isländischen Geographie (I.-i nyelven Reykjavik 1892, németül Gebhardtól, Leipzig 1897—98 I—II. köt.); Lundborg, Islands staatsrechtliche Stellung von der Freistaatzeit bis in unsere Tage, Berlin 1908.

Izlandi achát, Zay Mineralógiájában az obszidiánt illeti e névvel.

Izlandi nyelv és irodalom, l. *Skandináv irodalom.*

Izlandi pát (ásv.), víztiszta, üvegfényű mészpát, mely Izlandról kerül kereskedésbe. Erős ket-

tős fénytörése miatt *kettőző pát* is a neve. Fontos anyag optikai, nevezetesen polározó készülékek készítésére. Izland szigetén a bazalt üregeiben fordul elő; a romboéderes kristályok gyakran stilbitnyalábokkal vannak borítva. A szigetnek több pontján található; a legrégebben ismert az Eskefjordban Helgustadir közelében van, itt azonban már meglehetősen ki van aknázva; újabban a Breitifjordban Djupidaer közelében fedezték fel. Az optikai műszereken újabban az I.-ot más segédkészülékekkel pótolják.

Izlandi zuzmó (növ., *Cetraria islandica* [L.] Ach.), a Parmeliaceae családba tartozó zuzmó, melynek telepe barnás színű, merev, bokrosan terem. A telep karélyai eléggé szélesek, oldalaikon erős pillákat viselnek. A zuzmó alsó része élénk piros. A földön terem, rendesen nagyobb területeket borít el. Nálunk is bőven található, főképen hegyes vidéken. A sarkvidék tájain, különösen inség idején, eszik és a rénszarvasnak is táplálékul szolgál. Tápértékét a benne levő *lichenin* adja, mely a keményítőfélék közé tartozik. E mellett még egy igen keserű anyagot is tartalmaz, a *cetrarint* v. *acidum cetraricumot*, melyet étvágygerjesztő szer gyanánt ma is használnak. Régebben mint jó hírű gyógynövényt általánosabban alkalmazták tüdőbetegségek ellen. Ilyen célra ma csak a nép használja. Rokon fajai, a Cetraria-félék főképen a fák kérgén élnek. Jelentőségük nincs.

Izlás, az aldunai szoros negyedik sellője, kevéssel Drenkován felül, l. *Vaskapu*.

Ízlelő bimbók, *kelyhek*, l. *Ízérzés*.

Ízlelő szerv, l. *Ízérzés*.

Ízlés (esst.), a szépet és rútat megítélő képesség, mely v. a bírálatban érvényesül csupán, v. a létrehozást és művészi alkotást is vezérli. Az Í. ítélete nem (v. legalább túlnyomó részben nem) értelmi működés eredménye, nem a tetszés és visszatetszés okainak ismeretén alapszik, hanem főjellege szerint közvetlen érzésítélet. Ezért a lelkiismerettel szokás párhuzamba helyezni. Mint ez a jót és rosszat, úgy érzi meg az Í. közvetlenül a szépet és rútat. Az Í.-nek számtalan foka és árnyalata van. Különböző nemzeteknél, korokban és egyéneknél rendkívül eltérőleg nyilvánul s ezért nem egyszer azt is kétségbe vonták, hogy van-e egyáltalában biztos alapja. A latin közmondás: De gustibus non est disputandum, az Í.-ről mint érzékszervi felfogásról az esztetikai Í.-re is átvive, ennek a kétségnek kifejezése. Az eltérés azonban, melyet a különböző fejlettségből, a különböző körülmények és viszonyok hatásából s az egyes ember veleszületett sajátosságaiból stb. eléggé megmagyarázhatunk, nem érintheti azt az alaptételt, hogy az Í.-nek ítéleteinkben érvényesülő állandó és objektiv törvényei vannak. E nélkül nem volna az esztetikának, mely éppen ezeket a törvényeket keresi, semmi tudományos létalapja. — *Í.* fiziológiai értelemben, l. *Ízérzés*.

Izmael, l. *Iszmaél*.

Izmaeliták, l. *Iszmaeliták*.

Izmail, l. *Iszmail*.

Izmény, kisk. Tolna vm. völgységi j.-ban, (1910) 951 német lak., u. p. Nagymányok, u. t. Szászvár.

Izmok, l. *Izom*.

Izmos gyomor, l. *Zúza*.

Izmus (pl. *germanizmus*, *latinizmus* stb.), l. *Idegenszerűség*.

Izo (gör.) a. m. egyenlő. Összetételekben egyenlőt, hasonlót jelent.

Izobárok *(izobárikus vonalak)*, az egyenlő barométerállású helyeket összekötő görbe vonalak. Vannak évi, havi és napi I. Az első kettőt úgy kapjuk, ha a földön lehetőleg egyenlően eloszlott számos helyről kiszámítjuk az átlagos évi, illetve havi barométerállást, ezek tehát több évi megfigyelésből erednek, míg a napi izobárok — aminőket a naponkint megjelenő időjárási térképeken látni lehet (l. *Időjárás)* — a légnyomásnak reggel 7 órai eloszlását mutatják. Megjegyzendő, hogy izobárok szerkesztésénél a különböző magasságú helyek légnyomási adatait egy bizonyos magasságra kell átszámítani, rendesen a tenger színére. Az egész földről az első izobárikus térképet az egész esztendőre és minden hónapra Buchan szerkesztette 1869. L. még *Időjóslás*.

Izobarometrikus vonalak egyenlő havi v. évi baromėteringadozással bíró helyeket kötnek össze.

Izobatikus görbék, egyforma tengerszin-alatti mélységeket egymással összekötő vonalak térképeken. L. még *Izohipsza-görbék*.

Izobázisok *(izanabázisok)*, azok a vonalak De Geer után, amelyek egyforma partmagasságokat vagy régi partterraszokon az egyforma magassággal emelkedett pontokat kötik össze. A régi tengerpart magassága a mai fölött különösen a Skandináv-félszigeten vehető jól észre. Itt az egyforma magassággal emelkedett pontok izobázisa elliptikus görbét mutat, amelynek nagyobbik tengelye a Svéd- és Norvégországok közti vízválasztóval egy irányú. Ezen a vonalon a legnagyobb az emelkedés, kb. 300 m.; a 0 m.-es izobázis még a finno-skandináv masszivumban van, az emelkedés tehát csak erre van szigetelve itten. Kanada, Massachusetts és Maine északamerikai államok posztglaciális terraszai is emelkedésre vallanak, 60—150 m. magassággal, s az emelkedés itt is az őshegységre szorítkozik. Az egyformán besüllyedt pontokat összekötő vonalat *izokatabázisnak* is szokták mondani.

Izobrontok (gör.), térképen azokat a helyeket kötik össze, melyeken közeledő zivatar idején az első dörgés egyidejüleg hallatszik. Először használta Bezold a bajor zivatarmegfigyelő hálózaton a zivatar vonulásának megállapítására.

Izobutilalkohol, l. *Butilalkoholok*.

Izobutilkarbinol, l. *Pálinkaolaj*.

Izobutilortokreziljodid, l. *Eurofén*.

Izochasma, l. *Izochazmák*.

Izochazmák *(izochasma* gör.), görbe vonalak az északi fény elterjedésének grafikai ábrázolására, összekötik azokat a helyeket, melyeken az északi fény egy esztendőn át egyenlő gyakorisággal mutatkozik. Az első számú I. azokon a helyeken mennek át, hol évenként legalább egyszer látnak sarki fényt. A gyakoriság maximumát találni azon az izochazmán, mely a 60. és 70. szélességi kör között az amerikai szárazföldön megy végig, aztán Grönlandtól és Izlandtól délre vonul el és Európát az Északi-foknál érinti.

Izochimenák (gör.), görbe vonalak, melyek az egyenlő téli hőmérsékletű helyeket kötik össze.

Izochionok (gör.), azon helyeket összekötő görbe vonalak, melyeken a hóréteg vastagsága ugyanaz.

Izochor vonalak, olyan görbék, melyek feltüntetik, hogyan változik a nyomás állandó térfogat esetében, ha a hőmérséklet változik. A nyomás görbéitől tehát abban különböznek, hogy nem a testnek (pl. gáznak) térfogata, hanem hőmérséklete változó mennyiség.

Izochron (gör.) a. m. egyenlő hosszú ideig tartó. Izochronizmus az ingalengések időtartamának egyenlősége; kronométereknél a spirális rúgónak az a tulajdonsága, hogy egyenlő időközökben mindig egyenlő számú lengéseket végez, legyenek ezek kicsinyek v. nagyobbak. Ez szükséges, hogy a kronométer járása jó legyen, de természetesen sohasem érhető el teljes pontossággal.

Izocianilsav, l. *Durranósav.*

Izociánsav, l. *Ciánsavak és sóik.*

Izociánsavas ezüst, l. *Ezüstcianát.*

Izocianursav, l. *Cianursav.*

Izociklusos vegyületek, l. *Aromás vegyületek.*

Izodenzák, egyenlő sűrűséggel biró helyeket összekötő görbék.

Izodimorf, *izodimorfia, izodimorfizmus*, l. *Izomorfia.*

Izodinámia törvénye *(Rubner)* azt mondja, hogy a különböző tápanyagok kalória-értékük arányában bizonyos határok között egymást helyettesíthetik. L. *Energiaforgalom.*

Izodinamikus vonalak, térképen a Föld felületének azon helyeit kötik össze, amelyeken a mágneses intenzitás ugyanaz. L. *Földmágnesség.*

Izodulcit, l. *Ramnóz.*

Izoform, *parajodanizol*, $C_6H_4(OCH_3)IO_2$, ánizsszagú, laza fehér por. Mint antiszeptikum gyógyszerül használatos és pedig I.-por alakjában ugyanannyi kalciumfoszfáttal, I.-paszta alakjában u. a. glicerinnel keverve és I.-gaze alakjában.

Izoftálsav, l. *Ftálsavak.*

Izogamia, l. *Párzás.*

Izogeotermák (gör.), térképeken ama vonalak, melyek az egyenlő évi középhőmérséklettel biró pontokat egymással összekötik. I. mélyfúrási megfigyelése alapján vertikális irányban is kikonstruálhatók. Ez utóbbiakat azonban rendesen chtonizotermáknak szokták nevezni, l. *Föld.*

Izogirek, a konoszkópban [l. o.] látható hiperbolás színes gyűrűkön áthatoló sötét pamatok, melyek a sötét keresztből származnak, ha a kristálylemezt forgatják. A színes gyűrűket sötét kereszt metszi át, ha a kristálylapnak főmetszete a polarizációs eszköz két rezgési irányának egyikével összeesik.

Izogón (gör.) az olyan sokszög, melynek csupa egyenlő oldala és szöge van.

Izogonális rokonság. Midőn valamely felületet egy másik felületre leképezünk és azt látjuk, hogy az egyik felület bármely két tetszés szerinti görbéje ugyanazt a szöget képezi egymással, mint a megfelelő görbék a másik felületben, ezt I.-nak nevezzük. Ehhez az értelmezéshez még magyarázatul hozzácsatolandó az a megjegyzés, hogy az egyik felület valamely görbéjének a másik felületben az a görbe felel meg, mely az ama görbében fekvő összes pontoknak megfelelő pontokat tartalmazza. Az egyik felület tehát, mely a másik felület képének tekinthető, evvel *a legkisebb részekben hasonló* és ezért nevezi *Gauss* a leképezésnek ezt a módját *konformnak.* Az I. vizsgálatára a kartográfia problémája vezetett, mely a gömb vagy forgási ellipszoid alakú földfelületnek leképezését követeli a síkra. Minthogy sem a gömb, sem a forgási felület nem tartozik a kifejthető felületekhez, bármely projekció-módszer alkalmazása mellett csak oly földképeket nyerhetünk, melyekben az egyes földrészek határvonalainak és más, a földgömbön képzelt vonalaknak képei az eredetiektől általánosságban különbözők. Bizonyos praktikus célokra való tekintetből azonban a föld felületének képeire vonatkozólag gyakran az a követelés származik, hogy az egymást derékszög alatt metsző délkörök és párhuzamos körök képei egymást szintén derékszög alatt metsző vonalak legyenek és hogy a kép minden pontjában a hosszuság és szélesség irányában vett mértékek viszonya ugyanaz legyen, mint az eredetinek megfelelő pontjában. Hogy e körülményeknek a föld felületének konform képei felelnek meg, az I.-ra vonatkozólag előrebocsátottakból világos. A föld felületének oly képeit, melyeknél e követelmények ki vannak elégítve, a *Ptolemaios*-féle sztereografikus és a *Mercator*-féle projekciók szolgáltatják.

Izogonia, *izogonizmus*, l. *Izomorfia.*

Izogon vonalak, térképen a Föld felületének azon pontjait kötik össze, amelyeken a mágneses deklináció ugyanaz. L. *Földmágnesség.*

Izográfia (gör.) a. m. egyenlő irás, hasonló irás; a párisi Magne által föltalált eljárás régi nyomtatványoknak aképpen való előkészítésére, hogy azok, midőn a festékező hengert rajtuk végiggördítik, csupán csak a nyomott részeken festékeződnek s a litográfiai kőre vagy cinklemezre átvive, az eredetinek hű másolataként nyomhatók. A találmány lényegét a föltaláló nem tette ismeretessé, de valószinü, hogy csak az anasztatikai nyomathoz hasonló eljárásból áll.

Izohieták (gör.), görbe vonalak, melyek a csapadék földrajzi eloszlását tüntetik föl az által, hogy az egyenlő csapadékmennyiséggel biró helyeket kötik össze. L. *Eső, Esőtérkép.*

Izohipsza-görbék az egyforma magasságú helyeket kötik össze. A magasságokat és így az I.-et is rendesen a tenger szinétől számítjuk s azért a tengerpart 0 sz. I. *Szintvonalaknak* vagy *magassági vonalaknak* is nevezzük. L. még *Izobatikus görbék.*

Izohiszták a. m. *izohieták* (l. o.).

Izokinolin *(isochinolin)*, C_9H_7N. Szerkezete szerint a kinolintól a nitrogén-atom helyzetében különbözik. A vele izomer kinolinnal együtt

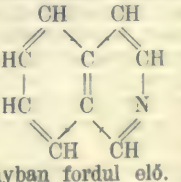

a kőszénkátrányban fordul elő. 23°-on olvadó, jellemző szagú kristályok, 240°-on forr. Oxidációtermékei bizonyítják szerkezetének helyességét.

Ha a piridingyűrűt oxidáljuk, ftálsav, ha a benzolgyűrűt, β-, γ-piridinkarbonsav v. cinchomeronsav keletkezik belőle. Számos alkaloida, pl. papaverin, morfin, hidrasztin, berberin stb. az I.-ból származtathatók. Szintézises előállítására benzilaminoacetaldehidet füstölgő kénsavval melegítenek, amikor víz lehasadása és egyidejű oxidáció mellett I. keletkezik.

Izoklász (ásv.), színtelen vagy hófehér, üveg- vagy gyöngyházfényű monoklin oszlopok. Kristályvíztartalmú bázikus kalciumfoszfát, képlete $Ca_3P_2O_8.Ca(OH)_2+4H_2O$. Barnapát és szarukő társaságában fordult elő Joachimstal bányahelyen Csehországban.

Izoklinális (gör., geol.), egyenlő irányban dülő rétegek, l. *Rétegzés.*

Izoklinális redők (geol.), l. *Rétegzés.*

Izoklin vonalak, térképen a Föld felületének ama pontjait kötik össze, amelyeken a mágneses inklináció ugyanaz. L. *Földmágnesség.*

Izokól *(isokol)*, festő anyag, mely a fotográfiai szárazlemezeket mindenféle szín iránt érzékennyé teszi.

Izokrimák, térképen az egyenlő legalacsonyabb hőmérséklettel biró helyeket összekötő görbék.

Izokromatikus lemezek *(ortokromatikus színérzékenyí lemezek)*, bizonyos festékanyagokba való áztatás által a különben hatástalan (vörös, sárga, zöld) szinek iránt is érzékennyé tett fotográfiai lemezek. L. *Fotográfia.*

Izokromatikus vonal. Ha vékony kristályos lemezekre polarizált fény esik s ez áthaladt fényt analizátorral vizsgáljuk, akkor szabályos színes vonalakat veszünk észre. Homogén fényben sötét és világos vonalak merülnek fel. Azon pontok, melyek egy és ugyanazon színt mutatnak, I.-at képeznek.

Izokrónok, a meteorológiában egyenlő ideig tartó állapotokat összekötő vonalak. A közlekedési földrajzban *I.* azon helyeket kötik össze, melyek egy középpontból ugyanazon idő alatt elérhetők.

Izolacit, szigetelő anyag, melyet folyékony v. szilárd állapotban alkalmaznak. Likacsos anyagokat állítólag saválló és az időjárás behatásainak ellenálló szigetelőkké tesz.

Izolálás (az olasz *isola* szóból, mely szigetet jelent) a. m. elkülönítés, elszigetelés. A fizikában l. annyit jelent, mint elektromos vezetők közvetlen érintkezését (szigetelő anyagokkal) megakadályozni. A technikában a. m. gőzvezetékeket rossz melegvezetőkkel körülvenni, hogy hőveszteségek elkerültessenek, vagy falakat vízhatlan anyagokkal megvédeni, hogy nedvesség ne hatoljon be a falakba. L. még *Elkülönítés*, *Elszigetelés.*

Izoláló anyag, l. *Izolátorok.*

Izoláló nyelvek, l. *Egytagú nyelvek.*

Izoláló réteg, l. *Szigetelő réteg.*

Izoláló zsámoly, az elektromos géphez használt kis állvány (v. zsámoly), üveg- vagy gyantalábakkal. Célja az, hogy a reá helyezett tárgyat elszigetelve lehessen elektromossá tenni. Igy a zsámolyon álló ember is elektromozható és belőle szikrák húzhatók ki.

Izolátorok (gör., a. m. *szigetelők*), az elektromosságot rosszul vezető testek, melyeket arra használnak fel, hogy a vezetők elektromos töltésének szétszóródását megakadályozzák. Igy, ha fémgolyót selyemszálra függesztünk, vagy üveg-, vagy ebonitpálcára erősítünk, a golyónak adott elektromos töltés sokáig megmarad rajta, ha az azt körülvevő levegő száraz. Teljesen szigetelő test nincsen és így tulajdonképen csak jó és rossz vezetőkről lehet beszélni. Ez utóbbiakat nevezik I.-nak. Ilyenek a száraz gázok, a száraz vízgőz, az ásványolajok, paraffin-olajok, terpentin- és ricinus-olaj, a vegyileg teljesen tiszta, desztillált víz, a gyanta- és üvegnemüek, a kén, a legtöbb kristály, a selyem stb. A legjobban szigetelő angol flintüveg is vezetővé lesz, ha felülete nedves. Mérőeszközökhöz való vékony drótok szigetelésére a drótokat cellulóze-tetraacetát vékony rétegével borítják s az ilyen drótot acetátdrótnak nevezik. Faraday beható kisérleti vizsgálatok alapján arra az eredményre jutott, hogy az elektromos állapot neve alatt összefoglalt sztatikai és dinamikai tünemények lényeges oka az I.-ban létesült feszültségekben rejlik; eszerint az elektromos tüneményekben a lényeges, okozó szerep az I.-nak jut. Ezen felfogásból kiindulva, Faraday az izoláló anyagokat a *dielektrikum* (l. o.) gyüjtőnév alá foglalja. Faraday gondolatát *Maxwell* foglalta matematikai alakba. L. még *Elektromos szigetelő anyagok és szigetelők.*

Izolda, l. *Isolda* és *Isolde.*

Izoleucin (metil-etil-α-aminopropionsav), Ehrlich által felfedezett, a leucinnal izomer aminosav, mely kémiailag szintén az alaninek közé sorolható. A leucin kíséretében fordul elő s különböző fehérjékből állítható elő.

Izolog sorok. I.-at alkotnak azok a szénvegyületek, melyek különböző homologsorba tartoznak, de molekulájukban a szénatomok száma egyenlő. Izolog szénhidrogének pl. a következők:

C_3H_6------C_3H_4------C_3H_2
C_3H_8------C_3H_6------C_3H_4

Izom *(musculus;* l. *a képmellékletet)*, az emberi és állati test összehúzódásra képes (contractilis) szerve. Az izmok egyesek kivételével a csontvázon vannak megerősítve s az izületeket mozgatják. Ezek teszik a test tömegének legnagyobb részét, súlyban mintegy 45%-át, amit közönségesen *hús*-nak nevezünk. Frissen az I. élénkvörös (hússzínű), színét a benne levő vér adja. A vérben szegény izmok halványak. Állatokon, pl. a nyúlon vannak vörös és fehér (halvány) izmok, melyek fiziológiai sajátságaikban különböznek. Az izmok finomabb szerkezetükben különfélék lehetnek (l. *Izomszövet)*, ami működésükkel és feladatukkal függ össze. A közönséges értelemben vett izmok a csontvázon eredők és tapadók, latin nevüket (musculus) egérhez való hasonlóságukról kapták. A legtöbb I. ugyanis középső, izomszövetből álló hassal s eredő és tapadó innal van ellátva, amelyeket az egér farkához hasonlítottak. A két vég közül az egyiket eredésnek (origo), a másikat tapadásnak (insertio) nevezzük. Úgy az eredés, mint a tapadás inas rostokon kívül húsos rostokkal is történhetik. Az eredésnek az I.-hoz való viszonya szerint különböző: hosszas, félhosszas, fűrészes, lapos, kétfejű, háromfejű, kéthasú stb. izmok vannak. Az izmok működése az izületek, illetőleg a

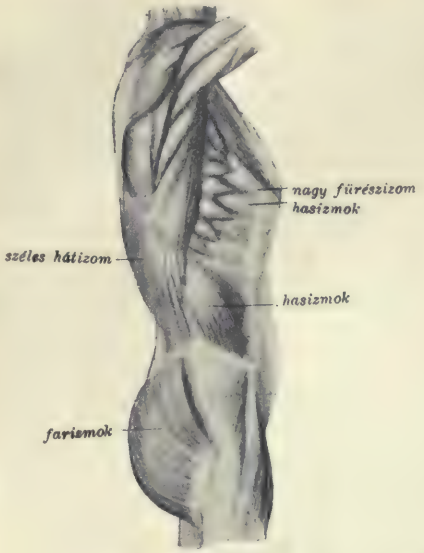

A törzs izmai oldalról.

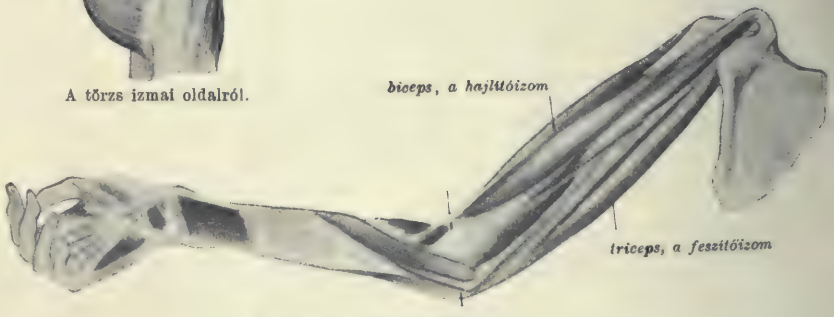

A felső kar izmai.

Híres birkoz
férfi-test jell
meg, addig

VII-ik

csuklyás izom (trapezi

deltaizom

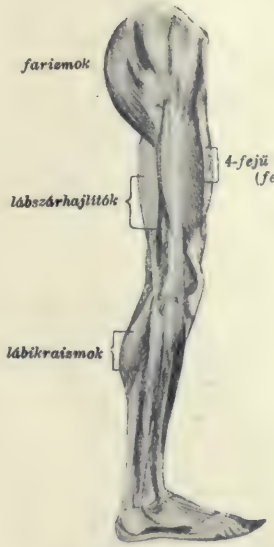

Az alsó végtag izmai külső oldalról.

A jobb láb háta és a bokatájék. Jól láthatók az ujjfeszítő izmok hosszú inai és az inakat letartó erős keresztszalagok. Az inak azokon a helyeken, ahol legjobban surlódnának, sikamlós folyadékkal telt ú. n. inhüvelyekben haladnak. Az inhüvelyek mesterségesen felfújt állapotban láthatók.

«Izmok» cikkhez.

ografiája. (Tellyesniczky felvétele.) A
ő külső felszínét az izomrendszer adja
a szalonnarétegek ki nem fejlődnek.

A hát izmai.

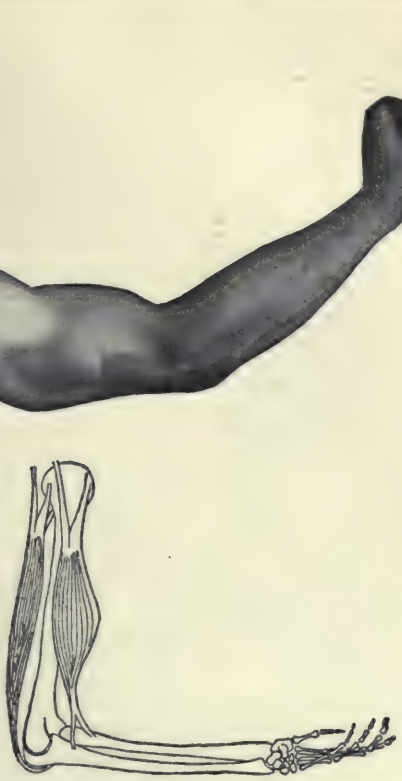

A kar csontváza a hajlító (biceps) és feszítő (triceps) izmok elhelyezésével. Mindkét izom a kar alsó részét ellentétesen forgatja a könyökizületben. (Vázlatos rajz.)

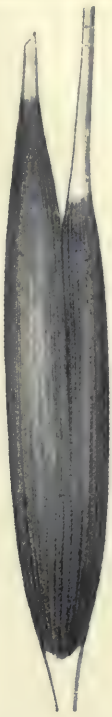

A kétfejű izom (biceps) húsos része alul is, felül is inakba megy át. Az izom, azaz a hús vagy közvetlenül nő reá a csontokra, vagy inak kötik hozzá.

Leonardo da Vinci (1452—1519.) eredeti izomrajzai.

csontok mozgatása s a szerint, hogy valamely I. egy vagy több izület felett megy el, különböző a működése. A működés szempontjából az I. egyik vége, rendesen az eredés, a *fix pont*, a másik a *mozgó pont*. A működés emeltyü, még pedig rendesen egykarú emeltyü módjára történik. Az izmokat a tájékok szerint való csoportosításon (fej-, nyak-, mell-, has-, hát-, tarkó- és végtagizmok)kivül működésük szerint is osztályozhatjuk hajlitókra (flexor), feszitőkre (extensor), távolitókra (abductor), közelitőkre (adductor), emelőkre (levator), forgatókra (rotator) stb. Egyes izmok alakjukról kapták nevüket (csuklyás I., csüllőalakú I.).

Izomaltóz, $C_{12}H_{22}O_{11}$, a maltózzal izomer cukor, képződik a cefrében (sörgyártás), előfordul a technikailag készített szőllőcukorban. Optikai viselkedése alig tér el a maltóztól.

Izomcsúz, l. *Csúz*.

Izomcukor a. m. *inozit* (l. o.).

Izomdaganat *(myoma)*, izomszövetből álló jóindulatu daganat. Kétféle alakja ismeretes: 1. a harántcsikolt I. (myoma striocellulare v. rhabdomyoma), jelentéktelen apró, rendszerint veleszületett daganatok az arc bőrén s egyebütt is mint teratomok alkotó része, 2. a sima I. (myoma levicellulare v. leiomyoma), igen gyakori daganat, ritkán áll tisztán izomszövetből, rendszerint rostos kötőszövettel van keverve (fibromyoma), utóbbi leggyakrabban a méhben fordul elő, röviden fibromának is szokás az ilyen méhdaganatokat nevezni, a méh izomfalából indul ki s vagy a falban marad, vagy a nyálkahártya alá (submucosus) vagy a savós hártya alá (subserosus) nő, óriási nagyságot is elérhet s ekkor a környező szervek összenyomása miatt válik veszedelmessé, vagy beszorul a medencébe, inkarcerálódik. A méh-I.-ok hosszas vérzéseket és fájdalmakat okoznak, különösen a tisztulás ideje alatt, mikor a daganat is megduzzad. Hosszas fennállás után a daganat esetleg elmeszesedik, olykor elhal és rendes szülő mozgásokkal megszületik, kivételesen rosszindulatú daganattá alakul át (myosarkoma) s ezért a méh-I.-ot legjobb minél előbb operative eltávolitani a szervezetből, bár kezeléssel is sokat elérhetünk. I. előfordul a bőrben is, ez ritkán nő nagyra, sokszor igen fájdalmas daganatot alkot (tumor dolorosus). A bél falában mirigyszövettel kevert I.-ok fordulnak elő (adenomyoma), ritkán nőnek nagyra s ezért jelentéktelenek. A nagyobb bél-I. a béldaganat általános tüneteit okozzák (l. *Béldaganatok*) és véglegesen csakis műtéttel gyógyithatók. I. okozza végül a prostata-túltengést is.

Izomdisztrófia, l. *Izomsorvadás*.

Izomelektromosság, l. *Állati elektromosság*.

Izomeria (ἴσος = egyenlő, μέρος = rész). Az olyan vegyületeket, melyek egyforma kémiai összetétel mellett úgy fizikai, mint kémiai sajátságaikban egymástól különböznek, izomer vegyületeknek, magát a jelenséget I.-nak nevezzük. Az I. jelenségével leggyakrabban az organikus vegyületeknél találkozunk és főképpen e jelenségek értelmezésére vált szükségessé a vegyületek szerkezetének tanulmányozása, vagyis a szerkezeti képletek megállapítása. Az I.-nak fontosabb alakjai a következők:

Polimeria. Az egyforma százalékos összetételü, de különböző molekulasúlyú vegyületeket polimer vegyületeknek nevezzük. A nagyobb molekulasúlyú vegyületet az egyszerübb polimerjének mondjuk. Az acetilén C_2H_2 pl., ha izzó csövön vezetjük át, a háromszor akkora molekulasúlyú benzollá C_6H_6 polimerizálódik. A benzol tehát az acetilén polimerje. Polimeria jelenségével elemi testeknél is találkozunk. Az oxigén O_2 pl. csendes elektromos kisülések hatására a vele polimer ozonná O_3 változik. Az elemi testek efajta átváltozását *allotrop* átváltozásnak nevezzük és az ozont pl. az oxigén allotrop módosulatának mondjuk. Míg a polimer vegyületeknél csak a százalékos összetétel egyforma, de a molekulasúly különböző, addig az I. többi eseteiben az izomer vegyületeknek nemcsak a százalékos összetétele, hanem a molekulasúlya is egyező, fizikai és kémiai sajátságaik különfélesége tehát molekuláik szerkezetének különbözőségében találja magyarázatát.

Metameria. Az I.-nak az az esete, melynél azt valamely több vegyértékű gyöknek különböző homolog gyökökkel való kapcsolódása idézi elő. A C_2H_6O tapasztalati képlet pl. két egymástól fizikai és kémiai sajátságaikban teljesen különböző vegyület összetételét fejezi ki. Ezek az etilalkohol és dimetiléter:

$CH_3.CH^2.O.H$ (etilalkohol) $\qquad$ $CH_3.O.CH_3$ (dimetiléter)

E két vegyület egymással metamer és sajátságaik különféleségét az oxigénnel kapcsolódott gyökök különbözősége értelmezi.

Szénváz-I. Az I. e leggyakoribb esetében az izomer vegyületek sajátságainak különféleségét a szénatomok kapcsolódásának, vagyis a szénváz alakjának megváltozása magyarázza. A C_4H_{10} tapasztalati összetételü szénhidrogénnek, a butánnak, két izomer alakja van, ú. m.

$CH_3.CH_2.CH_2.CH_3$ (norm. bután) $\qquad$ $\begin{matrix}CH_3\\CH_3\end{matrix}\!\!>\!CH-CH_3$ (izobután)

A norm. butánban a szénváz egyenes, az izobutánban elágazó. A szénatomok számának növekedtével az I.-k száma nagymértékben nő. A pentánnak 3, a hexánnak 5, a heptánnak 9, az oktánnak már 18 I.-ja van.

Helyzeti I. Előidézi a helyettesítő gyök helyzetének különfélesége. A C_3H_7Cl képletnek pl. két propilklorid felel meg:

$CH_3.CH_2.CH_2Cl$ (norm. propilklorid) $\qquad$ $CH_3.CHCl.CH_3$ (izopropilklorid)

A helyettesítő gyökök számának és minőségének növekedtével nagymértékben nő az izomer vegyületek száma. Ha a propánban hét szénatomot hét különböző egyvegyértékű gyökkel helyettesítünk, 100-on felül lesz az I.-k száma. A gyürüs vegyületeknél fellépő helyzeti I.-t l. *Aromás vegyületek*.

Tautomeria. Az olyan vegyületeket, melyek különböző reakciókban különböző szerkezeti képletnek megfelelően viselkednek, *tautomer* vegyületeknek, az I. ez esetét *tautomeriá*-nak nevezzük. A hidrogéncianidnak pl. két tautomer alakja van:

$$H-C:N \rightleftarrows H.N:C$$

Aszerint, hogy az egyensúlyban levő két tautomer alak közül melyik vesz részt a kémiai reakcióban,

az egyensúly a felső v. alsó nyíl irányában eltolódik úgy, hogy egy és ugyanazon reakcióban mindig csak az egyik tautomer alaknak megfelelően reagál a hidrogéncianid.

Az eddig tárgyalt I.-esetek magyarázására elegendő a szerkezetnek a síkban való ábrázolása. Vannak azonban olyan I.-k is, melyeket csak akkor értelmezhetünk, ha a vegyületek szerkezetét a térben ábrázoljuk. Az I. ez eseteit *stereo-I.-nak* mondjuk. A stereo-I.-k értelmezésére kielégítő magyarázatot 1874. *van't Hoff* és tőle függetlenül *Le Bel* állapítottak meg; van't Hoff az atomok térbeli helyzetének érzékítésére a szénatomot egy szabályos tetraéder középpontjában képzeli elhelyezve és a tetraéder négy csúcsa felel meg a szén négy vegyértékének. A stereo-I.-nak két főalakját különböztetjük meg, ú. m. *optikai* v. *tükörkép-* és *geometriai I.*

Optikai I. Az optikailag izomer vegyületek egyforma tapasztalati és — a síkban ábrázolva — egyforma szerkezeti képlettel birnak, de a poláros fény síkját különböző irányban fordítják el. Az optikailag izomer vegyületek aszimmetriás szénatomot tartalmaznak, vagyis olyat, melynek négy vegyértéke négy különböző gyökhöz van kapcsolódva. Ha a vegyület egy aszimmetriás szénatomot tartalmaz, lehetséges két olyan tetraéder modelt előállítani, melyek, bárhogyan forgassuk őket, egymást nem födik, hanem olyan viszonyban vannak egymáshoz, mint a tárgy és tükörképe, vagy mint a jobb kéz a balkézhez. Egy aszimmetriás szénatomot tartalmazó vegyület, pl. az etilidéntejsav:

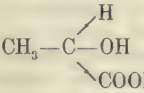

E vegyületnek tehát két optikailag izomer módosulata van. Az egyik a poláros fény síkját jobbra forgatja (jobbra forgató tejsav), a másik ugyanolyan mértékben balra forgatja (balra forgató tejsav). Mivel a két izomer módosulatban az aszimmetriás szénatommal kapcsolódott gyökök azonosak, csak a térbeli helyzetük különböző, érthető, hogy kémiai sajátságaikban különbség nincsen, csak fizikai sajátságukban különböznek egymástól. A két aktiv módosulat aequivalens elegye inaktiv, mert a két irányú forgatóképességek egymást kompenzálják. Az ilyen keveréket *racemkeverék*-nek nevezzük. A racemkeverék komponensei megfelelő eljárásokkal egymástól elválaszthatók. A jobbra forgató módosulat jelölésére + vagy *d* (dexter) jelet, a balra forgató jelölésére — vagy *l* (laevus) jelet és a racemás keverék jelölésére *r* jelet használunk. Az aszimmetriás szénatomok számának növekedtével nő az I.-ák száma. Általában, ha az aszimmetriás szénatomok száma *n* és az egyes aszimmetriás szénatomokkal kapcsolódott gyökök nem azonosak, úgy az I.-ák száma 2^n. Nem csak az aszimmetriás szénatomok, hanem más aszimmetriás atomok, pl. aszimmetriás nitrogén-, kén-, szelén-, ónatomok esetében is vannak optikai I.-k.

Geometriai I. A geometriailag izomer vegyületeknek nemcsak fizikai, hanem kémiai sajátságai is különbözők, optikailag azonban nem aktivok. Oka ez I.-knak a molekulák geometriai konfigurációjában rejlik. Föllép az I. e fajtája, ha több pár vegyértékkel kapcsolódott atomok fenmaradó vegyértékei nem azonos atomcsoportokkal vannak kapcsolódva. Ha pl. két szénatom két pár vegyértékkel kapcsolódik, úgy a két szénatom egymástól függetlenül nem fordulhat el az atomok vagy atomcsoportok egymásra gyakorolt rendező hatása folytán. Ennek folyománya, hogy egy vegyületnek, melynek képletét általánosságban abC=Cab képlet fejezi ki, két izomer módosulata van:

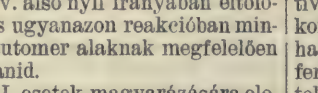

Az I. képletnek megfelelő izomer alakot, melynél tehát a hasonló gyökök egy oldalon vannak, *cis*-alaknak, a II. képletnek megfelelőt *trans*-alaknak nevezzük. E fajta I.-nak legrégebben ismert példája a *fumársav* és *maleinsav*:

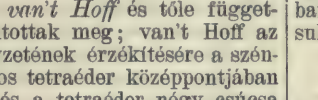

A cis-formát szokták *malenoid*, a trans-formát *fumaroid* formának is nevezni. Geometriai I.-kkal a gyűrűs vegyületeknél, továbbá nitrogéntartalmú szénvegyületeknél is találkozunk, ha ez utóbbiaknál a nitrogén és szén két vegyértékpárral kapcsolódik egymáshoz. Ez utóbbiak legelső és legbehatóbban tanulmányozott példái az *oximek*. A benzaldoximnek pl. a következő két izomer alakja van:

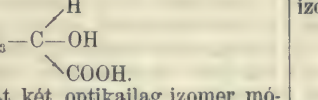

Általában azt a formát, melynél a H és OH gyökök egymás szomszédságában vannak, *syn*-alaknak, a vele izomert *anti*-alaknak nevezik.

Izomerő abszolut mértéke az a súly, amelyet az izom már nem tud felemelni. A keresztmetszet egységére (1 cm²) szokták kiszámítani. Állandó hőmérsékletű állatok izmainak abszolut ereje nagyobb, mint a változó hőmérsékletüeké; az ember izmainál kb. 10 kg.

Izomerősítő, a szobatornázás kézi szere; hosszabb-rövidebb, két végükön fogókkal ellátott

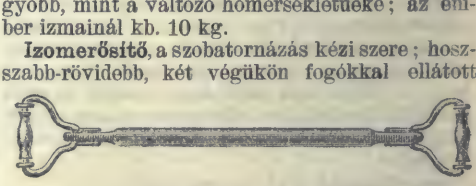

1. ábra. Egyszálas izomerősítő.

gummiszalagok, néha acélrugók, melyek széthúzása által fejleszti, erősíti az ember izmait

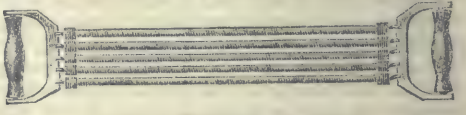

2. ábra. Négyszálas izomerősítő.

(l. az *1—3. ábrát*). Főleg Angolországban s Amerikában használják, utóbbi időkben nálunk

is elterjedt. Igen sokféle alakja van: kar-, láb-, sőt az egész test izmainak gyakorlására való. Legelterjedtebbek a Sandow-félék.

Izomérzés, belső érzés, mely aktiv és passziv mozgásainkról, a megterhelésről, a helyzetünkről és az ellentállásról nyujt felvilágositást. Azok az érző idegek közvetitik, amelyek főleg az inakban, izületek tokjában, porcborítékjában, izompólyákban, de magukban az izmokban levő végkészülékekből indulnak ki. Ezekhez járul még az ú. n. innervációs érzés, amely nem egyéb, mint az agyvelőből kiinduló mozgató impulzus tudata. Ha az I. hiányzik (bizonyos betegségekben, pl. hátgerincsorvadás), a mozgások rendszertelenek, célszerütlenek lesznek s a végtagok helyzetéről, mozgásáról behunyt szemmel nincsen tudomásunk. Az I. különös faja a fáradtság érzése, amely a túlerőltetett izmokban keletkezik.

Izometabolák, az egyenlő változékonysággal biró meteorológiai elemeket összekötő görbék.

Izometria (gör.), egyenlőszerüség; *izometrikus*, egyenlő méretü.

3. ábra. Összetett (egész testre szolgáló) izomerősitő.

Izometrikus axonometria, l. *Axonometria*.

Izometrikus kristályrendszer a. m. szabályos kristályrendszer.

Izometrikus vetület, l. *Vetület*.

Izometróp üveg, szemüvegekhez használt üvegnem, melynek törésmutatója nagyobb, mint az eddig e célra használt üvegé. Előnye az, hogy a lencsék görbületi sugarai úgy választhatók, hogy a tengelymenti és a szélső sugarakra vonatkozó eltérések a lencsék ugyanolyan hatásfoka esetében kisebbek, mint az eddig használt üvegnél. V. ö. *de Bourgon*, Les verres izométropes (Paris 1899).

Izomgörcs, l. *Görcs*.

Izomgyuladás, l. *Miozitisz*.

Izomhang, az állandó összehúzódásban levő izmok fölött hallható mély hang, melyet az izomnak ritmikus tónusváltozása idéz elő. Ez a változás megegyezik az állandó összehúzódásban levő izomhoz a központi idegrendszerből érkező impulzusok számával. Az I.-ot magunkon is megfigyelhetjük, ha éjszaka, teljes csendben fogainkat teljes erővel összeszorítjuk; az ilyenkor hallható hang a rágóizmok I.-ja.

Izomméreg, magára az izomsejtre káros befolyást gyakorló anyag, ami annak ingerlékenységét az idegingerrel szemben fokozza v. kioltja. Ilyen pl. a veratrin, amely eleinte könnyen merevedővé, aztán bénává teszi az izmokat. Ugyancsak károsak az izomra a réz, az ólom, a cink s az arzén is. De megbénul az izom akkor is, ha tőle a nátriumsókat megvonjuk és heves ingerületbe jut, ha elveszti kalciumját. Az izomméregnek tartott curare csupán a mozgató idegvégződéseket bénítja.

Izommerevség vagy *izomdermedés*, az izmok tartós v. állandó összehúzódása, amelynek kapcsán az izom rövidebb, vastagabb, keményebb és merev lesz. Az I.-et különböző behatások idézhetik elő; ide tartozik az izomtetanus, amely fiziológiai viszonyok között is előfordul, I.-et idéz elő a magas hő (l. *Hőmerevség*), a desztillált víz (l. *Vizmerevség*), bizonyos sók, mérgek, stb.; megmerevedik az izom a halál után is (l. *Hullamerevség*).

Izommunka. Az izom működésekor a benne felhalmozott kémiai energia egy része mechanikai munkává alakul át. Eközben természetesen meleg is termelődik; az I. kapcsán felszabaduló hő a szervezet melegtermelésének legfőbb faktora. A keletkező hő és a mechanikai munka viszonya változik az izom állapota és a megterhelés foka szerint; kedvező esetben az átalakuló energiamennyiség $^1/_5$-a nyilvánulhat meg mechanikai munka alakjában, ami a többi géphez képest sok (gőzgépeknél csak kb. $^1/_8$—$^1/_{10}$).

Izomműködés. Az izom az őt érő hatásos ingerekre izgalomba jön; összehúzódik, azaz megrövidül és megvastagszik. Egy egyszeri ingerre az izom egy rövid ideig tartó összehúzódással felel, ez az izomrángás. Az izomrángást megfelelő szerkezettel (miográf) fel is lehet iratni, a kapott görbe a rángásgörbe. Az inger behatásának időpontja és a rángás kezdete közt mindig egy kis idő telik el, ez a lappangási idő. Békaizmoknál, szobahőmérsékleten a lappangási idő kb. 0·004 mp; a rángás ideje pedig kb. 0·1 mp., de egyébként roppant változik a különböző állat- és izomfajok, a hőmérséklet stb. szerint. Ha az izmot egy bizonyos sebességgel egymásután több inger éri, úgy az nem külön rángásokkal, hanem állandó összehúzódással (tetanus, izomgörcs) reagál.

Az I.-t jellemző kémiai és fizikai változások kisérik. Kémiai változások: az izom vegyhatása savanyúvá lesz, kénsavat termel, stb. Fizikai változások: hő-, elektromosság-termelés, a rugalmasság megváltozása stb.

Izomorfia *(izomorfizmus)*, 1. az a jelenség, hogy a rokonelemeknek v. hasonló összetételü vegyületeknek azonos vagy hasonló kristályalakjuk van. Az izomorf testek többnyire sorozatokat alkotnak. A sorozaton belül akármelyik kristály akármelyik tagnak az oldatában tovább nő; az igy kifejlődött kristály különböző összetételü rétegekből áll. Azonkívül az izomorf testek közös oldatából homogén *elegykristályok* kristályosodnak ki, amelyekben a komponensek aránya tetszőleges lehet és amelyeknek fizikai tulajdonságai a komponensek arányától törvényszerüen függnek. Igy pl. a karbonátpátok a hexagonális rendszer skalenoéderes osztályában kristályosodnak, jellemző hasadási alakjuk a romboéder, amelynek sarkéléhez tartozó lapszög a következő módon függ a kémiai összetételtől:

Kalcit (mészpát)	$CaCO_3$	105°	5′
Rodokrozit (mangánpát)	$MnCO_3$	106°	56′
Sziderit (vaspát)	$FeCO_3$	107°	0′
Magnezit	$MgCO_3$	107°	22′
Cinkpát	$ZnCO_3$	107°	40′

A kalcit- és magnezitnek számos izomorf elegykristálya ismeretes, a komponensek aránya igen

változó; az egyik tagja a sorozatnak a normális dolomit (barnapát), képlete $CaMg(CO_3)_2$, a fenti szögérték 106° 17'. Az izomorf testeknek ugyanazon atomcsoportokkal vagy molekulákkal való vegyületei egymás között izomorfok, így miután a Fe_2O_3, Al_2O_3 és Cr_2O_3 egymás között izomorfok, az ő vegyületeik a FeO-val t. i.

$FeFe_2O_4$, $FeAl_2O_4$ és $FeCr_2O_4$

egymás között megint izomorfok; mivel pedig a FeO, mint fentebb a karbonátpátoknál láttuk, izomorf módon helyettesítheti az MgO-, ZnO- és CaO-t, ennek folytán az előbbi három vegyület izomorf az $MgAl_2O_4$, $ZnAl_2O_4$ stb. vegyületekkel is. Azokat az elemeket, amelyeknek megfelelő vegyületei izomorfok és amelyek az izomorf elegykristályokban egymást kölcsönösen helyettesíthetik, röviden izomorf elemeknek nevezzük, így pl.a króm, vas, aluminium. Így egymás között izomorfok 1. a kénsav-, szelénsav-, mangánsav- és krómsavnak ugyanazzal a fémmel alkotott sói; 2. a mangán-, vas-, króm- és aluminiumnak oxidjai és szulfátjai; 3. a kalcium-, stroncium-, bárium- és ólomnak karbonátjai; 4. a wolfram- és molibdénsavnak ólomsói; 5. az ón- és titánnak oxidjai; 6. a palládium-, platina-, iridium- és ozmiumnak káliumkloriddal való kettős sói; 7. a kálium-, ammonium-, rubidium-, céziumnak számos izomorf vegyülete van; 8. a nátrium- és ezüstnek szulfátja, szelenátja és kloritja; 9. termés-ezüst, arany, réz és ólom; 10. szín-arzén, antimon és foszfor; a foszfor és arzénsav analog sói, amelyeken Mitscherlich 1819. az I.-t felfedezte; 11. jód, bróm és klór számos sója. A *heteromorfizmus (dimorfizmus* és *trimorfizmus)* magyarázza meg, hogy miképen lehetséges, hogy olyan testek, amelyek egymással nem izomorfok, egymást izomorf módon helyettesíthetik. Így pl. a periklász (MgO) és ZnO egymással nem izomorfok, de egymást a spinellekben ($MgAl_2O_4$ és $ZnAl_2O_4$) izomorf módon helyettesítik; ennek folytán az MgO- és ZnO-nak két- v. több heteromorf alakja lesz, ezeket azonban nem ismerjük. A karbonátpátok izomorf sort alkotnak; ezek a karbonátok azonban a rombos rendszerben is kristályosodnak. Így a kalciumkarbonát két heteromorf kristályalakban ismeretes, egyrészt mint romboéderes kalcit, másrészt mint rombos aragonit; az aragonittal azonban izomorf az ólom-, bárium- és stronciumkarbonát. A kalciumkarbonát tehát *dimorf*, de mindkét heteromorf alakja egy-egy izomorfsorozatnak tagja. Ezt a jelenséget, hogy a dimorf testek két izomorf sorozatot alkotnak, *izodimorfizmusnak* nevezzük. Így a Mg-, Zn-, Ni-, Co-, Fe-nek azon szulfátjai, amelyek 7 molekula kristályvizet tartalmaznak, egy rombos és egy monoklin izomorf sorozatot alkotnak; a két sorozat tehát *izodimorf*. Két izomorf test között végtelen sok közbeeső tag lehetséges; amint a két izomorf atom vagy atomcsoport egymást helyettesíti, a külső alak, főkép a lapszögek törvényszerűen változnak; ez a változás a *morfotrópiai* hatás, a jelenség maga a *morfotrópia*. Ha a változás kicsi, a szimmetria (vagyis a kristályrendszer) ugyanaz marad, akkor az anyagok *homeomorfok*. Ha a változás nagyobb, csakis egyes zónákban marad a szimmetria a régi, míg a többi zónákban a szimmetria annyira megváltozott, hogy a kristályrendszer is más (a kristályok tehát már nem izo-, hanem csak *homeoszimmetrikusak)*, akkor a testek *részlegesen* homeomorfok. Ha a morfotrópiai változás olyan nagy, hogy nincs többé semmiféle hasonlóság a kémiailag analog testek között, akkor a testek *allomorfok*. Így a romboéderes karbonátok homeomorfok és miután izomorf elegykristályokat is alkotnak, egyúttal izomorfok is. A diaszpor ($H_2Al_2O_4$), pirrosziderit ($H_2Fe_2O_4$) és manganit, miután rombos kristályalakjuk és hasadásuk azonos, homeomorfok, miután azonban homogén elegyeket egymás között nem alkotnak, a szó szigorú értelmében nem izomorfok, hanem csak *szimmorfok*. A rombos ensztatit képlete $MgSiO_3$, a monoklin diopszidban a magnéziumot részben Ca helyettesíti, képlete $(Ca,Mg)SiO_3$, a triklin rodonitban pedig a mangán helyettesít, képlete $MnSiO_3$; ennél a három piroxénfajtánál a külső habitus hasonló, a hasadás ugyanaz, mégis a különbség olyan nagy, hogy különböző kristályrendszerekbe kell őket helyezni. Az ensztatit, diopszid és rodonit részlegesen homeomorfok; tehát a $MgSiO_3$, $CaSiO_3$ és $MnSiO_3$ nem izotrimorf. A földpátoknál a monoklin ortoklász ($K Al Si_3O_8$) és a triklin, de nagyon hasonló alakú albit ($NaAlSi_3O_8$) nem izodimorfok, hanem az összes földpátok homeomorfok, ill. részlegesen homeomorfok. Régente semmi tekintettel sem voltak a hasonló kémiai összetételre és elégséges volt a hasonló külső alak, a lapszögek hasonlósága *(izogonizmus)*, hogy I.-t konstatáljanak; így pl. izomorf volt az augit és borax, a mészpát és a nátronsalétrom.

2. *I.*, két különböző növényfaj szerveinek egyneműsége, hasonlatossága, pl. az árvacsalán és a nagy csalán termete és levelei a megtévesztésig hasonlók.

Izomorfizmus, l. *Izomorfia*.

Izomrángás, az izom összehúzódásának egyik alakja, l. *Izommüködés*.

Izomreuma *(rheumatismus musculorum)*, l. *Csúz*.

Izomrost *(fibra muscularis)*, l. *Izomszövet*.

Izomsejt *(cellula muscularis)*, l. *Izomszövet*.

Izomsorvadás *(atrophia musculorum)* több okból is keletkezhetik. Így az olyan izmok, melyek bármi okból hosszú időn át tétlenek (pl. az izület merevsége vagy az in átvágása folytán), sorvadnak. De sokkal erősebben s hamarabb is elsorvadnak azok az izmok, melyeknek mozgató idege vagy a hozzá tartozó mozgató idegsejtje megbetegszik vagy elpusztul. Ha a mozgató pálya centrális szakasza, az ú. n. piramis-pálya betegszik meg, akkor egyszerű I. áll be a megfelelő területen; a harántcsíkolt izomrostok vékonyodnak, sorvadnak, de a harántcsíkolat megmarad; míg ellenben, ha a mozgató pályának periferiás része betegszik meg, vagyis a gerincvelő ú. n. elülső szarvában levő mozgató sejt vagy a belőle kiinduló idegrost, akkor elfajulásos sorvadás következik be: az izomrost harántcsíkolata elmosódik, a rost viaszosan elfajul és szétesik. Ez utóbbi sorvadásnál elfajulási villamos reakciót lehet kimutatni (l. *Elfajulási reakció)*. Van még egy formája az I.-nak, az ú. n. izomdisztrófia, melynél az idegrendszer ép, a sorvadás magában az

izomban kezdődik s a sorvadt izom gyakran még vastagabbnak is látszik a rendesnél azáltal, hogy a sorvadással egyidejüleg zsírszövetszaporodás is keletkezik benne (pseudohyperthrophia).

Izomszövet *(tela muscularis)*, a szervezet egyik fő szövetcsoportja, mely összehúzódásra képes (contractilis) elemekből áll. Három fajtája van: a sima, a harántcsíkos és a szívizom.

1. A *sima I.* (l. az *1. ábrát*) 0·040—0·200 m. hosszú, orsóalakú, végükön kihegyesedő, közepükön 0·004—0·007 m. vastag sejtek. Sejthártyájuk nincsen, magvuk a közepén fekszik s pálcikaalakú. Sima I. van az erek falában, a gyomorban, belekben s a többi üreges szervekben, a szemgolyóban, egyszóval — a szív kivételével — minden oly helyen, melynek összehúzódása és mozgása nem függ akaratunktól.

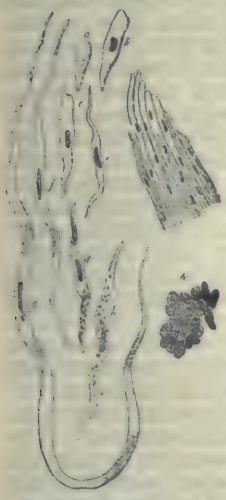

1. ábra. Sima izomsejtek és sima izomszövet erős mikroszkópos nagyításban.

2. ábra. Harántcsíkos izomszövet hosszmetszetben, mikroszkóp alatt.

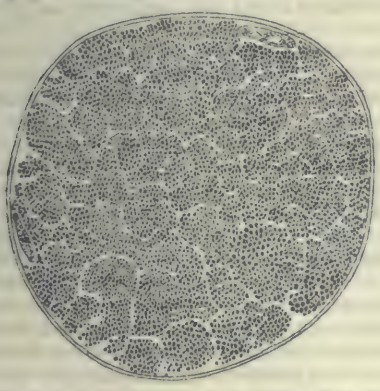

3. ábra. Harántcsíkos izomrost keresztmetszete, igen erősen nagyítva; látható a szarkoplazmába ágyazott számtalan fibrillum harántmetszete, kisebb-nagyobb szigetekbe (Cohnheim-féle mező) csoportosulva.

2. A *harántcsíkos I.* (l. a *2. ábrát*) hosszú rostokból áll. A rostok végükön lekerekítettek, néha elágaznak (nyelv). Összehúzódása akaratunktól függően történik; ilyen I.-ből állanak az izmok. A rostokat *hártya* (szarkolemma) fedi, ez alatt, különösen a rostok végén, sok *mag* van, úgy hogy egy harántcsíkos izomrost tulajdonképen sokmagvú sejtnek tekinthető. Belül a harántcsíkos izomrost *szarkoplazmából* s ebbe ágyazott finom *fibrillumokból* áll. A fibrillumok csoportosan rendeződtek, ami harántmetszeten sajátságos rajzolatot ad, a Cohnheim-féle mezőket (l. a *3. ábrát*), hosszmetszeten esetleg látható a fibrilláris hosszcsíkolat. Minden fibrillum váltakozva *egyszerű fénytörésű* (világos, izotrop) és *kettős fénytörésű* (sötét, anizotrop) szakaszokból áll; e szakaszok szabályos rendeződésük folytán a rostokon váltakozó sötét és világos vonalakat okoznak, a *harántcsíkolatot*, ami tehát csak optikai tünemény. A főcsíkokat rendesen mellékcsíkok osztják fel kisebb részekre. A rostok *izomnyalábokká* csoportosulnak; a nyalábokat kötőszövet tartja össze s ugyancsak ez egyesíti a nyalábokat izommá. Az izomrostok összehúzódását az idegrostok ingerülete okozza. Az idegrostok az izomrostokon a szarkolemma alatt sajátságosan, ú. n. mozgató véglemezekkel végződnek.

3. A *szív* I.-e tulajdonképen harántcsíkos, de a rendes harántcsíkos I.-től abban tér el, hogy nincs szarkolemmája, a magvak a fibrillum-nyalábok között vannak, melyek a mag körül sugarasan rendeződnek (l. a *4. ábrát*). Nincsenek izolált rostok, hanem az egész szívizomzat egy összefüggő hálózat, melyet a még ma is vitás jelentőségű Ebner-féle vonalak osztanak fel kisebb részekre.

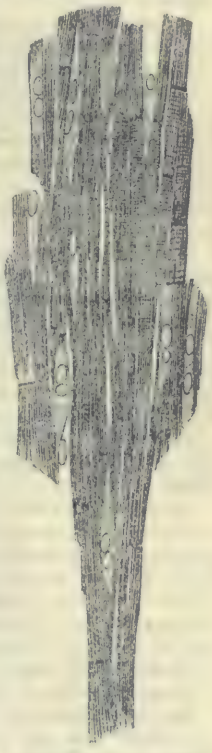

4. ábra. Szívizomszövet hosszmetszete mikroszkóp alatt.

Izomtan *(myologia)*, az anatómia azon fejezete, mely az izmok leírásával foglalkozik.

Izomtonus, az élő izmoknak állandó megfeszített volta. Ha egy élő izomba bemetszünk, a seb tátongani fog, mert az átvágott rostok tonusuk folytán visszahúzódnak. Az élő izmok tonusa állandó hőtermeléssel jár. Az I.-t a központi idegrendszerből jövő inger tartja fenn; átvágott idegű izmok tonusa csökken. Az I. bizonyos körülmények között meg is változik; vannak betegségek, amelyek szintén az I. többékevésbbé jellemző megváltozásával járnak.

Izomzat, az izmok összessége.

Izonéák, az egyenlő felhőzetű helyeket összekötő vonalak.

Izonitrilek v. *karbilaminek*, a nitrilekkel izomer vegyületek, l. *Alkilcianidok*.

Izonitrozovegyületek, l. *Nitrovegyületek*.

Izoortoklász (ásv.), legújabban felfedezett ortoklász-féleség, amely a közönséges ortoklásztól

optikai tekintetben tér el. Az Észak-Ural-hegységben és a Mont Blanc gránitjában található.

Izopátia (gör.) a. m. hasonló megbetegedés; használt kifejezés a homeopatikus tanokban, amely szerint bizonyos megbetegedéseknél hasonló betegségeket előidéző szereket kell gyógyszerül nyujtani.

Izopentán, l. *Pentán.*

Izoperimetrikus (gör.) a. m. egyenlő kerületü. Az *I. probléma* az egyenlő kerületü síkidomok közül a legnagyobb területünek meghatározását kivánja. Ez a kör. Minthogy ennek meghatározása *variációszámítással* (l. *Infinitezimális számítás)* történik, azért tágabb értelemben minden variációszámítási problemát I. problemának neveztek.

Izopiknák, az egyenlő sürüségü levegővel biró helyeket összekötő vonalak.

Izopikus (geol). Különböző helyeken egyidejüleg és hasonló anyagból keletkezett tengeri lerakódások *Mojsisovics* E. szerint I.-nak nevezendők. De használják e kifejezést akkor is, ha nem szorosan ugyanegykorú, hanem csak hasonló fizikai körülmények közt hasonló anyagú üledékekről van szó. Ennek ellentéte a heteropikus (l. o.) facies.

Izoplétán, a meteorológiában használatos görberendszer, mellyel valamely elem változását két argumentum szerint plasztikusan ábrázolják.

Izoprál, *trichlorisopropylalkohol*:

$$C\,Cl_3.CHOH.CH_3,$$

színtelen, a kámforéra emlékeztető szúrós szagú, csipős izü, illékony kristályok. Op. 49°. Viz, szesz oldja. A klorálhidrát helyett alkalmazzák, amelynél kevésbbé mérgező, de még hatásosabb csillapító-altató szer. Kloroform-narkózisnál is használatos.

Izoprén *(isopren)*, C_5H_8 v. $CH_2 : C(CH_3)CH.CH_2$, a kaucsuk v. guttapercha száraz desztillációjánál keletkezik, folyékony, 37°-on forr, 280°-on *di-I.-né* $C_{10}H_{16}$ alakul, mely szintén folyékony és a citromra emlékeztető szagú. A terpénekkel közeli viszonyban van, terpentinolajból is előállítható, ha azt vörösizzó vascsövön vezetjük keresztül.

Izopropilalkohol, l. *Propilalkoholok.*

Izopropiljodid, l. *Propiljodidok.*

Izopropilkarbinol, l. *Butilalkoholok.*

Izopszefikus (gör.) névvel illették a görögök azokat a verssorokat, melyekben a betük számértéke egyenlő. (A görögök t. i. számjegyek helyett betüket használtak: $\alpha = 1$, $\beta = 2$, $\gamma = 3$ stb.) Mesterkélt, értéktelen költői játék, az alexandriai korban divatozott.

Izopurpursav *(diciánpikraminsav, pikrociaminsav, fenilpurpursav)*, $C_8H_5N_5O_6$, előállítható ciankáliból és pikrinsavból. A tömeg sötét vörös színü és I.-as káliumot tartalmaz, melyből a többi sói is előállíthatók az I.-nak. A sói legnagyobb részt barnás-vörösek, zöld fémfénnyel csillognak és élénk purpurszínü folyadékot szolgáltatnak. A káliumsója oldható vízben és alkoholban, 215°-ra hevítve robban, úgyszintén ha dörzsölik. Savval leöntve, szúrós szagot fejleszt. Az ammoniaksója, melyet a kálisójából szalmiákkal készítenek, a *murexid*, nagyon hasonló tulajdonságokkal bir. Egyideig gyapju- és selyemfestésre használták (gránátbarna).

Izoráhiák, l. *Árapály.*

Izoszeiszta vonalak a. m. *homoszeiszták* (l. o.).

Izoszimmetrikus (gör.), l. *Izomorfia.*

Izosztázia (gör. geol.), a földkéreg különböző részeinek balanszirozása. Dutton elmélete szerint a földkéreg részeinek egyensúlyi kiegyenlítése akként történik, hogy oly helyek, amelyeken folytonos lerakódások történnek, idővel sülyedésnek indulnak, ellenben denudált kontinensek könnyebbé válván, emelkednek. Ennélfogva az oceánok alatti talaj legsürübb, a hegységek tömege ellenben legritkább sürüségü, sőt a legmagasabb hegységek ép azért emelkedhettek oly magasra, mert állományuk legritkább. *Mc. Gee*, amerikai geológus felsorolja, hogy ezen az alapon a Mississippi előtti Golf-terület és ennek partjai sülyedésben vannak; sülyedők továbbá a Balti-tenger DK.-i partjai, a Fekete-tengerei, a Pó-delta területe, a bengáliai Golf, Kina parti részei, amely jelenségek mind a földkéreg izosztatikus ingadozására vezethetők vissza.

Izotáchisok, a folyóvíz egyenlő sebességü helyeit összekötő vonalak; folyók keresztmetszeteiben használják a sebességek ábrázolására.

Izotalantoszok, egyenlő hőmérsékletü ingadozással biró helyeket összekötő vonalak.

Izotelia (gör.) a. m. hasonló sors, görög magánjogi intézkedés, melynek alapján az állam iránt különös érdemeket szerzett zsellér mentes volt a fejadótól s hadiadót sem fizetett többet, mint a polgárok; az állami életben azonban az izotelesz nem szerepelhetett, választásokon, törvényhozásban nem vehetett részt.

Izoterák, egyenlő nyári hőmérséklettel biró helyeket összekötő vonalak.

Izotermafelület a. m. *hőmérsékletfelület* (l. o.).

Izotermák egyenlő hőmérsékletü helyeket kötnek össze. Rendesen szerkesztenek havi és évi izotermákat olyképen, hogy valamely térképen több helyről bejegyzik az évi, ill. havi középhőmérsékletet és az egyenlő hőmérséklettel biró helyeket folytonos görbével kapcsolják össze. Szükséges azonban a hőmérsékleti adatokat egyenlő magasságra — a tengerszinre — redukálni, mely eljárásnál közönségesen 100 m. emelkedésre 0·5° hőcsökkenést számítanak. Az I. a hőmérséklet eloszlását teszik könnyen áttekinthetővé és e célra szerkesztette azokat legelőször *Humboldt* és később *Dove*. Az izotermák korántsem haladnak párhuzamosan a szélességi körökkel, mert a szárazföld és tenger egyenlőtlen eloszlása nagy mértékben deformálja őket. Általánosságban azt lehet mondani, hogy az I. télen a tengeren a sark felé, a szárazföldön pedig az egyenlítő felé kanyarodnak és hogy nyáron húzódásuk éppen ellenkező irányban változik. Pontos I.-at az egész földgömbről szerkesztett újabb időben Hann, Berghaus Physikalischer Atlas-a számára.

Izotermás rétegek a szabad légkörben vagy 10 km. magasságban kezdődnek, amelyben további hőcsökkenés már nem tapasztalható. L. *Aerologia.*

Izotermás zónák a. m. *izotermás rétegek* (l. o.).

Izotermobátisok, tengerek térképein föltalálható olyan vonalak, amelyek egyenlő tengervízhőmérsékletü helyeket kötnek össze.

Izotipia (gör.), az a jelenség, hogy a kristályalakoknak bizonyos típusai a kémiai rendszer különböző csoportjaiban ismétlődnek. Így a fémeknek a kristályalakja a belőlük levezetett oxidokban, szulfidokban, hidroxidokban és halogénvegyületekben újra felismerhető; a hasonlóság részben egymás között is olyan nagy, hogy az összes alakok néhány típusra vezethetők vissza. Így pl. megkülönböztetünk: arzéntípust (romboéderes), magnéziumtípust (hexagonális), rutiltípust (tetragonális), α-óntípust (tetragonális), β-óntípust (rombos) stb. Az arzéntípushoz sorozhatók a következő romboéderesen kristályosodó anyagok: arzén, antimon, bizmut, kén, tellur, a kénnek romboéderes modifikációja, cink, grafit, vascsillám, titánoxid, titánvas, korund, krómoxid, brucit, pirochroit, willemit stb.

Izotoniás oldatok v. *izozmózisos oldatok* azok, amelyeknek ozmózisos nyomása megegyezik valamely sejtben uralkodó ozmózisos nyomással. A magasabbrendű szervezetek nedveinek ozmózisos nyomása állandó, azért ezeknél meghatározhatjuk az izotoniás oldatot. Az állandó hőmérsékletű állatoknál a kb. 0·9% konyhasó-oldat tekinthető I.-nak; ez a szervezet sejtjeivel szemben meglehetős közömbös hatású. A higabb oldatot *hipotoniásnak* v. *hipozmózisosnak*, a töményebbet *hipertoniásnak* v. *hiperozmózisosnak* nevezzük. A hipotoniás oldatokból a sejt vizet vesz magába és felduzzad, esetleg fel is oldódik (pl. a vörösvérsejtek — hemolízis); a hipertoniás oldatok ellenkezőleg vizet vonnak el a sejttől, s azt zsugorítják.

Izotrimorfizmus, l. *Izomorfia*.

Izotrof szervek (növ.), amelyek hossztengelyük körül minden irányban egyenletesen vastagodnak meg. L. *Heterotrof szerv*.

Izotrop test az olyan, mely fizikai sajátságait tekintve, pl. fénytörés, hővezetés, rugalmasság stb. szempontjából minden irányban egyformán viselkedik. Az ilyennel szemben az *anizotrop* test különböző irányban eltérő sajátságokat mutat.

Izovajsav, l. *Vajsav*.

Izovaleriánsav, l. *Valeriánsav*.

Izovaleriánsavas amileszter, l. *Amilvalerianát*.

Izoviolantrén, l. *Indantrén*.

Izozmotikus oldatok v. *izozmózisos oldatok*, l. *Izotoniás oldatok*.

Izöröksség (lat. *majoratus*), családi hitbizományoknál az utódlásnak az a neme, mely szerint a hitbizománynak az a birtokosa, aki — az alapító rendelkezéséhez képest — az alapítónak, az első szerzőnek v. az utolsó birtokosnak legközelebbi rokona, több egyenlő fokú rokon esetében az, aki korosabb, l. *Hitbizomány*.

Izrael (héb. *Jiszraél*), *Jákob* ősatyának és a tőle származott népnek neve. Eredetileg valószínűleg annyit jelentett: «az Isten harcol». A bibliai elbeszélés szerint Jákob ősatya onnan nyerte a nevet, hogy egy angyallal megküzdött (az Istennel küzdő). Az izraelita törzsek elválása után I. az északi törzsek neve volt, ellentétben Judával.

Izrael *Jakab*, szocialista agitátor, l. *Kardos*.

Izraeliták, Izraelnek, azaz Jákobnak fiai. A szentírásban rendesen használt neve a héberek-nek. A zsidók a babiloni számkivetés után is használták e nevet, de a pogány népekkel való érintkezésben csaknem kizárólag *zsidóknak* v. *héberek-nek* neveztettek. A keresztény és mohammedán világban csak elvétve nevezik nem zsidó írók a zsidókat I.-nak, gyakoribb a zsidó név, ellenben a zsinagógai istenitiszteletben és a vallásos iratokban majdnem kizárólag az izraelita név használatos. Újabban a hivatalos érintkezésben többnyire az izraelita nevet használják, ámbár némelyek a zsidó nevet helyesebbnek tartják. L. *Zsidók*.

Izraeliták egyetemes szövetkezete, l. *Alliance Israélite Universelle*.

Izraelita kézmű- és földművelési egyesület, l. *Magyar izraelita kézmű- és földművelési egyesület*.

Izraelita magyar irodalmi társulat (IMIT), az országos izraelita iroda kezdeményezése folytán hosszabb eszmecsere után 1894 február 14. tartotta alakuló közgyűlését. Célja: a zsidóság vallásos és tudományos irodalmának és felekezeti életének magyar nyelven való ismertetése, idevágó munkák kiadása s terjesztése nyilvános felolvasások és pályakérdések kitűzése és jutalmazása által. Az I. kiadásában évente legalább is egy zsidó tudományos irányú mű jelenik meg. A legnevezetesebbek: A biblia teljes magyar fordítása, több magyar város zsidóságának monográfiája, a Magyar zsidó oklevéltár (1093—1540). A zsidóság szervezete az európai államokban. Azonkívül évente díszes évkönyvet ad ki népszerűen megírt zsidó tudományos és zsidó társadalmi értekezésekkel. Tagjainak száma (az alapítók egyszer s mindenkorra legalább 1000, a pártfogók 400, a pártolók 200, a rendesek évenként 8 K-t fizetnek) közel jár a 2500-hoz. Székhelye Budapest. Ügyeit az igazgatóság és egy 40 budapesti és 40 vidéki tagból álló bizottság vezeti.

Izraelita vallás, l. *Zsidók*.

Izsa, nagyk. Komárom vm. udvardi j.-ban, (1910) 2136 magyar lakossal, postahivatallal és postatakarékpénztárral, u. t. Komárom.

Izsák (héb. *Jichák*), Ábrahámnak és Sárának fia. A szentírás egyik elbeszélése szerint atyja egy izben Isten parancsára fel akarta őt áldozni. Némelyek szerint az elbeszélés célja, hogy az istenfélő ember áldozatkészségét bemutassa, mások szerint pedig a biblia ez elbeszélése az emberáldozati kultusz ellen irányul. I. neje Rebekka, akitől két fia született, Jákob és Ézsau. Gerárban és Beérsebában lakott.

Izsák, 1. *I., Komnenosz, bizánci császár* (1057—1059). Kisázsiai származású gazdag birtokos volt s a VI. Mihály uralmával elégedetlen vezérek 1057. őt emelték a császári trónra. I. derék uralkodó volt s rendbe szedte a hanyatló birodalom pénzügyeit. De már két év mulva betegsége miatt leköszönt és kolostorba vonult, hol 1061. meghalt. Ő volt a megalapítója az 1081—1185-ig uralkodó Komnenosz-dinasztiának.

2. *II. I., Angelosz, bizánci császár* (1185—95). Kisázsiai főnemesi családból származott s a vérengző Andronikosz császárral szemben őt kiáltották ki az elégedetlenek császárnak. I. azonban gyenge uralkodónak bizonyult. Uralkodása alatt kaptak új erőre a bolgárok s a birodalmat rette-

netesen dúlták. I., hogy ellenük támaszt szerezzen, nőül vette III. Béla magyar király leányát, Margitot. 1189-ben Barbarossa Frigyes császár vonult végig keresztes hadával I. birodalmán, ki mindenféle akadályokat gördített eléje, sőt Szaladin szultánnal szövetkezett ellene. Végre 1195. saját testvére, *Elek* fosztotta meg I.-ot trónjától s megvakítva börtönbe záratta. Mikor a keresztesek és a velenceiek 1203. megjelentek Konstantinápoly előtt, az öreg I.-ot fiával, *Elekkel* együtt visszahelyezték a császári trónra. De már 1204. a *Murzuflosz Elektől* támasztott lázadás alkalmával újból elvesztette trónját és a börtönben halt meg.

Izsák *(Jichák ben Móseh Ór-Záruá)*, bécsi rabbi, a középkor legtekintélyesebb zsidó tudósainak egyike, 1217. Hagar (Magyar)-országban Esztergomig és Budáig járt s megengedte, hogy ezeknek meleg fürdőit a menstruáció idején is használhassák a zsidó nők. Megh. 1270 táján. V. ö. *Kohn*, Héber kútforrások (Tört. Tár, 1880, 107—108).

Izsák, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kunszentmiklósi j.-ban, (1910) 7138 magyar lak., vasútállomással, posta-, távbeszélő- és táviróhivatallal, postatakarékpénztárral. Van takarékpénztára és népbankja. Termékeny határa 10,373 ha.

Izsák Alfászi (nevének [*Rabbi Izsák* [al] *Fászi*] kezdőbetűi után rendesen *Rif*), a talmudi tudományok főképviselője Kelet-Afrikában, később a lucenai (Spanyolország) iskola feje. Szül. 1013. Kala Ibn Hemmadban, megh. 1103. Lucenában. Minthogy a talmudban egy és ugyanarról a dologról gyakran nagyon ellentétesek a vélemények, ő Halachót címmel munkát írt, melyben a kommentároktól a szöveghez visszatérve, megkülönböztette a lényegest a lényegtelentől. Művét, mely háttérbe szorította a megelőző idők minden hasonló munkáját, «*Kis talmud*»-nak is hívták.

Izsákfa, kisk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 574 magyar lak.; u. p. Alsóság, u. t. Czelldömölk.

Izsákfalva, kisk. Szepes vm. késmárki j.-ban, (1910) 596 német lak.; u. p. és u. t. Ménhárd.

Izsap, kisk. Komárom vm. csallóközi járásában, (1910) 416 magyar lakossal; u. p. és u. t. Nagymegyer.

Izsép, nagyk. Baranya vm. mohácsi j.-ban, (1910) 1600 sokác lak., postahivatallal, u. t. Főherceglak.

Izsépfalu, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 143 tót lakossal; u. p. Szielnicz, u. t. Liptótepla.

Izsevszk *(Izsevszkij Oruseiny Zavod)*, gyárváros Vjatka orosz kormányzóság Szarapul kerületében az Is mellett, kb. 22,000 lak., 1807-ben alapított nagy fegyvergyárral és vasművekkel.

Izsevszkoje, falu Rjazan orosz kormányzóságban, az I.-tó partján, kb. 7000 lak.

Izsnyéte, kisk. Bereg vmegye munkácsi j.-ban, (1910) 1478 magyar lak.; u. p. Mezőterebes, u. t. Mezőterebes-Gorond.

Izsó *Miklós*, szobrász, szül. 1831 szept. 9-én Disznóshorvátiban, megh. 1875 máj. 29. Diákéveit a sárospataki kollégiumban töltötte, de 1847 körül abbahagyta tanulmányait s kőfaragónak állott be Rimaszombaton Jakovetz mesterhez. Végigküzdötte a szabadságharcot s hosszas bujdosás után ismét visszatért a régi műhelybe, de dolgozhatott egy ideig Ferenczy Istvánnál is, aki 1856. bizonyítványt is adott erről neki. Ezzel aztán Bécsbe ment, hogy magát Gassernál tovább képezze. Fiatal magyar technikusok támogatásával innen Münchenbe ment, ahol első nagyobbszabású művét, a *Búsuló juhászt* (Szépművészeti Muzeum; l. *a képmellékletet)* faragta. Ez az 1862-iki pesti kiállításon rendkívüli feltűnést keltett, mint az első nagyobbméretű magyar genreszobor. A siker Budapestre hozta I.-t, ahol első munkáinak egyike Arany János életnagyságú mellszobra volt, amelyet csakhamar sok más jelesünk mellszobra követett, így Egressy Gábor (1862), Révai, Fáy András, Lisznyay, Tóth József (1864), Pákh Albert (1865), Zrinyi a költő (1869), Ghyczy Kálmán, Pyrker (1870), Zrinyi Ilona, II. Rákóczi Ferenc (1871), Eötvös József b. (1872), Szalay László (1873) stb. Eredeti hajlamát követve e mellett a népélet jeleneteinek mintázásával is foglalkozott, így támadt a *Fonóházi jelenet* s 1863-tól fogva a kisebbméretű terrakották egész sora (Szépművészeti Muzeum), amelyek cigányokat, táncoló parasztokat, részeg embereket, korteseket, arató nőket stb. ábrázolnak. 1863—1864-ben dolgozott a Tud. Akadémia palotájára szánt dekorativ szoborműveken (címer, géniuszok stb.). 1869-ben néhány hónapot Nápolyban, Rómában töltött s aztán hozzáfogott három monumentális mű mintázásához: *Petőfi* budapesti, *Csokonai* debreceni és *Dugonics* szegedi szobrához. Ezek közül csak a Csokonait fejezhette be (lelepl. 1871), a másik kettő kivitelében megakadályozta a halál. Mind a kettőnek *Huszár* Adolf adta meg végleges alakját. I. az első telivér szobrászunk a XIX. sz.-ban, munkásságát azonban mostoha körülmények nagyon megakasztották s követőket sem nevelt magának. V. ö. *Szana* T., I. Miklós (számos téves adattal); *Szmrecsányi* M., I. Miklós és a bécsi magyar technikusok (Művészet, 1911).

Izsóf *Alajos*, egyházi író szül. Vághosszúfalun (Nyitra vm.) 1870 júl. 21. Pappá szentelték 1896 jún. 28. Népművelődési intézményeket alapított. 1902-ben megindította és azóta szerkeszti a Zászlónk c. ifj. folyóiratot. 1904-ben misszióban járt Amerikában a kivándorlott magyaroknál.

Izsóp (növ.), l. *Hyssopus*.

Izsópallaga, kisk. Bihar vm. élesdi j.-ban, (1910) 1038 oláh és magyar lak.; u. p. Czéczke, u. t. Élesd.

Izület *(articulatio, articulus, arthrosis)*, mozgatható összeköttetés két v. több csont között. Az érintkező csontok egymásnak megfelelően alakultak, a domború az *I.-i fej*, a homorú az *I.-i árok* v. izvápa (caput articulare, fossa articularis v. glenoidalis). A felszínek összeillők, ha nem, a hiányt *I.-i korong* v. *félhold* (discus, meniscus) pótolhatja. A felszíneket sima *porcogó* fedi, melyeknek csúszósságát az *I.*-i tok által termelt *I.-i nedv* (synovia) segíti elő. Az I.-et alkotó csontokat a *tokszalag* (capsula articularis) tartja össze, ennek belső rétege termeli a synoviát, a külső rostos; ebből válnak ki az *I. szalagai* (ligamenta). Az I. környékén vele közlekedő vagy tőle független *nyálkatömlők* is lehetnek. Az I.-eket mozgásaik

Izsó cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

IZSÓ MIKLÓS: A BÚSULÓ JUHÁSZ
(BUDAPEST, SZÉPMŰVÉSZETI MUZEUM)

szerint — ami a felszinek alakjától függ — osztályozzuk egytengelyüekre, kéttengelyüekre és háromtengelyüekre. Egytengelyű a csukló-I. (ginglymus), csavar-I. (articulatio cochlearis) és forgó-I. (articulatio trochoidea), kéttengelyű a tojás-I. (articulatio ellipsoidea) és a nyereg-I. (articulatio sellaris). Háromtengelyű a szabad v. golyó-I. (arthrodia), a dió-I. (enarthrosis) és a feszes I. (amphiarthrosis).

Izületalkotás, l. *Arthroplasztika.*

Izületfej v. *izületi fej*, az izületalkotó csontvégek közül a vastagabb, domború, l. *Izület.*

Izülettorrasztás, l. *Arthrodesis.*

Izületgyuladás, l. *Izületi gyuladás.*

Izületi bántalmak v. *betegségek* az izületeknek olyan kóros változásai, melyek az izületnek anatómiai elváltozásaival járnak, vagy e nélkül az idegrendszer bizonyos megbetegedésén alapulnak, vagy ismét más esetekben az izületben találkozó csontvégek helyzetváltozásában állanak, v. végre az izület működésképességének változásai által okoztatnak. Ezen körülmények tekintetbe vételével felosztják az I.-at: I. izületi gyuladásokra, II. sérülésekre, III. ideges izületi bajokra, IV. ficamodásokra, V. izületi merevségre és zsugorodásokra, VI. izületi daganatokra.

I. *Izületi gyuladások* neve alatt több olyan gyuladást foglalnak össze, melyek különböző okokból eredve, mindannyian megegyeznek abban, hogy az izületet alkotó részek (csont, porc, szalagok) gyuladásban vannak s e gyuladás lefolyása szerint különböző anatómiai elváltozásokat szenvednek. Az izületi gyuladásnak többféle oka lehet, s erre való tekintettel történik a baj osztályozása is. Megkülönböztethetők e szerint a következő izületi gyuladások: 1. *Traumatikus* izületi gyuladás, mely az izületre mért erős ütés v. az izületnek erős ütődése után, továbbá az izület sebzése után következik be. Hevenygyuladás tüneteivel (fájdalom, daganat, pirosság, melegség) jár és kellő orvosi kezelés mellett legtöbb esetben gyógyulással végződik. 2. *Csúzos* izületi gyuladás, l. *Csúz.* 3. *Köszvényes* izületi gyuladás, l. *Köszvény.* 4. Az *aggkori sorvadásból* eredő izületi gyuladás (arthritis senilis vel deformans), melynek oka az aggkorral természetszerüen beálló fogyatkozások az izületvégeket borító porcrétegekben és az izületvégek csontállományában, minek következménye az, hogy az izületvégek használat alatt gyorsabban elkopnak, felette nagy mértékben nyomatnak s így nemcsak fájdalmasak lesznek, hanem alakjukban is megváltoznak s oly fokra juthat a baj, hogy az izület mozgása végre lehetetlenné válik. Leginkább az élet végső évtizedeiben, az aggkorban, a 70. életév körül mutatkozik s legtöbbször a csipőizületben (malum coxae senile). Évekig eltart és alig enyhíthető fürdőkkel, az izületet tehermentesítő gépekkel stb. 5. Az ú. n. *fertőzésből eredő* izületi gyuladások, melyeket a fertőzés természete szerint osztályozhatunk, mint *a) kankós* izületi gyuladást (l. *Gonorrhea*); *b) bujakóros* fertőzésből eredő izületi gyuladást, melynek eredése a csontvégekben vagy az izület tokszalagjában támadt bujakóros képződések szétesésével függ össze; *c) gümős* izületi gyuladást (l. o.). 6. Lehet az izületi gyuladás tünete más általános betegségnek, minők a genyvérüség, gyermekágyi láz, kiütéses fertőző betegségek (skarlát, kanyaró) stb. 7. Lehet az izületi gyuladás súlyos idegbajoknál előálló *táplálkozási zavarok* következménye, mint azt a gerincvelő sorvadásánál stb. észlelték. Az izületi gyuladások lezajlásuk után különböző állandó elváltozásokat hagyhatnak hátra, így az izülő csontvégek mozgathatatlan összenövését (l. *Ankilózis*), ami az izület behajlított állásában is megtörténhetik (contractura).

II. *Izületi sérülések* lehetnek 1. egyszerü *zúzódások*, melyek az izületre mért ütések v. ütődések után keletkezett vérkiömlések az izület üregébe v. az izület közötti lágy részekbe, miket a gyorsan előálló daganatról, a daganat vöröskékes, később kékeszöldes színéről ismerhetünk meg. 2. *Rándulások* (distorsio), ha az erőszakos behatás az izületben erős forgatást okozott s ezzel az izület szalagjainak nagymérvü rongálását s ezek helyén vérkiömléseket okozott. Az izület tájékának duzzanata, a szalagok mentében kékesvörös, később kékeszöldes színváltozás és minden mozdulatnál heves fájdalom árulják el. Legtöbbször a bokaizületben, kézizületben történik. Eleinte nyugalom szükséges, azután masszálás sikerrel alkalmazható. 3. *Izületi sebek* (l. o.). 4. *Izületi törések* (l. o.).

III. *Ideges izületbajok* (arthralgia) azon izületi bajok, melyeknél az izületben semmiféle anatómiai elváltozás nem látható, s melyeknek majdnem egyedüli tünete az, hogy az izület minden mozgása rendkívül heves fájdalmat okoz, sőt néha nyugalomban is fáj. Ideges izgatottságban szenvedőknél — főleg hisztériás nőknél — gyakori s leginkább a csipő- és vállizületet támadja meg. Makacs baj, mert az alapbaj gyógyulásával függ össze ennek javulása is és ennek gyógyításáról kell gondoskodni (l. *Izületi neurózis*). — IV. *Ficamodás* (l. o.). — V. *Izületi merevség*, l. *Ankilózis.* — VI. *Izületi daganatok* (l. o.).

Izületi betegségek, l. *Izületi bántalmak.*

Izületi csúz *(arthrorheuma)*, l. *Csúz*; gyógyítására használt szerek az *anarthritikák.*

Izületi daganatok vagy magukból az izület alkotórészeiből indulnak ki, vagy az izület szomszédságában lévő szövetekből (csontokból) s csak másodlagosan jutnak be az izületbe. Magából az izületi savós tokból (synovia) zsírdaganatok (lipoma) indulnak ki, amelyek közt sajátságos faszerű elágazásával tűnik ki a lipoma arborescens; ezenkívül a savós tok csontos-porcos (synovitis ossificans), ér- (angioma) és húsdaganatai (sarkoma) fordulnak elő. A szomszédságból az izületre átterjedő daganatok közt az első helyet a csontokból kiinduló csontszarkóma (osteosarkoma) foglalja el.

Izületi egér vagy *izegér* (mus articularis), l. *Arthrolith.*

Izületi gümőkór vagy *izületi tuberkulózis*, l. *Gümős izületi gyuladás.*

Izületi gyuladás *(arthritis* vagy *arthrophlogosis)*, az izületeket alkotó szövetek és szervek gyuladásos megbetegedései. Főszerepet a savós tok (synovia) visz benne. Megkülönböztetünk heveny v. akut, és idült, krónikus I.-okat. Az akut gyuladások lehetnek 1. savósak (serosus), ezeknél nagymennyiségű víztiszta v. gyengén zava-

ros savót választ ki a gyuladt szinovia (izületi vízkórság, hydrops articularis, hydarthros); 2. fibrines, amelynél a kiválasztott folyadék sok megalvadó rostanyagot (fibrin) tartalmaz, ezek a megalvadt fibrindarabkák leköszörülődnek (corpora oryzoidea) s mint izületi egerek is szerepelhetnek (l. *Arthrolith)*; 3. genyes (arthropyosis) stb. Az idült gyuladások a hevenyekből alakulhatnak ki, vagy kezdettől fogva mint ilyenek lépnek fel. Az utóbbiak főleg öreg korban köszöntenek be s az izületek nagyfokú roncsolására, összenövésekre, stb. vezetnek. L. még *Izületi bántalmak, Csúz.*

Izületi hártya v. *tok*, l. *Izület.*

Izületi merevség, l. *Ankilózis.*

Izületi nedv *(synovia)*, az izületi tok belső rétege, a savós hártya által elválasztott nedvesség, mely az izülő felszíneket mintegy bekeni.

Izületi neurózis, ideges alapon fellépő izületi fájdalom, melynek legjellegzetesebb sajátossága, hogy mozgás közben enyhül. Gyógyítása a neuraszténia orvoslásával történik.

Izületi sebek oly sebek, amelyek az izület üregét megnyitják. A legbiztosabb jele annak, hogy az izület meg van nyitva, az izületi (synovialis) nedvesség kicsorgása. Az I. lefolyása elsősorban attól függ, hogy a sebzés alkalmával az izület üregе fertőződött-e, avagy nem. Ha nem fertőződött, úgy a seb hamarosan, minden utókövetkezmény nélkül meggyógyulhat. A fertőzött I. csakhamar izületi genyes gyuladást okoznak, amely, ha nagyobb izületről van szó, könnyen általános vérmérgezésre vezethet s halálos végű is lehet. Kisebb izületeknél, sőt esetleg nagyobbaknál is, az izület feltárásával megmenthetjük a beteget, azonban ilyenkor is minden esetben teljes izületi merevség marad vissza. Súlyos esetekben a beteg végtag levágásával is megmenthetjük a beteget. Különösen súlyos lefolyásuak az izületek lőtt sebei, mert ezeknél nemcsak a lágy részek, hanem a csont is meg van sérülve.

Izületi szalagok, l. *Izület.*

Izületi tapló v. *taplós izületi gyuladás* (fungus articularis), a tuberkulózisos izületi gyuladások egyik alakja, l. *Gümős izületi gyuladás.*

Izületi törések *(fractura intraarticularis)* v. úgy jönnek létre, hogy az izületet alkotó csontok törése magába az izületbe is beterjed, vagy úgy, hogy maga az izületi vég törik le. Rendszerint az izület üregébe történő vérkiömléssel (haemarthros) jár együtt. A vérkiömlés rendszerint nyom nélkül felszívódik, de néha szervülhet s mozgási akadályként szolgálhat. A letört csont v. zavar nélkül visszaforrad a helyére, v. csak bizonyos eltolódással: ez az izület deformitásával jár. Kisebb letörött csontok szabadon maradhatnak az izület üregében, ezek az izületi egerek (mus articularis, l. *Arthrolith);* kezelése megegyezik nagyjában a törések kezelésével, csak az izület mozgatását kell kellő időben megkezdeni.

Izületi üreg v. *árok*, l. *Izület.*

Izületi vízkórság *(hydrops articularis)*, l. *Izületi gyuladás.*

Izvápa *(acetabulum)*, a csipőizület izületi üregе.

Izvolszki, orosz államférfiú, l. *Iszvolszki.*

Izvor, község, most *Beregforrás* (l. o.).

Izvorhuta, község, l. *Forráshuta.*

Izvozcsik (orosz) a. m. bérkocsis; viszont szekeres, fuvaros megkülönböztetésül: *izvoznik.*

Izzadás v. *verejtékezés*, a verejték fokozott képződése, úgy, hogy az elég gyorsan elpárologni nem tudván, cseppekké alakul s így szemmel láthatóvá lesz. I. főleg a magas hőmérséklet hatására következik be, de a félelem, émelygés stb. is verejtékezést indít meg. Vannak gyógyszerek is, amelyek bevéve I.-t idéznek elő (izzasztószerek). L. még *Verejték.*

Izzadmány, a heveny gyuladásokat jellemző lobtermék, mely lehet savó, rostanyag, geny, ev; e szerint nevezzük el a gyuladásokat savós, genyes, eves gyuladásoknak stb. L. *Gyuladás.*

Izzadság, l. *Veríték.*

Izzadságkendő, l. *Veronika.*

Izzás, az erősen hevített testek világítása, mely általában 525 C°-nál kezdődik. E hőmérsékнél az izzó test spektruma a Fraunhofer-féle B-vonalig, 655°-nál a zöld részben levő f vonalig terjed; 725°-nál a kezdődő kékig, 1170°-nál, midőn az izzó test sárgásfehér fényt áraszt, spektruma a nappali fényével megegyező. Rendesen csak a *vörös-I.-t* és *fehér-I.-t* szokás megkülönböztetni. Ez utóbbi igényel legtöbb hevítést és nyujt legnagyobb világosságot. Így a világító lángokban, az elektromos ív- és izzólámpákban a fehér-I.-ig hevített szén terjeszti a fényt. A vörös- és sárga-I. határa 1000°-nál van; a kezdődő fehér-I. hőfoka 1200—1300°, a legerősebb fehér-I.-é 1500—1600°.

Izzasztás, l. *Cserzővargaság.*

Izzasztó gyógyszerek *(diaphoretica, hidrotica, sudorifera)*. Ilyenek első sorban a meleg (30—40° C.) víz belsőleg v. külsőleg alkalmazva (minthogy sok meleg víz ivása után könnyen émelygés, sőt hányás következik, ezért is limonádé v. tea alakjában ajánlatos a bevétel). Az ilyen meleg italok az ú. n. *diaphoretica aquosa.* A gőz- és forró levegőfürdők, a meleg lábfürdők szintén a külső I. közé tartoznak. A belső I. közül legnevezetesebb a pilokarpin, a physostigmin, melyek az izzadó mirigyekben lévő idegvégeket is izgatják. Számos illatos olajtartalmú növény, pl. a bodza, a hársfa, a kamilla, a menta, a citromfű stb. virágának is izzasztó hatása van, különösen ha meleg tea (forrázat) alakjában vétetnek be; éppen így a kámfornak s az ecetsavas ammoniáknak. Ezek a gerincvelő izzadási központjait izgatják, ami reflex úton meleg által a bőr felől v. pszichikus ingerekre is könnyen izgalomba hozható (izzadás ijedségnél). Szomszédos központokkal (hányási, hőszabályozó) is szoros összeköttetésben van. Az I. használhatók meghüléses, reumás bajok ellen, vesegyuladás, fenyegető húgyvérüség alkalmával, izzadmányok, bizonyos bőrbajok eloszlatására, iszkiász, krónikus fémmérgezések gyógyítására. Használatuk (különösen a pilokarpiné) nagy elővigyázatot kiván elgyöngült, tüdő- és szívbajban szenvedő embereknél.

Izzasztó kúrák. Ősrégi gyógyítási mód, melynek lényege, hogy a test hővesztésének megakadályozásával (hőtorlasztás), v. ezenkívül még a test közvetlen fölmelegítésével is izzadást idézünk elő. A szervezet a fölhevülés ellen védekezik és egyrészt a bőr hőmérsékletének emelésével (bővé-

rüség, hyperaemia), másrészt veriték elpárologtatásával (egy gr. elpárolgása 37°-on = 580 gr.-kalória) igyekszik meleget veszíteni; a fölhevülés ellen védekező és az esetleg ennek dacára is fölhevített testben az élettani jelenségeknek egész sora játszódik le, melyek e gyógyítás céljait szolgálják. A bőr és a végtagok vértartalma nő, a belső szerveké csökken, a szívműködés szaporább, az anyagcsere intenzivebb izzasztásnál élénkebb, s az izzadság különböző anyagokat távolít el a testből. Használatosak az I. csúzos és köszvényes betegségek, idült izzadmányok, idegzsábák és ideggyuladások, fertőzésből és sérülésből származó üzületi betegségek, idült mérgezések stb. gyógyítására. Az I. használatos módjai a gőzfürdő, a forrólégfürdő, a fényfürdő — mind a három akár ú. n. izzasztó-szekrények alakjában is — a homokfürdő, a napfürdő és a bepakkolás, különösen a forró fürdő (izzasztó-fürdő után vett száraz bepakkolás).

Izzasztó szekrény, izzasztásra használt készülék, l. *Fényfürdő*, *Forróleg-fürdő*, *Gőzfürdő*.

Izzasztó szerek, l. *Izzasztó gyógyszerek*.

Izzítás, általában a fémeknek tűzzel való izzóvá hevítése, különösen a vas- és fémkohászatban, abból a célból, hogy az izzó fémet kalapálással, hengerléssel vagy sajtolással alakíthassák. A vas- és fémgyárakban erre a célra külön kemencéket (izzító pesteket) építenek, melyeknek szerkezete függ a megmunkálandó tárgytól. A kovácsműhelyekben a vas I.-ára az ú. n. kovácstüzekot használják.

Izzo *Iván*, hadi és építészeti író, szül. Kassán 1721 aug. 29., megh. Bécsben 1793 dec. 5. 1736. a jezsuita-rendbe lépett és előbb Szakolczán, majd Bécsben és Grácban tanult. Eleinte Görzben nyert alkalmazást, majd a bécsi Theresianumba került, mely intézetnek aligazgatója volt. Művei: Tractatus de pyrotechnica et ballistica (Wien 1764); Elementa architecturae civilis (u. o. 1764); Elementa architecturae militaris (u. o. 1765); Elementa geographiae (u. o. 1769); utóbbi két műve német (u. o. 1776) és francia (u. o. 1772) fordításban is megjelent s több kiadást ért.

Izzóbrikett, faszénből kátrány és nátronlúg hozzáadásával állítható elő s azzal a tulajdonsággal bir, hogy sziporkázás nélkül, szag- és füstmentesen, pirosas parázstűzzel ég el. Valamikor vasalók, kocsik s kirakatok fűtésére használták.

Izzófény az a fény, melyet valamely izzó test bocsát ki. Az Auer-féle égőben thorium- és ceriumföld lesz izzóvá világítógáz, alkohol v. petroleum gőzének elégése következtében. Az elektromos I.-t szén- v. fémszál izzása okozza, melyet a rajta áthaladó elektromos áram idéz elő. L. *Gázlángzók*, *Izzólámpa*.

Izzóháló, az Auer-féle gázlángzók pamutból szőtt harisnyája, melyet thorium-ceriumfölddel impregnálnak, hogy tűzálló és fehérizzásban erős fénykibocsátó legyen. L. *Gázlángzók* és *Izzótest*.

Izzóharisnya, l. *Izzóháló* és *Izzótest*.

Izzólámpa, 1. borszeszszel, terpentinolajjal v. gázzal táplált lámpa, magas hőfok előállítására; van azután elektromos izzólámpa is. L. *Elektromos világítás*.

2. *I.*, Davy-féle borszesz-lámpa, melynek bele fölött 1—2 mm. távolságban vékony platinadrót, v. platinatapló-gömböcske függ. A lámpát erős alkohollal megtöltjük, meggyujtjuk s a lángot, ha már a platinaspirál izzásba jutott, a kupak gyors rátevése és ismét levétele által eloltjuk, a platinaspirált azután az alkoholgőzök ismét izzásba hozzák, mert az alkoholgőzök a platina közvetítésével élénken oxidálódnak s a drót addig marad izzásban, míg alkohol van jelen. Az ilyen lámpát, ha éterikus olajok alkoholikus oldatával töltjük meg, illatszer gyanánt használhatjuk. De minthogy az alkohol és az éterikus olajok oxidációjakor aldehid és a lélegzőszerveket izgató anyagok képződnek, azért a lámpa könnyen fejfájást stb. okozhat.

Izzólángzók, l. *Gázlángzók*.

Izzótest bármely tűzálló anyag lehet, amely színtelen lángba tartva, izzásnak indul és ennélfogva világít. Használható izzótest előállítása Karl *Auer von Welsbach*-nak és munkatársainak csak évek hosszáig folytatott kisérletek alapján sikerült.

Az I.-ek gyártása csakhamar nagyiparrá fejlődött úgy, hogy az évi világkonzum ma kb. 220 millió I.-re tehető. Az Auer-féle I.-nek (harisnya) köszönheti a világítógáz gyártása azt, hogy a mindjobban elterjedő elektromos világítással szemben kiállja a versenyt. Az I.-ek gyártásánál a következő műveletek szükségesek: 1. Előállítása a tömlőszerű szövetnek. 2. Gondos kémiai tisztítás, mosás a CaO, SiO_2, zsiradékok stb. eltávolítására. A tömlőknek 20 cm. hosszú darabokra vágása. 3. Impregnálás és kifacsarás. 4. Szárító üvegeken való kiszárítás. 5. Az összehúzott fejeknek megerősítése arra való folyadékkal. 6. A fejen keresztül aszbeszt-fonalat húznak; hurok alakítása. 7. Az impregnált tömlők leégetése. 8. Az impregnált tömlők kollodiumba mártogatása és végül 9. az impregnált tömlők kikészítése és csomagolása.

A tömlőt pamutból, ramiéből v. műselyemből kötik. A ramié I.-nek a pamutteszthez szemben az az előnye, hogy alakját megtartja, ennélfogva nagyobb a fényerőssége, állandósága és szilárdsága is. Azonban a műselyem I. jobb a ramié és gyapot I.-nél. A tömlők készítésére kötőgépek szolgálnak, amelyek közül általánosan a mühlhauseni Claes & Flentje gyár gépeit használják. Míg éveken keresztül csak a közönséges normál-I.-et és emellett a miniatür vagy ú. n. Liliput I.-eket ismerték, addig újabban néhány erős fényű, invertégőhöz és egyéb gázégőkhöz való I.-et hoznak a piacra, amelyek mindegyike speciális természetének megfelelő szövést igényel. Ezekhez járulnak a spirituszra, petroleumra és acetilénre való I.-ek, amelyeknek gyártása néha különös nehézségeket okoz.

Az impregnálásra a thorium és a cerium nitrátjai szolgálnak. E két földes fémnek viszonylagos arányától függ elsősorban a fény színárnyalata és intenzitása. Míg a tiszta thoriumnitráttal impregnált I. jellegzetes, de gyenge (2—4 Hefner-gyertyás) fényt áraszt, addig a tiszta ceriumnitrátos I. aranysárga, de szintén gyenge (közel 7 Hefner-gyertyás) fényt ad. A használatban levő erős és

fehérfényű I.-ekben a thoriumoxid a ceriumoxidhoz oly arányban van, mint 99 : 1.

Az I. felső végére rávarrt tüllszalagot, illetőleg a patens-fejrészt magnézium-, aluminium-, néha kalciumnitráttal ecsetelik vagy mártogatják a nevezett sók oldatába. Ugy az impregnálás, mint a fejkeményítés céljaira gépeket használnak. A fixált I.-re most már a felakasztására alkalmas aszbesztet varrják rá. Egy gyakorlott munkásnő esetleg napjában 5—600 ilyen aszbesztkarikát képes felvarrni. Újabban az aszbesztfület fémkarikákkal helyettesítik. (Hella-I.) Miután az I.-gyárak különféle I.-fajtákat gyártanak, azért ezeket lebélyegzik a megfelelő névvel vagy jelzéssel. Bélyegzőfestékül többnyire a didimium-nitrát szolgál, amelynek tűzálló oxidja sötétvörösbarna színű. Amidőn már mostan az I.-eket leégetik, akkor a thoriumnitrátból thoriumoxid, a ceriumnitrátból ceriumoxid, a didimiumnitrátból didimiumoxid képződik. A leégetés kivitelétől függ az I. tartóssága. Az eljárás a következő: az I.-et alkalmas, felül kissé kúpos faformára húzzák és gondosan kisimítják, azután aszbesztfüleinél leemelve szabadon felakasztják és Bunsen-égővel a fejénél meggyujtják. Az I. ez után a művelet után fodros és petyhüdt; ilyen állapotban világításra még nem használható. A kellő formát, nagyságot és keménységet akkor kapja, ha alkalmas módon berendezett présgázégő lángjának tesszük ki, ami vagy kézzel vagy géppel (Hella-gép) történik.

Ezzel a művelettel be van ugyan fejezve az I. tulajdonképeni előállítása, amennyiben most már világításra használható. De szállítani nem lehet ebben az állapotban, mivel rendkívül törékeny. Már 1891 óta szokásos a kész I.-et gyanta-, kaucsuk-, vagy kollodium-oldatokba való mártogatás útján ellenállóbbakká tenni. A tömegtermelés természetével vele jár, hogy ezt a műveletet is alkalmas berendezésekre, gépekre bízzák, amelyek az I.-eket kollodiummal vonják be és kellő nagyságban levágják. Osztályozás és csomagolás után az I. elszállítható. Az I.-ek főelőnye az, hogy csekély gázfogyasztás mellett nagy a fényerejük. Míg pl. a világító gázzal táplált 100 gyertyás nyitott gázégő (I. nélkül) óránkint kb. 1 m^3 gázt fogyaszt, addig pl. az Auerfény magyar gázizzófény r. t. I.-jeinek fogyasztása és fényereje a következőleg alakul:

Jel	Fogyasztás literekben	Fényerő HK.
Álló izzótestes égők:		
«R»	40	35
«N»	65	45
«C»	120	90
Szabadalmazott Heliophor takarékégők:		
I.	40	40
II.	65	60
III.	85	85
IV.	110	110
V.	130	120
VI.	170	155
Lefelé függő izzótestes égők (Invert):		
37	30	30
36	50	50
35	90	100
34	180	200
33	250	300
Magas fényű alacsony nyomású utcai lámpák:		
I lángú	220	300
II «	430	600
III «	700	1000
IV «	1100	1500

A Petroleum-izzófény r.-t. által forgalomba hozott erősfényű petroleum-lámpák:

Álló izzótesttel:		
O.IV.	1/8 liter	300
O. V.	1/4 «	600
Függő (invert) izzótesttel:		
JH. III. A.	1/6 liter	300
JH. I.	1/3 «	800
Szeszégő:		
HS.	80 gr.	40

Izzótű. A fának simára gyalult fölszinén a diszítményt vagy vésővel való faragás, vagy izzó fémtűvel való égetés útján állíthatjuk elő *(pirográfia)*. Az előbbi eljárás a szokottabb, az utóbbi kevésbbé az, bár nem új, mert már a középkorban is gyakorolták. Ujabb időben a fogyatékos fémtű helyett platinatűt használnak és azt megfelelő készülékkel állandó és egyenletes izzásban tartják. Az égetés technikájának e javítása óta a fa fölszinének ilyetén diszítése általánosabb elterjedést nyert, iparművészeti iskolákban rendes oktatás tárgya és szélesebb körben gyakorolják. Hazánkban br. Weissenbach János az eddigitől eltérő alapon oly tökéletességre emelte az I.-vel való égetést, hogy meglepő szabatosságú, a korábbi fogyatkozásoktól ment diszítményeket állít elő.

J.

J, j *betü*, a magyar ábécének 15-ik betüje. Csak a XVI. században kezdték megkülönböztetni az I (i)-től, mely azelőtt *j* hangot is jelölt. Az angolok és franciák e hangot *y*-nal irják, ellenben a *j* betü az angolban *dzs* hangot, a franciáknál és portugáloknál *zs* hangot jelöl. A spanyol *j* a német *ch* hangját jelöli (valamint az *x* is, azért ott sok szó, melyet régente *x*-szel irtak, ma *j*-vel irodik). Arab, török, perzsa, indus és más szavakban a franciák s az angolok *j*-vel a *zs*, *s* hangot jelölik.

J a kémiában a jód jele.

J. a nemzetközi telegráfiában a. m. *jour* (nap), vagyis nappali sürgöny.

J *hang*, zöngés réshang, melyet nyelvünkkel a szájpadlásnál képezünk (l. *Hangok*). Rokon vele a magánhangzók közül az *i* s ebből magyarázódik váltakozásuk (l. *Illeszkedés*). Néha, különösen Dunántúl, *gy*-re változik, pl. jere: gyere, jön: gyün, jut: gyut, dobja: dobgya, párja: párgya (kemény mássalhangzó után *ty*, pl. kapja: kaptya). Ha *n*, *d*, *t* után következik a rag *j*-je, a közkiejtés szerint *nny*, *ggy*, *tty* lesz belőlük, az *szj*, *zj*, *sj* hangcsoportokból pedig *ssz*, *zz*, *ss* lesz (l. *Helyesírás*).

Jaabäk (ejtsd: jóbek), *Sören*, norvég politikus, szül. Holmeban 1814 ápr. 1., megh. u. o. 1894 jan. 7. Néptanító volt s 1845—91. a storthingban

(képviselőház) foglalt helyet, hol a parasztpárt vezéreihez tartozott. Szerkesztette a Folketidende c. néplapot. Számos népies munkát is írt.

Jaád, község, l. *Jád*.

Jaák, község, l. *Ják*.

Jaák v. *Jaákh, Tóth* Béla (l. o.) írói álneve.

Jaar v. *Yaar*, belga folyó, l. *Geer*.

Jab, szigetcsoport, l. *Yap*.

Jabalpur *(Jubbulpore)*, l. *Dzsabalpur*.

Jabbok, helyesebben *Jabok*, folyó az ó-kori Palesztinában, mely a Galaád v. *Gilead* (l. o.) hegységben eredt, délnek folyt, majd északnak fordult és a Jordánba szakadt. Felső része határ volt az anamiták felé. Jelenleg *Vadi-zerka*.

Jabes (szokottabban *J.-Galaád)*, város az ó-kori Palesztinában, a Manasszé-törzs területén, a Galaád hegység lábánál. A héberek lerombolták, mert nem akart a Benjamin törzs ellen tervezett háboruban szövetségesük lenni. Környékén volt Saul sírja.

Jabgu *(dzsabgu)*, az altaji turkoknál a kagán után következő két főméltóság egyike (a másik a *sad*, l. o.). Régi indo-szkitha eredetü név, melynek az indo-szkitha érmeken ZAOO (zavu), az árja föliratszerint «dzsavug» felelt meg; megvolt az avaroknál is «zauk» (zauci) alakban; nálunk minden valószinüség szerint a «Csaba» névben maradt fenn emléke.

Jabirú (állat), l. *Nyerges gólyák*.

Jablanac, adó- és pol. község Horvát-Szlavonországban, Lika-Korbava vm. zenggi j.-ban, (1910) 1061 horvát lak., tengeri kikötővel, posta- és távbeszélő-hivatallal, postatakarékpénztárral. A község felett J. vár romjai látszanak; a vár 1251 épült, amikor István herceg a községet sz. kir. várossá emelte és Arbe sziget lakóival betelepítette.

Jablánca (azelőtt: *Jablonicz)*, kisk. Nyitra vm. szeniczei j.-ban, (1910) 2195 tót és magyar lak., gr. Apponyi-féle kastéllyal. 1704-ben Bercsényi a szakolczai járás lakosainak segélyével Ricsan császári tábornokot itt megverte és elfogta. Vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Jablochkov, *Pavel*, orosz elektrotechnikus, szül. Szaratovban 1847 szept. 14., megh. u. o. 1894 márc. Mérnöki kiképeztetését a szentpétervári katonai mérnöki akadémiában nyerte s tanulmányainak befejezése után a katonai hatóság a galvanotechnikai intézetben alkalmazta. 1871-ben kinevezték a moszkva-kurszki telegráf-vonalak főnökévé. Az államszolgálatból kilépvén, 1877. Párisban gyárat alapított elektromos világításra. Itt készült a nevéről elnevezett elektromos gyertya, tulajdonképpen ívlámpa (l. *Elektromos gyertya)*. Ő oldotta meg Edisonnal egyidejüleg, de ettől függetlenül, az elektromos fény elosztásának feladatát, vagyis az áram szétosztását egy áramforrásból.

Jablochkov-féle gyertya, l. *Elektromos gyertya*.

Jabloncza, kisk. Abauj-Torna várm. tornai j.-ban, (1910) 556 magyar lak., u. p. Szádalmás, u. t. Szilicze.

Jablonec, *Gablonz* város (l. o.) cseh neve.

Jablonka, kisk. Árva várm. trsztenai j.-ban, (1910) 2713 lengyel lak., posta- és távirdahivatallal, postatakarékpénztárral.

Jablonoj-hegység *(Jablonovoj* a. m. almahegység), tölvetődött pacifikus jellegü, íves alakú platóperem Keletszibériában, Transzbajkáliától Kamcsatkáig húzódik, legmagasabb pontja a Csokondo, 2450 m. magas. Ez a hegység az Amur és Lena vizválasztója, az Ingoda töri keresztül. Hatalmas erdei vannak, újabban ércei miatt kezd lassankint benépesedni. A Bajkáltól Csitába vezető út a legjártabb hágóján visz keresztül.

Jablonowski *József*, szül. Szepesolaszban 1863 febr. 16. Felsőbb tanulmányait a sárospataki akadémián és a budapesti egyetemen végezte. 1890-ben az áll. Rovartani Állomásra asszisztensnek került, majd 1896. ez intézet főnöke s utóbb igazgatója lett. Dolgozatai, kivéve néhány kisebb leíró természetrajzi dolgozatát és *A magyar közoktatás jelene és az egységes középiskola* (Bpest 1891) c. munkáját, mind a mezőgazdasági rovartan teréről valók. 1904-ben J. vezette a marokkói sáska elleni védekezést és saját szerkezetü sáskairtó berendezésével sikerült e csapást nagyban korlátoznia. Önállóan megjelent munkái: *A szőllő betegségei és ellenségei* (Budapest 1895); *A répabogár és a védekezés ellene* (u. o. 1902); *A gyümölcsfák s a szőllő kártevő rovarai* (u. o. 1902, 1906 és 1912); *Útmutatás a komlót pusztító állatok irtására* (u. o. 1905); *A cukorrépa állati ellenségei* (u. o. 1906); Die tierischen Schädlinge d. Zuckerrübe (u. o. 1909); *A gyümölcskert védelme* (u. o. 1913); *A mezei pockok ellen való védekezés* (u. o. 1913); *A szőllőmolyok ellen való védekezés* (u. o. 1913). Egyéb dolgozatai hazai szaklapokon kívül a német folyóiratokban jelentek meg. Munkatársa e Lexikonnak is.

Jablonowski, lengyel főnemesi család, mely nevét Jablonowo (Nyugat-Poroszország) helységtől vette s a régi porosz hercegektől származtatja magát. Nevezetesebb tagjai: 1. *J. Sztaniszlav* herceg, hadvezér, szül. 1634., megh. 1702. Főrésze volt 1674. Sobieski János lengyel királlyá választásában. Bécs felmentésekor annyira kitüntette magát, hogy I. Lipót császár birodalmi hercegi rangra emelte (1683). — 2. *J. Jozef Alexander* herceg, szül. 1712 febr. 4., megh. Lipcsében 1777 márc. 1. 1743-ban birodalmi hercegi címet kapott, 1768. elhagyta hazáját és Lipcsében telepedett le. Itt egészen az irodalomnak és a tudományoknak élt s a maig is fennálló *J.-tudományos társaságot* alapította. E társaság pályadolgozatai több gyüjteményben jelentek meg (Acta Societatis Jablonovianae 1772—73, 6 köt.; Nova Acta 1802—45, 9 köt. és Preisschriften 1847—1900, 36 köt.).

Jablonsky, *Boleslav, Tupý* K. (l. o.) cseh költő álneve.

Jablunka, l. *Jablunkau*.

Jablunkai hágó, a Kárpátok ÉNy.-i határláncolatának legnevezetesebb hágója, mely a Kisucza völgyéből Osztrák-Sziléziába, a Skava völgyébe s onnan a Visztula mellékére vezet. E hágón keresztül visz az állami út Csaczáról Mostyba és Oderberg felé s a kassa-oderbergi vasút is erre veszi útját. Az országút legmagasabb pontja 551 méter, a vasút ezt alagúttal fúrja át. A hágótól nem messze fekszik a jablunkai sánc is, melyet a morvák 1541. építtettek Bethlen Gábor ellen s

melyet 1625. Mansfeld csapatai, 1645. Königsmark svéd tábornok s az első sziléziai háborúban Nagy Frigyes elfoglalt. L. *Almási sáncok.*

Jablunkau (magy. *Jablunka*, lengyelül *Jablonków*), város Teschen sziléziai kerületi kapitányságban, az Olsa mellett, 386 m. magasban, (1910) 3977 nagyobbára lengyel lak., vászonszövéssel, marhavásárokkal, bőrcserzéssel. 10 km.-nyire délre Mosty falunál van a *Jablunkai hágó* (l. o.).

Jabneel, filiszteus város, l. *Jamnia.*

Jabok, folyó, l. *Jabbok.*

Jabora (növ.), l. *Pilocarpus.*

Jaborandi-levelek, l. *Jaborandus* és *Pilocarpus.*

Jaborandus, *jaborandi folia* (az izzasztószerek braziliai neve), a Pilocarpus pennatifolius Lemaire braziliai cserje (Európában a Rivierán tenyésztik) levélkéi. Alkotórésze illanó olaj, jaborin nevű alkaloidán kívül a pilokarpin (l. o.).

Jaboridin, l. *Pilocarpus.*

Jaborin, l. *Pilocarpus.*

Jabot (franc., ejtsd: zsabó), az ing mellső részének csipkézett, hullámosra vasalt fodra, mely főként a XIV. és XV. Lajos korabeli francia férfidivatban volt használatos.

Jabukovac, adó- és politikai község Zágráb vm. petrinjai j.-ban, (1910) 561 szerb lak., u. p. és u. t. Kraljevčani.

Jaca (ejtsd: háka), város, Huesca spanyol tartomány székhelye, 735 m. magasságban, az Aragon balpartján, (1910) 4925 lak., püspökség székhelye, csokoládé- és agyagárúgyártással, régi falaiban gót kapuk vannak; citadellával. I.-tól D.-re van a Peña de Orel (1649 m.), DNy.-ra a Pierra de la Peña (1115 m.), egykori bencésrendi kolostorral.

Jacaranda *Juss.* (növ.), a Bignoniaceae család génusza; mintegy 30 faja a Bermuda-szigetektől Ny.-Indián át Braziliáig van elterjedve. Kórós növények, de számos faj nagy fa. Levelük osztatlan vagy páratlanul kétszer szárnyas, átellenes, nagy, tölcséres virágjai rendesen végálló, hosszú, laza bugákat alkotnak. Tokjuk kerek vagy elliptikus, lapos, fás, olykor hullámos szélű, magvuk lapos, szárnya hártyás. A *J. obtusifolia* H. B. (az Orinoko mellékéről és Guyanából) fája a *paliszandra* v. *polixandrafa* (paliszander), *ibolyafa* v. *kék ébenfa*, *szukkador*. Kemény, súlyos, nehezen hasad, sajátságos csokoládé-barna, lilaszínbe játszó, sötétfeketével erezett v. lángozott. Ezért a legfinomabb mű-fák közé számítják és bútorfedésnek (fournir) nagyon kedvelik. Más fajokéval s a *Machaerium*-fajokéval együtt a *jakaranda-fa* nevet is viseli. A *J. mimosifolia* D. Don ibolyaszínű virágokból álló bugájával a déleurópai mediterránvidék szép ültetett fája. A *J. procera* Spr., braziliai fa, keserű összehúzó levelét *karoba-levél* (folia carobae) nevén Braziliában és Guyanában mint izzasztó, vértisztító és szifilis ellen való szert használják.

Jacaranda-fa (növ.), l. *Jacaranda.*

Jacarara, az Amazonas jobboldali mellékfolyója, l. *Javari.*

Jacchus (*Midas*, állat), l. *Oroszlánmajmocska.*

J'accuse ... (franc., ejtsd: zs'akküz, a, m. vádat emelek), e szavakkal kezdődött *Zolá*-nak a francia köztársaság elnökéhez az *Aurore* 1898 január 13-iki számában kiadott nyílt levele, mely megadta az első lökést *Dreyfus* árulási perének revíziójához.

Jacens (lat.) a. m. fekvő, gazdátlan, bitang. — *Jacet* v. *Hic jacet*, itt nyugszik (rendesen sírfeliratokon).

Jachin, l. *Jakin.*

Jachmann-Wagner, *Johanna*, német operaénekesnő, l. *Wagner.*

Jacht v. *jakt* (ang. *yacht*, ejtsd: jot), Európa É.-i partjain használt egyárbocú, elül élesre, hátul gömbölydedre épített vitorlás, mely többnyire öblös fenékkel és aránylag magas és nehéz tőgerendával (ólombetéttel) bír. A J. hátsó széllel kevésbbé jól, de éles széllel igen gyorsan fut és kitünő kormányképességgel bír. Angliában azelőtt J.-szerű vitorlások látták el a postaszolgálatot is. A XIX. sz. közepe óta a J. elnevezés mindinkább elterjedt a kedvtöltésre, különösen a vitorlaverseny céljaira épült kisebb vitorlások megjelölésére, melyek sokszor igen leleményes módon vannak építve és szerkesztve, hogy mennél kevesebb ellenállással fussanak a vízben és mennél nagyobb vitorlafelületet birjanak el megfelelő állékonyság mellett (ólomtő, mely olykor mélyen a fenék alatt van és kard- vagy göngyölegalakú stb.). A *verseny*-J.-ok mellett *kéj*-J.-ok is keletkeztek kéjutazásokra, megfelelő díszes és kényelmes berendezéssel. Ezek jól birják a tenger hullámzását, a nagyobb méretüek *cirkáló*-J.-oknak is neveztetnek.

A vitorlás J.-okon kívül *gőz-J.-ok* s újabban *motoros J.-ok* is vannak, amelyek azonban sok esetben vitorlázattal is el vannak látva. Magán J.-okon kívül vannak olyanok is, melyeket hajóstársaságok együttes, társas utazásokra építenek. Végül a hadtengerészetek állományában is találunk J.-okat, melyek fejedelmi v. magasrangú személyek használatára állnak, a tengerésztiszteknek a vitorlás sportban való gyakorlatozására és állomáshajókul szolgálnak. Az osztrák-magyar hadtengerészetnek jelenleg (1913) 5 gőz-J.-ja és 5 vitorlás J.-ja van.

A J.-sport céljaira sok államban J.-klubok, J.-egyesületek stb. alakulnak, melyek sok esetben az állam védnöksége alatt állnak s a hadi lobogó viselésére is jogosultak. A legtekintélyesebbnek mondható az angol Royal Yacht Club, melynek fejedelmi tagjai is vannak. Ausztria-Magyarországban fennáll a *cs. és kir. J.-hajóraj* (ném. k. und k. Jachtgeschwader), amelynek élén egy kommodór áll (többnyire főherceg); a monarchia 2 államát 1—1 al-kommodór képviseli. A J.-hajóraj székhelye Póla, hol évente 1—2 vitorlás regattát rendez. Jelenleg (1913) 73 J. tartozik e hajórajhoz. A tengereken kívül nagyobb tavakon is űzik a J.-sportot, így a Balatonon, a Wörthi-tón stb.

Jachthajóraj, *cs. és kir.*, l. *Jacht.*

Jacini (ejtsd: jacsini), *Stefano*, gróf, olasz államférfiú és nemzetgazda, szül. Casalbuttanóban 1827., megh. Rómában 1891 márc. 25. Feltünést keltő nemzetgazdasági munkáiban birálta a lombardiai osztrák kormányzatot. Azután két izben (1860 és 1864—67) volt olasz közmunkaügyi miniszter s mint ilyen nagy érdemeket szerzett a vasút-, posta-

és telegráfügy fejlesztésével. Nagy része volt a Gotthard-vasút létesítésében is. 1870-ben szenátor lett, 1880. pedig a grófi rangot kapta. Főbb munkái: La proprietà fondiaria e la popolazione agricola in Lombardia (Milano 1854); Due anni di politica italiana (u. o. 1868); Sulle opere publiche in Italia (u. o. 1869); Un po' di commento sul trattato di Berlino (Róma 1878); Sulla politica estera (u. o. 1879); I conservatori e la evoluzione naturale dei partiti politici in Italia (1879); Frammenti dell' inchiesta agraria (u. o. 1883); Pensieri sulla politica italiana (a Nuova Antologiában 1889).

Jácint (*Hyacinthus* L., növ.), a Liliaceae (Liliomfélék) család génusza; 30 faja közül a legtöbb a Földközi tenger környékén, különösen K.-i részén van elterjedve, különben pedig Afrikában. Hagymás füvek. Levelük szálas tőlevél, tőkocsányukon laza v. tömött fürtben vannak elhelyezve leples virágai, melyeknek 6 lepellevele összenő egy csővé, a cső mindenütt egyenlő átmérőjű, a lepellevelek szabad része valamivel rövidebb a csőnél és pl. a *Hyacinthus orientalis*-on hátrahajló. A virág színe szép kék, piros v. fehér. Porzóik a lepel csövéről erednek. Tokjuk csaknem gömbölyű, számos fekete mag van benne. A közkedvelt J.-fajták, melyek sokféle színváltozatban ismeretesek, a *Hyacinthus orientalis* L. leszármazottjai. Mintegy 300 szimpla és dupla fajtája szép színe, elegáns alakja és kedves illata kedvéért, a tulipánnal együtt, a legkedveltebb hagymás virág. Értéke annál nagyobb, mert korán virágzik. A szimpla fajta rendesen hamarabb virít, mint a teltvirágú, nevelni is célszerűbb. Erre a célra fekete, laza, kövér homokos földet veszünk. A hagymát szeptemberben vagy októberben 8—12 cm. mélyre, 3 dm. távolságra levő sorokban s egymástól 10—15 cm.-nyire ültetjük s mindegyik értékesebb hagymát még tiszta homokkal veszszük körül, hogy a rothadástól megóvjuk. A virágzás 3—4, sőt ha a virágot a naptól meg az esőtől óvjuk, 5—6 hétig is eltart. Elvirágzás után a hagyma kiképződésére szakadatlan mérsékelt nedvességet kíván, de a túlságos víztől is óvni kell, különben rothad. Ha a J. levele hervad, hagymáját a földből száraz időben kiássuk, a virágzó szárát meg levelét a hagymához közel leszaggatjuk, árnyékos, szellős helyen, deszkán megszárítjuk, a leválni készülő hagymasarjat levesszük, általában a hagymát szépen megtisztítjuk. Így a hagyma a deszkán marad, de elültetéséig időnkint meg kell forgatnunk. A J.-hagyma megfelelő ápolással 6—7 esztendeig kihajt. Ekkor kisebb hagymákra foszlik szét, de ezek virága gyakran nem olyan szép. Magról csak az új fajták kedvéért nevelik. Szobadiszül a korai fajta virágozandó hagymáit úgy ültetjük a cserépbe, hogy a hagyma csúcsa mintegy 2·6—4 cm.-nyire legyen a földben, vagy pedig a földszinttel egy síkban s homokkal körülvesszük. A virágcserép 13 cm. széles és jó mély legyen s jó tápláló kerti földdel kell megtölteni. Ha a virágját már decemberben vagy januárban óhajtjuk, akkor a hagymát augusztusban vagy szeptember elején ültessük el. Ha későbbre kell a virág, az ültetéssel még egy-két hetet késhetünk. A hagymás virágcserepeket a kert száraz és napos helyén egymás mellé a földbe eresztjük s 8—10 cm.-nyire földdel befödjük, fagy idején pedig még lombbal is betakarjuk. Novemberben vagy decemberben lassankint a korai és szimplán virágzó fajtát meleg szobába vagy a nevelőházba az ablak elé, vizes cserép aljára állítjuk, de általában nedvesen kell tartani. Az olyan hagymát, amely még nem kezd hajtani, nem szabad a melegre tenni. A teljes fajtát korán ne virágoztassuk, mert ilyenkor nem szépen fejlődik v. a virágja bennreked. A cserépben elvirágzott hagymát októberben a kertbe ültetjük, lomb- és trágyaföddel a fagytól védjük. A virágcserepet kihajtásig fagytól óvott szobában vagy pincében is tarthatjuk, de itt, ha a földje kiszárad, nagyon mérsékelten nedvesíteni kell. Szimpla J.-ot kissé keskenyebb nyakú, e célra külön készített üvegben (J.-palack) is ápolhatunk. Az ilyent, gyökere megeredvén, napsütött ablak közé helyezzük, vizét minden 3—4-ed nap változtatjuk. Tenyészthetjük mohával telt cserépben is, de a cserép alját minden másodnap friss vízzel töltjük meg. A J.-ot 1596 óta tenyésztik. A legszebb fajtákat Hollandiából kapni, Haarlem a XVIII. században a J.-kultúrával világhírre vergődött. Itt még ma is nagy földterületeket J.-termesztésre fordítanak. A téli hajtatásra a J. igen elterjedt, erre alkalmas változatokat Dél-Franciaországban és Olaszországban tenyésztenek nagyban; ezek közül a kiválóbbak: a fehérvirágú *római* vagy *párisi* J. (= var. *praecox* Jord.), *Romaine blanche*, *Italienne blanche*, *Blanche de Montagne* (= var. *albidus* Jord.). A J.-okat a képződő fiókhagymákról szaporítják. Gyakran veszedelmes betegségek támadják meg (l. *Jácintbetegségek*). Némely esztendőben az esős nyarak tetemes károkat okoznak a hollandiai J.-telepeken. A J. csípős hagymáját azelőtt külsőleg flastromnak is használták, hogy a szőr növését gátolja. Görögországban a fiatal lányokat esküvőre J.-tal koszorúzták. Franciaország D.-i részén a virágjából illatszert készítenek. A *Hyacinthus amethystinus* L. (*Hyacinthus hispanicus* Lam.) Európa D.-i tájainak apró, csinos, tavaszi virága, de télre be kell takarni. Virága harangalakú, halavány ametisztkék. A fokföldi *Hyacinthus candicans* Bak. virágszála 1 m.; virága nagy, harangalakú, fehér. Cserépbe és kerti dísznek alkalmas. Az erdélyi Hyacinthella leucophaea Stev. (Czekelia Transsilvanica Schur) kerti dísznek szintén beillik. V. ö. *Rietzschel*, Die Hyazinthen, ihre Kultur etc. (Leipzig 1879).

Jácint (*hyacinth*), a cirkonnak nemes fajtája, amelyet drágakőnek használnak. Vörös vagy vörösesbarnaszínű. Túlnyomórészt a Ceylon-szigeti homokokban találják zafír, spinell és egyéb ékkövek társaságában. Értéke ma már meglehetős kicsi, karátja átlag 12—14 K. A J.-ot a kereskedelemben több más, kevésbbé értékes ékkővel cserélik össze. Így a ceyloni vagy hamis J. nem egyéb mint hesszonitgránát; J. néven szerepel a világosbarna vezuvi idokrasz, továbbá a vörös kvarckristályok, amelyek Spanyolországban S. Jago di Compostella közelében a gipszben bennöve találhatók; számos cirkon a hevítéskor színét veszíti, ú. n. égetett J.; az orientális J. (vermeille orien-

tale) világos hajnalpiros-vörösbarna birmai és ceyloni korund. L. *Drágakövek.*

Jácintbetegségek (növ.) okozói különféle mikroorganizmusok és penészek. Leggyakoribb a *gyűrűsbetegség*, amikor a hagyma belső pikkelyei teljes feloszlásnak indulnak és ilyenkor a hagyma keresztmetszete gyűrűalakú csíkokat mutat. A *korompenész* nevű betegség leginkább a száraz külső hagymapikkelyeken jelenik meg és vastag, koromszerű, kérges bevonatáról ismerhető fel, melyet a *Pleospora Hyacynthi* nevű penészgombának a micéliumszálai és konidiumai alkotnak. A *takonykór* nem ritka, okozója a *Bacillus Hyacynthi*; megismerhető arról, hogy a levélcsúcsok lefelé fokozatosan elsárgulnak és azután elszáradnak, miközben a bimbók és a virágok fonnyadtan lehullanak; a hagyma ezalatt kenőcsös, büzös tömeggé rothad.

Jack (ejtsd: dzsek), az angol *John* (János) vagy *Jacob* (Jakab) névnek kicsinyítő alakja, a matrózok tréfás elnevezése, illetőleg gúnyneve. — *Old J.* matróznyelven a brit lobogót jelenti. — *J. Pudding* az angol színpad népszerű bohós alakja, amely némileg a magyar Paprika Jancsival hasonlítható össze. — *Yellow J.* a sárgaláz (a vesztegzárt jelző sárga zászló után). — *J. the Ripper* (a hasmetsző J.) annak az ismeretlen gyilkosnak a neve, aki 1888 óta Londonban több prostituáltat megölt.

Jacket (ang. ejtsd: dzseket, franc. *jaquette*, ejtsd: zsakett), az angoloknál elül nyitott felső kabát, mely a combig ér. A franciáknál rövid, bő ujju férfiöltöny. A mai divatos viseletben rövid kabát.

Jackson (ejtsd: dzsekszn), az É.-amerikai Egyesült-Államokban *több város* neve: 1. *J.*, az ugyanily nevű county *székhelye* Michiganben, a Grand-River felső folyásánál, vasuti gócpont, (1910) 31,433 lak., waggon-, kocsi-, szappan- és agyagcsőgyártással; közelében szénbányákkal. — 2. *J.*, Mississippi állam *fővárosa* a Pearl-river mellett, (1910) 21,262 lak., kormányzói palotával, fegyházzal; élénk pamutkereskedéssel. 1863 máj. 14. Grant elfoglalta. Közelében van Cooper's Well kénes és vasas ásványvízforrás. — 3. *J.*, Madison county székhelye Tennesseeben, a Forked Deer-river mellett, (1910) 15,779 lak., college-zsel, marha-, gabona- és pamut-kereskedéssel, pamut-iparral, jég- és gépgyártással. — 4. *J.*, Ohio J. county-jának székhelye, (1910) 5468 lak., szénbányákkal, vas- és szénkereskedelemmel.

Jackson (ejtsd: dzsekszn), 1. *Andrew*, az Egyesült-Államok 7. elnöke, szül. Waxhawban (Dél-Karolina) 1767 márc. 15., megh. Tennesseeben 1845 jún. 8. ügyvédnek készült és Nashvilleben telepedett le, hol szenátor, majd főbíró lett. Az angolokkal kitört háborúban 1812. a milicia főparancsnoka lett és szerencsésen harcolt az indiánusok ellen. 1815 jan. New-Orleans mellett fényesen visszaverte az angolok támadását. 1816—21. Floridában verte le a *szeminol*-indiánusok felkelését s ezután Florida kormányzója lett, 1823-ban Tennessee állam választotta be a szenátusba s 1824. már elnökjelölt volt. De csak négy év mulva, 1828. juttatta őt a demokrata-párt az elnöki székbe. Kormánya alatt sokat tett a béke fentartására és a kereskedelem emelésére, de ő hozta be azt a végzetes szokást is, hogy az új elnök a régi tisztviselőket elbocsáthatja és a hivatalokat a maga híveivel tölti be. 1832-ben újból megválasztották, de második elnöksége alatt összetűzött a pénzarisztokráciával, mert nem szentesítette az Unióbank privilégiumának megújítását. Elnöksége letelte után 1837. visszavonult tennesseei birtokára. V. ö. *Buell*, History of Andrew J. (New York 1904).

2. *J., Frederic George*, angol sarkvidéki utazó, szül. 1860. 1888-ban Grönlandon, 1893. Vajgácsszigetén utazott. 1893—94 telén szamojédekkel rénszarvas-szánkókon nagy utazásokat tett északsarki expedíciója előkészítése végett és 1894. Harmsworth nevű gazdag angol támogatásával tényleg útra is kelt, szept. 7. ért a Ferenc József-földre, itt 3 évig tartózkodott, 1896 jún. 18. Nansennel találkozott és 1897 aug. 7. a Windward hajóval visszatért Angliába. Műve: The great frozen land; Narrative of a winter journey across the Tundras (London 1895); A thousand days in the Arctic (u. o. 1899, 2 köt.)

3. *J., Thomas Jonathan*, amerikai hadvezér, szül. Clarksburgban (Virginia) 1824 jan. 21., megh. Chancellorsvilleben 1863 máj. 10. Katonai pályára készült s az 1846-iki mexikói háborúban mint tüzérhadnagy tűnt ki. Mikor a polgárháború kitört, J. a déliek seregében 1861. ezredes lett s mindjárt az első nagy csatában Bull-Run mellett kitűnt rettenthetetlen bátorságával. Ekkor kapta katonáitól a *Stonewall* (kőfal) nevet. 1862-ben már mint tábornok változó szerencsével harcolt s győzelmes részt vett a richmondi és második bullruni csatában (jún.—aug.), érdemeiért 1863. altábornaggyá nevezték ki, de még aznap este, mikor egy kis csapattal kémszemlére ment, tévedésből egyik ezrede e csapatra tüzelt s J. halálos sebet kapva, néhány nap mulva meghalt. Ő volt a déliek legnépszerűbb tábornoka. V. ö. *Henderson*, Stonewall J. and the American Civil War (London 1900, 2 köt., 2. kiad.).

4. *J., William Lawies, Allerton lord*, angol politikus, szül. 1840. Leedsben. 1880-ban került a parlamentbe, ahol a konzervatívekhez csatlakozott. 1886—91-ig Salisbury lord alatt a kincstárnál helyettes államtitkár, 1891—92-ig Irország államtitkára volt. 1902-ben *Allerton lord* névvel peeri méltóságot nyert.

Jackson-epilepszia v. *kéregepilepszia*, a nyavalyatörés (epilepszia) azon alakja, amely az agyvelőkéreg motorikus zónájának bántalmainál lép fel. Rendesen csak az egyik testfél bizonyos izomcsoportjára korlátozódik, s annak rövidebb-hosszabb ideig tartó görcséből áll.

Jacksonit (ásv.), pontosabb vizsgálatok alapján kimutatták, hogy prehnit.

Jacksonville (ejtsd: dzsekszanvill), városok az É.-amerikai Egyesült-Államokban: 1. *Duval county székhelye* Floridában, melynek legfontosabb kereskedő városa St. John mellett, (1910) 57,699 lak., gyümölcs-, foszfát-, fa- és gabonakereskedéssel, fűrészmalmokkal, szappan-, jég- és parfümgyártással. Látogatott téli klimatikus hely (átlagos hőmérséklet 12·9°). Közelében a Sub Tropical Exhibition szolgálja Florida termékeinek bemutatását.

— 2. *J., Morgan county székhelye* Illinoisban, az Illinois völgyében, vasút mellett, 15,326 lak., gabonatermeléssel; az állami vakok, elmebetegek és siketnémák intézetével; college-e is van.

Jack tree (ang., ejtsd: dzsek tri; növ.), l. *Jakfa.*

Jacmel (ejtsd: zsakmel), kikötőváros Haiti szigetén, DNy.-ra Port-au-Princetől, a Marécheaux- és J.-fokok közötti öbölnél, 6000 lak., vas- és rézércbányával.

Jaco (állat), l. *Jakó.*

Jacob (ejtsd: zsakob), 1. *Alexandre André*, francia publicista (álnéven *Erdan*), született Anglesban (Vienne) 1826., megh. Frascatiban 1878 szept. 24. Egy főpap természetes gyermeke volt s írásaiban hevesen támadta a papokat. La France mystique, ou tableau d. excentricités religieuses de ce temps (1855, 2 köt.; 3. kiad. Amsterdam 1860) c. műve is a klerikálizmus ellen irányul s miatta fogságba is vetették. Innen előbb Svájcba, majd Olaszországba menekült, ahol mint hírlapíró élt. Másik műve: Petites lettres d'un républicain rose (1848).

2. *J. le bibliophile*, l. *Lacroix.*

Jacobäa hercegnő, l. *Jakobea.*

Jacobi *Viktor*, operettkomponista, szül. 1883 okt. 22. Budapesten. *Martos* Ferenc (l. o.) szövegeire több népszerű operettet írt. Ismertebbek: *A rátartós királykisasszony* (Népszínház 1904 dec. 17.); *A legvitézebb huszár* (Magyar Színház 1906 nov. 7.); *Tüskerózsa* (Király-Színház 1907 márc. 23.); *Van — de nincs* (u. o. 1908 okt. 30); *Jánoska* (u. o. 1909 máj. 7.). Legnagyobb sikerét *Leányvásár* c. darabjával (u. o. 1911 nov. 14.) aratta (szövege Martos Ferenctől, versei Bródy Miksától). A Leányvásárt Berlinben, Bécsben, Londonban és New Yorkban is előadták. Dalai közül igen népszerű volt az On revient toujours című.

Jacobi, 1. *Friedrich Henrich*, német filozófus, szül. Düsseldorfban 1743 jan. 25., megh. Münchenben 1819 márc. 10. 1804-ben az alakulóban levő tudományos akadémia élére Münchenbe hivatott meg. Iratai közt nevezetesebbek filozófiai regényei: Woldemar (Flensburg 1779, 2 köt.) és Ed. Allwills Briefsammlung (Breslau 1781), továbbá Über d. Lehre d. Spinoza, in Briefen an Mos. Mendelssohn (u. o. 1785); David Hume üb. d. Glauben, oder Idealismus u. Realismus (u. o. 1787). J. a spinozizmust az egyetlen rendszeres világnézletnek mondja, de azért nem tartja elfogadhatónak, mert a szív szükségleteit ki nem elégíti. J. nem volt rendszeres tudós, nagyon is a fantázia és érzés hatása alatt állott, de szellemessége és meggyőződésének ereje nagy hatást biztosítottak filozófiájának, mely főleg a hitnek a tudás fölött való értékét állítja. Művei összegyűjtve 1812—1824 Lipcsében 6 köt.-ben jelentek meg. V. ö. *Deycks*, J. im Verhältnis zu seinen Zeitgenossen, (Frankfurt 1848); *Zirngiebl*, J.'s Leben, Dichten u. Denken (Wien 1867); *Harms*, Über d. Lehre von F. H. J. (Berlin 1876); *Lévy-Bruhl*, La phil. de J. (1894); *Ahnenkamp*, Der Düsseldorfer Philosoph J. (1898).

2. *J., Hermann*, német szanszkritista, szül. Kölnben 1850 febr. 11. Magántanár lett Bonnban. Főbb művei a szanszkrit nyelvtanra, a dzsainizmusra s a klasszikus szanszkritra vonatkoznak: The Kalpasutra of Bhadrabáhu (Leipzig 1879); Ausgewählte Erzählungen in Maharastri (Leipzig 1886); Das Râmâyana, Geschichte und Inhalt (Bonn 1893); Über das Alter des Rigveda (Stuttgart 1893); Mahâbhârata (1903); Samaraditya Samkshepa (1905); Ruyyakas Alankârasarvasva (fordítás, 1908); Samarâicca Kaha I–IV. (1907—1911).

3. *J., Johann Georg*, német költő, *J. 1.* testvérbátyja, szül. Düsseldorfban 1740 szept. 2., megh. Freiburgban (Breisgau) 1814 jan. 4., ahol a széptudományok professzora volt. Fellengző barátság fűzte Gleimhez, kinek hatása alatt az anakreoni költészetet művelte.

4. *J., Karl Gustav Jakob*, német matematikus és fizikus, *J. 5.* öccse, szül. Potsdamban 1804 dec. 10., megh. Berlinben 1851 febr. 18. 1824-ben a berlini egyetemen magántanár; 1827. Königsbergben az egyetemen a matematika rendkivüli, majd 1829. rendes tanára lett. A tudományos akadémia 1836. tagjai közé választotta. Tudományos működésének nagyobb része a tiszta mennyiségtan terére esik. Művei közül nevezetesebbek: Fundamenta nova theoriae functionum ellipticarum (Königsberg 1829); Canon arithmeticus (u. o. 1839); Mathematische Werke (u. o. 1846—71, 3 kötetben). Halála után *Clebsch* adta ki Vorlesungen über Dynamik (Berlin 1866) c. művét. Összegyüjtött műveit 1881-től kezdve a berlini akadémia 6 kötetben adta ki.

5. *J., Moritz Hermann von*, német fizikus, szül. Potsdamban 1801 szept. 21., megh. Szt.-Pétervárt 1874 márc. 10. Eleinte építőmester volt, majd Dorpatban az építészet tanára. 1837-ben Szt.-Pétervárra hívták, hol az akadémia tagjává, majd államtanácsossá lett. J. főleg a galvanizmus tanának és a galvanizmus praktikus célokra való alkalmazásának terén működött. A galvanoplasztika feltalálója. Munkái is e dolgokra vonatkoznak. Ilyenek: Die Galvanoplastik (Pétervár 1840); Über den galvanischen Funken; Über magneto-elektrische Maschinen stb.

Jacobi dies (lat.) a. m. Szt. Jakab napja, júl. 25.

Jacobi-féle egység, l. *Durranógáz-egység.*

Jacobina, város Bahia braziliai állam belsejében, termékeny hegyvidéken, egykori aranymosóiról volt ismeretes; állattenyésztése, gyapot-, kávé-, cukor- és narancstermelése van, kb. 10,000 lak.

Jacobini (ejtsd: jak—), *Ludovico*, bíbornok és pápai államtitkár, szül. Genzanóban 1832 jan. 6-án, megh. Rómában 1887 febr. 28. Titkára volt a Propagandának és másodtitkára a vatikáni zsinatnak. 1874-ben címzetes salonikii érsek és nuncius Bécsben. 1879-ben Bismarckkal alkudozott Gasteinban, valamint Bécsben Reuss hercseggel, hogy legalább a kulturharc folyamán megüresedett német püspöki állások betöltésére nézve valami egyezséget hozzon létre. 1879-ben bíbornok, 1880. államtitkár lett. Ebben az állásban J. a német kormánynak a centrumpárt befolyásolása által annyi szivességet tett, hogy Bismarck azután a kulturharccal lassan felhagyott.

Jacobowski, *Ludwig*, német költő, szül. 1868 jan. 21. Strelnoban (Posen), megh. Berlinben 1900

dec. 2., hol a Gesellschaft c. folyóiratot szerkesztette. J. az újabb német lirikusok azon csoportjának volt számottevő tagja, kik Th. Storm nyomain indulva, a népdalra emlékeztető egyszerű formákban s komoly, férfias világfelfogással művelték a lírai költészetet. Dalgyűjteményei mellé sorakozik népdalgyűjteménye, két verses vígjátéka: Diyab der Narr (1894); Glück (1900); számos regény s elbeszélés: Werther der Jude (4. kiad. 1903); Anne-Marie (1896); Loki (2. kiad. 1903); Vorfrühling (1900); Schlichte Geschichten (1901). V. ö. L. J. im Lichte seines Lebens, kiadta Marie *Stona* (Breslau 1901).

Jacobs, 1. *Albert Michel*, belga festő, szül. Antwerpenben 1812 máj. 19., megh. 1879 dec. 9. Németországban és Norvégiában, valamint a Keleten tett tanulmányútjainak gyümölcse hatásos tengeri képei, mint: Görög tenger (Berlin, Nationalgalerie); A Floridian hajótörése (München, Neue Pinakothek); Napkelte a szigettengeren; A konstantinápolyi kikötő stb.

2. *J., Friedrich*, német klasszikus filológus és fordító, szül. Gothában 1764 okt. 6., megh. u. o. 1847 márc. 30., mint a friedensteini műgyűjtemények igazgatója és titkos udvari tanácsos. J. a régibb német klasszika filológiának egyik kiváló művelője volt; tudományát szolgálta számos szövegkiadással s filológiai értekezéssel, főleg pedig műfordításaival, melyek között a legnevezetesebb: Philippinische Reden des Demosthenes (1805, 2. kiad. 1833). J. emellett számos ifjusági iratot, tankönyvet írt s költői művei is hiressé tették nevét.

Jacobsen, 1. *Friedrich Ferdinand Karl*, német politikus, szül. Glücksburgban 1798 dec. 22., megh. Schleswigben 1875 márc. 10. Mint közigazgatási tisztviselő működött Schleswigben, amikor az 1848-iki forradalom kitört. Polgártársai márc. 24. diktátorrá választották, de ezt a hivatalát már egy nap mulva letette s tagja lett az öttagú segélybizottságnak. 1848 szept. 9.-től 1849 aug. 16-ig hadügyminiszter volt az ideiglenes kormányban. Azután teljesen visszavonult a politikától, de a dán kormány a szabadságharc leverése után mégis száműzte őt. Ezután Braunschweigben élt s csak 1864. térhetett vissza hazájába, hol újból hivatalt vállalt. 1865 őszén a porosz kormány nyugdíjazta, mert az augustenburgi herceg híve volt.

2. *J., Jens Peter*, dán író, szül. 1847 ápr. 7. Thistedben (Jütland), megh. u. o. 1885 ápr. 30. Eredetileg természettudománnyal foglalkozott és Darwin eszméiért lelkesedett, akiről egy könyvet is írt (V. Möllerrel együtt, 1893). Mint író 1872. lépett fel Mogens c. novellájával. Ezen kívül csak néhány novellát és költeményt és két regényt írt: Fru Marie Grubbe (1876); Niels Lyhne (1880). J. naturalista, akit rendkívül hű és finoman elemző megfigyelései a pszichológiai elmélyedés egyik legnagyobb művészévé avatnak. Égő fantáziával megírt műveit hihetetlen gonddal és aprólékos művészettel dolgozza ki, úgy, hogy stílusának minden utánozhatatlan eredetisége mellett művészetének tökéletességével rendkívül nagy hatást gyakorolt az újabb dán irodalomra. Magyarul megjelent: Lyhne Niels, ford. *Elek* Arthur (Budapest 1902); Lyhne Niels, Grubbe Mária, ford. *Ritoók* Emma (u. o. 1912); Mogens. Lövés a ködben, ford. *Benedek* Marcell (u. o. 1912).

3. *J., Sophus*, norvég festő, szül. 1833 szept. 7. Frederikshaldban, megh. 1912 máj. 13. Düsseldorfban. 1853-ban Gude tanítványa lett Düsseldorfban. Szárazföldi és tengeri tájképeket festett, melyeknek motívumait eleinte hazájából, Norvégiából, majd Németország különböző vidékeiről és Velencéből választotta.

Jacobson-féle szerv *(organum vomeronasale)*, az orrüreg járulékos üregе, mely mindkét oldalon az orrüreg hasoldali részének kitüremlése által keletkezett. A J. az orrüregtől lefűződik és a szájüregbe nyílik. Kivezető csatornáját Stenson-féle járatnak nevezzük. Legtökéletesebben fejlett a kígyó- és gyíkfélékben, amelyeknél a szaglóidegnek hatalmas külön pamatja idegzi be. Az emlősállatokban középszerüen vagy jól van kifejlődve, pl. legtökéletesebb a Csörösemlősökben, jól fejlett az Erszényesekben, Rágcsálókban és Patásokban, ellenben csak középszerüen fejlett a Rovar- és Húsevőkben. Az emberben szűk és egyszerű hengereshámmal bélelt csövecske van a helyén az orrsövényen lent, sőt az esetek egy harmadrészében ez is egészen hiányzik. A madaraknál, teknősöknél és krokodiloknál szintén csenevész. Működését nem ismerjük. A szaglóideg rostjai látják el idegekkel s ebből azt következtetik, hogy szaglásra, talán a felvett táplálóanyagok hasznos vagy káros hatásának megismerésére való. Nem lehetetlen azonban, hogy a J. előttünk ismeretlen természeti jelenségekről, ingerekről értesíti az állatot. Jacobson M. dán anatómus 1811. fedezte fel.

Jacobsthal, 1. *Gustav*, német zenetudós, szül. 1845 márc. 14., megh. 1912 nov. 9. Berlinben. 1872-ben a strassburgi egyetemen magántanára, 1897. rendes tanára lett a zenetörténetnek. 1905-ben nyugalomba vonult. Művei: Die Mensuralnotenschrift des 12. und 13. Jahrhundert (1871); Die chromatische Alteration im liturgischen Gesange der abendländische Kirche (Berlin 1897); Két értekezés: a trubadurokról (1879) és a montpellieri dalos kódexről (1880).

2. *J., Johann Eduard*, német építész, szül. 1839 szept. 17., megh. 1902 jan. 1. Számos vasúti pályaudvart, hídkaput épített. Művei: Grammatik der Ornamente (2. kiad., Berlin 1880); Araceenformen in der Flora des Ornaments (2. kiad. 1888); Südital. Fliesenornamente (Berlin 1887).

Jacobus Allemannus, német üvegfestő, l. *Griesinger*, 1.

Jacobus de Benedictis, olasz költő, l. *Jacopone*.

Jacobus de Nisibis, *szent*, másképen *nagy J.*-nak v. *bölcsnek* is nevezik: szül. Nisibisben 275 körül, megh. 338. Remete volt a Kardu-hegységben, Maximianus alatt megkínozták; 325. Nisibis püspöke lett. Részt vett a niceai és az antiochiai zsinaton. Emléknapja júl. 15-ike.

Jacobus de Vitry, bíbornok, egyházi író, szül. 1180 körül Vitry-ben (Belgium), megh. 1240 ápr. 30. Rómában. Mint ágostonrendi szerzetes az albigiak megtérítésével foglalkozott és szónokolt a keresztes háborúk mellett. 1216 júl. 31. akkói püs-

pök lett és 1218. részt vett a Damiette ellen való expedicióban. 1228-ban, mint tusculumi (Frascati) érsek, bíbornok lett. 1239-ben jeruzsálemi patriarchának választották meg, de a pápa nem erősítette meg. Munkái közül kiemelendők: Sermones de tempore, Sermones vulgares, Sermones communes; Historia orientalis v. Historia Hierosolymit. abbreviata (eredeti csak 1184—1211) stb. Az 5-ik keresztes háború történetére fontos 7 levele 1216—21. V. ö. *Barroux*, J. (1885).

Jacobus de Voragine, *boldog*, domonkos-rendi atya, később genovai érsek, szül. 1230 körül Genova mellett, Viraggio városban, megh. 1298. Provinciálisa volt a Domonkos-rendnek. 1290-ben genovai érsek. Főműve: Legenda Sanctorum, melyet kitünő hírénél fogva legenda aureának és mivel a végén Lombardia rövid történetét adja, Historia lombardicának neveztek. A legenda különféle nyelveken több mint 100 kiadást ért, de 300 év multán teljesen elvesztette tekintélyét. J. azonkívül még sok más munkát írt.

Jacoby, 1. *Johann*, porosz politikus, szül. Königsbergben 1805 máj. 1., megh. u. o. 1877 márc. 6. Az orvosi pályán működött s korán feltünt a kormányrendszert támadó radikális irataival. 1841-ben megjelent Vier Fragen, beantwortet von einem Ostpreussen c. röpirata miatt a berlini törvényszék 2 és fél évi várfogságra ítélte. Bár a főtörvényszék ez ítéletet megsemmisítette, később is több izben összeütközött a hatóságokkal. 1848-ban tagja lett a porosz nemzetgyülésnek, majd 1849. a frankfurti «csonka» parlamentnek. Innen Genfbe menekült, de mivel a königsbergi törvényszék felmentette a felségsértés vádja alól, ismét visszatért szülővárosába. Radikális irányához azonban hű maradt továbbra is és mikor 1863. a porosz képviselőházba került, a legszélsőbb ellenzékhez tartozott. 1864-ben egy beszéde miatt, melyben választóit az adó megtagadására biztatta, félévi fogságra ítélték, melyet el is szenvedett. 1866 után egyre szélsőbb nézeteket vallott és hevesen ellenezte a német egységet. 1870-ben a porosz kormány letartóztatta egy időre. Az 1871-iki választásokon elbukott s ezután teljesen visszavonult a politikai élettől. Összes művei Gesammelte Schriften und Reden címen jelentek meg (Hamburg 1872).

2. *J., Louis*, német rézmetsző, szül. Havelbergben 1828 jún. 7. Berlinben Manulet rézmetsző tanítványa volt. Mint a kihalófélben levő reproduktiv rézmetszés utolsó jeles művelőinek egyike, 1863—82-ig a bécsi akadémia tanára volt, azután Berlinben a birodalmi nyomda és kir. muzeumok szolgálatában működött. Metszetei közül sok képmáson kívül (pl. I. Ferenc József és Erzsébet királyné, Winterhalter festménye után) a leghíresebb a Rafael Athéni iskoláját reprodukáló nagy metszet (1882), továbbá Nagy Sándor és Roxane lakodalma, Sodoma után (1892), a berlini Frigyes-császár muzeumban levő Filippo Lippi-féle kép metszete stb.

Jacopo da Ponte, festő, l. *Bassano*.

Jacopone (ejtsd: jakopóne) *da Todi (Jacobus de Benedictis)*, olasz költő, szül. 1230 körül Todiban a Benedictis-családból, megh. 1306. Collazzoneban. Mint a jogtudományok doktora eleinte ügyvédkedéssel foglalkozott; midőn azonban fiatal és forrón szeretett neje egy ünnepség alkalmával az emelvény összeomlása következtében hirtelen halállal kimult, felvette a Ferencrendiek harmadik rendjét, remete-életre és vezeklésre adta magát. Szent őrületnek nevezte ő maga is azt az állapotot, melyben umbriai dialektusban szóló bárdolatlan, de gyakran fenséges rögtönzéseit elmondta. Sokáig neki tulajdonították a *Stabat mater*-t is. Ő a *laudákat* író istenes költők feje. V. Celesztin és VIII. Bonifác pápákat szatirákkal ostorozta, amiért az utóbbi 1298. földalatti börtönbe vettette. Onnan majd átkozódó, majd könyörgő verseket irogatott a pápához, de csak 1303. bocsátották szabadon. Műveinek legjobb régi kiadása Rómában 1558. V. ö. *D'Ancona*, J. da T., il giullare di Dio del sec. XIII. a Studj sulla letterat. ital. de' primi secoli-ban (Ancona 1884) és G. B. *Barberis*, J. da T. (Foglietti 1901).

Jacotot (ejtsd: zsakotó), *Jean Joseph*, francia pedagógus, a róla nevezett tanítási módszer alapítója, szül. Dijonban 1770 márc. 4., megh. Párisban 1840 júl. 31. Sok helyen tanított, végül 1818. a louvaini (loeweni) egyetemen a francia irodalom tanára lett. Tanítványainak nagy része nem tudott franciául s ez vezette rá tanítási módszere feltalálására. Könyv nélkül tanultatta Fénelon *Télémaque*-ját anyanyelvű fordításával együtt s a megtanult szöveg elemzése útján a tanulóknak maguknak kellett a nyelvi jelenségekre rájönniök. Az olvasás tanításában nem a hangon kezdte, hanem egy könyv nélkül megtanult rövid mondatból ment át a szavakra, szótagokra és hangokra. Módszerének az olvasástanításra vonatkozó része némileg változtatott alakban *normálszavak módszere* név alatt Németországban is divatozott egy ideig.

Jacovacci (ejtsd: jakovaccsi), *Francesco*, olasz festő, szül. Rómában 1838 jan. 30., megh. u. o. 1908 nyarán. Képeinek tárgyát leginkább az olasz történelemből merítette. Nevezetesebb művei: Michelangelo Vittoria Colonna holtteste előtt; VI. Sándor pápa és a velencei követ; Egy epizód Velence hanyatlásának korából; Kolumbus Kristóf; Bernini stb. Tiszteletbeli igazgatója volt az olasz képzőművészeti akadémiának és szerepet játszott hazája politikai életében is.

Jacq. d. V., rovarok latin neve után *Jacquelin du Val* Camille francia entomológus nevének rövidítése.

Jacqu., növénynevek után *Jacquin* Nikolaus Joseph (l. o.) nevének rövidítése.

Jacquand (ejtsd: zsakkañ), *Claude*, francia festő, szül. Lyonban 1805 dec. 6., megh. 1878 máj. 3. Lyonban és Marseillesben tanult. Történeti festményei annak idején igen kedveltek voltak és több közülök a versaillesi történeti muzeumba, a párisi Musée du Luxembourgba, a müncheni Neue Pinakothekba, valamint a rotterdami és hamburgi muzeumokba került.

Jacquard (ejtsd: zsakár), *Joseph Marie*, a J.-féle szövőgép feltalálója, szül. Lyonban 1752 júl. 7., megh. Oullins nevű birtokán, Lyon mellett 1834 aug. 7. Egész életét arra fordította, hogy tökéletesítse a selyemszövőszéket. 1799-ben már némi sikert ért el, t. i. a nyüstös szövőszéket javította,

miért is Lyon városa egy e célra felállított munkaműhelyben szövőtanítóul alkalmazta. 1801-ben hálókötőgépével pályadíjat nyert s alkalmazást kapott Párisban, a Conservatoire des arts et metiers-ben (iparmuzeumban). Itt állította össze a róla elnevezett gépet. Első gépével 1805. készült el. 1809-ben üzleti pangás állott be. Sok szövő kereset nélkül maradt s ezek azt hitték, hogy a J.-gép teszi őket feleslegessé. Megindult a J.-gép elleni harc. A munkások hibás szövetet gyártottak, azt állítván, hogy a J.-géppel hibátlanul nem lehet szőni. A gyárosok hitelt adtak munkásaiknak s J.-tól kártérítést követeltek. Erre a munkások az összes J.-gépeket elégették. 1810-ben fellendült az ipar s a gép oly rohamosan terjedt el, hogy 1834., J. halála idején Lyonban 30,000 gép volt üzemben. 1840-ben már nálunk is alkalmazták gépét. 1912-ben Saint-Etienne-ben szobrot állítottak J.-nak.

Jacquard-árú, l. *Jacquard-szövet.*

Jacquard-gép. Mintás, illetőleg ábrás szövetek gyártásánál alkalmazott gép, melyet Jacquard 1810. talált fel. Az ily géppel felszerelt szövőszéken, amit Jacquard-szövőgépnek nevezünk, bármily nagyságú ábrák készíthetők. A J.-nél minden láncfonalat külön szembe húznak, amire egyfelől kis súlyt kötnek, hogy a fonalat állandóan lefelé húzza, másfelől pedig hosszabb zsineget, hogy a láncfonal felemelhető legyen. A zsinegek, helyzetük biztosítása céljából, számos furattal ellátott deszkán — *zsinórrendezőn* — haladnak át. Oly esetben, midőn az ábra a szövet szélességében többszörösen ismétlődik, az azonos kötésű fonalak zsinegjei a *2. ábrán* látható módon kötendők össze. Ezen az ábrán a minta négyszer ismétlődik s így 4 fonal fog mindig egyenlő módon lekötni, miért is négy fonal zsinege összekötendő. Az összekötött zsinegek ezen az ábrán pálcára vannak fűzve, mert ez a szerelés egy közbenső fokozatát jelzi; teljesen felszerelt szövőszéken azonban e zsinegnyalábok az *1. ábrán* látható P_1 jelű kampós pálcikákról (platinákról) lelógó *Ps* zsinegekkel állanak kapcsolatban. A J.-nél ugyanis a *PB* fenékdeszkán a platinák egész sorozata áll; hosszban 50 platina, szélességben pedig a minta nagysága szerint 4—6—8—10 sorban. Minden platina dróttűvel áll kapcsolatban, amelynek *F* végén rúgó van, hogy a platinát mindig az elébe helyezett pengéhez tolja. Az *m* jelű pengék emelése által a rájuk illeszkedő platinák s ezzel a fonalak is felemelhetők. Mintaképzés céljából azonban csak néhány platina emelendő, a többi a fenékdeszkán veszteg hagyandó, miért is a platinák ez utóbbi részét hátra kell billenteni, hogy a pengébe ne akadjanak. A platinák kibillentését a platinatűk segélyével ezeknek végeire nyomódó *Pr* hasáb végzi, mely a tűk helyzeteinek megfelelő furatokkal van ellátva és amelyre mintásan átlyukasztott papirlemezsáv (Jacquard-kártya) kerül. A pengék a megfelelő platinákat felemelik; míg a többi platinák, minthogy tűire a Jacquard-kártya ép részei illeszkedtek, kibillenttettek s nem emeltetnek fel. Minden vetés után a fonalak más sorrendben emelendők, ezért a tűk elé minden vetés után más kártyát kell helyezni. Ez okból a láncszerüen összefűzött kártyák egész sorozatát akasztják a *Pr* hasábra, mely minden vetéskor kilendülve $^1/_4$ fordulatot tesz. A hasáb ugyanis *PL* egykarú emeltyűbe van ágyazva, melyen az *e* jelű vezeték van; e vezetékben *PR* csiga mozog fel s alá a pengék keretével együtt, úgy hogy *PL* kart kilendíti. A hasáb végén pedig, a *3.* és *4. ábrán* látható, 4 ütközővel biró tárcsa van, melybe az állványhoz erősített kampó kapaszkodik. A hasáb kilendítésekor az ütköző a kampóba

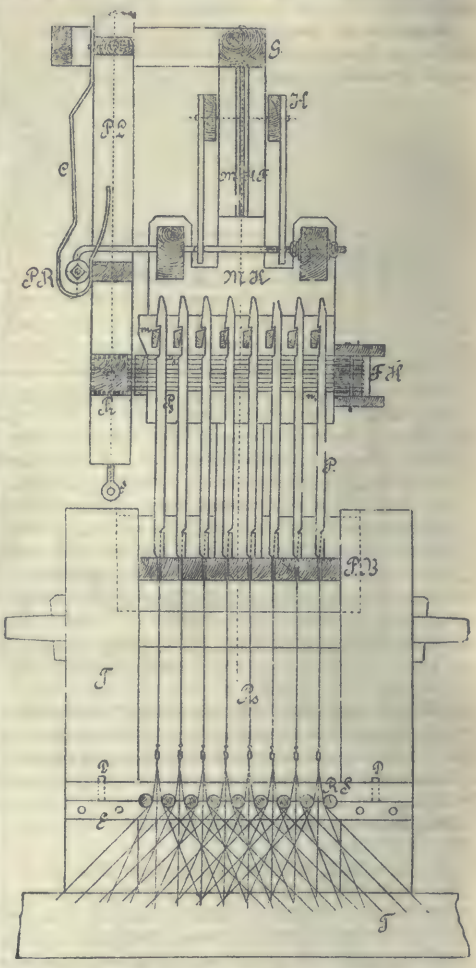

1. ábra. A Jacquard-gép harántmetszetben.

akad s a hasáb kénytelen elfordulni. Hogy az elfordulás után biztos helyzetet nyerjen a hasáb, oldalára rúgóval odanyomott lap illeszkedik.

Jacquard-szövet v. *Jacquard-árú*, az ábrás szövetek azon faja, amely kizárólag Jacquard-gép segélyével készül. E szövet jellemzője, hogy az ábrák határvonalai bármily alakú görbék lehetnek, holott a vele rokon damaszk-szöveteknél az ábrák határvonalai mindenkor lépcsősek.

Jacquart-féle arcszög, l. *Koponyamérés.*

Jacque (ejtsd: zsakk), *Charles*, francia festő és grafikus, szül. Párisban 1813 máj. 23., megh. 1894

máj. 8. Eleinte rézmetsző volt, térképeket készített, majd könyvillusztrációval foglalkozott, gazdasági szakmunka részére állatképeket rajzolt, utóbb azonban Troyon hatása alatt állatfestő lett és nagy sikereket aratott. Legnagyobb műve a Táj juhnyájjal (1861) a párisi Musée du Luxembourgban. A budapesti Szépművészeti Muzeumban Legelőn c. képe látható.

Jacqueira-fa (növ.), a «jakfa» (l. *Kenyérfa*) fájának Braziliában használt neve. E fa sárgás, sárga-barna, idővel sötétedő, tömör, közepes keménységű és szépen polituozható s ezért műasztalos és esztergályos munkáknál nagy mérvben dolgozzák fel és kivitelre is kerül.

Jacquelin du Val, l. *Jacq. d. V.*

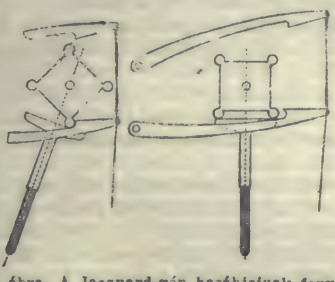

3—4. ábra. A Jacquard-gép hasábjainak forgatása.

Jacqueline (ejtsd: zsaklín), agyagkorsók, melyek különösen Desvresben (Pas-de-Calais), azonkívül Hollandiában, Németországban és Angliában készülnek. A korsók groteszk helyzetben virágos ruhában ülő asszonyt ábrázolnak. Angliában ezeket az edényeket *tobyfillpot*-nak hívják.

Jacquemart (ejtsd: zsakmár), 1. *Albert*, francia író, szül. Párisban 1808., megh. u. o. 1875 okt. 14. Nagy ismeretei voltak a keramikában, melyről számos művet is írt. Főművei: Les merveilles de la céramique (4. kiadás 1883) és Histoire de la céramique (2. kiadás 1883).

2. *J., Jules*, francia rézmetsző, *J. 1.* fia, szül. Párisban 1837 szept. 3., megh. Nizzában 1880 szept. 26. Eleinte festményeket is készített, később kizárólag a rézmetszéssel foglalkozott. Lapjai részben illusztrációk különböző iparművészeti és régészeti kiadványokhoz, részben a festőművészet remekei után készült grafikai másolatok. Az utóbbiak közül kiemelkednek a Frans Hals, Vermeer van Delft, Rembrandt, Greuze, Reynolds, Meissonnier stb. képeinek reprodukciói.

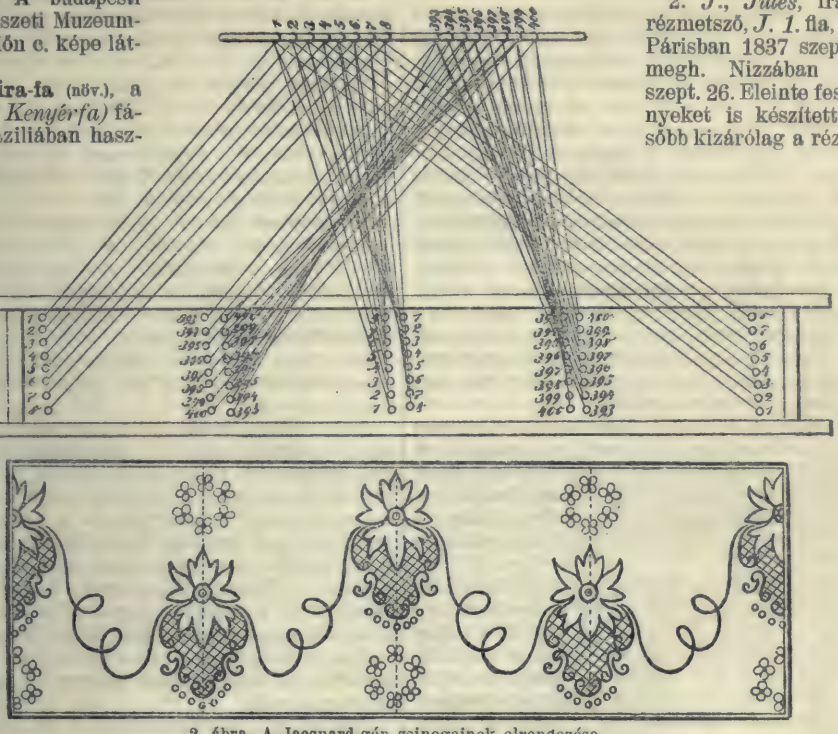

2. ábra. A Jacquard-gép zsinegeinek elrendezése.

3. *J., Nélie*, francia festőnő, *J. 1.* leánya, szül. Párisban 1845., megh. u. o. 1912 máj. 14. Cognietnél tanult. Kezdetben a vallásos festészettel is foglalkozott, míg később leginkább sikerült arcképeivel tűnt ki. Az utóbbiak közül nevezetesebbek: Duruy közoktatásügyi miniszter; Canrobert marsal; Thiers elnök; Palikao grót; Decazes herceg stb. Mióta a hetvenes évek vége felé férjhez ment, felhagyott a festéssel és ehelyett a régi olasz és németalföldi művészet remekeinek gyűjtésével foglalkozott.

Jacquerie (ejtsd: zsakrí), az 1358-iki francia parasztlázadás gúnyneve. A nemesek t. i. a parasztokat a «Jacques Bonhomme» (Együgyű Jakab) névvel illették. A J. a párisi polgárok 1357-iki felkelésének hatása alatt keletkezett s Páris környékéről kiindulva, csakhamar elterjedt Picardiában, Champagneban és Orléans környékén (1358 máj.—jún.). A parasztok véres bosszut állottak

elnyomóikon, de végre is a jobban fegyverzett páncélos lovagság leverte őket és sorsuk még keservesebb lett. A J. vezére *Guillaume Caillet* nevű paraszt volt, ki az utolsó harcokban esett el. V. ö. *Luce*, Histoire de la J. (Paris 1894, új kiad.).

Jacques (franc., ejtsd: zsak), a *Jakab* névnek francia alakja.

Jacques-Dalcroze, *Émile*, francia származású zenepedagógus, aki új módszerével valósággal forradalmat idézett elő a zenepedagógiában, szül. 1865 júl. 6. Bécsben. Genfben járt iskolába, ott végezte el a konzervatóriumot és az egyetemet, tanult még Brucknernél (Bécs) és Delibesnél (Páris). Nagyjelentőségű pedagógiai művei: Der Rythmus als Erziehungsmittel für die Kunst (1907); Methode J., Rythmische Gymnastik (1907). Nevelési elveit helleraui intézetében valósítja meg. 1913-ban Budapesten is járt és rendkívüli sikerrel tartott előadásokat bemutatásokkal. J. tehetséges zeneszerző is. Szerzeményei: La veillé, Festival vaudois (1903, karművek); operák: Le violon maudit (1893); Janie (1894); Sancho Panza (1897); Le bonhomme Jadis (Opéra comique, 1906); zongoradarabok és egy dalgyűjtemény: Chansons romandes et enfantines (1898).

Jacquet (ejtsd: zsaké), *Jean Gustave*, francia festő, szül. Párisban 1846 máj. 25., megh. u. o. 1909 júl. 12. Bouguereaunak volt tanítványa. Kedvelt történeti genreképei közül említendők: A landsknechtek kivonulása; Ünnep Touraineban a XVI. sz.-ban; Jeanne d'Arc imája; Istenhozott; A vadásznő stb.

Jacquez-szőllő, a filloxerának legellentállóbb amerikai direkttermő szőllőfajta, mely nevét egy Jacquez nevű spanyol után nyerte, ki e fajtát Mississippi államban először termelte. A Vitis aestivalis és a V. vinifera keresztezése útján állott elő. Míg az ojtványszőllőkkel való védekezés nem volt megoldva, a J. volt a szőllőtermelők reménye, habár bora az európai ízlésnek nem felel meg kellemetlen utóize s a levegőn megkékülő sötétvörös színe miatt. Tőkéje erős, levelei és fürtjei igen nagyok, de bogyói kicsinyek s majdnem fekete színűek. Nagyon gyérlevű szőllő, úgy hogy mustjára 40—50% törköly esik. Meleg fekvést kíván, különben meg nem érik. Síma veszszőről nehezen szaporítható s a Peronospora viticolától igen sokat szenved. A filloxera pusztítása után nálunk is sokat ültettek belőle, ma azonban már alig találjuk, a legtöbb helyen kiirtották v. itt-ott átoltották.

Jacqu. fil., növénynevek után *Jacquin* Joseph Franz (l. o.) nevének rövidítése.

Jacquin (ejtsd: zsakeñ), *Nikolaus Joseph*, báró, botanikus, szül. Leidenben 1727 febr. 16., megh. Bécsben 1817 okt. 24. Nyugat-Indiába tudományos expediciót vezetett (1754—59). Ezután Selmeczbányán, majd Bécsben (1768) a botanika és kémia tanára, itt az akadémiai, később a schönbrunni kert igazgatója. 1806-ban báró lett. Főbb munkái: Flora Austriaca (Wien 1773–78, 5 köt., 450 színes tábl.); Selectarum stirpium Americanarum historia (u. o. 1763 és 1780, 264 színes tábl.); Observationes botanicae (u. o. 1764, 4 köt., 100 tábl.); Hortus botanicus Vindobonensis (u. o. 1770—76, 3 kötet, 300 tábl.); Icones plantarum (u. o. 1781—1793, 3 köt., 648 színes tábl.); Collectanea (u. o. 1786—96, 5 köt., 106 színes tábl.); Plantarum rariorum horti caesarei (u. o. 1797—1804, 4 köt., 500 színes képpel). — Fia, *J. Joseph Franz (Jacqu. fil.)*, szül. Selmeczbányán 1766 febr. 7., megh. Bécsben mint a botanika és kémia tanára 1839 dec. 4. Legnevezetesebb munkái: Eclogae plantarum (Wien 1811—41, két folió kötet); Eclogae graminum (u. o. 1813—44); Synopsis Stapeliarum (u. o. 1816).

Jacquot, francia író, l. *Mirecourt*.

Ja-csou, kinai város, l. *Ya-csou*.

Jacta alea esto v. *Alea jacta esto (est)* (lat.), legyen eldobva a kocka (vagy el van dobva), Caesar mondása, mikor a Rubikont átlépte (Suetonius, J. Caesar 32. fej.). L. *Alea*.

Jaculator (lat.) a. m. parittyás, kópjavető.

Jacupirangit, eruptiv kőzet, amely az eleolitszienitekkel kapcsolatban Jacupiranga mellett Braziliában található és úgy fogható fel, mint az eleolitszieniteknek vas- és titánércekben gazdag differenciálódási terméke.

Jácz, kisk. Nyitra vm. nagytapolcsányi j.-ban, (1910) 1102 tót és magyar lak., postahivatallal, u. t. Nagytapolcsány.

Jád, a Sebes-Körös egyik jelentékenyebb baloldali mellékvize, mely a Bihar-hegység belsejében, Biharfüred körül ered s É.-nak folyva, Remecz és Zsarnóháza érintésével ömlik a Körösbe; hossza mintegy 45 km. Völgye természeti szépségekben igen gazdag. Fabőségének értékesítésére alakult a gróf Zichy Jenő tulajdonában lévő remeczi erdőiparkezelőség, mely a Jád völgyén létesített, 16 km. hosszú iparvasút által a magyar királyi államvasutakkal (Jádvölgy állomás) közvetlen összeköttetésben áll s fűrészmalmaiban az épületfák és deszkák előállításával nagy mértékben foglalkozik.

Jád, nagyk. Besztercze-Naszód vm. jádi j.-ban, (1910) 1542 német, oláh és cigány lakossal; vasútállomás, posta- és táviróhivatal. 1849 febr. 23. itt verte meg Bem az Urbán vezetése alatt álló császáriakat. L. még *Somogyjád*.

Jadar, 1. a Drina jobboldali mellékfolyója Szerbiában. — 2. *J. (Fekete)*, a Drina baloldali mellékfolyója Boszniában. Az előbbi Ljesnicánál, az utóbbi Zvorniktól D.-re torkollik.

Jadassohn, *Salomon*, német zenetudós és zeneszerző, szül. 1831 aug. 13. Boroszlóban, megh. 1902 febr. 1. Lipcsében. A zongorázásban Liszt Ferenc, a zeneszerzésben Hauptmann Moritz tanítványa. 1871-ben a lipcsei konzervatóriumon a zeneszerzés és a hangszerelés tanára lett. Kompozicióinak száma 125. Zeneelméleti művei (forma- és alaktanok, összhangzattani, ellenponttani, hangszereléstani művek) gyakorlati szempontból igen jók és nagyon elterjedtek.

Jade *(Jahde)*, 22 km. hosszú folyócska Oldenburg nagyhercegségben, a Jadebusenbe ömlik. A Jadebusen az Északi-tengernek 190 km² területű öble, vihardagályok sok pusztítást visznek végbe partvidékein, így 1511. öt falut tettek tönkre itt a hullámok. A Jadebusenbe a legnagyobb hajók is bemehetnek és ezért kikötőjét, amely hadászati szempontokból igen fontos helyen fekszik, hadikikötővé építették át 1855-től 1869-ig, amikor

a kikötőmunkálatok 60, az erődítések 36 millió márkába kerültek. A kereskedelmi kikötői részéhez közel torkollik a *J.-Ems csatorna*. A J.-vidék jelenleg Hannover porosz tartományhoz tartozik, legnevezetesebb városa a kikötő *Wilhelmshaven* (l. o.).

Jadebusen, l. *Jade*.

Jadeit (ásv.), tulajdonképen a monoklin piroxéneknek egyik tagja; vaskos v. szemcsés szövetű, szilánkos törésű tömegeket alkot; áttetsző, gyengén üvegfényű, fehér, zöldesfehér, alma-smaragdzöld. Nátrium-aluminium-szilikát, képlete $NaAl(Si\,O_3)_2$, tehát a spodumennek analogonja. Miután meglehetős kemény és különösen rendkívül szívós, épúgy, mint a nefritet, baltának, kardmarkolatnak, pecsétnyomónak, amulettnek stb. dolgozták fel; a svájci, franciaországi és mexikói cölöpépítmények között találták. A nyers J. nagy tömbökben fordul elő Birmában. Európában is megtalálták, még pedig a piemonti és a liguriai hegyekben. A J.-et sokáig összetévesztették a nefrittel, a kettő közötti különbségeket nagyrészt Krenner József budapesti egyetemi tanár tisztázta. A kloromelanit sötétzöld-fekete J., amely vasat is tartalmaz.

Jadera, l. *Zara*.

Jäderen, mintegy 55 km. hosszú egyenes tengerpartvidék a norvégiai Bukenfjord közelében. Őskori leletekben gazdag földjén a Stavanger-Egersund-Flekkefjordi vasúti vonal fut keresztül s lakossága a halászat mellett főleg földmívelő.

Jadin-*testvérek*, korukban igen divatos francia komponisták, számtalan potpourri és szalondarab szerzői: 1. *J. Louis Emanuel* (1768—1853), 40-nél több operát írt (a legismertebb Citoyens, levez-vous!) és sok zenekari és zongora-darabot. — 2. Az öccse, *J. Hyacinthe* (1769—1800), a Conservatoire tanára volt. Művei legnagyobbrészt kamarazeneművek.

Jadlowker, *Hermann*, német operaénekes, szül. 1877 júl. 5. Rigában (Oroszország). A rigai zeneiskolát és a bécsi konzervatóriumot kitüntetéssel elvégezvén, a kölni, stettini, rigai, karlsruhei, majd a berlini operaháznak lett tagja. Porosz királyi kamaraénekes. Mint vendég a legtöbb európai nagyobb dalszínházban énekelt, így Párisban, Budapesten, Hamburgban, Londonban stb., továbbá New Yorkban is, mindenütt nagy sikerrel. Nevezetesebb szerepei a Tannhäuser, Lohengrin, Mesterdalnokok, Parsifal, Manon, Hugenották, Carmen, Faust, Romeo, Aida, Otello, Tosca és a Bajazzók tenorszólamú főszerepei.

Jadviga (lengyel) a. m. *Hedvig*.

Jadzsna (szanszkrit) a. m. áldozat, l. *Zendavesztа*.

Jadzsur-véda, l. *Szanszkrit nyelv és irodalom*.

Jaeger, 1. *Ernst*, német jogtudós, szül. Landauban (Rheinpfalz) 1869 dec. 22-én. Bajor igazságügyi szolgálatba lépett, majd az igazságügyminisztériumba került, 1899. pedig az erlangeni egyetemen rendkívüli, 1900. a würzburgi egyetemen, 1905. a berlini egyetemen rendes tanár lett. Főművei: Erbenhaftung und Nachlasskonkurs (Berlin 1898); Kommentar zur Konkursordnung (u. o. 1899, 4. kiadás 1912, 2 köt.); Die Gläubigeranfechtung ausserhalb des Konkurses (u. o. 1905). A Leipziger Zeitschrift für Handels-, Konkurs- und Versicherungsrecht című folyóirat egyik szerkesztője.

2. *J., Henrik*, norvég író és irodalomtörténettudós, szül. 1854 jan. 4. Bergenben, megh. 1895 dec. 18. Krisztiániában. Legnagyobb műve az Illustreret Norsk Literaturhistorie (Képes Norvég Irodalomtörténet), e nemben a legkiválóbb munka, melynek befejezésében azonban korai halála megakadályozta. (A művet Otto Anderssen folytatta és adta ki 2 kötetben 1896.) Ibsenre vonatkozólag nélkülözhetetlen forrásmunka Henrik Ibsen 1828—1888 c. könyve.

3. *J.*, l. *Jäger*.

Jaekel, *Otto*, német paleontológus, szül. a sziléziai Neusalzban 1863 febr. 21., 1906-ban a geológia s paleontológia rendes tanára lett a greifswaldi egyetemen. Behatóan foglalkozott az echinodermák, trilobiták s kefalopodák fejlődésével, továbbá a gerincesek származásával. 1899-ben Berlinben megjelent Stammesgeschichte der Pelmatozoen c. alapvető munkája, 1894. Die eocänen Selachier vom Monte Bolca c. tanulmánya. Legnevezetesebb munkája arról az ős-teknősbékáról szól, amelyet *Laczkó* Dezső tanár a veszprémi Jeruzsálem-hegy kőfejtőjében talált s amely maradványt J. Placochelys placodonta néven írt le. Erről számos magyar s német nyelvű értekezése van; a legteljesebb leírás számos ábrával a Balaton Tudományos Tanulmányozásának Eredményei c. munka I. kötetében van Placochelys placodonta a Bakony felső triaszrétegeiből címen (Budapest 1909, magyar s német nyelven).

Jaell, *Alfred*, zongoravirtuóz, Czerny tanítványa, szül. Triesztben 1832 márc. 5., megh. Párisban 1882 febr. 27. 1843-ban Velencében lépett fel először a nyilvánosság előtt. Számos koncertparafrázist írt. 1866-ban nőül vette *Trautmann* Marie zongoratanárnőt (szül. Elszászban: Steinfeltzben 1846), ki Párisban Herz Henriktől tanult és érdemes tanulmányokat írt: Le mécanisme du toucher (1896); La musique et la psychophysiologie (1895); L'intelligence et le rhythme (1901).

Jaen (ejtsd: haen), 1. spanyol *tartomány* Andaluziában, Ciudad Real, Albacete, Granada és Cordoba közt, 13,480 km² területtel, (1910) 514,368 lak. Mezőgazdasági termékei alig elégségesek a lakosság táplálkozására. A Sierra-Morenában ólomércet bányásznak, különösen Linaresben és La Carolinában. Legismertebb ásványvízforrása a Fuente de la Encina. Dom Benitóban sót főznek. 13 járásra (partido) oszlik föl, fővárosa J. — 2. *J., fővárosa J. tartománynak*, püspöki székhely, a Guadalbullon völgye felett, a Jabalcuz lejtőjén, 549 m. magasban, (1910) 26,894 lakossal. Legjelentékenyebb épületei a székesegyház (XVI. sz.) márványfaragványokkal és díszítésekkel; a gróf Villar del Pardo kastélya, arab portáléval; a 8000 nézőre épült bikaviadal-cirkusz. A város fölött láthatók ama falak romjai, melyek Dzsijan mór fejedelemségnek ez egykori fővárosát védték. 3 km.-re DNy.-ra van Jabalcuz, kénes fürdő (29°).

Jaennicke, *Friedrich*, német iparművészeti író, szül. 1831 jan. 7-én Majna-Frankfurtban, megh. 1907 ápr. 1. Mainzban. Főbb művei: Grundriss der Keramik (Stuttgart 1879); Übersicht der gesamten keramischen Litteratur (u. o. 1882);

Handbuch der Ölmalerei (u. o. 1903); Handbuch der Glasmalerei (1890); Handbuch der Porcellanmalerei (1891); Geschichte der Keramik (Leipzig 1900); Deutsches Steinzeug im Meltlacher Museum (Mainz 1884).

Jafa, város, l. *Jaffa*.

Jáfet (héb.) a. m. elterjedő, Noé harmadik fia. A bibliai hagyomány szerint az európai és az északi Ázsiában lakó népeknek ősatyja. A mohammedán legenda tizenegy népet származtat tőle, köztük a törököket, valamint a Góg és Magóg népét.

Jaffa *(Jafa, Jafo, Joppe)*, város Sziriában, a Földközi-tenger partján, Jeruzsálemmel 87 km. hosszú vasút köti össze, 55,000 lak., felerészben mohammedán. A magaslaton épült város a narancs-, citrom-, füge-, gránátalmafákkal teleültetett kertjeivel szép látványt nyujt, de belseje szűk és sötét. Kikötője sziklás, de jelentékeny forgalma van. 1908. kivitele 10·2 millió K, bevitele annak kétszerese volt. J. Jeruzsálem kikötője és évente kb. 50,000 zarándok fordul meg itt. Számos temploma és kórháza van. Közelében több kolónia (német, egyiptomi) és az Alliance israélite földmívestelepe van. J.-t már a bibliában említik. A Perseusról és Andromedáról szóló görög mondák székhelyének J.-t tartják. A feniciaiak egyik fontos kikötőhelye volt. A zsidók Judás Makkabeus alatt foglalták el, majd a rómaiak hatalmába került. Julius Caesar visszaadta a zsidóknak. Konstantin császár püspöki székhellyé tette. Az I. Balduin által megerősített várost először Melek Adel vette el a keresztesektől; 1204. oroszlánszívű Richárd alatt újból a keresztesekélett. 1252-ben Szt. Lajos megjavíttatta erődítményeit. 1267-ben Bibarsz végleg elfoglalta és erődítéseit lerombolta. 1799 márc. 6. Bonaparte alatt a franciák vették be és 4000 albán katonát lőttek agyon, mint esküszegőt. 1832—40-ig Mehemed Ali uralma alatt állt. 1838-ban földrengés rongálta meg.

Jaffa-jeruzsálemi vasút, Jaffától Lyddán és Ramlehen át Jeruzsálemig francia vasúttársaság által épített, 1·04 m. nyomtávolságú, 87 km. hosszú vasút. Megnyílt 1892 szept. Építése 8.500,000 frankba került.

Jaffé, *Philipp*, német történetbúvár, sz. Schwersenzben (Posen) 1819 febr. 17., megh. Wittenbergben 1870 ápr. 3. Ranke tanítványa volt és teljes buzgalommal fogott Németország középkori történelmének tanulmányozásához. De mivel zsidó származása miatt nem volt reménye egyetemi katedrára, az orvosi oklevelet is megszerezte. Emellett tovább folytatta történelmi búvárlatait s 1862. a történelmi segédtudományok rendkívüli tanára lett a berlini egyetemen. 1868-ban a keresztény hitre tért, de még ezután sem érhette el a rendes tanárságot, ezért elkeseredésében főbe lőtte magát. Önálló munkái közül a Lothárról és III. Konrád császárról írt munkák nevezetesebbek. De sokkal értékesebbek mintaszerű és éles kritikával megszerkesztett kútfő-kiadásai. Ilyenek: Regesta pontificum Romanorum (2. kiad. Leipzig 1885—88, Kaltenbrunner és Ewaldtól) és a Bibliotheca rerum Germanicarum (Berlin 1864—72, 6 kötet).

Jaffna, sziget, l. *Dzsaffna*.

Jaffnapatam *(Dzsaffnapatam)*, l. *Dzsaffna*.

Jagannath *(Dzsagannath)*, l. *Puri*.

Jagaracukor a. m. *lontárus-cukor*, l. *Borassus*.

Jagellók, lengyel királyi dinasztia, melynek egyes tagjai eljutottak a magyar és cseh trónra is. Törzse *Gedimin* (l. o.) István, ki 1317. litván nagyfejedelem volt. *I. Jagello* v. *Jagyel* 1382. megölette nagybátyját, Keistutit és egymaga foglalta el a litván nagyfejedelmi méltóságot. 1386. elhagyva a pogányságot, áttért a kereszténységre és egybekelt Nagy Lajos magyar királynak Hedvig nevű leányával, a lengyelek királynőjével. Jagello ekkor a II. Vladiszláv (Ulászló) nevet vette föl s alapítója lett a Lengyelországon 1386—1572. uralkodott Jagello-háznak. Megh. 1434. A trónon követte két fia: 1. *III. Vladiszláv* (1434—1444), ki 1440-ben *I. Ulászló* néven magyar királlyá is választatott (a nép «Lengyel László»-nak is nevezte) és a törökök elleni várnai ütközetben esett el 1444. — 2. *IV. Kázmér* (1445—1492). Ennek egyik fia és unokája ismét a magyar és cseh trónra került (l. *Jagellók kora*). Másik három fia pedig a lengyel trónt foglalta el: *János Albert* (1492—1501); *I. Sándor* (1501—1506); *I. Zsigmond* (1506—48). Ennek fiában, *II. Zsigmond Agostban* a J. ezen lengyelországi ágának 1572. magva szakadt. Zsigmond Ágost egyik nővére, *Anna*, egybekelt Báthory István lengyel királlyal és gyermektelenül halt meg 1596. Egy másik nővére, *Izabella*, férjhez ment Szapolyai János királyhoz. A J. uralma jobbára előnyös volt Lengyelországra nézve. Kiterjesztették az ország határait, a birodalomhoz csatolván Litvániát, Mazoviát, Livoniát, a nyugati Poroszország egy részét stb. Zsigmond Ágost harmadik nővérének, *Katalinnak* és a Wasa-házbeli János svéd királynak fiában, III. Zsigmondban a Jagellók leányága 1587. ismét a lengyel trónra jutott. Ezen, hatalmában folyton hanyatló ágnak tagjai: *III. Zsigmond* (1587—1632); *IV. Ulászló* (1632—1648); *János Kázmér* (1648—1668). Ez utóbbi 1668. lemondott a koronáról és egy francia zárdába vonult vissza.

Jagellók kora, Magyarország történetében Mátyás király halálától (1490) a mohácsi vészig (1526) terjedő korszak, mely alatt a királyi tekintély roppant hanyatlásnak indult. Féktelenül garázdálkodott az oligarchia és az evvel versengő köznemesség. A közrend és biztonság szinte egészen fölbomlott. Az ország pénzügyi nyomora a hűtlen kezelés és a hallatlan pazarlás miatt nőttön nőtt. Az alkotmányos élet is bukófélben volt. Az intézmények fejlesztését, a törvények alkotását a pártok folytonos tusái, a haza védelmét kicsinyes hatalmi kérdésekért való küzdelmek váltották fel. *II. Ulászló*, IV. Kázmér lengyel kir. fia, 1471. cseh, 1490. magyar királynak választatott. Megh. 1516. A tehetetlenség prototipusa, ki mindenre csak a «dobzse» (jól van!) szóval válaszolt. Uralkodását emlékezetessé teszi az 1491. Miksa német-római császárral kötött és 1506. megújított szerződés, amelyre a Habsburgok Magyarországra való igényüket alapítják, a Dózsa-féle parasztlázadás (1514) és Werbőczi István jogkönyvének, a Tripartitum-nak megalkotása. Fia II. *Lajos*, magyar és cseh király (1516—1526). Alatta bekövetkezett az állami szervezet fokozatos megbomlása.

val a törökök szünetlen előrenyomulása, melynek tetőpontja a mohácsi ütközet (1526 aug. 29.). Futás közben a király is a Csele patakba fúlt. Lajos nővére, *Anna* 1521. régebbi szerződések értelmében férjhez ment Ferdinánd ausztriai herceghez (a későbbi I. Ferdinánd magyar királyhoz). A Magyarországgal összeköttetésben volt Jagellóknak leszármazását, szétágazását és kihalását a következő *tábla* tünteti fel:

Erzsébet (Albert magyar király és Erzsébet, Zsigmond magyar király leányának gyermeke)
Férje: IV. Kázmér, lengyel király

II. Ulászló, magyar király, † 1516. Neje: Kandalei Anna, XII. Lajos francia király rokona

Kázmér, lengyel király; János Albert, lengyel király; Sándor, lengyel király; I. Zsigmond, lengyel király; Frigyes, Hedvig, Zsófia, Erzsébet, Anna, Borbála.

Nejei: 1. Borbála, Szapolyai István leánya. 2. Bona, Galeazzo János milanói herceg leánya.

II. Lajos, magyar király, † 1526. Neje: Mária, Fülöp ausztriai főherceg és kasztíliai király leánya.

Anna, † 1546. Férje: *I. Ferdinánd*, magyar király.

Első nejétől: Hedvig; Második nejétől: Zsigmond Ágost, lengyel király.

Zsófia, **Izabella**, Katalin, Anna, Férje: **János** † 1540, magyar király. Férje: *Báthory István*, erdélyi fejedelem, utóbb lengyel király, † 1586.

János Zsigmond, Erdély fejedelme, † 1570.

Irodalom. Fontosabb kútforrásaink: Tubero Lajos, Commentarii sui temporis, 1492—1532; Dlugoss, Historia Poloniae XII; Verancsics Antal művei; Szerémi György, De perditione regni Hungarorum; Marino Sanuto, velencei historikus Diarii c. művének idevágó részei; Giustiniani Antal velencei követ jelentéseiből 1500—1503; Burgio és Campeggio pápai követek jelentései 1524—26. E korra vonatkozó okmánytárak: Theiner, Monumenta Hung. Hist. II.; Firnhaber, Beiträge zu der Geschichte Ungarns unter der Regierung Wladislaus und Ludwigs II.; Gévay, Urkunden u. Aktenstücke stb. A J. koráról összefoglaló monográfiát írt Fraknói, A Hunyadiak és a J., 1896. (A Millennáris tört. IV. köt.)

Jagelló-stílus, késői csúcsíves izlés Lengyelországban a XV—XVI. sz.-ban a Jagellók alatt, kik Németországgal összeköttetésben állottak s német művészeket hívtak meg az udvarhoz. A J. virágzási kora I. Zsigmond uralkodása (1507—48) alatt volt.

Jagemann, 1. *Eugen von*, német jogtudós és államférfi, szül. Karlsruheban 1849 máj. 25. Államügyész, miniszteri tanácsos, majd 1892. berlini követ lett és Baden képviselője a szövetségi tanácsban. 1903-ban tiszteletbeli tanár lett a heidelbergi egyetemen, ahol a német birodalmi alkotmányról tartott előadásait (Heidelberg 1904.) sokan támadták. A római, szentpétervári és párisi börtönügyi kongresszuson a badeni kormányt képviselte. Művei: Die Daraufgabe (Arrha) (Berlin 1873); Handbuch des Gefängniswesens (Holtzendorffal, Hamburg 1888, 2. köt.); Zur Reichsfinanzreform (1905); Faust, der Politiker (J. von Leyden álnév alatt, 1907).

2. *J., Karoline*, német színésznő, szül. Weimarban 1777 jan. 25., megh. Drezdában 1848 júl. 10. Mannheimban Iffland volt a tanítója. 1797—1828-ig a weimari udvari színháznak volt elsőrangú tagja. Károly Ágost weimari herceg, aki J.-nak pártfogója volt, Heigendorf nevű birtokot és *von Heygendorff* címet ajándékozott és oly nagy befolyást engedett neki a színház vezetésében, hogy attól 1818. maga Goethe is visszavonulni kényszerült.

3. *J., Ludwig von*, német kriminalista, szül. Gerlachsheimban 1805 jún. 13., megh. Aschernben 1853 júl. 11. Igazságügyi szolgálatba lépett, különböző állásokat viselt és 1843. igazságügyminiszteri tanácsos és a letartóztatási intézetek vezetője lett. A bruchsali fegyintézetet a különzárka-rendszer szerint rendezte be. 1847—1849-ig tábornokhadbiró volt a hadügyminisztériumban. Művei: Handbuch der gerichtlichen Untersuchungskunde (Frankfurt 1838—41, 2 köt.); Zur Begründung und Verwirklichung des Grundsatzes der Einzelhaft in Strafgefängnissen (u. o. 1848); Die Militärstrafen im Lichte der Zeit (Erlangen 1849).

Jäger, 1. *Albert*, osztrák történetíró, szül. Schwatzban (Tirol) 1801 dec. 8., megh. Innsbruckban 1891 dec. 10. A bencés rendbe lépve, Innsbruckban és Bécsben tanárkodott 1871-ig. Számos munkát írt Tirol történetéből. Nevezetesebbek: Der Streit des Kardinals Nikolaus von Cusa mit Herzog Sigmund von Oesterreich (Innsbruck 1861, 2 köt.); Geschichte der landständischen Verfassung Tirols (1519-ig, u. o. 1881—85, 2 köt.).

2. *J., Fritz*, német Afrikautazó, szül. Majna melletti Offenbachban 1881 jan. 8. 1904-ben résztvett Uhlig K. expedíciójában, megmászta a Kilimandzsárót, bejárta Uhliggal az ottani vulkánterületeket, kikutatták a keletafrikai árkos vetődés Ny.-i szélét, felfedeztek több vulkánt, köztük a még gyengén működő Doenje Ngait; 1906. a Massai-steppén vonult át, majd a Viktoria-tó felé haladt és azon a vidéken is több vulkán és kráter topográfiáját állapította meg. Művei: Impressions de voyage dans l'Afrique orientale allemande (Kairo 1905); Der Meru (Geogr. Zeitschrift 1906). V. ö. Zeitschrift der Ges. f. Erdkunde zu Berlin (1908).

3. *J., Gustav*, német festő, szül. Lipcsében 1808 júl. 12., megh. 1871 ápr. 19. Drezdában és Münchenben, majd Rómában tanult, 1847 óta a lipcsei akadémia igazgatója volt. Falképeken kívül függőképeket is festett, melyek egy része a drezdai és lipcsei képtárakban látható.

4. *J., Gustav*, német zoológus, szül. Bürgben (Württemberg) 1832 jún. 23. Ő alapította a bécsi állatkertet és ezt 1866-ig vezette; 1867. Hohenheimban, 1870. a stuttgarti műegyetemen az állattan tanára lett, de 1884-ben hivatalairól lemondott és azóta Stuttgartban gyakorló orvos. Számos összehasonlító boncolástani dolgozatot írt. Különösen ismeretes a gyapjuöltözék viselése érdekében kifejtett agitációjáról. Művei: Zoolo-

gische Briefe (Wien 1864—76); Die Wunder der unsichtbaren Welt (Berlin 1868); Das Leben im Wasser (u. o. 1868); Die Darwin'sche Theorie u. ihre Stellung zur Moral und Religion (Stuttgart 1868); Tiergartenskizzen (Hamburg 1872); In Sachen Darwins contra Wigand (Stuttgart 1874); Deutschlands Tierwelt nach ihren Standorten eingeteilt (u. o. 1874, 2 köt.); Die menschliche Arbeitskraft (2 köt., München 1878); Seuchenfestigkeit u. Konstitutionskraft (Leipzig 1878); Die Normalkleidung als Gesundheitsschutz (1880); Lehrbuch der allgemeinen Zoologie (2. kiad., u. o. 1880); Entdeckung der Seele (3. kiad., u. o. 1885); Mein System (Stuttgart 1885); Wanderungen durch das Tierreich (u. o. 1880); Stoffwirkung in Lebewesen (u. o. 1891); Ein verkannter Wohlthäter (u. o. 1891); Aus Natur- und Menschenleben (Leipzig 1893); Wetter u. Mond (1894); Gesundheitspflege (1899, 2. kiad. 1912); Tot und Lebendig (1906); Selbstarznei u. Heilmagnetismus (1908). 1881 óta a Monatsblatt für Lebenskunde-t adja ki.

5. *J., Hermann*, német kertész és kertészeti író, szül. Münchenbernsdorfban, Gera mellett 1815 okt. 7., megh. Eisenachban 1890 jan. 5. Előbb a berlini növénytani kertben volt alkalmazva, 1845. udvari kertész lett Eisenachban, 1873. pedig udvari kert-felügyelővé nevezték ki. Művei: Der Obstbaumschnitt (Leipzig 1862); Deutsche Bäume u. Wälder (u. o. 1879); Der Gemüsegarten (5. kiad. Hannover 1897); Die Zimmer- u. Hausgärtnerei (u. o. 1883); Die Gartenkunst u. Gärten sonst u. jetzt (Berlin 1887); Illustriertes Gartenbuch, Anleitung zum Gartenbau in seinem ganzen Umfange (4. kiad. Hannover 1882); Nutzgärtnerei (6. kiad. 1905); Ziergärtnerei (6. kiad. 1904). 1857 óta a Gartenflora c. kertészeti szaklap egyik szerkesztője volt. Irt szépirodalmi műveket is. Magyarul megjelent: A kertészet általános kézikönyve, ford. *Benes* János (Budapest 1891).

6. *J., Johannes*, humanista, l. *Crotus Rubianus*.

7. *J., Oskar*, német történetíró és pedagógus, szül. Stuttgartban 1830 okt. 26., megh. Bonnban 1910 márc. 2. Előbb több helyütt tanárkodott, majd 1865—1901-ig a kölni Friedrich-Wilhelms Gymnasium igazgatója volt. Ezután mint a bonni egyetem tiszteletbeli tanára tartott pedagógiai előadásokat. Népszerű történeti könyvei számos kiadást értek. Ilyenek: Geschichte der Römer (9. kiad. 1904); Geschichte der Griechen (8. kiad. 1908); Weltgeschichte (58. ezer 1909, 4 köt.). Átdolgozta Schlosser nagy művét is (Weltgeschichte, Stuttgart 1904, 5. kiad., 20 köt.). Legértékesebb munkái a XIX. sz. történetével foglalkoznak: Geschichte des XIX. Jahrhunderts (Sammlung Göschen, Leipzig 1904). Pedagógiai munkái közül nevezetesebbek: Aus der Praxis; Ein pädagogisches Testament (Wiesbaden 1897, 2. kiad.); Lehrkunst und Lehrhandwerk (1901, 2. kiad.); Didaktik und Methodik des Geschichtsunterrichts (München 1905, 2. kiad.); Deutsche Geschichte (2 kötet 1909—10).

8. *J.*, l. *Jaeger*.

Jäger-ing. *Jäger* Gustav (l. *Jäger*, 4.) által ajánlott és forgalomba hozott gyapjú alsóing, mely igen nagy elterjedésnek örvend. Úgyanolyan megbirálás alá esik, mint más gyapjú alsóruha; állandó hordása mindenesetre káros, mert egyrészt a testet elkényezteti, másrészt — mivel drágasága miatt csak egy-kettőt tartanak belőle — a szükséges tisztaság rovására esik.

Jägerndorf, 1. egykori fejedelemség, részben a porosz Oppeln kerülethez tartozik, részben osztrák Sziléziához, régente Ratibor-Troppau hercegségnek volt része. 1377-ben önálló lett, 1523. megvásárolta György brandenburg-ansbachi őrgróf. I. Ferdinánd 1622. Károly liechtensteini hercegnek adományozta. II. Frigyes porosz király 1740. Brandenburg igényeit a fejedelemségre megújította és az első sziléziai háborúban az Oppán inneni részt, Leobschütz székhellyel, meg is szerezte. V. ö. *Biermann*, Geschichte der Herzogtümer Troppau u. Jägerndorf (1874).

2. *J.* (csehül: *Krnov*), város, J. osztrák-sziléziai kerületi kapitányság székhelye, az Oppa és vasút mellett, (1910) 16,681 német lak., jelentékeny posztó- és gyapjuszövéssel, gépgyártással, kötött árú-, orgonagyárral, szövőiskolával, villamos művekkel. DK.-re van a Burgberg búcsújáró templommal, herceg Liechtenstein-féle kastéllyal. 1745. és 1779 jan. 11. itt az osztrákok és poroszok ütköztek meg egymással.

Jägersdorf (*Gross-J.*), falu, csatahely, l. *Grossjägerndorf*.

Jagersfontein, bánya, híres gyémántlelőhely a Fokföldön.

Jaggery (ang., ejtsd: dzseggeri), a kókuszpálma nedvéből nyert cukor.

Jaghisztán, a. m. Dardisztán (l. o.).

Jagić, *Vatroszláv (Ignác)*, horvát tudós, a legkiválóbb jelenkori szláv nyelvész, szül. Varasdon 1838 júl. 6. Egyetemi tanulmányait Bécsben végezte s 1860—70-ig tanár a zágrábi gimnáziumon. 1868-ban az orosz császári akadémia levelező tagja lett, 1870. pedig a szentpétervári egyetem a szláv filológia tiszteletbeli doktorává avatta. 1871-ben Odesszában az összehasonlító indogermán nyelvtudomány rendkívüli s egy évre rá rendes tanára lett. 1874-ben a berlini egyetemre hívták meg az akkor újonnan felállított szlávisztikai tanszékre. 1880—86-ig Pétervárott egyetemi tanár és orosz államtanácsos, 1886. pedig elfoglalta Bécsben volt tanárának, Miklosich szláv nyelvésznek tanszékét. 1908-ban nyugalomba vonult. 1891 óta az osztrák urakházának tagja. Berlinben 1876. alapította meg az Archiv für slavische Philologie c. tudományos folyóiratot, melynek elejétől kezdve szerkesztője és legszorgalmasabb munkatársa. Számtalan nyelvészeti, irodalomtörténeti és paleográfiai értekezése és dolgozata a zágrábi délszláv és a bécsi tudományos akadémia kiadványaiban (Rad, Starine, Stari pisci, illetve Sitzungsberichte und Denkschriften der Wiener Akademie), valamint horvát, német és orosz folyóiratokban jelent meg. A szláv filológia szempontjából különösen fontos két nagyszabású munkája: Quatuor evangeliorum codex glagoliticus [Zographiensis] (Berlin 1879) és a Codex Marianus (Szent-Pétervár és Berlin 1883). Főkép az utóbbi nagy kommentárjával és kimerítő glosszáriumával elsőrendű forrásműve az ó-szláv (bolgár) evangéliumfordítás nyelvének. Nagyobb munkái közül való: Historija književ-

nosti naroda hrvatskoga i srbskoga (Horvát és szerb irodalom története, Zágráb 1867) s az ehhez kiadott Prilozi (Adalékok, u. o. 1868); Specimina linguae paleoslovenicae (Szent-Pétervár 1882); Kritiko paleograficseskija sztatji (Palaeográfiai kritikai tanulmányok, u. o. 1884); Kriticseszkija zamjetki k istorii russkago jazyka (Kritikus megjegyzések az orosz nyelv történetéhez, u. o. 1884); Glagolitica (glagolita töredékek méltatása, Wien 1890, Denkschriften); Svetostefanski chrisovulj (u. o. 1890); Missale glagoliticum Hervojae, ducis Spalatensis (u. o. 1891); Poljički statut (Zagreb 1891); Razum i filosofija (Belgrád 1891); Der erste Cetinjer Kirchendruck (Wien 1894); Die Geheimsprache bei den Slaven (u. o. 1895); Codex slovenicus rerum grammaticarum (Berlin 1896); Veteris Testamenti prophetarum interpretatio istro-croatica saeculi XVI. (Wien 1897); Evangelium Dobromiri (1898—99, II. r.); Bericht über einen mittelbulgarischen Zlatoust (u. o. 1898); Beiträge zur slavischen Syntax (1. rész, u. o. 1899); Zur Entstehungsgeschichte der Kirchenslavischen Sprache (u. o. 1900) stb. J. szerkesztette az orosz császári akadémia megbízásából a sok kötetre tervezett szláv filológiai Enciklopédiát, amely hosszas előkészületek után a legkiválóbb szláv szakférfiak közreműködésével 1908 óta jelenik meg.

Jagicza *Lajos*, szt.-benedekrendi perjel, egyházi író, szül. 1833 jún. 4., megh. 1911 nov. 4. Czell-Dömölkön. Teológiai tanár volt Pannonhalmán, azután több helyütt gimn. tanár, 1873. plébános Ravazdon, 1900. perjel Kisczellen. Az 1878. kezdődött *Hitelemző beszédek* több évfolyamát szerkesztette; azután az *Isten igéje* c. hitszónoklati folyóiratot. V. ö. *Zelliger* Alajos, Esztergom-egyházmegyei írók koszorúja.

Jagma, adók. Pozsega vm. pakráczi j.-ban, (1910) 315 szerb lak., u. p. Caglic, u. t. Lipik.

Jagni-Dagh, hegy Arméniában, ahol 1877 okt. 15-én az oroszok és törökök vívtak csatát.

Jagnjedovac, adók. Belovár-Körös vm. kapronczai j.-ban, (1910) 1700 horvát lak., u. p. Sokolovac, u. t. Kapronczа.

Jago (spany.; portug. *Thiago*) a. m. Jakab. Most már csak a *Santiago*, ill. *São Thiago* összetételben fordul elő; egyébként e nevet a *Jaime*, ill. *Jayme* (katal. *Jaume*) alakban használják.

Jagodina, város Morava szerb kerületben, a Belica és vasút mellett (1910), 5813 lak., üveggyártással, sertéskereskedéssel; progimnáziummal és K.-i oldalán érdekes, csinos mecset romjaival, amikből a mór kapu és minaret még fennáll.

Jágónak, kisk. Baranya vm. hegyháti j.-ban, (1910) 1163 magyar lak., u. p. Vásárosdombó, u. t. Dombóvár.

Jagor, *Friedrich*, német utazó, szül. 1817. Berlinben, megh. 1900 febr. 11. u. o. Etnológiai kutatásokat végzett, 1859—61-ig Indiát, Kelet-Ázsiát és a Nagy-oceán szigeteit járta be. 1890—93-ig Jáván és Hátsó-Indiában gyűjtött. Gyűjteményeit a berlini muzeumnak ajándékozta. Művei: Singapore, Malakka, Java, Reiseskizzen (Berlin 1866); Reisen in den Philippinen (u. o. 1873); Ostindisches Handwerk u. Gewerbe mit Rücksicht auf den europäischen Arbeitsmarkt (u. o. 1878).

Jagow, *Gottlieb von*, német diplomata, szül. Berlinben 1863 jún. 22. Diplomáciai szolgálatában megfordult ismételten Rómában, Münchenben, Hamburgban, Hágában. 1906-ban a külügyi hivatal előadó tanácsosa lett, 1908. pedig rendkívüli követ a luxemburgi nagyhercegi udvarnál. 1909—1912-ig a Németbirodalom kvirináli nagykövete volt Rómában. 1913 jan. 5. a császár őt nevezte ki az elhunyt Kiderlen-Wächter helyébe külügyi államtitkárnak.

Jagst (*Jaxt*), 1. a Neckar 196 km. hosszú *mellékfolyója* Württembergben; ered Walxheim közelében és torkollik Jagstfeldnél.

2. *J. (Jagstkreis)*, *württembergi kerület*, Baden, Bajorország, Donau és Neckar kerületek közt, 5141 km² területtel, (1910) 414,969 lak. A kerület mély völgyektől barázdált fensík, amely D.-en a Kochbergben 750 m. magasra emelkedik. A földnek 42%-a szántóföld és kert, 1%-a szőllő, 20%-a rét és legelő, 31%-a erdő. 14 járásra oszlik. Fővárosa Ellwangen.

Jaguapálma (növ.), l. *Maximiliana*.

Jaguár (*Felis onca* L., állat), a Macskafélék családjába tartozó emlősállatfaj. Színe és mustrázata különböző. Alapszíne rendesen vörhenyes sárga; fülének belső oldala, arcorrának alsó része, torka, álla, hasa és végtagjainak belső oldala túlnyomóan fehéres alapszínű. Bundáján mindenütt kerekded, hosszukás v. szabálytalan alakú fekete foltok és gyűrűk vannak, melyeknek helyenként sárgásvörös szegélyük van; a gyűrűk közepén egy vagy két pont van. Színben, továbbá a gyűrűk és foltok elrendezésében, alakjában különbségek vannak, de mindig 1—1 fekete folt van a szájzugon és egy másik, fehér, v. sárga közepű a fül hátsó oldalán; a háton szabálytalan sávba olvadnak össze a foltok s a sáv a keresztcsont táján két ágra oszlik; a törzs oldalán a foltok többé-kevésbbé párvonalasan, hosszanti sorokba rendezkedtek. Testhossza, fark nélkül, 180—200 cm., vállmagassága kb. 80 cm. Leggyakoribb Dél-Amerika mérsékelt éghajlatu tájain, sokkal ritkább Közép-Amerikában és az Egyesült-Államok DNy.-i részein. Előfordulási helye alapján amerikai tigrisnek is hívják. Az állatállományban nagy pusztításokat okoz. Húsát a bensülöttek eszik; bundáját nem sokra becsülik, legfeljebb szőnyegnek használják. Állatkertekben gyakori. Csak egészen fiatal korban szelidül meg. Állatkertekben, sőt állatseregletekben is szaporodik. A leopárddal, párduccal és a szundapárduccal párosodik és továbbszaporodni képes korcsokat nemz velük. Régen az ilyen korcsokat külön fajnak tartották.

Jaguarao, határszéli város Rio Grande do Sul braziliai államban, a hajózható J. mellett, 5000 lak. Jelentékeny vágóhidakkal.

Jaguaribe, folyó Ceará braziliai államban; a Sierra Araripe ered, 500 km. hosszú folyás után ömlik a tengerbe. 25 km.-nyire fölfelé Aracatyig hajózható.

Jaguplije, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 574 horvát és magyar lak., u. p. és u. t. Pozsega.

Jagustics *Pál*, horvát krónikaíró, szül. Zagorjében 1578., megh. Zágrábban 1619. Tanult Bécs-

ben, utóbb II. Rudolf törvénytelen fiának, Julius de Austriának nevelője volt. Mint a bolognai magyar-horvát kollégium rektora (1607—10), ez intézet évkönyvében, a Chronologia collegii Illyro-Hungarici Bononiae-ben, leírja Magyarország történeti eseményeit 1604—11-ig.

Jagyellek a. m. Jagellók (l. o.).

Jahde, *folyó*, l. *Jade*.

Jahn, 1. *Friedrich Ludwig*, a német tornászat atyja, szül. Lanzban 1778 aug. 11., megh. Freiburgban 1852 okt. 15. Papnak készült, de Fichte annyira hatott rá, hogy tanítóvá lett. 1811-ben Berlinben a Hasenheidén állította föl az első tornahelyiséget. Az új intézmény oly feltünést okozott, hogy 1817. már 1400 ifjú látogatta azt s mintájára Poroszországban, Észak- s Dél-Németországban mindenfelé hasonló intézeteket állítottak. Számos ellensége támadt s a tornát olykor tekintették, mint a demagógia fészkét s 1820. a porosz király minden tornahelyiséget bezáratott. J.-t demagóg üzelmek miatt elfogták, 1824. két évi börtönre ítélték, majd 1825. szabadon bocsátották, de a porosz kormány előbb Cölledába, később Freiburgba internálta. 1848-ban a majna-frankfurti birodalmi gyülésen a merseburgi kerületet képviselte. Szakmunkái közül megemlítjük: Deutsches Volkstum (Lübeck 1810; 2. kiad. 1817); Runenblätter (Frankfurt 1814); Neue Runenblätter (1828, Naumburg); Sebstvertheidigung (Leipzig 1863). Eiselennel együtt a Deutsche Turnkunst-ot adta ki (Berlin 1816). V. ö. *Schultheiss* F. G., J. (Berlin 1895).

2. *J., Heinrich Albert*, svájci történetíró, szül. Bernben 1811 okt. 9., megh. u. o. 1900 aug. 23-án. Szülővárosának, később a szövetségi kormánynak szolgálatában állott. Svájc őskori történetéből több tanulmányt tett közzé. Főműve: Die Geschichte der Burgundionen (Halle 1874, 2 köt.).

3. *J., Otto*, német filológus, archeológus és művészettörténetíró, szül. Kielben 1813 jún. 16., megh. Göttingenben 1869 szept. 9. Tanulmányait Lipcsében Hermann és Berlinben Lachmann meg Gerhard vezetése alatt végezte. 1839 óta a kieli, greifswaldi, lipcsei és bonni egyetemeken működött. Legkiválóbb archeológiai és művészettörténeti művei: a korszakalkotó Beschreibung der Vasensammlung des Königs Ludwig (München 1854); Darstellungen griechischer Dichter auf Vasenbildern (Leipzig 1861); Römische Alterthümer aus Vindonissa (Zürich 1862); Über Darstellungen des Handwerks u. Handelsverkehrs (u. o. 1868). Kritikai kiadásai közül említendők: Persius (Leipzig 1843); Pausanias, Longinus, Plato Symposion-a stb. Zenetörténelmi művei: Gesammelte Aufsätze über Musik (u. o. 1866); Mozart (u. o. 1856—60, 4 köt.).

4. *J., Wilhelm*, német karnagy, szül. 1835 nov. 24. Hofban (Morvaország), megh. 1900 ápr. 21. Bécsben. 1852-ben Temesvárott kórista, 1854. Pesten karmester, 1857—64-ig Zágrábban, Amsterdamban, Prágában, 1864—81-ig Wiesbadenben karmester, 1881—97-ig a bécsi Hofoper igazgatója volt. Dalokat is írt.

Jähns, 1. *Friedrich Wilhelm*, német zenetudós, énektanár, Weber K. M. nagyhírű biográfusa, szül. 1809 jan. 2. Berlinben, megh. 1888 aug. 8. u. o. Művei: K. M. v. Weber in seinen Werken (1871, thematikus katalógussal, a legjobb Weber-tanulmány); K. M. v. Weber (1876, életrajz); ezeken kívül számos cikk folyóiratokban. Weber-kéziratokból, vázlatokból, művekből stb. álló páratlanul teljes gyüjteményét 1883. megvette a berlini Kgl. Bibliothek. J.-t 1849-ben kir. zeneigazgatóvá nevezték ki.

2. *J., Max*, német katonai író és kulturhisztorikus, *J. 1.* fia, szül. Berlinben 1837 ápr. 18., megh. u. o. 1900 szept. 19. Hosszabb katonai szolgálat után 1872. a hadászat történelmének tanára lett a berlini egyetemen. A heidelbergi egyetem tiszteletbeli doktorrá avatta. Főbb művei: Volkstum u. Heerwesen (Berlin 1870); Deutsche Feldzüge gegen Frankreich (Leipzig 1871); Das franz. Heer von der grossen Revolution bis zur Gegenwart (u. o. 1873); Kriegskunst als Kunst (u. o. 1874); Schlacht bei Königgrätz (u. o. 1876); Handbuch einer Geschichte des Kriegswesens (u. o. 1878—1880, atlasszal); Geschichte der Kriegswissenschaften, vornehmlich in Deutschland (München 1889—90, 3 köt.), Über Krieg, Frieden u. Kultur (1894); Moltke (1894).

Jáhorfa (növ.), l. *Juharfa*.

Jahorina, hegylánc Boszniában, Sarajevótól D.-re, hasonló nevű legmagasabb pontja 1872 m. magas.

Jahuzköröm, l. *Hiúzköröm*.

Jahve *(Jehova)*, l. *Adonáj*.

Jaik, az Ural folyó régi neve.

Jaila (v. *Jalta)*, a Balkán-hegység folytatása Krim-félsziget D.-i részén, Tauria orosz kormányzóságban; legmagasabb csúcsa, a Roman Kos, 1543 m. magas. Folytatása K. felé a Kaukázus-hegység az Azóvi tengeren túl.

Jaime (spany., ejtsd: haime) a. m. Jakab; l. *Jago*.

Jains (ejtsd: dzsainsz), angol neve egy indiai vallásfelekezetnek, a dzsainákuak, l. *Dzsaina*.

Jaintia, l. *Dzsaintia*.

Jaipur, fejedelemség és város, l. *Dzsaipur*.

Jaipurit *(jeypoorit*, ásv.), kobaltszulfit, képlete CoS; acélkék vaskos tömegek; a Khetri-bányákban (Jaipur v. Jeypoor) Indiában fordul elő.

Jairus (hébertül *Jair)*, ismeretes név az újszövetségi szentírásból. A zsinagóga elöljárója volt Kafarnaumban, akinek leányát Jézus halottaiból föltámasztotta (Márk 5, 22; Lukács 8, 41). A feltámasztási jelenetet Gustav Richter, E. v. Gebhardt, Gabriel Max, Alb. Keller stb. festették meg.

Jais (franc., ejtsd: zsé, vagy *jayet*, ejtsd: zsaié; ang. *jet*, ejtsd: dzset), a. m. gagát (l. o.).

Jaisalmer, indiai fejedelemség, l. *Dzsaiszalmir*.

Jaiva, a Kama baloldali mellékfolyója a permi orosz kormányzóságban, 320 km. hosszú, Szolikamszknál torkollik.

Jaja (török) a. m. gyalogos, gyalog katonaság. Igy nevezték azokat a janicsár csapatokat is, melyek a végvidékekre voltak rendelve, hogy a várőrséget képezzék. Ezeknek főnöke a *jaja-basi*, vagyis a gyalogság parancsnoka. Ugyancsak e szóból származik a *jajan* közkeletü török szó is, mely a *jaja* szó határozója, és jelentése: gyalog, mezitláb.

Jajagna (növ.), Braziliában így nevezik az ananász egyik fajtáját, mely kisebb, tojásdad és ízre nézve a többieket fölülmúló gyümölcsöt hoz.

Jajca *(Jajce)*, egykor királyi székhely, jelenleg az ugyanily nevű járás székhelye Travnik boszniai kerületben, a Verbász és Pliva összefolyásánál, (1910) 4234 lak. Erődítményeiből néhány kapu áll fenn; a városon kívül egy régi templom romjával, mellette a Lukács-torony harangláb; ennek közelében sziklába vésett katakombák. A város fölött láthatók az egykori citadella falai, az újabb eredetű franciskánus templomban van Tomasevics Istvánnak, az utolsó bosnyák királynak (1461—63) csontváza, a város közelében a híres és festői Pliva-vízesés és ezek mögött érdekes mésztufa-barlangok. A hagyomány Hervoja Vukcsicsot tartja e város alapítójának, aki Janka nápolyi királynéval állott összeköttetésben és a várat a nápolyi Castello dell' Uovo mintájára olaszokkal fölépíttette. Hervoja halála után a boszniai fejedelmek gyakrabban laktak itt, mivel Bobovác már nem nyujtott a török ellen elég védelmet. 1463-ban török kézre került, Tomasevics Istvánt elfogták és kivégezték. E hír hallatára Mátyás király még ugyanazon évben Boszniában terem és J.-t elfoglalja. 1464-ben II. Mohammed 30,000 emberrel ostromolja a várat, de Zápolya Imre erején megtörik. Mátyás király J.-ból és Dolnjikraji tartományból a J.-i bánságot alakította, mely 64 évig maradt a magyar királyok kezében. Ezalatt a következők voltak a J.-i bánok: Berislavić Ferenc 1499—1501., Batthyány Boldizsár 1502., Berislavić Ferenc 1503., Kanizsai György 1504., Bebek János 1505., Bartol auranai perjel 1507., Zthresemley György 1508., Keglevics Péter 1520—26. 1500-ban J. alatt Corvin János veri meg a török hadat. 1520-ban Uzref pasa ostrom alá fogja, de Keglevics Péter visszaüzi; 1525. az ostromot megujítja, de Frangepán Kristóf fölmentő serege elhárítja a veszedelmet. A kettős királyválasztás után Keglevics Ferdinándnak adja át a várat, de a várkapitányai 1528. Uzref pasának azt 10 napi védelem után föladják. Török kézen marad J. 1878-ig, ekkor makacs ellenállás után aug. 7. az osztrák-magyar csapatok elfoglalják. V. ö. E. *v. Mayerhoffer*, Das Gefecht bei Jajce (Wien 1904).

Jajlak (török) a. m. hegyi nyaraló. Ismeretes e szónak *jajla* változata is, mely már általában nyári tartózkodó helyet jelent. Ellentéte a szónak a *kisla* és *kislak*, mely téli tartózkodó helyet, főleg pedig katonák telelő lakát, kaszárnyát jelent.

Jajpur *(Jujpoor)*, indiai város, l. *Dzsadzspur*.

Jak *(Poephagus*, állat), a Tülkösszarvúak *(Bovidae)* családjába, a Tulokformák *(Bovinae)* alcsaládjába tartozó emlősállat-nem. A bölényeket és tulajdonképeni tulkokat köti össze. Vállait, oldalait, combját és farkát hosszú szőr fedi; nyakán nincs lebernyeg. Két élő faj *(P. grunniens* L. és *P. mutus* Przewalsky) ismeretes. A gyapjas J. *(P. grunniens* L.) Tibet és a vele szomszédos magas (4000–6000 m.) fensikokon honos. A vén bika teljes hossza 4·25 m., amiből a farkra csimbók nélkül 0·75 m. esik; magassága 1·9 m., szarvának hossza 80—90 cm., súlya 650—720 kg. A tehén sokkal kisebb; hossza kb. 2·8 m., magassága 1·6 m.; súlya 320—360 kg. Teste izmos, erős alkotású; bundája finom, hosszú szőrökből áll, melyek homlokán, állán, marján, hátán és főleg oldalán függönyszerű sörénnyé hosszabbodnak meg. Színe sötétfekete, a hátán és oldalán barnás árnyalatú; a száj körül szürke. A hát hosszában ezüstszürke sáv halad. Kisebb csordákban él. Húsa kitűnő. Előfordulási helyein mint házi állatot is tartják. A szelid jak alakra nagyon kevéssé különbözik vad rokonától, de színe más. A szelid jakok sorában a fekete példányok nagyon ritkák; vannak barna, vörös és tarkaszínű változatai is. A szelid jakot igavonónak használják; tejét és húsát eszik.

Ják-*nemzetség* őse, Kézai szerint, Wasserburgi Vencellin német lovag, ki Szent István korában vándorolt be Magyarországba. Oklevelesen 1221. tűnik föl a nemzetség, midőn II. András egyebek közt azért jutalmazza meg tagjait, mert egyikük, Belsej, 1217-ben a szentföldi hadjáratára is elkísérte. Később, IV. Béla és V. István idejében, a nemzetség tagjai különösen a csehek és osztrákok ellen való háboruban tüntek ki; közülök Márton alapította a jáki, Csépán bán pedig a pernói monostort. 1221—1388. közt Sopron, Vas és Zala vármegyében a nemzetségnek, melynek ősi fészke a vasvármegyei Ják, 54 birtoka ismeretes. Ebből a nemzetségből ágazott ki az egorszegi Kemény-, a nizki Niczky- (1765. grófságra emelt), a Sitkey- s a Szelestey-család. V. ö. *Wertner*, Nemzetségek, II. 62—77. old.

Ják *(Jaák)*, kisk. Vas vármegye szombathelyi j.-ban, (1910) 2236 magyar lakossal, posta- és telefonhivatallal, postatakarékpénztárral. Az itteni híres bencésrendű (Szt. György vitézről és vértanuról címzett) apátság alapítója a Vercellini-nemzetségből való Jáki Márton gróf volt; a díszes román stílű templom a XIII. sz. elején épült s 1256 máj. 2. Omode győri püspök szentelte fel. A török uralom alatt a monostor lángok martaléka lett. Újra Erdődy Gábor gróf, jáki apát építtetto fel 1745. A Műemlékek Országos Bizottsága 324 ezer korona költséggel a templomot újra restaurálttatta s 1904 szept. 18. fényes ünnepségek keretében szentelte föl Széchenyi Miklós gróf akkori győri püspök, aki egyúttal gyönyörű monográfiában ismertette a régi fényébe visszaállított apátsági templomot. A kéttornyú templom egyike hazánk legnevezetesebb román építményeinek, melynek főkapuja figurális díszben (Krisztus és az apostolok, az atyaisten, Mária és Sámson) igen gazdag. V. ö. *Ipolyi*, Magyar műtörténeti tanulmányok; *Eitelberger*, Mittelalterl. Kundstdenkmale; *Széchenyi* Miklós gróf, A Szent György vértanúról nevezett jaáki apátság története, Budapest 1901; Emlékkönyv, u. o. 1904.

Jakab *(Jacobus)*, két kiváló férfiú az őskeresztény egyházban:

1. *J. az idősb (Jacobus Zebedaei), szent*, János apostolnak és evangelistának bátyja. Öccsével és Szt. Péterrel Jézus legkedveltebb és legbizalmasabb tanítványaihoz tartozott. J. János öccsével együtt lángoló buzgalma miatt a «boanergész» az az «mennydörgés fia» kitüntető nevet kapta. Herodes Agrippa 42. husvét táján elfogatta és lefejeztette. Ugyane Szt. J. Spanyolország apostola és védőszentje. A spanyol hagyomány azt tartja,

hogy Jézus mennybemenetele után következő 3. évben J. Spanyolországba ment a megfeszített Jézus Krisztust hirdetni és San Jago di Compostellában temetkezett el. Amellett, hogy J. Spanyolországban volt, vannak bizonyítékok, de ellene is. Ünnepe júl. 25.

2. *J., az ifjabb, szent*, apostol, Alfeusnak (vagy Kleofásnak) és Máriának, a b. Szűz rokonának fia, tehát Jézus Krisztusnak unokatestvére (azért az *Úr testvérének* is neveztetik), Jeruzsálemnek első püspöke, kit kortársai az «igaz» melléknévvel tiszteltek meg. A Jeruzsálemben tartott apostoli zsinaton jelentékeny szerepe volt annak a határozatnak kimondásában, hogy a pogány-keresztényekre a mózesi szertartás-törvény nem kötelező. Alatta a kereszténység nagyban hódított a zsidók között; emiatt Ananus főpap bujtogatására a templom tetejéről letaszították és egy nagy doronggal agyonsujtották 63. (62.). Ünnepe május 1. Voltak és vannak, kik alapos ok nélkül az ifj. J.-ot és az Úr testvérét két külön személynek tekintik. Maradt reánk egy levél, egyike az ú. n. katolikus leveleknek (körlevél), melyet a Palesztinán kívül lakó zsidó-keresztényekhez intézett, amelyben buzdítja őket a jó cselekedetek, a felebaráti szeretet gyakorlására, a betegeknek pedig az utolsó kenet szentségének fölvételét elrendeli. A reformáció dogmatikus okokból kétségbe vonta e levél hitelességét.

Jakab (franc. *Jacques*, ang. *James*, spany. *Jaime*), több uralkodó neve:

[Aragonia.] 1. *I. J., a Hódító, Aragonia királya* (1213—76), II. Péter király fia. Lovagias, nemeslelkű és vitéz uralkodó volt, aki az arabokkal több mint 30 csatát vivott és országának megszerezte a Baleari szigeteket és Valenciát. Kitünt mint törvényhozó is és buzgón támogatta az ipart és kereskedelmet, tudományt és művészeteket. Országát fiai közt osztotta meg. V. ö. *Tourtoulon*, Jayme Ier le Conquérant (Montpellier 1863—1867, 2 köt.); *Swift*, Life and times of James the first, the Conqueror (Oxford 1894).

2. *II. J.*, az *Igazságos, Aragonia királya* (1291—1327) III. Péter király második fia, az előbbinek unokája. Atyjának halála után 1285. Sziciliát örökölte, majd bátyjának, III. Alfonznak halála után Aragonia trónjára jutott, mire Sziciliát öccse, Frigyes foglalta el. A genovaiaktól 1324. elfoglalta Szardinia szigetét. A hatalmas nemességgel szemben a papságra és a polgári osztályra támaszkodott. 1319. Aragoniát, Valenciát, Cataloniát és Mallorcát egységes országgá olvasztotta.

[Haiti.] 3. *I. J., Haiti királya*, l. *Dessalines*.

[Kurland.] 4. *I. J., Kurland hercege* (1639—82), a Ketteler-családból, Vilmos herceg fia, szül. Mitauban 1610 okt. 28., megh. u. o. 1682 jan. 1. Angliával és Hollandiával szövetséget kötött s országának gyarmatokat szerzett Afrika Ny.-i partjain és Amerikában (Tabago). A lengyel-svéd háború alatt azonban a svédek elpusztították országát s őt magát elfogták. Ezalatt a gyarmatbirtokokon Anglia és Hollandia osztozkodtak.

[Nagy-Britannia.] 5. *I. J., Nagybritannia és Irország királya* (1603—25), szül. Edinburghban 1566 jún. 19., megh. Londonban 1625 márc. 27. A szerencsétlen Stuart Máriának és második férjének, Darnley Henriknek fia volt. Anyja lemondása után 1567 júl. 24. Skótország királyává kiáltották ki VI. J. néven. Tudományos nevelésben részesült s nagykorúságáig Murray, majd Lennox és Morton grófok vezették a kormányt. 1578. vette át személyesen az uralmat, de erélytelen, tunya és pedáns jelleme miatt a pártok befolyása alatt állott. Fogságba jutott anyja érdekében nem tett semmit, sőt 1586. Erzsébet angol királynővel évi fizetésért szövetséget kötött s anyja kivégeztetésének hírére megelégedett egy erélytelen hangú tiltakozással. Erzsébet királynő halála után mint legközelebbi örökös 1603 márc. 24. elfoglalta Anglia trónját is. Itt, mint az anglikán egyház feje már szabad folyást engedett önkényes hajlamainak. Meg lévén győződve a királyi hatalom isteni eredetéről, állandó összeütközésbe jutott az angol parlamenttel, mely a tőle követelt adókat nem akarta megszavazni és rosszalta J. külső politikáját és belső kormányzatát. J. t. i. szakítva Erzsébet protestáns politikájával, a kat. hatalmakhoz közeledett és azok barátságát kereste. Ezért cserben hagyta saját vejét, *Pfalzi Frigyest*, kit a csehek II. Ferdinánd császár ellenében királyukká választottak. Fiát, Károly trónörököst pedig III. Fülöp spanyol király leányával akarta összeházasítani. De ez ellen felzúdult az egész ország és J. elejtette tervét. Belső kormányában érdemetlen kegyencek szavára hallgatott s uralkodása utolsó idejében *Buckingham* herceg volt mindenható minisztere. Bár anyja katolikus volt, ő maga meg a puritán (kálvinista) hitben nevelkedett, mégis mind a két vallást üldözte, mert az anglikán egyház szervezete felelt meg legjobban önkényes hajlamainak. Az elégedetlen katolikusok 1605. a *lőporösszeesküvést* szervezték J. és a parlament ellen, de a terv nem sikerült. J. használta először a *Nagybritannia királyának* címét, bár az angol parlament 1607. elvetette Anglia és Skótország egyesítésének tervét. J. neje *Anna* dán hercegnő volt, kivel 1589. kelt egybe. Hét gyermeke közül csak kettő élte túl: I. *Károly* és *Erzsébet*, Pfalzi Frigyes neje. V. ö. *Goodman*, The court of King James I. (London 1839); *Gardiner*, History of England from the accession of James I. (u. o. 1863—75, I—III. köt.); *Henderson*, James I. and VI., illustrated (u. o. 1904).

6. *II. J., Nagybritannia és Irország királya* (1685—88), I. Károly király második fia, az előbbinek unokája, szül. 1633 okt. 24., megh. St. Germain en Layeben 1701 szept. 17. Trónralépése előtt a *yorki hercegi* címet viselte. A polgárháború alatt egy ideig fogságban volt, de 1648. sikerült neki Londonból Hollandiába menekülnie. Azután Franciaországba ment, hol mint önkéntes harcolt Turenne seregében (1652—55). Bátyjának, II. Károlynak trónrajutása után 1660. az angol flotta főtengernagya lett és győzelmesen harcolt a hollandiak ellen (1665 és 1672). Első neje, *Hyde Anna* halála után 1671. a kat. vallásra tért és *Mária* modenai hercegnőt vette nőül. 1673-ban a Test Act értelmében le kellett mondania főtengernagyi rangjáról, sőt az alsóház 1680. kizárta a trónöröklésből. A lordok háza azonban visszavetette e határozatot s J. bátyjának halála után 1685

febr. 2. akadály nélkül foglalta el a trónt. Mint uralkodó csakhamar összeütközésbe jutott az angol néppel. Azt a célt tűzte ki maga elé, hogy a kat. vallást újból uralomra juttatja Angliában. Ezért a Test Act mellőzésével katolikusoknak is osztogatott hivatalokat és perbe fogatta az anglikán püspököket, akik vonakodtak a katolikusok javára kiadott rendeleteit a szószékről kihirdetni. Mindjárt uralkodása elején feltámadt ellene *Monmouth* herceg, II. Károly természetes fia, de J. a felkelést leverte, a herceget vérpadra küldte és kegyetlen üldözést indított hívei ellen. Az angol nép abban a reményben, hogy J. halála után protestáns hitű leányaira száll a korona, türelmesen viselte az önkényuralmat, de amikor J.-nak második nejétől fia született, aki a kat. uralom fentartására lett volna hivatva, kitört az elégedetlenség. A tory és whig párt vezéremberei *Órániai Vilmost*, J. vejét hívták meg az angol trónra. Vilmos el is fogadta a meghívást s J., miután hívei cserben hagyták, harc nélkül engedte át trónját és Franciaországba menekült (1688 dec.). Ez volt a *vérnélküli dicsőséges forradalom*. XIV. Lajos szívesen fogadta régi szövetségesét és barátját és st.-germaini kastélyát engedte át a számüzött királynak évi tartásdijjal együtt. 1689-ben felkelés támadt a kat. Irországban J. javára, ki XIV. Lajostól támogatva meg is jelent itt, de a Boyne folyó mellett szenvedett veresége után (1690 júl. 1) sietve elhagyta Irországot és haláláig XIV. Lajos vendége maradt. Első házasságából született idősebbik leánya, *Mária* (megh. 1694), Órániai Vilmos felesége volt, az ifjabbik, *Anna*, 1702—14-ig uralkodott. Második házasságából született *Jakab Eduárd* trónkövetelő. Természetes flától, *Jamestől* (szül. 1696., megh. 1738) származnak a *Berwick* és *Fitz-James* hercegi családok. V. ö. *Clarke*, Life of James II. (London 1816, 2 köt.).

7. *III. J. Eduárd, trónkövetelő (Pretender)*, az előbbinek fia, szül. 1688 jún. 20., megh. Albanoban 1766 jan. 12. Atyja halála után a francia, spanyol, parmai és modenai udvarok elismerték őt angol és skót királynak, de első kisérlete 1707., hogy trónját visszaszerezze, balul végződött. Az utrechti béke értelmében 1713. kénytelen volt elhagyni Franciaországot és Lotharingiába vonult. Hívei (a *Jakobiták*) ezután felkelést támasztottak Skótországban s J. maga is megjelent 1716 elején közöttük. De csakhamar menekülni volt kénytelen és végleg Rómában telepedett meg, miután a spanyol udvar sem tehetett érdekében semmit. Livornoban nőül vette *Sobieski Mária Klementina* lengyel hercegnőt, kitől két fia: *Károly Eduárd* (megh. 1788) és *Henrik* (megh. 1807) született. Károly Eduárd 1745. utolsó kisérletet tett, hogy őseinek trónját visszaszerezze. Megjelent skót hívei közt, de a *cullodeni* rettenetes vereség után (1746 ápr. 27.) örökre elvesztette őseinek országait. Öccse, Henrik a papi pályára lépett s mint *York bíboros* halt meg. Benne kihalt a Stuart-ház férfiága. V. ö. *Roome*, James Edward, the old Pretender (London 1904).

[Skótország.] 8. *I. J., Skótország királya* (1406—1437), III. Róbert király fia, szül. 1394., megh. 1437 febr. 20. Mikor atyja őt mint gyermeket Franciaországba küldte, angol fogságba került, honnan csak nagy váltságdij árán 1424. szabadulhatott meg. A távolléte alatt felbomlott országot rendbe hozta és a hatalmaskodó nemesség ellen a közbékét megoltalmazta. Külső politikája Anglia ellen irányult, amennyiben szövetséget kötött VII. Károly francia királlyal. De nem vonulhatott hadba, mert egy veszedelmes összeesküvés támadt ellene, melynek áldozatul is esett. Egy Perth melletti kolostorban meggyilkolták. J. kitünt skót és latin nyelven irt költeményeivel is.

9. *II. J., Skótország királya* (1437—60), az előbbinek fia, szül. 1430 okt. 16., megh. 1460. aug. 3. Erélyes uralkodó volt s Roxburg ostroma közben halt meg.

10. *III. J., Skótország királya* (1460—88), az előbbinek fia, szül. 1451 júl. 10., megh. 1488 jún. 11. A fellázadt nemesek elleni harcban esett el menekülés közben.

11. *IV. J., Skótország királya* (1488—1513), az előbbinek fia, szül. 1473 márc. 17., megh. 1513 szept. 9. Felesége, *Margit*, VII. Henrik angol király leánya volt. Az angolok ellen vivott floddeni csatában esett el.

12. *V. J., Skótország királya* (1513—42), az előbbinek fia, szül. 1512 ápr. 10., megh. 1542 dec. 16. A reformáció ellensége volt s ezért összeütközésbe jutott a skót nemességgel. Elmebajban halt meg. Második felesége *Guise Mária* volt, kitől leánya, a szerencsétlen *Stuart Mária* született.

13. *VI. J., Skótország királya* (1567—1625), l. *J. 5.* alatt.

[Szicilia.] 14. *J., Szicilia királya*, l. *J. 2.* alatt.

Jakab, az Árpádok korában több magyar úr és főpap neve: 1. *J.*, Párisban tanult 1183—84 táján mint magyar pap; 1200. már prépost és András herceg kancellárja (előbb talán nevelője) volt. 1202-ben még kancellár, 1211. kalocsai prépost, 1212. váczi püspök. Megh. 1221., körülbelül 66 éves korában. *(Sebestyén*, Ki volt Anonymus? II. 73—79.) — 2. *J., bakonybéli* apát volt III., egy másik pedig IV. Béla idejében. Ez utóbbi 1256. perdöntő párviadalban nyerte vissza Dénes comestől Endréd földjét. — 3. *J.*, 1280-ban *császmai* prépost, pápai káplán és a kánon-jog doktora volt. Kiközösítette a verőczei és lipovai lakosokat, kik nem akartak tizedet fizetni. — 4. *J., mezősomlyói* Ágoston-rendi prior, az Ottokár ellen való háborukban szónoklatokkal lelkesítette a magyar sereget s ezzel elősegítvén a győzelmet, IV. László jutalmul megerősítette kolostorát az V. Istvántól 1270. nyert malom birtokában. — 5. *J., nyitrai* püspök volt 1232.; már 1225. választott esztergomi érsek lett, de a pápa nem erősítette meg. Midőn Róbert érsek interdiktum alá vetette Magyarországot, 1234 jan. 14. ő is megesküdött, hogy megtartja a magyar állam és egyház közt a beregi erdőben kötött szerződést. 1241-ben a sajói csatában esett el. Benedek vértanu barlangja fölött 1220. ő alapította a bencések skalkai apátságát. — 6. *J.*, 1278—86 közt *szepesi* olvasókanonok és szepes-olaszii plébános volt. 1283-ban nagy fénnyel látta IV. Lászlót, aki pedig javait feldúlta. Később 1295-ben szepesi püspök lett. III. András idejében követségben járt Németországban. — 7. *J. érseki helyettes* szentelte föl 1296. a pozsonyi minoritáknak a boldogsá-

gos Szűz tiszteletére emelt templomát. — 8. *J., várad-hegyfoki* prémontrei prépost, 1295. jelen volt a rákosi országgyűlésen s ő foglalta írásba azt a tiltakozást, melyet a nemesség és papság Gergely esztergomi érsek ellen a pápához intézett. — 9. *J., zirczi* apát, 1298. a pápa megbízásából kiközösítette az esztergomi János-vitézeket, kik szent András ó-budai egyházát földig lerontották. — 10. *J.*, két borsodmegyei főispán neve. Az első Kálmán királyt 1108. elkisérte Dalmáciába; a másik 1284. volt borsodmegyei főispán s kir. főlovászmester; Ponit fia, Bors vezér családjából származott. Erzsébet királynét fia, IV. László ellen ingerelte s midőn 1286. a király e miatt megfosztotta berzenczei és királycsehi javaitól, az ellene küldött királyi tárnokot lefejeztette és királycsehi helységét feldúlta. — 11. *J., váczi* püspök volt 1213-tól. III. Honorius utóbb vizsgálatot rendelt el ellene. — 12. *J.*, prenestei püspök és bibornok, l. *Pecorari* Jakab.

Jakab, 1. *Dezső*, építész, szül. Révben (Bihar vm.) 1864 nov. 4.-én. 1897-ben *Komor* Marcellel társult s együtt tervezték meg a marosvásárhelyi és szabadkai városházát, a szabadkai zsinagógát, a marosvásárhelyi kultúrpalotát, a pozsonyi, nagyváradi és szentesi vigadót, a dévai szinházat, a budapesti Népoperát (Márkus Géza építész tervei felhasználásával), a budapesti munkásbiztositó pénztár palotáját és ugyanott a Park-szanatóriumot. Terveiket a magyar stílusra való törekvés jellemzi.

2. *J. Elek (szent-gericzei)*, történetíró, szül. Szt.-Gericzén (Marosszék) 1820 febr. 13., megh. Budapesten 1897 júl. 22. 1841-ben az erdélyi királyi kincstárhoz nevezték ki. Az 1848 máj. 31. kimondott unió hírét ő vitte meg, mint az ellenzék küldötte a magyar minisztériumnak; 1848 szept. Kossuth-huszár lett; résztvett Bem erdélyi és bánsági hadjárataiban, a piskii csata után hadnagy, majd főhadnagy, másodkapitány lett; Dévánál tette le a fegyvert csapatával együtt Lüders hadcsapata előtt. 1850 ápr. 26-ig Szebenben volt fogoly. A börtönből kiszabadulva történelmi tanulmányokkal foglalkozott. 1863-ban az erdélyi főkormányszéki levéltárnak al-, majd főigazgatója lett, 1875. a magyar országos levéltárhoz nevezték ki allevéltárnokká, 1893. pedig levéltárnokká. Az Akadémia 1870. levelező, 1889. rendes tagjává választotta. Művei közül a nevezetesebbek: *A magyar korona feletti küzdelem a XVI. században* (Kolozsvár 1861); *Segesvári Bálint krónikája* (Magyar tört. tár); *Az erdélyi apátságok története* (u. o.); *A királyföldi viszonyok ismertetése* (Pest 1868); *Kolozsvár története* (I. köt. 1869., II. köt. 1870., III. köt. oklevéltár 1889. jelent meg); *Dávid Ferenc emléke* (Kolozsvár 1880); *Az utolsó Apafi* (Budapest 1875); *Emlékek a szabadságharc idejéből* (u. o. 1879); *Fiume* (u. o. 1881); *Az erdélyi hirlapirodalom története* (1882); *Udvarhely vármegye története 1849-ig* (1901., Szádeczky Lajos folytatta). Számos értekezése és cikke jelent meg a történelmi folyóiratokban és a napilapokban. Irói álnevei: *Agricola, Székely, Vadormi.*

3. *J. István*, színműíró, szül. Mezőkeresztesen (Bihar) 1798 okt. 29., megh. Budán 1876 okt. 18. Pesten végezte a jogot. Államszolgálatba lépett a helytartótanácsnál s mindig annak a tisztviselője maradt. A helytartótanács megbízásából számos népszerű, ismeretterjesztő munkát irt (*Oktatás a marhavészről*, 1836; *A világtalan gyermekekkel való bánás*, 1838 stb.). Mint költő még Kisfaludy Károly idejében fellépett, 1828. dolgozótársa lett az Aurorának, Hébének stb., melyekbe lírai költeményeket és kisebb dolgozatokat irt. Mint ének- és dallamszerző is hírre kapott; táncdarabjait a főváros akkori mulatságain nagyon kedvelték, irt népdalokat és komolyabb zeneszerzeményeket is. A 30-as években az első magyar Conversations Lexikon főmunkatársa volt. De különösen az éledő magyar szinirodalomnak tett értékes szolgálatokat. Voltaire *Alzir*-jának verses fordításáért az Akadémia 1833. levelező tagjává választotta s a játékszini bizottság jegyzőségét is rábízta. E minőségében két évi tiszte alatt puszta ügyszeretetből vagy 70 avultas szinművet újított meg. Később a nemzeti szinház repertoireját majdnem 40 szinmű fordításával gazdagította. Eredeti szindarabjaival kétszer nyert második talmat, ú. m. *Falusi lakodalom* c. vígjátékával, melynek ügyes bonyadalma és magyar élete tetszett és *Zsarnok apa* c. szomorújátékával. *Izabella* c. szomorújátéka dicséretet nyert. Tőle való az első magyar operaszöveg, a *Csel* (zenéje Bartay Endrétől). Operaszövegek fordításában is jó szolgálatot tett (Borgia Lucretia, Beatrice di Tenda, Eskü, Zsidó nő stb.). 1848-ban ő irta a budai nemzetőrség ismert harci dalát: Ős Buda gyermeke, fel, szaporán!

4. *J. Lajos*, gyorsíró, szül. 1859 jún. 1. Enyingen. A Déli Vasút főellenőre. Gyorsírói munkálkodásával főleg Szegeden ért el országos sikereket, hol népes tanfolyamokban tiz éven át tanította a gyorsírást és 1902. nagyszabású országos gyorsíróversenyt rendezett. Ugyanekkor megalakította a szegedi gyorsírók egyletét. 1903-ban kiadta a *Szegedi Gyorsirászati Diszemlékművet*. Majd megindította és szerkesztette a «Szegedi Gyorsíró»-t s rendezte 1907. Szegeden az első nemzetközi gyorsírókiállítást. 1908 óta Budapesten működik s a budapesti 1913-ik évi gyorsírókiállításon bemutatta az eszperanto gyorsírási áttételét s az eszperanto rendszereket összehasonlító táblázatot.

5. *J. Ödön*, költő, szül. Vadasdon (Maros-Torda vm.) 1854 júl. 26. Maros-Vásárhelyt és Kolozsvárt tanult, ahol 1879. tanári oklevelet szerezve Pancsovára, majd még ugyanazon év őszén Dévára s 1894. a budapesti VI. ker. főreálhoz neveztetett ki tanárnak. 1912-ben nyugalomba vonult és azóta egészen az irodalomnak él. Már marosvásárhelyi diák korában föltünt csinos verseivel, melyek közül több megjelent a Fővárosi Lapokban (az első 1874). Tanára Mentovich Ferenc és a költő Tolnai Lajos buzdították s az ő pártolásuk csakhamar ismertté tette nevét. Nem volt 30 éves, mikor a Petőfi-Társaság (1883) s alig 40, mikor a Kisfaludy-Társaság megválasztotta tagjának (1895). Dolgozik a költészetnek mind a három ágában. A lírával kezdte, folytatta a verses elbeszéléssel, de már korán rátért a prózai elbeszélő fajokra s főkép a rajzban jeleskedett, majd irt egy pár drámát is. Nevezetesebb verses művei: *Költemények* (1880); *Hangok az*

ifjuságból (1886); *Nyár* (1891); *Argirus* (1894); *Pásztortüzek* (1896); *Szilágyi és Hajmási* (1899); *Róza* (1907); *Oszi virágok* (1910). Mint lirikus, érzelmeinek nemes, költői nyelven való tolmácsolásával és kedélyének természetes egyszerüségével, magyaros érzésvilágával válik ki. Különösen bájosak azok a lírai képek, melyekben boldog családi életét rajzolja s meghatók 1905 őszén elhúnyt első nejét (Szénási Rózát) sirató énekei. Költői elbeszéléseiben és balladáiban Petőfi, Arany és Tolnai hatását olvasztja magába, e versei között a legbecsesebb a XVI. sz.-i széphistória alapján irt tündérmeséje, az *Argirus*, melyet az Akadémia a Nádasdy-díjjal tüntetett ki. Prózai művei: *Székely históriák* (1884); *Marosszéki történetek* (1887); *A pusztulás útja* (regény, 1888); *Falu* (1896); *A két imposztor* (1898); *Komédiák* (1898); *Élet* (1899); *Pihenő* (1904); *Délibáb* (1913). Legbecsesebbek köztük a Mikszáth hatását föltüntető, majd humoros, majd megható rajzok a székely nép életéből. Népszinműveit *(Szegény Radóné, Galambosi Sándor)* és társadalmi szinművét *(Jövevények)* zamatos nyelvük, törülmetszett népies alakjai, történeti drámáját, a Kolozsvárt nagy sikerrel szinre került darabját: *A pásztói pap*-ot a korrajza tünteti ki.

Jakab botja. Az idősebb Jakab apostolnak tulajdonított bot, aminőt a sirjához zarándokolók is használtak; esetleg ily botban elrejtett tőr. L. még *Jákob botja*.

Jakabfalu, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 381 tót lak.; u. p. Benedekfalu, u. t. Liptószentmiklós.

Jakabfalva, nagyk. Nagy-Küküllő vm. szentágotai j.-ban, (1910) 1097 német és oláh lakossal; vasútállomás, u. p. Nétus, u. t. Hégen.

Jakab fésüje, l. *Fésükagylók*.

Jakabffy *Imre (zaguzseni)*, politikus, szül. Pesten 1850 dec. 4. Miután jogi tanulmányait elvégezte, Krassószörény vármegyében vállalt hivatalt, hol 1883. alispán, 1887. pedig főispán lett. 1898-ban első izben Perczel Dezső oldalán volt belügyminiszteri államtitkár, de a Széll-kabinet megalakulásakor lemondott tisztségéről. 1903-ban a képviselőház egyik alelnökévé választották, de a szabadelvü párt bukása után (1905) visszavonult a közügyektől. Mint a Tisza István-féle ortodox hatvanhetes tábor hive, 1910. újból képviselővé választatott s Khuen-Héderváry alatt másodizben is kineveztetett belügyminiszteri államtitkárrá, amely állásában a Lukács-kormány alatt is megmaradt. 1910-ben titkos tanácsos lett, 1912. lemondása alkalmával megkapta a Ferenc József-rend nagykeresztjét.

Jakabfölde (azelőtt: *Jakabvolya)*, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 263 tót lak., u. p. és u. t. Pécsújfalu.

Jakabháza, kisk. Vas várm. szentgotthárdi j.-ban, (1910) 221 német és magyar lak., u. p. Rábafüzes, u. t. Szentgotthárd.

Jakabházy *Zsigmond*, orvos, szül. Kiskede községben, Udvarhely vm.-ben 1867 máj. 26. 1899-ben a *kisérletes gyógyszerhatástan és gyógyszerismei szövettan* magántanárává, majd a gyógyszertani intézet adjunktusává nevezték ki a kolozsvári egyetemen, hol 1913. a gyógyszertan nyilvános rendes tanára lett. J. tudományos irodalmi dolgozatai főleg a gyógyszerek hatásaival foglalkoznak.

Jakab-kereszt, l. *Kereszt*.

Jakab-keresztények, l. *Jakobiták*.

Jakab napja, l. *Jacobi dies*.

Jakab-rendek, 1. São Thiago tiszteletére alapított *portugál* érdemrend, mely tulajdonkép a spanyol Szt. Jago-rend egyik elágazása. Alapította Portugália első független királya, Henriquez Alfonz 1290. XXII. János pápa 1320. megerősítette, Mária királynő 1789. a rendet szekularizálta. 1862 okt. 31. a rend újra gyökeres átalakításon ment át. Osztályainak száma ötben állapíttatott meg. — 2. Portugáliából a Jakab-rend *Braziliába* is átment 1843 szeptember 9-én. A császárság bukása után az ideiglenes kormány 1890 márc. 22. kelt rendeletével eltörölte, mely u. az év jún. 7. oda módosíttatott, hogy az előbbi monarchikus rendjeladományozásokkal kapcsolatos jogok és kiváltságok a rendjel tulajdonosait tovább is megillessék. — 3. Ősrégi *spanyol* rend, melyet valószinüleg Don Ramiro király a mórok fölött Clavijo mellett nyert győzelem emlékére alapított, mely alkalommal a Szt. Jakabról czimzett templomnak nagy alapítványt tett. A rend 1030 körül már létezett: III. Sándor pápa 1175 júl. 5. megerősítette. 1493 óta a spanyol királyok maguk számára igényelték a nagymesterséget, melynek birtokában őket VI. Hadrián pápa 1522 máj. 12. örök időkre megerősítette. Jelvénye: vörös zománcú Szent Jakab-kereszt, melyet szalag nélkül a bal mellen hordanak.

Jakabszőllő, a németből (Jakobstraube) fordított neve a korai kék burgundi szőllőnek. *Kis burgundinak* is nevezik s mivel igen korán, néha már július hó végén, Jakab-nap táján kezd érni, azért nevezték el J.-nek. L. *Burgundi szőllő*.

Jakab-testvérek, népies elnevezése a compostellai szt. Jakabhoz zarándokló búcsusoknak.

Jakabvágása, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 623 tót lak., u. p. Szinnyeújfalu, u. t. Hedri.

Jakabvölgye (azelőtt: *Jakusócz)*, kisk. Zemplén vm. sztropkói j.-ban, (1910) 83 rutén lak., u. p. és u. t. Sztropkó.

Jakamar (állat, *Galbula viridis* Lath), a Rákacsolók *(Coraciiformes)* rendjébe és a J.-félék családjába tartozó madárfaj. Termete karcsú, csőre hosszú, vékony. Felül aranyzöld, alúl rozsdavörös, torka fehér. Hossza 21 cm. Brazilia partvidékének erdőségeiben él, rovarokkal, lepkékkel táplálkozik.

Jakarandafa (növ.), l. *Dalbergia* és *Jacaranda*.

Jakchos, l. *Iakchos*.

Jakcs-család *(kusalyi)*, hazánk egyik legrégibb családja; mint a Báthoryak, Szakolyiak, Amadék stb., ez is a Gutkeled-nemzetségből ágazott el. Ősi fészke a kraszna- (ma szilágy-) vmegyei Zovány lehetett, hol egyik közvetlen ősük: *Jakab*, még a tatárjárás előtti időben monostort építtetett. Ivánka fia, Jakab kicsinyített nevétől vették a Jakcs, Jakcsi nevet is. Hatalmuknak fénykora a XIV—XV. sz. volt, mikor az ország első méltóságaira jutottak tagjaik. Birtokaik Kraszna, Szatmár, Szolnok, Bereg, Bihar vármegyében feküdtek. A család a XVI. sz. közepén halt ki.

V. ö. *Bunyitay*, A vár. püsp. tört. I. 249—256, II. 99, 118, III. 179, Turul X. 22., Századok 1880, 746—7.

Jakfa (növ., ang. *Jack tree*), az *Artocarpus integrifolia* Indiában használt neve.

Jákfa, kisk. Vas vm. sárvári j.-ban, (1910) 540 magyar lak., u. p. Felsőpaty, u. t. Hegyfalu.

Jákfalva, kisk. Borsod vm. edelényi j.-ban, (1910) 270 magyar lak., kőszénbányával; u. p. Felsőnyárád, u. t. Sajókaza.

Jakin *(Jachin)* és *Bóaz* (héber), az első szilárdan állót, a második erőset jelent. Ez volt a neve a jeruzsálemi templom kapucsarnoka két ércoszlopának.

Jakó (állat, *Psitacus erithacus* L., szürke papagáj), a Kakukalakúak rendjébe, a Papagájfélék családjába tartozó madárfaj. Hamuszürke színű; rövid farka vöröses, lábai ólomszürkék. Hossza 36 cm., szárnyhossza 24, farkhossza 8 cm. Közép- és Ny.-Afrika őserdeiben lakik. Valamennyi papagáj közt legjobban szokja meg a fogságot, legértelmesebb és legtanulékonyabb. Beszélni igen hamar megtanul, e tulajdonságainál fogva szobában gyakran tartják.

Jákó, kisk. Somogy vm. kaposvári j.-ban, (1910) 798 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Jákob (héber. *sarkotfogó*, későbbi neve *Izrael*), Ábrahám unokája, Izsák és Rebekka második fia, Ézsau ifjabb ikertestvére, kinek születésekor sarkát tartotta (innen neve); anyjának kedvence volt. Ézsau testvérétől egy kedvező pillanatban egy tál lencsefőzelékért megvásárolta az elsőszülöttségi jogot; később anyja segítségével csel által az apai áldást is megszerezte. Midőn az ezek miatt elkeseredett Ézsau J. élete ellen tört, ez anyai nagybátyjához, Lábánhoz menekült Mezopotámiába. Lábánnál húsz évet töltött el szolgálatban, két leányát, Leát és Rachelt feleségül vette és meggazdagodván, családjával és nagyszámú barmaival visszatért Kánaánba. A Jabok folyónál álmában egy ismeretlen férfiu küzdött vele, ezután megáldotta és nevét Izraelre változtatta. Ézsauval kibékülvén, Kánaánban telepedett le családjával. Életének végét elkeseríté kedvenc fiának, Józsefnek eladatása testvérei által. De József később Egyiptom alkirályává levén, J.-ot fiaival együtt Gosen földére meghívta. Itt 147 éves korában meghalt. József bebalzsamoztatta és végóhaja szerint Kánaánban a mahpélai barlangban temette el. J. az izraeliták tulajdonképeni törzsatyja, amennyiben az ő 12 fiától származott azoknak megfelelő 12 törzse.

Jakobäa, l. *Jakobea*.

Jákob botja. 1. Az Orion csillagkép δ, ε, γ nevű másodrendű csillagai, melyek egyenes vonalban állanak. — 2. Régebben szögmérésre használt műszer. L. *Asztronómiai műszerek*. — 3. L. *Jakab botja*.

Jákob csillaga, a Messiásról használatos kifejezések egyike Balaám v. Bileám jövendölése alapján (IV. Mózes 24, 17).

Jakobea *(Jakobäa)*, 1. *Holland* és *Hennegau* grófnője (1417—1433), VI. Vilmos bajor herceg leánya, szül. 1401 júl. 25., megh. Teilingen várában 1436 okt. 9. Első férje, *János* francia trónörökös korán elhalt, második és harmadik férjétől, a *brabanti* és *gloucesteri* hercegektől pedig elvált. Jó Fülöp, burgundi herceg, ki nagyon vágyott J. örökségére, arra az igéretre kényszerítette őt, hogy engedelme nélkül nem fog negyedszer férjhez menni. Mikor J. mégis férjhez ment egy zeelandi nemeshez, Fülöp elfogatta ezt s csak oly feltétel mellett kegyelmezett meg neki, hogy J. lemondott Fülöp javára mindkét országáról 1433.

2. *J. (Jakobe), jülichi hercegnő*, Filibert badeni őrgróf leánya, János Vilmos jülichi herceg felesége, szül. 1558 jan. 16., megh. 1597 szept. 3. Férje 1592. jutott trónra, de csakhamar elmebajba esett, mire J.-t férjének rokonai kizárták a kormányból, mert katolikus vallása és ledér élete miatt sok ellenséget szerzett magának. 1595-ben a császár előtt házasságtöréssel vádolták, de mivel az a döntéssel sokáig késett, 1597. ágyában ismeretlen tettesek megfojtották. Halálának körülményei máig sincsenek kiderítve.

Jakobean-style, l. *Angol művészet*.

Jakobey *Károly*, festő, szül. Kulán 1825., megh. Budapesten 1891. Marastoni pesti rajziskolájában tanult néhány éven át, aztán a bécsi akadémiát járta 3 évig s mint arcképfestő telepedett le Baján. Egy év mulva Budapestre költözött, ahol nagyszámú arcképen kívül történelmi s főkép vallásos képeket festett. Egyik ilyen műve pl. a sátoraljaújhelyi nagytemplom szentélyének mennyezetfestménye (1878). Hátrahagyott műveiből kiállítást rendezett a Művészház 1910.

Jákobhagyma vagy *Jánoshagyma* (növ.), lásd *Hagyma*.

Jakobi-féle egység, l. *Durranógáz-egység*.

Jakobinusok (franc. *Jacobins*, ejtsd: zsakobeñ), francia politikai klub tagjainak a neve, mely a forradalomban 1792 óta vezérszerepet játszott. Versaillesban alapították 1789. a bretagnei képviselők *Club breton* néven. Mikor a nemzetgyűlés Párisba költözött, ez a klub a St. Honoré-utcában lévő, Szt. Jakabról elnevezett dominikánus klastrom egyik üres termében tartotta üléseit. Innen származott a népies J. elnevezés, bár a klub hivatalos neve: *Société des amis de la Constitution* (Az alkotmány barátainak társasága) volt. Első vezetői Dupont, Barnave és Lameth voltak. A klubba ezután nemképviselőket is felvettek s tagjainak száma rohamosan gyarapodott. A vidéken is keletkeztek a párisinak mintájára fiók-klubok. Mikor 1791-ben a mérsékeltebbek *(Feuillants)* kiváltak, a J. klubjában a szélső köztársasági elemek kerekedtek felül s teljesen a hatalmukba kerítették Páris népét és kormányát. Fáradhatatlan agitálással és fegyelmezéssel ők szervezték az 1792 jún. 20. és aug. 10-iki felkeléseket, mely utóbbi véget vetett a királyságnak. Az 1791—92-iki törvényhozó gyűlésben és az 1792—1795-iki konventben a J. mint a *hegypárt* tagjai játszottak döntő szerepet. Az ő művük volt a király kivégzése, a girondeisták kizárása és a rémuralom rendszerré tétele. A konventben, a jólétbizottságban és a forradalmi törvényszéken az ő szavuk döntött. 1794 elején aztán meghasonlás támadt a J. közt. A *túlzók* és *mérsékeltek* egymásután áldozatul estek Robespierre hatalmi vágyának. Ez utóbbinak bukása és a rémuralom megszűnése

után a J. is elvesztették hatalmukat. A konvent 1794 végén bezáratta klubhelyiségüket s mikor a J. 1795 tavaszán két véres felkelést rendeztek, végleg feloszlatták szervezetüket. De azért más néven és helyen még 1796. és 1798. összegyűltek, de a direktorium itt sem hagyta őket megerősödni és teljesen véget vetett gyülekezéseiknek. V. ö. *Aulard*, La société des Jacobins (Paris 1887—97, 6 köt.)

Jakobinus-sapka, az a *vörös sapka (bonnet rouge)*, melyet a nagy francia forradalom idején a jakobinusok s általában a radikálisok viseltek. Ilyent viseltek a forradalom kitörésekor letartóztatott és Nancyból Brestbe gályarabságra küldött svájci zsoldosok, kiket aztán felszabadításuk után ünnepélyesen a nemzetgyűlésbe vezettek. A jakobinusok e svájciak tiszteletére fogadták el a vörös sapkát pártjuk jelvényeül. 1792 jún. 20. maga a király is kénytelen volt a vörös sapkát, mint a közszabadság és egyenlőség jelképét, fejére tenni. L. még *Frigiai süveg*.

Jakobiták, 1. *(Jakab-keresztények)*, közös neve az egyháztörténelemben a *monofiziták* (l. o.) szektájának, de mégis különösen a szír, mezopotámiai és khaldeai monofizitákat nevezik így Baradeus Jakab (megh. 578., l. *Baradai)* szír barát után, ki Justinianus császár uralma alatt a hazájában levő monofizitákat egységes összeköttetésbe hozta. Központi tanuk abban áll, hogy Krisztus emberi természete egészen elenyészik az ő istenségében. A mai J. körülbelül 40,000 családot számlálnak és a szultán által kinevezett két patriárcha, ú. m. a Diarbekirban lakó s antiochiai, s a Saphronban lakó s jeruzsálemi patriárcha címet viselő főpap vezetése alá vannak helyezve.

2. *J.*, másként *Jakabpártiak*. Az 1689. elűzött II. Jakab angol királynak és fiának, III. Jakabnak (l. o.), továbbá unokájának, a trónkövetelő Károly Eduárdnak párthívei. Közülök többen II. Jakabot Franciaországba követték, abban a reményben, hogy Jakab, XIV. Lajos segélyével, az angol koronát vissza fogja szerezni. A párthoz különösen sok tory, első sorban a skót nemességnek jelentékeny része tartozott, mely Angliának Skóciával való unióját ellenezte. II. György trónralépése alkalmával a skót J. fegyverre keltek III. Jakab érdekében, amire ennek fia, Károly Eduárd, mint trónkövetelő jelent meg Skóciában, de Culloden mellett (1746 ápr. 27.) szörnyű veréséget szenvedett. Miután az angolok pártjának legfőbb embereit kivégezték, a J. hatalma teljesen megszűnt. V. ö. *Doran*, London in Jacobite times (London 1877—79, 2 köt.)

Jákob kútja, l. *Nabulus*.

Jákob létrája, az a létra, amelyet Jákob ősatya Mezopotámiába menekülésekor Móz. I. 28_{10} szerint álmában látott s amely felnyúlt az égig.

Jakobsit (ásv.), oktaéderek v. szemcsés halmazok, sötét fekete, erősen csillogó fémes fényű, karca vöröses fekete; erősen mágneses. Tulajdonképen olyan magnetit, amely mangánt is tartalmaz, képlete: $(Mn,Mg)\ (Fe,Mn)_2O_4$. Skandináviában több helyen fordul elő. Jakobsberg mellett szemcsés mészkőben, Örebro mellett a Sjöbányában, Langban mellett Wermlandban, Tatar-Bazardzsikban Bulgáriában.

Jákob útja, a középkorban a tejút neve volt.

Jakob von Ulm, német üvegfestő, l. *Griesinger*, 1

Jakoby, *Georges*, francia zeneszerző, szül. 1840 febr. 13. Berlinben, megh. Londonban 1906 szept. 13. Beriot, Massart, Reber és Gevaert tanítványa. 1869-ben a párisi Bouffet Parisiens, 1871. a londoni Alhambra karnagya lett, 1896. a zeneakadémia tanára u. o. Hét operettet és százznál több balletet írt.

Jákóhalma, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső j.-ban, (1910) 4385 magyar lak., posta- és távbeszélő-hivatallal.

Jákóhodos, nagyközség Bihar vármegye szalárdi j.-ban, (1910) 1093 magyar lakossal; régi templomában XIV. sz.-beli falfestmények és egyházi edények vannak. U. p. és u. t. Szalárd.

Jakopovec, adók. Varasd vm. novi marofi j.-ban, (1910) 592 horvát lak., u. p. és u. t. Varasdteplicz.

Jákórésze (azelőtt: *Jakoris)*, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 267 rutén lak., u. p. és u. t. Pécsújfalu.

Jákótelke, kisk. Kolozs vm. bánffyhunyadi j.-ban, (1910) 239 magyar lak., u. p. Bánffyhunyad, u. t. Zentelke.

Jákótyúk, a. m. *hokkó* (l. o.).

Jákóvár, l. *Aranyosmegyes*.

Jakovlje, adók. Zágráb vmegye stubicai j.-ban, (1910) 2014 horvát lak., u. p. Bistra, u. t. Pušća-Bistra.

Jakovo, adó- és pol. község Szerém vm. zimonyi j.-ban, (1910) 1795 szerb lak., u. p. és u. t. Surčin.

Jakšič (ejtsd: —sics), adó- és pol. község Horvát-Szlavonországban, Pozsega vármegye pozsegai j.-ban, (1910) 1048 horvát és szerb, lakossal, vasútállomás, posta- és távíróhivatallal és postatakarékpénztárral.

Jakšićki Cerovac, adók. Pozsega vm. pozsegai j.-ban, (1910) 881 horvát, német és magyar lak., u. p. Jakšić, u. t. Blacko-Jakšić.

Jaksics-család *(nagylaki)*, *Jaksich* és *Jaxith* néven is szerepel; a XV. sz. közepén vándorolhatott be Szerbiából Magyarországba. Kiválóbb tagjai: *Demeter*, vitéz és kiválóan ügyes katona Mátyás és II. Ulászló királyok korában. 1471. Csupor Mihály vajdától kiküldve, Nagymihálynál (Zemplén) cselvetésével sikerült a túlnyomó erejű lengyeleken győzelmet aratnia. 1477. Mátyás királynak Ausztriában harcoló seregében vitézkedett. 1491. az Albert öccse ellen induló II. Ulászló király kassai táborában párviadalra kelt egy óriás termetű, kérkedő cseh, mások szerint tatár bajnokkal, kit heves, hosszantartó küzdelem után meg is ölt. — *J. Péter* 1550. körül fölvette a «nagylaki» előnevet; *J. Miklós* pedig 1687. *bárói* rangot nyert. A családnak nemsokára magva szakadt.

Jaksics, 1. *Gyura*, szerb költő, szül. Szerbczernyán (Torontál vm.) 1832 aug. 9. (júl. 27.), megh. Belgrádban 1878 nov. 28. (15.) 1851—53-ig Bécsben festeni tanult. Itt írta első verseit Jovánovics Petőfi-fordításainak hatása alatt. Anyagi gondjai miatt Szerbiába ment néptanítónak, de féktelen szabadságszeretete miatt baja volt a szerbiai hi-

vatalos világgal. Húsz évig tartott ez így, mialatt gyakran hagyta el Szerbiát s Újvidéken meg Bécsben próbált megélni. 1874-ben korrektor lett a belgrádi államnyomdában s ebben az állásában maradt haláláig. Nagy költői talentuma nehéz életviszonyai miatt nem tudott teljesen kifejlődni. Mindazáltal a szerbek legkiválóbb lirikusa. Legszebbek szerelmi és szerb tárgyú költeményei. Irt néhány epikus költeményt s három drámát is. Összes műveit kétszer adták ki: 1882. Belgrádban s 1911. Zimonyban. Néhány költeményének magyar fordítása megvan *Szászy* István Szerb költőkből c. gyüjteményében.

2. *J., Mileta*, az előbbinek rokona, szerb lelkész, szül. 1869. Szorbczernyán (Torontál vm.). A hazai szerbek egyik legismertebb költője. Műveinek javát lírai költemények alkotják, melyeken Illics V. hatása látszik meg. Legkedvesebb tárgyai a természeti jelenségek s ezek hangulatához és leírásához megragadó erőt tud kifejteni. Pesme (dalok) c. egykötetes gyüjteménye (megjelent 1899. Nagykikindán) nagy olvasottságnak örvend. Több költeményét *Rohonyi* Gyula (Szerb költőkből, Budapest 1911) és *Szászy* István fordították magyarra.

Jakson-epilepszia, l. *Jackson-epilepszia*.

Ja-ku, kinai dob. Otrombán kifaragott fahenger körlapjain báránybőrt feszítettek ki. A hengerre erősített selyemzsineggel a játszó nyakába akaszthatta hangszerét.

Jakub bég, *Kasgár uralkodója* (1865—77), szül. Kodzsentben 1820., megh. 1877 máj. 31. Atyja előimádkozó volt, ő maga meg táncos lett. Később beállott katonának és a bég rangjára emelkedett. 1864-ben a kokandi khán megbízásából Kasgárba ment, hol felhasználva a dungánok lázadását, magát 1865. Kasgár uralkodójává tette. 1870-ben felvette a *Keleti-Turkesztán khánja* és az *Atalik Gházi* (a hit védője) címet. Később szerencsétlenül harcolt a kinaiakkal, akik 1876. elvették hódításainak nagy részét. Halála után egész országa megint kinai fenhatóság alá került.

Jakub khán, *Afganisztán emirje*, Sir Ali fia, szül. 1849. Mint Herat kormányzója, fellázadt atyja ellen, de 1874. fogságba jutott. Mikor atyja az angolok elől 1878 dec. elmenekült, ezek ő reá bízták Afganisztán kormányzatát. 1879 febr. atyja halála után valóságos emir lett s az angolokkal oly szerződést kötött, melyben átengedte nekik az Indiába vezető szoros utakat és megengedte, hogy Kabulban angol biztos tartózkodjék. Azonban az első ilyen biztost egy felkelés alkalmából kiséretével együtt legyilkolták (1879 szept.). Erre az angolok újból benyomultak az országba, mire J. az angolok táborába ment alkudozni. De az angolok mint bűnrészest letartóztatták és Indiába internálták (1879 dec.). Utóda *Abd ur Rahman* lett.

Jakubu *(Jakuba, Jakoba, Garo-n-Baucsi)*, a brit-nyugatafrikai Nigéria gyarmat Baucsi nevű tartományának székhelye (a régi Szokoto néger királyságban), kb. 50.000 lak., gyapottermelés, agyag- és fonott árúk készítése.

Jakuševec, adók. Zágráb vm. nagygoriczai j.-ban, (1910) 1058 horvát lak., u. p. Odra, u. t. Nagygoricza.

Jákút, *Abú Abdalláh*, arab geográfiai író, szül. Hámában, Szíriában 1178. v. 1179. keresztény görög szülőktől. Fiatal korában mint hadi fogoly Bagdadba került, ahol egy mohammedán kereskedőnek rabszolgául eladták. Gazdája jó nevelésben részesítette, majd üzletei érdekében utaztatta. 1194-ben vált meg tőle és tudományos célból az iszlám világ messze területeit egészen az Oxus vidékéig bejárta, mindenütt közvetlen tapasztalatait a nagy könyvtárakban egészítvén ki, míg 1220. a mongolok fogságába jutott. Meghalt 1229. Számos történelmi és életrajzi munkát írt. Legfontosabb munkája a Wüstenfeldtől (6 kötet, Leipzig 1866—73) arab eredetiben kiadott geográfiai szótára. A geográfiai homonim tulajdonneveket külön munkában tárgyalta (kiadta Wüstenfeld. Göttingen 1846). Irt egy, az iszlám tudósait és íróit tárgyaló terjedelmes biográfiai szótárt, melynek a Gibb-Memorial-Series során Margoliouth S. D.-től eszközölt kiadása folyamatban van.

Jakutok, szibériai nép, a török-tatár családnak legészakkeletibb ága, amely a XIV. sz.-ban a Bajkál-tó vidékéről a Léna völgyeibe szorult s most különösen Jakutszk vidékén és Jenisszejszk kormányzóságban van elterjedve. Magukat *sachanak* (többesszám: *sachalar*) nevezik. Nyelvük nyelvtanát *Böhtlingk* adta ki (Über die Sprache der Jakuten, Szt.-Pétervár 1851) mintaszerű pontossággal, s a nyelvészetre nézve a jakut nyelv épen azért fontos, mert a török nyelvek közt ez a legpontosabban feldolgozott. A jakut nyelv bizonyos tulajdonságai arra mutatnak, hogy a III. sz.-ban észak felé szorult uigurok nyelve keveredett az ottani őslakókéval s ebből keletkezett. Régebben sokat vadászó nép volt, ma inkább marhatenyésztéssel foglalkoznak, de fő kereseti ágúk a kereskedés s ezért a kereskedelem általánosan használt nyelve a jakut Irkutszktól Ohockig s az É.-i partoktól egész a kinai határig. A J. száma kb. 240,000-re tehető. V. ö. *Böhtlingk* említett művén kívül: F. *Müller*, Unter Tungusen u. Jakuten (Leipzig 1882); *Szerosevszkij*, A J. (orosz nyelven Szt. Pétervár 1896); *Mayden*, Reise im Jakutengebiete (Leipzig 1893—1896); *Patkanov* (Keleti Szemle, 1908).

Jakutszk, 1. *territorium (oblaszty)* Irkutszk orosz-szibériai főkormányzóságban, a Jeges-tenger, Amur, Irkutszk és Jenisszejszk kormányzóságok közt, 3.563,982 km² területtel, (1911) 315,600 jakut, tunguz, kamut, jukagir, csukcs, csuvanc, korják és orosz lak., 100 km²-re 9 lak. jut. A Sztanovoj és az Aldan ágazzák be a D.-i részeit, K.-en a Sztanovoj vonul végig, amelyből benyúlik a Verhojanszk hegység. Az E.-i része tundra-vidék. Folyói: a Léna, Anabara, Olenek, Jana, Indigirka, Kolima és az Omolon a Jeges-tengerbe folynak, amely 2000 km. hosszúságban mossa a partokat. Számos sziget is tartozik J.-hoz. Tóvilága 7409 km² területet foglal el, rendes nagy közlekedési utai nincsenek. Éghajlata igen zord; J. városban a téli középhőmérséklet —37·7, a nyári +8·2, az évi —10·7°. Itt van Földünk leghidegebb helye, a Verhojanszk, —17·2 évi középhőmérséklettel. A föld nyáron is csak a felszinen olvad föl, de a sarkkörig sok erdője van. D.-en földmívelése és állattenyésztése van. É.-on rén-

tenyésztés, vadászat és halászat az egyedüli foglalkozás. A szigetek tundráiból mammutcsontokat ásnak ki. A Vitim és Olekma völgyében aranyat nyernek. A városi lakosok $^1/_3$-a száműzött oroszokból kerül ki. Vallásra nézve túlnyomóan (98%) görög-katolikusok. Főleg prémekkel üznek cserekereskedést, leginkább J.-ban és Olekminszkben. Tengeri kikötője Ola. A terület 5 járásra oszlik; ezek: J., Verhojanszk, Viljujszk, Kolimszk és Olekminszk. V. ö. F. *Thiesz*, Das Gouvernement J. in Ostsibirien (Petermann's Mitteilungen, 1897).

2. *J.*, város, J. kormányzóság és járás *székhelye*, az é. sz. 62° 2′ és a k. h. 130° alatt, az itt 10 km. széles Lena balpartján, (1910) 8209 lak., jún. 10.—aug. 1. között nagy vásárral, sok prémárú és mammutcsont kerül itt piacra. A magas alapon nyugvó, magas tetejű orosz faházak a jakutok jurtjaival váltakoznak benne. J.-ot 1632. alapították.

Jaku-tyúk vagy *saku-tyúk* a. m. *hokkó* (l. o.).

Jalandhor, l. *Dzsalandar*.

Jalapa *(Xalapa*, ejtsd: halapa), 1. *Veracruz mexikói állam* festői fekvésű *fővárosa* és püspöki székhelye a Makultepeti bazalthegy alján, 1320 m. magasban, (1910) 24,816 lak., egészséges éghajlattal; székesegyházzal (régi spanyol művészek képeivel). J.-ról nevezték el a Huatasco és Cordoba hegyei közt sűrűn található J.-gyökeret. 2. *J., székhelye J. guatemalai departamentonak*, 1700 m. magasban, az Ymay vulkán lábánál, 4500 lak., malmokkal.

Jalapa (növ.), l. *Mirabilis*.

Jalapa-gyanta (növ.), a keleti Mexikóban termő *Exogonium* (v. *Ipomaea*) *Purga* gumóiból *(a valódi jalapa-gyökér)* nyert gyanta (resina Jalapae), melyet orvosilag alkalmaznak. A gumó 10—22% gyantát tartalmaz, melynek főalkotórésze a *convolvulin* és a *jalapin*. Úgy a gumó porát, mint a belőle készített gyantát hashajtónak használják. Számos hashajtó labdacsnak alkotórésze. A népies elnevezésű *epepor* és *epepiskóta* szintén jalapagyantát tartalmaz.

Jalapa-gyökér, l. *Jalapa-gyanta*.

Jalapin, l. *Jalapa-gyanta*.

Jalava *(Almberg) Antal Frigyes*, finn író és lelkes magyarbarát s a magyar irodalom és tudomány buzgó ismertetője, szül. Maskuban, Åbo közelében, 1846 júl. 18., megh. 1909 júl. 3. 1881-ben a helsingforsi egyetemen a magyar nyelv rendkívüli tanára, 1869—70. az Uusi Suometar c. legnagyobb finn napilap első főszerkesztője. 1874—75. tudományos célu utazást tett Németországban, Csehországban s hazánkban. 1881, 1886. és 1903. újra itt járt Magyarországon. Munkái: Unkarin maa ja kansa (Magyarország és népe, Helsingfors 1876); Unkarin kielen oppikirja (Magyar nyelvtan, u. o. 1880., Szinnyei Józseffel együtt); Unkarin Albumi (Magyar album, u. o. 1881); Unkari (Magyarország, u. o. 1882—83); Egy epizód a Kalevalából (magyarul, a Kisfaludy-társ. 21. évkönyvében). Finnre fordította Jókai Uj földesurát és sok más magyar munkát. Megírta külön monografiákban Széchenyinek és Deáknak életét, továbbá Görgei tábornokról írt önálló történeti méltatást. 1877-ben a Magyar Történeti Társulat megválasztotta tiszteleti tagjának, 1880-ban pedig a Kisfaludy-társaság és 1902. a Magy. Tud. Akadémia levelező tagjának.

Jali (török) a. m. tengerpart, szűkebb értelemben tengerpart mentén fekvő nyárilak, tengeri nyaraló.

Jalisco v. *Xalisco* (ejtsd: halisko), a Nagy-oceán partján elterülő mexikói állam, a Tres Marias szigettel területe 86,752 km², (1910) 1.202,802 lak. A Mexikói-fensik Ny.-i oldalán terülvén el, lépcsőzetes fensikokból és hegységekből áll, amelyeket meredek völgyek (barranca) barázdálnak. A Nevada de Colima (4300 m.) a legmagasabb csúcsa. A Rio Grande de Santiago, az Ameca, az Armeria öntözik; tavai a Magdalena, Sayula, Zacoalco és Mexcaltitlan. Éghajlata a tengerparton forró és egészségtelen, belsejében enyhe és egészséges, de száraz. A magasabb helyeken a gabonafélék a főtermékek, a mélyebb völgyekben és a tengerparton szezámot, indigót, rizst, vaniliát, cukornádat és dohányt termesztenek. Az állattenyésztés virágzó. J. gazdag arany-, vas-, réz-, ezüst- és ólomércekben, aranybányák vannak Santa Maria del Oroban, Huilotitlanban, Amecában, a tenger mellékén sót főznek, kalapokat, bőr- és agyagárukat készítenek. A főváros Guadalajara (l. o.). J. része volt egykor Nueva Galicia királyságnak és J. tenger melletti község az indiánus birodalom fővárosa volt. Gonzalo de Sandoval fedezte fel első izben, 1541. Spanyolország birtokba vette. V. ö. *Barcena*, Ensayo estadistico del estado de J. (1888).

Jalkovec, adók. Varasd vm. varasdi j.-ban, (1910) 535 horvát lak., u. p. és u. t. Varasd.

Jallander, l. *Dzsalandar*.

Jallieu (ejtsd: zsalliö), francia község, l. *Bourgoin*.

Jalmal *(Jamal)*, a Kara-tenger és Ob-torkolat közt fekvő, 980 km. hosszú, 140—240 km. széles félsziget Szibéria Ny.-i részében, az Ob-öböl és a Kara-tenger között, É.-i vége a Golovin-fok. Lakatlan tundravidék. Néha szamojédek keresik föl, ezért Szamojéd-félszigetnek is hívják. É.-on előtte van a Beli Osztrov-sziget, amelytől a Malyginszoros választja el.

Jálna (azelőtt: *Jallna)*, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 250 tót lak., vasútállomás, postahivatal, u. t. Garamberzencze.

Jalnak, l. *Dzsalna*.

Jalo v. *Jalu*, falu Palesztinában, l. *Ajalon*.

Jalócz, kisk. Liptó vm. liptószentmiklósi j.-ban, (1910) 255 tót lak., u. p. Nagybobrócz, u. t. Liptószentmiklós.

Jalomica, 1. a Duna 240 km. hosszú mellékfolyója Romániában; Predeal közelében ered a Törcsvári szorostól nem messze, mellékfolyói a Prahova, Krikova és Teleasna. Hirtova alatt torkollik; — 2. a folyóról elnevezett *kerület*, területe 6789 km.², lakosainak száma (1912) 242,611; székhelye Calarași.

Jalon (franc., ejtsd: zsalon), mérőrúd zászlóval, a terepeken pontok és vonalak kijelölésére használják geodetikus méréseknél. Kb. 3 m. magas, felváltva piros és fehér beosztással. A J.-t tartó embert *jalonneur*-nek nevezték régente. L. még *Fanon*.

Jalon (ejtsd: halón), az Ebro 180 km. hosszú mellékvize; ered a Sierra Ministrán, vizével öntözve síkságát termékennyé teszik, a Moresi-szoroson áttörvén a Terenno de Campielt öntözi és Alagon közelében torkollik. Mellékvizei a Najima, Deza, Mesa, Manubles és Jiloca. A Madrid-Zaragoza vasút visz völgyében.

Jalousie (franc., ejtsd: zsaluzi), eredetileg a. m. féltékenység, irigység; aztán vékony falemezekből készült ablakredőny (l. *Redőny*).

Jalpait (ásv.), tulajdonképen réztartalmu argentit, képlete $3Ag_2S.Cu_2S$; szabályos rendszerben és pedig többnyire oktaéderekben kristályosodik, feketés ólomszürke, fémfényü, kalapálható. Lelőhelye Jalpa Mexikóban, Tres Puntas Chilében.

Jalpuch (*Jalpus*), a Duna baloldali mellékfolyója Besszarábiában, a 230 km² területü Jalpus-tóvá szélesül ki, amely vizét a Dunába ereszti le.

Jalsó, kisk. Nyitra vm. galgóczi j.-ban, (1910) 412 tót lak., u. p. és u. t. Galgócz.

Jalsoviczky *Géza* (*jalsovai*), technikus, szül. 1852. Tanulmányait a zürichi műegyetemen végezte s miután a winterthuri Sultzer-féle gyárban s több magyarországi nagyobb gépgyárban tanulmányait a gyakorlat terén kiegészítette, 1880. kinevezték a budapesti állami felső ipariskola gépészeti tanszékére tanárrá; 1911-ben 30 évi szolgálat után mint felsőipariskolai igazgató ment nyugalomba, mely alkalommal a kir. tanácsosi címet kapta. Nyugalombavonulása után alapította a Magyar Általános Gépgyár részvénytársaságot, mely malomgépeket, mótorokat készít és automobil-osztályában meghonosította Budapesten a magyar automobilgyártást. A szakirodalomban több kisebb dolgozatán kívül a *Gőzgépek szerkezete és kezelése*; *A gőzkazánok szerkezete és kezelése* (2 kötet); *A lokomobil és félstabilgépek*; *A tűzgépek szerkezete és kezelése*; *Leíró géptan*; *A szilárdságtan alkalmazása* című munkáival szerepel. E Lexikonnak is munkatársa.

Jalta, 1. hegység, l. *Jaila*.

2. *J.*, város, J. járás székhelye Tauria orosz kormányzóságban, a Krim-félsziget D.-i partján, a Jaila-hegység lábánál, 14,000 lak., tengeri fürdővel; klimája enyhe és így az orosz arisztokrácia kedvelt téli tartózkodó helye. Mellette van Livadia (l. o.) cári kastély, valamint Alupka (l. o.), Alusta és Gursuf fürdőhelyek.

Jalton-nor, sóstó Asztrakán orosz kormányzóságban, l. *Elton*.

Jalu, mandzsuriai folyó, l. *Yalu*.

Jalu v. *Jalo*, falu Palesztinában, l. *Ajalon*.

Jaluit (ejtsd: dzsalut, *Bonham*), a Marshall-szigetek legnagyobbika a Ralik szigetcsoportban. Kiterjedt, felette szabálytalan korállpad, amely körül 30 km. széles és 80 km. hosszú laguna van, területe 90 km², 1000 lakóval. A korállpadok száma 55. Székhelye Jabor. 1809-ben Patterson kapitány fedezte föl. 1885 óta német birtok.

Jaluit-társaság, a Marshall-szigetek egyetlen kereskedelmi társasága, amely 1887. Hamburgban alakult. A Marshall-szigetek összes állami kiadásait fedezi, amiért a gyöngyhalászás, a guanotelepek és a korall-atollok gazdasági kihasználásának kizárólagos jogát élvezi. Kókusz- és kopra-ültetvényeik nagy hasznot hajtanak. Rendes hajójáratokat tartanak fenn a Marshall- és Karolina-szigetek, valamint Hongkong és Ausztrália között.

Jalu-kiang (*Amnokgang*), határfolyó Kina és Korea között. Ered a Csang-pai hegységben, jobbról fölvéve a Hun-kiangot, esztuárium torkolattal, amelyben nagy sziget van, ömlik a Koreai öbölbe. 1894 szept. 17-én a kinai és japáni flotta itt ütközött össze, amely ütközet a japániak győzelmével végződött Okt. 24. és 25-én pedig 15.000 főnyi kinai sereget vertek szót a japániak. V. ö. *Lephay*, La bataille navale du Yalu (Paris 1895).

Jalžabet, adó- és pol. község Varasd vm. varasdi j.-ban, (1910) 1175 horvát lak., postaügynökség; u. t. Varasdteplicz.

Jam (ang., ejtsd: dzsem), cukorral sűrűre főtt gyümölcs. Leginkább narancsból készítették, de most már egyéb gyümölcsből is főznek jam-et. Az emésztést előmozdító, purgativ hatású tápláló szer.

Jám, kisk. Krassó-Szörény vm. jámi j.-ban, (1910) 1153 oláh és magyar lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye; van vasúti állomása, posta- és táviróhivatala és postatakarékpénztára.

Jama, ind istenség, a véda dalokban az első ember, ki meghalt és megmutatta nekünk az alvilágba vezető utat, ezért ő a halál istene. A későbbi irodalomban ő veszi át követei utján a lelket a testből; összekötözve viszi a lelkeket országába, kivált a kegyes emberek lelkét. Borzasztó alakban festik, nyakörve halálfejekből van több karral, egy sokszarvu, fekete bivaly hátán lovagol, kezében mérleg és egy fáklya. V. ö. *Muir*, Original Sanskrit texts (5. köt., 284 lap); *Ehni*, Der vedische Mythus des J. (Strassburg 1890).

Jamagata, *Aritomi*, gróf, japáni államférfiú és tábornagy, l. *Yamagata*.

Jamaica (ejtsd: dzseméka), 1. sziget, l. *Jamaika*. — 2. *J.*, villa- és kertnegyede New Yorknak, ill. Brooklynnak, Queens countyban Long Islandon, 1896 óta a városba bekebelezték.

Jamaicin a. m. berberin (l. o.).

Jamaika (*Jamaica*, ejtsd: dzseméka), a Nagy-Antillák egyike a Karaibi-tengerben, 150 km.-nyire D.-re Cubától és 190 km.-nyire É.-ra Colontól, Haiti szigetétől a Paso de los Vientos v. J.-csatorna választja el; hossza 225, szélessége 50—60 km. és területe 10,859 km². Lakóinak száma (1911) 831,383, ezek közt fehér 15,605, mulatt és néger 793,382, keletindiai 17,380. Brit gyarmat. J. partjai csipkézettek, 16 jó kikötője és vagy 30 kisebb-nagyobb öble van. Domborzati viszonyait tekintve J. hegyes, a hegyek és felföldek két, egy É.-i és egy D.-i részre osztják. Legmagasabb csúcsa a Blue Mountain Peak (2243 m.), a hegység Ny.-i folytatásában 600—1000 m. magas hegyek vannak, közepén a Bull Head 957 m.-rel. J. Ny.-i részét harmadkori képződmények borítják, K.-en eruptiv kőzetek vannak felszinen (szienit, gránitporfir, diorit és andezit), továbbá krétakorú mész és homokkő konglomerátumok településnek reá. Hegyeiben réz, ezüst, ólom, cink és vasércek ugyan előfordulnak, de bányászásra nem érdemes meny-

nyiségben. Vizekben gazdag (onnan nyerte nevét is, ami a. m. források szigete), a legnagyobb és alsó folyásában hajózható a Black River. *Éghajlata* az alsóbb helyeken forró, Kingstonban az évi középhőmérséklet 26°, a legenyhébb hónap a jan. 24·3°, a legforróbb a júl. 27·6°-kal. A hőmérsékleti szélsőségek 4° és 40°. Két esős évszaka van: május—június és nov.—december; évi csapadékmennyisége 930 mm., az ÉK.-i parton 2300 mm. Pusztító orkánok itt már nem oly gyakoriak, mint a Kis-Antillákon, de 1903. nagy pusztítások történtek. Partjain a sárgaláz gyakran fellép. *Növényvilága* felette gazdag és Cubáéhoz hasonlít, D.-i partjait mangrove-erdők, a száraz területeken kakao-ültetvények borítják. Erdőkben gazdag, sok bennök az értékes mahagoni, kampes- és egyéb fa. *Állatvilága* is Cuba és Haitiéval egyezik, különleges állatja egy kúszópatkány (Capromys) és egy denevérféleség. Egyéb alsóbbrendű állatokban is gazdag, de különösen kagylókban és csigákban. *Mezőgazdasága* a munkáskezek hiányában nem áll magas fokon és bár talaja termékeny, nagy része parlagon hever és vagy $^1/_3$-a állott művelés alatt. Legtermékenyebb részek a S. Thomas, S. Catherine, Grelawny, S. James járások. *Állattenyésztése* kiterjedt legelők következtében igen virágzó. *Ipara* mezőgazdasági terményeknek részbeni feldolgozására, főleg azonban a rumégetésre szorítkozik. A *forgalmat* szolgálja 298 km. vasútja, táviróvonalainak hossza 1596 km. *Kereskedelmi* forgalmát a következő számok mutatják (1911): a kivitel értéke 2·95 millió (cukor, rum, kávé, gyümölcs, banána, kakao, kinafahéj, fafestékanyagkivonat), a behozatalé 2·87 millió font sterling (pamutárúk, besózott halak, búzaliszt, rizs). A hajóforgalom u. a. évben 4·3 millió tonna. J. *alkotmánya* szerint a végrehajtó hatalmat a kormányzó kezeli, melléje a titkos tanács és a 17 tagú törvényhozó gyűlés van rendelve. Közigazgatásilag 3 countyra (Surrey, Middlessex és Cornwallis) és ezek 14 járásra vannak felosztva. A bevételek összege (1911/12) 1·36 millió, a kiadásoké 1·35 millió, az államadósságé 3·87 millió font sterling. Iskolája (1911/12) 698 volt, az iskolakötelesek száma 98,576, de ezekből csak 61.669 látogatta az iskolát, tanítónőképzője 3, tanítóképzője 1 van. Kingston mellett főiskola is van 65 tanulóval. Államvallása nincs, de többségben van az anglikán egyházbeli, Kingstonban anglikán és katolikus püspökség székel, a négerek nagy része ma is pogány, bár a missziók eredményesen működnek. Zsidó sok van. *Igazságszolgáltatását* a főlebbviteli bíróság, a high court of justice szolgálja, valamint az elsőfoku bíróságok, a circuit courts és azonkivül minden járásban van egy resident magistrate. Van közel 3000 főnyi szárazföldi, vizi és tengeri rendőrsége. A haderő 1739 főnyi rendes és 647 főnyi önkéntes csapatból áll. J. címere ezüst mezőben vörös Szt. György-kereszt öt ananászgyümölccsel. Alatta a következő jelmondat: Indus uterque serviet uni. Fővárosa Kingston. A Turks-, Caicos- és Cayman-szigetek (l. o.) közigazgatásilag J.-hoz tartoznak.

Története. J.-t, a benszülöttek *Xamayca*-ját 1494 máj. 5. fedezte föl Kolumbus, aki Santiagonak keresztelte. 1509-ben kezdték a gyarmatosítást a spanyolok és a benszülötteket csakhamar kiirtották. 1655-ben az angol Cromwell hadai elfoglalták. 1664-ben megkezdték a rabszolgák importálását. 1680—1786 közt több mint 2 milliót hoztak be; oly kegyetlenül bántak velök, hogy több izben föllázadtak, de mindannyiszor leverettek. 1838-ban a rabszolgaság megszüntetésekor $^1/_3$ millió rabszolga volt a szigeten. A még mindig feletto szigorú elbánás miatt 1865. fellázadtak, de a lázadást Eyre kormányzó kegyetlenül elfojtotta (330 négert halálra ítélt, 600-at, köztük asszonyokat is, megostoroztatott és vagy 1000 házat felgyujtatott). Ezért 1866. visszahivták és J.-t koronagyarmattá téve, mai alkotmányát adták. 1907 jan. 14. földrengés pusztította főleg a déli partot, Kingston városában 1700 halott volt és a tengerfenék nagyon megváltozott. V. ö. *Long* Edward, Hist. of J. (1774); Letters from J. (1873); *Gardner*, A hist. of J. (1873); *Sawkins*, Reports on the geol. of J. (1869); Handbook to J. (évente); *Barry*, Jamaica as it is (1903); *Livingstone*, Black Jamaica (1900).

Jamaikai bors (növ.), l. *Fűszernövények* és *Pimenta*.

Jamaikai (keserű) simarubafa, l. *Simaruba*.

Jamaikai kinahéj, l. *Exostemma*.

Jamaikai rózsafa (növ.), l. *Amyris*.

Jamaikai rum, l. *Rum*.

Jamaikai vasfa (növ.), l. *Fagara*.

Jamak (török) a. m. szolga, inas, kisegítő. Tágabb értelemben a szakács kuktája. Régebben a janicsár tisztek szolgáit nevezték így, nemkülönben azokat a végvidékre kirendelt janicsár-helyetteseket is, kiket a janicsárok maguk helyett küldtek oda szolgálatba.

Jamamoto, *Gombei*, gróf, japáni tengernagy, szül. 1852. Tengerésznek képezte ki magát egy német hadihajón (1878—80) s kiváló képességeit a japáni hadiflotta megteremtése körül érvényesítette. 1892 nov.—1906 jan. tengerészetügyi miniszter volt s fontos szerep jutott neki az 1894—1895-iki kinai és az 1904—1905-iki orosz háborúban. 1913 febr. 12. Kacura miniszterelnök visszalépése után egy koalíciós minisztérium élére állott.

Jaman, *Dent de* (ejtsd: dañ dö zsamañ), 1878 m. magas hegy Freiburg svájci kantonban. Alatta visz át a Montreux-Les Avants-Montbovon vasút alagútja. A *Col de J.* (a. m. J. hágó) 1516 m. magasban vezet át rajta, Montreuxt, Veveyt és Montbovont köti össze.

Jaman-tau, az Ural D.-i részének legmagasabb pontja, 1646 m. magas, l. *Ural*.

Jamarica, adók. Pozsega vm. novskai j.-ban, (1910) 689 horvát és magyar lak.; u. p. és u. t. Banova Jaruga.

Jambe, l. *Iambe*.

Jambelegos (gör.), az antik metrikában egy jambusi penthemimeres (esetleg egy jambusi dimeter) összekötése egy daktilusi penthemimeresszel (tehát ⏑ – ⏑ – ⏑ | – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – vagy ⏑ – ⏑ – ⏑ – ⏑ – | – ⏑ ⏑ – ⏑ ⏑ – mint Horatius 13. epódoszában). Megfordította az *Elegiambos*.

Jambi, l. *Dzsambi.*

Jambó (ol.), egy nápolyi népdalnak nálunk az ezredéves kiállítás alkalmával elterjedt neve. A népdal a Vezuvra vivő, akkoriban épült siklóról (ol. *funicolare)* szól. A nép jókedvüen megy a síklón a Vezuvra: *jambo, jambo, funiculi, funicula* (Jerünk, jerünk, sikló, sikló). A *jambo* szó a nápolyi *íre* igének többes 1. személye: *iammo* (lat. *eamus)* v. még lágyabb nápolyi ejtéssel: *iambo.*

Jambographus (gör.), a jambusos költészet (l. o.) művelője.

Jambol v. *Yambol*, város Szliven bolgár kerületben, 15,741 lak., gyümölcstermeléssel és gyapjuszövéssel. A Tundzsa balpartján egy magaslaton régi vár romjai láthatók. Legérdekesebb épülete a Bezesztán, 4 kupolás, hosszú épület, amely katonai raktárul szolgál.

Jambon (ejtsd: zsambon), *Marcel*, francia díszítőfestő, szül. Barbezieuxben (Dép. Charente) 1848 okt. 19., megh. Párisban 1908 szept. 29. Különösen a színházi díszletfestés terén tünt ki. Munkatársa volt csaknem az összes nagyobb párisi színházaknak, de különösen a nagy és a vig operának.

Jámbor, 1. *Jenő*, zeneszerző, szül. Budapesten 1853. Zenei tanulmányait (zongora, orgona, zeneszerzés) Budapesten, a Nemzeti Zenedében és Volkmannál, jogi tanulmányait Bécsben és Budapesten végezte. Majd a Nemzeti Szinházhoz szerződött, s résztvett a filharmoniai és más hangversenyekben. Nagyobb külföldi utazásokat tett s Párisban több szerzeménye látott napvilágot. Később a bírói pályára lépett. Zeneműveinek száma meghaladja az ötvenet, ezek közül többet elő is adtak a budapesti vonósnégyes társulatok. Művészi és esztetikai dolgozatai a Budapesti Szemében jelentek meg.

2. *J. József*, vegyész, műszaki doktor, szül. 1883. Brassóban. A budapesti műegyetemen 1906—11-ig az általános kémiai tanszék tanársegéde volt, majd a m. kir. fővámhivatal kémiai laboratoriumának vezetője lett. Nevezetesebb munkái: *A lenolaj száradása; A kálium-magnézium-ferriferrocianid; Légkörünk ritka gázai; Ritka gázok tisztán való előállítása; A magasabb légkörök kriptontartalma.* Ez utóbbi dolgozataival kapcsolatban 1910. a charlottenburgi műegyetemen a Halley-üstökös gázait vizsgálta 6000 m. magasságból vett légköri mintákban. Dolgozatai hazai és külföldi kémiai folyóiratokban jelentek meg.

3. *J. Lajos*, építész, szül. Pesten 1869. Ugyanott nyert építészeti oklevelet 1891. Egyideig Hauszman tanár, 1896. Alpár Ignác mellett mint a történelmi épületcsoportok művezetője, majd Lechner Ödön műépitész mellett dolgozott. 1897-ben *Bálint* Zoltánnal szövetkezve önálló irodát nyitott. Közös alkotásaik felsorolását l. *Bálint* Zoltán. Ujabban az állami legfőbb számvevőszék palotájának építésére nyertek megbizást.

4. *J. Mátyás*, l. *Füzesi.*

5. *J. Pál*, költő (költői álneve *Hiador)*, szül. Pakson 1821 jan. 16., megh. Szabadkán 1897 ápr. 14. Már mint kalocsai kispap lelkesedett az irodalomért s kispap társai közt «magyar iskolát» szervezett. Óbecsei káplán korában tünt föl verseivel s a Honderü őt játszotta ki mint finom, előkelő hangú írót a «parasztos» Petőfi ellen, ami csak ártott J.-nak, kiben sok dagály mellett tehetség is volt. Szigligetivel egy drámája miatt (II. Károly, 1848) heves polemiába keveredett, ami még jobban elidegenítette az írói köröktől. A szabadságharc alatt a közokt. minisztériumban volt alkalmazva s a nemzeti ügyet tollával is szolgálván *(Kossuth, Hangok az emberiséghez. Balladák*, 1848; *Szabad dalok*, 1849), a katasztrófa után Párisba menekült s tolla után élt, fordított franciára s írt Paul Durivage név alatt eredeti francia verseket és egy regényt is *(Les artistes).* 1859-ben visszatért, előbb segédlelkész volt Hegyesen, majd több izben országgyülési képviselő, s a szabadkai gimnázium igazgatója. 1871-ben kilépett az egyházi rendből, 1882. nyugalomba vonult. *Törvénytelen vér* c. drámáját sikerrel adták a Nemzeti Szinházban (1866). Nagyszámú cikkein kivül kötetben is sok műve jelent meg: *Párisi emlékek* (1861); *A magyar irodalom története; Egyházi beszédek* (1862), költeményei több izben (1863, 1871), szépirodalmi művei (versek, elbeszélések, tárcák, drámák) *J. művei* c. alatt 27 füzetben (1880—83).

Jámborság (lat. *pietas in deum)*, kifejezés a devotio (akaratkészség Istennek szolgálni) erényének és a Szt. Lélek hét ajándéka egyikének jelzésére. Mindkettőnek tárgya Isten, mint Atya és mint Teremtő.

Jambosa *DC., jambófa, jambózafa* (növ.), a Myrtaceae család génusza. Körülbelül 120 faja örökzöld fa. Legtöbbjük az indiai-maláji területen, Ausztrália ÉK.-i részén és Polinéziában ól. Többnek bogyója ehető. Ezek közül a *J. vulgaris* DC.-t bogyójáért minden forróövi vidéken, sőt Madeirán is ültetik. Bogyója *(jambóza)* halványsárga, jóizű. A *J. malaccensis* (L.) DC. (jambusafa) almanagyságú, vörös, rózsaillatú bogyója a *rózsaalma*, kedvelt gyümölcs, melyből hűsítő italt is készítenek. Mindkettőnek gyümölcse az élvezeten kivül orvosság is, de a kéreg, a levél és a mag is orvosság. Az utóbbi faj fája a jávai *J. aromatica* Miq.-éval *(rézfa)* együtt finom bútorfa. *J. caryophyllus* (Sprg.) Ndz. (v. *Caryophyllus aromaticus* L.), l. *Eugenia.*

Jambózafa (növ.), l. *Jambosa.*

Jambrešić *András*, horvát nyelvész, szül. Zágrábban 1706 szept. 20., megh. Pozsegán 1758 máj. 13. Mint jezsuita pap egyházjogot tanított Zágrábban és (1741—51) a nagyszombati egyetemen, élte végén a pozsegai rendház feje volt. Munkái: Manuductio ad croaticam orthographiam (Zágráb 1732); Manuductio ad croaticas dictiones debite scribendas (u. o. 1745); Lexicon latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples (u. o. 1742); Index vocum Croaticarum et Germanicarum (u. o. 1738); Syllabus vocabulorum grammaticae etc. (u. o. 1726). V. ö. *Pauler*, Adalékok a hazai jogtudomány történetéhez.

Jambuja, katonai állomás a Belga-Kongóban, az Aruvimi partján.

Jambul (növ.), l. *Syzigium.*

Jambus (gör.), a verselésben egy ütemfaj neve, melynek mind gyönge, mind erős részét csak egy-egy szótag fejezi ki, a gyönge van elül, az erős

hátul s ez utóbbi kétszer oly hosszú, mint az első; ritmikai műnyelven szólva: páratlan részű, emelkedő ütemfaj. A trochaeus ellentéte. A J. sokkal kevésbbé éneklő forma, tehát közelebb áll a közbeszédhez, mint a daktilus; viszont emelkedő szerkezeténél fogva erélyesebb, izgatottabb, mint a szintén két mozzanatból álló, de ereszkedő trochaeus. Feltalálójának Archilochost tekintik (l. o.), ki ezzel nemcsak a verstechnikát gazdagította, hanem a költői hang fejlődésének is új irányokat nyitott, nevezetesen alanyi és szatirikus irányban (l. *Jambusos költészet*). A J.-i ritmusfajt leginkább összetett ütemekkel mérték, azaz egy pár J.-i lábat (dipodiát) vettek egységnek (metronnak), azért dimeter iambicus a. m. négyes J., trimeter a. m. hatos J. A J.-i sorokban a páratlan számú lábak gyönge része lehetett nemcsak rövid, hanem hosszú szótag is; a páros számú lábakban megkívánták a szabatos J.-i lejtést. Ez a görög költészetben állandó szabály volt, a latin költők azonban nem igen tisztelték. A mi költőink is sokszor áthágják e szabályt, noha bizonyos, hogy nyelvünkön is jobb hangzású az olyan J., melyben a páros számu lábak, továbbá az utolsó teljes láb tiszta J.-ok. A J. antik formái közül legnevezetesebb volt a trimeter (hatos J.), az antik dráma híres versalakja, melynek feltalálását szintén Archilochosnak tulajdonítják; a csonka tetrameter (nyolcadfeles, azaz 15 szótagu J.); a dimeter mind teljes, mind csonka alakjában (négyes és negyedfeles J., azaz 8 v. 7 szótagu); az anakreoni vers (negyedfeles) stb. Igen nagy szerepe van a J.-nak a modern nyugateurópai irodalmakban is. Igy a németben valamennyi versfaj közt a legelterjedtebb. A modern J. főbb alakjai: az ötödfeles, a négyes J., vagy ezeknek összetétele (rímesen), továbbá az ötös és hatodfeles vegyes rímtelen J., a mai dráma versalakja (l. *Blank verse*). A hosszabb és rövidebb sorokból rendkívül nagy változatosságban állítunk össze versalakokat. A XVIII. sz. végén, mikor költészetünk megnyilt a nyugati formáknak, hozzánk is beözönlött a J. és úgyszólván uralkodó versforma lett. Még az annyira magyaros Petőfi is verseinek fele részét J.-ban írta. A kiegyezés utáni magyar líra kevés kivétellel J.-ban zeng, a verses dráma J.-os, az elbeszélő költemények nagy része is. Kedveltségét elősegíti a német hatás, továbbá az a sajátsága, hogy ritmusa jobban eltér a prózai hangsúlyozástól, mint magyar formáinké, mégis kevésbbé éneklő, amellett nyugatias.

Jambusa-fa (növ.), l. *Jambosa*.

Jambusos költészet *(iambikus költészet)*, költői gúnyos műfaj a görög irodalomban, az elegia (distichon) után felmerült átmeneti forma az epikától a lirához. Kezdőjéül a paroszi Archilochost tiszteli a hagyomány (Kr. e. 650 körül). A régebben kizárólag epikai költészet naiv és objektiv jellemű volt; az elegia vegyített közbe alanyi, de még mindig naiv vagy érzelmes hangot s a stíl még mindig epikai, némileg ünnepies volt. A jambus már lényegesen közelebb állt a közélet nyelvéhez, s e köznapi nyelven szubjektiv felfogás nyilatkozott meg, az ironia és gúny finomabb és erősebb változataival. J. egyszersmind a. m. gúnyköltészet.

Jame, adók. Zágráb vm. glinai j.-ban, (1910) 697 horvát és szerb lak.; u. p. és u. t. Glina.

Jamena, adó- és pol. község Szerém vm. sidi járásában, (1910) 2144 szerb és horvát lak., postahivatallal és postatakarékpénztárral.

Jameray, l. *Duval*, 4.

James (ejtsd: dzsémsz), angol leírása a Jakabnak.

James (ejtsd: dzsémsz), 1. *George Payne Rainsford*, angol író, szül. Londonban 1801., megh. 1860 jún. 9. Velencében. Life of Edward the Black Prince (1822) történelmi munkáját és Richelieu, a Tale of France (1829) c. történelmi regényét oly nagy tetszéssel fogadták, hogy Walter Scott buzdítására számos hasonló regényt írt. Legismertebbek: Darnley (1830); Delorme (1831); Philip Augustus (1831); Attila (1837); The Huguenot (1838). IV. Vilmos király J.-t Angolország historiografusává nevezte ki. Történelmi művei közül kiemelendők: The History of Charlemagne (1832); és Life of Richard Coeur de Lion (1841—49, 4 kötet). Összegyüjtött regényeit ő maga 29 kötetben adta ki. Magyarul megjelent: Robin Hood, ford. *Petőfi* Sándor (Budapest 1882); Unokatestvérek (u. o. 1877).

2. *J., Henry, sir*, a fotocinkográfia föltalálója, angol geodéta, szül. 1803. Rosemundiban (St. Agnes), megh. 1877 jún. 14. Southamptonban. 1844-ben az irlandi geológiai mérések igazgatója, 1846. a portsmouthi tengéreszeti munkák igazgatója, 1852. az egyesült királyság Ordnance Surveyének főnöke lett s 1857—70-ig a hadügyminisztérium topográfiai-statisztikai osztályának igazgatója volt. Művei: Notice for taking meteorological observations at the principal stations of the Royal Engineers (London 1851); Ordnance trigonometrical survey of Ireland (u. o. 1858); Account of the principal triangulation of the United Kingdom (u. o. 1864); Record of the expedition to Abyssinia (u. o. 1870). Fotocinkográfia útján elkészitette a Facsimiles of national manuscripts of Scotland (1867) és — of Ireland című munkáit is (1874, Dublin).

3. *J., Henry*, amerikai író, szül. 1843 ápr. 15. New Yorkban. Irói hírnevét Roderick Hudson (1875) c. regényével alapította meg és finom lélektani problémákat tárgyaló regényeivel csakhamar a legkiválóbb amerikai írók sorába lépett. Honfitársai az amerikai irodalom Balzacjának nevezték el. Regényei közül kiemelendők: The American (1877); The Europeans (1878); The Portrait of a lady (1881); The Pupil (1891); What Maisie knew (1897). Művészi szempontból még értékesebbek rövid novellái, amelyek közül különösen The Madonna of the future és Daisy Miller igen kiválóak. Magyarul megjelent: Az amerikai (Pesti Hirlap 1880. évf.).

4. *J., William*, amerikai filozófus, szül. 1842 jan. 11., megh. 1910 aug. 28. 1872 óta az amerikai Harvard-egyetemen először az anatómia és fiziológia, később a lélektan és filozófia tanára volt. Főleg mint pszichológus kiváló. Főműve: Principles of psychology (1890, 2 kötet), természettudományi érzékével és legfinomabb belső megfigyeléseivel egyaránt kitünik. Nagy hatással volt a modern lélektan kifejlődésére. Ugyanaz rövidebben is megjelent, német fordításban is (W. J.

Psychologie 1909). De a logikában is feltünést keltett a pragmatizmusért való állásfoglalásával: Pragmatism, a new name for some old ways of thinking (1907, németül Jerusalem fordításában 1908); The meaning of truth. A vallásra és pedagógiára vonatkozólag is vannak érdekes és értékes művei. Magyarul megjelent: Lélektani előadások tanítók számára, ford. *Ozorai* Frigyes (Budapest 1909).

Jameson (ejtsd: dzsémzn), 1. *Anna Brownell*, angol írónő, szül. 1794 máj. 17. Dublinben, megh. 1860 márc. 19. Londonban. Irói hírnevét Diary of an Ennuyée (1826) c. olaszországi útleírásával alapította meg, melyre számos kritikai, irodalomtörténeti és művészettörténeti munkája következett. Művei közül kiemelendők: Loves of the Poets (1829); Characteristics of the Female Characters of Shakespeare (1832); Memoirs of the Early Italian Painters (1845); Sacred and Legendary Art (1848). Lady *Eastlake*-kel együtt adta ki Scriptural and Legendary History of our Lord (1859—64, 2 köt.) c. művét.

2. *J.*, *Leander Starr*, délafrikai államférfiú, szül. Edinburghban 1853. Orvosnak készült s 1878. a délafrikai Kimberleyben telepedett le. Később egyik gyémántbánya szolgálatába állott, majd 1893. a Délafrikai Társaság a Matabele-föld kormányzójává nevezte ki. Innen intézte az 1895. év végén mintegy 800 főnyi csapatával vakmerő támadását Transzvál ellen. A búrok azonban 1896 jan. 1. megverték a seregét s őt magát elfogták. Az angol kormánynak kiszolgáltatva, pár hónapi fogságot szenvedett. Az angol-búr háboruban élénk részt vett s 1902. a brit-délafrikai társaság igazgatója lett. 1900-ban beválasztották a fokföldi parlamentbe s mikor pártja 1904. többségre jutott, őt nevezték ki a kormány élére. Miniszterelnöksége 1904 febr.—1908 jan. tartott. 1912-ben a délafrikai unionista párt vezetésétől is visszalépett és Angliába ment.

Jamesone (ejtsd: dzsémzn), *George*, angol festő, szül. Aberdeenben 1586., megh. 1644. Állítólag Rubens tanítványa volt. Igen sok képmást festett skót nemesi családok számára, melyek birtokában ezek nagyrészt meg is maradtak; mint skót Van Dyckot ünnepelték.

Jamesonit (ejtsd: dzsémzonit, ásv.), rombos prizmák, többnyire vaskos vagy pedig rudasrostos halmazok, lágy, ólomacélszürke, fémesfényű. Ólomantimonszulfid, képlete $Pb_2Sb_2S_5$. Az érctelérekben fordul elő: nagyobb mennyiségben Aranyidán antimonit és pirit társaságában; itt egyúttal arany- és ezüsttartalmú és e fémeket kiolvasztják belőle; előfordul még Felsőbányán, Cornwallban, Oroszországban Nercsinszk közelében, Estremadurán Spanyolországban. A heteromorfit (l. o.) vagy plumozit, tollérc szintén nem egyéb, mint J. Az ú. n. Zundererz, mely lágy, hajlítható, taplószerű, piszkos vörös-feketés vörös, gyengén fénylő lemezekben Andreasberg és Clausthal bányahelyeken a Harz-hegységben fordul elő, a J.-nak arzenopirittel és vörös ezüstérccel való keveréke.

James River (ejtsd: dzsémsz rivr), 720 km. hosszú folyó Virginia északamerikai államban. Az Alleghany hegységben ered a Jackson és Cow Pasture nevű forráspatakokból, a Blue Mountainst keresztültörve, Lynchburgtól lefelé (393 km.) hajózható; a Chesapeake-öbölbe ömlik. Tengeri hajók 5·8 m. mély járatig feljöhetnek rajta Richmondig, azonfelül sellőit hajócsatornával lehet megkerülni. Mellékfolyói a North River, Rivanna, Appomatox. Az öbölbejáratot Fort-Monroe védi, kikötői Norfolk és Portsmouth.

James-tea (*Labrador-tea*, növ.), a *Ledum latifolium* Észak-Amerikában termő, örökzöld bokor jószagú leveleiből készülő tea, melyet ott a kinai tea helyett italul és orvosságul is használnak.

Jamestown (ejtsd: dzsémsztaun), 1. város New York északamerikai államban (Chautauqua county) a Chautauqua-tó DK.-i végében, (1910) 31,297 lak., élénk iparral, főképen butor-, pamut- és gyapjuiparral. Látogatott nyaraló hely. 1907-ben nemzetközi kiállítás volt itt. — 2. *J.*, város Szt. Ilona szigetén (l. o.). — 3. *J.*, a legrégibb angol letelepülés (1607) a James River torkolatának öblénél Virginiában, melynek csak romjai vannak már meg.

Jamgyökér (hibásan *jamsz—*), l. *Dioscorea*.

Jamin (ejtsd: zsameñ), *Jules Célestin*, francia fizikus, szül. Termesben (Ardennes) 1818 máj. 30., megh. Párisban 1886. A fizika tanára volt Párisban; 1868. az akadémia tagja, 1884. pedig titkára lett. Különösen az optikával, hővel és mágnességgel foglalkozott. Kisérleteivel kimutatta, hogy a mágneses erő székhelye a mágneses acél felszinén keresendő; azért vékony mágnesezett acélpléh-lemezekből állított egybe igen erős mágneseket. Nevezetesebb munkái: Cours de physique de l'école polytechnique (Paris 1883—89, 4 köt.) és Petit traité de physique (1870). Ez utóbbit magyarul átdolgozta *Kont* Gyula ily címen: A kisérleti természettan tankönyve (2. kiad. Budapest 1876—78).

Jamin-féle lánc, kapilláris csőben sorakozó légbuborékok láncolata, mely a víz átfolyását rendkívül megnehezíti. Hasonló jelenség tapasztalható a növények edényeiben is.

Jamitzer, l. *Jamnitzer*.

Jammes (ejtsd: zsám), *Francis*, francia költő, szül. Tournayben (Hautes-Pyrénées) 1868 dec. 2. Versei, melyekben a mesterkéltség naivitással párosul, a legköznapibb érzelmeket rögzítik meg, nem minden báj nélkül, de igen szabad formákban. Főbb verskötetei: De l'angélus de l'aube à l'angélus du soir (1897); Le poète et l'oiseau (1899); Le deuil des primevères (1901); L'église habillée de feuilles (1906); Poèmes mesurés (1908); Rayon de miel (1909). Regényei: Almaïde d'Etremont; Pomme d'Anis; Le roman du lièvre.

Jammu, város, l. *Dzsamu*.

Jamnia, görög neve a héber *Jabneel* v. *Jabneh* városnak, palesztinai város Dan és Juda határán, 13 mérföldnyire délnek Jaffától. Bibliai időben filiszteus város volt, melyet makkabaei Judás elfoglalt, s melyet Strabo mint népes telepet említ. Akkor már tisztán zsidó lakossága volt és 70—135-ig itt székelt a szanhedrin. 1114-ben a keresztesek erődöt és templomot építettek itt (Ibelin), mely utóbbi jelenleg is megvan, de mecsetté alakítva. Jelenlegi neve *Jebna*, lakói arabok. Egy másik *J.*, melyet Josephus Flavius említ, Felső-Galileában volt.

Jamnica, 1. Pisarovinához tartozó fürdő Horvát-Szlavonországban, Zágráb vmegye pisarovinai járásában, 112 méter magasságban. Égvényes konyhasós vasas savanyuvize Horvátországban nagyon el van terjedve, évenként 100.000 palack kerül forgalomba. Tulajdonosa a kincstár. — 2. *J.*, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1910) 1184 szerb lak., u. p. és u. t. Dvor.

Jamnička velika, adók. Zágráb vm. pisarovinai j.-ban, (1910) 855 horvát lak., u. p. és u. t. Pisarovina.

Jamnik, kisk. Liptó vm. liptóújvári j.-ban, (1910) 629 tót lak., u. p. Benedekfalu, u. t. Liptóújvár.

Jamnitzer *(Jamitzer)*, *Wenzel*, német ötvös, szül. Bécsben 1508., megh. 1585 dec. 15. Főleg Nürnbergben dolgozott, hol 1534. mester lett és előkelő polgári tisztségeket viselt. V. Károly, I. Ferdinánd, II. Miksa és II. Rudolf császárok udvari ötvöse volt. Csak kevés hiteles műve maradt reánk, míg neve szintén gyűjtőnévvé vált, melylyel a XVI. sz.-i német ötvösség termékeinek legjavát illették. Műveiben sajátságos módon egyesülnek még gótikus hagyományok renaissance formákkal. Technikai készsége, finomsága szinte páratlan. Legkiválóbb műve az ú. n. Merkel-féle asztaldísz, melyet a nürnbergi városi tanács 1549. vásárolt J.-től és ma a párisi Rothschild-gyűjtemény fődísze. Pompásan fölépített, figurális és növényi részleteiben rendkívüli gonddal kimunkált mű. Más műveit a bécsi cisz. kincstárban, a drezdai Grünes Gewölbe-ben és a müncheni muzeumban őrzik. J. elméleti tanulmányokkal is foglalkozott és 1568. a Perspectiva corporum regularium c. művet adta ki. — Rokona, *J. Christoph*, szül. Nürnbergben 1563., megh. 1618., szintén ötvös volt. Művei közül a bécsi cisz. kincstárban, a berlini iparművészeti muzeumban, a drezdai Grünes Gewölbe-ben és a moszkvai Kreml kincstárában vannak pompás darabok.

Jamont (ejtsd: zsamoñ), *Eduard Fernand*, francia tábornok, szül. 1831 jul. 19. St. Philibert de Grandlieuben (Loire inférieure). Részt vett a krimi és az 1859-iki olasz háboruban, 1860. a kinai expedicióban, szintúgy 1865. a mexikói háboruban. 1870-ben, mint a II. hadtest tüzérségének főnöke, a németek ellen harcolt; 1894 őszén a nyugalomba vonuló Gallifet helyett a hadsereg főinspektora, 1897. pedig a francia sereg generalissimusa lett, mely állásában 1900 júl. 4-ig működött, amidőn nyugalomba vonult.

Jampol, város, J. járás székhelye Podolia orosz kormányzóságban, a Dnyesztr és Ruszava mellett, 7000 lak.

Jam proximus ardet Ucalegon (lat.) a. m. már a szomszéd Ucalegon (háza) ég. Idézet Vergilius Aeneisének második énekéből.

Jamrud (ejtsd: dzsamrud), erősség az indiai Khaiber-hágón, l. *Khaiber*.

Jamszgyökér (helyesen *jam—*), l. *Dioscorea*.

Jämtland, svéd tartomány, l. *Jemtland*.

Jamulka v. *jarmulka* (lengyel), a lengyel és orosz zsidók vastag bársonysipkája.

Jamuna v. *Jumna*, folyó, l. *Dzsamma*.

Jan (holl.) a. m. *János*.

Jana *(Jen)*, folyó Jakutszk orosz-szibériai kormányzóságban, ered a Verhojanszktól délre levő hegységben, deltával torkollik 1030 km.-nyi folyás után a Lenától K.-re a Jeges-tengerbe. Partján fekszenek Verhojanszk és Usztjanszk.

Janaon, francia birtok Kelet-Indiában, l. *Yanaon*.

Janbo *(Janbo-el-Bahr, Yambo)*, Medina kikötővárosa a Vörös-tenger mellett, körülbelül 7000 lak., akik a mekkai és medinai zarándokok ellátásával foglalkoznak. A «szent város kapujának» is hívják.

Janchen *(von Westland)*, *Erwin*, lovag, botanikus, szül. Vöcklabruckban 1882 máj. 15. Bécsben tanult, ahol 1905. az egyetemi növénykert és növénytani intézet tanársegéde, 1910. a rendszeres növénytan magántanára lett. Számos utazást tett a magyar-osztrák tengerpart, Velebit, Bosznia-Hercegovina, Görögország, Tunisz növényzetének tanulmányozására. Monográfiai (Cistaceae), florisztikai és elnevezéstani értekezései jelentősek. Az Österr. Botan. Zeitschrift társkiadója.

Jancsi-bankó elnevezés alatt olyan utalványokat értünk, amelyeket vállalkozók adnak készpénzfizetés helyett munkásaiknak, azzal a hozzáadással, hogy ők vagy más megjelölt személyek készpénzfizetés helyett elfogadják. Minthogy a J. célzata leginkább az, hogy a munkásokat bevásárlásaiknál egy bizonyos helyhez kössék és így kiuzsorázzák őket, a legtöbb állam törvényhozása ezt a rendszert eltiltotta; így nálunk az 1898. II. t.-c. 32. §-a. L. *Truck-rendszer*.

Jancsó, 1. *Benedek*, irodalomtörténetíró és publicista, szül. Gelenczén (Háromszék vm.) 1854 nov. 19. Egyetemi tanulmányai végeztével 1878. reáliskolai tanár lett Pancsován, 1880. Aradon s 1887 óta Budapesten működött a II. majd az I. ker. gimnáziumban. 1892 óta munkásságát elsősorban a nemzetiségi kérdés publicisztikai szolgálatának szentelte. 1895—1899-ig szolgálattételre a miniszterelnökség nemzetiségi ügyosztályához volt beosztva. 1907-ben a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba hívták be, ahol a szabadoktatás ügyeinek vezetésével és szervezésével bízták meg. 1908-ban *A szabadoktatás országos szervezete* c. emlékiratot dolgozta ki, mely az erre vonatkozó szaktanácskozások alapjául szolgált. 1911 az ekkor felállított Országos Szabadoktatási Tanács ügyvezető alelnökévé nevezték ki. Az Országos Magyar Szövetségnek több éven át főtitkára, a Magyar Társadalomtudományi Egyesületnek egyik igazgatója s folyóiratának szerkesztője volt. Az Országos Középiskolai Tanáregyesületnek 1905 óta egyik alelnöke. Főbb művei: *Szenczi Molnár Albert* (Kolozsvár 1878); *Magyar nyelvtudomány-történeti tanulmányok* (Budapest 1881); *Kölcsey Ferenc élete és művei* (u. o. 1885); *Fábián Gábor élete és irodalmi működése* (Arad 1885); *Középiskoláink reformja* (Budapest 1891); *Szabadságharcunk és a dákóroman törekvések* (u. o. 1895); *Bánffy Dezső nemzetiségi politikája* (u. o. 1895); *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota* (u. o., 2 köt. 1896—99). Szerkesztője és munkatársa volt több folyóiratnak és napilapnak. Aradon 1882. megalapította a *Középiskolai Szemle*, Budapesten pedig a *Közoktatásügyi Szemle* c. folyóiratokat. Hosszabb időn át dolgozótársa volt

a Budapesti Hirlapnak, melyben főképpen nemzetiségi politikai cikkeket irt. Szerkesztette Arad vmegye és város monográfiáját (1892—95, 4 köt.).

2. *J. Dezső*, hirlapíró, szül. Kecskeméten 1856 szept. 15. Kecskeméten végezte a jog- és államtudományi tanfolyamot. Hirlapírói pályáját Budapesten a Közvéleménynél kezdette. Majd kineveztetvén postaigazgatósági fogalmazóvá, megszakadt hirlapírói pályája, mely 1883. a Pesti Hirlapnál, 1884. az Egyetértésnél folytatódott. Az Egyetértést mint segédszerkesztő 1894-ig szerkesztette, amikor a magyar agrármozgalom megindításával résztvett a Hazánk szervezésében, melyet később mint felelős szerkesztő vezetett. 1900-ban megalapította a Budapesti Levelezőt, a magyar mezőgazd. hirszolgálat organumát, 1907. pedig az Ungarische Agrarcorrespondenzet, mely a magyar mezőgazdaság és a magyar agrár- és szociálpolitika felől tájékoztatja a külföldet. 1880 óta mint felelős szerkesztő vezeti a Postaközlönyt.

3. *J. György*, magán- és perjogász, szül. Tályán 1853 febr., megh. Riminiben 1911 aug. 14. 1875—1891-ig a birói pályán működött. 1891. mint kassai ítélőtáblai birót a kolozsvári egyetemre a polgári peres és perenkívüli törvénykezési jog rendes tanárává nevezték ki. Művei: *A közszerzeményi jog* (Budapest 1882); *A magyar váltótörvény* (u. o. 1883, 2. kiad. 1887); *A magyar kereskedelmi törvény* (u. o. 1885); *A magyar házassági vagyonjog* (u. o. 1888, 2. kiad. 1890); *Magyar özvegyi jog* (u. o. 1896); *A magyar házassági jog* (u. o. 1896); *A magyar házassági és házastársi öröklési jog* (u. o. 1901); *Magyar polgári törvénykezési jog* (2. kiad. Kolozsvár 1906); *A magyar polgári perrendtartás rendszeres kézikönyve* (Budapest 1912, 1. köt.).

4. *J. Miklós*, orvos, szül. Kolozsvárott 1868 okt. 14. A kolozsvári tud. egyetem belgyógyászati tanszéke mellett 1893-tól 1902-ig volt a klinikai propedeutika magántanára, 1902. adjunktus. 1910-ben a belgyógyászat rendes tanára lett. Számos dolgozata jelent meg az orvosi szaklapokban. Önállóan megjelent műve: *Tanulmány a váltóláz parasitáiról 14 részben* (Budapest 1906),

5. *J. Pál (gidófalvi)*, színész, szül. Gidófalván 1761., megh. Kolozsvárott 1845 dec. 2. Az úttörő magyar színészet egyik legérdekesebb alakja. Először kántor volt Nagyszebenben, aztán tisztartó Vécsen, míg 1792. színésznek állt be Kolozsvárott. Komoly szerepeket szeretett volna adni, de alakja, mozdulatai, játéka mindenkit kacajra ingereltek. Így lett komikus színész kedve ellenére és sajátos komoly játékával óriási sikerei voltak, de neki magának nem volt öröme benne. 1836-ban nyugalomba vonult. Felesége, fia korán elhalt, magányosan élt, különc, mogorva, embergyűlölő lett s mégis Kolozsvár egyik legnépszerűbb alakja volt. Emlékét jellemzően örökítette meg *Déryné* naplójában s *Gyulai* Pál Az első magyar komikus c. rajzában.

Jancsófalva (azelőtt: *Jancsesd*), kisk. Bihar vm. magyarcsékei j.-ban, (1910) 534 oláh lak., u. p. Miklóirtás, u. t. Drágcséke.

Jancu (ejtsd: Jánku), *Avram (Ábrahám)*, «az erdélyi havasok királya», az 1848—49. évi oláh lázadás vezére, szül. Felső-Vidrán 1824., megh. 1872. Gimnáziumba Balázsfalván járt, bölcsészeti és jogi tanulmányait Kolozsvárt végezte. Maros-Vásárhelyt 1847. a kir. tábla előtt ügyvédi vizsgálatot tevén, gyakornok lett a szebeni kincstárnokságnál. Már ekkor élénk részt vett a román nemzetiségi mozgalmakban s 1848 május 15. a balázsfalvi gyűlésen a «nemzeti kormány» tagja, majd a topánfalvi prefektura prefektusa s az első légió «tábornoka» lett. 1848 dec. 7-én Nagyszeben alatt Bánffy alezredes megverte s ez időtől fogva J. főkép az Aranyos völgyének megvédésére szorítkozott. A hír 40,000 főre tette seregének számát; ő magát a havasok királyának nevezte. Mint arcképe alá később jegyezte, népe a német bolondja s ő népéé. Valóban, nem akarta kiszolgáltatni oláhjait a bécsi politikának. Ő volt Erdély egyetlen román forradalmi embere, ki a szabadságért s magasabb politikai célokért igazán hevült s ki szivesen fogadta a havasalföldi forradalmi bizottságnak azt a felhívását, hogy az oroszok ellenében a magyarok s az összes elnyomott népek ügyét mozdítsa elő. «Nu cred neamțului!» (Nem hiszek a németnek!) volt J. jelszava is. Szívesen fogadta tehát Balcescut, ki öt társával őt a romániai emigráció nevében Topánfalván a magyarok megsegítésére szólította fel. Amint 1849 ápr. 23. megkapta Kossuth küldöttének, Drágosnak levelét, azonnal alkudozni kezdett és ápr. 25. a mihályfalvi értekezleten el is fogadta a magyarokkal való békét s a fegyverletételt, melytől Axente és Bálint tiltakozása után sem állt el. Május 5. Drágos Kossuth nevében megerősítette a föltételeket s másnap J. Abrudbányán kitüzette a magyar nemzeti zászlót. *Hatvani* Imre őrnagy (l. o.) azonban még aznap bevonulván a városba, azzal mint hódított hellyel bánt s Dobrát azonnal, Buteant pedig utóbb Jószáshelyen főbelövette. Erre J. máj. 9. Topánfalváról ellene indult, megverte s Abrudbányán Drágost és a magyarokat felkoncoltatta. A kormány Kemény Farkast küldte ellene, ki jun. 11. győzött ugyan, de J. nagyobb serege elől Zalatna felé vonult vissza. J. 1849 júl. 6. a mariseli csatában Vasváry Pált csapatostul levágatta. Másrészt azonban kereste a debreczeni kormánnyal való összeköttetést és dolgozott az unió érdekében. Kossuth felszólítására hajlandó volt tábornoki ranggal belépni a magyar hadseregbe, ha tisztjeit maga nevezheti ki s teljesen önállóan vezényelhet, a világosi fegyverletétel (aug. 13.) azonban ez elkésett békülést is megakasztotta. J. 1852 júliusában nem jelent meg a Topánfalván átutazó ifjú császár előtt. A bécsi kormány, mely Bécsből egyszer már kiutasította, összeesküvéstől tartott s vigyáztatott reá. J. később csendes őrültségbe esett s teljesen elhagyatva halt meg. A hunyadvármegyei Czebe község sírkertjében egy óriási tölgyfa tövében levő sírja a román nép kegyeleti helye.

Jánd, kisk. Bereg vm. tiszaháti j.-ban, (1910) 1003 magyar lak., u. p. Gergelyi, u. t. Vásárosnamény.

Jandus-lámpa, elektromos ívlámpa, melynél az elektromos fényív a külső levegőtől elzárt harangba záratik, miáltal a lámpa égési tartama jelentékenyen meghosszabbittatik. Ezek a zárt fényíves lámpák, l. *Elektromos világítás*.

Jane (ang., ejtsd: dzsén) a. m. *Johanna, Janka.*

Jane *Paul, Soust de Borkenfeldt* (l. o.) belga költő álneve.

Janensch, *Gerhard,* német szobrász, szül. Zamborstban (Pomeránia) 1860 ápr. 24. Tanulmányait Berlinben és Bécsben végezte. Legtöbbet sajátított el Fritz Schapertől, kinek műtermében dolgozott egész 1883-ig és később asszisztense lett a berlini képzőművészeti főiskolán. 1903 óta a porosz királyi művészeti akadémia szenátora. Szobrai közül, melyek leginkább Berlin középületeit, tereit, utcáit díszítik, említésreméltók: Asmus Jakob Carstens márványszobra; A csónakos paraszt; a Vilmos császár-emléktemplom és az új berlini székesegyház részére készített alakok.

Janesville (ejtsd: dzsénszvill), Rock county székhelye Wisconsin északamerikai államban, a Rock-river mellett, vasúti csomópont, (1910) 13,894 lak., kocsi-, gép-, szappangyártással, vasöntéssel és pamutszövéssel, dohány- és állatkereskedelemmel; a vakok állami intézetével.

Janet (ejtsd: zsané), *Paul,* francia filozófus, szül. Párisban 1823 ápr. 30., megh. u. o. 1899 okt. 4. 1864 óta tanár a Sorbonne-on. J. Cousinnak egyik legnevesebb tanítványa s igen termékeny filozófiai író. Főbb művei: La famille, leçons de philosophie morale (1855, azóta 10. kiad.), a párisi akadémiától koszoruzott munka; Philosophie du bonheur (4. kiad. 1873); Le matérialisme contemporain en Allemagne (3. kiad. 1878); Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale (3. kiad. 1886), ez magyarul is megjelent ily címen: A politikai tudom. története az erkölcstanhoz való viszonyában, 1. és 2. köt. ford. *Lőrincz Béla,* a 3. köt. *Angyal* Dávid (Budapest 1891—1892); Éléments de morale (1870); Les problèmes du XIX. siècle (1872); La morale (1874); Philosophie de la Révolution française (1875); Les causes finales (1877); Saint-Simon et le Saint-Simonisme (1878); Les maîtres de la pensée moderne (1883); Les origines du socialisme contemporain (1883); Principes de métaphysique et de psychologie (Paris 1897, 2 köt.).

Jangada (növ.), l. *Apeiba.*

Jangaro *(Dzsandzsaro),* igen termékeny felföld Abessziniában, az é. sz. 8° alatt, Godzseb és Enarea között. Lakói gallák, keresztények és mohammedánok. Székhelye *Undzser,* délnyugatra Guragetól.

Jang-ce-kiang (a. m. az oceán fia), Kina legnagyobb folyója. Ered Tibetben a Tang-la hegység ÉK.-i lejtőin, ahol a mongolok *Mur-usszu*-nak nevezik (tibeti neve *Di-csu);* második forrásfolyója a *Napcsitai-ulan-muren,* amely É. felől jő le a Kuku-sili láncból. Kinába *Kin-sa-kiang* (arany homok-folyó) néven ér be Sz'csuan tartományba, ahol fölveszi balról a Min-kiangot, amely híres hatalmas villaalakú elágazással (bifurkációval) ömlik beléje. Ez a vidék az ú. n. Vörösmedence, amely nevét a mindent borító mezozoi korbeli vörös homokkőtől nyerte, ennek az a része, amely a Min-kiang két ága közé esik, az ú. n. csöng-tu-fui lapály a föld egyik legsűrűbben lakott helye, ősi kultúra-fészek. Ezután a Richthofen által felfedezett Szini felvetődések peremeit vágja keresztül vad szakadékokban, míg a perem előtt levő medencékben csak lassan folyik. Majd a han-koui medencét is elhagyva, a Huai hegység láncain áttörve kiér deltavidékére, amely egyike Kina legsűrűbben lakott és legjobban ismert területeinek. Hatalmas tölcsértorkolata (esztuárium) oly széles (36 km.), hogy a közepéről még egyik partot sem lehet látni, s annyi hordalékot visz a Keletkinai-tengerbe, hogy már a torkolatban levő Cung-ming szigetet is saját hordalékából építette fel. A már említetteken kívül mellékfolyói még: a Yalung, Tung-ho, Han, Vu, Yuën és Szian, amelyek a Tung-ting tavat vezetik le s a Kia v. Kan, amely a Po-jang tóvá szélesül ki egy helyütt. A J. és a tőle délre levő Cien-tang-kiang folyók deltái alacsony térszint zárnak el a tengertől, amely a mai Tai-hu tóvá duzzadt fel s ezt a Hoang-pu folyó csapolja le a J. torkolatába. Gőzhajók I-csangig Hu-pé tartományba hatolhatnak föl benne (2700 km.-nyire a torkolattól), azon fölül európai hajók a sellők miatt már nem járhatnak. A J. egész hossza 5100 km.-re, vízterülete pedig 1.900,000 km²-re becsülhető, esése I-csangtól a tengerig átlag 2—4 cm. 1 km.-en. Szélessége már Nanking fölött is 7 km. s torkolatában 22,000 m³ vizet visz magában mp.-enként, 600 km.-nyire érezhető meg a folyóban az ár és apály. A J.-on temérdek a kinai és idegen hajó s a kikötők mind igen forgalmasak, legnagyobb azonban Sang-háj, amely a torkolattól kissé D.-re fekszik. Partvidékét többszörös hatalmas védőgát védi az özönár ellen, amely a Cien-tang-kiang torkolatában hatalmasan jelentkezik.

Irodalom. Blakiston, Five months of the Yang-Tsze, London 1862; Little, Through the Yang-Tse gorges, u. o. 1881, 3. kiad. 1898; mrs. Bishop, The Yang-Tsze Valley and beyond, u. o. 1899; Gill, The river of Golden-Sand, u. o. 1880, 2 köt.; Chevalier, Le haute Yang-tse, Sang-háj 1899 térképpel; Richthofen, China III. köt.; Lóczy, Kina; a folyó hidrografiáját legjobban ismerteti Lóczy Lajos a Széchenyi-expedició tud. eredményeiben, a delta-vidéket Cholnoky idevonatkozó értekezéseiben, különösen Vízügyi Közlemények XXI. köt. és Mérnök- és Építész-Egyesület Közlönye.

Jania, város, l. *Janina.*

Janica (törökül *Jenidzse Vardar),* 1913 óta görög város, Szalonikitől Ny.-ra, kb. 9000, felerészben török és szláv lak., számos mecsetje és 2 híres síremléke van. A D.-re elterülő síkságon dohánytermeléssel. Közelében Pella (l. o.) romjai.

Janiceps, l. *Janusfejképződés.*

Janicsár, vagyis eredeti törökséggel *jenicseri,* új sereg. A török zsoldos gyalogságnak egyik hadteste, melyet Orkhán szultán szervezett és amely, mint tulajdonképen a szultán testőrsége, Szulejmánig csak a szultán személyes vezérlete alatt tartozott háboruba menni. E hadtest eleinte és régebben kizárólag keresztény szülők gyermekeiből állott, akiket vagy tized alakjában szedtek a birodalomban levő keresztény lakosoktól, vagy háború alkalmával raboltak el. Az ily módon elrabolt gyermekeket régebben kis-ázsiai törököknél osztották szét, hogy ott a nyelvet, vallást és szokásokat elsajátítsák, vagyis hogy törökökké, illetőleg moszlimokká váljanak; később pedig részint Konstantinápolyban, részint Drinápolyban és Gallipoliban nevelték őket kaszárnyákban, szigorú bánásmóddal. 18—20 éves korukban átléptek a J.-ok egyes ezredeibe, hol

három évig mindennemű szolgai munkát végeztek. A J.-ok zászlaja eleinte vérpiros volt, rajta ezüst félhold és kard, később minden *odá*-nak volt külön zászlaja, melynek fele sárga, fele pedig vörös volt, és külön zenekara. Fegyverzetük szerint két csoportba oszoltak: egyrészük hosszú flintát és széles, görbe kardot viselt, más részük pedig ijat és nyilat s szintén kardot. Ruházatuk a következő volt: fejükön kerek, magas, hátukra lecsüngő fehér nemez sapka, ú. n. *kecse*, melyre elől kanál volt tűzve; térden felül érő, elül gombos, derékon övvel összeszorított *dolomán*; e fölött hosszú, két ujjú *feredzse* vagyis köpönyeg. Régebben kék posztóból készült *salvár* (bő nadrág), lábukon általában vörös bakancs. Az egyes ezredek *(orta* vagy *oda)* parancsnoka *csorbadzsi* nevet viselt. Az egész J. hadtest feje és parancsnoka a *J. aga* (jenicseri agaszi), aki rendesen bégler-bég rangú s egyszersmind a fővárosi rendőrség főnöke is volt. Mint a nagyvezirnek és defterdárnak, úgy neki is megvolt a saját külön divánja, melynek tagjai a J.-ság törzskari tisztjei voltak. De a J. aga ezenkívül részt vett a nagyvezir divánjában is. Háború idején fehér zászlót (bajrak) és lófarkakat szoktak előtte vinni, utána pedig négy vezéték lovat vezetni. A *jenicseri efendiszi* pedig a J.-ság ellenőre és könyvvivője s mint ilyen a defterdár alá tartozó hivatalnok volt. A J.-ok viselete még látható a konstantinápolyi *J.-muzeum*-ban, az Atmejdán-téren, ahol száznál több életnagyságú viaszalakon van feltüntetve az egykori J. viselet.

Janicsár-zene v. *török muzsika*, a régi szultánok testőrségéről, a *janicsárok*-ról elnevezett török hadizene. Jellege visszataszítóan vad, lármás. Rendszerint oboák, keresztsípok, kis és nagy dobok, csörgők és réztányérok viszik benne a főszerepet. II. Ágost lengyel király (1699—1730) honosította meg országában; onnan terjedt el a nyugati katonazenekarokba. Ma a katonazenekarok ütőhangszercsoportját nevezik néha J.-nek.

Janiculum *(Janiculus)*, domb a Tiberis jobb partján, mely már a római királyok korában erődítéssel volt ellátva, de csak Augustus korában foglaltatott Róma városába.

Janik, 1. *János*, az 1848—49-iki szabadságharc vitéz katonája, szül. Kispalugyán (Liptó) 1797 febr. 18., megh. Liptószentmiklóson 1881 jan. 9. A franciák elleni hadjáratban több helyütt kitünt, az olaszok elleni háborúban pedig már tekintélyes szerepe jutott. A szabadságharc kitörésekor a 18-ik honvéd zászlóalj őrnagyává nevezték ki Komáromban. 1849 jan. 30. mint alezredest és dandárparancsnokot a Vágvonal védelmével bízták meg. Legdicsőbb fegyverténye a jún. 20-iki nyárasdi ütközet volt, melyben megmentette a sereget a végveszélytől, mit Klapka azzal jutalmazott, hogy nyomban a csatatéren ezredessé nevezte ki. A kapituláció után megyéjébe vonult vissza s a kiegyezés után buzgó tevékenységet fejtett ki a megyei közélet terén.

2. *J. Rezső*, szül. Komáromban 1819 máj. 4., megh. Egerben 1885 nov. 25. 16 éves korában a 33-ik gyalogezredbe lépett mint hadapród. 1848-ban az akkor alakult 10. honvéd zászlóaljhoz főhadnaggyá nevezték ki s e zászlóaljnál utóbb százados, őrnagy és zászlóaljparancsnok lett. A szabadságharc legnagyobb részét a péterváradi védőseregnél töltötte. A várnak 1849 szept. 20. történt átadásakor a többi tisztekkel együtt ő is kegyelmet nyert. A szabadságharc után az erdészeti pályára lépett; 1869. a király honvédőrnaggyá nevezte ki.

Janin (ejtsd: zsanen), *Jules*, francia író, szül. St. Étienneben (Loire) 1804 febr. 16., megh. Párisban 1874 jún. 19. 1836-tól haláláig a Journal des Débats könyv- és színházi kritikusa volt és szellemes ismertetéseivel nagy, bár nem mindig áldásos hatást gyakorolt. Nem annyira irányította, mint inkább szolgálta a közönség izlését. Értekezéseinél a külső siker volt a legnagyobb fokmérő. Tárcáinak javát Histoire de la littérature dramatique (1853—58, 6 köt.) c. alatt gyüjtötte össze. Jobbára Sue hatása alatt álló elbeszélő művei közül említhetők: L'âne mort (1829); Barnave (1831); Contes fantastiques (1832); Les catacombes (1839); La religieuse de Toulouse (1850). V. ö. A. *Piédagnel*, J. J. (3. kiad. 1883); *B. d'Aurevilly*, Juges jugés (1887).

Janina *(Joannina*, törökül: *Jania)*, görög város, a görög érsek és osztrák-magyar konzul székhelye, 210 km.-nyire Szalonikitól a J.-i tó Ny.-i partján, kb. 30,000 görög, albán és zsidó lak. Himző háziiparral, vászon alapon vörös, vörösbarna, ritkán kék selyemfonallal, ú. n. francia öltéssel (félkeresztöltés) készítik. A Micsikéli és Olitszika hegységektől körülvett s termékeny völgyben fekvő J. jól épült és kertekkel ellátott házakból, de nagyobbára szűk utcákból áll. A tóba benyúló földnyelven épült vár, a Demir-Kule (erősség) romokban hever. Forgalma élénk, 14 mecsetje, 7 görög temploma, 2 zsinagógája, 1 gimnáziuma és 8 iskolája van. J. valószínüleg Dodona helyén épült. 431. egy dodonai püspök egyházi zsinaton vett részt. 551-ben a gótok betörése után a Joannina nevet veszi föl patronusáról, Szt. Jánosról. 1320-ban egész Epirusz egyházi középpontja. 1422-ben Murád szultán alatt török uralom alá került. Legnagyobb virágzását a XIX. sz. elején érte el, Ali pasa uralma alatt és az újgörög szellemi élet középpontja lett. Ali meggyilkolása (1822) után hanyatlásnak indult. A balkáni háborúban, 1913 márc. 6. a görögök elfoglalták a törököktől s azóta görög birtok.

Janinai mélyedés, tulajdonképen karsztos jellegű besülyedt polje terület Epiruszban, a Mecovo Ny.-i lábánál 520 m. magasban, Janina várossal. Mint poljének látható lefolyása nincs, bár számos patak van benne; ezek egy tóba ömlenek mind, amelynek valószinüleg barlangokon át van lefolyása a tengerbe.

Jänisch, *Karl Friedrich von*, híres sakkíró, szül. 1813., megh. 1872 márc. 5. mint orosz őrnagy. Legkiválóbb két munkája: a két kötetes Analise nouvelle du jeu des échecs (Drezda és Pétervár 1842—1843) és a három kötetes Traité des applications de l'analyse mathématique au jeu des échecs (Pétervár 1862—1863).

Janit, l. *Robbanószerek*.

Janitor (lat., másképen *ostiarius)* a. m. ajtónálló; a kolostorokban kapus.

Janitorum regalium magister (lat.), l. *Főajtónálló.*

Janitschek, *Marie*, német írónő, *J. Hubert* művészettörténetíró (1846—1893) özvegye, szül. 1859 júl. 23. Mödlingben, Bécs mellett. Az újabb német írónők sorából komoly problémákkal foglalkozó irányregényeivel tünt ki. Regényeit kezdetben *Marius Stein* álnéven bocsátotta közre; említendők: Aus Aphroditens Garten (1902); Die neue Eva (1902); Harter Sieg (1902); Mimikry (1903); Esclarmonde (1906); Eine Liebesnacht (1907); Irrende Liebe (1908); Heimweh (1909); Im Finstern (1910). Költeményei: Gesammelte Gedichte (3. kiad. 1911).

Janja Gora, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 1100 szerb lak.; u. p. és u. t. Plaški.

Janja Lipa, adók. Pozsega vm. novskai j.-ban, (1910) 579 horvát lak.; u. p. Banova Jaruga, u. t. Pakračka Poljana.

Jank, *Angelo*, német festő és illusztrátor, szül. Münchenben 1868 okt. 30. Tanulmányait szülővárosa akadémiáján Löfftz és Paul Höcker vezetése alatt végezte. Nevét plakátjai és a Jugend c. hetilapban megjelent friss, színes rajzai tették ismeretessé. Nevezetesebb festményei: Halali (a müncheni új képtárban); Vágyódás (a troppaui muzeumban); A hercegnő és a disznópásztor, stb. A falképfestés terén is sikeresen működik.

Jánk, kisk. Szatmár vm. fehérgyarmati j.-ban, (1910) 1276 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Janka *Viktor (bulcsi)*, botanikus, szül. Bécsben 1837 dec. 24., megh. Budapesten 1890 aug. 9. Kezdetben a katonai pályán működött s már ebben az időben sok ritka növénynek a termőhelyét fölfedezte. Tehetségét és buzgalmát Haynald érsek felismervén, 10,000 frtos alapítványt tett, hogy a magyar nemzeti muzeumban a növénytani osztálynak őri állás szerveztessék s ez állásra egyenesen J.-t ajánlotta. Itt volt 1870-től 1889 tavaszáig, amidőn nyugalomba vonult. 1871 és 1872-ben a Balkán növényzetét kutatta és sok érdekes növényt hozott. Számos, de többnyire rövid florisztikai közleményt írt hazai és német folyóiratokba.

Jankafalva, kisk. Bihar vm. székelyhídi j.-ban, (1910) 576 magyar lak.; u. p. és u. t. Bihardiószeg.

Jankahíd, nagyk. Torontál vm. nagybecskereki j.-ban, (1910) 1220 oláh lak., postaügynökség; u. t. Bégafő.

Jankai *(Csizmadia) József*, népköltő és népszónok, szül. Erdiószegen 1831 máj. 27. Filozófiát és jogot tanult, küzdött a szabadságharcban, fogságot is szenvedett, majd mérnökösködött és a hirlapírói pályán működött. A követválasztásoknál mondott tüzes ellenzéki szónoklataiért Jókai az *Ország kortesé*-nek nevezte s e néven írta ezután politikai és humorisztikus verseit a fővárosi és vidéki hirlapokba, élclapokba. Versei összegyűjtve is megjelentek (1861, 1867, *A kortes dalai* 1870) s írt egy felköszöntő könyvet is (100 felköszöntés, év nélkül). V. ö. *Szeless* Adorján, Ellenzéki Arcképcsarnok (1892).

Jankó, 1. *János*, festő és karrikaturarajzoló, szül. Tótkomlóson (Békés vm.) 1833 nov. 1., megh. Budapesten 1896 márc. 29. 1860-ban tünt fel ízes, humoros rajzaival, amelyeket a *Bolond Miska* és a *Kikeriki* című hetilapokba rajzolt. A magyar fővárosban letelepedve, rajzaival nevét rövid idő alatt jóhangzásuvá tette az egész hazában. Valahány humorisztikus lap támadt, annak ő volt a legszorgalmasabb és legkedveltebb munkatársa *(Bolond Istók, Borsszem Jankó* stb.). Genreképeket is festett, melyek a legjellemzőbb mozzanatait tükröztetik vissza a magyar népéletnek. Ezek a genreképek többnyire színnyomatokban is megjelentek s nagy népszerűségnek örvendtek. Ilyen: *Csokonai a csikóbőrös kulaccsal*, a *Lakodalmi tragédia* (Szépmüv. Muzeum), a *Lóvásár*. — Fia, *J. Elemér*, szül. 1872., megh. 1892., a budapesti mintarajziskolában és Münchenben Hollósynál s az akadémián tanult, örökölte atyja humorát s számos rajzot készített a Fliegende Blätter számára. Hátramaradt rajzait albumfüzetben adták ki 1895.

2. *J. János*, földrajzi író, *J. 1.* fia, szül. Budapesten 1868 márc. 13., megh. Borszéken 1902 júl. 28. Tanulmányait Budapesten végezte. 1888-ban Egyiptomban, 1889. Tripoliszban és Tuniszban tett utazásokat, 1890. és 1891. Anglia és Franciaország föld- és néprajzi intézeteit tanulmányozta. 1894-ben a Nemzeti Muzeum néprajzi osztályának segédőre lett. 1898-ban résztvett gr. Zichy Jenő ázsiai útjában. Tevékeny része volt a földrajzi és néprajzi társulatok működésében. Az Etnografia szerkesztője is volt. Nagy számú önálló művei közül a jelentékenyebbek: *Gróf Benyovszky Móric életrajza* (1889); *A Nilus deltája* (Budapest 1890., német nyelven is); *Magyarország hegyvidékeinek csoportosítása* (u. o. 1891); *Kalotaszeg magyar népe* (u. o. 1892); *Torda, Aranyosszék és Toroczkó magyar népe* (u. o. 1893); *Adatok a bácsbodrogvármegyei sokácok néprajzához* (u. o. 1896); *A magyar halászat* (gr. Zichy Jenő útleirásában, u. o. 1902); *A balatonmelléki lakosság néprajza* (1902, a Balaton tudományos vizsgálatának eredményei III. kötete).

3. *J. Pál*, a róla elnevezett klaviaturának feltalálója, szül. Tatán 1859 jún. 2. Bécsben Hans Schmittnél és Berlinben H. Ehrlichnél tanult zongorajátékot. Neve ismertté lett az általa 1882. feltalált klaviatura révén. Ez hat — egymás fölé épített — billentyüsorból áll; valamennyi együtt *egy* kromatikus skálát ad, a felső négy sornak csupán az a célja, hogy egy és ugyanazt az emeltyüt különböző pontokon foghassuk. Ez a klaviatura az oktáva fogási távolságát szükíti egy ötödrésszel és olyan hatásokat (egy és többszólamú kromatikus glissandókat) tesz lehetővé, amelyek a régi klaviaturán el nem képzelhetők.

Jankó-klaviatura, l. *Jankó*, 3.

Jankomir, adók. Zágráb vm. zágrábi j.-ban, (1910) 21 horvát lak., u. p. Stenjevec, u. t. Zágráb.

Jankovácz, község, l. *Jánoshalma.*

Jankovich *(vadasi és jeszeniczei)*, 1. *Béla*, államférfiú, *J. 2.* dédunokája, szül. Budapesten 1865 ápr. 29. A középiskolát a bécsi Theréziánumban, jogi tanulmányait a budapesti egyetemen végezte, hol 1888. államtudományi doktori oklevelet nyert. Időközben a párisi egyetemet is látogatta. 1889-ben a német valutareformról írt munkáját a M. Tud. Akadémia a Lévay-pályadíjjal jutalmazta. 1888—

1891-ig a természettudományokat tanulmányozta a budapesti, londoni és freiburgi (im Breisgau) egyetemeken. Közben beutazta Közép- és Nyugat-Európát, majd tanulmányai végeztével másfél évig utazott a föld körül, hosszabb időt töltvén Észak-Amerikában, Kelet-Ázsiában s az Indiákon. 1901-ben a budapesti egyetemen a közgazdaságtan magántanára lett. Mint politikus kezdettől fogva a szabadelvű eszmék híve volt s 1910. a nemzeti munkapárt megalakulásakor e párthoz csatlakozván, az ipolysági kerületben képviselővé választották. 1911 nov. 23. képviselőházi alelnök, 1912 szept. 7. valóságos belső titkos tanácsos, 1913 febr. 9. vallás- és közoktatásügyi államtitkár, 1913 febr. 26. pedig vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. Miniszterségének kezdetén mindjárt hozzáfogott közoktatásügyünk újjászervezéséhez. Programmjába vette az iskolák intenzivebb ellenőrzésének rendezését úgy az oktatás, mint az elemi iskolai végbizonyítvány kiadása dolgában. E végből benyujtotta az ingyenes népoktatás kiegészítéséről szóló törvényjavaslatot, melyben a választójogi törvény rendelkezése alapján szükségessé vált közoktatásügyi reformot valósította meg. E törvény szentesítést nyervén, ezentúl az elemi iskolák hatodik osztályában a záróvizsgákra külön megbizott iskolafelügyelők küldetnek ki. A különböző fokú iskolák munkája között egységességet és összhangot akarván teremteni, elsősorban a középiskolai oktatás reformjára vonatkozó tervezetet dolgozta ki. E mélyreható munkálatot megküldte tanulmányozás és javaslattétel végett az Országos Közoktatásügyi Tanácsnak, ahol a legkiválóbb szakférfiak igen nagy elismeréssel nyilatkoztak e tervezetről. Eddigi működése alatt tető alá hozta az állami és nem állami óvónők, valamint a gazdasági szaktanítók fizetésrendezéséről és a hajdudorogi püspökségről szóló törvényeket. Irodalmi téren is nagy munkásságot fejtett ki s főképpen közgazdasági tanulmányaival keltett feltünést. Munkái nagyobbrészt tudományos folyóiratokban és napilapokban jelentek meg. Nevezetesebb dolgozatai: *Tanulmány a német valuta átalakításáról 1888.* (a M. Tud. Akadémia Lévay-díjával kitüntetett pályamunka. Kézirat.); *A határhaszon elmélete és a psychophysikai alaptörvény* (Magyar Philosophiai Társaság Közleményei 1908); *Művelődéstörténeti párhuzamok Nyugaton és Keleten* (Budapesti Szemle 1911); *Az értékelmélet mechanikai alapelveiről* (Közgazdasági Szemle 1906). Számos cikke jelent meg külföldi utazásairól s a keleti népek kulturájáról is. A M. Tud. Akadémia 1913. levelező tagjává választotta.

2. *J. Miklós*, régiségbúvár s gyüjtő, szül. Pesten 1773., megh. 1846 ápr. 18. A kir. udvari kamaránál titoknokságig vitte, de csakhamar visszavonult s kizárólag a tudományoknak élt. *Cornides* Dániel vezetése mellett kezdte meg a hazai régiségek, oklevelek, irodalmi ereklyék, képek és ékszerek szenvedélyes gyüjtését, amit egész haláláig szorgalmasan és áldozatkészen folytatott. Jeles és nagyértékü régiséggyüjteményét a Tud. Gyüjtemény 1817. XI. köt.-ben s külön megjelent lajstromban is leírták; most a Nemzeti Muzeum kincsei közt foglal helyet. Mint történettudományi iró is jelentékeny munkásságot fejtett ki. Külön kiadott munkái: *Magyar szónemzés ölven példákban* (Pest 1832); *Bevezetés a klasszikus szerzők ismeretébe* (Szentgyörgyi Gellért Sallustiusa előtt, Buda 1811); *Besse János* (ázsiai utazó) *tudósításai* (Pest 1829—30); *A m. hajdankor emlékeinek gyüjteménye* (u. o. 1830); a Tudományos Gyüjteményben s az Akad. Évkönyvekben pedig nagyszámú, a nyelvet, irodalom- s egyéb történetet s régiségeket illető értekezése jelent meg. Legnevezetesebb és legnagyobb munkája: *A magyar könyvtár* (a magyar irodalom három századbeli, 1533—1833-ig megjelent müveit betürendben előadó bibliográfia), mely kéziratban maradt, s ugyancsak kéziratban az akad. levéltárban van: *Pályairat az idegen gyarmatok befolyásáról a magyar nemzetre.* Az Akadémiában, melynek tiszteleti tagja volt, 1846. Toldy Ferenc tartott felette gyászbeszédet.

Jankovich-töredék, l. *Jordánszky-kódex.*

Jankovics *Marcell*, iró, szül. 1874 nov. 3. Gardos-pusztán (Somogy vm.). Nagyatyja, Meszlényi Jenő negyvennyolcas honvédezredes, Meszlényi Teréznek, Kossuth Lajos nejének édestestvére volt. Hosszabb ideig élt Turinban, majd ügyvéd lett Pozsonyban. A füleki kerületnek több izben országgyülési képviselője volt. Kitünő alpinista, ki e téren kiváló eredményeket ért el. Több szépirodalmi müve jelent meg: *Búzavirágok* (1894); *Versek* (1899); *Költemények* (1903) cimü verskötetei és *Úttalan utakon* (1903), *Sasfészkek* (1906) és *Az Alpesek* (1911) c. alpinista müvei.

Jankovits *Gyula*, szobrász, szül. 1865. Budapesten s ugyanitt tanult mintázni az iparmüvészeti iskolában. Müncheni, majd 6 évi bécsi tanulmányok után állította ki első müvét: a *Libatolvaj*, Budapesten. Ettől fogva egy sor dekorativ szobrászati feladatot kapott a várpalota s más középületek kiékesítése körül. Kisebb arcképszobrai: *Szarvas Gábor* (1897); *Salamon Ferenc* (1902); *Jókai* (1905), a pannonhalmi Asztrik-szobor; nagyobbméretü szobormüvei a budapesti *Szent Gellért* (1902), a tápió-bicskei *Honvédszobor* (1910), a zombori *Rákóczi-szobor* (1912). Síremlékeket is készített.

Jánku *Ábrahám*, l. *Jancu.*

Jankulov *Boriszláv*, szociológiai iró, szül. 1878. Szekerényben (Torontál vm.). 1904-ben ideiglenesen megbizott tanárként működött az újvidéki szerb főgimnáziumban, de *Az újkor világlelke és a kereszténység* c. disszertációja az ortodox egyház megtámadása miatt az egész szerb sajtónak oly vehemens támadását vonta maga után, hogy a patronátus megbizását megvonta tőle és 1905. az államtól a bajai tanítóképzőnél kapott tanári alkalmazást. 1911. külföldön tanulmányozta a szocializmus legújabb irányát, a földbirtok reformját. Irodalmunkban ő az első ismertetője a történet és faj kapcsolatainak; idevágó nagyobb szabású tanulmányát a Társadalomtudományi Szemlében tette közzé. Sajtó alatt van tőle a Székely Jánosról szóló szerb románc-gyüjteménynek magyar fordítása.

Jánky *László*, Mária királyné nőuralmának a Dánfyakkal együtt esküdt ellensége volt s ellene a Dánfyakkal együtt lázadásba vitte a Duna-Tisza-Maros közét. Az ifju macsói bán, Garay Mik-

lós elég gyorsan szójjelverte őket 1387. Temesvár közelében. V. ö. *Katona*, Hist. Crit. XI. 192; *Márki*, Mária királyné (106., 110. ll.).

Jan Mayen, sziget az Északi Jeges-tengerben, dán birtok, 550 km.-nyire Izlandtól az é. sz. 70° 49′ —71° 9′ között és a Grw. ny. h. 7° 53′—9° 5′ között, hossza 55 km., területe 372 km². Vulkáni eredetű hegyek takarják. É-i felében van a Beerenberg (2545 m.) kiáludt vulkán; J. legnagyobb részét örökös hó takarja, a D.-i, átlag 300 m. magas részét nem. A partjai meredekek. A szigetet csak skót és krisztiániai fókahalászok keresik fel időnként. Évi hőmérséklete —2·3°, utolsó vulkáni kitörései 1732. és 1818-ból ismeretesek. Valószínűleg Hudson fedezte föl 1607. J.-on a Wilczek-völgy földszorosán volt 1882—83 között az osztrák-magyar sarki expedició nemzetközi megfigyelő állomása. V. ö. Die österr. Polarstation J. (Wien 1886, 3 köt.); *Mohn*, Öen J. M. (Kristiania 1892).

Jannasch, *Róbert*, német nemzetgazdasági író és gyarmati politikus, szül. Köthenben (Anhalt) 1845 ápr. 30. Előbb tanár volt és 1874. a drezdai statisztikai hivatal igazgatója lett. 1877—84-ig a berlini porosz kir. statisztikai hivatal rendes tagja volt. 1878-ban az elnöklete alatt álló kereskedelmi földrajzi társaságot alapította és 1879 óta az Export c. folyóiratot adja ki. 1880-ban a Deutscher Schulverein nevű egyesületet alapította. Kereskedelmi expedíciókat vezetett Marokkóba és Dél-Braziliába. Főbb művei: Abhandlungen über Nationalökonomie und Statistik (Basel 1869); Die Trades-Unions oder Gewerkvereine (u. o. 1871); Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung (Roscherrel, Leipzig 1885); Die deutsche Handelsexpedition 1886 (Berlin 1887); Ratschläge für Auswanderer nach Brasilien (4. kiad. u. o. 1898).

Jannequin *(Janequin, Jennekin), Clément*, a XVI. sz. egyik legnagyobb zeneszerzője, az új francia a capella chanson megteremtője volt. Életéről csak annyit tudunk, hogy a nagy Josquin de Près volt a mestere. Művei: Sacrae cantiones seu motectae 4 voc (1533); Proverbes de Salomon composés en musique en 4 parties (1558); Octante-deux psaumes de David (1559). Számos chansonja jelent meg Attaignant, Jacques Moderne, Tylman Susato, Gardanes gyüjteményeiben. J. az első nagy programmzenészek egyike volt.

Janny *Gyula (fehérvári)*, sebésztanár, szül. Székesfehérvárott 1842 márc. 30. 1867-ben Billrothnál lett műtőnövendék. 1871-ben Pesten telepedett le és Lumniczer tanár osztályán teljesített segédi szolgálatot. 1878-ban a barakkórház sebészeti osztályának főorvosává nevezték ki. Nagy érdeme a vöröskereszt-egyleti «Erzsébet-kórház» szervezése, a beteg-ápolónők kiképeztetése. 1882. az általános sebészeti kór- és gyógytan magántanárává, 1884-ben az «Erzsébet-kórház» igazgatójává nevezték ki. 1885-ben a Szent István közkórház egyik sebészeti osztályának főorvosa lett. 1895-ben az egyetemi nyilvános rendkívüli tanári címet kapta. Irodalmi dolgozatai a sebészet körébe vágnak s hazai és külföldi folyóiratokban jelentek meg. *Az újabbkori sebkezelésről* c. művét kiadta a kir. magy. természettud. társ. (1880). 1910-ben nyugalomba vonult.

Janó, kisk. Sáros vm. eperjesi j.-ban, (1910) 185 tót lak., u. p. Sárosszentimre, u. t. Eperjes.

Janocki *János Dániel*, lengyel bibliografus, szül. Birnbaumban (Posen) 1729., megh. Bomstban 1786 szept. 29. Egy *Janisch* nevű német család fia s katolizált, majd Zaluski András könyvtárnoka volt Varsóban. Főmunkája: Janociana (Varsó 1776—79, 2 köt., 3. kötete Lindetől, u. o. 1819), benne sok biográfiai jegyzet régi lengyel írókról.

Jánok, kisk. Abauj-Torna vm. tornai j.-ban, (1910) 734 magyar lak., postahivatal, u. t. Szepsi.

Jánoky, 1. *Demeter*, Tamás fia a Hunt-Pázmán nemzetségből, családja az abaujvármegyei Jánok, Vajda, Büttös falvakat birta. 1359-ben barsi, 1381. esztergomi főesperes volt, 1388—92. pedig Veszprém püspöke. — 2. *J. László*, az előbbinek bátyja, 1344—49. esztergomi prépost, 1359. veszprémi püspök, 1367-ig alkancellár. V. ö. *Wertner*, Magy. nemz. II. 56.; Hont vm. Okit. 305—310., 318., 336., 368; *Katona*, Hist. Crit. XII. 815. ll.; Turul, VIII. 12—15.

János (héberül *Jóchanán* a. m. Isten kegyeltje, gör. *Ioannes, Johannes*, ném. *Johann*, franc. *Jean*, ang. *John*, spany. *Juan*, port. *João*, ol. *Giovanni*, holland. *Jan*), számos szent, pápa és uralkodó neve.

János *szentek*. 1. *Keresztelő J.*, Jézus Krisztusnak előhírnöke, az agg Zakariás papnak és Erzsébetnek, a bold. Szüz közeli rokonának egyetlen fia. Tiberius császár 15. évében a Jordán partján föllépett, bűnbánatot hirdetve és utalva a Messiás közelgő országára; akik bűneiket megvallották és hívei lettek, azokat a Jordánban megkeresztelte. Jézus is megkereszteltette magát általa a Jordán vizében. Kemény szemrehányásokkal illetvén Herodes Antipast Herodiással való botrányos viszonya miatt és mert beszédei miatt politikailag veszedelmesnek látszott, fejét vették. Az egyház jún. 4. vasárnapján születésének, aug. 29-én pedig fövételének emlékét üli. A különféle szokások születésének emléknapján (pl. *Sz. János tüze*) valószínüleg a pogányok napfordulati ünnepének maradványai.

2. *J. apostol* és *evangelista*, Zebedeus genezáreti halász és Salomé fia s az id. Jakabnak öccse, Jézus legkedveltebb tanítványa. Bátyjával, Andrással ker. János tanítványaihoz tartozott, de midőn ez Jézushoz, mint az igért Messiáshoz utalta, e kettő első tanítványaiként Jézushoz csatlakozott. Jézus Jánost minden tanítványa fölött kitüntette szeretetével és bizalmával; lángoló buzgalmáért őt bátyjával együtt «boanergész»-nek, azaz a mennydörgés fiának nevezte. Jelen volt Jézus színváltozásánál és az Olajfák hegyén. Máriával együtt a kereszt alatt állott, melyről a haldokló Megváltó anyját az ő gondviselésére bízta. Az Úr mennybemenetele után Péterrel egy ideig Jeruzsálemben működött. Később Efezusban telepedett le és Kis-Ázsia egyházait kormányozta. Domitianus alatt (81—96) Rómába idézték s forró olajba dobták, honnan sértetlenül kimenekülvén, Pátmosz szigetére számüzték; Nerva alatt (96—98) visszatért Efezusba, hol igen nagy kort elérve 100 körül (Trajanus alatt, 98—117) bekövetkezett természetes haláláig meg is maradt. Emlékünnepét az

egyház dec. 27-én üli. Miként a többi három evangelistának, úgy neki is van emblemája: a *sas*. J. neve alatt öt kánonikus irat van az Új-szövetségben, t. i. egy evangelium, három rövid levél, s a Jelenések könyve (l. o.). Az Evangelium és Jelenések könyve körül egész irodalom keletkezett. Az újabb munkák közül említendők: Calmes (1903); Knabenbauer (1906); Belser (1905); Gutjahr (1905); K. Meyer (1902); Sanday (1905); Jackson (1906); Scott (1906); Tiefenthal (1892); Holtzmann (1891); Meyer-Bousset (1896); Kohlhofer (1902) stb.

3. *Aranyszáju Szt. J. (Chrysostomus)*, konstantinápolyi patriarcha, a legkiválóbb egyházatyák és szónokok egyike, szül. 347., megh. 407 szept. 14. Kezdetben a jogi pályára készült, a keresztség felvétele után azonban az egyházi pályára lépett; 386-ban szentelték pappá, mint hitszónok 12 évig működött szülővárosában, 398. pedig fényes hírneve folytán a konstantinápolyi patriarchai székre hívták meg. E magas állásában hatalmas szónoklataival megszilárdította a jó erkölcsöket, kórházakat emelt a nép számára, a gótok vezére, Gainas ellenében megvédelmezte az egyház jogait, s kérlelhetetlen szigorral üzte el azokat a püspököket, akik simonia útján jutottak állásukhoz. Erkölcsi fölénye és szigora sok ellenséget szereztek neki, akiknek 403. az ú. n. tölgyfa melletti zsinaton sikerült őt méltóságától megfosztani és száműzetésbe küldeni. Ezt azonban a nép megakadályozta. 404-ben azonban újra és végleg száműzték Kukususba (Örményorsz.) és innen Pityusba (Kolchis), ahol meg is halt. Emléknapja a kat. egyházban jan. 27., a gör. egyházban nov. 13. Művei mindenkorra az egyházi szónoklat remekei maradnak úgy tartalmuk, mint a klasszikusokkal egyenlő sorban álló nyelvezetük miatt. A Chrysostomus név (aranyszáj) mindjárt halála után jött szokásba és a liturgiába is átment. Tömérdek iratai közül a legkiválóbbak az ó- és újtestamentumot magyarázó homiliái, erkölcstani művei s v. 200 levele. Legjobb bibliográfia Baurtól, C. et ses oeuvres dans l'hist. litt. (1907).

4. *Alamizsnás Szt. J. (Joannes Eleemosynarius)*, szül. Ciprus szigetén 550 körül, megh. 616 nov. 11. Alexandriai patriarcha volt 606—616. Székfoglalása előtt mindenét a szegényeknek ajándékozta, akiket «urai»-nak nevezett. Kiváló jótékonyságáért kapta az *alamizsnás* nevet. Holttestét a török császár Mátyás királynak ajándékozta, mire egészen a mohácsi vészig Budán tisztelték; ezután Pozsonyba vitték át, hol a Szt. Márton-templomban őrzik. Emlékünnepe jan. 23., a görög egyházban nov. 11.

5. *J., damaszkusi*, l. *Damaszkusi Szt. János.*

6. *Keresztes Szt. J. (Joannes de Cruce)*, l. *Cruz*, 3.

7. *Istenes Szt. J. (Joannes de Deo)*, l. *Irgalmas barátok.*

8. *J., nepomuki*, l. *Nepomuki Szt. János.*

János *pápák.* Huszonhárom ilynevű pápa ült Szt. Péter székén.

1. *I. J., szent* (523 aug. 13—526 máj. 18.). Toscanai származású; Theodorik, a keleti gótok királya 524. egy küldöttség élén Konstantinápolyba küldte II. Justinianus császárhoz, az ariánusok ügyében. Innen visszatérve, Theodorik Ravennában ismeretlen okból fogságba vetette, hol meg is halt. Emléknapja máj. 27.

2. *II. J.* (533 nov. 2—535 máj. 8.), előbb *Mercurius.* Valószínűleg az első pápa, aki eredeti nevét megváltoztatta. Határozatával véget vetett a «theopaschita» vitának (l. *Theopaschiták*) 534 márc. 24.

3. *III. J.* (561 júl. 17—574 júl. 13.) Megújította a katakombákat és elrendelte, hogy vasárnaponkint istentisztelet tartassék bennük.

4. *IV. J.* (640 dec. 24.—642 okt. 12.). 640-ben Rómában tartott zsinaton kárhoztatta a monotheléták eretnekségét.

5. *V. J.* (685 júl. 23.—686 aug. 2.).

6. *VI. J.* (701 okt. 30.—705 jan. 11.). Gisulph beneventi herceget, ki az exarchátusra tört, visszavonulásra birta.

7. *VII. J.* (705 márc. 1.—707 okt. 18.). Képekkel és drágaságokkal ékesítette a bazilikákat.

8. *VIII. J.* (872 dec. 14.—882 dec. 16.). 875-ben karácsony ünnepén Kopasz Károly frank királyt császárrá koronázta. Methodiust a szláv Pannonia metropolitájává tette. Alatta a szaracénok Rómáig hatoltak, kiktől 25,000 ezüst márka évi adó fizetése által szabadult meg. 878-ban összeesküvés alkalmával Franciaországba menekült, ahol 881. Vastag Károlyt császárrá koronázta. Állítólag erőszakos halállal mult ki.

9. *IX. J.* (898 jan.—900 ápr. 6.). Zsinatokat tartott Rómában és Ravennában. A pápaválasztást illetőleg elrendelte, hogy a megválasztottnak fölszentelése császári megbizottak jelenlétében menjen végbe.

10. *X. J.* (914 márc.—928 máj.). Rokonának, Theodorának, Theophylakt szenátor feleségének segítségével jutott a trónra, ami miatt házasságtöréssel rágalmazták meg. 915-ben Berengárt császárrá koronázta; 916. megverte a szaracénokat Garigliano mellett. A görög egyházzal rövid időre kiegyenlítette a viszályokat. Azzal, hogy a provence-i Hugónak óhajtotta a császári méltóságot juttatni, elkeserítette Maroziát, Theodora leányát, I. Alberich feleségét, ki őt fogságba vetette, ahol állítólag megfojtották.

11. *XI. J.* (931—935 dec.), egyesek szerint Maroziának és III. Sergius pápának fia; mások szerint azonban bizonyos, hogy a salernói Marozia és I. Alberich patricius fia. Csak egyházi ügyekkel foglalkozott, míg anyja és 3. férje, Hugo uralkodtak Rómában. II. Alberich azonban elűzte Hugót, Maroziát pedig, valamint XI. J.-t börtönbe vetette, ahol meg is halt.

12. *XII. J.* (955 dec. 16.—964 nov. 14.). Előbbi neve Oktavián; II. Alberich római patricius fia és Marozia unokája; 18 éves korában befolyásos atyja révén került a pápai trónra. Könnyelmű, kicsapongó férfi volt, barátja a vadászatnak és háborúnak. Az egyházi és világi hatalmat ismét egy kézben egyesítette, Berengár, a pápai állam elnyomója ellen 961. I. Ottót hívta segítségül és 962. császárrá koronázta. Mivel azonban a császár ellenségeivel szövetkezett, Ottó visszatért Rómába és 963 nov. 6. zsinat elé idézte, de mert nem jelent meg, erkölcstelen élete miatt letétetett és VIII. Leó választatott utódjává. Do alig hagyta

el a császár Rómát, J. visszatért és véres bosszut állott ellenfelein. Mire Ottó ismét megjelent, J. meghalt.

13. *XIII. J.* (965 okt. 1.—972 szept. 5.). Mivel a római nemesek túlkapásai ellen erélyesen lépett föl, ezek föllázadtak ellene, elfogták és börtönbe vetették. Tíz hónap után a segítségére jött I. Ottó császár visszahelyezte.

14. *XIV. J.* (983 dec. 10.—984 aug. 20.). A görög pénzzel támogatott VII. Bonifác ellenpápával szemben nem birt állásában megmaradni. Ez az Angyalvárba záratta őt, ahol éhen halt meg.

15. *XV. J.* (985 aug.—996 márc.). Trónralépte után a hatalmas Crescentius által Rómából kiüzetve, Toscanába menekült s III. Ottó császárt segítségül hívta, mire Crescentius visszahívta a pápát. Ő hajtott végre először pápai kanonizációt 993. Ulrik augsburgi püspökön. Tudós pápa volt, de mert rokonait előnyben részesítette, a római klérus nem kedvelte. (Egy másik *XV. J.*, ki VII. Bonifác után lett volna pápa, nem létezett. Csak azért említjük, mert a további számítást megzavarta.).

16. *XVI. J.* (997—998.). A III. Ottó császár befolyásával választott V. Gergellyel szemben Crescentius ellenpápává tette. De a törvényes pápának segítségére sietett III. Ottó császár ellen elbukott, ki őt elfogatta és megvakíttatta. Egy római kolostorban halt meg 1013 ápr. 2.

17. *XVII. J.* (vagy ha két XV. J.-t számítunk, XVIII. V. ö. XV. J.). Csak pár hónapig volt pápa: 1003 jún. 13.—nov. 6.

18. *XVIII. (XIX.) J.* (1003 dec. 25.—1009 júl.). Tudós és szentéletü férfiú. Mint egyszerü szerzetes halt meg.

19. *XIX. (XX.) J.* (1024 jún. 25.—1033 dec. 6.). Fivérének, VIII. Benedeknek utóda. 1027-ben megkoronázta II. Konrád császárt és nejét. Dacára II. Basilios bizánci császár és Eusthathios konstantinápolyi patriarcha kérésének, nem ismerte el ennek «oecumenicus patriarcha» címét.

20. *(XX.) XXI. J.* (1275 szept. 8.—1277 máj. 20.). Habsburgi Rudolfot támogatta Anjou Károly ellenében, szorgalmazta a keresztes háborút és szorencsésen vezette az egyesülési tárgyalásokat VII. Paleol. Mihály császárral. Viterbói palotájában egy szobának leszakadt boltozata alatt lelte halálát. Bölcseleti és orvostani iratokat hagyott hátra, melyek legtöbbje Petrus Hispanus név alatt jelent meg nyomtatásban és több száz éven át tekintélynek örvendett, igy: Summulae logicales (Paris 1487, Velence 1572); Tractatus logicales (Köln 1503); Thesaurus pauperum (Lyon 1525).

21. *XXII. J.* (1316 aug. 7—1334 dec. 4.). Előbbi igérete ellenére Avignonban székelt. Lajos német királynak választását nem ismerte el és miután ez nem akart lemondani, az egyházból kiközösítette és alattvalóit a hűség esküjétől fölmentette. A kiközösítésnek azonban nem volt a várt hatása. Lajos egyetemes zsinathoz fellebbezett, békezavarónak és eretneknek nyilvánította a pápát. Lajos 1328. Rómába vonult, hol Sciarra bibornok megkoronázta és a pápát mint eretneket letétette s V. Miklós (l. o.) név alatt ellenpápát választatott. A szakadásnak azonban csakhamar véget vetett Róbert nápolyi király, ki Lajost az ellenpápával együtt Rómából elűzte, mire ez utóbbi önként lemondott és meghódolt a törvényes pápának. J. kiadott 20 konstituciót, az ú. n. Clementinae-t és Extravagantes-t (l. o. és *Corpus juris canonici*). Előmozditotta a tudományt és művészetet; kifogástalan, tudós és energikus férfiú volt. Korábbi nézete miatt a Visio beatificát illetőleg az eretnekség gyanujába keveredett, de azt halála előtt visszavonta. V. ö. *Occam* W., Compend. erroris Joannis P.

22. *XXIII. J.* (1410 máj. 17.—1415 máj. 29.). Nagytudományú, de pápasága előtt nem kifogástalan életü férfiú (előbb katonatiszt [tengeri rabló!] azután dr. juris). Pápává választatván, két ellenpápa, XII. Gergely és XIII. Benedek állott vele szemben. Megvédelmezte 1411. az egyházi államot nápolyi László ellenében, de 1413. menekülni kényszerülvén, Zsigmond császárhoz fordult segélyért, aki J.-t Konstanzba egyetemes zsinat összehívására birta 1415. Itt az ellene emelt vádakkal szemben nem védekezett, hanem Steinba szökött, de Brandenburgi Frigyes elfogta és előbb a Konstanz melletti Gottleben várában, majd Heidelbergben, végre Mannheimban szigorú őrizet alatt tartották. Szabadságát 1418. nyerte vissza, midőn Firenzében V. Mártont törvényes pápának elismerte, ki őt 1419. tusculumi bibornok-püspökké és a bibornoki kollégium dékánjává nevezte ki, de csakhamar, nov. 22. Firenzében meghalt.

János, számos uralkodó és fejedelmi személyiség neve.

Országok szerint.

Magyarország 1—2.
Ausztria-Magyarország 3—4.
Abesszinia 5.
Anglia 6.
Aragonia 7—8.
Bizánc 9—16.
Brandenburg 17—19.
Burgund 20.
Csehország 21.
Dánia 22.
Franciaország 23—24.
Kasztília 25—26.
Lengyelország 27—29.
Liechtenstein 30.
Mecklenburg 31.
Nassau 32.
Pfalz 33.
Portugália 34—39.
Spanyolország 40—41.
Sváb hercegség 42.
Svédország 43—44.
Szászország 45—52.
Szász-Weimar 53—54.
Toscana 55.

[Magyarország.] 1. *J., erdélyi vajda és magyar király, Szapolyai* István nádor és Hedvig teschení hercegnő fia, született Szepesvárában 1487., megh. Szászsebesen 1540 július 22. Történeti szereplése a híres 1505-iki rákosmezei országgyűlésen kezdődött, midőn a rendek az ő javára azt a végzést hozták, hogy a királyi ház kihaltával többé idegen nemzetbelit királlyá nem választanak. J. a nemzeti pártnak már ekkor királyjelöltje volt. A családban is megvolt a trónravágyás. Közszájon forgott az országban, hogy István nádor Mátyás halála után felemelte 3 éves kis fiát s azt mondta, hogy ha ilyen nagy volnál, most királlyá választatnálak. Anyja, a teschení hercegnő, a lengyel uralkodóház rokona, még nagyravágyóbb volt s 1505. ajánlatot tett a súlyosan beteg Ulászló királynak, hogy egyetlen leánya, Anna jövendőjét úgy biztosítsa, hogy az ő fiával, J.-sal jegyezze el s ők uralkodjanak utána. Ulászló az ajánlatot elutasította s a Miksával 1491. kötött örökösödési szerződéshez ragaszkodott. Erre volt válasz az 1505-iki rákosi végzés a nemzeti királyság érdekében. J. ismételve megkérte a királytól (1510) leánya kezét, de újra eredmény nélkül. Az udvartól való eltá-

volítás volt egyik célja, hogy J. erdélyi vajdává tétetett (1511). Azt azonban Ulászló sem akadályozhatta meg, hogy az új lengyel király Szapolyai Borbálát nőül vegye (1512). J. 1513 nyarán a törökök becsapása és zsákmányolásaik megtorlására beütést intézett a török földre, melynek szerencsés kimenetele után ezer lovas bandériummal ment fel Budára s még egyszer megkérte a királyleány kezét, de most is hiába. 1514-ben ő veri le a Dózsa-féle pórlázadást Temesvárnál s válogatott kínzással végezteti ki a «kur uc-királyt» és vezértársait. Népszerűsége növekedvén, Ulászló halála után J. pártja, a köznemesség azt követelte a rákosi országgyűléstől (1516), hogy a kiskorú Lajos király mellett kormányzóul J. neveztessék ki. Az udvari párt ezt megakadályozta. J. kárpótlásul Perényi Imre mellé koronaőrré választatott. Perényi Imre nádor halála után a nádori méltóságra a nemzet közvéleménye J.-t óhajtotta, de az udvari párt fondorlata következtében az országtanács többsége Báthory Istvánt emelte ez első országos főméltóságra (1519). A pártszenvedély tüzét ez még inkább élesztette, éppen akkor, midőn a török hódító föllépése miatt az ország egyesült erejének kifejtésére lett volna szükség. Nándorfehérvár eleste (1521) nagyrészt a felmentő sereg vezéreinek (Báthory és J.) gyűlölködése és késlekedése miatt történt s még e nagy veszteség sem hűtötte le a pártfelek szenvedélyét, mely a következő évek viharos országgyűlésein a végletekig fokozódott. 1522. az országgyűlés két főkapitány kinevezését határozta el, de az udvar csak Báthoryt nevezte ki azzá, J.-t mellőzte (1522). J. Erdélybe visszatérvén, a török által elűzött Radul havaselvei vajdát székébe visszaültette 1524. Ujlaki Lőrinc herceg gazdag örökségének nyujtott a viszálynak újabb táplálékot, a király tanácsosai elütvén a szerződés szerint igényelt örökségétől J.-t. A hatvani és rákosi országgyűlésen (1524) J. pártjával a kormányférfiak, főkép a nádor megbuktatására törekedett. Ami ekkor nem sikerült, megtörtént egy év mulva, midőn az 1525-iki forradalmi jellegű hatvani országgyűlés megfosztotta a király tanácsosait méltóságuktól s nádorrá a letett Báthory helyébe Werbőczy István választotta s Szapolyaiéknak az Ujlaki-féle örökséget kivívta. A megbuktatott főurak J. és pártja ellen titkon egy «kalandos» nevű társulatot alkottak, amely a következő év (1526) tavaszán tartott rákosi országgyűlésen felülkerekedett s Werbőczyt letette a nádorságról. Ilyen pártviszály között találta az országot a harcias Szulejmán szultán támadása s a mohácsi vész, mely legfőkép az udvari párt veresége volt. J. a különböző, egymással ellentétes királyi rendeletek miatt csak Szegedig érkezett az erdélyi hadakkal, midőn Mohácsnál a csata eldőlt. Szándékos árulással is vádolták némelyek, de alaptalanul, mert ő maga seregét megelőzve sietett a harctér felé s öccse, György, a második fővezér, halálával igazolta hűségüket. J. Szulejmán hadai kivonulása után 1526 okt. 14-ére Tokajba gyűlést hirdetett. A felsőmagyarországi, tiszántúli és erdélyi rendek már itt megegyeztek J. királlyá választásában, amit a november 5. Székesfejérvárra kitűzött országgyűlésen végre is hajtottak. November 10-én történt a királyválasztás, november 11. J. megkoronáztatása Podmaniczky István nyitrai püspök, mint legidősebb főpap által, a szent koronával. Az ellenpárt Habsburgi Ferdinánd cseh királyt választotta királlyá 1526 dec. 16. Pozsonyban. A horvátok 1527 jan. 1. Ferdinándot, Szlavonia 1527 jan. 6. J.-t választotta meg. Ferdinándot bátyja, V. Károly német császár, J. királyt a Habsburgok halálos ellensége, Ferenc francia király támogatta. Az ellenkirályok harca 1527 nyarán tört ki. Ferdinánd hadai komolyabb ellenállás nélkül haladtak Budára, honnan J. Hatvan, Eger felé vonult vissza. Tokajnál ütköztek meg (1527 szeptember 27.), Salm győzött a Ferdinánd seregével és J. a Tiszán átkelve, Várad alá vonult serege romjaival. A székesfejérvári szept. 28-iki gyűlés megkoronázta Ferdinándot és proskribálta J.-t, aki Erdélyben s a Tiszántúl újabb sereget gyűjtött és azzal még egyszer szerencsétlenül mérkőzött meg az abaújvármegyei Szina mellett Ferdinánd seregével (1528 március 20.). J. innen Lengyelországba, Tarnowba menekült s széleskörű diplomáciai akciót indított meg a magyar királyság visszanyerésére. Legfontosabb és Magyarország sorsára végzetszerű volt az, hogy Szulejmán szultánnal a már előbb hozzá küldött Laski Jeromos követsége által szövetséget kötött. Midőn Szulejmán hadi segélyéről biztosítást nyert, maga is sereget gyűjtött s 1528 nov. lengyel csapattal visszatért Magyarországba. Homonnán 8000 fönyi lovas sereg fogadta, Ungvárott török csausz jött elébe, aki által a belgrádi pasa Makót tűzte ki találkozási helyül. J. Debreczenen át ide sietett. Téli szállásra Lippára vonult, innen szervezte a következő tavaszi hadjáratot, várva a szultán jövetelét. Szulejmán Belgrád felől, J. a Tiszántúlról jőve Mohácsnál találkoztak (1529 jul. 19., 20.) s hadaikkal együtt mentek Budára, melyet Ferdinánd hadai rövid vívás után feladtak. A szultán J.-t a vár s a királyság birtokába ünnepiesen behelyezte s Bécs felé indult, honnan sikertelenül tért vissza országába. Az ellenkirályok között újra kitört a harc. Ferdinánd Roggendorf által Budát is ostrom alá fogatta 1530 őszén, de sikertelenül. Viszont J.-nak a szultán szövetségében sem sikerült az egész országot megnyerni s Ferdinándot kiszorítani. Nyugat-Magyarország Ferdinánd mellett, a keleti J.-sal tartott. Amaz a német segítségben bizakodott a török ellen, emez a török szövetség által vélte biztosíthatónak Magyarország függetlenségét a német ellen. Mindkettő régi politikai elvi alapokon állott s mindkettő európai szövetségesekre is támaszkodott. A harc és mérkőzés eldöntetlen maradt s végre a tényleges birtoklás alapján 1538. kiegyezés jött létre *(váradi béke)*, melyben egymás királyságát kölcsönösen elismerik s kimondják, hogy J. halálával az ország Ferdinándra szálljon. A titokban kötött béke a szultánt boszura ingerli, de J. kiengeszteli (1539). J. azonban a békefeltételek meg nem tartása miatt szakít Ferdinánddal s a váradi békét felbontja, megnősül, Izabella lengyel királyleányt veszi nőül, kitől fia születik, János Zsigmond (1540). 1540 júl. 22.

bekövetkezett halála előtt úgy intézkedik, hogy királyságát neje, Izabella és a szultán gyámsága alatt fia örökölje. J. volt utolsó tényleges nemzeti királyunk. Érdeméül tudják be a nemzeti függetlenség és önállóság szívós védelmezését, hibájául, hogy a török szövetség által megkönnyítette a török hódítás kiterjesztését Magyarországra. Székesfejérvárott temették el.

2. *J. Zsigmond* (v. *II. János*), *Magyarország «választott királya» és erdélyi fejedelem*, Szapolyai János magyar király és Izabella lengyel kir. hercegnő fia, szül. Budán 1540 júl. 7., megh. Gyulafehérvárt 1571 márc. 14. Ifjúkora viszontagságok és sok megpróbáltatás közt telt el (l. *Izabella*). Izabella királyné 1559 szept. 15. meghalván, J. maga vette át az uralkodást. Tizenegy évi kormányzása az erdélyi fejedelemséget kifejlesztette s megszilárdította, a némettel szemben fegyverrel megvédte, a török szultán által önállóságát elismertette (Szulejmán szultán athnáméja, 1566) s a reformációt Erdélyben elterjesztette. J. első nevezetesebb uralkodói ténye a Ferdinánd királlyal megkezdett kiegyezési tárgyalás. Ferdinánd nem engedett s hadra készült, hogy Erdélyt elfoglalja. Erre a székelyek is felázadtak régebbi szabadalmaik (adómentességük stb.) visszaszerzésére; de leverettek s régi szabadságuk eltöröltetett. 1563. elején J. újra követeket küldött Ferdinándhoz az alkudozások folytatására, de ő a királyi címről lemondani most sem akart, Ferdinánd viszont leányát, Johannát, csak úgy akarta hozzáadni, ha J. a protestáns vallást elhagyja. A magyarországi részekben megújult a harc (1564), amely változó szerencsével egy évig tartott. Végre J. békealkut kezdett Báthory István által Svendivel, akik megkötötték az ú. n. *szatmári egyezséget*, mely szerint J. lemond a királyi címről, csak Erdély és a magyarországi részek fejedelmének írja magát, elismeri a császár-király fenhatóságát, Miksa egy bajor királyleányt adat hozzá nőül, az egymástól elfoglalt országrészeket kölcsönösen visszaadják s véd- és dacszövetséget kötnek a török ellen. A most már elfogadott egyezséget a portáról visszaérkező Békés Gáspár akasztotta meg, aki a szultán védelméről és fegyveres segítségéről biztosította a fejedelmet. 1565 nyarán újra megindult a harc az erdélyi részekben. Miksa most azzal akarta a török pártfogását elvonni J.-tól, hogy elárulta a szatmári egyezséget. A szultán haragra gyúlva, felelősségre vonta J.-ot, aki azonban kimentette magát. Hogy J.-ot s az erdélyieket megnyerje, fejedelmi jelvényeket küldött neki s ünnepélyes oklevelet (athnámét), melyben oltalmat ígér a fejedelemnek s országának biztosítja fejedelemválasztási szabadságát s annak megerősítését s adó fejében 10,000 forintot kíván. Az erdélyi fejedelemség ezen elismerése nagy örömet okozott Erdélyben s a fejedelem igen fényes kísérettel indult a szultán elibe, aki őt zimonyi táborában kitüntető szívességgel fogadta és ünnepeltette (1566 jún. 29.—júl. 1.). A Szelim szultán és Miksa császár-király között 1568 febr. 17-én nyolc évre kötött békében a J. által birt terület s Erdély szabad fejedelemválasztása is biztosíttatott. J. most a belreformokra fordíthatta minden figyelmét. A vallásszabadságot már az 1557-iki tordai országgyűlésen törvénybe iktatták s a protestáns felekezetek összeegyeztetésére nemzeti zsinatok tartását határozták. Maga a fejedelem is korán a reformációhoz csatlakozott s a végén unitárius lett. Utolsó, Marosvásárhelyt 1571 jan. 6. tartott országgyűlésén is kimondatta, hogy az isten igéje mindenütt szabadon prédikáltassék s így Erdélyben a protestáns vallás általánossá lőn. J. a magyarság erősbítésére is sokat tett. Alatta magyarosodott el Kolozsvár s olvadtak be Tordán, Enyeden, Deésen, Alvinczen, Borbereken a szászok a magyarságba. A törvényhozás nyelvét is ő tette magyarrá. J. utolsó nagyobbszabású politikai ténye volt Miksa császár-királlyal való kiegyezése, az ú. n. speyeri egyezség megkötése, mely szerint J. a királyi címről lemond, Erdélyt, Bihart, Máramarost, Közép-Szolnokot és Kraszna vármegyét birandja, a császár valamelyik unokahúgát veszi nőül, a török ellen véd- és dacszövetséget kötnek, halála után Erdély szabadon választ vajdát, aki a császár-király véduralmát el fogja ismerni. J. elfogadta és megerősítette a szerződést, de az csakhamar azután bekövetkezett halála miatt életbe nem léphetett. Benne kihalt a Szapolyai-ház, az utolsó magyar nemzeti király s a lengyelek királyjelöltje utódnélküli nagybátyja (Zsigmond Ágost) halála esetére. 1571 máj. 24. az új fejedelemválasztó országgyűlésből temették el a gyulafehérvári székesegyházba, anyja mellé, a templomban máig is látható díszes szarkofág alá, egy belső kisebb koporsóba, melyen ezüst lemezre volt metszve dicsőítő irata (elogium). Hamvai a templom többszörös feldúlása alatt szétszóródtak.

Irodalom. Az egykoru és modern történetírók nagy munkáin kívül speciális monográfiák: Gromo Endre, János Zsigmond testőrkapitánya jellemzése (Archiv des Vereines für Siebbg. Landeskunde. Új folyam, 2. köt.); Szádeczky Lajos, Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552—56., Budapest 1888; Jakab Elek, János Zsigmond választott magyar király s erdélyi fejedelem élete és uralkodása (Keresztény Magvető, 2. köt. Kolozsvár 1863).

[Ausztria-Magyarország.] 3. *J. Ker. József Fábián Sebestyén, osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, II. Lipót császár hetedik fia, szül. Firenzében 1782 jan. 20., megh. Grácban 1859 máj. 11. Gondos nevelésben részesült s 18 éves korában a német harctéren küzdő osztrák sereg élére állították, de Hohenlinden mellett (1800 dec. 3.) súlyos vereséget szenvedett Moreau francia hadaitól. A lunevillei béke után Tirol főkormányzója lett és 1805. sikeresen harcolt itt az egyesült francia-bajor sereg ellen. Az ulmi katasztrófa után azonban kénytelen volt Tirolból kivonulni és az Itáliából hátráló Károly főherceg seregével egyesülve Bécs felé tartott. Eközben az osztrák fősereg Austerlitznél nagy vereséget szenvedett és a háborut a pozsonyi béke fejezte be. A béke idejét J. tudományos kutatásoknak és utazásoknak szentelte. Az 1809-iki háborúban az itáliai sereg fővezére lett és Udinébe nyomulva *Sacile* mellett megverte Jenő alkirályt (ápr. 16.). Ezalatt Napoleon Bécsig nyomult, amiért J.-t is visszarendelték az olasz harctérről. J. Villachon és Grácon át Magyarországra vette útját, hogy itt a nemesi fölkelő haddal egyesüljön. Az egyesülés Győrnél történt meg, hol J. a nyomában jövő Jenő alkirály seregétől jún. 14. nagy vereséget szen-

vedett, mire Komárom felé hátrált. Ennek következtében megkésve érkezett a wagrami harctérre (július 6.), mikor már a csata sorsa el volt döntve. Ezért Károly főherceg neheztelt reá s őt tartotta csatavesztése főokának. A bécsi béke után J. a katonai nevelőintézetek főigazgatója lett. A harctéren utoljára 1815. szerepelt, mikor *Hüningen* várát (Elszász) 12 napi ostrom után kapitulációra bírta (aug. 26.). A végleges béke után Grácba költözött, miután 1827. morganatikus házasságra lépett *Plöchl Annával*, az ausseei postamester leányával. Leereszkedő modora és közhasznú tevékenysége miatt nagy népszerűségnek örvendett (Herzog Hannes). Ő alapította a gráci muzeumot (Johanneum) s részt vett mindenféle ipari, mezőgazdasági, tudományos és művészi mozgalomban. Gráci otthonából az 1848-iki események szólították ki. Előbb I. Ferdinánd császár nevezte ki helytartónak, amikor Bécsből Innsbruckba menekült s J. e minőségében nyitotta meg az első alkotmányos birodalmi gyűlést (júl. 22). Ezalatt a frankfurti német nemzeti parlament szintén a népszerű főherceget választotta meg birodalmi kormányzónak *(Reichsverweser)*. J. ezt a méltóságot el is fogadta, Frankfurtba ment és felelős kormányt nevezett ki (júl. 11.) De mivel a porosz és osztrák (kis- és nagynémet) pártok közt kiegyenlíthetetlen ellentétek merültek fel, J. 1849 dec. lemondott kormányzói tisztjéről. Hátralevő éveit Grácban töltötte. Nejétől (szül. 1804., megh. 1885), kit a császár 1845. meráni grófnői rangra emelt, született egyetlen fia, *Ferenc, meráni gróf* (szül. 1839., megh. 1891). Levelezéseit, naplóit és egyéb iratait felhasználták: *Krones*, Zur Geschichte Österreichs 1792—1816 (Gotha 1886) és *Fournier*, Gentz und Cobenzl, 1801—1805 (Wien 1880) c. munkáikban. V. ö. *Schlosser*, Erzherzog Johann Baptist von Österreich (Graz und Wien 1908); u. a., Erzherzog Johanns Tagebuchaufzeichnungen (Graz 1912); *Krones*, Erzherzog Johann von Österreich (Innsbruck 1890).

4. *J. Nep. Szalvátor (Orth J.), osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, II. Lipót toscanai nagyherceg legifjabb fia, szül. Firenzében 1852 nov. 25., eltünt 1891. Dél-Amerika partjain. A cász. és kir. hadseregben altábornagyi rangig emelkedett s 1884—1887. hadosztályparancsnok volt Linzben. A vezető katonai köröket már ekkor magára haragította a Drill oder Erziehung című iratával, melyben erős bírálatot mondott a hivatalos katonai nevelésről. Ezért aztán, amikor 1887. a bolgár trónkérdésbe avatkozott felsőbb engedelem nélkül, elmozdították állásától. Az önérzetes és felvilágosodott szellemű J. erre 1889. lemondott főhercegi rangjáról és magát Gmunden melletti kastélyáról *Orth J.-nak* nevezte. Ezután letette a tengerészkapitányi vizsgálatot, vitorlás hajót (Sta Margherita) szerelt fel és tengerre szállott. Mikor Buenos-Ayresből Chilébe indult egy cementszállítmánnyal, útközben nyoma veszett (1891). Valószínüleg a Dél-Amerika partjain dühöngő viharnak esett áldozatul hajójával együtt. Azóta többször felmerültek a kalandos hírek, hogy Orth J. él, de mindezek alaptalanoknak bizonyultak. 1911-ben hivatalosan is halottnak nyilvánították. J. mint író is működött; megírta a cs. és kir. 12. gyalogezred történetét (Wien 1877—1880, 2 köt.) és leleplezte a spiritizmus szédelgéseit (Einblicke in den Spiritismus, Linz 1885, 5. kiad.). Kitünt mint komponista is.

[Abesszinia.] 5. *J., Abesszinia császárja* (1872—89), szül. 1832 kör., megh. 1889 márc. 9. Eredeti neve *Kasszai* volt és Tigré tartományt kormányozta. 1867-ben függetlenítette magát és mikor az angolok 1868. Tódor császár ellen hadjáratot viseltek, szövetséget kötött velük. Ezután elfoglalta Dél-Abessziniát is és 1872. felvette a császári (Negusz Negeszti a. m. királyok királya) címet és magát J.-nak nevezte. További uralkodása alatt szerencsésen harcolt az egyiptomiakkal és olaszokkal. De a Mahdi hadaival szemben vereséget szenvedett és a metemmehi csatában halálos sebet kapott. Utódává unokaöccsét, *Mangasát* nevezte ki, de ezt *Menelik* megfosztotta a tróntól.

[Anglia.] 6. *J., a Földnélküli (John Lackland), angol király* (1199—1216), II. Henrik király legifj. fia, szül. 1167 dec. 24., megh. 1216 okt. 19. Atyja őt tréfásan «Földnélküli»-nek nevezte, mert születésekor már idősebb testvérei közt felosztotta birtokait. Az angol trónra bátyjának, *Oroszlánszívű Richárdnak* halála után jutott (1199 ápr.), bár a jogos trónörökös *Artur*, bretagnei herceg, J. egy másik bátyjának, Gottfriednek fia volt. J. szeszélyes, pazarló és kegyetlen uralkodó lett. Első nejétől elvált, 1200. egy francia hűbérúr jegyesét, *Izabella angoulêmei grófnőt* vette nőül. Ezért II. Fülöp Ágost francia király megfosztotta őt franciaországi hűbérbirtokaitól, de J. 1202. megverte a franciákat s kezébe került unokaöccsét, Arturt megölette. Most már saját hűbéresei is elpártoltak tőle és a francia király egymásután elfoglalta J. francia birtokait. III. Ince pápával is összeütközött a canterburyi érseki szék betöltésének kérdésében és 1209. egyházi átkot vont a fejére. Erre megalázta magát a pápa előtt és neki hűbéres esküt tett (1213). Most aztán, mint IV. Ottó császár szövetségese, a német trónviszályba avatkozott, de Fülöp Ágosttól, Hohenstaufi II. Frigyes szövetségesétől *Bouvines* mellett nagy vereséget szenvedett (1214 júl. 27). E vereség után az angol főurak felkeltek a zsarnoki hajlamú J. ellen s őt 1215. a *Magna Charta* c. alkotmánylevél kiadására kényszerítették. J. azonban nem akarta a ráerőszakolt törvényeket megtartani s a pápa támogatásával vissza akarta szerezni korlátlan hatalmát. De még a polgárháborúnak a kitörése előtt meghalt. Trónját kiskorú fia, *III. Henrik* örökölte. V. ö. *Ramsay*, The Angevin empire: Henry II., Richard I. and John (London 1904).

[Aragonia.] 7. *I. J., Aragonia királya* (1387—1395), IV. Péter király fia, szül. 1350. Sokat harcolt Szardinia és Szicilia birtokáért, de inkább a művészeteknek szentelte idejét, mint a politikának.

8. *II. J., Aragonia királya* (1458—1479), I. Ferdinánd király fia. Bátyjának, V. Alfonznak halála után jutott Aragonia trónjára. Neje, *Blanka* révén 1425 óta Navarra királya is volt. Uralkodását fiának, vianai Károlynak lázongásai zavar-

ták meg. A trónon második fia, *Kat. Ferdinánd* követte.

[Bizánc.] 9. *I. J., Tzimiskes, bizánci császár* (969—976), szül. 925 kör. Arméniában. Theophano császárné ösztönzésére Nikephoros Phokas császárt 969 dec. 10. egy összeesküvő csapat élén megölte s elfoglalta a trónt. Győzelmesen harcolt az oroszok, bolgárok és arabok ellen, kiktől visszafoglalta Sziria nagy részét.

10. *II. J. Komnenos, bizánci császár* (1118—1143), I. Elek császár fia, szül. 1088., megh. 1143 ápr. 8. Szerencsésen harcolt a bessenyők és a kisázsiai szeldzsukok ellen. Kiváló tulajdonságaiért a *kalojohannes* (derék) nevet kapta alattvalóitól. J. neje *Piroska*, Szt. László királyunk leánya volt, ki a görög udvarban az *Irene* nevet kapta. E rokonság kapcsán avatkozott J. később hazánk ügyeibe. Pártfogásába vette ugyanis a Kálmántól megvakított Álmos herceget s mikor II. István annak kiadatását követelte, kitört a háború a két fél közt, mely változó szerencsével folyt 1127—1129-ig. J. utóda legifjabb fia, *Mánuel* lett.

11. *III. J., Dukas Vatatzes, bizánci (nicaeai) császár* (1222—54), Laskaris Tódor császár veje és utóda. A latin császárságtól elfoglalta Thrakia és Makedonia nagy részét, Epirus urát hódolatra birta és így előkészítette a bizánci császárság helyreállítását.

12. *IV. J., Laskaris, bizánci (nicaeai) császár* (1258—59), az előbbinek unokája, Laskaris II. Tódor fia. A trónra 8 éves korában került, de már egy év múlva megfosztotta őt *Palaiologos Mihály* a hatalmától. J. megvakítva kolostorban halt meg (1274).

13. *V. J., Palaiologos, bizánci császár* (1341—1391), III. Andronikos császár fia, szül. 1332-ben. Eleinte anyja gyámsága alatt állott. 1347—55-ig *Kantakuzenos Jánossal* kellett megosztania hatalmát. A törökök az ő uralkodása alatt jöttek át Európába. 1376-ban fia, Andronikos, megfosztotta őt a trónjától, de 1379. Murád szultán segítségével, kinek évi adót igért, újból visszaszerezte azt.

14. *VI. J., Kantakuzenos, bizánci császár* (1347—55), megh. 1383-ban. II. és III. Andronikos császárok alatt szolgált mint hadvezér s ez utóbbi halála után 1341. magát császárrá kiálttatta ki. Török segítséggel le is győzte V. J.-t, ki őt 1347. társcsászárnak fogadta. 8 év mulva azonban leköszönt a trónról és kolostorba vonult, hol számos teológiai munkán kívül megírta korának történetét (Corpus scriptorum historiae Byzantinae, Bonn 1828—32).

15. *VII. J., Palaiologos, bizánci császár* (1398—1402), IV. Andronikos fia. Atyja őt 1376. társcsászárul vette maga mellé. 1390-ben pár hónapig újból császár lett nagyatyjával szemben. 1398-ban török segítséggel arra kényszerítette nagybátyját, II. Mánuel császárt, hogy uralmát vele megossza. 1402-ben azonban végleg kiesett a hatalomból s kolostorba vonulva halt meg 1409 körül.

16. *VIII. J., Palaiologos, bizánci császár* (1425—48), II. Mánuel császár fia, szül. 1391., megh. 1448 okt. 3. A fenyegető török veszedelemmel szemben a nyugati keresztény udvaroknál és a pápánál keresett támogatást. 1437—39-ig Itáliában tartózkodott s a firenzei zsinaton elfogadta a keleti egyház unióját a nyugatival. De hazaérkezve, a papság és nép ellenkezése miatt nem tudta azt keresztülvinni. Most minden reményét I. Ulászló és Hunyadi János segítségébe helyezte, de a várnai csatavesztés végzetessé vált J. birodalmára nézve is, melyből ekkor már csak a főváros, Konstantinápoly maradt meg.

[Brandenburg.] 17. *J. Cicero, brandenburgi választófejedelem* (1486—99), Albert Achilles őrgróf legidősebb fia, szül. Ansbachban 1455 aug. 2., megh. Arneburgban 1499 jan. 9. Takarékos és körültekintő uralkodó volt és élénk részt vett a Németbirodalom reformját előkészítő wormsi gyűlésen 1495. Cicero melléknevét a latin nyelvben való jártasságáért kapta. Pompás síremlékét a berlini dómban *Peter Vischer* készítette.

18. *J. György, brandenburgi választófejedelem* (1571—98), II. Joachim fia, szül. 1525 szept. 11., megh. 1598 jan. 8. Atyja pazarlásait takarékosságával igyekezett jóvá tenni. A reformátusok iránti gyűlöletből elnézte a jezsuiták téritéseit. Ő fejezte be a berlini palota építését és sok menekülő hollandit fogadott országába. Három feleségétől 23 gyermeke született, kik közül 15 élte túl.

19. *J. Zsigmond, brandenburgi vál.-fejedelem* (1608—20), Joachim Frigyes legidősebb fia, szül. 1572 nov. 8., megh. 1620 jan. 2. Atyja halála után 1608 júl. 18. Brandenburggal együtt a porosz hercegség kormányát is átvette annak elmebajos uralkodója, Albrecht Frigyes helyett. Neje révén a jülich-klevei örökségből 1614. végleg megszerezte Kleve, Mark, Ravensberg és Ravenstein birtokát. 1614-ben áttért a református hitre, ami nagy visszatetszést keltett lutheránus alattvalói közt. 1618-ban apósának halála után a porosz hercegség tényleges uralkodója lett s azt állandóan egyesítette Brandenburggal.

[Burgund.] 20. *J., a Rettenthetetlen* (Sans Peur), *burgundi herceg* (1404—19), Merész Fülöp herceg fia, szül. 1371., megh. 1419 szept. 10. Trónörökös korában a *neversi* hercegi címet viselte s részt vett a szerencsétlen nikápolyi csatában 1496., hol a törökök fogságába került s csak 200,000 arany váltságdíjért kapta vissza szabadságát. 1404-ben követte atyját a burgundi hercegségben s rögtön állást foglalt Lajos orléansi herceg romlott kormánya ellen, ki az elmebajos VI. Károly király helyett igazgatta Franciaországot. J.-t heves természete odáig ragadta, hogy Lajost Párisban megölette 1407. Igy aztán ő lett Franciaország kormányzója és a trónörökös nevelője. Az Orléans-pártiak (Armagnac) azonban 1413. J.-t Párisból elűzték s ez csak az angolokkal kötött szövetség árán tarthatta fenn hatalmát. 1419 szept. 10. Károly trónörökös találkozóra hívta őt Monterauba, hol az Yonne hídján egyik kisérőjével orvul megölette. Utóda fia, *Jó Fülöp* lett.

[Csehország.] 21. *J., a vak, cseh király* (1310—46), Luxemburgi VII. Henrik császár legidősebb fia, szül. 1296 aug. 10., megh. 1346 aug. 26. Atyja összeházasította *Erzsébettel*, II. Vencel cseh király leányával s a csehek 1310. királyukká választották. Új országában mindvégig idegentül érezte magát s a hatalom mindinkább a cseh főnemesség kezébe került. A német pártharcokban Bajor Lajos oldala mellett harcolt, később azon-

ban a francia és pápai politikát támogatta. Családja számára egyidőre megszerezte Tirolt, Itáliában is hódított, de ezen hódításai csakhamar elvesztek. Legnevezetesebb szerzeménye Csehország részére a sziléziai hercegségek birtokbavétele volt (1327—29). Megérte, hogy fiát, *Károlyt*, a morva őrgrófot, a német választófejedelmek Bajor Lajos ellen királlyá választották (1346 júl.). Ezután fiával együtt VI. Fülöp francia király segítségére sietett és vak létére részt vett a crécyi csatában, hol hősies küzdelem után elesett.

[Dánia.] 22. *II. J., Dánia, Norvégia és Svédország királya* (1483—1513), I. Keresztély dán király fia, az oldenburgi házból, szül. Aalborgban 1455 jún. 5., megh. u. o. 1513 febr. 20. Atyja halála után előbb Dánia, majd (1483) Norvégia királya lett. 1497-ben a svéd nemesek egy része is megválasztotta királynak, de itt csak 1501-ig uralkodott, mert kénytelen volt a kormányt a *Sture*-családnak átengedni. 1490-ben megosztotta Schleswig-Holsteint öccsével, Frigyessel. 1500-ban nagy vereséget szenvedett a *ditmarsok*-tól. Utóda fia, *II. Keresztély* lett.

[Franciaország.] 23. *I. J., Franciaország királya*, X. Lajos utószülött fia, szül. 1316 nov. 15., megh. 1316 nov. 19.

24. *II. J., a Jó, Franciaország királya* (1350—1364), VI. Fülöp legidősebb fia, szül. 1319., megh. Londonban 1364 ápr. 8. Teljesen lovagi felfogású uralkodó volt, ki csak a nemességnek kedvezett és többi alattvalóit nyomasztó adókkal terhelte. Uralkodása alatt újból kitört az angol háború. Az angolok a Fekete-herceg vezetése alatt dél felől támadtak s J.-nak ötször akkora lovagseregét Poitiers közelében teljesen megverték. J. vitéz küzdelem után maga is az angolok fogságába került, kik őt Londonba vitték. Távolléte alatt Károly dauphin volt a regens. Erre az időre esett Páris felkelése és a rettenetes parasztlázadás (*Jacquerie* 1358). J. csak a *bretignyi* béke értelmében kapta vissza szabadságát 1360., amelyben több francia tartományról lemondott III. Eduárd javára és 3 millió aranytallér váltságdíj fizetésére kötelezte magát. Mivel egyik fia, kit kezesül Londonba küldött, onnan megszökött, a lovagias J. önként ment vissza a fogságba, hol meg is halt. Ő ajándékozta legifjabb fiának, Fülöpnek a burgundi hercegséget (1363).

[Kasztília.] 25. *I. J., Kasztília királya* (1379—1390), II. Henrik király fia, szül. 1358 aug. 20., megh. 1390. Portugália trónjára is igényt tartott a burgundi dinasztia kihalása után, de 1385. nagy vereséget szenvedett és saját trónját is csak nehezen tartotta meg.

26. *II. J. Kasztília királya* (1406—54.), III. Henrik király fia, szül. 1405., megh. 1454. Eleinte gyámság alatt állott, 1419 óta önállóan uralkodott. Egész uralkodását belső és külső háboruk töltötték be. J. kitűnt mint a költők barátja.

[Lengyelország.] 27. *I. J. Albert, lengyel király* (1492—1501), IV. Kázmér király harmadik fia, szül. 1459., megh. 1501. Mátyás királyunk halála után ő is pályázott a magyar koronára, de bátyja, Ulászló cseh király nyerte el azt, mire J. 1490 nyarán egész Rákosig nyomult előre, 1491. pedig a Felvidéken tett foglalásokat. De a hadi szerencse elhagyta és Ulászlóval kiegyezett. Mint lengyel király ő adta ki 1496. a *petrikovi statutumot*, mely a jobbágyság és polgári osztály rovására még jobban gyarapította a nemesség jogait. 1497-ben szerencsétlenül harcolt István, moldvai fejedelem ellen, 1498. pedig a törökök dúlták Lengyelország déli részeit.

28. *II. J. Kázmér, lengyel király* (1648—68.), III. Zsigmond király második fia, szül. 1609 márc. 29., megh. Neversben 1672 dec. 16. Rómában 1640. a jezsuita-rendbe lépett s X. Ince pápa kinevezte őt bíborosnak. Bátyja, IV. Ulászló halála után 1648 nov. a lengyel országgyűlés királlyá választotta, mire kilépett az egyházi rendből és nőül vette bátyja özvegyét, Gonzaga Máriát. Uralkodása alatt sok csapás érte Lengyelországot. A kozákok elszakadtak a lengyel uralomtól, X. Károly svéd király a brandenburgi választófejedelemmel, később II. Rákóczi György erdélyi fejedelemmel szövetkezve, Lengyelország felosztását tervezte. A svédek és brandenburgiak a varsói nagy csatában (1656) meg is verték J. hadait, II. Rákóczi György 1657. Krakót és Varsót is elfoglalta. De a dánok támadása visszatérésre birta X. Károlyt, az erdélyi sereg pedig a krimi tatár khán fogságába került. J. az *olivai* békében (1660) csak a porosz hercegség függetlenségét ismerte el, de az oroszoknak az *andruszovi* békében már nagy területeket kellett átengednie (1667). J. uralma alatt emelkedett törvényerőre a *liberum veto* intézménye, mely az ország romlásának főokozója lett (1652). A folytonos pártharcokba belénúva, a tekintélyét teljesen elvesztett király 1668 szept. önként lemondott a trónról és Franciaországba vonult. Itt visszalépett az egyházi rendbe és mint a neversi Szt. Márton-klastrom apátja halt meg. Benne kihalt a Wasa-család férfi ága.

29. *III. J., Sobieski, lengyel király* (1674—96), Sobieski Jakab, krakói várnagy legifjabb fia, szül. 1624 jún. 2., megh. Villanovban 1696 jún. 17. Vitézségével a főhadvezéri rangra emelkedett s 1673. fényes győzelmet vívott ki a törökökön Khocim mellett. Ennek és a francia támogatásnak köszönhette, hogy Visznoviecki Mihály király halála után 1674. lengyel királlyá választották. Mint király Lemberg mellett újabb győzelmet aratott a törökökön (1675), mire hat évi fegyverszünet jött létre. Legkiválóbb haditette volt az, mikor mint I. Lipót császár szövetségese Lotharingai Károllyal egyetemben Bécs falai alatt tönkre verte az ostromló Kara Musztafa seregét (1683 szept. 12.). J. ezután hazánkba jött s Párkánynál (okt. 9.) újabb diadalt vívott ki. Belső uralmát a főnemesség hatalmaskodásai és tulajdon nejének fondorlatai zavarták meg. Legidősebb fia, *Jakab* (szül. 1667., megh. 1734.), 1704. trónjelölt volt, de II. Ágost király elfogatta és csak 1706. bocsátotta szabadon. Egyik leánya, *Terézia Kunigunda*, Miksa Emánuel bajor választófejedelem második felesége lett. V. ö. *Salvandy*, Histoire du roi Jean Sobieski etc. (Paris 1876, 6. kiad. 2 köt.); *Chelmecki*, König Johann Sobieski und die Befreiung Wiens (Wien 1883).

[Liechtenstein.] 30. *II. J. Mária Placidus Ferenc, Liechtenstein fejedelme*, Alajos fejedelem fia, szül. Eisgrubban (Morvaorsz.) 1840 okt.

5. Atyját 1858 nov. 12. követte a trónon, de állandóan Bécsben lakik. Nagy barátja a művészeteknek és tudományoknak. Értékes képtárát Bécs városának ajándékozta s tagja a bécsi csász. tud. akadémiának. J. fejedelem nőtlen s utóda öccse, *Ferenc* (szül. 1853.) volt nagykövet lesz.

[Mecklenburg.] 31. *J. Albrecht, mecklenburg-schwerini herceg*, II. Frigyes Ferenc nagyherceg harmadik fia, szül. Schwerinben 1857 dec. 8. A tényleges katonai szolgálatot alezredesi ranggal hagyta el. 1895-ben a német gyarmattársaság elnöke lett, beutazta Kelet-Afrikát és Ceylont és nagy érdemeket szerzett a gyarmatügy fellendítése körül. 1897—1901-ig unokaöccsének, IV. Frigyes Ferenc nagyhercegnek gyámja volt. 1907 máj. 28. a braunschweigi országgyűlés a hercegség régensévé választotta. E tisztéről 1913 okt. 31. mondott le *Ernő Ágost* herceg trónralépése következtében.

[Nassau.] 32. *J. Móric, nassau-siegeni herceg*, VIII. J. gróf fia, szül. Dillenburgban 1604 jún. 17., megh. Bergenthalban (Kleve) 1679 dec. 20. Hollandi hadi szolgálatba állott s 1636—44-ig Braziliában harcolt sikeresen a spanyolok és portugálok ellen. Hazatérése után 1647. Brandenburg szolgálatába lépett és fontos diplomáciai szolgálatokat végzett Bécsben és Londonban. 1671-ben tábornagy lett Hollandiában s ő vezette a hollandi sereget 1672—74-ig XIV. Lajos ellen. A seneffi csata után Utrecht kormányzójává nevezték ki, 1676. végleg nyugalomba vonult.

[Pfalz.] 33. *J. Kázmér, pfalz-simmerni gróf*, III. Frigyes választófejedelem negyedik fia, szül. 1543 márc. 7., megh. 1592 jan. 6. Franciaországban nevelkedett és a kálvinista hitre tért. Több izben harcolt a hugenották oldalán és Németalföldön a spanyolok ellen. Bátyjának, VI. Lajosnak halála után 1583. ő lett kiskorú unokaöccsének, IV. Frigyesnek gyámja. Mint Pfalz kormányzója, a kálvinista vallást juttatta uralomra az országban. Nejét, Erzsébetet, Ágost szász választófejedelem leányát, házasságtörés és orgyilkosság vádja alapján fogságra vetette.

[Portugália.] 34. *I. J., portugál király* (1385—1433), Péter király természetes fia, szül. 1357., megh. 1433. Bátyjában, Ferdinándban kihalt 1383. az ősi burgundi dinasztia s az ország nagyjai J.-t előbb kormányzóvá, majd 1385. királlyá választották. Szerencsésen harcolt a trónkövetelő kasztiliai királlyal, J.-sal, a móroktól pedig elfoglalta Észak-Afrikában Ceutát.

35. *II. J., a Tökéletes, portugál király* (1481—1495), V. Alfonz fia, szül. 1455., megh. 1495. Tehetséges, de zsarnoki hajlamu uralkodó volt. A lázongó főnemességgel keményen bánt, sógorát, a braganzai herceget kivégeztette, nagybátyját, a viscoi herceget pedig sajátkezüleg ölte meg. A móroktól elfoglalta Tangert. Uralkodása alatt tovább folytak a portugálok felfedezései Afrika partjain.

36. *III. J., portugál király* (1521—57), Nagy Emánuel király fia, szül. 1502., megh. 1557. Uralkodása alatt érte el a portugál gyarmatbirodalom legnagyobb kiterjedését, de alatta kezdődött az ország szellemi és anyagi romlása. 1536-ban ő honosította meg az inkvizíciót s azt a jezsuitákra bízta. Ugyanily nevű fia, J., 1554. meghalt s így a trón unokájára, *Sebestyénre* szállott.

37. *IV. J., portugál király* (1640—56), J. braganzai herceg fia, szül. 1604., megh. 1656. Mikor a portugálok 1640. felkeltek a spanyol uralom ellen, J.-t, mint az ősi dinasztia leszármazottját kiáltották ki királynak. A spanyolokkal szerencsésen harcolt, sőt 1654. Braziliát is visszafoglalta tőlük. Ő lett a Braganza-dinasztia megalapítója.

38. *V. J., portugál király* (1705—50), II. Péter király fia, szül. 1689., megh. 1750 júl. 31. A spanyol örökösödési háboruban az angolok szövetségese volt és Portugália kereskedelmét teljesen az ő kezükre játszotta. Nagy pártfogója volt az egyháznak és sok új klastromot alapított. Ezért a pápától a *fidelissimus* (leghívőbb) címet kapta.

39. *VI. J., portugál király* (1816—26), III. Péter király második fia, szül. 1767 máj. 13., megh. 1826 márc. 10. Anyja Mária, József király leánya és utóda, 1792. elmebajba esett s helyette J. lett a régens. Minthogy az angolokkal való szövetségről nem akart lemondani, Napoleon őt trónvesztettnek nyilvánította. A közeledő francia sereg elől J. 1807. családjával együtt Braziliába menekült s innen csak a portugál cortes hívására 1821. tért haza. Távozása után Brazilia elszakadt Portugáliától és J. idősebbik fiát, *Dom Pedrot* kiáltotta ki császárnak. Portugáliában ezután az abszolutizmus és alkotmányosság hívei közt elkeseredett harc indult meg, melynek folyamán J. ifjabbik fiát, *Dom Miguelt* Portugáliából száműzte és a trónörökösödésből kizárta. Utóda Dom Pedro braziliai császár leánya, II. *Mária* lett.

[Spanyolország.] 40. *J.* (rendesen *Don Juan d'Austria*), spanyol hadvezér, V. Károly császár természetes fia, szül. Regensburgban 1547 febr. 24., megh. Namur előtt 1578 okt. 1. Anyja *Blomberg Borbála* regensburgi nő volt. A császárnak egyik bizalmas embere, Luis Quijada nevelte fel Spanyolországban és II. Fülöp elismerte őt testvérének. Az egyházi pálya helyett, melyre szánták, a hadvezérit választotta. Először a felkelő mórok ellen harcolt 1569—70-ig. Azután annak a hatalmas keresztény flottának lett a fővezére, melyet II. Fülöp, a pápa, Velence és Genua állítottak ki a törökök ellen. Ennek élén 1571 okt. 7. *Lepanto* mellett fényes győzelmet vívott ki a török hajóhadon s Európa ünnepelt hőse lett. 1573-ban elfoglalta Tunist, de ez csakhamar elveszett, mert bátyja, II. Fülöp féltékenységből nem támogatta kellő módon. 1576-ban Németalföldre ment helytartónak és szelidséggel iparkodott a felkelésnek véget vetni. De ez nem sikerült s J. is kénytelen volt fegyverhez nyulni. 1578 jan. 31. fényes győzelmet vívott ki a felkelőkön Gembloux mellett. Ezután azt tervezte, hogy a fogoly Stuart Máriát kiszabadítja s megszerzi magának az angol és skót koronát. De bátyja most is cserben hagyta s J. namuri táborában a pestis áldozata lett. V. ö. *Stirling-Maxwell*, Don John of Austria (London 1883, 2 köt.); *Boglietti*, Don Giovanni d'Austria (Bologna 1894).

41. *J. (az ifjabb Don Juan d'Austria)*, spanyol hadvezér, IV. Fülöp spanyol király természetes fia, szül. 1629 ápr. 7., megh. 1679 szept 17.

Harcolt a felkelő portugálok, nápolyiak és katalánok ellen. 1656-ban Németalföldre küldték a franciák ellen, majd ismét Portugáliában küzdött, de itt nagy vereséget szenvedett Schombergtől, mire leköszönt. II. Károly alatt Aragonia alkirálya volt, később pedig annak első minisztere.

[Sváb hercegség.] 42. *J. (Parricida), sváb herceg*, Rudolf herceg fia, Habsburgi Rudolf unokája, szül. 1290., megh 1313 dec. 13. Mikor felserdült, nagybátyjától, Albrecht német királytól némely birtokokat követelt örökségre fejében, de ez elutasította őt. J. ekkor néhány svábföldi lovaggal összeesküvést szőtt Albrecht ellen s 1308 máj. 1. Rheinfelden közelében a Reuss folyó hídján társaival reátámadt s maga is részt vett meggyilkolásában. Társait mind utólérte Albrecht özvegyének boszuja, de J. megmenekült és évekig bujdosott. A hagyomány szerint 1312. Pisában VII. Henrik császár lábai elé vetette magát, ki megkegyelmezett életének, de holtig fogságban tartotta.

[Svédország.] 43. *II. J., svéd király* (1497—1501), l. *János*, 22.

44. *III. J., svéd király* (1579—92), Wasa Gusztáv király második fia, szül. 1537 dec. 21., megh. 1592 nov. 27. Atyjától Finnland hercegséget kapta. Itt egészen önállóan akart uralkodni, nőül vette II. Zsigmond Ágost lengyel király hugát, *Katalint* és sógorával szövetséget kötött. Ezért bátyja, XIV. Erik svéd király őt elfogatta és évekig szigorú fogságban tartotta. J. végre öccsével, Károly södermanlandi herceggel szövetkezve, fogságából megmenekült és zsarnok bátyját a főnemesség segítségével trónjától megfosztotta. Erre a svéd országgyűlés 1569. elismerte őt királynak. Uralma nem volt szerencsés, mert kat. hajlamai miatt csakhamar összeütközött protestáns alattvalóival. 1576-ban új liturgiát hozott be és a pápai székkel visszaállította az érintkezést. Fiát, *Zsigmondot* a kat. vallásban neveltette s ezáltal elérte azt, hogy a lengyelek Báthori István halála után 1587. királyukká választották. J. nagy barátja volt a tudományoknak és művészeteknek és emlékét sok monumentális épület őrzi. A trónon fia, Zsigmond lengyel király követte. V. ö. *Hildebrand*, Johan III. och Europas katolska makter (Upsala 1898); *Sjögren*, Gustav Vasas söner och deras tidehvarf (Stockholm 1901).

[Szászország.] 45. *J., az Állhatatos, szász választófejedelem* (1525—32), Ernő választófejedelem negyedik fia, szül. 1468 jún. 30., megh. 1532 aug. 16. Részt vett Miksa király 1490-iki magyarországi hadjáratában s kitűnt Székesfehérvár ostrománál. A reformáció legbuzgóbb hívei közé tartozott, mikor bátyjának, Bölcs Frigyesnek halála után elfoglalta a trónt (1526). Ő egyesítette először a német protestánsokat a torgaui szövetségben 1526. Az 1530-iki augsburgi bir. gyülésen bátran védte a császárral szemben hitsorsosait, 1531. pedig létre hozta a schmalkaldeni szövetséget.

46. *J. Frigyes, a Nagylelkű, szász választófejedelem* (1532—47), az előbbinek fia, szül. Torgauban 1503 jún. 30., megh. 1554 márc. 3. Atyját 1532. követte az uralkodásban s ő is buzgó híve volt a reformációnak. A schmalkaldeni szövetségnek egyik vezére volt, de nem volt meg benne a képesség, hogy vezéri hivatásának megfeleljen. A háború kitörésekor 1546. V. Károly császár birodalmi átokkal sujtotta. J., ki vezértársával, Hesseni Fülöppel meghasonlott, elmulasztotta a kedvező alkalmat a császár seregének megtámadására és így szövetségeseitől elszigetelten szállott azzal szembe. 1547 ápr. 20. a *mühlbergi* csatában teljes vereséget szenvedett s ő maga is menekülés közben fogságba esett (egy Lucza nevű magyar huszár fogta el). A császár ezután halálra ítélte, de ezt később örökös fogságra változtatta, egyúttal megfosztotta őt a választói fejedelmi méltóságtól s azt rokonának, *Móric* szász hercegnek adományozta. Igy került a választói méltóság a Wettin-család idősb *Ernest*-ágáról az ifjabb *Albert*-ágra 1547. J. a fogságból 1552. Móric támadása alkalmából szabadult ki és thüringiai birtokára vonult vissza. A *Nagylelkű* nevet a halálra ítéltetésekor és fogságában tanusított nyugodt magatartása miatt kapta. V. ö. *Rogge*, Johann Friedrich der Grossmütige (Halle 1902).

47. *J. Frigyes, szász herceg*, az előbbinek legidősebb fia, szül. Torgauban 1529 jan. 8., megh. Steier várában 1595 máj. 9. A mühlbergi csatában atyja oldalán küzdött s meg is sebesült. Atyja letétele után testvéreivel a thüringiai birtokokon osztozkodott s neki *Gotha* jutott (1554). Abban a reményben, hogy a választófejedelemséget visszaszerzi, szövetkezett *Grumbach Wilhelm* rablólovaggal. De saját rokona, Ágost szász választó verte le ezt a mozgalmat s J. Gothában 1567. kénytelen volt magát kegyelemre megadni. Ezután Bécsben, majd Bécsújhelyt tartották szigorú őrizet alatt. Fogságát neje, pfalzi Erzsébet és egyik fia, *J. Ernő* egy ideig megosztották vele. Utolsó éveit a steieri kastélyban töltötte. Ő alapította 1558. a jenai egyetemet.

48. *I. J. György, szász választófejedelem* (1611—56), I. Keresztély választófejedelem második fia, szül. 1585 márc. 5., megh. 1656 okt. 8. Bátyjának, II. Keresztélynek halála után 1611 jún. 23. vette át az uralkodást. Uralkodásának idejére esett a 30 éves háború, melynek folyamán J. ingadozó magatartást tanusított. Bár előkelő állása őt a protestáns fejedelmek élére helyezte volna, J. mégis kezdetben II. Ferdinánd császár pártjára állott s jutalmul Lausitzot kapta tőle zálogba. Gusztáv Adolfhoz csak hosszú vonakodás után csatlakozott s vele együtt vett részt a breitenfeldi csatában (1632). Ezután Csehországba tört, de Wallenstein hadai csakhamar kiszorították onnan. A svédek *nördlingeni* veresége (1634) kedvező alkalmul kínálkozott neki, hogy II. Ferdinánddal kibéküljön és magának végleg biztosítsa Lausitz birtokát (prágai béke 1635). Ezen elpártolásáért aztán a svédek 1636—45. több izben dúlták és sarcolták országát, míg végre 1645. fegyverszünetet kötött velük. J. durva természetű, pazarló fejedelem volt s az ortodox lutheránus felekezethez tartozott. Ifjabb fiaitól származtak a *szász-alberti* családnak *Zeitz*, *Merseburg* és *Weissenfels* ágai.

49. *II. J. György, szász választófejedelem* (1656—80), az előbbinek legidősebb fia, szül. 1613

máj. 31., megh. 1680 aug. 22. Pazarló fejedelem volt, ki fényes udvart tartott és székvárosát, Drezdát nagyszerű épületekkel szépítette. Ő építtette az Operát is az olasz zene művelése céljából. Külső politikájában XIV. Lajos birodalomellenes céljait szolgálta.

50. *III. J. György, szász választófejedelem* (1680–91), az előbbinek fia, szül. 1647 jún. 20., mh. Tübingenben 1691 szept. 12. Hazaflasabb érzésű volt, mint atyja és 10,000 fönyi hadtestével személyesen vett részt Bécs felszabadításában 1683. Hadai később is harcoltak Magyarországon a törökök ellen. 1689–91-ben XIV. Lajos ellen harcolt a Rajna mellett, de Caprara császári vezérrel egyenetlenkedett és nem sok eredményt ért el.

51. *IV. J. György, szász választófejedelem* (1691–94), az előbbinek idősebbik fia, szül. 1668 okt. 18., megh. 1694 ápr. 27. Szép tehetségű fejedelem volt, de rövid uralkodása alatt semmi nevezetesebb dolgot nem művelhetett. Kedvesét, *Neidschütz Magdalénát*, I. Lipót császár *Rochlitz* grófnői rangra emelte. Ő honosította meg XIV. Lajos példájára a német fejedelmek közt a maitresse-uralmat.

52. *J. Nep. Mária József, szász király* (1854–1873), Miksa szász herceg legifjabb fia, született Drezdában 1801 dec. 12., megh. Pillnitzben 1873 okt. 29. Gondos tudományos és művészi nevelésben részesült s különös szeretettel foglalkozott az olasz irodalommal és zenével. Németre fordította és kritikai jegyzetekkel kisérte Dante: Divina Commediáját *(Philalethes* néven, Leipzig 1839–1849, 3 köt., utolsó kiadás 1904). Azután a kormányzat különböző ágaiban működött, miglen bátyjának, *II. Frigyes Ágostnak* halála után 1854 aug. 11. trónra lépett. Belső kormányzásában az ipar, kereskedelem fellendítésén, az igazságszolgáltatás javításán fáradozott. Külső politikáját *Beust* irányította poroszellenes szellemben. 1866-ban Ausztriához csatlakozott és seregével együtt Csehországba vonult az osztrák főseregbez. A békekötés után belépett az észak-német szövetségbe és az 1870–71-iki francia háborúban dicsőséges részt vett az Albert trónörökös alatt álló szász sereg. Nejétől, *Amália Auguszta* bajor hercegnőtől (szül. 1801., megh. 1877.) három fia (köztük *Albert* és *György* királyok) és hat leánya született. Költeményeit Karola szász királyné adta ki: Dichtungen des Königs Johann von Sachsen (Leipzig 1902) címen.

[Szász-Weimar.] 53. *III. J., Szász-Weimar hercege*, J. Vilmos herceg második fia, szül. Weimarban 1570 máj. 22., megh. 1605. Nyolc fia közül *Vilmos* (megh. 1662) a későbbi weimari nagyhercegeknek, *Ernő* (megh. 1675) pedig a többi szász hercegeknek (Altenburg, Meiningen, Koburg-Gotha) törzsatyja lett.

54. *J. Ernő, Szász-Weimar hercege*, az előbbinek legidősebb fia, szül. 1594 febr. 21-én, megh. 1626 dec. 4-én. A harmincéves háborúban előbb Pfalzi Frigyes cseh király mellett harcolt, majd később IV. Keresztély dán király szolgálatába lépett. 1626-ban Mansfelddel együtt Magyarországba jött Bethlen Gábor segítségére s itt halt meg visszavonulás közben Turóczszentmártonban.

[Toscana.] 55. *J. Gaszton (Giangastone), toscanai nagyherceg* (1723–37), III. Cosimo nagyherceg második fia. Gyermektelenül halt el s benne kihalt a Medici-család férfiága. Toscana ezután Lotharingiai Ferenc hercegre, Mária Terézia férjére szállott.

János, több magyar főúr és főpap neve:

1. *J., soproni ispán*, 1072. Nándorfehérvár alól visszaűzte Kazár vezér besenyő hadait. Kazár csak hetedmagával menekülhetett.

2. *J., nádor* Kálmán király utolsó éveiben s II. István uralkodása alatt. Kitűnt a csehek ellen a bélai hídnál, Trencsén mellett 1116 máj. 13. vívott csatában, midőn a futó magyarok közt helyreállította a rendet. A Besenszög határában talált s neki tulajdonított gyűrűről v. ö. *Nagy* Géza értekezését, Archaeol. Ért. 1893., 432–3.

3. *J., királyi jegyző* és somogyvári prépost, Ottó fia, 1122. Boris első támadásakor, a II. Béla királyt szidalmazó Sámson főúr elfogására először pattant lóra. Valószínű, hogy a sajómelléki találkozásnak részleteit a későbbi krónikások az ő feljegyzései nyomán ismerték.

4. *J.*, 1198–1202. csanádi püspök, 1202–4. esztergomi érsek.

5. *J. kalocsai érseket* 1204. aug. az esztergomi káptalan esztergomi érseknek választotta meg s III. Ince pápa 1205 okt. 6-án megerősítette választatását, miben végre András király is megnyugodott. Berthold kalocsai érsek most J.-sal vetekedett, kit illet a koronázás joga; III. Ince 1209 máj. 15. az esztergomi érsek mellett döntött, 1211 febr. 12. azonban már maga J. is csak az első koronázás esetére s akkor sem föltétlenül tartotta fenn az esztergomi érsek jogát. Az esztergomi káptalan tiltakozására a pápa a régi állapot fentartása mellett döntött. Téves, de közkeletü nézet, mintha J. 1213. a Gertrud királyné ellen összeesküvők előtt ezt a kétértelmü nyilatkozatot tette volna: Reginam occidere nolite timere bonum est si omnes consenserint ego non contradico; ami, az írásjelek különböző felrakása szerint, annyit jelent, hogy «A királynét meggyilkolni nem kell: félni jó; ha mind beleegyeznek: én nem; — ellenzem!» Vagy pedig «A királynét meggyilkolni: nem kell félni; jó, ha mind beleegyeznek; én nem ellenzem.» 1217-ben Halics királyává koronázta András ifjabb fiát, Kálmánt. Még azon évben szentföldi hadjárata idejére a király J.-t tette az ország kormányzójává. Azonban a rendetlenségeket nem tudta meggátolni. Elfogták, birtokaitól megfosztották, számkivetették. Néhány hét mulva a király hadaival visszatérvén, újra sürgette a királyt, vegye vissza a korona jogtalanul elidegenített jószágait, mit András 1220–21. meg is kisérlett. Magyar Langtonnak lehetne nevezni J.-t, mert 1222. fő része volt az aranybulla szorgalmazásában, a nemesség s általán az alattvalók jogainak megállapításában, ami Rómában sem találkozott tetszéssel. A papság jogait a király szintén ez évben biztosította. J. megh. 1223.

6. *J., székesfehérvári őrkanonok* volt Nagy Lajos királyunk idejében s gaztettel szerzett magának herosztratesi hírnevet. A káptalani egyház sírboltjában nyugvó Róbert Károly holttestét megfosztotta ékszereitől. Főpapok s világiakból

álló törvényszék 1349 szept. birtokait elkobozta, őt magát örökös tömlöcre ítélte. V. ö. *Katona*, Hist. Crit. IX. 577.

7. *J.*, II. Lajos magyar király állítólagos törvénytelen fia. Rejtélyes alak, akinek élete sok találgatásra adott okot s akinek származása és kiléte minden kétséget kizárólag még mai nap sincs felderítve. A vele egykorú Bornemisza Péter, semptei református pap, mint bolondról emlékezik meg róla Az ördögi kisértetekről c. munkájában. V. ö. Tudományos gyüjtemény (1831. évf. II. füz.). *Cornides* Dániel is foglalkozott J.-sal (Ungrisches Magazin 1783. III. Cxxx jegy alatt).

János, 1. ipeki v. petyi szerb patriarcha (1592–1614), ki mint patriarcha a szerbeknek és a többi balkáni kereszténveknek a török uralom alól való felszabadítására törekedett. Az ő tudtával támadt 1594. a bánsági szerb felkelés a török uralom ellen, mely alkalommal a szerbek Báthory Zsigmond erdélyi fejedelemnek «Szerbia királya» címét kinálták. J. törekvése, bár a kereszténv nyugaton is keresett hatalmas összeköttetéseket, a Balkánon nem járt eredménnyel, de nagyon előmozdította a szerb szabadság eszméjét. Haláláról nem tudunk biztosat; legvalószinübb, hogy a törökök mint hazaárulót elfogták és Konstantinápolyban 1614. kivégezték.

2. *J., leideni (Jan van Leyden)*, tulajdonkép *Beuckelszoon v. Beuckels* (v. *Bockold*) *J.*, szül. Leidenben 1509., megh. Münsterben 1536 jan. 22. 1534-ben mint az újrakeresztelők rajongó tanának apostola Münsterbe ment, itt megnyerte a nép kegyét úgyannyira, hogy pártjával egészen magához tudta ragadni a nyilvános hatalmat. Az új Zion birodalom királyává koronáztatta magát s aztán Münster városát a legféktelenebb kicsapongások és egyszersmind a legkegyetlenebb önkény színhelyévé tette. A városnak 1535 jún. 24. történt bevétele után a püspök J.-t a legkínosabb módon kivégeztette. V. ö. *Cornelius*, Geschichte d. münsterischen Aufruhrs (1. és 2. köt., Leipzig 1855–60); *Hase*, Neue Propheten (2. kiad., u. o. 1860); *Keller* Ludwig, Gesch. der Wiedertäufer (Münster 1880); *Detmer*, J. von Leiden etc. (u. o. 1903).

3. *J., veseli*, l. *Ruchrath*.

4. *J. (Joann Iljics Szergijev), kronstadti pap*, szül. Szurában (Archangel kormányzóság) 1829., megh. Kronstadtban 1909 jan. 2-án. Papi családból származott s félszázadon át a kronstadti Szt. András-templom lelkésze volt. Nagy hírre és tekintélyre tett szert szent életével és állítólagos csodagyógyításaival. Öreg korában valóságos szentként tisztelte az orosz nép és évenkint sok ezren zarándokoltak hozzá. A számára hozott több millió rubelnyi adományokat jótékony intézmények alapítására fordította. 1894-ben a haldokló III. Sándor cár is magához hivatta jaltai kastélyába. Temetésén, mely katonai pompával történt, II. Miklós cár is részt vett.

János áldása. Szt. János evangelista emléknapján, dec. 27. az egyház által e szent tiszteletére megáldott bor, melyet a hívek eltesznek s belőle abból a célból isznak, hogy Szt. János közbenjárása által minden testi-lelki bajtól megóvassanak.

János «cár», l. *Fekete Iván*.

Jánosd (azelőtt: *Jánosda)*, nagyk. Bihar vm. tenkei j.-ban, (1910) 2025 oláh és magyar lakossal; postaügynökség, u. t. Nagyszalonta.

Jánosfalva, kisk. Zala vm. csáktornyai j.-ban, (1910) 488 horvát és magyar lak.; u. p. és u. t. Csáktornya.

János fejvétele *(Decollatio S. Joannis Bapt.)* ünnepét a latin és görög egyház aug. 29. ülí; a görög egyesültek szigorú böjttel. L. *János* szentek, 1.

Jánosfölde (azelőtt: *Jánosföld)*, nagyk. Torontál vm. párdányi j.-ban, (1910) 1710 német és magyar lak.; vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal.

Jánosgyarmat, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 2290 német lakossal; postahivatallal, u. t. Nyitrabánya.

Jánoshagyma (növ.), lásd *Hagyma* és *Pázsithagyma*.

Jánoshajtás (növ.), az ugyanazon évben kialakult rügyekből kifejlődött hajtások, amelyek gyorsan növekednek és hosszú szártagokkal birnak. Némely fán, pl. a juharon a rendes tavaszi hajtás és a nyári J. között nincs különbség, mert a hajtások megszakítás nélkül folyton növekednek, ellenben a tölgyön a két hajtás közt nagy a különbség és a J. nyár közepén már hosszusága és leveleinek frissesége által is elüt a többitől. A J. tulajdonképen rendellenes és pedig korai rügyfakadás (prolepsis); másodhajtásnak is mondják.

Jánoshalma (azelőtt: *Jankovácz)*, nagyközség Bács-Bodrog vm. bácsalmási j.-ban, (1910) 12,676 magyar és német lak.; takarékpénztárral, vasútállomással, posta-, táviró- és telefonhivatallal, postatakarékpénztárral. Határa 17,260 ha., rajta sok bor és gyümölcs terem.

Jánosháza, 1. nagyk. Vas vm. czelldömölki j.-ban, (1910) 4256 magyar lak., vasúti állomással, posta-, telefon- és táviróhivatallal, postatakarékpénztárral. Van ipartestülete, alsófoku iparisko-lája, takarékpénztára, élénk marha- és gabonakereskedése. — 2. *J.*, kisk. Liptó vm. németlipcsei j.-ban, (1910) 172 tót lakossal; u. p. Szielnicz, u. t. Liptószentmiklós.

János-hegy, l. *Budai hegység*.

Jánoshegy, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 787 német és magyar lak.; vasúti állomás, posta- és táviróhivatal. Határában arany- és ezüstbányák vannak, melyek a magyar kir. államkincstár tulajdonát képezik. Csipkeverő iskolája is van.

Jánoshida, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső járásában, (1910) 4243 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal. Hajdan itt *premontrei* (Szt. Jánosról címzett) *prépostság* állott fenn, mely a jászói prépostság filókja volt. A prépostság III. Béla uralkodása alatt 1186 körül keletkezett s 1294 óta a csehországi leutomisli prépostság filókja volt, később a morvaországi zabrdovici apátság felügyelete alatt állott egészen a mohácsi vészig. 1688-ban felszabadulván a török járom alól, I. Lipót Mejners Kázmér premontrei kanonoknak adományozta, kinek halála után ismét a zabrdovici apátságra szállott. 1785-ben a prépostság megszünt; fekvő javait a vallásalaphoz csatolták. I. Ferenc a J.-i

prépostságot a csornaival egyesítette. V. ö. *Rupp* Jakab, Magyarország helyrajzi története (Pest 1872, II. k. 706. l.).

Jánosi, kisk. Gömör- és Kis-Hont vmegye rimaszécsi j.-ban, (1910) 1269 magyar lak., vasútállomással, postahivatallal és postatakarékpénztárral. Keresztelő Szt. Jánosról nevezett bencésrendi apátsága már a XIV. sz.-ban fennállott, temploma ma is megvan. Rómer Flóris 1880 körül saját költségén újraépíttette.

Jánosi, 1. *Béla*, esztetikai író, szül. Brassóban 1857. Egyetemi tanulmányait Kolozsvárott végezvén, bölcsészetdoktorrá avatták és tanár lett az aradi királyi főgimnáziumnál, 1893. pedig a budapesti II. kerületi állami főreáliskolánál. *A görögök esztetikája* és *Az újkori esztetika története Kantig* c. műveit a M. Tud. Akadémia 1891. és 1897. a Gorove-díjjal jutalmazta. Ez a két munka egy harmadik kötettel kiegészítve, megjelent az Akadémia könyvkiadó vállalatának új folyamában *Az aesthetika története* c. alatt (1901—1902). 1902-ben a Magyar Tud. Akadémia levelező tagjává választotta, hol *Az aesthetikai hatás tényezőiről* c. értekezésével foglalta el székét. Munkatársa e Lexikonnak is.

2. *J. Ferenc*, publicista, szül. Désen 1819 dec. 20., megh. Budapesten 1879 jan. 3. Nagyenyeden és Németországban tanult, hazatérve résztvett a szabadságharcban, hol vegytani ismereteit gyümölcsöztetve puskaport gyártott, az önkényuralom alatt vizsgálati fogságot szenvedett, majd a nagykőrösi gimnáziumban tanított természetrajzot. Itt fordította le többed magával a sokáig használt *Természet könyvét* (1852, 4. kiad. 1868). 1853-ban Pesten telepedett meg mint hírlapíró s vezércikkei nagy feltűnést keltettek. 1857-ben Salamon Ferenccel megindította a *Találmányok könyvét*, fordított franciából történeti munkákat s írt eredeti alkotmányjogi dolgozatokat és iskolakönyvet. A kiegyezés után miniszteri titkári ranggal az Országos Törvénytár és Rendeletek Tára szerkesztője lett.

3. *J. Gusztáv*, műfordító, szül. Veszprémben 1841 szept. 14., megh. 1911 aug. 15. 1858-ban belépett a veszprémi szemináriumba s pappá szenteltetvén (1863), Ranolder János és Kovács Zsigmond püspökök mellett dolgozott hosszabb ideig mint püspöki titkár, majd 1883 óta mint kanonok, végül mint címzetes apát. Szellemi látókörét nagyon tágították külföldi utazásai, különösen az a kilenc hónap, melyet püspöke oldalán a vatikáni zsinat alkalmával Rómában töltött. Nagyon szerette a Balatont, a nyarat rendszerint kenesei villájában töltötte s rendkivül buzgólkodott a balatoni fürdőélet föllendítésén. Ifjukorában írt több eredeti költeményt Arany folyóirataiba is, de éppen Aranytól vett ösztönzést arra, hogy erejét a világirodalom remekeinek magyar tolmácsolására fordítsa. Az általa fordított költői művek megválasztásával bizonyságát adta nemes ízlésének, átültetésükben pedig igazi lelkesedés és műgond nyilvánult. Érdemeit a Kisfaludy-Társaság 1899. rendes tagsági oklevéllel ismerte el. Nevezetesebb műfordításai: Nyugat költőiből (1867), Longfellowtól az Arany legenda (1886), Miltontól az Elveszett paradicsom (1890), Torquato Tassótól a Megszabadított Jeruzsálem (1893). V. ö. *Perényi* József J.-életrajzát (1912) és *Voinovich* Géza emlékbeszédét (Budapesti Szemle, CLV. k., 1913).

Jánosit (ásv.), nem egyéb mint copiapit. Böckh Hugó fedezte fel Szomolnokon Szepes vmegyében és Böckh Jánosnak, a Földtani Intézet igazgatójának tiszteletére J.-nak nevezte el; csakhamar kitünt, hogy nem új ásvány, hanem a régóta jól ismert közönséges ásvány: a copiapit.

János jelenései, l. *Jelenések könyve*.

Jánoska, kisk. Sáros vm. lemesi j.-ban, (1910) 255 tót lak.; u. p. és u. t. Lemes.

János-keresztények. Keresztelő János tanítványainak egy része később beleolvadt a kereszténységbe, de más része külön felekezetet alkotott, vallásos nézeteik közé több keresztény és gnosztikus nézetet elegyítvén. Az ó-egyház írói közül még többen tesznek említést ezen felekezet tagjairól, akiket J.-nek vagy hemerobaptistáknak is neveznek; ezek Keresztelő Jánost messiásként vagy emberi alakot öltött angyalként tisztelték. Némelyek szerint a mandeusoknak v. zabeusoknak a XVII. sz.-ban Perzsiában talált felekezete a J. utódaiként tekintendő. V. ö. *Brandt*, Die mandäische Religion (Leipzig 1889).

Jánoskörön, l. *Húzkörön*.

Jánosnapi rozs v. *Szent-Iván-rozs*, jól bokrosodó, de apróbb szemű és rövidebb kalászú a rendes rozsnál. Zöld takarmányul termesztik inkább, mikor is jún. végén (Szent-Ivánnap táján, innét a neve is) vagy még inkább július elején vetik s ezután őszre kapnak róla egy kaszálást s tavasszal ismét egyet, ami a legkorábbi, április közepe utáni zöld takarmányul szolgál. L. *Rozs*.

János napja, l. *Szent Iván napja*.

János pap, l. *János papkirály* és *János*, 4. (kronstadti pap).

János papkirály, e nevet viselték egy tatár nép keresztény királyai. A XI. sz. elején Kina É.-i határa felett ugyanis egyik tatár nép fejedelme keresztény kereskedők s a nesztoriánusok által a kereszténységgel megismerkedvén, kikeresztelkedett s János nevet vett fel, sőt — mivel K.-en a papi s királyi méltóság gyakran egyesítetni szokott — egyszersmind pappá is szenteltette magát; amiért is őt Ny.-on János-papnak (Ung khán) nevezték. Az utána következett négy papkirály szintén a János nevet viselte s ezek egyikét III. Sándor pápa a római egyházzal összeköttetésbe akarta hozni. A XII—XVI. sz.-ban mesés hírek keringettek a távol keletázsiai kereszténységről s előbb a kereszteshadak, később a portugálok, midőn felfedező útra indultak, olyasféle reményekkel kecsegtették magukat, hogy Ázsia ÉK.-i részén nagy keresztény birodalomra bukkannak. Hiú remény volt. A nagy mongol-tatár áradat és hadjárat azt a kis tatár népet is elseperte v. magába olvasztotta, mely a J.-ok alatt a kereszténységet felvette. V. ö. *Zarncke*, Der Priester Johannes (Leipzig 1876—79, két rész).

János-rendek, különböző papi rendek, melyeknek védőszentje Keresztelő János. 1205. St. Jean d'Acreban jött létre a Keresztelő János- és Szt. Tamás-rend a zarándokok védésére és a hitetlenek ellen való küzdelem élesztésére. E rendek Olasz- és Spanyolországban terjedtek el s a sza-

racének ellen való harcokban tüntek ki. Később a Johannita-rendbe (l. o.) olvadtak s csak Spanyolországban maradt fenn a Szt. Tamás-rend.

Jánosrét, kisk. Bars vm. garamszentkereszti j.-ban, (1910) 1099 német lak., csipkeverő iskolával; u. p. és u. t. Körmöczbánya.

János-tanítványok, l. *János-keresztények.*

Jánostelek, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 500 tót lak.; u. p. és u. t. Szomolány.

János tüze, l. *Szent János tüze.*

Jánosújfalu, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 361 tót lak.; u. p. Tőkésújfalu, u. t. Nagybossány.

Jánosvágása (azelőtt: *Hankócz*), kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 382 tót lak.; u. p. és u. t. Koskócz.

Jánosvölgye, kisk. Zemplén vm. homonnai j.-ban, (1910) 241 tót lak.; u. p. Göröginye, u. t. Kelcse.

János Zsigmond, Magyarország «választott királya», l. *János*, 2. (769. old.).

Janov *(Novo Janovszky)*, város, J. járás székhelye Lublin orosz-lengyel kormányzóságban, a Biala partján, 8000 lakossal.

Janovics *Jenő*, a kolozsvári Nemzeti Szinház igazgatója, szül. Ungvárott 1872 dec. 8. A színészeti akadémiát elvégezvén, 1894-től egyideig vidéki szinpadokon működött, 1896. a kolozsvári Nemzeti Szinház szerződtette; ezidőben az egyetemen bölcsészetet hallgatott és doktorátust tett. 1902-ben a szegedi, 1905. a kolozsvári Nemzeti Szinház igazgatója lett. Sokat tett műsora emelésére, egyenlő figyelemmel a klasszikus és a modern drámára, de főérdeme a régebbi magyar drámairodalom kegyeletes ápolása. A szakirodalom terén is jelentékeny munkásságot fejt ki. Nagyobb művei: *Csiky Gergely élete és művei* (Kolozsvár 1900); *A magyar dráma irányai* (Bpest 1908).

Janow, *Matthias von*, a Husz-féle reformáció egyik előfutára, szül. valószinüleg Brüxben 1350 körül, megh. 1394 dec. 30.; Párisi Mátyás, Magister Parisiensis név alatt is ismeretes, mert hat évig Párisban hallgatta a teológiát s ott kapta a Magister címet. A pápa ajánlatára prágai kanonok lett 1381-ben. Vallásjavitási értekezéseit összegyüjtve ily c. alatt adta ki: Regulae veteris et novi Testamenti. V. ö. *Palacky*, Die Vorläufer des Hussitentums in Böhmen (1869) és *Zitte*, Lebensbeschreibungen d. drei Vorläufer des J. Huss (1876).

Janowski, *David*, sakkművész, szül. 1868. Valkoviszkban, a grodnói kormányzóságban. Versenyeken 1894 óta szerepel s kezdettől fogva komoly vetélytársa lett a legjobb mestereknek. Nemzetközi versenyeken több izben nyerte el az első díjat.

Jansa, *Leopold*, osztrák hegedűművész, szül. 1795 márc. 23. Wildenschwertben, megh. 1875 jan. 24. Bécsben. 1834-ben a bécsi egyetemen lett zeneigazgató és vonósnégyes-társaságot alapított, amely nagy hírre tett szert. 1849-ben kitiltották Bécsből, mert a száműzött magyar felkelők javára hangversenyezett Londonban. 1849—68-ig Londonban élt, ekkor amnesztiát kapott és visszatért Bécsbe. Hegedűkompozicióí a hegedű irodalmában igen számottevők.

Jansen, 1. *Cornelius*, hírneves holland teológus, szül. Leerdam mellett, Flandria Acquoi nevű falvában 1585 okt. 28., megh. 1638 máj. 6. Löwenben, majd 1602-től Párisban tanulta a teológiát s 1630. löweni teológiai tanár lett s mint ilyen, a szigorú augustinizmus híve volt, ami miatt kemény vitái voltak a jezsuitákkal. 1636-ban ypemi püspök lett, de két év múlva járványos betegségben meghalt, miután bevégezte Augustinus, sive doctrina Sancti Augustini de humanae naturae sanitate, aegritudine, medicina c., 1640. kinyomatott művét, melyen 22 évig dolgozott. E művében a bölcseletet, különösen az Aristotelesét, mint a Pelagius-féle tévtan szülőanyját bélyegezte meg és szigorú augustinusi szellemben a predesztináció mellett az emberi természet és a szabadakarat teljes romlottságát tanitotta. Ezt a teológiai felfogást már *jansenizmusnak* (l. o.) nevezik.

2. *J., Gustav F.*, német zeneesztetikus, szül. 1831 dec. 15. Hiresek Schumann-tanulmányai: Die Davidsbündler, aus R. Schumanns Künstlerleben (1883); R. Schumanns Briefe (1886).

3. *J. (Jans)*, közékori német költő, l. *Enenkel.*

Jansenizmus, így nevezik azta teológiai irányzatot, melyet *Jansen* Cornelius (l. o.) képviselt az ő *Augustinus* című művében s melyet követői a jezsuiták támadása ellen nagy erővel védelmeztek. A jezsuiták bejelentései alapján VIII. Orbán pápa 1642. «In eminenti» bullájában átokkal sujtotta e művet, de a pápai bulla a püspökök, az egyetemek, különösen pedig a löweni egyetem részéről nagy ellenzéssel találkozott, főként pedig a franciák fejtettek ki vele szemben tartós és hatalmas ellenkezést, s a janseni irányzathoz tartozó *Arnauld Angelika* apátnő (szül. 1591., megh. 1661.) vezetése alatt álló Port-Royal zárda lett a J. főszékhelyévé. Jansen művének több tételét X. Ince pápa 1653 májusban átok alá vetette s a kiátkozást a következő pápák is gyakran megismételték, utoljára XI. Kelemen 1713. «Unigenitus» kezdetü híres bullájában. A francia püspökök és klérus legnagyobb része a bullának alávetette magát (akceptánsok), míg a kisebbik rész egyetemes zsinathoz kivánt felebbezni (appellánsok). A J. hosszú ideig nagy népszerüségnek örvendett s a fentnevezett országokból áthatolt Angliába, sőt Olaszországba és Ausztriába is. A későbbi jansenisták azonban hűtelenekké váltak annyiban elődeik szelleméhez, hogy közülök sokan fanatikusokká, babonásokká lettek, sőt némelyek csodatevő erőt is vindikáltak maguknak. Manapság a J.-nak 23 plébánián mintegy 10 ezer híve van. Történetére nézve v. ö. *Leydecker*, Historia Jansenismi (Utrecht 1695); *Reuchlin*, Geschichte von Port Royal (Hamburg és Gotha 1839—44, 2 köt.); *Fuzet*, Les Jansénistes du XVII. siécle (Paris 1877); *Séché*, Les derniers Jansénists 1718—1870 (u. o. 1891, 3 köt.); *Thuillier*, Rome et la France (1901); u. a., La seconde phase du jansénisme (u. o. 1913).

Jansenville (ejtsd: dzsensznvill), a délafrikai Unióhoz tartozó Fokgyarmat délkeleti kerületének eléggé termékeny járása, 4980 km² ter., (1910) 10,500 lak., akiknek mintegy fele búr.

Jansi, l. *Dzsanszi.*

Janson, *Kristofer*, norvég iró, előkelő kereskedőcsaládból szül. Bergenben 1841 máj. 5. Teológiát végzett, később azonban unitárius lett és

1881. elment Amerikába unitárius lelkésznek. 1895-ben visszatért Norvégiába és egyházpolitikai és szépirodalmi műveken dolgozik. Björnson hatása alatt novelláiban a népies irány előharcosa lett. Nevezetesebb művei: Fraa bydom (Falusi történetek, 1865); Han og Ho (ném. Er u. Sie, 1868), ebben a városi élet rontó hatását rajzolja egy falusi ifjura és egy falusi lelkész leányára; történelmi dráma Jon Arason (1867), publicisztikai munka Nordmaend i Amerika (Norvégok Amerikában, 1887) stb.

Janson (ejtsd: zsanszoñ), *Paul*, belga politikus, szül. Herstalban 1840 ápr. 11., megh. Brüsszelben 1913 ápr. 18. Az ügyvédi pályán működött s 1877 óta a képviselőházban, majd a szenátusban a radikális köztársasági csoport vezetője volt. 1884. ő támasztott szakadást a liberális pártban, mely a Frère-Orban minisztérium bukását vonta maga után. Sokat agitált az általános választójog behozatala érdekében és az antiklerikális tömegmozgalmak élén állt. 1912-ben államminiszteri címet és rangot kapott.

Janssen, 1. *Erik*, l. *Läsare*.

2. *J., Johannes*, német történetíró, szül. Xantenben 1829 ápr. 10., megh. Frankfurtban 1891 dec. 24. A papi pályára lépett s a frankfurti kat. gimnáziumban mint történettanár működött. Főműve: Geschichte des deutschen Volkes seit dem Ausgang des Mittelalters (Freiburg im Breisgau 1877—94, 8 köt.; az utolsó két köt. L. *Pastortól*). E nagyszabású munkájában azt bizonyítja, hogy Németország közállapotai a reformáció után rosszabbra fordultak. Ezért protestáns részről sok támadásnak volt kitéve. Egyéb munkái: Frankreichs Rheingelüste (Freiburg 1883, 2. kiadás); Friedrich Leopold, Graf zu Stolberg (u. o. 1877, 2 köt.); Schiller als Historiker (u. o. 1879, 2. kiad.). V. ö. L. *Pastor*, J. J. (Freiburg 1893, 5. kiadás).

3. *J., Karl*, német szobrász, *J. 4.* öcse, szül. Düsseldorfban 1855 máj. 29. Tőle való I. Vilmos császár lovasszobra Düsseldorfban (1896), hol 1893 óta az akadémia tanára.

4. *J., Peter*, német festő, szül. Düsseldorfban 1844 dec. 12., megh. u. o. 1908 febr. 19. Szülővárosában tanult. Mint kora legkedveltebb történeti festőinek egyike Németországban, középületeket falképeinek hosszú sorával díszíthetett. Ily képei vannak a krefeldi városház nagytermében, a brémai új tőzsdepalotában, az erfurti városházán, a berlini Zeughausban, a düsseldorfi műv. akadémiában (melynek 1877 óta tanára volt), a marburgi egyetem aulájában, az elberfeldi városház nagytermében. Egyéb történeti festményei közül nagy sikert aratott Dodde Walter és a parasztok a worringeni csata előtt c. nagy képével (1893, Düsseldorf, Kunsthalle).

5. *J., Pierre Jules César*, francia asztrofizikus, szül. Párisban 1824 febr. 22., megh. Meudonban 1907 dec. 23. 1873 óta a párisi akadémia és a Bureau des longitudes tagja, a meudoni asztrofizikai obszervatórium igazgatója volt. Főképp színképelemzéssel foglalkozott. Az 1868-iki napfogyatkozás alkalmával felismerte, hogy a Nap protuberanciái izzó hidrogénből állanak; oly eljárást talált fel, melynek segítségével e protuberanciákat nemcsak napfogyatkozás alkalmával, hanem máskor is meg lehet figyelni. 1874-ben Japánban a Vénusz átvonulását figyelte meg, amikor először alkalmazta a fotohéliográfot. Kezdeményezésére 1892. obszervatórium létesült a Montblanc tetején, ahová, bár már béna volt, felvitette magát s fontos megfigyeléseket eszközölt a Nap színképének légköri eredetű vonalaira vonatkozólag.

Janssens *(van Nyssen), Abraham*, flamand festő, szül. Antwerpenben 1575., megh. 1632 jan. 25. Snellinx tanítványa volt, Olaszországban is járt és legkiválóbbika volt azoknak az antwerpeni festőknek, akik eleinte Caravaggio erős hatása alatt állottak, majd sok tekintetben Rubens előfutárjainak tekinthetők, aki viszont utóbb J.-re is befolyást gyakorolt. Nevezetes művei: A királyok imádása (antwerpeni muzeum); Krisztus sírbatétele (kölni muzeum); Nap és Éj (Bécs, udvari muzeum); Vertumnus és Pomona (Berlin, Frigyes császár muzeum) stb. A budapesti Szépművészeti Muzeumban levő Szent Jeromosa megkapó hatású kép.

Janszky *Béla*, építész, szül. Ózdon (Borsod vm.) 1884 júl. 19. A magyaros építkezés lelkes harcosa. 1910-ben Kada Elek polgármester meghívására részt vett a kecskeméti művésztelep alapításában és megtervezésében. 1911-ben Szivessy Tiborral társult. Főbb művei: a kecskeméti városi kaszinó; Márkus Emilia villája a Hűvösvölgyben (1911); a szolnoki hitelbank (1912); a D. M. K. E. debreczeni internátusa (1913).

Janszky-ügy. 1886 máj. 21., Budavár bevételének évfordulóján a fővárosban állomásozó műszaki csapatok és a 23. sorezred tisztjeinek társaságában Janszky Lajos, a 61. gyalogdandár parancsnoka megkoszoruzta Hentzi tábornok sírját s ott beszédet mondva, őt mint a katonai becsület mintaképét dicsőítette. Másnap a képviselőház ülésén két függetlenségi képviselő meginterpellálta Tisza Kálmán miniszterelnököt, aki máj. 24. adott feleletében «tapintatlannak és helytelennek» bélyegezte Janszky beszédét. Tisza válasza megnyugtatta ugyan a magyar közvéleményt, annál kínosabb feltűnést keltett azonban az osztrák politikai és magasabb katonai körökben. Ennek a kedvetlenségnek adott kifejezést Albrecht főherceg Boszniában mondott pohárköszöntőjében, sőt Belcredi volt államminiszter is hevesen megtámadta Tiszát. Az egyetemi ifjuság és pesti polgárság napokig tartó lármás tüntetéseket és zavargásokat rendezett s jún. 10. a kivonult huszárság mintegy 700 embert letartóztatott. A közvélemény és a sajtó valósággal lázban égett, s még olaj volt a tűzre Janszky előléptetése és a köznépszerűségnek örvendő Edelsheim-Gyulai báró hadtestparancsnoknak nyugdíjazása. Aug. 1. Pesten nagy népgyűlést tartottak és erélyesen követelték az elégtételt. Aug. 11-én végre megjelent a hivatalos lapban a királyi kézirat, amely Edelsheim nyugdíjazásának azzal adta okát, hogy az tisztán katonai szempontból vált szükségessé és így minden hozzáfűződő panasz elesik. Ugyanez a királyi kézirat azt is kijelentette, hogy: «sajnos, ha egyes tények miatt az egész hadsereg kedvezőtlen bírálat alá vétetik». Ezzel élét vették a további háborgásnak és befejeződött a hírhedt J., amely súlyos válságokkal fenyegetett.

Janthina, l. *Tutajos csiga.*

Jantra, a Duna jobboldali mellékfolyója Bulgáriában; a Balkán-hegységben ered, Trnovo mellett elfolyik és 150 km.-nyi folyás után Szvistov mellett torkollik. Az ó-korban Jaterus volt a neve. 1810 szept. 7. itt győzték le az oroszok a törököket, aminek következtében Ruszcsuk elesett. Az 1877-iki orosz-török háboruban az oroszok működési bázisa volt a J. Ny. felé Plevna, K.-nek pedig az erődítmények ellen.

Jantyik *Mátyás*, genrefestő, szül. Békésen 1864 máj. 10., megh. u. o. 1903 okt. 31. A budapesti mintarajziskolában, majd Párisban végezte tanulmányait. Eleinte illusztrációkat rajzolt és plein-air-képeket festett, 1898. azonban monumentális művekhez fogott: megbízást kapott az új országháza két freskójának, az *Aranybulla* és a *Moriamur* megfestésére. Ezekre 1901. megkapta a Lotz-díjat. Hátramaradt műveiből kiállítást rendeztek a Műcsarnokban 1904. V. ö. Művészet, 1903.

Janua (lat.) a. m. ajtó, kezdet; átvitt értelemben a. m. bevezetés.

Januarius, *szent (San Gennaro)*, vértanu, Benevent püspöke. A Diocletianus alatt kitört üldözés idejében 6 társával Puteoliban lefejezték 305 körül. Ereklyéit az V. sz.-ban Nápolyba, 820 táján Beneventbe vitték, 1497. visszahozták Nápolyba, hol a székesegyház egy pompás kápolnájában helyezték el. Itt őrzik a vértanu fejét, két üvegedényben pedig megaludt állapotban levő vérét, mely pezsgés közben folyékonnyá lesz, mihelyt a szt. fő közelébe hozzák. E csoda mindig igen nagyszámú ájtatoskodót szokott (máj. 1. 2., szept. 19. és dec. 16.) ide vonzani. Emléknapja szeptember 19. V. ö. *Sperindeo*, Il miracolo di s. Genn. (1902).

Januárius *(Nagy-Boldogasszonyhava)*, az év első hónapja. Eredetileg Numa vezette be 11-ik hónapnak és Janusnak szentelte, honnan nevét is kapta. Napjainak száma mindig 31 nap volt, csak helyét változtatta Julius Caesar óta. A hőmérséklet átlagos változása, azaz a havi közepes hőmérséklettől való, hosszu időn át észlelt eltérések középértéke januárban talán a legnagyobb és Közép-Európában 2·5°—3°; maga a középhőmérséklet Budapesten —1·7°; általában az északi féltekén a leghidegebb hónap. A nappalok januárban növekednek; a Nap a vízöntő jegyébe lép.

Januarius-rend. Sziciliai érdemrend, alapította Károly, mindkét Szicilia (később III. Károly név alatt Spanyolország) királya, 1738 júl. 6. A rendet, melynek csak egy osztálya volt, kizárólag katolikusok kaphatták meg. A rend 1861. megszünt.

Janus, a rómaiak ősi istensége, a ház kapujának (lat. *janua*) őrző istene. Minthogy a várost az egész polgárság házának tekintették, melynek főtere, a Forum, e ház nappali szobája volt, mert benne folyt le a község élete és benne állott a község családi tűzhelye (l. *Vesta*), tehát a Forum bejáratánál egy átjáró-kaput építettek s ezt is J.-nak szentelték. E kapu-boltozat alatt ott állt az ősi J.-szobor a maga híres kettős arcával, *(Janus-fej)*, az egyikkel a bejárat, a másikkal a kijárat felé fordulva, akárcsak az éber ajtónálló, kinek szeme mindenre gonddal ügyel, ami a ház körül történik. Kezében a kapukulcsot tartotta s a betörőket pálcájával tartotta távol. Közelfekvő általánosítással a ki- és bejárat istenéből hamarosan a közlekedés és kereskedelem istene alakult ki. A legrégibb római ércpénzt, az *as*-t ezért az ő képe díszítette (l. az *ábrát*). Elvontabb értelemben a házkapu istenéből minden bejárat, minden

Janus-fej.

kezdet istene vált. Ezért az év első hónapja, a *január*ius ő róla van elnevezve, minden vállalat megkezdésekor őt hívták segítségül, minden ünnepélyes áldozás alkalmával őt illette meg az istenek között az elsőség, sőt a görög mitológia elterjedéséig őt tekintették a rómaiak az istenek atyjának is (a görög példa nyomán utóbb Juppitert tekintették ennek).

János, Vatha fia, 1061. a lázongó nép élén követelte I. Bélától, hogy állítsa vissza az ősvallást s engedje meg, hogy elűzzék a papokat és tizedszedőket, lerontsák a templomokat, kereszteket stb. Ezt a lázadást a király vérbe fojtotta; J. egyik varázslóját, Rasdit, börtönbe vettette, magát J.-t azonban, úgy látszik, nem bántotta. Ez volt a magyar pogányság utolsó erőszakos kitörése. *Csiky* Gergely a J. című drámával 1877. Teleki-díjat nyert.

Janus-fej, l. *Janus*.

Janusfejképződés *(janiceps, szinkefalosz)*, az összenőtt ikertorzoknak az az alakja, mikor a két torz testének felső fele úgy nőtt össze, hogy egy egykoponyájú, két arcú (előre és hátra tekintő), négykarú és négylábú torz-szülött keletkezik.

Janus-festékek, kátrányfestékek, melyek a gyapjut és pácolatlan gyapotot közömbös fürdőkben festik. A J. részben diazofestékei a metamidotrimetilfenilammoniumkloridnak metatoluidinnal egy fenolkapcsolódással (Janus-vörös), részben oly vegyületek, melyek diazoszafranin maradékot tartalmaznak (Janus-kék, Janus-zöld.).

Janus Pannonius, tkp. *Csezmicei (Cesinge) János*, kiváló magyar humanista és költő, pécsi püspök, szül. Csezmicén, Szlavoniában 1434., megh. 1472. Medvevárában, Horvátországban. Anyja, Borbála, testvére volt Vitéz János váradi püspöknek. Hat éves korában apja elhalván, neveléséről Vitéz János gondoskodott; 13 éves korában Olaszországba küldte, hol Ferrarában 11

évet töltött a híres Guarini házánál, kinek legkitünőbb tanítványa volt. A görög és latin nyelvet tökéletesen beszélte. Mikor Olaszországból hazajött, Mátyás király titeli prépostnak, 1460. pécsi püspöknek nevezte ki s mint tudós köre díszét, nagyra becsülte és bizalmával tüntette ki. Rozgonyi Jánossal követségben járt a pápánál s elkisérte Mátyást cseh hadjáratában. Később Vitéz Jánossal együtt áskálódni kezdett Mátyás ellen s azokkal tartott, akik Kázmér lengyel királyt akarták a magyar trónra ültetni. Mikor megtudta, hogy Vitézt elfogták, Horvátországba menekült s ott halt meg 38 éves korában. Pécsett temették el. Korában európai hírnevű tudós és latin költő. Hősköltemények kisebb becsüek, de elégiái és epigrammái jelesek. Mély érzés és kiváló formai tökéletesség van bennük, itt-ott azonban mosdatlan a kifejezésmódjuk. Magyar nyelvtana — első e nemben — elveszett. Több munkáját Ábel Jenő fedezte föl a velencei Szt. Márk könyvtárban. V. ö. *Ábel* Jenő, Adalékok a humanizmus történetéhez Magyarországon (Budapest 1880). Munkái Velencében, Bolognában, Bécsben stb. jelentek meg a XVI. sz. elejétől kezdve. Költeményeinek legjobb kiadása az, melyet Teleki Sámuel gróf eszközölt (Utrecht 1784, 2 köt.). Újabban főleg Hegedüs István foglalkozik vele. Tőle való: Guarinus és Janus P. (Budapest 1896, M. tud. akad. ért.); Janus P. és a humanisták, Beöthy képes Irod.-tört.-ben.

Janus Vyrthesi Pannonius, magyar humanista, l. *Vértesy*.

Jao-csou, másképen *Jau-csou* (l. o.).

Jap (ang., ejtsd: dzsepp), Amerikában és Angliában használatos rövidítése a *japanese* (japáni) szónak.

Jap, sziget, l. *Yap*.

Japán (*Nippon, Dai Ni-hon, Dai Nippon, O-ja-szima, Ja-szima, Zsipen, Zi-pen*, l. a *mellékelt térképet*), szigetország Ázsia K.-i partjai előtt, a Japáni tenger és Nagy-oceán, az É. sz. 21° 05′ és 51°, a K. h. 119° 00′ és 156° 36′ között. Négy nagy szigetcsoportja 3850 szigetből áll: 1. A tulajdonképeni régi J.-t a Broughton-szoros, a Japáni tenger, a La Pérouse- és a Colnet-csatorna közt 4 nagyobb és több kisebb sziget alkotja; a nagyobbak: Jesszo, ettől D.-re a Csugaru-szorostól elválasztva Nippon v. Hondo (Honsiu, a fő ország), Kiusiu (kilenc-föld) és Szikok (négyes-föld); a kisebbek: Szado és Oki a Japáni tengerben, Csu és Iki a Koreai-szorosban, Hirado, Goto, Kosiki, Amakusza, Oje Kiusiu Ny.-i oldalán, Tanega és Jakuno Kiusiutól D.-re, és a Sicsito-csoport (O, Ri, Nii, Mijake, Mikura, Hacsidzso és Ko) DK.-re stb. 2. A Riu-kiu- v. Lucsu-csoport a Colnet-szoros és Formosa közt. 3. A Csisima (ezer sziget) vagyis a Kurilok Jesszótól Kamcsatka Lopatka fokáig. 4. A Bonin-szigetek (Ogaszavarasima v. Miminto) mintegy 30 mérföldnyire Idzu-félszigettől DK.-re. Egész területük 417,412 km². Japán birtokai még Korea (l. o.), Pescadores-sziget (l. o.), Szachalin-sziget (l. o.) és Kuangsuug (l. o.), amelyekkel együtt a császárság összes területe 675,910 km².

Partok, felület és vizek. J.-nak kb. 11,000 km. hosszú partvonala van: Nippon, Szikok és Kiusiu közt van a 440 km. hosszú és átlagosan 25 m. mély beltenger, a Szeto-uci. A Szeto-uciból Ny.-ra a Koreai-szorosba a magas sziklafalak közé szorított Szimonoszeki-szoros, DNy.-ra a széles Bungo-szoros, K.-felé a Nagy-oceánba a Linsoten-út vezet ki. J. öblei közt a fontosabbak: Jesszo D.-i oldalán a Vulkán, Mororan kikötővel és Ny.-on az Iszikari, Nippon É.-i végében az Avomori, ÉNy.-i részében a Tojama, Vakasza, az Oszakai-öböl, az Ovari-wan, vagyis Mia-no-ura. Ettől É.-ra a Szurugai, Szagamii, a pompás, ágas-bogas Jedói az Uraga-szoros bejárattal és a Szendaii; Kiusiu-sziget, Unzen-félszigete és Amakusza szigetcsoport közt a Szimabara-öböl, D.-i végében a Van Diemen-szorosra nyílik a Kagoszima-öböl. Az európai kereskedelem előtt nyitva álló kikötők: Tokio és Jokohama a Jedói-öbölben, Oszaka és Hiogo a beltengerben, Niigata Nippon ÉNy.-i partján, Nagaszaki Kiusiun és Hakodate Jesszo D.-i végében. A Japáni-tenger K.-i szélén kiemelkedő J.-i szigeteket hegyek takarják: a sík vidékek és megmívelt terraszok az egész felületnek alig 12%-a. J. túlnyomórészben hegyes és völgyes, nagyobb lapályok csak a nagy folyók torkolatánál vannak: ilyenek a Kuvantói, Oszakai, Ecsigói stb. Nippon belsejében termékeny lapályok: az Aidzu-tairai Vakamacunál és a Jamagatai. J. hegyei nagyobbára kristályos palákból, gránitból és gnájszból állanak és a paleozóos rétegek vastagsága eléri a 10,000 métert, a mezozóos rétegek elterjedése kisebb, a terciér gazdag főleg barnaszéntelepekben, amelyeket újabbkori vulkáni képződmények sok helyen áttörtek. Működő vulkánjainak száma 20, amelyek sokszor hatalmas pusztító tevékenységet fejtenek ki. A földrengések igen gyakoriak, különösen J.-nak a Nagy-oceán felőli részén és számos meleg forrása van. A meleg források némelyike 40—50°, ismertebbek a Jamoto, Kuszacu, Jamasiro-mura (70—71°-os kénes víz), Enoju (75°) Nippon szigetén; híresek ugyanitt a Hakone-fürdő, köztük az Asinojunak 95°-os forró vize van. Folyóvizekben J. gazdag, de rövidek és felső folyásukban erős esésük van. Szikokon a legnagyobb a Joszino-gava, Kiusiun a Cikugo-gava. Jesszo nagyobb vizei: az Iszikari, Teszivo és a Tokaci. Nippon folyói a leghosszabbak, a Kitakami (250 km.), a Tenrin-gava és a leghosszabb Szinanogava (400 km.), amely a Japáni-tengerbe és a Tonegava, amelyik a Nagy-oceánba torkollik. Tokio folyója a Szumida, a Biva lefolyása pedig a Jodo. Legnagyobb tava a Biva-tó (500 km²) 77 m. magasságban, amelyet a Kanogava vizével 1886 óta csatorna köt össze; egyéb nagyobb tavai még a Haciro (250 km²), a Szindzi (100 km²) és a Kaszumiga.

Éghajlat és termékek. J. éghajlata egészséges, hosszanti kiterjedése É.-ról D.-nek, a kontinens közel volta, a monszunok meleg, nedves és az É.-i hideg, valamint a DK.-i oldalán elvonuló Kuro-sivo nevű meleg tengeráramlat összességének behatása alatt áll. A Kurilok és Jesszo szigete zord éghajlatu: a tele hosszú; május vége előtt a hó ritkán olvad el egészen és októberben már újra hó takarja a földet. A hegyeket télen át még Nippon szigetén is hó borítja, sőt a magasabb csúcsokon egész éven át nem tünik el. A Riu-kiu szigeteken örök tavasz honol. A közepes hőmérséklet a 32° é. sz. alatt Ny.-on 6·5° a téli és 24·8° a nyári félév alatt,

K.-en 6·8°, illetve 24·5°. 44° é. sz. alatt Ny.-on 4°, K.-en 4·8° a téli és 17·8°, illetve 13·9° a nyári félév folyamán. A hőmérsékleti szélsőségeket a Kuro Sivo erősen mérsékli. J. DK.-i partjai csapadékban leggazdagabbak: évi 2300 mm.; Nippon Ny.-i partján 2770 mm., a K.-i partokon 2000—1000 mm. között van csak. A D.-i és K.-i partokon júniusban és szeptemberben van az esőmaximum, a Ny.-i partokon júliusra és novemberre tolódik el. A tajfunok, különösen szept. és okt. hónapokban, gyakoriak. Meleg, esős éghajlata miatt J. flórája igen gazdag. *Flórájában* keletázsiai, szibíriai, északamerikai és keleteurópai fajok vannak képviselve. Különös hasznát veszik a japániak a tropikus bambusznádnak, amely 25 m. magasra is megnő. A Rhus verniciferából készítik a lakkot, az Edgeworthia papyrifera s a Broussonetia papyrifera anyagából a papirosukat csinálják. Kámforfája is nemzetgazdasági jelentőségű. Gyógynövénye a ginseng, örökzöldjei közt a teabokor igen elterjedt. A hegyek flórája és a sík föld termesztett növényei közt vannak a hara nevű füves térségek. Gyümölcsei nem jók; még a legjobbak a kaki (datolyaszilva), a mandarinnarancs v. mikan, a kuri, vagyis ehető gesztenye és a biva (Eriobotrya japonica); körte, szilva, alma is terem, de az európaiak ízlésének nem felel meg. Nagy gondot fordítanak a virágtermelésre; a chrysanthemum, a paulownia és a lótuszvirág a leggyakoribb. A földmivelésre a japánit, a hagyomány szerint, a nap istennője tanította meg; a földmivelés tiszteletben is állott mindig közöttük; a hadi mesterségen kivül egyedül ez volt az a foglalkozás, amely a szamurait meg nem gyalázta. A földmivelés módja nagyobbára Kinából származott át; nagy gonddal üzik mindenütt. J. $^1/_5$-e művelhető termőterület. 60%-jut erdőterületre, amiből $^2/_3$ rész koronabirtok. A magánosok területe (1910) 37.346.320 acre, ebből művelés alatt áll 13.133,408, erdőségekre jut 18.943,675, rétekre és mezőkre 3.253,610. Az 1910. évi terménystatisztika főbb adatai: 84.026,610 hl. rizs, 8.729,391 hl. búza, 16.761,655 hl. árpa, 12.119,463 hl. rozs, 27,922 t. tea, 655,039 t. cukor, 13,380 t. selyemgubó és 12,951 t. nyerssselyem. A rizst Nippon szigetén az Avomori-völgyben és még 700 m. magasban is termesztik; toát a 40° é. sz.-ig találni. J. *faunája* északeurópai, ázsiai és indiai fajokból alakul. A háziállatok száma 1909-ben: 1.350,404 szarvasmarha, 1.551,156 ló, 3411 juh, 87,338 kecske és 287,107 sertés. Lovai Koreából származnak; legtöbb Nippon É.-i és középső részeiben van; a házinyúl is nagyon elszaporodott. Nagy jelentőségű selyemhernyótenyésztése és halászata. J. érceit már századok óta bányásszák. A legnagyobb aranybánya Szado szigetén van; ezüstöt és aranyat találnak Ikunóban és Koszakában, ezüstöt Innaiban és Ghinzan-maciban. A vasércek leginkább Ivakiban, Kodzukában stb. fordulnak elő. Gazdag J. rézércekben, főleg Ijo tartományban; ólmot É.-on, cinket D.-en, kobaltot, amelyet a porcellán-edények díszítésére használnak, Ovariban bányásznak. Bővelkedik J. kénben is. A széntelepek legnagyobbika Taka szigetén fekszik. J. *bányászati* termelése 1910. a következő volt: arany 4319 kg., ezüst 144,747 kg., réz 50,181 t., ólom 3515 t., vas 59,714 t., pirit 46,353 t., antimon 159 t., mangán 5506 t., szén 15.535,285 t. és kén 42,809 t.

Lakosság, ipar és kereskedelem. Az összes lakosság (1911) 51.591,142 (az összbirodalom lakossága 65.214,591; 1 km²-re 124 lakos jut), ezek közül 26.071,910 férfi és 25.519,432 nő. 1908 dec. 31. a lakosság az egyes osztályok közt így oszlott meg: császári család 67, kvazoku (nemesek) 5642, sizoku (lovagok) 2.210,623, heimin (a nép) 47.382,262 és Hokkaidiban 18,017 aino. Az idegenek száma 1909-ben 17,331 és pedig 9858 kinai, 1456 angol, 1627 amerikai, 775 német, 602 francia, 207 portugál és 337 egyéb európai. A külföldön tartózkodó japániak száma 220,336: Észak-Amerikában 88,946, Koreában 126,168, Nagybritanniában 2468 és Oroszországban 3665. A születések száma 1909-ben 1.705,877, a halálozások száma 1.099,797, a házasságoké 438,771. A japáni mértékletesen él, főtápláléka a rizs, zöldségfélék, tej, vaj; húst keveset fogyasztanak. Ruházatuk egyszerű, a kimonót úgy a férfiak, mint a nők viselik. Igen tiszta nép. A házaszeretet a vallási rajongással határos. Igen előzékeny, tanulékony és az európai kultura iránti fogékonysága nagy. A japáni ipar hosszú ideig kizárólag háziipar volt, az utolsó 2 évtizedben az európaiak hatása alatt keletkezett gyáriparuk is. Elterjedt ipara a papirkészítés, amelyet különböző cserjék hársából állítanak elő és legyezőt, esernyőt, ruhát, kalapot, zsebkendőt, ablakot készítenek belőle. Régi ipar a selyem- és pamutkelmeszövés, melynek központja Kioto. Számos selyemfonó-, szappan-, cement-, gyufa-, sör-, fegyver- és hajógyára, valamint üveghutája van. J. házi és gyáriparának 1909. évi főbb adatai a következők: Echigoban petroleumipara igen fejlett (135,379 hl. petroleum), Vakamacuban acél- és vasipar; 88 gyapotfonó 1.785,665 orsóval, 18,431 férfit és 70,894 nőt foglalkoztatott; 51,185 szövőszéken 33,219 férfi és 752,919 nő dolgozott, azonkívül kézifonással 719,751-en foglalkoztak. A feldolgozott selyemárú értéke 97·8 millió jen, félselyem- és gyapotárú 23.229,270 jen, gyapotárú 100.071,087 jen, fonott kenderárú 3.834,376 jen, japáni papirárú 18.218,548 jen, európai papirosárú 14.159,329 jen, gyufa 14.058,763 jen, agyagárú 12.357,677 jen, bőripari árú 6.947,268 jen és japáni lakkárú 7.520,962 jen. Míg J. elzárkózott és csak a németalföldieknek volt a területe nyitva, külkereskedelme jelentéktelen volt; de igen megélénkült, amióta kikötőinek néhányát megnyitotta. Az 1888—1910. évek adatai szerint összes forgalma így fejlődött:

	1888	1906	1910
Bevitel jen	65.416,238	418.784,108	464.233,808
Kivitel „	64.891,678	423.754,892	458.428,996
Összesen jen...	130.307,916	842.539,000	922 662,804

A bevitel értéke 1910-ben millió jenekben kifejezve a következő árúkra oszlott meg: rizs (8·6), búza (3·3), búzaliszt (1·7), bab (9·0), cukor (13·1), dohány (0·11), nyersgyapot (157·8), gyapotárúk (10·5), gyapju (13·5), gyapjuárú (6·0), posztó (10·1), olajpogácsa (19·9), vasrúd (5·2) és szerszámok, kazánok (1·1). A kivitel főbb tételei a követ-

Formosa
A főtérkép arányában
TAIVAN
Formosa szor.
NAGY v. CSENDES-OCEÁN
Pescadores
Tainan
Takau
Kelung
Taihoku
Sinchiku
Taichu
Kosun
Garampi f.
KHINAI BIRODALOM
Mandzsuria
Harbin
Kirin
Ninguta
Csang-csun
Mukden
Keleti Gobi sivatag
Csang-pai-szan
Hanka tó
Vladivosztok
Nagy-Péter öböl
Amerika-öb.
Szöng-king
Liau-tung-öböl
Liau-tung félsziget
Port Arthur
Society-öböl
Koreai-öböl
SÁRGA TENGER
Vej-haj-vej (Brit)
Csi-fu
Csöng-dzsu
Pjöng-jang
Hvang-dzsu
Hai-dzsu
Szöul
Ham-hung
Broughton v.
Kang-szöng
Csung
Kun-szan
Csön-dzsu
Kvang-dzsu
Tai-ku
Fu-szan
Macusima
Koreai szigetek
Quelpart (Cse-dzsu)
Koreai-szoros
JAPÁN TENGER
NIPPON
Hiroshima
Simonoszeki
Kochi
KIUSIU
Nagaszaki
Kumamoto
Kagosima
Mijazaki
Bungo-nada
Tanegasima
Jakusima
Kuchinosima
KELET-KHINAI-TENGER
Kavabe-Sichito
(Hét sz.)
Gotosima
Iki
Cusima
Szachalin
A főtérkép arányában
Tatár öböl
Usszuri tartomány
Terpjenja-öböl
Aniva-öböl
La Pérouse-szoros
Jesszo
Korszakov
Repunsiri
Risiri
Szojazaki
NAGY v. CSENDES OCEÁN
Karafuto (Szachalin)

JESSZO (HOKKAIDO)
Magyarázat:
Brit birt. Orosz birt.
Tüzök, tenger alatti távíró (kábel), öb. = öböl, szt. = szent, szk. = szigetek, hg. = hegység.
A fővárosok kétszer a szabad kereskedelemnek megnyitott kikötők nevei egyszer vannak aláhúzva.
Magasságok méterekben.
Mértek = 1:9.000.000
Kilométer (111.3 = 1 egyenlítői fok).
Kurili szigetek
A főtérkép arányában.
Riu-kiu szigetek
A főtérkép arányában.
Kunasiri
Sikotan
Jetorup v.
Iturup
Hokubu-soto
(Északi szk.)
Cobu-soto
(Középső szk.)
Nambu soto
(Déli szk.)
Urup
Paramusir
Onekotan
Siaskotan
Makanrusir
Kamcsatka
Tokunosima
Okinoerabusima
Yoronsima
Okinoyusima
Kerama-sima
Mijakosima
Harumisima
Isigakisima
Iriomotosima
Ishigaki
Sichi-to
Niisima
Kobe
Osaka
Nagoja
Jokohama
Tokio
Kofu
Nagano
Niigata
Szendai
Hakodate
Szapporo
Otaru
Muroran
Asahikawa
Kushiro
Nemuro
Abashiri
Wakkanai
Rebunsiri
Risiri
Tesio
Furebetsu
Tomamai
Iwanai
Baraudo
Okusiri
Olga-öb.
Plasszton öb.
Su. Vladimir öb.
Jelikopu öb.
Tesiko f.
Siretokosaki f.
Jerimozaki f.
Sirijazaki f.
Kunasiri-szor.
Jetorup-szor.
Kurili-szor.
Matsmai
Hakodate
Aomori
Akita
Morioka
Sendai
Niigata
Fukui
Kofu
Nagano
Gifu
Nagoja
Tsu
Otsu
Kioto
Osaka
Kobe
Wakajama
Tottori
Matsue
Okayama
Hiroshima
Yamaguchi
Tokushima
Takamatsu
Matsuyama
Kochi
Fukuoka
Saga
Nagasaki
Kumamoto
Oita
Miyazaki
Kagoshima
Naha
Yokohama
Tokio
Kamakura
Mito
Utsunomiya
Maebashi
Takasaki
Kofu
Nagano
Matsumoto
Gifu
Nagoja
Shizuoka
Hamamatsu
Toyohashi
Okazaki
Nagoya
Tsu
Otsu
Kioto
Osaka
Kobe
Wakayama
Tottori
Matsue
Okayama
Hiroshima
Yamaguchi
Tokushima
Takamatsu
Matsuyama
Kochi
Fukuoka
Saga
Nagasaki
Kumamoto
Oita
Miyazaki
Kagoshima
Naha
Yokohama
Tokio
Kamakura
Mito
Utsunomiya
Maebashi
Takasaki
Kofu
Nagano
Matsumoto
Gifu
Nagoja
Shizuoka
Hamamatsu
Toyohashi
Okazaki
Nagoya
Tsu
Otsu
Kioto
Osaka
Kobe
Wakayama
Tottori
Matsue
Okayama
Hiroshima
Yamaguchi
Tokushima
Takamatsu
Matsuyama
Kochi
Fukuoka
Saga
Nagasaki
Kumamoto
Oita
Miyazaki
Kagoshima
Naha

kezők: gyapotfonál (45·3), vászon (6·5), nyersselyem (130·8), selyemhulladék (8·4), selyemárú (29·3), szén (16·3), gyufa (10·4), réz (20·8), kámfor (3·0), tea (14·5), rizs (5·9), gyékény (3·9), agyagárú (5·5), fonott szalmaárú (6·3), ernyő (1·8), cigaretta (0·8), halolaj (2·6), különfélék (2·8).

A forgalom legnagyobb része Jokohama és Kobe, valamint Nagaszaki, Szimonoszeki, Mozsi, Oszaka, Hakodate és Nügata, az idegenek előtt megnyitott legnagyobb kikötőkben bonyolódik le.

A hajóforgalom 1910. az összes japáni kikötőkben a következő volt: érkezett: 11,168 hajó (1892. 2258) 20.173,787 t.-tartalommal, ebből volt japáni 5932 gőzös (9.261,035 t.), 1697 vitorlás (87,624 t.), 3510 idegen gőzös (10.812,645 t.), 29 idegen vitorlás (12,483 t.); eltávozott 11,253 hajó (1892-ben 2237), 20.197,918 (1892-ben 1.738,171) t.-tartalommal; ebből japáni gőzös 5991 (9.375,809 t.), vitorlás 1781 (88,066 t.), idegen gőzös 3452 (10.722,088 t.), vitorlás 29 (11,955 t.). A japáni kereskedelmi hajóraj áll 1703 gőzhajóból, amelyek mindegyike a 20 t.-tartalomnál nagyobb, összesen 1.224,091 t.-tartalommal, 4958 vitorlás 412,859 t.-tartalommal. J. rendes hajójáratokat tart fenn Európa, Amerika, Ausztrália és Előindia kikötőivel, valamint sűrű járatai vannak Korea, Észak-Kina és a Jangcekiang kikötőivel. Vasúti vonalainak hossza 1910-ben 9667 (1892-ben 2974) km. volt és 153.388,066 személyt szállítottak. Az első vasúti vonalat 1872 júl. 12. nyitották meg. A posta és a táviró az állam kezelésében áll. Táviróvonalakkal össze van kötve minden nagyobb város egymással és 6270 km. tenger alatti kábelek útján a külfölddel. 1909—1910. a táviróvonalak hossza 30,557 km. (1892. 12,273), amelyeken 28·2 millió táviratot továbbítottak. A posta (1909—10.) 331 millió levelet, 867 millió levelezőlapot, több mint 181 millió nyomtatványt és ujságot, 51 millió könyvet, 7 millió árúmintát, 53 millió hivatalos küldeményt és 4 millió csomagot, összesen 1494 millió drbot szállított. Postahivatalainak száma 7901, az alkalmazottaké 39,875 volt.

Alkotmány, közigazgatás, véderő, szellemi műveltség. Az 1889 febr. 11-iki alkotmány értelmében az államfő a császár, aki a végrehajtó hatalmat gyakorolja az általa kinevezett s neki felelős miniszterei tanácsával és segélyével. A hadüzenet, békekötés és a külföldi hatalmakkal való szerződés a császár joga; törvényhozó hatalmát az országgyűléssel megosztja, azt feloszlathatja és elnapolhatja. Törvénnyé csak az lehet, amit az országgyűlés (kokkai) elfogad; az országgyűlés két házból áll, amelyek mindegyike törvényeket javasolhat és a császárhoz feliratokat intézhet. A felsőház (kizokuin) tagjai: 1. a császári családnak 20 évnél idősebb férfitagjai; 2. a 25 évnél idősebb hercegek (15 herceg és 38 marquis); 3. a 25 évnél idősebb és rendtársaik által 7 évre választott grófok és bárók egyötöde (17 gróf, 74 viscount és 44 báró); 4. a császártól kiváló érdemeikért legfeljebb 135, élethossziglan kinevezett legalább 30 éves és 5. minden választókerület 15 legtöbb adót fizetője által választott és a császár által 7 évre kinevezett tagok. A felsőház összes tagjainak száma 300-nál több nem lehet. A képviselőház (sugiin) 300 tagból áll, akiket a kerületek 15 jen évi adót fizető, 4 éve egyhelyben lakó 25 éves férfitagjai 4 évre közvetlenül választanak. Választható a 30. évet betöltött választó (pap, állami tisztviselő, biró, katonatiszt és tengerésztiszt kivételével). A felsőház és a képviselőház elnökét a császár nevezi ki. Az országgyűlés tagjai, a felsőház 1. és 2. csoportjabeliek kivételével, 2000 jen évi napidíjátalányt és útiköltséget kapnak. Az országgyűlésnek évente üléseznie kell. A végrehajtó hatalmat a császár 10 miniszterével gyakorolja. Fontos államügyben a császárnak, kivánságára, tanácsot ád a titkos 15 tagú államtanács (szumicin). J. 3 fu-ból (nagy város: Tokio, Kioto és Oszaka) és 47 ken-ből (megye) áll. A ken-ek 804 gun- vagy kozira (kerület) oszlanak, van 66 si-je (városi kerület). 1909-ben 1174 városa és 11,155 községe volt Japánnak. A megyék és nagy városok kormányzói évente, vagy minden 2 évben a belügyminiszterrel a helyi adminisztráció kérdéseit megvitatják. Jesszónak (Hokkaido) külön kormányzója van. Az ország fővárosa és a császár székhelye Tokio. *Igazságügy.* A régi barbár büntetéseket (a harakirit is) megszüntették és európai mintára készült új törvénykönyve van J.-nak. A magasabbrangú birákat a császár, a többit a miniszter nevezi ki. A büntetések jelenleg fogház, börtön, fegyház, deportáció és halál. 1909-ben állami börtön volt 56, megyei 97. 1909-ben a bűnesetek száma 97,404, a bebörtönözötteké 53,471 férfi és 3110 nő. Az igazságszolgáltatás forumai: 1 semmitőszék (daisinin), 7 felsőbb bíróság (koszoin), 49 első folyamodású törvényszék (csihoszaibanso) és 302 békebíróság (kuszaibanso). J. *pénzügyeit* az 1880-iki hirtelen reformok megrongálták, de a jó gazdálkodás az egyensúlyt helyreállította. 1911-ben a belföldi államadósságok 1.441,917.275, a külföldiek 1.447,245.200, összesen 2.889,162.475 jent tettek ki. Az 1912—1913 évi állami költségvetés 572.890,000 jen bevételt és ugyanannyi kiadást tüntet fel. J.-ban sajtószabadság, egyesületi jog és általános katonakötelezettség van. J. 1875-ben fogadta el az *általános védkötelezettség* elvét és azóta a hadsereg kiképzését általában német minta szerint foganatosította és 1907. hadügyét még jobban kifejlesztette és a legmodernebb alapra fektette. A véderő Japánban is 3 részre tagozódik: sorkatonaságra, honvédségre (kubi) és népfölkelésre (kokumin). Az évi újoncjutalék 120.000, a békeállomány 250,000, a hadiállomány pedig kb. 1.150,000 főre vagyis a lakosság 2%-ára tehető. Békében a sereg 1 gárda- és 18 gyalogha dosztályba, továbbá 4 lovas-, 3 tüzér- és 2 vártüzér-dandárba tagozódik; hadtestek csak háborúban (állítólag 10) alakulnak; ehhez járul még 19 honvéd- és a szükséges számú népfölkelődandár. Japánnak úgy békében, mint háborúban 4 gárda és 72 3—3 zászlóaljas sorgyalogezrede van. A századok békelétszáma 5 tiszt és 131 ember, hadiállománya 5 tiszt és 221 ember. A gyalogság az 1905-ben rekonstruált Arisaka ismétlő fegyverrel van felszerelve, melynek ürmérete 6·5 mm.; a töltények száma fegyverenként 200. Géppuskájuk Hotchkiss-rendszerű. A lovasság 1 gárda- és 18 sorlovasezredből áll 3—3 századdal s karddal és karabéllyal van felszerelve; a gárda-

lovasezred békében csak lándzsát visel. A tüzérség 1 gárda- és 28 sortüzérezredből áll 6—6 üteggel. Az ütegek 1905. évi mintájú, 75 mm. ürméretű Krupp-lövegekkel, a hegyi ütegek ellenben 1898. mintájú Arisaka hegyilöveganyaggal vannak felszerelve. A honvédség és népfölkelés felszerelése és felfegyverzése hasonló az első vonalbeli csapatokéhoz. A haderő összessége békében: 299 gyalog zászlóalj, 73 lovasszázad, 150 táboriüteg, 9 hegyi üteg, 19 hadmérnök-zászlóalj és 19 vonat-zászlóalj. A kétévi szolgálatnak folyamatban levő behozatala után J. hadereje a tábori hadseregben 742,800, a honvéd alakulásokban 780,000 és a népfölkelés első korosztályában 115,200 főt fog számlálni. A pénzviszonyok javultával J. hadosztályainak számát 19-ről 24-re akarja emelni. A hadsereg 1912. évi költségvetése a rendkívüli kiadásokkal együtt 264 millió korona. Az orosz-japáni háborúban már kitűnt a japániak hadiflottájának fejlettsége, de azóta még nagyobb gondot fordítanak fejlesztésére. 1912. az állomány 1 dreadnought, 16 pre-dreadnought, 13 páncélos csatahajó, 17 cirkáló, 6 ágyúnaszád, 61 torpedóromboló, 50 torpedó- és 12 tengeralattjáró hajó. A haditengerészet személyzete: 638 magasrangú tiszt, 3288 tiszti személyzet, 1533 altiszt és 43,790 főnyi legénység. Az 1912. évi haditengerészeti költségvetés 98 millió korona kiadást mutat fel.

Államvallás J.-ban nincs és vallásszabadság uralkodik. A legrégibb vallás az állami segélyt élvező sintoizmus (a mikádó is azt követi), mely 12 felekezetre oszlik; templomainak száma körülbelül 300,000, papjaié 76,527. A buddhizmus Koreából származott át; templomainak száma (1908) 71,927, papjaié (bonzok) 120,722. A kereszténységet a portugálok hozták be, de a XVII. sz. üldözései következtében csaknem egészen kiveszett. Újabban gyorsan terjed; legszámosabban vannak a római katolikusok (1 érsekkel és 3 püspökkel), a görög keletiek, anglikánok és egyéb protestáns felekezetek is képviselve vannak. Oktatásügye gyorsan fejlődik. Az európai intézmények utánzása fölkeltette a japániakban a vágyat az európai kultúrával való megismerkedésre is; 1871. alakították meg a közoktatásügyi minisztériumot és 1872. jelentek meg az első rendeletek nép- és középiskolák felállítására. Az iskolakötelezettség általános. A népiskolák kétfélék: alsók (26.386 iskola, 134.377 tanerővel és 5.996,139 tanulóval) és felsők (297 iskola, 5815 tanerő, 115,556 tanulóval); ez utóbbiakban az angol nyelvet is tanítják. A nyilvános iskolákon kívül magániskolák is vannak, különösen bizonyos ismeretek (angol, kínai irodalom, kézi ügyesség stb.) elsajátítására. Az iskolakötelezettek (6—14-ik évig) száma (1909) 8,455,676 volt. Egyeteme 4 van (Tokio, Kioto, Tohoku és Kynshinben), a tokioinak 1909/10. 344 tanerője és 5503 hallgatója volt. Ezeken kívül van a nemesifjak részére 2 iskola, katonai és tengerészeti iskolák és egy posta- és távirótanfolyam stb. A nyilvános könyvtárak száma (1909) 200 volt, 2.017,973 kötettel. A könyvnyomtatás és ujságirodalom is nagy lendületet vett. 1909-ben 28,522 különféle könyv és 2526 ujság és folyóirat jelent meg összesen. Japáni nyelvű ujságokon kívül európai nyelvüek is megjelennek. Újabban a latin betűt az iskolákban rendszeresen tanítják és az új japáni írás-olvasás diadalmasan küzd a régi nehéz írásmóddal.

Japán pénzegysége a jen (l. o.). A hosszmérték egysége a saku kane (fém-láb) = 303·03 mm., az útmérték egysége a ri = 3927·27 m. A terület mértékegysége 36 négyszögsaku vagyis 1 négyszögken: a cubo = 3·306 m². A földmérték a ko = 99·1736 ar; 1 ko = 10 tan, 1 tan = 10 sze, 1 sze = 30 cubo. Az ürmérték a so = 1·804 lit.; 1 koku = 10 to, 1 to = 10 so, 1 so = 10 go. A súlyegység a momme vagy me (a régi legkisebb pénzegység súlya); 10 me = 1 jume, 10 jume = 1 hijakume, 10 hijakume = 1 kvan = 3·757 kg. A kin is használatos súlyegység, értéke 160 momme = 601·04 gr.

J. címere a krizantémum stilizált arany virága, l. *Címerek II. tábla*, kereskedelmi lobogója fehér alapon középütt vörös napkorong, a hadi lobogón 16 kifelé szélesedő vörös sugár terjed szét a napkorongból.

Története.

A legrégibb koreai és japáni krónikák meseszerű elbeszéléseivel szemben a történeti valóság az, hogy J. őslakói a ma már kihaló félben levő és Jesszo-sziget északi részébe húzódott *ainók* voltak. Ezen őslakókat egy Korea és Kina felől bevándorló mongol fajú nép hódította meg és szorította mindjobban észak felé még a történelem előtti időkben. Az ajnókkal, a koreaiakkal és egymásközt vívott százados harcok emlékét a japáni krónikák csodás elbeszélésekben örökítették meg. A későbbi hagyomány szerint *Dzsimmu* volt J. első uralkodója (Kr. e. 660), ki a *tenno* (Ég királya), *tensi* (Ég fia) vagy *mikádó* (Fenséges kapu) címeket viselte. A japáni nép ezután még sokáig a műveltség alacsony fokán maradt. Erkölcseiben nyers, kezdetleges családi és nemzetségi kötelékekben élő nép volt, melyet kegyetlen büntetésekkel kellett a törvényes rend útjára terelni. Eredeti vallása *(sinto-vallás)* az ősök tiszteletéből és tisztító szertartásokból állott. A Kr. u. VI. sz.-tól kezdve *Buddha* vallása terjedt el J. népe közt s ezzel együtt kínai szokások és intézmények honosodtak meg J.-ban (pl. átvették a kínai írásjegyeket). A kínai műveltség terjedésével megváltozott az ország politikai kormányzata is. A tenno (mikádó), ki eddig inkább főpapi tisztet gyakorolt, megtörte a nemzetségfők hatalmát s korlátlan hatalmú uralkodója lett az országnak. Ezt a korlátlan császárságot néhány század mulva a *hübérrendszer* teljesen aláásta s minden hatalmát megfosztotta. A mikádók mindinkább elzárkóztak a néptől s a kormányzást miniszereikre bízták, ők maguk pedig az udvari élet gyönyöreibe merültek. A régi nemzetségfők magukhoz ragadták a tartományok kormányzását s azokat később családi birtokukká tették. A határszéli kormányzók híveikből erős sereget tartottak fenn s közülük kerültek ki a birodalom fővezérei. A X. sz.-tól kezdve két jeles család, a *Taira* és *Minamoto* versengett ezért a méltóságért. E harcokban a mikádó minden tekintélyét elvesztette s valóságos báb lett a küzdő felek kezé-

ben. Végre a Minamoto-család győzött s a mikádó 1192. *Joritomót*, a család fejét, a *szej-i-taj-sogun* (a barbárokat legyőző nagy vezér) címmel ruházta fel. Ettől kezdve a sogun lett J. igazi uralkodója s olyan szerepet játszott a mikádó mellett, mint a major domus a frank királyságban, v. az emir al omra a bagdadi kalifa oldalán. Később a soguni méltóság is vesztett tekintélyéből. Első miniszereik (a *sikkek*) ragadták magukhoz a hatalmat. A *Hojo*-család örökletessé tette e tisztséget (1200—1333) s viselte azt a Minamoto-család kihalása után is. Erre az időre esett a mongolok támadása J. ellen, de *Hojo Tokimi* 1275. fényes győzelmet vívott ki a betörő mongol seregen. A Hojo-család bukása után *Asikaga* 1335. újból visszaállította a soguni méltóságot, melyet 1573-ig viseltek utódai. Ezeknek uralma alatt egyes hatalmas családok osztozkodtak az ország területén s valóságos hűbéres dinasztiákat alapítottak. Ezek voltak a *dajmiók*, kiknek hatalma a hozzájuk ragaszkodó harcias nemességen alapult.

Az európaiak közül először a *portugálok* jelentek meg J. területen 1543. mint kereskedők. 1549. *Xaveri Szent Ferenc* jezsuita Kiu-siu szigetén kötött ki s oly sikerrel hirdette az evangéliumot, hogy rövid idő alatt a keresztények száma rohamosan gyarapodott. A jezsuiták ügyesen felhasználták a Buddha-vallásnak a kereszténységgel egyező intézményeit és szertartásait. Eközben az utolsó Asikaga-családból való sogunt 1573. *Ota Nobunaga* fosztotta meg hatalmától. Ennek halála után 1582. *Tojotomi Hidejosi* vezér vette fel a harcot az elhatalmasodott dajmiókkal s végre helyreállította a rendet J.-ban. Halála után új zavarok támadtak s a *Tokugava*-családból való *Ijejaszu* legyőzve a többi dajmiót, 1603. megkapta a mikádótól a soguni méltóságot, melyet utódai 1868-ig viseltek. Ijejaszu új kormányrendszert honosított meg J.-ban, mely az ország békés fejlődését volt hivatva biztosítani. A mikádót szigorú őrizet alatt tartotta s csak néhány tiszteletbeli jogot hagyott meg neki. Ő teremtette meg a *szamuraj* (lovagi) osztályt, mely a dajmiókkal hűbéres viszonyban állott s katonáskodni volt köteles. Ezen osztály számára szigorú törvényeket hozott, hogy a hűség, becsületesség és vitézség kultuszát megerősítse benne. (A *harakiri*, hasfelmetszés kötelezettsége bizonyos esetekben). Külső politikájában arra törekedett, hogy J.-t a többi országtól teljesen elzárja, azért megtiltotta az idegenekkel való közlekedést s az összes idegeneket kiutasította J.-ból. Ez idegenellenes politikának szükségszerű következménye volt a keresztények üldözése. Ijejaszu unokája, *Ijemicu* 1614. a kereszténység kiirtását rendelte el. A borzasztó üldözések a keresztények lázadását vonták maguk után. 1638-ban az utolsó keresztény sereg *Simabara*-félszigeten (Nagaszaki közelében) kétségbeesett küzdelem után teljesen elpusztult.

A Tokugava-család a XVIII. és XIX. sz. folyamán egyre veszített hatalmából és jelentőségéből. Az idegenektől való elzárkózás J.-t sokszor gazdasági válsággal fenyegette rossz termések idején. A gyenge sogunok alatt az elégedetlen dajmiók és szamuráj-ok a mikádó régi hatalmának visszaállítását hangoztatták s ettől várták J. sorsának jobbra fordulását. Még jobban meggyengítette a sogunok helyzetét az idegen hatalmak azon követelése, hogy J. kikötői nyiljanak meg számukra. Először az Egyesült-Államok kaptak engedelmet 1854. néhány japáni kikötő meglátogatására, azután 1858. Anglia, Oroszország, Franciaország és Hollandia kapták meg ezt a jogot. Az idegenek megtelepedése ellen nemzeti mozgalom támadt, melyet a sogun kormánya nem igen tudott megfékezni, minthogy azt a mikádó udvarából is támogatták. 1862-ben a szatszumai kormányzó kisérete megölte Richardson angol alattvalót, 1863 aug. pedig a simonoszeki-i szorosban amerikai, hollandi és francia hajókat támadtak meg az idegengyülölők. Ez erőszakosságokat az illető hatalmak 1864. Kagosima és Simonoszeki összebombázásával torolták meg. Az idegenek ezen fellépése nagy hatással volt a japáni nemzeti pártra, mely a gyenge soguni kormány helyébe a mikádó hatalmát akarta visszaállítani, egyúttal azonban felhagyott idegengyülölő politikájával. 1866 szept. meghalt *Ijeszada* sogun s eddigi gyámja, *Hitocubasi* régens vette fel e méltóságot. 1867 jan. meghalt Komei mikádó is s utóda a 14 éves *Mucuhito* lett. Az új sogun látván azt, hogy a változott viszonyok közt tarthatatlan a helyzete, 1867 nov. 9. önként lemondott hatalmáról a mikádó javára. Minthogy azonban családott abban a reményében, hogy családja számára továbbra is kivételes helyzetet teremthet, 1868. sereget küldött a mikádó székhelye, Kioto ellen. De vereséget szenvedett s a mikádó lázadónak nyilvánította. Erre megadta magát és a magánéletbe vonult (megh. 1913 dec.). Hívei még egy ideig folytatták az egyenetlen harcot, de nemsokára ezt a mozgalmat is leverték s egész J. elismerte a mikádó uralmát.

1868-cal kezdődik J. történetének legújabb korszaka, mely bámulatos példáját mutatja annak, hogy egy évszázadokon át elzárkózott nemzet mily gyorsan sajátította el a nyugati kultúrát s ennek kapcsán mint emelkedett a nagyhatalmak sorába. 1868 nov. 6-tól új évszámítás kezdődött J.-ban, melyet *Meiji*-nek (felvilágosodás) neveztek. A mikádó Kiotóból Jeddóba (mai nevén Tokio) tette át székhelyét s 1869 jan. 5. fogadta kihallgatáson az idegen hatalmak követeit. J. új kormányformája a hűbérrendszer bukása után teljesen monarchikus és bürokratikus alapra helyezkedett. A dajmiók önként lemondtak hatalmukról s az ország kerületekre osztatott. A kormány élén a *nagykancellár* (szanjo) állott, mellette kilenc minisztérium volt, melynek tagjai a győztes mikádópárti nemzetségekből kerültek ki. Megszünt a lakosság régi társadalmi beosztása (udvari és katonai nemesség, nép és tisztátalanok), a szamuráj-ok elvesztették régi kiváltságaikat, a tisztviselőket négy rangosztályba osztották. Hercegi, grófi, bárói, vicomte-i és marquis-i címek osztogatásával új főnemességet teremtettek a régi nemesi osztályokból. E kormányzati reformokkal kapcsolatban vette át J. a modern technika összes találmányait: a vasutat, gőzhajót, távirót és a tüzelő fegyvereket. A régi hűbéres hadsereg is megszünt s helyét európai mintára szervezett állandó hadsereg és hadi tengerészet foglalta el.

Behozták a tankötelezettséget, egyetemet és más tudományos iskolákat állítottak fel. Japáni ifjak seregestül keresték fel az európai és amerikai egyetemeket s a tudomány minden ágában kiképezték magukat. A nagyszabású és lázas reformmunka azonban sok akadályba ütközött. A vezető nemzetségek féltékenysége a győzelem után újból kitört. A jövedelmeiktől megfosztott dajmiók és szamuráj-ok nem elégedtek meg a nekik nyujtott kárpótlással, önérzetüket mélyen sértette a fegyverviselés megtiltása s az új kormány külső politikáját túlságos engedékenynek tartották. Mikor a kormány Szakhalin-szigetét átengedte az oroszoknak a Kurili-szigetek fejében, veszedelmes lázadás tört ki 1877. a szatszumai szamurájok közt, kiknek vezére *Szajgo Takamori* volt. A kormány csak nyolc hónapi kemény harc után tudta leverni a lázadást, mely teljesen kimerítette az államkincstárt. 1885-ben a kormány európai minta szerint *kabinetté* alakult, élén a miniszterelnökkel. Az első miniszterelnök *Ito* marquis volt (l. o.). 1881-ben a mikádó ünnepies proklamációban igérte meg a népképviselet megvalósítását. 1889 febr. 11. hirdették ki az új alkotmányt s 1890 nov. 29. gyült egybe az első japáni parlament, mely felső- és alsóházra oszlott. A felsőházban a főnemesség képviselői, a legtöbb adót fizetők és a mikádótól kinevezett tagok foglaltak helyet. Az alsóház tagjait elég magas cenzus alapján a nép választja (1889-ben 15 jen, 1903 óta 5 jen). A mikádónak korlátlan veto-joga van, rendkívüli körülmények közt rendeletei törvényerővel bírnak. Ő rendelkezik a szárazföldi és tengeri haderővel, övé a hadüzenet és békekötés joga, a miniszterek csak neki felelősek. Mindezen megszorítások az 1868. hatalomra jutott párt kormányon maradhatása érdekében történtek. Éppen ezért ellenzék támadt e párturalom ellen s az ellenzék vezérei *(Itagaki, Okuma)* azt kivánták, hogy J.-ban is érvényesüljön a parlamenti többség elve. Heves parlamenti harcok indultak meg, melyek a nép körében is visszhangra találtak. Különösen veszedelmesekké váltak ebben az időben a *szosik*, félművelt és fanatikus fiatalemberek, kik a kormány mellett és ellen «kardoskodtak» a szó szoros értelmében. Egy ilyen szosi támadta meg 1891. világkörüli útjában az orosz trónörököst (a jelenlegi II. Miklós cárt).

A kinai háború 1894—95. Éppen mikor az ellenzéki többségű parlamentet a mikádó 1894 jún. feloszlatta, tört ki a háború Kinával. A háborura az szolgáltatott okot, hogy Koreában lázadás tört ki s a zavargásokban több japáni kereskedőt kiraboltak. J. erre megszállotta Szöul kikötőjét, Csemulpót. A kinai kormány tiltakozott ezen beavatkozás ellen, mert Koreát hűbéres államának tekintette. A japániak ezután tekintélyes sereget küldtek Koreába, melynek élén *Jamagata* tábornagy 1894 szept. 15. fényes győzelmet vívott ki *Pöng-jang* mellett a kinai seregen. Két nap mulva szept. 17. a Jalu-folyó torkolatánál vívott tengeri csatában *Ito* tengernagy a kinai flottának okozott érzékeny veszteséget. Október végén a második japáni hadsereg *Ojama* tábornok alatt Kvang-tung félszigeten kötött ki s egymás után elfoglalta Kin-csout, Ta-lien-vant s végül nov. 10. *Port-Artur* erődítményeit. 1895 jan. Csifuban kötött ki egy japáni sereg és a Port-Arturral szemben fekvő *Vej-haj-vej* megerősített kikötőt is hatalmába kerítette. Ekkor mindakét japáni hadsereg egyesült és márc. 4. véres harc után elfoglalta *Niu-csvangot*. Ezzel nyitva állott az út Mukden és Peking felé, bár a zord időjárás megakadályozta a japániakat az előrenyomulásban. A sok csapás után a kinai kormány Pecsili kormányzóját, *Lihungcsangot* küldötte a japániak főhadiszállására, ki fegyverszünetet eszközölt ki. A végleges békét *Simonoszekiben* 1895 ápr. 17. kötötték meg a következő feltételek mellett: Kina elismeri Korea függetlenségét, lemond J. javára *Formóza* szigetéről, a Pescadores-szigetekről, *Liautung* félszigetről a 40-ik szélességi foktól D.-re és 200 millió tael (720 millió K) hadisarcot fizet. Azonkívül Kina jelentékeny gazdasági és kereskedelmi előnyöket biztosított J.-nak, mely ezen rövid háború után Kelet-Ázsia nagyhatalmává emelkedett.

J. sikerei a többi nagyhatalom féltékenységét keltették fel. Elsősorban Oroszország kivánta a simonoszeki-i béke revizióját, példáját Németország és Franciaország követték. E hatalmak «barátságos» felszólítására J.lemondott Liau-tung félsziget birtokáról s ennek fejében 30 millió taellel felemelte a hadisarcot (1895 nov.). A japániak nemzeti érzése fellázadt ezen engedmény ellen, különösen, mikor pár év mulva (1898) Port-Arturt Oroszország, Vejhajvejt pedig Anglia vette bérbe a kinai kormánytól. Ettől kezdve J. állandóan készült az Oroszországgal való leszámolásra s hadseregét és flottáját kétszeres számra emelte. Sok baja volt J.-nak új szerzeményével, Formóza szigetével, hol veszedelmes lázadás tört ki a J.-i uralom ellen. A lázadás leverése után a japániak itt is nagy munkát végeztek a civilizáció érdekében. Ami a belügyi politikát illeti, az alkotmányosság behozatala óta örökös harcokban állottak a kormányok a parlament többségével. 1890 óta egymást érték a kormányválságok és parlamentfeloszlatások. E zavarok megszüntetésére Ito marquis, ki már több izben volt miniszterelnök, a képviselőház többségét egy kormányzó pártban egyesítette, hogy az 1889-iki alkotmány revizióját lassan előkészítse. Mint a parlamenti többség vezére lett aztán 1900. újból miniszterelnök, de ő sem tudott állandó parlamenti helyzetet teremteni s 1901. már visszalépett. Ezóta a váltakozó kormányok mellett egy állandó *koronatanács* áll a mikádó oldalán (Ito, Jamagata, Ojama stb.) s ez intézi voltaképpen J. külső és belső politikáját. A törvényhozás munkái közül az első évtizedben (1890—1900) legnevezetesebbek: 1897. az aranyvalutára való áttérés, 1899. pedig az új polgári törvénykönyv megalkotása. Ezzel kapcsolatban az idegen hatalmak lemondtak saját konzuli bíráskodásuk jogáról s elismerték egy nem keresztény állam jogszolgáltatását.

Az orosz háború 1904—1905. J. 1895-iki sikerei Kinával szemben a többi nagyhatalmat is arra birták, hogy területeket szerezzen Kinában, s magának gazdasági és kereskedelmi előnyöket biztosítson. Igy pl. Oroszország engedélyt kapott, hogy Mandzsurián keresztül vasutat építsen új

szerzeményéig, Port-Arturig. Az idegeneknek ez a térfoglalása felkeltette a kinaiak hagyományos idegengyűlöletét s 1900 tavaszán kitört az ú. n. *boxer-lázadás*. A kinai kormány tehetetlensége és kétszínűsége következtében a Pekingben levő idegen követségek a legnagyobb veszélybe kerültek. Majdnem két hónapig voltak kitéve a boxerek támadásainak s különösen a J.-i követség hős védőinek volt köszönhető, hogy fenn tudták magukat tartani a Tiencinből előrenyomuló nemzetközi felmentő sereg megérkezéséig. Peking megszállásában és a boxer-lázadás leverésében a J.-i csapatok is derekasan kivették a részüket. Kina újabb megalázásának különösen Oroszország látta a hasznát, mely Port-Arturba vezető vasútja megvédésének ürügye alatt 1900 folyamán megszállotta egész Mandzsuriát s azt mindinkább végleges birtokának tekintette. Az oroszok hatalmi terjeszkedése nagyon aggasztotta J.-t s még nagyobb lett ez az aggodalom, mikor Oroszország Koreára is ki akarta terjeszteni befolyását. A Jalu folyó mentén mind több és több orosz telepedett le az erdők és bányák kizsákmányolására. Ezeknek védelmére aztán orosz csapatok szállották meg Korea északi széleit. A fenyegető veszedelemmel szemben J. 1903. Angolországgal véd- és dacszövetséget kötött 5 évre, mire Oroszország sietett kijelenteni, hogy Franciaországgal való szövetsége Kelet-Ázsiára is kiterjed. Ezalatt J.-ban általános lett az oroszellenes hangulat s ennek hatása alatt a japáni kormány 1903 júl. Szentpétervárott ajánlatot tett a két nagyhatalom ellentétes érdekeinek kiegyenlítésére. Még a hivatalos válasz megadása előtt az orosz kormány *Alexejev* tengernagyot Kelet-Ázsia alkirályává nevezte ki s parancsnoksága alá helyezte a Port-Arturban tekintélyessé szaporított orosz flottát és szárazföldi sereget. A tárgyalásokat eközben Tokióba helyezték át. Az itteni orosz követ több héten át nem válaszolt J. követeléseire. Oroszország álláspontja az volt, hogy Mandzsuria ügyében csak Kinával tárgyal, J. pedig nem egyezett bele, hogy Korea északi harmadrésze semleges terület legyen. Mikor az orosz kormány J.-nak 1904 jan. 13. tett újabb előterjesztésére febr. 5-ig nem válaszolt, J. a tárgyalásokat megszakította és követét Szentpétervárról visszahívta.

A következő napon (febr. 6.) japáni hadihajók a csemulpói kikötőben két kisebb orosz hadihajót (*Varjag* és *Korejec*) elsülyesztettek. A japáni flotta zöme ezután *Togo* tengernagy alatt (febr. 9.) Port-Artur külső kikötőjében torpedó-támadással három orosz hadihajót tett harcképtelenné (*Retvizán, Cezarevics, Pallada*). E két támadásra következett Oroszország hivatalos hadüzenete febr. 9. A japániak főtörekvése most az orosz hajóhadnak Port-Artur előtt való lekötésére irányult, hogy szárazföldi haderejüket zavartalanul szállíthassák Koreába, Kvantung félszigetre és Mandzsuria déli partjaira. E nehéz helyzetben az orosz flotta főparancsnokságát *Makarov* tengernagy vette át. Az új főparancsnok ápr. 13. nagy kitörést kísérelt meg. De admirális-hajója, a *Petropavlovszk* aknára került s vele együtt elsülyedt. Az orosz flotta ezután sokáig tétlenségre volt kárhoztatva, csak a vladivosztoki négy kisebb hadihajó okozott kisebb károkat a japániaknak. Ez alatt az *első* japáni hadsereg *Kuroki* vezérlete alatt egész Koreát hatalmába kerítette s máj. 1. a *Jalu* folyón átkelve fényes győzelmet vívott ki az ott összpontosított orosz seregen. Ekkor lépett akcióba a *második* japáni hadsereg *Oku* vezérlete alatt. Máj. 5. kötött ki Picevóban s máj. 26. véres harc után elfoglalta *Kin-csuot*, Kvan-tung-félsziget kulcsát. Ezután megszállotta *Dalni* kikötőt s az orosz hadsereget Port-Artur erődítményei mögé szorította. Az oroszok *Stackelberg* tábornok alatt megkísérelték Port-Artur felmentését, de Oku, kinek erejét a *Nogi* vezérlete alá helyezett *harmadik* hadsereg, mely Dél-Mandzsuriában (Takusanban) kötött ki, lényegesen megerősítette, *Va-fang-kou* mellett jún. 15. visszaverte az orosz felmentő sereget. Hasonló kudarccal végződött *Rennenkampf* tábornok nagy lovas támadása Korea északi része ellen. Május végén már kikötött a *negyedik* japáni hadsereg is *Nodzu* vezérlete alatt Takusanban. Erre Nogi hadserege Port-Artur ellen indult s megkezdte annak rendszeres ostromát. A Mandzsuriában működő I., II. és IV. japáni hadsereg főparancsnoka most *Ojama* tábornagy lett, ki koncentrikus támadással nyomult Mukden felé. Az orosz szárazföldi hadsereg ezalatt egyre gyarapodott, de az óriási távolság és a szállítás nehézségei nagy akadályokat gördítettek sikeres működése elé. Alexejev tengernagy helyébe ekkor *Kuropatkin* hadügyminiszter lépett, mint fővezér.

A japáni hadsereg legszélső jobb szárnyán Kuroki jún.—júl. folyamán elfoglalta a *Föng-sui-ling*-hegység összes szorosait s visszaverte aug. elején az oroszok összes ellentámadásait (e harcok egyikében esett el *Keller*, orosz hadtestparancsnok). Ez alatt a balszárnyon Oku Stackelberg hadtestét üldözve megszállotta *Kajcsut* és *In-kout*, a centrumon pedig Nodzu nyomult előre *Liao-jang* felé. Liao-jang környékén egyesítette most Kuropatkin egész haderejét, míg Ojama három seregének egyesítése után az oroszokat átkaroló támadással igyekezett bekeríteni. A liao-jangi csatában (aug. 30.—szept. 3.) a japáni seregek arctámadása nem sikerült, de mivel Kuroki nagyon fenyegette az oroszok balszárnyát, Kuropatkin feladta hadállását és északabbra vonult vissza. A harcokban ezután négyheti szünet állott be s miután az oroszok körülbelül 60,000 főnyi erősítést kaptak, Kuropatkin támadásra határozta magát. Így fejlődött ki a 8 napos véres csata (okt. 11.—18.) a *Sa-ho* folyó mellett. Az oroszok átkaroló támadása Kuroki ellen nem sikerült s nagy veszteség (46,000 ember) után vissza kellett vonulniok eredeti hadállásaikba. Most a mandzsuriai harctéren megint hosszú szünet állott be.

Port-Arturban a régi kinai erődítmények vonalán kívül az oroszok egész sor erődítményt építettek a háborut megelőző években, a fontos és a kikötőt védő *Tigris-félsziget* megerősítésére azonban már nem volt idejük. De még így is a bevehetetlenség hírében állott a legmodernebb hadieszközökkel, hatalmas őrséggel és vitéz parancsnokokkal ellátott erősség. Port-Artur elfoglalásával Nogit bízta meg a japáni hadvezetőség s haderejét 4 új hadosztállyal gyarapította. Nogi júl. végén

elfoglalta az erődöktől északkelotre húzódó dombokat s megkezdődött Port-Artur rendszeres ostroma, melynél véresebbet s úgy a védők, mint a támadók részéről kifejtett elszántság és ügyesség tekintetében kiválóbbat eddig nem ismert a hadtörténelem. Az ostrom első heteiben az orosz flotta még egy kisérletet tett, hogy bezárt helyzetéből szabaduljon. Aug. 10. az összes hadihajók kivonultak a J.-i flotta ellen, de nem messze a kikötőtől borzasztó vereséget szenvedtek Togo tengernagytól. Az orosz hajók nagyrésze megsérülve újra a kikötőbe vonult vissza, mások német, kinai és francia kikötőkbe menekültek. Ugyanekkor a vladivosztoki kis hajóhad is parancsot kapott a Port-Artur felé való előnyomulásra, de ezt *Kamimura* tengernagy verte vissza a koreai tengerszorosban. Az ostromharcok közül a legvéresebbek az ú. n. *203 méteres* domb birtokáért folytak. Ezt a japániak nov. 30. nagy áldozatokkal végleg elfoglalták s innen nehéz ütegeikkel a kikötőbe zárt orosz hadihajókat sorra elsülyesztették. Dec. 15. elesett *Kontradenko* tábornok, a védelem lelke. Ezt követte dec. 18. a *Ki kuan* és dec 28. az *Erlung-san* erődök elfoglalása a keleti vonalon. Minthogy innen a japániak már Port-Artur belső erődjeit és a várost is sikeresen lőhették, *Stössel* várparancsnok 1905 jan. 1. felajánlotta az összes erődök és hadiszerek átadását s jan. 2. aláírta a kapitulációt. Stössel és az egész megmaradt őrség (40,000 ember) japáni hadifogságba jutott. A japániaknak a 210 napig tartó ostrom körülbelül 50,000 emberükbe került.

Port-Artur eleste után Nogi serege Mandzsuriába sietett a japáni főhaderőhöz, melyet még egy *ötödik* hadsereggel (*Kavamura* alatt) erősítettek meg. 1905. jan. 8. *Miscsenko* tábornok egy nagyobb lovas hadtesttel Liaujang felé a japániak hátába akart kerülni, hogy őket élelmező vonaluktól elvágja, de a merész terv a japániak óvatossága folytán nem sikerült. Ép ily eredménytelen volt *Grippenberg* tábornoknak *Szan-tepu* ellen intézett támadása (jan. 25.—28.). Febr. végén már ismét harcra készen állott a két hatalmas sereg. Kuropatkin Mukdentől Ny.-ra, D.-re és K.-re körülbelül 140 km. hosszú félívben állította fel seregét. E vonalon folyt le a febr. 24-től márc. 10-ig tartó *mukdeni* csata. A támadást Kuroki és Nodzu kezdték el az orosz balszárny ellen, hogy Kuropatkin főerejét ide kössék. Közben Oku a jobbszárny ellen operált, míg tőle Ny.-ra Nogi az oroszok visszavonulási útját igyekezett elvágni. Kuropatkin látva a veszélyt, márc. 9-én jobbszárnyának feláldozásával kivonta magát a végzetes átkarolás alól. Az orosz sereg 90,000 embert vesztett e borzasztó csatában, de harcképessége még nem volt megtörve. Kuropatkint ezek után lotették a fővezérségről s arra *Linyevics* tábornokot nevezték ki, ki alatt Kuropatkin mint seregparancsnok szolgált tovább.

Port-Artur elvesztése és a mandzsuriai vereségek után az oroszok minden reménysége *balti flottájukban* összpontosult, melyet még 1904 okt. 15. indítottak el *Rozsdesztvenszki* tengernagy alatt Port-Artur felmentésére. Ez a hajóhad az Északi-tengeren Hull közelében tévedésből angol halászbárkákra lövöldözött, azt hivén, hogy azok japáni torpedóhajók. Ezért az oroszoknak nagy kártérítést kellett fizetniök később. A hajóhad Afrika megkerülése után 1905 márc. 16. egyesült *Nyebogatov* altengernagy kisebb flottájával, mely a szuezi csatornán át jött. A malakkai szoroson áthaladva az orosz fővezér állandóan harcra készen vezette flottáját. A hajók legénységét a hosszú készenlét teljesen kimerítette, mire a flotta a koreai tengerszoroshoz ért, hol Togo tengernagy harcra készen várta. A *Csusima* szigettől keletre kibontakozó orosz páncélosokat máj. 27. délután egymás után sülyesztették el a japáni hajók kitünően irányzott lövegei. Elvesztek az *Oszljaba*, *Szuvarov*, *Alexander III.*, *Borodino*, *Nachimov* és *Sziszoj Veliki* nagy csatahajók. Rozsdesztvenszki megsebesülve a japániak fogságába került. Máj. 28. Nyebogatov 4 nagy páncéloshajóval megadta magát. Csak *Enquist* altengernagynak sikerült 3 kisebb hajóval Sanghai kikötőjébe eljutnia, az *Almasz* cirkáló pedig Vladivosztokba menekült. Az oroszok összesen 35 hajót és 10,000 embert vesztettek, míg a japániak vesztesége csak 3 kis torpedóhajó és 534 ember volt. E megsemmisítő vereség hatása alatt az orosz kormány a béke felé kezdett hajlani, bár a mandzsuriai hadsereg vezérei a háború tovább folytatása mellett nyilatkoztak. 1905 július folyamán a japániak megszállották *Szakhalin*-sziget nagy részét, annak fővárosával, *Alexandrovszkkal* együtt.

A teljesen megalázott és kimerült Oroszországnak ekkor nagyon jól esett az Egyesült-Államok elnökének, *Rooseveltnek* barátságos közvetítése. J. megbizottjai, *Komura* és *Takahira* júl. 2., az orosz megbizott, *Witte* pedig júl. 13. jelent meg *Portsmouthban* (New Hampshire állam). Szept. 5. véget értek a béketárgyalások a következő megállapodásokkal: Oroszország lemond Szakhalin-sziget déli felérol az 50. szélességi fokig; átengedi Port-Artur és Dalni bérleti jogát J.-nak; elismeri J. fenhatóságát Korea felett; Mandzsuriát kiüriti Kvang-csöng-ce vasúti állomásig (Karbintól délre) és halászati jogot enged a szibiriai partokon Vladivosztoktól északra; hadi kárpótlást ellenben nem fizet.

A nagy háború J.-nak is óriási pénz- és véráldozatába került, de nagyhatalmi állását fényesen megalapította s az orosz terjeszkedéseknek Kelet-Ázsiában hosszú időre véget vetett. Szerzett előnyeinek biztosítására még a béketárgyalások alatt újabb véd- és dacszövetséget kötött 10 évre Angliával. E szerződés szerint, mely *Hajashi* vicomte műve, a két fél kölcsönösen biztosítja egymásnak ázsiai birtokait, más hatalommal egymás tudtán kivül szerződést nem köt, tengeri és szárazföldi haderejét a szükséghez képest fejleszti. A japáni közvélemény azonban keveselte a portsmouthi béke eredményeit. Tokio lakossága tüntetésekkel tiltakozott s a japáni kormány szigorú intézkedésekkel fojtotta el az elégedetlenséget. A háborunak sokkal veszélyesebb következménye lett a pénzügyi helyzet állandó rosszabbodása s ezzel kapcsolatban a gazdasági válság. A képviselőház megszavazta a háború után is a felemelt hadügyi költségeket, de a roppant nagy államadósság törlesztésére a kormánynak egyéb forrásokról is kellett gondoskodnia.

Felemelte a vámtarifát s a japáni ipar és kereskedelem fellendítését szinte erőszakos módon támogatta. A néptömegek nyomorúságának enyhítésére a kormány elősegítette a kivándorlást. Japáni munkások ezrei lepték el Kaliforniát, Kanada Ny.-i partjait (Van-Couver) és a Havai-szigeteket. Ez az Egyesült-Államokban keltett visszahatást s Kalifornia állam sértő intézkedéseket hozott a japáni kivándorlók ellen. A japáni gyermekek kitiltása a közös iskolákból a japáni kormányt Washingtonban közbelépésre kényszerítette s csak Roosevelt elnök tapintatosságán mulott, hogy a konfliktus nem élesedett ki. De ezen időtől kezdve állandó lett a feszültség a két hatalom közt. Az Egyesült-Államok féltik a japánoktól a Csendes-Óceánban fekvő birtokaikat: a Filippi- és Havai-szigeteket. Ez az aggodalom késztette az Uniót, hogy hadi flottáját rendkívüli arányokban fejlessze s a Panama-csatorna megépítésével gyorsabb összeköttetést biztosítson az Atlanti- és Csendes-Óceán között. 1907 végén az Unió Atlanti flottája átment a Csendes-óceánba s egyesülve az ottani flottával, látogatást tett a japáni kikötőkben. E látogatás eredménye lett az 1908 nov. 28. kötött *japáni-amerikai* szerződés, melyben kimondják Kina integritását és a vele való szabad kereskedést az összes nemzetek számára. Korea 1904 febr. J.-nal szövetségre lépett s mindinkább elvesztette önállóságát. Előbb külügyi képviselete szűnt meg, 1906 óta pedig japáni miniszterek állottak a császár oldalán. Mikor ez ellen a császár 1907. az éppen egybegyűlt hágai konferencián tiltakozott, a japáni kormány letette őt (1907 júl.) és kis fiát emelte a trónra. A koreai sereget feloszlatták és Ito herceg vette át az ország kormányzását. Minthogy az új helyzetet Oroszország és Franciaország is elismerte, az Unió most a mandzsuriai vasút nemzetközivé tételét sürgette s azt kívánta, hogy Mandzsuriára, mint Kina tartományára is terjesztessék ki a szabad kereskedelem elve. Erre J. 1909 végén tárgyalásokat kezdett Oroszországgal. A tárgyalásokra induló Ito herceget azonban egy fanatikus koreai Karbin pályaudvarán agyonlőtte. Ennek és a Koreában több izben ismétlődő merényleteknek az lett a következménye, hogy J. Koreát 1910 aug. 22. végleg bekebelezte birodalmába. Az új gyarmatnak *Csoszen* lett a neve és benne erős japáni helyőrséget helyeztek el. Ugyanekkor jött létre az oroszokkal a szerződés, melyben az oroszok elismerik Korea annektálását, J. viszont belenyugszik abba, hogy Oroszország kiterjessze befolyását Kina É.-i tartományaira (Mongolia). A mandzsuriai vasutak továbbra is orosz és japáni kezelésben maradnak, de Port-Artur szabad kikötő lett az összes nemzetek számára. Ezzel J. feladta Port-Arturt, mint hadikikötőt s helyébe Korea D.-i részében kezdette megépíteni az új hadikikötőt, *Csin-hajt*. Az Unióval való viszony ezután sem javult, sőt Taft elnöknek 1911. sikerült az angol-japáni szerződést oda módosítania, hogy egy esetleges japáni-amerikai háború esetén Anglia semleges marad. Ezzel az angolokkal kötött szövetség, mely különben sem volt népszerű J.-ban, teljesen elvesztette értékét. Legújabb időben (1913 szept.) az új kínai köztársasággal keveredett J. konfliktusba. Juán-si-kaj elnök erélyes uralma ellen Dél-Kínában felkelés tört ki, melyet J. titokban támogatott. Nanking bevételénél aztán néhány japáni kereskedőt megöltek Juán-si-kaj csapatai, mire J. oly erélyes hangon követelt elégtételt, hogy Kina J. minden követelését teljesítette.

Ami a belső politikát illeti, J. az orosz háború óta állandó pénzügyi és gazdasági bajokkal küzd. A kormány élén 1901—1906-ig *Kacura* gróf állott, utóda *Szajondzsi* lett 1906—1908, ezt ismét Kacura követte 1908 júl. Kormánya alatt a helyzet kissé javult, mert a katonai párt ellenére leszállította a magas hadügyi kiadásokat s az államadósságot igyekezett nagyobb arányokban törleszteni. 1909 aug. kivitte, hogy Kina végleg lemondott a mandzsuriai vasútról s megígérte, hogy nem fog itt más új vasutat építeni. Korea bekebelezésével az Amerikába özönlő kivándorlást a japáni kormány ide igyekszik terelni, mert az új gyarmat éghajlata, terményei (rizs, tea) legjobban felelnek meg a japániak életviszonyainak. Minthogy az előző években sok belföldi iparvállalat bukott meg az erőszakolt fellendítés következtében, a kormány idegen tőkével szeretne új vállalatokat létesíteni, s ezért megengedte, hogy idegenek is szerezhetnek fekvő birtokot J.-ban. Korea, Formoza és Szakhalin számára új gyarmatügyi minisztériumot szerveztek. Az iparvállalatokkal kapcsolatban a *szocializmus* is elterjedt J.-ban, de itt az anarchizmus formájában talált követőkre. Ilyen szociálista-anarchista összeesküvés támadt 1910 júl. a mikádó élete ellen. De a merénylet nem sikerült s részesei halállal bűnhődtek. Valóságos nemzeti gyásszá vált *Mucuhito* mikádó 1912 júl. 29. bekövetkezett halála. Az ő nevéhez fűződött J. megújhodásának korszaka. Utóda fia, *Joshihito* lett (szül. 1879 júl. 31.). 1911 aug. visszalépett Kacura. Utóda, *Szajondzsi* marquis újabb kölcsönökkel akarta J. pénzügyeit rendbe hozni, de sem Londonban, sem Párisban nem tudott kölcsönt szerezni. Így hát a katonai kiadásokat mérsékelni kellett. Az oroszok előnyomulása Mongoliában Japánt is arra késztette, hogy Koreában és Mandzsuriában növelje haderejét. A Szajondzsi-kormány azonban nem egyezett bele 2 új hadosztály felállításába és 1911 dec. 4. visszalépett. Most megint Kacura alakított semleges kormányt, de ez nagyon rövid életű volt. Összeütközésbe jutott a képviselőházzal, mert a hadügyi költségvetést ki akarta venni annak hatásköréből. A mikádó erre elnapolta az üléseket, Kacura pedig lemondott 1913 febr. 10. Két nap mulva (febr. 12.) *Jamamoto* tengernagy alakított koalíciós minisztériumot a katonai *(szajokaj)* és demokrata *(kokuminto)* párt tagjaiból.

Irodalom, Földrajzi: Constitution of the Empire of J., Tokio 1889; Foreign Office Reports. Annual Series and Miscellan Series, London; J. in the Beginning of the 20th Century. Compiled in the Department of Agriculture and Commerce, u. o. 1904; Perkins, Report on Formosa (Contains list of works on Formosa), u. o. 1896; The J. Year-Book (Takenab and Kawakami), Tokyo. Annuel; D'Aautremer, The Japanese Empire and its Economic Conditions, London 1910; Brinkley J. Described and Illustrated by Native Authorities, u. o 1898; J. and China: their History, Arts etc. 12 köt., u. o 1903—1904: Griffis, The religions of J., u. o. 1895; u. a The Mikado's Empire, 10. kiad., New York és London 1903

Murray, Handbook for J. By B. H., Chamberlain and W. H Mason, 7. kiad., London 1903; Papinot, Dictionnaire d'Histoire et de Géographie du J., Jokohama 1906; Rein, J. nach Reisen u. Studien, I. köt. Leipzig 1905, II. köt. 1906; u. a., The Industries of J., London 1889; Wenckstern, Bibliography of the Japanese Empire, 1494—1893., 2 köt. 1894—1906. — Magyar nyelven: Hunfalvy János, J. és népe, Budapesti Sz., 1869. 13. és 14.; Zichy Ágost értekezése a Földrajzi Közleményekben, 1877; u. a., Tanulmány a japáni művészetről, Budapest, Akad. 1879; Török Aurél dolgozatai az ainókról; Majláth Géza gróf, A J.-i szigetvilágon keresztül, u. o. 1892; Bálint G., Minő fajuak a japánok? Erdélyi Muzeum 1894; Vámbéry Ármin, China és J. a modern műveltség terén, Budapesti Szemle 1895., 218. és 219. szám; Szeghy Ernő, Japán, tört., föld- és néprajzi vázlatok, Budapest 1905; Barátosi Balogh Benedek, Dai Nippon 3 köt., u. o. 1906; Teleki Pál gróf, Atlasz a japáni szigetek cartographiájának történetéhez, 22 térképpel, Budapest 1909.

Történelmi: Japáni nyelven: Kojiki, J. legrégibb története Kr. u. 628-ig, 712. szerkesztették. Megjelent angol fordításban Chamberlaintől a Transactions of the Asiatic Society of J. 10. kötetében, Jokohama 1883; Nihongi, Japáni évkönyvek Kr. u. 697-ig, 720. fejezték be. Angolra Aston fordította, London 1896, 2 köt. Egyes részletei német fordításban is megjelentek (Az I—II. könyv Florenztől, Tokio 1901, a XXII—XXX. ugyanattól 1892 97, új kiad. 1903), Jelenleg egy 300 kötetre tervezett nagy forrásmunka (Dai Nipon Shiryo) kiadását kezdte meg a Tokiói Tört. Bizottság. — Európai nyelveken: J. Layrle, La restauration impériale au Japon, Paris 1893; F. Brinkley, Japan and China, 1—8. köt., New York-London 1903; Leroy-Beaulieu, La renovation de l'Asie, Paris 1901, 3. kiad.; Bertin, Les grandes guerres civiles du Japon 1156—1392, u. o. 1894; Haas, Geschichte des Christentums in Japan, Tokio és Berlin 1902—1904, 2 rész; Marnas, La réligion du Jesus ressuscité au Japon 1844—95. Paris 1897, 2 köt.; Murdoch, History of Japan from 1542—1651. Kobe 1903; Papinot, Dictionnaire d'histoire et de géographie du Japon, Jokohama 1906; Ugehara, The political development of Japan 1867—1909, London 1910; Hisho Saito, Geschichte Japans, Berlin 1911. Az 1894—95-iki *kinai háborura* v. ö. Kunowski, Leipzig 1895, Müller, Berlin 1895 és Mulman, u. o. 1895 műveit. Sok becses adat van J. történetére a Mitteilungen der deutschen Gesellschaft für Natur- und Völkerkunde Ostasiens, Tokio 1873—1904, és a Transactions of the Asiatic Society of Japan, Jokohama 1873—1904 c. gyűjteményekben. Az *orosz háborura* vonatkozólag vezérkarunk nagy munkája: Einzelschriften über den russ.-jap. Krieg legelső helyen érdemel említést; azután a német vezérkar: Kriegsgeschichtliche Einzelschriften. Az orosz vezérkar munkája az orosz-japáni háboruról, németre fordította Tettan ezredes, 5 köt. Breit. Der russisch-jap. Krieg 1904—905. E bíráló megjegyzésekkel ellátott nagy műnek eddig 3 kötete jelent meg. V. ö. még Kalinovski, Der Krieg zwischen Russland und Japan, Berlin 1904—1905, 6 füzet; Löffler, Der russisch-japanische Krieg in seinen taktischen und strategischen Lehren, u. o. 1905, 2 rész; Gädke, Japans Krieg und Sieg, u. o. 1907. Oroszul: Kuropatkin emlékiratai és Szemenov munkája a csusimai csatáról. Magyarul: Gabányi János, Az orosz-japán háború, Kassa 1909. Az egyes csatákra nézve Szandai Sréter István és Beyer Ferenc dolgozatai a Magyar Katonai Közlöny 1911. és 1912. évfolyamaiban.

Japánfa, téves név *Sappan*-fa helyett (l. o.).

Japániak (l. az *Ázsia* cikkhez csatolt *Ázsiai népfajok* c. szines képmellékletet). A J. nem benszülött nép; valószinüleg a bronzkor végén és a vaskor elején vándoroltak az ázsiai kontinensről Koreán át mai hazájukba, a Nippon szigetekre, ahol Jesszo, a Kurilok és a Liukiu szigetek kivételével, amelyeken kevert lakosság él, ők a világ leghomogénebb népeinek egyike. A J. az ural-altáji nyelvtörzs egyik ágát teszik s legközelebbi nyelvi rokonaik a mandzsuk. A nép, mely előttük a japáni szigeteket lakta, az *aino*. Ezeket némelyek mongol, mások kaukázusi eredetünek tarják. Ma is mintegy 17 ezren élnek Jesszo szigetén s a J.-kal ellentétben hatalmas termetü, dús hajzatu és szakállú, de alacsony kulturáju nép. A J. arcán, koponyájuk alkatán, testük szervezetén félreismerhetetlen a mongol tipus. Bőrük szine a sárgásfehértől a barnássárgáig minden változatot mutatja. A nők kicsinyek és karcsú termetüek; mindkét nemet a kicsinység s kezük és lábuk szép alakja jellemzi. Szellemileg a J. a legelőnyösebb helyzetben levő európai nemzetek mellé sorolhatók. Igen intelligens faj; szorgalmas, becsvágyó, tanulékony, jó felfogó képességgel és biztos ítéleterővel biró. Különösen a matematikai és természettudományi szakhoz van tehetségük. Nagy hajlamuk van az idegen (különösen európai és amerikai) müveltség elsajátítására. Az angol, francia és német nyelvet nagy szorgalommal és kitartással tanulják. V. ö. *Saito Hisho*, Geschichte Japans (Berlin 1912).

Japáni bronz, rendesen sok ólmot tartalmazó bronz, melyet fekete oxidszine tesz becsessé. Összetétele a következő:

réz	ón	cink	ólom
82·7	4·7	1·8	9·9
73·3	7·3	6·0	14·6
71·4	6·0	5·9	16·3

Ehhez hasonlít a kinai bronz 74·0 réz, 1·00 ón, 10·0 cink és 15·0 ólommal.

Japáni cédrus (növ.), l. *Cryptomeria*.

Japáni ciprus (növ.), l. *Cryptomeria*.

Japáni csont *(os japonicum)*; vízszintes varrat által kettéosztott járomcsont. Neve onnan származik, hogy japáni és aino koponyákon észlelték először és leggyakrabban (40—50%); vedda, singhala és tamil koponyákon is gyakori (16—25%), európaiaknál azonban nagyon ritka.

Japáni disztyúk v. *fönixtyúk*, az első helyet foglalja el a disztyúkok között. E ragyogó tollazatu állatok három szinváltozása ismeretes. A testalakulásuk a parlagi tyúkéra emlékeztető és különös sajátságuk, hogy évszázadokon át folyt tenyésztés útján farktollaikat mesés hosszuságura (3—4 m.) sikerült növeszteni.

Japáni építészet, l. *Japáni művészet*.

Japáni festészet, l. *Japáni művészet*.

Japáni firnász, l. *Japáni firnászfa*.

Japáni firnászfa (növ.), Kinában és Japánban otthonos és ott ültetett fa *(Rhus vernicifera)*, melynek kigőzölgése igen mérges; a kérge bevágásából kifolyó tejnedvből a japániak a *Bignonia tomentosa* olajával való keverése és esetleg cinnóber (vörös szín létrehozására) hozzáadása által a híres *japáni lakkot* v. *firnászt* készítik. Ezt a pompás, majdnem elpusztíthatatlan lakkot a japániak már a középkor óta használják s véle az összes mindennapi használatra való fatárgyakat, evő-, ivó-eszközöket, butorokat stb. bevonják.

Japáni föld *(terra japonica)* a. m. *Katechu* (l. o. és *Cserzőnövények*).

Japáni gubacs (növ.), az Indiában, Kinában, Japánban és Formóza-szigetén termő *Rhus semialata*-n különféle leváltetvek szúrása által előidézett képződmények, melyek *J.* és *kinai gubacsok* (Gallae chinenses et japonicae) néven, mint olcsó és cseranyagban igen gazdag áruk a mult század közepe óta az európai kereskedelemnek fontos tárgyai. Tannin-tartalmuk 57%-ot tesz ki.

Japáni iparművészet, l. *Japáni művészet*.

Japáni irodalom, l. *Japáni nyelv és irodalom*.

Japáni kacsa, az indiai futórécétől származott házi-kacsa fajta, 3—4 kg. súlyú, a vadkacsára

emlékeztető színű, testtartása meredek (pinguinszerű), lábai között lógós haslebeny. Korán fejlődő, jó tojó fajta, átlagos évi tojáshozama 90.

Japáni lakk, l. *Japáni firnászfa.*

Japáni mitológia és vallás. A japáni irodalom két legrégibb emléke, a *Kodzsiki* és *Nihongi* a japáni hitregének is legősibb eredeti forrásai. Isteneik *(kami)* a monda szerint a Japán felett sikként elterülő égben *(Takamano hara)* laktak s onnan jöttek le a földre levezető hídon az emberek közé. Eleinte csak tenger létezett az égbolt alatt; a tenger és ég érintkezéséből hét istenpár származott. A hetedik istenpár: *Izanagi* és *Izanami* megteremtik Japánt s az azt körülzáró oceánt. Izanaginak egyszer mosdás közben balszeméből a nap: *Amateraszu ókami*, jobb szeméből a hold: *Czuki no kami* és orrából a viharzó *Szuszanó mikoto*, az alvilág istene ugrott elő. Amateraszu egyszer Szuszanó elől elrejtőzvén, áthatlan sötétség borította be az egész világot. Csak zenével, tánccal és egy elébe tartott tükörrel, melyben az istennő egy új napot vélt látni, tudták őt végre valahára búvóhelyéből kicsalni a szabadba. A Kr. e. VI. sz.-ban született a napisten ősunokája, *Kamu Jamato Ivarebiko no mikoto*, aki *Dzsimmu Tennó* néven Japán (Nippon) első császára lesz. Ezen a regén alapszik az uralkodó család istenítése és az ősök kinaias kultusza. A japániak ősi nemzeti vallása a *sintoizmus*, mely természetkultuszból és az isteni eredetű ősök tiszteletéből áll. Az isteneknek *(kami)* már a legrégibb időben szolgáltak papjaik rendkívül egyszerű *mija* nevű templomaikban. Rendesen kertben vannak építve a festetlen *hinoki*-fából faragott és fakéregtetővel bevont építmények. Korán vegyült a sintoizmusba a kinai bölcsnek, *Konfuciusnak* tanítása, amelynek principiuma a *kókó* (pietas filialis) és az ezen alapuló lojalitás. A *buddhizmus* nem japáni eredetű, hanem Kínán és Koreán át Indiából került Japánba. Számos felekezete van, ezek közt a protestantizmusra emlékeztető *sinsú* a legnépszerűbb. A kereszténység a legújabb időkig nem tudott nagyobb tért foglalni. 1902-ben volt Japánban 129,134 keresztény, ezek közül 46,634 protestáns, 26,680 görög katolikus és 55,824 római katolikus. Tokióban mindössze 15 ezer keresztény van. A római katolikusoknak 1 érsekségük (Tokio) és 3 püspökségük (Nagaszaki, Oszaka, Hakodate) van. A különböző vallású templomok arányszáma 1906. a következő: sintó templom (mija) 56,351, buddhista templom (tera) 72,268 és keresztény templom 1102. V. ö. Die orientalischen Religionen (Berlin und Leipzig 1906); *Icsikava Dajcsi*, Die Kultur Japans (Berlin 1907); *Munzinger*, Japan und die Japaner (Stuttgart 1904).

Japáni művészet *(négy képmelléklettel).* A J. állandóan kinai hatás alatt fejlődött. Csak itt-ott lépte át a kinai művészet határait. Ahhoz hasonlóan megtartotta a kapcsolatot a kalligráfiával, mely keleti fogalmak szerint a festésnek nemcsak kiinduló pontja, hanem legtökéletesebb formája is. Ugyancsak megmaradt elvont mentális jellegűnek; általában összevontságra, levezetettségre törekedett. A J. életében az építésnek jutott a legkisebb szerep. A szobrászat (amíg nemzeti jellegét el nem hagyta) aránylag szűk korlátok közt fejlődött. A J. a festésben nyilatkozott meg a legszabadabb és legváltozatosabb formában. A japáni festők rendesen papirosra v. selyemre festettek vízfestékkel v. egyszerűen tussal. Al fresco készült művek csak kis számban maradtak ránk (falfestmények Narában a Horiuji templomban) és olajfestésű művet is alig ismerünk (a Suiko császárnő számára készült Tamamushi-szekrény a VI. sz. végéről vagy a VII. sz. elejéről). Az utóbbiak ú. n. micsuda-olajjal készültek. A festmények rendesen selyemre húzva a keskeny oldalukra erősített pálca köré csavarhatók s vagy magasak és falra függeszthetők (kakemono) vagy szélesek és kiterítve szemlélhetők (makimono).

A japáni festészet történetéről a buddhizmus behozatala (552) óta tudunk beszámolni. Az indiai befolyás Kínából Koreába és onnan Japánba is eljut, hol első fénykorát Suiko császárnő uralkodása, illetőleg Shōtoku régensherceg alatt élte. A hagyomány szerint az utóbbi maga is jeles művész volt. A vezető művészek e korszakban bevándorolt koreaiak voltak és a buddhisztikus ábrázolásokkal díszített híres Tamamushi szekrény (hordozható oltár Suiko császárnő tulajdonából, l. *1. ábra)* is koreai munkának tartható. Az Asuka-korszakban (629—707) a festészet teljesen a kinai T'ang-korszak művészetének hatása alá kerül s a festők hivatalos szervezetet is nyernek. Nevezetes emlékek Shōtoku herceg képmása *(2. ábra)* és a Kondō falfestményei a Horiuji templomban (Nara). A Nara-korszakban, (708—781) Shōmu császár uralkodása alatt, a buddhizmus fénykorát éli és a mély vallásos szellem a festészetben is nagyon érezhető. A festők a formák gazdag lineáris és dekorativ kifejlesztésére s amellett nagy színpompára törekedtek. A Heian-korszakban (782—1181) még mindig a kinai T'ang-korszak művészete irányadó. Ekkor terjed át Kínából Japánba a brahmanizmus által befolyásolt, ezoterikus misztikus buddhizmus. Ennek legnagyobb apostola, Kōbō Daishi, volt egyúttal a legnagyobb egyházi festő és kalligráfus is. Főműve a Fudō Myō-ō Kōyasanban, a Myō-ō-in templomban.

A Fujivara-kormányzat idején (895) Japán elzárkózik a külföld elől s művészete nemzetibb irányt vesz. A festésben a pompaszerető udvar túlfinomodott ízlésének megfelelő irányzat fejlődik ki. A művészek legnagyobb része maguk a Fujivarák közül kerül ki. Kedvelt képformák az ellenzők, a tolható papirosfalak és az elbeszélő tartalmú makimonók, melyek vagy vallásos tárgyú eseményeket (templomok, szentéletű férfiak történetei), v. történelmi jeleneteket, vagy regények, költemények, vallásos tárgyú szövegek illusztrációit tartalmazzák. Az utóbbiakban a festői és a kalligráfikus formák gyakran egyesülnek és új festői műfajt (ashide-ye) hoznak létre. Ekkor kezdődik a japáni festészet elágazása iskolák szerint, melyek családi alapon keletkeztek, szerveződtek, fejlődtek és művészeti hagyományaikhoz erősen ragaszkodtak. A főbb iskolák életben maradtak a legújabb időkig. Egy-egy művész gyakran több iskola szellemében is dolgozott.

Kose no Kanaoka, az első nagy japáni művészegyéniség, megalapítja a Kose-iskolát. Nagy mester még kívüle Kudara no Kavanari Koreából bevándorolt festő, Sugavara no Michizane, a nagy államférfi, ki mint jeles kalligráfus tünt ki, Kose Hirotaka, Eshin Sōzu, a Jōdo-szekta patriarchája és az Amidát és a 25 Dōdhisattvát ábrázoló kōyasani híres festmény *(4. ábra)* alkotója. A festőművészet még mindig elsősorban vallásos jellegű. A kinai Sung-dinasztia alatt kifejlődött buddhista festőiskola hatása már érezhető. Ebből származik a Takuma-iskola (alapítója Tameto). A XII. sz.-ban lépett fel a később nagy tekintélyre emelkedett Tosa-iskola. Alapítói voltak Motomitsu és fogadott fia Takayoshi, kik eredetileg az ú. n. Kasuga-iskolát alkották. A társadalom legmagasabb rétegeihez tartozó férfiak és nők is működtek nagy számmal mint festők, köztük császárok, valamint a Minamoto, Fujivara és Taira-családok több tagja. A Tosa-festmények java enyhe lirai hangulatával és a legfinomabb formákig egyszerüsített kifejezési eszközeivel *(5. ábra)*, vagy a mozgalmas jelenetek különös elevenségével és az alakok biztos rajzával tünik ki. Az utóbbi szempontból különös figyelmet érdemelnek Toba Sōjō állatkarikaturái *(6. ábra)*. A korszak végén fejlődött ki a figurális festésben, bizonyára a Buddha-ábrázolásokból levezetve, a hiki me kagi hanamódszer, mely szerint az orr egy horogalakú és a két szem egy-egy egyenes vonallal festendő. A következő Heike-korszakban a Tosa-iskola virágzik. Legkiválóbb tagja Mitsunaga.

A Kamakura-korszakban a vallásos ábrázolások a kinai Sung-stílus szellemében készülnek. A zentanok hatása alatt különös szeretettel festik a szent remeték (arhat) alakjait. A Takuma-iskola hatalmasan kifejlődik a kinai hatás alatt. Legjelesebb tagjai T. Shōga és T. Eiga. Ez az iskola egybeolvasztja a vallásos és profán festészetet és a reprezentativ rituális formák helyett az alakok erőteljes, nyomatékos jellemzésére, lelkiállapotuk energikus átérzésére és éreztetésére fekteti a fősúlyt, olyan eszközökkel, melyekben az európai szem könnyen torzítást lát. A vonalvezetésben, illetőleg ecsetkezelésben kalligrafikus szabályok irányadók. A Kamakura-korszak festészete a Makimonokban éri el fénypontját. Igen kiváló és nagyon népszerű mesterek e téren Fujivara Nobuzane és Sumiyoshi Keion *(7. ábra)*. A mongolok támadásának visszaverése különösen nagy lendületet adott és gazdag anyagot szolgáltatott e történelmi ábrázolásoknak. Nagy tökéletességet ért el az arcképfestés is, mely szintén kinai, különösen T'ang hagyományok alapján monumentális irányban fejlődött. Kiváló mesterek voltak e téren Fujivara Takanobu és fia Nobuzane stb. A zen-hatás alatt álló monochrom tusfestés is ekkor lépett fel Japánban. Az Ashikaga-korszak (1334—1572) festészete ebben éri el tetőpontját. A festők legfőbb törekvése a teljes koncentráltság, a formák kivonatos jelzése, a kimerítő ábrázolás helyett a dolgok szellemének éreztetése. A látszatra vázlatos tusfestések lényegükben ideogrammok, mint az írásjegyek és szépségük kalligrafikus kvalitásaikban és a temperamentum közvetlen kifejezésében rejlik. Képformájuk többnyire a kakemono. Tárgyaik: kinai jellegű tájképek, hagyományos motivumok továbbfejlesztései, vagy emlékezetből festett tájak, illetőleg azoknak legjellemzőbb hangulatkeltő elemei. Kiegészítésükre szolgál gyakran az írás, mely az ábrázolással szoros tartalmi és dekorativ egészet alkot. A legnevezetesebb japáni tusfestők: Josetsu Shūbun (l. *Shūbun)*, Sōga Jasoku, Oguri Sōtan, Geiami, Sōami, Nōami, Sesshū, az Unkoku-iskola alapítója (l. *Sesshū, 10. ábra)*, ez utóbbinak tanítványa Sesson *(11. ábra)*, a Kanō-iskola első tagjai: Masanobu *(8. ábra)* és Motonobu *(12. ábra,* l. *Motonobu)* stb. A Tosa-iskola már gyors hanyatlásban volt és egyik ága a Kanōval egyesült. A felsorolt mesterek által képviselt nagy festői mozgalmat kinai renaissancenak nevezzük. Legfőbb támogatói az Ashikaga shōgunok voltak, elsősorban Joshimitsu és Joshimasa. A Kanō-iskola a shōgunok udvarában hivatalos tekintélynek örvendő akadémiává fejlődött. A Toyotomi-korszakban (1573—1602) dekorativ elemekkel gazdagodik és az aranynak, ezüstnek gazdag alkalmazásával pompás merész színhatásokra törekszik. Legnagyobb képviselői Kanō Eitoku *(13. ábra)* és K. Sanraku, kik ōda Nobunaga és Hideyoshi szolgálatában állottak s nagyméretü festményekkel díszítették uraik kastélyainak falait, ellenzőket festettek stb. A Kanō-iskolából ágazott el a Kaihoku-iskola. Az Unkoku-iskola is tovább virágzott s két részre oszlott (Unkoku és Hasegava). Unkoku Tōgan egyesítette Sesshū és Eitoku stílusát. Soga Jasoku utódai a Soga-iskolát képviselik. Nevezetes tagjai S. Chōkuan és S. Nichōkuan.

A Tokugawa shōgunok korában (1603—1867) a meglevő iskolák egymás mellett fejlődtek, részben elágazva, részben eklektikus képződményekké egyesülve. Új nagy iskolák voltaképen csak a dekorativ és népies tárgyú festészetben alakulnak ki. A vallásos tárgyú művészet egészen visszafejlődik. A Kanō iskola négy ágra oszlik, ú. m.: Nakabashi, Kobikichō (alapítója Takanobu, Yeitoku fia, nevezetes tagjai még Takanobu fia Naonobu és unokája Tsunenobu), az utóbbi iskola elágazása a Hamachō és a Kajibashi, melynek alapítója a Tokugawa-korszak legjobban tisztelt Kanō mestere, Takanobu fia, Tannyū. E Kanō festők leginkább a koncentrált hatásra és finom sejtetésekre törekvő tusfestést művelték, mely azonban a motivumok állandó ismétlése folytán erőtlenedik. A Tosa-iskola teljes hanyatlásban van; új életet csak két erős történelmi érzékű művész, Tanaka Totsugen és Ukitakkei tud bele vinni. Konzervativebb szellemű jelesebb művelői Mitsunaga, Mitsunobu, Mitsuoki. Dekorativ szempontból a Kōetsu-Kōrin-iskola *(15. ábra)* teremtett új szépségideálokat. Alapítója tkp. Honnami Kōetsu (l. *Kōetsu)*, legnagyobb képviselője Kōetsu tanítványa, Ogata Kōrin (l. *Kōrin)* és kimagasló tagjai még az utóbbinak testvére Kenzan (l. o.) és Tavaraya v. Nonomura Sōtatsu. Igen nagy hatással volt rá a lakkművészet és a kerámia esztétikája, mert művelői ezen a téren is jeleskedtek. Festésüket jellemzi a teljesen szabad dekorativ kompozició, a formák merész összefoglaló átalakítása, a folyékony vonalvezetés és a tiszta erőteljes színek, kü-

lönösen az arany és az ezüst gazdag alkalmazása. Watanabe Shikō és Hōitsu Sakai művészetében a Kōrin-stílus már erősen vegyül Kanō, ill. Tosa elemekkel. A kinai Ming-korszak naturalisztikus művészetének hatása is átterjedt Japánba és a Maruyama Ōkyō *(19. ábra,* l. *Ōkyō)* és Matsumura Gōshun által alapított Maruyama-Shijō iskolában volt különösen érezhető. Részben naturalisztikus festőiskolák még a Kishi (alapítója Ganku) és a Hara (Hara Zaichu). Eklektikus és naturalisztikus jellegű kiváló művészei még e kornak Tani Bunchō (*21. ábra,* l. *Buncho Tani)*, Watanabe Nangaku, Mōri Sōsen, Mōri Ippō stb. A kinai művészek közül a bevándorlott Chin Nan-pin gyakorolt a japáni festőkre messzemenő hatást. Emellett óriási népszerűségre jutott Japánban az új kinai iskolák közül a bunjingwa, mely a természetből vett benyomásokat szabadon, vázlatosan, költői érzéssel átdolgozva, bizonyos formulák szerint, adja vissza. A művész munkáját tulajdonképen az elgondolással befejezettnek tartja. Az iskola kiváló tagjai Ikeno Taigado *(18. ábra)*, Yosa Būson és a más szellemben is dolgozó Watanabe Kwazan. A legváltozatosabb és eseményekben leggazdagabb fejlődést a népies festőiskola, az Ukiyoye (a muló élet festése) mutatja. Az iskola előzői a Tosa-művészek által befolyásolt Kanō-mesterek — Hideyori, Naizen, Sanraku stb. voltak. Az Ukiyoye alapítója azonban Iwasa Matabei (XVII. sz. közepe), ki eredetileg a Tosa-iskolához tartozott. Az iskola főképen a Tosa-festők szellemében és erős dekorativ tendenciával a köznapi életből vett jeleneteket ábrázolt. Az arisztokratikus akadémikus művészeti irányok hívei lenézték, a polgári elem és a köznép azonban nagyon kedvelte. Az Ukiyoye sok iskolára oszlott. Nevezetesek: Hishikawa Moronobu (a japáni fametszet atyja) iskolája, a Miyagawa-iskola (Chōshun), a Katsukawa (Shunshō, l. *Shunshō)*, a Kwaigetsudō (Andō, Anchi), a Torii (Kiyonobu, Kiyomasu, Kiyonaga — a legnagyobb a fametszetet művelő festők közül —, Kiyomitsu, Harunobu (l. *Harunobu)*, a Toriyama (Okumura Masanobu), az Utagawa (Toyokuni), a Katsushika (Hokusai, *22. ábra,* l. *Hokusai)*, a Kitagawa (Utamaro, *20. ábra* és az *Eperfalevél-gyüjtés* cimü melléklet, l. *Utamaro)*, a Hanabusa (Itchō) iskolák. Ezeken kivül is működtek igen jeles mesterek, mint Nishikawa Sukenobu, Ichiryusai Hiroshige (l. *Hiroshige)* stb. Az Európában rendkivül kedvelt fametszést e művészek legnagyobb része művelte s közülök sokan (Moronobu, Sukenobu, Kiyonaga, Utamaro) nagyon erőteljes vagy finom ritmusú és dekorativ hatású vonalvezetésig és nemes színhatásokig (Harunobu) jutottak. Mások (Hokusai, Hiroshige és a Toyokuni-tanítványok) drasztikusabb hatásokra törekedtek. Nagy művészetnek azonban a távol keleten a japáni fametszet egyik ágát sem tartották. Japán mai festőművészete részben fentartás nélküli utánzata az európai naturalisztikus iskoláknak, részben a Maruyama-Shijō-iskola folytatásának tekinthető, részben pedig a különböző történelmi stílusok korlátai közt mozog.

A japáni *szobrászat* szintén kezdettől fogva a legújabb időkig kinai hatás alatt fejlődik. A buddhizmus behozatalát megelőző időből származnak a hamivák; máz nélküli cserépből készült emberi és állati alakok, melyek az előkelők sírjaiban találhatók. A buddhizmussal a szobrászatban is átterjed Kinán és Koreán át Japánba az indiai hatás és részben a görög is. A VI—VII. sz. szobrászata a kinai északi Wei, a Sui és a Tang dinasztia művészetének hatása alatt áll. Művelői leginkább koreaiak. A Nara-korszakban következett be a japáni szobrászat virágkora. Ekkor öntötték a 17 m. magas narai Daibutsut és a Yakushiji-háromságot (Gyōgi műve.) A hatalmas és kifejező Shi Tennō-alakok és a menydörgést jelképező Shi Kongō *(3. ábra)* is e korból származik. Kedvelt szobrászati technika volt e korban a kanshitsu, fa-, illetőleg vászonmagvat borító aranyozott lakk. Képmások és álarcok is nagy számban készültek, az utóbbiak a templomi táncok és a Nō-drámák céljaira. A későbbi századokban a japáni szobrászat intimebb jelleget ölt. A XI. sz. legnagyobb mestere, Jōchō hatalmas iskolát alapít, melyet azonban XII—XIII. sz.-i követői Unkei és Kwaikei s az utóbbinak fiai, Tankei és Jōkei elhomályosítanak. A Kamakura korszak legmonumentálisabb és legnépszerűbb alkotása az óriási Daibutsu Kamakurában. (L. *Daibutsu.)* Az Ashikaga-korszak legnagyobb tehetségei álarcok faragásában mutatják be igazi erejüket. A XVII. sz.-ban jöttek divatba a netsukék (orvosságos dobozok stb. zsinórjára fűzött gombok, melyek a tárgyat az övhöz erősítik). Különböző, gyakran igen komplikált és eleven mozgású, sőt humoros emberi és állati alakokat kaptak és fénykorukban a XVIII. sz. végén komoly művészi kvalitásokkal ékeskedtek.

A *japáni épités* általában faépítkezés, tehát stílusa is ennek megfelelő. Az épületek leglényegesebb alkotórésze a fedél és a váz, illetőleg gerendázat s nem a fal. A belső falak papirosból vannak s eltolhatók. A japáni építés általában kevés szerkezeti motivumot és változatosságot ismer. Az egyházi építkezésnél különösen áll ez a shintō-templomokról. A buddhista templomok gazdag, sőt gyakran pazarló díszítésükkel és változatos kiképzésű nagy és nehéz fedelükkel tünnek ki s ennek következtében sok oszlopon nyugosznak. A templomok egész épülettömböt foglalnak magukban, melyet fal vesz körül. A shintō templomok (Miya) legfőbb dísze a két egymás felé hajló lábból s a tetejüket összekötő egyenes (alsó) és felfelé hajló végű (felső) gerendából álló kapu, a torii, mely az indiai stupák kapuinak mintájára alakult. Az épület maga egyszerű faalkotmány, mely csupán az istenség szimbolumának befogadására szolgál. A Narai Hōryuji-templom és különösen a hozzátartozó kondō (arany csarnok), a világ legrégibb faépülete, épült a hakuho-korszakban (552—645). Ez időben és a Nara-korszakban igen sok Buddha-templomot emeltek, melyek közül különösen nagyszerűek az akkori fővárosban, Narában épült Tōdaiji és mások. A Fujivara-korszak fényűzése az építésben is érezhetővé vált, különösen a belső díszítésben (pl. az 1053. épült Hōōdō), hol nagy szerep jut az aranynak, lakknak és elefántcsontnak. Az Ashikaga-korszakban különös művészetet fordítanak a tea-ceremónia céljaira szolgáló kisebb épületek és az

azokat övező kertek kiképzésére. Ekkor emeltette Joshimitsu a híres templomszerű aranypavillont (Kinkakuji, l. *9. ábra)* és Joshimasa az ezüst pavillont (Ginkakuji) Kyoto közelében. A Toyotomi-korszak a várépítkezés kora. Nevezetes várkastélyok emelkednek Jurakuban, Momoyamában, Osakában és Nagoyában. Ez épületek a kinai Ming stílust képviselik és európai hatás is érezhető rajtuk. A Tokugawa-korszak építése a díszítő formák gazdag kiképzésére törekszik. Jellemzők e szempontból a Tokugawa-sírok Edoban és Nikkōban.

A japáni *iparművészet* mindig igen magas színvonalon állott, amint arról már a Kr. u. első századok sírleletei tanuskodnak. (Fegyverek, ékszerek, harangok [dōtaku], kovácsolt és öntött érctárgyak.) Teljes gazdagságában áll előttünk a Nara-korszak iparművészete a Shōmu császár által alapított kincsesházban, a híres Shōsoinban, hol a lakkművészet remekei mellett nagyszerű bronztükrök, zománcmunkák, szövetek, szőnyegek, művészi kivitelű faeszközök stb. igen nagy számban találhatók. Az aranyozás, tausirozás, gyöngyház- és elefántcsont-berakás (lakkban és fában egyaránt) már a tökéletesség magas fokát mutatja e tárgyakon, melyek nagyrészt Kinában készültek és a perzsa Szasszanida befolyás alatt álló T'ang művészetet képviselik. Japán iparművészetében első helyen áll a lakkművészet. A japániak a lakkburkolatot csaknem mindenütt alkalmazzák, épületeken, szerszámokon, edényeken stb. egyaránt. A lakk — urushi — különböző főbb fajtái: Fekete lakk (roiro urushi), vörös lakk (shu urushi), melyet mint alapot alkalmaznak (roironuri, shunuri) és a díszítés [makie] előállítása céljából arany v. ezüst porral behintenek (kinji a. m. arany alap, ginji a. m. ezüst alap, náshiji a. m. «körte alap», az európai elnevezés szerinti aventurinlakkhoz), s új finomabb átlátszó rétegekkel átfognak, miközben v. lapos, v. domború rajzot állítanak elő (hiramakie, takamakie). Előállításukra vonatkozólag l. *Lakk*. — A lakkot valószínüleg már a K. u. első századokban vitték át Kinából Japánba. Nemzeti irányú első virágzását a Fujivara-korszakban éri el. Technikai s bizonyos tekintetben művészi magaslatra az Ashikaga-korban emelkedik, mikor stílusban a festőművészethez simul. A Tokugawa-korszak elejével új virágzásnak indul, különösen a Kōami, Igara, Shunshō, Koma és Kajikawa családok kezében. A XVII. sz.-ban éri el tetőpontját, Kōetsu *(14. ábra)* és Kōrin művészetében, kik a Fujivara-korszak stílusát veszik fel újra és fejlesztik. Technikai eszközeik közé tartozik a berakás ólommal, gyöngyházzal stb. Utánuk gyors hanyatlás következik, mely különösen Ritsuō művészetében a finomkodás és raffinált fogások különböző módozataiban nyilvánul.

A japáni *kerámia* kinai, illetőleg koreai hatás alatt, a Kamakura-korszakban fejlődik naggyá. Tōshirō alapítja Setoban (Owari tartomány) az első kemencéket, melyek folyékony zománccal dolgoznak. Ez a stílus teljesen az Ashikaga-korszakban fejlődik ki. Ekkor készülnek Shigarakiban (Omi tart.) a legszebb zöld és barna zománcos szürke kőedények. Hideyoshi koreai hadjárata után (1598) nagy számmal jönnek koreai fazekasok az országba és új lendületet adnak az agyagiparnak. Különböző tartományokban létesülnek égető kemencék, melyek közül leghíresebbek a Szatszuma tartományban működők. Egy koreai fedezte fel Hizen tartományban a porcellánföldet, ami a japáni porcellánipar kezdetét jelenti, mely szintén kínai mintára fejlődött. A Tokugawa-korszakban a Kōrin iskolával kapcsolatban virágzik a keramia. (Kenzan, *16. ábra)*. Az újabb japáni kerámia nagy hanyatlás jeleit mutatja, ami főleg az európai izlés hatásának tulajdonítható.

A japáni *fegyverkovácsok* munkája mindig igen nagy tiszteletben állott úgy művészeti, mint társadalmi szempontból. Nevezetesek a japáni kardok vereteinek és markolatvédőinek művészi alakításai. Ezek a vas- és bronzmunkák nagyrészben tausirozva, áttörve stb. a vésés, domborműves kompozició, levezetett dekorativ, ill. heraldikus rajz legszellemesebb és legművészibb változatát mutatják. A *szövés* és *himzés* művészete is mindig virágzott Japánban, mióta a szigetország kinai hatás alatt állott.

Irodalom. Histoire de l'art du Japon publiée par la commission Imperiale du Japon à l'exposition de 1900 (Paris 1900. A megfelelő japáni munka rossz fordítása); Japanese Temples and their treasures, Tokio 1900; Joly, Legend in Japanese Art, London 1908; Okakuro Kakuzo, The Ideals of the East, u. o., 2. kiad. 1904; u. a., The book of Tea, New York 1906; Tajima Sh., Selected Relics of Japanese Art, Tokyo 1900-tól; u. a., Masterpieces Selected from the Fine Arts of the Far East, u. o. 1910; u. a. Masterpieces Selected from the Ukiyoge School, u. o. 1908; Anderson W., Pictorial Arts of Japan, London 1886; u. a. Catalogue of a collection of Japanese and Chinese Paintings in the British Museum, u. o. 1886; Binyon, Painting in the Far East, u. o. 1908; Cohn, Stilanalysen als Einführung in die japanische Malerei, Berlin 1908; Morrison, The Painters of Japan, London 1911; Bijitsu Shuyei, folyóirat 1911-től; The Kokka, folyóirat 1889-től; Masterpieces of 30 Great Japanese Painters, Tokyo 1906; A Galery of Japanese and Chinese Paintings, u. o. 1908; Hundred Masterpieces of Japanes Pictoriales Art, u. o. 1908; Masterpieces Selected from the Ukiyoye School, u. o. 1908; Fenollosa E. F., Epochs of Chinese and Japanese Art, London 1912; u. a., Ursprung und Entwickelung der chinesischen und japanischen Kunst, Leipzig 1913; Kurth, Der japanische Holzschnitt, München 1911; v. Seidlitz, Geschichte des japanischen Farbenholzschnittes, 2. kiad. Dresden 1910; Baltzer, Das Japanische Haus, Berlin 1903; u. a., Architektur der Kultbauten Japans, u. o. 1907; Morse, Japanese Homes and their Surroundings, New York 1895; Kümmel, Das Kunstgewerbe in Japan, Berlin 1911; Brinkley, Japan and China, London 1903; Morse, Catalogue of the Morse Collection of Japanese Pottery, Cambridge 1901; Ninagawa, Kwanko Zusetsu, Tokyo 1876—80; Queda, La céramique japonaise, Paris 1895; Verneuil; Étoffes japonaises, u. o. 1910; Brockhaus, Netsuke, 2. kiad. Leipzig 1909; Jakoby, Japanische Kunstwerke, Sammlung Moslé, Berlin 1909; Rein, Japan nach Reisen und Studien, Leipzig 1886; Hara, Die Meister der japanischen Schwertzieraten, Hamburg 1902; Jakoby, Japanische Schwertzieraten, Leipzig 1904.

Japáni naspolya (növ.), l. *Eriobotrya*.

Japáni növényház, nem egészen téllálló növények teleltetésére szolgáló, lapos tetejű, kétoldalas, de csak egyik oldalán üvegezett növényház, melyet télire a fagy ellen a tetőzeten és hátsó oldalán bőven alkalmazott trágya-, lomb- vagy cserkéreg-réteggel stb. borítanak be. Szükség esetén fűtéssel is ellátják, hogy be ne fagyjon. L. *Növényház*.

Japáni nyelv és irodalom. A japáni nyelvet az ural-altáji nyelvtörzshöz számítják, mely a mongol, szamojéd, mandzsu-tunguz, török-tatár és

5. ábra. Fujiwara Takayoshi. Jelenet a Genji Monogatariból.

2. ábra. Shotoku
(A VII. sz. végéről, vag

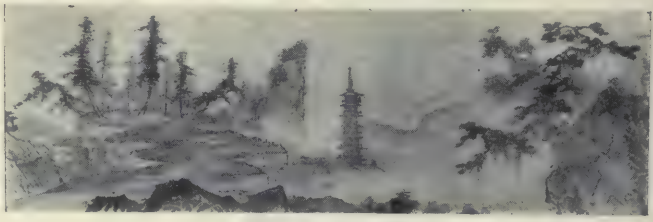

10. ábra. Sesshū. Tájkép.

3. ábra. Shi-Kongō. VIII. századi szobor.

9. ábra.

7. ábra. Sumiyoshi Keyon. Jelenet a Heiji Monogatariból.

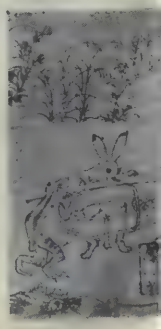

«Japán művészet» cikkhez.

eg képmása.
VIII. sz. elejéről.)

8. ábra. Kanō Masanobu. Őszi táj.

1. ábra. Festmény a «Tamamushi szekrény» oldalán. Suiko korszak. (VI. század vége — VII. század eleje.)

akakuji templom.

ibra. Toba Sōjō. Állati karrikaturák.

4. ábra. Eshin Sozu ? Bodhisattva.

13. ábra. Kanō Eitoku. Kínai oroszlánok.

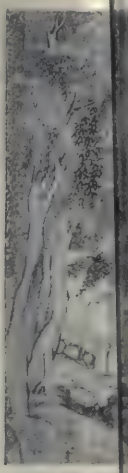

18. ábra. I

16. ábra. Ogata Kenzan. Teáscsésze.

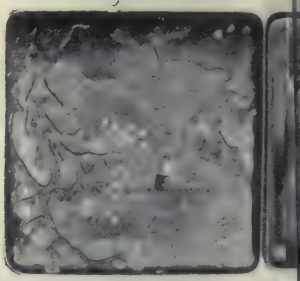

14. ábra. Honnami Kōet

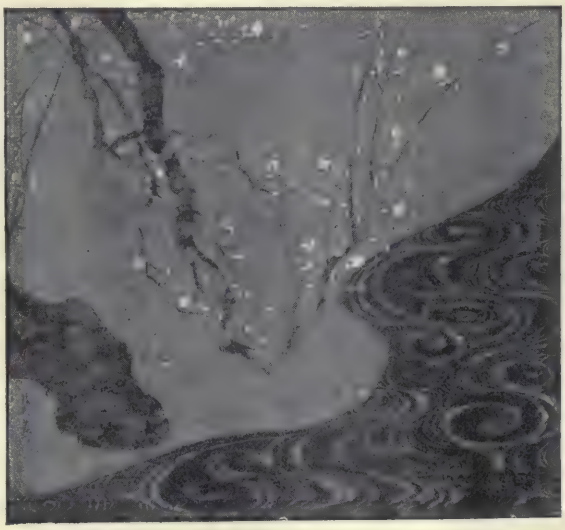

15. ábra. Ogata Kōrin. Virágzó szilvafa.

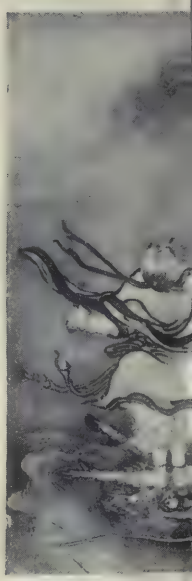

11. ábra. Sesson. Lü Ta

Taigado. Tájkép.

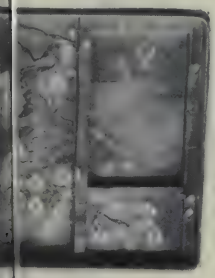

akkdoboz.

remete.

19. ábra. Maruyama Ōkyo. Vadkacsák.

22. ábra. Katsushika Hokusai. A Tamagawa folyó partján.

17. ábra. Markolatvédő. (Tokugawa korszak.)

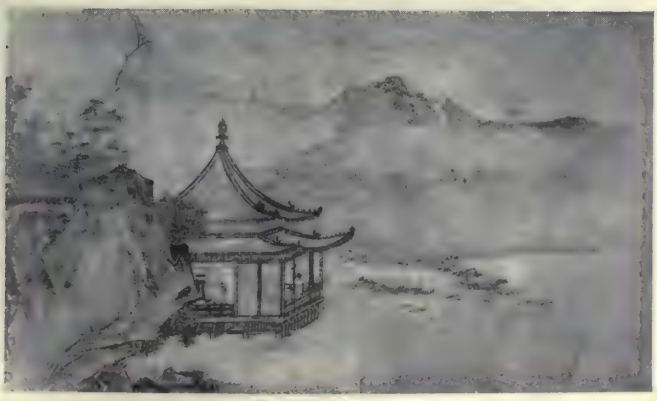

12. Kanō Motonobu. Magányos villa.

20. ábra. Kitagawa Utamaro, Szépség.

21. ábra. Tani Buncho. Shōki.

Japáni művészet cikkhez *Révai Nagy Lexikona*

UTAMARO: EPERFALEVÉL-GYÜJTÉS
(SZINES FAMETSZET A «SELYEMTENYÉSZTÉS» SOROZATBÓL. LONDON BRITISH MUSEUM)

finn-ugor nyelvekkel a magyart is magában foglalja. Legtöbb egyezést mutat nyelvtani szerkezetében a mandzsu nyelvvel. Ideografikus írásukat a japániak Korea közvetítésével a Kr. u. 400. év táján vették át a kinaiaktól, akiknek minden fogalom jelzésére külön képük, illetőleg írásjelük volt. Ezen ősi kinai írásjelek mellett a VIII. és IX. sz.-ban átvették buddhista papok közvetítésével az ú. n. *kana*-írást is, amelyek közül a *katakana* a régebbi kinai írásjelek részeiből, a *hiragana* a kinai jelek kurziv formáiból alakult szótagjel; ez utóbbi két írást a régi kinai jegyekkel vegyesen használják. A XIX. sz. nyolcvanas éveiben *Rómadzsi kvaj* néven a nehézkes kinai-japáni írásmód kiküszöbölésére és a latin írás terjesztésére egy társaság alakult. Az irodalom kutatóinak azonban okvetlen szüksége van a kinai nyelvre és írásra is, mert a kinai irodalom hatása óriási a japáni irodalomra s rengeteg sok kinai szó honosodott meg a japáni nyelvben. Alapos japáni nyelvtant írt a többek közt: *Noack* (Lehrbuch der japanischen Sprache, Leipzig 1886), *Lange* (Lehrbuch der japanischen Umgangssprache, Berlin 1890). A szótárak közül *Hepburn* (Japanese-English and English-Japanese dictionary, Shanghai 1872), *Brinkley* (Japanese-English dictionary, Tokio 1896) és *Lehman* (Tokio 1877) ajánlhatók.

Japán irodalmában a kinai nyelv és irodalom olyan szerepet játszik, mint a latin nyelv és irodalom az európai népeknél. A japáni irodalom legrégibb emlékei a kinai írásjelekkel írt *Kodzsiki* (Régi dolgok) és *Nihongi* (Japáni történetek) a Kr. u. VIII. sz.-ból. Amaz a japáni mitológia, ez pedig Japán őstörténete. Legősibb antológiájuk (a Kr. u. VIII. sz.-ból) a *Manjósú* (Tízezer levél) és a *Kokinsú* (Régi és új dalok könyve a X. sz.-ból). Ez utóbbit jeles költőjük, *Curajuki* gyüjtötte. A Manjósú nevesebb költői: *Hitomaro*, *Akahito* és *Jakamocsi*, a Kokinsú költői közül pedig *Narihira* és a gyüjtő *Curajuki* a jelesebbek. Ez utóbbi a japáni prózának is első nevesebb művelője. Költészetük jellemző motivumai a természetszeretet, hősiesség és a regényes elem; költőnőik is nagyobb számmal voltak, ezek közt *Komacsi* a legtehetségesebb. A klasszikusnak nevezhető kor utáni japáni költészet rohamos hanyatlást mutat. Gyerekes, mesterkélt utánzatok, bombasztikus irály jellemzik. A buddha-papok karónekeiből lirikus dráma-féle is fejlődött ki. A líra és dráma mellett a regényírás is virágzik Japánban. Ezek azonban hosszadalmas történeti regények (gyakran kinaiul írva), majd társadalmi beszélyek vagy népies elbeszélések. Híresebb történeti regényeik: Ivagi fejedelem élete, A hét szerencsés és hét szerencsétlen dolog s a Heikedinasztia történetét tárgyaló 12 kötetes *Heikemonogatari*, amely a legnépszerübb e nemben. E regényes elbeszélések virágzási ideje a X—XIII. sz. A modern japáni regény előfutárja *Szaikaku* Ibara (1642—93) s legmagasabbra emelkedett a regény *Bakin* Kjokutei műveiben (1767—1848). Ő a japáni Walter Scott; leghíresebb regénye a Hakken-den (Nyolc kutya története). Mellette kitünnek még *Tanehiko* és *Sunszuj*. A *japáni drámának*, melynek eredete egyrészt a sintó-kultusz vallásos misztériumaira, másrészt a kinai dráma hatására vezethető vissza, tulajdonképeni kialakulása a XVII. és XVIII. sz.-ban következik be. Ez a japáni dráma nagy korszaka, melyben *Monzajmon* Csikamacu (1653—1724) fényes sikereket aratott heroikus tragédiáival, polgári drámáival és vígjátékaival. Az ő és írótársainak darabjai máig műsoron vannak. A *nó*, zene és tánc kiséretével, hasonló a mi operánkhoz. Japán *modern irodalma* a XIX. sz. 80-as éveiben kezdődik az angol (francia és német) irodalom hatásával, amelyből számos művet japánira fordítanak e kortól kezdve. Legjelesebb modern írók: *Juzo*, *Maszakazu*, *Riokicsi*, *Inouje*, *Taketaro*, *Kojo* és *Rohan*. A japáni színpadnak európai minta szerint való átalakítása *Kavakámi* érdeme. A japáni irodalmat illetőleg tájékoztat *Florenz*, Geschichte der japanischen Literatur (Leipzig 1905).

Japáni papiros, Japánban háziiparilag készült papiros, amely rendkívüli szívósságát s szilárdságát a gyártásához felhasznált anyagok: gampi, kodzon, micsumata hosszú s vékony sejtjeinek köszöni. Minősége felülmulja a legjobb lenpapirost s ez az oka annak, hogy Japánban papirossal helyettesitik a ruhaszöveteket, sőt a bőröket is.

Japáni rotangpálca (növ.), l. *Bambusa*.

Japáni rózsa (növ.), a hortenzia *(Hydrangea hortensia)* néven ismert kerti növény egyik neve; de így nevezik a kaméliát *(Camellia [Tea] japonica)* is.

Japáni szobrászat, l. *Japáni művészet*.

Japáni tenger, Ázsia K.-i részén, a Nagy-v. Csendes-oceánnak a Japáni szigetek, Korea, az Amurvidék és Szakhalin-félsziget közt fekvő része. A Tatár-öböl és a Lapérouse-szoros az Ochockitengerrel, a Koreai-szoros a Keletkinai-tengerrel és a Csugaru- v. Bungo-szoros a Csendes-oceánnal köti össze. A tenger medencéje nem egyéb, mint a tengerszint alá süllyedt plató, amely legjobban az ázsiai partokon van besülyedve s azután K. felé a Japáni-szigetek irányában fokozatosan emelkedik s ives kibukkanása a tengerből a japáni szigetrendszer. Ezért mélysége pl. Vladivosztoknál és Broughton-baiban 2000 m. is, míg a japáni szigetek partjainál alig 200 m. La Pérouse, Krusenstern és Sztariczkij orosz kapitány (1866—71) kutatták át. V. ö. *Sztariczkij*, J. hidrográfiája. (A szentpétervári földrajzi társaság Izvesztijáiban, 1872, oroszul jelent meg).

Japáni törpetyúk *(Chabo)*, a legkülönfélébb pompás színváltozatokban tenyésztett apró, alacsony, zömök törzsű luxus-állat. A kakas 25 cm. magas, 575 g. súlyú, a jérce 8—10 cm.-rel alacsonyabb, 75—100 g.-mal könnyebb. L. még *Bantamtyúkok*.

Japáni vallás, l. *Japáni mitológia és vallás*.

Japáni vértanuk, akiket a Hidejosi által támasztott keresztényüldözés idején 1597 febr. 5. Nagaszakiban keresztre feszítettek. Összesen 26 an voltak. Az egyház 1862 jún. 8. a szentek sorába iktatta őket. Ünnepük febr. 5. További 205 vértanut pedig 1867 júl. 7. a boldogok közé sorozott.

Japáni viasz (növ.), a Japánban és Kinában otthonos *Rhus succedanea* magjainak kisajtolása és kifőzése által nyert anyag, melyhez esetleg a *Perilla ocymoides* (Labiatae) olaját is hozzá-

adják. A J. a faggyú és valódi viasz pótlására használatos a gyertyagyártásban s egyéb célokra. Újabban Anglián keresztül Cera japonica néven hozzánk is eljut s kivált viaszgyufák és gyertyák készítésére használják. Felével olcsóbb, mint a valódi viasz.

Japánok, l. *Japániak.*

Japánország, l. *Japán.*

Japara, rezidensség Jáva szigetén, l. *Dzsanara.*

Japarandiba *Adans.* (növ.), l. *Gustavia.*

Japetos, l. *Iapetos.*

Japicx *(Japicks* v. *Japiks), Gysbert*, friz költő, szül. Bolswardban (Frizland németalföldi tartományban) 1603., megh. 1666. pestisben. Gyönyörű nyelven írt versei közt vannak szerelmi és tréfás dalok, hazafias és családi költemények és zsoltárutánzatok. J. volt az, aki a nyugat-friz nyelvjárást irodalmi nyelvvé emelte. Franciából fordított iratainak kitünő prózaírónak mutatkozik. Összes művei Friesche Rymlerye cím alatt jelentek meg (Bolsward 1666 és Leeuwarden 1681).

Japigia *(Japygia)*, régi délitáliai vidék, melyet a latin hősmondában *Iapyx* hősről, Lycaon király fiáról neveztek el s mely a Garganus-hegytől a Japygium hegyfokig (ma Capo Santa Maria di Leuca) terjedt. L. *Apulia.*

Jappen, sziget, l. *Jobi.*

Japura, az Amazonas mellékfolyója, l. *Yapura.*

Japydok *(Japudes)*, ó-kori illir nép a Colapis (Kulpa) folyó mentén Pannoniában, melynek egy része 129. Kr. e., más része Augustus császár korában került római uralom alá.

Japyges v. *iapodok*, kelta eredetü ó-kori nép a régi Illiriában; Dalmáciának ÉNy.-i részén, É.-on a liburnok mellett, az Adria mentén *Signia* v. *Senia* (a mai *Zengg*) és *Metulo* közt laktak. Rómának Kr. e. 129. hódoltak meg.

Japygia, l. *Japigia.*

Jaquette (franc., ejtsd : zsakett), l. *Jacket.*

Jára, *folyó*, az Aranyos baloldali mellékvize, ered a Gyalui-havasokban a Vervu Muntyele (Öreg-havas) alatt, eleintén ÉK. felé fordul, azután DK.-re kanyarodik s Borrévnél az Aranyosba ömlik. Hossza mintegy 50 km. Völgyének felső része természeti szépségekben igen gazdag, vadregényes.

Járabánya, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 841 oláh és magyar lak.; u. p. és u. t. Alsójára.

Jarabó, kisk. Zólyom vm. breznóbányai j.-ban, (1910) 165 tót lak.; u. p. Vámos, u. t. Breznóbánya.

Járadék (franc. *rente*). Tágabb értelemben a vagyonból eredő jövedelmeket nevezik e néven s ezek származása szerint megkülönböztetik a *föld-*, a *tőke-* és a *vállalkozói járadékokat*; tartósságukra való tekintettel lehetnek a J.-ok bizonyos számú éven át tartók, vagy egy-egy ember életére járók s végre örökké tartók; a tőke-J.-ok azon valuta szerint, amelyben fizetendők, lehetnek arany-, ezüst-, v. papir-J.-ok. L. *Aranyjáradék, Földjáradék, Biztosítás.*

Járadékadó, l. *Tőkekamat- és járadékadó.*

Járadékadósság, l. *Államadósság.*

Járadékbankok, a bankoknak az a neme, mely oly célzattal létesül, hogy különösen jelzálogilag biztosított kölcsönöket részlettörlesztések fejében folyósítson és a folyósított kölcsönök ellenértékében járadék-, illetve jelzálogleveleket bocsásson ki. E J. által egyrészt a tőkéseknek megvan a módjuk arra, hogy akár csekélyebb (100—200 K) tőkéket is jó és biztos kamatot nyujtó értékpapirokba helyezzenek el s ezáltal maguknak állandó járadékot biztosítsanak; másrészt a hitel igénybevevőjének azt az előnyt nyujtja, hogy a földjébe, v. más ingatlanába való befektetés céljából kölcsönt kap megfelelő olcsó feltételekkel szabályos visszafizetési módozattal. A J. kulturális nagy jelentősége abban található, hogy a jobbágyi és egyéb terheket előnyös kölcsönök nyujtásával megváltották a földesúrtól, s a kölcsönért adós paraszt több évre terjedő egyforma járadékösszeg fizetése által fizette vissza tartozását a J.-nak. Efféle üzletekkel a szorosan vett J.-on kívül az az ú. n. földhitelintézetek (l. o.) és föld-J. foglalkoznak. A jobbágyi terhek megváltása nem minden államban történt a J. által, hanem az e célra államilag alapított *megváltási pénztárak*, illetve *földtehermentesítő intézetek* által. Hazánkban legnagyobbrészt szintén állami intézkedések által történt a földtehermentesítés legnagyobb munkája, de a földjavításokat, vizszabályozásokat és egyéb befektetéseket célzó kölcsönök további folyósítására állami felügyelet alatt alakult a Magyar Földhitelintézet és a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézete. L. még *Földtehermentesítés* és *Földhitelintézetek.*

Járadékbirtok, oly mezőgazdasági fekvőség, amelynek tulajdonjogi megszerzése nem adásvételi ár, nem pénztőke fizetése v. tőke-jelzáloghitel engedélyezése, hanem évi járadék szolgáltatása ellenében történik. A J. vételára nem tőkéből, hanem évi járadékból áll, amely a földbirtok tiszta hozadékának értéke alapján állapittatik meg. A J.-rendszer elvi jelentősége abban nyilvánul, hogy a tőke-jelzálogadósság helyébe a járadék-jelzálogadósságot lépteti. A J.-tulajdonos a megszerzett földnek kizárólagos tulajdonosa lesz; birtokát eladhatja, megterhelheti és halála esetére azzal szabadon rendelkezhetik. A szerződő érdekeltek azonban bizonyos korlátozásokat szabhatnak a J. feletti rendelkezés tekintetében. A J.-tulajdonos csak évjáradékkal adós, tehát az egész tőkeösszeg egyszerre sohasem válik esedékessé. A J. rendszere intézményi biztosítást először a belső telepítés szolgálatában álló 1886 ápr. 26-iki porosz törvényben nyert. E törvény nemzetiségi politikai jellege abban nyilvánult, hogy nyugati Poroszországban és Posenben a lengyel törekvésekkel szemben német parasztok és mezőgazdasági munkások tömeges letelepítését tette lehetővé. E törvényt kiegészítik és a J.-rendszert az egész porosz államra kiterjesztik az 1890 jún. 27-iki és az 1891 júl. 7-iki törvények. A J.-ot azon földbirtoknak jelzálogadósságaitól és terheitől mentesen kell alakítani, melyből lejegyeztetik. Az 1891. törvény lehetővé tette, hogy a J.-okon nyugvó járadékok járadékbank közvetítésével megváltassanak, azaz a vevő a J. tőkeértékét kifizetheti az eladónak. Magyarországon a J. intézménye ismeretlen, behozatalára azonban nem hiányzanak a törekvések. L. még *Járadék-*

elv. V. ö. *Fellner* Frigyes, A J.-ok rendszere és alkalmazása Magyarországon (1900).

Járadékbiztosítás, l. *Biztosítás.*

Járadékelmélet, az a közgazdaságtani elmélet, amely a járadék keletkezésének okát akarja felderíteni. Az uralkodó elmélet a járadék keletkezését arra vezeti vissza, hogy mivel a tetszés szerint nem szaporítható javaknak (pl. a földbirtoknak) termelését a szükségletek emelkedésével állandóan fokozni kell, a termelésre kevésbbé alkalmas javakat is nagyobb termelési költséggel termelőkké kell tenni s a termékeket olyan áron értékesíteni, ami ennek a nagyobb termelési költségnek megfelel. Minthogy pedig termékeit az előnyösebb feltételek mellett, olcsóbban termelő is ezen magasabb áron adhatja el, az olcsóbb és drágább termelés különbözete alapján — ingyen nyereséghez jut. Ez a különbözeti jövedelem a járadék.

Járadékelv. A földbirtoknak forgalma, megterhelése, hagyatéki felosztása nemcsak tőkeszolgáltatás és tőkeadósság, vagyis tőke-elv alapján szabályozható, hanem járadékszolgáltatás és járadékadósság ellenében, azaz J. alapján is mehet végbe. A J. elméletét Justus Möser nyomán Rodbertus-Jagetzow fejtette ki. Rodbertus tanítása szerint a mezőgazdasági földbirtok megterhelése tőkeadósság alakjában a földbirtok természetével ellenkezik. A föld ugyanis, Rodbertus szerint, nem tőke, hanem járadékalap (Rentenfond), amely csak járadékot, nem pedig tőkét szolgáltathat. Megengedhetetlen ennélfogva a tőkeeladósodás alakja, mert a földbirtok, mint járadékforrás, a tőke visszafizetésére irányuló követelésnek eleget nem tehet. A földbirtok járadékforrás-természetének, amely szerint évenkint járadékokat létrehozó alap gyanánt jelentkezik, nem a tőkeadósság felel meg, hanem a járadékadósság. Rodbertus elméletét a porosz kormány a járadékbirtok (l. o.) intézményében valósította meg. V. ö. *Fellner* Frigyes, A járadékbirtokok rendszere és alkalmazása Magyarországon (1900).

Járadék- és agrárbank, l. *Magyar agrár- és járadékbank részvénytársaság.*

Járadékkonverzió, az állam járadékadósságának, azaz kamatozó járadékkötvényeinek beváltása, illetve kicserélése alacsonyabb kamatlábú államadóssági címletekre. J.-ról rendelkezik az 1892. XXI. t.-c., az 1902. V. t.-c. A beváltott járadékkötvények helyett rendszerint alacsonyabb kamatozású törlesztéses kötvények bocsáttatnak ki.

Járadékkölcsön, az állam által felvett oly kölcsön, melynél az állam a kapott kölcsön kamatainak fizetésére olykép vállalkozik, hogy a kölcsöntőkét nem tartozik a hitelezőknek soha visszafizetni. Ily kölcsönt természetesen csak az állam vehet fel, mert az államot elvben örökéletűnek kell tekinteni s így tulajdonképen a J.-ben az állam a kamatoknak örökkévaló fizetését igéri. Az állam ezt annál is inkább megteheti, mert a J. fejében kibocsátott kölcsönkötvények az üzleti és tőzsdei forgalom tárgyai, s így az a hitelező, ki a tőkéjére szorul, egyszerűen el fogja adni kötvényét.

Járadékkötvény alatt értik azokat az államadóssági kötvényeket, amelyek után az állam csak meghatározott állandó kamatot biztosít, anélkül, hogy a tőke visszafizetését is ígérné. E szerint a J. örökös adóssága az államnak. A J. névértékének visszafizetése rendszerint csak konverziók alkalmával történik. L. *Járadékbankok.*

Járadékmegállapító eljárás, l. *Munkásbiztosítás.*

Járadékszámítás, az a számítási művelet, amellyel bizonyos járadéknak megfelelő, annak megváltására alkalmas tőke vagy pedig a bizonyos tőkének megfelelő évi járadék kiszámíttatik.

Járadékvétel (*Gülte, Gültkauf*), jelzálogra felvett adósság egy faja, melynél az adós ingatlan vagyonát évi járadékkal megterhelte, ellentétben a most szokásos jelzáloggal.

Jarak, adó- és politikai község Szerém vm. mitrovicai j.-ban, (1910) 1534 szerb lak., postaügynökség; u. t. Hrtkovci.

Jarama (ejtsd: ha—), a Tajo jobboldali mellékfolyója Spanyolországban; ered a kasztiliai választóhegységben a Cebollera és a Peña de la Silla közt, fölvéve balról a Henarest és Tajuñát, jobbról a Lozoyát és Manzanarest, 199 km.-nyi folyás után Aranjuez mellett torkollik.

Járamagura, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 257 oláh lak.; u. p. és u. t. Alsójára.

Jararaka v. *sararaka* (*Bothrops jararaca* Wagl., állat), a Csövesfoguak (Solenoglypha) csoportjába, a Viperafélék családjába tartozó mérges kígyófaj. Felül barnás-szürke, sötétebb foltokkal tarkázva, hasa sárgásfehér, oldalt barna kerek foltokkal. 1—2 m. hosszú. Brazilia legközönségesebb mérges kígyója.

Járarákos, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 386 oláh lak.; u. p. és u. t. Tordaszentlászló.

Járás, a helyváltoztatásnak leginkább használt, legközönségesebb módja, amelynél a test az alsó végtagok váltogatott működése folytán vízszintes irányban halad előre. A J. mechanikáját sokféle módon elemezhetjük; legegyszerűbb, ha a járó emberről időszakonként pillanatfelvételeket veszünk fel (Marey, Muybridge, újabban Braune és Fischer), amelyek aztán az ember testtartását a J. legkülönbözőbb fázisaiban megrögzítik. Ezeken a felvételeken látjuk, hogy a járásban két időszak váltakozik egymással; az egyikben mindkét láb a talajon van, a másikban csak az egyik, míg a másik láb a levegőben mozog. Midőn mind a két láb a talajon van, a hátsó láb tasztítása folytán a test előre dül s a sulypont az elülső lábra helyeződik át; eközben a hátsó láb lefejlik a talajról s előre leng, hogy az előre dülő testet felfogja. A láb lengése nem teljesen passzive történik, hanem részben izomműködés hatására; kényelmes J.-nál azonban ez az izomműködés aránylag csekély. A láb a legnagyobb nyomást akkor gyakorolja a talajra, amidőn fellép s amikor tasztítást adva a testnek, arról lefejlik. A láb a talajra sarkával lép fel s a lábközépcsontok fején hagyja el azt. A lépés hossza és a lépés időtartama elsősorban a lábak hosszától függ, de nagy különbségek vannak az egyének, a megszokás s a J. módja szerint is. A J.-hoz bizonyos izommunka szükséges, mely annál nagyobb, mennél

kisebb a lépés hossza. J.-közben a lábakon kívül az egész test bizonyos mozgásokat végez, még pedig úgy a függélyes, mint a vízszintes irányban. A test minden lépésnél felemelkedik; legalacsonyabb akkor, midőn mindkét láb éri a talajt. Továbbá a test minden lépésnél oldalirányú kitéréseket is végez a talajon lévő láb irányában; középállásban akkor van a test, midőn mindkét láb éri a talajt. A karok a lábakkal ellenkező értelemben lengenek s a törzs bizonyos fokú csavarodását idézik elő. Az *atletikában* J.-nak, gyaloglásnak csak az oly tovahaladást tekintik, melynél a testsúly az egyik láb hegyéről a másik sarkára jut, a test azonban egy pillanatra sem hagyja el a földet (l. *Távgyaloglás*). A J.-nak a tornázásban különféle nemei vannak.

Az állatok J.-a komplikáltabb s az emberi J.-tól eltérő. J.-nál az állatok legnagyobb része legelőször egyik elülső, aztán az átló irányában fekvő hátsó, majd a másik elülső s végül a másik hátsó lábát viszi előre. Vannak azonban állatok (teve, zsiráf, elefánt stb.), amelyek az azonos oldali mindkét lábukat egyszerre használják. L. még *Futás*.

Járás. Általában a közigazgatásnak egyik kisebb területi tagozata. Nálunk a vármegyének közigazgatási felosztása, a kis- és nagy községekre vonatkozó vármegyei hatóságnak közvetlen gyakorlására. A J. élén a főszolgabiró áll.

Járásbiró, a kir. járásbiróságokhoz (l. o.) kinevezett ítélőbiró; rendszerint ott is működik, de az igazságügyminisztériumban, továbbá tanácsjegyzői szolgálatra az ítélőtáblákon és a Kúrián is alkalmazható. Az állami tisztviselők VIII. v. VII. fizetési osztályába (az al-J. a IX-be) tartozik, de ítélőtáblai birói címmel és jelleggel (VI. fiz. oszt.) is felruházható. A felállítandó budapesti központi kir. járásbiróság vezetője ítélőtáblai birói címmel felruházott J., de kúriai birói címmel és jelleggel is kinevezhető v. felruházható (1913. XXV. t.-c. 2. §.). L. *Biró* és *Birói szervezet*.

Járásbiróság, kisebb értékű v. gyors elintézést kívánó ügyekben (l. *Járásbirósági hatáskör*) egyes bíróságként eljáró elsőfolyamodású biróság. L. *Birói szervezet*. Legújabban az 1913. XXV. t.-c. a budapesti balparti J.-ok helyébe központi J.-ot állított fel és a J.-ok számát 390-re emelte fel, amelyen belül új J. felállítását a szükséghez képest a miniszterium rendeli el.

Járásbirósági eljárás, a járásbirósági hatáskörbe (l. o.) tartozó ügyekben követett birósági eljárás, amelyet általában egyszerüség, gyorsaság és olcsóság jellemez. Igy nem tanács, hanem egyes biró jár el, nincs külön perfelvételi tárgyalás, a tárgyalás külön előkészítésére nincs szükség, a polgári perek nagy részében (1000 K-át meg nem haladó értékű ügyekben) nincs ügyvédi kényszer stb. *Bűnügyekben* vizsgálatnak és védeljárásnak nincs helye. A közvádat az ügyészségi megbizott képviseli, fő- vagy pótmagánvádló a sértett hozzátartozója, védő ügyvédjelölt is lehet. Nyomozás csak a legritkább esetekben előzi meg a tárgyalást. *A tárgyalás* (539—544. §§) úgy folyik, mint a törvényszéki főtárgyalás. Különbségek: *a)* a tárgyalás kezdetén a vádló élőszóval terjeszti elő a vádat; *b)* ha a magánvádló meg nem jelenik, az eljárás végzéssel megszüntetendő; *c)* terhelt jelenléte, ha személyes megjelenés kötelezettségével nem idézték, csak szabadságvesztéssel büntetendő vétség esetében szükséges, más esetekben a távollevő vádlott ellen a felmerült bizonyítékok alapján hoz a biró ítéletet; *d)* a tárgyalás nyilvánossága rágalmazási vagy becsületsértési ügyben a felek egyező kérelmére mindig kizárandó; *e)* a bizonyítást a tárgyaláson kell felvenni, mely e végett a helyszinén is megtartható és csak kivételesen történhetik megkeresés útján; *f)* az ítéletet rendszerint azonnal ki kell hirdetni és csak nagyobb ügyben lehet a kihirdetést 24 órára elhalasztani. *Perorvoslatok* (545—558. §§.): a felfolyamodás, a fellebbezés és a semmisségi panasz, igazolás, újrafelvétel (l. o.). *Az ítélet végrehajtását* (559. §.) a kir. ügyészség ellenőrzése mellett maga a járásbiróság foganatosítja. Kiadatási ügyekben a járásbiróság a kir. ügyészség útján teszi meg felterjesztését az igazságügyminiszterhez (560. §.).

Járásbirósági hatáskör, kiterjed polgári peres és nem peres (perenkivüli) ügyekre, továbbá büntető ügyekre. I. *A polgári perek* közül a Pp. 1. §-a szerint (amely 1914 szept. 1. fog életbelépni) a J.-be tartoznak: 1. a 2500 K-t meg nem haladó értékű vagyonjogi perek, ha nincsenek a törvényszék (l. *Törvényszéki hatáskör*) v. a községi biróság (l. o.) elé utasítva; 2. a per tárgyának értékére tekintet nélkül: *a)* azok a perek, amelyekre nézve a felek a J.-t meghatározott alakban kikötötték; *b)* bérleti és haszonbérleti viszonyból származó perek; *c)* sommás visszahelyezési és sommás határperek; *d)* bérleti és haszonbérleti viszonyon kivül használatra bocsátott épület v. más ingatlan visszabocsátása iránt indított perek; *e)* szolgálati szerződésből eredő perek; *f)* az állat hibájából eredő szavatossági perek; *g)* az utas és a szállásadó közt felmerülő perek; *h)* ideiglenes nőtartási perek; *i)* házasságon kivüli nemzésből származó perek és külön törvénnyel J.-be utasított perek, pl. végrehajtási igénypér, telepes kimozdítása iránti per stb. *Nem peres ügyek* közül a J.-be tartoznak: fizetési meghagyásos, lakbérfelmondási, lakáskiürítési ügyek, örökösödési, végrehajtási, bizonyos anyakönyvi ügyek, elveszett okirat megsemmisítése iránti, előleges bizonyítási ügyek, névaláírás vagy eredeti okirat hitelesítése stb. A ma még hatályban lévő 1893. XVIII. t.-c. szerint a J. sokkal szükebben van meghatározva (l. *Birói hatáskör*). — II. *A büntető ügyek közül* J.-be tartoznak enyhébb büncselekmények, nevezetesen a vétségek nagy része (általában olyanok, amelyekre egy évet meg nem haladó fogházbüntetés van szabva) és olyan fontosabb kihágások, amelyek nincsenek a közigazgatási hatóság hatáskörébe utalva (1897. XXXIV. t.-c. 18. §.). L. még *Birói hatáskör*.

Járásbirósági körök. A Pp.-t életbeléptető törvény (1912. LIV. t.-c. 87. §) szerint az igazságügyminiszter a járásbirósági területnek két vagy több körre felosztását rendelheti el; mindegyik kör főhelyén meghatározott és közzétett időben megjelenik a járásbiróság egy birája s törvénynapot tart, vagyis sürgősebb és a székhelyen kívül elintézhető egyéb ügyeket elintéz. Célja az,

JÁRGÁNYOK.

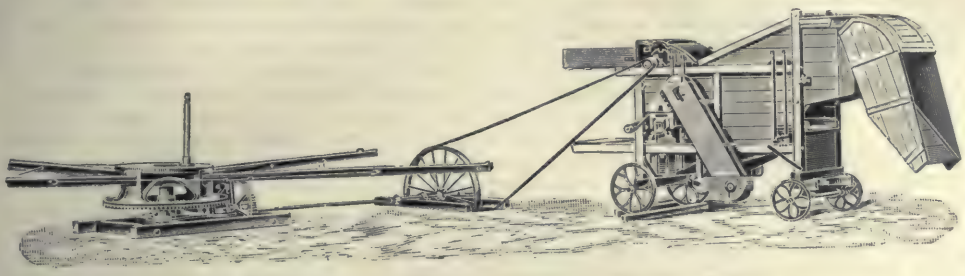

1. ábra. Fekvő elrendezésü járgány közlőművel, cséplőgépmeghajtáshoz.

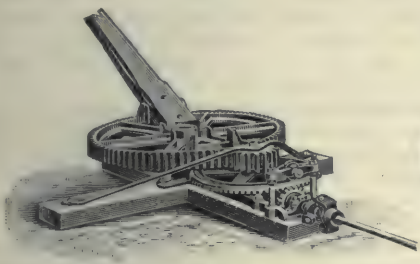

2. ábra. Nyitott vagy homlok-járgány.

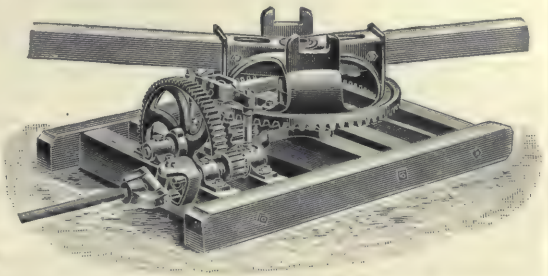

3. ábra. Harang-járgány.

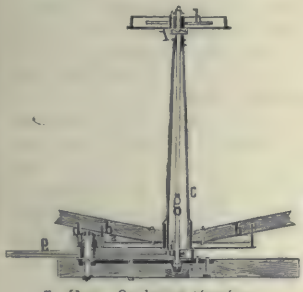

7. ábra. Oszlopos járgány keresztmetszete.

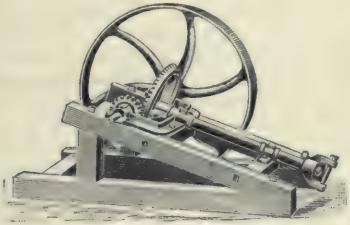

4. ábra. Merev közlömü.

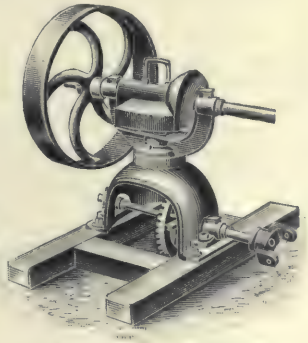

5. ábra. Forgatható közlömü.

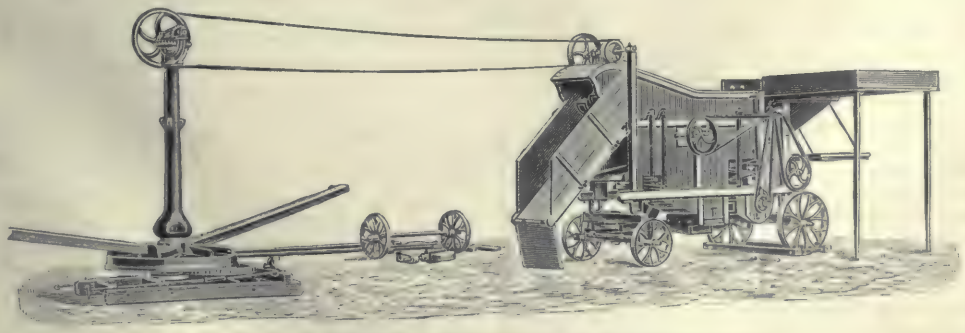

6. ábra. Alló elrendezésü oszlopos-járgány cséplőgépmeghajtáshoz.

hogy a felek ne legyenek kénytelenek ügyük elintézése végett a járásbíróság székhelyére utazni s hogy megtakaríthassák az ezzel járó időt és költséget.

Járási biztosítás, l. *Biztosítás.*

Járási számvevőség, l. *Vármegye.*

Járásorvos, l. *Orvos.*

Járásőrmester, l. *Csendőrség.*

Járaszurdok, kisk. Torda-Aranyos vm. alsójárai j.-ban, (1910) 482 oláh lak., u. p. és u. t. Alsójára.

Járat (bány.), az aknával közlekedő szintes vágat, mely nem nyílik közvetetlenül a fölszinre; föltárásra, szállításra, a víz levezetésére és légvezetésre szolgál. L. *Bányamívelés.*

Jára vára, másként *Bélavár*, a XV. sz. első felében szerepelt vár Torda vármegyében, Felsőpodsága mellett a mai Bélavár nevű pusztán feküdt. Ma már semmi nyoma. V. ö. *Csánki*, Tört. Földr. 1913. V. 671.

Járay *Péter*, Erdély vitéz alvajdája. Három Laczkffy (István, Dénes és Miklós) idejében 1345—1350. és 1359—68. viselte e tisztet. 1368 végén v. 1369 elején a Vlajk (László) havasalföldi vajda ellen vívott harcban esett el. Birtoka volt Maros-Váradja. V. ö. *Pór* A., Lajos kir. 404; Turul 1884, 152—156. old.

Jarbas, mondabeli libiai király, l. *Dido.*

Jarce Polje, adók. Zágráb várm. károlyvárosi j.-ban, (1910) 465 horvát lak., u. p. Netretić, u. t. Károlyváros.

Jarchi, téves elnevezése *Rasi*-nak (l. o.), a zsidó biblia- és talmudtudósnak.

Járda vagy *gyalogjáró*, a gyalogközlekedésre szolgáló hely. Ezeket a vonatkozó szabályrendeletek mindenütt védik a közlekedésnek bárminemű akadályozása ellen. Kávéházak, vendéglők előtti időszakos J.-foglalások csak hatósági engedéllyel, az elfoglalt térnek megfelelő nagyságú bérfizetés ellenében vehetők foganatba. A J.-foglalásokat s a közlekedés akadálytalan lebonyolítását a rendőrség ellenőrzi. (A J. szót a mult század harmincas éveiben Helmeczy készítette az általa előbb ajánlott, de kinevetett *tiprattyu* helyett.)

Járdánháza, kisk. Borsod várm. ózdi j.-ban, (1910) 1067 magyar lak., u. p. és u. t. Arló. IV. Béla király a mohi csatából menekülvén, útközben állítólag ezen község határában is megpihent. E pihenőhelyet a község lakosai kőoszloppal jelölték meg, amelyet kegyelettel gondoznak.

Jardin (franc., ejtsd: zsardeñ) a. m. kert. *J. des plantes*, füvészkert, ismeretes különösen e néven a párisi, mely összeköttetésben van az állatkerttel.

Jardinière (franc., ejtsd: zsardinjér), tulajdonképen kertésznő, továbbá virág-asztal, valamint a mell- és kézelőfodroknak keskeny himzése. A szakácsok *à la J.-nek* a főzelékekkel körözött tálalást nevezik.

Járek, község, l. *Tiszaistvánfalva.*

Járgány, 1. a mezőgazdasági üzemben használatos oly erőgép (l. *a képmellékletet*), mely igavonó állatok vonóerejét forgó mozgást végző munkagépek (cséplőgépek, szivattyuk, takarmányfeldolgozó gépek stb.) meghajtására alkalmassá teszi. E cél elérése végett a jelenleg használatban levő J.-oknál a vonó állat körben haladva, egy J.-rudat vontat, mely a függőleges J.-tengelyt meghajtja. E főtengely fordulatszámának emelését két v. több fogaskerékáttétellel és megfelelő tengelykapcsolókkal teszik lehetővé. Az egész szerkezet keményfa v. öntöttvas alapzaton nyugszik, melyet erős facövekekkel a talajhoz horgonyoznak.

A J.-ok között a gyakorlatban több, egymástól szerkezetileg eltérő J.-típus alakult ki, melyeknek mindegyike speciális előnyökkel bir. A nagy mértékben elterjedt *fekvő elrendezésű J.-oknál (1. ábra)* a munka átvitele a munkagépre a vonóállat körpályája alatt történik. E típus gépei között legegyszerűbb szerkezete a *nyitott vagy homlokkerék J.-nak (2. ábra)* van, mely összetett kerékszerkezettel a tengelyt meghajtja és a mozgást a munkagépre átviszi. A tengelyen kisebb irányváltoztatások céljából Cardani-féle kulcs van, azonfelül balesetek elhárítása végett kilincskapcsolóval is ellátják. Az *ívtartós* v. *híd-J.*-nál a tölgyfakeretre két vas ív van alkalmazva, melynek alján van a kerékmű. Balesetek elkerülése végett a nagy fogaskereket sok esetben belső fogazással *(biztossági v. zárt J.-ok)*, v. kúpfogazással készítik és harangalakura formálják *(harang-J.-ok, 3. ábra)*. A *henger-J.*-nál a kerékművet egészen beborítja egy vashenger. Fekvő J.-oknál a J. és munkagép közé sok esetben *közlőművet* iktatnak be. A *merev közlőművek (4. ábra)* a mozgást csak egy irányban adják tovább, a *forgatható közlőművekkel (5. ábra)* ellenben a forgást tetszőlegesen lehet irányítani.

Az *álló elrendezésű v. oszlopos J.-ok (6. ábra)* a mechanikai munkát a vonóállat körpályája fölött vezetik a munkagépre s ezért aránylag kisebb területet foglalnak el, mint a fekvő J.-ok, üzemük veszélytelenebb és a munkagépet bármilyen irányból képesek meghajtani. Ennél az elrendezésnél a közlőmű az áttételi szerkezettel egyesítve van olyformán *(7. ábra)*, hogy míg a *b* vonórudakat és az áttételi szerkezet *a, d, e, f* fogaskerekeit a J. alapzatához erősített üres *c* öntöttvasoszlop alsó végénél helyezik el, addig a *h* közlőmű megfelelő magasságban az oszlop felső végén foglal helyet és meghajtását az oszlop belsejében elhelyezett *g* tengelyről nyeri *i* kilincskapcsoló közvetítésével. A felső szíjkorong forgási síkja vízszintes v. függőleges elhelyezésű lehet.

A J.-ok *hatásfoka* (a munkagépnek az időegység alatt átadott és a vonóerő által ugyanezen idő alatt végzett mechanikai munka hányadosa) elsősorban az áttételek számától, azonkívül a szerkezet kivitelének jóságától, karbantartásától és korától függ; kedvező esetben kb. 75%-nak vehető fel. A vonóállatok erőkihasználása az állatok számának növelése esetében csökken, a körsugár nagyobbításával pedig növekszik. Épen ezért a J.-ok hajtására, gazdaságos üzem elérése végett, legfeljebb 4 vonóállatot használnak, melyek legalább 7—8 m. átmérőjű körpálya kerületén haladnak tova. Jóllehet a J. aránylag alacsony beszerzési ára miatt időszaki kis üzemeknél előnyösen használható, újabb időben a robbanós motorok nagymértékű elterjedése folytán alkalmazási tere korlátoltabb lett.

A J.-ok közé sorozhatók még a régebben használt *taposó J.-ok*. Minthogy e készülékeknek igen káros hatása van az állat szervezetére, manapság már csak elvétve alkalmazzák.

2. *J.* (ném. *Gangspill*; ol. *argana*; franc. *cabestan*; ang. *capstan*), a *tengerészetben* a vízbe dobott horgonynak kiemelésére vagy a hajó kikötésénél használt láncok, erős kötelek bevonására szolgáló készülék, mely vagy kézi erővel, a matrózok által, vagy pedig gőzerővel, villamos motorral, hozatik működésbe. Fő alkotórésze egy vízszintesen fekvő, vagy függélyes henger, mely erős tengely körül forog. Ha a tengely függélyes, akkor többnyire 2 fedélzet közé van erősítve. A J. forgása közben a horgonylánc 1 csavarodással rácsavarodik, de azután a láncraktárba fut le, hol a vége meg van erősítve. A J. hengerének azon részét, mely körül a lánc fut, ki lehet kapcsolni, hogy a horgony vetésénél a lánc akadálytalanul kifuthasson.

Jargon (franc., ejtsd: zsargoñ), általában a. m. hibás, helytelen, romlott nyelv; értik rajta továbbá valamely osztály v. kör sajátos szójárását (pl. a művészek J.-ját), a csinált nyelveket (pl. a tolvajnyelvet) és a különböző nyelvek v. tájszólások keverékéből keletkezett nyelveket (pl. a zsidónémet nyelvet, a négerek angol nyelvét, stb.). A zsidó-német J. a lengyel, litvániai és déloroszországi zsidók révén terjedt el. *Jiddisch* (yiddish) és *jüdisch* nyelvnek is mondják. Ez a J. a középfelnémet nyelv egyik középkori alakulása, mely idővel igen sok héber és szláv szót vett fel, amiért a nyelv kialakulása gyakran a héber és szláv hangtan törvényei szerint igazodott. Szórendje és mondatfűzése is inkább a szláv és héber mondattant követi, mint a németet. Írásjelei a héber betük. Különösen jellemzi gazdag szóbősége a lelki tulajdonságok megjelölésében és a kereskedelmi műkifejezésekben, melyek idővel az európai nyelvek szókincsét is gyarapították. A *J.-irodalom* nyomai a XIV. sz.-ig nyúlnak vissza. Legelső termékei imafordítások héberből, erkölcsi tanítások, népies elbeszélések és dalgyüjtemények. Világirodalmi jelentőségre csak a XIX. sz. másik felében emelkedik, amidőn egyes írók német és francia regényeket fordítanak, de egyúttal önálló szatirikus és didaktikus elbeszéléseket is írnak. Az újabb J. legkiválóbb képviselői: R. Mendele Mócher Szforim, Rabbinowicz Salóm, Perecz Jude Leib és Spektor Mordecháj mint elbeszélők; Rosenfeld Morris, Pinski Dávid és Reisen Ábrahám mint lírikusok; Goldfaden Ábrahám, Gordin Jakab, Asch Salom és Seftel Eizig mint drámaírók. V. ö. *Wiener*, Yiddish Literature in the Nineteenth Century (New York 1899).

Jargon de Ceylon (franc.), olyan cirkon (l. o.), amely teljesen v. csaknem teljesen színtelen és igen erősen fénylő. A kereskedők *cerkonier*-nek is hívják.

Jari *(Jary)*, az Amazonas baloldali mellékfolyója; ered Holland-Guayana déli határán és számos kataraktán át lefutva San Josénál torkollik.

Jarimlik, török ezüstérem 20 para ($^1/_2$ piaszter) = 10·6 fillér értékben. Mint rézpénz is előfordul.

Jarkand *(Yarkand, Jarkend* a. m. az öröm hazája), a hasonló nevű tartomány székhelye a kinai Kelet-Turkesztánban, fontos kereskedelmi gócpont. A város vastag agyagfallal van körülvéve, amelyen 5 kapu van és ezeken át lehet bejutni a régi városba, amelynek utcái rendkívül szükek és piszkosak. A külvárosok körülveszik a falakkal körülövezett új várost is, ahol az emir palotája, valamint az erős kinai őrség is van. A kb. 75,000 lakosú városnak sok mecsetje, iskolája, nagy bazára stb. van. Lakói leginkább török-tatár szunnita mohammedánok, legfőbb foglalkozásuk a selyemhernyótenyésztés, szőnyegszövés és selyemkereskedés. A város kevéssel Kr. sz. u. a Tarim egész medencéjét magában foglaló birodalom fővárosa volt; 1759. a kinaiak, 1864. a dungánok hódították meg, de 1877. a kinaiak ismét visszafoglalták.

Jarkand-darja *(Jarkend-darja)*, folyó Kelet-Turkesztánban, a Tarim egyik forrásfolyója; ered a Karakorum-hágón 5150 m. magasban s a Kizil-szuval egyesülve kapja a Tarim nevet. A hegyekből kijőve hatalmas törmelékkúpon folyik le, amelyen vizét öntözésre használják fel és így Jarkand város környékét termékennyé teszik; árpa-, rizs-, gyapot-, dinnye-, alma- és szőllőtermelése híres, továbbá mezős részein legeltetnek is.

Jarkovácz, község, l. *Árkod*.

Jarl, a skandináv nemesség cime. Később így nevezték a skandináv királyi helytartókat. A J. szótól származott az angol *earl*, melynek hasonló jelentése van.

Jármi, kisk. Szatmár vm. mátészalkai j.-ban, (1910) 704 magyar lak., postaügynökség; u. t. Mátészalka.

Jarmina, adó- és politikai község Szerém vm. vinkoveczei j.-ban, (1910) 1192 német lak.; u. p. és u. t. Ivankovo.

Jarmok, tulajdonképen *jarmonka, jarmarka*, orosz, lengyel, tót nyelven országos vásár, sokadalom.

Jármos, kisk. Zemplén vm. szinnai j.-ban, (1910) 87 rutén lak.; u. p. Czirókaófalu, u. t. Takcsány.

Jarmuk (görögül: *Hieromykes*), a Jordán baloldali mellékfolyójának neve a Talmudban; ered a Hauran-hegységben és torkollik a Genezáreth tavától D.-re, ma Seriat el Menadhire a neve, az arabok Uadi Zeidinek hívják. Partjain 634. a bizánciakat az arabok döntő ütközetben megverték.

Jarnac (ejtsd: zsarnak), város Charente francia département Cognac járásában, a Charente mellett, (1911) 4619 lak., szeszégetéssel, hordókészítéssel és bortermeléssel. 1569 márc. 13. az Anjou herceg vezérelte katolikusok a hugenottákon itt győzelmet arattak; a csatában Condét elfogták és orozva agyonlőtték. A csatasíkon egy piramist emeltek.

Järnefelt, 1. *Armas*, finn zeneszerző, szül. 1869. Wiborgban, a helsingforsi konzervatórium igazgatója. Wegelius, Busoni, Becker Alb. és Massenet tanítványa volt. Számos zenekari kompozíciója közül több sikerrel került előadásra Európaszerte, így Budapesten is.

2. *J., Arvid*, finn író, szül. Pulkován (Oroszország) 1861 március 16-án. Jogot végzett, de

Tolsztoj eszméinek hatása alá kerülve, kovács és földmíves s amellett író lett. Első regénye, Isänmaa (Haza, 1892), a helsingforsi parasztdiákok életét rajzolja. Második, Ihmiskohtaloja (Emberi sorsok, 1894) c. regényében életbölcseletét fejti ki. Ujabb munkái: Heräämiseni (Fölébredésem, 1894) és a Puhtauden ihanne (A tisztaság ideálja, 1897) szintén filozófiai tartalmuak s Tolsztoj hatására mutatnak. Ezeken kívül még több regényt, útleírásokat (Tolsztojnál), szinműveket stb. írt.

3. *J., Eero,* finn festő, szül. Viborgban 1863 nov. 8. Fest tájképeket és figurális kompozíciókat, továbbá igen élesen és szigoruan jellemzett képmásokat. Nevezetesebb festményei: Szolgalegények; Játszó gyermekek; Hazatérés; A földek felégetése; Fürdő nők; Krisztus és a bűnös nő (oltárkép) stb. A Szépművészeti Muzeumban egy férfiarcképe látható.

Jarno, 1. *Georg,* magyar származású német zeneszerző, szül. Pesten 1868 jún. 3. Művei: *operák:* Die schwarze Kaschka (1895), Der Richter von Zalamea (1899), Der zerbrochene Krug (1903); *operettek:* Der Goldfisch, Die Förster-Christel (1907, Az erdészleány c. a városligeti Budapesti Szinházban 1909), Das Musikanten-Mädel (1910, A muzsikuslány c. u. o.).

2. *J., Josef,* magyar származású német színész, szül. Pesten 1866 aug. 24. Színészi pályáját Ischlben kezdte, ahonnan Budapestre, majd Berlinbe került. 1899-ben igazgatója lett a bécsi Josefstädter Theaternek, majd 1905. átvette a Jantsch-szinházat is, melynek a Lustspieltheater nevet adta. 1914-ben uj szinháza nyilik meg Bécsben. Mint bonvivant és jellemszinész kiváló. Irt több szindarabot is, melyek közül nagyobb sikerüek a Rabenvater, Der Vielgeliebte, Die Wahrsagerin s az Arche Noah's voltak. 1899-ben nőül vette *Niese* Hansit, a bécsiek kedvelt szubrettjét.

Járóakna, l. *Akna.*

Jaroczyn, város, l. *Jarotschin.*

Járókötés, a fixáló kötések azon fajtája, amely lehetővé teszi, hogy a beteg a kötésben lévő lábát is használhassa, anélkül, hogy az bajának ártana, vagy fájdalmat okozna. A J.-nek különösen töréseknél van jelentősége, ahol a beteget megmentjük az unalmas, elgyöngítő és egyébként felesleges fekvéstől. A J.-t úgy kell alkalmazni, hogy a beteg részt tehermentesítse, tehát alszártöréseknél a térd oldalsó bütykeire, czombtöréseknél pedig az ülőgumóra, ill. a szeméremcsont alsó ágára kell támaszkodnia.

Járom, 1. a szarvasmarha befogására szolgáló eszköz. Ezért nevezik a beléje fogott ökröt *jármos ökörnek.* Megkülönböztetnek *fej-* és *nyakjármot,* a fej-J. pedig ismét *homlok-J.* vagy *tarkó-J.* lehet. A J.-nak e három neme egyszerű (fél-J.) vagy kettős, s így tulajdonképen hatféle jármot lehet megkülönböztetni. Az egyszerű J.-nak az az előnye van, hogy benne az állat szabadabban mozog s ezért az állatot kevésbbé kinozza. A fej-J. a rövid, vastag nyaku, a nyak-J. a hosszunyaku marhánál előnyösebb. Nálunk csak a kettős nyak-J. van elterjedve s ezt a külföld is *magyar J.*-nak nevezi. Ennek alkotórészei a *bélfa* (berce v. kázla), vagyis azon két függőleges fa, melyek a J. közepén fölfelé nyúlnak, azután a fej vagy váll, mely az ökör marára fekszik, az *alfa* vagy a *talp,* mely alul van, s végre a *járomszeg;* utóbbi vasból, a többi alkotórész fából készül. L. még *Homlokjárom.*

2. *J. a hídépitészetben.* Fából, vasból vagy vasbetonból készült hídpillér. A fából készült J.

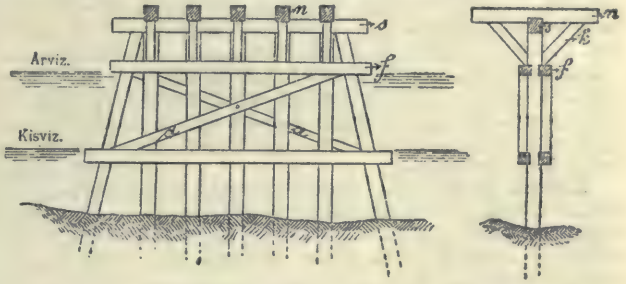

1. ábra. Járom.

kisebb magasságnál egy sor kerek v. négyszögletes keresztmetszetü cölöpből áll, amelyeket a kis és nagy viz magasságában kétoldalt *foglalófák* (l. az *1. ábrát: f)* kötnek össze. A foglalófák közt vagy átlógerendák (ú. n. Andráskereszt; az *ábrán a*-val jelölve), vagy pedig, különösen jégjárásnak kitett helyen, a foglalófákkal párhuzamos sorokban *vízvesszők* vannak alkalmazva. A cölöpsor tetején *süveggerenda (s)* fekszik végig, amelyen aztán (többnyire *könyökfákkal [k]* kitámasztott *nyereggerendák [n]* közvetitésével) a

2. ábra. Vasbetonhíd vasbeton-jármokkal.

hídszerkezet nyugszik. A cölöpsor első és utolsó cölöpét a J. állékonyságának növelése céljából gyakran ferdén szokták leverni. Nagyobb magasságoknál a J. több sor cölöpből áll. A fajármokat a jégzajlások káros hatása ellen *jégtörőkkel* (l. o.) szokták megvédeni. A *vas*-J. egyszerübb alakjában a fa-J.-hoz hasonlatos elrendezésü. Azonban nagyobb hidak, főleg magas viaduktok támaszai is gyakran vasjármok, melyek a nagy magasság miatt már mint komplikáltabb rácsos szerkezetek készülnek.

A vasbeton-hidak közbenső támaszai is J.-szerű alakuak lehetnek oly esetben, midőn a híd nem víz fölött (hanem pályaudvari vágányok, utca fölött), vagy legfeljebb csendes folyóvízben vagy tóban épül. A vasbeton-J. két vagy több oszlopból áll, melyeknek felső végét vízszintes gerenda, az alsó végét pedig erős talplemez, vagy az alaptest köti össze, míg közben a J. magassága szerint egy vagy több vízszintes gerenda-összeköttetés biztositja az oszlopok megfelelő merevségét *(2. ábra)*. Ha a vasbeton-J. csak két oszlopból áll, akkor ezek a feldöntés elleni biztosság fokozására rendesen nem függőlegesen, hanem ferdén készülnek. L. még *Hídpillér* és *Vasbetonhíd*.

Járomcsont *(os zygomaticum)*, az arckoponya oldalsó végén, a szemgödör alsó oldalsó szögletét alkotó csont. Mongol tipusú koponyákon igen szélesen emelkedik ki. Néha vízszintes varrat osztja ketté, l. *Japáni csont*.

Járomél, így nevezik a marhán a nyak felső élét, mert igás marhán a járom főleg a nyak ezen részletén s a maron nyugszik. Ökrök és jármozott tehenek e testrésze rossz járom, dülöngő járás miatt gyakran feltörik.

Jaroměř (ejtsd: —mjerzs), város Königinhof cseh kerületi kapitányságban, az Aupa és Elbe összefolyásánál, vasút mellett, (1910) 8213 cseh lak., cikória-, cukor-, téglagyártással, jutafonással, sör-, malátagyárral, malmokkal, fürészteleppel, nagy vásárokkal, gót templommal (XIV. sz.). 1307. kir. város. 1421-ben a husziták megostromolták, 1645—48-ig a svédek fosztogatták. J. mellett D.-re van *Josefstadt* város (l. o.) és É.-ra *Heřmanitz* falu, Wallenstein Albrecht szülőhelye, bucsújáró templommal.

Járomfa (ném. *Eselshaupt*; ol. *testa di moro*; franc. *chouque*; ang. *cap*), a hegedű alakjához hasonló vaspánttal összeszorított erős fa- v. kovácsolt vasdarab, mely az árbocok meghosszabbítására szükségelt szálfákat egymással összeköti és egyik részével az alsó szálfának ormára illesztetik, míg a másik előreálló félköralakú része a felső szálfának átfogására szolgál. Minden teljes árbocon két J. van az árboctörzsnek és a derékszárnak, illetve a derék- és sudárszárnak egymással való összeköttetésére (l. az *Árboc* cikknél a *Teljes árbocozatu hajó* c. képmelléklet *J*; *K*, *b*, *c*, *v*, *w* betüit és a jelmagyarázatot).

Járomizom *(musculus zygomaticus)*, a járomcsonton eredő s a felső ajak szögletéhez menő izom, mely a szájüreg emelésére szolgál.

Járomszeg, l. *Járom*.

Járműkapcsolás, l. *Kapcsolás*.

Járművek, mindazok a közlekedésre szolgáló eszközök, melyeken személyeket, állatokat, vagy tárgyakat egyik helyről a másikra elszállitunk. Ide tartozik: a szán, a taliga, a szekér, kocsi, hintó, vasúti kocsik a lokomotivval, közúti lokomotiv, hajók, csónakok, vízi járművek, a léghajó és a repülőgép stb.

Járópadozat (bány.) a tárókon és folyosókon ászokgerendákra vagy slipperekre lefektetett padlódeszkákból készül. L. *Bányamívelés*.

Járósín (vasút). Közúti vágányoknál, vezetősines felépítménynél, keresztezéseknél a vágányban elhelyezett vezetősinekkel, illetve terelősinekkel szemben a vágány külső, tulajdonképeni kerékhordó sínszálait J.-eknek vagy futó sineknek hívják.

Jarosit (ásv.), romboéderes apró kristályok, izomorf az alunittal; szegfűbarna, sötét mézsárga, feketésbarna, üveges vagy gyémántfényű; kellő vékonyságban a világos változatok jácintpirosan átlátszók. Kémiai összetétele az aluniténhez hasonló: $K_2SO_4.Fe_2(SO_4)_3.2Fe_2(OH)_6$, vagyis olyan alunit, amelyben az aluminiumot vas helyettesíti. Lelőhelye: Jaroso a Sierra Almagreráben, Schwarzenberg Szászországban, Smrkovic Pisek mellett Csehországban, Laurion Attikában, Orange Co. (ú. n. moronolit) New York államban. A *nátron-J.-ban* a káliumot nátrium helyettesíti, előfordul Nevadában; a *plumbo-J.-ban* ólom helyettesít, előfordul Cooks Peak mellett New Mexikóban; mindkettő barnássárga por. A *sárga vasérc* elnevezés nemcsak a J.-ot, hanem a *xantosziderit*et is jelenti.

Jaroslau *(Jaroslaw)*, város Galiciában, J. kerületi kapitányság székhelye, a Szan és vasút mellett, (1910) 24,974 nagyobbára lengyel lak., vászonszövéssel, mézeskalács-, spodium-, tégla- és szeszgyárakkal; élénk gabona- és bőrkereskedéssel; kosárfonó iskolával és leánynevelő-intézettel. — J. Rákóczi Ferenc uradalmának központja és bujdosó híveinek, a magyar emigrációnak 1706-tól kezdve 1757-ig lengyelországi főtanyája volt. Itt lakott a fejedelemasszony is, Hesseni Amália és kisérői, azok eltávozása után a bujdosó kurucok nagy számmal maradtak itt vissza, közülük a kat. egyház anyakönyve szerint J.-ban haltak el: Krucsay István, Rákóczi tanácsosa (1747), kosztolányi Jávorka Ádám, a híres kuruc tábornok és a fejedelem fölovászmestere (1747), Bercsényi Miklósnak Rodostóban elvett harmadik neje, illetve özvegye, Kőszeghy Zsuzsánna és Kajdácsy «óbersternő», vagyis Kajdácsy Péter kuruc ezredes özvegye, kik férjeik halála után Rodostóból ide költözködtek. Özv. Kajdácsyné halt meg utolsónak 1757 júl. 8. Ők ketten azok a «régi magyar asszonyok», akikről Mikes Kelemen is megemlékezik. Mindannyian az egykori János-templom sírboltjában alusszák örök álmukat. V. ö. *Thaly* Kálmán, Jaroslawi kutatások (Századok 1888. évf. 597 l.). A J.-i uradalom Rákóczi Ferenc halála után fiára, Györgyre szállott, aki azt Sieniawski grófnak és nejének, Lubomirska Ilona Erzsébet hercegnőnek, a Rákócziak rokonának és barátjának engedte át, akik már úgyis, mint zálogbirtokosok birták. Utóbb az uradalom Czartoryski Ádámra szállott.

Járosy *Dezső*, egyházi karmester, zeneszerző, zenei iró, r. k. áldozópap, szül. 1882 dec. 7. Csatádon. Zenei tanulmányait (zeneszerzés és orgona) az Országos Zeneakadémián Kössler Jánosnál végezte. 1906-ban a temesvári székesegyház karnagya, 1908. az Egyházi Zeneközlöny szerkesztője, 1909. a temesvári papnevelő alkormányzója, 1910. az Országos Zeneakadémián az egyházi zene tanára lett. Zenetörténeti tanulmányokat irt Grieg, Brahms, Wagner, Rimszkij-Korszakov, Chopin, Liszt életéről és munkáiról. Esztetikai művei közül nevezetesebbek: *A gregorián korális esztetikai méltatása* (1906) és *Faji zene és*

magyar zene (1908). Az egyházi zene ügyének egyik legkiválóbb harcosa Magyarországon.

Jaroszlanop, kun vezér, l. *Aroszlánopa*.

Jaroszlav *(I.) Vladimirovics, a Nagy*, kijevi nagyfejedelem (1019—54). Atyjától a novgorodi fejedelemséget örökölte s bátyjának, Szvjatopolknak elűzetése után került Kijev trónjára. Jeles törvényhozó volt és népe számára törvénykönyvet adott ki (Ruszkaja pravda). Országát fiai közt osztotta fel s ezzel kezdődött Oroszország feldaraboltsága. Leányai közül *Anna* I. Henrik francia király, *Erzsébet* Harold norvég király és *Anasztázia* I. Endre magyar király felesége lett.

Jaroszlavlj *(Jaroszlav)*, 1. *orosz kormányzóság* Vologda, Kosztroma, Vladimir, Tver és Novgorod közt, területe 35,613 km², (1911) 1.218,300 nagy-orosz lak. (1 km²-re jut 34 lak.). J. sík, mocsaras és homokpusztákkal borított vidék, a Volga és mellékvizei: a Mologa, Sekszna és Kosztroma öntözik. J. városában a téli hőmérséklet —10·8°, a nyári +17·5, az évi 4·9°. Csapadéka 458 mm. 110 tava közt a Rosztov v. Nero a legnagyobb. Gabonája a szükségletet nem fedezi, burgonya, kender és len bőven terem. Erdői fenyő-, égerés tölgyfákból állanak. Van ló- és szarvasmarhatenyésztése. A halászat csökkent. Házi- és gyáripara jelentékeny. 1902-ben 6604 gyár összesen 47,228 munkást foglalkoztatott és 62 millió rubel értékü árút készítettek. Főbb iparágai pamut-, vászonszövés és festés, bőr- és papirgyártás. Járásai: J., Danilov, Ljubim, Mologa, Miskin, Pozsehonje, Romanovo-Borisszoglebszk, Rosztov, Ribinszk és Uglics. — 2. *J.*, város, *J. kormányzóságnak*, járásnak és egy érseknek *székhelye* a Volga és Kotoroszt összefolyásánál, vasút mellett, (1909) 111,876 lak., élénk pamut- és vászoniparral, dohány- és ólomfehérkészítő gyárakkal, papapucskészítéssel, melyek koty néven egész Oroszországban ismertek; jelentős kertészettel. 77 orosz temploma (katedrálisa 1646. épült), 1 papnevelője, jogakadémiája, 3 gimnáziuma, színháza van. A Volgán igen élénk a forgalom. J.-ot 1025. Nagy Vladimir fia alapította.

Jaroszló orosz herceget 1091. Szent László a somogyvármegyei Szt. Egyed-zárda alapító-levelében már vejének nevezi. II. Szvjatopolk kijevi nagyfejedelem (atyja?) küldte Kálmán királyhoz, hogy 1099. Volodár halicsi fejedelem ellen segítséget kérjen. 1114-ben a herceg másodszor házasodott, feleségül vevén Msciszló fejedelem leányát, kitől azonban 4 év mulva elvált. J. vitás személyiségéről v. ö. *Wertner*, Szt. László királynak orosz veje, Turul, 1890, 125—129. és Árpádok 205—210.

Jarotschin *(Jaroczyn)*, a hasonló nevű járás székhelye a poseni porosz közigazgatási kerületben, (1910) 6257 lak. Gépgyártás, téglaégetés.

Jarovit, a szláv mitológiában a hadisten.

Járőr (franc. *patrouille*), az ellenség és a terep kikémlelése és földerítése céljából kiküldött, néhány emberből v. lovasból álló kis csapat. — Csendőrjárőr, l. *Csendőrség*.

Jarra (spany. a. m. korsó), folyadékmérték Minorca szigetén. Értéke 12·06 l. Másképen *gerra*.

Jarrah, a vörös Eucalyptus-fák egyik fajtája a Nyugat-Ausztráliában termő *Eucalyptus marginata*-tól. L. *Eucalyptus*.

Jarretière (franc., ejtsd: zsartjér), térdszalag, harisnyakötő. *Ordre de la J.*, térdszalag-rend.

Jarriba, néger ország, l. *Yoruba*.

Jarrow (ejtsd: dzserro), város Durham angol countyban, (1911) 33,732 lak., szénbányákkal, hajó- és kémiai gyárakkal, élénk kereskedéssel.

Jarrowit vagy *pszeudo-gaylussit* (ásv.), kalcitanyagból álló pszeudomorfózák, állítólag gaylussit után. Előfordul a gipsz repedéseiben Sangerhausen mellett és Schleswigben. Sokan olyan gaylussitnak tartják, amely nátriumkarbonátot és vizet vesztett. Nevadában a Natron-tó mellett tényleg mindig a gaylussitet kiséri. Mások szerint a célesztin utáni pszeudomorfózák.

Jártató szőf v. *csavar* az az asztalos-eszköz, melyet a szélesebb lapot alkotó deszkák éleinek összeenyvezésénél ezek szorítására használnak. Alapjában véve enyvesztőt alkot, de alsó szára az oldalsó száron levő fogas bevágások segélyével helyét változtathatja, vagyis beállítható keskenyebb vagy szélesebb lapok összeszorítására. Nevét onnan kapta, hogy alsó szára az oldalsón végig jártatható. Ma már az amerikai gyárak különleges szerkezeteket hoznak nálunk is forgalomba (clamps), amelyeknek használata a régi európai szerkezetekkel szemben jelentős időmegtakarítással jár.

Jártvíz (ném. *Fahrwasser*), hajósok által használt kifejezés azon útnak megjelölésére, amelyen folyókban és szirtek, zátonyok által veszélyeztetett tengerrészekben a hajó a megfeneklés veszélye nélkül mozoghat, ahol tehát zátonyok és szirtek nincsenek és a víz elegendő mély, hogy a hajók a J. vonalában járhassanak. Nehezen hajózható helyeken, vagy ott, ahol a helyi viszonyok folytán a folyam medre gyors változásnak van kitéve, a J. vagy a hajó útvonala tonnákkal, hordókkal, cölömpökkel, vagy más, könnyen felismerhető és többnyire úszó tárgyakkal van láthatólag megjelölve (l. *Hajózási jelek*).

Jaruge, adók. Szerém vm. zsupanyai j.-ban, (1910) 377 horvát lak., u. p. és u. t. Šamac.

Járulék, 1. az a mellékdolog vagy mellékérték, amelyet a hitelező az adóstól a főadósságon kívül követelni jogosítva van. Ide tartoznak különösen a követelhető fődolog növedéke, gyümölcse, haszna; a követelés meghatározott vagy késedelmi kamatja; az okozott kárnak vagy annak a vagyoni érdeknek megtérítése, amely megsérült azért, mert az adós a kötelezettséget kellően nem teljesítette; vagy az erre az esetre szerződésileg megállapított összeg. A J. a pertárgy értékének megállapításában számításon kívül marad. — 2. *J.*, l. *Munkásbiztosítás*.

Járulékhang, olyan hang, mellyel valamely szó alakja idő folytán, tisztán a kiejtésben, megbővül. A J. lehet magánhangzó, mint pl. ezekben a szókban: *barát* (szláv brat), *iskola* (latin schola), *hatalom* (régebben hatalm); vagy mássalhangzó, pl. *rozmaring* (e helyett rozmarin), *forint* (e helyett forin), *korántsem* (e helyett koránsem). V. ö. *Simonyi* és *Szilasi*, Járulékmássalhangzók (M. Nyelvőr 6. és 10. k.).

Járulékos elegyrész *(akcesszórius elegyrész)* a közeteknek olyan elegyrésze, amelynek jelenléte a kőzet-species meghatározásához nem szük-

séges. Mégis a J. szerepe a kőzetben háromféle lehet: 1. a J. a kőzet valamely lényeges elegyrészét egészen kiszorítja és annak szerepét átveszi, pl. a gránitban a turmalin átveheti a csillám szerepét, az ilyen J. ú. n. *vikariáló J.*; 2. *jellemző J.*, amely bizonyos kőzetekben szabályszerű következetességgel jelenik meg, míg a rokon kőzetekben hiányzik, pl. a titanit az amfibolgránitokban, a perovskit a melilitbazaltban; 3. *véletlen J.*, amelynek fellépése semmi törvényszerűséget nem mutat.

Járulékos gyökerek (növ.), nem a rendes módon, a főgyökérből eredő gyökerek, hanem más állandósult szervekből keletkeznek, pl. a hagyma gyökerei, a borostyán kapaszkodó gyökerei a száron.

Járulékos ideg *(nervus accessorius)*, a 11. agyidegpár, mely a fejbiccentő és a csuklyás izmot idegzi be. L. *Agyvelőidegek.*

Járulékos jogügyletek, amelyek egy másik, ú. n. főügyletet feltételezve, annak a célját szolgálják. Egyik legjellegzetesebb fajuk a kezességvállalás; ilyen továbbá a követelésnek záloggal biztosítása, a kötbér, bánatpénz kikötése stb.

Járulékos kereskedelmi ügylet, l. *Akcesszórius kereskedelmi ügylet.*

Járulékos növényszerv, l. *Adventitius.*

Járulékos rügyek (növ.) a rendes (normális) rügyektől eltérően nem a tenyészőcsúcs embrionális szöveteiből, hanem más, állandósult szövetű szervekből alakulnak. Ilyen J.-ből fejlődnek a gyökéren a gyökhajtások, a rendes gyökérágaktól eltérő helyeken a gyökgallyak és a harmatgyökerek, de J. alakulhatnak a szárakon (pl. fattyúhajtás), sőt a leveleken is.

Járvány *(epidémia)*, valamely betegségnek egy bizonyos területen vagy néprétegben való gyakori fellépése. Elsősorban a fertőző betegségek (l. o.) szoktak J. alakjában megjelenni, ha elterjedésüknek a klimás-, talaj- s egészségügyi viszonyok kedveznek. Különösen kedvezőek a J.-ok kitörésére a háborúk, amelyek főleg azelőtt a legkülönbözőbb fertőző betegségek pusztításával voltak egybekötve. A J. elterjedése igen változó lehet; néha csak egy házat, vagy házcsoportot támad meg (házi J.), máskor meg óriási területen, az egész országban egyaránt dühöng (pandémia). J.-ok alakjában szoktak fellépni a tifusz, kolera, vörheny, kanyaró, himlő, bárányhimlő, diftéria, pestis, sárgaláz, influenza, stb. A J. fellépésének vagy az az oka, hogy a betegség csirái az egyik emberről átterjednek a másikra, vagy az, hogy nagyobb tömeg ember egyszerre betegszik meg. Az utóbbi esetben valamely közös táplálék, ital, foglalkozás stb. viszi a közvetítő szerepet; legveszedelmesebb, ha a vízvezeték vize fertőződik meg, mert ezzel szemben csaknem lehetetlen a védekezés. A J.-okat sokszor nem tudjuk elválasztani az endémiától, amely alatt valamely helyen állandóan pusztító, jelenlévő betegséget értünk. Pl. Indiában, a Gangesz torkolata mentén endémiás a kolera, az Atlanti-oceán tropikus tájain a sárgaláz, stb. Az ilyen endémiás területek a járványok fészkei, mert megfelelő körülmények között az endémiás betegség elhagyja fészkét s J. alakjában óriási területeket söpörhet végig. Jellemző a J.-okra, hogy az egyes J.-ok kapcsán fellépő megbetegedések lefolyása egymáshoz igen hasonló, úgy hogy súlyosabb vagy enyhébb J.-okat különböztethetünk meg; továbbá az is, hogy a J. elején a megbetegedések általában súlyosabbak, mint a végén. Egyébként a különböző betegségek J.-ai jellemző lefolyásuak és időtartamuak; a J. szokott megjelenési időpontja is jellemző. A J. elleni védekezés első és főrobban a J.-ok megelőzésében van, ami csak az általános egészségügyi viszonyok (még pedig a legtágabb értelemben véve) javításával érhető el. A kitört J. elleni védekezés a betegség természete szerint változó; általában a betegek lehetőségig való elkülönítésében és fertőtlenítésben áll. L. még *Fertőző betegségek, Fertőzés, Fertőtlenítés.*

A J. fogalmát a hivatalból jelentendő ragadós *állati betegségekre* (l. *Állatjárványok)* vonatkozólag az 1888. VII. t.-c. részint a megbetegedések, részint a fertőzött udvarok száma szerint állapítja meg A J. kimondása szélesebb körű óvó és elfojtó intézkedéseket von maga után, mint ha az illető betegség csak szórványosan lépett fel; a főbbek közülök: a községi, illetőleg határzár, a marhalevelek kiállításának beszüntetése, esetleg az állatok istállóztatása és az állatvásárok betiltása.

Járványtan *(epidemiologia)*, a járványok okát, formáit, törvényszerűségeit s meggátlásuknak módjait kutató tudomány.

Jary, folyó, l. *Jari.*

Jás, kisk. Fogaras vm. fogarasi j.-ban, (1910) 621 oláh lak.; u. p. Fogaras, u. t. Vajdarécse.

Jasalmer, indiai fejedelemség, l. *Dzsaiszalmir.*

Jaschik *Álmos*, festő és pedagógiai író, szül. 1885 jan. 6. Bártfán. Művészeti tanulmányait a budapesti képzőműv. főiskolán végezte s miután tanári állást kapott az iparrajziskolában, nagyrétű ornamentális grafikai munkákkal kereste fel a budapesti kiállításokat. Pedagógiai és kritikai cikkei a *Rajzoktatás* és a *Zenelap* hasábjain jelentek meg.

Jásd, kisk. Veszprém vm. zirczi j.-ban, (1910) 1143 magyar lakossal; u. p. és u. t. Zirez. Hajdan Jásztnak nevezték s Szt. György vértanuról címzett bencés apátsága volt, melyet 1164. Ujlaky Lőrinc herceg alapított. Az apátság most csak cím gyanánt adományoztatik, a régi templomnak és kolostornak csak kevés romja maradt. A Szentkút melletti kápolna látogatott búcsújáróhely.

Jasenak, adók. Modrus-Fiume vmegye ogulini j.-ban, (1910) 1130 szerb lak.; u. p. és u. t. Ogulin.

Jasenaš, adók. Belovár-Körös vm. grubišnopoljei j.-ban, (1910) 959 szerb és horvát lak.; u. p. Ivanovo selo, u. t. Gjulaves.

Jasenovac, adó- és pol. község Pozsega vm. novskai j.-ban, az Unának a Szávába való ömlésénél, (1910) 2365 horvát és szerb lak.; van vasúti és gőzhajóállomása, posta- és táviróhivatala, postatakarékpénztára, kir. erdőhivatala. Élénk kereskedést űz. J.-ban a XVI. sz.-ban kastély állott fenn, melyet a törökök 1538. elfoglaltak, de Nádasdy ismét visszahódította.

Jasenovački Jablanac, adók. Pozsega vm. novskai j.-ban, (1910) 353 szerb lak.; u. p. és u. t. Jasenovac.

Jasenovčani, adók. Zágráb vm. kostajnicai j.-ban, (1910) 220 szerb lak.; u. p. Staza, u. t. Sunja

Jásfalva, kisk. Udvarhely vmegye udvarhelyi j.-ban, (1910) 108 magyar lak.; u. p. Kányád, u. t. Bögöz.

Jasione *L.* (növ.), *csékcsillag*, a Campanulaceae (Csengetyükefélék) család génusza. 5 faja Nyugat- és Közép-Európában és a Földközi-tenger környékén honos évelő v. 2 éves fű. Közönségesebb a nálunk is előforduló kétéves *J. montana*.

Jaska, község, l. *Jastrebarsko*.

Jaskafalva, kisk. Nyitra vm. nyitrazsámbokréti j.-ban, (1910) 480 tót lak.; u. p. Nagykolos, u. t. Nagybossány.

Jaškovo, adók. Zágráb vm. károlyvárosi j.-ban, (1910) 658 horvát lak.; postahivatallal, u. t. Károlyváros.

Jasło (ejtsd: jaszhjo), város, J. galiciai kerületi kapitányság székhelye, a Kárpátok É.-i lejtőjén, a Jasiolka és Ropa vizeket felvevő Wisloka és vasút mellett, (1910) 10,034 lengyel lak., asztalosiparral, petroleumkúttal, egykori karmelitakolostorral; ennek kápolnájában egy kút van, amelynél állítólag Szt. Adalbert áldást osztogatott.

Jasmak (török) a. m. arctakaró, fátyol, mellyel a török nők az arcukat elfödik. Régebben át nem látszó volt, de manapság, főleg a török fővárosban, beérik a fátyolszerű arctakaróval is. Színe leginkább fehér.

Jasmin (ejtsd: zsászmeñ), tájszólásban *Jansemin*, írói neve *Jacques Boé* tájnyelvi költőnek, aki szül. Agenban (Languedoc) 1798 márc. 6., megh. u. o. 1864 okt. 4. Fodrász volt s gascognei tájszólásban írt, félig bús, félig tréfás elbeszélő költeményeit nagy művészettel adta elő. A legjobbak: Lou chalibari (1825); L'abuglo de Castel-Cuillé (1835); Françonneto (1840); Lous dus frays bessous (1847) stb. kötetbe gyűjtve, francia fordítás kíséretében többször megjelentek, legutóbb Párisban 1898, 2 köt. V. ö. *Smiles*, J. barber, poet, philantropist (London 1891); *Mariéton*, Jacques J. (Paris 1898).

Jasminum *L.*, *jázmin* (növ.), az Oleaceae (Olajfafélék) család génusza; 200 faja közül 1 amerikai, 1 mediterrán vidéki, a többi Ázsia, Afrika és Ausztrália tropikus és szubtropikus tájain van elterjedve. Cserjék, gyakran felfutók. Levelük látszólag egyszerű, többnyire 3-as v. páratlanul szárnyas. Nagy virágaik sárga v. fehér, tölcséres karimája 5 hasábú, tányérszerüen kiterült. Gyakran igen jó illatú a virág. Virágzatuk dichasium v. bogas fürt. Terméstik 1—2 magú bogyó. A *J. officinale* L. egy kissé csavargódzó, 4—5 m. magas cserje. Levele átellenes, 3 párjával szárnyas. Virága fehér, virágzata sátorozó fürt. Elő-Ázsia K.-i részén van elterjedve Kasmirig. Rokon faja a *J. grandiflorum* L. a Himalája ÉNy.-i részén. Mindkettőt termesztik, így különösen a franciaországi Cannes környékén, ahol nagyon jó illatu virágukból a *jázminpomádét* és az illanó *jázminolajat* (l. o., oleum jasmini) készítik. E pomádéból alkohollal való kivonás után a jázminkivonatot nyerik. Törökországban is termesztik, egyenes hajtásaiból itt pipaszár készül. A *J. officinale* és még néhány más faj betakarva nálunk is kitelel, másokat hidegházban teleltetnek. A *J. sambac* (L.) Ait. (arab jázmin, szambak) keletindiai felfutó cserje. Virága (flos manorae) rendesen 3-ával áll, fehér, ha lehull piros, kivált alkonyatkor igen jó illatu. Kelet-Indiában szobát és templomot szokás vele behinteni. Illatos víz is készül belőle Kinában a virágot a tea illatosítására használják. Az egész forróövön termesztik. A nálunk *jázmin*-nak (jázmincserje, jázminbokor) nevezett növényt l. *Philadelphus* alatt.

Jasmund, Rügen-sziget ÉK. felé kinyúló, mintegy 15 km. hosszú félszigete, Rügen legszebb része. 1864 márc. 17-én a porosz és dán légiók itt eldöntetlen ütközetet vívtak egymással.

Jasohara, l. *Dzsasszor*.

Jasomirgott, l. *Henrik*, 3.

Jason, az argonauták vezére, l. *Iason*.

Jasonion, Konstantinápoly külvárosa, l. *Besik-Tas*.

Jasonius mons, vulkáni hegycsúcs, l. *Demavend*.

Jasper, *Viktor*, osztrák rézmetsző, szül. Bécsben 1848 márc. 30. Eleinte a bécsi akadémián, később L. Jacobynál tanult. Sikerültebb metszetei: néhány kitünő képmás Dürertől; Szt. Sebestyén Mantegnától; Mindenszentek Dürertől; Szt. Jusztina Morettótól; továbbá Dürer, Feuerbach, Defregger, Ludwig Richter, Führich, Tilgner és mások arcképei.

Jasper-ware (ang.), l. *Wedgewood*.

Jaspis, l. *Jászpisz*.

Jass, az Ausztráliai Egyesült-Államok új fővárosa, l. *Yass-Canberra*.

Jassus (állat), l. *Kabócák*.

Jassz, l. *Jasz*.

Jasszána (*Parra jacana* L., állat), a Lilealakuak rendjébe és a Levéljáró-félék (*Parridae*) családjába tartozó madárfaj. Rövid, egyenes csőre van, mely szarunemű lemezben a homlok fölé nyúlik. Lábai és lábujjai aránytalanul hosszuak. A szárnyhajláson tövisszerű sarkantyut visel. Kisebb, mint a vízi tyúk. Nyaka, melle fekete, háta és hasa vörösbarna, evezői zöldessárgák, farka barna, csőre vörös, lábai szürkék. Dél-Amerika vizein közönséges, a vízi rózsák nagy levelein szokott járkálni. A fogságot megszokja.

Jasszi (*Jaşi*, magyarosan *Jászvásár*), jelenleg az ugyanily nevű kerületnek, egykor Moldvának fővárosa, ortodox metropolitának, kat. püspöknek, osztr.-magyar konzulnak székhelye, a Bahlui és vasút mellett, (1912) 75,882 főleg oláh és zsidó lak., élénk kereskedéssel; egyetemmel, szemináriummal, 2 liceummal, 2 kollégiummal, művész- és zeneakadémiával, muzeummal. A 3 dombon elég rendesen épült város legélénkebb utcája az Ulica-Mare, szép templomokkal és középületekkel. J. a jasszi nevű dákoknak volt már fővárosa, e jellegét a római uralom alatt is megőrizte. 1565. Lapusnianu Sándor moldvai fejedelem Szucsavából ide tette székhelyét. 1686-ban Sobieski lengyel király dúlta föl. 1792 jan. 9-én Oroszország és Törökország itt kötöttek egymással békét. Az orosz-török háborukban az előbbiek több izben elfoglalták. 1827-ben tűz emésztette el nagy részét, azóta épült rendesebben.

Jastrebarsko (*Jaska*), adó- és politikai község Zágráb vm. jaskai j.-ban, (1910) 1565 horvát lak.; a járási szolgabirói hivatal székhelye; van járásbirósága és adóhivatala, vasúti állomása, posta-, tele-

fon- és táviró-hivatala, postatakarékpénztára. IV. Béla király J.-t már 1251. privilégiumokkal ruházta fel. Ma a J.-i uradalom ifj. Erdődy István tulajdona, kinek (a XIV. sz-ból eredő) kastélyában becses régi kép-, fegyver- és régiséggyüjtemények vannak.

Jastrow, város Marienwerder porosz kerületben, (1910) 5512 lak., gyapjufonással, gép-, cipő-, posztógyárakkal és nagy lóvásárokkal.

Jastrow, *Ignaz*, német nemzetgazdasági író, szül. Nakelben 1856 szept. 13. 1885-ben a berlini egyetemen magántanár lett. 1895-ben szocialisztikus tanai miatt fegyelmi vizsgálat alá került, de az egyetem megvédelmezte. Igazolására irta Die Stellung der Privatdocenten (Berlin 1896) c. művét. 1905-ben rendkívüli tanár lett. Főbb művei: Geschichte des deutschen Einheitstraums und seine Erfüllung (Berlin 1884, 4. kiad. 1891); Über Welthandelsstrassen in der Geschichte des Abendlandes (u. o. 1887); Sozialliberal. Die Aufgaben des Liberalismus in Preussen (u. o. 1893, 2. kiad. 1894); Die Einrichtung von Arbeitsnachweisen und Arbeitsnachweis-Verbänden (2. kiad., u. o. 1900); Deutsche Geschichte im Zeitalter der Hohenstaufen (Georg *Winterrel*, Stuttgart 1893—1901, 2 köt.); Sozialpolitik und Verwaltungswissenschaft (Berlin 1902, 1. köt.); Das Problem der Arbeitslosenversicherung und die Grundsätze des wirtschaftlichen Liberalismus (1910); Carl Dunker (1911). 1881—94-ig szerkesztette a Jahresberichte der Geschichtswissenschaft c. gyüjteményt, 1895—97-ig a Soziale Praxis, 1896 óta Das Gewerbegericht, 1897 óta Der Arbeitsmarkt c. folyóiratot.

Jasz (v. *jassz)*, a budapesti apacsok, csirkefogók, városligeti kétes exisztenciák neve. A J. nyelv elemei jobbadán azonosak a magyar tolvajnyelvvel. V. ö. *Jenő* Sándor és *Vető* Imre, A magyar tolvajnyelv és szótára (1900); *Béldy* Mihály, A tolvajnyelvről (Nyelvőr 1897).

Jasz, svájci kártyajáték, 36 lappal játsszák.

Jász, l. *Jászok*.

Jász, kisk. Krassó-Szörény vm. karánsebesi j.-ban, (1910) 815 oláh lak., vasúti megállóhely; u. p. és u. t. Bisztranyíres.

Jász *(Idus*, állat), a Ponty-félék családjába tartozó halnem. Teste mérsékelten megnyult és kétoldalt csak kevéssé összenyomott; szája kisnyilású; bajuszai nincsenek; torokfogai simák, két sorban állók, a külső sorban három, a belsőben öt van mindegyik oldalon. Legismertebb az *ónos J.* vagy *J.-keszeg (Idus melanotus* Heckel). Színe a tartózkodás, kor és évszak szerint változik. Tavasszal az ivás idején háta szürkés-fekete, áttetsző rezes csillámmal, oldalai rezesebbek, feje és kopoltyúfedői aranyosak, hasa ezüstös, hátúszója és kormányúszója szürkéskék ibolyaszínű árnyalattal, a többi úszószárnya vörös. sz felé színezete elhomályosodik és sötétebb lesz. Hossza 30—80 cm. A tiszta, hüvös vizet szereti; kis társaságban mindig a víz felsőbb rétegeiben úszkál s rovarokkal, rákokkal meg férgekkel táplálkozik. Európa és Ázsia ÉNy.-i részének csaknem minden folyójában és tavában honos. Hazánk folyóvizeiben és a Balatonban elég közönséges. Húsa szálkás, de jóizű. Nagyon szép változata az aranyos J. *(J. orfus* L.), melyet szépsége miatt kerti tavakban tenyésztenek.

Jász *Dezső*, író, szül. 1890 febr. 10. Szabadkán. A budapesti egyetemen 1911. gyógyszerészi oklevelet nyert. Novellái, zeneesztetikai és egyéb kritikai dolgozatai főkép a *Nyugat* című folyóiratban jelennek meg.

Jászai, 1. *Mari*, a budapesti Nemzeti Szinház tagja, szül. Ászáron (Komárom vm.) 1855 febr. 24. Édesapja ácsmester volt. 1867-ben megszökött szüleitől, kik ellenezték a szinpadhoz való ellenállhatatlan vonzalmát. Tagja volt Molnár György budai Népszinházának, majd a kolozsvári Nemzeti Szinháznak, honnan 1872. hívták a budapesti Nemzeti Szinházhoz. 1900-ban a Vigszinházhoz szerződött s ez egy évi megszakitást kivéve, mindig a Nemzeti Szinháznál működött, melynek örökös tagja lett. A tragikus szerepekben magyar szinésznő még eddig nem érte el az ő magaslatát. Nem utánoz senkit, játéka a természetesség s a nagyszabású stilizálás bizonyos sajátos vegyitése. Legjobb szerepei: Antigone, Elektra, Margit királyné, Lady Macbeth, Borgia Lukrécia, Gertrud, Éva, Phaedra. Önálló tehetsége és sokoldalú tanulmánya irodalmi munkáiban is megnyilvánult; irt szinészeti, esztetikai, társadalmi cikkeket, szépirodalmi munkákat; önállóan megjelentek: *A tükröm*, elbeszélések (1909); *Szinész és közönség* (1914). A Petőfi-társaság 1908. tiszt. tagjává választotta.

2. *J. Samu*, a szociáldemokraták egyik vezető embere, szül. Szécsényben (Nógrád vm.) 1859. Négy elemi és három gimnáziumi osztály elvégzése után kitanulta a betüszedő-mesterséget. 1880 óta állandóan részt vett a munkásmozgalmakban, kezdetben különösen a nyomdai munkások mozgalmában; 1890 óta több iparág munkásságát szervezte. Szerkesztője volt a Kőfaragó c. lapnak, állandó munkatársa a Népszava, az Asztalosok Szaklapja és a Szabók Szaklapja c. lapoknak. 1903 óta a Magyarországi Szakszervezeti Tanács titkára és közben tagja volt a szociáldemokrata párt vezetőségének is. Több szakmunkát irt; nevezetesebbek: *A szakegyesületi mozgalom Magyarországon; A szakmozgalom útmutatója; A szakszervezeti mozgalmak fejlődése és irányai*. 1904 óta szerkesztője a Szakszervezeti Értesítő c. folyóiratnak, 1913 óta A Bányamunkás (Der Bergarbeiter) c. hetilapnak. 1906 óta a Budapesti Kerületi Munkásbiztositó Pénztár elnöke.

Jaszak (török) a. m. tilos. — *Jaszakcsi*, rendőr.

Jászalsószentgyörgy (előbbi neve: *Alsószentgyörgy)*, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1910) 1086 házzal, 4867 magyar lak., posta- és telefonhivatallal és postatakarékpénztárral. Van takarékpénztára, gőzmalomrészvénytársulata. Lakosai méhészettel foglalkoznak.

Jászapáti (azelőtt: *Apáti)*, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1910) 11,402 magyar lak., vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal; járásbiróság és csendőrőrs székhelye. Már 1391-ben jászok lakták, kiket az időben filiszteusoknak neveztek.

Jászárokszállás (azelőtt: *Árokszállás)*, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső j.-ban, a Csörszárka mellett, a Tarna folyóhoz közel, (1910)

13,268 magyar lak., kik mezőgazdaságot és baromtenyésztést űznek. Járásbíróság és csendőrőrs székhelye; vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatal. A legrégibb időktől fogva jászok lakják. Történetíróink szerint itt keresendő az a vár, melyet Árpád Kund fiának adományozott. E várról Béla király névtelen jegyzője is tesz említést, ma már azonban alig lelhetők nyomai.

Jászay *Pál*, történetíró, szül. Abaujszántón 1809 febr. 9., megh. 1852 dec. 29., midőn Szabolcsból Szántóra utazott. Jogi tanulmányainak végeztével patvarista lett Comáromy abauji alispán mellett, majd jurátus a pesti kir. táblán gr. Teleki József oldalánál. Ezzel együtt került Bécsbe, hol 16 évet töltött. Előbb fogalmazó, majd titkár lett a magyar kancelláriánál; 1848. miniszterelnöki titkár gróf Batthyány Lajos mellett, 1849. a kitörő vihar elől Abaujszántóra vonult vissza és kizárólag történelmi tanulmányainak élt. J. már Sárospatakon is másolt okiratokat, az országgyűlésen az orsz. levéltár anyagát tanulmányozta át, Bécsben pedig megnyíltak előtte az összes leveles ládák és magángyűjtemények. 1837 óta szorgalmasan dolgozott a Tudománytárba, az Athenaeumba és Figyelmezőbe, közeli érintkezésbe lépvén a Magy. Tud. Akadémiával, mely őt 1836. levelező, majd 1841-ben rendes tagjának választotta. Fő munkái: *A magyar nemzet napjai a mohácsi vész után* (öt hónap története, Pest 1846) és *A magyar nemzet napjai a legrégibb időtől az aranybulláig* (kiadta Toldy Ferenc, u. o. 1855). A gyakorlati jogi irodalom terén is megpróbálkozott, javaslatot készítvén a szab. kir. városok szavazati jogáról az 1843. országgyűlés részére (megjelent u. o. 1843) és leforditván Mildner német kommentárját a magyar váltójogról. J. 1848 óta tagja volt a bécsi akadémiának is. V. ö. *Toldy* F., Irodalmi arcképek (Pest 1856); Almanach der kais. Akademie der Wissenschaften (Wien 1854).

Jászay-Horváth *Elemér*, író, szül. Orosházán 1888 dec. 24. A jogot Budapesten elvégezvén, az írói pályára lépett; több szépirodalmi és élclapnak munkatársa, a Borsszem Jankó segédszerkesztője. Verseit *Gyöngyök és könnyek* (Gyoma 1913) cím alatt gyüjtötte kötetbe. E Lexikonnak belső munkatársa.

Jászay-kódex, l. *Müncheni kódex.*

Jászberény, rendezett tanácsú város Jász-Nagykun-Szolnok vm.-ben, a Zagyva mellett, (1910) 6272 házzal és 29,675 magyar lak. J. a jászsági felső járás szolgabirói hivatalának, közjegyzőségnek, járásbíróságnak és adóhivatalnak székhelye; van itt kir. főgimnázium, iparosiskola, ferencrendi kolostor, dohánybeváltó hivatal, ipartestület, vasúti állomás, posta-, távbeszélő- és táviróhivatal, postatakarékpénztár, irgalmas nővérek vezetése alatt álló leánynevelőintézet, muzeum, közkórház, állami munkásbiztosító (azelőtt betegsegélyzőpénztár), állami méntelep, artézi gőzfürdő, 10 artézi kút, melynek vize a városban földalatti csöveken 15 különböző helyre van elvezetve, úgy, hogy a város lakossága 25 helyen kapja az artézi vizet, villanyvilágítás, mészhomokkő-téglagyár, mely évenként több millió téglát termel, áll. földmívesiskola, népkönyvtár, több kaszinó és olvasókör, egyesület, honvédszobor stb. A földmívelés mellett kereskedelme élénk s több pénzintézeten kívül az Osztrák-Magyar Bank is fiókot tart itt fenn. J. a monda szerint Attila városa, kinek vára a ferenciek kolostorának helyén, sírja a Zagyva medrében volna. A városházán őrzik a híres Lehel kürtjét, egy domborumüvü faragványokban gazdag, valószinüleg bizánci eredetü elefántcsont-régiséget, mely a jász-kun kapitányok jelvénye volt.

Jászberény város címere.

Jászberényi, 1. *Pál*, jeles pedagógus a XVII. sz.-ban, a gyulafehérvári kollégiumban tanult, aztán I. Rákóczi Ferenc tanítója lett és 1658 körül az oxfordi egyetemre távozott. Később Londonban élt és mint tanár kiváló hírnévre tett szert, amelynek hatása alatt II. Rákóczi György uralkodása vége felé a nagyenyedi kollégium gondnokai haza akarták hívni; azonban, mint mondják, irigyei megmérgezték és meghalt, mielőtt hazatérhetett volna. Fő munkája, egy gyakorlati latin nyelvtan (A new torch to the latin langue. Nova fax), először Londonban 1663. jelent meg s 7 év alatt 4 kiadást ért; de az unitáriusok ellen is bocsátott közre dolgozatot (Examen Doctrinae Ariano-Socinianae, London 1662). V. ö. *Balogh* Ferenc, Vasárnapi Ujság 1866. 38. és 39. szám.; *Imre* Sándor és *Hellebrant* Árpád, Figyelő, 1876.

2. *J. Tamás*, jezsuita, szül. Gyöngyösön 1597., megh. Pozsonyban 1658. Előbb az ungvári, később a nagyszombati akadémián tanította a vallásbölcseletet. Midőn 1635. az ungvári kollégium Homonnára tétetett át, J. oda ment s azt virágzásra emelte. Ismeretes munkája B. M. Virgo agonisantium mater (Nagyszombat 1658).

Jaszcurowka, fürdő, l. *Zakopane.*

Jászdózsa (azelőtt: *Dózsa*), nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső j.-ban, (1910) 4537 magyar lakossal; vasútállomás, posta-, táviró- és telefonhivatallal. Az ú. n. Kápolnahalomnál eszközölt ásatásoknál több őskori emlék került napfényre.

Jaszenicza, község, l. *Felsőjeszenő.*

Jaszenova, kisk. Árva vm. alsókubini j.-ban, (1910) 495 tót lak.; u. p. Felsőkubin, u. t. Alsókubin.

Jászfalu, kisk. Komárom vm. udvardi j.-ban. (1910) 1146 magyar és tót lak.; postahivatallal, u. t. Perbete.

Jászfelsőszentgyörgy, község, l. *Felsőszentgyörgy.*

Jászfényszaru, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső j.-ban, (1910) 6806 magyar lak.; vasútállomás, posta- és telefonhivatal, postatakarékpénztár.

Jászi, 1. *Oszkár*, társadalomtudományi író, szül. 1875 márc. 2. Nagykárolyban. Egyetemi tanulmányai elvégzése után a földmívelésügyi minisztérium szolgálatába lépett, de onnan rövid idő mulva

megvált s azóta nagy irodalmi és publicisztikai tevékenységet fejt ki. 1911-ben a kolozsvári egyetemen az alkotmánytan magántanárává képesítették. A magyar szociológiai irodalom egyik úttörője, mint publicista pedig az általános választói jog behozataláért folyt mozgalomban élénk részt vett. Alelnöke a Társadalomtudományi Társaságnak, igazgatója a Társadalomtudományok Szabad Iskolájának, melyeknek alapításában is részt vett. A Huszadik Századnak, a Társadalomtud. Társaság folyóiratának szerkesztője. Folyóiratokban megjelent számos cikkén kívül önálló művei: *A történelmi materializmus államböl-cselete* (2. kiad., Budapest 1908); *Uj Magyarország felé. Beszélgetések a szocializmusról* (u. o. 1907); *Művészet és erkölcs* (a M. Tud. Akadémia által a Gorove-díjjal jutalmazott mű, 2. kiadás, u. o. 1908); *Mi a szociológia?* (u. o. 1908); *A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* (u. o. 1911); *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés* (u. o. 1912).

2. *J. Viktor*, jogi író, szül. Nagykárolyban 1868 jún. 3. A budapesti egyetemen 1890. jogtudori oklevelet nyert. 1893-ban a kecskeméti jogakadémián a közjog-politikai, 1902. a debreczeni jogakadémián a közigazgatási jog tanára lett. 1898-ban a budapesti egyetemen a magyar közjogból magántanárrá habilitálták. 1912-ben a kolozsvári egyetemen a magyar közjog nyilvános rendes tanára lett. Művei: *Tanulmányok a magyar-horvát közjogi viszony köréből* (Budapest 1897); *Fiume* (u. o. 1899); *Pragmatica sanctio és a házi törvények* (u. o. 1900); *Kollektiv lélek* (u. o. 1905); *A magyar közigazgatási jog alapvonalai* (u. o. 1907).

Jaszinszkij, *Jernonim Jeronimovics*, orosz író (álneve: *Bjelinszkij* Maxim), szül. 1850 ápr. 30. (18.) Kharkovban. Erotikus tárgyú novelláival tünt fel, később egészen az ujságirásra tért át.

Jászkarajenő (azelőtt: *Karajenő*), nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. abonyi j.-ban, (1910) 6380 magyar lak.; posta- és táviróhivatallal, postatakarékpénztárral.

Jászkeszeg, a fejes domolykó *(Squalius cephalus* L.) és az ónos jász *(Idus melanotus* Heckel) népies neve.

Jászkisér, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ában, (1910) 6652 magyar lak.; jelentékeny dohánytermeléssel és dohánybeváltó hivatallal; van vasúti állomása, posta-, telefon- és táviróhivatala, postatakarékpénztára s 1906. épült gyönyörű román stílusu kat. temploma.

Jász-kun kerület, egykor a dunáninneni kerülethez számított területek, melyek a Duna, Zagyva, Tisza, Sárrét és Körös mellékein több különálló darabban azoknak a jász és kun maradékoknak szolgáltak saját lakóhelyül, kiknek egy részét még Árpád hozta magával, másrészt pedig I. László, II. István és IV. Béla királyaink telepítettek meg közöttünk. A J. területe 4728·55 ha, lakóinak száma (1870) 215,526 volt. A J. hajdan nyert kiváltságait több-kevesebb módosítással 1848., illetve 1876-ig élvezte, amikor is az 1876. XXXIII. t.-c. alapján az ország többi részével minden tekintetben egyenlősíttetett s a külön közigazgatási szerkezettel birt területek a megyei szerkezet keretébe olvasztattak. A J. eredetileg három önálló részre oszlott, amelyeknek neve a *Jászság, Kis-Kunság* és *Nagy-Kunság* volt. E részek a fentebb idézett területrendező törvénycikk alapján a régi kapcsolatból kivett Szolnok és Heves vmegyékhez, továbbá Pest és Csongrád vmegyékhez kapcsoltattak. L. még *Jászok*.

Jász-kunok, l. *Jászok, Kunok*.

Jász-kun örökjog 1848 előtt az 1799-iki statutum alapján külön volt szabályozva. Az ingó javakban a fiuk és leányok egyformán örököltek. Az ingatlan vagyon, mihelyt az a szerzőnek végintézkedés nélküli halála folytán ősivé lett, csak a fiukat illette, a leányok készpénzben nyertek kielégítést s az ingatlan vagyonban csak akkor örökösödtek, ha a fiág kihalt. Az ősi vagyon fölött az utolsó birtokos csak fi- és leányágbeli örökös hiányában végrendelkezhetett szabadon. Urafogyott vagyonban a kerület megváltása folytán a községi fiskus örökölt.

Jász-kun redempció. A jász-kun hármas kerületet, amelyet az 1514. III. t.-c. 3. §-a a koronajószágok között sorolt fel, I. Lipót 1702. évben 500,000 rhénes forintért a német lovagrendnek eladta. Mivel az eladás törvényességét erősen támadták, az 1712. évi országgyűlés az ügy rendezésére biztosokat küldött ki. A tárgyalások eredményekép a német lovagrend örökvásárlási jogáról lemondott, minek ellenében a rendet az 1715. XXXIV. t.-c. a hármas kerület birtokában és jövedelmeiben a vételár — mint zálogsumma — visszatérítéséig megerősítette. A hármas kerület ezzel zálogbirtokként továbbra is a német lovagrend kezén maradt. Minthogy pedig a zálogbirtoknak a most idézett törvényben elrendelt visszaváltása egyre késett, a hármas kerület, hogy privilégiumának élvezetébe végre visszakerüljön, Mária Terézia engedélyével 1745. önmaga lefizette a zálogsummát és a beruházások cimén követelt további 15,000 rhénes forintot a Pesti Rokkantak Háza alapjának, amely időközben zálogbirtokosként a német lovagrend helyébe lépett. A visszaváltáshoz (redempcióhoz) szükséges összeget a hármaskerület, területük és puszták arányában az egyes városokra és községekre vetette ki, amelyek viszont a váltságnak reájuk kivetett összegét saját lakóiktól szerezték be oly módon, hogy azoknak, akik a váltsághoz hozzájárultak, a közös városi (községi) ingatlanokból megfelelő részt hasítottak ki. Ezek voltak az úgynevezett redemptorok, akik redempciójuk arányában jogot tarthattak a még közösben maradt többi ingatlanokhoz is. A redempció az 1751. XXV. törvénycikkel be lett cikkelyezve.

Jászladány, nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1910) 9265 lak., vasúti állomással, posta-, telefon- és táviróhivatallal, postatakarékpénztárral.

Jaszlinszki *András*, jezsuita, szül. Szinnán Kassa mellett 1715 szept., megh. Rozsnyón 1784. Tanította a bölcseletet és teológiát Nagyszombatban és utolsó rektora volt az ottani kollégiumnak. Később rozsnyói kanonok. Munkái: Oratio de Virginis Deiparae sine macula conceptu (Nagyszombat 1744); Institutiones logicae et metaphysicae (u. o. 1754); Institutiones Physicae (u. o. 1756).

Jászló (azelőtt: *Jászlócz)*, kisk. Pozsony vm. nagyszombati j.-ban, (1910) 576 tót lak.; u. p. Apátszentmihály, u. t. Ispácza.

Jász-Nagykun-Szolnok *vármegye* hazánk Duna-Tisza közti részében, a Tisza folyó mindkét partján; határa É.-on Heves, K.-en Hajdu és Békés, D.-en Békés és Csongrád, Ny.-on Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. *Területe* 5251 km². J. vm. hazánk leglapályosabb vmegyéi közé tartozik; felszíne egészen róna, de É.-ról D. felé, amerre folyóvizei útjokat veszik, lassan aláereszkedik. A lapály tengerfeletti magassága É.-on 98 m.-ig emelkedik, D. felé 87—90 m.-re száll alá; valamivel magasabb a Zagyva melléke, mely Jászfényszaru mellett 122 m.-ig emelkedik. J. vm. talaja a Duna és Tisza közti részen alluviális völgytalaj, a Ny.-i határ környékén homokos, a Tisza balparti részén turfás, K. és D. felé ellenben hasonlóképen alluviális; általában véve dús termékenységű talaj, melyen művelhetetlen részek csak a Tisza kiáradásai által ingoványossá tett helyeken találhatók. *Folyóvizei* közül legnagyobb a Tisza, mely a vármegyén É.-ról D. felé kanyargós, számos holtágtól kisért mederben keresztülfolyik s északon és Ny.-on tetemes hosszban a vm. határát is jelöli. Szolnok mellett jobbfelől magába veszi a Zagyvát, mely Jászberényen alul a Tarnával egyesül. A vm. D.-i részét a kacskaringós folyású egyesült Körös s a Mezőtúrnál belé szakadó Berettyó öntözi, mely utóbbi a Hortobágyi-csatorna vizét is magába veszi. A Hortobágy-Berettyóvidéki belvízszabályozó társulat által épített Hortobágyi csatorna Mezőtúrnál a Hármas-Körösbe torkollik. Ezen folyók mentén azelőtt terjedelmes mocsarak voltak, melyek az újabb szabályozások és lecsapolások folytán terjedelmükből sokat veszítettek. Kisebb tavak és tócsák azonban ma is nagy számmal vannak.

Jász-Nagykun-Szolnok vármegye címere.

Éghajlata az alföldi klima jellemző vonásait tünteti föl; 10·5—11 C°-nyi átlagos évi hőmérséklet mellett a nyári és téli hőmérsékleti szélsőségek igen nagyok; a legmelegebb hónap (júl.) közepes hőfoka 22—23°, a leghidegebb hónapé (dec.) —2·7°; a hőmérséklet szélsőségei 39·2 és —24·6° voltak. A csapadék az egész vm. területén egyaránt kevés; Jászberényben 631, Szolnokon 677 mm. az évi csapadék mennyisége.

Termékei az ásványország köréből nincsenek; a növényország termékei közül a gabonanemüek a legjelentékenyebbek. J. vmegye termőterülete 488·103 ha., ebből szántóföld 403,454 ha., kert 2663 ha., rét 52,671 ha., legelő 103,124 ha., nádas 2371 ha., szőlő 7663 ha., erdő 2736 ha.; a földadó alá nem eső terület 35,100 ha. Legfontosabb terményei a búza, árpa, zab és kukorica; továbbá rozs, kétszeres, burgonya, köles, cukorrépa, takarmányrépa, lucerna és lóhere. Jelentékeny a dohánytermelés (3346 ha.); Szolnokon, Tiszaroffon, Jászkiséren és Jászberényben dohánybeváltó hivatalok vannak. Továbbá sok dinnye, gyümölcs és szőllő is terem. Fában a vm. szükölködik. A mezőgazdaság érdekeit szolgálja a J. vmegyei gazdasági egylet; megemlítendő még több belvízszabályozó társulat. *Állattenyésztése* igen jelentékeny; az 1911. évi összeírás szerint volt a hasznos háziállatok létszáma: 107,178 drb szarvasmarha, 59,080 ló, 417 szamár, 27 öszvér, 178,564 sertés, 147,295 juh és 888 kecske. A lakosságnak jövedelmező kereseti ága a halászat, mely a Tiszán, Körösön, Zagyván és Berettyón szép eredménnyel folyik.

Lakóinak száma erősen szaporodik; míg 1869. 258,553 lakosa volt, addig 1890. már 319,163 és 1910-ben 373,964 lakos iratott össze s így 1 km²-re 71 lélek esik. Az utolsó tíz év alatt a lakosság 23,695 lélekkel, vagyis 6·8%-kal emelkedett. Nemzetiségre nézve J. a legmagyarabb vmegyék közé tartozik, ugyanis 372,423 magyar (99·6%) mellett csak 639 német, 450 tót s 452 egyéb anyanyelvü van. Hitfelekezet szerint van 224,911 r. kat., (60·2%), 3718 ág. ev. (10%), 133,662 helvét (35·7%) és 10,313 izr. (2·8%). A lakosság javarészét a jászok és kunok teszik. Foglalkozásra nézve következőképen oszlik meg a kereső lakosság (1900): őstermelés 93,635, ipar 16,898, kereskedelem és hitel 3243, közlekedés 2305, közszolgálat és szabad foglalkozások 3518, véderő 866, napszámosok részl. nélkül. 5409, vagyonából élő 2095, házi cseléd 7718. Az eltartottak összes száma 212,277. Az őstermelés mellett, mely a lakosság főfoglalkozása, az ipar jelentéktelen; a gyáripar fejletlen még s néhány gőzmalomra, tégla- és szeszgyárra szorítkozik. Élénkebb a kereskedelem, melynek főcikkei a gabonanemüek és élő állatok. A Tiszán nyáron át tutajokkal élénk fakereskedés folyik; Szolnokon egész városrész — az új város — dolgozza fel a szálfákat épületfának nagy kiterjedésü fatelepeken, számos gőzfürésszel. Az üzleti életet élénkíti 47 bank és takarékpénztár és 43 szövetkezet.

A közlekedés főeszközei a vasutak, melyek a vármegyét minden irányban szelik; fővonala a M. Á. V. budapest-debreczeni vonala, mely Szolnoktól Püspökladány irányában fut a vármegyén végig; Szolnoktól ágazik ki a hatvani, ebből az újszász-jászapátii vonal; Szolnoktól megy egy másik fővonal Kiskunfélegyháza felé, továbbá egy vonal Mezőtúrnak (Arad felé), melyből ismét a kunszentmártoni, a mezőtúr-szarvasi és túrkevei szárny ágazik ki. Kisújszállástól végre egyfelől Kaálkápolna, másfelől Dévaványa és Gyoma felé van vasút. Ezen vonalak összes hossza 448 km., miből 179 km. állami vasút, a többi ennek kezelésében levő magánvasút. A hajózás a Tiszán egész hosszában folyik. Állami útja 98 km., a törvényhatósági utak hossza 675 km., 26 km. kivételével mind kiépítve.

A közmüvelődés még nem áll a legtökéletesebb fokon; a 6 éven felüli lakosságnak 75·8%-a tud írni és olvasni s (1910) 11,485 tanköteles gyermek nem járt iskolába. A vármegye területén van 59 kisdedóvó 6477 növendékkel, 207 mindennapi

elemi, 103 ált. ismétlő és 36 gazd. népiskola, 17 iparos- és 2 keresk. tanonciskola s 11 polg. iskola, összesen 48,977 tanulóval (ebből 38,612 a mindennapi elemi és 1274 a polg. iskolákban), 6 gimnázium 1332 tanulóval (szolnoki és jászberényi áll. főgimnázium, a jászapáti kat., karczagi, kisújszállási és mezőtúri ref. főgimnázium) és 1 felső leányiskola (Mezőtúr) 138 tanulóval; földmívesiskola Jászberényben és Karczagon; továbbá 2 gazd. intézet, 1 börtöniskola és 1 emberbaráti intézet, összesen 197 tanulóval; összesen tehát 445 iskola 57,121 tanulóval. A szellemi élet leginkább Szolnokon és Jászberényben központosul.

Közigazgatás. J. vármegye 5 járásból áll és 6 rendezett tanácsú város van benne, ú. m.:

Járás, város	Községek száma	Lakosság száma	Ebből magyar	Lakóházak száma
Jászsági alsó járás	9	50,719	50,663	10,025
Jászsági felső «	9	42,538	42,503	8,941
Tiszai alsó «	14	50,095	49,924	10,973
Tiszai felső «	7	49,964	49,808	10,995
Tiszai közép «	8	46,729	46,515	7,751
Jászberény r. t. v.	1	29,675	29,538	6,272
Karczag «	1	22,996	22.866	6,070
Kisújszállás «	1	13,538	13,517	3,294
Mezőtúr «	1	25,835	25,536	5,439
Szolnok «	1	28,778	28,492	4,294
Túrkeve «	1	13,097	13,061	3,595
Összesen	53	373,964	372,423	77,649

A vármegyében a rendezett tanácsú városokon kívül 47 nagyközség van (kisközség nincs); a puszták száma 344. A községek mind igen nagyok, ezernél kevesebb lakosa egynek sincs, ellenben 20 község 5000-nél népesebb; legnépesebb Jászberény 29,675 lakossal. Székhelye *Szolnok*. Az országgyűlésbe J. vmegye hét képviselőt küld.

Egyházi tekintetben a vármegye 28 római katolikus egyházközsége az egri érseki, 6 a váczi püspöki egyházmegyéhez, 1 görög katolikus filiakegyháza a nagyváradi püspöki, 1 görög keleti anyaegyháza az aradi, 1—1 filiakegyháza a budai püspöki és karlóczai érseki egyházmegyéhez, 1 ágostai evangelikus egyházközsége a bányai, 5 református község a dunamelléki és 22 a tiszántúli egyházkerülethez tartozik. Izraelita anyakönyvi hivatal 11 van.

Törvénykezési szempontból az egész vm. a budapesti ítélőtábla kerülete alá tartozó szolnoki törvényszék területét alkotja; van 8 járásbirósága (Szolnok, Abádszalók, Jászapáti, Jászberény, Karczag, Kisújszállás, Kunszentmárton, Mezőtúr, az első kivételével mind telekkönyvi ügyekben birói hatáskörrel felruházva); az ill. főügyészség, bánya-, sajtó- és pénzügyi bíróság Budapesten székel. Közjegyző minden járásbíróság székhelyén van.

Hadügyi tekintetben az egész vm. a Szolnokon székelő 68. hadkieg. parancsnokság, a gyulai 2. és a debreczeni 3. sz. honvédgyalogezredhez tartozik. Szolnokon csendőrszárnyparancsnokság székel.

Pénzügyi tekintetben J. vm. a szolnoki pénzügyigazgatóság területét alkotja, adóhivatala Kisújszálláson, Jászberényben, Szolnokon, Karczagon, Kunszentmártonban, Mezőtúron és Tiszaroffon, pénzügyőrbiztosi állomása Szolnokon és Karczagon van. Ipari és kereskedelmi ügyeit illetőleg a debreczeni kamara illetékességi körébe van beosztva; államépítészeti hivatala Szolnokon van. Közúti kerületi felügyelője Nagyváradon, posta- és táviróigazgatósága Budapesten székel. A vármegye területén 95 orvos, 3 sebész, 309 szülésznő, 60 gyógyszertár és 5 kórház van 372 ággyal.

Története. A vmegye az 1876. XXXIII. t.-cz. alapján alakult meg, amely az addig kiváltságos hármas kerületet (Jászság, Nagykunság és Kiskunság) és a Hevessel egyesült Külső-Szolnok vmegyét megszüntette, a Kiskunságot Pest vármegyébe kebelezte, a Jászságot, Nagykunságot és Külső-Szolnok vármegye nagyobb részét Szolnok székhellyel *Jász-Nagykun-Szolnok* néven egy vármegyévé egyesítette. Az új vármegyét alkotják: a hármas kerület jász és nagykun községei; Heves és Külső-Szolnok vm.-ből Monostor és Alattyán s a külső-szolnoki rész tiszabalparti községei (kivévén Tiszafüredet, Tiszaugart, Tiszaörvényt, Tiszaszőllőst, Tiszaörsöt és Nagyivánt, melyek Heves vármegyénél hagyattak); továbbá a Tisza jobb partján levő terület Pély községtől délre, Pest vármegyéből Jánoshida, Békés vmegyéből Dévaványa. A feloszlatott hármas kerület 1876 jul. 29. tartotta utolsó generális kongregációját; az új vármegye pedig 1876 szept. 4. alakuló közgyülését a volt hármas kerület nádori főkapitányának, mint ez alkalommal kinevezett főispánnak elnöklete alatt. Az új vármegyében ekkor 41 község és 9 rend. tanácsu város volt. Ez utóbbiak közül 1886. Jászárokszállás, 1893. Kunhegyes, 1896. Kunszentmárton nagyközséggé alakult, 1883. pedig Felsővarsány puszta Rákóczi néven, továbbá Jászszentandrás, Mesterszállás és Csorba puszták önálló községgé lettek, Tiszaabád és Tiszaszalók pedig 1895. Abádszalók néven egyesült. L. még *Jász-kun kerület* és *Jászok* (u. o. az irodalom is).

Jasznaja Poljana, orosz falu Tula kormányzóságban, *Tolsztoj* Leó gróf (l. o.) szülőhelye, családi birtokkal.

Jásznigi *Sándor* (író neve: *Oscar v. Krücken*), író és fordító, szül. 1861 jún. 14. Privigyén (Nyitra vm.). Számos magyar szépirodalmi művet fordított németre, melyek nagyobbrészt bécsi és berlini lapokban, valamint könyvalakban is megjelentek. Említésre méltók: *Jókai:* Die reichen Armen (A gazdag szegények, Jókai kéziratából fordítva; e regény az egyetlen Jókai művei közt, mely először németül jelent meg és pedig a Wiener Tagblatt-ban 1888); Die Dame mit den Meeraugen (A tengerszemű hölgy, Berlin 1890); Zwei Ehen (Tégy jót!, u. o. 1890); Die Missethaten eines ehrlichen Mannes (De kár megvéntülni, u. o. 1896); Der Erbschleicher (A barátfalvi levita, u. o. 1899); Die drei Marmorköpfe (A három márványfej, Berlin 1900) és tizenegy kötet novella; *Mikszáth:* St. Peter's Regenschirm (Szent Péter esernyője, u. o. 1896); Der kleine Kirchenfürst (A kis primás, Wien 1905) és öt kötet novella; Ungarischer Novellenschatz (10 kötet, Berlin 1893—96); továbbá Beniczkyné-Bajza Lenke, Bródy Sándor, Csiky Gergely, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc, Pekár Gyula, Rákosi Viktor s még számos magyar író novellái. Irodalomtörténeti cikkein kívül eredeti művei: *Gondolj a halálra* (regény, Budapest 1883); több kötet német nyelvű regénye és novel-

lája és Budapest in Wort und Bild című díszmunkája (2 kötet, Berlin 1900). Sajtó alatt van: Das geistige Ungarn, életrajzi lexikon két kötetben, mely Magyarország íróinak, tudósainak és művészeinek életrajzát tartalmazza a könyvnyomtatás feltalálása óta napjainkig.

Jászó, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, a Bodva völgyében, (1910) 1361 magyar lak., vasútállomással, posta-, telefon- és táviróhivatallal, postatakarékpénztárral. Az itteni premontrei kanonokrendi *prépostságot* Kálmán és II. Béla alapították; a tatárdúlás után IV. Béla 1255. helyreállíttatta és előbbi jogaiban megerősítette; az erről szóló kir. megerősítési oklevél ma is megvan a rend jászóvári levéltárában. IV. László birtokainak nagy részét Gölniczbánya városának ajándékozta. III. Endre megengedte, hogy a J.-iak minden ércet (az ezüstön kívül) bányászoknak bérbe adhassanak. Róbert Károly a szomszédos sziklahegyen várat építtetett, miért *J.-vár*-nak is nevezik. 1358. és 1364. Lajos király korlátlan bányajogot adott J.-nak, melyet Zsigmond 1430. helybenhagyott. 1421. a monostor alattvalói fellázadtak ellene, miért is Zsigmond 1436. megengedte Szaniszló prépostnak, hogy a prépostságot várrá alakíttassa át. Az alattvalók zavargásainak csak Mátyás király vetett véget, elengedvén sok évi tartozásaikat. 1619. Bethlen Gábor ostromolta J.-t, 1685. Thököly Imre foglalta el, de Fenessy György egri püspök a szétrombolt várat saját költségén helyreállíttatta. 1707-ben Rákóczi Ferenc szállta meg. A prépostság 1700. a morvaországi lucei monostor joghatósága alá került, a XVIII. sz.-ban a premontrei kanonokrend ősi törvényes birtokába visszahelyeztetett, de 1786. II. József császár feloszlatta a prépostságot. A nagyszerű templom 1792 aug. 19. leégett, de I. Ferenc 1802. visszaállítván a premontrei rendet, a templom is újra felépült. A J.-i prépostság őrzi most a rend országos levéltárát. A J.-i vár előtti Kőszál nevű sziklafalban aknaszerű barlang nyilik, melyben cseppkőképződmények is vannak s a barlangi medve csontjaira bukkantak. A J.-hoz tartozó Pocskaj pusztán a prépostságnak vasgyára van, mely 40,000 q. nyers vasat képes termelni. Környékén márványbányák vannak. V. ö. *Rupp*, Magyarország helyrajzi története (Pest 1872, II. k.); Magyarország vármegyéi és városai: Abauj-Torna vármegye (Budapest, évszám nélkül); *Tóth-Szabó* Pál, J. a főkegyúri jog történetében (Századok 1905. évf.).

Jászok neve a Rigvedában *Yadu*, a kinaiaknál *Yuë-ti*, Ptolemaiosnál Ἰάτον, Ἰάταιοι, Ἰάζυγες, Strabonál *asz* (l. o.), más íróknál *Jágni*, *Jazyges*. Az uzoknak a Káspi-tenger É.-i részén levő országa, Gazia, állítólag szintén e török nép nevét tartotta fenn. A magyar oklevelek jász, *pharetrarius* (l. o.), *philistaeus* és *phalisteus* (l. o.) néven emlegetik őket. Hunfalvy Pál Ethnographiájában (376—7) tagadta, hogy az Árpáddal jött J. a földjükön egykor élt jazygokról vették volna nevüket s azt vitatta, hogy a jász szó egy az ijásszal; ezt azonban (Századok, 1881., 106.) maga is visszavonta. (V. ö. Magyar Nyelvőr, 1877., 349—351.). A J.-at (helyesebben a kunokat) hihetőleg Szt. László telepítette le a Zagyva két oldalán, midőn 1091. a Temesnél döntő győzelmet aratott a kunokon és besenyőkön. Melich szerint (Magyar Nyelv, 1912) nevök a magyarban nem régibb a XIII. sz.-nál s a szláv *jasi* átvétele. Az osszétek és az alánok magukat sohasem hítták J.-nak s ez a név Magyarországban is a nyelvi használatból tapadt rájok. Oklevelesen Károly Róbert 1323. használja először a *jasso* nevet. (V. ö. Századok, 1881, 107.). J. és kunok közt törvény és közélet nem tett különbséget. A törvény őket a nemességet föltételező személyes fölkelésre kötelezte s megengedte, hogy pöreiket főbírájuk: a nádor és szabadon választott kapitányaik elé vigyék. Javaikat oltalmazta minden erőszakos adóztatás és az ellen, hogy hozzájok a király, királyné és országnagyok beszálljanak. Az 1514. évi törvények már adó- és tizedfizetésre kötelezték s a Hármaskönyv (III., 25. cím) a falusiak vagyis jobbágyok közé sorozta őket. A török hódítás megakadályozta jobbágyságukat. A *jászkunok* I. Ferdinánd alatt az egri, majd a szolnoki várhoz adóztak. Szolnok 1552. elesvén, a töröknek és a magyarnak egyszerre adóztak. A török hódítás kezdetén különben a jászkun községek nagyobb része elmenekült s a gazdaságok tönkrementek. Jászberény ekkor (1553—88) vált külön jász és magyar városra. Gyula eleste (1566) után a Jászságban 14, Kolbászszékben (a mai Nagy-Kunságban) Turkevén és Turkeddin kívül 16, a Kis-Kunságban 14 község állott még fenn. Ekkor (1567) támadhatott a Jászságra, Nagy- és Kis-Kunságra való megkülönböztetés; amabban 416, emebben csak 200, magában a Jászságban 472 telek volt (85 pedig elpusztult). 1608-tól 60 éven át mindig volt nádora az országnak, ki évenkint 3000 arany tiszteletdíjért tartozott megvédeni a jászkunokat szállásaikon, szabadságaikban és kiváltságaikban. A nádorok azonban maguk helyett nádori főkapitányokat neveztek ki. A Jászkunság 1594. török kézre jutván, a Kis-Kunságot Pest, a Nagy-Kunságot és a Jászságot Heves vármegyéhez csatolták. Az erkölcsök elvadulása s a nyomor naprólnapra növekedett. A gonosztevők annyira elszaporodtak, hogy üldözésükre a *parasztmegye* intézményét kellett életbeléptetni. 1686-ban a Jászkunság fölszabadult a török igája alól; de 1702. I. Lipót, Esterházy Pál nádor tiltakozásaival nem törődve, fél millió frton eladta a német lovagrendnek s ezt csak a rendeknek 1714. való közbelépése alakította át zálogjá. 1730-ban a pesti rokkant katonák háza váltotta magához a zálogot. A jászkunok, egymás közt felosztva, kifizették az egészet s Mária Teréziától 1745. visszanyerték régi kiváltságaikat. Az 1751: 25. t.-c. az 1799. évi nádori statutumokkal kiegészítve alapja lett a jászkun kerület jogi helyzetének és közigazgatási rendjének. 1848-ban a jászkunok főkapitánya főispáni rangot nyert. Az 1876. XXXIII. t.-c. a Jászságból, a Nagy-Kunságból s Heves és Külső-Szolnok vmegye némely járásából *Jász-Nagykun-Szolnok* vmegyét alakítván, a jászkunok különállásának véget vetett.

Irodalom. Gyártás István, A jász-kunok története, Kecskemét és Budapest, 1870—85, 4 köt.; u. a., A jász-kunok nyelve és nemzetisége, Budapest 1882; u. a., A parassz vármegye, Budapest 1882; u. a., A jász-kunok személyes és birtokviszonyainak tört. és jogi fejtegetése, Budapest

1883; Kelemen K., A jász-kun redemtio története és fejlődése a jelenkorig, Szeged 1877; u. a., Jász-kun birtokviszonyok és fejlődésük a jelenkorig, Karczag 1877; Nagy L., A jász-kun birtokviszonyok fejlődése és jogi alapja, Karczag 1878; Fekete L., A jász-kunok története, Debreczen 1861; Az osztr.-magy monarchia írásban és képben c. vállalat Magyarországot tárgyaló II. kötete; A debreczeni keresk. és iparkamara jelentései; Horvát István, A. J.-ról, mint magyar nyelvű népről és nyilazókról. Tudományos Gyüjtemény 1829—30., 6 közlemény; u. a., A jász nemzet nyelvéről. u. o., 1833; Gyurikovics, J.-ról vagy philisteusokról, u. o. 1833; Rumy, Bél Mátyás véleménye a Comanusokról és Jazygesekről, u. o. 1834; Podhradszky, A kunok és J. hajdani s mostani állapotukra emlékeztető írás, u. o. 1839; Szombathy Ignác, A metanasta J., Győr 1873; Horváth Péter, Commentatio de initiis ac majoribus Jazygum et Cumanorum, eorumque constitutionibus, Pest 1801; Szombathy, A metanasta-J. magyar nemzetisége, 1875 és Kútfőtöredékek a magyarok története jász korszakához, 1875; Kuun Géza gr., Codex Cumanicus, 1880 és A kunok nyelvéről és nemzetiségéről, 1885; Illésy, A jászkunság eladása a német lovagrendnek, Századok 1905; Melich, A jász népnévről, Magyar Nyelv, 1912.

Jászol, istállóberendezés az állatok elé tett takarmány befogadására. — Vallásos értelemben képes ábrázolása Krisztus születésének a bethlehemi istállóban, Mária és József, az imádó pásztorok, ökör és szamár alakjaival, nagyrészt fából faragva v. vastag papirosból készítve. Az első J.-t Szt. Ferenc állította fel 1223. Azóta van szokásban, hogy karácsonykor J.-t állítanak templomokban és családokban. Igen gazdag J.-gyüjteménye van a bajor Nationalmuseumnak (München). Magyarországban Budapesten, az óbudai Jó Pásztor-intézetben van egy művészi J. V. ö. *Hager*, Die Weihnachtskrippe (1901) és Heimatkunst (1909); *Chabot*, Les crèches de Noël dans tous les pays (1911).

Jászolrágás *(fogcsiszolás)*, lovak rossz szokása, mely abban áll, hogy a ló metszőfogait szilárd tárgyakhoz, rendszerint a jászolhoz dörzsöli. E rossz szokás káros, mivel a ló fogait rendellenesen koptatja és az istállóberendezési tárgyakat rongálja; a leszoktatás szájkosár alkalmazásával ritkán sikerül. A J. nem tekinthető szavatossági hibának, mivel a rendellenes fogkopásról könnyen fel lehet ismerni.

Jászómindszent, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, (1910) 1263 tót és magyar lak., u. p. és u. t. Jászó. Környékén csekély mennyiségű antimonércet termelnek s vasércbányák vannak.

Jászóújfalu, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, (1910) 418 magyar és tót lak., u. p. és u. t. Semse.

Jászóvár, l. *Jászó.*

Jászóváralja, kisk. Abauj-Torna vm. csereháti j.-ban, (1910) 243 magyar lak., u. p. és u. t. Jászó.

Jászóvári prépostság, l. *Jászó.*

Jaszp-achát (ásv.), jászpiszt tartalmazó achát, illetőleg kalcedon, a drágakőkereskedők *jaspe fleuri* néven ismerik; régebben igen keresett cikk volt. Sziciliából és Texasból került a forgalomba.

Jászpisz (ásv.), közönséges kvarcféleség; a szennyezések benne 20%-ra is rugnak. Teljesen tömött, átlátszatlan, igen különböző színű sárga, veres vagy barna; gyenge fényе van. A szennyezések főkép agyagföldből és vasoxidból állanak. A kevés vasoxidot és sok agyagföldet tartalmazó *Levante-J.* elefántcsontszerű; a tipikus vörös J. az ú. n. *gömbös J.* A közönséges v. *német J.* az agyagpala és diabáz kontaktusában Hessenben található; itt szépségéről különösen híres volt az ú. n. *löhlbachi achát*; a *nilusi kavics* barna színű, a Nilus környékén a nummulitmészkőben fordul elő és onnan került töméntelen mennyiségben a sivatagba. Igen szép barna J. kerül Dakotából forgalomba (Sioux Falls Jasper). A sárga J.-t, amely Sziciliában fordul elő, a firenzei mozaik készítésére használják. A zöld J.-t az Uralban találják, Kinában sokra becsülik (ú. n. *Yü*); a *porcellán-J.* tulajdonképen nem J., hanem égetett kék-vörös agyag. A *szalagos J.* különféle színű rétegekből áll; Szibériában és Kelet-Indiában találják. Hazánkban a Mátrában, Selmecz környékén az andeziteket kiséri. Régente mint díszítő követ sokra becsülték; vázákat, pecsétnyomókat, brokátokat stb. készítettek belőle.

Jászpisz-árú, l. *Wedgewood.*

Jászponty, a fejes domolykó *(Squalius cephalus* L.) népies neve.

Jaszp-opál v. *opáljászpisz* (ásv.), vasvegyületektől barnára, vörösre v. sárgára festett opál.

Jászság, azelőtt önálló terület, jelenleg Jász-Nagykun-Szolnok vmegye (l. o.) egyik része.

Jászsági nyelvjárás, a legdélibb a palócos nyelvjárások közül. Palócos benne a foghangok jésítése *i* előtt: *hótyig* (holtig), *ámogyik* (álmodik), *vetnyi, tyűkör*; továbbá a zárt *ë* hang az ilyen nyelvtani alakokban: *tígëdët, kezedët, életëmët*, s megfelelően a zárt *o*: *másikot, házamot* stb.

Jászszentandrás (azelőtt: *Szentandrás*), nagyközség Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági alsó j.-ban, (1910) 4558 magyar lak., posta- és telefonhivatallal, postatakarékpénztárral.

Jászszentlászló, nagyk. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. kiskunfélegyházi j.-ban, (1910) 2748 magyar lak., vasútállomás, posta- és táviróhivatal.

Jásztelek (azelőtt: *Jász-Mihálytelek*), nagyk. Jász-Nagykun-Szolnok vm. jászsági felső j.-ban, (1910) 2867 magyar lak., posta- és telefonhivatallal, postatakarékpénztárral.

Jaszva a. m. Aleppo-fakadék (l. o.).

Jászvásár, l. *Jasszi.*

Jat, indiai néptörzs, l. *Dzsat.*

Jatagán, török-tatár eredetű szó, jelent hosszú kést pengéstül, tokostul, melyet övbe dugva hordoznak. Leginkább a cserkeszek használják és a kisázsiai török népek egyes harciasabb törzsei, minők pl. a brussza- s szmirnavidéki zejbekek.

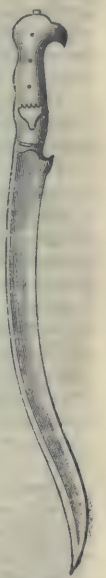

Jatagán.

Jatahi (növ.), l. *Hymenaea.*

Jataka a. m. *Dzsátaka*, l. *Buddhizmus.*

Játék, l. *Játéktevékenység, Gyermekjátékeszközök, Hazárd játék, Szerencsejáték.* — *J. állatoknál*: az állatok azon cselekedetei, melyek az élet igazi és nélkülözhetetlen szükségleteivel nem állnak közvetetlen összefüggésben. Az újabb természettudományos felfogás szerint a J. a fölös életenergiának játszi megnyilvánulása, mely az állatot közvetve az élet küzdelmeire előkészíti. A J. tulajdonképpen előkészülés a komoly életre s mint ilyen szintén a természetes kiválogatódás eredménye. V. ö. *Groos*, Die Spiele der

Tiere (Jena 1907). — *J.* a szerszámgépeknél, l. *Holtmozgás*; a vasutnál, l. *Terjeszkedési hézag.*

Játékárúk, l. *Gyermekjátékeszközök.*

Játékbank, l. *Szerencsejáték.*

Játékbárca, l. *Bárca.*

Játékdélutánok. 1899 óta a magyar középiskolákban (a fővárosban a polgári iskolákban is) a növendékek hetenként egy v. két délutánt tanári felügyelet alatt játékkal töltenek el. Ez az intézmény nálunk, ellentétben a külfölddel, kötelező és kizárólag iskolai intézmény s csakis az illető iskola tanulói vehetnek részt az ilyen játékokban.

Játékkártyaadó, l. *Játékkártyák bélyegilletéke.*

Játékkártyák bélyegilletéke. Belföldön gyártott, valamint a külföldről behozott mindennemű játékkártya után bélyegilleték fizetendő. Ennek összege: *a)* 36 v. ennél kevesebb lappal biró minden játszmától 30 fillér; *b)* 36-nál több lapból álló minden játszmától 60 fillér; *c)* fényezett v. mosható kártyák után a lapok számához képest az előbb említett összegnek kétszerese. Ausztriában gyártott és ide behozott J.-t Ausztria veszi fel és viszont. A külföldre kivitt kártyák bélyegmentesek. A bélyegilleték lerovása céljából a játékkártyákat játszmánként hivatalos zárójeggyel látják el és lebélyegzik. A kártyagyártás pénzügyigazgatósági engedélyhez van kötve és pénzügyi ellenőrzés alatt áll.

Játék-opera, olyan dalmű, melyben zene és próza váltakozik, legtöbbször könnyed szövegű és dallamú. Számít az énekes ügyes szinjátszó képességére, fürgeségére. Azért persze a nagyopera is megkivánja az énekestől az alakító erőt.

Játékpénz. 1. Játékbárca, l. *Bárca.* — 2. A kártya- s egyéb játékoknál a játékeszközök használata cimén fizetett összeg (pinkapénz).

Játékszer, l. *Gyermekjátékeszközök.*

Játékszin a. m. szinház (l. o.).

Játéktér, a gyermekek és a fiatalság játszóhelye. Az 1899 óta középiskoláinkban rendszeresitett játékdélutánok megtartására szolgáló tereket is így nevezik. Legjobban megfelel céljának a gyepes, széltől védett terület. Egy nyolcosztályú középiskola részére 120 m. hosszú s 80 m. széles terület szükséges, négyosztályúnak elegendő, ha 100 m. hosszú s 50 m. széles. Szükséges, hogy legyen rajta fedett helyiség, hol a tanulók felsőruháikat levethessék s esőben menedéket találjanak; továbbá kamra, hová a játékszereket (labdák, ütőfák stb.) rakják el.

Játéktevékenység az a jelensége az életnek, midőn valaki szerveit és képességeit komolyabb cél nélkül foglalkoztatja. A J. ösztön s épúgy él az emberben, mint az állatban. A J. és indító motivumai magyarázására több elméletet állitottak fel. Így a legrégibb elmélet szerint a J. és az esztetikai tevékenység egy; ez az ú. n. esztetikai elmélet *(Kant, Schiller)*; *Lazarus* szerint a J. a fáradt testi és szellemi erők pihentetése (üdülés-elmélet), mig Herbert *Spencer* azt mondja, hogy a felgyülemlő s el nem használt energia a J. indító oka (erőfölösleg-elmélet). Groos Károly német egyetemi tanár a J.-et oly biológiai jelenségnek tartja, mely által az egyén a jövő életre előkészül, szerveit, képességeit az élete szükségletei szerint begyakorolja. Nagy hiányuk ezen elméleteknek, hogy az emberi J.-ben nem tettek különbséget a gyermek J.-e és a felnőtt J.-e, szórakozása között. A Magyar Gyermektanulmányi Társaság 1911. országos adatgyűjtést rendezett 3—21 éves egyének között a következő kérdésről: *Mit szeretsz játszani és miért?* A nyert több mint tizezer adatot *Nógrády* László dr. dolgozta fel. Nógrády szerint ez adatok rávilágitottak nemcsak az egyes életkorokban kultivált játékfajokra, hanem különböző életkorú egyének J.-nek okaira, motivumaira is. Így a gyermeknél a J. a benne működő ösztönökön alapszik s célja a fejlődés, tehát *a J. a gyermek fejlődésének biológiai jelensége*, mig a felnőttek J.-nek oka a fáradtság, célja a pihentetés, tehát *a munkában való kifáradás biológiai jelensége.* A J.-et többféle szempontból lehet felosztani. Van társas v. magános; eszközzel v. eszköz nélkül üzött; ösztönszerű v. betanult J. Így pl. a gyermek ösztönszerű J.-ei közül megemlítjük: 1. A *mozgási* játékokat, melyek közé a csecsemő első mozgásai s a gyermek izomgyakorlatai tartoznak, mint pl. a fogócska, fára, kerítésre mászás stb. 2. Az *utánzó* játékokat, amelyek nem egyebek, mint a gyermeknek közvetlen utánzásai; pl. az egyik gyermek valamit cselekszik, a másik pedig azt utánozza. 3. A *képzeleti utánzó* játékokat, amelyekben valamilyen látott vagy elképzelt tevékenységet utánoz. Pl. az atyja, a testvére munkáját. 4. Az *alkotó* játékokat, ide tartoznak a gyermek különféle munkái, homok-, deszka- stb. épitményei. 5. A *romboló* játékokat, amelyek közé a gyermek játékainak és más tárgyaknak szétszedése, elrontása tartozik. A gyermek alkotó és romboló játékai rendszerint egymásután következnek: előbb megcsinálja a homokvárat s azután rommá bombázza. 6. A *társas játékokat*, amelyekben a gyermekek együttes tevékenységeit, amelyeket társaságban végeznek, s az emberi társadalom egyes mozzanatait utánozzák. Ide tartoznak pl. az iskolai, a családi életet stb.-t utánzó játékok s különösen a gyermekek *énekes* társasjátékai. Ez utóbbiakban azonban már sok a betanult elem. V. ö. *Nógrády* László, A gyermek és a játék (Budapest 1912, 2. kiad. 1913); *Ballai* Károly, A gyermektanulmányozás módszerei, különös figyelemmel a kisdedkorra (u. o., 2. kiad. 1913.).

Jateorhiza *Miers.* (növ.), l. *Jatrorrhiza.*

Jaterus, a Duna jobboldali mellékfolyója Bulgáriában, l. *Jantra.*

Jatho, *Karl*, német evangelikus lelkész, szül. Kasselben 1851 szept. 25., megh. 1913 márc. 11. 1876-tól mint felavatott lelkész működött 1884-ig Bukarestben, majd 1884—1891-ig Boppardban s 1891-től Kölnben. Kiválóbb munkái: Predigten (5. kiad. 1906 Köln); Persönliche Religion (u. o. 1905, 3. kiad. 1911); Welche Bedeutung hat für uns das Abendmahl? (u. o. 1906); Fröhlicher Glaube, Ein Andachtsbüchlein (u. o. 3., kiad. 1911). Halála után jelent meg: Der ewig kommende Gott (Jena 1913). Tanai miatt legelőször 1905. támadták meg Kölnben, majd 1911-ben vizsgálatot is indítottak ellene újabb vádak alapján s ugyanazon év június havában állásától

megfosztották. V. ö. Aktenstücke zum Fall J. (Köln 1911); Die Berliner J.-Versammlung am 28. März 1911. (Reden, Berlin-Schöneberg 1911); G. v. *Rohden*, Der Kölner Kirchenstreit (Berlin 1911); J. *Dietrich*, Der Fall J. Aktenstücke und Beurtheilungen (u. o. 1911).

Jativa (ejtsd: hátivá) v. *San Felipe d. J.*, a rómaiak alatt *Setabis*, város, járási székhely Valencia spanyol tartományban, a Sierra de las Agujas lábánál a Jucarba ömlő Alaida és vasút mellett, (1910) 13.200 lak., rizstermeléssel, selyemtőzsdével (Lonja de Seda), bikaviadal-cirkusszal és régi mór erősség romjaival. VI. Sándor (Borgia) pápa és Ribera festő szülőhelye.

Jatro . . . összetételű szókat l. *Iatro* . . .

Jatropha *L. (Durcas* Adans., növ.), az Euphorbiaceae (Fűtejfélék) család génusza; 160 faja mindkét félgömb meleg vidékein, különösen Amerikában honos, egylakú kórós növény, cserje v. fa. A *J. curcas* L. amerikai fa v. cserje, más tropikus vidékeken ültetik. Levele hosszunyelű, kihegyezetten 5 karélyú, virágzata levélhónalji álernyő, szirmai össze vannak nőve. Toktermésében 2 tojásdad, kívül kérges, belül hússzövetü mag van; ennek nevei: *semen ricini majoris, ficus infernalis, nuces catharticae americanae*. Mintegy 2 cm. hosszú, fekete, fénytelen, a Ricinus-éhoz hasonló mandulaizű, majd égetően csípős, hevesen meghajtó és hánytató. A belőle sajtolt olajjal (curcasolaj, cicinolaj, *oleum ricini majoris, oleum infernale)* együtt mint hánytató és meghajtó orvosság volt használatos, az olaj most kenő és világítóolaj. A trópusokon sok helyütt ültetett *J. multifida* L. magvai *(nuces purgantes)*, melyeket Európában is használtak, hasonló hatásúak. Ezeknek olaja volt az *oleum pinhoën*.

Jatropha Manihot (növ.), l. *Manihot*.

Jatrorrhiza *Miers. (Jateorhiza Miers.*, növ.), a Menispermaceae család génusza; 2 faja Kelet-Afrika tropikus részén és Mauritius szigetén honos. Felfutó cserjék. Porzós virágaik dús bugában, termős virágaik egyszerű fürtben csüngenek alá. Termésük 1 magú, csonthéjas. A *J. palmata* Miers. nagy, hosszunyelű, vörös szőrű leveleivel, halványzöld virágaival és mogyorónagyságú termésével tünik ki. Hazája Mozambik, Oibo, de Madagaszkáron, a Maszkarénákon és Ceylonban is termesztik. Gyökérgumói 30 cm. hosszúak, hengeresek v. izeltek, hajlottak, hússosak. A benszülöttek nagyra becsülik. A gumó *Colombo-gyökér* (kalumbógyökér, radix columbo vagy calumba) néven Európában orvosságnak használatos és rendesen 1 cm. átmérőjű szeletekben jut a kereskedelembe. Keserű anyaga a columbin v. kalumbin, de van benne berberin meg kolumbasav is. Az emésztés zavarai, hasmenés, vérhas, szárazbetegség ellen használják.

Játszma, egy csomag kártya, vagy valamely kártyajáték egy fordulója.

Jättestue (dán), óriások szobája, a. m. *dolmen* (l. o.).

Jattka *Ferenc*, gazdasági író, szül. Trencsénben 1858 okt. 12. Hazai és külföldi gazd. tanulmányai után a gyakorlati gazdasági pályán működött és számos szakszerű kisérletet végzett. A hazai és külföldi gazdasági szaklapokban élénk munkásságot fejtett ki. Művei: *A burgonyatermesztés a mai okszerű alapon* (1891), e tárgykörben alapvető és kimerítő munka; *A cukorrépa és a tengeri termelési egyenlege* (1910).

Jatu *(Yatu)*, ó-iráni gonosz szellem. L. *Zend-Aveszta*.

Jatung *(Yathong, Yatung)*, község Tibet D.-i határán 3350 m. magasságban a Csumbi-völgyben. 1893-ban szerződésszerű tibet-indiai vásárhely lett, de kedvezőtlen fekvése és a tibetiek által való mellőzése miatt nem tett szert jelentőségre.

Jauchert vagy *Juchart, Juchert*, régebbi német földmérték különböző értékben. Bajorországban = 34·0427 ár, Svájcban 36 ár, Ausztriában 57·55 ár (a mai katasztrális hold).

Jau-csou *(Jao-csou)*, város Kiang-szi kinai tartományban, a Csang-kiang torkolatához közel, a Poyang-tó D.-i vége felé, 360,000 lak. Porcellángyártása rendkívül hatalmas, gyárai sok ezer munkást foglalkoztatnak.

Jauer, az ugyanily nevű járás székhelye Liegnitz porosz kerületben, (1910) 13,549 lak., gép-, bőr-, kocsigyártással, keztyű- és szőnyegkészítéssel; jelentékeny cukorrépatermeléssel. J. egykor egy kis fejedelemségnek volt székhelye, amely fejedelemség 1346. Csehországhoz került.

Jaufen, hágó a Stubai-Alpok s a Penser-hegység közt Tirolban, 2094 m. magasban, út vezet rajta át Sterzingtől a Passeier-völgybe és Merán felé.

Jaufre (ejtsd: dzsaufre), egy provencei Artur-regény hőse. L. *Provençal nyelv és irodalom*.

Jaufre Rudel, *Blaye hercege*, trubadur a XII. sz. közepéről. Csupán hat költeménye maradt reánk (kiadta *Stimming*, Kiel 1873), amelyeket kellő alap nélkül vonatkoztattak Eleonora királynőre. V. ö. Gaston *Paris*, Revue historique 1893. évf.

Jaulingit, jácintpiros, erősen zsírfényű gyanta, a lignitben gumókat, ereket alkot; rideg, sárgásvörös, erősen füstölő lánggal ég, képlete körülbelül $C_{26}H_{40}O_5$. Lelőhelye Jauling St. Veit közelében Alsó-Ausztriában, Voitsberg Stájerországban.

Jaumont (franc., ejtsd: zsomón), oolitos sárga jurakorú mészkő; J.-ban (Lotharingia) fejtik.

Jaune (franc., ejtsd: zsón) a. m. sárga. *J. anglais* a. m. Viktorianarancs, kátrányfesték, trinitrokrezilsavas ammoniák; *J. brillant*, nápolyi sárga (antimonsavas ólom), lehet kadmiumszulfid; *J. fixe*, báziumsárga; *J. indien*, l. *Purée*; *J. mandarine*, sárga festék; *J. de Mars*, sárga festék, benső keveréke vashidroxidnak agyaggal v. gipsszel; *J. d'oeuf*, tojássárga; *J. d'or*, l. *Dinitronaftolok*; *J. d'Outremer*, baritsárga; *J. de paille*, szalmasárga; *J. de paille minéral*, bázikus kénsavas ólom.

Jauner, *Franz*, német színész és színigazgató, szül. Bécsben 1834 nov. 14., megh. u. o. 1900 febr. 23. Művész-családból származott. Eleintén Németországban színészkedett. 1871-ben visszatért Bécsbe s ott a Karl-színháznak, majd a cs. operaháznak, utóbb a Ring-színháznak volt igazgatója. E színház 1881. történt leégése után mulasztás miatt őt is bevádolták s el is ítélték. 1884-ben újra színházat igazgatott, a Theater an

der Wien-t, majd 1895. újra a Karl-szinházat. Főleg rendezői tehetségével vált ki. Életét öngyilkossággal végezte.

Jaunpur, város Keletindiában, l. *Dzsaunpur*.

Jaun-völgy (franc. *Vallée de Bellegarde*), Freiburg svájci kantonban, a Jaun v. Jogne folyik rajta keresztül, számos vízeséssel, melyek közt a Jaun falu melletti 26 m. magas. A völgy főhelye J. (Bellegarde), 1017 m. magasan, 811 kat. lak. A völgy lakosai részint németül, részint franciául (Galmisban [franc. Charmey], Cerniatban és Crésuzben) beszélnek. J.-ben készítik kiválólag a híres gruyérei sajtot. Az 1870-es években épült 39 km. hosszú merész postaút a Jaun-szoroson (1506 m.) át halad a berni Simmental-ba és nagyon elősegíti a turistaforgalmat.

Jáuregui y Aguilar (ejtsd: hauregí i agilár), *Juan*, spanyol költő és festő, szül. Sevillában 1570 körül, megh. Madridban 1649 jan. Egy ideig Rómában élt, hogy a festészetben kiképezze magát; hazájába való visszatértekor Izabella királynő istállómestere lett. Lefordította Tasso Aminta-ját (Róma 1607) és Lucanus Pharsalia-ját (Madrid 1614). Noha későbbi műveiben maga is Góngora követőjének (l. *Góngora y Argote*) mutatkozik, Discurso poético (u. o. 1624) c. művében mégis a gongorizmust és iskoláját támadta meg. Irt azonkívül egy Orfeo (u. o. 1624) c. nagyobb költeményt s több lirai verset. Összes műveit Fernandez adta ki Colleccion-jában (6—8. köt., u. o. 1789—1819); Rimas és Aminta-fordítása a Biblioteca de autores españoles 42. kötetében is (u. o. 1857) megvannak. Mint festő a firenzei iskolához tartozott; főkép arcképei voltak becsültek. Ezek között híres, mert egyetlen, a Cervantesé 1600-ból, melyet 1912. fedeztek fel s a spanyol akadémiának ajándékoztak. Irt a festésre vonatkozó művet is: Discurso apologético (1633).

Jaurès, *Jean*, francia politikus, a szocialistapárt vezére, szül. Castresban 1859 szept. 3. A bölcsészet tanára lett előbb Albiban, majd Toulouseban. 1885. képviselőnek választották és azóta mint a szocialisták legkiválóbb tehetsége, egyúttal hatalmas és szenvedélyes szónok, jelentékeny szerepet játszik Franciaország politikai életében. 1893 dec. azt indítványozta, hogy a kormány a gabonabevitelt monopolizálja és ilyformán olcsó és állandó értékü kenyérről gondoskodjék a nép számára. 1894 febr. keresztülvitte, hogy a képviselőház a megvesztegetéssel vádolt Wilson (Grévy volt elnök veje) és Blanc bankár mandátumát megsemmisítette. Nagy szerepet játszott J. később a hazaárulással vádolt Dreyfus kapitány rehabilitálásának kérdésében. Több izben állást foglalt a Németországhoz való közeledés érdekében és a hármas-szövetséget a béke biztosítékának tüntette fel beszédeiben és irásaiban. 1904-ben a szocialista képviselőknek egy részével az orosz-francia egyezség felbontását követelte. Megalapította a szocialista L'Humanité c. lapot. Az antimilitarista Hervé pöre alkalmával a parlamenti szószékből jelentette ki, hogy a francia szocialisták megvédenék az ország függetlenségét. 1905-ben felbomlott a vezetése alatt álló mérsékelt szocialista párt, mely a radikális egyházpolitikai törvényeket megalkotó Combes-kabinet legerősebb támasza volt és ő híveivel belépett a forradalmi szocialisták csoportjába, mely az ellenzéken foglalt helyet. Munkái közül említendő: Réalité du monde sensible (1891); De primis socialismi germanici lineamentis apud Lutherum, Kant, Fichte et Hegel (Paris 1892); Histoire socialiste 1789—1900 (u. o. 1901); Études socialistes (1902); L'internationalisme à la chambre; L'internationalisme et la patrie. Beszédei több kötetben láttak napvilágot: Discours parlementaires (1904).

Jauri, a középső Niger mellett, Nupe és Gando közt fekvő kis négerország. Brit gyarmat. Lakói a kambariak.

Jaurinum, *Győr* latin neve.

Jáva (*Dzsává*), a Nagy Szunda-szigetek egyike, a holland gyarmatok leggazdagabbika, a k. h. 105° 13′ és 114° 35′, a d. sz. 5° 52′ és 8° 47′ között; a Szunda-szoros, a J.-i-tenger, a Madura-, a Bali-szoros és az Indiai-oceán határolják. Hossza 1090, legnagyobb szélessége 195 km.; területe 125,622, Madurával és a hozzátartozó kisebb szigetekkel 131,508 km², lakóinak száma 30.098,008.

Partjai, felülete és vizei. É.-i partjai sekélyek, kis szigetek védik, jó kikötői: Szurabaja, Bantam, Batávia és Szamarang. D.-en a partok meredekek és kevés sziget van előtte. Madura sziget (l. o.) a legnagyobb, a kisebbek: Ny.-on a Prinsen, Krakatoa, Merack, É.-on a Pandzsang, Babi, Kombuisz, Karimon, Bavian stb. és D.-en a Barung és Kambangan. J.-n és a Szunda-szorosban 121 vulkán van (köztük 14 működő). A lávaömlések ritkák; hamun kívül leginkább csak vizet, kéngőzöket és törmelékeket szórnak ki. Főbb vulkánjai: Szalak (2000 m.), Gede (3020 m.), Papandajan (2600 m.), Szlamat (3472 m.) és a Szemeni, J. legmagasabb hegye (3676 m.). A földrengések is gyakoriak. Sok rövidfolyású folyóvize van, a leghosszabb a Szolo (260 km.); jelentékenyebbek még: a Brantes, Kediri, a Csi-Tarum és a Manuk. Nagyobb síkságai: Bandang, Szurakarta, Madijun, Kediri és Malang.

Éghajlat és termékek. Éghajlata trópusi; de a magasság szerint változik. Batávia évi középhőmérséklete 25·9°, leghidegebb a januáré 25·3°, legmelegebb a májusé és októberé 26·4°. Hó még a legnagyobb hegyein sem fordul elő. Évi csapadékmennyiség Bataviában 1802 mm., Buitenzorgban 4427 mm. Esős és száraz évszak alig különböztethető meg. J. rendkívül termékeny, a rizs, a kukorica, az indigó, a cukornád, szegfűbors, vanilia, kókuszdió, banána, fahéj stb. bőven terem a forró égövi vidéken. A mérsékelt égövben a kávé, a tea, a cinkonia-fa, a dohány és kiváló gyümölcsök teremnek. Az enyhe zónában a babér-, a gesztenyefák, a Cedrela febrifuga, az Agathisantes javanica alkotják az erdőket; itt vannak leginkább a füves területek is. A hideg zóna legértékesebb fája a tékfa (Tectona grandis) és legjellemzőbb növénye a Gnaphalium javanicum. J. földjének $^3/_4$-e művelés alatt áll, a megmíveletlen területek művelés alá jutását az 1870-iki törvény előmozdította, mert a kormány felhatalmazást nyert, hogy azokat 75 évre bérbe adhassa. Állatvilága igen gazdag és keletindiai jellegű. Emlősökből 100 faj fordul elő, így a J.-i rinocerus, a Bos Banteng, a Hylobates leuciscus, a tigris, szarvasok, a bu-

deng és maki majmok. Elefántja és medvéje nincs. Madárvilága gazdag, jellemző a bankivatyúk, a rizsmadár, az orrszarvú madár és a Collocalia esculenta, mely ehető fészkeit a D.-i partok mészsziklâinak barlangjaiban rakja. Rovarokban nagyon bővelkedik, ezek színpompájukkal tünnek ki. Nemes ércekben J. szegény. A bantami széntelepek elég vastagok, a nafta és aszfalt sok helyen található; Wonokromoban bő petroleumforrás van; a kuoni sóbányák elég sót szolgáltatnak; melegvízforrásai számosak. Rembang tartományban gyógyfürdők is vannak.

Lakosság, kereskedelem és közigazgatás. Az egész sziget őslakossága maláji fajbeli és 2 nagy csoportra oszlik: a szundaiakra és a tulajdonképeni J.-iakra, akikhez közelebb állanak a Madura szigetbeliek. Lakóiból közel 30.000,000 a benszülött; európai 80910, kinai 563,000, arab 29,000, hindu 23,000. A J.-iak átlagos magassága 165, a szundaiaké 158 cm., erős, nyílt fellépésű nép, a mongolokra emlékeztetnek. Bőrük barna, hajzatuk dús, szemük fekete és az asszonyok sokszor feltünő szépek. J. szigetén faluközösség, ú. n. dessa van elterjedve. A rizstermő földeket családok szerint osztják szét s a földosztást időnkint, rendesen öt évenkint ismétlik. Ennek az eljárásnak hibája az, hogy a jelenlegi birtokos biztosan tudja, hogy telkét a legközelebbi földosztáskor más fogja megkapni és így rablógazdaságot üz. A dessák főnökeit egy évre választják a tekintélyes, jómódú, régi lakosok közül. Őslakossága a XIV. sz. óta mohammedán; a keresztények száma köztük csak 26,000. A benszülött lakosság a földmivelésen kívül különösen az É.-i partokon és Madurán halászattal is foglalkozik. Házi állatai, ló, bivaly és szarvasmarha, rendkívül bőségesen vannak, úgy, hogy 1000 lakosra közel 300 állat jut. Gyáripara nincs; a háziiparágak közül a J.-iaknál a legfontosabb a timárság, ácsmesterség, a fegyverkovácsolás (a krissz tőr készítése); a kelméket az asszonyok szövik. Sokáig a belforgalom közvetítésére nézve az 1808. Daendels által épített és az egész szigeten áthúzódó kőút volt a legfontosabb, de 1867 óta mindig több és több vasút épül. 1909-ben 2158 km. vasúti vonala volt. A tengeri forgalmat Batávia, Szamarang, Szurabaja, Panarukan és Tjilatjap kikötők közvetítik, (1909) a bevitel értéke 200 millió, a kivitelé 300 millió holl. frt körül volt. A legfontosabb beviteli cikkek: pamutfonalak és kelmék, petroleum, hántolt rizs, halak, azonkívül húsnemüek, liszt, vaj, sör, vas, acél, arany- és ezüstpénz. A főbb kiviteli cikkek: gyarmatcukor, kávé, fahéj, rizs, dohány, tea, bőrök, kinahéj és csipős bors. J.-n, miként Németalföld összes indiai birtokain, a legfőbb kormányhatalom a Batáviában székelő főkormányzó kezébe van letéve; ő a végrehajtói és bizonyos megszorítással a törvényhozói hatalmat is gyakorolja, miért is 5 tagból álló tanács van melléje rendelve. Közigazgatásilag 17 tartományra oszlik a sziget; a tartományok regencykre (kerület), a kerületek disztriktusokra és ezek dessa-kra (község) oszlanak. A tartomány élén egy rezidens áll, alárendeltjei a külön szakvizsgázott segédrezidensek és ellenőrök. Az európai tisztviselők nem érintkeznek közvetlenül a néppel, hanem kinevezett vagy választott benszülött tisztviselők útján. Gyarmatpolitikájuk a nép vallásos érzelmét tisztelni és kifejleszteni a hollandi uralom iránti ragaszkodást. A németalföldi kormány a 28,310 európai tanuló részére 1909-ben 233 iskolát tartott fenn 1110 tanerővel. A benszülöttek számára (1909) 1088 népiskola volt 167,337 tanulóval. A népiskolai oktatás költsége $7^1/_2$ millió hollandi forintot tett ki. Felsőbb iskolája J.-nak Batáviában van.

Története. J.-t már Ptolemaios is említi Dzsabadin név alatt; történetének főkorszakai: 1. a brahma- és buddha-vallás uralma a kereszténység első századaiban; 2. a mohammedán vallás uralma a XII. sz.-tól kezdve és 3. az európaiak megtelepedésének kora. Az első korszakot homály fedi, a hagyomány szerint J. akkor több apró királyságra oszlott, amelyek közt leghíresebb Madzsapahit volt; Brambanam ismeretes egymásba épített templomairól; a Boro-Budor pagoda az idők pusztításai ellenére megmaradt és a brahmán művészet egyik remeke. Uttun-Gadeva a XIII. sz. végén az egész szigetet uralma alatt egyesítette. A brahma- és buddha-vallás uralmának 1478. az arabok véget vetettek; ekkor Madzsapahit királyság hatalma J.-n kívül 25 más szigetre terjedt ki. A mohammedánok alatt J. szigetén két szultánság (Demak és Csiribon) keletkezett, ezek kisebb fejedelemségekre oszlottak (Grissze, Bantam, Dzsakatra, Padzsang és Mintara). Az európaiak közül 1520. először portugálok kötöttek ki J.-n. A hollandiak 1596. jöttek Bantamba és a portugálokat kereskedelmi telepeikről kiszorították. 1602. John Lancaster angol telepet létesített Bantamban. 1683-ban a hollandiak üldözései miatt kénytelenek voltak utódaik azt elhagyni. A hollandiak az 1619. alapított Batáviából csakhamar terjeszkedtek K. felé és hosszabb háboruk után 1749. a leghatalmasabb szultán is meghódolt s a XVIII. sz. második felében már egész J. urai. A németalföldi keletindiai társaság erőszakosságai, Anglia és Hollandia háborui J.-ra káros hatással voltak. Daendels főkormányzó 1808—11. sok bajt orvosolt, kiépítette Anjer és Banjuvangi közt a szigeten végighúzódó utat s a fejedelmek kénytelenek voltak udvaraikon hollandi kormányzónak helyet adni. 1811. J. angol kézre jutott, de a hollandiak 1814. visszakapták. 1830-ban nagy felkelés volt J.-n Diepo Negoro alatt, de vérbe fojtották; 1846., 1848—49. is háborut viseltek a szomszédos szigetek fejedelmeivel. 1904 febr. a Merapi tűzhányó kitört és sok áldozatot követelt.

Irodalom. 1659—1870-ig irodalma: Verhandlingen van het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen XXXIX. köt. 2. füzetében van összegyüjtve (Proeve eener Ned. Indische Bibl. van der Chijs) és Kan munkájában 1880-ig: Proeve eener geogr. bibliographie van Nederlandsch Oost Indie, Utrecht 1881. A kiválóbb munkák: Junghuhn, J., seine Gestalt, Pflanzendecke und innere Bauart, Leipzig 1852—54, 3 köt.; Raffles, Hist. of J., 1830; Hoola van Nooten: Fleurs, fruits et feuillages de J., 1882; Veth, J., geogr., ethn., hist., 3 köt., 2. kiad., 1896—1903; Schulze Führer auf J., Batavia 1897; van Deventer, Geschiedenis der Niederlanders op J., 2. kiad., Haarlem 1895; J. Chailley-Bert, J. et ses habitants, Paris 1900; H. Breitenstein, 21 Jahre in Indien, 2 köt.: J., Leipzig 1900. Térképek: J. Residentiekaarten, Haag 1880-tól.

Javadalmazás *(dotáció)*, ellátás javakkal, pénzzel. Ilyen értelemben beszélnek valamely ál-

lással egybekötött J.-ról, vagy egyes igazgatási ágak J.-áról, értve alatta azt a pénzösszeget, ami az állami költségvetés szerint ez igazgatási ág szükségleteire szolgál, vagy a törvényhatóságok állami dotációjáról, azaz arról az összegről, amellyel az állam a törvényhatóság terheinek viseléséhez hozzájárul stb.

Javadalom, általában oly birtok, amelynek a birtokos nem tulajdonosa, hanem csak jövedelmeit húzza; különösen így nevezik (praebenda, beneficium) azokat a javakat, melyeknek jövedelme meghatározott egyházi hivatallal van összekötve. L. *Egyházjavadalom*.

Jávai irodalom, l. *Jávai nyelv és irodalom*.

Jávai lövőhal, l. *Lövőhal*.

Jávai majomember *(Pithecanthropus erectus* Dubois, állat), az Emberszabású majmok *(Simiidae)* családjába tartozó, kihalt, rendkívül fejlett majomfaj, melyet átmeneti lénynek tekintenek az ember és a majmok között. Koponyatetőből, bal combcsontból és két fogból (2. és 3. bal

A jávai majomember koponyája és combcsontja.

zápfog) álló maradványait *Dubois* Jenő hollandiai orvos 1891. és 1892. találta meg Jávában, Trinil helység közelében, a Bengavan-folyó partján. A combcsont és a két fog a koponyatetőtől 15 méter távolságban feküdt, amiért némelyek kétségbe vonták e csontok összetartozóságát, de jogosulatlanul, mert a combcsont és a két fog nagyon hozzáillik a koponyához. Dubois a J. geológiai korát harmadkorinak, nevezetesen pliocénkorinak tartotta, az újabb vizsgálatok *(Volz, Elbert, Schuster)* szerint azonban flatalabbkorú, valószínűleg a pleisztocén elejéről v. közepéről való. 45 cm. hosszú combcsontja alapján ítélve kb. gorilla nagyságú lehetett. Koponyájának térfogata 800—950 cm^3-re becsülhető: koponyatérfogata, vagyis ami ezzel egyértelmű, az agyvelő fejlettsége dolgában a J. az ember és a majmok között közbülső helyzetet foglal el, amennyiben az ember koponyatérfogata legkevesebb 950 cm^3, a gorilláé pedig 463 cm^3. A tudósok egy része a J.-t a majmok és ember közti átmeneti lénynek, valóságos ősembernek, más része pedig kihalt óriás majomfajnak, a gibbonok kihalt ősalakjának tartja. A mellékelt *ábrák* a J. combcsontját, valamint egész koponyájának Dubois által készített rekonstrukcióját tüntetik fel. Érdekes a combcsont felső végén látható kóros kinövés. V. ö. *Klaatsch*, Der gegenwärtige Stand der Pithecanthropus-Frage (1899); *Schwalbe*, Studien über Pithecanthropus erectus (1900).

Jávai növényviasz, a Jáva és Szumatra-szigeteken termő *Ficus ceriflua* tejnedvéből nyert viaszszerű anyag, melyet *Szumatra-viasznak* is neveznek.

Jávai nyelv és irodalom. A jávai nyelv, melyet Közép- és Kelet-Jáva mintegy 18 millió lakosa beszél, a maláj-polinéziai nyelvcsaládhoz tartozik. A keleti rész sok indiai elemet mutathat fel. A tanultabb jávaiak irodalmi nyelvnek egy mesterséges, a szanszkrithoz szókincsére nézve igen közelálló nyelvet, a kavit használták, amelynek emlékei a K. u. 800—1400-iki időszakban is nyomozhatók. A jávai írás is a régi kavi írásból fejlődött, amely egy régi indiai írásból keletkezett. A jávai nyelv legjobb nyelvtana T. Roordas, Javaansche grammatika (Amsterdam 1855), rövidebbre fogva: Beknopte javaansche grammatika (u. o. 1875, 4. kiad. 1893); Favre: Grammaire javanaise (Paris 1866) és Bohatta, Praktische Grammatik der javanischen Sprache (Wien 1892); Favre egy Dictionnaire javanais-français-t is kiadott (Wien 1870). A Gericke-féle Jávai-hollandi szótár (Amsterdam 1847) javított kiadását Roorda-Vreede adta ki (2. kiad. 1883—1886).

A jávai irodalom gazdag a különböző tartalmú művekben. A legbecsesebb költemények egy része a régi ú. n. kavi nyelvből való fordításokból áll. Idetartoznak a Brata-yuda, az Ardjuna-Sasrabahu, a Wiwaha, a Rama, s a Manik-Maya. Az eredeti jávai művek közt kiemelendők az ú. n. Babad c. terjedelmes krónikák, amelyek többnyire kötött beszédben vannak írva. Történeti regénynek vehető a Damar Wulan, a legendaszerű Adji-Saka, az Angling-Darma története és a Djaja lengkara. A történeti regénynek mozlim hagyományon nyugvó neme a Mózes és Pharao király története, a Radja Pirangon és a terjedelmes Menak. A drámairodalomban jellemző, hogy a színházi előadások anyaga régi epikus költeményekből van meritve. Ilyenek a Pregiwa, Palasara, Pandu, Purwa, Abiasa. Kedvelt az állatmese is, ilyen pl. a Kantjil. Az újabb irodalom szellemi termékei közül kiemelendő a Purwa Lelana Útleírása. A jávai nyelvterületen fókutatók: a hollandi Roorda, de Hollender, Meinsma, van den Brock, Vreede, a német Rost és a francia Favre.

Jávai rostakagyló *(Aspergillum)*, l. *Rostakagyló*.

Javak *(jav, jószág, jó)*, így nevezzük mindazt, aminek gazdasági szempontból értéket tulajdonítunk. A társadalmi gazdaságtan szempontjából J. a szükségletek kielégítésének az eszközei. A J. alkotó eleme az érték. A J.-at sokféleképp lehet megkülönböztetni: szabad J. a természet azon adományai (levegő, víz, napsugár stb.), amelyek vagy általában, vagy bizonyos adott helyzetben minden fáradság, minden áldozat nélkül megsze-

rezhetők, többnyire vagy általában, vagy viszonylagosan korlátlan mennyiségben rendelkezésre állanak és ennek következtében a gazdálkodásnak nem tárgyai. A gazdálkodás, a takarékoskodás, a számítás tárgyai csak azok a J., amelyeknek megszerzése, előállítása valami áldozatot követel; ezek a *gazdasági* J. Megkülönböztetjük továbbá a személyi és tárgyi J.-at: az előbbiek a forgalomban mint *szolgálatok* szerepelnek. Számos nemzetgazda külön csoportba veszi a *viszonyoknak* nevezett J.-at, t. i. azon előnyöket, élvezeteket, melyek valamely gyakorlatilag értékes gazdasági vagy jogviszonyból származnak, pl. szabadalmak, vagy a kereskedőnek vevői köre stb. Különbséget tesznek továbbá föltételes és föltétlen, átruházható és átruházhatatlan, helyettesíthető és helyettesíthetetlen J. között stb. V. ö. *Földes*, Társadalmi gazdaságtan, továbbá az összes elméleti közgazdaságtanok. L. még *Jövedelemeloszlás*.

Javalcuz vagy *Jabalcuz* (ejtsd: habalkúdsz), hegy és kénes fürdő Spanyolországban, Jaen mellett (l. o.).

Javallat és *ellenjavallat*, l. *Indikáció*.

Javára írás, l. *Jóváírás*.

Javari (ejtsd: havari; *Jacarara, Yacarana*), az Amazonas jobboldali mellékfolyója, felső részén Aruitának nevezik s itt a Peru és Brazilia közti határon folyik végig, hatalmas őserdőkön haladva át Tabatingánál torkollik. Hossza kb. 945 km.

Javas, olyan egyén, aki jóslással, bűbájossággal, különösen ú. n. ráolvasással, iralással (l. o.) gyógyít. A J.-ok többsége az asszonynépből kerül ki s tilalmas és többnyire veszedelmes mesterségük mélyen belevág a boszorkányság körébe. L. még *Jóslás, Kuruzsló* és *Ráolvasás*.

Java-tyúk, az óriás testü tyukok csoportjába tartozó, Észak-Amerikában tenyésztett, de Európában is ismeretes és a Plymouth-Rockhoz hasonló termetes, korán fejlődő fajta. Színe vagy sötétfekete, fémes fénnyel, v. fekete-fehéren tarkázott, houdan-színű (Mottled). Eleven természetü, jó tojó; világos-barnás tojása meglehetősen nagy; a jércék már 5—6 hónapos korban kezdenek tojni. Ügyúttal kedvelt húsfajta is. A kakas súlya 4—5, a jércéé 3—4 kg.

Javea (ejtsd: hávea, *Xabea, Jabea*), város Alicante spanyol tartományban, Denia kerületben, a Földközi-tenger egyik kis öble mellett, a Mongo D.-i lábánál, (1910) 7250 lak., régi körfalakkal, gyümölcskivitellel, halászattal. A Baleari-szigetekre vezető kábel innen van lefektetve.

Javelle-víz, l. *Eau de Javelle*.

Jáver (török) a. m. segéd, hadsegéd, újabban különösen szultáni hadsegéd. E hadsegédek legfőbbje a *szer-jáver*, a legnagyobb palotai méltóságok egyike.

Javítási elmélet, l. *Büntetőjogi elméletek*.

Javítási forgalom, az árúknak az a vámmentes forgalma, melynek alapján az országba javítás céljából beérkezett árú vámmentesen térhet vissza a külföldre, ill. a javítás céljából külföldre küldött árú szabadon jön vissza az országba.

Javítások *(melioratiók)* alatt értjük általában a dolog értékének vagy használhatóságának emelésére fordított költekezést, l. *Beruházás*.

Javítnok a. m. *korrektor* (l. o).

Javító gyarmat, oly belföldi földmívelési telep, mely fiatalkorú bűntettesek, csavargók és züllöttek erkölcsi nevelésére és munkáltatására szolgál. Ilyen volt a De Metz által 1839. alapított J. Franciaországban. L. még *Industrial school, Reformatory*.

Javítóintézetek, nevelőházak a züllésnek indult, v. a züllés veszélyének kitett gyermekek részére. Magyarországon a J. felállítását először a Btk. rendelte el, kezdetben azonban nem mutatkozott életképesnek, de utóbb oly fokra fejlődött, hogy ezen a téren Magyarországot egész Európa vezető államnak ismeri el, mígnem a Bn. a javítónevelést a fiatalkorúak kriminalitásának leküzdésére irányuló állami és társadalmi tevékenység központjává tette. Ez idő szerint Magyarországon hat állami és mintegy 20 magánjavítóintézet van, a magánintézetek teljes függetlenségben vannak az államtól, illetőleg az igazságügyi kormánytól. Az állami J. felállításuk sorrendjében: Aszód, Kolozsvár, Székesfehérvár, Kassa és Szamosújvár fiuk és Rákospalota leányok részére. Ezekben az intézetekben összesen mintegy 2500 növendéket lehet elhelyezni. A magánintézetek közül nevezetesek a püspöknádasdi, lorettomi, dunaalmási, szikszói, a makói, a szegedi, a soproni stb. A J.-be olyan kiskorúakat vesznek fel, akik bűncselekményt követtek el és javítónevelésüket a bíróság v. a gyámhatóság elrendelte, felvesznek továbbá olyanokat is, akik bűncselekményt ugyan nem követtek el, de atyjuk v. gyámjuk a felvételt azért kéri, mert ez erkölcsi romlásuk megakadályozása végett szükséges. Tizennyolc évnél idősebb korut a javítóintézetbe felvenni nem lehet. A felvételt, ha nem bírói ítéleten alapszik, az igazságügyminiszter engedi meg. Az intézetek közül kettőnek ipariskolai jellege van: az aszódi javítóintézetben kocsigyártó, a kassaiban pedig bőr-, textil- és fa-iparisкola van. Azok a növendékek, akik az iparisкolát elvégzik, mint felszabadult segédek hagyják el az intézetet és így megélhetésük biztosítva van. Az aszódi intézetben elsőrangú automobilok készülnek, sőt az utóbbi időben már a motorok gyártása is megindult. A kassai intézetben igen nevezetes bőröndös és bőrdíszmű-ipar van; ezenfelül az asztalosságban és a textil-iparban is magas szinvonalon áll a termelés. Mindegyik intézetben, de különösen az aszódiban és a kassaiban igen magas fokon álló kertészetet is ünznek, az aszódi intézetben mintagazdaság is van. Az intézetek gyártmányai hazai és világkiállításokon több izben nagy díjat nyertek.

Ha a növendék teljesen megjavultnak látszik, kisérletileg kihelyezik és a társadalmi egyesülések segítségével munkához juttatják. Az elhelyezés a tapasztalatok szerint nem ütközik nehézségbe. Ha a kisérletileg kihelyezett növendék 21 éves koráig, vagy ezen belül 2 évig jól viseli magát, kihelyezése véglegessé válik, máskülönben visszaszállítják az intézetbe. Az intézetben 21 éves korán túl senki sem tartható, minélfogva ennek a kornak elérésével mindegyik növendéket véglegesen kihelyezik. Az intézetek működésének eredményét a kihelyezettekre vonatkozó statisz-

tikai adatokon lehet ellenőrizni. Ezek az adatok azt mutatják, hogy a J. kiváló eredménnyel működnek. Ugyanis a kihelyezettek alig 8—10%-a tanusít kifogásolható viseletet: 60—70% jó viseletü, a többi ismeretlen. Feltehető azonban, hogy az ismeretlenek túlnyomó része is jó viseletet tanusít, mert a statisztikai adatgyüjtés alól éppen azok akarják kivonni magukat, akik multjukat szégyenlik

A javítónevelés irodalma igen nagy, de összefoglaló elméleti és gyakorlati munka alig van. A magyar viszonyokat illetőleg v. ö. *Angyal*, A fiatalkorúakra vonatkozó büntetőjogi szabályok kommentárja (Budapest 1913); *Balogh* J., Fiatalkorúak és büntetőjog (u. o. 1909): *Kun-Láday*, Küzdelem a fiatalkorúak kriminálitása ellen (u. o. 1905).

Javító keresztezés v. *nemesítő keresztezés* az a tenyésztő eljárás, amikor nemesebb fajtáju tenyészhimekkel közönségesebb fajtáju női ivarú állatokat pároztatunk. A J. az országos közöstenyésztésben általános alkalmazásban van, pl. a nemes fajtájú állami mének a földmivelők kevésbbé nemes kancaállományát hivatottak javitani.

Javítóműhelyek, l. *Műhelyek*.

Javítónevelés, a züllött és büntettes fiatalkorúakkal szemben a Bn. (büntető novella: 1908. XXXVI. t.-c.) és a fiatalkorúak bíróságáról szóló 1913. VII. t. c. értelmében alkalmazandó intézkedés. *Célja* megfelelő szigorral, az erkölcsi nevelés s a munkáraszoritás útján a fiatalkorút jó útra téríteni s megmenteni a további zülléstől. J.-nek vetendők alá a züllött gyermekeken (12 éven aluliak) kivül: *a)* a beszámitási képességgel nem biró züllött fiatalkorúak, ha büntetendő cselekményt követtek el, *b)* büntetendő cselekményt elkövetett ely fiatalkorúak (12—18 évesek), kiknél a cselekmény elkövetésekor a büntethetőséghez szükséges értelmi és erkölcsi fejlettség megvolt s kiknek jövőbeli magaviselete és erkölcsi fejlődése érdekében csak a hosszabb ideig tartó állandó intézeti kezeléstől várható siker. A J.-t a biróság határozatlan időtartamra mondja ki, mindazonáltal nem tarthat az egy évnél rövidebb ideig s nem terjedhet túl a fiatalkorú 21-ik évének betöltésén. A J.-re itéltek állami vagy az igazságügyminiszter által e célra kijelölt *javítóintézetbe* (l. o.) vagy *gyermekmenhelybe* (l. *Gyermekvédelem*) utaltatnak, honnét a kihelyezés a 21-ik (gyermekmenhelynél 15-ik) életév betöltésével, vagy kisérletileg előbb is (ha a fiatalkorú egy évet már az intézetben töltött és teljesen megjavultnak látszik) történik a felügyelő hatóság (l. *Patronázs*) javaslatára. A kisérleti szabadonbocsátás két évi próbaidőre történik s a kihelyezettet felügyelet alá helyezik és munkával látják el. Ha ez idő alatt a fiatalkorú erkölcstelen vagy csavargó életmódot folytat, úgy a 21-ik életévét még be nem töltött fiatalkorú igazságügyminiszteri rendelkezésre az intézetbe visszaszállitandó, ellenkező esetben, azaz ha a próbaidő kifogástalanul telt el, a kisérleti kihelyezés végleges szabadonbocsátássá alakul át. L. még *Nevelőintézkedés*, *Utólagos javítónevelés*.

Javítónevelőintézetek, l. *Javítóintézetek*.

Jávor, a Kárpátok ÉK.-i határláncolatának egyik kisebb tagja Sáros vmegyében, a Tarcsa és Szekcső völgye közt. A J. a Csergő hegycsoport folytatásának tekinthető, melynek gerincébe majdnem észrevétlenül megy át. Legnagyobb emelkedése a Szoliszko (1101 m.). Gerince túlnyomóan erdős; geológiai alkotása megegyezik a Csergőével.

Jávor (azelőtt: *Jalova*), kisk. Bereg vm. alsóvereczkei j.-ban, (1910) 133 rutén lak.; u. p. és u. t. Alsóvereczke.

Jávor *Pál*, festő, szül. 1880. Budapesten. A mintarajziskolában kezdte meg tanulmányait s Benczur mesteriskolájában folytatta. Egy ideig tagja volt a szolnoki művésztelepnek, aztán külföldi tanulmányútra ment; hazatérve, gyüjteményes kiállítást rendezett műveiből a Nemzeti Szalonban 1910., ahol a Nemes-díjat nyerte. 1912-ben a Műcsarnok tárlatán az Erzsébetvárosi kaszinó díját kapta *Ábránd* c. nagy festményére. Egy évvel előbb falfestményekkel diszitette a budapest-soroksári-úti elemi iskolát.

Javoranj, adók. Zágráb vmegye dvori j.-ban, (1910) 1394 szerb lakossal; u. p. és u. t. Dvor.

Jávorantilóp, l. *Antilópok*.

Jávorfa (növ.), l. *Juharfa*.

Jávorfalu, kisk. Szatmár várm. nagysomkúti j.-ban, (1910) 179 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagynyires.

Javorina, gyakori hegynév Magyarország É.-i részében; jelentékenyebb a *J.-hegycsoport* az ÉNy.-i határláncolatban (Nyitra és Trencsén vm.-ben), mely Miavától ÉK.-re emelkedik és a Vlára-szorosig terjed; többnyire erdőborította, széleshátu hegycsoport, melynek legmagasabb csúcsa a *Nagy-J.* (968 m.), Nyitra vm. és Morvaország határán; Vágújhelyről érhető el legkönnyebben.

Javorina, kisk. Szepes várm. késmárki j.-ban, (1910) 396 tót, magyar és német lak., postahivatallal és postatakarékpénztárral; u. t. Szepesbéla. J. a Magas-Tátra É.-i oldalában fekszik s a hegységbe teendő kirándulások egyik kiinduló pontja. Hohenlohe-Oehringen herceg palocsai uradalmához tartozik; Javorinán a herceg szép nyári kastélyt építtetett és vadaskertet rendezett be; két papiranyaggyára és vasgyára is van itt. Környékén, a Javorinka-völgy oldalában két kis barlang van.

Javorinka, a Dunajeczbe ömlő Bialka mellékvize, a Magas-Tátra É.-i oldalán, a Varangyos-tóból ered s a Javorina és Podspádi érintésével Jurgov közelében a Bialkába ömlik. Hossza mintegy 18 km. Természeti szépségekben gazdag völgyét turisták gyakran keresik fel.

Jávorka, 1. *Ádám (kosztolányi)*, II. Rákóczi Ferenc hadvezére és fölovászmestere, szül. Nagy-Kosztolányon (Nyitra) 1683. v. 1684., megh. mint emigráns Jaroslawban (Galicia) 1747 aug. 19. A Rákóczi-felkelés hírére ott hagyta a nagyszombati egyetemet és a nyitravmegyei flukból alakított gyalogezredbe állott; 1708. hadnagy, előbb Ocskay László, majd Géczy Gábor lovasezredében. Midőn Ocskay 1708 aug. a császáriakhoz pártolt és ezredét Pálffy kelepcéjébe vitte, J. egyike volt ama négy ifjú főtisztnek, akik boszut esküdtek az

áruló ellen, kit 1710 jan. 1. a verbói Révay-kastélyban kézre kerítvén, lefejeztettek. A szatmári fegyverletételt rosszalva, Rákóczival Lengyelországba bújdosott, honnan több kuruc főtiszt megbízásából álruhában újra bejárta Magyarországot, hogy egy újabb fölkelés útját egyengesse. Azonban felismerték és Buda várába vitték, honnét megszökvén, 1712 jún. visszatért Bercsényihez Lengyelországba. Azután Csereyvel, Máriássyval és Turkoly Sámuellel orosz szolgálatba szegődött. 1716-ban Bercsényivel Törökországba ment, midőn pedig az öreg Bercsényi XV. Lajos francia király szolgálatában levő fia, gróf Bercsényi László számára a flatalabb magyar emigránsokból saját huszárezredet szervezett: J. is otthagyta (1721 júl.) Rodostót és a Bercsényi-ezredben őrnagy, majd alezredes lett. 1724—25-ig Rákóczi megbízásából Moszkvában járt Nagy Péter cárnál, aki neki megígérte, hogy sereggel fogja Rákóczit Erdély visszafoglalásában támogatni. Rodostóba térvén vissza, ott Rákóczi fővászmesterévé tette. Néhány évvel utóbb J. megint francia zászló alatt harcolt, 1735. pedig lengyel főtiszt lett és egyúttal XV. Lajos apósa, Leszczynski Szaniszló lengyel trónjelölt érdekében működött. Most, 61. évében, mint herceg Czartoryski Ádám jószágkormányzója nyomára jött Ilyvóban a gróf Forgách Simon és Zsigmond elhúnyta óta elkallódott Rákóczi-levéltárnak. Sokféle akadály leküzdése után J. a levéltárt 1747 febr. 1. Skolie határszéli (galiciai) városban a gróf Forgách-család küldötteinek csakugyan átszolgáltatta és így az utókor számára megmentette. Néhány hónappal utóbb a sokat hányatott, derék ember Jaroslawban elhúnyt. *Jókai* Mór Szeretve mind a vérpadig c. regényének egyik főhőse. V. ö. *Thaly* Kálmán, J. Ádám ezredes (Századok, 1888). Fiai közül J. János, a francia állampolgár, atyja halála után visszatérhetett hazájába, de birtokait nem kapta vissza. Másik fia 1763. halt meg Pozsonyban mint szerzetes.

2. *J. Sándor*, botanikus, szül. Hegybányán 1883 márc. 12. A budapesti egyetemen 1906. botanikai doktorátust nyert és 1907-ben muzeumi segédőr, 1912. őr lett a Nemzeti Muzeumban. Monografikus munkái és florisztikai értekezései közül főbbek: *Hazai Onosma fajaink* (Annal. mus. nat. Hung. IV. 1906); *Néhány adat a magyar flóra ismeretéhez* (Magy. Botan. Lapok IX. 1910); *Az Erysimum erysimoides csoportról* (Magy. Botan. Lapok XI. 1912).

Javornik, a Kárpátok magyar-morva határláncolatának tagja, mely Trencsén vmegye és Morvaország határán, a liszai hágótól a turzorkai völgyig terjed. A hegycsoport DNy.-ról ÉK. felé csap s inkább hegyes fensíkot, mint egyszerű hegyláncot képez. Gerincének főbb emelkedései a Makita (923 m.), J. (1071 m.) és Csemerka (1053 m.). A gerinccel párhuzamosan s tőle csak 4—5 km.-nyire folyik a Felső-Becsva, miért is a J.-nak É. felé csak igen rövid mellékágai vannak, míg D. felé egymással párhuzamos és 15—20 km. hosszú, helyenkint 1000 m. magasságot elérő ágakat bocsát a Vág völgyére.

Javornik, adók. Zágráb vm. dvori j.-ban, (1910) 300 szerb lak., u. p. és u. t. Dvor.

Jávoros (azelőtt: *Zsugásztra)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. magyarláposi j.-ban, (1910) 213 oláh lak., u. p. és u. t. Nagyilonda.

Javorovac, adók. Belovár-Körös vm. kapronczai j.-ban, (1910) 406 szerb lak., u. p. és u. t. Podvarski-Novigrad.

Jávorszarv (növ.), l. *Platycerium*.

Jávorszarvas *(Alces,* állat), a Szarvas-félék családjába tartozó emlősállatnem. Jellemzők a törpe rózsatőből hengeres alappal kinövő és azután lapáttá szétterülő agancsai. Két élő és 3 kihalt faj ismeretes. A *közönséges J. (Alces machlis* Ogilby) a szarvasok között a leghatalmasabb termetű. A meglett bika 2·6—2·8 m., farka 10 cm. hosszú, magassága 1·9 m. Törzse aránylag rövid és vastag; melle széles; marja majdnem púpos; háta egyenes; feje nagy, hosszúra nyúlt; arcorra nagyon széles, hosszú, vastag, felduzzadt és elül lecsapott; nyaka rövid és vastag; lábszárai nagyon magasak és egyforma hosszuak; farka nagyon rövid. A meglett bika agancsa hatalmas, lapátalakuan kiszélesedett és 20 kg. súlyú is lehet. Szőrözete hosszú, sűrű és merev. Színe vörösesbarna, a sörényen és a fej oldalán fényes, sötét feketebarnába, a homlokon vörösesbarnába s a száj végén szürkébe hajló, lábai hamuszürkék. Régen Európában elterjedtebb volt. Ma Európában a Balti-tengermelléki lapályokon, Svédországban, Norvégiában és Oroszország néhány pontján fordul elő; Ázsiában az é. sz. 50°-ától egész északon a nagy erdőségekben sokkal gyakoribb. Régebben hazánkban is élt; hogy mikor pusztult ki, nem tudjuk. Németországban csupán a Tilsit melletti ibenhorsti és tafellaingkeni vadászterületeken és a königsbergi kormányzóság 16 erdészeti kerületében él 300—400 drb. Amerikában, nevezetesen Kanadában, Alaszkában, Uj-Braunschweigban, a Fundy-öböl mentén és a Sziklás-hegységben él a J. másik faja: az *amerikai J. (Alces americanus* Jardine), melyet sok zoológus azonban nem tart külön fajnak.

Jávorvölgy (azelőtt *Pontinásza)*, kisk. Szolnok-Doboka vm. bethleni j.-ban, (1910) 139 oláh lak., u. p. Középfalva, u. t. Retteg.

Javurek, *Karel*, cseh történeti festő, szül. Prágában 1815., megh. u. o. 1909 márc. 23. Tanulmányait Prágában, Bécsben, Belgiumban és Párisban (Couturenél) végezte. Képeinek tárgyát leginkább a cseh történelemből merítette. Nevezetesebb művei: Huss János útrakelése; II. Sobeslav a ravatalon; Prágai Jeromos; Zizka; Nepomuki Szent János; Katonák a harmincéves háborúból stb.

Jaworów, város, J. galiciai kerületi kapitányság székhelye, Lembergtől Ny.-ra, (1910) 10,208 lengyel és rutén lak., agyagárukészítéssel és szeszégetéssel. Kastélyában gyakran lakott Sobieski lengyel király. Nagy Péter itt lépett házasságra I. Katalinnal. K.-re van Szklo kénes vízforrással és katonai fürdőintézettel.

Jaworzno, közs. Chrzanów galiciai kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 11.563 lak., kőszénbányákkal, cinkfehér- és üveggyárral.

Jaxartes, a *Szir-Darja* (l. o.) régi neve.

Jaxt, folyó, l. *Jagst*.

Jay (ejtsd: zsé), *Antoine*, francia író, szül. Guîtresben (Gironde) 1769 okt 19., megh. Lagorceban

1855 ápr. 9. A restauráció után előbb a Constitutionnel, majd az általa 1818. alapított Minerve c. lapot szerkesztette. Liberalizmusáért Jouyval együtt börtönre vetették. Itt írták meg Les hermites en prison (1823, 2 köt.) c. művüket. Említést érdemlő művei továbbá: Histoire du ministère du cardinal Richelieu (1815, 2 köt.) és Oeuvres littéraires (1831, 4 köt.).

Jayadeva, indus lirikus, l. *Dzsajadeva*.

Jayanta, Asszam indiai tartomány egy része, l. *Dzsaintia*.

Jayet (ásv.), a. m. *gagát*.

Jayme (ejtsd: haime, a. m. *Jakab*), *madridi herceg*, szül. 1870 jun. 27 Veveybenben (Svájc), *Don Carlos* spanyol trónkövetelő (l. *Carlos*, 5.) és *Margit* parmai hercegnő fia. A grodnói orosz gárdahuszárezred szabadságolt ezredese. Nővére, *Bourbon Blanka* hercegnő, felesége *Lipót Szalvátor* főhercegnek.

Jazadfa, magyar mitológiai szó, l. *Zádokfa*.

Jazak, adó- és pol. közs. Szerém vm. iregi j.-ban, (1910) 1798 szerb lak., postaügynökség, u. t. Vrdnik.

Jazaták, l. *Ized*.

Jazavica, adók. Pozsega vm. novskai j.-ban, (1910) 718 horvát és szerb lak., u. p. és u. t. Gornji Rajić.

Jazeran (*jaseran*, franc., ejtsd: zsazerañ), a pikkelypáncél egy neme.

Jazid, arab név, l. *Jezíd*.

Jazigok, l. *Jazygok*.

Jazisu (*pehlevi*) a. m. áldozat, l. *Zend-Aveszta*.

Jazma (török) a. m. írás, irott valami; azonkivül kelme is, melyre a szín kézzel van ráfestve.

Jázmin (növ.), l. *Jasminum* és *Philadelphus*.

Jázmincserje (növ.), l. *Philadelphus*.

Jázmin-olaj (növ.), a *Jasminum odoratissimum*, *Jasminum grandiflorum* és *Jasminum officinale* virágaiból nyert szagos olaj. E növényeket most melegebb vidékeken, kivált Dél-Franciaországban nagyban mívelik s ott belőlük évente 200,000 kg. virágot termelnek. Az olajat most «enfleurage» útján nyerik, amely eljárással 1000 kg. virágból 1800 gr. éterikus olaj kapható, míg azelőtt lepárlás útján csak 200 gr.-ot vonhattak ki.

Jazvenik, adók. Zágráb várm. sziszeki j.-ban, (1910) 285 horvát lak., u. p. Sela, u. t. Sziszek.

Jazygok, másképen *aszok* v. *jászok* (l. o.), némelyek szerint szláv származtok, mások szerint turáni lovasok a Maeotis tava, majd a Fekete-tenger É.-i részén levő síkságon, Kr. e. száz esztendővel a Magyar Alföldre nyomultak be s részint letelepedtek, részint kóboroltak. Ez utóbbiak a *metanasta* vagyis a *kóbor jászok*. A rómaiak gyakran küzdöttek ellenök s Marcus Aurelius 172-ben, Carus 283-ban nagy győzelmet aratott rajtuk. Száz esztendő mulva a hunnoknak hódoltak s a hunn birodalom bukása után a gótok ellen való küzdelemben pusztultak el. A mostani jászok (l. o.) a régieknek lakóhelyén a XI. sz.-ban telepedtek le. A rájuk vonatkozó irodalmat l. *Jászok* alatt.

Jazzi (*Cima di J.*), a Monte Rosa hegycsoporthoz tartozó hegy, Ny. felé a Gorner és Findelen-gleccser irányában szeliden lejt. K.-en meredeken szakad le; 3818 m. magas.

J. C. (lat.) a. m. *Jesus Christus*; néha *Julius Caesar*

Jeaffreson (ejtsd: dzseffrszn), *John Cordy*, angol író és irodalomtörténész, szül. 1831 jan. 14. Framlinghamban (Suffolk), megh. 1901 febr. 2. Londonban. Számos regényen kivül három terjedelmes művelődéstörténeti tanulmányt írt: A Book about Doctors (1860, 2 köt.); A Book about Lawyers (1866) és A Book about the Clergy (1870, 2 köt.) címen. Irodalomtörténeti és történeti művei közül kiemelendők: The real Lord Byron, new views of the poet's life (1883, 2 köt); The real Shelley (1885, 2 köt.); Lady Hamilton and Lord Nelson (1887, 2 köt.); The Queen of Naples and Lord Nelson (1889, 2 köt.) és Victoria, Queen and Empress (1893, 2 köt.).

Jean (franc., ejtsd: zsañ) a. m. János.

Jean d'Arras (ejtsd: zsañ darasz), francia író a XIV. sz.-ból. L. *Melusina*.

Jean de Meung (ejtsd: zsañ dö möñ), a *Roman de la rose* második részének a szerzője. L. *Francia irodalom*.

Jean de Noir (ejtsd: zsañ dö noár), *Fekete* János (galánthai) író egyik álneve, l. *Fekete*-család.

Jean de Paris (ejtsd: zsañ dö pari), Boieldieu operája, egy XV. sz.-i francia regényen alapszik (Le roman de Jehan de Paris, kiadta. A. de *Montaiglon*, Paris 1867), amely viszont Beaumanoir Jehan et Blonde c. verses regényének szabad átdolgozása. Ez utóbbi a Horn et Rimenhild c. francia regény közvetítésével (kiadta *Stengel*, Marburg 1883), angolszász eredetire vezethető vissza.

Jean de Roye, a *Chronique scandaleuse* szerzője (l. o.).

Jeanette-expedició, l. *De Long*.

Jean Jacques (franc., ejtsd: zsañ zsak) a. m. János Jakab. Ez volt *Rousseau* keresztneve s gyakran csak J. néven említik.

Jeanne (franc., ejtsd: zsann) a. m. Janka, Johanna.

Jeanne d'Albret (ejtsd: zsann dalbré), Navarra királynője, II. Henrik navarrai király leánya és örököse, szül. 1528 jan. 7., megh. Párisban 1572 jun. 9. Férje *Bourbon* Antal herceg volt, kihez 1548. ment nőül s vele együtt buzgó pártfogója volt a hugenottáknak. Fia, a későbbi *IV. Henrik* francia király, Navarrát végleg egyesítette Franciaországgal.

Jeanne d'Arc (ejtsd: zsann dárk), másként az *orléansi szüz*, Franciaország nemzeti hőse, szül. Domremy faluban (Champagne) 1412 jan. 6., megh. Rouenban 1431 máj. 30. Szülei egyszerű földmívesek voltak. A kis J. már gyermekkorában komoly és vallásos lelkü volt és imádság közben vallási viziói voltak. A szülőföldjét és hazáját dúló 100 éves angol háború borzalmainak hatása alatt úgy vélte, hogy Isten őt szemelte ki Franciaország megszabadítójának. Rajongó hite és erős bizalma legyőzte a sok akadályt s 1429 febr. VII. Károly francia király szine elé került, ki akkoriban elcsüggedve és közömbösen nézte az angolok előnyomulását és országának pusztulását. Miután a királyt és udvari embereit meggyőzte isteni küldetéséről, egy reá bizott kis csapat élén az angoloktól erősen szorongatott Orléans városát me-

rész támadással felmentette az ostrom alól (1429 ápr. 29). Ezen első sikere után a fellelkesült francia seregek élén egymásután több fényes győzelmet vívott ki az angolokon. Küldetése végcéljaképpen VII. Károly királyt az ellenségtől elfoglalt városok során keresztül Rheimsbe vitte, hogy ott Franciaország törvényes királyává koronáztassék (1429 júl. 17). VII. Károly hálából J. családját nemesi rangra emelte, Domremy falut pedig örökre felmentette az adófizetéstől. Ezután haza akart térni szülőfalujába, de a király kérésére tovább is a seregnél maradt. Isteni hivatásában való hite azonban mindinkább csökkent s minthogy az irigy vezérektől kellő támogatásban nem részesült, egymásután több kudarc érte. Páris megrohanása nem sikerült és J. súlyos sebet kapott (1429 szept. 8.). Mikor felgyógyult, az angoloktól és burgundiaktól szorongatott Compiègne város segítségére sietett. Sikerült is a városba bejutnia, de egy kirohanás alkalmából az őrségtől cserben hagyatva, a burgundiak fogságába került. VII. Károly semmit sem tett J. megszabadítására, mire a burgundiak jó pénzért kiszolgáltatták az angoloknak. Halálos ellenségeinek kezébe kerülvén, kínos és meggyalázó fogság jutott neki osztályrészül. Az angolok, hogy rettegett ellenségüket elveszítsék, mint eretneket és boszorkányt perbe fogatták. A per vezetője *Pierre Cauchon*, beauvaisi püspök volt, ki mint az angolok pártfiive, roueni érsek akart lenni. Fogas teológiai kérdésekkel akarták a tudatlan leányt zavarba hozni, de J. ártatlanságának érzetében egyszerű és értelmes válaszaival zavarba hozta bíráit, kik nem tudták vádjaikat rábizonyítani. Az ítéletet mégis kimondták reá, hogy máglyán fog elégettetni, ha bűneit meg nem bánja és tévedéseit be nem ismeri. A haláltól való félelem borzalma az eddig állhatatos lelkű J.-ot megrendítette és az eléje terjesztett beismerő és önmagát vádoló iratot keresztvonásával megerősítette. Erre halálos ítéletét örökös kenyéren és vízen töltendő rabságra változtatták át. Ugyanekkor arra kényszerítették, hogy ismét női ruháit vegye fel. De J., hogy őreinek durva bántalmazásaitól meneküljön, újból férfiruhát öltött. Eközben visszanyerte lelki erejét és beismerő vallomását visszavonta, mert azt erőszakkal csikarták ki tőle. Erre mint visszaeső eretneket újból halálra ítélték s 1431 máj. 30. Rouen főpiacán elégették. A 19 éves leány hősies bátorsággal és vallásos megnyugvással szenvedte el a halált. VII. Károly 1450. elrendelte J. pörének átvizsgálását s a francia bíróság őt ártatlannak nyilvánította, emlékének kiengesztelésére pedig kivégeztetésének helyén évi körmenetet rendelt és emléket állított. J. népszerűsége a későbbi századokban egyre emelkedett s fényes hadi tetteinek színhelyén sok emléket emeltek tiszteletére. Újabban mozgalom indult meg a francia katolikusok körében, hogy J.-t, mint a hazaszeretet vértanúját, az egyház a szentek közé sorozza. Hosszas hivatalos eljárás után végre X. Pius pápa 1910 ápr. 18. több ezer francia zarándok jelenlétében J.-t «boldognak» nyilvánította. J. életét és hősi tetteit sok francia költő örökítette meg magasztalóan, csak Voltaire merészkedett szembeszállni a hagyománnyal. La pucelle d'Orléans c. költeményében kegyeletsértő gúnynyal tárgyalja J. életét. Schiller ellenben Die Jungfrau von Orléans c. drámájában halhatatlan emléket biztosított neki. V. ö. *Quicherat*, Procès de condamnation et réhabilitation de J. (Paris 1841—49, 5 köt.); *Dunand*, Histoire complète de J. (Toulouse 1899, 3 köt.); *Michelet*, J. (Paris 1904, 8. kiad.); *Sepet*, J. (Tours 1905, 23. kiad.); *Semmig*, Die Jungfrau von Orléans und ihre Zeitgenossen (Leipzig 1887, 2. kiad.); *Probst*, Der Prozess der Jungrau von Orléans (Basel 1895); Anatole *France*, Vie de J. (Paris 1908, 2 köt.); G. *Hanotaux*, J. (Paris 1910). Magyarul *Marczali* Henrik írt J.-ról tanulmányt (Budapesti Szemle 1878. 17. köt.).

Jean Paul, német író, l. *Richter*.

Jean Potage (ejtsd: zsañ potázs), a franciák gúnyneve, célzással arra, hogy kedvelt eledelük a leves és mártás.

Jebavy, *Václav*, cseh költő, l. *Březina*.

Jebb (ejtsd: dzseb), *Richard Claverhouse*, *sir*, kiváló angol filológus, szül. Dundeeban (Skócia) 1841., megh. Cambridgeben 1905 dec. 9. Előbb St. Andrewsban, 1889-től Cambridgeben egyetemi tanár, az egyetem parlamenti képviselője. Legnevezetesebb nagy Sophokles-kiadása hét kötetben (1883—1896) és Bakchylidese (1905). Továbbá: Attic Orators from Antiphon to Isaeus (2 köt. 1876—1893); Richard Bentley (1882); Erasmus (1890); The growth and influence of Greek Poetry (Boston 1893); Modern Greece (1873). Kedves, népszerű monográfiát írt Homerosról (1886). Magyarul megjelent: A görög irodalom története, ford. *Fináczy* Ernő (Budapest 1880, 3. kiad. 1894).

Jébisza, ősi népfaj, l. *Aino*.

Jebna, l. *Jamnia*.

Jebu *(Idjebu)*, brit-nyugatafrikai vidék a Lagosi lagunáktól északra. A hajdani néger állam harcos fejedelmei az angolokkal sokat civódtak, míg végre 1892 máj. 21. a Scott ezredes vezetése alatt álló angol csapatok a királyt elfogták. A vidék főhelye *Ode*, kb. 15,000 lak.

Jebúsz, Jeruzsálem eredeti neve. L. *Jebuzeusok*.

Jebuzeusok, kanaáni nép, mely az izraeliták bejövetelekor Palesztinában lakott s Dávid király idejéig *Jebúsz* városát (Jeruzsálem) birta.

Jechezkél, zsidó próféta, l. *Ezékiel*.

Jechise, örmény történetíró, l. *Eliseus*.

Jechónja, Juda királya, l. *Jójáchin*.

Jecira (héber a. m. teremtés), kabbalista műszó és jelenti a harmadik, a meg nem levő materiából képzett világot, a gondolkodó szubstanciák világát. *Széfer J.* (A teremtés könyve) kabbalista könyv, amely a világ keletkezésének a lefolyását írja le. Már a talmud is tesz említést egy Széfer J. című könyvről, de az itt említett munka csak a VIII—IX. sz.-ból való. A Széfer J.-t sokszor kiadták és filozófiailag is megvilágították. Lefordították latin, német és más nyelvekre. V. ö. *Bischoff*, Die Kabbalah (Leipzig 1903).

Jeco, Japán egyik szigete, l. *Jesszo*.

Jecorin, l. *Jekorin*.

Jecur, a máj egyik latin neve.

Jeczenye, kisk. Zólyom vmegye breznóbányai j.-ban, (1910) 1135 tót lakossal: u. p. és u. t. Garampéteri.

Jedburgh (ejtsd: dzsedbörg), Roxburg skót county fővárosa, (1911) 2752 lak.; posztószövéssel, az 1118. alapított apátságnak romjaival.

Jedd, kisk. Maros-Torda vm. marosi felső j.-ban, (1910) 705 magyar lak.; postatáviróhely, u. t. Maros-Vásárhely.

Jeddo *(Jedo)*, Japán fővárosának régi neve, l. *Tokio*.

Jeder, kisk. Szatmár vm. nagysomkúti j.-ban. (1910) 983 oláh lak.; u. p. és u. t. Nagysomkút.

Jedikule, l. *Héttorony*.

Jedina *(Budduma)*, független kalóz nép a Csádtó mellékén Közép-Afrikában. Vallásuk mohammedán, azonban sok pogány szokás is dívik náluk. Számuk 15,000 lehet. Nyelvük a logone-törzsbeliekével (az alsó Sari mellett) rokon. V. ö. *Nachtigal*, Sahara und Sudan (Berlin 1881, 2 köt.).

Jedina-Palombini *Lipót* báró, osztrák-magyar altengernagy, szül. 1849. Deutsch-Wagramban. 1861-ben lépett a hadtengerészet szolgálatába, 1866. részt vett a «Dandolo» hajón a mexikói expedicióban. Utazásai közül felemlítendők 1869. a «Helgoland» korvettával Afrika körül, 1887—1888-ig a «Fasana» korvettával Ázsia D.-i és K.-i partjai mentén, majd 1897. mint sorhajókapitány és a «Kaiser Franz Joseph I.» cirkáló parancsnoka Kelet-Ázsiába, amikor is báró Czikann, Kinába és Sziámba újonnan kinevezett követet Pekingbe kisérte. Visszatérve 1897—98-ig Kréta körülzárolásában vett részt. 1898—1901-ig a hadügyminisztérium tengerészeti osztályában előbb a hadműveleti, majd az elnöki iroda főnöke volt, 1903. ellentengernaggyá lépett elő, 1908. pedig a londoni tengerjogi értekezletre mint a monarchia tengerészeti képviselője küldetett ki. 1909. mint altengernagy nyugállományba lépett. Legismertebb művei: Um Afrika; An Asiens Küsten und Fürstenhöfen; Für Österreich-Ungarns Seegeltung (1912).

Jedinovjerci (orosz), az ortodox egyházból kiváltak egyik szektája, l. *Raszkol*.

Jedlersdorf *(Gross-J.)* és *Jedlesee*, egykori falvak Bécstől északra; 1894. Floridsdorfhoz csatolták.

Jedlicska *Pál*, egyházi író, szül. Lopassón (Nyitra) 1844 jan. 14. Pappá szentelték 1866 júl. 25-én. 1870-ben istvánfalvi, 1874-ben felsődiósi plébános. 1902-ben esztergomi kanonok és nagyszombati érseki helynök. Művei: *Társadalmi testvérharc a modern jog-állam s a kath. egyház között* (1879); *Kiskárpáti emlékek: Vöröskőtől Szomolányig* (1882, II. köt. Éleskőtől Vágújhelyig, 1891); *Báró Pálffy Miklós jellemrajza* (1882); *A kereszténység alapja a valódi haladásnak* (1885); *Adatok Erdődi báró Pálffy Miklós, a győri hősnek életrajza és korához* (1898); *Don Bosco János életrajza* (1904); *Eszmék és tanulságok* (1908); *Részletek a gróf Pálffy-család okmánytárához* (1910). V. ö. *Zelliger* Álajos, Egyházi írók csarnoka.

Jedlik *Ányos* (István), kisk. Szimőn (Komárom vm.) 1800 jan. 13., megh. Győrött 1895. dec. 12. Gimnáziumi tanulmányai végeztével Pannonhalmán Szt. Benedek rendjébe lépett. Eleinte gimnáziumi tanár volt; 1839. a pesti egyetemen a fizikai tanszéket foglalta el és ez állásában 38 évig működött. Már 1850. fizikai tankönyvet adott ki *A súlyos testek természettana* cimen, a munkának azonban csak első része készült el. 1858-ban a Magy. Tudományos Akadémia rendes tagjává választotta, anélkül, hogy előbb levelező tag lett volna. 1863-ban az egyetem rektorává választotta. Legsikeresebben az elektromosság terén működött s legjobban érdekelték az elektromágnesség tüneményei. E téren két nagy felfedezést köszönhetünk neki: az elektromágneses forgások és a dinamogép elvének feltalálását. Három ilyen forgó szerkezet leírását adta; az elsőben a galvánáram vezetése szilárd helyzetü és az elektromágnes forog; a másodikban az elektromágnes áll szilárdan és az áramvezető forog körülötte; a harmadikban a multiplikátor drótját is elektromágnessel helyettesitette. A dinamo-elektromos gép eszméje szintén J.-é, de mivel kutatásainak eredményeit sohasem közölte a tudományos világgal, a dinamogép feltalálása Siemens nevéhez fűződik (1867), pedig J. sokkal korábban jött rá a dinamogép szerkesztésének gondolatára. Ezt kétségen kivül igazolja egy készülék, melyet a budapesti egyetem fizikai intézetében őriznek s melyhez J. sajátkezü használati utasítása tartozik. J. számos értekezést irt. Említésre méltók: Bereitung künstlicher Säuerlinge (Zeitschrift f. Physik u. Mathematik, Wien 1829); *A fénysugarak tüneményeiről és a fénysugarak hajlásáról különösen* (1845); Über die Anwendung des Elektromagnetes bei elektrodynamischen Rotationen (Wien, 1856); Modification der Grove'schen und Bunsen'schen Batterie (u. o.); *Delejező gép* (Term.-tud. Társ. Évkönyvei 4. köt., 1857—59); *A villanytelepek egész működésének meghatározása* (1859); *Leydeni palackok láncolata eredetileg összeállítva* (1864); *Fresnel- és Pouillet-féle fénytalálkozási készüléknek módositásairól* (1865); *Csöves villámgyüjtőkről avagy villámszedőkről* (1867); *Villamdelejes hullámgép* (1868); *Csöves villámszedők láncolatáról* (1879).

Jedo *(Jeddo)*, Japán fővárosának régi neve, l. *Tokio*.

Jefferies (ejtsd: dzsefferisz). *Richard*, angol író, szül. 1848 nov. 6. Coate-ban (Wiltshire), megh. 1887 aug. 14. Londonban. Számos regényén kivül különösen mély érzésü természetleirásaival aratott sikert. Gamekeeper at Home (1878), Hodge and his Masters (1880), Round about a Great Estate (1880) c. művei Thoreau hatása alatt keletkeztek. Önéletrajzát The Story of my Heart, my Autobiography (1883) cimen irta meg. Andersen mesére emlékeztetnek The Life in the Fields (1884) és Red Deer (1884) c. munkái. V. ö. W. *Besant*, The Eulogy of Richard J. (London 1888) és *Salt*, Richard J., a study (u. o. 1893).

Jefferisit (ásv.), csillámfajta; széles és kitünően hasadó kristályos lemezek; sárgás-barna, a hasadási lapon gyöngyházfényü. Képlete közel

$$2R^{II}O.R^{III}_2O_3.5SiO_2.5H_2O,$$

ahol $R^{II} = Fe, Mg$ és $R^{III} = Al$ és Fe.

Lelőhelye West Chester Pennsylvaniában, ahol a szerpentinben ereket alkot. Tulajdonképen a hidroklintonit és hidrobiotit elegyének is tekinthető.

Jefferson (ejtsd: dzsefferszn), *Thomas*, az amerikai Egyesült-Államok 3-ik elnöke, szül. Shad-

wellben (Virginia) 1743 ápr. 2., megh. Monticellóban 1826 júl. 4. A szabadságharc kitörésekor Virginia állam kormányzója volt, majd egyik vezére lett a kongresszusnak. Ő fogalmazta az 1776 júl. 4-iki függetlenségi nyilatkozatot. 1785—89-ig Párisban képviselte hazáját. Hazatérvén, élénk részt vett az alkotmányt előkészítő küzdelmekben s a föderalista párttal szemben az egyes államok jogaiért szállott síkra. 1792—94-ig államtitkár volt Washington oldalán s nagy érdemeket szerzett a pénz-, súly- és mértékegység behozatalával; ő hozta be Amerikába a himlőoltást is. 1797-ben alelnök lett Adams elnök mellett, majd 1801. és 1805. az Egyesült-Államok elnökévé választották. Elnökségének idejére esik Louisiana megvásárlása a franciáktól (1803). 1809-ben visszavonult jószágára és tanulmányainak élt. De vendégszeretete anyagi romlásba vitte s a virginiai parlament engedelmével birtokát kisorsolta, majd könyvtárát is eladta a kongresszusnak. Iratai és beszédei új kiadásban New Yorkban jelentek meg (1891—97, 10 köt.). V. ö. *Randall*, Life of Thomas J. (New York 1859, 3 köt.); *Schouler*, Life of Thomas J. (u. o. 1893).

Jefferson City (ejtsd: dzsefferszn szitti), Missouri északamerikai állam és Cole county fővárosa a Missouri partján, vasúti csomópont, (1910) 11,850 lak., malom- és bőriparral, vasöntődével, az állami kapitoliummal, könyvtárral. 1822-ben alapították.

Jeffersonit (ásv.), mangán-cink-augit, tökéletlenül kifejlődött nagy kristályok; zöldesfekete, a felületén csokoládébarna, zsír- v. félig fémesfényű, élein áttetsző. Képlete (Ca,Mg) (Fe,Mn,Zn) $(SiO_3)_2$. Lelőhelye Franklin Furnace New Jersey államban.

Jeffersonville (ejtsd: dzsefferszanvill), Clarke county székhelye Indiana északamerikai államban, az Ohio mellett, (1910) 10,412 lak. A vele szemben fekvő Louisville-lel (l. o.) hidak kötik egybe; ipari központ, vasúti műhelyekkel.

Jeffr., állatok latin neve után *Jeffreys* Gwyn angol konchiológus nevének rövidítése.

Jeffrey (ejtsd: dzseffri), *Francis*, lord, angol kritikus, szül. 1773 okt. 23. Edinburghban, megh. 1850 dec. 26. u. o. J. a híres Edinburgh Review megalapítóinak egyike, amely folyóirat 1803—1829-ig az ő szerkesztősége alatt az angol politikai életre a legnagyobb befolyással volt. Szenvedélyes kritikái által sok kiváló költővel jutott összeütközésbe. Thomas Moore 1806. párbajra hívta ki, Byron pedig English Bards and Scotch Reviewers (1809) c. költői szatirájában intézett ellene heves támadást. Összegyűjtött cikkei és kritikái Contributions to the Edinburgh Review (1843, 4 kötet) c. jelentek meg. V. ö. *Cockburn*, Life of Lord J. (Edinburgh 1874).

Jeffreys (ejtsd: dzseffrisz), *George, sir*, később *lord J. of Wem*, angol főbíró, szül. Actonban (Wales) 1648., megh. a Towerben 1689 ápr. 18. Mint ügyész és bíró szigorú és nyers viselkedésével tűnt fel, amiért II. Károly 1683. Anglia főbírájává nevezte ki. Működését Algernon Sidney igazságtalan elítélésével kezdte meg és réme lett a politikai perek vádlottjainak. II. Jakab 1685. peeri rangra emelte, majd lordkancellárrá nevezte ki őt. II. Jakab bukása után a Towerbe zárták, hol nemsokára meghalt. V. ö. *Irving*, The life of judge J. (London 1898).

Jefremov, város, J. nevű járás székhelye Tula orosz kormányzóságban, a Krasszivaja-Mecsa mellett, 9700 lakossal, agyagárúkészítéssel, malomiparral.

Jefta (héb. *Jiftálh*), Gileádnak házasságon kívül szül. fia, akit testvérei elűztek, aminek következtében Tób tartományban rabló életet élt. Midőn az ammoniták a Jordántól keletre lakó izraelitákat szorongatták, Gileád vénei Jeftához fordultak s reábirták, hogy az ammoniták elleni harcban élükre álljon. Midőn J. a háborúba indult, fogadalmat tett, hogy ha győzelmesen fog visszatérni, az elsőt, aki házából eléje fog jönni, föl fogja áldozni. Miután az ammonitákat legyőzte, hazatértekor egyetlen leánya dobszó és tánc között elébe sietett. J. kétségbe volt esve, de két hónap mulva «megcselekedte az ő fogadalmát, amelyet fogadott» (Birák k. 11. fej.). Sok szól azon nézet mellett, hogy a J.-ról szóló elbeszélés egy őshéber mitosz maradványa.

Jég, a fagyponton vagy még nagyobb hidegben szilárddá vált víz. Előfordul mint laza hó, mely a magas hegyeken glecscser-jéggé alakul; mint olyan jég, mely a folyókon, tavakon és a tengervízből képződött és a sarki tájakon összefüggő jégmezőket és jéghegyeket alkot és mint talajjég, mely főleg víztől áthatott talajban található. Mivel a víz + 3·99 C°-nál legsűrűbb és további lehülésnél ismét kitágul, a jég rendesen a víz felületén képződik. 1 gr. jég 79·4-szer annyi melegre szorul olvadásához, mint amennyi 1 gr. vizet 0°-ról 1°-ra képes melegíteni. A 0°-ú jég fajsúlya 0·918. Nagy nyomás leszállítja a víz fagypontját; így 13,000 légköri nyomás alatt a víz fagypontja — 18°. Ellenben a 0°-ú jég nyomás alatt megolvad. A kitágulás a fagyáskor oly erővel történik, hogy sziklák is megrepednek, ha vékony réseikben a víz megfagy. A tiszta jég színtelen, de nagy tömegekben kékes v. zöldes, átlátszó és gyengén kettős törésű. A világító hősugarakat a jég átbocsátja s így a belőle készült domború lencse gyujtó hatású. A sötét hősugarakat a jég elnyeli; a benne levő sötét test a napsugaraktól fölmelegszik s a környező jeget olvasztja. A meleget a jég rosszul vezeti, az elektromosságot pedig száraz állapotban éppen nem; dörzsöléssel elektromossá válik. Nagy nyomás alatt a jégdarabok összefagynak (regelatio). Az ilyen jég, amilyen a glecscserek jege is, nem merev és törékeny, hanen nyúlós és formálható. A tengeri víz még nem fagy meg 0°-on, sőt könnyen hűthető a fagypont alá. A jég alkalmazása igen sokféle. Használják a sör- és szeszfőzésnél, paraffin-gyártásnál, a tejgazdaságban, mindenféle tárgyak (ételek, italok) lehűtésére, hűtőkeverékekhez stb. A sebészek mint vérzést csillapító szert használják, azonkívül betegségeknél alkalmazzák és pedig vagy külsőleg (jégborogatás), vagy belsőleg (jéglabdacsok). A jeget folyók vagy tavak felületén gyüjtik, vagy mesterségesen állítják elő (l. *Jéggép*). A jeget oly helyiségekben lehet megtartani, melyeket rossz hővezetők választanak el a környezettől és melyek az olvadási víznek lefolyást engednek. Előbb csak jégvermekbe v. pin-

czékbe zárták, most gyakran használják az ú. n. *jégházakat*, melyeket északi fekvés és ültetvények árnyéka által védenek meg. A fal kettős és deszkából való; a közt rossz hővezetőkkel töltik meg; az olvadási víz elvezetésére nagy gondot fordítanak. Háztartási célokra alkalmasak a *jégszekrények*, melyek kettős falú tartók; a két fal közötti űrt szintén rossz hővezető anyaggal töltik ki. V. ö. *Schlesinger*, Der Eiskellerbau in Massiv- und Holzkonstruktion; *Menzel*, Der Bau des Eiskellers; *Röthling*, Die Eiskeller. A jég geológiai szerepéről l. *Gleccser*.

Jégár, l. *Gleccser*.

Jégárpa *(chalazeon)*, borsószem nagyságú, néha kis mogyoró nagyságu a megnövő daganat, amely az ember szeme héján a bőr alatt képződik. Oka a szemhéjban levő faggyúmirigyek (Meibom-féle mirigyek) kivezető csövének eldugulása. A J. néha magától elmulik, legtöbbször azonban kis operálással kell eltávolítani.

Jégbarlang, olyan alacsony hőmérsékletü barlang, amelyben a leszivárgó víz jégtömegekké fagy és állandóan megmarad, majd hatalmas jégtömegek és csapok, majd csakis csapok alakjában. Vannak egyes barlangok, ahol csak télen át van jég, nyáron az egész elolvad, az ilyent az állandó J.-tól megkülönböztetendő, *időszakos* J.-nak szokták mondani. Újabb időben kétféle állandó J.-ot szoktak megkülönböztetni: *sztatikai* és *dinamikai* J.-ot. A dinamikai J. olyan kisebbszerü J., amelyben a jégképződést, a barlangba szivárgó víznek lehülését az erős légáramlat okozza. A sztatikai J. az olyan, amelyben egyáltalában nincs légáramlat v. csak annyira csekély, hogy számba sem jöhet. A legtöbb J. sztatikai. A J. hőmérséke nyáron át általában valamivel 0 fölött van s csak egyes hasadékokban száll 0 fok alá. A legtöbb jégbarlang mészkőhegységben van, de egyesek ismeretesek bazaltban és gnájszban is. Nyilásuk É. v. K. felé nyúló. Képződésének okát egész biztosan ma sem tudjuk. Egész sora van az elméleteknek, amelyek közül a következők méltók felemlítésre: 1. A jégképződés oka a barlangban felhalmozódó téli hideg levegő, melyet a barlang fekvésénél fogva nyári meleg levegő ki nem szoríthat és így a belé szivárgó víz jéggé fagy; 2. A közeten átszivárgó víz túlhűttetik és a barlangba szivárogva jégcsapok, jégtömegek alakjában halmozódik fel; 3. A barlangba szivárgott víz elpárolgása közben nagy mennyiségű meleget köt meg, a barlang levegőjét erősen lehűti, míg végre a jégképződés beáll. 4. Talán valamennyi elmélet között legtöbb valószinüsége annak van, amely a jégképződés főokát abban keresi, hogy a hideg évszakban több jég képződik, mint a mennyi nyáron elolvadhat. A lefelé irányuló barlangba nagyobb fajsúlya miatt csak hideg levegő nyomulhat be, ami kiszorítja a barlang felmelegedett levegőjét s a barlang falát annyira lehűti, hogy rajta a beszivárgó v. a róla lecsepegő víz megfagyhat. Nyáron azután a barlang levegője igen lassan melegedik fel, amikor a télen képződött jég egy része azután elolvad. Egyéb barlangokhoz képest aránylag kevés a J. Hazánkban van a világ legnagyobb és leghíresebb J.-ja, a *dobsinai* J. Nevezetes még hazánkban a *sziliczei* J. ugyancsak Gömör vmegyében Pelsőcz mellett a sziliczei fensikon, továbbá a *deményfalvi* J. Liptó vmegyében, Liptószentmiklós közelében. Erdélyben az *aranyosfői (skerisórai)* érdemel csodás alakzataival figyelmet, mely Topánfalváról közelíthető meg. Több kisebb J. ismeretes még a Bihar-hegységben *Vasasköfulva* közelében. Az Alpokban a legnagyobb Alsó-Ausztriában van, az ú. n. Geldloch. V. ö. *Terlanday* E., A J.-okról (Természettud. Közlöny 1891); u. a., A sziliczei J.-ról (u. o. 1893); *Kraus*, Höhlenkunde (Wien 1894); *Fugger*, Eishöhlen u. Windröhren (Salzburg 1893).

Jégbiztosítás, l. *Biztosítás*.

Jégbog, l. *Agancs*.

Jégdara, l. *Jégeső*.

Jegec, l. *Kristály*.

Jégecet, l. *Ecet* és *Ecetsav*.

Jégeke, valamely folyón vagy tavon előállott jégfölület szétdarabolására szolgáló eszköz. Kétféle szerkezetü J. van: olyan, amely bizonyos számú, mozgatható állványhoz erősített acéllemezből áll, amelyeknek vésőszerű éle barázdákat csinál a jégen és olyan, amely az állvány tengelyére erősített körfürészből áll. Drótkötél segítségével egy motor mozgásba hozza a fürészt, amely aztán a jeget felvagdalja. Ha a jégfelület egyenetlen, akkor előbb a jéggyaluval legyalulják.

Jegellő, nyélre erősített vésőszerű szerszám a jégnek lékelésére; néhol pedig a lékelést végző halászt hivják így.

Jegenye, kisk. Kolozs vm. nádasmenti j.-ban, (1910) 558 magyar lakossal; u. p. és u. t. Egeres. A községtől negyedórányira 550 m. magasságban fekvő J. fürdő földes mésztartalmú vizén kivül a fürdőtől két órányira fekvő Vásártelkén felfedezett vaslápot is használják, mely a franzensbadival egyenlő hatásunak bizonyult. Vizét köszvényes, csúzos bajok, lápföldjét vérszegénység és női bajok ellen használják sikerrel.

Jegenyefa (növ.), l. *Nyárfa*.

Jegenyefenyő *(Abies pectinata* DC.), botanikai leirását l. *Abies*. Erdőgazdasági tekintetben egyike legelterjedtebb fenyőfajainknak, amely különösen az ország ÉNy.-i, É.-i és D.-i részében fordul elő, mint a középhegység s a magas hegység alsó övezetének lakója, részben nagy tiszta állományokban, részben a lúcfenyő és bükk társaságában. Üde, erőteljes talajt kiván, csemete korában lassan fejlődik, később kitartóan és jól növekszik, úgy hogy hengeres, néha 40—50 m. magasságot is elérő törzseket nevel. A beárnyalást sokáig tűri, fagy és forróság iránt igen érzékeny. Mélyebb gyökérzete miatt a széldöntés veszélyének kevésbbé van kitéve, mint a lúcfenyő. Fája kevésbbé jó, mint a lúcfenyőé, de közel áll hozzá. 100—120 éves vágásfordulóban kezelik. Könnyen újul fel természetes úton magavetéssel, 15—40 évi felújítási időtartam mellett. Kiválóan alkalmas bükkösök alátelepítésére (vetés vagy ültetés útján, legcélszerűbben sűrűn zárt csoportokban) és lúcfenyvesek elegyítésére, azok állékonyságának növelése végett. Az elegyítés mindig csoportos legyen, nehogy a gyorsabb növésű lúcfenyő a J.-t elnyomja. Erőteljes, iskolázott csemeték útján a tarra vágott területen is nagyobb nehézség nél-

kül megtelepíthető, különösen északi és keleti fekvésű hegyoldalakon.

Jegenyenyárfa (növ.), l. *Nyárfa.*

Jegenyés, kisk. Vas várm. muraszombati j.-ban, (1910) 142 vend lak.; u. p. Vashidegkút, u. t. Battyánd.

Jégerfa (növ.), l. *Égerfa.*

Jeges (geol.), l. *Firnjég.*

Jegesbúvár (állat), l. *Sarki buvár.*

Jeges eső, a légköri csapadék egyik neme, mely keletkezik, midőn túlhűtött vízcseppek vagy már a levegőben jéggömböcskékké fagynak, vagy pedig csak akkor fagynak meg, mikor alant szilárd tárgyra esnek.

Jegesgyalom, a jég alatti halászatnál használt gyalom (l. o.).

Jeges halászat, a jég alatt folyó halfogás, ellentétben a hígvízi halászattal.

Jegeshó v. *oromhó, firn*, l. *Gleccser.*

Jegeskacsa *(Harelda glacialis*, L. állat), a Lúdalakuak rendjébe és a Kacsafélék családjába tartozó madárfaj. Feje, nyaka, háta, begye fehér, füle és szeme körül barna, háta alsó fele és melle barna, szárnya barnásfekete, farka szélén fehér, középen fekete. Hossza 54, szárnya 22, farka 10 cm. Hazája az északi sarkvidék, hazánkba telelni jön s ekkor nagyobb vizeinken előfordul, de elég ritka.

Jegeskávé, l. *Kávé.*

Jegeskeszeg, az ezüstös balin *(Blicca björkna* L.) szinonim neve. L. *Balin.*

Jeges köd, a sarkvidéken a levegőt betöltő finom jégkristályokból álló por, l. *Gyémánthó.*

Jeges lumma, l. *Alkafélék.*

Jegesmedve *(Ursus maritimus* Desm., állat), a Medve-félék családjába tartozó emlős-állatfaj. Teste nyulánk, feje és arcorra megnyult, szakító foga gyengén fejlett, füle rövid, szeme kicsiny, nyaka hosszú, lábai a többi medvéknél jóval szélesebbek és hosszabbak, lábszárai rövidek, de vastagok és izmosak, ujjait csaknem hosszuságuk feléig úszóhártya köti össze. A többi medvéknél jóval nagyobb; testhossza 2·5—2·8 m.; vállmagassága 1·3—1·4 m. Bundája tömöttszőrű, a fiatal példányoknál ezüstfehér, az öregeknél sárgás árnyalatu. A föld legészakibb részének, a sark jeges övének lakója. Különböző tengeri állatokkal táplálkozik. Húsa, zsírja és bőre miatt mindenütt vadásszák; vadászata nem nagyon veszedelmes, de különösebb ingere nincs. Fogságban megszelidül s ilyenkor idomítható is. Húsát, szalonnáját eszik. Prémje értékes; darabjáért 200—700 koronát fizetnek.

Jégeső, a légköri csapadék szilárd neme, mely jégszemek alakjában ér le a földre. Az egyes szemek alakja különféle, leginkább gömbölyüek és tojásalakuak, de van gúla-, buzogány- és hatszögű kristályalak is. Belső szerkezete homályos, havas magot mutat, melyet több átlátszó központi jégréteg vesz körül és kivül gyakran kristályos függeléket vehetünk észre. Nagyságra nézve van borsó, mogyoró, galambtojás nagyságú, sőt elvétve nagyobb is. A szemek hőmérséklete közvetlenül a leesés után jóval 0° alatt van és —5° meg —15° között váltakozik. J. zivatar nélkül nem szokott előfordulni. Sajátságos sárgás-szürke, piszkos felhő jellemzi, mely forrongásban levőnek látszik és melyből erős villámlás után előbb nagy esőcseppek hullanak alá, majd különös pattogó zajjal időközönkint megered a J. Csak néhány percig szokott tartani, de sokszor az is elegendő, hogy tekintélyes jégréteggel borítsa a földet és a vetésekben, gyümölcsösben, szőllőben nagy pusztítást okozzon. A J. a zivatarral együtt körülbelül óránkint 40 km. sebességgel halad, a jégsáv szélessége többnyire néhány km., de vannak esetek, mikor szélessége tetemesen megnövekedik. Az 1898 jún. 27—29-iki súlyos J.-k nagyfokú elemi csapásszámba mentek és több vármegyére kiterjedő területen végeztek nagy pusztítást. Ismert dolog, hogy a J. egyes vidékeken gyakoribb, mint másutt; ennek okát még nem sikerült megállapítani. A J.-nek évi és napi periódusa van, mely egészben a zivatarok periódusát követi; eszerint nálunk a tavasz végén és a nyár elején van a legnagyobb J.-gyakoriság és pedig a délutáni órákban. A mérsékelt övben sűrűbben fordul elő, mint magas földrajzi szélességen v. a trópusokon, azonkívül a tengerszín fölötti magassággal is mindinkább gyérül. Hogy erdők a J. vonulását eltérítik, nincs bebizonyítva; valószínű, hogy a J. okozta károk statisztikája adott okot erre az állításra. Keletkezésének okai még nincsenek teljesen kiderítve; az ide vonatkozó elméletek a légköri elektromosságból, a cseppek túlhűtöttségéből, a párolgási hidegből és dinamikai okokból igyekeztek a J. jelenségét megmagyarázni. Sokáig érthetetlennek látszott, honnan kerül elő az a hatalmas jégtömeg, mikor éppen J. előtt rendesen tikkasztó meleget érezünk. Csakhogy most tudjuk, hogy a nagy meleg és a sok pára kedvező feltétel a J. keletkezésére, mert néhány km. magasságban fölöttünk nagy hideg van és ezek a körülmények erős felemelkedő áramlást indítanak meg. Ha a levegő alulról 30° C. hőmérséklet és 50% nedvesség mellett emelkedik, akkor kb. 5 km. magasságban 0°-ra és 8 km. magasságban —20°-ra hűl le, ha csak azt a lehülést vesszük számításba, amit a tágulással járó munka okoz. A zivatarkumuluszok igen magasra, 8—10 km.-re emelkednek, de már alantabb is kell, hogy nagymennyiségű túlhűtött cseppekből álljanak, míg a fölöttük elterülő cirrosztratuszréteg jégtűkből áll. Amint a jégtűk a túlhűtött cseppekhez érnek, utóbbiak megmerevednek, súlyuknál fogva leesnek és útjukban más túlhűtött víz is fagy rájuk. A daraszerű mag a felső régiókban keletkezik, a koncentrikus jégrétegek a közepes rétegekben, a kristályos képződmények pedig az alsó rétegekben fagynak reá. A túlhűtött cseppek nagymértékű és hirtelen összefolyását az elektromos kisütések segítik elő. Magas hegyeken és a hideg évszakban alsó fekvésekben is J. helyett csak *dara* esik; kevesebb páratartalom és kisebb hőmérséklet mellett a felszálló áramlás gyengébb és a dara nem is létesül oly magas rétegekben, mint a J. és hiányzanak is rajta azok az átlátszó v. áttetsző jégrétegek, melyek a J.-t jellemzik.

Jégeső elhárítása, l. *Viharágyúk.*

Jeges-tenger *(Sarki-tenger)*, a Föld pólusaihoz közel levő tengereket nevezzük Sarki- v. J.-eknek s így két J.-t ismerünk, az Északi- és Déli-J.-t.

Az *Északi-J.* ott kezdódik Ázsia, Amerika és Európa É.-i partjainál, az Atlanti-oceánnal a Davis-út úgyszintén a Dán-szoros és az Izland és Norvégia közt levő tenger kötik össze, a Csendes-oceánnal pedig a Bering-tengerszoros. A *Déli-J.* határa a D.-i sarktérítő s a Délsarkkontinens v. Antarktisz.

I. Az Északi-J. két medencéből áll, az egyik a Spitzbergáktól E.-ra és K.-re van (Nansen mérései szerint 3000 m. mély átlag, legmélyebb pontja 3850 m.), míg a Spitzbergák és Grönland közt ismét 4000—4800 m. mély tengert találunk, ezt a kettőt egymástól 800—900 m. mély tengeralatti küszöb választja el. Nansen szerint a J. fölött a levegő évi közepes hőmérséklete —19°, a maximum közepese 0·7° s a minimuma —35°. Az Északi-J. télen a Novaja-Szemlya-szigetek D.-i végéig s a Jan-Mayen-szigetekig befagy, de ekkor is találhatók benne egyes helyek minden szélességi fokon, ahol a tengervíz nyílt, nincs befagyva, ezek az ú. n. «polinjék». A J.-en úszó jéghegyek részben a szárazföldeket borító jégtáblákból, részben pedig a tengerbe nyúló gleccserekből töredeztek le. Az Északi-J.-nek árama a Golf-áram ide felnyúló két ága, az egyik K.-nek, a másik Ny.-nak fordul, az előbbinek végződése még ismeretlen, az utóbbi részint mint *Kelet-grönlandi áramlás*, részint pedig Grönlandot É.-on megkerülve, mint *Labrador-áram* zárja be az áramlások körét. A két utóbbi hozza magával a jéghegyeket néha a New York felé menő gőzösök útvonaláig is. Az Északi-J. felszínén igen hideg —1·6°—1·9° C. édes víz van, amelyből a tenger sója már kifogyott, ez alatt aránylag meleg és sósabb víz (hőmérsék néhol több mint +1°) van, míg a feneken a víz —1°, mert sósága és nagy nyomása lévén, még ezen a hőmérsékleten sem fagy be. *Növényei:* Alaria, Laminaria és Alga fajok, *állatai* pedig az emlős bálnák és cetek, fóka, rozmár stb. Az Északi-J. és a kontinensek partjai közt a csaknem mindig befagyott tengeren át csakis Nordenskjöld Vegájának sikerült átkelnie.

II. A Déli- v. *Antarktikus-J.* nyílt összeköttetésben van az Atlanti-, Indiai- és a Csendes-oceánnal s ezért áramlási viszonyai is igen egyszerűek, végig erős Ny.-i irányú a víz áramlása benne a felette levő állandó Ny.-i szél következtében. Partvidéke D. felé az Antarktisz, amelynek 2 hatalmas vulkánja a tengerparton az Erebus (3768 m.) és a Terror (3317 m.). A német mélytengeri-expedició mérései szerint a Déli-J. több, néhol 6000 m. mélységig lenyúló mélyedésben van. A víz hőmérsékleti viszonyai ugyanolyanok, mint az Északi-J.-ben; a kontinensről leváló táblaalakú jéghegyek még a 40° földr. szél.-ig is eljutnak. V. ö. *Nansen*, In Nacht und Eis (Leipzig 1898); u. a., Oceanography of the North Polar Basin (1902); *Fricher*, Antarktis (Berlin 1898); *Chun*, Aus den Tiefen des Weltmeeres (2. kiad., Jena 1903).

Jegestó, a Magas Tátra egyik tengerszeme a menguszfalvi omladékvölgy végében, 1940 m. magasságban, a Vaskapu alatt. Területe 1·40 ha. A J.-t az év legnagyobb részében jég borítja.

Jég- és viszontbiztosító társaság, l. *Magyar jég- és viszontbiztosító részvénytársaság.*

Jegesvonó, azon lékek összessége, melyek a gyalommal jég alatt űzött halászásnál szükségesek.

Jégfelhők, apró jégtűkből álló cirrusnemű felhők. L. *Felhőalakok.*

Jégfestékek, kátrányfestékek, melyeket az alkotó alapanyagokból a szöveten állítanak elő. A szövetet az azofestéknek alkalikus alapanyagába mártjuk, megszárítjuk és diazotáló folyadékba tesszük, ahol az illető festék keletkezik. Újabban a kelmefestészetben nagy jelentőségre tettek szert.

Jégtúróhal, a vágó csík (*Cobitis taenia* L.) népies neve.

Jégfürdő v. *jegesfürdő*, mint igen erős bőringert ájulásoknál, szívgyengeségnél alkalmazzák, így is rendesen csak leöntések alakjában, melegöntésekkel hirtelen váltakozva. Utána meleg begöngyölést, alkoholt szoktak alkalmazni. — A kémiában bizonyos műveleteknél, fagyáspont-meghatározásoknál használnak J.-ket.

Jéggép, olyan készülék, mely valamely illékony anyagnak, pl. éternek, ammoniáknak gyors elpárolgása, vagy sűrített gáz gyors kitágulása által nagy hőcsökkenést idéz elő és így mesterséges jég előállítását teszi lehetővé. A folyadékok párolgását felhasználó gépeket úgy szerkesztik, hogy a folyadék, miután gyors párolgásával lehülést idézett elő, a készülék más részében ugyancsak lehüléssel sűrítessék és így anyagveszteség nélküli körfolyam álljon elő. Nagyobb mennyiségű jég készítésére most leginkább kompressziós vagy abszorpciós J.-eket használnak. (L. *Hűtőgépek.*) Főrészeik: a párologtató, a kondenzátor és a kompresszor; a két utóbbi alkotórész arra való, hogy a gép működése közben képződött gőzöket ismét folyékony állapotba vigye vissza. A kompresszort valamely motor működteti; a gőzök sűrítésére hűtő víz szükséges. Ezen gépekben rendesen ammoniákgőzöket használnak. Olyan J.-ek is vannak, amelyekben nagy mértékben sűrített s aztán lehűtött levegő kitágulása okozza a hőcsökkenést. Az ilyen gépek működése drágább. A *Linde*-féle J. vízmentes folyékony ammoniákot használ és légszivattyut igényel. Ugyancsak légszivattyura szorul a *Harrison*-féle éter-J. is, melyben az éter gyors elpárolgása okozza a nagy hideget. V. ö. *Szvoboda*, Eisapparate der Neuzeit; *Fischer*, Chemische Technologie des Wassers; *Behrend*, Die Eismaschine und ihre Verwendung zur Kühlung von Räumen und Flüssigkeiten; *Lorenz*, Neuere Kühlmaschinen; *Schröter*, Untersuchungen an Kältemaschinen verschiedener Systeme (München, Oldenburg); G. *Richard*, Les machines frigorifiques et leurs applications à l'exposition universelle de 1889 (Paris); *Linde*, Über die Kältemaschine von heute; *Lorenz*, Kälteerzeugung (Zeitschrift des Vereins d. Ingenieure, 1897).

Jég-gipsz a. m. orosz-üveg v. mária-üveg, l. *Gipsz.*

Jéggyalu arra szolgál, hogy a valamely folyón v. tavon előállított jégfelületet símává tegyék, mielőtt azt a jégekével (l. o.) jég nyerése céljából szétdarabolnák. A J. egy mozgatható készülékhez erősített, a csúsztatás irányában ferdeszöget képező gyaluszerű vasból áll.

Jéggyár, nagymennyiségű mesterséges jég előállítására berendezett gyár. L. *Jéggép*, *Hűtőgépek*, *Fagyasztás*.

Jégház, l. *Jég*.

Jéghegyek. Grönland vagy az Antarktisz kontinentális jéghátáról gleccserek húzódnak a tenger felé, abba kifelé is tolódnak, mindaddig, míg a víz felhajtó ereje kisebb-nagyobb részeket e gleccsernyelvekből le nem tör. Ilyen gleccserei vannak Észak-Norvégiának is. A levált jégtömegek most már úszó J. (ice-bergs). Méreteik néha óriásiak; vannak olyan kolosszusok, amelyek kilométernyi hosszuak és szélesek, emellett a vízből kiemelkedő rész magassága 120—150 m. is lehet. Minthogy az ilyen jégtömbnek, amelynek fokozatos elhasadozása és elolvadása következtében bástyatorony-, platószerű lehet a formája, a legjobb esetben is csak mintegy hetedrésze áll ki a vízből, egész magassága a víz alatti részével együtt sokszor 1000 m.-en felüli. Nem szólva a jégmezők széleitől elváló jégtáblákról, az Atlanti-oceán É.-i részében felbukkanó tulajdonképeni nagy J. a Baffin-öbölből származnak és ezek azok, amelyek nyáron egészen a 40. é. sz. fokig, tehát az Amerikába menő hajók útvonaláig is eljuthatnak, ahol végre elolvadnak. Útjok legtöbbször igen lassú, óránkint alig több, mint 120 m., úgy hogy egész útjok a Davis-csatornából ki a 40. parallelláig félévig is eltarthat. A Déli-Jeges-tengeren úszó J. átlag hatalmasabbak, mint az északi Atlanti-oceánbeliek.

Jegher, *Christoph*, flamand fametsző, szül. Antwerpenben 1596 aug. 24., megh. 1652 körül. Az antwerpeni Plantin-Moretus-féle nyomda számára dolgozott, majd Rubensszel szövetkezve, sok fametszetet készített a mester művei után, amelyek nagyban hozzájárultak Rubens művészete ismeretének terjesztéséhez.

Jéghockey, l. *Hockey*.

Jégkaloriméter, l. *Hőfoghatóság*.

Jégkár, 1. a jégeső (jégverés) okozta kár. — 2. *J.* az erdőben akkor keletkezik, amikor erős hideg langyos időjárással váltakozik s az olvadásból származó víz az ágakra vagy tülevelekre fagy s annyira megvastagszik, hogy az ágak a megterhelés következtében letörnek. Különösen a fenyőfélék, a nyár, fűz és akác szenvedhetnek ezáltal nagyobb károkat. L. *Hónyomás* és *Hótörés*.

Jégkárbiztosítás, l. *Biztosítás*.

Jégkárfelvételi iroda. A Magyarországon jégkár ellen biztosító társaságok a náluk biztosított felek jégkárait nem maguk állapítják meg, hanem az e célra fentartott közös J.-hoz teszik át. Ez az iroda saját kiküldött szakértője által állapítja meg a kár nagyságát és közli azt az illető biztosító társasággal, amely azután a kárt kifizeti. Ennek az intézménynek egyedüli célja költségmegtakarítás. Megesett ugyanis nagyon gyakran, hogy 6—7 társaságnál egy helységből egy-egy jégkárt jelentettek be és akkor 6—7 társaság 6—7 külön szakembert küldött ki ugyanabba a községbe, ami természetesen igen sok költséget okozott. Most ezeket a károkat a közös J. egy kiküldöttjének a kezében egyesíti, miáltal tetemes költségeket takarítanak meg. Ha ez a költségmegtakarítás nem lett volna elérhető, Magyarországon a jégbiztosítást vagy be kellett volna már szüntetni, vagy pedig a díjakat tetemesen felemelni. A közös iroda intézménye már külföldön is utánzásra talált.

Jégkészítő gépek, l. *Jéggép*.

Jégkorszak, a diluviumnak az az időszaka, amikor Észak-Európa és Észak-Amerika legnagyobb részét jégtakaró borította. Az Alpok jégárai D. felé egészen a Po völgyéig, É. felé a Duna völgyéig terjedtek. Skandinávia jégtakarója Németország alföldjéig nyult le, a brit szigetek hegységeit gleccserek fedték, melyek messze lenyultak Anglia alföldjeire és folytatódtak az ir szigeten át a Hebridákig, meg az Orkney szigetekig. Európa közepes hőmérséke néhány fokkal hidegebb, a levegő pedig páratelteb volt, mint ma. A J. létezéséről és a jégárak terjedelméről főként a *morénák* (l. *Gleccser*) és az ú. n. *vándorkövek* tanuskodnak. A morénák a hegyek lejtőin és a völgyekben találhatók, a vándorkövek a lapályokon. Utóbbiak nagy kőtuskók, amelyek nem ott termettek, ahol feltalálhatók, hanem gleccserektől v. úszó-jéghegyektől vitettek oda. A jégárak és a tengerbe szakadt jéghegyek óriási sziklákat ragadtak magukkal, amelyeket elolvadásuk helyén leraktak, illetőleg a tengerbe hullattak. Midőn a tengerfenék később szárazzá vált, a messze vidékről oda hurcolt, mintegy oda vándorolt sziklatömegek felbukkantak és örökös tanui maradnak a gleccserek hajdani működésének és óriási kiterjedésének Európa területén. Az észak-német síkságon gyakoriak az ilyen óriási vándorkövek (gránit, gnájsz stb.), melyek Skandináviából kerültek oda a J.-ban. Észak-Európán kívül főképen még Észak-Amerikában van kimutatva a J. létezése. A legtöbb geológus több J. létezését veszi fel. Geikie angol geológus nem kevesebb, mint hat eljegesedési (I. Scanian; II. Saxonian; III. Polandian; IV. Mecklenburgian; V. alsó tőzeg-szint; VI. Upper-Turbarian) időszakot tételez fel, amelyekhez 5 J.-közötti időszak (1. Norfolkian; 2. Helvetian; 3. Neudeckian; 4. Lower Waldbett; 5. Upper Forestian) csatlakozik. Penck-Brückner az Alpok területére négy eljegesedést (Günz-, Mindel-, Riss-, Würm-Eiszeit) és három J.-közötti időszakot vélnek kimutathatni, míg Keilhack az északnémetországi pleisztocén képződményeket három J.-ba és két J. közötti időszakba sorozza. Magyarországon, hol a hajdani eljegesedések nyomai a Magas Tátrában, a Déli Kárpátokban (Páreng, Retyezát), a Radnai-havasokban s csekély mértékben a Biharhegységben mutatkoznak, ezideig nem sikerült egynél több J.-ot kimutatni. A szakemberek egy részének újabb felfogása szerint nem is szükséges több J.-ot feltételeznünk, hanem csupán több ingadozást, a jégárak előrenyomulását és visszahúzódását egy egységes J.-on belül, anélkül, hogy a jégtakaró teljes leolvadását előidéző melegebb J.-közötti időszakok lettek volna. A J. idejében a Sarkvidék állatvilága a D. felé előrenyomuló jégtakaró elől élelem hiányában mindinkább D.-re húzódott s egészen a Pyrenaeusi-félszigetig nyomult előre. Ebben az időben nálunk is tömegesen éltek a Sarkvidék állatai, melyek közül különösen a lemmingek (Lemmus, Dicrosto-

nyx), a sarki róka (Leucocyon) s a rozsomák (Gulo) említendők. A jégárak vándorlásának fontos szerep jutott a föld felületének alakításában, különösen a völgyek képződésénél. A gleccser U alakú, a víz pedig V alakú völgyet váj. A gleccser által túlmélyített sziklamedencékben, valamint a gleccsermorénák mögött tavak duzzadnak föl. Nagy irodalma van annak a kérdésnek: mi okozta tulajdonképen a J.-ot. Az újabb ide vágó elméletek közül felemlítjük a következőket: Kiindulva abból a kétségbevonhatatlan tényből, hogy a Golf-áramlatnak lényeges befolyása van Európa középhőmérsékletének emelkedésére, némelyek fölveszik, hogy a diluviumban az áramlat valamely ok következtében eredeti irányából letéríttetett, a kontinens hőmérséklete erősen alászállt és beállott a J. Hogy Európa éghajlata a Golf-áram és a meleg DNy.-i szelek nélkül határozottan hidegebb volna, az bizonyos; s ez a lehülés állítólag elegendő volna ahhoz, hogy az Alpok egész területén idején 7 nappal tovább tart Földünk hőkisugárzása és az É.-i félgömb e miatt kedvezőbb helyzetben van a D.-i fölött. Ez a hőkisugárzás azonban a napéjegyenpontok előnyomulása és a pályasík ferdesége következtében 10,500 év eltelte után meg fog változni, azaz megfordított lesz. Ezzel kapcsolatban az ú. n. szélcsendek öve az egyenlítő közelében, azon félgömbön helyezkedik el, amely fölött a Nap hosszabb ideig süt. Következménye mindennek oly 21,000 éves korszak, amelynek egyik felében az É.-i félgömb melegebb a D.-inél, míg a másik 10,500 év alatt megfordított viszony következik be. Jelenleg az első fázisban vagyunk és tudjuk, hogy a D.-i sarkon rendkívül növekvőben van a jég. Számítások alapján a déli félgömb mostani J.-a Kr. e. 4002. kezdődött és tartani fog 6498-ig, azután ismét az északi félgömbre fog áttérni és mai számításunk szerint a 11,748. évben éri el tetőpontját. Újabban sokan foglalkoztak a J. időtartamának megállapításával. *Fo-*

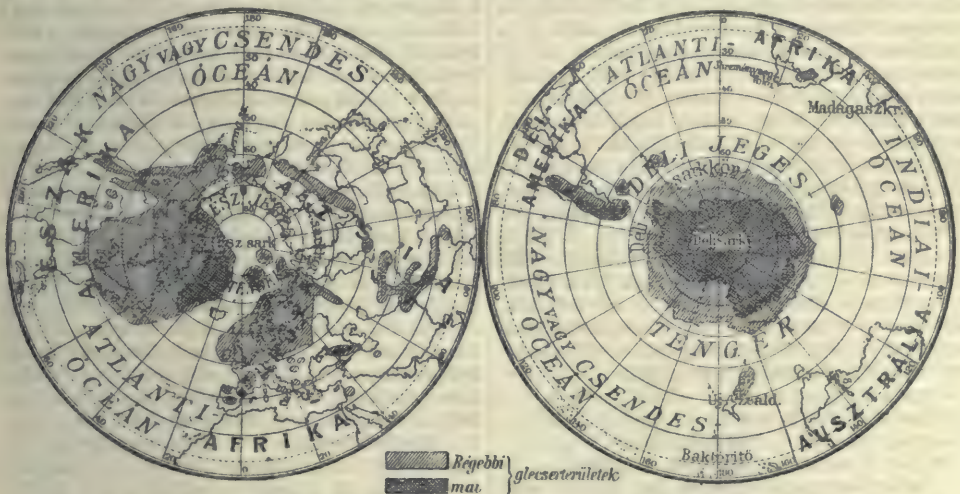

Földünk hajdani és mai gleccserterületei (Penck szerint).

rel svájci tudós 12,000 évet vél megállapíthatónak. Számításának alapjául a Rhône-gleccsert vette. Kiszámította azt az iszapmennyiséget, amely a diluviális Rhône-gleccser visszavonulása és a Rhône folyó képződése óta a Genfitóban lerakódott és összehasonlította azzal az iszaptömeggel, amelyet ma rak le a Rhône évről-évre. *Heim*, ugyancsak svájci geologus, a Muotta és Reuss iszaphordásából a Vierwaldstätti-tóba a J. tartamára nézve 16,000 évet kapott. *Steck* pedig a Kandernek azt a deltáját véve alapul, mely a Thuni- és a Brienzi-tavat egymástól elválasztja, 20,000 évre következtet. Tekintetbe véve, hogy pontos számításokról szó sem lehet, a J. visszavonulása óta legalább is 10,000, legfeljebb pedig 50,000 év folyt le. Warren Upham az északamerikai J.-ot tévén tanulmánya tárgyává, annak tartamát 10—20,000 évre becsüli. L. még *Gleccser*.

Irodalom. Geikie, The great ice-age and its relation to the antiquity of man, 3. kiadás London 1894; Penck-Brückner, Die Alpen im Eiszeitalter, Leipzig 1901; Geinitz, Die Eiszeit, Braunschweig 1906; Staub Móric, Magyarország

letét ismét elborítsák a jégárak. Csakhogy a Föld minden hegységében, még az egyenlítő alatt is, volt jégkorszak ugyanabban az időben. Svante *Arrhenius* meteorológiai okok után kutat. Azt hiszi, hogy az egész Földön akkor, amikor a légkörben a szénsavmennyiség erősen megcsappant, hőmérsékletsüllyedés következett be. A megcsappanás okául felveszi: a növények használtak el sokat, sok karbonát képződött kőzetek mállásakor, a tengervíz nyelt el sokat stb. A felszaporodást visszavezeti: szerves testek korhadására, vulkáni kiömlésekre, széntartalmú meteoritek elégésére stb. Sokan vallják azt a nézetet, hogy az időszakos ingadozásokat a Föld hőmérsékleti viszonyaiban a Föld pályájának excentricitása a pályasík ferdeségével együtt okozta. Földünk ezen eltérő forgásából következik, hogy a nyár az É.-i félgömbön 7 nappal tovább tart, mint a tél, ellenben a D.-i félgömbön megfordítva áll a dolog. Ennek ellenében az É.-i félgömb hosszú nyarát a naptávolban tölti, a D.-i félgömb rövid nyarát a napközelben. Ennek természetes következménye az, hogy a D.-i félgömbön

J.-a és flórája, Földtani Közlöny 1891; Cholnoky, Kirándulások Schweizban, Földr. Közl. 1906.

Jégkő (ásv.), l. *Kriolit.*

Jégmadár, l. *Jégmadárfélék.*

Jégmadárfélék *(Alcedinidae)*, a Rikácsolók (Coraciiformes) rendjébe tartozó madárcsalád. Csőrük hosszú, erős, négyélű és egyenes. Fejük nagy, nyakuk rövid, szárnyaik legföljebb középhosszuak, farkuk, csüdjük rövid. Lábaik lépdelők, az előre álló ujjak közül a külső és középső a második ujjpercig összenőtt. Körülbelül 125 faja ismeretes, melyek jobbára a melegebb vidékek lakói. Vizek közelében tartózkodnak és leginkább halakkal táplálkoznak. Kártékonyak. Hazánkban 1 faj fordul elő, a *közönséges jégmadár (Alcedo ispida* L.). Fejbúbja és nyakának hátsó része zöldes fekete, sűrűn álló keskeny világoskék harántsávokkal. Válla, szárnyfedői és az evezőtollak külső zászlója zöld, a szárnyfedő tollak kerek, világoskék csúcsfoltokkal; háta világoskék, hasa fahéjbarna, álla és torka rozsdasárga. Lábai vörösek, csőre fekete, az alsó káva töve vörös. Hossza 17 cm., szárnyhossza 7 cm., farkhossza 4 cm. Európában és Közép-Ázsiában élő, helyenként áttelelő madár. Hazánkban télen kóborol. Parti lyukakban fészkel. Május—június hóban 6—7 igen nagy, fehér tojást rak, melyeket a nőstény 14—16 nap alatt kelt ki. Fészeklakók. Fiatal korban könnyen, öregségében nehezen tartható a fogságban. Húsa élvezhetetlen. Szép tollazatát használják. *Az óriási jégmadár (Halcyon gigas* Bodd.) szürkésbarna színű. Rövid lábai nagyok, csőre erős. 45 cm. nagy. Hazája Dél-Ausztrália. Rovarokkal, csúszó-mászókkal és ritkán apró emlősökkel táplálkozik. Napfelkeltekor, délben és napnyugtakor erős, kacagásszerű hangot hallat, innét a benszülöttek «Kacagó Jancsi»-nak nevezik. Állatkertekben tartják.

Jégmezők. É.-on és D.-en a sík tenger befagyott felszine szolgáltatja a J.-et. E jégburok átlagos vastagsága 8—10 m., amiből kb. 1—2 m. a víz tükre fölé emelkedik. Habár e J. darabosan, mintegy rögökre vannak eltördelve, torlódva és összefagyva, ennek következtében zürzavarosan hepehupásak, mégis, különösen ha frissen hullott hó borítja, végnélküli síkságnak látszanak. Ez a J. A jég ize gyengén sós, mivel megfagyás közben a só kiválása dacára egyes részecskék zárvány gyanánt kerülnek bele a jégbe. Grönland keleti partjait, a Spitzberg-szigetek környékét jégmezők foglalják el, melyek csakis nyáron oszolnak fel kisebb-nagyobb jégtáblákra. Az Antarktiszt is széles jégmező-róna veszi körül.

Jegorjevszk, város Rjazan orosz kormányzóságban a Guszlenka mellett, 20,200 lak., pamutfonással, szövéssel és festéssel.

Jegőc, l. *Kristály.*

Jégöv, magában foglalja azon tájakat, amelyeken a talaj bizonyos mélységben állandóan megfagyott állapotban van. A J. nagyjából ott kezdődik, ahol a léghőmérséklet évi közepe 0° alá kerül.

Jégpát a. m. adulár (l. o. és *Ortoklász).*

Jégpatkó, félkengyelalakú, négy körömmel felfegyverzett szerszám, melyet a halászok és az erdei munkások talpuk alá kötnek, hogy a jégen, illetőleg a jeges döntött fatörzseken elcsúszás ellen védekezzenek. Az *1. ábra* a bocskor sarkához odaerősíthető, a *2. ábra* ellenben csak szíj segélyével a talphoz csatolható J.-t mutatja. Vannak különben az egész talpra kiterjedő s a közepükön csuklóban járó jégpatkók is.

1. ábra. 2. ábra.

Jégpont a. m. fagypont (l. o.).

Jégpor *(kriokonit)*, a sarkvidéki jégen található szürkésfekete por, mely részben kozmikus eredetű (meteorpor), részben a parti kőzetektől származik.

Jégrepedés, a. m. *fagyrepedés* (l. o.).

Jégrobbantás, l. *Jégzajlás.*

Jégserleg. Jégből való ivóserlegeket 1908 óta használnak Scheveningenben. A serlegeket Huizer mérnök eljárása szerint készítik, t. i. alkalmas formában vizet fagyasztanak s az eljárás sajátosságával elérik, hogy a különben likacsos jég vízre nézve áthatlanná lesz s egyúttal levegőtől mentes. Egészségi szempontból fontos, hogy az ilyen serleg csak egyszer használható.

Jégsport. A J.-ok között a legelterjedtebb s legismertebb a *jéghockey* (l. *Hockey).* Nálunk kevésbbé ismert a skót eredetű *curling.* Ezt 40—200 m. hosszú síma pályán játszák, melynek két végén egy-egy határfát erősítenek a jégbe, melyek még négy-négy koncentrikus körnek képezik középpontját. E köröket belekarcolják a jégbe; a külső kör átmérője 2 méter. Rendesen nyolcan játsszák két pártra oszolva. A játékosok feladata a curlingkorongot az ellenfél koncentrikus köreibe hajitani. A curlingkorong rendesen gránitból készül, kerek, alsó fele sima, felső részén pedig vasnyele, fogója van; súlya mintegy 10—20 kg.; átmérője 32—35 cm. Minden játékosnak két korongja van, melyek pártonként más-más színüek. Ha az összes korongokat kidobálták — a pártok felváltva dobnak — vége a játéknak, s a játékbiró megállapítja az eredményt. Játszhatják pontra v. időre. Győztes az a párt, mely hamarább ért el bizonyos számú pontot vagy pedig adott idő alatt több pontot ért el. Újabban a svédek, norvégek is űzik a J.-ot, sőt Svájcban (St. Moritz) szintén játsszák már. Az északi népek kedvelt sportja még a vitorlázás a jégen. Ez történhetik vitorlás szánkán (l. *Jégvitorlás),* vagy úgy, hogy a korcsolyázó vitorla (jégvitorla) segítségével halad tova. A jégvitorla három-, esetleg négyszögű vitorla, mely két keresztbe erősített bambuszrúdra van rögzítve. L. még *Téli sportok.*

Jégszekrény, l. *Jég.*

Jégszesz, l. *Ammonia.*

Jégtartó, l. *Kriofor.*

Jégtorlódás, l. *Jégzajlás.*

Jégtömlő, lapos kaucsukzacskó, melyet apróra tört jéggel töltenek meg és a betegnek pl. fejére helyeznek.

Jégtörő, jégzajlásnak kitett építmények, különösen hídjármok zajló jégtől való megvédésére

szolgáló szerkezet. Sokszor az illető építménnyel összefüggésben épül s annak közvetetlen kiegészítő részét képezi. Így kisebb magasságú járműknál a J.-t úgy szerkesztik, hogy a járműnek cölöpei közül a legfelsőt ferdén verik be és megvasalják. A folyó víz által ennek az éles gerendának nekihajtott jégtáblák addig csúsznak ezen az élen fölfelé, míg saját súlyuk és a megvasalt él hatása folytán ketté nem törnek, amikor

aztán ártalmatlanná téve úsznak lefelé a járom két oldalán. Ahol erősebb jégzajlás várható, a hídjármok elé külön J. sarkantyút (l. az *ábrán: Jégtörő*) állítanak, melynek *a—b* élén addig csúsznak felfelé a jégtáblák, míg eltörnek. Falazott építményeknél külön J.-t nem szoktak építeni, hanem az építmény jégzajlásnak kitett részét (így a pillérek, hídoszlopok előfejeit) a vízfolyás ellen fordított, kissé lejtős éllel, erős faragott kövekből szokták kiképezni. — J.-nek nevezi a néphumor a febr. 24-iki Mátyás napját, mert ezen túl a fagy már nem szokott tartós lenni, innen kapta nevét: J. Mátyás.

Jégtörő hajó (ném. *Eisbrecher*), oly gőz- v. mótoroshajó, mely igen erős szerkezeténél, megfelelőleg alakított orránál és nagy géperejénél fogva alkalmas a jég áttörésére. Ily hajókra oly tengerészeteknek van szüksége, melyeknek partjai mentén a víz télen megfagy. Így pl. Oroszország több J.-val rendelkezik, minthogy parti vizei úgy a Balti-tengerben, mint a Csendes-óceánban télen befagynak. (L. *Hajó* cikknél a *II. képtábla 23. sz. ábráját.*)

Jégüveg (franc. *verre craquelé*, ang. *frosted glase*), azok az üvegtárgyak, melyeknek összevissza repedezett felszíne jéggel bevontnak látszik. A J.-et aképpen készítik, hogy a fúvócsövön lévő izzó üveggömböt hideg vízbe mártják, miáltal a felszíne megrepedezik. Az üveggömböt ezután megint felmelegítik és kidolgozzák, miáltal a repedések kitágulnak és élei leolvadnak. Ha az üvegtárgy felszínén csak finom repedések hálózata van, craquelének mondják. J.-hez hasonló árút aképpen is nyernek, hogy az üvegtárgyakat ólomüvegdarabkákkal és könnyen olvadó ólomüvegporral bevonják és addig hevítik, míg az ólomüveg rá nem tapad.

Jégverem, l. *Jég*.

Jégverés elleni biztosítás, l. *Biztosítás*.

Jégverés elleni védekezés. A J. nyomai már nagyon régi keletűek; legrégebben a jég ellen harangoztak, trombitáltak, babonás jelszavakat kiabáltak fel. Nagy Károly frank császár már 789. eltiltja a vihar ellen való harangozást s a babonás feliratu táblák felállítását. A lőpor és ágyú feltalálása után a szőllősvidékek elkezdtek vaklövéseket tenni a levegőbe a vészteljes felhők szétszórása végett. Mária Terézia 1750. Stájerországban eltiltja ezeket az ágyúzásokat azzal a megokolással, hogy az ágyúzással csak a szomszédok nyakára kergetik a veszedelmet. 1896-ban Stiger, windischfeistritzi polgármester kezdésére az ismeretes tölcséres viharágyúkkal kezdtek védekezni előbb Stájerországban, de aztán Európa minden szőllőtermelő országában. Az elmélet magva az volt, hogy a lövéssel fellökött levegőgyűrű megrázza a felhőket, részben pedig a lövéssel felragadott apró szénrészecskéi a lőpornak a levegő vízrészecskéit magukhoz vonzzák, esőcseppé változtatják, tehát a jég anyagát elvonják. Másrészt arra is számítottak, hogy a lövés által más levegőrétegekből is áramlatok indulnak s azt a lebegő egyensúlyt a levegőben, ami a jégképződést megelőzi, szétrontják. A gyakorlatban nálunk is, másutt is azt tapasztalták, hogy a viharágyúzásnak volt is látszólagos eredménye, meg nem is volt, de az ágyúzás szomszédságában a jégverésről többször panaszkodtak. Az osztrák földmiv. miniszter 1902. nemzetközi értekezletet hívott egybe, melyen 68 szakférfiú adta elő tapasztalatait a viharágyúzásról, amiről kimondották, hogy annak jégkergető hatása az esetek legtöbbjénél kétséges. Ezután kisérleti állomásokat létesített az osztrák kormány Windisch-Feistritzben és Olaszország Castelfrancoban. Ezek több évi pontos kisérletek után kimondották, hogy a jégverés ellen semmi kimutatható biztos hatása nem volt sem a viharágyúnak, sem a szintén ajánlott rakétáknak és bombáknak. Jó eredményt értek el a belga Marga és Adhemar, Viole J. a levegőbe 1300 s több méterre fölereszteti léggömbökkel, amelyek petárdákat vittek magukkal s azok ott felrobbanván, a felhőket szétoszlatták. Most ebben az irányban folynak a kisérletek. V. ö. Term. tud. Közlöny 1909.

Jégvirág az ablakon támad, midőn a szobában levő párák a hideg üveggel érintkezve, reá fagynak. Alakjukon geometriai szabályosság ismerhető fel. — *J.* az *ásványtanban* leveles tűs kristályok elágazó csoportja, amelyek egymás mellett oly gyorsan és oly tömegesen keletkeztek, hogy rajtuk lapok ki nem fejlődhettek; sugaras szerkezetükkel levelekre, virágokra emlékeztetnek.

Jégvirág (növ.), l. *Mesembryanthemum*.

Jégvirágos üveg, táblaüveg, mely a fagyos ablakhoz hasonlít. Úgy állítják elő, hogy a táblaüvegre fehér zománcport hintenek, melyet aztán a fagypont alá hűtött vaslemezen páratelt levegőnek tesznek ki. Az üvegen képződő jégvirág a zománcport a kristályok irányában eltolja. Teljes kiszárítás után az üveget alacsony hőfoknál égetik, mikor a könnyen olvadó zománc rátapad.

Jégvitorlás (l. *a 3 ábrát*), az északi vidékeken használatos szánkó, melynek hajtására vitorlákat használnak, akár a vitorlás csolnakoknál. Kétféle rendszerüek a J.-ok; az egyik fajtánál a hosszgerendán van megerősítve az árboc és kormány *(1. ábra)*, míg a másiknál a keresztgerenda viszi a főszerepet *(2. ábra)*, mely a szánkótalpakon nyugszik; a kormány azonban ezeknél is a hosszgerendára van szerelve. Az első tipus a nagy vitorlásoknál, a második pedig a kisebbeknél használatos. A talpak (három) vagy fából, vagy vasból készülnek;

hosszuk 30–60 cm. között váltakozik; meglehetősen éleseknek kell lenniök, hogy bizonyos fokig belevágódjanak a jégbe, ami az oldalt csuszás elkerülése céljából szükséges.

Jégvölgyi csúcs, a Magas Tátra egyik legmagasabb csúcsa (2629 m.) Szepes vármegyében, a Lomniczi csúcstól Ny-ra, a hegység főgerincében. A J.-ot az Öttó felöl szokták megmászni s innen

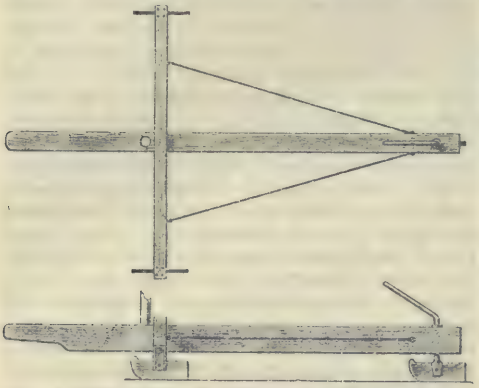

1. ábra. Jégvitorlás. Alaprajz és oldalnézet.

a csúcs 3 óra alatt érhető el. A csúcsról rendkívül szép kilátás nyílik.

Jegy, 1. általában a. m. mesterséges jel, melylyel bizonyos fogalmat jelölünk, közlünk, pl. a számok jelölésére a számjegyek, a számtani műveletek jelölésére a számtani jegyek (vagy jelek: + — : stb.), a mondatok tagolására szolgáló írásjegyek (. , ; ! ? stb.), a különféle tárgyakra, ruha-

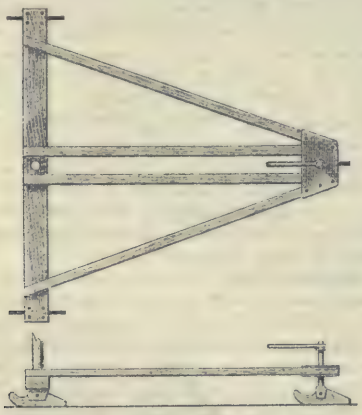

2. ábra. Jégvitorlás. Alaprajz és oldalnézet.

félére stb. írt, rajzolt vagy vésett bélyegek stb. L. *Bélyeg*.

2. *J.* az állat testén előforduló természetes v. mesterséges ismertető jel, mely által az más állatoktól könnyen megkülönböztethető. *Természetes* J.-ek a sötétebb színű állat fején vagy lábvégein előforduló fehér foltok, minők a csillag, hóka, kesely stb.; a bőr sebzése helyén szintén fehér szőrök nőnek, így szerszám- és nyeregtörés helyén. *Mesterséges* jelezések (l. *Állatok jelzése* és *Bélyeg*): a fülbe tetovált számok vagy a fülön bizonyos kulcs szerint eszközölt kicsípések, továbbá a fülbe erősített jelzőlemezek és jelzőgombok (krotália).

Jegyajándék, 1. a római jogban, illetőleg a középkori jogokban: *donatio propter nuptias*, az az ajándék, mellyel a férj a *dost* (hozományt) viszonozza. A nő javára szolgál arra az esetre, ha a férj meghal, v. elszegényedik, v. a házasság a férj bűne miatt felbontatik. 2. Mai értelemben *J. (arrhae sponsalitiae)* oly ajándék, melyet az eljegyzettek jövő házasságuk tekintetéből egymásnak tesznek s mely visszakövetelhető, ha a házasság az ajándékozónak vétke nélkül létre nem jő.

Jegybankok azok a bankok, amelyek fizetési eszközül szolgáló bankjegyek kibocsátásával foglalkoznak. Nagy jelentőségük ezen, tov. azon alapszik, hogy nagy tőkeerejüknél fogva úgy a ma-

3. ábra. Jégvitorlás menetközben.

gánosokkal, mint az állammal szemben kiváló szolgálatokat teljesítenek, a közgazdaság érdekeinek hivatott első őrei, hitel terén a vezérszerep őket illeti meg. Helyes szervezésük a közgazdasági tudomány egyik legalaposabban és leggyakrabban tárgyalt kérdése. A J. szervezésénél különösen a következő kérdések jönnek szóba:

1. A *fedezet* kérdése, mert ettől függ a banknak az a képessége, hogy látra szóló jegyeit mindenkor beváltsa. Gyakran javasolták, hogy a bankjegyek földbirtokokkal vagy értékpapirokkal legyenek fedezve, de kétségtelen, hogy a bankjegyek beváltása csak úgy biztosítható, ha a bank a beváltásra szolgáló érczpénzzel tényleg rendelkezik. A régebbi felfogás az volt, hogy a jegybanknak teljes fedezettel kell rendelkeznie. Ezt hirdették Ricardo, Peel, Cobden. Mások enyhébb és a bankügy természetének jobban megfelelő felfogást hirdettek, különösen Bosanquet, Tooke, Fullarton, Wil-

son stb. Ezen felfogásban gyökerezik az ú. n. *harmadfedezeti rendszer*, amely szerint legcélszerűbb, ha a bank a jegyeket egyharmadban érczpénzzel, azonfelül jó rövidlejáratu bankértékekkel, különösen váltókkal fedezi. Az annyira hiressé vált harmadfedezeti rendszert először Palmer hirdette az 1832. angol bankenquête alkalmával.

2. A *bankegyedáruság és bankszabadság* kérdése, azaz az a kérdés, vajjon csak egy banknak engedtessék-e meg a jegykibocsátás v. bármely banknak? A szélsőséget kerülendő, a vegyes rendszer talált pártolásra, azaz korlátolt bankszabadság a jegykibocsátást szabályozó törvény alapján és a bankok fölött egy központi hatalmas intézet, mely nevezetes kiváltságokkal van fölruházva. A vegyes rendszer, illetőleg korlátolt bankszabadság létezik Angliában, Németországban, Észak-Amerikában, Svájczban, Svédországban stb.; monopoljegybank van Ausztria-Magyarországon, Franciaországban, Németalföldön, Belgiumban, Spanyolországban stb. Az utolsó évtizedek általában azt a törekvést mutatják, hogy a bankszabadság helyébe egy központi intézet lépjen. Ezt cselekszi jelenleg Olaszország és ez a törekvés tapasztalható az Egyesült-Államokban is, amely az 1862. National Bank Act alapján megengedte a jegykibocsájtást mindazon társulatoknak, amelyek a newyorki bankrendszer elveit elfogadták.

3. *Állambank.* Az állambank intézménye a mai párturalom mellett sok visszásságot szülhet, továbbá súlyos felelősséggel terheli az államot és helytelen pénzügyi műveletekbe sodorhatja. Az állambank kétféle alakban van meg: úgy mint Oroszországban és Svédországban, ahol az állam maga dotálja a bankot, vagy úgy mint Németországban, ahol a bank állami igazgatás alatt áll, de a tőkét részvények útján szerezték be. Más az «állam bankja», a jegybank, amely az állam részére bankári ügyleteket végez.

4. *Kontingentálás.* A bankjegyforgalom érdekében több államban megszorításokat állapitottak meg a kibocsátható jegyek mennyisége tekintetében, néhol abban a formában, hogy a többlet után jelentékeny jegyadó fizetendő. Ez az ú. n. *indirekt kontingentálás.* A kontingentálás vonatkozhatik a jegyek és a tőke arányára is, mint pl. Svájczban, Spanyolországban stb.

5. *Törvényes folyam* (cours légal). A bankjegyek, bár hiteljegyek és nem pénzjegyek, mégis a legtöbb államban törvényes fizetési eszközök, azaz fizetéseknél pénzül elfogadandók.

6. *A darabolás.* A bankjegyek különböző összegekre szólhatnak és többnyire abból a felfogásból indultak ki, hogy nem kivánatos kis jegyeknek forgalombahozatala, mivel különösen ezeket szokták nyugtalan vagy válságos időkben tömegesen beváltásra bemutatni, ami a bank fizetési képességét veszélyezteti.

7. *Az államnak nyujtott előnyök.* A jegybank által az államnak közvetlenül nyujtott anyagi előnyök között első sorban az államnak a bank nyereségében való részesedése áll. Igy az osztrák-magyar bankra vonatkozó törvény szerint a részvényeseknek fizetendő 4% precipuum és bizonyos előzetes tételek levonása után aszerint, amint a részvénynek osztaléka 6%-ot v. 7%-ot meg nem halad v. ezen túl emelkedik, az állam a tiszta jövedelem felében, kétharmadában v. háromnegyedében részesül (1911. XVIII. t.-c.). Kiváló szolgálatot tesznek több államban a J. azáltal, hogy az állam pénztári kezelésével, az államadósságok kezelésével stb. meg vannak bízva. (L. fentebb az «Állam bankja».)

8. *A J. nemesérc-politikája.* A J. gyüjtik össze a legnagyobb nemesérc-tartalékokat és arra törekednek, hogy ezen tartalékok, amelyek a forgalom szempontjából kiváló fontossággal birnak, ne támadtassanak meg. Másfelől azonban a J.-nak nem szabad e feladatukat nagyon szükkeblüen felfogni, hanem tartoznak a külkereskedelem számára az esetleg szükséges nemesérceket rendelkezésre bocsátani. Ezen eljárási szabályok, melyek által a bankok az egyik cél elérését biztosítják, anélkül, hogy a másikat veszélyeztessék, képezik a bank nemesérc-politikáját. Legáltalánosabban használt eszköz a nemesérc-tartalék védelmére oly esetben, midőn nagy nemesérc-kiszivárgás veszélye mutatkozik, a kamatláb felemelése, mert ez esetben az illető ország magához vonja a rendelkezésre álló tőkéket, de kétségtelen, hogy a diskontláb gyakori változtatása az iparra és kereskedelemre zavarólag hat. Egy másik, különösen Franciaországban alkalmazott mód, hogy a nemesérc kiszolgáltatásánál díjat, prémiumot követelnek. Mások azt javasolták, hogy a bank nehezítse meg nemesérc-kiszivárgás esetére a leszámitolást, csak rövidebb időre adjon kölcsönt, stb. A bank nemesérc-tartalékának (angol kifejezéssel: *hoard* a. m. kincs) erősítésére szolgál különösen a bank törvényes kötelezettsége, hogy bizonyos áron nemesérceket vásároljon; másik eszköz a bank nemesérc-tartalékának erősítésére a nemesércre szóló váltóknak megvétele, a nemesérc behozatalának megkönnyítése stb. Szegény és eladósodott államokban természetesen legnehezebb a nemesérc-tartalék védelme.

9. *Nyilvánosság.* A bankjegy-forgalom egészséges működését nagyon előmozdítja a nyilvánosság, amelyet különösen az biztosít, hogy a jegybank köteles minden héten üzletének főbb mozzanatait sommásan és minden évben egész üzleti tevékenységét részletesen a közönséggel megismertetni. L. még *Bankok.*

Irodalom. Tooke, History of prices, London 1838—57; u. a., Considerations of the state of currency, u. o. 1826; Fullarton, On the regulation of currency, u. o.; Bagehot, Lombardstreet, u. o. 1875 (magyar fordításban is); Macleod, Theory and practice of banking, u. o. 1875; Bonamy, Price, Currency and banking, u. o. 1876; Wolowski, La question des banques, Paris 1864; Horn, La liberté des banques, u. o. 1866 (magyar fordításban is); Wirth, Handbuch des Bankwesens, 2. kiad., Köln 1874; Hübner, Die Banken, Leipzig 1853—54; Wagner, System der deutschen Zettelbankpolitik, B.-Freiburg 1873; u. a., Die Geld- und Credittheorie der Peel'schen Bankakte, Wien 1862; Poschinger, Bankwesen u Bankpolitik in Preussen, Berlin 1878—79; Lónyay, A bankügy, Budapest 1875; Beöthy, A bankügy elmélete, u. o 1875; Neuwirth, Bankakte u. Bankstreit in Österreich-Ungarn 1862—73, Leipzig 1873; Mezenseffy, Az osztrák-magyar bank szabadalmának értéke és ára, Bécs 1894; Supino, Il saggio dello sconto, Torino 1892; Haakey, The principles of banking, London 1887; Ferraris, Principii di scienza bancaria, Milano 1892; Lotz, Geschichte u. Kritik des deutschen Bankgesetzes, Leipzig 1888; Seyd, Die wahren Grundsätze des Banknotenwesens, u. o. 1875; De Johannis, Le banche di emissione e il credito, Torino 1888; Canovai, La questione bancaria in Italia, Róma 1889; Loria, Studi sul

valore della moneta, Torino 1891; Boccardo, Il riordinamento degli istituti di emissione, Róma 1890; u. a., Suriordinamento delle Banche in Italia, Torino 1881; Philippovich, Die Bank von England im Dienste der Finanzverwaltung des Staates, Wien 1885; Jacoby, Die deutsche Zettelbankreform im J. 1891; Helfferich Die Entwicklung des deutschen Notenwesens, Jahrb. f. Gesetzgeb. 1898; Scharling, Bankpolitik, Jena 1900; Schwalenberg, Die Bank von Frankreich und die deutsche Reichsbank, Halle 1904; Bankszakértők véleményei az önálló magyar jegybank felállítása stb., Budapest 1907; Barcza, A bankkérdés és önálló vámterület irodalma, u. o. 1911.

Jegybanküggy, l. *Jegybankok, Bankok.*

Jegybér, illetve *viszonos jegybér (contrados)*, a magyar magánjogban az az érték, melyet a nő férjének özvegysége esetére köt le. Egyedüli alapja a házasfelek között kötött szerződés lévén, a J.-re a létrejött szerződés szabályai irányadók.

Jegyesek az a férfi és nő, akik magukat egymásnak eljegyezték. L. *Eljegyzés.*

Jegyesek vizsgája. A katolikus egyházjog szerint a kihirdetések előtt a plébánosnak tisztje, hogy a jegyeseket kihallgassa, nincs-e közöttük házassági akadály, vajjon szabad akaratból lépnek-e házasságra s elegendőkép jártasak-e a hit alapelveiben? A jegyesekkel tartott vizsgálat eredménye néhol jegyzőkönyvbe vétetik s az erre szolgáló könyvet «rapolare»-nek nevezik. A hit alaptanaiban való teljes járatlanság az egybekelés elhalasztását vonhatja maga után. Műveltebb körüeknél a J. rendesen elmarad.

Jegygyűrű, l. *Gyűrű.*

Jegykiadó gépek belépő- vagy utazójegyet szolgáltatnak. E gépek legtöbbje nemcsak kiadja a jegyet, hanem azt teljesen maga is nyomtatja, vagy legalább a kiadás napját, vagy más ellenőrzési jelet nyomtat reá. Újabban már a vasutaknál is használnak jegykiadó automatákat.

Jegytartalék, a bankjegyeknek az a része, amelyet a jegybank a forgalomnak át nem enged, hanem készletben tart.

Jegyváltás, l. *Eljegyzés.*

Jegyzék *(Note)*, diplomáciai érintkezésben közlés, melyet a kormány a másik kormánynak tesz. A kormány a J.-et közvetlenül az illető kormányhoz intézi s követe, esetleg rendkívüli követség útján közli; de lehetséges az is, hogy a kormány a J.-et a maga követéhez intézi azzal az utasítással, hogy tartalmát az illető kormánnyal szóval v. írásban közölje. A szóbeli közlésnél (Verbalnote) is szokás a J.-et másolatban átadni. Oly J., melyet valamely kormány valamennyi olyan kormányhoz intéz, amellyel diplomáciai összeköttetésben van, körjegyzék (Circularnote), míg együttes J. (Kollektivnote, identische N.) az oly J., amelyet több kabinet közösen intéz valamely kormányhoz.

Jegyzés. 1. Részvények vagy kötvények J.-én értjük azt az aláírásunk által tett nyilatkozatot, melynek alapján kijelentjük, hogy valamely részvénytársaság alaptőkéje, ill. valamely kölcsön bizonyos részének átvételére kötelezzük magunkat. A J.-t legtöbbször a jegyzett részvények vagy kötvények bizonyos részének előzetes lefizetése által kell megerősíteni.

2. *J.* alatt a tőzsdén a tőzsdei forgalom tárgyát képező árúk, valamint a tőzsde hivatalos árjegyző-lapjába felvett értékpapirok és pénznemek árfolyamának, nemkülönben a hajózási fuvardíjtételek hivatalos, a tőzsdetanács által kiküldött árjegyzőbizottságok által való megállapítását értjük. Külön árjegyzőbizottság működik az árúüzleti és értéküzleti szakon. Az árúüzleti árjegyző bizottság Bpesten délután 1 órakor tartja ülését, melyben megállapítja úgy a készárúk, mint a határidőre kötött ügyletek árfolyamait. A forgalomban mutatkozó kereslet és kínálat figyelembevételével megállapított átlagos ár minden árúcikknél a «pénz» és «árú» rovata alatt külön kitüntetik. Ezenkívül külön rovatba vétetnek fel a tényleg létrejött kötéseknél előfordult különféle árak is. Az értéküzleti bizottság minden tőzsdei napon d. u. 1½ órakor ül össze s megállapítja a legalacsonyabb, a legmagasabb, az utolsó s végül a leszámoló árfolyamokat. Az árjegyzőbizottságok 5 tagból állanak. Elnök a tőzsdetanácsnak hetenként változó egyik tagja. A bizottság ülésein a miniszteri tőzsdebiztosnak is jogában áll résztvenni.

Jegyzet, könyvekben s egyéb nyomtatványokban levő, kisebb betükből álló sorok az oldal alján. Rövidke lineával v. egy-két sornyi űrrel szokták elkülöníteni a nagyobb betükkel szedett folyó szövegtől.

Jegyző, a *birósági* szervezetben a segédszemélyzethez és a X. fizetési oszt.-ba tartozó hivatalnok; jegyzőkönyv vezetésére, az ítélőbiró utasításaihoz képest és felügyelete és ellenőrzése alatt határozatok fogalmazásának előkészítésére alkalmazható. A J.-t önálló működési körrel ruházhatja fel az igazságügyminiszter, amikor is a rendeletileg meghatározott önálló működési kör keretében intézkedéseit revizió nélkül saját aláírásával adhatja ki. Ilyenek pl. a hagyatéki ügyek önálló elintézésével megbizott J.-k. A J. minősítése ugyanaz, mint a joggyakornoké. — Az *országgyűlésen* az illető ház tagjai közül választott J. köteles a tárgyalásokat a jegyzőkönyvben megörökíteni, az iratokat az elnök utasítására felolvasni, szavazáskor a neveket felhívni, a szavazatokat összeszámítani. — A közigazgatásban l. *Aljegyző, Főjegyző, Körjegyző, Községi jegyző.*

Jegyzői iroda, a bíróságoknál megvalósított lajstromos kezelési iroda, mely ügyszakok (birák) szerint elkülönítve végzi a kezelési tennivalókat. Újabban a központosított tennivalók céljára szervezett közös irodákkal szemben külön iroda néven szerepelnek a tervezett új ügyviteli szabályokban.

Jegyzői vizsga, l. *Községi közigazgatási tanfolyamok.*

Jegyzőkönyv *(protocollum)*, a tárgyalásnak, nyilatkozatnak, kikérdezett személyek, tanuk, vádlottak vallomásainak, szakértők véleményének, tanács vagy tanácskozó testület határozatainak leírása. A leírást arra rendelt hivatalos személynek (biró, közigazgatási tisztviselő, közjegyző, végrehajtó stb.) kell végezni; magánjellegű feljegyzés csak névleg J. A J. lényeges kellékei általában, hogy a tárgyalás, kihallgatás, eljárás vagy határozathozatal lefolyását, a hely s az idő előadásával és a jelenvolt személyek megnevezésével teljesen és összefüggőleg feltüntesse. Némely hivatalos cselekményről (pl. a per tárgyalásáról, a végrehajtásról) felveendő J. kellékeit azonban a törvény tüzetesen szabályozza. A J.-et rendszerint azonnal elkészítik, a megjelenteknek

felolvassák és velük aláíratják. Az eljáró hatóság vagy hivatalos közeg, esetleg a tolmács aláírása feltétlenül szükséges. Büntető ügyben és a polgári per némely szakában (pl. fellebbviteli tárgyaláson) a J.-et a felek nem írják alá. A szabályszerüen felvett J. közokirat és mint ilyen bizonyító erővel bir. A J. nyelve a bíróságoknál kizárólag a magyar, egyedül a fiumei bíróságoknál az olasz.

Jegyzőkönyvvezető általában az, aki tárgyalásokon, üléseken, kihallgatásokon a jegyzőkönyvet saját észleletei v. utasítás, ill. tollbamondás alapján felveszi. Egyes eljárási szabályokban (pl. büntető ügyekben) a J. alkalmazása kötelező.

Jégzajlás az a jelenség, midőn valamely folyóvíz úszó jégdarabokat visz magával. Az egymáshoz ütődő és egymást súroló táblák valóban zajt okoznak; innen származik az elnevezés. Használják ezeket a kifejezéseket is: a *zaj* megindult, a *zaj* megállott. A jégképződés a sekélyebb helyeken és partszéleken szokott az állandó hidegek beálltával megkezdődni. A táblák mind sürübben úsznak, míg végre az érintkező jégtáblák összefagynak és a jég valahol (leginkább kanyarulatokban, szigetek, hidak felett stb.) simán megáll. Ezzel ellentétben a *jégtorlódás* a folyó vizben zajló jégnek valamely ok miatt olyan módon való fennakadása, hogy a medret hosszabb-rövidebb időn át nagyrészben elrekeszti, s a vizet lefolyásában akadályozza. A jégtorlódásokat rendszerint előidézik: a mederelágazások, szigetek, hirtelen kanyarulatok, parti és mederzátonyok, hibásan elhelyezett hídpillérek és szabályozó müvek, melyek a zajló jégtáblákat megakasztják, úgy, hogy azok egymást utólérik, egymásra csúsznak és megtorlódnak. A torlódások rendszerint kisvíznél és erős hidegeknél keletkeznek. A dugulásnak legelső következménye az, hogy a meder vízvezetőképessége csökken, a víz a szükület előtt felduzzad. Ez a felduzzadás néha pár nap alatt 5—6 m.-t is elér a Dunán, vagyis kisvízből hirtelen árvíz keletkezik. A dunai jégtorlódásoknál a jégpáncél vastagsága néha 6—8 m.-t is elér. Mikor a víz az ilyen vastagon összetorlódott jeget megbontja, az jégtáblákra, illetőleg 20—30 m³-ig terjedő hatalmas jégtuskókra bomlik szét. Zátonyos, sekély helyeken ezek a tuskók újból megakadnak és — mivel sok kavics és homok is fagy közéjük és így fajsúlyuk növekedik — leülnek a fenékre és egy újabb torlódásnak a magvát képezik. E torlódások hossza gyakran 2—3 km.-t is kitesz. A torlódások néha olyan méretüek és a vizet olyan veszélyes magasságig duzzasztják fel, hogy nem lehet bevárni, míg a víz és az enyhébb időjárás a torlaszt lassan megbontja, hanem a nagy veszélyre, a fenyegető gátszakadásokra és nagy vidékek elöntésére való tekintettel sürgősen, mesterséges úton kell megkisérleni a torlasz megbontását. A torlaszok alatt nagyobbára víz van és így azt az eljárást követik, hogy alulról felfelé haladva *a meder közepén egy, a körülményekhez képest 10—60, sőt néha 100 m. széles csatornát robbantanak ki.* A kirobbantott jég e csatornán akadály nélkül leúszik, a csatorna lassan magától is szélesedik és végre az egész torlasz megbomlik. A csatorna néha igen hosszú, így 1909 febr.-ban a Dunán a paks-drávatoroki szakaszon levő szigai átvágásban képződött jégtorlódás megbontására 1800 m. hosszú csatornát robbantottak ki. A robbantásra túlnyomólag dinamitot, néha haloxilint, kivételesen ekrazitot v. puskaport is használnak. A töltéseket a jégbe fúrt lyukakban 1—4 m. mélyen szokták elhelyezni. A helyi viszonyok szerint egyes lövéseket v. 8—10 aknából álló *csoporttöltést* alkalmaznak, melyet villamos úton egyszerre robbantanak fel. Nagyobb torlaszok megbontására 2—300,000 m³ jégtömeget kell robbantással eltávolítani és leúsztatni. 1 m³ jég kirobbantása átlagban 3—4 fillérbe kerül. A dunai jégtorlódásokat l. *Duna.*

Jégzsinór *(chalaza)*, a madártojás fehérjében levő két összepödrődött, szilárdabb fehérjéből álló zsinór, amely egyfelől a tojás sárgájára, másfelől a héjjhártyára tapadva, a tojás sárgája felfüggesztésére szolgál.

Jehan de Paris, l. *Jean de Paris.*

Jehlicska *Ferenc Rezső*, egyházi író, szül. 1879 jan. 20. Jókúton (Nyitra vm.). Pappá szentelték 1902 július 14., theol. doctor sub auspiciis regis 1905. 1906—07-ig országgy. képviselő volt, 1910. egyetemi magántanár lett a társadalmi erkölcstanból. Művei: *Pikler belátásos elmélete, jogbölcseletének és világnézletének kritikai vizsgálata* (1908); *Társadalmi kérdés és etika* (1908); *A marxista vallásbölcselet forrásai és lényege* (1908); *Erkölcs és vallás* (1912); *A modern polg. jog és a kat. keresztény erkölcstudomány* (1913).

Jehoram, Izraelország királya, l. *Jórám.*

Jehova, l. *Adonáj.*

Jehovavirág (növ.), l. *Saxifraga.*

Jéhu, 1. Jórám királynak egyik vezére, akit Elizeus próféta királlyá kenetett fel s aki azután Jórámot megölte és az Omridák uralkodóházát kiirtotta. A Baal-kultuszt ugyan megszüntette, de egyéb pogányságokat meghagyott. Uralkodása alatt (Kr. e. a IX. sz. közepe táján) kezdett az arameusok hatalma Izrael rovására növekedni. — 2. *J.*, Chanáni fia, próféta Izraelországban.

Jehúda, l. *Juda.*

Jehúdahá-Kóhen, az 1028 táján meghalt Gersom ben Jehúda rabbi tanítványa, Franciaországból vándorolt Mainzba, hol 1070 táján mint rabbi halt meg. Birák könyve c. munkáját, mely döntvényeket tartalmaz, a középkor zsidó tudósai gyakran idézték. Ebben néhány döntvény magyarországi vonatkozású; kitűnik belőlük, hogy Anasztázia, I. András felesége, meghagyta a pénzverők főnökének, hogy egyes zsidók számára ezüst filléreket veressen; hogy Magyarország és Mainz közt a kereskedést zsidók közvetítették s hogy a Magyarországból Mainzba küldött arany- és rézárukért Mainzban többet adtak, mint otthon. V. ö. *Kohn*, Héber kútforrások (Tört. Tár. 1880, 98—101.).

Jehúda há-Lévy, l. *Juda há-Lévi.*

Jehúda Leone, l. *Abravanel.*

Jehudith, l. *Zsidó nyelv.*

Jeitteles, 1. *Ignác*, zenész, szül. Budapesten 1834., megh 1901. Prágában tanult Kittltől és Dreyschocktól. Több népszínműhöz zenét és magyar dalokat írt.

2. *J. Lajos Henrik*, szeizmológus, született 1830 jan. 12. Bécsben. A mult század ötvenes

éveiben osztrák középiskolákban tanárkodott, 1858. a kassai katolikus gimnázium tanárává nevezték ki. 1858-ban beutazta Felsőmagyarországot az 1858 jan. 15-iki földrengések tanulmányozása céljából. E tanulmányáról Bericht über das Erdbeben am 15. Jänner 1858 in den Karpaten und Sudeten címen a bécsi Akadémia Sitzungsberichte XXXV. kötetében becses munkát írt. A Természettudományi Közlöny 1860. évfolyamában: *A földrengések legnevezetesebb középpontjai Magyar- és Erdélyországban* címen térképpel ellátott becses szeizmológiai dolgozata jelent meg.

Jeja *(Jega)*, 235 km. hosszú folyó Dél-Oroszországban, a Kubanhoz közel ered s az Azovi-tenger Jejszk melletti széles limánjába torkollik.

Jejszk, város, J. járás székhelye Kuban orosz területen, a J.-i liman és az Azovi-tenger közti földnyelven, (1910) 49,200 lak., bőr-, téglagyártással és gyapjuszövéssel; gyapju-, gabona- és lenmag-exporttal. Taganrog és Mariupol közt rendes gőzhajójáratokkal. 1848-ban alapították Trifonov tengerész terve alapján. Kikötője sekély.

Jejunium (lat.) a. m. böjt (l. o.).

Jejunum (lat.), a vékonybél felső darabja. Mintegy 2 m. hosszú, nevét (éhbél) onnan kapta, hogy a hullában rendesen üres. L. *Belek.*

Jekaterinburg *(Ekaterinburg* a. m. Katalinvár), város, egykori erőd, J. járás székhelye Perm orosz kormányzóságban, az Ural K.-i szélén, az Isszet partjain, (1910) 51,740 lak., pénzverővel, vas- és rézolvasztóval, gőz- és papirmalommal, állami köszörülő műhellyel. Nagyarányú méztermeléssel és állattenyésztéssel. J.-nak 3 gimnáziuma, gazdag természetrajzi muzeuma, meteorológiai obszervatoriuma, bányásziskolája és főbányahivatala van. Az Ural bánya- és kohóiparának középpontja. 1721-ben Nagy Péter alapította. A város a szibériai vasút elkészültével óriásilag fejlődött. Lakói közel megkétszereződtek.

Jekaterinenstadt (*Katharinenstadt, Baronszk*) német telep Szamara orosz kormányzóságban, a Volga balpartján, kb. 6500 lak., búza- és dohánytermeléssel. 1765-ben alapította Beauregard báró.

Jekaterinodar (a. m. Katalin adománya), az orosz Kuban-terület és J. járás fővárosa, a Kuban és vasút mellett, mocsaras vidéken, (1910) 93,800 lak., jelentékeny gabona- és lókereskedéssel. A városnak 8 orosz, 1 örmény temploma és 2 gimnáziuma van. 1794-ben II. Katalin alapította a régi Tmutarakan helyén.

Jekaterinograd *(Ekaterinograd)*, kozáktelep Terek vidékén, Kaukázia orosz főkormányzóságban, a Malka folyó mellett, kb. 3500 lak.

Jekaterinopol *(Kalniboloto)*, falu Kijev orosz kormányzóság Szvenigorodka járásában, a Gniloj Tikics partján, kb. 7000 lak., közelében gazdag barnaszénbányákkal.

Jekaterinoszlav *(Ekaterinoszlav* a. m. Katalin dicsősége), 1. *kormányzóság* D.-i Oroszországban, Kherszon, Poltava, Kharkov, a Doni-kozák-terület és az Azovi-tenger közt, területe 63,395 km², (1911) 3.061,300 lak., 1 km²-re 48 lak. Területe nagyobbára sík, a széles földhátakon a folyók mély völgyeket vájtak ki. Ilyen földhát a Donec-fensík Ny.-i vége; itten van J. legnagyobb emelkedése (365 m.). Folyói a Dnyepr, Don, Bakhmut és Lugan. Legnagyobb tava a Szolonoje-Liman. A DNy.-i részében, valamint az emelkedésekben gránit, gnájsz, porfir, szienit, diorit van, az ÉK.-i rész szén-, kréta-, permi és tercierképződmények. Éghajlata enyhe és száraz, csapadéka 370 mm. körüli. Talaja termékeny fekete föld, évi középhőmérséklete 8°. Erdői csak a Dnyepr és Szamara mentén vannak. A főfoglalkozás a földmívelés, főtermékek a gabona, len és a dohány. Állattenyésztése igen virágzó, különösen nagy számmal vannak a finom gyapjas juhok; ló- és szarvasmarhaállománya jelentős, 25 ménese van. Nemes fémekben és ércekben az orosz kormányzóságok leggazdagabbja; bányásznak köszenet, vasércet (Szlavianoszerbszk járás és Bakhmut), kősót, épület- és malomköveket. Ipartelepeinek száma kb. 3500 és 33.000 munkást foglalkoztatnak, főleg vas-, fém-, acél-, malom- és vegyészeti ipara van. Járásai J., Alexandrovszk, Bakhmut, Verkhne-Dnyeprovszk, Novomoszkovszk, Pavlograd és Szlavianoszerbszk. Az első telepesek 1572-ből valók, kezdetben Új-Szerbia, 1764. Új-Oroszország volt neve. 1802-ben lett J. — 2. *J.*, város, *J. kormányzóság és járás*, továbbá egy püspöknek *székhelye* a Dnyepr jobbpartján, annak sellői fölött, vasút mellett, (1910) 148,870 lak., nagy gyáriparral, vasművekkel és gőzmalmokkal; 6 orosz, 1 kat., 1 evang. templommal és 12 zsinagógával; felső bányászati iskolával és II. Katalin emlékszobrával. A várost 1787. Koidak vár közelében Potemkin alapította, mint II. Katalin cárné nyári palotáját.

Jéke, kisk. Szabolcs vm. kisvárdai j.-ban, (1910) 563 magyar lak., u. p. és u. t. Pap.

Jekel *Péter*, író, szül. Földvárott (Brassó vm.), 1869 aug. 7. Tanulmányai végeztével a belügyminisztériumba lépett és osztálytanácsosi rangra emelkedett. A közigazgatási törvények Grill-féle kiadásában a *Gyámság és gondnokság* (Budapest 1910) kötetét szerkesztette. Fordításai: Vörösmarty, Ausgewählte Gedichte aus dem Ungarischen übertragen (Sopron 1901); Papst Innocent XI. und Ungarns Befreiung von der Türkenherrschaft *(Fraknói* Vilmos után, Freiburg im Breisgau 1902). Ennek a Lexikonnak is munkatársa.

Jekelfalussy *(jekel- és margitfalui)*, 1. *József*, statisztikus, szül. Rimaszombatban 1849 okt. 9., megh. Budapesten 1901 febr. 12. 1871-ben az országos statisztikai hivatalnál nyert alkalmazást, melynek Keleti Károly halála után 1892. igazgatója lett s azt kiváló szervező képességénél fogva magas szinvonalra emelte. A Magyar Tud. Akadémia 1888. levelező, 1893. pedig rendes taggá választotta. Önálló nagyobb művei: *A községek háztartása és pótadójuk* (1881); *Magyarország házi ipara* (1884); *Magyarország malomipara* (1885); *Magyarország iparstatisztikája* (1885); *Fogházaink állapota* (1872—86); *Magyarország statisztikája* (1886, 2 köt., Láng Lajossal együtt). Szerkesztette 1889 óta a *Nemzetgazdasági* (utóbb *Közgazdasági) Szemlét* és Vargha Gyula dr.-ral a *Közgazdasági és stat. évkönyvet.*

2. *J. Lajos*, a m. kir. fővárosi államrendőrség és az országos csendőrség szervezője, szül. 1828 márc. 5., megh. 1899 okt. 10. Bpesten. Mint végzett teológus az egri érseki udvarban kapott alkalmazást s ott maradt 1849 jan.-ig, amikor honvéd lett,

mint ilyen több ütközetben részt vett, sebet is kapott; utoljára mint zászlóaljparancsnok Komáromban szolgált Klapka seregénél. A jogot Egerben elvégezvén, 1852. főszolgabiró lett, de a Noszlopi-féle összeesküvés gyanuja miatt elfogták és a Neugebäude-ba zárták. Kiszabadulván, 1860. Borsod vmegye főszolgabirája, később Miskolczon polgármester lett; mint ilyen 1861. vonakodott a város kulcsát a királyi biztosnak átadni, amiért letartóztatták és Kassára hurcolták. 1865-ben országos képviselő, 1870. a belügyminisztériumban miniszteri tanácsos lett; tevékenységének főeredménye egyfelől a fővárosi magyar királyi államrendőrség, másfelől az országos magyar királyi csendőrség szervezése.

3. *J. Lajos*, cs. és kir. táborszernagy, szül. Szacsun (Zemplén vm.) 1848 okt. 1., megh. Lontón 1911 júl. 22. Katonai szolgálatát a magyar honvédségnél kezdte. 1890-ben ezredes lett, 1894. a debreczeni 80. honvéd gyalogdandár élére állították, 1896. vezérőrnaggyá, 1899. a székesfehérvári V. honvédkerület parancsnokává, majd a közös hadügyminisztériumban osztályfőnökké és altábornaggyá nevezték ki. 1905-ben a honvédfőparancsnok adlátusa, 1906. pedig táborszernagy lett. Még ugyanazon év ápr. 15. Fejérváry báró helyébe honvédelmi miniszterré neveztetett ki, mely állásában 1910 jan. 17-ig maradt s közben a cs. és kir. 60. gyalogezred tulajdonosává neveztetett ki.

Jekelfalva (azelőtt: *Jekelfalu*), kisközség Szepes vm. gölniczbányai j.-ban, (1910) 1073 tót lak., vasúti megállóhely, u. p. és u. t. Margitfalva; van szeszgyára és mészkőbányája, rézércbányája.

Jékey *Aladár*, költő, szül. Szászfenesen (Kolozs vm.) 1846 jan. 7. Kolozsvárt tanult, de jogi tanulmányait évekig tartó betegsége miatt félbeszakította s előbb jegyzői hivatalt vállalt, majd a törvényszéknél működött, ezután Kolozsvárott a telekkönyvi hivatal igazgatójává nevezték ki. A költészet terén 1871-ben lépett föl komoly, a régi hagyományokhoz ragaszkodó verseivel, melyeket 1891. *J. A. költeményei* c. összegyüjtött. Újabb versei *Apró dalok* c. alatt 1896. jelentek meg, legújabb gyüjteményüket *(Öreg nóták)* most rendezi sajtó alá.

Jekorin *(jecorin)*, Drechsel által felfedezett, nitrogén-, foszfor- és kéntartalmú anyag (foszfatida), amelyet a különböző állatok májából, lépéből, agyvelejéből lehet előállítani. Éterben oldódik, alkoholban nem; redukáló hatású. Vízben duzzad. Vegyszerekre zsírsavak, valamint szénhidrát hasíthatók le belőle. Valószínű, hogy nem egységes test, hanem több anyag keveréke.

Jelabuga, város, járási székhely Vjatka orosz kormányzóságban, a Toima partján, 10,350 lak., rézbányával; élénk gabonapiaccal.

Jelam, indiai folyó, l. *Dzselam*.

Jelatma, város, J. járás székhelye Tambov orosz kormányzóságban, az Oka mellett, 4850 lak., kenderkereskedelemmel, kötélveréssel.

Jelbeszéd, a gondolatoknak és érzéseknek a test különböző tagjai — főként a karok és kezek — mozgatása által való tudatos közlési módja. Minden ember használ jeleket, ú. n. gesztusokat, azonban ezek az épérzékü embernél csak kisérői a hangbeszédnek, a siketnémáknál ellenben igen nagy alkalmazást találnak, sőt — míg a hangbeszédet el nem sajátítják — a környezettel való érintkezésnek kizárólagos eszközei. A siketnémák J.-e természetes v. mesterséges. Előbbit minden siketnéma testi és szellemi szükségleteitől késztetve, ösztönszerüen maga alkotja. A mesterséges J. a természetesre támaszkodva, felhasználja ennek jeleit, de ezeket elvont fogalmak jelzésére szolgáló újabb jelekkel s a nyelv sajátságaihoz idomítva, nyelvalakokkal is kibővíti. A XVIII. sz. végétől évtizedeken át legtöbb siketnéma-intézetben ily mesterséges J.-del oktatták a növendékeket, mignem az ú. n. német- vagyis hangbeszéd-módszer a J.-et teljesen háttérbe szorította. L. még *Kézi abc.*, *Siketnémák oktatása*. V. ö. *Klis L.*, A siketnéma gyermekek beszéde (Budapest 1908); *Heidsick*, Der Taubstumme und seine Sprache (Breslau 1889); *Reuschert*, Die Gebärdensprache (Leipzig 1909).

Jelebu, brit hűbérállam Hátsó-Indiában, a Malakkai-félszigeten, 1889 óta Negri Sembilan konföderáció tagja. Területe 1000 km², kb. 7000 lak., gazdag ónbányái vannak.

Jelec *(Elec)*, város, J. járás székhelye Orel orosz kormányzóságban, a Szoszna mellett, (1910) 51,000 lak., 16 temploma, 2 gimnáziuma van, bőr-, kocsigyártással, malmokkal, vasöntéssel, selyemkelmekészítéssel; élénk gabona- és lisztkereskedelemmel. Már 1146. említik; önálló fejedelemség székhelye volt, míg 1305. Timur elfoglalta.

Jelech, talán *Jeles*, Biborban született Konstantinos császár szerint (De administrando imperio, 40. fej., 174. l.) Árpádnak második fia s Etzeleh apja volt. Még atyja életében elhúnyt.

Jelenések könyve *(Titkos jelenések*, gör. *Apokalypsis)*, az újszövetségi szentírás utolsó könyve, mely merész keleti fantáziával megrajzolt és tervszerüleg felépített jelképes látomásokban megjövendöli a keresztény egyház győzelmét az üldöző római birodalom felett, valamint a világ végének eseményeit és az utolsó dolgokat. Alakjára nézve a könyv az ú. n. apokaliptikus irodalomnak legértékesebb és legszebb terméke. Az apokalipszis általában kinyilatkoztatás alakjába öltöztetett tanköltemény. Ilyenféle munkák a Krisztus előtti időkben, valamint a kereszténység első századaiban nagy számmal jöttek létre. (Apokrif apokalipszisek). Ez iratokba öntötte a zsidóság messiási reményeit és az elnyomó pogány birodalmak elleni elkeseredését, az őskereszténység pedig az egyház diadalára, a világ végére, kivált Krisztus második eljövetelére (parusia) vonatkozó reményeit. Az apokaliptikus irodalom bizarr termékei közül kimagaslik a bibliai J. Az ókeresztény írók e könyvet Szt. János apostolnak tulajdonítják, aki a leírt látomásokat Patmosz szigetén látta, amikor ott számüzetésben élt s ugyanezt állítja magának a J.-nek előszava is. Újabb időben hoztak ugyan fel nehézségeket Szt. János szerzősége ellen (többen a könyvet egy másik János nevü apostoli férfiúnak tulajdonítják); mások ismét a könyvet régibb zsidó apokalipszisek összetételének és keresztény átdolgozásának tartják; de a bizonyítékok, melyekkel e véleményeket támogatják, igen gyengék a könyv saját bizonyságá-

val és az ókeresztény írók tanuságával szemben. A J.-t a kat. egyház a biblia részének (kánoni könyvnek) tartja. Mivel azonban a könyv apostoli eredetéről az ősegyházban, névszerint Keleten egy ideig kétségek voltak, azért e könyv az ugynevezett deuterokanonikusok közé tartozik.

Jelenet *(scena)*, a szinmű felvonásainak egy-egy részlete, melyet egyes személyeknek a szinpadra fellépte s onnan lelépte határol. A felvonás J.-ek összefüggő sorozata.

Jelenetezés *(inszcenálás)*, valamely drámai műnek szinpadi előadásra való elkészítéséhez szükséges minden munka. A jelenetekre osztást maga a költő végzi, a J.-t a szinpadi hatás minden eszközét s a szinház sajátos személyi és fölszerelési viszonyait alaposan ismerő igazgató, rendező, ruhatáros és díszítő együtt. A J. rossz művet ép oly kevessé tehet jóvá, mint az előadó művész bármilyen igyekezete, de a szini hatás létrehozásával s fokozásával nagyban hozzájárul valamely mű sikeréhez.

Jelenik *Elek (csetneki)*, régész és etnológus, szül. Karádon (Somogy vm.) 1856 jún. 2., megh. Budapesten 1889 jan. 27. 1875-ben a M. Nemzeti Muzeum régiségosztályához került, hol 1879 febr. működött, 1880. az államvasutakhoz ment át s a vasúti tisztképzőben a földrajz tanára volt. *A bronzkorról* irt nagyobb művével 1877. pályadíjat nyert az egyetemen. Ehhez járulnak az Arch. Értesítőben megjelent tanulmányai (Tószegi ásatások 1876; A tószegi őstelep 1877; A magyarhoni őstelepekről 1877. stb.). Később a magyar etnológia körébe tartozó kérdésekkel foglalkozott; ide vonatkozó tanulmányai: *Ó és uj magyar világ* (Philol. Közlöny 1880); *Ukkon-pohár* (u. o.); *Az izmaeliták* (u. o. 1881); *Anonymus az erdélyi oláhokról* (u. o.); *A székely kérdésről* (u. o. és németül az Ungar. Revue 1881. évfolyamában); *Hunok, avarok és kunok* (Budapesti Szemle 1881).

Jelenjak, adók. Varasd vm. pregradai j.-ban, (1910) 1556 horvát lak., u. p. és u. t. Desinić.

Jelenje, adó- és polit. község Modrus-Fiume vmegye sušaki j.-ban, (1910) 1703 horvát lak., postaügynökség, u. t. Sušak.

Jelenkor, geológiai értelemben az az időszak, mely a történelmi ember idejébe esik. Alluviumnak vagy holocénnek is nevezzük s megkülönböztetünk ó és új alluviumot vagy holocént. A J. a negyedkornak, vagyis az ember korának (anthropozoos korszak) fiatalabb időszaka, mig a történelem előtti ősember kora a diluvium v. pleisztocén időszak.

Jelenkor, 1. politikai lap. *Kisfaludy* Károly kevés nappal halála előtt engedélyt nyert a lap kiadhatására, ezt *Helmeczy* Mihályra ruházta át, ki 1832 jan. 1. megindította s hetenként kétszer adta ki Pesten. A hazai lapok közt a legtöbb előfizetővel birt, de politikai jelentőségre nem tehetett szert konzervativ iránya miatt. 1843-tól Széchenyi István e lapot választotta organumául és tartotta mindvégig. 1847-től Jókai irta Budapesti naplóját. 1848 ápr. 18-tól a lap szerkesztését *Királyi* Pál vette át; azonban még azon év jún. 29. megszünt. — 2. *J.*, kat. egyházpolitikai és politikai napilap; szerk. *Talabér* János és *Füssy* Tamás 1875 jan. 1-től szept. 15-ig Budapesten.

Jelenkori képződmények, l. *Alluvium*.

Jelenléti díj, különösen pénzintézetek igazgatósági tagjainak oly díjazása, amelyet csak az üléseken jelenlétük után nyernek.

Jelenség (gör. *fenomén*), eredetileg csalfa látszatra (tüneményre) alkalmazott kifejezés; később ellentétben azzal, amit az ész megismer (noumenon), az, amit az érzékek fölfognak, ami az érzékek előtt megjelen. L. *Fenomenalizmus*. Kant szerint csak jelenségeket ismerhetünk meg, *maguk a dolgok* (a magánvalók) örökre rejtve maradnak előttünk. Jelenségek (indicia), l. *Bünjelenségek*.

Jelentés. 1. *J., jelentéstan*. A szóknak jelentéséről való tudomány csak a legújabb nyelvészetnek egyik föllendülő ága. A nyelvtan azelőtt a szónak csak alakjait tárgyalta, a J.-sel csak a retorika törődött, amennyiben megállapított bizonyos fordulatokat, trópusokat, melyek szerint a szók értelme módosulhat. Korunkban azonban mind világosabbá lett, hogy a szók J.-e nemcsak retorikai célokra módosul, hanem hogy mindennapi beszédünk is tele van rég elfelejtett, elkoptatott trópusokkal, képekkel. Ma már folyvást kutatják és elemzik a szók J.-ét, sőt történtek már kisérletek a J.-tannak rendszerezésére is, noha ezek még nem vezettek végérvényes eredményre. Legegyszerübb az a fölosztás, melyre a nyelv maga utal bennünket azáltal, hogy némely J.-változásokat *alakváltozással* köt össze, másokat pedig nem. Ha pl. az elvont fogalmat konkrét fogalommá, v. a konkrétot elvonttá módosítjuk, e módosítást majdnem mindig képzővel jelöljük pl. szép: szépség, nevetség: nevetséges. Ellenben ha pl. valamely szónak J.-ét, a fogalomnak körét megszorítjuk, akkor nem alkalmazunk képzőt; ha a jószág szót nem értem mindennemű birtokomra, hanem csak nyájaimra, akkor is jószág marad, noha tartalma, a fogalomnak anyaga, alkotó részei, jegyei részben megváltoztak. Az egyiket *alaki*, a másikat *anyagi* J.-változásnak mondhatjuk. Az alaki J.-tan körébe esnek: az ige és névszó közti különbség, továbbá a különféle igefajok s a névszók neveinek megkülönböztetése (l. a *Beszédrészek*, továbbá az *Igékről*, *Névszókról*, *Igeképzésről*, *Névszóképzésről* szóló cikkeinket). Az anyagi J.-változások két főosztályra oszlanak. Az elsőben a fogalomnak tartalma nagyobbrészt *megmarad*, csak egyes jegyekre nézve változik, amennyiben új jegyekkel bővül, úgy hogy szükebbkörü fogalom lesz belőle, v. viszont elveszt egy-egy jegyet, tehát általánosabb fogalommá válik. A második főosztály az átvitel, melyben a fogalomnak tartalma nagyobbrészt *megváltozik*, csak egyes jegyei maradnak meg. Az átvitelre vagy olyan képzettársulás ád alkalmat, mely a fogalmak hasonlóságán alapszik, v. pedig olyan, hogy a két fogalomnak vagy tárgynak akárminő más kapcsolatán vagy együtt való előfordulásán alapszik. A J.-nek *megszorítására* nézve a legfőbb tényező az az állandó helyzet, melyben a beszélőknek egyes kisebb-nagyobb csoportjai élnek. Már maga a beszélőknek lakóhelye, a vidék, melyen megfigyeljük valamely szó használatát, nagy befolyással lesz ennek különösebb J.-eire. A megszorításnál sokkal ritkább az *általánosítás*, de szintén elég gyakran kerül

elő s elég természetes jelenség. Pl. a gyermek karácsonyfának nevez minden fenyőfát stb. Az általánosításnál ismét sokkal közönségesebb a *metafora*, a hasonlósági átvitel v. képes beszéd, mely a nyelvnek költői elemét teszi. Az átvitelnek másik neme a metonimia, vagyis *kapcsolati átvitel*; mint neve mondja, a dolgoknak valamely feltünő kapcsolatán alapszik, még pedig rendesen a különféle oksági viszonyokon, melyek a reális világnak és gondolkozásunknak tárgyait egymással összekötik. Pl. az *egész* és *rész* névcseréje (melyet a stilisztika *szinekdokénak* nevez) s ennek különösen az a faja, mely a feltünő rész nevét az egészre alkalmazza. Igy használjuk a *fő* nevét az egész személy jelölésére és *szegény feje* a magyar nyelvszokás szerint a. m. a szegény ember v. asszony. Újabban a *metonimiát* mint egyszerű J.-tani jelenséget a stilisztikából egyszerüen ki akarják küszöbölni. V. ö. *Bréal*, Essai de sémantique (1904, 4. kiad.); *Wundt*, Völkerpsychologie, Die Sprache (2. köt., 8. fejezet, 2. kiad.); *Simonyi*, A magyar nyelv (1905, II. r., 3. fejezet); *Rubinyi* M., Általános Nyelvtudomány, V. fejezet, 1907, Tud. Zsebk. 192—193. sz.; *Gombocz* Z.; Képzettársulás és jelentésváltozás, Magyar Nyelv c. folyóirat VII. kötet, 1911.

2. *J.* Kötelességszerű hivatalos közlés valamely dologról a feljebbvalóval szemben. A parlamentben *bizottsági J.*: a Ház valamely bizottságának J.-e az előzetes megvitatás végett hozzáutalt tárgyról (törvényjavaslatról, kérvényről stb.); *előadói J.* a tárgy (törvényjavaslat) előadásával megbizott képviselőnek, az előadónak J.-e a ház ülésében.

3. *Természeti tüneményekből kiolvasott jelentések.* Az embert körülfogó természetről elterjedt régi felfogás volt, hogy annak bizonyos változásai az emberi sors változásaival szoros összefüggésben vannak. Új csillag v. üstökös föltünése, jelek a napon, hold körül, az ú. n. véresö, pusztító viharok, száskajárás stb. háborukat, éhinséget, járványt jelentettek be. Egyes ember sorsát változtatónak tartották a csillaghullást, kakukszót, bagolyhuhogást, szú percegését. Idetartozik a kéz vonalaiból való jóslás, a fülcsendülés, csuklás, álmok J.-ének magyarázgatása. A köznép ma is vallja s voltakép az intelligens elemet a nem intelligenstől a J.-ek alól való emancipáltság választja el.

Jelentőmód, l. *Igemód.*

Jelentőszolgálat, a katonai szolgálat azon ága, mely az ellenségről és terepről szerzett híreknek rendeltetésük helyére való juttatását foglalja magában. Ezen célt szolgálják: elsősorban a táviró és telefon, a repülőgép, az automobil, motorcikli, kerékpár, lovas és gyalogos küldöncök (esetleg kocsin is) stb.

Jelentsik *Vince (koronavári)*, cs. és kir. tábornagy, szül. Sárváron (Vas vm.) 1831 jan. 22., megh. 1912 jún. 27. Pozsonyban. Részt vett a szentamási, szélaknai, branyiszkói stb. ütközetekben és a kápolnai csatában, mint honvédszázados. 1849-ben besorozták a 48. gyalogezredhez. 1859. a győri önkéntes gyalogzászlóaljjal részt vett az olaszországi hadjáratban s 1866. a poroszok ellen. 1871-ben magyar királyi honvédőrnaggyá, 1872. a honvédelmi minisztérium I. ügyosztályának főnökévé, 1885. a honvéd főtörvényszék elnökévé, 1888 nov. 1. altábornaggyá, 1889. pedig a pozsonyi honvéd kerület parancsnokává nevezték ki. 1896 máj. nyugalomba vonult s ez alkalommal a táborszernagyi címet és a v. b. t. tanácsosi méltóságot kapta.

Jelény (lat. *singulae litterae*), tulajdonkép a klasszika filológiában, diplomáciában és modern gyorsírásban szokásos megjegyzés, a szó állandó rövidítésére, egy v. több betü által, leginkább annak elején. Ilyszerű rövidítéseket majd minden írásmódnál találhatunk, még pedig a régi időktől fogva leginkább a héberneknél, legkevésbbé a görögöknél. A rómaiak kezdetleges irásánál Ennius (l. *Gyorsírás*) használta leginkább. A mai gyorsírási rendszerekben is gyakran előforduló szók és szótagok számára használt rövidítések szójelek vagy J. néven ismeretesek.

Jeles pont (bány.), a bányamérésnél megjelölt nevezetesebb pont (fixpont).

Jeles póta, az eresztő hálón az első póta, melyet minden halász más-más alakban köt azért, hogy arról hálóját felismerhesse.

Jelfény, a tengerészetben hosszabb vagy rövidebb ideig látható fény vagy láng, mely v. arra szolgál, hogy hajók hajókkal és parti állomásokkal jelzés útján érintkezzenek, v. pedig a hajózás biztosságát előmozdító megjelöléseket létesít. L. *Hajójelzések* és *Hajózási jelek.*

Jelfogó, l. *Telegráf.*

Jelfogó telegráf, l. *Telegráf.*

Jelgava, város, l. *Mitau.*

Jelige (ol. *motto*), elmés rövid mondás, melyet valamely irodalmi munkának feliratául és mintegy tartalmának és irányának rövid jelzéséül szoktak alkalmazni; eredetét ama jelmondatokból veszi, melyeket egyes fejedelmek országuk címerébe iktattak s mely a tekintélyesebb családokra is átszármazott és utóbb bevette magát az irodalomba. Szorosabb értelemben a J. valamely rövid mondat (legtöbbnyire idézet), melyet az álnév alatt beadott pályaművekre és a szerző nevét rejtő jeligés levélkére egyaránt ír a szerző.

Jelin, dalmát történetiró, l. *Tubero.*

Jelinek, *Karl*, osztrák meteorológus, szül. Brünnben 1822 okt. 23., megh. Bécsben 1876 okt. 19. 1852-ben a felső mennyiségtan tanára a prágai műegyetemen, 1863-ban a bécsi meteorológiai intézet igazgatója. Igazgatósága alatt épült a bécsi meteorológiai obszervatórium (Hohe Warte). J. alapítója az osztrák meteorológiai egyesületnek és a Meteorologische Zeitschrift-nek Hannal együtt ő volt a szerkesztője. Munkái: Anleitung zur Anstellung meteorologischer Beobachtungen, továbbá Psychrometertafeln, melyek újabb kiadásait utódai rendezték. Irt számos dolgozatot, melyek főleg a légnyomás és a hőmérséklet napi és évi menetére vonatkoznak és melyek a bécsi tudományos akadémia kiadásában jelentek meg.

Jelirás, l. *Chiffre-irás.*

Jelizavetgrad, város, J. járás székhelye Kherszon orosz kormányzóságban, az Ingul és vasút mellett, (1910) 75,480 lak., számos iskolával és papnöveldével; bőr-, dohány- és faggyugyárral, élénk kereskedéssel. 1754. határerősségként alapították.

Jelizavetpol *(Gandzsa)*, 1. 1867-ben alkotott *orosz kormányzóság* Kaukázus főkormányzóságban, Erivan, Tiflisz, Dagesztán, Baku és Perzsia közt, amelytől az Arasz választja el. Területe 44,105 km², (1911) 1.007,800 lak. (1 km²-re 23 lak., 56% tatár, 36% örmény, 5% kurd, a többi lezgi és orosz). Főfolyója, a Kur, két részre osztja; a balpartit a Kaukázus, a Bazar-duiz (4575 m.), Bozdag és Akhdib ágazzák be. Az évi középhőmérséklet J. városában 13°. Gabonanemüeken (búza, árpa) kivül gyümölcs, szőlő, dohány a főtermékei. A háziállat-tenyésztés mellett selyemtermeléssel is foglalkoznak. Bányatermék a réz. Jelentékenyebb iparágai: szőnyegszövés, rézművek, selyemfonás és szövés. A tiflisz-bakui vasúti vonal átvezet J.-on (212 km.). Járásai: J., Nukha, Kaszah, Szangeszur, Susa, Aresszki, Dzsevansir és Dzsebrail. — 2. *J. (Gandzsa)*, város, J. kormányzóság és járás *székhelye*, a Gandzsa és vasút mellett, (1910) 36,000 lak. (54% tatár és 43% örmény), egészségtelen, mocsárlázas vidéken. Dohány-, pamuttermeléssel és selyemhernyótenyésztéssel, kocsi- és posztókészítéssel. 10 mecsetje, 5 örmény temploma és egy gimnáziuma van; tatár- és örményvárosrészből áll, 1712—24. a törökök alatt épült várral, a környékén nagykiterjedésü romokkal. J. már a XI. sz.-ban fennállott, mozlim khánok székhelye volt. 1235-ben a tatárok, 1804. pedig az oroszok foglalták el Cicianov vezérlete alatt.

Jelkép *(szimbolum)*, egyszerü jelvénnyel vagy képpel való megjelölése valamely eszmének, személynek, vagy akár eseménynek. A J. nem lehet egészen önkényes, amennyiben megkivántatik, hogy a jelnek és a megjelölt eszmének vagy személynek legyen olyan közös vonásuk v. viszonylatuk, amelynél fogva egymással kapcsolatba hozhatók. Hogy az ember eszejárásával mennyire megegyezik a J., azt bizonyítja annak általános elterjedése és kifejlettsége minden korban, úgy a kevéssé müvelt, mint a nagymüveltségü népeknél. A J. egyik faja a történeti J.-es ábrázolás, amely különböző időben és helyen élt személyeket foglal egybe, azokat valamely cselekvés közben tünteti föl és igy jelez valamely eszmét. Ilyen pl. Rafael két híres falképe: Az athéni iskola, mely a görög bölcsészetnek és a Disputa, mely az oltári szentségnek történeti J.-es ábrázolása. Nálunk a J.-es festést és rajzot főkép Nagy Sándor képviseli. L. még *Allegória* és *Embléma*.

Jelképes irás, l. *Ideográfia*.

Jelképes ítéletek. Régi, különösen a városokban kifejlett büntető gyakorlatunkban enyhitő körülmények alapján a szigorubb büntetésnek enyhébb, rendszerint olyan büntetésre átváltoztatását kimondó ítéletek, amely büntetés jelképi vonatkozásban állott azzal a büntetéssel, amelyet alkalmazni kellett volna; pl. akasztófára szóló halálbüntetés helyett az elitéltnek nyakába akasztott kötéllel körülvezetése stb.

Jelképes jóslás, l. *Orákulum*.

Jelképes növények *(növényjelkép, növényszimbolum, szimbolumos növények;* lat. *plantae symbolicae)* az emberi érzelmek és más emberi tulajdonságok visszatükrözőiként jelöltettek meg. A szomorú füz meg a ciprusfa a szomoruságnak, a tölgy meg a cédrusfa az erőnek, a pálma a méltóságnak, az ibolya a szerénységnek, a fehér liliom a lelki tisztaságnak és ártatlanságnak, a rózsa a hallgatagságnak (sub rosa) jelképe stb. A J. számát szaporította az egykor divatos virágnyelv.

Jelképi átadás, l. *Átadás*.

Jelkürt, a katonaságnál jeladásra és menetek alatt indulók fúvására használt fúvó eszköz, mely régebben a marhák szarvából készült, de újabban rézbádogból gyártva, lényegesen megjavittatott; a zenekarban használt J. (Flügelhorn) billentyüs szelepekkel van ellátva.

Jelky *András*, kalandor magyar utazó, szül. Baján 1730 júl. 30., megh. Budán 1783 dec. 6. Mint szabólegény vándorolt ki Németországba. 1754. Erlangenben porosz verbunkosok elfogták, azoktól megszökött, de kevéssel azután Rotterdamban mint csavargót egy Kelet-Indiába menő hajóra vitték. Később Algeriába került, hol rabszolgaként oladták, de innen is megszökött s egy portugál kereskedő hajójával Kantonba utazott, az amerikai Egyesült-Államok katonája lett, majd végül 1758. Batáviában mint szabó telepedett le és megnősült. Nyugtalan természete s némely csapások Ceylonba vitték, hol a vadak elfogták s ketrecbe zárva meg akarták sütni. A biztos haláltól egy főnök leánya mentette meg, kivel a vadonba szökve, egy évnél tovább halakkal, gyümölcsökkel táplálkozott. Ezután véletlenül odavetődött hajóval visszatért Batáviába, hol csakhamar tiszt és egy árvaház igazgatója lett, e mellett jelentékeny vagyonra tett szert. Tekintélye emelkedvén, 1770. a hollandi kormány tanácsosa lett s mint ilyen Japánba küldetett követül. Neje halála után meglepte a honvágy s 1770. visszatért Európába, hol előbb Bécsben, később Budán tartózkodott. Utazásainak leirása 1771. jelent meg először németül, magyarra Sándor István fordította 1791. Igen népszerü lett *Hevesi* Lajos regényes feldolgozása: *Jelky András bajai fiú rendkivüli kalandjai ötödfél világrészben* (Budapest 1880), amely mind magyar, mind német nyelven több kiadást ért.

Jellachich *(Jellačić) József (bužimi)*, gróf, cs. kir. táborszernagy, horvát bán, szül. Péterváradon 1801 okt. 16., megh. Zágrábban 1859 máj. 19. Miután tanulmányait a bécsi Theresianumban elvégezte, 1819. alhadnagy lett a 3. dragonyos-ezredben. 1825-ben főhadnaggyá, 1830. pedig századossá lépett elő az ogulini határőr-ezredben. 1835 okt. 17. a bosnyák-török rabló betörés alkalmával ügyessége és bátorsága által tünt fel. 1837-ben őrnaggyá és a dalmáciai katonai kormányzóság segédtisztjévé nevezték ki. 1841-ben alezredes, 1842. pedig ezredes és a bánsági határőrezred parancsnoka lett. 1848 márc.-ban a horvátok kivánságára Horvát-Szlavon- és Dalmátországok bánjává neveztetett ki az ú. n. kamarilla befolyására s a felelős magyar kormány megkerülésével. *V. Ferdinánd* egyidejüleg v. b. t. tanácsossá és vezérőrnaggyá, majd pedig altábornaggyá nevezte ki. J. azzal a titkos céllal bizatott meg, hogy a Határőrvidék és a horvátok segítségével szervezze az ellenforradalmat, amelynek J. készségesen megfelelt. Megtagadta a magyar kormánynak az engedelmességet s jún. 5. a Zágrábba egybe-

hívott horvát országgyűlés egyhangulag csatlakozott J. álláspontjához. V. Ferdinánd, miután a történtekről értesült, azonnal magához hivatta J.-ot s felháborodását fejezte ki a történtek felett, jún. 10. pedig összes méltóságaitól megfosztotta, de J. az üzelmeivel mégsem hagyott fel, mert felülről az uralkodó háta mögött álló titkos katonai párt további pártütésre bátorította. J.-ot hazatérése alkalmával Zágrábban nagy ovációkkal fogadták s ő nem törődve a király manifesztumával, szept. 11-én 45,000 emberből álló seregével átlépte a Drávát s betört Magyarországba. J. Siófokra érkezve, már megkapta a király kéziratát, amelyben a jún. 10-iki manifesztumot megsemmisíti. A pákozdi véres csatában vereséget szenvedett, azután három napi fegyverszünetet kötött és ezalatt seregével Bécs felé ment, hol Auersperg csapataival egyesült. J. Bécs elfoglalásában részt vett és Schwechatnál is a magyarok ellen harcolt. Az 1848—49-iki téli hadjárat alatt J. Windischgrätz fővezérsége alatt állott és a jobb szárny parancsnoka volt; mint ilyen elfoglalta Magyar-Óvárt és Győrt és megverte Perczel hadosztályát Mórnál. 1849-ben Buda eleste után táborszernagy és a déli hadsereg parancsnoka lett. Kezdetben sikerrel harcolt Bem ellen, azt a római sáncon és a Ferencz-csatornán át visszaszorította, Újvidéket ostromolta, az egész Bácskát megszállotta és ezért a Mária-Terézia-renddel tüntették ki, de 1849 júl. 14. Hegyesnél a Vetter parancsnoksága alatti magyar hadsereg által teljesen megveretett és kénytelen volt seregével a Duna mögé visszavonulni. A későbbi válságos harcokban nem vett részt, hanem visszatért Zágrábba mint bán és Horvátország katonai parancsnoka. 1853-ban a Montenegro ellen felállított seregnek parancsnoka volt és 1854 ápr. 24. I. Ferenc József menyegzője alkalmával osztrák örökös gróf lett. A hatvanas években kivont karddal Magyarország felé mutató szobrot emeltek neki Zágrábban; mint nemzeti hős és költő él a horvátok emlékezetében. V. ö. a szabadságharc irodalmát.

Jelleg, 1. hivatalnoki, l. *Cím és jelleg.*

2. *J. az állattenyésztésben:* azoknak a külső testalakulásban és élettani jellemvonásban nyilvánuló tulajdonságoknak összessége, melyek az egyedre, törzsre, családra, fajtára stb. jellemzők. Eszerint megkülönböztetnek egyedi-, törzs-, fajta-J.-et stb., pl. a magyar marha fajta-J.-e: ezüstfehér v. darvas szín, nagy szarv, bizonyos testalkatbeli sajátságok, kitünő igavonóképesség stb. — A J. szót oly vidéki fajtátlan állatok összefoglalására is használják, melyek már némi egyöntetüséget mutatnak, de még nem nevezhetők fajta- vagy tájfajtának. Ilyen pl. a bonyhádi marha-J.

Jellegtelen, l. *Fajtátlan.*

Jellem *(karakter*, gör.), általában valamely dolognak ama velős, állandó, bélyegző sajátossága, mely minden egyéb dologtól megkülönbözteti. A mi erre világot vet, azt *jellemző*-nek mondjuk. Mégis a magyarban inkább csak emberekre alkalmazzuk, élettelen dologra a hasonló (új alkotású) *jelleg* (jellegző) szóval élvén. Beszélünk ugyan egy korszaknak, tájéknak, irodalmi műnek *jellemző* vonásairól, de ezek összességét nem szoktuk J.-nek mondani, habár az irodalmi használat kezd erre hajlani. Az embernél is rendszerint nem véralkatának, tehetségének uralkodó vonásait nevezzük J.-nek, hanem leginkább akaratának (l. o.) minőségére alkalmazzuk. Csírája megvan a gyermekben, de az élet fejleszti, élet alatt értvén az összes behatásokat, melyek az akaratra teljes kifejlődéséig hatnak. Ebben az értelemben minden embernek van J.-e, azaz meghatározott természetü akarata, vagyis az akaratnak az egész belső élettel való meghatározott kapcsolata. Mégis *J.-telennek* mondjuk azt az embert, aki változékonynak, ingadozónak, megbizhatatlannak mutatkozik. Egyrészt tehát lefoglaljuk a J. kifejezést a szilárd akaratu J.-re, másrészt pedig azt nevezzük J.-telennek, kinek J.-ét nem ismertük, illetőleg félreismertük. A J. tudatos; ha akaratunkat tudatos elvek szerint kormányozzuk, úgy könnyebben óvjuk meg az ingadozás csábításai elől, innét a nagy szerep, melyet az elvek hűséges megóvása vagy hitehagyott megtagadása a J. kérdésében visz. A J. erkölcs is, ha ezek az elvek egyszersmind az erkölcsi ideálnak megfelelnek. De van erkölcstelen J. is, ha amaz elvek nem erkölcsösek és van tudattalan J. is, erkölcsös vagy erkölcstelen, ha az illető akaratának mivoltát nem tudta tudatos elvek formájába foglalni. A J. bizonyára nem változatlan; alakulására befolyással van életünk tapasztalása, amely irányt, tartalmat ád neki. Sőt az élet későbbi folyásában is megváltozhatik, változik a korral, lassan, természetes úton, de változhatik gondolat- és érzelmi világunk valamely nagy forradalma folytán is. A nevelésnek nem volna értelme, ha a nevelő nem irányozhatná az akaratot lélektani és erkölcsi tekintetben, gyakorlat, szoktatás, az értelmi és érzelmi világ céltudatos és erős kormányzása útján. J.-mé nevelés a nevelés legfelső célja.

Esztetikai értelemben J.-e van annak a műalkotásnak, melyben egységes fölfogás és egységes kivitel találtatik; ha ez a fölfogás egyetemes érvényü és egy kornak sajátossága, stilusnak nevezzük. A költészetben beszélünk J.-ekről, jellemző művészetről. A művészetek fejlődésében beszélünk korszakokról, melyekben a J. föltüntetése a fődolog, míg másokban a tiszta szép az ideál.

Jellemálarcok, oly öltözetek, melyek bizonyos állást vagy személyiségeket jelentenek, ellentétben a fantasztikus álarcokkal.

Jellemdráma, olyan szinmű, mely a cselekvényt a szereplők jelleméből fejleszti s az érdeklődés súlypontját a jellemekre, nem pedig a mese érdekességére helyezi. Ellentéte a komoly szinművek körében egyrészt a mesedráma, másrészt a végzetdráma, a vígjátékok körében a bohózat.

Jellemrajz, mint esztetikai műszó jelenti azt az ábrázoló módot, amellyel a költő hőseinek lelki valóját bemutatja, érzékelhetővé teszi. Mint ilyen elsősorban az eseményes költészet műveiben (elbeszélés, regény, dráma) bir jelentőséggel, ahol a költő cselekvényt, a szereplők jelleméből következő tetteket ad elő. Az emberi tettek kulcsa a jellem, hogy megérthessük tetteiket, szükségünk van jellemük ismeretére; ezt nyujtja a J. A J. vagy jellemzés lehet külső, ha a költő maga

mondja el szereplőinek jellemző vonásait és belső, ha maguk a szereplők jellemzik magukat szavaikkal és tetteikkel. Ez utóbbi mód sokkal művészibb. A világirodalomban a legkitűnőbb J.-okat Shakespeare adta, irodalmunkban Katona József a Bánk bánban, Arany eposzaiban és Kemény Zsigmond regényeiben. J. más értelemben az irodalmi tanulmány egy faja, amelyben a szerző valamilyen való személynek (író, politikus, történeti alak) egyéniségét rajzolja nagy vonásokkal, művészieseu.

Jellemszerep, e gyüjtőnév foglalja össze mindazokat a szerepeket, melyek valami élesen jelzett egyéni vonást tüntetnek fel, ellentétben a hős, szerelmes stb. általános jellemvonásaival. A J. természetszerüen hol komoly, hol víg formában jelentkezik. A modern dráma és modern szinjátszás egyénire törekvő jellege mellett e szerepkör lett ma a legfontosabb, valamint azelőtt is ez volt a legtöbboldalú s legnehezebb.

Jellemzés (esztt.), valamely személy, jelenség v. folyamat tulajdonságainak felsorolása. Igy jellemezhetünk egy embert, művet, műfajt, kort, v. művészi irányt. A művészetben, főleg a költészetben a J. a szereplő személyek lelki mivoltának olyan kidomborítása, mely az illetőket másoktól megkülönböztető egyéni sajátságaikban állítja elénk. Ehhez az intuició mellett életismeret és beható tanulmányok szükségesek. A költő személyeit beszéltetve és cselekedtetve közvetlenül jellemezheti, esetleg (regényben, eposzban) maga mutatja be őket, vagy (drámában is) mások által közvetve ismertetheti meg velünk. A J. vagy inkább a jellemben levő sajátos vonásokat helyezi erős világításba, vagy a faj, nem, kor, foglalkozás, állás bizonyos jellemző s e meghatározottság alatt álló minden egyénben feltalálható közös, nagy vonásokra szorítkozik. Az az egyéni, ez a faji (tipikus) J. Az első a realisztikus, az utóbbi az idealisztikus ábrázolásban otthonos, bár nem lépnek fel mindig egymást mereven kizáró, ellentétes formában.

Jellemzetesség (esztt.), művészi ábrázolásban a jellemző vonások erős kiemelése. A szépség ellentéte. Ami az adott helyzetnek és egyéni jellemnek megfelelő (pl. a drámában a műveletlen embernek nyers és közönséges, az indulatosnak szaggatott, összefüggéstelen, lármás beszéde, eltorzult arca, heves taglejtése), jellemzetes és a művész számára felhasználható vonás, bár rút. L. *Irány*.

Jellemző, ami a jellemet megismerteti, elárulja, föltünteti (l. *Jellem*). Beszélünk J. tettekről, szavakról stb. Minthogy a művészetben a jellem föltüntetése a legfontosabb feladatok egyike, a jellemzés eszközeiről, módjairól főleg ott van szó. A J.-t ott ellentétbe helyezik az eszményivel, a tiszta széppel. L. *Jellem*.

Jelletit (ásv.), kalcium-vasgránát, sárgászöld, sötétzöld; lelőhelye a Findelen-gleccser Zermattban.

Jellinek, 1. *Arthur*, jogi író, szül. Budapesten 1851 márc. 15. Tanulmányai végeztével 1876. Budapesten nyitott ügyvédi irodát, 1887 óta több cikluson át volt képviselő. Mint képviselő számos fontos igazságügyi törvényjavaslatnak előkészítésében vett részt és több törvényjavaslatnak volt képviselőházi előadója. Főbb művei: *A büntető bíróságok szervezete és hatósági köre* (Budapest 1883); *Katonai büntetőjog és katonai eskü* (u. o. 1884); *Feles föld* (u. o. 1886); *A magyar magánjog mai érvényében* (u. o. 1886); *A mentelmi jog* (u. o. 1890).

2. *J. Henrik (haraszti)*, a budapesti közúti vaspályatársaság volt igazgatója, szül. 1853 dec. 22. Pesten. Tanulmányai végeztével az atyja, J. Mór igazgatósága alatt álló közúti vaspályatársaság szolgálatába lépett. Atyja halála után 1883. ő lett a társaság vezérigazgatója. Budapest közúti vasúti hálózatának kiépítése, továbbá a fővárosnak és a szomszédos községeknek helyiérdekü vasutakkal való összekötése érdekében nagy és eredményes munkásságot fejtett ki. 1904. udvari tanácsosi címet kapott. 1911-ben negyvenkét évi működés után a társaság kötelékéből kilépett. Élénk részt vett a közügyekben is.

3. *J. Mór*, szül. 1823. Magyarbródban, megh. 1883 jún. 13. Budapesten. Az ötvenes évek elején Pesten gabonakereskedő volt, majd 1864. kezdeményezte a lóvonatu vasutat, melynek vezérigazgatója lett. Kereskedelmi életünk megmagyarosítása s a tőzsdebiróság létesítése érdekében eredményes munkásságot fejtett ki. Közgazdasági tanulmányai az Akadémia évkönyveiben s a Hon c. napilapban jelentek meg.

Jellinek, 1. *Adolf*, zsidó teológus, szül. Drslawitzban (Morvaország) 1821 jún. 26., megh. Bécsben 1893 dec. 28. Teológiai, bölcsészeti és nyelvészeti tanulmányait Prágában és Lipcsében végezte, 1856 óta Bécsben működött mint rabbi és hitszónok. A bécsi talmudiskola élén előkészítette az ottani rabbiiskola létrejöttét. Mint a modern zsidó tudomány jeles képviselője s szellemes szónok, nagy hírnévnek örvendett és széleskörü irodalmi tevékenységet fejtett ki. Fő munkái: Die Kabbala v. Prof. Ad. Franck (Leipzig 1844); System der Moral von R. Bechaje ben Joseph stb. (u. o. 1846); Erklärung der in den Talmuden, Targumim und Midraschim vorkommenden persischen u. arab. Wörter (u. o. 1846); Eine kritische Untersuchung über die Entstehung des Sohar (u. o. 1851); Auswahl kabbalistischer Mystik (u. o. 1853); Beth-ha-Midrasch, Sammlung kleinerer Midraschim (u. o. 1853—57 és Wien 1873—78); Philosophie u. Kabbala (Leipzig 1854); Der jüdische Stamm in nichtjüdischen Sprichwörtern (Wien 1881—82) és a zsidó irodalom különféle ágaira vonatkozó 10 bibliográfiai mű (u. o. 1877—84).

2. *J., Georg*, német államjogász, *J. 1.* fia, szül. Lipcsében 1851 jún. 16. megh. Heidelbergben 1911 jan. 12. Osztrák közigazgatási szolgálatba lépett, de azt csakhamar elhagyta és 1879. a bécsi egyetemen a közjog magán-, 1883. rendkivüli tanára lett. 1889-ben rendes tanárnak hivták meg Baselbe, 1890. Heidelbergbe. Főbb művei: Die rechtliche Natur d. Staatenverträge (Wien 1880); Die Lehre von d. Staatenverbindungen (u. o. 1882); Gesetz und Verordnung (Freiburg in Br. 1887); System der subjektiven öffentlichen Rechte (u. o. 1892); Die Erklärung der Menschen- und Bürgerrechte (Leipzig 1895, 2. kiad. 1904); Das Recht des modernen Staates (Berlin 1900, 1 köt.); Verfassungsänderung u. Verfassungswandlung (u. o. 1906). Kiadta 1902 óta *Piloty*-val a Handbuch

des öffentlichen Rechts der Gegenwart és előbb Georg *Meyer*-rel, később *Anschütz*-cel a Staats- u. völkerrechtliche Abhandlungen (Leipzig, 1895-től) c. gyűjteményeket.

3. *J., Hermann*, forradalmár, *J. 1.* öccse, szül. Drslawitzban 1822 jan. 22., megh. Bécsben 1848 nov. 23. Teológiát és filozófiát tanult s már korán részt vett a német politikai és egyházi küzdelmekben, mint író. Radikális nézetei miatt Lipcséből, majd Berlinből is kiutasították. Az 1848 márciusi forradalom hírére Bécsben termett s bár közvetlenül nem vett részt az októberi harcokban, a város eleste után Windischgraetz herceg őt a forradalom többi kézrekerült vezéreivel együtt főbe lövette. Művei közül említendő: Kritische Geschichte der Wiener Revolution vom 13. März bis zum Konstituirenden Reichstag (Wien 1848).

Jelling, dán falu a veilei kerületben (Jütland), tanítóképzővel; hajdanta királyi székhely volt. Temploma mellett még két híres rúnakő látható.

Jellov-fém vagy *Muntz-fém*, 60 súlyrész rezet és 40 súlyrész cinket tartalmazó ötvény, melyben kevés vas is van. Rokona az Aich-fém, Deltafém és Gedge-fém. Mivel a tenger vizének ellenáll, hajóborításokra használják.

Jelmez, oly öltözet, mely bizonyos állapotot, pl. kort, nemzetiséget, rangot, hivatalt jelöl s ünnepélyek, hivatalos működések, szinpadi előadások alkalmával vagy képzőművészeti alkotásokon használtatik. A szinpadi nyelven különösen a szerepnek megfelelő öltözet. L. *Kosztüm*.

Jelmeztan, l. *Kosztüm*.

Jelmondat, l. *Jelige, Jelszó, Devise, Díszek*.

Jelölés v. *jelzés*, az árúkereskedelemben jelenti az árúkra rárított eladási árat, amit legtöbbször nem szoktak számjegyekkel, hanem megállapodás szerinti J.-sel előírni.

Jelölt (lat. *candidatus*), kevésbbé használatos megjelölése annak, aki valamely állásra jelentkezik, vagy annak betöltésére készül. L. *Ügyvédjelölt, Közjegyzőjelölt*. Igy nevezik azokat is, kik magukat valamely képesítő vizsgának alávetik; aki ország. képviselőnek fellép: *képviselőjelölt*.

Jelsőcz, kisk. Nógrád vm. losonczi j.-ban, (1910) 472 magyar lak.; u. p. és u. t. Vilke.

Jelszó (ném. *Losung*, franc. *parole*), a hadseregeknél különösen háború idején oly szót jelent, mely az ellenfél serege előtt ismeretlen és mely azért különösen az előőrsi szolgálatban a jóbarát és ellenség megkülönböztetésére szolgál, l. *Hadige*. — J. továbbá a. m. jelmondat, jelige (l. o.).

Jeltűz, a tengeren rendszerint a halászbárkák által éjjel helyöknek megjelölésére használt, egy bizonyos ideig égő (2 p.) és 2—4 tengeri mérföldnyi távolságra látható kisebb tüzek, melyek égő anyagaiknak minőségénél fogva sem az eső vagy a tenger vize, sem pedig a szél által el nem olthatók. Újabban acetilénlámpákat használnak e célra. Azonkívül, ha huzamosabb ideig is nagyobb lánggal égnek, vészjelek is, melyekkel egy veszélyben forgó hajó mások segítségét kéri.

Jelvény (lat. *signum*), pecsét; nyomdászoknak vagy könyvkiadóknak szimboluma, monogramm vagy egyéb, a kiadóra vonatkozó ábra, melyeket híresebb nyomdászok v. kiadók az általuk nyomtatott vagy kiadott könyvek címlapjain alkalmaztak. Némely egyesület tagjai részére ezek által a kalapon vagy gomblyukban viselt megkülönböztető testületi J.-eket ad. Ilyen J. a Kárpát-Egyesületeknél a gyopár, a gazdászoknál a búzakalász, a bányászoknál a kalapács, stb.

J., politikai értelemben oly dolog, melynek viselése az illetőnek politikai pártállását, meggyőződését van hivatva már külsőleg is mutatni. J.-ek lehetnek virágok, galyak, kokárdák, érmek, egyes ruhadarabok (kalap, nadrág, stb.), sőt J.-ül szolgálhat a hajnak vagy szakállnak bizonyos viselése is. Ilyen J.-ek voltak: a *bocskor* a német parasztlázadás idején, a *koldustarisznya* a hollandi szabadságharcban (a gueux-érmen), a *jakobinus-sapka* a francia forradalomban. A kokárdák különféle színei is jelzik a különféle pártállásokat: háromszínüt (piros-fehér-kék) hordtak a francia köztársaság hívei, fehéret a királypártiak, vöröset a szocialisták. Az angol puritánok rövidre nyírták hajukat, míg a királypárti nemesek hosszú hajat viseltek. Nálunk a J.-ek 1848 óta használatosak, de a szabadságharc leveretése után az abszolut kormány szigoruan üldözte a J.-ek viselését (Kossuth-szakáll, Kossuth-kalap tollal, nemzetiszínű szalag stb.).

Aki olyan J.-t (zászlót v. címert) tűz ki vagy nyilvánosan használ, árul v. másként terjeszt, amelynek kitűzése vagy használata azon okból, mert az az állam és törvényes intézményei iránt ellenséges irányzatok jelzéséül szolgál, miniszteri rendelettel tiltva van, 15 napig terjedhető elzárással és 400 K-ig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő (1879. XL. t.-c. 36. §.).

Jelzálog, l. *Jelzálogjog*.

Jelzálogadós, dologi adós, ellentétben a személyes adóssal, l. *Jelzálogjog*.

Jelzálogadósság, olyan tartozás, amelynek biztosítására az adósnak valamely nyilvánkönyvben foglalt vagyonalkotórésze jelzálogilag le van kötve. L. *Adósság* és *Jelzálogjog*.

Jelzálogbank, l. *Jelzáloghitelbankok*.

Jelzálogbiztosítás, l. *Biztosítás*.

Jelzálog-elszámoló forgalom (ném. *Hypotheken-Zahlungsverkehr*), l. *Jelzálog-forgalom*.

Jelzálog-forgalom (ném. *Hypotheken-Abrechnungsverkehr*). A jelzálogkölcsönök törlesztésével kapcsolatban bizonyos időpontokban rendkívül felhalmozódnak a bankoknál teljesítendő fizetések. A jelzálogüzletből származó követelések és tartozások kiegyenlítésére tkp. minden különös ok nélkül rendkívül sok készpénzt hoznak mozgásba, holott az összes teljesítendő be- és kifizetések egyszerüen a clearinghouse (l. o.) formájában szervezett J., ill. *jelzálog- elszámoló forgalom* által elkerülhetők. E célból különösen a jelzálog- és járadékbankok valamely vezető bank, esetleg a jegybank égisze alatt jelzálogelszámolóegyletet alkotnak, melyben kölcsönösen elszámolják az esedékes annuitásokat, törlesztett tőke, kamat és költség szerint felosztva. Nehogy az elszámolások halmozódjanak, azokat rendesen évenként 4 izben végzik és pedig jan. 2, ápr. 1, júl. 1 és okt. 1-én. Természetes, hogy a J. tagjai jelzálogkölcsöneiket ezekkel az esedékességi időpontokkal fogják berendezni, hogy az elszámolás minél si-

mában történhessék. A kölcsönös tartozások és követelések kiegyenlítése a vezető banknál létesített giró-számlán megterhelések és elismerések formájában történik. Az elszámolás költségét az évi forgalom arányában osztják meg. A lebonyolítás egyszerűsítésére a benyujtás és elszámolás két egymásra következő hétköznapon történik olykép, hogy közösen állapítják meg az egyes intézeteket megillető, ill. általuk befizetendő összegeket, melyek felett a vezető bank a girószámlákon azonnal intézkedik.

Jelzáloghitelbankok, azok a pénzintézetek, amelyek jelzálogüzlettel foglalkoznak, azaz ingatlanokra telekkönyvi bekebelezés mellett jelzálogos kölcsönöket nyujtanak s az így lekötött tőkét akként mobilizálják, hogy a kölcsönök erejéig jelzálogleveleket bocsátanak ki, amelyeknek fedezetét a pénzintézet jelzáloggal biztosított kölcsönkövetelései teszik. Zálogleveleket csak nyilvános számadásra köteles intézetek (részvénytársaságok, ingatlan birtokok tulajdonosainak szövetkezetei) bocsáthatnak ki az 1876. XXXVI. t.-c.-ben részletesen szabályozott feltételek, jelesül a zálogleveleknek külön biztosítására rendelt minimális 400,000 K. alap alkotása mellett. Ennek az alapnak elhelyezési módját is a törvény szabja meg. A jelzálogintézetek csak alapszabályszerüen engedélyezett, a jelzálog által teljesen fedezett kölcsönköveteléseik erejéig bocsáthatnak ki zálogleveleket. A fedezet akkor teljes, ha a jelzálog értéke a kölcsönösszegnek legalább kétszerese. A jelzálogintézeteknek jelzálogilag biztosított kölcsönkövetelései a zálogleveleknek összességének biztosítékául szolgálnak, azokra végrehajtást vezetni nem lehet, azokra harmadik személyek, a csőd esetét kivéve, jogokat egyáltalán nem szerezhetnek. Az ilyen kölcsönköveteléseknek ezt a jellegét a telekkönyvekben fel kell jegyezni. Az 1889. XXX. t.-c. adó- és illetékkedvezményeket biztosít az olyan J.-nak, amelyeknek a zálogleveleik biztosítására szolgáló külön alapja 3 millió koronát kitesz. Ezáltal a törvény a J. kiváltságolt második csoportját alkotta meg. A harmadik csoportot azok a pénzintézetek alkotják (osztrák-magyar bank, magyar földhitelintézet, kisbirtokosok földhitelintézete), amelyeknek jelzálogüzletét több irányú kedvezmény mellett az ezen pénzintézetekről rendelkező külön törvények szabályozzák.

Jelzálogi kereset, l. *Jelzálogjog.*

Jelzálogintézet, l. *Jelzáloghitelbankok.*

Jelzálogjog (gör.-lat. *hypotheca*), a római jogban, ellentétben a pignus-szal, jelentette azt a zálogjogot, amelynek megszerzéséhez nem volt szükséges, hogy az elzálogosító a zálogot a hitelezőnek átadja, hanem elég volt a felek megegyezése. Mai jogunkban és a vele e részben rokon osztrák és német jogban jelenti a zálogjognak azt a tipusát, amelynek lényege az, hogy az ingatlan tulajdonosa a hitelnyerés céljára nem kénytelen a zálogul lekötött ingatlan birtokától megválni, mint nálunk 1848 előtt, amikor a hitelező a neki zálogul felajánlott ingatlanban igazán reális biztosítékot csak úgy szerezhetett, ha az ingatlant magának átadatta (zálogbirtok). A J.-nak szerzéséhez nem elég azonban a felek puszta megegyezése, mint a római jog hipotékájánál, hanem szükséges, hogy a zálogjog a hitelező javára az illető ingatlanról és az azon fennálló dologi jogokról (l. o.) vezetett nyilvános, vagyis az érdekeltek által megtekinthető és a közhitelesség attributumával felruházott jegyzékbe (a telekkönyvbe) bejegyeztessék.

Ilyen J.-gal csak oly ingatlant lehet megterhelni, amely telekkönyvezve van. A telekkönyvi jószágtesteken kívül J. tárgyai lehetnek (jelzálogul szolgálhatnak) mai jogunk szerint a telekkönyvbe bejegyzett bizonyos jogok is, így maga a J.-gal biztosított követelés (alzálogjog) és a telekkönyvben bejegyzett haszonélvezeti jog.

A J. is — legalább a mi jogunk szerint — elvileg járulékos jog, amelynek célja az, hogy a hitelező részére a J.-gal biztosított követelés tekintetében a jelzálogból minden más régebbi J.-gal nem biró hitelező előtt kielégítést biztosítson. A biztosított követelés lehet jövőbeli v. feltételes is, mindenesetre szükséges azonban telekkönyvi jogunk szerint, hogy a J. bejegyzéséből a terhelés terjedelme későbbi jogszerzők kellő tájékozódhatása érdekében kivehető legyen, miért is, ha a biztosítani kivánt követelés számszerű összege egyelőre bizonytalan, mint pl. valamely szolgálati viszonyból keletkezhető kártérítés iránti követelés biztosítására bejegyzett ú. n. óvadéki J.-nál vagy annál a J.-nál, amelyet valamely még csak ezután igénybe veendő váltóhitelből eredő követelések biztosítására jegyeznek be, a J. telekkönyvi bejegyzésében ki kell tenni azt a legmagasabb összeget, amelynek erejéig a J. az illető követelést biztosítja.

J.-ot csak az alapíthat, aki jelzálogul szolgáló ingatlanra tulajdonosul, vagy a jelzálogul szolgáló jogra vonatkozólag jogosultul van a telekkönyvben bejegyezve. Az azonban nem szükséges, hogy a biztosítandó követelés éppen annak a személynek legyen a tartozása, aki a J.-ot a hitelezőnek engedi; mert lehetséges, hogy valaki idegen tartozás fedezetéül köti le a maga ingatlanát. Ez utóbbi esetben a jelzálog tulajdonosát, aki a mondottak szerint nem személyi adósa a hitelezőnek, megkülönböztetésül az egész vagyonával felelős személyi adóstól, dologi adósnak, jelzálogadósnak szokás nevezni, minthogy ő a biztosított követelésért ép csak az ingatlanával felel, de nem felel a követelésnek azért a részéért, amely a jelzálogul lekötött ingatlanából nem kerül ki.

Ha több J. terheli ugyanazt az ingatlant (vagy jogot), aminek kellő garanciával egybekötött lehetősége a telekkönyvi intézménynek egyik nagy előnye, úgy a több J.-nak egymáshoz való viszonya telekkönyvi rangsoruk szerint igazodik, úgy, hogy a rangsorban előbb álló követelés a kielégítésnél megelőzi a rangban hátrább állót.

Ha a hitelező J.-a alapján a jelzálogból kielégítést akar szerezni, azt csak per (a dologi adós ellen indított ilyen kereset a *jelzálogi kereset*) és végrehajtás útján teheti, kivéve azt az esetet, amikor egy másik hitelező követelése miatt már végrehajtás alatt áll a jelzálog; ilyen esetben az árverési vételárból a telekkönyvi rangsor szerint kielégítést kaphat az a hitelező is, aki pert még nem is indított. Ha ugyanazon követelés biztosítására több telekkönyvi jószágtest van jelzálogul le-

kötve, *egyetemleges J.* keletkezik. A hitelező az egyetemlegesen lekötött jelzálogok bármelyikéből egész követelésének kielégítését követelheti és szabad választási joga csupán abban az esetben szenved némi megszorítást, amikor az egyetemleges jelzálogok végrehajtási árverés útján eladatván, a vételárak egyidejűleg kerülnek felosztás alá és az illető hitelező az egyes telekkönyvi jószágtestek eladásából befolyt vételárak aránylagos felosztása mellett is kielégítéshez jut. Ha a tulajdonos ingatlanát rongálja (devastatio) és ezzel a J.-os hitelezőnek nyujtott biztosítékot veszélyezteti, a hitelező új zálogjogot követelhet v. az ingatlanra zárlatot kérhet.

Az, aki a telekkönyvben bízva, tehát jóhiszemben szerez J.-ot, ezt megszerzi annak dacára, hogy aki neki a J.-ot engedte, bár tulajdonosul be volt jegyezve, mégsem volt az ingatlan tulajdonosa, v. pedig megszerzi annak dacára, hogy a követelés, amelyet a J. hivatva volna biztosítani, soha létre nem jött, v. előzőleg, pl. kifizetés által megszünt, anélkül, hogy a biztosítására bejegyzett J. a telekkönyvben töröltetett volna.

J. tárgyai lehetnek a vízi járóművek is, ahol ezekről a hatóság megfelelő, az elzálogosítás bejegyzésére is szolgáló nyilvános jegyzékeket vezet.

Ingók tekintetében is indokolt lehet az elzálogosításnak az a módja, amely átadás helyett a J.-nak egy erre rendelt nyilvános jegyzékbe való bevezetésével menne végbe *(ingó jelzálog)*. Vannak ugyanis ingó dolgok, amelyeknek átadás útján való elzálogosítása célellenes, vagy nem is igen lehetséges. Igy pl. a fundus instruktus tekintetében is több oldalról sürgetik a J. módjára való elzálogosítást. Az új svájci polgári törvénykönyv már tett is ez irányban kezdeményező lépéseket.

Jelzálogkölcsön, a hitelnek oly alkalmazása, amelynél a kölcsönösszeget jelzálog, azaz a zálogjog telekkönyvi bekebelezése biztosítja. L. *Jelzálogjog*.

Jelzálogkönyv, l. *Jelzálogjog*.

Jelzáloglevél, l. *Jelzáloghitelbankok* és *Záloglevél*.

Jelzálogos életbiztosítás, l. *Biztosítás*.

Jelzálogos kereset, l. *Jelzálogjog*.

Jelzálogóvadék, jelzálog alakjában nyujtott óvadék.

Jelzálogüzlet, a bankoknak az az üzlete, amely ingatlanokra jelzálogos (telekkönyvi bekebelezéssel biztosított) kölcsönök nyujtásából s a jelzálogilag biztosított kölcsönkövetelések erejéig záloglevelek kibocsátásából áll, l. *Jelzáloghitelbankok*.

Jelzálogváltó olyan váltó, amely jelzáloggal van fedezve.

Jelzés *(Signal)*, parancsoknak v. értesítéseknek tudtul adása távolságban levők számára. A J. megfelelő, látható v. hallható jelekkel, illetőleg az elektromosság felhasználásával történik. A látható jelzés zászlókkal, rudakkal, háromszögalaku állvány kitűzése és forgatása, éjjel lámpások, rakéták, tűzgömbök, tüzek gyujtása által eszközöltetik. A hallható jelzések adására szolgálnak ágyú- és mozsárlövés, harangkongatás, villamos csengők, riadókürtök és harsonák, gőzsípok. Az egyes jelek összeállítása, változtatása, azok száma v. színe egy előre megállapított értelemnek felel meg, mely a *J.-i könyvben* megírva s titokban tartatik. Közönséges jelzés pl. a toronyőrök tűzjelzése is, amidőn zászlókkal, lámpással a tűz irányát és a harangkongatás számával a kerület számát jelzik, melyben a tűz pusztít.

J.-ek a vasutaknál arra valók, hogy a vasúti alkalmazottak a pálya állapotáról, a forgalomról és az előforduló különös eseményekről egymást gyorsan és megbízhatóan értesíthessék. Vannak *hallható* J.-ek, melyeket nappal és sötétben egyaránt kell alkalmazni. Vannak *látható* J.-ek, melyeknél az a fontos, hogy azokat a szükséges távolságokból könnyen észre lehessen venni. A sötétben való használatra megállapított J.-eket naplementétől kezdve napkeltéig, továbbá hosszabb alagutakban és nappal is mindenkor kell adni, ha a nappalra meghatározott J.-eket a szükséges távolságokból tisztán észrevenni nem lehet. A vasúti szolgálatban alkalmazottak kötelesek a J.-eket késedelem nélkül és feltétlenül figyelembe venni. A J.-ok helyes alkalmazásáért első sorban az az alkalmazott a felelős, ki erre szolgálatánál fogva hivatott. A vasúti J.-eket a következőkben csoportosíthatjuk:

1. Hallható, átmenő vonal-J.-ek a villamos harangjelző készülékkel, ú. n. villamos harang-J.-ek (l. *Állomási harangjelző berendezés*).

2. A vonalszemélyzet J.-ei; eszközei a kézi jelző eszközök, mint a jelzőtárcsa, jelzőlámpás, jelző zászló és a durrantyu-dördülés.

3. Helyhez kötött jelzők (l. o.).

4. Jelzők a járóműveken tárcsával, jelzőlámpással, úgymint a vonat elejének és végének (zárójelző) megjelölése; továbbá jelző a tolatómozdonyokon, jelzők a pályakocsikon, a hajtányokon, a mótorvonatokon s a posta részére (kék zászló és kék világot mutató lámpással).

5. A vonatszemélyzet J.-ei, úgymint a mozdonyszemélyzet J.-ei gőzsíppal, a vonatkisérő személyzet J.-ei jelzősíppal, jelzőkürttel és a kézi jelzőeszközökkel.

6. A tolató-személyzet J.-ei a jelző-síppal és a kézi jelzőeszközökkel.

Megjegyzendő még, hogy a mótoros kocsikon hallható J.-ek adására jelző harang és villamos csengők is vannak alkalmazva.

A *geodéziában* jelzőeszköz a heliotropium és ehhez hasonló készülékek, amelyekkel a mérésekhez felhasznált pontokat minél messzebbről észrevehetőkké iparkodnak tenni. Nappal napfényt, éjjel acetilénfényt használnak, de a legalkalmasabb az elektromos fény, amelyet éjjel igen nagy távolságokra is lehet használni, pl. 1879. a spanyol-algeri háromszögelésnél 270 km. távolságra még jól használható volt. — J. az árúkereskedelemben, l. *Jelölés*.

Jelzési utasítás. A vasúti jelzéseket (l. *Jelzés*) és az arra vonatkozó határozmányokat a vasutaknál a *J.* tartalmazza, ami a közös vasúti igazgatói értekezlethez tartozó hazai vasutak részére azonosan van megállapítva és az 1906. évben kiadott kereskedelemügyi m. kir. miniszteri rendelettel nyert jóváhagyást. Ez az utasítás a szintén ker. miniszteri rendelettel kiadott szabályzat alapján készült, amely az Ausztriával közös határozmányokat tartalmazza.

Jelző, a nyelvtanban egy mondatrész neve. A J.-t azért nevezzük így, mert a tárgynak (a fogalomnak) valami jelét, *ismertető jegyét* mondja meg s ilyen kérdésekre felel: milyen? minemü? v. minő? miféle? micsoda? mekkora? melyik? A J.-ben kifejezett ismertető jegy a jelzett fogalmat mindig közelebbről meghatározza, megszorítja. A jelző háromfélét fejezhet ki. Vagy a jelzett tárgynak minőségét, tulajdonságát s ilyenkor tulajdonságnév a jelző, pl. *kis ujj*; vagy mennyiségét, számát s akkor számnév a J., pl. *öt ujj*; minthogy mind a két esetben melléknév a J., közös névvel *melléknévi J.-knek* nevezzük ezeket. Vagy végre azt fejezi ki, hogy micsoda személyhez vagy dologhoz tartozik, kinek vagy minek a birtoka a jelzett tárgy, s az ilyen birtokviszonyt kifejező J. rendesen főnév, azért *főnévi J.-nek* vagy *birtokos J.-nek* nevezik, pl. *Isten ujja, kéz ujja*. Melléknévi J.-ül a mi nyelvünk sokszor főnevet is alkalmaz (melléknévileg használt főnév): *arany* pálca, *maradék* kenyér, *tenger* nép, *egy pipa* dohány. Néha a melléknév elé is teszünk J.-t: *világos* kék, *milyen* nagyszerű (s a melléknévtől képezett határozó elé: *szép* csöndesen, *nagy* búsan). A költői nyelvben s emelkedett prózában sokszor szerepel az ú. n. *ékesítő J.* (epitheton ornans): a *rózsaujju* Eos, *gyorslábu* Achilleus, *párducos* Árpád. Ez módjával alkalmazva igen plasztikussá teszi a stilust, de túlzott használata fárasztó és költőietlen. A melléknévi J.-nek egy külön fajtája az *értelmező J.* (appositio), vagyis az utólagos J., pl. Hol Mátyás, *az igazságos?* (Kisf. K.); Átrepültem a levegőt, *a végtelent* (Pet.); Monda Lajos, *a nagy király* (Ar.). — A *főnévi* vagy *birtokos J.* nyelvünkben részint rag nélkül, részint *-nek* raggal áll s mind a két esetben megfelel az indogermán nyelvek genitivuszának. De a birtokot kifejező (jelzett) szót mindig jellemzi nyelvünkben a birtokos személyrag: az Isten *háza* v. az Isten*nek* *háza*, a szüret *ideje* v. a szüret*nek* *ideje*, stb. Ha cselekvést vagy cselekvőt jelent a birtokszó, pl. a kéz *írása*, egy anya *szülöttei*, a levél *írása*, a levél *írója*: akkor a birtokos a cselekvésnek v. alanya, mint az első két példában (a kéz ír stb.), vagy pedig tárgya, mint a másik kettőben (a levelet írják stb.). Az első esetben alanyi birtokosnak nevezik (genitivus subjectivus), a másodikban tárgyi birtokosnak (genitivus objectivus). V. ö. *Simonyi* Zs., A jelző mondattana (Budapest 1914, M. T. Akadémia).

Jelzőárboc (ném. *Signalmast*), oly árboc, mely nem vitorlák hordozására, hanem főleg a nappali és éjjeli jelzés (l. *Hajójelzések*) céljaira szolgál. E mellett az ú. n. árbockosarakban el lehet látva gyorstüzelő ágyúkkal és fényszórókkal (l. *Árboc*).

Jelzőbalta, bütüjén az erdőbirtokos vagy erdőgondnokság nevének kezdőbetüjét vagy más jelt viselő balta, mellyel a kivágandó fa tövét, vagy az eladott törzset megjelölik, illetve jeggyel ellátják.

Jelzőberendezések *a vasútnál*, l. *Jelzés* és *Helyhez kötött jelzők*.

Jelzőblokk, vasúti biztosító berendezéseknél a különböző jelzők állító emeltyüinek elzárására szolgáló villamos zárószerkezet, melynek célja, hogy a jelzőket kezelő vasúti őr valamely jelzőt csupán akkor állíthasson szabadra, ha erre a diszponáló helytől az engedélyt megkapta, azaz ha a diszponáló közeg a J.-ot villamos áram útján záró helyzetéből feloldotta.

Jelzőbója (ném. *Signalboje*, ol. *gavitello segnalante*, ang. *signal buoy*). J.-k mindazon vízalatti tárgyak megjelölésére szolgálnak, melyeket a hajósnak kerülni v. legalább is figyelembe venni kell. Így J.-kkal megjelöltetnek a zátonyok, sziklák, horgonyzásra nem alkalmas fenék, tengeralatti kábelek, elmerült hajóroncsok, a tenger fenekén lefektetett horgonyláncok, tenger alatti aknákkal bevetett területek, bizonyos távolságra a parttól levő pontok, szorosokban, folyamtorkolatokban és kikötőbejáratokban a hajózható meder stb. A J.-k igen különböző alakuak és szerkezetüek; sokszor jelvényeket viselnek, melyekről céljuk felismerhető. Egészben véve optikai és akusztikai J.-kat lehet megkülönböztetni a szerint, hogy csak láthatók-e v. pedig hangokkal is jeleznek-e. Az optikai J.-k éjjel világítanak, még pedig gáz- v. villamos fénnyel. Az akusztikai J.-k, melyek különösen ködös időben végeznek hasznos szolgálatot, harangoznak, sipolnak, süvítenek (ném. *Heulbojen*) stb. Mindkét fajta többnyire *automatikus*, önműködő, amennyiben v. állandóan, vagy hosszabb időn át minden hozzájárulás nélkül működik. L. még *Bója* és *Hajózási jelek*.

Jelzőeke, l. *Sorhúzógépek*.

Jelzőeszköz, l. *Jelzés*.

Jelzőgép (ném. *Markirmaschine*), cégek, gyári jegyek, mértékbeosztások, számok, címnevek, monogrammok s más ehhez hasonló jeleknek a géprészekre való rányomására használt eszköz. Lapos tárgyak megjelölésére való jelek hengeresen foglalnak helyet, míg a hengeres tárgyak jelzésére valók lapos fejbe vannak erősítve. A megjelzendő tárgy mindkét esetben egy magasságban pontosan beállítható asztalon fekszik, míg a jelzőt jobbra-balra tetszés szerint elállítható szupportszerüen vezetett asztal tartja. A keményített acéljeleket emeltyüs sajtóval erősen a tárgyhoz szoritjuk, miáltal azok a legjobb anyagból álló tárgyakba erősen belenyomódnak.

Jelzők *a vasútnál*, l. *Helyhez kötött jelzők*.

Jelzőkészülékek, a legkülönbözőbb célra és szerkezetekben alkalmaztatnak olyan helyeken, ahol vagy előre figyelmeztetni kívánunk az esetleg bekövetkezhető veszélyek elhárítása végett, vagy ahol ellenőrzés céljából bizonyos megtörtént dolgokat kell maradandó jellel feljegyeznünk. Így például robbanás veszélyének kitett tartányok és gőzkazánok feszültségeinek jelzésére olyan manométer néven ismert készüléket használunk, mely egy rúgó által mozgatott mutatóval a számlapon pontosan megmutatja, hogy milyen nagy nyomás uralkodik az edény belsejében. Tűzveszélyes gyárakban vagy raktárakban a veszélyes helyekre olyan hőfokjelzőket helyeznek el, melyek egy bizonyos hőfok mellett megolvadnak és egy elektromos csengőt jól hallható helyen megszólaltatnak, vagy az oltásra előre elkészített és állandóan vízzel telt tartánnyal kapcsolt csőhálózat csapját megnyitják, úgy hogy a kérdéses termet sürün permetező vízeső boritja el.

Jelzőkürt *(Bugle)*, a gyalogság rendes jelző trombitájának neve. Széles menzurája következtében az alaphang is megszólal rajta, de fölfelé csak a hatodik felsőhangig jutunk el. Ezekből a hangokból állítják össze a szükséges katonai csapat-jelzéseket.

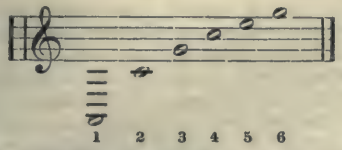

Jelzőlámpák, a hajókon és a vasutaknál éjjeli jelzésekre használt lámpák, l. *Hajójelzések* és *Kézi jelzőeszközök*.

Jelzőlobogók (ném. *Signalflaggen*), színes, többféle alakban készített lobogók, melyek a tengeren a hajók és a parti jelző állomások által is jelzésekre használtatnak, l. *Hajójelzések*.

Jelzőrakéták, l. *Jelzés*.

Jelzősíp 1. (ném. *Signalpfeife* v. *Bootsmannspfeife*), főleg a hadihajókon az altisztek által használt éleshangú síp, mely úgy az árbocokon és vitorlafákon dolgozó matrózok figyelmének felhívására, illetve parancsoknak közvetítésére, valamint a hajón a belszolgálatnak teljesítésénél a figyelemnek felébresztésére használtatik. — 2. *J. v. jelződuda*, automobilokhoz használt, gummilabdával fujható síp, duda v. trombita. A fuvás olykor hajlékony tengellyel, a lendítőkerékről mozgatott porszivattyuval is végeztetik.

Jelzőszám *(index number)*, az ár átlagszámításának az a neme, amely különféle árjegyzéseket összefoglalva százalékokban egy közös átlagban egyesít. E célra megállapítják első sorban a felveendő árúcikkek piaci árát, lehetőleg ugyanazon időre vonatkozólag, vagy pedig kiszámítják azok évi átlagárát havi vagy heti jegyzések alapján. Minthogy e jegyzések többnyire különböző súly-, tér- és ürmértékre vonatkoznak és részben nagy, részben kis pénzösszegekre szólnak, nem lehetséges ezek összegét egyszerűen összeadni, mert akkor azon cikkek befolyása volna túlnyomó, amelyek kis méretben nagy értéket képviselnek. Hogy azok egyaránt érvényre jussanak, át kell számítanunk az ár-adatokat százalékokra. Alapul vesszük a cikkek első évi árát vagy azok több évi átlagát és azt esetről esetre 100-zal egyenlősítjük; a következő évek árait a fenti átlagra vonatkozó százalékszámokban fejezzük ki. Ha minden évben összeadjuk az összes cikkek százalékait és a nyert összeget elosztjuk a cikkek számával, megkapjuk a kivánt évi átlagot, azaz index number-t.

Jelzőszínek v. *cégérszínek*, l. *Állatok színe*.

Jelzőtárcsa (vasút), l. *Kézi jelzőeszközök*.

Jelzőzászló (vasút), l. *Kézi jelzőeszközök*.

Jelzőzsineg. A kézifékezéssel közlekedő vasúti vonatokon J.-gel kötik össze a mozdony gőzsípját és ezt a J.-et személyvonatoknál az összes kocsikon végigvezetik, míg tehervonatoknál csak az első vonatkisérőig (vonatvezető vagy fékező). A J. arra szolgál, hogy baj esetében J.-húzással, vagyis gőzsípjelzésadással a bajra figyelmessé lehessen tenni a mozdonyvezetőt. Olyan vonatoknál, amelyek Westinghouse- v. egyéb önműködő mechanikai fékezéssel birnak, J.-et nem alkalmaznak, mert a vonatkisérők és utasok a kocsikból is működésbe hozhatják a féket.

Jemandar, l. *Dzsemandar*.

Jemappes (ejtsd: zsemapp), község Hainaut belga tartomány Mons járásában, a Trouille és Haine összefolyásánál, (1910) 7217 lak., vasművekkel, üveg-, fayence- és vegyészeti gyárral; szénbányákkal, iparisklával. 1792 nov. 6. Dumouriez francia vezér és Égalité tábornok (a későbbi Lajos Fülöp király) 46,000 emberükkel győzelmet aratak itt az Albert szász-tescheni herceg vezérelte 26,000 főnyi osztrák hadseregen. 7000 osztrák és 4000 francia esett el. A jemappesi csatával Ausztria elveszitette Belgiumot.

Jemen *(Yemen)*, Arábia félszigetének DNy.-i része, amelyet a rómaiak és görögök *Boldog Arábiának* neveztek. Régi török vilajet, amelyet 1900. Asszir, Hodeida, Szana és Taisz vilajetekre osztottak fel. Területe 191,000 km², kb. 750,000 lak. Legjelentékenyebb városai: Kunfuda, Lohaja, Beit el Fakih, Hodeida, Dammar és Szana, a főváros. Jó termő vidék, kevés csapadéka miatt rendes öntözésre is szorul. J.-ben már a keresztény időszámítás előtti évezredben virágzó kultura volt és élénk kereskedelmet űztek (árúik főleg mirha, kasszia, fahéj, laudanum és tömjén). J.-nek közvetítő szerepe volt India és a Nyugat között. Dzsof és Szaba államokból állott, az első a Main nép és dinasztia királysága Karnáu és Jathil székhelyekkel, a másodiknak fővárosa Marib volt. Időnként az asszíroknak adófizetőik voltak. A görögökkel élénk kereskedelmet tartottak fenn. A Ptolemaioszok idejében jelentőségéből vesztett J., mert a görögök és a rómaiak az indiai kereskedelmet, az Arábia körüli utat biztosítva, a tengeren bonyolították le. 25-ben Kr. e. Augustus egyiptomi seregeivel hadat viseltek. Szaba Kr. sz. körül a történelem szinpadáról eltünik és helyét a tengerhez közelebb lakó himjár (homerit) nép foglalja el. A főváros ekkor Taphár, a mai Szana lett. Kr. u. az V. sz.-ig uralkodtak a himjár nép királyai, de Abesszinia fenhatósága alatt állottak és keresztény nép lettek. 523-ban keresztény-zsidó vallásháború dúlt. 570-ben perzsa uralom alá került, de 629. Mohammed annak véget vetett. Ettől kezdve a fókalifák fenhatósága alatt több dinasztia uralkodott. 1231—1517-ig a Rezulid, majd a Tahirid törzs állott az ország élén. A XVI. sz.-tól kezdődött a gyakran csak névleges török uralom. Legújabb időkben is többször lázadtak fel a benszülött törzsek, így utoljára 1905 máj. és 1909 ápr.-szept., amidőn az egyesült sejkek szent háborút hirdettek a törökök ellen, de legyőzettek.

Jemeppe-sur-Meuse (ejtsd: zsömepp szür mőz), város Liège belga tartomány- és járásban, a Maas jobb partja és vasút mellett, (1910) 6014 lak., szénbányával, üveghutákkal, gépgyártással és vasművekkel. A Maas balpartján J.-zel szemben van Seraing, mellyel függőhíd köti össze.

Jemez, amerikai népfaj, l. *Pueblo-indiánusok*.

Jemo, a Marshall-szigetek egyike (l. o.).

Jemtland *(Jämtland)*, svéd tartomány, Westerbotten, Wester-Norrland, Gefleborg, Koppar-

berg és Norvégia közt, 52,218 km² területtel, (1910) 118,117 lak. A nagy tavakban és mocsarakban bővelkedő földön a népesség főleg halászattal és állattenyésztéssel foglalkozik. A kerület székhelye Östersund.

Jen, folyó Szibériában, l. *Jana.*

Jen (vagy *Yen*), a japáni pénzrendszer egysége = 100 szen. Az 1897-iki valutarendezés előtt arany és ezüst jen érmek voltak forgalomban. Az arany jen értéke K 4·92, az ezüsté K 5·13 volt. Az 1897. bevezetett aranyvaluta az új 10 jenes aranyérmet tette folyópénzzé, az ezüst jen pedig váltópénz lett. 10 új arany jen értéke K 24·60, vagyis az új arany jen viszonya a régihez 1 : 2. Vernek még 20 és 5 jenes darabokat is.

Jena, város Szász-Weimar nagyhercegség Apolda járásában, (1910) 38,487 lak., J. jelentősége egyetemében és történelmi emlékeiben van. Az egyetem a Frigyes János választófejedelem által 1548. a lutheránus vallás ápolására alapított gimnáziumból fejlődött ki és mint egyetemet 1558 febr. 22. nyitották meg; virágzási kora 1787—1806 közé esik; ezen időben itt tanított Fichte (1794—99), Schelling (1798—1803), Hegel (1802—1807), Oken (1807—19) és Schiller. Jelenleg 112 docens tanít, hallgatóinak száma pedig meghaladja a 800-at. Az egyetemet 1908. a 350-ik évforduló alkalmából a régi kolostorból a várban épült s gazdagon felszerelt új egyetemi épületbe helyezték át s felavatásán az egész német tudományos világ részt vett. Az egyetemi könyvtárban a magyar vonatkozású és magyar tudományos irodalom gazdagon van képviselve. Az egyetemen kívül a város második nevezetessége a Zeiss-féle optikai műintézet, mely tudományos műszerei és munkásjóléti intézményei révén az egész világon első helyen áll. A felső- és szakoktatási intézeteken kívül még számos tudományos intézet és egyesület is működik a városban, melynek utcáit és tereit több műemlék és szobor díszíti. J.-ról az okiratok 1182-től tesznek említést. 1672—90-ig a szász-jenai hercegségnek volt fővárosa. 1741-ben került Szász-Weimarhoz. Emlékezetes J. az 1806 okt. 14. itt vívott csatáról, amelyben Napoleon hadai a Ferdinánd braunschweigi herceg vezérlete alatt álló porosz-szász sereget teljesen tönkre verték. V. ö. *Ritter*, Führer durch J. u. Umgebung (J. 1911); *Borkowsky*, Das alte J. und seine Universität (J. 1908); *Leydolph*, Die Schlacht bei J. (J. 1902).

Jenai üveg. Schott az üveg egyes alkotórészeinek befolyását annak kiterjedésére, oldhatóságára és fénytörőképességére rendszeresen tanulmányozta és a nyert eredmények alapján jenai gyárában különleges, tudományos és technikai célokra szolgáló üvegféleket gyárt, melyek J. elnevezés alatt ismeretesek. Fő gyártmányai az optikai üveg, továbbá a thermometer-üveg (fizikai üveg), melynek minimális a kiterjedése és az ú. n. eszközüveg (Geräte-Glas), mely kevésbbé oldható, mint a közönséges üveg. A jenai gyár üvegedényei (lombik, főzőedény) és vízmutató csövei azonkívül a gyors felhevítést is kiállják. Ez utóbbiakat úgy készítik, hogy a kisebb kiterjedésű üveget egy nagyobb kiterjedésüvel vonják be (Verband-Glas). *Autozit* név alatt oly üveget hoznak forgalomba, mely a gyors hőfokváltozásokat kibírja; izzólámpák gyártására különösen alkalmas.

Jenatsch, *Georg*, graubündeni politikus és hadvezér, szül. Samadenben 1596., megh. Chur közelében 1639 jan. 24. Evangelikus pap volt Scharansban és 1618 óta a protestáns párt vezére a Graubündent dúló véres vallási harcokban. 1621-ben megölette Planta Pompejust, a kat. párt vezérét s a katonai pályára lépett. Egy ideig Velence és Franciaország zsoldjában is harcolt. Amikor Rohan herceg Richelieu megbízásából a fontos Veltlin-völgyet akarta a spanyoloktól elfoglalni, hogy Tirol és Milano közt a Habsburg-birtokok összeköttetését megszakítsa, J. a franciákat támogatta. De amikor látta, hogy a franciák Graubündenre is ki akarják terjeszteni befolyásukat, átcsapott a spanyolok pártjára s katolikussá lett. A spanyoloktól támogatva 1637. a franciákat kiszorította hazájából s annak korlátlan hatalmú fővezére lett. Hatalmának tetőpontján azonban áldozatul esett ellenségei boszujának. Chur közelében meggyilkolták a Planta-család hívei. Kalandos életét Konr. Ferd. Mayer regényben dolgozta fel (Leipzig 1876. Magyarul a Budapesti Szemle 176. sz.-ban, 1891 és a Klasszikus Regénytárban, 1904). V. ö. *Haffter*, Georg J. (Davos 1894); *Riedhauser*, Georg J. (u. o. 1897).

Jenbach, falu Schwaz tiroli kerületi kapitányságban, az alsó Inn és vasút mellett, (1910) 2126 lak., vaskohókkal, gépműhellyel, kasza- és acélgyárral, kéregpapirgyárral; közelében van Schwader vasércbánya és a Tratzberg kastély (gróf Enzenbergé). Az Achen-tóhoz vezető hegyi pálya kiinduló pontja. É.-ra *Eben* búcsujáróhely, az 1313. meghalt Szt. Nothburga sírjával.

Jendi, a francia Szudánbeli Dagomba-vidék főhelye ÉNy-i Afrikában, az Arany-parttól É-ra, mintegy 12,000 lak. A nagyobbára sík föld különösen állattenyésztésre alkalmas.

Jendrássik, 1. *Ernő*, orvos, *J. 2.* fia, szül. Kolozsvárt 1858 jún. 7. Tanulmányai végeztével Wagner tanár klinikáján nyert alkalmazást, majd egy évet külföldön (főleg Párisban Charcotnál) töltött, 1887. az idegkórtan magántanára lett, 1893. pedig ugyanazon tárgy nyilvános rendkívüli tanárának nevezték ki. 1903 óta nyilvános rendes tanára az idegkórtannak, 1908 óta a belgyógyászatnak és a II-ik belklinika igazgatója. Tudományos munkássága széles körben mozog; közleményei német, francia nyelven is mind megjelentek. Idegkórtani közlései: *Adatok az inreflex tanához, A reflexek localisatiója, A hypnotismusról, A suggestióról, A hysteriás suggerálhatóságról,* Contribution à l'étude de l'hémiatrophie cérébrale avec P. Marie, *A poliomyelencephalitis viszonya a Basedow-kórhoz, A tabes dors. localisatiójáról,* Multipl. Neuritis u. Ataxie, *Az arcideg viszonyáról a könnyelválasztáshoz,* Coordinationsstörungen, stb.; a belorvostanból: *A calomel mint diureticum, Vizsgálatok a kéneső okozta diuresisről, A szervi szivbajok orvoslása, Mentő eljárások belső bajokban, Antipyrese;* munkatársa a Belgyógyászat Kézikönyvének; ezenkívül: *A jódalbuminátról és az albumin kémiai alkatáról, Geometrikailag szabályos baktériumko-*

lómiákról, *Jean Martin Charcot*, stb. Szerkesztette és részben írta *A belorvostan tankönyve* c. művet (Budapest 1910). Munkatársa volt a Pallas Nagy Lexikonának s a Bibliothek der gesammten Heilkunde c. nagy irodalmi vállalatnak. Munkálatai külföldön is elismerést arattak; egyik vizsgálási eljárását ő róla nevezték el. A Magyar Tud. Akadémiának és számos más tudományos társaságnak tagja. Tanári és orvosi gyakorlata mellett szervezte az országos orvosszövetséget, mint annak első főtitkára és ő alapította meg az orvosi nyugdíj-egyesületet. 1909-ben udvari tanácsosi címet kapott.

2. *J. Jenő Lipót András*, fiziológus, szül. Kapnikbányán 1824 nov. 18., megh. Budapesten 1891 március 31. 1843-ban a bölcsészet doktora lett. Majd a jogi pályára lépett, a kétéves kurzust sikerrel el is végezte, de már ekkor mindinkább fokozódott benne a természettudományok iránt való érdeklődés és eleinte csak vendégképen járt az anatómiai előadásokra, majd 22 éves korában (miután egy évig technikus is volt) Bécsben az orvosi pályára lépett. 1853-ban orvosdoktorrá lett és 1857. a kolozsvári orvos-sebészi tanintézetnél az élettani tanszéket, majd 1860. a pesti egyetem ugyanazon katedráját foglalta el. Tudományos működésében az elvontabb kérdésekkel szeretett inkább foglalkozni s az élettünemények fizikai alapját kutatta. Ezen vizsgálataira számos kitünő műszert alkotott. Legkiválóbb vizsgálatai az izomműködésre vonatkoznak: *Értekezések a myomechanika köréből* (1881, Akadémia); Beitrag zur Analyse der Zukkungswelle; Ueber die Ursachen der in d. Muskeln nach der Einwirkung constanter Ströme auftretenden Strömungserscheinungen; *Kisérleti és kritikai tanulmányok azon molekuláris folyamatok felett, amelyek az izomösszehúzódásnál végbemennek*; *Polydromomotor*, *Esmyografion*, stb., ezenkivül közleményei: *Anatomiai vizsgálatok a thymus-mirigyről* (1866); *Két uj szemmérészeti mód* (1867) s hagyatékában maradt egy csaknem teljesen kész élettan, amelynek csak *Bevezetése* jelent meg. V. ö. *Klug* dr., J. Jenő tanár emlékezete. Akadémia 1892.

3. *J. Jenő*, festő, szül. Budapesten 1860 okt. 30. Jogi tanulmányait abbahagyva, 1880—84-ig Münchenben tanult a képzőmüv. akadémián s onnan küldte 1884. első képeit Budapestre *Próba után*, *Gondolatokban*, *Idyll* címmel. Párisi tanulmányok után Budapesten telepedett le s itt arcképeivel (pl. Korányi tanár, Almássy grófné stb.) és főkép életképeivel szaporán vett részt a Műcsarnok kiállításain, ahol 1891. *Az özvegy* c. képére a Ráth-dijat, 1894. *Vége* c. képére a Károlyi-dijat kapta. *Misère* és *Távozó* c. festményeit az állam vette meg. J. élénk részt vett a főváros művészi életében s ezidőszerint helyettes igazgatója a Képzőművészeti Társulatnak. V. ö. Művészet, 1913.

Jéne, kisk. Gömör- és Kis-Hont vm. feledi j.-ban, (1910) 315 magyar lak., u. p. és u. t. Rimaszécs.

Jenei *Viktor*, jogtanár, szül. Marosvásárhelyt 1840 dec. 23., megh. Budapesten 1887 okt. 8. A székelyudvarhelyi ref. főiskolán 1866. jogtanár lett, majd a jogi tanfolyam felfüggesztése után (1870) a bölcsészeti tárgyakat adta elő. A kolozsvári egyetem felállításával (1872) ott lett tanár. Müve: *Nemzetgazdasági viszonyaink fejlődése* (Marosvásárhely 1867).

Jenequen (növ.) a. m. henequen v. hennequin, l. *Agave*.

Jeneszter (növ.), l. *Zanót*.

Jeni (tör.) a. m. új; összetételekben gyakran előfordul, ellenese *eszki*, a. m. régi. Továbbképzett alakja: *Jenidzse* (helynév), török dohányáról híres.

Jenibazár, város, l. *Novibazár*.

Jenicseri, l. *Janicsár*.

Jenikalé, orosz város, l. *Kercs*.

Jeniköi, villatelep és kisközség a Boszporusz mellett, Konstantinápolytól ÉK.-re, a szultán egyik nyaralójával; itt épült az osztrák-magyar nagykövet villája is.

Jenil, spanyolországi folyó, l. *Genil*.

Jenisszej (*Joandezi*, a. m. Nagy folyó), Szibíria legnagyobb folyója; ered a Szajan-hegységtől D.-re a Bei-kem és Khua-kem összefolyásából s azután Ulu-khem néven a Szaján-hegységet áttörve orosz területre ér. Mellékfolyói: az *Angara* (l. o.), Köves-Tunguszka, Alsó-Tunguszka, Kurejka, Daneskina, Kasz, Szym, Ingarevka. Valamivel az Angara torkolata után már 1500—2000 m. széles, a tundrák vidékén rendkívül ellaposodik a medre s igen széles a folyó, majd 15—17 km. széles és 380 km. hosszú esztuárium-torkolattal az Északi Jeges-tengerbe ömlik. Torkolatánál a jég kb. jún. 10-ike körül enged fel, míg felső folyásán, azaz délibb részein már április végén, május elején hajózható. Egész hossza 4750 km.-re becsülhető, ebből Minusszinszktől felfelé 2960 km.-nyire hajózható, valamint lefelé is. A J. Kasz nevü mellékfolyóját csatorna köti össze a Ket útján az Obbal. Községek a J. mellett: Minusszinszk, Krasznojarszk, Turusanszk, Dudinszk, a legészakibb lakott hely Kresztovszk. V. ö. *Seebohm*, Siberia in Asia, a visit to the valley of the Yenesay (London 1882); *Vikkiczkij*, A J. folyó térképe (oroszul, Szent-Pétervár 1900).

Jenisszeji feliratok, l. *Orkhoni feliratok*.

Jenisszeji osztjákok, palaeoasiata, más beosztás szerint hiperboreus nép, Szibíria egyik ősnépe a Jenisszej folyásának alsó völgyeiben, Turukhanszk tájékán. Megkülönböztetendők az ugor eredetü Irtis-osztjákoktól és szamojéd osztjákoktól, kiket röviden osztjáknak mondunk (l. o.); azért helyesebben nevezik a J.-at oroszosan: *jeniszeici*-nek. Nyelv szerint a kihalt arinok, asszanok, kojbatok törzséből valók. Tulajdonképeni területük Anciferova Kureika vidéke, két csoportban van alig 1000 főnyi halásztanyájuk. Enyésző, pusztuló nép, mely titokban még a pogány valláshoz szít, bár hivatalosan orosz hitü. Még szívósabban ragaszkodik nyelvéhez. V. ö. *Castren*, Versuch einer Jenissei-ostjakischen und kottischen Sprachlehre; *Patkanov*, a Keleti Szemle 1908. évf. és u. a., Peuples palaeoasiatiques de la Sibérie (Pétersbourg 1903); Anucinnin expedíciójának (1905—1907) leírása orosz nyelven.

Jenisszejszk, 1. *orosz-szibériai kormányzóság* a Jeges-tenger, Tobolszk, Tomszk, a kinai birodalom, Irkutszk és Jakutszk közt, 2.556,756 km² területtel, (1911) 859,100 lak., 100 km²-re jut 33,

akik szamojédok, jakutok, osztjákok, tunguzok, szojotok, kamasszincek, tatárok, kojbalok és nagyrészt deportált oroszok. D.-i részeit az erdős Szaján-hegység ágazza be. A tengerbe torkoló folyóvizei: a Jenisszej, a Taz, a Piaszina, a Khatanga és az Anabara. A Jenisszej völgyében a hegyektől az é. sz. 58°-áig nagy széntelepek vannak, Krasznojarszk járásban gipsz és sósvizek találhatók; arany, ezüst, vas és réz sok helyütt lelhető. Aranymosása igen jelentékeny. Éghajlata zord, januáriusban —56°-ot is észlelnek; az é. sz. 70°-ától a tengerig tundrák terülnek el. Minusszinszk járásban virágzó a földmívelés, termesztenek rozsot, árpát, zabot és burgonyát. Állattenyésztése számottevő. A halászat és a prémes állatokra való vadászat sokakat foglalkoztat. J. járásai: Krasznojarszk, Acsinszk, J., Kanszk, Minusszinszk, Turukhanszk és az Usszini terület. Fővárosa Krasznojarszk (l. o.). — 2. *J.*, város, J. járás *fővárosa*, a Jenisszej partján, az é. sz. 58° 28′ alatt, 12,000 lak., vasművekkel és nagyszabású szőrmekereskedéssel. Az 1618. alapított város régi körfalai még megvannak. V. ö. Wegweiser auf der Grossen Sibirischen Eisenbahn (németül Lütschgtől, Berlin 1901).

Jeni-szeráj, l. *Eszki-szeráj*.

Jenit (ásv.) a. m. ilvait (l. o.).

Jeni-Zagra *(Nova-Zagora)*, város Eszki-Zagra bolgár kerületben, 5878 lak. Az 1876-iki orosz-török háborúban itt küzdöttek először bolgár csapatok a törökök ellenében (l. *Eszki-Zagra*).

Jenke, kisk. Ung vm. ungvári j.-ban, (1910) 724 tót lak., postahivatal, u. t. Ungvár.

Jenki, l. *Yankee*.

Jenkinsit (ásv.), vas-szerpentin; rostos bevonatok a magnetiten. Lelőhelye O'Neils Mine, New York államban.

Jenkó, *Davorin*, szerb zeneszerző, szül. Krajnában 1835 nov. 19-én. 1870-ben a belgrádi nemzeti színház karmestere lett. Szerzett több mint 300 szerb népdalt, operát (A bűvész), számos melodrámát és nyitányt (Koszovó, A három dicső nap, Markó kardja, A leány átka).

Jenner (ejtsd: dzsener), *Edward*, angol sebész, a himlőoltás megteremtője, szül. Berkeleyben (Gloucester) 1749 máj. 17., megh. u. o. 1823 jan. 26. Eleinte Sudburyban Bristol mellett egy kirurgusnál tanult sebészetet, később 1770. Londonba ment, hol rendszeres sebészi tanulmányokat végzett. Szülővárosában telepedett le, hol virágzó orvosi praxisa volt. 1775 óta foglalkozott azzal az eszmével, hogyan lehetne a himlőt preventiv úton kikerülni és erre nézve a leghelyesebben a tehénhimlővel való beoltást találta értékesíthetőnek. 1796. végezte az első beoltást és 1798. tette közzé a himlőoltás terén tett tapasztalatait An inquiry into the causes and effects of the cow-pox, or variolae vaccinae (London) című művében. Eszméje eleinte sok ellenzőre talált; így pl. az akkori elsőrangú irodalmi szaklap, a Philosophical Transactions megtagadta művének kiadását. De a siker gyorsan tekintélyt szerzett neki és felfedezése az egész világon elterjedt, a nemzet kétszer ajándékozta meg jelentékeny tiszteletdíjjal, egyizben kétszázezer, másodizben 400,000 koronányi összegben, London városa megválasztotta díszpolgárának, tisztelői 1856. szobrot állítottak emlékére Londonban a Trafalgar-squaren. Fontosabb művei a fentemlítetten kívül: Further observations on the variolae vaccinae or cow-pox (London 1799); Continuation of facts and observations on the cow-pox (u. o. 1800); On the varieties and modifications of the vaccine pustule occasional by an herpetic state of the skin (Cheltenh. 1819).

Jenny-gép, az első időszakos fonógép, l. *Fonás*.

Jenotte. Tulajdonképen a *genette*-bőrnek helytelen elnevezése, valójában a kereskedelmi forgalomba J. néven fekete, selymes szőrű macskabőrök kerülnek. A legszebbeket Hollandia és Svájc termeli, de Oroszország is igen sokat szállít ezekből. Többnyire férfi és női bundák bélésére használják fel, bár szőreresztő és kopik.

Jenő, személynév, l. *Magyar személynevek*.

Jenő *nemzetsége* Konstantinos császár (40. fej.) szerint a honfoglaló magyarok hatodik csapata volt. A *Genach* (Genakh) név alatt u. i. kétségtelenül J.-t (Gyenőt) kell érteni. Mayer az Ortelius redivivusban még 1665. is (33. l.) Geneának írja Boros-Jenőt. Ma is számos Jenő, Jenőfalva és Jenőháza nevű falu van az országban. J. apja Lehel, nagyapja pedig Tas lehetett; legalább azelőtt ezek állottak a hatodik nemzetség élén. J. utódait az oklevelek nem említik.

Jenő *(Eugen)*, négy pápa neve.

1. *I. J., szent* (654—657). Követeket küldött Konstantinápolyba a görög egyház egyesítése céljából, mely azonban nem sikerült. Ünnepe jún. 2.

2. *II. J.* (824 jún. 6.—827 aug. 27.). Hódolati esküt tett a császárnak, mint Róma védőjének. 826-ban nemzeti zsinatot tartott Rómában, hol az egyházi fegyelem helyreállítása, a teológiai tudományok előmozdítása, iskolák és zárdák építése végett határozatokat hozott. Alázatosságát, tudományosságát, bőkezűségét és békeszeretetét dícsérik. Az istenítéleti vízpróba (l. *Istenítéletek*) behozatalát tévesen tulajdonítják neki.

3. *III. J., boldog* (1145 febr. 15—1153 júl 8.). Megválasztatása után csakhamar Farsába, innen Viterbóba menekült, ahol a 2. keresztes hadjáratot hirdette ki, mialatt Bresciai Arnold felújította a római köztársaságot. J. előbb Franciaországban, azután Németországban talált lelkes fogadtatásra. Zsinatokat tartott Párisban (1147), Reimsban (1148) és Cremonában (1148). 1149-ben szövetséget kötött Roger szicilai királlyal és viszafoglalta Rómát, de nem tudta megtartani és haláláig többnyire Róma szomszédságában, Campagna különböző helyein lakott. 88 levele maradt fönn. Az ő számára írta szt. Bernát a híres De consideratione libri V. című munkát, melyben a pápának az egyház kormányzatára vonatkozó utasításokat ad. IX. Pius 1872 szept. 28. helybenhagyta tiszteletét. Ünnepe júl. 8.

4. *IV. J.* (1431 márc. 3—1447 febr. 23.). Megválasztatása után (júl. 23.) megnyitotta a baseli zsinatot, de nemsokára (dec.) feloszlatta, miáltal a gyülekezettel hosszantartó viszályba keveredett. A zsinat egyrésze folytatta tárgyalásait, J.-t 1439 jún. 25. letettnek nyilvánította és helyébe V. Félixet választotta. Erre Rómában kitört a forradalom, J. Firenzébe menekült és ide helyezte át az 1438. Ferrarában megnyitott zsinatot, amelyen 1439.

létrehozta a görögökkel való uniót. Aközben Vitelleschi segítségével visszafoglalta Rómát, de többnyire Firenzében tartózkodott. A fejedelmeknek többrendbeli engedményeket tett, de halála előtt néhány nappal, 1447 febr. 6. bullát bocsátott ki (az ú. n. Salvatoria), melyben kijelenti, hogy ha az adott engedményekben netalán valamely kánonellenes intézkedés foglaltatnék, azt már eleve semmisnek nyilvánítja.

Jenő *(Eugen)*, 1. *osztrák főherceg, magyar kir. herceg*, Károly Ferdinánd főherceg harmadik fia, szül. Gross-Seelowitzban 1863 máj. 21. A katonai pályán fokról-fokra emelkedve, Budapesten mint ezredes, Olmützben mint dandárparancsnok működött. 1894-ben Vilmos főherceg halála után a német lovagrend nagymestere lett. Ezután Bécsben mint hadosztályparancsnok szolgált, majd 1904. a XIV. hadtest parancsnokává nevezték ki és Innsbruckba költözött. 1901-ben lovassági tábornok, 1908. pedig csapatfelügyelő lett. 1912-ben ideiglenesen nyugalomba vonult.

2. *J., szavójai herceg (Szavójai Jenő)*, az újkor egyik legnagyobb hadvezére, szül. Párisban 1663 okt. 18., megh. Bécsben 1736 ápr. 21. Atyja, *Jenő Móric*, Savoya-Carignan hercege és Soissons grófja, anyja pedig Olimpia Mancini, Mazarin unokahúga volt. A francia hadseregbe akart lépni, de XIV. Lajos vézna testalkata miatt a papi pályára akarta őt terelni. Erre 1683. Bécsbe ment és Lipót császár szolgálatába állott. Nemsokára már a török ellen harcolt Lotharingiai Károly vezérlete alatt. Részt vett Bécs felmentésében (1683 szept. 12.), Buda visszafoglalásában (1686 szept. 2.), a harsányi csatában (1687 aug. 12.). Belgrád visszafoglalásakor súlyos sebet kapott (1688). Ezután a franciák ellen harcolt a Rajna mellett és Felső-Itáliában s oly eredményeket ért el, hogy a császár őt 1693. tábornaggyá nevezte ki. Minthogy ezalatt a török háború Magyarországon lanyhán és eredménytelenül folyt, 1696 végén Lipót J.-t nevezte ki a török háború fővezérévé. Ekkor aratta J. egyik legszebb győzelmét, mikor Zenta mellett a Tiszán átkelő török sereget megsemmisítette (1697 szept. 11.). E győzelem eredménye volt a *karlóczai béke* (1699), mely a temesi bánság kivételével véget vetett a törökök magyarországi uralmának. A császár Csepel-sziget uradalmával ajándékozta meg a hős hadvezért, kit később a magyar rendek az 1712—15-iki pozsonyi országgyűlésen honflusítottak is. A török háború befejezése után nem sokáig pihent J. herceg, mert a spanyol örökösödési háború új harcokat és babérokat hozott számára. Mint a császári sereg fővezére 1701—1702. Felső-Itáliában harcolt a franciák ellen. Itt, bár néhány kisebb csatában győzött, kellő támogatás hiányában nagyobb eredményeket nem tudott elérni. 1703-ban Bécsben volt s Lipót császár őt szemelte ki a magyar felkelés leverésére. J. azonban ekkor még a békés megegyezés mellett szólt az udvarnál. Miksa Emánuel bajor választó elpártolása és a franciáknak Bécs ellen tervezett vonulása J.-t a német harctérre szólította. Miután itt Marlborough herceg angol és hollandi hadaival egyesült, *Höchstädt* mellett oly csapást mért a franciákra, hogy azok többé nem jelentek meg a Rajna jobbpartján (1704 aug. 13.). 1706-ban Itáliába ment s turini fényes győzelmével (1706 szept. 7.) innen is kiszorította a franciákat. Ezután Dél-Franciaországba tört, de Toulon ellen intézett támadása nem sikerült. 1708-ban Belgiumban vezérkedett s Marlborough-val együtt győzött *Oudenarde* mellett (1708 júl. 11.), majd francia területen *Malplaquet* mellett (1709 szept. 11.). J. ekkor azon volt, hogy I. József császár fogadja el a megalázott XIV. Lajos békefeltételeit, de fáradozása sikertelen maradt. 1710—11-ben Belgiumban és a Rajna mellett táborozott, de az angolok, akik belefáradtak a háborúba, nem támogatták, sőt 1713. Utrechtben külön békét kötöttek XIV. Lajossal. Erre VI. Károly császár is kibékült a franciákkal *Rastadtban* (1714) s a hosszú háború véget ért. J. ekkor Belgium helytartója lett, de csakhamar újból a harctérre szólította a törökkel kitört háború, melynek ismét ő lett a fővezére. Mint ilyen 1716 aug. 5. fényes győzelmet vívott ki *Pétervárad* mellett s nemsokára ezután visszafoglalta (okt. 13.) *Temesvárt*, a törökök utolsó jelentős erősségét hazánkban. 1717 nyarán Belgrádot fogta ostrom alá s miután a felmentő sereget aug. 16. nagy csatában megverte, aug. 18. a várat is hódolásra birta. E fényes győzelemnek eredménye lett a *pozsareváci (passzarovici) béke*, mely végleg kiszorította a törököt hazánkból. A béke helyreállításával ismét Belgium helytartója lett, de legtöbb idejét Bécsben töltötte, hol Belvedere kastélyában remek képgyűjteményt és könyvtárat szerzett össze. Nagy barátja volt a tudományoknak is, levelezésben állott Leibniz-cel és Montesquieuvel s Rousseaut is támogatta. Rendkívül nagy befolyása volt a császári udvarra és annak politikájára, bár néhány udvari ember VI. Károly előtt árulással gyanusította. J. azonban legyőzte az udvari ármányokat s haláláig megőrizte a császár bizalmát. A magyar nemzettel szemben J. nem volt oly elfogult, mint a császár többi tanácsosai, de II. Rákóczi Ferencnek és a vele való kiegyezésnek mindvégig ellensége maradt. Öreg korára 1734. még egyszer táborba kellett szállania a *lengyel örökösödési* háború kitörésekor. El is ment a Rajnához, de agg kora és gyengesége miatt csakhamar más vezérrel váltották fel. Ezután még két évet élt nyugalomban a gyenge testalkatu és rút külsejű, de lángeszű hadvezér, kinek a Habsburg-ház nagyhatalmi állásának fenmaradását köszönhette. Emlékét Bécsben 1865. lovasszoborral örökítették meg, Budapesten pedig 1900. állíttatta fel az uralkodó a királyi palota előtt lovasszobrát, mely Róna József alkotása. A J. neve alatt megjelent és *Sartoritól* kiadott (Tübingen 1812) Emlékiratok-ról kiderült, hogy koholmányok. V. ö. *Arneth*, Prinz Eugen von Savoyen (Wien 1858—59, 3 köt.); *Malleson*, Prince Eugene of Savoy (London 1888); *Keym*, Prinz Eugen von Savoyen (Freiburg i. Breisgau 1899); Die Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen etc. Az osztrák-magyar vezérkar kiadása (Wien 1877—93, 20 köt.).

3. *J. Frigyes Károly Pál Lajos, württembergi herceg*, hadvezér, szül. Ölsben 1788 jan. 8., megh. Karlsruheban (Szilézia) 1857 szept. 16. Orosz katonai szolgálatba lépett s végigharcolta az 1806—

1807, az 1812, az 1813—14-iki francia háborúkat. Különösen a lipcsei csatában tűnt ki, Probstheida bevételénél (1813 okt. 18.). Bár hadvezéri képességéről több izben tett fényes tanuságot, mégsem bízták meg soha önálló vezérlettel. Az 1828—29-iki orosz-török háborúban szerepelt utoljára, mint a VII. hadtest parancsnoka. A drinápolyi béke után sziléziai jószágára vonult vissza s becses Emlékiratot írt hadjáratairól. Ezeket halála után *von Hobe* tábornok adta ki (Frankfurt a. d. Oder 1862). V. ö. *von Helldorf*, Aus dem Leben des Prinzen Eugen von Württemberg (Berlin 1861—62, 4 köt.).

4. *J. (Beauharnais)* herceg, l. *Leuchtenberg*.

Jenő, kisk. Fejér vm. székesfehérvári j.-ban, (1910) 954 magyar lak.; u. p. Nádasladány, u. t. Polgárdi.

Jenőfalva, kisk. Baranya vmegye baranyavári j.-ban, (1910) 375 német lak.; u. p. és u. t. Eszék. L. még *Csikjenőfalva*.

Jenői hegység, l. *Börzsönyi hegység*.

Jenő-sziget, l. *Császársziget*.

Jensen, 1. *Adolf*, német dalkomponista, szül. Königsbergben 1837 jan. 12., megh. Baden-Badenben 1879 jan. 23. Tudását nagyrészt mint autodidakta szerezte, két évig azonban tanult Ehlerttől, Marpurgtól és Liszttől is. 1857-ben Posenben színházi karnagy lett, 1858—60-ig Kopenhágában élt Gade mellett, 1860—68-ig a Tausig-iskola tanára volt. Élete végét hosszadalmas mellbetegség keserítette. Műveinek opusszáma 61. Művei túlnyomó részben dalok és zongoradarabok (Wanderbilder op. 17. Idyllen op. 43. Eroticon op. 44. Hochzeitsmusik op. 45. Szonáta op. 25. Deutsche Suite op. 36). Írt karműveket (Jephtas Tochter) zenekari darabokat (Der Gang der Jünger nach Emaus) és egy operát (Turandot), amelyet *Kienzl* W. (l. o.) átdolgozott V. ö. *Niggli*, A. J. (1895); *Reimann*, Berühmte Musiker, A. J. biográfiája; (1900). J. leveleit *Kuczinszki* P. adta ki (1879).

2. *J., Gustav*, német hegedűművész (Joachim-tanítvány) és zeneszerző, *J. 1.* öccse, szül. 1843 dec. 25. Königsbergben, megh. 1895 nov. 26. Kölnben, ahol 1872. a konzervatoriumon az ellenponttan tanára volt. Számos kamarazeneművet írt.

3. *J., Jens Arnold Dietrich*, dán utazó, szül. Flensburgban 1849 júl. 24. 1877—1888 között Grönland Ny.-i partjait ismételten kutatta. 1889—1891-ig a kopenhágai hajózási iskola igazgatója volt. A Heddelelser om Grönland c. folyóiratban közzétett útleírásain kívül megjelent: Om Inlandsisen i Grönland (Kopenhága 1888).

4. *J., Johannes Valdemar*, dán költő, szül. 1873 január 20-án Farsöben (Jütland). Számos útleírást írt Észak- és Dél-Amerikáról és Indiáról. Impresszionista, élénk leírás jellemzi regényeit is, mint Kongens Fald (A király bukása, 1900, amelyben II. Keresztély királyról van szó); az amerikai tárgyú Madame d'Ora (1904); az őskor kulturális állapotait rajzolja Braeen (A gleccser 1908). Magyarul megjelent: D'Ora asszony, ford. *Kavinthy* Frigyes (Budapest 1913).

5. *J., Svend Holst*, norvég pap és író, szül. Drammenban 1846 dec. 7. Teológiát Krisztiániában hallgatott. Mint tengerész-misszionárius beutazta egész Európát s Egyiptomot és Szíriát is. Költeményei leginkább vallásos tárgyúak. Útleírásain kívül tanulmányokat írt az orosz és a magyar irodalom köréből, így Petőfi Apostoláról; Petőfi számos költeményét le is fordította. A Petőfi-társaság 1900. kültagjává választotta.

6. *J., Wilhelm*, német regényíró, szül. Heiligenhafen holsteini faluban 1837 febr. 15., megh. 1911 nov. 24. Münchenben. Rendkívül termékeny író, ki az irodalom minden ágában figyelemre méltót alkotott s különösen regényeinek hosszú sorával nagy olvasóközönséget hódított. Saját élményei, utazásai s alapos történelmi tanulmányai szolgáltattak tárgyakat regényeihez és novelláihoz, melyek közül kiemelendő: Eddystone (1872); Unter heisserer Sonne (1869); Nach Sonnenuntergang (1879); Jenseits des Wassers (1892); Um die Wende des Jahrhunderts (1899); Heimat (1901); Die fränkische Leuchte (1901); Die Rosen von Hildesheim (1900); Eine Schuld (1901); Der Schleier der Maja (1902).

Jenson (ejtsd: zsañszoñ), *Nicolas*, francia bélyegmetsző és könyvnyomdász, szül. Párisban 1415 körül, megh. Velencében 1481. Egyike volt a leghíresebb nyomdászoknak. Ő teremtette meg az *antiqua* betűfajt (l. *Betűnemek*), amennyiben az addig használt szögletes könyvbetűk helyett gömbölyűbbeket metszett.

Jentsch, *Karl*, német publicista, szül. Landshutban 1833 febr. 8. 1856-ban pappá szentelték, de 1870. a pápai csalatkozhatatlanság ellen tett nyilatkozata miatt megdorgáltatván, az ókatolikusokhoz csatlakozott. Művei: Geschichtsphilosophische Gedanken (Leipzig 1892); Grundbegriffe und Grundsätze der Volkswirtschaft (u. o. 1895); Wandlungen. Lebenserinnerungen (u. o. 1896); Die Agrarkrisis (1899); Rodbertus (1899); Sexualethik, Sexualjustiz (1900); Drei Spaziergänge eines Laien ins klassische Altertum (1900); Friedrich List (1901); Adam Smith (1904); Christentum und Kirche in Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft (1909).

Jentzsch, *Alfred*, német geológus, szül. Drezdában 1850 márc. 29. A porosz geológiai intézet bányatanácsosa Berlinben. Művei: Die geologisch-mineralogische Litteratur Sachsens (Leipzig 1874). Bericht über die geologische Durchforschung Preussens (Königsberg 1877—87, 3 köt.); Der Untergrund des norddeutschen Flachlandes (u. o. 1881); Beiträge zum Ausbau der Glacialhypothese (Berlin 1885); Ueber die neueren Fortschritte der Geologie Westpreussens (Leipzig 1888). Berendt-tel együtt 1878-ban kiadta Poroszország 1 : 100,000 mértékű geológiai térképét.

Jentzschit (ásv.), olyan opál, amely forró kálilúgban oldódik, de fajsúlya a kvarcéval azonos. Valószínűleg a kalcedonnak átalakulási terméke. Lelőhelye Hüttenberg Karintiában, továbbá Brazilia.

Jeperen, belga város, l. *Ypern*.

Jephtha, l. *Jefta*.

Jepifán, város, J. járás székhelye Tula orosz kormányzóságban, a Don közelében, 4700 lak. Közelében a Kulikovo mezőn 1380 szept. 8. Donszkoi Dimitri győzelmet aratott a Mamai vezérelte tatárok felett.

Jequiritol, az Abrus praecatorius magvaiból előállított abrintartalmú készítmény, amelyet idült

lobos kötőhártyabántalmak gyógyítására használnak.

Jequirity-oftalmia olyan szemgyuladás, amelyet a jequirity-babból (abrus praecatorius) készült vizes kivonat okoz. Ezt az anyagot régebben bizonyos szembetegségek gyógyítására használták. Helyette manapság a jequiritol nevű készítmény használatos.

Jequitinhonha (ejtsd: zsekitinyonya) v. *Rio Grande de Belmonte*, 740 km. hosszú folyó Braziliában; Minas-Geraës államban ered a Serra do Espinhaçon, s az Arasszuahival egyesülve Belmontenál az Atlanti-oceánba torkollik. A Niagarával vetekedő hatalmas vízeséséig, az ú. n. Salto-Grandeig hajózható.

Jeřábek (ejtsd: jerzsábek), *František Venceslav*, cseh drámaíró és politikus, szül. Sobotkán 1836 jan. 25., megh. Prágában 1893. Első drámai kísérlete: Háma, a Přžemyslidáknak Vršodec uraival való kibékülését tárgyalja (1858). Egy év mulva pályadíjat nyert Svatoplukjával s népszerűvé tette nevét főleg Služebnig svizo pána (Urának szolgája) c. szociális drámája (1871; megjelent németül [1891] és horvátul is). Ettől kezdve mint tartománygyűlési képviselő és a Pokrok szerkesztője kevesebbet dolgozott, de amit írt is, sikertelen volt, pl. Závist (irigység, 1884) Zsigmond és Borbála királyné udvarának története. Az elkeseredett költő 1887—88-ig visszavonultan élt Montreuxben. Itt írta: Korunk Magdolnája c. drámáját, melynek előadását már nem érte meg. Politikai művei közül: A szlávság jövője (1877); Lamanszkij és mi csehek (1888) nagy feltünést keltettek.

Jerboa vagy *Dzserboa* (állat), az egyiptomi ugróegér (*Dipus aegypticus* Hasselq.) arab neve.

Jérce, a tyúkfélék fiatal nőstényeinek neve.

Jercze (azelőtt: *Jersnik*), kisk. Krassó-Szörény vm.bégai j.-ban, (1910) 573 oláh lak., u. p. Bégamonostor, u. t. Bethlenháza.

Jeremejewit (ásv.), hexagonális prizmák, habitusukra nézve a berillre emlékeztetnek; egyenetlen törésű, üvegfényű, színtelen v. halványsárga, átlátszó. Pontos vizsgálatok alkalmával az a rendkívül érdekes szerkezet tünt ki, hogy a kristályoknak csakis a külső köpenye hexagonális, míg belsejük bonyolódott rombos ikrekből (ú. n. Eichwaldit) épült fel. Aluminiumborát, képlete $AlBO_3$. Az 50 mm.-nyi csodálatos kristályok a gránitdarában elhintve találhatók Szibíriában az Aduntsilon-hegységben a Soktuj-hegyen.

Jeremiás, Chilkijjáhu fia, zsidó próféta, Anátót nevű városból való volt és Kr. e. 627—586 között működött. Igen nehéz időket élt a pogány érzületü Jójákim király idejében. A babiloniai hatalommal szemben Jójákim és tanácsadói az egyiptomiaknál kerestek segítséget s csak J.látta a Judára ebből származó veszedelmeket. Midőn ez nem engedelmeskedett neki s vallási meg erkölcsi tekintetben sem felelt meg a próféta követeléseinek, Judát és Jeruzsálemet pusztulással fenyegette meg. Ezzel maga ellen ingerelte a királyt, a népet és a nagyoknak egy részét, akik mind hazaárulónak tekintették. Nem egyszer forgott veszedelemben élete s a gyönge Cidkijjáhú alatt egy ízben iszappal telt gödörbe vetették, ahonnan egy szerecsen rabszolga szabadította ki. Midőn II. Nebukadnezár Jeruzsálemet elfoglalta, J.-nak tetszésére bízta, hogy hol tartózkodjék. Palesztinában maradt, ahonnan azonban Nebukadnezár zsidó helytartójának, Gedaljának gyilkosaival kénytelen volt Egyiptomba menni. A monda szerint Egyiptomban lakó honfitársai agyonkövezték. J. beszédeit tanítványával, Báruchhal két ízben jegyeztette fel. A róla nevezett könyv szerzője valószínüleg a babiloniai fogság második felében élt s céljául tűzte ki, hogy megírja J. életét, amely életrajzba a Báruch feljegyzéseiből vett beszédeket közbeszúrta. Vannak azonban e könyvben későbbi toldalékok is. V. ö. *Erbt*, J. und seine Zeit (Göttingen 1902).

Jeremiás, pap, l. *Bogomil*.

Jeremias Gotthelf, *Bitzius* Albert svájci író álneve (l. o.).

Jeremiás siralmai vagy *Siralmak könyve*, a szentírásban levő bús énekek gyüjteménye, amely az öt tekercs (megillót) között foglal helyet. A hagyomány Jeremiásnak tulajdonítja, de valószínüleg több szerzőtől származik. Ezen énekekben a zsidó népnek Jeruzsálem pusztulása fölött való gyásza jut kifejezésre s remekei a bibliai költészetnek. A kat. egyház J.-t kivált a nagyhét három utolsó napja d. u. isteni tiszteleténél használja. L. *Zörgő zsolozsma*.

Jérémie (ejtsd: zseremí), város rossz kikötővel a Haiti köztársaság DNy.-i félszigetén, vámhivatallal, 6000 lak., kakaó- és kávékivitellel.

Jeretán, állítólag az ázsiai magyarok fejedelme a XIV. sz. elején. XXII. János római pápától hittérítőket kérvén, a pápa 1329. oda küldötte a gemiskati püspököt, aki állítólag oly sikerrel járt el, hogy nemsokára már magyar eredetü missziónáriusok működtek a szomszéd népek között.

Jerez-bor v. *Xerez-bor*, más neve a *sherry*-nek.

Jerez de la Frontera (*Xerez*, ejtsd: herez—), város és járási székhely Cadiz spanyol tartományban, a Guadalete jobb partja felett, (1910) 61,250 lak., régi kéttornyú mór kastéllyal (alcazar) és körfalakkal; híres bortermeléssel. A J.-i bort sherry (l. o.) név alatt különösen Angliába szállítják. A különbözőképen szüretelt borai tintilla, manzanilla és pajarete néven is forgalomba jönnek. A város legkiválóbb épülete a Colegiata templom, freskókkal díszített kupolával. Közelében Cartuja, egykoron híres karthauzi kolostor. 711 júl. 19—25. itt Tarik, az arabok vezére, legyőzte Roderich király gót hadait és azután csaknem egész Spanyolországot elfoglalta. 1265-ben a móroktól elhódította X. Castiliai Alfonz.

Jerez de los Caballeros, város és járási székhely Badajoz spanyol tartományban, az Ardila közelében, (1910) 10,527 lak., a mór időkből fenmaradt körfalakkal; gabona- és sertéskereskedéssel. Közelében állami méntelep van. Egykoron a templáriusoké volt és ezektől kapta nevét. Balboa felfedező születési helye.

Jergeni (*Ergeni*), 130—160 m. átlagos magasságú dombsor Oroszországban az asztrakáni kormányzóságban, a Volga és a Don közti vízválasztó.

Jerichau, *Jens Adolf*, dán szobrász, szül. Assensban (Fünen-sziget) 1816 ápr. 7., megh. 1883

júl. 25. Kopenhágában, majd Rómában Thorvaldsen befolyása alatt tanult és ez utóbbi szellemében készítette a Christiansborg kastélyt díszítő nagy domborműves frizet, mely Nagy Sándor és Roxana lakodalmát ábrázolja. Egyéb művei közül nagyon ismeretes a vadász és párduc küzdelmét ábrázoló mozgalmas csoport, továbbá Ádám és Éva a bűnbeesés előtt, Krisztus feltámadása, Örsted emlékszobra Kopenhágában stb. — Felesége *J.-Baumann Elisabeth*, festőnő, szül. Varsóban 1819 nov. 21., megh. 1881 júl. 11. Igen hatásos előadású képei, melyeknek tárgyát többnyire Olasz- és Görögországban, valamint Egyiptomban tett utazásainak benyomásai szolgáltatták, Dániában nem találkoztak mindig osztatlan tetszéssel.

Jerikó (lat. *Hiericus*), az ó-korban egyike Palesztina legvirulóbb városainak, 8 km.-nyire Ny.-ra a Jordán folyótól, Benjamin földjén. Ez volt az első város, melyet a zsidók a honfoglaláskor bevettek. Nagy Herodes telelő helyül választotta, ellátta sok szép épülettel és erőddel, melyet anyjáról Cyprusnak nevezett. De ez a város valószínűleg az egykori J.-tól egy mérföldre délibbre volt, legalább erre mutatnak a vízvezetékek romjai. Helyén (Ain esz Szultan mellett) Sellin és Niemann végeztek legújabban (1907 óta) eredményes ásatásokat.

Jerikói lonc (növ.), l. *Lonicera*.

Jerikói rózsa v. *Szűz Mária rózsája* (növ., l. az *ábrát*), az *Anastatica hierochuntica* L., alacsony, egynyári, keresztesvirágú fű. Egyiptom, Szíria és Arábia homokos mezein nő. Gyakran török házalók árulják. E növény ágai, miközben elhalnak, gomolyaggá húzódnak össze, de vízben v. nedves levegőn szétterjednek; ez az a csekély érdekesség, amiért mint csodálatosat árulják. Máskülönben sem nem rózsa-alak, sem nem jerikói. Egy tőből a földön mindenfelé szétterülő számos ágat bocsát, levele apró, lapátalakú, az alsók épszélűek, a felsők fogasak. Fürtjét apró fehér virágok alkotják, becőkéje hasas, kétmagú; lekerített kinövése van. A nedvszívó J.-ról mindenféle mende-mondát beszélnek. A középkori gyógyításban, az álomfejtésben és kártyavetésben nevezetes szerep jutott neki, jelképe volt a feltámadásnak. Vele jövendöltek a sóvárgott családi gyarapodásra. J.-nak tartják az *Odontospermum pygamaeumot* (l. o.) is, de a valódi bizonyára az *Anastatica*, mert ezt Egyiptomban egy görög hetéra és egy IV. sz.-beli keresztény nő mumiájának kezében is megtalálták. Nálunk J. nak a *Lonicera caprifoliumot* (l. o.) nevezik. L. még *Euclidium*.

Jerikói rózsa, *a* összehúzódott, *b* kiterült állapotban, *c* becőke, *d* mag.

Jerke, l. *Juh*.

Jermák, *Timofejev*, kozák főnök, Szibíria meghódítója. Erőszakoskodásai miatt IV. Iván cár előtt kegyvesztett lett, mire a Sztroganovtestvérek szolgálatába állott, kik a szibíriai prémkereskedést közvetítették Oroszországgal. J. egy kis kozákcsapattal átkelt 1580. az Uralon s pár év alatt egész az Irtis folyóig terjesztette az orosz uralmat. A benszülöttek elleni harcokban esett el 1584. Tobolszkban szobrot emeltek emlékének.

Jernberg, *August*, svéd festő, szül. Stockholmban 1826 szept. 16., megh. 1896. Stockholmban, majd Düsseldorfban tanult, hol le is telepedett. Humoros parasztképei, építészeti képei és csendéletei annak idején igen kedveltek voltak. — Fia, *J. Olaf*, festő, szül. Düsseldorfban 1855 máj. 23. Modern fölfogású tájképeket fest az alnémet és hollandi síkságokról. 1901 óta a königsbergi akadémia tanára.

Jerney *János*, utazó, szül. Dorozsmán (Csongrád vm.) 1800 máj. 12., megh. Pesten 1855 dec. 24. Pozsonyban és Pesten tanult, 1820. ügyvéd lett. 1844—47 közt Romániában, az Azovi-tenger és a Don vidékén kutatta az őshazát, majd a moldvai csángókat látogatta meg, kik akkor még mintegy 70,000-en voltak. Főbb művei: *Vizsgálódások a régi kún nemzet nyelvéről* (1825); *Világosítás Ázsiában a Kaukázus hegyén lakó avarok és kúnságiak nyelvének magyartalansága iránt* (Szeged 1829); *A magyarhoni bessenyőkről* (Pest 1839); *Keleti utazás a magyarok őseredeti helyeinek kinyomozása végett* (u. o. 1852, 2 kötet); *A palóc nemzet és palóc krónika orosz és lengyel évkönyvek nyomán* (u. o. 1854); *Magyar nyelvkincsek Árpádék korszakából* (u. o. 1854, 2 köt.); *Közlemények a hunnscytha betükkel írott turóczvármegyei régiségről* (Tudománytár 1840. évf.). Az Akadémia 1837. tagjává választotta.

Jernit, dán grófság, l. *Frijsenborg*.

Jernye, kisk. Sáros vm. kisszebeni j.-ban, (1910) 687 tót lak., postahivatal, u. t. Kisszeben. Szeszgyárral, a *Szinyey-Merse* család kastélyával, szép parkkal.

Jerobeam, Izrael két királyának neve. 1. *J.* (Kr. e. 925 körül), Salamon király halála után rábírta az északi izraelita törzseket, hogy Dávid király házától elpártoljanak, amely törzsek azután őt választották meg királyuknak. A bibliai elbeszélés reá vezeti vissza az aranyborjuk tiszteletét Bétélben és Dánban. — 2. *J.* (Kr. e. 780—740 körül), Joás fia, Izraelország leghatalmasabb uralkodója, aki a szirek támadásait visszaverte és az Izraelországtól elvett tartományokat visszaszerezte. A próféták azonban mindamellett elégedetlenek voltak vele.

Jérôme (franc., ejtsd: zseróm, a. m. *Jeromos)*, vesztfáliai király, Napoleon fivére, l. *Bonaparte.*

Jerome (ejtsd: dzseróm), *Jerome Klapka*, angol humorista, szül. Walsallban 1859 máj. 2. Tanulmányai befejeztével tanító, majd színész és utóbb ujságíró lett. The Idle Thoughts of an Idle Fellow, a Book for an Idle Holiday (1889) c. humoros rajzaival oly sikert aratott, hogy a könyv két év alatt száznál több kiadást ért. Még értékesebb Three Men in a Boat (1889) c. humoros regénye. Diary of a Pilgrimage (1891) c. útirajzainak főtárgya az oberammergaui passziójáték. Sketches in Lavender, Blue and Green (1897) című rajzai könnyed előadásmódjukkal tünnek ki. Németországi benyomásait Three Men on the Bummel (1900) c. dolgozta fel, Paul Kelver (1902) c. regénye pedig sok önéletrajzi részletet tartalmaz. Igen sikerült regénye Tommy and Co. (1904) is. Miss Hobbs c. vígjátékát *Molnár* Ferenc fordításában 1904 ápr. 30. a budapesti Nemzeti Szinházban nagy sikerrel adták elő. Valamennyi művét könnyed életfelfogás és derüs optimizmus jellemzi; előadása mindig keresetlen, kedélyes és humoros, még a gyakori szentimentális részletekben is. Magyarul megjelent: Regényjegyzetek (Budapest 1904); Kelver Pál (Pesti Hirlap. 1903. évfolyam).

Jeromos, 1. *szent (Hieronymus Sophronius Eusebius)*, latin egyházatya, szül. Stridonban (Dalmáciában vagy a Muraközben) 331 körül, megh. Bethlehemben 420 szept. 30. Rómában nyerte tudományos kiképeztetését. 373-ban Jeruzsálembe való zarándokútján betegsége Antiochiában tartotta vissza, 374. pusztába vonult, ahol 4—5 évig szigorú vezeklésben élt s irodalmi és tudományos tevékenységet folytatott. Antiochiába viszatérve Paulinus püspök pappá szentelte. 380-ban Konstantinápolyba ment nazianzi szt. Gergely előadásainak hallgatására. Damasus pápa meghívására 381. megjelent a római zsinaton. A pápa megbízta az *Italának* nevezett régi latin bibliafordítás átjavításával, e revideált szöveg később *Vulgata* (közkézen forgó) nevet nyert. 385-ben elhagyta Rómát és ismét Palesztinába vonult. Itt Bethlehem közelében egy kolostorban lakott, hol tudományos foglalkozásokkal töltötte életét. Szentté avatása után tetemét Rómába vitték. Emléknapja szept. 30. Az egyház a nagy latin egyháztanítók sorába iktatta. Munkái biblikus, polemikus és történelmi tárgyuak. Legújabb kiadásuk előkészületben a «Corpus scriptorum eccl. latinorum» számára. V. ö. *Dankó* József, Divum Hieronymum oppido Stridonis etc. natum esse (Mainz 1874); *Sychowski*, St. Hieronymus als Kirchenschriftsteller (Münster 1894); H. als Litteraturhistoriker (Kirchengesch. Studien, Münster 1895); *Gaucher* (Science cath. 1905); *Brochet* (1906); *Turmel* (1906).

2. *J. (prágai)*, családi neve állítólag *Faulfisch* volt, Husz barátja és híve, szül. Prágában 1360 körül, megh. Konstanzban 1416 máj. 30. Prágában, Párisban, Kölnben, Oxfordban és Heidelbergben tanult; Angliában megismerkedett Wicklef tanaival; 1410. ő rendezte be II. Ulászló meghagyásából a krakói egyetemet. Hazatérve, résztvett Husz küzdelmeiben. Mikor értésére esett, hogy ezt Konstanzban elfogták, védelmére odasietett, de Hirschauban elfogták és kiszolgáltatták a zsinatnak. A börtönben szenvedett kínzások következtében 1415 szept. 23. nyilvánosan visszavonta tanításait, de midőn látta, hogy ennek daczára sem adják vissza szabadságát, ismét fentartásuk mellett nyilatkozott, ami miatt aztán máglyahalálra ítélték. V. ö. *Helfert*, Huss u. Hieronymus (Prága 1853); *Becker*, Die beiden böhm. Reformatoren Huss und Hieronymus (Nördlingen 1858).

Jeropiga, l. *Portugál borok* és *Geropigas.*

Jerovec, adók. Varasd várm. ivaneci j.-ban, (1910) 2197 horvát lak., u. p. és u. t. Ivanci.

Jerrold (ejtsd: dzserröld), 1. *Douglas William*, angol humorista és drámaíró, szül. Londonban 1803 jan. 3., megh. u. o. 1857 jún. 8. Black-Eyed Susan (1823) c. érzelgős vígjátékát oly nagy tetszéssel fogadták, hogy az utánzások egész légiója jelent meg. Erre vígjátékai, bohózatai és melodrámái gyors egymásutánban követték egymást. Kiemelendők: Time Works Wonders, The Bubble of the Day és Retired from Business. Igen sokat dolgozott a Punch c. élclapba. Legnépszerübb művei is: Mrs. Caudle's Curtain-Lectures (1846) és The Story of a Feather, amelyeknek óriási sikerük volt, a Punchben jelentek meg. Összes műveit nyolc kötetben 1851—54. Londonban adták ki. Életrajzát megírta fia, William Blanchard J. (The Life and Remains of Douglas J. 1859.). Magyarul megjelent: Zsák Mór, ford. *Belényesi* Gábor (Budapest 1877); Tuba és Tubáné, Tizenkét családi jelenet, átdolg. *Benedek* Marcell (u. o. 1909).

2. *J., William Blanchard*, angol publicista és iró, *J. 1.* fia, szül. Londonban 1826 ápr. 14., megh. u. o. 1884 márc. 9. Irói hirnevét elbeszéléseivel és vígjátékaival alapította meg, amelyek közül As Cool as a Cucumber (1850) maradt legtovább műsoron. Nagy sikere volt The Children of Lutetia (1864) c. regényének és At home in Paris (1864); On the Boulevards (1867) és Paris for the English (1868) c. útleirásainak. Erre következtek: London, a pilgrimage (Doré rajzaival 1872) és Life of Napoleon III. (1875—1882, 4 köt.). Megírta Doré életét is, amely halála után jelent meg (1891).

Jersey (ejtsd: dzsörzi), az angol *normann szigetek legnagyobbika*, 25 km.-nyire Manche francia dép. Ny.-i partjától. Hossza 22, közepes szélessége 10 km., területe 116·2 km², (1910) 50,903 angol és francia lak., anglikánusok. Talaja termékeny, 58% termőföld, 9% rét; búza, rozs, burgonya és cukorrépa a főtermékek; jó tejelő tehenei keresettek. Gránit- és szienitbányával. A szigetnek két vasúti vonala van. A kormányhatalom a rendi gyülés (States) kezében van; legfőbb tisztviselője az angol kormány által kinevezett helytartó, a rendi gyülés tagjai: a főbiró, az egyes parochiák (járások) élén álló 12 polgármester 12 élethossziglan választott biró, 12 plébános és a parochiák által 3 évre szabadon választott 14 tag. A főváros Saint Hélier. Az angol őrség 500 főből áll. K.-en egy magaslaton emelkedik Montorgueil kastélya, egykoron a sziget urainak székhelye, később börtön. V. ö. *Black:* Guide to J.

Jersey City (ejtsd: dzsörzi szitti), Hudson county székhelye New Jersey északamerikai államban

New Yorkkal szemben, a Hudson-torkolat jobbpartján, (1910) 267,779 lakossal, üveggyárakkal, cukorfinomítóval, vasöntőkkel, acélművekkel, gép-, papir-, dohány-, zongora- és kémiai gyárral; több transzatlanti hajójárat kikötőhelye. Hatalmas gabonaelevátorokkal. New Yorkkal a Hudson alatt épült alagút is összeköti; ezt 1908. adták át a forgalomnak.

Jersey-marha (brachyceros), az angol csatorna-szigetek hírneves fajtája. Világosbarna (borzderes), kistestü állat; a tehénsúly 300—350 kg. A külső testalakuláson az egyoldalú tejelőképesség jelei ismerhetők fel: a szervezet igen finom, úgyszintén a csontozat is, a bőr vékony, a fej finom metszésü, a lábak aránylag hosszuak és nyurgák, a tőgy kitünően alakult. A J. arról nevezetes, hogy igen tartalomdús, átlagban 5% zsírt tartalmazó tejet szolgáltat, az évi átlagos tejhozam 2300 kg., az évi vajtermelés pedig 130 kg. A J.-t mely hizlalásra alig alkalmas, Anglián kivül főképen az Egyesült-Államokban, továbbá Dániában és Svédországban tenyésztik.

Jertovec, adók. Zágráb vm. szentiványzelinai j.-ban, (1910) 1260 horvát lak.; u. p. Szentiványzelina, u. t. Donja Konjščina.

Jerugena, skolasztikus filozófus, l. *Scotus Erigena.*

Jerusalem, *Wilhelm*, osztrák bölcsész és pedagógus, szül. Dreniceben (Csehország) 1854 okt. 11. Nyugalmazott gimnáziumi tanár s a bécsi egyetemen a filozófia magántanára. Főművei: Einleitung in die Philosophie (5. kiad., Wien 1912); Lehrbuch der Psychologie (biológiai alapon, 5. kiad., u. o. 1912); Die Aufgaben des Lehrers an höheren Schulen (2. kiad., u. o. 1912).

Jeruszlan, a Volga 307 km. hosszú, baloldali mellékfolyója Szamara orosz kormányzóságban.

Jeruzsálem, 1. Palesztina DNy.-i részén, a Holt- és Földközi-tenger között elterülő török *muteszárriflik* (megye). Ny.-i része (a régi *Šefēlah*) síkság, K.-i része («Judeai Hegység») 700—1000 m. magas felföld. Területe 17,000 km²; fele terméketlen sivatag, a többi részben silány szántóföld, részben csalit (törpe-tölgy, ciprus- és platánfa); Bethlehem közelében nagy olajfaerdők. Évi csapadék: 18—22·5 cm.; évi középhőmérséklet a tengerparton 21° C., a hegyek között 17° C.; legnagyobb észlelt hideg — 4° C.; legnagyobb meleg 44° C. Uralkodó szelek a passzátszelek, télen déli, nyáron északi irányban. Április és május, továbbá október havában gyakori a tikkasztó és kártékony sirokko (*šuluq*). Lakóinak száma 342,000; ebből 25,000 görög kel., 16,000 kat., 39,000 zsidó, a többi muszlim. Főfoglalkozásuk a földmívelés; kiviteli cikkek: Jaffa környékén a narancs; a hegyvidékeken olaj és bor. Főhely: J. Kikötővárosok: Jaffa és Ghaza. Jaffát J.-mel egy 87 km. hosszú vasúti vonal köti össze; naponként két-két személyvonat közlekedik oda és vissza.

2. *J.* Az ugyanily nevü *muteszárriflik* fővárosa (l. a *mellékelt térképet*). *Felvése:* J. az é. sz. 31° 47′ és a k. h. 35° 13′ alatt két magas, K., D. és részben Ny. felől mély völgy által körülzárt mészkőhegyen fekszik. A keleti hegy (*Mória*, amelyen valaha Salamon híres temploma állott, 743 m. magas) D.-i nyúlványa, az alacsonyabb *Ofel* volna újabb kutatások szerint Sion hegye, amelyet azonban a Krisztus korában kimutatható hagyomány a 760—780 m. magas nyugati hegyre helyez, amelynek csúcsán a Szt. Sír temploma emelkedik. A két hegyet a *Tyropoiōn*, a «sajtkészítők» völgye (mások szerint T. = turāb a. m. szakadék) választja el. Mória hegyétől K.-re mély völgy (ma *Wadi Sitti Mirjam*, régente *Kidrōn*, később *Josafát*-völgye) húzódik; túlsó oldalán emelkedik az Olajfák hegye (*Dšebel-et-Tūr, Mons oliveti*, 812 m.), amelyhez D.-re a botrány hegye (*Dšebel batn el-Hawâ, Mons offensionis*, mert itt épültek Salamon bálványtemplomai) csatlakozik. Ny.-i lejtőjén elterülő barlangjait és régi sírjait *Silwân* falvának lakói használják lakások gyanánt. Ny. és D. felől a várost a *Wadi Rabâbi*, a régi Hinnôm völgye veszi körül, mely a «rossz tanács hegye» (*Dšebel-abû Tôr, Mons mali consilii*) és a «botrány hegye» között a Kedron völgyével egyesülve, *Wadi en-nâr* néven halad a Holt-tenger felé. — *Helyrajza.* A mai J. a régi városnak csak É.-i, nagyobbik részét foglalja magában. Régi, ósdi erősség, 4018 méter hosszú, 12 méter magas fallal övezve, 40 toronnyal, citadellával (*Qal'a* a jaffai kapu mellett) és hét kapuval. J.-nek csak egy élővíz-forrása van: a régi Siloe-forrás (*'Ain Sitti Mirjam*) a Kedron völgyében; ennek vizét Hizkijah zsidó király 705 előtt Kr. e. sziklába vésett földalatti csatornán át a város déli részében létesített Siloe-tóba vezette. A Józsue és a Királyok III. könyvében említett *Rōgēl*-forrás, a mai *Bîr Ejjûb* (Jób forrása), a falakon kívül fekszik. Nehemiás még egy más forrásról is beszél (Sárkányforrás), amelynek azonban nyoma veszett. A forrásvíz hiánya folytán a lakosság ciszterna-vízre van utalva; a ciszterna-víz télen tűrhető, de összel nem ritkán tifusz-járványt idéz elő. Nagyobb *ciszternák:* a Hinnôm-völgy elején a *Mamilla-tó* és lejebb a *Birket-es-Sultân* a falakon kívül; bent a városban: a patriarcha-tó (*Birket hamâm el batrak* = Hizkijah tava?), továbbá a Szűz-Mária-kapu közelében a *Birket Izra'in* és ettől nem messze a N. D. de Sion kolostorhoz tartozó kettős ciszterna (alkalmasint a régi *Struthion-tó*), végül pedig a Szt. Annáról nevezett kolostor szintén kettős tava, alkalmasint a régi Bethesda-tó. A régi J.-nek két vízvezetéke is volt, amelyek a Betlehemtől D.-re fekvő Salamon tavainak vizét szállították a városba. Ezek egyike magas vezeték és egyenes irányban halad a város felé (még a fogságot megelőző időkből); a másik, amelyet Herodes művének tartanak, a völgyek kanyarulatait követő mély vezeték. A két vezeték a Szultán-tó közelében érte el a várost. — *J. lakóinak* száma 52—53 ezerre tehető; ebből 75% zsidó, 11% muszlim, 6% kat., kb. ugyanannyi gör. kel. és 1% prot. A város közigazgatása a községi tanács (*medšlis belediijeh*) kezében van, amelyben az összes felekezetek képviselve vannak; elnöke a polgármester. Egyházi és világi hivatalok: latin, gör. kel., örmény-gregoriánus patriarchák, melchita, maronita, kopt, jakobita, anglikán püspökök; szír-kat. patriarcha-helynök, mufti, főrabbi; dandárparancsnokság, törvényszék és kereskedelmi bíróság, 12 konzulátus (osztrák-magyar főkonzul), török, osztrák, német, francia, orosz

JERUZSÁLEM ÉS KÖRNYÉKE.

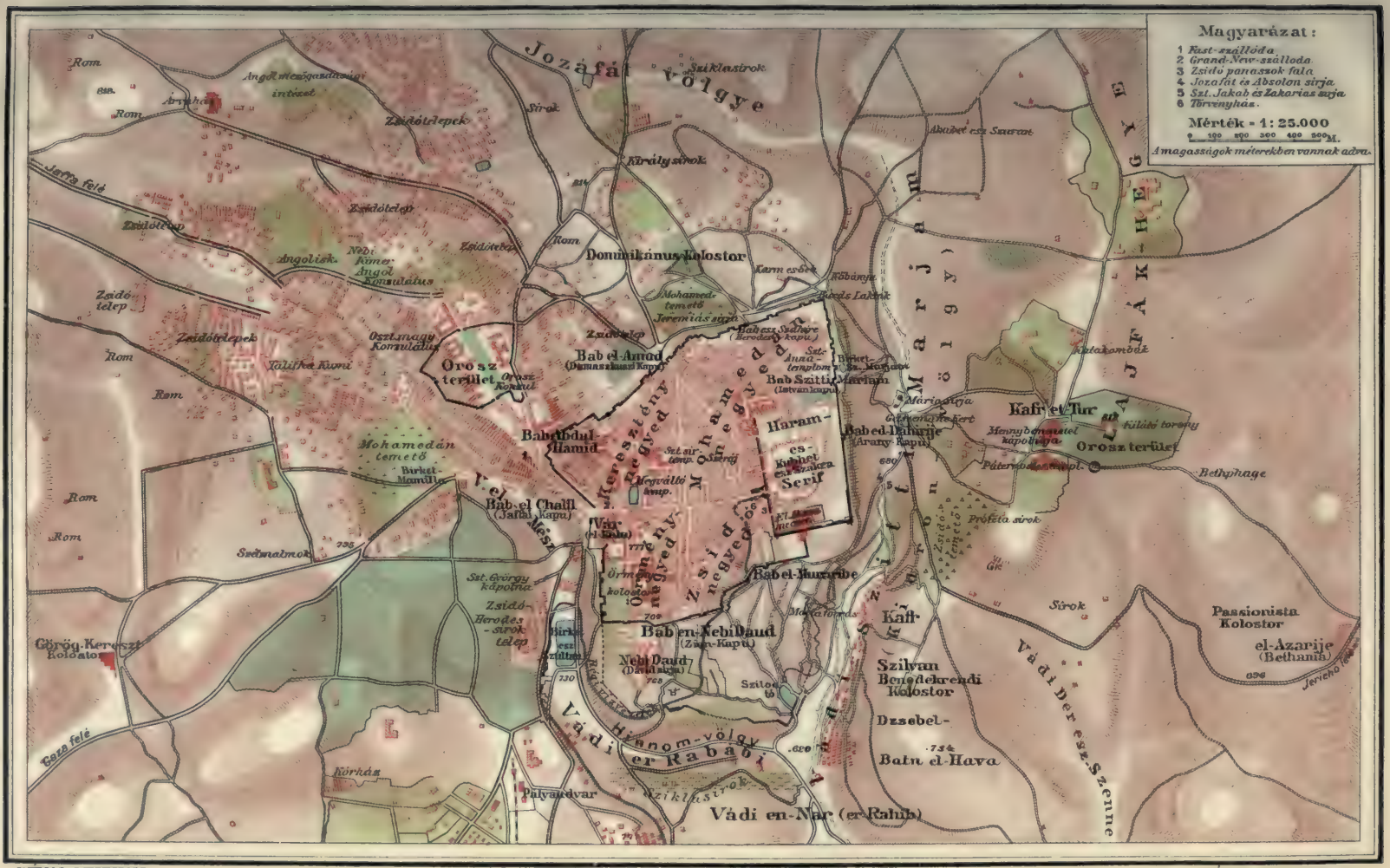

RÉVAI-LEXIKON. RÉVAI-KARTOGRAFIA.

postahivatal és 3 bank (Crédit Lyonnais, Deutsche Palästinabank, Valero).

J. legnagyobb *szentélyei*: 1. a *Haram eš-šerîf*, nemes szentély; téglányalakú, hatalmas falakon és pilléreken nyugvó mesterséges emelvény. Két nagy muszlim mecset emelkedik rajta: a *Qubbet es-sahrâ* (szikladóm, v. a tulajdonképeni Ómar-mecset; építette Abd-el-Melik khalifa 688—91; helyreállította II. Szulejmán török szultán 1520; képét l. az *Arab művészet* cikkhez csatolt *I. képmellékleten)*, a közepén és déli oldalán a *qubbet el 'aqsâ* (eredetileg Justinianus által építtetett bizánci bazilika, amelyet Omar változtatott át mecsetté J. elfoglalása után). 2. A *Szent Sír temploma*, a Golgota hegyét és az üdvözítő sírját foglalja magában s a nyugati hegyen fekszik. A Szent Sír legrégibb templomát Nagy Konstantin császár építtette 336., ezt azonban II. Chozráw perzsa kir. 614. lerontotta. Utána több ízben felépült és el is pusztult. A mostanit 1810. Kalpha Komnenos tervei után görögök építették. A keresztény szent helyek legnagyobb része a Szent Sír templomától az olajfák hegye felé húzódó *Via Dolorosa* mentén fekszik. Különös említést érdemel a Coenaculum, az utolsó vacsora helye (török mecset) és a Dormitio Beatae Mariae Virginis (német bencések temploma és kolostora), a Casa nova (a ferenciek nagy zarándokháza), a Muristan (a. m. kórház; német prot. zarándokház) s a vele kapcsolatos *Erlöser-Kirche*, az anglikán *Christ Church*, az osztrák-magyar zarándokház (egyik előljárója rendszerint magyar pap), a fehér atyák temploma és régiséggyüjteménye, a várostól É.-ra a Szent István-templom s a dominikánusok *École biblique*-je. Az olajfák lejtőjén vannak a Getsemani-szentélyek, tetején az oroszok temploma s a karmelita apácák Pater-noster egyháza. Fontosabb sírok: északon a birák, királyok sírjai és Jeremiás barlangja (Kr. e. II—I. sz.), a Kedron völgyében Absalom, Zacharias, Josafát s a próféták sírjai (Kr. e. I. sz.-ból). Legrégibb a silwâni monolith.

Története. A hagyomány Szálem-et, Melchizedek királyi városát J.-mel azonosítja. *Uru-szalim* néven először Abd (Puti ?)-Hiba, IV. Amenhotep helytartója leveleiben tesz róla említést, felpanaszolván, hogy a várost *chabiri*-hordák (héberek ?) veszélyeztetik. E korban lakói, úgy látszik, hetita telepesek voltak, a zsidó honfoglalás korában jebuszíták birták és Jebúsznak nevezték. A zsidók a birák korában sikertelenül ostromolták, végre Jóáb, Dávid fővezére behatolt a jebuszita citadellába és elfoglalta. Itt ütötte fel Dávid székhelyét s a várat Sionnak nevezte el. A hagyomány szerint Sion a nyugati hegyen feküdt; újabban a keleti hegyen, a templomtól délre keresik a Mária-forrás fölött, amely egy meredek alagút segélyével a forrás medencéjével össze volt kötve (Parker kutatásai 1910.). Salamon, Dávid fia, nagy építő volt; uralmának 4-ik, az egyiptomi kivonulás 480-ik esztendejében leteszi a templom alapkövét és 7 év alatt felépíti; a templomtól délre palotát, tróntermet, oszlopcsarnokot emel és felépíti a Libanon erdejének házát, azonkívül a Millô nevű erődöt. Ő építtette a város első falát, amely a nyugati hegyen a jaffai kaputól egészen a hegy déli lejtőjéig ért és az Ofel hegyét is magában foglalta; a jaffai kapu közelében keletre fordulva a templom hegyéig tartott. E fal déli maradványait 1894—97 között Bliss fedezte fel. Salamon utódai alatt a város nem igen változott. Az asszír birodalom veszélyes terjeszkedése Hizkiah királyt a várfalak alapos helyreállítására késztette. Mivel időközben az észak felé kiszögelő templomhegy s az első fal között egy kis külváros keletkezett, ezt Hizkiah ívalakban haladó fal segélyével kapcsolta a város belső védőműveihez; ez volt a második fal. Hogy pedig esetleges ostrom esetében a város ivóvíz híján ne maradjon, a Siloe forrás vizét kemény sziklába vájt földalatti akna segítségével az Ofel tövében épített ciszternába (Siloe-tó) vezette. Az alagutat két végénél egyszerre kezdték vágni s azt a helyet, ahol a munkások «vésői találkoztak», emlékkővel jelölték meg (Siloe-felirat a konstantinápolyi cs. muzeumban). Hizkiahnak tulajdonítják a patriarcha-tó építését is. Az óvatosság nem volt felesleges, mert Szancherib hadai 701. megjelentek J. falai alatt. Nabukadnezár bábeli király 597. J.-et bevette, Jechoniát elfogta és 10.000 előkelő zsidóval Bábelbe hurcolta; 688-ban újra megjelentek hadai, a várost 2 évi kemény ostrom után bevették, feldúlták és lakóinak nagy részét deportálták. Elégett Salamon híres temploma is. Midőn Cyrus perzsa király 537. a zsidóknak a visszatérést megengedte, Sesbaszar vezérlete alatt többen hazatértek s a templom romjain oltárt emeltek, majd 520. Dárius engedélyével Zerubábel és Ješu-ben Jôsedeq főpap vezérlete alatt a régi templom helyreállításához fogtak. A város falait csak jóval később, I. Artaxerxes alatt Kr. e. 444. Nehemiának, a perzsa király teljhatalommal felruházott helytartójának sikerült 52 nap alatt helyreállítania. 170-ben Antiochus Epiphanes a 2-ik templomot kirabolta, 2 évvel később pedig megszentségtelenítette, a város falait lerontotta, viszont Dávid régi várát, az Akrát megerősítette. Makkabeusi Judás 165. a város nagy részét visszafoglalta ugyan, de az Akra csak Jonathan idejében, 142. került a zsidók kezébe, akik később az egész erődöt lebontották. Pontos helyét ma sem ismerjük. A város renaissance-a az idumeai Herodes korában következett be. A Baris nevű régi erődöt kibővíttette és M. Antonius tiszteletére Antoniának nevezte el, építtetett azonfelül amphitheatrumot, xystost (atlétikai gyakorlóhelyiséget) és a város ÉNy.-i oldalán, a mostani citadella helyén, még egy másik erődöt. Mivel időközben a város É.-i részében egy újabb előváros támadt, ezt Herodes Agrippa fallal vette körül (a «harmadik fal» a város mai, É.-i falának helyén) Kr. u. 43-ban. Ez időtájt érte el J. legnagyobb kiterjedését. Flavius Josephus több mint 200,000-re teszi lakóinak számát; a valóságban 60,000-nél aligha volt több. Kr. u. 70-ben Titus J.-et bevette s a zsidókat szétszórta; a lakatlan romok fölött Hadrianus császár 133 után Aelia Capitolina néven a nyugati hegyen katonai gyarmatot létesített, a hova azonban zsidónak nem volt belépése. Nagy Konstantin alatt hatalmas keresztény épületek épültek J.-ben, amelyek nagy részét Chozraw perzsa király 614. elpusztította. A várost Herakleios császár nemsokára visszavette ugyan, de 637. Omar

kalifa alatt az arabok elfoglalták. Tőlük kapta J. az El-Quds (szentély) vagy a bajt el muqaddas («szent ház») nevet. 1010-ben a hóbortos Hakîm kalifa csaknem az összes keresztény épületeket elpusztította. A keresztes háboruk folyamán bouilloni Gottfried (l. *Bouillon)* 1099 jul. 15. elfoglalta J.-et és ekkor egy külön keresztény *J.-i királyság* alakult. Ennek trónján egymás után a következő fejedelmek ültek: Bouillon Gottfried, I. Balduin (1100 óta), II. Balduin (1118 óta), anjoui Fulko (1131 óta), III. Balduin (1143 óta) és I. Amalrich (1162 óta), kivel a hanyatlás kora kezdődik. A következő uralkodók (IV. és V. Balduin és lusignani Guido), bár görcsösen ragaszkodtak a városhoz, a hódító *szaracénokat* (l. o.) mégsem tudták feltartóztatni: J. 1187 okt. 3. Szaladin szultán kezébe esett. Ekkor lusignani Guido 1193. a J.-i koronát cserébe adta Ciprus szigetéért champagnei Henriknek, de sem ő, sem utódai (II. Amalrich és briennei János), sem *II. Frigyes* nem tudták J.-ben a keresztény uralmat állandóan helyreállítani. 1244-ben a mohammedánok, 1382. cserkesz-mamelukok, 1517. I. Szelim foglalta el és azóta állandóan a törökök birják.

Irodalom. 1. Bibliográfia: Tobler, Bibliographia geographica Palaestinae, Leipzig 1867; Röhricht, Bibliotheca geogr. Pal., Berlin 1890; Thomsen, Systematische Bibliogr. d. Pal.-Literatur, Leipzig és New York I. 1908, II. 1911. — 2. Alapvető művek: Quaresimus, Elucidatio Terrae S., Antverpiae 1639; Robinson, Neue Untersuchungen über die Topographie Jerusalems, Halle 1847; Tobler, Zwei Bücher Topogr. von Jer., Berlin 1853; Saulcy, Jerusalem, Paris 1882; Guthe, Ausgrabungen bei Jer., Leipzig 1883; Bliss, Excavations at Jer., 1894—97., London 1898; Mommert Topographie d. alten Jer., Leipzig I. 1902, II. 1903. Térkép: Kümmel, Karte der Materialien zur Topogr. d. alten Jer., Halle 1906.

Jeruzsálemi alma *(Poma hierosolymitana,* növ.), l. *Momordica.*

Jeruzsálemi András, magyar király, l. *András*, 2.

Jeruzsálemi árpa, a négysoros árpa (Hordeum vulgare) egy fajtája, melyet az jellemez, hogy szeme csupasz, azaz pelyvalevelekkel borítva nincs. Minthogy malátának nem alkalmas, hazánkban csak elvétve termelik. Általánosabban termelik délibb országokban, ahol abraknak és kásakészítésre használják.

Jeruzsálemi articsóka (növ.), l. *Helianthus.*

Jeruzsálemi királyság, l. *Jeruzsálem.* — 1217 (II. András) óta a magyar királyok is viselik a *jeruzsálemi király* címet.

Jeruzsálemi szentsír-rend, l. *Szentsír-rend.*

Jeruzsálem virága (növ.), l. *Lychnis.*

Jerven (esztül *Järva-ma* a. m. az öt tó országa), Esztonia egyik vidéke.

Jesája, próféta, l. *Ezsajás.*

Jesenica, adóközség Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 1093 szerb lak.; u. p. Saborsko, u. t. Plaški.

Jesenje, község Varasd vm. krapinai j.-ban, (1910) 2880 horvát lak.; u. p. és u. t. Krapina.

Jesi *(Aesis)*, város és püspöki székhely Ancona olasz tartományban, (1911) 24,884 lak., papír-, bőr-, vászon-, kötél- és szappangyártással; székesegyházzal, melyben becses képek vannak. J. II. Frigyes császár és Pergolese festő szülővárosa.

Jesi, *Samuele*, olasz rézmetsző, szül. Milanóban 1789., megh. 1853 jan. 17. A milanói akadémián *Longhinak* volt tanítványa, utóbb a korabeli olasz rézmetszés legjelesebb művelőinek egyike. Illterjedt metszeteket készített Fra Bartolommeo, Guercino, Rafael stb. festményei után.

Jesiba, a rabbinikus tudományoknak legmagasabb és legrégibb zsidó iskolája. Rangban alatta van a Talmud Tóra (l. o.) és a Khéder (l. o.), de míg az utóbbi kettő mint iskolatipus csak a középkor óta ismeretes, addig a J. elnevezést már azokra az ó-kori zsidó, palesztinai és babiloni iskolákra alkalmazták, ahol az iskolafő napi két-három órán át nagy, tudományosan képzett hallgatóság előtt valamely témáról addig értekezett, amíg azt minden oldalról ki nem merítette. A talmudi kor leghíresebb J.-i Palesztinában: Sepphoris, Tiberiás és Cesarea, Babiloniában pedig: Makhuza, Nehardea, Sura és Pumbedita. Ez utóbbi kettő még a gáoni korszakban is fennáll (l. *Zsidó akadémiák).* A hallgatóság száma 1200—2000 között váltakozik és az iskolafő oldalán rendesen minden 70—80 hallgató mellett külön magyarázók segédkeztek. Európában a J. intézménye a X. sz.-ban honosodik meg és kezdetben a német, francia és spanyol, később pedig, különösen a XVII. században, a lengyelországiak lettek a legnevezetesebbek. Nálunk nagy hírnévre tett szert a pozsonyi J., mely különösen Szófer Mózes (l. o.) rabbi alatt és azóta a legnagyobb tekintélynek örvend és amely mellett újabban a világi tudományok számára is állítottak fel iskolát. Kisebb J.-k a nagyváradi, szatmári, huszti és még vagy 40—50. Csak rövid ideig állt fenn, de annál áldásosabb volt a kismartoni J., melyet Hildesheimer Izráel (l. o.) tartott fenn, mert hazánkban ez volt az első J., mely az európai kultura és műveltség szükségérzetét élesztette. Az innen kikerült tanítványok akár mint rabbik, akár mint hitközségi tagok szerepeltek, mindenütt a legnagyobb erőmegfeszítéssel azon dolgoztak, hogy a magyar zsidók kulturai életét mélyítsék és az egyes hitközségekben minél több elemi és egyéb iskolát alapítsanak.

Jesil-Irmak (az ó-korban *Iris*, a. m. zöld folyó), Kisázsiában, a Kelkia Irmak (v. Csekerik Irmak) és a Tozanliszu összefolyásából ered, Szamszunnál ömlik a Fekete-tengerbe négyágú deltával.

Jesino, olasz folyó a. m. *Esino* (l. o.).

Jésítés vagy *palatalizálás*, a nyelvtanban az a hangváltozás, mikor az *l*-ből *ly* lesz, pl. *taval: tavaly*, vagy *n*-ből *ny*, pl. *oroszlán* helyett *oroszlány* stb., szóval foghangból inyhang. Különösen *i* előtt történik ez, s ez a hangváltozás jellemzi a palóc kiejtést. Az inyhangokat (ly, ny, gy, ty) jésített mássalhangzóknak is nevezik (franc. consonnes mouillées).

Jespersen, *Otto*, dán nyelvtudós, szül. 1860 júl. 16. Randersben (Jütland). 1893 óta a koppenhágai egyetemen az angol nyelv és irodalom rendes tanára. A jelenkor legkiválóbb fonétikusainak egyike. Az általános fonétika körébe vágó kutatásain kívül különösen az angol nyelv történetére vonatkozó tanulmányai igen értékesek. Nagyszámú művei közül kiemelendők: The Articulations of Speech-Sounds (Marburg 1889); Progress in Language (London 1894, 2. kiad. 1909); Fonetik (Kopenhága 1897—99); Sprogundervisning (u. o. 1901); Growth and Structure of the English

Language (Leipzig 1905, 2. kiad. 1912); A Modern English Grammar on Historical Principles. Part I. Sounds and Spellings (Heidelberg 1909). Német nyelven jelentek meg Hermann Davidson fordításában: Lehrbuch der Phonetik (Leipzig 1904) és Phonetische Grundfragen (u. o. 1904).

Jesreel, l. *Jiszreel.*

Jesse, külföldi krónikákban (pl. az Annales Kamenzesben, Pertznél, Monumenta Scriptores, XIX. 581) Szent István atyjának, Gézának neve.

Jessen, 1. *Hans Otto,* Németország ipari szakoktatásának egyik legkiválóbb képviselője, szül. 1826 dec. 26. Schleswigben, megh. 1904 márc. 28. Berlinben. Eredetileg műszaki pályára készült. 1865-ben a hamburgi ipariskola igazgatójává választották meg. 1880-ban Berlinbe hívták meg, ahol az első nagy kézművesiskolát (Handwerkerschule) szervezte, melynek haláláig igazgatója volt. Mint ipariskolai felügyelőnek jelentékeny szerepe volt a németországi ipariskolák szervezésében.

2. *J., Karel Iván Petr,* orosz tengernagy, szül. 1852. Dorpatban. Az orosz-japáni háborban tünt ki, mikor is 1904. mint ellentengernagy Vladivosztok állomásnak, 1905 jan. havától kezdve pedig a csendesoceáni orosz cirkálóhajórajnak parancsnoka volt s mint ilyen kiváló tevékenységet fejtett ki; több kisebb japáni gőzösön kívül a Kinsiu Maru nevű japáni szállítógőzöst foglalta el.

Jessor *(Jessore),* l. *Dzsasszor.*

Jesszentuki *(Esszentuki, Jesszentukszkaja Sztanica),* falu és fürdőhely az orosz Terek-vidék Pjätigorszk nevű j.-ban, 639 m. magasban, vasút mellett, (1910) kb. 12,000 lak.; hideg, alkalikus ásványvízforrással.

Jesszo, *Jeco,* nevezik *Hokkaido*-nak is; Japán É.-i főszigete, az é. sz. 41° és 45° 30′ közt. Területe 78,072 km², 44 mellékszigetével 94,012 km² 1.137,455 lak. Őslakói az ainók, köztük vagy 50—80,000 halász, akik csak nyáron tartózkodnak itt. J.-t a Szakhalinről és a Kurilokról átvonuló hegyláncok hegyei borítják és tengeri üledékek övezik; a másik hegylánca J.-t legnagyobb szélességében szeli, krétakori. K.-i része a Kurilok vulkánikus területéhez tartozik, számos működő tűzhányóval. Hakodate évi közép hőmérséklete 9·0°. J. főfolyói: az Isikari, a Tokácsigává és a Tesiogává. Fontosak J. kén- és széntelepei, így pl. a Poronai-buto mellettiek. Arany-, ezüst-, ólom-, vas- és rézbányái is vannak. J. 3 ken-re oszlik: Hakodate, Szapporo és Nemuro. J. a Kurilokkal együtt Hokkaido japáni tartományt alkotja, amelyik közvetlenül a minisztérium felügyelete alatt áll. Fővárosa és első kikötője Hakodate (l. o.).

Jesus Christus, l. *Jézus Krisztus.*

Jesus Maria, község Chihuahua mexikói államban, a Rio Mayo forrása közelében, gazdag ezüstbányákkal.

Jesus Nazarenus Rex Judaeorum, l. *I. N. R. I.*

Jesus Sirach, l. *Sirach.*

Jeszce Polska nie zginela a. m. nincs még veszve Lengyelország. Az ú. n. Dombrowski-induló első sora, mert az 1796. évi lengyel légió, mely Dombrowski vezetése alatt Itáliában Bonaparte mellett küzdött, ezt harci dalnak énekelte. Szerzője és keletkezésének kora ismeretlen, de kétségtelenül régibb Dombrowski koránál, mert a *Finis poloniae*-t ellenségei gúnyosan épen azért adták Kosciusko ajkára, mert 1794 okt. 10. ő is ennek az indulónak hangjánál indult a csatába. V. ö. *Tóth* Béla. Szájrul-szájra.

Jeszenák *(királyfiai),* magyar *bárói család,* melynek okmányszerű őse J. *Balázs,* ki Báthory István erdélyi fejedelemtől a XVI. sz. második felében címeres nemeslevelet kapott. A család virágzásának megalapítója *J. Pál* (megh. mint kir. tanácsos 1762). Nagy szerepet játszott az 1715, 1723, 1729. évek országgyűléseinek közjogi vitáiban és döntőt abban, hogy a pragmatica sanctiót az uralkodóház női-ágára is kiterjesztették. Ezen érdemeiért VI. Károlytól donációt kapott pozsonyvármegyei birtokaira. Fia, *II. Pál,* a katonai pályán tábornokságig vitte. 1781 dec. 28. *bárságot* kapott. Unokája volt *J. János* báró, a magyar önvédelmi harc egyik vértanuja, szül. Pozsonyban 1800 jan. 22., felakasztották Pesten 1849 okt. 10. 1848-ban Nyitra vmegye főispánjává nevezték ki, mely állásában oly erélyesen viselkedett, hogy Kossuth őt rendelte kormánybiztosu a Hurbán alatt garázdálkodó tótok ellen küldött csapatokhoz. Az ő érdeme volt, hogy Lipótvár magyar kézen maradt, mert ő volt, ki a granicsárokat eltávolította és a bástyára trikolort tüzetett ki. A bukás után megadta magát az oroszoknak, akik Haynaunak szolgáltatták ki. A vérbíróság halálra ítélte. Holttestét 1867. a pozsonyi családi sírboltba szállították. Vele fiágon kihalt a J. nemzetség.

Jeszenő, kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 436 tót lak.; u. p. Ubrezs, u. t. Remetevasgyár.

Jeszenőcz, kisk. Zemplén vm. varannói j.-ban, (1910) 361 lengyel és tót lak.; u. p. Újszomotor, u. t. Tavarna. Régi vára *(Jeszenő vára)* a XIV—XVII. sz.-ban a Homonnai Drugeth családé volt. Romjai még láthatók.

Jeszenőremete (azelőtt: *Felsőremete),* kisk. Ung vm. szobránczi j.-ban, (1910) 442 tót és magyar lak.; u. p. Felsőhalas, u. t. Remetevasgyár.

Jeszenő vára, l. *Jeszenőcz.*

Jeszenszky-*család (nagyjeszeni),* bárói és nemesi ágban virágzó család, Turócz vm.-i eredetü. Törzse állítólag a XII. sz.-ban élt *Temérdek* András. Nevét a turóczvármegyei *Jeszen*-től kapta, mely földre 1271., majd ismét 1281. nyert örökös adománylevelet. I. Ferdinánd 1563. címer-újító oklevelet is adott nekik. A J.-család tagjai közül kiválnak: *J. Mihály* comes; IV. Béla, V. István és IV. László alatt békében és harcban hűséges szolgálataival nagy érdemekre tett szert. Különféle csatákban nyert sebei rendkivüli vitézségéről tesznek tanuságot. Az Ottokár cseh király ellen vivott marchfeldi ütközetben 1278. halálosan megsebesült. — *J. János* orvosi tanulmányokra adta magát. Csakhamar a wittenbergi orvosi kar tanára, majd 1597. az egyetem rektora és a szász fejedelmi család udvari orvosa lett. 1602. már Rudolf császár kedvelt udvari orvosa és a prágai egyetem rektora. Midőn 1618. Frigyes pfalzi választófejedelemnek pártjára állott, a cseh rendek Pozsonyba küldték, hogy a magyar rendek támo-

gatását megnyerje. Azonban az országgyűlés feloszlatása után J. Jánost elfogták, Bécsbe vitték és csak 22 heti fogság után bocsátották el, azonban igéretet vettek tőle, hogy a császári ház ellen nem fog működni. De úgy látszik, ellenkezőleg cselekedett, mert 1621 jan. 21. ismét elfogták s Prágában kivégezték: nyelvét kivágták, fejét széthasították, testét felnégyelték. Számos orvosi, vallásbölcseleti és történeti munkát írt. Mindig szerette Magyarországot; magát «eques hungarus»-nak nevezte. (V. ö. *Demkó* Kálmán, A magy. orvosi rend története.) — A XVI. és XVII. sz. folyamán a J.-család több sarja Trencsén vmegyében nagy tekintélynek örvendett. *J. Antal* 1741. *bárói* rangot kapott, de benne a család ezen ágának magva szakadt. *J. Miklós* 1856. osztrák bárói rangot kapott, de ezen ág is kihalt. *J. János* 1865. nyert bárói rangot. A család bárósága 1875. *J. Kálmán, Sándor* és *József* részére megerősíttetett. — Nevezetesebb tagjai még a családnak:

1. *J. Danó* (írói nevén *Temérdek*), szül. Losonczon 1824 jan. 5., megh. Budapesten 1906 okt. 27. Ügyvédi diplomát szerzett, részt vett mint főhadnagy, majd mint Losoncz térparancsnoka a szabadságharcban, azután amnesztiát kapván, Balassagyarmaton hosszú ideig ügyvédkedett; 1875. közjegyzővé nevezték ki, 1879. pedig a fővárosba helyeztetett át. Tevékeny működést fejtett ki a hirlapirodalom s a közgazdaság terén s nagy számmal írt szelid, érzelmes és elmélkedő verseket, melyek azonban összegyüjtve csak 1889-ben és újra 1905-ben jelentek meg. A Petőfi-Társaság verskötete megjelenése után megválasztotta tagjának..

2. *J. Pál*, közgazdasági író, szül. 1864. Gömörpanyiton. Tanulmányai végeztével gazd. gyakorlati pályán működött, 1894. az OMGE a Köztelek c. lap segéd-, utóbb társszerkesztőjévé s az egyesület titkárává választotta. Szerkeszti a Magyar Gazdatisztek Lapját, a Tejgazdasági Naptárt, az Országos Gazdacímtárt. Alapította és szerkesztette az Állattenyésztési és Tejgazdasági Lapokat. Nagyszámú tanulmányai az állattenyésztés, forgalom, értékesítés, növénytermelés, közlekedés, mezőgazdasági törvényeink s kereskedelmi szerződéseink köréből valók. 1913 nov. a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének igazgatója lett. Műve: *A húsértékesítés szervezése* (1900).

3. *J. Sándor*, államtitkár, szül. Losoncon 1852 október 19. Tanulmányait Budapesten, Pozsonyban, Bécsben elvégezvén, 1877. ügyvéd lett, 1878. pedig birósági szolgálatba lépett. Mint ügyész több nevezetes bűnügyet vezetett. Mint kolozsvári királyi főügyészi helyettes országos hírre emelkedett az erdélyi román túlzók ellen folyt memorandum-perben a vádnak energikus vezetésével és hazafias vádbeszédeivel. *Bánffy* miniszterelnök 1894. osztálytanácsosként a belügyminisztériumba hozta, majd 1895. a miniszterelnökségben felállított nemzetiségi ügyosztály élére állította. 1896-ban miniszteri tanácsosi címet kapott. Bánffy bukásával *Széll* Kálmán 1899. J.-t a belügyminisztériumba helyezte át, majd 1901. közigazgatási birósági bíróvá nevezték ki. A *Khuen*-kormány megalakulásakor a miniszterelnökséghez államtitkárrá nevezték ki.

Jeszenye, kisk. Trencsén vm. zsolnai j.-ban (1910) 404 tót lak.; u. p. és u. t. Rajecz.

Jeszreel, l. *Jiszreel*.

Jeszte, kisk. Gömör és Kis-Hont várm. feledi j.-ban, (1910) 218 magyar lak.; u. p. Gesztete, u. t. Ajnácskő.

Jet (ang., ejtsd: dzsett: ásv.), l. *Gagát*.

Jeta, l. *Párianépek*.

Jetfekete, l. *Azofekete*.

Jetolin, anilinfekete, melyet ruhanemüek jegyzésére használnak.

Jeton (franc., ejtsd: zsetoñ), l. *Bárca*.

Jetro, midjanita főpap, Cipórának, Mózes feleségének az atyja. Az ő tanácsára egyszerüsítette Mózes a törvénykezési eljárást.

Jettatura vagy *gettatura* (olasz, ejtsd: dzset—) a. m. szemmel való megigézés, szemverés.

Jettim-alapítvány, reáliskolába, gimnáziumba v. felsőbb tanintézetbe járó magyarországi születésü keresztény ifjak számára. Az alapítvány az ázsiai származású *Jettim* Józseftől kapta nevét, aki nálunk telepedett le. 1798-ban a kormány átengedte neki a torontálvármegyei Tiszaszentmiklóshoz tartozó kincstári földeket különféle gazdasági kisérletekre. Jettim rendezni kezdte a birtokot s rövid idő alatt gazdasági épületeket, iskolát, tanítói lakást, különféle műhelyeket és likőrgyárat építtetett; az így berendezett mintagazdasága csakhamar nagy hírre tett szert. Halála után összes vagyonát végrendeletileg jótékonycélra hagyta. Az alapítvány készpénzben s különféle kötvényekben körülbelül 480 ezer koronára rúg. Ezen összeg évi kamatainak felét ösztöndíj címen, $^1/_4$ részét árvadíjak gyanánt, $^1/_4$ részét pedig házi szegények közt osztják ki. Az ösztöndíjak a következőkép oszlanak meg: 30 ösztöndíjas kap 100, 160, 300 és 400 K-t. Az árvadíjakat nemi különbség nélkül osztják szét és pedig 21 árva kap 120 K-t, 9 árva 100 K-t, egy 60 K-t, egy pedig 50 K-t. Az alapítványt élvező árvaleányok férjhezmenetelük alkalmával 200 korona hozományt is kapnak. Egy árvadíj mindenkor tiszaszentmiklósi zsellér-árvának van föntartva. Házi szegények: a tiszaszentmiklósi szegények, a bécsi általános polgári közkórház betegei, a budai, pesti és szegedi szegények. Az alapítványt az igazgatóság (egy igazgató, három segédigazgató és egy pénztáros), vagyonát pedig a Földhitelintézet kezeli. Megüresedett alapítványi helyekre a hirlapok útján irják ki a pályázatot s a folyamodványok a mindenkori főigazgatónál adandók be.

Jetting *Károly*, magyar Robinson, szül. Pozsonyban 1730 szept. 13., mh. u. o. 1790 után. Ifjan Bécsbe került, majd Londonba, mint komornyik. 1772-ben az angol kormány Szenegálba küldte, de hajótörést szenvedett és társaival együtt vad népek közé jutott. Az év végével visszakerült Londonba és kinevezték konzulnak Marseillebe. Útjában török fogságba esett, melyből kiszabadulván, 9 hónapig élt egy lakatlan szigeten. Londonba kerülve örökséghez jutott s visszatért Pozsonyba. Életleírása: Der Ungarische Robinson, oder Schicksale und wunderbare Abentheuer Karls Jetting, eines gebohrnen Ungars. Ein Beitrag zur Länder- und Menschenkenntniss (Wien 1797).

Jetti-sahr (v. *Dzsiti-sahar*, «Hét város»), Jakub bég középázsiai volt államának neve, régebben Alti-saharnak («Hat-város») nevezték. Főbb helyei: Kasgar, Jengi-Hisszár, Jarkand, Khotan, Akszu, Karasar, Hami és Turfan. A dungán-lázadás leverétése után, mivel Jakub bég is meghalt, a kinai uralom ismét helyreállott; mai neve Tien-san-nan-lu, kinai tartomány.

Jettmar, *Rudolf*, osztrák festő és grafikus, szül. Zawodzieben (Galicia) 1869 szept. 10. Tanulmányait Bécsben, Karlsruheban, Lipcsében, Drezdában és Rómában végezte; a rézkarcolást W. Ungertől sajátította el. 1911-ben a festészet tanára lett a bécsi akadémián. Műveit az ellentétek hangsúlyozása és egyéni, szabad képzelőtehetség jellemzik. Tárgyát gyakran választja az allegoria és a mitológia köréből. Nevezetesebb lapjai: Hangulatok; Az éj órái (12 rézkarcból álló sorozat); Prometheus megszabadítása stb. Festményei közül említésre méltók: Sárkányok és a szörnyek (a prágai modern képtárban); Úton; Herkules cselekedetei stb.

Jetur, l. *Ituraea*.

Jeu (franc., ejtsd: zső) a. m. játék; *J. d'amour*, szerelmi játék, továbbá a középkori dalköltészet egy faja; *J. d'esprit*, szellemes ötlet, szójáték; *J. parti*, az ófrancia költészetben a vitadal egy neme (l. *Tenzone*). — *Jeu*, francia orgonákon a «regiszter» neve. *Jeu à bouche*, ajaksíp-regiszter, *jeu à anche*, nyelvsíp-regiszter; *Grand J.*, v. *Plein J.*, teljes mű.

Jeu céleste (franc., ejtsd: zső szeleszt), l. *Harmónium* és *Orgona*.

Jeu de barre (franc., ejtsd: zső dö barr), a díjugratás keretében tartani szokott lovasjáték, amely a lovas ügyességét és a ló magas belovaglását teszi próbára. A játék néhány méter nagyságú négyszögletes, póznákkal határolt területen folyik le három résztvevővel. Az egyik lovasnak balvállán szalag van s ezt kell a másik két lovasnak róla elragadni. A szalagért csak jobbkézzel szabad nyúlni. Ha öt percen át meg tudja védeni a szalagot, ő a győztes, ellenkező esetben elveszítette a játékot.

Jeumont (ejtsd: zsömón), község Nord francia département Avesnes járásában, a csatornázott Lambre mellett, határállomás Belgium felé, (1911) 5724 lakossal, márványbányával, üveghutával.

Jeune Belgique, *La* (ejtsd: la zsön belzsik), l. *Ifjú Belgium*.

Jeunesse dorée (franc., ejtsd: zsönessz doré), l. *Arany ifjuság*.

Jeux floraux (ejtsd: zső floró) a. m. virágjátékok: azon költői versenyek elnevezése, melyeket Toulouseban tartanak évenként az Académie des J. elnökségével. Az első versenyt 1324 máj. 1-én tartották meg. A verseny nyelve eredetileg kizárólag a provençal volt, de 1513. a francia nyelvet is szóhoz engedték s ez utóbbi csakhamar teljesen kiszorította a provençalt. A társulatot 1695. XIV. Lajos Académie des J. néven teljesen újjászervezte s három díjat állapított meg. A társaság, mely 1790—1806-ig szünetelt, ma is fennáll s a koszorúzott művek jegyzékét 1696 óta évről-évre kiadja Recueil de l'Académie des J. címen. V. ö. *Poiterin-Peitavi*, Mémoires pour servir à l'histoire des J. (Toulouse 1815); *Duboul*, Les deux siècles de l'Académie des J. (u. o. 1901, 2 köt.). Toulousei mintára 1393. Barcelonában is megindultak a virágjátékok, melyek a XV. sz.-ban nagyon föllendültek, majd teljesen megszűntek s csupán 1859. keltek új életre. Kölnben 1899 óta tartanak ily költői versenyeket, amikor is 19 díj kerül szétosztásra. (V. ö. Jahrbuch der Kölner Blumenspiele, Köln, 1899 óta.) 1908-ban Stefánia kir. hercegasszony védősége mellett kisérletet tettek velo Pozsonyban is.

Jevdokimov, *Iványovics Nikolaj*, gróf, orosz tábornok, szül. 1804., megh. Pjatigorszkban 1873. A Kaukázusban Jermolov alatt kitünt a Samil ellen folytatott harcokban; Samilt elfogta s ennek folytán az egész keleti Kaukázus meghódolt. 1861-ben azzal bízták meg, hogy a nyugati Kaukázus cserkeszeit is zabolázza meg. Három évi küzdelem után ez is sikerült neki, 1864 ápr. 28. elfoglalta a cserkeszek utolsó erősségét, Vardant.

Jever, az ugyanily nevű járás székhelye Oldenburg nagyhercegségben, (1910) 5795 lak., bőr- és sörgyártással, jelentékeny marha- és lóvásárokkal. J. egykor ugyanily nevű fejedelemségnek volt székhelye, majd a XIV. sz.-ban frizlandi köztársaság volt, amelynek élén Edo Wiemken állott, kinek egyik utódában a férfiág kihalván, egyedüli örököse, Mária, 1532. országát V. Károly császártól hűbérül fogadta el és 1573. XVI. János oldenburgi grófnak hagyta örökségbe. Ezután az anhalt-zerbsti és később az orosz cári család örökölte. I. Sándor cár 1807. Hollandiának engedte át, 1814-ben pedig Oldenburghoz csatolták.

Jeverlandi marha (primigenius), német tejelő- és húsmarhafajta, melyet az oldenburgi Jeverlandban tenyésztenek. A J. tehénsúlya 500—720 kg., színe feketetarka, évi átlagos tejhozama 3500 l.; újabban hozzánk is behozták.

Jevičko, cseh város, l. *Gewitsch*.

Jevons (ejtsd: dzsívensz), *William Stanley*, angol bölcsész és nemzetgazda, szül. 1835 szept. 1. Liverpoolban, 1882 aug. 13. Bexhillnél fürdés közben a tengerbe fuladt. A sydneyi pénzverő hivatalban szolgált, majd Angliában tanulmányait folytatta. 1866—81-ig a manchesteri Owen's College tanára volt. Főművei: The coal question (2. kiad. 1866); Theory of political economy (3. kiad. 1888); The principles of science: a treatise on logic and scientific method (2. kiad. 1877, 2 köt.); Elementary lessons in logic (7. kiad. 1879); Money and the mechanism of exchange (8. kiad. 1887, németül Leipzig 1876); Studies in deductive logic (2. kiad. 1884); The State in relation to labour (3. kiad. 1894). Halála után jelent meg: Methods of social reform, and other papers (2. kiad. 1904).

Jevpatoria, orosz város, l. *Eupatoria*.

Jewar (állat), l. *Ceriornis*.

Jewett (ejtsd: dzsuett), *Sarah Orne*, amerikai írónő, szül. 1849 szept. 3-án South Berwikben (Maine államban). Elbeszéléseit és regényeit finom humor, hangulatos leírások és az amerikai viszonyok szeretetteljes rajza jellemzik. Kiemelendők: Deephoven (1877); Tales of New England (1879); A Country Doctor (1884); Strangers and Wayfarers és The Country of the Pointed Firs (1896).

Jewish Colonization Association *(ICA)*, báró *Hirsch* Moritz (l. o.) által 1891. alapított társulat, melynek célja, hogy a zsidók helyzetén azokban az országokban, ahol üldözik, anyagi eszközökkel segítsen. Nevezetesen, hogy lehetővé tegye az üldözött zsidók letelepedését nem-európai területeken és hogy kolonizációk útján biztos hazát szerezzen nekik. Ez a társulat szervezte az argentinai kivándorlást, idővel pedig működését kiterjesztette azokra a palesztinai telepekre is, melyeket a Rothschild-család alapított. Támogatja az argentinai, braziliai, kanadai és az Észak-Amerikai Egyesült-Államok területén keletkezett koloniákat, szintúgy a kisázsiaiakat és a cionistákét. A telepeseket kamatnélküli kölcsönökkel látja el, földmívelési és ipariskolákat állít föl és különös súlyt helyez a házi iparra.

Jewish Territorial Organization *(ITO)*. Egy a cionistákból (l. *Cionizmus)* kivált párt, mely az üldözött zsidók számára olyan, esetleg Palesztina területén kívül eső területet keres, ahol nyugodtan és vallási törvényeiknek megfelelően élhetnének. A mozgalom megindítója *Zangwill* Israel író (l. o.).

Jewreinowit (ásv.), halványbarna v. színtelen idokrasz-kristályok, amelyek kevés magnéziumot tartalmaznak; lelőhelye Frugard Finnországban.

Jeypoorit (ásv.), l. *Jaipurit.*

Jeypore *(Jeypoor)*, város, l. *Dzsaipur.*

Jeysulmere *(Jaisalmer)*, keletindiai állam, l. *Dzsaiszalmir.*

Jezabel v. *Izebel*, Izrael királyának, Áhábnak (Kr. e. 875 körül) neje, Ethbaalnak (Itubal), Szidon királyának leánya, aki Izraelben a föniciaiak vallását terjeszteni igyekezett, a prófétákat kegyetlenül üldözte és Izraelben szokatlan gonoszságokat követett el. Még életben volt, amidőn fiát, Jórámot Jéhu megölte és az Omridák uralkodóházát a tróntól megfosztotta. A lázadó Jéhu ezen alkalommal rabszolgái által a palota ablakán kidobatta, úgy hogy teste darabokra zúzódott.

Jezd *(Yesd)*, J. kerület székhelye Irak Adzsemi perzsa tartományban, a Mehriz időszakos folyó és a teheran—kirmani útvonal mellett, homokpusztában, kb. 40–50,000 lak., kik selyemkelmeszövéssel, szőnyeg, cipő, édességek készítésével, gyümölcs- és indiai máktermeléssel, ópiumkészítéssel foglalkoznak; környékén cserépedényeket gyártanak. 50 mecsetje, 65 nyilvános fürdője és 8 iskolája van. Düledező körfalakkal. Forgalma, mert karavánutak találkozásánál fekszik, élénk. J. az egyedüli perzsa város, ahol a parsziknak községük van. Asszonyaik szépsége Perzsiában közmondásszerű.

Jezdegerd *(Isdegerd)*, az utolsó nemzeti perzsa király a szasszanidák családjából. Uralkodott 632—649. Az arabok Kadesia mellett 636. legyőzték seregét, mire ő keleti Iránba menekült, honnét a törökök segélyével remélte birodalmát visszahódíthatni; előkészületei közben 649. orgyilkosságnak esett áldozatul.

Jezdekaszt, meredek sziklán álló erődítmény Farisztán perzsa tartományban, a sirasz-iszpahani útvonalon.

Jezerane, adó- és pol. község Lika-Korbava vmegye brinjei járásában, (1910) 1771 horvát lakossal, posta- és táviróhivatallal, postatakarékpénztárral.

Jezero, adók. Modrus-Fiume vm. ogulini j.-ban, (1910) 682 szerb lak.; u. p. és u. t. Plaški.

Jezero, bosnyák falu a travniki közigazgatási kerületben, (1910) 855 lak. Közelében 1878 aug. 7. az okkupáló magyar-osztrák hadsereg a bosnyák felkelőket teljesen leverte és szétszórta.

Jezerszko-tó, Szepes vármegyében, a szepesi Magurában, Lándoktól É.-ra két órányira, 921 m. magasságban fekvő tó, melynek területe 0·49 ha.; igen regényes vidéken fekszik. V. ö. *Raisz* Miksa, A J. (Magy. Kárp ágegyl. VII. Évk., 1880, 216—220. l.).

Ježevik, adók. Pozsega várm. brodi j.-ban, (1910) 143 szerb, rutén és horvát lak.; u. p. és u. t. Garčin.

Ježevo, adók. Zágráb vm. dugoseloi j.-ban, (1910) 890 horvát lak.; u. p. és u. t. Dugo selo.

Jezíd *(Jazíd)*, arab név; három omajjád khalifának neve: *I. J.* (680—683), I. Mo'ávija fia, rövid uralkodását kénytelen volt a birodalom több pontján kitört pártütés leküzdésével tölteni; uralkodásának nevezetes eseménye az alida pártnak Huszejn (l. o.) vezetésével történt lázadása, mely az alidák leverésével végződött a Kerbela melletti ütközetben, melyben Huszejn és családjának sok tagja elesett (680); halálának emléknapjául a siiták az *Asúrát* (l. o.), mint gyásznapot ülik meg. A siiták között J., mint a próféta unokájának gyilkosa, végtelen gyűlölet tárgya. — *II. J.* (720—724), Abdalmalik fia. — *III. J.* (744). — A J. névből származik a *Bájezid* (Bajazid) török név, eredetileg a. m. *Abú J.*

Jezidíták *(Jezídik)*, Aleppo, Moszul vidékein, középső Kurdisztánban, a mezopotámiai Szindzsár hegységben és Eriván orosz kormányzóság területén élő vallásfelekezet, melynek tagjai csekélyleyl múlják felül a 100,000-et. Vallásukban némi mohammedán külsőségek mellett a régi mezopotámiai pogányság maradékait őrzik. A IX. sz.-ra teszik e felekezet keletkezését. Maguk a J. I. Jezíd omajjád khalifát mondják felekezetük alapítójának; legnagyobb szentjükül valami Sejkh 'Adi-t tekintenek, kit csaknem istenítenek; sírjához évenkint ünnepélyes zarándoklást rendeznek. Vallásos szokásaikat féltékenyen titkolják az idegenek előtt szentélyükbe (Lálesben, Moszultól É. felé) nem engednek más vallásut belépni. E templomban van felállítva vallásuk legszentebb jelvénye, az általuk *Melek Távúsz*, azaz pávaangyalnak nevezett madáralak, melyben a sátánt tisztelik. Ezért *ördögimádóknak* is nevezik őket. Legújabban azonban két szent könyvük a tudományos vizsgálat számára hozzáférhetővé vált. Legmegbízhatóbb értesítést róluk most *Menzel:* Ein Beitrag zur Kenntnis der Jezider (Hugo Grothe, Meine Vorderasienexpedition, I. köt., Leipzig 1911) c. dolgozata nyújt, hol a tárgy teljes bibliográfiája is közölve van.

Jezierna, község Zborów galiciai kerületi kapitányságban, vasút mellett, (1910) 5853 rutén és lengyel lak.; szénégetéssel.

Jezla, zanzibári mértékegység, l. *Dzsezla.*

Jézsafa (növ.), l. *Philadelphus.*

Jezsament (növ.), l. *Philadelphus.*

Jezsuáták *(Jézus szolgái)*, jámbor világiak gyülekezete, melyet Colombino Giovanni alapított 1365., V. Orbán pápa pedig 1367. megerősített. Szegény- és betegápolással foglalkoztak. A nép *Padri dell acquavita*-nak is nevezte őket, mert sajátkészítésű likőrrel szolgáltak a szegényeknek és betegeknek. A rendet elharapódzott visszaélések miatt IX. Kelemen pápa 1668. feloszlatta. Női ágát (az ú. n. *Jezsuatánák)* Colombino János rokona, Colombino Caterina (megh. 1387 okt. 20.) alapította 1367. Olaszországban mint kongregáció 1872-ig léteztek.

Jezsuita, l. *Jezsuiták.*

Jezsuita-apácák, l. *Jezuitinák.*

Jezsuita dió (növ.), a *sulyom* egyik neve.

Jezsuita drámák, l. *Iskolai dráma.*

Jezsuita iskolák. A jezsuiták tanítással is foglalkoztak s iskoláikat is annak a nagy célnak szolgálatába állították, mely a rend működésének minden mozzanatát irányította: meg akarták erősíteni a katolikus egyház pozicióját s új területeket akartak hódítani számára. Ezért iskoláikat úgy rendezték be s olyan szellemben vezették, hogy tanítványaik a katolikus vallásnak bátor katonái legyenek. Tanítási rendszerüket ők maguk foglalták össze egy nagy körültekintéssel készült s többszörös revizionak alávetett műben, melynek címe: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu* (végleg megállapított szövege 1599-ből való). Népoktatással nem foglalkoztak, csak a mai gimnáziumoknak megfelelő iskolákat és teológiai fakultásokat tartottak fenn. Gimnáziumaikban három évig latin és görög nyelvtant, három évig latin és görög irodalmat tanítottak. A klasszikus nyelvek tanításában nem az a cél lebegett előttük, hogy tanítványaik megismerjék a klasszikus kulturát, hanem hogy nyelvi készségre tegyenek szert s tanuljanak meg latinul ciceroi stílusban írni és beszélni. E cél elérésére minden eszközt felhasználtak. A tanulóknak egymás között is csak latinul volt szabad beszélniök. Aki anyanyelvén beszélt, azt megbüntették. (Ezzel a szokással protestáns iskolákban is találkozunk). A latin stílus és ékesszólás elsajátításának előmozdítására iskoláikban akadémiákat létesítettek, melyek a mai önképzőkörök őseinek tekinthetők, továbbá latin nyelvű szindarabokat adattak elő tanítványaikkal. Nevelési rendszerüknek egyik nagyon jellemző vonása a tanulók közötti verseny, mely nélkül semmiféle nyilvános nevelés nem lehet ugyan el, melyet azonban a jezsuiták túlságosan kultiváltak iskoláikban. Egész nevelési rendszerüknek legfőbb célját, az erős katolikus hit megteremtését voltak hivatva elősegíteni az iskolákban szervezett Mária-kongregációk is. A J. a maguk korában igen népszerűek voltak, Bacon is, Descartes is dicsérőleg nyilatkozott róluk s ma is el kell ismernünk a jezsuiták pedagógiai érdemeit, pl. azt, hogy pontosan megállapított tanügyi szervezetet alkottak, melynek számos vonása jelenlegi iskolarendszerünkben is feltalálható.

Jezsuiták, a *Jézus Társasága (Societas Jesu*, röv. *S. J.)* világtörténelmi nevezetességre emelkedett szerzetesrend tagjai.

A rend alapítása és szervezete. Alapítója loyolai szt. Ignác spanyol lovag (l. *Loyola)*; az általa készített rendszabályokat III. Pál pápa erősítette meg 1540 szept. 27. A rend első főnöke (generalis) egyhangú választás folytán maga Szt. Ignác lett. A rend célja az alapító szavai szerint a lelkeknek a ker. életben és hitben való gyarapodását prédikációk, lelki gyakorlatok, az ifjuság és tudatlanok oktatása, gyóntatás és lelki vigasztalás által előmozdítani. A rend főelve: Isten nagyobb dicsőségének terjesztése (Omnia ad majorem Dei gloriam, röv. O. A. M. D. G.). Szt. Ignác rendszabályai értelmében a rend élén a *rendfőnök* (praepositus generalis) áll, ki Rómában székel és kit élethossziglan választ az egyetemes gyülés (congregatio generalis); közvetetlenül a pápának van alávetve. Feladatának teljesítésében hat *kormánysegéd* (assistens generalis) támogatja. E hat asszisztensen kívül még egy *admonitor* is ad a rendfőnöknek intelmeket és tanácsokat: ez egyúttal gyóntatója is. A rendfőnök nevezi ki a professzusokból az egyes tartományok főnökeit (praepositi provinciales) rendesen három, esetleg több évre, továbbá az egyes kollégiumok igazgatóit (rectores), kik közvetlenül a provinciálisok alatt állanak. Több tartomány együttvéve egy *asszisztenciát* képez, melyet a központi tanácsban egy asszisztens képvisel; az asszisztenseket pedig az egyetemes gyülés választja. Az egyes főnökök mellé a konzultorok mint tanácsadók, az admonitorok mint mellék-tanácsadók vannak rendelve. A társaság tagjai tulajdonképen három osztályba sorolhatók, ú. m. áldozópapok, áldozópapságra előkészülők és világi munkatársak (coadjutores temporales). A világi munkatársak két évi noviciatus után az egyszerű, tiz év után pedig az ünnepélyes fogadalmakat teszik le. E laikus testvérek házi és gazdasági ügyekkel foglalkoznak. Azok, kik áldozópapságra készülnek, két évi noviciatus után (novitii scholastici) szintén leteszik az egyszerű fogadalmakat. Ezután ez egyszerű fogadalmas növendékek mint scholastici approbati két éven át nyelvészeti és klasszikus oktatásban részesülnek, mire három évi bölcseleti tanfolyam következik. E tanfolyam után néhány éven át mint tanulmányi felügyelőket konviktusokban, vagy mint gimnáziumi tanárokat alkalmazzák őket. Csak ezután kezdik meg a négy évig tartó hittudományi tanfolyamot. A harmadik év végén azonban már fölszenteltetnek, hacsak nem volt valaki már belépésekor áldozópap. Erre egy éven át egy második noviciatusnak, az ú. n. harmadik probációnak vetik magukat alá, mely az aszketikus életnek, házi és kórházi szolgálatoknak v. missziónak van szentelve. E harmadik próba után leteszi az illető az ünnepélyes fogadalmakat, mi által véglegesen a rend tagjává lesz. A teológiai tanulmányok befejezése után kezdődik a bővebb kiképeztetés abban a tudományszakban, melyet ki-ki magának választ. Az áldozópapok a lelki munkatársak (coadjutores spirituales) és a professzusok két csoportjára oszlanak. Az előbbiek többnyire mint tanárok vagy lelkipásztorok működnek; az utóbbiak pedig a három fogadalmon kívül még egy negyedik hármas fogadalmat is tesznek, mely által: 1. a pápának missziói működésére nézve föltétlen engedelmességet igérnek; 2. megfogadják, hogy a szegénységet illetőleg semmi-

féle újítást, lazítást sem fognak megengedni, sőt a körülmények kívánalmaihoz képest azon lesznek, hogy az szigorúbb legyen; 3. hogy sem a társaságban, sem azon kívül prelaturát nem fogadnak el (hacsak a pápa arra sub praecepto nem kötelezné őket), sem utána nem törekednek. Ha a generális meghal, az egyes tartományok professzusai egy-egy megbizottat küldenek, kik a provinciálisokkal az egyetemes gyülést alkotják és kebelükből szótöbbséggel a generálist választják. Az új választást rendszerint 5—6 hónappal a rendfőnök halála után szokták megtartani. Minden tag előljárójának föltétlen engedelmességgel tartozik mindabban, ami Isten parancsával nem ellenkezik.

A rend története. Az új rend igen gyorsan terjedt el. Szt. Ignác halálakor (1556) már több mint 1000 tagja volt. Míg az alapító maga Rómában működött, azalatt társai rendjüket Olaszország-, Portugália-, Spanyolország-, Franciaország-, Ausztria-, Bajorország-, Brazilia- és Paraguayban, Xav. Ferenc által K.-Indiában és Japánban is elterjesztették (1542—52). A harmadik rendfőnök, Borgia Ferenc (1566—72) a rend tagjait figyelmeztette, hogy a világi, politikai ügyekbe való minden beavatkozást kerüljenek. A negyedik rendfőnök Mercurian Eberhard (1573—80) különösen a misszió-ügyekre fordított nagy figyelmet. Az ötödik, Aquaviva Claudius (1581—1615) az 1599. kibocsátott Ratio studiorum Societatis Jesu című rendeletével megállapította a rend intézeteiben követendő nevelési és tanrendszert. A társaság 1762. már 39 tartománnyal, 1527 házzal és intézettel, 22,787 rendtaggal birt. Ekkor állott virágzásának tetőpontján. Csakhamar azonban, részint politikai, részint — vélt óriási kinceikre áhitozva — gazdasági okokból, minden államban üldözni kezdték a J.-at s az üldözés a társaság teljes föloszlatását vonta maga után.

Először *Portugáliában* léptek föl a J. ellen. Pombal miniszter 1759. javaikat lefoglalta, iskoláikat bezáratta, szept. 3-án kiadott rendeletével pedig meghagyta, hogy az országot haladéktalanul hagyják el. — *Franciaországból* 1594. üzettek ki. 1603-ban a franciák újra befogadták őket, a parlament azonban «mint tanaiban istentelent, működésében az államra és egyházra kárhozatosat», 1762 aug. 6-án a Jézus-társaságot eltörültnek nyilvánította. Hasonló sorsuk volt a J.-nak más államokban is, hol a Bourbonok uralkodtak. Így *Spanyolországban* is és *Nápolyban. XIII. Kelemen* pápa hasztalan tiltakozott a Bourbon fejedelmek igazságtalan eljárása ellen. *XIV. Kelemen* végre 1773 júl. 21. aláírt «Dominus ac Redemptor noster» kezdetü brevéjével az egész társaságot föloszlatta.

A társaság visszaállítása és jelen helyzete. Midőn Napoleon bukása után *VII. Pius* pápa Rómába visszatért, 1814 aug. 7. kelt «Sollicitudo omnium ecclesiarum» kezdetü bullájával a Jézus-társaságot ismét visszaállította. A társaság másodízben is gyorsan elterjedt Európa számos államában s csakhamar virágozni kezdett. Legelőször *Olaszországban* nyerték vissza kollégiumaik egy részét, de már 1848. *IX. Pius* alatt kiüzettek Rómából. 1850-ben visszatértek, hogy az egységes Olaszország kormánya ismét elűzhesse őket. Jelenleg Róma városára vannak szorítva. — Legnehezebben nyertek bebocsátást *Franciaországba*, honnan 1901. újból távozniok kellett. — *Angolországban* Weld Tamástól 1790. ennek stonyhursti palotáját ajándékul kapván, első kollégiumukat itt rendezték be. Jelenleg több kollégiumuk és nevelő-intézetük van. — *Észak- és Dél-Amerikában* is megtelepedtek, hol üdvös eredménnyel működtek; Mexikóból azonban 1868 óta ki vannak tiltva. — *Oroszországból* az 1820 márc. 25-iki ukáz értelmében ki vannak tiltva. — *Svájcból* 1847., *Németországból* 1872 júl. 4. számüzettek. 1904 márc. 8. eltörölték a Jezsuitatörvény 2. §-át, miáltal a birodalomban az egyes tagok szabadon tartózkodhatnak, de rendházakat nem alapíthatnak (1. §.). — *Ausztriában* az Oroszországból 1820. elűzött társaság menedéket talált és Galiciában két kollégiumot alapított. Később Bécsben, Linzben, Innsbruckban s más helyen is alapítottak kollégiumokat; az innsbrucki egyetemen a hittudományi karon ők tanítanak. Jelenleg a Jézus társasága 5 asszisztenciára (olasz, német, francia, spanyol és angol) és a nemzetek szerint csoportosított 26 provinciára van osztva. Összes tagjainak száma 1913-ban 16,715. Az egész társaság élén 1906 szept. 8. óta *Weruz* X. Ferenc áll, ki a kezdettől számítva a 26. generális. Székhelye Róma.

Magyarországban.

A Jézus-társaságiaknak megtelepedése hazánkban egyidejü *Oláh* Miklós primásnak a XVI. sz. közepén a teljesen aláhanyatlott tanügy felélesztésére irányított törekvéseivel. Miután u. i. 1559. újra föllállította Nagyszombatban az esztergomi káptalan iskoláját, annak vezetését két év után, 1561. a behivott J. vezetésére bizta. De már 1567., egyrészt mivel összes épületeiket tűz pusztította el, másrészt és főképpen, mivel nem volt számukra elegendő jövedelem biztosítva, rendfőnökük visszahívta őket. Húsz évvel utóbb, 1587., *Draskovich* György kalocsai bibornok-érsek buzgólkodása folytán másodszor is megtelepedtek hazánkban. Állandó ittmaradásuk biztosítására megkapták a turóczi prépostságot, melynek birtokain két kollégiumot nyitottak, t. i. Turóczon és Sellyén, innen pedig az ország több helyén missziótelepeket állítottak föl. *Homonnay* György 1613. a homonnai kollégiumot alapította; 1615. pedig *Forgách* primás alatt újból átvették a nagyszombati kollégium vezetését, mely ezóta központjuk volt hazánkban. — Erdélybe *Báthory* István lengyel király már 1579. küldött tizenkét jezsuitát, kik Kolozsvárt, Monostoron és Gyulafehérvárt kollégiumokat és iskolákat nyitottak, de már 1588. számüzte őket a medgyesi országgyülés, és noha 1595. visszahívták, már 1602. újra távozniok kellett. — *Pázmány* Péter primás, ki előbb maga is jezsuita volt, sokat tett érdekükben. Nagyszombatban reájuk bízta a nemes ifjak konviktusát, később az egyetemet is. Pozsonyban és Szatmárt kollégiumokat alapított. Alatta keletkeztek még a győri, soproni, komáromi, gyöngyösi rezidenciák is tanintézetekkel. *Lippay* György Rozsnyón, Szakolczán, Szkalkán; *Széchényi* György Budán, Egerben, Esztergomban, Kőszegen, Pécsett: *Szé-*

...ychényi György Zsolnán, Eperjesen; *Kisdy* Benedek Kassán; *Benkovics* Ágoston Nagyváradon; *Pisky* János Trencsénben alapítottak kollégiumokat, iskolákat és konviktusokat. Ezeken kívül voltak kollégiumaik és intézeteik: Bazinban, Eszéken, Felsőbányán, Lipótvárban, Liptószentmiklóson, Lőcsén, Nagybányán, Pesten, Pétervárad, Sárospatakon, Selmeczen, Temesvárt; továbbá Zágrábban, Pozsegán, Varasdon, Fiumében (v. ö. *Lányi* K., Magyar Egyháztörténelem, II. k. 373—386.). A számos egyházi javadalmak közt, melyekkel birtak, volt a bozóki, mislyei, turóczi prépostság; a lébenyi, sávniki apátság stb. Ezek folytán a tartományfőnök az országgyűlésen szavazattal birt. Miután XIV. Kelemen pápa 1773. eltörölte a rendet, 1774. hazánkban is fölosztották kolostoraikat, a tagok pedig többnyire a világi papság soraiba léptek; jelentékeny vagyonukból a tanulmányi alap képződött; könyvtáraik nagy része a pesti egyetem birtokába jutott, levéltáraik pedig a magyar kir. kamarába jutottak. Csak 1853. jöttek ismét hazánkba. *Scitovszky* János primás hívta meg őket Nagyszombatba, adományul magyar jezsuita ifjak kiképezésére a kapornaki apátságot nyerték. Néhány évvel ezután Pozsonyban, Szatmárt és (1860) Kalocsán is alapítottak kollégiumot, melyet *Kunszt* József érsek épített föl s főgimnáziumot és konviktust bizott vezetésükre. Van még Kapornakon és Budapesten társházuk. Magyarországi házaik sokáig az osztrák provinciához tartoztak, 1909 szept. 7. óta azonban külön magyar rendtartományt alkotnak. A magyar provinciához tartozó rendtagok száma 1913-ban 207 (85 atya, 41 növ. pap, 71 szerzetes testvér).

Irodalom. Institutum S. J., 3 köt., 1892; Constitutiones S. J. lat. et hisp., 1892; Monumenta hist. S. J., 1894—1907, eddig 30 kötet; Hansen, Akten z. Gesch. des J. Ordens, 1896; Carayon, Documents inédits concernant la Comp. de Jésus, 1863—84, 23 köt.; Orlandini, Hist. S. J., 1615, további 6 kötet 1632; Duhr, J. Fabeln, 1904, magyarra is lefordítva; u. a., J. in den deutschen Hexenprozessen, 1900; Riffel, Aufhebung, 1863; Ravignan, Clement XIII. et Clement XIV., 2 köt., 1856; Velics, Vázlatok a magyar J. multjából, 2 füzet, 1913.

Jezsuitakéreg (növ.), l. *Exostemma.*

Jezsuita-por (növ.), a poralakú *kinakéreg* egyik neve; l. o. és *Kinafa.*

Jezsuita porcellán, japáni porcellánedények, melyek a XVI. sz.-ban (1547—1587) Jézus-társasági térítők hatása alatt, európai izlésben, keresztény jelképekkel díszítve készültek. Az ilyen edényeket a jezsuiták kiűzése után elpusztították, azért fölötte ritkák.

Jezsuita stílus. E névvel illetik a barok kor gazdag egyházi művészetét, mely a XVII. sz.-ban Olaszországból kiindulva Európa-szerte elterjedt. Annyiban találó, amennyiben a jezsuiták missziója, nagyszerű építkezései nagyban hozzájárultak a barok művészet terjesztéséhez, de magának a művészetnek fejlesztése nekik nem tulajdonítható.

Jezsuita tea (növ.), l. *Chenopodium;* különben a *Maté*-t is így hívják.

Jezsuitatörvény, a Jézustársaságra vonatkozó, 1872 júl. 4-iki német birodalmi törvény, amely a Jézustársaságot s a vele rokon rendeket és kongregációkat a német birodalom területéről kizárta (1. §.) és kimondta, hogy a Jézustársasághoz s a vele rokon rendekhez s kongregációkhoz tartozó egyéneket, ha külföldiek, a birodalom területéről ki lehet utasítani, ha pedig belföldiek, bizonyos területen való tartózkodásra lehet kötelezni, vagy bizonyos helyekről való eltávozásra kényszeríteni (2. §). Utóbb a szövetségi tanács politikai szempontból 1904 márc. 8. eltörülte az 1872-iki J. 2. §-át, ami azonban csak annyit jelent, hogy az egyes rendtagok szabadon tartózkodhatnak Németországban. de a rend, mint ilyen, az 1. §. miatt nem telepedhetik le.

Jezuitinák v. *Jezsuita-apácák (Jesuitissae)*, női kongregáció, alapította Mary *Ward* 1609. leányok nevelésére a jezsuitarend szabályai szerint. Hamarosan elterjedt, mielőtt azonban a pápai megerősítést elnyerte volna, VIII. Orbán 1630 jan. 13-iki bullájával feloszlatta. Többen közülök Münchenben megalapították az *Angol kisasszonyok* (l. o.) kongregációját. L. még *Szentszív társaságok.*

Jézus és Máriáról nevezett rend, l. *Eudisták.*

Jézus Krisztus a kereszténység alapítója, az emberi nem megváltója, Isten fia, a Szentháromság egy Istennek emberré lett második személye. A Jézus név a héber Jehosua (a. m. Jahve segít) névnek rövidített és elgörögösített alakja; Krisztus pedig görög név, a. m. a héber messiás, t. i. fölkent, király, a nagy király, kit Izrael népe várt. J. földi atya nélkül a Szentlélektől csodálatos módon fogantatott és Szűz Máriától született Dávid király elszegényedett családjából, Palesztina Bethlehem nevű városkájában, egy Augustus császártól kezdeményezett népszámlálás alkalmával, Róma építésének 749. esztendejében, 4 évvel a (hibás) keresztény időszámítás kezdete előtt. Már kisded korában halálra kereste a kegyetlen Heródes, a zsidók királya, ki tőle trónját féltette; azért Mária és jegyese József a kisdeddel Egyiptomba menekültek, honnan csak néhány hónap mulva, Heródes halála után tértek vissza, s a galileai Názáret városában telepedtek le, ahol a gyermek nevelkedett. Gyermekségéről keveset jegyzett fel a hiteles történelem, de sok csodás legendát mesélnek az apokrif evangéliumok. Körülbelül harminc éves korában nyilvánosan fellépett mint vallástanító; két-három évig városról városra járva tanított, s tanítását szent életének példájával világította és erősítette meg. Remek beszédeivel, kivált példabeszédeivel és a kísérő csodatettekkel, a betegek gyógyításával meggyőzte és lebilincselte a népet; sokat vitatkozott az írástudókkal (teológusokkal és jogászokkal) s beteljesítette magában a próféták jövendöléseit. Ily módon a zsidó vallás alapján új, tökéletes vallást és erkölcstant alapított, mely az embereket Isten gyermekeivé, egymás közt testvérekké avatja, az erkölcsi élet alaptörvényévé a szeretetet teszi, a gyengét és szegényt felemeli, a munkát és szenvedést megszenteli. a lemondást ajánlja, s az élet súlypontját és az erkölcs szentesítését (a jutalmat és büntetést) a túlvilágra, az örök életbe helyezi s erkölcsileg és társadalmilag újjáalakította a világot. Jézus tanításának sikere

és szigoru, de igazságos erkölcsi kritikája felkeltették ellene a zsidóság vezető köreinek, a papságnak, irástudóknak s a hatalmas farizeusi pártnak féltékenységét és gyülöletét; annál is inkább, mert az erkölcsi megváltás és Isten-ország eszméje, melyet J. hirdetett, nem felelt meg azon politikai ideáloknak (római szolgaságtól való szabadulás, világuralom), melyeket ők a messiás országáról alkottak. Addig áskálódtak tehát ellene, míg a gyáva Pontius Pilatustól, Palesztina római helytartójától kierőszakolták, hogy Jézust mint a római birodalom ellen lázadót keresztre feszíttesse, ami valószinüleg Róma építése után 784. évben, időszámításunk 31-ik évében husvétkor történt. Jézus halála az isteni gondviselés örök terve szerint elégtétel volt az emberi nem büneiért, vagyis megváltás volt. Jézus azonban harmadnapra feltámadt, s miután még tanítványait negyven napig oktatta, felment a mennyekbe, honnan a világ végén újra el fog jönni nagy dicsőségben, hogy megitélje a világot. Jézus mennybemenetele után tanítványai, kivált az időközben csodálatosan megtért Pál, mesterük tanait az ő parancsa szerint az egész ismert földön hirdették és terjesztették, a híveket szervezett társaságba vagyis az egyházba gyüjtötték. Jézus élete kétségtelen történeti tény, mely összefonódik bizonyos dogmákkal, melyekben az egész hivő kereszténység (katolikusok, protestánsok, görög és más keletiek) egyetértenek. Sőt Jézust még a mohammedánok is nagy prófétának tartják. A XIX. sz. szabadelvű protestáns teológiája (racionalizmus) Jézus életének természetfelettiségét megtámadta, őt puszta bölcs, legfeljebb gondviselésszerű embernek tekintette. Paulus szerint Jézus élete, amint azt az evangéliumokban olvassuk, csupa természetes esemény költői nyelven előadva; Strauss szerint hitrege, mely az igazi Jézus emberi életéből, a jövendölések ráalkalmazása és a hívek lelkesedése által, hosszú idők öntudatlan költése útján keletkezett; Renan szerint nagyrészt legenda és regény; Harnack szerint az evangéliumi történet csak Jézus természetes életének idealizálása és az apostolok (kivált Pál) spekulációja által, valamint a görög bölcselet befolyása következtében fokozatosan kifejlődött dogmatizálása. Újabb időben akadtak, kik még azt is kétségbe vonták, élt-e valaha Jézus. Mindezen vélemények azonban ellenkeznek Jézus életének történelmi forrásaival, az evangéliumokkal és más apostoli iratokkal, melyek bizonyságát a folytatólagos keresztény irodalom, maga a kereszténység léte, sőt némely pontban zsidó és pogány tanúk is (Josephus Flavius, Tacitus, Svetonius, Plinius stb.) megerősítik. Jézus élettörténetének és a rávonatkozó tanoknak a századok folyamában mérhetetlen irodalma keletkezett, mely azokat részint tudományosan, részint ismeretterjesztés és vallásos épülés céljából tárgyalja. Főbb művek: *Sepp* J., Das Leben Christi (Regensburg, 1843, hét köt.); *Bougaud*, A kereszténység és korunk (ford. *Dobos* és *Spett*, Nagyvárad, 1882 stb.) c. művének második kötete; *Grimm* J., Das Leben Jesu, nach den vier Evangelien (Regensburg 1890, hét köt.); *Didon*, Jésus Christ (Paris 1891, két köt.; magyar fordítása *Kiss* Jánostól, Budapest 1903); *Dupanloup*, A mi urunk J. élete (franciából fordította *Ruschek* Antal, Budapest 1895). A racionalista munkák közül leghiresebbek: *Strauss*, Das Leben Jesu (Tübingen 1835 és többször); Das Leben Jesu für das deutsche Volk (Leipzig 1864 stb.; az előbbinek népies kiadása); *Renan*, Vie de Jésus (Paris 1863 és többször; magyarul: Jézus élete, Bécs 1864 és 1893).

Jézus mondásai, l. *Logia Jesu*.

Jézus nevenapja, katolikus ünnep. Ezt az ünnepet bár az egyház egyenesen meg nem parancsolta, kezdet óta ünnepelték és pedig Jézus körülmetéltetése napján, később vízkereszt nyolcada után, jan. 14-én, XIII. Ince 1721 nov. 29. az egész egyházra kötelezőleg kiterjesztette s napjául a vízkereszt után való második vasárnapot tűzte ki és hozzá teljes búcsút kötött. VII. Pius 1810 máj. 21. a búcsút az egész nyolcadra terjesztette ki. Az ünnepen és nyolcada alatt minden pap fel van jogosítva a fentartott bűnök alól is feloldozni. Legújabban X. Pius 1913 október 23. az ünnepet a január 2. és 5. közé eső vasárnapra helyezte át, de ha ez időbe nem esik vasárnap, úgy január 2-án tartandó meg. V. ö. *Lonovics*, Archeologia I.

Jézus szent gyermekségének műve *(Opus sanctae Infantiae)*, kat. egyesület, melynek célja az elhagyott szegény pogány gyermekek életének megmentése, megkereszteltetése és felneveltetése. Alapította Forbin-Janson Károly nancy-i püspök 1843. Megerősítették és ismételten ajánlották XVI. Gergely, IX. Pius és XIII. Leo pápák. Az egyesület tagjai havonkint 4 fill. tagsági díjat fizetnek, vagy pedig elhasznált levélbélyegeket és szivarvégeket gyüjtenek, melyek értékesíttetnek. A begyült pénzből iskolákat, árvaházakat, műhelyeket, majorságokat, gyógyszertárakat tartanak fenn.

Jézus szent szíve, Jézusnak megdicsőült szíve, amely isteni szeretetének s irgalmasságának nemcsak kútforrása és székhelye, hanem személyesítője, kiváló tárgya a kat. egyház kultuszának. Ez a tisztelet kezdetben csak magánjellegű volt, de igen el volt terjedve, főkép ama kijelentések után, amelyeket Alacoque Margit nyert (l. o.). A régi aszketikus munkákban, főkép a régi magyar kódexekben, sűrűn fordul elő a szt. szív dicsérete. Miután a felmerült ellenvéleményeket, főkép a jansenisták részéről, a hittudósok megcáfolták. XIV. Benedek búcsúkkal ruházta fel az ájtatosságot, XIII. Kelemen több templomnak megengedte a szt. szív napjának megünneplését, IX. Pius pedig nyilvánossá tette 1875.; ünnepe az úrnap nyolcadára következő péntekre esik. Jelvénye a töviskoszorúval övezett átszúrt szív, amelyből lángok törnek elő, a lángok között kereszttel. V. ö. *Zádori*, A Jézus szíve ájtatosságának története, mivolta, hittani alapja (Budapest 1878); *Noldin*, Die Andacht zum h. Herzen Jesu (1906).

Jézus szolgái, l. *Jezsuáták*.

Jézus-társaság, l. *Jezsuiták*.

Jhansie, keletindiai disztriktus és város, l. *Dzsanszi*.

Jhelam, az előindiai öt-folyó egyike, l. *Dzselam*.

Jhering (ejtsd: jéring), *Rudolf von*, német római jogász, szül. Aurichban 1818 aug. 22., megh. Göttingenben 1892 szept. 17. 1843-ban Berlinben a római jogból magántanárrá habilitálták, majd 1845. rendes egyetemi tanár lett Baselben, 1846. Rostockban, 1849. Kielben, 1852. Giessenben, 1868. Bécsben, 1872. Göttingenben. Eleinte *Savigny* történelmi iskolájához tartozott, de kutatásaival csakhamar mélyebbre hatolt és a jogintézmények történelmi fejlődésének követésén felül azokat az okokat is kutatta, amelyek ezt a fejlődést létrehozták. Tudományos rendszerét befejezetlenül maradt fő műve: Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwickelung (Leipzig 1852—65, 3 rész, 5. kiad. 1891—99) tartalmazza. *Savigny*-vel szemben különösen a birtoktanra vonatkozó, nagy feltünést keltő műveiben: Beiträge zur Lehre von Besitz [2. kiad. Über den Grund des Besitzschutzes c. a. Jena 1869]; Der Besitzwille, zugleich eine Kritik der herrschenden juristischen Methode [u. o. 1889]; Besitz [a Handwörterbuch der Staatswissenschaft c. mű 2. kötetében, u. o. 1891] lépett fel. Az akkor uralkodó tudományos módszert Scherz und Ernst in der Jurisprudenz c. művében (Leipzig 1885, 9. kiad. 1904) gúnyolja. J. hatása a jogtudományra *Savigny*-ét is meghaladja, hazai jogtudományunkra is nagy mértékben hatott. Az említetteken kívül főbb művei: Zivilrechtsfälle ohne Entscheidungen (Leipzig 1847, 10. kiad. Jena 1904); Die Jurisprudenz im täglichen Leben (Jena 1870, 12. kiad., 1903, magyarul *Biermann* Mihály: A jogtudomány a mindennapi életben, Budapest 1875); Der Kampf ums Recht (Wien 1872, 15. kiad. 1903, majd minden európai nyelvre lefordították, magyarul *Ballai* Lajos és *Lippe* Vilmos: Küzdelem a jogért, Budapest 1874; újabban *Szilassy* Cézár, u. o. 1907); Der Zweck im Recht (Leipzig 1877—83, 4. kiad. 1905. 2 kötet, befejezetlen); Das Trinkgeld (Braunschweig 1882, 6. kiad. 1901). *Gerber*-rel 1857. megalapította és haláláig szerkesztette a Jahrbücher für Dogmatik des heutigen römischen und deutschen Privatrechts c. gyüjteményt, amelyben megjelent munkáit Gesammelte Aufsätze (Jena 1881—86, 3 köt.) c. alatt adta ki. Megjelent még magyarul: Magánjogi esetek. Magyarította *Schwarz* Gusztáv (Budapest 1886). Kimerítően ismertette J. tudományos egyéniségét és műveit *Szászy-Schwarz* Gusztáv: Új irányok a magánjogban (1911, 263—359 l.)

JHVH, l. *Adonáj*.

Jibara (v. *Gibara*), város Cuba szigetének EK.-i partján, *Holguin* kikötője, (1910) 21.000 lak. Cukor- és dohánykivitellel.

Jiber (*yiber*), l. *Párianépek*.

Jičín (ejtsd: jicsin) v.ném. *Gitschin*, J. cseh kerületi kapitányság székhelye, a Cidlina mellett, (1910) 10,204 cseh lak., cukorgyárral, gabonavásárokkal; 1655. befejezett szép templommal. Egykor Friedland hercegeinek székhelye volt. Wallenstein 1630-ban épített pompás kastélya jelenleg a Trauttmansdorff hercegeké. Közelében a prachowi homokkősziklák kiváló természeti szépségű helyekkel (431—452 m.), Welisch bazalthegy, hajdan meg volt erősítve, a brodletzi és kumburgi romok, Karthaus Walditz régi karthausi kolostorral (1875-ig Wallenstein sírhelye, azóta Münchengrätzben nyugszik). Történelmileg nevezetes arról az ütközetről, mely 1866 jun. 29. az osztrák-porosz hadjárat alatt J. fensíkján lefolyt. Az osztrákok s a szászok ebben az ütközetben 4317 embert vesztettek, a poroszok pedig 1500-at. A J.-i ütközet az osztrák 1. hadtestet majdnem képtelenné tette a további hadműködésre s a poroszokat a hadseregek egyesülésére kitűzött vidék birtokába juttatta; jul. 2. a porosz király főhadiszállása J.-re helyeztetett át, ahonnan 3-án a königgrätzi csatatérre indult.

Jig (ang., ejtsd: dzsig), tánc, l. *Giga*.

Jijiboy, indus milliomos, l. *Dzsemsid Dzsiszbhoj*.

Jijona (ejtsd: hihona), város és járási székhely Alicante spanyol tartományban, (1910) 7532 lak., bőr-, cipőkészítéssel, híres méztermeléssel; marcipánkészítéssel. Régi erődítményéből fenmaradt toronnyal.

Jildirim (török) a. m. villám; Bajazid szultánnak a mellékneve.

Jildiz-kioszk, törökösen *kösk*, a. m. csillagpalota. A volt szultánnak, II. Abdul Hamidnak híres palotája, melyet ő építtetett a Boszporusz európai részén, a *Nisan-tas* nevű városrész közelében. E palota-csoport a szultán lakásán kívül magában foglalja a főbb udvari hivatalok helyiségeit is. E palota előtt van az a dzsámi is, ahol pénteki napokon a *szelámlik*-ünnepet tartják. A palota köré ma már egész városrész csoportosult. A mostani szultán nem lakik benne, hanem muzeummá és közkertté alakittatta át.

Jilemnice, város, l. *Starkenbach*.

Jilgarn (*Yilgarn*), város, l. *Coolgardie*.

Jima, rendesen *Jima Kshaeta* (ebből későbben *Dzsemsid*), a Zendavesztában az aranykorszak királya, l. *Dzsemsid*.

Jimena de la Frontera (ejtsd: hi—), város Cadiz spanyol tartományban, (1910) 7932 lak., mór eredetü kastéllyal, érdekes barlangokkal, bőrcserzéssel, almaborgyártással, parafakészítéssel.

Jimenes, spanyolországi szőllőfajta, amellyel a spanyol csemegeborok némelyikét készítik és édesítik. Más nevei: Pedro Ximenes, Pero ximen, l. *Spanyol borok*.

Jimenez (*Ximenes*), város Mexikó köztársaság Chihuahua államában, vasúti csomópont az elpaso-mexikói vonalon, 6000 lak.

Jimenez de Cisneros, spanyol államférfiú, l. *Ximenes*.

Jing-ce, kinai mandzsuriai kikötő, l. *Niucsvang*.

Jingo (ejtsd: dzsingó), valószinüleg a Jézus szó elferdítéséből származott angol káromkodás. Politikai értelemben az angol konzervativok gúnyneve volt Lord Beaconsfield idejében 1874—80-ig. *Jingoism* a tory-párt túlzó sovinizmusát jelenti. E kifejezést újabban az északamerikai viszonyokra is alkalmazzák.

Jinseng (növ.) a. m. ginseng (l. o.).

Jipe-tó, Német-Keletafrikában, l. *Dzsipe-tó*.

Jiránek, *Josef*, cseh zongoraművész és pedagógus, szül. 1855 márc. 24. Ledecben. Smetana, Stanek és Hřimaly tanítványa volt. 1891-ben a prágai konzervatóriumon a zongora tanára lett.

Számos jelentékeny zongora-pedagógiai művet írt. Kompozicióí: Scherzo fantastique (zenekarra), zongoraötös, elégia zongorahármasra.

Jirásek, *Alois*, cseh regényíró, szül. Hronovban 1851 aug. 23. A prágai egyetemen történelmet tanult s ennek hatása alatt 1873 óta kisebb, históriai hátterü novellákat irogatott. Mint litomysli gimnáziumi tanár adta ki első nagystilü munkáját: Na dvoře vévodskem (A hercegi udvarban, Prága 1876); utána jött a Poklad (a Kincs), megkapó rajza a jozefinizmus és jezsuitizmus küzdelmének (1881). Regényei felölelik a cseh történelem jelentősebb eseményeit, de legszivesebben időzik a huszita korszakban. Pl. az 1884. megjelent Hejtmanská sláva (A husziták dicsősége), mely a hazánkból kivert Talafuz tragédiáját tárgyalja. Ide tartozik nagy trilógiája Mezi prondy (1890). Emigrant (1898) c. regényét az orosz tud. akad. nagydíjával tüntette ki. Összegyüjtött munkáit J. *Otto* adta ki.

Jireček, 1. *Hermenegild, (von Samakov)*, lovag, osztrák jogász, *J. 2.* öccse, szül. Hohenmauthban 1827 ápr. 13., megh. u. o. 1909 dec. 29. 1854-ben az osztrák kultuszminisztériumba lépett és 1894. mint osztályfőnök ment nyugalomba. Számos, különösen szláv jogot tárgyazó műve közül említjük: A szláv jog Cseh- és Morvaországban a XIV. sz.-ig (csehül, Prága 1863—73, 3 köt.); Das Recht in Böhmen und Mähren (u. o. 1865—66, 1. köt.); Codex juris bohemici (u. o. 1867—98); Antiquae Bohemiae topographia historica (u. o. 1892); Unser Reich zur Zeit der Geburt Christi (Wien 1896). Josef nevü bátyjával irta: Die Echtheit der Königinhofer Handschrift (u. o. 1862); Die Entstehung christlicher Reiche im Gebiete des heutigen österreichischen Kaiserstaates von 500—1000 (u. o. 1865, 2. kiad. 1870).

2. *J., Josef*, cseh politikus és filológus, szül. Hohenmauthban 1825 okt. 9., megh. Prágában 1888 nov. 25. Az osztrák közoktatásügyi minisztériumban működött s 1871. tagja lett a Hohenwart-kabinetnek, mint közoktatásügyi miniszter. Visszalépése után Prágába vonult, majd az osztrák képviselőházba jutott, hol a feudális párthoz tartozott. Sokkal nevezetesebb volt tudományos működése. Főbb művei: Cseh antológia (Prága 1858—1861, 3 köt.); A cseh írók biografikus lexikona (u. o. 1874—76, 2 köt.); Die Echtheit der Königinhofer Handschrift (Wien 1862).

3. *J., Josef Konstantin*, szláv történetíró, az előbbinek fia, szül. Bécsben 1854 júl. 24. A délszláv történet kutatására szentelte magát s 1879. bolgár államszolgálatba lépett. 1881—82-ig közoktatásügyi miniszter volt, majd hazatérve, 1884. prágai, 1893. bécsi egyetemi tanár lett. Főbb művei: Geschichte der Bulgaren (Prag 1876), magyarra fordította *Mayer* Rezső (Nagybecskerek 1889); Die Heerstrasse von Belgrad nach Konstantinopel und die Balkanpässe (Prag 1876); Das Fürstentum Bulgarien etc. (Wien 1891); Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters (u. o. 1891—4, 3 köt.); Geschichte der Serben (I. köt. 1911).

Jirmilik, 1. régebbi török aranyérem 4·33 K értékben; 2. mai török ezüstérem (ezüst medzsidie) à 20 piaszter = 4·22 K.

Jirón (ejtsd: hirón), város Colombia Santander departamentójában, a Rio del Oro partján, kb. 10,000 lak., aranymosással, dohánytermeléssel, panamakalap-készítéssel.

Jisáj, Dávid király atyja.

Jisseli marha *(primigenius)*, hollandi pirostarka tejelő és húshasznú marhafajta; a tehénsúly 450—600 kg., évi tejhozam 3200—3500 l.

Jiszreel *(Jeszreel*, héber a.m. Isten [vet magot]), 1. az az ótestamentombeli termékeny, sík *tartomány*, amelyet Ny.-on a Karmel-hegység és a tenger, É.-on Galilea, K.-en a Tabor, a Dzsebel ed-Dahi és a Dzsebel-Fuku'a, D.-en Szamaria határol. Nevezték eszdreloni, megiddói v. «nagy síkság»-nak is, mert Palesztinának legnagyobb síksága. Mai neve *Merdzs-Ibn-Amir*. — 2. *J., város* az ugyanily nevü síkság K.-i partján, a Dzsebel-Fuku'a lábánál; Áháb királynak itt volt a székhelye. A keresztes háborúk idején Parvum Gerinum volt a neve.

Jiu-Jitsu, a *dzsiu-dzsicu* (l. o.) angolosan irt neve.

Jiulu, a Duna baloldali mellékfolyója Romániában, l. *Zsil.*

Jivaroz, indiánus törzs, l. *Ecuador-indiánusok.*

Jka, növénynevek után: *Janka* Viktor (l. o.) botanikus nevének rövidítése.

J. Müll., természetrajzi nevek mellett *Müller* Johannes (l. o.) nevének rövidítése.

Jó, az erkölcstanban: ami az erkölcs parancsának megfelel, a legfőbb jó az erkölcs ideálja, az erkölcsi akarat legfőbb célja. Jó az az ember, aki cselekedeteiben az erkölcs parancsának megfelel, még pedig csak azért, mert az erkölcs parancsolja. Amely cselekedet ily irányú akaratból fakad, jó. A jónak ellentéte a rossz, a jó embernek, cselekedetnek ellentéte a rossz vagy gonosz. Aki a jót más okból teszi, pl. mert kellemesebb jót tenni, mint rosszat, mert hasznot vár belőle ebben v. a más világban, az nem erkölcsi motivumból cselekszik. A jónak fogalma természetesen az erkölcstani ideál fogalmának fölfogása szerint változik (l. *Erkölcstan)*, de gyakorlatilag mégis egy nézeten vagyunk az erkölcsi jó dolgában. A köznyelvben sokféle más értelemben is használjuk e szót. Itt a jó a hasznossal, a kellemessel, a célszerüvel stb. egyértelmü. Jó a nap, az egészség, az étel, ital, a ruha, a pihenés stb. Jó emberem, aki engem támogat, akire a magam ügyében számíthatok; hasonló értelmü: jó szívü, jó indulatu, jó emlékezet. Jó a művészet v. mesterség ama műve, mely e művészet vagy mesterség törvényeinek, szabályainak megfelel. Bármily értelemben is vegyük e szót, nem szabad elfelejtenünk, hogy jó és rossz két végső pont, mely között minden téren sok átmenet van. Nemzetgazdasági értelemben l. *Javak.*

Jóáb, Dávid király vezére, aki vitézsége és ura iránt való határtalan hűsége által tünt ki, azonban ennek akarata ellenére meggyilkolta Abnért és a csatában megölte Dávid király parancsa ellenére ennek fiát, Absolont. Nagy szolgálatai dacára, amelyeket Dávid királynak tett, Salamon kevéssel trónra lépte után megölette.

Jóacház, 1. Jéhu fia, Izraelország királya Kr. e. 820 körül. Uralkodása alatt Chazáel és III. Ben-

hadad arameus királyok többször törtek be országába. — 2. *J.*, Josijjahunak, Judaország királyának fia, aki Kr. e. 608. 3 hónapig uralkodott Jeruzsálemben. II. Necho egyiptomi király trónjától megfosztotta s magával vitte Egyiptomba, ahol meg is halt.

Joachim, 1. *I. J. (Nestor), brandenburgi választófejedelem* (1499—1535), szül. 1484 febr. 21., megh. Stendalban 1535 júl. 11. Atyját, *János Cicerót* 1499. követte az uralkodásban. Országában békét teremtett, kiirtotta a rablólovagokat s nagy pártolója volt a tudományoknak és művészeteknek. Egyetemet alapított Odera-Frankfurtban (1506) és szabályozta az öröklési és családjogot. A reformációnak határozott ellensége volt, protestáns érzületü neje, dániai Erzsébet kénytelen volt haragja elől Szászországba menekülni.

2. *II. J. (Hector), brandenburgi választófejedelem* (1535—71), az előbbinek fia, szül. 1505 jan. 13., megh. Köpenickben 1571 jan. 3. Atyját 1535. követte s már 1539. behozta országába a reformációt, bár sokat megtartott a katolikus szertartásokból. V. Károlynak mindazonáltal buzgó híve volt s 1542. ő állott élére annak a 37,000 fönyi német birodalmi hadnak, mely I. Ferdinánd magyar és idegen zsoldos hadaival egyesülve Buda visszafoglalását tüzte ki feladatául. Azonban J. nem volt vezérségre termett, seregében fegyelmetlenség és egyenetlenség kapott lábra. A 80,000 fönyi sereg Pest sikertelen ostroma után arra a hírre, hogy egy nagy felmentő török sereg közeledik, csúfosan meghátrált és felbomlott. A schmalkaldeni háborúban (1546—47) V. Károly pártján állott, később pedig megszerezte családjának a magdeburgi érsekséget (1552, ill. 1566). Pompaszeretetével és pazarlásával tönkre tette országának jólétét.

3. *J. Frigyes, brandenburgi választófejedelem* (1598—1608), János György választófejedelem fia, szül. 1546 jan. 27., megh. 1608 júl. 18. Trónörökös korában a brandenburgi, havelbergi, lebusi püspökségeket és a magdeburgi érsekséget kormányozta. Atyját 1598. követte s fiatalabb testvéreinek átengedte Ansbach és Bayreuth birtoklását. Ő alapította Berlinben a Joachimstal-gimnáziumot.

4. *I. J. Napoleon*, a két Szicilia királya, l. *Murat*.

Joachim *József*, hegedűművész, szül. Köpcsényben (Moson vármegye) 1831 jún. 28., megh. Berlinben 1907 aug. 15. Csodagyermek volt. Először hét esztendős korában játszott nyilvánosság előtt, mesterével, Servaczinskivel együtt, aki a pesti színház versenymestere volt. 1838-ban Bécsben Böhm tanítványa lett. 1843-ban Lipcsébe került, megnyerte Mendelssohn és Schumann barátságát és rendkívüli sikereket aratott. 1874 óta esztendőnkint hangversenyezett Londonban. 1849. Weimarban lett hangversenymester és tagja Liszt körének. 1853-ban weimari állását a hannoveri «hangversenyigazgatósággal» (Konzertdirektor) cserélte fel. 1863-ban nőül vette Amalie *Weiss* énekesnőt (l. alább); 1866. a művészpár Berlinbe ment, ahol J.-ot a Hochschule igazgatójává nevezték ki (1868). Ettől kezdve számos kitüntetés érte. J. életének ebben a szakában eltávolodott a Liszt-iránytól és Brahms hívei közé szegődött. Vezetője lett a bonni Beethoven-ünnepségeknek. J. nagy volt mint szólista és világhírű mint kamarazenész és tanár. Vonósnégyes társasága, amelynek de Alma (Kruse, Halvi), Wirth, Hausmann voltak a tagjai, páratlan volt a maga nemében. Kompoziciói közül legnevezetesebbek: a hegedűversenyek (g-moll op. 3.; a *magyar koncert* op. 11.; és a g-dur); változatok hegedűre és zenekarra; nyitányok (Hamlet, Demetrius, Kleist emlékére!) és a «Marza jelenete a Demetrius»-ból (altszólóra zenekarkisérettel). J. Brahms-szal való levelezését kiadta *Moser* A. (1908). V. ö. *Moser* A., J. J. (1898); *Fuller-Maitland*, J. J. (1906); *Brieger-Wasserurgel*, J.-Gedenkbüchlein (1907). J. felesége, *Weiss* (eredetileg *Schneeweiss*) Amalie, szül. Marburgban (Stájerorsz.) 1839 máj. 10., megh. Berlinben 1899 febr. 3., egyike volt a legjelesebb alténekesnőknek. Bécsi és hannoveri színpadokon működött, 1886 óta csak mint hangversenyénekesnő szerepelt, végül a Klindworth-Scharwenka-konzervatórium tanárnője lett Berlinben. Mint Schumann-énekesnő páratlan volt. 1882-ben elvált J.-tól. V. ö. *Moser* Andreas kétkötetes J.-életrajzát és az általa kiadott J.-levelezést; *Plaschke* O., Amalie J. (1899).

Joachim, *Joseph*, svájci költő, szül. Kestenholzban 1835 ápr. 4., megh. u. o. 1904 aug. Parasztnak nevelődve, lassan fejlődött írói tehetsége, mely Gottfried Keller és Hermann Grimm részéről buzdításban részesült. Művei a svájci népéletet tükrözik vissza, közöttük kiválik: Lonny, die Heimatlose (1889) c. regénye és Adam Zeltes c. tragédiája. Összegyüjtött elbeszélései Gesammelte Erzählungen c. 3 kötetben Zürichben jelentek meg (1902).

Joachim de Floris (v. *da Celico*), középkori misztikus és apokaliptikus, szül. 1145. Celicoban, megh. 1202 márc. 20. Fioreban. L. *Apokaliptikusok* és *Örök evangélium*.

Joachimiták, Joachim de Floris követői, l. *Apokaliptikusok*.

Joachimstaler, a Schlick grófok nevével Joachimsthalban (Csehország) vert nagy ezüstérem, Szent Joachim képével; innen eredt a *Taler*, tallér szó. 1518-ban jelennek meg először és Mária Terézia korában szüntetik be veretésüket.

Joachimsthal (*Sankt-J.*, csehül *Jáchymov*), város, J. cseh kerületi kapitányság székhelye, 6 km.-nyire a szász határtól, a Weseritz-patak völgyében, 733 m. magasban, (1910) 7550 német lakossal, kesztyükészítéssel, csipkeveréssel, papir-, dugó-, baba-, sör- és dohánygyárral. A Keilbergen (1238 m.) kilátótoronnyal. A XV. sz. óta híres bánya volt. Újabban igen nagy, világhírű jelentőséget nyert az uránszurokére bányászása révén, amelyből rádiumot nyernek. Ezüstbányászata ma már kisebb jelentőségű. A XV. sz.-ban bányáit Zsigmond király kancellárjának, Schlicknek adományozta; utódai 1518 óta az itt nyert ezüstből verették a *Joachimstaler* (l. o.) néven ismert érmeket. 1873 márc. 31. a város leégett.

Joachimsthal, *Georg*, német orvostanár, szül. Stargardban (Pomeránia) 1863 máj. 8. 1908-ban berlini egyetemi rendkívüli tanár és Hoffa utóda lett. Az orthopédiás sebészet körébe vágó sok

tudományos munkával és eljárással gazdagította szaktudományát. Dollingerrel, Drehmannal, Heusnerrel együtt írta a Handbuch der orthopädischen Chirurgie című két kötetes munkát (Jena 1906). Társszerkesztője a Zeitschrift für Orthopädische Chirurgie című folyóiratnak is.

Joaillerie (franc., ejtsd: zsoájrí) a. m. ékszerkereskedés, ékszerészet; innen *joaillier* a. m. ékszerész.

Joákim, Szűz Mária atyja, l. *Anna* (szent).

Joanes, spanyol festő, l. *Juanes*.

Joanne (ejtsd: zsoán), 1. *Adolphe*, francia geográfus, szül. Dijonban 1813 szept. 15., megh. Párisban 1881 márc. 1. Ügyvéd, majd író volt. Híresek Itinéraires (Guides-J. 1841) c. alatt megjelent utazási könyvei, amelyek Franciaország, Németország, Anglia, Svájc, Kelet nevezetes helyeiről és vidékeiről szólnak. Kitünő Dictionnaire géographique de la France (4. kiad. Paris 1884) c. munkája is.

2. *J., Paul Benigne*, az előbbinek fia, szül. 1847., atyja utazási könyveit folytatta, megírta Franciaország 89 kötetes megyei földrajzát, továbbá a 7 kötetes Dictionnaire géographique de la France-t.

Joannesia *Vell.* (nőv., *Anda* Juss.), az Euphorbiaceae-család génusza; egyetlen faja a *J. princeps* Vell., nagy fa Braziliában. Magva erős hashajtószer (anda assu, purga de Gentio, purga dos Paulistas, fruta de Arara); édes, mandulaízű. Olaja, az *andaolaj*, olyan hatású, mint a ricinusolaj.

Joannina, város, l. *Janina*.

Joannovics *György*, író, vallás- és közokt. államtitkár, szül. Temesvárt 1821 nov. 24., megh. Budapesten 1909 jan. 10. Az 1847—1848-iki pozsonyi országgyűlésen követ volt. 1848—1849. részt vett a szabadságharcban. A világosi katasztrófa után ő is Törökországba menekült, de kiolthatatlan honvágya folytán azokhoz csatlakozott, kik Hauslab tábornoknak feltétlenül megadták magukat 1849. Ekkor elitélték s 5 évig volt elzárva Bécsujhelyt. Az alkotmányos korszak bekövetkezése után a lugosi kerület képviselővé választotta. B. Eötvös József kultuszminiszter államtitkárrá nevezte ki s e hivatalát 1866—71-ig viselte. Mint tudós és író a magyar nyelvészet terén szerzett érdemeket. Az Akadémia 1867. levelező, 1883. tiszteleti taggá választotta. Nevezetesebb értekezései: *Adalékok a magyar szóalkotás kérdéséhez* (Budapest 1870); *Az ikes igékről* (u. o. 1877), stb. Életrajzát l. Vasárn. Ujság 1909. 3. sz. Munkái a Magyar Tudományos Akadémia Almanachjának 1898—1903. évfolyamaiban vannak felsorolva.

Joannovits *Pál*, festő, szül. 1859 jún. 16. Verseczen. Tanulmányait a bécsi művészeti akadémián Müller tanárnál végezte. Első akadémiai sikere után a történeti és genrefestészetet kezdte művelni; első ilynemű képével, a *Szomorú viszontlátás*-sal díjat is nyert. Különösen a montenegrói és albán népéletet tolmácsolta megkapó hűséggel s költői felfogással. Később Münchenbe költözött, de állandóan résztvett a magyarországi kiállításokon. Nevezetesebb művei: *Oktatás a vívásban; Vén guzlicás; Vérbosszú; Kém; Fegyvertánc; Nyári idill; Őrszem.*

João, portugál nyelven a. m. János.

Jóás, 1. Judaország királya (Kr. e. 837—797), Achazjáhu fia. Midőn nagyanyja, Atálja, a királyi család gyermekeit megölette, J.-t egy Jehójáda nevü pap megmentette és a templomban elrejtette. Atálja megöletése után hét éves korában került a trónra. Uralkodása alatt a papság befolyása alatt állt és a Baál tiszteletét visszaszorította. Midőn azonban Cházáél szir királynak, hogy fővárosától távol tartsa, adó fejében a templomi kincsek egy részét küldte el, megölték. — 2. *J.*, Izraelország királya (Kr. e. 800 körül). Győzelmes háborukat viselt Amacjá, Juda királya és a szirek ellen, akiknek királyát, III. Benhadadot háromszor megverte.

Jób *(Hiob) könyve* az ószövetségi bibliához tartozó terjedelmesebb erkölcsbölcseleti munka, mely az élet szenvedéseinek problémájával foglalkozik, névszerint azzal a kérdéssel, miért szenvednek az igazak s hogyan lehet az ő szenvedésüket Isten igazságosságával megegyeztetni. A könyv e kérdést nem elméletileg tárgyalja, hanem konkrét alakban, Jób élettörténetében és barátaival folytatott párbeszédeiben. Hogy mikor élt Jób, bizonytalan; talán még a bibliai patriarchák korában. Az is vitás, hogy a könyv szerzője mikor foglalta e régi hagyományt írásba. Némelyek Mózest, mások Salamon királyt, mások más ószövetségi írókat tartottak a könyv szerzőjének. Valószínű, hogy az a héber irodalom fénykorában, a próféták idejében eredt. J. magasan szárnyaló költői stílusban van írva. Később Jób történetét a legenda tovább fejlesztette s a «Jób végrendelete» című apokrif könyvben szinte regény módjára dolgozta fel.

A NAGY LEXIKON

X. kötetének munkatársai.

Agner Lajos dr. (keleti nyelvek).
Ákos István (gyógypedagógia).
Áldásy Antal dr. (genealógia és heraldika).
Alexander Bernát dr. (filozófia).
Alexics György dr. (román nyelv és irodalom).
Angyal Pál dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Antal Géza dr. (holland nyelv és irodalom).
Bakó Gábor (rovartan).
Bálint Imre dr. (balkáni ügyek).
Balla Károly (belmunkatárs).
Ballagi Aladár dr. (magyar történelem).
Ballai Károly (pedagógia).
Balog Emil (hegyi vasutak).
Balogh Lóránd (építészet).
Bánki Donát (aviatika).
Bartha Richárd dr. (magánjog).
Bartucz Lajos dr. (antropológia).
Béldy Mihály (csendőrség).
Bénárd Emil dr. (közjog, magánjog).
Benczúr Elek (rovartan).
Benedict Henrik dr. (belső betegségek).
Berinkey Dénes dr. (nemzetközi jog).
Bódiss Jusztin dr. (klassz. filológia).
Bodnár Gyula dr. (térképek).
Bonkáló Sándor dr. (északi szláv nyelvek és irodalmak).
Börcsök Andor dr. (birtokrendezés).
Braun Róbert dr. (szociológia).
Breit József (hadtudomány).
Breuer Szilárd (tűzoltás).
Bund Károly (erdészet).
Cholnoky Jenő dr. (ált. és leíró földrajz).
Colas Károly báró (boszniai ügyek).
Császár Elemér dr. (magyar irodalomtörténet).
Császár Károly dr. (magánjog, jogi életrajzok).
Csemez József (fizika).
Csengeri János dr. (klasszika filológia).
Csorjesi Károly (sport és játékok).
Csiky Lajos (ref. teológia és egyházi ügyek).
Czakó Adolf (anyagvizsgálat).
Dalmady Ödön (vasúti biztosító berendezés).
Dalmady Zoltán dr. (fizikai gyógyítás).
Dán Leó (szűcsipar).
Dedek Crescens Lajos dr. (kat. egyháztörténet).
Demény Károly (posta- és távirda-ügy).
Divald Kornél (iparművészet.)
Dunay László dr. (kereskedelmi tengerészet).
Eber László dr. (művészettörténet).
Edvi Illés Aladár (vas- és fémipar).
Edvi Illés Károly (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Ekkert László dr. (kémia).
Elefánt Olga dr. (iparművészet).
Entz Béla dr. (kórboncolástan, bakteriológia).
Erdős József dr. (ref. teológia).
Ernyey József (etnográfia).
Farkas Géza dr. (fiziológia).
Fellner Frigyes dr. (közgazdaság).
Ferenczi Zoltán dr. (könyvtártügy).
Ferenczy Benő (vasúti földrajz és történelem).
Ferentzy József dr. (techn. kémia).
Feyér Gyula (fűtés, gáz- és vízvezeték).
Fiók Károly dr. (szanszkrit).
Fodor Ármin dr. (nemzetközi magánjog).
Fodor Gyula (zenetörténet).
Földváry Béla dr. (belmunkatárs).
Frisch Ármin dr. (héber teológia és irodalom).
Gaár Vilmos dr. (polgári perrendtartás).
Gábor Gyula dr. (magyar jogtörténet).
Gálos Kálmán (idegenforgalom).
Gáti Béla (elektrotechnika).
Gaul Károly id. (faipar).
Gaul Károly ifj. (munkásvédelem).
Gebhardt Ferenc dr. (orv. történelem, életrajzok).
Geréb József dr. (ókori történet).
Gerevich Tibor dr. (művészettörténet).
Goldziher Ignác dr. (arab nyelv és irodalom).
Gopcsa László dr. (örmény nyelv és irodalom, gyorsírás).
Gorka Sándor dr. (állattan).
Gönczy Béla (helyi érdekű vasutak).
Görög Samu dr. (keresk. számtan).
Görög Sándor (vasútépítés).
Grecsák Károly dr. (keresk., váltó- és csődjog).
Gulyás Pál dr. (francia nyelv és irodalom).
Győry István dr. (kertészet).
Győry Loránd dr. (mezőgazd. politika).
Halász Gyula (leíró földrajz).
Hankó Béla dr. (állattan).
Harmat Mór (könyvelés).
Heil Fausztin dr. (büntetőjog, bűnvádi eljárás).
Heim Pál dr. (gyermekorvostan).
Hekler Antal dr. (ókori szobrászat).
Hennyey Vilmos dr. (postaügy).
Herendi József (Jász-Nagykun-Szolnok vmegye története.
Hollendonner Ferenc dr. (növény-anatómia).
Hornyánszky Gyula dr. (mitológia, ókori vallástörténet).

Hortobágyi Béla dr. (fiziológia).
Horváth Cyrill dr. (magyar irodalomtörténet).
Horváth Mihály dr. (testegyenészet).
Hutyra Ferenc dr. (állatorv. járványtan).
Illés József dr. (jogtörténet).
Imre Sándor dr. (pedagógia).
Jalsoviczky Géza (gépészet).
Jánosi Béla dr. (esztetika).
Jászay-Horváth Elemér (belmunkatárs).
Jónás Géza dr. (vasúti kereskedelem).
Kadocsa Gyula (rovartan).
Kallós Ede dr. (görög és latin mitológia).
Kaposi József (egyes cikkek).
Kelen Béla dr. (Röntgen-sugarak és fényképészet).
Keller Arnold (vasútépítés).
Kemény Ferenc (békemozgalom).
Kemény György (leíró földrajz).
Kenessey Kálmán (belvízi hajózás).
Kerekes I. Zoltán (ált. földrajz),
Kerékgyártó György (szerszámok és szerszámgépek).
Kereszty István (általános zenetörténet).
Kérészy Zoltán dr. (egyházjog).
Kiss Géza dr. (római jog).
Kiss Gyula (lósport).
Klein Gyula dr. (ipari növények).
Klemp Gusztáv (bőr- és festőipar).
Klimes Gyula (államszámvitel).
Klug Péter (gyógypedagógia).
Kmoskó Mihály dr. (Jeruzsálem).
Kneppó Sándor dr. (pénzügyi jog).
Komin János dr. (pénzügyi jog).
Kont Gyuláné (háztartás).
Kormos Tivadar dr. (geológia: pleisztocén).
Kovách Imre (vasúti pályafenntartás).
Kovács Zoltán (szerkesztő).
Körösi Albin dr. (spanyol és portugál nyelv és irodalom).
Körösi Henrik (tanügy és iskolai közigazgatás).
Körösi Sándor (olasz nyelv és irodalom).
Kunos Ignác dr. (török nyelv és irodalom).
Landgraf János (halászat).
Láner Kornél (vasúti gépészet).
Láng Nándor dr. (archeológia).
Lányi Bertalan dr. (bányajog).
Lányi Márton dr. (magánjog).
Latzkó Hugó dr. (angol nyelv és irodalom).
Lengyel Aurél dr. (büntetőjog).
Lévay Ede dr. (matematika).
Liffa Aurél dr. (ásványtan).
Litschauer Lajos (bányászat és kohászat).
Lóczy Lajos (geológia).
Lósy József dr. (antropológia).
Lukinich Imre dr. (vármegyék története).
Lux Ernő (pályaudvar).
Lyka Károly (magyar művészettörténet).
Mágocsy-Dietz Sándor dr. (növényélettan).
Magyar Elek (lósport).
Mahler Ede dr. (asszíriológia és egyptológia).
Marek József dr. (állatorv. belorvostan).
Márki Sándor dr. (magyar történelem).
Marschalkó János dr. (magánjog, birós. ügyvitel).
Márton Lajos dr. (ősrégészet).
Massány Ernő dr. (léghajózás.)
Masznyik Endre dr. (ág. ev. teológia és egyházi ügyek).
Matolcsy Sándor (gyógyszerészet).
Mauritz Béla dr. (ásványtan, petrográfia).
Melles Emil (gör. kat. teológia és egyházi ügyek).
Mihailich Győző dr. (hídépítészet).
Milleker Rezső dr. (leíró földrajz).
Mocskonyi Károly (vasúti forgalmi ügyek).
Moesz Gusztáv dr. (alsóbbrendű növények).
Molnár Géza dr. (zeneelmélet).
Molnár István, rudinai (pomológia).
Nagy Béni (Heves vármegye története).
Nagy Géza (magyar történelem).
Nagy József dr. (pedagógia).
Nagy László dr. (anatómia).
Nagy László (pedagógia).
Négyesy László dr. (magyar irodalomtörténet).
Nékám Lajos dr. (bőrbetegségek).
Novák Sándor ifj. (kereskedelem és bankügy).
Novák Tivadar (vasúti ismeretek).
Pálfy Mór dr. (bányászati geológia).
Panian Ernő (horvát ügyek).
Papp Károly dr. (geológiai életrajzok, paleontológia).
Páter Béla dr. (gazd. növénytan).
Paunz Márk dr. (orr-, torok-, gége- és fülbajok).
Pekár Mihály dr. (fiziológia).
Pethő Sándor dr. (magyar történelem).
Petrik Lajos (agyagipar).
Petrovics Elek dr. (közigazgatási jog).
Pettenkofer Sándor (borászat).
Picker Rezső dr. (urológia).
Pinterits Károly (grafológia és könyvelés).
Plósz Béla dr. (állatorv. sebészet).
Pogány Kálmán dr. (művészettörténet).
Polner Ödön dr. (közjog).
Poór Jakab (biztosításügy).
Popovits Iván (szerb nyelv és irodalom).
Preisich Kornél dr. (fertőzőbajok).
Puky Gyula dr. (hitbizományok).
Raab Alajos (kertészet).
Radnai Mihály (nyomdászat).
Radványi László dr. (hirdetésügy).
Rátz István dr. (állatorv. kórbonctan).
Rédey Miklós (közrendészet).
Rejtő Sándor (szövő- és papíripar).
Reményi Ferenc (haditengerészet).
Rényi József dr. (közigazgatási jog).
Réthly Antal dr. (leíró földrajz).
Réthy Lajos (Hunyad vármegye története).
Réthy László dr. (éremtan).
Reuter Camillo dr. (ideg- és elmebetegségek).
Révész Mihály (szocializmus).
Rex Sándor dr. (kémia).
Ring Izsó (vasúti forgalom).
Róbert Ödön dr. (vasúti földrajz és történelem).
Romy Béla dr. (egyes cikkek).
Róna Zsigmond dr. (meteorológia).
Rózsa Dezső dr. (angol nyelv és irodalom).
Rubinyi Mózes dr. (magyar és ált. nyelvészet).
Ruffy Pál (gyermekvédelem).
Sajó Elemér (vízépítészet és kulturmérnökség).
Sávoly Mihály (vasúti vontatás).
Schafarzik Ferenc dr. (ált. geológia).
Schilberszky Károly dr. (kerti növények).
Schiller Bódog dr. † (magyar és egy. jogtörténet).
Schmidt Henrik dr. (germán nyelvészet és mitológia).

Scholtz Kornél dr. (szemészet).
Schréter Zoltán dr. (geológia, paleontológia).
Sebestyén Gyula dr. (magyar történelem).
Segesváry Ferenc (mótoros kocsik).
Seltmann Rezső dr. (világtörténet).
Sigmond Elek dr. (gazdasági kémia).
Siklós Albert dr. (hangszerek).
Siklóssy László dr. (gyüjtés).
Simonyi Zsigmond dr. (magyar nyelvészet).
Solymossy Sándor dr. (etnológia és folklore).
Straub Sándor (elektrotechnika).
Strausz Adolf (bolgár nyelv és irodalom).
Streer Ede (vasúti fék és motorüzem).
Sugár Károly (vadászat).
Sulyok Imre (vasúti tarifa-ügyek).
Süle Antal (belmunkatárs).
Szabó Imre (irodai felszerelések).
Szabó Lajos (vasúti ismeretek).
Szabó Zoltán dr. (növény-morfológia; biográfiák).
Szabolcsy Antal dr. (vasúti ismeretek).
Szádeczky Lajos dr. (magyar történelem).
Szana Sándor dr. (gyermekhigiéne).
Szegedy-Maszák Elemér dr. (ipari egészségügy).
Székely István dr. (bibliai tudományok).
Székely Izsó (vasúti biztosító berendezések).
Szende Gyula dr. (világtörténet).
Szerbák Elek dr. (vasúti jóléti intézmények).
Sziklay János dr. (belmunkatárs).
Szilágyi Oszkár dr. (boszniai ügyek).
Szinnyey József dr. (belső betegségek).
Szladits Károly dr. (magánjog).
Szokoly Alajos (Hont vármegye története.)
Szőts Gyula (magyar történelem).
Szterényi József (iparügy).
Sztrókay István (kis- és elektromos vasutak).
Szundy Károly (közművelődési egyesületek).
Szüts Andor dr. (állattan).
Takács Zoltán dr. (kinai és japáni művészet).
Térfi Gyula dr. (szakszerkesztő; polgári perrendtartás, bírói szervezet).
Thienemann Tivadar dr. (német irodalom).
Thirring Gusztáv dr. (magyar földrajz és statisztika).
Timkó Imre (agrogeológia).
Tonelli Sándor dr. (közgazdaság).
Tuzson János dr. (növénytani rendszertan).
Vámossy Zoltán dr. (gyógyszerisme, méregtan).
Varsányi Emil dr. (malomipar).
Vágó Béla (vasúti ismeretek).
Vágó József (tőzsde-ügy).
Verebélyi Tibor dr. (sebészet).
Veress Endre dr. (magyar történelem).
Vértesy Jenő dr. (szinészet).
Vész Béla (vasúti felépítmény).
Vig Albert (iparoktatás).
Vikár Béla dr. (finn nyelv és irodalom).
Vladár Endre (gazdasági gépészet).
Vörös Sándor (gazdasági üzemtan, gazd. irodalom).
Vörös Zoltán (vasúti szállítás).
Wellmann Oszkár dr. (állattenyésztés).
Wodetzky József dr. (csillagászat).
Záborszky István dr. (szülészet, nőgyógyászat).
Zelliger Vilmos dr. (róm. kat. teológia és egyházi ügyek).
Zelovich Kornél (vasúti műszaki tárgyak).
Zimmermann Ágoston dr. (állatorvostan).

A X. kötet illusztrációi és mellékletei.

A) Képmellékletek és térképek.

	Oldal
Hidroplánok	72
Hogarth William: Divatos házasság	180
Holbein Hans, ifj.: Rotterdami Erazmus arcképe	190
Hold I—III.	194
Hólyagos medúzák	216
Hordógyártás	266
Hortobágy térképe	278
Houdon Jean Antoine: Voltaire	314
Hőmérők	330
Húros hangszerek	396
Húsevő növények (színnyomat)	400
Illatszernövények I—II.	504
India: Elő-India térképe	542
Hátsó-India térképe	546
Indiai művészet I—II.	548
Ingres Jean Auguste Dominique: Homeros apoteózisa	576
Iniciálék	578
Írás: Az írás fejlődése	630
Íróeszközök	640
Irógépek	642
Iskola-épületek	658
Izmok	716
Izsó Miklós: A búsuló juhász	724
Japán és Korea térképe	782
Japán művészet I—II.	794
« « III. (színnyomat)	794
« « Utamaro: Eperfalevél-szedés	794
Járgányok	798
Jeruzsálem és környékének térképe	856

B) Szövegmellékletek.

Hitbizomány: A magyar családi hitbizományok jegyzéke	140
Időjárás (2 melléklet)	466
Iparokozta betegségek kimutatása	616

C) Szövegképek.

Heroldalakok: 20 ábra	1—2
Hestia: A Giustiniani Hestia	23
Heterolepe Dutemplei	28
Heteromorfizmus: A kankalin kétfajta virága: 2 ábra	29
Heterostegina reticulata	30
Heveder	37
Heves vármegye címere	38
Hídfő: 2 ábra	58
Hídnyílás	59
Hídpillér	59
Hidraulikus sajtó	62
Hidria	63
Hidropulzor: 2 ábra	73
Hídszerkezet: 2 ábra	76
Hieroglifok: 2 ábra	81
Higany: Idriai cinnóber-pörkölő kemence	86
Higrometer	90
Himation	101
Hímzés: 2 ábra	105
Hímzőgépek: 12 ábra	106—107
Hócipő	162
Hockey	163
Hódmezővásárhely címere	165
« tervrajza	166
Hóhányógép	181
Holbein Hans: 2 fametszet «A halál képei» című ciklusból	190
Holcus (növ.): 2 ábra	191
Hold: A Hold átlagos nivója	194
Holdfogyatkozás: 2 ábra	197
Holoszaprofita (növ.): 3 ábra	208
Homlokjárom	226
Homogenizálás: 3 ábra	228
Homokfúvógépek	230
Hónaljfa: 2 ábra	239
Hont vármegye címere	247
Hoplita	260
Horgonyzás: A budapesti Erzsébet-híd horgonykamrája	269
Horizontális inga: 2 ábra	271
Horog: 4 ábra	275—276

Oldal

Horusz ... 280
Horvát-Szlavonország címere ... 292
Hósaru: 2 ábra ... 307
Hosszlyukfúrás: 2 ábra ... 308
Hőelektromosság: 2 ábra ... 321
Hőelmélet: 2 ábra ... 322
Hőfoghatóság: 2 ábra ... 324
Hőlég-gép: 2 ábra ... 328
Hőmérsékletszabályozó: 3 ábra ... 332—333
Hőszabályozás ... 336
Hullám ... 365
Hullám-mérő ... 366
Hullám-mozgás: A törés magyarázata ... 367
Hunyad vármegye címere ... 386
Hunyadi család címere: 2 ábra ... 389
Húrmérő ... 395
Hurokvágány ... 395
Hús ... 398
Húsevő növények: 3 ábra ... 401
Húsvágó gépek: 3 ábra ... 406—407
Húzógyökér: A sáfrány húzógyökerei ... 419
Hűtőgépek: 2 ábra ... 426
Hűtőkészülékek: 2 ábra ... 427
Hüvelytermés ... 429
Hydrocharis (növ.) ... 433
Hyoscyamus: Bolondító beléndek ... 437
Ibolyafélék: Az ibolya virága ... 447
Idegrendszer: 3 ábra ... 458
Idomtégla ... 465
Időegyenlet ... 466
Időjelzés: 3 ábra ... 468—469
Időszakos kút ... 474
Igló város címere ... 490
Iguanodon ... 492

Oldal

Íj: 5 ábra ... 494—495
Illesztés: 3 ábra ... 508
Imatrakövek ... 520
Impatiens virága ... 525
Inga ... 572
Injektor: 4 ábra ... 579
Interferenciális refraktor ... 593
Interferométer ... 593
Iphigeneia: Kalchas feláldozni készül Iphigeneiát ... 623
Irány ... 628
Irányító készülék ... 629
Írógépek: 6 ábra ... 643—644
Isaszegi csata ... 655
Istálló: 2 ábra ... 669
Ív: 16 ábra ... 695—696
Ívhíd: 5 ábra ... 702—703
Ivószökőkút ... 705
Izomerősítő: 3 ábra ... 718—719
Izomszövet: 4 ábra ... 721
Jacquard-gép: 3 ábra ... 736—737
Janus-fej ... 780
Járom (épít.): 2 ábra ... 801
Jászberény város címere ... 807
Jász-Nagykun-Szolnok vármegye címere ... 809
Jatagán ... 812
Jávai majomember koponyája és combcsontja ... 817
Jégkorszak: Földünk hajdani és mai gleccser-területei ... 829
Jégpatkó: 2 ábra ... 830
Jégtörő ... 831
Jégvitorlás: 3 ábra ... 832
Jerikói rózsa ... 854

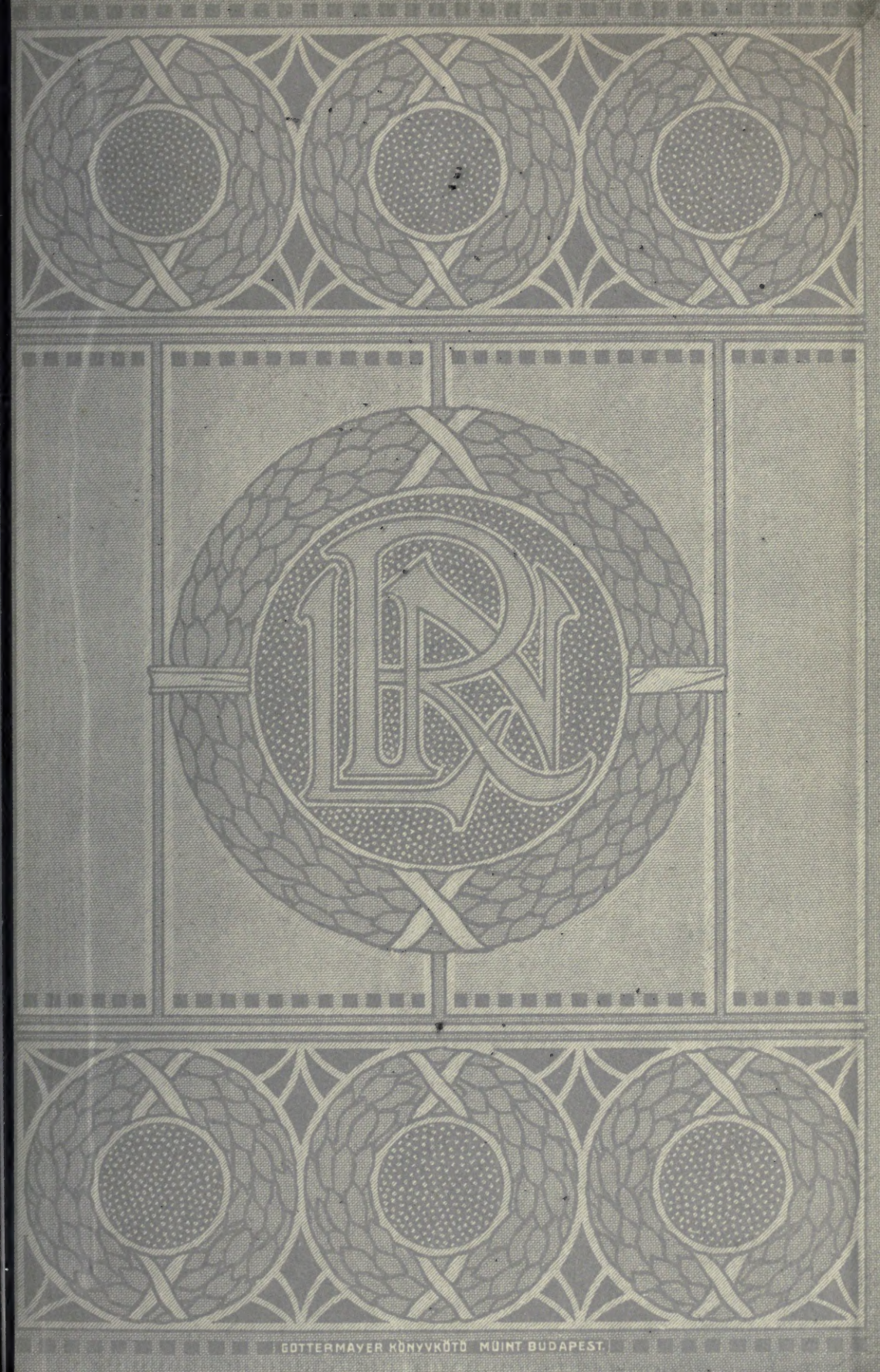

GOTTERMAYER KÖNYVKÖTŐ MŰINT. BUDAPEST.